РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

АБАЗИН–ДЕРЖАВЕЦЬ

1

НАУКОВА РАДА
ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

М. П. БАЖАН (голова Наукової ради), Б. М. БАБІЙ, І. К. БІЛОДІД, П. А. ВЛАСЮК, В. М. ГЛУШКОВ, Г. В. ГОЛОВКО, В. Н. ГРІДНЄВ, В. С. ГУТИРЯ, Г. М. ДОБРОВ, О. З. ЖМУДСЬКИЙ, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, В. І. КАСІЯН, І. І. КОМПАНІЄЦЬ (заступник голови Наукової ради), В. М. КОРЕЦЬКИЙ, І. Д. НАЗАРЕНКО, Л. М. НОВИЧЕНКО, О. С. ПАРАСЮК, Б. Є. ПАТОН, В. Ф. ПЕРЕСИПКІН, П. М. ПЕРШИН, І. Г. ПІДОПЛІЧКО, В. Б. ПОРФИР'ЄВ, Л. М. РЕВУЦЬКИЙ, М. Є. СИВАЧЕНКО, А. Д. СКАБА, К. Ф. СТАРОДУБОВ, С. І. СУББОТІН, В. М. ТЕРЛЕЦЬКИЙ, П. Т. ТРОНЬКО, О. Я. УСИКОВ, П. М. ФЕДЧЕНКО, І. М. ФЕДОРЧЕНКО, І. М. ФРАНЦЕВИЧ, В. В. ЦВЄТКОВ, Р. В. ЧАГОВЕЦЬ, М. З. ШАМОТА, Г. А. ШВЕД (відповідальний секретар Наукової ради), Г. Г. ШЕВЕЛЬ, В. І. ШИНКАРУК, С. М. ЯМПОЛЬСЬКИЙ.

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ
КИЇВ

РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ 1

АБАЗИН — ДЕРЖАВЕЦЬ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

А. Д. СКАБА (відповідальний редактор), Б. М. БАБІЙ, С. М. БІБІКОВ, О. А. БОРОДІН, І. О. ГУРЖІЙ, П. П. ГУДЗЕНКО, К. Г. ГУСЛИСТИЙ, В. Л. ЗУЦ (відповідальний секретар), М. К. ІВАСЮТА, І. І. КОМПАНІЄЦЬ (заступник відповідального редактора), С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР, П. А. ЛАВРОВ, Ф. Є. ЛОСЬ, І. Д. НАЗАРЕНКО, М. І. СУПРУНЕНКО, В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, В. Я. ТАРАСЕНКО, П. Т. ТРОНЬКО, А. Т. ЧЕКАНЮК.

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

1969

Р 15

Том підписано до друку 1 липня 1969 р.
КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

1—6
69 М

ПЕРЕДМОВА

Радянська енциклопедія історії України (РЕІУ) — перше енциклопедичне видання, присвячене історії українського народу, Української Радянської Соціалістичної Республіки. Видається Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії АН УРСР за постановою Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР.

Енциклопедія виходить у чотирьох томах, де вміщено близько 9 тисяч статей, у тому числі понад 4 тисячі таких, які уперше друкуються в енциклопедичній літературі. Методологічною основою РЕІУ є теорія марксизму-ленінізму, рішення з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, документи міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій. В енциклопедії висвітлюються питання марксистсько-ленінської теорії, розкривається зміст основоположних праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, зокрема праць про Україну.

Видання розповідає про багатовікову героїчну боротьбу українського народу за свою свободу і незалежність, за встановлення і зміцнення Радянської влади, за побудову соціалізму і комуністичного суспільства. В статтях подано історію Київської Русі — спільної колиски російського, українського і білоруського народів, показано боротьбу українського народу проти феодально-кріпосницького гноблення, проти султанської Туреччини, шляхетської Польщі та інших іноземних загарбників, за возз'єднання України з Росією. Енциклопедія висвітлює соціально-економічну історію України XIV—XVIII століть, виникнення козацтва і Запорізької Січі, їхню роль в антифеодальній боротьбі українського народу. Значну увагу приділено народно-визвольній війні 1648—1654 рр. і возз'єднанню України з Росією, яке було поворотним етапом у житті українського народу. Ряд статей присвячено конкретним проявам боротьби народних мас України за своє соціальне і національне визволення — селянсько-козацьким повстанням, гайдамацькому рухові на Правобережжі, рухові опришків на західноукраїнських землях тощо. Значне місце в енциклопедії займає виклад історії визвольного руху XIX — початку XX століть, зокрема руху декабристів і народництва. Докладно висвітлюється історія робітничого руху, який набрав особливого розмаху з переміщенням центру світового революційного руху в Росію — батьківщину ленінізму. Подається чимало статей про революційні події на Україні в період першої і другої буржуазно-демократичних революцій в Росії, про робітничі організації, робітничі й солдатські повстання та селянські заворушення, про нелегальні революційні видання тощо.

В енциклопедії широко відображено діяльність В. І. Леніна як засновника і вождя Комуністичної партії і Радянської держави, всебічно показано його зв'язки з більшовиками України, його піклування про зміцнення революційного союзу пролетарів Росії і України як неодмінної умови соціального і національного визволення українського народу. На численному фактичному матеріалі розкривається керівна роль очолюваної В. І. Леніним більшовицької партії у створенні і зміцненні союзу робітничого класу і селянства, у спільній непримиренній класовій боротьбі українських і російських трудящих та трудящих інших національностей нашої країни проти самодержавства, поміщиків і капіталістів, за перемогу радянського соціалістичного ладу. Докладно висвітлено історію Комуністичної партії України як бойового загону КПРС.

Більше половини всіх статей присвячено радянській добі. Особливу увагу приділено боротьбі трудящих України під проводом Комуністичної партії за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, що відкрила епоху загального революційного оновлення світу — епоху переходу від капіталізму до соціалізму. Перемога Великого Жовтня знаменувала корінний перелом в історії українського народу, який перший слідом за російським народом пішов по шляху соціалістичної революції, створив суверенну національну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, що є невід'ємною складовою частиною багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу РСР. У ряді статей розповідається про боротьбу за встановлення і зміцнення Радянської влади в містах і селах України, про буремні часи громадянської війни 1918—1920 рр., про розгром трудящими України за допомогою російського та інших народів нашої країни іноземних інтервентів, білогвардійців, української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

В енциклопедії показано вклад українського народу як на фронті, так і в тилу в історичну перемогу Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками та їх сателітами в роки Великої Вітчизняної війни. На сторінках видання розповідається про величезну роботу Комуністичної партії по організації всенародної боротьби проти гітлерівських загарбників, про воєнні операції, які радянські війська вели за визволення України, про партизанський рух і партійне підпілля.

В статтях всебічно розкривається, як український народ, здійснюючи настанови В. І. Леніна, у тісній співдружності з усіма народами Союзу РСР досяг величезних успіхів у всіх сферах економічного і політичного життя, перетворив Україну на могутню індустріальну державу з високорозвинутим соціалістичним сільським господарством, з передовою наукою і культурою. Подаються матеріали про розвиток соціалістичного змагання, руху передовиків виробництва в народному господарстві Радянської України, про трудовий героїзм українського народу в соціалістичному і комуністичному будівництві. В енциклопедії вміщено нариси з історії найважливіших галузей народного господарства і культури України. Ряд статей висвітлює історію радянського будівництва на Україні, центральних і місцевих органів влади й управління Української Радянської держави, зовнішньополітичну діяльність та міжнародні зв'язки Української РСР, її боротьбу за зміцнення миру в усьому світі. Окремі статті присвячено історії ЛКСМУ та профспілок України.

Червоною ниткою через усю енциклопедію проходить розповідь про братерську співдружність народів Радянського Союзу, про торжество ленінської національної політики. Історія українського народу подається у тісному зв'язку з історією російського та інших народів СРСР і всесвітньою історією. Це знаходить своє відображення, зокрема, у статтях про соціалістичні нації, союзні республіки, столицю нашої Батьківщини — героїчну Москву, колиску революції — Ленінград, про міжнародні події світового значення та ін. Є статті про всі народи, що живуть в Українській РСР.

Енциклопедія відтворює історію західноукраїнських земель, боротьбу трудящих Західної України, Північної Буковини і Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання в єдиній соціалістичній Українській Радянській державі.

Значну кількість статей становлять біографічні довідки про видатних людей минулого і сучасності (діячів Комуністичної партії і Радянської держави, керівників визвольного руху, активних учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн, передовиків виробництва, вчених, письменників, митців тощо).

Матеріали енциклопедії, пройняті ідеологією соціалістичного інтернаціоналізму, викривають антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів, їхніх партій і організацій, їхню ганебну роль прислужників міжнародного імперіалізму, зрадників українського народу і фальсифікаторів його історії.

Ряд статей присвячено українській трудовій еміграції у США, Канаді, Аргентині та інших країнах світу.

Велику увагу приділено питанням розвитку історичної науки, зокрема історіографії історії України, археології, джерелознавства, спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Вміщено статті про археологічні та історичні пам'ятки на території республіки, літописи, мемуари, документальні видання та інші джерела з історії України, про історичні наукові товариства, архіви, музеї. Енциклопедія має допоміжний науково-довідковий апарат. До багатьох статей подаються бібліографія, кольорові й тонові ілюстрації на вклейках та чорно-білі ілюстрації в тексті, в тому числі чимало портретів. Зміст статей доповнюють кольорові карти на вклейках, а також численні текстові карти.

Радянська енциклопедія історії України є спільною працею великого колективу авторів — працівників науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, партійних, державних і громадських організацій, народного господарства. При визначенні структури видання Редакційна колегія Радянської енциклопедії історії України врахувала критичні зауваження і побажання наукових колективів та окремих фахівців, які брали участь в обговоренні проекту тематичного словника енциклопедії, за що й складає їм щиру подяку.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ РАДЯНСЬКОЮ ЕНЦИКЛОПЕДІЄЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В Радянській енциклопедії історії України статті розміщуються за алфавітом. Назви статей подаються переважно в однині («Археографія»), у множині — тоді, коли є необхідність висвітлити в одній статті кілька схожих подій, що відбулися в одному місці («Батятицькі страйки 1928—29»), а також статті про нації, етнографічні групи та племена («Українці», «Бойки»), деякі політичні течії, організації й групи («Башенці», «Декабристи», «Народовці»), біографії кількох членів однієї родини («Безбородьки»). Назви статей про російські видання історичних джерел, російські періодичні видання подаються переважно російською мовою (наприклад, «Акты Западной России», «Вопросы истории», «Былое»). Розміщуються ці статті за українським алфавітом. Назви статей про іншомовні періодичні видання подаються в українській транскрипції. Якщо назви статей складаються з іменника й прикметника, на перше місце здебільшого ставиться іменник. Прикметник ставиться на перше місце тоді, коли він разом з іменником становить єдине усталене поняття («Робітничий клас») або коли на прикметник падає логічний наголос, що підкреслює специфічний зміст статті («Багатоваликової кераміки культура»). В назвах деяких статей, що складаються з кількох слів, звичайний порядок слів змінено для того, щоб на початку стояли слова, головні за значенням («Антанти інтервенція на півдні України», «Альбертівського рудника страйк робітників 1895»).

В статтях про літописи на першому місці стоїть ім'я літописця («Авраамки літопис»), прізвище людини, що його зберігала («Биховця літопис»), або місце написання літопису («Баркулабівський літопис»).

Назви статей набираються напівжирним прописним шрифтом. Якщо назвою статті є термін, що має один або кілька синонімів, то вони подаються після назви статті розрядкою (наприклад, **БІЛИЙ ОСТРІВ**, о с т р і в Л е в к а). Назва статті про установу, підприємство, організацію включає основні елементи їхнього найменування й починається з того слова, на яке цю статтю найімовірніше шукатиме читач. Повна офіційна назва установи, підприємства або організації вказується слідом за назвою статті, після коми, розрядкою (наприклад, **«БІЛЬШОВИК»**, К и ї в с ь к и й м а ш и н о б у д і в н и й з а в о д «Б і л ь ш о в и к»). Розрядкою набираються також прізвиська і псевдоніми людей (**АВГУСТ II** С и л ь н и й; **БАУМАН**, парт. псевд. — Г р а ч). У біографічних статтях після прізвища та імені в круглих дужках зазначаються дати народження й смерті: день, місяць і рік. У квадратних дужках вказуються дати правління царів, королів, володарів, гетьманів. Усі дати йдуть за новим стилем. Лише в окремих випадках найважливіші події, які відбулися до 1 лютого 1918, подаються за старим і новим стилем. Щоб допомогти читачеві повніше ознайомитися з питанням, що його цікавить, а також запобігти зайвому повторенню матеріалу в споріднених статтях, в енциклопедії застосовується система посилань. Назва статті, на яку робиться посилання, набирається курсивом.

Знак наголосу ставиться в усіх словах, які входять до назви статті, над наголошеними голосними (крім односкладових слів). У складних словах позначається тільки головний наголос (**АНТРОПОЛО́ГІЯ, БАГАТОВЕРСТА́ТНИКИ**). В словах, що мають двоїсту акцентну форму, ставиться два наголоси.

Етимологічні довідки даються до слів, що входять до назви статті і є безсумнівними запозиченнями з іноземних мов. Наприклад: **АНТИЧНІСТЬ** (від лат. antiquus — давній).

У біографічних статтях про іноземних діячів після прізвища в дужках зазначається іншомовне написання прізвища. Наприклад: **БЕК** (Böckh, Boeckh). Це не стосується мов, основаних на арабській, корейській та інших графіках. Прізвища діячів народів СРСР подаються тільки в українському написанні.

Умовні позначення і скорочення застосовують, щоб заощадити місце. Поряд із загальноприйнятими скороченнями дають скорочення, встановлені для Радянської енциклопедії історії України (див. у цьому томі Основні скорочення і умовні позначення, с. 8—10). Коли слова, що становлять назву статті, повторюються в її тексті, вони позначаються початковими літерами. Наприклад: у статті «Київ» — К., статті «Партійне будівництво» — П. б. Середтекстова бібліографія визначається українською мовою. В дужках вказується місце і рік видання. Російські й білоруські періодичні видання в тексті подаються мовою оригіналу. Назви періодичних видань іншими мовами в тексті наводяться в українській транскрипції, а в дужках дається написання на мові оригіналу і український переклад назви. Наприклад: «Юкрейніан канейдіан» («Ukrainian Canadian» — «Український канадець»). Підтекстова бібліографія наводиться мовою оригіналу або, при наявності, за українським перекладом. Праці В. І. Леніна подаються за українським перекладом з четвертого російського видання Творів, а також за українським перекладом здійснюваного п'ятого видання Повного зібрання творів. Праці К. Маркса і Ф. Енгельса подаються за українським перекладом з другого російського видання Творів, а деякі праці — за окремими українськими виданнями. В ряді випадків книги вірменською, грузинською, арабською, іранською та іншими мовами зазначаються в українському перекладі із написанням в дужках мови оригіналу.

Всі історико-географічні поняття, географічні назви, населені пункти, які згадуються в статті, до якої подаються карти, як правило, відображаються на картах. Основні позначення, які зустрічаються на більшості карт, винесено окремо (див. у цьому томі Основні скорочення і умовні позначення, с. 10). На картах зазначаються умовні позначення, що характерні тільки для даної карти. Залежно від значимості теми й складності змісту карт вони заверстуються в текст (чорні карти) або додаються як вклейки (кольорові). Кольорові карти, як правило, ілюструють найважливіші статті: «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45», «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917», «Союз Радянських Соціалістичних Республік» тощо. Текстові карти подаються до статей про видатні історичні події і періоди, важливі воєнні операції, області УРСР тощо. Якщо ілюстративні матеріали (малюнки, портрети, фотографії, карти тощо) з технічних причин не вміщено поруч зі статтею, то в кінці такої статті дається посилання на ту сторінку, де міститься відповідний ілюстративний матеріал (наприклад: «Портрет, с. 13», «Іл. на вклейці, с. 240—241», «Карта на вклейці, с. 272—273»).

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ І УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

абх. — абхазький
Абх. АРСР — Абхазька АРСР
авіац. — авіаційний
австр. — австрійський
австрал. — австралійський
авт. — автономний
адж. — аджарський
Адж. АРСР — Аджарська АРСР
адм. — адміністративний
адм.-госп. — адміністративно-господарський
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
адм. ц. — адміністративний центр
азерб. — азербайджанський
Аз. РСР — Азербайджанська РСР
азіат. — азіатський
акад. — академік
алб. — албанський
АМ СРСР — Академія мистецтв СРСР
АН СРСР — Академія наук СРСР
АН УРСР — Академія наук УРСР
амер. — американський
англ. — англійський
антич. — античний
а. о. — автономна область
араб. — арабський
аргент. — аргентінський
арт. — артилерійський
арх. — архіпелаг (на карті)
арх. — архітектор (з прізвищем)
археогр. — археографічний
археол. — археологічний (з терміном)
афг. — афганський
афін. — афінський
афр. — африканський
балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн
башк. — башкирський
Башк. АРСР — Башкирська АРСР
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
болг. — болгарський
браз. — бразільський
брит. — британський
бронз. — бронзовий
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
бурж. — буржуазний
бурят. — бурятський
Бурят. АРСР — Бурятська АРСР
в. — випуск (з цифрою)
в т. ч. — в тому числі
в-во — видавництво
вел. кн. — великий князь
верх. — верхній
вид. — видання
виконком — виконавчий комітет
виробн. — виробництво
візант. — візантійський
військ. — військовий
військ.-мор. — військово-морський
Вінн. обл. — Вінницька область
вірм. — вірменський
Вірм. РСР — Вірменська РСР
вітчизн. — вітчизняний
ВККІ — Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу
ВМС — Військово-Морські Сили
ВМФ — Військово-Морський Флот
внутр. — внутрішній
воєн. — воєнний
Волин. обл. — Волинська область
ВПС — Військово-Повітряні Сили
ВРНГ — Вища Рада Народного Господарства
ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія
ВФДМ — Всесоюзна федерація демократичної молоді
ВФП — Всесвітня Федерація профспілок
г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
гвард. — гвардійський
г-во — господарство
ген. армії — генерал армії
ген.-лейтенант — генерал-лейтенант
ген.-майор — генерал-майор
ген.-полковник — генерал-полковник
географ. — географічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гол. — головний
гол. чин. — головним чином
голл. — голландський
госп. — господарський
грош. — грошовий
грец. — грецький
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груз. — грузинський
Груз. РСР — Грузинська РСР
губ. — губернія (з назвою).
д-ва — держава
даг. — дагестанський
Даг. АРСР — Дагестанська АРСР
дат. — датський
д-зія — дивізія
деп. — департамент
держ. — державний
дин. — династія (з прізвищем)
Дніпроп. обл. — Дніпропетровська обл.
документ. — документальний
Донец. обл. — Донецька область
ДРВ — Демократична Республіка В'єтнам
економіч. — економічний
епігр. — епіграфічний
ест. — естонський
Ест. РСР — Естонська РСР
євр. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
ж. — жителі (з числом)
Житом. обл. — Житомирська обл.
жовтн. — жовтневий
журн. — журнал (з назвою)
зав. — завідуючий
заг. — загальний
загальноосв. — загальноосвітній
закарп. — закарпатський
Закарп. обл. — Закарпатська область
закорд. — закордонний
заліз. — залізний
Запоріз. обл. — Запорізька область
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист. — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — заснований
заст. — заступник
застар. — застарілий термін
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірка, збірник
з-д — завод
зем. — земельний
зовн. — зовнішній
з-ця — залізниця
Зх. — Захід
зх. — західний
зх.-європ. — західноєвропейський
Ів.-Фр. обл. — Івано-Франківська область
ім. — імені
імп. — імператор (з назвою або ім'ям)
інд. — індійський
індонез. — індонезійський
ін-т — інститут
іран. — іранський
ірл. — ірландський
ісл. — ісландський
ісп. — іспанський
істор. — історичний
італ. — італійський
і т. д. — і так далі
і т. п. — і тому подібне
кав. — кавалерійський
кавк. — кавказький
казах. — казахський
Каз. РСР — Казахська РСР
кам. — кам'яний
канад. — канадський
катериносл. — катеринославський
кв. — квадратний
кельт. — кельтський
Київ. обл. — Київська область
кирг. — киргизький
Кирг. РСР — Киргизька РСР
кит. — китайський
кін. — кінець (кін. 19 — поч. 20 ст.)
Кіровогр. обл. — Кіровоградська область
км — кілометр
км ^{2} — квадратний кілометр
кн. — князь (з іменем)
козац. — козацький
кол. — колишній
колг. — колгоспний
ком. — командуючий
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
кооп. — кооперативний
королів. — королівський
кр. — край (з назвою)
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
Крим. обл. — Кримська область
КСМУ — Комуністична Спілка Молоді України
КСРМУ — Комуністична Спілка Робітничої Молоді України
к-т — комітет
культ. — культурний
культ.-осв. — культурно-освітній

лат.— латинський
латис.— латиський
латв. — латвійський
Латв. РСР — Латвійська РСР
ленінгр.— ленінградський
лит.— литовський
Лит. РСР — Литовська РСР
літ.— літературний
Луган. обл.— Луганська область
лютн.— лютневий
Львів. обл.— Львівська область
м. — море (з назвою)
м.— місто (з назвою)
м — метр
*м*² — квадратний метр
македон.— македонський
мал.— малюнок
маш.-буд.— машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МДФЖ — Міжнародна демократична федерація жінок
металооброб.— металообробний
металург.— металургійний
мех.— механічний
Микол. обл.— Миколаївська область
мист.— мистецтво
міжнар.— міжнародний
м-во — міністерство
мін.— міністр
мін. зак. справ — міністр закордонних справ
міс.— місяць
міськрада — міська Рада депутатів трудящих
млн.— мільйон
млрд.— мільярд
молд.— молдавський
Молд. РСР — Молдавська РСР
монг.— монгольський
мор.— морський
моск.— московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз.— музичний
мусульм.— мусульманський
н. е.— наша ера, нашої ери
н. ст.— новий стиль
навч.— навчальний
навч. р.— навчальний рік
наз.— називається
н.— народився (переважно з датою)
напр.— наприклад
нар.— народний
нар. г-во — народне господарство
нар.-госп.— народногосподарський
нас.—населення (з числом)
наук.— науковий
нафтообр.— нафтообробний
нафтоперег.— нафтоперегінний
нац.— національний
нач.— начальник
н.-д.— науково-дослідний
НДР — Німецька Демократична Республіка
невід.— невідомий
неп — нова економічна політика
ниж.— нижній
нім.— німецький
нім.-фашист.— німецько-фашистський
новогрец.— новогрецький
норм.— нормальний
НРБ — Народна Республіка Болгарія
нумізм.— нумізматичний
о.— острів (з назвою)
обком — обласний комітет
обл.— область (з назвою)
обл. ц.— обласний центр
оброб.— обробний
Одес. обл.— Одеська область
одн.— однина
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
оз.— озеро (з назвою)
ОК — організаційний комітет
ок.— океан (з назвою)
ООН — Організація Об'єднаних Націй
опубл.— опублікований
орг.— організаційний
орг-ція — організація
осн.— основний
офіц.— офіційний
п.— помер (з датою)
п.— пункт (у сполученні, напр. п. 5)
палеогр. — палеографічний
парт.— партійний
партизан.— партизанський
Пд.— південь
пд.— південний
Пд. Зх.— південний захід
пд.-зх.— південно-західний
Пд. Сх.— південний схід
пд.-сх.— південно-східний
пед.— педагогічний
перс.— перський
петерб.— петербурзький
петрогр.— петроградський
пит. в.— питома вага (з цифрою)
піх.— піхотний
п-ів — півострів (з назвою)
плем.— племінний
пл.— площа (з цифрою)
Пн.— північ
пн.— північний
Пн. Зх.— північний захід
пн.-зх.— північно-західний
Пн. Сх.— північний схід
пн.-сх.— північно-східний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов.— повіт (з назвою)
повітр.— повітряний
політех.— політехнічний
політ.— політичний
пол.— половина (у сполученні, напр. 1-а пол. 19 ст.)
полк.— полковник (з прізвищем)
Полт. обл. —Полтавська область
пом.— помічник
поч.— початок, початковий
пошир.— поширений
прибл.— приблизно
прикорд.— прикордонні
прим.— примірник
прит.— притока
прізв.— прізвище
пров.— провінція
пролет.— пролетарський
пром.— промисловий
пром-сть — промисловість
прот.— протока
проф.— професор (з прізвищем)
профес.— професійний
псевд. — псевдонім
р.— рік (з числом)
р.— ріка (з назвою)
рад.— радянський
райцентр — районний центр
революц.— революційний
рабовласн.— рабовласницький
Раднарком — Рада Народних Комісарів
ревком — революційний комітет
ред.— редактор, редакційний
реліг.— релігійний
респ.— республіканський
рим.— римський
РКСМ — Російська Комуністична Спілка Молоді
р-н — район
РНК — Рада Народних Комісарів
робітн.— робітничий
Ровен. обл. — Ровенська область
розвід.— розвідувальний
рос.— російський
рр. — роки (з числом)
рр.— ріки (з назвою)
РТС — ремонтно-технічна станція
рум.— румунський
рус.— руський
с.— сторінка (з цифрою)
с.— село (з назвою)
санскр. — санскритський
с. г. — сільське господарство
с.-г. —сільськогосподарський
с.-д.— соціал-демократичний
сел.— селянський
серед.— середина
Серед. Азія — Середня Азія
серед.-віч. — середньовічний
серед. шк.— середня школа
сиб.—сибірський
сільс.— сільський
сканд.— скандінавський
слов.— слов'янський
с. ст.— старий стиль
спец.— спеціальний
СРР — Соціалістична Республіка Румунія
ст.— стаття (з прізвищем, назвою)
ст.— століття (з числом)
ст.— станція (з назвою)
стріл.— стрілецький
суд.— судовий
Сум. обл.— Сумська область
сучас.— сучасний
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
Сх.— схід
сх.— східний
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище
с-ще м. т.— селище міського типу
т — тонна
т.— том
т. з.— так званий
т. ч.— таким чином
та ін.— та інші
тадж.— таджицький
Тадж. РСР — Таджицька РСР
танк.— танковий
тат.— татарський
т-во — товариство
текст. — текстильний
тепер.— теперішній
тер.— територія
Терноп. обл.— Тернопільська область
тех.— технічний
ТЕЦ — теплоелектроцентраль
тис.— тисяч, тисячоліття (з цифрою)
тис. ж.— тисяч жителів (з цифрою)
торг.— торговельний
тур.— турецький
туркм.— туркменський
Туркм. РСР — Туркменська РСР
тюрк.— тюркський
угор. — угорський
узб.— узбецький
Узб. РСР — Узбецька РСР
укр.— український
УНР — Угорська Народна Республіка
ун-т — університет
уч.— учбовий
уч-ще — училище
фаб.-зав.— фабрично-заводський
фашист.— фашистський
феод.— феодальний
фін.— фінансовий (з терміном)
фінл.— фінляндський
ф-ка — фабрика
франц.— французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччини
ф-т — факультет
Харків. обл.— Харківська область
харч.— харчовий
Херс. обл.— Херсонська область
хім.— хімічний (з терміном)
Хмельн. обл.— Хмельницька область
худ.— художній
ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет
ЦКК — Центральна Контрольна Комісія
центр.— центральний

церк. — церковний
ЦО — центральний орган
цукр. — цукровий
Черк. обл. — Черкаська область
Чернів. обл. — Чернівецька область
Черніг. обл. — Чернігівська область
чес. — чеський
чл. — член
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловік (з числом)
ЧССР — Чехословацька Соціалістична Республіка
чувас. — чуваський
швед. — шведський
швейц. — швейцарський
шк. — школа
шовк. — шовковий
югосл. — югославський
ЮНЕСКО — Комісія ООН з питань освіти, науки і культури
юрид. — юридичний
япон. — японський

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ на КАРТАХ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ НА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИХ КАРТАХ

за ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- столиці держав і союзних республік СРСР
- столиці АРСР, центри країв і областей СРСР
- центри автономних областей, національних округів СРСР і областей, що входять до складу краю
- центри адміністративних районів СРСР
- інші населені пункти

за КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

МІСТА

КИЇВ	більше як 1 000 000
ОДЕСА	300 000–1 000 000
ВІННИЦЯ	100 000–300 000
ДЖАНКОЙ	30 000–100 000
Суміла	10 000–30 000
Тячів	менше як 10 000

СЕЛИЩА МІСЬКОГО ТИПУ

Соснівка	більше як 10 000
Моршин	до 10 000
Балаклава	Селища, які входять у межу міста

СЕЛА

Петриківці	села

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ НА ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- столиці незалежних держав
- центри залежних держав і адміністративно-територіальних одиниць
- інші населені пункти

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписано

К О Р Д О Н И І М Е Ж І

на ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИХ і ОБЛАСНИХ КАРТАХ

- державні
- союзних республік СРСР
- автономних областей, національних округів СРСР і областей, що входять до складу краю

на ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- державні
- територій, що входять до складу незалежних держав

Ш Л Я Х И

- залізниці
- безрейкові шляхи
- 400 морські рейси й відстані в км
- найважливіші порти

І Н Ш І У М О В Н І П О З Н А Ч Е Н Н Я

- болота
- піски
- перевали
- *КАВКАЗ* гори
- *ТАТАРИ* народи
- ХАЧЕН ханства
- ЗАПОРІЖЖЯ, ЧОРНА РУСЬ історичні області та землі
- БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО історичні держави
- ПОЛЬЩА сучасні держави

П О З Н А Ч Е Н Н Я В О Є Н Н И Х Д І Й

- райони зосередження військ
- дії танкових військ
- дії кавалерійських з'єднань
- розмежувальні лінії між фронтами
- знищення оточеного угруповання військ
- 1 УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ радянські війська
- *ГРУПА АРМІЙ „ПІВДЕНЬ"* війська противника

СКОРОЧЕННЯ, ПРИЙНЯТІ НА ВОЄННИХ КАРТАХ

А	армія (загальновійськова)	мк	механізований корпус	сд	стрілецька дивізія
ак	армійський корпус	Окр А	окрема армія	ск	стрілецький корпус
гв. А	гвардійська армія	пз	передовий загін	ТА	танкова армія
гск	гірсько-стрілецький корпус	пбр	піхотна бригада	Т Гр	танкова група
кд	кавалерійська дивізія	пд	піхотна дивізія	тд	танкова дивізія
кк	кавалерійський корпус	ПА	повітряна армія	тк	танковий корпус
мбр	механізована бригада	Пф	повітряний флот	Уд А	ударна армія
мд	механізована дивізія	пдк	повітряно-десантний корпус		

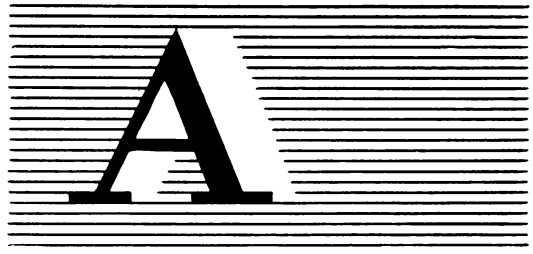

АБАЗИ́Н (Абазинець) Андрій (р. н. невід.— п. 1703) — брацлавський полковник. Очолюючи з 80-х рр. 17 ст. *Брацлавський полк*, брав участь у визвольній боротьбі нар. мас Правобережної України проти шляхет. Польщі в кін. 17 — на поч. 18 ст., у походах правобережних козац. полків проти тур.-тат. агресорів 1691—96 на Казікермен, Буджак, Очаків, Тягиню. Під час *Палія повстання 1702—04* козац.-сел. загони, керовані А., героїчно обороняли Поділля від польс.-шляхет. військ. У лютому 1703 в бою під м. Ладижином (тепер село Тростянець. р-ну Вінн. обл.) тяжко поранений А. потрапив у полон і за наказом польс.-шляхет. командування страчений (посаджений на палю).

Літ.: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963

АБДАЛІ́ЄВ Карагози (1908—22.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Фоголевці (тепер Чимкентської обл.). У жовтні 1943 як командир стріл. взводу 690-го полку 126-ї д-зії Пд. (потім 4-го Укр.) фронту брав участь у боях за визволення м. Мелітополя. 22.X під час вуличних боїв вміло керував діями свого взводу, який вибив ворога з 17 будинків і знищив 23 вогневі точки. А. особисто знищив ворожий танк, поранений кинувся з гранатами під другий танк і, підірвавши його, загинув під гусеницями танка.

АБДУ́Л-ГАМІ́Д I (1725—89) — тур. султан [1774—89]. За правління А.-Г. I Туреччина 1768—74 та з 1787 вела війни з Росією. Внаслідок цих воєн до Росії за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* та *Ясським мирним договором 1791* відійшли землі між Дніпром і Дністром та Крим (фактично приєднаний 1783), були відкриті для плавання рос. торг. суден Чорне м. та протоки Босфор і Дарданелли.

АБДУЛМЕДЖИ́ДОВ Ахмед Дибирович (1923—28.III 1944) — червонофлотець, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Монсабі (тепер Чародинського р-ну Даг. АРСР). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — автоматник 384-го окремого батальйону мор. піхоти Одес. військ.-морської бази Чорномор. флоту. В ніч з 25 на 26.III 1944 А. в складі десантного загону висадився в Миколаєві (див. *Миколаївська десантна операція 1944*). Загинув у бою.

АБДУ́ЛОВ Іван Пилипович (1922 — 11.III 1943) — рад. військовослужбовець, єфрейтор, Герой Рад. Союзу (1943). Канд. в члени Комуністич. партії. Н. у с. Шумисі (тепер Кемеровського р-ну Кемер. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Воював снайпером, з липня 1942 по лютий 1943 знищив 418 гітлерівців. Після одного з боїв переніс до санбату 35 поранених бійців, а сам, хоча був поранений, повернувся на передову. В бою біля м. Люботина (Харків. обл.), коли загинув командир роти, А. прийняв командування ротою. Гранатами знищив 2 фашист. танки і з автомата — 35 фашистів. У цьому бою загинув.

А́БІЇ (грец. Ἄβιοι — бідні, убогі) — епітет, що його дав Гомер («Іліада», XIII, 6) населенню пн. узбережжя Чорного м. («молокоїди убогі»). В давнину деякі письменники (Арріан, Стефан Візантійський та ін.) розглядали це слово як етнічне найменування, зокрема як назву кочових *скіфів*.

АБОРА́КА (Ἀβοράκη — місто *Боспорської держави* на азіатській стороні Боспору. Давньогрец. географ *Страбон* зазначав, що А. розташована поблизу столиці синдів — *Горгіппії* (біля сучас. м. Анапи). *Ю. І. Козуб* (Київ).

АБРА́МОВ Микола Осипович (14.XII 1897 — 27.VII 1964) — рад. військ. діяч, контр-адмірал (1940). Член КПРС з 1917. Н. на руднику Язяш (тепер Аргаяського р-ну Челяб. обл.). В Рад. Військ.-Мор. Флоті з 1917. В роки громадян. війни був учасником боїв на Сх. і Пд. фронтах. Після закінчення Військ.-мор. академії (1933) — на керівних посадах у Військ.-Мор. Флоті. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував Дунайською військ. флотилією, що брала участь в обороні Одеси, Херсона, Миколаєва, Севастополя, Керчі, потім — учбовим загоном та військ.-мор. базою. З 1944 — заст. голови Союзної контрольної комісії в Болгарії. З 1960— в запасі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

АБРА́МОВ Яків Васильович (псевд. — Федосіївець; 1858—1906) — ліберальний народник, публіцист, діяч нар. освіти 80—90-х рр. 19 ст. Н. в м. Ставрополі. В 1878 за революц. пропаганду був виключений з Мед.-хірург. академії і висланий з Петербурга. З 1881 друкувався в ліберально-народницькому журн. «Слово», журн. «Отечественные записки». У 80-х рр. з сторінок ліберально-народницької газ. «Неделя» пропагував відмовлення від революц. боротьби і «культурництво», т. з. «теорію малих справ». Вивчав історію *недільних шкіл* у Росії і, зокрема, на Україні. Брав участь у роботі Харків. жіночої недільної школи. Написав ряд нарисів про життя народів Росії кінця 19 ст. Автор творів «Що зробило земство і що воно робить» (СПБ, 1889), «Наші недільні школи. Їх минуле і сучасне» (СПБ, 1900) та ін.

АБРА́МЦЕВ Сергій Павлович (1922 — 17.II 1944) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1942. В Рад. Армії з 1941. В 1944 як командир танка 181-ї танк. бригади 2-го Укр. фронту брав участь у знищенні Корсунь-Шевченківського угруповання нім.-фашист. військ. У бою біля с. Журжинців (тепер Лисянського р-ну Черк. обл.) його танк знищив 2 ворожі танки, 4 гармати, 12 бронетранспортерів, 80 автомашин, близько 1 тис. ворожих солдатів, 23 чол. взяв у полон. Загинув у бою.

АБРУ́ШИН Ромиль Хайрулович (1925 — 22.IX 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 69-ї механіз. бригади 3-ї гвардійської танк. армії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч на 22.IX 1943 відділення А. першим серед бійців 3-ї гвард. танк. армії переправилось через Дніпро, прорвалося в с. Зарубинці і допомогло ін. частинам визволити села Луковицю та Григорівку (тепер Переясл.-Хмельн. р-ну Київ. обл.). Під час бою А. вміло керував своїм відділенням і особисто знищив 25 гітлерівців, але сам загинув.

АБСОЛЮТИ́ЗМ (від лат. absolutus — необмежений) — форма правління д-вою, при якій верховна влада належить одній особі (царю, імператору,

королю). А. характерний для періоду розкладу феод. суспільства і розвитку в його надрах елементів капіталістич. виробничих відносин. А. був диктатурою дворянства, яке, занепадаючи, погоджувалось на централізацію влади в ім'я збереження свого панування як класу. Країнами, де А. виявився в класич. формі, були в Європі — Франція, в Азії — Японія. В початковий період свого існування А. відігравав певну прогресивну роль. Він знищив сепаратизм феод. знаті, залишки політ. роздробленості, сприяв економіч. об'єднанню країни і розвиткові нових, капіталістич. відносин. Характерною рисою А. була політика нац. гноблення народів, що входили до складу багатонац. абсолютистських д-в. Жорстокого нац. гніту зазнавали народи Габсбурзької монархії, в т. ч. українці, що населяли тер. Галичини, Буковини і Закарпаття, загарбані Австрією в кінці 18 ст. Проведені в кінці 18 ст. австр. урядом *Марії-Терезії* і *Йосифа II* реформи (утворення провінцій, підпорядкованих центр. урядові, знищення місцевого самоврядування, запровадження нім. мови як державної тощо) позбавили неавстр. народи, в т. ч. українців, можливості мати власну державність і фактично будь-якої автономії, затримали розвиток їх економіки і культури. Запроваджена австр. А. протягом 19— поч. 20 ст. система політ. заходів (адм.-територіальний поділ і управління, куріальна система виборів, насадження в парламент, сейми, міське і сільське управління представників панівних класів, переслідування нац. культур і мов тощо) була спрямована на нац. гноблення неавстр. народів, у т. ч. укр. народу. Нац. гноблення зазнавали народи багатонаціональної рос. абсолютистської д-ви, в т. ч. і населення тер. України, що возз'єдналася з Росією. У 18 ст. царський уряд скасував автономію України. Російський А. провадив на Україні русифікаторську політику, гальмував розвиток укр. культури (див. *Валуєвський циркуляр 1863* і *Емський акт 1876*). Проте, незважаючи на нац. гноблення з боку рос. самодержавства, возз'єднання більшої частини укр. земель у складі Росії відіграло прогресивну роль. Воно сприяло розвитку продуктивних сил України і Росії, зміцненню економіч. і культ. зв'язків між укр. землями, прискоренню формування укр. бурж. нації, створенню сприятливих умов для дальшого зміцнення братерського союзу укр. і рос. народів, для об'єднання їх у визвольній боротьбі проти російського А. З розвитком капіталізму абсолютна монархія втратила прогресивний характер, стала гальмом у розвитку суспільства.

В передових капіталістичних країнах (Англія, Франція) А. було знищено в ході бурж. революцій, в країнах, де капіталізм розвивався повільніше (Німеччина, Австрія), відбувалася поступова еволюція феод.-абсолютистської монархії в монархію бурж.-поміщицьку. В Росії абсолютна монархія була знищена *Лютневою буржуазно-демократичною революцією 1917*.

АБУ ГАМІД, Абу Гамід Мухаммед ібн Абд ар-Рахім аль-Гарнаті аль-Андалусі (1080—1170)—арабський мандрівник. Н. в Гранаді. Освіту здобув у Єгипті. В 1130—36 і 1150—53 як купець і місіонер відвідав Близький і Серед. Схід, Хорезм, Угорщину і Київську Русь, де був прийнятий князем (можливо, Ізяславом Мстиславичем). Твори А. Г. «Подарунок розумам та відбірне з чудес», «Ясне повідомлення про деякі чудеса Заходу» містять відомості про звичаї і закони слов'ян, булгар та їхніх пн. сусідів (племена югра, весь), про слов. місто Гур-Куман (дослідники вважають його Києвом).

В. М. Бейліс (Луганськ).

АВА́РИ (о б р и в давньорус. літописах) — великий союз кочових племен тюркського походження. В 6 ст. А. прийшли з Азії (через тер. сучас. України) на серед. Дунай і створили там свою д-ву — Аварський каганат. В 6—7 ст., коли А. займали тер. Пн. Причорномор'я, до складу їхнього племінного союзу входили різні за походженням племена (угри, ефталіти, алани). На шляху з Пн. Причорномор'я на серед. Дунай підкорили значну частину слов. племен. Про А. є відомості в творах давніх істориків Феофілакта Сімокатти, Менандра, Іоанна Ефесського та ін. А. нападали на Візантію, на слов'ян, франків, лангобардів та ін. племена. На поч. 7 ст. почався процес розпаду племінного союзу А., в результаті чого відокремилася самостійна зх.-слов. д-ва Само (на тер. сучас. Чехословаччини). В кінці 8 ст. А. були розгромлені Карлом Великим, в кінці 9 ст. — угорцями, після чого вони більше не згадуються в літописах. Найкраще досліджено археол. пам'ятки А. на тер. Угорщини. Відкрито ряд могильників з похованнями воїнів. В похованнях знайдено зброю, предмети кінської збруї, прикраси тощо. Деякі дослідники пов'язують з походами А. на Візантію скарби коштовних речей 2-ї пол. 1-го тис. н. е., знайдені на тер. України (ін. вчені вважають, що вони належали слов'янам).

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Симокатта Феофилакт. История. М., 1957; Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941; Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.

Л. М. Рутковська (Київ).

А́ВГУСТ II Сильний (August II Fryderyk Mocny; 12.V 1670 — 31.I 1733) — польс. король [1697—1706 і 1709—33] і курфюрст саксонський [1694—1733]. Н. в Дрездені. За правління А. II Польща після завершення 1699 війни з Туреччиною одержала Поділля та частину Правобережної України (див. *Карловицький конгрес 1698—99*). В 1704 уряд А. II придушив *Палія повстання 1702—04*. Під час *Північної війни 1700—21* А. II був союзником Петра I. Після поразки польс. війська (1704) зрікся престолу на користь ставленика Швеції Станіслава Лещинського (оформлено Альтранштадтським миром 1706). Відновлений на престолі після розгрому шведів під Полтавою (1709).

О. В. Долинський (Київ).

АВДЄЄ́НКО Петро Петрович (7.I 1901—27.I 1956) —рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1926. Н. у с. Котах (тепер Черніг. р-ну Черніг. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1919. В 1938 закінчив Вищі стріл. курси, пізніше командував полком. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир д-зії, потім корпусу (травень 1943 — грудень 1944). Під командуванням А. 51-й гвард. стріл. корпус 25. IX 1943 почав форсувати Дніпро в районі Лютежа. Передові частини, переправившись, відбили всі атаки ворога. До 1.X 1943 всі частини корпусу завершили переправу і, зламавши запеклий опір гітлерівців, розширили Лютізький плацдарм до 90 *км*². У 1946 А. закінчив Вищу військ. академію (тепер Академія Генштабу). В 1948—52 — начальник піхотного училища. З 1953—в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

АВДІЇ́ВКА — місто Ясинуватського р-ну Донецької обл. УРСР. Залізнична ст. 29,1 тис. ж. (1968). Розташована за 22 *км* на Пн. від м. Донецька. Утворена 1957 з двох с-щ міськ. типу (Авдіївка 1-а і Авдіївка 2-а). Історія А. тісно пов'язана з відкриттям (1884) Катеринінської з-ці. В грудні 1905 залізничники ст. Авдіївка разом з бойовими дружинами ст. Ясинувата брали участь в *Авдіїв-*

ському виступі робітників 1905. Рад. владу встановлено наприкінці 1917. На. поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. окупанти 21.X 1941 захопили місто. 8.IX 1943 рад. війська визволили А. від гітлерів. загарбників. Поблизу А. 1963 збудовано коксохім. з-д. В А. є підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, цегельний і електромех. з-ди, піщаний кар'єр. 3 проф.-тех. уч-ща, 5 загальноосв. шкіл.

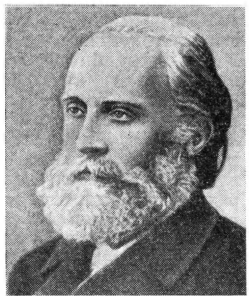

М. П. Авенаріус.

В. К. Аверін.

П. О. Агальцов.

АВДІЇВСЬКИЙ ВИСТУП РОБІТНИКІВ 1905 — збройний виступ робітників станції Авдіївка колишньої Катеринінської залізниці, що був складовою частиною *Горлівського збройного повстання 1905*. Робітники і службовці ст. Авдіївка в грудні 1905 приєдналися до заг. політ. страйку в Горлівському р-ні. 26.XII вони вступили в бій з драгунами, які наступали на станцію і селище. В боротьбі з загонами карателів дружинникам Авдіївки допомагали бойові загони робітників ст. Ясинувата, Гришине, Дебальцеве, Юзове, Петрівського металург. з-ду (Єнакієве), селяни навколишніх сіл. В результаті збройної сутички каратели відступили. 27.XII в Авдіївці, за ініціативою більшовиків, було скликано з'їзд бойових дружин, на який прибуло понад 1 тис. чол. 30.XII Авдіївська дружина взяла участь у збройній сутичці робітників Горлівки з царськими військами та поліцією.

АВЕ́КОВ Іван Авдійович (1919—17.IV 1943) — рад. військ. льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. на ст. Осиновка (тепер Віт. обл.). В Рад. Армії з 1937. Велику Вітчизн. війну 1941—45 зустрів командиром ланки. Здійснив 173 бойові вильоти, в повітряних боях особисто збив 15 ворожих літаків, а в складі групи — ще 6, на аеродромах знищив 23 фашист. літаки. Брав участь у боях за Москву, Тулу, Вязьму, Конотоп, Харків, Київ. 24.VIII 1941 прийняв бій в районі Конотопа з 11 фашист. бомбардувальниками, з них два збив, третього підпалив, решта повернула назад. 20.III 1942 прийняв бій з 7 фашист. літаками, з них два збив, був поранений, але на палаючій машині протаранив 3-й ворожий літак. Пізніше загинув у бою.

АВЕНА́РІУС Михайло Петрович (19.IX 1835 — 16.IX 1895) — укр. фізик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876). Н. у Царському Селі (тепер м. Пушкін Лен. обл.). З 1866 — зав. метеорологіч. обсерваторією Київ. ун-ту. Досліджував теплове розширення речовин і критичний стан їх, розробив оригінальну систему розподілу змінних струмів для живлення свічки Яблочкова тощо. Автор наук. праць з різних розділів фізики. Створив у Києві наук. школу фізиків.

АВЕ́РІН Василь Кузьмич (1884—1945) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с. Лєтошниках (тепер Жуков. р-ну Брян. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Революц. діяльність почав у Катеринославі, де працював на Брянському з-ді. Активний учасник заг. страйку 1903 і революції 1905—07. Заарештований 1915 і висланий до Ірк. губ. Після Лютневої революції 1917 — член Катеринослав. к-ту РСДРП(б) і губревкому, взяв активну участь у підготовці і проведенні збройного повстання, в грудні 1917 очолив військ.-революц. штаб при Катеринослав. Раді робітн. депутатів. У 1918 — член Тимчасового робітн.-сел. уряду України. Під час громадян. війни — на відповідальній роботі в Червоній Армії. В 1919 А.— уповноважений Ради робітн. та селян. оборони і ЦК КП(б)У по боротьбі з *денікінщиною* і *петлюрівщиною*. Як нач. політвідділу групи військ Курського напряму і член Реввійськради 2-ї армії брав участь у розгромі банд Зеленого, Григор'єва, Махна та ін. ворогів Рад. д-ви, що оперували на Україні. В 1920—23—голова Катеринослав., потім — Волин., Харків. та Одес. губвиконкомів. З 1923 — на відповідальних посадах в авіац. пром-сті, на залізнич. і водному транспорті.

АВКСЕ́НТЬЄВСЬКИЙ Костянтин Олександрович (30.IX 1890 — 2.XI 1941) — рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Старому Куножі (тепер Вологод. обл.) в сім'ї дрібного урядовця. Закінчив учительську семінарію. Кол. офіцер старої армії (підпоручик). У Червоній Армії — з вересня 1918. В 1919—20 — ком. 4-ю армією, член Реввійськради Пд. групи армій Сх. фронту, *Дванадцятої армії*, 1-ї армії, Туркестан. фронту, ком. 6-ю армією, пом. ком. Пд. фронтом (на Україні). Брав участь у боях проти колчаківців, денікінців, врангелівців, у т. ч. в ліквідації Задніпровської групи військ Врангеля і захисті Каховського плацдарму. В 1921 — червні 1922 був пом. ком. військами України і Криму, брав участь у ліквідації решток махновських банд. Після закінчення курсів вищого комскладу (1922) на відповідальній військ. роботі — заст. ком. військами України і Криму (1923—25), ком. військами Середньоазіат. військ. округу (1926—28), Червонопрапорною Кавк. армією (1928—31). З 1931 — у відставці за станом здоров'я. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Д. І. Куртов (Москва).

АВРАА́МКИ ЛІТО́ПИС — лит.-білорус. літопис 15 ст. Складений 1495 у Смоленську за дорученням смолен. єпископа Йосифа Солтана. Називається так за ім'ям переписувача Авраамки (очевидно, особи духовного стану). Безпосереднім джерелом А. л. було псковське зведення, що об'єднувало повідомлення різних літописів. На противагу тогочасним літописам лит. походження, що ідеалізували лит. князів (особливо Вітовта, який ворогував з Моск. князівством), в А. л. виявляється співчуття до Москви та росіян. Серед істор. оповідань в А. л. є цікаві юрид.-правові пам'ятки, зокрема один із списків «*Руської правди*».

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 16. СПБ, 1889.

М. І. Марченко (Київ).

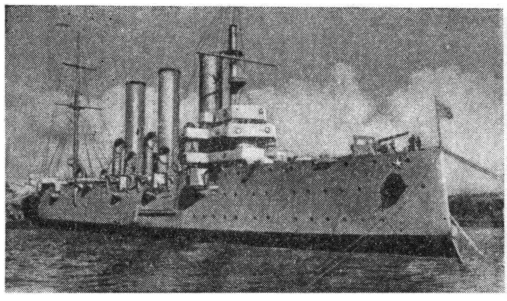

Крейсер «Аврора».

АВРАМИ́ШИН Корній Семенович (н. 16.IX 1929) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1957. Н. в с. Рудні (тепер с. Підлісне Дубровицького р-ну Ровен. обл.). Працював мишиністом льонопереробного агрегату ТЛ-40. Прославився високою майстерністю праці, опанувавши передові методи переробки льону. З 1967 — голова Бережницької сільс. Ради депутатів трудящих Дубровицького р-ну Ровен. обл. Нагороджений орденом Леніна.
Б. Л. Діденко (Ровенська обл.).

АВРА́МОВ Павло Васильович (1791 — 17.XI 1836) — декабрист, полковник. Виходець із заможних дворян. Закінчив 1-й кадетський корпус. У 1820 переведений ад'ютантом штабу 2-ї армії, що містився тоді в Тульчині, де вступив до «*Союзу благоденства*», а потім — до *Південного товариства декабристів*. Був прихильником встановлення в Росії республіки. В 1826 засуджений до 12 років каторги, яку відбував у Нерчинських рудниках. У 1832 переведений на поселення до Акшинської фортеці Іркут. губ., де й помер.
М. М. Лисенко (Київ).

АВРАТИ́НСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—збройний виступ селян с. Авратина та навколишніх сіл Старокостянтинівського повіту Волин. губ. проти австр. окупантів і гетьманців. Почалося 23.VII 1918 збройним опором селян загонові гетьманців, що прибув для стягнення контрибуції. Наступного дня повстанці розгромили каральний загін на чолі з нач. повіт. *державної варти*. 26.VII окупаційне командування кинуло проти повсталих селян регулярні війська з артилерією, які змусили повстанців відступити. Окупанти жорстоко розправилися з учасниками А. з. п. Село було спалено, багато селян розстріляно. Незважаючи на поразку, А. з. п. відіграло певну роль у розгортанні на Волині визвольної боротьби проти іноземних окупантів і сил бурж.-націоналістичної контрреволюції.
Г. І. Денисенко (Житомир).

«АВРО́РА»— крейсер Балт. флоту, команда якого брала активну участь у Жовтн. збройному повстанні 1917 в Петрограді. Збудована 1903, «А.» брала участь у Цусімському бою 1905, в боях з нім. флотом у Балт. морі 1914—16. В березні 1917 матроси «А.», очолені більшовиками, взяли управління крейсером у свої руки. 25.X (7.XI) 1917 команда «А.» захопила Миколаївський міст (тепер ім. лейтенанта Шмідта) в Петрограді, забезпечивши перехід червоногвардійців у центр міста, ввечері гарматним пострілом подала сигнал до штурму Зимового палацу. Матроси «А.» брали участь у цьому штурмі. З 1948 «А.» встановлено як пам'ятник Великого Жовтня на вічну стоянку на Не́ві. З 1957 на «А.» — філіал Центр. військ.-мор. музею. В 1927 «А.» нагороджено орденом Червоного Прапора, 1968—орденом Жовтневої Революції.

АВСТРОМАРКСИ́ЗМ — один з різновидів міжнар. опортунізму, що склався в кінці 19 — на поч. 20 ст. всередині австр. соціал-демократії. Ідейні підвалини А. розробили лідери австр. соціал-демократії О. Бауер, К. Реннер, Ф. Адлер, М. Адлер та ін. Соціалісти на словах, зрадники соціалізму на ділі, вони стояли на позиції угоди пролетаріату з буржуазією, «соціального миру» експлуататорів і експлуатованих, підтримували й поширювали брехню про «чисту», т. з. надкласову, демократію, яка в умовах капіталізму являла собою диктатуру буржуазії над трудящими масами. Революц. вимогу експропріації експропріаторів ідеологи А. підміняли реформістськими розумуваннями про «мирну соціалізацію» власності капіталістів, яку, на їх думку, має здійснити буржуазна д-ва. В галузі філософії вони взяли на озброєння антинаук. теорії неокантіанства і махізму і з цих позицій ревізували діалектич. матеріалізм. В основі їхніх поглядів на розвиток людського суспільства лежали ідеалізм і вульгарний істор. фаталізм, які вони протиставляли марксистському розумінню історії. Ідеологи А. заперечували закономірності соціалістич. революції і будівництва соціалізму, висунули ревізіоністську тезу: «у кожної нації — свій марксизм» і таким способом прагнули заперечити міжнар. характер ленінізму як марксизму нової істор. епохи, перегородити шлях для проникнення ідей більшовизму і досвіду ленінської партії в зх.-європ. робітн. рух. Антимарксистську позицію займали теоретики А. і в нац. питанні. Вони висунули програму «культурно-нац. автономії». Суть її полягала в тому, що кожна нація, незалежно від того, де живе будь-яка належна до неї особа (незалежно від території, звідси вимога «екстериторіальної» поземельної автономії), становить єдиний державновизнаний союз, який відає нац.-культурними справами. Цим самим теоретики А. змазували класові суперечності всередині бурж. нації, прагнули розколоти пролетаріат на різні нац. групи, на вічні часи закріпити панування австр. буржуазії над укр. та ін. слов. народами, пригнобленими монархією Габсбургів. У Росії, крім єврейських бурж. партій, Бунду і ліквідаторів, теорію «культурно-нац. автономії», яку В. І. Ленін вважав реакційною, шкідливою, міщанською, націоналістичною, сприйняли дрібнобурж. націоналістич. партії лівонародницького напряму, а також укр. соціал-націонали типу Юркевича, Донцова та ін. Як і ідеологи А., останні, прикриваючись марксистською фразою, проповідували виділення укр. робітників в окрему с.-д. орг-цію. Цю позицію В. І. Ленін затаврував як зрадницьку не тільки щодо демократії взагалі, а й до України. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції багато лідерів укр. соціал-націоналів, що сповідували теорію «культурно-нац. автономії», опинилися в таборі контрреволюції, а Донцов пішов на службу спочатку нім. фашизмові, а потім амер. імперіалізмові. В. І. Ленін, викриваючи класову природу А., довів, що лідери австр. соціал-демократії проводили ідею зневірливого дрібного буржуа, виявилися «реакціонерами, захисниками найгіршого опортунізму і соціал-зрадництва» (Твори, т. 31, с. 6). В 20—30-х рр. 20 ст. ідеологи А. виступали як запеклі пангерманісти. Коли 1938 гітлерівці здійснили аншлюс Австрії, Реннер вітав цей злочинний акт. Після 2-ї світової війни теоретики А., як і всі лідери австр. соціал-демократії, повністю відмовились від принципів марксизму, стали під прапор антикомунізму. Цей поворот знайшов відображення в новій програмі Соціалістич. партії Австрії (створена 1945 на базі с.-д. партії), прийнятій в травні 1958. Окремі діячі Со-

ціалістич. партії Австрії (І. Хіндельс) роблять спробу відродити А. відповідно до нових істор. умов.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 19. Про «культурно-національну» автономію; т. 20. Критичні замітки з національного питання.— До історії національної програми в Австрії і в Росії.— Розбещування робітників витонченим націоналізмом; т. 28. Про «демократію» і диктатуру; т. 31. Лист до австрійських комуністів; Рубинштейн А. Я. Отто Бауэр — теоретик австрийской социал-демократии. М.—Л., 1935; Турок В. М. От австромарксизма к современному ревизионизму. «Новая и новейшая история», 1958, № 4.

М. М. Липовченко (Київ).

АВСТРО-НІМЕ́ЦЬКА ОКУПА́ЦІЯ УКРАЇ́НИ 1918 — окупація території республіки військами кайзерівської Німеччини та австро-угорської монархії протягом березня — листопада 1918. Під гнітом окупантів опинилася майже вся тер. України, за винятком кількох повітів Чернігівщини.

В боротьбі проти Рад. влади правлячі кола імперіалістич. Німеччини використали укр. бурж. націоналістів. 27.I (9.II) 1918 Німеччина та її союзники підписали *Брест-Литовську угоду 1918* з поваленим внаслідок нар. повстання «урядом» бурж.-націоналістич. *Центральної ради*. Одночасно рад. делегації на переговорах у Брест-Литовську було пред'явлено ультиматум, а 18.II 1918 нім. командування, порушивши умови перемир'я, кинуло в наступ свої війська на всьому рос.-нім. фронті. Просування австро-нім. військ почалося й на тер. України. До *Брестського миру 1918*, підписаного РРФСР на поч. березня, було включено пункт, який зобов'язував її укласти договір з Центр. радою і вивести з України свої війська і Червону гвардію. Така вимога нім. імперіалістів, як і введення окупаційних військ на тер. України, були спрямовані на повалення влади Рад на Україні, перетворення її в свою колонію, в плацдарм для підготовки нового нападу на Рад. Росію. Трудящі України зі зброєю в руках піднялися проти австро-нім. окупантів, на захист завойовань соціалістич. революції. По всій Україні формувалися робітн. загони й полки, які в боях з ворогом виявили зразки героїзму і відваги. На Чернігівщині, в Донбасі, в районах Бахмача, Луганська, поблизу Харкова рад. війська чинили героїчний опір ворогу. Більшовицькі орг-ції роз'яснювали трудящим справжні наміри імперіалістів, викривали зрадництво бурж. націоналістів, підступну політику меншовиків і есерів.

1.III 1918 переважаючим силам ворога вдалося захопити Київ. ЦВК Рад України і Нар. Секретаріат змушені були переїхати в Полтаву, а потім у Катеринослав. Близько двох з половиною місяців тривала боротьба частин і підрозділів *Українського фронту* (командуючий — В. О. Антонов-Овсієнко), робітн. і червоногвардійських загонів проти добре озброєних, оснащених військ. технікою нім. та австро-угор. військ. У березні спалахнули *Миколаївське збройне повстання 1918* і *Херсонське збройне повстання 1918*. В тилу ворога розгортали дії перші партизан. загони. На допомогу трудящим України прийшли братні рос. та ін. народи Рад. країни.

Загарбавши тер. Рад. України, окупанти поставили під суворий контроль всі сторони громад.-політ. життя, нещадно грабували багатства укр. народу. Окупанти підписали з Центр. радою ряд угод на поставку в Німеччину та Австро-Угорщину продовольства, сировини тощо (на поч. квітня — про відправлення з України 60 млн. пудів хлібопродуктів, 13.IV — про поставку 2750 млн. пудів живої ваги рогатої худоби, 21.IV — угоду про сировину, що мала бути вивезена з України).

Окупанти, а при їх допомозі укр. буржуазія й поміщики почали відновлювати дореволюц. порядки, особливо після того, як 29.IV 1918 Центр. раду (розігнану перед тим) та її «уряд» було замінено гетьманом П. Скоропадським (див. *Гетьманщина*). Цей переворот означав відкриту реставрацію бурж.-поміщицького монархізму на Україні з допомогою німецьких військ. Окупанти, гетьманський «уряд» робили все для того, щоб перетворити робітників і селян на слухняних рабів нім. баронів, укр. поміщиків і капіталістів.

Окупація України привела до тяжких наслідків. Зросла розруха, посилилося зубожіння трудящих мас. Жорстокий окупаційний режим, грабіж багатств республіки, свавілля капіталістів і поміщиків, відновлення дореволюц. порядків викликали обурення робітн. класу, біднішого селянства України. Дедалі ширшого розмаху набирали страйки, акти саботажу, диверсій, зростав опір грабіжницькій політиці окупантів. Нар.-визв. боротьбу очолили більшовицькі орг-ції. Все активніше розгортали роботу підпільні групи й к-ти.

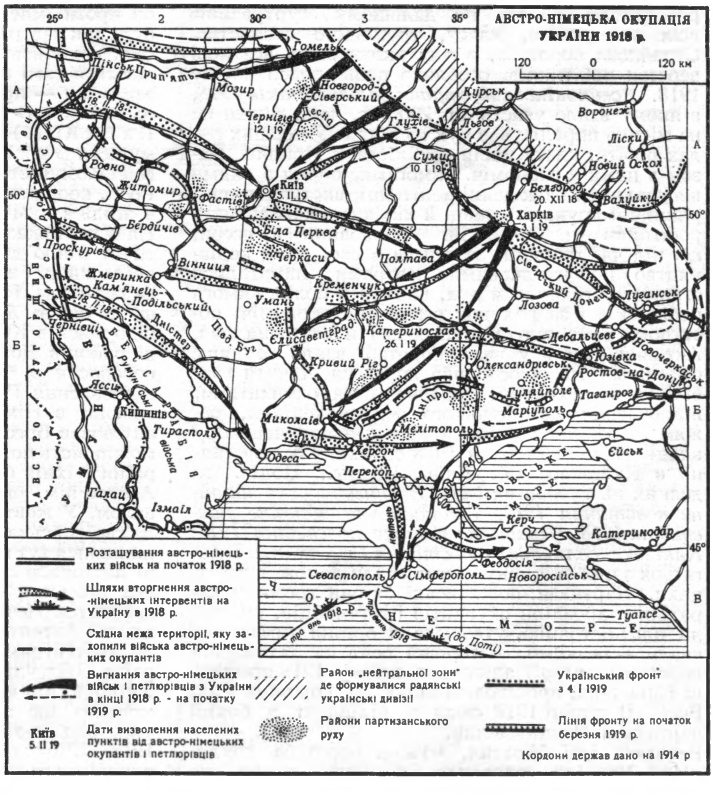
АВСТРО-НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ 1918 р.
120 0 120 км
Розташування австро-німецьких військ на початок 1918 р.
Шляхи вторгнення австро-німецьких інтервентів на Україну в 1918 р.
Східна межа території, яку захопили війська австро-німецьких окупантів
Вигнання австро-німецьких військ і петлюрівців з України в кінці 1918 р. - на початку 1919 р.
Київ 5.II 19 Дати визволення населених пунктів від австро-німецьких окупантів і петлюрівців
Район „нейтральної зони" де формувалися радянські українські дивізії
Райони партизанського руху
Український фронт з 4.I 1919
Лінія фронту на початок березня 1919 р.
Кордони держав дано на 1914 р.
Київ
Харків
Полтава
Катеринослав
Одеса
Миколаїв
Херсон
Крим
Севастополь
Сімферополь
Феодосія
Новоросійськ
Ростов-на-Дону
Таганрог
Маріуполь
Луганськ
Курськ
Воронеж
Білгород
Валуйки
Суми
Чернігів
Гомель
Мозир
Рівне
Житомир
Фастів
Біла Церква
Вінниця
Умань
Кременчук
Кривий Ріг
Мелітополь
Перекоп
Керч
Катеринодар
Єйськ
Туапсе
Ізмаїл
Галац
Кишинів
Ясси
Чернівці
Кам'янець-Подільський
Жмеринка
Проскурів
Бердичів
Лозова
Дебальцеве
Гуляйполе
Олександрівськ
Ліски
Новий Оскол
Сєвський
Дон
Дніпро
Дністер
Прип'ять
Десна
Сейм
Буг
Прут
Австро-Угорщина
Румунія
Чорне море
Азовське море
Німеччина
Польща
Росія
Австрія
Угорщина
Румунія
Болгарія
Туреччина
Грузія
Вірменія
Азербайджан
Іран
Персія
Каспійське море
Чехословаччина
Словаччина
Трансільванія
Буковина
Галичина
Волинь
Поділля
Київщина
Полтавщина
Харківщина
Катеринославщина
Таврія
Херсонщина
Бессарабія
Кубань
Крим
Донщина
Курщина
Воронежчина
Слобожанщина
Запорожжя
Одещина
Миколаївщина
Донбас
Ростов
Таганрог
Маріуполь
Луганськ
Єйськ
Катеринодар
Туапсе
Севастополь
Сімферополь
Феодосія
Новоросійськ
Керч
Одеса
Миколаїв
Херсон
Перекоп
Мелітополь
Кривий Ріг
Катеринослав
Полтава
Київ
Харків
Суми
Чернігів
Гомель
Мозир
Рівне
Житомир
Фастів
Біла Церква
Вінниця
Умань
Кременчук
Бердичів
Проскурів
Жмеринка
Кам'янець-Подільський
Чернівці
Ясси
Кишинів
Тираспольська позиція
Ізмаїл
Галац

В. І. Ленін безпосередньо займався справами України. Під керівництвом РКП (б), складовою частиною якої були більшовицькі орг-ції України, в губернських і пром. центрах республіки формувалися нові загони й полки, налагоджувалося постачання їм зброї і спорядження, створювалися підпільні орг-ції. В ті дні на фронті проти загарбників пліч-о-пліч билися росіяни й українці, білоруси і молдавани, підрозділи чехів, словаків, поляків, сербів, латишів. Мужньою боротьбою трудящі маси України ще раз довели свою відданість соціалістич. революції. Героїчний опір укр. народу австро-німецьким окупантам сприяв зміцненню Рад. влади в РРФСР.

В квітні 1918 в Таганрозі створено Орг. бюро, якому поряд з практичною допомогою підпіллю доручалося скликати найближчим часом з'їзд більшовицьких орг-цій України. А на окупованій території комуністи — учасники Всеукр. конференції профспілок—провели в травні в Києві нелегальну парт. нараду і обрали *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*. Більшовики налагоджували в підпіллі видання газет, відозв, звернень, листівок. Дальшому розгортанню визв. боротьби укр. народу сприяло створення Комуністич. партії (більшовиків) України — складової частини РКП (б). *Перший з'їзд КП (б) України* (відбувся 5—12.VII 1918 в Москві) поставив перед більшовицькими орг-ціями України завдання наполегливо готувати робітн. клас і селянство до рішучої сутички з австро-нім. загарбниками і бурж.-поміщицькою реакцією, ні на хвилину не ослабляти страйкової і партизан.-повстанської боротьби.

Поклавши в основу своєї діяльності рішення I з'їзду КП (б) У, підпільні парт. центри і орг-ції України під керівництвом ЦК РКП (б) і ЦК КП (б) У розгорнули роботу по дальшому згуртуванню всіх сил робітн. класу, трудящого селянства. Страйкова боротьба, в яку включалися все нові верстви робітників, особливо поширилася влітку 1918. *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*, в якому взяло участь бл. 200 тис. чол., більш як на місяць паралізував рух на з-цях. У перших рядах робітн. класу йшли металісти й гірники. Разом з ними з економіч. вимогами, поряд з якими висувалися також деякі політичні, виступали шкіряники й друкарі, кравці й хіміки, текстильники, робітники ін. професій. Меншовики й есери, що під час окупації захопили в свої руки керівництво профспілковими центрами, намагалися стримати страйковий рух, вилучити політ. вимоги робітників і за рахунок незначних економіч. поступок з боку капіталістів зберегти існуючий лад. Активну участь у визв. боротьбі взяло трудяще селянство. Йому особливо довелося відчути грабіжницькі реквізиції продовольства окупантами, відновлення поміщицького землеволодіння, режим шибениць і розправ за найменшу непокору владі. Навесні і влітку 1918 спалахнули повстання в Катеринослав., Київ., Черніг., Поділ. та деяких ін. губерніях (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Таращанське збройне повстання 1918*, *Ніжинське збройне повстання 1918*, *Канівське селянське повстання 1918* та ін.). В багатьох з них активну участь взяли також і робітники. Партизан.-повстанські загони громили каральні підрозділи окупантів і гетьманців, виганяли адміністрацію, утворювали органи тимчасової влади — ревкоми. Сміливий рейд на захоплений ворогом території здійснили влітку 1918 повстанці Київщини, пройшовши шлях до кордонів Рад. Росії. В серпні 1918 сюди ж відійшли з боями партизани Чернігівщини.

Революц. ідеї Жовтня, мужня боротьба трудящих України справили значний вплив на солдатів окупаційної армії. В австро-угор. та нім. окупаційних військах занепадала дисципліна, посилювався розклад, що сприяло піднесенню революц. настроїв у Німеччині та Австро-Угорщині.

Восени 1918 в умовах дальшого зміцнення Рад. влади в РРФСР і поразки країн нім. блоку на Зх. фронті визв. війна укр. народу набрала ще ширшого розмаху. На вищий щабель піднісся страйковий рух. Більш організованими і політично спрямованими ставали виступи робітників. Робітн. клас ішов в авангарді боротьби трудящих мас. Більшовицькі орг-ції, здійснюючи своє керівництво в складній обстановці, вели наполегливу боротьбу із зрадницькою тактикою меншовиків і есерів, з підступами бурж. націоналістів.

Міські, районні, окружні, губернські і обласні конференції підпільних більшовицьких орг-цій, які відбулися на Україні восени 1918, показали, що більшовики зміцнили зв'язки з масами. *Другий з'їзд КП(б) України* (жовтень 1918) узагальнив досвід роботи нелегальних орг-цій, накреслив конкретні шляхи їх діяльності в нових умовах міжнар. обстановки і внутр. становища Рад. Росії. В день закінчення роботи з'їзду, 22.X 1918, більшість його делегатів взяла участь у роботі об'єднаного засідання ВЦВК, Моск. Ради, фабзавкомів і профспілок. Тут з великою доповіддю виступив В. І. Ленін, який приділив значну увагу аналізові й перспективам визв. боротьби укр. народу. В. І. Ленін закликав більшовиків України до витримки, нагромадження сил для рішучого удару по ворогові: «Свідомі українські комуністи говорять собі: ми повинні бути дуже обережними; може, завтра нам треба буде напружити всі сили і треба буде поставити все на карту заради боротьби проти імперіалізму і німецьких військ. Може, буде так завтра, але не сьогодні, а сьогодні ми знаємо, що військa німецьких імперіалістів розкладаються самі собою... В той же час наше головне завдання — пропаганда в інтересах українського повстання» (Твори, т. 28, с. 101).

II з'їзд КП (б) У вказав, що кожний свій крок комуністи України повинні підпорядковувати діям всієї Комуністичної партії, спиратися на сили Рад. Росії, координувати свої дії з ЦК РКП (б) і тільки в згоді з ним вибрати момент для заг. виступу. На основі вказівок В. І. Леніна з'їзд виробив тактичну лінію діяльності комуністів України в новій міжнар. і внутр. обстановці. Трудящі України за закликом II з'їзду КП (б) У гідно відзначили першу річницю Жовтня. Масові страйки робітників відбулися в Києві, Харкові, Катеринославі, в ряді районів Донбасу. Подекуди ці політ. виступи переросли в безпосередню збройну боротьбу за відновлення Рад. влади. Після Листопадової революції в Німеччині ВЦВК РРФСР 13.XI 1918 анулював Брестський договір. Рад. країна дістала можливість подати дійову допомогу трудящим України в їхній боротьбі за відновлення Рад. влади. Австро-нім. окупація України закінчилася провалом. У жовтні — листопаді 1918 з України вивела свої війська Австро-Угорщина. Трохи довше залишилися тут нім. війська, чисельність яких у кінці листопада становила 177 тис. чол. В окупаційних військах почали утворюватися Ради солдат. депутатів. Незважаючи на посилений тиск імперіалістів Антанти, нім. командування все ж не змогло довго втримати війська на загарбаній тер. України. Під ударами повсталих робітників і селян України, під натиском рад. військ, зокрема сформованих ще восени 1918 в *«нейтральній зоні»* укр. рад. д-зій, тер. республіки протягом зими 1918—19 була майже повністю очищена від нім. окупантів та військ петлюрівської *Директорії*,що,

скориставшись з втечі окупантів, підступно захопила владу в грудні 1918. Рад. владу на Україні було відновлено.

В. І. Ленін з приводу окупації України австро-німецькими військами писав: «Завоювання України було величезною національною жертвою, а пролетарів і бідніших селян України воно загартувало і посилило, як революційних борців за інтернаціональну робітничу революцію. Україна потерпіла — інтернаціональна революція виграла, „розбестивши" німецьке військо, ослабивши німецький імперіалізм, зблизивши німецьких, українських і російських робітничих революціонерів» (Твори, т. 28, с. 91).

Самовіддана боротьба укр. народу під керівництвом Комуністич. партії проти австро-нім. загарбників і бурж.-поміщицької націоналістич. контрреволюції стала складовою частиною загальнонар. боротьби трудящих Рад. Росії за зміцнення істор. завоювань Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 27. Протест німецькому урядові проти окупації Криму.— Тези про сучасне політичне становище.— Доповідь про зовнішню політику на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради 14 травня 1918 р.; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р.; Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов, т. 1. М., 1960 [бібліогр. с. 823—829]; История гражданской войны в СССР. 1917—1922, т. 3. М., 1958; Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. К., 1959; Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960.

Є. М. Скляренко (Київ).

АВТОКЕФА́ЛЬНА ЦЕ́РКВА (від грец. αὐτός — сам і κεφαλή — голова) — див. *Українська автокефальна церква.*

АВТОНО́МІЯ (від грец. αὐτός — сам і νόμος — закон) — самоуправління; певна незалежність частини держави в рамках всієї держави. В держ. будівництві поняття А. визначається як наявність широкого самоврядування в окремих народів, що живуть у багатонац. д-вах, створення ними своїх органів влади, суду, адміністрації, школи з застосуванням у різних галузях суспільно-політ. життя рідної мови. Так, напр., згідно з *Березневими статтями 1654* Україна в складі Росії користувалась певною А. (мала свої органи влади, очолювані гетьманом, судові та військ. установи тощо). Проте царський уряд поступово звів А. України нанівець і на поч. 80-х рр. 18 ст. остаточно ліквідував. Цілковитою фікцією є А. і в рамках бурж. д-в. Про це свідчать факти з історії Австро-Угорщини, панівні класи якої розглядали Боснію, Галичину, Словаччину та ін. слов. частини імперії як свої колонії. В Галичині, зокрема, в економіч. і культ. житті панувала польс. шляхта; закон 1867 санкціонував політику полонізації школи; в 1899 з 150 депутатів Галицького ландтагу укр. депутатів було лише 16, та й то —представники експлуататорських класів.

Справжня А. можлива тільки у соціалістич. багатонац. д-вах, де держ. і нац.-культ. будівництво здійснюється на засадах інтернаціоналізму, ленінської нац. політики, яка є принципом держ. будівництва для територій, що відрізняються нац. складом населення. Соціалістична А. повністю заперечує т. з. культурно-нац. А., тобто вилучення шкільної справи з компетенції д-ви і передачу її у відання окремих національностей, як антимарксистську програму будівництва нац. відносин у рамках багатонац. д-в, як політично шкідливу вигадку, що сприяє насадженню бурж. націоналізму і розбрату між національностями. Соціалістична А. є найкращою формою державного устрою для тих народів, які, реалізуючи своє право на самовизначення, бажають залишитися в межах багатонац. д-ви. Вони мають змогу розвивати свою державність у формах, що відповідають їх нац.-побутовим умовам; створювати органи влади і управління з місц. населення; розвивати нац. культуру. Рад. А., що склалась на основі вчення В. І. Леніна з *національного питання*, розвинутого в рішеннях КПРС на базі практики соціалістич. і комуністич. будівництва, є взірцем для всіх народів, що стали на шлях будівництва соціалізму. Вона забезпечує вільний розвиток національностей, держ. орг-цію соціалістич. нації. Має різноманітні форми, що дає змогу залучати до нац.-державного будівництва народи з різним ступенем госп. та культ. розвитку. Формами рад. А. є *Автономна Радянська Соціалістична Республіка* (АРСР) та автономна область. 12.X 1924 у складі УРСР було утворено Молд. АРСР (на тер. лівобережної Молдавії). Верх. Рада СРСР законом від 2.VIII 1940, враховуючи побажання трудящих Бессарабії (яку внаслідок переговорів Рад. Союзу з Румунією 28.VI 1940 було повернено СРСР) і Молд. АРСР та керуючись рад. принципом вільного розвитку національностей, утворила союзну Молд. Рад. Соціалістич. Республіку. В Рад. Союзі кожна АРСР чи авт. обл. входить до складу союзної республіки. Права АРСР (чи авт. обл.), обсяг яких залежить від форми А., гарантуються не лише конституціями відповідних союзних республік, а й Конституцією СРСР. Кожна АРСР чи авт. обл. має своє представництво в Раді Національностей Верх. Ради СРСР. Затвердження утворення нових авт. республік і авт. обл. у складі союзних республік є виключною компетенцією СРСР.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 19. Резолюції літньої 1913 року наради ЦК РСДРП з партійними працівниками; т. 20. Критичні замітки з національного питання; т. 30. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним; Про чергові завдання партії в національному питанні [Резолюція десятого з'їзду РКП(б)]. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

В. С. Костенко (Київ).

АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (АРСР) — рад. соціалістична нац. д-ва; одна з форм рад. автономії. Входить до складу суверенної союзної республіки. Створення АРСР, як і інших рад. форм автономії, було актом великої політич. ваги, важливим засобом залучення всіх народів до соціалістич. будівництва. Першою АРСР, проголошеною членом РРФСР 1918, була Туркестанська республіка. В СРСР є 20 АРСР (1968): у складі РРФСР — 16, одна — в Аз. РСР, дві — в Груз. РСР і одна — в Узб. РСР. З 12.X 1924 до 2.VIII 1940 у складі УРСР була Молд. АРСР. Див. також *Автономія.*

АВТОХТО́НИ (грец. αὐτόχθων — місцевий, корінний) — корінні, споконвічні або давнішні жителі країни чи місцевості. Лат. мовою наз. «аборигенами» (від ab origine — з початку). Слов'яни були А. тер. Сх. Європи і в т. ч. тер. України, про що свідчать писемні джерела та археол. матеріали. Найдавніші відомості про слов'ян, що належать прибл. до рубежу нашої ери, є в творах римських і грец. авторів. Слов. племена на тер. сучас. України жили ще за часів раннього *залізного віку* (деякі дослідники вважають, що скіфи-орачі були слов'янами). З поч. 1-го тис. н. е. в писемних джерелах слов'яни наз. *венедами.* Пн. і зх. час-

тини тер. сучас. України в той час були заселені слов. (венедськими) племенами. Пізніше поряд з венедами в писемних джерелах слов'яни називаються *антами* і *склавінами*. Рад. вчені вважають, що старод. автори антами називали частину сх.-слов. племен, яка в 4—7 ст. н. е., ймовірно, займала тер. лісостепової частини Сх. Європи. Писемні відомості про давні сх.-слов. племена були доповнені й підтверджені матеріалами, що їх зібрали рад. археологи. Археол. пам'ятки сх. слов'ян останніх ст. до н. е. і перших ст. н. е. становлять кілька окремих груп. На тер. України поширені пам'ятки т. з. *зарубинецької культури*, *липицької культури*. Археол. матеріали довели місцеве походження цих культур і їхню належність до слов'ян. На думку багатьох рад. дослідників, з слов'янами можна пов'язати в осн. своїй частині т. з. *черняхівську культуру*. Так. чин., рад. вчені на підставі проведених археол. досліджень на тер. України відкинули лженаук. твердження бурж. історіографії, що заперечує автохтонність слов'ян на тер. Сх. Європи і, зокрема, України. Слов'яни не тільки були А. на цій території, а й сягають генетичним корінням ще в 1-е тис. до н. е.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Третьяков П. Н Восточнославянские племена. М., 1953; Луговський А., Компанієць І. Проти буржуазної фальсифікації історії Буковини. «Комуніст України», 1968, № 1.

Р. Г. Семененко (Київ).

АГАЛЬЦО́В Пилип Олександрович (н. 21.I 1900) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1962). Член КПРС з 1919. Н. в с. Солдатському (тепер Єфремовського р-ну Тул. обл.) в сім'ї селянина. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-політ. академію. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіакорпусом на Воронезькому, Степовому, 1-му і 2-му Укр. та 1-му Білорус. фронтах. Авіакорпус під командуванням А. брав участь у визволенні тер. України, в т. ч. м. Києва. Після війни А.— на керівних посадах у ВПС Рад. Армії. В 1962—69 ком. далекосяжною авіацією. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет с. 13.

М. Р. Кошкін (Москва).

АГАПІ́Т Печерський (р. н. невід.— п. 1095) — давньоруський лікар. Чернець Києво-Печерського монастиря. Згадка про А. є в «*Києво-Печерському патерику*».

АГА́ФІЙ (Ἀγαθίας; бл. 536 — бл. 582) — візант. історик і поет. Н. в Міріні (Мала Азія). Автор твору «Про царювання Юстініана» в 5 кн., що охоплює історію Візантії з 552 до 558. У творі висвітлюються, зокрема, війни Візантії проти племен Пн. Причорномор'я, є згадки про деяких антських воєначальників (Доброгаст, Усигард), містяться відомості про участь антів у війнах проти персів у Закавказзі.

Тв.: Рос. перекл.— О царствовании Юстиниана. М.—Л., 1953.

М. Ю. Брайчевський (Київ).

«АГІТА́ТОР»— політ. журнал ЦК КП(б)У, Харків. окружкому партії та Наркомату освіти УРСР. Видавався з 1925 у Харкові двічі-тричі на місяць, спочатку рос., а з 1926 — укр. мовою. Висвітлював питання парт. життя, соціалістич. будівництва, методики політ. агітації. З жовтня 1927, об'єднавшись з журн. «Пропагандист», називався «Агітація і пропаганда», з 1929 відновив свою попередню назву. З березня 1932 виходив двома самостійними виданнями: «*Агітатор для міста*» і «*Агітатор для села*».

«АГІТА́ТОР ДЛЯ МІ́СТА»— політ. журнал ЦК КП(б)У та Харків. обкому партії. Видавався двічі-тричі на місяць у Харкові 1932—34 після реорганізації журн. «*Агітатор*» (продовжував його нумерацію). Висвітлював питання соціалістич. індустріалізації, роботу парт. орг-цій та агітколективів пром. підприємств.

«АГІТА́ТОР ДЛЯ СЕЛА́»— політ. журнал ЦК КП(б)У та Харків. обкому партії. Видавався двічі-тричі на місяць у Харкові з 1932 після реорганізації журн. «*Агітатор*» (продовжував його нумерацію). В 1933—34 мав назву «Партробота на селі». Висвітлював питання соціалістич. перетворення с. г. та роботу парт. орг-цій та агітколективів на селі. Виходив до 1934.

АГІТА́ЦІЯ (від лат. agitatio — приводити в рух, спонукати) — політ. діяльність з метою поширення відповідних ідей і лозунгів, що впливають на свідомість і настрій широких мас. Особливістю А. є її масовість (див. також *Пропаганда*). А. проводиться за допомогою різноманітних засобів — усних виступів (бесіди, доповіді, читання й коментування газет тощо), преси (газети, журнали, брошури, листівки і т. п.), радіо, телебачення, кіно, театру, образотворчого мистецтва (плакати, діаграми, карикатури і т. ін.), політ. і худож. л-ри.

Комуністична А. грунтується на всеперемагаючому революц. вченні Маркса — Енгельса — Леніна, виступає проти бурж. ідеології, за єдність і згуртованість робітн. класу і марксистсько-ленінських партій, за життєві інтереси нар. мас, служить справі боротьби проти бурж. ідеології, за побудову соціалізму і комунізму.

В. І. Ленін, визначаючи А. як «фокус, в якому збігаються насущні інтереси політичного виховання пролетаріату з насущними інтересами всього суспільного розвитку і всього народу» (Твори, т. 5, с. 305), розробив принципи політ. А. Комуністич. партії. В. І. Ленін вказував, що А. покликана активізувати робітн. масу, зв'язати теорію з практикою, стати засобом соціалістич. виховання і організації трудящих. А. повинна будуватися на наук. основі теорії марксизму. Її ідейний зміст, правильне теоретичне розв'язання, підкреслював В. І. Ленін, забезпечує їй тривкий успіх. Він вимагав, щоб А. велася доступною трудящим мовою, була дохідливою, закликала наслідувати кращий приклад.

Керуючись ленінськими настановами, КПРС розглядає політ. А. як один з могутніх засобів комуністич. виховання трудящих, підвищення їхньої свідомості і трудової активності. А. роз'яснює внутр. і зовн. політику Комуністич. партії і Рад. уряду, популяризує нар.-госп. плани, мобілізує маси на успішне виконання завдань комуністич. будівництва, згуртовує рад. людей навколо КПРС, виховує їх у дусі ідей дружби народів, рад. патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Залежно від умов і конкретних завдань революц. боротьби, етапів будівництва соціалізму і комунізму партія використовувала різні форми і методи політ. А., сміливо відкидала застарілі, підхоплювала і втілювала в життя нові, найдійовіші. Вперше поворот від пропаганди марксизму в невеликих гуртках передових робітників до політ. А. в широких масах робітн. класу, яка зв'язувала теорію з практикою класової боротьби, зробили марксистські гуртки в 90-х рр. 19 ст., насамперед створений В. І. Леніним *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, а також катеринославський і київський «Союзи». Велику роль у розгортанні політ. агітації відіграла газ. «*Искра*». У своїх виступах вона поєднувала теоретичні й організаційні проблеми, що стояли перед рос. соціал-демократами, з політ. викриттям соціального й нац. гноблення, яке панувало в царській Росії, виховувала кадри агітаторів і органі-

заторів із числа передових робітників, розширюючи й зміцнюючи тим самим базу політ. А. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більшовицька партія в своїй політ. роботі з масами вміло поєднувала легальні й нелегальні форми. Мітинги і демонстрації, страйки й підпільні збори робітників, доповіді, лекції, дискусії в нар. будинках і недільних школах, розповсюдження газет, брошур, листівок і прокламацій — усі ці засоби політ. А. партія широко використовувала в боротьбі проти поміщиків і капіталістів, проти царського самодержавства. Величезну роль в революц.-агіт. роботі серед широких трудящих мас відігравала *більшовицька преса*, насамперед газета «Правда». Могутньою зброєю в руках більшовиків України стали, зокрема, опубліковані в «Правде» статті В. І. Леніна «Не демократично, громадянине Керенський», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», спрямовані на захист інтересів укр. народу, і «Шахтерский листок», який видавався як додаток до «Правды» для робітників Донбасу. Полум'яними агітаторами були перші більшовицькі газети на Україні, що почали видаватися в березні — квітні 1917,— «*Голос социал-демократа*» (Київ), «*Пролетарий*» (Харків), «*Звезда*» (Катеринослав).

Після перемоги Великого Жовтня, в період боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади, форми і методи А. стали більш різноманітними. Могутнім засобом політ. впливу на трудящих були декрети Рад. влади, що кликали до практичних революц. дій. Агітаційні й пропагандист. функції активно виконували Ради робітн., сел. і солдат. депутатів, профспілки. З 1918 у прифронтовій смузі, а згодом і по всій країні, почали курсувати *агітпоїзди* й агітпароплави, очолювані відомими парт. і держ. діячами (М. І. Калінін, Г. І. Петровський, Г. К. Орджонікідзе, Н. К. Крупська та ін.), які проводили велику масово-політ. роботу. На Україні, зокрема, діяли агітпоїзди ім. В. І. Леніна, «Більшовик» та ін. В травні 1919 В. І. Ленін підписав циркуляр Ради Оборони про створення на вузлових залізнич. станціях *агітпунктів*, що мали провадити А. серед червоноармійців, які направлялися на фронт, а також серед населення навколишніх сіл.

З переходом на рейки мирного будівництва дійовою формою А. став масовий *робсількорівський рух*, в якому лише на Україні на кінець відбудовного періоду брали участь понад 25 тис. чол., посилилася політ. робота в цехах, гуртожитках і червоних кутках. Почалося широке використання в політ. А. і пропаганді кіно і радіо. В період індустріалізації і колективізації, в роки довоєнних п'ятирічок найважливішим засобом мобілізації мас на розв'язання завдань соціалістич. будівництва стало *соціалістичне змагання*, зокрема *ударництво*. Поширення передових починань, виробничої ініціативи, пропаганда досвіду ударників і стахановців (див. *Стахановський рух*) стало гол. змістом А. Для цього широко запроваджувалися червоні дошки, дошки передовиків, вручення перехідних червоних прапорів і вимпелів, випуск стінних газет тощо. З середини 30-х рр. повсюдно почали діяти агітколективи. Під час підготовки до виборів у Верх. Раду СРСР (1937), Верх. Ради союзних республік (1938), у місцеві Ради (1939) набули поширення агітпункти, створювані за місцем проживання трудящих.

У роки Великої Вітчизн. війни (1941—45) Комуністична партія успішно застосовувала випробуваний арсенал політ. впливу на маси як у тилу, так і на фронті, а також серед населення тимчасово окупованих ворогом районів. Уся агітаційно-пропагандист. робота підпорядковувалася єдиній меті — розгромові гітлерівських полчищ, велася під гаслом «Все для фронту, все для перемоги!». Посилилась агітац. робота в армії, розширилась арм. преса. Велике значення для піднесення морально-політ. стану воїнів і всіх рад. людей, дальшого зміцнення єднання армії й народу мали обмін делегаціями між фронтом і тилом, взаємне листування, збирання і вручення подарунків фронтовикам, соціалістичне змагання *фронтових бригад* на виробництві, масові патріотичні кампанії по збиранню коштів на виготовлення озброєння, літаків, гармат і танкових колон, виїзди в діючу армію концертних бригад, шефство над госпіталями. Значну мобілізуючу роль відіграли, зокрема, *антифашистські мітинги представників українського народу*. Велику агіт. роботу проводили комуністи України через газети і радіомовлення, які безперебійно працювали в тяжких умовах воєн. часу. Продовжувала виходити газ. «Комуніст» — орган ЦК КП (б)У, для населення окупованих р-нів видавалася газ. «За Радянську Україну». У Москві працювали радіостанції «Радянська Україна» і «Партизанка», в Саратові — радіостанція ім. Т. Г. Шевченка тощо. Партизанські загони, підпільні парт. і антифашист. орг-ції і групи, що діяли на окупованій ворогом території, широко практикували випуск газет і листівок, розповсюдження зведень Радінформбюро, бесіди, мітинги, відзначення революц. свят тощо. Так, лише партизани України видавали 30 багатотиражних газет. За час окупації республіки у ворожому тилу було розповсюджено бл. 400 млн. листівок, газет і брошур.

В післявоєнні роки партія спрямовувала А. для мобілізації всіх сил народу на відбудову й дальший розвиток нар. г-ва, піднесення науки і культури. Для поліпшення керівництва агітаційно-масовою роботою, підвищення її ідейного рівня, зміцнення агітколективів відіграли велику роль постанови ЦК КПРС, зокрема «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області» (1959), а також рішення Пленуму ЦК КП України (травень 1959) «Завдання партійних організацій України по посиленню масово-політичної роботи серед трудящих». Прийняття Програми КПРС, заходи партії по ліквідації наслідків культу особи, зміцнення ленінських норм парт. і держ. життя, засудження суб'єктивізму й волюнтаризму в керівництві економікою і культурою на Жовтневому і Листопадовому пленумах ЦК КПРС (1964) забезпечили дальше піднесення ідейно-теоретич. рівня А., вдосконалення її форм і методів.

Поширилося змагання за комуністичне ставлення до праці, виник рух ударників і *бригад комуністичної праці*, в якому змагання за виконання виробничих норм і завдань поєднується з прагненням додержуватися принципів комуністич. моралі, підвищувати культ.-освітній рівень і політ. знання. Набуло широкого розмаху вивчення і впровадження передового досвіду в пром-сті і с. г. XXIII з'їзд КПРС, який затвердив директиви по п'ятирічному плану на 1966—70, і XXIII з'їзд КП України (1966) приділили багато уваги питанням дальшого поліпшення ідейно-виховної роботи, зокрема політ. А. На піднесення агітаційної роботи в республіці спрямовано рішення Пленуму ЦК КП України (березень 1968) «Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України». В рішеннях з'їздів і Пленумів ЦК партії підкреслюється, що в період загострення ідеологіч. боротьби між світом соціалізму та капіталістич. табором А. слід будувати на базі широко й систематично пос-

Агітпоїзд імені В. І. Леніна на Україні. 1920.

гавленої інформації населення про політ., економічне й культурне життя країни й міжнар. становище. Останнім часом набула поширення така форма А., як політінформації. Політінформатори виступають як коментатори політ. подій і питань економіки, розкривають переваги соціалізму над капіталізмом, популяризують досвід передовиків виробництва, досягнення науки і техніки.

З переходом на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями агітаційно-пропагандист. робота все більше зосереджується за місцем проживання, широко використовується в діяльності культосвітніх установ.

Дійовість і різноманітність засобів політич. А. особливо виявилися в період відзначення 50-річного ювілею Рад. д-ви, підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Літ.: Ленін В. І. Про ідеологічну роботу. К., 1966; Ленін про пропаганду і агітацію. К., 1958; Ленін про пресу. К., 1960; Калінін М. І. Про політичну агітацію. К., 1948; Крупська Н. К. Ленін як пропагандист і агітатор. К., 1956. *Г. Г. Шевель* (Київ).

АГІТКОЛЕКТИ́ВИ — групи агітаторів при первинних парт. орг-ціях. Склад А. затверджується на засіданні парт. к-тів або парт. бюро, а їх керівники — на бюро райкомів або міськкомів партії. А. ведуть політико-масову роботу як у колективах своїх підприємств і установ, так і серед населення шляхом групових та індивідуальних бесід, роз'ясняють осн. питання внутр. і зовн. політики Комуністич. партії і Рад. д-ви, допомагають парт. орг-ціям у проведенні різних масових заходів, у розгортанні соціалістич. змагання, в поширенні передового досвіду тощо. А. відіграють важливу роль у підготовці і проведенні виборів до Рад депутатів трудящих, у мобілізації трудящих на виконання завдань комуністич. будівництва. Поряд з А. в парт. орг-ціях діють групи політінформаторів, що знайомлять трудящих з подіями в країні та з міжнар. становищем, роз'яснюють їм питання теорії і практики комуністич. будівництва. *О. М. Кисілевський* (Київ).

АГІТПО́ЇЗД — спеціально обладнаний поїзд, що використовується як пересувний *агітпункт*. А. виникли в 2-й пол. 1918 і діяли гол. чин. під час громадян. війни 1918—20. Перший А.— А. ім. В. І. Леніна було обладнано за ініціативою ЦК РКП (б) військ. відділом в-ва ВЦВК в серпні 1918. А. провели велику роботу по роз'ясненню політики Комуністич. партії і Рад. д-ви, по мобілізації трудящих проти внутр. і зовн. контрреволюції, по зміцненню органів Рад. влади на місцях. В роботі А. брали участь видатні діячі Комуністич. партії М. І. Калінін, Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, Г. І. Петровський та ін. На Україні діяли А. ім. В. І. Леніна, «Більшовик» тощо. Агіт.-інструкторський поїзд ВУЦВК ім. В. І. Леніна на чолі з головою ВУЦВК Г. І. Петровським зробив у серпні 1920 — лютому 1921 4 рейси. Його маршрути пролягали через Катеринославську, Київську, Волинську, Чернігівську губ. (серпень — жовтень 1920), Полтавщину (жовтень — грудень 1920), Херсонщину, Одещину, Поділля (січень — лютий 1921). При А. працювали бюро скарг, радіотелеграф. А. мав свій книжковий фонд і невелику друкарню, де випускались газ. «Робітник і селянин» — орган політвідділу А., брошури, листівки. А. ім. В. І. Леніна було дано 186 кіносеансів, проведено 98 мітингів, випущено 32 номери газети, розповсюджено серед населення 256 258 примірників книжок, 783 бібліотеки, 131 тис. примірників газет, брошур та листівок. Представники агітколективу поїзда взяли участь у 16 з'їздах *комітетів незаможних селян*, у 7 з'їздах Рад, у 53 *безпартійних робітничих і селянських конференціях* та зборах трудящих, перевірили роботу 373 рад. установ, 345 відділів і підвідомчих їм установ тощо. Досвід А. було використано в роки Великої Вітчизн. війни 1941 — 45. А. обслуговували фронти, військ. ешелони, сан. поїзди, залізничників, населення прифронтової смуги. *О. Й. Щусь* (Київ).

АГІТПУ́НКТИ — центри масово-політ. роботи серед населення, які створюються парт. орг-ціями в спеціально відведених для цього приміщеннях для систематич. роз'яснення масам політики Комуністич. партії і Рад. д-ви, мобілізації їх на виконання завдань будівництва комунізму. А. вперше створено 1919. Особливого поширення набули з 1937—з часу проведення перших виборів до Верх. Ради СРСР. А. бувають постійні і тимчасові. Тимчасові організуються, зокрема, перед виборами до Рад депутатів трудящих, нар. суддів. На А. влаштовуються збори виборців, бесіди, лекції, доповіді, тематичні вечори, усні журнали, концерти, демонстрації кінофільмів, випускаються стінгазети, організовуються зустрічі з депутатами Рад, передовиками виробництва тощо. Роботу на А. проводять агітатори, об'єднані в *агітколективи*. Діяльність А. сприяє успішному проведенню великих масово-політ. кампаній і виконанню нар.-госп. завдань.

О. М. Кисілевський (Київ).

АГОРА́ (грец. ἀγορά — площа) — площа в давньогрец. містах, що була центром політ. і економіч. життя полісу. На А. був ринок, відбувались нар. збори, що інколи теж називались А. На тер. сучас. України при розкопках античного міста *Ольвії* досліджено А. з прилеглими до неї міськими кварталами.

Літ.: Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964.

АГОРАНО́МИ (грец. ἀγορανόμοι) — в давньогрец. полісах службові особи, що здійснювали нагляд за порядком на ринку — *агорі*. Написи, в

яких згадуються А., походять більш ніж зі ста давньогрец. міст. У Пн. Причорномор'ї колегії А. відомі в *Ольвії* та *Херсонесі* Таврійському.

АГРА́РНА КРИ́ЗА КІНЦЯ́ 19 СТОЛІ́ТТЯ — економ. криза надвиробництва в с. г. Росії, в т. ч. й України, що тривала з серед. 70-х до серед. 90-х рр. 19 ст. Була відбиттям світової аграрної кризи, викликаної завезенням на європ. ринки з США, Росії, Аргентіни, Австралії і Канади великої кількості дешевого хліба. Його невисока собівартість зумовлювалась розорюванням у цих країнах великих площ цілинних і перелогових степів, вільних або мало обтяжених земельною рентою, широким застосуванням у с.-г. виробн. новітніх машин і агротехніки та удосконаленням і здешевленням шляхів. Як зазначав В. І. Ленін, аграрна криза виявилась у падінні хлібних цін, які протягом усього періоду кризи, тобто з 1875 по 1896, знизились у два рази. Падіння хлібних цін спостерігалось не тільки в Зх. Європі, а й в Росії і на Україні, що негативно позначилось на розвиткові хлібної торгівлі. Так, з серед. 70-х до поч. 2-ї пол. 90-х рр. щорічний експорт хліба з Росії зріс з 287 до 444 млн. пудів, або приблизно лише в півтора раза.

Падіння хлібних цін і зв'язане з ним повільне зростання експорту хліба поставило поміщицьке і сел. г-во Росії в тяжке становище. Шукаючи виходу з нього, поміщики Пд. і Правобереж. України відмовлялись від капіталістич. системи господарювання і повертались до відробітків. Про це свідчить, зокрема, зростання питомої ваги кабальної оренди в 46 губерніях Росії: з 39% у 2-й пол. 80-х рр. до 51% у кін. 90-х рр. В ін. випадках поміщики намагалися вийти з кризи застосуванням с.-г. машин, що здешевило виробництво хліба, а також розширенням посівів тех. культур. Усе це призводило до заборгованості поміщицьких г-в, чимало яких було продано з торгів. Тільки з 1882 по 1902 дворянське землеволодіння в Росії зменшилося на одну чверть. Куркулі, рятуючись від кризи, перебудовували свої г-ва на виробництво тих с.-г. продуктів, ціни на які залишалися сталими або мало змінювались. На Україні в той час відбувалось екстенсивне розорювання цілинних і перелогових земель, продовжувала зростати посівна площа хлібів. Так, лише в період з 1883—91 по 1892—1900 вона збільшилась з 14,9 до 17,3 млн. дес. Швидшими темпами зростали в той час посівні площі під тех. культурами. Зокрема, площі під цукр. буряками збільшилися з 193,3 до 359,8 тис. десятин, під картоплею — з 242,4 до 541,8 тис. дес.

Особливо згубно криза відбилася на становищі сел. г-в. Придушені поміщицькими латифундіями, відробітками, викупними платежами, податками та ін. численними пережитками кріпосництва, вони весь час зубожіли і занепадали. Падіння хлібних цін змушувало селянина продавати більше продуктів свого г-ва, значно погіршуючи харчування сім'ї. Характеризуючи аграрну кризу, В. І. Ленін писав, що вона, «як і всяка криза, розоряє маси господарів, учиняє велику ломку усталених відносин власності, п о д е к у д и веде до технічного регресу, до оживання середньовічних відносин і форм господарства, але загалом і в цілому вона п р и с к о р ю є суспільну еволюцію, витісняє патріархальний застій з його останніх притулків, змушує до дальшої спеціалізації землеробства (один з основних факторів сільськогосподарського прогресу в капіталістичному суспільстві), дальшого застосування машин і т. д.» (Твори, т. 4, с. 134—135).

Літ.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 4. Рецензія. Парвус. Світовий ринок і сільськогосподарська криза.— Капіталізм у сільському господарстві (Про книгу Каутського і про статтю п. Булгакова). *М. Н. Лещенко* (Київ).

АГРА́РНА ПРОГРА́МА КПРС — складова частина заг. програми Комуністич. партії, що визначає керівні засади її політики в *аграрному питанні*, тобто щодо с. г., різних класів, верств і груп сільс. населення. Вона будується на основі вивчення об'єктивних закономірностей розвитку зем. відносин у країні й служить зміцненню революц. союзу робітників і селян.

В Росії до виникнення ленінізму не було проведено глибокого дослідження шляхів розвитку с. г. і класових відносин на селі. Цього не зміг зробити і Г. В. Плеханов, який 1883 склав перший проект програми *групи «Визволення праці»*. В ньому було поставлено лише заг. вимоги «перегляду аграрних відносин, тобто умов викупу землі і наділення нею селянських общин», але не висувалося ніяких конкретних пропозицій радикального розв'язання аграрного питання. Нічого суттєвого не дав і другий проект програми групи «Визволення праці», опублікований 1888. В ньому пропонувалося надати селянам право виходу з общини і відмови від наділу. Ця вимога була спрямована проти народництва і його ідеалізації сел. общини. Наук. розробку аграрного питання в Росії розпочато В. І. Леніним. Виходячи з вчення К. Маркса і Ф. Енгельса і розвиваючи його далі, В. І. Ленін вперше зробив глибокий аналіз соціально-економіч. розвитку пореформеного села. Він встановив, що в кін. 19 ст. осн. тенденція суспільного розвитку в Росії полягала в проникненні капіталізму в різні галузі с. г. і в утворенні на селі властивих капіталістичному ладові класів. Але цей процес стримували численні пережитки кріпосництва в землеволодінні, що лишилися після проведення *селянської реформи 1861*. Необхідно було звільнити аграрні відносини від усіх залишків кріпосництва.

Основи аграрної програми більшовиків заклав В. І. Ленін у праці «Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894), де висунув положення про те, що повна експропріація поміщицького землеволодіння шляхом націоналізації землі є єдиний захід, «що міг би остаточно зламати благородних поміщиків» (Твори, т. 1, с. 258). Гол. завданням партії було пробудити революц. свідомість селянства. Враховуючи це, *Другий з'їзд РСДРП* (липень — серпень 1903) на доповідь В. І. Леніна прийняв аграрну програму, яка вимагала: 1) скасування викупних і оброчних платежів, а також всяких повинностей; 2) скасування всіх законів, які обмежували селянина в розпорядженні своєю землею; 3) повернення селянам викупних і оброчних платежів; 4) утворення сел. к-тів для повернення сільс. громадам тих земель, які були відрізані у селян при скасуванні кріпосного права і служили в руках поміщиків знаряддям для закабалення їх; 5) усунення залишків кріпосних відносин, які збереглися на Кавказі, Уралі, Алтаї, в Зх. краї та ін. частинах д-ви, зокрема на Україні.

Програма передбачала надання судом права знижувати непомірно високу орендну плату й розривати кабальні угоди. Центр. пунктом програми була вимога повернення селянам відрізків і організація сел. к-тів для ліквідації всіх залишків кріпосництва. Партія розглядала повернення відрізків як перший крок до широкого розвитку революц. боротьби. Ще в березні 1903 В. І. Ленін, звертаючись до сел. бідноти, вказував кінцеву мету цієї боротьби: «В і д б е р е м о в с і з е м л і, в с і ф а б р и к и у п о м і щ и к і в і у б у р ж у а з і ї і п о б у д у є м о с о ц і а -

лістичне суспільство» (Твори, т. 6, с. 369).

В 1905 під впливом революц. боротьби пролетаріату піднявся масовий сел. рух. У багатьох випадках селяни вимагали повної ліквідації поміщицького землеволодіння. На це були спрямовані захоплення поміщицьких земель, спаш їхніх луків і посівів, розгроми й підпали дворянських садиб. Більшовицькі орг-ції на Україні енергійно підтримували виступи селян за конфіскацію поміщицьких земель. Яскравим прикладом цього є листівка «Як відібрати землю у поміщиків та уділів», випущена у грудні 1905 Уманською орг-цією РСДРП. За пропозицією В. І. Леніна *Третій з'їзд РСДРП* (квітень 1905) рішуче підтримав революц. дії селянства, висунув рішучу вимогу конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських і удільних земель. Пропонувалося скрізь і негайно створювати революц. сел. к-ти з метою проведення всіх революц.-демократичних перетворень. Весь розвиток сел. руху в першій рос. бурж.-демократич. революції показав, що базою збереження кріпосницьких відносин на селі є не тільки відрізні землі, але й значною мірою все поміщицьке землеволодіння, яке у масі своїй ще не перебудувалось на капіталістичний лад або його перебудова відбувалася «прусським» шляхом. Назрівала необхідність внести зміни в аграрну програму, прийняту II з'їздом РСДРП. *Перша конференція РСДРП* (грудень 1905) прийняла запропоновану В. І. Леніним резолюцію, що замінила пункт аграрної програми партії про «відрізки» та викупні платежі вимогою конфіскації всієї держ., церк., монастирської, удільної, кабінетської і приватновласницької (поміщицької) землі.

Перегляд аграрної програми відбувся на *Четвертому (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП* (квітень 1906), на якому розгорнулася гостра боротьба навколо трьох осн. напрямів у розв'язанні аграрного питання. В. І. Ленін вніс проект аграрної програми, що передбачала: конфіскацію всіх держ., церк., монастирських, удільних, кабінетських і приватновласницьких земель; створення сел. к-тів для негайного знищення усіх залишків поміщицької влади та поміщицьких привілеїв і для фактичного розпорядження конфіскованими землями до встановлення всенар. установчими зборами нового землеустрою. Партія передбачала, що після перемоги революції і створення демократич. держ. ладу буде проведено націоналізацію всіх земель, тобто передано їх у власність д-ви. На противагу ленінській програмі меншовики (П. П. Маслов, Г. В. Плеханов та ін.) висунули програму муніципалізації земель, тобто передачі їх у власність органів місцевого самоврядування, які мали здавати їх в оренду селянам. Частина більшовиків (С. А. Суворов, В. О. Базаров та ін.), заперечуючи націоналізацію і муніципалізацію, пропонували програму поділу поміщицьких земель і передачі їх селянам у приватну власність. «Подільники» виходили з помилкового положення про те, що між бурж.-демократич. і соціалістич. революціями неминучою є тривала перерва. Критикуючи позиції меншовиків і «подільників», В. І. Ленін вказував, що муніципалізація землі помилкова і шкідлива, тому що її не приймуть селяни, а програма поділу, хоч і помилкова, але не шкідлива, бо вона прийнятніша і штовхає їх на боротьбу за конфіскацію поміщицьких земель. Коли з'ясувалось, що програма націоналізації землі не одержить більшості, В. І. Ленін зняв свій проект і голосував за поділ. Меншовикам незначною більшістю вдалося провести свою програму. Але під впливом більшовиків початковий проект меншовиків було істотно змінено. Замість «відчуження» приватновласницьких земель, що допускало частковий викуп їх, було прийнято вимогу більшовиків про конфіскацію поміщицької землі. Осн. маса конфіскованих земель передавалась місцевим органам самоврядування (муніципалізація), але частина земель (переселенський фонд, ліси і води), яка мала загальнодерж. значення, передавалась у власність демократичної д-ви (націоналізація). На випадок, якщо не вдасться провести муніципалізацію, резолюція з'їзду передбачала поділ між селянами тих поміщицьких земель, на яких фактично велось дрібне г-во або які становили необхідні для його округлення угіддя. Так. чин. у програмі було поєднано вимоги муніципалізації, націоналізації і поділу. Практично важливе значення мало те, що партія прямо вимагала конфіскації всіх земель нетрудового володіння.

Роки столипінської реакції та імперіалістич. війни різко загострили аграрне питання. Після повалення самодержавства перед пролетаріатом постало завдання завоювати політ. владу, щоб здійснити економ. і політ. заходи, які становили зміст соціалістич. революції. У світлі цього істор. завдання *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП (б)* (1917) вирішила переглянути парт. програму. Зміст аграрної програми було визначено резолюцією в цьому питанні, складеною В. І. Леніним. У червні 1917 В. І. Ленін опублікував проект нової програми (див. Твори, т. 24, с. 409—432). Нова аграрна програма за рішенням Квітневої конференції містила в собі такі вимоги: 1) негайна повна конфіскація всіх поміщицьких, удільних, церк., кабінетських та ін. земель; 2) негайний перехід земель в руки селянства, організованого в Ради сел. депутатів або в інші, дійсно цілком демократичні органи; 3) націоналізація всіх земель у д-ві з передачею місцевим демократич. установам права розпоряджатися землею; 4) передача поміщицького живого і мертвого реманенту сел. к-там для громадсько-регульованого використання по обробітку всіх земель; 5) утворення з поміщицьких маєтків великих зразкових г-в, які б велись на громадські кошти Радами депутатів від с.-г. робітників.

Одночасно в програмі, як і раніше, ставилося завдання створити самостійну класову орг-цію сільс. пролетаріату, роз'яснювати селянству непримиренну протилежність його інтересів інтересам сільс. буржуазії, застерігати селянство від спокуси перед дрібним г-вом, яке не може врятувати його від злиднів. У програмі вказувалося, що тільки повний соціалістич. переворот є єдиним засобом знищення злиднів та експлуатації. Центр. пунктом резолюції конференції з аграрного питання була конфіскація поміщицьких земель і націоналізація всіх земель. Хоч націоналізація землі є бурж. заходом, що змітає пережитки кріпосництва й кабали, але разом з тим у нових істор. умовах, як говорив В. І. Ленін, «націоналізація землі в аграрній програмі неминуче набуває іншої постановки. А саме: націоналізація землі є не тільки „останнє слово" буржуазної революції, але і к р о к д о с о ц і а л і з м у» (Твори, т. 13, с. 379).

Велика Жовтн. соціалістич. революція ленінським *Декретом про землю* повністю здійснила аграрні вимоги, прийняті Квітневою конференцією. В країні почалося соціалістич. перетворення с. г. На Україні за рішенням 1-го Всеукр. з'їзду Рад ленінський Декрет про землю селяни під керівництвом більшовиків почали проводити в життя, незважаючи на протидію Центр. ради.

В 1919 виникла потреба розробити нову програму партії, яку й прийняв *Восьмий з'їзд РКП (б)* (березень 1919). Програма визначила сис-

тему заходів, спрямованих на організацію великого соціалістич. землеробства. Серед цих заходів намічались організація рад. г-в і с.-г. комун, держ. засів пустуючих земель і держ. мобілізація агрономічних сил для підвищення с.-г. культури. Враховуючи, що дрібне сел. г-во ще існуватиме довго, програма передбачала спец. заходи для піднесення його продуктивності: впорядкування землекористування, постачання селянам поліпшеного насіння і штучних добрив, поліпшення порід худоби, поширення агрономічних знань, організацію ремонтних майстерень, прокатних пунктів, дослідних станцій, показових полів та ін. Партія звернула особливу увагу на ліквідацію госп. та культ. відсталості села. За пропозицією В. І. Леніна VIII з'їзд партії прийняв резолюцію про перехід до політики міцного союзу з серед. селянством, спираючись на бідноту, для боротьби проти куркулів та інших класових ворогів Рад. влади, для продовження соціалістич. перетворень с. г.

Відновлений у лист. 1918 Робітн. - Сел.уряд України знову проголосив конфіскацію поміщицьких, куркульських і монастирських земель і безплатну передачу їх у розпорядження селян. У розгорнутому вигляді заходи по здійсненню на Україні аграр. програми розробив *Третій з'їзд КП(б) України* (березень 1919). Приват. власність на землю скасовувалася. Земля, ліси, води і надра оголошувалися загальнонар. власністю. Поміщики, їхні управителі і нетрудові орендатори негайно виселялися; їхні г-ва бралися на облік і під контроль зем. відділів Рад.

Оскільки в резолюції з'їзду зазначалося, що найголовнішим завданням є перехід від одноосібного г-ва до товариського і першочергове утворення рад. г-в, комун і т-в громад. обробітку землі, то в практиці зем. органів 1919 значна площа конфіскованих земель виключалась з розподілу і нерідко потреби малоземельних селян не задовольнялись належною мірою, особливо в районах цукрових заводів.

Враховуючи обстановку, що склалась на Україні, Пленум ЦК РКП(б) 29.XI 1919 і VIII Всерос. конференція РКП(б) за пропозицією В. І. Леніна рекомендували проводити зем. політику з особливою увагою до інтересів незаможного і серед. селянства. Пропонувалось повністю ліквідувати відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам, обмежити будівництво радгоспів, враховуючи життєві інтереси навколишнього селянства; суворо додержуватись принципу добровільної організації колективних г-в, не допускаючи ніякого примусу (див. Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 39, с. 337).

Ці положення дістали повне відображення в постановах Всеукр. революц. к-ту «Основні засади організації земельної справи на Україні» від 22.I 1920 і в «Законі про землю» від 5.II 1920. Проведенням їх в життя потреби трудящих мас села в землі було максимально задоволено, наскільки дозволяли зем. ресурси республіки. Селянам України було передано понад 14 млн. десятин землі, багато ременанту та худоби. Селяни звільнялись від щорічної орендної плати та витрат на купівлю землі в сумі понад 200 млн. крб. золотом.

Аграрна програма партії набула дальшого розвитку в кооперативному плані В. І. Леніна, принципові основи якого було викладено в його статті «Про кооперацію». Послідовне здійснення ленінського кооперативного плану зумовило те, що на Степовій і Лівобережній Україні вже 1931 було завершено в основному суцільну колективізацію. В результаті колективізації с. г. створено колгоспний лад в СРСР. Колгоспи й радгоспи стали осн. формами соціалістич. с. г. в країні (див. *Артіль сільськогосподарська, Радгоспи*).

Перемога соціалізму і вступ СРСР у період будівництва комунізму означали, що програму партії виконано. Виникла необхідність розробити нову програму партії, яку й прийняв *Двадцять другий з'їзд КПРС* (жовтень 1961). У новій Програмі КПРС підкреслено найважливіше значення для будівництва комунізму дальшого зміцнення непорушного союзу робітн. класу й селянства. Програмою передбачено могутнє піднесення продуктивних сил с. г., що дасть змогу розв'язати два осн. завдання: створити достаток с.-г. продуктів і забезпечити поступовий перехід села до комуністич. суспільних відносин, коли в основному буде ліквідовано істотну відмінність між містом і селом. Для досягнення цих завдань землеробство і тваринництво в усіх радгоспах і колгоспах повинно бути піднесено на ще більш високий рівень шляхом інтенсифікації виробництва, всебічного розвитку й застосування досягнень науки, комплексної механізації, електрифікації, хімізації, іригації та меліорації. С.-г. праця перетвориться на різновидність пром. праці, значно зменшиться залежність с. г. від стихії природи. Удосконалення колгоспного ладу, підвищення ступеня усуспільнення виробництва, неухильне піднесення продуктивності праці, розширення міжколгоспних виробничих зв'язків та зв'язків між колгоспами і пром-стю будуть поступово надавати колгоспно-кооперативній власності загальнонар. характеру, а в перспективі відбудеться злиття двох форм соціалістич. власності в єдину комуністичну власність. В ході економіч. розвитку колгоспи й радгоспи за своїми виробничими відносинами, за характером праці, за рівнем добробуту й культури трудящих поступово переходитимуть до комуністичної форми виробництва й розподілу. Всі сільські населені пункти наберуть характеру впорядкованих міст; відбудеться ліквідація соціально-економічних і культурно-побутових відмін між містом і селом, що стане одним з найвеличніших результатів будівництва комунізму (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*).

Нові заходи по дальшому розвитку й крутому піднесенню с. г. партія розробила на *Березневому пленумі ЦК КПРС 1965*. Багатий досвід у теоретичній розробці й практичному здійсненні А. п. КПРС використовують у своїй діяльності комуністичні і робітн. партії ін. країн.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?, т. 2. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії; т. 6. Аграрна програма російської соціал-демократії; т. 9. Ставлення соціал-демократії до селянського руху; т. 10. Перегляд аграрної програми робітничої партії; т. 13. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 24. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Доповідь в аграрному питанні 28 квітня (11 травня); т 26. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада); т. 33. Про кооперацію; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу,т. 1—2. К., 1965—67; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1961; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженные восстания, ч. 3, кн. 1. М., 1956; Лопаткин А. Н. Из истории разработки аграрной программы большевистской партии. М., 1952; Ершин П. Н. Аграрная программа большевиков в буржуазно-демокра-

тической и социалистической революциях. К., 1959; Воронович А. А. Ленинская аграрная программа и ее осуществление в СССР. М., 1961; Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. 1—2. М., 1967. *П. М. Першин* (Київ).

АГРА́РНЕ ПИТА́ННЯ на Україні — в широкому розумінні питання про суспільні відносини класи та класову боротьбу на селі, пов'язане з володінням і користуванням землею як осн. засобом виробництва в с. г. А. п. на Україні, як і в усій дореволюц. Росії, характеризувалося наявністю у зем. відносинах пережитків кріпосництва, що при малоземеллі величезної більшості селян прирікало їх на злидні. З розвитком капіталізму значну частину своїх земель дворянство розпродало заможним селянам, купцям і промисловцям. Однак велике приватновласницьке землеволодіння продовжувало тяжіти над зем. відносинами. Перед Великою Жовтн. соціалістич. революцією у власності поміщиків, казни, церкви та монастирів на Україні було 15 млн. *га* с.-г. земель, у бідняцько-середняцьких верств селянства—13 млн. *га* та в куркулів — понад 8 млн. *га*. Зберігалося багато великих латифундій. Якщо на одне поміщицьке г-во з тих, що мали понад 500 дес. землі, в середньому припадало 1740 дес., то на одне бідняцько-середняцьке г-во припадало 4 дес. Майже $^1/_3$ селян зовсім не мала землі або мала не більш як 1 дес. В той же час такі магнати, як Браницькі, володіли 167 тис. дес., Потоцькі — 107 тис. дес., Мордвинов —80 тис. дес., М. Романов — 75 тис.дес., Скоропадський — 42 тис. дес. Величезні земельні володіння були у цукрозаводчиків: Терещенки — понад 150 тис. дес., Харитоненки—40 тис. дес., Бобринські — 44 тис. дес.

З скасуванням кріпосного права (1861) селянам на Україні в наділ було віддано лише 26,7% землі, що історично зумовило скрутне становище більшості укр. селян. Тільки на Лівобережній і Степовій Україні внаслідок відрізання від сел. наділів частини земель землекористування селян зменшилось на 29—30%. За кріпосного ладу й після скасування його всі селяни залежно від їхнього становища поділялися на окремі розряди (общинники, подвірники, козаки, чиншові, огородники, дворові тощо), кожний з яких в одному й тому ж селі був по-різному наділений землею, сплачував різні оброки й викупні платежі. Селян після реформи об'єднувало те, що всі вони належали до безправного стану, були обмежені в правах розпоряджатися надільною землею, а общинники ще були зв'язані й круговою порукою щодо виконання повинностей і платежів. У цьому яскраво виявлялися залишки феод.-кріпосницького землеволодіння. До 1.I 1907 царський уряд фактично стягнув з селян за наділи 382 млн. крб. Малоземельні та безземельні селяни змушені були брати на важких умовах в оренду дрібні клапті поміщицької землі, а також купувати її, й за все це щороку виплачувати величезну суму — понад 200 млн. крб. золотом. Часто селян зганяли з землі за невчасну сплату платежів. Сел. землі, порівняно з поміщицькими, були гіршої якості й до того ж погано оброблялися (внаслідок нестачі робочої худоби, с.-г. реманенту тощо) й тому давали низькі врожаї. В 1891 був великий неврожай, $^2/_3$ сільс. населення України було приречене на голод. Неврожайними були й 1892, 1897, 1900, 1906 і 1907 роки. Знову на тер. 53 повітів України (всього їх було 93) стався неврожай 1915. Особливо часто злигоднів зазнавали бідняцько-середняцькі маси Чернігівщини, Полтавщини, Херсонщини та Правобережжя, де дуже дрібні наділи за низьких врожаїв не могли прохарчувати трудівників села навіть у звичайні роки.

Розвиток капіталізму в с. г. відбувався насамперед шляхом перебудови поміщицького г-ва на капіталістичні рейки з застосуванням машин та найманої праці. На Правобережжі й Лівобережжі будували цукрові та винокурні з-ди, розширювали посіви цукр. буряків, і це потребувало великої кількості найманої робочої сили. В місцевостях, де особливо багато було малоземельної і безземельної бідноти (Київщина, Поділля, Волинь), до 1910 надзвичайно піднялися ціни на землю, а заробітна плата с.-г. робітників була найнижчою (9,8 крб. на місяць на своїх харчах). На Пд. України з 2-ї пол. 19 ст. на землях, що їх розпродавали дворяни Катеринослав., Херс. і Таврійської губ., капіталістич. підприємці й куркулі, яких тут було більше, ніж в ін. місцевостях України, організовували капіталістич. зернове г-во.

Капіталізм, охоплюючи с.-г. виробництво, всюди посилював класове розшарування селянства (див. *Аграрна криза кінця 19 століття*), що супроводилося розоренням його середнього прошарку. Таку закономірність сусп. розвитку В. І. Ленін встановив, досліджуючи розвиток капіталізму на багатьох статистич. матеріалах кін. 19 ст., в т. ч. й по пд. повітах України (Дніпровському, Бердянському та Мелітопольському). Пізніші дослідження по тих самих місцевостях, а також по Полтавщині показали, що соціально-економіч. розвиток укр. села у 20 ст. відбувався в тому самому напрямі. Збільшувалася заг. кількість сел. дворів, загострювалося малоземелля, на одному полюсі зростала маса бідноти, на другому — зміцнювалась і посилювалась купка сільс. буржуазії, що зосереджувала в своїх руках значну частину засобів виробн. (землю, машини, худобу) й товарного хліба. Розшарування селянства ще збільшилося за час проведення *столипінської реформи*. Столипінське землевпорядкування дощенту розорило дрібних селян. Біднота, продавши свої клаптики землі, перетворювалась на пролетарів, наймитувала в куркулів або йшла в місто на заводи. А куркулі розширювали свої зем. володіння, скуповуючи та орендуючи наділи бідноти. Внаслідок розшарування селянства перед Великою Жовтн. соціалістич. революцією в укр. селах було: бідняків 60,3%, середняків 24,2%, куркулів 15,5%. Становище бідноти було надзвичайно тяжке, й це змушувало її йти на далекі заробітки. Так, на Полтавщині з 1900 по 1910 кількість чоловіків, що йшла з села на заробітки, збільшилась у 1,5 раза, а жінок — майже в 2 рази. Всього на Україні 1,5 млн. бідняків щорічно йшли на с.-г. роботи переважно в пд. степи чи на бурякові плантації цукрозаводчиків. Велика кількість селян переселялася на схід — до Сибіру й Казахстану. Становище трудящих мас села все більше погіршувалось. А. п. вкрай загострилося. Розв'язати його спроможне було тільки революц. повалення влади поміщиків і капіталістів. На зх.-укр. землях, до возз'єднання їх з УРСР, панування австро-угор. монархії, а згодом бурж.-поміщицької Польщі, Чехословаччини та боярської Румунії, супроводилося масовим обезземелюванням селян і зосередженням землі в Галичині — у володінні польс. магнатів, на Закарпатті — угорських, на Буковині — румунських. Відбираючи землю у селян Зх. Волині та Ровенщини, бурж.-поміщицька Польща насаджувала там г-ва сільс. буржуазії, т. з. осадників. Розорення селян досягло великого ступеня. В селах налічувалося 62,8% бідноти, 23,4% середняків і 13,8% куркулів. 46,5% усіх сел. дворів не мали робочої худоби, половина селянства була без с.-г. реманенту. Г-ва дрібних селян і тут були обтяжені багатьма залишками кріпосництва. Відробітки поміщикам за випас худо-

би й водопій становили бл. 100 днів на рік. Заборгованість селян (податки, збори) досягла величезних розмірів, часто перевищувала річний прибуток з 1 *га* землі в десятки разів. Нещадна експлуатація обезземелених селян і жорстоке нац. гноблення призводили до еміграції сотень тисяч розорених українців за океан (див. *Еміграція*).
Щоб розв'язати А. п., розорене селянство України вдавалося до революц. засобів боротьби. В 1902 відбулися виступи селян проти поміщиків у Полт. і Харків. губ. Особливого розмаху сел. рух набув під час революції 1905—07 та після повалення царизму 1917. Жодна бурж. і дрібнобурж. партія, незважаючи на свої обіцянки, не допомогла селянству в розв'язанні А. п. Після Лютневої революції 1917 вони пішли на угоду з поміщиками. Тільки одна партія — партія більшовиків — підтримала вимоги селянства. Революц. програму розв'язання А. п. було визначено в резолюції VII (Квітневої) Всерос. конференції РСДРП(б) на доповідь В. І. Леніна (див. *Аграрна програма КПРС*). Осн. її змістом була конфіскація всіх поміщицьких земель і передача їх організованому селянству. Велика Жовтн. соціалістич. революція, встановивши владу робітників і селян, *Декретом про землю* конфіскувала землю поміщиків, перетворила її на загальнонар. надбання й передала без усякого викупу в користування трудящих. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* 25.XII 1917 поширив дію Декрету про землю на тер. України. У запеклій боротьбі проти контрреволюц. Центр. ради, гетьманщини, білогвардійців та інтервентів, що намагалися відновити поміщицьке землеволодіння, робітники й селяни відвойовували свою землю. Після ліквідації *денікінщини* Законом про землю 5.II 1920 Робітн.-Сел. уряд України проголосив повну й остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння й передачу безземельним і малоземельним селянам конфіскованих земель. Одночасно було відібрано й лишки землі в куркулів. Внаслідок здійснення революц. перетворень селяни України одержали понад 14 млн. *га* конфіскованих земель. Крім того, в користування селян, що вступили до колгоспів, перейшло понад 8 млн. *га* земель куркулів. Селянство звільнилося від орендної плати й усіх витрат на купівлю землі.
А. п. на Зх. Україні було розв'язано 1939, на Пн. Буковині — 1940, на Закарпатті — 1945, коли вони возз'єднались з Рад. Україною. Селяни зх. обл. України одержали 2 млн. *га* с.-г. земель, що належали поміщикам, церкві й державі, і, крім того, трудящим, які об'єднались у колгоспи, перейшло 2 млн. *га* земель куркулів.
Націоналізація землі створила сприятливі умови для соціалістич. перебудови с. г. Бідняки й середняки за закликом Комуністич. партії та Рад. д-ви перейшли від дрібного одноосібного сел. г-ва до великого колективного виробн. Конституція СРСР і Конституція УРСР закріпили за колгоспами України на вічне і безплатне користування всі землі, що були їм передані. Т. ч., А. п. в УРСР, як і в усій Рад. країні, розв'язано назавжди, повністю здійснено споконвічну мрію трудящих селян бути вільними господарями на вільній землі.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 15. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; т. 24. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Доповідь в аграрному питанні 28 квітня (11 травня); т. 26. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада); Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959 [бібліогр. с. 297—306]; Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії. К., 1959; Першин П. М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1962; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1957; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962; Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. I—2. М., 1967.
П. М. Першин (Київ).

АГРЕ́СІЯ (від лат. aggressio — напад) — збройний напад однієї або кількох д-в на ін. д-ву з метою загарбання її території, ліквідації незалежності або підкорення населення. За сучас. міжнар. правом А. — один з найтяжчих міжнар. злочинів проти миру.
Ініціатива засудження та кваліфікації А. як міжнар. злочину належить Рад. країні. Ленінський *Декрет про мир* був першим в історії людства держ. актом, який оголосив агресивну війну найбільшим злочином проти людства. Після 2-ї світової війни в статуті ООН (ст. 1, п. 1) остаточно утвердився загальновизнаний принцип заборони А., злочинності А. та відповідальності за А. Статут Нюрнберзького міжнар. військ. трибуналу (ст. 6, п. а) дав кваліфікацію А. як найтяжчого міжнар. злочину.
Рад. Союз, який вніс великий вклад у формування цих принципів і норм, активно добивається неухильного додержання Статуту ООН, вжиття ООН ефективних заходів до підтримання миру, послідовно виступає проти агресивних планів імперіалістів. Одним з найважливіших аспектів боротьби проти імперіалістич. політики воєнних авантюр, важливим кроком для підвищення ефективності заходів ООН у запобіганні та припиненні А. є розроблення чіткого міжнар.-правового визначення А. Ініціатива в цьому питанні також належить Рад. Союзові. Ще в лютому 1933 рад. делегація на конференції в Женеві внесла проект декларації про визначення нападаючої сторони (агресора), за яким агресором повинна вважатися д-ва, що першою розпочне війну, вторгнеться на тер. ін. д-ви або здійснить який-небудь з ін. перелічених у проекті актів (бомбардування, висадка або введення на тер. ін. д-ви збройних сил без дозволу її уряду тощо). За ініціативою СРСР питання про визначення А. розглядалось на V—VII, IX, XII сесіях Генеральної Асамблеї ООН, в Комісії міжнар. права ООН, у створюваних 1953, 1956 і 1957 комітетах ООН для визначення поняття А. Але до цього часу не прийнято загальновизнаного визначення А. з вини д-в — учасників агресивних воєнних блоків, у першу чергу США.
На всіх стадіях розгляду в ООН питання про визначення А. в центрі уваги були рад. проекти. Перший (внесений 1950) в осн. рисах повторював рад. проект 1933; другий (1953) розкриває поняття А. на основі істор. досвіду. Він виходить з того, що поняття А. та агресора не може застосовуватись у випадку громадян. війни, нац.-визвольної боротьби в країні. Проект безумовно забороняє А. як найтяжчий з усіх злочинів проти миру і містить докладне і вичерпне визначення збройної А. Рад. проект містить визначення, крім збройної А., також непрямої, економічної та ідеологіч. А. Пропаганда війни, підбурювання до антидемократич. переворотів, до застосування зброї масового знищення людей викликали засудження цієї пропаганди світовою громадськістю. 3.XI 1947 Ген. Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка засуджувала «пропаганду в будь-якій формі і в будь-якій країні, що має ме-

тою чи спроможна створити або посилити загрозу миру, порушення миру або акт агресії». 2-й Всесвітній конгрес прихильників миру (листопад 1950) закликав парламенти всіх країн прийняти закон про захист миру. Верховна Рада СРСР 12.III 1951 прийняла Закон про захист миру (такі ж закони прийнято й в ін. соціалістич. країнах). В 1967 на XXII сесії Генеральної Асамблеї ООН, в умовах триваючої війни у В'єтнамі, збройної агресії Ізраїлю проти араб. країн, СРСР знову виступив з пропозицією прискорити розроблення визначення А. у світлі сучас. міжнар. обстановки. Внаслідок рішучої позиції СРСР та ін. миролюбних сил Генеральна Асамблея прийняла резолюцію, в якій підкреслюється важливість визначення А. для прийняття відповідно до Статуту ООН ефективних заходів для запобігання актам А. Рад. Україна спільно з СРСР бореться проти будь-яких агресивних дій. УРСР виступала проти А. в Кореї, Індокитаї, в районі Суецького каналу, інтервенції в Конго і рішуче вимагає припинення американської А. у В'єтнамі та А. Ізраїлю проти араб. країн. Беручи діяльну участь в обговоренні в ООН питання про визначення А., УРСР піддала критиці позицію імперіалістич. д-в, зокрема США, в цьому питанні.

Літ.: Литвинов М. М. Против агрессии. М., 1938; Багинян К. А. Борьба Советского Союза против агрессии. М., 1959 [бібліогр. с. 280—287].

Н. М. Ульянова (Київ).

АДА́М БРЕ́МЕНСЬКИЙ (Adam von Bremen; р. н. невід. — п. бл. 1081) — пн.-нім. хроніст. Автор історико-географіч. праці «Діяння гамбурзьких єпископів» (бл. 1075, 4 кн., лат. мовою), в якій подав відомості про завоювання Саксонії Карлом Великим, про життя народів Данії, Норвегії, Швеції, Ісландії, Гренландії, про життя та звичаї прибалт. слов'ян. У праці А. Б. згадує Київ. Він пише, що Київ у 2-й пол. 11 ст. був суперником Константинополя.

АДАМО́ВИЧ Євгенія Миколаївна (1872—1938) — професіональна революціонерка. Член Комуністич. партії з 1893. Н. на Полтавщині в сім'ї поміщика. В 1892 студенткою Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту почала працювати в марксист. гуртку. В 1893 вперше заарештована. З 1896 вела революц. роботу в Полтаві, Харкові, 1898—99 — в Москві (де була заарештована і вислана до Катеринослава), 1902 — в Калузі. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовичка. В 1905 —10 — член ряду районних к-тів більшовиків у Петербурзі. В 1911 працювала в Харкові, 1912 — секретар Харків. міськ. к-ту РСДРП, потім знову в Петербурзі. В 1913 заслана в Печорський край. В 1915 — в Петрогр. орг-ції РСДРП(б), знову заарештована. Активний учасник боротьби за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді. З 1919 — на держ. роботі на Україні, з 1922 — в Істпарті ЦК КП(б)У. Автор спогадів про В. І. Леніна та ряду праць з історії більшовицьких орг-цій на Україні.

АДА́ШЕВ Данило Федорович (р. н. невід.— п. бл. 1562—63) — рос. військ. діяч. Брав участь у казанському поході 1552 Івана IV (Грозного), придушенні повстання в Поволжі (1553—54), у здобутті рос. військами Нарви (1558) під час *Лівонської війни 1558—83*. В лютому — вересні 1559 на чолі 8-тисячного війська, в складі якого були укр. козаки, здійснив на річкових суднах по Дніпру похід проти Крим. ханства. Розбивши на зх. узбережжі Криму тат. загони хана Девлет-Гірея I, військо А. визволило з неволі багато полонених росіян і українців. У період загострення боротьби Івана IV проти князівсько-боярського угруповання А. був страчений.

АДВЕНТИ́СТИ (від лат. adventus — пришестя) — члени протестантської секти в християнстві. За догматикою близькі до *баптистів*. А. проповідують «друге пришестя Христа на Землю», близький «кінець світу». Секта А. виникла в 30-х рр. 19 ст. в США. Найбільшою організацією А. є секта «адвентисти сьомого дня» (назва походить від того, що сьомим, святковим днем тижня А. визнають суботу). Центр всесвітньої орг-ції А. у Вашінгтоні. В Росії А. (гол. чин. «адвентисти сьомого дня») з'явились у 80-х рр. 19 ст. серед нім. колоністів Таврійської губ. Пізніше поширилися і в ін. районах країни. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріли вороже і в роки громадян. війни виступили на боці контрреволюції. Довго не визнавали Радянської влади і саботували її політику. Своїм віровченням А. сіють занепадницькі настрої, пасивність, тривогу, відривають віруючих від активного суспільного життя. Особливо реакц. є ідеологія А.-«реформістів», які заперечують статеве життя та дітородіння, військ. повинність, вороже ставляться до політ., соціальних і культурних заходів Рад. влади. Невелика кількість громад А. є на Україні. *В. К. Танчер* (Київ).

АДВОКАТУ́РА УРСР — добровільне об'єднання осіб, що подають юрид. допомогу громадянам та орг-ціям порадами, складанням різних документів, участю в суд. процесах. У Рад. країні утворена на підставі Тимчасового положення про нар. суд та революц. трибунали, затвердженого 20.II 1919. В УРСР було створено окремі колегії правозаступників для захисту в нар. судах і революц. трибуналах. Згідно з Положенням про адвокатуру, затвердженим постановою ВУЦВК 2.X 1922, на Україні було утворено губернські колегії захисників під заг. керівництвом Наркомюсту республіки. Безплатну юрид. допомогу широким колам населення подавала невелика кількість юрид. консультацій, що діяли при президіях губернських колегій захисників. В кін. 20-х рр. було створено перші адвокатські колективи, що знайшло своє законодавче закріплення в Положенні про судоустрій УРСР від 11.IX 1929. Діюче Положення про адвокатуру Укр. РСР затверджено Президією Верх. Ради УРСР 25.IX 1962. Воно передбачає, що в УРСР з метою здійснення захисту на попередньому слідстві і на суді, представництва в цивільних справах, а також для подання ін. юрид. допомоги діють обласні колегії адвокатів, які за погодженням з місцевими Радами створюють юрид. консультації. *А. Л. Ривлін* (Харків).

АДЖІ-КОБА́ — печерна палеолітична стоянка на зх. схилі Карабі-Яйли поблизу с. Яковлівки Білогірського р-ну Крим. обл. Відкрита 1920. У 1932—33 досліджувалася Г. А. Бонч-Осмоловським. Розкопками виявлено два культурні шари. В нижньому шарі, що датується мустьєрським часом, було знайдено крем'яні знаряддя (гостроконечники, скребла) та кістки бика, носорога, осла, коня, сайгака, печерного ведмедя, гієни тощо. Серед знахідок верхнього шару, що датується пізньопалеолітичним часом,— крем'яні знаряддя (різці, скребки, мікропластинки тощо), кілька уламків кістяних шил та кістки бика, благородного і пн. оленів, козла, рисі тощо.

Літ.: Трусова С. А. Раскопки в пещере Аджи-коба в 1933 г. «Советская археология», 1940, т. 5; Колосов Ю. Г. До питання про заселення Кримських яйл в кам'яну добу. «Археологія», 1965, т. 19.

Ю. Г. Колосов (Київ).

А́ДЛЕРФЕЛЬД (Adlerfelt) Густав (1671 — 8.VII 1709) — швед. воєнний історик. Супроводив *Карла XII* від поч. *Північної війни 1700—21* до Полтавської битви 1709, під час якої загинув. Події війни висвітлював у щоденнику, який 1740

видав його син в Амстердамі франц. мовою під назвою «Воєнна історія шведського короля Карла XII з 1700 р. до битви під Полтавою в 1709 р.» (4 т.). Праця А. містить важливі матеріали про героїчну боротьбу російського і українського народів проти швед. загарбників.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА В УРСР — докорінна перебудова адм.-тер. поділу Української РСР, здійснена 1922—25. До Великої Жовтн. соціалістич. революції адм.-тер. поділ України, як і всієї Рос. імперії, на волості, повіти, губернії відповідав класовій природі і функціям бурж.-поміщицької д-ви. Іноземна воєнна інтервенція і громадян. війна не давали можливості замінити старий адм.-тер. поділ новим, пристосованим до завдань Рад. соціалістич. д-ви. Тому на Україні, як і в усіх рад. республіках, протягом 1918—21 до існуючого адм.-тер. поділу вносилися лише окремі, найневідкладніші зміни. Перехід до мирного госп. будівництва створив умови для запровадження такого адм.-тер. поділу, який відповідав би розвиткові продуктивних сил, найдоцільнішій організації управління госп.-культ. будівництвом, наближенню держ. апарату до населення та враховував би нац. склад і побутові умови населення. Осн. передумовою створення нової системи адм.-тер. устрою було прийняття ленінського плану ГОЕЛРО, який визначив економіч. райони країни. Робота по докорінній перебудові адм.-тер. поділу в СРСР вперше розпочалася на Україні. 1.II 1922 ВУЦВК прийняв постанову «Про впорядкування та прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УСРР». Наркоматові внутр. справ було доручено виробити з участю центр. відомств і місцевих органів влади докладний план районування республіки з врахуванням наук. даних щодо госп. і нац. особливостей та скорочення кількості адм.-тер. одиниць. В. І. Ленін підтримав позицію ЦК КП(б)У, що заперечував проти поділу УРСР на дві області — Південно-Західну (з центром у Києві) та Південну гірничопромислову (з центром у Харкові), що його передбачав проект Держплану РРФСР. Постанова ВУЦВК від 25.X 1922 визначила осн. принципи адм.-тер. поділу республіки, в основі яких лежало раціональне розміщення пром-сті і тех. культур, врахування чисельності населення, його нац. складу і тяжіння до промисловорозподільчих пунктів тощо, а також норми населення для різних адм.-тер. одиниць; скасувала Кременчуцьку і Запорізьку губернії та об'єднала Одеську і Миколаївську в одну, Одеську, губернію. ВУЦВК своєю постановою від 12.IV 1923 скасував повіти і волості, затвердив поділ республіки на 53 округи (замість 102 повітів) та 706 районів (замість 1989 волостей); кількість сільрад шляхом укрупнення було зменшено з 15 696 до 9307. Так. чин., здійснення першого етапу А.-т. р. привело до значного зменшення адм.-тер. одиниць (з 17 787 до 10 066, тобто на 43%) та кількості працівників місц. органів влади (з 92 304 чол. до 49 811, або на 46,1%). Вже цей етап реформи значно наблизив округи і райони, що були наділені ширшою компетенцією, ніж раніш існуючі повіти і волості, до населення. Відповідно до постанови XII з'їзду РКП(б) (1923) «Про районування», що внесла більшу планомірність і чіткість у цю роботу, протягом 1923—24 в УРСР зміцнювалися новостворені округи і райони, удосконалювався адм.-тер. поділ, узгоджувалися зміни в районуванні УРСР з потребами госп. розвитку всього Рад. Союзу, уточнювалися кордони УРСР з братніми Російською і Білоруською рад. республіками на основі врахування госп. та етнічних ознак, утворювалися нац.-адм. одиниці в місцевостях з компактними масами нац. меншостей. В 1925 територія УРСР поділялась на 9 губерній, 49 округів, 666 районів (з них 5 національних), 9287 сільрад (в т. ч. понад 150 нац.). До складу УРСР входила Молд. АРСР. Відповідно до рішення Жовтневого пленуму ЦК КП(б)У (1924) Президія ВУЦВК постановою від 3.VI 1925 скасувала губернії. Ця ж постанова встановлювала, що з 1.VIII 1925 територія УРСР складається з 1 авт. республіки (Молдавської) і 41 округу, які поділяються на 680 районів, 10 314 сільських, 70 міських і 155 селищних Рад. Здійснений внаслідок А.-т. р. перехід від старої, чотириступеневої (центр — губернія — повіт — волость) до нової, триступеневої (центр — округ — район) системи управління створив сприятливі умови для поліпшення роботи держ. апарату та його спрощення і наближення до робітн.-сел. мас та залучення їх до активної участі в будівництві Рад. д-ви і соціалістич. г-ва. Адм.-тер. поділ республіки, що склався внаслідок А.-т. р. 1922—25, в дальші роки систематично удосконалювався відповідно до завдань і вимог соціалістич. будівництва. Зокрема, після прийняття постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 2.IX 1930 «Про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління» було ліквідовано округи і осн. адм.-тер. одиницею стали *райони* (484). Згодом позачергова 4-а сесія ВУЦВК 12-го скликання 9.II 1932 прийняла рішення про утворення областей. З цього часу існує триступенева адм.-тер. система: центр— область — район; в республіці було утворено *області*. Див. також *Адміністративно-територіальний поділ УРСР*.

Літ.: Ленинский сборник, т.35 . М., 1948, с. 423; Вопросы экономического районирования СССР. Сборник материалов и статей (1917—1929 гг.). М., 1957; Буценко А. К вопросу районирования Украины. Х., 1925; Бабій Б. М. Поліпшення державного апарату УРСР в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). В кн.: Нариси з історії держави і права Української РСР. К., 1957.

Б. М. Бабій (Київ).

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УРСР — поділ тер. республіки на певні частини з метою організації держ. управління для керівництва госп., політ. і культурним життям. В УРСР, як і в усій Рад. д-ві, сучасний А.-т. п., початок якому поклала Велика Жовтн. соціалістич. революція, склався в результаті проведення в життя ленінської національної політики, реалізації величних планів соціалістичного будівництва, раціонального розміщення бурхливо зростаючих продуктивних сил рад. суспільства, дальшого удосконалення, поліпшення та демократизації держ. і громад. управління.

В давнину тер. сучас. УРСР в зв'язку з племінними відмінностями тодішнього слов. населення поділялась на Київську, Древлянську, Волинську, Галицьку (частина її в межиріччі верхів'їв Пруту та Дністра згодом дістала назву Пн. Буковини), Чернігово-Сіверську землі, які не мали точно визначених меж. Ці землі в 9—10 ст. ввійшли до складу ранньофеод. д-ви — *Київської Русі*. В серед. 12 ст. Київ. Русь розпалася на незалежні феод. князівства, які після монголо-тат. навали 13 ст. потрапили у васальну залежність від *Золотої Орди*, а в 2-й пол. 14 ст. були загарбані феод. Литвою та Польщею (Закарпаття в кінці 11 ст. захопила феод. Угорщина) і підпали під адм.-тер. поділ цих д-в. Після *Люблінської унії 1569* шляхет. Польща запровадила на Правобережній і Лівобереж. Україні поділ на воєводства і повіти. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 на Україні склалася полкова система адм.-тер. і військ. управління (див. *Полк*). Після возз'єд-

нання України з Росією 1654 полкова система на Правобережній Україні фактично існувала до 1712, на Слобідській Україні — до 1765 і на Лівобережній Україні — до остаточної ліквідації залишків політ. автономії на поч. 80-х рр. 18 ст. Скасувавши полкову систему, царський уряд спочатку запровадив на Україні поділ на намісництва, а невдовзі — на губернії та повіти; 1861 в складі повітів утворено волості. Укр. землі, що у 18 ст. були під владою Польщі, поділялись на воєводства і повіти. В 60 рр. 19 — на поч. 20 ст. укр. землі, що були під владою Австро-Угорщини, поділялися: Галицьке намісництво і Буковинське герцогство — на повіти, Закарпаття — на *жупи*, а після її розпаду (1918) — на воєводства і повіти в Сх. Галичині, яку окупувала бурж.-поміщицька Польща, на повіти в Пн. Буковині, що була окупована боярською Румунією, та на землі й округи на Закарпатті, включеному 1919 до бурж. Чехословаччини. Адм.-тер. поділ царської Росії В. І. Ленін називав середньовічним, кріпосним, казенно-бюрократичним. Рос. царизм ігнорував економіч. зв'язки окремих місцевостей, нац. інтереси населення і систему адм.-тер. поділу спрямовував на здійснення політики соціального та нац. гноблення. У працях В. І. Леніна, якому належить велика роль у створенні рад. адм.-тер. устрою, вироблені справді наук. основи А.-т. п. соціалістич. д-ви, що враховують як економіч. потреби, так і нац. особливості населення. В перші роки після встановлення Рад. влади на Україні громадян. війна та іноземна воєнна інтервенція гальмували запровадження нового адм.-тер. устрою. Проте в губернському поділі Рад. України сталися деякі зміни: замість 9 губерній (Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської) тер. України у травні 1920 було поділено на 12 губерній (Волинську, Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську і Чернігівську). Докорінну перебудову А.-т.п. республіки було здійснено *адміністративно-територіальною реформою в УРСР*, початок якій поклала постанова ВУЦВК від 1.II 1922 «Про впорядкування та прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УСРР». Замість волостей, повітів та губерній було створено райони й округи. Питання А.-т. п. УРСР завжди були в центрі уваги рад. і парт. органів. Вони обговорювались на 1-му (1917) і 9-му (1925) Всеукр. з'їздах Рад, на Пленумах ЦК КП(б)У (1923, 1924), на IX (1925) і XI (1930) з'їздах КП(б)У. Відповідно до завдань соціалістич. будівництва згодом було ліквідовано округи (постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 2.IX 1930) і здійснено перехід до системи центр — область — район (постанова позачергової 4-ї сесії ВУЦВК від 9.II 1932). Було утворено перші 5 областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську; 3.VI 1932 — Донецьку, 7.X 1932 — Чернігівську. В наступні роки тривало утворення та перебудова областей (див. *Область*), створювалися й реорганізовувалися райони, уточнювалися межі областей і районів. 22.IX 1937 було утворено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 — Хмельницька) обл., Донецьку обл. 3.VI 1938 поділено на Сталінську (з 1961 — Донецька) та Ворошиловградську (з 1961 — Луганська); 10.I 1939 утворено Запорізьку, Кіровоградську та Сумську обл. З 1924 до 1940 у складі УРСР була Молд. АРСР (див. *Мол-*

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР у 1927 році
75 0 75 150 225 км
Столиця УРСР
Центри округ УРСР і Молд. АРСР
Державні кордони
Республіканські кордони
Межі округ УРСР і Молд. АРСР
Б Р С Р
Р Р
Чернігів
Глухів
Конотоп
Суми
Ніжин
Ромни
Прилуки
Київ
Коростень
Житомир
Шепетівка
Бердичів
Біла Церква
Лубни
Полтава
ХАРКІВ
Куп'янськ
Ізюм
Старобільськ
Проскурів (Хмельницький)
Вінниця
Черкаси
Кременчук
Сівер. Донець
Артемівськ
Луганськ
Кам'янець-Подільський
Умань
Тульчин
Одесаветград (Кіровоград)
Дніпропетровськ
Могилів-Подільський
Сталіно (Донецьк)
Балта
Первомайськ
Кривий Ріг
Запоріжжя
Миколаїв
Маріуполь (Жданов)
Мелітополь
Херсон
Одеса
Кишинів
А З О В С Ь К Е М О Р Е
Ч О Р Н Е М О Р Е
Р У М У Н І Я
Б Е С С А Р А Б І Я
(окупована Румунією з 1918 р.)
Молдавська АРСР
Дністер
Прут
Дунай
Дон
Десна
Сейм
Тетерів
Рось
Сула
Псел
Ворскла
Оскіл
Шід. Буг
Дніпро
Стир
Горинь
Прип'ять

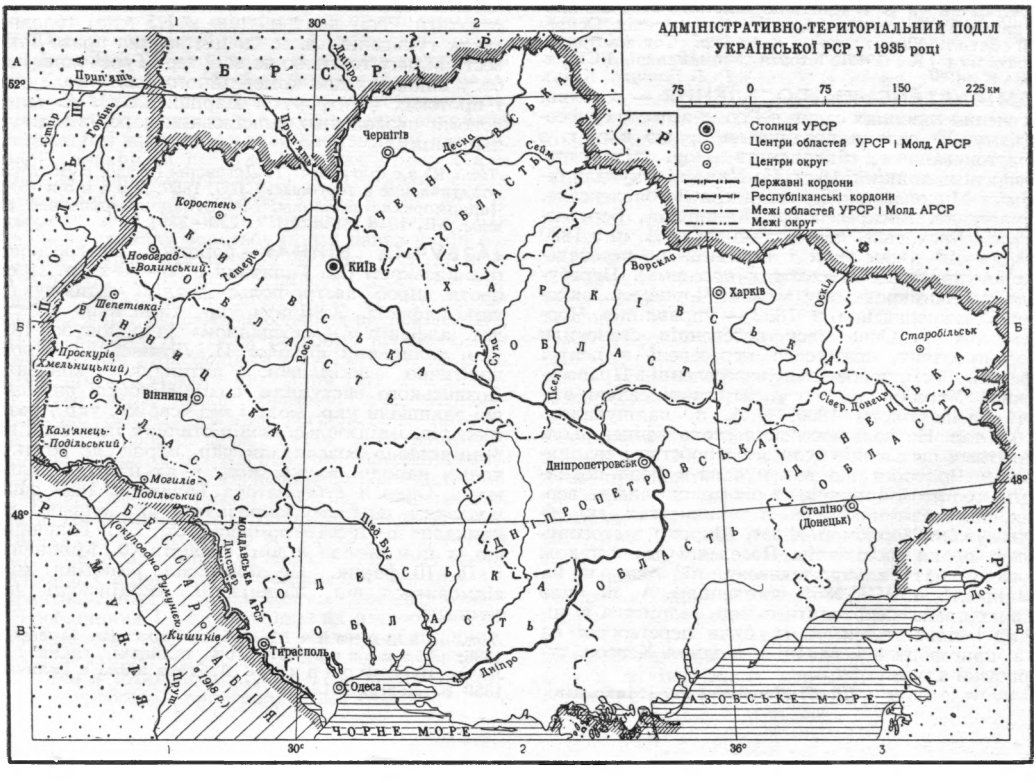
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР у 1935 році
75 0 75 150 225 км
Столиця УРСР
Центри областей УРСР і Молд. АРСР
Центри округ
Державні кордони
Республіканські кордони
Межі областей УРСР і Молд. АРСР
Межі округ
Б Р С Р
Р Р
Чернігів
Коростень
Новоград-Волинський
КИЇВ
Харків
Шепетівка
Проскурів (Хмельницький)
Вінниця
Старобільськ
Кам'янець-Подільський
Могилів Подільський
Дніпропетровськ
Сталіно (Донецьк)
Одеса
Тирасполь
Кишинів
А З О В С Ь К Е М О Р Е
Ч О Р Н Е М О Р Е
Р У М У Н І Я
Б Е С С А Р А Б І Я
(окупована Румунією з 1918 р.)
Молдавська АРСР
Дністер
Прут
Дунай
Дон
Десна
Сейм
Рось
Сула
Псел
Ворскла
Оскіл
Шід. Буг
Дніпро
Стир
Горинь
Прип'ять

давська Радянська Соціалістична Республіка). Після возз'єднання Зх. України, Пн. Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з УРСР в республіці було утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську (з 1962 — Івано-Франківська), Тернопільську (всі утворені 4.XII 1939), Акерманську (з 7.XII 1940 — Ізмаїльська) та Чернівецьку (утворені 7.VIII 1940) області. Після переможного закінчення Великої Вітчизн. війни 1941—45 і возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною відбулись нові зміни в А.-т. п. УРСР. Зокрема, 30.III 1944 було утворено Херсонську обл., 22.I 1946 — Закарпатську обл. В 1954 було утворено Черкаську обл. (7.I), зі складу РРФСР до УРСР було передано Кримську обл., об'єднано Ізмаїльську обл. з Одеською, а 1959 — Дрогобицьку з Львівською. Значної реорганізації зазнав А.-т. п. УРСР, як і ін. союзних республік, наприкінці 1962. Однак ця реорганізація не витримала перевірки життям. Особливо була ослаблена районна ланка, що стала надто укрупненою (з 604 районів в УРСР на поч. 1963 було створено лише 251) і не спроможна була забезпечити дійове керівництво госп. і культ. будівництвом. Відповідно до настанов Листопадового (1964) пленуму ЦК КПРС Указами Президії Верх. Ради УРСР від 1.XII 1964 та 4.I 1965 було ліквідовано пром. р-ни, уточнено межі адм.-тер. одиниць, утворено 394 райони, у т. ч. 144 нові. Указом Президії Верх. Ради УРСР від 8.XII 1966 в республіці додатково утворено 81 район. За станом на 1.I 1968 в УРСР налічується 25 областей, 475 районів, 382 міста, в т. ч. 2 міста республіканського підпорядкування (Київ, Севастополь), 827 селищ міськ. типу, 32 043 сільс. населені пункти. Карту сучасного адміністративно-територіального поділу УРСР див у ст. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. Твори. Вид. 4, т. 20; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967.

Р. І. Гричук (Київ).

АДМІРАЛТЕ́ЙСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — особливі поселення казенних селян в Рос. д-ві в епоху феодалізму, де селяни поєднували працю в с. г. з обслуговуванням підприємств мор. відомства. Створені наприкінці 18 ст. На Україні існували біля міст Миколаєва і Херсона (села Богоявленське, Покровське, Воскресенське, Калинівка, Березнегувате і Висунське, два останні стали А. п. з 1820 замість сіл Знам'янки і Богданівки, переведених на становище *військових поселень*). Перебували у безпосередньому віданні Чорномор. виконавчої експедиції, а з 1832 — управління Чорномор. А. п. Осн. масу поселенців становили казенні селяни, примусово переселені з центр. губерній Росії, добровільні переселенці з Правобережної України, а також затримані селяни-втікачі. За переписом 1860, в А. п. налічувалось 17 050 чол. На чолі поселення стояв офіцер. Гол. заняттями поселенців були землеробство і тваринництво. Чоловіки ще виконували й феод. повинність: протягом 4 місяців на рік працювали на верфях, каменоломнях та ін. підприємствах, які обслуговували Чорномор. флот. Широко застосовувалась праця малолітніх. Поселенці несли також грошову, натуральну, поштову, підводну та ін. повинності. 15.VII 1861 поселенцям А. п. було надано право переходити з мор. відомства в міський і сільс. стани. А. п. були перетворені на т. з. пригороди й передані у відання Херсон. губернської адміністрації.

Ш. С. Людковський (Миколаїв).

В. П. Адріанова-Перетц.

АДРІА́НОВА-ПЕ́РЕТЦ Варвара Павлівна (н. 12.V 1888)—рос. і укр. рад. історик літератури, чл.-кор. АН УРСР (з 1926) і АН СРСР (з 1943), засл. діяч науки РРФСР (з 1958). Н. в Ніжині. В 1910 закінчила Вищі жіночі курси у Києві, 1912—Київ. ун-т. З 1917 — професор. З 1921 працює в наук. установах АН СРСР. Досліджує давньорус. та укр. літературу, фольклор. Автор праць з історії рос. демократич. сатири 17 ст., рос. і укр. шкільного театру, драми, бібліографіч. праць про «Слово о полку Ігоревім», староруську повість. Їй належить реконструкція тексту відомої пам'ятки старорусського письменства кінця 14 ст. «Задонщини». Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Горячева Р. И. Варвара Павловна Адрианова-Перетц. [Біо-бібліографія]. Вступ. ст. Д. С. Лихачова. М., 1963.

АДРІАНО́ПОЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1829 — договір, що завершив рос.-тур. війну 1828—29, укладений 14 вересня в м. Адріанополі (тепер м. Едірне в Туреччині) між Росією і Туреччиною. Складався з 16 статей і окремого акту. За А. м. д. Росія, яка здобула перемогу, одержала острови в гирлі Дунаю, сх. берег Чорного м. від гирла Кубані до пн. кордонів Аджарії; фортеці Ахалкалаки і Ахалціхе з прилеглими до них місцевостями. Туреччина визнала приєднання до Росії осн. території Закавказзя (Грузії, Єреван., Нахічеван. ханств), незалежність Греції, зобов'язалась надати автономію Сербії, Молдавії, Волощині, сплатити Росії контрибуцію в 1,5 млн. голландських гульденів. А. м. д. підтвердив право Росії вести вільну торгівлю на всій тер. Туреччини, свободу плавання для комерційного флоту по Дунаю і протоках (Босфору й Дарданеллах). А. м. д. допоміг визволенню балканських народів від тур. панування.

Літ.: Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. СПБ, 1869; Дранов Б. А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. М., 1948 [бібліогр. с. 235—239].

«А́ЗБУЧНА ВІЙНА́» — боротьба прогресивної громадськості Сх. Галичини в 30—50-х рр. 19 ст. проти спроб австро-польс. реакції латинізувати укр. алфавіт. Замінити укр. кириличну азбуку лат. алфавітом —«абецадлом» запропонував 1834 укр. галицький філолог Й. Лозинський. Проти політично шкідливої, антинаук. концепції Лозинського виступили члени «*Руської трійці*», які захищали укр. мову і від «своїх», укр., реакціонерів, і від польс. шовіністичних ідеологів, що безпідставно розглядали укр. народ як «гілку» польс. народу, а укр. мову — як наріччя польс. мови. Спроби губернатора Галичини 1859 законодавчим шляхом запровадити лат. алфавіт викликали протести громадськості Сх. Галичини, що їх підтримали відомі слависти Ф. Миклошич і П. Шафарик. Це примусило реакційні кола відмовитися від латинізації української писемності.

Літ.: Шашкевич М. Азбука і abecadlo. Przemyśl, 1836; Маковей О. Три галицькі граматики. Львів, 1903; Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. Львів, 1912.

Державний герб Азербайджанської РСР.

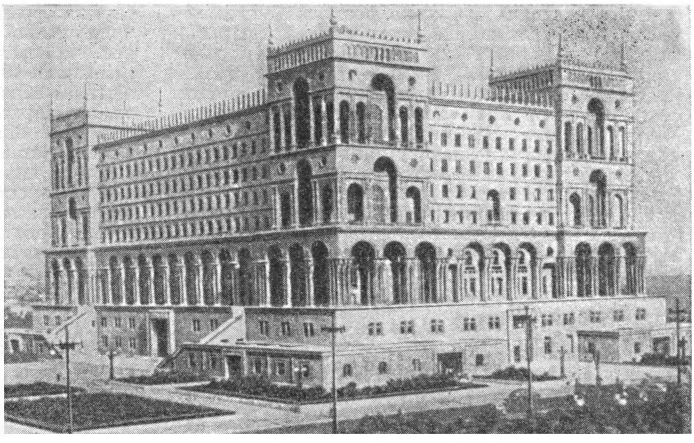

Будинок уряду Азербайджанської РСР у Баку

АЗЕРБАЙДЖА́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (Аз. РСР), Азербайджан — союзна рад. соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. Аз. РСР утворена 28.IV 1920. Розташована на Пд. СРСР. Межує з Іраном і Туреччиною. Сусідами Аз. РСР є РРФСР, Вірм. РСР, Груз. РСР. Площа 86,6 тис. *км²*. Населення 4802 тис. чол. (1967). Осн. населення — *азербайджанці* (67,5%), живуть також вірмени, росіяни, українці (26 тис., 1959) та ін. Пересічна густота нас.— бл. 43 чол. на 1 *км²*. Міське нас. становить 50,4%. Аз. РСР поділяється на 60 районів; є 48 міст і 121 с-ще м. т. До складу Аз. РСР входять Нахіч. АРСР та Нагір.-Карабах. а. о. Столиця — м. Баку (з пригородами 1196 тис. чол., 1967).

А.— один з старод. осередків людської цивілізації. Перші поселення на тер. А. належать до *палеоліту*. В 2-му тис. до н. е. вже застосовували знаряддя з бронзи. На базі багатих рудних родовищ в А. виник один з центрів давньої металургії. З поч. 1-го тис. до н. е. в А. виготовляли знаряддя з заліза. В ті часи тут жили маннеї, мідяни, кадусії, каспії, албани та ін. племена, які згодом стали основою давнього населення А. Племенні союзи маннеїв на Пд. і Сх. від оз. Урмія в 9 ст. до н. е. утворили д-ву Манна з столицею м. Ізірту. Ця д-ва вела тривалу боротьбу проти навал царів Ассірії та Урарту. На початок 70-х рр. 7 ст. до н. е. на тер. Пд. А. виникла Мідійська д-ва, яка підкорила собі Манну. В серед. 6 ст. до н. е. Мідія розпалася під ударами перської д-ви Ахеменідів, яка завоювала А. Після розгрому перської д-ви *Александром Македонським* в кін. 4 ст. до н. е. населення А. скинуло іноземний гніт і відновило свою державність. Виникла д-ва Атропатена, що означає «Країна вогню». Це, мабуть, і є первісна форма сучас. назви А. (Атропатена, пізніше Атрпатакан, Адербайган, Азербайджан). В Атропатені був дуже поширений зороастризм. У столиці д-ви м. Газаці був храм вогнепоклонників. На Пн. А. і в Пд. Дагестані утворилась Албанська д-ва з столицею м. Кабалою. Протягом 1 ст. до н. е. албанці вели запеклу боротьбу проти експансії Старод. Риму. Соціальний лад цих д-в характеризувався переплетенням пережитків первіснообщинних і рабовласницьких відносин. Осн. виробниками були вільні селяни-общинники. В перші століття н. е. в А., як свідчать археол. знахідки в Мінгечаурі, Кюль-Тепе тощо, зростали землеробство, виноградарство, баштанництво, скотарство, почали застосовувати іригацію, удосконалювали металообробку, гончарне виробн., ювелірну справу тощо. Кустарним способом добували нафту на Апшеронському п-ові. До 3—5 ст. в А. склалися феод. відносини. Феодально залежні селяни сплачували ренту феодалам. Виникали і зростали міста Шабран, Шемаха, Кабала, Шекі, Барда, Ганджа, Тебріз, Байлакан та ін. Почали встановлюватися торг. зв'язки з слов. племенами. На поч. 5 ст. в Албанії вже існував алфавіт з 52 літер, були відкриті школи, місцевими мовами перекладались книжки. Переважала продуктова феод. рента — малджахат, але все більше поширювалися відробіткова рента (бігяр) і грошова. З поч. 3 до серед. 7 ст. А. був під владою Іранської д-ви Сасанідів. В Атропатені та Албанії хазяйнували іран. марзбани (намісники). Албанці брали активну участь в антисасанідських повстаннях народів Закавказзя 2-ї пол. 5 — 1-ї пол. 6 ст. (т. з. маздакітський рух). З серед. 7 до серед. 9 ст. населення А. зазнавало тяжкого гніту араб. завойовників. Араб. халіфат насильницькими методами насаджував мусульманство. Тяжкі грабіжницькі податки, сваволя араб. чиновників, жорстока експлуатація привели до антифеод. визвольної сел. війни під проводом нар. героя Бабека, що тривала 20 років і розхитала основи халіфату. В 2-й пол. 9 — 1-й пол. 10 ст. в умовах розпаду Араб. халіфату в А. виник ряд феод. д-в — Саларидів, Маз'ядидів, Кесранідів та ін., найбільшою з яких була д-ва Ширваншахів (Ширван) з столицею м. Шемахою. Розвивався феод. лад. Найпоширенішими формами феод. землеволодіння були спадкова зем. власність — мюльк, землі реліг. установ — вакфи, землі казни — дивані. Поширювалося й умовне зем. пожалування — ікта.

Посилювалися торг. зв'язки між містами А. і Київ. Русі. Волгою і Каспійським м. давньорус. купці привозили в А. хутро та ін. товари, вивозили сх. вироби та нафту. Центром цієї торгівлі була Шемаха, яка згадується в давньорус. билинному епосі про Добриню Нікітича. Про тісні контакти А. з Київ. Руссю свідчать численні висловлювання великого азерб. поета і мислителя 12 ст. Нізамі Гянджеві, який в поемі «Сім красунь» (1197) відзначав працьовитість і миролюбство руських. В 11—13 ст. в осн. сформувалась азерб. народність. В результаті осідання протягом ряду століть в А. тюркських кочових племен — гуннів, хозарів, кипчаків, огузів та ін.— місцеві мови по-

ступово заступала тюркська розмовна мова, хоч у л-рі й управлінні ще довго панували араб. і фарсидська мови. Культуру А. тих часів гідно представляли відомі вчені — астроном Маккі ібн Ахмед і філософ Бахманьяр (11 ст.), видатні поети-мислителі Хатіб Тебрізі, Мехсеті Гянджеві, Хагані Ширвані, Нізамі Гянджеві. Високого рівня досягла архітектура, яку представляли нахічеванська (засновник — Аджемі, син Абу-Бекра) і ширвано-апшеронська школи. Будувались чудові замки, мечеті, мавзолеї баштового типу тощо. Монг. навала 30-х рр. 13 ст. спустошила країну, перетворила на руїни численні торг.-ремісничі центри, надовго затримала істор. розвиток А. Утворена тут монголами д-ва Хулагідів існувала до 60—70-х рр. 14 ст. Сваволя монг. знаті, що зайняла провідні позиції серед феодалів А., тяжкі податки викликали ряд антимонг. та антифеод. виступів у Нагорному Карабаху, Арані, Ширвані і Тебрізі. В кін. 14—15 ст. з падінням влади монголів зміцніла д-ва Ширваншахів, виникли д-ви Кара-Коюнлу і Ак-Коюнлу. На поч. 16 ст. утворилася д-ва Сефевідів, заснована шахом Ісмаїлом I, яка об'єднала всі землі А. Це дало можливість відбити навалу турків-османів у 30—50-х рр. 16 ст., сприяло розвиткові продуктивних сил і культури. Скасовано було тяжкий податок тамгу, встановлений монголами. Знову було перетворено на ріллю землі, які монголи зробили пасовищами. Зросла роль міст Баку, Шемахи, Тебріза, Ардебіля, Джульфи. З Ширвана експортувалось щороку до 100 тис. пудів шовку-сирцю. В ті роки творили геніальний поет-мислитель Мухаммед Фізулі, видатний поет Хабібі, вчений Іскандер Мюнші, майстер мініатюри Кемаледдін Бехзад. З кін. 16 ст. д-ва Сефевідів, шах якої Аббас I у боротьбі проти феодалів спирався на іран. бюрократію, перетворилася на окраїну Ірану і занепала. В 16— 17 ст. А. — арена нескінченних воєн між Іраном і Туреччиною. В ході героїчної боротьби азерб. народу проти іноземних гнобителів прославився нар. герой Кер-огли. В 1723—35 прикаспійські обл. А. входили до складу Росії, що сприяло зміцненню зв'язків її народів з народами Кавказу. В 2-й пол. 18 ст. в А. виникло бл. 15 ханств. Феод. роздробленість гальмувала зростання продуктивних сил країни, робила її беззахисною перед постійною небезпекою агресії з боку Ірану і Туреччини. В цих умовах в А. зростала і зміцнювалася рос. зовн.-політ. орієнтація. Прихильниками союзу з Росією були кубинський хан Фаталі, візир Карабаху Вагіф та ін. За Гюлістанським 1813 і Туркманчайським 1828 мирними договорами між Іраном і Росією Пн. А. увійшов до складу Рос. д-ви. Пд. А. лишився під владою Ірану. Приєднання до Росії мало велике позитивне значення для істор. долі азерб. народу. Воно врятувало А. від спустошливих навал іран. і тур. феодалів, внутр. феод. міжусобиць, поклало край феод. роздробленості і, незважаючи на колоніальну політику рос. самодержавства, сприяло розвиткові продуктивних сил і культури, прилученню азерб. народу до більш передової рос. економіки і культури.

В 2-й пол. 19 ст. в А. почали розвиватися капіталістичні відносини. Поступово руйнувалися феод.-патріархальні підвалини на селі. Баку, який дав 1901 більше половини світового видобутку нафти, став великим центром капіталістич. пром-сті царської Росії. Сформувалися і почали швидко зростати пром. пролетаріат і буржуазія. Завершилася консолідація азербайджанців у бурж. націю. Відбулися зрушення в розвитку азерб. культури, визначними представниками якої в 19 — на поч.20 ст. були Аббаскулі Бакіханов, Вазех Мірза Шафі, Мірза Казем-бек, Мамед Джафар, Топчибашев, Касум-бек Закір, Мірза Фаталі Ахундов, Саїд Азім Ширвані, Дж. Мамедкулі-заде, Наріман Нариманов, Алекпер Сабір та ін.

У 70—90-х рр. 19 ст. відбулися перші робітн. страйки і революц. виступи робітників А., в кін. 90-х рр. виникли перші с.-д. гуртки. В 1901 було створено Бакинський к-т РСДРП ленінсько-іскрівського напряму. В 1903 бакинські робітники були ініціаторами заг. страйку, що охопив увесь Південь Росії і, зокрема, Україну. В 1904 вони добилися укладення першого в історії Росії колективного договору з промисловцями. Для проведення революц. роботи серед трудящих азербайджанців при Бакинському к-ті РСДРП 1904 було створено більшовицьку групу «Гуммет» («Енергія»).

В 1905—07 Баку був однією з фортець першої рос. революції. Намагаючись роз'єднати сили ре-

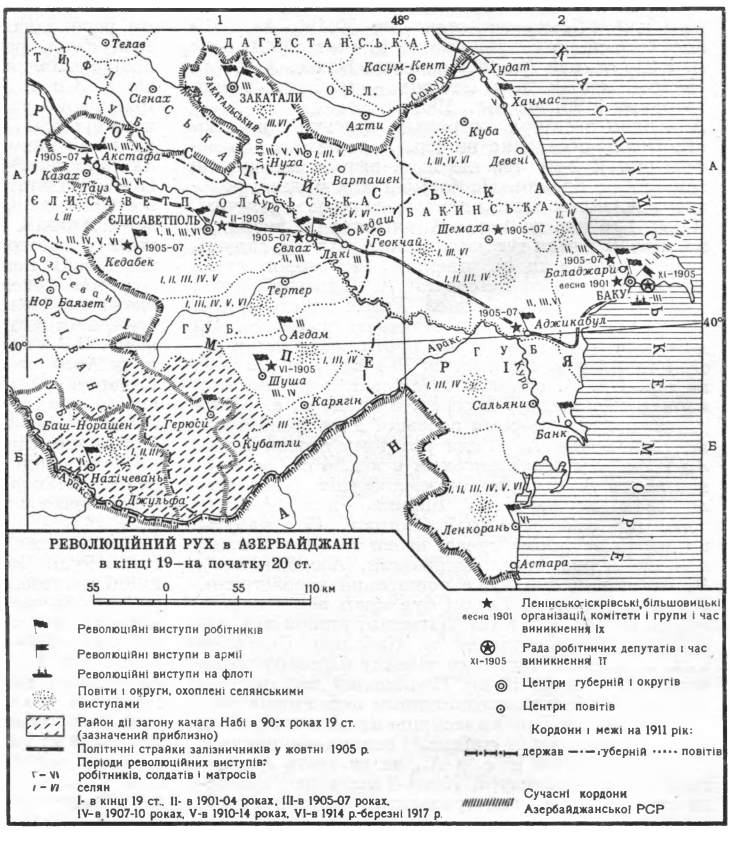

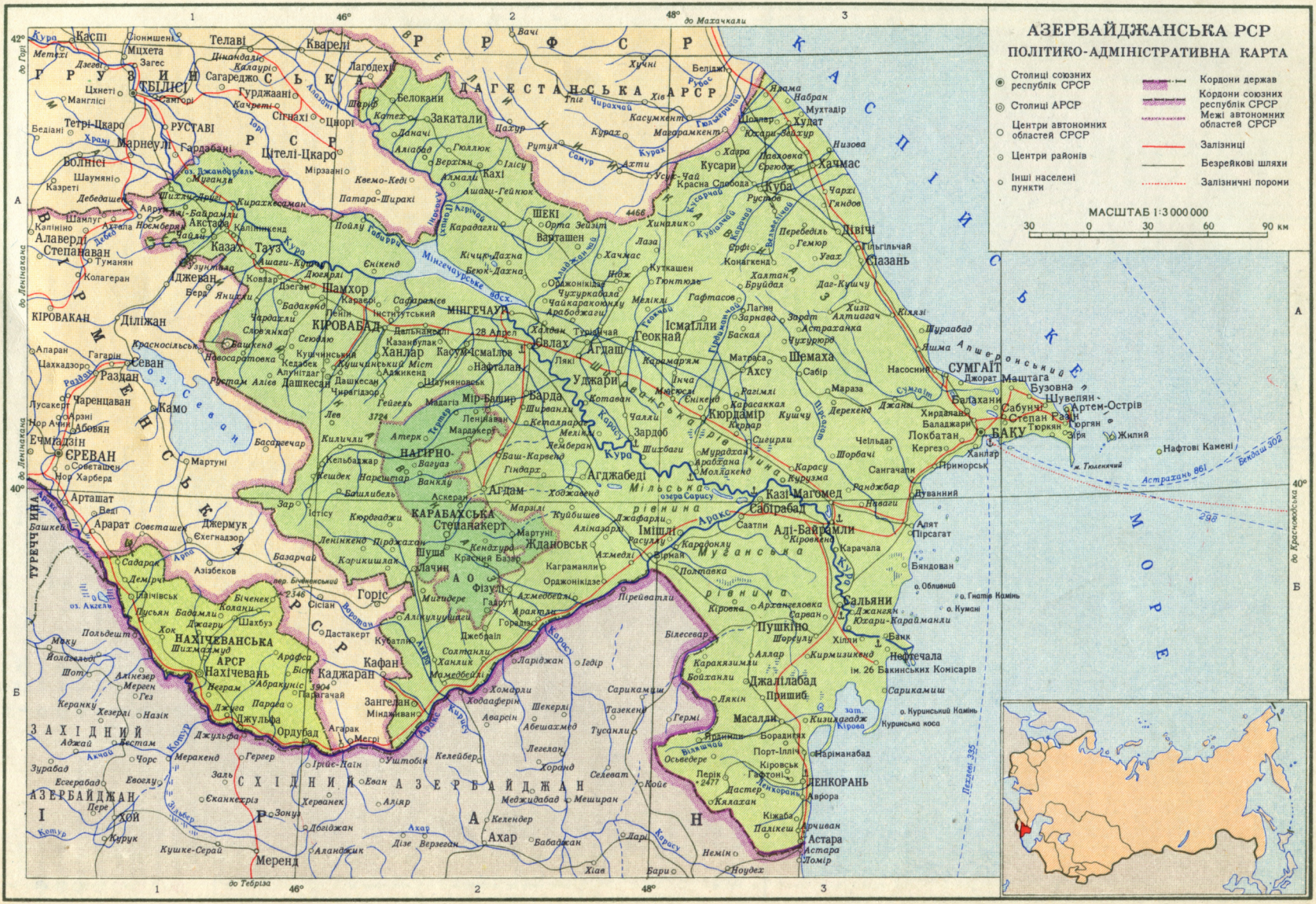
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РСР
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА
Столиці союзних республік СРСР
Столиці АРСР
Центри автономних областей СРСР
Центри районів
Інші населені пункти
Кордони держав
Кордони союзних республік СРСР
Межі автономних областей СРСР
Залізниці
Безрейкові шляхи
Залізничні пороми
МАСШТАБ 1:3 000 000
30 0 30 60 90 км
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ТБІЛІСІ
РУСТАВІ
ЕРЕВАН
КІРОВАБАД
МІНГЕЧАУР
ШЕКІ
ІСМАЇЛЛІ
БАКУ
СУМГАЇТ
НАХІЧЕВАНСЬКА АРСР
НАГІРНО-КАРАБАХСЬКА АО
ЛЕНКОРАНЬ
ТУРЕЧЧИНА
ЗАХІДНИЙ АЗЕРБАЙДЖАН
СХІДНИЙ АЗЕРБАЙДЖАН
ІРАН
до Махачкали
до Красноводська
до Тебріза
до Ленінакана
до Горі
Астрахань 861
Бендаш 302
298
Пехлеві 335

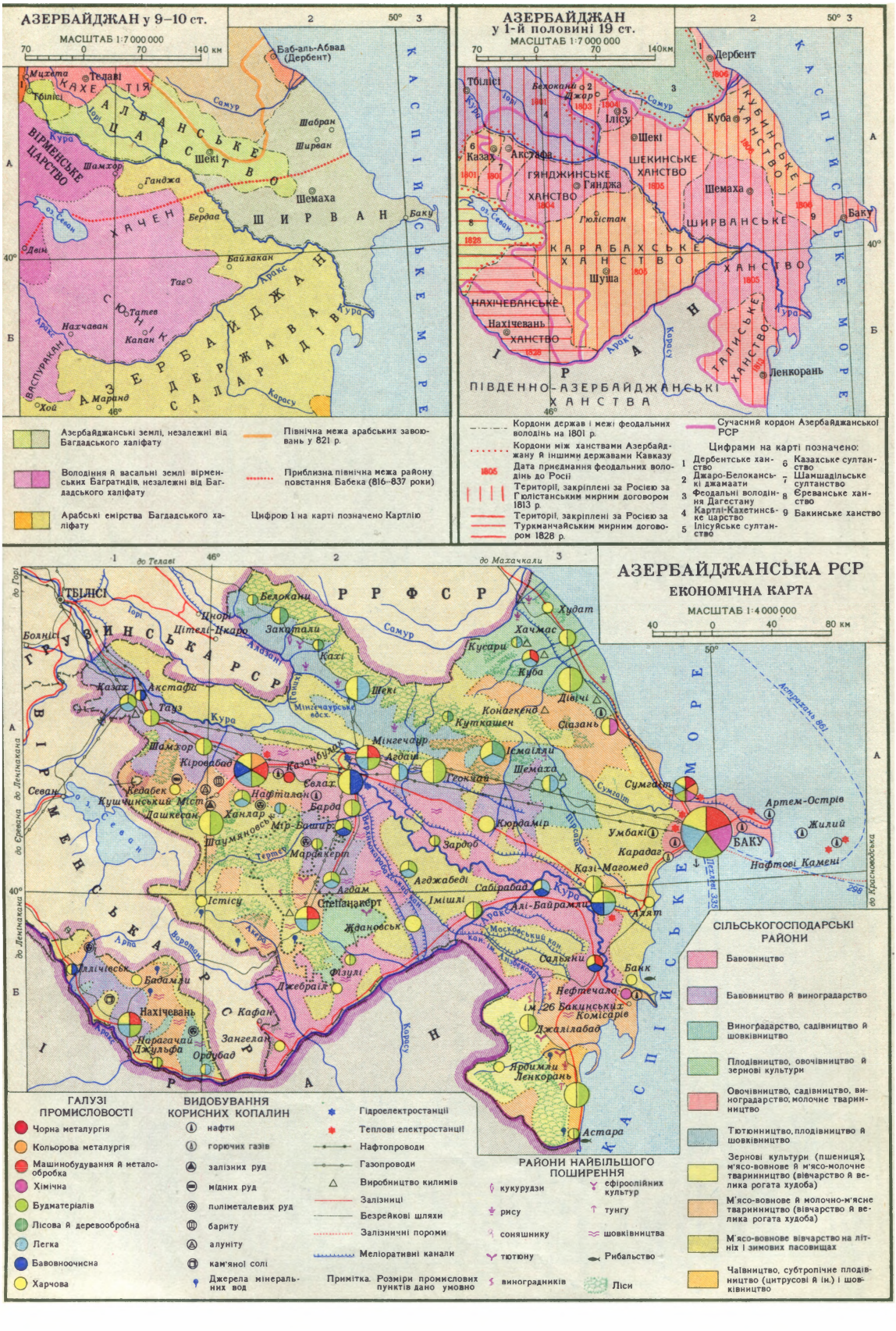
АЗЕРБАЙДЖАН у 9–10 ст.
МАСШТАБ 1:7 000 000
70 0 70 140 км
Баб-аль-Абвад (Дербент)
Мцхета
Тбілісі
Телаві
КАХЕТІЯ
ВІРМЕНСЬКЕ ЦАРСТВО
АЛБАНСЬКЕ ЦАРСТВО
Самур
Шабран
Ширван
Шамхор
Ганджа
Шекі
Шемаха
ХАЧЕН
ШИРВАН
Баку
Берда'а
Двін
Байлакан
Таг
Татев
Нахчаван
Капан
ВАСПУРАКАН
ЗЕРБАЙДЖАН
САЛАРІДІВ
Маранд
Хой
Каресу
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АЗЕРБАЙДЖАН у 1-й половині 19 ст.
МАСШТАБ 1:7 000 000
70 0 70 140км
Дербент
Тбілісі
Белокані
Джар
Ілісу
Куба
Шекі
ШЕКИНСЬКЕ ХАНСТВО
Казах
Акстафа
ГЯНДЖИНСЬКЕ ХАНСТВО
Гянджа
Шемаха
ШИРВАНСЬКЕ ХАНСТВО
Гюлістан
Баку
КАРАБАХСЬКЕ ХАНСТВО
Шуша
НАХІЧЕВАНСЬКЕ ХАНСТВО
Нахічеван
ТАЛИСЬКЕ ХАНСТВО
Ленкорань
ПІВДЕННО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІ ХАНСТВА
Азербайджанські землі, незалежні від Багдадського халіфату
Володіння й васальні землі вірменських Багратидів, незалежні від Багдадського халіфату
Арабські емірства Багдадського халіфату
Північна межа арабських завоювань у 821 р.
Приблизна північна межа району повстання Бабека (816–837 роки)
Цифрою 1 на карті позначено Картлію
Кордони держав і межі феодальних володінь на 1801 р.
Кордони між ханствами Азербайджану й іншими державами Кавказу
Дата приєднання феодальних володінь до Росії
Території, закріплені за Росією за Гюлістанським мирним договором 1813 р.
Території, закріплені за Росією за Туркманчайським мирним договором 1828 р.
Сучасний кордон Азербайджанської РСР
Цифрами на карті позначено:
1 Дербентське ханство
2 Джаро-Белоканські джамаати
3 Феодальні володіння Дагестану
4 Картлі-Кахетинське царство
5 Ілісуйське султанство
6 Казахське султанство
7 Шамшадільське султанство
8 Єреванське ханство
9 Бакинське ханство
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РСР
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:4 000 000
40 0 40 80 км
ТБІЛІСІ
Белокані
Закатали
Цінорі
Цителі-Цкаро
Алазань
Кахі
Шекі
Казах
Акстафа
Тауз
Кура
Шамхор
Кіровабад
Казахбудаг
Севан
Кедабек
Кушчинський Міст
Нафтілан
Ханлар
Дашкесан
Мір-Башир
Шамхорське водосх.
Мінгечаурське водосх.
Мінгечаур
Агдаш
Геокчай
Ісмаїлли
Шемаха
Куткашен
Конаґкенд
Сіязань
Дівічі
Хачмас
Кусари
Куба
Худат
Сумгаїт
Артем-Острів
Жилий
БАКУ
Нафтові Камені
Умбакі
Карадаг
Кордамір
Зардоб
Казі-Магомед
Агджабеді
Сабірабад
Імішлі
Алі-Байрамлі
Аджат
Агдам
Степанакерт
Істісу
Жданівськ
Арпа
Вередан
Ахура
Ереван
Севан
Мараґакерт
Тертер
Шушинський кон.
Московський кон.
Салляни
Банк
Нефтечала
ім. 26 Бакинських Комісарів
Джалілабад
Ярдимли
Ленкорань
Астара
Фізулі
Джебраїл
Нахічевань
Кафан
Нараґачай
Джульфа
Ордубад
Зангелан
Баязет
Ахалкалаки
Ахалцихе
Боржомі
Цхінвалі
Бабаміли
Каспійське море
Астрахань 801
Москва 335
Краснодар 298
до Горі
до Ленінакана
до Єревана
до Ахалкалаки
до Махачкали
РРФСР
ГРУЗИНСЬКА РСР
ВІРМЕНСЬКА РСР
ІРАН
ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ
Чорна металургія
Кольорова металургія
Машинобудування й металообробка
Хімічна
Будматеріалів
Лісова й деревообробна
Легка
Бавовноочисна
Харчова
ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН
нафти
горючих газів
залізних руд
мідних руд
поліметалевих руд
бариту
алуніту
кам'яної солі
Джерела мінеральних вод
Гідроелектростанції
Теплові електростанції
Нафтопроводи
Газопроводи
Виробництво килимів
Залізниці
Безрейкові шляхи
Залізничні пороми
Меліоративні канали
Примітка. Розміри промислових пунктів дано умовно
РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ
кукурудзи
рису
соняшнику
тютюну
виноградників
ефіроолійних культур
тунгу
шовківництва
Рибальство
Ліси
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ
Бавовництво
Бавовництво й виноградарство
Виноградарство, садівництво й шовківництво
Плодівництво, овочівництво й зернові культури
Овочівництво, садівництво, виноградарство, молочне тваринництво
Тютюнництво, плодівництво й шовківництво
Зернові культури (пшениця); м'ясо-вовнове й м'ясо-молочне тваринництво (вівчарство й велика рогата худоба)
М'ясо-вовнове й молочно-м'ясне тваринництво (вівчарство й велика рогата худоба)
М'ясо-вовнове вівчарство на літніх і зимових пасовищах
Чаївництво, субтропічне плодівництво (цитрусові й ін.) і шовківництво

волюц. пролетаріату, царизм розпалював нац.-реліг. ворожнечу, влаштовував погроми. В лютому 1905 царська влада спровокувала татаро-вірм. різню, яку було припинено лише завдяки зусиллям більшовиків. У жовтні 1905 в Баку виникла Рада робітн. депутатів, 1906 — профспілка нафтопром. робітників, керована більшовиками. В 1913—14 бакинські робітники виступали як застрільники великих заг. страйків.

Революц. боротьбою трудящих А. керували випробувані в боях більшовицькі орг-ції, в рядах яких працювали такі видатні більшовики-ленінці, як М. А. Азізбеков, В. С. Бобровський, Д. Х. Буніат-заде, К. Є. Ворошилов, П. А. Джапаридзе, С. М. Ефендієв, А. І. Мікоян, Н. Н. Наріманов, Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян, Й. В. Сталін, Г. Г. Султанов, І. Т. Фіолетов, С. Г. Шаумян, В. А. Шелгунов та ін.

Після приєднання А. до Росії значно посилилися його зв'язки з Україною. В рамках єдиної госп. системи швидко зростали економіч. зв'язки всіх народів Росії. Серед багатонац. пролетаріату Баку (30 національностей) було чимало кваліфікованих робітників і селян — вихідців з України. Значний інтерес до А., як і до всього Кавказу, виявляв Т. Г. Шевченко. М. І. Гулак, один з засновників Кирило-Мефодіївського т-ва, який останні роки життя жив у Ганджі (тепер м. Кіровабад), переклав рос. мовою поеми Фізулі «Лейлі і Меджнун», Нізамі «Іскандер-наме» та ін., вивчав історію азерб. л-ри, високо оцінюючи творчість Вагіфа, Касума-беха Закіра. Ряд досліджень про класиків азерб. л-ри давнього періоду опублікував укр. сходознавець акад. АН УРСР А. Ю. Кримський. Особливо посилились укр.-азерб. зв'язки в кін. 19 — на поч. 20 ст. Азерб. студенти в кін. 80-х рр. 19 ст. були учасниками революц. виступів у Київ. ун-ті. В 1902 революц. роботу серед студентів-мусульман Новорос. ун-ту в Одесі провадив Н. Н. Наріманов, який навчався в ньому. В студент. революц. русі на Україні тоді ж брали участь Т. Шахбазі, Ю. В. Чеменземінлі, згодом відомі письменники.

Укр. революціонери-марксисти брали участь у діяльності більшовицьких орг-цій А. Визначна роль у заснуванні і зміцненні Бакинської орг-ції РСДРП належить М. П. Козеренкові, який приїхав у Баку 1898, вихованцю Харків. технологіч. ін-ту Л. Б. Красіну. З 1894 в революц. русі в Баку брав активну участь Г. Буряк, який у 70-х рр. працював у нелегальних робітн. гуртках Києва, а 1880 належав до «Південноросійського союзу робітників». Революц. роботу в Баку вели вислані сюди 1900—01 з Одеси, Миколаєва, Харкова та ін. міст робітники, зокрема А. П. Воєйков. Вожаком ганджинських залізничників був машиніст, член партії з 1903, уродженець с. Сорочинців Полт. губ. А. К. Чумак.

Парт. орг-ції Києва, Харкова, Полтави та ін. міст України систематично одержували видання бакинської підпільної друкарні «Ніна». Укр. робітники рішуче підтримували грандіозні страйки бакин. пролетаріату 1903, 1904 та ін. років. Трудящі А., незважаючи на заборону царської влади, вшанували 45- і 50-річчя з дня смерті і як масове свято відзначили 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. З 1903 в Баку існував «Гурток української літератури», з 1907 — «Просвітнє товариство імені Т. Шевченка», які пропагували творчість великого укр. поета на Кавказі.

Після Лютневої бурж.-демократич. революції 1917 в Баку, Ганджі, Ленкорані та ін. містах А. виникли Ради робітн. депутатів. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції Рад. владу 13.XI 1917 було проголошено в Баку, а протягом листопада майже в усьому А. 25.IV 1918 створено Бакинську Раду Нар. Комісарів, яка почала соціалістич. перетворення в А.— здійснила націоналізацію нафтопромислів, банків, торг. флоту, видала декрет про конфіскацію земель беків і ханів. Внаслідок зради місцевих бурж. націоналістів 4.VIII 1918 Баку окупували англійські, а 15.IX 1918 — тур. війська, яких у листопаді 1918 знову змінили англ. окупанти. Іноземні інтервенти створили маріонетковий бурж.-націоналістич. мусаватистський «уряд», який при допомозі окупантів установив антинар. режим жорстокого терору. 20.IX 1918 було розстріляно керівників азерб. пролетаріату — 26 бакинських комісарів (С. Г. Шаумяна, М. А. Азізбекова, П. А. Джапаридзе, І. Т. Фіолетова та ін.). Трудящі А. під керівництвом більшовицьких орг-цій, які в лютому 1920 оформилися в КП(б) Азсрбайджану, вели боротьбу проти окупантів і мусаватистів. 28.IV 1920 внаслідок збройного повстання трудящих і допомоги рад. військ, у лавах яких билися росіяни, українці та представники ін. народів Рад. країни, націоналістич. «уряд» було повалено і А. проголошено Рад. республікою. В роки громадян. війни в спільній боротьбі проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції міцніла дружба трудящих А. з ін. народами Рад. країни, зокрема українцями. В боях за визволення України від військ бурж.-поміщицької Польщі і врангелівців брали участь 1-й Бакинський комуністич. батальйон і 1-й Бакинський робітн. полк.

У травні 1921 1-й з'їзд Рад А. затвердив Конституцію Аз. РСР. Секретарем ЦК КП (б) А. з липня 1921 по грудень 1925 був С. М. *Кіров*. У березні 1922 А. ввійшов до Закавказької Федерації (ЗСФРР), а 30.XII 1922 в її складі — до Союзу РСР. З 5 грудня 1936 А.— союзна республіка. 14. III 1937 8-й Всеазерб. з'їзд Рад прийняв нову Конституцію Аз. РСР. За роки передвоєнних п'ятирічок в А. було здійснено соціалістич. індустріалізацію, колективізацію с. г., культурну революцію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі А. разом з ін. народами СРСР героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. Понад 20 тис. воїнів-азербайджанців нагороджено орденами й медалями, більш як 100 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В боях за Україну відзначилася сформована в А. 416-а Таганрозька д-зія.

Під керівництвом Комуністич. партії А.— одного з загонів КПРС — трудящі А. досягли нових, небачених успіхів у розвитку соціалістич. промсті, с. г., науки і культури.

За роки Рад. влади А. перетворився на одну з найрозвинутіших соціалістич. республік. Тут виникли нові соціалістич. міста — Сумгаїт, Мінгечаур, Дашкесан. Великих успіхів досягла пром-сть А. На кінець семирічки (1965) випуск пром. продукції збільшився в 24 рази порівняно з 1913. Створено нові галузі індустрії — гірничорудну, хім., металург., машинобудівну пром-сть тощо. В 85 раз за рад. часів зросло виробн. електроенергії. Пром-сть А. дає всім рад. республікам, у т. ч. й Україні, нафту, нафтопродукти, апаратуру для нафтопромислів, верстати, с.-г. машини, електроприлади, цемент тощо. Пром. продукція підприємств А. йде в 50 країн світу. Значну допомогу азерб. народу в розвитку економіки республіки подають трудящі України. Молоді робітники-металурги з А. оволодівали виробничою майстерністю на Макіївському труболіварному, Нікопольському південнотрубному та ін. з-дах України. Нового розвитку досягло традиційне соціалістич. змагання нафтовиків Баку і гірників Донбасу, що почалося ще в 20-х рр. Змагаються між собою сталевари А. і України.

Значних успіхів досягло с. г. А. Валове виробн. зернових культур перевищило рівень 1913 більш як утричі, а бавовни — в 5 раз. Збудовано зрошувальні системи і канали завдовжки до 45 тис. *км*, площа зрошуваних земель зросла майже в 3 рази. За роки Рад. влади в тісному взаємозв'язку з культурою ін. народів СРСР розквітла національна формою і соціалістична змістом азерб. культура. Далеко за межами А. відомі імена письменників Д. Джабарли, С. Вургуна, М. Гусейна, М. Ордубади, М. Ібрагімова, С. Рустама, Р. Рзи, композиторів У. Гаджибекова, М. Магомаєва, К. Караєва, Ф. Амірова, художників А. Азімзаде, М. Абдуллаєва, Т. Салахова, Ф. Абдурахманова та ін. митців. Твори азерб. рад. письменників С. Гусейна «На шляху до нового життя», Г. Ахундлу «Друзі у важкі дні», А. Абульгасана «Бастіони дружби» та ін. перекладено укр. мовою. Твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, багатьох укр. рад. письменників перекладено азерб. мовою. У республіці кожна третя людина вчиться. В 1966/67 навч. р. у 5618 загальноосв. школах А. вчилося 1199 тис. дітей, у 12 вузах — понад 78,3 тис., у 78 технікумах — більше як 65 тис. студентів. До послуг трудящих театри, 1420 клубів, 2413 масових б-к тощо. В А. діє Академія наук (з 1945), де працює 5,3 тис. чол. За успіхи в розвитку нар. г-ва і культури Аз. РСР нагороджено двома орденами Леніна (1935, 1964). На 1. І. 1968 Комуністич. партія А. налічувала 231 401 члена і кандидата в члени партії, ЛКСМ А.— 417 612 членів, у профспілках А.— понад 1204 тис. чоловік.

Літ.: Ленин В. И. Об Азербайджане. Баку, 1959; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 31. Телеграма Радянському соціалістичному урядові Азербайджану; т. 32. Товаришам-комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки; т. 33. Проект пропозиції про утворення федерації закавказьких республік.— Робітникам міста Баку; Орджонікідзе Г. К. Статті і промови, т. 1. К., 1957; Киров С. М. Избранные статьи и речи (1912—1934). М., 1957; Шаумян С. Г. Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957—58; История Азербайджана, т. 1—3. Баку, 1958—63 [бібліогр. т. 1, с. 402—419; т. 2, с. 912—950; т. 3, ч. 2, с. 469—526]; Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы. Баку, 1956; Рабочее движение в Азербайджане в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Документы и материалы, ч. 1—2. Баку, 1967; Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917—1918 гг. Баку, 1957; Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949 [бібліогр. с. 365—377]; Левиатов В. Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1948 [бібліогр. с. 200—225]; Губайдулин Г. С. Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX в. Баку, 1928; Эфендиев С. М. Из истории революционного движения азербайджанского пролетариата. Баку, 1957; Ибрагимов З. Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955; Ибрагимов З. Борьба трудящихся Азербайджана за победу социалистической революции (1917—1918). Баку, 1957; Токаржевский Е. А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957; Токаржевский Е. А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921—1925 гг.). Баку, 1956; Социалистическая индустриализация Азербайджана (1926—1932 гг.). Документы и материалы. Баку, 1957; Исмаилов М. А. Историческая дружба русского, украинского и азербайджанского народов. «Известия АН Азерб. ССР», 1954, № 5; Гаджі-заде А. Квітне Радянський Азербайджан. К., 1963; Мельников В. Ф. Советский Азербайджан — республика дружбы народов. Баку, 1967; Великий Октябрь и Азербайджан (1917—1967). Библиография. Баку, 1967. *А. Н. Гулієв* (Баку).

АЗЕРБАЙДЖА́НЦІ (самоназва азербайджанлилар) — нація, осн. населення Аз. РСР. Живуть і в Груз. РСР, Вірм. РСР, Даг. АРСР, а також в Ірані. Заг. чисельність А.— 7,3 млн. чол. (1963); з них в СРСР — 3,5 млн. чол. (1964), в т. ч. в Аз. РСР — 2,5 млн. чол. (1959). 3,8 млн. чол. (1963) живе в Ірані. Мова — азербайджанська, одна з пд.-зх. паростей тюркських мов. За реліг. поглядами віруючі А.— мусульмани.

А.— нащадки давнього населення Сх. Закавказзя — каспіїв, албанів, маннеїв, атропатенів та ін. З аборигенами змішувалися різні племена й етнічні групи, які протягом століть вторгалися на тер. Азербайджану: кіммерійці, скіфи, гунни, хозари, огузи, монголи та ін. іраномовні й тюркомовні племена. Формування азерб. народності в основному завершилося в 11—13 ст. У 2-й пол. 19 ст. почався процес консолідації азерб. бурж. нації. Після встановлення Рад. влади в Азербайджані (квітень 1920) в процесі соціалістич. будівництва А. в СРСР консолідувалися в соціалістич. націю з високорозвинутими економікою і культурою.

В процесі істор. розвитку склались етнографічні групи А. (відрізняються деякими особливостями в г-ві, культурі й побуті): айруми, карапапахи, падари, шахсевени, карадагці, афшари. З числа А., які проживають в СРСР, значна частина міського населення працює в різних галузях нар. г-ва: 25,9% в пром-сті і будівництві, 10% на підприємствах транспорту і зв'язку, 14% у галузі освіти, охорони здоров'я, науки і культури; осн. заняття сільс. населення (за даними 1964, воно становить 41,5% всього населення Аз. РСР) — землеробство, садівництво, виноградарство, шовківництво і скотарство. Серед кустарних промислів відзначаються виробництво килимів, ювелірний промисел, виготовлення металевого посуду, обробка дерева і каменю тощо. Саклі, саманні (лампачеві) будинки та ін. види старого нар. житла витісняються кам'яними будинками міського типу. Одяг А., які живуть в СРСР, сучасний, і лише в сільс. місцевостях зберігаються деякі види нац. одягу.

За роки Рад. влади азерб. народ досяг значних успіхів у розвитку пром-сті (випуск її продукції зріс в 30 раз), культури й науки (1945 створено Акад. наук Аз. РСР, бл. 14 тис. науковців працює в н.-д. установах республіки). За переписом 1959, в УРСР проживає 6,7 тис. А., а в Аз. РСР — 25,8 тис. українців. В Рад. країні зміцніла й розквітла дружба азерб. народу з рос., укр. та ін. народами СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни в боях за визволення України від нім.-фашист. окупантів брали участь і багато азербайджанців, зокрема 416-а і 223-я д-зії, укомплектовані гол. чин. воїнами-А. В наказах Укр. штабу партизанського руху було відзначено бойові заслуги 500 воїнів-А. Протягом багатьох років змагаються шахтарі Донбасу з нафтовиками Баку.

Літ.: История Азербайджана. В 3 т. Баку, 1958—63; Очерки общей этнографии. Азиатская часть СССР. М., 1960 [бібліогр. с. 359—365]; Алекперов А. К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960; Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1967. *А. С. Сумбат-заде* (Баку).

А́ЗЄВ Михайло Юхимович (15. XII 1906 — 27.II 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Азєвій (тепер Ірбітського р-ну Сверд. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1926. У 1927 закінчив Саратовське піхотне уч-ще, 1930 — Тверське кав. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з березня 1942 — командир взводу кав. полка. 27.II 1943 взвод потрапив у оточення біля с. Краснопавлівки (тепер с-ще Лозівського р-ну Харків. обл.). Бійці,

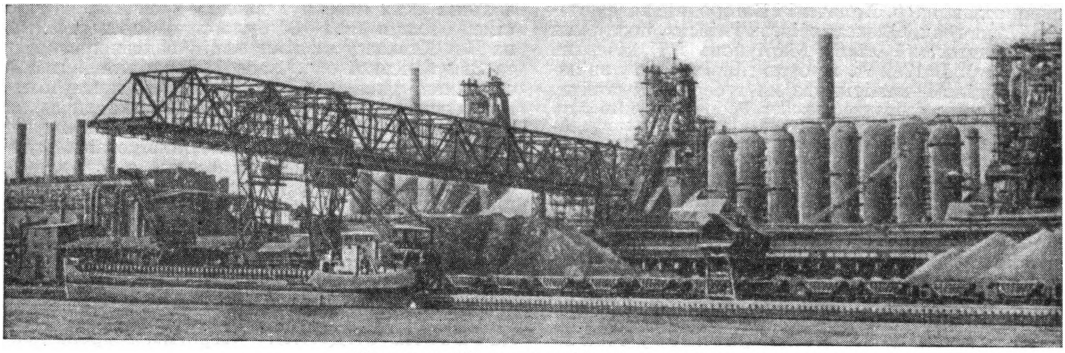

Ждановський металургійний завод «Азовсталь» імені Серго Орджонікідзе.

ведучи нерівний 5-годинний бій з ворожими танками, 2 з них підбили, знищили бронемашину і 2 взводи піхоти. А. загинув у бою.

АЗІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. культура раннього мезоліту, що заступила *мадленську культуру* і передувала *тарденуазькій культурі*. Назва походить від печерної стоянки Мас-д'Азіль (Пд.-Зх. Франція). Племена А. к. жили первісно-общинним ладом, займалися мисливством, рибальством і збиральництвом, знали лук і стріли й приручали собак. Серед знарядь переважають дрібні крем'яні знаряддя — мікроліти, невеликі плоскі гарпуни з рога благородного оленя. Стоянки А. к. поширені в Зх. і Сх. Європі, зокрема на Україні— в Криму, Подніпров'ї і Сіверському Дінці.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953.

«АЗОВСТА́ЛЬ», Ждановський металургійний завод «Азовсталь» імені Серго Орджонікідзе — потужний завод чорної металургії у м. Жданові Донец. обл. УРСР. Розрахований на використання дешевих фосфористих залізних руд Керчен. родовища. Будівництво з-ду почалось 1930, перша домна стала до ладу 1933. У кін. 1943, під час нім.-фашист. окупації, з-д було повністю зруйновано. Відбудовувати його почали 1944. В 1948—49 завершено відбудову доменного й мартенівського цехів. Збудовано ряд нових мартенівських печей, потужний блюмінг, рейково-балочний цех, великосортний прокатний цех та аглофабрику тощо. З 1948 «А.»— з-д з закінченим металургійним циклом. Обладнаний новітнім устаткуванням. «А.» — єдиний в СРСР з-д, що виплавляє й переробляє високофосфористий чавун. У 1967 почато будівництво 2-ї черги з-ду. В 1966 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора; 1967 за досягнення найкращих показників у виконанні прийнятих на честь 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції зобов'язань з-д нагороджено пам'ятним Червоним прапором і занесено у Книгу пошани М-ва чорної металургії СРСР та ЦК профспілки робітників металург. пром-сті. 72 працівників з-ду нагороджено орденом Леніна. В. В. Лепорському, П. Д. Гненному, М. М. Івченкові, П. А. Чеховському, Г.Л. Чуйкові та В. А. Шкуропатові присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці. *В. В. Лепорський* (Жданов).

АЗО́ВСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — з'єднання Рад. Військ.-Мор. флоту, що діяло в районі, Азовського м. Вперше створена в травні 1918 для боротьби проти нім. окупантів і білогвардійців, проте діяла недовго. В травні 1920 А. в. ф. було знову організовано на базі Доно-Азовської і Азовської військ. флотилій. Восени 1920 в її складі налічувалося 9 канонерських човнів, 26 військ. катерів, 30 трансп. кораблів тощо. А. в. ф. брала участь у боях проти *врангелівщини*, зокрема в обороні Бердянська, Маріуполя, Таганрога, спільно з військами 9-ї армії — в розгромі білогвард. десанта ген. Улагая в районі станиць Комишеватської й Ахтаринської. В квітні 1921 А. в. ф. розформовано. А. в. ф. знову створено в липні 1941, під час Великої Вітчизн. війни. В 1941—42 брала участь в обороні пн. і сх. узбережжя Азовського м., зокрема в *Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—42*. У серпні 1942 з боями прорвалася в Чорне м. Влітку 1943 допомагала військам Пн.-Кавказького і Пд. фронтів у визволенні узбережжя Азовського м., восени 1943 брала участь у Керченсько-Ельтигенській десантній операції, у підготовці *Кримської наступальної операції 1944*. В квітні 1944 А. в. ф. розформовано. *В. С. Шломін* (Ленінград).

АЗО́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця в Рос. д-ві у 18 ст. Створена за царським указом від 18.XII 1708. Адм. центром її було м. Азов. До складу А. г. входила велика територія, що охоплювала тепер. Луган., Донец., більшу частину Харків. обл. УРСР, Рост., Ворон., Тамб. обл. РРФСР з містами Ізюмом, Чугуєвом, Змієвом, Балаклією, Печенігами, Тором (тепер Слов'янськ), Тамбовом, Саранським, Воронежем, Валуйками, Острогозьком, Коротояком та ін. У зв'язку з передачею м. Азова і гирла р. Дону за *Прутським трактатом 1711* Туреччині губернський центр було перенесено у Воронеж, а 1725 А. г. перейменовано на Воронезьку губ. Після рос.-тур. війни 1768—74 знову було 1775 створено А. г. з центром у м. Азові в складі Азовської і Бахмутської провінцій. До А. г. ввійшли кол. *Слов'яно-Сербія*, пд. частина *Слобідської України*, Область Війська Донського, фортеці Керч і Єнікале на Керченському п-ові. В 1776 Азовську, Новоросійську, Астраханську та Саратовську губ. об'єднано в генерал-губернаторство на чолі з Г. О. *Потьомкіним*. У 1783 А. г. та Новоросійську губ. було ліквідовано і створено *Катеринославське намісництво*.

АЗО́ВСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-тер. одиниця, утворена 1775 у складі *Азовської губернії*. До А. п. входили Азов, Таганрог, Керч, Єнікале з їхніми округами (територія приєднана до Росії за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774*), фортеця св. Дмитрія (тепер м. Ростов-на-Дону), Черкаськ і землі Війська Донського, Ка-

теринослав на р. Кильчені і Богородицька фортеця, Павлоград, Олександрівськ і військ. поселення по *Дніпровській лінії*, Маріуполь і Нахічевань (на Дону). В 1782 А. п. було ліквідовано у зв'язку з поділом намісництв на губернії й повіти.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 20 [№ 14252]. СПБ, 1830; Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края, ч. 1. Одесса, 1836.

В. С. Кук (Київ).

АЗО́ВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — військо, створене 1828 й розміщене царським урядом на пн.-зх. березі Азовського м. (звідки й його назва). А. к. в. спочатку складалося з 1500 козаків *Задунайської Січі* на чолі з кошовим отаманом Й. *Гладким*, які з початком рос.-тур. війни (1828) на 42 човнах приєдналися в Ізмаїлі до рос. армії. З цих козаків було сформовано Дунайський козацький полк, що особливо відзначився у боях за здобуття тур. фортеці Ісакчі. В 1831 А. к. в. було відведено 74 тис. дес. землі в Олександрівському пов. Катеринослав. губ. між Бердянським і Маріупольом (між річками Бердою, Обиточною та Азовським м.). Козаки займалися землеробством і рибальством; заснували 3 станиці — Покровську, Новоспаську та Петровську, 15 хуторів і м. Микольське. До володінь А. к. в. зарахували Петровський міщанський посад, Новоспасовське поселення *державних селян* і Стародубську станицю чернігів. переселенців, які були на цій території раніше. В 1837 для охорони сх. узбережжя з А. к. в. сформовано військ. флотилію з 10 командами, яка постійно крейсирувала на визначеній ділянці. За виконання військ. служби козаків було звільнено від повинностей і податків. У військ. справах А. к. в. було підпорядковане новоросійському, а в цивільних — бессарабському ген.-губернаторові. Очолював військо кошовий отаман Й. Гладкий, який мав чин полковника рос. армії. Разом з козацькою старшиною полку проводив політику, що утверджувала кріпосницькі порядки й заходи царського уряду, зокрема щодо переселення азовців на Кавказ. Це викликало протести козаків, частина яких повернулася до Туреччини. Тисячу сімей азовців 1862—64 було силоміць переселено на Пн. Кавказ у різні станиці Анапського округу та Закубанської обл. Азовці, невдоволені гнітом старшини, тяжкою військ. службою і примусовим переселенням, підняли повстання, яке царський уряд жорстоко придушив. Згідно з царським указом від 11.X 1865 А. к. в. було ліквідовано, рядових козаків перетворено на селян, а старшина-офіцери — дістала дворянство і зем. володіння. Регалії, зброю, учбову флотилію було передано *Кубанському козацькому війську*.

Літ.: Никольский А. И. Главное управление казачьих войск. Исторический очерк. СПБ, 1902; Эварницкий Д. И. История запорожских казаков, т. 3. СПБ, 1897; Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. К., 1956.

О. М. Апанович (Київ).

АЗО́ВСЬКЕ СИДІ́ННЯ — героїчна оборона донськими і запорізькими козаками Азова від тур. військ 1637—42. Спираючись на Азов, захоплений турками 1471, крим. і ногайські татари робили спустошливі напади на рос. і укр. землі. Скориставшись з внутр. боротьби в Кримському ханстві, донські козаки разом з запорожцями влітку 1637 несподівано оточили Азов і після 2-місячної облоги здобули фортецю, визволивши бл. 2 тис. невільників. Закінчивши війну з Іраном, тур. султан Ібрагім I послав 1641 під Азов велике військо (240 тис. чол. і 200 кораблів). Азов обороняли 5,5 тис. чол. (в т. ч. 800 жінок). Козаки виявили надзвичайну хоробрість і відбили 24 наступи ворога. Втративши бл. 70 тис. вбитими і пораненими, турки після 14-тижневої облоги відступили. Козаки, розуміючи, що власними силами їм не втримати фортецю, звернулись до рос. уряду з проханням прийняти Азов під свою владу. Але рос. уряд, уникаючи війни з Туреччиною, наказав козакам залишити Азов. Влітку 1642 козаки зруйнували фортецю і відступили з Азова.

Літ.: Воинские повести древней Руси. М.-Л., 1949; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество К., 1957.

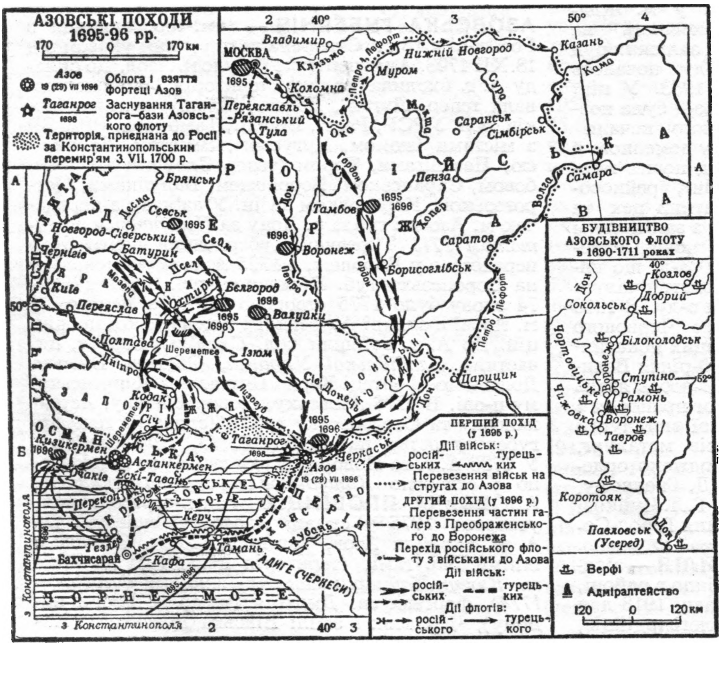

АЗО́ВСЬКІ ПОХО́ДИ 1695—96 — походи рос. військ і укр. козац. полків на Азов і в пониззя Дніпра під час рос.-тур. війни 1686—99. Загарбавши в 15 ст. Пн. Причорномор'я, тур. агресори та їхні васали крим. татари робили розбійницькі напади на укр. і рос. землі. Щоб припинити ворожі вторгнення, Рос. д-ві необхідно було визволити від тур.-тат. агресорів Пн. Причорномор'я. В 1686 рос. уряд оголосив війну султан. Туреччині. Але війна велася дуже мляво. Воєнні дії активізувалися за царювання Петра I. Навесні 1695 рос. війська (бл. 35 тис. чол.) рушили до гирла Дону і 5 (15) липня обложили фортецю Азов. Проте через відсутність військ. флоту здобути Азов не змогли і в листопаді того ж року відступили. Влітку 1695, одночасно з наступом на Азов, рос. війська і укр. козаки (120 тис. чол.) під командуванням Б. П. Шереметєва здобули в пониззі Дніпра Кизикермен, Тавань та ін. тур.-тат. фортеці. Збудувавши протягом зими 1695—96 військ. флот на Дону, рос. війська (75 тис. чол.) під командуванням А. С. Шеїна і укр. коза-

ки (15 тис. чол.) на чолі з черніг. полковником Я. Лизогубом («...мужем доброчесним,— за висловом Петра I, — і в воєнних трудах умілим») навесні 1696 знову обложили Азов, а рос. флот блокував фортецю з моря. Друга група рос. військ і укр. козаків (70 тис. чол.) рушила в пониззя Дніпра. Після запеклого штурму 17—19 (27—29) липня тур. гарнізон в Азові капітулював. Вирішальну роль в облозі Азова відіграли укр. козац. полки. Здобуття Азова і зруйнування тур.-тат. фортець у пониззі Дніпра було важливим етапом у боротьбі за визволення Пн. Причорномор'я.

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967; Дядиченко В. А. Участь українських козацьких полків в азовсько-дніпровських походах 1695—1696 рр. «Наук. зап. Ін-ту історії України АН УРСР», 1952, т. 4. *В. А. Дядиченко* (Київ).

АКАДЕМІ́ЧНЕ БРА́ТСТВО — т-во студентів-українців у Львів. ун-ті, засноване 1886 з метою організації їхнього наук. і громад. життя. Діяльність А. б. була спрямована проти утисків укр. культури з боку австр. бюрократії, польс. поміщиків. В А. б. брала участь прогресивна укр. професура Львів. ун-ту. А. б. мало свою б-ку, читальню, організовувало читання лекцій, літ.-артистич. вечори. Діяльність А. б. була спрямована проти нац. гніту Габсбурзької монархії.

«АКАДЕМІ́ЧНИЙ ГУРТО́К», «Академический кружок» — студентське товариство, засноване 1871 у Львові, спершу москвофільського напряму. В травні 1876 об'єднався із студентським народовським гуртком «Дружний лихвар». Видавав «Бібліотеку повістей» (1874), журн. «Друг» (1874—77), альманах «Дністрянка» (1876), окремі книги, брошури. Після арешту (1877) І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, які очолювали демократич. групу «А. г.», він перестав відігравати будь-яку роль у суспільному житті Сх. Галичини.

Літ.: Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965. К., 1966; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959.

«АКАДЕМІ́ЧНИЙ ЛЕГІО́Н» — збройна студентська орг-ція, що брала активну участь у нац.-визвольній боротьбі у Львові під час бурж. революції 1848 в Австрії. «А. л.» створено в березні 1848 під впливом нар. повстання у Відні. До легіону входило бл. 900 чол.— студентів Львів. ун-ту, робітників, ремісничої молоді, політ. емігрантів. «А. л.» входив до Львів. нац. гвардії. В дні Львів. повстання (1—2.IX 1848) «А. л.» діяв найрішучіше. Його члени відмовилися, незважаючи на вимоги нац. гвардії, скласти зброю і вели на барикадах боротьбу проти сил контрреволюції. За умовами капітуляції, яку підписали керівники нац. гвардії, «А. л.» було розпущено, політ. емігранти зобов'язувалися виїхати з краю. Багато його учасників зазнали репресій.

АКАДЕ́МІЯ МОГИЛЯ́НСЬКА — див. *Київська академія.*

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К СРСР — найвища наук. установа СРСР, членами якої є найвидатніші вчені країни.

Академія наук засн. 28.I (8.II) 1724 в Петербурзі, відкриття відбулося наприкінці 1725. Спочатку мала назву Академія мистецтв і наук, з 1803 — Імператорська АН, з 1836 — Імператорська Санкт-Петерб. АН, з лютого 1917 — Рос. АН, з 1925 — АН СРСР.

У 18 ст. в АН було створено фіз. кабінет, астр. обсерваторію, хім. лабораторію, анатом. театр, геогр. департамент, природничо-істор. музей (Кунсткамера), б-ку, архів, друкарню та ін. Для вивчення природ. багатств країни, населення і його побуту тощо велике значення мали експедиції, організовані АН. Академіки, що входили до складу АН,— М. В. Ломоносов, Л. Ейлер, Д. Бернуллі, Й. Г. Гмелін, Г.-В. Ріхман, В. К. Тредіаковський, С. П. Крашенинников, І. І. Лепьохін, М. Я. Озерецьковський, П. С. Паллас та ін. внесли великий вклад у науку.

За статутом 1836 з доповненнями 1841 Академія наук поділялась на 3 відділи: 1) Фізико-математичний; 2) Російської мови та словесності (створений 1841 на базі Рос. академії, що була засн. 1783 як академія рос. мови і словесності); 3) Істор.-філологічний. У той час було створено самостійні музеї, що відокремились від Кунсткамери: Азіатський, Ботанічний, Мінералогічний, Антропологічний, які згодом поклали початок н.-д. академіч. ін-там. Членами АН в 19 — на поч. 20 ст. були видатні вчені — математики М. В. Остроградський, П. Л. Чебишов, В. Я. Буняковський, О. М. Ляпунов, А. А. Марков, В. А. Стеклов; астрономи В. Я. Струве, Ф. О. Бредіхін; фізики В. В. Петров, Е. Х. Ленц, Б. С. Якобі, Б. Б. Голіцин; хіміки М. М. Зінін, О. М. Бутлеров, М. С. Курнаков; біологи А. М. Бекетов, К. М. Бер, О. О. Ковалевський; фізіолог І. П. Павлов та ін.

Розвиток рос. бурж. історіографії того часу пов'язаний з іменами академіків С. М. Соловйова і В. Й. Ключевського, в працях яких зібрано, систематизовано й узагальнено великий фактичний матеріал.

Розквіт АН настав після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. В квітні 1918 В. І. Ленін написав «Начерк плану науково-технічних робіт», в якому дав широку програму діяльності АН (Твори, т. 27, с. 282). В перші ж роки в АН було створено нові ін-ти: фіз.-хім. аналізу (1918), платиновий (1918), фіз.-матем. (1921), радійовий (1922), фізіол. (1925), ін-т грунтів (1926) та ін. На кін. 20-х рр. в АН входило 9 ін-тів, 3 лабораторії, 7 музеїв, 20 комісій. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 27. VII 1925 АН перетворена на всесоюзну і дістала назву АН СРСР. В 1934 Раднарком СРСР прийняв постанову про переведення АН з Ленінграда до Москви. В 1936 було злито АН і *Комуністичну академію*. В період Великої Вітчизн. війни АН всіляко сприяла розгрому ворога. У складних умовах воєнного часу розгорнуто н.-д. роботи, зв'язані з удосконаленням військ. техніки, пошуками нових сировинних ресурсів. У післявоєнні роки відбувалося дальше розширення мережі н.-д. установ. Нові величезні завдання постали перед АН СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму. На неї покладено керівництво розвитком природничих і суспільних наук у загальносоюзному масштабі; здійснення перспективних наук. досліджень, безпосередньо зв'язаних з розвитком виробництва; виявлення принципово нових можливостей тех. прогресу і сприяння найповнішому використанню наук. досягнень у практиці комуністич. будівництва в СРСР.

АН має у своєму складі відділи — наук. і наук.-орг. центри, що об'єднують членів АН за відповідними галузями і напрямами наук. Керівництво діяльністю відділів і наук. установ здійснюють 4 секції Президії АН СРСР, які складають 16 відділів (1969): Секція фіз.-тех. і матем. наук (відділи: математики; заг. фізики та астрономії; ядерної фізики; фіз.-тех. проблем енергетики; механіки і процесів керування); Секція хім.-технол. і біол. наук (відділи: заг. і тех. хімії; фізико-хімії та технології неорганіч. матеріалів; біохімії, біофізики та хімії фізіологічно активних сполук; фізіології; заг. біології); Секція наук про Землю (відділи: геології, геофізики та геохімії; океано-

логії, фізики атмосфери та географії); Секція суспільних наук (відділи: історії; філософії та права; економіки; л-ри й мови). При Президії АН СРСР є Рада по координації наук. діяльності АН союзних республік.

До складу АН входять філіали: Башкирський, Дагестанський, Карельський, Кольський ім. С. М. Кірова, Комі, Уральський. У 1957 організовано Сибірський відділ АН, до якого пізніше ввійшли філіали: Бурятський, Східносибірський, Далекосхідний ім. В. Л. Комарова, Якутський. У 1968 в АН налічувалось понад 200 наук. інтів, у т. ч. бл. 50 в Сибір. відділенні, і велика кількість ін. установ. У складі АН (1968) було 237 акад., 418 чл.-кор. і 65 іноземних членів АН.

Для заохочення вчених за видатні наук. праці і відкриття АН присуджує золоті медалі і премії імені визначних учених. Найвища нагорода АН СРСР — медаль ім. М. В. Ломоносова.

Протягом усієї історії АН в її роботі брали активну участь укр. вчені. В 19 — на поч. 20 ст. академіками було обрано математиків М. В. Остроградського, В. Я. Буняковського, мінералога В. І. Вернадського, історика В. С. Іконникова та ін. За рад. часу академіками було обрано представників мед. науки, які працювали на Україні,— О. О. Богомольця і М. Д. Стражеска, а також хіміка Л. В. Писаржевського, мікробіологів Д. К. Заболотного та Б. Л. Ісаченка, біологів С. Г. Навашина та Т. Д. Лисенка, зоологів О. М. Сєверцова та І. І. Шмальгаузена, вчених у галузі фіз. хімії В. О. Кістяківського, математиків С. Н. Бернштейна, М. М. Боголюбова, М. М. Крилова і М. О. Лаврентьєва, механіків О. М. Динника і О. Ю. Ішлінського, металофізика Г. В. Курдюмова, вченого в галузі електротехніки С. О. Лебедєва, економіста С. І. Солнцева, істориків В. П. Бузескула та М. С. Грушевського, літературознавця О. І. Білецького, письменника М. Т. Рильського. На Україні працюють (1968) академіки АН СРСР — президент АН УРСР Б. Є. Патон, математик В. М. Глушков, письменник О. Є. Корнійчук, біохімік О. В. Палладін, вчений в галузі механіки М. К. Янгель.

Найвищим органом АН є Заг. збори, в період між ними — Президія, обрана Заг. зборами. Заг. збори обирають президента АН строком на 4 роки. Президентами АН в рад. час були академіки О. П. Карпінський (1917—36), В. Л. Комаров (1936—45), С. І. Вавилов (1945—51), О. М. Несмєянов (1951—61). З 1961 президент АН СРСР — акад. М. В. Келдиш. У 1969 АН СРСР нагороджено орденом Леніна.

АН підтримує широкі міжнар. наук. зв'язки. Є членом 129 міжнар. наук. організацій (1968). Видає 138 журналів, з них загальноакадемічні «Вестник АН СССР», «Доклады АН СССР», «Известия АН СССР» в 9 серіях, «Природа», «Космические исследования».

Розвиток рад. науки невід'ємний від зростання економіки й культури країни. В процесі соціалістич. будівництва н.-д. установи АН внесли значний вклад у реалізацію п'ятирічних планів, сприяли організації нових галузей пром-сті, розвиткові с. г., зміцненню обороноздатності країни. Органічний зв'язок науки з життям стимулював невпинне підвищення рівня наук. досліджень. Набули широкого розмаху фундаментальні дослідження в галузі фізики, математики, хімії, біології та ін. розділів природничих наук, які створили базу для розв'язання за найкоротші строки важливих наук.-тех. проблем.

Досягнення рад. учених у галузі аеродинаміки, зокрема аеродинаміки великих дозвукових і надзвукових швидкостей та в ін. розділах механіки, а також у теорії горіння і вибуху дали змогу закласти теоретич. основи для становлення сучас. авіації і ракетної техніки, створення нових унікальних машин. Розроблення теоретич. основ хімії, нафтохімії, неорганічної й елементоорганічної хімії тощо забезпечило успішний розвиток різних галузей хім. пром-сті, металургії. Праці біологів сприяють підвищенню рівня с.-г. виробництва, харч. пром-сті, створюють теоретич. основи для розв'язання проблем охорони здоров'я. Теоретичні дослідження геологів дали змогу розширити мінерально-сировинну базу країни. В удосконаленні всієї системи наук. досліджень велику роль відігравав високий рівень, досягнутий у найважливіших напрямах математики. Поряд з розв'язанням теоретич. питань широкого розвитку набули дослідження в галузі прикладної математики, зокрема по застосуванню математики в нових галузях теоретич. фізики, механіки, хімії, сучасної техніки та економіки. Особливу увагу зосереджено на розвитку методів обчислювальної математики, теоретич. основ кібернетики, теорії обчислювальних машин. Широкого розвитку в установах АН набули дослідження з фізики й хімії напівпровідників, спрямовані на те, щоб підняти всю техніку обчислювальних і керуючих машин на якісно новий рівень, виявити нові фіз. процеси, необхідні для створення досконаліших понадвисокочастотних приладів, фотоелементів, які працюють у різних діапазонах спектру, тощо.

В галузі радіофізики основну увагу зосереджено на питаннях поширення електромагнітних хвиль різних діапазонів у плазмі, атмосфері, іоносфері, космічному просторі, воді й земній корі та в різних штучних системах. Ці дослідження спрямовано на з'ясування можливостей створення різних ефективних систем передавання інформації за допомогою електромагнітних коливань.

Рад. країна, спираючись на дослідження фізиків, хіміків і математиків і особливо на роботи наук. шкіл в галузі фізики атомного ядра, розв'язала проблему оволодіння його енергією. В СРСР виросла могутня атомна пром-сть, створено атомну зброю, необхідну для оборони Рад. країни та ін. соціалістич. держав. Закладено основи мирної ядерної енергетики і вперше почалися дослідження по проблемі керованого термоядерного синтезу.

Вченим АН належить провідна роль у розв'язанні завдань освоєння космічного простору. Перший рад. штучний супутник Землі відкрив космічну еру людства. Політ людини у Космос і наступні етапні кроки на цьому шляху привели до можливості створення орбітальних станцій, до перших польотів автомат. станцій на Місяць і Венеру. Космічні дослідження відкрили великі можливості для наук. досліджень у геофізиці, астрономії та ін. напрямах науки, збагатили знання людей про Землю та Сонячну систему й дали змогу розв'язати багато важливих проблем у галузі зв'язку, навігації, метеорології, відкрили реальну перспективу польоту людини до ін. планет.

В галузі суспільних наук діяльність наук. установ АН зосереджено насамперед на вивченні осн. закономірностей екон., політ. і культурного розвитку соціалістич. суспільства; на питаннях підвищення ефективності суспільного виробн., формування комуністич. суспільних відносин; історії революц., робітничого і нац.-визвольного руху, методології історії, історії соціально-політ. ідей, історії міжнар. відносин; процесах економіч. змагання двох світових систем — соціалізму та капіталізму, на грунтовній критиці сучас. бурж. філософії, соціології, історіографії, права та економіч. теорій апологетів капіталізму, на рішучій відсічі ідеології антикомунізму, проявам правого і «лівого» ревізіо-

нізму; на розробці філософських проблем сучас. природознавства.

У складі Відділу історії — Інститут історії СРСР, Інститут загальної історії, Інститут народів Азії, Ін-т Африки, Ін-т археології, Ін-т слов'янознавства, Ін-т етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая, Архів, Археографічна комісія, лабораторія консервації і реставрації документів, Нац. к-т істориків Рад. Союзу та ін.

Радянські історики на основі марксистсько-ленінської методології створили справді науково істор. школу. Багато нового внесли в істор. науку праці акад. Б. Д. Грекова, Ю. В. Готьє, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибакова, В. І. Пічети, чл.-кор. С. В. Бахрушина та ін. з соціально-економіч. історії феодалізму в Росії та з історії Київ. Русі; акад. М. М. Дружиніна — з історії селянства в Росії; акад. М. В. Нечкіної — про рух декабристів; акад. Г. М. Панкратової — з історії рос. пролетаріату; акад. І. І. Мінца — з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції, чл.-кор. М. П. Кіма — з історії рад. суспільства. Великий вклад внесли рад. дослідники у вивчення заг. історії (акад. О. І. Тюменєв, В. В. Струве, Є. О. Косміньский, С. Д. Сказкін, Є. В. Тарле, В. П. Волгін) та етнографії (С. П. Толстов).

Під редакцією акад. В. П. Потьомкіна створено «Історію дипломатії», під керівництвом акад. Є. М. Жукова завершено роботу над створенням 10-томної «Всесвітньої історії». Здійснюється видання 12-томної «Історії СРСР від найдавніших часів до наших днів» у двох серіях, «Повного зібрання російських літописів», історико-етнографічної серії «Народи світу». Вийшли в світ «Нариси з історії СРСР», «Історія Москви», «Нариси з історії Ленінграда», «Перемога Радянської влади на Україні», підготовлені великими автор. колективами. Видано багато підручників для вузів, важливі істор. документи (документи про возз'єднання України з Росією та ін.). У виданих 4-томних «Нарисах історії історичної науки в СРСР» приділено значну увагу розвиткові істор. знань на Україні. Відділ історії видає журнали: «Вопросы истории», «История СССР», «Вестник древней истории», «Новая и новейшая история», «Азия и Африка сегодня», «Народы Азии и Африки», «Советское славяноведение», «Советская археология», «Советская этнография», а також не періодичні серійні видання «Исторические записки», «Средние века», «Византийский временник». За участю Відділу історії АН СРСР видається багатотомна «Советская историческая энциклопедия».

Літ.: Пекарский П. История императорской Академии наук в Петербурге, т. 1—2. СПБ, 1870—73; Очерки по истории Академии наук СССР, т. 1—6. М.—Л., 1945 [Серія книг з окремих галузей науки]; Князев Г. А., Кольцов А. В. Краткий очерк истории Академии наук СССР. М.—Л., 1957; История Академии наук СССР, т. 1—2. М.—Л., 1958—64; Комков Г. Д., Карпенко О. М., Левшин Б. В., Семенов Л. К. Академия наук СССР — штаб советской науки. М., 1968.; Академия наук СССР. Краткий очерк истории и деятельности. М., 1968.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР—найвища наук. установа в УРСР. Почала діяльність в лютому 1919. Президія АН УРСР і більшість ін-тів перебувають у Києві. Спочатку наз. Українська АН (УАН); з 14.VI 1921 — Всеукраїнська АН (ВУАН); з 21.II 1936 — АН УСРР; з січня 1937 — АН УРСР. Восени 1918 група вчених на чолі з акад. В. І. Вернадським розробила проект організації УАН, який було здійснено 1919 після встановлення Рад. влади на Україні. 11.II 1919 було оголошено наказ Наркомату освіти УРСР про матеріальне забезпечення АН і створення умов для її розвитку. Цей день фактично став початком існування АН УРСР. У 1919 працювали 3 відділи АН: істор.-філологіч., фіз.-матем. і соціально-економіч. наук, які об'єднували 3 ін-ти, 26 кафедр, ряд комісій і к-тів. У 1920 почали виходити «Записки відділів Академії». У 1922 створено в-во АН. Серед перших академіків і наук. працівників були історики Д. І. Багалій, Д. І. Яворницький; археолог і етнограф М. Ф. Біляшівський; економісти К. Г. Воблий, М. В. Птуха; ботаніки Є. П. Вотчал, О. Ф. Фомін, В. І. Липський; математики Д. О. Граве, М. М. Крилов, Г. В. Пфейффер, М. П. Кравчук; фізик О. Г. Гольдман; мікробіолог і епідеміолог Д. К. Заболотний; літературознавці В. М. Перетц, М. І. Петров; філолог А. Ю. Кримський, фольклористи, літературознавці та ентографи А. М. Лобода, М. С. Возняк, Ф. М. Колесса, В. М. Гнатюк, В. Г. Шурат; геолог П. А. Тутковський; хімік В. Г. Шапошников, біолог М. Ф. Кащенко, гідролог Є. В. Опоков; історик мистецтва О. П. Новицький; вчений у галузі фіз. хімії В. О. Кістяківський; зоолог І. І. Шмальгаузен та ін. У перші роки існування АН осн. увага приділялась питанням сусп. наук. У 1923 видано працю —«Нариси української історіографії» Д. І. Багалія, 1923—24 —«Історію Персії...», «Історію Туреччини...» А. Ю. Кримського. В 1925 за редакцією акад. К. Г. Воблого видано «Економічну географію України». Поряд з дослідженнями з історії та археології України, мовознавства, укр. фольклору, демографії в АН розгорнулися роботи в галузі медицини, техніки, геології, хімії, фізики, біології. З 1926 почали виходити серійні збірники праць з різних галузей природничих і тех. наук. У соціалістич. перетвореннях, що відбувалися в республіці, значна роль належала АН УРСР, яка за роки довоєнних п'ятирічок стала справжнім центром науки України. АН почала відігравати велику роль у поданні наук.-тех. допомоги соціалістич. будівництву, в популяризації наук. і тех. знань. Поступово установи АН активно включилися в розробку проблем машинобудування, електрозварювання, нафтоносності, водного г-ва, вдосконалення технологіч. процесів хім. і металург. пром-сті, підвищення ефективності використання місцевих видів палива. Було розгорнуто широкі дослідження, спрямовані на вивчення природ. рослинних і тваринних ресурсів, на підвищення врожайності с.-г. культур і на розробку ефективних методів профілактики й лікування захворювань людини. В 1930 в АН було створено аспірантуру. Зміцнювалися дійові контакти ВУАН з АН СРСР. У 1924—25 дійсними членами ВУАН було обрано президента АН СРСР О. П. Карпінського, академіків — зоолога О. М. Сєверцова, математика В. А. Стеклова, ботаніка С. Г. Навашина та ін. У 1929 академіками АН УРСР було обрано держ. і парт. діячів України В. П. Затонського, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера. Вчені України брали активну участь у сесіях та ін. наук. форумах АН СРСР, розширилися і міжнар. зв'язки ВУАН.

В АН сформувався ряд шкіл, які зробили значний внесок у світову науку: алгебраїчна школа Д. О. Граве, школа М. М. Крилова з нелінійної механіки, школа О. М. Динника з теорії пружності, хім. школа Л. В. Писаржевського. В лабораторії Ін-ту фіз. хімії АН УРСР вперше в Рад. Союзі було одержано важку воду, ізотопи водню й кисню. Розвиток мікробіології в республіці пов'язаний з ім'ям Д. К. Заболотного. Школу патофізіологів створив О. О. Богомолець. Великий вклад у розвиток біології внесли М. Д. Стражеско, В. П. Філатов і М. Г. Холодний. Становлення укр. рад. науки проходило в боротьбі проти старої,

бурж. ідеології. Передові укр. вчені вели гостру боротьбу за торжество марксистсько-ленінського світогляду проти бурж.-націоналістич. концепцій, носіями яких, зокрема, були С. О. Єфремов і М. С. Грушевський, що намагалися протиставити істор. матеріалізмові ідеалістичне розуміння історії і літератури.

В 1934 АН передано в безпосереднє відання Раднаркому УРСР. Відбулися великі зміни в діяльності і структурі АН. Було організовано н.-д. ін-ти, при Президії створено Раду по вивченню продуктивних сил, Планову комісію, Ред.-видавничу раду. В 1936 Раднарком УРСР затвердив статут АН.

У 1940, після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, у Львові створено ряд відділів наук. установ АН. У кінці 30 — на поч. 40-х рр. вчені АН працювали над дальшим дослідженням комплексних проблем. Здобули високої оцінки праці дійсних членів АН Є. О. Патона, М. В. Луговцова, М. М. Доброхотова, О. І. Бродського, А. К. Вальтера, О. І. Лейпунського, К. Д. Синельникова, О. О. Богомольця, О. В. Палладіна, В. П. Філатова та ін. Ін-ти Відділу сусп. наук здійснили ряд досліджень у галузі історії укр. мови, сучас. літ. мови, історії укр. л-ри, історії та археології України.

У зв'язку з віроломним нападом 1941 на СРСР фашист. Німеччини установи АН було евакуйовано, більшість ін-тів та Президія АН УРСР переїхали до Уфи. В роки війни АН спрямувала свою роботу на подання допомоги фронту. В жовтні 1941 при Президії АН було створено Наук.-тех. к-т сприяння обороні. Ін-ти АН досягли значних успіхів у ряді спец. галузей оборонної техніки, металургії, енергетики, с.-г. наук тощо. Ін-т електрозварювання вперше в світовій практиці здійснив автоматичне зварювання броньових сталей, що поліпшило бойові якості танків. Значний вклад внесли укр. вчені в розроблення проблем літако- і моторобудування, в удосконалення артилерійських систем, у створення нових видів боєприпасів. Багатьом бійцям і командирам Рад. Армії врятували життя і здоров'я нові ефективні методи лікування, а також мед. препарати, створені біологами і медиками АН. За самовіддану роботу в роки Великої Вітчизн. війни і цінні наук. досягнення Рад. уряд нагородив кращих учених орденами й медалями, а Є. О. Патонові 1943 і О. О. Богомольцеві 1944 було присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Восени 1943 АН УРСР тимчасово переїхала до Москви, а в березні 1944 її ін-ти почали повертатися до Києва. Нім.-фашист. загарбники заподіяли величезних збитків установам АН. Після війни АН перебудувала свою роботу відповідно до потреб країни. В повоєнні роки було створено ряд нових лабораторій, н.-д. ін-тів та ін. наук. установ для розв'язання проблем кібернетики, напівпровідникової техніки, радіофізики, електроніки, хімії високомолекулярних сполук, фізики низьких температур, теоретичної фізики, колоїдної хімії, хімії води тощо. АН знову стала провідним наук. центром республіки. Вона, розширюючи наук. зв'язки з практикою, подає дійову допомогу нар. г-ву, впроваджує у виробн. багато наук. досягнень. 18.XII 1957 видано постанову ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР про створення спец. наук. редакції для підготовки і видання Укр. Рад. Енциклопедії — Головної редакції УРЕ (головний ред. акад. АН УРСР М. П. Бажан). У зв'язку з важливими завданнями, поставленими перед наукою XXI і XXII з'їздами КПРС, докорінно перебудовано роботу АН, зміцнено матеріальну базу науки, удосконалено керівництво наук. установами тощо. Для координації н.-д. робіт з природничих і сусп. наук у республіці 1961 створено 53 наук. ради, роботою яких керує Рада по координації н.-д. робіт з природничих і сусп. наук при Президії АН. В 1965 створено ряд н.-д. установ у Донецьку. Світового визнання здобули праці з проблем ядерної фізики, мирного використання атомної енергії. Досягнуто успіхів у розробці проблем фізики твердого тіла, фізики низьких температур, в дослідженні напівпровідників та тех. застосування їх. В АН виникла і успішно розвивається нова галузь науки — радіоастрономія. Укр. математики розробляють нові, ефективні методи розв'язання диференціальних рівнянь. Широко проводяться роботи по створенню сучас. обчислювальних машин. Під керівництвом акад. С. О. Лебедева було вперше в СРСР сконструйовано і виготовлено електронну лічильну машину. На Україні створено потужний центр кібернетики. Акад. В. М. Глушков розробив теорію цифрових автоматів, на базі якої створено серію електронно-обчислювальних машин і систем.

Велику роль у тех. прогресі країни відіграють наук. установи АН, які працюють у галузі матеріалознавства. В лабораторіях укр. вчених створюються найновіші матеріали, сплави й технологічні процеси. Вчені України синтезували велику кількість нових, зокрема тугоплавких і надміцних сполук. На Україні закладено основи порошкової металургії. В галузі електрозварювання металів розроблено метод електрошлакового зварювання та метод зварювання в середовищі вуглекислого газу, що застосовуються в пром. будівництві й машинобудуванні. Розроблено і впроваджено оригінальний метод електронно-променевого плавлення та рафінування тугоплавких кольорових і чорних металів і сплавів, завдяки якому на їхній основі стало можливим одержувати надчисті метали: ніобій, тантал, молібден, нікель, мідь та ін. метали і сплави, необхідні для сучас. галузей нової техніки.

Вчені АН внесли великий вклад у розвиток хім. науки, зокрема в галузі каталізу та його пром. застосування, фосфороорганічних сполук, полімерних матеріалів, мікробіального синтезу білка з вуглеводнів нафти, фіз.-хім. механіки.

Укр. геологи розробили фундаментальні питання геол. історії глибинної структури тер. республіки і закономірностей нагромадження в надрах Землі корисних копалин.

В галузі біол. наук провідними стали проблеми біохімії нервової системи, білка, фізіології і патології вищої нервової діяльності, мікробіології тощо. В галузі суспільних наук у післявоєнний час дальший розвиток дістали важливі проблеми з економіки, філософії, історії, археології, а також держави і права (В. М. Корецький), літературознавства (О. І. Білецький, М. З. Шамота, Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабліовський, Л. М. Новиченко), мовознавства (Л. А. Булаховський, І. К. Білодід), етнографії, фольклористики, мистецтвознавства (М. Т. Рильський, П. М. Попов). В дослідженнях укр. учених-суспільствознавців широко утверджується ідеологія братерської дружби між народами Рад. Вітчизни, інтернаціональна єдність трудящих усіх країн, ведеться наступ проти бурж. ідеології. Відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України вчені АН працюють над проблемами найефективнішого використання багатств і сил природи в інтересах народу, вивчають осн. напрями дальшого розвитку економіки країни, шляхи й методи створення матеріально-тех. бази комунізму, напрям і характер формування комуністич. сусп. відносин, аналізують зміст і форми комуністич. виховання трудящих.

Укр. рад. вчені працювали і працюють над найважливішими проблемами вітчизняної і зарубіж. історії, зокрема історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни, історії рад. суспільства, історії соціально-економіч. розвитку України та класової боротьби в період феодалізму та капіталізму, стародавньої історії та археології (Д. З. Мануїльський, А. Д. Скаба, А. Т. Чеканюк, М. І. Супруненко, Б. М. Бабій, І. О. Гуржій, П. П. Єфименко). Значну увагу приділено історії зх.-укр. земель (І. П. Крип'якевич). Досліджується нова та новітня історія зарубіж. країн, зокрема соціалістичних. Розробляються питання істор. науки та джерелознавства на Україні. Дальший розвиток дістали дослідження з проблем історії філософ. і соціологічної думки на Україні, історії нар. г-ва України та економіч. думки, історії природознавства і техніки (П. І. Лященко, П. М. Першин, С. М. Ямпольський, Д. Х. Острянин, Й. З. Штокало). Дослідження укр. рад. істориків, побудовані на великому документ. матеріалі, утверджують марксистсько-ленінські концепції щодо всіх періодів історії України, викривають бурж.-націоналістичні фальсифікації. В складі АН УРСР є 3 секції (1968): фіз.-тех. і матем. наук; хім.-технологіч. і біол. наук; сусп. наук. Ці секції відповідно об'єднують 9 відділів: математики, механіки і кібернетики; фізики; наук про Землю і космос; фіз.-тех. проблем матеріалознавства; хімії і хім. технології; біохімії, біофізики і фізіології; заг. біології; економіки, історії, філософії та права; л-ри, мови і мистецтвознавства. Відділ економіки, історії, філософії і права має в своєму складі Ін-т економіки з відділеннями в Донецьку, Харкові й Львові, Ін-т історії, Ін-т філософії, Ін-т археології, Ін-т д-ви і права, наук. ради по проблемах: «Історія Великої Жовтн. соціалістич. революції», «Історія міжнар. робітн. і нац.-визвольного руху», «Історія істор. науки» та ін. В АН УРСР 69 наук. установ, у т. ч. 45 н.-д. ін-тів; працює 34 тис. чол., у т. ч. понад 8 тис. наук. працівників. Серед них 116 академіків, 163 чл.-кореспонденти. За великі успіхи в наук. роботі 44 працівникам АН присуджено Ленінську премію, 95 — Держ. премію СРСР, 33— присвоєно звання Героїв Соціалістич. Праці, 130 — звання засл. діяча науки і техніки республіки. Найвищим органом АН є Заг. збори. В період між сесіями Заг. зборів керівництво АН здійснює Президія на чолі з президентом, яку обирають Заг. збори строком на 4 роки. Президентами АН були академіки В. І. Вернадський (1919—1921), В. І. Липський (1922—28), Д. К. Заболотний (1928—29), О. О. Богомолець (1930—46), О. В. Палладін (1946—62). З 1962 президентом АН УРСР є акад. Б. Є. Патон. 7 н.-д. ін-тів Академії нагороджено орденами СРСР; у 1969 АН УРСР нагороджено орденом Леніна.

З року в рік збільшується випуск книжкової та журнальної продукції в-вом АН «Наукова думка». До 50-річчя Великого Жовтня вийшло багато капітальних праць: «Історія Української РСР» (в 2 т.), «Історія робітничого класу Української РСР» (в 2 т.), «Історія селянства Української РСР» (в 2 т.), «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (в 2 т.), «Нариси історії філософії на Україні», «Розвиток народного господарства Української РСР» (в 2 т.), «Історія держави і права Української РСР» (в 2 т.), «Історія української літератури», «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» (в 6 т.) та ін. У 1965 завершено видання 17-томної Укр. Рад. Енциклопедії. Виходять «Історія міст і сіл Української РСР» (в 26 т.), «Історія українського мистецтва» (в 6 т.), АН видає 29 журналів з різних галузей знань. Серед них: «Вісник Академії наук Української РСР», «Доповіді Академії наук УРСР», «Український історичний журнал», «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Автоматическая сварка», «Кибернетика», «Украинский математический журнал», «Цитология и генетика» та ін.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1—2. К., 1967. *Б. Є. Патон* (Київ).

АКАДЕ́МІЯ СУСПІ́ЛЬНИХ НАУ́К ПРИ ЦК КПРС — вища партійна учбово-наук. установа. Створена за постановою ЦК ВКП(б) від 2.VIII 1946 з метою теоретич. підготовки працівників керівних парт. органів, вищих учбових закладів, н.-д. ін-тів. Академія готує аспірантів з таких спеціальностей: з політ. економії, економіки й політики зарубіжних д-в, теорії д-ви і права, історії СРСР, заг. історії, історії КПРС, діалектич. та істор. матеріалізму тощо. Строк навчання 3 роки. Академії надано право присуджувати вчені ступені кандидата і доктора з суспільних наук.

АКАТУ́ЙСЬКА ТЮРМА́ — одна з найсуворіших за своїм режимом каторжна тюрма в цар. Росії; належала до Нерчинської каторги. Існувала з 1832 до літа 1917 (1911 перетворена на жіночу тюрму). Містилася в Забайкаллі при Акатуйському руднику (звідси й назва). В А. т. здебільшого ув'язнювали осіб, засуджених за революц. діяльність. Першими політ. в'язнями А. т. були декабрист М. С. Лунін та учасники польс. визвольних повстань 1830—31, 1863—64, згодом — революц. народники, марксист-іскрівець В. К. Курнатовський, матроси повсталого 1905 учбового судна Чорноморського флоту «*Прут*» та ін.

АКАЦІ́ЇРИ (грец. 'Ακατίροι) — кочові скотарські племена, що в 5 ст. жили в степах Пн. Причорномор'я. Були підкорені *гуннами* і ввійшли до складу держави *Аттіли*, до області Припонтійська Скіфія, на чолі якої стояв його син Еллак.

Л. М. Рутковська (Київ).

АК-МЕЧЕ́ТІВСЬКІ ПОХОВА́ННЯ — скіфські поховання 5—4 ст. до н. е. біля с. Ак-Мечеті (тепер с-ще м. т. Чорноморське Крим. обл.). Інтерес становить поховання скіф. воїна 5 ст. до н. е. в кам'яній гробниці (пограбована ще в давнину). Під час розкопок цього поховання (провадились 1885) виявлено золоті прикраси, виконані в скіфському «звіриному» стилі, наконечники стріл тощо.

Т. М. Висотська (Сімферополь).

А́КРА ('Ακρα) — селище *Боспорської держави*. А. згадують давньогрец. географи *Страбон*, *Птолемей* та ін. На місці античної А. зберігся значний культурний шар і могильник на мисі Такил на Пд. Сх. від с. Костириного Ленінського р-ну Крим. обл. А. була найпівденнішим населеним пунктом на зх. березі Боспору Кіммерійського (Керченської протоки). *Ю. І. Козуб* (Київ).

АКСЕЛЬРО́Д Павло Борисович (1850 — 16.IV 1928) — соціал-демократ, один з лідерів меншовиків. Запеклий ворог ленінізму. Н. в м. Почепі (тепер Брян. обл.). Закінчив Ніжин. ліцей. Вчився в Київ. ун-ті. В 70-х рр.— народник, після розколу орг-ції «*Земля і воля*» примкнув до «*Чорного переділу*». Брав участь у створенні *групи «Визволення праці»* (1883), з 1900 — один з редакторів газети «*Искра*» і журналу «*Заря*». На II з'їзді РСДРП — прихильник меншості. А.— один з ідеологів меншовизму. В роки реакції — ідеолог ліквідаторства, один з лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. В роки 1-ї світової війни — центрист. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — емігрант, виступав за збройну інтервенцію проти Рад. влади. Помер у Берліні. В. І. Ленін затаврував А. як найманця рос. і міжнар. буржуазії.

АКСІА́К, Аксіак (Ἀξιάχης, Asiaces) — згадувана античними географами *Птолемеєм*, *Мелою* та *Плінієм* річка, що протікала в Скіфії між Дністром і Пд. Бугом. Сучас. дослідники ототожнюють А. з р. Тилігулом.

АКСЮ́ТІН Микола Васильович (16.V 1916 — 9.IV 1944) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. в с. Аксютіні (тепер Асекеєвського р-ну Оренб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни як командир стріл. роти 589-го стріл. полку 4-го Укр. фронту у квітні 1944 брав участь у визволенні Криму. В наступальних боях на Сиваському плацдармі 8—9.IV 1944 рота А. однією з перших увірвалась у траншеї ворога і цим вирішила хід бою, надавши можливість ін. підрозділам полку перейти на зх. бік оз. Киятське. Міцно укріплену ворожу лінію було прорвано. А. весь час був попереду бійців, надихаючи їх особистим прикладом. У цьому бою А. загинув.

А́КТИ ГРО́ДСЬКІ — записи в *актових книгах* гродських судів.

«А́КТЫ ЗАПА́ДНОЙ РОССІ́И», «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» — 5-томна збірка документів з історії Росії, України, Білорусії і Литви за 1340—1699 (СПБ, 1846—53). Том 1 охоплює 1340—1506; т. 2 — 1506—44; т. 3 — 1544—87; т. 4 — 1588—1632; т. 5 — 1633—99. У збірці опубліковано документи з архівосховищ та б-к Білорусії, Литви й України, в т. ч. з Могильовського, Полоцького і Мінського єпархіальних архівів, з б-к Київ. духовної академії і Могильов. семінарії, Харків., Черніг. і Поділ. губернських правлінь, Київ. і Черніг. казенних палат, Полтав., Волин. та ін. повітових судів. Матеріали збірки висвітлюють питання політ. історії України, Білорусії і Литви, їхні взаємини з Польщею, Лівонським орденом, Крим. ханством. Серед них: окружна грамота лит. князя Вітовта про відокремлення київ. митрополії, договірні, присяжні і поручні грамоти давньорус. удільних князів з лит. князями Казимиром та Олександром; жалувані грамоти київ. митрополитам, єпископам, монастирям, церквам і містам; статейні списки, накази та ін.; договір польс. короля Сигізмунда III з моск. боярами (1610—12); грамоти сх. патріархів (1588, 1589, 1590, 1620), матеріали до історії Брестської церк. унії (1592—1614) та про діяльність братств; документи про визвольну війну укр. народу 1648—54, боротьбу козаків проти крим. татар 1663—99, універсали Б. Хмельницького та ін. гетьманів про права і повинності жителів Києва тощо.

І. Л. Бутич (Київ).

А́КТИ ЗЕ́МСЬКІ — записи в *актових книгах* земських судів.

«А́КТЫ ИСТОРИ́ЧЕСКИЕ», «Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (т. 1—5. СПБ, 1841—43) і «Дополнения к актам историческим» (т. 1—12. СПБ, 1846—75) — збірники документ. матеріалів. Містять цінні джерела з соціально-економіч., політ., дипломатич. і воєнної історії Рос. д-ви 14—17 ст., зокрема грамоти удільних князів, держ. законодавчі акти, документи з історії рос. церкви, матеріали про колонізацію Сибіру, сел. війну під керівництвом С. Т. *Разіна*, стрілецькі повстання, грамоти укр. козац. старшині на маєтності, грамоти укр. містам на самоврядування тощо. В «А. и.», однак, мало документів про боротьбу нар.мас проти феод.-кріпосницького гніту.

«А́КТЫ МОСКО́ВСКОГО ГОСУДА́РСТВА» — збірники документ. матеріалів з політ. і воєнної історії Рос. д-ви 1571—1664 (т. 1—3. СПБ, 1890—1901). В «А. М. г.» опубліковано архівні матеріали Розрядного приказу (центр. урядова установа Рос. д-ви, яка керувала військ. справами та адм. управлінням Пд. Росії) про воєнні дії 1614—18, про війни з Польщею (1632—34; 1654—67), Швецією (1656—58), про оборону Пд. Росії, Слобідської і Лівобережної України від нападів крим. та ногайських татар, про становище рос. служилих людей і укр. козаків, відомості про політ., економіч. і воєнне становище Польщі, Крим. ханства тощо. В «А. М. г.» вміщено й невелику кількість документ. матеріалів з історії Лівобережної і Слобідської України, зокрема про нар. рухи 50—60-х рр. 17 ст., кілька документів про Моск. повстання 1662.

«А́КТЫ ЮЖНОЙ И ЗА́ПАДНОЙ РОССІ́И», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею» — 15-томне видання документів переважно з історії України та Білорусії 14—17 ст. Виходили в Петербурзі 1863—92 за ред. М. І. Костомарова (тт. 1—9, 11—13) і Г. Ф. Карпова (тт. 10, 12, 14, 15). У виданні опубліковано документи з архівів м-в зак. справ та юстиції (нині — Центр. держ. архів давніх актів СРСР) і Литовської метрики. В перших двох томах вміщено грамоти давньорус. удільних і лит. князів, закладні акти, мінові, відказні, спірні, духовні та ін. грамоти, жалувані грамоти Києву, Вітебську, Вільно, Мінську, Могильову, Орші, Білій Церкві тощо, документи про феод. і монастирське землеволодіння, про розвиток г-ва і торгівлі, про становище міськ. і сільс. населення. Найдавніша пам'ятка — грамота галиц. князя Льва — належить до 2-ї пол. 13 ст. У 3, 8, 10, 14-му тт. вміщено грамоти царів, листи та універсали гетьманів, статейні списки послів і посланців, повідомлення воєвод та документи про сел.-козацькі повстання, нар.-визв. війну 1648—54 під проводом Б. Хмельницького, про його переговори з рос. урядом, про рос.-укр. економічні, політ. і культ. взаємини, про переселення українців у межі Рос. д-ви, про перепис в Ніжинському і Білоцерк. полках. У 4—7, 9, 11—13, 15-му тт. вміщено документи про соц.-екон., політ. і воєнне становище України після смерті Б. Хмельницького, про відносини між Україною, Росією, Польщею, Молдавією, Трансільванією, Кримом та Туреччиною, Угорщиною, Австрією та Швецією, про воєводське управління і розміщення рос. військ на Україні. В 11-му т. наводяться документи з біогр. даними про кошового отамана І. *Сірка*, в 4, 7 і 15-му тт.— про виступ полтав. полковника М. *Пушкаря* проти гетьмана І. *Виговського*. У виданні недостатньо висвітлено класову боротьбу. Різні за формою і змістом документ. матеріали подані без належної систематизації (як вони відкладалися в справах). Тому ті ж самі питання висвітлюються в різних томах. Незважаючи на це, видання становить велику цінність для вивчення історії укр. і білорус. народів.

І. Л. Бутич (Київ).

А́КТОВІ КНИ́ГИ — збірники оригіналів та копій документів 15—18 ст., вписаних або засвідчених різними судами (земськими, гродськими, підкоморськими, сотенними, полковими, генеральним військ. судом), а також *магістратами* і *ратушами* України з метою надання їм юридичної сили. На укр. землях А. к. були офіц. запроваджені в Галичині 1435, на Київщині, Поділлі, Волині — 1529, в ін. місцевостях України, що перебували під владою шляхет. Польщі,— 1566. А. к. поділялися

(залежно від установи, що вчиняла записи) на земські, гродські, трибунальські, канцелярські міські або «вічисті» (довічні). У 2-й пол. 17 і у 18 ст. магістрати, ратуші і суди вели А. к., що мали різні назви — протоколи справ поточних, справи «вічистиє», «чорні книги» (для кримін. справ), книги декретів для цивільних справ, книги протестів, різні реєстри. В полкових судах і канцеляріях велись книги кріпосних справ для запису купчих, дарувань, заповітів, книги вироків, «челомбитних» заяв, мирових угод, різні реєстри і журнали, книги, що свідчили про виконання покарання тощо. В держ. архівах УРСР зберігається бл. 4000 А. к. земських та гродських судів і понад 2000 А. к. міських управлінь. Документи в А. к. написані староукр., польс., лат., а іноді вірм. мовами. А. к. є важливим джерелом для вивчення історії України, її культури, судочинства, а також побуту і мови населення. Деякі А. к. видано в Польщі; на Україні публікувалися в дореволюц. і рад. час описи окремих А. к.

Літ.: Левицкий О. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. М., 1900; Пирятинские актовые книги. 1683—1719. К., 1908; Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века, в. 1—3. Чернигов, 1912—14.

А. Й. Пашук (Львів)

АКУ́ЛОВ Іван Олексійович (12.IV 1888 — 30.X 1937) —рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1907. Н. в Петербурзі в незаможній сім'ї. Вів революц. роботу в Петербурзі, Самарі, Виборзі. Не раз зазнавав арештів та заслання. Активний учасник громадян. війни. В 1918—22 — секретар Урал. обласного, Оренб., Кирг. крайових, Крим. обласного к-тів РКП(б). У 1922—27 — член президії ЦК спілки гірників, голова Донец. губ. відділу спілки гірників, 1927—29 — голова Всеукр. Ради профспілок, 1929—30 — секретар ВЦРПС. У 1930—31 — заст. наркома РСІ СРСР, член Президії ЦКК ВКП(б), 1931—32 — перший заст. голови ОДПУ, 1932—33— секретар ЦК КП(б)У по Донбасу, 1933—35—прокурор СРСР, 1935—37— секретар ЦВК СРСР. На XV з'їзді обраний членом ЦК ВКП(б).

АКЦИ́ЗНІ УПРАВЛІ́ННЯ — створені 1863 у дореволюц. Росії, в т. ч. й на Україні, місцеві установи, що відали непрямими податковими надходженнями (т. з. акцизами). Кожне А. у. діяло на території однієї чи двох суміжних *губерній*. Акцизи, особливо шинкові, становили осн. джерело прибутків царської Росії. Так, якщо 1883 заг. прибутки держ. бюджету Росії дорівнювали 698 981 тис. крб., то прибутки від шинкового акцизу становили 253 569 тис. крб.

АКЦІОНЕ́РНІ ТОВАРИ́СТВА — 1) Підприємства, капітал яких утворюється об'єднанням багатьох індивід. капіталів шляхом випуску і продажу акцій, прибутки від яких діляться між акціонерами. На Україні, як і в Росії, виникли в кін. 18 ст. Значного поширення набули з 60-х рр. 19 ст. на Пд. України в металург. пром-сті і вугільному Донбасі. В А. т. важливу роль відігравав іноземний капітал, який використовував цю форму підприємств для захоплення вигідних позицій в г-ві країни. В царській Росії заснування А. т. відбувалося з дозволу к-ту міністрів (з 1906 — ради міністрів), з наступним затвердженням їх царем, що дещо звужувало «свободу» конкуренції між капіталістич. підприємствами (найважливіші: Брянське А. т., А. т. мех. виробництва у Пд. Росії, Донецько-Юр'ївське А.т.та ін.). В 1912 А. т. належало 5,3% всіх фаб.-зав. підприємств; на них вироблялося 60% усієї пром. продукції країни. Капіталістич. А. т. припинили існування після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в процесі проведення націоналізації підприємств і банків. 2) А. т. в СРСР — одна з форм управління рад. пром-стю і торгівлею в період нової економічної політики. В 1929—30 А. т. реорганізовано в держ. об'єднання. Після Великої Вітчизн. війни виникли мішані А. т. соціалістичних країн, організовані з метою сприяння розвитку окремих галузей нар. г-ва країн нар. демократії. В 1954—55 Рад. Союз передав свої паї відповідним країнам на пільгових умовах.

Й. Т. Щербина (Київ).

АЛАЗО́НИ (грец. 'Αλάζωνες) — плем'я, яке, за свідченням Геродота, в 5 ст. до н. е. жило на Пд. Бузі поблизу найбільшого його зближення з Дністром. А. сіяли й споживали хліб, а також цибулю, часник, сочевицю та просо. Рад. дослідники відносять А. до протослов'ян.

Літ.: Історія України в документах і матеріалах, т. 1. К., 1939; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959.

АЛА́НИ — одне з давніх іраномовних племен сарматського походження. З 1 ст. н. е. жили в степах між Пд. Уралом та нижнім Дніпром, а також на Пн. Кавказі. Осн. заняттям А. було скотарство; менше значення мало землеробство. В 4 ст. А. ввійшли до складу гуннської д-ви і взяли участь у великому переселенні народів. На той час у А. виникли союзи племен. Уявлення про їхню культуру тих часів дають багаті поховання А. у передгір'ях Кавказу та на Керченському п-ові. В 7 ст. А. входили до складу *Хозарського каганату*. Будучи предками сучас. осетинів, А. відіграли важливу роль у формуванні й ін. народів Пн. Кавказу.

О. М. Лєсков (Київ).

АЛАФУ́ЗО Михайло Іванович (1.II 1891 — 13.VII 1937)—рад. військ. діяч, учасник громадян. війни на Україні, комкор. Н. в м. Херсоні в сім'ї мор. офіцера. Кол. офіцер старої армії (штабс-капітан). В 1918 закінчив Академію Генштабу. В 1919—21 як нач. штабу 12-ї, 13-ї армій, пом. нач. штабу Пд.-Зх. фронту, Київ. військ. округу брав участь у боях проти врангелівців і махновців, зокрема розробляв плани бойових операцій по форсуванню Сивашу, штурму Перекопу, визволенню Криму. Після громадян. війни — на відповідальній військ.-штабній роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Л. Ю. Мурована (Москва).

АЛБА́НЦІ (самоназва — шкіпетар, що алб. мовою означає «гірський орел») — нація, населення Нар. Республіки Албанії. Заг. чисельність А.— 2,8 млн. чол. (1963). В УРСР—3,8 тис. чол. (1959). Мова — албанська, належить до окремої групи індоєвроп. мов. На тер. України А. переселилися в 19 ст., тікаючи від ісламізації і тур. гноблення. Вони є нащадками давніх переселенців у Добруджу з Пд. Албанії. На поч. 19 ст. А. заснували в Пд. Бессарабії с. Каракурт (тепер Жовтневе Болградського р-ну Одес. обл.). В 1862 частина А. переселилась з цього села в Приазов'я і на тер. тепер. Приазовського р-ну Запоріз. обл. заснували села Тюшки (тепер Георгіївка), Джандран (тепер Гамівка) і Таз (тепер Дівнинське). За релігією А., які жили на тер. України, в минулому були православними. Крім алб. мови (за переписом 1959, нею володіє 76% А.), що відрізняється від літ. албанської, володіють рос. і укр. мовами. Осн. заняття А.— тваринництво і землеробство; займаються також городництвом, шовківництвом і ткацтвом. У сімейному і громад. побуті А. зберігають деякі специфічні нац. риси. За роки Рад. влади повністю ліквідовано неписьменність серед А., незрівнянно зріс їхній матеріальний і культурний рівень.

Літ.: Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I. Одесса, 1850.

В. А. Алексенко.

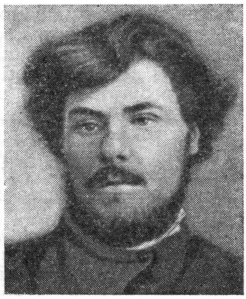

П. О. Алексєєв.

Держави Н. С. Албанцы-арнауты на Приазовье Украинской ССР. «Советская этнография», 1948, № 2.

В. І. Наулко (Київ)

АЛЕКСА́КІС Оріон Христофорович (30.VI 1899 — X. 1920) — один з організаторів комсомолу на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у Балаклаві (тепер район Севастополя) в сім'ї дрібного службовця. Після Лютневої революції 1917 брав активну участь у молодіжному пролетарському русі. 11.VI 1917 обраний головою к-ту Соціалістич. спілки молоді Севастополя. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни в Криму і Києві, комісар дивізії. У 1918—19 — на парт. роботі в Криму і Харкові. В січні 1919 як член губкому КП(б)У керував тимчасовим бюро по створенню Комуністич. спілки молоді Харкова. Був членом редколегії її органу — журн. «Юный коммунист». З 2-ї пол. 1919 — лектор Комуністич. ун-ту ім. Я. М. Свердлова. Делегат IX з'їзду РКП(б), брав участь у роботі II конгресу Комінтерну (1920).

Ю. В. Бабко (Київ)

АЛЕКСА́НДР МАКЕДО́НСЬКИЙ (Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδονικός), Александр Великий (356 — 13.VI 323 до н. е.) — видатний полководець і держ. діяч стародавнього світу; цар Македонії [з 336 до н. е.]. Син македонського царя Філіппа II. Освіту здобув під керівництвом *Арістотеля*, військ. підготовку дістав у свого батька. Після підкорення всієї Греції А. М. з 334 до н. е. до кінця свого життя вів завойовницькі війни на Сході. На чолі добре навченого та технічно озброєного великого війська, що складалося з піхоти, кінноти, флоту, допоміжних загонів, А. М. підкорив Персію, д-ви Малої Азії, Єгипет, Вавілон, Месопотамію, Парфію, Бактрію, Зх. Індію та ін. країни, створив найбільшу в стародавньому світі імперію (від Дунаю до Інду) з столицею у Вавілоні. Намісник А. М. в Понті Зопіріон бл. 331 до н.е. рушив у похід на Скіфію, але скіфи вщент розгромили його 30-тисячне військо (див. *Зопіріона похід на скіфів*). Після смерті А. М. його імперія розпалась на окремі д-ви. Походи А. М. поклали початок новій істор. епосі — *еллінізмові*.

Л. М. Славін (Київ).

АЛЕКСА́НДРОВ Іван Гаврилович (1.IX 1875 — 2.V 1936) — рос. рад. енергетик і гідротехнік, акад. АН СРСР (з 1932). Н. в Москві. З 1921 — член президії Держплану СРСР. Брав участь у складанні плану ГОЕЛРО, гол. інженер проекту найбільшої на той час в Європі Дніпровської ГЕС у Запоріжжі, керував її будівництвом (1927—32). Склав проекти електрифікації Серед. Азії та Сх. Сибіру тощо. Розробив методологію економіч. районування СРСР. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Золотарев Т. Л. Иван Гаврилович Александров. В кн.: Люди русской науки, кн. 4. М., 1965.

АЛЕКСАНДРО́ВИЧ Пилип Олександрович (1889 — січень 1920) — рад. парт. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії. Н. в Бялистоку (тепер ПНР), де й розпочав свою революц. діяльність, брав участь у революції 1905—07. Від переслідувань поліції емігрував до Англії, потім переїхав до Франції, де завершив освіту, займався журналістикою, виступав з лекціями. Зустрічався з В. І. Леніним. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Петрограда, згодом переїхав до Одеси, був головою Одес. військ.-революц. трибуналу. Під час окупації Одеси білогвардійцями та іноземними інтервентами перебував у підпіллі. В 1919 А. було заарештовано і згодом страчено.

АЛЕКСАНДРО́ВСЬКИЙ Василь Степанович (н. 6.I 1898) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1943. Н. у с. Жукові (тепер Ржевського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В 1921 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир батальйону, потім 6-го гвардійського стріл., 196-го стріл., 28-го стріл. запасного полків. У період між 28.IV і 3.V 1943 6-й гвард. стріл. полк під командуванням А. оволодів станицею Кримською Краснодар. краю, знищивши бл. 500 ворожих солдатів і офіцерів. 25.V 1943 полк, захопивши важливі висоти і хутір Горішний, за 3 дні відбив 16 атак ворога. 3.XI 1943 полк форсував Керченську протоку і оволодів селищем Маяком у Криму. З 1946 А.— в запасі.

АЛЕ́КСЕНКО Володимир Аврамович (н. 27.I 1923) — рад. військ. льотчик, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1943. Н. в станиці Київській (тепер Кримського р-ну Краснодар. краю) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. В 1942 закінчив Краснодарську військ.-авіац. школу. В роки Великої Вітчизн. війни як командир ескадрильї і заст. командира полка воював на Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 292 бойові вильоти на штурмування. Після війни — на командн. посаді. В 1954 закінчив військ.-повітряну академію, 1962—Академію Генштабу.

АЛЕ́КСЄЄВ Ігор Іванович (30.VI 1897 — 1955) — учасник громадян. війни, капітан 1-го рангу. Член КПРС з 1921. Н. в м. Тулі в сім'ї робітника. Брав участь у боях проти *Центральної ради*, петлюрівців, денікінців. У 1919—21 служив у Дніпровській військ. флотилії, в Чорноморсько-Азовському флоті, 1926—37— на есмінці «Шаумян», крейсерах «Червона Україна», «Комінтерн», у штабі Чорноморського флоту. В 1939—42 — нач. штабу Каспійськ. військ. флотилії, 1942—44 — заст. нач. Пн. мор. пароплавства, 1944—50 — нач. Тбіліського нахімовського уч-ща. З 1952 — у відставці.

Г. В. Горська (Москва).

АЛЕКСЄЄВ Микита Олексійович (30.V 1892—2.IX 1937)—парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1912. Н. у Києві в сім'ї робітника. Працював спочатку чорноробом, а потім наборщиком. У 1912—17 вів революц. роботу у Києві, Ростові-на-Дону, Полтаві та ін. містах. Не раз був ув'язнений. У 1918 під час австро-нім. окупації України провадив підпільну роботу в Києві, де організував і очолив нелегальну більшовицьку друкарню. В 1919 — голова Полтав. губернського революц. к-ту, а потім — у лавах Червоної Армії та на керівній рад. і парт. роботі. В 1929—31 — голова Київ. окружної ради профспілок. У 1931 — секретар ЦК КП(б)У. В 1932—34 — секретар Вінн.

обласного та Харків. міського к-тів КП(б)У, 1935—37— нарком місцевої пром-сті, потім — легкої пром-сті УРСР. На XI і XII з'їздах КП (б)У обирався членом ЦК. У 1931—34— канд. у члени Політбюро ЦК КП(б)У.

Л. О. Кирилов (Київ).

О. В. Алелюхін.

Г. А. Алієв.

Е. Н. Аліханов.

АЛЕКСЄЄВ Петро Олексійович (26. I 1849 — 28.VIII 1891) — видатний рос. робітник-революціонер. Н. в с. Новинському Сичовського пов. Смоленської губ. в бідній сел. сім'ї. На поч. 70-х рр. зблизився з революц. народниками; тоді ж познайомився з «Капіталом» К. Маркса. В кін. 1874 А. приїхав до Москви. Взяв активну участь у створенні орг-ції, яка оформилась під назвою «Всеросійська соціально-революційна організація». В квітні 1875 А. заарештовано і після 2-річного ув'язнення засуджено за *«процесом 50-ти»* до 10 років каторги. На процесі 9 (21). III 1877 А. виголосив яскраву промову про тяжке й безправне становище робітничого класу Росії та його істор. роль у революц. боротьбі, закінчивши промову словами: «...підніметься мускулиста рука мільйонів робочого люду, і ярмо деспотизму, захищене солдатськими багнетами, розлетиться в прах». В. І. Ленін назвав ці слова великим пророкуванням рос. робітника-революціонера (див. Твори, т. 4, с. 337). Промова А. вперше була надрукована в журн. «Вперед» (Лондон, 1877). Не раз перевидавалась нелегально, мала значний вплив на революц. рух на Україні. В 1905 І. Франко розповсюджував її серед нафтовиків Борислава. Каторгу А. відбував у Новобєлгородській каторжній тюрмі, а з 1882 — в Сибіру на Карі. Після відбуття строку каторги був переведений (1884) на поселення в Якутію, де його вбили грабіжники.

Літ.: Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 2. М., 1950 [див. Покажчик імен]; Каржанский Н. С. Московский ткач Петр Алексеев. М., 1954 [бібліогр. с. 156—157].

І. М. Бондаренко (Київ).

АЛЕКСЄЄВСЬКИЙ РАВЕЛІН — одиночна секретна політ. тюрма в зх. частині *Петропавловської фортеці* в Петербурзі; існувала з 1797 до 1884. Відзначалась жорстоким каторжним режимом. Серед в'язнів А. р. були декабристи (в т. ч. П. І. Пестель, К. Ф. Рилєєв, П. Г. Каховський, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін), петрашевці, учасники польс. визвольного повстання 1830—31, революц. демократи 60-х рр. (М. Г. Чернишевський та ін.), учасники визв. руху на Україні: М. І. Гулак та ін. учасники Кирило-Мефодіївського т-ва, члени Харків. таємного т-ва Я. М. Бекман, П. С. Єфименко, П. В. Завадський, діячі «Землі і волі» І. О. Андрущенко, А. І. Ничипоренко, член Південнорос. робітн. союзу в Києві М. П. Щедрін та ін.

АЛЄКТОР ('Αλέκτορος) — давнє укріплення у Пн.-Зх. Причорномор'ї. Згадується в Борисфенітській промові *Діона Хрисостома* (кін. 1 ст. н. е.), який зазначав, що А. міститься біля гирла Борисфену (Дніпра або Дніпровсько-Бузького лиману) та Гіпанісу (Пд. Бугу) і нібито належить дружині царя савроматів, а також у Равеннського анонима (7 ст.). Одні вчені локалізують А. на місці сучас. м. Очакова Микол. обл., інші — на місці т. з. Пітуховського городища недалеко від с. Дмитрівки Очаківського р-ну. *Л. М. Славін* (Київ).

АЛЕЛЮХІН Олексій Васильович (н. 30. III 1920)— рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (серпень, листопад 1943). Член КПРС з 1942. Н. в с. Кесовій Горі (тепер Кесовогорського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. В 1939 закінчив Борисоглібську військ.-авіац. школу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї і заст. командира полка воював на Пд., Пд.-Зх., Сталінгр., 4-му Укр., 3-му і 1-му Білорус. фронтах. Зробив 600 бойових вильотів, збив 40 літаків особисто і 17 у групових боях. У 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе; служив командиром авіадивізії. В 1954 закінчив Академію Генштабу. Потім — на відповідальній роботі в Рад. Армії.

АЛЄППСЬКИЙ Павло — араб. мандрівник. Див. *Павло Халебський.*

АЛЕЧКО́ Марія Михайлівна (н. 10.X 1926) — передова доярка колгоспу ім. В. І. Леніна Тячівського р-ну Закарп. обл., Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1953. Н. в с. Рускому Полі (тепер Тячівського р-ну Закарп. обл.). З 1947 працює дояркою. Прославилася високими надоями молока. А. передає свій досвід молодим дояркам, виступає ініціатором соціалістич. змагання тваринників області. Депутат Верх. Ради УРСР 5—7-го скликань. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Г. Дикусаров (Ужгород).

АЛІЄВ Гейдар-Алі Рза-огли (н. 10. V 1923) — парт. і держ. діяч Аз.РСР. Член КПРС з 1945. Н. в м. Нахічевані (тепер Нахіч. АРСР) в сім'ї робітника. Вчився в Бакинському індустріальному ін-ті. В 1941 — 43 працював в органах Наркомату внутр. справ Нахіч. АРСР. У 1943 — зав. заг. відділом Раднаркому Нахіч. АРСР. У 1944 — 69—на керівній роботі в органах держ. безпеки Нахіч. АРСР, потім Аз. РСР, 1967 — 69 — голова К-ту держ. безпеки при Раді Міністрів Аз. РСР. З липня 1969 — перший секретар ЦК КП Азербайджану. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

АЛІПІЙ (Алімпій) Печерський (р. н. невід.—п. 1114)—київ. мозаїст і живописець кін. 11— поч. 12 ст.; перший відомий з писемних джерел давньоруський художник. Лаврський Патерик відзначає високу майстерність А.

Літ.: Патерик Киево-Печерский, ч. 1—2. К., 1843; Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966.

АЛІХА́НОВ Енвер Назарович (н. 17.IV 1917) — держ. і парт. діяч Аз.РСР. Член Комуністич. партії з 1943. Н. в Баку в сім'ї робітника-нафтовика. Працював геологом нафтопромислу. Після закінчення (1941) Аз. індустр. ін-ту працював у нафтовій пром-сті. В 1941—42 — в Рад. Армії, 1942—

45 — знову в нафтовій пром-сті. В 1945—51 — на відповідальній парт. роботі, 1951—58 — на керівній роботі в системі «Азнафта», 1958—59 — міністр нафтової пром-сті Аз.РСР. В 1959—61 — секретар ЦК КП Азербайджану, з грудня 1961 — Голова Ради Міністрів Аз.РСР. На XXIII з'їзді КПРС обраний канд. у члени ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань. Ленінська премія, 1961. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

АЛЛІЛУЄВ Сергій Якович (7.X 1866 — 27.VII 1945) — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністич. партії з 1896. Н. в с. Рамонах (тепер Воронез. обл.) в сел. сім'ї. З 1890 працював слюсарем у Тбілісі. Вів революц. роботу в Тбілісі, Баку, Москві, Ростові-на-Дону, 7 разів його заарештовували та висилали. Активний учасник революції 1905—07 і Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917. В 1907—18 працював у Петербурзі в друкарні та на електростанції. Квартира А. 1912—17 була постійною конспіративною явкою більшовиків, у липні 1917 тут переховувався від переслідувань бурж. Тимчас. уряду В. І. Ленін. У роки громадян. війни А. вів підпільну парт. роботу на Україні та в Криму, 1921 — член Ялтинського ревкому, згодом — на керівній госп. роботі в Москві, Ленінграді, на Україні. Автор кн. «Пройдений шлях» (М., 1946).

АЛТИ́Н (тюрк. алтин — золото) — старовинна рос. мідна монета, поширена на Україні в 17—18 ст. Спершу дорівнювала 3 *деньгам*, після зменшення в 15 ст. ваги деньги — 6 деньгам (3 копійкам). Звідси п'ятиалтинний — 15 коп. За Петра I 1704 почалося карбування срібних А., припинене 1725.

АЛУ́ПКА — місто в Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. 10,2 тис. ж. (1968). Розташована на Пд. березі Криму, за 17 *км* на Пд. Зх. від Ялти. А.— кліматичний курорт (переважно для хворих на туберкульоз). Час заснування невід. В 19 ст. відома як тат. село. До Великої Жовтн. соціалістич. революції А. була приватно-капіталістич. курортом. Рад. владу встановлено в січні 1918. Містом стала 1938. В А. у кол. Воронцовському палаці, збудованому 1828—46 англ. арх. Е. Блором, розміщено Алупкинський палац-музей. Навколо палацу мальовничий парк пл. 40 *га* з субтропічною рослинністю. В А. бували О. С. Пушкін, І. К. Айвазовський, О. М. Горький.

АЛУ́ШТА — місто обл. підпорядкування в Крим. обл. УРСР. Кліматич. курорт за 44 *км* від Ялти. 18,5 тис. ж. (1968). Виникла в 6 ст., коли за наказом візант. імператора Юстініана було збудовано фортецю Алустон (давня назва А.). З 14 ст. фортецею володіли генуезці, які перетворили її на укріплений торг. пункт. З 1475 — під владою турків. У 1783 А. в складі Криму було приєднано до Росії. Містом стала 1902. Рад. владу в А. встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни 1918—20 ліси в районі А. були базою партизанів, що діяли в тилу білогвардійців та англо-франц. інтервентів. Партизан. загони в районі А. діяли також під час Великої Вітчизн. війни за тимчасової нім.-фашист. окупації 1941—44. 14.IV 1944 рад. війська визволили А. від гітлерів. загарбників. У районі А. розвинуті виноградарство, виноробство, тютюнництво і садівництво. В А. понад 50 років жив і працював відомий рос. рад. письменник С. М. Сергєєв-Ценський. На тер. і на околицях сучас. А. відкрито таврські, античні і візант. (руїни фортеці Алустон) пам'ятки.

АЛЧЕ́ВСЬКА Христина Данилівна (1841—1920)— укр. педагог-просвітитель. Н. в Борзні (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.) в поміщицькій сім'ї. Брала участь у революц. гуртках молоді, зв'язаних з «Колоколом» Герцена. В 1862 відкрила в Харкові безплатну жіночу недільну школу. При її сприянні *недільні школи* виникли в багатьох містах України і Росії. А.— один з осн. авторів 3-томної біблиограф. праці «Що читати народові?» (СПБ—М., 1888—1906), яку схвально зустріла прогресивна громадськість. А.— основоположник методики навчання грамоти дорослих. На виставках у Москві, Нижньому Новгороді, Парижі, Антверпені, на яких демонструвався пед. досвід А., їй присуджено найвищі нагороди. В 1890 А. обрано віце-президентом Міжнар. ліги освіти.

АЛЬБЕ́РТІВСЬКОГО РУДНИКА́ СТРАЙК РОБІТНИКІ́В 1895 — страйк на Альбертівському руднику, поблизу м. Горлівки, викликаний жорстокою експлуатацією робітників. Протестуючи проти відмови підприємців підвищити заробітну плату, 180 вибійників 1.V припинили роботу. 3.V страйк став загальним. Понад 500 шахтарів добивалися підвищення заробітної плати. Спроба адміністрації звільнити страйкарів натрапила на рішучий опір усіх робітників. Для придушення страйку на рудник було викликано батальйон піхоти. Під загрозою застосування військ. сили шахтарі змушені були 5.V приступити до роботи. 18 найактивніших учасників страйку були ув'язнені.

Літ.: Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.). К., 1963.

О. А. Парасунько (Київ).

А́ЛЬНПЕК (Алембек, Алемпек, Альпехг, Алембер) Ян (р. н. невід.— 1636) — львів. аптекар, громад. діяч. У 1582—86 навчався аптекарської справи у Вроцлаві (тепер місто в ПНР). Потім жив у Львові, де обирався радником, бургомістром магістрату. В 1603—07 керував боротьбою львів. міщан проти засилля міського патриціату, за що був ув'язнений і позбавлений громадянства. Брав участь у боротьбі з епідеміями 1602 і 1623. А.— автор опису епідемії 1623 і «Топографії міста Львова», написаної бл. 1603—05 і опублікованої в збірнику Г. Брауна «Міста світу» (Кельн, 1618). Праці А. містять цінні відомості з історії Львова 16—17 ст.

В. В. Грабовецький (Львів).

АЛЬТФА́ТЕР Василь Михайлович (4.I 1883 — 20.IV 1919)—рад. військ. діяч. Н. у Варшаві в дворянській сім'ї. Контр-адмірал старого військ.-мор. флоту. Брав участь у рос.-япон. війні 1904—05. Під час 1-ї світ. війни — нач. мор. відділу штабу Пн. фронту, нач. оперативного відділу мор. штабу верх. головнокомандуючого рос. армії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — один з організаторів Рад. Військ.-Мор. Флоту. З жовтня 1918 — перший командуючий всіма військ.-мор. силами Рад. республіки.

В. Б. Петухов (Москва).

АЛЬ-ФАЗА́РІ Мухаммед ібн-Ібрагім (рр. н. і см. невід.) — араб. астроном і поет 2-ї пол. 8 ст. Уривки з творів А.-Ф. збереглися в працях пізніших араб. учених Масуді, Істахрі та ін. Як повідомляє Масуді в своїй кн. «Золоті луки», А.-Ф. встановив точно відомості про відстань між володіннями різних народів. Одним з перших серед араб. вчених згадує володіння пд. і зх. слов'ян. За свідченням А.-Ф., володіння слов'ян за розмірами не поступались Багдадському халіфатові.

В. М. Зайцев (Київ).

АМАРТО́Л ('Αμαρτωλός) Георгій (рр. н. і см. невід.) — візант. хроніст 9 ст. Автор хроніки всесвітньої історії. Хроніка А. була одним з джерел поч. частини «*Повісті временних літ*». В «Повісті», зокрема, наводяться відомості з хроніки А. про звичаї різних народів: сірійців, індійців, халдеян тощо, а також про амазонок.

Х. Д. Алчевська.

Н. М. Амбодик-Максимович.

С. Амет-хан.

АМБО́ДИК-МАКСИМО́ВИЧ Нестор Максимович (7.XI 1744 — 5.VIII 1812) — рос. та укр. вчений-енциклопедист, один з основоположників вітчизн. наук. акушерства, педіатр, ботанік, фітотерапевт. Н. в с. Веприку (тепер Гадяцького р-ну Полт. обл.) в сім'ї священика. Освіту здобув у Київ. академії (1768), петерб. госпітальній лікарській школі (1770), на мед. ф-ті Страсбурзького ун-ту, де захистив доктор. дисертацію (1775). В 1782 дістав звання професора акушерства і з 1784 почав працювати при Петерб. виховному будинку. Автор першого в Росії підручника з акушерства (ч. 1—6, 1784—86). Своєрідною енциклопедією мед. знань є праця А.-М. про лікарські рослини (1783—88). Засновник рос. мед. термінології, невтомний популяризатор і пропагандист мед. та ін. знань серед населення. Послідовник матеріалістич. поглядів М. В. Ломоносова, вчений-патріот.

Літ.: Дроздова З. А. Нестор Максимович Максимович-Амбодик. Л., 1950. *Л. Й. Жуковський* (Київ).

АМВРО́СІЇВКА — місто Донец. обл. УРСР, центр Амвросіївського р-ну. Залізнич. станція. 22,2 тис. ж. (1968). А. згадується 1896, коли тут почалося будівництво цементних з-дів. Районним центром стала 1928, містом — 1938. Рад. владу встановлено в січні 1918. На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. окупанти 22.X 1941 захопили А. 23.VIII 1943 рад. війська визволили місто. А.— центр цементної пром-сті УРСР. В місті — цементний комбінат, з-д залізобетонних конструкцій, підприємства харч. і легкої пром-сті. Місто газифіковане. В районі А.— великі поклади і видобування мергелю — осн. сировини цементних з-дів. Проф.-тех. уч-ще, 8 загальноосв. шкіл.

АМВРО́СІЇВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, відкрита 1935 поблизу м. Амвросіївки Донец. обл. Розкопками 1940 і 1949 виявлено костище (шар кісток до 1,5 *м* грубиною), утворене з кісток зубрів. Зубрів (бл. 1000 особин) жителі стоянки загнали в провалля. В шарах костища знайдено численні крем'яні й кістяні наконечники списів та ін. предмети. Поблизу костища виявлено кілька місць, де жителі А. с. виготовляли крем'яні й кістяні знаряддя. Знайдено також кістки тварин, раковини мор. молюсків тощо. А. с. є важливою археол. пам'яткою, що підтверджує існування в пізньому палеоліті колективного полювання загоном і пов'язане з цим масове винищення зубрів та ін. тварин.

Літ.: Євсєєв В. М. Палеолітична стоянка Амвросіївка. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947; Борисковский П. И. Раскопки в Амвросиевке и проблема палеолитических культовых мест. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1951, в. 37; Пидопличко И. Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1953, в. 2.

І. Г. Підоплічко (Київ).

АМЕ́ЛІН Михайло Петрович (16.XII 1896 — 9.IX 1937) — рад. військ. діяч, активний учасник громадян. війни на Україні, армійський комісар 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Соломині (тепер Кур. обл.). В 1919—21 брав участь у боях проти денікінців, врангелівців, махновців. В 1923 — на керівній політ. роботі у військах Укр. військ. округу (з 1931 — заст. нач. Політуправління), 1934—37 — нач. Політуправління Київ. військ. округу.

«АМЕ́РИКА» — перша газета укр. емігрантів в Америці. Засн. 1886 греко-католиц. священиком І. Волянським у м. Шенандоа (шт. Пенсільванія). Виходила спочатку два рази на місяць, потім — щотижня. Друкувалася старослов. друком. Майже цілком була присвячена церк. справам, слабо відбивала повсякденне життя трудової еміграції і не користувалась популярністю в її середовищі. В 1890 припинила своє існування.

А. М. Шлепаков (Київ).

АМЕ́Т-ХАН Султан (н. 25.X 1920) — рад. військ. льотчик, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1942. Н. в м. Алупці (тепер Крим. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1939. В 1940 закінчив Качинське військово-авіац. училище. В роки Великої Вітчизн. війни 1941 — 45 як командир ескадрильї і пом. командира полка воював на Пд., Брян., Пд.-Зх., Сталінгр., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 603 бойові вильоти, особисто збив 30 і в групових боях 19 літаків. З 1946 — льотчик-випробувач. Нагороджений 3 орденами Леніна та ін. нагородами.

АММІА́Н МАРЦЕЛЛІ́Н (Ammianus Marcellinus; бл. 330 — бл. 400) — римський історик. Н. в м. Антіохії. За походженням грек. Автор твору «Діяння» в 31 книзі, що охоплював історію Риму з 96 до 378 н. е. (збереглися кн. 14—31, в яких висвітлено події 353—378 н. е.). Твір А. М. містить важливі відомості з історії племен Пн. Причорномор'я, зокрема про їхню боротьбу проти Риму.

Тв.: Рос. перекл.— «Вестник древней истории», 1949, № 3, с. 283 — 308.

АМО́СОВ Іван Карпович (1880—1938) — учасник революц. руху та громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в сім'ї робітника. Працював чорноробом на Брянському з-ді в Катеринославі, де 1912—17 брав активну участь у революц. русі. В 1917 — голова парт. к-ту, член військ.-революц. штабу Брянського з-ду. В 1918 під час австро-нім. окупації Катеринослава проводив підпільну роботу, був учасником організації відсічі петлюрівським військам. У 1919—21 — голова Катеринослав. профспілки металістів, член Катеринослав. губкому КП(б)У. З 1922 — на керівній парт., рад. та госп. роботі. На I з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК.

Л. О. Кирилов (Київ).

АНА́НЬЄВ Іван Федорович (1910 — 20.XI 1944) —рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Знам'янці (тепер місто Кіровогр. обл.). У Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як кулеметник 1-го батальйону 572-го стріл. полку 233-ї стріл. д-зії 57-ї армії 3-го Укр. фронту відзначився при форсуванні р. Дунаю біля Батини (Югославія); знищив 35 ворожих солдатів і офіцерів, активно сприяв відбиттю контратак фашистів (12—13.XI 1944). Героїзм і мужність виявив А. під час боїв 19—20.XI 1944. Влучний вогонь його кулемета допоміг підрозділам полку оволодіти висотою біля р. Дунаю і утримати її. Загинув у бою.

АНА́НЬЇВ — місто Одес. обл. УРСР, центр Ананьївського р-ну, на р. Тилігулі, за 15 *км* від залізнич. ст. Жеребкове. 8,6 тис. ж. (1968). Вперше згадується 1767 як козацька слобода Анані (Анань), розташована на пд.-укр. землях між Дністром і Пд. Бугом. За *Ясським мирним договором 1791* А. разом з цією тер. ввійшов до складу Росії. З 1834 А.— повіт. місто Херс. губ. Трудящі А. брали участь у революції 1905—07. В 1905 в А. виник осередок РСДРП. У 1906 тут відбувся страйк с.-г. робітників. У березні 1917 в А. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено 15.XI 1917. Під час австро-нім. окупації 1918 в А. і повіті діяли підпільний більшовицький к-т і партизан. загони, які восени 1918 були об'єднані в Ананьївський партизан. полк. 3.III 1919 повсталі робітники і селяни при допомозі рад. військ визволили А. від петлюрівців. У серпні 1918 А. захопили денікінці, проти яких трудящі А., очолені підпільним більшовицьким к-том, повели запеклу боротьбу. Місцеві партизан. загони розгромили кілька білогвард. частин і 19.II 1920 разом з рад. військами визволили А. З 1924 А.— район. центр Молд. АРСР (з 1940 — Одес. обл.). 6.VIII 1941 А. окупували фашист. загарбники. Під час окупації в А. і районі діяла підпільна комсомольська група. 31.III 1944 рад. війська визволили А. В А.— цегельний, консервний, хліб. з-ди тощо. 5 загальноосв. шкіл, с.-г. технікум бухгалтерського обліку, училище механізації с. г.

АНАРХІ́ЗМ (від грец. ἀναρχία — безвладдя) — дрібнобурж. суспільно-політ. течія, що заперечує будь-яку держ. владу, включаючи диктатуру пролетаріату, будь-яку дисципліну. А. як течія склався в 40—60-х рр. 19 ст. Ідеологами А. в різні часи виступали У. Годвін (Англія), М. Штірнер (Німеччина), П.-Ж. Прудон і Ж. Грав (Франція), М. О. *Бакунін*, П. О. *Кропоткін* (Росія) та ін. Термін «А.» запровадив П.-Ж. Прудон (в кн. «Що таке власність?», 1840—41; рос. перекл. СПБ, 1907). Найбільшого поширення А. набув у романських країнах (Іспанія, Італія, Франція, Швейцарія та ін.), де були значні питома вага дрібного товарного виробництва і прошарок дрібної буржуазії, що становила соціальну базу А. Істор. процес анархісти розглядають як розвиток від «тваринного начала» до «людського начала», боротьба між якими ніби становить рушійну силу поступу суспільства. Породженням «тваринного начала» і темряви вони вважають релігію і д-ву, в якій вбачають джерело всіх соціальних зол — економіч. нерівності, експлуатації тощо. Вихід вони бачать у зруйнуванні всякої д-ви і створенні суспільної орг-ції, що забезпечувала б необмежену свободу окремої особи. Анархісти захищають дрібнотоварне виробництво, яке, на їхню думку, має бути покладено в основу вигаданої ними соціальної орг-ції. Ці вкрай консервативні погляди відбивають не майбутнє, а минуле бурж. економіч. ладу з його об'єктивною тенденцією до усуспільнення праці. Наріжним каменем світогляду анархістів є бурж. індивідуалізм, безглузде заперечення будь-яких авторитетів, а в основі їхньої діяльності лежать не інтереси суспільства, а інтереси окремих осіб. Галасуючи проти політ. боротьби, анархісти роз'єднують пролетарів, перетворюючи їх на ділі на пасивних учасників тієї або ін. бурж. політики; не визнають істор. місії робітн. класу як могильника буржуазії. Гол. революц. силу анархісти бачать у декласованих верствах населення, насамперед у люмпен-пролетаріаті. В. І. Ленін писав: «Між соціалізмом і анархізмом лежить ціла прірва» (Твори, т. 10, с. 54).

К. Маркс і Ф. Енгельс з перших днів своєї теоретич. і практич. діяльності вели рішучу боротьбу проти всіх видів А. Вони викрили класову природу й теоретич. немічність А., політ. шкідливість його ідеології. Реакційність А. виступала з особливою наочністю в прудонізмі. Прудоністи обстоювали ідею мирної ліквідації д-ви шляхом заміни її «договірними відносинами» між окремими особами. Вони прагнули нав'язати 1-му Інтернаціоналові свої погляди, але, завдяки настійній боротьбі К. Маркса і Ф. Енгельса, зазнали повної поразки. Згодом прудоністські ідеї знайшли своє відображення в *анархо-синдикалізмі*. Після розгрому прудонізму А. виступив під прапором бакунізму, який набув поширення в ряді європ. країн. Під його впливом перебувала й значна частина рос. *народництва*. М. О. Бакунін та його прихильники вели розкольницьку діяльність у 1-му Інтернаціоналі. Вони наполягали на тому, щоб створену бакуністами орг-цію анархістів «Альянс соціалістичної демократії» Ген. рада визнала автономним членом 1-го Інтернаціоналу. В 1872 на конгресі в Гаазі Бакуніна і його прихильників було виключено з 1-го Інтернаціоналу. В епоху імперіалізму пожвавлення А. зумовлювалося масовим розоренням дрібного виробника й розчаруванням робітн. класу опортуністич. політикою с.-д. лідерів. В роки 1-ї світової війни лідери А. (Г. Ерве, П. О. Кропоткін та ін.) зайняли шовіністичну позицію. В результаті краху народницьких ілюзій і поширення марксизму в Росії вплив А. був значно підірваний. Проте в роки першої рос. революції він відродився, поширившись майже виключно на Пд. України (Одеса, Катеринослав, Єлисаветград), частково на Кавказі і в Польщі. Метод боротьби анархістів полягав переважно в індивідуальному терорі і експропріації. Більшість виступів анархістів вилилась у звичайний *бандитизм*. Значної шкоди революції завдали т. з. махаївці, які облудно твердили, ніби революц. інтелігенція є ворогом робітн. класу. В Одесі вони створили групу «Непримиренних», проти якої більшовики повели рішучу боротьбу. І все ж у період імперіалізму А. не мав широкого впливу в Росії. Цим революц. рух завдячує передусім більшовизмові, який вів нещадну і безкомпромісну боротьбу проти опортунізму всіх мастей.

В. І. Ленін викрив реакційну ідеологію А., яка завдала великої шкоди робітн. класові, довів соціально-політ. та ідейний зв'язок реформізму і А. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції анархісти в Росії стали на шлях контрреволюції і бандитизму (на Україні *махновщина* і зв'язана з нею група «Набат», яка дала ідеологічне обгрунтування куркульському бандитизмові махновців). В 1919 в Москві склалась «Загальнорос. орг-ція анархістів-підпільників», яка здійснила ряд терористич. актів (її викрила ВЧК). В перші роки Рад. влади, в обстановці війни, розрухи й неймовірних госп. труднощів, мали місце анархічні хитання серед деяких членів Комуністич. партії

(*«ліві комуністи»*, *«робітнича опозиція»* тощо). Після громадян. війни А. втратив класову базу і був остаточно ліквідований в СРСР.

В ін. країнах в результаті зростання впливу комуністич. і робітн. партій А. також втратив свій вплив. Проте в Іспанії, Італії, країнах Лат. Америки ще й зараз є нечисленні прихильники А. В роки нац.-революц. війниісп. народу проти фашизму 1936—39 окремі групи анархістів своїми безчинствами і провокаціями сприяли перемозі фашизму в Іспанії.

В сучас. умовах анархістські тенденції виявляються в теоретич. і практич. діяльності ревізіоністських і лівацьких елементів у міжнар. комуністич. русі. Вони галасують про негайне відмирання д-ви, заперечують керівну роль марксистсько-ленінських партій у революції і соціалістич. будівництві, відмовляються від ленінських принципів парт. будівництва і насамперед принципу інтернаціоналізму і демократич. централізму. Подолання цих хитань є неодмінною умовою єдності і згуртованості міжнар. комуністич. і робітн. руху на основі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. Злиденність філософії; т. 18. Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія»; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Анархізм і соціалізм; т. 10. Соціалізм і анархізм; т. 25. Держава і революція; Ярославський Е. Анархизм в России. М., 1939.

М. М. Липовченко (Київ).

АНА́РХО-СИНДИКАЛІ́ЗМ — опортуністич., дрібнобурж. течія в робітн. русі, яка перебуває під ідеологіч. і політ. впливом *анархізму*. А.-с. розглядає профспілки як найвищу форму організації робітн. класу, а економіч. боротьбу пролетаріату — як єдину форму боротьби, заперечує необхідність диктатури пролетаріату і взагалі — держави. Прихильники А.-с. прагнуть шляхом організованого профспілками перевороту знищити д-ву та політ. владу і натомість створити суспільство, кероване федерацією синдикатів. А.-с. виник у кін. 19 ст., найвищого піднесення досяг на поч. 20 ст. Соціальною основою А.-с. переважно виступає дрібна буржуазія, що проникає в ряди пролетаріату внаслідок розорення її великим капіталом. Тому А.-с. особливо поширився в країнах із значними дрібнобурж. прошарками населення — у Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії, країнах Лат. Америки та ін. На поч. 20 ст. А.-с. мав значний вплив на світовий профспілковий рух і на ряд соціалістич. партій. На Україні, як і в усій царській Росії, А.-с. не набув популярності, бо профспілки виникли тут після утворення марксист. партії і відразу були під її керівництвом. Проте меншовики намагались поширювати в Росії тенденції А.-с. Після поразки Грудневого збройного повстання 1905 вони висунули вимогу скликання безпарт. робітн. з'їзду. Велика Жовтн. соціалістич. революція переконливо довела неспроможність і шкідливість ідей А.-с., продемонструвала ефективність класової боротьби і необхідність встановлення диктатури пролетаріату. Після 1917 значна частина робітників і профспілкових діячів в країнах Європи і Америки відійшли від А.-с. Для його викриття велике значення мала боротьба комуністич. і робітн. партій і насамперед КПРС проти опортунізму. В 1921 на X з'їзді РКП (б) було розгромлено т. з. *«робітничу опозицію»*, яка виступала з позицій А.-с., домагаючись передачі функції управління економікою від д-ви «з'їздові виробників». Гостру боротьбу з тенденціями А.-с. вели парт. орг-ції України. В 1922 діячі А.-с. зробили спробу відродити А.-с. шляхом створення «Міжнародної асоціації трудящих» (фактично розпалась напередодні 2-ї світ. війни). Після 2-ї світ. війни ідеї А.-с. деякою мірою поширилися серед дрібнобурж. інтелігенції окремих країн. Рішуча боротьба проти А.-с. сприяє згуртуванню світового комуністич. і робітн. руху під прапором марксизму-ленінізму.

Літ.: Ленін В. І. Соціалізм і анархізм. Твори. Вид. 4, т. 10; Лозовский А. Анархо-синдикализм и коммунизм. М., 1924; Канев С. Н. Как партия преодолела анархо-синдикалистский уклон. М., 1958; Фостер У. З. Очерки мирового профсоюзного движения. М., 1956.

А. В. Санцевич (Київ).

АНА́РХО-СИНДИКАЛІ́СТСЬКИЙ УХИЛ В РКП(б) — див. *«Робітнича опозиція»*.

АНАСТАСЄ́ВИЧ Василь Григорович (11. III 1775 — 28.II 1845) — вітчизн. бібліограф, перекладач, видавець, прогрес. громад. діяч. Н. в Києві. Вчився у Київ. академії. В 1811—12 видавав журн. «Улей». А.— автор ряду бібліографіч. праць («Про бібліографію», 1811, та ін.), в яких він вперше в Росії висунув важливі питання теорії бібліографії: про необхідність запровадження держ. бібліографіч. реєстрації книг, про біобібліографію тощо. Йому також належить наук. видання Литовського статуту (1811); в статтях А. на літ. та істор. теми є матеріали з історії та етнографії України. А. був прихильником звільнення селян з кріпацтва, що видно з перекладеної ним з польс. мови праці В. Стройновського «Про умови поміщиків з селянами» (Вільно, 1809).

Літ.: Брискман М. А. В. Г. Анастасевич. М., 1958.

АНАХА́РСІС (Ἀνάχαρσις) — напівлегендарний скіфський мудрець. Згадується багатьма давньогрец. авторами. За античною літ. традицією, був сином скіфського царя Гнура і грекині, сучасник Солона (кін. 7 — 1-а пол. 6 ст. до н. е.). А. подорожував по різних країнах, зокрема по Греції, жив у Афінах. Захопившись урочистими святами греків на честь матері богів Гери, А. захотів поширити цей звичай на своїй батьківщині. Коли він, повернувшись у Скіфію, влаштував таке свято, брат А. цар Савлій вбив його за спробу впровадити чужоземний звичай. А. приписують ряд корисних винаходів: тліючий трут, двозубий якір тощо.

АНГЕ́ЛІНА Парасковія Микитівна (12.I 1913 — 21.I 1959) — знатна людина Радянської України, новатор сільськогосподарськ. виробництва, трактористка, двічі Герой Соціалістич. Праці (1947, 1958). Член КПРС з 1937. Н. в с. Старобешевому (тепер с-ще Донец. обл.) в сім'ї селянина-наймита. Організувала в колгоспі «Заповіти Ілліча» в с. Старобешевому першу в СРСР жіночу тракторну бригаду, якою керувала протягом 26 років. Закінчивши с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1940), повернулась у рідне село. На XIV, XVI—XIX з'їздах КП України обиралась членом ЦК КПУ. Депутат Верх. Ради СРСР 1—5-го скликань. Нагороджена трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1946. Автор книги «Люди колгоспних ланів» (М., 1948). Портрет, с. 51.

АНГЛІ́ЙСЬКА БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 17 СТОЛІ́ТТЯ — бурж. революція 1640—60, внаслідок якої в Англії утвердився капіталістич. лад. Осн. рушійною силою революції були нар. маси, насамперед селянство, які боролись проти феодалізму і панівної англіканської церкви.

В серед. 17 ст. в Англії значного рівня досяг розвиток капіталістич. відносин, що відбувався в надрах феод. суспільства. В країні була поширена мануфактура, зростав новий клас — буржуазія. Внаслідок т. з. огороджування (захоплення землевласниками орних земель під пасовиська для овець) в країні створилась вільна робоча сила, яку можна було використовувати в пром-сті.

Частина землевласників, т. з. нове дворянство, перейшла на капіталістич. спосіб господарювання, застосовуючи працю наймитів. Процес розвитку капіталістич. відносин в Англії супроводився широким колоніальним грабунком, що сприяло нагромадженню капіталів у країні. Розвиток капіталізму призвів до загострення суперечностей між буржуазією і новим дворянством, з одного боку, і монархією та феод. дворянством — з другого. Дин. Стюартів, що прийшла до влади 1603, проводила політику зміцнення абсолютизму і збереження прав та привілеїв феодалів і церкви. Це викликало ще більше невдоволення серед буржуазії і нового дворянства, що виявилось у парламентській опозиції і виступах проти панівної англіканської церкви (рух пуритан). У 1629 король Карл I розпустив парламент. У 1640, опинившись у скрутному фін. і політ. становищі, Карл I скликав парламент (т. з. Короткий парламент, засідав з 13.IV по 5.V 1640). Проте парламент відмовив королеві в грошах, висловився за припинення війни з Шотландією (точилася з 1639), за обмеження королів. влади. Невдача у війні з Шотландією змусила Карла I вдруге скликати парламент (3.XI 1640), який не розходився до 1653 (т. з. Довгий парламент). Протягом 1640—41 парламент скасував податки, незаконно запроваджені королем 1629—40, ліквідував надзвичайні королівські суди, ухвалив постанову про обов'язкове скликання парламенту кожні три роки і позбавив короля права самовільно розпускати парламент, прийняв рішення про призначення міністрів тільки парламентом. Спираючись на реакц. сили дворянства і церкви, католиків Ірландії, розраховуючи на підтримку папи римського і католиц. Франції, Карл I в січні 1642 втік на Пн. Англії, де почав збирати війська для боротьби проти революц. сил країни. В серпні 1642 в Англії почалась перша громадян. війна між прихильниками короля і парламенту. На стороні парламенту, крім буржуазії і нового дворянства, виступали селянство і міське населення. На поч. війни армія парламенту через нерішуче угодовське керівництво партії пресвітеріанців (представники великої буржуазії і опозиційної частини палати лордів) та недостатню організованість зазнавала поразок. На поч. 1645 керівництво армією перейшло до партії індепендентів (незалежних), яка складалась з представників серед. верств торг.-пром. буржуазії і нового дворянства. Лідер партії О. Кромвель провів реорганізацію армії, створив сел. кінноту, запровадив в армії залізну дисципліну. В липні 1644 армія індепендентів здобула велику перемогу поблизу Марстон Мура, а в червні 1645 розгромила королівську армію поблизу Нейзбі. В 1646 Карл I здався в полон шотландцям, які 1647 за значний викуп «продали» його парламентові. В 1647 революц. ініціатива в країні перейшла від буржуазії і нового дворянства до нар. мас. Армію і широкі кола дрібної буржуазії очолили «урівнювачі» (левелери), які вимагали встановлення бурж. республіки, широких виборчих прав, соціальних реформ, поліпшення становища нар. мас, свободи торгівлі, ліквідації держ. церкви, скасування десятини тощо. Виразниками інтересів бідноти і ремісників виступали «копачі» (дигери), які вимагали ліквідації приватної власності, рівного користування землею і т. д. Весною 1648 почалася друга громадян. війна. В ході війни 30.I 1649 було страчено Карла I, 19.III 1649 ліквідовано палату лордів, 19.V 1649 Англію проголошено республікою. Розвиткові А. б. р. сприяли Тридцятилітня війна 1618—48 в Європі, Фронда у Франції, а також визвольна війна українського народу 1648—54 проти шляхет. Польщі. Про значення подій на Україні свідчить, як твердять дослідники, лист від 1649 О. Кромвеля до Б. Хмельницького, в якому він високо оцінює Б. Хмельницького як вождя повсталого народу на Україні. З наслідків А. б. р. скористались буржуазія і нове дворянство. Вони захопили владу, їм перейшли землі, конфісковані у корони, церкви і роялістів. У 1646 було прийнято закон, який перетворював феод. власність дворян на приватну капіталістич. власність. Вимоги нар. мас буржуазія не задовольнила. Нова влада розправилася з дигерами і левелерами. В 1653 буржуазія і нове дворянство встановили військ. диктатуру (протекторат О. Кромвеля), покликану придушити нар. виступи і не допустити реставрації феодалізму. В 1657 було прийнято нову конституцію, яка проголосила протекторат спадковим. Це був крок до монархії. В 1658 О. Кромвель помер. Його син Р. Кромвель, який зайняв місце протектора, був скинутий 1660. Буржуазія і нове дворянство, боячись нових виступів нар. мас, реставрували монархію Стюартів. Король Карл II [1660—85] підписав т. з. Бредську декларацію, в якій визнав зміни, що відбулися в країні. Проте і Карл II, і його наступник Яків II [1685—88] робили спробу відновити дореволюц. порядки. Така політика викликала опозицію в парламенті. В 1688—89 противники Якова II в парламенті здійснили держ. переворот (т. з. Славну революцію) і закликали на англ. престол зятя Якова II правителя Нідерландів Вільгельма Оранського. В Англії остаточно утвердилось панування великих землевласників і капіталістів. Політ. формою цього панування була конституційна монархія.

А. б. р., що була однією з перших бурж. революцій, мала велике істор. значення. Вона покінчила з феод.-абсолютистським устроєм і привела до перемоги прогресивного на той час бурж. ладу в Англії. А. б. р. поклала початок заг. крахові феодалізму в Європі.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 6. Маркс К. Буржуазія і контрреволюція; т. 7. Маркс К. і Енгельс Ф. [Рец. на кн.: Гізо. «Чому вдалась англійська революція? Міркування про історію англійської революції»]; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1 [розд. 24]; Лавровский В. М., Барг М. А. Английская буржуазная революция. М., 1958; Савин А. Н. Лекции по истории английской революции. М., 1937; Хилл К. Английская революция. [Перекл. з англ.]. М., 1947.

В. А. Жебокрицький (Київ).

«АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА ПРОТИ РОСІЇ» — одна з статей К. Маркса і Ф. Енгельса про *Кримську війну 1853—56*, написана 17—18.VIII 1855, коли результат війни фактично було вирішено. В статті підводяться попередні підсумки війни. Розглядаючи війну як наслідок зіткнення економіч. і політ. інтересів і корисливої політики воюючих держав, Маркс і Енгельс показали, що правлячі класи Англії і Франції намагалися усунути Росію як суперника на Близькому і Серед. Сході, але аж ніяк не були зацікавлені в загибелі царизму — контрреволюц. сили в Європі в той час. Маркс і Енгельс вважали, що війна Англії і Франції проти Росії ввійде в історію воєн як «незрозуміла війна», відзначена хвастовитими промовами і мізерною активністю, величезними приготуваннями і жалюгідними результатами, винятковою посередністю генералів і поряд з нею винятковою хоробрістю військ, цілим клубком суперечностей і непослідовності, що було однаково характерно як для Росії, так і для її противників. Поразки обох сторін Маркс і Енгельс пояснювали бездарністю англ. чиновників і офіцерів, згубним втручанням франц. монарха, поганим управлінням і дурними, але рішучими нака-

зами з Петербурга. Маркс і Енгельс виділили шість театрів воєнних дій — Біле м., Балтійське м., Дунай, Крим, Кавказ і Вірменію (Азію), зробили огляд становища на кожному з них і викрили брехливість офіційних воєнних зведень англо-франц. командування.

Видання: Маркс К. і Енгельс Ф. Англо-французька війна проти Росії. Твори, т. 11.
Літ.: Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу. Твори. Вид. 4, т. 21. *М. Я. Варшавчик* (Київ).

АНДРЕ́ЙЧЕНКО Василь Євдокимович (1917—10.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. в Катеринославі. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни як командир вогневого взводу 34-го гвард. арт. полка 6-ї гвард. стріл. д-зії 13-ї армії Центр. фронту відзначився в битві на Курській дузі. Його батарея за день (7.VII 1943) відбила 7 шалених танк. атак, знищивши 6 важких танків ворога. 13.IX 1943 в бою біля с. Євлашівки (тепер Борзнянського р-ну Чернігів. обл.) вів вогонь до останнього снаряда, але не пропустив ворога. При форсуванні рік Десни, Дніпра (22.IX 1943), Прип'яті (29.IX 1943) А., як старший на батареї, переправлявся одним з перших, вогнем забезпечуючи шлях піхоті. При форсуванні Прип'яті врятував переправу. Загинув у бою.

АНДРЕ́ЛЛА Михайло (літ. псевд.— Оросвигівський; 1637 — 1710) — укр. письменник-полеміст. Н. у с. Росвигові на Закарпатті. Вчився у Відні, Братіславі і Трнаві. В 1669 порвав з унією й став непримиренним борцем проти засилля Ватікану. Продовжував традиції І. *Вишенського.* В творах, з яких збереглися «Логос» (1691—92) і «Оборона вѣрному каждому человѣку» (1699—1701), дається широка картина життя закарп. українців і характеристика тогочасного суспільного руху. В них А. виступав проти соціального і нац. гніту, висував ідею возз'єднання Закарпаття з усім «православним» укр. та рос. народом. За висміювання папи — «антихриста», єзуїтів, панів-«златолюбців» зазнав жорстоких переслідувань з боку єзуїтів. У своїх творах А. використав чимало істор. літописного матеріалу.

Літ.: Микитась В. Л. Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. Ужгород, 1960 [бібліогр. с. 124—125]. *В. Л. Микитась* (Ужгород).

АНДРЄЄВ Андрій Андрійович (н. 11.XI 1895) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви. Член КПРС з 1914. Н. в с. Кузнецові (тепер Смолен. обл.) в сел. сім'ї. З 1908 працював на різних підприємствах у Москві, на Пд. Росії, в Петербурзі. В 1915—17 — член Петерб. к-ту РСДРП (б), один з організаторів Спілки металістів, делегат VII (Квітневої) Всерос. конференції РСДРП (б) і 2-го Всерос. з'їзду Рад. Активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1917—19 провадив парт. роботу на Уралі та Україні. В 1920—22 — секретар ВЦРПС. У 1922—27 — голова ЦК Спілки залізничників. У 1924—25 — одночасно секретар ЦК РКП(б). У 1927—30 — секретар Пн.-Кавк. крайкому ВКП(б), 1930—31 — голова ЦКК ВКП(б), нарком РСІ та заст. Голови Раднаркому СРСР, 1931—35 — нарком шляхів СРСР. У 1935—46 — секретар ЦК ВКП (б). У 1938—45 — Голова Ради Союзу Верх. Ради СРСР. В 1939—52 — голова Комісії парт. контролю при ЦК ВКП (б). У 1943—46 — нарком землеробства СРСР, 1946—53 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1953—62 — член Президії Верх. Ради СРСР. На IX, XI—XX з'їздах партії його обирали членом ЦК КПРС. У 1926—30—кандидат у члени Політбюро, 1932—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б). З 1957 — голова Т-ва рад.-кит. дружби. Нагороджений 3 орденами Леніна та ін. нагородами.

П. М. Ангеліна.

А. А. Андрєєв.

АНДРЄЄВ Андрій Іванович (1913—березень 1944)—рибалка риболовецької артілі Жовтневого р-ну Микол. обл., Герой Рад Союзу (1965). Н. у Богоявленську (тепер м. Жовтневе Микол. обл.). У боях за визволення Миколаєва (25—27.III 1944) допоміг підготувати рибальські човни для переправи через Пд. Буг і висадки десанту 384-го окремого батальйону мор. піхоти. Знаючи розташування ворожих постів на березі, добровільно супроводив загін і вказував на небезпечні місця. Після висадки десанту залишився в загоні і брав участь у відбитті численних атак ворога. Загинув у бою.

АНДРЄЄВ Василь Андрійович (н. 13.II 1906) — активний учасник партизан. руху на Україні в період Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-майор. Член КПРС з 1929. З 1928 — у Червоній Армії. Під час Великої Вітчизн. війни потрапив у вересні 1941 в оточення і вступив у з'єднання партизан. загонів Орл. обл. Був командиром партизан. загону, нач. політвідділу з'єднання. Повернувшись до рад. тилу, перебував у розпорядженні Центр. штабу партизан. руху і ЦК КП (б) Молдавії. На поч. червня 1943 відряджений у ворожий тил для організації партизан. загонів і розгортання нар. антифашист. боротьби на тер. Молдавії. Очолив 1-е Молд. з'єднання, яке з боями робило рейди по Житом., Ровен., Терноп., Кам.-Под. обл. За час рейду по Україні з'єднання провело 130 бойових операцій, кількісний склад його зріс більше ніж у 10 раз і досяг бл. 3000 чол. У 1944—45 А.— заст. начальника, потім начальник Укр. штабу партизан. руху. У післявоєнні роки — на літ., викладацькій, наук. роботі (канд. істор. наук). Автор ряду книг з історії нар. боротьби проти фашист. окупантів.

В. П. Лукін (Київ).

АНДРЄЄВ Пилип Михайлович (1913 — 25.III 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Миколаєві в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1935. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир роти автоматників 214-го гвард. стріл. полку 73-ї гвард. стріл. д-зії 57-ї армії 3-го Укр. фронту. 2.III 1944 рота під командуванням А. штурмом оволоділа висотою в Кіровогр. р-ні. Ворог кинув у контратаку батальйон піхоти і 32 танки, але не зміг подолати опір рад. солдатів. А. особисто знищив один танк. Загинув при форсуванні Пд. Бугу в районі хут. Кременчука (тепер Вознесенського р-ну Микол. обл.).

АНДРЄЄВ Сергій Ілліч (19.X 1905—27.XI 1937) — діяч ВЛКСМ. Член Комуністич. партії з 1924. Н. в м. Сестрорєцьку (тепер Ленінгр. обл.). З 12 років

В. І. Андріанов.

С. М. Андріанов.

М. М. Андрійчук.

Ю. В. Андропов.

працював слюсарем на Сестрорецькому інструмент. з-ді. В 1920 — один з організаторів, з 1923 — керівник осередку комсомолу на Ковровському з-ді. З 1925 — секретар Ковровського повітового, потім — Владимир. губкому ВЛКСМ. У 1928 призначений секретарем Оргбюро ЦК ВЛКСМ по створенню орг-ції ВЛКСМ Центр.-Чорноземної обл., обраний першим її секретарем. У 1929 — зав. культпропом ЦК ВЛКСМ, згодом відряджений на зміцнення Пн.-Кавк. крайової орг-ції, де його обрали секретарем. В 1931 — секретар ЦК ВЛКСМ. В 1932 — перший секретар ЦК ЛКСМУ. На XII і XIII з'їздах КП (б) У обирався членом ЦК. Нагороджений орденом Леніна.

Ю. В. Бабко (Київ).

АНДРІА́НОВ Василь Іванович (н. 13.VIII 1920) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. Н. в с. Сонкові (тепер — с-ще м. т. Бежецького р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. В 1943 закінчив Пермську військ.-авіац. школу. В роки Великої Вітчизн. війни як командир ескадрильї воював на Степовому, Воронез., 1-му і 2-му Укр. фронтах. Зробив 177 бойових вильотів на штурмування, особисто збив 6 літаків. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1966—старший викладач Військ. академії ім. М. В. Фрунзе.

АНДРІА́НОВ Сергій Миколайович (н. 13.VII 1906) — держ. і громад. діяч УРСР. Член КПРС з 1941. Н. в Москві в робітн. сім'ї. У 1935 закінчив Моск. інженерно-буд. ін-т. У 1935—38 працював на будівництві каналу Москва — Волга, 1938—39 — Куйбишевського гідровузла, 1939—41 — Углицького і Шекснинського гідровузлів. У 1941—50 — директор Щербаковської ГЕС. У 1950—60 — нач. управління «Дніпробуд», 1961—68— голова Держ. к-ту Ради Міністрів УРСР у справах будівництва. З 1963 — водночас заст. Голови Ради Міністрів УРСР. На XVII—XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради УРСР 3, 4, 6—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

АНДРІЄ́ВИЧ Каленик (рр. н. і см. невід.) — гетьман *реєстрових козаків*. Належав до старшинського угруповання, тісно зв'язаного з шляхет. Польщею. В 1610 разом з загоном реєстрових козаків, що входив до складу польс.-шляхет. військ, брав участь в облозі Смоленська. Під час загострення нар.-визвольної боротьби 1624—25 на Україні А. виступав на стороні тієї частини козац. верхівки, яка підтримувала польс.-шляхет. загарбників, але домагалася зрівняння її в правах з польс. шляхтою, збереження автономії реєстр. козацтва і припинення утисків православної церкви.

АНДРІЄ́ВИЧ Яків Максимович (1800 — 30.IV 1840) — декабрист, підпоручик 8-ї арт. бригади на Волині. За походженням з дворян Полт. губ. З 1825 — член *Товариства об'єднаних слов'ян*, прихильник активних революц. дій. Вів агітацію серед робітників київ. з-ду «Арсенал». Наприкінці 1825 виїхав на Волинь, намагався викликати повстання військ. частин. У 1826 А. заарештовано й засуджено до страти, заміненої спочатку довічною, згодом 20-річною каторгою. Каторгу відбував на Нерчин. рудниках. З 1839 — на поселенні у Верхньоудінську (тепер м. Улан-Уде Бурят. АРСР).

АНДРІЄ́ВСЬКИЙ Олексій Олександрович (1845 — 1902) — укр. історик, культ. діяч, літератор і публіцист бурж.-ліберал. напряму. Н. в Каневі. Закінчив Київ. ун-т, вчителював у гімназіях Катеринослава й Одеси, згодом — Києва. З 1896 і до кінця життя — директор сирітського будинку в Одесі. Ініціатор створення Т-ва піклування про жіночу освіту в Катеринославі, засновник «Т-ва сприяння початковій освіті». Автор статей і наук. розвідок з історії Запорізької Січі, Правобережної України і Києва, а також про Т. Г. Шевченка, В. А. Жуковського. Видавав популярні брошури з різних галузей знань.

АНДРІЇ́ВСЬКА ЦЕ́РКВА в Києві — пам'ятка архітектури України 18 ст. Збудована 1747—53 в стилі барокко за проектом рос. арх. В. В. Растреллі. Будівництвом керував рос. арх. І. Ф. Мічурін. Живопис виконали художники О. П. Антропов і Г. К. Левицький-Ніс 1752—55. Стрункістю й легкістю форм, красою силуету, що гармоніює з мальовничими придніпровськими схилами, А. ц. вирізняється як визначна пам'ятка світової архітектури того часу.

Літ.: Холостенко М. В. Растреллі і його учні на Україні. «Архітектура Радянської України», 1938, № 9; Бессонов С. В. Архитектура Андреевской церкви в Киеве. М., 1951.

АНДРІЙ II, Андраш II, Ендре II (András, Endre; 1175 — 1235) — угор. король [1205—35] з дин. *Арпадів*. Посів престол після тривалої боротьби з старшим братом — королем Імре, вигнавши з країни його малолітнього сина Ласло III. В 1217—18 взяв участь у 5-му хрестовому поході. Після смерті *Романа Мстиславича* (1205) робив спробу захопити владу в Галицько-Волинському князівстві, прийняв титул короля Галичини і Володимирії. Намагався посадити на галицький престол своїх синів Коломана і Андрія. В 1222 на вимогу великих феодалів А. II видав «Золоту буллу», що тривалий час була осн. законом Угорщини.

О. В. Долинський (Київ).

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ (бл. 1111 — 29.VI 1174) — князь владимиро-суздальський [1157—74], онук *Володимира Мономаха*, син *Юрія Долгорукого*. За молодих років брав участь у боротьбі батька за Київ; був князем у Вишгороді під Києвом. Після смерті батька (1157) об'єднав пн.-сх.

землі Русі і став князем ростовським і суздальським. Столицею Ростово-Суздальської землі зробив Владимир; намагався поширити свою владу на всю Русь. У 1169 підкорив Київ і посилив вплив на Новгород. Спираючись на підтримку городян і дворян, А. Б. боровся проти боярства, за зміцнення князівської влади. Був забитий боярами-змовниками в своєму замку Боголюбово, де постійно жив (звідси прізвисько Боголюбський).

АНДРІЙ ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід.— п. бл. 1323) — галицько-волинський князь [1308—23], син кн. Юрія Львовича. Після смерті батька (1308) правив Галицько-Волинським князівством разом з своїм братом Львом Юрійовичем. А. Ю. підтримував тісні економіч. і політ. зв'язки з Польщею, сприяючи торгівлі між галицькими і польс. купцями, з нім. хрестоносцями, намагаючись так. чин. ослабити свою залежність від Золотої Орди. Успішно боровся проти татар, захищаючи зх.-слов. землі від їхніх набігів. Збереглася грамота А. Ю. з печаткою, де він титулував себе королем Галіції і Лодомерії. Після смерті А. Ю. і Льва Юрійовича (1323) боярська верхівка Галицько-Волинського князівства запросила на князювання мазовецького кн. Юрія-Болеслава Тройденовича.

Літ.: Історія Української РСР, т.1. К., 1967.

В. В. Грабовецький (Львів).

АНДРІЙЧУ́К Михайло Миколайович (літ. псевд.— М. Г а н; 30.XI 1894 — 28.XI 1938) — письменник, журналіст і громад. діяч укр. трудової еміграції у США. Н. в с. Слобідці (тепер Ів.-Фр. обл.). Трудовий шлях почав 15-річним хлопцем, будучи в еміграції спочатку в Німеччині, потім — у США. Брав активну участь у соціалістич. русі, став одним з керівників Укр. федерації Соціалістич. партії США, редагував її орган — газ. «Робітник». З 1919 — член Комуністич. партії США. Один із засновників (1920) і редакторів робітн. газ. «Українські щоденні вісті». Автор численних оповідань, нарисів, фейлетонів з життя укр. трудящих в Америці, творів для робітн. самодіяльних гуртків.

Тв.: Вибрані твори. Нью-Йорк, 1953; Вибране. К., 1957.

А. М. Шлепаков (Київ).

АНДРІЯ́ШЕВ Олександр Михайлович (1.IX 1863—1939) — укр. історик-архівіст, археограф. Н. в Чернігові. В 1886 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Працював в архівах Риги, Ревеля, Петерб. і Київ. археогр. комісіях, Київ. центр. архіві давніх актів. Автор праць з історії феод. періоду України: «Нарис історії Волинської землі до кінця XIV ст.» (К., 1887), «Нарис історії колонізації Переяславської землі до поч. 16 ст.» («Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», 1931, кн. 26), а також статей з історії Новгорода, джерелознавства, в яких використав цінні архівні джерела.

АНДРО́НИКОВ Володимир Миколайович (1885—1942) — рад. парт. діяч, учений-економіст. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Новій Гольчисі (тепер Ів. обл.) в родині дяка. Вступив до Костром. духовної семінарії, яку не закінчив і почав учителювати. З 1905 працював у с.-д. орг-ціях Костроми, Іваново-Вознесенська, Катеринбурга, Києва (1913—14). За дореволюц. років зазнав 11 арештів, просидів 5 років у тюрмах, провів бл. 3 років на засланні. Після Лютн. революції 1917 — член Катеринб. обл. к-ту партії. В наступні роки — на керівній держ., парт., госп. роботі (1921—24 — керуючий Макіїв. металург. комбінатом, катеринослав. з-дами «Південсталь»). Автор ряду праць про планування та розвиток рад. економіки.

П. М. Шморгун (Київ).

АНДРО́ПОВ Сергій Васильович (парт. псевд.— Б р у с к о в; 29.IX 1873 — п. після 1931) — соціал-демократ, агент «Искры». Н. в Новочеркаську (тепер Ростов. обл.). В 1892 вступив на фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту, звідки його виключено (1893) за участь у революц. русі. Один із засновників групи «Робітничий прапор». При розгромі групи був заарештований (1898). В 1899 емігрував до Англії. В 1901 як агент «Искры» нелегально виїхав до Росії, де його знову заарештовано і вислано до Сх. Сибіру. Звідти 1903 втік і емігрував до Швейцарії. В липні 1903 А. заарештовано при переході кордону з транспортом іскрів. видань, серед яких були праці В. І. Леніна, матриця «Искры» № 43 для підпільної іскрів. друкарні в Умані. Одес. судова палата заслала А. до Тобол. губ. З 1910 відійшов від парт. діяльності.

Андріївська церква в Києві.

АНДРО́ПОВ Юрій Володимирович (н. 15.VI 1914) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви. Член КПРС з 1939. Н. на ст. Нагутська (тепер Ставр. кр.). З 1930 працював на телеграфі. Після закінчення Рибінського технікуму річкового транспорту навчався в Петрозавод. ун-ті та у Вищій парт. школі при ЦК КПРС. У 1936—37 — комсорг ЦК ВЛКСМ на судноверфі в м. Рибінську, 1937—40 — секретар, потім — перший секретар Яросл. обкому ВЛКСМ. У 1940—44 — перший секретар ЦК ЛКСМ Карело-Фін. РСР, 1944—53 — другий секретар Петрозавод. міськкому партії, другий секретар ЦК КП Карело-Фін. РСР, працював в апараті ЦК КПРС. В 1953—57 — на дипломатич. роботі. З 1957 — зав. відділом ЦК КПРС. У 1962 —67 — секретар ЦК КПРС. З травня 1967 — голова К-ту держ. безпеки при Раді Міністрів СРСР. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обраний членом ЦК КПРС. З 1967 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 3, 6 і 7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

АНДРОФА́ГИ (грец. Ἀνδροφάγοι — людоїди) — помилкова назва, приписувана давньогрец. істориками та географами (*Геродот* та ін.) племенам, які в серед. 1-го тис. до н. е. жили в лісовій зоні Сх. Європи, включаючи Пд. Білорусії і Пн. України. Дослідження кісток з городищ та ін. місць поселень сх.-європ. племен того часу повністю спростували версію про існування в Сх. Європі людоїдів. Вчені гадають, що давні греки буквально переклали давньослов. назву «самоядь» (вперше таке

припущення висловив В. М. *Татищев*). Цією назвою давньослов. населення Сх. Європи позначало т. з. самодійські племена, чутки про яких доходили до греків понад дві тисячі років тому.

Літ.: Підоплічко І. Г. До питання про існування геродотівських «андрофагів». «Український історичний журнал», 1959, № 3. *І. Г. Підоплічко* (Київ).

АНДРУ́ЗЬКИЙ Георгій (Юрій) Володимирович (26.V 1827 — р. см. невід.) — член *Кирило-Мефодіївського товариства*, прогресивний громад. діяч, учений і поет. Н. в с. Вечірках на Полтавщині в сім'ї дрібного поміщика. Вчився в Київ. ун-ті. В 1846 вступив до таємного Кирило-Мефодіїв. т-ва, належав до його революц.-демократич. крила, очолюваного Т. Г. Шевченком, прибічник федерації слов'янських народів. А. писав вірші, на яких позначився вплив Т. Г. Шевченка («Не плачте,ріднесенька мамо», «Україна», «Відозва», «Скажи мені, батьку» та ін.), де відобразив долю пригнобленої України. В 1847 А. заарештовано і вислано під нагляд поліції в Казань, а потім у Петрозаводськ (1848—50). За написання статті «Конституція республіки» А. знову заарештовано і ув'язнено в Соловецькому монастирі (1850—54), де він відзначився при обороні монастиря від нападу англ. ескадри. Після звільнення служив чиновником Архангел. палати кримінального і цивільного суду (1854—57). Дальша доля А. невідома.

Літ.: Кузьміна З. М. Шевченко і Андрузький. В кн.: Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції. К., 1957; Ротач П. Матеріали до українського біографічного словника. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 1. *Г. Я. Сергієнко* (Київ).

АНДРУСЕ́НКО Корній Михайлович (н. 27.IX 1899) — рад. військовослужбовець, полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1925. Н. у с. Парафіївці (тепер Ічнянського р-ну Чернігів. обл.)в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Військ. службу почав червоноармійцем. У 1921 закінчив Чернігів. піхотні курси, 1924 — 5-у Київ. піхотну школу. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 — командир стріл. полків. 27.IX 1943 А. на чолі 239-го гвард. стріл. полку 76-ї гвард. стріл. д-зії 61-ї армії Центр. фронту вийшов на лівий берег Дніпра в районі с. Редьківки (тепер Ріпкинського р-ну Чернігів. обл.). Протягом двох наступних днів підрозділи полку, незважаючи на шалений опір ворога, переправились на правий берег Дніпра й відбили всі контратаки ворога. На 30.IX 1943 полк міцно закріпився на зайнятому рубежі. З 1946 — в запасі.

АНДРУ́СІВСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1667 — угода між Росією і шляхет. Польщею про припинення війни 1654—67, підписана 9.II 1667 в с. Андрусові біля Смоленська. За угодою між Росією і Польщею встановлювалось перемир'я на 13 ½ років. Польща повернула Росії Смоленськ і Сіверську землю, визнала входження Лівобережної України до складу Росії. Білорусія і Правобережна Україна (крім Києва) залишились під владою Польщі. Київ з околицями на два роки передавався Росії, але ряд застережень в умові давав можливість Росії назавжди залишити за собою місто. Запорізька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав, але фактично відійшла до Росії. А. п. викликало невдоволення на Україні, бо одвічна мрія укр. народу про возз'єднання його земель залишилась нездійсненою. Позитивною стороною А. п. було те, що воно поклало початок союзу між Росією і Польщею, спрямованому проти тур.-тат. загарбників.

Літ.: Історія Української РСР, т. І. К., 1967; Степюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

АНДРУ́ЩЕНКО Іван Олексійович (1840 — 17.IX 1865) — укр. революціонер-демократ. Н. в Одесі в родині т. з. «особистих дворян». Закінчив Костянтинівський межовий ін-т у Москві (1859). В 1861—62 працював землеміром на Чернігівщині. Входив до нелегального гуртка, відомого під назвою «Бібліотека казанських студентів». У Чернігові зблизився з місцевою укр. «громадою», співробітничав у газ. «Черниговский листок» (1861—62), яку видавав поет-байкар Л. І. Глібов. Вступив до моск. відділення т-ва «*Земля і воля*» (1863), за дорученням якого повіз на Україну транспорт нелегальних видань. А. заарештовано в Чернігові (1863) і відправлено до Петербурга. Помер до суду в шпиталі від сухот.

М. П. Рудько (Київ).

АНДРЮ́ЩЕНКО Григорій Якович (1905 — 10.X 1943)—рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1927. Н. у м. Мінеральних Водах (тепер Ставр. краю). В Рад. Армії з 1920. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира 6-го гвард. танк. корпусу 3-ї гвард. танк. армії Воронез. фронту відзначився при визволенні міст Ромен, Прилук, Яготина. 22.IX 1943 корпус вийшов до Дніпра в районі Городища (на Пд. від Переяслава-Хмельницького), форсував його і захопив плацдарм на правому березі в районі Букрина, де й вів бої до кінця жовтня. Загинув у бою.

АНИ́СИМОВ Віктор Васильович (28.XI 1912 — 30.VII 1941) — рад. військ. льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1942, посмертно). Член Комуністич. партії з 1938. Н. у с-щі Нікольському Хуторі (тепер Городищенського р-ну Пенз. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1930. У 1931 закінчив військ. школу пілотів. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ескадрильєю 5-го бомбардувального авіаполка 21-ї змішаної авіадивізії Пд. фронту. Зробив 15 бойових вильотів на бомбардування військ. об'єктів і знищення живої сили і техніки ворога. Загинув у бою.

АНИ́СЬКІН Олександр Дмитрович (21.XI 1918 — 20.II 1943) — рад. військовий льотчик, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) у сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1938. Закінчив Качинську військ.-авіац. школу. З перших днів брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Був пілотом і ведучим ланки 32-го гвард. винищувального авіаполку 210-ї винищувальної авіадивізії. Здійснив 295 бойових вильотів, провів 110 повітряних боїв. Особисто збив 10 ворожих літаків. Загинув у бою.

АНІМІ́ЗМ (від лат. anima або animus — душа, дух) — віра в існування духів — істот, що від їхньої волі нібито залежать усі предмети і явища матеріального і нематеріального світу. А. — явище історичне. Він разом з ін. первісними віруваннями виник за первіснообщинного ладу як породження «безсилля дикуна в боротьбі з природою» (Ленін В. І. Твори, т. 10, с. 63). Безпосередньою причиною виникнення фантастичних уявлень про духів були численні явища, незрозумілі людині: народження і смерть, сон і сновидіння, хвороби, непритомність тощо. А. був основою таких культів первісного суспільства, як культ духів природи, духів предків. З розкладом первіснообщинного ладу пережитки А. зберігались у різних племен і народів, зокрема у сх. слов'ян. Стародавні слов'яни обожували сили природи, вірили у потойбічне життя, про що свідчать археол. дослідження їхніх поховальних пам'яток. Пережитки А. продовжували зберігатись і після запровадження на Русі християнства. А.— не-

від'ємний елемент усякої релігії, в т. ч. і таких сучас. релігій, як іудаїзм, християнство, іслам тощо; він є також одним з коренів ідеалізму.

А́ННА ІВА́НІВНА (7.II 1693 — 28.X 1740) — рос. імператриця [1730—40]. Дочка Івана V Олексійовича, племінниця *Петра I*. Після смерті Петра II запрошена Верховною таємною радою на престол, але змушена була підписати умови (т. з. «кондиції»), за якими самодержавна влада обмежувалася на користь феод. аристократії. Проте незабаром А. І. відмовилась від «кондицій», ліквідувала Верх. таємну раду і надала дворянству ряд привілеїв (виключне право на володіння маєтностями, обмеження строку цивільної та військ. служби дворян 25 роками тощо). Держ. справам приділяла мало уваги. Її гол. опорою були іноземці, зокрема прибалтійські німці на чолі з фаворитом Біроном, які захопили керівні посади в уряді (див. *Біронівщина*). За А. І. відбулося дальше обмеження автономії України (гетьманська влада передана «*Правлінню гетьманського уряду*», яке складалося з призначених царським урядом рос. чиновників та укр. козац. старшини), був здійснений майновий поділ укр. козацтва на *виборних козаків* і *підпомічників*, посилився феод.-кріпосницький гніт селянства та рядового козацтва. Напередодні рос.-тур. війни 1735—39 царський уряд з метою зміцнення оборони пд. держ. кордонів почав 1731 будівництво *Української лінії* та 1734 дозволив запорожцям повернутися на батьківщину і заснувати *Нову Січ*.

А́ННА ЯРОСЛА́ВНА (н. 1024 або 1032 — п. можливо 1075) — дочка *Ярослава Мудрого*, королева Франції [з 1049]. Н. у Києві. Освіту здобула при дворі Ярослава Мудрого. 4.VIII 1049 в Реймсі одружилася з франц. королем Генріхом I, який шукав підтримки у Ярослава Мудрого в боротьбі проти «Священної Римської імперії». Після смерті Генріха I (1060) А. Я. була регентшею під час правління свого сина Філіппа I; до 1075 підписувала документи разом з сином. Можливо, що в останній рік свого життя повернулася до Києва. Фрескове зображення А. Я. є в Софійському соборі в Києві, скульптурне — на порталі церкви св. Вінцента в Санлісі (Франція).

Літ.: Кулинич Д.*Д. Анна Ярославна, королева Франции.«Вопросы истории», 1967, № 2.

АНО́ЙЧЕНКО Федір Миколайович (бл. 1791 — бл. 1826) — солдат-декабрист. Походив з економіч. (монастирських) селян Київ. губ. На військ. службі з 1812. За участь у повстанні Семенівського полку переведено до Саратовського полку (1820). Вів протиурядову пропаганду серед солдатів. Під час *Чернігівського полку повстання* організував виступ 1-ї гренадер. роти проти їхнього командира. Білоцерківська судова комісія засудила А. до покарання 12 тис. шпіцрутенів.

АНО́ХІН Дмитро Олексійович (23.XII 1924 — 9.III 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Волхоновці (тепер Богородицького р-ну Тул. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — стрілець роти протитанкових рушниць 215-го гвард. стріл. полку 77-ї гвард. стріл. д-зії Центр. фронту. В боях за визволення м. Чернігова (20—21.IX 1943) виявив мужність і винахідливість, підбив ворожий танк. При форсуванні р. Дніпра в районі с-ща Любеча (тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) одним з перших переправився на правий берег, знищив 4 кулеметні гнізда ворога і забезпечив своєму батальйонові можливість успішного просування вперед. Помер від ран.

АНО́ЩЕНКОВ Федір Григорович (3.II 1901—19.VIII 1944)—рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир гармати 886-го артполка 322-ї стріл. д-зії 13-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні рік Десни, Дніпра, Прип'яті. При форсуванні рік Десни і Дніпра, незважаючи на бомбардування ворожою авіацією району переправи, не припиняв роботи по спорудженню поромів, на яких переправлено матеріальну частину полка. 30.IX 1943 керував спорудженням плоту для форсування р. Прип'яті, на якому переправлено боєприпаси і матеріальну частину полка. Загинув у бою.

АНТАГОНІ́ЗМ (від грец. ἀνταγωνίζομαι — борюсь проти кого-небудь або чого-небудь) — тип суперечності, де тенденції, сторони, що стикаються, мають діаметрально протилежний характер, який поглиблюється в міру свого розвитку і переростає в конфлікт, що призводить до взаємознищення протилежностей або до знищення однієї з них. Повне розв'язання А. досягається лише внаслідок ліквідації основи, що його породила. А. є в природі і суспільстві. В природі А. виявляється в багатьох формах міжвидової і внутрівидової боротьби; в суспільстві — в суспільно-економіч. формаціях, заснованих на приватній власності та експлуатації людини людиною,— у відношеннях між людьми, соціальними групами і класами. Соціальні А. докорінно відрізняються від А., що мають місце в природі. Марксизм встановив, що А. в стосунках між людьми має не біологічну, а соціальну основу. Він — породження відносин власності тієї доби в історії людства, коли прогрес людської культури і цивілізації здійснюється через нещадну експлуатацію трудящих мас панівними класами — власниками засобів виробництва. Жорстока класова боротьба тут — рушій історії. «З самого початку цивілізації,— писав К. Маркс,— виробництво починає базуватися на антагонізмі рангів, станів, класів, нарешті, на антагонізмі праці нагромадженої і праці безпосередньої. Без антагонізму нема прогресу. Такий є закон, що йому цивілізація корилась до наших днів. До цього часу продуктивні сили розвивалися завдяки цьому режимові антагонізму класів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 94). Способом розв'язання антагоністич. суперечностей є соціальні революції, через які здійснюється перехід від однієї суспільно-економіч. формації до іншої. А. досягають найбільшої гостроти за імперіалізму, де суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення виявляються в жорстокій клас. боротьбі. Шляхом подолання цього А. є соціалістична революція, яка покликана розв'язати усі соціальні А. Експлуататорським класам внутрішньо притаманне прагнення розширювати сфери експлуатації, що породжує А. між народами і націями. Способом розв'язання таких суперечностей є нац. революції, об'єктивним змістом яких є їхнє антифеод. та антиімперіалістич. спрямування. В історії України, напр., нар.-визвольна війна 1648—54, будучи антифеодальною за своїм характером, одночасно була спрямована проти гніту шляхет. Польщі і завершилася возз'єднанням України з Росією. В наш час антифеод. і антиімперіалістич. спрямування має нац.-визвольний рух в арабських країнах (ОАР, Алжір, Сірія та ін.). Марксизм-ленінізм довів, що А. між народами і націями, між колоніальними та імперіалістич. країнами може бути подоланий лише на основі ліквідації соціальних А., А. між класами, а це здійснюється шляхом докорінної

перебудови всіх суспільних відносин, ліквідації приватної власності, експлуататорських класів, тобто шляхом соціалістич. революції. Характер А. мають суперечності між світовою системою соціалізму, з одного боку, і капіталістич. системою, з другого. А. не є вічним чинником суспільного життя. Він зникає з суспільних відносин разом із знищенням експлуатації людини людиною. З перемогою соціалізму внутр. джерелом розвитку стають неантагоністичні суперечності. Марксистське розуміння природи соціальних А., їхньої ролі в істор. поступі, способів подолання їх є важливим інструментом наук. висвітлення історії, зокрема історії України. *В. Л. Шинкарук* (Київ).

АНТА́НТА (від першого слова франц. назви Entente cordiale — сердечна згода) — імперіалістич. блок Англії, Франції та царської Росії, що остаточно сформувався 1907 для боротьби проти т. з. Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія; виник 1879—82), за перерозподіл світу. Основними міжнар. суперечностями були тоді суперечності між Англією та Німеччиною. Прагнучи захистити здобуті раніше позиції та колон. володіння від зажерливого нім. мілітаризму, Англія змушена була відійти від кол. політики «блискучої ізоляції» і вступити в договірні відносини з Францією (що вже була в союзі з Росією) та Росією. Головні інтереси союзників Англії зосереджувалися в Європі. Франція прагнула забезпечити себе від нім. експансіонізму, Росія — від нім. завоювань на Сх. Однак укладена англо-франц. угода 1904 базувалася на розподілі сфер впливу в Африці, англо-рос. угода 1907 — на Близькому й Серед. Сході. Англія уникала прийняття на себе прямих військ. зобов'язань, які передбачалися рос.-франц. воєн. конвенцією 1892. Лише у вересні 1914 в Лондоні було підписано угоду про неукладення країнами — членами А. сепаратного миру, яка фактично замінила союзний воєнний договір. В період 1914—18 війну нім.-австр. військ. угрупованню оголосили, крім основних д-в А., 22 країни: Бельгія, Болівія, Бразілія, Гаїті, Гватемала, Греція, Гондурас, Китай, Куба, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Португалія, Румунія, Сербія, Сіам, США, Уругвай, Хіджаз, Еквадор, Японія. Здобувши перемогу у війні, А. нав'язала переможеним країнам умови імперіалістич. миру (див. *Версальсько-вашінгтонська система*). Однак А. не змогла здійснити виношувані плани встановлення панування над світом. Велика Жовтн. соціалістич. революція докорінно змінила хід світового розвитку. А. вкрай вороже зустріла перемогу Рад. влади в Росії. Вже 23.XII 1917 Франція і Англія уклали угоду про розмежування сфер інтервенціоністських дій в Рад. Росії. Активну участь у антирад. агресії взяли США. А. організовувала змови внутр. контрреволюції, весною 1918 надіслала інтервенціоністські війська на Пн. і Далекий Сх., у Закавказзя та Серед. Азію (див. *Громадянська війна в СРСР 1918—1920*). Після підписання перемир'я з Німеччиною А. і США кинули всі сили імперіалістич. світу проти рад. республік, зокрема проти Рад. України. Війська держав А., споряджені та підштовхувані А. і США, армії білогвард. ген. Денікіна і Врангеля, війська бурж.-поміщиц. Польщі вторглися на тер. України (див. *Антанти інтервенція на Півдні України*). А. і США активно підтримували також укр. бурж.-націоналістичну контрреволюцію. Інтервенція А. і США проти Рад. д-ви була розгромлена рад. народом, керованим Комуністич. партією.

Імперіалістичні країни А. намагалися перешкодити возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві. На *Паризькій мирній конференції 1919—20* вони санкціонували загарбання Польщею Сх. Галичини і Зх. Волині. За укладеним ними Сен-Жерменським мирним договором 1919 Румунії була передана вся Буковина, за Тріанонським мирним договором 1920 до складу Чехословаччини включено Закарпатську Україну. Спадкоємці А. ще протягом певного часу намагалися нав'язувати світові розроблену імперіалістами систему міжнар. відносин. Цю мету переслідували, зокрема, Бессарабський протокол (24.X 1920), що віддавав Бессарабію Румунії, та рішення т. з. конференції послів (14.III 1923), що остаточно оформила включення Сх. Галичини та Зх. Волині до складу Польщі. Перемога народів Рад. країни над силами внутр. і зовн. контрреволюції в роки іноземної воєнної інтервенції та громадян. війни зумовила крах А. Успішний розвиток Рад. республік підірвав основи тієї системи міжнар. гноблення, яку А. намагалася нав'язати світові. *Р. Г. Симоненко* (Київ).

АНТА́НТИ ІНТЕРВЕ́НЦІЯ НА ПІ́ВДНІ УКРАЇ́НИ — окупація військами країн Антанти частини Пн. Причорномор'я наприкінці 1918 — на поч. 1919. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* уряди країн Антанти стали готувати збройну інтервенцію проти Рад. республіки. Вже в грудні 1917 внаслідок таємних переговорів вони розподілили тер. Країни Рад на «зони впливу». Питання про інтервенцію на Пд. спеціально обговорювалось у листопаді 1918 на Ясській нараді, в якій взяли участь д-ви Антанти і представники рос. та укр. контрреволюції. Інтервенція на Пд. почалася 23.XI 1918 вторгненням англо-франц. військ. флоту в Севастопольський порт. 27.XI військ. кораблі Антанти з'явилися в Одесі, куди почали прибувати також франц., грец. та білогвардійські війська. 31.I 1919 інтервенти захопили Херсон, 2.II — Миколаїв. На кін. січня війська інтервентів вийшли на лінію Тирасполь — Бірзула — Колосівка — Веселий Кут — Миколаїв — Херсон — Крим. Вже на поч. інтервенції кількість військ інтервентів досягла в Одесі бл. 45 тис., в Криму — понад 10 тис., в Миколаєві і Херсоні — 15—20 тис. чол. Петлюрівська *Директорія*, яка 14.XII 1918, скориставшись з вте-

чі австро-нім. окупантів, захопила владу в Києві, підтримала інтервентів і поспішила укласти з ними таємні угоди, якими віддавала Україну на поталу імперіалістам Антанти. Інтервенти встановили на Пд. України жорстокий окупаційний режим. Скрізь лютували військ.-польові суди. Розстрілювали також без суду і слідства. Окупанти закатували понад 38 тис. чол., кинули в тюрми бл. 46 тис. Закривались ф-ки і з-ди, проводилась політика локаутів. Переслідувалися і заборонялися робітн. орг-ції. Інтервенти грабували Пд. України.

Вірними прислужниками інтервентів були бурж.-поміщицькі контрреволюц. орг-ції: «Рада державного об'єднання Росії», «Бюро Всеросійського національного центру», «Союз відродження», «Рада земств і міст Росії» тощо, дрібнобурж. партії — меншовики, есери, бундівці.

У цих умовах більшовицькі орг-ції Пд. України очолили боротьбу трудящих мас проти внутр. і зовн. контрреволюції. Нар. боротьбою керував *Одеський підпільний обласний комітет КП(б)У* на чолі з І. Ф. *Смирновим* (Ласточкіним), І. Є. *Клименком*, Л. Й. *Картвелішвілі*, С. І. *Соколовською* та ін. досвідченими більшовиками-конспіраторами, посланими ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. В Одесі розгорнули активну діяльність підпільні райкоми партії — Молдаванський, Пересипський, Морський, Міський, Залізничний. В районах Одеси, Миколаєва, Херсона, Тирасполя, Балти та ін. міст Пд. створювались партизан. загони, які фактично блокували війська інтервентів у містах. Одним з великих партизан. центрів був Придніпровський р-н, який об'єднував м. Овідіополь, села Маяки, Біляївку, Яски, Троїцьке та ін. Партизан. загони тут очолив більшовик А. Гончаров. Значний партизан. центр створився в районі Тирасполя — Бірзули. Тут партизан. рухом керували І. Панченко, М. Потриваєв, І. Черняков. У районі Березівка — Балта діяв партизан. загін І. *Дячишина*. Фактично в усіх цих районах влада була в руках військ.-революц. к-тів. Бойові дії розгорнули партизани Криму, зокрема в районах Керчі і Євпаторії.

Велику роль у визв. боротьбі, насамперед у розкладі військ інтервентів, відіграла *«Іноземна колегія» при Одеському обласному комітеті КП(б)У*, яка вела величезну агітац.-роз'яснювальну роботу серед іноземних солдатів, викривала справжній характер інтервенції. Активними діячами «Іноземної колегії» були С. І. Соколовська, Я. Л. *Єлін*, француженка Ж. *Лябурб*, серб *С. Ратков* та ін. Одес. підпільний обком КП(б)У видавав нелегальну газ. «Коммунист», яка виходила рос. і франц. мовами. Ворогові вдалося натрапити на слід «Іноземної колегії». В ніч на 2.III 1919 її активних діячів було заарештовано і розстріляно. Інтервенти також заарештували і закатували І. Ф. Смирнова (Ласточкіна).

Тим часом Червона Армія успішно розгортала наступальні дії на Україні. *Друга Українська радянська армія* разом з місцевими партизанами 10.III 1919 визволила Херсон, 15.III — Миколаїв. Рад. війська *Українського фронту* почали бої за Одесу. Значну роль у цих бойових діях відіграли загони під командуванням керівника партизанів Херсонщини П. С. Ткаченка. В районі Березівка — Сербка частини 2-ї Укр. рад. армії захопили великі трофеї, в т. ч. 5 танків. Один з них червоноармійці відправили в подарунок В. І. Леніну. Цей танк 1.V 1919 брав участь у параді на Красній площі в Москві. В. І. Ленін у своєму листі до бійців 2-ї Укр. рад. армії писав: «Цей подарунок дорогий нам усім, дорогий робітникам і селянам Росії, як доказ геройства українських братів, дорогий також через те, що свідчить про повний крах Антанти, яка здавалась такою сильною» (Твори, т. 35, с. 322).

Становище інтервентів було критичним. В Одесу прибували нові поповнення союзних військ. У місті налічувалось бл. 70 тис. солдатів і офіцерів д-в Антанти, білогвардійців і петлюрівців. Військ. місія США в Одесі вела переговори з Директорією, намагаючись консолідувати контрреволюц. сили, щоб підтримати владу Антанти. Але ніщо не могло врятувати інтервентів. Військ.-революц. к-ти на місцях, спираючись на партизан. загони, брали владу в свої руки. Вже на поч. квітня 1919 фактичним господарем Одеси стала відроджена Рада робітн. депутатів. За її розпорядженням збройні дружини робітників захопили важливі стратегічні пункти — пошту, телеграф, банк, приміщення денікінської контррозвідки і т. д. Місто було в руках озброєних робітників. На фронті розгорнулось братання військ союзників і Червоної Армії. Питання про залишення інтервентами Одеси обговорювалось на засіданні вищої політ. інстанції Антанти — Ради чотирьох за участю президента США В. Вільсона, прем'єр-міністрів Франції, Англії, Італії Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джорджа, В. Орландо і головноком. збройними силами Антанти маршала Ф. Фоша. Побоюючись, що війська інтервентів можуть «заразитися більшовизмом», Рада чотирьох прийняла рішення про їх евакуацію з Одеси. Відступ союзних військ нагадував поспішну втечу. 6.IV 1919 Одесу було повністю визволено від ворога. Останнім актом інтервентів було захоплення при втечі з Одеси 112 торг. суден. «Союзницька авантюра на півдні,— писав В. І. Ленін,— закінчилась найганебнішим актом грабежу під час втечі з Одеси. „Освічені" союзники, що обвинувачують нас у грабежах і насильствах, вивели з Одеси без усякого права й підстави весь наш торговий флот, прирікаючи цим на голод мирне населення. Це було актом помсти за крах планів імперіалізму» (Твори, т. 29, с. 282). Одночасно Червона Армія вела бойові дії за визволення Криму. 4.IV 1919 після жорстоких боїв на Перекопському перешийку рад. війська вступили в Крим. 10—11.IV були визволені Євпаторія та Сімферополь. 19.IV почалося повстання на кораблях франц. ескадри (див. *Чорноморське повстання французького флоту 1919*). 29.IV рад. війська визволили Севастополь.

Імперіалісти Антанти ще намагалися вдержатися на Пд. України. Зосередивши на Дністрі військ. сили Румунії, вони прагнули зберегти в своїх руках райони Придністров'я і блокувати узбережжя Чорного м. Для боротьби проти інтервентів у Придністров'ї було створено Одес. групу військ, згодом перейменовану в *Третю Українську радянську армію*. Протягом квітня рад. війська розгромили франц. і рум. частини, денікінські і петлюрівські формування. З вступом Червоної Армії 18.IV 1919 в Тирасполь і 19.IV в Овідіополь лівобережне Придністров'я було визволено від ворога. Інтервенція Антанти на Пд. України зазнала краху. Рад. владу в цьому районі було відновлено. В. І. Ленін високо оцінив подвиг укр. робітників і селян, підкресливши велике міжнар. значення поразки антантівських інтервентів на Пд. України, яка «показує ясно, що, хоч яка велика матеріальна сила імперіалістів, з чистовоєнної точки зору вони зазнали в поході на Росію повного краху» (Твори, т. 29, с. 248).

Літ.: Ленін В. І. Звернення до Червоної Армії. Твори. Вид. 4, т. 29; Ленин В. И. Военная переписка 1917—1922 гг. М., 1966; Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 2.

К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—2. К., 1967—68; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Одесса, 1962; Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов. Херсон, 1957; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. Документы и материалы. Херсон, 1962; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; Гуковський О. Французька інтервенція на Україні. Х., 1929; Коновалов В. Г. Герои Одесского подполья. М., 1960; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Шевчук Г. М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму. К., 1959.

М. Ю. Раковський (Одеса).

Анти (''Αντοι) — назва сх.-слов. племен; вживалася візант. авторами 6 — поч. 7 ст. н. е. Значення і походження терміну досі не з'ясовані; існують різні гіпотези. Частина дослідників (О. О. Шахматов) ототожнювала А. з усім сх. слов'янством, інші — з його пд. частиною. Рад. наука вважає, що візантійці називали А. ту частину сх. слов'ян, що в 4—7 ст. були об'єднані в міцному міжплемінному союзі. Тер. А. охоплювала переважно лісостепову зону Сх. Європи. З А. зв'язують осн. частину археол. пам'яток *черняхівської культури*.

Осн. галуззю г-ва у А. було орне хліборобство з застосуванням залізного плуга, а також — осіле тваринництво і промисли (мисливство, рибальство, збиральництво). Високого рівня досягло ремесло (залізоробне, гончарське із застосуванням гончар. круга, склоробне та ін.), яке значною мірою вже відокремилося від с. г. З розвитком ремесла було зв'язане виникнення більш-менш постійної торгівлі, що мала грошовий характер. У А. були економічні стосунки з віддаленими країнами, в т. ч.— з Рим. імперією. Це простежується на підставі численних знахідок на тер. антських земель рим. речей (амфори, скляні і металеві вироби тощо), а також срібної рим. монети. А. перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу і формування клас. відносин. У них панувало індивідуальне землекористування та зв'язане з ним приватне г-во; починало виникати й приватне землеволодіння. Глибоким було майнове розшарування, про що свідчать численні багаті скарби монет і дорогоцінних речей. Широко розвивалося рабовласництво: візантійські автори пишуть про десятки тисяч полонених, яких А. перетворювали на рабів. Існувала работоргівля. Однак поряд з цим зароджувалися й нові, більш прогресивні відносини, що в дальшому привели до формування не рабовласницького, а феод. способу виробництва. За відомостями *Прокопія Кесарійського*, *Менандра*, А. мали сильну військ. орг-цію, виставляли військо до 100 тис. воїнів (що, можливо, перебільшено). Політ. союз А. був одним із зародків майбутньої сх.-слов. державності. На чолі цього об'єднання А. стояли царі («рекси») і можновладці, частина яких згадується в творах візант. авторів (*Йордан*, *Агафій*, Прокопій, Менандр, *Феофілакт Сімокатта* та ін.).

В 4 ст., за свідченням Йордана, А. вели боротьбу проти *готів*, які претендували на гегемонію в Сх. Європі. В 385 готський король Вінітар намагався підкорити А., але зазнав поразки. Трохи пізніше йому пощастило захопити в полон і стратити антського царя *Божа*, його синів та 70 найбільших можновладців. У 6 ст. розпочався наступ А. разом з спорідненими склавінами на балканські володіння Візантії. До серед. 6 ст. це були походи з метою захоплення полонених і здобичі, але вже після війни 550—551 на візант. землях оселилась частина А. і склавінів. Протягом наступних десятиліть розселення А. йшло дуже швидко і на 80-ті рр. 6 ст. привело до повної слов'янізації пн. Балкан (територія сучас. Болгарії та Югославії). Від 568 у зв'язку з вторгненням *аварів* і заснуванням в Трансільванії (сучас. Румунія) аварського каганату, почалися аваро-слов. війни, що на поч. 7 ст. привели до розпаду антського політ. об'єднання.

Культура А. відома на підставі писемних та археол. джерел. А. обожували сили природи. Вони мали капища, де стояли зображення ідолів з каменю або дерева (частина з них досліджувалася археологами). Високого рівня досягло ужиткове мистецтво, особливо — в ювелірному ремеслі. Відомі кілька орнамент. стилів — геометричний, т. з. «звіриний» тощо. Своєрідна, яскрава культура А. була одним з компонентів при формуванні в пізніші часи давньорус. культури.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь. «Вестник древней истории», 1939, № 1; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964; Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник древней истории», 1941, № 1. *М. Ю. Брайчевський* (Київ).

«Анти-Дюрінг» — одна з гол. теоретич. праць Ф. Енгельса. Створений за участю К. Маркса. Це твір полемічного характеру, спрямований проти дрібнобурж. і реформістської ідеології, яка поширювалась у середовищі нім. соціал-демократії в 70-х рр. 19 ст. і загрожувала сектантським розколом її рядів. Приват-доцент Берлін. ун-ту Є. Дюрінг, який оголосив себе засновником нового, прусського, різновиду соціалізму, в ряді праць виступив з критикою наук. соціалізму К. Маркса, марксистської політ. економії і вихідних принципів марксистської філософії, особливо матеріалістич. діалектики. Погляди Дюрінга являли собою еклектичну плутанину, в якій принципи метафізич. матеріалізму поєднувались з схоластич. ідеалістич. побудовами, запозичення з утопіч. соціалізму — з апологетикою прусько-юнкерської д-ви. В теоретич. відношенні писанина Дюрінга була б не варта уваги, коли б його ідеї не підхопили і не почали посилено пропагувати опортуністично настроєні кола нім. соціал-демократії. Це й примусило Ф. Енгельса 1877 виступити з циклом статей, спрямованих проти Дюрінга, а 1878 видати їх окремою книгою під назвою «Анти-Дюрінг».

Значення книги Ф. Енгельса вийшло далеко за межі тих конкретних цілей, які ставились при її написанні. Зразу ж після виходу з друку цей твір став своєрідним підручником з марксистської теорії, що в полемічній формі давав систематизований виклад діалектич. та істор. матеріалізму, принципів марксистської політ. економії, основ наук. комунізму, важливим доповненням до «Капіталу» К. Маркса. Відстоюючи і теоретично обґрунтовуючи марксистське світорозуміння, Ф. Енгельс в «А.-Д.» дав визначення матеріальної єдності світу, сформулював поняття про діалектику єдності матерії і руху, простору й часу, про їх конечність і безконечність, заклав основи діалектико-матеріалістич. вчення про різноякісність форм руху матерії та їх незводимість одна до одної, визначив предмет діалектики як філософської науки, дав обґрунтування її осн. принципів і законів, розкрив діалектичні закономірності процесу пізнання. Розбивши вщент теоретичні побудови Дюрінга і розвінчавши його претензії на вираження об'єктивної істини, Ф. Енгельс всебічно довів, що єдино наук. світоглядом, який відповідає усім досягненням при-

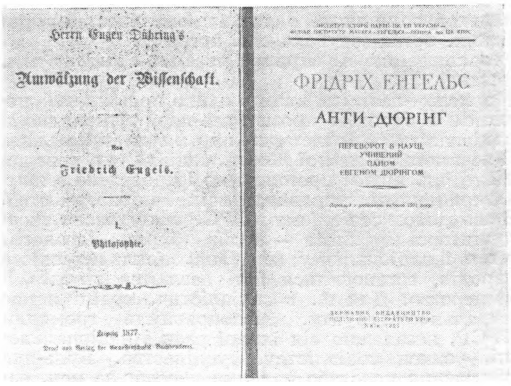
Herrn Eugen Dühring's
Umwälzung der Wissenschaft.
Friedrich Engels.
ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС
АНТИ-ДЮРІНГ

Титульна сторінка першого німецького видання книги Ф. Енгельса «Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом». 1877. Титульна сторінка книги Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» українською мовою. 1953.

родознавства і наук. пізнання суспільства, є марксистська філософія, ядро якої становить марксистська матеріалістична діалектика. В «А.-Д.» дано огляд історії соціалістич. учень, показано, що перетворення соціалізму з утопії в науку було здійснено завдяки двом відкриттям К. Маркса—матеріалістич. розуміння історії і теорії додаткової вартості, яка є наріжним каменем усього марксистського економіч. вчення. Критикуючи ідеалістичну концепцію Дюрінга про насилля (завоювання одних народів іншими і т. п.) як фактор виникнення приватної власності, класів, держави, Ф. Енгельс обгрунтував матеріалістич. погляд на історію як на закономірну зміну способів виробництва, показав, що саме розвиток матеріального виробництва, продуктивних сил суспільства спричиняє зміну виробничих відносин, форм власності, що, в свою чергу, визначає розвиток політ. відносин, зумовлює виникнення класів, держави, клас. боротьби і соціальних революцій. В «А.-Д.» розкрито осн. економіч. і політ. суперечності капіталізму, що з істор. неминучістю приводять до соціалістич. революції, повалення капіталізму і встановлення соціалістич. ладу: «Примушуючи все більше й більше обертати в державну власність великі усуспільнені засоби виробництва, капіталізм сам показує шлях до вчинення цього перевороту. **Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність»** (Анти-Дюрінг. К., 1953, с. 238). Посідаючи в теоретич. скарбниці марксизму одне з чільних місць, «А.-Д.» Ф. Енгельса був на протязі майже століття джерелом теоретич. освіти цілих поколінь марксистів. І це своє значення він зберіг і досі. Зразу ж після виходу праця Ф. Енгельса почала розповсюджуватися не лише в Німеччині, а й у багатьох ін. країнах. На Україні вже 1879 зі схвальною рецензією на неї виступив М. І. Зібер, того ж року в журн. «Слово» він опублікував статтю «Діалектика в її застосуванні до науки», в якій дав виклад філософської частини «А.-Д.». Переклад укр. мовою окремих розділів «А.-Д.» здійснював І. Я. Франко. Ідеї праці Ф. Енгельса мали значний вплив на світогляд укр. революц. демократії кін. 19 — поч. 20 ст. В цей же період «А.-Д.» набув значного поширення в підпільних марксистських гуртках, а згодом в с.-д. орг-ціях. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції «А.-Д.» почали видавати масовими тиражами. Укр. мовою вперше надруковано 1932.

Видання: Ф. Енгельс Анти-Дюрінг. К., 1953.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 14. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 25. Держава і революція; История философии, т. 3. М., 1959; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

В. Л. Шинкарук (Київ).

«АНТИКОМІНТЕ́РНІВСЬКИЙ ПАКТ» — договір між д-вами фашист. блоку, що об'єдналися під прикриттям антикомунізму для боротьби за світове панування. Укладений 25.XI 1936 в Берліні між Німеччиною і Японією; 1937 до нього приєдналися Італія, 1939 — Угорщина, Маньчжоу-Го, Іспанія, 1941 — маріонеткові уряди Болгарії, Данії, Румунії, Словаччини, Фінляндії, Хорватії та окупованої японцями частини Китаю. «А. п.» передбачав взаємодопомогу агресорів у війні, погоджені дії проти «діяльності Комінтерну» всередині їхніх країн і поза їх межами, спільні воєнні заходи проти СРСР. Через потурання агресорам з боку урядів Англії, Франції та США, що намагалися спрямувати агресію своїх імперіалістич. суперників проти СРСР, «А. п.» 1939—40 був перетворений у відкритий військ. союз Німеччини, Італії і Японії і допоміг фашист. д-вам підготувати і розв'язати 2-у світову війну. Перемога СРСР та ін. учасників антифашист. коаліції у 2-й світовій війні привела до ліквідації «А. п.». Після війни США за прикладом «А. п.» поклали ідеологію антикомунізму в основу своєї міжнар. політики при створенні НАТО та ін. агресивних пактів.

М. Д. Дятленко (Київ).

АНТИМІЛІТАРИ́ЗМ — міжнар. рух проти політики мілітаризму та імперіалістич. агресії. Тісно пов'язаний з боротьбою трудящих проти капіталізму як причини, що породжує загарбницькі війни і мілітаризм. Традиції боротьби проти мілітаризму почали формуватися ще до встановлення капіталістич. ладу. Зростання робітн. класу, діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса, створення ними теорії наук. комунізму відкрили нову сторінку в антимілітаристському русі. Відтоді боротьба проти мілітаристських сил дістала наук. основу і глибоко усвідомлювану цілеспрямованість. До боротьби проти мілітаристської політики буржуазії не раз закликали в своїх рішеннях конгреси *Інтернаціоналу 1-го*. З створенням у різних країнах світу партій робітн. класу А. набрав більш масового і організованого характеру. Під тиском трудящих багатьох країн ряд конгресів *Інтернаціоналу 2-го*, а також нац. соціалістич. конгресів приймали рішення, в яких викривалась антинар. суть мілітаризму, містились заклики до боротьби проти нього. Але коли почалася 1-а світова війна, опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу відступили від ухвал своїх конгресів, стали на шлях прямої підтримки мілітаризму та імперіалістич. війни. Послідовну боротьбу проти мілітаризму продовжували вести лише рос. більшовики на чолі з В. І. Леніним, які об'єднали навколо себе інтернаціоналістів ін. країн.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії А. органічно пов'язаний з захистом СРСР — оплоту миру та безпеки народів. В умовах різкого загострення заг. кризи капіталізму, коли буржуазія стала переходити до відвертої терористич. диктатури — фашизму, в багатьох країнах світу розгорнувся масовий *антифашистський рух*, що був важливою ланкою боротьби проти мілітаризму і підготовки нової війни. Чимала роль в організації широкого антимілітаристського руху в період між двома світовими війнами належить комуністич. партіям.

Після 2-ї світової війни розгорнувся могутній антимілітаристський *Рух прихильників миру*. Демонстрацією рішучості народів вести боротьбу

за мир стали *Всесвітні конгреси прихильників миру*. Передові сили в усіх країнах світу об'єднуються для боротьби за мирне співіснування країн з різними соціальними системами, за роззброєння, остаточну ліквідацію всіх форм нац. гноблення. Керівна роль у цій боротьбі належить міжнар. робітн. класові і його авангардові— комуністич. та робітн. партіям. Виступаючи проти мілітаризму і загарбницьких воєн, робітн. клас всебічно підтримує справедливі нац.-визв. і революц. громадян. війни. Визвольна боротьба народів ослаблює імперіалізм і зміцнює сили миру.

Найважливішим фактором приборкання мілітаристських сил є зовн. політика СРСР та ін. країн світової соціалістич. системи. «Головною метою своєї зовнішньополітичної діяльності КПРС вважає: забезпечити мирні умови для побудови комуністичного суспільства в СРСР і розвитку світової системи соціалізму і разом з усіма миролюбними народами врятувати людство від світової винищувальної війни» (Програма КПРС. К., 1962, с. 49). Зростання могутності Рад. Союзу і всіх країн соціалізму та сил, здатних зберегти і зміцнити заг. мир, створює реальні умови для виконання цієї мети. *В. Н. Гулевич* (Київ).

АНТИ́ПЕНКО Йосип Степанович (16.IV 1910 — 29.IV 1945) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1946). Н. у с. Воскресенці (тепер Новотроїцького р-ну Херсон. обл.). В Рад. Армії з 1943. Під час Вітчизн. війни 1941—45 був телефоністом роти зв'язку 1052-го стріл. полку 301-ї стріл. д-зії 5-ї ударної армії 1-го Білорус. фронту. 27.IV 1945 на вулицях Берліна відновив пошкоджену телефонну лінію, чим забезпечив управління боєм для командира полку, і знищив 12 ворожих солдатів. 29.IV 1945 знову відновив пошкоджену оперативну лінію, забезпечивши безперебійний зв'язок. У цьому бою був смертельно поранений.

АНТИ́ПІН Іван Миколайович (1914 — 6.X 1943) — рад. військовослужбовець, мол. сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Кукуї (тепер Усть-Кутського р-ну Іркут. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни — командир відділення 483-го окр. саперного батальйону 356-ї стріл. д-зії 61-ї армії Центр. фронту. Відзначився при форсуванні Дніпра (Чернігів. обл.). В ніч з 26 на 27.IX 1943 розвідав переправу через Дніпро і під сильним кулеметним і мінометним обстрілом ворога особисто керував посадкою на плоти і в човни батальйону. Пізніше загинув у бою.

АНТИСЕМІТИ́ЗМ — поширення ворожнечі до євреїв, характерне для класово-антагоністичних суспільств; різновидність бурж. націоналізму. Переслідування євреїв, переважно на грунті расової та реліг. ворожнечі, почалося ще в старод. світі. В епоху середньовіччя, коли реліг. фанатизм досяг найвищого ступеня, гоніння на євреїв, які в силу істор. обставин змушені були розселитись по всьому світу, набрали широких масштабів. Саме в середні віки були створені євр. гетто. В період пізнього середньовіччя А. набрав яскраво виявленого класового характеру. Особливо загострився А. за капіталізму. В царській Росії євреї обмежувалися у правах, вони могли жити тільки у т. з. смузі осілості, що включала тер. 15 губ. на Зх. і Пд.-Зх. тодішньої Росії, зокрема осн. частину тер. України (за винятком більшості великих міст). Правлячі кола царської Росії, як і ін. капіталістич. країн, протиставляли наростанню революц. руху трудящих розпалювання націоналізму, щоб відвернути увагу трудящих від соціальних завдань і підмінити класову боротьбу міжнац. гризнею, нацьковували людей одних національностей проти інших, організовували євр. погроми.

Розпалюванню А. сприяла позиція *Бунду* у нац. питанні.

Марксизм-ленінізм визнає єдино правильною позицією в боротьбі проти будь-якої різновидності націоналізму пролетарський *інтернаціоналізм*. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. країні проголошено і проведено в життя принцип рівноправності всіх національностей. З побудовою соціалізму в СРСР ліквідовано експлуататорські класи — носіїв бурж. ідеології, в т. ч. й націоналізму; назавжди зникла нерівність народів, встановилися їхні незламна дружба й братерство. Для А. в соціалістич. країні немає соціального грунту. Рівноправність громадян СРСР, незалежно від їхньої раси і національності,— закон соціалістич. суспільства. Будь-яке обмеження прав або надання переваг за нац. ознакою в соціалістич. країні виключається; проповідь расової чи нац. винятковості або зневаги карається законом.

В капіталістич. д-вах, як і раніше, расизм і націоналізм є однією з ідеологіч. підвалин їхньої зовн. і внутр. політики. Найогидніших форм А. набрав у гітлерівській Німеччині.

Комуністична партія Радянського Союзу постійно виховує трудящих у дусі дружби народів, у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові; т. 8. До єврейських робітників; т. 20. Критичні замітки з національного питання.— Законопроект про національну рівноправність.— Проект закону про рівноправність націй і про захист прав національних меншостей; т. 25. Як боротися з контрреволюцією; т. 29. Про погромне цькування євреїв.

В. С. Костенко (Київ).

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКИХ ЖІНО́К — громадська орг-ція рад. жінок, створена в Москві у вересні 1941 для об'єднання їхніх зусиль у боротьбі проти фашизму. З травня 1956 А. к. р. ж. перейменовано в *Комітет радянських жінок*.

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКОЇ МО́ЛОДІ — громадська орг-ція рад. молоді, створена у вересні 1941 для боротьби проти фашизму і для зміцнення дружніх зв'язків з прогресивними міжнар. молодіжними орг-ціями. В липні 1956 на основі А. к. р. м. створено *Комітет молодіжних організацій СРСР*.

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОНГРЕ́С ДІЯЧІ́В КУЛЬТУ́РИ 1936 у Львові — конгрес представників прогресивної інтелігенції Польщі, Західної України, Західної Білорусії. Скликаний за ініціативою комуністів 16—17. V 1936 з метою зміцнення єдиного антифашист. фронту. В підготовці конгресу брали участь представники ЦК КПЗУ і укр. революц. письменники Я. Галан, О. Гаврилюк, С. Тудор та ін. Я. Галан, С. Тудор, В. Василевська, Л. Кручковський, Г. Дембінський у своїх доповідях і виступах засудили варварське ставлення польс. фашист. режиму до культури, викрили антинар. дії укр. бурж. націоналістів. Конгрес ухвалив запропоновану комуністами резолюцію, в якій закликав інтелігенцію до боротьби проти фашизму, проти нац. гноблення населення Західної України, Західної Білорусії, за припинення підготовки нової війни проти СРСР.

Літ.: Антифашистский конгресс работников культуры во Львове в 1936 г. Документы и материалы. Львов, 1956.

Б. К. Дудикевич (Львів).

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ РУХ — боротьба демократич. сил народів різних країн світу проти терористичної диктатури буржуазії — фашизму. А. р. об'єднує в своїх рядах мільйони людей, не-

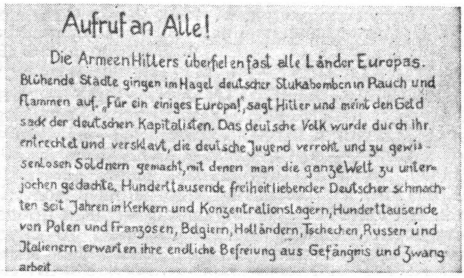
Aufruf an Alle!

Die Armeen Hitlers überfiel en fast alle Länder Europas. Blühende Städte gingen im Hagel deutscher Stukabomben in Rauch und Flammen auf. „Für ein einiges Europa!", sagt Hitler und meint den Geld sack der deutschen Kapitalisten. Das deutsche Volk wurde durch ihr entrechtet und versklavt, die deutsche Jugend verroht und zu gewissenlosen Soldnern gemacht, mit denen man die ganze Welt zu unterjochen gedachte. Hunderttausende freiheitliebender Deutscher schmachten seit Jahren in Kerkern und Konzentrationslagern, Hunderttausende von Polen und Franzosen, Belgiern, Holländern, Tschechen, Russen und Italienern erwarten ihre endliche Befreiung aus Gefängnis und Zwangarbeit.

Прапор 1-го Радянського партизанського полку у Франції. Листівка Інтернаціонального антифашистського комітету.

залежно від соціального становища, політ. поглядів, реліг. переконань. Очолює А. р. робітн. клас і його авангард — комуністич. і робітн. партії. Зародження А. р. припадає на поч. 20-х рр. 20 ст., коли під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії зросла в усіх країнах світу революц. боротьба пролетаріату, посилився нац.-визв. рух народів колоніальних і залежних країн, коли монополістич. буржуазія, намагаючись зберегти своє пануюче становище, вдалася до крайніх форм насильства — терористичної диктатури.

В 20—30-х рр. 20 ст. були встановлені фашист. і профашист. режими в ряді європ. країн: Угорщині, Італії, Польщі, Іспанії, Німеччині, Фінляндії, Румунії, Болгарії. Нар. маси капіталістич. країн під керівництвом компартій розгорнули активну боротьбу проти фашизму. Спроби фашистів Австрії і Франції захопити владу в цих країнах зазнали рішучої збройної відсічі австр. і франц. робітників у лютому 1934. В тому ж році сталися антифашист. демонстрації в Англії.

В А. р. включилися кращі представники інтелігенції світу. Вони були ініціаторами ряду антифашист. конгресів (1932 — в Амстердамі, 1934 — в Чікаго, 1935— в Парижі, 1936 — у Львові). Зростанню А. р. сприяв мужній виступ Г. Димитрова на Лейпцігському процесі, спровокованому і проведеному гітлерівцями в грудні 1933 над групою комуністів.

Велике значення для зміцнення і згуртування А. р. мала діяльність *Комуністичного Інтернаціоналу*. В 1935 VII конгрес Комінтерну прийняв рішення про необхідність єдності дій пролетаріату в нац. і міжнар. масштабі і створення на цій базі широкого антифашист. нар. фронту. В 1935 за ініціативою комуністів було створено Нар. фронт у Франції, 1936 — в Іспанії. Яскравою сторінкою історії А. р. стала боротьба інтернаціоналістів-антифашистів проти внутр. реакції і зовн. фашист. агресії в Іспанії 1936—39. В *інтернаціональних бригадах* в Іспанії боролися 35 тис. бійців-добровольців з 54 країн світу, в т. ч. чимало українців.

Позиції А. р. значно зміцніли з побудовою соціалізму в СРСР, який послідовно боровся за створення системи колективної безпеки проти агресії та фашизму. Під час 2-ї світової війни, розв'язаної нім. фашистами, в тимчасово окупованих фашистами країнах Європи, а згодом і на тер. д-в фашист. коаліції розгорнувся могутній А. р. (див. *Рух Опору*). Вступ СРСР у війну, в зв'язку з нападом на нього гітлерівської Німеччини та її сателітів, набагато посилив А. р. Був створений заг. антифашист. фронт народів, осн. і провідною силою якого став Рад. Союз. Перемоги Рад. Армії над фашист. вояччиною створили умови для зростання європ. А.р., зародження і поширення його найдійовішої форми — збройної боротьби. Активну участь в європ. А. р. брали рад. люди, насильно вивезені на гітлерів. каторгу.

Громадяни Рад. Союзу створили ряд підпільних орг-цій (див. *Берлінський комітет ВКП(б)*, *«Внутрішній фронт»*, *«Братерське співробітництво військовополонених»*, *Інтернаціональний антифашистський комітет*, *Інтернаціональний союз*), що чинили саботаж на підприємствах та вели антифашист. пропаганду, сформували бойові загони й групи, які разом з місцевими партизанами завдавали чимало ударів ворожим військ. підрозділам, тилам та комунікаціям. В результаті розгрому фашизму спільними силами СРСР, союзних армій і Руху Опору фашист. режим було ліквідовано в Німеччині, Італії, Угорщині, Румунії, Болгарії, Норвегії, Фінляндії та ін. країнах.

Після закінчення 2-ї світової війни А. р. в зв'язку з тим, що фашист. елементи активізувалися в ряді країн, розгорнувся з новою силою. В 1946—49 демократич. сили Греції вели громадян. війну проти фашист. диктатури, яка прийшла до влади за допомогою англо-амер. імперіалістів.

В грудні 1961 і в лютому 1962 демократич. сили Франції, в перших лавах яких ішли комуністи, заступили шлях фашист. таємній збройній орг-ції ОАС, що намагалася вчинити держ. переворот в країні. Не припиняється рух проти фашизму в Іспанії (великі виступи в травні 1962, в листопаді — грудні 1967), Португалії, Південно-Африканській Республіці, в деяких країнах Латин. Америки. Італійські трудящі дали відсіч виступам неофашистів в Італії (червень 1960, липень 1964, січень 1967). Прогресивні сили США активно виступають проти діяльності амер. нацистів та фашист.-расистських орг-цій Ку-клукс-клан, «Т-во Джона Берча», «Ради білих громадян» та ін. Шириться А. р. у ФРН, де при потуранні монополій легально існують мілітаристські союзи, а з 1964 діє неофашист. нац.-демократична партія. Мужніє А. р. демократич. «Патріотичного фронту» Греції проти фашист. диктатури, встановленої реакцією в квітні 1967.

А. р., спираючись на могутній табір соціалізму, охоплює широкі верстви населення багатьох країн світу, набуває найрізноманітніших форм. З 1951 існує міжнар. Федерація учасників Руху Опору, яка об'єднує антифашистів з-понад 20 країн Європи. Федерація видає журнал «Об'єднаний Опір» («Resistance Unie»), який викриває злочини фашизму та наміри сучас. неофашистів. А. р. тісно переплітається з діяльністю міжнар. демократич. орг-цій молоді, журналістів, жінок, профспілок, з усіма прогресивними силами, що борються за мир, демократію і соціалізм.

Літ.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы, сб. 4—6. М., 1961—62; Боротьба трудящої молоді проти фашизму і війни. К., 1936; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Память сердца. Воспоминания участников антифашистского Сопротивления в Европе. М., 1965; Димитров Г. М. В борьбе за единый фронт против фашизма и войны. М., 1939; Клоков В. Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи. «Українсь-

кий історичний журнал», 1960, № 3; Семиряга М. И. Антифашистские народные восстания. М., 1965.

А. В. Кудрицький (Київ).

АНТИФАШИСТСЬКІ МІТИНГИ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ — мітинги, організовані ЦК КП(б)У та урядом Рад. України в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Відбулися 4 мітинги — в Саратові (26.XI 1941 і 30.VIII 1942), Москві (16.V 1943), Києві (20.II 1944). Крім того, три мітинги представників молоді провів ЦК ЛКСМУ. Антифашист. мітинги продемонстрували волю трудящих України до перемоги над гітлерівськими загарбниками. На мітингах виступали робітники, колгоспники, бійці і командири Рад. Армії, партизани, вчені, діячі культури. Вони говорили про відданість укр. народу Комуністич. партії, висловлювали впевненість у перемозі над ворогом. Учасники мітингів звернулися до населення тимчасово окупованих областей України з закликом віддати всі сили на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Мітинги відіграли важливу роль у мобілізації сил укр. народу на боротьбу з гітлерівцями.

Літ.: Україна була і буде радянською. Саратов, 1942; Україна була і буде радянською. Другий антифашистський мітинг представників українського народу. Саратов, 1942; Україна була і буде радянською. Третій мітинг представників українського народу. М., 1943; IV антифашистський мітинг представників українського народу. К.—Х., 1944.

АНТИЧНА ІСТОРІЯ — період історії старод. світу, що охоплює історію Старод. Греції і Старод. Риму (див. *Античність*), включаючи історію *античних держав Північного Причорномор'я*. А. і. є дуже важливим періодом всесвітньої історії. Вивчення А. і. дає уявлення про первісно-общинний лад, його розклад і перехід до класове суспільство, а також про виникнення, розвиток, розквіт і загибель рабовласницького ладу та зародження в його надрах в добу пізньої Римської імперії елементів феод. відносин, характерних для середньовіччя.

Античне минуле досліджували ще старод. грец. і рим. історики (*Геродот, Фукідід, Ксенофонт, Полібій*, Т. *Лівій*, П. К. *Таціт*, *Аппіан* та ін.).А.і. як самостійний розділ науки почали вивчати у Візантії (історики Зосим, Іоанн *Малала*, Георгій Сінкелл, Георгій *Амартол*). Праці візант. істориків, перекладені старорус. мовою, були поширені в Київ. Русі. Систематичне вивчення А. і. почалося в добу *Відродження*. Хоч тоді переважало сліпе схиляння перед античністю, все ж деякі вчені ставилися критично до античної істор. традиції (італ. вчений Лоренцо Валла і франц. вчений Ж. Скалігер). У 18 — на поч. 19 ст. зародився критичний напрям у вивченні А. і. Засновниками його були нім. вчені Й.-І. Вінкельман («Історія мистецтва старод. світу»), Ф.-А. Вольф («Вступ до Гомера») і Б.-Г. Нібур («Римська історія»). Розпочате на поч. 19 ст. видання «Зведення грецьких написів» німецьким вченим А. Беком поклало початок новій галузі науки — грецькій *епіграфіці*.

Нагромадження в кінці 19 — на поч. 20 ст. нового величезного фактичного матеріалу з економічних і соціальних проблем, зокрема проведення археологіч. розкопок Г. Шліманом, А.-Д. Евансом і вивчення давніх джерел, мало значний вплив на розвиток бурж. історіографії античності. Нім. вчені Е. Мейєр, Р. Пельман, К.-Ю. Белох та італ. вчений Г. Ферреро в своїх працях змушені були серйознішу увагу приділяти економіч. і соціальним питанням А. і. В 20—30-х рр., а потім починаючи з 50-х рр. 20 ст. за кордоном вийшов ряд багатотомних праць, в написанні яких брала участь велика кількість учених. Ці праці — здебільшого компілятивні, разом з тим вони містять нові дані і до деякої міри враховують досягнення наук. критики джерел. Важливою подією у вивченні античності було розшифрування 1953 мікенського письма англ. вченими М. Вентрісом і Дж. Чедвіком. Сучас. бурж. історики античності свідомо уникають широких узагальнень і висновків. В їхніх працях, що значною мірою мають публіцистичний характер, часто зустрічаються ненаук. аналогії між античністю і сучасністю. Більшість цих праць в ідеологічній боротьбі служить інтересам реакції.

Вивчення А. і. в нашій країні почалося ще в Київ. Русі. Так, в 9 ст. було перекладено з старогрец. на старорус. мову «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія. В збірниках старорус. рукописів (14 ст.) зустрічаються переклади промов Демосфена. Вивчали А. і. на Україні певною мірою Острозька школа (засн. в кін. 70-х рр. 16 ст. у м. Острозі) і *братські школи* у Володимирі-Волинському, Львові, Луцьку та Києві. Значними осередками вивчення А. і. були створена 1632 Київ. колегія (з 1701 — *Київська академія*), Слов'яно-греко-латинська академія в Москві (засн. 1687) та Петерб. Академія наук (засн. 1724). Акад. Г. З. Байєр був автором багатьох праць з історії Старод. Греції (в т. ч. античних д-в у Пн. Причорномор'ї). В серед. 18 ст. важливу роль у поширенні знань з А. і. відіграли акад. В. К. Тредіаковський і М. В. Ломоносов. На поч. 19 ст. вивчення А. і. в Росії в зв'язку з заснуванням ун-тів у Дерпті (1802), Казані (1804), Харкові (1805), Петербурзі (1819), Києві (1834) стало ширшим. На Україні в 1-й пол. 19 ст. проф. Харків. і Київ. ун-тів В. Ф. Цих один з перших звернув увагу на дослідження доби *еллінізму*. Дослідження А. і. в серед. 19 ст. пов'язане з іменами професорів Моск. ун-ту М. С. Куторги, Д. Л. Крюкова, Т. М. Грановського, П. Н. Кудрявцева і С. В. Ешевського. Значний внесок у розвиток історіографії А. і. зробив укр. вчений М. П. *Драгоманов* («Питання про всесвітньо-історичне значення Римської імперії і Таціт»), для популяризації А. і.— проф. Київ. і Казан. ун-тів Ф. Г. *Мищенко*, який переклав твори Геродота, Фукідіда, Полібія, Страбона. В 2-й пол. 19 ст. в Росії розвивалася грец. та лат. епіграфіка (професори Петерб. ун-ту Ф. Т. Соколов, І. В. Помяловський). Акад. В. В. *Латишев* 1885—1901 здійснив видання грец. і лат. написів Пн. Причорномор'я. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Харків. і Київ. ун-ти були найважливішими осередками вивчення А. і. на Україні. В Харків. ун-ті в той час працювали професори В. П. *Бузескул* та І. В. *Нетушил* (автор праць з історії та права Риму), в Київ. ун-ті— проф. Ю. А. *Кулаковський* (автор праць з історії Риму, історії грец. д-в у Пн. Причорномор'ї). Питання А. і. знайшли висвітлення в творчості І. Я. Франка. Користуючись працями античних істориків (Кассія Діона, Діонісія Галікарнаського, Тіта Лівія та ін.), І. Я. Франко в своїх творах відобразив важливі істор. події та найголовніші соціальні проблеми Старод. Греції та Риму.

Важливе значення для вивчення А. і. мали археол. розкопки на пн. узбережжі Чорного м. протягом 19 — поч. 20 ст. залишків старод. грец. міст *Пантікапея*, *Херсонеса* Таврійського, *Ольвії* та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. країні поряд з розвитком ін. наук почався успішний розвиток рад. історіографії А. і. Спираючись на теоретичну спадщину К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, застосовуючи в своїх дослідницьких працях марксистсько-ленінську методологію, рад. історики критично і творчо роз-

винули далі на новій методологічній основі прогресивні традиції дореволюц. вітчизн. історіографії античності. Рад. історіографія античності розвивалася в боротьбі з реакційною бурж. історіографією. Рад. історики (О. І. *Тюменєв*, В. В. *Струве* та ін.) виступали проти хибного висвітлення проблем античної економіки й історії соціальних рухів у бурж. історіографії. Починаючи з 30-х рр. рад. історики успішно досліджували історію повстань рабів в античному світі (С. О. Жебельов — скіфське повстання на Боспорі під проводом Савмака, О. В. Мишулін — повстання рабів у Страод. Римі під проводом Спартака). Виходять у світ підручники для вузів з історії Старод. Греції і Риму М. О. Машкіна, С. І. Ковальова, В. С. Сергєєва. В 40—60-х рр. рад. історики видали ряд важливих праць з А. і.: з історії Старод. Греції (К. М. Колобова, С. Я. Лур'є, Я. А. Ленцман, М. М. Кобиліна), зокрема еллініст. періоду (А. Б. Ранович, В. В. Струве, К. К. Зельїн), Старод. Македонії (А. С. Шофман), Старод. Риму (М. О. Машкін, С. Л. Утченко, О. Й. Немирівський, Ф. М. Нечай), рим. провінцій (О. В. Кудрявцев, Г. Г. Діліґенський), міжнар. відносин в античному світі (І. І. Вейцківський). Питання А. і. розглядаються в перших двох томах (особливо в 2-му) «Всесвітньої історії» (М., 1955—56). З 1937 в СРСР виходить журн. «Вестник древней истории», що висвітлює питання А. і. Археол. розкопки на Пд. України дають нові матеріали для вивчення історії грец. д-в у Пн. Причорномор'ї та історії античного світу в цілому. Рад. вчені (В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, Т. М. Кніпович, Д. П. Каллістов, Т. В. Блаватська, Т. Д. Бєлов, Д. Б. Шелов) видали монографії, присвячені дослідженню Пн. Причорномор'я в античну добу.

Вивчення А. і. має важливе значення для соціалістич. і комуністич. будівництва, для боротьби проти бурж. ідеології. Античність, і зокрема культура і мистецтво античного світу, становить невід'ємну частину сучас. культури. Вивчення А. і. розкриває важливу епоху суспільного розвитку і т. ч. сприяє розумінню сучасності і усвідомленню завдань майбутнього.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об античности. Л., 1932; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 29. Про державу; т. 38. Філософські зошити. Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Х., 1904; Сергєєв В. С. Історія стародавньої Греції. К., 1950 [бібліогр. с. 444—478]; Сергєєв В. С. Нариси з історії стародавнього Риму, ч. 1. К., 1940; Машкін М. О. Історія стародавнього Риму. К., 1955 [бібліогр. с. 578—614]; Дилигенский Г.Г., Утченко С. Л. Советская историография античности за 40 лет. «Вопросы истории», 1958, № 1; Фролов Э. Д. Русская историография античности (до середины XIX в.). Л., 1967; Прозоров П. Систематический указатель книг и статей по греческой филологии, напечатанных в России с XVII столетия по 1892 год на русском и иностранных языках с прибавлением за 1893, 1894 и 1895 годы. СПБ, 1898; Воронков А. И. Древняя Греция и древний Рим. Библиографический указатель изданий, вышедших в СССР (1895 — 1959 гг.). М., 1961. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Літературна спадщина, т. 3, Іван Франко. К., 1963.

І. І. Вейцківський (Львів).

АНТИ́ЧНІ ДЕРЖА́ВИ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — рабовласницькі д-ви, що існували на пн. узбережжі Чорного м. з серед. 1-го тис. до н. е. до 3—4 ст. н. е. Виникли як колонії грец. д-в-метрополій. Більшість переселенців становили колоністи з *Мілета* та ін. міст-д-в Іонії. Найдавнішою грец. колонією на тер. сучас. України було поселення на о. Березань (див. *Борисфеніда*), засноване в 2-й пол. 7 ст. до н. е. Заснування ін. грец. колоній в Пн. Причорномор'ї припадає в основному на 6 ст. до н. е. На правому березі Дністровського лиману мілетяни заснували *Тіру* (на місці сучас. Білгорода-Дністровського), Бузького лиману — *Ольвію*, на берегах Боспору Кіммерійського (Керченської протоки) — *Пантікапей* (на місці сучас. Керчі), *Тірітаку*, *Німфей*, далі на Зх. — Феодосію (там, де сучас. місто тієї ж назви). На зх. узбережжі Криму в 6 ст. н. е. виникла *Керкінітіда* (на місці сучас. Євпаторії), в кін. 5 ст. до н. е. — *Херсонес* Таврійський, єдина в Пн. Причорномор'ї дорійська колонія (заснована мегарською колонією Гераклеєю Понтійською). Всі ці колонії незабаром перетворились на самостійні рабовласницькі поліси.

Свідчення давніх авторів про А. д. П. П. бідні та уривчасті, тому осн. джерелами є археол. матеріали, написи та монети.

В економіці А. д. П. П. велику роль відігравало с. г. Найбільше вивчено хору (с.-г. область) Херсонеса, де відкрито клери (ділянки) окремих громадян. На кожному клері були садиба, виноградники, сади. Міста перетворились на значні ремісничі центри, де розвинулися каменотесна і будівельна справа, гончарство, обробка металів, ювелірна справа. Міста вели широкий торг. обмін з сусідніми племенами та ін. грец. д-вами, карбували свою монету. Місцевим племенам (гол. чин. представникам племінної верхівки) А. д. П. П. постачали вино, зброю, ювелірні вироби та ін. предмети розкоші, осн. предметом вивозу до грец. д-в були хліб та ін. с.-г. продукти. За своїм політ. устроєм Тіра, Ольвія і Херсонес були, як і їхні метрополії, рабовласницькими республіками. Законодавчою владою в них були народні збори і рада, виконавчою — обирані ними на певний період службові особи (*архонти*, *стратеги*, *агораноми*, *астиноми*, *номофілаки* тощо). Ін. характер мала *Боспорська держава*, де склався монархічний лад. Бл. 480 до н. е. за *Археанактидів* столицею держави став Пантікапей, що об'єднав навколо себе сусідні грец. міста. В 438 до н. е. до влади прийшла дин. *Спартокідів*, яка прагнула ще більше розширити і зміцнити єдину

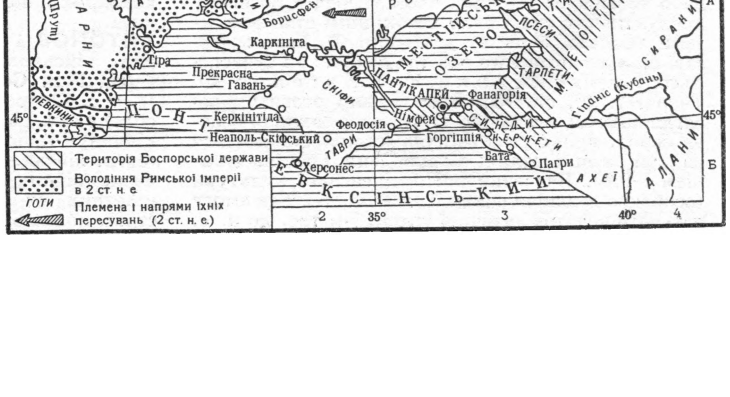

д-ву. Після тривалої боротьби було приєднано Феодосію і підкорено землі *синдів* і *меотів* на Сх. від Боспору Кіммерійського та Меотіди (Азовського м.) аж до гирла Танаїсу (Дону), де в 3 ст. до н. е. було засновано однойменне місто. В кін. 3—2 ст. до н. е. А. д. П. П. переживали внутр. кризу, що супроводилася загостренням зовнішньополіт. обстановки. Ольвія зазнавала тиску з боку сусідніх кочових племен і була змушена сплачувати царю скіфів *Сайтафарну* данину. В 2 ст. до н. е. Ольвію на деякий час підкорила Скіфська держава в Криму, що досягла свого розквіту за царів *Скілура* і *Палака*. В серед. 1 ст. до н. е. Ольвія зазнала руйнівної навали *гетів*, після чого вона ніколи вже не могла відновити свою могутність. Протягом 3—2 ст. й Херсонес зазнавав нападів скіфів і таврів. Наприкінці 2 ст. він змушений був звернутись по допомогу до понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*. Херсонес дістав допомогу, але втратив незалежність. Зазнаючи нападів скіфів, до Мітрідата звернулась і Боспорська д-ва. Босп. цар Перісад V передав свою владу Мітрідатові, що викликало повстання під проводом *Савмака*, яке жорстоко придушили війська Мітрідата. Незабаром всі А. д. П. П. опинилися під його владою і були втягнуті в боротьбу з Римом. Після поразки і загибелі Мітрідата (63 до н. е.) почався рим. період в історії Пн. Причорномор'я. В ряді міст, а також у новозбудованих фортецях (див. *Харакс*) було розміщено рим. гарнізони, які лишались там до серед. 3 ст. н. е. В перших століттях н. е. А. д. П. П. досягли деякого піднесення. В економіч., політ. і культурному житті їх дедалі більшу роль відігравали негрец., гол. чин. сарматські, елементи. Найбільше це виявлялося на Боспорі, де склалася своєрідна греко-сарматська культура. Заг. криза рабовласницької системи торкнулась і А. д. П. П., де з 30-х рр. 3 ст. почався економіч. занепад, що посилився внаслідок нападів *готів*. Навала *гуннів* в 4 ст. поклала кінець існуванню А. д. П. П.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Матеріали з археології Північного Причорномор'я, в. 1—4. Одеса, 1957—62; Каллістов Д. П. Північне Причорномор'я в античну епоху. К., 1953; Латышев В. В. ПОНТІКА. СПБ, 1909; Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953; Античные города Северного Причерноморья, т. 1. М.—Л., 1955; Шелов Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье. М., 1956; Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959; Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954; Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961; Зограф А. Н. Античные монеты. М.—Л., 1951 [бібліогр. с. 213—227]; Иванова А. П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953.

Е. І. Соломоник (Сімферополь).

АНТИ́ЧНІСТЬ (від лат. antiquus — давній) — греко-римський період старод. історії, його культура. Античне суспільство було класовим, рабовласницьким. Порівняно з первісним суспільством воно зробило величезний крок уперед в розвитку продуктивних сил і було необхідним етапом в історії людства. В цьому розумінні Ф. Енгельс писав, що «без античного рабства не було б і сучасного соціалізму» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 175). Виняткового розвитку досягли античні мистецтво та л-ра, що заклали основи європ. культури. Антична історія поділяється на три великі етапи: Стародавня Греція, *еллінізм* і Рим. Вивчення кріто-мікенської культури (особливо дешифрування її писемності) дали змогу датувати початок античної історії 3-м тис. до н. е. Кінцем А. вважають 2-у пол. 5 ст., коли перестала існувати Зх. Рим. імперія. В Пн. Причорномор'ї на тер. сучас. України було кілька антич. центрів. Найбільші з них *Ольвія*, *Херсонес* Таврійський, *Боспорська держава*.

Е. І. Соломоник (Сімферополь).

АНТОНЕ́ВИЧ (Antoniewicz) Владзімеж (н.15.VII 1893) — польс. археолог. Н. в м. Самборі (тепер Львів. обл.). В 1920—64 — професор Варшав. ун-ту, з 1952 — член Польс. АН. Досліджував історію і культуру давнього населення польс. і зх.-укр. земель. А.— автор бл. 300 наук. праць, у т. ч. першої монографії з археології Польщі («Археологія Польщі», 1928), в якій також характеризує археол. культури, поширені на зх.-укр. землях. Інтерес становлять його праці про готів, які жили на слов. землях, про вірування давніх слов'ян («Релігія давніх слов'ян», 1957), про мист. найдавніших первісних суспільств («Історія мистецтва найдавніших первісних суспільств», ч. 1, 1957) тощо.

М. Ю. Смішко (Львів).

АНТО́НІВСЬКИЙ СКАРБ, Інгульський скарб — скарб пізнього етапу бронзового віку, знайдений 1962 біля с. Антонівки Новобузького р-ну Микол. обл. Скарб складався з бронзових сокир-кельтів (13), серпів різних типів (85), прикрас, меча, кинджала тощо. До складу А. с. входили також 20 зливків бронзи. А. с. характерний для сабатинівського типу пам'яток пізнього періоду *зрубної культури* і датується 13—12 ст. до н. е. Знахідки з А. с. свідчать про розвиток металургії у давнього населення Подніпров'я і про тісні зв'язки його з племенами Поволжя та Подунав'я.

Літ.: Сымановіч Э. А. Ингульский клад. «Советская археология», 1966, № 1; Лесков А. М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967. *О. М. Лєсков* (Київ).

АНТО́НІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — три палеолітичні стоянки поблизу с. Антонівки Мар'їнського р-ну Донец. обл. Досліджувались 1962—65. Під час розкопок стоянки Антонівка I було знайдено численні крем'яні вироби (дисковидні нуклеуси, відщепи, гостроконечники, скребла), що датуються раннім мустьєрським часом. При дослідженні стоянки Антонівка II виявлено крем'яні вироби, кістки диких биків і коней, що належать до пізнього мустьєрського часу. На тер. стоянки Антонівка III знайдено вироби з кременю (призматичні нуклеуси, бокові різці, скобелі, скребки, асиметричні вістря тощо), характерні для середини пізнього палеоліту.

Літ.: Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967 [Гладилин В. Н. Некоторые итоги исследования Антоновского раннепалеолитического местонахождения.— Гладких М. И. Верхнепалеолитическое местонахождение Антоновки III на Донеччине]. *В. М.Гладилін* (Київ).

АНТО́НІЙ ПЕЧЕ́РСЬКИЙ (983 — 10.VII 1073) — церк. діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Н. в Любечі. Брав активну участь у політ. житті, підтримуючи кн. Святослава Ярославича в його боротьбі за великокнязівський престол проти кн. Ізяслава Ярославича.

АНТО́НОВ Григорій Сергійович (н. 23.I 1900) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1927. Н. у с. Окорокові (тепер Одоєвського р-ну Тул. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. У 1922 закінчив 6-і Ленінгр. піхотні курси, 1937 — Ленінгр. військ.-політ. школу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир полка, нач. піхотних уч-щ, командир 182-го гвардійського стріл. полка 62-ї гвард. стріл. д-зії 37-ї армії Сте-

пового фронту. 28.IX 1943 182-й гвард. стріл. полк під командуванням А. першим у д-зії форсував Дніпро на Пд. Сх. від Кременчука. Протягом 15 діб полк утримував плацдарм на правому березі ріки, відбиваючи численні атаки ворога. 15.X 1943 полк разом з ін. частинами армії перейшов у наступ, прорвав міцно укріплену оборону ворога і розширив Кременчуцький плацдарм. У 1949 А. закінчив курси при Військовій академії імені М. В. Фрунзе, 1949—52 — на відповідальній роботі в Одеському військовому окрузі. З 1952 — в запасі.

АНТО́НОВ Олег Костянтинович (н. 7.II 1906) — рад. авіаконструктор, акад. АН УРСР (з 1967; чл.-кор. з 1964), доктор тех. наук (з 1960), Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1945. Н. у с. Троїцькому (тепер Подольського р-ну Моск. обл.) в сім'ї інженера-будівельника. В 1930 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. Працював гол. конструктором планерного з-ду, дослідно-конструкторських бюро. З 1962 — ген. конструктор з літакобудування. Автор наук. праць з питань планеризму, літакобудування, економіки. Створив понад 60 типів учбових, трансп. і спортивних планерів і літаків. На XXIII з'їзді КП України обраний членом ЦК КП України. Деп. Верх. Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1962.

Тв.: На крыльях из дерева и полотна. М., 1962; Для всех и для себя. М., 1965.

Літ.: Чугунов М., Челюканов В. Путь конструктора. «Гражданская авиация», 1966, № 2.

АНТО́НОВ Олександр Іванович (1910—42) — секретар підпільного Сумського обкому КП(б)У в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1930. Н. в с-щі Бондюжському (тепер Єлабузького р-ну Тат. АРСР) в сім'ї робітника. З грудня 1929 у м. Шостці (тепер Сум. обл.) працював робітником на з-ді, брав активну участь в проведенні колективізації в районі. З 1937 — редактор шосткинської районної газ. «Зоря», 1938—культпропагандист РК КП(б)У. З утворенням Сум. обл. (1939) А.— заст. зав. відділом пропаганди і агітації обкому КП(б)У. На поч. Великої Вітчизн. війни у вересні 1941 А. затверджено одним з секретарів підпільного Сум. обкому КП(б)У. В травні 1942 разом з партизан. загоном Лебединського р-ну А. потрапив в оточення нім. карателів і загинув.

М. В. Лобанова (Суми).

АНТО́НОВ Олексій Інокентійович (15.IX 1896 — 18.VII 1962) — рад. військ. діяч, ген. армії (1943). Член КПРС з 1928. Н. в м. Гродні в сім'ї офіцера. Після закінчення (1916) Павловського військ. уч-ща — прапорщик рос. армії. З 1919 — в Рад. Армії. В 1919 — учасник боїв проти денікінців на Пд. фронті. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937 — Академію Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 був нач. штабу Пд., Пн.-Кавк. та Закавк. фронтів, Чорноморської групи військ, заст. нач. і нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. З 1948 — заст. командуючого і командуючий військами Закавк. військ. округу. З 1954 — перший заст. нач. Генштабу. Депутат Верх. Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

АНТО́НОВ Петро Леонтійович (2.I 1860 — 30.VI 1916) — робітник, революц. народник. Н. в Миколаєві. У 80-х рр. зблизився з народницькими гуртками партії «*Народна воля*» в Харкові і Полтаві. В 1882 — член бойової народницької дружини. З того часу майже виключно займався терористич. діяльністю, організацією нелегальних друкарень.

О. К. Антонов.

Олексій І. Антонов.

У 1885 А. арештовано в Харкові. Після 2-річного перебування у Петропавлов. фортеці засуджено (1887) до смертної кари, яку замінено довічною каторгою. Покарання відбував у Шліссельб. фортеці. В 1905 А. був звільнений і відправлений під нагляд поліції до Миколаєва. Помер в Одесі.

АНТОНО́ВИЧ Володимир Боніфатійович (18.I 1834 — 21.III 1908) — укр. бурж.-націоналістичний історик, археолог, етнограф, археограф. Н. у містечку Махнівці Бердичівського пов. Київ. губ. Закінчив мед. (1855) та істор.-філол. (1860) ф-ти Київ. ун-ту. В 1861 приєднався до т. з. «хлопоманів». Один з організаторів Київ. громади. Виступав проти революц. боротьби нар. мас. Для концепції А. характерні тенденції, які відображали невдоволення укр. буржуазії і поміщиків польс. буржуазією і поміщиками. В 1863—80—гол. редактор *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві, з 1878 — професор рос. історії Київ. ун-ту, голова Істор. т-ва Нестора-літописця (з 1881). А. був прихильником укладеної галицькими бурж. націоналістами-народовцями з австро-польс. правлячими колами угоди (1890), за якою вони зобов'язувалися підтримувати реакційну політику австро-угор. монархії. А.— автор понад 300 праць з історії, археології та етнографії України. В працях з історії України («Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648». К., 1863; «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі за актами 1432—1798». К., 1870; «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700—1768». К., 1876; «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії», т. 1. К., 1885) виходив з класових завдань укр. націоналістич. буржуазії. А. висував націоналістичну теорію про «безкласовість» і «безбуржуазність» укр. нації, всіляко намагався обгрунтувати притаманність «демократизму» укр. народові, протиставляючи його рос. народові. В своїх археол. працях («Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії». К., 1879; «Старожитності Південно-Західного краю». СПБ, 1893; «Археологічна карта Київської губернії». М., 1895; «Археологічна карта Волинської губернії». М., 1900) велику увагу приділив слов. та давньорус. археології. Для методики археол. досліджень А. характерним є фетишизація культурних залишків та ігнорування соціальних процесів, що відбувалися в давнину. Брав участь у підготовці до друку багатотомного «Архива Юго-Западной России», в якому опубліковано цінні документи з історії Правобережної і Зх. України. Разом з М. П. Драгомановим видав «Історичні пісні малоруського народу» (т. 1—2. К., 1874—75). Бурж.-націоналістичні концепції А. розвинув його учень М. С. *Грушевський*.

Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський).

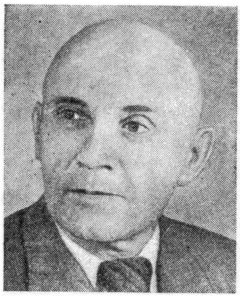

Д. С. Антонович.

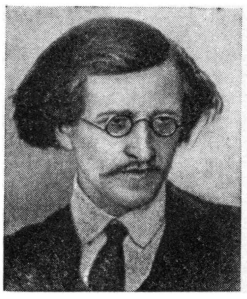

В. О Антонов-Овсієнко

АНТОНО́ВИЧ (Антонович-Будько) Данило Сидорович (н. 22.XII 1889) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1954), професор (з 1958). Член КПРС з 1944. Н. в м. Білопіллі (тепер Сум. обл.). У 1919 працював у Київ. театрі ім. Т. Г. Шевченка, 1922 — у театрі «Березіль»; 1923—26 — жив у Москві, знімався у кінофільмах. З 1926 постійно працює в Харкові в театрі «Березіль» (тепер театр ім. Т. Г. Шевченка). Найкращі ролі: Гайдай, Голота, Берест, Макар Діброва в п'єсах Корнійчука, Ярослав («Ярослав Мудрий» Кочерги), Отелло («Отелло» Шекспіра). З 1946 А. працює в Харків. ін-ті мистецтв (до 1963—в Харків. театр. ін-ті). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія, 1948.

АНТОНО́ВИЧ Максим Олексійович (9.V 1835 — 14. XI 1918) — вітчизняний філософ-матеріаліст, просвітитель, публіцист революційно-демократич. напряму, літ. критик, природознавець. Н. в м. Білопіллі (тепер Сум. обл.). В 1859 закінчив Петерб. духовну академію. Під впливом вивчення природничих наук, знайомства з творами Л. Фейєрбаха, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова відмовився від духовного сану і приєднався до табору революц. демократії. З 1859 — співробітник журн. «Современник», 1861—66 — один з його провідних працівників. У статтях «Два типи сучасних філософів» (1861), «Про гегелівську філософію» (1861), «Сучасна фізіологія і філософія» (1862), «Єдність сил природи» (1865), «Проф. Сєченов про несвободу волі» (1881), «Чарлз Дарвін і його теорія» (1896) та ін. А. пропагував досягнення природничонаук. матеріалістич. думки, викривав монархічно-ліберальну ідеологію, обстоював ідею сел. революції, виступав проти ідеалізму (зокрема, проти філософів-ідеалістів, що працювали на Україні, — С. С. Гогоцького, П. Д. Юркевича та ін.) і релігії. В галузі літ. критики відстоював принципи революц.-демократич. естетики, виступав проти реакц. теорії «чистого мистецтва». *П. П. Рудницька* (Київ).

АНТО́НОВ-ОВСІЄ́НКО Володимир Олександрович (парт. псевд.— Штик, літ. псевд.— А. Гальський; 21.III 1883—1938) — професіональний революціонер, рад. військ. діяч і дипломат. Член РСДРП з 1903. Народився в Чернігові в сім'ї поручика. З 1901 став на шлях революц. боротьби, встановивши зв'язки з нелегальними с.-д. студент. гуртками у Варшаві. В 1902—04 вчився в Воронез. кадет. корпусі, потім — у петерб. юнкерському уч-щі, де 1903 створив с.-д. гурток. Після закінчення уч-ща за дорученням Петерб. к-ту РСДРП встановив зв'язки з офіцерами соціал-демократами в ряді міст України. В 1904 дістав призначення у 40-й піхотний (Коливанський) полк у Варшаві, де став організатором першої військ.-революц. орг-ції РСДРП (Варшав. військ. к-ту РСДРП). В 1905 очолив повстання двох полків у Новоолександрії (тепер м. Пулави ПНР). В травні 1905 перейшов на нелегальне становище і виїхав до Відня, де встановив зв'язок з закордонним с.-д. меншовицьким центром. Наприкінці травня 1905 повернувся в Росію, вів агітац. роботу серед матросів і солдатів Кронштадта, був уперше заарештований (звільнений у жовтні 1905 за амністією). В 1906 редагував газ. «Казарма» — орган військ. орг-ції при об'єднаному Петерб. к-ті РСДРП, був заарештований, але втік з тюрми і за дорученням ЦК РСДРП виїхав до Севастополя, де редагував нелегальну газ. «Солдат» і підготував збройний виступ. У червні 1906 заарештований і засуджений до страти, яку замінено 20-річною каторгою. Після втечі з тюрми в Севастополі (1907) вів революц. роботу в Москві. В 1909 знову ув'язнений і після звільнення емігрував у липні 1910 до Франції. Був секретарем Паризького бюро праці (біржі для рос. емігрантів), видавав газ. «Наш голос» («Голос», «Наше слово», «Начало», «Новая эпоха»), очолюючи ліве інтернац. крило редакції, один з організаторів «Клубу інтернаціоналістів», що приєднався до групи лівих циммервальдців. У 1917 повернувся до Росії і приєднався до більшовиків. За дорученням ЦК РСДРП(б) вів парт. роботу серед моряків Гельсінгфорса, був членом Гельсінгфорського к-ту РСДРП(б). В липневі дні 1917 заарештований. Після звільнення в серпні 1917 взяв участь у підготовці 2-го з'їзду представників Балт. флоту і з'їзду Рад робітн. і солдат. депутатів Пн. області. В жовтні 1917 А.— член Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), секретар Петрогр. Військ.-революц. к-ту, член трійки оперативного керівництва Жовтн. повстанням у Петрограді, яка керувала штурмом Зимового палацу і арештом Тимчас. уряду. На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний до К-ту у військ. і морських справах Рад. уряду, був головнокомандуючим військами Петрогр. військ. округу. Наприкінці 1917 призначений комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Пд. країни. В період громадян. війни, з березня 1918, — верх. головнокомандуючий всіма рад. військами на Україні, входив до складу Рад. уряду України — Нар. Секретаріату. Згодом командував групою 2-ї та 3-ї армій Сх. фронту, в листопаді 1918 призначений ком. Особливою групою військ Курського напряму, що допомагала робітникам і селянам України в боротьбі проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. В січні — червні 1919 — ком. Укр. фронтом. У лютому 1921 очолив Повноважну комісію ВЦВК по ліквідації есерівського заколоту на Тамбовщині. З вересня 1921 — голова Самар. губвиконкому. В 1922 — нач. Політичного управління Реввійськради Республіки, ініціатор створення і перший редактор газ. «Красная звезда». В 1923 приєднався до троцькістської опозиції, 1928 порвав з нею. З 1924 — на дипломатич. роботі: 1924—28 — представник СРСР у Чехословаччині, з грудня 1928 — повпред у Литві, з січня 1930 — у Польщі. З вересня 1936 по вересень 1937 — рад. консул у Барселоні, потім — нарком юстиції СРСР. Автор спогадів про революц. події в Петрограді 1917 (зокрема, «У революції». К., 1957), «Записок про громадянську війну», т. 1—4. М.—Л., 1924—33 (про громадян. війну на Пд. Росії та України) тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Літ.: Ракитин А. Именем Революции... (Очерки о В. А. Антонове-Овсеенко). М., 1965 [бібліогр. с. 181—189]; Щусь О. Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко К., 1965 *О. Й. Щусь* (Київ).

АНТО́НОВ-САРА́ТОВСЬКИЙ Володимир Павлович (19. VII 1884 — 3.VIII 1965) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1902. Н. в Саратові в сім'ї службовця. В 1904—11 навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, проводив парт. роботу в Саратові та Москві. Активний учасник Грудневого збройного повстання 1905 в Москві. Під час 1-ї світової війни — член Сарат. к-ту РСДРП (б), організатор і редактор більшовицької «Нашей газеты». Не раз зазнавав арештів та заслання. З березня 1917 — член Сарат. міськ. к-ту РСДРП(б), з серпня 1917 — голова виконкому Сарат. Ради робітн. депутатів. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції — голова ревкому, один з організаторів збройного повстання в Саратові. Після революції — голова Сарат., 1919 — голова Курс. губвиконкомів, член колегії НКВС РРФСР, член ревтрибуналу Пд. фронту, 1920— голова Донец. губернського ревкому, нарком внутр. справ УРСР, уповноважений по боротьбі з махновщиною, член Реввійськради 4-ї армії. В 1921—23 — ректор Комуністич. ун-ту ім. Я. М. Свердлова. В 1923—38 — голова комісії законодавчих пропозицій Раднаркому СРСР і член Верх. Суду СРСР. У 1939—52 — на керівній роботі в органах юстиції. З 1941 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Под стягом пролетарской борьбы. М.—Л., 1925; Красный год. М.—Л., 1927; Октябрьские дни в Саратове. В кн.: Рассказывают участники Великого Октября. М., 1957.

АНТОНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (30.IX 1759—1816) — рос. і укр. дворянський історик, публіцист і видавець. Н. в м. Борзні (тепер с-ще міськ. типу Черніг. обл.). Освіту здобув у *Київській академії* і Моск. ун-ті. Жив у Петербурзі. Був близько знайомий з М. І. Новиковим, О. М. *Радищевим*. Писав публіцистичні статті, видавав журн. «Беседующий гражданин» (1789). З укр. літописів і хронік 17—18 ст. скомпілював «Історію про Малу Росію», опубліковану в праці І. І. Георгі «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...» (СПБ, 1799).

АНТРАЦИ́Т (до 1962 — Б о к о в о - А н т р а ц и т) — місто обл. підпорядкування Луган. обл. УРСР, центр Антрацитівського р-ну. На тер. міста три залізнич. станції: Антрацит, Карахаш, Щотове. 54,6 тис. ж. (1968). В адм.-тер. підпорядковані А. перебувають с-ща Боково-Платове, Верхній Нагольчик, Дубівський, Кам'яне і Щотове. Тер. А. до Великої Жовтн. соціалістич. революції входила до складу Міуського округу Області Війська Донського. В 1896 на тер. селища засновано акц. «Т-во Боковських Антрацитівських рудників Красильщикова і Шарапова». З 1904 в селищі відкрито «Рудник Боковський антрацит», шахти № 1, 3, рудник № 3. В період революції 1905—07 шахтарі селища брали участь у заг. страйку. У травні 1917 створено Боково-Хрустальську Раду робітн. депутатів, у жовтні — військ.-революц. к-т. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З квітня по 1.XII 1918 селище окупували війська кайзерівської Німеччини, потім захопили денікінські війська. Рад. владу відновлено в кінці 1919. З 1938 А.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 місто 18.VI 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. А. визволили рад. війська 19.II 1943. В А.— вугільний трест «Антрацит», з-ди: рудоремонтний, шлакоблоковий, асфальтовий, 2 шахти, гірничий технікум, буд. училище,34 загальноосв. школи, 1муз. школа.

Т. О. Порунова (Луганськ).

АНТРОПОГЕНЕ́З (від грец. ἄνθρωπος — людина, γένεσις — виникнення) — процес виділення людини з світу тварин, олюднення безпосередніх предків людини—двоногих мавп під впливом суспільної праці; розділ *антропології*, що вивчає цей процес. Наук. розв'язання проблем А. стало можливим лише в 19 ст., коли виникло марксистське вчення про розвиток природи й суспільства, утвердилося еволюційне вчення про розвиток органічного світу й були нагромаджені відомості про викопну людину та її предків. Розробка проблеми А. мала велике прогресивне значення, оскільки доведення біол. спорідненості людини з тваринним світом створило міцну наук. основу для боротьби з біблійними та ін. реліг. уявленнями про походження людини. За середньовіччя і в пізніші часи прогресивні біологи, медики й філософи, зокрема Дж. Бруно, Л. Ваніні, М. Сервет, К. Лінней, Ж. Ламарк, О.М. Радищев та ін., заперечували церковний догмат про т. з. божественне походження людини. Проте антинауковість цього догмату було остаточно доведено в 19 ст., коли працями багатьох біологів було всебічно висвітлено безсумнівну подібність будови тіла людини й ссавців, наявність у людини численних (понад 600) біол. рис і морфологіч. ознак, спільних з приматами, особливо з людиноподібними мавпами. Великий вклад у розробку біол. основ А. внесли Ч.Дарвін, Т. Гекслі, Е. Геккель, І. М. Сєченов, І. П. Павлов, В. О. Бец та ін. вчені. Завдяки успіхам фізіології, біохімії й молекулярної біології доведено, що розвиток розумових здібностей людини пов'язаний з розвитком та еволюцією головного мозку в процесі істор. розвитку й трудової діяльності людей. Успіхи палеозоології збагатили вчення про А. документальними даними про далеких і безпосередніх викопних предків людини. Міцною основою для розв'язання проблеми А. є трудова теорія Ф. Енгельса. За цією теорією людина походить від тепер уже вимерлих людиноподібних двоногих мавп внаслідок переходу їх до систематичної праці. Ряд генетиків висунув мутагенну теорію, за якою людина виникла нібито в результаті різкої мутації (раптова тривка зміна спадкових властивостей) в одного з видів людиноподібних мавп; існує також поліфілітична теорія, за якою різні риси людей нібито походять від різних видів людиноподібних мавп. Поліфілітична теорія А. є підвалиною расизму і основою антинаук. расистських течій в соціології. На поч. 2-ї пол. 20 ст. в Африці й Пд. Азії знайдено чимало решток викопних людиноподібних мавп пізньопліоценового віку, що дало привід деяким дослідникам твердити про появу людини ще в пліоцені, тобто більш як 1 млн. років тому. Цей висновок грунтується, зокрема, на знахідках решток двоногої мавпи з групи австралопітеків — презинджантропа, виявлених в Олдоваї (Центр. Африка). Рад. антропологи довели, що презинджантроп ще не був людиною. Більшість дослідників вважає, що людина з'явилася на Землі бл. 500 тис. років тому, але є дані, які свідчать про те, що вік людства не більший за 200 тис. років. Батьківщиною найдавніших людей (археоантропів) було Велике Середземномор'я, тобто Пд. Європа, Пн. Африка й Пд. Азія. Найдавнішою людиною був пітекантроп, рештки якого знайдено на о. Ява. Від археоантропів розвинулися палеоантропи (неандертальці), що розселилися на Пд. і на Пн. від Великого Середземномор'я. Від палеоантропів виникли неоантропи (кроманьйонці) — безпосередні предки сучас. людей, які розселилися по всіх материках земної кулі, крім Антарктиди. В процесі розселення й пристосування до різних географ. умов, а також залежно від умов, створених самою людиною (особливості господарювання, система шлюбів, різноманітність їжі тощо), людство розділилося на великі

й малі біол. групи—раси. Існують три великі раси людства: європеоїдна (застаріла назва—біла), негроїдна (застар. — чорна), монголоїдна (застар. — жовта), які поділяються на ряд дрібніших рас. Різких граней між расами не існує, всі вони в тій чи ін. мірі є мішаними. Расові ознаки не сталі й змінюються в процесі істор. розвитку людства. Так, доведено, що багато племен негроїдної раси пройшли стан європеоїдної раси. Є дані й про зворотний подібний процес. У біол. і розумовому відношенні представники всіх рас рівноцінні. Твердження про неповноцінність рас у розумовому відношенні антинаук. і реакційне. Рад. наука рішуче протистоїть таким антинаук. «теоріям», як т. з. полігенізм (за яким людські раси виникли нібито від окремих, не споріднених між собою видів, навіть родів мавп), поліцентризм (заперечує спорідненість людських рас), європоцентризм (протиставляє європ. народи всім ін. народам, як нібито нижчим), антропосоціологія (твердить, що носіями «вищих» психіч. здібностей є «істинні арійці»— представники нордичної раси Пн. Європи), соціальний дарвінізм, висунутим апологетами расизму.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1953; Нестурх М. Ф. Происхождение человека. М., 1958 [бібліогр. с. 366—385]; Підоплічко І. Г. Походження людини в світлі науки. К., 1958 [бібліогр. с. 94—95]; Решетов Ю. Г. Природа Земли и происхождение человека. М., 1966 [бібліогр. с. 361—374]; Семенов Ю. И. Как возникло человечество. М., 1966 [бібліогр. с. 525—566]. *І. Г. Підоплічко* (Київ).

АНТРОПОЛО́ГІЯ (від грец. ἄνθρωπος — людина і λόγος — вчення) — наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження й дальший розвиток. За визначенням Ф. Енгельса, А. «опосередкує перехід від морфології і фізіології людини та її рас до історії» (Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1953, с. 135), стоїть на межі біол. та істор. наук. А. вивчає процеси переходу від біол. закономірностей, що були характерні для тваринного предка людини, до закономірностей соціальних. Складається з 3 розділів: заг. антропології, або морфології (дослідження індивідуальних, вікових, статевих і професійних варіацій будови людини, зокрема з метою наук. стандартизації виробів легкої пром-сті й дослідження фіз. розвитку дітей), *антропогенезу*, *етнічної антропології*. Дослідження рад. і передових зарубіжних антропологів спростовують расистські лжетеорії про існування «вищих» і «нижчих» рас. На Україні масові антропологічні дослідження почав провадити Ф. К. *Вовк*. У 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. багато досліджень з морфології й прикладної антропології провела харків. антропологіч. школа, що її заснував професор Л. П. Ніколаєв. У 1921 у Києві в системі Академії наук створено Музей антропології та етнології, реорганізований 1922 в *Кабінет антропології та етнології* (очолював його антрополог А. З. Носов). З 1965 у відділі етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР почала працювати група антропологів під керівництвом І. Г. Підоплічка, яка провадить дослідження в галузі етнічної антропології (палеоантропологія й етнічний склад українців та ін. народів УРСР) та антропогенезу.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1953; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1963 [бібліогр. с. 478—485]; Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. М.— Л., 1948; Підоплічко І. Г. Походження людини в світлі науки. К., 1958; Підоплічко І. Г. Антропологія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. К., 1967; Матеріали з антропології України, в. 1—3. К., 1960—64; Данилова Е. И. Эволюция руки в связи с вопросами антропогенеза. К., 1965 [бібліогр. с 185—197]; Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины К., 1967 [бібліогр. с. 214—223]; Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965. *В. Д. Дяченко* (Київ).

«АНТРОПОЛО́ГІЯ» — щорічник Кабінету антропології АН УРСР; видавався 1928—31 в Києві; вийшло з друку 4 вип. В «А.» публікувалися статті і матеріали з етнічної антропології України, палеоантропології, з гематології, морфології і фіз. розвитку різних нац. груп України про дослідження археол. пам'яток епохи первіснообщинного ладу, а також статті про наслідки вивчення пам'яток палеоліту, неоліту і пізніших часів. В «А.» регулярно повідомлялось про діяльність антропол. установ України (в Києві, Харкові, Одесі), друкувалась антропол. бібліографія України. З 1960 питання антропології України висвітлюються в «*Матеріалах з антропології України*». *В. Д. Дяченко* (Київ).

АНТРОПОНІ́МІКА, антропономастика (від грец. ἄνθρωπος — людина і ὄνομα — ім'я, назва) — розділ лексикології, що вивчає власні імена людей (антропоніми), спадкові особові назви, прізвища і прізвиська. Прізвища бувають: відапелятивні, які походять від заг. слів-апелятивів (Гладкий, Безкровний); відтопонімічні, які походять від геогр. назв (Богуславський, Уманський); відіменні родові (Рюриковичі), патронімічні — за ім'ям або прізвищем батька (Юрченко, Яцьків, Васильчук), матронімічні — за ім'ям матері (Ганусець); жіночі прізвища, які даються за прізвищем чоловіка (Коваленчиха); прізвища дочок — за прізвищем батьків (Шевченківна). Чимало прізвищ походять від назви професії (Коваль, Стельмах, Бондар). Революц. діячі, а також письменники, артисти та ін. митці часто прибирають собі псевдоніми за власним уподобанням (Марко Вовчок — псевдонім М. О. Вілінської, Саксаганський — П. К. Тобілевича).

В. П. Петров (Київ).

АНУ́ЧИН Дмитро Миколайович (8.IX 1843 — 4.VI 1923) — рос. антрополог, етнограф, археолог і географ; засновник рос. геогр. школи; акад. Рос. АН (з 1896). Н. в Петербурзі. В 1867 закінчив природознавчий відділ фіз.-мат. ф-ту Моск. ун-ту. З 1880 викладав у Моск. ун-ті, з 1884 — професор. З 1890 — президент Т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії. Автор бл. 600 праць, що характеризуються історизмом, матеріалістич. розумінням природи, критикою расистських, націоналістич., антидарвіністських і реакційних теорій в антропології, етнографії, археології. У статті «До антропології українців» (1918) А. розкритикував погляди Ф. К. Вовка, який безпідставно намагався довести, що укр. народ становить єдиний укр. (або динарський) расовий тип і антропологічно різко відрізняється від рос. і білорус. народів. Численні праці А. з географії, зокрема «Рельєф поверхні Європейської Росії в послідовному розвитку уявлення про нього» (1895), де значне місце приділено рельєфу України, мають велике госп. значення. В. І. Ленін відзначав А. як видатного спеціаліста.

Літ.: Богданов В. В. Дмитрий Николаевич Анучин — антрополог и географ (1843—1923). М., 1941 [бібліогр. с. 57—66]; Памяти Д. Н. Анучина (1843—1923). М.—Л., 1947 (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. 1).

В. Д. Дяченко (Київ).

АНЦЕБО́РЕНКО Павло Опанасович (1925 — 19.VIII 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Федорівці (тепер Глобинського р-ну Полт. обл.). В Рад. Армії з 1941. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив розвідником. 19.VIII 1944 одержав завдання налагодити зв'язок з одним батальйоном полка,

що займав позиції в районі Харгла Ест. РСР. Розвідгрупу оточив ворог. А. знищив 8 ворожих солдатів, був тяжко поранений, але не залишив поля бою, прикриваючи вихід товаришів з оточення. Коли патрони закінчилися, А., не бажаючи здаватись живим у полон, підірвав себе гранатою. Портрет с. 73.

АО́РСИ ('Αόρσοι)— великий союз сарматських племен (див. *Сармати*). Відомості про А. є в античних істориків і географів *Страбона*, *Плінія*, *Птолемея* і *Таціта*, а також у кит. джерелах, де вони згадуються під назвою яньцай. А. займали територію на Пн. від Аральського та Каспійського морів. Просуваючись на Зх., А. на поч. 2 ст. до н.е. захопили степи між пн. берегом Каспійського м. та Доном і дійшли до Кавказьких гір. Осн. заняттям А. було кочове скотарство. За свідченням античних авторів, у руках А. були старод. шляхи з Пн. Причорномор'я на Кавказ, в Серед. Азію, Індію та Китай. А. брали участь у міжусобицях *Боспорської держави* 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. В 2 ст. н. е. ввійшли до складу великого союзу сарматських племен, очолюваного *аланами*.

Літ.: Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. «Вестник древней истории», 1947, № 4; 1948, № 2—3; 1949, № 2—3; Смирнов К. Ф. Сарматские племена Северного Прикаспия. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1950, в. 34. *Е. В. Яковенко* (Київ).

АПАНА́СЕНКО Йосип Родіонович (13.IV 1890 — 5.VIII 1943) — рад. військ. діяч, ген. армії (1941). Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с.Митрофановському (тепер Апанасенковське) на Ставропольщині в сім'ї батрака. З 1918 — організатор і комісар партизан. загонів та Пн.-Благодарненської сел. д-зії, потім — комісар кав. д-зії в кінному корпусі С. М. Будьонного і кав. бригади в 1-й Кінній армії. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1938 — ком. військами Середньоазіат. військ. округу. З 1941 — ком. Далекосх. фронтом, з 1943 — заст. ком. Ворон. фронтом. Загинув під час Бєлгород-Харків. операції. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. В м. Бєлгороді А. споруджено пам'ятник.

АПАТУ́Р ('Απάτουρον) — боспорське поселення-святилище Афродіти Апатури (Оманливої) — синкретичного греко-синдського божества родючості в *Боспорській державі*. Про А. згадують давньогрец. географи *Страбон*, *Плінія* Старший, *Птолемей*. Локалізують А. поблизу станиці Вишестеблівської Темрюцького р-ну Краснодар. краю, де є залишки античного городища та розташовані кургани Близниці, що містили багаті поховання жриць. *Ю. І. Козуб* (Київ).

«АПО́КРИСИС» (грец. ἀπόκρισις — відповідь) — видатний антиуніатський полемічний твір 16 ст., виданий в Острозі польс. (1597) і староукр. (1598) мовами під назвою «Апокрисис албо отповѣдь на книжкы о соборе берестейском...». Написаний Христофором Філалетом (як вважають, псевд. Мартина *Броневського*, перекручено Христофор Бронський) після *Брестської церковної унії 1596* у відповідь на книги єзуїта П. Скарги. Автор гнівно виступав проти підступної політики папства та зрадницьких дій верхівки укр. духівництва, застерігав, що польс.-шляхет. політика соціального і нац.-реліг. гноблення українців і білорусів може викликати нар. повстання. «А.» мав велику популярність, був поштовхом до розвитку полемічної л-ри і сприяв піднесенню визвольного руху на Україні і в Білорусії.

АПО́КРИФИ (грец. ἀπόκρυφος — таємний, прихований) — пам'ятки реліг.-легенд. л-ри, заборонені церквою. В дохристиянські часи і в період раннього християнства А. наз. твори з прихованим смислом, зрозумілим лише для окремих втаємничених людей. Пізніше до А. віднесено книги (напр., «Завіти дванадцяти патріархів», «Ходіння Богородиці по муках» та ін.), які тематично були пов'язані з офіц. визнаними християн. церквою творами, але розробляли канонічні сюжети і тлумачили їх інакше, ніж офіц. церковне вчення. А. часто містили прогрес. соціальні ідеї. В них відбивалась боротьба різних течій у християнстві ще до створення офіц. церкви. А. поділяються на старозавітні, новозавітні, житійні, есхатологічні (про «кінець світу») та ін. Збереглися апокриф. Євангелія, Діяння апостолів, Послання. Твори апокриф. л-ри з їхнім високопоетичним стилем, багатством вимислу (напр., «Євангеліє Фоми», «Діяння Пілата» та ін.) близькі до нар. казок та легенд, вони користувалися великою популярністю у нар. мас. Найдавніші А. відомі на Київ. Русі з 11—12 ст. Апокриф. л-ра мала вплив на л-ру, мистецтво та нар. вірування країн Європи та Бл. Сходу. Вплив цей позначився і на укр. усній та писемній л-рі, зокрема на творах І. Галятовського, «Енеїді» Котляревського та ін. А. є одним з джерел з історії раннього християнства.

Літ.: Енгельс Ф. До історії первісного християнства. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22; Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів, т. 1—5. Львів, 1896—1910; Яцимирский А. И. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности. Пг., 1921; Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966. *А. П. Кока* (Київ).

АПОЛЛО́НІЙ РОДО́СЬКИЙ ('Απολλώνιος ὁ Ρόδιος; бл. 295—215 до н. е.) — давньогрец. поет і граматик. Н. в м. Александрії. З поетич. і граматич. творів А. Р. збереглися незначні уривки й поема «Аргонавтика», в якій відображено геогр. уявлення епохи раннього еллінізму. Ця поема є єдиною пам'яткою, де згадуються та локалізуються деякі племена Пн. Причорномор'я (напр., гравкенії на нижньому Дунаї).

АПО́СТОЛ Данило Павлович (14.XII 1654 — 29.I 1734) — миргородський полковник [1683—1727], гетьман Лівобережної України [1727—34], визначний діяч укр. козац. старшини кін. 17 — поч. 18 ст. Походив з багатого укр. старшинського роду Апостолів — вел. землевласників на Миргородщині. Його батько Павло Охрімович, сам А. і його син Павло *Апостол* з 1659 до 1736 були полковниками *Миргородського полку*. Талановитий військ. керівник А. брав участь у багатьох походах проти турецько-татарських агресорів у кінці 17ст. Під час *Північної війни 1700—21* в бою під Ерестфером (1701) керована ним козац. кінната навальною атакою захопила артилерію противника. Відзначився А. у битві під Варшавою (1705). Разом з більшістю козац. старшини А. твердо тримався орієнтації на союз з Росією. Восени 1708 зрадник І. *Мазепа* на короткий час примусив А. приєднатися до купки старшини, яка перейшла на бік швед. короля *Карла XII*. Але незабаром А. повернувся до рос. армії і відіграв значну роль у боротьбі проти швед. навали. Керовані ним козац. полки в кін. 1708 — 1-й пол. 1709 здійснювали блокаду швед. армії, завдавши ворогові значних втрат. А. відзначився у славетній *Полтавській битві 1709*, переслідуванні противника до Дніпра. В 1722 брав участь у поході проти Ірану. Популярний серед укр. старшини, А. з відновленням гетьманства (1727) був обраний гетьманом Лівобережної України. Але влада його як гетьмана була обмежена і перебувала під контролем царських урядовців. Портрет с. 73.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1951; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908. *В. А. Дядиченко* (Київ).

Фронтиспис і сторінка з «Апостола». Видання 1574.

АПО́СТОЛ Павло Данилович (р. н. невід.— п. 1736) — миргородський полковник [1727 — 36], син гетьмана Д. П. *Апостола*. Брав участь у рос.-тур. війні 1735—39. Смертельно поранений у бою з турками під час здобуття рос. військами і укр. коз. полками Гезлева (тепер м. Євпаторія).

АПО́СТОЛ Петро Данилович (р. н. невід.— п. 1758) — лубенський полковник [1728—57]; син гетьмана Д. П. *Апостола*. Виховувався в одному з пансіонів Петербурга. В 1726—30 перебував у Петербурзі і Москві як заложник через недовір'я царського уряду до батька. З травня 1725 по травень 1727 А. вів франц. мовою щоденник, перекладений рос. мовою О. М. *Лазаревським*. Щоденник А. містить відомості про політ. події 1725—27 та з соціально-економіч. історії Лівобережної України 18 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Дневник «Киевская старина», 1895, № 7.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959 [бібліогр. с. 251—256]; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

«АПО́СТОЛ» — перша друкована книга на Україні. Виданий у лютому 1574 І. *Федоровим* у Львові. В основному повторює моск. видання «А.», але своїм худож. оформленням перевершує його. У львів. видання внесено деякі зміни у текст, включено додаткові гравюри, зокрема герб Г. Ходкевича, заново вирізане зображення євангеліста Луки і гравюру на звороті останнього аркуша (рука з гілкою, між галузками якої — герб міста Львова і друкарський знак І. Федорова). Цікава післямова, в якій І. Федоров розповідає про історію львів. друкарні і працю книгодрукаря. Львів. «А.» становить велику наук. та істор. цінність як первісток книгодрукування на Україні і як свідчення рос.-укр. культурних взаємин.

АПО́СТОЛОВЕ — місто Дніпроп. обл. УРСР, центр Апостолівського р-ну. Залізнич. вузол. 17,5 тис. ж. (1968). Засн. у 18 ст. Вперше згадується 1811 як с. Вошиве, що належало відставному офіцеру М. Д. Апостолу. В 1818 перейменовано на с. Покровське. В 1904, із спорудженням залізнич. ст. Апостолове, перетворюється на пристанц. селище. Трудящі А. брали участь у революції 1905—07. В липні 1917 в А. створено загін Червоної гвардії, в жовтні 1917— більшовицьку орг-цію. Рад. владу в А. встановлено в листопаді 1917. Під час австро-нім. окупації в А. діяв партизан. загін. У лютому 1919 А. визволено від петлюрівців, які в листопаді 1918 захопили селище після евакуації австро-нім. військ. На поч. травня А. захопили банди отамана Григор'єва, яких 23.V 1919 вигнали рад. війська. В серпні А. загарбали денікінці, яких рад. війська вигнали в грудні 1919. В жовтні 1920 в районі А. точилися запеклі бої з врангелівцями. З 1923 А.— районний центр. З 1939 — с-ще м. т. У серпні 1941 А. окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в А. і районі діяли партизан. загін і підпільна патріотична група. 6.II 1944 рад. війська після 7-денних боїв визволили А. З 1956 А.— місто. В А.— цегельний, авторемонтний, консервний, маслоробний з-ди тощо. Одна муз. і 5 загальноосв. шкіл.

АППІА́Н (Ἀππιανός; рр. н. і см. невід.) — історик 2 ст. н. е. Грек з м. Александрії. Автор «Історії Риму» в 24 книгах (збереглися кн. 6—8 та 11—17). У 12-й книзі, в якій описано війни римлян з *Мітрідатом VI Євпатором*, містяться важливі відомості з історії Пн. Причорномор'я, зокрема з історії *Боспорської держави*.

Тв.: Рос. перекл.— «Вестник древней истории», 1948, № 1, с. 282—292.

АПТЕКМА́Н Йосип Васильович (18.III 1849 — 8. VII 1926) — революц. народник. Н. в м. Павлограді (тепер Дніпроп. обл.) в сім'ї купця. З 1870 — студент Харків. ун-ту; 1871 навчався в Петерб. мед.-хірург. академії, звідки (1874) «пішов у народ». У 1876 — член ростов.-харків. гуртка народників, який злився з орг-цією «*Земля і воля*». Після розколу «Землі і волі» А.— один із засновників «*Чорного переділу*» і член редакції його однойменного друк. органу. В 1880 А. заарештовано в Петербурзі і вислано до Якутії на 5 років. Після заслання виїхав за кордон для закінчення мед. освіти. Повернувшись до Росії (1889), працював земським лікарем. З середини 90-х рр. зблизився з соціал-демократами. В грудні 1905 за заклик до збройного повстання був заарештований. В 1906—17 — в еміграції. Після повернення в Росію працював в Історико-революц. архіві. Спогади і статті А. є одним з важливих джерел для вивчення історії революц. народництва.

Тв.: Общество «Земля и воля» 70-х гг. По личным воспоминаниям. Пг., 1924; «Черный передел». В кн.: Памятники агитационной литературы, т. 1. М.—Пг., 1923.

«А́РА» («ARA», скорочено від англ. «American Relief Administration» — «Американська адміністрація допомоги») — урядова орг-ція США, створена для зміцнення економіч. і політ. позицій амер. імперіалізму та боротьби з революц. рухом у європ. країнах під виглядом подання допомоги країнам, що потерпіли під час 1-ї світової війни. Існувала 1919—23; на чолі «АРА» стояв Г. Гувер (президент США 1929—33). В 1921 Рад. уряд дозволив діяльність «АРА» на рад. території в зв'язку з тяжким продовольчим становищем країни. На території Рад. країни «АРА» як неурядова орг-ція діяла гол. чин. у Поволжі, Катериносл., Донец., Київ., Одес., Харків. губерніях і Криму. В зв'язку з намаганням правлячих кіл США використовувати «АРА» для підтримки контрреволюц. елементів і шпигунсько-підривної роботи на рад. території Рад. уряд 1923 припинив її діяльність в СРСР.

АРАКЧЄЄВ Олексій Андрійович (4.X 1769 — 3.V 1834) — рос. держ. діяч, временщик при дворах Павла I і Олександра I, ген. від артилерії (з 1807), граф (з 1799). Н. в сім'ї дрібного поміщика Твер. губ. Закінчив Шляхетський арт. та інженерний кадетський корпус (1787). Розпочав кар'єру за царювання Павла I як петерб. комендант, інспектор артилерії. За царювання Олександра I всевладно правив Росією. В 1808—10 — військ. міністр, з 1810 — голова департаменту військ

справ, з 1817 — нач. *військових поселень*. Проводив політику реакції, поліцейського деспотизму, вояччини (див. *Аракчеєвщина*). Нещадно розправлявся з антикріпосницькими виступами селян, військ. поселенців. Придушив *бузьких козаків повстання 1817*, вчинив розправу над учасниками *Чугуївського повстання 1819*, повсталими селянами в Катеринослав. губ. 1820.

АРАКЧЕ́ЄВЩИНА — реакційний режим деспотизму і вояччини в Росії у 1-й чверті 19 ст., пов'язаний з ім'ям О. А. *Аракчеєва*. А. була системою політ. і поліцейських заходів царського уряду, спрямованих на послідовне і нещадне запровадження поліц. деспотизму, мракобісся в усіх галузях держ. життя; характеризувалася насадженням шпигунства, бездушною формалістикою, жорстокою розправою над будь-якими проявами нар. антифеод. боротьби. Згодом поняття А. стало символом усякого деспотич. режиму і брутального свавілля.

АРА́ЛОВ Семен Іванович (29.XII 1880 — 22. V 1969) — рад. військ. і держ. діяч, учасник громадян. війни на Україні. Член КПРС з 1918 (1903—11— член РСДРП). Н. у Москві в сім'ї купця. В 1914 закінчив Моск. комерц. ін-т. У революц. русі з 1902. В 1905 вів політ. агітацію серед солдатів у Харбіні, за що був заочно засуджений до розстрілу, переховувався в маньчжурських селах і містах. У грудні 1905 повернувся до Москви, брав участь у роботі військ. орг-ції РСДРП, вів заняття на Пречистинських курсах для робітників. Після Лютн. революції 1917 обирався членом полкового, дивізійного, армійського к-тів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. З початку 1918— нач. оперативного відділу штабу Моск. військ. округу, член Реввійськради РРФСР. У 1919—20— на Україні: член Реввійськради 12-ї, 14-ї армій, Пд.-Зх. фронту, член комісії по формуванню Київ. військ. округу, член рос.-укр. делегації на мирних переговорах з Польщею. В 1921—25 — повпред у Литві, Туреччині, Латвії, 1925—45 — член колегії Наркомату зак. справ СРСР, член Президії ВРНГ, директор Держ. літ. музею. З 1937 — персональний пенсіонер. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 пішов добровільно на фронт, служив у штабі 33-ї армії. Автор книг: «Ленін вів нас до перемоги» (М., 1962), «Спогади радянського дипломата» (М., 1960). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

АРАНДА́РЕНКО Микола Іванович (1795 — 1867) — укр. дворян. історик, статистик, етнограф. У 40—50-х рр. 19 ст. обіймав посаду управителя полтав. палати держ. маєтностей, згодом був арханг. губернатором. Автор «Записок про Полтавську губернію» (ч. 1—3. Полтава, 1848—52). Незважаючи на реакційні погляди автора, «Записки» містять цінні відомості з історії Полтавщини з найдавніших часів, зокрема з історії адм.-терит. устрою, держ. установ 17—18 ст., розвитку с. г., пром-сті, ремесел, торгівлі тощо. В 2-й ч. (1849) подано цінні фольклорні та етнографічні матеріали про звичаї, обряди, повір'я полтавців, нар. пісні, думи, казки, приказки тощо.

М. П. Візир (Київ).

АРА́ПОВ Олексій Назарович (14.III 1906 — 14.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1930. Н. в с. Верхньонев'янський Завод (тепер с-ще м.т. Нев'янського р-ну Свердл. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1928. В 1931 закінчив Владикавк. піхотне уч-ще, з 1939 вчився у Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на команд. посадах в діючій армії, з 1942 — нач. штабу 3-ї гвард. повітряно-десантної д-зії 18-го гвард. стріл. корпусу на Центр. фронті. Брав участь у визволенні Лівобережної України від фашистських загарбників. Загинув у бою.

АРГА́Т (від грец. ἔργον — праця, робота) — назва в Запорізькій Січі 18 ст. бідняків-козаків, які наймитували на Запоріжжі, в Криму, Молдавії, Волощині. А. були активними учасниками гайдамацького руху; з їхнього середовища вийшов ряд ватажків повстанських загонів, зокрема один з керівників *Коліївщини* — М. *Залізняк*.

АРДАГА́СТ (рр. н. і см. невід.) — цар і полководець *антів* 2-ї пол. 6 ст. В 583 на чолі слов. війська рушив у похід на Візантію, дійшов майже до Константинополя, але на зворотному шляху біля Адріанополя зазнав поразки від візант. полководця Коментіола. В 593 зі змінним успіхом вів воєнні дії на Дунаї. А. згадується в творах візант. істориків *Феофілакта Сімокатти* і *Феофана*.

АРЕ́Ф'ЄВ Костянтин Артемович (25.XII 1915—7.III 1948) — активний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у м. Харкові в сім'ї робітника. До війни працював заст. начальника Київ. залізнич. вокзалу. В 1941 його було залишено для диверсійної роботи в тилу ворога. З червня 1942 діяв на тер. Житом. обл. З лютого 1943 очолював партизан. загін у Житом. з'єднанні під командуванням С. Ф. *Маликова*. Загін пустив під укіс 25 військ. ешелонів, підірвав 24 шосейні й залізнич. мости, знищив понад 1600 гітлерівців. У вересні 1943 А. був тяжко поранений і повністю втратив зір.

В. П. Лукін (Київ).

АРИСТОКРА́ТІЯ (від грец. ἄριστος — найкращий і κράτος — сила, влада, панування) — 1) Форма рабовласницької д-ви, аристократична республіка, де правління здійснювалось найбільш знатними і багатими родинами пожиттєво (напр., Рим 6—1 ст. до н. е., Карфаген 1 ст. до н. е.). 2) Вищий прошарок привілейованого стану в експлуататорському суспільстві (напр., *князі* і великі бояри в давньоруській д-ві; *генеральна старшина* на Україні в 17—18 ст.). 3) Привілейована частина якого-небудь класу або суспільної групи. В капіталістич. країнах існує фінансова А., робітнича А. (її матеріальне становище вище проти матеріального становища класу, до якого вона належить).

АРІА́НСТВО — одна з течій у християнстві в 4—6 ст. Назва — від імені священика з м. Александрії Арія (256—336), що вперше сформулював осн. положення А. Заперечуючи церковне вчення про єдину сутність божественної «трійці», аріанці твердили, що бог-син (Христос) — не вічний, породжений богом-отцем і тому нижчий за нього. На Нікейському соборі 325 А. було визнано за єресь і 381 остаточно засуджено християнською церквою. А. поширилося в 4 ст. на Пд. Римської імперії, а також серед германських племен (готів, бургундів, вандалів). В 16—17 ст. А. в дещо зміненому вигляді (див. *Соцініани*) поширилося в Польщі і на Україні. В Чернігові, Хмільнику, Гощі та ін. містах існували аріанські школи. В серед. 17 ст. з посиленням впливу католицької церкви аріанські школи на Україні було закрито.

АРІА́НТ (Ἀριάντου) — скіфський цар. За розповіддю Геродота, А. для з'ясування чисельності скіфів наказав, щоб кожний скіф приніс по одному наконечнику стріли. Із зібраних наконечників було відлито величезний казан, що зберігався в священній місцевості Ексампей (у межиріччі Пд. Бугу та Дніпра).

Є. В. Черненко (Київ).

АРІАПЕ́ЙТ (Ἀριαπείθης; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар поч. 5 ст. до н. е. Батько скіфського царя *Скіла*. А. загинув у боротьбі проти царя

фракійськ. племені агафірсів. Про А. розповідає Геродот. *Є. В. Черненко* (Київ).

АРІАРА́МН (Ἀριαράμνης) — сатрап Каппадокії, якого перс. цар Дарій I Гістасп послав з військом проти *скіфів* Пн. Причорномор'я, про що розповідає давньогрец. історик Ктесій Кнідський (5 ст. до н. е.). *В. В. Лапін* (Київ).

А́РІСТОВ Микола Якович (1834 — 7.IX 1882) — рос. бурж. історик. Н. в Тамб. губ. В 1858 закінчив Казан. духовну академію. Викладав рос. історію в Казан. (1867—69), Варшав. (1869—73), Харків. (1873—75) ун-тах, Ніжин. істор.-філологіч. ін-ті (1875—82). Одним з перших бурж. істориків зробив спробу висвітлити нар. рухи, соціально-економіч. становище Давньої Русі, історію Росії 17—18 ст.

Тв.: Московские смуты в правление царевны Софии Алексеевны. Варшава, 1871; Промышленность древней Руси, СПБ, 1866.

Літ.: Шведова О. И. Историки СССР. Указатель печатных списков их трудов. М., 1941; Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 1—2. К., 1891—1908.

АРІСТО́ТЕЛЬ (Ἀριστοτέλης; 384—322 до н. е.) — великий давньогрец. філософ і вчений-енциклопедист. Н. в Стагірі (Фракія). Учень *Платона*. Вихователь *Александра Македонського*. Засновник філософської школи — Лікею (335 до н. е.). В творах «Фізика», «Метафізика», «Категорії», «Нікомахова етика», «Політика», «Афінська політія», «Про душу», «Аналітики», «Поетика», «Про виникнення тварин» та ін. розробляв проблеми філософії, логіки, психології, природознавства, історії, політики, етики, естетики. У філософії А. вагався між матеріалізмом та ідеалізмом. У ряді питань (особливо в теорії пізнання) відстоював принципи матеріалізму. Заслугою А. є глибока розробка діалектики й логіки. За суспільно-політ. поглядами А.— ідеолог античного рабовласницького суспільства, прихильник поміркованої демократії. Природничо-наук. погляди А. були узагальненням і дальшим розвитком давньогрец. науки. В творі А. «Чужоземні звичаї» (не дійшов до нас) є відомості з історії та етнографії Скіфії. Матеріалістичні тенденції філософії А. відіграли велику роль у розвитку середньовіч. науки. На Україні вплив А. особливо сильно позначився в 17 ст., коли арістотелізм проймав усі курси лекцій з філософії в Київській академії (зокрема, Й. Кононович-Горбацький в своїх лекціях пропагував окремі матеріалістичні положення філософії А.). Класики марксизму-ленінізму високо оцінювали філос. спадщину А.

Літ.: Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

АРКА́С Захарій Андрійович (1793 — 4.IV 1866)— укр. історик та археолог, ген.-лейтенант. Н. в м. Літохороні у Фессалії. Грек за походженням. Разом з батьками переїхав до Росії. Закінчивши в Миколаєві штурманське уч-ще, служив у військ. флоті (до 1839), потім був директором Мор. б-ки в Севастополі. Дійсний член Одес. т-ва історії і старожитностей. Досліджував історію Чорномор. флоту, античні міста і поселення Пн. Причорномор'я.

Тв.: Сравнительная таблица Эллинских поселений по Евксинскому Понту, безыменного автора с местами, назначенными по меркаторской карте Черного моря, последней описи 1836 года, капитан-лейтенанта Манганари 1-го. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1853, т. 3; Начало учреждения российского флота на Черном море и действия Черноморского флота в 1788—1856 гг. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1858, т. 4; 1863, т. 5; 1867, т. 6. *Ф. М. Штітельман* (Київ).

АРКА́С Микола Миколайович (7.I 1853—26.III 1909) — укр. композитор та історик. Н. в Миколаєві. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1875). В 1875—98 служив у морському відомстві в Миколаєві. Серед творів А.— записи та обробки нар. пісень (80), романси тощо. Гол. твір — опера «Катерина» (1891) за сюжетом однойменної поеми Т. Г. Шевченка (вперше поставлена 1899 у Москві трупою М. *Кропивницького*). Музика опери пройнята колоритом укр. нар. пісні. Побіжно займався питаннями історії. На його книзі «Історія України — Русі» (СПБ, 1908) позначився вплив бурж. націоналістичних концепцій.

А́РМАНД (уродж. Стеффен) Інеса (Єлизавета Федорівна; 8.V 1874 — 24.IX 1920) — діячка рос. і міжнар. комуністич. руху. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в Парижі в сім'ї артиста. Рано залишившись сиротою, виховувалась в родичів у Москві. Стала професіональною революціонеркою. Не раз зазнавала арештів. Активний учасник революції 1905—07. В 1907—09 — на засланні в Архан. губ. З 1909 — в еміграції (Брюссель, Париж). В 1912 як агент ЦК РСДРП нелегально приїздила до Росії, зокрема до Петербурга, Харкова. Провела значну роботу напередодні виборів у 4-у Держ. думу. У вересні 1912 заарештована, після звільнення 1913 виїхала до Кракова, входила до закордонної частини редакції журн. «*Работница*». В 1913—17 В. І. Ленін написав до А. понад 20 листів, присвячених питанням міжнар. робітн. руху, викриттю опортунізму лідерів 2-го Інтернаціоналу, питанням клас. характеру моралі. В кількох листах В. І. Ленін також розглянув питання розвитку революц. руху на Україні, підтримав укр. марксистів, що стояли на позиціях інтернаціоналізму, викривав націоналіста Юркевича, що маскувався під марксиста, різко критикував занепадницькі романи Винниченка. А. вела велику роботу серед жінок і молоді Франції, Швейцарії та ін. країн, пропагуючи ідеї інтернаціоналізму, працювала в Міжнар. соціалістич. бюро, брала участь у Циммервальдській та Кінтальській конференціях. Після Лютневої революції 1917 повернулась до Росії, була делегатом VI з'їзду РСДРП (б), активним учасником Великої Жовтн. соціалістич. революції. Після революції А.— член бюро Моск. губкому партії, Моск. губвиконкому, голова Моск. губраднаргоспу, член ВЦВК, з 1918 — зав. жін. відділом ЦК РКП (б). Співробітничала в журн. «Коммунистка» (псевдонім — Єлена Блоніна). А.— учасниця I та II конгресів Комінтерну, голова I міжнар. конференції комуністок (1920). Автор популярних брошур. Померла в Нальчику (Пн. Кавказ), похована в Москві, на Красній площі.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4, т. 35 [Листи Інесі Арманд]; Подляшук П. Товарищ Инесса. М., 1963.

АРМАШО́ВА Ганна Федорівна (н. 16.III 1910) — передовик буд. виробництва, бетонщиця, Герой Соціалістич. Праці (1960). Н. в с. Мар'янівці (тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. В 1931 прийшла на будівництво Криворізького металург. з-ду, на якому працювала до 1965. Була вантажником, мотористом, бетонщицею, інструктором по укладці бетону, бригадиром. Ініціатор високопродуктивних методів праці. Її бригада завжди перевиконувала норми і однією з перших була удостоєна звання бригади комуністич. праці. З 1965 А.— пенсіонерка.

І. І. Романенко (Кривий Ріг).

А́РМІЯ КРАЙО́ВА (Armia Krajowa — Вітчизняна армія) — польс. воєнізована орг-ція, що діяла 1942—45 в окупованій нім.-фашист. військами Польщі. Підпорядкована польс. емігрант. урядові в Лондоні. Метою керівників А. К. було відновлення польс. бурж. д-ви при під-

Д. П. Апостол.

Арістотель.

І. Арманд.

тримці зх. країн, у першу чергу Англії і США. Діяльність керівництва А. К. була спрямована гол. чин. на збирання військ. сил для боротьби проти Рад. Армії. Всупереч своєму командуванню низові члени А. К. брали участь у боротьбі проти нім. окупантів. Під тиском низових членів командування А. К. змушено було провести ряд бойових операцій проти окупантів. У ході визволення Польщі Рад. Армією і Військом Польським терористичні й диверсійні групи А. К., за наказом її керівництва, 1944 — на поч. 1945 чинили в зх. областях України і Білорусії, Литві та Польщі, на комунікаціях діючої Рад. Армії диверсії і терористичні акти. Після визволення Польщі уряд ПНР розпустив військ. формування А. К. У 1947 було розгромлено її підпільні загони.

А́РМІЯ ЛЮДО́ВА (Armia Ludowa — Народна армія) — польська військова організація, що діяла 1944—45 в окупованій нім.-фашист. військами Польщі. Керівництво А. Л. здійснювала Польс. робітн. партія. Завданням А. Л. були збройна боротьба проти нім. окупантів, встановлення влади трудящих після визволення Польщі. А. Л. провела 120 значних операцій, знищила понад 19 тис. гітлерівців. Мала тісні зв'язки з партизанами України і Білорусії. 11.V 1944 частини А. Л. разом з рад. партиз. загонами провели бій з д-зією СС «Вікінг» під Ремблевим. З 10 по 25.VI 1944 велися бойові дії польс. і рад. партизанів у Яновських і Ліпських лісах. У ході визволення Польщі Рад. Армією та *Військом Польським* підрозділи А. Л. влилися до складу Війська Польського.

А́РМФЕЛЬДТ Наталія Олександрівна (бл. 1850 — вересень 1887) — революц. народниця. Н. в Москві в дворянській сім'ї. З 1873 — член моск. гуртка *чайковців*. Приїздила до Одеси для встановлення зв'язку з місцевими чайковцями. Вперше заарештована 1874 за розповсюдження серед селян нелегальної л-ри. В 1876 А. в адм. порядку вислано під нагляд поліції до Костром. губ. Після відбуття заслання (1877) приєдналась до групи т. з. пд.-рос. «бунтарів», разом з якими після збройного опору була заарештована 23.II 1879 в Києві. Київ. військ.-окружний суд засудив А. до 10 років каторжних робіт, які відбувала на Карі. Померла від сухот.

АРО́СЄВ Олександр Якович (1890—10.II 1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1907. Н. у Казані в бурж. сім'ї. Провадив революц. роботу в Казані, Петербурзі, Москві. Спочатку примикав до есерів. Під час еміграції у Франції працював у зарубіжних більшовицьких орг-ціях. Був [кілька разів заарештований і засланий. Після Лютн. революції 1917 — голова Твер. Ради робітн., солдат. і сел. депутатів. З червня 1917 — член Всерос. бюро військ. орг-цій РСДРП (б). В жовтні 1917 — член Моск. ревкому, командуючий військами Моск. військ. округу. В 1918 — комісар Головповітрофлоту, 1920 — голова Верх. революц. трибуналу України. В 1924 — 33 — на дипломатич. роботі. З 1934 — голова Всесоюз. т-ва культ. зв'язків з зарубіжними країнами.

АРПА́ДИ — династія угор. князів [889—1001], потім королів [1001—1301]. Засн. князем Арпадом [889—907]. За правління А. в кін. 11 ст. Угорщина загарбала Закарпаття. В 12—13 ст. А. вели грабіжницькі війни проти *Галицько-Волинського князівства*. Мали родинні зв'язки з давньорус. князями Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Ізяславом Мстиславичем і Ярославом Осмомислом.

АРРІА́Н (Ἀρριανός) Флавій (н. бл. 95 — р. см. невід.) — давньогрец. історик і географ. Н. в м. Нікомедії у Віфінії (Мала Азія). В 131—137 був рим. намісником у Каппадокії. В 134 проплив уздовж узбережжя Чорного м. до м. Діоскуріади на сх. його березі. Звіт про це імператорові Адріану, що дійшов до нас під назвою «Об'їзд Евксінського Понту», містить важливі відомості, зокрема, про пн. узбережжя Чорного м., в т. ч. про Кримський п-ів. А. написав історію аланів (не дійшла до нас).

«АРСЕНА́ЛЕЦЬ» — підпільна парт. орг-ція, що діяла в Києві та навколишніх районах у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 в період тимчас. нім.-фашист. окупації. Створена у лютому 1942 комуністами-арсенальцями Д. Я. Нестеровським і М. І. Гайцаном. Налічувала 28 членів, об'єднаних у 4 групи. Підпільники слухали передачі Радінформбюро, випускали листівки «Радянський голос», в яких розповідали правду про Рад. Армію, викривали фашист. режим. Диверсійну роботу вели групи Димерського і Чорнобильського р-нів. Підпільна група Мануїльського лісництва зірвала поставки німцям ділової деревини, рятувала рад. людей від вигнання в Німеччину. На будівництві мостів у Гренях і Демидові підпільники зірвали строки будівництва і закінчили його з приходом Рад. Армії. Орг-ція подавала велику допомогу партизан. загонам ім. МЮДу та «За Батьківщину» людьми, зброєю, медикаментами. В серпні 1943 керівники орг-ції Д. Я. Нестеровський та М. І. Гайцан були заарештовані гестапо й загинули. Ін. члени орг-ції діяли до приходу Рад. Армії.

О. С. Кременчуцька-Мурай (Київ).

АРСЕНА́ЛЬЦІ — робітники Київ. з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна, які уславилися своїми революц. традиціями. З-д «Арсенал» засн. 1764 як військ. підприємство для виробництва та ремонту гармат і арт. спорядження. А. брали активну участь у революц. русі. У 80-х рр. 19 ст. на заводі виникли перші робітн. гуртки, зв'язані з *Південноросійським робітничим союзом*, 1894 — марксистські гуртки, якими керували Ю. Д. *Мельников* і В. З. *Кецховелі*. А. були учасниками *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* (1897—98), *загального страйку на Півдні Росії 1903*. Під час революції 1905—07 робітники «Арсеналу», керовані заводським с.-д. осередком, брали участь у роботі київ. більшовицької групи «Вперед», у *Жовтневому всеросійському полі-*

Пам'ятник арсенальцям—учасникам Жовтневого збройного повстання 1917 в Києві.

тичному страйку 1905. А. послали двох своїх представників до Київ. Ради робітн. депутатів. Понад 100 А. приєдналися до повстання саперів 18.XI 1905 (див. *Саперів повстання 1905* у Києві). В 1917, після Лютневої революції, з-д «Арсенал» став осн. оплотом боротьби за владу Рад у Києві. На той час тут працювало бл. 4 тис. робітників. Уже в березні — квітні на заводі, де великим впливом користувалися більшовики, було обрано членів Київ. Ради робітн. депутатів, заводський к-т, запроваджено 8-годинний робочий день, створено збройні загони робітн. міліції (Червоної гвардії). 25.III (7.IV) 1917 на базі більшовицької орг-ції «Арсеналу» створено Печерський районний парт. к-т м. Києва. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)*, делегатом якого був керівник більшовиків «Арсеналу» А. В. Іванов, А. почали підготовку до збройного повстання. «Арсенал» став центром повстання робітників і солдатів Києва проти бурж. Тимчасового уряду (див. *Київське жовтневе збройне повстання 1917*). До повсталих А. приєдналися солдати *третього авіапарку*, понтонного батальйону та ін. революц. частин, а також робітники підприємств Києва. Повстання, очолене міським більшовицьким ревкомом під керівництвом А. В. Іванова, завершилося розгромом військ. штабу Київ. військ. округу — гол. оплоту Тимчасового уряду в Києві. Проте за спиною повстанців владу в місті підступно захопила контрреволюц. бурж.-націоналістична *Центральна рада*, проти якої А. разом з усім пролетаріатом Києва під керівництвом більшовиків продовжували боротьбу. 16 (29).I 1918 почалося *Київське січневе збройне повстання 1918*. «Арсенал» знову став центром повстання. Шість днів А., які перетворили завод на справжню фортецю, билися проти переважаючих сил Центр. ради. Лише 22.I (4.II) петлюрівці, що одержали підкріплення з фронту, захопили «Арсенал» і жорстоко розправилися з повстанцями. Багато А. було вбито, 300 чол. розстріляно. В січневих боях загинуло понад 700 захисників «Арсеналу». На допомогу повсталим робітникам ін. підприємств, які продовжували боротьбу проти Центр. ради, прийшли рад. війська. 26.I (8.II) вони визволили Київ, вигнавши Центр. раду. В пам'ять про героїчну боротьбу А. за владу Рад біля заводу встановлено пам'ятник загиблим А., одну з вулиць Києва названо вул. Січневого повстання. В 1923 «Арсенал» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 завод було евакуйовано на схід, де А. добилися великих успіхів в освоєнні і випуску оборонної продукції. 100 робітників заводу було удостоєно урядових нагород. В окупованому нім.-фашист. загарбниками Києві діяла підпільна парт. орг-ція *«Арсеналець»* на чолі з кадровими робітниками заводу Д. Я. Нестеровським і М. І. Гайцаном. Після війни «Арсенал» став одним з найбільших передових підприємств Києва. В 1958 «Арсеналу» присвоєно ім'я В. І. Леніна. Робітникам заводу Г. Я. Царику, М. Г. Павленко, В. П. Філіпову присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці. В 1967 на честь 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції завод нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верх. Ради СРСР і ВЦРПС.

Літ.: «Арсенал» імені В. І. Леніна. 1764—1964. К., 1964. Куркотов О. Орденоносний «Арсенал». К., 1968.

Ф. М. Петров (Москва).

АРСЕ́НИЧЕВ Михайло Іванович (1894 — 15.VII 1919) — активний учасник боротьби за владу Рад у Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ), робітник-металіст. Член Комуністич. партії з 1910. Н. у сім'ї робітника. З 1910 вів нелегальну роботу на Дніпровському металург. з-ді (тепер з-д ім. Ф. Е. Дзержинського). Потім працював у Петербурзі. Повернувшись до Кам'янського, брав активну участь у Січневому страйку 1916, за що його заарештували й заслали до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Кам'янського і очолював парт. орг-цію Дніпровського металург. з-ду. Один з керівників боротьби кам'янських робітників проти військ Центр. ради, юнкерів, білокозаків. Командував робітн. батальйоном під час боротьби з денікінцями, потім вів підпільну роботу. Денікінці заарештували А. і стратили.

АРСЕ́НЬЄВ Костянтин Іванович (23.X 1789 — 11.XII 1865) — рос. статистик, географ, історик, академік Петерб. АН (з 1841). Н. в с. Мирханові (Чухломського пов. Костром. губ.) в сім'ї священика. В 1819—21 — проф. Петерб. ун-ту, звідки за критику кріпацтва був звільнений. В 1835—53 очолював статист. роботи в м-ві внутр. справ. А. — один з організаторів Рос. геогр. т-ва (1845). Праці А., в яких міститься багатий фактичний матеріал, відіграли велику роль у створенні статистики і економіч. географії Росії. Найважливіші з них: «Коротка загальна географія» (СПБ, 1818); «Начерк статистики Російської держави» (ч. 1—2, СПБ, 1818—19); «Статистичні нариси Росії» (СПБ, 1848). А. опублікував багато статист.-економіч. описів губерній (у т. ч. 6 губерній України). В істор. працях А. «Царювання Петра II» (1839), «Царювання Катерини I» (1856) вперше опубліковано цінні документи.

Літ.: Перцик Е. Н. К.И. Арсеньев и его работы по районированию России. М., 1960 [бібліогр. с. 117—119].

АРТАМО́НОВ Іван Пилипович (1918 — 5.I 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в с. Старожиботині (тепер Рамонського р-ну Воронез. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. батальйону, кавалерійського ескадрону відзначився при форсуванні річок Десни та Дніпра. Помер від ран.

АРТАМО́НОВ Михайло Іларіонович (н. 5.XII 1898) — рос. рад. археолог, доктор істор. наук

(з 1941), професор (з 1943), дійсний член Польс. АН (з 1959). Член КПРС з 1940. Н. в с. Виголові (тепер Молоковського р-ну Калінін. обл.) в сім'ї селянина. В 1924 закінчив Ленінгр. ун-т. У 1937—43 — директор Ін-ту історії матеріал. культури АН СРСР; 1948—51 — проректор Ленінгр. ун-ту; 1951—64 — директор Держ. Ермітажу; з 1949 — зав. кафедрою археології Ленінгр. ун-ту. Керував археол. експедиціями: Пд.-Подільською (1946—48) та Волго-Донською (1949—51). Осн. наук. праці присвячені історії скіфів, хозар і слов'ян. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: История хазар. Л., 1962; Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага—Л., 1966; Вопросы расселения восточных славян и советская археология. В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967.
Літ.: Корзухина Г. Ф., Клейн Л. С. Список печатных работ М. И. Артамонова. В кн.: Исследования по археологии СССР. Л., 1961.

АРТАМО́НОВ Олексій Олексійович (1916 — 30.VII 1941) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942). Н. в с. Шеїні (тепер Вологодського р-ну Вологод. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939, з поч. Великої Вітчизн. війни — на фронті. Зробив 37 бойових вильотів, збив кілька ворожих літаків. Загинув у повітряному бою в районі с. Тарасівки (тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.), протаранивши фашист. літак.

АРТАМО́НОВ Степан Васильович (1900 — 10.V 1944) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в с. Веденській (тепер Пічаєвського р-ну Тамб. обл.). В Рад. Армії з 1942. Був командиром кулеметної обслуги 151-го стріл. полку 8-ї стріл. д-зії 13-ї армії на Центр. фронті. Відзначився під час форсування Дніпра на Пн. від Києва (24.IX 1943). Незважаючи на безперервний вогонь ворожої авіації, сприяв переправі батальйону на правий берег Дніпра. Загинув у бою.

АРТАМО́НОВ Федір Володимирович (1906 — 9.IV 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1930. В Рад. Армії з 1932. Закінчив академічні курси (1939) і Військ. академію механізації й моторизації Рад. Армії (1942). З травня 1942 —командир 15-ї танк. бригади, з липня 1943 — командир 25-ї механізованої бригади на Воронез. фронті. Під командуванням А. в жовтні 1943 бригада форсувала Дніпро на Пн. від Києва, відбила ворожі контратаки і оволоділа плацдармом на зх. березі ріки.

АРТА́НІЯ, Арсанія, Арта — одна з ранньофеод. держав сх. слов'ян 8—9 ст. Згадується араб. авторами 9—10 ст. (Аль-Балхі, Аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль, які користувалися творами *Джайгані*), поряд з *Куявією* (Київ. земля) і *Славією* (Новгор. земля). Аль-Істахрі писав: «Руси складаються з трьох племен, з яких одне ближче до Булгара... Друге плем'я, що живе далі за перше, називається Славією. Ще плем'я називається Артанія, а цар його живе в Арті...». За свідченням цього ж автора, А. торгувала з країнами араб. Сходу; з неї вивозили чорних соболів і свинець. Деякі дослідники ототожнюють А. з *Тмутараканню*, інші — з Черніговом, Рязанню.

Літ.: Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по р. х.). Собрал, перевел и объяснил А. Я. Гаркави. СПБ, 1870; Монгайт А. Л. К вопросу о трех центрах древней Руси. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1947, в. 16; Грекова Б. Д. Київська Русь. К., 1951. *П. П. Толочко* (Київ).

АРТЕ́М (парт. псевд. Сергєєва Федора Андрійовича; 18.III 1883 — 24.VII 1921) — професіональний революціонер, рад. парт. та держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1902. Н. в с. Глєбові (тепер Курс. обл.) в заможній селянській сім'ї. В 1901—02 вчився у Вищому технічному училищі в Москві. За революційну діяльність виключений з училища і заарештований. Після короткочасного ув'язнення 1902 емігрував до Парижа. З 1903 — агент «Искры» на Україні, де створив ряд с.-д. орг-цій та груп — у Донбасі, Харкові, Миколаєві, Єлисаветграді, на Катеринославщині. В 1905 очолив Харків. більшовицьку орг-цію, від якої був обраний на IV з'їзд РСДРП (1906). На з'їзді виступив проти розкольницьких дій меншовиків; разом з В. І. Леніним, Н. К. Крупською та ін. більшовиками — делегатами з'їзду підписав «Звернення до партії». З 1906 очолив Пермський окружний та Урал. обласний к-ти РСДРП. В березні 1907 його заарештували і 1909 засудили на заслання до Сибіру. Звідти восени 1910 він утік і емігрував до Австралії, де працював вантажником і с.-г. робітником, брав участь у революц. русі рос. робітників-емігрантів. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Росії. В 1917 очолював більшовицьку фракцію Харків. Ради робітн. депутатів, з липня 1917 — Донецько-Криворізьку обл. орг-цію РСДРП(б) і Харків. обл. бюро профспілки металістів. У листопаді 1917 — голова Харків. Ради робітн. та солдат. депутатів, голова губревкому. На 1-му Всеукр. з'їзді Рад (грудень 1917) обраний членом ЦВК Рад України, ввійшов до складу першого Рад. уряду України (нар. секретар у справах пром-сті та торгівлі). В лютому — квітні 1918 — голова Раднаркому *Донецько-Криворізької республіки*. У 1918 був одним з організаторів боротьби проти бурж.-націоналістич. *Центральної ради* і *каледінщини*, проти австро-нім. окупантів на Україні, брав участь у боях проти білогвардійців на Поволжі, узбережжі Каспійського м., Пн. Кавказі. В жовтні 1918 — член Моск. обласного к-ту РКП(б). З кінця листопада 1918 — заст. голови і нарком рад. пропаганди *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* (з січня 1919 Раднаркому УРСР). В 1920 — голова Донец. губвиконкому. З листопада 1920 — секретар Моск. к-ту РКП(б), з лютого 1921 — голова ЦК Всерос. спілки гірників. Був членом Ради Праці та Оборони (1920—21). Брав безпосередню участь у відбудові та розвитку вугільної пром-сті Донбасу. Учасник II і III конгресів Комінтерну та I конгресу Профінтерну. В серпні — жовтні 1920 на чолі рад. профспілкової делегації відвідав Норвегію, Німеччину, Чехословаччину. А. послідовно боровся проти троцькістів, бурж. націоналістів, опортуністів за чистоту ленінської лінії партії, підтримував ленінську платформу під час боротьби за підписання *Брестського миру 1918*, *дискусії про профспілки* 1921. На VI, VII, IX, X з'їздах партії обирався членом ЦК РКП(б), на II (1918) і III (1919) з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК і ВУЦВК. Загинув під час катастрофи аеровагона, похований у Москві біля Кремлівської стіни. Ім'ям А. названо ряд міст (зокрема, Артемівськ — кол. Бахмут в Донбасі), робітничих селищ, заводів, колгоспів.

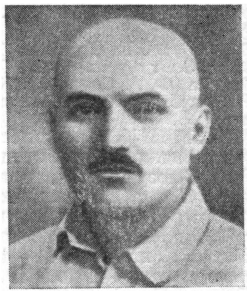

Артем (Ф. А. Сергєєв).

радгоспів, учбових закладів у РРФСР, УРСР, Аз. РСР.

Літ.: Артем на Украине. Документы и материалы. Х., 1961; Загорський П. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергєєва). К., 1957; Астахова В. И. Революционная деятельность Артема в 1917—1918 годах . Х., 1966. *В. І. Туваєв* (Київ).

АРТЕ́МЕНКО Степан Єлізарович (н. 22.I 1913) — рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, травень 1945). Член КПРС з 1941. Н. в с. Рацулові (тепер с. Малинівка Іванівського р-ну Одес. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1935 до 1937, з 1941 до 1955. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — рядовий, командир взводу, роти і мотостріл. батальйону на Пд.-Зх., Центр., Сталінгр., 1-му Білорус., 1-му і 2-му Прибалтійському, 1-му і 2-му Укр. фронтах. Відзначився в боях у р-ні Шнайдемюля (сучас. Піла в ПНР) і при форсуванні р. Одеру. З 1955 — в запасі. З 1956 — член Рад. к-ту ветеранів війни.

АРТЕ́М'ЄВ Тимофій Никифорович (16.VII 1912 — 6.IV 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Медвежій Горі (тепер Карел. АРСР) у сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1934. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир (з 1943) 198-го гвард. стріл. полку 68-ї гвард. стріл. д-зії Ворон. (1-го Укр.) фронту. 24.IX 1943 полк під командуванням А. форсував Дніпро на Пд. від Києва, оволодів плацдармом на правому березі ріки, забезпечивши переправу всієї д-зії. Незважаючи на поранення, А. керував переправою і відбиттям контратак противника. Пізніше загинув у бою.

АРТЕ́МІВСЬК (до 1924 — Бахмут) — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр Артемівського р-ну, на р. Бахмутці (притока Сіверського Дінця). Залізн. вузол. 79,2 тис. ж. (1968). Вперше про «сторожу Бахмутську», солеварні якої охоронялися рос. військами від набігів татар, згадується 1571. У 1703 збудовано фортецю Бахмут, що згодом стала селищем, з 1783 Бахмут — повітове місто Катеринослав. губ. Один з осередків *Булавінського повстання 1707—08*. У 1870 в околицях А. біля с. Деконського закладено перші соляні шахти, почато розробки покладів кам'яної солі, а пізніше — вогнетривкої глини, гіпсу, кам'яного вугілля. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 31.X 1941 по 5.IX 1943 був окупований нім.-фашист. загарбниками. А.— центр видобування кам. солі в СРСР (понад $^1/_3$ видобутку в країні), поклади якої практично невичерпні. Розвинуті також металообробна (прокат кольорових металів), харчова (зокрема, виноробна) пром-сть. В А.—27 заг.-осв. шкіл, 5 технікумів; мед., пед., муз. уч-ща, укр. драм. театр, геол. музей, клуби, б-ки тощо. В А. жили та працювали *Артем* (Сергєєв Ф. А.), В. Я. *Чубар*, письменник Б. Л. Горбатов; народився і жив поет Михайло Голодний, герой підпільної боротьби в роки Великої Вітчизн. війни піонер Вася Носаков. В 1924 на центр. площі міста встановлено пам'ятник Артему (1941 зруйнували нім.-фашист. загарбники). В 1959 на цьому ж місці встановлено новий пам'ятник Артему. *Н. М. Заставська* (Донецьк).

АРТЕ́МІВСЬК (до 1921 — Катеринівка) — місто Перевальського р-ну Луган. обл. УРСР, за 2 *км* від залізнич. ст. Кипуча. 16 тис. ж. (1968). Засн. 1911, коли поблизу ст. Кипуча франц. акц. Т-во Катеринівських кам.-вуг. копалень почало будувати шахти. В 1916 на руднику діяла група РСДРП, під керівництвом якої в серпні відбувся страйк робітників. В березні 1917 в селищі було обрано Раду робітн. депутатів. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З квітня по листопад 1918 Катеринівку окупували війська кайзерівської Німеччини, з червня по грудень 1919 займали денікінці. Визволили А. рад. війська 1919. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. війська 12.VI 1942 окупували А. Рад. війська 2.IX 1943 визволили А. від нім.-фашист. загарбників. З 1961 А. став містом. В А. працює шахта № 10 ім. Артема, 4 загальноосв. школи, гірничопром. училище.

Г. Ю. Мартиненко (Луганськ).

АРТЕ́МОВ Павло Петрович (1917—44) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії, В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 відзначився в складі десантного загону мор. піхоти Чорномор. флоту в боях 25 — 28.III 1944 за визволення м. Миколаєва (див. *Миколаївська десантна операція 1944*). Загинув у бою.

АРТІ́ЛЬ ПОБУТО́ВА — тимчасове (сезонне) трудове добровільне об'єднання невеликого числа (до півсотні) людей на основі усного (рідше письмового) договору для виконання певної роботи. Давала можливість колективно виконувати роботу, яка не під силу одній людині. А. п. існувала у багатьох народів світу в період феодалізму і формування капіталізму. У сх. слов'ян в 12—13 ст. були артілі риболовецькі і мисливські («ловчі дружини»). На Україні в 16 ст. відомі А. п. в землеробстві, скотарстві та ін. галузях с. г. і промислів. У 16—18 ст. значного поширення набули артілі («валки») чумаків, запорізьких лоцманів, звіроловів, рибалок («ватаги забродчиків»); у 19 ст. було багато артілей косарів, молотників, чередників, теслярів, мулярів, вантажників та ін. Осн. рисою А. п. була кругова порука («один — за всіх і всі — за одного»). В А. п. відбувалася класова боротьба між багатіями, які намагалися стати хазяями-підрядчиками, та експлуатованою ними біднотою. З розвитком капіталізму А. п. поступово зникали, не витримуючи конкуренції капіталістич. підприємств, або перетворювались у капіталістичні кооперативні об'єднання.

Літ.: Енгельс Ф. Емігрантська література. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18; Калачов Н. Артели в древней и нынешней России. СПБ, 1864; Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. К., 1964. *М. П. Приходько* (Київ).

АРТІ́ЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА — соціалістичне сільс.-господарське підприємство, засн. на засадах добровільного об'єднання трудящих селян для спільного ведення г-ва на землі, яка є загальнонар. власністю і навічно закріплена за А. с. Перші колективні г-ва на Україні виникли після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції і встановлення Рад. влади. Їх організаційними формами були: с.-г. комуна, А. с. і т-во по спільн. обробітку землі (ТСОЗ). Різниця між ними полягала в рівні усуспільнення засобів виробництва, в формах організації праці, розподілу її результатів тощо. В А. с. усуспільнено осн. засоби виробництва. При цьому у членів А. с. зберігається особисте підсобне г-во як додаткове джерело задоволення їхніх потреб. В А. с. поєднуються особисті інтереси колгоспників з заг. інтересами *колгоспу* і всього соціалістич. суспільства в цілому.

В період здійснення суцільної колективізації А. с. стала гол. формою колг. руху. Госп. діяльність А. с. та її внутр. життя регулюються статутом, який приймається на заг. зборах членів артілі. Вперше на Україні статут трудових землеробських

артілей був розроблений і затверджений Наркомземом УРСР 19.V 1920. Нині діючий Примірний статут с.-г. артілі прийнятий 2-м Всесоюз. з'їздом колгоспників-ударників і затверджений Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) 17.II 1935. В наступні роки в статут внесено значні зміни. В А. с. осн. формою організації праці є постійна виробнича бригада, яка забезпечує колгоспові раціональне використання робочої сили і засобів виробництва, постійне підвищення продуктивності праці. А. с. є плановим г-вом, яке працює на основі річних, п'ятирічних, а також перспективних планів на началах госп. розрахунку в тісному зв'язку з заг. нар.-госп. планом усієї соціалістич. країни. Соціалістич. характер артільного г-ва зумовлює соціалістич. принцип розподілу прибутків: від кожного по здібностях, кожному по його праці. Практика колгосп. будівництва створила трудодень — міру обліку праці і розподілу прибутків з урахуванням кількості і якості праці. Після XX з'їзду КПРС, в міру зміцнення своєї економіки, А. с. почали переходити на грошову оплату. Статут забезпечує А. с. демократичні основи управління. Вищим органом А. с. є заг. збори або збори уповноважених, які обирають правління, голову і ревізійну комісію.

На кінець 1967 на Україні було 9529 А. с. За А. с. України закріплено понад 33,6 млн. *га* всіх с.-г. угідь, в т. ч. близько 27,2 млн. *га* орних земель. В середньому на одну артіль припадає: колгоспних дворів — 553, посівних площ — 2700 *га*, продуктивної худоби — 1992 голови, а також 35 тракторів, 12 комбайнів, 23 вантажні автомобілі.

А. с., як великі соціалістич. господарства, поряд з радгоспами забезпечують у с. г. розширене відтворення і високопродуктивне використання техніки і досягнень науки.

А. с. відіграла величезну роль у народженні нового класу рад. суспільства — класу колгосп. селянства. Вона виховує трудяще селянство в дусі колективізму і братерської єдності з робітничим класом. Колгосп як суспільна форма г-ва за характером організації, демократич. основами, які все більше розвиваються, забезпечує управління виробництвом самими колг. масами, розгортання їхньої творчої активності. «Колгосп — це школа комунізму для селянства» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 67).

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967. *І. Х. Ганжа* (Київ).

АРТОЗЄЄВ Георгій Сергійович (н. 17.X 1911) — активний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1940. Н. у с. Машевому (тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В 1932—35 — в Рад. Армії, закінчив школу льотчиків-винищувачів і курси інструкторів парашутних військ. З серпня 1941 — у партизан. загоні. З жовтня 1941 — командир взводу розвідки, командир взводу диверсійної групи з'єднання партизан. загонів під командуванням О. Ф. *Федорова*. Провів ряд успішних бойових операцій на ворожих комунікаціях. У лютому 1943 призначений командиром загону ім. В. І. Чапаєва з'єднання під командуванням М. М. *Попудренка*, у вересні 1943 очолював це партизан. з'єднання. З 1943 — на рад. і парт. роботі. З 1956 — заст. директора Запоріз. алюмінієвого з-ду.

В. П. Лукін (Київ).

АРТЮХО́В Іван Олександрович (н. 23.II 1908)— активний учасник партизан. руху на Україні в період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1927. Н. у с. Філіпкові (тепер Калуз. обл.) в сім'ї робітника-будівельника. Напередодні і на поч. Великої Вітчизн. війни працював нач. буд. контори в м. Шостці Сум. обл. В серпні 1941 за завданням міськкому партії залишився в тилу ворога для організації партизан. руху проти нім.-фашист. окупантів. Разом з групою Шосткинського партизан. загону в червні 1942 влився в з'єднання під командуванням О. М. *Сабурова*, був спочатку політруком роти, з травня 1943 — командиром загону ім. С. М. Будьонного. На базі цього загону в лютому 1944 виникло одноіменне з'єднання чисельністю понад 500 чол., яке під керівництвом А. успішно здійснило 500-кілометровий рейд по Волин., Львів. обл. УРСР та Люблінському воєводству Польщі. В 1945—48 А.— секретар Печерського райкому КП(б)У м. Києва. З 1948 — на керівній роботі у харчовій пром-сті. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

В. П. Лукін (Київ).

С. Є. Артеменко.

Н. Х. Арутюнян.

АРУТЮНЯ́Н Нагуш Хачатурович (н. 23.XI 1912) — держ. і парт. діяч Вірм. РСР, доктор тех. наук (з 1949), акад. АН Вірм. РСР (з 1950). Член КПРС з 1942. Н. в Єревані в сім'ї військ. лікаря. В 1936 закінчив Моск. Військ.-інж. академію ім. В. В. Куйбишева. В 1941—45 — в Рад. Армії. З 1945 — на наук. роботі в АН Вірм. РСР. У 1960—61 — віце-президент АН Вірм. РСР, 1961—63 — ректор Єреван. ун-ту. З 1963 — Голова Президії Верх. Ради Вірм. РСР. На XXIII з'їзді КПРС обраний членом Центр. Ревізійної Комісії КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 6— 7-го скликань.

АРХЕАНАКТИ́ДИ (Ἀρχεαναχτίδαι) — правителі *Боспорської держави* [480—438 до н. е.]. Вважають (С. О. Жебельов, В. Ф. Гайдукевич), нібито А. були нащадками мілетянина Археанакта, що керував загоном переселенців, які заснували Пантікапей. А., мабуть, були його архонтами, а 480 до н. е. вони очолили об'єднання навколо Пантікапея грец. полісів на Керченському й Таманському п-овах, що поклало початок Боспорській д-ві. Висловлено думку (В. Д. Блаватський), що А. були не династією спадкових єдиновладних правителів, а олігархами (групою аристократич. правителів). У 438 до н. е. А. заступив Спарток (див. *Спартокіди*). Про А. повідомляє давньогрец. історик *Діодор Сіцілійський*.

Літ.: Жебелев С. А. Возникновение Боспорского государства. В кн.: Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953; Блаватский В. Д. Пантикапей Очерки истории столицы Боспора. М., 1964. *Л. М. Славін* (Київ).

АРХЕОА́НТРОПИ (від грец. ἀρχαῖος — стародавній, ἄνθρωπος — людина) — стародавні люди, що жили в ранню (гоміценову) епоху антропогенового періоду на тер. Пд. Європи, Пн. Африки і Пд. Азії. Під назвою А. об'єднують усіх відомих стародавніх викопних людей, рештки яких знайдено на о. Ява (пітекантроп), у Китаї (синантроп),

Німеччині (гейдельберзька людина), в Алжірі (атлантроп). Деякі дослідники відносять до А. телантропа (рештки знайдено в Пд. Африці) і презинджантропа (рештки виявлено в Кенії), вважаючи їх найдавнішими людьми (рад. антропологи довели, що презинджантропи ще не були людьми). А. зовні за рядом ознак (не мали підборіддя, масивні надбрівні дуги, об'єм головного мозку лише 800—1000 *см*³ тощо) нагадували людиноподібних мавп. Але А. вже виробляли знаряддя праці. Їхнє первісне стадо становило початкову стадію первіснообщинного ладу. Спільна праця й полювання стимулювали у А. розвиток членоподільної мови. Жили А. в малозалісених місцевостях, там, де були печери та ін. сховища. Нещодавнє виявлення решток А. на тер. Угорщини свідчить про те, що вони жили на тер. Сх. Європи і, можливо, України. *Літ.*: Підоплічко І. Г. Походження людини в світлі науки. К., 1958 [бібліогр. с. 94—95]; Семенов Ю. И. Как возникло человечество. М., 1966 [бібліогр. с. 525—566]; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1963 [бібліогр. с. 478—485]. *В. Д. Дяченко* (Київ).

АРХЕОГРАФІЧНА КИЇВСЬКА КОМІСІЯ — див. *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві.

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ — наук. установа, створена 1834 в Петербурзі при м-ві нар. освіти спочатку як тимчасова для видання актів, зібраних *Археографічними експедиціями*, а потім — постійна (з 1837) для збирання, опису й видання документів та істор. пам'яток. Документи для публікацій А. к. виявляла в архівах і б-ках Рос. імперії, за кордоном — в Австрії, Італії, Німеччині, Франції та ін. країнах. А. к. видала збірки документів з історії Росії, Білорусії, Литви, Кавказу 14—18 ст. (серед них: «Акти, зібрані в бібліотеках і архівах Рос. імперії Археографічною експедицією імп. Академії наук», т. 1—4. СПБ, 1836—38; «Повне зібрання руських літописів», т. 1—24. СПБ—Пг., 1841—1921; «Акти історичні», т. 1—5. СПБ, 1841—43; «Додатки до Актів історичних», т. 1—12. СПБ, 1846—75), з історії України («Акти Західної Росії», т. 1—5. СПБ, 1846—53; «Акти Південної і Західної Росії», т. 1—15. СПБ, 1863—92, та ін.). З 1872 А. к. видавала «Російську історичну бібліотеку», в 39 томах якої надруковані «Донські справи», «Литовська метрика», «Справи таємного приказу» та ін. А. к. опублікувала багато документів з історії Росії та України періоду феодалізму, але серед них мало матеріалів про становище трудящих мас та їх боротьбу проти класового гніту. Вони не систематизовані за єдиним планом, і тому кожний том включає документи з найрізноманітніших питань. А. к. не розробила єдиних принципів археографіч. опрацювання документів. У роботі комісії брали участь П. М. *Строєв*, М. Г. Устрялов, Я. І. Бередников, М. В. *Калачов*, М. І. *Костомаров*, С. В. Соловйов, М. І. Семевський та ін. У 1922 А. к. було передано АН і 1926 об'єднано з Постійною істор. комісією АН СРСР в одну Постійну історико-археографічну комісію. В 1931 її реорганізовано в Історико-археографічний ін-т, який 1936 влився в Ін-т історії АН СРСР.

Літ.: Подробный каталог изданий археографической комиссии, вышедших в свет с 1836 по 1918 год. Пг., 1918. *І. Л. Бутич* (Київ).

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ Академії наук УРСР — наук. установа, створена 1919 у Києві для керівництва публікацією документ. матеріалів з історії УРСР. У 1921 до А. к. влилася *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві. В 1936 А. к. реорганізовано у відділ археографії *Інституту історії Академії наук Української РСР*. А. к. видавала «Український археографічний збірник» (т. 1—3. К., 1926—30), «Український архів» (т. 1—4. К., 1929—31) та ін. публікації з історії України (зокрема, 17—18 ст.), фольклору, етнографії тощо. На деяких виданнях А. к. негативно позначився вплив бурж.-націоналістич. концепцій М. С. *Грушевського*.

АРХЕОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ — експедиції, які посилали у 19 ст. Рос. Академія наук і приватні особи для виявлення і збирання документів та істор. пам'яток. Перша А. е. організована Академією наук 1809 для обстеження архівів, археол. та істор. пам'яток у пн.-рос. та укр. містах. У 1817—18 на кошти М. П. Румянцева з участю П. М. *Строєва* було організовано експедицію для обстеження моск. архівів і б-к Моск. і Новг. губерній. В числі відкриттів цієї експедиції був «Ізборник Святослава» 1073 і кілька пам'яток 15—16 ст.). Експедицію 1829—34, очолювану П.М.Строєвим, організувала Академія наук. Експедиція обстежила бл. 200 архівів і б-к Арханг., Волог., Олонец., Новг., Яросл., Костром., Волод., Нижегород., Казан. і Вятської губерній і зібрала до 3 тис. істор.-юрид. актів 14—17 ст., багато літописів та ін. пам'яток. Значну частину цих матеріалів опублікувала *Археографічна комісія*.

АРХЕОГРАФІЯ (від грец. ἀρχαῖος — стародавній та γράφω — пишу) — спеціальна (допоміжна) істор. дисципліна, що вивчає видання писемних істор. джерел, розробляє принципи і методи публікації документів. Підготовка документ. публікацій має кілька етапів: вибір теми, визначення типу публікації, виявлення й відбір документ. матеріалів, передавання їхнього тексту, археографічна обробка їх, складання наук.-довідкового апарату. Залежно від завдань і мети публікації поділяються на наукові, науково-популярні та учбові. Публікації можуть бути тематичні (напр., «Робітничий рух на Україні в роки реакції»), пофондові («Повстання декабристів»), за різновидністю документів (листівки с.-д. орг-цій України). Характер видання значною мірою зумовлює зміст всієї дальшої роботи над публікацією. Одним з осн. принципів А. є точне передавання тексту документів. Прийоми передавання тексту документів залежать від характеру джерел, часу виникнення, встановлення їхньої автентичності. Публікація тексту вимагає відповідного археографіч. оформлення документів: складання редакційних заголовків документів (дата написання та опублікування документа, його різновидність, назва автора і адресата, виклад змісту документа), легенд (контрольно-довідкові дані, в яких подано назву місцезнаходження джерела, оригінальність, стан документа, вказівка на попередні публікації). Публікації залежно від завдань мають відповідний наук.-довідковий апарат, який включає передмову, що складається з двох частин — істор. та археографічної, примітки (текстуальні, пов'язані з текстом, і реальні, пов'язані із змістом документів), покажчики (іменний, географічний, предметно-тематичний, термінологічний, хронологічний, покажчик виданих документів), список скорочень, бібліографію. Додатки до публікації доповнюють зміст осн. документів, а ілюстрації сприяють наглядності й підтвердженню достовірності джерел.

Стан і розвиток А. залежать від заг. стану істор. науки, її методології та завдань, які перед нею постають, а також від використання досягнень допоміжних істор. дисциплін, зокрема *історіографії, джерелознавства, палеографії, дипломатики* та ін.

Зародження А. пов'язується з початком писаної історії (використання документів у літописах,

складання копійних актових книг та ін.). Перші спроби публікації істор. джерел на Україні пов'язані з політ. та ідеологіч. боротьбою, яка велась у кін. 16 — на поч. 17 ст. у питанні про унію. В ході релігійної полеміки між діячами православної та уніатської церков було здійснено перші публікації документів. У 18 ст. з'явилися публікації документів з наук. метою. Це праці Г. Конисього, В. Г. Рубана, Ф. В. Туманського та ін. В. Г. Рубан, зокрема, опублікував опис подорожі В. Г. Григоровича-Барського на Близький Схід, щоденник боярина О. С. Шеїна про його участь в Азовських походах. Ф. В. Туманський надрукував список літопису Грабянки та ін. матеріали. В 19 ст. в Росії і на Україні виник ряд установ, які спеціально займалися виданням джерел. Велике значення для розвитку А. мали Т-во історії і старожитностей рос. при Моск. ун-ті (1804), *Археографічна комісія* в Петербурзі (1834), Рос. істор. т-во (1866), *Одеське товариство історії і старожитностей* (1839), *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві (1843), Київ. і Поділ. церк. істор.-археологічні т-ва, Істор. комісія при Галицькому крайовому відділі (1865), *Історичне товариство Нестора-літописця* в Києві (1873), *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (1873), Істор.-філологічне т-во при Харків. ун-ті (1877), архівні губ. комісії та ін. Багато зробив у справі публікації документів з історії Лівобережної України О. М. *Лазаревський*, з історії Слобожанщини — Д. І. *Багалій*. Значну кількість публікацій вміщено в періодич. виданнях: «*Киевской старине*», «*Записках Наукового товариства імені Шевченка*», «Трудах» вчених архівних комісій та ін. Деякі публікації документів з історії України здійснили польс. історики. Однак за дореволюц. часів не було жодної теоретич. праці з А. Недостатність методики розробки єдиних принципів публікації документів вела до різнобою і суб'єктивізму. При відборі й трактуванні тексту документів виявлялися класові і політ. погляди археографів. Укр. бурж. націоналісти, добираючи для видання істор. документи, намагалися обгрунтувати свої антинародні концепції про «безкласовість» і «демократизм» укр. народу, про якісь корінні відмінності в історич. походженні і розвитку укр. і рос. народів. Дореволюц. археографи, обмежені дворянською, а потім бурж. ідеологією, майже не публікували матеріалів про класову боротьбу трудящих, економіч. розвиток України, революц. рух. Класова спрямованість дореволюц. видань вимагає критичного підходу до цих публікацій. Велика Жовтн. соціалістич. революція внесла кардинальні зміни в становище і завдання істор. науки, відкрила широкі можливості для публікації документ. матеріалів, поклала початок новому етапові в розвитку А. Перші рад. публікації зв'язані з ім'ям матроса Балт. флоту більшовика М. Г. Маркіна, який, працюючи в Наркоматі закорд. справ, опублікував на сторінках рад. газет документи, що викривали політику царизму і бурж. Тимчасового уряду. Велике значення для розвитку А. мала централізація архівної справи. Виникли перші рад. наук. установи, які збирали, упорядковували і публікували документ. матеріали. Створені 1921 на Україні Комісії по вивченню історії Жовтн. революції і Комуністич. партії України (Істпарт; 1929 реорганізовано в Ін-т історії партії і Жовтн. революції), а також істмоли (з історії комсомолу), істпрофи (з історії професійного руху) та ін. збирали і публікували документи істор.-парт. профілю, з історії молодіжного та профспілкового руху. В той період видано збірники «КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій» (1927), «Історія КП(б)У в матеріалах і документах» (1933, 1934) тощо. Значна кількість матеріалів публікувалася в журн. «Більшовик України», «*Літопис революції*» та ін. періодич. виданнях. Археографічна комісія АН УРСР (1919), пізніше Ін-т історії АН УРСР та ін. установи видали ряд публікацій: «Український архів» з матеріалами до соціально-економіч. історії України 18 ст., «Український археографічний збірник» (т. 1—3, 1926—30), «Переписні книги 1666 р.» (1933), «Правда Руська» (1935), «Історія України в документах і матеріалах» (т. 1, 3, 1939—41) та ін. Одне з провідних місць у публікації документів належить архівним установам УРСР, які видали кількасот збірників документів з усіх періодів історії України. В 30-х рр. вийшли з друку понад 40 томів документ. матеріалів: «Рух декабристів на Україні» (1925), «Повстання декабристів на Україні» (1926), «Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (1932), «Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині 1875—1879 рр.» (1934), «Повстання селян у с. Турбаях 1789—1793 рр.» (1932). Важливі документи було опубліковано в журн. «*Архів Радянської України*», «*Архівна справа*» та ін.

В післявоєнний період розширилася тематика наук. і наук.-популярних публікацій, що їх видали архіви разом з Ін-том історії АН УРСР та Ін-том історії партії ЦК КП України. Опубліковано бл. 200 видань та окр. документ. збірників з питань соціально-економіч. відносин на Україні в період феодалізму, присвячених визвольній війні укр. народу 1648—54, возз'єднанню України з Росією 1654 (Україна напередодні визвольної війни 1648 — 1654 рр. К., 1946; Возз'єднання України з Росією, т. 1 — 3. М., 1953 — 54; Документи Богдана Хмельницького. К., 1961; Документи про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. К., 1965), селянському рухові (Устим Кармелюк. К., 1948; Селянський рух на Буковині в 40-х рр. К., 1949, та ін.), діяльності більшовицьких орг-цій (Іскрівські організації на Україні. К., 1950; Більшовики України в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії. К., 1960; збірники листівок с.-д. орг-цій та ін.), з історії робітн. руху (Робітничий рух на Україні в роки реакції. К., 1965; Робітничий рух на Україні в період першої імперіалістичної війни. К., 1966, та ін.). В 50-і роки пожвавилася публікація документів у зв'язку з відзначенням 50-річчя першої рос. революції і 40-річчя Великого Жовтня (Революція 1905—1907 рр. на Україні, т. 1—2. К., 1955; Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, т. 1—3. К., 1957, та ін.). Особлива увага приділяється історії рад. суспільства. Видано фундаментальні, багатотомні збірники документів, присвячені діяльності більшовицьких орг-цій напередодні та під час Великої Жовтн. соціалістич. революції і встановлення Рад. влади на Україні та в період громадян. війни (Більшовицькі організації на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Березень — листопад 1917. К., 1957; Боротьба за владу Рад на Поділлі (Березень 1917 — лютий 1918). Хмельницький, 1957; В боротьбі за Жовтень (Березень 1917— січень 1918). Одеса, 1957; Німецько-австрійська інтервенція на Україні. Х., 1933; Мобілізація комсомолу України на фронти громадянської війни. 1918—1920. К., 1939; Громадянська війна на Україні. 1918—1920, т. 1—4. К., 1967; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. К., 1957—62,

та ін.), індустріалізації, колективізації і культурному будівництву (Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. К., 1957; Промисловість і робітничий клас УРСР в період побудови фундаменту соціалістичної економіки. 1926—1932 рр. К., 1966; Промисловість і робітничий клас УРСР в період відбудови народного господарства. 1921—1925. К., 1964; Історія колективізації сільського господарства УРСР. К., 1962—65, та ін.), боротьбі населення зх.-укр. земель за соціальне і нац. визволення та возз'єднання з Рад. Україною (Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. 1939 — 1949. К., 1949; Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1917—1920 рр. Львів, 1957; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною, т. 1. 1917—1923. Ужгород, 1957, та ін).; героїчному подвигові рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни (Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. К., 1963; Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни. Червень 1941—1943 рр. Х., 1965, та ін.). Нагромаджуючи досвід, рад. А. узагальнювала його і виробляла наук. принципи публікації документів. У січні 1918 за підписом В. І. Леніна було видано декрет «Про редагування і друкування законодавчих і урядових актів» (Зібрання узаконень, 1918, № 20, с. 309), в якому ставилась вимога ретельної перевірки публікованих законів «з боку їх оригінальності і точності тексту». Першу спробу розробити правила публікації документів, написаних старою укр. мовою, зробила Археографічна комісія АН УРСР. В 1931 на 2-му Всеукр. з'їзді архівістів було розглянуто й затверджено «Основні настанови до методології і техніки публікації документів для потреб науково-історичного дослідження» і «Правила науково-документальної публікації в журналі „Архів Радянської України"». Ці правила мали значні недоліки, вони ігнорували вимогу марксизму-ленінізму критично ставитись до тексту документів. Широкий розвиток публікаторської роботи зумовив необхідність виробити єдині наук. методи і принципи публікації істор. джерел. У 1935 вийшли «Правила видання документів Центрального архівного управління» (складач О. О. Сергєєв), 1936 вийшли «Правила видання документів XVI—XVII ст.», а також книга О. О. Шилова «Посібник до публікації документів XIX ст. і поч.XXст.»(М., 1939), в яких узагальнено весь попередній досвід видання документів. У 1945 було видано «Основні правила публікації документів Державного архівного фонду Союзу РСР», в яких розроблено осн. методолог. вимоги при виявленні і відборі джерел для публікації. В 1955 опубліковано «Правила видання історичних документів», 1960—«Правила видання документів радянського періоду». Після XX з'їзду КПРС почався новий етап у розвитку істор. науки, в т. ч. й А., який визначається розширенням тематики, введенням у наук. обіг великої кількості нових документів, підвищенням наук. рівня публікацій.

Літ.: Методическое пособие по археографии. М., 1958 [бібліогр. с. 295—298]; Левицкий О И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843—1893. К., 1893; Яковлєв С. О. Українська радянська археографія. К., 1965 [бібліогр. с. 172—174]; Гудзенко Л. М., Шелюх Т. М. Історія України в збірниках документів і матеріалів (Бібліографія). «Український історичний журнал», 1967, № 8, 10—11; Селезнев М С. Некоторые вопросы археографии и их отражение в трудах классиков марксизма-ленинизма. «Труды Московского государственного историко-архивного ин-та», 1957, т. 8; Новосельский А. А., Шунков В. И. Издание исторических источников в СССР. «Исторический архив», 1956, № 2; Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии. М., 1957 [бібліогр. с. 152—154]; Бевзо О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст. «Вісник АН УРСР», 1958, № 2; Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII—XVIII ст. В кн.: Історичні джерела та їх використання, в. 1. К., 1964; Валк С. Н. Советская археография. М.—Л., 1948; Фостик П. К вопросу о принципах публикации документов XIV—XVIII вв. на иностранных языках.«Научно-информационный бюллетень Архивного управления МВД УССР», 1957, № 2; Пещак М. М., Русанівський В. М. Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст. К., 1961; Бутич І. Л. Назрілі питання української радянської археографії. В кн.:Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968. *Ф. П. Шевченко* (Київ).

АРХЕОЛОГІЧНА КОМІСІЯ Академії наук УРСР — наук. установа, що провадила дослідження з археології, мистецтвознавства, етнографії, архітектури та музеєзнавства. Створена влітку 1921 в результаті злиття Комісії по складанню Археологічної карти України (існувала при АН УРСР з 1919) та секцій археології, мистецтв і матеріальної етнографії ліквідованого Укр. наук. т-ва в Києві. До складу А. к. входили також архітектурно-монументальна і музейна секції та Софійська комісія, створена для вивчення Софійського собору в Києві. В 1923 А. к. було реорганізовано в Археологічний комітет (з 1924 *Всеукраїнський археологічний комітет* —ВУАК). *І. Г. Шовкопляс* (Київ).

АРХЕОЛОГІЧНА КОМІСІЯ в Петербурзі — археол. установа в Росії (1859—1919). А. к. провадила численні дослідження гол. чин. греко-скіфських пам'яток на Пд. Росії, зокрема на тер. України. В 1889 А. к. було надано право дозволяти і контролювати розкопки на держ., міських і сел. землях (на поміщицькі землі це право не поширювалось). А. к. видавала щорічні звіти (1859—1912), «*Известия Археологической комиссии*», «*Материалы по археологии России*» та окремі збірки і монографії, в яких публікувались також матеріали археол. досліджень на тер. України. В 1919 функції А. к. було покладено на Державну академію історії матеріальної культури (див. *Інститут археології Академії наук СРСР*).

АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО (Церковно-археологічне товариство) при Київській духовній академії — створене 1872. Збирало, описувало, видавало пам'ятки старовини. При т-ві було засновано музей і б-ку. Серед його експонатів (1898 їх налічувалось бл. 30 тис.) були пам'ятки скульптури, живопису, графіки, стародруки, акти, грамоти, рідкісні рукописи. Т-во видавало щорічні звіти. Наук. праці А. т. публікувались у «Трудах Киевской духовной академии», «Киевских епархиальных ведомостях». У 1901 перейменоване на Церк.-істор. і археол. т-во. В 1919 припинило свою діяльність. Стародруки, рукописи, грамоти передано до Всенар. бібліотеки України (тепер Центр. наук. бібліотека АН УРСР), речові експонати—до Музею письменства і книги. *Д. М. Лапенко* (Київ).

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ — дослідження істор. минулого людства за речовими джерелами матеріальної культури. Осн. завданням А. д. є виявлення, з'ясування умов залягання і всебічне вивчення археол. пам'яток. Пам'ятки вивчають на місцях їх безпосереднього розміщення (польові дослідження) та в лабораторних умовах (лабораторні дослідження). Польові дослідження складаються з розкопок і археол. розвідок, що їм

передують. Під час розвідок провадять обстеження місцевості, шурфування, аерофотознімання тощо. Археол. розвідки ведуться як для суцільного археол. вивчення даної території, так і для виявлення на ній пам'яток певного часу або культури. А. д., осн. методом яких є *розкопки*, провадяться з застосуванням наук.методики, специфічної для різних груп археол. пам'яток (стоянок, поселень, городищ, курганів тощо).

АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ — з'їзди археологів дореволюц. Росії. Скликалися Моск. археол. т-вом. А. з. відбувалися в різних містах країни; в їхній тематиці переважали доповіді про історію та археологію краю, де відбувався з'їзд. На А. з. обговорювалися також питання історії мистецтва, етнографії, нумізматики, мови тощо. Крім вітчизняних археологів, у роботі з'їздів брали участь і зарубіжні дослідники. Під час А. з. влаштовувалися виставки, експонатами яких потім поповнювалися місцеві музеї, зокрема виставка 11-го А. з. стала базою для створення тепер. *Історичного музею Української РСР* у Києві.

Всього відбулося 15 А. з.: 1-й і 8-й у Москві (1869 і 1890), 2-й у Петербурзі (1871), 3-й і 11-й у Києві (1874 і 1899), 4-й у Казані (1877), 5-й у Тифлісі (1881), 6-й в Одесі (1884), 7-й в Ярославлі (1887), 9-й у Вільні (1893), 10-й у Ризі (1896), 12-й у Харкові (1902), 13-й у Катеринославі (1905), 14-й у Чернігові (1908), 15-й у Новгороді (1911), 16-й А. з.,призначений на 1914 у Пскові, не відбувся у зв'язку з початком світової війни. Результати роботи А. з.— доповіді і звіти — публікувалися в «*Трудах археологических съездов*». А. з. сприяли розвиткові археології в Росії.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

АРХЕОЛОГІЧНІ КАРТИ — наук. зведення археол. пам'яток (городищ, поселень, стоянок, могильників, курганів, поховань, скарбів тощо) різних часів на певних територіях. Існують також карти пам'яток окремих археол. культур (культури полів поховань, трипільської культури тощо) або давніх істор. періодів (палеоліту, неоліту, епохи міді-бронзи та ін.). А. к., як правило, містять, крім описової частини, ще й геогр. карти з умовно позначеними на них археол. пам'ятками.

Серед А. к. України найважливішими є: «Археологічна карта Київської губернії» (М., 1895) і «Археологічна карта Волинської губернії» (М., 1900), складені В. Б. Антоновичем, «Археологічна карта Подільської губернії», складена Є. Сіцінським («Праці XI Археологічного з'їзду у Києві», т. 1. М., 1901); «Археологічна карта Харківської губернії», складена Д. І. Багалієм («Праці XII Археологічного з'їзду у Харкові», т. 1. М., 1905); «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР», складена І. В. Фабріціус (в. 1. К., 1951) та «Карта палеоліту УРСР», складена О. П. Чернишом («Наук. записки Ін-ту суспільних наук АН УРСР» , 1954, т. 2).

І. Г. Шовкопляс (Київ).

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ — матеріальні залишки людської діяльності, що збереглися на поверхні землі, під землею або під водою і є об'єктом *археологічних досліджень* (див. *Археологія, Підводна археологія, Розкопки*). А. п. — речові істор. джерела, що висвітлюють минуле людського суспільства. Велике значення А. п. мають для вивчення найдавнішого, дописемного періоду людства, коли вони нерідко є єдиними істор. джерелами. Будучи продуктами людської праці, речові джерела висвітлюють життя нар. мас — безпосередніх творців історії. До осн. А. п. належать: поселення (стоянки, городища, селища) й окремі житла, залишки фортець і міст, печери, архітектурні пам'ятки, могильники й окремі поховання, різні надмогильні й культові споруди (вішапи, менгіри, кромлехи, дольмени, святилища), гірничі виробки і ремісничі майстерні, гідротех. споруди й оброблювані поля, земляні вали і рови, бруковані шляхи і міські вулиці, скарби різних предметів і монет, знаряддя праці та зброя, побутові й культові предмети, мистецькі вироби й оздоби, малюнки й написи на скелях і окремих каменях (див. *Наскельні зображення*), кістки тварин і рештки рослин тощо. Значні групи А. п., які розташовані на окремих територіях, що належали спорідненому давньому населенню, датуються одним відрізком часу і мають спільні ознаки, називаються археол. культурами. Всі А. п. перебувають під охороною держави. Охорона пам'яток культури, в т. ч. А. п., постановою Ради Міністрів СРСР від 14.X 1948 «Про заходи поліпшення охорони пам'яток культури» покладена на М-во культури та його органи на місцях. На Україні постановою ЦК КП України від 25.VIII 1965 і постановою Ради Міністрів УРСР від 28.VIII 1965 створено Товариство охорони пам'яток історії і культури Української РСР.

Р. Г. Семененко (Київ).

«АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР» — серія видань Ін-ту археології АН УРСР, в яких висвітлюються результати польових (експедиційних) археол. досліджень на тер. УРСР. Видано 13 томів (К., 1949—63). В 1, 3, 5, 12-му томах опубліковано результати досліджень пам'яток сх.-слов. племен, часів Київ. Русі та античного часу. Томи 2, 4, 6-й присвячено вивченню давньогрец. міст Пн. Причорномор'я, пам'яток скіфо-сарматського часу, епохи міді-бронзи, неоліту і палеоліту. Пам'яткам Ольвії та населенню Пн. Причорномор'я в античну епоху і Пд.-Зх. Криму в епоху пізньої античності й середньовіччя присвячено 7, 11, 13-й томи. У 8, 9, 10-му томах подано матеріали досліджень у районі новобудов по р. Молочній та в районі будівництва Каховської ГЕС.

Ю. Г. Колосов (Київ).

АРХЕОЛО́ГІЯ (від грец. ἀρχαῖος — стародавній, λόγος— слово, наука) — галузь істор. науки, що вивчає первісні, стародавні й середньовічні речові пам'ятки (див. *Археологічні пам'ятки*) і на підставі цього відтворює минуле людського суспільства. Специфічний характер археол. пам'яток зумовлює застосування різних методів дослідження. Пошуки археол. пам'яток здійснює археол. розвідка. Досліджують пам'ятки шляхом *розкопок*. Польове дослідження археол. пам'яток доповнюється лабораторним вивченням здобутих матеріалів. Воно передбачає насамперед їхню т. з. камеральну обробку—консервацію та реставрацію. За допомогою лабораторних досліджень археол. знахідок визначають їхнє призначення, місце, час і техніку виготовлення, матеріали, з яких вони виготовлені. Для класифікації й систематизації археол. матеріалів все більшого застосування набувають статистичні методи. Типологічний метод, за допомогою якого зіставляють і вивчають морфологічні особливості, тобто форми окремих типів археол. знахідок та їхні зміни в часі, в методиці бурж. А. займав гол. місце. В рад. А. він має допоміжне значення. Важливим методом дослідження археол. пам'яток є картографування (див. *Археологічні карти*). Ретельне картографування пам'яток *культур археологічних* дає можливість визначити територіальне розміщення окремих етнографічних груп давнього населення. При дослідженні археол. пам'яток широко застосовують методи природничих і тех. наук. На тер. СРСР вже за часів Київ. Русі цікавилися різними археол. пам'ятками, які не раз згадувалися в давньорус.

літописах. У 1635 київ. митрополит Петро Могила здійснив одні з перших на Україні розкопок — розкопки *Десятинної церкви* в Києві.

Початок А. в Росії пов'язаний з дослідженнями скіфських та античних пам'яток Пн. Причорномор'я, територія якого ввійшла до складу Рос. д-ви наприкін. 18 ст. Було розкопано багаті скіфські похорональні пам'ятки — *Мельгуновський курган* (1873) та курган *Куль-Оба* (1830). Пожвавлення інтересу до старожитностей спричинилося до створення археол. музеїв (у Миколаєві — 1806, Феодосії — 1811, Одесі — 1825, Керчі — 1825) та організації наук. т-в — *Одеського товариства історії і старожитностей* (1839), *Російського археологічного товариства* в Петербурзі (1848), Московського археологічного т-ва (1864). В Петербурзі створюється організаційний та наук. центр дореволюц. А.— *Археологічна комісія* (1859), яка приділяла багато уваги греко-скіфським пам'яткам Пн. Причорномор'я. В 1862—63 І. Є. Забєлін дослідив курган *Чортомлик* біля Нікополя, 1912—13 М. І. Веселовський — курган *Солоху*. Значний матеріал для вивчення історії лісостепових племен скіфського часу дали розкопки курганів біля Сміли та *Пастирського городища* й *Матронинського городища* на Черкащині, *Оксютинецьких курганів* біля Ромен та *Більського городища* на Полтавщині. Успішно досліджувалися також античні міста Пн. Причорномор'я. Б. В. Фармаковський здійснив широкі розкопки античної *Ольвії*. Проводилися розкопки античних міст *Пантікапея*, *Херсонеса* Таврійського, *Тіри* та ін. Кінець 19 ст. ознаменувався вивченням пам'яток первісної А. Розпочались дослідження палеолітичних стоянок: *Гінцівської стоянки* на Полтавщині (1871), *Вовчого Гроту* в Криму (1880), *Кирилівської стоянки* в Києві (1893—1900), *Мізинської стоянки* на Десні (1908—16) та ін. Досліджувалися перші неолітичні пам'ятки в околицях Києва (1887—88), а також наскельні зображення *Кам'яної Могили* біля Мелітополя (1880). В кін. 19 ст. В. В. Хвойко відкрив пам'ятки найдавніших на тер. України землеробсько-скотарських племен т. з. *трипільської культури*. На поч. 20 ст. В. О. Городцов провів розкопки на Лівобережній Україні курганів міднобронзового віку і визначив їхню періодизацію (ямна, катакомбна та зрубна культури). Вивчалися пам'ятки раннього залізного віку. В. В. Хвойко відкрив і дослідив т. з. «поля поховань» у Черняхові та Зарубинцях на Київщині, які дали назву *черняхівської культурі* та *зарубинецької культурі*. На тер. України вивчали також слов. городища й давньорус. міста. Значні розкопки було здійснено в Києві (на *Киселівці* — 1894—98, Десятинної церкви — 1824—25, 1908—14), в с. Білогородці поблизу Києва (1909—10), на Княжій горі біля Канева (1891—93) та в ін. місцях. В кін. 19 ст. О. А. Спицин, застосувавши картографічний метод до вивчення слов. пам'яток і зіставивши їх з літописними даними, вперше визначив територію розселення окремих сх.-слов. племен.

З А. поступово виділилися спец. (допоміжні) істор. дисципліни, пов'язані з вивченням окремих категорій речових знахідок: монет — нумізматика, печаток — сфрагістика, написів на різних пам'ятках — епіграфіка, гербів — геральдика. В дореволюц. Росії більшість археол. досліджень було справою вузького кола любителів А., які майже не мали підтримки від д-ви. Не було справжньої наук. методології, що зумовило низький теоретич. рівень археол. досліджень, обмеженість наук. завдань. Речознавство вело до ігнорування вивчення історії самих виробників — справжніх творців матеріальної та духовної культури. Дуже гальмувала розвиток археол. досліджень приватна власність на землю, разом з усіма археол. пам'ятками на ній. Незважаючи на це, праці кращих представників дореволюц. археол. науки В. В. Хвойка, І. Є. Забєліна, М. І. Веселовського, Д. Я. Самоквасова, Б. В. Фармаковського, К. С. Мережковського, Е. Р. Штерна та ін., діяльність яких тісно пов'язана з археол. дослідженнями на тер. України, високо оцінювалися в світовій археол. науці.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції мала вирішальний вплив на розвиток науки, в т. ч. А. Розвиваючись на засадах марксизму-ленінізму, зокрема на основі вчення про суспільно-економічні формації, А. в СРСР перетворилась на справжню істор. науку. Рад. влада створила необхідні умови для розвитку А. В 1919 на базі Археол. комісії було створено першу рад. наук. установу в галузі А.— Держ. академію історії матеріальної культури в Ленінграді, яку 1937 реорганізовано в Ін-т історії матеріальної культури АН СРСР (тепер *Інститут археології Академії наук СРСР*). Значну увагу в той час рад. вчені приділяли глибокому вивченню закономірностей розвитку суспільно-економіч. формацій, створенню марксистської періодизації історії первісного суспільства, боротьбі проти бурж. концепцій в А. та фальсифікаторських праць бурж. археологів. Рад. А. міцніла, переборюючи вульгарно-соціологічні збочення. Комплексно вивчали археол. пам'ятки археологи, палеонтологи, геологи, антропологи, хіміки-аналітики, геофізики та ін. За постановою Ради Міністрів СРСР від 14.X 1948 «Про заходи поліпшення охорони пам'яток культури» всі археол. пам'ятки оголошено всенар. власністю і взято під охорону д-ви. З встановленням Рад. влади археол. установи засновано також у республіках. В системі АН УРСР було створено Комісію по складанню Археол. карти України, 1921 реорганізовану в *Археологічну комісію*, на базі якої 1923 засновано Археол. к-т (з 1924 — *Всеукраїнський археологічний комітет* — ВУАК). ВУАК здійснював значну наук. та експедиційну роботу, а також охорону пам'яток у республіці. Найдавніші пам'ятки первісного суспільства вивчав також створений при АН УРСР 1921 Кабінет антропології й етнології (з 1927 — Кабінет антропології). В 1934 було засновано Ін-т історії матеріальної культури АН УРСР (з 1938 — *Інститут археології Академії наук Української РСР*). Крім Ін-ту археології, значну н.-д. й експедиційну роботу проводять відділ археології Ін-ту суспільних наук Львів. ун-ту, відповідні кафедри ун-тів Києва, Харкова, Одеси, Ужгорода, Донецька та історико-археол. музеї в Одесі, Херсонесі (Севастополь) і Керчі. Велику роботу по пропаганді історико-археол. знань та істор. пам'яток ведуть Історичний музей у Києві, обласні й краєзнавчі музеї республіки та *Одеське археологічне товариство*. Ін-т археології АН УРСР видає міжвідомчий збірник «*Археологія*». Праці, в яких висвітлено археол. дослідження пам'яток на тер. України, друкувалися також у зб. «*Археологічні пам'ятки УРСР*», «Краткие сообщения Института археологии», публікуються у виданнях Ін-ту археології АН СРСР («Советская археология», «Материалы и исследования по археологии СССР» та ін.).

За роки Рад. влади було відкрито й вивчено на тер. України пам'ятки раннього палеоліту. Значно розширилися, порівняно з дореволюц. часом, дослідження середньопалеолітич. пам'яток. Вивчення пам'яток часів раннього та серед. палеоліту мало важливе значення для висвітлення питання про первісне заселення Сх. Європи. Було відкрито сотні пізньопалеолітич. пам'яток у різних

районах України. Розробці важливих проблем палеоліту України присвячено праці П. П. Єфименка, Г. А. Бонч-Осмоловського, П. Й. Борисковського, І. Й. Левицького, О. М. Бадера, О. П. Черниша, І. Г. Шовкопляса. Внаслідок дослідження пам'яток часів мезоліту було одержано нові матеріали, які висвітлюють період історії, пов'язаний з переходом від привласнюючих форм госп. діяльності до відтворюючих. Пам'ятки неолітич. часу почали досліджувати гол. чин. за рад. часу (О. А. Макаренко, М. Я. Рудинський, А. В. Добровольський, Д. Я. Телегін, В. М. Даниленко). Було відкрито й вивчено ряд нових археол. культур, у т. ч. *буго-дністровську культуру* та *дніпро-донецьку культуру*.

Суттєво змінилися уявлення про характер культур мідного віку на Україні (С. С. Магура, Т. С. Пассек, С. М. Бібіков, О. Ф Лагодовська, Є. Ю. Кричевський, М. Ф. Болтенко, Ю. М. Захарчук). Вперше було виявлено й досліджено пам'ятки т. з. середньостогівської культури, носії якої займалися переважно конярством. Значно розширилось вивчення пам'яток *ямної культури*. Крім могильників, досліджувалися поселення цієї культури, зокрема багатошарове поселення біля с. Михайлівки в районі Нікополя (О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич). Останнім часом було виявлено в Криму своєрідну археол. культуру, яка дістала назву *кемі-обинської культури*. Значних успіхів досягнуто у вивченні історії племен бронзового віку на тер. України. Більшість культур того часу відкрито й досліджено в післявоєнні роки (Е. А. Балагурі, С. С. Березанська, О. М. Лєсков, І.К. Свєшников, О. Г. Шапошникова та ін.). Вивчення пам'яток епохи раннього заліза дали змогу по-новому висвітлити історію населення передскіфського часу (О. І. Тереножкін), а також Скіфії та сарматських племен (Б. М. Граков, М. І. Артамонов, П. М. Шульц, І. В. Фабріціус, Б. А. Шрамко, В. А. Іллінська, М. І. Вязьмітіна, Г. Т. Ковпаненко та ін.). Значних успіхів досягнуто у вивченні античних пам'яток, зокрема Ольвії (Т. М. Кніпович, Л. М. Славін, О. І. Леві), Херсонеса (К. Е. Гриневич, Г. Д. Белов), Боспору (В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич), Тіри (Л. Д. Дмитров, А. І. Фурманська) тощо. Значний вклад зробили рад. археологи в дослідження черняхівської та зарубинецької культур (П. М. Третьяков, В. П. Петров, М. Ю. Смішко, Ю. В. Кухаренко, М. Ю. Брайчевський, Є. В. Махно). Дослідження рад. археологів дали можливість пов'язати археол. пам'ятки 2-ї пол. 1-го тис. н. е. з літописними племенами й вивчити їхнє г-во й культуру (І. І. Ляпушкін, Д. Т. Березовець, А. Т. Сміленко, П. І. Хавлюк, В. Д. Баран). Активізувалися дослідження середньовічних пам'яток Криму (А. Л. Якобсон, Е. В. Веймарн, О. І. Домбровський). Значну увагу було приділено вивченню та істор. інтерпретації пам'яток часів Київ. Русі (М. Ф. Біляшівський, Б. О. Рибаков, М. К. Каргер, Т. М. Мовчанівський, В. Й. Довженок, В. А. Богусевич, Д. І. Бліфельд, О. О. Ратич, В. К. Гончаров, Р. А. Юра, М. П. Кучера). Провадились значні дослідження давньорус. міст Києва, Чернігова, Переяслава, Білгорода, Любеча, Вишгорода, Городська, Путивля, Плісненська, Галича, Володимира-Волинського, численних городищ Давньої Русі, зокрема *Дінця* під Харковом, Шестовицьких городищ й могильника на р. Десні, *Райковецького городища* на р. Гнилоп'яті, Колодяжина на р. Случі, *Городища* поблизу Шепетівки та ін.

Розвиткові археол. роботи на Україні сприяла організація польових досліджень у районі будівництва великих гідротех. споруд — Дніпровської, Каховської, Кременчуцької, Канівської, Київської ГЕС, Пд.-Бузького каскаду ГЕС, Пн.-Кримського каналу, в зонах зрошувальних систем тощо. В тісній співдружності з укр. археол. установами на тер. УРСР провадять розкопки Ін-т археології АН СРСР, Державний *Ермітаж*, *Історичний музей* в Москві та ін.

Археол. експедиційні дослідження в республіці збагатили археол. науку новими даними, сприяли нагромадженню величезного археол. матеріалу, зробили можливими широкі істор. узагальнення. Цьому було присвячено численні монографії, тематичні й публікаційні збірники, а також 12 наук. конференцій Ін-ту археології АН УРСР.

До найскладніших методологіч. проблем А. належать питання походження, а також зникнення археологічних культур, тобто питання про походження та істор. долю населення, яке залишило пам'ятки тієї чи ін. культури. Незважаючи на те, що в А., як і в кожній науці, яка невпинно розвивається й удосконалює методи дослідження своїх наук. джерел, є ще багато не до кінця вивченого й досить дискусійного, рад. археол. наука досягла значних успіхів.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Арціховський А. В. Основи археології. К., 1955 [бібліогр. с. 235—251]; Шовкопляс І. Г. Основи археології. К., 1964 [бібліогр. с. 269—270]; Амальрик О. С., Монгайт О. Л. Що таке археологія. К., 1958; Монгайт А. Л. Археология в СССР. М., 1955; Авдусин Д. А. Археологические разведки и раскопки. М., 1959 [бібліогр. с. 307—310]; Сухов П. А. Археологические памятники, их охрана, учет и первичное изучение. Практическое руководство. М.— Л., 1941; Блаватский В. Д. Античная полевая археология. М., 1967; Археология и естественные науки. М., 1965; Винберг Н. А., Заднепровская Т. Н., Левина Р. Ш., Любимова А. А. Советская археологическая литература. Библиография 1918—1940. М.— Л., 1965; Винберг Н. А., Заднепровская Т. Н., Любимова А. А. Советская археологическая литература. Библиография. 1941—1957. М.— Л., 1959; Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія. К., 1969. *Ю. М. Захарук* (Київ).

«АРХЕОЛО́ГІЯ»— наук. видання (записки) Ін-ту археології АН УРСР. Виходить у Києві з 1947. «А.» публікує матеріали про відкриття рад. археологів на тер. України і суміжних областей, висвітлює теоретичні питання, пов'язані з археол. дослідженнями та вивченням старод. історії УРСР від палеоліту до ранньофеод. доби включно. В «А.» вміщуються статті і матеріали з методологічних питань археол. науки, повідомлення про окремі важливі пам'ятки, матеріали до археол. карти УРСР, рецензії на вітчизн. й зарубіжні праці з археології та старод. історії, хроніку наук. життя Ін-ту археології АН УРСР та ін. наук. установ республіки, які провадять археол. дослідження. Ряд статей в «А.» присвячено тлумаченню давніх писемних джерел, розробці етногенетичних питань давнього населення Сх. Європи. Вийшли з друку 22 томи «А.» (1947—69).

В. І. Бідзіля (Київ).

«АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКАЯ ЛЕ́ТОПИСЬ ЮЖНОЙ РОССИ́И»— періодичне видання, що виходило на Україні 1899—1901 щомісяця як додаток до журн. «*Киевская старина*», а 1903—05 — як окремий журнал раз у два місяці. Редактор — М. Ф. *Біляшівський*. В «А. л. ю. Р.» друкувалися статті й розвідки укр. та рос. дослідників і краєзнавців про пам'ятки старовини (починаючи з найдавніших часів до 19 ст.), гол. чин. археологічні та прикладного мистецтва, про діяльність

В. С. Архипов.

Ф. О. Астахов.

наук. т-в, комісій, з'їздів, про охорону пам'яток, рецензії та бібліографія. *І. Г. Шовкопляс* (Київ).

«АРХЕОЛО́ГИЯ СССР», Свод археологических источников, САИ — наук. видання Ін-ту археології АН СРСР, розпочате в кінці 1950-х рр. для публікації й систематизації усього фонду наук. джерел з археології СРСР. САИ виходить окремими випусками, що містять у собі тексти й таблиці з малюнками, фотографіями й картами. Поділяється на серії за хронологіч. принципом і на розділи — за географічним. Серії: А. Палеоліт. Мезоліт. Б. Неоліт. Енеоліт. В. Бронзовий вік. Г. Античні старожитності. Д. Залізний вік. Е. Середньовічні старожитності. Розділи: 1. Європ. частина СРСР. 2. Кавказ. 3. Середня Азія. 4. Заг. питання. З 1961 по 1968 вийшло 35 вип., що включають у себе матеріали різних епох і територій, опрацьовані великим колективом авторів під заг. редакцією акад. Б. О. Рибакова. До роботи над виданням САИ залучають співробітників усіх археол. установ СРСР, у т. ч. УРСР. Археол. матеріал, пов'язаний з Україною, представлений у таких випусках: А1—5, Б1—11, Г1—20, Г4—4, Д1—4, Д1—12, Д1—27, Д1—30, Д1—31, Е1—24, Е1—36, в. 1 і 2, Е1—38, Е1—57, Е4—4.

Літ.: Рыбаков Б. А. О корпусе археологических источников СССР (Тезисы доклада на пленуме ИИМК в марте 1957 г.). М., 1957. *Н. М. Кравченко* (Київ).

АРХИ́ПОВ Василь Сергійович (н. 29.XII 1906) — рад. військ. діяч, ген.-полковник танкових військ, двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1944). Член КПРС з 1931. Н. в с. Тютнярах (тепер Аргаяшського р-ну Челяб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1928. В 1938 закінчив Ленінгр. бронетанкові курси удосконалення командн. складу РСЧА. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. полку і танк. бригади на Зх., Брян., Сталінгр., Донському, Центр. і 1-му Укр. фронтах. Відзначився при визволенні м. Перемишля і форсуванні р. Вісли. Після війни — командир танк. д-зії. В 1950 закінчив Академію Генштабу. З 1960— на відповідальній роботі в Рад. Армії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

«АРХІ́В РАДЯ́НСЬКОЇ УКРАЇ́НИ» — історико-архівознавчий журнал, орган Центр. архівного управління УРСР. Створений на основі журн. «*Радянський архів*» і «Бюлетеня Центрального архівного управління УРСР». Виходив 1932—33 у Харкові. Друкував документ. матеріали з історії революц. руху і рад. будівництва на Україні, статті з теорії і практики архівознавства. Вийшло 8 номерів.

Літ.: Покажчик до журналу «Архів Радянської України». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 3.

«АРХИ́В ЮГО-ЗА́ПАДНОЙ РОССИ́И», «Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе», ч. 1—8. К., 1859—1914; АЮЗР — видання істор. документів і літ. пам'яток Правобережної і Зх. України 14—18 ст. в 35 томах (окремі томи у двох випусках або частинах). Гол. джерелом для видання були документи Центр. архіву давніх актів (засн. 1852) при Київ. ун-ті, а також акти приватних осіб. Видання складається з 8 ч. Перша частина (12 т.) включає документи 14—18 ст. з історії православної церкви і її боротьби з католицькою (т. 2, 12), королівські накази і жалувані грамоти, папські булли, патріарші грамоти, акти православних та уніатських соборів, православних братств, церков і монастирів про організацію при них училищ і госпіталів (т. 1); акти про становище православних на Правобережній Україні та боротьбу проти церк. унії, про діяльність М. *Значко-Яворського* (т. 1, 2); документи про підпорядкування київ. митрополита моск. патріархові (т. 5), про запровадження унії та православні *братства* (т. 6); пам'ятки літ. полеміки православних з католиками та уніатами (т. 7, 8, 9). Друга частина (3 т.) — постанови провінціальних сеймиків, інструкції послам на генеральний сейм, відповіді короля на прохання провінціальних сеймиків за 1596—1726 та ін. Третя частина (6 т.) — документи про визвольну війну укр. народу 1648—54 на чолі з Б. Хмельницьким, про антифеод. сел. і гайдамацький рухи, про дипломатичні зносини гетьманського уряду з Росією, Польщею та ін. країнами 1679—1716. Четверта частина (1 т.) — документи про походження шляхет. родів 1443—1780. П'ята частина (2 т., т. 2 у 2 ч.) — документи з історії міст Київщини, Волині і Поділля 1432—1798 і становище євр. населення 1765—91. Шоста частина (2 т.) з додатком окремого тома — документи про економічне і правове становище селян на Україні 1498—1795. Сьома частина (3 т., т. 3 у 2 ч.) — описи замків, люстрації старостств, інвентарі, скарги, донесення та ін. документи про заселення Правобережної України 1336—1668, про заснування Лубен, Переяслава, Пирятина. Восьма частина (6 т.) — документи з історії місцевого управління, станів, землеволодіння, цивільного і кримінального права, судочинства 15—18 ст. та ін. юрид. акти. Кожному томові передує передмова з аналізом документів. До збірників додано іменні та геогр. покажчики. Систематизація різнорідних документів і матеріалів у тематичні групи (частини) надає всьому виданню стрункість і послідовність, що вигідно відрізняє його від ін. публікацій того часу. Незважаючи на трактування з бурж. позицій істор. документів і хронологічну обмеженість, фактичний матеріал цього видання не втратив і досі свого наук. значення для висвітлення історії України 14—18 ст.

І. Л. Бутич (Київ).

АРХІ́ВИ (лат. в одн. archivum, від грец. ἀρχαῖος — давній) — установи або відділи в установах, орг-ціях, на підприємствах, що зберігають документ. матеріали. В А. також зберігаються документальні матеріали окремих осіб, сімей, родів. Архівні матеріали використовують для наук., політ., практичних цілей, для потреб нар. г-ва і держ. управління.

А. виникли з появою писемності і утворенням держав. Археол. дослідження свідчать про існування А. у рабовласницьких д-вах. За доби середньовіччя документи зберігалися в замках королів, князів, феодалів, у монастирях та церквах.

В Київ. Русі відомими сховищами документ. матеріалів були Софійський собор, Десятинна церква, Києво-Печерський та Видубецький монастирі в Києві.

Архіви в дореволюційній Росії. З виникненням Рос. централізованої д-ви А. було організовано при держ. установах. У 16 ст. в Москві створено т. з. Царський архів для зберігання документів колишніх феод. князівств, частину якого під час польс.-швед. інтервенції на поч. 17 ст. було вивезено до Польщі. Петро I провів реорганізацію держ. апарату, яка відбилася і на архівній справі. А. було відокремлено від поточного діловодства, на базі документів Посольського приказу створено Генеральний архів старих держ. справ (пізніше перейменований в Моск. архів колегії закорд. справ); 1763 створено Моск. розрядно-сенатський архів, 1768 — Межовий архів та ін. В 2-й пол. 18 ст. в зв'язку з новою реформою держ. апарату для зберігання документів ліквідованих установ засновано Держ. Санкт-Петерб. архів старих справ (1780) і Держ. Моск. архів старих справ (1782). Після утворення на поч. 19 ст. міністерств виникло багато відомчих А. Відсутність єдиного керівництва, незадовільна система зберігання документ. матеріалів викликали спроби проведення архівних реформ (1869, проект М. В. Калачова; 1899, проект Д. Я. Самоквасова). В 1884 були організовані губернські вчені архівні комісії для збирання і упорядковування документ. матеріалів. Проте архівна справа залишалася розпорошеною по окремих міністерствах і відомствах аж до Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Архіви на Україні в дореволюційний період. Особливістю розвитку архівної справи на Україні за часів панування тут феод. Литви і Польщі було створення єдиного держ. архіву в центрі (т. з. «Метрики») і багатьох А. на місцях при гродських, земських, підкоморських судах і судових трибуналах. Після Люблінської унії 1569, коли Брацлавщину, Волинь, Поділля, Київщину загарбала Польща, документи цих земель було включено в її держ. архів (т. з. «Коронна метрика»), який перебував у Кракові. Після возз'єднання України з Росією (1654) на Лівобереж. Україні продовжували діяти гетьманські установи. В 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. тут утворилися А. гетьманських і рос. установ (Генеральної військ. канцелярії, Генерального військ. суду, сотенних, полкових судів), а на Правобережжі — польс. адм.-військ. установ. На поч. 80-х рр. 18 ст. після ліквідації залишків політ. автономії Лівобережної України А. гетьманських установ поділено між намісництвами (Черніг., Київ., Новгород-Сіверським). В кінці 18 ст. замість 2 намісництв створено Малоросійську губ., а 1802 замість цієї губернії утворено Черніг. і Полтав. губ. А. гетьманщини знову було поділено між губернськими установами (за територіальним принципом). Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) архівні документи попереднього періоду було передано губернським і повітовим установам. Значна частина цих документів через несприятливі умови зберігання їх псувалася. На поч. 2-ї пол. 19 ст. передова громадськість України порушила питання про збереження документів і створення архівосховищ. У 1852 при Київ. ун-ті організовано Київський архів давніх актів, в якому було зосереджено 5883 актові книги земських, гродських судів, магістратів Правобережної України 16—18 ст. тощо (в актовій книзі, що належить до 1520, збереглись окремі документи кінця 14 ст.). В 1880 за допомогою *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*, яке очолював О. О. *Потебня*, створено Харків. істор. архів для зберігання документів адм.-судових установ Лівобережної і Слобідської України 17—18 ст. Відсутність єдиного організаційного центру на Україні призводила до того, що значна кількість архівних документів залишалася в різних відомствах і орг-ціях у бездоглядному стані і гинула. Незадовільним було також становище архівної справи на зх.-укр. землях, що тривалий час перебували під гнітом Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини), а пізніше бурж. Польщі, Чехословаччини і Румунії. В Сх. Галичині архівні матеріали зберігалися в установах, учбових закладах, монастирях і в приватних осіб. У містах існували А. при магістратах. Найстарішим був архів Львівського магістрату. В другій пол. 18 ст. утворився Львів. гол. архів, до якого після приєднання Галичини до Австрії звезено архіви ліквідованих гродських і земських судів з різних галицьких міст. На базі архіву магістрату 1804 створено Львів. міський архів, 1923 — Львів. держ. архів.

В основу впорядкування архівної справи в бурж. Польщі було покладено декрет від 7.II 1919 про організацію держ. А., згідно з яким А. входили до складу м-ва віросповідання і громад. освіти. Мережа держ. А. на Зх. Україні складалася з архіву кол. намісництва з крайовим архівом гродських і земських актів і міського архіву давніх актів. Крім того, існував архів при Львів. ун-ті, ряд приватних і церк. А. В Пн. Буковині організація крайового архіву розпочалася лише на поч. 20 ст. Осн. увага приділялася концентрації документ. матеріалів держ. установ. Під час 1-ї світової війни на Буковині багато цінних документів було знищено. На Закарп. Україні також не було централізованого держ. архіву. Архівні матеріали зберігалися при держ. установах, церквах, монастирях, у приватних осіб.

Архіви СРСР. 1.VI 1918 В. І. Ленін підписав декрет «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РРФСР». За цим декретом документ. матеріали держ. і приватних А. було оголошено всенар. добром, вони становили Єдиний держ. архівний фонд (1941 створено *Державний архівний фонд СРСР*). Декрет передбачав організацію архівних органів. Держ. архівами з 1918 відало Гол. управління архівною справою (Головархів) РРФСР, з 1922 — Центр. архів РРФСР (Центрархів) при ВЦВК, з 1929 — Центр. архівне управління (ЦАУ) СРСР при Президії ВЦВК. В 1938 ЦАУ СРСР було перейменовано в Гол. архівне управління (ГАУ) і передано у відання Наркомату внутр. справ СРСР (з 1960 ГАУ — при Раді Міністрів СРСР). 28.VII 1961 прийнято «Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР і мережу центр. держ. архівів СРСР», згідно з яким ГАУ безпосередньо підпорядковані 10 центр. архівів, у Москві: Центр. держ. архів Жовтн. революції і найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР; Центр. держ. архів нар. г-ва СРСР; Центр. держ. архів Рад. Армії СРСР; Центр. держ. архів л-ри й мистецтва СРСР; Центр. держ. архів давніх актів СРСР; Центр. держ. військ.-істор. архів СРСР; Центр. держ. архів кінофотофонодокументів СРСР; Центр. держ. архів звукозапису СРСР; в Ленінграді: Центр. держ. істор. архів СРСР; Центр. держ. архів Військ.-Мор. Флоту СРСР. Центр. держ. архіви СРСР є сховищами унікальних документ. матеріалів з історії, права, мистецтва, науки народів СРСР. В цих архівах зберігається багато документів з історії укр. народу. ГАУ здійснює наук.-методичне керівництво архівними управліннями (відділами) союзних і автон.

республік, яким підпорядковані центр. республіканські держ. А., крайові і обласні архівні відділи. Місцеві матеріали в союзних республіках зберігаються в крайових, обласних, районних держ. А. Документи про зовнішні зносини СРСР і дореволюц. Росії з іноземними д-вами зберігаються в архіві Міністерства закордонних справ СРСР, матеріали з історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 — в архіві Міністерства оборони СРСР. Окремо існує архів Академії наук СРСР.

Архіви Української РСР. Ленінський декрет про організацію і централізацію архівної справи було покладено в основу організації архівної справи на Україні. В січні 1919 при Наркоматі освіти УРСР було утворено Всеукр. К-т охорони пам'яток старовини і мистецтва (ВУКОПСМ), при якому діяла архівна секція. 20.IV 1920 постанова Раднаркому УРСР про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні оголосила А. всенар. добром. У вересні 1921 ВУКОПСМ реорганізовано в Гол. управління А. (Головарх) при Наркомосі УРСР, створено Центр. архів революції та Істор. архів у Харкові, істор. А. у Києві та губ. містах. У січні 1923 архівна система перейшла у безпосереднє відання ВУЦВК УРСР, створено місцеві архівні органи (губархи). В 1925 уряд УРСР видав постанову про Єдиний держ. архівний фонд УРСР, 1930 — постанову, що визначала склад архівного фонду УРСР. В 1932, в зв'язку з адм.-тер. реорганізацією, на Україні створено обласні архівні управління і держ. архіви в усіх обласних центрах, а також міські й районні держ. А. У 1938 архівні органи перейшли в систему Наркомату внутр. справ. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 архівні установи України майже закінчили свою організаційну перебудову. В складних умовах початку Вітчизняної війни рад. архівісти евакуювали найцінніші архівні фонди. Тимчасова окупація України нім.-фашист. військами завдала величезної шкоди: багато архівосховищ було пограбовано, знищено. З перших днів визволення тер. України почалася відбудова архівних установ у центрі і на місцях. Почалися збирання документ. матеріалів і концентрація їх в держ. А. Постановами від 13.VIII 1958 Ради Міністрів СРСР і 4.X 1958 Ради Міністрів УРСР затверджено нову структуру архівних установ. З 1960 Архівне управління, що раніше входило до М-ва внутр. справ УРСР, безпосередньо підпорядковано Раді Міністрів УРСР. Воно є організаційним і наук.-методич. центром у галузі архівного будівництва і здійснення контролю за роботою архівних органів. Центр. республіканські А., підпорядковані Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР: *Центральний державний історичний архів Української РСР* у Києві і його філіал у Харкові, *Центральний державний історичний архів Української РСР* у Львові, *Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР*, *Центральний державний архів кінофотофонодокументів Української РСР*, *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва Української РСР*. Створено архівні відділи при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, 25 обласних А., 9 їхніх філіалів, 473 районні і 110 міських А. зі змінним складом і 3 з постійним складом документів, Центр. реставраційну майстерню і 15 реставраційних майстерень і лабораторій при обл. архівах.

Партійні архіви. Постановою ВУЦВК від 6.IV 1921 було створено Комісію по вивченню історії Жовтн. революції і Комуністичної партії України (Істпарт). З 1922 Істпарт перейшов у відання ЦК КП(б)У. До його колегії входили визначні партійні і держ. діячі України В. П. *Затонський*, Е. І. *Квірінг*, С. В. *Косіор*, Д. З. *Мануїльський*, Г. І. *Петровський*, М. М. *Попов*, М. О. *Скрипник* та ін. Істпарти було організовано при всіх губкомах і деяких окружкомах КП(б)У. В 1929 Істпарт ЦК КП(б)У реорганізовано в Ін-т історії партії і Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. При ін-ті створено Єдиний партійний архів, який 1939 виділився в самостійну установу при ЦК КП(б)У — Центральний партархів (ЦПА). Місцеві істпарти і партархіви було об'єднано в обласні партархіви, які збирали, зберігали, обробляли документи парт. і комсомол. органів та орг-цій, що діяли на території області, вивчали і розробляли історію місцевих парт. орг-цій. В Ін-ті історії партії ЦК КП України з 1945 в зв'язку з реорганізацією партархіву створено сектор партархівів, в якому зберігаються документ. матеріали ЦК Компартії України, ЦК ЛКСМУ, матеріали парт. уч. закладів, окремі документи з історії Комуністич. партії України, документи про діяльність визначних парт. і рад. діячів та ін. В 25 обласних парт. А. зберігаються документи місцевих парт. і комсомол. орг-цій і установ.

Архіви і рукописні відділи при державних і наукових установах і меморіальних музеях. За рад. законодавством А. АН УРСР та її установ, рукописних відділів бібліотек, музеїв входять до єдиного Держ. фонду СРСР і в держ. А. не передаються. Одним з найбільших на Україні сховищ є Відділ рукописів Центр. наук. б-ки АН УРСР (див. *Бібліотека центральна наукова Академії наук Української РСР*), в якому зберігається понад 400 окремих зібрань, колекцій і особистих фондів, усього бл. 270 тис. документів (зокрема, цінні рукописи, що надійшли з Братського, Михайлівського монастирів, Києво-Печерської лаври, Софійського собору, музею Археол. т-ва при Київ. духовній академії, Одес. т-ва історії та старожитностей, Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва та ін.). У відділі також зберігаються рукописи письменників і вчених 19—20 ст.— Т. Г. Шевченка, Я. П. Новицького, А. Л. Метлинського, О. М. Бодянського, Б. Д. Грінченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, І. С. Нечуя-Левицького, О. І. Левицького, В. С. Іконникова, В. Л. Модзалевського та ін., особисті фонди М. О. Максимовича, сім'ї Гоголів-Яновських, С. Т. Голубєва та ін., а також архіви редакцій журн. «Киевская старина», т-ва «Просвіта» та ін. У відділі рукописів Львів. б-ки зберігаються численні рукописи громадських діячів, учених, письменників, колекції грамот, матеріали з різних питань науки і культури, найбільше зібрання документ. матеріалів з питань суспільно-політ., економічних і культурних відносин Галичини починаючи з 15 ст., спомини про революцію 1848 в Галичині, автографи Б. Хмельницького, І. Я. Франка, В. С. Стефаника, Н. І. Кобринської, В. Г. Короленка та ін. Колекції рукописів, документ. матеріали зберігаються також у бібліотеках Ужгород., Одес. ун-тів та ін. наук. бібліотеках України. Значні зібрання писемних джерел зосереджено у відділах рукописів н.-д. установ АН УРСР, зокрема в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка, Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, в Ін-ті археології АН УРСР та ін., а також у меморіальних музеях Т. Г. Шевченка (Київ), М. М. Коцюбинського (Чернігів, Вінниця), В. Г. Короленка (Полтава) та ін. Рукописні відділи наук. бібліотек, музеїв публікують документальні матеріали, що зберігаються в них.

Наукова діяльність і використання документальних матеріалів. За рад. законодавством А. віднесено до н.-д. установ. Разом з ін. наук. установами А. проводять велику н.-д. роботу по виданню документ. матеріалів Держ. фонду СРСР. За роки Рад. влади видано ряд документ. збірників, в яких висвітлено боротьбу Комуністичної партії, трудящих мас під керівництвом В. І. Леніна за перемогу Великого Жовтня на Україні, встановлення Рад. влади, відбудову нар. г-ва, проведення індустріалізації, колективізації с. г., про революц. боротьбу робітн. класу і селянства проти царизму, нац.-визвольну боротьбу укр. народу та ін. (див. *Археографія*). Значну кількість документів було також опубліковано в журналах, які виходили до Великої Вітчизн. війни: «*Архівна справа*», «*Архів Радянської України*», «*Літопис революції*» та ін. З 1947 Архівне управління видає журн. «*Архіви України*», а разом з Ін-том історії АН УРСР — збірники «Історичні джерела та їх використання» (в. 1—3. К., 1964—68), в яких публікуються статті з питань архівознавства, археографії та ін. спец. (допоміжних) істор. дисциплін. Для ознайомлення дослідників із складом документ. матеріалів А., бібліотеки, музеї видають путівники, огляди, записки, описи актових книг (Кременецький земський суд, т. 1—3, та ін.), описи особових фондів (О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова та ін.). А. проводять велику роботу по використанню документ. матеріалів для нар.-госп. цілей. Ведеться тематич. виявлення документів про корисні копалини, іригаційні роботи, розвиток тваринництва, садівництва, виноградарства на Україні, врожайності с.-г. культур та ін. Архівні документи використовували при відбудові Дніпрогесу та ін. енергетич. підприємств, окремих з-дів, зруйнованих нім.-фашист. окупантами, при відбудові Хрещатика, Київ. ун-ту, Київ. водопроводу, реставрації пам'яток давнини. А. проводять значну довідкову роботу за запитами держ. і наук. установ та окремих осіб. В 1958 при Архівному управлінні створено Центр. експертно-перевірну комісію, а при центр. і міських держ. А. з постійним складом документ. матеріалів та при архівних відділах облвиконкомів — експертно-перевірні комісії, які розв'язують теоретичні й практичні питання експертизи цінності документ. матеріалів, відбору їх на державне зберігання та комплектування ними державних А.

Зарубіжні зв'язки. В 1956 архівні установи УРСР вступили до Міжнар. ради архівів при Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО). Делегації укр. архівістів брали участь у роботі 3—6-го Міжнар. конгресів архівістів, які відбулись у Флоренції (1956), Стокгольмі (1960), Брюсселі (1964). Архівісти України також були учасниками ряду конференцій Круглого столу А., що відбулися в різні роки в Загребі, Варшаві та ін. Участь укр. істориків-архівістів у міжнар. конгресах і конференціях Круглого столу сприяє дальшому розширенню дружніх зв'язків і зміцненню міжнар. авторитету рад. архівної справи, а також посиленню наук. і фахових зв'язків між рад. і зарубіжними архівістами. Зміцненню міжнар. зв'язків укр. архівістів сприяло передання окремих документ. матеріалів з архівосховищ України архівам ЧССР, ПНР та ін. країн, а також передання укр. архівам документів з історії України, що зберігалися раніше в А. ЧССР та ПНР.

Архівна освіта. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції для підготовки архівістів було створено курси в Харкові, відкрито відділення при Ленінгр. (1923—27) і Моск. (1928—32) ун-тах. В 1931 створено Ін-т архівознавства (тепер Московський державний історико-архівний ін-т).

Постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 20.VII 1932 при Центр. архівному управлінні УРСР було створено аспірантуру з архівознавства (існувала до 1935, відновлена 1944 при Центр. держ. істор. архіві УРСР в Києві, 1949 переведена до Київ. ун-ту).

В 1944 на істор. факультеті Київ. ун-ту організовано історико-архівне відділення і кафедру архівознавства та спец. істор. дисциплін, яка готує істориків-архівістів.

Літ.: Калачов Н. В. Архивы, их государственное значение, состав и устройство. В кн.: Сборник государственных знаний, т. 4. СПБ, 1877; Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 1, кн. 1—2. К., 1891—92; Самоквасов Д. Я. Централизация государственных архивов Западной Европы в связи с архивной реформой в России. М., 1899; Збірник узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі, в. 1—3, Х., 1926—31; Чернов А. В. История и организация архивного дела в СССР. М., 1940; Маяковский И. Л. Очерки по истории архивного дела в СССР. М., 1960; Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Х., 1927 [бібліогр. с. 163—168]; Вадій Н. З історії виникнення архівів у м. Львові. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4; Пількевич С. Д. 40 років радянського архівного будівництва на Україні. В кн.: З історії архівного будівництва на Україні. Х., 1958; Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. К., 1958; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник. Х., 1960.

С. Д. Пількевич, Д. С. Щедріна (Київ).

«АРХІВИ УКРАЇНИ» — наук.-інформац. бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1947 під назвою «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР». У 1947 видано один номер, 1948—50 — по два, 1951—55 — по три, 1956—59 — по чотири на рік, з 1960 — один раз на два місяці. Під назвою «А. У.» виходить з липня — серпня 1965. В 1949—57 видавався рос. мовою. «А. У.» друкують документи, огляди документ. матеріалів, статті з історії України (про соціально-економічні відносини і класову боротьбу, революц., суспільно-політ. і громад. рух, про діячів науки і культури, л-ри і мистецтва, про пам'ятки історії і культури), статті і повідомлення з архівознавства, джерелознавства, археографії, хронології, метрології, сфрагістики, геральдики та ін. спец. істор. дисциплін. Велике місце відводиться критико-бібліогр. і біографіч. матеріалам, що стосуються питань культури і спец. істор. дисциплін.

І. Л. Бутич (Київ).

«АРХІВНА СПРАВА» — історико-архівознавчий журнал, орган Центр. архівного управління УРСР. Журнал виходив 1926—31 у Харкові. Публікував статті з теорії, історії та практики архівної справи, документ. матеріали з історії революц. руху, економіч. розвитку України тощо. В додатку до «А. с.» — «Червоному архіві» друкувались гол. чин. документ. матеріали з історії України в дореволюц. часи. Вийшло 15 номерів журналу.

Літ.: Покажчик до журналу «Архівна справа». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 1.

АРХІВНИЙ ФОНД — сукупність документ. матеріалів, які утворилися внаслідок діяльності певної установи, підприємства, орг-ції або окремої особи і які мають політ., наук.-істор. або прак-

тичне значення та зберігаються в *архівах*. А. ф. утворюється на основі документ. матеріалів постійного зберігання. Документ. матеріали А. ф., як істор. комплекси одиниць зберігання, не підлягають роздрібненню, зберігаються і беруться на облік лише в одному архіві. Прикладом А. ф. установ дореволюц. періоду, що зберігаються в архівах України, є фонд Коша Запорізької Січі тощо; рад. установ — фонди Ради Народних Комісарів СРСР, ревкомів та ін.; особових А. ф.: фонди укр. вчених В. Н. Каразіна, О. О. Потебні, Д. І. Багалія та ін.

АРХІВОЗНА́ВСТВО — наук. дисципліна, що вивчає і розробляє теоретичні, методологічні, орг. питання архівної справи та її історію. А. займається питанням обліку, зберігання, наукової систематизації та класифікації документ. матеріалів, розробляє види та форми наук.-довідкового апарату, методи та прийоми всебічного використання документів. А. вивчає документ. матеріали, що виникли внаслідок діяльності установ, орг-цій та окремих осіб у вигляді текстів на пергаменті, папері, фотокопій, кінофотофонодокументів тощо. В Росії А. як наука зародилося в 19 ст. Справжній розвиток А. почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Декрет Ради Нар. Комісарів РРФСР від 1.VI 1918 «Про реорганізацію та централізацію архівної справи в РРФСР», підписаний В. І. Леніним, постанова Раднаркому УРСР від 20.IV 1920 та ряд ін. постанов Рад. уряду забезпечили централізацію, охорону і планомірне використання архів. матеріалів. Рад. А. базується на марксистсько-ленінській методології. Воно тісно пов'язане з усіма галузями істор. науки та з допоміжними (спеціальними) істор. дисциплінами. В сучасному А. починається застосування машинних методів пошуків документ. матеріалів з окремих проблем, тем, питань.

З питань теорії і практики А. на Україні виходили і виходять періодичні видання: «*Архівна справа*» (1926—31), «*Радянський архів*» (1930—32), «*Архів Радянської України*» (1932—33), «*Архіви України*» (з 1947). У 1944 постановою Ради Нар. Комісарів УРСР при Київ. ун-ті створено кафедру А. та спеціальних істор. дисциплін.

Літ.: Каламачев Н. В. Архивы, их государственное значение, состав и устройство. В кн.: Сборник государственных знаний, т. 4. СПБ, 1877; Теория и практика архивного дела в СССР. М., 1966 [бібліогр. с. 456—461]; Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963.

В. І. Стрельський (Київ).

АРХІТЕКТУ́РА (лат. architectura, грец. ἀρχιτεκτονική — будівництво, зодчество) на Україні — створення (проектування і побудова) споруд і самі споруди, призначені для життя, діяльності й відпочинку людей.

Найдавніші споруди на тер. УРСР — це житла первісних людей часів пізнього палеоліту (40—15 тис. років тому), що їх залишки виявили археологи на палеолітич. стоянках (біля с. Мізина та с. Пушкарів на Чернігівщині та ін.). А. часів неоліту та мідного віку на тер. України найкраще представлена пам'ятками т. з. трипільської культури (4—2-е тис. до н. е.). На трипільських поселеннях виявлено залишки великих глинобитних житлових і госп. споруд на дерев'яному плотовому каркасі. Від 2—1-го тис. до н. е. збереглися земляні кургани (могили) та т. з. мегалітичні споруди — менгіри (в кримському степу), дольмени (в горах Пд. Криму), кромлехи (навколо курганів у пд. степах).

Від античних часів лишилися руїни давньогрец. міст — *Тіри*, *Ольвії*, *Херсонеса* Таврійського, *Пантікапея* та ін., що існували тоді в Пн. Причорномор'ї. В Херсонесі збереглися башти й стіни міста, житлові й громад. споруди (3 ст. до н. е.— 14 ст. н. е.), в Пантікапеї — величезні кургани (Царський, Мелек-Чесменський, Золотий) з поховальними камерами боспорських царів 4 ст. до н. е. В Криму розкопано руїни скіфських (*Неаполь Скіфський*), римських (*Харакс*) міст і укріплень. Від середньовіччя в Криму залишилися т. з. печерні міста (Чуфут-Кале, Мангуп, Ескі-Кермен та ін.) — фортеці, замки, монастирі (5—14 ст.). Пізнє середньовіччя в Криму представлено ансамблями генуезьких фортець (14—15 ст.) — Феодосія, Судак, Балаклава та ін., вірм. церквами та монастирями (напр., Сурп-Хач біля Старого Криму, 1338), мечетями (Джума-Джамі в Євпаторії, арх. Ходжа Сінан, 1552). Видатною пам'яткою є ансамбль ханського палацу (16—18 ст.) в Бахчисараї.

Від споруд давніх слов'ян 1-го тис. н. е. на Україні збереглися численні городища з земляними валами. В 10 ст. почала розвиватися кам'яна монументальна А. Київської Русі (*Десятинна церква* в Києві, 989—996; *Спаський собор* у Чернігові, бл. 1036). Бл. 1037 в Києві будувався великий ансамбль споруд. Всесвітньовідомою пам'яткою цього ансамблю є *Софійський собор* у Києві з його багатоверхою композицією, мозаїками, фресковими розписами. Збереглися руїни *Золотих воріт* у Києві (1037). В 2-й пол. 11 — на поч. 12 ст. в Києві та ін. містах будували численні церкви та монастирські собори (Успенський Києво-Печерського монастиря, 1073—78; Михайлівський Видубицького монастиря, 1070—88; церква Спаса на Берестові, поч. 12 ст.). Кам'яні церкви та палацові споруди кін. 11 — поч. 12 ст. виявлено розкопками в Переяславі-Хмельницькому. В 12 ст. тривало будівництво кам'яних церков у Києві (Кирилівська церква, серед. 12 ст.), Каневі (собор, 1144), Чернігові (собори Борисоглібський, Успенський Єлецького монастиря, Іллінська церква), Володимирі-Волинському (Успенський собор, 1160). До стилістичного напряму кін. 12 — поч. 13 ст. належать церкви Василя в Овручі та П'ятницька в Чернігові. В 2-й пол. 12 ст. в Галицькій землі розвивалася білокам'яна А. Від тих часів збереглася церква Пантелеймона в с. Шевченковому біля Галича з різьбленими порталами. До 2-ї пол. 13 — поч. 14 ст. належить кілька церков у Львові, пізніше значно перебудованих (Миколаївська церква та ін.).

Монголо-тат. навала 1238—40 зруйнувала давньорус. міста, а з ними й багато пам'яток давньорус. А. В 14—16 ст. на Україні, гол. чин. на Волині, Поділлі та Галичині, будували численні фортеці (Хотин, 13—16 ст.; Луцьк, 13—16 ст.; Кам'янець-Подільський, 15—16 ст.), феод. замки (Острог, 15—16 ст.; Старе Село, 1584—89; Бережани, 1534—54) та укріплені монастирі (Межиріччя, 15—17 ст.; Дермань, 15—16 ст.). У церковних спорудах наслідувалися давньорус. традиції (церкви: Богоявленська в Острозі 15 ст., Троїцька в Межиріччі 15 ст.), а також традиції місцевого дерев'яного будівництва (церква Унівського монастиря 15 ст., в Посаді Работицькій 16 ст., Збаражі 1600). Відомою пам'яткою А. тих часів є церква-фортеця в Сутківцях 1467, що, як і багато тогочасних споруд, була пристосована до оборони. Кам'яні замки будували на Закарпатті (Мукачівський, Ужгородський, Середнянський, Невицький, 13—16 ст.).

У 2-й пол. 16 ст. А. України набула ренесансних рис (див. *Відродження*). У Львові будувалися ансамбль Братства (Успенська церква 1591—1631, арх. П. Римлянин, А. Прихильний, В. Купинос;

1

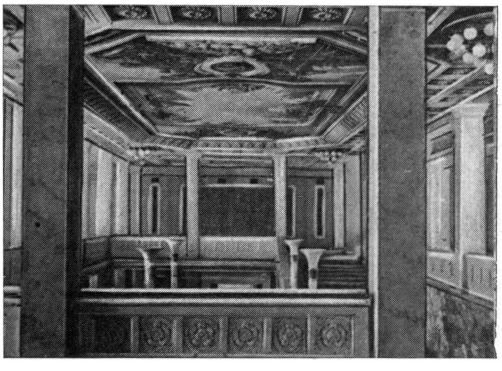

2

3

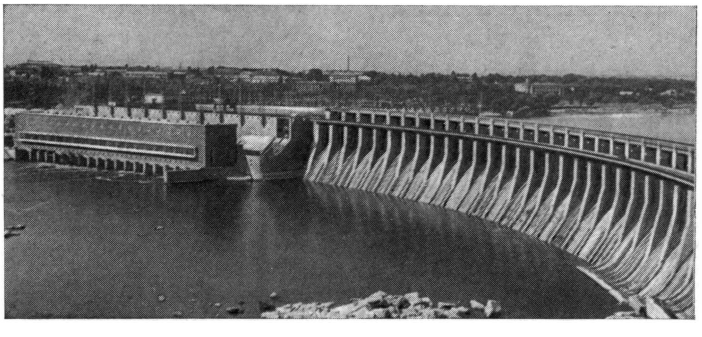

4

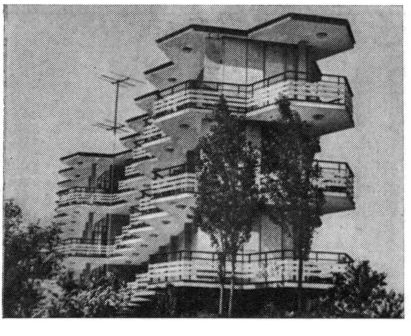

5

До ст. **Архітектура** на Україні.

1. Будинок Держпрому в Харкові. Архітектори С. С. Серафимов, М. Д. Фельгер, С. М. Кравець. 1925—29. На передньому плані — пам'ятник В. І. Леніну. Скульптори М. К. Вронський, О. П. Олійник, архітектор О. О. Сидоренко. 1963.
2. Вестибюль будинку Верховної Ради Української РСР в Києві. Архітектор В. Г. Заболотний. 1936—39.
3. Театр опери та балету в Донецьку. Архітектор Л. І. Котовський. 1935—40.
4. Дніпрогес імені В. І. Леніна. Запоріжжя. Архітектори В. О. Веснін, М. Д. Коллі, Г. М. Орлов, С. Г. Андрієвський, інженер І. Г. Александров. 1927—32.
5. Готель «Тарасова гора» в місті Каневі. Архітектори М. Г. Гречина, О. В. Гусєва, А. О. Зубок, Н. Б. Чмутіна, В. Г. Штало, інженери Л. Г. Дмитрієв, А. О. Ігнатенко. 1961.
6. Бориспільський аеровокзал поблизу Києва. Архітектори А. В. Добровольський, О. І. Малиновський, Д. П. Попенко, інженери Л. Г. Дмитрієв, Г. Б. Гільман. 1961—65.

6

1

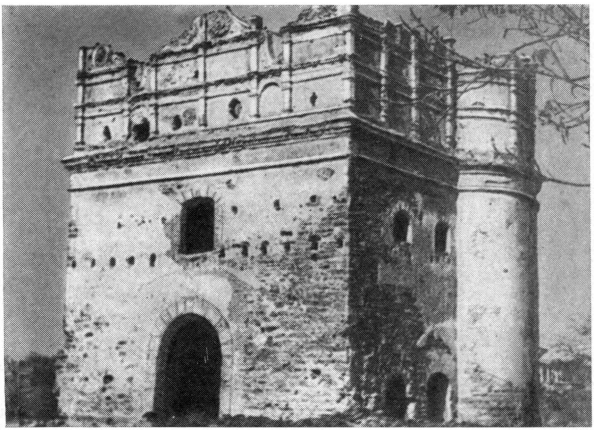

2

3

4

5

До ст. **Архітектура** на У к р а ї н і.

1. Спаський собор у Чернігові. 11 ст.
2. Башта на Красній горі в місті Острозі Рівенської області. 16 ст.
3. Будинок Я. Лизогуба (полкова канцелярія) в Чернігові. 17 ст.
4. Дерев'яна церква в селі Канорі (тепер у складі селища Воловця Закарпатської області). 18 ст.
5. Колишній палац Галагана в селі Сокиринцях Чернігівської області. Архітектор П. А. Дубровський. 1829.
6. Вітряк у селі Недобоївцях Чернівецької області. Кінець 19 ст.
7. Будинок колишнього земства (інтер'єр) у Полтаві. Архітектор-художник В. Г. Кричевський. 1905—09.
8. Будинок колишнього Медичного товариства в Харкові. Архітектор О. М. Бекетов. 1911.

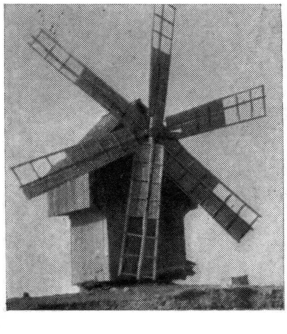

6

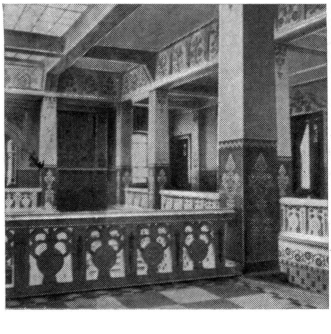

7

8

вежа Корнякта 1578, арх. П. Барбон; каплиця Трьох святителів 1578, арх. П. Красовський); будинки на площі Ринок (Корнякта 1580, арх. П. Барбон; т. з. Чорна кам'яниця кін. 16 ст., автор невідомий). Вплив ренесансу позначився на палацових спорудах 16—17 ст. (замок у Підгірцях 1636—40).

У 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. на визволених від польс.-шляхет. панування і возз'єднаних з Росією землях (Київ і Лівобережжя) та Слобожанщині будувалися численні міста (Харків, Полтава, Переяслав, Суми та ін.). Розвивався нац. стиль в А. В кам'яних церквах застосовувалися композиційні прийоми, що йшли від нар. дерев'яної А. Шедеврами цього стилю є Покровський собор у Харкові 1689, Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві 1696—1701, церква Всіх святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври 1696—98, Троїцька церква в Густині 1674—76, церкви в Лютеньках 1686, Ізюмі 1689, Катеринінська в Чернігові 1710, Покровська у Великих Сорочинцях 1732. В церковних спорудах іноді позначалися традиції давньорус. А. та впливи стилю барокко (собор Троїцького монастиря в Чернігові, 1679—95, арх. І. Баптист; собор Мгарського монастиря біля Лубен 1684—1692, арх. І. Баптист і М. Томашевський). Нац. особливості укр. А. виявилися в житлових і громад. спорудах (будинок полкової канцелярії, або т. з. кам'яниця Лизогуба, кін. 17 ст. і трапезні палати Троїцького монастиря в Чернігові 1677 та Видубицького монастиря в Києві 1696—1701).

В 30-х рр. 18 ст. посилився вплив архітект. стилю барокко. На Україні працювали рос. архітектори Й. Г. Шедель (велика лаврська дзвіниця 1731—45 та перебудова будинку Академії на Подолі 1732—40 у Києві), В. В. Растреллі (*Андріївська церква* 1747—53 та царський палац 1752—55 у Києві), А. В. Квасов (собор у Козельці 1752—64, що його оздобив І. Г. Григорович-Барський, та будинок Малорос. колегії у Глухові у 70-х рр. 18 ст.). Відомими укр. архітекторами того часу були І. Г. Григорович-Барський (церкви Покровська 1766 і Набережно-Микільська 1772—75 на Подолі в Києві) та С. Д. Ковнір (т. з. Ковнірівський корпус 1721—72 та дзвіниця на Дальніх печерах 1754—61 у Києво-Печерській лаврі). Характерною для стилю укр. барокко пам'яткою є т. з. Брама Заборовського (зх. ворота Софійського заповідника) у Києві 1746. Бароккова А. у 18 ст. на зх.-укр. землях представлена ансамблями Почаївської лаври 1771—83, Єзуїтського колегіуму в Кременці 1731—43, собором Юра у Львові 1745—60 та ратушею в Бучачі 1751 (арх. Б. Меретин).

В останній чверті 18 — 1-й пол. 19 ст. на Україні розвивався архітект. стиль класицизм. У той час на возз'єднаних з Росією землях Правобережжя та визволеному від татар і турків Пн. Причорномор'ї будувалися численні нові міста — Одеса, Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Севастополь, Сімферополь, Маріуполь, Єлисаветград. Реконструювалися й старі міста — Полтава, Харків, Чернігів, Київ, Ізюм, Суми, Чугуїв, Лебедин та ін. В складанні генеральних планів міст брали участь видатні рос. архітектори І. Є. Старов, А. В. Квасов, М. Ф. Козаков, В. Д. Стасов та ін. В містах будували житлові, громад., пром. споруди (багато з них — за типовими проектами А. Д. Захарова, В. Д. Стасова та ін.), учбові заклади (Ніжинський ліцей 1805—17, арх. Л. Руска; Київ. ун-т 1837—43, арх. В. І. Беретті), театри (одеський 1804—09, арх. Т. де Томон; київський 1803, арх. А. І. Меленський). Видатні ансамблі в стилі класицизму створено в Полтаві (Кругла площа 1805—11, забудова за проектами арх. А. Д. Захарова; Колона Слави 1805—09, арх. Т. де Томон, скульптор Ф. Ф. Щедрін) та Одесі (Приморський бульвар, Напівкругла площа 1826—29, арх. А. І. Мельников; пам'ятник Рішельє, скульптор І. П. Мартос; палац Воронцова 1826—28, Стара Біржа 1829—34, Потьомкінські сходи 1841, арх. Ф. К. Боффо). Наприкінці 18 — поч. 19 ст. створено численні садово-паркові ансамблі в поміщицьких маєтках (палац Розумовського в Батурині 1799—1803, арх. Ч. Камерон; палац Галагана в Сокиринцях 1829, арх. П. А. Дубровський; парки: в Тростянці, «Олександрія» в Білій Церкві, «Софіївка» в Умані; палац і парк Воронцова в Алупці та ін.).

У 2-й пол. 19 ст. з розвитком капіталізму виникли нові типи споруд, нова буд. техніка, інтенсивно забудовувалися міста. Зважаючи на бурж. смаки, художня сторона А. набула рис еклектики, запозичень з різних стилів минулого. Відомими спорудами того часу є театри в Одесі (1883—87, арх. Г. Гельмер і Ф. Фельнер) і Львові (1897, арх. З. Горголевський), резиденція митрополита в Чернівцях (1864—82, арх. Й. Главка, тепер ун-т). У формах укр. стилю споруджено будинок Полт. земства (1905—09, арх. В. Г. Кричевський, тепер краєзнавчий музей), кол. Художню школу в Харкові (1913, арх. К. М. Жуков, тепер Художньо-пром. ін-т). З передреволюц. архітектур. споруд одними з найзначніших були будинки педагогічного музею (1911—13, арх. П. Ф. Альошин, тепер Київ. філіал Центр. музею В. І. Леніна) і бібліотеки (1914—29, арх. В. О. Осьмак, тепер Центр. наук. б-ка АН УРСР) в Києві, корпуси с.-г. ін-ту в Харкові (1907—12, арх. О. М. Бекетов), кол. царський палац у Ліваді (1910—11, арх. М. Краснов).

Визначні пам'ятки створив укр. народ у галузі дерев'яного будівництва. Особливістю дерев'яних церков на Україні є завершення зрубів високими, відкритими знизу верхами, одно-, три-, п'яти-, дев'ятиверхі композиції при три-, п'яти-, дев'ятидільних планах. Церкви часто оточували «опасанням» (галереями) чи «піддашшям» (звіс на кронштейнах). Найдавніші споруди належать до 16—17 ст. (церква в Потеличі 16 ст., церква Юра в Дрогобичі 17 ст. та ін.). При спільних для всієї укр. дерев'яної А. рисах визначаються окремі школи зі своїми особливостями: придніпровська (собор у Новомосковську 1773—81, майстер Яким Погребняк), подільська (церква на Карвасарах 1799 в Кам'янці-Подільському), волинська (церква в Розважі 1782), галицька (церква Різдва Богородиці в Нестерові 1705, майстер Конащ), гуцульська (церква 18 ст. у Ворохті), лемківська (церква в Стеблівці 1643), бойківська (Миколаївська церква в Кривках 1763), закарпатська (церква 18 ст. в Мукачевому), буковинська (Миколаївська церква в Чернівцях 1607). В укр. нар. А. визначилися різні типи споруд з традиційними формами і певними обласними відмінами (рублені хати на Поліссі, мазані — на Придніпров'ї), споруди з високими дахами в Карпатах, глинобитні та глиновальковані хати з піддашками в пд. районах та ін.). Цікавими є форми госп. споруд — клунь, комор, вітряків тощо. В Карпатах зберігся стародавній тип садиби —«гражда».

Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила найширші можливості для розвитку А. в Рад. країні, зокрема на Україні. Соціалістич. лад висунув перед укр. рад. архітекторами завдання масового комплексного будівництва, покликаного задовольняти потреби широких мас трудящих у житлі, в будівлях для праці і громад. діяльності, а також відображати в архітект. творах художні

смаки рад. людей, ідеологію рад. суспільства. В умовах соціалістич. ладу розвиток А. став загальнодерж. справою.

У 20-х рр. архітектори вели пошуки нових типів поселень і споруд, конструктивних і художніх розв'язків. У відбудовний період споруджували робітн. селища з простими, але зручними для життя невеликими будинками для робітників (селище Харків. паровозобудівного з-ду 1923—24, арх. В. К. Троценко; селище Новочайкине в Донбасі 1924, арх. В. І. Пушкарьов; селище Штергесу 1924, арх. О. М. Бекетов). У період соціалістич. індустріалізації й колективізації с. г. (1926—32) було створено багато нових, соціалістич. міст і пром. гігантів (Велике Запоріжжя та Дніпрогес ім. В. І. Леніна 1927—32, арх. В. О. Веснін, М. Д. Коллі, Г. М. Орлов, С. Г. Андрієвський; селище ХТЗ у Харкові 1931—33, арх. П. Ф. Альошин, та ін.). Видатним ансамблем є площа Ф. Е. Дзержинського в Харкові з будинками Держпрому (1925—29, арх. С. С. Серафимов, М. Д. Фельгер, С. М. Кравець), проектних організацій (1930—34, арх. С. С. Серафимов і М. О. Занденберг-Серафимова та ін.). З громад. і пром. споруд одними з найвизначніших були Палац культури залізничників у Харкові (1928—32, арх. О. Дмитрієв), будинки КРЕС (1926—30, арх. М. П. Парусников і Г. П. Гольц) та кінофабрики (1927—30, арх. В. М. Риков) у Києві. В усіх цих спорудах архітектори прагнули знайти риси нової, сучас. А. В період завершення реконструкції нар. г-ва і розгорнутого будівництва соціалістич. економіки (1934—41) значно розширилося спорудження нових підприємств, житл. і громад. будівель. У пошуках художніх образів архітектори тих часів зверталися здебільшого до класичної спадщини. До кращих споруд того періоду належать будинки Ради Міністрів УРСР (1935—37, арх. І. О. Фомін, П. В. Абросимов) та Верховної Ради УРСР (1936—39, Держ. премія СРСР, 1941, арх. В. Г. Заболотний).

Німецько-фашистська навала заподіяла страшних руйнувань укр. містам і селам (руйнувань зазнали 714 міст і 28 тис. ін. населених пунктів). У післявоєнний період відбудовано всі міста і села. Створювалися нові ансамблі міст (Севастополь, Тернопіль, Чернігів) та окремих міських центрів (Запоріжжя, Горлівка, Переяслав-Хмельницький), у Києві — новий ансамбль гол. вулиці — Хрещатика (проект 1949, арх. О. В. Власов, А. В. Добровольський, В. Д. Єлизаров, Б. І. Приймак, О. І. Заваров, О. І. Малиновський). Поряд з відбудовою та реконструкцією старих будували нові міста (Нова Каховка, Красноград, Докучаєвськ, Нововолинськ) і соціалістичні села (Демидів 1948, арх. І. Г. Шамсатінов; Ксаверівка 1959—60, арх. В. Я. Кравченко, Е. Х. Грінгоф та ін.). В післявоєнні роки в населених пунктах України збудовано багато палаців культури, кінотеатрів, бібліотек. Навколо великих міст почалася забудова нових житл. масивів і міст-супутників. Перехід на індустріальну буд. техніку вимагав від архітекторів пошуків сучас. форм. Після Всесоюзної наради будівельників 1954 та постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4.XI 1955 «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві» почався новий стилістичний етап у розвитку А., що характеризується шуканням сучас. художніх форм. До кращих зразків А. 60-х рр. належать готель «Тарасова гора» у Каневі (1961, арх. О. В. Гусєва, А. О. Зубок, Н. Б. Чмутіна, М. Г. Гречина, В. Г. Штало́вко), станції та наземні споруди Київ. метрополітену (1960—68), кіноконцертний зал «Україна» в Харкові (1963, арх. В. С. Васильєв, Ю. О. Плаксієв, В. О. Реусов, інж. Л. Б. Фрідган), автовокзал у Києві (1961, арх. А. М. Мілецький, І. М. Мельник, Е. А. Більський). Зразком сучас. А. є нові житлові масиви в різних містах республіки, нові робітн. селища. Велику увагу приділено забудові сільс. населених пунктів. Прикладом творчого підходу до розв'язання питань А. села є с. Кодаки Київ. обл., с. Петрівка й колгосп «Восход» Крим. обл. та ін. В республіці успішно забудовуються 16 експериментальних сіл. У забудові 60-х рр., разом з дальшим удосконаленням типологічної та конструктивної сторони, архітектори все більше уваги приділяють образній стороні А. Так, на нових житл. масивах і в реконструйованих старих кварталах споруджуються будинки баштового типу, що збагачує силует міста. В спорудах все більше застосовують нові декоративні матеріали, майоліку, мозаїку, скульптуру. Найзначнішими будовами останніх років є Палац піонерів і школярів у Києві (1965, Держ. премія СРСР, 1967, арх. А. М. Мілецький, Е. А. Більський, інж. Л. О. Лінович, О. М. Печонов), аеровокзал у Борисполі (1965, арх. А. В. Добровольський, О. І. Малиновський, Д. П. Попенко, інж. Л. Г. Дмитрієв, Г. Б. Гільман). Спираючись на безперервно зростаючі економіку і матеріально-тех. базу країни, укр. рад. А. інтенсивно розвивається.

Літ.: Нариси історії архітектури Української РСР, [т. 1—2]. К., 1957—62 [бібліогр. т. 1, с. 506—513; т. 2, с. 348—350]; Історія українського мистецтва, т. 1—3, 5—6. К., 1966—68 [бібліогр. т. 1, с. 415—424; т. 2, с. 435—442; т. 3, с. 398—410; т. 5, с. 424—441; т. 6, с. 390—408]; Головко Г. В., Ігнатов О. Н, Коломієць М. С. Архітектура України на новому етапі (1954—1964 рр.). К., 1964. *Ю. С. Асєєв* (Київ).

АРХО́НТИ грец. (ἄρχοντες) — одна з найважливіших магістратур (колегій) у давньогрец. *полісах*. Відали військ. справами, судами, виконували реліг. функції. В Пн. Причорномор'ї колегії А. відомі в *Тірі*, *Ольвії* та *Херсонесі* Таврійському. Правителі *Боспорської держави* іменувалися також А. Боспору та Феодосії.

АРЦИ́З — місто Одес. обл. УРСР, центр Арцизького р-ну. Залізнич. ст. 14,6 тис. ж. (1968). Виник А. 1816 як поселення нім. і польс. колоністів, вихідців з Вартембурзького і Варшавського герцогств. Назву дістав на честь перемоги рос. військ над Наполеоном I 1814 біля м. Арсі. До 1917 — заштатне містечко Ізмаїльського пов. Бессарабської губ. Рад. владу в А. встановлено в січні 1918. В кін. січня 1918 рум. окупанти захопили А. 28.VI 1940 А. у складі Бессарабії повернено СРСР; входив до Ізмаїльської обл. На поч. Великої Вітчизн. війни А. 23.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 29.VIII 1944 рад. війська визволили місто. З січня 1963 А.— місто районного підпорядкування. В А.— паровозне депо, вино- та маслозаводи, пром-, харчо- і м'ясокомбінати, винорадгосп. 6 загальноосв. і 1 муз. школи.

АРШИ́Н (т ю р к.) — старовинна міра довжини в Туреччині, Ірані, Афганістані, Болгарії, Сербії. Мала різні значення в межах від 66 до 106,6 *см*. В Росії й на Україні А. застосовувався з 16 ст. і спочатку дорівнював 27 дюймам. На поч. 18 ст. *Петро I* запровадив А. мірою 28 дюймів (71,12 *см*). А. вийшов з ужитку після декрету Раднаркому РРФСР від 14.IX 1918 про запровадження метричної системи мір.

АРШИ́НЦЕВ Борис Микитович (10.VIII 1903—15. I 1944) — військ. діяч, гвардії генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1920. Н. в м. Грозному в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. В 1938 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1938—40 — нач. штабу стріл. корпусу, 1940—42 — нач. штабу стріл. д-зії, нач. опер. відділу 56-ї армії. З червня 1942 — коман-

дир 30-ї (55-ї гвард.) д-зії Окремої Примор. армії. Вночі проти 3.II 1943, незважаючи на штормову погоду, десант 55-ї гвард. д-зії під командуванням А. переправився через Керч. протоку, висадився на Керч. п-ові, подолав шалений опір ворога і, продовжуючи наступ, оволодів фортецею Єнікале та ін. пунктами. А. загинув у бою.

АС (aes) — грошова і вагова одиниця в Старод. Римі. В Старод. Греції А. називали асарієм. Античні д-ви в Пн. Причорномор'ї (*Херсонес Таврійський, Тіра, Ольвія*) в 2—3 ст. н. е. карбували мідні монети вартістю 1, 2, 3 (тресис) і 4 (тетрасарій) асарії, які відповідно позначали грец. цифрами А, В, Г і Δ. Назва «А.» помилково поширилась на великі (до 120 *г*) мідні литі монети, що їх випускали в Ольвії в 5—4 ст. до н. е.

Літ.: Зограф А. Н. Античные монеты. М.—Л.,1951.

В. П. Анохін (Київ).

АСА́НДР (Ἀσάνδρος; р. н. невід.— п. 17 до н. е.) — цар *Боспорської держави* [47—17 до н. е.]. В 48 до н. е. був залишений намісником Боспору на час походу боспорського царя Фарнака в Малу Азію. Повставши проти Фарнака, А. оголосив себе архонтом, а потім царем Боспору. Щоб надати законність цьому акту, А. одружився з дочкою Фарнака Дінамією. Воєнні дії Фарнака та Юлія Цезаря проти А. закінчилися їхньою поразкою. За імператора Августа (27 до н. е.— 14 н. е.) римляни змушені були визнати А. За правління А. Боспорська д-ва збудувала сильний морський флот, боспорські володіння на Керченському п-ові було огороджено з Зх. величезним земляним валом з вежами.

Л. М. Славін (Київ).

АСИМІЛЯ́ЦІЯ (лат. assimilatio — уподібнення) в етнографії — етнічний процес, який полягає в тому, що окремі, переважно малочисельні, групи певного народу внаслідок тривалого спілкування з іншим народом, серед якого вони живуть, засвоюють його культуру, мову і поступово зливаються з ним. У царській Росії в умовах нац. і релігійного гніту існувала насильницька А. Процеси насильницької А. відбуваються і тепер у деяких капіталістич. країнах.

В. І. Наулко (Київ).

АСКАЛЕ́ПОВ Василь Семенович (2.I 1900 — 28.IV 1948) — рад. військ. діяч, гвардії ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1924. Н. в станиці Єрмаківській (тепер Тацинського р-ну Рост. обл.). В Рад. Армії з 1918. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир 77-ї гвардійської стріл. д-зії, яка визволила від нім.-фашист. загарбників Чернігів (21.IX 1943), однією з перших форсувала Дніпро (27.IX 1943) і забезпечила плацдарм на його правому березі.

АСКО́ЛЬД (р. н. невід.— п. 882) — давньорус. князь. Князював у Києві. Прибічники антинаукової норманської теорії походження Київської Русі (див. *Норманізм*), посилаючись на співзвучність імені А. з деякими сканд. іменами, вважали його варягом-скандінавом. У «Повісті временних літ» літописець розповідає, що А. і *Дір* очолювали руську військ. дружину в поході на Константинополь 860, тобто ще до т. з. «прикликання варягів», що є ще одним переконливим спростуванням поглядів норманістів. Є також відомості, що А. і Дір вели боротьбу проти *печенігів, уличів, древлян* та ін. За літописними даними, А. був убитий кн. *Олегом* у Києві.

АСКО́ЛЬДОВА МОГИ́ЛА — частина парку на правому березі Дніпра в Києві, де, за давніми переказами, нібито поховано *Аскольда*. До 1809 на А. м. стояла дерев'яна церква. В 1810 арх. А. І. Меленський на її місці спорудив цегляну церкву-ротонду; 1937 її перебудовано на павільйон.

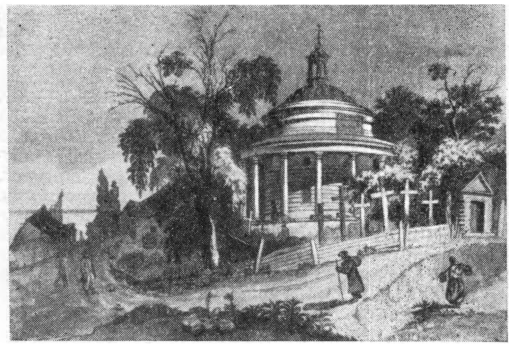

Аскольдова могила. З акварелі художника М. М. Сажина. 1846—49.

АСКОЧЕ́НСЬКИЙ Віктор Іпатійович (1.X 1813— 18.V 1879) — реакц. рос. історик, письменник і журналіст. У 1839 закінчив Київ. духовну академію, був призначений професором на кафедру польс. мови, згодом — патрології. В 1846 залишив професуру. Видавав у Києві, а потім у Петербурзі реакц.-монархіч. щотижневик «Домашняя беседа» (1856—77), який виступав проти ун-тів, проти освіти народу. Гол. праці: «Короткий нарис історії російської літератури» (1846), «Київ з найстарішим його училищем» (1856), «Історія Київської духовної академії по перетворенні її у 1819 році» (СПБ, 1863) та ін. Т.Г. Шевченко у вірші «Умре муж велій в власяніце» висміяв А. та ін. ідеологів монархіч. ладу.

В. Н. Котов (Київ).

АСПР — срібна монета (вага 1,1 *г*), поширена в країнах Сходу та в *Генуезьких колоніях Північного Причорномор'я*. Найранішими є А. Трапезунтської імперії (1204—1461) та лицарського ордену госпітальєрів (карбували в 14—15 ст.). У Кафі (сучас. м. Феодосія Крим. обл.) А. карбували з 14 ст. до 1475, тобто до того часу, коли місто захопили турки. На лицьовому боці А. було зображено герб Генуї і написано лат. назву міста та ініціали консула, на зворотному боці — тамгу золотоординських або крим. ханів з іменем і титулом правлячого хана араб. мовою. А. Туреччини і Крим. ханства наз. акче. Тур. акче карбували в 14—18 ст., кримські — в 15—18 ст.

Літ.: Бертье-Делагард А. Л. Ценность монетных номиналов в Крымском ханстве. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1914, № 51.

В. П. Анохін (Київ).

АСТАМА́ТІЙ (Остаматенко) Остафій (р. н. невід.— 1678) — посол П. *Дорошенка* і Ю. *Хмельницького* в Туреччині 1675—78. Був безпринципним політ. авантюристом. Після поразки тур. війська в *Чигиринських походах 1677 і 1678* запідозрений у зраді і за наказом Ю. Хмельницького страчений.

АСТА́ХОВ Віктор Іванович (н. 29.V 1922) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963). Член КПРС з 1943. Н. в с. Маливі (тепер Коломенського р-ну Моск. обл.). В 1950 закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту. В 1953—59 — доцент кафедри історії СРСР, з 1961 — зав. кафедрою історіографії та допоміжних істор. дисциплін Харків. ун-ту, з 1963 — проректор ун-ту по навч. роботі. Автор праць, гол. чин. з рос. історіографії та історії революц. руху в Харкові та Харків. губернії.

Тв.: Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии. Х., 1955 [у співавт.]; Пролетариат Харькова

в борьбе за победу Октября. Х., 1957 [у співавт.]; Пролетаріат Харкова в трьох революціях. Х., 1959 [у співавт.]; Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.). Х., 1965.

АСТА́ХОВ Федір Олексійович (8.II 1892 — 9.X 1966) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1943). Член КПРС з 1931. Н. в с. Дєдовських Виселках (тепер Каширського р-ну Моск. обл.) в сім'ї робітника. З 1913 — рядовий, з 1915— прапорщик рос. армії. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. З 1919 — на керівних посадах у Рад. Армії. В 1923 закінчив військ.-академ. курси вищого комскладу РСЧА, 1929 — курси вищого комскладу при Військ.-повітряній академії ім. М. Є. Жуковського. В 1937—39 — ком. ВПС Київ. особливого військ. округу. В 1941—42 — ком. ВПС Пд.-Зх. фронту, 1942—47 — нач. Гол. управління цивільного повітряного флоту. З 1947 — на керівній роботі в Міністерстві оборони СРСР. З 1950 — у відставці. Депутат Верх. Ради УРСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 84.

М. Р. Кошкін (Москва).

АСТА́ШКІН Михайло Єгорович (30.XII 1908 — 14.IX 1941) — рад. військ. льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1932. Н. в с. Нащах (тепер Сасовського р-ну Ряз. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1930. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї 69-го винищувального авіаполку Примор. армії Одес. оборон. р-ну брав участь у повітряних боях з нім.-фашист. загарбниками на Кишинів. напрямі та підступах до Одеси. На його рахунку 117 бойових вильотів і 10 збитих літаків ворога. Загинув у повітряному бою.

АСТИНО́МИ (грец. одн. ἀστυνόμος, від ἄστυ — місто та νόμος — закон, звичай) — в давньогрец. полісах службові особи, що здійснювали нагляд за порядком у місті. В деяких полісах (напр., у Сінопі, *Херсонесі* Таврійському) А. засвідчували повномірність керамічної тари (амфор), на підтвердження чого ставили на ній свої клейма. Т. з. астиномні клейма, що їх знаходять на ручках амфор, є цінним джерелом для вивчення давніх економіч. зв'язків.

АСТРАХА́НЦЕВ Сергій Васильович (23.IX 1914—8.VIII 1943) — рад. військовослужбовець, ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Темникові (тепер Морд. АРСР). В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив курси мол. лейтенантів 2-ї ударної армії і командував стріл. ротою 367-го стріл. полка 71-ї стріл. д-зії 27-ї армії Ворон. фронту. 8. VIII 1943 в районі с. Шевченкового (тепер Великописарівського р-ну Сум. обл.) ворог кинув на рад. позиції танки «тигр» і піхоту. Вміло командуючи, А. примусив німців відступити. Під час нової атаки гітлерівців А. з протитанкової рушниці підбив два ворожі танки. Загинув у бою.

АТА́КИ — село Кельменецького р-ну Чернів. обл., поблизу якого виявлено групу стоянок часів палеоліту й мезоліту. Найвідомішими є стоянки Атаки I та Атаки VI. Атаки I — багатошарова палеолітична стоянка. Відкрита в 20-х рр. 20 ст.; досліджувалась 1965. При розкопках виявлено залишки 4 пізньопалеолітич. поселень, де було знайдено рештки кісток мамонта, коня, пн. оленя, зубра, залишки вогнищ, численні крем'яні вироби. Серед кістяних виробів інтерес становить сопілка з кістки пн. оленя. Ці поселення належать до т. з. *мадленської культури*. Атаки VI — мезолітична стоянка. Відкрита 1949; досліджувалась 1965. При розкопках знайдено крем'яні знаряддя, залишки фарби, кістки оленя, коня, зубра й черепашки молюсків, яких вживали для харчування.

Літ.: Черниш О. П. Карта палеоліту УРСР. «Наук. зап. Ін-ту суспільних наук», 1954, т. 2; Берегова я Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. М.— Л., 1960 [бібліогр. с. 190—216]; Черны ш А. П. Палеолитическая стоянка Атаки I в Приднестровье. «Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода», 1968, в. 35.

О. П. Черниш (Львів).

АТАНА́СОВ Петко Калушев (н. 10.X 1922)— болг. літературознавець, історик, перекладач. Н. в м. Бургасі (Болгарія) в сім'ї службовця. В 1927—44 сім'я А. жила в СРСР (в Одесі, Москві і болг. селах на Пд. України). Вчився у Софійському ун-ті. Працює в Центр. ін-ті наук.-тех. та економіч. інформації в Софії. Автор праць про укр.-болг. літ., істор. та культурні взаємини 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Гол. праці: «Іван Франко і Болгарія» (1957), «Леся Українка і Болгарія» (1957), «Тарас Шевченко» (1964). Перекладав болг. мовою твори М. Вовчка, І. Я. Франка, М. Черемшини, М. М. Коцюбинського, О. Ю. Кобилянської, С. В. Васильченка, О. Вишні, О. Т. Гончара, І. Вільде, О. В. Донченка, Є. П. Гуцала та ін. укр. письменників.

І. М. Лозинський (Львів).

АТЕЇЗМ (грец. α — заперечна приставка і θεός — бог) — безбожність, усвідомлення марновірності релігії, заперечення і теоретичне спростування її уявлень. Філософ. основою А. є матеріалістич. світогляд, який відкидає віру в надприродне і дає пояснення світу на основі знання об'єктивних законів природи. А., виникнувши в глибоку давнину, виражав ідеологію передової частини суспільства, яка боролася за прогрес людства, за розвиток науки. Відомі такі істор. етапи розвитку А.: античний, середньовічний, буржуазний, революційно-демократичний, марксистський. Спільним для А. на всіх етапах розвитку є нерозривний зв'язок його з наукою.

З критикою релігії і церкви виступали у 18 — 1-й пол. 19 ст. видатні діячі науки й культури Росії та України — М. В. Ломоносов, О. М. Радищев, Г. С. Сковорода, І. П. Котляревський та ін. Їхні твори сприяли розвиткові А. революц. демократів —російських: О. І. Герцена, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова; українських: Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. М. Коцюбинського, П. А. Грабовського та ін. Революц. демократи розуміли, що успішна боротьба проти релігії неможлива без докорінної ломки суспільних підвалин поміщицько-кріпосницької Росії.

Найглибшим узагальненням передових ідей попереднього А. і докорінним переворотом у його розвитку є марксистсько-ленінський А., філософську основу якого становить діалектич. та істор. матеріалізм. Марксизм-ленінізм не обмежується з'ясуванням гносеологіч. коренів релігії, як це робилося до нього. Він розкриває соціально-економічні причини виникнення релігії, її соціальні функції. К. Маркс і Ф. Енгельс довели несумісність комунізму з будь-якою формою реліг. світогляду, нерозривний зв'язок комунізму і А. Вони показали, що подолання реліг. поглядів можливе тільки в результаті знищення експлуататор. ладу, що боротьба проти релігії повинна бути підпорядкована завданням клас. боротьби пролетаріату. Новим етапом у розвитку наук. А. є твори В. І. Леніна про релігію. Він дослідив гносеологіч. і соціальні корені релігії, розкрив сутність реліг. ідеології, дав критику «богошукання», «богобудівництва», толстовства та ін. спроб створення «нової релігії», різних проявів фідеїзму, всебічно обгрунтував політику Комуністич. партії і соціалістич. д-ви щодо релігії і церкви.

Практика соціалістич. будівництва в СРСР та в країнах нар. демократії підтвердила положення марксизму-ленінізму щодо А. З ліквідацією екс-

плуатації людини людиною соціальні корені релігії було підірвано. Декретом РНК про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, опубл. 23.I (5.II) 1918, було законодавчо закріплено справжню свободу совісті. З підривом соціальних коренів релігії вирішальну роль у подоланні реліг. пережитків почала відігравати антиреліг. пропаганда, суть і осн. завдання якої сформулював В. І. Ленін у статті «Про значення войовничого матеріалізму». Керуючись ленінськими настановами про необхідність всебічного атеїстич. виховання трудящих в умовах будівництва соціалізму, КПРС провела величезну роботу щодо організації атеїстич. пропаганди в масах і поширення серед трудящих наук. матеріалістичного світогляду. Завдяки цьому в СРСР вперше в історії переважна більшість громадян назавжди порвала з релігією. Проте залишки реліг. ідеології ще й тепер продовжують жити в свідомості певної частини рад. людей. Подолання цих пережитків є невід'ємною рисою зростання комуністич. свідомості мас. Атеїстичне виховання трудящих є одним з найважливіших завдань ідеологіч. роботи партії на сучас. етапі.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію. К., 1956; Ленін В. І. Про релігію. К., 1960; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду. (Збірник документів і матеріалів). К., 1962; Ярославський Є. Біблія для віруючих і невіруючих. К., 1958; Народ про релігію. К., 1958; Острянин Д. Х. Релігія та її реакційна роль. К., 1955; Танчер В. К. Основи атеїзму. К., 1961; Лобовик Б. О. Про походження релігії. К., 1961; Войтко В. І. Основи атеїзму. К., 1966; Питання атеїзму. Міжвідомчий науковий збірник, в. 1—3. К., 1965—68; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966

В. І. Войтко (Київ).

АТЕ́Й (Ἀτέας; р. н. невід.— 339 до н. е.) — скіфський цар. За А. Скіфія займала тер. Пн. Причорномор'я від Азовського м. до Дунаю. За повідомленням *Страбона*, А. панував над більшістю пн.-причорноморських племен. Є певні підстави вважати, що в серед. 4 ст. до н. е. влада А. поширювалася й на частину Фракії. А. першим з скіфських царів карбував свою монету. Загинув у битві під час війни Скіфії з царем Філіппом II Македонським. Більшість рад. дослідників вважає, що за А. виникла перша скіфська д-ва.

Літ.: Нумизматика и сфрагистика, в. 2. К., 1965 [Анохин В. А. Монеты скифского царя Атея; Шелов Д. Б. Царь Атей]. *Є. В. Черненко* (Київ).

«А́ТОМНА ДИПЛОМА́ТІЯ»— одна з осн. складових частин політики «з позиції сили», яку правлячі кола США поклали в основу своєї зовн. політики та дипломатії після 2-ї світової війни 1939—45. «А. д.» була спрямована гол. чин. проти соціалістич. країн і особливо проти Рад. Союзу. Не раз США застосовували «А. д.» проти капіталістич. країн та проти нац.-визв. руху народів колоніальних і залежних країн. Імперіалістич. кола США вважали, що «А. д.» забезпечить встановлення світового панування США. Зародження «А. д.» припадає на 1945—49, коли США тимчасово зберігали монополію в галузі виробництва атомної зброї. Гол. засобами «А. д.» були заляку вання і шантаж, загроза застосування атомної зброї проти ін. країн з метою вирвати такі поступки для США, яких вони не змогли одержати методами традиційної дипломатії. Складовою частиною «А. д.» США були бомбардування в серпні 1945 атомними бомбами мирного населення Нагасакі та Хіросіми, серія численних випробувань атомної та водневої зброї, створення по всьому світу і особливо навколо Рад. Союзу широкої мережі військ. баз, на яких було розміщено атомну та водневу зброю. Успіхи Рад. Союзу в створенні різних видів ядерної зброї, а також засобів їх доставки привели до краху «А. д.» США.

В. Я. Тарасенко (Київ).

О. С. Афанасьєв-Чужбинський.

О. І. Ахієзер.

АТТІ́ЛА (Attila; р. н. невід.— п. 453) — вождь *гуннів* [434—453; до 445 правив з братом Бледою, вбивши брата,— одноособово]. Очолюючи союз різних племен, А., резиденція якого була в Паннонії (сучас. Зх. Угорщина), поширив свою владу на Сх.— до Волги, на Зх.— до Рейну, на Пн.—до датських о-вів, на Пд.— за Дунай. В 451 А. вдерся до Пн. Галлії, але був розбитий на Каталаунських полях (сучас. Шампань) військами Зх. Рим. імперії та її союзників. У 452 А. спустошив Пн. Італію. Після смерті А. його «д-ва» розпалась.

АФАНА́СЬЄВА Софія Миколаївна (1876—1933) — соціал-демократка, кореспондент «Искры». Н. в Києві. Закінчила Харків. гімназію. В 1898 заарештована в справі петерб. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і вислана в Харків під нагляд поліції. В 1901 емігрувала до Німеччини. Член Берлін. групи сприяння «Искре». В 1902 повернулась до Росії і ввійшла до складу Київ. к-ту РСДРП, була пропагандистом, кореспондентом «Искры» від Київ. орг-ції. 22.II 1902 заарештована в справі орг-ції «Искры» і після 2-річного ув'язнення в Лук'янівській тюрмі у Києві вислана до Сх. Сибіру. Втекла з заслання; емігрувала до Швейцарії (1904). Під час революції 1905—07 працювала в Петерб. орг-ції РСДРП. Незабаром тяжко захворіла і відійшла від активної парт. роботи.

АФАНА́СЬЄВ-ЧУЖБИ́НСЬКИЙ Олександр Степанович (справж. прізв. — Афанасьєв; 12.III 1817 — 18.IX 1875) — укр. і рос. етнограф і письменник бурж.-ліберальн. напряму. Н. в Лубнах у дворянській сім'ї. Закінчив Ніжин. гімназію вищих наук, короткий час служив офіцером, працював редактором ряду видань на Україні і в Росії, багато мандрував, у т. ч. по Україні, вивчаючи побут населення. Автор праць: «Нариси минулого», «Нариси Дніпра» (1863), «Нариси Дністра» (1865), «Нариси мисливства в Малоросії» (1855), «Побут малоросійського селянства» (1858), «Коротка історія для простолюдинів» (1855), а також автор «Спогадів про Т. Г. Шевченка» (1861), оповідань і повістей з офіцерського та провінціального життя, збірок поезій, перекладів з польс. і франц. мов, зокрема «Історії Наполеона I» (1869—73) та ін. Твори А.-Ч. частково перевидавалися в рад. час, зокрема в кн. «Спогади про Шевченка» (К., 1958).

Тв.: Собрание сочинений. В 9 т. СПБ, 1890—93.
Літ.: Франко І. Александр Степанович Афанасьєв-Чужбинський. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955

О. С. Куницький (Київ)

АФІНЕ́Й (Ἀθηναῖος; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. письменник 3 ст. н. е. Н. в м. Навкра-

тісі. Автор твору «Обід софістів», де подаються відомості про народи Пн. Причорномор'я.

АФІНЕО́Н (Ἀθηναῖον) — давньогрец. поселення на Кримському п-ові. В *периплі* Аноніма (4 ст. до н. е.) згадується чудова гавань А. та наводиться його друга назва — Гавань Скіфотаврів. А. був на території, заселеній переважно скіфами, можливо, на місці тепер. міста Судака.

Літ.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство М. — Л., 1949. *Ю. І. Козуб* (Київ).

АФО́НІН Михайло Кузьмич (н. 1888) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1905. Працював робітником Луган. паровозобудівного з-ду, де проводив активну революц. роботу, не раз обирався членом міськ. к-ту РСДРП. В 1915—16 разом з О. Я. *Пархоменком*, Ф. Р. *Якубовським* і Ю. Х. *Лутовиновим* провів велику роботу по відновленню розгромленого охранкою Луганського к-ту РСДРП(б). В 1917— секретар к-ту партії, член Луган. Ради робітн.і солдат. депутатів, брав участь у створенні парт. осередків Луган. р-ну, організації виборів рудникових Рад робітн. депутатів, створенні загонів Червоної гвардії. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі.

М. Г. Гончаренко (Луганськ).

АХІЄ́ЗЕР Олександр Ілліч (н. 31.X 1911) — укр. рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1964; чл.-кор. з 1958), доктор фіз.-матем. наук (з 1940), професор (з 1941). Н. у м. Черикові (тепер Мог. обл.). Закінчивши Київ. політех. ін-т (1934), працював в Укр. фіз.-тех. ін-ті (тепер Фіз.-тех. ін-т АН УРСР, Харків). Водночас завідував кафедрою ядерної фізики Харків. ун-ту (з 1941). Осн. наук. дослідження стосуються ядерної фізики, квантової електродинаміки, теорії плазми та магнітогідродинаміки. Автор багатьох наук. праць. За монографію з теорії ядра удостоєний премії ім. Л. І. Мандельштама АН СРСР. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами. Ленінська премія, 1967. Портрет, с. 93.

Літ.: Ахієзер Олександр Ілліч. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

АХІ́ЛЛ, Ахіллес (Ἀχιλλεύς) — у давньогрец. міфології один з найхоробріших грец. героїв Троянської війни. Його подвиги під час цієї війни є гол. темою «Іліади» Гомера. За деякими античними міфами, після своєї загибелі під стінами Трої обожений А. перебував на *Білому острові*. Культ А. набув поширення в Греції та Пн. Причорномор'ї, де його шанували як А. Понтарха (тобто володаря Чорного м.). З ім'ям А. пов'язані назви деяких пн.-причорноморських місцевостей — о. Ахілла (він же Білий, тепер о. Зміїний), «Біг Ахілла» (Тендрівська коса). Є *В. Черненко* (Київ).

АХІ́ЛЛІЙ (Ἀχίλλειον) — селище *Боспорської держави*. Вважалось крайнім пн. пунктом *Боспору Кіммерійського* (Керченської протоки) при виході його в *Меотіду* (Азовське м.). За свідченням *Страбона* (2-а пол. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е.), в А. існувало святилище Ахілла Понтарха, якого вважали покровителем мореплавців. Локалізують А. на Фонталовському п-ові біля хутора Ільїчовки Темрюцького р-ну Краснодар. краю. Тут є городище 2 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. (площа 12 *га*), де в 1949 провадив розкопки Ін-т археології АН СРСР. На місці хутора виявлено некрополь. *Ю. І. Козуб* (Київ).

АХМЕ́Д I (1589 — 22.XI 1617) — тур. султан [1603—17]. За його правління Туреччина вела війни проти Австрії (1593—1606), Польщі (1617) та Ірану (1603—12 і 1616—18). В останні роки правління А. I у відповідь на тур.-тат. агресію на укр. землі, що відбувалася в той час, запорізькі козаки здійснили ряд вдалих нападів на Туреччину й Крим. У 1614 вони здобули м. Сіноп, 1615 спустошили околиці Стамбула та зруйнували гавані Архіокі й Мізевни, а 1616 здобули м. Кафу.

В. М. Зайцев (Київ).

АХМЕ́Д III (1673—1736) — тур. султан [1703—30]. Надав притулок швед. королю Карлу XII після розгрому швед. військ у *Полтавській битві 1709*. За правління А. III Туреччина вела війни проти Росії (1710—11), що закінчилися *Прутським трактатом 1711*, Венеції (1714—18), Австрії (1716—18) та Ірану (з 1722). Усунутий від влади в результаті нар. повстання в Стамбулі.

В. М. Зайцев (Київ).

АХРІ́МЕНКО Нечипір Якимович (1914 — 21.I 1944) —рад. військовослужбовець, гвардії молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Н. на ст. Петропавловська (тепер м. Петропавловськ Пн.-Каз. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941-45 був командиром відділення 441-го стріл. полку 116-стріл. д-зії 5-ї гвард. армії Степового (2-го Укр.) фронту. Відзначився в бою побл. с. Каніжа Кіровогр. обл. 12.I 1944. Після нічної атаки полк штурмом оволодів траншеями ворога; гітлерів. командування кинуло проти рад. бійців 10 танків і піхоту. Під час 7-ї контратаки фашистів у бойові порядки рад. піхоти прорвався нім. танк. А. обв'язав себе протитанковими гранатами, кинувся під танк і підірвав його, але сам загинув.

АХСА́РОВ Енвер Бімбулатович (24.XI 1915 — 15.II 1943) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1944, посм.). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Зільчі (тепер Правобережного р-ну Пн.-Осет. АРСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1934. В 1937 закінчив Тбіліське об'єднане військ. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу кав. полка, командир 227-го стріл. полка. Перебуваючи в складі Воронез. фронту, 227-й стріл. полк під командуванням А. брав участь у визволенні м. Бєлгорода, вів бої за Харків. Під Харковом гітлерівці переважаючими силами тричі атакували полк. Але всі атаки були відбиті. А. був у перших бойових порядках полка, особисто керував боєм. Під час третьої найзапеклішої атаки особисто вбив двох нім. офіцерів. Загинув від ворожої міни.

АЧКА́НОВ Григорій Павлович (8.I 1887—3.XII 1939) — один з керівників Одес. більшовицької орг-ції, діяч міжнар. профспілкового руху. Брат Ф. П. *Ачканова*. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в Одесі в сім'ї моряка. За фахом судновий механік. З 1906 — член Одес. к-ту РСДРП. Не раз зазнавав арештів. У 1917 — член к-ту РСДРП(б) і президії Ради робітн. депутатів Одеси, брав участь у створенні Червоної гвардії. В 1918 — член ревкому при *Румчероді*, комісар пошти і телеграфу Одес. раднаркому. З 1923 — голова ЦК спілки працівників водного транспорту. З 1926 — генеральний секретар міжнар. к-ту пропаганди і дії транспортників, член Центр. Ради Профінтерну. З 1931 — заст. нач. Радторгфлоту.

АЧКА́НОВ Федір Павлович (6.II 1881 — 26.XI 1957) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в Одесі в сім'ї моряка. Робітник-слюсар Гол. залізнич. майстерень в Одесі. З 1900 брав участь у революц. русі. Активний учасник заг. страйку в Одесі влітку 1903 і революції 1905—07, входив до складу Одес. к-ту РСДРП. Зазнав арештів і заслання. У травні 1917 обраний членом *Румчероду*. Один з організаторів Червоної гвардії в Одесі, учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді, делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад, на якому обраний членом ВЦВК. У 1918, під час окупації України нім. вій-

ськами,— на підпільній роботі в Харкові, Києві та Одесі. В 1919 — член ревкому в Києві, Одесі, заст. голови Всеукр. залізнич. ревкому. З 1920 — на парт., держ. і госп. роботі. Автор кількох статей про революц. рух в Одесі.

АШЕ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. культура раннього палеоліту, поширена гол. чин. у Зх. і Сх. Європі. Назва походить від Сент-Ашель — околиці м. Ам'єна (Пн. Франція) — місця перших знахідок, пам'яток цієї культури. Носії А. к. — *археоантропи* (синантроп, гейдельберзька людина), що жили первісним стадом у печерах та захищених місцях річкових долин, займалися збиральництвом, мисливством, користувались вогнем. Для А. к. характерні кам'яні рубила овальної, круглої та витягнутої форм, а також дрібні знаряддя з крем'яних відщепів. На тер. СРСР пам'ятки А. к. виявлені у Вірменії, Абхазії, Пд. Осетії, на Україні. На тер. УРСР відомі стоянки А. к. *Кіїк-Коба*, Житомирська та *Лука-Врублівецька*.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953.

АШЕНБРЕ́ННЕР Михайло Юлійович (1842 — 11.XI 1926) — революц. народник. Н. в Москві в сім'ї військ. інженера. В 1860 закінчив 1-й Моск. кадетський корпус. В 1870—83 служив в Одес. військ. окрузі. Перебуваючи в містах Одесі, Миколаєві, зблизився з революц. народниками А. І. *Желябовим*, В. М. *Фігнер*, М. Ф. *Фроленком*. У 1881 вступив до партії «Народна воля» і почав активно працювати в її військ. орг-ції. Був заарештований у Смоленську (1883). Військ. суд засудив А. до смертної кари, заміненої довічною, а після маніфесту 1896 — 20-річною каторгою, яку відбував у Шліссельбурзькій фортеці. Звільнено у вересні 1904. До 1917 проживав у Смоленську під наглядом поліції. Помер у Москві.

Тв.: Военная организация «Народной воли» и другие воспоминания (1860—1904 гг.). М., 1924.

А́ШИК Антон Балтазарович (1802—54) — вітчизн. археолог. Н. у м. Рагузі (Далмація). Серб за походженням. У 1812 переїхав до Росії. Будучи директором Керченського музею (1833—52), провадив археол. розкопки *Пантікапея* та ін. пам'яток *Боспорської держави*. З 1839 — дійсний член Одес. т-ва історії і старожитностей. Автор праць з давньої історії та археології Пн. Причорномор'я.

Тв.: Керченские древности. О Пантикапейской катакомбе, украшенной фресками. Одесса, 1845; О последних археологических раскопках в Керчи. «Журнал министерства внутренних дел», 1846, № 14; Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами, ч. 1—3. Одесса, 1848—49.

Р. І. Ветштейн (Київ).

Б

БАБАДЖАНЯ́Н Амазасп Хачатурович (н. 18.II 1906) — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1967), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1928. Н. в с. Чердахли (тепер Шамхорського р-ну Аз. РСР). В Рад. Армії з 1925. В 1948 закінчив Академію Генштабу. Учасник рад.-фінляндської війни 1939—40. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир полку, бригади, корпусу на Калінін., Пн.-Зх., Степовому, Воронезькому та 1-му Укр. фронтах. Танковий корпус під командуванням Б. брав участь у визволенні міст і сіл України. Після війни Б. командував д-зією, армією і військами Одес. військ. округу. З 1967 — нач. Військ. академії бронетанк. військ ім. Р. Я. Малиновського. На XXI з'їзді КП України обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

БАБАЧЕ́НКО Федір Захарович (1911 — 27.X 1943) — рад. військовослужбовець, мол. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1940). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Степанівці (тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.). В Рад. Армії з 1939. Як нач. розвідки арт. полку відзначився під час рад.-фінляндської війни 1939—40. З квітня 1940 — командир батареї арт. полку. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Загинув у бою.

БА́БИ КАМ'ЯНІ́, к а м' я н і б а б и — стародавні кам'яні статуї (до 4 *м* заввишки), що ставились у кочових народів на могилах і були пов'язані з культом предків. Поширені в степовій частині Європи та Азії від Прикарпаття до Монголії, включаючи степи Криму та Пн. Кавказу до р. Ку-

Баби кам'яні.

ми. Належать до різних часів (бронзового віку, раннього залізного віку, часів середньовіччя). Б. к. на тер. України належать скіфо-сарматським племенам (7 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.) і тюркомовним народам (6—13 ст.), зокрема половцям. Б. к. зображають чоловічі і жіночі постаті. Деякі дослідники пов'язують Б. к. з зображеннями померлих вождів, жерців і жриць у відповідних ритуальних позах. Найдавніші згадки про Б. к. є в давньотюркських орхоно-єнісейських епіграфічних текстах (5 — 8 ст.). Про звичай половців ставити кам'яні статуї на могилах повідомляє фламандський мандрівник В. *Рубрук* (13 ст.). Б. к. тюркських кочовиків досить реалістично відображають властиві тюркам риси обличчя, одяг, прикраси і зброю.

Р. Г. Семененко (Київ).

БА́БИН — село Кельменецького р-ну Чернів. обл., біля якого виявлено різночасні археол. пам'ятки (від епохи палеоліту до часів Київ. Русі). Найвідомішою з них є багатошарова пізньопалеолітична стоянка Бабин I, досліджена 1949—51 та 1953 Дністрянською археол. експедицією АН УРСР. Виявлено залишки трьох стійбищ. При розкопках найдавнішого стійбища, що датується оріньякським часом, знайдено овальні скребки з ретушшю, кілеподібні скребки, дрібні вістря та ін. знаряддя, кістки мамонта, вовка, коня, викопного оленя, а також виявлено залишки вогнищ і скупчення червоної фарби. Серед знахідок стійбища середньої пори пізнього палеоліту були симетричні вістря, наконечники з боковою виїмкою тощо, а також кістки мамонтів, шерстистих носорогів, коней, пн. оленів, зубрів, гігантських оленів. На стійбищі пізньомадленського часу знайдено короткі скребки, тонкі пластини, бокові різці, молоткоподібне знаряддя з рогу пн. оленя, численні кістки оленя, а також кістки мамонта, зубра, коня, гігантського оленя. Крім стоянки Бабин I, біля Б. виявлено ще 9 поселень кам'яного віку. В 1951 Трипільська археол. експедиція АН СРСР відкрила залишки поселення *комарівської культури*.

Літ.: Ч е р н ы ш А. П. Палеолитическая стоянка Бабин I, по материалам раскопок 1949—1950 гг. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1953, в. 49; Ч е р н ы ш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья. В кн.: Палеолит Среднего Приднестровья. М., 1959 [бібліогр. с. 196—208]; П а с е к Т. С. Стоянка комаровской культуры на Среднем Днестре. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1959, в. 75.

О. П. Черниш (Львів).

БА́БИН ЯР — урочище на пн.-зх. околиці Києва, місце масової страти мирного рад. населення і військовополонених нім.-фашист. окупантами 1941—43. Тут з 29.IX по 3.X 1941 окупанти вчинили масові розстріли мирного населення Києва, знищивши за ці дні 52 тис. чол. Ця кривава розправа випливала з людиноненависницької расистської програми нім. фашистів, була спрямована на залякування рад. населення з метою зломити його волю до боротьби. Масові розстріли в Б. я. тривали протягом усього часу окупації Києва. Фашисти знищили тут тисячі рад. військовополонених, у т. ч. полонених моряків Дніпр. військ. флотилії, а також учасників антифашист. підпілля. Усього в Б. я. загинуло понад 100 тис. рад. людей.

М. В. Коваль (Київ).

БА́БИНЕ — село Великолепетиського р-ну Херс. обл., біля якого відкрито поселення серед. етапу *бронзового віку* Бабине III. Досліджував 1954 А. В. Добровольський. Під час розкопок виявлено залишки двох жител, знайдено кераміку з багатоваликовою орнаментацією, уламки кам'яних бойових сокир, наконечники стріл, рибальські гачки тощо. Поселення належало до т. з. культури багатоваликової кераміки.

А. Х. Бабаджанян.

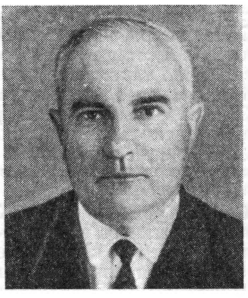

Б. М. Бабій.

І. В. Бабушкін.

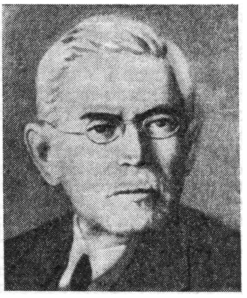

Д. І. Багалій.

Літ.: Добровольский А. В. Поселение бронзового века Бабино III. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР». 1957, в. 7.

С. Н. Братченко (Київ).

БАБИЧЕ́НКО Панас (рр. н. і см. невід.) —один з ватажків *бузьких козаків повстання 1817* проти перетворення їх на військ. поселенців. Разом з Г. *Гетьманенком* їздив по бузьких станицях і закликав козаків відстоювати існування козацтва. Очолив виступ козаків, який 15 (27) липня призвів до збройної сутички з царськими військами. Після придушення повстання Б. засуджено до страти, яка була замінена довічною службою солдатом у Сибірському окремому корпусі.

І. О. Хіоні (Одеса).

БАБІЙ Борис Мусійович (н. 25.VII 1914) — укр. рад. історик д-ви і права, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), доктор юрид. наук (з 1964), професор (з 1966). Член КПРС з 1939. Н. в с. Гурівцях (тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) в бідняцькій родині. У 1940 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. В 1940—47 — в Рад. Армії. В 1947—49 — на викладацькій і адм. роботі в Київ. ун-ті. З 1949 працює в Ін-ті (до 1969 Сектор) д-ви і права АН УРСР (з 1966 — заст. директора; з листоп. 1968 — одночасно в. о. академіка-секретаря Відділу економіки, історії, філософії та права. Автор праць з історії д-ви і права УРСР та рад. будівництва, теорії д-ви і права. Відповідальний редактор ряду монографій, зокрема «Історії держави і права Української РСР. 1917—1967 рр.» (т. 1—2. К., 1967). Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Возз'єднання Західної України з Українською РСР К., 1954; Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави. К., 1957; Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961.

БА́БУШКІН Іван Васильович (парт. псевд.— Микола Миколайович, Богдан, Новицька; 15.I 1873 — 31.I 1906) — професіональний революціонер, більшовик. Н. в с. Леденгському (тепер ім. Бабушкіна Бабушкінського р-ну Вологодської обл.) в сел. сім'ї. Працював слюсарем у майстернях Кронштадта (1887—91), Семяниковському з-ді в Петербурзі (з 1891). В 1894 — член марксистського гуртка, яким керував В. І. Ленін, з 1895 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1896 Б. заарештовано і вислано в лютому 1897 до Катеринослава, де він був одним з організаторів *катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* (1897), газ. *«Южный рабочий»*, одним з перших агентів і кореспондентів «Искры» (1900—02). За революц. діяльність Б. заарештовано (1901) і ув'язнено до Катериносл. тюрми, звідки в липні 1902 він втік та емігрував за кордон. Повернувшись до Росії, Б. продовжував революц. діяльність, виступав проти «економістів», зубатовців. У січні 1903 Б. знову заарештовано і заслано на 5 років до Верхоянська. Звільнений 1905, взяв активну участь у революц. подіях. Член Іркут. і Чит. к-тів РСДРП. Один з керівників Чит. збройного повстання. Під час перевезення зброї Б. і його товариші були захоплені на ст. Слюдянка каральним загоном і без суду на ст. Мисовій розстріляні. В. І. Ленін у некрологові назвав Б. нар. героєм, гордістю більшовицької партії (див. Твори, т. 16, с. 319—322). На честь Б. м. Мисовськ перейменовано (1941) на Бабушкін (тепер Бурят. АРСР).

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 16, 19, 20, 29, 31, 34 [Див. Покажчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Рашев П., Яременко Е. Революционная деятельность И. В. Бабушкина на Украине. К., 1955; Варгатюк П. Л. Народний герой, гордість партії. «Український історичний журнал», 1962, № 6.

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (7.XI 1857 — 9.II 1932) — укр. історик і громад. діяч, акад. АН УРСР (з 1919). Н. у Києві в сім'ї ремісника. Вищу освіту здобув на істор.-філолог. ф-ті у Київ. ун-ті та Харків. ун-ті, який закінчив 1880. З 1883 — доцент, з 1887 — професор кафедри рос. історії, 1906—10 — ректор Харків ун-ту. В 1910—14 — член Держ. ради, 1914—17 — голова Харків. міської думи. З 1919 — голова Істор.-філолог. відділу, згодом — член Президії АН УРСР. У 20-х рр.— викладач історії України в Харків. і Полт. ін-тах нар. освіти, очолював н.-д. кафедру історії України (Харків), Інститут історії укр. культури та Ін-т Т.Г. Шевченка, був головою Центр. архів. управління при ВУЦВК. Б.— автор понад 200 праць, в основному з історії Слобідської, Лівобережної, Пд. України 15—18 ст. Як історик Б. формувався під впливом бурж. соціологічної школи позитивізму та націоналістич. концепцій укр. бурж.-ліберальної школи В. Б. *Антоновича* про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації. У ряді праць на широкому істор. матеріалі показав взаємозв'язки укр. і рос. народів у галузі економіч., політ. та культурного життя. В 1901 публічно висловився проти утисків укр. мови з боку царизму. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Б. намагався відійти від бурж. концепцій, стати на позиції марксизму. Вивчав класові відносини, революц. і нац.-визвольний рух, досліджував повстання декабристів на Україні, польс. визвольне повстання 1863—64, діяльність Кирило-Мефодіївського т-ва, творчість Т. Г. Шевченка, Г. С. Сковороди та ін. Проте спроба створити на основі марксистської методології синтетичний «Нарис історії України на

соціально-економічному грунті» (1928) була невдалою. Б. не переборов ідеалістич. концепцій істор. процесу і, зокрема, бурж.-націоналістич. схеми історії України М. С. Грушевського. Праці Б. містять великий фактичний матеріал, вводять у наук. обіг значну кількість архів. документів.

Тв.: Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887; Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), т. 1—2. Х., 1893—1904; Історія Слобідської України. Х., 1918; Нарис української історіографії, т. 1, в. 1—2. К., 1923—25; Т. Г. Шевченко — поет пригноблених мас. Х., 1931.

Літ.: Сборник Харьковского Историко-филологического общества, т. 20. Издан в честь проф. Д. И. Багалея (1880—1910 гг.). Х., 1911; Бойко І. Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія. «Український історичний журнал», 1957, № 2; Багалій Дмитро Іванович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

І. Д. Бойко (Київ).

БАГАТОВА́ЛИКОВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РА, багатопружкової кераміки культура — археол. культура серед. етапу *бронзового віку*, поширена в степовій і лісостеп. частинах України і на тер. між Дністром та Доном. Існувала в 16—14 ст. до н. е. Виділена С. С. Березанською. Як група пам'яток з т. з. багатоваликовою керамікою входила до *катакомбної культури*. Результати найновіших досліджень дали змогу виділити цю групу пам'яток в окрему культуру. Найбільш відомими пам'ятками Б. к. к. є поселення Бабине III, Княжа Гора, Волинцеве і курганні могильники Кічкас, Білозерський курган, Одеський курган тощо. При розкопках поселень Б. к. к. виявлено залишки напівземлянкових і наземних глинобитних жител. Під час розкопок курганів виявлено поховальні ями, зрідка — кам'яні скрині. Померлих ховали в скорченому положенні на боці. В могили ставили посуд, клали крем'яні і бронзові знаряддя. Для посуду найбільш типові високі горщики біконічної форми, прикрашені валиковим (пружковим) і прокресленим орнаментом у вигляді трикутників, ялинок, паркетних композицій. Серед знарядь трапляються бронзові ножі, кам'яні бойові сокири. При розкопках пам'яток Б. к.к. знайдено також крем'яні наконечники стріл, зернотерки, рибальські грузила, кістяні вироби тощо. Племена Б. к. к. жили родовими селищами, займалися скотарством, землеробством, рибальством.

Речі з пам'яток культури багатоваликової кераміки.

Літ.: Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. «Советская археология», 1960, № 4.

С. Н. Братченко (Київ).

БАГАТОВЕРСТА́ТНИКИ — передові робітники соціалістич. підприємств, які оволоділи технікою роботи на кількох верстатах, не знижуючи використання виробничої потужності устаткування. Масовий рух Б. розгорнувся 1939 за почином робітників Уралмашзаводу і Харків. верстатобудівного з-ду і швидко поширився в усіх галузях пром-сті, особливо в машинобудуванні. На Харків. верстатобудівному з-ді, де ініціатором руху був комуніст Ю. Ф. Костенко, 1939 було 62 Б., що працювали на 158 верстатах, виконуючи понад 200% плану, на Харків. тракторному з-ді — 432 Б., що обслуговували 1304 верстати. Їхній приклад наслідували робітники Дніпропетровська, Одеси, Краматорська, Горлівки, Запоріжжя та ін. міст. На початку 1940 на машинобудівних з-дах країни працювало понад 18 тис. Б. У роки Великої Вітчизн. війни рух Б. набув ще більшого поширення під девізом «За себе і за товариша, що пішов на фронт», особливо на оборонних підприємствах. Рух Б. далі розвивався і в післявоєн. період, сприяючи підвищенню продуктивності праці.

Н. С. Носкова (Київ).

БАГЛІ́Й Гаврило Миколайович (1887—1920) — активний учасник боротьби за владу Рад в Катеринославі, робітник-залізничник. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в Катеринославі в робітн. сім'ї. В 1912—16 вів нелегальну парт. роботу серед робітників Катеринослава. В 1917 — член Виконкому Катеринінської з-ці, 1918 — голова Військ.-революц. штабу по охороні перевезень тієї ж з-ці, 1919 — голова Військ.-революц. к-ту, комісар (з червня 1919) з-ці. Ім'ям Б. названо одну з станцій тепер. Придніпровської з-ці і один з районів м. Дніпродзержинська.

БАГРАМЯ́Н Іван Христофорович (н. 2.XII 1897) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. Н. на ст. Єлисаветполь (тепер м. Кіровабад Аз. РСР) в сім'ї залізничника. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1938 — Академію Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. нач. і нач. штабу фронту, ком. армією, військами 1-го Прибалт. фронту. Після війни — ком. військами Прибалт. військ. округу, потім на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. З 1956 — нач. академії Генштабу, з 1958 — заст. міністра оборони СРСР. На XIX, XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XXII і XXIII з'їздах КПРС — членом ЦК КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 2—7-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

БАГРЯНО́ВСЬКИЙ Корнелій Феліксович (бл. 1860 — 12.VIII 1896) — революц. народник. Н. в с. Чичелівці Волин. губ. в дворянській сім'ї. В 1879 — член революц.-демократич. гуртка І. І. *Басова* в Києві. В 1879 Б. заарештовано; Київ. військ.-окружний суд засудив його до каторжних робіт, які він відбував на Карі. В 1884 Б. відправлено на поселення до Якутської обл. За спробу втечі (1891) засуджено до тюремного ув'язнення, після відбуття якого Б. відправлено на поселення до Верхоянська. Покінчив життя самогубством.

І. Х. Баграмян.

О. С. Бадаєв.

М. П. Бажан.

БАДА́ЄВ Олексій Єгорович (16.II 1883—3.XI 1951) — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в с. Юр'єві (тепер Карачевського р-ну Брян. обл.) в сел. сім'ї. Вів революц. роботу серед металістів Петербурга. В 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи від робітників Петербурга і Петерб. губ. В 1912—14 співробітничав у газ. «Правда», був членом Петерб. к-ту і Рос. бюро ЦК РСДРП, брав участь у Краківській і Поронінській парт. нарадах. У 1914 разом з ін. членами більшовицької фракції Держ. думи був заарештований і засланий до Туруханського краю, звідки повернувся до Петрограда після Лютн. революції 1917. В 1917 — депутат Петроград. міської думи від більшовиків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на відповідальній парт. і держ. роботі, зокрема голова Петроград. продовольчої управи, комісар продовольства Петрограда і Пн. області (1917—19), голова Центроспілки (з 1930), Голова Президії Верх. Ради РРФСР, заст. Голови Президії Верх. Ради СРСР (1938—43). На XI—XIII з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК РКП (б), на XIV—XVIII з'їздах — членом ЦК ВКП (б). Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скликання. Автор книги спогадів «Більшовики в Державній думі» (Л., 1929). Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 18, 19, 20, 21, 22, 23, 35 [Див. Покажчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»].

БАДЕ́НІ (Badeni) Казимир (14.X 1846 — 9.VII 1909) — австр. реакц. держ. діяч. У 1888—95 — намісник Галичини. В 1890 уклав угоду з *«народовцями»*, пообіцявши їм за підтримку політики австр. уряду кілька депутат. місць у парламенті, збільшення укр. кафедр у Львів. ун-ті і дозвіл на викладання укр. мови в школах. Проте, будучи 1895—97 міністром-президентом Австро-Угорщини, Б. скинув маску «друга» укр. народу і жорстоко розправився з радикально-демократич. рухом у Галичині. В 1897 під час виборів у Галичині за наказом Б. було вчинено розправу над місцевим населенням (10 чол. убито, 19 поранено, 769 заарештовано). Ці криваві вибори увійшли в історію під назвою «баденівських».

БА́ДЕР Отто Миколайович (н. 29.VI 1903) — рос. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1964). Н. в с. Олександрівському Гадяцького повіту Полт. губ. в сім'ї службовця. Після закінчення Моск. ун-ту (1926) працював у наук. установах Москви і Перми; 1932—41 і з 1955 — ст. наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР; 1926—41 і з 1956 — викладач Моск. ун-ту. На тер. УРСР вивчав пам'ятки кам'яного віку Криму (1927—39), керував Азово-Чорноморською експедицією АН УРСР (1936—39). Відкрив ряд нових археологіч. культур (поздняковську, балановську, турбинську) епохи бронзи в лісовому Волго-Кам'ї та ін. Б.— автор багатьох друк. праць з археології України, Прикам'я, Серед. Поволжя, бас. Оки та ін.

Тв.: Петрогліфи Кам'яної Могили. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947; Некоторые памятники палеолита и мезолита в восточной части горного Крыма. В кн.: История и археология древнего Крыма, в. 1. К., 1957.

Літ.: Наука и человечество. М., 1966.

БАЖА́Н Микола Платонович (н. 9.X 1904) — укр. рад. поет, учений, громад. і держ. діяч, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч н. УРСР (з 1966), засл. діяч мистецтв Груз. РСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Н. в м. Кам'янці-Подільському в сім'ї військ. топографа. Вчився в Київському кооперативному інституті, згодом перейшов до Київ. ін-ту зовн. зносин. Працював редактором на Київ. студії художк. фільмів. Друкується з 1923, перша книжка віршів — «17-й патруль» (1926). Почавши з романтич. оспівування героїки громадян. війни, поступово сформувався як поет глибокої сусп.-філос. проблематики (поеми «Розмова сердець», 1928; «Гофманова ніч», 1929; «Будівлі», 1929; «Смерть Гамлета», 1932). Ствердженням позитивного ідеалу рад. людини характеризуються поеми — трилогія про С. М. Кірова «Безсмертя» (1935—37), «І сонце таке прозоре...» (1936) та «Батьки й сини» (1938), темою яких є наступність героїч. традицій рад. народу. Темі дружби народів, ствердженню ідей соціалістич. гуманізму присвячена кн. віршів «Ямби» (1940). В роки Великої Вітчизн. війни, перебуваючи в діючій армії, Б. редагував газ. «За Радянську Україну!» для партизанів і населення тимчасово окупованих областей УРСР. Написаний у перші місяці війни вірш Б. «Клятва» набув широкої популярності. В поемі «Данило Галицький» (1942) показано перемогу давньорус. війська в битві з хрестоносцями в 13 ст., у кн. віршів «Сталінградський зошит» (1943) — героїзм бійців Рад. Армії. У 1943—48 Б.— заст. Голови Ради Міністрів (до 1946 — Раднаркому) УРСР. Широко розгортається літ. й громад.-культурна діяльність Б. в післявоєнні роки. В 1953—59 Б.— голова правління Спілки письменників України, з 1958 — гол. редактор Укр. Рад. Енциклопедії, голова урядових к-тів по відзначенню ювілеїв І. Я. Франка (1956), Т. Г. Шевченка (1961 і 1964), секретар правління Спілки письменників СРСР (з 1959), віце-президент Європ. спільності письменників (1959—66) тощо. Політично насичена, пройнята публіцистич. струменем поезія Б. відгукується на найважливіші теми часу: в зб. «Англійські враження» (1948) розкрито глибокі суперечності сучас. капіталістич. світу, в кн. «Біля Спаської вежі» (1952) стверджується віковічна дружба рос. і укр. народів. Широтою інтернац. кругозору відзначаються книги віршів «Міцкевич в Одесі» (1955), «Італійські зустрічі» (1961), «Чотири оповідання про надію» (1967). Героїка битви з фашизмом, вірність молодого рад. покоління комуністич. ідеалам батьків оспівані Б. в поемі «Політ крізь бу-

рю» (1964). Перу Б. належать високохудож. переклади поем «Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі (1937, 1966), «Фархад і Ширін» А. Навої (1947), «Давитіані» Д. Гурамішвілі (1949), творів О. Пушкіна, Р. Тагора, С. Чиковані, І. Абашидзе та ін. Б.— також автор істор.-літ., критич. та публіцистич. праць: «О. Довженко. Нарис про митця» (1930), «Сини України в боях за Вітчизну» (1943), «Наша рідна Москва» (1951), «Дружба народів, дружба літератур» (1954), «Люди, книги, дати. Статті про літературу» (1962) та ін. Твори Б. перекладено рос. мовою, мовами народів СРСР та іноз. мовами. На XVII—XIX і XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 2—5-го скликань і Верх. Ради УРСР 2, 6—7-го скликань. Держ. премія СРСР, 1946, 1949. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1964. Премія ім. Шота Руставелі, 1967. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 2 т. К., 1965; Рос. перекл.— Дорога. М., 1964.

Літ.: Крижанівський С. Микола Бажан. К., 1954; Нісонський П. Микола Бажан. К., 1959; Майстер карбованого слова. К., 1964; Адельгейм Є. Микола Бажан. К., 1965; Люди, книги, даты. М., 1968.

Л. М. Новиченко (Київ).

БАЗАВЛУ́К, Чортомлик — у давнину острів у гирлі річок Чортомлика, Підпільної і Скарбної поблизу тепер. с. Капулівки Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. За формою нагадував прямокутний трикутник, катети якого мали 2 *км* завдовжки. З 1593 по 1709 на Б. перебувала Запорізька Січ. У 19 — на поч. 20 ст. значна частина Б. була зруйнована весняними поводями Дніпра. Залишки острова тепер вкриті водами Каховського водосховища.

БАЗА́РСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1921 — бойова операція 9-ї Кримської кав. дивізії під командуванням Г. І. *Котовського* по ліквідації петлюрівської банди Ю. Тютюнника, що на початку листопада 1921 вдерлася з Польщі на територію Рад. України з метою підняти заколот проти Рад. влади. Зробивши виснажливий перехід з-під Тараща, котовці 17.XI 1921 поблизу с. Базара на Житомирщині оточили банду, що налічувала до 1000 шабель. У жорстокому бою було вбито 250 і взято в полон понад 500 бандитів, серед них петлюрівських «міністрів», захоплено багато зброї, цінні документи, в т. ч. списки петлюрівської агентури, плани антирад. виступів і провокацій. Тютюнникові з невеликою групою бандитів вдалося втекти за кордон. Знищення банди Тютюнника завдало нищівного удару по антирад. розрахунках міжнар. контрреволюції і сприяло зміцненню Рад. влади на Україні.

М. В. Коваль (Київ).

БАЗИЛЕ́ВИЧ Георгій Дмитрович (7.II 1889 — 2.III 1939) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Крисках (тепер Коропського р-ну Чернігів. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер старої армії (підполковник). У Червоній Армії з травня 1918. В 1918—20— член Реввійськради 8-ї армії, ком. військами Донської обл., Пн.-Кавк. військ. округу, Укр. запасною армією. Брав участь у боях проти красновців, денікінців, врангелівців. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі: нач. постачання Червоної Армії (1921), ком. військами Моск. і Приволзького військ. округів (1925—30), секретар К-ту оборони при Раднаркомі СРСР (1931—38). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Д. І. Куртов (Москва).

БАЗИЛЕ́ВИЧ Костянтин Васильович (1892 — 3.III 1950) — рос. рад. історик. Н. в Києві. В 1922 закінчив Моск. ун-т. З 1935 — професор цього ун-ту й Вищої парт. школи при ЦК ВКП (б) (з 1939). У 1936—50 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР. Гол. праці присвячені історії класової боротьби та соціально-економіч. історії Рос. централізованої д-ви в 15—17 ст. та її зовн. політиці. Автор праць з історії рос. воєнного мистецтва, історії пошти та профспілкового руху. Брав участь у створенні підручників з історії СРСР для серед. школи й вузів. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Таможенные книги как источник экономической истории России. В кн.: Проблемы источниковедения, сб. 1. М.—Л., 1933; К вопросу об изучении таможенных книг XVII в. В кн.: Проблемы источниковедения, сб. 2. М.—Л., 1936; Городские восстания в Московском государстве XVII в. Сборник документов. М.— Л., 1936; Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века. М., 1952.

Літ.: К. В. Базилевич. «Вопросы истории», 1950, № 3; Исторические работы К. В. Базилевича [Бібліографія]. «Вопросы истории», 1950, № 7; Черепнин Л. В. К. В. Базилевич. «Ученые записки Москов. ун-та», 1952, в. 156. Труды кафедры истории СССР.

БАЗИЛЕ́ВСЬКІ — укр. поміщики на Лівобережній Україні. Походили з козац. старшини *Миргородського полку*. Протягом 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 18 ст. обіймали посади сотників Білоцерківської сотні. Купівлею та захопленням земель, насильницьким закріпаченням селян і козаків Б. набули значних земельних володінь. У 80-х рр. 18 ст. їм належали в Київ., Харків. і Катеринослав. намісництвах 12 сіл і 10 634 кріпаки. Внаслідок феод.-кріпосницького гноблення, насильницького закріпачення селян і козаків у с. Турбаях вибухнуло повстання, під час якого було вбито трьох членів родини Б. і зруйновано їхню садибу (див. *Турбаївське повстання 1789—93*).

БАЗИЛО́ВИЧ Іоаникій (1742—1821) — укр. церк. історик. Був протоігуменом Мукачівського монастиря. Б.— автор тритомних «Коротких відомостей про монастир св. Миколая на Чернечій горі в Мукачевому, заснований кн. Федором Корятовичем», надрукованих лат. мовою. Цей твір був виданий з метою обгрунтувати право власності монастиря на подаровані кн. Ф. Корятовичем у кін. 14 — на поч. 15 ст. зем. маєтності, для захисту їх від зазіхань вищого католицького духівництва Угорщини. Б. доводив, що монастир володіє маєтностями на підставі давніх грамот і привілеїв, що православне духівництво прийняло церк. унію на умовах рівноправності православної і католицької церков, що українці з найдавніших часів живуть на тер. Закарпаття. В праці Б. вперше в укр. історіографії порушене питання етногенезу та автохтонності укр. населення Закарпатської України.

Тв.: Brevis notatia fundationis Theodori Koriatovits... in monte Csernek ad Munkacs, *t.* 1—3. Cassoviae, 1799—1804.

М. М. Лелекач (Ужгород).

БА́ЗИС І НАДБУДО́ВА — категорії *історичного матеріалізму*, що відображають взаємовідношення між економіч. ладом суспільства й властивими даному суспільству формами ідеологічного й політ. життя, його держ. устроєм, поширеними в ньому правовими, моральними, філософськими та реліг. поняттями й поглядами, а також орг-ціями й установами, в яких реалізується політ. і громад. діяльність людей. У процесі суспільного життя вирішальну роль відіграють виробничі відносини (див. *Продуктивні сили і виробничі відносини*), характер яких визначається формами власності на засоби виробництва. «Сукупність цих виробничих відносин,— писав К. Маркс,— становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва

матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6). Це відкриття К. Маркса, розвинуте в творах В. І. Леніна, дало можливість науково осмислити істор. процес розвитку людства як закономірну зміну *суспільно-економічних формацій*, кожна з яких має свій певний базис і відповідну йому надбудову.

Базис будь-якої антагоністич. суспільно-економіч. формації, заснований на тій чи ін. формі приватної власності, породжує однотипні надбудови, які характеризуються відносинами політ. та ідеологіч. панування одних класів над іншими. З виникненням *держави* — надбудови та знаряддя політ. панування експлуататорських класів — юридично оформлюються й закріплюються у вигляді права експлуататорські відносини, формуються відповідні моральні норми та ідеологічні (релігійні, філософські і т. п.) концепції, що виправдовують й освячують ці відносини. На цій основі історично складалися політ. й ідеологічна надбудова класового суспільства. Осн. функція її — зміцнювати й захищати той базис, який її породив. Однак, відбиваючи розкол суспільства на класи і їхню взаємну боротьбу, ця надбудова сама внутрішньо суперечлива, в ній завжди є елементи ідеології попередньої суспільно-економіч. формації й елементи ідеології тих класів, які борються за повалення існуючого економіч. ладу. Ця суперечність ще дужче посилюється з загостренням класової боротьби і особливо з назріванням *революції соціальної*. Зміна одного експлуататорського економіч. базису іншим, хоч і здійснюється через соціальну революцію, однак не зачіпає основ експлуататор. ладу, тому формування нової надбудови тут відбувається без докорінної ломки політ. апарату насильства (зокрема, держ. машини), а, навпаки, вдосконалює його.

На відміну від експлуататорських базисів виробничі відносини соціалістич. суспільства грунтуються на суспільній власності на засоби виробництва й виступають як відносини товариського співробітництва й взаємної допомоги вільних від експлуатації трудівників. Соціалістич. базис породжує принципово нові політ. та ідеологічні відносини, новий тип суспільно-політ. ладу (соціалістична демократія), утверджує принципово нову ідеологію — марксизм-ленінізм, що виражає корінні інтереси трудящих мас. Становлення соціалістич. Б. і н. є процесом революц. ломки всіх підвалин старого, капіталістич. суспільства й свідомого, керованого Комуністич. партією, будівництва нового суспільства. Соціалістичні виробничі відносини не зароджуються в надрах старого суспільства, як це було з попередніми базисами. В надрах капіталістич. суспільства визрівають лише об'єктивні й суб'єктивні передумови їхнього революц. виникнення на основі повалення влади буржуазії, встановлення *диктатури пролетаріату*, експропріації власності поміщиків і капіталістів і заміни її соціалістич. власністю. Революц. захоплення влади робітн. класом і встановлення його диктатури над поваленими експлуататорськими класами кладе початок *перехідному періодові від капіталізму до соціалізму*, протягом якого трудящі маси на чолі з Комуністич. партією в запеклій класовій боротьбі перетворюють суспільство на соціалістич. засадах, створюють економіч. базис соціалістич. суспільства й відповідну йому соціалістичну надбудову. Елементи соціалістич. надбудови (соціалістична свідомість, революц. марксистські партії, керовані ними профспілки і т. п.) виникають ще за умов капіталізму на грунті класової боротьби пролетаріату проти буржуазії. Однак лише за умов диктатури пролетаріату вони перетворюються на визначальний фактор становлення соціалістич. надбудови. З перемогою соціалізму марксистсько-ленінська ідеологія, соціалістична правосвідомість, принципи комуністич. моралі утверджуються в усіх сферах суспільної свідомості, утворюється морально-політ. єдність суспільства, й диктатура пролетаріату поступово вичерпує свої функції, перероставши в загальнонар. соціалістичну д-ву, яка під керівництвом Комуністич. партії стає знаряддям побудови комунізму. Будівництво соціалізму й комунізму передбачає свідоме керівництво діяльністю мас, суспільними процесами взагалі, тому роль суб'єктивного фактора в житті суспільства і, отже, надбудови (марксистсько-ленінської теорії, комуністичної партії, *соціалістичної держави*, права, моралі, мистецтва і т. п.) тут незрівнянно зростає. Грунтуючись на соціалістич. виробничих відносинах, надбудова соціалістич. суспільства й сама активно впливає на свій базис, зміцнює й вдосконалює його, спрямовує його розвиток у напрямі від соціалізму до комунізму. З свого боку, вдосконалення соціалістич. виробничих відносин, зміни в їхній структурі викликають відповідні зміни в соціалістич. надбудові. В цьому полягає діалектика Б. і н. соціалістич. суспільства. Категорії Б. і н. є важливим інструментом наук. висвітлення всесвітньої й вітчизняної історії. Вони дають можливість послідовно проводити принцип матеріалістич. дослідження причинних зв'язків явищ з урахуванням діалектич. єдності необхідності й випадковості, об'єктивної зумовленості політ. та ідеологіч. процесів і разом з тим правильно зрозуміти діалектичну природу взаємозв'язку об'єктивного матеріального й духовного в складному переплетенні істор. подій, явищ, процесів. Тому Б. і н.— невід'ємний методологіч. елемент марксистської істор. науки.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії [Передмова]; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що такс «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 14. Матеріалізм і емпіріокритицизм [Розд. 6]; т. 25. Держава і революція; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Основи марксистської філософії. К., 1962; Проблеми формування базису комуністичного суспільства. К., 1965; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Корінні соціальні зміни. К., 1967.

В. І. Шинкарук (Київ).

БАЗЬКІВ ОСТРІВ — багатошарове поселення неолітичного часу на островоподібному лесовому підвищенні поблизу с. Скибинців Тростянецького р-ну Вінн. обл. При археол. розкопках, які провадились з 1959, досліджено 4 культурні шари: трипільський, представлений уламками посуду; пізньонеолітичний, при розкопках якого знайдено залишки 3 наземних жител, крем'яні мікролітичні вироби та уламки плоскодонного посуду, оздобленого лінійно-меандровим орнаментом; шар розвинутого неоліту, представлений великою кількістю гостродонного посуду, оздобленого переважно гребінцевим орнаментом. Обидва ці шари характерні для *буго-дністровської культури*. Знайдено також уламки посуду, що був характерний для культури лінійно-стрічкової кераміки (див. *Лінійно-стрічкової кераміки культура)* кін. 5 — поч. 4-го тис. до н. е. При дослідженні нижнього шару, який датується кін. 7 — поч. 6-го тис. до н.е., виявлено залишки 10 жител, мікролітичні крем'яні знаряддя, рогові кайлоподібні мотики, кам'яні зернотерки та численні уламки

гостродонного посуду, оздобленого складним лінійним орнаментом.

Літ.: Даниленко В. Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1962, в. 12. *В. М. Даниленко* (Київ).

БАЙБАКО́В Микола Костянтинович (н. 7.III 1911) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1939. Доктор технічних наук. Н. у м. Баку в сім'ї робітника. В 1932 закінчив Азерб. нафт. ін-т. У 1932—35 — інженер, помічник зав., зав. групою Ленінського промислу в Баку. В 1935—37 — в Рад. Армії. В 1938—40 — на госп. роботі в нафтодобувній пром-сті. З 1940 — заст. наркома нафт. пром-сті, 1944—46 — нарком нафт. пром-сті СРСР, 1946—48 — міністр нафт. пром-сті пд. і зх. районів СРСР, 1948—55 — міністр нафт. пром-сті СРСР. У 1955—57 — голова Держ. комісії Ради Міністрів СРСР по перспективному плануванню нар. г-ва, 1957—58 — голова Держплану РРФСР, 1958—63 — голова Краснодарського, Пн.-Кавказ. раднаргоспів. У 1963—64 — міністр СРСР і Голова Держ. к-ту з хімії при Держплані СРСР. У 1964—65 — голова Держ. к-ту нафтодобувної пром-сті при Держплані СРСР. З 1965 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, голова Держплану СРСР. На XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 2, 4, 5 і 7-го скликань. Ленінська премія, 1963.

БАЙБУ́ЗА Тихон (рр. н. і см. невід.) — гетьман реєстрових козаків. Володів землями у верхів'ях р. Псла. Належав до старшинської верхівки, яка вислужувалася перед шляхет. Польщею. Керуючи залогою реєстрових козаків на о. Хортиця, Б. разом з шляхтичами восени 1598 підступно напав на Запорізьку Січ і завдав запорожцям значних втрат. Проте в наступній боротьбі запорожці під проводом кошового отамана Ф. *Полоуса* відбили напади реєстровців. Після 1598 дальша доля Б. невідома.

Літ.: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

БА́ЙДА Григорій Іванович (н. 3.XII 1902) — знатна людина Радянської України, новатор сільськогосподарського виробництва, комбайнер-винахідник, двічі Герой Соціалістич. Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1959. Н. в с. Леськах (тепер Черкас. р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. З 1932 працював у Новомосковській МТС, з 1958 — комбайнер колгоспу «Україна» Новомосков. р-ну Дніпроп. обл. В 1951 винайшов новий тип віндрояра (машина для збирання зернових колосових культур), 1956 — тирядний кукурудзозбиральний комбайн. Депутат Верх. Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

БА́ЙДА Марія Карпівна (н.1.II 1922) — рад. військовослужбовець, санінструктор, Герой Рад. Союзу (1942). Член КПРС з 1951. Н. у с. Новому Чуваші (тепер Красноперекопського р-ну Крим. обл.) в сел. сім'ї. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як санінструктор 514-го стріл. полку брала участь в обороні Севастополя (1941—42). Під час бою 7.VI 1942 знищила 19 гітлерівських солдатів і одного офіцера, визволила з полону рад. офіцера і 8 бійців, захопила ворожий кулемет і автомати. Після війни — на рад. роботі в Севастополі.

БАЙДА́КІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — антипоміщицький виступ селян с. Байдаківки (тепер с. Байдакове Кремгесівського р-ну Кіровогр. обл.) в листопаді 1905. Доведені до відчаю злиденним життям та численними утисками поміщиків, а також наслідуючи приклад героїчної боротьби пром. пролетаріату, селяни рішуче виступали проти своїх гнобителів. Разом з жителями Петрополя, Попельнастого, Копканівки, Михайлівки та ін. сусідніх сіл байдаківці 30.XI 1905 напали на місцеву економію, розібрали худобу й продукти харчування, а поміщицький маєток спалили. Царський уряд направив у с. Байдаківку каральний загін. Між селянами і солдатами сталася збройна сутичка, під час якої було забито 10 і поранено 9 учасників заворушення. 103 учасників було віддано до суду.

М. Н. Лещенко (Київ).

БА́ЙЄР (Bayer) Готліб-Зігфрід (1694—1738) — реакційний нім. історик і філолог. Закінчив Кенігсберзький ун-т. З 1725 посідав кафедру старожитностей та слов. мов у АН в Петербурзі. Проте рос. мови не знав, давньоруські літописи вивчав у лат. перекладі. Родоначальник псевдонаук. теорії *норманізму*. Свої погляди виклав у працях з історії Скіфії, про варягів, про Константина Багрянородного (лат. мовою). Фальсифікація історії Русі та рос. народу в працях Б. зустріла рішучу відсіч з боку М. В. *Ломоносова* і В. М. *Татищева*.

Літ.: Тихомиров М. Русская историография XVIII века. «Вопросы истории», 1948, № 2; Рубинштейн Н. Л. Русская историография. М., 1941.

Т. Г. Лазоренко (Київ).

БАКИ́НСЬКА ІСКРІВСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ДРУКА́РНЯ (конспір. назва «Н і н а») — гол. підпільна друкарня партії, організована у вересні 1901 бакинською с.-д. групою [В. З. (Ладо) *Кецховелі*, Л. Б. *Красін*, А. С. *Єнукідзе* та ін.], працювала до розгрому поліцією в лютому 1906. В березні 1902, в зв'язку з заг. репресіями, діяльність друкарні тимчасово була припинена. Б. і. п. д. перевезли у нове приміщення. На поч. 1903 друкарня відновила діяльність і обслуговувала Орг. к-т по скликанню II з'їзду РСДРП. Після II з'їзду РСДРП Б. і. п. д. виконувала завдання ЦК РСДРП. III з'їзд РСДРП у своїй постанові «Про діяльність партійних друкарень» дав високу оцінку роботі товаришів, які працювали в гол. друкарні ЦК. У Б. і. п. д. було передруковано № 11 газ. «Искра», брошури: «Хто чим живе?» С. Дікштейна, «Промова Петра Алексєєва», «Десятиріччя Морозовського страйку»; в ній друкували листівки тощо. Видання Б. і. п. д. завозили на Україну і розповсюджували в місцевих с.-д. орг-ціях.

БАКО́ТА — давньорус. місто на лівому березі р. Дністра (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1240 як центр Бакотської волості, що охоплювала частину тер. Поділля. Б. входила до складу Галицько-Волинського князівства. З 1260 Б. заволоділи татари, 1362 — лит. князі Коріатовичі, і вона ввійшла до складу Подільського князівства. Після *Бакотського повстання 1431—34* і загарбання Зх. Поділля шляхет. Польщею (1434) Б. як місто втратила своє значення. Залишки давньорус. міста — в урочищі Біла Гора. В урочищі Монастирисько розташований печерний слов. монастир дохристиянських часів, а також печери з фресками і похованнями 12—14 ст. Поблизу Б. виявлено також палеолітичну стоянку.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья. Каменец-Подольск, 1889; Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. В кн.: Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве, т. 1. М., 1901; Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. СПБ, 1891.

П. П. Толочко (Київ).

БАКО́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1431—34 — антифеод. повстання селян Бакотської волості на Поділлі. Скориставшись з перемир'я між шляхет.

Польщею і феод. Литвою, за умовами якого Бакотська волость була визнана нейтральною прикордонною зоною між обома д-вами, бакотські селяни 1431 вигнали з маєтків укр., польс. і лит. феодалів й оголосили себе вільними людьми. Лише 1434 переважаючим силам польс.-шляхет. військ після запеклого опору повсталих селян вдалось придушити Б. п. і загарбати більшу частину Поділля.

М. К. Байбаков.

Г. І. Байда.

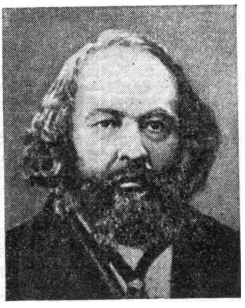

М. О. Бакунін.

Літ.: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885.

БАКРА́ДЗЕ Давид Ілліч (н. 21.I 1912) — активний учасник партизан. руху на Україні і в Польщі в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1938. Н. в с. Борі (тепер Орджонікідзевського р-ну Груз. РСР) у сім'ї робітника. В 1938 закінчив Тбіліський лісотех. ін-т. З 1940— в Рад. Армії. З першого дня війни — командир гармати легкого арт. полку на Зх. фронті, брав участь в оборонних боях за м. Могильов. У грудні 1941 потрапив у полон, але в серпні 1942 у м. Конотопі Сум. обл. втік з полону. У вересні 1942 вступив до Путивльського партизан. загону, що входив до з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*, і був призначений командиром гармати арт. батареї з'єднання, а в лютому 1943 — командиром роти. З лютого 1944 командував стріл. полком 1-ї укр. партизан. д-зії (командир П. П. *Вершигора*), яка провела успішний рейд по тер. зх. областей України і сх. районів Польщі. З 1945 — на госп. і рад. роботі. Автор книги «Кров'ю героїв» (К., 1968). Депутат Верх. Ради СРСР 2—3-го скликань і Верх. Ради Груз. РСР 4-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Давіташвілі М. По тилах ворога. Нарис про бойовий шлях Героя Радянського Союзу Д. І. Бакрадзе. К., 1948.

В. П. Лукін (Київ).

БАКУ́ЛІН Іван Іванович (29.VII 1900 — 24.IX 1942) — секретар Харків. підпільного обкому КП(б) У під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1928. Н. в с. Хотунці (тепер Ростовської області). З 1917 — на пед. роботі. В 1931 закінчив Харків. ін-т нар. г-ва, після чого працював директором с.-г. технікуму, викладачем Укр. ін-ту підвищення кваліфікації спеціалістів с. г. в Харкові, Харків. с.-г. ін-ту. В 1941—42, очолюючи Харків. підпільний обком партії, проводив велику роботу по створенню парт. підпілля на Харківщині. Закатований в гестапо.

БАКУ́МЕНКО Петро Іванович (н. 10.VI 1919) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1966). Член КПРС з 1942. Н. в с. Максимівці (тепер Ічнян. р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В 1941 закінчив фіз.-матем. ф-т Мелітопольського. 1950 — істор. ф-т Київ. пед. ін-тів. У 1941—48 — в рядах Рад. Армії. В 1948—61 викладав у вузах Києва і Львова. З 1961 — зав. кафедрою історії КПРС Київ. пед. ін-ту. Автор праць, присвячених проблемам зміцнення союзу робітн. класу і трудящого селянства у відбудовний період (1921—25), питанням про керівну роль Комуністич. партії в розвитку нар. освіти на Україні (1917—67). Нагороджений двома орденами Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Українська РСР в період відбудови народного господарства. 1921—1925 рр. К., 1960; Культурне будівництво в українському селі у 1921—1923 рр. В кн.: Збірник наукових робіт викладачів історії КПРС вузів УРСР, в. 4. Х., 1959.

БАКУ́НІН Михайло Олександрович (30.V 1814 — 1.VII 1876) — рос. революціонер, один з ідеологів *анархізму* і народництва. Н. в с. Прямухіні (тепер Торжського р-ну Калінін. обл.) в сім'ї поміщика. В 1833 закінчив Петерб. арт. уч-ще. Прослуживши два роки офіцером, вийшов у відставку і зайнявся політ. діяльністю. Член гуртка М. Станкевича, був близький з В. Г. *Бєлінським*, О. І. *Герценом*. У 1840 емігрував за кордон, де виступав проти царського самодержавства і кріпацтва, за що Сенат 1844 заочно засудив його до заслання. Б. брав участь у нар. повстаннях у Празі (червень 1848), Дрездені (травень 1849), за що саксон. суд засудив його до смертної кари, заміненої довічним ув'язненням. У 1851 австр. уряд видав Б. царському урядові. Був засланий до Сибіру, звідки 1861 втік. Емігрував до Англії. В Лондоні деякий час працював у журн. «*Колокол*», був зв'язаний з орг-цією «*Земля і воля*». В той період остаточно склалися анархістські погляди Б., який вважав гол. злом суспільного життя не експлуатацію капіталістами і поміщиками трудящих, а державу, незалежно від її класової природи. Б. заперечував істор. роль робітн. класу, вів боротьбу проти марксистської теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату. Гол. рушійними силами, які здатні здійснити революцію, вважав люмпен-пролетаріат та селянство. Дрібнобурж. індивідуалізм поєднувався у Б. з реакц. виступами проти політ. боротьби. Прийнятий 1864 до 1-го Інтернаціоналу, Б. 1868 заснував таємний союз анархістів («Міжнар. альянс соціалістич. демократії»), з допомогою якого намагався захопити керівництво Ген. радою. К. Маркс і Ф. Енгельс піддали нищівній критиці анархістські погляди Б., викрили шкідливість їх для революц. руху. В 1872 Гаагський конгрес виключив Б. за анархістську діяльність з Інтернаціоналу. Під впливом поглядів Б. в Росії, в т. ч. й на Україні, сформувався бунтарський напрям у революц. народницькому русі 70-х рр. Ідеї Б. позначилися також і на діяльності гуртків *долгушинців*, почасти *чайковців*, а також анархістів поч. 20 ст., які діяли й на Україні. Подолання бакунізму в революц. русі Росії пов'язане з поширенням марксизму та появою соціал-демократії, з виникненням більшовицької партії. В своїх істор. поглядах Б. був близький до по-

зитивізму Конта, вчення Штірнера. Останні роки життя провів у Локарно. Помер у Берні.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18: Маркс К. і Енгельс Ф. Уявні розколи в Інтернаціоналі. — Маркс К. і Енгельс Ф. Альянс соціалістичної демократії і міжнародне товариство робітників. — Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія»; Ленін В. І. Держава і революція. Твори. Вид. 4, т. 25; Пирумова Н. М. Михаил Бакунин. М., 1966 (бібліогр. с. 156—157).

БАЛАБА́Н Гедеон (до пострижения в ченці — Григорій; 1530—1607) — український церковний і політ. діяч. Походив з укр. дрібних шляхтичів. Діставши 1565 єпископську посаду у Львові, Б. згодом став власником значних маєтків. Належав до верхівки укр. православного духівництва, яка, щоб зберегти свій вплив на нар. маси, боролася проти спроб Ватікану підкорити православну церкву. В 1582 виступив проти запровадження на Україні григоріанського календаря. В 1585 допоміг Львівському братству відновити друкарню І. *Федорова*. З 1590 Б. разом з деякими православними єпископами вів таємні переговори про запровадження унії. Однак 1595 порвав з прихильниками унії. На поч. 17 ст. відкрив у своєму маєтку в с. Стратині (тепер Рогатинського р-ну Ів.-Фр. обл.) греко-слов. школу і друкарню. Гостро осуджував *Брестську церковну унію 1596*. Намагався повністю підпорядкувати братства єпископській владі, що відповідало інтересам верхівки укр. феодалів.

Літ.: Возняк М. Історія української літератури, т. 2. Львів, 1922.

БАЛАБА́Н (Bałaban) Майєр (1877 — 1942) — польс. історик, професор Варшавського ун-ту. Автор ряду праць з історії євреїв на тер. Польщі і України. Закатований фашистами у варшав. гетто.

БАЛАБА́НОВ Михайло Соломонович (парт. псевд.— М. Дубровський; н. 9.I 1873) — соціал-демократ, меншовик, історик, журналіст. Н. в Чернігові. У 1892 — студент Київ. ун-ту. В 1897 Б. виключено з ун-ту за участь у «вітровських» демонстраціях (див. М. Ф. *Вітрова*). Вступив до Одес. ун-ту, який закінчив 1898. Після II з'їзду РСДРП — меншовик. З 1905 працював у меншовицьких і бурж.-ліберальних органах: «Начало», «Наша заря», «Киевское слово», «Киевские отклики», «Киевская мысль». Після Лютн. революції 1917 Б.— гласний Київ. міськ. думи, 1918 — член Центр. ради, 1919 — член Київ. меншовицького к-ту. Після громадян. війни займався наук. роботою. Б.— автор багатьох праць з історії робітн. класу, революц. рухів у Росії («Нариси з історії робітничого класу в Росії», ч. 1—3. К.—М., 1923—26; «До історії робітничого руху на Україні». К., 1925). В своїх працях Б. заперечував ленінський етап в розвитку марксизму в Росії, затушовував, а іноді і перекручував суперечності між більшовиками і меншовиками.

БАЛА́БУХА Сергій Павлович (3.X 1857 — р. см. невід.) — революц. народник. Н. в Києві в дворянській сім'ї. Навчався в Петерб. мед.-хірург. академії, яку не закінчив і 1878 «пішов у народ». В 1880 за належність до революц. орг-ції Б. засуджено до заслання в Тобольськ, яке було замінено тюремним ув'язненням. Після звільнення вчився в Харків., потім Казан. ун-тах. За участь у студент. русі з ун-ту звільнено (1882) і вислано до Києва під нагляд поліції. В 1885 — один з організаторів Харків. гуртка революц. народників. У 1886 Б. в адм. порядку заслано на 5 років до Сибіру. З 1903 належав до партії есерів.

БАЛАКЛА́ВА — міський р-н Севастополя. До 1957 — місто Крим. обл. УРСР, центр кол. Балаклавського р-ну. Б.— стародавнє місто. На місці Б. в серед. 1-го тис. до н. е. було поселення племені *таврів* — Плакій (Палакій). У 2 ст. до н. е. ним володіло давньогрец. місто-д-ва *Херсонес* Таврійський, у 5 ст. н. е.— візантійці. В 9—13 ст., як і ін. міста Причорномор'я, вело торгівлю з Руссю. В 1357 місто завоювали генуезці і збудували в ньому торг. колонію і фортецю Чембало; 1475 його захопили турки і перейменували в Балаклаву («гніздо риб»). З приєднанням Криму 1783 ввійшла до складу Росії. Під час рос.-тур. війни 1768—74 рос. кораблі біля Б. 23.VI 1773 розгромили тур. ескадру, а під час Крим. війни 1853—56 рос. війська 13.X 1854 здобули тактичну перемогу над англо-тур. військами. Рад. владу у Б. встановлено в січні 1918. У 1918—20 в Б. не раз хазяйнували білогвардійці та іноземні інтервенти; 15.XI 1920 Б. визволила Червона Армія. 30.XI 1941 Б. окупували нім.-фашист. загарбники. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Б. брали участь в партизан. русі. 18.IV 1944 рад. війська визволили місто. За роки Рад. влади в Б. збудовано санаторії і будинки відпочинку, розвивається пром-сть.

БАЛАКЛІ́Я — місто Харків. обл. УРСР, центр Балаклійського р-ну, на р. Сіверському Дінці (бас. Дону). Залізнич. ст. 24,7 тис. ж. (1968). Виникла 1663 і стала центром Балаклійського полку, потім входила до Харківського та Ізюмського полків. Назва — від тат. слова «буликлея»— рибна річка. Коли на Україні створювались *військові поселення*, Б. перейменовано в Новосерпухів (назва зберегалася до 1891). Селяни Б. брали участь в антикріпосницьких виступах під час сел. воєн під проводом С. Разіна та О. Пугачова, повставали проти запровадження військ. поселень. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Стала містом 1938. На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. окупанти 9.XII 1941 захопили Б. 5.II 1943 рад. війська визволили місто. В Б.— цементний, залізобетонних конструкцій, азбесто-шиферний з-ди, трест «Сільбуд». 10 загальноосв. і 1 муз. школи. В Б. народилась видатна укр. співачка О. А. Петрусенко. Поблизу Б.— найбільше в СРСР та Європі Шебелинське газове родовище.

І. Я. Мірошников (Харків)

БАЛАМЕ́ЗИ, брати Андрій Михайлович (1860 — п. до 1903) і Гаврило Михайлович (1857 — 16.VI 1897) — революц. народники. Н. в Кишиневі. Входили до народницьких терористич. груп (Миколаїв, Одеса). Заарештовані: Андрій 1878, Гаврило 1879. Б. засуджено до каторжних робіт. Андрій каторгу відбував на Карі. Гаврилові каторгу замінено засланням до Сибіру. В 1888 йому вдалося втекти за кордон. В 1894 він був у Софії редактором газ. «Свободное слово». Помер у Женеві. Андрію зменшено строк каторги і вислано під нагляд поліції до Кишинева, звідки 1894 він емігрував до Болгарії.

БАЛАХА́НОВ Дмитро Олександрович (7. XI 1904—12.XII 1939) — рад. військовослужбовець, батальйонний комісар, Герой Рад. Союзу (1940). Член Комуністич. партії з 1927. Н. у посаді Новій Празі (тепер с-ще Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1924. В 1925—30 служив на Чорномор. флоті. В 1933 — 35 — ад'юнкт військ. ф-ту Ін-ту фізкультури ім. П. Ф. Лесгафта. В 1936—39 працював у політвідділах Ленінгр. і Білорус. військ. округів. У 1939 під час рад.-фінл. війни —комісар 609-го стріл. полку 139-ї стріл. д-зії. Відзначився в боях за стратегічно важливий опорний пункт білофіннів — с. Салвоярві на зх. березі р. Харвас-Ярві. Загинув у бою.

БАЛАХО́НОВ Яків Пилипович (4.IV 1892 — 3.III 1935) — рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в станиці Благодарненській (те-

пер Ставропольського краю) в сім'ї ремісника. Кол. офіцер старої армії (поручик). У 1918 — 20, командуючи червоногвардійським загоном, полком, бригадою, 5-ю та 16-ю кав. дивізіями Червоної Армії, брав участь у боях проти денікінців і врангелівців. Очолювана Б. д-зія 1920 визволила від білогвардійців м. Мелітополь і здійснила 300-верстовий рейд по врангелівських тилах. Після громадян. війни — на відповідальній роботі в Реввійськраді Республіки, в Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, в оборонній пром-сті. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора і Почесною революц. зброєю. *В. В. Душеньків* (Москва).

БАЛАЯ́Н Гарагин Шегійович (1912 — 25.IX 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1938. Н. у с. Гюлістані (тепер Шаумяновського р-ну Аз. РСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1934. У 1938 закінчив курси мол. лейтенантів піхоти 97-ї стріл. д-зії. Під час Великої Вітчизн. війни як командир мотостріл. батальйону 69-ї мехбригади 3-ї гвард. танк. армії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 22.IX 1943 його батальйон одним з перших переправився на правий берег, перейшов у наступ і визволив с. Зарубинці (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.), чим забезпечив можливість переправи ін. частин бригади. Б. загинув під час нальоту ворожої авіації.

БАЛИ́КА Богдан (рр. н. і см. невід.) — укр. літописець. Син війта київ. магістрату Я. Балики. Б.— автор хронологічного опису істор. подій 16 — поч. 17 ст. В літопису Б. містяться відомості про польс.-швед. інтервенцію проти Рос. д-ви на поч. 17 ст., про підтримку шляхет. Польщею самозванців *Лжедмитрія I* і *Лжедмитрія II*, про похід польс.-шляхет. війська 1612 на Москву, про діяльність гетьмана П. *Сагайдачного* тощо. Засуджуючи інтервенціоністську політику польс.-шляхет. уряду, Б. підкреслював вороже ставлення укр. народу до загарбн. планів шляхет. Польщі.

Літ.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) К., 1959.

БАЛИ́КИ — родина багатих київ. міщан. Перебуваючи на керівних посадах у Київ. магістраті, брали участь у громад.-політ. житті 16—17 ст., зокрема в боротьбі проти засилля уніатів. Яцько Б. (р. н. невід.— 1610) — війт Київ. магістрату [1592—1610]. Очолював боротьбу православних міщан проти уніатів та їхнього ставленика райці (радника) Ф. *Ходики*. Олександр, Созон, Денис і Богдан Б. (сини Яцька Б.) були райцями і лавниками Київ. магістрату. Богдан Б.— автор записок про похід польс. війська 1612 на Москву.

БА́ЛИЦЬКИЙ Григорій Васильович (н. 12.III 1906) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1932. Н. у с. Берестягах (тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. В 1937 закінчив Всеукр. ін-т комуністич. освіти в Харкові. В 1937—40 — зав. відділом черніг. обл. газ. «Більшовик». У серпні 1941 обком партії залишив його на тимчасово окупованій гітлерівцями території для організації партизан. боротьби. Б. керував диверсійною партизан. групою, яка пустила під укіс 13 ворожих ешелонів. З березня 1943 командував партизан. загоном у з'єднанні О. Ф. *Федорова*. На базі цього загону в квітні 1944 створено з'єднання партизан. загонів, яке Б. очолював протягом квітня — травня 1944 до його розформування. З 1944 — на парт. роботі. В 1947 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. З 1964—голова Парт. комісії при Кіровогр. обкомі КП України. *В. П. Лукін* (Київ).

БА́ЛТА — місто Одес. обл. УРСР, центр Балтського р-ну, на р. Кодимі (бас. Пд. Бугу), за 8 *км* на Пн. від залізнич. ст. Балта. Вузол автошляхів. 20 тис. ж. (1968). Б. відома з 16 ст. як торг. пункт і митниця. За *Ясським мирним договором 1791* тур. слобода Б. відійшла до Росії і входила до складу Тираспольського пов. Херс. губ. З 1797 Б.— повітове місто Подільської губ. В 1865 побудовано першу на Україні залізницю Одеса—Балта. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. На поч. 1919 Б. захопили петлюрівці, яких рад. війська вигнали з міста в січні 1920. У 1924—29— столиця Молд. АРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 5.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 29.III 1944 рад. війська визволили місто. В Б.— пром., харч. і меблевий комбінати; цегельний, овчинно-шубний, масло-сироварний з-ди; швейна ф-ка, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Пед. уч-ще, 9 загальноосв., муз. і спортивна школи.

БА́ЛТСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ під керівництвом більшовиків солдатів однієї з частин петлюрівської армії проти *Директорії*. На поч. лютого 1919 солдати, підтримані робітниками і селянами, визволили м. Балту (тепер Одес. обл.) і протягом кількох днів мужньо захищали місто від націоналістичних частин, кинутих петлюрівським командуванням на придушення виступу. Проте під тиском переважаючих сил ворога повстанці відступили з Балти, розділилися на кілька загонів і продовжували боротьбу в тилу петлюрівських військ аж до повного визволення цього району частинами *Українського фронту* в березні 1919. *Є. М. Скляренко* (Київ).

БАЛЮ́ТА Іван Кононович (н. 24.VIII 1914)— рад. громадянин, учасник партизан. руху в Чехословаччині під час війни. Член КПРС з 1963. Н. у м. Запоріжжі в сім'ї робітника. Напередодні Великої Вітчизн. війни працював майстром на з-ді «Запоріжсталь». На поч. війни займався евакуацією з-ду і опинився на окупованій фашистами території. В березні 1942 його вивезли на роботу до Німеччини, але він утік і пробрався до Словаччини. В серпні 1943 разом з словац. підпільниками організував з місцевого населення і рад. патріотів партизан. загін. Влітку 1944 цей загін виріс у велике з'єднання ім. В. І. Чапаєва, яке завдало гітлерівцям ряд нищівних ударів, активно діяло під час Словац. нар. повстання. Після війни Б. працював у м. Запоріжжі. З 1966 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

В. П. Лукін (Київ).

БА́ЛЬЦЕР (Balzer) Освальд Мар'ян (23.I 1858 — 11.I 1933) — польс. бурж. історик права. Н. в м. Ходорові (тепер Львів. обл.). З 1887 — професор Львів. ун-ту. З 1888 — член Краків. АН. З 1891 — директор Крайового архіву гродських і земських актів у Львові. Засновник (1901) і голова Польс. наук. т-ва у Львові, член Наук. т-ва ім. Шевченка (з 1926). Досліджував держ. і адм. устрій Польщі доби феодалізму, історію середньовіч. права слов. народів. Зображав феод. д-ву як понадкласовий інститут, ідеалізував устрій шляхет. Польщі. Опублікував «Корпус польського права» (т. 3—4, 1906, 1910), юрид. пам'ятки вірм. колоній Західної України. Видав «Реєстр злочинців Сяноцького городу 1554—1638 рр.»— цінне джерело про опришківський рух на Лемківщині.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

БАНДИТИ́ЗМ — за рад. законодавством держ. злочин, що полягає в організації озброєних банд з метою нападу на держ., громад. установи чи під-

приємства або на окремих осіб, а також в участі в цих бандах і у нападах, які вони вчиняють.
У Рад. країні під час громадян. війни і в перші роки після її закінчення був поширений як кримінальний, так і політ. Б., що, як правило, часто перепліталися. На Україні в ті часи ідейними натхненниками і організаторами Б. були бурж. і дрібнобурж., передусім націоналістичні, партії. Б. націоналістично-самостійницький і анархо-махновський був виявом опору куркульства, дрібної буржуазії диктатурі пролетаріату, Рад. владі. Численні банди — Зеленого, Тютюнника, Соколовського, Ангела, Григор'єва, Махна та ін. отаманів, дістаючи підтримку від повалених експлуататорських класів та іноземних імперіалістів, вчиняли напади на пром. підприємства, транспорт, парт. та рад. установи, руйнували г-во, грабували й тероризували населення.Об'єктивно Б. становив складову частину контрреволюц. сил і був знаряддям бурж.-поміщицької контрреволюції та іноземної інтервенції проти Країни Рад. Боротьба з Б. була одним з першочергових завдань Рад. влади на Україні. Поряд з військами участь у боротьбі проти Б. брали загони комуністів, комсомольців, члени комітетів незаможних селян, робітники. Цю боротьбу очолювали губернські і місц. ревкоми. 3.VIII 1919 Політбюро ЦК КП (б)У прийняло спец. резолюцію щодо ліквідації куркульських банд. Незабаром після закінчення громадян. війни Червона Армія за активною участю трудящого населення ліквідувала банди. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на окупованій гітлерівцями тер. УРСР діяли націоналістичні банди нім.-фашист. найманців — Бандери, Мельника, Боровця та ін. Вони розстрілювали рад. людей, знущались з них, грабували й руйнували хати, села тощо. Після визволення зх. областей залишки націоналістич. банд (т. з. бандерівці) в ряді місць продовжували тероризувати населення, чинили криваві злочини. Органи Рад. влади за дійовою допомогою місцевого населення ліквідували їх. Частина учасників бандит. зграй під впливом закликів Рад. уряду добровільно покинула банди і з'явилася з повинною. Деякі бандити втекли на Захід і стали там платними агентами імперіалістич. розвідок.
Із знищенням експлуататорських класів в СРСР зникла й соціальна база Б. Через це тепер мають місце лише окремі випадки Б. кримін. характеру.

Літ.: Історія держави і права Української РСР. т. 1—2. 1917—1967 рр. К., 1967; Бєляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. К., 1958

І. К. Рибалка (Харків).

БА́НКИ (пізньолат. banca — лава міняйла) — підприємства, що здійснюють посередництво в платежах і кредиті. Однією з особливостей економіки дореформеної Росії була держ. монополія в банківській справі. З кін. 18 ст. на Україні було створено контори Держ. асигнаційного банку — вимінні (діяли 1781—88 у Києві, Харкові, Ніжині, Херсоні, Одесі) та дисконтні (діяли 1806—17 в Одесі, Феодосії). В 1817 їх реорганізовано в контори Держ. комерційного банку (діяли 1817—60; в Києві створено 1839, Одесі — 1819, Харкові — 1843, філія у Полтаві — 1852). Осн. функцією Б. дореформеного періоду було надання позик поміщикам. У 60-х рр. 19 ст. у Росії створено нову банківську систему. В 1860 на базі ліквідованого Держ. комерційного банку засновано Держ. банк, який став комерційним, а з 1896 — центр. емісійним банком. На Україні Держ. банк мав три контори: Київську, Харківську, Одеську і 24 філії. Серед комерц. Б. центр. місце належало Держ. банку і акціонерним комерц. банкам, що були тісно пов'язані з провідними галузями пром-сті (металургійною, кам'яновугільною, залізорудною, марганцевою, цукровою та ін.) і повністю контролювали їхню діяльність. В економіці України гол. роль відігравали столичні Б: Держ. Б. (1860), Петерб. міжнар. комерційний банк (1869 на Україні мав 35 філій), Об'єднаний (на Україні — 31 філія), Азовсько-Донський (на Україні — 23 філії), Рос. для зовн. торгівлі (на Україні — 17 філій). Значне місце серед кредитних установ посідали іпотечні Б., представлені 10 акціонерними зем. Б. В систему держ. Б. входили Дворянський зем. банк (1882—1917) та *Селянський поземельний банк* (1885—1917) з широкою мережею своїх філій на Україні (7 філій Дворянського і 9 філій Сел. поземельного Б.). В 1910 всі філії Дворянського банку, за винятком Київського, були об'єднані з філіями Сел. поземельного банку. Ці Б. надавали фін. підтримку поміщицько-куркульським г-вам. Поряд з державними на Україні діяли й приватні акціонерні Б.: комерційні та іпотечного кредиту — Київ. приватний комерційний (1868), Одес. купецький (1889) та Одес. дисконтний (1879, з філіями у Миколаєві і Кишиневі), Київ. промисловий (1871), Харків. торговельний (1868), Катериносл. комерційний (1872, з філіями у Полтаві). Значного поширення на Україні набули т-ва взаємного і дрібного кредиту, які обслуговували серед. та дрібну буржуазію, а також позичково-ощадні каси, що обслуговували ремісників, крамарів і куркулів. На Україні відігравав значну роль іноземний капітал. Франц. Б. вклали великі суми у створення «Продамету», «Продвугілля» та ін. монополістич. об'єднань. Заснування широкої мережі кредитних установ і поширення їхнього впливу на економіку України прискорювало процес концентрації пром-сті і зосередження в руках монополістич. об'єднань металург. з-дів, залізорудних копалень, вугільних шахт, коксових з-дів та ін. підприємств, сприяло швидкому класовому розшаруванню населення, поглибленню суперечностей капіталістич. виробн., що зумовлювало визрівання економіч. і політ. передумов соціалістич. революції. Після перемоги Великого Жовтня Рад. уряд України на підставі Декрету ВЦВК від 27.XII 1917 протягом січня 1918 націоналізував більшість Б., але тільки після визволення більшої частини тер. України від австро-нім. окупантів і сил внутр. контрреволюції на підставі Декрету Тимчасового Робітн.-Сел. уряду України від 22.I1919 всі приватні кредитні установи — акціонерні комерційні Б., банкірські контори, т-ва взаємного кредиту та акціонерні зем. Б.— на Україні було націоналізовано. Націоналізація Б. підірвала фін. базу контрреволюції. Рад. влада дістала можливість контролювати діяльність приватних підприємств, маневрувати кредитними ресурсами в інтересах держ. підприємств і створення соціалістич. сектору нар. г-ва.
В жовтні 1921 засновано Держ. банк РСФРР (1923 реорганізований в Держ. банк СРСР), а на Україні 12.X 1921 — Всеукр. контору Держ. банку в Харкові з філіями та агентствами у великих містах (Київ, Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Полтава, Вінниця та ін.). В 1922—24 в СРСР було засновано галузеві Б. На Україні діяли: Всеукр. контора Торг.-пром. банку (1922), Всеукр. контора Банку для зовн. торгівлі СРСР (1924), ряд філій Всерос. кооперативного банку, а також респ. і місцеві Б. та кредитні установи: Всеукр. кооп. банк (1922), Укр. сільгоспбанк (1923), місцеві комунальні Б., т-ва с.-г. кредиту, т-ва взаємного кредиту, кредитні т-ва та міські ломбарди. Галузеві Б. було реорганізовано 1932 в 4 Б. довгострокових вкладень — Промбанк, Сільгосп-

банк, Всекобанк (1936 перейменовано в Торгбанк, 1957 — ліквідовано) і Цекомбанк з системою місцевих комунальних Б., які багато зробили для мобілізації фін. ресурсів, прискоренні темпів індустріалізації нар. г-ва. На Зх. Україні націоналізацію банків здійснено на підставі «Декларації про націоналізацію банків і великої промисловості», прийнятої Нар. Зборами Зх. України 28.X 1939. Після прийняття Зх. України до складу УРСР (15.XI 1939) у великих містах і районних центрах Зх. України було відкрито контори та філії Держ. банку СРСР і спец. Б. Націоналізацію Б. на тер. Бессарабії і Пн. Буковини було здійснено на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15.VIII 1940.

Перебудова управління пром-стю і будівництвом зумовила необхідність реорганізації спец. Б. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7.IV 1959 Сільгоспбанк, Цекомбанк і місцеві комунальні Б. було ліквідовано, а виконувані ними функції передано Держ. банкові та Промбанкові, який з того часу називається Всесоюзним банком фінансування капітальних вкладень (Будбанк). Сучасна рад. банківська система об'єднує Держ. банк СРСР, Будбанк, Зовнішторгбанк, ощадні каси. Вся діяльність Б. у Рад. Союзі і, зокрема, на Україні, спрямована на розвиток економіки Рад. д-ви і піднесення добробуту народу.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3 [відділи 4,5]. К., 1954; Ленін В. І. Промова про націоналізацію банків на засіданні ВЦВК 14(27) грудня 1917 р. Твори. Вид. 4, т. 26; Боровой С. Я. Кредит и банки России (Середина XVII в.—1861 г.). М., 1958; Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883—1895 гг.). М., 1959; Министерство финансов. 1802—1902, ч. 1—2. СПБ, 1902; Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях. СПБ, 1908; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. Березень 1917 — березень 1921 рр. К., 1957; Альтерзон С. Г. Нарис розвитку Київської кредитової системи. К., 1929; Атлас М. Развитие государственного банка в СССР. М., 1958; Народне господарство Української РСР в 1966 році. Статистичний щорічник. К., 1967.

І. М. Галь (Київ).

БАНТИ́Ш-КАМЕ́НСЬКИЙ Дмитро Миколайович (16.XI 1788 — 6. II 1850) — рос. і укр. дворянський історик і археограф. Н. в Москві. В 1814—16 служив у колегії закорд. справ. У 1808 з дипломатич. метою відвідав Сербію, виклавши свої враження в кн. «Мандрівка до Молдавії, Волощини і Сербії» (М., 1810; в книзі подаються також відомості про Київ, Полтаву, Ніжин та ін. укр. міста). З 1816 — правитель канцелярії київ. військ. губернатора. В 1825—28 — тобольський, 1836 — 37 — віленський губернатор. Працюючи на Україні, Б.-К. зібрав цінні архівні джерела та ін. матеріали, на основі яких написав 4-томну «Історію Малої Росії» (М., 1822), «Словник достопам'ятних людей Російської землі» (ч. 1—5. М., 1836; додат. ч. 1—3. СПБ, 1847), куди ввійшов 631 біографічний нарис (фактичний матеріал багатьох з них не втратив значення й досі). Праці Б.-К. з історії України написані з монархіч. позицій. Зберігають наук. значення лише тексти істор. документів, надруковані в кінці «Історії Малої Росії». В 1858 О. М. Бодянський їх опрацював і перевидав під назвою «Джерела для малоросійської історії» (ч. 1—2. М., 1858).

В. Г. Сарбей (Київ).

БАНТИ́Ш-КАМЕ́НСЬКИЙ Микола Миколайович (27.XII 1737 — I.II 1814) — рос. і укр. історик і археограф дворянсько-монархіч. напряму. Н. в м. Ніжині (тепер Черніг. обл.). Походив з молд. дворян. Вчився в Київ. та Моск. академіях і Моск. ун-ті. З 1762 до кінця життя працював в архіві колегії закорд. справ у Москві, пройшовши службовий шлях від архіваріуса до управляючого архівом. Б.-К. систематизував і описав багато архівних справ, у т. ч. Києво-Печерської лаври, дипломатичні документи Рос. д-ви, склав опис укр. документальних матеріалів. Підготував ряд історичних довідок, в яких висвітлювались різні сторони зовнішньополіт. діяльності Росії. Частина цього матеріалу опублікована. Цінні документ. відомості з історії України використані в працях Б.-К. «Історичне повідомлення про виниклу в Польщі унію, з показом початку і найважливіших, на протязі оної, через два століття, подій» (М., 1805), «Листування між Росією і Польщею по 1700 рік...» (опубл. частково в «Чтениях общества истории и древностей российских при Московском университете», 1860, кн. 4, 1861, кн. 2, 1862, кн. 4), «Огляд зовнішніх зносин Росії...» (т. 1—4. М., 1894—1902), в якому дано виклад дипломатич. документів з 1481 до 1802. В 1812, під час нашестя наполеонівської армії на Росію, Б.-К. вивіз найважливіші архівні справи з Москви до Нижнього Новгорода і врятував їх від загибелі. Б.-К. разом з М. І. Новиковим брав участь у виданні «Стародавньої Російської вівліофіки». В своїх працях Б.-К., ігноруючи роль нар. мас в історії Росії, ідеалізував рос. самодержавство.

В. Г. Сарбей (Київ).

БАПТИ́СТИ (від грец. βαπτίζω — занурюю у воду, хрещу) — послідовники однієї з найбільших протестантських сект у християнстві. Б. вимагають хрещення віруючих у свідомому віці зануренням у воду (звідси назва), відкидають деякі догмати, обряди, таїнства християн. церкви, проповідують вільне тлумачення «святого письма», заперечують церк. ієрархію. Кожна громада Б. формально суверенна, главою її є пресвітер. Перша громада Б. виникла 1609 в Голландії. Поширились в Англії, Пн. Америці, Німеччині. В 1867 община Б. виникла в Тбілісі, 1869 — на Херсонщині. В 1884 в с. Нововасилівці (тепер Херс. обл.) відбувся 1-й з'їзд Б., який утворив «Союз руських баптистів». В СРСР Б. об'єднані з євангельськими християнами і п'ятидесятниками в одну церкву *євангельських християн-баптистів* (ЄХБ). За класовою суттю і реакц. роллю віровчення Б. не відрізняється від ін. реліг. напрямів.

Літ.: Куц М. Т. Релігійне сектантство. Львів, 1958; Ерышев А. А. Евангельские христиане-баптисты. К., 1960; Митрохин Л. Н. Баптизм. М., 1966; Федоренко Ф. Секты, их вера и дела. М., 1965.

В. К. Танчер (Київ).

БАР — місто Вінн. обл. УРСР, центр Барського р-ну. На р. Рові (бас. Пд. Бугу), за 6 *км* на Пн. Зх. від залізнич. ст. Бар. 12 тис. ж. (1968). Вперше згадується 1425 під назвою Ров як місто, зруйноване татарами. В 1537 польс. королева Бона Сфорца перейменувала Ров у Бар (в пам'ять про її спадкове італійське князівство Барі). Одночасно було збудовано замок-фортецю. На поч. визвольної війни 1648—54 міське населення Б. повстало і допомогло козац. війську М. Кривоноса здобути фортецю. З 1659 Б.— володіння київ. воєводи І. Виговського, 1676—99 — під владою Туреччини. За польс.-тур. угодою 1699 Б. відійшов до Польщі. Під час нар. повстання 1702—04 під проводом С. *Палія* місто було визволено з-під шляхет. гніту і увійшло до складу *Брацлавського полку*. В 1711 Б. знову підпав під владу Польщі. У місті було створено т. з. *Барську конфедерацію 1768*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Б. у складі Поділля був возз'єднаний з Росією; входив до Поділ. губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни 16.VII 1941 Б. окупували нім.-фашист. загарбники. 26.III 1944 рад. вій-

ська визволили місто. У Б. є маш.-буд., цукровий, спиртовий з-ди, швейна та меблева ф-ки тощо. 5 загальноосв. і 1 муз. школи. В 1874—75 в Б. учився М. М. Коцюбинський.

БАРАБА́Ш Іван (р. н. невід.— п. 1648) — військ. осавул реєстрового козацького війська. Належав до угодовської частини старшинської верхівки, яка допомагала шляхет. Польщі придушувати визвольний рух на Україні. Навесні 1648 разом з І. *Караїмовичем* очолював загін реєстрових козаків, надісланий польс. гетьманом М. *Потоцьким* для придушення повстання на Запорізькій Січі. Але 4.V 1648 біля Кам'яного Затона (поблизу тепер. с. Дніпрово-Кам'янки Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) реєстрові козаки повстали під проводом Ф. *Джалалія*. Вбивши Б. та ін. зрадників, вони 12.V 1648 приєдналися біля Жовтих Вод до війська Б. Хмельницького. В нар. думах Б. виступає як негативний персонаж.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

БАРАБА́Ш Яків Федорович (р. н. невід.— п. 1658) — кошовий отаман Запорізької Січі. Разом з полтавським полковником М. *Пушкарем* очолював опозицію серед старшини проти політики старшинсько-шляхет. верхівки і гетьмана І. *Виговського*, спрямованої на відрив України від Росії. В кінці 1657 Б. і М. Пушкар очолили нар. повстання на Лівобережній Україні. Для придушення повстання І. Виговський закликав крим. татар. Після поразки повстанців і загибелі в бою під Полтавою М. Пушкаря (11.VI 1658) Б. з запорожцями продовжував боротьбу. Захоплений ворогами в полон у серпні 1658, Б. згодом був страчений за наказом І. Виговського.

Літ.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

БАРАБАШО́В Микола Павлович (н. 30.III 1894) — укр. рад. астроном, акад. АН УРСР (з 1948), доктор фіз.-матем. наук (з 1936), професор (з 1934), засл. д. н. УРСР (з 1941). Герой Соціалістич. Праці (1969). Член КПРС з 1940. Н. у Харкові в сім'ї професора медицини. Після закінчення Харків. ун-ту (1919) працює в ньому викладачем, професором, зав. кафедрою астрономії (з 1933). У 1930—65 — директор астроном. обсерваторії Харків. ун-ту, 1943—45 — ректор цього ун-ту. Водночас працював у ін. вузах Харкова. Б. поклав початок планетознавству в СРСР. Один з авторів і редакторів «Атласу зворотної сторони Місяця». Тривалий час очолював планетарну комісію Астрономіч. ради АН СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Сластенов А. И. Пятьдесят лет беззаветного служения астрономической науке. «Вестник Харьков. ун-та», 1965, № 4. Серия астрономическая, № 1; Езерский В. И., Станишевский В. А. Швалб М. Г., Николай Павлович Барабашов. Библиография Вступ. ст. А. И. Сластенова. Х., 1965.

БАРАБО́Й Абрам Зіновійович (н. 5.II 1902)—укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966). Член КПРС з 1943. Н. у с-щі Томашполі (тепер Вінн. обл.). В 1936 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. В 1938—53 викладав історію СРСР і основи марксизму-ленінізму у вузах Києва та Омська (1941—46 перебував у лавах Рад. Армії); 1954—62— ст. наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Вивчає питання історії визвольної війни укр. народу 1648—54, революц. руху селян і різночинної інтелігенції 40—60-х рр. 19 ст. на Правобережній Україні.

Тв.: Харьковско-киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. «Исторические записки» 1955, т. 52; Селянський рух і діяльність інтелігенції на Правобережній Україні напередодні реформи. «Український історичний журнал», 1965, № 2.

БАРА́КОВ Микола Петрович (25.X 1905 — 16.I 1943) — один з керівників підпільної антифашист. боротьби в м. Краснодоні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1928. Н. в с. Новій Олександрівці (тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) в сім'ї професора. В 1933 закінчив Дніпроп. гірничий ін-т і до 1939 працював інженером у Донбасі. Брав участь у рад.-фінл. війні (1939—40). Під час нім.-фашист. окупації Краснодона разом з П. П. *Лютиковим* очолив міську підпільну парт. орг-цію. Під його керівництвом здійснювалися диверсії, зростали ряди підпільників. До підпільної роботи були залучені члени комсомольсько-молодіжної підпільної орг-ції «*Молода гвардія*». 6.I 1943 підпільники були заарештовані. В ніч на 16.I Б. був розстріляний і кинутий в шурф № 5 разом з членами «Молодої гвардії». Похований в центрі Краснодона разом з молодогвардійцями. Нагороджений орденом Леніна (1965). *В. Д. Полежаєва* (Луганськ).

БАРА́ЛЬ Арнольд Густавович (парт. псевд.— Савка Владислав; 31.V 1890 — 7.X 1957) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. у Львові. Закінчив філософ. ф-т Львів. ун-ту. В революц. русі з 1907. В грудні 1917 — член підпільної робітн.-солдат. Ради у Відні. Один з організаторів заг. політ. страйку в Австро-Угорщині в січні 1918. Після 9-місячного ув'язнення за участь у страйку висланий до Львова, де був одним із засновників перших комуністич. орг-цій. У 1919 — член першого складу ЦК Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), 1920 — заст. голови *Галицького революційного комітету*, член Політбюро ЦК КПСГ. Делегат II конгресу Комінтерну, де зустрівся з В. І. Леніним. За революц. діяльність польс. військ. суд заочно засудив Б. до страти. З 1921 — член Комуністич. партії Австрії, редактор її центр. органу «Роте фане», член Політбюро ЦК, керівник однієї з районних парт. орг-цій Відня. З 1925 — в СРСР, де вступив до ВКП (б). Працював в апараті Профінтерну, ВРНГ СРСР, наркоматі паперової і лісової пром-сті СРСР та на ін. держ. і госп. роботі. З 1931 тяжкою хворобою був прикутий до ліжка.

БАРА́Н Михайло Лукич (1880 — 4.XI 1937)— активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в с. Скалі-Подільській (тепер селище Борщівськ. р-ну Терноп. обл.). Під час 1-ї світової війни потрапив у полон і опинився в Росії. Після Лютн. революції 1917 вступив до РСДРП (б). Один із засновників Комуністич. партії Сх. Галичини. В лютому — квітні 1920 командував 1-ю бригадою *Червоної української галицької армії*. В квітні 1920 обраний членом *Галицького організаційного комітету КП(б) У*, в липні 1920, з створенням *Галицького революційного комітету*, призначений заступником голови Галревкому. Як представник *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* брав участь у польс.-укр. мирних переговорах. Після громадян. війни — на відповідальній парт. та адм. роботі.

БАРА́НОВ Олексій Васильович (13.III 1895 — 1956)—активний учасник громадян. війни на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в с. Лобанові (тепер Моск. обл.) в сел. сім'ї. З 1906— робітник Петрогр. гончарного з-ду. В 1915 мобілізований на флот. У 1917 — член виконкому Кронштадтської Ради робітн. і солдат. депутатів, член і заст. голови Центробалту, член Військ.-мор. революц. к-ту, голова 1-го Всерос. з'їзду військ. моряків. Під час громадян. війни — комісар військ.-мор. уч. закладів, з травня 1920 — комісар мор. сил Чорного і Азовського морів, з листопада 1920 — комендант Севастопольської фортеці, голова Комісії по обороні Криму. В 1921 — член Реввійськра-

ди Чорномор. флоту. В 1922 — нач. Управління військ.-мор. уч. закладів РРФСР. Займався літ. діяльністю.

В. С. Шломін (Ленінград).

БАРА́НОВ Петро Йонович (18.IX 1892 — 5.IX 1933)—рад. військ. та держ. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в Петербурзі в сім'ї робітника. В 1915 — 16 Б.— рядовий царської армії. В 1916 засуджений за революц. діяльність до 8 років каторги. З вересня 1917 — голова фронт. відділу *Румчероду* і член ревкому Рум. фронту, з жовтня — член ревкому і більшовицького к-ту 8-ї армії, що діяла на тер. України. В 1918—22 — ком. 4-ю Донецькою армією, член Реввійськради Пд. групи армій Сх. фронту, 14-ї армії Туркестан. фронту, ком. військами Ферганської обл., брав участь у боях проти колчаківців, військ бурж.-поміщицької Польщі, басмачів. У 1923 —нач. броньових сил, 1924—31 — нач. Військ.-Повітряних Сил РСЧА, з 1931 — заст. наркома важкої пром-сті і нач. Гол. управління авіац. пром-сті. На XV і XVI з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Загинув під час авіац. катастрофи.

М. П. Барабашов.

П. Й. Баранов.

Л. Баранович.

БАРА́НОВА Килина Григорівна (н. 1.V 1910) — передовик с.-г. виробництва, ланкова колгоспу «1-е Травня» Буринського р-ну Сум. обл., Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1957. Н. в с. Вікторинівці (тепер Буринського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В 1945 стала ланковою і з того часу рік у рік вирощує високі врожаї цукрових буряків. Ланка Б. стала нар. школою, де молоді буряководи області проходять курс навчання. За 1960—68 в цій школі навчилися майстерності одержання високих врожаїв більше 1 тис. ланкових. У 1965 Б. присвоєно почесне звання «Майстра — золоті руки». Депутат Верх. Ради УРСР 5—7-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

А. М. Тупик (Сумська обл.).

БАРАНО́ВИЧ Лазар (бл. 1620 — 13.IX 1693) — укр. церковний, політ., освітній діяч і письменник. Освіту здобув у Київ. братській школі та в колегіумах Вільно і Каліша (тепер ПНР). В 40-х рр. 17 ст. був викладачем, 1650—57 — ректором Києво-Братської колегії. Висвячений на черніг. архієпископа (1657), Б. деякий час виконував обов'язки київ. митрополита. Був палким прихильником возз'єднання України з Росією. Однак висловлювався за незалежність укр. духівництва від моск. патріарха і співчував намаганням укр. старшин. верхівки зберегти політ. автономію України в складі Росії. В 1674 організував друкарню в Новгороді-Сіверському, переведену 1679 до Чернігова. Автор численних казань, віршів, полемічно-богословських трактатів. У збірках казань «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674) та ін., прославляючи православ'я та захищаючи його від наступу католицизму й унії, виправдовував класове гноблення трудящих, але рекомендував панівним класам не доводити своїх підданих до повного розорення і зубожіння, пам'ятаючи, що «овець треба так стригти, щоб не зачепити за живе і щоб вовна росла». В збірці віршів «Лютні Аполлона» (1671), написаних польс. мовою, пропагував патріотич. почуття до вітчизни, до свого народу, закликав укр., рос., польський народи та слов. країни Балканського півострова до об'єднання для боротьби проти агресії султанської Туреччини і Кримського ханства.

Літ.: С у м ц о в Н. Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия, в. 1. Лазарь Баранович. Х., 1885.

БАРАНО́ВИЧ Олексій Іванович (1892 — 3.V 1961) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1951). Н. в Старокостянтинові (тепер Хмельн. обл.). У 1916 закінчив Петрогр. ун-т. У 20-х рр. — наук. співробітник на кафедрі історії України та в істор.-геогр. комісії АН УРСР. З 1934 працював у вузах і н.-д. установах Москви. Автор праць з історії України феод. періоду.

Тв.: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930; Население предстепной Украины в XVI в. «Исторические записки», 1950, т. 32; Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955; Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). М., 1959.

Літ.: А. И. Б а р а н о в и ч. «История СССР», 1961, № 5; Олексій Іванович Баранович.«Український історичний журнал», 1961, № 5. *В. Г. Сарбей* (Київ).

БА́РБАРО (Bárbaro) Іосафат (1413—94) — венеціанський дипломат і купець. У 1436—52 жив у м. Тані (Азов), де займався торгівлею. З Тани здійснив поїздки по узбережжю Чорного м. і Кавказу. В 1479 відвідав Москву. Залишив опис своїх подорожей (вперше його видав у Венеції 1543 А. Мануціо), в якому є відомості з історії, етнографії, географії та археології ряду країн та територій, в т. ч. Московського Великого князівства, Аланії та *Кримського ханства.* *З. П. Калініна* (Львів).

«БАРБАРО́ССА ПЛАН» («Barbarossa Fall» — від імені нім. імп. Фрідріха I Барбаросси) — умовна назва плану агресивної війни фашист. Німеччини проти СРСР. Гітлерівське керівництво почало розробляти «Б. п.» влітку 1940; остаточно він був затверджений 18.XII 1940. План виходив з авантюристич. теорії «блискавичної війни». Осн. стратег. ідеєю «Б. п.» було розчленування зосереджених на Зх. СРСР гол. сил Рад. Армії та розгром їх по частинах. Згідно з планом група армій «Північ» мала завдати удару в напрямі Псков — Ленінград, група армій «Центр» — на Мінськ, Смоленськ, Москву, група армій «Південь» — на Київ, Донбас. Політ. завдання «Б. п.» полягали в повному знищенні Рад. д-ви, перетворенні корінного населення на рабів, винищенні та виселенні у віддалені частини країни значної частини населення та заміні його нім. колоністами. За «Б. п.» Україна повинна була перетворитися на аграрну колонію, яка мала забезпечувати

продуктами харчування і сировиною Німеччину. Для досягнення цієї мети на Україні передбачалося встановити жорстокий окупаційний режим. «Б. п.» в своїй основі був авантюристичним. Він перебільшував можливості фашист. Німеччини і недооцінював політ., економіч. і військ. могутність СРСР. Розгром фашист. Німеччини Рад. Армією показав повну необгрунтованість розрахунків гітлерівських стратегів і авторів «Б. п.».

Літ.: Нюрнбергский процесс. Сборник материалов, т. 2. М., 1958; Документы немецко-фашистского командования по подготовке и планированию войны против Советского Союза. «Военно-исторический журнал», 1959, № 1; К вопросу о подготовке фашистской Германии к войне против Советского Союза. «Военно-исторический журнал», 1959 № 2; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967.

БАРВІ́НКОВЕ — місто Харків. обл. УРСР, центр Барвінківського р-ну; на р. Сухому Торці (бас. Дону). Залізнич. станція. 14,3 тис. ж. (1968). Засн. 1680, за легендою, козаками отамана Барвінка. Входило до володінь Запорізької Січі, потім — Азовської, Катериносл., Харків. губ. У квітні 1917 в Б. створено Раду робітн. депутатів, після Великої Жовтн. соціалістич. революції, 20.XI 1917, утворено ревком та військ.-революц. штаб, які взяли владу в свої руки. З 1923 Б.— район. центр Харків. округу (з 1932 — Харків. обл.). Містом стало 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут відбувалися жорстокі бої. Б. тричі визволяли рад. війська від нім.-фашист. загарбників. 9.IX 1943 рад. війська остаточно визволили місто. Після війни відновлені та розширені з-д шахтного та хіміч. устаткування «Червоний промінь», з-д буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті, районне об'єднання «Сільгосптехніка», пром. і побуткомбінати. 7 загальноосв. і 1 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, планетарій. У свій час тут жили парт. і держ. діяч УРСР М. О. Скрипник, укр. поет С. В. Александров (серед. 19 ст.). *І. Я. Мірошников* (Харків).

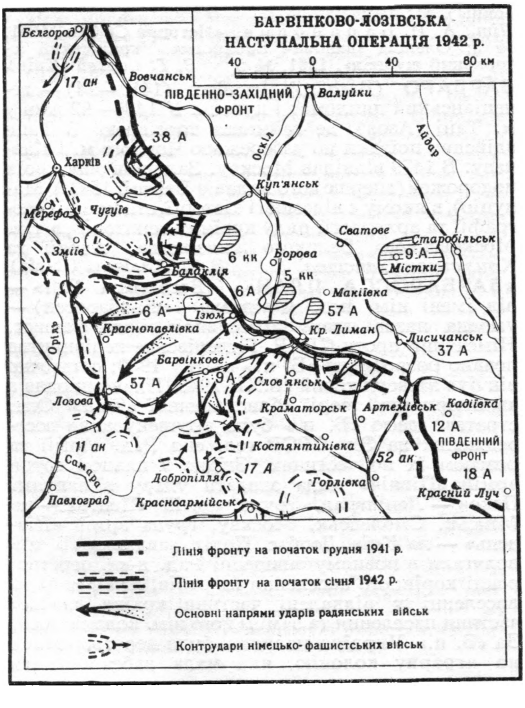

БАРВІ́НКОВО-ЛОЗІВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1942— операція, проведена 18—31. I військами Пд.-Зх. і Пд. фронтів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Була частиною зимового наступу рад. військ, що розгорнувся під час успішного завершення контрнаступу під Москвою. Метою операції були прорив ворожої оборони між Балаклією і Артемівськом, розгром донбасько-таганрозького угруповання ворога і розвиток наступу рад. військ на Павлоград і Дніпропетровськ. Операція розпочалася наступом обох фронтів (ком. Пд. фронтом—ген.-лейтенант Р. Я. Малиновський, Пд.-Зх. фронтом — ген.-лейтенант Ф. Я. Костенко). За чотири дні боїв рад. війська прорвали ворожу оборону від Балаклії до Слов'янська і просунулись на глибину до 25 *км*. Наступ на Харків. і Слов'янському напрямах розвитку не набув. Нім.-фашист. командування, намагаючись зупинити дальший наступ рад. військ, перекинуло в місце прориву резерви з району Харкова і Донбасу. Проте рад. війська з 22 по 31 січня продовжували наступ на Зх. і Пд. Зх. 24 січня вони визволили м. Барвінкове, 27 січня — ст. Лозова. До 31 січня рад. війська просунулись на 90—100 *км* і вийшли на лінію Верхній Бишкин, Лозова, Добропілля, Слов'янськ, де фронт стабілізувався. Хоча план Б.-Л. н. о. був виконаний не повністю, вона мала важливе значення для успіху наступальних операцій рад. військ взимку 1941—42.

Літ.: Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1967; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967.

М. А. Мартишевський (Київ).

БАРВІ́НСЬКИЙ Віктор Олександрович (1885—1940) — укр. рад. історик-архівіст. Н. в м. Чугуєві (тепер Харків. обл.) в сім'ї вчителя. Закінчив Харків. ун-т. У праці «Селяни на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.» (Х., 1909) дослідив питання заселення і становища селян на Лівобереж. Україні до і після нар.-визв. війни 1648—54, висвітлив процес закріпачення посполитих і козаків старшиною, поміщиками. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у Центр. архів. управлінні УРСР, потім — у Харків. центр. істор. архіві. Б.— один з авторів підручника «Архівознавство» (Х., 1932), автор статей з історії України та архів. справи.

Тв.: Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 рік. «Архівна справа», 1925, № 1; До 50-річчя заснування Харківського центрального історичного архіву (1880—1930). «Архівна справа», 1930, № 3; До історії архівної справи в Гетьманщині за часів Розумовського. «Радянський архів», 1931, № 2; Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові. «Архів Радянської України», 1932, № 6 [у співавт.].

І. Л. Бутич (Київ).

БАРВІ́НСЬКИЙ Володимир Григорович (псевд.— Василь Барвінок, Ришмидинов та ін.; 25.II 1850 — 3.II 1883) — укр. бурж. письменник, критик і публіцист. Н. в с. Шляхтинці (тепер с. Гніздичне Збаразького р-ну Терноп. обл.) в сім'ї священика. В 1872 закінчив Львів. ун-т. У 1876—80 — редактор журн. «*Правда*», 1880—83 — редактор газ. «*Діло*». І. Франко, позитивно оцінивши деякі статті Б., різко критикував його націоналістичні погляди.

БАРВІ́НСЬКИЙ Олександр Григорович (8.VI 1847 — 25.XII 1926) — один з верховодів укр. бурж. націоналістів на Зх. Україні, історик л-ри. Прихильник співробітництва з австр. владою. Організатор (1897) реакц. «Української християнсько-суспільної партії». В 1918 — міністр віросповідань бурж.-націоналістич. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*». В своїх літературознавчих і публіцистич. творах, зокрема у двох кн. «Спомини з мого життя» (Львів,

Барикади на Арбаті в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві.

1912—13), виступав проповідником бурж.-націоналістич. ідеології. *М. М. Кравець* (Львів).

БАРИКА́ДА (франц. barricade) — штучне загородження при обороні населених пунктів, гірських проходів і шляхів у міжгір'ях. Споруджуються поперек вулиць, між міцними будівлями і в поєднанні з ін. штучними і природними перешкодами, що утруднюють обхід їх. Для ведення вогню в Б. роблять бійниці (отвори). Б. широко використовують під час нар. повстань, особливо в збройній боротьбі робітн. класу. Запеклі барикадні бої відбувалися, зокрема, під час революції 1905—07 та Великої Жовтн. соціалістич. революції в Москві, Донбасі, Олександрівську (тепер Запоріжжя), Києві, Одесі та ін. містах країни.

БА́РИНОВ Давид Маркович (н.25.VI 1905) — рад. військ. діяч, гвардії генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1939. Н. у с. Старих Батейках (тепер Смол. р-ну Смол. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1927. В 1940 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45—нач. штабу кав. д-зії, командир стріл. д-зії, механізован. бригади, нач. штабу механізован. корпусу. Як командир 26-ї гвард. механізован. бригади 7-го гвард. механізован. корпусу 60-ї армії відзначився при форсуванні Дніпра. Бригада під командуванням Б. під вогнем ворога на підручних засобах переправилась на правий берег ріки, оволоділа опорними пунктами ворога і цим забезпечила плацдарм для переправи через Дніпро на Пн. від Києва (вересень 1943). З 1963 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

БАРИШЕ́ВСЬКИЙ Володимир Іванович (н. 5.XI 1933) — новатор виробництва, механік Микол. мор. торг. порту, Герой Соціалістич. Праці (1963). Член КПРС з 1965. Н. в м. Миколаєві. З 1957 працював учнем кочегара, кранівником, старшим кранівником, а з 1967 — механіком малої механізації. Б.— ударник комуністич. праці з 1960. Очолюваний ним екіпаж є колективом комуністич. праці з 1961. У 1962 брав участь у виконанні важливого урядового замовлення. Нагороджений орденом Леніна. *З. Д. Каткова* (Миколаїв).

БАРКЛА́Й-ДЕ-ТО́ЛЛІ Михайло Богданович (1761 — 26.V 1818) — рос. військ. діяч, ген.-фельдмаршал (з 1814), князь (з 1815). Н. в Прибалтиці в сім'ї військового. Учасник рос.-тур. (1787—91, відзначився при штурмі Очакова), рос.-швед. (1788—90, 1808—09) воєн. В 1810—12 — військ. міністр. Під час *Вітчизняної війни 1812* — ком. 1-ю Зх. армією. Йому як міністру підлягала 2-а армія, якою командував П. І. Багратіон. В *Бородінській битві*, командуючи правим флангом і центром рос. військ, виявив особисту хоробрість і високе воєнне мистецтво. В 1813 командував 3-ю армією. Після смерті М. І. *Кутузова* Б.-де-Т. призначено головнокомандуючим рос.- прус. армією. Рос. війська під його керівництвом здобули перемогу під Кульмом і своїми діями сприяли поразці Наполеона. В Ленінграді Б.-де-Т. встановлено пам'ятник (скульптор Б. І. Орловський).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Барклай-де-Толлі. Твори, т. 14; Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 3. СПБ, 1840; Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. В кн.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 7. М., 1959.

БАРКУЛА́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — укр.-білорус. літопис, складений у кін. 16 — на поч. 17 ст. Автором Б. л. вважається священик білорус. містечка Баркулабово (поблизу Орші) Федір Филипович. Літопис охоплює події з 1563 по 1608. Гол. місце в ньому посідають оповідання про боротьбу укр. і білорус. народів проти польс.-шляхет. агресії, католицизму та унії, про боротьбу козацтва з Польщею під проводом С. *Наливайка*, загони якого діяли і в Білорусії. В літопису відображено життя і побут українців і білорусів, історію білорус. міст (Орші, Мінська та ін.), події в Москві й Литві та ін. Складач цього твору виявив себе як прихильник православ'я і політ. виразник інтересів тих сил, що прагнули до єднання укр. і білорус. народів з Росією, боролися проти соціального і нац. гноблення.

Літ.: Довнар-Запольский М. В. Баркулабовская летопись. К., 1908; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959. *М. І. Марченко* (Київ).

БАРО́НІЙ (Baronio) Цезар (13.X 1538 — 30.VI 1607) — італ. церк. історик. Н. в м. Сорі (Італія). В праці «Слово про походження русинів та їхній чудотворний перехід в іншу віру» тенденційно описав походження сх. слов'ян і причини виникнення *Брестської церковної унії 1596*. На твори Б. посилаються І. *Гізель*, С. *Величко*, Г. *Грабянка*.

БА́РОНЧ Садок (1814—92) — церк. історик, вірменин за національністю. Н. і жив на Зх. Україні. Автор монографій польс. мовою з історії зх.-укр. міст Бродів, Бучача, Жовкви, Станіслава, Тисьменици, збірки укр. казок, праць з історії вірмен на укр. землях та чернечих католицьких орденів.

БА́РСЬКА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ 1768 — реакційний рух частини панівних верств Польщі в 60-х рр. 18 ст., спрямований на збереження необмежених прав і привілеїв шляхти й католицької церкви. Виникла за умов занепаду магнатсько-шляхет. Польщі в серед. 18 ст. і посилення іноземного втручання у справи країни. Створена 29.II 1768 на з'їзді польс. шляхти в м. Барі (тепер Вінн. обл.). За своїм характером була воєнно-політ. об'єднанням реакц. частини польс. шляхти та католицького духівництва. Б. к. підтримували Франція, Туреччина та Австрія, які були заінтересовані в ослабленні Рос. д-ви. Безпосереднім приводом до збройного виступу шляхти було прийняття польс. урядом, внаслідок настійних домагань рос. уряду, закону про зрівняння в Польщі православних (тобто укр. і білорус. населення) в правах з католиками. Конфедерати почали воєнні дії розправами з укр. і білорус. населенням Правобережжя. У відповідь на насильства польс. шляхти на Правобережній Україні спалахнуло велике нар. повстання — *Коліївщина*. Польс. уряд закликав на допомогу рос. війська, які здобули Бар і завдали конфедератам поразки. Одночасно рос. війська за наказом царського уряду придушили Коліївщину. Спроби іноземних дер-

жав допомогти конфедератам (надсилання Францією зброї, оголошення Туреччиною в жовтні 1768 війни Росії) не мали успіху. Ватажки Б. к. 1770 втекли до м. Пряшева (тепер ЧССР). Війська конфедератів були остаточно розгромлені 1772 рос. військами під командуванням О. В. *Суворова*. Поразка Б. к. була однією з передумов першого поділу Польщі.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; История Польши, т. 1. М., 1954; Konopczyński W. Konfederacja Barska, t. 1—2. Warszawa, 1936—38

В. А. Дядиченко (Київ).

БАРТАТУ́А, Партатуа (рр. н. і см. невід.) — скіфський цар серед. 7 ст. до н. е. Згадується в ассирійських письмових джерелах. Скіфи на чолі з Б. створили на тер. сучас. Азербайджану царство, яке загрожувало Ассирії та Урарту. Ассирія змушена була укласти союз із скіфами.

Є. В. Черненко (Київ).

БАРТЄ́НЄВ Дмитро Іванович (бл. 1863 — 31.I 1923) — революц. народник. У 1880—81 брав участь у народницьких гуртках Одеси, Херсона. Вперше заарештовано 1881. Вислано до Нижнього Новгорода під нагляд поліції. З 1883 працював на Пд. України, займався пропагандою серед робітників; член Харків. центр. народницької групи. В 1885 Б. заарештовано. В 1887 в адм. порядку заслано до Сибіру. Після закінчення строку заслання (1894) оселився в с. Чурапчі (тепер Якут. АРСР). Покінчив життя самогубством.

БАРТЄ́НЄВ Федір Йосипович (р. н. невід.— п. 1709) — ад'ютант Петра I, гвардії майор Преображенського полку. В 1708—09 брав участь у Північній війні. В бою біля Рашевської смертельно поранений. Листи й донесення Б. містять цінні відомості про боротьбу населення України проти швед. загарбників.

Літ.: Труды Русского военно-исторического общества, т. 1, 3. СПБ, 1909

БАРТОШЄ́ВИЧ (Bartoszewicz) Юліан (17.I 1821 — 5.XI 1870) — польс. шляхетський історик. Н. в Бялій-Підлясьці (тепер ПНР) в сім'ї вчителя. В 1842 закінчив Петерб. ун-т. Опублікував праці з історії Польщі та України, зокрема «Що значила і де була Україна», «Адам Кисіль», «Князь Курбський на Волині», «Нарис історії руської церкви в Польщі» та ін. Матеріали з історії України є й в таких працях Б.: «Визначні польські діячі 18 ст. Портрети історичних осіб» (т. 1—3. СПБ, 1853—56), «Погляд на взаємини Польщі з Туреччиною і татарами...» (Варшава, 1855). Праці Б. пройняті вузькокласовим польс.-шляхет. патріотизмом, католицьким клерикалізмом, ідеєю культуртрегерської місії шляхет. Польщі на укр. землях.

Тв.: Dzieta Juliana Bartoszewicza, t. 1—11. Kraków, 1877—82

В. Г. Сарбей (Київ).

БАРЯ́ТИНСЬКИЙ Олександр Петрович (1798 — 1. IX 1844) — декабрист, поет, штаб-ротмістр Гусарського полку. За походженням — князь. Ад'ютант ком. 2-ю армією в Тульчині. З 1821 — активний діяч *Південного товариства декабристів*, близький друг і однодумець П. І. *Пестеля*. В листопаді 1825 очолював *Тульчинську управу*. Був послідовним республіканцем, виправдовував рішучі дії проти царської влади. Б. засуджено до смертної кари, заміненої довічною, а потім 20-річною каторгою, яку відбував на Нерчинських рудниках. З 1839 — на поселенні в Тобольську, де й помер. Б.— автор збірки віршів «Години дозвілля в Тульчині» (М., 1824), незакінч. поеми «Про бога».

БАСАРА́Б Матей (р. н. невід.— п. 1654) — волоський господар [1632—54]. Сприяв культ. і реліг. зв'язкам Волощини з Україною. За допомогою київ. митрополита П. *Могили* відкрив друкарні в Кимпулунгу і Говорі. З 1650 Б. разом з трансільванським князем *Юрієм II Ракоці* боровся проти союзу України з Молдавією. В 1653, підтримуючи претендента на молд. престол Георгіцу Стефана, військ. сили Б. і Юрія II Ракоці взяли участь у боротьбі проти військ молд. господаря В. *Лупула* і укр. загонів на чолі з Т. *Хмельницьким*.

БАСАРГІ́Н Микола Васильович (1799 — 15.II 1861) — декабрист, поручик 2-ї армії, що розміщалась на Україні. Член Тульчинської управи «*Союзу благоденства*» (1819). В 1821 брав участь у Тульчин. нараді, на якій було створено *Південне товариство декабристів*. Належав до його поміркованого крила. Б. заарештовано в січні 1826 і засуджено до 20-річної каторги, яку відбував у Читі та Петровському Заводі. В 1835—56 перебував на поселенні в Туринську Тобол. губ. За амністією 1856 повернувся до Європ. Росії. Автор мемуарів і ряду істор. і публіцистичних праць з історії декабристів.

Тв.: Записки. Пг., 1917; Из жизни в Чите. В кн.: В ссылке и заключении. Воспоминания декабристов. М., 1908

БАСАРИ́НКА — один з видів відробітків селян-половинників у дореволюц. Україні. Див. *Відробітки*.

БАСЄ́НКО Володимир Опанасович (1894 — 23.IV 1918) — учасник громадян. війни в Криму. Н. на Кубані в сім'ї козака-бідняка. Напередодні 1-ї світової війни навчався в Моск. ун-ті, вступив у члени РСДРП. Брав участь у 1-й світовій війні, був старшим фельдшером. В дні Великої Жовтн. соціалістич. революції — один з керівників к-ту РСДРП(б) 8-ї армії. Був делегатом фронтового з'їзду Рад Пд. обл. На 3-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ВЦВК. Брав участь в організації загонів Червоної Армії в Одесі, а також у Севастополі та ін. містах Криму; редактор газ. «Таврическая правда». Загинув у бою з австро-нім. окупантами під Сімферополем.

БАСИЛЄ́ВС, василей (грец. βασιλεύς) — в Старод. Греції в період розкладу родового ладу (11—9 ст. до н. е.) воєначальник, суддя і верховний жрець племені. Пізніше в давньогрец. полісах Б.— службова особа, на яку перейшли жрецькі функції Б. попереднього періоду. Такі службові особи відомі, зокрема, в *Ольвії* та *Херсонесі* Таврійському. Б. називали монархів елліністичних д-в, у т. ч. правителів *Боспорської держави* (в цьому розумінні Б. означає «цар»). Терміном Б. греки також позначали ватажків скіфських та ін. племен Пн. Причорномор'я. Наймогутніше плем'я кочових скіфів, якому підкорялись усі ін. племена Скіфії, Геродот називав скіфами-басилеями, тобто царськими скіфами.

БАСИ́СТИЙ Микола Єфремович (н. 22.V 1898) — рад. військ. діяч, адмірал (1949). Член КПРС з 1919. Н. в с. Юр'ївці (тепер Добровеличківського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. На військ. службі з 1914. Під час громадян. війни служив у Волзькій та Каспійській військ. флотиліях. У 1931 закінчив Військ.-мор. академію, 1938 — Академію Генштабу. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував з'єднаннями кораблів, потім був нач. штабу Чорномор. флоту. З 1948 — командуючий Чорномор. флотом, 1951—56— 1-й заст. військ.-мор. міністра і головнокомандуючого ВМФ, 1956—58 — заст. головнокомандуючого ВМФ, 1958—60 — на керівній роботі в Міністерстві оборони СРСР. З 1960 — у відставці. Депутат Верх. Ради СРСР 3-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

БА́СІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — велике скіфське городище 6—3 ст. до н. е. поблизу с. Басівки Ро-

М. Є. Басистий.

П. Ф. Батицький.

П. І. Батов.

Я. П. Батюк.

менського р-ну Сум. обл. Досліджували 1906 М. О. Макаренко, 1946—47, 1957—59 В. А. Іллінська. Б. г. було центром землеробсько-скотарських племен басейну р. Сули. Житлова частина городища розташована на трьох мисах, оточених ярами (урочища Башта, Аршавське, Малий Городок). До них прилягала велика (18 *км* завдовжки, 0,5 *км* завширшки) напільна ділянка — місце загону для худоби. Всі частини Б. г. укріплені ровами та валами. При розкопках виявлено залишки наземних жител з глинобитними долівками. Знайдено численні уламки місцевого ліпного та античного привізного посуду, зброю, прикраси тощо, а також посуд корчуватського типу (2—1 ст. до н. е.).

Літ.: Іллінська В. А. Басівське городище. «Археологія», 1965, т. 18. *Є. В. Черненко* (Київ).

БАСКА́К (тюрк.) — урядовець золотоординського хана; в 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст. провадив облік населення та збирав данину в давньоруських землях. Б. поділялись на великих і малих, мали військ. загони. Жорстокість Б. не раз викликала повстання давньорус. населення. З посиленням боротьби проти *монголо-татарського іга* хани поклали збирання данини на рус. князів.

БА́СОВ Іван Іванович (рр. н. і см. невід.) — революц. народник. Н. в сім'ї донського козака. Вчився у Петерб. технологіч. ін-ті. З серед. 1871 був тісно зв'язаний з петерб. гуртком *чайковців*, вів пропаганду серед робітників. Після закінчення ін-ту жив в Одесі й Києві. Вів народницьку пропаганду серед київ. робітників. Мав зв'язки з народницьким гуртком «бунтарів». Б. притягнено до дізнання за *«процесом 193-х»*. В 1878 був заарештований за революц. пропаганду у Катериносл. губ. Звільнившись з тюрми, організував у Києві революц.-демократич. гурток, групу для експропріації казенних грошей на революц. цілі. У зв'язку з загрозою арешту 1879 виїхав за кордон. Проживав у Тульчі (Румунія), Парижі, Софії. *А. М. Катренко* (Київ).

БАССАЛІ́ГО Дмитро Миколайович (н. 25.XI 1884) — професіональний революціонер. Член КПРС з 1904. Н. у містечку Дудичах Мін. губ. (тепер с. Дудичі Калинковичського р-ну Гом. обл. БРСР) в сім'ї фельдшера. Брав участь у революц. русі в Харкові. Учасник революції 1905—07, керував бойовими дружинами Паровозобудівного району під час збройного повстання в Харкові. У 1906—10 працював за завданням партії в Севастополі, Пермі, Катеринбурзі і Харкові. В 1908 — секретар Харків. орг-ції РСДРП. Був делегатом V з'їзду РСДРП від Катеринбурзької парт. орг-ції. В 1910 вступив до Моск. ун-ту, одночасно провадив парт. роботу серед робітників Пресні і Митищ. У 1919—20 — комісар бригади 47-ї стріл. д-зії, яка вела бої з денікінцями та інтервентами. З 1920 — на проф. і госп. роботі. З 1938 працював у Держ. Третьяковській галереї. З 1945 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна. *Л. В. Ахапкіна* (Москва).

БАСТА́РНИ (грец. Βαστάρναι, лат. Bastarnae) — давнє плем'я, що жило на території між Пд. Прикарпаттям і пониззям Дунаю (за Птолемеєм, Плінієм, Страбоном, Т. Лівієм, Тацітом). Етнічна належність Б. остаточно не визначена. Деякі рад. історики вважають Б. сармато-фракійськими племенами, інші — германцями. Вперше згадуються в зв'язку з боротьбою фракійських племен (Б. виступили на їхній стороні) проти македонян (2 ст. до н. е.). В І ст. до н. е. Б. в союзі з ін. варварськими племенами вели боротьбу проти Риму. В 279 н. е. 100 тис. Б. були переселені імператором Пробом у римську Фракію. Пізніше їхнє ім'я не зустрічається в джерелах. *Н. М. Кравченко* (Київ).

БАСТЄЄВ Іван Васильович (29.VIII 1896 — 29.X 1951) — рад. військ. діяч, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1928. Н. у с. Білозерці (тепер Каменського р-ну Пенз. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. У 1925 закінчив Вищі стріл. курси. У 1928—32— викладач тактики Горьковського піхотного уч-ща. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 89-го стріл. полка 23-ї стріл. д-зії Воронез. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. У 1945—46— начальник кафедри тактики військово-педагогічного ін-ту Рад. Армії. В 1947—50 служив у групі рад. військ у Німеччині.

БА́ТА (Βατά, Πάτους) — античне поселення та гавань на березі Цемеської (Новоросійської) бухти на Чорному м., на місці сучас. Новоросійська. Античні автори називали Б. в числі міст *Боспорської держави*, що простягалась вздовж Кавк. узбережжя до цього пункту. *Ю. І. Козуб* (Київ).

БАТИ́Й, Бату, Саїн-хан (р. н. невід.— п. 1255) — монг. хан і полководець, син хана Джучі, онук *Чінгісхана*. В 1236—43 очолив похід монголо-тат. війська в Сх. Європу. Протягом 1237—40 війська Б. завоювали Русь (1239 захопили і зруйнували Переяслав і Чернігів, 1240 — Київ) і 1241 вдерлися в Польщу, на землі тепер. Закарпатської України, в Угорщину і Далмацію. Проте ослаблені тривалою боротьбою з давньорус. князівствами, монголо-татари зазнали ряду поразок у Чехії й Угорщині і 1242 повернули до берегів Волги. На тер. від Іртиша до Дунаю виникла монгольська д-ва — *Золота Орда*.

БА́ТИЦЬКИЙ Павло Федорович (н. 27.VI 1910) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1968), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1938. Н. в Харкові в сім'ї робітника. В Рад. Ар-

мії з 1927. В 1938 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1948 — Академію Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу д-зії, командир стріл. д-зії і стріл. корпусу брав участь у боях на Пн.-Зх., 2-му Укр. та 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на керівних посадах в Рад. Армії. З 1954 — ком. військами Моск. округу ППО, з 1965 — 1-й заст. нач. Генштабу Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту. З 1966 — Головнокомандуючий військами ППО країни, заст. міністра оборони СРСР. На XXII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК, на XXIII з'їзді — членом ЦК КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

БА́ТИШЕВ Ілля Григорович (н. 31.VII 1889) — активний учасник революц. руху. Член КПРС з 1909. Н. в м. Кадомі Тамбовської губ. (тепер смт Кадом Ряз. обл.) в сім'ї робітника. Брав участь у роботі підпільних більшовицьких орг-цій у Москві, на Уралі, в Харкові. В 1913 входив в літ. групу при Харків. к-ті РСДРП, розповсюджував нелегальну більшовицьку літературу. В 1914 — член Лефортовського районного к-ту більшовиків у Москві. В 1917 був організатором заводської міліції і Червоної гвардії на Військово-артилерійському заводі в Москві. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 в Москві. В роки Рад. влади — на керівній парт., госп. і профспілковій роботі. На X з'їзді партії обраний канд. у члени ЦКК РКП (б). З 1951 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна.

Л. В. Ахапкіна (Москва).

БА́ТОВ Андрій Борисович (1889— 1949) — активний учасник боротьби за Рад. владу на Україні, робітник. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Олексіївці (тепер Карачевського р-ну Брян. обл.) в сел. сім'ї. З 1907 вів парт. роботу в Маріуполі, Севастополі, Юзівці, де був одним з організаторів парт. гуртків. З 1912— член Юзово-Макіївського к-ту РСДРП (б). За його активною участю при газ. «Правда» у березні 1914 було створено «Шахтерский листок». Один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. В 1917—один з організаторів профспілки гірників у Макіївці. В 1918—19 — на парт. і військ. роботі в Орлов. губ. З 1920 — член ЦК Всерос. спілки гірників. Працював в Пд. бюро гірників у Харкові. З 1922 — на відповід. роботі в Харкові. З 1945 — перс. пенсіонер. *В. І. Лебедєв* (Донецьк).

БА́ТОВ Павло Іванович (н. 1.VI 1897) — рад. військ. діяч, ген. армії (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1929. Н. в с. Філісові (тепер Рибінського р-ну Яросл. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни, після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. Брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39, у визволенні Зх. Білорусії (1939) та рад.-фінляндській війні 1939—40. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45— ком. корпусом, заст. командуючого та командуючий армією. Війська, керовані Б., відзначилися в боях за Сталінград, при визволенні України, Білорусії, Польщі. Після війни Б.— на командних посадах у Рад. Армії. В 1955—58 командував військами Прикарп. військ. округу. З 1962 — заст. нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. У 1962—65 — нач. штабу Об'єднаних збройних сил д-в — учасниць Варшавського договору. Депутат Верх. Ради СРСР 1, 2, 4—6-го скликань. Нагороджений шістьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 113.

БАТО́ЗЬКА БИ́ТВА 1652 — переможна битва сел.-козац. війська, очолюваного Б. Хмельницьким, з польс.-шляхет. військом коронного гетьмана М. *Калиновського* під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Польс.-шляхет. уряд посилено готувався до воєнного нападу на Україну і спровокував початок воєнних дій. Не бажаючи допустити воєнного союзу України з Молдавією, польс. уряд наказав коронному гетьману М. Калиновському виступити проти козац. полків, що йшли з Подніпров'я до Молдавії. М. Калиновський зосередив понад 30 тис. польс.-шляхет. війська, бл. 12 тис. кінноти, 8 тис. жовнірів та понад 10 тис. чол. з окремих шляхет. загонів, розташувавши їх в укріпл. таборі біля гори Батіг (поблизу сучас. с. Четвертинівки Тростянец. р-ну Вінн. обл.). Табір був великий, з розрахунком на розміщення додаткових польс.-шляхет. загонів, які йшли на з'єднання з військом М. Калиновського. Але вони не встигли прибути до початку битви. Б. Хмельницький здійснив швидкий маневр на оточення і розгром ворожого війська до підходу підкріплень. Разом з козац. полками у Б. б. брали участь загони крим. татар як тимчасові союзники Війська Запорізького. Ранком 22.V (1.VI) тат. кіннота зав'язала бойові сутички з польс. кіннотою. Тим часом козац. полки вдалим маневром завершили оточення всього польс.-шляхет. війська і примусили його відступити в укріплений табір. В ніч на 23.V (2.VI) в польс.-шляхет. таборі виникли гострі незгоди. Частина польс. загонів намагалася втекти з табору, але нім. найманa піхота за наказом М. Калиновського стріляла по втікачах. У цей час до козац. війська підійшли осн. сили (Чигиринський, Черкаський, Переяславський і Корсунський полки). Ранком 23.V (2.VI) козац. військо розгорнуло навальний наступ на ворога, в якому відзначилася козац. кіннота під командуванням І. *Богуна*. Козаки прорвали в багатьох місцях лінію оборони і вдерлися у ворожий табір. Бій тривав цілий день. Ворожі війська були розгромлені. В Б. б. загинуло майже все польс. військо та його командна верхівка. Були вбиті М. Калиновський і його син — коронний обозний, командир нім. найманців З. Пшиємський, кілька старост та багато вищих польс.-шляхет. урядовців. Лише кілька тисяч чол. врятувалися безладною втечею. Багатьох ворогів знищили після бою укр. селяни. Дізнавшись про поразку в Б. б., панічно відступили польс.-шляхет. загони, які рухалися на з'єднання з військом М. Калиновського.

Поразка польс.-шляхет. війська у Б. б. значно зміцнила воєнно-стратегічні позиції сел.-козац. війська, але не усунула загрози нових ворожих дій шляхет. Польщі. На другий день після Б. б. Б. Хмельницький написав рос. путивльському воєводі Ф. Хілкову листа, в якому повідомляв про перемогу над польс.-шляхет. військом і просив допомогти в боротьбі проти ворогів, «бо відаєм, що на нас знову наступовать схочут».

Сучасники високо оцінювали полководницьке мистецтво Б. Хмельницького і порівнювали його тактику в Б. б. з класичним зразком воєнної тактики на оточення і знищення ворожих військ, застосованої карфагенським полководцем Ганнібалом щодо рим. війська у битві під Каннами 216 до н. е. Внаслідок перемоги у Б. б. значну частину України повністю було очищено від польс.-шляхет. військ. По всій Україні спалахнули нар. повстання проти польс.-шляхет. панування. Магнати, шляхта та їхні найманці кидали маєтки і втікали з України. Тяжкі умови недавнього *Білоцерківського договору 1651* фактично втратили своє значення. Наростала і ширилася нова могутня хвиля всенар. боротьби за возз'єднання України з Росією (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*).

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Воссоеди-

нение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3. М., 1954; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. К., 1940; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.
О. К. Касименко (Київ).

БАТО́РІЙ Стефан — див. *Стефан Баторій*.

БАТТА́ЛЬЯ (Battaglia) Роберто (н. 16.II. 1913) — італ. політ. і громад. діяч, історик. Член Італ. компартії з 1948. Закінчив Рим. ун-т (1936). У 1943—45— учасник антифашист. Руху Опору в пров. Умбрія і в районі Рима. З червня 1944 — комісар партизан. д-зії на Пн. Італії. Після війни — професор Рим. ун-ту. Автор ряду праць з новітньої історії Італії. В своїй книзі «Історія італійського Руху Опору» (рос. перекл., М., 1954) подав матеріал про участь рад. військовополонених, у т. ч. українців, в італ. Русі Опору. *А. В. Кудрицький* (Київ).

БАТУ́РИН — с-ще м. т. Бахмацького р-ну Чернігів. обл. УРСР, на р. Сеймі (бас. Дніпра), за 19 *км* на Пн. Сх. від залізнич. ст. Бахмач. 3,5 тис. ж. (1968). Час засн. Б. невідомий. Вперше згадується в документах 1625. На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 Б., здобутий повсталими селянами і козаками, став сотенним містечком Батуринської сотні Стародубського полку. В 1669—1708 — резиденція гетьманів Лівобережної України. Під час *Північної війни 1700—21* рос. військова під командуванням О. Д. Меншикова 1708 оволоділи Б. і зірвали плани швед. загарбників використати запаси продовольства і військ. спорядження, заготовлені для них зрадником І. Мазепою. До жовтня 1917 Б. був заштатним містом Конотопського пов. Чернігів. губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. В березні 1918 Б. окупували австро-нім. загарбники, яких було вигнано в листопаді 1918. Влітку 1919 Б. захопили денікінці; визволили рад. війська в листопаді 1919. На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. окупанти 9.IX 1941 захопили Б. 7.IX 1943 рад. війська визволили селище від гітлерів. загарбників. У Б. є коноплезавод, молокозавод, харч. комбінат, цегельня. 2 загальноосв. школи. Цінні архітектурні пам'ятки: палац гетьмана К. Г. Розумовського (1799—1803, арх. Ч. Камерон), реставровано 1811 — 13 за проектом А. Є. Белозуда; парк і будинок В. *Кочубея*.

БАТУ́РИНСЬКІ СТАТТІ 1663 — умови, підписані в м. Батурині гетьманом Лівобережної України І. *Брюховецьким* і представниками царського уряду. Підтверджуючи *Березневі статті 1654*, Б. с. доповнювали їх двома додатковими пунктами, за якими гетьманський уряд зобов'язувався: 1) повернути з України рос. поміщикам селян-втікачів; 2) заборонити укр. купцям вивозити з України і продавати в Росії горілку й тютюн, оскільки завдавалася шкода царській монополії на продаж цих товарів у Росії. Б. с. були замінені *Московськими статтями 1665*.

БАТУ́РІН Микола Миколайович (справж. прізв. — Замятін; 18.XII 1877 — 23.XI 1927) — професіональний революціонер, історик. Член Комуністич. партії з 1901. Н. на ст. Чертково Пд.-Сх. з-ці в сім'ї залізничника. В 1899 Б. виключено з Петерб. ун-ту за участь у студент. русі. Проводив парт. роботу в Києві, Тулі, Москві, Воронежі, Петербурзі, на Уралі. Кілька разів Б. було заарештовано і заслано до Сибіру. В 1903 емігрував за кордон. В 1904 разом з В. Д. *Бонч-Бруєвичем* організував у Женеві б-ку і архів ЦК РСДРП. У 1911—12 працював у редакціях більшовицьких газ. «*Звезда*», «*Правда*». В 1913 виїхав за кордон, звідки повернувся до Росії 1918. В 1918—19—член редколегії газ. «Правда», пізніше— нач. відділу військ. цензури Реввійськради республіки. Останні роки життя працював в Істпарті. Автор праць з історії с.-д., робітн. руху в Росії. Праці Б. Ін-т Леніна 1930 перевидав окремим томом.

БАТЮ́К Яків Петрович (12.V 1918—6.VIII 1943)— керівник комсомольського підпілля в м. Ніжині (Чернігів. обл.) в роки Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в с. Рижанах (тепер Володарсько-Волинського р-ну Житом. обл.) в сел. сім'ї. В 1940 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. Незважаючи на тяжку недугу (сліпоту), Б. залишився на підпільній роботі і очолив комсомольсько-молодіжну підпільну орг-цію, яка допомагала місцевому партизан. загонові, проводила антифашист. агітацію серед населення, організовувала диверсії тощо. Б. був заарештований і страчений гітлерівцями. Портрет, с. 113.

БА́ТЮШКОВ Помпей Миколайович (1811—1892) — рос. бурж. історик. За походженням дворянин. Закінчив арт. училище в Петербурзі. З 1850 — віце-губернатор у Ковно, потім — попечитель Вілен. уч. округу. Проводив у краї насильницьку русифікаторську політику. Автор праць «Холмська Русь» (СПБ, 1887), «Волинь» (СПБ, 1888), «Білорусія і Литва» (СПБ, 1890), «Поділля» (СПБ, 1891), в яких використав документ. джерела, ілюстративні матеріали, історико-географ. карти. Монархіст за поглядами, Б. у своїх працях тенденційно висвітлював боротьбу нар. мас, пояснюючи причини її лише реліг. суперечностями між православними і католиками. Опублікував «Атлас народонаселення західноруського краю за віросповіданням» (СПБ, 1863), «Пам'ятки руської давнини в Західних губерніях...» (в. 1—8. СПБ, 1868—85) у вигляді альбомів малюнків, гравюр унікальних пам'яток старовини.
В. Н. Котов (Київ).

БАТЯ́ТИЦЬКІ СТРАЙКИ 1928—29 — масові страйки сільс. бідноти с. Батятичі Жовківського пов. (тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.). У вересні 1928 розпочався страйк косарів, які вимагали зниження цін на сіножаті. Страйк тривав 2 тижні і закінчився перемогою селян. У жовтні застрайкували с.-г. робітники. Страйкарі вимагали визнання їхньої профспілки, запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, повернення на роботу раніше звільнених робітників. Страйк тривав близько місяця. Робітники домоглися часткового задоволення своїх вимог. У грудні 1928 — січні 1929 відбувся масовий страйк робітників, зайнятих на підвозі лісу до деревообробного з-ду у м. Кам'янці-Струмилівській. Страйкарі домагалися визнання профспілки і підвищення зарплати. Для зриву страйку було використано штрейкбрехерів, проведено арешти членів страйккому — комуністів і членів «*Сельробу*» (арештовано до 50 чол.). 11.I 1929 поліція відкрила вогонь по страйкарях, які намагалися не допустити до роботи штрейкбрехерів. Було вбито 4 чол., багато поранено. Б. с., в яких спільно виступали укр. і польс. трудящі, відіграли значну роль у піднесенні революц. руху на зх.-укр. землях.
О. Ю. Карпенко (Львів).

БАТЬКІВЩИ́НА — країна, що історично належить даному народові (див. *Вітчизна*). У більш вузькому розумінні — рідний край, місце народження тієї чи ін. людини.

БА́УМАН Карл Янович (29.VIII 1892 — 14.X 1937) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1907. Н. в Ліфляндській губ. (тепер Лат. РСР) в сім'ї наймита. Вів нелегальну парт. роботу в багатьох містах, зокрема в Києві, де 1913—17 вчився в Комерц. ін-ті. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Києві, очолював лат. більшовицьку орг-цію. Після громадян. війни — на відповідальній парт. і рад. роботі: секретар Курс. губкому партії (1920—23), працівник апарату ЦК ВКП (б) (1923—28), секретар ЦК ВКП(б) (1929—

М. Е. Бауман.

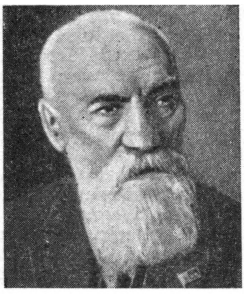

О. М. Бах.

30), перший секретар Середазбюро ЦК ВКП (б) (1931—34), зав. відділом науки ЦК ВКП(б) (1934—37). На XIV—XVII з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). В 1929—30 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Не раз обирався членом ЦВК СРСР. Автор книг з питань економіки.

БА́УМАН Микола Ернестович (парт. псевд.— Грач, Полетаєв, Сорокін, Віктор, Балерина та ін.; 29.V 1873 — 31.X 1905) — професіональний революціонер, один з видатних діячів більшовицької партії. Н. в с. Паранському Заводі поблизу Казані в сім'ї ремісника. Закінчив Казан. вет. ін-т (1895). Революц. діяльність почав у студент. роки. З 1896 — член петерб. «Союзу боротьби за визволення робітн. класу». В березні 1897 Б. заарештовано і після 22-місячного ув'язнення висланоу Вятську губ., звідки він утік (1899) і емігрував за кордон (у Швейцарію). Б. став одним з найближчих і енергійних помічників В. І. Леніна в створенні газ. «Искра», одним з її перших нелегальних агентів. В лютому 1902 приїхав до Києва на нараду іскрівців, яка не відбулась у зв'язку з арештами. Б. змушений був виїхати до Воронежа, але по дорозі його заарештовано і відправлено до Києва, де готувався процес іскрівців. 31.VIII 1902 Б.— учасник *втечі 11-ти* іскрівців з *Лук'янівської тюрми* в Києві. На II з'їзді РСДРП (1903) Б.— делегат від Моск. с.-д. орг-ції, після з'їзду — один з найактивніших працівників більшовицької партії. В кін. 1903 Б. за дорученням В. І. Леніна нелегально повернувся до Москви, очолив моск парт. орг-цію, одночасно став організатором і керівником Пн. бюро ЦК партії. В 1904 Б. знову заарештовано. 30.X 1905 його звільнено. Під час демонстрації робітників Москви Б. був по-звірячому вбитий агентом охранки. В газ. «Пролетарий» (№ 24) було вміщено некролог пам'яті Б., написаний В. І. Леніним.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 7, 8, 9, 34 [Див. Покажчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Товарищ Бауман. Сборник воспоминаний и документов о жизни, деятельности и смерти тов. Баумана М.—Л., 1926; Стрельський В. І. М. Е. Бауман та його революційна діяльність на Україні. К., 1948; Из переписки редакции «Искры» с И. В. Бабушкиным и Н. Э. Бауманом. «Пролетарская революция», 1939, № 1; Новоселов М. А. Николай Эрнестович Бауман 1873—1905. М., 1955 [бібліогр. с. 246—247]; Молотков, Г. Н. Э. Бауман. Л., 1968. *І. М. Бондаренко* (Київ).

БАХ Олексій Миколайович (29.III 1857 — 13.V 1946) — вчений-біохімік, акад. АН СРСР (з 1929), Герой Соціалістич. Праці (1945). Н. в м. Золотоноші (тепер Полт. обл.) в сім'ї різночинця. Вчився у Київ. ун-ті. За участь у революц. русі був висланий у Білозерськ (1878). З поч. 1882 входив до київ. групи «*Народної волі*». Вів пропаганду серед робітників, писав прокламації, підтримував зв'язки з революц. гуртками нар. учителів і земських фельдшерів у Гадяцькому та Переяслав. повітах. З 1883, після кількох арештів, перейшов на нелегальне становище, вів революц. роботу в Ярославлі, Казані. На основі своїх лекцій робітникам з політ. економії склав популярну брошуру «Цар — голод» (1883). В 1905 і 1917 її кілька раз передруковували легально і нелегально під заголовком «Економічні нариси». В 1884 в Петербурзі брав участь у нараді старих народовольців з молодими. В 1885, після розгрому газ. «Народної волі», емігрував за кордон. У 1905 вступив у партію есерів. У червні 1917 повернувся до Росії. В 1918 порвав з есерами. Б.— засновник школи рад. біохіміків. Ініціатор створення Фізико-хіміч. ін-ту ім. Л. Я. Карпова, Біохіміч. ін-ту Наркомздоров'я СРСР та Ін-ту біохімії АН СРСР. Деп. Верх. Ради СРСР 1-госкликання. Нагороджений 4 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Записки народовольца. М. — Л., 1931; Сборник избранных трудов. Л., 1937.

Літ.: Бах Л. А., Опарин А. И. Алексей Николаевич Бах. М., 1957; Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. 3, в. 1. М., 1933; Губирина О. А. Алексей Николаевич Бах. Вступ. статья А. И. Опарина и Н. М. Сисакяна. [Біо-бібліографія]. М.—Л., 1946.

БА́ХМАЧ — місто Черніг. обл. УРСР, центр Бахмацького р-ну. Залізнич. вузол. 14,4 тис. ж. (1968). Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1147. До 1917 входив до Конотопського пов. Черніг. губ. Рад. владу в Б. встановлено 15.I 1918. З 5.III 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. В кін. 1918 владу захопили петлюрівці, яких 20.I 1919 вигнали рад. війська. Влітку 1919 Б. захопили денікінці 25.XII 1919 Червона Армія визволила Б. З 1923 Б.— райцентр Черніг. округу (з 1932—Черніг. обл.). В 1937 Б. став містом. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 10.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 9.IX 1943 рад. війська визволили місто. В Б.—комбінат молочних консервів і сушіння овочів, буряко-, птахо-, промта харчокомбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Будується (1968) з-д хім. машинобудування. 5 загальноосв. і 1 муз. школи.

БАХМЕ́ТЬЄВ Іван Андріянович (н. 18. X 1915) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1942. Н. у с. Ємаші (тепер Хохольського р-ну Ворон. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. У 1941 закінчив 2 курси Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941 — 45 як командир 120-го стріл. полка 69-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на Пн. від Києва (15.X 1943). Після закінчення Академії Генштабу (1958) — на командних посадах у Рад. Армії.

БА́ХМУТСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РАД РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ ДОНБА́СУ — відбулась 15—17.III 1917 у Бахмуті (тепер м. Артемівськ Донец. обл.). В її роботі взяло участь 132 делегати від 48 Рад, які представляли 187 тис. робітників Донбасу. Конференція розглянула питання про поточний момент, про ставлення до тимчас. громадських комітетів, про склад Рад робітн. депутатів, профспілки і робітн. орг-ції, запровадження 8-годинного робочого дня, сел. питання, продовольче тощо. Конференція проходила значною мірою під впливом меншовиків і есерів, які на той час захопили керівництво в переважній більшості Рад. Це, зокрема, позначилося на прийнятті угодовських резолюцій про 8-годинний робочий день, продовольче питання, про необхідність погоджувати дії Рад з бурж. громад. к-тами і, особливо, оборонської резолюції про ставлення до війни. Разом з тим конференція ви-

робила ряд важливих положень з приводу організації Рад сел. депутатів, координації їхніх дій з діями Рад робітн. депутатів, а також щодо профспілок та ін. робітн. орг-цій. Делегати ухвалили рішення про створення в Донбасі 6 районних об'єднань Рад — Бахмутського, Горлівського, Костянтинівсько-Щербинівського, Лисичанського, Макіївського та Юзово-Єнакіївського. Бахмутська конференція була першою на Україні спробою об'єднати і координувати діяльність Рад. Вона сприяла згуртуванню робітників Донбасу навколо революц. органів і поклала початок утворенню обл. об'єднання Рад Донбасу.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

БА́ХМУТСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-терит. одиниця, утворена 1719 у складі *Азовської губернії* (з 1725 — Воронезька губ.), 1765—74 входила до складу Новорос. губ., 1775—82 — знову Азов. губ. Провінцією управляв воєвода за допомогою воєводської канцелярії (містилась у Бахмутській фортеці). В 1775—82 до Б. п. входили військові поселення вздовж *Української лінії*, Бахмут (тепер Артемівськ) з округом, Донецьке (тепер Слов'яносербськ), Царичанка та приєднані від тер. *Слобідської України* фортеця Тор (Слов'янськ) і Нові та Старі Водолаги. На тер. Б. п. були розташовані полки, зокрема Бахмутський, Луганський пікінерський та кінноказачий; держ. і поміщицькі села та поселення Соляного відомства. Населення Б. п. складалося гол. чин. з укр. селян і козаків та частково з сербських, словенських, чорногорських та ін. військ. колоністів, поселених там царським урядом. Б. п. була ліквідована, як і ін. провінції, 1782 у зв'язку з запровадженнями на Україні поділу губерній на повіти.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 5 [№ 3380], т. 7 [№ 4700], т. 17 [№ 12376], т. 20 [№ 14252], т. 22 [№ 15910]. СПБ, 1830; Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края, ч. 1. Одесса, 1836. *В. С. Кук* (Київ).

БА́ХМУТСЬКИЙ СТРАЙК 1765 — один з перших на Україні стихійних виступів держ. кріпаків-робітників проти посилення феод.-кріпосницької експлуатації. Безпосереднім приводом до Б. с. була заборона царського уряду посилати на роботу на бахмутські і торські держ. соляні з-ди селян з держ. маєтків Бєлгородської та Воронезької губ., внаслідок чого місцева адміністрація збільшила обсяг повинностей приписних держ. кріпаків-робітників т. з. «соляної команди». Влітку 1765 на заклик кріпака-робітника Б. Андрєєва 150 чол. припинили роботу і висунули вимоги зменшення обсягу повинностей та поліпшення умов праці. Для придушення страйку був викликаний військ. загін, який насильно примусив кріпаків-робітників стати до роботи. Б. Андрєєва як організатора страйку було покарано батогами.

Літ.: Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 году. «Историк-марксист», 1940, № 11.

БАХРУ́ШИН Олександр Михайлович (11.IX 1900—9.IX 1937) — рад. військ. діяч, комбриг. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в м. Зарайську (тепер Моск. обл.) в сім'ї робітника. В 1919—26 — на політ. роботі в Червоній Армії. Брав участь у визволенні України від денікінців і куркульських банд. З 1927 — нач. і комісар ряду авіац. військ. частин на Україні, з травня 1937 — ком. військ.-повітр. силами Київ. військ. округу. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

Q. Л. Райхцаум (Москва).

БАХРУ́ШИН Сергій Володимирович (8.X 1882 — 8.III 1950) — рос. рад. історик і педагог, чл.-кор. АН СРСР (з 1939), дійсний член АПН РРФСР, засл. діяч н. Узб. РСР (з 1943). Н. в Москві. В 1904 закінчив Моск. ун-т. З 1909 — приват-доцент, пізніше — професор Моск. ун-ту. З 1937 працював також в Ін-ті історії АН СРСР. Розробляв проблеми економіч., політ. розвитку Росії, історії класової боротьби в 15—17 ст. Досліджував питання історії Київ. Русі, історії Москви, Сибіру тощо, вивчав історію народів СРСР. Один з авторів підручника для вузів «Історія СРСР» (т. 1), перекладеного укр. мовою (2-е вид. К., 1950). Держ. премія СРСР, 1942. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Научные труды, т. 1—4. М., 1952—59 [бібліогр. т. 3, ч. 2, с. 273—276].

Літ.: С. В. Бахрушин. «Вопросы истории», 1950, № 3; Зимин А. А. Творческий путь Сергея Владимировича Бахрушина. «Научные доклады высшей школы. Исторические науки», 1961, № 2.

В. Н. Котов (Київ).

БАХЧИСАРА́Й (тат. бахчи — сад, сарай — палац) — місто Крим. обл. УРСР, центр Бахчисарайського р-ну, на автошляху Сімферополь — Севастополь. Залізнич. станція. 13,8 тис. ж. (1968). Час заснування Б. невідомий. З останньої чверті 15 ст. до 1736 Б.— столиця *Кримського ханства*. В 1783 Б. в складі Криму було приєднано до Росії. Входив до Новорос., потім — Таврійської губ. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. З квітня 1918 до листопада 1920 місто було окуповане контрреволюц. військами. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 2.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 14.IV 1944 рад. війська визволили місто. В Б. є з-ди: ефірних олій і сокоекстрактний, цементний, консервний, виноробний, прядильна ф-ка, лісгосп. Буд. технікум, 3 загальноосв. школи; істор.-археол. музей. В забудові міста збереглися риси феод. Сходу (вузенькі вулички, старовинні фонтани-джерела, будинки з нависаючими над вулицею другими поверхами, мечеті). У Б. є цілий комплекс давніх архітект. пам'яток, зокрема мавзолеї (найдавніший належить до 14 ст.). Видатною пам'яткою архітектури є ханський палац (16—18 ст.). Найцікавіші споруди палацу —«Золотий кабінет» (18 ст.), «Зал засідань» (16—18 ст.), «Залізні двері», «Фонтан сліз» (1764, майстер Омер), який оспівували О. С. Пушкін, А. Міцкевич, П. А. Вяземський, що відвідували Б. В Б. бували Леся Українка, М. М. Коцюбинський, що знайшло відбиття в їхній творчості.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКА СТОЯ́НКА — палеолітична стоянка (періоду *мустьєрської культури*) в Криму на правому березі р. Чурук-Су, в околицях м. Бахчисарая. Досліджувалась Д. О. Крайновим. Розкопками 1940 і 1957 було відкрито три культурні шари, в яких знайдено залишки вогнищ, крем'яні знаряддя, а також кістки бика, осла, сайги тощо. В нижньому шарі виявлено залишки вогнища, що в плані мало овально-кулясту форму. Серед знарядь переважають гостроконечники, ножі, скребла тощо.

Літ.: Крайнов Д. А. Раскопки Бахчисарайской мустьерской стоянки в 1957 году. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1960, в. 78.

Ю. Г. Колосов (Київ).

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ ІСТО́РИКО-АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й — музей, засн. 1955 на базі двох музеїв: палацу-музею та археол. музею «печерних міст». Міститься в будинках кол. ханської мечеті (споруджена 1740) і кол. ханського палацу 16—18 ст. Фонди музею налічують понад 57 тис. предметів, з них 3600 — в експозиції. Музей має археол. та істор. відділи. В археол. відділі зібрані матеріали, що відображають історію населення Пд.-Зх. Криму від палеоліту до 15 ст. Матеріали істор. відділу відбивають багатовікову боротьбу рос. та укр. народів проти Кримського ханства, за

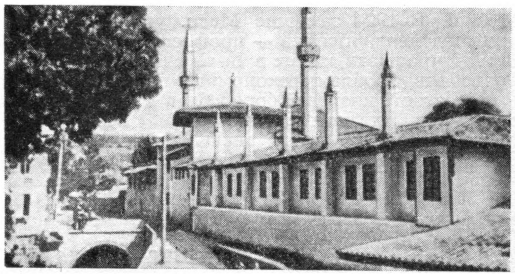

Бахчисарайський історико-археологічний музей.

визволення Пн. Причорномор'я і Криму з-під тур.-тат. гніту. В музеї експонуються худож. твори майстрів 18—19 ст., картини сучас. рос. і укр. художників, колекції зброї 16—18 ст., монет, етнографічні матеріали та ін. В музеї є виставка «Бахчисарай за роки Радянської влади».

І. І. Чурилов (Кримська обл.).

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1681 — договір Росії з Туреччиною і Крим. ханством про 20-річне перемир'я, укладений 13.I 1681 в Бахчисараї. Був зумовлений перемогами рос. військ і укр. козаків над тур.-тат. агресорами. За Б.м. д. припинялась війна і встановлювалися кордони по Дніпру. Туреччина і Крим. ханство визнавали возз'єднання з Росією Лівобережної України, Києва, містечок Василькова, Трипілля, Дідівщини, Радомишля, а також владу Рос. д-ви над Запоріжжям. Обидві сторони зобов'язувалися не заселяти землі між Пд. Бугом і Дніпром. Пд. Київщина, Брацлавщина і Поділля залишались під владою Туреччини. Татари зберігали право кочувати в пд. степах України. Росія повинна була щорічно сплачувати крим. ханові «казну». Б. м. д. зміцнив міжнар. становище Росії і змусив Польщу укласти з нею *«Вічний мир» 1686*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Полное собрание законов Российской империи, т. 2 [№ 854 і 864]. СПБ, 1830.

БАХЧІ́-ЕЛІ́СЬКА СТЕ́ЛА — вапнякова стела 2-го тис. до н. е. Виявлена 1924 біля с. Бахчі-Елі (тепер входить до складу м. Сімферополя). Стела перекривала поховання *кемі-обинської культури*. На торці стели видовбано округлі заглиблення, що їх, імовірно, використовували для жертвоприношень. На чотирьох боках вибито зображення сокир і тамговидні знаки. Крім сокир, на одному боці зображено дві людські фігури, кирки, мотики, примітивні рала та, можливо, двох биків з ярмом. Ці зображення пов'язані з культом землеробства і свідчать про існування орного землеробства на Пд. Сх. Європи в 1-й пол. 2-го тис. до н. е.

Бахчі-Еліська стела.

Літ.: Формозов А. А. Материалы к изучению искусства эпохи бронзы юга СССР. «Советская археология», 1958, № 2.

О. М. Лєсков (Київ).

«БА́ШЕНЦІ» — члени революц. народницького гуртка студентів Одеського (Новоросійського) ун-ту. Існував 1874—77. Назва «Б.» походить від місця зборів членів гуртка — в башенці одного з будинків. В гуртку було бл. 10 чол.: І. Ф. *Волошенко*, Г. А. Попко, Ф. А. Щербина, Г. Чернявська та ін. Всі вони перебували під впливом поглядів П. Л. *Лаврова*, підтримували з ним постійні зв'язки, розповсюджували газ. «Вперед», яку він видавав у Женеві. Гуртківці влаштовували диспути на політ. теми, поширювали революц. л-ру, «ходили в народ», вели пропаганду серед селян і робітників на Пд. України. «Б.» були зв'язані з *«Південноросійським союзом робітників»*, народницькими гуртками Петербурга. В кін. 1875 «Б.» об'єдналися з групою пропагандистів лавровського напряму. Внаслідок невдач «ходіння в народ» гурток «Б.» розпався. «Б.» продовжували свою революц. діяльність в ін. народницьких орг-ціях.

Л. Г. Чиговська (Київ).

БАШТА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 — партизанський район на Миколаївщині з центром у с. Баштанці, де восени 1919 під керівництвом Миколаїв. більшовицького к-ту було встановлено Рад. владу в тилу денікінських військ. Баштанські повстанці, в лавах яких билося понад 4 тис. озброєних бійців, перейшли з тилу в наступ проти денікінців і, пройшовши з боями понад 150 *км*, просунулися до Миколаєва. Денікінське командування кинуло проти Б. р. дві зняті з фронту козачі д-зії, яким після тривалих боїв (9—18.XI) вдалося придушити повстання. Проте, незважаючи на поразку і жорстоку розправу білогвардійців (тільки в с. Баштанці розстріляно 852 чол.), повстанці продовжували боротьбу, чим допомогли Червоній Армії в розгромі Денікіна. За заслуги в боротьбі за Рад. владу Рад. уряд нагородив с. Баштанку почесним Червоним прапором і відпустив значні кошти на відбудову зруйнованого білогвардійцями села. Історія Б. р. лягла в основу сюжету п'єси укр. рад. письменника Ю. І. Яновського «Дума про Британку».

БА́ЩЕНКО Олександр Петрович (15.VIII 1913 — 10.X 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Бендюгівці (тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії 1935—37 і з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. взводу 31-ї танк. бригади 5-ї гвард. танк. армії 1-го Прибалт. фронту відзначився в боях на тер. Литви. 9.X 1944 взвод, очолений Б., захопив переправу і дав можливість бригаді з малими втратами вийти до Балтійського м. в районі Мемеля (тепер Клайпеда). 10.X Б. знищив у бою 2 ворожі танки і 3 гармати, але сам загинув.

БАЮК Петро Ксенофонтович (12.I 1920 — 5.X 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Гальчинцях (тепер Теофіпільського р-ну Хмельн. обл.). В Рад. Армії з 1940. У 1941 закінчив Тамб. піхотне училище. Як командир стріл. батальйону 229-го стріл. полку 8-ї стріл. д-зії 13-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні р. Десни (вересень 1943). Батальйон під командуванням Б. перейшов ріку, забезпечивши переправу всього полка. Брав участь у фор-

суванні Дніпра. При форсуванні Прип'яті Б. першим з групою бійців перейшов ріку, заглибився у ворожу оборону, ліквідувавши загрозу лівому флангові своєї д-зії. В цьому бою він загинув.

БАЮРА́К Василь (1722 — 25.IV 1754) — ватажок загону *опришків*, соратник і наступник О. *Довбуша*. Н. в с. Дорі (тепер Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.) в бідній сел. родині. За юнацьких років був наймитом-пастухом. У 1744 вступив до загону О. Довбуша і відзначився винятковою сміливістю й хоробрістю. Після загибелі О. Довбуша (1745) Б. організував опришківський загін, до якого також вступили його батько, брати, дружина. Опорним пунктом Б. було с. Довгопілля (тепер Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.). Спираючись на всебічну допомогу селянства, загін, очолюваний Б., громив на Покутті і Буковині маєтки шляхтичів, орендарів, лихварів, корчмарів і мстився гнобителям за нар. кривди. Б. було підступно захоплено в полон карателями і за вироком шляхет. суду прилюдно четвертовано в м. Станіславі, а шматки його тіла розвішано на дорогах Покуття.

Літ.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966. *В. В. Грабовецький* (Львів).

БАЯ́Н (рр. н. і см. невід.) — аварський каган. У середині 6 ст. племена *аварів* на чолі з Б. під натиском тюрків просунулися зі Сх. в причорноморські степи. В 558 посольство Б. прибуло до Константинополя, де у візант. уряду добивалося земель для поселення. В 60 — на поч. 80-х рр. 6 ст. вів боротьбу проти Візантії.

Л. М. Рутковська (Київ).

БЕВЗ Іван Васильович (30.VIII 1903 — 13.I 1943) — керівник підпільної антифашист. парт. орг-ції м. Вінниці, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1928. Н. в м. Темрюку (тепер Краснодар. краю) в сім'ї рибалки. В 1919—27 — в Червоній Армії. Брав участь у боях проти денікінців і врангелівців. У 1927—29 — на комсомольській, 1929—37 — на парт. роботі у Вінниці і Могилеві-Подільському, з 1937 — директор Вінницької міської б-ки. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 залишений у Вінниці для організації парт. підпілля. Провів велику роботу для створення мережі підпільних орг-цій у місті і прилеглих районах. У липні 1941 під керівництвом Б. створено підпільний парт. к-т. На поч. 1942 у Вінниці було 19 підпільних груп (понад 300 чол.), підпільна друкарня «Україна», де друкувалися зведення Радінформбюро і антифашист. листівки. Підпільники збирали розвідувальні дані, чинили аварії на залізницях, організовували втечі рад. військовополонених з концтаборів. Б. загинув у застінках гестапо.

М. К. Дубкевич (Вінниця).

БЕГЕЛЬДІ́НОВ Талгат Якубекович (н. 5.VIII 1922) — рад. військ. льотчик, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Н. в м. Пішпеку (тепер м. Фрунзе Кирг. РСР) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. В 1942 закінчив Оренб. авіац. уч-ще. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї на Калінін., Воронез., Степовому, 1-му і 2-му Укр. фронтах. Зробив 305 розвідувальних і штурмових вильотів. Після війни — нач. штабу авіаполка. В 1950 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1956 — у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 2 і 3-го скликань. Портрет, с. 121.

БЕ́ГМА Василь Андрійович (1.I 1906—12.VIII 1965) — парт. діяч УРСР, один з керівників партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1927. Н. в Одесі в робітн. сім'ї. В 1928—38 — на керівній комсомольській, профспілковій, парт. роботі в Херсоні, на Дніпропетровщині і Харківщині. В 1938 — секретар Київ. обкому КП(б)У, 1939—41 — перший секретар Ровен. обкому КП(б) У. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—42 — член Військ. ради 12-ї армії, 1942 — 44 — секретар Ровен. підпільного обкому партії, нач. обласного штабу партизан. руху, командир партизан. з'єднання. Б. було присвоєно військ. звання ген.-майора. Після війни — на відповідальній парт. роботі — перший секретар Ровен. (1944—49) і Хмельниц. (1950—59) обкомів КП(б)У, голова Парт. комісії при ЦК КП України (з 1959). На XV — XIX, XXI і XXII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 2—5-го скликань і Верх. Ради УРСР 6-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна та ін. нагородами.

БЕЗБОРО́ДЬКИ — великі укр. поміщики. Походили з козац. старшини Березанської сотні Переяславського полку. Я к і в І в а н о в и ч Б. (р. н. невід.— п. бл. 1730) — значковий товариш. Власник кількох хуторів у Березанській сотні. В 1726 брав участь у поході рос. військ і укр. козаків проти Ірану. А н д р і й Я к о в и ч Б. (1711—80) — власник маєтностей в Чернігівському і Переяславському полках. Служив у Генеральній військовій канцелярії військ. канцеляристом і генеральним писарем. З 1762 — генеральний суддя у відставці. Його син — рос. держ. діяч О. А. *Безбородько*. І л л я А н д р і й о в и ч Б. (1756—1815) — сенатор, дійсний таємний радник, граф. Брав участь у рос.-тур. війнах 1768—74 і 1787—91. Володів значними маєтностями, подарованими царським урядом, на Україні, в Росії і Литві. Коштом І. А. Безбородька 1820 була відкрита в Ніжині гімназія вищих наук, у 1832 перетворена на Ніжинський ліцей.

Літ.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. «Русский архив», 1875, кн. 1.

БЕЗБОРО́ДЬКО Олександр Андрійович (25.III 1747—17.IV 1799) — рос. держ. діяч, дипломат, князь. Н. в м. Глухові (тепер Сум. обл.). Походив з багатого укр. старшинського роду *Безбородьків*. Вчився в Київ. академії. З 1765 служив у канцелярії ген.-губернатора Лівобережної України П. О. *Румянцева*. Брав участь у рос.-тур. війні 1768—74 і укладенні *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774*. З 1775 — особистий секретар Катерини II. Призначений 1784 членом колегії іноземних справ, яку з 1783 фактично очолював, Б. 1783 добився визнання Туреччиною приєднання Криму до Росії. Підписав *Ясський мирний договір 1791*. В 1795 уклав з Пруссією і Австрією конвенцію про третій поділ Польщі. Домігся від Павла I видання указу 1796 про часткове відновлення на Лівобережній Україні адм.-судових установ кол. *Гетьманщини*. В 1797 дістав чин канцлера і титул найсвітлішого князя. Допоміг В. Г. *Рубану* видати «Короткий літопис Малої Росії...» (СПБ, 1777). Завдяки своєму високому службовому становищу дістав у подарунок від царського уряду значні зем. маєтності і був одним з найбагатших на Україні поміщиків.

Літ.: Григорович Н. И. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени, т. 1—2. СПБ, 1879—81. *А. З. Баранбой* (Київ).

БЕЗПА́ЛИЙ Іван (р. н. невід.— п. 1718) — наказний гетьман України [1658—59]. Належав до козац. старшини Уманського полку. Прихильник возз'єднання України з Росією. Після зради І. *Виговського* був обраний на козац. раді в листопаді 1658 під м. Варвою (тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.) наказним гетьманом України. Укр. козац. полки на чолі з Б. разом з рос. військами воєвод Г. Г. *Ромодановського* і О. М. *Трубецького*

в боях під Ромнами і Лохвицею завдали поразки найманим загонам І. Виговського. Після обрання на Переяславській раді 1659 гетьманом України Ю. *Хмельницького* Б. займав посаду генерального судді. Про дальшу діяльність Б. невідомо. На початку 18 ст. прийняв схиму.

БЕЗПАРТІЙНІ РОБІТНИЧІ І СЕЛЯНСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ — в перші роки Рад. влади, починаючи з 1918, важлива форма залучення трудящих мас до обговорення і розв'язання громад. і держ. справ, управління соціалістич. д-вою. В. І. Ленін 1920 писав: «Практика створила у нас, в ході революції, і ми стараємось цілковито підтримати, розвинути, розширити таку установу, як безпартійні робітничі і селянські конференції, щоб стежити за настроєм мас, зближатися з ними, відповідати на їх запити, висувати з них кращих працівників на державні посади і т. д.» (Твори, т. 31, с. 29). Проводилися під заг. керівництвом Комуністич. партії та її місцевих орг-цій в масштабах волостей, повітів, міст, губерній і республік. У конференціях брали участь безпарт. робітники, селяни, працівники освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, представники жіноцтва, молоді. На цих конференціях, що 1922—24 в УРСР набрали значного поширення, обговорювалася робота органів держ. влади і держ. управління, розглядались питання госп., соціально-культ., військ. і громад.-політ. життя, а часто й питання, що мали стояти на порядку денному волосних, повітових, губернських і всеукр. з'їздів Рад, сесій ВУЦВК тощо. Лише на конференціях, що були проведені в листопаді 1923 по всьому Донбасу, взяло участь бл. 20 тис. делегатів від 200 тис. робітників. Тут активно обговорювалось міжнар. і внутр. становище країни, бралися зобов'язання щодо відродження зруйнованого г-ва. Комуністич. партія і Рад. влада надавали великого значення Б. р. і с. к. як одній з форм соціалістич. демократії та важливому засобові розширення і зміцнення зв'язків з масами робітників і селян. З 1925 — 26 почали скликатись переважно *робітничі конференції*.

Б. М. Бабій (Київ).

БЕЗРОБІТТЯ — постійне явище при капіталізмі, коли частина пролетарського населення не може знайти роботу, позбавляється засобів існування і стає пром. резервною армією — армією безробітних. Б. пригнічує на голод і злидні мільйони робітників, які не можуть знайти застосування своїй робочій силі або змушені погоджуватися на найтяжчі умови праці. К. Маркс, відкривши закони розвитку суспільства, показав, що причиною Б. є сам капіталістич. устрій. В дореволюц. Україні, як і в усій царській Росії та ін. капіталістич. країнах, капіталісти використовували армію безробітних як постійний резерв для розширення виробн., а також для посилення експлуатації. На Україні Б. зростало починаючи з 80-х рр. 19 ст. спочатку в сільс. г-ві. Селяни-заробітчани становили осн. масу сотень тисяч безробітних, які зосереджувались у своєрідних ринках по найму робочої сили, зокрема у Шполі, Білій Церкві, Смілі, Новоукраїнці, Кривому Розі, Бобринці, Вознесенську, Одесі та ін. У Таврійській губ. гол. ринком найму була Каховка, куди весною сходилося до 40 тис. чол. В. І. Ленін в праці «Розвиток капіталізму в Росії» яскраво показав нелюдські умови найму і праці с.-г. робітників, що було можливо через наявність великої армії безробітних. У період імперіалізму чисельність безробітних зросла, і на стадії заг. кризи капіталізму Б. набуло хроніч. характеру. Б. особливо збільшувалося в роки економіч. криз. У 1907—09 безробітних в Одесі було 8 тис., Миколаєві — 10 тис., в Київ. губ.— 20 тис., Катеринославській — 15 тис. Багато безробітних зосередилось на поч. 20 ст. в Дрогобичі, Бориславі, Львові та ін. містах. В 1929—33 у Львові було 30—40 тис. безробітних. Прогресуюче зубожіння трудящих, зростання хроніч. Б. за часів капіталізму були гол. причиною еміграції трудящих з України в ін. райони царської Росії, країни Європи й Америки, особливо із зх.-укр. земель, які перебували під гнітом Австро-Угор. монархії. Протягом 1880—1910 з Сх. Галичини емігрувало бл. 390 тис., з Закарп. України з 1899 по 1913 — 93,4 тис. чол. Поряд з повним Б. на Україні, як і в ін. капіталістич. країнах, існувало часткове, коли робітник працював неповний робочий день, одержуючи відповідно знижену заробітну плату. Б. і причини, що його породжують, зникають в умовах соціалізму. На Україні, як і в усьому Рад. Союзі, Б. було повністю ліквідовано 1930. Разом з тим, за офіційними даними, кількість безробітних на поч. 1967 у ФРН становила 673 тис. чол., Англії — 523 тис. чол. У США рівень Б., за офіц. даними 1966, становив 3,9% всіх працюючих, фактично досягав 8% (понад 6 млн. чол.). Хронічне Б.— один з показників загнивання сучас. капіталізму, нездатності його забезпечити розвиток суспільства.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1 [розд. 1]. К., 1954; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907—1913 роках. К., 1962; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2. К., 1962; Клейнборт Л. М. История безработицы в России. 1857—1919 гг. М., 1925; Суворов К. И. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917—1930). М., 1968 [бібліогр. с. 236—252].

Л. М. Корецький (Київ).

БЕЗРО́ДНИЙ Григорій Михейович (1909 — 16.XI 1941) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1942). В Рад. Армії з 1941. Був бійцем 23-го гвард. стріл. полку 8-ї гвард. стріл. д-зії 11-ї гвард. армії Зх. фронту. В числі 28 героїв-панфіловців брав участь у бою проти 50 нім. танків на Волоколамському шосе, біля роз'їзду Дубосєково. Ворог, втративши 18 танків, не пройшов до Москви. Б. героїчно загинув у цьому бою.

БЕЗУ́ГЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1861 — виступ селян с. Безуглівки Ніжинського повіту Черніг. губ. проти грабіжницької сел. реформи 1861. Безуглівці не повірили, що оголошений їм маніфест 19 лютого є саме той, якого вони чекали багато років, і рішуче відмовились виконувати панщину. Вони послали своїх уповноважених до сусідніх сіл з закликом припинити працю на поміщиків і почати переділ поміщиц. земель. Протягом кількох днів заворушення охопило понад 3 тис. селян. Для придушення виступу в Безуглівку було направлено три батальйони піхоти на чолі з губернатором. Селяни вступили в збройну сутичку з солдатами. 5.IV 1861 опір селян було зламано. Багатьох учасників виступу покарано різками і ув'язнено.

М. Н. Лещенко (Київ).

БЕ́ЙЛІСА СПРА́ВА — провокаційний судовий процес у Києві, організований царським урядом у вересні — жовтні 1913 проти прикажчика цегельного заводу єврея Менделя Бейліса, обвинуваченого чорносотенцями і агентами охоронного відділу у вбивстві в березні 1911 з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського. Справжні організатори вбивства Ющинського — чорносотенці — були приховані від слідства, що тривало 2,5 роки. В зв'язку з слідством у цій справі була розгорнута антисемітська агітація в 3-й

Т. Я. Бегельдінов.

М. Бейсебаєв.

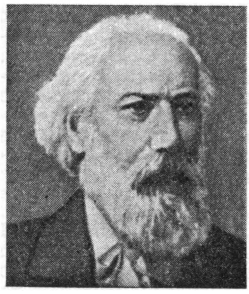
М. М. Бекетов.

Г. Т. Береговий.

Держ. думі і чорносотенній пресі. Слухання Б. с. було призначене на 1912, але з огляду на піднесення революц. робітн. руху в країні і вибори до 4-ї Держ. думи було відкладене. Б. с. був виразом чорносотенної політики царського уряду, спрямованої на розпалювання нац. ворожнечі з метою відвернути трудящих від революц. боротьби. Більшовицька партія викривала провокаційний характер суду над Бейлісом. Київська, Харківська та ін. більшовицькі орг-ції України в своїх листівках закликали трудящих протестувати проти розгулу чорносотенців. У Ризі, Варшаві, Вільнюсі, Петербурзі, на Україні відбулися робітн. демонстрації і мітинги протесту робітників і передового студентства. Демократична громадськість створила в Петербурзі комітет на чолі з О. М. Горьким і В. Г. Короленком для боротьби проти антисемітської політики уряду. Комітет опублікував відозву і організував захист Бейліса на суді. Під тиском незаперечних доказів, протестів громадськості і робітн. страйків суд присяжних засідателів, незважаючи на численні лжесвідчення чорносотенців, виправдав Бейліса. Після провалу Б. с. органи царської влади спробували організувати подібний процес у Фастові. Однак слідство встановило, що 27.XI 1913 там було вбито не християнського, а євр. хлопчика. З приводу спроби повторити в новій редакції процес Бейліса В. І. Ленін писав у статті «Ще про „націоналізм"».

Літ.: Ленін В. І. Ще про «націоналізм». Твори. Вид. 4, т. 20; Бонч-Бруевич В. Знамение времени. Убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса. М., 1921; Короленко В. Г. Дело Бейлиса. В кн.: Короленко В. Г. Собрание сочинений, т. 9. М., 1955. *П. А. Лавров* (Київ).

БЕЙСЕБА́ЄВ Масимхан (н. 22.XII 1908) — парт. і держ. діяч Казахської РСР. Член КПРС з 1932. Н. у селі Єнтай (тепер Каскеленського р-ну Алма-Атин. обл.) в селянській сім'ї. В 1931 закінчив Алма-Атинський с.-г. технікум і до 1933 працював у Наркомземі Каз. РСР. У 1933—36 — директор Алма-Атин. с.-г. технікуму. В 1936—41 працював в апараті ЦК КП (б) Казахстану і в Алма-Атин. обкомі партії. В 1941—42 — в Рад. Армії. В 1942—46 — голова виконкому Алма-Атин. обл. Ради депутатів трудящих, потім — уповноважений Наркомату заготівель по Каз. РСР. У 1946—54 — другий секретар Акмолінського обкому, потім — перший секретар Кокчетавського обкому партії. В 1954—58 — заступник, перший заст. Голови Ради Міністрів Каз. РСР. У 1958—62 — перший секретар Алма-Атин. обкому партії. В 1962—64 — перший заст. Голови, з грудня 1964 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР. На XXII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК, на XXIII з'їзді — членом ЦК КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 5—7-го скликань.

БЕК (Böckh, Boeckh) Август (24.XI 1785 — 3.VIII 1867) — нім. філолог і історик антич. Греції, основоположник *епіграфіки*. З 1807 — професор Гейдельберзького, з 1811 — Берлін. ун-тів. Був ініціатором початого 1815 Берлінською АН видання «Зведення грецьких написів» («Corpus Inscriptionum Graecarum»). Підготував матеріал для 4 томів цього вид., з яких перші два видав сам (1825—43). В 2-му томі вміщено епіграфічні пам'ятки з тер. України. У «Вступі до написів Сарматії...», що передує цим пам'яткам, висвітлюється історія і держ. лад античних д-в у Пн. Причорномор'ї.

БЕКАРЮКО́В Дмитро Дмитрович (1.I 1861—13.IX 1934) — один з організаторів перших марксистських гуртків на Україні, за фахом лікар. Н. в с. Василівці (тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) в сім'ї поміщика. Вчився в Харків. та Казан. ун-тах. Брав участь у студентському русі, народницьких орг-ціях. Після закінчення мед. ф-ту Казан. ун-ту (1886) працював лікарем у Харкові, де організував революц. гурток. У 1889 був заарештований і засланий до Акмолінська. В 1893 Б. дозволено виїхати до Харків. губ. Працював лікарем у Харків., Катериносл. губ., 1898 переїхав до Москви. Б.— відомий спеціаліст з питань шкільної гігієни, автор праць у цій галузі знань. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції проводив значну наук. і організаторську роботу по охороні здоров'я рад. школярів.

БЕКЕ́ТОВ Микола Миколайович (13.I 1827—13.XII 1911) — рос. і укр. фізико-хімік, член Петерб. АН (з 1886). Н. в Бекетовці Пензенської губ. В 1849 закінчив Казанський ун-т. У 1855—87 працював у Харків. ун-ті (з 1859 — професор), з 1887 — в Петерб. АН. У доктор. дисертації «Дослідження над явищами витіснення одних металів іншими» (1865) виклав свою теорію витіснення металів, встановив ряд активності металів, дав формулювання (дуже близьке до сучасного) закону діючих мас, описав відкритий ним метод відновлення металів. У 1864 організував у Харків. ун-ті фіз.-хім. відділ і лабораторію фізичної хімії, де 1865 вперше почав читати курс фіз. хімії як самостійної науки. Праці Б. і його учнів поклали початок харків. фіз.-хім. школі.

БЕ́КМАН Яків Миколайович (1836 — 18.X 1863) — укр. революц. діяч, засновник і керівник першої на Україні революц. орг-ції різночинної інтелігенції — Харків., згодом *Київсько-Харківського таємного товариства*. Н. на Полтавщині в дрібнопомісній дворян. сім'ї. Вчився в Харків. ун-ті. В 1856 разом з М. Д. *Муравським* створив таємне студентське т-во, що ставило за мету змінити революц. шляхом політ. устрій Росії. В 1858 Б. виключено з ун-ту за організацію масового

студентського заворушення. В 1859 переїхав до Києва, вступив до Київ. ун-ту, заснував Київ.-Харків. таємне т-во. Листувався з О. І. Герценом, був одним з ініціаторів відкриття в Києві *недільних шкіл*. 13.II 1860 Б. заарештовано і заслано до Волог. губ. Згодом вступив до орг-ції «*Земля і воля*». У вересні 1862 Б. вдруге заарештовано за революц. пропаганду і заслано до Самари (тепер Куйбишев), де він і помер.

А. З. Барабой (Київ).

БЕ́ЛА (Béla) — ім'я угор. королів з дин. *Арпадів*. Найвідоміші: Б. II Сліпий (1108 — 13.II 1141) — угор. король [1131—41]. Приєднав до Угорщини частину Далмації (1133) та Боснію (1136). Втрутився у феод. міжусобну боротьбу на Русі, 1139 надіслав 30-тисячне військо на допомогу київ. князю *Ярополку Володимировичу*, який виступав проти чернігів. князя Всеволода. Б. III (р. н. невід.— п. 13.IV 1196) — угор. король [1172—96]. Приєднав до Угорщини Срем, Хорватію і Далмацію (1180). В 1188, використавши конфлікт між галиц. князем і боярством, Б. III захопив Галицьку землю, але галиц. населення вигнало загарбників. Б. IV (1206—3.V 1270) — угор. король [1235—70]. Син і співправитель *Андрія II*. Намагався ослабити вплив магнатів і зміцнити королів. владу. Воював з Венецією (1243—44) і Чехією (1253—54 і 1260). В 1245 разом із своїм зятем Ростиславом Михайловичем (сином черніг. князя) і польс. феодалами зробив спробу захопити Галич. 17.VIII 1245 угор.-польс. сили були розгромлені руським військом на чолі з *Данилом Романовичем Галицьким* на р. Сані. В 1246—64 Б. IV підтримував союз з Данилом Романовичем.

О. В. Долинський (Київ).

БЕЛЕНКО́ВИЧ Олександр Михайлович (11.IV 1893 — 15.XII 1937)—рад. військ. і держ. діяч, активний учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Харкові в сім'ї робітника. В листопаді 1917 — нач. штабу Червоної гвардії Харкова, в грудні — комендант штабу рад. військ, що вели бої проти *Центральної ради* і *каледінщини*. В 1918—20, командуючи частинами Червоної Армії, в т. ч. військами Центр. групи Укр. армії, особливою бригадою, 1-ю Укр. рад. кав. д-зією, бойовою дільницею Харків. військ. округу, брав участь у боях проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і госп. роботі в авіац. пром-сті. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Н. І. Деева (Москва).

БЕ́ЛЕЦЬ — міра об'єму рідких тіл на Правобережній Україні у 18 ст. Містив 10 *кварт* (бл. 12 *л*) і за об'ємом дорівнював *відру*. Вживалася для визначення розміру медової повинності. За даними поміщицьких інвентарів (переписів) поч. 18 ст., селяни, які займалися бджільництвом, за 10 бджоляних колод сплачували один Б. меду або 5 злотих грішми, що було еквівалентне 30 дням пішої панщини.

Літ.: Архив Юго-Западной России..., ч. 6, т. 2. К., 1870.

А. З. Барабой (Київ).

БЕЛЗ — місто Сокальського р-ну Львів. обл. УРСР; на р. Солокії (басейн Вісли). Залізнич. станція. 3,0 тис. ж. (1968). Б.— давньорус. місто, вперше згадується в літопису під 1030, в 12—15 ст.— центр *Белзького князівства*. В 1388, після 11-річної угор. окупації, Б. захопила феод. Польща. В 1462—1772 — центр Белзького воєводства. За 1-м поділом Польщі (1772) Б. відійшов до Австрії. З 1918 Б. був окупований бурж.-поміщицькою Польщею. Під час 2-ї світової війни у вересні 1939 Б. окупували нім.-фашист. війська, в липні 1944 визволила Рад. Армія. В 1951 за договором між СРСР і Польс. Нар. Республікою Б. увійшов до складу УРСР і став центром новоствореного Забузького р-ну. В 1966 став містом у складі Сокальського р-ну. В Б. є маслозавод, пром. комбінат, РТС, 2 загальноосв. школи.

БЕ́ЛЗЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньорус. удільне князівство 12—15 ст. на Волині у верхів'ях Зх. Бугу. Назва походить від центру князівства м. Белза. Б. к. виникло бл. 1170 внаслідок феод. роздробленості Русі. В 1240 його розгромили татари. Б. к. перебувало у васальній залежності спочатку від Володимиро-Волинського князівства, 1234—1340—від Галицько-Волинського князівства, 1340—77 — у володінні лит. князів, з 1388 — у васальній залежності від Мазовії. В 1462 Польща приєднала Б. к., перетворивши його на Белзьке воєводство.

В. В. Грабовецький (Львів).

БЕЛЬО́ВСЬКИЙ (Bielowski) Август (27.III 1806 — 12.X 1876) — польс. поет, історик і археограф. Н. в с. Креховичах (тепер Рожнятів. р-ну Ів.-Фр. обл.). Закінчив Львів. ун-т. Учасник польс. визвольного повстання 1830—31. В 1834—36 ув'язнений австр. урядом. З 1845 — співробітник, з 1869—директор Львів. наук. бібліотеки ім. Оссолінських. Автор ряду поетичних та істор. творів, зокрема праці «Покуття» (1857), в якій вміщено матеріали про рух опришків на чолі з О. *Довбушем*. У своїх історич. працях Б. ідеалізував Річ Посполиту. Б. належить також публікація повної збірки польс. хронік (1864—76) і мемуарів М. Емиловського (1850), Я. С. Яблоновського (1862), листів С. Жолкевського (1861) та ін. матеріалів, що є важливими джерелами з історії України 16—18 ст.

В. В. Грабовецький (Львів).

БЕЛЬСЬКІ (Bielski) — польс. історики та письменники 16 ст. Н. в м. Бяла (тепер ПНР). Мартин Б. (1495—18.XII 1575)— автор перших істор. творів, написаних польс. мовою («Всесвітня хроніка», Краків, 1551; «Життєпис філософів», 1535; «Лицарська справа», 1569, та ін.). Йоахим Б. (бл. 1540 — 8.I 1599)—син Мартина Б. Переробив і доповнив матеріали батька, створивши «Хроніку Польщі» (1597), де довів виклад істор. подій по 1597. В цій праці широко використані істор. джерела, в т. ч. давньорус. літописи, повідомлення чужоземців про Україну. Докладно висвітлюється історія Київ. Русі, давньорус. князівств (особливо Галицько-Волинського), містяться цінні відомості з історії укр. сел.-козацького руху (повстання І. Підкови, С. Наливайка, К. Косинського та ін.), з історії укр. сел.-козац. війська, про родинні зв'язки між польс. і укр. магнатами, культ. та реліг. явища. Праці Б. використовували укр. літописці та історики.

Я. І. Дзира (Київ).

БЕ́НЕШ Микола Олексійович (20.XII 1923—25.VII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Красному (тепер Чановського р-ну Новосибір. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. В 1942 закінчив Омське піхотне училище ім. М. В. Фрунзе. Як командир мінометного взводу 205-го гвард. стріл. полку 70-ї гвард. стріл. д-зії 13-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. На чолі свого взводу 23.IX 1943 Б. переправився на правий берег Дніпра. Німці зосередили тут великі сили і атакували кілька разів на день. Потім оточили взвод танками. Але всі атаки ворога були відбиті. Взвод на чолі з Б. знищив особовий склад мінометної батареї і захопив її разом з боєприпасами. Пізніше Б. загинув у бою за м. Львів.

БЕРДИ́ЧЕВО-КО́РОСТЕНСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — бойові дії рад. військ, спрямовані проти

спроби петлюрівців перейти в контрнаступ на Київ. 22.III 1919 6 петлюрівських полків, виступивши з району Коростеня — Бердичева, підійшли до ст. Бородянка (50 *км* від Києва). За наказом командування *Першої Української радянської дивізії* (нач. д-зії М. О. *Щорс*) Богунський і Ніжинський полки після дводенного бою відкинули петлюрівців у напрямі Коростеня. 27.III ворогу вдалося вдертися в Бердичів, але наступного дня він був вибитий з міста Таращанським полком. 29.III петлюрівці знову перейшли в контрнаступ. Після тривалих боїв рад. війська під командуванням М. О. Щорса при підтримці трудящих Бердичева 3.IV змусили петлюрівців відступити. Протягом кількох днів 1-а укр. рад. д-зія визволила від ворога також Коростень, Новоград-Волинський, Житомир. *О. Л. Кронік* (Київ).

БЕРДИ́ЧІВ — місто обласного підпорядкування Житом. обл. УРСР, центр Бердичівського р-ну; на р. Гнилоп'яті (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 61 тис. ж. (1968). В 1320 місцевість, де пізніше виник Б., вел. кн. лит. Гедимін подарував магнатам Тишкевичам. В кін. 16 ст. в Б. (відомий з 1545) було збудовано замок, 1627 засн. монастир ордену «босих кармелітів». Під час нар.-визв. війни 1648—54 Б. здобуло військо, очолюване Б. Хмельницьким. В 1702 під час рос.-тур. війни С. *Палій* розбив тут польс. військо. У 18 ст. Б. став осередком католицької пропаганди на Правобережній Україні. Після 2-го поділу Польщі (1793) відійшов до складу Росії. Входив до Волинської, а з 1844 — до Київ. губ. В різний час Б. належав князям Радзивіллам, графам Тишкевичам, Рукавишникову. За дореволюц. часів — торг. центр з невеликою цукровою, маш.-буд. пром-стю. Робітники Б. — учасники революц. подій 1905—07 і 1917. Рад. владу встановлено в січні 1918. Біля Б. рад. війська розгромили петлюрівців (1919), білополяків (1920). На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 7.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. Рад. Армія визволила місто 5.I 1944. За роки Рад. влади Б. перетворився на значний пром. центр. Бл. 30 пром. підприємств: маш.-буд. з-ди «Прогрес» і «Комсомолець», цукрорафінадний та ін. Пед. ін-т, маш.-буд. технікум, 23 загальноосв. школи, мед. і пед. уч-ща. Укр. драм. театр. Старовинні архітект. пам'ятки: середньовічна фортеця, будинок костьолу.

БЕ́РДОВ Дмитро Михайлович (29.IX 1915—4.I 1944) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Гагарах (тепер Унинського р-ну Кіров. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир мінометної роти 78-го стріл. полка 74-ї стріл. д-зії 40-ї армії 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні м. Білої Церкви (Київ. обл.). Коли в ході боїв в районі Білої Церкви ворога було оточено, рота під командуванням Б. три дні трималa оборону, знищивши 100 гітлерівців. Б. з ручного кулемета знищив 30 ворожих солдатів. Будучи тяжко поранений, щоб не потрапити в полон, підірвав себе гранатою.

БЕРДЯ́НСЬК (з 1939 по 1958 — О с и п е н к о) — місто обл. підпорядкування Запоріз. обл. УРСР, центр Бердянського р-ну. Порт на пн. узбережжі Азовського м., залізнич. станція. 94 тис. ж. (1968). Місто засн. 1827 поблизу р. Бердянки, на місці ногайського аулу Кутур-Огли. З 1842 Б.— повітове місто Таврійської губ. Рад. владу встановлено 23.XII 1917. Під час громадян. війни робітники Б. активно боролися за Рад. владу. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 7.X 1941 окупували нім.-фашист. війська. 17.IX 1943 Рад. Армія визволила місто. В роки Рад. влади розвинулась маш.-буд., електротех., нафтопереробна, легка і харч. пром-сть. Пед. ін-т, технікуми: маш.-буд., виноградарства і виноробства; краєзнавчий і художній музеї. Б.— грязьовий і кліматич. курорт. У місті вчився лейтенант П. П. Шмідт, починали свою діяльність акад. М. С. Державін, художник І. І. Бродський.

БЕРДЯ́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — музей засн. 1930. У фондах музею налічується бл. 15 тис. експонатів. Має 3 відділи. Відділ природи знайомить з географією Пн. Приазов'я, з корисними копалинами, рослинним і тваринним світом краю. У відділі історії дорадянського періоду — цікаві матеріали про перебування в Бердянську 1911 матері В. І. Леніна Марії Олександрівни та його сестри Анни Іллінічни, документи лейтенанта П. П. Шмідта, який жив у Бердянську, три гармати з рос. кораблів, затоплених під час Крим. війни у Бердян. затоці, та ін. У відділі історії рад. суспільства експонати розповідають про великі перетворення в Бердянську та краї, про соціалістич. економіку, культуру, місто-здравницю, уродженців краю —Героїв Рад. Союзу (в т. ч. прославлених льотчиць П. Д. Осипенко і Є. М. Руднєву), О. А. Дюміна — автора першого статуту Червоної Гвардії країни, і 18 ін. членів першої Бердянської Ради, закатованих білогвардійцями, та відомих учених, про трудові подвиги та досягнення бердянців. *В. Д. Машошин* (Бердянськ).

БЕ́РЕГІВСЬКИЙ СТРАЙК ВИНОГРА́ДАРІВ 1929 — виступ робітників Закарпаття в березні—квітні 1929. Страйк був підготовлений комуністич. орг-цією, що 24.II 1929 провела конференцію виноградарів Берегівщини, яка висунула вимоги до власників плантацій. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення побутових умов робітників. Страйк, що почався 29.III, вже 8.IV став загальним. У ньому взяли участь понад 3 тис. робітників. 18.IV на знак солідарності застрайкували цегельники, каменярі і будівельники Берегового. Чехословацький бурж. уряд жорстоко розправився з страйкарями. 200 чол. було заарештовано. 20.IV страйк закінчився частковою перемогою робітників: вони домоглися підвищення заробітної плати. *Ю. Ю. Сливка* (Львів).

БЕ́РЕГОВЕ — місто Закарп. обл. УРСР, центр Берегівського р-ну, в долині р. Тиси (бас. Дунаю). Залізнич. станція. 27,0 тис. ж. (1968). Виникло в 11 ст. Входило до складу Київ. Русі. В кін. 11 ст. підпало під владу Угорщини. В 1342 Б. надано статут королівського міста. В 13—14 ст. стало значним торг. центром. У 1566 Б. спустошили тур. полчища. В кін. 17 ст. потрапило під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). На поч. 18 ст. під час нац.-визвольної війни угор. народу під керівництвом Ф. Ракоці проти влади Габсбургів одними з перших повстали селяни Б., очолені наймитом Фомою Ессе. В 1703 вони захопили Б. Під час соціалістич. революції в Угорщині 1919 в Б. 22.III 1919 встановлено Рад. владу. В квітні 1919 місто загарбала бурж. Чехословаччина. Під час 2-ї світової війни Б. 26.X 1944 визволили рад. війська (4-го Укр. фронту). Б. 29. VI 1945 у складі Закарп. України було возз'єднано з УРСР. З 1946 Б.— райцентр Закарп. обл. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. Тепер в Б.— швейна ф-ка, пром-, харчо- і меблевий комбінати, виноробний, овчинно-шубний, 3 цегельно-черепичні з-ди. Мед., механізації с. г. уч-ща, профтехшкола, 10 загальноосв. шкіл. У Б. встановлено обеліски на честь визволення міста від фашист. загарбників.

БЕРЕ́ГОВИЙ Георгій Тимофійович (н. 15.VI 1921) — льотчик-космонавт СРСР (1968), генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1968).

заслужений льотчик-випробувач СРСР (1961). Член КПРС з 1943. Н. у с. Федорівці (тепер Карлівського р-ну Полт. обл.) в сім'ї робітника. Закінчив Луганську школу військ. льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик-штурмовик на різних фронтах. Брав участь у боях за визволення Києва. В 1948—64 — льотчик-випробувач. У 1956 закінчив Військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). 26—30.X 1968 здійснив політ на космічному кораблі «Союз-3». Під час польоту провадив маневрування і зближення з безпілотним космічним кораблем «Союз-2» за допомогою різних систем орієнтації та керування польотом космічного апарата на орбіті. Портрет, с. 121.

БЕРЕЖА́НИ — місто Терноп. обл. УРСР, центр Бережанського р-ну, на р. Золотій Липі (бас. Дністра). Залізнич. станція. 14,3 тис. ж. (1968). Б.— давнє укр. місто. Перша згадка про Б. належить до 1375. В 14—18 ст. перебували під владою шляхет. Польщі. В 1530 Б. дістали *магдебурзьке право*. В 1554 магнати Сенявські збудували в Б. замок-фортецю, що 1675—76 витримав облогу тур. військ. За першим поділом Польщі (1772) Б. відійшли до Австрії. Були повітовим містом Галичини. В 1919—39— під владою бурж.-поміщицької Польщі. Трудящі міста брали активну участь у революц. боротьбі. Під керівництвом повітового к-ту КПЗУ 1928, 1933, 1935, 1936, 1938 відбулися робітн. страйки. В складі зх.-укр. земель Б. 1939 возз'єднано з Рад. Україною. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 7.VII 1941 були окуповані нім.-фашист. загарбниками. 22.VII 1944 рад. війська визволили місто. В Б. є маслозавод, овочесушильно-консервний комбінат, склозавод, 3 цегельно-черепичні з-ди, меблевий комбінат, харчокомбінат, лісгосп, рибтрест тощо. Місто газифіковане. Технікум механізації с. г., мед. уч-ще. Школи: 5 загальноосв., муз., спортивна. Будинок культури, кінотеатр, театр нар. творчості, 2 масові б-ки. Дитячий кістково-туберкульозний санаторій та ін. Серед пам'яток архітектури збереглися кам'яний замок (1534—54), два костьоли (1600 і 1630), дерев'яна церква Миколи (1691), вірменська церква (1750), міська ратуша (поч. 19 ст.). Б.—батьківщина укр. поета С. А. Твердохліба, нар. художниці УРСР О. Л. Кульчицької. В Б. в різні часи жили і працювали укр. письменник А. Я. Чайковський, композитори О. Й. Нижанківський, Д. В. Січинський та ін. В місті — монументи В. І. Леніна та воїна-визволителя, біля якого горить вічний вогонь. *М. М. Нестерець* (Тернопіль).

БЕРЕ́ЗА КАРТУ́ЗЬКА — місто в Зх. Білорусії (тепер — Береза, райцентр Брест. обл. БРСР), де 1933—39 містився концентраційний табір для політ. в'язнів, створений урядом бурж.-поміщицької Польщі. В таборі були ув'язнені учасники революц. руху в Польщі, на Зх. Україні і Зх. Білорусії.

БЕРЕЗА́НЬ [ін. назви: Борисфен, Борисфенїда (античні), Святого Еферія (візантійська), Дольський, Буян (давньоруські), Барберезе (італійська 14—15 ст.); сучас. народна — острів Шмідта] — острів у гирлі Дніпровсько-Бузького лиману за 12,8 *км* на Пд. Зх. від м. Очакова. Довжина з Пн. на Пд. 850 *м*, ширина від 200 до 850 *м*. За геолог. походженням імовірно, є частиною материка, що перетворилася на острів уже в істор. часи. Перші сліди перебування тут людини сягають мезоліту. Відомі археол. знахідки часів неоліту та міді-бронзи. В 2-й пол. 7 ст. до н. е. на Б. виникло грец. поселення, яке ототожнюють з *Борисфенідою*. На поч. н. е. був місцем вшанування обоженого греками міфічного героя Троянської війни *Ахілла*. За часів Київської Русі на Б., що була на шляху «з варяг у греки», існувало слов. поселення. З Б. походить єдиний відомий на тер. СРСР надгробок з рунічним написом (11—12 ст.). Пізніше Б. використовували як опорний пункт запорожці в своїх морських походах проти тур. портів. Турки намагалися перетворити Б. на свою фортецю. В 1788 Б. здобули рос. війска. 6.III 1906 на Б. було розстріляно лейтенанта П. П. Шмідта і трьох матросів — учасників *Севастопольського збройного повстання 1905*.

Літ.: Болтенко М. Ф. Исторические судьбы острова Березани. «Записки Одесского археологического общества», 1960, т. 1 (34). *В. В. Лапін* (Київ).

БЕРЕ́ЗІВКА — місто Одес. обл. УРСР, центр Березівського р-ну; на р. Тилігулі. Залізнич. ст. 13 тис. ж. (1968). Час заснування Б. невідомий. Вперше згадується 1802. З 1834 входила до Єлисаветградського пов. Херс. губ. Трудящі Б. брали участь у революції 1905—07. На поч. 1918 нім. загарбники окупували Б. Тут діяв партизанський загін. 18.III 1919 частини Червоної Армії, просуваючись до Одеси, розгромили під Б. загони білогвардійців і франц. інтервентів, захопивши численні трофеї, у т. ч. бронепоїзд, 4 гармати і 5 танків. Один з танків разом з листом від особового складу військ було надіслано в подарунок В. І. Леніну. У відповідь В. І. Ленін надіслав рад. воїнам вітальну телеграму (див. Твори, т. 35, с. 322). Рад. владу в Б. відновлено в лютому 1920. В 1928 стала районним центром. В 1928 в Березівському р-ні було створено першу в СРСР МТС ім. Т. Г. Шевченка, тепер реорганізовану в РТС. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 10.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 31.III 1944 її визволили рад. війська. В 1962 Б. стала містом. У Б.— масло-молочний з-д, пром. та харч. комбінати, винозавод, млин. Уч-ще механізації с. г., 8 загальноосв. і 1 муз. школи. На тер. Березівського р-ну працюють двічі Герої Соціалістич. Праці М. О. *Посмітний*, П. П. *Ведута*.

БЕРЕЗНЕ́ВИЙ ПЛЕ́НУМ ЦК КПРС 1965 — відбувся 24—26 березня у Москві. Пленум розглянув питання «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР». У доповіді Л. І. Брежнєва, виступах учасників і рішенні Б. п. було всебічно проаналізовано стан с.-г. виробн. в країні, зокрема вказувалося, що після *Вересневого пленуму ЦК КПРС 1953*, який розробив широкі заходи по розвитку с. г., були досягнуті значні успіхи в цій галузі. Однак позитивні наслідки не були закріплені і розвинуті. Навпаки, темпи розвитку с.-г. виробн. на той час знизилися, а плани його піднесення не виконувалися. Якщо валова продукція с. г. 1955—59 збільшувалася в середньому на 7,6% щороку, то протягом наступних 5 років вона зросла лише на 1,9%. Б. п. викрив корінні причини відставання с. г.— порушення економіч. законів розвитку соціалістич. виробн., принципів матеріальної заінтересованості колгоспників і робітників у піднесенні громад. г-ва, правильного поєднання громад. і особистих інтересів трудівників с. г. Допускалися також помилки в плануванні, фінансуванні і кредитуванні с. г., у політиці цін. Мало виділялося коштів на капіталовкладення, недостатньо зміцнювалася матеріально-тех. база колгоспів і радгоспів. Б. п. накреслив шляхи подолання недоліків у керівництві с. г. Було розроблено систему економіч. заходів з метою забезпечення швидкого піднесення всіх галузей с.-г. виробн., зокрема визнавалася необхідність великих вкладень у с. г. (на 1966 — 70—71 млрд. крб.), було схвалено пропозиції про перехід до твердих планів заготівель с.-г. продуктів у колгоспах. Надпланові

закупки лишків продуктів, згідно з рішенням Пленуму, провадяться на добровільних засадах. Постанови Б. п. передбачали значне підвищення закупочних цін на пшеницю, жито, рис, гречку, просо, зобов'язували за надплановий продаж колгоспами продукції державі встановити надбавки до цін. Тверді плани закупок, підвищені закупочні й заготівельні ціни встановлено і для продуктів тваринництва. Пленум запропонував скасувати необгрунтовані обмеження щодо утримання худоби в особистій власності колгоспників, робітників і службовців. Велику увагу Пленум приділив орг.-госп. зміцненню колгоспів і радгоспів, розвиткові демократич. принципів управління с. г. Пленум зобов'язав парт. органи звернути особливу увагу на зміцнення і підвищення ролі первинних парт. орг-цій колгоспів і радгоспів. На основі рішень Б. п. на зборах парт. активу УРСР і Квітневому пленумі ЦК КП України (1965) було розроблено конкретні заходи щодо дальшого розвитку с. г. республіки. Держ. капіталовкладення в с. г. УРСР з 464 млн. крб. 1963 зросли до 614 млн. крб. 1965. Було підвищено держ. закупочні ціни на пшеницю, жито та ін. с.-г. культури. З колгоспів України списано заборгованість по позиках Держбанку, за техніку, придбану в МТС і РТС, тощо. Заходи, вироблені Б. п. ЦК КПРС і Квітневим пленумом ЦК КП України, сприяли піднесенню економіки колгоспів і радгоспів.

Літ.: Брежнєв Л. І. Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 березня 1965 року.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 26 березня 1965 року. К., 1966

О. Г. Мітюков (Київ).

БЕРЕЗНЄВІ СТАТТІ 1654 — договірні умови, на основі яких було здійснено рішення *Переяславської ради 1654* про возз'єднання України з Росією та визначено автономне політ. і правове становище України в складі Рос. д-ви. Під час попередніх переговорів про возз'єднання України з Росією гетьман. уряд, висуваючи в загальній формі свої вимоги політ. автономії України, дістав від рос. посольств запевнення, що царський уряд збереже всі права і вільності Запорізького війська та порядки, які існували на Україні до її возз'єднання з Росією. Після Переяславської ради до Москви було відряджено в кінці лютого 1654 укр. посольство на чолі з генеральним суддею С. *Богдановичем-Зарудним* та переяславським полковником П. *Тетерею* для юрид. оформлення возз'єднання України з Росією. Укр. посольство з 13 (23).III по 27.III (5.IV) 1654 вело переговори з представниками царського уряду, в результаті яких було складено кілька різних за формою офіц. документів. Гетьман. уряд свої умови подав у формі прохань-чолобитних до царя. Акти царського уряду мали форму «пожалувань», «милостей», жалуваних грамот. Вся сукупність документів, оформлених внаслідок переговорів гетьман. і царського урядів, дістала назву «Березневих статей». Пізніше в офіц. документах царського уряду Б. с. називалися «Переяславським договором», або «Договором Богдана Хмельницького». До складу Б. с. ввійшли «Просительні статті» з 23 пунктів (статей), подані укр. посольством 14 (24).III 1654, та царські укази до них, «Статті Богдана Хмельницького» (або «Статті Війська Запорізького») з 11 пунктів (статей), подані укр. посольством 21 (31). III 1654, та царські укази до них, царські жалувані грамоти про вільності Запорізького війська, про права православної шляхти тощо. Оригінали цих документів не збереглися. До нас дійшли лише їхні переклади та чернетки царських грамот.

Б. с. охоплювали широке коло питань. Основою для переговорів і рішень царя та боярської думи були «Просительні статті», в яких гетьман. уряд висунув умови возз'єднання України з Росією: ст. 1, 3, 7 і 13 — про права, привілеї та маєтності Запорізького війська і укр. шляхти; ст. 2 — про 60-тисячний козацький реєстр; ст. 8—12 і 21 — про плату старшині та про кошти на утримання козац. війська; ст. 4 і 15— про збереження місцевої адміністрації та збір нею податків для царської казни; ст. 5 і 6 — про надання гетьманові в рангове володіння Чигиринського староства та про право Запорізького війська обирати гетьмана; ст. 14 — про право зносин гетьман. уряду з ін. д-вами з дозволу царського уряду; ст. 16 — про невтручання царських воєвод та ін. урядовців у внутр. справи України; ст. 17 — про підтвердження козац. і шляхет. вільностей та про залишення селянства (посполитих) у феод. залежності; ст. 18 — про збереження прав київ. митрополита; ст. 19 — про надіслання царського війська проти польс.-шляхет. військ під Смоленськ; ст. 20 — про утримання військ. залог на кордонах України з Польщею; ст. 22 — про оборону України від нападів татар; ст. 23 — про утримання козац. залоги у фортеці *Кодак*. Більшість статей, поданих 14 (24).III 1654, було затверджено. Решта статей після обговорення була з деякими змінами 27.III (6.IV) підтверджена царськими грамотами.

«Статті Богдана Хмельницького», що складалися з 11 пунктів, були скороченою редакцією статей, затверджених царем і боярами 14 (24). III 1654. Їхній зміст зводився до питань: 1) про збирання податків, 2) про платню старшині, 3) про передачу млинів старшині, 4) про витрати на артилерію, 5) про дипломатичні відносини, 6) про затвердження маєтків київ. митрополита, 7—8) про надіслання рос. військ під Смоленськ і на польс. кордон, 9) про платню козац. війську, 10) про віддання наказу донським козакам не порушувати миру з Кримом, 11) про допомогу військ. залогам на Кодаку і Запоріжжі. Наприкінці статей від гетьман. уряду вимагалося прискорити складання козац. реєстру. Всі статті разом з царськими грамотами підтверджували політ. автономію України в складі Рос. д-ви.

Згідно з Б. с. Україна користувалася автономними правами — зберігала військ.-адм. органи управління на чолі з виборним гетьманом, тут без обмежень діяло місцеве право. Разом з тим Б. с. дещо обмежили політ. та економіч. права гетьман. управління, яке було підпорядковане царському урядові. В той час, коли козацька старшина, укр. шляхта і духівництво користувалися становими правами і привілеями, становище широких мас укр. селянства характеризувалося дальшим посиленням феод. залежності від. укр., польс. та рос. феодалів.

Б. с. на тривалий час визначили правове становище України в складі Рос. д-ви. Згодом рос. царизм, проводячи політику нац. гноблення, поступово скасовував окремі права і привілеї, а на поч. 80-х рр. 18 ст. остаточно ліквідував залишки автономного устрою України, здобутого в період визвольної війни укр. народу 1648—54.

Літ.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3.М., 1954; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПБ, 1878; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... К., 1927; Шафранов П. А. О статьях Богдана Хмельницкого (1654 г.). «Киевская старина». 1889, № 11.

О. К. Касименко (Київ).

БЕРЕЗНЕГУВА́ТО-СНІГУРІ́ВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — одна з операцій радянських військ на Правобережній Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснювалась 6—18.III військами 3-го Укр. фронту (ком. ген. армії Р. Я. Малиновський) з метою розгрому сил 6-ї нім. армії. Провадилася одночасно з наступом військ 1-го Укр. фронту на проскурівсько-чернівецькому і 2-го Укр. фронту на умансько-ботошанському напрямах. Гол. удару завдавали сили 46-ї і 8-ї гвардійської армій, кінномех. групи і 23-го танк. корпусу з плацдарму на р. Інгульці від Кривого Рога на Новий Буг. Прорвавши оборону противника, війська фронту 8.III оволоділи Новим Бугом. Розвиваючи наступ у пд. напрямі, вони 12.III вийшли в район Явкиного, Бармашового і Новопетрівки й перехопили всі найважливіші шляхи відступу ворога на Зх. з району Березнегуватого і Снігурівки. Осн. сили 6-ї нім. армії було оточено й ліквідовано (8 д-зій втратили 50% особового складу). Противник з великими втратами відійшов за Пд. Буг. Внаслідок Б.-С. н. о. рад. війська визволили значну частину Правобережної України, оволоділи плацдармами на Пд. Бузі й зайняли вигідні позиції для здійснення *Одеської наступальної операції 1944*.

І. В. Архипов (Київ).

БЕРЕЗО́ВСЬКИЙ Лесь (Олександр) Іванович (рр. н. і см. невід.) — учасник нар.-визв. повстання восени 1648 на Галицькій землі проти шляхет. Польщі. Н. в с. Березові Коломийського пов. в сім'ї дрібного укр. шляхтича. Коли сел.-козацьке військо Б. Хмельницького після *Пилявецької битви 1648* почало визволяти Зх. Україну, Б. вступив у повстанський загін С. *Височана* і став одним з його помічників. Б. встановив зв'язки між повстанцями і сел.-козацьким військом Б. Хмельницького, посилав окремі повстанські загони в околиці Городенки, Коршова та ін. для боротьби проти шляхти. Наприкінці 1648 з частиною повстанців Б. відступив на Правобережну Україну, де разом з С. Височаном брав участь у боротьбі проти шляхет. Польщі.

Літ.: Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962. *В. В. Грабовецький* (Львів).

БЕРЕЗО́ВСЬКИЙ Максим Созонтович (27.X 1745 — 2.IV 1777) — український композитор. Н. в м. Глухові (тепер Сум. обл.). Освіту здобув у Київ. академії, де й почав писати музику. За гарний голос був узятий до Петерб. придворної капели. В 1765 був посланий до Італії, вчився в Болонській філармонічній академії у Дж. Мартіні. З творів Б. того часу відома опера «Демофонт». Повернувшись 1774 на батьківщину, написав чимало духовних концертів, позначених високою майстерністю. Б. утвердив форму хорового концерту, часто побудованого на народнопісенних інтонаціях. Творчість Б. була цінним внеском в укр. та рос. культуру.

БЕРЕНДЕ́Ї — кочові тюркські племена. Згадуються в давньорус. літописах з 1097 до кінця 12 ст. як частина чорних клобуків (див. *Клобуки чорні*). Б. виділились, можливо, з племінного союзу огузів. З поч. 12 ст. разом з *торками* і *печенігами* за згодою давньорус. князів Б. селились у пд.-рус. степах поблизу Київського і Переяславського князівств, особливо в районі *Поросся*. Тут вони осіли і поступово асимілювались. У 12 ст. у Б. почали зароджуватись феод. відносини; вони мали своїх князів, знать. У Б. були міста. Давньорус. князі використовували кінноту Б. для оборони Русі від *половців*, а також у князівських міжусобицях. Після монголо-тат. навали на Русь в серед. 13 ст. частина Б. переселилась до Болгарії та Угорщини, решта змішалася з населенням *Золотої Орди*. З 13 ст. Б. не згадуються давньорус. літописцями. З Б. можна пов'язати походження деяких тюркських назв населених пунктів на Пд. Київщини і на Черкащині (Таганча, Кошмак, Карапиши, Талдики). *Л. М. Рутковська* (Київ).

БЕРЕНШТА́М Вільям Людвігович (22.XI 1839 — 23.XI 1904) — укр. громадський діяч, педагог і археолог. Н. в Києві в сім'ї потомственого почесного громадянина. Закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту (1862). Студентом брав участь в організації недільних шкіл. Викладав у серед. навч. закладах Кам'янця-Подільського (1865—68) та Києва (1868—79). Діяч київ. укр. громади. Один з засновників Пд.-Зх. відділу Рос. географ. т-ва (1873—76). За політ. погляди переслідувався царською владою. Автор праць з археології та історії укр. культури, опублікованих у журн. «Киевская старина» та ін. виданнях.

Тв.: Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы. «Киевская старина», 1900, № 2.

М. П. Рудько (Київ).

БЕРЕНШТЕ́ЙН Леонід Юхимович (н. 15.VII 1921) — активний учасник партизан. руху на Україні, в Польщі і Чехословаччині в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, старший лейтенант. Член КПРС з 1947. Н. у с. Шпикові (тепер с-ще Тульчинського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї годинникаря. В 1941 закінчив військ. піхотне уч-ще. Під час оборон. боїв на Україні в листопаді 1941 потрапив у оточення і залишився на окупованій території. В січні 1942 зв'язався з підпільною орг-цією Смілянського р-ну (тепер Черк. обл.), в червні 1943 вступив до партизан. загону Кі-

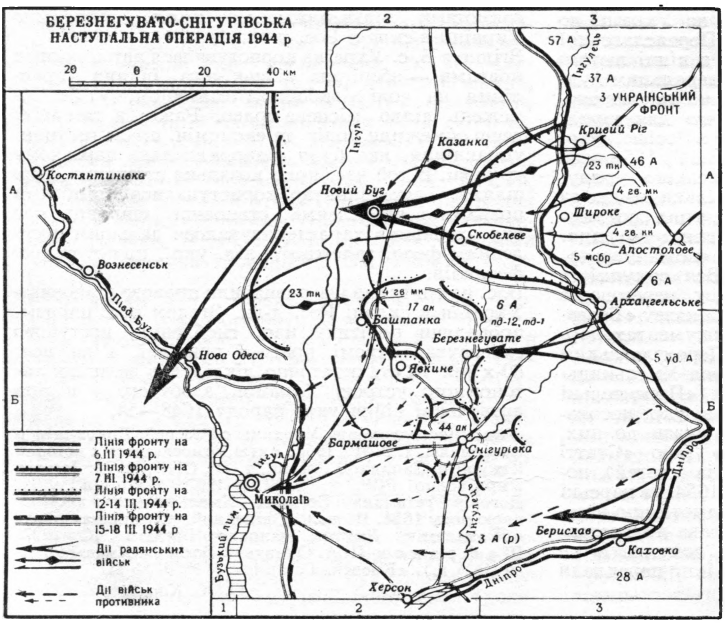

ровогр. обл. під командуванням П. А. *Дубового*. Всерпні — грудні 1943— нач. штабу загону ім. Пожарського, який діяв у Черк. обл. З травня 1944— командир партизан. загону ім. Пожарського, який діяв у Сх. Словаччині. В листопаді 1944 загін з'єднався з частинами Рад. Армії. З 1945 Б.— на рад. і госп. роботі. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів та ін. нагородами. *В. П. Лукін* (Київ).

БЕРЕСТЕ́ЙСЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньорус. територія в серед. течії Зх. Бугу, що входила до складу *Київської Русі*. З 1080 була в складі Пінського, з 1150 — Волинського, з 1199 — Галицько-Волинського, з 1320 — Трокського (Литва) князівств. В 1569—1795 входила до Берестейського воєводства Речі Посполитої. Гол. міста: Берестя (сучас. Брест), Дорогичин (тепер Дрогичин Брест. обл. БРСР). Після 3-го поділу Польщі (1795) кол. територія Б. з. ввійшла до складу Росії.

БЕРЕСТЕ́ЙСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця, утворена 1569 у Лит. великому князівстві (на тер. сучас. Брестської і пд.-зх. частини Гомельської обл. БРСР, пн. частини Ровенської і пн.-сх.частини Волинської обл. УРСР, пн.-сх. районів Люблінського воєводства ПНР). Після Люблінської унії 1569 входило до Речі Посполитої. До складу Б. в. увійшли *Берестейська земля* (пд. частина *Підляшшя*) і Турово-Пінська земля. Б. в. поділялось на Берестейський і Пінський повіти, які мали окремі шляхетські сеймики. В зх. і пд.-зх. частинах Б. в. переважало укр. населення, в пн.-сх.— білоруське. Населення Б. в. брало участь у нар.-визв. боротьбі укр. і білорус. народів; під час визвольної війни укр. народу 1648—54 подавало допомогу козац. військові. В кін. 16—18 ст. у більшості міст Б. в. діяли *братства*. Б. в. ліквідоване після 3-го поділу Польщі (1795), його тер. ввійшла до складу Росії. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

БЕРЕСТЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1651 — битва між сел.-козац. військами на чолі з Б. Хмельницьким і польс.-шляхет. військами *Яна II Казимира* під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Напередодні битви польс.-шляхет. військо (150 тис., в т. ч. 20 тис. іноз. найманців) зосередилось поблизу м. Берестечка (тепер Горохівського р-ну Волин. обл.). Сел.-козац. військо (100 тис.) і крим. татари (50 тис.) розташувались табором на лівому березі р. Стиру. Б. б. почалася 28 червня герцями— окремими сутичками козаків з ворогами. 29 червня козаки перейшли в наступ, під час якого польс.-шляхет. військо втратило 7 тис. чол. Несподівано для козаків татари 30 червня залишили табір і, грабуючи укр. населення, відступили *Чорним шляхом* на Крим. Б. Хмельницький намагався умовити *Іслама-Гірея III* продовжувати боротьбу, але хан захопив гетьмана в полон і відпустив його лише через кілька днів за великий викуп. Після зради татар залишене без полководця укр. військо було оточене переважаючими силами ворога. Оборону козац. табору очолювали Ф. *Джалалій*, М. *Гладкий*, І. *Богун* та ін. полковники. Козаки мужньо захищалися і контратаками завдавали ворогові значних втрат. На 8 липня козаки готували прорив позицій польс.-шляхет. війська, але велика злива перешкодила його здійсненню. В зв'язку з тяжким становищем сел.-козац. військова старшина почала переговори з польс.-шляхет. командуванням про припинення воєнних дій. Оскільки польс. шляхта вимагала видачі Б. Хмельницького і полковників та ліквідації всіх завоювань укр. народу, закріплених *Зборівським договором 1649*, козац. керівники відмовились капітулювати і вирішили з боєм прорвати вороже оточення. В ніч на 10 липня козаки на чолі з І. Богуном збудували через непрохідне болото і р. Пляшівку три переправи. Під час відступу з табору чимало козаків героїчно полягли в нерівній боротьбі. Проте ворогові не вдалося розгромити гол. сили сел.-козац. війська. Козац. полки, втративши майже весь обоз і частину гармат (28 з 115), відступили на Київщину, де Б. Хмельницький гуртував сили для оборони України. Наслідком невдалої для козаків Б. б. було укладення *Білоцерківського договору 1651*. Героїчній боротьбі козаків у Б. б. Т. Г. Шевченко присвятив вірш «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?».

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; К р и п' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; П е т р о в с ь к и й М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3. М., 1954. *Г. Я. Сергієнко* (Київ).

БЕРЕСТЕ́ЧКО — місто Волин. обл. УРСР, центр Горохівського р-ну. На р. Стиру (бас. Дніпра), за 25 *км* від залізнич. ст. Горохів. 2,9 тис. ж. (1968). Час заснування Б. невідомий. З давніх часів було вотчиною князів Пронських. У 1547 дістало *магдебурзьке право* і стало містом. Біля нього відбулася *Берестецька битва 1651*. На протязі 16—18 ст. перебувало під владою Польщі. За 2-м поділом Польщі (1793) Б. відійшло до Росії. Під час польс.-рад. війни 1920 в місті був штаб 1-ї Кінної армії. Під час Великої Вітчизн. війни Б. 23.VI 1941 було окуповане нім.-фашист. загарбниками. 1 (або 3).IV 1944 рад. війська визволили місто. В Б. є пром. та харч. комбінати, цегельний і вапняний з-ди. Розвивається торфова пром-сть. 2 загальноосв. школи, зоотех. технікум. Пам'ятник Б. Хмельницькому. Збереглися залишки давньої фортеці. В 1912—14 споруджено кам'яний храм-пам'ятник (арх. В. М. Максимов) на могилах козаків, що полягли в Берестец. битві. Поряд з ним—дерев'яна церква, збудована 1650 в с. Острові, а згодом перенесена на місцепоховання козаків.

БЕРЕ́ТТІ Вікентій Іванович (14.VII 1781 — 18.VIII 1842) — рос. архітектор, академік архітектури (з 1809). Закінчив петерб. Академію мистецтв 1804. Працював у к-ті міських будівель у Петербурзі, 1831—37 — професор архітектури в Академії мистецтв. У 1837 переїхав до Києва, де взяв участь у перебудові центр. частини міста. За проектами Б. в Києві збудовано в архітектурних формах рос. класицизму поч. 19 ст. найзначніші споруди — гол. корпус ун-ту (1837—43) та будинок Ін-ту шляхетних дівчат (1839—43; реконструйований, тепер Жовтн. палац культури).

С. К. Кілессо (Київ).

БЕ́РЗІН Рейнгольд Йосипович (16.VII 1888 — 11.XI 1939) — рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Кінігсгофі (тепер Лат. РСР) в сім'ї наймита. Кол. офіцер старої армії. Учасник революц. руху в Латвії. В 1917 — голова корпусного к-ту 40-го арм. корпусу. В січні 1918 на чолі 2-ї революц. армії брав участь у визволенні Києва від військ *Центральної ради*. В 1919—20 — член Реввійськради Зх., Пд., Пд.-Зх. фронтів. Після громадян. війни — на відповідальній військ.-політ. (до 1927) і госп. роботі.

БЕРИ́НДА Памво (між 50—70-ми рр. 16 ст.— 23.VII 1632) — видатний діяч укр. культури, лексикограф та письменник. Н. в Прикарпатті. Працював як друкар і гравер у Стрятині, Перемишлі, Львові. З 1619 жив у Києві. Був гол. друкарем, редактором і перекладачем у *Києво-Печерській друкарні*. Найвизначніша праця Б.— перший друкований укр. словник «Лексіконъ славенороссκій и именъ тлъкованіе» (К., 1627). 2-е вид. вийшло в Кутейні (біля Орші, 1653). В ньому бл. 7000 слів — заг. та власних назв переважно тогочасної церковнослов. мови з перекла-

дом та тлумаченням їх укр. літ. мовою поч. 17 ст. Цей словник відіграв велику роль у розвитку не лише укр., а й рос., білорус., польс., рум. лексикографії. Б. був одним із зачинателів поезії та шкільної драми на Україні (1616 у Львові було надруковано його різдвяні вірші).

Тв.: Лексикон словенороський Памви Беринди. К., 1961 [бібліогр. с. XXXVII—XXXVIII].

А. П. Кока (Київ).

БЕРИСЛА́В — місто Херс. обл. УРСР, центр Бериславського р-ну. Пристань на правому березі Каховського водосховища, за 12 *км* від залізнич. ст. Козацька. 14 тис. ж. (1968). Засн. на поч. 15 ст. як лит. фортеця і держ. митниця під назвою «Вітовтова митниця». В серед. 15 ст. її загарбали крим. татари, в кін. 16 ст.— турки, які збудували тут фортецю Казікермен для оборони своїх володінь від запорізьких козаків. Після рос.-тур. війни 1768—74 Казікермен приєднаний до Росії. Наприкінці 18 ст. перейменований у Берислав. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Б. входив до Херс. повіту Херс. губ. Рад. владу у Б. встановлено в січні 1918. З 1928 Б.— райцентр Херс. округу (з 1937 — Микол. обл., з 1944 — Херс. обл.). В 1938 став містом. Під час Великої Вітчизн. війни Б. 23.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 11.III 1944 рад. війська визволили місто. В Б.— маш.-буд., буд. матеріалів та маслоробний з-ди, пром- і харчокомбінати та ін. Мед. та пед. уч-ща. 7 загальноосв. і 1 муз. школа. Істор.-краєзнавчий музей. Архітект. пам'ятка — запорізька церква 18 ст.

БЕРИСЛА́ВСЬКИЙ СКАРБ — скарб речей, що датуються серед. етапом бронзового віку (середина 2-го тис. до н. е.), знайдений 1925 на правому березі Дніпра поблизу м. Берислава Херс. обл. Скарб складався з плескатих круглих та овальних бронзових злитків заг. вагою понад 24 *кг*, 7 бронзових серпів і 7 вислообушних сокир. Б. с. пн.-кавказ. походження. Зберігається в Херс. краєзнавчому музеї.

Літ.: Лесков А. М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В кн. Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР К., 1967

Є. В. Махно (Київ).

БЕРИСЛА́ВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — поселення і могильник перших ст. н. е. на пд.-зх. околиці м. Берислава — Слобідці. Досліджувала їх 1951—53 експедиція Ін-ту археології АН УРСР. Розкопки, які провадилися в центр. частині поселення, показали, що його територія не раз заселялася, починаючи від епохи бронзи і до середньовіччя. В перших ст. н. е. його населяли скіфо-сармати і частково слов'яни. На поселенні відкрито залишки 6 великих кам'яних будівель перших ст. н. е. Типовими були багатокамерні споруди із житловими й госп. приміщеннями. Виявлено також залишки двох двокамерних будівель (можливо, культових), оздоблених колонами. При розкопках могильника виявлено 4 поховання, в яких були речі, характерні для *черняхівської культури*.

Літ.: Махно Е. В. Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 гг. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1955, в. 4; Махно Є. В., Мізін В. А. Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 10. К., 1961.

Є. В. Махно (Київ).

БЕ́РКУТ Леонід Миколайович (1879—1940) — укр. рад. історик. Дослідник зх.-європ. середньовіччя. Н. у Києві. Закінчивши Київ. ун-т (1901), викладав у Варшав. ун-ті історію серед. віків, друкував праці, присвячені проблемам середньовіччя. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції викладав у Київ. ін-ті нар. освіти, потім — професор Київ. ун-ту. В «Етюдах з джерелознавства середньої історії» (1928) та ін. працях дав систематич. наук. огляд осн. матеріалів та письмових джерел історії серед. віків у Зх. Європі.

Тв.: Введение в историю средних веков. Варшава, 1911; История немецких городов в средние века. Варшава, 1912; Етюди з джерелознавства середньої історії. К., 1928; Буржуазні концепції і марксо-ленінське розуміння так званих середніх віків. «Україна», 1932, № 1—2.

Л. П. Калуцька (Харків).

БЕ́РКУТОВ Ібрагім Белялович (2.VII 1918 — 4.XII 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Калдах (тепер Баришського р-ну Ульянов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. У 1943 закінчив Черніг. військово-інженерне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу 616-го окремого саперного батальйону 337-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 23.IX 1943 в районі с. Зарубинців (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) на чолі свого взводу забезпечив швидке перекидання особового складу д-зії, військ. техніки і боєприпасів. Перед тим, 16.IX 1943, в районі с. Хорошків (тепер Лубенського р-ну Полт. обл.) з групою бійців підірвав у ворожому тилу дамбу і міст через р. Сулу, позбавивши фашистів можливості маневрувати. Загинув у бою.

БЕРЛА́ДНИК Іван Ростиславич (р. н. невід.—п. 1162) — звенигородський князь, потім князь-ізгой. У 1144, зайнявши Галич, намагався відібрати Галицьке князівство у свого дядька Володимира Володаревича. Зазнавши поразки, втік на Дунай у м. Берладь (звідси його прізвисько). Згодом знайшов притулок у Києві у князя Всеволода Ольговича. З 1146 перебував на службі у його брата Святослава, а пізніше в ін. князів, марно намагаючись добитися для себе князівства. В 1158 Б. знову з'явився на Дунаї, де на чолі загону половців і *берладників* грабував галиц. купців. У 1159 виступив у похід проти галиц. князя Ярослава Володимировича, але зазнав поразки біля м. Ушиці. Втік до Греції, де, за переказами, був отруєний у Фессалоніках.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; История СССР с древнейших времен до наших дней. Серия 1, т. 1. М., 1966.

І. М. Гапусенко (Київ).

БЕРЛА́ДНИКИ, бирладники — в давній Русі в 12 ст. гол. чин. смерди та ін. верстви населення, що тікали від феод. гніту і оселялися в пониззі Дунаю, переважно в молдавському м. Берладі (тепер Бирлад). Вперше згадуються в Іпатіївському літописі під 1159 в зв'язку з нападом 6-тисячного загону на чолі з князем-ізгоєм *Берладником* на міста Галицького князівства Кучелмина та Ушицю. Під час бою до Б. приєналося 300 місцевих смердів. У 1160 Б. оволоділи в пониззі Дніпра м. Олешшям, але біля м. Дциня були розбиті військом київського князя Ростислава Мстиславича. З 13 ст. згадок про Б. у джерелах немає.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К., 1884.

І. М. Гапусенко (Київ).

БЕРЛИ́НСЬКИЙ Максим Федорович (6. VIII 1764 — 6.I 1848) — укр. дворянський історик і археолог. Н. в с. Новій Слободі (тепер Путивльського р-ну Сум. обл.) в сім'ї священика. В 1786 закінчив Київ. академію, потім вчився в Петерб. учительській семінарії. В 1788—1834 вчителював у Києві. В 1834 з відкриттям Київ.

ун-ту — голова університет. правління. Був членом ряду істор. наук. т-в. Автор «Короткого опису Києва» (СПБ, 1820), «Історичного огляду Малоросії та міста Києва» (частково опубл. в альманасі «Молодик» за 1844). Ряд статей Б. з історії та археології Києва опубліковано в «Киевской старине» та виданнях наук. т-в. У своїх працях ідеалізував істор. минуле України. *В. Г. Сарбей* (Київ).

БЕРЛІ́НСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945, Потсдамська конференція — конференція голів урядів СРСР (Й. В. Сталін), США (Г. Трумен) та Великобританії (У. Черчілль, а з 28.VII — К. Еттлі) з питань післявоєнного устрою світу і, зокрема, долі переможеної Німеччини та її союзників. Відбулася 17.VII — 2.VIII у берлінському передмісті Потсдамі. На Б. к. було досягнуто угоди про політику щодо Німеччини, про її розвиток як демократич. і миролюбної країни. Конференція ухвалила, що в період союзницької окупації Німеччина розглядатиметься як єдине економіч. і політ. ціле. Мета окупаційної політики—роззброєння Німеччини та перетворення її на миролюбну демократич. д-ву. Для здійснення єдиної політики щодо Німеччини на Б. к. було створено Контрольну Раду у складі головнокомандуючих військами 4 д-в (СРСР, США, Англії та Франції) в Німеччині. Конференція ухвалила ліквідувати монополії в нім. економіці як основу мілітаризму, заборонити націстську партію та зв'язані з нею орг-ції, сприяти діяльності демократич. партій і орг-цій. Засобом роззброєння Німеччини й часткової компенсації шкоди, заподіяної жертвам гітлерів. агресії, було визнано репарації у формі поставок устаткування й поточної пром. продукції. Із заг. суми 20 млрд. дол. 50% мав одержати СРСР. Б. к. створила Раду міністрів закорд. справ (СРСР, США, Англії та Франції) для розробки проектів мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією, а надалі — з Німеччиною. Конференція ухвалила передати частину Сх. Пруссії з м. Кенігсбергом Рад. Союзові (нині — Калінінгр. обл. РРФСР), а Польщі — решту Сх. Пруссії та тер. до річок Одеру і Зх. Нейсе. Б. к. розглянула також питання про політику щодо Австрії, долю італ. колоній, про вступ СРСР у війну проти Японії і умови її капітуляції. Проте після Б. к. уряди зх. країн стали на шлях грубого порушення її рішень, розколу Німеччини й реміліта-ризації її зх. частини.

Літ.: Тегеран — Ялта — Потсдам. Сборник документов. М., 1967.

В. С. Коваль (Київ).

БЕРЛІ́НСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — операція 2-го Білорус. (ком. Маршал Рад. Союзу К. К. Рокоссовський), 1-го Білорус. (ком. Маршал Рад. Союзу Г. К. Жуков) і 1-го Укр. (ком. Маршал Рад. Союзу І. С. Конєв) фронтів, яка завершила розгром нім. - фашист. військ під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 — 45* і привела до падіння Берліна; відбулася 16.IV — 8.V. Розраховуючи на розкол антигітлерівської коаліції, нім. - фашист. командування надавало великого значення обороні Берлінського напряму. По рр. Одеру і Нейсе було споруджено міцний оборонний рубіж. Заг. глибина оборони, разом з укріпленнями Берліна, досягала

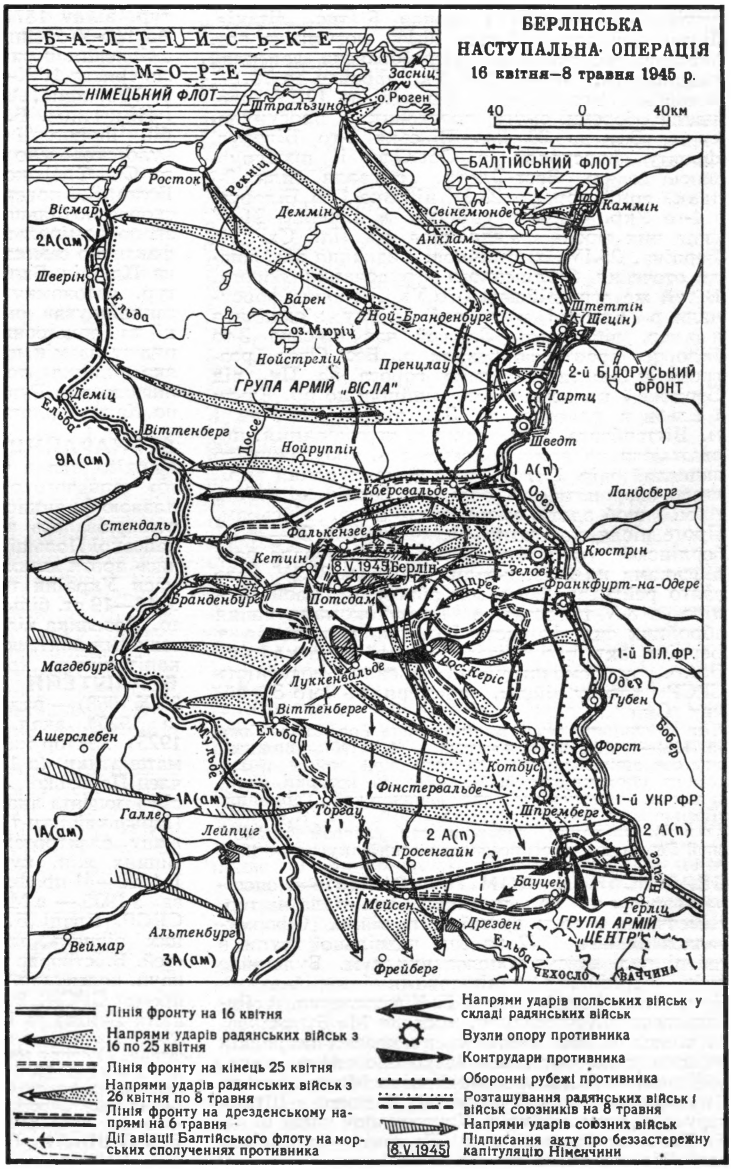

100 *км*. На Берлінському напрямі гітлерівці сконцентрували групи армій «Вісла» і «Центр», що складалися з 56 піх., 7 танк., 9 моторизованих, 5 арт. д-зій, 4 арт. корпусів, 16 арт. і мінометних бригад, до 50 різних полків і бл. 100 окремих піх. батальйонів. Усього в цьому угрупованні було бл. 1 млн. чол., 8 тис. гармат і мінометів, бл. 1200 танків і штурмових гармат, 3300 літаків. Рад. Верховне Головнокомандування вирішило розгромити берлінське угруповання і оволодіти Берліном, завдавши силами трьох фронтів кількох могутніх ударів на фронті від Щеціна до Герліца (протяжність 400 *км*). З цією метою на Берлінському напрямі було розгорнуто 19 загальновійськ., 4 танк. і 4 повітряних армій, до 41 600 гармат і мінометів, 6300 танків і понад 8 тис. літаків. Б.н.о. почалась о 5 год. 16.IV могутньою арт. і авіац. підготовкою. Переборюючи запеклий опір ворога, війська 1-го Укр. фронту до 18.IV, а війська 1-го Білорус. фронту до 19.IV прорвали оборонні смуги противника і просунулися на Зх. до 30 *км*. Війська 2-го Білорус. фронту форсували р. Ост-Одер і, просунувшись до р. Вест-Одеру, скували сили 3-ї танк. армії ворога. 23.IV війська 1-го Білорус. і 1-го Укр. фронтів увійшли в Берлін, 24.IV сили цих фронтів з'єдналися на Пд. Сх. від Берліна, 25.IV їхні танкові з'єднання завершили оточення берлінського угруповання ворога. В той же день війська 1-го Укр. фронту форсували р. Ельбу і в районі Торгау з'єдналися з амер. військами. За цей час війська 2-го Білорус. фронту форсували р. Вест-Одер, розгромили 3-ю танк. армію ворога на Пн. від Берліна і на поч. травня вийшли до рр. Ельди і Ельби в районах на Зх. від о. Мюрінц і м. Віттенберга. Нім.-фашист. угруповання, незважаючи на явну приреченість, продовжувало запеклий опір. Гітлерівське командування вирішило обороняти до останку Берлін від Рад. Армії, щоб здати місто англо-амер. військам. Проте після жорстоких вуличних боїв 26—28.IV берлінське угруповання було розчленоване рад. військами на 3 ізольовані частини. 30.IV було взято рейхстаг. 2.V склав зброю гарнізон Берліна, а 8.V представник Головнокомандування збройних сил фашист. Німеччини підписав у Берліні акт про беззастережну капітуляцію. Б.н.о. продемонструвала воєнну могутність СРСР і високу військ. майстерність його Збройних Сил.

Літ.: Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1967; Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник статей. М., 1956; Из истории капитуляции вооруженных сил фашистской Германии. «Военно-исторический журнал», 1959, № 5; Кузнецов В. Операция, завершившая разгром фашистской Германии «Военно-исторический журнал», 1960, № 5.

БЕРЛІ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ВКП(б) — конспіративна орг-ція рад. громадян, яка діяла на тер. Німеччини в роки другої світ. війни. Сформувалася на поч. 1942 на базі підпільної групи в таборі рад. військовополонених у м. Вульгайде побл. Берліна. Організаторами і керівниками Б. к. були офіцери киянин Г. Коноваленко, А. Рибальченко з Херсонщини, москвич М. Бушманов. Б. к. мав широко розгалужену мережу осередків у багатьох таборах для військовополонених і «сх. робітників». Підпіллям у районі м. Марієнфельда і на воєнних заводах Вернера, Дамлера і Штока керувала комсомолка з Херсонщини член Б. к. Т. Ткаченко-Грецька, в м. Цессені — харків'янка В. Пономаренко, в районі Шпандау — вчитель з Конотопа член Б. к. М. Казбан, у районі Грюнвальда — харків'янин С. Гордєєв та ін. Б. к. встановив зв'язки з нім. комуністами і болгар. антифашист. студент. спілкою в Берліні. Водночас Б. к. взаємодіяв з підпільною групою, яку очолював рад. поет Муса Джаліль. Підпільники організовували акти саботажу на підприємствах, знищували дефіцитні матеріали, псували готову продукцію, інструменти, верстати, електромережу тощо. В липні 1943 гестапо заарештувало 20 членів Б. к. і понад 200 рядових підпільників. 9 керівників орг-ції було страчено в Заксенгаузені.

А. В. Кудрицький (Київ).

БЕРЛІ́НСЬКИЙ КОНГРЕ́С 1878 — конгрес ряду європ. країн для перегляду умов *Сан-Стефанського мирного договору 1878*, що завершив рос.-тур. війну 1877—78. Скликаний за ініціативою Австро-Угорщини та Англії, які виступили проти зміцнення позицій Росії на Балканах. В Б. к., що тривав 1.VI—1.VII, взяли участь Росія, Австро-Угорщина, Англія, Франція, Італія, Туреччина і Німеччина. Б. к. підтвердив незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії. Але тер. Чорногорії було скорочено на дві третини. Македонію, яка за Сан-Стефанським миром входила до складу Болгарії, повернено Туреччині. Тер. Болгарії скорочено більш як наполовину. Її пн. частину визнано номінально залежним від Туреччини, але фактично самостійним князівством. Болг. області на Пд. від Балканського хребта перетворено на тур. автономну область — Сх. Румелію. Б. к. санкціонував окупацію Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини. Румунія одержувала Пн. Добруджу взамін придунайської ділянки Бессарабії, яка відійшла до Росії (але без гирла Дунаю, залишеного за Румунією). За Росією було закріплено Карс, Ардаган і Батум з їхніми округами.

В. Н. Гулевич (Київ).

БЕРНАРДИ́НЦІ — вживана в Польщі й на Україні назва ченців католицького «жебрущого» чернечого ордену, відомих у Зх. Європі під назвою францисканів-обсервантів. Діяльність Б. поширювалась на укр. землі, що були під владою панської Польщі та монархії Габсбургів. Борючись проти шляхет.-католицької агресії, трудящі маси України тим самим боролись і проти Б. У 18—19 ст. більшість монастирів Б. було закрито. Невелика кількість Б., що є активними провідниками політики Ватікану, існує й досі в деяких капіталістич. країнах.

БЕРНШТЕ́ЙН Сергій Натанович (6.III 1880 — 26.X 1968) — рад. математик, акад. АН УРСР (з 1925), акад. АН СРСР (з 1929; чл.-кор. з 1925), доктор математики (з 1904), доктор чистої математики (з 1914), професор (з 1907); іноземн. член Паризької АН (з 1955). Н. в м. Одесі в сім'ї доцента анатомії і фізіології. В 1899 закінчив Паризький ун-т (Сорбонну), 1901 — Паризьку вищу електротех. школу. В 1907—18 — проф. Вищих жін. курсів у Петербурзі і Харкові. В 1920—41 працював у вузах Ленінграда і Харкова. З 1935 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Праці Б. стосуються теорії диференціальних рівнянь, теорії функцій і теорії ймовірностей. Б. створив у Харкові, Ленінграді та Москві наук. колективи, які працюють у цій галузі. Держ. премія СРСР, 1942. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Гончаров В. Л. Сергей Натанович Бернштейн. «Успехи математических наук», 1950, т. 5, в. 3; Ахиезер Н. И. Академик С. Н. Бернштейн и его работы по конструктивной теории функций. Х., 1955; Бернштейн Сергій Натанович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

БЕРОШВІ́ЛІ Володимир Ливанович (1906 — 4.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії

молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1932. Н. у с. Карданах (тепер Гурджаанського р-ну Груз. РСР). В Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив Астраханське військ.-піхотне училище. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. взводу 205-го гвард. стріл. полка 13-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч на 23.IX 1943 взвод Б. швидко і без втрат форсував Дніпро на Пн. від Києва біля гирла р. Прип'яті. Протягом 6 днів взвод відбив 46 атак і знищив 100 гітлерівців. Б. загинув у бою.

БЕСЄ́ДІН Олександр Васильович (9.X 1913 — 28.XII 1944) — рад. військовослужбовець, ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1942. Н. в с. Рождествені (тепер Гороховецького р-ну Влад. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії 1935—37 і з 1941. У 1942 закінчив Військ.-політ. училище. Як заст. командира батальйону по політчастині 936-го стріл. полку 254-ї стріл. д-зії 52-ї армії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 1.X 1943 Б. на чолі групи бійців переправився на правий берег і, відбивши кілька атак ворога, забезпечив переправу всього батальйону. Б. особисто знищив 13 гітлерівців і, хоча був поранений, не покинув поля бою. Пізніше помер від ран.

БЕСКИ́ДНИКИ — назва нар. месників-*опришків*, які діяли в 16—18 ст. на Закарпатті у Бескидах — пн. відрогах Карпатських гір, поблизу верхів'їв р. Сяну.

БЕСПА́ЛОВ Андрій Андрійович (р. н. невід.— 1919) — активний учасник боротьби за владу Рад у Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), робітник-металург. Член Комуністич. партії з 1914. Н. у м. Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) в сім'ї робітника. З 1910 працював на Дніпровському металург. з-ді у Кам'янському. На поч. 1-ї світової війни брав участь в організації лікарняної каси. В квітні 1916 — один з організаторів великого страйку, за що був відправлений на фронт, де вів антивоєнну агітацію. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Кам'янського. Займався військ. підготовкою загонів Червоної гвардії. Загін, очолюваний Б., розгромив велике з'єднання військ Центр. ради у с. Троїцькому (тепер П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл.), бив білогвардійців під Єлисаветградом (тепер Кіровоград). Під тиском нім. окупаційних військ загін залишив Україну і влився у регулярні частини Червоної Армії під Царицином (тепер Волгоград). Б. був призначений командиром батальйону. Пізніше в бою з денікінцями був тяжко поранений і незабаром помер.

БЕССАРА́БІЯ — істор. область між Дністром і Прутом, яка становила осн. частину тер. тепер. Молд. РСР і частину тепер. Одес. обл. УРСР. В давні часи Б. заселяли племена скіфів, гетів, даків, бессів, слов'ян-антів. У 10—11 ст. Б. входила до складу Молд. князівства. На поч. 16 ст. її загарбала султанська Туреччина. Визволена рос. військами під час рос.-тур. війни 1806—12, Б. за *Бухарестським мирним договором 1812* ввійшла до складу Росії. Це сприяло її економіч. і культ. піднесенню. Після поразки Росії в *Кримській війні 1853—56* та укладення Паризького мирного договору 1856 пд. частина Б. була відторгнута від Росії і приєднана до Румунії. Рішенням *Берлінського конгресу 1878* Б. повернуто Росії. На поч. 20 ст. в Б. розвивався робітн. рух, створювалися с.-д. організації. З квітня 1901 в Кишиневі діяла підпільна друкарня ленінської «*Искры*».

С. Н. Бернштейн.

М. П. Бестужев-Рюмін.

Під час революції 1905—07 в Б. відбувалися робітн. виступи та масові сел. заворушення. В грудні 1917 в Б. була встановлена Рад. влада. В січні 1918 Б. окупувала боярська Румунія. В результаті переговорів між рад. і рум. урядами в лютому 1918 Румунія зобов'язалась протягом двох місяців вивести з Б. свої війська. Але, скориставшись з наступу австро-нім. імперіалістів на Україну, Білорусію, Прибалтику, боярська Румунія відмовилася від своїх зобов'язань і проголосила анексію Б. Паризьким протоколом 1920 Англія, Франція, Італія і Японія визнали і затвердили загарбання Б. Румунією. Трудящі Б. героїчно боролися проти гніту рум. бояр за визволення і возз'єднання з СРСР (див. *Хотинське повстання 1919*, *Татарбунарське повстання 1924*). Рад. уряд, не визнаючи загарбання Б., 26.VI 1940 звернувся до Румунії з нотою, в якій пропонував повернути Б. Рад. Союзові. 28.VI 1940 Румунія дала згоду на повернення цієї території. 2.VIII 1940 VII сесія Верх. Ради СРСР затвердила закон про утворення Молд. РСР, до складу якої ввійшла й тер. Б., за винятком населених українцями Акерманського, Ізмаїльського та Хотинського повітів, що відійшли до УРСР. Після 1940 термін «Б.» вживається в л-рі як істор. назва.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; История Молдавской ССР, т. 1—2. Кишинев, 1955—65; Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр (1918—1940 гг.). М., 1945.

БЕСТУ́ЖЕВ-РЮМІ́Н Михайло Павлович (1803 — 25.VII 1826) — декабрист, підпоручик. Служив у Кавалергардському (з 1818) і Семеновському (з 1820) гвардійських полках. Після повстання Семенов. полка переведений в кін. 1820 до Полт. піх. полка. З 1823 — член *Південного товариства декабристів*. Разом з С. *Муравйовим-Апостолом* очолював *Васильківську управу* Пд. т-ва. Брав участь у з'їздах і нарадах декабристів у Києві, Кам'янці, в Ліщинському таборі під Житомиром (1823—25). В 1823 встановив зв'язок з польс. «*Патріотичним товариством*», підтримував зв'язки між членами і управами Пд. т-ва. Влітку 1825 успішно завершив переговори про приєднання *Товариства об'єднаних слов'ян* до Пд. т-ва; керував Слов. управою. Підтримував складену П. І. *Пестелем* республіканську програму «Руської правди», був прихильником повалення самодержавства й ліквідації кріпосництва шляхом революц. перевороту з допомогою військ. Вів антимонархічну агітацію серед солдатів. Співавтор Прокламації і Катехізису (популярного викладу програмних положень Пд. т-ва декабристів), які читали солдатам і поширювали серед селян Київ. губ. Один з керівників *Чернігівського полку повстання*. Б.-Р. заарештовано в Білій Церкві і засуджено до страти. Повішено в Петер-

С. Є. Бешуля.

Д. Бєдний.

бурзі разом з чотирма ін. керівниками декабристів. *М. М. Лисенко* (Київ).

БЕШУ́ЛЯ Свирид Єрофійович (н. 25.XII 1907) — знатна людина Рад. України, новатор сільськогосподарського виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1950, 1958). Член КПРС з 1931. Н. у с. Улаклах (тепер Великоновосілківського р-ну Донец. обл.) в сел. сім'ї. Після закінчення радпартшколи в м. Артемівську (1935) до 1937 очолював парт. орг-цію в колгоспі «Червоний трудовик». З 1937 до 1941 (і з 1943) — голова колгоспу «Жовтень» Мар'їнського р-ну Донец. обл. Цей колгосп став одним з найпередовіших на Україні, всебічно розвинутим г-вом. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

БЄ́ДІН Юхим Васильович (1.IV 1900 — 30.VII 1962) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1919. Н. в с. Косьміні (тепер Собинського р-ну Влад. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією і корпусом на Пн.-Зх., Зх., Воронез. і 1-му Укр. фронтах. Керовані Б. військa відзначилися під час форсування Дніпра. Після війни Б.— на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1946 закінчив Академію Генштабу. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

БЄ́ДНИЙ Дем'ян (літ. псевд. Придворова Юхима Олексійовича; 13.IV 1883 — 25.V 1945) — видатний рос. рад. поет, байкар. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в с. Губівці (тепер Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.) у сел. сім'ї. В 1908 закінчив Петерб. ун-т. Перші вірші надрукував у газ. «Киевское слово» (1899). З 1911—12 творчість Б. тісно пов'язана з більшовицькими газ. «Звезда», «Правда» та ін. Виступав на захист спадщини Т. Г. Шевченка («Біля могили Тараса Шевченка», 1914). У героїко-сатирич. повісті «Про землю, про волю, про робітничу долю» (1917) викрив пороки бурж.-поміщицького ладу, прославив боротьбу трудящих за владу Рад. На фронтах громадян. війни виступав перед бійцями, писав пройняті революц. пафосом вірші, пісні, відозви тощо; завдав разючих ударів націоналістич. контрреволюції (цикл «Самостійники», укр. мовою —«Осиновий кіл раді»). Тему переможної пролетарської революції втілив у поемі «Головна вулиця» (1922). Творчість Б. високо цінував В. І. Ленін. Поезії «Любимому», «Сніжинки» та ін. присвячені В. І. Леніну. Поеми «Темпи», «Клятва Зайнет», «Шайтан-арба» та ін. твори Б.—поетичний літопис бурхливих років відбудови та перших п'ятирічок. Соціалістичні перетворення на Україні відобразив у поезіях «Квіти й коріння», «Пороги», «Замість волика» (укр. мовою), повісті «Колгосп „Червоний кут“» (1936; нова ред.—«Степан Завгородній», 1941). В роки Великої Вітчизн. війни створив патріотичні вірші та поеми («Російські дівчата», «Орлята» та ін.). Героїзмові укр. народу присвячені поезії «Вставай, Україно», «Дніпропетровськ наш», «Одеса», «Криворізький коровай», «Привіт гуцулам» та ін. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Тв: Полное собрание сочинений, т. 1—19. М.—Л., 1925—33; Собрание сочинений В 8 т. М., 1963—65; Укр. перекл.— Байки та вірші. К., 1936; Вибране. К., 1951; Павуки та мухи. К., 1957.

Літ.: Макаров А. Демьян Бедный. М., 1964; Эвентов И.

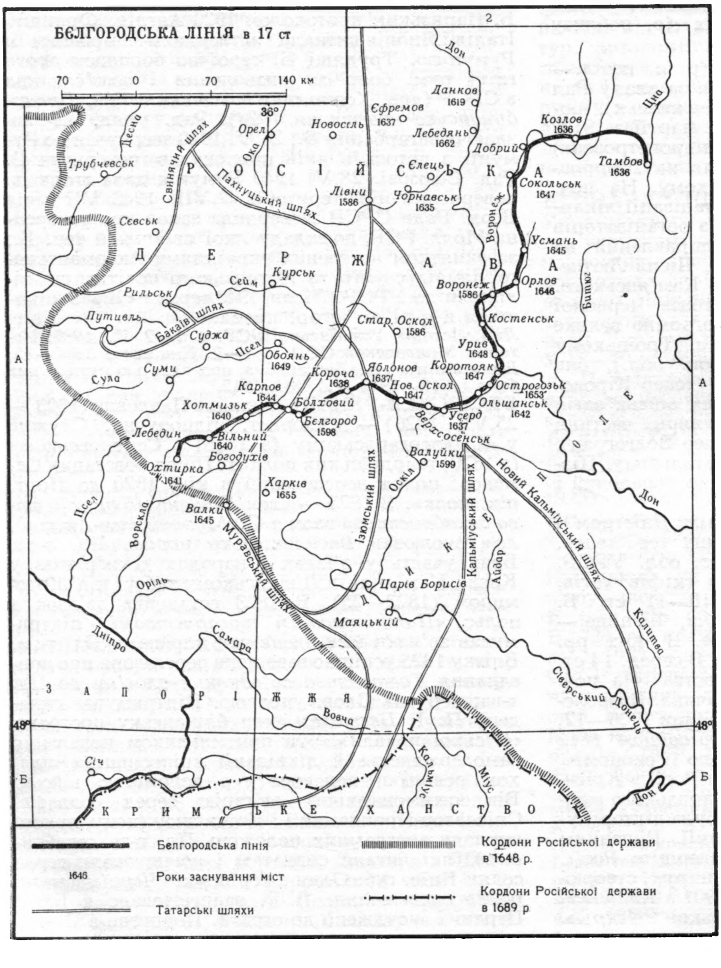

Жизнь и творчество Демьяна Бедного. Л., 1967; Косяченко В. Т. Демьян Бедный и литературная молодость украинской советской басни. «Вопросы русской литературы», 1967, № 1; Петровський В. Речник братерства. «Жовтень», 1967, № 7.

А. В. Куліпич (Київ).

«БЕДНОТА» — щоденна сел. газета, орган ЦК ВКП(б). Видавалась у Москві з 27.III 1918 по 31.I 1931. Відіграла велику роль у проведенні політики партії на селі, в боротьбі за колективізацію с. г. Вела пропаганду передового досвіду землеробства, передових методів агротехніки. З 1.II 1931 газету «Б.» об'єднано з газетою «Социалистическое земледелие».

БЄЛГОРОДСЬКА ЛІНІЯ, Бєлгородська черта — оборонна лінія для захисту пд. кордонів Рос. д-ви від грабіжницьких наскоків крим. і ногайських татар у кінці 16—17 ст. Починалася в Охтирці, йшла в напрямі Бєлгорода (звідси й назва), Острогозька, Воронежа до Тамбова, перетинаючи *Муравський шлях* та *Ізюмський шлях*. Прикордонні загони, сформовані для служби на Б. л., комплектувалися з рос. служилих людей і укр. слобідських козаків. Б. л. перешкоджала крим. і ногайським татарам здійснювати грабіжницькі походи в глиб Рос. д-ви, а також сприяла заселенню і госп. освоєнню чорноземних просторів *Дикого поля*, що мало велике економіч. значення для розвитку Рос. д-ви. Після возз'єднання Лівобережної України та дальшого розширення на Пд. тер. Рос. д-ви Б. л. в кінці 17 ст. втратила своє значення.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918.

БЄЛГОРОДСЬКО-ХАРКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція, здійснена 3 — 23.VIII військами Воронезького (ком. ген. армії М. Ф. Ватутін) і Степового (ком. ген.-полковник І. С. Конєв) фронтів з метою розгрому бєлгород-харків. угруповання ворога і визволення Харків. пром. району. Провадилась одночасно з контрнаступом військ Брян., Зх. і Центр. фронтів на Орловському напрямі. Прорвавши оборону противника, війська Воронезького і Степового фронтів 5. VIII оволоділи Бєлгородом. На Орлов. напрямі того ж дня було визволено Орел. На ознаменування цієї перемоги 5.VIII в Москві вперше в історії Великої Вітчизн. війни було зроблено арт. салют. Наступ рад. військ на Харків. напрямі різко погіршив становище ворога на Пд. Нім. командування було змушене терміново повернути танкові д-зії, направлені з-під Харкова в Донбас. Проте удари рад. авіації і дії укр. партизанів не дали можливості ворогові своєчасно підкинути резерви. 7.VIII рад. війська визволили Богодухів і Гайворон, 23.VIII — Харків. Ворога було відкинуто за м. Мерефу. Внаслідок Б.-Х. н. о. рад. війська визволили Харків. пром. район, розгромили 15 д-зій ворога, просунулися на 140 *км*, розширивши фронт наступу до 300 *км*, і підготували плацдарм для визволення Лівобережної України.

І. В. Архипов (Київ).

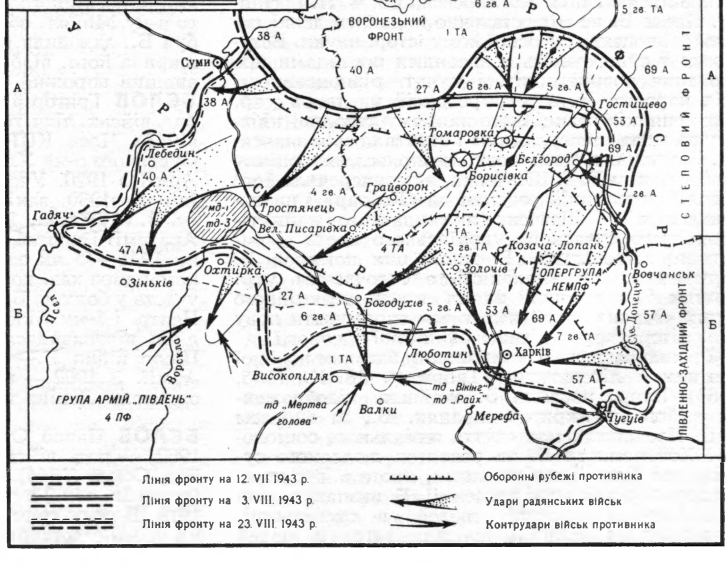

БЄЛГРА́ДСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1739 — договір, що завершив війну Росії в союзі з Австрією проти Туреччини 1735—39. Під час війни рос. війська, в складі яких були укр. козаки та запорожці, здобули визначні перемоги в Криму, в битвах під Хотином, Яссами, Ставучанами. Але поразка австр. військ і зрадництво Австрії, яка 1.IX 1739 підписала сепаратний мир з Туреччиною, та загострення відносин з Швецією змусили царський уряд 29.IX 1739 підписати в Бєлграді з Туреччиною мирний договір. За Б. м. д. Росія повернула собі Азов, закріпила за собою Запоріжжя. Проте Росії заборонялось мати військ. і торг. флот на Азовському і Чорному морях. Під владою Туреччини залишились Сербія, Волощина, Молдавія. Умови Б. м. д. не відповідали життєвим інтересам Росії, оскільки вихід до Азовського і Чорного морів залишався в руках Туреччини. Б. м. д. був анульований *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774.*

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

БЄЛИЧКОВ Іван Іванович (17.V 1924 — 28.II 1943) — один з організаторів підпільної комсомольської орг-ції *«Партизанська іскра»*, що діяла під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в с. Кримці (тепер Микол. обл.). Член ВЛКСМ з 1940. Н. в с. Устинівці (тепер Устинівського р-ну Кіровогр. обл.). Член к-ту і командир бойового відділення «Партизанської іскри». Разом з М. Кравцем і М. Клименюком знищив на залізнич. станції цистерну з пальним, розповсюджував серед населення антифашист. листівки, зведення Радінформбюро, залучав нових членів до підпільної орг-ції. 18.II 1943 рум. жандармерія заарештувала Б., після катувань його розстріляли. Нагороджений (посмертно) орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня.

З. Д. Кайкова (Миколаїв).

БЄЛІ́НСЬКИЙ Віссаріон Григорович (11.VI 1811 — 7.VI 1848) — великий рос. революц. демократ, літ. критик, публіцист, філософ-матеріаліст. Н. в м. Свеаборгу в сім'ї флотського лікаря. Вчився у пов. училищі (1822 —24) в Чембарі (те-

пер м. Бєлінський Пенз. обл.) і пенз. гімназії (1825 — 28). У 1829 вступив до Моск. ун-ту, з якого 1832 був виключений за написання антикріпосницької драми «Дмитро Калінін». У 1833—36 працював у журн. «Телескоп» і газ. «Молва», 1838—39 редагував журн. «Московский наблюдатель». У 1839 переїхав до Петербурга, де очолив літ.-критичний відділ журн. «Отечественные записки» (до 1846). В 1846 Б. разом з М. С. Щепкіним кілька місяців подорожував по Україні. З 1847 очолював літ.-критичний відділ журн. «Современник». Помер у Петербурзі від сухот, похований на Волковому кладовищі.

У розвитку філософських і суспільно-політ. поглядів Б. пройшов складний і суперечливий шлях від просвітительства до революц. демократизму і утопічного соціалізму, від ідеалізму до матеріалізму. Ідеалізм привів його наприкінці 30-х рр. до тимчасового теоретичного примирення з реакційним ладом Росії. Але вже на початку 40-х рр. Б. пристрасно критикував цей лад, боровся проти реакційної і ліберальної ідеології, доводив, що ліквідація кріпосництва можлива лише через революцію. Вершиною революц. демократизму Б. є його «Лист до Гоголя», який В. І. Ленін назвав «одним з найкращих творів безцензурної демократичної преси» (Твори, т. 20, с. 219—220). Б. зазнав впливу ранніх творів К. Маркса. У своїх літ.-критичних працях Б. заклав основи революц.-демократич. естетики, виступав проти «чистого мистецтва», реакційних поглядів слов'янофілів та лібералів-західників. Б. дав глибокий аналіз творчості О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, О. І. Герцена, О. В. Кольцова, ранніх творів Ф. М. Достоєвського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, а також В. Шекспіра, Й.-В. Шіллера, П.-Ж. Беранже, Ж. Санд, Г. Гейне, Дж.-Г. Байрона, плеяди рос. акторів.

Б. з пошаною і симпатією ставився до укр. народу, його боротьби проти соціального і нац. гніту, підкреслював його високу поетичність, хоробрість і патріотизм. Високо цінував Запорізьку Січ як осередок антифеод. боротьби, писав про Б. Хмельницького як про видатного політ. діяча. Виявляв великий інтерес до творчості укр. письменників. У своїх критич. статтях, рецензіях підтримував прогресивні тенденції у творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки. Проте Б. не міг остаточно подолати деякі помилкові погляди сучасної йому істор. науки. Вступаючи в суперечність з вдасними поглядами про визнання повної політ. і культ. рівноправності всіх народів, Б. в ряді рецензій на твори укр. письменників реакційного напряму твердив, нібито укр. мова «попсувалася» і втратила своє значення. Б. висловив помилкову і несправедливу оцінку «Гайдамаків» Т. Г. Шевченка, яка суперечила його власній позитивній рецензії на «Кобзар» і визначенню ним Т. Г. Шевченка як «видатного і найталановитішого сучасного українського поета і видатного живописця». В основі цих помилок Б. були недостатня обізнаність з тогочасним укр. життям і полемічний запал проти реакційного журн. «Маяк», який намагався спрямувати нову укр. літературу в річище офіційної ідеології.

І. Франко називав Б. «геніальним батьком новішої критики і літератури» (Твори, т. 18. К., 1955, с. 67). Істор. погляди Б. знайшли відображення в його літ.-критич. працях. Б., за виразом Г. В. Плеханова, мав «чуття геніального соціолога». Хоч погляди Б. на розвиток людського суспільства були ідеалістичними, проте в них мали місце матеріалістичні тенденції. Б. визнавав роль матеріальних потреб людей в суспільстві, вказував на залежність поглядів і нравів людей від навколишнього середовища, відстоював ідею істор. закономірностей, вирішальну роль народу в історії. У працях Б. багато уваги приділялося революц. періодам в історії народів Росії, Франції, Стародавнього Риму. Якщо в 30-х рр. істор. концепціям Б. були властиві монархічні ілюзії, то в 40-х рр. він виступав проти монархічної концепції М. М. Карамзіна, істор. теорії слов янофілів, ідеалізації західниками капіталістич. шляху розвитку. Істор. погляди Б. не знайшли достатнього висвітлення в дореволюц. історіографії, хоча про його творчість писали представники різних політ. течій: західники, слов'янофіли, рос. революц.-демократи. Вперше марксистську оцінку творчості Б. дав Г. В. Плеханов («Бєлінський і розумна дійсність», «В. Г. Бєлінський», «Літературні погляди Бєлінського»). В. І. Ленін охарактеризував Б. як попередника рос. соціал-демократів, вважав його виразником інтересів і настроїв селянства. Ленінські погляди на діяльність і світогляд Б. проводили у своїх працях В. В. Воровський («Пам'яті полум'яного Віссаріона»), С. Г. Шаумян та ін. Рад. історики провели значну роботу по дослідженню творчості Б. Діяльність Б. мала великий вплив на розвиток передової думки і визвольного руху Росії та України.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—13. М., 1953—59; Укр. перекл.— Вибрані статті. К., 1948; Вибрані філософські твори. В 2 т. К., 1948—50.

Літ.: Ленін В. І. Що робити? Твори. Вид. 4, т. 5; Плеханов Г. В. Избранные философские произведения, т. 4. М., 1958; Чернышевский Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. В кн.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 3. М., 1947; Франко І. Про російську літературу. Львів, 1947; Наследие Белинского. Сборник статей. М., 1952; Крутікова Н. Є. В. Г. Бєлінський. К., 1948; Иллерицкий В. Е. Исторические взгляды В. Г. Белинского. М., 1953; Басс І. І. В. Г. Бєлінський і українська література 30—40-х років XIX ст. К., 1963; Белинский и современность. М., 1964; Оксман Ю. Летопись жизни и творчества В. Г. Белинского. М., 1958. *А. З. Барабой* (Київ).

БЄЛО́В Василь Тимофійович (1910 — 25.III 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). В Рад. Армії з 1942. Як автоматник 1292-го стріл. полку 113-ї стріл. д-зії 57-ї армії 3-го Укр. фронту відзначився при форсуванні р. Пд. Бугу в районі на Пн. від с. Виноградного Саду (тепер Доманівського р-ну Микол. обл.). Група бійців, у складі якої був Б., захопила плацдарм на березі ріки й розширила його, відбивши всі контратаки ворога. Б. знищив ворожий кулемет. Загинув у бою.

БЄЛО́В Григорій Андрійович (н. 12.X 1901) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1919. Н. в с. Сарі (тепер Сурського р-ну Ульянов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни на Україні. В 1930 закінчив Військ.-політ. академію ім. В. І. Леніна, 1947 — вищі академ. курси при Академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира кав. д-зії, заст. командира кав. корпусу і командир кав. д-зії брав участь у боях на Брянському, Пд.-Зх., Степовому, Центр. і 1-му Білорус. фронтах. Очолена Б. 16-а д-зія відзначилася під час форсування Дніпра. Після війни Б.— на командних посадах у Рад. Армії. З 1962 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

БЄЛО́В Павло Олексійович (18.II 1897— 3.XII 1962) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1925. Н. в м. Шуї (тепер Ів. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти білогвардійців на Пд. фронті, по лікві-

дації банд в Донец. окрузі, Харків. і Катеринослав. губ. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1949 — вищі академічні курси при Вищій військ. академії. Учасник визволення Зх. України і Зх. Білорусії. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 1-м гвард. кав. корпусом та 61-ю армією. Керовані Б. війська брали участь у розгромі гітлерівців під Москвою, у визволенні України, Білорусії, Прибалтики, Польщі, в Берлінській операції. З 1945 Б.— ком. військами ряду військ. округів. У 1955—60 — голова ЦК ДТСААФ. З 1960 — в запасі. Депутат Верх. Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

БЄЛОСТО́ЦЬКИЙ Іван Степанович (6. I 1882 — 31. I 1968) — активний учасник революц. руху в Росії і на Україні. Член КПРС з 1904. Н. у слободі Амвросіївці (тепер Ростов. обл.) в сел. сім'ї. Робітник-токар. Не раз зазнавав арештів і заслання. В 1905 — член страйк. к-ту на Брянському з-ді (Катеринослав). З лютого 1906 вів парт. роботу на ряді з-дів у Петербурзі. В квітні 1911 Петерб. більшовицька орг-ція послала Б. в організовану В. І. Леніним парт. школу в Лонжюмо (біля Парижа); після її закінчення Закордонна організац. комісія направила його в Росію для участі в підготовці VI (Празької) Всерос. парт. конференції. Був членом Рос. організац. комісії. Обраним на Празькій конференції ЦК РСДРП(б) був кооптований в члени ЦК. З березня 1912—секретар Тульської спілки металістів. У жовтні 1912 заарештований і в березні 1913 висланий в Архангельськ. У 1915—16 працював на заводах у Харкові і Тулі. В 1917—18 — член Лисьвенської Ради робітн. депутатів (тепер Пермської обл.), брав участь у створенні Червоної гвардії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на рад. і госп. роботі в Пермі, Вятці, Свердловську і Челябінську. З 1958 — персональний пенсіонер. Нагороджений трьома орденами Леніна.

БЄЛОУ́СОВИ, брати Андрій Григорович (12.XI 1857 — р. см. невід.) і Семен Григорович (1859 — р. см. невід.) — революц. народники. Народилися в Бердянську (тепер Запоріз. обл.). Андрій навчався в Харків. вет. ін-ті. В 1879 вступив до партії «Народна воля». У Бердянську 1883 його вперше заарештовано і вислано під нагляд поліції до Луганська. Семен — організатор робітн. гуртків у Бердянську. Брав активну участь у народницьких гуртках Одеси (1879—83), Луганська (1883—84). Б. заарештовано в Луганську (1884) і відправлено до Петербурга. За «процесом 21-го» Семена звільнено за недостатністю доказів, Андрія засуджено до каторж. робіт, які було замінено (1887) засланням до Сибіру (відбував до 1900).

БЄЛЯ́ЄВ Іван Дмитрович (1810 — 1.XII 1873) — рос. історик, слов'янофіл. Н. в сім'ї священика. В 1833 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Працював в архівах сенатському і старих справ. У 1852—73 — проф. Моск. ун-ту. Б. належить перше в рос. історіографії дослідження з історії селянства на Русі до 18 ст. (Селяни на Русі. М., 1859), праці з історії права. Б. опублікував цінні істор. джерела, багато зробив для розвитку археографії і архівознавства. Праці Б., написані під впливом слов'янофільської концепції, з ідеалістич. позицій, завдяки використанню багатьох джерел, зберегли деяке пізнавальне значення. Колекція актів і рукописів, зібрана Б., зберігається у Відділі рукописів Держ. б-ки ім. В. І. Леніна.

Літ.: Мрочек-Дроздовский П. Список трудов профессора И. Д. Беляева. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1905, кн. 2; Викторов А. Собрание рукописей И. Д. Беляева. М., 1881.

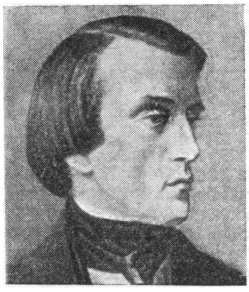

В. Г. Бєлінський.

П. І. Бєляєв.

БЄЛЯ́ЄВ Олександр Пилипович (1908 — 10.XII 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Малому Яльчику (тепер Яльчикського р-ну Чув. АРСР). В Рад. Армії з 1929. В 1941 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 41-ї гвард. стріл. д-зії 57-ї армії 3-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. За період наступальних боїв 10—25.IX 1943 д-зія під командуванням Б. визволила 28 насел. пунктів і вийшла на лівий берег Дніпра. В ніч на 26.IX д-зія на човнах і підручних засобах форсувала ріку і закріпилась на правому березі, відбивши 3 контратаки ворога. Загинув у бою.

БЄЛЯ́ЄВ Павло Іванович (н. 26.VI 1925) — льотчик-космонавт СРСР (1965), полковник, Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1949. Н. у с. Челищеві (тепер Тотемського р-ну Волог. обл.) в сім'ї фельдшера. В 1945 закінчив військ.-авіац. училище. Як льотчик-винищувач брав участь у війні з Японією. У 1959 закінчив Військово-повітряну академію. 18—19.III 1965 на космічному кораблі «Восход-2» здійснив разом з О. А. *Леоновим* 26-годинний політ по розрахованій орбіті. Зробив більше 17 обертів навколо Землі і, пролетівши відстань понад 720 тис. *км*, здійснив посадку за допомогою системи ручного керування в районі м. Пермі. Під час польоту керував виходом О. А. Леонова в космічний простір (уперше в світі), спостерігав за його станом і тримав з ним безперервний зв'язок.

БЄЛЬСЬКИЙ Федір Іванович (н. в серед. 15 ст.— п. бл. 1506) — один з керівників боротьби укр. і білорус. феодалів проти лит. панування в останній чверті 15 ст. Правнук великого князя лит. *Ольгерда*. Володів значними маєтностями на Україні і в Білорусії. Б. разом з великими феодалами Михайлом Олельковичем, Іваном Гольшанським та ін. очолив рух укр. і білорус. феодалів проти скасування політ. автономії укр. і білорус. удільних князівств. У 1481 було домовлено вбити на весіллі Б. великого князя лит. і польс. короля *Казимира IV*, підняти повстання проти лит. уряду та приєднати укр. і білорус. землі до Рос. д-ви. Змову було викрито. Михайла Олельковича та Івана Гольшанського в серпні 1481 було страчено в Києві, а Б. втік до Москви, де вступив на службу до великого князя моск. *Івана III Васильовича*. Незабаром переселилися в Росію його брат Семен та ін. чернігово-сіверські феодали, що було однією з причин початку тривалої війни між Рос. і Лит. д-вами, яка закінчилась 1503 приєднанням до Росії майже всієї Чернігово-Сіверщини. Ставши

родичем великого моск. князя, Б. відіграв значну роль у політ. житті Рос. д-ви. В 1487 брав участь у поході рос. війська на Казань. У 1502—03 керував рос. військом, що вело боротьбу за визволення Смоленська.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2, 4, 6. СПБ, 1843—53; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Клепатский. П. Г. Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Одесса, 1912. *Д. І. Мишко* (Київ).

БЗА́РОВ Георгій Миколайович (1.V 1911—24.XI 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Старий Батано-Юрт (тепер Пн.-Осетин. АРСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1932. У 1936 закінчив Орджонікідзевське піхотне училище і обіймав командні посади в Червоній Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив в оперативному відділі 61-ї армії, з серпня 1943 — командир 32-го гвард. стріл. полку 12-ї гвард. стріл. д-зії 61-ї армії Центр. фронту. В ніч на 28.IX 1943 полк під командуванням Б. під сильним арт. вогнем форсував Дніпро в районі с-ща м.т. Любеча (тепер Ріпкинського р-ну Чернігів. обл.). Полк відбив усі атаки ворога і оволодів плацдармом на правому березі Дніпра, забезпечивши дальший наступ рад. військ.

БИ́КОВ Юрій Михайлович (1923 — 11.V 1945) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — кулеметник 691-го стріл. полка 383-ї стріл. д-зії окремої Приморської армії. В період проведення Керченської десантної операції в бою за Аджи-Мушкайські каменоломні (листопад 1943) очолюваний ним взвод оволодів хут. Безіменним. 20.XI 1943 Б. під час відбиття контратаки з кулемета знищив бл. 200 нім. солдатів та офіцерів і 10 вогневих точок ворога. Всього на рахунку Б. 500 знищених ворожих солдатів і офіцерів. Помер від ран.

БИКО́ВСЬКИЙ Валерій Федорович (н. 2.VIII 1934) — льотчик-космонавт СРСР (1963), полковник, Герой Рад. Союзу (1963). Член КПРС з 1963 (прийнятий в партію рішенням ЦК під час польоту в космос). Н. в м. Павловському Посаді Моск. обл. у сім'ї залізничника. Після закінчення Качинського військ.-авіац. уч-ща (1955) служив льотчиком у різних військ. частинах. 14—19.VI 1963 на космічному кораблі-супутнику «Восток-5» протягом 119 год. понад 81 раз облетів навколо Землі. 16—19.VI політ Б. проходив одночасно з польотом В. В. *Терешкової*. Пролетівши відстань понад 3,3 млн. *км*, приземлився в заданому районі. Після закінчення Військ.-повітряної інж. академії ім. М. Є. Жуковського (1968) — інструктор космонавтів.

БИКО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (19.IV 1919 — 27.I 1944) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у с. Верхньому Мамоні (тепер Павловського р-ну Ворон. обл.). В Рад. Армії з 1938. В 1940 закінчив Орджонікідзевське піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. батальйону 467-го стріл. полка 81-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра (1—5.X 1943). Батальйон під командуванням Б. подолав водний рубіж і після запеклого бою захопив плацдарм на правому березі ріки на Зх. від с-ща м. т. Любеча (Ріпкинського р-ну Черніг. обл.). За 2 дні батальйон відбив 19 атак і знищив до 200 ворожих солдатів і офіцерів. Загинув у бою.

«БЫЛО́Е» — журнал з історії революц. руху в Росії. Засн. 1900 в Лондоні В. Л. Бурцевим. У 1900—04 видавався за кордоном, 1906—07 — в Петербурзі. Журнал охоплював історію сусп. руху з 18 ст. до революції 1905 — 07. Спочатку публікував гол. чин. матеріали з історії партії «*Народна воля*». Було надруковано матеріали про суд. процеси М. Г. Чернишевського, М. Л. Михайлова, Д. І. Писарєва та М. О. Сєрно-Соловйовича, народницькі та народовольські суд. процеси 70—80-х рр., а також ряд мемуарів народників. У 1907 журнал заборонено царським урядом. У 1908 Бурцев відновив видання «Б.» в Парижі. З липня 1917 видання журналу було поновлено в Петрограді. Всього з 1917 до поч. 1926 вийшло 35 номерів. У журналі друкувались документи, статті, спогади, зв'язані з рухом 60—80-х рр. 19 ст., значна частина матеріалів була присвячена й 20 ст. В журналі вміщено чимало матеріалів про Україну. Серед них про рух декабристів на Україні (№ 33 за 1925), до історії Київ. ун-ту (№ 3 за 1917), про революц. рух серед моряків у Севастополі 1905—07 (№ 3, 5—6 за 1917), про іноземну інтервенцію на Україні в роки громадян. війни (№ 18 і 19 за 1922), про боротьбу проти денікінщини (№ 25—29 за 1924—25) тощо.

БИРЮКО́В Григорій Іванович (7.III 1919 — 28.VIII 1944) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Почепному (тепер Дмитрієвського р-ну Курс. обл.) в сел. сім'ї. У Рад. Армії з 1939. В 1944 закінчив Вищі стріл. курси. Як командир стріл. роти 1001-го стріл. полку 279-ї стріл. д-зії 51-ї армії 4-го Укр. фронту відзначився в бою за ст. Сарабуз при визволенні Криму (1944). 9.V 1944 брав участь у штурмі Севастополя. Після запеклого 4-годинного бою рота під командуванням Б. першою прорвалася на околицю Севастополя, знищила 130 гітлерів. солдатів та офіцерів і захопила 6 гармат. Помер від ран.

БИСТРИ́ЦЬКИЙ Андрій Андрійович (1799—1872) — декабрист. Походив з дворян Київ. губ. Підпоручик Чернігівського полку. Разом з ротою солдатів приєднався до *Чернігівського полку повстання*. Засуджений до 20 років каторги. Покарання відбував у Читі і Петровському Заводі. Після амністії 1856 жив у м. Могилеві-Подільському, де й помер. *М. М. Лисенко* (Київ).

БИ́ТВА ЗА ДНІПРО́ 1943 — наступальні операції Рад. Збройних Сил у ході Великої Вітчизняної війни 1941—45, які здійснювалися в серпні—грудні 1943; завершилися розгромом нім.-фашист. загарбників на Лівобережній Україні і форсуванням Дніпра.

Внаслідок розгрому нім.-фашист. військ у Сталінградській і Курській битвах стратегічна ініціатива була остаточно закріплена за Рад. Армією. Але ворог чинив запеклий опір, намагаючись зупинити наступ рад. військ. Особливого значення гітлерівське командування надавало вдержанню рубежу на р. Дніпрі— гол. частини розрекламованого нім.-фашист. пропагандою т. з. «Східного валу». Рад. Верх. Головнокомандування поставило перед Збройними Силами СРСР завдання перетворити контрнаступ під Курськом на заг. наступ Рад. Армії на фронті в 2 тис. *км*, від верхів'я Дніпра до Азовського м. Гол. зусилля при цьому зосереджувалися на Пд.-Зх. напрямі, де арміям Центр., Ворон., Степового, Пд.-Зх. і Пд. фронтів належало розгромити нім.-фашист. війська на Лівобережній Україні і в Донбасі, вийти до Дніпра, з ходу форсувати його і створити стратегіч. плацдарми на правому березі Дніпра для розгортання наступу з метою визволення Правобережної України і Білорусії. Внаслідок *Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції 1943* (26.VIII—1.X) війська Центр. фронту (ком. ген. армії К. К. Рокоссовський) прорвали оборону ворога і до 15.IX

вийшли на р. Десну, просунувшись на Зх. на 100—200 *км*, а потім, переслідуючи нім. війська, вийшли на р. Дніпро і захопили плацдарм на його зх. березі. Війська Ворон. фронту (ком. ген. армії М. Ф. Ватутін), розвиваючи наступ у напрямі на Ромни, Прилуки і далі на Київ, 25.IX—2.XI розширили плацдарм на Пн. від Києва, а 17—24. X — на Пд. від Києва в районі с. Великого Букрина (т. з. Букринський плацдарм). Війська Степового фронту (ком. ген.-полковник І. С. Конєв), наступаючи на Полт.-Кременчуц. напрямі, 23.IX визволили Полтаву і до кінця вересня форсували Дніпро на Пд. Сх. від Кременчука. Не маючи сил стримати натиск рад. фронтів, гітлерівське командування в серед. вересня почало спішно відводити свої з'єднання з Лівобережної України. Війська Пд.-Зх. фронту (ком. ген. армії Р. Я. Малиновський), які разом з Пд. фронтом (ком. ген.-полковник Ф. І. Толбухін) з 18.VIII до 22.IX успішно провели *Донбаську наступальну операцію 1943* і визволили Донбас, 22 — 27.IX вийшли до Дніпра на ділянці від Дніпропетровська до Запоріжжя. Війська Пд. фронту 22.IX вийшли на р. Молочну. На поч. жовтня рад. війська захопили на правому березі Дніпра 23 плацдарми від Лоєва до Запоріжжя, зірвавши план фашист. командування щодо створення сталої оборони на Дніпрі. Одночасно війська Калінін., Зх. і Брян. фронтів розгромили угруповання армій «Центр» і визволили Смол. і Брян. обл. Успішні дії цих фронтів обмежили можливості фашист. командування в маневруванні військами і не дали змоги йому перекинути д-зії з центр. ділянки фронту на Пд., де Рад. Збройні Сили завдали ворогові осн. удару. Після форсування Дніпра війська 3-го Укр. (кол. Пд.-Зх.) фронту 10.X перейшли в наступ і 14.X визволили Запоріжжя. Розвиваючи успіх, вони форсували Дніпро на Пн. від Запоріжжя, 25. X визволили Дніпропетровськ і до кінця місяця просунулися на 70 *км* на Зх. від Дніпра. Успіхові 3-го Укр. фронту сприяли активні бойові дії з'єднань 2-го Укр. (кол. Степового) фронту, які 15.X розгорнули наступ з плацдарму на Пд. Сх. від Кременчука і вийшли за 30 *км* на Сх. від Кіровограда. Ворог зробив спробу відкинути рад. війська за Дніпро, але його було зупинено на р. Інгульці. Війська 4-го Укр. (кол. Пд.) фронту прорвали ворожу оборону на р. Молочній, 23.X визволили Мелітополь, очистили від ворога майже всю Пн. Таврію і вийшли до Дніпра в його нижній течії і до Перекопського перешийку.

Але найголовнішим рад. командування вважало Київ. напрям. 3—13.XI війська 1-го Укр. (кол. Ворон.) фронту здійснили *Київську наступальну операцію 1943*, внаслідок якої було знищено київ. угруповання ворога і 6.XI визволено столицю України Київ. Війська 1-го Укр. фронту, розвиваючи успіх, просунулися на Зх. і визволили Фастів, Житомир, Коростень, Овруч і багато ін. населених пунктів. До 15. XI правобережний плацдарм в районі Києва було розширено до 500 *км* по фронту і до 150 *км* углиб. Протягом 10—30.XI війська Білорус. (кол. Центр.) фронту внаслідок Гомельсько-Рєчицької наступальної операції форсували рр. Сож і Дніпро, просунулися на 45—100 *км* на Пн. Зх. і Зх. і 26.XI визволили Гомель. Протягом листопада — грудня 2-й і 3-й Укр. фронти продовжували наступ на Кіровоград. і Криворіз. напрямах, в ході якого було визволено Олександрію, Знам'янку і Черкаси. Б. за Д. завершилася *Житомирсько-Бердичівською наступальною операцією 1943—44*, в ході якої війська 1-го Укр. фронту 31.XII 1943 визволили Житомир, 29.XII — Коростень, 3. I 1944— Новоград-Волинський, 5.I — Бердичів.

Велику допомогу Рад. Армії в Б. за Д. подавали підпільні парт. орг-ції та партизан. загони України, Білорусії та Калінін., Орл. і Смол. обл.

В. Ф. Биковський.

С. М. Бібіков.

РРФСР. У взаємодії з фронтами і арміями партизан. формування брали участь у боях за створення і розширення плацдармів на Дніпрі, визволяли міста і села. Коли передові частини рад. фронтів підійшли до Десни, Дніпра і Прип'яті, партизани захопили і обладнали 25 переправ через ці ріки і утримали їх до підходу наступаючих військ. Під час контрнаступу нім.-фашист. військ під Житомиром і Фастовом партизан. з'єднання О. М. *Сабурова*, С. Ф. *Маликова*, М. Г. *Салая* взаємодіяли з частинами 13-ї і 60-ї армій, прикриваючи праве крило 1-го Укр. фронту від удару з боку військ противника і стримуючи натиск ворога на Коростень. За останні три місяці 1943 лише партизани України підірвали 120 залізнич. і 462 шосейні мости, пустили під укіс 1660 ешелонів противника. В дезорганізації ворожого тилу велику роль відіграли *Карпатський рейд 1943* партизан. з'єднання С. А. *Ковпака*, рейди з'єднань укр. і білорус. партизанів під командуванням Я. І. *Мельника* і М. І. *Наумова*, С. В. Гришина та ін., здійснені влітку й восени 1943. Велику масово-політ. роботу під час Б. за Д. у військах, серед партизанів і місцевого населення провів ЦК КП (б) У. В 1943 ЦК КП (б) У, Президія Верховної Ради і Раднарком УРСР звернулися до укр. народу з відозвою, в якій закликали ще сильніше розпалити полум'я нар. війни.

Внаслідок Б. за Д. було визволено Лівобережну Україну з Донбасом, зх. області РРФСР і сх. райони Білорусії, підготовлено умови для визволення в жовтні 1943 Таман. п-ва. Завдяки форсуванню Дніпра і створенню стратегічних плацдармів на його правому березі виникли необхідні передумови для визволення всієї Правобережної України. Під час Б. за Д. гітлерівці втратили 60 д-зій. У зв'язку з виходом рад. військ в райони болотистого Полісся було роз'єднано нім. військ. угруповання «Центр» і «Південь». Рад. уряд високо оцінив подвиг героїв Б. за Д. За форсування Дніпра і штурм «Східного валу» 2438 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів удостоєно звання Героя Рад. Союзу, десятки тисяч воїнів нагороджено орденами й медалями. Високими урядовими нагородами було відзначено тисячі партизанів. Серед Героїв Рад. Союзу — учасників Б. за Д.— представники понад 30 національностей Рад. Союзу. В Б. за Д. відзначилися 1-а Чехословац. бригада під командуванням полковника Л. *Свободи*, словац. партизан. загін під командуванням Я. *Налепки*, 1-а польс. д-зія ім. Т. Косцюшка. Б. за Д. була найважливішою складовою частиною всієї літньо-осінньої кампанії Рад. Армії 1943, якою завершився корінний перелом у ході Великої Вітчизн. війни і всієї 2-ї світової війни, важливим етапом на шляху до перемоги Рад. Союзу над фашист. Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Літ.: 50 лет Вооруженных сил СССР. М., 1968; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1965; В большом наступлении. Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943—1944 гг. М., 1964; Толбухін Ф. Битва за визволення Радянської України. К., 1944; Уткин Г. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. М., 1967; Ісаєв Ф. Битва за Дніпро. К.— Х., 1944; Степанов Н. А., Голышев М. И. В боях за Днепр. М., 1954; Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева. М., 1966; Подвиг на берегах Дніпра-Славутича. Збірник матеріалів про відзначення 20-річчя битви за Дніпро і визволення Києва від німецько-фашистських загарбників. К., 1964.

П. Т. Тронько (Київ).

БИ́ХОВЦЯ ЛІТО́ПИС — один із списків т. з. Литовського літопису 16 ст., який бл. 1840 був власністю О. Биховця, голови волковиського межового суду. Літопис охоплює події з історії Лит. великого князівства з 13 до поч. 16 ст. Висвітлює міжусобну боротьбу лит. князів за владу; війни Литви з Польщею, Тевтонським орденом, Золотою Ордою, крим. татарами; боротьбу укр. народу проти лит. і польс. загарбників.

Видання: В кн.: Полное собрание русских летописей, т. 17. СПБ. 1907.

БИЧКО́В Олександр Іванович (1862 — 27.IX 1925) — революц. народник. Н. в с. Яблунівці (тепер Лисянського р-ну Черк. обл.) в сім'ї інженера. В 1879 зблизився з Київ. групою народників. За революц. діяльність Б. не раз заарештовували. В 1883 його вислано до Сибіру, звідки Б. втік (1887). Намагався відновити діяльність партії «*Народна воля*», для чого об'їздив укр. та центр. губернії Росії. В 1888 Б. заарештовано в Москві. До 1906 відбував заслання в Сибіру. В 1905—06 зблизився з есерами. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Б. обрано до Харків. Ради робітн. депутатів. З 1922 працював у Харків. істпарті, Музеї революції, Центр. архіві революції (1924).

БИЧО́К Олег Сергійович (1921 — 7.V 1944) — рад. військовослужбовець, ст. лейтенант держ. безпеки, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. на Чернігівщині. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 був командиром спец. партизан. загону, який, діючи в тилу у ворога, підірвав 16 мостів і 69 ешелонів з живою силою і технікою ворога. Загинув у бою.

БІБІКОВ Дмитро Гаврилович (1792—1870) — рос. держ. діяч, ген. від інфантерії. Учасник *Вітчизняної війни 1812*. В 1837—52 — київ. військ. губернатор, київ., поділ. і волин. ген.-губернатор, 1852 — 55 — міністр внутр. справ. Б. нещадно розправлявся з революц. і нац.-визв. рухом. За його участю, зокрема, було розгромлено *Кирило-Мефодіївське товариство* та проведено ряд заходів, спрямованих на зміцнення позицій рос. самодержавства на Правобережній Україні: скасовано Лит. статут, проведено перевірку дворянських прав польс. поміщиків і шляхтичів, звільнено з держ. установ багатьох чиновників польс. національності, проведено секуляризацію земельних володінь католицького духівництва, інвентарну реформу 1847—48. Жорстоко придушував сел. рухи. Т. Г. Шевченко затаврував Б. у поемі «Юродивий».

М. Н. Лещенко (Київ).

БІБІКОВ Сергій Миколайович (н. 14. IX 1908) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1953), чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Н. в Севастополі в сім'ї службовця. В 1931 закінчив етнографіч. відділ геогр. ф-ту Ленінгр. ун-ту. В 1934—55 працював у Ленінгр. відділі Ін-ту історії матеріальної культури АН СРСР (з 1959 — Ін-т археології АН СРСР). У 1955—67 — директор Ін-ту археології АН УРСР. З 1967 — зав. відділом археології первісного суспільства цього ін-ту. Автор праць, присвячених вивченню пам'яток раннього етапу трипільської культури, палеоліту і неоліту України та Пд. Уралу. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами. Портрет, с. 137.

Тв.: Позднейший палеолит Крыма. В кн.: Материалы по четвертичному периоду СССР, в. 2. М.—Л., 1950; Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. М.—Л., 1953; Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні. «Вісник АН УРСР», 1957, № 6; О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита. В кн.: Четвертинний період, в. 13—15. К., 1961; Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы. «Советская археология», 1962, № 3; Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики). «Советская археология», 1965, № 1.

БІБЛІОТЕ́КА ДЕРЖА́ВНА ІСТОРИ́ЧНА УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР у Києві — республіканське книгосховище істор. книги, наук. установа в галузі істор. бібліографії та наук.-методичний центр з питань краєзнавства. Засн. 1939. За тимчасової нім.-фашист. окупації будинок б-ки був зруйнований, а її книжкові фонди (бл. 500 тис. томів) пограбовані і частково знищені. В липні 1952 б-ка відновила свою роботу. На 1.I 1969 фонди її становили вже бл. 600 тис. томів. Тут зібрано л-ру з питань марксизму-ленінізму, філософії, історії СРСР і УРСР, з всесвітньої історії, археології, нумізматики, етнографії, мовознавства, літературознавства, історії релігії та атеїзму, історії науки і техніки, а також мемуарну та худ. л-ру. Фонди відділу рідкісних книг налічують бл. 20 тис. томів. Найціннішими є колекції прижиттєвих видань основоположників марксизму-ленінізму, класиків укр. і рос. л-ри, деякі вітчизн. та іноземні стародруки тощо. В б-ці створено наук.-бібліогр. апарат з історії міст і сіл УРСР, що нині містить понад 200 тис. назв. Б-ка видає бібліогр. довідники, методичні посібники тощо.

Літ.: Макаренко Л. Л., Жевахов П. І. Діяльність Державної історичної бібліотеки УРСР. «Український історичний журнал», 1962, № 5; Семенов Б. Г. Державній історичній бібліотеці УРСР —25 років. «Український історичний журнал», 1964, № 6. *Л. Л. Макаренко* (Київ).

БІБЛІОТЕ́КА ЦЕНТРА́ЛЬНА НАУКО́ВА АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР у Києві — найбільша б-ка республіки, одна з найбільших б-к в СРСР. Засн. 1919 під назвою Всенар. б-ки України. Підпорядковувалась Наркоматові освіти республіки. В 1934 б-ку було передано АН УРСР і перейменовано на Б-ку АН УРСР. У 1940 заг. фонд б-ки становив 5 млн. прим. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 найцінніші фонди б-ки було евакуйовано до Уфи. Під час нім.-фашист. окупації приміщення б-ки було пошкоджено, до Німеччини вивезено понад 700 тис. книг. Свою роботу б-ка відновила в грудні 1943. Після війни на б-ку покладено завдання бібліотечно-бібліографіч. обслуговування наук. працівників АН УРСР, спеціалістів різних галузей нар. г-ва й широких кіл трудящих, а також обов'язки щодо методич. допомоги б-кам УРСР. У зв'язку з цим 1948 її було перетворено на Держ. публічну б-ку АН УРСР. У 1965 рішенням Президії АН УРСР б-ку перейменовано на Центр. наук. б-ку АН УРСР і відповідно до нових завдань змінено її статут і структуру. У б-ці функціонує 17 читальних залів на 570 місць. На поч. 1968 в діючих фондах б-ки налічувалося понад 6 млн. одиниць зберігання. Серед них 270 тис. рукописів, 523 інкунабули, понад 6,5 тис. книг слов. друку 15—18 ст., 149 тис. прим. нот, бл. 120 тис. репродукцій, гравюр, естампів, портретів, плакатів та ін. ілюстративних матеріалів, понад 78 тис. річних комплектів газет.

Особливу цінність мають збірки дореволюц. і перших рад. видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, нелегальних і заборонених царською цензурою рос. революц. видань до 1917. Серед них: газ. «Колокол» і альманах «Полярная звезда» О. І. Герцена, більшовицькі газ. «Искра», «Правда» та ін.; збірки революц. укр. преси: «Вперёд» (Київ, 1896—98), «Пролетарий» (Харків, 1917) та ін. В б-ці зберігаються перші видання слов. книгодрукування: «Часословець» Ш. Фіоля (1491), книга Г. Скорини «Библия руска» (Прага, 1517—19), майже всі видання першодрукаря І. Федорова («Апостол», 1564; Острозька біблія, 1581, та ін.) тощо. У відділі рукописів є пам'ятки глаголичного письма 10 ст. «Київські глаголичні листки», уривок відомого Сліпчинського «Апостола» 12 ст., Оршанське євангеліє 13 ст., пам'ятка укр. письма Пересопницьке євангеліє (1556—61), універсали Б. Хмельницького; рукописи творів та листування укр. письменників І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. А. Грабовського, І. С. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Панаса Мирного, А. Ю. Тесленка, С. В. Васильченка та ін.; автографи видатних рос. письменників М. В. Гоголя, І. С. Тургенєва, М. Горького, списки творів М. В. Ломоносова, О. М. Радіщева, О. С. Грибоєдова, М. Ю. Лермонтова та ін. В б-ці зберігаються колекції книг. О. М. Лазоревського (зібрання л-ри 17—19 ст. з історії України), М. І. Костомарова (л-ра з питань історії України, Росії, Польщі, а також з економіки). Великий інтерес становлять збірки книг А. Ю. Кримського, архів Д. І. Яворницького та ін. Серед рукописних цінностей є багато пам'яток світової культури з найдавніших часів до наших днів сх., зх.-європ. та слов. мовами. Особливе місце посідають рідкісні видання укр. мовою. Велику цінність становить сучас. вітчизн. та зарубіж. л-ра, що відображає найновіші досягнення в галузі науки, техніки, культури. Щороку б-ка одержує з різних джерел бл. 330 тис. одиниць зберігання різноманітних творів друку. Значне місце в комплектуванні фондів займає книгообмін з б-ками й наук. установами Рад. Союзу та зарубіж. країн. У 1968 б-ка обмінювалася друк. виданнями з 175 орг-ціями СРСР та 1428 установами 64 зарубіж. країн. Щороку б-ка надсилає за кордон і одержує звідти понад 44 тис. книг, журналів і газет. Читачі мають можливість замовляти книги по міжбібліотеч. абонементу в ін. б-ках СРСР і зарубіж. країн. Б-ка веде значну н.-д. роботу в галузі бібліотекознавства, бібліографії та книгознавства, а також методичну та видавничу роботу.

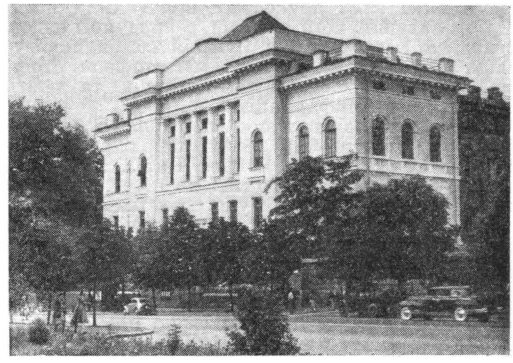

Будинок Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві.

Літ.: Вядро Ш. Третя в Союзі. «Вітчизна», 1948, № 4; Рудь Н. П. Государственная публичная библиотека Украинской ССР к 300-летию воссоединения Украины с Россией. В кн.: Государственная публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Опыт работы, в. 7. Л., 1954; Візир М. П., Молодчиков О. В. Скарбниця українського народу. «Український історичний журнал», 1965, № 5; Сарана Ф. К., Черненко І. С. Бібліотекознавство, бібліографія і книгознавство. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. К., 1967; Черненко І. С. Мільйони світів. В кн.: Наука і культура. Україна. 1967. К., 1967. *І. С. Черненко (Київ).*

БІБЛІОТЕ́КИ (від грец. βιβλίον — книга, θήκη — сховище) на Україні — культ. - осв. заклади, що збирають, спеціально опрацьовують і збері-

гають різні види друкованої продукції (книги, період. видання, ноти, естампи, репродукції тощо), рукописні матеріали, а в останній час і аудіовізуальні засоби (грампластинки, магнітофонні стрічки тощо), обслуговують ними читачів та дають бібліографічну інформацію.

Археол. дані свідчать про існування Б. у багатьох рабовласницьких д-вах старод. світу (Ассірія, Вавілон, Пергам, Єгипет, Китай, Японія та ін.), починаючи з 3—2-го тис. до н. е. Однією з найбільших Б. того часу була славетна Александрійська б-ка (бл. 700 тис. рукописів). Значного розвитку набули Б. у старод. Греції, Римі та їхніх колоніях. У Римі було відкрито перші громад. Б. Першою Б. на тер. СРСР вважається сховище рукописів у Хорезмі (3 ст. до н. е.). На тер. сучас. України першу б-ку засновано 1037 при *Софійському соборі* в Києві. Пізніше були створені Б. у Києво-Печерській лаврі (11 ст.), Києво-Могилянській колегії (17 ст.). Визначну роль у поширенні культури відіграли створені у 16—17 ст. Б. Львів. (Ставропігійського), Київ., Черніг., Луцького, Острозького та ін. *братств*, в яких уперше з'явилися книги світського змісту, а також Б. Львів. (1661), Харків. (1805), Новоросійського (Одеського) (1817, до 1865 — Рішельєвський ліцей), Київ. (1834), Чернівецького (1875) ун-тів.

У 30-х рр. 19 ст. у Росії, зокрема на Україні, за ініціативою прогресивно настроєної інтелігенції виникли громад. публічні Б. Перші такі Б. на Україні були засн. в Одесі (1830), Харкові (1833) та ін. містах. У 60—70-х рр. 19 ст. на Україні (Харківщина, Херсонщина, Львів, Станіслав) виникли безплатні народні Б. Але заборона царським урядом українського слова поширювалася і на Б. Незважаючи на встановлені урядом реакц. правила користування, пильний нагляд місцевої влади і духівництва, демократична інтелігенція використовувала окремі Б. для розповсюдження прогресивної л-ри, нелегальних революц. видань.

З появою революц. робітн. орг-цій виникли нелегальні робітн. Б.— перші осередки пролетарської культури. Одна з таких Б. була при «*Південноросійському союзі робітників*» (1875). У 1914 на Україні діяло 3153 загальнодоступні Б. з заг. фондом бл. 2 млн. книг. Партія більшовиків надавала важливого значення діяльності масових і нелегальних Б. як одному з засобів боротьби за поширення ленінських ідей у масах.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції внесла докорінні зміни в розвиток бібліотечної справи в Рад. країні. В основу діяльності Б. лягли підписаний В. І. Леніним декрет Раднаркому РРФСР «Про охорону бібліотек і книгосховищ» (липень 1918), ленінські настанови про партійність Б., загальнодоступність їх тощо. Все це мало велике значення і для розвитку Б. на Україні. В республіці виникла велика кількість масових і наук. Б., які обслуговували всі верстви населення. Напередодні Великої Вітчизн. війни на Україні було 44662 Б. з заг. фондом 102 млн. книг. Постійних читачів налічувалося бл. 9 млн. Тимчасова окупація тер. України гітлерівськими загарбниками спричинилася до майже повного знищення Б. Було зруйновано 40 622 Б., понад 80 млн. книг знищено і пограбовано. Після визволення тер. України від нім.-фашист. окупантів розгорнувся рух за швидке відновлення Б. Велику допомогу Б. України подав Держ. фонд л-ри при Наркомосі РРФСР. До 1950 мережа держ. і відомчих Б. була не тільки відновлена, але й набагато перевищила довоєнний рівень. За післявоєнні роки в республіці склалася струнка система Б. різних типів і категорій (держ. і відомчі, масові і наук., універсальні і спец., профспілкові, шкільні). Виконуючи рішення ЦК КПРС і ЦК КП України про роботу Б., зокрема постанову ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні» (1959), Б. республіки провадять диференційоване обслуговування різних категорій читачів, беруть участь у наук.-бібліогр. інформації, видають методичні посібники і бібліогр. покажчики, провадять активний книгообмін з багатьма Б. СРСР і зарубіжних країн. За кількістю Б. і книжкових фондів на тисячу чоловік населення Рад. Україна вийшла на 2-е місце в світі (після РРФСР). У 1967 на Україні було 26,8 тис. масових Б. з книжковим фондом 249,2 тис. примірників. Лише держ. Б. щороку користуються 17 млн. чоловік. У Б. України широко застосовуються прогресивні форми роботи, зокрема відкритий доступ до фондів, участь громадськості у роботі Б. та ін.

Чітка організація планування, контролю, обліку і звітності б-к, фінансування і комплектування їх, система методич. керівництва Б. різних систем і відомств дають змогу здійснювати координацію і кооперування їх роботи по пропаганді книги, обслуговуванню читачів і виданню бібліогр. і методич. посібників. Цю діяльність очолює Республіканська міжвідомча рада з питань бібліотечної роботи при Міністерстві культури УРСР. Кадри бібліотеч. працівників вищої і серед. кваліфікації готують на Україні Харків. та Київ. держ. ін-ти культури і культ.-освітні училища. Найбільші Б. СРСР: Держ. ордена Леніна б-ка СРСР ім. В. І. Леніна (Москва; 23,2 млн. одиниць); Держ. ордена Трудового Червоного Прапора публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград; понад 14 млн. одиниць); Б-ка АН СРСР (Ленінград; понад 6 млн. одиниць); Фундаментальна б-ка суспільних наук АН СРСР (Москва; понад 5 млн. одиниць). Найбільші Б. в УРСР: Центр. наук. б-ка АН УРСР (Київ; понад 6 млн. одиниць); Держ. респ. б-ка ім. КПРС, 1966 нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (Київ; понад 1 млн. одиниць); Держ. істор. б-ка УРСР (Київ; бл. 600 тис.одиниць); Львів. наук. б-ка (понад 4 млн. одиниць); Харків. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка (бл. 3,5 млн. одиниць); Одес. наук. б-ка ім. О. М. Горького (бл. 2,5 млн. одиниць). Б. сприяють культурному збагаченню та комуністич. вихованню рад. людей.

Літ.: Ленін і книга. К., 1965. Ленин о библиотечном деле. М., 1960; Крупська Н. К. Про бібліотечну справу. Збірник. К., 1960; Абрамов К. И. В. И. Ленин о научных библиотеках. М., 1960; Горбачевский Б. С. Люди, книги, библиотеки. М., 1963 [бібліогр. с. 197—198]; Вальков І., Мінеевич І. Клуби і бібліотеки Радянської України. К., 1960; Шажко И. В., Минц С. И. Успехи библиотечного строительства в Украинской ССР. В кн.: Библиотеки СССР. Опыт работы, в. 34. М., 1967; Скарбниця людського розуму. До 100-річчя Державної республіканської бібліотеки ім. КПРС. Х., 1966; Довідник бібліотекаря. Збірник керівних матеріалів з питань бібліотечної роботи. Х., 1967; Библиотеки СССР. Справочник. Л., 1967. *Л. І. Гольденберг* (Київ).

БІБРКА — місто Перемишлянського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Боберці (бас. Дністра), за 6 *км* на Сх. від залізнич. ст. Бібрка-Хлібовиця. 3,1 тис. ж. (1968). Вперше згадується в Галицько-Волинському літописі під 1211. Назву дістала від р. Бобрка — місця, де були бобри. В 1569 Б. одержала *магдебурзьке право*. За першим поділом Польщі (1772) відійшла до Австрії. З 1848 Б.— повітове місто. В 1906 тут відбувся сел. страйк. У 1919 Б. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Б., очолені кому-

ністами, боролися за свої права, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1927 і 1929 у повіті відбувалися значні сел. страйки. В 1939 Б. разом з усією Зх. Україною возз'єднано з УРСР. В 1939—63 Б.— райцентр Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 30.VI 1941 окупували нім.-фашист. війська. 27.VII 1944 визволена Рад. Армією. З 1963 Б.— місто. У Б.— цегельня; харч. комбінат, птахоінкубаторна станція. 2 загальноосв. і 1 муз. школи.

БІДА́ Леонід Гнатович (н. 16.VIII 1920) — рад. військ. діяч, ген.-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Н. у с. Новопокровці (тепер Боровського р-ну Кустан. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. В 1942 закінчив Оренб. військ.-авіац. уч-ще. В роки Великої Вітчизн. війни — командир ескадрильї і пом. командира полка на Сталінгр., Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 214 бойових вильотів на штурмування. Після війни закінчив Вищу офіцерську школу ВПС, 1950 — Військ.-повітряну академію. Командував авіаполком. У 1957 закінчив Академію Генштабу і командував авіадивізією. З 1966 — на відповідальній роботі в Рад. Армії. Портрет, с. 143.

БІ́ДЕРМАН (Bidermann) Герман-Ігнатц (1831—1892) — австр. бурж. історик і економіст. Н. у Відні. Освіту здобув у Віденському, Інсбрукському, Геттінгенському і Лейпцігському ун-тах. З 1855 — професор ун-ту в Пешті, з 1858 — юрид. академії в Кошіце, 1860 — юрид. академії в Братіславі, з 1861 — Інсбрукському і з 1871 — Грацькому ун-тах. Автор праць з історії держ. устрою, економіки та статистики Австрії. Ряд брошур Б. («Русинська народність та її значення для Австрії», «Буковина під австрійським управлінням 1775—1875») та монографію «Угорські русини, їх територія, зайняття, історія» (т. 1—2. Інсбрук, 1862—67; подає значний фактичний матеріал про природні умови, економіку, етнографію, історію Закарпаття) присвячено історії укр. народу. Б. впровадив до наук. обігу цінні джерела, що викривають колонізаторську діяльність угор. феодалів на Закарп. Україні, дослідив відомості, які свідчать про стародавність укр. поселень Буковини і Закарпаття. Б. ідеалізував політику австр. уряду на зх.-укр. землях.

Я. Д. Ісаєвич (Львів)

БІДНЕ́НКО Олександр Іванович (5.III 1920—7.V 1945) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1945. Н. у с. Теплівці (тепер Пирятинського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. В 1943 закінчив Вищі стріл. курси. Як командир стріл. батальйону 961-го стріл. полку 274-ї стріл. дивізії 61-го стріл. корпусу відзначився у боях на тер. Польщі і Німеччини (1945). У січні 1945 батальйон під командуванням Б. прорвав оборону ворога, оволодів м. Радомом, форсував р. Обру, вийшов на нім. територію і підійшов до р. Одеру в районі Франкфурта, завдавши ворогові значних втрат.

БІДНОТА́ СЕЛЯ́НСЬКА — безземельні і малоземельні селяни, у яких доходу від свого господарства не вистачає навіть для злиденного існування сім'ї, тому вони змушені продавати свою робочу силу або орендувати землю на кабальних умовах. Б. с. особливо зростає з розвитком капіталістич. відносин на селі. В умовах капіталізму витіснення дрібного виробництва великим стає масовим; у землеробстві воно призводить до розшарування селянства, розорення дрібних селян і перетворення їх у напівпролетарів. У капіталістич. країнах Б. с. становить значну частину селянства. У дореволюц. Росії бл. 65% сел. г-в були безкінні і однокінні, безземельні і малоземельні. Чисельність Б. с. особливо зросла на поч. 20 ст. в результаті столипінської зем. реформи. Маси селян голодували, йшли з села наймитувати і сотнями тисяч гинули від хвороб, епідемій та голоду. На Україні до 1917 налічувалось 2,3 млн. відняцьких сел. г-в, у т. ч. 1,8 млн. безкінних. Наділ землі на чоловіка в цих г-вах зменшився з 1861 по 1917 в 5 раз. Гостре малоземелля, непосильні викупні платежі і податки, залишки кріпосництва (збереження *здольщини* і *відробітків*) — все це вкрай розоряло Б. с. Тяжке економічне становище та політ. безправ'я Б. с. зближує її з пролетаріатом, і тому вона є надійним його союзником у революц. боротьбі проти поміщиків і капіталістів. Єдиною політ. партією, яка захищала соціально-економічні інтереси Б. с., була партія більшовиків. Б. с. Росії була вірним союзником робітн. класу у Великій Жовтн. соціалістич. революції, його опорою в героїчній боротьбі проти білогвардійців та інтервентів. Після Великого Жовтня, згідно з ленінським *Декретом про землю*, Б. с. одержала 150 млн. *га* землі, конфіскованої у поміщиків та капіталістів. Влітку 1918 для подолання куркульського опору було створено *комітети бідноти*, які відібрали у куркулів і передали біднякам 50 млн. *га* землі і значну кількість с.-г. реманенту. Б. с. України одержала бл. 15 млн. десятин землі. На Україні в травні 1920 створено *комітети незаможних селян* (комнезами), які були опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі. Комнезами відіграли велику роль у проведенні в життя рад. законів про наділення землею безземельних і малоземельних селян, у розгромі куркульства і боротьбі проти бандитизму. В результаті одержання землі та ін. перетворень більше половини Б. с. стали середняками. Але дрібнотоварне г-во не могло докорінно поліпшити економічне становище всієї Б. с. В період *нової економічної політики* Рад. влада подавала велику допомогу Б. с. кредитами, реманентом, насінням, створювала виробничі кооперативи. Лише суцільна *колективізація сільського господарства* і ліквідація на її основі куркульства як класу знищили корені класового розшарування селянства, відкрили йому вірний шлях до заможного життя. Див. *Аграрне питання* на Україні, *Аграрна програма КПРС*. *Літ.* див. до ст. *Селянство*.

М. А. Рубач (Київ).

БІ́ЛА ЦЕ́РКВА — місто обл. підпорядкування Київ. обл. УРСР, центр Білоцерківського р-ну, на р. Росі (бас. Дніпра). Залізнич. станція. 98 тис. ж. (1968). Через місто проходить автострада Київ — Одеса. Б. Ц. виникла на місці давньорус. м. Юргева (Юр'єва), збудованого 1032 за *Ярослава Мудрого* як опорний пункт для захисту пд. кордонів Київ. Русі від нападів кочовиків. Під час монголо-тат. навали на поч. 40-х рр. 13 ст. Гюргев знищили орди *Батия*. В серед. 16 ст. в Б. Ц. лит. урядовці збудували замок-фортецю. Після *Люблінської унії 1569* місто дістав у старостинське володіння укр. магнат київ. воєвода князь К. К. *Острозький*, проти гніту і утисків якого вибухнуло *Білоцерківське міське повстання 1589—90*. Історія Б. Ц. тісно пов'язана з антифеод. сел.-козацькими повстаннями під проводом К. *Косинського* і С. *Наливайка*. Останній 1596 здобув місто, знищивши польс. залогу. На поч. визвольної війни українського народу 1648—54 Б. Ц., визволена повсталими селянами і козаками, стала полковим містом *Білоцерківського полку*. Після поразки в *Берестецькій битві 1651* Б. Хмельницький в Б. Ц. підписав *Білоцерківський договір 1651*. За умовами *Андрусівського*

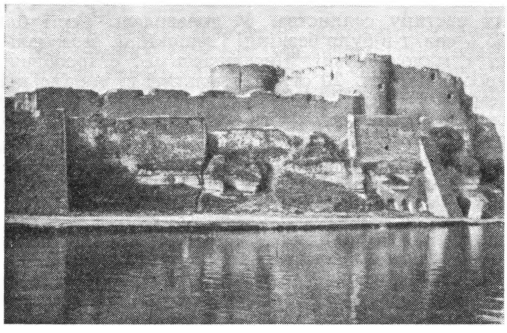

Середньовічна фортеця. Філіал Білгород-Дністровського краєзнавчого музею.

перемир'я 1667 Б. Ц. залишилась під владою Польщі. В 1702 була визволена повстанським військом на чолі з С. *Палієм*. За *Прутським трактатом 1711* місто відійшло до Польщі. У 18 ст. населення Б. Ц. брало участь у *гайдамацькому русі*. В 1775 Б. Ц. стала власністю магнатів *Браницьких*. Після другого поділу Польщі (1793) відійшла до Росії. В 2-й пол. 19 ст. Б. Ц. виросла у значне торг. місто і стала одним з ринків робочої сили на Україні. З розвитком робітн. руху Київ. к-т РСДРП 1902 організував у Б. Ц. групу РСДРП, яка вела революц. агітацію і розповсюджувала листівки. В кін. 1917 в Б. Ц. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено в лютому 1918. На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники 16.VII 1941 захопили місто. 4.I 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили Б. Ц. Сучасна Б. Ц.— одне з найбільших міст Київ. обл. В Б. Ц. є маш.-буд. з-д ім. Першого травня, з-ди «Електроконденсатор», залізобетонних виробів, швейна, взуттєва і меблева ф-ки, м'ясокомбінат та ін. підприємства. Місто газифіковане. С.-г. ін-т, с.-г. технікум, 21 загальноосв. школа, уч-ща: медичне, технічне, буд. і механізації с. г.; обл. драм. театр ім. П. К. Саксаганського, краєзнавчий музей, відомий на Україні дендропарк АН УРСР «Олександрія» площею 211 *га*.

Літ.: Павловський О. Г. [та ін.]. Минуле і сучасне міста Білої Церкви. Біла Церква, 1957; Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... К., 1864.

БІЛАО́НОВ Павло Семенович (н. 3.XI 1918) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1942. Н. на ст.Шимановська (тепер Амур. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1937. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — помічник нач. штабу бригади, помічник нач. штабу стріл. д-зії на Сталінгр. фронті. нач. штабу стріл. полка на Пд.-Зх. фронті і командир полка на 1 і 2-му Укр. фронтах. Очолені Б. війська відзначилися під час форсування Дністра. Після війни Б.— на командних посадах у Рад. Армії. В 1950 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1961 — Академію Генштабу. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

БІ́ЛГОРОД — давньорус. місто на р. Ірпені на місці сучас. с. Білогородки Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. Вперше згадується в літопису під 980 як власність князя *Володимира Святославича*. В 991 у Б. було збудовано фортецю, яка відігравала велику роль в обороні Київ. Русі від кочовиків. У 997 населення Б. успішно витримало облогу *печенігів*. В 11 — 1-й пол. 13 ст. Б.— тимчасова резиденція київ. князів і військ. форпост Києва, а також місцеперебування єпископа. В 1240 місто зруйнували монголо-татари. В 2-й пол. 15 ст. Б. знову згадується в джерелах. У 16 ст. Б. був у володінні польс. магнатів. Після возз'єднання України з Росією (1654) увійшов до складу Рос. д-ви. Від давнього Б. у с. Білогородці залишилося велике городище. Площа дітинця становить бл. 10 *га*, а всіх міських укріплень — 85 *га*. Археол. розкопками, що провадились 1909—10 В. В. Хвойком, а за рад. часів — Ін-том археології АН УРСР та Київ. ун-том, виявлено фортифікаційні споруди з цегли, дерева і землі, кам'яні фундаменти храмів, залишки ремісничих майстерень, жител, а також побутові речі, багатокольорову майоліку місцевого виробн., якою були оздоблені церкви та багаті будинки. Ці знахідки свідчать про високий рівень г-ва, техніки і культури Русі в 11—13 ст.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР К., 1959; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Блифельд Д. І. Дослідження древнього Белгорода. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР. т. 3. К., 1952. *В. Й. Довженок* (Київ).

БІ́ЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ (до 1944 — Акерман) — місто обл. підпорядкування Одес. обл. УРСР, центр Білгород-Дністровського р-ну. Порт на Дністровському лимані, за 18 *км* від узбережжя Чорного м. Залізнич. станція. 30 тис. ж. (1968). Відомий з 6 ст. до н. е. як грец. місто-держава *Тіра*. У 9 ст. слов. племена *тиверці* та *уличі* створили на місці Тіри свій політ., економіч. і торг. центр — Білгород, який з 13 ст. ввійшов до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 14 ст. місто захопили генуезці, які перейменували його на Монкастро (Маврокастро). В 15 ст. Білгород під назвою Четатаальба (Біла фортеця) переходить до Молд. князівства. В 1484 місто загарбала Туреччина, перейменувавши його 1503 на Акерман (Білий камінь). В 17—18 ст. місто було центром *Білгородської орди*. За *Бухарестським мирним договором 1812* Акерман відійшов до Росії. На поч. 1918 Акерман у складі Бессарабії загарбала боярська Румунія; 1940 його повернуто СРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 5.VII 1941 окупували фашистські загарбники, 23.VIII 1944 війська 3-го Укр. фронту визволили місто. В 1944 воно дістало назву — Білгород-Дністровський. Розквіт нар. г-ва й культури в Б.-Д. почався лише за Рад. влади. В місті є ламповий, маслоробний, хлібний, винно-соковий з-ди, комбінати: рибний, м'ясний, хлібопродуктів, будівельних матеріалів, швейна та меблева ф-ки, будівельні орг-ції, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Рибопром. і с.-г. технікуми, пед. і мед. уч-ща, торговокооперативна, 7 загальноосв. шкіл. Краєзнавчий музей.

В Б.-Д. збереглася фортеця (збудована 1438—54 майстром Федорком), оточена мурами завдовжки бл. 2 *км* (26 веж і 4 брами) та глибоким ровом (10 *м* завширшки). У центрі фортеці невелика цитадель, обнесена міцними мурами з 4 круглими баштами. В місті збереглася в реконструйованому вигляді церква 14—15 ст. В Б.-Д. та його околицях багато садів і виноградників, зокрема один з найбільших на Україні виноградарських радгоспів Шабо.

БІ́ЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — заснований 1934 як музей старожитностей. У 1941 реорганізований в обласний істор.-краєзнавчий музей. У фондах музею (1968) —17,5 тис. предметів. У музеї три відділи: природи, історії краю від найдавніших часів до рад. часу, рад. суспільства. Серед експонатів багато унікальних археол. знахідок з розкопок античного м. *Тіри*, колекція монет, численний документальний та речовий матеріал, який розповідає про боротьбу

народів Подністров'я за визволення з-під гніту румун. бояр та за возз'єднання з Рад. Україною, про трудовий героїзм у період соціалістич. перетворень та будівництва комунізму. Музей обслуговує філіали: нар. музей атеїзму (будівля вірмен. церкви 13—14 ст.) та держ. заповідник — середньовічну фортецю. *Г. І. Криволап* (Одеська обл.).

БІЛГОРОДСЬКА ОРДА, Орда Малих ногаїв, Буджацька орда, Добруджська орда — одна з ногайських орд, що перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства* і Туреччини. Заснована ногайськими татарами, які в 20-х рр. 17 ст. під натиском калмиків відступили з прикаспійських степів у володіння Кримського ханства і були поселені в степах *Буджаку* між гирлами Дністра і Дунаю. Назву дістала від м. Білгорода (тепер м. Білгород-Дністровський). В Б. о. панували напівпатріархальні, напівфеод. відносини. Населення (20—30 тис. чол.) займалось екстенсивним кочовим скотарством. Джерелом збагачення феодалів були грабіжницькі напади на Правобережну і Західну Україну та польські землі. Захоплених у полон людей продавали в рабство в Кримське ханство і Туреччину. Проти Б. о. вели запеклу боротьбу укр. козаки. Після визволення рос. військами Пд. України і Молдавії Б. о. 1770 перейшла під протекторат Росії. Незабаром Б. о. було ліквідовано. Більшість кочовиків царський уряд переселив у приазовські степи між р. Кам'янкою і Азовом, звідки вони після *Кримської війни 1853—56* емігрували до Туреччини.

Літ.: Тунманн. Крымское ханство. Симферополь, 1936.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Андрій Олександрович (н. 12.VIII 1911) — укр. рад. філолог, доктор філол. наук (з 1952), професор (з 1953). Н. в Харкові. Син О. І. *Білецького*. В 1933 закінчив Харків. ін-т проф. освіти. В 1937—46 — викладав у вузах Харкова, Томська і Москви. З 1946 — викладач, з 1953 — зав. кафедрою заг. мовознавства та класич. філології Київ. ун-ту, одночасно 1946—52 — старший наук. співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР, згодом — Ін-ту археології АН УРСР. Автор наук. праць з заг. мовознавства, ономастики й топоніміки, давньогрец. епіграфіки та лексикології («Проблема мови скіфів», 1953; «Про дальші завдання порівняльно-історичного вивчення мов», 1955, тощо).

Тв.: Про власні імена з ольвійських написів. «Археологія», 1957, т. 11; Греческая надпись на базе статуи из Ольвии. «Вестник древней истории», 1955, № 2; Надпись Полимеда из Ольвии. «Вестник древней истории», 1956, № 3; О собственных именах в новонайденных ольвийских надписях. «Советская археология», 1958, № 28; Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской. В кн.: Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. М., 1960.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Антон Остапович (н. 3.I 1914) — діяч прогресивної укр. еміграції і робітн. руху в Канаді. Н. в м. Коломиї (тепер Ів.-Фр. обл. УРСР) в сім'ї шахтаря. В 1927 прибув до Канади. З молодих років бере активну участь у робітн. русі. В 1928 вступив до Спілки комуністич. молоді Канади, 1931 — до Комуністич. партії. З 1933 постійно працює в укр. прогресивних орг-ціях. У 1940—42 за революц. діяльність був ув'язнений у канад. концтаборах. З 1949 — голова Робітн. запомогового т-ва Канади. З 1962 — член ЦК Компартії Канади. *І. Ф. Вір* (Київ).

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Олександр Іванович (2.XI 1884 — 2.VIII 1961) — український рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1958) і АН УРСР (з 1939), засл. діяч н. УРСР (з 1941). Н. в м. Казані в сім'ї агронома-педагога. Закінчив істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту (1907). В 1912—41 — доцент,

Л. Г. Біда.

О. І. Білецький.

потім проф. Харків. ун-ту. З 1936 працював в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (з 1943 — його директор). Б. належать наукові праці з питань теорії і методології літ. творчості та літературознавства, історії та теорії укр., рос. і зарубіжної л-р від найдавніших часів до наших днів: «В майстерні художника слова» (1923), «Старовинний театр в Росії. Початки театру в народному побуті та шкільному вжитку південної Русі-України» (1923), «К. Маркс, Ф. Енгельс і історія літератури» (1934), «Теорія драми в історичному розвитку» (1950), «Проблема періодизації літературного процесу» (1955), «Українське радянське літературознавство за сорок років» (1957), «Українська література серед інших літератур світу» (1958) та ін. Б.— автор досліджень про творчість Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, В.М. Сосюри та ін. укр., а також рос. і зарубіжних письменників. Один з авторів підручників з укр. л-ри для серед. школи. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Зібрання праць. В 5 т. К., 1965—66.

Літ.: Гудзій М. К. Олександр Іванович Білецький. К., 1959 [бібліогр. с. 23—50]. *А. П. Кока* (Київ).

БІ́ЛИЙ Данило Микитович (н. 20.X 1897) — рад. військ. діяч, ген.-майор танк. військ, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1919. Н. в с. Самотугах (тепер Сосниц. р-ну Чернігів. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні. В 1931 і 1939 закінчив курси ком. складу, 1951 — вищі курси Академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. бригадою, був заст. командира механізованого корпусу. Керований Б. танк. корпус відзначився під час форсування Дніпра. Після війни Б.— на керівній роботі в Рад. Армії. З 1955 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва)

БІ́ЛИЙ О́СТРІВ, острів Левка (Λευκή) — давньогрец. назва о. Зміїний (Фідонісі) в пн.-зх. частині Чорного м. Давні греки вважали, нібито на Б. о. перебував обожений після смерті троянський герой *Ахілл*. На острові йому був присвячений храм, про який спеціально піклувався давньогрец. поліс *Ольвія*, що засвідчено написом, знайденим на Б. о.

Літ.: Толстой И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918.

БІ́ЛИК Віра Лук'янівна (12.IX 1921 — 25.VII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1943. Н. на Мелітопольщині. В Рад. Армії з 1941. Закінчила 4-місячні курси штурманів (1942). Служила штурманом ланки в полку нічних бомбардувальників. З серпня 1943 —

П. С. Білинник.

І. К. Білодід.

штурман ескадрильї 46-го гвард. авіаполка нічних бомбардувальників 325-ї гвард. авіадивізії нічних бомбардувальників 4-ї повітр. армії. Учасниця оборони Кавказу, визволення Кубані, Криму і Білорусії. Здійснила 813 бойових нічних вильотів. У ніч на 25.VIII 1944 її літак був підбитий і згорів разом з екіпажем.

БІЛИ́ННИК Петро Сергійович (н. 14.X 1906) — укр. рад. співак, нар. арт. СРСР (з 1954). Н. в м. Охтирці (тепер Сум. обл.) в сім'ї робітника. В 1933—36 вчився в Харків. консерваторії. В 1936—40 — соліст Великого театру СРСР, з 1940 — Харків. театру опери та балету. В 1942—65 — соліст Київ. театру опери та балету. Гол. партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Левко («Утоплена» Лисенка), Тюленін («Молода гвардія» Мейтуса), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Торопка («Аскольдова могила» Верстовського), Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Йонтек («Галька» Монюшка), Єнік («Продана наречена» Сметани), герцог («Ріголетто» Верді), Арлекін («Паяци» Леонкавалло) та ін. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Стебун І. Петро Сергійович Білинник. К., 1958.

БІ́ЛИХ Йосип Назарович (10.X 1892—18.VII 1959) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в с. Комаровому (тепер Маневицького р-ну Волин. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. У 1926 закінчив Київ. об'єднану військ. школу червоних командирів. До 1939 — командир кав. полку. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — пом. нач. опервідділу кав. корпусу. З квітня 1942 — командир 4-го гвард. кав. полка 2-ї гвард. кав. д-зії. Як заст. командира 2-ї гвард. кав. д-зії 1-го гвард. кав. корпусу 1-го Укр. фронту відзначився при форсуванні р. Одеру. 29.I 1945 д-зія, переправившись через ріку, захопила плацдарм, чим забезпечила переправу і дальший наступ рад. військ. Під командуванням Б. 4-й гвард. кав. полк форсував р. Шпрее і знищив батальйон ворога. 22.IV 1945 д-зія вийшла на р. Ельбу. В цій операції частини д-зії розгромили 6 нім. батальйонів, знищили 10 самохідних гармат, визволили 2 табори військовополонених. З 1946 — в запасі.

БІ́ЛІ ХОРВА́ТИ — частина слов. племені хорватів, які, за даними середньовічних писемних джерел (твори *Константина VII* Багрянородного, *Масуді* та ін.), жили на тер. Зх. Русі, пд. Польщі, пн.-зх. Чехії і зх. частини Балканського п-ова. Питання локалізації Великої, або Білої, Хорватії викликало широку дискусію серед учених. За найбільш поширеною думкою, Б. х. населяли тер. Пн. Прикарпаття від Зх. Бугу та верхів'їв Пруту і Сірету на Сх. до р. Ніси і верхів'їв Лаби на Зх. За правління візант. імп. Іраклія [610—641] більшість Б. х. переселилася на Балканський п-ів. Проте частина Б. х., можливо, залишилася в Прикарпатті, свідченням чого є згадка про них у «Повісті временних літ». *М. Ю. Смішко* (Львів).

БІ́ЛКІВСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — великий курганний могильник раннього періоду залізного віку біля с. Білок Іршавського р-ну Закарп. обл. Розкопками, що провадилися з 1949, досліджено понад 45 курганів. Під круглими земляними насипами виявлено поховання з трупоспаленнями в урнах або грунтових ямах і сліди тризни — залишки вогнищ та уламки ліпного неорнаментованого посуду різної форми: черпаки з великою ручкою, горщики, миски, чарки тощо. За характером поховального обряду і речових знахідок Б. м. належить до ранніх пам'яток *куштановицької культури* (6—3 ст. до н. е.).

Літ.: Смішко М. Ю. Курганний могильник раньозалізного часу в с. Білках. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956. *М. Ю. Смішко* (Львів).

БІЛОВО́ДСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918— 19 — збройний виступ трудящих Старобільщини проти білокозаків, які, скориставшись з евакуації нім. окупаційних військ, захопили цей район. Населення слободи Біловодська (тепер с-ще м. т. Луган. обл.) і навколишніх сіл під керівництвом підпільної більшовицької орг-ції в кінці листопада 1918 на масовому мітингу прийняло рішення про відновлення революц. органів влади. Був обраний військ.-революц. к-т, що в грудні 1918 очолив Б. с. п. Білогвардійське командування направило в район повстання великий козачий загін. Виступи селян було швидко придушено, оскільки повсталі не встигли створити збройні загони. Проте боротьба трудящих не припинилася. Особливо широкого розмаху набрала вона під час наближення до Біловодська частин Червоної Армії. Робітники й селяни ухилялися від мобілізації в армію генерала Краснова, йшли в партизан. загони. В січні 1919 в Біловодську спалахнув новий значний виступ, що охопив Біловодську, Городищенську та Литвинівську волості. В серед. січня 1919 партизани, з'єднавшись з рад. військами, відновили в цьому районі Рад. владу.

Є. М. Скляренко (Київ)

БІЛОГВАРДІ́ЙЦІ — особовий склад денікінських, колчаківських, врангелівських та ряду ін. контрреволюц. військ. формувань, які разом з військами іноземних інтервентів під час *громадянської війни в СРСР 1918—20* боролися проти Рад. влади і були розгромлені Червоною Армією.

БІЛОГІ́РСЬК (до 1945 — Карасубазар) — місто Крим. обл. УРСР, центр Білогірського р-ну, за 43 *км* на Пн. Сх. від Сімферополя. 9,9 тис. ж. (1968). Час заснування невід. В 1736 Б.— столиця *Кримського ханства*, але наступного року рос. війська зайняли це місто. З приєднанням Криму (1783) Б. ввійшов до складу Росії і 1802 став заштатним містом Сімферопольського пов. Таврійської губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1918—20 Б. окупували білогвардійці; 4.XI 1920 визволила Червона Армія. З 1926 Б.— райцентр Крим. АРСР (з 1945 — Крим. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 1.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 14.IV 1944 рад. війська визволили місто. В Б.— винозавод, пром. і харч. комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка»; 4 загальноосв. школи. В місті збереглися залишки фортечних мурів і караван-сараїв періоду Кримського ханства.

БІЛОГРУ́ДІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. культура пізнього етапу *бронзового віку*, поширена в лісостеповій частині Правобережної Ук-

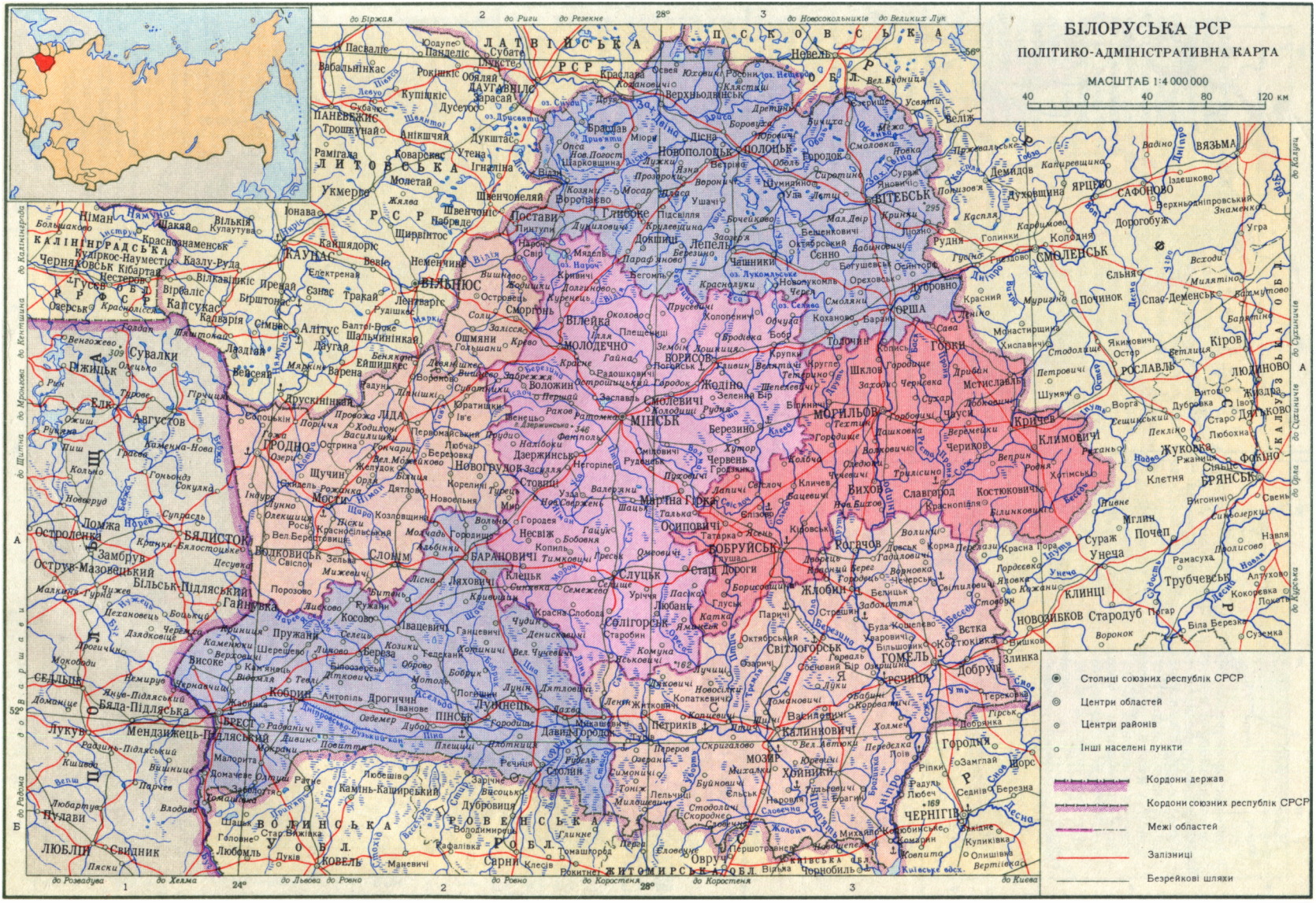
БІЛОРУСЬКА РСР
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА
МАСШТАБ 1:4 000 000
40 0 40 80 120 км
Столиці союзних республік СРСР
Центри областей
Центри районів
Інші населені пункти
Кордони держав
Кордони союзних республік СРСР
Межі областей
Залізниці
Безрейкові шляхи
РСФСР
УКРАЇНСЬКА РСР
ЛИТОВСЬКА РСР
ЛАТВІЙСЬКА РСР
ПСКОВСЬКА О.
СМОЛЕНСЬКА О.
КАЛУЗЬКА О.
БРЯНСЬКА О.
МІНСЬК
ВІТЕБСЬК
ГОМЕЛЬ
МОГИЛІВ
ГРОДНО
БРЕСТ
ВОЛИНСЬКА О.
РІВНЕНСЬКА О.
ЖИТОМИРСЬКА О.
ЧЕРНІГІВ
ВІЛЬНЮС
КАУНАС
ЛІЄПАЯ
ДАУГАВПІЛС
РІЖИЦЬКА
ЛЮБЛІН
ЛУЦЬК
РОВНО
ТЕРНОПІЛЬ
ЧЕРНІВЦІ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
ЛЬВІВ
ДРОГОБИЧ
ТРУСКАВЕЦЬ
ЖОВКВА
ЯВОРІВ
ПЕРЕМИШЛЬ
ЛЬВІВСЬКА О.
ТЕРНОПІЛЬСЬКА О.
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА О.
ЧЕРНІВЕЦЬКА О.
ВОЛИНСЬКА О.
РІВНЕНСЬКА О.
ЖИТОМИРСЬКА О.
ЧЕРНІГІВСЬКА О.
ГОМЕЛЬСЬКА О.
МОГИЛІВСЬКА О.
ВІТЕБСЬКА О.
ПСКОВСЬКА О.
СМОЛЕНСЬКА О.
КАЛУЗЬКА О.
БРЯНСЬКА О.
до Риги
до Резекне
до Новосокольників
до Великих Лук
до Біржая
до Калінінграда
до Каунаса
до Мядзеля
до Мінська
до Могилева
до Смоленська
до Калуги
до Брянська
до Орла
до Курська
до Харкова
до Києва
до Житомира
до Рівного
до Львова
до Хелма
до Розвадува
до Радома
до Варшави
до Щитна
до Мрокова
до Кентшина

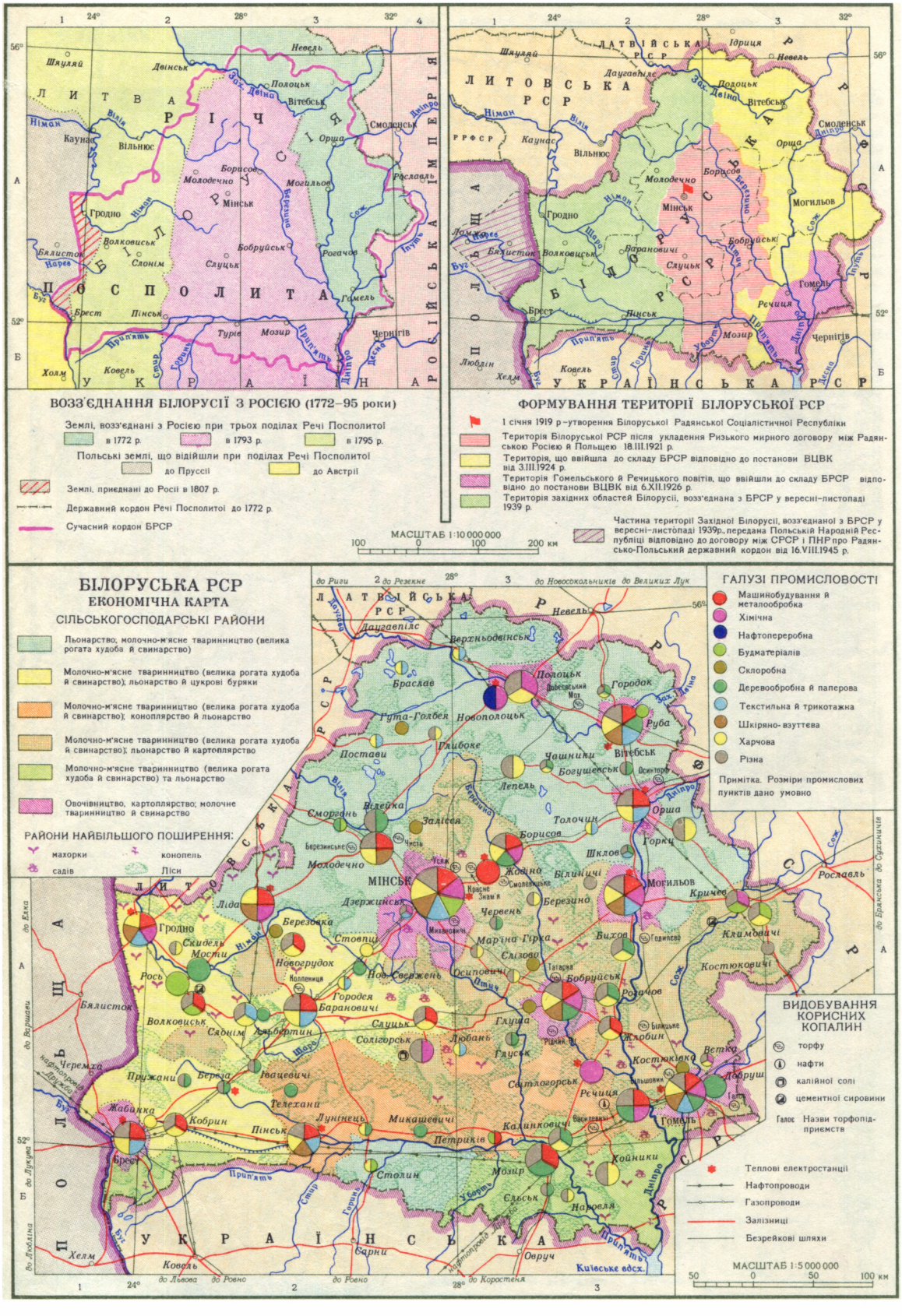
ВОЗЗ'ЄДНАННЯ БІЛОРУСІЇ З РОСІЄЮ (1772–95 роки)
Землі, возз'єднані з Росією при трьох поділах Речі Посполитої
в 1772 р.
в 1793 р.
в 1795 р.
Польські землі, що відійшли при поділах Речі Посполитої
до Пруссії
до Австрії
Землі, приєднані до Росії в 1807 р.
Державний кордон Речі Посполитої до 1772 р.
Сучасний кордон БРСР
ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ БІЛОРУСЬКОЇ РСР
1 січня 1919 р.–утворення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки
Територія Білоруської РСР після укладення Рижського мирного договору між Радянською Росією й Польщею 18.III.1921 р.
Територія, що ввійшла до складу БРСР відповідно до постанови ВЦВК від 3.III.1924 р.
Територія Гомельського й Речицького повітів, що ввійшли до складу БРСР відповідно до постанови ВЦВК від 6.XII.1926 р.
Територія західних областей Білорусії, возз'єднана з БРСР у вересні–листопаді 1939 р.
МАСШТАБ 1:10 000 000
100 0 100 200 км
Частина території Західної Білорусії, возз'єднаної з БРСР у вересні–листопаді 1939 р., передана Польській Народній Республіці відповідно до договору між СРСР і ПНР про Радянсько-Польський державний кордон від 16.VIII.1945 р.
БІЛОРУСЬКА РСР
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ
Льонарство; молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба й свинарство)
Молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба й свинарство); льонарство й цукрові буряки
Молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба й свинарство); коноплярство й льонарство
Молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба й свинарство); льонарство й картоплярство
Молочно-м'ясне тваринництво (велика рогата худоба й свинарство) та льонарство
Овочівництво, картоплярство; молочне тваринництво й свинарство
РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ:
махорки
конопель
садів
Ліси
ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ
Машинобудування й металообробка
Хімічна
Нафтопереробна
Будматеріалів
Склоробна
Деревообробна й паперова
Текстильна й трикотажна
Шкіряно-взуттєва
Харчова
Різна
Примітка. Розміри промислових пунктів дано умовно
ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН
торфу
нафти
калійної солі
цементної сировини
Голос Назви торфопідприємств
Теплові електростанції
Нафтопроводи
Газопроводи
Залізниці
Безрейкові шляхи
МАСШТАБ 1:5 000 000
50 0 50 100 км
МІНСЬК
ГОМЕЛЬ
МОГИЛЬОВ
ВІТЕБСЬК
БРЕСТ
ГРОДНО
МОЛОДЕЧНО
БОБРУЙСЬК
БАРАНОВИЧІ
ПІНСЬК
ОРША
ПОЛОЦЬК
НОВОПОЛОЦЬК
СЛУЦЬК
МОЗИР
РЕЧИЦЯ
ЖЛОБИН
СВЕТЛОГОРСЬК
КАЛІНКОВИЧІ
ЛІДА
ВОЛКОВИСЬК
ЛУНИНЕЦЬ
КОБРИН
ПРУЖАНИ
ЛЯХОВИЧІ
ІВАЦЕВИЧІ
ЖАБИНКА
ТЕЛЕХАНИ
ЛЕПЕЛЬ
ГОРОДОК
РУБА
ЧАШНИКИ
ОСИНТОРФ
ЛЕПЕЛЬ
ВЕЛЕЙКА
СМОРГОНЬ
ЗАЛІССЯ
БОРИСОВ
ЖОДИНО
БІЛИНІЧІ
ШКЛОВ
ГОРКИ
ТОЛОЧИН
ДЗЕРЖИНСЬК
ЧЕРВЕНЬ
БЕРЕЗИНО
КРИЧЕВ
КЛИМОВИЧІ
КОСТЮКОВИЧІ
ОСИПОВИЧІ
БОБРУЙСЬК
РОГАЧОВ
ГЛУША
ЛЮБАНЬ
ГЛУСЬК
СОЛІГОРСЬК
ВЕТКА
ДОБРУШ
КАЛІНКОВИЧІ
ПЕТРИКІВ
МИКАШЕВИЧІ
ЛУНИНЕЦЬ
СТОЛИН
ХОЙНИКИ
ЕЛЬСЬК
НАРОВЛЯ
ОВРУЧ
ЛЮБЕШІВ
ЛЯХОВИЧІ
ЛЮБЕШІВ
ЛАТВІЙСЬКА РСР
ЛИТОВСЬКА РСР
РРФСР
УКРАЇНСЬКА РСР
ПОЛЬЩА
ЛИТВА
РІЧ ПОСПОЛИТА
ПОЛЬЩА
ЛИТОВСЬКА РСР
БІЛОРУСЬКА РСР
УКРАЇНСЬКА РСР
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
РРФСР
Шяуляй
Даугавпілс
Ідриця
Невель
Двінськ
Полоцьк
Вітебськ
Смоленськ
Орша
Могильов
Рославль
Каунас
Вільнюс
Гродно
Волковиськ
Бялисток
Слоним
Слуцьк
Бобруйськ
Рогачов
Гомель
Мозир
Чернігів
Брест
Пінськ
Турів
Ковель
Холм
Барановичі
Речиця
Житомир
Київ
Ріга
Резекне
Новосокольників
Великих Лук
Смоленськ
Вязьма
Брянськ
Сарни
Рівне
Львів
Люблін
Варшава
Ломжа
Остроленка
Седлець
Пулави
Ченстохова
Катовіце
Краків
Жешув
Перемишль
Ярослав
Замостя
Краснік
Ланцут
Тарнув
Кельце
Радом
Ченстохова
Ополе
Ґлівіце
Ґлівіце
Освенцим
Краків
Жешув
Перемишль
Ярослав
Замостя
Краснік
Ланцут
Тарнув
Кельце
Радом
Ченстохова
Ополе
Ґлівіце
Освенцим

раїни між Дністром і Дніпром у 11—10 ст. до н. е. Назва походить від перших пам'яток цієї культури, що досліджувались 1918 у Білогрудівському лісі біля с. Піківця (тепер Уманського р-ну Черк. обл.). Пам'ятки Б. к. також відомі в околицях Києва. Характерною особливістю пам'яток Б. к. є наявність курганоподібних насипів — *зольників*. Поселення Б. к. звичайно розташовані на берегах річок та озер. При розкопках поселень виявлено залишки наземних жител, стіни яких зроблені з лози і обмазані глиною (див. *Собківське поселення*), та землянок з вогнищем посередині. Знайдено глиняний посуд (горщики тюльпановидної форми, оздоблені наліпним валиком — гладким, або розчленованим вдавленнями пальців, черпаки, миски з відігнутими краями, біконічні посудини), фігурки тварин та антропоморфні статуетки. Металевих виробів при дослідженні пам'яток Б. к. знайдено мало. Гол. чин. це прикраси: бронзові підвіски, браслети, шпильки. Більшу частину знарядь виготовляли з каменю, кременю та кістки (крем'яні вкладні для серпів, бойові молотки клиноподібної форми, наконечники списів, зернотерки, розтиральники, кістяні шила і проколки). Населення Б. к. було осілим. Осн. заняття — землеробство і скотарство. Знахідки глиняних формочок для відливання металевих предметів свідчать про існування місцевого бронзоливарного виробництва. Племена Б. к. жили патріархально-родовим ладом. Були генетично пов'язані з племенами раннього залізного віку, які жили в лісостеповому Правобережжі. Деякі вчені відносять племена Б. к. до протослов'ян, інші — до фракійців.

Літ.: Березанська С. С., Тітенко Г. Т. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. «Археологія», 1954, т. 9; Тереножкін О. І. Поселення білогрудівського типу біля Умані. «Археологія», 1951, т. 5; Березанська С. С. Кераміка білогрудівської культури. «Археологія», 1964, т. 16.

Г. Т. Ковпаненко (Київ).

БІЛОДІ́Д Іван Костянтинович (н. 29.VIII 1906) — укр. рад. мовознавець, акад. АН УРСР (з 1957), доктор філол. наук і професор (з 1952), засл. діяч н. УРСР (з 1966). Член КПРС з 1943. Н. в с. Успенському (тепер с. Успенка Кремгесівського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Харків. ін-т проф. освіти (1932). Працював викладачем вузів Харкова і Львова (1932—41). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1946 — співробітник, з 1961 — директор Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Одночасно з 1946 працює в Київ. ун-ті. В 1952—57 — голова Відділу сусп. наук АН УРСР. У 1957—62 — міністр освіти УРСР. З 1963—віце-президент АН УРСР. Голова Укр. і член Міжнар. к-тів славістів (з 1964). Автор наукових праць з історії і сучасної укр. літ. мови, заг. мовознавства, лінгвостилістики, методології та історії мовознавства, теорії перекладу, лексикології і лексикографії, про контакти укр. мови з ін. слов'янськими мовами. Один з авторів і гол. редактор «Курсу історії української літературної мови» (т. 1—2. К., 1958—61). На XXI і XXII з'їздах КП України обирався кандидатом у члени ЦК КП України. Деп. Верх. Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Літ.: Жакевич Г. П. Іван Костянтинович Білодід. В кн.: Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», в. 2. К., 1966; Королевич Н. Ф., Мостицька Л. П. Бібліографія праць академіка АН УРСР І. К. Білодіда. В кн.: Лексикологія і лексикографія. К., 1966.

БІЛОЗЕ́РСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення пізнього етапу бронзового віку на пн. березі Білозерського лиману в м. Кам'янці-Дніпровській Запоріз. обл. Виявлене 1946; частково досліджене 1947. Під час розкопок відкрито залишки великого напівземлянкового житла з трьома вогнищами. Всередині і навколо нього знайдено бронзові ножі, шила, крем'яні наконечники стріл, зернотерки, а також уламки глиняного посуду і кістки тварин. Вивчення кераміки Б. п. та ін. одночасних йому пам'яток дало змогу виділити в пізньому періоді *зрубної культури* окремий етап, названий білозерським (11 — поч. 8 ст. до н. е.), який пов'язують з племенами *кіммерійців*.

Літ.: Кривцова-Гракова О. А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1949, в. 26; Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода. «Советская археология», 1965, № 1; Лескова А. М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967.

О. М. Лесков (Київ).

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ Василь Михайлович (1825 — 20.II 1899) — громад. діяч, журналіст, учений і педагог. Один з організаторів *Кирило-Мефодіївського товариства*. Н. на х. Мотронівці на Чернігівщині у дворянській сім'ї. В 1843—46 вчився в Київ. ун-ті, 1846—47 учителював у Полт. (Петровському) кадет. корпусі. Б.— один з авторів «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», автор «Записки» (пояснення статуту), в якій змалював тяжке становище слов. народів, у т. ч. українського, вважав за можливе об'єднання слов'янських народів у федеративну д-ву шляхом пропаганди ідей християнства й освіти. В Кирило-Мефодіївському т-ві Б. належав до ліберально-бурж., поміркованої частини і виступав проти революц.-демократич. течії т-ва, яка була за знищення кріпацтва революц. шляхом. У 1847 Б. заарештовано і заслано до м. Петрозаводська. Після заслання жив у Петербурзі. В 1861—62 Б.— редактор журн. «*Основа*». Пізніше служив у Варшаві.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

БІЛОКО́ЛОС Дмитро Захарович (н. 5.II 1912) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Н. у с. Єгорівці (тепер Волноваського р-ну Донец. обл.) в сел. сім'ї. З 1931 — на педагогічній роботі. У 1941—46 — в Рад. Армії. З 1947 — на парт. роботі. У 1948 закінчив Донец. пед. ін-т. У 1951—52 — секретар Донец. міськкому партії. В 1955 закінчив Академію сусп. наук при ЦК КПРС, кандидат філософ. наук. З 1957— секретар Донец. обкому КП України. З березня 1966 —

Речі з пам'яток білогрудівської культури.

міністр закордон. справ УРСР. На XXIII з'їзді КП України обраний кандидатом у члени ЦК. Деп. Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

БІЛОКРИНИЦЬКИЙ Семен Михайлович (1902—1937) — один з організаторів комсомолу України. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Києві в сім'ї візника. У революц. русі з 1916. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів «Соціалістичної спілки робітничої молоді — III Інтернаціонал» (жовтень 1917) в Києві. В 1918 — член Подільського райкому партії в Києві. З серпня 1919 — член Зафронтового бюро при ЦК РКСМ, з січня 1920 — секретар Центр. бюро КСРМУ. В 1920—21 — кулеметник бронепоїзда на Пд. фронті. З квітня 1921 — секретар Київ. губкому комсомолу, потім зав. оргвідділом ЦК КСМУ. Закінчив Харків. електротех. ін-т, 1931—36 — на керівній роботі в промисловості. На III з'їзді КСМУ обраний кандидатом у члени ЦК, на IV з'їзді — членом ЦК КСМУ. Написав «Короткий нарис з історії КСМУ» (Х., 1924) і «Нариси історії ЛКСМУ» (Х., 1926). Нагороджений орденом «Знак Пошани». *Ю. В. Бабко* (Київ).

БІЛОНО́ЖКО Марко Миколайович (30.III 1915 — 26.IX 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с. Домоткані (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. В 1941 закінчив військ.-інженерне училище і служив командиром взводу. У вересні 1943 як командир роти 42-го інж.-саперного батальйону 59-ї окремої інж.-саперної бригади 60-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні Десни і Дніпра в районі Окунинова (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.). Під сильним вогнем ворога переправляв рад. війська на підручних засобах, рибальських човнах. Вночі проти 26.IX під арт. вогнем гітлерівців забезпечував переправу рад. військ. Загинув у бою.

БІЛОПІ́ЛЛЯ — місто Сум. обл. УРСР, центр Білопільського р-ну, на р. Вирі (притока р. Сейму), за 3 *км* від залізнич. ст. Білопілля. 17,6 тис. ж. (1968). Засн. 1672 козаки-переселенці з Правобережної України. У 18 ст. було сотенним містечком Білопільської сотні *Сумського полку*. Після ліквідації слобідських козацьких полків (1765) Б. в 19 — на поч. 20 ст. було заштатним містом Харків. губ. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 7.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Визволили Б. рад. війська 2.IX 1943. В Б. — маш.-буд. з-д (устаткування для харч., цукрової, спиртової, борошномельної пром-сті); підприємства харч. пром-сті, пром. комбінат, електростанція, РТС. Залізнич. уч-ще, 8 загальноосв. шкіл. У Б. народився видатний педагог і письменник А. С. *Макаренко*.

БІЛОРУ́СИ (самоназва — б е л а р у с и) — нація, осн. населення Білорус. РСР. Окремі групи Б. живуть у РРФСР, УРСР (290,9 тис. чол.), Латв. РСР, Лит. РСР, а також за межами СРСР (в Польщі і країнах Америки). Чисельність в СРСР — 8,3 млн. чол. (1964). Разом з росіянами і українцями Б. належать до сх. слов'ян. Мова Б.— білоруська, сх.-слов. групи мов; поділяється на 3 осн. групи говірок: пд.-зх., центр. і пн.-сх. За реліг. поглядами віруючі Б. здебільшого православні, меншість — католики. Назва Б. походить від назви заселених ними земель — Біла Русь, яка згадується в писемних джерелах 2-ї пол. 14 — поч. 15 ст. В процесі істор. розвитку склались етнографічні групи Б., які відрізняються деякими особливостями в мові, культурі і побуті: пінчуки, поліщуки і брещани. В мові і культурі поліщуків, які живуть на Поліссі, є особливості, що пов'язують цю групу Б. з українцями. Давньою етнічною основою Б., так само як росіян і українців, були сх.-слов. племена, які склалися в давньорус. народність у період Київ. Русі. Формування білорус. народності в 14—16 ст. відбувалося в умовах запеклої боротьби Б. проти лит. і польс. загарбників за соціальне і нац. визволення. В результаті трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) вся тер. Білорусії ввійшла до складу Росії. Возз'єднання Білорусії з Росією мало прогресивне значення для білоруського народу. З розвитком капіталізму зміцніли економіч. і культ. зв'язки між населенням окремих областей Білорусії, склалась білорус. бурж. нація (19 ст.). З давніх часів осн. заняттями Б. були землеробство з примітивними знаряддями (соха, дерев'яна борона, серп, коса, ціп) і скотарство; допоміжні галузі — мисливство, рибальство. Розвивалися також деревообробне, металообробне, гончарне, ткацьке та ін. ремесла. Високої майстерності Б. досягли в ткацтві. Слуцькі пояси, виткані з золотих і шовкових ниток, ще у 18 ст. славилися не тільки в Росії і на Україні, а й на європ. ринках. Для худож. ткацтва характерні нац. риси білорус. орнаменту: лінійно-геометричні форми — найрізноманітніші поєднання ромбів, квадратів, прямокутників, прямих ліній і крапок. Білорус. столярі, різьбярі на дереві, інкрустатори були відомі й за межами Білорусії. Вони ще в 17 ст. брали участь в оздобленні багатьох архітект. споруд Москви, в т. ч. Моск. Кремля. До Великої Жовтн. соціалістич. революції у більшості білорус. селян були зрубні двокамерні, а з кін. 19 — поч. 20 ст. — трикамерні житла (складалися з хати і сіней або з хати, сіней і кліті). В минулому одяг білорус. селяни виготовляли переважно з домоткаких матеріалів (полотно, сукно). Одяг Б., маючи спільні риси з одягом росіян і українців, відзначався деякими характерними особливостями. Складовими частинами нац. одягу Б. були: чоловічого — довга сорочка з прямим розрізом спереду, вузькі штани, пояс, яким підперізували сорочку; жіночого — сорочка, спідниця, керсет (гарсет). Святковий одяг оздоблювався вишивкою. Верхнім одягом були свита (армяк) або кожух з овчини.

За багатовікову історію Б. створили свою оригінальну культуру, тісно пов'язану з культурою росіян і українців. Усна поетична творчість, муз.-хореографічне і художньо-ужиткове мистецтво надають своєрідного колориту нац. культурі. Величезні зміни в житті Б. сталися за роки Рад. влади. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Б. вперше в своїй історії здобули державність. Б. у братній співдружності з росіянами, українцями та ін. народами СРСР перетворили Білорусію з відсталої аграрної країни на високорозвинуту індустріально-колгоспну соціалістич. д-ву. В процесі соціалістич. будівництва Б. консолідувались у соціалістич. націю. Б. — робітники, селяни, інтелігенція — працюють на великих пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах, наук. і навч. закладах, культ.-осв. установах. Розквітла культура Б., соціалістична змістом і нац. формою, в якій прогресивні традиції минулого органічно поєднуються з рисами нового побуту білорус. соціалістич. нації. Див. також *Білоруська Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Ш е й н П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. 1—3. СПБ, 1887—1902; Д о в н а р - З а п о л ь с к и й М. В. Исследования и статьи, т. 1. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская

письменность. К., 1909; Романов Е. Р. Белорусский сборник, в. 1—8. К.,— Витебск—Могилев— Вильно. 1886—1912; Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа, в. 1—3. М., 1955—56; Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. М., 1956; Народы европейской части СССР, т. 1. М., 1964 [бібліогр. с. 909—931]; Советский Союз. Географическое описание в 22 томах. Белоруссия. М., 1967 [бібліогр. с. 308—309]; Гринблат М. Я. Белорусы. Минск, 1968.

В. К. Бондарчик (Мінськ).

БІЛОРУ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — одна з найбільших стратегіч. наступальних операцій у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Проведена 23.VI — 29.VIII в Білорусії військами 1-го Прибалт. (ком. ген. армії І. Х. Баграмян), 3-го (ком. ген.-полковник І. Д. Черняховський), 2-го (ком. ген.-полковник Г. Ф. Захаров) і 1-го (ком. Маршал Рад. Союзу К. К. Рокоссовський) Білорус. фронтів за участю частин 1-ї Польс. армії, Дніпровської військ. флотилії та загонів білорус. і лит. партизанів. Відбувалася при сприятливій військ.-політ. обстановці, коли рад. війська розгромили угруповання нім.-фашист. військ під Ленінградом, на Правобережній Україні і в Криму, а англо-амер. війська операціями в Нормандії нарешті відкрили *Другий фронт*. Метою операції було оточити й знищити вітебське і бобруйське угруповання ворога, вийти в район Мінська, оточити й знищити нім. війська на Сх. від Мінська і вийти на лінію Молодечно — Столбці.

Наступ рад. військ розпочався на фронті в 700 *км* від Полоцька до Мозиря. З 23.VI по 4.VII оборону противника було прорвано на 700 *км* по фронту, на глибину 150—300 *км*. Рад. війська розгромили ворожі угруповання в районах Вітебська, Орші, Могильова і Бобруйська, 3.VII визволили Мінськ. Протягом липня йшли запеклі бої, в ході яких було ліквідовано 100-тисячне угруповання нім. військ на Сх. від Мінська, визволено Вільнюс (13.VII), Полоцьк, Шяуляй, Двінськ, Каунас, Бялисток, Пінськ, Ковель, Хелм, Люблін, Брест та ін. міста. Починаючи з 13.VII наступ рад. військ у Білорусії злився з наступом на Зх. Україні (див. *Львівсько-Сандомирська операція 1944*). На кінець липня війська 2-го Білорус. фронту вийшли на кордони Сх. Пруссії, 1-го Білорус. фронту — на р. Віслу. 27.VII—4.VIII рад. війська форсували Віслу й захопили плацдарм на її зх. березі в районі Магнушева і Пулави. Протягом серпня йшли бої за розширення цих плацдармів. В ході Б. о. було розгромлено нім.-фашист. групу армій «Центр», визволено Білорусію, частину Литви, Латвії і Польщі, розгромлено 67 і знищено 30 ворожих д-зій. В результаті Б. о. було створено сприятливі умови для визволення Прибалтики, Зх. України, Польщі й для наступу рад. військ у Німеччині.

Літ.: Вторая мировая война 1939—1945 гг. М., 1958; Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1956; Маланьин К. А. Разгром врага в Белоруссии (1944 год). М., 1961.

М. А. Мартишевський (Київ).

БІЛОРУ́СЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (БРСР), Білорусія — союзна радянська соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. БРСР утворена 1.I 1919. Лежить на Зх. СРСР. Межує з Польс. Нар. Республікою. Сусідами БРСР є Лит. РСР, Латв. РСР, РРФСР і УРСР. Площа 207,6 тис. *км²*. Населення 8744 тис. чол. (1967). Осн. нас.— білоруси (81,1%); живуть також росіяни, поляки, українці (133 тис., 1959), євреї та ін. Пересічна густота 42,2 чол. на 1 *км²*. Чисельність міського населення (1967) 40,7%. Поділяється на 6 областей (Брестську, Вітебську, Гомельську, Гродненську, Мінську і Могильовську) і 104 райони; є 76 міст і 125 робітн. селищ і селищ міського типу. Столиця — м. Мінськ (772 тис. чол., 1967). Найдавніші поселення людей на тер. Б. відомі з часів серед. палеоліту. На поч. нашої ери тер. Б. заселяли сх.-слов. племена. У верхів'ях Дніпра і Волги жили кривичі, на Березині і Прип'яті — дреговичі, в басейні Сожу — радимичі. Основою їхнього г-ва було землеробство й скотарство. Вони займались також мисливством і рибальством. У 5—8 ст. відбувався розклад первіснообщинного ладу, почали зароджуватись феод. відносини. В 9—11 ст. тер. Б. входила до складу давньорус. д-ви — Київської Русі. Розвиток класового суспільства, зростання ремесла й торгівлі сприяли виникненню на тер. Б. міст (Полоцьк, Турів, Мінськ, Гродно, Пінськ, Вітебськ, Друцьк та ін.). У 12 ст. внаслідок феод. роздроблення Київської Русі на тер. сучас. Б. утворились Полоцько-Мінське, Турово-Пінське і Смоленське князівства. В умовах феод.

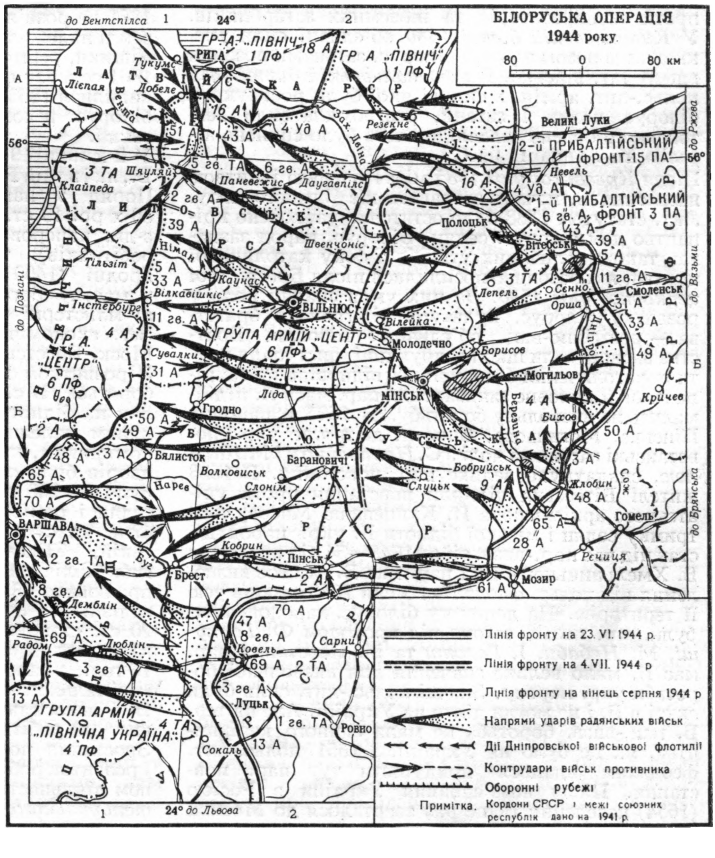

роздробленості Русі, її напруженої боротьби проти монголо-тат. навали й грабіжницьких наскоків нім. лицарів зх.-рус. землі в 13—14 ст. підкорила феод. Литва. Лит. й місцеві феодали захоплювали общинні сел. землі, посилювали феод. експлуатацію селян.

На основі давньорус. народності, етнічна територія якої склалась у 9—10 ст., в період феод. роздробленості розпочався процес утворення трьох братніх народів — росіян, українців і білорусів. Багата й самобутня давньоруська культура була спільним джерелом для формування культур цих народів. У 14—15 ст. в основному визначились риси білорус. мови, що відрізняли її від рос. і укр. мов, які в той час формувались.

В 13—15 ст. з'явилися перші твори білоруської л-ри: літописи (див. *Авраамки літопис*), житія, білорус. редакція пов. «Про Мамаєве побоїще», астрологічні книги та ін. Видатним громад. і культ. діячем білорус. народу 1-ї пол. 16 ст. був просвітитель і першодрукар Г. Скорина. Діяльність Г. Скорини та його продовжувачів С. Будного і В. Тяпинського позначилась і на розвитку укр. л-ри. Давні білорус. й укр. л-ри близькі між собою мовою та ідейною спрямованістю; взаємно збагачуючись, вони впливали на культ. життя білорус. і укр. народів. У Білорусії жили і працювали культ. діячі 16—17 ст., вихідці з України, С. і Л. Зизанії, М. Смотрицький. В Б. були широко відомі твори укр. письменника-полеміста І. Вишенського. В учбових закладах України вчились діячі білорус. культури Л. Карпович, С. Полоцький та ін. Протягом століть братні білорус., рос. і укр. народи часто виступали разом у спільній боротьбі проти експлуататорів та іноземних загарбників. У *Куликовській битві 1380* об'єднані сили рос. князівств разом з укр. і білорус. загонами розбили вщент тат. військо. В *Грюнвальдській битві 1410* польс.-лит. армія, в складі якої були рос., укр. і білорус. полки і загони, розгромила сили Тевтонського ордену, внаслідок чого було спинено агресію нім. лицарів на Сх.

Після *Кревської унії 1385* між Польщею і Литвою населення Б. почало зазнавати ще більшого гніту. Лит. статутом 1588 було остаточно узаконено кріпацтво для білорус. селян. Білорус. народ зазнавав також релігійних утисків з боку католицької церкви, які особливо посилилися після *Брестської церковної унії 1596*. За цих умов значну роль у розвитку білорус. культури відігравали братства — релігійно-нац. об'єднання городян. Братства засновували школи, друкарні, виступали проти покатоличення білорусів. У відповідь на закріпачення й духовне закабалення нар. маси Б. підіймались на визвольну боротьбу. В 1595 в районах Пінська, Могильова, Бихова, де діяли укр. повстанські загони на чолі з С. *Наливайком* і М. *Шаулою*, спалахнуло велике нар. повстання. В 1623 жителі Вітебська підняли повстання проти уніатського архієпископа Й. Кунцевича. Масову підтримку селян і міської бідноти Б. укр. народ дістав під час нар.-визв. війни 1648—54 під проводом Б. Хмельницького. Рух нар. мас Б. за своє визволення від польс. феодалів восени 1648 охопив усю її територію. На допомогу білорус. народові прибули укр. козац. загони під проводом Ф. *Горкуші*, М. *Небаби*, І. *Голоти* та ін. Повстання нар. мас Б. мало велике значення для визвольної боротьби укр. народу. Значні польс.-лит. сили були скуті в Б. і не могли діяти на Україні. Але на тер. Б. нац.-визв. боротьба не мала єдиного керівництва, як це було на Україні, і 1651 польс.-лит. феодалам вдалося придушити тут нар. повстання. Після возз'єднання України з Росією (1654) населення Б. не раз зверталося до Москви з проханням возз'єднати Б. з Рос. д-вою. Під час рос.-польс. війни 1654—67 воно активно допомагало рос. військам. У 1654—56 рос. війська зайняли майже всю Б., але за *Андрусівським перемир'ям 1667* Б. і Правобережна Україна були залишені за Польщею. Із зростанням могутності Росії було створено умови для здійснення мрії білорус. народу про возз'єднання з рос. народом.

Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) вся тер. Б. ввійшла до складу Росії. Возз'єднання Б. з Росією, незважаючи на гнобительську політику царизму, мало прогресивне значення для білорус. народу. Економіка Б. ввійшла до загальнорос. ринку, що сприяло розвиткові білорус. міст. Возз'єднання створило умови для широкого культурного спілкування між білорус. і рос. народами, поклало край насильницькому спольщенню й покатоличенню населення Б.

На поч. 19 ст. створюється нова білорус. л-ра. Пам'ятки її — антикріпосницькі вірші («Розмова Данила з Степаном», «Розмова пана з селянином»), пародійні поеми («Енеїда навиворіт» і «Тарас на Парнасі»), твори сел. поета П. Багрима. В 2-й пол. 19 ст. склався критично-реалістичний напрям, основоположником якого в білорус. л-рі був поет-демократ Ф. К. Богушевич. У 80-х рр. виступили поети-демократи Янка Лучина, Адам Гуринович. Великий вплив на розвиток нової білорус. л-ри мали Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко.

У 1-й пол. 19 ст. в Б. значно зросло пром. виробництво (суконне, полотняне, гуральництво тощо). З 1825 до 1863 чисельність міського населення Б. зросла з 129 тис. до 350 тис. чол. Сел. реформа 1861 не розв'язала аграрного питання. Лише 35% землі належало селянам, 53,8% землі володіли поміщики, рештою — казна і церква. Після реформи 1861 сел. заворушення вибухнули з новою силою і вилилися 1863 у велике сел. повстання, яке очолив білорус. революціонер-демократ К. С. *Калиновський*.

У 2-й пол. 19 ст., після скасування кріпацтва, в Б., як і в усій Росії, швидко розвивався капіталізм. Поряд з напівкустарними підприємствами у 80-х рр. 19 ст. в Б. були досить значні фабрики і з-ди: паперова ф-ка Паскевича в Добруші (500 робітників), тютюнова ф-ка Шерешевського в Гродні (1400 робітників), дротяно-цвяховий з-д у маєтку Барані Оршанського повіту, залізничні майстерні в Пінську, Гомелі, Мінську та ін. Заг. економіч. розвиткові Б. сприяла побудова Моск.-Брестської і Лібаво-Роменської з-ць. З розвитком капіталізму загострювалась класова боротьба. В с. г. посилювалось розшарування селян на бідноту і куркульство. На поч. 20 ст. селянам належало лише 23,8% землі, а 76,2% — поміщикам, куркулям, казні та церкві. 62% сел. дворів були однокінні або зовсім безкінні. В Б. було бл. 200 тис. наймитів. За рахунок розорення селян і ремісників ішов процес формування робітн. класу Б. В 1901 у Вітебській, Могильовській, Мінській, Гродненській і Віленській губ. налічувалось 1594 пром. підприємства, де працювало 48,6 тис. робітників. Заг. число пром., залізнич. і будівельних робітників у Б. на поч. 20 ст. становило 80 тис. чол. Становище робітн. класу було дуже тяжке. Робочий день тривав 14—16 год., а заробітна плата не забезпечувала навіть мінімального життєвого рівня. Тяжкі умови життя і непосильний гніт дедалі частіше викликали виступи робітників і селян проти експлуататорів. Зростання політ. свідомості білорус. робітників і розвиток робітн. руху в Б. відбувалися під впливом діяльності створеного В. І. Леніним 1895 *петербурзького «Союзу боротьби за визволення*

Державний герб Білоруської РСР.

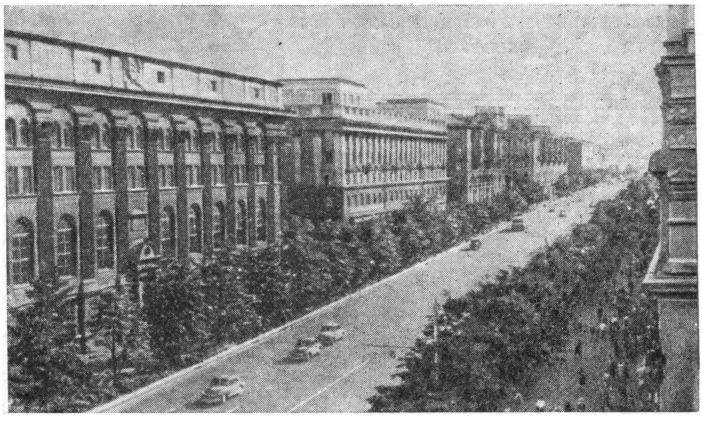

Ленінський проспект у Мінську.

робітничого класу» і виниклих марксистських гуртків і груп у Росії. Ширився страйковий рух. Робітничі страйки відбувалися в Мінську, Гомелі, Пінську, Білостоку та ін. містах. Особливо сильний був страйковий рух серед залізничників. За даними офіційної статистики, 1895—1904 в Б. страйкувало 12,3 тис. робітників, тобто бл. 25% всіх зайнятих на великих підприємствах. Більшість страйків 90-х рр. відбувалась під керівництвом нелегальних робітн. орг-цій і гуртків, що пізніше оформились у робітн. с.-д. орг-ції. С.-д. групи й орг-ції були створені в Мінську, Гомелі, Вітебську, Гродні, Могильові та ін. містах. У 1898 в Мінську відбувся *Перший з'їзд РСДРП*. З поч. 20 ст. революц. боротьба пролетаріату Б., як і України, зливається з загальнорос. робітн. рухом. Демонстрація мінських робітників 1900, страйки й демонстрації робітників Мінська, Гомеля, Вітебська, Гродна, Пінська, Сморгоні, Мозиря, Борисова 1901—03, а також значні сел. виступи були проявом загострення класової боротьби в Б. На поч. 1904 організовано Поліський і Пн.-Зх. к-ти РСДРП, що об'єднали осн. с.-д. орг-ції Б. Перевагу в цих к-тах мали більшовики, які боролися за керівництво робітн. класом, виступали проти меншовиків, есерів, бундівців і «Білоруської соціалістичної громади» (БСГ) — дрібнобурж. націоналістичної орг-ції, що виникла 1902. Трудящі Б. брали активну участь у революції 1905—07. Розстріл 9 (22). І 1905 царатом робітників у Петербурзі викликав обурення робітників і селян Б. У Мінську, Могильові, Вітебську, Гродні, Гомелі, Бресті, Бобруйську, Борисові сталися політ. страйки, що супроводилися сутичками з поліцією. У січні 1905 в Б. страйкувало бл. 18 тис. робітників. У травні 1905 страйковий рух посилився, набувши широкого розмаху. В Жовтневому всеросійському страйку 1905 брали участь робітники всіх великих міст і багатьох містечок Б. 18 (31).X в Мінську військо відкрило вогонь по учасниках мітингу; було вбито 80 і поранено понад 300 чол. В дні Грудневого збройного повстання 1905 пролетаріат Б., керований більшовиками, подавав допомогу робітникам Москви, Петербурга та ін. центрів Росії. Робітн. страйки підтримувалися виступами селян, які почалися навесні 1905; влітку 1906 ними було охоплено 20 повітів Б. Робітн. страйки й виступи селян були жорстоко придушені царським урядом.

Після революції 1905—07 почався новий етап у розвитку нац. культури. Виразниками дум білорус. народу в його боротьбі за соціальне й нац. визволення були Янка Купала і Якуб Колас. Після Ленського розстрілу в травні 1912 відбулися великі страйки на льонопрядильній ф-ці «Двина» у Вітебську, на «Дніпровській мануфактурі» в м. Дубровні, а також на валізнич. транспорті. Щодо кількості сел. виступів Мінська губ. 1912 займала перше місце в Рос. імперії.

У період 1-ї світової війни зх. частина Б. 1915 була окупована й пограбована військами кайзерівської Німеччини. В неокупованих повітах Вітебської і Могильовської губ. виробництво пром. продукції скоротилось на 42%, а посівні площі зменшились на 50%. У Б., як і по всій Росії, зростало невдоволення нар. мас політикою самодержавства. Відбувалися страйки робітників, виступи селян і солдатів.

Після Лютневої революції 1917 в Мінську, Гомелі, Вітебську та ін. містах Б. виникли Ради робітн. і солдат. депутатів.

З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції трудящі Б. під керівництвом більшовицьких орг-цій піднялися на боротьбу за владу Рад. 25.X (7.XI) 1917 Рад. владу було встановлено в Мінську, а протягом листопада — на неокупованій частині Б. На поч. 1918 тут було проведено перші соціалістич. перетворення. У лютому 1918 нім. війська окупували майже всю Б. Після вигнання нім. окупантів у Б. відновлено Рад. владу. 30—31.XII 1918 на І з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) Б. було прийнято рішення про утворення Білоруської Радянської Республіки й затверджено Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд, який 1.I 1919 проголосив створення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки. В лютому 1919 1-й з'їзд Рад БРСР, що відбувся в Мінську, прийняв Конституцію БРСР і декларацію про утворення об'єднаної Лит.-Білорус. Рад. Республіки. Проте в лютому 1919 значну частину Б. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі. Вирішальну роль у визволенні Б. відіграв воєнно-політ. союз рад. республік. 1.VI 1919 ВЦВК РРФСР прийняв декрет про об'єднання зусиль і воєн. союз Росії, України, Білорусії, Литви і Латвії. За вказівкою В. І. Леніна Наркомпрод УРСР надав Б. допомогу продовольством.

В травні—липні 1920 Червона Армія з допомогою білорус. партизанів визволила Б. від інтервентів. 1.VIII 1920 спільне засідання представників Комуністич. партії Литви і Білорусії, рад. і проф. орг-цій Мінська і Мінської губ. прийняло декларацію про проголошення незалежної Білорус.

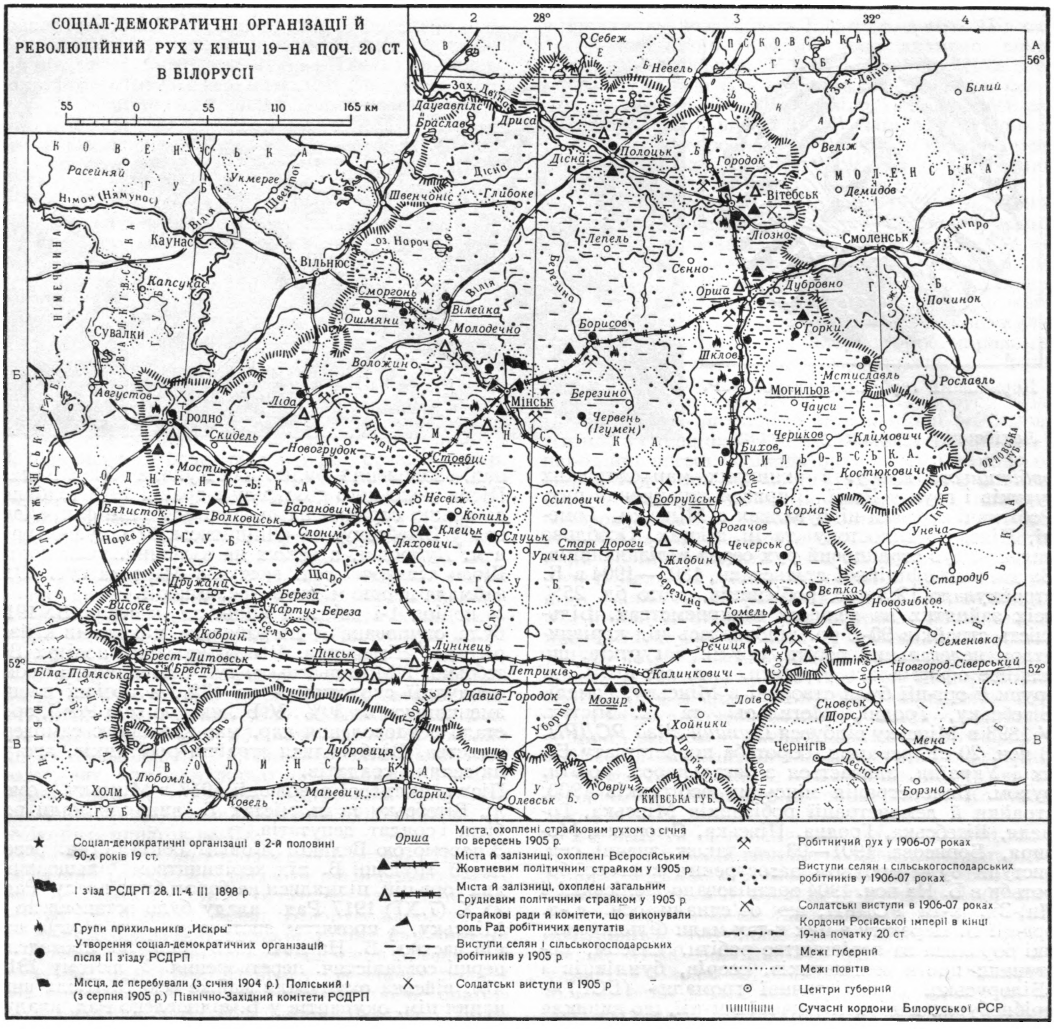

Рад. Соціалістич. Республіки (за *Рижським мирним договором 1921* Зх. Б. відійшла до Польщі). 30.XII 1922 БРСР разом з ін. рад. республіками ввійшла до складу СРСР. У 1924—26 Б. було передано з РРФСР повіти, населені білорусами. В роки передвоєнних п'ятирічок в Б. збудовано понад 1700 нових пром. підприємств, здійснено суцільну колективізацію с. г. Б. стала високорозвинутою індустріально-колгоспною республікою. В 1935 за успіхи в соціалістич. будівництві Б. нагороджено орденом Леніна. 19.II 1937 12-й з'їзд Рад Б. прийняв нову Конституцію БРСР, що законодавчо закріпила соціалістичні завоювання білорус. народу. У вересні 1939 Зх. Б. було возз'єднано з БРСР. Здійснилась заповітна мрія білорус. народу про возз'єднання в єдиній Білоруській Радянській Соціалістичній Республіці. Важкі випробування випали на долю білорус. народу в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. У червні—серпні 1941 тер. Б. окупували нім.-фашист. війська. Понад 1 млн. білорусів у лавах Рад. Армії билися на фронтах. Під керівництвом ЦК КП Білорусії на окупованій фашист. загарбниками території розгорнувся масовий партизанський рух. У 1108 партизанських загонах билися представники багатьох народів СРСР. На поч. 1943 66% партизанів становили білоруси, 26% — росіяни, 3% — українці. В Б. було створено велику сітку підпільних антифашист. орг-цій. Тут діяли 9 підпільних обкомів, 174 райкоми і міськкоми, 1113 первинних партійних орг-цій, що налічували в своїх лавах понад 25 тис. комуністів, 10 підпільних обкомів, 206 райкомів і міськкомів, понад 5500 первинних комсомольських орг-цій, що об'єднували більш як 73,5 тис. комсомольців. Улітку 1943 партизани контролювали 60% тер. Б. Більше 300 тис. воїнів-білорусів нагороджено орденами й медалями, бл. 295 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Понад 100 тис. партизанів Б. нагороджено орденами і медалями, 74 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу. У липні 1944 рад. військова повністю визволили Б. від нім.-фашист. загарбників (див. *Білоруська операція 1944*). В боях за Б. брали активну участь воїни-українці. 15 воїнів України за участь у боях за визволення Б. удостоєно звання Героя Рад. Союзу.

Окупанти завдали значних втрат білорус. народові. Вони вбили 2,2 млн. мирних жителів і військовополонених, понад 380 тис. чол. вивезли на каторжні роботи до Німеччини, зруйнували майже всі пром. підприємства, знищили 74% житлового фонду в містах, спалили 1,2 млн. будівель у сільс. місцевості.

У післявоєнні роки трудящі Б. при братній допомозі всіх рад. республік не тільки відбудували зруйноване під час війни нар. г-во Б., а й досягли великих успіхів у розвитку пром-сті, с. г., культури. Було створено нові галузі пром-сті: тракторну, автомобільну, нафтову, дальшого розвитку набули легка, харчова та ін. галузі пром-сті, налагоджено виробництво підшипників, мотоциклів, збірного залізобетону, годинників, телевізорів, калійних добрив тощо. Зросла питома вага пром-сті Б. в загальносоюзному пром. виробництві. Зокрема, на кінець семирічки (1965) випуск тракторів досяг 19,8% загальносоюзного, металорізних верстатів — 13%. У 1967 на ланах 2354 колгоспів і 677 радгоспів Б. працювало 67,9 тис. тракторів, 16,5 тис. комбайнів, 46,6 тис. вантажних автомобілів та багато ін. с.-г. машин. Б.— один з осн. с.-г. районів СРСР по виробництву продуктів тваринництва, льону, картоплі. В 1958 за досягнення в розвитку нар. г-ва Б. нагороджено другим орденом Леніна.

Ці досягнення в розвитку економіки стали можливими завдяки братерській взаємодопомозі рад. республік. Так, наприкінці 50-х рр. Укр. РСР постачала Б. 92% потрібного республіці вугілля, 55% марганцю, 63% чорних металів, 86% цементу, 87% буд. каміння тощо. В свою чергу, Б. дає Україні автомобілі, трактори, комбайни, верстати, телевізори, радіоприймачі та ін. пром. вироби. Великих успіхів досягла Б. в культурному будівництві. Вона стала республікою суцільної письменності. В 1929 засновано Академію наук БРСР. В Б. бл. 13,5 тис. шкіл, 26 вищих учбових закладів, 185 н.-д. установ. Значного розвитку набули л-ра і мистецтво, зміцніли їхні зв'язки з л-рою і мистецтвом братніх республік, зокрема Рад. України. Білорус. мовою перекладені твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. Т. Рильського, А. С. Малишка та ін. укр. письменників. На укр. мову перекладено поему Янки Купали «Над рікою Оресою», роман Янки Мавра «Амок», оповідання й повісті Змітрока Бядулі, Цішки Гартного, вірші Пятруся Бровки, Якуба Коласа, П. Ф. Глебки та ін. У демонстрацію дружби братніх народів вилилися святкування в Б. 300-річчя возз'єднання України з Росією, 125-х і 150-х роковин з дня народження Т. Г. Шевченка, 100-річчя з дня народження І. Я. Франка.

У 1957 були проведені тижні укр. л-ри в Б. і білорус. л-ри в УРСР.

За межами Б. відомі імена білорус. художників В. К. Цвірки, В. В. Волкова, скульпторів З. І. Азгура, А. О. Бембеля, композиторів М. М. Чуркіна, Є. К. Тикоцького, А. В. Багатирьова, артистів Л. П. Александровської, Г. П. Глєбова, П. С. Молчанова та ін. митців.

Б.— один з членів-засновників Організації Об'єднаних Націй, член Міжнародної орг-ції праці, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО), Міжнар. агентства з атомної енергії. В 1969 за заслуги у революц. русі та успіхи в комуністич. будівництві Б. нагороджено орденом Жовтневої Революції.

На 1.I 1968 Комуністич. партія Б. налічувала 379 221 члена і кандидата в члени партії, ЛКСМ Б. — 805 685 членів, у профспілках Б.— понад 2948 тис. членів.

Карти на вклейці, с. 144—145.

Літ.: Ленін В. І. Проект директиви ЦК про воєнну єдність. Твори. Вид. 4, т. 29; История Белорусской ССР, т. 1—2. Минск, 1961; Документы и материалы по истории Белоруссии, т. 1—4. Минск, 1936—54; Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов, т. 1—3. Минск, 1959—61; Революционное движение в Белоруссии в 1905—1907 гг. Документы и материалы. Минск, 1955; Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы, т. 1—2. Минск, 1957; Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. 1—2. Минск, 1961—67; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915; Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. М., 1940; Горбунов Т. Воссоединение белорусского народа в едином советском социалистическом государстве. М., 1948; Кравченко И. С., Залесский А. И. Белорусский народ в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1959; Белорусская ССР за годы Советской власти. Статистический сборник. Минск, 1967. *С. Д. Войтович* (Мінськ).

БІЛОРУ́СЬКИЙ ПОЛК, Чаусько́вський полк — адм.-тер. і військ. одиниця укр. козацтва на тер. Білорусії (1654). Полковим центром було м. Чаус, де містився осідок полковника І. *Нечая*. До Б. п. входили Могильовський, Мстиславський, Биховський повіти. За царським указом 1655 ці місцевості стали воєводствами, але Б. п. як військ. одиниця входив до складу козацьких військ України до 1657.

БІЛОУ́СЬКО Іван Васильович (1920 — 28.IV 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Соломахівці (тепер Полтав. р-ну Полтав. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. В 1942 закінчив Мелітопольське військ. училище. Як командир танк. роти 45-ї гвард. танк. бригади 1-ї гвард. танк. армії 1-го Білорус. фронту відзначився при штурмі Берліна. 21.IV 1945 його рота у вуличних боях знищила 2 нім. танки, 3 гармати, 4 міномети і 120 солдатів. 25.IV Б. на своєму танку знищив нім. самохідну гармату і 30 нім. солдатів. Танк. рота під його командуванням першою прорвалася до Берліна. Загинув у бою.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКЕ МІ́СЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1589—90 — антифеодальне повстання міського населення Білої Церкви. Міщани Білої Церкви, діставши від польс. короля Сигізмунда III привілей на *магдебурзьке право*, 1589 оголосили себе вільними й відмовилися сплачувати феод. податки дожиттєвому власникові міста київ. воєводі князеві К.-К. *Острозькому*. Повстанці під проводом Пашківського здобули замок і вигнали князівських урядників. За проханням В.-К. Острозького король скасував свій привілей про надання Білій Церкві магдебурзького права й зажадав від міщан повної покори. Однак білоцерківці не скорилися. Проти повсталих рушили каральні загони шляхти Київ. воєводства. В 1590 шляхет. загони захопили Білу Церкву і вчинили жорстоку розправу, прилюдно стратили керівників повстання.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Архив Юго-Западной России.., ч. 8, т. 5. К., 1907, с. 245—254; Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1651 — угода між польс. шляхет. урядом і гетьманом України Б. Хмельницьким, укладена в м. Білій Церкві 18 (28).IX, після невдалої для сел.-козац. війська *Берестецької битви 1651*. За Б. д. на Україні відновлювалася польс.- шляхет. влада. Магнатам і шляхті поверталися всі маєтності. Козац. реєстр з 40 тис. скорочувався до 20 тис. чол. Виключені з реєстру козаки поверталися під владу польс. па-

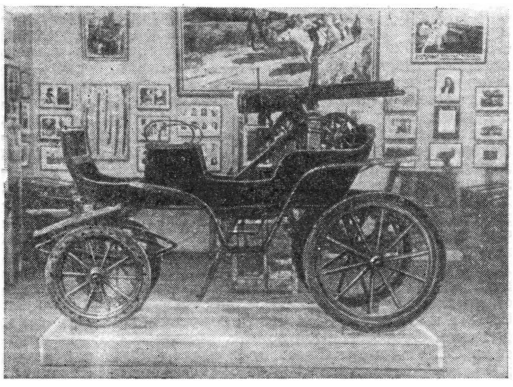

В одному із залів Білоцерківського краєзнавчого музею. На передньому плані—червоноармійська тачанка.

нів. Реєстрові козаки виселялися з Брацлавського та Чернігів. воєводств у королівські маєтності Київ. воєводства. Гетьман позбавлявся права дипломатич. зносин з іноземними д-вами і зобов'язувався розірвати воєнний союз з крим. ханом. Тяжкі умови Б. д. Б. Хмельницький розглядав як тимчасову поступку, необхідну для підготовки укр. народу до дальшої боротьби проти польс.-шляхет. загарбників. В зв'язку з нападом шляхет. Польщі в травні 1652 на Україну Б. Хмельницький анулював Б. д.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; К р и п' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — музей, засн. 1924 на базі приватної колекції любителя археолога і етнографа С. Л. Дроздова. У фондах музею зберігається (1968) понад 20 тис. предметів. У музеї є три відділи: природи, історії дорадянського періоду і радянського суспільства; 6-ка (бл. 6 тис. тт.). Серед експонатів — колекція посуду черняхівської культури, козацький прапор сотні Білоцерківського полку 17 ст., зброя, спорядження та одяг бійців 1-ї Кінної армії, колекція жіночого одягу 20—30-х рр. 20 ст., документи та особисті речі двічі Героїв Соціалістич. Праці С. Д. Вишток, О. К. Диптан, льотчика-космонавта Героя Рад. Союзу П. Р. Поповича та ін.

І. Т. Шуляк (Біла Церква).

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. Створений влітку 1648 після перемоги сел.-козацьких військ у *Корсунській битві 1648* і вигнання повсталими селянами та козаками під проводом Б. Хмельницького польс.-шляхет. загарбників з Правобережної України. Б. п. займав пд.-зх. частину тепер. Київ. обл. і пн. частину тепер. Черк. обл. На Пн. межував з Київським, на Сх.— з Канівським, на Пд.— з Корсунським і на Зх.— з Брацлав. і Уман. полками. Адм.-військ. центром Б. п. було м. Біла Церква. В 1654 до складу Б. п. входило 19 міст та містечок. З них Фастів (тепер місто Київ. обл.), Рокитне, Ставище (тепер с-ща м. т. Київ. обл.), Вільшана (тепер с-ще м. т. Черк. обл.), Насташка, Лісовичі, Ківшувата (тепер села Таращанського р-ну Київ. обл.), Синява (тепер село Рокитнянського р-ну Київ. обл.), Триліси (тепер село Фастівського р-ну Київ. обл.), Бишів (тепер село Макарівського р-ну Київ. обл.), Германівка (тепер село Красне Обухівського р-ну Київ. обл.), Вільховець (тепер село Звенигородського р-ну Черк. обл.), Боярка, Кам'яний Брід (тепер села Лисянського р-ну Черк. обл.), Шаулиха (тепер село Тальнівського р-ну Черк. обл.), Чорна Кам'янка (тепер село Маньківського р-ну Черк. обл.) мали фортеці-замки та козацькі залоги. Два сотенні містечка — Дідівщина (тепер село Фастівського р-ну Київ. обл.) та Рожів (тепер село Макарівського р-ну Київ. обл.) — знищили польс.-шляхет. війська і крим. татари під час нар.-визв. війни 1648—54. Переважну більшість населення Б. п. становили *посполиті селяни*. За даними 1654, в Б. п. було 3048 козаків, 3538 міщан і 82 шляхтичі (які присягнули на вірність рос. урядові). Першим полковником Б. п. був Д. Гиря. Козаки Б. п. брали участь у Пилявецькій, Зборівській, Берестецькій, Батозькій та ін. битвах нар.-визв. війни 1648—54, у нар. повстаннях проти прихильників шляхет. Польщі гетьманів І. *Виговського*, Ю. *Хмельницького*, П. *Тетері*. Після *Андрусівського перемир'я 1667* Б. п. у складі Правобережної України потрапив під владу шляхет. Польщі. Спроби польс.-шляхет. уряду перетворити козаків на слухняне знаряддя для придушення антифеод. визв. руху успіху не мали. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. 17 ст. козаки разом з селянами вели героїчну боротьбу проти польс.-шляхет. поневолювачів і тур.-тат. агресорів та їхнього ставленика правобереж. гетьмана П. *Дорошенка*. В 1674 в зв'язку з великим тур.-тат. нашестям на Правобережну Україну і масовим переселенням селян і козаків на Лівобережну Україну правобережні полки, в т. ч. Б. п., було ліквідовано. В серед. 80-х рр. 17 ст. в пн. частині кол. Б. п. було створено *Фастівський полк* на чолі з С. *Палієм*. Після здобуття повсталими селянами і козаками в листопаді 1702 Білої Церкви Б. п. було відновлено. Його полковником проголошено С. Палія. Правобережні козацькі полки, зокрема Б. п., перейшли під владу Російської д-ви. Під час нар. боротьби на Україні проти швед. загарбників 1708—09 козаки Б. п. разом з рос. військами вели успішну боротьбу проти польс.-шляхет. загонів ставленика Швеції С. *Лещинського*. Однак після невдалої рос.-тур. війни за умовами *Прутського трактату 1711* Росія змушена була віддати Правобережну Україну Польщі. В 1712 Б. п. остаточно ліквідовано. Більшість його козаків на чолі з полковником А. *Танським* за дозволом рос. уряду переселилася на Лівобережну Україну.

Літ.: К р и п' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; С е р г і є н к о Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; Е ф и м е н к о А. Очерки истории Правобережной Украины. В кн.: Е ф и м е н к о А. Южная Русь, т. 1. СПБ, 1905; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 10 (дополнение к 3 тому). СПБ, 1878.

С. П. Майборода (Київ).

БІЛЮ́ТІН Кіндрат Васильович (н. 4.X 1899) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1919. Н. у с. Миловидово (тепер Бєльського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. В 1920 закінчив курси піхотних командирів і служив на різних командних посадах. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир полку, д-зії. Як командир 78-го гвард. стріл. полку 25-ї гвард. стріл. д-зії 6-ї армії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дону (серпень 1942). У березні 1943 після запеклого бою полк під командуванням Б. першим ввійшов у Харків. Згодом на рубежі Таранівка — Зміїв (на Пд. від Харкова) полк 5 діб тримав оборону проти ворога, який мав 60 танків. У 1944—47 Б.— чернівецький облвійськком. З 1947 — в запасі.

БІЛЯ́ВСЬКИЙ Микола Іванович (1908 — 5.IV 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у Харкові. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 147-го гвард. стріл. полку 49-ї гвард. стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився при визволенні Херс. і Микол. областей. 12.III 1944 при форсуванні Дніпра поблизу Херсона Б. із своїм взводом перший переправився на правий берег ріки і особисто знищив групу гітлерівців. 26.III в районі Миколаєва знищив ворожий дот. В ніч на 28.III взвод Б. перший прорвався на околицю Миколаєва і досяг р. Пд. Бугу. Б. помер від ран.

БІЛЯ́ЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ робітників і селян с. Біляївки (побл. Одеси) та навколишніх сіл Одес. повіту проти франц. інтервентів і білогвардійців. Почалося 21.II під керівництвом більшовицького військ.-революц. к-ту. Осн. ядром повстанців були робітники одес. водопроводу, що містився в с. Біляївці. Білогвард. загін, посланий для придушення Б. п., зазнав поразки. Повстанці атакували і франц. загін, який підійшов на допомогу білогвардійцям. Не витримавши навального удару, франц. солдати склали зброю. В селі було утворено ревком і військ.-революц. трибунал, селяни обрали комітет бідноти. Франц. командування, налякане виступом, кинуло в район Біляївки значні військ. з'єднання з артилерією. Бої тривали до поч. березня 1919. Повстанці, щоб зберегти сили, розсіялися по навколишніх селах. Інтервенти вчинили криваву розправу над мирним населенням.

Є. М. Скляренко (Київ).

БІЛЯШІ́ВСЬКИЙ Микола Федотович (24.X 1867 — 21.IV 1926) — укр. рад. археолог, етнограф, мистецтвознавець, акад. АН УРСР (з 1919). Н. в Умані (тепер Черк. обл.) в сім'ї священика. Вищу освіту здобув у Київ. (1887—91) та Одеському (Новоросійському, закінчив 1891) ун-тах. В 1902—23 — директор Київ. істор. музею. Досліджував археол. пам'ятки на тер. України від кам'яного віку до раннього середньовіччя. Найважливішими є розкопки поселень трипільської культури на Уманщині та Київщині, городища часів Київ. Русі на Княжій горі поблизу Канева (1891—92, 1899). Б.— редактор збірника, потім журн. «Археологическая летопись Южной России», член редакції журн. «*Киевская старина*», учасник багатьох *археологічних з'їздів*. Багато зробив для розвитку музейної справи на Україні. Портрет, с. 162.

Тв.: Монетные клады Киевской губернии. К., 1889; Первобытный человек на берегах реки Днепра вблизи г. Киева. «Киевская старина», 1890, № 4; Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. «Киевская старина», 1892, № 1; Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. «Киевская старина», 1893, № 4; Дещо про українську орнаментику. «Сяйво», 1913, № 3; Борисівське городище. В кн.: Трипільська культура на Україні, в. 1. К., 1926.

Літ.: Винницький А. Микола Теодотович Біляшівський. К., 1926.

В. П. Петров (Київ).

БІЛЬБА́СОВ Василь Олексійович (31.VII 1838—5.IX 1904) — рос. бурж. історик, публіцист. Н. у Полтаві. В 1861 закінчив Петерб. ун-т. З 1867 — доцент, 1869—71 — проф. Київ. ун-ту, викладав заг. історію. З 1877 займався літ.-публіцистич. діяльністю. Редактор ліберальної газ. «Голос» (1871—83), співробітничав у журн. «Отечественные записки». Автор праць з історії середньовіччя, що висвітлювали питання християнізації, боротьби між духовною і світською владою, історії слов'ян. Праці Б. містять багатий документ. матеріал. В останні роки життя редагував «Архів графів Мордвинових» (т. 1—10. СПБ, 1901—03). Незважаючи на ідеалістичну концепцію Б., деякі його дослідження не втратили свого значення. В своїх працях показав агресивний характер політики папства і німецьких феодалів у слов'янських землях.

Тв.: Исторические монографии, т 1—5. СПБ, 1901.

БІ́ЛЬСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — скіфське городище 6 ст. до н. е. —3 ст. н. е. на березі р. Ворскли біля с. Більська Котелевського р-ну Полт. обл. Розкопувалося 1906 В. О. Городцовим. В 1958 дослідження були поновлені Б. М. Граковим і Б. А. Шрамком. Складається з трьох окремих городищ: Західного, Східного і Куземинського, об'єднаних спільними валом і ровом. Першими були споруджені Західне та Східне городища. Куземинське виникло бл. 4 ст. до н. е. Весь цей комплекс звичайно наз. Великим городищем (заг. площа 4400 *га*). Під час розкопок Б. г. виявлено залишки великих жител-землянок. На тер. городища розкопано також кілька зольників. В одному з них були залишки жертовника з обпаленої глини. В зольниках і житлах знайдено багато уламків посуду (переважно ліпного) і кістки свійських тварин. Осн. заняттям населення Б. г. було землеробство і скотарство, а також мідноливарне та ковальське виробн., ткацтво. Уламки грец. посуду 6—4 ст. до н. е., знайдені на городищі, свідчать про торг. зв'язки жителів Б. г. з античними д-вами Пн. Причорномор'я. Поблизу городища — великий курганний могильник.

Літ.: Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. В кн.: Труды четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове, т. 3. М., 1911; Граков Б. М. Скіфи. К., 1947; Ковпаненко Г. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967.

Є. В. Черненко (Київ).

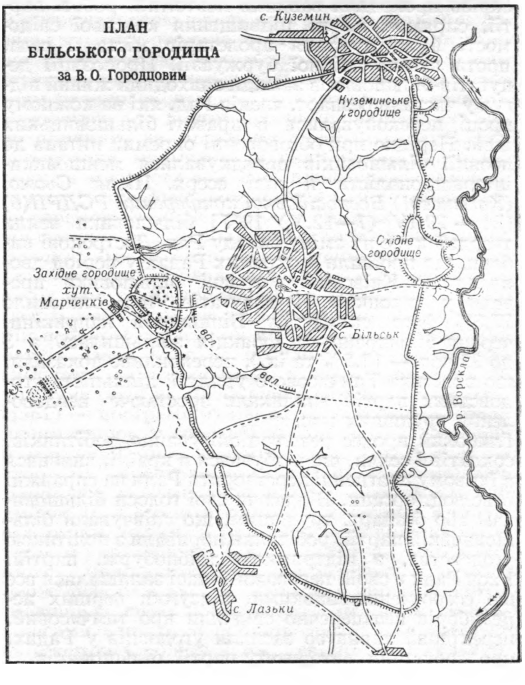

БІ́ЛЬЧАНСЬКИЙ Йосип Іванович (1.IV 1858 — 30.VII 1879) — революц. народник. Н. на Волині в сім'ї титулярного радника. Працював у слюсарній майстерні в Києві. В 1878 увійшов до революц.-

демократич. гуртка І. І. *Басова*. Брав участь у спробах експропріації казенних грошей на революц. цілі. При арешті 1.IV 1879 вчинив збройний опір. Київ. військ.-окружний суд засудив Б. до страти; повішений в Києві.

А. М. Катренко (Київ).

БІЛЬШОВИЗА́ЦІЯ РАД — процес переходу Рад на більшовицькі позиції, який з різною інтенсивністю відбувався з часу організації Рад (березень — квітень 1917) до перемоги соціалістич. революції і встановлення диктатури пролетаріату.

Боротьба за Ради, керівництво якими після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* захопили переважно меншовики і есери, за завоювання Рад на свій бік посідала гол. місце в діяльності партії більшовиків, зокрема більшовицьких орг-цій України. В Радах були створені більшовицькі фракції (в Луганській — 25% складу, в Київській — 12,5%, Харківській — 10% тощо), які домагалися розв'язання питань, що відповідали найголовнішим життєвим інтересам і вимогам трудящих мас. Там, де діяли самостійні більшовицькі орг-ції, створення більшовицьких фракцій у Радах відбувалося без особливих труднощів. Складнішою була справа в тих містах (Полтава, Миколаїв, Херсон, Чернігів та ін.), де більшовики в період *двовладдя*, а іноді аж до розгрому *корніловщини* були з меншовиками в одній об'єднаній орг-ції і в одній с.-д. фракції. Формальне об'єднання з меншовиками утруднювало діяльність більшовиків у Радах.

Тактика більшовицької партії щодо Рад передбачала подвійний тиск на Ради, здійснюваний зсередини більшовицькими фракціями і ззовні — трудящими масами шляхом відкликання депутатів, перевиборів, критики неправильних рішень і дій Рад. Найважливішим засобом, спрямованим на практичне перетворення в життя настанови партії на мирний розвиток революції й завоювання більшості в Радах, були їх перевибори, які скрізь проходили завдяки невтомній роботі партії, спрямованій на підвищення класової свідомості й згуртування пролетарів міста й села, проти вагань дрібної буржуазії. Пропозиції депутатів-більшовиків завжди знаходили живий відгук у частини безпарт. членів Рад, які на кожному кроці переконувалися в правоті більшовицьких ідей. Нерідко при обговоренні окремих питань до позиції більшовиків приєднувалися меншовики-інтернаціоналісти й ліві есери. Після *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)* [24 — 29.IV (7—12.V) 1917] більшовики взяли твердий курс на зміну складу Рад. Дострокові вибори, що пройшли в окремих Радах у період двовладдя (в Київській у травні більшовики провели у виконком 11 депутатів, що становило 27,5% його складу; у Вінницькій наприкінці червня більшовицька фракція збільшилась з 3 до 25 чол.— 12,5% та ін.), переконливо показали, що політика Тимчасового уряду й діяльність угодовських партій викликали зростаюче невдоволення трудящих мас.

Глибокий процес революціонізування робітників, солдатів і селян, що відбувався в країні, виявився в їхньому прагненні перетворити Ради на справжні революц. органи. Віддаючи свої голоси більшовикам або безпарт. трудящим, що співчували більшовицькій партії, робітники порівнювали з політикою угодовства, з підтримкою дрібнобурж. партій. І хоч Ради в своїй переважній масі залишалися все ще есеро-меншовицькими, підсумки перших перевиборів незаперечно свідчили про тимчасовий, перехідний характер засилля угодовців у Радах, про зростання авторитету партії більшовиків.

У липні — серпні 1917 курс бурж. уряду на розгром Рад наштовхнувся на рішучу протидію передової частини пролетаріату й революц. солдатів, керованих більшовиками, позиції яких в окремих Радах Донбасу (Берестово-Кальміуській, Білянській, Макіївській, Щербинівській, Чистяківській та ін.) зміцніли. Показовими для цього періоду можуть бути результати перевиборів, що пройшли в Харків. та Катеринослав. Радах. У першій більшовицька фракція збільшилась у чотири рази й налічувала 120 депутатів (27% складу); у виконком увійшло 12 більшовиків (30%); на посаду його голови і одного з секретарів обрали більшовиків.

Внаслідок серпневих перевиборів у виконком Катеринослав. Ради увійшло 7 більшовиків (25%). Липнево-серпневі перевибори показали, що наступ реакції не припинив процесу більшовизації Рад. Після розгрому корніловського заколоту почалася смуга бурхливої більшовизації Рад, яка була своєрідним показником готовності мас до соціалістич. революції. 31.VIII (13.IX) 1917 Петроградська, а 5 (18).IX Моск. Ради прийняли більшовицькі резолюції про необхідність зосередження всієї влади в країні в руках пролетаріату і біднішого селянства. На Україні більшовицькі резолюції ухвалили чимало Рад Донбасу, Одеська [1 (14).IX] і Київська [8 (21).IX] Ради. Одночасно відбувалася корінна зміна складу Рад. У виконкомі Луган. Ради більшовики на той час становили вже 70%, Київської — 46,6%, Маріупольської — 44%, Миколаївської — 39%, Юзівської — 31%. Однак керівництво у більшості Рад України ще належало дрібнобурж. партіям, тому прийняття більшовицьких резолюцій у вересні — жовтні 1917 не набрало ще масового характеру.

Набутий робітниками, солдатами й селянами за кілька місяців революції власний політ. досвід наочно переконав їх у правоті більшовицьких лозунгів. Саме в той час В. І. Ленін у листі до ЦК РСДРП (б) писав, що ситуація, яка склалася, сприяє взяттю влади, бо «більшість народу за нас» (Твори, т. 26, с. 1). У нових умовах більшовицька партія знову висунула тимчасово знятий після *липневих днів 1917* лозунг *«Вся влада Радам!»*, в який тепер вкладався новий зміст. Йшлося вже не про перехід влади до рук меншовицько-есерівських Рад, а про взяття влади більшовицькими Радами, тобто про встановлення диктатури пролетаріату.

Ленінський курс на перемогу соціалістич. революції, на перехід влади до Рад знайшов могутню підтримку по всій країні, в т. ч. й на Україні. З 69 Рад України, що взяли безпосередню участь у роботі *Другого Всеросійського з'їзду Рад*, 37 твердо висловились за владу Рад (Ради Києва, Харкова, Луганська, Одеси, Миколаєва, Маріуполя, Вінниці, Полтави та ін.). Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* почався новий, завершальний етап більшовизації Рад України, який проходив у гострій боротьбі проти контрреволюц. бурж.-націоналістич. *Центральної ради* — осн. перешкоди на шляху перетворення Рад на справді нар. органи влади. За листопад — грудень 1917 чимало Рад змінили свій склад. Відповідно зміцніли позиції більшовиків у ряді виконкомів. У Київському їх стало 60%, Харківському — 47,5%, Катеринославському — 46,6%, Одеському — бл. 40% і т. д. Наслідком масової Б. Р. була заг. вимога повалити Центр. раду й скликати *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, який відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 і проголосив Україну Республікою Рад.

Літ. див. до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

БІЛЬШОВИ́ЗМ—революційна, послідовна марксистська течія політ. думки в міжнар. робітн. русі, що знайшла своє втілення в партії нового типу, партії більшовиків, яку створив В. І. Ленін у Росії 1903 На *Другому з'їзді РСДРП* революц. марксисти, що згуртувалися навколо В. І. Леніна, під час виборів до центр. органів партії дістали більшість голосів і тому почали називатися більшовиками, а противники Леніна—опортуністи, які залишилися в меншості,—меншовиками. Розкол на з'їзді відображав існування двох течій двох протилежних напрямів у рос. робітн. русі: пролетарської, послідовно революц. більшовицької течії, і дрібнобурж., опортуністичної, ревізіоністської меншовицької течії. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 8). Б. як течія означає новий, вищий етап розвитку марксизму, як партія більшовиків — партію нового типу. Б.— ленінський етап розвитку марксизму.

Б. виник на міцному грунті марксизму в нову епоху всесвітньої історії, в епоху імперіалізму й пролетарських революцій, коли центр світового революц. руху перемістився в Росію. Поява й розвиток Б. пов'язані з ім'ям В. І. Леніна, який не тільки відродив революц. суть марксизму, а й захистив революц. принципи К. Маркса і Ф. Енгельса від нападок опортуністів 2-го Інтернаціоналу, розвинув марксизм далі, відповідно до нових умов боротьби за перемогу комунізму. Б. виріс, зміцнів і загартувався в жорстокій боротьбі проти своїх ідейних ворогів — *народництва*, *«легального марксизму»*, *«економізму»*, *анархізму*, *есерів*, меншовиків, троцькістів, правих опортуністів, різних націонал-ухильників та бурж. націоналістів, а також у боротьбі проти опортуністів і центристів 2-го Інтернаціоналу. Міцніє й розвивається він і далі в боротьбі проти ревізіонізму, догматизму й сектантства, проти проявів «неотроцькізму» та «маоїзму». В боротьбі проти ворогів усіх мастей було викувано *єдність партії*, яка є джерелом її сили й непереможності. Досвід вчить, що більшовицька партія добилася істор. перемог тільки тому, що в своїй діяльності невідступно керувалася теорією марксизму-ленінізму. Вірність марксизмові-ленінізмові, творчий підхід до питань теорії, нерозривний зв'язок з практикою — найважливіші принципи Б. Особливо характерні для більшовицької партії — партії нового типу — творчий підхід до теорії, нетерпиме ставлення до начотництва й догматизму.

Б. виробив свій стиль у роботі, новий, найвищий стиль, який знає суспільна практика. Більшовицький стиль — це висока принциповість у питаннях ідеології й політики, непримиренність до будь-яких збочень від марксизму-ленінізму, до помилок і недоліків, постійний і найтісніший зв'язок з масами. Для більшовицького стилю характерна діловитість, що поєднується з революц. пафосом. Б.— поєднання ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципів, втіленням яких є марксистсько-ленінська партія, партія комунізму. Більшовизм і комунізм виражають одні й ті самі ідеологічні принципи, одну й ту саму суть, тому XIX з'їзд партії (1952) вирішив відмовитися від подвійного найменування партії (комуністична — більшовицька) й ухвалив називати її надалі: Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС).

З поширенням і торжеством Б. нерозривно зв'язана й істор. доля укр. народу. Б. відкрив трудящим України єдино правильний шлях до визволення від соціального й нац. гноблення, забезпечив створення — вперше в історії — своєї держави, відкрив шлях до перемоги комунізму. Більшовицькі орг-ції України виросли з марксистських гуртків і перших с.-д. орг-цій, які виникли наприкінці 19 ст. в Києві, Катеринославі, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві та ін. містах України на грунті масового робітн. руху, що був складовою частиною загальнорос. революц. робітн. руху. Протягом всієї своєї історії більшовицькі орг-ції України були невід'ємною частиною загальнорос. революц. руху, разом з усією партією захищали й розвивали ленінські ідеологічні, організаційні й тактичні принципи, набували революц. досвіду. Більшовики України завжди були вірною опорою В. І. Леніна в боротьбі з ревізіоністами й націоналістами всіх мастей, вони черпали свої сили в єдності більшовицьких рядів усієї країни, в керівництві ленінського ЦК, внесли гідний вклад у створення й розвиток Б. Більшовики України послідовно боролися за єдність революц. дій укр. народу з рос. та ін. народами Росії. В своїй діяльності вони керувалися мудрою вказівкою великого Леніна про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Твори, т. 20, с. 14). Більшовицькі орг-ції України очолили боротьбу укр. народу за соціальне й нац. визволення. Вони спрямували свої зусилля на викриття й ізоляцію бурж.-націоналістич. партій, які групувалися навколо контрреволюц. *Центральної ради*, на підпорядкування нац.-визвольного руху завданням соціалістич. революції. Б. привів укр. народ до перемоги. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917* відкрила нову сторінку в історії всіх народів Рад. країни, в т. ч. й українського. Робітн. клас України в союзі з найбіднішим селянством під керівництвом Комуністич. партії, за допомогою братнього рос. народу та ін. народів Рад. країни встановив диктатуру пролетаріату. Вперше за всю багатовікову історію укр. народ здобув нац. незалежність і свободу, створив суверенну *Українську Радянську соціалістичну державу*.

Історія Б. сповнена величезного революц. досвіду. Здійснюючи свою першу програму (1903), більшовицька партія очолила трудящі маси країни в боротьбі за повалення самодержавства й капіталістичного ладу, привела робітничий клас до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відповідно до другої програми партії, яку було прийнято на *Восьмому з'їзді РКП (б)* (1919), більшовики мобілізували сили радянського народу на відбудову нар. г-ва, здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, забезпечили перемогу соціалістич. ладу. Більшовицька партія очолила рад. народ у дні суворих випробувань *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*, організувала відбудову й дальший розвиток нар. г-ва в післявоєнний період. Торжество ідей Б. найяскравіше виявилося в повній, остаточній перемозі соціалізму в Рад. країні, після чого партія взяла курс на побудову комуністич. суспільства. Це відображено в новій програмі партії, прийнятій на *Двадцять другому з'їзді КПРС* (1961) — програмі будівництва комунізму. Важливим етапом у боротьбі за комунізм став новий п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70, директиви до складання якого виробив *Двадцять третій з'їзд КПРС*. Справжнім тріумфом Б. є всесвітньоістор. завоювання в галузі економіки, науки й культури всіх рад. народів, у т.ч. й укр. народу. В період розгорнутого комуністич. будівництва завдяки перебудові парт. і держ. роботи в дусі ленінських принципів партія підвищила свою боєздатність, зміцнила зв'язок з масами, єдність своїх рядів. Зросла її спрямовуюча й керівна роль у держ., економіч. і культур-

ному житті. Весь досвід боротьби за перемогу соціалізму й комунізму підтверджує правильність одного з найважливіших висновків ленінізму про те, що в процесі будівництва комуністич. суспільства роль партії все більше зростає. Насамперед зростає роль Комуністичної партії в економіч. житті країни, у вихованні трудящих; зростає її роль як найвищої форми організації робітн. класу і всіх трудящих.

Б. став видатним вкладом у теорію і практику міжнародного революційного руху. Братні комуністичні і робітничі партії з самого початку свого існування вчились у партії більшовиків долати правоопортуністичні збочення і «дитячу хворобу „лівизни"», засвоювали стиль і метод більшовицької партії. Більшовизація стала важливим етапом у розвитку марксистсько-ленінських партій. Цей процес пов'язаний з захистом і дальшим розвитком марксизму-ленінізму і революційної практики у світовому комуністич. русі. В сучасних умовах жорстокої боротьби двох світів, двох ідеологій Б. виріс у могутню революційну силу в міжнар. робітн. і комуністичному русі. Б. не має собі рівного щодо багатства революц. досвіду і є взірцем для всіх марксистсько-ленінських партій. В. І. Ленін підкреслював, що досвід рос. революції, досвід більшовицької партії має міжнар. значення, придатний для всіх країн, що Б.— зразок тактики для всіх пролетарських революц. партій. Вороги пролетаріату, вороги комунізму намагалися й з особливою силою намагаються в наш час заперечувати міжнар. значення досвіду пролетарської революції й соціалістич. будівництва в СРСР, розколоти єдиний фронт світового комуністич. руху. Але їхні підступні плани приречені на провал. Комуністич. рух невпинно розвивається й міцніє. Комуністич. і робітн. партії існують і борються майже в 90 країнах, об'єднуючи в своїх лавах бл. 50 млн. чол. Зростає авторитет марксистсько-ленінських партій, що йдуть в авангарді боротьби за інтереси трудящих, за мир, демократію і соціалізм. Найбільшим завоюванням більшовизму є створення соціалістичної системи, якій належить майбутнє всього людства.

Про історію розвитку й здійснення принципів Б. див. також у статтях В. І. *Ленін, Марксизм-ленінізм, Комуністична партія Радянського Союзу, Комуністична партія України.*

В. С. Костенко (Київ).

«БІЛЬШОВИ́К», Київський машинобудівний завод «Більшовик»— підприємство хім. машинобудування. В 1882 купець Я. Гретер відкрив майстерню по виробництву ліжок. У 1890 він разом з Й. Криванеком заснував «Акціонерне т-во Гретера, Криванека і компанії», яке збудувало машинобудівний з-д, що виготовляв устаткування для цукрових, пивоварних, винокурних, цегельних з-дів та ін. підприємств. З кін. 19 ст. робітники з-ду стали на шлях революц. боротьби. Цю боротьбу очолювали учасники марксистського гуртка, який існував на з-ді 1895—96. У 1897 було проведено одноденний страйк. У 1903 робітники з-ду брали участь у заг. страйку на Пд. Росії. В грудні 1905, під час першої рос. революції, організовували *бойові дружини*. В 1912 страйкували з приводу розправи над робітниками Ленських золоторозробок. У лютневі дні 1917 вели боротьбу проти царської влади. В жовтні 1917 виступали проти бурж. Тимчасового уряду, в січні 1918 — проти військ Центр. ради, за встановлення Рад. влади на Україні. В серпні 1919, коли Київ зайняли денікінці, робітники залишили з-д і лише в лютому 1920, після визволення міста Червоною Армією, з-д почав працювати. За активну участь робітників з-ду в революц. боротьбі підприємству 1922 присвоєно назву «Більшовик». В 1929 закінчено реконструкцію «Б.», введено до ладу чавуно- і сталеливарні, механоскладальний, ковальські цехи. По суті, було збудовано новий з-д, що став одним з провідних підприємств рад. хім. машинобудування. В 1938 випуск продукції збільшився в 13,7 раза в порівнянні з 1928.

З початком Великої Вітчизн. війни у серпні — вересні 1941 було евакуйовано на Урал все заводське устаткування, метал, заготовки і готову продукцію. Під час фашист. окупації з-д був повністю зруйнований. У 1943 почалася відбудова з-ду. В роки 4-ї п'ятирічки було споруджено осн. виробничі цехи, обладнані складним сучас. устаткуванням. У 1958 було випущено продукції в 1,4 раза більше, ніж 1940.

За 1959—67 підприємство збільшило випуск продукції в 1,8 раза, хім. устаткування — в 2,2 раза. Продуктивність праці зросла на 47%. Колектив з-ду освоїв виробн. понад 70 найменувань нових машин, агрегатів і потоково-автомат. ліній для підприємств хім. пром-сті. Продукція з-ду відома і за межами СРСР. У 1966 з-д нагороджено орденом Леніна; удостоєно нагород велику групу передовиків виробництва, стернярці Н. І. Марченко було присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці. В 1967 колектив з-ду за успіхи в змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Велику роль у виробничому і культурному житті колективу з-ду відіграє Палац культури, збудований 1934; в ньому є кабінет тех. пропаганди, школа передового досвіду в соціалістич. пром-сті; працює великий творчий колектив самодіяльності; б-ка. Хорова капела з-ду має звання засл. капели УРСР.

Літ.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Киевские машиностроители. К., 1948; Лихолій П. Г. Династія Кмітів. К., 1960; Завод «Більшовик». К., 1967.

М. С. Петруша (Київ).

«БІЛЬШОВИ́К» — щоденна робітничо-сел. газета, видавалась у Києві з 10.IV 1919 по 19.VI 1925 (з перервами). Спочатку «Б.» був органом ЦК КП(б)У, з 30.VIII 1919 — Київ. губкому КП(б)У. Відіграв велику роль у мобілізації трудящих на боротьбу проти іноземних загарбників і внутр. контрреволюції під час громадян. війни, на відбудову нар. г-ва Київщини. На сторінках «Б.» нещадно викривалась підривна діяльність укр. бурж. націоналістів та ін. ворогів.

«БІЛЬШОВИ́К» — газета, орган ЦК Комуністичної партії Сх. Галичини. Спочатку (з 21.VII 1920) виходила як фронтова газета політвідділу 14-ї армії. Після вступу армії на тер. Сх. Галичини стала органом ЦК КПСГ. Газета, в ред. колегії якої працювали пролетарські письменники І. Кулик, М. Ірчан та ін., відіграла велику роль у поширенні комуністич. ідей серед трудящих Сх. Галичини. В «Б.» друкувалися декрети і звернення Рад. уряду Сх. Галичини *(Галицького революційного комітету)*, висвітлювалась діяльність місцевих органів Рад. влади, червоних галицьких військ. частин. Вийшло 16 номерів (останній 11.IX 1920).

БІЛЬШОВИКИ́ — див. *Більшовизм, Комуністична партія Радянського Союзу.*

БІЛЬШОВИ́ЦЬКА ПРЕ́СА — видання Центрального Комітету та місцевих орг-цій більшовицької партії. Термін «Б. п.» виник після II з'їзду РСДРП (1903), коли слово «більшовик» стало рівнозначне поняттю послідовний марксист-революціонер. Б. п. виникла як преса нового типу,

Більшовицькі газети і листівки.

що розвивалась у Росії на основі великих традицій марксистської періодики. Корінням своїм Б. п. сягає до поч. пролетарського етапу визвольного руху в Росії. Завдання парт. преси засновники наук. комунізму бачили в тому, щоб «провадити дискусії, обгрунтовувати, розвивати і захищати вимоги партії, відхиляти і спростовувати претензії і твердження ворожої партії» (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 262). Більшовицька партія, її великий організатор і вождь В. І. Ленін дбайливо розвивали Б. п. В. І. Ленін вважав, що будівництво партії треба починати з створення бойової загальнорос. політ. газети, яка повинна об'єднати всі прогресивні сили Росії навколо робітн. класу, оголосити нещадну боротьбу опортунізмові, виховати парт. кадри. Б. п. неухильно керувалася й керується в своїй діяльності такими осн. ленінськими принципами, як партійність, принциповість, ідейність, істор. об'єктивність, високий теоретичний рівень, достовірність, народність. Для парт. орг-цій України, що становили складову частину марксистської пролетарської партії, ленінські газ. «Искра», «Вперёд», «Пролетарий» (1905), «Новая жизнь», «Пролетарий» (1906—09), «Социал-демократ», «Рабочая газета», «Правда» та ін. центр. періодичні видання більшовиків завжди були керівними органами. Ці газети завдяки невтомній діяльності В. І. Леніна вперше в історії всесвітнього пролетарського руху стали своєрідними організаційними штабами партії. Їхні редакції здійснювали тісний зв'язок з більшовицькими орг-ціями України, підтримували з ними постійне листування. На сторінках цих газет широко висвітлювалися становище і революц. боротьба робітників, селян і солдатів України. Центр. органи партії для більшовиків України були могутнім знаряддям у політ. вихованні широких мас трудящих, в організації їх на боротьбу проти самодержавства, поміщиків і капіталістів, у боротьбі проти опортуністів.

Формування Б. п. нерозривно пов'язано з робітн. рухом, з історією *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Розгортання робітн. руху, поширення марксизму, створення перших с.-д. орг-цій в кін. 19 ст. викликали необхідність видання робітн., парт. л-ри. За кордоном було створено с.-д. орг-ції — «Рос. с.-д. союз» (1888), «Союз рос. соціал-демократів за кордоном» (1894—1903) та ін., які друкували і розповсюджували в Росії свої видання — брошури, листки, газети. Видання нелегальної л-ри за кордоном, однак, не могло задовольнити попит на неї. Місцеві с.-д. орг-ції в Росії, незважаючи на урядові переслідування, приступили до випуску своїх видань — періодичних (газет, журналів, бюлетенів), неперіодичних (*листівок*, брошур, збірників). Літ.-видавнича діяльність перших марксистських орг-цій Росії проходила в умовах жорстокого переслідування їх царизмом. Перші марксистські видання — листівки, брошури, збірники пов'язані з переходом с.-д. орг-цій від вузької пропаганди в гуртках до широкої, масової агітації серед робітників. У 1885 *Благоєва група* зробила спробу організувати нелегальний с.-д. орган. Було видано два номери газ. «Рабочий», випуск якої припинився після арешту членів групи. Видання створеного з ініціативи В. І. Леніна *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* — листівки й перший номер газ. «*Рабочее дело*» (1895) — знаменують новий етап у розвитку робітн. преси, що передувала Б. п. В період боротьби за створення партії марксистська нелегальна преса в Росії переважно була неперіодичною. С.-д. орг-ції, групи, «Союзи боротьби за визволення робітничого класу» розгорнули видання і розповсюдження листівок. Листівки становлять важливу форму робітн. і марксистської преси. Вони різні за видом і змістом опублікованого в них матеріалу і по праву ввійшли в історію як дійова форма безцензурної робітн. преси, як засіб політ. пробудження і організації робітн. мас.

С.-д. організації України видавничу діяльність почали також з листівок, що за своїм характером, політ. спрямуванням були близькі до листівок, які виходили в Петербурзі і Москві. В 1897 в Києві вийшли газ. «*Вперёд*», два номери «*Рабочей газеты*», яку І з'їзд РСДРП оголосив офіційним органом партії. В 1900 почала виходити в Катеринославі газ. «*Южный рабочий*» (орган групи тієї ж назви), яка після створення «Искры» вела центристську політику, відхилялась від іскрівського напряму в організаційних питаннях. Серед робітн. с.-д. видань того періоду слід відзначити «*Киевский социал-демократический листок*», «Летучие листки» Катериносл. с.-д. орг-ції та групи «*Рабочая воля*», газ. «Харьковский пролетарий» та ін. Місцева періодична преса мала локальний характер. Історію Б. п. в марксистській історіографії прийнято розпочинати з першої загальнорос. ленінської газ. «*Искра*». В «Заяві редакції „Искры"» спрямування газети визначено одним словом: марксизм. На її сторінках В. І. Ленін публікував статті, в яких всебічно обгрунтовував план побудови марксистської партії, детально розробляв її програму. II з'їзд РСДРП визнав «Искру» центр. органом партії. Іскрівці на Україні зробили спробу перевидати окремі її номери. В липні — серпні 1903 № 41 і 43 «Искры» було передруковано в Уманській підпільній друкарні. В 1901 засновано *Закордонну лігу російської революційної соціал-демократії*, яка видала брошури з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, ін. авторів. Після захоплення газ. «Искра» меншовиками більшовики тимчасово залишилися без друк. органу. В 1904 було організовано більшовицьке «*Видавництво соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна*», що протягом року випускало книжки, в яких розвивалися погляди більшовиків з питань організації і тактики соціал-демократів.

У період революції 1905—07 центр. більшовицькі видання виходять не тільки за кордоном, а й у Росії. Вперше в Росії виникла легальна Б. п. (газ. «*Новая жизнь*», «*Волна*», «*Вперёд*», «*Эхо*»). В 1906 в Росії створено легальне більшовицьке в-во «*Вперёд*». Заг. кількість органів Б. п. досягла бл. 100 назв. У Женеві почали виходити центр. органи більшовиків: з 22.XII 1904 (4.I 1905) — газ. «*Вперёд*», з травня 1905 — газ. «*Пролетарий*». У цих виданнях вміщувалися кореспонденції, замітки, повідомлення про робітн. революц. рух в Росії, зокрема на Україні. В. І. Ленін, який здійснював керівництво цими виданнями, багато зробив для того, щоб нелегальні газети виступали за революц.-демократичну диктатуру робітн. класу і селянства, проти бурж. угодовства. В лютому 1906 виходила газ. «Партийные известия», орган об'єднаного ЦК РСДРП, осн. завданням якої була підготовка IV (Об'єднавчого) з'їзду партії. Тоді ж побачив світ легальний щотижневик «Вестник жизни».

На Україні в період революції 1905—07 більшовики продовжували видавати листівки, бюлетені, нелегальні газети. В. І. Ленін, якому були відомі видавничі плани більшовицьких орг-цій на Україні, схвалив ініціативу київ. більшовиків налагодити легальне видання газ. «*Работник*» і надіслав для першого номера статтю «Напередодні»,

де її й було вперше опубліковано. В той період на Україні місцеві орг-ції випускали нелегальні і легальні видання: «*Донецкий колокол*» (Луганськ, 1906—07), газ. «Железнодорожник» (Київ, 1906), «*Семафор*» (Одеса, 1906), «Текущий момент» (Катеринослав, 1907), «Жизнь солдата» (Катеринослав, 1906—07), «*Солдат*» (Севастополь, 1906—08) та ін. Через них велась конкретна агітація і пропаганда, що давало можливість залучити на бік більшовиків широкі трудящі маси, поповнити політ. армію революції новими силами. Газети викривали зрадництво буржуазії, опортунізм меншовиків, роз'яснювали тактику більшовиків. З виникненням Рад з'явилися і їхні друковані органи: «*Известия Николаевского Совета рабочих депутатов*» (1905), «*Бюллетень боевого стачечного комитета*» (1905—06) та ін. В роки реакції (1907—10) різко скоротилася легальна Б. п. Переборюючи величезні труднощі, більшовики продовжували видавничу діяльність. Центр. органом більшовиків фактично була газ. «*Пролетарий*», яку редагував В. І. Ленін (1906—09 друкувалася за кордоном). Підтримуючи зв'язки з місцевими парт. орг-ціями в Росії, газета спрямовувала їхню діяльність на боротьбу проти ліквідаторів, одзовістів, богобудівників, робила все можливе для збереження і зміцнення нелегальних більшовицьких орг-цій. З лютого 1908 центр. органом ЦК РСДРП стала газ. «*Социал-демократ*», яка виходила за рішенням V (Лондонського) з'їзду РСДРП. До складу редакції входили представники різних течій рос. соціал-демократії, проте керівництво належало більшовикам. З 1911 газету редагував В. І. Ленін. На Україні нелегально виходили газ. «*Железнодорожный пролетарий*» (орган Вузлового бюро РСДРП Пд.-Зх. з-ці), «*Борьба*» (Миколаїв), «*Одесский рабочий*» (Одеса), «*Рабочий*» (Севастополь) та ін.

В роки нового революц. піднесення (1910—14) більшовики налагодили вихід легальної більшовицької газ. «*Звезда*», що стала керівним органом і центром організації робітн. руху. В газеті брали участь меншовики-партійці, але вже з осені 1911 газета стала цілком більшовицьким органом. Більшовицька «Звезда» публікувала матеріали з усіх кінців Росії, що їх надсилали кореспонденти з місць. Велику революціонізуючу роль відіграли номери, де висвітлювались революц. події, викликані кривавою розправою царизму з робітниками Ленських золоторозробок. У листопаді 1910 почав виходити більшовицький орган «*Рабочая газета*», яку організував В. І. Ленін. VI (Празька) Всерос. парт. конференція, відзначаючи заслуги газети в справі захисту партійності, визнала її за офіційний орган ЦК РСДРП (б).

Визначною подією в історії Б. п. був вихід 22.IV (5.V) 1912 в Петербурзі газ. «*Правда*» — першої щоденної масової робітн. газети, що стала легальною трибуною революц. пролетаріату. Створена і керована більшовиками на чолі з В. І. Леніним, «Правда» почала нову сторінку в історії Б. п., бо стала якісно новою газетою — газетою робітників, що були її кореспондентами, видавали її на зібрані ними самими кошти. День народження «Правды» став днем Б. п., що відзначається щороку як важлива дата в житті Рад. країни. Ленінська «Правда» стояла в центрі боротьби за високу партійність, за згуртування робітн. класу навколо підпільних більшовицьких орг-цій, рішуче виступала за організацію страйкового руху, боролася проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, ліберальної буржуазії. За перший рік існування «Правда» зазнала 41 конфіскації і безлічі штрафів. Царська влада закривала газету кілька разів, але вона щоразу відновлювала свій вихід під ін. назвами: «Рабочая правда», «Северная правда», «Правда труда», «Пролетарская правда» і т. д. Перед імперіалістич. війною газету знов закрили.

В передвоєнні роки також виходили легальні громад.-політ і літ. щомісячники: «*Мысль*», «*Просвещение*», «*Вопросы страхования*» та ін. У 1913 в Петербурзі було засновано парт. в-во «Прибой», що відіграло значну роль у розвитку і пропаганді теоретичних і політ. поглядів більшовиків. У роки нового революц. піднесення видавали свої газети, журнали, листівки й місцеві парт. орг-ції. В Москві виходила газ. «Наш путь», у Баку — журн. «Современная жизнь», у Нарві — газ. «Кійр» («Промінь») тощо.

На Україні в підпільних друкарнях було видано й розповсюджено листівки, присвячені 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, й листівки до річниць Ленського розстрілу, дня 1-го Травня та ін.

Під час імперіалістич. війни майже всі легальні періодичні більшовицькі видання (крім деяких журналів) було заборонено. Для нелегальних більшовицьких видань того періоду характерні листівки, газети (кількість їх зменшилась до 10). Центр. орган більшовиків — газ. «*Социал-демократ*», яку редагував В. І. Ленін, виходила за кордоном.

У роки імперіалістич. війни Б. п., керуючись ленінськими вказівками, висвітлювала стратегію і тактику партії з питань війни і миру, викривала зрадництво соціал-шовіністів, згуртовувала сили міжнар. робітн. руху. В 1915 редакція газ. «Социал-демократ» видавала у Женеві журн. «*Коммунист*». Не припинилась видавнича діяльність і місцевих більшовицьких орг-цій. Нелегально видавалися газ. «*Пролетарский голос*» (Петроград), «*Звезда*» (Катеринослав), «*Южная правда*» (Донбас), «*Голос социал-демократа*» (Харків), які з ленінських позицій викривали імперіалістич. характер війни, закликали робітників боротися за перетворення імперіалістич. війни у війну громадянську. Не припинялося видання листівок.

Після Лютневої революції 1917 у Росії виникла ціла мережа центр. і місцевих парт. органів. У березні 1917 відновилося видання «Правды». В. І. Ленін виступив за створення при місцевих к-тах партії якомога більшої кількості газет, які б вели наполегливу боротьбу за завоювання трудящих мас на бік революції, викривали зрадницьку контрреволюц. суть буржуазії та Тимчасового уряду, угодовську політику есерів і меншовиків. Розширилася спеціалізація більшовицьких видань. Відновилося видання військ. газет, газет для селян: «Солдатская правда», «Окопная правда» (потім «Окопный набат»), «Деревенская беднота». Однією з перших на Україні було створено щоденну газ. «*Пролетарий*» — орган Харків. к-ту РСДРП. З березня 1917 по лютий 1918 більшовицькі к-ти та військ. орг-ції при них видавали на Україні 14 газет: «Пролетарий» (Харків), «*Голос социал-демократа*» (Київ), «*Донецкий пролетарий*» (Луганськ), «*Донецкий пролетарий*» (Харків), «*Звезда*» і «*Солдатская жизнь*» (Катеринослав), «*Солдатская мысль*» і «*Голос пролетария*» (Одеса), «*Правда гренадерская*» (Тернопіль), «*Борьба*» (Вінниця), «*Молот*» (Полтава), «*Красное знамя*» (Могилів-Подільський), «*Пролетарское знамя*» (Миколаїв) і «*Таврическая правда*» (Сімферополь). Більшовицькою також була «Пролетарская мысль» — орган Київ. Ради робітн. депутатів, обл. Ради робітн. депутатів, Центр. ради профспілок і Центр. ради фабзавкомів, діяльністю якої керував Київ. більшовиц. к-т. Більшовики використовували друк. органи для

Більшовики-депутати 4-ї Державної думи Г. І. Петровський, М. К. Муранов, О. Є. Бадаєв, Ф. М. Самойлов і М. Р. Шагов, засуджені царським урядом на довічне поселення в Сибіру. Кінець 1914.

організації мас на боротьбу за соціалістичну революцію. З липня по вересень 1917 Б. п. перебувала на напівлегальному становищі. Газети більшовиків виховували в трудящих високу класову свідомість, роз'яснювали політ. обстановку в країні, аналізували співвідношення класових сил. У листопаді 1917, коли слідом за рос. братами робітн. клас і бідніше селянство України піднялися проти Тимчасового уряду і бурж.-націоналістич. Центральної ради, газети більшовиків закликали трудящих до збройної боротьби за владу Рад, а після її встановлення широко пропагували перші рад. декрети, одночасно викриваючи укр. бурж.-націоналістичну контрреволюцію. З проголошенням України республікою Рад робітн., солдат. і сел. депутатів почали видаватися органи ЦВК Рад України «Вісник Української Народної Республіки» і «Вестник Украинской Народной Республики». В 1918, під час австро-нім. окупації, на Україні більшовики видавали в підпіллі газ. «Киевский коммунист», «Молот» і «Звезда» (Катеринослав), «Коммунист» (Одеса) і ряд ін., які відіграли важливу роль у боротьбі за визволення республіки від іноземного поневолення. Більшовицькі орг-ції налагодили видання листівок, які закликали трудящих України до розгортання боротьби проти окупантів.

Б. п. є одним з найцінніших істор. джерел. На її сторінках було опубліковано багато праць В. І. Леніна (всього до жовтня 1917 в центр. більшовицьких газетах було вперше опубліковано бл. 900 ленінських статей і заміток), парт. документи (програма, статут партії, резолюції, рішення з'їздів), документи орг-цій, які працювали під керівництвом партії (документ. матеріали профспілок та ін.), статті, замітки діячів партії, їхні спомини. Б. п. іноді є єдиним джерелом з багатьох питань історії партії. Повідомлення, кореспонденції, вміщені в «Искре» та ін. більшовицьких виданнях, дають відомості про виникнення, діяльність іскрівських орг-цій, в т. ч. на Україні, матеріали Б. п. допомагають уточнити час встановлення Рад. влади в Одесі, Києві, Харкові, Севастополі та ін. містах. Б. п. відіграла величезну роль у підготовці й проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції. Після перемоги соціалістич. революції Б. п. дістала широкі можливості для свого розвитку (докладніше див. у спеціальних статтях про окремі газети й журнали). Див. також *Періодична преса* на Україні.

Літ.: Ленін про пресу. К., 1960; Большевистская печать. Краткие очерки истории. 1894—1917 гг. М., 1962; Ждановская З. В. Большевистская периодическая печать как источник при изучении истории КПСС (1900—1917). М., 1965; Петропавловский Е. С. Листовки как источник при изучении истории КПСС. М., 1966; Китарев С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959; Велигура И. М. Большевистская газета «Работник». В кн.: Вопросы журналистики, в. 2, кн. 1. Л., 1960; Велигура И. М. Большевистская газета «Донецкий колокол». Луганск, 1962; Любченко Г. А. Журнали «Мысль» і «Просвещение» та їх поширення на Україні. «Український історичний журнал», 1963, № 2; Логинов В. Т. Ленин и «Правда». 1912—1914 гг. М., 1962; «Правда» и Донбасс. Донецк, 1962; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967; Карнаух Г. П. По пути газеты «Правда». Львов, 1963; Бодров М. Первая большевистская военная газета в Крыму. Симферополь, 1959; Большевистская периодическая печать (Декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964; Черепахов М. С., Фингерит Е. М. Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917). Справочник. М., 1957. *М. Ф. Дмитрієнко* (Київ).

БІЛЬШОВИ́ЦЬКА ФРА́КЦІЯ 4-Ї ДЕРЖА́ВНОЇ ДУ́МИ — група депутатів-більшовиків, обраних у жовтні 1912 до 4-ї Держ. думи по робітн. курії: від Петерб. губ.— О. Є. *Бадаєв*, Катеринославської — Г. І. *Петровський*, Харківської — М. К. *Муранов*, Владимирської — Ф. М. *Самойлов*, Костромської — М. Р. Шагов, Московської — Р. В. Малиновський (1914 викритий як провокатор). Депутатів-більшовиків було обрано від осн. пром. губерній, вони представляли в Думі понад 1 млн. робітників. Від непром. губерній у Думу було обрано 7 депутатів-меншовиків, які представляли лише 136 тис. робітників. З самого початку роботи 4-ї Думи, під час обговорення декларації фракції, між депутатами-більшовиками і меншовиками почалися гострі незгоди. Більшовики відстоювали ленінську платформу, яка вимагала від с.-д. фракції закликати маси з думської трибуни «до боротьби, роз'яснювати вчення соціалізму, виявляти всякий урядовий і ліберальний обман, викривати монархічні передсуди відсталих верств народу і класові корені буржуазних партій...» (Ленін В. І. Твори, т. 17, с. 436). При обговоренні декларації меншовики висунули ліквідаторські лозунги «свободи коаліцій», «*культурно-національної автономії*» і т. д. Незважаючи на перевагу меншовиків в один голос, більшовики відстояли в декларації ленінські настанови діяльності думської фракції. Меншовики за весь час існування об'єднаної фракції порушували елементарні права 6 депутатів-більшовиків, загрожували єдності фракції. У жовтні 1913 на основі рішення ЦК партії депутати-більшовики вийшли з об'єднаної думської фракції РСДРП і за пропозицією В. І. Леніна утворили «Російську соціал-демократичну робітничу фракцію»— рівноправну серед ін. фракцій Держ. думи. Поряд з газ. «Правда» більшовицька фракція була другим загальнорос. легальним органом партії, спираючись на який більшовики вели революц. пропаганду і агітацію серед робітн. класу. Діяльністю фракції керував В. І. Ленін. На поч. роботи 4-ї Держ. думи В. І. Ленін написав тези «До питання про деякі виступи робітничих депутатів», які було покладено в основу декларації більшовицької фракції. Депутати-більшовики відстоювали в Думі парт. точку зору в нац. питанні, у ставленні до імперіалістич. війни, застосовували таку форму пропаганди, як внесення в Думу запитів представникам уряду з приводу тяжкого становища робітн. класу, селянства, переслідувань його орг-цій, з приводу

Ленського розстрілу та ін. В промовах з думської трибуни депутати-більшовики викривали реакційну політику царизму, бурж. партій. Так, за тезами В. І. Леніна 2.VI 1913 Г. І. Петровський виголосив у Думі промову з нац. питання, в якій рішуче засудив політику самодержавства на Україні та в ін. нац. районах країни. З промовами в Думі з різних питань не раз виступали всі депутати-більшовики. Поряд з легальною діяльністю більшовицька фракція вела велику нелегальну позадумську роботу по зміцненню більшовицьких орг-цій і керівництву революц. рухом. Члени більшовицької фракції часто виїздили на фабрики і заводи, виступали перед робітниками з доповідями про свою діяльність в Думі. Протягом 1913 Г. І. Петровський виступав перед робітниками Катеринослава, Миколаєва, на кооперативному з'їзді в Києві, М. К. Муранов — перед робітниками Харкова. Велику організаційно-парт. роботу було проведено 1914 по підготовці VI з'їзду РСДРП, який не був скликаний у зв'язку з початком 1-ї світової війни. Б. ф. 4-ї Д. д. була єдиною з усіх парламентських фракцій воюючих країн, яка рішуче виступила проти війни. 19.XI 1914 членів більшовицької фракції за участь у конференції більшовиків в Озерках (2 — 4.XI 1914) було заарештовано. Царський уряд віддав депутатів-більшовиків до суду. Харків. к-т РСДРП видав листівку, в якій закликав до страйку-протесту проти арешту депутатів-більшовиків. Робітники Харкова, Києва та ін. міст на знак протесту проти арешту депутатів оголосили страйки. У лютому 1915 членів Б. ф. 4-ї Д. д. було засуджено на довічне поселення в Туруханський край (Сх. Сибір).

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 18. Напередодні виборів до IV Думи.— До питання про деякі виступи робітничих депутатів.— До питання про робітничих депутатів в Думі та їх декларацію.— До питання про подію 15 листопада.— Підсумки виборів; т. 19. Резолюції літньої 1913 року наради ЦК РСДРП з партійними працівниками; т. 20. Латиські робітники про розкол в с.-д. фракції.— Про порушення єдності, прикриване криками про єдність.— Ясність створена; т. 21. Що довів суд над РСДР фракцією?; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Государственная дума Четвертый созыв. Стенографические отчеты. СПБ, 1913—16; Бадаев А. Большевики в Государственной думе. Воспоминания. М., 1954; Большевистская фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов. Л., 1938; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966.

П. А. Лавров (Київ).

БІРЕБІ́СТА (грец. Βοιρεβίστας, лат. Burebista, Burvista; р. н. невід.— п. 45 до н. е.) — вождь (цар) військ.-племінного союзу *гетів* і *даків* (60—44 до н. е.), відомого як «д-ва Б.». Союз здобув панівне становище в Подунав'ї, підкоривши ряд сусідніх племен. Б. реорганізував військо, зробив кілька походів проти кельтів і *бастарнів*, зруйнував деякі античні міста Пн.-Зх. Причорномор'я (в т. ч. *Тіру* і *Ольвію*), втручався у внутр. справи Рим. імперії (в союзі з Помпеєм виступав проти Юлія Цезаря). Б. був убитий повсталими гетами, а його «д-ва» розпалася на окремі частини.

Н. М. Кравченко (Київ).

БІРЕ́ЦЬКИЙ Іван (1815 — 12.VII 1883) — прогресивний укр. громад. і культ. діяч в Галичині. Після закінчення Львів. ун-ту був священиком. Вів боротьбу проти ополячування *лемків*. Зібрані ним пам'ятки укр. фольклору ввійшли до «Галицьких приповідок і загадок», виданих 1841 у Відні І. *Головацьким*. Під час революції 1848 в Австрії брав активну участь в укр. визвольному русі, будучи прихильником єднання слов. народів. Як секретар Бахірської руської ради різко критикував вище уніатське духівництво за його запроданство та байдуже ставлення до інтересів народу. Активний учасник з'їзду діячів культури («Собор руських учених»), один із засновників *Галицько-руської матиці*.

Ф. І. Стеблій (Львів).

БІ́РЖІ ПРА́ЦІ — установи-посередники, що провадять наймання робітників, службовців. За капіталізму вони посередничають між робітниками і підприємцями в купівлі й продажу робочої сили та реєструють безробітних. В Рад. д-ві Б. п. були знаряддям створення організованого ринку праці й керівництва ним. Провадили облік і планомірний розподіл робітників та службовців за галузями нар. г-ва, подавали допомогу безробітним. В УРСР, керуючись декретом Раднаркому РРФСР від 31.I 1918, Б. п. діяли гол. чин. як спец. органи боротьби з *безробіттям*. На Україні Б. п. 1925 зареєстрували понад 207 тис. безробітних, 36% з них становили некваліфіковані робітники. Разом з тим вже з кінця 1918 Б. п. почали також доцільно розподіляти робітників, особливо кваліфікованих, між тими галузями, що найбільше їх потребували (металургійною, вугільною тощо). Цим Б. п. сприяли процесу збирання й відновлення кадрів у період переходу Рад. країни на рейки мирного будівництва. Успіхи політики соціалістич. індустріалізації та ліквідація безробіття виключили необхідність у Б. п. Протягом 1928—30 Б. п. в СРСР були ліквідовані.

І. П. Сафронова (Харків).

БІРО́НІВЩИНА — реакційний режим у Рос. д-ві в 30-х рр. 18 ст., названий за ім'ям фаворита цариці *Анни Іванівни* — Е. Бірона, який фактично правив д-вою. Ставленики Е. Бірона іноземці, гол. чин. німці, посідаючи керівні держ. посади, грабували населення, займалися казнокрадством, хабарництвом, шпигунством. Значні зем. маєтності іноземці захопили на Україні. За Б. посилився феод.-кріпосницький гніт, зросли податки, збирання яких супроводилося сваволею і зловживаннями. Панування кліки Бірона викликало невдоволення серед дрібного і серед. рос. дворянства та гвардійських полків. У 1740 Е. Бірона було усунуто від влади. Засилля іноземців в управлінні Рос. д-вою було ліквідоване 1741 за царювання *Єлизавети Петрівни*.

Літ.: История СССР Первая серия, т. 3. М., 1967; Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. кн. 3 СПБ, 1913; Алефиренко П. К. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30—50-х гг. XVIII в. М., 1958

БІРЮЗО́В Сергій Семенович (21.VIII 1904 — 19.X 1964) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1926. Н. в м. Скопіні (тепер Ряз. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1922. В 1937 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією на Пд.-Зх. і Брян. фронтах, був нач. штабу армії під час Сталінгр. битви. В 1943—44 — нач. штабу Пд., 4-го і 3-го Укр. фронтів. Брав участь у розробленні і проведенні операцій по визволенню Донбасу, Криму, Ясько-Кишинівської операції 1944. З 1946— перший заст. головнокомандуючого Пд. групою рад. військ і заст. голови Союзної контрольної комісії в Болгарії. З 1955 — головнокомандуючий військами ППО країни і заст. міністра оборони СРСР. З 1963 — нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. На XXII з'їзді КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 2—6-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами. Відповідальний редактор і один з авторів істор. праці «Ра-

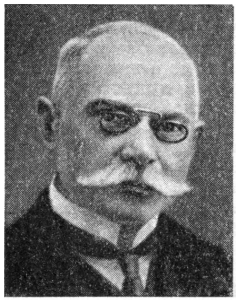

М. Ф. Біляшівський.

С. С. Бірюзов.

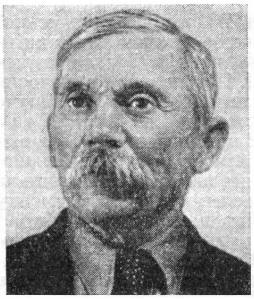

Є. В. Блажевський.

дянські Збройні Сили в боротьбі за визволення Югославії» (1960) і мемуарів з історії Великої Вітчизн. війни. Загинув внаслідок авіац. катастрофи.

БІТЮКО́В Прокіп Семенович (1912 — серпень 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старшина, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення автоматників 241-го гвард. стріл. полку 75-ї гвард. стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 23.IX 1943 Б. одним з перших переправився на правий берег (на тер. Київ. обл.). Знищив 15 нім. солдатів і 2 офіцерів, прийняв на себе командування ротою. Під його командуванням рота відбила 8 контратак ворога. Сам Б. був поранений. Помер від ран.

БЛАВА́ТСЬКИЙ Володимир Дмитрович (н. 12.IX 1899) — рос. рад. історик античної культури та археолог, доктор мистецтвознавства (з 1943), почесний член і чл.-кор. кількох зарубіжних археологіч. т-в та ін-тів. Н. у Петербурзі. Після закінчення ф-ту сусп. наук Моск. ун-ту (1923) працював у наук. установах Москви. З 1944 — зав. сектором античної археології Ін-ту археології АН СРСР. Б. керував багатьма археол. експедиціями, що вивчали античні пам'ятки: *Харакс* (1931—32, 1935), *Фанагорію* (1936—40), *Пантікапей* (1934, 1945—49, 1952—58) та ін.; був організатором підводних археол. досліджень (1957—62, 1964—65). Б.— автор праць з античної культури та історії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Поліхромна ойнохоя з Ольвії. «Археологія», 1947, т. 1; Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953; Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954; Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961 [бібліогр. с. 222—226]; Пантикапей. М., 1964; Античная полевая археология. М., 1967.

Літ.: Культура античного мира. К сорокалетию научной деятельности В. Д. Блаватского. М., 1966 [бібліогр с. 11—18].

БЛАГО́ЄВА ГРУ́ПА — одна з перших марксистських с.-д. груп у Росії. Заснував її в Петербурзі в кінці 1883 Д. М. Благоєв. З 1884 називалася «Партія російських соціал-демократів», пізніше — «Петербурзька група партії російських соціал-демократів». До складу групи входили в основному студенти Петерб. ун-ту, Технологіч. і Лісового ін-тів та ін. В кін. 1884 група прийняла програму, на якій ще позначився вплив народництва і лассальянства. Б. г. заснувала робітн. гуртки, в яких за розробленою «програмою для читання» вивчали «Капітал», «Маніфест Комуністичної партії» та ін. видання *групи «Визволення праці»*. Група видала дві прокламації і два номери першої в Росії с.-д. газ. «Рабочий». Б. г. встановила зв'язки з революц. гуртками Москви, Одеси, Харкова, Києва та ін. міст і мала значний вплив на дальший розвиток с.-д. руху в країні. В березні 1887 Б. г. розгромила поліція.

БЛАЖЕ́ВСЬКИЙ Євген Вікторович (н. 7.III 1884) — знатна людина Рад. України, передовик сільськогосподарського виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1950 і 1958). Член КПРС з 1952. Н. в с. Любомирці (тепер Котовського р-ну Одес. обл.) в сел. сім'ї. З 1931 працює в колгоспі ім. М. Горького. З 1948 — ланковий цього ж колгоспу. Прославився високими врожаями кукурудзи. З місцевих сортів цієї культури вивів високоврожайні гібриди Котовчанка 1 і Котовчанка 2. З 1963 — на пенсії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

БЛАКИ́ТНИЙ Василь Михайлович (справж. прізв.— Е л л а н с ь к и й; 12.I 1894 — 4.XII 1925) — укр. рад. письменник і громадський діяч. Н. у с. Козлах на Чернігівщині в сім'ї священика. Вчився в Черніг. семінарії і Київ. комерц. ін-ті. Під час навчання в семінарії брав участь у підпільних революц. гуртках молоді. В 1917 вступив до дрібнобурж. укр. партії соціалістів-революціонерів (УПСР), був головою Черніг. губкому УПСР, кандидатом у члени ЦК цієї партії, одним з лідерів її лівого крила, яке 1918 оформилось в партію *боротьбистів*; редагував її орган — газ. «Боротьба». У березні 1920 після самоліквідації цієї партії вступив до КП(б)У. Працював на політ. роботі при Реввійськраді 12-ї армії, брав участь у війні проти бурж.-поміщицької Польщі. З 1921 — голова колегії Держ. в-ва, редактор газ. «Вісті ВУЦВК» і додатку до «Вістей» — «Література, наука, мистецтво» (згодом — «Культура і побут»), з 1922—журн. «Червоний перець», з 1925— двотижневика «Всесвіт»; організатор спілки пролетарських письменників — «Гарт» (1923—25). У діяльності Б. було немало помилкового, зумовленого позицією дрібнобурж.-націоналістич. партії боротьбистів. Принципова парт. критика допомагала Б. переборювати помилки.

Літ. діяльність Б. почав ще 1912, хоч його поезії були вперше надруковані 1918. Виступав як поет (В. Еллан), прозаїк (А. Орталь), фейлетоніст і сатирик (Валер Проноза), пародист (Маркіз Попелястий).

Збірки його поезії («Удари молота і серця», 1920), політ. сатири («Нотатки олівцем», 1924; «Радянська гірчиця», 1924; «Державний розум», 1925, та ін.) стверджували рад. життя і гостро таврували націоналістич. запроданців та ін. ворогів молодої Рад. країни. Б. боровся за перемогу нового життя і побуту, комуністич. моралі, етики. В статті «На передовій позиції» виступив проти націоналістич. проявів у мовознавстві.

На IV—VIII конференціях КП (б) У обирався членом ЦК КП (б) У, був членом ВУЦВК та ЦВК СРСР. Посмертно нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Портрет, с. 163.

Тв.: Твори Х., 1932; Твори. В 2 т. К., 1958; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М., 1958.

Літ.: А д е л ь г е й м Є. Василь Еллан. К., 1959.

О. В. Килимник (Київ).

БЛАРАМБЕ́РГ Іван Павлович (1772—1831) — вітчизн. археолог. Н. у Фландрії. З 1797 жив у Росії, спочатку в Петербурзі і Москві, а з 1808 — в Одесі. Після заснування музеїв для зберігання старожитностей в Одесі (1825) і Керчі (1826) був директором цих музеїв. Досліджував античні пам'ятки Пн. Причорномор'я, вивчав монети Ольвії, визначив місцерозташування Тіри, Ніконії та ін. давніх міст, фортець і поселень. Автор праць (франц. мовою): «Замітка про кілька античних пам'яток, відкритих в одному з курганів Тавріди поблизу давнього Пантікапея» (Париж, 1822), «Про розташування трьох скіфських фортець за Страбоном» (1831) та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе... М., 1828.

БЛИЗНИЧЕ́НКО Андрій Омелянович (18.IV 1888 — 14.X 1938) — рад. парт. і госп. діяч. Член Комуністич. партії з 1912. Н. у Харкові в сім'ї робітника. Учасник подій революції 1905—07 в Харкові. Наприкінці 1905 емігрував у США. В 1910 повернувся до Харкова. В 1917 — один з керівників залізничників Харкова. В кін. 1917 — на поч. 1918 — комісар Донец. з-ці. З липня 1918 Б.— голова Тимчас. організац. залізнич. бюро ЦК КП (б) У, що керувало *Всеукраїнським страйком залізничників 1918*. В 1919—20 — заступник наркома шляхів УРСР, потім — командир групи важких бронепоїздів у Червоній Армії. В 1921 в складі групи робітників виїхав до Німеччини для здобуття інженерної освіти. Водночас працював у радянських зовнішньоторг. місіях у Берліні і Монреалі (1921—22). В 1928 завершив навчання у США. З 1929 — на керівній госп. роботі: член Президії ВРНГ СРСР, нач. Всесоюз. авіац. об'єднання (1930—31), керуючий об'єднанням «Союздизель», водночас — відповідальний ред. журн. «За рационализацию», «Техника — колхозу». На XVI з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК ВКП(б). На II з'їзді КП (б) У обраний кандидатом у члени ЦК КП (б) У.

М. Б. Погребинський (Київ).

БЛИНО́В Костянтин Минович (18. X 1912 — 12. VII 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. на хут. Нікуличові (тепер Серафимовицького р-ну Волгогр. обл.). У 1941 закінчив Камишинське танк. училище. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танка, з квітня 1943 — танк. роти. Як командир танка 119-го танк. батальйону 103-ї танк. бригади 3-го танк. корпусу Пд.-Зх. фронту 21—26.I 1943 відзначився у боях за с. Покровське (тепер Троїцького р-ну Луган. обл.). 26.I, в'їжджаючи в село, зустрів ворожу колону. Б. атакував колону, знищив 60 автомашин, 16 гармат, 8 тягачів, 17 мотоциклів і 140 солдатів ворога. Пізніше загинув у бою.

БЛИНО́В Микита Павлович (квітень 1914 — 1.IV 1942) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942, посмертно). Член Комуністич. партії з 1939. Н. на хуторі Старій Станиці (тепер Рост. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. В 1939 закінчив Саратовське танк. училище. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. роти 6-ї гвард. танк. бригади 38-ї армії Ворон. фронту відзначився у боях на Харків. напрямі (1942). У бою за село Байрак (тепер Харків. р-ну) був поранений, але продовжував керувати боєм свого підрозділу і навіть взяв на себе командування батальйоном. Своїм танком знищив 8 гармат, роту піхоти і підбив 6 танків ворога. Снарядом була виведена з ладу система керування танком, після чого фашисти підпалили його. Але Б. продовжував стріляти і, знищивши ще 60 гітлерівців, загинув.

В. М. Блакитний.

В. К. Блюхер.

«БЛОКНО́Т АГІТА́ТОРА» — громад.-політ. журнал ідеологічного відділу ЦК КП України. В 1941 виходив під назвою «На допомогу агітатору». В 1944 журнал відновлено під назвою «Б. а.». З 1969 видається під назвою. «*Під прапором ленінізму*».

БЛУМЕНТА́ЛЬ Фрідріх Леопольдович (12.VIII 1896—23.VII 1937) — рад. військ. діяч, дивізійний комісар. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в Ризі в сім'ї лікаря. Навчався на мед. ф-ті Моск. ун-ту. В 1919—20 був на політ. роботі в Червоній Армії, брав участь у боях проти врангелівців, махновців. Після громадян. війни — на військ.-політ. роботі: нач. агітпропвідділу Політуправління Харків. військ. округу (1921—24), нач. відділу Політуправління РСЧА (1927—37). Автор ряду праць про політ. роботу у воєнний час.

В. А. Зойончковський (Москва).

БЛЮ́ХЕР Василь Костянтинович (1.XII 1889 — 9.XI 1938) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1935). Н. в с. Барщинці (тепер Яросл. обл.) в сел. сім'ї. Член Комуністич. партії з 1916. Унтер-офіцер старої армії. В 1917 як член Ради солдат. депутатів і ревкому Самари й голова Челябінського ревкому брав участь у боротьбі за владу Рад на Поволжі та Уралі. В 1918 командував рад. військами, що розгромили білогвардійські банди ген. Дутова; 10-тисячною партизан. армією, яка під його керівництвом здійснила 1500-кілометровий рейд по ворожих тилах на Уралі. В 1919—20 — нач. 51-ї стріл. д-зії, яка відзначилася в боях проти колчаківців і врангелівців, зокрема в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*. В 1921—22 — головнокомандуючий, військ. міністр і голова Військ. ради Далекосхідної республіки. З 1923 — на відповідальній військ. роботі — ком. корпусу, нач. Петроград. укріпленого р-ну, гол. військ. радник революц. кит. уряду Сунь Ят-сена (1924—27), помічник ком. військами Укр. військ. округу (1927—29), з 1929 — ком. Особливою Червонопрапорною Далекосхідною армією. На XVII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 5 орденами Червоного Прапора.

БОБОЛИ́НСЬКИЙ Леонтій (р. н. невід.— п. не раніше 1700) — укр. літописець. Був ченцем Києво-Видубицького монастиря, згодом ієромонахом Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, де 1699 закінчив свій твір «Літописець сій єсть Кроніка з розних авторов и гісториков многих, діалектом єсть написана...». Хроніка Б., що містить виклад подій з давніх часів до серед. 17 ст., являє собою компілятивне зведення творів давньогрец. і рим. істориків, давньорус. літопи-

сів, польс. і лит. хронік. Найціннішою є частина літопису, де розповідається про події 2-ї пол. 17 ст., сучасником яких був автор. Вона містить оповідання про визвольну боротьбу укр., молд. і волоського народів проти тур. гніту. Б. докладно описує розгром турків рос. військами і укр. козаками під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*. Літопис Б. є зразком патріотич. твору 17 ст., пройнятого великою турботою про долю вітчизни і ненавистю до тур.-тат. агресорів.

Тв.: Летопись Григория Грабянки [Додаток]. К., 1853.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

БО́БРИНЕЦЬ — місто Кіровогр. обл. УРСР, центр Бобринецького р-ну, на шляху Кіровоград — Миколаїв, за 54 *км* на Пд. від залізнич. ст. Кірове-Українське. 10 тис. ж. (1968). Виник у серед. 18 ст. Входив до Єлисаветградського пов. Херс. губ. В 1829—65 Б.— повітове місто тієї ж губернії. В травні 1905 робітники Б. оголосили страйк, вимагаючи скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати. В кін. 1917 в Б. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З березня до листопада 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Влітку 1919 Б. захопили денікінські війська. На поч. лютого 1920 Б. визволила Червона Армія. З 1923 Б.—райцентр Єлисаветгр. округу (1932—39— Одес. обл., з 1939 — Кіровогр. обл.). 6.VIII 1941 нім.-фашист. окупанти захопили місто. Під час окупації в місті і районі діяли партизан. загони і підпільний райком комсомолу. 16.III 1944 війська 2-го Укр. фронту визволили Б. У Б.— пром. і харч. комбінати, маслозавод, цегельний з-д, районне об'єднання «Сільгосптехніка». С.-г. технікум, уч-ще механізації с. г., 8 загальноосв. шкіл. У 60-х рр. 19 ст. у Б. жили і працювали корифеї укр. театру М. Л. Кропивницький і брати Тобілевичі — І. К. Тобілевич (Карпенко-Карий), М. К. Садовський, П. К. Саксаганський. У 1959 відкрито музей М. Л. Кропивницького та братів Тобілевичів. *О. Ф. Нагорний* (Кіровоград).

БО́БРИНСЬКІ — великі рос. поміщики, графи. Власники багатьох маєтків і цукрових заводів на Україні (в Черкаському та Чигиринському повітах Київ. губ.— понад 40 тис. десятин) і в Росії. Б. відігравали значну політ. роль у керівній верхівці царської Росії. Родоначальник Олексій Григорович Б. (1762—1813) — позашлюбний син Катерини II і Г. Орлова. Олексій Олександрович Б. (1852—1927) — рос. реакційний держ. діяч, сенатор, а також археолог. З 1886 очолював *Археологічну комісію* в Петербурзі. Провадив розкопки курганів бронзового і скіфського часу на тер. Черкащини. Матеріали цих розкопок, разом з матеріалами ін. авторів, які вели археологічні дослідження на Дніпровському лісостеповому Правобережжі, опубліковано в 3-томній праці Б. «Кургани і випадкові археологічні знахідки поблизу містечка Сміли» (т. 1—3. СПБ, 1887—1901). В 1919 емігрував за кордон. Володимир Олексійович Б. (1868 — р. см. невід.) — депутат 2, 4-ї Держ. дум. Підтримував столипінську політику нещадного придушення революц. руху. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції входив до контрреволюц.-монархіч. «Ради державного об'єднання Росії». В 1919 емігрував за кордон. Георгій Олександрович Б.— генерал-губернатор Галичини в серпні 1914 — червні 1915. Провадив русифікаторську політику, разом з тим зберіг у Галичині австр. законодавство, яке захищало інтереси експлуататорських класів. Подавав матеріальну допомогу місцевим поміщикам. Люто придушував виступи трудящих мас.

БОБРИ́ЩЕВИ-ПУ́ШКІНИ — декабристи, члени Пд. т-ва (з 1822), рос. поети, брати Микола Сергійович (2.IX 1800—25.V 1871) і Павло Сергійович (24.VII 1802— 25.II 1865). Н. в Москві. Навчалися в Шляхетному пансіоні при Моск. ун-ті, після закінчення якого — поручики штабу 2-ї армії, що був розташований в Тульчині. За своїми поглядами близькі до П. І. *Пестеля*. Павло частково читав і редагував його «Руську правду». До арешту Б.-П. займались літ. діяльністю. В своїх поетичних творах виступали як вільнодумці, атеїсти, сатирики. В 1826 заарештовані і засуджені — Микола на 20 років заслання, Павло — на 8 років каторги. Павло відбував каторгу в Нерчинських рудниках. Микола, який перебував у Якутській обл., а пізніше в Туруханську, збожеволів (1827). В 1833 Павлові було дозволено взяти до себе на поселення в Красноярськ брата. В 1839 Б.-П. переїхали в Тобольськ, а після амністії 1856 — в Тульську губ., в маєток сестри. *М. М. Лисенко* (Київ).

БОБРО́В Федір Олександрович (6.III 1898 — 25.IX 1944) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Стружанські Чакші (тепер Резекненського р-ну Латв. РСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1926 закінчив Вищі стріл. курси. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 42-ю стріл. д-зією на Ворон. і 1-му Укр. фронтах. Керована Б. д-зія відзначилася під час форсування Дніпра. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Загинув у боях за визволення Зх. України. Похований в Чернівцях, де йому встановлено пам'ятник.

М. Р. Кошкін (Москва).

БОБРО́ВИЦЯ — місто Черніг. обл. УРСР, центр Бобровицького р-ну. Залізнич. станція. 12,7 тис. ж. (1968). Виникла в 12 ст. З поч. 19 ст. входила до складу Козелецького пов. Черніг. губ. В серед. 1917 у Б. створено сільс. ревком. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. Районним центром стала 1928. На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. окупанти 15.IX 1941 захопили Б. З березня 1942 в районі діяв партизан. загін ім. М. О. Щорса під командуванням О. Є. Кривця. 18.IX 1943 рад. війська визволили її. В 1958 Б. стала містом. В Б. — цукр., молочний, хлібний з-ди, харч. комбінат, цегельня, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 3 загальноосв. і муз. школи.

БОБРО́ВНИКИ — категорія феодально залежних селян на Україні в 14—17 ст., які полювали на бобрів. Перебували Б. в держ., магнатських, шляхет. і монастирських маєтках. Феод. повинності сплачували хутром. У зв'язку з посиленням феод.-кріпосницької експлуатації Б. у 18 ст. були перетворені на кріпаків.

БОБРО́ВСЬКИЙ (Bobrowski) Стефан (22.IV 1841—12.IV 1863) — польс. революціонер-демократ. Н. в с. Тереховому (тепер Бердичів. р-ну Житом. обл.) в сім'ї дрібнопомісного дворянина. В 1856—60 вчився у Петерб. ун-ті, був зв'язаний з нелегальними студент. гуртками й польс. офіцерськими орг-ціями. В 1860 переїхав до Києва, де протягом деякого часу продовжував навчання в Київ. ун-ті, а також вів значну революц. роботу. В 1861 організував на тер. Києво-Печерської лаври підпільну друкарню. Рятуючись від переслідувань поліції, 1862 емігрував до Парижа. На поч. *польського визвольного повстання 1863—64* прибув у Варшаву, де одразу ввійшов до складу гол. органу повстанців — Центр. Нац. к-ту, в якому представляв ліве крило «червоних». Виступав за союз польс. революц. руху з революц. рухом у Росії. Протягом перших міся-

ців повстання фактично керував ним, прагнув надати йому характеру нар. боротьби. Був військ. начальником Варшави. Рішуче виступив проти диктатури М. Лянгевича, ініціаторами введення якої були «білі». Вбитий на дуелі підісланим до нього «білими» графом А. Грабовським.

П. М. Калениченко (Київ).

БОБРО́К-ВОЛИ́НСЬКИЙ Дмитро Михайлович (рр. н. і см. невід.) — князь, воєвода. Родом з Волині. Син лит. князя Коріата (Михайла) Гедіміновича. Був на військ. службі у Нижегородському князівстві, потім у моск. великого князя *Дмитрія Донського*. Брав участь у походах московського війська на волзьких булгар (1376), на татар (1378). Відзначився в *Куликовській битві 1380*. Завдяки раптовому ударові засадного полку, очолюваного Б.-В. і серпуховським князем Володимиром Андрійовичем, тат. військо зазнало в Куликовській битві остаточної поразки.

БОБРУ́К Сергій Антонович (14.II 1901—18.III 1967) — рад. ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1929. Н. у с. Шубичах (тепер Пружанського р-ну Брест. обл.). В Рад. Армії з 1920. У 1923 закінчив курси серед. комскладу і служив на різних командних посадах. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 47-ї гвард. стріл. д-зії 8-ї гвард. армії 3-го Укр. фронту відзначився при розгромі нікопольського угруповання ворога (31.I — 12.II 1944). Д-зія під командуванням Б. 1.II оволоділа опорним пунктом ворога в районі с. Сорочиного і, переслідуючи гітлерівців, перерізала залізницю Нікополь—Апостолове, визволивши с. Велику Костромку (тепер Апостолівського р-ну Дніпроп. обл.). 9.II ворог перейшов у контратаку, маючи на меті захопити Апостолове, але його було зупинено біля с. Новосеменівки і розгромлено. Після війни — на відповідальній роботі в Рад. Армії. З 1959 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

БО́ВА Юхим Єрмолайович (1919 — 20.VII 1943) — рад. військовослужбовець, єфрейтор, Герой Рад. Союзу (1944). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1942. Н. в с. Попівці (тепер Краснодонського р-ну Луган. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в складі 58-го саперного батальйону 37-ї стріл. д-зії 34-ї армії Пн.-Зх. фронту брав участь у визволенні с. Михалкіна (тепер Старорудського р-ну Новг. обл.). Зробивши проходи в мінних полях і виконавши своє завдання, Б. не пішов з поля бою, а разом з піхотинцями атакував ворога. Тяжко поранений, прикриваючи відхід поранених товаришів, Б., коли закінчились патрони, гранатою підірвав себе й групу ворогів.

БОВІ́Н Борис Петрович (1921 — січень 1944) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. у Москві. В Рад. Військово-Морському Флоті з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як штурман флагманського судна Азовської військової флотилії брав участь у десантних операціях в Криму, на Таманському п-ові і на Зх. від м. Маріуполя (тепер м. Жданов Донец. обл.). 7—12.XII 1943 щоночі до плацдарму біля гори Мітрідат у м. Керчі підводив кораблі, які під вогнем фашист. батарей висаджували десантників і забирали поранених. Загинув у бою.

БОВШІ́ВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — три стародавні багатошарові поселення (Бовшів I, II і III), виявлені поблизу с. Бовшова Галицького р-ну Ів.-Фр. обл. Досліджувала їх 1960—64 експедиція Ін-ту суспільних наук Львів. ун-ту. Під час археол. розкопок на всіх трьох поселеннях відкрито залишки 12 напівземлянкових жител і кількох госп. споруд 6—7 ст. Знайдено численні уламки ліпного посуду (горщиків, сковородок), залізні шлаки, болотну руду, бронзову пальчасту фібулу, кістки свійських і диких тварин. У верхніх шарах усіх трьох поселень відкрито залишки наземних і напівземлянкових жител 12—13 ст. Всередині жител знайдено багато металевих виробів (залізних ножів, шпор, наконечників, стріл, тощо), в одній з госп. ям — залізний наральник, чересло і косу. На поселенні Бовшів II, крім шару ранньослов. часу, було досліджено шар *черняхівської культури* (2—5 ст.). У цьому шарі відкрито залишки 8 напівземлянкових жител і 45 госп. ям. Знайдено знаряддя праці, металеві, кістяні і скляні предмети побуту та прикраси, монету рим. імператора Адріана (117—138) тощо. В нижніх шарах поселень відкрито залишки споруд і матеріали *липицької культури* та фракійського гальштату (Бовшів I), культури ноа (Бовшів II) тощо. Найранішими знахідками на поселеннях Бовшів I і Бовшів II є ями з матеріалами культури лінійно-стрічкової кераміки (5—4-го тис. до н. е.).

Літ.: Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге. «Slovenská archeológia», 1965, № 13—2; Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів, Івано-Франківської області, у 1961 р. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 5. К., 1964.

В. Д. Баран (Львів).

БОГАТИ́Р Захар Антонович (н. 13.IX 1909) — активний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1932. Н. в с. Коломаку (тепер Валківського р-ну Харк. обл.) в сел. сім'ї. В 1934—41 — на керівній комсомольській та рад. роботі. В 1941—42 — комісар партизан. загону, 1942—44 — партизан. з'єднання під командуванням О. М. *Сабурова*. Після війни — на рад., парт. та наук. роботі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

БО́ГДАН Дмитро Пилипович (23. IX 1915 — 20.III 1944) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Валках (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. У 1939 закінчив школу військ. техніків. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 565-го окремого саперного батальйону 294-ї стріл. д-зії 52-ї армії 2-го Укр. фронту відзначився під час розгрому Корсунь-Шевченківського угруповання нім.-фашист. військ (лютий 1944). Загинув у бою при форсуванні Дністра в районі с. Михалкового (тепер Сокирянського р-ну Чернів. обл.).

БО́ГДАН ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ — див. *Хмельницький* Богдан Михайлович.

БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО О́РДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верх. Ради СРСР 10.X 1943 на честь видатного держ. діяча і полководця України Б. *Хмельницького*. Цим орденом нагороджуються командири і бійці Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, керівники партизан. загонів і партизани, що виявили особливу рішучість і вміння в операціях по розгрому ворога, мужність і самовідданість у боях за Рад. Батьківщину. Має три ступені. Найвищим ступенем є 1-й. Знак ордена 1-го ступеня виготовляється з золота, 2 і 3-го — з срібла. Цим орденом 1, 2 і 3-го ступеня нагороджено майже 8,5 тис. чол.

БОГДА́НОВ (псевд. Малиновського Олександра Олександровича; парт. псевд.— Рядовий, Вернер, Рахметов, Сисойка, Максимов; 10.VIII 1873 — 7.IV 1928) — рос. політ. діяч, філософ і економіст, за фахом лікар. Н. в сім'ї вчителя. Вчився в Моск. ун-ті. За участь у студент. русі Б. виключено з ун-ту і вислано в Тулу (1894). Член РСДРП з 1896. В 1895—99 вчився на мед. ф-ті Харків. ун-ту. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, член *Бюро комітетів більшості*. Член редакцій більшовицьких газет «*Впередъ*», «*Пролетарий*», 1905 — один з редакторів газ. «*Новая жизнь*». На III (1905), IV (1906), V (1907) з'їздах РСДРП обирався членом ЦК від більшовиків. У роки реакції очолив антипарт. групу «Вперед». Перейшов на антимарксистські позиції в питаннях теорії (див. *Богобудівництво*). У 1909 виключений з партії. Філософ. погляди Б. суворо критикував В. І. Ленін у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції провадив наук. діяльність, з 1926 — директор Держ. ін-ту переливання крові. Загинув, проводячи на собі наук. експеримент.

БОГДА́НОВ Микола Васильович (14. IX 1903—30.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1926. Н. у Петербурзі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1925. У 1929 закінчив 2-у Ленінгр. арт. школу. В 1929—32— командир взводу, батареї, 1934—37 — нач. штабу дивізіону арт. полка. З 1940 — командир полка корпусної артилерії. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у боях. Як командир 18-го гвард. арт. полка Окремої Примор. армії відзначився в період героїчної оборони Одеси (1941) і Севастополя (1942). Загинув у бою.

БОГДА́НОВ Михайло Сергійович (5. IX 1881 — жовтень 1937) — рад. держ. і військ. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1906. Н. в м. Курську. З 1900 — токар у Курському залізнич. депо. В 1911—14 вів парт. роботу в Харкові, з 1916 — в Києві. В 1917 — голова солдат. к-ту *Третього авіапарку*, член Київ. Ради робітн. депутатів. На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ВЦВК, на 1-му Всеукр. з'їзді Рад — членом ЦВК Рад України. В грудні 1917 — квітні 1918— голова військ. відділу *Народного Секретаріату*. В 1918—20 — комісар 9-ї стріл. д-зії, що вела бої проти петлюрівців, київ. окружний військ. комісар, одес. губернський військ. комісар. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і держ. роботі — комендант Севастопольської фортеці і член Реввійськради Чорномор. флоту (з листопада 1920), нач. управління військ. постачання Укр. військ. округу (з 1924), член Президії ВРНГ УРСР (з 1928), член колегії Наркомпостачу УРСР (з 1930), голова Центр. ради Тсоавіахіму УРСР (з 1932). На XIII з'їзді КП (б) У обраний членом ЦКК. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

І. М. Полупанова (Київ).

БОГДА́НОВ Семен Ілліч (28.VIII 1894—12.III 1960) — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Н. в Петербурзі в сім'ї робітника. Учасник 1-ї світ. і громадян. воєн. У 1923 закінчив Моск. вищу військ.-пед. школу, 1936 — академічні курси при Військ. академії механізації і моторизації. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. д-зією, корпусом, 2-ю гвард. танк. армією. В 1948—54 — командуючий бронетанк. і механіз. військами Рад. Армії, 1954—56 — нач. Академії бронетанк. військ. З 1956 — у відставці. Депутат Верх. Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

БОГДАНО́ВИЧ Модест Іванович (7.IX 1805—6.VIII 1882) — рос. військ. теоретик, ген.-лейтенант (з 1863). Н. у Сумах. У 1836 закінчив Військ. академію. З 1838 — ад'юнкт-проф., з 1843 — професор кафедри воєнної історії та стратегії Військ. академії. Автор праць з історії воєн Росії 18— 1-ї пол. 19 ст., один з авторів і редактор 2-го вид. «Військово-енциклопедичного лексикону» (т. 1—14. СПБ, 1852—58), брав участь у виданні «Военного журнала». Праці Б., незважаючи на їхній описовий характер, відсутність аналізу джерел, критич. оцінки істор. подій, становлять інтерес завдяки багатству опублікованих у них документ. матеріалів.

БОГДАНО́ВИЧ-ЗАРУ́ДНИЙ Самійло (рр. н. і см. невід.)— генеральний суддя Війська Запорізького. Належав до старшинсько-шляхет. угруповання козац. верхівки. Виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, очолюючи укр. посольства до Росії, Польщі, Туреччини, Трансільванії. В 1654 разом з П. *Тетерею* вів переговори з рос. урядом про возз'єднання України з Росією. Згодом, підтримуючи І. Виговського, підписав *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу шляхет. Польщі. Після скинення з гетьманства І. Виговський перейшов на бік Ю. Хмельницького, схиливши його на союз з Польщею і Крим. ханством.

БОГОБУДІВНИ́ЦТВО — ворожа марксизмові реліг.-філософська течія, що виникла в Росії після поразки революції 1905—07 в середовищі ідейно нестійкої с.-д. інтелігенції. Ідеологами Б. були А. В. Луначарський, П. С. Юшкевич, В. О. Базаров, М. В. Валентинов. До них примикав О. О. Богданов. Відкидаючи марксистське розуміння релігії, богобудівники намагалися надати соціалізмові характеру реліг. вірування, поєднати марксизм з релігією шляхом створення нової, «соціалістичної», віри. Певного впливу Б. зазнав і О. М. Горький, але завдяки критиці В. І. Леніна відійшов від Б. В 1909 богобудівники організували на о. Капрі школу, яка стала літ. центром Б. Реакційну суть і політ. шкідливість Б. викрили В. І. Ленін та ін. діячі більшовицької партії, внаслідок чого Б. не набуло поширення серед робітників Росії. В грудні 1909 богобудівники взяли участь у створенні групи «Вперед», у складі якої вели боротьбу проти більшовиків. У період нового піднесення робітничого руху (1910—14) Б. зазнало цілковитого краху. А. В. Луначарський 1912 відійшов від богобудівництва.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 14. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 15. Резолюції наради розширеної редакції «Пролетария»; т. 16. Про фракцію прихильників одзовізму і богобудівництва.— Ганебний провал; т. 35. [Листи] О. М. Горькому, с. 89—94; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2 [розд. 4, § 2]. К., 1967.

І. П. Головаха (Київ).

БОГОДУ́ХІВ — місто Харків. обл. УРСР, центр Богодухівського р-ну, на р. Мерлі (бас. Дніпра). Залізнич. ст. 18,2 тис. ж. (1968). Вперше згадується 1571 як прикордонний укріплений пункт Рос. д-ви під назвою «Дяків острог». В 1662 тут було закладено прикордонну фортецю Богодухів. У 1681—1765 — сотенне містечко *Охтирського полку*. Населення Б. брало участь у сел. війні під керівництвом С. Разіна 1670—71. З 1797 Б.— повіт. місто Харків. губ. Трудящі Б. брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу в місті встановлено в січні 1918. Під час австро-нім. окупації 1918 в Б. діяли партизани, які 24.XII 1918 визволили місто. Влітку 1919 Б. захопили дені-

С. І. Богданов.

М. М. Боголюбов.

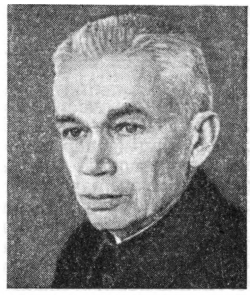

О. О. Богомолець.

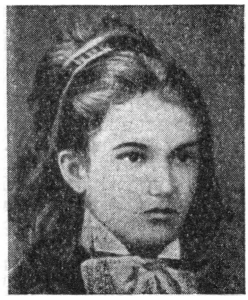

С. М. Богомолець.

кінці, яких рад. війська вигнали з міста 10.XII 1919. З 1923 Б.— район. центр Харків. округи (з 1932 — Харків. обл.). У жовтні 1941 Б. окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті і районі діяли партизан. загони і підпільний райком комсомолу. 18.II 1943 Б. визволили рад. війська, які були змушені внаслідок прориву ворожого угруповання 12.III 1943 залишити Б., що був остаточно визволений 7.VIII 1943. В Б.— авторемонтний з-д, молокозавод, м'ясокомбінат, цегельні, шкіряний, хлібний з-ди, харчокомбінат, меблева ф-ка, держ. племінна станція, міжколгоспна буд. орг-ція. 8 загальноосв. шкіл, мед., сільс. профес.-тех. уч-ща, нар. музей.

І. Я. Мірошников (Харків).

БОГОДУ́ХІВСЬКОГО ПО́ЛКУ ЗБРО́ЙНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1905 — збройна демонстрація солдатів 269-го Богодухівського піхотного полку в Харкові, яка проходила 30.XI 1905. Солдати 1-го батальйону Богодухівського полку о 5-й год. ранку із зброєю в руках, з оркестром організовано вийшли на демонстрацію. Демонстранти намагалися приєднати до себе солдатів Лебединського полку, саперів, але офіцери не допустили їх у казарми. Далі богодухівці рушили до Москалівських казарм, де, звільнивши з полкової гауптвахти своїх ааарештованих товаришів, влаштували мітинг, на якому вимагали введення в країні політ. свобод, поліпшення становища солдатів тощо. Командуванню вдалося різними обіцянками заспокоїти солдатів і припинити виступ. В зв'язку з напруженим становищем арешти у військах не проводились. Всіх учасників демонстрації було негайно демобілізовано. Слідство розпочалося після демобілізації, учасників демонстрації притягнуто до нього за допомогою місцевої влади. Виступу богодухівців сприяли агітація та пропаганда, яку провадили Харків. бойові і військ. орг-ції під керівництвом федеративної Ради Харків. к-тів РСДРП, очолюваної *Артемом*.

БОГОЛЮ́БОВ Микола Миколайович (н. 21.VIII 1909) — укр. рад. математик, механік і фізик, акад. АН СРСР (з 1953; чл.-кор. з 1947), член Президії АН СРСР (з 1964), академік-секретар Відділу математики АН СРСР (з 1964); акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1939), член Президії АН УРСР (з 1962), доктор математики (з 1930), професор (з 1936), Герой Соціалістичної Праці (з 1969). Н. в м. Нижньому Новгороді (тепер м. Горький). З 1928 працює в АН УРСР. Одночасно 1936—50 — у Київ. ун-ті, з 1943 — у Моск. ун-ті, з 1949 — зав. відділом Матем. ін-ту ім. В. А. Стеклова АН СРСР, 1956—65 — зав. лабораторією Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень у м. Дубні, з 1965 — директор цього ін-ту. Одночасно з 1965 — директор Інституту теоретичної фізики АН УРСР. Основні праці стосуються наближених методів математичного аналізу, статистич. фізики, нелінійної механіки, квантової теорії поля. Одержав важливі результати з теорії надплинності і надпровідності. Створив наук. школи нелінійної механіки в Києві і теоретич. фізики в Москві. Депутат Верх. Ради СРСР 7-го скликання. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1958. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Штокало Й. З. Нарис розвитку математики на Україні за 40 років Радянської влади. К., 1958; Митропольский Ю. А., Тябликов С. В. Николай Николаевич Боголюбов. «Украинский математический журнал», 1959, т. 11, № 3 [бібліогр. с. 303—312].

БОГОМО́ЛЕЦЬ Олександр Олександрович (24.V 1881—19.VII 1946) — видатний укр. рад. патофізіолог, держ. і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1932; з 1942 — віце-президент), акад. АН УРСР (з 1929; з 1930 — президент), акад. АН БРСР (з 1939), дійсний член АМН СРСР (з 1944), доктор медицини (з 1909), професор (з 1911); Герой Соціалістич. Праці (з 1944), засл. діяч н. РРФСР (з 1935), засл. діяч н. УРСР (з 1943). Н. в Києві, в Лук'янівській тюрмі, де була ув'язнена його мати С. М. *Богомолець*. У 1906 закінчив мед. ф-т Одес. (Новорос.) ун-ту. В 1906—11 — асистент, приватдоцент кафедри заг. патології в цьому ж ун-ті. З 1911 — професор Саратов. ун-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Б.— член комісії по боротьбі з висипним тифом та консультант сан. відділу Пд.-Сх. фронту. В 1925—31 — зав. кафедрою патологіч. фізіології 2-го Моск. ун-ту. Переїхавши до Києва, Б. створив Ін-т експеримент. біології та патології М-ва охорони здоров'я УРСР та Ін-т клініч. фізіології АН УРСР (1953 їх об'єднано в Ін-т фізіології АН УРСР ім. О. О. Богомольця). Опублікував ряд наукових праць з питань фізіології та патології системи сполучної тканини, ендокринології, імунітету та алергії, порушення обміну речовин, раку, патології кровообігу, патогенезу, шоку, механізму дії переливання крові, старіння організму, радіобіології тощо. Багато уваги приділяв проблемі боротьби за довголіття й продовження життя. Б. підкреслював, що соціальні й економічні умови в боротьбі за продовження життя людини можуть бути створені тільки при соціалізмі. Перший з рад. учених почав перебудову патологіч. фізіології на засадах діалектич. матеріалізму. Створив школу патофізіологів всесоюзного значення. Деп. Верх. Ради СРСР 1—2-го скликань і Верх. Ради УРСР 1-го скликання. Держ.премія СРСР, 1941. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Продовження життя. К., 1940; Избранные труды. В 3 т. К., 1956—58.

Літ.: Мартич Ю. Олександр Богомолець. К., 1951; Сиротинин Н. Н. Академик Александр Александрович Богомолец. К., 1957 [бібліогр. с. 82—108]; Нічик В. М. Філософські основи наукових праць О. О. Богомольця. К., 1958.

БОГОМО́ЛЕЦЬ Софія Миколаївна (дівоче прізв. Присецька; 9.X 1856—23.I 1892) — укр. революц. народниця. Н. в с. Ковалівці (тепер Диканського р-ну Полтав. обл.) в дворянській сім'ї. В 1876 одружилася з лікарем, революц. народником О. М. Богомольцем, що сприяло вступові її на шлях революц. боротьби. В 1877—78 навчалась на жіночих лікарських курсах у Петербурзі, які залишила і «пішла в народ». Вела пропаганду серед селян на Дону. Через поліцейські утиски виїхала до Харкова, звідки була вислана в Полт. губ. під таємний нагляд поліції. В 1880 приїхала до Києва і вступила в народницьку революц. орг-цію «*Південноросійський робітничий союз*», в якому, після арешту засновників союзу Є. М. *Ковальської* та М. П. *Щедріна* (1880), фактично стала ідейним керівником. 16.I 1881 Б. було заарештовано. Київ. військ.-окружний суд засудив її на 10 років каторжних робіт. Перебуваючи в *Лук'янівській тюрмі* у Києві, 24.V 1881 народила сина О. О. *Богомольця*. По дорозі на Кару разом з Є. М. Ковальською спробували втекти з Іркутської тюрми (1882). За втечу, протести проти сваволі тюремних властей Б. було набавлено ще 8 років каторжних робіт. Померла на Нижній Карі від сухот. Портрет, с. 167.

БОГОМО́ЛОВ Іван Григорович (7. IV1907—15.X 1943) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с. Скородумовці (тепер Лукояновського р-ну Горьк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як помічник командира взводу 931-го стріл. полку 240-ї стріл. д-зії 40-ї армії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 3.X 1943 під сильним вогнем ворога переправився через Дніпро і закріпився на його правому березі в районі с. Лютежа (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). Оточений ворогами, знищив групу гітлерівців, решту примусив відступити. Загинув у бою.

БОГОСЛО́В'Я, теологія (від грец. θεός — бог і λόγος — вчення) — сукупність реліг.-церк. учень тієї чи ін. релігії. Виходить з визнання існування бога, безсмертя душі, загробного життя, чудес. Кожна релігія має свою систему Б. і власне святе письмо (Біблія, Коран, Тора, Веди тощо). Незважаючи на розбіжність ряду принципів, всі системи Б. служать захистові й виправданню експлуатат. ладу, духовному поневоленню трудящих. Б. вороже науці і суспільному прогресові. Серед богослов. учень одним з найбільш розроблених є Б. християнства. Воно засноване в 2—3 ст. богословами Тертуллианом, Климентом, Оригеном та ін. і розвивалося Августином (4—5 ст.), Фомою Аквінським (13 ст.), рядом рим. пап. У перші століття після *хрещення Русі* (бл. 988—989) Б. на давньорус. землях перебувало під впливом візант. авторитетів. Після здобуття *руською православною церквою* незалежності (1448) Б. в Росії розвивалося самостійно. На Україні розвиток Б. пов'язаний з діяльністю Львівського і Київського братств, з боротьбою укр. полемістів (Х. Філалета, І. Вишенського, І. Борецького та ін.) проти уніатства та католицизму, а також з діяльністю Києво-Печерської лаври (засн. 1051) і Києво-Могилянської колегії (1632). У багатьох богословських творах знайшла відбиток суспільно-політ. боротьба, що точилася тоді на Україні. Саме в цьому полягає певна істор. цінність окремих богословських праць того періоду. З критикою Б. виступали діячі епохи *Відродження*, пізніше — франц. матеріалісти. В Росії проти Б. боролися революц. демократи. Однак найсильніших ударів Б. завдав марксизм-ленінізм, який викрив соціальні корені релігії. Успіхи будівництва соціалізму і комунізму ведуть до повного відмирання Б. Проте це не стихійний процес, а тривала ідейна боротьба проти всякої релігії на основі досягнень передової науки і діалектико-матеріалістич. світогляду.

В. К. Танчер (Київ).

БОГОШУКА́ННЯ — ворожа марксизмові реліг.-ідеалістична течія. Зародилась у Росії напередодні революції 1905—07 в середовищі бурж. інтелігенції і остаточно оформилась у період столипінської реакції. Налякані революцією, прихильники реакц. реліг.-містичних поглядів письменники-декаденти Д. С. Мережковський, З. М. Гіппіус і філософи-ідеалісти М. О. Бердяєв, С. М. Булгаков та ін. зайнялися шуканням нових форм релігії. Центрами, навколо яких групувалися прихильники Б., були релігійно-філософське т-во та журнали «Новый путь» (Петербург), «Весы» і «Перевал» (Москва).

Антинар. сутність і реакційну політ. спрямованість Б. викрили В. І. Ленін та ін. діячі більшовицької партії. В умовах нового піднесення робітн. руху (1910—14) Б. занепало. В період громадян. війни більшість «богошукачів» активно боролася проти Рад. влади, а пізніше опинилась у лавах контрреволюц. еміграції.

Літ.: Ленін В. І. [Листи] О. М. Горькому. Твори. Вид. 4, т. 35, с. 89—94; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2 [розд. 4, § 2]. К., 1967.

І. П. Головаха (Київ).

БО́ГРАД Яків Юхимович (1878—1919) — революціонер, соціал-демократ, член Комуністич. партії з 1917. Член Одес., Микол. орг-цій РСДРП, один з організаторів заг. політ. страйку в Одесі (1903); боровся проти одес. зубатовців. Активний учасник революції 1905—07 в Одесі. В роки реакції емігрував до Німеччини, де закінчив Берлін. ун-т. В 1912 Б. повернувся до Одеси, працював у меншовицькій газ. «Одесский курьер». В 1913 був заарештований і засланий у Турухан. край. В період 1-ї світової війни зблизився з більшовиками. В 1916 Б. вдруге заслано в Турухан. край. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — член Краснояр. орг-ції більшовиків, член Центросибіру. Розстріляний колчаківцями.

БОГУ́Н Іван (р. н. невід.— 17.II 1664) — кальницький (вінницький) полковник, герой визвольної боротьби укр. народу проти шляхет. Польщі, видатний військ. діяч. Походив з дрібної української шляхти. Влітку 1648 очолював сел. повстанські загони на Брацлавщині. Під час *Збаразької облоги 1649* був тяжко поранений. Обраний кальницьким полковником, Б. відзначився 1651 при обороні Вінниці. В лютому 1651 польс. військо на чолі з польним гетьманом М. *Калиновським* несподівано напало на Брацлавщину. Захопивши Красне, Шаргород, Ямпіль та ряд ін. міст, М. Калиновський послав на Вінницю кінноту під проводом С. Лянцкоронського. Б., хоч сили у нього були невеликі, залишивши частину козаків у місті, з другою частиною вийшов назустріч польс. кінноті. Протягом 28.II — 11. III 1651 під Вінницею точилися криваві бої, в яких Б. виявив високу тактичну майстерність. В одній з сутичок за наказом Б. козаки почали нібито панічний відступ. Переслідуючи їх, польс. кіннотники, щоб скоротити шлях, рушили на р. Пд. Буг. Але там заздалегідь козаки поробили ополонки, накидали в них соломи, притрусили її снігом. Провалюючись у замасковані ополонки, вороги зазнали значних

втрат. Невдовзі до Вінниці підійшов М. Калиновський з рештою війська. Проте всі його спроби здобути місто не мали успіху. Тим часом до Вінниці наближалися послані на допомогу Б. загони полковників Й. *Глуха* й М. *Пушкаря*. Дізнавшись про наближення козац. війська, М. Калиновський поспіхом зняв облогу і відступив. Талант полководця і особисту хоробрість Б. виявив у *Берестецькій битві 1651*, коли сел.-козац. військо через зраду крим. хана *Іслама-Гірея III*, який залишив поле бою, віроломно захопивши в полон Б. Хмельницького, потрапило у вороже оточення. Козаки, обравши Б. наказним гетьманом, мужньо боролися. Тільки завдяки рішучості й винахідливості Б. більшій частині козаків пощастило вирватися з оточення й відступити на Сх. до Білої Церкви. В кін. 1654 — на поч. 1655 Б. керував героїчною обороною Умані. Під час *Охматівської битви 1655* козаки під проводом Б. ударом з тилу допомогли рос.-укр. військові розгромити польс.-шляхет. військо на чолі з С. *Чарнецьким*.

Б. був палким прихильником возз'єднання України з Росією. Після переходу І. *Виговського* на бік Польщі Б. 1659 підняв повстання на Правобережній Україні проти І. Виговського й польс. загарбників. Переслідуючи Б., польс. влада кинула його 1662 у в'язницю Мальборг (Марієнборг). Однак 1663, виступаючи в похід на Лівобережну Україну, польс. король Ян II Казимир звільнив Б. і віддав під його команду козац. полки правобережного гетьмана П. *Тетері*. Король розраховував використати воєнний талант Б. і його популярність серед укр. народу. Проте на поч. 1664 Б. був звинувачений у таємних зносинах з росіянами й укр. лівобережними козаками і розстріляний біля Новгорода-Сіверського. Під час громадян. війни 1918—20 ім'ям Б. названо один з полків Червоної Армії (див. *Богунці*). Портрет, с. 170.

Літ.: Петровський М. Іван Богун. Саратов, 1942; Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1954.

В. О. Голобуцький (Київ).

БОГУ́НА ПОВСТА́ННЯ 1659 — нар. повстання на Україні проти гетьмана І. *Виговського*, очолюване І. *Богуном*. Після придушення *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58* І. Виговський і його прибічники С. *Богданович-Зарудний*, Г. *Гуляницький*, П. *Тетеря* та ін. почали таємні переговори з польс.-шляхет. урядом про спільну боротьбу проти Росії. Поширивши брехливі чутки, що рос. уряд нібито готується ліквідувати укр. козацтво, старшинсько-шляхет. угруповання в кінці серпня 1658 зробило спробу силою захопити Київ. Але загони, якими командував Д. Виговський (брат гетьмана), розбило рос. військо, очолюване В. Б. *Шереметєвим*. У вересні 1658 І. Виговський уклав *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу Польщі. На зраду І. Виговського укр. народ відповів збройною боротьбою. В жовтні 1658 на Лівобережжі повстали Переяславський, Ніжинський, Лубенський і Чернігівський полки на чолі з наказним гетьманом І. *Безпалим*. Найбільшого напруження боротьба досягла, коли 1659 повстали правобережні полки під проводом І. Богуна й запорожці на чолі з І. *Сірком*. В результаті запеклих боїв, які точилися навесні і влітку 1659, рос. військо, укр. козац. полки та запорожці розгромили наймане військо І. Виговського і закликані ним на Україну загони крим. та ногайських татар. Вигнані повсталим народом І. Виговський та його прибічники у вересні 1659 втекли до Польщі.

Літ.: Петровський М. Іван Богун. Саратов, 1942; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Акты Южной и Западной России.., т. 7. СПБ, 1872.

БОГУ́НЦІ — особовий склад Богунського полку *Першої Української радянської дивізії*. Разом з ін. полками цієї д-зії сформований за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»*. Першим командиром полку, названого на честь героя нар.-визвольної війни 1648—54 І. *Богуна*, був М. О. *Щорс*. Полк створено на базі партизан. загонів, що вели боротьбу проти австро-нім. окупантів на Чернігівщині. В листопаді 1918 Б. в складі 1-ї Укр. рад. д-зії почали бойові дії проти нім. військ і петлюрівців. Просуваючись у Київ. напрямі, вони 13.XII 1918 визволили Клинці, 12.I 1919 — Чернігів, трохи згодом — Остер, Козелець та ряд ін. населених пунктів і вийшли на підступи до Києва, де разом з *таращанцями* розгромили осн. сили петлюрівської *Директорії* і 5.II 1919 вступили в Київ. За успішні бойові операції по визволенню тер. України уряд республіки 7.II 1919 нагородив Б. почесним Червоним прапором, а командира полку М. О. Щорса — почесною золотою зброєю. Продовжуючи бойові дії на Правобережжі, Б. визволили міста Фастів (20.II 1919), Вінницю (18.III 1919) та ін., брали участь у відсічі петлюрів. військам, які в березні 1919 намагалися перейти в контрнаступ на Київ. Зокрема, вони відіграли вирішальну роль у розгромі петлюрівців у районі ст. Бородянка, після чого переслідували націоналістичні банди аж до м. Шепетівки. В травні 1919 полк реорганізовано в Богунську бригаду, яка ввійшла до складу 1-ї Укр. рад. д-зії, що її в червні 1919 перейменовано на *сорок четверту стрілецьку дивізію*. Богунці разом з ін. бійцями цієї д-зії брали участь у боях проти денікінців, петлюрівців, військ бурж.-поміщицької Польщі, зокрема 1920 в районах Шепетівка — Ровно, Старокостянтинів — Проскурів, Ровно — Дубно тощо. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 Б. в складі 44-ї стріл. д-зії билися з гітлерівськими загарбниками, примножуючи свої славні бойові традиції.

В. С. Левін (Київ).

БОГУСЛА́В — місто Київ. обл. УРСР, центр Богуславського р-ну, на р. Росі (бас. Дніпра). Залізнич. ст. 11,6 тис. ж. (1968). Вперше згадується в літопису під 1195 як фортеця для оборони проти половців. У 14 ст. загарбаний феод. Литвою, з 1569 — під владою шляхет. Польщі. Населення Б. брало участь у сел.-козац. повстаннях під проводом К. *Косинського* (1591—93), С. *Наливайка* (1594—96), П. *Павлюка* і К. *Скидана* (1637), Д. *Гуні* і Я. *Острянина* (1638). З 1648 Б., визволений військами Б. Хмельницького,— сотенне містечко *Білоцерківського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Б. відійшов до Польщі. Не раз зазнавав нападів кримських татар та турків. У 1678 зруйнований їх союзником гетьманом Ю. Хмельницьким. У 1685, під час визв. боротьби населення Правобережної України під керівництвом С. *Палія* проти польс.-шлях. панування, Б. було визволено від загарбників і він став полковим містом *Богуславського полку*. В 1712 знову підпав під владу Польщі. В 1768, під час *Коліївщини*, населення Б. повстало і знищило польський гарнізон. В 1793, з возз'єднанням Правобережної України з Росією, Б. увійшов до складу Росії. В 1796—1837 — центр Богуславського повіту, з 1846 — заштатне містечко Канівського повіту Київ. губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни 1918—20 трудящі Б. вели боротьбу проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців. Улітку 1918 в Б. спалахнуло збройне повстання проти нім. загарбників. З 1919 Б.— центр Богуславського повіту Київ. губ., з 1923 — Богуславського р-ну. 26.VII 1941 Б. захопили нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в Б. і районі

І. Богун.

І. І. Бодюл.

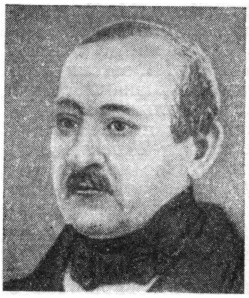
О. М. Бодянський.

В. Н. Боженко.

діяв партизан. загін. 3.II 1944 рад. війська визволили Б. У Б.— суконна, меблева ф-ки, асфальтобетонний, консервний, маслоробний, цегельний з-ди тощо. В Б. не раз бував Т. Г. Шевченко, 1861 працював учителем І. С. Нечуй-Левицький, 1886—93 жила Марко Вовчок.

БОГУСЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в кін. 17 — на поч. 18 ст.; створений в серед. 80-х рр. 17 ст. Осн. опорним пунктом і полковим центром Б. п. було м. Богуслав (тепер Київ. обл.), сотенними містечками — Медвин, Синиця (тепер села Миронівського р-ну Київ. обл.), Стеблів (тепер с-ще м. т. Черк. обл.) та ін. Полковником Б. п. був Самусь. Разом з полк. старшиною він здійснював вищу адм., військ. та судову владу на тер. полку, очолював *полкову раду*. Козаки Б. п. брали участь у походах правобережних полків під проводом С. Палія на Кримське ханство, Білгородську орду, на Казікермен, Тягиню та ін. тур. фортеці. В 90-х рр. 17 ст. вони завдали значних ударів польс.-шляхет. загарбникам, які намагалися знищити правобережне козацтво. Коли на Правобережній Україні вибухнуло *Палія повстання 1702—04*, козацькі загони Б. п. відзначилися в боях під Бердичевом, Білою Церквою, Меджибожем, Старокостянтиновом. Разом з рос. військами козаки 1708—09 розгромили на Правобережній Україні шляхет. загони ставленика Швеції Лещинського. Після укладення *Прутського трактату 1711*, за яким Правобережна Україна переходила під владу Польщі, Б. п. 1712 було ліквідовано. Більшість козаків і селян Б. п., щоб позбутися гніту польс. шляхти, з дозволу рос. уряду переселилася на Лівобережну і Слобідську Україну.

Літ.: Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699 рр.). «Наук. зап. Ін-ту історії і археології України АН УРСР», 1946, кн. 2; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. В кн.: Ефименко А. Южная Русь, т. 1. СПБ, 1905.

С. П. Майборода (Київ).

БОДЮ́Л Іван Іванович (н. 3.I 1918) — парт. і держ. діяч Молд. РСР. Член КПРС з 1940. Н. у с. Олександрівці (тепер Вознесенського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. В 1937 закінчив Вознесенський с.-г. технікум і працював агрономом Катаржинської МТС Одес. обл. В 1942 закінчив Моск. військ. академію. В 1942—45 — у діючій Рад. Армії. В 1946—48 — на відповідальній роботі в Раді Міністрів Молд. РСР. В 1948—51 працював у Раді в справах колгоспів по Молд. РСР. З 1951 — на керівній парт. роботі в Молд. РСР. В 1958 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1958—59 — на відповідальній роботі в ЦК КПРС. З 1959 — другий секретар, з травня 1961 — перший секретар ЦК КП Молдавії. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 5—7-го скликань.

БОДЯ́НСЬКИЙ Осип Максимович (літ. псевд.— М. Бода-Варвинець, І. Мастак, Сцевола Мусій К., Іська Материнка та ін.; 12.XI 1808 — 18.IX 1877) — укр. та рос. філолог, історик, письменник і перекладач; один із засновників славістики в Росії. Н. в с. Варві (тепер с-ще Срібнянського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї священика. В 1834 закінчив Моск. ун-т. У 1835 опублікував «Наські українські казки Іська Материнки», високо оцінені І. Я. Франком, а також канд. дисертацію «Про погляди щодо походження Русі», написану в дусі «скептичної школи» в історіографії; 1837 — магістер. дисертацію «Про народну поезію слов'янських племен», де відстоював самобутність слов. народів. Його доктор. дисертація «Про час виникнення слов'янських письмен» (М., 1855) містить довідковий матеріал, тому й досі не втратила свого значення. У 1837—42 перебував у наук. відрядженні в слов. країнах. У 1842—68— проф. кафедри історії й л-ри слов. наріч Моск. ун-ту. З 1845— секретар Моск. т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті; у «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» опублікував багато матеріалів з історії України й Росії, нар. пісні. Б. перекладав рос. мовою і публікував праці чес., польс., укр. істориків (П. Й. Шафарика, Ф. Палацького, Д. І. Зубрицького та ін.), видав «Історію Русів» невідомого автора. Вивчав літописи («Літопис Самовидця»); творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. В. Гоголя. В студентські роки був близький до гуртка М. В. Станкевича, пізніше — до *слов'янофілів*, хоч і не поділяв деяких їхніх консервативних поглядів. З 1844 перебував у дружніх стосунках з Т. Г. Шевченком. У ряді питань вітчизн. й слов. історії та культури Б. стояв на ліберал. позиціях, проте пропагував ідею народності мистецтва. В його працях були елементи матеріалістич. розуміння істор. процесу.

Літ.: Попруженко М. Г. Дневник О. М. Бодянского. «Исторический вестник», 1913, № 8; Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. М., 1956 [бібліогр. с. 53—87]; Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 2. К., 1963.

І. П. Березовський (Київ).

БОЖ, Бог, Бус (р. н. невід.— п. бл. 375) — цар *антів*. Як повідомляє історик *Йордан*, у 4 ст. Б. очолював боротьбу антів проти *готів*. Спочатку анти розбили готів, очолюваних королем *Вініторм*. Але потім готам вдалося захопити Б. у полон, і за наказом Вінітара його було розіп'ято разом з синами і 70 найближчими можновладцями.

Вважають, що ім'я Б. було відоме авторові «Слова о полку Ігоревім», який згадує «время Бусово».

БОЖЕ́НКО Василь Назарович (1869—19.VIII 1919) — герой громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Бережинці (тепер Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. З дитячих років пішов на заробітки. Брав участь у рос.-япон. війні 1904—05 в чині фельдфебеля. В 1907 ув'язнений на 3 роки за революц. діяльність. В 1915—17 — столяр у Київ. механіч. майстернях, був керівником Київ. спілки деревообробників. У лютому 1917 створив у майстернях більшовицьку орг-цію. В березні 1917 обраний членом Київ. Ради робітн. депутатів, у жовтні — членом виконкому Київ. Ради. Під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917* проти бурж. Тимчас. уряду та *Київського січневого збройного повстання 1918* проти Центральної ради командував червоногвард. загонами. В період окупації України військами кайзерівської Німеччини організував у «нейтральній зоні» партизан. загони для боротьби проти інтервентів, військ гетьмана Скоропадського, потім — командир сформованого восени 1918 в м. Унечі Таращанського полку 1-ї Укр. рад. д-зії, згодом реорганізованого в Таращанську бригаду 44-ї д-зії. В боях проти ворогів Рад. влади *таращанці* під командуванням Б. здобули ряд значних перемог. За визволення 5.II 1919 Києва ВУЦВК нагородив Таращанський полк почесним Червоним прапором, а Б.— особистою золотою зброєю. Помер від хвороби, похований в Житомирі.

БОЖІ́Й Михайло Михайлович (н. 20. IX 1911) — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсн. чл. Академії мистецтв СРСР (з 1962), засл. діяч. мист. УРСР (з 1957). Н. в Миколаєві в сім'ї робітника. В 1933 закінчив Микол. худож. технікум. З 1938 експонує свої твори на худож. виставках. У післявоєнні роки багато працює над портретами (Героя Рад. Союзу Р. М. Кушлянського, 1945; Д. З. Мануїльського, 1947, та ін.). За картину «Медсестра» (1955) на Міжнар. виставці у Брюсселі 1958 Б. присуджено срібну медаль. У 1959—60 створив картину «Думи мої, думи...», 1959—61 — портрет В. І. Леніна, 1964—67 — «Двадцятий вік». Депутат Верх. Ради СРСР 7-го скликання.

Літ.: Шапошников Ф. Михайло Михайлович Божій. К., 1963.

БОЖКО́-БОЖИ́НСЬКИЙ Гаврило Георгійович (1851 — р. см. невід.) — революціонер-народник. Н. у Волинській губ. Вчився в Київ. ун-ті. В 1874 мав зв'язки з членами *«Київської комуни»*, під час перебування в Чернігові організував революц.-народницький гурток. На поч. 1875 Б.-Б. заарештовано. За *«процесом 193-х»* засуджено до заслання.

Літ.: Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 1. М., 1964.

БО́ЙКИ — етнографічна група українців, які населяють гірські райони Львів., Ів.-Фр., а також Закарп. обл. (див. *Бойківщина*). Походження назви «Б.» не з'ясоване. Дворянсько-бурж. історіографія намагалась цю назву пов'язати, як і походження Б., з кельтським плем'ям бойїв, яке в 4 ст. до н. е. населяло тер. Ломбардії та Чехії. І. Я. Франко виступив проти цієї гіпотези. Дослідження мови, фіз. типу, культури й побуту Б. свідчать про їхнє сх.-слов. походження. Деякі вчені пов'язують слово «бойко» з «войко» — воїн. Найімовірніше припустити, що назва Б. виникла за мовно-діалектною ознакою (в ряді районів Бойківщини населення вживало при розмові частку «бойє» — так).

М. М. Божій. «Думи мої, думи...». 1959—60.

Культура й побут Б. мали деякі особливості, зумовлені, в першу чергу, істор. долею Бойківщини та природним середовищем. Б., як і все населення Зх. України та Закарпаття, довгий час перебували під гнітом іноземних — австро-угор., а пізніше — польських загарбників. Усе це зумовило госп. відсталість Б. (зберігалися підсічно-вогневе землеробство, курні хати тощо). Осн. заняття Б.— гірське скотарство, землеробство, лісові промисли. В минулому для Б. характерні були розташовані в одну лінію поселення та двори під одним дахом. Одяг Б. був менш оздоблений, ніж у сусідніх *гуцулів*, і мав ряд особливостей: короткий кожух (бунда), який навіть влітку носили без рукавів вовною наверх, киптар з довгими полами тощо. За роки Рад. влади внаслідок соціалістич. перетворень у житті Б. сталися величезні зміни. Б. працюють в колгоспах. В осн. галузях г-ва Б. запроваджено сучас. техніку. Більшість сіл Бойківщини електрифіковано. Вони забудовані просторими сучас. будинками. Одяг у Б.— сучасний. Разом з тим у сучас. Б. збереглися деякі специфічні риси в мові, одязі, будівлях. Розквітло оригінальне худож. мистецтво (різьблення на дереві, худож. ткацтво тощо). Ліквідовано неписьменність, поширюється серед. і вища освіта. Нині за

До ст. Бойки. Традиційний одяг бойківської дівчини і парубка. Мал. О. Л. Кульчицької.

Д. В. Бойко.

І. Н. Бойко.

осн. рисами культури й побуту Б. майже не відрізняються від українців ін. районів республіки, і їхня етнографічна назва вживається здебільшого за традицією.

Літ.: Матейко К. І. До історіографії етнографічного дослідження Бойківщини. В кн.: Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, в. 7—8. К., 1962; Головацкий Я. Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. СПБ, 1877; Franko I. Eine etnologische expedition in das Bojkenland. «Zeitschrift für osterreichische Volkskunde», 1905, Bd. 11, № 1—4; Сокорик М. Про назву «Бойки». «Літопис Бойківщини», 1931, ч. 1.

В. Ф. Горленко (Київ).

БО́ЙКІВСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — партизанський район у Сколівському пов. Львів. воєводства, де влітку 1920 в тилу польс. окупантів було проголошено Рад. владу. Підготовка до повстання в цьому районі почалася ще навесні 1920 під керівництвом т. з. «Комуністич. орг-ції Укр. бригади в Німецькім Яблонні», створеної в березні 1920 на тер. Чехословаччини. Першими 21.VIII 1920 повстали селяни с. Опорця на Сколівщині під керівництвом І. Дем'яна, їм на допомогу прийшов з Чехословаччини партизан. загін на чолі з кол. офіцером австр. армії, уродженцем м. Сколе Ф. Бекешем. Партизани на мітингу зачитали селянам листівку «За що б'ються більшовики?». До загону приєдналися селяни навколишніх сіл. 22.VIII об'єднані сили повстанців (бл. 500 чол.) під проводом Ф. Бекеша захопили ст. Лавочне, де здобули чимало зброї. Повсталі проголосили створення Б. Р. Р. і обрали революц. к-т на чолі з Ф. Бекешем. Ревком звернувся до населення навколишніх сіл із закликом підтримати Рад. владу, наказав місцевим властям здати владу і виконувати лише розпорядження ревкому, зобов'язав куркулів надати повстанцям продовольство тощо. Проте під натиском переважаючих сил польс. урядових військ, до яких прибули підкріплення, повстанці після запеклих боїв були змушені відійти на тер. Чехословаччини, звідки мали намір через Закарпаття пробитися на Рад. Україну. Але чехослов. бурж. уряд заарештував учасників повстання. Незважаючи на невдачу, повстання, яке охопило багато сіл Підкарпаття, відіграло певну роль у дальшому розгортанні боротьби трудящих Сх. Галичини за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною.

В. П. Сьома (Івано-Франківськ).

БО́ЙКІВЩИНА — історико-етнографічна область на Україні, що охоплювала гірські р-ни сучас. Львів. та Ів.-Фр. обл. між верхів'ями рр. Сану і Ломниці, а також Закарп. обл. між рр. Ужем і Торцем. Назва походить від населення області — бойків. Вперше ця назва з'явилась у наук. л-рі 1811. Про Б. подавали відомості в своїх працях польс. етнограф В. Поль, а також відомий укр. фольклорист і етнограф Я. Ф. *Головацький*, який опублікував статистичні відомості про чисельність бойків на 1874. У 1772—1918 тер. Б. перебувала під владою Австро-Угорщини, 1919—39 — буржуазно-поміщицької Польщі і була відірвана від Рад. України. Після возз'єднання Зх. України (1939) і Закарпаття (1945) з УРСР на тер. Б. здійснені глибокі соціалістичні перетворення. Див. *Бойки*.

Літ.: Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. ч. 1. М., 1878; Pol W. Rzut oka na poinocne stoki Karpat, Kraków, 1851; Obrazy z życia i natury, s. 1—2. Kraków, 1869 — 70.

М. Г. Кияниця (Київ).

БО́ЙКО Давид Васильович (н. 27.VIII 1904) — знатна людина Рад. України, новатор сільськогосподарського виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1939. Н. у с. Летаві (тепер Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.) в сел. сім'ї. В 1923 — один з організаторів летавської с.-г. артілі «Відродження», в якій працював до обрання 1930 членом правління колгоспу ім. В. І. Леніна, з яким злився колгосп «Відродження». З 1937 — голова колгоспу ім. В. І. Леніна Чемеровецького р-ну Хмельн. обл. Колгосп під керівництвом Б. став одним з найпередовіших на Україні. Деп. Верх. Ради УРСР 2—5-го скликань.

БО́ЙКО Іван Давидович (н. 30.IX 1899) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965). Член КПРС з 1945. Н. в с. Володьковій Дівиці (тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігів. обл.) в сім'ї селянина. Після закінчення Ніжинського ін-ту нар. освіти (1923) працював учителем у школі. В 1932—56 —на викладацькій роботі у вузах України; з 1956 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР, з 1965 — Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Вивчає соціально-економічну історію України 16—17 ст., питання історії укр. культури та укр. історіографії 16—20 ст. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Переяславська Рада та її історичне значення. К., 1954; Триста років возз'єднання України з Росією. К., 1953.

БО́ЙКО Іван Никифорович (н. 24.X 1910) — рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (січень, квітень 1944). Член КПРС з 1940. Н. у с. Жорнищі (тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1930. В 1935 закінчив Ульяновське танкове училище. Брав участь у боях проти япон. імперіалістів на р. Халхин-Голі (1939). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував гвард. танк. полком і гвард. танк. бригадою на Зх., Калінін., 1-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Відзначився при визволенні м. Козятина (Вінн. обл.), форсуванні Дністра і Пруту, визволенні Чернівців. У 1948 закінчив Академію бронетанк. і механізов. військ. У 1952—56 — заст. командира корпусу. З 1956 — у запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

БО́ЙКО Катерина Андріївна (н. 19.VI 1935) — новатор с.-г. виробництва, передова доярка колгоспу ім. А. О. Жданова Кривоозерського р-ну Микол. обл., Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1963. Н. в с. Кривому Озері (тепер Кривоозерського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. Прославилася високими надоями молока. В 1964 виступила ініціатором обласного соціалістич. змагання доярок за пудові надої молока від кожної корови. Нагороджена орденом Леніна.

Д. М. Болгарин (Миколаївська обл.).

БО́ЙКО Степан Іванович (7.I 1901 — 19.XI 1930) — активний учасник революц. руху на Західній Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в с. Потуржині на Холмщині (тепер ПНР) в сім'ї селянина-бідняка. Учасник боротьби за владу Рад у Казані, де працював робітником на пороховому з-ді. В 1918 повернувся на батьківщину, де створив сільс. підпільну молодіжну революц. орг-цію. В 1925 заарештований і за революц. діяльність засуджений до 4 років тюрми. В 1929—30 — секретар Станіславського, Холмського, Волинського окружних к-тів КПЗУ. 19.XI 1930 заарештований і під час допиту закатований у луцькій тюрмі.

БОЙКО́Т ДЕРЖА́ВНОЇ ДУ́МИ — тактика більшовиків у період революції 1905—07, розрахована на зрив Думи і мобілізацію мас на збройну боротьбу проти царизму. Вперше його застосували більшовики щодо *булигінської Думи*, за допомогою якої царський уряд намагався відвернути маси від революц. боротьби і спинити наростання революції. Більшовицький ЦК РСДРП оголосив активний бойкот булигінської Думи, закликаючи трудящих до відкритих виступів проти неї у формі мітингів, збройних демонстрацій і заг. політ. страйку. Більшовицькі орг-ції України — Катеринославська, Одеська, Харківська, Херсонська та ін.— закликали робітників і селян до активного бойкоту Думи. 20—22.IX 1905 у Ризі за ініціативою більшовицького ЦК РСДРП було проведено міжпартійну конференцію с.-д. орг-цій Росії, в роботі якої взяли участь представники соціал-демократії Польщі і Литви, Бунду, Латиської СДРП, РУП і ОК меншовиків, що, обговоривши питання про ставлення до Думи, оцінила її як грубу підробку нар. представництва і закликала до активного бойкоту Думи. Меншовики відмежувалися від цього рішення конференції. На противагу більшовикам меншовики вітали Думу і розглядали її як центр згуртування революц. сил. Опортуністична тактика меншовиків відвертала маси від революц. боротьби і штовхала їх на парламентський, реформістський шлях. «Південна установча конференція», проведена меншовиками у Києві (1905), прийняла відверто опортуністичну резолюцію, яку піддав нищівній критиці В. І. Ленін у статті «Останнє слово „іскрівської" тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання». Тактика активного бойкоту, проведена більшовиками, виявилась правильною. Наляканий *Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905*, царський уряд 30.X видав маніфест, в якому обіцяв народові громадян. свободи і скликання законодавчої Думи.

У розпалі *Грудневого збройного повстання 1905* уряд 24.XII опублікував закон про вибори в нову Думу, розраховуючи цим ослабити революцію, посіяти в народі ілюзію про можливість мирним шляхом, через Думу, добитися здійснення демократич. вимог. За рішенням *Першої конференції РСДРП* (грудень 1905) більшовики оголосили активний бойкот Думі (1-а, або віттевська, Дума), закликавши усі парт. орг-ції широко використати передвиборні збори для зміцнення революц. орг-цій пролетаріату і проведення агітації за збройне повстання. На Україні тактику бойкоту 1-ї Думи проводили Харків., Луган., Одес., Микол., Єлисаветгр. к-ти РСДРП, Херс. губернський к-т сільс. орг-цій, Вінн., Лубенська та ін. орг-ції РСДРП. Під впливом більшовицької агітації робітники відмовлялися від виборів до 1-ї Думи. Проте більшовикам зірвати її скликання не вдалося. Бойкот 1-ї Думи виявився помилковим, бо проводився після поразки збройного повстання, в умовах відступу революції. В серпні 1906, коли намітився спад революц. руху, В. І. Ленін поставив питання про перегляд думської тактики. Враховуючи нову обстановку, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї, а пізніше — до 3-ї і 4-ї Дум, щоб використати їх як легальну трибуну для організації і політ. виховання трудящих. Досвід думської тактики більшовиків, їхня лінія на активний бойкот Думи в період наростання революції і використання її трибуни в умовах спаду революц. руху має велике значення і є повчальним прикладом для братніх комуністич. і робітн. партій.

Літ.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 9. Бойкот булигінської Думи і повстання.— «Єднання царя з народом і народу з царем».— Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання; т. 10. Чи бойкотувати Державну думу? — Державна дума і соціал-демократична тактика.— Сучасне становище Росії і тактика робітничої партії.— Російська революція і завдання пролетаріату.— Об'єднавчий з'їзд РСДРП 10 (23) квітня —25 квітня (8 травня) 1906 р. [Проект резолюції про Державну думу, внесений на Об'єднавчий з'їзд.— Співдоповідь у питанні про ставлення до Державної думи]; т. 11. Розпуск Думи і завдання пролетаріату.— Про бойкот.— Як пишеться історія...; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964. *М. П. Шморгун* (Київ).

«БОЙОВА́ МО́ЛОДЬ»— журнал секції молоді *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* у Канаді. Виходив 1930—32 у Вінніпегу. Закликав молодь до боротьби проти всевладдя капіталу, виступав проти підготовки війни, висвітлював успіхи СРСР, викривав ідеологію і діяльність укр. бурж. націоналістів.

БОЙОВІ ДРУЖИ́НИ — озброєні загони робітників, організовані більшовиками в період революції 1905—07 для боротьби проти царизму. Б. д. виникли зразу ж після подій 9 січня в Петербурзі як загони самооборони. В. І. Ленін бачив у Б. д. зачатки загонів революц. армії. Для керівництва діяльністю Б. д. при місцевих к-тах РСДРП створювалися *військові та бойові організації більшовиків*. Перша бойова орг-ція виникла при Петерб. к-ті (більшовиків). На Україні перші Б. д. організовані в квітні 1905 у Миколаєві, Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Луганську та ін. містах. Особливо зросла їх кількість восени в період підготовки збройного повстання. В листопаді 1905 у Києві, Одесі, Миколаєві бойових дружинників було майже по тисячі, в Харкові — понад 2 тис., Олександрівську — бл. 350, Чернігові — до 400 чол. Б. д. створювались також у пром. р-нах, селах. В організації Б. д. брали активну участь більшовики: Г. І. *Петровський* — в Катеринославі, *Артем* (Ф. А. Сергєєв), брати Д. М. і К. М. Басалиго — в Харкові, І. А. Чигрин — у Миколаєві. Б. д. мали свої статути. Вони поділялися на десятки, що входили до складу районних дружин, вивчали військ. справу, тактику вуличного бою, виготовляли та купували зброю. Значення Б. д. зросло в дні Грудневого збройного повстання. В Донбасі (Горлівка) у повстанні брали участь понад 4 тис. чоловік. У цілому на Україні 1905 було 10 тис. бойових дружинників. У 1906—07 Б. д. діяли в Луганську, Одесі, Харкові, Катеринославі та ін. містах. Досвід організації і діяльності Б. д. використали більшовики 1917 при формуванні Червоної гвардії.

Літ.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 8. Про вуличну боротьбу (Поради генерала Комуни); т. 9 До Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті. — Завдання загонів революційної армії; Р у б ц о в Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958; Л о с ь Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955. *Ф. Є. Лось* (Київ).

БОЙОВІ СТРАЙКОВІ КОМІТЕ́ТИ — революц. орг-ції, створені під час революції 1905—07 в Ро-

О. М. Бойченко.

І. П. Бойчук.

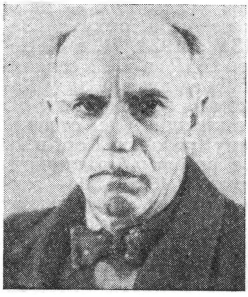
Й. Й. Бокшай.

сії для керівництва страйковою боротьбою і збройним повстанням пролетаріату проти самодержавства. На Україні Б. с. к. виникли в дні *Грудневого збройного повстання 1905*. Вони керували бойовою підготовкою, воєнними діями робітн. дружин і загонів, роззброювали поліцію, жандармерію, підтримували громад. порядок у містах, наглядали за роботою підприємств, установ, орг-цій, організовували матеріальну і мед. допомогу населенню, регулювали ціни на продукти й товари першої потреби. Першим на Україні створено *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, який для інформації населення міста й губернії видавав «*Бюллетень боевого стачечного комитета*». Під впливом Катеринослав. к-ту сформувалися Б. с. к. в Горлівці, с. Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), Нікополі, Дебальцевому, Чаплиному, Микитівці. Б. с. к. діяли і в Полтаві, Конотопі, Харкові та ін. містах. 11.XII 1905 на ст. Лозовій відбувся з'їзд делегатів Курсько-Харківсько-Севастопольської з-ці та уповноважених страйкових к-тів. З'їзд прийняв рішення приєднатися до боротьби всього рос. пролетаріату, зокрема пролетаріату Донбасу, й оголосив на залізниці страйк. Б. с. к. під час грудневого повстання діяли як органи революц. влади. В ряді місць вони виконували функції Рад робітн. депутатів. Б. с. к. як органи революц. влади в багатьох місцях визнавали не тільки робітники, а й селяни. В листопаді 1906 в Таммерфорсі відбулася Всерос. конференція військ. і бойових орг-цій РСДРП, яка дала марксистсько-ленінську оцінку повстанням 1905—06, прийняла резолюції про централізацію всієї військ. і бойової роботи, про посилення діяльності військ. і бойових орг-цій партії. Б. с. к. відіграли велику роль у революц. боротьбі робітн. класу 1905—07. Вони стали попередниками надзвичайних органів влади — революц. комітетів (ревкомів), які виникли повсюдно під час Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 9. До Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті; т. 12. З приводу протоколів листопадової військово-бойової конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2., ч. 1. К., 1955.

Т. Б. Слюдикова (Київ).

БО́ЙЧЕНКО Олександр Максимович (22.XI 1903 — 30.V 1950) — парт. і громад. діяч, письменник. Член Комуністич. партії з 1923. Н. у Києві в сім'ї робітника-залізничника. Закінчив двокласне, а потім вище початкове училище, працював на залізниці. З 1920—член ВЛКСМ. Працював секретарем райкому комсомолу, Київ. окружкому комсомолу. В 1930—32 — генеральний секретар ЦК ЛКСМУ. На XVI з'їзді ВКП (б) обирався членом ЦКК ВКП (б) (1930), на XI з'їзді КП(б) У (1930) — членом ЦК і кандидатом у члени Оргбюро ЦК КП (б) У. Обирався також членом ЦВК СРСР та членом ВУЦВК. Прикутий тяжкою хворобою до ліжка, залишався активним учасником соціалістич. будівництва. Останні 10 років життя працював над повістю «Молодість», в якій з парт. пристрасністю правдиво відтворено життя революц. молоді, її участь у боротьбі з розрухою, бандитизмом, з різними ворогами рад. народу. Повість, що є однією з найулюбленіших книг рад. молоді, перекладено багатьма мовами світу. За цією повістю створено п'єсу «Кров'ю серця», яка йде на сценах театрів України.

Тв.: Молодість [Післямова Б. Буряка]. К., 1966.

Літ.: Савчук О. Олександр Бойченко. К., 1957 [бібліогр. с. 137—139].

БОЙЧУ́К Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *опришків*. Н. в с. Ясеневі (тепер с. Верхній Ясенів Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.). Був близько знайомий з О. *Довбушем* і В. *Баюраком*. У 1755 сформував загін опришків, який діяв у Коломийському пов. Крім місцевих селян, у загоні Б. були також запорожці, селяни-втікачі з Польщі, Молдавії, Угорщини. Б. розповсюджував серед селян «листи» (звернення), закликаючи в них до боротьби проти гнобителів. Вдалими були напади його загону на панів в Яблуневі, Пистині, Бані, Рунгорах, Долині. Найбільшим успіхом загону, керованого Б., було здобуття в липні 1759 м. Болехова. Проти опришків за наказом коронного гетьмана Я. Браницького виступив великий шляхет. загін магната Дзідушицького. Після жорстоких сутичок з карателями Б. та його соратники І. Жупник, С. Кирилюк, С. Ясинський, А. Пістолетик, А. Піотровський відступили з Прикарпаття на Запорізьку Січ. Восени 1759 спільно з гайдамацьким ватажком Г. Марущаком Б. брав участь у нападах на шляхет. маєтки поблизу Бердичева і Любара. Дальша доля Б. невідома. Образ Б.— борця за інтереси пригноблених — змалював укр. письменник М. С. *Шашкевич* в оповіданні «Олена», надрукованому 1837 в альманасі «*Русалка Дністровая*».

Літ.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

В. В. Грабовецький (Львів).

БОЙЧУ́К Іван Павлович (н. 15.IX 1892) — діяч прогресивної укр. еміграції і робітн. руху в Канаді. Н. в с. Могильниці (тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл. УРСР). В 1913 прибув до Канади. Брав участь у профспілк. і соціалістич. русі. З 1918 — один з організаторів і керівників укр. прогресивних орг-цій у Канаді. В 1919 ув'язнений на рік за революц. діяльність. Був одним з організаторів (1922) Комуністич. партії Канади (КПК). В 1922—63 — член ЦК КПК. В 1931 засуджений за революц. діяльність на 5 років тюремного ув'язнення, 1940—42 перебував у канад. концтаборах. З 1935 — секретар-скарбник Т-ва Український Робітничо-Фермерський дім, пізніше Т-ва об'єднаних українських канадців.

І. Ф. Вір (Київ).

БОЙЧУ́К (Клям) Михайло (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *опришків* На початку 19 ст. загін під керівництвом Б. кілька років діяв

на Прикарпатті. Його опорним пунктом було с. Голови (тепер Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.). Схоплений у с. Річці (тепер Косівського р-ну) австр. жандармами і страчений.

Літ.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966. *В. В. Грабовецький* (Львів).

БОКША́Й Йосип Йосипович (н. 2.X 1891) — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), нар. художник УРСР (з 1960), чл.-кор. Академії мистецтв СРСР (з 1958). Н. в с. Кобилецькій Поляні (тепер Рахівського р-ну Закарп. обл.). Вчився в Академії образотворчих мистецтв у Будапешті (1910—14). З 1918 працює в Ужгороді як художник і педагог. Майстер пейзажу, проте серед його творів є і жанрові картини, портрети тощо. Працює гол. чин. над створенням величного образу природи Закарпаття («Озеро в горах», 1946; «Синевир», 1952; «Полонина Рівна», 1954; «Синевирські полонини», 1967, та ін.). Картини «Бокараші» (1948) та «Зустріч на полонині» (1957) відображають нар. побут і звичаї. Твори Б. пройняті оптимізмом і емоційністю.

Літ.: Персональна виставка творів народного художника Української РСР члена-кореспондента Академії художеств СРСР Й. Й. Бокшая. Каталог. Ужгород, 1963; Островский Г. Иосиф Иосифович Бокшай. М., 1967.

БОЛГА́РИ — нація, осн. населення Нар. Республіки Болгарії. Заг. чисельність — 7,6 млн. чол. (1963). Значна кількість Б. (350 тис. чол.) проживає в СРСР, у т. ч. в УРСР — 219 тис. чол. (1959). Мова — болгарська, пд.-слов. групи. Б., які живуть в УРСР (в Одес., Микол., Кіровогр., Запоріз. та Закарп. обл.), — нащадки болг. переселенців, які рятувалися тут від гніту Туреччини. Перші болг. колонії на Пд. України виникли в 2-й пол. 18 ст. Особливо інтенсивно переселення Б. відбувалося наприкінці 18 — в 1-й пол. 19 ст., під час рос.-тур. воєн. В серед. 19 ст. на Україні було 92 болг. колонії. В той час засновано найбільші поселення Б. на тер. кол. Бессарабії (з центром у м. Болграді), на Херсонщині та в Криму. У зв'язку з тим, що пд. частина Бессарабії, за умовами Паризького мирного договору 1856, відійшла до Румунії (внаслідок чого Б. позбулися багатьох привілеїв, наданих їм. рос. урядом), відбулося повторне переселення Б. в Приазов'я, де було засновано ряд нових колоній. Сюди переселилося тоді бл. 30 тис. чол. (за даними акад. М. С. Державіна). Б., які живуть в УРСР, здавна відомі як хлібороби, садівники й городники. Вони зберігають свою мову, нар. традиції у громад. та сімейному побуті, в одязі, плануванні й упорядженні свого житла тощо. Разом з тим відбувається зближення культури болг. населення УРСР з культурою українців та ін. народів республіки.

Літ.: Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965; Державин Н. С. Болгарские колонии в России. София, 1914; Державин Н. С. У болгар в Таврической губернии. «Этнографическое обозрение», 1900, № 4; Державин Н. С. Очерки быта южно-русских болгар. «Этнографическое обозрение», 1898, № 3—4. *Я. П. Прилипко* (Київ).

БОЛГА́РСЬКИХ МАТРО́СІВ ПОВСТА́ННЯ 1918 — революц. виступ команди болг. крейсера «Надія» в Севастопольському порту. Почався 15.XII, коли після прибуття в порт ескадри Антанти на крейсері за наказом командира було піднято англ. прапор замість болгарського. Моряки виступили з рішучим протестом проти цього акту. Б. м. п. керував нелегальний військ.-революц. к-т корабля на чолі з матросом С. Спасовим. Комітет встановив зв'язок з місцевою підпільною більшовицькою орг-цією. Моряки мали намір приєднатись до партизан. загону, що діяв у районі Севастополя. Однак мор. командуванню військ Антанти вдалося заарештувати членів екіпажу «Надії» і передати їх болг. владі. В квітні 1919 у Варні відбувся судовий процес над учасниками Б. м. п. Військ. трибунал засудив С. Спасова до страти, ін. повстанців — до різних строків ув'язнення. С. Спасову вдалося втекти з в'язниці і емігрувати з Болгарії. *Є. М. Скляренко* (Київ).

БОЛГРА́Д — місто Одес. обл. УРСР, центр Болградського р-ну, на оз. Ялпух, за 7 *км* на Пд. від залізнич. ст. Болград. 16,1 тис. ж. (1968), переважно болгари. Засн. 1821 болгарами, які переселилися в Росію, рятуючись від тур. гноблення. Назва походить від болг. слів «бол» — достаток і «град» — місто. До 1917 Б.— заштатне містечко Ізмаїл. повіту Бессарабської губ. У 1918 в складі Бессарабії його загарбала боярська Румунія. В 1940, внаслідок мирного врегулювання питання про Бессарабію, Б. разом з усією Ізмаїльщиною ввійшов до складу УРСР, де став райцентром Ізмаїл. обл. (з 1954 — Одес. обл.). 22.VII 1941 Б. окупували рум. фашисти. 25.VIII 1944 рад. війська визволили Б. від загарбників. У Б.— авторемонтний, виноробний, маслоробний, цегельний з-ди тощо. Серед істор. пам'яток Б.— Преображенський собор, збудований 1838 на кошти місцевого населення в пам'ять визволення від тур. поневолення.

БОЛГРА́ДСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — енеолітичне поселення *гумельницької культури* біля м. Болграда Одес. обл. При розкопках (1962) виявлено залишки великих напівземлянкових жител з ямами-вогнищами та наземної будівлі з глинобитною долівкою. Знайдено знаряддя праці (кам'яні долота, крем'яні ножі, скребки, вкладні для серпів, кістяні шила), глиняні культові предмети (ромбічний амулет, уламок жіночої статуетки, мініатюрні жертовні столики), мідні кільце та шило, а також уламки різного посуду (великих кухонних посудин, горщиків і мисок), оздобленого заглибленим і розписним орнаментом тощо. На поселенні під купою каміння було виявлено поховання дитини, при розкопках якого знайдено кістки жертовних тварин. Верхні шари Б. п. належать до пізнього етапу бронзового віку і слов. часу (10—11 ст.).

Літ.: Черныш Е. К. Многослойное поселение у г. Болград Одесской области. В кн.: Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея 1962 года. Одесса, 1964; Пассек Т. С., Черныш Е. К. Открытие культуры Гумельницы в СССР. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР», 1965, в. 100. *В. Г. Збенович* (Київ).

БОЛЕСЛА́В I Хоробрий (Bolesław I Chrobry; 967 — 17.VI 1025) — польс. князь [992—1025] і король [1025]. У боротьбі проти «Священної Римської імперії» (війни 1003—05, 1007—13 і 1015—18) відстояв незалежність Польщі і завершив об'єднання польс. земель. У 1018, підтримуючи *Святополка Окаянного* проти *Ярослава Мудрого*, здійснив похід на Київ. Повертаючись до Польщі, загарбав *Червенські міста* (відвойовані Ярославом Мудрим 1031).

БОЛЕСЛА́В II Сміливий (Bolesław II Smiały; 1039—81) — польс. князь [1058—77] і король [1077—79]. За правління Б. II Польща втратила Зх. Померо'я. Здійснив два походи на Київ. Русь (1069 і 1077). Під час 1-го походу на короткий час захопив Київ. Скинутий з польс. престолу внаслідок повстання великих феодалів.

БО́ЛЕХІВ — місто Долинського р-ну Ів.-Фр. обл. УРСР. Розташоване на р. Сукілю (бас. Дністра), в передгір'ях Карпат. Залізнич. станція. 9,6 тис. ж. (1968). Б. відомий з 14 ст. як місце ви-

добування солі. В документах 15 ст. згадується як Болехів Волоський. У 16—17 ст. Б. не раз грабували і руйнували крим. татари. Населення Б. брало участь у визв. війні українського народу 1648—54, в русі *опришків* 18 ст. За першим поділом Польщі (1772) Б. відійшов до Австрії. В 1919 Б. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Б. в складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. 3.VII 1941 Б. окупували нім.-фашист. війська. 6.IX 1944 Б. визволила Рад. Армія. В Б.— лісокомбінат, шкіряний з-д, меблева ф-ка. 5 загальноосвітн. шкіл. В Б. жила і працювала відома укр. письменниця Н. І. Кобринська.

БОЛО́ТНИКОВ Іван Ісайович (р. н. невід.— п. 1608) — керівник великого антифеод. повстання 1606—07 в Росії (див. *Селянська війна під керівництвом Івана Болотникова 1606—07*). Був холопом власника значних маєтностей на Чернігівщині боярина Телятевського. За молодих років утік на Дон. В одній з сутичок був захоплений у полон крим. татарами і проданий у Туреччину на галери. Після поразки турків у мор. бою Б. визволився з неволі і потрапив до Венеції. Звідти через Польщу повернувся на батьківщину. Влітку 1606 очолив у Путивлі (тепер Сум. обл.) антифеод. повстання, яке швидко охопило значну частину тер. Росії. Будучи організатором повстання, Б. виявив особисту відвагу і талант визначного полководця. Під проводом Б. повстанці, серед яких було й чимало повсталих укр. селян, завдали ряд поразок військам царя *Василія Івановича Шуйського*. Але влітку 1607 переважаючим силам ворога вдалося оточити повстанське військо в Тулі. Після тяжких боїв 10(20).X 1607 Б. був захоплений у полон і засланий в Каргополь, де його осліпили і втопили.

Літ: Смирнов И. И. Восстание Болотникова. 1606—1607. М., 1951; Маковский Д. П. Первая крестьянская война в России. Смоленск, 1967 [бібліогр. с. 492—525].

БО́ЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньорус. істор. область. Була розташована у верхів'ях Пд. Бугу і бас. річок Горині, Случу, Тетерева; межувала з Галицько-Волинським і Київським князівствами. Населення Б. з. слов. походження. Назву дістала від м. Болохова (вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1150). Болохів. князі вели боротьбу проти спроб Галицько-Волин. князівства приєднати Б. з. Під час монголо-тат. навали Б. з. визнала зверхність монголо-татар. У зв'язку з цим *Данило Романович Галицький* в 1241 і 1254—55 виступив у похід проти болохів. князів. Захопивши міста Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Бузький (Бозький) і Дядьків, він приєднав їх до Галицько-Волин. князівства. В 1257 Б. з. востаннє згадується в літописах.

Літ.: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885.

В. І. Бідзіля (Київ).

БО́ЛТЕНКО Михайло Федорович (14.IX 1888 — 6. V 1959) — укр. рад. археолог, історик, філолог. Н. поблизу м. Осовця кол. Гродненської губ. (тепер ПНР). Працював в Одес. археол. музеї та ун-ті. Його дослідження *Усатівських поселень та курганів* (в околицях Одеси) важливі для розуміння розвитку скотарських племен Пн.-Зх. Причорномор'я на поч. бронзового віку. Б.— учасник розкопок давньогрец. поселення на о. *Березань*, античних міст *Ольвії* та *Тіри*; автор праць, присвячених Геродотові.

Тв.: Кераміка з Усатова. В кн.: Трипільська культура на Україні, в. 1. К., 1926; Стародавня руська Березань. «Археологія», 1947, т. 1; Herodoteanea. «Праці Одеськ. ун-ту», 1959, т. 149. Серія істор. наук, в. 7; Herodoteanea. В кн.: Матеріали з археології Північного Причорномор'я, в. 3—4. Одеса. 1960—62

Л. М. Славін (Київ).

БОЛТІ́Н Іван Микитович (12.I 1735 — 17.X 1792) — рос. дворянський історик, генерал-майор. Деякий час служив нач. митниці у м. Василькові (тепер Київ. обл.). В своїх працях відстоював істор.-порівняльний принцип вивчення історії. Вирішальним фактором в історії вважав природні умови (геогр. середовище) країни, які, на його думку, впливають на побут і звичаї людей, на держ. владу, право й закони, і шукав взаємозв'язки між ними. Доводив високий культ. розвиток Київ. Русі. Вперше поставив питання про феод. період, про походження кріпацтва в Росії, підкреслював велике прогресивне значення возз'єднання України з Росією. Рішуче виступав проти *норманізму*, тенденційного спотворення рос. історії франц. істориком Леклерком, який заперечував вірогідність давньорус. літописів. Викривав його недобросовісне висвітлення істор. подій, зокрема, в питанні про походження козацтва. Вів полеміку з М. М. *Щербатовим*, який некритично ставився до іноземних джерел з історії Росії. Б. сформулював завдання відбору, зіставлення та критич. аналізу істор. джерел. Незважаючи на помилковість багатьох висновків Б., його погляди на історію Росії відіграли позитивну роль у розвитку істор. науки.

Тв.: Примечания на «Историю древния и нынешния России» г. Леклера, т. 1—2. СПБ, 1788; Критические примечания на первый и второй тома «Истории» князя Щербатова, т. 1—2. СПБ, 1793—94.

Літ.: Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961; Николаева А. Т. Вопросы источниковедения и археографии в трудах И. Н. Болтина. В кн.: Археографический ежегодник за 1958 г. М., 1960.

В. Н. Котов (Київ).

БОЛТУ́ШКІН Олександр Павлович (1904 — 9.III 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у с. Сарафановських Кулігах (тепер Нюксенського р-ну Волог. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пом. командира взводу 78-го гвард. стріл. полка 25-ї гвард. стріл. д-зії 3-ї танк. армії Воронеж. фронту відзначився в боях під Харковом (лютий — березень 1943). Взвод, в якому служив Б., 5 днів обороняв залізнич. переїзд біля с. Таранівки (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.) проти переважаючих сил ворога. (Див. *Широнінці*). Загинув у бою.

БОЛХОВІ́ТІНОВ Євфимій Олексійович (у чернецтві — Євгеній; 30.XII 1767 — 7.III 1837) — вітчизн. історик, археолог і бібліограф; член (з 1806), почесний член (з 1826) Рос. АН. Н. в м. Воронежі в сім'ї священика. В 1785—88 вчився в Моск. духовній академії, брав участь у просвітительській діяльності гуртка М. І. Новикова. В 1789—1800 викладав у Ворон. семінарії, склав «Історичний, географічний та економічний опис Воронезької губернії» (Воронеж, 1800). В 1800 постригся в ченці. Обіймав вищі церк. посади в Петербурзі, Новгороді, Калузі, Пскові; з 1822 — митрополит київський і галицький. В працях Б. з бібліографії — «Словник історичний про бувших у Росії письменників духовного чину греко-російської церкви» (т. 1—2. СПБ, 1818—27), «Словник російських світських письменників, співвітчизників та чужоземців, які писали про Росію» (т. 1—2. М., 1845), з історії культури України — «Опис Києво-Софійського собору» (К., 1825), «Опис Києво-Печерської лаври» (К., 1826) та ін. використано і опубліковано чимало документ. матеріалів. Разом з М. Ф. *Берлинським* і К. А. *Лохвицьким* провадив археол.

розкопки Десятинної церкви (1824), Золотих воріт (1832) та ін. давніх пам'яток Києва.

Літ.: Ш м у р л о Е. Митрополит Евгений как ученый. СПБ, 1888; Щ е р б и н а В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. «Україна», 1932, № 1—2; З д о б н о в Н. В. История русской библиографии до начала XX века. М., 1955.

В. Г. Сарбей (Київ).

«БОЛЬША́Я СОВЕ́ТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» («БСЭ») — багатотомний енциклопедичний словник, перше в історії світової культури зведення знань, узагальнених з позицій марксизму-ленінізму. 1-е вид. «БСЭ» вийшло в світ протягом 1925—47 у складі 65 томів, в яких статті розміщено за алфавітом, і одного окремого тома —«Союз Радянських Соціалістичних Республік». Одним із засновників і гол. редактором «БСЭ» (1924—41) був акад. АН СРСР і АН УРСР О. Ю. Шмідт. 2-е вид. «БСЭ» вийшло в світ протягом 1949—58 у складі 51 тома (50-й том —«Союз Радянських Соціалістичних Республік», 51-й том — додатковий) обсягом бл. 5000 авт. аркушів. Видання містить бл. 96 тис. термінів, бл. 41 тис. ілюстрацій, бл. 2400 карт. Гол. редакторами 2-го вид. були академіки АН СРСР С. І. Вавилов (1949—51) і Б. О. Введенський (з 1951). Значне місце в «БСЭ» належить статтям, присвяченим УРСР,— її історії, географії, культурі тощо. Крім великого нарису «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (44-й том), в «БСЭ» надруковано понад півтори тисячі статей про нар. г-во і культуру УРСР, окремі області, міста, про держ. і політ. діячів, діячів науки, культури, мистецтва. За постановою ЦК КПРС готується 3-є вид. «БСЭ» у 30 томах, заг. обсягом 3500 авт. аркушів, що має вийти в світ протягом 1969—74.

«БОЛЬШЕВИ́К» — теоретичний і політ. журнал ЦК ВКП (б); під цією назвою виходив 1924—52; у листопаді 1952 перейменовано на *«Коммунист»*.

«БОЛЬШО́МУ ЧЕРТЕЖУ́ КНИ́ГА» — текстові описи старовинних карт Рос. д-ви. Складені в Розрядному приказі 1627 як пояснення до «Старого чертежа»— карти Росії кін. 16 ст. та «Большого чертежа поля» — карти пд. частини Росії 1627 (обидві карти не збереглися). За «Б. ч. к.» карта «Старый чертеж» охоплювала територію Рос. д-ви від Білого м. до пд. кордонів і від Фінської затоки до р. Обі в Сибіру. Карта «Большой чертеж поля» доповнювала карту «Старый чертеж» і зображувала Правобережну, Лівобережну, Слобідську Україну та володіння Кримського ханства. У «Б. ч. к.» подаються докладні відомості про річки, лісові урочища, населені пункти Росії й України, про *Муравський шлях*, Ізюмську, Кальміуську та ін. сакми тощо. В 17—18 ст. її широко використовували з освітньою метою. Будучи важливим істор. джерелом та визначною пам'яткою істор.-географ. думки 17 ст., «Б. ч. к.» до наших днів зберегла велике пізнавальне значення.

Видання: Книга Большому Чертежу. М.—Л., 1950.

БОНАПАРТИ́ЗМ — одна з форм контрреволюц. диктатури великої буржуазії, що спирається на вояччину і лавірує між класами в умовах загострення класової боротьби. Виростає з контрреволюційності буржуазії в обстановці демократич. перетворень й демократич. революції в умовах нестійкої рівноваги класових сил, коли буржуазія неспроможна розправитися з революц. рухом, а пролетаріат не має сил для перемоги. Бонапартистську форму правління контрреволюц. буржуазія використовує для наступу на демократію і революц. рух, для активної шовіністичної пропаганди всередині країни та для агресивних зовнішньополіт. авантюр. Вперше Б. виник у Франції у період диктатури *Наполеона I.* В Росії, як

Є. В. Бондаренко.

М. З. Бондаренко.

вказував В. І. Ленін, Б. був властивий П. А. Столипіну і О. Ф. Керенському.

Літ.: М а р к с К. і Е н г е л ь с Ф. Твори: т. 8. М а р к с К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 21. Е н г е л ь с Ф. Роль насильства в історії; Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 15. Про оцінку поточного моменту; т. 25. Початок бонапартизму.— За деревами не бачать лісу.

БОНДАРЕ́НКО Володимир Павлович (1924 — грудень 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Ростові-на-Дону в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1942. У 1942 закінчив Ростов. арт. училище. Як комсорг батальйону 694-го стріл. полка 383-ї стріл. д-зії 16-го стріл. корпусу окремої Приморської армії відзначився в листопаді 1943 при захопленні і утриманні плацдарму на Керченському п-ові. 12.XI 1943 Б. першим підняв бійців в атаку, знищив гранатами станковий кулемет, з автомата вбив 25 фашистів і 4 взяв у полон. 20.XI 1943 знищив ворожий танк і багато гітлерівців. Помер від ран.

БОНДАРЕ́НКО Євген Васильович (н. 17.I 1905) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1953), нар. арт. СРСР (з 1960). Н. в Харкові в сім'ї робітника, актора-аматора. В 1924—27 Б.— актор Харків. театру робітн. молоді, 1927 — в студії при театрі «Березіль», з 1929 — актор Харків. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Найкращі ролі: Свічкогас («Ярослав Мудрий» І. Кочерги), Омелько («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Швандя («Любов Ярова» К. Треньова), Павлин («Єгор Буличов та інші» М. Горького). Знімався у кінофільмах «Мандрівка в молодість», «Шельменко-денщик», «Поема про море», «Повість полум'яних літ» та ін. З 1948 — на пед. роботі в Харків. театр. ін-ті. Держ. премія СРСР, 1947. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

БОНДАРЕ́НКО Іван (р. н. невід.— п. 1768) — ватажок гайдамацького загону під час *Коліївщини*. Походив з кріпацької сім'ї с. Грузького Київ. воєводства (тепер Макарівського р-ну Київ. обл.). Створений навесні 1768 Б. гайдамацький загін діяв у районі Брусилова, Макарова, Радомишля. Будучи людиною виняткової хоробрості і мужності, Б. користувався в народі великою популярністю. Підступно захоплений каральним загоном у полон, Б. за вироком шляхет. суду був прилюдно страчений у Чорнобилі.

БОНДАРЕ́НКО Іван Антонович (1914 — 26.III 1944) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Баштанці (тепер с-ще м. т., райцентр Микол. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. В 1941 закінчив Одес. піхотне училище. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир

1041-го стріл. полка 223-ї стріл. д-зії 57-ї армії 3-го Укр. фронту відзначився при форсуванні р. Пд. Бугу і прориві ворожої оборони в районі с. Котовки (тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.). 26.III 1944 полк форсував Пд. Буг, атакував ворога і прорвав його оборону. Ворога було відкинуто і плацдарм утримано. В цьому бою Б. загинув.

БОНДАРЕ́НКО Михайло Григорович (1912 — 7.IX 1943) — рад. військовослужбовець, капітан-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Синяві (тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Військ.-Морському Флоті з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 9-го дивізіону кораблів-тральників Чорномор. флоту відзначився в *Керченській десантній операції 1943*, вміло керуючи висадкою одного з штурмових загонів. Загинув у бою.

БОНДАРЕ́НКО Михайло Захарович (20.X 1913 — 27.VII 1947) — рад. військ. льотчик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Богданівці (тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї і штурман полка зробив 230 бойових вильотів на штурмування. Фашисти 14 раз підбивали його літак. У 1943—45 вчився у Військ.-повітряній академії, після закінчення якої командував авіаполком. Трагічно загинув. Похований у рідному селі. Портрет, с. 177.

БОНДАРЕ́НКО Петро Миколайович (1921 — 7.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії мол. сержант, Герой Рад.Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як навідник 115-го гвард. винищувально-протитанк. полка 7-ї гвард. армії 2-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч на 25.IX 1943 Б. одним з перших переправився на правий берег ріки на Пд. Сх. від Кременчука. 27.IX він знищив 4 вогневі точки ворога. В бою 7.X був поранений, але продовжував бій і знищив ворожий танк. Був удруге поранений, однак залишився в строю. При відбитті чергової атаки ворога загинув.

БОНДАРЕ́НКО Яків Олександрович (1905 — 16.XI 1941) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1942). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни був бійцем 23-го гвард. стріл. полка 8-ї гвард. стріл. д-зії 11-ї гвард. армії Зх. фронту. В числі 28 героїв-панфіловців брав участь у бою проти 50 нім. танків на Волоколамському шосе, біля роз'їзду Дубосєково. Разом з ін. героями загинув у цьому бою, не пропустивши ворожі танки до Москви.

БОНДАРЕ́НКО-БУ́РДУ́Н Олександр Йонович (1884—1919) — активний учасник революц. робітн. руху і громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в сім'ї робітника-залізничника. У 1905 — член розпорядчого к-ту, що керував страйком в районі Кадіївки. Один з керівників бойової дружини робітників Кадіївського р-ну. Брав участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. У грудні 1905 заарештований, згодом утік на Закавказзя, потім емігрував до Аргентіни. Після повернення в Росію (1908) знову був заарештований і засуджений до смертної кари, яка за амністією була замінена каторгою. В 1917 працював у більшовицькій орг-ції ст. Авдіївка (Донбас). Навесні 1918 брав участь у боях проти австро-нім. окупантів та в поході частин укр. армій на Царицин (тепер Волгоград). У 1919 — голова повітового ревкому і надзвич. комісії в Бахмуті, на керівній роботі в Єлисаветграді (тепер Кіровоград). Під час нападу григор'ївської банди на Єлисаветград на чолі групи комуністів прийняв нерівний бій, в якому загинув.

БО́НДАРЄВ Андрій Леонтійович (20.VIII 1901 — 23.IX 1961) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1924. Н. на хут. Бондареві (тепер Новооскольського р-ну Бєлгород. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1921. Учасник громадян. війни на Україні та рад.-фінл. війни 1939—40. В 1941 закінчив Курси вищого начальницького складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1942 — Академію Генштабу, 1954 — вищі курси при Академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією, стріл. корпусом на Ленінгр., Центр., 1-му і 4-му Укр. фронтах. Війська під командуванням Б. відзначилися під час форсування Дніпра. Після війни Б.— на командних посадах у Рад. Армії. З 1955 — в запасі. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

БО́НДАРЄВ Тихон Лаврентійович (16.VI 1871— р. см. невід.) — активний учасник боротьби за владу Рад у Катеринославі. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в с. Новій Слобідці (тепер Малоархангельського р-ну Орл. обл.) в сел. сім'ї. З 1885 працював у Ростові-на-Дону, був членом марксист. гуртка. Під час революції 1905—07 брав участь в організації бойової дружини в Луганську. Один з керівників *Горлівського збройного повстання 1905*. З 1908 працював у Катеринославі. Був членом парт. к-ту Брянського з-ду, з 1912 — член правління лікарняної каси з-ду. В 1917 двічі був заарештований. Звільнений після Лютневої революції 1917. Депутат Ради робітн. депутатів Катеринослава. У 1917 — нач. штабу Червоної гвардії міста. В грудні 1917 відкликаний у розпорядження штабу Укр. фронту для боротьби проти каледінщини і Центр. ради. У 20—30-х рр.— на парт. і рад. роботі в Дніпропетровську. Нагороджений орденом Червоного Прапора і орденом Трудового Червоного Прапора.

БОНДАРИ́ХИНСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. культура пізнього етапу бронзового віку. Пам'ятки Б. к. поширені на тер. Дніпровського лісостепового правобережжя від басейну Сейму до Сіверського Дінця та ниж. течії р. Осколу. Назву діста-

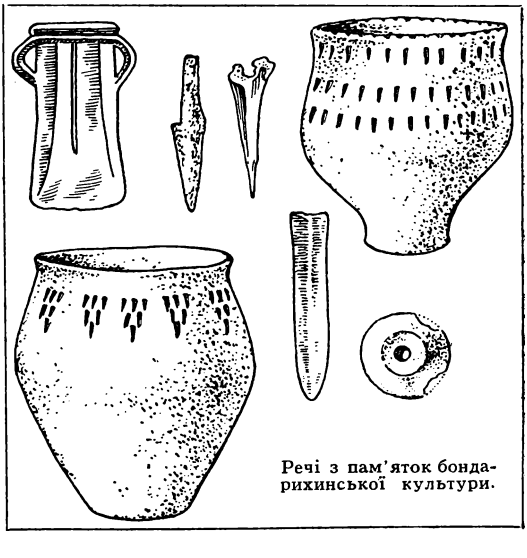

Речі з пам'яток бондарихинської культури.

ла від поселення, розкопаного 1953 в урочищі Бондариха поблизу м. Ізюма. На неукріплених поселеннях (Бондарихинське, Хухрянське, Ніцаха, Оскольське) відкрито залишки напівземлянкових і наземних жител. При розкопках пам'яток Б. к. знайдено ливарні форми для відливання кельтів (сокир), крем'яні вкладні для серпів і кістяних виробів, глиняний посуд, а також залізні шильця і ніж (це одні з найраніших залізних виробів у Сх. Європі), кістяні знаряддя тощо. Для посуду характерні високі горщики з невеликим дном, розширеним корпусом і ледве позначеним горлом, орнаментовані у верх. частині заглибинами, зробленими паличкою. Відбитки наносились на поверхню посудини одним чи кількома рядами або трикутниками. Окремі посудини були оздоблені наліпним валиком. Осн. заняттям племен було землеробство і скотарство (розводили гол. чин. рогату худобу і свиней). Б. к. існувала з кін. 2-го тис. до 8 (або 7) ст. до н. е. Вона генетично пов'язана з відомими на цій території в попередні часи пам'ятками т. з. мар'янівського й малобудківського типів. Дальший розвиток Б. к. більшість дослідників пов'язує з *юхнівською культурою*.

Літ.: Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. «Советская археология», 1961, № 1. *Є. В. Черненко* (Київ).

БОНДАРЧУ́К Пилип Якович (6.XI 1906 — 22.VIII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Н. в с. Кобилівці (тепер с. Зарічне Тульчинського р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1944. Був снайпером 132-го гвард. стріл. полку 42-ї гвард. стріл. д-зії 40-ї армії 2-го Укр. фронту. Виявив мужність і героїзм під час штурму ворожого укріпленого району в Румунії в період здійснення Яссько-Кишинівської операції. 20.VIII 1944 після арт. підготовки Б. одним з перших піднявся в атаку, зав'язав бій у траншеях ворога, точним вогнем по амбразурі доту знешкодив ворожий кулемет, увірвався в дот і захопив 8 полонених. Загинув у бою.

БОНЧ-БРУЄ́ВИЧ Володимир Дмитрович (10.VI 1873 — 14.VII 1955) — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч, історик, етнограф і літератор. Член КПРС з 1895. Н. у Москві в сім'ї землеміра. З 1892 — учасник марксист. гуртків у Москві. В 1896 емігрував до Швейцарії, де встановив зв'язки з *групою «Визволення праці»*. В еміграції познайомився з В. І. Леніним і став співробітником «Искры». В 1903—05 керував парт. експедицією, б-кою і архівом РСДРП у Женеві. У 1904—05 під керівництвом В. І. Леніна працював у *«Видавництві соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна»*. В 1905—07 вів парт. роботу в Харкові і Петербурзі. З 1906 — секретар редколегії с.-д. журн. «Наша мысль», з 1908 — зав. більшовицьким в-вом «Жизнь и знание». В 1910—11 працював у газ. «Звезда», з 1912 — член редакції «Правды». Після Лютн. революції 1917 — член редакції «Известий Петроградского Совета», тимчас. редактор більшовицької газ. «Рабочий и солдат». Був активним учасником Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. В 1917—20 — керуючий справами Раднаркому РРФСР. Після громадян. війни — на наук. роботі. Б.-Б. листувався з І. Франком, переклав на рос. мову деякі його твори, видав 1 т. творів Г. Сковороди (СПБ, 1912). Автор спогадів про В. І. Леніна.

БОНЧ-ОСМОЛО́ВСЬКИЙ Гліб Анатолійович (1890—1943) — рос. радянський археолог, етнограф і антрополог, доктор історичних наук (з 1940). Н. в с. Блоні (тепер Мінської області) в

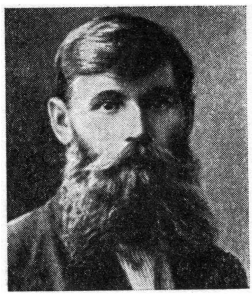

Т. Л. Бондарєв.

В. Д. Бонч-Бруєвич.

сім'ї народовольців. Працював у наук. установах і вузах Ленінграда. Вивчав палеолітичні пам'ятки Криму. Автор тритомної праці, присвяченої вивченню палеолітич. стоянки *Кіїк-Коба* і знайдених на ній кісток неандертальця. В своїх працях доводив єдність шляхів розвитку первісного суспільства, зокрема послідовність зв'язку культури і фіз. типу людини раннього та пізнього палеоліту. Удосконалив методи археол. розкопок, залучаючи до участі в них фахівців природничих наук.

Тв.: Итоги изучения Крымского палеолита. В кн.: Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, в. 5. Л., 1934; Палеолит Крыма, в. 1—3. М.—Л., 1940—54 [бібліогр. в. 3, с. 394—395].

БОНЯ́К (рр. н. і см. невід.) — половецький хан, який чинив грабіжницькі напади на Київську Русь. Вперше згадується в літопису під 1096, коли його війська напали на Київ; вони спалили князівський двір на Берестові, Красний двір на Видубичах і пограбували Печерську лавру. В 1097 і 1105 Б. знову нападав на руські землі. В 1107 біля Лубен Б. розгромили військ. дружини давньоруських князів.

БОПЛА́Н (Beauplan) Гійом-Левассер де (бл. 1600—6.XII 1673) — франц. військ. інженер. Н. в Нормандії. Перебуваючи 1630—48 на службі у польс. уряду, керував будівництвом фортець на Пд. Україні. Повернувшись у Францію, Б. 1650 видав «Опис України, або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансільванії», що містить цінні відомості з історії, географії, культури і етнографії України. В творі є відомості про боротьбу укр. народу проти панування польс. шляхти в 1-й пол. 17 ст., про запорізьких козаків. У 1648—50 Б. видав карти України (передруковані В. А. Кордтом в «Матеріалах з історії російської картографії», в. 1—2, 1899—1910), для яких використав власні виміри.

Тв.: Описание Украины. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2. К., 1896.

Літ.: Лясковронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. К., 1901.

БОРА́НИ — одне з племен, яке в 1-й пол. 1-го тис. н. е. жило в Пн. Причорномор'ї. Згадуються в творі візант. історика Зосима (5 ст.). В 3 ст. брали активну участь у т. з. «готських», або «скіфських», війнах проти Римської імперії, в т. ч.— в мор. походах на Боспор, в Малу Азію, навіть в Італію. На думку деяких рад. дослідників (О. Д. Удальцов), жили в Серед. Придніпров'ї і були предками *полян*.

М. Ю. Брайчевський (Київ).

БОРДУЛЯ́К Тимофій Гнатович (літ. псевд.— Т. Ветлина, Т. Бондаришин; 2.II 1863 — 16.X 1936) — укр. письменник. Н. в с. Бордуляках на Львівщині в сел. сім'ї. Після

закінчення богослов. ф-ту Львів. ун-ту був священиком і вчителем у селах Сх. Галичини. Автор книг «Оповідання з галицького життя» (К., 1903), «Оповідання» (Х., 1927), «Вибрані твори» (Х., 1929). Б. правдиво змалював тяжкі умови життя сільс. бідноти й високі моральні якості простих людей, антинар. діяльність реакц. кіл укр. бурж. інтелігенції, висловив віру в краще майбутнє. Творчість Б. високо цінували І. Франко, П. Грабовський, О. Маковей та ін.

Т. Г. Бордуляк.

Тв.: Твори. К., 1958 [Вступ. стаття О. Засенка]; Рос. перекл.— Рассказы. М., 1958.

БОРДЮК (рр. н. і см. невід.) — ватажок буковинських *опришків*. У 1674 на запрошення убогих і розорених кріпаків князя Ю. Чарторийського Б. з своїм загоном прибув до Коломийського пов. для боротьби з поміщиками та орендарями. Захопивши ксьондза С. Конопку, Б. змусив його написати звернення до польс. панів з вимогою не віддавати села орендарям. Розправи Б. з гнобителями викликали панічний страх серед польс., укр. панів Прикарпаття і молд. бояр Буковини.

В. В. Грабовецький (Львів).

БОРЕЙКО Аркадій Олександрович (26.I 1898 — 14.XII 1955) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1928. Н. в с. Дубрівці (тепер Полоцького р-ну Вітеб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни та рад.-фінлянд. війни 1939—40. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував полком, стріл. д-зією, стріл. корпусом. Керовані Б. війська відзначилися під час форсування Дніпра. В 1945 закінчив Академію Генштабу, 1949 — вищі курси при цій академії. З 1953 — в запасі. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

БОРЕЦЬКИЙ Іов (Іван Матвійович; р. н. невід.— п. 12.III 1631) — укр. церковний, політ. і освітній діяч, прихильник возз'єднання України з Росією. Н. в м. Бірчому (тепер село Львів. обл.). Навчався у Львів. братській школі, потім за кордоном. На поч. 17 ст. був учителем братської школи у Львові, згодом її ректором (1604—05). З 1610 — священик у Києві, де відкрив парафіяльну школу. Був одним з організаторів Київ. братської школи (1615) та її першим ректором. З 1620 і до кінця життя — київський православний митрополит. Відображаючи погляди частини укр. феодалів, які негативно ставилися до реліг. утисків, Б. гостро виступав проти засилля уніатів та католицької церкви на Україні. В 1624 звернувся до царського уряду з чолобитною про надання допомоги православному населенню України в боротьбі проти унії і католицизму та про возз'єднання України з Росією. Але царський уряд відхилив пропозиції Б., оскільки Рос. д-ва, ослаблена недавньою рос.-польс. війною, не була спроможна вести війну проти Польщі за возз'єднання України з Росією. Б. належить полеміч. антиуніат. твір «*Протестація*». Існує припущення, що він був автором «*Перестороги*», спрямованої проти католицької церкви, уніатів та гнобительської політики шляхет. Польщі на Україні.

Літ.: Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К., 1957; Возняк М. С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954.

БОРЗАКОВСЬКИЙ Пилип (рр. н. і см. невід.) — канцелярист *Генеральної військової канцелярії*, один з авторів діаріуша (щоденника) цієї канцелярії, який він вів з 2(13).VII 1722 по 27.II (10.III) 1723. Б. подав відомості про політику царизму, спрямовану на обмеження політ. автономії Лівобережної України, про намагання старшинської верхівки на чолі з наказним гетьманом П. *Полуботком* добитись від царського уряду відновлення політ. привілеїв укр. козац. старшини та ліквідації першої *Малоросійської колегії*. Діаріуш також містить докладний опис життя і побуту старшини, подає характеристики окремих представників старшинської верхівки тощо. Записки Б.— одне з джерел політ. історії Лівобережної України 20-х рр. 18 ст.

Літ.: Лазаревский А. М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 гг. «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца», 1898, кн. 12.

БОРИС ГОДУНОВ (Борис Федорович Годунов; бл. 1552 — 23.IV 1605) — рос. цар [1598—1605]. Походив із знатних костромських бояр Годунових. Виховувався при дворі *Івана IV Васильовича* Грозного, був активним діячем опричнини. За царювання *Федора Івановича* [1584—98], одруженого з його сестрою Іриною, Б. Г. став фактичним правителем Рос. д-ви. Після смерті бездітного Федора Івановича Земський собор обрав Б. Г. царем. За правління Б. Г. було розгорнуто колонізацію Сибіру, зміцнено оборону пд. кордонів (споруджено нові і відбудовано старі фортеці Воронеж, Лівни, Бєлгород), після вдалої війни з Швецією (1590—93) повернуто Росії втрачені під час *Лівонської війни 1558—83* Ям, Орешек, Івангород та ін. міста. Проводячи політику централізації держ. влади, Б. Г. продовжував боротьбу проти боярства й сприяв зміцненню політ. ролі дворянства. Видав укази про звільнення дворян від податей, про повернення поміщикам селян-втікачів, про закріпачення кабальних холопів. Посилення феод. гніту за Б. Г. призвело 1603 до повстання Хлопки, жорстоко придушеного урядом. Помер Б. Г. під час боротьби проти *Лжедмитрія I*.

БОРИС І ГЛІБ — молодші сини київ. великого князя *Володимира Святославича*. Під час поділу давньорус. земель 988 Борис (р. н. невід.— п. 1015) одержав від батька Ростов, а Гліб (р. н. невід.— п. 1015) — Муром. В міжусобній боротьбі за великокнязівський престол, що почалася після смерті Володимира (1015), Б. і Г. були вбиті за наказом їхнього старшого брата Святополка. Бориса було вбито поблизу Переяслава, Гліба — біля Смоленська. Рус. православна церква створила культ Бориса і Гліба, оголосивши їх святими.

Літ.: Повесть временных лет, ч.1. М.—Л., 1950; Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957.

Р. О. Юра (Київ).

БОРИСЕНКО Антон Миколайович (19.VII 1889—22.VIII 1937) — рад. військ. діяч, комдив, активний учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Гора-Поділ (тепер Бєлг. обл.) в сім'ї батрака. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У 1918—20, командуючи полком і бригадою, брав участь у боях проти австронім. окупантів на Україні, колчаківців, денікінців, врангелівців. Після громадян. війни—на відповідальній військ. роботі. З 1924 працював на Україні нач. Харків. школи червоних старшин, командиром і комісаром 45-ї стріл. д-зії (з 1928), 45-го ме-

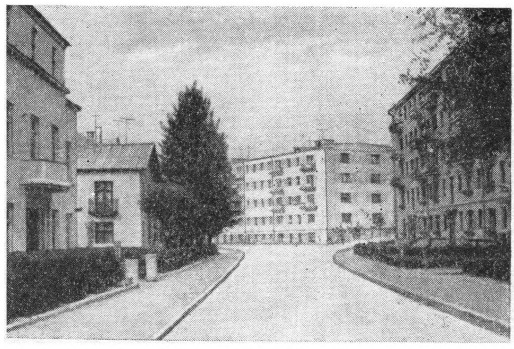

Місто Борислав. Одна з центральних вулиць на початку 20 ст. (ліворуч). Вулиця Комсомольська. 1968.

ханізованого корпусу (з 1932). Був членом ЦВК УРСР. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

БОРИСЕ́НКО Василь Павлович (3.VI 1923 — 12.I 1945) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Борисах (тепер Глобинського р-ну Полт. обл.). В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Харків. арт. училище і Харків. авіатех. училище. Під час Великої Вітчизн. війни брав участь у боях на Воронезько-Касторненському, Харків. напрямах і в *Курській битві 1943*. Як командир арт. взводу 42-го стріл. полку 180-ї стріл. д-зії 38-ї армії Воронез. фронту відзначився при форсуванні Дніпра (вересень 1943). Під командуванням Б. взвод знищив 5 танкових і 3 ручних кулемети ворога. Б. був контужений, але поле бою не залишив. Загинув у бою.

БОРИСИКЕ́ВИЧ Іван (1815 — 30.I 1892) — прогресивний укр. громад.-політ. діяч в Галичині. Н. в с. Увислі на Тернопільщині в сім'ї сільс. священика. В 1839 закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. Під час революції 1848 в Австрії — один з діячів укр. визвольного руху, співзасновник і заст. голови *Головної руської ради*, автор її статуту та програмних документів. Делегат Слов'янського з'їзду в Празі. Організатор з'їзду діячів культури («Собор руських учених»), культ.-осв. т-ва «Руська Матиця». За критику австр. конституції (1849) був усунутий з свого поста і змушений залишити Львів. Б. сприяв розповсюдженню в Галичині творів укр. л-ри. *Ф. І. Стеблій* (Львів).

БОРИ́СІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *трипільської культури* біля с. Борисівки Липовецького р-ну Вінн. обл. На місці поселення пізніше виникло давньослов. городище, яке досліджував М. Ф. Біляшівський 1904—05 і 1925. При розкопках трипільського поселення виявлено округлі в плані ями та залишки наземних чотирикутних будівель, знайдено посуд різних форм (зокрема, подвійний біноклевидний), крем'яні знаряддя, кам'яну сокиру, глиняні грузила, кістки тварин тощо.

Літ.: Біляшівський М. Борисівське городище. В кн.: Трипільська культура на Україні, в. 1. К., 1926.

БОРИ́СКІН Федір Іванович (1909 — листопад 1943) — рад. військовослужбовець, єфрейтор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Кориному (тепер Шатковського р-ну Горьк. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як кулеметник 1129-го стріл. полка 337-ї стріл. д-зії 40-ї армії Воронез. фронту відзначився при визволенні м. Лубен Полт. обл. у вересні 1943. 23.IX при форсуванні Дніпра біля с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) Б. одним з перших переправився на правий берег і забезпечив своїм кулеметним вогнем переправу всього батальйону, а потім активно сприяв захопленню вигідних рубежів. Загинув у бою.

БОРИ́СКО Дем'ян Іванович (н. 13.XI 1879) — журналіст, діяч укр. прогресивної еміграції в США. Н. в с. Старому Селі (тепер Жешувського воєводства ПНР) в сел. сім'ї. В 1904 емігрував до США, де працював робітником на різних підприємствах. Громад. діяльність почав у групі, що гуртувалась навколо газ. «Народна воля» (соціал-угодовського напряму з націоналістич. ухилом), яка виходила в м. Скрентоні (шт. Пенсільванія). Пізніше прилучився до пролетарського руху, співробітничає в демократич. орг-ціях «Союз укр. робітн. організацій» і «Ліга американських українців», в робітн. газ. «Українські щоденні вісті», «Українські вісті». Відомий як автор віршів, оповідань, нарисів. Перу Б. також належить науково-популярний антирелігійний твір «Що є біблія?» (1923). *А. М. Шлепаков* (Київ).

БОРИСКО́ВСЬКИЙ Павло Йосипович (н. 27.V 1911) — рос. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1952). Член КПРС з 1941. Н. у Петербурзі в сім'ї лікаря. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1930) почав працювати в Ін-ті археології АН СРСР, де тепер обіймає посаду зав. сектором палеоліту; з 1934—доцент, з 1959 — професор Ленінгр. ун-ту. В 1938—39 розкопав залишки палеолітич. житла на *Пушкарівській стоянці* (Черніг. обл.); 1946 відкрив одну з найдавніших на Україні археол. пам'яток — *Луку-Врублівецьку* на Дністрі. Автор праць з питань палеоліту та історії первісного суспільства. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Людина кам'яного віку на Україні. К., 1940; Палеолит Украины. М.—Л., 1953.

БОРИСЛА́В — місто обл. підпорядкування Львів. обл. УРСР, розташоване у передгір'ях Карпат. Залізнич. станція. Вузол автошляхів. 32,5 тис. ж. (1968). Час заснування Б. невідомий. Перші згадки про нього зустрічаються в документах 1387. За першим поділом Польщі (1772) Б. відійшов до Австрії. В 2-й пол. 19 ст. став центром нафтової пром-сті і осередком робітн. руху Галичини. В творах «Борислав сміється», «Бориславські оповідання», «Боа-конструктор» І. Франко правдиво змалював становище знедолених робітників на борислав. нафтопромислах кінця 19 ст. В 1904 і 1911 в Б. відбулися великі робітн. страйки

Мітинг робітників Борислава під час страйку 1904.

(див. *Бориславський страйк 1904*). В 1919 Б. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Б., очолені комуністами, активно боролися за свої права, за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1920, 1923, 1924 у Б. проходили значні страйки робітників. У 1938 в Б. відбувся страйк робітників нафтопереробного з-ду. В 1939 Б. у складі Західної України був возз'єднаний з Української РСР. З 1939 Б.— райцентр Дрогобицької, з 1959 — Львівської обл. 1.VII 1941 Б. окупували нім.-фашист. війська. 7.VIII 1944 місто визволила Рад. Армія. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. Тепер Б.— центр нафтової, газової і озокеритової пром-сті Передкарпаття. Сполучений нафтопроводом з Дрогобичем. У Б. працюють хім., фарфоровий з-ди, швейна, взут., ткацька, меблева ф-ки, комбінати харч. пром-сті тощо. В місті є 11 загальноосвіт. шкіл, мед. уч-ще.

БОРИСЛА́ВСЬКИЙ СТРАЙК 1904 — перший заг. страйк робітників нафтової та озокеритової пром-сті в Бориславсько-Дрогобицькому басейні. Викликаний жорстокою експлуатацією робітників іноземними капіталістами і місцевими підприємцями. Б. с. розпочали наприкінці червня робітники копальні озокериту акц. т-ва «Бориславъ». 8.VII до страйку приєдналися робітники-нафтовики «Галицького Підкарпатського т-ва», дрогобиц. нафтоперегінних з-дів. Страйк став загальним, тривав 4 тижні і охопив понад 9 тис. робітників. На мітингу, що відбувся в Бориславі, робітники обрали страйковий к-т, який від імені страйкуючих вимагав запровадження 8-годинного робочого дня (замість 14-годинного), збільшення заробітн. плати, поліпшення житлових умов, будівництва їдальні з дешевою їжею, лазні, лікарні тощо. Капіталісти погоджувались на всі вимоги робітників, за винятком 8-годинного робочого дня. Бориславські робітники продовжували боротьбу. Австр. влада для придушення страйку послала до Борислава понад 5 тис. солдатів і жандармів. Намісник Галичини А. Потоцький оголосив у Дрогобицькому пов. воєнний стан і розпочав жорстоку розправу. Було заарештовано 70 робітників. На поч. серпня страйк було придушено. Репресії австроугор. уряду викликали демонстрації протесту трудящих Львова, Кракова, своє обурення висловили трудящі Баку та ін. міст Росії. Б. с. відіграв велику роль у піднесенні класової свідомості зх.-укр. пролетаріату.

Літ.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст.(1900—1919 роки). К., 1960; Каковський К. Г. Страйк нафтових робітників Бориславського басейну в 1904 р. В кн.: З історії західноукраїнських земель, в. 2. К., 1957.

П. В. Свєжинський (Львів).

БОРИ́СОВ Михайло Олексійович (1919 — 13.X 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. у с. Райкіні (тепер Оленінського р-ну Калінін. обл.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу автоматників 342-го стріл. полка 136-ї стріл. д-зії Воронез. фронту відзначився в боях у районі Києва. 13.X 1943 захопив ворожий кулемет і, відкривши вогонь, знищив 30 фашистів. Загинув, закривши собою командира полка.

БОРИ́СОВ Михайло Семенович (1904 — 9.II 1944)— рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1930. Н. в с. Барське-Рихліно (тепер Палехського р-ну Ів. обл.).В Рад. Армії з 1923. У 1940 закінчив військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир 212-го гвард. стріл. полку. Під командуванням Б. полк 22.IX 1943 форсував Десну, 23.IX — Дніпро, забезпечив переправу ін. рад. частинам і почав наступ на с. Ясногородку (тепер Києво-Святошин. р-ну Київ. обл.). Загинув у бою.

БОРИ́СОВИ, брати Андрій Іванович (1798 — 12.X 1854) і Петро Іванович (1800 — 12.X 1854) — декабристи. Н. в Севастополі в сім'ї викладача кадет. корпусу. В 1816 вступили на службу юнкерами, 1820 були призначені офіцерами 8-ї арт. бригади. Андрій з 1824 — у відставці, Петро 1825 здобув чин підпоручика. В 1818 юнкери Б. в Решетилівці Полт. губ. заснували таємну орг-цію «Товариство першої згоди», перейменоване того ж року за ініціативою Петра в «Товариство друзів природи». В 1823 в Новограді-Волинському Б. разом з учасником польс. визвольного руху Ю. К. *Люблінським* організували *Товариство об'єднаних слов'ян*, політ. програмою якого було скасування кріпацтва і створення слов. федеративної республіки. Головою т-ва обрано Петра. У вересні 1825 т-во злилося з *Південним товариством декабристів*. Б. вели революц. пропаганду серед солдатів і офіцерів. Під час *Чернігівського полку повстання* Б. намагалися організувати виступи артилеристів на допомогу повстанцям. У 1826 Б. засуджено на довічну каторгу, яку було скорочено до 20, а потім до 13 років. Після переведення 1839 на поселення жили в с. Малій Розводній Ірк. губ. Після смерті Петра Андрій покінчив життя самогубством.

М. М. Лисенко (Київ).

БОРИ́СПІЛЬ — місто Київ. обл. УРСР, центр Бориспільського р-ну. Залізнич. станція. Аеропорт. 29,9 тис. ж. (1968). В 12 ст. на місці сучас. Б. було укріплене поселення, на тер. якого містились церква і палац Володимира Мономаха. В документ. джерелах Б. вперше згадується 1590. В кін. 16 ст. цю місцевість захопили війська польс. магната С. Жолкевського. З 1602 почало забудову-

ватися містечко Б. Населення його брало участь у *Федоровича повстанні 1630* і нар.-визв. війні 1648—54. З 1648 Б.—сотенне містечко *Переяславського полку*, з кін. 18 ст.—містечко Переяслав. пов. Полтав. губ. В січні 1918 в Б. встановлено Рад. владу. З 1919 Б. увійшов до складу Київ. губ. З 1923—райцентр. 23.IX 1941 Б. окупований нім.-фашист. військами. 23.IX 1943 визволений Рад. Армією. За роки Рад. влади зросли економіка і культура міста. В Б. працюють підприємства харч. і легкої пром-сті, 6 загальноосв. шкіл.

БОРИСФЕ́Н (грец. Βορυσθένης) — 1) Назва Дніпра в творах давньогрецьких (Геродот, Арістотель, Страбон, Діон Хрисостом, Птолемей, Євсевій) та римських (Овідій, Сенека, Мела, Пліній) істориків. Можливо, походить від місцевої назви типу «Березин», «Берестин». 2) Назва м. *Ольвії*, вживана давньогрецькими (Геродот, Діон Хрисостом, Птолемей, Євсевій) та римськими (Амміан Марцеллін) авторами. Мешканці цього міста називали його Ольвією, що засвідчено написами й монетами.

«БОРИСФЕ́Н» — поширена в наук. л-рі назва бронзових монет давньогрец. полісу *Ольвії*, на лицьовому боці яких зображено бородату голову божества ріки Борисфену. Монети різних випусків розрізняють за допомогою т. з. диферентів (монограми, окремі літери), що являють собою скорочення імен ольвійських магістратів (службових осіб), які обиралися щорічно. Вага монет досягає 13 *г*. Карбували «Б.» протягом 330—240 до н. е.
В. А. Анохін (Київ).

БОРИСФЕНІ́ДА (грец. Βορυσθένις) — 1) Давній населений пункт, який античні географи ототожнювали з Борисфеном — *Ольвією* (Птолемей) або з поселенням на о. *Березань* (Мела), що більш імовірно. Це поселення заснували в 2-й пол. 7 ст. до н. е. греки-колоністи з Мілета (Мала Азія). Припинило існування в пізньоелліністичний час; на частині території відродилося за рим. часів. Входило до складу Ольвійської д-ви. Площа частини поселення, що збереглася до наших днів, бл. 10 *га*. Археол. дослідження провадяться з поч. 20 ст. (Г. Л. Скадовський, Е. Р. Штерн, М. Ф. Болтенко, В. В. Лапін). Розкопано житла-напівземлянки, що належать до поч. періоду існування поселення, та залишки наземних будинків (іноді з підвальними приміщеннями), що датуються 5 і пізнішими століттями до н. е. Жителі займалися землеробством, ремеслами, в т. ч. залізоробним, та промислами, гол. чин. рибальством, а також торгівлею. 2) Згадувана Птолемеєм назва сучас. о. Березань.

Літ.: Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966; Карышковский П. О. Заметки об Ольвии и Борисфене. «Записки Одесского археологического общества», 1967, т. 2 (35). *В. В. Лапін* (Київ).

БОРИСФЕНІ́ТИ (Βορυσθενεῖται)—1) Давнє плем'я, яке називали ще скіфами-хліборобами. Термін походить від давньої назви Дніпра — *Борисфен*. Згідно з *Геродотом*, жили між річками Пантікапом (Інгулець?) і Дніпром. Хоча Б. за характером свого г-ва (хліборобство) відрізнялися від кочових скіфів-скотарів, але спільність їхньої культури (зокрема, наявність однакових уявлень про походження скіфів) дає підстави розглядати їх як частину іраномовних скіфських племен. 2) Друга назва ольвіополітів — жителів *Ольвії*. Походить від ін. назви цього полісу — Борисфен. Ольвіополітів під назвою Б. згадують Геродот, *Діон Хрисостом*, *Лукіан Самосатський*, *Діоген Лаертський* тощо.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959.

О. О. Борканюк.

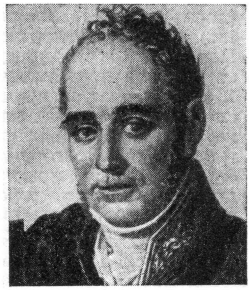

В. Л. Боровиковський.

БОРИСЮ́К Іван Іванович (1914—28.VII 1944) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Селевинцях (тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.). В Рад. Армії з 1941. Як командир вогневого взводу арт. батареї 676-го стріл. полку 15-ї стріл. д-зії 13-ї армії Центр. фронту відзначився в *Курській битві 1943*. 5.VII 1943 його взвод знищив 13 нім. танків. Особисто Б. знищив 6 ворожих танків. Пізніше загинув у бою.

БОРКАНЮ́К Олекса Олексійович (16.I 1901 — 3.X 1942) — керівник революц. руху на Закарпатській Україні, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії Чехословаччини (КПЧ) з 1925. Н. в с. Ясіні (тепер с-ще м. т. Рахів. р-ну Закарп. обл.) в сел. сім'ї. В 1924 вступив у ряди комсомолу. Закінчив дворічну торг. школу в Мукачевому і продовжував навчання в Ужгородській торг. академії. Вів парт. роботу. В 1926—29 вчився в Комуністич. академії ім. Артема в Харкові. З вересня 1929 — на Закарпатті, з жовтня — перший секретар крайкому комсомолу, відповід. редактор газ. «Працююча молодь». З лютого 1931 — редактор комуністич. газ. «Карпатська правда». З 1934 — перший секретар Закарп. крайкому КПЧ. З 1935 — депутат парламенту Чехословаччини. Делегат VII конгресу Комінтерну (1935). В березні 1939, напередодні окупації Закарпаття фашист. Угорщиною, Б. виїхав до Рад. Союзу. На поч. 1942 повернувся на Закарпаття і очолив боротьбу трудящих краю проти окупантів. Закатований у фашист. тюрмі.

БОРМАШО́ВА Фекла Михеївна (1855 — 1.V 1922) — делегат Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок. До Великої Жовтн. соціалістич. революції — наймичка в с. Засіллі Херсон. пов. Херсон. губ. Після революції Б. ліквідувала свою неписьменність, вступила до Комуністич. партії, брала активну участь у роботі сільради, кооперації, комнезаму. За її ініціативою в с. Засіллі було створено дит. будинок для сиріт, 1922 організовано комуну з селян-бідняків. Куркулі по-звірячому вбили її. За рішенням ВУЦВК с. Засілля перейменовано в с. Бормашове (тепер Жовтн. р-ну Микол. обл.).

БОРОВИКО́ВСЬКИЙ Володимир Лукич (4.VIII 1757 — 18.IV 1825) — укр. і рос. живописець-портретист, акад. петерб. Академії мистецтв (з 1795). Н. у м. Миргороді (тепер Полт. обл.) в сім'ї козака. Малювати вчився у батька-іконописця. Рання творчість Б. пов'язана з Україною (картини реліг. змісту, портрет полковника П. Я. Руденка та ін.). Наприкінці 80-х рр. переїхав до Петербурга. З 1802 — радник Академії мистецтв. В ліричних образах Б. найяскравіше в рос. мистецтві відбились ідеї сентименталізму

(портрети М. І. Лопухіної, В. І. Арсеньєвої та ін.). У парадних портретах (напр., А. Б. Куракіна, Павла І та ін.) поєднується живописна майстерність з правдивою характеристикою. З поч. 19 ст. у творах Б. все сильніше проявляються риси класицизму. Під впливом патріотич. піднесення, викликаного Вітчизн. війною 1812, Б. у портретах М. І. Долгорукої, А. Л. Сталь, І. А. Безбородька та ін. прагнув передати благородство, людську гідність, героїчність. Створив бл. 200 портретів своїх сучасників. Деякі його твори зберігаються в музеях України. Портрет, с. 183.

Літ.: Чукін Д. Боровиковский. Х., 1931; Машковцев Н. Г. Владимир Лукич Боровиковский. М., 1950.

БОРОВИЧЕ́НКО Марія Сергіївна (21.X 1925 — 14.VII 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1941. Н. у с-щі Мишоловці (тепер частина Києва) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Закінчила курси медсестер. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як санітарка 1-го батальйону 5-ї повітряно-десантної бригади Пд.-Зх. фронту відзначилася при обороні Києва. 13.VIII 1941 винесла з поля бою 8 поранених бійців, врятувала комбата й знищила 2 фашистів. 5.IX 1941 поблизу м. Конотопа винесла з поля бою більш як 20 рад. бійців. Брала участь в обороні Сталінграда. Під час *Курської битви 1943* загинула, прикривши собою командира. Похована в с. Орловці (тепер Івнянського р-ну Бєлг. обл.). Школі № 122 Києва, в якій вчилася героїня, присвоєно її ім'я.

БОРОВО́Й Саул Якович (н. 12.XI 1903) — укр. рад. економіст і історик, доктор істор. наук, професор (з 1940). Н. в Одесі. В 1924 закінчив Одес. ін-т нар. г-ва. В 1921—34 працював у різних архівних та бібліотечних установах. З 1934 викладає економіч. історію в Одес. ін-ті народного г-ва. Працює над питаннями книгознавства, історії України 17—19 ст., історії нар. г-ва Росії, зокрема історії кредиту та банків у докапіталістич. Росії.

Тв.: Кредитная политика и банки России в XVIII в. Одесса, 1957 [бібліогр. с. 25—27]; Кредит и банки России (середина XVII в.— 1861 г.). М., 1958; Экономическая история. М., 1967 [у співавт.]; До питання про становище України в період капіталізму.«Український історичний журнал», 1967, № 9.

БОРО́ВСЬКИЙ (Borowski) Владислав (1839 — р. см. невід.) — польс. революціонер, активний учасник *польського визвольного повстання 1863—64*. Походив з сім'ї дрібнопомісних дворян Вілен. губ. Перебував на службі в царській армії в чині інженер-підпоручика. В 1859 закінчив інж. уч-ще і був зарахований до Інж. академії. Через два роки за непокору військ. владі був відправлений для дальшого проходження служби в саперну бригаду, дислоковану в Києві. Тут вів революц. роботу, зокрема готував керівний склад повстання. Коли наприкінці квітня (с. ст.)1863 на Правобережній Україні почалося повстання, Б. очолив один з повстанських загонів, який вирушив з Києва. Проте в бою під Бородянкою (тепер Київ. обл.) загін розбили царські війська. Б. потрапив до рук каральців. Незабаром утік і емігрував до Франції.

П. М. Каленичeнко (Київ).

БОРО́ДАВКА (Неродич) Яцько (р. н. невід.— п. 1621) — гетьман запорізького козацтва. Обраний в кін. 1619 виписними і нереєстровими козаками, які повстали проти польс.-шляхет. гніту і оволоділи Запорізькою Січчю. За свідченням рос. прикордонних воєвод, очолювані Б. козаки хотіли визволити Україну з-під влади шляхет. Польщі і возз'єднати її з Рос. д-вою. Але підготовка тур.-тат. загарбників до вторгнення в Польщу і на Україну спонукала Б. укласти тимчасову угоду з верхівкою реєстрового козацтва на чолі з П. *Сагайдачним* про спільну боротьбу проти агресорів. 15—17.VI 1621 в Сухій Діброві (урочище між Білою Церквою і Ржищевом) відбулася заг. рада реєстрового і нереєстрового козацтва, на якій вони прийняли пропозицію польс. сейму взяти участь у війні проти турків. Рада доручила Б. командувати 40-тисячним козац. військом.

Після ради козац. військо на чолі з Б. вирушило в похід на Молдавію (див. *Хотинська війна 1620—21*). Під час боїв проти тур.-тат. військ між Дністром і Прутом козаки дізналися, що польс.-шляхет. уряд веде переговори з Туреччиною про припинення війни. Тому, боячись зради з боку польс.-шляхет. командування, Б. не хотів з'єднувати козац. загони з польс.-шляхет. військом, поки воно не переправиться через Дністер і не розпочне воєнні дії проти тур.-тат. військ. Лише після припинення переговорів та переходу польс.-шляхет. війська за Дністер Б. погодився вирушити з військом до Хотина (тепер Чернів. обл.). В серпні 1620, коли козаки готувалися виступити для з'єднання з польс.-шляхет. військом, у козац. табір під Могилів (тепер Могилів-Подільський Вінн. обл.) прибув з Варшави П. Сагайдачний. На скликаній козац. раді Сагайдачний повідомив про обіцяні королем укр. козакам пільги (припинення реліг. утисків, збільшення платні тощо) за участь у війні проти турків. Під час ради угодовська частина козац. старшини, використавши невдоволення козаків, викликане невдачами окремих загонів у боях проти турків, а також недостачею провіанту й фуражу, домоглася позбавлення Б. гетьманства й обрання гетьманом П. Сагайдачного. Закутого в кайдани, Б. невдовзі було страчено під Хотином. Укр. літописці повідомляють, що козац. старшина скарала Б. також за напади козаків на панські маєтки.

Літ.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Рашба Н. С. К истории польско-турецкой войны 1620—1621 гг. «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», 1963, в. 37.

БОРОДІ́Й Олексій Дем'янович (23.IV 1902 — 10.V 1943) — секретар Житом. підпільного обкому КП(б)У під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1924. Н. у м. Житомирі в сім'ї робітника. В 1918 брав участь у партизан. боротьбі проти австро-нім. окупантів на Волині. В 1919—24 — в Червоній Армії. Після демобілізації — на рад. та госп. роботі на Вінниччині та Київщині. Під час Великої Вітчизн. війни — комісар батальйону. В районі м. Лохвиці (Полт. обл.) потрапив в оточення, але вийшов з нього і прибув до Києва. В 1942 нелегально повернувся до Житомира і в липні очолив Житом. підпільний міський к-т КП(б)У. У 1943 на обл. підпільній конференції обраний секретарем підпільного обкому КП(б)У. В травні 1943 його схопили гестапівці і після жорстоких катувань розстріляли.

БОРОДІ́Н Олекса Артемович (н. 11.II 1908) — укр. рад. історик, професор (з 1960), доктор істор. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Н. в с. Пісках (тепер Козельщанського р-ну Полт. обл.) в сім'ї наймита. У 1936 закінчив Харків. комуністич. ун-т ім. Артема, 1948 — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. В 1937—38 — зав. відділом культури Управління справами Раднаркому УРСР. З 1936 — на адм. та викладацькій роботі у вузах Києва; з 1956 — зав. кафедрою історії КПРС

Київ. ун-ту. Автор ряду праць, зокрема про всесвітнє значення Великої Жовтн. соціалістич. революції та з історії КП України [про IV конференцію та XVI з'їзд КП(б)У та ін.]. Під керівництвом Б., як відповідального редактора, авторські колективи підготували і видали 18 наук. збірників з найважливіших питань історії КП України та навч. посібники. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.). К., 1968 [у співавт.].

БОРОДІ́НСЬКА БИ́ТВА — генеральна битва у *Вітчизняній війні 1812* між рос. і франц. арміями 26.VIII (7.IX) в районі с. Бородіна (за 110 *км* на Зх. від Москви), яка підготувала і зумовила поразку наполеонівської Франції. 20.VIII 1812 головнокомандуючим рос. арміями було призначено М. І. *Кутузова*. В битві біля Бородіна М. І. Кутузов поставив за мету спинити рух франц. армії до Москви, ослабити її, зберегти боєздатність рос. військ. Генеральній битві передував бій 24.VIII (5.IX) за Шевардінський редут, де рос. війська під командуванням О. І. Горчакова (бл. 8 тис. чол. піхоти, 4 тис. чол. кавалерії) героїчно відбивали атаки ворога (30 тис. чол. піхоти, 10 тис. чол. кавалерії). Цей бій забезпечив рос. військам час для завершення оборонних робіт на осн. позиціях. Перед початком Б. б. на позиціях було зосереджено у франц. військах 135 тис. чол. при 587 гарматах, в рос. армії — 120 тис. чол. при 640 гарматах. 1-ю Зх. армією командував ген. М. Б. *Барклай-де-Толлі*, 2-ю Зх. армією — ген. П. І. Багратіон. Першу лінію оборони становили піхотні війська, другу — кав. корпуси, третю — резерви. Б. б. розпочалася о 5-й год. ранку. Найкривавіші бої велися в районі Курганної батареї М. М. *Раєвського* і на Пд. від неї на Семеновських і Багратіонових флешах. Опівдні, за наказом М. І. Кутузова, рос. кіннота під командуванням ген. Ф. П. Уварова і козаки ген. М. І. Платова обійшли лівий фланг франц. військ і атакували їх з тилу, чим викликали паніку в стані ворога. Це дало можливість М. І. Кутузову підтягти підкріплення. Втративши 58 тис. чол., у т. ч. 1500 офіцерів і 47 генералів (рос. війська втратили 44 тис. чол., в т. ч. 23 генерали), Наполеон відвів свої війська за р. Колоч. Відсутність резервів і великі втрати змусили М. І. Кутузова відвести армію за Можайськ, а потім і за Москву.

В Шевардінському бою і Б. б. відзначились солдати-українці Охтирського гусарського полку, Київ. та Чернігів. драгунських полків — рядові Васильченко, Воздоба, Шкода, Харченко, Шило, Милешко, унтер-офіцери Привалов, Драга та ін. Б. б. надломила моральний дух франц. армії, активізувала народно-визвольний рух в Росії, прискорила крах наполеонівської імперії.

Речі з Бородінського скарбу.

Літ.: Бородино. Документы, письма, воспоминания. М., 1962; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948 [бібліогр. с. 143—145]; Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов. М., 1947; Богданов Л. П. На поле Бородинском (1812 год). М., 1962; Тарле Е. В. Бородино. М., 1962; Буцик А. К. Велика Бородінська битва. К., 1953. *А. К. Буцик* (Київ).

БОРОДІ́НСЬКИЙ СКАРБ, Бессарабський скарб — багатий скарб бронзового віку. Знайдений 1912 біля с. Бородіна кол. Акерманського повіту Бессарабської губ. (тепер с-ще міськ. типу Тарутинського р-ну Одес. обл.). У складі Б. с.— 2 срібні наконечники і поламана втулка до списів, срібний кинджал та срібна шпилька, 2 бронзові пластини-окуття, 4 цілі і 1 поламана бойові кам'яні сокири, 3 алебастрові навершники булав. Знайдений з цими предметами кераміч. уламок дає підставу вважати, що Б. с. містився в глиняній посудині. Речі Б. с. є шедеврами стародавнього ремесла. Срібні вироби прикрашені золотою аплікацією та інкрустацією. Булави та сокири ретельно відполіровані. Більшість дослідників вважає, що речі з Б. с. різного походження: списи — з Приуралля, кам'яні знаряддя — найімовірніше, кавказькі, шпилька й кинджали — середньоєвропейські. Б. с. належить до 15—14 ст. до н. е. Це важлива пам'ятка для датування ряду культур бронзового віку, яка дає змогу простежити характер зв'язків між племенами, що населяли узбережжя Чорного м., та їхніми сусідами. Б. с. зберігається в Історич. музеї у Москві.

Літ.: Штерн Э. Бессарабская находка древностей 1912 г. «Материалы по археологии России». 1914, № 34; Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад. М., 1949. *О. М. Лєсков* (Київ).

«БОРОТЬБА́» — газета, орган *Українського селянського об'єднання* — прогресивної політ. орг-ції, що перебувала під впливом КПЗУ. Виходила у Львові з 14.V до 22.X 1933. Вийшло 20 номерів. Видання «Б.», яка виступала проти колонізаторської політики уряду бурж.-поміщицької Польщі, заборонив польс. уряд.

БОРОТЬБИ́СТИ — укр. дрібнобурж. націоналістична партія, яка відображала інтереси сільської дрібної буржуазії, насамперед заможного селянства. Виникла в травні 1918 внаслідок розколу *Української партії соціалістів-революціонерів* і організаційного оформлення її лівого крила. Назву дістала від найменування центр. органу партії газ. «Боротьба». В березні 1919 Б. почали називатися «Українською партією соціалістів-революціонерів-комуністів», а в серпні 1919, після об'єднання з групою «лівих» укр. соціал-демократів («незалежників»), перейменувалися на «Українську комуністичну партію (боротьбистів)». Лідерами Б. були Г. Ф. Гринько, В. М. Блакитний, П. П. Любченко, Г. В. Михайличенко, О. Я. Шумський. Спочатку Б. обстоювали платформу дрібнобурж. демократизму і парламентаризму, надаючи нац. питанню гол. значення. Потім прийняли платформу, яка передбачала боротьбу «за скликання українських установчих зборів, за землю і волю». Далі платформа Б. зазнала еволюції, яка, проте, не змінювала націоналістичної й дрібнобурж. основи Б. Владу Рад вони вважали можливою лише на короткий час революц. піднесення. Під час *австро-німецької окупації України 1918, гетьманщини* й *Директорії*

Б. перебували в підпіллі і брали участь у повстанській боротьбі. Маючи на меті прибрати до своїх рук владу на Україні, Б. створили «Головну раду революційних емісарів». Розвиток революц. боротьби на Україні показав, що маси, в т. ч. трудяще селянство, виступають за відновлення Рад. влади. Щоб не залишитися в повній ізоляції, Б. змушені були заявити про прийняття рад. платформи й стали добиватися участі в Рад. уряді. В січні 1919 вони почали переговори про це з *Тимчасовим Робітничо-Селянським урядом України*. Після переговорів Б. оголосили про визнання ними Рад. влади й розпустили «Головну раду революційних емісарів». На *Третьому Всеукраїнському з'їзді Рад* (6—10.III 1919) Б. голосували за більшовицькі резолюції. На підставі директиви ЦК РКП(б) від 8.IV 1919, підписаної В. І. Леніним, у травні 1919 представники Б. були включені до складу Рад. уряду України. Ідучи на це, КП (б) У ніякою мірою не поступалася своїми ідейними й організаційними принципами. Вона гостро критикувала дрібнобурж. і націоналістичні погляди й дії Б. У травні 1919 відносини КП (б) У з Б., які претендували на політ. гегемонію на Україні, загострилися. Під час обговорення ВУЦВК питання про військ. й економіч. єдність рад. республік Б. з націоналістич. позицій утрималися від голосування за резолюцію більшовиків. Після прийняття 1.VI 1919 декрету ВЦВК про об'єднання військ. і госп. органів рад. республік Б. виступали проти єдності братніх республік.

Коли територію України захопили денікінці, Б. пішли в підпілля, почали створювати свої військ. формування. В той же час вони продовжували політ. боротьбу проти КП (б)У. Про це свідчить ухвала Полiської конференції Б. (жовтень 1919), яка висунула вимогу створення окремої Укр. республіки, незважаючи на те, що Рад. Україна існувала як самостійна й суверенна держава, що об'єднала свої військ. сили та матеріальні ресурси з Рад. Росією для боротьби проти ворожої навали. Суть вимоги Б. полягала в тому, що вони під гаслом «безумовної незалежності України» намагалися захопити владу до своїх рук. З цією метою Б. використали деморалізовані рештки петлюрівської армії. Створена Б. «Волинська рада» на початку грудня 1919 оголосила кол. петлюрівського отамана Волоха «головнокомандуючим укр. армією». Однак націоналістичні лозунги і дії Б. не були підтримані укр. селянством. У результаті вжитих Рад. урядом заходів спроби Б. захопити владу зазнали краху.

В. І. Ленін і Комуністична партія провадили щодо Б. гнучку тактику, прагнучи відірвати від них ту частину трудящого селянства, яка ще йшла за ними, залучити на свій бік кращі елементи Б. і створити умови для ліквідації партії Б. У зв'язку з нездоланним зростанням більшовицького впливу на маси Б. знову почали добиватися угоди з КП (б) У. 17.XII 1919 ЦК КП (б) У і ЦК Б. уклали угоду про міжпарт. співробітництво в складі *Всеукраїнського революційного комітету*. До нього було включено представника боротьбистів Г. Ф. Гринька. Основу угоди становила ленінська резолюція про Рад. владу на Україні, яку Б. зобов'язалися виконувати. Однак здійснення співробітництва з Б. знову наштовхувалося на значні труднощі, зв'язані насамперед з дрібнобурж. націоналістич. діяльністю Б. Вони продовжували націоналістичну агітацію, виступали проти політ., економіч. і військового союзу рад. республік. В. І. Ленін вимагав «визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу воєнних сил і підтримкою бандитизму, що прямо на руку білим і міжнародному імперіалізмові. Так само суперечить інтересам пролетаріату їхня боротьба проти лозунга тісного і найтіснішого союзу з РСФРР» (Полное собрание сочинений, т. 40, с. 122). Намагаючись використати легальні можливості для підривної контрреволюц. роботи, в партію Б. посунули петлюрівські елементи, які, маскуючись революц. фразеологією, виступали на ділі проти диктатури пролетаріату. Значною мірою за їх рахунок чисельність Б. в лютому 1920 досягла бл. 15 тис. чол. Намагаючись підірвати вплив КП (б) У на маси, Б. підняли клопотання про прийом їхньої партії до Комінтерну. Вважаючи Б. партією, що порушує осн. принципи комунізму, В. І. Ленін вказував на необхідність її ліквідації. В своїх зауваженнях від 22.II 1920 на проект постанови Виконкому Комінтерну про відмовлення Б. в прийомі В. І. Ленін вважав необхідним посилити мотиви відмовлення і звинувачувати Б. «не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності» (Полное собрание сочинений, т. 40, с. 159). 26.II 1920 Виконком Комінтерну в своїй постанові констатував, що партія Б. «відступає від принципів комунізму в ряді найважливіших питань», що «бажання створити на Україні другу, паралельну партію В. К. Комуністичного Інтернаціоналу не може розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих». Відхиливши клопотання Б., Виконком Комінтерну разом з тим підкреслив, що «справжнім комуністичним елементам боротьбистів н і х т о н е п е р е ш к о д ж а є в с т у п и т и в р я д и К П У (більшовиків)» [Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). К., 1962, с. 68, 69].

На цей час виявилося цілковите ідейне й організаційне банкрутство партії Б. Кращі елементи Б. бачили, що їхня партія стає центром притягання контрреволюц. сил. Тому ці елементи почали рішуче виступати за ліквідацію партії. В ході переговорів з ЦК КП (б)У Г. Ф. Гринько від імені ЦК Б. вніс пропозицію прийняти Б. до складу КП (б) У на умовах повного підкорення. 28.II 1920 Політбюро ЦК РКП (б) ухвалило: «Пропозицію визнати прийнятною». Всеукраїнська конференція боротьбистів (березень 1920) прийняла рішення про саморозпуск. *Четверта конференція КП (б) України* (17—23.III 1920), констатуючи, що політика ЦК у відношенні до Б. виходила з цілком правильних положень, схвалила всі кроки ЦК щодо угоди з Б. Але прийом Б. в ряди КП (б) У проходив виключно в індивідуальному порядку. Завдяки великій політичній роботі, проведеній КП (б) У в масах, партія Б. зникла з політ. арени. Оцінюючи ліквідацію партії Б., В. І. Ленін на IX з'їзді РКП (б) говорив: «Це — питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями. Коли ми говорили в ЦК про максимальні поступки боротьбистам, з цього сміялись, говорили, що ми не йдемо прямо; але прямо можна битися тоді, коли у ворога є пряма лінія... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику... І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер в нашу партію... під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта пари добрих битв» (Твори, т. 30, с. 425—426). Ця велика перемога ідейно-політ. і організаційних принципів Комуністич. партії сприяла дальшому згуртуванню трудящих України навколо Рад. влади, зміцненню братерського союзу України і Росії.

М. І. Супруненко (Київ).

БОРОЧИ́ЦЬКИЙ СКАРБ — скарб 4 — поч. 5 ст., виявлений 1928 під час будівництва відрізку з-ці Стоянів—Луцьк біля с. Борочича (тепер Горохівського р-ну Волин. обл.). Містив 9 *кг* римських *денаріїв* кін. 1 — поч. 3 ст. у двох срібних і одній глиняній посудинах, золоту тацю та золотий медальйон у багатій оправі, оздобленій інкрустацією і зерню, який належав римському імператорові Іовіанові [363—364]. Одна із срібних посудин мала форму жбана з вузьким конічним горлом і була орнаментована акантовим листям, виноградною лозою і пальметами, друга мала форму яйцевидної фляги. Обидві посудини належать до візант. імпорту кін. 4 — поч. 5 ст.

Літ.: Тиханова М. А. Борочицкий клад. «Советская археология», 1956, в. 25. *А. Т. Сміленко* (Київ).

БО́РТНИКИ — категорія феодально залежних селян, що збирали в лісах мед диких бджіл і сплачували феодалам медову данину. Б. відомі з часів Київської Русі. В Росії й на Україні існували до кінця 17 ст. У 18 ст. були перетворені на кріпаків.

БО́РТНИЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення пізнього періоду *трипільської культури*, виявлене біля с. Бортничів Бориспільського р-ну Київ. обл. Досліджувалось 1912 В. В. *Хвойком* і 1949 рад. археологами. На поселенні відкрито залишки жител землянкового типу, знайдено знаряддя праці (кам'яні зернотерки, крем'яні ножі і скребачки, глиняні прясла), уламки глиняного посуду, прикрашеного вірьовочним орнаментом, глиняні людські фігурки та ін. Жителі поселення займалися землеробством і скотарством.

Літ.: Амбургер Н. П., Білановська Т. Д. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

БОРТНЯ́НСЬКИЙ Дмитро Степанович (1751 — 10.X 1825) — укр. і рос. композитор. Н. в м. Глухові (тепер Сум. обл.). В 1758 за гарний голос його взяли до Петерб. придворної капели. Вивчав композицію у Б. Галуппі. В 1769—79 вдосконалював мистецтво композиції в Італії. Написав опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій». В 1784—96 — капельмейстер при царському дворі (в Гатчині й Павловську). В цей час створив опери «Сокіл» (1786), «Син-суперник» (1787) та ряд камерно-інструмент. творів. З 1796 — управитель придворної капели. Б. написав понад 100 творів хорової культової музики (35 чотириголосих концертів, 10 двохорових та ін.), кантату «Співець у стані руських воїнів». У його музиці відбилися мотиви укр. і рос. нар. пісенності. Творчість Б. мала вплив на розвиток укр. і рос. хорових культур. Портрет, с. 191.

Літ.: Доброхотов Б. Д. С. Бортнянский. М. — Л., 1950.

БОРЩЄ́ВСЬКИЙ Валентин Якович (н. 20. IV 1910) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1967). Член КПРС з 1941. Н. в с. Долинському (тепер Ананьїв. р-ну Одес. обл.) в сім'ї вет. лікаря. В 1940 закінчив істор. ф-т Одеського ун-ту. В 1941—46 — в лавах Рад. Армії. З січня 1946 — викладач, згодом —зав. кафедрою заг. історії Дніпроп. ун-ту. Дослідження Б. присвячені історії Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні, історії Червоної гвардії, джерелознавству та історіографії встановлення Рад. влади на Україні.

Тв.: Робітники Катеринослава в дні Жовтня. Дніпропетровськ, 1961; Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. 1—2. Днепропетровск, 1962.

БОРЩІ́В — місто Терноп. обл. УРСР, центр Борщівського р-ну. Залізнич. станція. 8,9 тис. ж. (1968). Час заснування Б. невідомий. Про давнє походження міста свідчать залишки городища з підземними льохами. У 18 ст. населення Б. брало участь в опришківському русі проти польс.-шляхет. гніту. За першим поділом Польщі (1772) Б. відійшов до Австрії. В 1919 загарбаний бурж.-поміщицькою Польщею. В 1939 Б. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В Б. є цукр., маслоробний, спиртоконсервний, тютюново-ферментаційний з-ди, ф-ка канц. виробів, пром. комбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Технікум механізації с. г., 6 загальноосв. шкіл.

«БОРЬБА́» — щоденна легальна більшовицька газета, організована літ.-лекторською групою при Моск. к-ті РСДРП. Виходила з 10.XII по 20.XII 1905. Всього вийшло 9 номерів. До редакції входили І. І. Скворцов-Степанов, М. М. *Покровський* та ін. В газ. співробітничали В. І. Ленін, М. Горький, А. В. *Луначарський*, М. І. *Васильєв-Южин*, М. О. Сальвін та ін. «Б.» допомагала більшовикам готувати пролетаріат Москви до збройного повстання. В «Б.» в розділах хроніка, робітничий і професійний рух друкувались повідомлення про революц. рух на Україні.

«БОРЬБА́» — нелегальна більшовицька газета, орган Микол. к-ту РСДРП. Видавалась з вересня по грудень 1908. Вийшло 4 номери. Перший номер помилково позначений четвертим. До редакції входили А. Ровнер, Б. Козловський, Ф. Андрєєв. В № 4 «Б.» передруковано з № 37 ЦО більшовиків газ. «*Пролетарий*» частину статті В. І. Леніна «Події на Балканах і в Персії». Видання газети припинилося в зв'язку з арештами членів Микол. к-ту РСДРП. ЦО більшовиків схвально відзивався про «Б.» (див. «Пролетарий», 1908, № 38, 41, 50).

Літ.: Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов. К., 1960; Большевистская периодическая печать. Библиографический указатель. М., 1964.

«БОРЬБА́» — орган Вінн. к-ту РСДРП (б), перша більшовицька газета на Поділлі. Виходила у Вінниці 20—25.VIII 1917. Редактор — М. П. *Тарногородський*. Вийшло 2 номери. Її вихід більшовики приурочили до початку виборчої кампанії в міську думу. *М. Ф. Дмитрієнко* (Київ).

БОРЬБИ́СТИ — дрібнобурж. партія на Україні. Виникла в травні 1919 внаслідок розколу рос. партії *лівих есерів* на Україні. Назву дістала за найменуванням свого центр. органу — газ. «Борьба». Б. відображали інтереси дрібної міської буржуазії і заможного селянства. Визнаючи формально Рад. владу, вони на ділі вели проти неї запеклу боротьбу. Остаточно втративши вплив на трудящі маси внаслідок своєї антирад. політики, партія Б. у липні 1920 самоліквідувалася.

П. П. Бачинський (Київ).

БОСОБРО́Д Олександр Григорович (12.VIII 1880 — 21.XII 1918) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в м. Прилуках (тепер Черніг. обл.) в робітн. сім'ї. Робітник-столяр. У 1905—07 вів парт. роботу в Прилуках. За революц. діяльність був заарештований 1907 і ув'язнений у Петропавловській фортеці, де відбував покарання майже рік. В 1917—18 — голова Прилуцького більшовицького к-ту. В період австро-нім. окупації 1918 був увязнений до поч. грудня 1918. Вбитий петлюрівцями під час виступу на т. з. «Трудовому конгресі» в Прилуках.

БОСПО́Р (Βόσπορος) — 1) Антична рабовласницька держава в Пн. Причорномор'ї. Див. *Боспорська держава*. 2) Друга назва *Пантікапея* — столиці Боспорської д-ви. Поряд з першою назвою застосовувалась протягом всієї історії міста. 3) Давньогрец. назва Керченської протоки. Див. *Боспор Кіммерійський*. *Ю. І. Козуб* (Київ).

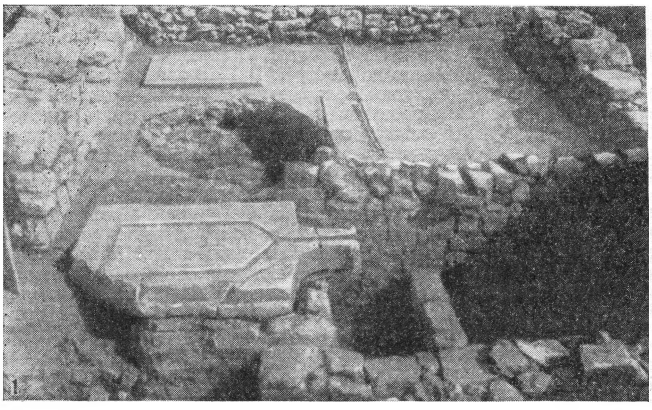

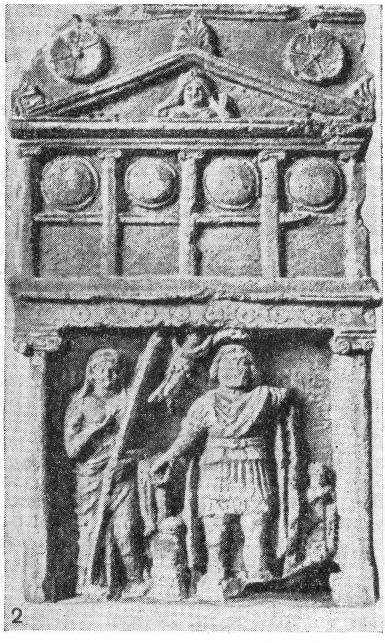

1. Виноробня в Мірмекії. 3 ст. до н. е.— перші століття н. е. (розкопки 1934). 2. Кам'яний надгробок з зображенням п'ятиколонного будинку. 2 ст. до н. е. Знайдений в Керчі 1911. 3. Розпис південного люнета «склепа Деметри» із сценою викрадення Кори Плутоном. 1 ст. н. е. Керч. 4. Бронзовий канделябр. 1 ст. н. е. Знайдений в «склепі Деметри». Керч. 5. Золота підвіска з кургана Куль-Оба. 4 ст. до н. е. 6. Теракотова статуетка арфістки. Знайдена ь Керчі. 7. Аттічна фігурна ваза у вигляді Афродіти. Кінець 5 — початок 4 ст. до н. е. Знайдена в некрополі Фанагорії.

БОСПО́Р КІММЕРІ́ЙСЬКИЙ (Βόσπορος ὁ Κιμμέριος) —давньогрец. назва Керченської протоки, пов'язана з найменуванням давніх жителів Пн. Причорномор'я — *кіммерійців*.

БОСПО́РСЬКА ДЕРЖА́ВА, Боспор (Βόσπορος) — одна з рабовласницьких *античних держав Північного Причорномор'я*. На підставі повідомлення *Діодора Сіцілійського* про те, що 438 (або 437) до н. е. завершилось правління *Археанактидів*, які царювали 42 роки на Боспорі Кіммерійському (на берегах Керченської прот.), прийнято вважати, що Б. д. виникла бл. 480 до н. е. Гадають, що це відбулося внаслідок об'єднання грец. полісів, які на той час існували на зх. (*Пантікапей, Тіритака, Мірмекій*) та сх. (*Гермонасса, Фанагорія*, Кепи, Корокондама, Патраей) берегах Керченської протоки. Столицею Б. д. був Пантікапей (на місці сучас. Керчі). Археанактидів заступили *Спартокіди* [були при владі з 438 (або 437) до кінця 2 ст. до н. е.]. В кін. 5 ст. до н. е. до складу Б. д. ввійшов *Німфей*, який до того належав Афінам. У роки правління боспорського царя *Левкона I* [389 (або 388) — 349 (або 348) до н. е.] кордони Б. д. значно розширились. Було завойовано Феодосію (на її місці сучас. Феодосія). До Б. д. ввійшли весь Керченський п-ів, населений скіфами, а також Таманський п-ів, пониззя Кубані та Сх. Приазов'я, що їх населяли меотські племена (синди, торети, дандарії і псеси). Внаслідок цього змінився характер Б. д.: об'єднання античних полісів перетворилося на держ. утворення, куди входили як античні міста, так і місцеві племена. Ці риси наближали Б. д. до елліністич. д-в, що виникли наприкін. 4 ст. до н. е. В 1-й пол. або в серед 3 ст. до н. е. Б. д. заснувала в гирлі Дону м. *Танаїс*. Згодом (наприкін. 1 ст. до н. е.) це місто спробувало відокремитися від Б. д., але було повернуте під владу Боспору.

Період найбільшого економіч. і культурного розквіту Б. д. припадає на 4—3 ст. до н. е. С. г., рибальство, різні ремесла, торгівля за тих часів і в наступні століття були осн. галузями її економіки, що базувалася на експлуатації рабів і пелатів (залежного землеробського населення). В Б. д. виробляли велику кількість товарного хліба, виловлювали багато риби, вирощували виноград. На базі рибальства та виноградарства розвинулась рибозасолювальна (особливо в перших ст. н. е.) і ви-

норобна пром-сть (залишки рибозасолювальних підприємств виявили археологи в Тірітаці, Пантікапеї, Фанагорії, Мірмекії). Значного розвитку набули на Боспорі буд. справа, виробн. покрівельної черепиці (власниками ергастеріїв, де її виготовляли, були боспорські правителі), суднобудування (за свідченням *Страбона*, в Пантікапеї були доки для 30 суден), гончарство, обробка дерева (в багатих похованнях знайдено чимало майстерно зроблених дерев'яних саркофагів) та кістки, коропластика (виготовлення теракот—скульптур з випаленої глини). Особливо високого рівня досягла торевтика — худож. обробка металу. Розвивались архітектура (при розкопках боспорських міст, зокрема Пантікапея, знайдено численні архітект. деталі, а також зображення архітект. споруд на деяких боспорських монетах, монументальний живопис (широко відомі настінні розписи поховальних склепів). У Пантікапеї був театр. Босп. хліб вивозили морем у міста Греції і Малої Азії. До самих тільки Афін в 4 ст. до н. е., як про це свідчить *Демосфен*, з Боспору щороку довозили бл. 1 млн. пудів хліба. Найбільшими хліботорговцями були правителі Б. д. і тісно зв'язана з ними грец. та місцева знать. З Боспору також вивозили рибу, шкіру, почасти — рабів. У міста Б. д. з Греції, Малої Азії, о-вів Егейського м. імпортували вино, оливкову олію, посуд, тканини, зброю, прикраси (зокрема, ювелірні вироби), предмети мистецтва тощо. Імпортні товари та продукцію боспорських ремісників продавали на внутр. ринку або обмінювали у родоплемінної знаті *скіфів*, *сарматів* та ін. племен на продукти скотарського г-ва, хліб та рабів. Свідченнями широких економіч. зв'язків Б. д. з представниками верхівки племен Пн. Причорномор'я є численні знахідки виробів боспорських торевтів у т. з. царських скіфських курганах на тер. УРСР та Прикубання.

В 2-й пол. 2 ст. до н. е. Б. д. спіткала гостра соціально-економічна криза, що посилювалась загрозою з боку скіфської д-ви в Криму, яка зазіхала на незалежність Боспору. Не певний у своїх силах, босп. цар Перісад V бл. 107 до н. е. передав владу понтійському цареві *Мітрідату VI Євпатору*. Під час переговорів про передачу влади між полководцем Мітрідата VI *Діофантом* і Перісадом на Боспорі вибухнуло повстання скіфів, на чолі якого став *Савмак*. Повстання охопило весь Керченський п-ів. Повстанці вбили Перісада і проголосили Савмака царем. Діофант, який встиг втекти, наступного року очолив каральну експедицію, що жорстоко придушила повстання. Боспор увійшов до складу Понтійського царства. Мітрідат VI намагався перетворити Боспор на свою опорну базу в боротьбі проти Риму. Але, зазнавши в цій боротьбі цілковитої поразки, Мітрідат VI 63 до н. е. покінчив життя самогубством у Пантікапеї. Відтоді почався період політ. залежності Б. д. від Риму.

1—2 ст. н. е. були періодом другого розквіту Б. д. Розвиток зовн. і внутр. торгівлі в Б. д. забезпечив відродження і швидке економічне піднесення боспорських міст. Виникли нові укріплені поселення (*Ілурат* та ін.), розширялись старі міста (*Горгіппія* та ін.). Значне збільшення у складі населення міст сарматського етніч. елементу спричинилося до дедалі більшої «сарматизації» культури Б. д. В перші ст. н. е. на Боспорі правила царська дин. *Тіберіїв Юліїв*, генеалогічно пов'язана з Мітрідатом VI. Царів Боспору затверджували рим. імператори, які розглядали його як союзну д-ву. В 2—3 ст. н. е. боспорський цар Савромат II [174 (або 175) — 210 (або 211)] завдав вирішальної поразки скіфам; їх, а також *таврів*, які населяли гірський Крим, було включено до Б. д. За його царювання Боспор досяг і певної незалежності від Риму. Проте навала *готів* і *боранів* (серед. 3 ст.) підірвала економіч. життя Б. д. У 70-х рр. 4 ст. навала *гуннів* спричинилася до остаточної її загибелі. Істор.-археол. вивчення Б. д. провадиться з поч. 19 ст. (П. Дюбрюкс, І. П. *Бларамберг*, І. О. *Стемпковський*). В 1-й пол. 19 ст. розкопки (переважно курганів і могильників) вели А. Б. *Ашик*, Д. В. Карейша, в 50—70-х рр. — О. Є. *Люценко*, 1902—14 — В. В. Шкорпил. Епіграфічні пам'ятки Б. д. вивчали Л. Е. Стефані, В. В. *Латишев*, Ю. Ю. Марті та ін. Широкого розмаху набули археол. розкопки на тер. Б. д. за рад. часу (В. Д. *Блаватський*, В. Ф. *Гайдукевич*,

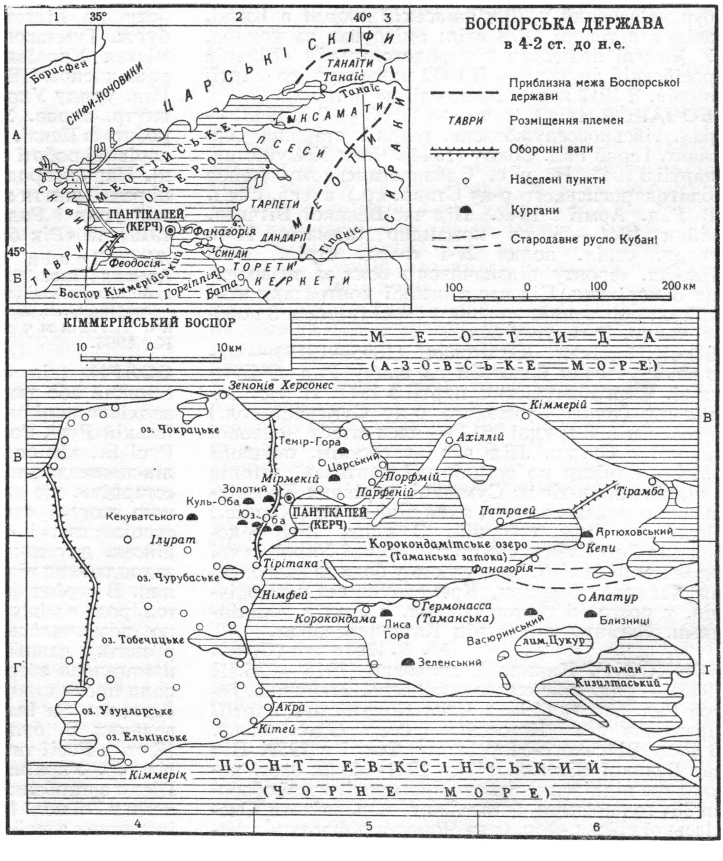

М. М. Кобиліна, Д. Б. Шелов), коли було почато планомірне дослідження міст і сільс. поселень Б.д.

Літ.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л., 1949 [бібліогр. с. 555—570]; Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953 [бібліогр. с. 360—368]; Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры, т. 1. М.—Л., 1955; Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э. М., 1959; Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964. *В. Л. Зуц* (Київ).

БО́ТВИН Нафталі (19.II 1905 — 6.VIII 1925) — львівський робітник, активний учасник революц.-визвольної боротьби на Зх. Україні. Н. в с. Руді-Силецькій (тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) в робітн. сім'ї. З 1921 —комсомолець, з 1923— член КПЗУ, один з керівників профспілки шевців і кравців. Розстріляний за вироком польс. суду за вбивство провокатора. Іменем Б. називався загін в інтернаціональній бригаді під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39.

Є. М. Галушко (Львів).

БОХАНО́ВСЬКИЙ Іван Васильович (8. VII 1848 — 24.VII 1917) — революц. народник. Походженням з дворян Переяслав. пов. Полт. губ. В 1870 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту, звідки його виключено (1875) за участь у студент. русі. Член *«Київської комуни»* (1874). В 1875 Б. заарештовано за народницьку пропаганду і притягнено до дізнання за *«процесом 193-х»*. У 1876 звільнено з тюрми під нагляд поліції. В червні 1877 Б. знову заарештований за спробу організації повстання селян Чигиринського пов. (див. *Чигиринська змова 1877*). Разом з Я. В. *Стефановичем*, Л. Г. *Дейчем* був ув'язнений у *Лук'янівській тюрмі* в Києві, звідки в травні 1878 втік; емігрував за кордон. У Женеві працював у народовольській «Вільній російській друкарні». В 1902 примкнув до партії есерів. З 1912 жив у Брюсселі, де й помер.

БОЧАРО́В Яків Васильович (1923 — 2.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Єлизаветинському (тепер Благодарненського р-ну Ставр. кр.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир гармати 76-го гвард. стріл. полка 27-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився в боях за визволення Запоріжжя. Під час запеклої контратаки нім. військ, поранений, знищив з своєї гармати 3 ворожі танки. Загинув у бою.

БО́ЧКІН Іван Юхимович (1895—1919) — активний учасник боротьби за владу Рад на Сумщині. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у с. Залізняку (тепер Сумського р-ну Сумської обл.) в сел. сім'ї. В грудні 1917 — член штабу Червоної гвардії в Сумах. Під час австро-нім. окупації 1918 — комісар по організації партизан. загонів і підпільних к-тів на Сумщині, керівник Коренівського партизан. загону, який діяв на тер. Харків., Черніг. та Курс. губерній. З кінця 1918 — командир 7-го Сумського полку *Другої Української радянської дивізії*. Брав участь у боях за визволення Харкова, Полтави, Кременчука від петлюрівців, у розгромі григор'євщини, в боях з денікінцями. Загинув у бою під Катеринославом.

М. В. Лобанова (Суми).

БОЧКО́ВИЧ Кирило Васильович (1918 — 26.III 1944) — рад. військовослужбовець, старшина, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії. Працював у м. Котовську (тепер Одес. обл.). В Рад. Військово-Морському Флоті з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира відділення взводу протиповітряної оборони 384-го окремого батальйону мор. піхоти Очаківської військ.-мор. бази Чорномор. флоту відзначився в *Миколаївській десантній операції 1944*. Тяжко поранений, Б. продовжував вести бій. Загинув у бою.

БОШ Євгенія Богданівна (23.VIII 1879 — 5.I 1925) — рад. парт. і держ. діячка. Член Комуністич. партії з 1901. Н. у м. Очакові (тепер Микол. обл.) в сім'ї механіка. В 1905—07 вела парт. роботу в м. Вознесенську Херс. губ. На поч. 1908 приїхала до Києва, ввійшла до складу вузлового бюро РСДРП Пд.-Зх. з-ці. З грудня 1909 — член Київ. Тимчас. к-ту РСДРП. З осені 1910 листувалася з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. З 1911 — секретар Київ. к-ту РСДРП. В 1912 її заарештували і вислали до Іркутської губ., звідки вона втекла; через Японію емігрувала до США. В 1915 брала участь у роботі Бернської конференції закордонних секцій РСДРП. Восени 1915 за дорученням партії працювала в Стокгольмі і Христіанії (Осло). В період 1-ї світової війни Б. припускалася помилок у нац. питанні, недооцінюючи його значення. Після Лютневої революції 1917 повернулася до Петрограда, де 13.III передала ЦК РСДРП (б) директивну телеграму від В. І. Леніна. Наприкінці березня приїхала до Києва, де була обрана членом Київ. к-ту більшовиків, Ради робітн. депутатів, редколегії газети *«Голос социал-демократа»*. З квітня 1917 — голова Пд.-Зх. окружного, з липня 1917— обл. к-ту РСДРП (б). При обговоренні *Квітневих тез В. І. Леніна* Б. голосувала проти них, але після VII (Квітневої) конференції РСДРП (б) визнала свою помилку і енергійно боролася за здійснення ленінського курсу. Була делегатом VI з'їзду партії, після якого проводила велику роботу по підготовці збройного повстання проти бурж. Тимчасового уряду в Києві, Вінниці та ін. містах України. На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обрана членом ЦВК Рад України, а з утворенням Рад. уряду України призначена нар. секретарем внутр. справ. У 1918—22 — на парт. та військ. роботі в Пензі, Астрахані, Чернігові, а також на керівній роботі в ЦК Всеробітземлісу, Центроспілці, Наркомпроді, Наркоматі РСІ РРФСР. Останні роки життя хворіла. Автор праць «Національний уряд і Радянська влада на Україні» (М., 1919) та «Рік боротьби» (М.—Л., 1925).

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 35. Інессі Арманд [Лист 30. XI 1916].— Телеграма Пензенському губвиконкомові [між 12 і 14 серпня 1918 р.]; т. 36. [Телеграми] Є. Б. Бош [9 і 12 серпня 1918 р.]; Гриценко А., Тимченко Ж. Євгенія Богданівна Бош. К., 1964. *Ж. П. Тимченко* (Київ).

БОЯ́РИ (від старослов. «бой» — воїн, воярин, великий або тюрк. «бояр» — багатий, знатний) — верхівка панівного класу феод. суспільства в Київській Русі, Росії, Молдавії і Румунії. В Давній Русі Б., або болярами, називали великих феодалів-землевласників, які поділялися на дві групи: «старців», що виділилися під час розкладу родового ладу і становили панівну верхівку феод. суспільства, і «мужів воїнів», що служили у військ. дружинах великих і удільних князів. Б. захоплювали вільні і сел. землі, експлуатували селян. В період феод. роздроблення Б. відігравали гол. роль в міжусобній боротьбі, яка дуже негативно позначилась на дальшому економіч. і політ. розвитку давньорус. князівств. У 14—16 ст. Б. намагалися зберегти феод. роздробленість і виступали проти створення *Російської централізованої держави*. За Івана IV, під час опричнини, багато великих Б. було винищено або заслано. На поч. 18 ст. в Росії титул Б. скасував Петро I.

На тер. України Б. існували з часів Київ. Русі. Після загарбання укр. земель лит. і польс. феодалами в 2-й пол. 14 ст. великі Б. пішли на службу до іноземних завойовників і деякі з них (*Збаразькі* та

Д. С. Бортнянський.

Є. Б. Бош.

М. А. Брага.

А. Я. Брандис.

ін.) дістали титули князів. Середні Б. перетворилися на військ. слуг, урядовців, а також дістали шляхет. привілеї, зем. пожалування. Переважна більшість збіднілих дрібних Б. протягом 15—16 ст. втратила своє привілейоване становище, злилася з селянством і потрапила у феод. залежність. Лише незначна частина їх з організацією реєстрового козацтва (1572) була записана до козац. реєстру.
Літ.: Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963.
Д. І. Мишко (Київ).

БО́ЯРКА (до 1957 — селище Боярка-Будаївка) — місто Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. УРСР, за 22 *км* на Пд. Зх. від Києва. Залізнич. станція. 26,5 тис. ж. (1968). Виникла 1868 під час будівництва з-ці. Входила до складу Київ. повіту Київ. губ. (з 1923 — Київ. округу, з 1932 — Київ. обл.). Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. В період Великої Вітчизн. війни 1.VIII 1941 Б. окупували нім.-фашист. загарбники. 6.XI 1943 рад. війська визволили місто. Осн. частина населення працює в Києві. В Б. — швейна ф-ка, ковбасна фабрика, уч.-дослідне лісове г-во. С.-г. технікум, 6 загальноосв. шкіл. Санаторій для хворих на туберкульоз, будинки відпочинку, піонерські табори. В Б. 1921 перебував М. О. *Островський*, який разом з ін. комсомольцями працював на будівництві вузькоколійки, що мала забезпечити паливом Київ. У Б. встановлено пам'ятник комсомольцям 20-х рр.

БОЯ́РКО Олексій Павлович (8.XI 1903 — 23.III 1942) — керівник парт. підпілля на Буковині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1929. Н. у с. Ільок-Пеньковка (тепер Ракитянського р-ну Бєлгор. обл.) в сім'ї залізничника. В 1932 закінчив Ін-т народної освіти в Харкові. В 1933—35 — заст. секретаря парткому ХТЗ; 1937 — інструктор Київ. обкому КП (б) У; 1938—40 — викладач Житомир. та Київ. пед. ін-тів. З липня 1940 — лектор Чернів. обкому КП(б)У. З липня 1941 — секретар Чернів. підпільного обкому КП (б) У. 30.VIII 1941 заарештований рум. сигуранцею. Перебуваючи в ув'язненні, Б. підтримував зв'язки з підпіллям. Розстріляний за вироком військ.-польового суду. Ім'ям Б. названо одну з вулиць Чернівців.
О. П. Потапова (Чернівці).

БОЯ́РСЬКА ДУ́МА — в давньорус. д-ві з 10 ст. постійна вища рада при князі, а з 1547 — в Росії при царі. Складалася з верхівки князівської дружини, представників феод. знаті. Світлі бояри згадуються вже 912 при укладенні договору між київ. князем Олегом і греками. В кін. 10 ст., за Володимира Святославича, була група близьких до князівського двору людей, з якими він радився при розв'язанні питань зовн. і внутр. політики. З запровадженням на Русі християнства до Б. д. входило й вище духівництво. Політ. роль Б. д. значно зросла в період феод. роздробленості, чому сприяли розширення боярського землеволодіння і ослаблення в багатьох давньоруських землях князівської влади. В князівствах Пн.-Сх. Русі в 14—15 ст. до Б. д. входили т. з. путні бояри, що відали окремими галузями («путями») князівського г-ва, і *тисяцький*, окольничий, дворецький та ін. Склад, компетенція і права Б. д. не були визначені законом ні в окремих князівствах, ні в Рос. централізованій д-ві, в якій Б. д. стала постійним дорадчим органом при царі. Роль Б. д., ослабленої в період *опричнини*, знову посилилася в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Її склад почав поповнюватись і за рахунок осіб менш знатного походження, особливо *дворянства*. Вирішальне слово у Б. д. завжди належало великому князю, а пізніше царю. З 2-ї пол. 17 ст. значення Б. д. зменшилося; з утворенням Сенату (1711) її було ліквідовано.
І. М. Гапусенко (Київ).

БРА́ВЛІН (рр. н. і см. невід.) — новгородський князь, який у 1-й половині 9 ст. зі своєю військ. дружиною здійснив похід у Крим. Під час походу були захоплені Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак), Корчев (Керч). Про похід Б., зокрема про напад на Сурож, подаються відомості в «Житії Стефана Сурозького».

БРА́ГА Марко Андронович (н. 17.II 1910) — знатна людина Рад. України, новатор сільськогосподарського виробн., комбайнер, двічі Герой Соціалістич. Праці (1949, 1958). Член КПРС з 1951. Н. в с. Малому Клині (тепер Голопристанського р-ну Херс. обл.) в бідній сел. сім'ї. Після закінчення Каховської школи комбайнерів (1937) працював комбайнером Бехтерської МТС, з 1958 — комбайнер колгоспу «Росія» Голоприст. р-ну Херс. обл. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

БРАГО́НІН Терентій Іванович (1909 — січень 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії. Н. на Луганщині в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення розвідки 156-го гвард. арт. полку 77-ї гвард. стріл. д-зії 61-ї армії Центр. фронту наприкінці вересня 1943 відзначився при форсуванні Дніпра в районі с-ща Любеча (тепер Ріпкинського р-ну Чернігів. обл.). Б. одним з перших з розвідниками свого відділення під сильним вогнем ворога переправився на правий берег Дніпра і корегував арт. вогонь, забезпечивши переправу піхоти. Арт. вогнем його полку було знищено 2 кулемети, 2 міномети і бл. роти гітлерівців. Загинув у бою.

БРАЙКО́ Петро Овсійович (н. 9.IX 1918) — активний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1942. Н. у с. Митченках (тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В 1940 закінчив Моск. військ. уч-ще зв'язку. На поч. Великої Вітчизн. війни, в жовтні 1941, потрапив в оточення й залишився на тимчасово окупованій гітлерівцями тер. України. З лютого 1942 — командир групи Конотопського партизан. загону, з квітня 1942 по лютий 1944 — пом. начальника штабу по розвідці Путивльського партизан. загону, нач. штабу Кролевецького партизан. загону, командир 4-го батальйону в з'єднанні під командуванням С. А. *Ковпака*. В лютому — вересні 1944 очолював полк 1-ї Укр. партизан. д-зії під командуванням П. П. *Вершигори*, яка провела успішний рейд по тер. зх. областей України й сх. районів Польщі. У 1944—60 — на керівній роботі у військах НКВС. З 1960 — в запасі. *В. П. Лукін* (Київ).

БРА́НДЕНБУРГ Микола Юхимович (20.VIII 1839 — 13.IX 1903) — рос. археолог і військ. історик; ген.-лейтенант (з 1896). Н. у Петербурзі в дворянській сім'ї. В 1870 закінчив Петерб. ун-т. Брав участь у рос.-тур. війні 1877—78. Засновник і директор Арт. музею в Петербурзі (з 1872). Автор понад 60 наук. праць з військ. історії, зокрема історії артилерії. Провадив розкопки на тер. давньорус. міста Старої Ладоги, розкопував кургани в Петерб. і Новгор. губ., а також скіфські і слов. кургани на тер. України, зокрема Макіївські кургани, Іллінецький курган та багато ін.

Є. В. Черненко (Київ)

БРА́НДИС Анатолій Якович (н. 12.VIII 1923) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, червень 1945). Член КПРС з 1944. Н. в м. Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) у сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. В 1943 закінчив Пермське авіац. уч-ще штурмовиків. Воював як командир ескадрильї на Пд., 4-му і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 227 бойових вильотів на штурмування. В 1950 закінчив Військ.-повітряну академію, командував авіац. д-зією. В 1959 закінчив Академію Генштабу. З 1964 — на викладацькій роботі у військ. навч. закладах. Портрет, с. 191.

БРА́НДТНЕР Людвіг Карлович (бл. 1853 — 26.V 1879) — революц. народник. Вчився у ветер. ін-ті в Харкові. Заарештований 1875 за участь у діяльності харків. революц. гуртка студентів і семінаристів, організованого на поч. 1874 С. П. *Коваликом*. Б. притягнуто до «*процесу 193-х*» і віддано під негласний нагляд поліції. В лютому 1876 його заарештовано в справі студентів, які вели пропаганду серед залізничників Харкова; відданий на поруки, перейшов на нелегальне становище. Член т. з. пд. терористич. групи В. А. *Осинського*. При арешті 23.II 1879 у Києві вчинив разом з товаришами збройний опір, був двічі поранений. Київ. військ.-окружний суд засудив Б. до смертної кари. Повішений у Києві.

А. М. Катренко (Київ).

БРА́НЕ ПО́ЛЕ, Бранне Поле, Бранє Поле — село Богуславського р-ну Київ. обл. Назва села та сусідніх з ним урочищ Турчин Ліс, Черкес-долина, очевидно, пов'язана з боями, які відбувались на прилеглій до села території під час антифеод. сел.-козац. повстань, керованих С. *Наливайком* (1594—96), П. *Павлюком*, К. *Скиданом* (1637), проти польс.-шляхет. загарбників, і боротьбою рос.-укр. військ у 70—80-х рр. 17 ст. проти тур.-тат. агресорів.

БРА́НЕЦЬ Іван Іванович (1914 — 24.VIII 1939) — рад. військовослужбовець, молодший командир, Герой Рад. Союзу (1939, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. в с. Рокитному (тепер Кременчуцького р-ну Полт. обл.). Був танкістом 6-ї танк. бригади. Героїчно загинув у боях на р. Халхин-Голі; похований у братській могилі.

БРАНИ́ЦЬКІ (Branicky) — польс. магнати. Мали значні зем. володіння та пром. підприємства в Польщі, на Україні (гол. чин. в Київ. губ.) і в Білорусії (1861 — бл. 500 тис. десятин). У 17—18 ст. брали активну участь у політ. житті Польщі. Підтримували шляхетську анархію, яка знесилювала країну. Особливо ганебну роль відіграв великий коронний гетьман К с а в е р і й Б. (1730—1819) — активний діяч *Торговицької конфедерації 1792*.

БРАТА́ННЯ — антивоєнний рух на фронтах першої світової війни. Виникло 1915 у формі тимчасового припинення воєн. дій, супроводжуваного дружніми контактами між солдатами ворожих армій. Почалося з ініціативи рос. солдатів на позиціях 16-ї, 31-ї, 39-ї, 40-ї австр. д-зій. Набуло значного поширення на рос. Пд.-Зх. і Рум. фронтах, зокрема в районах Буковин. Карпат (8-а армія), Зх. Поділля (7-а армія), Зх. Волині (11-а і Окрема армії). Великого розвитку набрало після Лютн. революції 1917. Організованість і політ. спрямованість у цю форму демократич. антивоєн. боротьби солдат. мас внесли більшовики, зокрема М. В. Криленко, О. С. Крусер, І. Ф. Кучмін, А. М. Пирейко, П. Д. Трубачов, М. І. Сєкачов та ін., згуртовані навколо більшовицької газ. «*Солдатская правда*», що стала політ. штабом Б. Вже в квітні 1917 понад 100 солдат. к-тів встановили контакти з австро-угор. полками. В першотравневих антивоєн. демонстраціях і Б. на Пд.-Зх. фронті взяли участь 1-й і 2-й гвардійські корпуси та 20 д-зій. 240 рос. частин вступили в безпосередні переговори з противником, причому 38 полків відмовилися йти в наступ. Правлячі кола воюючих д-в зустріли Б. репресіями. Тільки на Пд.-Зх. фронті було покарано бл. 85 тис. солдатів і 100 офіцерів. З новою силою розгорнулося Б. після провалу червневого наступу 1917 і досягло апогею після Великого Жовтня. Керівництво Б. здійснювали військ.-революц. к-ти. Так, конференція більшовиків 33-го арм. корпусу, що відбулась 6.XI 1917 в Хотині, ухвалила: «Утворити в усіх частинах ВРК і влаштувати організоване братання по всьому фронту під керівництвом останніх». Під час Б. розповсюджувалася більшовицька л-ра, встановлювались контакти між революц. солдат. орг-ціями, зростала ініціатива солдат. мас. Б., яке, за визначенням В. І. Леніна, «є революційна ініціатива м а с, є пробудження совісті, розуму, сміливості пригноблених класів, є, іншими словами, одна з ланок у ланцюгу кроків до соціалістичної, пролетарської революції» (Твори, т. 24, с. 279), стало активним фактором інтернац. виховання солдат. мас. *А. Г. Ткачук* (Ніжин).

«БРАТЕ́РСЬКЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НИХ» — найбільша і найзначніша підпільна антифашист. орг-ція рад. патріотів у Німеччині в роки 2-ї світової війни. Створилася 1943 з окремих підпільних груп військовополонених у Мюнхені, незабаром охопила всі табори військовополонених у Пд. Німеччині й поширила свій вплив від Карлсруе до Відня, Інсбрука, пн. кордонів Югославії та Італії, а також мала опорні групи в 20 трудових таборах рад. громадян. «Б. с. в.» діяло в тісному контакті з підпільною орг-цією Пд. Німеччини «Антинацістський нар. фронт» і з підпільними групами чехослов., югослав., польс. та франц. патріотів. Організаторами й активними діячами «Б. с. в.» були рад. військовополонені — полковник М. М. Тарасов, під-

полковники Д. С. Шелест, М. А. Баранов, М. П. Шихерт, майори К. К. Озолінь, М. І. Конденко, І. В. Бугорчиков, лейтенант І. С. Корбуков, червоноармійці Р. В. Петрушель, І. Є. Кононенко, робітниця з Краснодона М. І. Кузкіна, чех К. Мерварт, югослав Б. Бранко та ін. «Б. с. в.» вело антифашист. пропаганду, організовувало акти саботажу на виробництві, готувало бойові групи й ударні батальйони до повстання у взаємодії з ним. антифашист. підпіллям, Червоною Армією та військами союзників, маючи на меті паралізувати оборону гітлерівців з тилу. Влітку 1944 гестапо викрило «Б. с. в.» й заарештувало бл. 400 його активних учасників. Більшість з них було страчено або замордовано.

Літ.: Бродский Е. А. Живые борются. М., 1965; Из архивов мюнхенского гестапо. «Новый мир», 1964, № 6. *М. Д. Дятленко* (Київ).

БРА́ТИКІВ РУХ — антифеод. рух у Словаччині 1445—71. Ядром Б. р. були чес. таборити, що оселилися в Словаччині. Братики, до складу яких входили гол. чин. селяни і міська біднота, вели боротьбу проти угор. феодалів, католицької церкви і нім. патриціату міст. У війську братиків (20 тис. чол.) брали участь загони польс. і укр. селян. Б. р. придушено спільними силами угор. і словацьких феодалів.

БРАТКО́ВСЬКИЙ Данило (р. н. невід.— 26.XI 1702) — укр. громад. діяч і письменник. Н. на Волині. Автор віршованої книги «Світ, переглянутий частково» (польс. мовою; Краків, 1697), в якій викрив потворні явища суспільного життя в Польщі, показав тяжке становище поневоленого селянства, нац. гноблення на Правобережній Україні. Брав участь у визв. русі проти польс.-шляхет. панування, який очолювали С. *Палій*, С. *Самусь*, А. *Абазин* та З. *Іскра*. Склав відозву до православного населення Польщі з закликом чинити опір єзуїтам та уніатам. Закатований шляхтою у Луцьку.

Літ.: Архив Юго-Западной России..., ч. 3. Акты о козаках (1679 — 1716), т. 2. К., 1868; Lipiński W. Daniel Bratkowski, Kijow, 1909; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

БРА́ТСТВА — нац.-реліг. громадські орг-ції укр. і білорус. православних міщан у 16—18 ст. Б. відігравали значну роль у суспільно-політ. й культур. житті, в боротьбі проти політики нац. і реліг. утисків, яку проводили шляхет. Польща та католицька церква на Україні і в Білорусії. У 80-х рр. 16 ст. широку діяльність розгорнуло Львівське Успенське Ставропігійське братство (див. *Львівське братство*). Воно придбало друкарню, відкрило школу. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. Б. виникли в Рогатині, Красноставі, Городку, Гологорах, Галичі, Перемишлі, Любачеві, Дрогобичі та ін. містах. Бл. 1615 було засновано *Київське братство*, до якого вступило багато міщан, православних шляхтичів, а також Запорізьке військо на чолі з гетьманом П. *Сагайдачним*. У 1617 було створено *Луцьке братство*. В 2-й пол. 17—18 ст. Б. діяли в більшості міст і деяких селах Галичини, Волині, в багатьох містах Наддніпрянщини. Б. створювалися навколо парафіяльних церков, використовуючи організаційні форми, властиві цехам та ін. міським корпораціям, як світським, так і релігійним. Вони мали свої статути. Витрати Б. покривалися за рахунок внесків його членів, прибутків від нерухомого майна, процентів від позик. Для Львівського братства важливим джерелом прибутків була друкарня. Б. дбали про свої патрональні церкви, справляли спільні культові відправи, подавали матеріальну допомогу своїм членам, брали участь у похороні братчиків, утримували шпиталі. Б. захищали соціальні інтереси ремісничо-торг. населення, боролися проти нац. гноблення. Діяльність Б. мала переважно світський характер. З кін. 16 — поч. 17 ст. Б. беруть активну участь у боротьбі проти посилення польс.-шляхет. гніту, нац. та реліг. утисків і набувають великого громадсько-політ. і нац.-культурного значення. Намагаючись перетворити православну церкву на знаряддя зміцнення своїх суспільно-політ. позицій, Б. виступали як проти необмеженої влади церк. феодалів — православних єпископів, так і проти польс.-шляхет. та католицького наступу. Боротьба Б. проти засилля церковників, за розвиток світських елементів культури була по суті боротьбою проти феодалізму, бо «всяка боротьба проти феодалізму повинна була тоді набирати релігійної форми, спрямовуватися в першу чергу проти церкви» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 291). Будучи насамперед орг-ціями заможного ремісничо-торг. міського населення (бюргерства), Б. об'єднували навколо себе також представників ін. соціальних верств України. Деякі з них приймали до свого складу православне духівництво й православну шляхту, які були невдоволені нац.-реліг. утисками. Іноді Б. підтримували й окремі православні магнати та єпископи, які хотіли спрямувати діяльність Б. в своїх інтересах. У Б. виявлялися соціальні суперечності між різними групами міщанства, між міщанством, шляхтою й церковною верхівкою. Вплив різних соціальних верств у Б. був неоднаковий. Б. вели боротьбу проти єзуїтської пропаганди й примусового насадження уніатства на Україні і в Білорусії, підтримували зв'язки з Росією, Молдавією, пд. слов'янами. Одночасно Б. розгортали велику культ.-освітню діяльність. Вони відкривали школи, друкарні, навколо яких збиралися культурні сили. На базі *Київської братської школи* 1632 було створено Києво-Могилянську колегію (з 1701 — Київська академія). З братських шкіл вийшов ряд письменників, учених, політ. діячів, діячів освіти, книгодрукування, митців, які сприяли зміцненню зв'язків укр. та білорус. народів з рос. народом.

В 2-й пол. 17—18 ст., у зв'язку з дальшим зміцненням феод. відносин, роль Б. в суспільно-політ. житті зменшувалася. В Галичині й на Правобережжі вони підпадали під вплив духівництва, на Лівобережжі виконували переважно релігійно-побутові функції. Б. існували при деяких сільських і міських церквах. У 19 ст. Б. не займалися громад.-політ. і культ. справами, хоч зберегли деякі обряди й звичаї, властиві Б. 17 ст. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. деякі діячі православної церкви створили клерикальні орг-ції, які, крім назви, не мали майже нічого спільного з кол. Б., хоч покликалися на їхні традиції.

Літ: Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII в. К., 1929; Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Ефименко А. Южно-русские братства. В кн.: Ефименко А. Южная Русь, т. 1. СПБ, 1905; Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. СПБ, 1857; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1—2. К., 1883—98; Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство. К., 1904. *К. Г. Гуслистий* (Київ).

БРА́ТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖА́ВНОСТІ (БУД) — підпільна контрреволюц. націоналістич. орг-ція на Україні. Утворилося 1920 на чолі

з С. Єфремовим. До складу Б . у. д. увійшли петлюрівці, які залишилися в підпіллі після визволення України від денікінцв. Під час відходу з Києва 6.V 1920 рад. військ (див. *Польсько-радянська війна 1920*) Б. у. д. брало активну участь у формуванні маріонеткового петлюрівського уряду. Після вигнання польс. загарбників частина членів Б. у. д. емігрувала за кордон. Інші, в т. ч. Єфремов, перейшли в підпілля й почали готувати контрреволюц. повстання. Б. у. д. встановило зв'язки з ін. націоналістич. орг-ціями в Києві й на периферії із залишками петлюрівських банд. За згодою Б. у. д. у кін. 1921 було здійснено набіг банди Тютюнника з тер. Польщі на Рад. Україну. В 1921 — 22 органи Всеукр. надзвичайної комісії викрили й розгромили осн. контрреволюц. орг-ції, що призвело до розвалу Б. у. д., яке 1924 самоліквідувалося.

П. П. Бачинський (Київ).

БРА́ТСЬКІ ШКО́ЛИ — учбові заклади на Україні і в Білорусії у 16—18 ст. Організовували їх і утримували *братства*. Б. ш. відігравали значну роль у розвитку освіти. Відкривали їх і в містах, і в сільс. місцевості. Найвідоміші з них: Віленська (1585), *Львівська братська школа* (заснована 1586), Київська (1615), Луцька (бл. 1620). Робота шкіл визначалася статутами, прототипом для яких був статут Львів. школи. Викладання в школах проводилося рідною мовою. В Б. ш. великих міст значну увагу приділяли й вивченню грец., а пізніше латин. та польс. мов (граматики, риторики, піітики). Крім того, учні навчалися арифметики, астрономії, музики, філософії та богослов'я . Б. ш. були одним із засобів боротьби проти польс. шляхти і католиц. духівництва, за нац. незалежність.

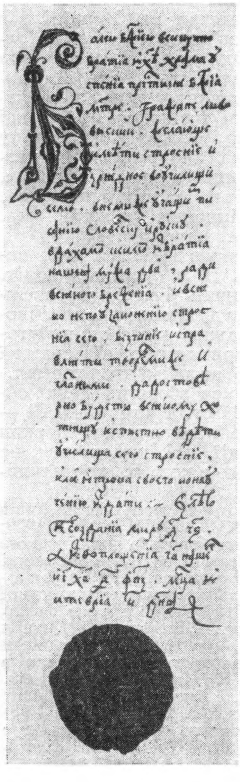

Постанова загальних зборів Львівського братства про створення школи.

Літ.: Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії XVI—XVII століттях. К., 1958 [бібліогр. с. 208—209]; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966 [бібліогр. с. 236—245].

БРАЦЛА́ВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця, утворена польс. урядом після *Люблінської унії 1569* на землях Брацлавщини (тер. тепер. Вінн. і частини Хмельн. областей). Входило до складу польс. провінції Малої Польщі. В Б. в. не раз відбувалися повстання укр. нар. мас проти гніту шляхет. Польщі (напр., *Брацлавське міське повстання 1594—95*, 1648— визволення Брацлавщини повстанськими загонами М. Кривоноса і створення після цього *Брацлавського полку*, 1702—04 повстання під керівництвом С. Палія, 1768 — *Коліївщина*). Після возз'єднання Правобережної України та тер. Б. в. було створено (1793) *Брацлавське намісництво*.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ Й ВІ́ННИЦЬКЕ МІСЬКІ́ ПОВСТА́ННЯ 1541 — повстання міського населення у Брацлаві й Вінниці проти феод. гноблення та сваволі лит. урядовців. Доведені до відчаю здирствами і грабіжницькими поборами брацлавського і вінницького старости князя С. Пронського та його служебників, міщани Брацлава і Вінниці на поч. 1541 стихійно повстали. Вони здобули замки у Брацлаві й Вінниці, розгромили військ. залоги й на смерть скарали захоплених у полон урядовців. Князь С. Пронський врятувався втечею. Проте невдовзі лит. уряд надіслав каральні загони, які жорстоко придушили повстання, прилюдно стративши його керівників. Щоб запобігти дальшим збройним виступам, лит. уряд змушений був увільнити з посади старосту С. Пронського й дещо обмежити сваволю своїх урядовців.

Літ.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Архив Юго-Западной России..., ч. 8, т. 5. К., 1907, с. 24—30.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ МІСЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1594—95 — антифеод. повстання міського населення в Брацлаві проти польс.-шляхет. гніту. Приводом до повстання були здирства й сваволя брацлавського і вінницького старости Ю. Струся. Навесні 1594 обурені утисками й грабунками міщани повстали. Вони здобули міський замок, оголосили себе вільними і створили військ. загони для оборони міста. Спроба шляхет. війська восени 1594 захопити Брацлав була невдалою. Міщани за допомогою сел.-козац. загонів С. *Наливайка* розгромили ворога на Пд. Бузі. Але влітку 1595 переважаючі сили шляхет. війська, скориставшися з відступу повстанських загонів С. Наливайка в степи під Умань, захопили Брацлав і жорстоко придушили повстання. Взятого в полон одного з керівників Б. м. п. війта Р. Титченка (Тищенка) навесні 1596 стратили.

Літ.: Гуслистий К. До історії Брацлавського повстання в 90-х рр. XVI століття. «Наук. зап. Ін-ту історії і археології України АН УРСР», 1943, № 1.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця, утворена 13.IV 1793 за указом Катерини II на Правобережній Україні після возз'єднання її з Росією. Б. н. складалось з 13 повітів: Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, П'ятигірського, Бершадського, Літинського, Хмільницького та Сквирського. До 1795 намісницьке правління перебувало не в центрі Б. н.— Брацлаві, а у Вінниці. Відповідно до указу Павла I від 30.XI 1796 Б. н., як і ін. *намісництва*, було ліквідовано. Його тер. відійшла в осн. до Подільської, а також до Київ. губ. (Липовецький, Махнівський, П'ятигірський і Сквирський пов.).

БРАЦЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні, створена 1648, після визволення від польс.-шляхет. загарбників *Брацлавщини* повстанськими загонами М. Кривоноса. Тер. Б. п. охоплювала сучас. Вінн. та більшу частину Хмельн. обл. Полковим містом Б. п. був Брацлав. У 1649 Б. п. налічував 22 сотні. Сотенними містечками були Райгород, Тульчин, Клебанськ, Красне, Браїлов, Вільшана, Вербка, Горяшківка, Тимонівка, Олександрівка, Яланець, Ямпіль, Шарогород, Мурафа, Станиславчик, М'ястківка (Городківка), Лучинець, Богданівка, Чечельник,

Комаргород, Чернявка. Б. п. захищав зх. кордони України від нападів шляхет. Польщі, пд.— від турків і крим. татар. Козаки Б. п. брали участь у розгромі польс.-шляхет. військ під Пилявцями (1648), Батогом (1652), Жванцем (1653) та в ін. боях нар.-визвольної війни 1648—54. Першим полковником Б. п. був сподвижник Б. Хмельницького Д. *Нечай*, після нього — М. Зеленський, І. Бут, І. Сербин, В. Дрозденко. Після *Андрусівського перемир'я 1667*, за яким Правобережна Україна відійшла до Польщі, населення Б. п. продовжувало вести боротьбу проти польс. шляхти, турків і крим. татар. У 1665 полковником Б. п. був П. Дорошенко, який того ж року проголосив себе гетьманом; 1674 — П. Лисиця, потім Коваленко. В 1692—1703 відзначився полковник А. *Абазин*, при якому майже все Сх. Поділля було визволене з-під шляхет. гніту. Останнім полковником Б. п. протягом 1706—12 був Г. Іваненко (Григораш). У 1712, відповідно до угоди між Росією і Польщею, козаків правобережних полків було переселено на Лівобережну Україну, і Б. п. ліквідовано. *М. П. Візир* (Київ).

БРАЦЛА́ВЩИНА — істор. область на Україні в 2-й пол. 16—18 ст. Назва її походила від м. Брацлава — адм.-тер. центру *Брацлавського воєводства*.

БРЕ́ЖНЄВ Леонід Ілліч [н. 1.I 1907 (19.XII 1906 с. ст.)] — видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху, Генеральний секретар ЦК КПРС, член Політбюро ЦК.

Л. І. Брежнєв народився в сім'ї робітника-металурга в с. Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ). Трудове життя почав п'ятнадцяти років. Після закінчення в 1927 Курського землевпорядно-меліоративного технікуму працював землевпорядником у Курській губ. і на Уралі — завідуючим районним земельним відділом і заступником голови виконкому Бісертської районної Ради, першим заступником начальника Уральського обласного земельного управління. До комсомолу вступив 1923, в члени КПРС — 1931.

В роки соціалістичної реконструкції народного господарства Л. І. Брежнєв був направлений вчитися до вищого навчального закладу. В 1935 закінчує металургійний інститут у Дніпродзержинську, там же працює інженером на металургійному заводі, віддаючи всю свою енергію і знання розвиткові радянської металургії. В травні 1937 обирається заступником голови виконкому Дніпродзержинської міської Ради. З травня 1938 — завідуючий відділом, а з лютого 1939 — секретар Дніпропетровського обкому КП (б) України.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45 Л. І. Брежнєв у діючій армії провадить велику організаторську і політичну роботу, займаючи пости: заступника начальника Політуправління Південного фронту, начальника Політвідділу 18-ї Армії, начальника Політуправління 4-го Українського фронту. В 1943 йому присвоєно звання генерал-майора. Брав участь у бойових операціях Радянської Армії на Кавказі, в Причорномор'ї, в Криму, на Україні, а також у боях за визволення народів Чехословаччини, Польщі, Угорщини. В 1945—46 — начальник Політуправління Прикарпатського військового округу. Після закінчення Великої Вітчизняної війни партія направляє Л. І. Брежнєва на керівну роботу по відбудові народного господарства. З серпня 1946 він перший секретар Запорізького, з листопада 1947 — перший секретар Дніпропетровського обкомів партії. Всі свої знання, досвід і великі організаторські здібності він віддає найшвидшій відбудові первістка соціалістичної індустрії — Дніпровської ГЕС імені В. І. Леніна, гіганта металургії «Запоріжсталь», нар. господарства Запорізької і Дніпропетровської областей. У липні 1950 ЦК КПРС направляє Л. І. Брежнєва на керівну роботу в Молдавську РСР, де його обирають першим секретарем ЦК КП Молдавії. Партійна організація республіки провела в ці роки велику роботу по розвитку промисловості, докорінній соціалістичній перебудові сільського господарства і піднесенню культури Молдавської РСР. На XIX з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв обраний членом ЦК, на Пленумі ЦК (жовтень 1952) — кандидатом у члени Президії і Секретарем ЦК КПРС. З березня 1953 по лютий 1954, у званні генерал-лейтенанта, працює заступником начальника Головного політуправління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту.

Л. І. Брежнєв.

У період, коли партія, розв'язуючи завдання дальшого піднесення сільського господарства, розгорнула в широких масштабах освоєння цілинних і перелогових земель, ЦК КПРС направляє Л. І. Брежнєва в Казахстан, де його обирають другим (лютий 1954), а потім першим секретарем ЦК КП Казахстану (серпень 1955).

На XX з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв обраний членом ЦК КПРС, на Пленумі ЦК КПРС (лютий 1956) — кандидатом у члени Президії і Секретарем ЦК КПРС. Одночасно з 1958 — заступник голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З червня 1957 — член Президії ЦК КПРС. За дорученням ЦК займався питаннями розвитку важкої промисловості і будівництва, оснащення збройних сил країни найновішою бойовою технікою, розвитку космонавтики. На п'ятій сесії Верховної Ради СРСР 5-го скликання (травень 1960) Л. І. Брежнєв обраний Головою Президії Верховної Ради СРСР. Перебував на цьому посту до червня 1964, одночасно з червня 1963 — Секретар ЦК КПРС. На посту глави Радянської держави він проводить велику роботу по удосконаленню державного апарату, розвитку соціалістичної демократії і зміцненню законності, здійсненню ленінської зовнішньої політики. Історичне місце в житті партії і країни займає Жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС, в роботі якого Л. І. Брежнєв бере активну участь. На Жовтневому пленумі ЦК, який виразив непохитну волю партії суворо додержувати і розвивати ленінські норми партійного життя та принципи керівництва, Л. І. Брежнєв був обраний Першим секретарем ЦК КПРС. У листопаді 1964 затверджений головою Бюро ЦК КПРС по РРФСР.

У березні 1965 на Пленумі ЦК КПРС Л. І. Брежнєв виступив з доповіддю, в якій була викладена по суті нова економічна політика партії на селі, сформульовані найважливіші напрями розвитку сільськогосподарського виробництва. На Травневому (1966) пленумі ЦК КПРС він висунув широку програму меліоративних робіт як одну з головних ланок прискореного розвитку сільського господарства країни.

На XXIII з'їзді КПРС (березень — квітень 1966) Л. І. Брежнєв виступив із Звітною доповіддю ЦК, в якій дано глибокий марксистсько-ленінський аналіз сучасної міжнародної обстановки, підсумків розвитку країни, визначено головні завдання

п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—70 і основні принципи радянської зовнішньої політики. В доповіді і рішеннях з'їзду дістало дальший розвиток багато найважливіших питань марксистсько-ленінської теорії і практичної діяльності КПРС. XXIII з'їзд обрав Л. І. Брежнєва членом ЦК КПРС, а Пленум ЦК, що відбувся після з'їзду,— Генеральним секретарем ЦК КПРС.

З листопада 1967 на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховних Рад СРСР і РРФСР Л. І. Брежнєв виступив з доповіддю «50 років великих перемог соціалізму», в якій підбито підсумки півстолітнього соціалістичного розвитку Радянського Союзу і накреслено чергові завдання будівництва комуністичного суспільства.

На посту Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєв проявив себе як політичний діяч ленінського типу. Маючи багатий життєвий досвід і великий організаторський талант, він невтомно працює над зміцненням партії і Радянської держави. В ці роки ЦК КПРС, при безпосередній участі Л. І. Брежнєва, розробив і здійснив надзвичайно важливі заходи по розвитку ленінських норм партійного і державного життя, утвердженню принципів колективності в роботі, поліпшенню керівництва народним господарством, дальшому зростанню економіки країни, піднесенню добробуту і культури трудящих, зміцненню дружби народів, посиленню оборонної могутності Радянської держави.

Багато сил і енергії Л. І. Брежнєв віддає розвиткові міжнародних зв'язків СРСР, зміцненню світової системи соціалізму, боротьбі за міцну дружбу і мир між народами, згуртуванню міжнародного комуністичного і робітничого руху, зміцненню уз революційної солідарності з трудящими всіх країн. Велика роль належить йому в підготовці і проведенні в червні 1969 в Москві міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, яка знаменувала новий етап боротьби народів світу проти імперіалізму, за мир і соціалізм. На цій Нараді він очолював делегацію КПРС і виступив від її імені з програмною промовою.

Л. І. Брежнєв — депутат Верховної Ради СРСР 3—7-го скликань, член Президії Верховної Ради СРСР. У червні 1961 за видатні заслуги в розвитку ракетної техніки і забезпечення успішного польоту радянської людини в космічний простір на кораблі «Восток» йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В 1966 за видатні заслуги перед Комуністичною партією і Радянською державою в комуністичному будівництві, зміцненні обороноздатності країни і великі заслуги в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників на фронті Великої Вітчизняної війни, у зв'язку з 60-річчям з дня народження Л. І. Брежнєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений чотирма орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденами Богдана Хмельницького, Червоної Зірки і медалями, а також найвищими військовими нагородами Чехословацької Соціалістичної Республіки і Польської Народної Республіки.

БРЕСТ-ЛИТО́ВСЬКА УГО́ДА 1918 — угода, яку підписали 27.I (9.II) 1918 у Бресті-Литовському (Бресті) Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія і контрреволюц. бурж.-націоналістич. *Центральна рада;* угода відкрила шлях до австро-нім. окупації України. Б.-Л. у. була закономірним наслідком боротьби укр. буржуазії проти соціалістич. революції. Щоб утриматися при владі, укр. бурж. націоналісти стали на шлях зради інтересів укр. народу і запросили на Україну австро-нім. мілітаристів. Центр. рада надіслала свою делегацію до Бреста, де в той час велися рад.-нім. переговори про укладення *Брестського миру 1918.* Участь представників Центр. ради на переговорах у Бресті була дуже бажаною для нім. імперіалістів, оскільки вона зовсім не мала за собою реальної сили. Це перетворювало її представників на слухняне знаряддя німців, джерело провокацій та засіб тиску на рад. делегацію, давало змогу нім. імперіалістам диктувати найжорстокіші умови миру. Незабаром після підписання Б.-Л. у. вони пред'явили рад. делегації ультиматум, а 18.II почали збройний наступ на Сх. фронті. Рад. війська відбили напад. 3.III 1918 було укладено Брестський мир. Посилаючись на умови Б.-Л. у., Центр. рада закликала австро-нім. війська на Україну. Австро-нім. окупація України була гол. наслідком Б.-Л. у. Інші її статті стали «легальною» підставою для безсоромного пограбування України. Центр. рада зобов'язалася до 31.VII вивезти до Німеччини 1 млн. *т* хліба, величезну кількість ін. продовольства та сировини. Ще одним виявом зрадництва Центр. ради була її згода на увічнення розчленування укр. земель. За Б.-Л. у. Сх. Галичина та Пн. Буковина залишалися під ярмом австро-угор. монархії в складі т. з. «коронного краю». Питання ж про Закарпаття навіть не ставилося. Відрікаючись від справи нац. визволення, зх.-укр. бурж. націоналісти цілком підтримали Б.-Л. у.

Укладення Б.-Л. у. було брутальним порушенням волі укр. народу. 30.XII 1917 (12.I 1918) ЦВК Рад України заявив, що «жодні зобов'язання, прийняті Центральною радою, не визнаватимуться ані Українською Радянською владою, ані українським народом», і направив до Бреста делегацію Рад. України, яка на переговорах викрила зрадницькі дії Центр. ради. Укр. народ піднявся на визвольну війну проти іноземних загарбників та їх бурж.-націоналістич. поплічників і вигнав окупантів з України. Крах австро-нім. окупації остаточно ліквідував Б.-Л. у.

Р. Г. Симоненко (Київ).

БРЄСТСЬКА ОБОРО́НА 1941— героїчна 28-денна (з 22.VI по 20.VII) оборона фортеці Брест незначними силами підрозділів 42-ї та 6-ї стріл. д-зій 4-ї армії рад. військ та 9-ї застави 17-го загону прикордонників. Напрямові, на якому стояла Брест. фортеця, відводилося значне місце в планах нім.-фашист. командування. На Брест був спрямований гол. удар правого крила нім.-фашист. групи армій «Центр», завдання якої було оточення і знищення рад. військ у Білорусії. На 42-у і 6-у стріл. д-зії 4-ї армії рад. військ, які були на польових навчаннях біля Бреста, 22.VI ворог напав зненацька. З великими втратами вони відійшли на Сх. У Бресті залишився невеликий рад. гарнізон, роззосереджений по всій фортеці окремими групами, який в перший же день був оточений ворогом. Відходячи з боями, захисники фортеці організували кругову оборону в центр. частині фортеці — Цитаделі. 24.VI на нараді командирів груп та підрозділів, що захищали окремі об'єкти Цитаделі, було прийнято рішення — об'єднати зусилля всіх окремих груп, створити штаб оборони та єдине командування. Керівником оборони був призначений капітан І. Н. Зубачов, комісаром — полковий комісар Є. М. Фомін. Стійко і самовіддано оборонявся гарнізон фортеці, відбиваючи майже безперервні атаки гітлерівців. 29—30.VI фашисти повели ген. штурм фортеці, внаслідок якого заволоділи значною частиною укріплень. Героїчно загинув осн. склад штабу. Є. М. Фомін, тяжко поранений, був захоплений фашистами і розстріляний. Загинув у фашист. полоні І. Н. Зубачов. Фашисти, не змігши захопи-

ти Бресг. фортецю, обійшли її з Пн. і Пд. і продовжували наступ на Сх. На поч. липня фортеця була в глибокому тилу ворога, але до 20.VII окремі групи бійців продовжували бої. Навіки прославили свої імена герої Б. о.— майор П. М. Гаврилов, капітани В. В. Шабловський, С. М. Гриненко, В. П. Кравченко, старші лейтенанти С. Ф. Шрамко, А. І. Семененко, В. І. Битко, лейтенанти І. Ф. Акимочкін, А. М. Кіжоватов, А. Ф. Наганов, політрук С. С. Скрипник, комсорг полку С. М. Матевосян, старшина А. Н. Дерев'янко, сержанти В. І. Біличенко, С. Т. Бобрьонок, Р. К. Семенюк, рядові І. Мельник, А. Терещенко, вихованець полку П. Клипа та багато ін. Більшість захисників загинула смертю хоробрих. Б. о. на місяць затримала й скувала значні сили нім.-фашист. військ та завдала їм значних втрат. Вона продемонструвала всьому світові непохитну стійкість, мужність рад. воїнів. Указом Президії Верх. Ради СРСР від 8.V 1965 Брест. фортеці присвоєно почесне звання «Фортеця-Герой».

Літ.: Брестская крепость. Путеводитель по местам боев. М., 1961; Героическая оборона. Сборник воспоминаний... Минск, 1966; С м и р н о в С. С. Страницы народного подвига. М., 1967. *Є. В. Савченко* (Київ).

БРЕ́СТСЬКА ЦЕРКО́ВНА У́НІЯ 1596 — об'єднання православної церкви України й Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі в Бресті. Ініціатором Б. ц. у. був *Ватікан*, який здавна намагався поширити свій вплив на сх.-слов. народи, а тому активно підтримував загарбницьку політику польс. феодалів щодо України й Білорусії. Б. ц. у. була знаряддям зміцнення політ. панування шляхет. Польщі й католицької церкви на Україні та в Білорусії. За допомогою Б. ц. у. польс. пани й католицьке духівництво сподівались обернути православних, які стануть уніатами, на католиків, щоб т. ч. денаціоналізувати, ополячити укр. і білорус. народи, розірвати їхні зв'язки з братнім рос. народом. У підготовці унії значну роль відіграли *єзуїти*, яких в 60-х рр. 16 ст. покликали в Польщу польс. католицькі єпископи для боротьби з протестантизмом.

Унію підтримала також верхівка укр. духовних і світських феодалів, що прагнули добитися однакового політ. становища з польс. магнатами, зміцнити свої класові позиції в боротьбі проти антифеод. нар. рухів. «Історія учить,— писав В. І. Ленін,— що пануючі класи завжди жертвували всім, чисто всім: релігією, свободою, батьківщиною, коли йшлося про придушення революційного руху пригноблених класів» (Твори, т. 11, с. 84). Безпосередніми приводами до унії були: невдоволення укр. православних єпископів тим, що у церк. справи дедалі більше втручалось міщанство, організоване в *братства*; бажання цих єпископів звільнитися від підлеглості сх. патріархам, які підтримували братства; намагання верхівки укр. православного духівництва добитися рівності з католицькими єпископами, які засідали в сенаті, мали титули «князів церкви» і залежали тільки від папи й почасти від короля. В 1590 частина православних єпископів вступила в таємні переговори з польс. королем *Сигізмундом III*, висловивши бажання приєднатись до католицької церкви. В 1595 єпископи луцький Кирило *Терлецький* і володимирський Іпатій *Потій* після видання королем універсалу, в якому він сповіщав про перехід православних єпископів в унію, вирушили до Рима і визнали владу папи. В жовтні 1596 король Сигізмунд III і київ. митрополит Михайло *Рогоза* за дорученням папи Климентія VIII скликали в Бресті церк. собор для офіційного проголошення унії. Проте собор одразу розколовся на два окремі собори—православний і уніатський. Православний—відкинув унію;уніатський—проголосив унію, визнав владу рим. папи, прийняв осн. догмати католицької церкви, зберігши, проте, православні обряди й відправу церковнослов. мовою. Уніатським єпископам обіцяли сенаторські звання (ця обіцянка залишилася невиконаною), уніатське духівництво, як і католицьке, звільнялось від податків, уніатська шляхта одержувала право обіймати держ. посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися в правах з католицьким міщанством.

Польс.-шляхет. уряд вважав унію обов'язковою для всіх православних на тер. Речі Посполитої. Православна релігія опинилася на становищі незаконної. Унія насаджувалася силою. Укр. і білорус. селяни, міщани, козаки стійко боролися проти нав'язування католицтва й унії. Це була боротьба проти феод.-кріпосницького й нац.-релігійного гніту, проти панування шляхет.-католицької Польщі, мала нац.-визвольний характер і водночас була боротьбою українського і білоруського народів за збереження і зміцнення зв'язків з братнім російським народом. Вирішальну роль у ній відіграли селянсько-козацькі повстання кінця 16 — 20 — 30-х рр. 17 ст., спрямовані проти соціального гніту польс. і укр. феодалів та іноземного панування. Проти Б. ц. у. протестували також значна частина православної шляхти, деякі магнати (князь К.-К. *Острозький*), більшість духівництва (зокрема, києво-печерський архімандрит Никифор *Тур*, його наступник Єлисей *Плетенецький* та ін.). Було видано ряд полемічних антиуніатських творів. Особливе місце серед них займають твори славетного укр. письменника І. *Вишенського*. Внаслідок опору укр. й білорус. народів польс.-шляхет. уряд на поч. 30-х рр. 17 ст. змушений був видати «*Статті для заспокоєння руського народу*», які узаконювали легальне існування православної церкви. Проте ці «Статті» не припинили наступу католицизму й унії. Нар. визвольна війна 1648—54 і возз'єднання України з Росією привели до цілковитої ліквідації унії на Лівобережжі. Пізніше, після тривалої боротьби, унію було ліквідовано також на Правобережній Україні (Волинь, Поділля, Брацлавщина й Київщина), яка наприкінці 18 ст. увійшла до складу Росії. На Зх. Україні уніатська церква існувала до 1946, коли церковний собор у Львові офіційно проголосив скасування Б. ц. у. (див. *Львівський церковний собор 1946*). На Закарпатті унія ліквідована 1949. В сучас. умовах уніатська церква продовжує свою реакційну діяльність у США й Канаді, де її верховоди, як і все укр. бурж.-націоналістичне охвістя, підтримують політику амер. імперіалізму.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Р о с о в и ч В. [Галан Я.]. Що таке унія. Львів, 1947; П о х и л е в и ч Д. Л. Згубна роль церковної унії в історії українського народу. К., 1958; З а г а й к о П. К. Українські письменники-полеміcти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К., 1957; К о я л о в и ч М. Литовская церковная уния, т. 1—2. СПБ, 1859—61; Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии... М., 1866; Г у с л и с т и й К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; С л и в к а Ю. Ю. Реакційна роль унії в історії українського народу. К., 1967.

К. Г. Гуслистий (Київ).

БРЕ́СТСЬКИЙ МИР 1918 — мирний договір між Рад. Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, з другого, підписаний у Брест-Литовську (тепер Брест) 3.III 1918.

Заклик негайно припинити імперіалістичну війну та укласти справедливий мир без анексій і контри-

буцій, звернутий до всіх воюючих держав, містився ще в ленінському *Декреті про мир*, схваленому *Другим Всеросійським з'їздом Рад* 26.X (8.XI) 1917. Мирні переговори в Брест-Литовську почалися 20.XI (3.XII). 2 (15).XII було підписано перемир'я на Сх. фронті строком на 28 днів. Переговори відновилися 9 (22). XII. Відмова Антанти і США взяти участь у переговорах не тільки зривала укладення заг. миру, а й ставила у вкрай невигідне становище Рад. країну, яка опинилася сам на сам з переважаючим у військ. відношенні нім.-австр. блоком. 5 (18).I 1918 нім. делегація в Брест-Литовську висунула у формі ультиматуму грабіжницькі вимоги відторгнення зх. територій кол. Рос. імперії площею понад 150 тис. *км²* (Польща, Литва, частина Білорусії, Латвії, Естонії) та сплати бл. 3 млрд. крб. контрибуції. Умови нім. ультиматуму були надзвичайно тяжкими й принизливими, але інтереси збереження й зміцнення завоювань Великої Жовтн. соціалістич. революції вимагали мирної передишки. Вихід з війни означав здійснення однієї з гол. вимог трудящих Росії. Завоювання миру було необхідною передумовою посилення Рад. влади, створення Червоної Армії, ліквідації госп. розрухи, розгортання соціалістич. будівництва в нац. районах країни. Лише мир врятовував Рад. республіку від навали нім. імперіалістів, бо в країні не було збройних сил, які могли б протистояти добре озброєним кайзерівським військам. Стара армія розвалилася; потрібний був час, щоб створити нову. В. І. Леніну, який рішуче й неухильно виступав за укладення миру, довелося перебороти серйозну протидію всередині партії, з боку т. з. «лівих комуністів». Оперуючи лівими фразами, вони вимагали розриву переговорів та проголошення «революційної війни» міжнар. імперіалізмові. Здійсненню експансіоністських планів нім. воєччини допомогли зрадницькі дії укр. контрреволюції. Підписавши 9.II *Брест-Литовську угоду 1918* з представниками *Центральної ради*, Німеччина посилила тиск на Рад. країну. Всупереч ленінській лінії на укладення миру глава рад. делегації Троцький, який був прихильником «революц. війни», заявив у відповідь на нім. ультиматум, що рад. делегація припиняє переговори, демобілізує армію, але миру не підписує. Скориставшись з цього, нім. війська 18.II почали наступ на всьому фронті, від Чорного до Балтійського моря. Над молодою соціалістич. країною нависла смертельна небезпека. 18.II ЦК партії, перебороши опір «лівої опозиції», ухвалив прийняти нім. ультиматум. Водночас Комуністич. партія скерувала всі сили народу для відсічі нім. навалі. Нім. уряд згодився відновити мирні переговори, висунувши нові, ще тяжчі умови. 3.III Б. м. був підписаний. За Б. м. Німеччина встановлювала своє фактичне панування в Польщі, Прибалтиці та значній частині Білорусії. Рад. Росія була змушена визнати грабіжницьку Брест-Литовську угоду Центр. ради з Німеччиною, за якою остання фактично окупувала Україну. На Рад. країну накладалася велика контрибуція.

Сьомий з'їзд РКП (б), що відбувся 6—8.III 1918, визнав за необхідне затвердити Б. м., який було ратифіковано 15.III *Надзвичайним четвертим Всеросійським з'їздом Рад 1918*. Незважаючи на винятково тяжкі умови, Б. м. дав Рад. країні мирну передишку. Більшовики України підтримали ленінські позиції в боротьбі за Б. м. Послідовна боротьба голови Нар. Секретаріату України М. О. Скрипника та ін. більшовиків проти лівих есерів на *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад* забезпечила підтримку з'їздом Б. м. Яскравим свідченням інтернаціоналістської позиції більшовиків та революц. робітн. класу України є декларація делегатів Рад. України, проголошена В. П. Затонським на Надзвичайному 4-му Всерос. з'їзді Рад, в якій вони повністю підтримували ленінську лінію в питанні про Б. м. і висловлювали тверду впевненість, що Україна при братерській допомозі Рад. Росії знову стане соціалістичною. Геніальні передбачення В. І. Леніна про недовговічність Б. м. блискуче підтвердились. В той час, як у Росії зміцнювався рад. лад, кайзерівська Німеччина швидко йшла до загибелі. З початком листопадової революції в Німеччині ВЦВК РРФСР 13.XI 1918 анулював Б. м. Рад. Росія допомогла українському та ін. народам визволитися з-під гніту нім. загарбників. Укладення Б. м. було блискучою перемогою ленінської стратегії і тактики соціалістич. революції.

Літ.: Ленін В. І. Про іноземну воєнну інтервенцію і громадянську війну в СРСР (1918—1920 рр.). К., 1957; Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. М., 1962; Документы внешней политики СССР, т. 1. М., 1957; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 — март 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Чубарьян А. О. Брестский мир. М., 1964.

Р. Г. Симоненко (Київ).

БРЕЧКЕ́ВИЧ Митрофан Васильович (4.VI 1870 — 26.VIII 1963) — укр. рад. історик-слов'янознавець, засл. діяч н. УРСР (з 1948). Н. в с. Бакотах (тепер Кременецького р-ну Терноп. обл.) в сім'ї священика. В 1890—1901 вчився в Юр'євському (тепер Тартуський) ун-ті. З 1906 — приват-доцент, потім професор Юр'євського, Казанського, Дніпроп., Київ. ун-тів та ін. вузів. Наук. праці Б. присвячені здебільшого середньовіч. історії зх. слов'ян. Велику увагу приділяв соціально-екон. проблемам історії прибалт. слов'ян. Викривав фальсифікацію історії прибалт. слов'ян нім. бурж. історіографією, яка намагалася виправдати агресію нім. феодалів у Прибалтиці, показав, що нім. колонізація супроводилася поневоленням і винищенням слов'ян.

Тв.: Введение в социальную историю княжества Славии, или Западного Поморья. Юрьев, 1911; Святополк, князь Поморский. В кн.: Сборник учено-литературного общества при Юрьевском университете, т. 5. Юрьев, 1902; Східно-поморське князівство та його занепад. Початкова історія Гданського коридору (XIII—XIV ст.). «Наук. зап. Дніпропетровського наукового при Всеукраїнській Академії наук товариства», 1929, в. 1. Історично-філологічна секція.

В. О. Маркіна (Київ).

БРИГА́ДИ ВІДМІ́ННОЇ ЯКО́СТІ — виробничі бригади на підприємствах Рад. Союзу, які виробляють продукцію відмінної якості при високій продуктивності праці. Звання Б. в. я. присуджують профспілк. орг-ції разом з адміністрацією підприємств. Соціалістичне змагання за звання Б. в. я. розгорнулося в січні 1949 з ініціативи пом. майстра Краснохолмського камвольного комбінату (Москва) О. С. Чутких. Рух Б. в. я. протягом короткого часу охопив усі галузі пром-сті, транспорту і с. г., з'явились також цехи і підприємства відмінної якості. В 1950 за звання Б. в. я. змагалися 5682 бригади в металург. пром-сті, понад 60 тис. бригад і дільниць—в легкій пром-сті. Одним з перших у країні звання підприємства відмінної якості дістав Глухівський прядив'яний з-д (IV квартал 1949). Серед послідовників руху — колектив Дарницького шовкокомбінату. Тут 1967 за звання Б. в. я. змагалося 515 бригад, 372 бригадам (3 тис. чол.) присвоєно це високе звання. Здобуття звання Б. в. я. є обов'язковим ступенем на шляху до завоювання звання *бригади комуністичної праці*.

Н. С. Носкова (Київ).

БРИГА́ДИ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ — виробничі колективи, які досягли високої продуктивності праці, значних успіхів у підвищенні загально-

освітнього, професійно-тех. і культ. рівня в комуністич. вихованні членів бригади. Їх девіз: «Вчитись, працювати і жити по-комуністичному». Гол. особливістю цього руху є те, що в ньому органічно поєднуються боротьба за досягнення найвищої продуктивності праці на основі найновіших досягнень науки і техніки і виховання нової людини — господаря своєї країни. Рух Б. к. п. виник восени 1958 в ході змагання на честь XXI з'їзду КПРС з ініціативи комсомольсько-молодіжної бригади роликового (тепер тепловозоремонтного) цеху депо Москва-Сортувальна. Змагання Б. к. п. очолила КПРС. Вже 19.XI 1958 «Правда» виступила з ред. статтею на підтримку нового руху. Високу оцінку руху Б. к. п. дав XXI з'їзд партії. У лютому 1959 в СРСР звання Б. к. п. виборювали 35 тис. бригад, у т. ч. 10 тис. на Україні. Одними з перших в республіці включилися в цей рух бригада робітників очисного забою шахти № 5—6 ім. Г. М. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля» Донец. обл., очолювана К. А. Северіновим, робітники чавуноливарного цеху Харків. з-ду трансп. машинобудування ім. В. О. Малишева, комсомольсько-молодіжна бригада доменного цеху Дніпродзержинського металург. з-ду ім. Ф. Е. Дзержинського. Серед зачинателів руху Б. к. п. в с.-г. виробн. республіки були бригада доярок колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Тетіївського р-ну Київ. обл., колектив ферми колгоспу «Україна» Гайворонського р-ну Кіровогр. обл., тракторна бригада Л. С. Кушка колгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського Біляївського р-ну Одес. обл. та ін. Першій в країні звання Б. к. п. було присуджено ініціаторові цього руху—бригаді В. І. Станилевича з депо Москва-Сортувальна (21.XI 1958). Після XXI з'їзду КПРС в цей рух включилися не тільки бригади, але й цілі цехи і підприємства. З ініціативи молоді підприємств Ленінграда, Москви, Донецька розпочалося змагання робітників, які не входили до складу виробничих бригад, за звання ударника комуністич. праці. З метою узагальнення досвіду Б. к. п. 1—2.IV 1960 у Києві було проведено респ. нараду, в якій взяли участь представники 9342 колективів, що вже були удостоєні цього високого звання, 63 345 бригад, дільниць, цехів, які ще боролися за нього. 27—30.V 1960 в Москві відбулась 1-а Всесоюзна нарада передовиків змагання за звання бригад та ударників комуністич. праці. 25—27.IV 1963 відбулася 2-а Всесоюзна нарада, яка узагальнила досвід руху Б. к. п. Як і всяке нове явище, цей рух пережив ряд труднощів розвитку: де-не-де поспішали з присудженням звання Б. к. п., зобов'язання не завжди були конкретними. Парт., профспілк., комсомольські орг-ції провели велику роботу по усуненню формалізму, кампанійщини, рішуче боролись проти приниження руху Б. к. п. В 1963 на Україні в цьому русі брало участь бл. 5 млн. чол. Всього по країні за звання колективів комуністич. праці боролося 47 тис. підприємств, 250 цехів і ферм, 1380 тис. бригад в пром-сті і с. г. Бл. 2600 підприємств, більше 50 тис. цехів, відділків і ферм, 400 тис. бригад вже завоювали (1963) звання колективів комуністич. праці. В 1967 на Україні було проведено звіти бригад і ударників комуністич. праці на зборах робітників і колгоспників. Було встановлено єдине в країні «Свідоцтво про присвоєння звання колективу комуністич. праці», нагрудний знак «Ударник комуністич. праці» і вимпел для бригад, дільниць, цехів і ферм. Б. к. п. відіграють важливу роль у прискоренні темпів економіч. розвитку країни. З їх ініціативи створюються на громад. засадах групи економіч. аналізу, бюро тех. нормування, ради новаторів, школи передового досвіду. Вони виступають ініціаторами нових патріотич. починань. Б. к. п. є школою виховання нової людини. Члени їх виховують своїх товаришів у дусі особистої відповідальності перед суспільством, допомагають один одному в підвищенні кваліфікації, загальноосвітнього і політ. рівня, організовують культ. відпочинок, беруть активну участь у громад. житті. На поч. 1968 в цьому патріотичному русі на Україні брало участь понад 5,5 млн. чол. На 1. I. 1968 почесне звання колективів комуністич. праці завоювали понад 170 тис. бригад, цехів, підприємств.

Літ.: Матеріали XXI з'їзду КПРС. К., 1959; XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1962; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; Про комуністичне ставлення до праці. К., 1962; Движение за коммунистический труд в промышленности СССР. 1958—1963 гг. Сборник документов и материалов. М., 1965; Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине 1958—1961 гг. Сборник документов и материалов. К., 1963; К победе коммунистического труда. Всесоюзное совещание передовиков соревнования бригад и ударников коммунистического труда 27—30 мая 1960 г. М., 1960; Гвардия строителей коммунизма. Всесоюзное совещание передовиков движения за коммунистический труд 25—27 апреля 1963 года. М., 1963; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961). К., 1962; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1961—1962). К., 1964.

Б. П. Ковалевський (Київ).

БРИДЬКО́ Іван Іванович (н. 31.V 1905) — знатна людина Рад. України, новатор вугільної пром-сті, двічі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1957), засл. шахтар Укр. РСР (1958). Член Комуністич. партії з 1940. Н. в с. Іванівці (тепер Волноваського р-ну Донец. обл.) в бідній сел. сім'ї. З 1923 працював на шахті. В 1941—45—учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 — нач. дільниці шахти № 5—6 ім. Г. М. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля» Донец. обл. Запровадив графік циклічності, що вдвоє підвищило продуктивність праці. Автор книг «Циклічність — основа високопродуктивної праці шахтарів» (М., 1948), «Наш досвід циклічної роботи» (М., 1951) та ін. Портрет, с. 200.

БРИ́КЕЛЬ Павло Порфирович (н. 18.V 1903) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1926. Н. в с. Рублівці (тепер с. Мала Рублівка Котелевського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1922. Учасник громадян. війни на Україні. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. полком, кав. д-зією на Пд.-Зх., Донському, Сталінгр., Пд., Степовому, Калінін., Зх., 1 і 2-му Прибалт., 2 і 3-му Білорус. фронтах. З 1953 — в запасі.

М. Р. Кошкін (Москва).

БРИ́НСЬКИЙ Антон Петрович (партизан. кличка — «д я д я П е т я»; н. 10.VI 1906) — учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1927. Н. в с. Андріївці (тепер Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.) в сел. сім'ї. З 1928 в Рад. Армії. З серпня 1941 по квітень 1944 перебував у розпорядженні Ген. штабу Червоної Армії, виконував спеціальні завдання в тилу німецько-фашистських загарбників. З'єднання, яким він керував, і партизан. групи провели понад 5 тис. значних диверсій на тер. України і Білорусії, подавали допомогу місцевим підпільним парт. орг-ціям у розгортанні партизан. боротьби. З 1958 — у відставці. Автор ряду книг з партизан. життя: «По той бік фронту» (М., 1958), «Хлопчик в строкатій кепці» (Горький, 1960). «Партизанський кур'єр» (Горький, 1961), «Бойові супутники мої» (Горький, 1964). Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

В. П. Лукін (Київ).

І. І. Бридько.

М. О. Бринцева.

О. І. Бродський.

БРИ́НЦЕВА Марія Олександрівна (н. 6.XII 1906) — знатна людина Радянської України, новатор с.-г. виробництва, виноградар, двічі Герой Соціалістич. Праці (1949, 1958). Член КПРС з 1957. Н. у с. Отузах (тепер с-ще м. т. Щебетівка Крим. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1931—41 працювала на виноградниках радгоспу «Судак», з 1944 — радгоспу «Коктебель». З 1945 — ланкова, з 1959 — бригадир виноградарської бригади. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань. Нагороджена трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

БРОВАРЕ́ЦЬ Володимир Тимофійович (1923 — 17.X 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Мрині (тепер Носівського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 закінчив курси молодших лейтенантів Брян. фронту (1943) і служив командиром взводу 248-ї окремої стріл. бригади 60-ї армії Центр. фронту. Відзначився при визволенні с. Хомутівки Вовчанського р-ну Харків. обл. В бою за с. Попову Слободу (тепер с. Слобода Буринського р-ну Сум. обл.) особисто знищив 7 гітлерівців. У вересні 1943 його взвод одним з перших переправився на правий берег Дніпра. Загинув у бою.

БРОВА́РІ — місто Київ. обл. УРСР, центр Броварського р-ну, за 4 *км* від залізнич. ст. Бровари. 31,3 тис. ж. (1968). Час заснування невідомий. Археол. знахідки свідчать про те, що на тер. сучас. Б. ще за часів Київ. Русі був значний нас. пункт. У документах 1-ї пол. 17 ст. Б. згадуються як містечко. Населення Б. брало участь у сел.-козац. повстаннях П. *Павлюка* (1637), Я. *Острянина* і Д. *Гуні* (1638). Під час визв. війни 1648—54 Б.— сотенне містечко *Київського полку*. У 18 ст. Б. належали Києво-Печерській лаврі, згодом — містечко Остерського пов. Черніг. губ. В 1829—47 в Б. бував Т. Г. Шевченко. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни Б. були одним з опорних пунктів рад. військ при розгромі контрреволюц. сил Директорії. На поч. лютого 1919 1-а Укр. рад. д-зія під командуванням М. О. Щорса в районі Б. розгромила петлюрівські банди, після чого бурж.-націоналістична Директорія змушена була втекти з Києва. Під час Великої Вітчизн. війни в районі Б. 1941—43 діяв Броварський партизанський загін ім. В. І. Леніна. В Б. є з-ди: ливарно-прокатний, холодильників, електротех. виробів, порошкової металургії тощо; меблева, текстильно-трикотажна ф-ки тощо.

БРО́ДИ — місто Львів. обл. УРСР, центр Бродівського р-ну. Залізнич. станція. Вузол автошляхів. 13,6 тис. ж. (1968). Б. вперше згадуються в істор. джерелах 12 ст. З 13 ст. входили до складу Галицько - Волинського князівства. В серед. 14 ст. Б. захопила шляхет. Польща. В 1772—1918 перебували під владою Австрії. В 1919 загарбані бурж.-поміщицькою Польщею. В липні 1920, після визволення 1-ю Кінною армією було створено один з перших повітових ревкомів Зх. України. У вересні 1920 знову окуповані Польщею. В 1939 Б. в складі Зх. України були возз'єднані з УРСР. В районі Б. у липні 1944 війська 1-го Укр. фронту оточили й ліквідували 8 німфашист. д-зій. В Б. є консервний, маслоробний з-ди, швейна і меблева ф-ки. Пед. училище; школи: 4 загальноосв., 1 муз.

БРО́ДНИКИ — войовниче населення, вірогідно сх.-слов. походження, що в 12—13 ст. жило на берегах Азовського м. і нижнього Дону. Межували з *половцями*. Згадуються в давньорус. літописах під 1147 і 1216, а також у візантійських та угорських джерелах. Загони Б. брали участь у міжусобній боротьбі давньорус. князів. У 1223 в битві на Калці Б. виступали на боці татар.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К, 1967; Попов А. И. Кыпчаки и Русь. «Уч. зап. Ленингр. ун-та», 1949, № 112. Серия истор. наук, в. 14.

БРОДО́ВИЧ Теодосій (Феодосій; р. н. невід.—п. 22.V 1803) — уніатський церк. діяч. Походив з укр. дрібношляхет. роду. Був священиком у Луцьку, займав високі посади в Луцькій греко-католицькій єпархіальній адміністрації. Запідозрений у співучасті в підготовці сел. повстання, яке начебто мало початися весною 1789, зазнав переслідувань з боку польс. шляхти. Автор твору про жорстоку розправу польс. шляхти над укр. населенням Волині 1789 (див. *«Волинська тривога» 1789*). *Ф. І. Стеблій* (Львів).

БРО́ДСЬКИЙ Олександр Ілліч (19.VI 1895—21.VIII 1969) — укр. рад. фізико-хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), акад. АН УРСР (з 1939), доктор хім. наук (з 1936), професор (з 1934), засл. діяч н. УРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1969). Н. в Катеринославі. Після закінчення 1922 Моск. ун-ту працював у вузах Дніпропетровська. З 1927 — в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР, з 1939 — директор цього ін-ту. Наук. діяльність Б. пов'язана гол. чин. з розвитком електрохімії, хімії ізотопів та теорії хім. будови. Організував першу в Рад. Союзі лабораторію ізотопів, в якій одержав важку воду (1934), концентрати важкого кисню (1937) і важкого азоту (1949). Б.— автор багатьох наук. праць, серед яких 6 монографій і підручників. Держ. премія СРСР, 1946. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Александр Ильич Бродский. «Украинский химический журнал», 1955, т. 21, в. 4; Грагеров И. П., Рекашева А. Ф., Луненок-Бурмакина В. А. Александр Ильич Бродский. К., 1965 [бібліогр. с. 24—37]; Александр Ильич Бродский. «Журнал физической химии», 1965, т. 39, в. 6.

БРО́ДСЬКИЙ Роман Михайлович (н. 5.VII 1907) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1932. Н. в Петербурзі в сім'ї службовця. В 1938 закінчив Ленінгр. східний ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — доцент, з 1966 — про-

фесор кафедри історії нового часу Львів. ун-ту. Наук. дослідження стосуються міжнар. відносин на Далекому Сході. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та ін. нагородами.

Тв: Перший етап Китайської новодемократичної революції (1917—1927 рр.). Львів, 1959; Американская экспансия в Северо-Восточном Китае. 1898—1905. Львов, 1965; Дальневосточная политика США накануне первой мировой войны. М., 1968.

БРО́ДСЬКІ — євр. капіталісти-цукрозаводчики на Україні. Цукр. заводи Б. виникли на поч. 40-х рр. 19 ст. на Україні. Основоположник родини капіталістів — Ізраїль Маркович Б. Його сини: Лазар Ізраїльович — цукрозаводчик, Лев Ізраїльович — банкір, член правлінь багатьох монополістич. об'єднань, голова правлінь Корюківського і Олександрівського т-в цукрових з-дів. У 80-х рр. Б. мали дев'ять, 1912 — сімнадцять з-дів. Б. були одними з гол. організаторів синдикату цукрозаводчиків (1887) і синдикату рафінерів (1903). Володіли також млинами, винокурнями, лісопаперовими підприємствами. Б., як і ін. укр., рос., євр. капіталісти, фінансували гетьманський та ін. контрреволюц. «уряди» на Україні. *А. З. Барабой* (Київ).

БРОЗГО́ЛЬ Микола Ізраїльович (н. 31.VIII 1912) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1932. Н. у м. Маріуполі (тепер м. Жданов Донец. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1932. В 1936 закінчив Військ. уч-ще ім. ВЦВК у Москві. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арт. дивізіоном, арт. полком, арт. бригадою. В липні 1943 відзначився в боях на Бєлгород. напрямі. В бою під с. Кругликом (тепер Валківського р-ну Харків. обл.) 14.VII 1943 під його керівництвом було підбито 16 ворожих танків. У серпні 1943 24-а гвард. окрема важка гарматно-арт. бригада 38-ї армії під командуванням Б. брала участь у наступальній операції на Харків. і Богодухів. напрямах. Потім форсувала Дніпро і захопила плацдарм на Пд. від Переяслава-Хмельницького. В жовтні 1943 бригада була перекинута на плацдарм на Пд. від Києва, брала участь у визволенні столиці України. В 1946—49 Б. командував арт. полком, 1949—54 — арт. бригадою. З 1956 — в запасі.

БРОНЕ́ВСЬКИЙ (Broniewski) Мартин (р. н. невід. — п. бл. 1593) — польс. дипломат і письменник. Н. в Семиградді. Напередодні й під час рос.-польс. війни 1579—86 двічі (1578 і 1579) відвідав з дипломатич. місією Крим (вів переговори про похід татар на Москву). Залишив опис Кримського ханства, в якому висвітлив соціально-політ. устрій і звичаї крим. татар (виданий у Кельні 1595).

БРО́НЗОВИЙ ВІК (в археології) — період в історії людства (3-є тис.— 8 ст. до н. е.), коли поряд з кам'яними були поширені вироби з бронзи (сплав міді з оловом, рідше з свинцем, цинком, миш'яком тощо). Перехід від міді (див. *Мідний вік*) до бронзи був зумовлений тим, що бронза твердіша за мідь і легкоплавкіша. В різних частинах земної кулі винайдення бронзи та поширення виробів з неї відбувалися не в один і той же час. У 3-му — на поч. 2-го тис. до н. е. бронза вже була відома в Передній Азії, Єгипті, Пн.-Зх. Індії, Китаї, на Кріті і Кіпрі та в багатьох ін. країнах Європи, Азії, Африки й Америки. На тер. СРСР найдавніші металург. центри були в Прикарпатті, на Кавказі, в Серед. Азії, Казахстані, на Уралі і в Зх. Сибіру. Звідси шляхом об-

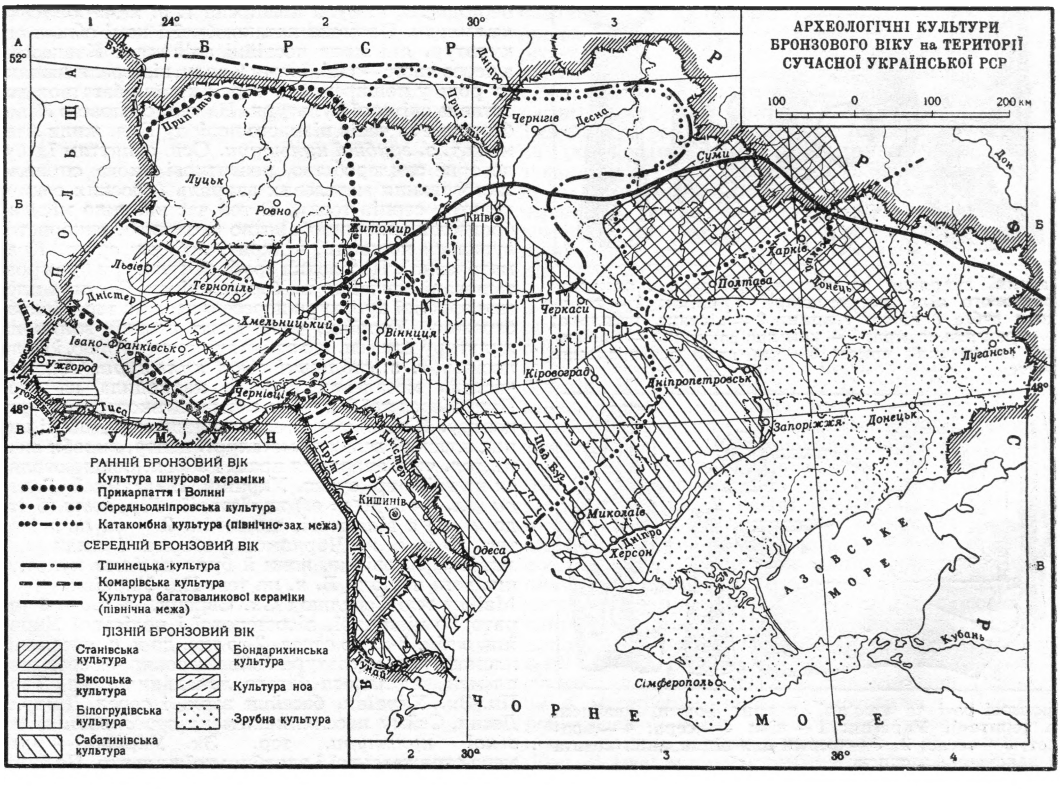

Глиняний посуд з пам'яток бронзового віку на території України.

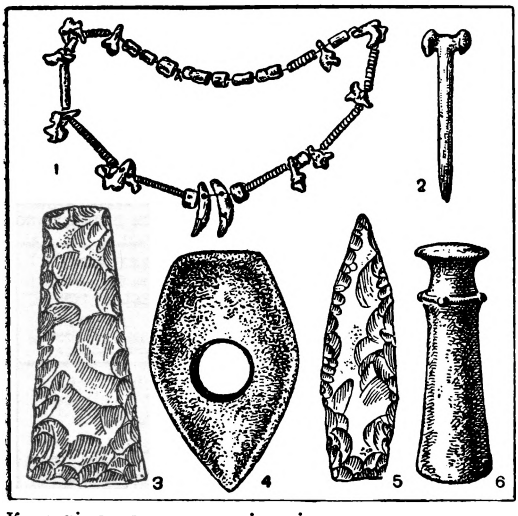

Кам'яні знаряддя та кістяні прикраси з пам'яток бронзового віку на території України: 1 — намисто з зубів і кісток тварин; 2 — кістяна шпилька; 3 — крем'яна сокира; 4 — кам'яна сокира; 5 — крем'яний наконечник списа; 6 — кам'яний розтиральник (пестик).

Бронзові речі та кам'яні ливарні форми, знайдені на території України: 1 — ніж; 3 — серп; 4 — браслет; 5 — тесло; 2, 6 — форми для відливання кельта та наконечника списа.

міну бронзові зливки або готові бронзові вироби надходили в різні райони. Виникнення металург. центрів, поява майстрів по виготовленню бронзових знарядь (мотик, серпів, сокир, тесел, мечів, ножів тощо) зумовили виробничу спеціалізацію й прискорили процес другого великого поділу праці — відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Поширення виробів з бронзи спричинилося до розвитку обміну. А це вело до вдосконалення засобів пересування (суден на веслах та з вітрилами, колісних візків тощо). Виникнення нових знарядь праці сприяло поширенню орного землеробства і кочового скотарства. Нагромадження цінностей у руках окремих осіб, виникнення майнової нерівності призводило до розкладу первіснообщинного ладу. Розвиток обміну і зростаючі зв'язки між племенами сприяли утворенню нових великих племінних об'єднань — союзів племен. На тер. сучас. України Б. в. тривав бл. 1 тис. років: з 19—18 ст. до 9—8 ст. до н. е. Умовно його поділяють на три періоди: ранній (19—16 ст. до н. е.), середній (16—12 ст. до н. е.), пізній (12—8 ст. до н. е.). Під впливом неоднакових природних та істор. умов розвиток культури в період Б. в. на тер. Пн. і Пд. України проходив по-різному.

Тер. степового Пд. України за часів енеоліту заселяли племена т. з. *ямної культури*. В 17—15 ст. до н. е. на територію, що була заселена цими племенами, переселилися, ймовірно, з Пд. Сх. племена т. з. *катакомбної культури*. Маючи добрі засоби пересування, вони розселилися на значній тер. Пд. України, частково витіснивши, частково підкоривши місцеве населення. Основним заняттям їх було скотарство. В Пн. Причорномор'ї і, зокрема, в Криму за часів раннього і серед. періодів Б. в. була поширена т. з. *кемі-обинська культура*. Племена катакомбної і кемі-обинської культур, які мали постійні зв'язки з Кавказом, а через нього—з країнами Сходу, відіграли важливу роль у поширенні на тер. України багатьох досягнень світової культури. На тер. степового Лівобережжя за часів пізнього періоду Б. в. жили племена т. з. *зрубної культури*. Осн. заняттям їх було орне землеробство, розвиткові якого сприяло застосування металевих знарядь (плоских сокир, кельтів, серпів тощо). В той час виникло місцеве бронзоливарне виробництво (можливо, використовувалися копальні, відкриті поблизу сучас. Краматорська). Поселення зрубної культури були розташовані звичайно на берегах річок. Частина племен зрубної культури переселилася на тер. Правобережної України; вони мали певний вплив на культуру племен, що займали цю територію, і були носіями т. з. *сабатинівської культури*. Основна частина металевих виробів надходила на тер. Правобережної України з карпатського металург. центру. В пізньому Б.в. на нижньому Дніпрі виник власний великий металург. центр, вироби якого, гол. чин. знаряддя праці і зброя, поширювалися на всій тер. сучас. України. В «Одіссеї» *Гомера* (бл. 8 ст. до н. е.) та «Історії» *Геродота* (5 ст. до н. е.) є відомості, що в кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. на Чорномор. узбережжі жили *кіммерійці*; ймовірно, вони й були носіями культур пізнього періоду Б. в. на тер. Пд. України.

Майже всю Середню і Сх. Європу, в т. ч. й територію північної, лісостепової і поліської України, з кін. 3-го до серед. 2-го тис. до н. е. населяли племена т. з. «культури бойових сокир». Серед цих племен виділялося багато локальних груп. Тер. Пн.-Зх. України, басейни верх. і серед. Дніпра, Десни, Сейму населяли племена *середньодніпровської культури*, тер. Зх. України — племена стрижевської і здолбицької культур. Це були

осілі землероби-скотарі, що жили в невеликих відкритих поселеннях, розташованих, звичайно, на високих мисах. В серед. 2-го тис. до н. е. на території, що її заселяли племена «культури бойових сокир», склалося кілька культурно-етнічних спільностей. Одна з них — племена *тшинецької культури*, що була поширена на території Північної Польщі і майже всієї Північної України. Знахідки серповидних зернотерок, відбитків ячменю і пшениці, а також орнамент на посудинах і знаряддях праці, що символізує культ сонця і родючість, свідчать про землеробський характер г-ва цих племен. Більшість лінгвістів і археологів вважають, що племена тшинецько-комарівської культури були протослов'янами. В 13—9 ст. до н. е. виникло кілька самостійних культур, серед яких найбільш значними і дослідженими є *білогрудівська культура* (на Дніпрі і Бузі), *висоцька культура* на тер. Зх. України і *ноа культура* на Дністрі. Білогрудівська і ноа культури близькі між собою. Спільні риси виявляються в землеробсько-скотарському характері г-ва, в ідеологічних уявленнях. Племена висоцької культури підтримували тісні зв'язки з племенами *лужицької культури*, що була поширена на тер. Центр. Європи. На тер. Пн.-Сх. України за раннього і серед. періодів Б. в. жили племена *мар'янівської культури*, за часів пізнього Б. в.— племена *бондарихинської культури*. Носії цих генетично споріднених культур займалися спочатку мисливством і рибальством, пізніше — землеробством і скотарством. У них було розвинуте також металургійне виробництво. Для цих культур характерні поселення з наземними і напівземлянковими житлами. Вважають, що племена мар'янівської і бондарихинської культур були предками угрофіннів. Деякі з племен, що за часів Б. в. жили на тер. України, в наступний період раннього залізного віку змішались між собою і як самостійні племена перестали існувати. Інші продовжували жити на старих місцях і пізніше ввійшли до складу племен *Скіфії*.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967; Березанська С. С. Бронзовий вік на Україні. К., 1964; Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955; Круглов А. П., Подгаецкий Г. В. Родовое общество степей Восточной Европы. М.—Л., 1935; Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры. М., 1958; Свєшніков І. К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. Львів, 1958; Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961.

С. С. Березанська (Київ).

БРУЗ Семен Григорович (19.V 1905 — 2.VI 1942) — секретар Київ. підпільного міськкому КП (б) У. Член Комуністич. партії з 1924. Н. у Херсоні в сім'ї робітника. У 1926 — секретар Цюрупинського райкому ЛКСМУ (Херсон. губ.). Пізніше служив у Червоній Армії, був редактором полк. багатотиражної газети, секретарем парт. осередку 45-го тер. полка 15-ї Сиваської д-зії. Після демобілізації — зав. відділом і редактор газ. «Наддніпрянська правда», пом. нач. політвідділу Новоіванівського бурякорадгоспу на Харківщині. З 1935 працював на Київщині заст. нач. політвідділу Бужанського цукрорадгоспу, першим секретарем Білоцерківського міськкому КП(б)У. Був залишений для роботи в тилу ворога, виявив себе здібним керівником. Загинув у бою з гестапівцями. Нагороджений (посмертно) орденом Леніна.

О. С. Кременчуцька-Мурай (Київ).

О. О. Брусилов.

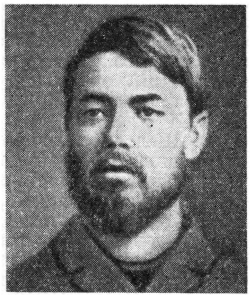

М. І. Бруснєв.

БРУ́НО (Bruno), Брунон (974 — 9.III 1009) — нім. єпископ, мандрівник і місіонер. Н. в м. Кверфурті. Служив при дворах імп. Оттона III та Генріха II. Відвідав Італію, Угорщину, Русь, *печенігів*, Польщу, Пруссію. В 1006 Б., їдучи із місіонерською місією з Угорщини до печенігів, дорогою відвідав Київ, де його гостинно прийняв князь *Володимир Святославич*. В Києві Б. жив місяць. Після цього протягом двох днів по дорозі до печенігів його супроводив князь з військом. Своє перебування в Києві Б. описав у листі до Генріха II. Важливим є свідчення Б. про укріплений частоколом кордон Київ. д-ви, який захищав її від печенігів. Загинув під час мандрівки до Пруссії.

В. Й. Довженок (Київ).

БРУСИ́ЛОВ Олексій Олексійович (31.VIII 1853 — 17.III 1926) — рос. військ. діяч, ген. від кавалерії. Н. в Тифлісі (тепер Тбілісі) в сім'ї генерала. Закінчив пажеський корпус. Учасник рос.-тур. війни 1877—78. В першу світову війну — ком. 8-ю армією, з березня 1916 — ком. Пд.-Зх. фронтом, війська якого успішно здійснили *прорив австро-німецького фронту 1916*. У травні 1917 Тимчасовий уряд призначив Б. головнокомандуючим рос. армією. Для боротьби проти революціонізування армії Б. за наполяганням Керенського запровадив на фронті смертну кару. Після провалу червневого наступу Б. було знято з поста головнокомандуючого. В 1920 вступив до Червоної Армії і працював у центр. апараті Наркомвійськсправ та інспектором кавалерії РСЧА. Автор мемуарів.

Тв.: Мои воспоминания. М., 1963.

БРУСИ́ЛОВСЬКИЙ ПРОРИ́В — див. *Прорив австро-німецького фронту 1916*.

БРУ́СНЄВ Михайло Іванович (13.I 1864 — 1.VII 1937) — засновник однієї з перших в Росії с.-д. орг-цій. Н. в сім'ї козака на Кубані. В 1891 закінчив Петерб. технологіч. ін-т. В 1888 об'єднав гуртки Петербурга (див. *Бруснєва група*). Після закінчення ін-ту в 1891 переїхав до Москви, працював у майстернях Моск.-Брест. з-ці. Разом з Ф. О. Афанасьєвим та ін. організував нові революц. гуртки. У квітні 1892 Б. заарештовано, після 4 років ув'язнення у каторжній тюрмі «Хрести» заслано на 10 років до Якутії. В 1904 повернувся до Петербурга, ввійшов до с.-д. групи «Союзу інженерів». Пізніше відійшов від активної революц. діяльності. За Рад. влади працював в одній з установ Наркомзовнішторгу та на дипломатич. роботі. Помер у Ленінграді.

БРУ́СНЄВА ГРУ́ПА — одна з перших марксистських с.-д. орг-цій в Росії. Організована 1888—89 в Петербурзі, спочатку називалася «Центр. робітничим к-том», «Робітничим союзом», пізніше відома за іменем її організатора М. І. *Бруснєва*. В 1890 створено комітет, який об'єднав бл.

20 гуртків. Б. г. проводила пропаганду ідей марксизму серед передових робітників, встановила зв'язок з *групою «Визволення праці»*, прийняла її програму, розповсюджувала її видання, видавала прокламації, рукописну газ. «Пролетарий» (вийшло два номери). В 1891 Б. г. взяла участь в організації демонстрації під час похорону М. В. Шелгунова, вперше в Росії організувала святкування 1 Травня, брала участь у страйках робітників, встановила зв'язки з с.-д. гуртками Харкова, Києва, Москви, Тули та ін. міст. У квітні 1892 керівний склад і частину членів Б. г. було заарештовано, і група припинила свою діяльність.

БРУ́СОВ Іван Никифорович (1926 — 25.I 1945) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. у с. Арапівці (тепер Троїцького р-ну Луган. обл.). В Рад. Армії з 1943. Як командир кулеметного відділення 1955-го зенітно-арт. полку 68-ї зенітно-арт. д-зії 1-го Укр. фронту відзначився при форсуванні р. Одеру. 25.I 1945 на чолі відділення обороняв переправу, збив 2 літаки і загинув у бою.

БРЮ́КНЕР, Брікнер (Brückner) Олександр (29.I 1856 — 24.V 1939) — польс. філолог-славіст та історик культури. Н. у Тернополі. В 1872—75 навчався у Львів. ун-ті, потім у Відні, Лейпцігу і Берліні. З 1878 — доцент Львів. і Віден. ун-тів, з 1881 — проф. слов. мов Берлін. ун-ту. Був членом Краків., Петерб., Празької і Белград. академій наук, а також Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові. Досліджував історію польс. і слов. л-р, фольклор, слов. і лит. старовину. Автор понад 1500 праць. Гол. з них: «Історія російської літератури» (1905), яку високо оцінив І. Франко, «Історія старопольського письменства» (1922), «Етимологічний словник польської мови» (1927), «Історія польської культури» (в 2 т., 1930). У багатьох працях торкався питань укр. культури. Перу Б., зокрема, належать праці «Руські пісні», «Про варязьку Русь ще кілька слів», «Польсько-руські пісні», «Видання Товариства ім. Шевченка», «Василянська епопея — невідома пам'ятка польсько-руської літератури» та ін. Писав рецензії на публікації І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Колесси та ін. укр. учених. У написаній нім. мовою «Історії українського народу» (1906) Б. полемізував з М. Грушевським. Праці Б. рецензували І. Франко, В. Щурат та ін. Незважаючи на деякі помилкові погляди Б., його документ. дослідження укр. культури і польс.-укр. відносин зберігають велике наук. значення.

Літ.: Франко І. Нова історія російської літератури. «Літературно-науковий вістник», 1905, № 11.

Д. Д. Низовий (Львів).

БРЮХОВЕ́ЦЬКИЙ Іван Мартинович (р. н. невід.— 18.VI 1668) — гетьман Лівобережної України [1663—68]. Вперше згадується 1650 в реєстрі козаків Чигиринської сотні. В 1659, під час гетьманських виборів, Б. було відправлено на Запорізьку Січ схилити запорожців на бік Ю. *Хмельницького*. Виконавши доручення, Б. залишився на Запорізькій Січі, де згодом його обрали кошовим отаманом, а 1662 — кошовим гетьманом. У зв'язку з переходом гетьмана Ю. Хмельницького на бік Польщі і загарбанням нею Правобережної України постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. Вибори відбулися на *Чорнім раді 1663* під Ніжином. При підтримці запорожців був обраний Б. Він, проте, не виправдав сподівань нар. мас ліквідувати старшинський гніт і поліпшити умови життя. Б. та його прибічники з козац. старшини продовжували політику своїх попередників. Вони захоплювали землі, посилювали гноблення селян, нехтували інтересами міщанства, що викликало велике невдоволення нар. мас. Війна з Польщею і загострення класової боротьби змусили Б. шукати підтримки у царського уряду. Він підписав *Московські статті 1665*, що зміцнювали позиції царизму на Лівобережній Україні. В результаті поглиблення клас. суперечностей 1666 і 1668 вибухнули нар. повстання проти козац. старшини і царських воєвод. Щоб зберегти в своїх руках владу, козац. старшина на чолі з Б. намагалася спрямувати нар. гнів проти царських воєвод. Ставши на шлях зради, Б. домовився з тур. султаном про перехід України під владу Туреччини. Сприяти цьому також мав ставленик Туреччини правобережний гетьман П. *Дорошенко*. Проти Б. і його старшинської групи вибухнуло повстання, під час якого поблизу с-ща Диканьки (тепер Полт. обл.) його забили козаки.

Літ.: Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.). «Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР», 1957, т. 9; Костомаров Н. И. Собрание сочинений, кн.6,т.15.Руина.СПБ,1905.

К. І. Стецюк (Київ).

БРЯ́НКА — місто обласного підпорядкування Луган. обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. (Авдакове). 88,2 тис. ж. (1968). Перші поселенці на тер. тепер. міста з'явилися 1696. В 1889 закладено вугільну шахту № 6, яка стала основою виникнення селища Брянського рудника, що входило до складу Луган. повіту Катериносл. губ. У 1916 під керівництвом більшовиків тут відбувся політ. страйк. На поч. 1918 встановлено Рад. владу. З квітня по листопад 1918 Б. окупували війська кайзерівської Німеччини, з червня по грудень 1919 займали денікінці. 12.I 1920 Б. визволили війська Червоної Армії. З 1923 Б.— с-ще Лозово-Павлівського р-ну Луган. округу. З 1938 — в складі Сергіївського р-ну Луган. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 12.VII 1942 загарбали нім.-фашист. війська. В період окупації в с-щі діяла підп. партизан група. 2.IX 1943 визволена Рад. Армією. З 1944 Б.— райцентр, підпорядкований м. Кадіївці. В 1962 стала містом. У Б.— 8 кам.-вуг. шахт, з-ди: бурового устаткування, коксохім., залізобетонних виробів, рудоремонтний, 2 збагачувальні ф-ки, буд. орг-ції. З проф.-тех. уч-ща, 31 загальноосв. і 1 муз. школи.

Н. К. Минаєва (Луганськ).

БУ́БНОВ Андрій Сергійович (4.IV 1883 — 12.I 1940) — рад. парт і держ. діяч, історик. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в Іваново-Вознесенську в сім'ї службовця. Вчився в Моск. с.-г. ін-ті, звідки його виключили за революц. діяльність. В 1905 — член Іваново-Вознесенського к-ту РСДРП, 1906 — член бюро Іваново-Вознесенського союзу РСДРП. Делегат IV (1906) і V (1907) з'їздів РСДРП. В 1907 — член Моск. к-ту РСДРП. В 1908 — член обл. бюро РСДРП Центр.-пром. р-ну. В 1099—17 провадив парт. роботу в Нижньому Новгороді, Петербурзі, Самарі та інших містах. Його не раз заарештовували й засилали. В 1910 кооптований до складу Більшовицького центру в Росії. Після Лютневої революції 1917 — член Моск. обласного бюро РСДРП (б), представник ЦК у Петрогр. к-ті більшовиків. В жовтневі дні — член парт. центру для керівництва збройним повстанням, член Військ.-революц. к-ту при Петрогр. Раді. Після 2-го Всерос. з'їзду Рад — член колегії Наркомату шляхів. У листопаді 1917 як комісара залізниць Республіки Б. відряджено на Пд., де він брав участь у боротьбі проти військ Каледіна. В 1918 Б. примикав до групи «лівих комуністів». З березня 1918 провадив роботу на Україні, входив до складу Укр. Робітн.-Сел. уряду, *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету*. З жовтня 1918 — член Київ. підпільного обл. к-ту КП (б) У і голова підпільного

Київ. обл. ревкому. Після розгрому *Директорії* — голова Київ. Ради робітн. депутатів, член уряду Рад. України, Реввійськради Укр. фронту і Ради Оборони УРСР. З кінця 1919 — член Моск. к-ту і бюро Моск. к-ту РКП (б). Брав участь у ліквідації Кронштадтського заколоту 1921. В 1921—22 — член Реввійськради Пн.-Кавк. військ. округу. В 1922—23 — зав. агітпропвідділом ЦК РКП (б). В 1920—21 примикав до антипарт. групи «демократич. централізму», 1923 — до троцькістської опозиції, потім відійшов від опозиції. У 1924—29 — нач. Політуправління РСЧА, член Реввійськради СРСР. В 1929—37—нарком освіти РРФСР. На VI (Празькій) Всерос. конференції РСДРП обраний канд. у члени ЦК, на VI, XIII—XVII з'їздах партії —членом ЦК, був членом Політбюро ЦК РСДРП (б), членом Оргбюро ЦК ВКП (б), членом ЦВК РРФСР і ЦВК СРСР. У 1918—20 —член ЦК КП (б) У, 1919—20 — член Політбюро ЦК КП (б) У. Нагороджений орденом Леніна. Портрет, с. 209.

Тв.: Статьи и речи о народном образовании. М., 1959; О Красной Армии. М., 1958.

Літ.: Ленін В. І. Телеграма А. Бубнову [5 черня 1919 р.]. В кн.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 27. Сьомий з'їзд РКП (б) 6—8 березня 1918 р.; т. 32. Криза партії; Лихолат А. В. А. С. Бубнов на Україні. К., 1965.

А. В. Лихолат (Київ).

БУБНО́ВСЬКИЙ Микита Дмитрович (н. 14.IX 1907) — парт. і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістич. Праці (1951). Член КПРС з 1939. Н. в с. Маньківцях (тепер Барського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1930 закінчив Вінн. с.-г. ін-т. Був на госп. і парт. роботі. В 1944—50 — перший секретар Шполянського райкому КП (б) У. В 1950—51 — голова виконкому Київ. обласної Ради депутатів трудящих. У 1951—52 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1952 — секретар ЦК КП України. В 1952—54 — перший секретар Вінн. обкому КП України, 1954—63 — секретар ЦК КП України. З січня 1963 — перший секретар Хмельн. обкому партії. На XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК. На XVI з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК, на XVII—XIX, XXI—XXIII — членом ЦК КП України. В 1956—63 — кандидат у члени Президії ЦК КП України. Депутат Верх. Ради СРСР 2—7-го скликань і Верх. Ради УРСР 3—5-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

БУБНО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (псевд.— Предтеченський Федір Семенович; бл. 1852 — р. см. невід.) — революц. народник. Н. на Поділлі в сел. сім'ї. Працював слюсарем на підприємствах Києва, Полтави. В 1874—76 проживав в Одесі, ввійшов до «*Південноросійського союзу робітників*». На поч. 1878 переїхав до Києва і примкнув до народницького гуртка «пд. бунтарів» В. А. *Осинського*. Працював у нелегальній майстерні по виготовленню снарядів. Під час обшуку майстерні (1879) Б. заарештовано. Київ. військ.-окружний суд засудив Б. під прізвищем Предтеченського до 12 років каторги, яку він відбував на Карі. В 1889 вийшов на поселення. Після 1902 жив у Європ. Росії.

БУГА́ЙЧЕНКО Іван Федорович (15.VIII 1913 — 14.I 1943) — керівник Потіївського комсомольського підпілля на Житомирщині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1939. Н. в с. Михайлівці (тепер Первомайського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. В 1932, після закінчення другого курсу Київ. пед. технікуму,— на комсомол. роботі в Харків. обл. В 1934—39 — в Рад. Армії. В 1939 обраний секретарем Кам'янець-Поділ. обкому ЛКСМУ. Згодом — перший секретар Терноп. обкому ЛКСМУ. Під час Великої Вітчизн. війни, в липні 1941, перейшов лінію фронту, щоб очолити антифашист. боротьбу в Терноп. обл., але, переслідуваний ворогом, змушений був податись на Житомирщину. Організував і очолив комсомол. підпілля в Потіївському р-ні (тепер у складі Радомишльського р-ну). Спрямовував діяльність комсомол. орг-цій і бойових груп молоді в Потіївці, Дітинці, Горбулеві, Будилівці, Моделеві, Сельці та ін. селах. У грудні 1942 його схопили гестапівці й після жорстоких катувань живим закопали в землю.

Г. І. Денисенко (Житомир).

БУ́ГО-ДНІСТРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. культура часів *неоліту*, поширена на тер. Правобережної України і Молдавії з кін. 7 до серед. 4-го тис. до н. е. Пам'ятки Б.-д. к. вперше відкрив і дослідив 1949 В. М. Даниленко. Для Б.-д. к. характерні невеликі поселення, розташовані в долинах річок поблизу лесових підвищень. На тер. України відомо понад 60 поселень, на тер. Молдавії — бл. 20. При розкопках пам'яток Б.-д.к. виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител, знаряддя праці (кайлоподібні мотики з рогу оленя, ножоподібні рогові та дерев'яні серпи з крем'яними лезами), гостро- і плоскодонний посуд тощо. Племена Б.-д. к. займалися землеробством, скотарством, а також мисливством і рибальством. Б.-д. к. поділяється на 6 фаз: скибинецьку (кін. 7 — серед. 6-го тис. до н. е.; характерний гостродонний посуд), соколецьку та печерську (серед. 6 — серед. 5-го тис. до н. е.; в той час мали місце зв'язки з балкано-дунайським ареалом, поширився плоскодонний посуд), самчинську (серед. 5— поч. 4-го тис. до н. е.; знову набув поширення гостродонний посуд), савранську та хмельницьку (1-а пол. 4-го тис. до н. е.; характеризуються відновленням зв'язків племен Б.-д. к. з балкано-дунайським ареалом і формуванням осн. ознак *трипільської культури*).

Літ.: Даниленко В. М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі. «Археологія», 1957, т. 10; Даниленко В. Н. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1960, в. 9; Маркевич В. И. Исследования неолита на среднем Днестре. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР», 1965, т. 105.

В. М. Даниленко (Київ).

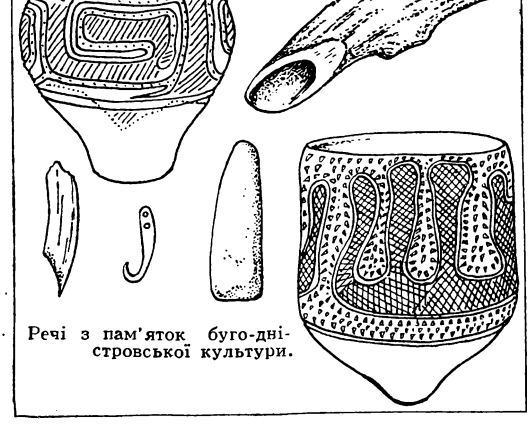

Речі з пам'яток буго-дністровської культури.

БУ́ДА — поширене на Україні в 16—19 ст. кустарне виробництво для добування з деревної маси поташу, дьогтю і вугілля. З існуванням Б. пов'язане виникнення багатьох містечок і сіл. На тер. пн.частини УРСР збереглося бл. 80 похідних від Б.назв нас. пунктів.

БУДА́РІН Микола Петрович (травень 1910 — 6.XI 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністичної партії з 1938. Н. на ст. Чекіно (тепер Тамб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії — 1932—34 і з 1939. В 1939 закінчив військ.-політ. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 241-го гвард. стріл. полку 75-ї гвард. стріл. д-зії 60-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 23.IX 1943 особисто керував переправою свого полку на правий берег ріки в районі с. Димера (тепер с-ще м. т. Києво-Святошин. р-ну Київ. обл.). Закріпившись на правому березі, полк забезпечив форсування ріки ін. частинами д-зії. Помер від ран.

БУДЖА́К (тур.— кут) — істор. область між гирлами Дунаю і Дністра в 16—19 ст. (тепер пд. частина Одес. обл.). На тер. Б. в 17—18 ст. розташовувалися кочів'я Буджацької орди, або *Білгородської орди*, підвладної Кримському ханству і Туреччині. За умовами *Бухарестського мирного договору 1812* Б. разом з Бессарабією ввійшов до складу Рос. д-ви.

БУДЖА́ЦЬКА ОРДА́ — див. *Білгородська орда.*

БУДЗИНО́ВСЬКИЙ Вячеслав (30.I 1868 — 14.II 1935) — укр. письменник, історик бурж.-дем. спрямування. Н. в с. Баворові (тепер Підволочиського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. Вчився у Львів. і Віден. ун-тах. У 1886—87 брав участь у редагуванні львів. соціалістич. газети «Praca» («Праця»). В 1890 — один з організаторів Укр. радикальної партії. Редагував радикальні газ. «Громадський голос» (1895—96), «Праця» (1897) та ін. видання. Автор ряду істор. повістей («Пригоди запорізьких скитальців», «Осаул Підкова» та ін.), в більшості яких змальовує життя і боротьбу укр. козацтва. Гол. істор. праці: «Аграрні відносини Галичини» (1894), «Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання» (1894), «Рільнича продукція у Східній Галичині і на Буковині» (1896), «Панщина, її початок і скасування» (Чернівці, 1898), «Хлопська посілість» (Львів, 1901), «Наші гетьмани» (Львів, 1907), «Історія України» (т. 1—2. Львів, 1924). Істор. процес розглядав з бурж.-об'єктивістських позицій.

М. М. Кравець (Львів).

БУДИ́ЛО, Будильський поріг — сьомий з колишніх *Дніпрових порогів* між Дніпропетровськом і о. Хортиця. Виходив з води двома пасмами. Мав завдовжки бл. 265 *м*. Падіння води — 1 *м*, швидкість течії — 2,6 *м/сек*. Вперше згадується *Константином VII* Багрянородним під назвою Виручий (Βερούτση), тобто віруючий. Тепер Б. вкритий водами озера ім. В. І. Леніна.

БУДИ́НИ (Βουδῖνοι) — давнє плем'я, яке, згідно з *Геродотом*, жило вище (тобто на Пн.) від савроматів у місцевості, вкритій лісом. За одне покоління до походу Дарія I Гістаспа на Скіфію (514 або 513 до н. е.) на землю Б. переселилися *неври*. У Б. були дерев'яні укріплення. Б. брали участь разом із *скіфами* у війні проти Дарія. Та обставина, що Геродот пов'язує Б., з одного боку, з савроматами (жили на Сх. від Дону), а з другого — з неврами (жили в Серед. Придніпров'ї або на Волині чи навіть ще далі на Зх.), змушує дослідників піддавати сумніву вірогідність повідомлень Геродота про місце розташування Б. Вчені локалізували Б. по-різному: від Серед. Придніпров'я до Прикам'я та Приуралля, розглядаючи їх або як слов'ян, або як плем'я іран. походження, або як предків мордви.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954.

БУ́ДИТЕЛІ — літ.-громад. діячі на Закарп. Україні в серед. і 2-й пол. 19 ст. (О. В. *Духнович*, А. І. *Добрянський*, О. І. *Павлович* та ін.). Б. проводили культурно-осв. роботу—видавали книжки, альманахи, складали підручники для нар. шкіл, виступали проти мадяризації укр. населення. В той же час Б. ігнорували живу нар. мову, більшість з них писала т. з. «язичієм». Підтримуючи зв'язки з галицькими москвофілами, Б. в своїй громад.-політ. діяльності були прихильниками рос. царизму, провідниками реакційного москвофільства на Закарпатті, заперечували необхідність революц. боротьби трудящих.

Літ.: Франко І. [Рец. на кн.: Сабов Е. Хрестоматия церковно-славянских и угро-русских литературных памятников. Мукачеве, 1893]. «Житє і слово», 1894, т. 1, кн. 2.

БУДІВНИ́ЦТВО на Україні — одна з найважливіших галузей матеріального виробництва. Охоплює спорудження нових, реконструкцію і вдосконалення існуючих житлових, громад., пром., транспорт. та ін. будівель і споруд. За призначенням об'єктів Б. поділяється на промислове, житлове, гідротех., транспортне, сільське тощо. Значною мірою зумовлює темпи розвитку всього нар. г-ва, підвищення добробуту і культури народу. Буд. діяльність людей на тер. України відома з часів пізнього палеоліту. Про це свідчать залишки жител на стоянках, відкритих на Чернігівщині (див. *Мізинська стоянка*, *Пушкарівські стоянки*). Високого розвитку досягла буд. справа в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в містах Пн. Причорномор'я (*Тіра*, *Ольвія*, *Херсонес* Таврійський, *Пантікапей* та ін.), де зводили оборонні споруди, житлові, громад. та госп. будівлі. Буд. мистецтво особливого піднесення досягло за часів Київ. Русі, де в серед. 10 ст. виникла кам'яна монументальна архітектура, про що свідчать залишки *Десятинної церкви* (989—996), руїни *Золотих воріт* (1037) в Києві та ін. В 1-й пол. 11 ст. в осн. центрах Київ. Русі будували такі визначні кам'яні споруди, як *Спаський собор* у Чернігові (бл. 1036), *Софійський собор* у Києві (1037). Про монументальне Б. у Галицькій землі свідчать залишки Успенської церкви (1157), виявлені під час археол. розкопок, церква Пантелеймона в Галичі (бл. 1200) тощо. Давньорус. будівничі, творчо опановуючи досягнення візант. буд. техніки, внесли багато нових, власних рис у буд. мистецтво.

Монголо-тат. навала (13 ст.) на деякий час припинила розвиток кам'яного Б. на Придніпров'ї. У 15—16 ст. почали діяти буд. цехи. В 2-й пол. 16 ст. у Львові споруджено чимало кам'яних будівель (ансамбль Львів. братства, будинки на площі Ринок). Великий вплив на розвиток буд. справи на Україні мала рос. архітектура, особливо після возз'єднання України з Росією. На Україні працювали відомі рос. зодчі (В. В. Растреллі, А. В. Квасов та ін.), які позитивно впливали на зростання майстерності укр. архітекторів (І. Г. Григоровича-Барського, С. Д. Ковніра та ін.). У 18 ст. інтенсивно розвивалося Б. на Лівобережній Україні та в Києві (церкви, житлові будинки, оборонні споруди).

Розвиток капіталізму в Росії наприкінці 19 ст. привів до величезного збільшення обсягу Б.,

що в окремі періоди перетворювалось, за висловом В. І. Леніна, на «будівельну гарячку». Починаючи з 80-х рр. 19 ст. на Україні розгорнулося пром. Б. В Донбасі та Кривому Розі споруджували багато шахт, у Катеринославі, Маріуполі, Макіївці та ін. містах зводили великі металург. з-ди. Поряд з тим будували з-ці, порти, мости, багатоповерхові будинки банків, пром. т-в, пізніше — прибуткових житлових будинків тощо. В буд. виробн. застосовували такі нові матеріали, як портланд-цемент, метал, залізобетон. Оригінальні за конструкцією споруди з залізобетону було збудовано на Україні на поч. 20 ст.— маяк у Миколаєві, фунікулер у Києві (обидві 1904) тощо. Але в цілому Б. на Україні, як і в усій царській Росії, було на дуже низькому тех. рівні, мало сезонний характер, у ньому переважала ручна праця. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила широкий шлях до перетворення кустарно-ремісничого буд. виробн. на велику індустріальну галузь. Декретами Раднаркому, підписаними В. І. Леніним, від 9.V і 18.VI 1918 при Вищій Раді Нар. Г-ва було створено К-т держ. споруд, а при губернських раднаргоспах — губернські к-ти. На Україні К-т держ. споруд організовано 1919 при Укр. раднаргоспі. В програму діяльності цього к-ту входило Б. впорядкованих жител, пром. підприємств, громад. та культ.-побутових споруд, робітн. с-щ, благоустрій міст, упорядкування в них парків і садів, забезпечення країни потужними джерелами енергії, зручними шляхами тощо. З розширенням відбудовних робіт і запровадженням нової економіч. політики в серпні 1922 було створено Центр. Всерос. держ. буд. підрядну орг-цію—«Держбуд», 1923—26 організовано потужні держ. підрядні буд. трести. В 1925 на базі окремих будівельних трестів на Україні було створено організацію «Індубуд», яка вперше в республіці запровадила індустріальні методи Б. і відіграла велику роль у виконанні на Україні буд. програми плану *ГОЕЛРО* й першого п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР (1929—32). XVI з'їзд ВКП(б) (1930) вказав на необхідність переведення Б. на індустріальні методи. Ці парт. настанови знайшли конкретне втілення в діяльності буд. орг-цій, а потім у роботі першої Всесоюзної наради будівельників 1935. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли постанову від 11.II 1936 «Про поліпшення будівельної справи і про здешевлення будівництва». В роки довоєнних п'ятирічок в СРСР було створено і зміцнено буд. індустрію. За той час у країні збудовано 9 тис. великих пром. підприємств, у т. ч. 2 тис. на Україні; обсяг буд.-монтажних робіт у 19,2 раза перевищив обсяг робіт за 1918—28. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 буд. орг-ції України брали участь у великих оборонних роботах та в спорудженні на Сх. країни будівель для евакуйованих і нових пром. підприємств. У серпні 1943 ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства у районах, визволених від німецьких окупантів». Будівельники України за короткі строки підняли з руїн понад 10 тис. великих підприємств, сотні міст і селищ м. т., тисячі сіл. У 2-й пол. 40-х рр. завершено відбудову металург. заводів у Запоріжжі і Жданові, Новокраматорського машинобудівного, харківських турбогенераторного, тракторного, електромех. та багатьох ін. пром. споруд, дала струм відроджена з руїн *Дніпрогес імені В. І. Леніна*. В післявоєнні роки поряд з відбудовою провадилось величезне нове Б. гідро- та теплоелектростанцій, газопроводів, каналів, зрошувальних систем тощо. Розгорнулося житлове і цивільне Б., велися роботи по благоустрою нас. пунктів. Споруджувались великі шахти в Донбасі і молодому Львівсько-Волинському басейні, прокладалися магістральні газопроводи від родовищ Дашави та Шебелинки до багатьох нас. пунктів країни, дали струм Каховська ГЕС, Слов'янська, Добротвірська та ін. ТЕЦ, збудовано канал Сіверський Донець — Донбас. Значно зросла виробнича база буд. орг-цій. Для поліпшення організації буд. справи і проектування в Рад. Союзі в травні 1950 створено Держ. К-т Ради Міністрів СРСР у справах будівництва (Держбуд СРСР). Держ. к-ти в справах будівництва створено і в союзних республіках, у т. ч. й на Україні (Держбуд УРСР). Важливе значення для піднесення буд. справи мали постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19.VIII 1954 «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва», Всесоюзна нарада будівельників у грудні 1954, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшої індустріалізації, поліпшення якості та зниження вартості будівництва» (від 23.VIII 1955) і «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві» (від 4.XI 1955).

Відповідно до семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР (1959—65) було розроблено велику програму Б., що передбачала різке збільшення виробн. збірних залізобетонних конструкцій та широке впровадження у виробн. досягнень буд. науки і передового тех. досвіду. Новим етапом у розвитку Б. стала Програма партії, прийнята на XXII з'їзді КПРС (1961). На Б. покладено великі завдання щодо створення матеріально-тех. бази комунізму. Обсяг капіталовкладень у Б. на Україні за семирічку становив 48,4 млрд. крб., набагато перевищивши капітальні вкладення за всі попередні 40 років. За семирічку збудовано понад 900 великих пром. об'єктів, у т. ч. Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Київ. ГЕС, Придніпровську, Старобешівську ДРЕС, гірничозбаг. комбінати в Криворіжжі, Черніг. комбінат синтетич. волокон та Черкас. з-д штуч. волокна, 8 великих домен, блюмінг та ін. В Директивах по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва на 1966—70 обсяг капітальних вкладень у нар. г-во СРСР на 43% більше, ніж 1961—65, а в нар. г-во УРСР на 49,2% більше, ніж за попередню п'ятирічку. Буде витрачено бл. 78 млрд. крб. на Б. житлове і комунальне, об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і науки.

Будівництво в країні здійснюють М-во будівництва підприємств важкої індустрії СРСР (Мінважбуд СРСР), М-во пром. будівництва СРСР (Мінпромбуд СРСР), М-во будівництва СРСР (Мінбуд СРСР), М-во сільс. будівництва (Мінсільбуд СРСР), М-во пром-сті буд. матеріалів СРСР. Водогосп. будівництво проводить М-во меліорації і водного г-ва СРСР. В Українській РСР створено такі самі міністерства (крім М-ва будівництва). Великий обсяг монтажних і спец. робіт виконують орг-ції М-ва монтажних і спец. буд. робіт. До складних та трудомістких монтажних робіт належить насамперед монтаж великогабаритних вертикальних апаратів із сталі — колон, башт та ін. Небачені в історії масштаби і темпи розвитку соціалістич. економіки, досягнуті в СРСР за роки Рад. влади, стали можливими завдяки величезному капітальному Б. Щороку в Рад. Союзі стають до ладу бл. 500 великих пром. підприємств і виробництв, понад 80 млн. $м^2$ житлової площі, багато закладів культ.-побут. призначення. За обсягом пром., с.-г. і залізнич. Б. СРСР вийшов на перше місце в світі. В Укр. РСР за 50 років Рад. влади збудовано 11 800 великих промислов. підприємств, рудників, гідро- і теплоелектростанцій та ін. значних інженерних споруд, про-

кладено багато кілометрів з-ць, автомобільних шляхів тощо. Розгорнулось велике житлове Б. Зросли міста республіки, з'явилося 266 нових міст і сотні с-щ м. т.

За масштабами і темпами житлового Б. Рад. Союз займає одне з перших місць у світі. Щорічно новосілля справляють 10—11 млн. рад. людей. За 50 років Рад. влади в містах і селах СРСР споруджено житлові будинки заг. площею 1 млрд. 363 млн. $м^2$, велику кількість шкіл, лікарень, дит. закладів та ін. будинків культ.-побут. обслуговування, в т. ч. на Україні споруджено жител заг. площею 410,8 млн. $м^2$, з них три чверті — за післявоєнні (1946—67) роки. В 1967 на 1000 жителів у республіці споруджено 8,9 нових упорядкованих квартир, тобто більше, ніж у США, Англії, Франції та ін. розвинутих капіталістич. країнах. З року в рік розширюється Б. на селі. Із заг. суми 18,5 млрд. крб., вкладених у с. г. УРСР за 1918—67, на об'єкти виробн. призначення на післявоєнний період припадає 17,6 млрд. крб., або 18% всіх капітальних вкладень у республіці. За 1918—67 у селах збудовано житлові будинки заг. площею 165 млн. $м^2$, з них за післявоєнний час 107 млн. $м^2$. Щороку в нові впорядковані будинки переселяється понад 100 тис. сімей колгоспників і робітників радгоспів. У 1967 в селах було бл. 23 тис. шкіл, бл. 4 тис. дит. садків і ясел, 17,4 тис. б-к, майже 22 тис. клубних закладів. За постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по здійсненню планомірної перебудови сіл Української РСР» (грудень 1964) в ряді областей будуються експериментально-показові села Кодаки Київ. обл., Петрівка і Восход Кримської області та ін.

Важливу роль у проведенні буд. робіт у колгоспах відіграють міжколгоспні підрядні буд. орг-ції, що їх об'єднує Укрголовміжколгоспбуд. У 1970 понад 85% обсягу всіх буд. робіт на селі виконають ці орг-ції підрядним способом. Дедалі більших обсягів набуває водогосп. Б. За 1918—67 площа зрошуваних земель в УРСР збільшилась з 17,4 тис. до 684,2 тис. га, осушено 1424,3 тис. *га* земель. Споруджено Інгулецьку та Краснознам'янську обводнювально-зрошувальні системи, половину 400-кілометрового Північно-Кримського каналу. Обсяги водогосп. Б. 1966—70 передбачають збільшення зрошуваних земель на 800 тис. *га*, осушених — на 700 тис. *га*.

Історія розвитку Б. тісно пов'язана з створенням у країні пром-сті буд. матеріалів, укрупненням і реконструкцією напівкустарних підприємств, що залишились від дореволюц. часу. Вже до 1941 пром-сть буд. матеріалів перетворилась на велику галузь нар. г-ва з своїми механізованими підприємствами. В післявоєнні роки в СРСР створено потужну пром-сть збірного залізобетону. Обсяг продукції збірних конструкцій 1950 становив 1,2 млн. $м^3$, 1967 — 69 млн. $м^3$. В УРСР обсяг виробн. збірних залізобетонних конструкцій та деталей в порівнянні з 1955 зріс більше ніж у 12 разів і 1967 становив 13,0 млн. $м^3$. Розширився випуск ефективних попередньо-напружених конструкцій, 1967 їхня питома вага в заг. виробн. збірного залізобетону становила понад 20%. Буд. індустрія в республіці безперервно зростає разом з пром-стю буд. матеріалів, з створенням потужних з-дів і комбінатів по виробн. буд. продукції, з розробленням ефективних конструкцій, вищукуванням найекономічніших буд. матеріалів. Значно розширено виробн. цементу, створено велику пром-сть збірного залізобетону. Збудовано потужні цементні з-ди: Миколаївський (Львів. обл.), Криворізький (Дніпроп. обл.), Новоамвросіївський (Донец. обл.), Новоздолбунівський (Ровен. обл.), Балаклійський (Харків. обл.), що було необхідною передумовою створення широкої мережі домобудівних комбінатів. Все ширше застосовуються синтетичні буд. матеріали — лінолеум, поліхлорвінілові та ін. плитки з пластмас, склопластики тощо. Розвиток виробн. синтетичних, досконаліших матеріалів значно прискорить і полегшить процес буд. виробн. і набагато зменшить вагу будинків. З нових, прогресивних матеріалів, наприклад з склопластиків, виготовлятимуть меблі, дахи, покриття для шляхів та ін.

Основою дальшого розвитку Б. є безперервний наук.-тех. прогрес. Спочатку він забезпечив механізацію окремих видів робіт, а потім індустріалізацію Б., в процесі якої зростала продуктивність праці, знижувалась собівартість, прискорювалось введення в дію об'єктів, підвищувалась якість буд.-монтажних робіт. Застосування нової технології буд. виробн., зокрема розроблених в УРСР прогресивних потоково-швидкісних методів Б., перетворили його на механізований процес складання та монтажу будинків з великорозмірних елементів та вузлів, виготовлених на з-дах. Важливим кроком у розвитку Б. є розробка і впровадження сітьових методів планування і управління з використанням засобів електронно-обчислювальної техніки. Сітьові графіки успішно застосовуються на Б. транспортних споруд, електростанцій, а також на великих об'єктах житловоцивільного Б. Сітьовий метод планування і управління було впроваджено на Б. мосту через Дніпро в Києві, внаслідок чого міст здано достроково, накладні витрати зменшилися приблизно на 50 тис. крб., а сумарний економіч. ефект становив 175 тис. крб. Застосування сітьових графіків дало можливість скоротити строк Б. 24 великопанельних житлових будинків з раніш встановлених 16 до 9,5 місяців. До 1970 — кінця п'ятирічки — системою сітьового планування і управління передбачено охопити майже 35% всіх будов. Постановою Ради Міністрів СРСР від 15.VIII 1966 визначено гол. напрям і заходи по впровадженню в Б. систем сітьового планування і управління на підставі комплексних сітьових графіків.

Швидкий розвиток і тех. вдосконалення буд. індустрії та пром-сті буд. матеріалів сприятиме дальшому розвиткові Б. в УРСР. Див. також *Архітектура* на Україні.

Літ.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; Будников М. С. [та ін.]. Развитие строительной техники на Украине. К., 1948; Україна будує. К., 1957; Строительство в СССР. 1917—1957. М., 1958; Будников М. С. [та ін.]. Технология строительных процессов. К., 1961 [бібліогр. с. 484—485]; Каспин Л. А. [та ін.]. Экономика строительства крупнопанельных жилых домов в Украинской ССР. К., 1964.

Г. В. Головко (Київ).

БУ́ДНИЙ Симон (бл. 1530 —13.I 1593) —білорус. культ.-осв. діяч, один з керівників реформаційного руху у Білорусії й Литві. Закінчив Краків.ун-т. В 1558 — кальвіністський законовчитель у Вільні. В 1562 опублікував у м. Несвіжі тодішньою білорус. літ. мовою «Катехізис», у передмові до якого обстоював вживання в писемності України і Білорусії рідної мови, і трактат «Про виправдання грішної людини...». Незабаром перейшов від кальвіністів до антитринітаріїв (див. *Соцініани*). Б. гостро критикував догматику і практичну діяльність католиц. та православної церков. В суспільно-політ. питаннях був виразником поглядів поміркованого крила антитринітаріїв, захищав феод. власність, обмежуючись вимогою, щоб пани гуманно ставились до підданих.

Літ.: Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI и XVII веках. К., 1882;

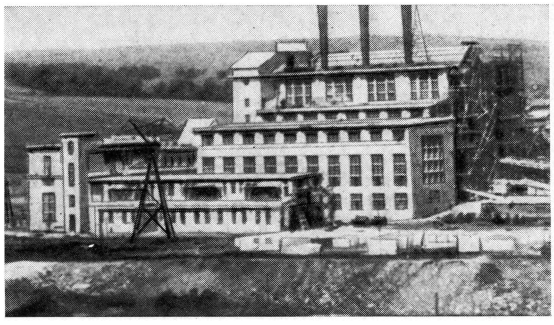

1

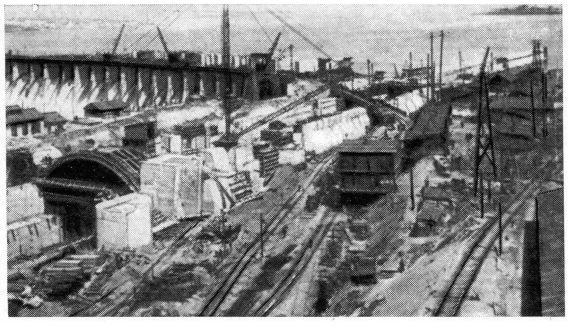

2

До ст. **Будівництво** на Україні.

1. Будівництво Штерівської ДРЕС. Луганська область. 1931.
2. На будівництві Дніпрогесу. 1932.
3. Панорама будівництва Харківського тракторного заводу імені Серго Орджонікідзе. 1931.
4. Спорудження доменної печі на Ждановському металургійному заводі імені Ілліча. 1966.
5. Виготовлення 24-метрових ферм для промислових будівель на Бровар-ському заводі залізобетонних конструкцій. Київська область. 1967.
6. Будівництво Калуського хімічного комбінату. Івано-Франківська область. 1967.

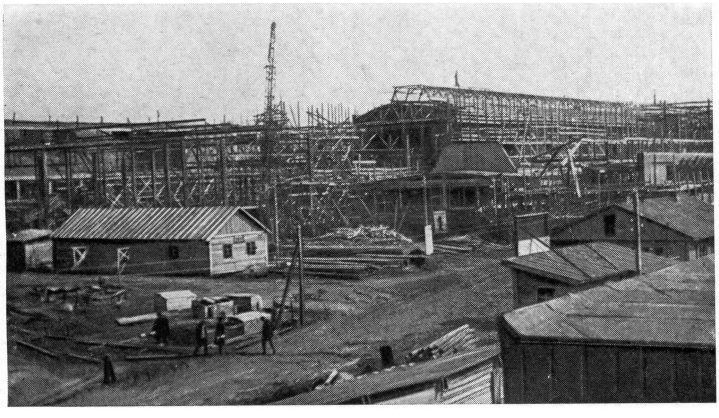

3

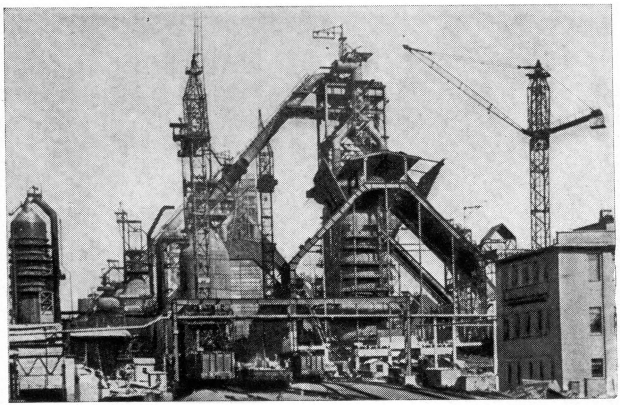

4

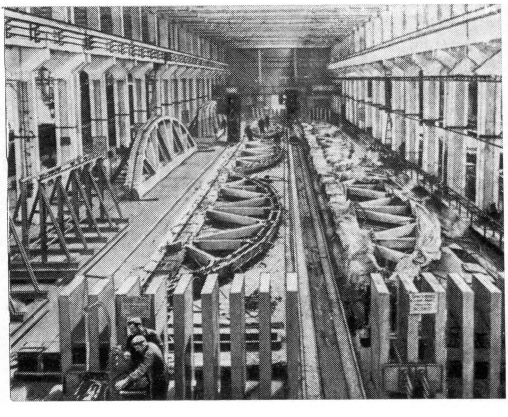

5

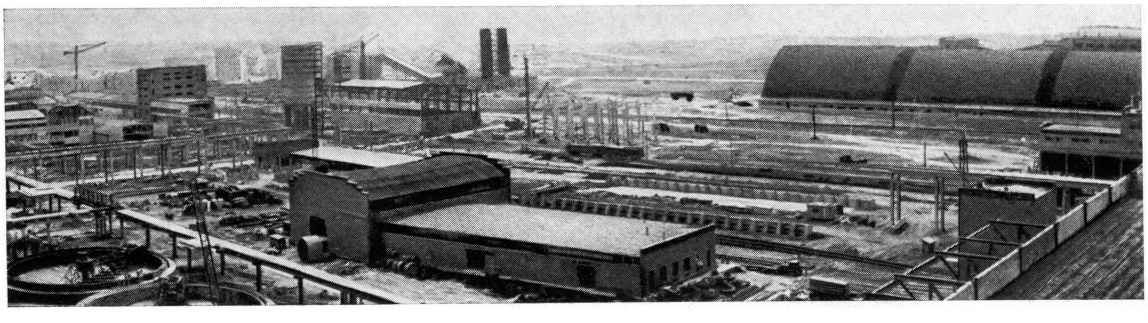

6

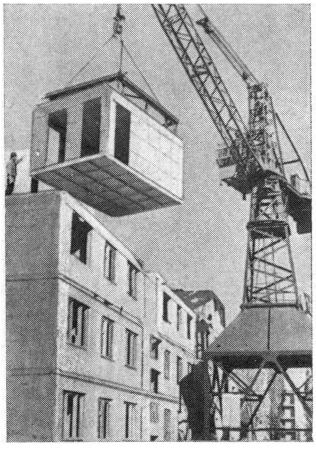

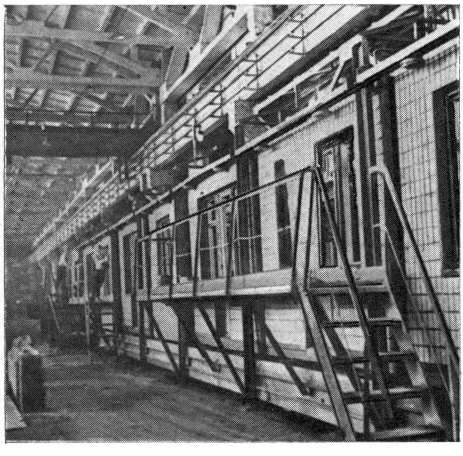

До ст. **Будівництво** на Україні.

1. Новозбудований Русанівський житловий масив у Києві. 1967.
2. Монтаж житлового будинку в Києві. 1965.
3. Загальний вигляд автоматизованого конвейєра для виробництва панелей на Харківському домобудівному комбінаті. 1966.
4. Новозбудований житловий масив у Львові. 1967.
5. Будівництво мікрорайону в Запоріжжі. 1966.
6. Спорудження 30- і 16-квартирних житлових будинків у селі Восход Кримської області. 1967.

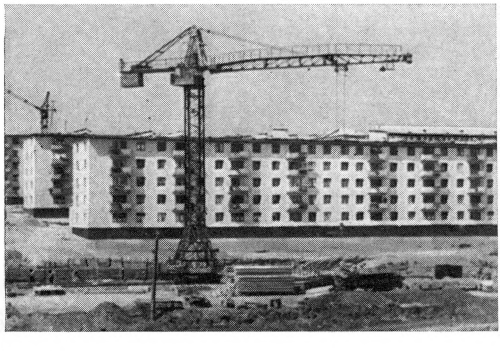

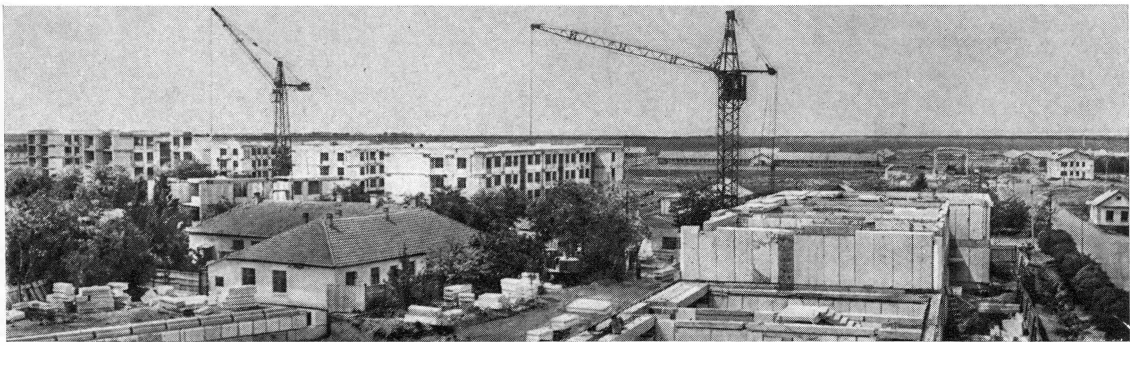

Голенченко Г. Я. Русские первопечатники и Симон Будный. В кн.: Книга. Исследования и материалы, сб. 10. М., 1965.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

А. С. Бубнов.

П. П. Будников.

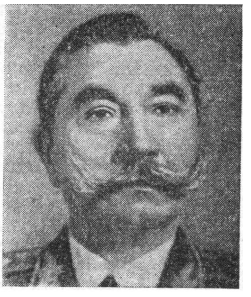

С. М. Будьонний.

БУ́ДНИКОВ Володимир Петрович (н. 29.VI 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1966). Член КПРС з 1944. Н. в Харкові в сім'ї робітника. В 1944 закінчив ф-т журналістики Уральського ун-ту (Свердловськ). У 1950—66 працював у вузах Харкова. З 1967— професор кафедри історії КПРС Харків. юрид. ін-ту. Осн. галузь наук. досліджень — історія парт. преси, діяльність партії в період Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Тв.: Газета «Пролетарий» і її роль у революційному русі на Україні у 1905 р. К., 1955; Більшовицька «Правда» в боротьбі за перемогу Жовтневої революції. К., 1957; Большевистская печать и Великий Октябрь на Украине. Х., 1958; Большевистская партийная печать в 1917 году. Х., 1959.

БУ́ДНИКОВ Петро Петрович (21.X 1885—6. XII 1968) — рад. вчений в галузі хімії і технології силікатів, чл.-кор. АН СРСР (з 1939), акад. АН УРСР (з 1939), доктор тех. наук (з 1934), професор (з 1919), засл. діяч н. і т. УРСР (з 1943) і РРФСР (з 1963), Герой Соціалістич. Праці (1965); дійсний член Польс. АН (з 1956). Н. в м. Смоленську в сім'ї почесного громадянина. В 1911 закінчив Ризький політех. ін-т. У 1918—41—на викладацькій роботі у вузах Іваново-Вознесенська та Харкова; 1941—43 — член Президії і голова Відділу фіз.-матем. та геол.-хім. наук АН УРСР; з 1944 — професор, зав. кафедрою заг. технології силікатів Моск. хім.-технологіч. ін-ту ім. Д. І. Менделєєва. Б.— основоположник рад. школи в галузі хімії і технології силікатів. Автор багатьох праць. Досліджував властивості і хім. перетворення силікатних систем з метою синтезу вогнетривких, керамічних та в'яжучих матеріалів. Держ. премія СРСР, 1942, 1950, 1952. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Петр Петрович Будников. [Біо-бібліографія]. Вступ. статья Н. М. Жаворонкова. Библиогр. сост. О. В. Исаковой и А. П. Епифановой. М., 1967; Матвеев М. А. К 80-летию П. П. Будникова. «Известия АН СССР. Неорганические материалы», 1965, т. 1, № 10; Петр Петрович Будников. «Украинский химический журнал», 1965, т. 31, в. 10.

БУДЮ́К Микола Васильович (15.IX 1921 — 13.X 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1945). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Мар'ївці (тепер Баштанського р-ну Микол. обл.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив в арт. частинах. Як командир батареї самохідних установок 953-го легкого самохідного арт. полка 65-го стріл. корпусу 5-ї армії 3-го Білорус. фронту відзначився в наступальних боях у Білорусії (червень 1944). Завдяки його умілому командуванню було визволено с. Королі (тепер Вітеб. обл.) — важливий опорний пункт фашистів. Під час вуличних боїв у Вільнюсі (12—13.VII 1944) батарея Б. відмінно взаємодіяла з піхотою. Помер від ран.

БУДЬО́ННИЙ Семен Михайлович (н. 25.IV 1883) — рад. військ. і держ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1935), тричі Герой Рад. Союзу (1958, 1963, 1968). Член КПРС з 1919. Н. на хут. Козюриному (тепер Пролетарського р-ну Рост. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1903 — на військ. службі. Учасник рос.-японської і 1-ї світової воєн. Після Лютневої революції 1917 брав участь у роботі солдат. к-тів на фронті, а після Великої Жовтн. соціалістич. революції активно боровся за встановлення Рад. влади на Дону. В роки громадян. війни командував кав. частинами, з'єднаннями та *Першою Кінною армією*, що провела блискучі операції по розгрому військ Денікіна, білополяків і армії Врангеля. В 1923 — пом. головноком. Червоною Армією по кавалерії. В 1924—37 — інспектор кавалерії РСЧА, з 1937 — ком. військами Моск. військ. округу, з 1940— перший заст. наркома оборони СРСР. У 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. арміями резерву Головнокомандування, головноком. військами Пд.-Зх. і Пн.-Кавк. напрямів, ком. Зх. резервним і Пн.-Кавк. фронтами. В 1943—53 — ком. кавалерією Рад. Армії. На XVII, XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах партії обирався канд. у члени ЦК КПРС, на XVIII з'їзді — членом ЦК партії. З 1920 — член ВЦВК, з 1922 — і ЦВК СРСР. Депутат Верх. Ради СРСР 1—7-го скликань. З 1938 — член Президії Верховної Ради СРСР. Б.— автор кн. «Пройдений шлях» (в 2 кн., М., 1958—65). Нагороджений сімома орденами Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Жемайтис Ф. Полководческое искусство С. М. Буденного. «Военно-исторический журнал», 1939, № 4; Сидоров В. И. Первая Конная армия. М., 1949.

БУЖА́НИ — одне із сх.-слов. племен (можливо, союз племен), згадуваних у давньоруських літописах. Жили в басейні Зх. Бугу (звідки й походить назва, про що в «Повісті временних літ» говориться: «Бужане, зане сѣдоша по Бугу»). За даними Баварського анонімa (10 ст.), Б. мали 230 укріплених поселень (типу замків). Деякі дослідники вважають, що Б. і *волиняни* раніше називалися *дулібами*. Після того, як у 9—10 ст. Б. ввійшли до складу *Київської Русі*, в давніх писемних джерелах вони більше не згадуються.

БУЖО́Р (Bujor) Міхай Георгіу (8.XI 1881 — 17.VI 1964) — діяч рум. робітн. і соціалістич. руху. Н. в Яссах. Член Комуністич. партії Румунії з 1921. В 1906—16 — ред. бухарестської соціалістич. газ. «Румунський робітник». З 1910— член виконкому Рум. с.-д. партії. На поч. 1917 заарештований за антивоєнну діяльність (звільнений з ув'язнення в Яссах учасниками першотравневої демонстрації 1917). Навесні 1917 емігрував до Росії. В 1917—19 — один з керівників Рум. с.-д. к-ту дії і секції рум. соціал-демократів Одеси. Входив до складу Рум. військ.-революц.

к-ту, створеного в жовтні 1917 в Одесі для організації рум. народу на революц. боротьбу і підтримки революції в Росії. Як делегат від цих орг-цій в грудні 1917 приїздив до В. І. Леніна. Б. був одним з організаторів і редакторів рум. революц. газ. «*Лупта*». Брав участь у формуванні рум. підрозділів, що боролися на боці Рад. влади проти кайзерівських і контрреволюц. військ на підступах до Одеси та проти рум. військ, що окупували Бессарабію. В серпні 1919 Б. повернувся до Румунії, де брав участь у революц. боротьбі. В 1920—33, 1934—35, 1938—44 перебував в ув'язненні. Після визволення країни від фашизму (1944) активно включився в боротьбу за розвиток Румунії по шляху соціалізму. Обирався депутатом, членом Президії Великих Нац. зборів Рум. Нар. Республіки (з 1956). Був головою Рум. асоціації кол. в'язнів-антифашистів, членом Ген. Ради Міжнар. федерації Руху Опору. Автор ряду публікацій про участь румунів у Великій Жовтн. соціалістичній революції.

Літ.: Интернационалисты. М., 1967; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. К., 1967.

С. М. Пархомчук (Київ).

БУЗДА́ЛІН Сергій Феоктистович (червень 1892 — 1938) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1914. Н. в сел. сім'ї. Закінчивши сільс. школу, працював робітником-столяром. У 1914—17 вів революц. роботу в Ризі, Москві, Петербурзі, Харкові. Після Лютн. революції 1917 — член Харків. міського к-ту РСДРП(б). З листопада 1917 — голова виконкому Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. Брав активну участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Харкові. В 1918—21 — на керівній парт. і рад. роботі в Курську, Харкові, Луганську, Чернігові, Бахмуті та ін. містах. Під час наступу денікінських військ — у лавах Червоної Армії. З травня 1921 працював у Наркоматі юстиції, згодом — голова Верх. Суду УРСР. З 1928 — голова Харків. окрвиконкому та на ін. рад. і парт. роботі. На VIII конференції, IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК.

Л. О. Кирилов (Київ).

БУЗЕ́СКУЛ Владислав Петрович (8.III 1858 — 1.VI 1931) — рос. і укр. історик античності, акад. АН СРСР (з 1922), акад. АН УРСР (з 1925). Н. в с. Попівці (тепер Донец. обл.). У 1880 закінчив Харків. ун-т. З 1885 — приват-доцент, з 1890 — професор Харків. ун-ту. Автор праць з історії Старод. Греції, популяризатор античної історії. В останні роки життя займався питанням про вклад вітчизн. учених 19—20 ст. у розвиток світової істор. науки. Перебуваючи під певним впливом бурж. історіографії, Б. у своїх дослідженнях з історії Греції часто ідеалізував афінську демократію, не бачив рабовласницької суті грец. суспільства.

Тв.: Перикл. Историко-критический этюд. Х., 1889; «Афинская полития» Аристотеля, как источник для истории государственного строя Афин до конца V в. Х., 1895; История афинской демократии. СПБ, 1909; Введение в историю Греции. Пг., 1915; Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1—2. Л., 1929—31.

Літ.: Жебелев С. А. Владислав Петрович Бузескул. Некролог. «Известия АН СССР». 7 серия. Отд. обществ. наук, 1931, № 10; Каптерев С. Хронологический указатель трудов В. П. Бузескула. «Вестник древней истории», 1946, № 4; Синяговський Г. П. В. П. Бузескул. «Український історичний журнал», 1958, № 4.

БУ́ЗЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО — козац. військо на Пд. України в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Виникнення його пов'язане з козац. полком, сформованим 1769 з укр. козаків генералом О. О. Прозоровським. Полк брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. Після закінчення війни козаків полку 1775 було поселено на прикордонних землях по Пд. Бугу. Разом з ними були поселені т. з. арнаути, або волонтери, з молдаван, волохів, болгар, сербів, невеликі загони яких (арнаутські команди) під час війни перебували на рос. військ. службі. Козаки і арнаути між річками Мертвоводом та Інгулом заснували Раковицю, Матвіївку, Касперівку, Новопетрівське, Михайлівку, Троїцьке та ін. села (тепер у Вознесенському та Новоодеському р-нах Микол. обл.).

В 1785—86 за наказом Г. О. *Потьомкіна* з козаків і арнаутів створено два бузькі козац. полки. Командиром 1-го полку призначено підполковника І. Касперова, 2-го — майора П. М. Скаржинського. В 1787 козацькі полки ввійшли до складу *Катеринославського козацького війська*. В 1788 їх об'єднано в один полк, до якого приписано 3796 укр. селян з красносільських держ. маєтків (тепер Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.). Бузький козац. полк у складі 1500 чол. під командуванням полковника П. М. Скаржинського, а потім — підполковника О. П. Орлова брав участь у рос.-тур. війні 1787—91 і відзначився в битвах під Очаковом, Бендерами, Акерманом, Кілією, Ізмаїлом та ін.

В 1797 Б. к. в. ліквідовано, а козаків перетворено на держ. селян. У 1803 Б. к. в. відновлено в складі трьох п'ятисотенних полків. До його складу увійшли бузькі і красносільські станиці з адм. центром у м. Вознесенську. Отаманом Б. к. в. царський уряд призначив генерал-майора І. К. Краснова. Незважаючи на те, що право вступу до козац. стану надавалося лише переселенцям з балканських країн, Б. к. в. комплектувалося гол. чин. з кріпаків, які тікали за кордон з України і Росії і після повернення на правах «чужинців» записувалися в козаки. В 1803 в Б. к. в. було 6383 чол., 1811—9448 чол. Козаки брали участь у війнах проти Туреччини 1806—12 і Франції 1812—14. В 1817 Б. к. в. остаточно ліквідовано, а козаків перетворено на військ. поселенців (див. *Військові поселення*). Побузькі станиці ввійшли до складу військ. поселень 1-го та 2-го полків Бузької уланської д-зії. В красносільських станицях розташувався 4-й полк 3-ї Укр. уланської д-зії. В Б. к. в. відбувалася гостра класова боротьба між старшиною і рядовими козаками. Внаслідок майнової нерівності, а також сваволі, грабіжництва і знущань, яких зазнавали рядові козаки від своєї старшини, виникали гострі соціальні конфлікти. Значні заворушення сталися восени 1803. Довідавшись про привласнення керівною козац. верхівкою великих військ. коштів, рядові козаки одностайно виступили [illegible] призначених царським урядом отамана І. К. Краснова і старшин. 10 днів точилася боротьба. За допомогою гренадерів Сибірського полку заворушення було придушене. Сваволя та насильства старшини над козаками не припинялися і в наступні роки. Примусове перетворення козаків на військ. поселенців призвело влітку 1817 до повстання, жорстоко придушеного царським військом (див. *Бузьких козаків повстання 1817*).

Літ.: Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. 1—2. Одесса, 1836—38; Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения. «Киевская старина», 1887, № 12; Хіоні І. О. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська. «Український історичний журнал», 1966, № 11.

С. М. Ковбасюк (Одеса).

БУ́ЗЬКИХ КОЗАКІ́В ПОВСТА́ННЯ 1817 — повстання козаків *Бузького козацького війська* проти перетворення їх на військ. поселенців. Ліквідація Бузького козац. війська і запровадження *військових поселень* викликали невдоволення ко-

заків, яке незабаром переросло у відкритий виступ. Приводом до повстання були поширені серед козаків чутки про наявність царської грамоти, за якою заборонялося перетворення Бузького війська на уланів. Чутки ці поширювали козаки Вознесенської станиці П. *Бабиченко* та Г. *Гетьманенко*, які роз'їжджали по станицях і закликали козаків до виступу. За кілька днів у Вознесенську зібралося бл. 500 козаків, які вимагали у військ. командування відновити козац. військо. 28 липня повстанці спробували захопити військ. прапори і звільнити заарештованих напередодні козаків. Збройна сутичка з військами у Вознесенську стала сигналом до заг. повстання бузьких козаків. Лише у вересні командування, стягнувши понад 10 тис. солдатів, придушило Б. к. п. До військ. суду було притягнуто 93 учасників повстання. З них 64 засуджено до страти, заміненої покаранням шпіцрутенами і віддачею у солдати. У травні 1818 знову сталося заворушення бузьких козаків, жорстоко придушене царським урядом.

Літ.: Татаринова-Багалійвна О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... К., 1927; Граф Аракчеев и военные поселения. 1809—1831. СПБ, 1871; Пищевич А. С. Бугские казаки и украинские уланы. «Киевская старина», 1886, № 2. *С. М. Ковбасюк* (Одеса).

БУЗЬКІ́ВСЬКА СТОЯ́НКА — неолітична стоянка 4-го тис. до н. е. на лівому березі Дніпра (тепер затопленому Кременчуцьким водосховищем) біля с. Бузьків Чорнобаївського р-ну Черк. обл. Досліджувалась 1957—58. Під час розкопок Б. с. виявлено залишки кількох вогнищ, знайдено знаряддя праці (крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл, кістяні шила, два уламки т. з. «човників» з каменю та ін.), уламки гостродонного і плоскодонного посуду, оздобленого гребінцевим накольчастим і прокресленим орнаментом, кістки тварин тощо. Б. с. належить до *дніпродонецької культури*. На тер. Б. с. виявлено також поховання неолітич. часу.

Літ.: Телегин Д. Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре. «Советская археология», 1961, № 4. *Д. Я. Телегін* (Київ).

БУ́ЙКО Петро Михайлович (19.X 1895 — 15.X 1943) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, лікар, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1921. Н. в Бельську (тепер ПНР). В 1917 працював фельдшером у Києві, де приєднався до революц. робітн. руху, брав участь у *Київському січневому збройному повстанні 1918* проти Центр. ради. В 1922 закінчив Київ. мед. ін-т, після чого працював лікарем, викладачем. З 1933 — директор Київ. ін-ту охорони материнства й дитинства (тепер ім. П. М. Буйка), з 1938 — професор кафедри акушерства Київ. мед. ін-ту. Автор праць з акушерства і гінекології. З початку Великої Вітчизн. війни — в Рад. Армії. Поранений під Уманню, потрапив у полон, звідки втік. Працюючи лікарем у Фастівській лікарні (Київ. обл.), включився у партизан. рух. З липня 1943 очолював мед.-сан. частину партизан. загону. Був схоплений фашистами і спалений живцем.

БУ́ЙНИЙ Микола Степанович (н. 29.III 1927) — новатор виробництва, передовий сталевар з-ду «Дніпроспецсталь» імені А. М. Кузьміна в м. Запоріжжі. Член КПРС з 1957. Н. в с. Рубанівці (тепер Великолепетиського р-ну, Херс. обл.) в сел. сім'ї. На заводі почав працювати з 1951. Прославився високою майстерністю сталеплавлення. 12.III 1959 бригаді Б. присвоєно звання бригади комуністичної праці. Депутат Верх. Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *Б. М. Сергєєв* (Запоріжжя).

В. П. Бузескул.

П. М. Буйко.

БУКА́ЄВ Іван Прокопович (н. 13. VII 1901) — рад. військовослужбовець, гвардії старшина, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у станиці Луганській (тепер с-ще м. т. Станично-Луганського р-ну Луган. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як стрілець 78-го гвард. стріл. полку 25-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту на початку березня 1943 відзначився в боях на Пд. від Харкова в районі с. Таранівки (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.). Гвардійці затримали наступ фашистів з Пд. на Харків (див. *Широнінці*). З 1961 — персональний пенсіонер.

БУКАТЧУ́К Созонт Васильович (3.V 1896 — 13.III 1948) — активний учасник революц. руху на Західній Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в с. Кобаках (тепер Косів. р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина. Один з керівників комуністич. орг-цій Покуття. В 1931 — інструктор ЦК КПЗУ по Львівщині і Волині. В 1934 заарештований і за революц. діяльність засуджений до 15 років ув'язнення. В 1939, після визволення зх.-укр. земель рад. військами, обраний депутатом Народних Зборів Західної України, 1940 — депутатом Верх. Ради УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни — в Рад. Армії. З 1944 — на рад. роботі в зх. областях УРСР.

БУКОВИ́НА — див. *Буковина Південна, Буковина Північна.*

«БУКОВИ́НА» — укр. газета, видавалась у Чернівцях (1885—1910) і Відні (1911—18). Редагували газету Ю. Федькович (1885—88), О. Маковей (1895—97) та ін. В «Б.» публікувались твори укр. та рос. письменників. З поч. 20 ст. і особливо в останній період існування (1917—18) газета перетворилася на речника реакц. австрофільс. політики.

БУКОВИ́НА ПІВДЕ́ННА — істор. назва тепер. Сучавського пов. СРР. У 12—13 ст. входила до складу *Галицько-Волинського князівства*. Її територію заселяли волохи, а також слов. населення, яке було одним з компонентів при складанні давньоруської, а потім укр. народності. В 14 ст. Б. П. стала центром формування феод. Молдавського князівства (Молдови) і в його складі відігравала важливу економіч. і політ. роль, зокрема за правління Стефана Великого [1457—1504], який завершив створення централізованої Молд. д-ви і вів запеклу боротьбу проти тур. агресорів. На поч. 16 ст. Б. П. разом з усією Молдовою потрапила під владу Османської імперії. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 молд. полк у складі сел.-козац. війська 1648 брав участь в облозі Львова. Між молд. господарем В. *Лупулом* і Б. Хмельницьким 1652 було встановлено союзницькі відносини. Значним був вплив слов'ян на культуру населення Б. П. До серед.

17 ст. церковнослов. мова була держ. і літ. мовою Молдови. В 1774 Б. П. загарбала Австрія. Посиленню класової солідарності трудящих румунів, українців і молдаван Б. П. в їхній боротьбі проти спільних ворогів сприяло поширення марксистських ідей в кін. 19 — на поч. 20 ст. Під впливом революції 1905—07 в Росії на Б. П. відбувалися виступи робітників і селян, які супроводилися сутичками з військом. На Б. П. постійно спілкувалися рум. і укр. письменники, композитори, громад. діячі. На Б. П. були відомі твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. З Сучавою пов'язані перші кроки літерат. творчості О. Кобилянської. Значну роль у піднесенні визвольного руху відіграли революційно настроєні солдати рос. 9-ї армії, які перебували на Б. П. під час 1-ї світової війни. З ентузіазмом сприймалися на Б. П. ідеї Великого Жовтня. Їх поширювали насамперед колишні військовополонені, які повернулися додому після Брестського миру 1918. Серед них були члени рум. комуністич. орг-ції, що утворилися на тер. Рад. Росії з полонених трансільванців і буковинців. На поч. листопада 1918 в Сучаві, Кимпулунг-Молдовеняску, Ватрі-Дорней, Гурі-Хуморулуї повстали солдати, в селах Б. П. вибухали повстання селян. Нац.-визвольний рух органічно поєднувався з класовою боротьбою трудящих проти соціального гніту, за широкі демократичні свободи. Внаслідок стихійних нар. повстань було повалено австр. владу на місцях і в листопаді 1918 Б. П. включено до складу Румунії. За боярської Румунії Б. П. була однією з найвідсталіших провінцій. Трудящі Б. П. вели невпинну боротьбу проти капіталістич. і поміщицького гноблення. В 1929—33 на Б. П. прокотилася хвиля страйків робітників лісової пром-сті, посилився сел. рух. В 1944 Б. П. була визволена Рад. Армією.

За роки нар. влади Б. П. перетворилася на індустріально-аграрний район. Зокрема, було збудовано целюлозно-паперовий і деревообробний комбінати в Сучаві, цукрозавод в Бучечі, гірничорудний комплекс в Лешулі-Урсулуї та ряд підприємств м'ясо-молочної, легкої, буд. пром-сті. В Сучаві відкрито пед. ін-т, драм. театр, музей. На Б. П. збереглися істор. пам'ятки: Сучавська фортеця, старовинні монастирі Путна, Сучевиця та ін.

Літ.: Палаузов С. Н. Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении. СПБ, 1859; Istoria Rominiei, v. 1—2. Bucuresti, 1960—62.

А. М. Глуговський (Чернівці).

БУКОВИ́НА ПІВНІ́ЧНА — істор. назва тер. сучас. Чернів. обл. УРСР. З давніх часів Б. П. заселяли слов'яни. На її території відкрито численні пам'ятки *зарубинецької культури* та *черняхівської культури*. В 2-й пол. 1-го тис. н. е. тут жили сх.-слов. племена *тиверців* і *білих хорватів*. У 10—12 ст. Б. П. перебувала в складі *Київської Русі*, в 13 — 1-й пол. 14 ст.— *Галицько-Волинського князівства*. Населення Б. П. користувалося спільною для всіх давньорус. землею мовою, спільними були осн. риси матеріальної культури, суспільно-економіч. розвитку. Чимало сіл сучас. Б. П., заснованих ще за часів Київ. Русі, зберегли свої давні назви. Рад. історики на підставі даних археол. досліджень, топоніміки, літописів довели автохтонність укр. населення Б. П. і спростували антинаук. твердження бурж. історіографії, нібито до 14 ст. Б. П. не була заселена і не мала ніякої історії.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства Б. П. в серед. 14 ст. відійшла до феодального Молдавського князівства, яке на поч. 16 ст. потрапило під владу султанської Туреччини. Незважаючи на багатовікове іноземне панування, укр. трудяще населення Б. П. ніколи не порівало зв'язків з усім українським і братнім рос. народами. На території Б. П., як і на ін. укр. землях, відбувалося формування єдиної укр. народності. Селяни-буковинці були учасниками повстання під проводом Мухи (див. *Мухи повстання 1490—92*). В 16—17 ст. укр. козацькі загони допомагали населенню Б. П. у визвольній боротьбі проти іноземних загарбників. Населення Б. П. брало участь у сел.-козац. повстаннях, визвольній війні укр. народу 1648—54 проти гніту шляхет. Польщі, в опришківському і гайдамацькому рухах 18 ст. Перебування рос. військ на Б. П. 1711, 1739 і 1769 під час рос.-тур. воєн зміцнило надію буковинців на визволення і возз'єднання з Рос. д-вою. Однак 1774 Б. П. була загарбана Австрією (перебувала під її гнітом до 1918). Лише Хотинський пов. за *Бухарестським мирним договором 1812* відійшов до Росії.

Протягом багатьох століть на Буковині відбувався мирний процес розселення українців і молдаван. Укр. села глибоко вклинились у Пд. Буковину, а в окремих місцевостях Б. П. поширилися молд. поселення. За часів тур. і австр. панування між трудящими українцями і молдаванами, які зазнавали жорстокого соціального й нац. гноблення, склалися відносини дружби й солідарності в боротьбі проти іноземних загарбників і внутр. класових ворогів, відбувалося взаємне збагачення культур, що позначилося на нар. творчості, обрядах, звичаях обох народів.

У період панування Габсбургів трудящі Б. П. вели запеклу боротьбу проти соціального й нац. гніту. В 40-х рр. 19 ст. на Б. П. прокотилася хвиля сел. повстань під керівництвом Л. *Кобилиці*. Революція 1848 змусила австр. уряд скасувати кріпосне право «зверху». Але й після «звільнення» залишилася поміщицька експлуатація, безземелля, політ. безправ'я, насильне понімечування укр. населення. Економіка Б. П. була вкрай відсталою. В пром-сті переважало кустарно-ремісниче виробництво. Примітивним було с. г. За даними австр. статистики, в пн. і пд. частинах Буковини 44,32% землі належало поміщикам, 25,7% — церкві, 56,6% сел. г-в володіли ділянками до 2 *га*, один плуг з двома кіньми припадав на 12 сел. г-в. Десятки тисяч селян наймитували у великих землевласників. З 1891 по 1910 з Буковини в зв'язку з нестерпними умовами життя емігрувало бл. 49 тис. чол., гол. чин. українців.

На Б. П. австро-угор. уряд проводив політику примусового понімечування укр. населення. Укр. мову викладали лише в небагатьох початкових школах. У серед. школах панівною була нім. мова. Прогресивну укр. культуру переслідували. Переважна більшість укр. трудящих була неписьменна. Тяжке життя трудящих під колоніальним гнітом Габсбурзької монархії яскраво відобразили в своїх творах укр. письменники Ю. *Федькович* і О. *Кобилянська*. На поч. 20 ст. на Б. П. поширилися марксистські ідеї, розповсюджувалися «Маніфест Комуністичної партії», ленінська «Искра» та ін. революц. л-ра. Під впливом революц. подій в Росії посилився визвольний рух трудящих. У 1905—07 на Б. П. відбувалися масові страйки на пром. підприємствах, страйкували с.-г. робітники в Кіцманському, Заставнівському, Чернівецькому повітах. 28.XI 1905 в Чернівцях вибухнув заг. політ. страйк. Зібравшись на мітинг, понад 15 тис. чол. вимагали загального, прямого виборчого права, 8-годинного робочого дня, вільного святкування 1 Травня. В 1905 страйки охопили 209 підприємств, кількість страйкарів зросла в 4 рази порівняно з 1901.

Під час 1-ї світової війни Б. П. зазнала значних руйнувань, її територія тривалий час була театром воєнних дій — шість раз повністю або частково переходила з рук у руки. Зубожіння населення, австрійський терор призвели до загострення внутр. суперечностей. Під впливом ідей Великого Жовтня революц. рух на Б. П. вступив в етап безпосередньої боротьби за повалення експлуататорського ладу, встановлення Рад. влади та возз'єднання з Рад. Україною. Значну роль у цьому відіграли тісні зв'язки революц. рос. солдатів з місцевим населенням, а також революц. діяльність колишніх військовополонених, які були учасниками революц. подій в Росії і, повернувшись на Б. П., принесли правдиву інформацію про істор. завоювання рос. пролетаріату і селянства.

У вересні 1917 створено більшовицьку організацію в Хотині. В січні 1918 на Хотинщині було встановлено владу Рад. У 1918 виникли комуністичні осередки в Чернівцях, Заставні, Вашківцях, Вижниці, Новоселиці та ін. В зв'язку з розпадом Австро-Угор. імперії повсталі робітники, селяни, солдати ліквідували на Б.П. австр. адміністрацію, на селі почали захоплювати поміщицькі землі. 3.XI *Буковинське народне віче 1918* ухвалило рішення про возз'єднання Б. П. з Рад. Україною. Того ж дня було створено *Комуністичну партію Буковини* й обрано тимчасовий ЦК на чолі з С. *Канюком*. Проте всупереч всенар. волевиявленню, правлячі кола боярської Румунії за допомогою укр. бурж. націоналістів у листопаді 1918 окупували Б. П., встановили військ.-жандармський режим жорстокого соціального й нац. гноблення, що супроводилось запровадженням грабіжницьких податків, збільшенням робочого дня до 12—14 годин, політикою примусової румунізації укр. населення. Було заборонено укр. мову, закрито укр. учбові, культурні заклади, газети, а укр. назви населених пунктів і прізвища перейменовували на румунські. Куца аграрна реформа, яка почалася на Буковині 1919, мала щодо українців дискримінаційний характер. У списки для наділення землею було внесено 47 866 румунів і лише 21 238 українців (гол. чин. куркулі), які дістали в 2,7 раза менше землі, ніж румуни, хоча на території, де проводився закон про реформу, 1910 проживали 305 101 українець і 273 854 румуни (офіційна статистика Австро-Угорщини і боярської Румунії всіх молдаван вважала румунами). Значна частина земель була виділена для рум. колонізації. Великі групи рум. колоністів дістали ділянки в 5 *га* в укр. селах, де селяни неймовірно страждали від безземелля. У важких умовах масових репресій і терору на Б. П. під проводом комуністів розгорнувся визвольний рух, небувалого розмаху набули страйки, політ. демонстрації, мітинги, збройні повстання. В січні вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді 1919 в Чернівцях спалахнуло повстання 2 тис. солдатів 113-го полку. В збройних виступах проти бурж.-поміщицького ладу брали участь українці та трудящі ін. національностей. 5.VIII 1920 в Чернівцях 5 тис. робітників провели мітинг протесту проти антирадянської політики правлячих кіл боярської Румунії. 15.VIII 1920 в Чернівцях відбувся мітинг понад 6 тис. робітників проти антиробітничого закону під гаслами: «Геть ганебний закон!», «Хай живе революція!», «Хай живе більшовизм!». Високу організованість виявили робітники Б. П. під час заг. страйку в жовтні 1920. В Чернівцях припинили роботу всі підприємства, установи, зупинився залізнич. і міський транспорт, були закриті пошта, магазини, ресторани, їдальні, театри та кінотеатри. Активну діяльність розгорнула Комуністич. партія Буковини, в складі якої на той час було понад 1 тис. членів. Серйозно були підірвані позиції правих соціал-демократів, а також укр., рум. та ін. бурж.-націоналістич. орг-цій. Осн. маса робітників Б. П. співчувала ідеям Комуністич. Інтернаціоналу. В сигуранці (політ. поліції) з тривогою відмічали, що 75% робітників Буковини виступають за 3-й Інтернаціонал.

У період рум. окупації економіка Б. П. залишалася вкрай відсталою, пром-сть розвивалася повільно і однобоко, посилився процес класового розшарування й зубоження селянства. Хронічне безробіття, розорення сільс. населення зумовили масову еміграцію за океан. Особливо руйнівні наслідки на Б. П. мала економіч. криза 1929 — 33. З 192 підприємств і майстерень металообробної, лісової, текстильної пром-сті припинили роботу 138. Тільки в Чернівцях кількість безробітних досягала 7—8 тис. чол. і становила майже 60% всієї маси робітників міста.

Опір трудящих Б. П. режимові злиднів, політ. безправ'я, нац. гніту зростав під впливом істор. досягнень Рад. Союзу. Стрижневим напрямом революц. руху на Б. П. була боротьба за відновлення влади Рад, за возз'єднання з Рад. Україною. Комуністичні орг-ції Б. П. поєднували підпільну роботу з використанням легальних можливостей, мали значний вплив серед рядових соціал-демократів, у профспілках. Було створено осередки МОДР, діяли революц. орг-ції студентів, учнів, культ. т-ва. В 1923 було засновано обласну комсомольську орг-цію. Після входження Комуністич. партії Буковини на правах обласної орг-ції до складу Компартії Румунії (1926) розширилися спільні дії, посилилась інтернац. підтримка з боку рум. пролетаріату визвольної боротьби трудящих Б. П. Компартія Румунії відстоювала право населення Б. П. на самовизначення і гаряче підтримувала мирні пропозиції Рад. Союзу, спрямовані на визволення і возз'єднання Б. П. з Рад. Україною. З відкритим осудженням жорстокого окупаційного режиму на Б. П. виступали прогресивні сили Румунії.

В серед. 20-х рр. класова боротьба трудящих Б. П. загострилася знову, на перший план висувалися політ. вимоги. В 1925—26 страйкували текстильники, деревообробники, друкарі. В 1928 страйками були охоплені цегельні, млинарські підприємства, металообробні майстерні. Посилилися сел. заворушення, які часто супроводилися сутичками з жандармерією. Під керівництвом Компартії 1929 почала діяти напівлегальна революц. партія «Визволення», яка видавала газ. «Борець». Під час економіч. кризи відбувалися демонстрації безробітних, масові мітинги проти загрози війни, мілітаризму і фашизму. Комуністи налагодили випуск підпільних газ. «Буковинська правда», «Червона Буковина», «Рада» (орган Вижницького райкому партії), «Борець у кайданах» (газета політв'язнів), «Молодий комуніст» (орган обкому комсомолу). Незважаючи на жорстокий поліцейський терор, трудящі Б. П. щороку вшановували пам'ять В. І. Леніна, святкували Перше травня та річниці Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 30-х рр. у зв'язку з зростанням загрози фашизму Компартія розгорнула боротьбу за створення єдиного нар. фронту. Навесні 1937 в Чернівцях, Кіцмані і Заставні відбувалися антифашист. демонстрації і мітинги.

В 1940 Б. П. була возз'єднана з УРСР; в її межах утворено Чернівецьку обл. (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 десятки тисяч буковинців боролися в рядах Рад. Армії. Проти окупантів діяли підпільні парт. орг-ції в Хотині, Новоселиці, Сокирянах,

Вашківцях, патріотичні групи в багатьох селах Сокирянського, Хотинського, Кельменецького та ін. районів. Активно боролася проти фашистів *Хотинська підпільна комсомольська організація* на чолі з К. Галкіним. У січні — березні 1944 на Б. П. проти рум. окупантів діяли 5 партизан. загонів. У березні — квітні 1944 Чернів. обл. визволили війська 1-го і 2-го Укр. фронтів. У післявоєнний період з братньою допомогою народів СРСР у Чернів. обл. було здійснено глибокі соціально-економіч. перетворення. Виробництво валової продукції пром-сті 1965 збільшилось порівняно з 1940 в 7,7 раза. Після завершення колективізації (1949) с. г. Чернів. обл. перетворилося на високопродуктивну галузь економіки.

В 1958 за успіхи в розвитку с. г. Чернів. обл. нагороджено орденом Леніна. В Чернівцях є держ. ун-т, мед. ін-т, театр, краєзнавчий музей. В Чернів. обл.— 19 технікумів, понад 500 шкіл, широка мережа культ.-освітніх закладів. Див. також *Чернівецька область*.

Літ.: Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917—1941. Документи й матеріали. Чернівці, 1958; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Канюк С. Буковина в румунській неволі. Х., 1930; Битва за Буковину. Ужгород, 1967; Григоренко О. Буковина вчора і сьогодні. К., 1967; Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник. К., 1967.

А. М. Глуговський (Чернівці).

БУКОВИ́НСЬКЕ НАРО́ДНЕ ВІ́ЧЕ 1918 — нар. збори, що відбулися в Чернівцях 3.XI 1918 і проголосили возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Бл. 40 тис. робітників і селян — учасників віча, яке відбувалося одночасно в чотирьох місцях, недвозначно висловили волю і прагнення трудящих краю зв'язати навіки свою долю «не тільки з більшовицькою Україною, але й з більшовицькою Москвою». Нар. представники дали відсіч спробам укр. бурж. націоналістів нав'язати рішення про утворення «австрійської України». Віче заявило рішучий протест проти посягань на Пн. Буковину з боку рум. «Установчих зборів», що відбулися в Чернівцях 27.X 1918. Визначну роль у згуртуванні революц. сил на вічі відіграли буковинські комуністи І. Клевчук, С. Канюк, Д. Канюк, С. Гуцуляк, М. Нагуляк, І. Волчинський. На мітингу в «Народному домі» з полум'яним словом до присутніх звернувся І. Клевчук. «Ми за революцію, ми за Леніна!»—лунало над головами тисяч людей. Але законні прагнення буковинців у той час не здійснились. В листопаді 1918 Пн. Буковину загарбала боярська Румунія.

Літ.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958; Канюк С. Буковина в румунській неволі. Х., 1930.

А. М. Глуговський (Чернівці).

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1838—39 — один з найбільших антифеод. сел. виступів на Буковині в 1-й пол. 19 ст. Приводом до нього було оголошення циркуляра буковинського старости від 29.VI 1838, яким визнавались недійсними не затверджені ним угоди поміщиків з селянами про збільшення феод. повинностей. Селяни сприйняли новий циркуляр як привід до відновлення встановленої 1766 12-денної панщини від двора на рік, що була набагато меншою, ніж та, яку тепер вимагали поміщики. Б. с. з. розпочалось в липні 1838 і швидко охопило майже всю Буковину. Селяни цілими громадами відмовлялись виконувати нав'язані поміщиками угоди. Австрійський уряд змушений був у квітні 1839 оголосити циркуляр недійсним, але заворушення не припинялося. Проти селян було направлено військ. загони, які й придушили виступ. Б. с. з. мало значний вплив на посилення антифеод. боротьби селян в Галичині, зокрема на *Чортківське селянське заворушення 1838*.

Ф. І. Стеблій (Львів).

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1843—44— антифеод. сел. виступ на Буковині в 1-й пол. 19 ст. Відбулося в Руcько-Довгопільському окрузі (Пн. Буковина). Причиною його була заборона селянам користуватися лісами, які австр. влада визнала власністю поміщиків. Заворушення почалося восени 1843, коли 22 громади округу силою захопили спірні ліси і пасовища, вигнали панських лісничих і лісників, відмовилися визнавати поміщицьку владу і виконувати феод. повинності, самочинно переобрали сільс. старшину. Найбільш активно виступали села Плоска, Путилів, Яблуниця, Конятин та Розтоки. Очолювали виступ селян Л. *Кобилиця*, І. Галиця, М. Повідаш, С. Степанчук та ін. Австр. влада кинула на придушення заворушення три роти солдатів. Було заарештовано більшість сел. керівників, серед них й Л. Кобилицю. Заарештовано й кількасот учасників виступу, з них 238 чол. покарано киями і різками, сел. майно пограбовано. Тимчасово владі вдалося придушити виступ буковин. селян, але Б. с. з. спалахнуло з новою силою і вилилося в *Буковинське селянське повстання 1848—49*.

Ф. І. Стеблій (Львів).

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848—49 — антифеод. повстання селян Буковини, один з найбільших сел. виступів під час революції 1848—49 в Австрії. Було викликане обмеженим характером аграрної реформи 1848. Очолив повстання відомий сел. ватажок Л. *Кобилиця*. Першими виступили села Іспас, Вашківці, Вижниця, Вілавче, Банилів, Міліїв, Берегомет. Незабаром повстання охопило всі гірські села Руcько-Довгопільського округу і перекинулося на ін. округи. Селяни виганяли поміщиків та їхніх службовців, захоплювали ліси і полонини, обирали нових війтів громад з осіб, які користувалися їхнім довір'ям. В повсталих селах організовувалися збройні загони, які брали під контроль гірські дороги. На бік повсталих перейшов загін т. з. гірських стрільців. Під час повстання сел. депутати рейхстагу Л. Кобилиця, І. Долинчук, В. Кірсте, В. Моргош розгорнули широку кампанію протесту проти відокремлення Буковини від Галичини, якого добивалися рум. поміщики та духівництво в своїх класових інтересах і всупереч волі укр. населення, що становило значну більшість в краї. Австр. влада для придушення повстання направила війська. В населення краю було відібрано зброю. Л. Кобилицю 6.II 1849 було виключено з рейхстагу. Весною 1849 повстання в Руcько-Довгопільському окрузі розгорілося з новою силою. Розраховуючи на підтримку революц. Угорщини, Л. Кобилиця закликав селян озброюватися та приєднуватися до угор. повстанців, щоб вигнати з Буковини австр. чиновників і війська. Австр. влада направила новий військ. загін, який за допомогою жорстоких репресій у травні 1849 придушив повстання.

Літ.: Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. К., 1949; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Франко І. Лук'ян Кобилиця. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1556; Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. К., 1958.

Ф. І. Стеблій (Львів).

БУКОВИ́НСЬКИЙ СТРАЙК БУДІВЕ́ЛЬНИКІВ 1904 — заг. страйк робітників-будівельників Пн. Буковини в серпні 1904. Почали страйк в перші дні серпня будівельники міст Сірета та Чернівців. 9.VIII переріс у заг. страйк, що охопив 6 тис. робітників-будівельників різних міст Буковини. Робітники обрали страйковий к-т і висунули вимоги: встановлення мінімальної денної оплати за вимушені простої, підвищення заробіт. плати. Страйкуючі одержали грошову допомогу від центр. страйкового к-ту у Відні. В ході страйку відбувся ряд сутичок з поліцією, яка намагалася взяти під захист штрейкбрехерів. Страйк закінчився 29.VIII частковим задоволенням вимог будівельників. *Є. С. Приходько* (Чернівці).

БУКОВИ́НЦІ — територіальна група *українців*, яка живе в Чернів. обл. УРСР. Назва «буковинці» походить від найменування істор. області — Буковина. В середині 14 ст. територія, заселена Б. (див. *Буковина Північна*), відійшла до феод. Молдавського князівства, яке на початку 16 ст. потрапило під владу Туреччини. Багатовіковий іноземний гніт зумовив глибоку госп. і культурну відсталість краю, постійні злидні, політ. безправ'я і масову еміграцію його населення. Незважаючи на це, Б. зберегли рідну мову, нац. традиції. Після возз'єднання Пн. Буковини з УРСР 1940 (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*) в житті Б. відбулись корінні соціальні зміни. За роки Рад. влади відсталий аграрний край перетворився на розвинуту індустріально-аграрну область. Повністю ліквідовано неписьменність. Велика увага приділяється благоустрою міст і сіл. Соціалістич. перетворення краю зумовили буйний розквіт усіх видів і жанрів нар. творчості Б. У Б. і тепер є місцеві особливості в мові, одязі (до святкового одягу належать киптар, чоловічі й жіночі вишиті сорочки, своєрідний дівочий головний убір — кода тощо), будівлях (прикрашають барвистими настінними розписами всередині й зовні), звичаях, обрядах, образотворчому мистецтві (художнє ткацтво, карбування, інкрустація, різьблення і випалювання на дереві).

Літ.: Тимощук Б. А. Северная Буковина IX—XIV вв. по археологическим данным. Черновцы, 1967; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Ботвинов О. Під зорею Радянської влади. К., 1960; Ященко Л. І. Буковинські народні пісні. В кн.: Буковинські народні пісні. К., 1963.

О. Ф. Кувеньова (Київ).

БУЛА́ВА — старод. дерев'яна або металева зброя; у багатьох племен і народів — символ влади. Б. мала форму палиці, здебільшого з дерева, з кам'яною чи металевою головкою у вигляді кулі, восьмигранника тощо. В 16—18 ст. на Україні представники козацької старшини вручали Б. новообраному *гетьманові*. Разом з Б. гетьман одержував рангові маєтності (т. з. булавинські). Б. надсилав гетьманові і уряд Рос. д-ви (напр., Б. Хмельницькому цар Олексій Михайлович передав срібну Б.). Б., меншу за розміром, ніж гетьманська (т. з. *пернач*, або шестопер), мали також полковники укр. полків.

БУЛА́ВІН Кіндрат Опанасович (бл. 1660 — 18.VII 1708) — керівник великого антифеод. селянсько-козацького повстання в Росії й на Україні. Походив з донських козаків Трьохізбянської станиці, син станичного отамана. Замолоду відзначався хоробрістю. Не раз козаки обирали Б. походним отаманом під час спільних походів донців і запорожців проти крим. татар. Згодом, будучи отаманом Бахмутських соляних промислів, вів боротьбу з ізюмським полковником Ф. Шидловським, який намагався захопити промисли. В жовтні 1707 очолив повстання (див. *Булавінське повстання 1707—08*). Після поразок повстанців під Тором (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) і Азовом загони під проводом Б. відступили до Черкаська. За деякими даними, захищаючись від зрадників-старшин, які оточили його будинок, Б. застрелився. За ін. відомостями, Б. був підступно забитий заможними козаками.

БУЛА́ВІНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1707—08 — велике антифеод. сел.-козацьке повстання проти кріпосницького гніту в Росії й на Україні. Назване за ім'ям його керівника К. О. *Булавіна*. Б. п. було викликане посиленням соціального й нац. гноблення за царювання *Петра I*, а також спробою царизму покінчити з традиційним правом донських козаків на самоврядування, на прийом селян-втікачів тощо. Царський уряд добивався повернути поміщикам селян-втікачів, виключити козацьку бідноту з донського та ін. козац. військ, перетворити заможних козаків на замкнутий військ. стан — соціальну опору самодержавства. Політика царизму зустрічала співчуття у вищої військ. старшини, яка сподівалась дістати дворянські права і приві-

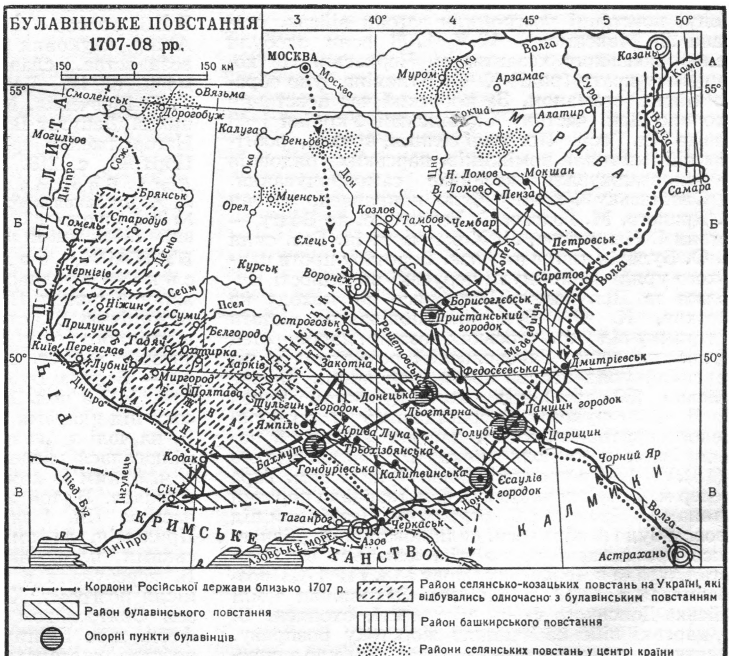

леї, але наштовхнулася на опір широких мас козацтва. Приводом до Б. п. стала жорстока розправа з населенням Дону царських військ, посланих урядом для розшукування селян-втікачів. У ніч на 9 (20).X 1707 дві сотні козаків на чолі з К. О. Булавіним несподівано напали поблизу Шульгінського городка на р. Айдарі на каральний полк (1000 чол.) під командуванням князя Ю. Долгорукого. Полк було розгромлено, а Ю. Долгорукого вбито. Повстання швидко охопило станиці верх. течії Дону. Проте донській старшині на чолі з військ. отаманом Л. Максимовим за допомогою заможних козаків вдалося завдати повстанцям поразки поблизу Закотного городка на р. Айдарі. Після невдалого бою повстанське військо відступило за р. Міус у запорізькі степи. Залишивши повстанців зимувати, К. О. Булавін з невеликим загоном козаків вирушив до запорізької фортеці *Кодак*. Звідти у супроводі 12 козаків прибув на Запорізьку Січ, щоб дістати допомогу від запорожців — давніх союзників донських козаків. Намагання старшини утримати запорожців від вступу до повстанського війська не мали успіху. Не вплинула також на запорожців грамота гетьмана І. *Мазепи* з наказом заарештувати К. О. Булавіна і в кайданах надіслати в Батурин. На Запорізькій Січі до К. О. Булавіна приєдналася чимала частина сіроми. Розташувавшись табором біля Кодака, К. О. Булавін відрядив на Україну, Дон і в пд. повіти Рос. д-ви понад 200 посланців розповсюджувати серед селян і козаків відозви з закликами повставати проти поміщиків і царського уряду та запроваджувати козацьке самоврядування. Прибувши з Кодака на р. Міус, К. О. Булавін разом з загонами С. Драного, М. Голого, С. Безпалого, І. Некрасова, Л. Хохлача та ін. отаманів (бл. 9000 чол.) ранньою весною 1708 вирушив на Дон. 20.IV 1708 біля Паншиного городка на р. Лисоватці (притоці Дону) повстанці розгромили загони військ. отамана Л. Максимова. 12.V 1708 вони здобули центр донського козацтва м. Черкаськ. На козацькому кругу (раді) К. О. Булавіна було обрано військ. отаманом. За короткий час повстання охопило Дон, частину Слобідської України і 43 повіти Пд. Росії. Повсталі селяни, козаки, робітні люди виганяли поміщиків, царських урядовців і запроваджували козацьке самоврядування. В Слобідську Україну було направлено загони С. Драного, М. Голого, С. Безпалого, на Волгу — загони І. Некрасова, Л. Хохлача та ін. Гол. сили К. О. Булавін кинув на Азов. Боротьбу проти царського уряду розгорнули неруські народності Поволжя та Приуралля. Готуючись до походу на Москву, К. О. Булавін сподівався дістати підтримку від укр., терських козаків, народностей Приволжя тощо. Занепокоєний розмахом Б. п., царський уряд послав проти повстанців значне військо (32 тис.) під командуванням князя В. В. Долгорукого. Скориставшись з розпорошеності повстанських сил, царське військо й загони ізюмського полковника Ф. Шидловського 2 (13).VII 1708 в урочищі Крива Лука біля м. Тора (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) завдали поразки загонам С. Драного і С. Безпалого. Незабаром під Азовом було розбито осн. сили повстанців. Дізнавшись про невдачі повстанців, козацька верхівка організувала в Черкаську змову і 18.VII 1708 розправилася з К. О. Булавіним. Захопивши землі Війська Донського та ін. місцевості, охоплені Б. п., царські війська вчинили жорстоку розправу. Десятки донських станиць, сотні сіл було знищено, тисячі полонених повстанців по-варварському закатовано. Рятуючись від царських військ, чимало повстанців на чолі з І. Некрасовим відступило на Кубань у володіння Кримського ханства. Загони М. Голого і С. Безпалого та ін. продовжували боротьбу до початку 1709. Б. п. було стихійним, малоорганізованим, але, незважаючи на поразку, воно завдало серйозного удару феод.-кріпосницькому ладові. Б. п. сприяло єдності пригноблених мас рос., укр. та ін. народів Рос. д-ви в їхній визвольній боротьбі проти соціального гноблення і царизму.

Літ.: Булавинское восстание. М., 1935 [бібліогр. с. 495—510]; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Подъяпольская Е. П. Восстание Булавина. М., 1962. *І. Г. Рознер* (Київ).

БУЛА́Т Іван Лазарович (1896 — 30.VII 1939) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1912. Н. у с. Жданах (тепер Лубенського р-ну Полт. обл.) в сім'ї робітника. За фахом слюсар. У 1917 вів революц. роботу в Катеринославі. В роки громадян. війни — в лавах Червоної Армії. В 1922—25 — на парт. і профспілковій роботі в Харкові. В 1925—26 — заст. голови Раднаркому УРСР та заст. голови Економ. Ради УРСР. З 1926 — в апараті ЦК ВКП (б), потім — секретар Тул. губкому партії, з 1929 — секретар Моск. к-ту ВКП (б). Пізніше — заст. наркома шляхів СРСР і на відповідальній парт. роботі. На XVI з'їзді ВКП (б) обраний канд. у члени ЦК. У 1923—24— канд. у члени Політбюро ЦК КП (б) У. Не раз обирався членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

БУЛАХО́ВСЬКИЙ Леонід Арсенійович (14.IV 1888 — 4.IV 1961) — укр. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1946), акад. АН УРСР (з 1939), доктор філол. наук (з 1936), професор (з 1917), засл. діяч н. УРСР (з 1941). Н. в Харкові в сім'ї майстра-механіка. В 1910 закінчив істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту. Викладав у Пермському та Харків. ун-тах. З 1944 — директор Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Одночасно 1946—60 завідував кафедрою слов. філології Київ. ун-ту. З 1957 голова Укр. к-ту славістів при АН УРСР. Автор наукових праць з заг., рос. та укр. мовознавства, славістики, методики викладання мови та ін. Досліджував також мову творів Т. Г. Шевченка, М. Т. Рильського та ін. письменників. Депутат Верх. Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 218.

Літ.: Борковский В. И. Семидесятилетие Л. А. Булаховского. «Вопросы языкознания», 1958, № 2; Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський. Бібліографія складена Н. Ф. Королевич. К., 1968.

БУЛГА́РИ, болгари волзько-камські — середньовічні тюркомовні племена, які жили в степах Приазов'я та Волзько-Донського межиріччя. В 5 ст. входили до складу гуннського племінного союзу. Б. згадуються в творах візант. авторів 5—6 ст. В 7 ст. утворився племінний союз — Велика Булгарія на чолі з вождем Кубратом. У 2-й пол. 7 ст., після смерті Кубрата, цей союз під ударами хозар розпався. Частина племен Б. на чолі з Аспарухом пішла на Дунай, де асимілювалася місцевими слов. племенами, ставши т. ч. одним із компонентів болг. народу, що формувався. В той же час більшість Б. переселилась на Пн. і зайняла тер. Серед. Поволжя та Прикам'я, де змішалась з місцевими угро-фінськими племенами. Спочатку волзько-камські Б. перебували в залежності від хозар. У 10 ст., після розгрому Хозарського каганату київ. князем Святославом Ігоровичем, у Б. утворилась феод. д-ва Булгарія. Осн. заняття Б.— землеробство, скотарство, мисливство, бортництво, рибальство; у них були розвинуті також ремесла: металообробне, деревообробне, гончарство тощо. Важливе значення мала торгівля. У Б.

була своя писемність, л-ра, мистецтво. Значну роль у формуванні культури Б. відігравали зв'язки з Руссю. Панівною релігією був анімізм; на поч. 10 ст. поширилось мусульманство. Спадкоємцями культури Б. є казанські татари і чуваші. На тер. України і Поволжя археологи дослідили групу пам'яток (поселення і поховання) Б., що виділена вченими в т. з. *салтівську культуру*.

Літ.: Иордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960; Симокатта Феофилакт. История. М., 1957; Смирнов А. П. Волжские булгары. М., 1951; Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962; Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. М., 1964.

Л. М. Рутковська (Київ).

БУЛГА́РІЯ, Болгарія Волзько-Камська — ранньофеод. д-ва *булгар*, що в 10—14 ст. існувала в Серед. Поволжі. Виникла після розгрому (965) київ. кн. Святославом Ігоровичем *Хозарського каганату*. В утворенні Б. брали участь булгари, які переселилися з Пд., слов'яни, давні мордва, чуваші, удмурти та ін. Вигідне геогр. положення на перехресті торг. шляхів сприяло встановленню тісних економіч. і культурних зв'язків Б. з Руссю, Серед. Азією, Кавказом, Іраном, Аравією. В 10 ст. виникли міста—Булгар (столиця), Сувар, Біляр та ін., де були розвинуті ремесла й торгівля. Наприкінці 10 ст. в Б. стають панівними феод. відносини. В 1006 було укладено торг. договір з Руссю. Але між Б. і давньорус. князями часто відбувались сутички, що спонукало правителів Б. перенести столицю з Булгара в Біляр. У 1229 між Б. і Руссю було укладено мир. У 1241 Б. підкорили монголо-татари. До 14 ст. перебувала в складі *Золотої Орди*. В 2-й чверті 15 ст. на її території виникло Казанське ханство.

Л. М. Рутковська (Київ).

БУЛИ́ГІНСЬКА ДУ́МА — *Державна дума*, скликання якої передбачалося законом від 6 (19).VIII 1905. Проект Б. д. підготував міністр внутр. справ О. Г. Булигін (звідси й назва Думи). Згідно з законопроектом, повністю усувались від виборів робітн. клас і сільс. біднота (як такі, що не мали належного майнового цензу); було позбавлено виборчих прав жінок, військовослужбовців і молодь, що вчиться. Для селян встановлювалися чотириступеневі, а для поміщиків і буржуазії — двоступеневі вибори. В. І. Ленін, зважаючи на цей проект, характеризував Б. д. як дорадчі збори представників поміщиків і великої буржуазії, обраних під наглядом і при сприянні слуг самодержавного уряду на основі такого грубо цензового, станового і непрямого виборчого права, яке являє собою пряме знущання з ідеї нар. представництва. Більшовики бойкотували Б. д. (див. *Бойкот Державної думи*). Вибори до Б. д. та її скликання було зірвано *Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905*.

Літ.: Ленін В. І. Бойкот булигінської Думи і повстання. Твори. Вид. 4, т. 9. Див. також літ. до ст. *Державна дума* та *Революція 1905—07 в Росії*.

БУ́НГЕ Микола Християнович (23.XI 1823 — 3.V 1895) — рос. бурж. економіст, фінансист і держ. діяч, акад. Петерб. АН (з 1890). Н. в Києві в сім'ї лікаря. В 1845 закінчив Київ. ун-т. З 1850 — проф. Київ. ун-ту, викладав курс політ. економії і поліц. права. Кілька разів обирався ректором ун-ту (1859—62, 1871—75, 1878—80). З 1880 Б.— товариш міністра, 1881—86 — міністр фінансів; 1887—95 — голова К-ту міністрів, проводив політику в інтересах буржуазії та дворянства. Б.— представник вульгарної політ. економії. В своїх працях виступав з критикою ідей наук. соціалізму (Нариси політико-економічної літератури. СПБ, 1895), пропагував мальтузіанство і вульгарні концепції т. з. істор. школи (Теорія кредиту. К., 1852; Основи політичної економії. К., 1870; Банкові закони і банкова політика. СПБ, 1874).

БУНД (від євр. Bund — союз), «Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі, Росії»— дрібнобурж. націоналістична орг-ція, що об'єднувала напівпролетарські прошарки євр. ремісників на Україні, в Білорусії, зх. областях Росії. Утворилася у вересні 1897 на установчому з'їзді євр. с.-д. груп у Вільні.

З самого початку Б. проводив розкольницьку діяльність, спрямовану на відособлення євр. соціал-демократії від заг.-російської, на ізоляцію євр. робітників від революц. руху рос. і міжнар. пролетаріату, проповідував класовий мир з євр. буржуазією. Б. брав участь у скликанні й роботі I з'їзду РСДРП. На з'їзді Б. увійшов до складу РСДРП як автономна орг-ція, самостійна в питаннях, що торкались інтересів євр. пролетаріату.

Однак після з'їзду серед діячів Б. переважали націоналістичні й сепаратистські тенденції, що різко суперечили всьому світоглядові соціал-демократії. Б. став на шлях відриву євр. робітників від робітників ін. національностей. «Замість того,— писав В. І. Ленін,— щоб продовжувати роботу I з'їзду Російської соціал-демократичної партії в бік ще сильнішого об'єднання Бунду з партією, Бунд зробив крок до свого відокремлення від партії...» (Твори, т. 8, с. 449). На своєму V з'їзді (липень 1903) Б. ультимативно вимагав визнання його «федеративною частиною РСДРП», єдиним представником євр. робітників у Росії.

В.І. Ленін в статті «Чи потрібна „самостійна політична партія" єврейському пролетаріатові» (1903) рішуче засудив націоналізм Б. Діставши рішучу відсіч з боку В. І. Леніна і більшості II з'їзду, бундівці вийшли з РСДРП і разом з меншовиками розгорнули шалену боротьбу проти більшовиків-ленінців. Б. зімкнувся зі спорідненою сіоністською течією Поалей-Ціон, встановив зв'язки з дрібнобурж. і бурж.-націоналістич. орг-ціями, зокрема з РУП (т.з. революц. укр. партія), меншовиками, ліквідаторами, анархістами. Під впливом заг.-рос. революц. руху й під тиском євр. робітників Б. на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП (1906) вдруге увійшов до партії. Та бундівці не виконали вимоги з'їзду про припинення сепаратизму і об'єднання на місцях орг-цій Б. з орг-ціями РСДРП, продовжували обстоювати ідею «культурно-національної автономії», протиставляючи її програмним вимогам більшовиків про право націй на самовизначення. В. І. Ленін викрив згубність сепаратистської, розкольницької діяльності Б., зокрема наклепницький характер його витівок щодо робітн. класу України. Націонал-угодовська позиція Б. з особливою наочністю виявилась у період столипінської реакції. Бундівці сприяли антипарт. діяльності ліквідаторів, допомагали Троцькому у створенні *серпневого антипартійного блоку*. Ліквідаторський ЦК Бунду (М. Лібер, Р. Абрамович) встановив зв'язок з реакційними євр. націоналістами. VI (Празька) Всерос. конференція РСДРП (1912) виключила бундівців з партії.

В роки 1-ї світової війни Б. зайняв соціал-шовіністичну позицію. В 1917 Б. підтримував контрреволюц. Тимчасовий уряд і на своєму VIII з'їзді виробив тактику боротьби проти Радянської республіки. В період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції верхівка Б. зімкнулася з войовничою контрреволюцією і разом з нею боролася проти Рад. влади. На Україні керівники Б. входили до контрреволюц. Центральної ради, а згодом і до Директорії. В 1918 серед

Л. А. Булаховський.

М. Г. Бурачек.

рядових членів Б. почали створюватися ліві групи, які вважали за необхідне відмовитися від тактики боротьби проти Рад. влади. На Україні і в Білорусії деякі з них відкололися від Б. і оформилися у самостійні угруповання. Зазнавши банкрутства, бундівці на своїй 13-й конференції (1921) прийняли рішення про самоліквідацію. РКП (б) прийняла певну кількість колишніх бундівців до своїх лав. Частина з них чесно здійснювала лінію партії, інші — примкнули до різних антипарт. угруповань і були викриті як вороги ленінізму. Найбільш контрреволюційно настроєні бундівці емігрували за кордон, де розгорнули антирад. діяльність, солідаризуючись з усіма ворогами Рад. країни, навіть з фашизмом. Бундівці підтримують реакційну політику американського імперіалізму і авантюристичні зазіхання Ізраїлю, проповідують ідеї бурж. космополітизму і сіонізму.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. З приводу заяви Бунду.— Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові.— II з'їзд РСДРП. 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 р. Промова в питанні про місце Бунду в РСДРП 20 липня (2 серпня).— Останнє слово бундівського націоналізму; т. 7. Максимум безсоромності і мінімум логіки.— Становище Бунду в партії; т. 11. З'єднання Бунду з Російською соціал-демократичною робітничою партією; т. 19. Чи довела «Правда» сепаратизм бундівців?— Тези по національному питанню; т. 20. Критичні замітки з національного питання.— Розпад «серпневого» блоку; т. 21. Крах II Інтернаціоналу; Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы. М., 1958; Третий съезд РСДРП. Апрель — май 1905 года. Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—2. К., 1965—67; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Плеханов Г. В. Ответ нашим непоследовательным сионистам. В кн.: Плеханов Г. В. Сочинения, т. 13. М.—Л., 1926.

М. М. Липовченко (Київ).

БУНТО́ВСЬКИХ Василь Васильович (липень 1921 — лютий 1945) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. в с. Дарственому (тепер Курчумського р-ну Сх.-Казахст. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. В 1942 закінчив курси молодших лейтенантів Арханг. військ. округу. На чолі взводу 33-го окремого саперного батальйону 180-ї стріл. д-зії 38-ї армії 1-го Укр. фронту перший переправився на правий берег Дніпра в районі Лисої Гори на Пд. від Києва і з 28.IX по 5.X 1943 керував переправою стріл. і арт. підрозділів через Дніпро. Загинув у бою.

БУНЧУ́ЖНИЙ, генеральний бунчужний — службова особа гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні з 17 ст. до кін. 18 ст.; входив до складу *генеральної старшини.* Формально на Б. покладались охорона і захист гетьманського *бунчука.* Фактично Б. відав гол. чин. військ. справами, а також виконував адм. та судові доручення, зустрічав і проводжав послів тощо. Ранг Б. відповідав рангові *генерального хорунжого.*

БУНЧУ́К (тат.) — 1) Старовинна військ. регалія у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеними китицями чи волоссям з кінського або турячого хвоста. Предмети, схожі на Б., були в ужитку в багатьох давніх племен і народів, у т. ч. на тер. України (напр., скіфські навершні, що, очевидно, мали магічно-ритуальні функції). Б. застосовували в укр. козацькому війську в 16—18 ст. як гетьманську регалію. Охорона і зберігання Б. покладались на *бунчужного.* 2) У військ. оркестрах— прикраса або шумовий інструмент (з дзвіночками).

БУНЧУКО́ВІ ТОВА́РИШІ, підбунчужні — в укр. козацькому війську помічники *бунчужного,* що на святкових церемоніях носили малі *бунчуки* за гетьманом, а у військ. походах виконували обов'язки ад'ютантів гетьмана. Посаду Б. т. було введено в кін. 17 ст. як почесну; скасовано 1764. Б. т. призначали здебільшого з родичів генеральної старшини.

БУРА́ЧЕК Микола Григорович (16.III 1871 — 12.VIII 1942) — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1941). Н. в м. Летичеві (тепер Хмельн. обл.) в сім'ї дрібного чиновника. Вчився в Краків. академії мистецтв (1905—10) і Парижі (1910—12). В 1925—31—професор Харків. худож. ін-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції гол. темою його творів стає краса рідної природи («Ранок на Дніпрі», 1934; «Яблуні в цвіту», 1936, та ін.). Одна з кращих картин «Дорога до колгоспу» (1937, Київ. держ. музей укр. мистецтва) дає сповнений глибокого патріотич. почуття образ природи Рад. України. Автор монографії про Т. Г. Шевченка «Великий народний художник» (Х., 1939). Численні твори Б. зберігаються в музеях республіки.

БУРАЧКО́В Платон Йосипович (1815 — 13.X 1894) — вітчизняний археолог і нумізмат. Н. у сім'ї поміщика. Закінчив Харків. ун-т. Служив чиновником у Таврійській губ. З 1870 вийшов у відставку й жив у Херсоні. Колекціонував старожитності й монети, провадив археол. розкопки. Видав фундаментальний, хоч і не позбавлений помилок, каталог монет своєї колекції (з 1883 колекція зберігається в Істор. музеї в Москві).

Тв.: Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России, ч. 1. Одесса, 1884.

В. О. Анохін (Київ).

БУРБА́ Володимир Трохимович (18.III 1918 — 7.VIII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у м. Радомишлі (тепер Житом. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 220-го гвард. стріл. полку 79-ї гвард. стріл. д-зії 8-ї гвард. армії 1-го Білорус. фронту відзначився при визволенні Польщі. 1.VIII 1944 рота під командуванням Б. однією з перших форсувала Віслу (на Пд. Сх. від Варшави), зразу ж вступила в бій і витримала гол. удар ворога. 7.VIII його рота відбила 6 атак ворожої піхоти, підтримуваної танками й авіацією. Під час сьомої атаки Б. підбив нім.танк і з гранатами кинувся під другий. Похований Б. в с. Маленчику (тепер ПНР).

БУРДА́ Олександр Федорович (26.IV 1911 —25.I 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1932. Н. у м. Ровеньках (тепер Луган. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1933. В 1936 закінчив курси по підготовці комскладу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—

45 як командир 64-ї гвард. танк. бригади 1-ї танк. армії 1-го Укр. фронту відзначився при проведенні *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—44*. Бригада під командуванням Б. з боями пройшла понад 200 *км*, визволила ряд населених пунктів, знищила понад 2 тис. гітлерів. солдатів та офіцерів і 43 танки. В районі с. Цибулева (тепер с-ще м. т. Цибулів Монастирищенського р-ну Черк. обл.) бригада відбила численні атаки ворожих танків і піхоти. Але в ході бою танк Б. оточили 12 нім. танків «тигр». Знищивши два ворожі танки, Б. загинув у бою.

БУРДЕЙНИЙ Олексій Семенович (н. 18.X 1908) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1928. Н. в м. Житомирі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1931. В 1940 закінчив Академію бронетанк. військ, 1949 — Академію Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу бригади, корпусу, командир танк. корпусу на Пд., Пд.-Зх., Зх. і 3-му Білорус. фронтах. Керований Б. 24-й танк. корпус відзначився під час форсування Німану. Після війни Б.— на командних посадах у Рад. Армії. Депутат Верх. Ради УРСР 3-го скликання, Верх. Ради БРСР 5—6-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

БУРЄНКО Раїса Пилипівна (н. 20.IV 1919) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1951. Н. в с. Іванівці (тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. В 1947—66 працювала ткалею на Ів.-Фр. бавовняно-паперовій ф-ці. Прославилась випуском високоякісних тканин. Після реорганізації і злиття цієї ф-ки з Ів.-Фр. трикотаж. ф-кою (1966) Б. працює контролером у відділі тех. контролю швацького цеху. Депутат Верх. Ради УРСР 6—7-го скликань. Нагороджена орденом Леніна. *О. Д. Решетило* (Івано-Франківськ).

БУРЖУАЗІЯ (франц. bourgeoisie, від пізньолат. burges — укріплене місто), капіталісти — пануючий клас капіталістич. суспільства, який володіє осн. засобами виробництва, живе і багатіє за рахунок експлуатації найманої праці. Економіч. основою Б. як пануючого класу є капіталістична власність, яка створюється неоплаченою працею найманих робітників, а також експлуатацією й розоренням дрібних товаровиробників і пограбуванням народів колоніальних і залежних країн. Протягом століть Б. вела боротьбу за своє політ. й економічне панування. Внаслідок бурж. революцій 16—19 ст. Б. прийшла до влади в найбільш економічно розвинутих країнах Зх. Європи. В боротьбі проти феодалізму Б. відіграла прогресивну роль. «Буржуазія менше ніж за сто років свого класового панування,— зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс,— створила більш численні і більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі минулі покоління, разом узяті» (Твори, т. 4, с. 414). Проте цей прогрес зумовлений жорстокою експлуатацією та розоренням трудящих. Б. приходила до влади, використовуючи в своїх інтересах бойову силу нар. мас. Це проявилось не тільки в бурж. революціях, але й на всіх етапах боротьби за владу. Однак суть Б. як класу, інтереси якого протилежні інтересам народу, в першу чергу робітн. класу, все відвертіше виявлялася з виходом робітн. класу на самост. арену. Червневе повстання 1848 у Франції було першою громадян. війною між цими класами. Після придушення *Паризької комуни* висхідна стадія розвитку Б. в країнах Зх. Європи закінчилася, Б. стала контрреволюц. силою. Економіч. прогрес вона підпорядковувала одержанню прибутків, зробила його знаряддям найжорстокішої експлуатації трудящих. Зростання багатств Б. супроводилося зубожінням пролетаріату, нар. мас. Б. підпорядковувала собі держ. машину, суспільні науки, школу, пресу, мистецтво, церкву, все більш проповідувала покірливість існуючому експлуататорському ладові, проголошуючи його вічним і незмінним. У період імперіалізму Б. «з висхідного передового класу стала низхідним, занепадницьким, внутрішньо-мертвим, реакційним» (Ленін В. І. Твори, т. 21, с. 122). Концентрація виробництва і централізація капіталу призводили до створення монополій, які зосередили в своїх руках осн. масу засобів виробництва. Верхівка монополістичної Б.— фінансова олігархія — захопила значну частину нац. багатств капіталістич. країн. Вона штучно підвищує ціни на товари, ще більше експлуатуючи трудящі маси. Представники монополістичної Б. обіймають керівні пости в держ. апараті, що спричиняється до виникнення державно-монополістич. капіталізму. Монополістична Б. є натхненником імперіалістич. воєн, ворогом визвольного руху. Вона провадить агресивну зовн. політику, спрямовану проти соціалістич. країн, всіляко прагне ліквідувати бурж.-демократич. свободи, відроджує реакційні установи і режими.

В Росії Б. почала розвиватись у 17 ст. з утворенням нац. ринку, появою перших мануфактур. Розвиток капіталізму і початок пром. перевороту (30—50-і рр. 19 ст.) вели до зростання не тільки торговельної, але й великої пром. Б. Після сел. реформи 1861 в Росії почався відносно бурхливий розвиток капіталізму, особливо в пром-сті. На кінець 19 ст. розвинулись осн. галузі великої пром-сті, створилась значна сітка з-ць, з'явилися великі *банки*.

На Україні вже у 18 ст. зароджувалися помітні прошарки укр. Б.— торговельної та промислової. В 19 — на поч. 20 ст. вже налічувалися тисячі укр. купців і пром. капіталістів. Найчисленнішою частиною укр. Б. була сільс. Б., що користувалася найманою працею, експлуатуючи бл. 1 млн. строкових і поденних робітників. Укр. аграрна Б., якій належало бл. 12 млн. *га* землі, з яких 7 млн. *га* вона купила в поміщиків, займалася не лише с. г., а й торгівлею, лихварством, пром. виробництвом. Капітал укр. нац. Б. ринув у цукрово-бурякове, металургійне, вугільне виробн., різні галузі обробної пром-сті України. Експлуатуючи трудящих, стали мільйонерами укр. капіталісти *Терещенки*, *Харитоненки*, *Яхненки*, Симиренки, Демченки, Римаренки та ін. Напр., у Харитоненка було 7 цукрових заводів, на яких працювало 7335 робітників, що виробляли цукру на 17,6 млн. крб. На заводах Терещенків працювало 7 тис. робітників; чимало укр. капіталістів було в Донбасі (Арандаренко, Рутченко, Іщенко, Алчевський, В. Шевченко, Голуб, Кривко), які володіли вугільними шахтами. На зх.-укр. землях укр. Б., незважаючи на засилля іноземного капіталу, створювала свої компанії, кредитні установи. Виникає ряд укр. нафтових компаній, до яких входили Іванчуки, Сасики, Терлецькі та ін.

Укр. Б. міста і села на поч. 20 ст. являла собою значну соціально-економічну силу. Вона дедалі активніше виступала в конкурентній боротьбі проти рос., євр., польс. Б. за панування на укр. ринку, в економіці, держ. апараті, за монополію в експлуатації укр. народу. Зростання багатств Б. супроводилось зубожінням пролетаріату і всіх трудящих мас. Тяжке економіч. і політ. становище робітн. класу спричинялося до жорстокої класової боротьби між робітниками і Б. Точилася класова боротьба і на селі. Малоземельне і безземельне селянство змушене було займатися відхідництвом, йти на відробітки до поміщиків, куркулів.

Це свідчить про фальшивість тверджень укр. бурж. націоналістів про «безбуржуазність» укр. нації (див. *Український буржуазний націоналізм*).

Українську Б. політично обслуговувала укр. бурж. інтелігенція, що виникла і розвивалась одночасно з розвитком капіталістич. відносин на Україні. Серед неї панував поміркований бурж. лібералізм, який політично репрезентував укр. Б., що виступала проти пролетаріату, проти революц. демократії. В 2-й пол. 19 ст. в умовах капіталістич. формації завершилось утворення Б. як класу. До поч. 20 ст. Б. залишалась політично неоформленою. Бурж. партії сформувалися в Росії значно пізніше партії робітн. класу. Осн. політ. партії Б.— *октябристи, кадети* — виникли під час революції 1905—07. На Україні виникли бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії: «Революційна українська партія» (РУП), «Українська радикальна партія», «Українська народна партія». На зх.-укр. землях укр. Б. було створено національно-демократичну партію, радикальну партію тощо. Оформившись як клас, Б. в післяреволюц. роки почала організовуватись у нац. масштабі. Після Лютневої бурж.-демократич. революції 1917, в умовах переростання її в соціалістичну революцію, укр. Б. та її політ. партії стали гол. опорою контрреволюц. Центр. ради та Директорії. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР монополістична Б. економічно була ліквідована. Остаточну ліквідацію капіталістичних класів проведено в період побудови соціалізму в СРСР.

В боротьбі проти світового революц. руху для придушення опору трудящих мас Б. відкидала бурж. демократію і переходила до терористич. методів панування, до фашизму. Б. кидається в обійми крайньої реакції, вояччини, мракобісся. Після поразки фашизму в Німеччині, Італії, Японії та ін. країнах, утворення світової соціалістич. системи настав новий етап боротьби проти Б. В капіталістич. країнах боротьба за демократію перетворюється на складову частину боротьби за соціалізм. Пролетаріат об'єднує навколо себе всі сили, спроможні боротися проти монополістич. Б., яку фактично підтримують опортуністичні с.-д. партії. В сучас. умовах Б. капіталістич. країн, особливо США, з допомогою різних антинаук. теорій про «трансформацію» капіталізму та його розрощування з соціалізмом, про виникнення держав «загального благоденства», де нібито немає класової боротьби, прагне зберегти вплив на маси та продовжити своє панування. Для пропаганди своїх «теорій» вона використовує радіо, телебачення, пресу, утворює спеціальні інститути, засилає в соціалістичні країни численну агентуру, використовує контрреволюційну еміграцію, веде ідеологічну війну проти комунізму в усьому світі. Нещадна боротьба проти імперіалістич. Б., зокрема на ідеологічному фронті, є першочерговим завданням усього прогресивного людства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1968; Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—2. К., 1965—67; Нариси історії Комуністичної партії України. К.,1964; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967. *М. А. Рубач* (Київ).

БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — соціальна революція, яка спрямована проти феод.-кріпосницького ладу або його залишків і розчищає шлях капіталізмові. Причиною Б. р. є конфлікт між новими продуктивними силами, що розвиваються в надрах феод. суспільства, і застарілими феод. виробничими відносинами, які стали гальмом для розвитку продуктивних сил. Цей конфлікт виступає основою боротьби зростаючого класу буржуазії проти класу феодалів-кріпосників, проти феод. економіч., політ., правових установ, які здійснюють владу феодалів і перешкоджають установленню панування капіталістів. Економіч. завданням Б. р. є зруйнування феод. зем. власності, яка становить економіч. основу могутності феодалів, і утвердження бурж. приватної власності — основи бурж. виробничих відносин і всевладдя капіталістів. Політ. завданням Б. р. є ліквідація феод. монархії і встановлення бурж. республіки, передача політ. влади з рук феодалів до рук буржуазії, яка використовує старий держ. апарат для боротьби проти революц. народу. Б. р. замінює одну форму приватної власності іншою, одну форму експлуатації іншою, не усуває антагоністич. суспільних суперечностей, які остаточно ліквідує лише соціалістична революція. Б. р. не становлять одноразового акту. Більшість їх тривала м-ці, роки, проходячи кілька етапів, розвиваючись по висхідній (франц. Б. р. кінця 18 ст.) або низхідній (франц. Б. р. 1848) лінії. Оскільки капіталістичні відносини складаються ще за феод. ладу, Б. р. завершується передачею влади буржуазії. Залежно від конкретно-істор. умов розвитку будь-якої країни поряд з осн. причиною Б. р. можуть існувати й інші, отже, й інші завдання її — нац. об'єднання країни (напр., Б. р. в Німеччині та Італії в серед. 19 ст.), завоювання нац. незалежності (нідерландська Б. р. в 16 ст., американська Б. р. кінця 18 ст.), ліквідація імперіалістич. нац. гніту (Б. р. в країнах Азії, Африки, Лат. Америки в 20 ст.) тощо.

Рушійні сили Б. р. складаються залежно від умов, в яких відбувається революція. При цьому, як зазначали основоположники марксизму-ленінізму, не можна змішувати питання про характер революції з питанням про її рушійні сили. В ранніх Б. р. (16—18 ст.) і деяких революціях 19 ст. гегемоном виступала буржуазія, яка на стадії висхідного капіталізму відігравала революц. роль. Буржуазія вела за собою селянство, а також ремісників і робітників, з яких тоді саме формувався клас пролетаріату. Трудящі низи міста й села були найреволюційнішою силою вже в ранніх Б. р., буржуазія використовувала їх проти своїх ворогів, але разом з тим намагалася усунути їх від розв'язання політ. питань, обмежити їхню самостійність та ініціативу. В серед. 19 ст. пролетаріат уже сформувався в клас, і хоч ще не міг взяти на себе керівництво рухом, але вже виступав самостійно (напр., у червні 1848 у Франції). Буржуазія в той час вела за собою загалом селянство і зберігала гегемонію, але, борючися з пролетаріатом, йшла на згоду з феодалами й монархією. Внаслідок зради буржуазії Б. р. серед. 19 ст. кінчилися поразкою, хоча всяка революція не проходила безслідно й завдавала удару по феод. порядках. В епоху імперіалізму буржуазія остаточно стала класом реакційним й прагнула підкорити своєму впливові пролетаріат і селянство, щоб не допустити рішучої перемоги революції. Єдиним послідовно революц. класом виступає пролетаріат, який виріс чисельно й ідейно, створив самостійну політ. партію. Він стає гегемоном Б. р., згуртовує навколо себе селянство, відриває його від буржуазії та її впливу, відсторонює, т. ч., буржуазію від гегемонії і прагне рішучої перемоги Б. р., яка відкриває йому шлях до революції соціалістичної.

В колоніальних і залежних країнах нац. буржуазія і в епоху імперіалізму може відігравати в Б. р. прогресивну роль, а на певних етапах і за певних

умов навіть очолювати антиімперіалістич. рух. Кожна з суспільних сил накладає свій відбиток на форми й методи боротьби, що застосовуються в Б. р. Ліберальна буржуазія обирає гол. чин. методи ідеологічної та парламентської боротьби, офіцерство — методи військ. заколотів, селянство — захоплення поміщицьких земель і антифеодальних повстань, пролетаріат — страйків, демонстрацій і збройного повстання. Форми і методи боротьби, властиві тій чи ін. Б. р., залежать від активності різних суспільних сил та від форм і методів боротьби, до яких вдаються вороги революції. Залежно від ступеня активності нар. мас В. І. Ленін розрізняв Б. р. «верхівкові» й народні, або бурж.-демократичні. Перші відбуваються без участі широких мас трудящих і закінчуються поразкою або призводять до обмежених результатів (липнева Б. р. 1830 у Франції, турецька 1908, португальська 1910 та ін.). Народні, або бурж.-демократич., революції характеризуються тим, що в них «маса народу, більшість його, найглибші суспільні „низи", задавлені гнітом і експлуатацією, підіймались самостійно, наклали на весь хід революції відбиток с в о ї х вимог, с в о ї х спроб по-своєму збудувати нове суспільство, на місце руйнованого старого» (Л е н і н В. І. Твори, т. 25, с. 376). Такими революціями були франц. Б. р. 18 ст., революції 1848—49 у Франції та Німеччині, революції 1905—07 і Лютнева 1917 в Росії та ін. Революція 1905—07 була першою бурж.-демократич. революцією епохи імперіалізму. Глибокий наук. аналіз її характеру, особливостей і рушійних сил дав В. І. Ленін у своїх працях «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905), «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» (1907), «До оцінки російської революції» (1908) та ін. Завданням першої рос. революції було знищення залишків кріпосницького ладу — повалення самодержавства і встановлення демократич. республіки, ліквідація поміщицького землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня. Але рос. буржуазія, що ніколи не була революц. класом, в епоху імперіалізму остаточно перетворилася на контрреволюційну силу, прагнула привести революцію до згоди з царизмом. Гегемоном революції виступив єдиний послідовно революц. клас — пролетаріат, який, згуртовуючи навколо себе селянство й зміцнюючи союз з ним, прагнув до рішучої перемоги революції, бо лише така перемога відкривала б йому шлях до соціалістич. революції. За своїм осн. змістом революція 1905—07 була буржуазною, за методами боротьби (пролетарський страйк і збройне повстання) — пролетарською, за своїми рушійними силами (пролетаріат і селянство) — справді народною, вона мала, т. ч., яскраво виявлений бурж.-демократич. характер. Такою самою за своїм змістом і характером була Лютн. революція 1917. Підтверджуючи марксистське положення про те, що переможна революція повинна увінчатися встановленням диктатури переможного класу, В. І. Ленін показав, що в епоху імперіалізму і переходу буржуазії на контрреволюційні позиції бурж.-демократич. революція в разі рішучої перемоги повинна привести до встановлення революц.-демократич. диктатури пролетаріату й селянства. Спираючись на твори К. Маркса і Ф. Енгельса, які на основі досвіду революції 1848—49 поставили питання про взаємозв'язок бурж. і соціалістич. революцій, В. І. Ленін на досвіді рос. революції розробив стрункy теорію переростання бурж.-демократич. революції в пролетарську. «Пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздавити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії» (Твори, т. 9, с. 77). Правильність ленінської теорії підтверджує розвиток революц. руху 1917, який привів до перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, що забезпечила справжнє визволення народів Росії, в т. ч. й укр. народу, від соціального й нац. гніту. Історично епоха Б. р. закінчилася в жовтні 1917, коли почалася епоха пролетарських революцій. Проте Б. р. відбуваються і в сучас. епоху. Вони здебільшого набувають характеру антифашист., демократич., антиімперіалістичних нац.-визвольних революцій. Після 2-ї світової війни в ряді країн Європи й Азії відбулися переможні антифашист., антиімперіалістичні нар.-демократичні революції, які проходили при підтримці СРСР, при керівній ролі робітн. класу своїх країн і його бойових марксистсько-ленінських партій. В міру розв'язання демократич. завдань, зростання організованості робітн. класу, зміцнення його союзу з трудящими масами відбулось переростання цих революцій в соціалістичні, а нар.-демократич. лад став виконувати функції диктатури пролетаріату. В колоніальних і напівколоніальних країнах демократич. революції набувають форми нац.-визвольного руху. В цих нац.-демократич. революціях пролетаріат (там, де він є) і селянство виступають разом з нац. буржуазією. Успішний розвиток таких революцій веде до створення незалежних д-в нац. демократії, до переходу країн на некапіталістичний шлях розвитку. На хід демократич. революцій у сучас. епоху, на процес їх переростання в революції соціалістичні величезний вплив мають існування й дальше зміцнення СРСР і всієї світової системи соціалізму. Див. *Соціалістична революція.*

Літ.: М а р к с К. і Е н г е л ь с Ф. Твори: т. 7. М а р к с К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. М а р к с К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта.—Е н г е л ь с Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині; Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 9. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 13. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 15. До оцінки російської революції; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 23. Доповідь про революцію 1905 року; т. 24. Про завдання пролетаріату в даній революції; т. 25. Держава і революція; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Революции 1848—1849, т. 1—2. М., 1952 [бібліогр. т. 1, с. 485—559].

М. Я. Варшавчик, І. Н. Побережний (Київ).

БУРЖУА́ЗНИЙ НАЦІОНАЛІ́ЗМ — див. *Націоналізм, Український буржуазний націоналізм.*

БУРЖУА́ЗНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ— див. *Буржуазна революція.*

БУРКА́ЦЬКА Галина Євгенівна (н. 17.XII 1916) — знатна людина Радянської України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1951, 1958). Член Комуністич. партії з 1946. Н. в с. Геронимівці (тепер Черкаського р-ну Черк. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1933—35 працювала секретарем і головою сільрад Черкаського р-ну, 1935—37 — інструктор Черкаської районної Ради депутатів трудящих. В 1938 закінчила Вищу комуністичну сільськогосподарську школу (Харків) і перейшла на комсомольську роботу. В 1941—44 працювала в колгоспі «Серп і молот» Са-

Г. Є. Буркацька.

М. О. Бурмистенко.

рат. обл.,з 1944— в колгоспі «Радянська Україна» Черк. обл., 1949—67 — голова колгоспу. В 1956 заочно закінчила агрономіч. ф-т Укр. с.-г. академії. З 1967 — кандидат економіч. наук, член редколегії журн. «Крестьянка». На XXII з'їзді КПРС обиралася членом Центр. Ревіз. Комісії, на XVII—XIX, XXI і XXII з'їздах КП України — членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликань, 1958 обиралася членом Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

БУ́РКУТ Іван Сидорович (21.IV 1920 — 2.X 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1938. Н. у с. Млієві (тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Як командир відділення 42-го окремого саперного батальйону 136-ї стріл. д-зії 38-ї армії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра поблизу с. Лютежа (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) (1943). Протягом двох діб Б. з відділенням здійснив 25 рейсів через ріку і переправив понад 200 чол. піхоти із зброєю і боєприпасами. Загинув у бою.

БУРЛА́КИ — 1) Заробітчани на Україні в 16 — 1-й пол. 19 ст. Походили з селян-кріпаків, козац. і міськ. бідноти. Наймитували в поміщиків, заможних селян і чумаків, працювали вантажниками в портах, чорноробами на пром. підприємствах, рибних промислах тощо. Тяжке життя Б. відображено в нар. піснях, творах І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуя-Левицького та ін. укр. письменників. 2) У Росії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Б. називали робітників, які за допомогою линви або весел пересували на річках судна. В Б. йшли кріпаки-втікачі, а також поміщицькі кріпаки, відпущені на заробітки. З розвитком пароплавства потреба в застосуванні праці Б. зникла. Тяжку працю Б. зображено в творах М. О. Некрасова, в картині І. Ю. Рєпіна «Бурлаки на Волзі».

О. С. Куницький (Київ).

БУРЛАЧУ́К Антон Гнатович (26. X 1926 — 17.II 1945) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член ВЛКСМ з 1944. Н. в с. Морозівці (тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1944. Як кулеметник 601-го стріл. полку 82-ї стріл. д-зії 47-ї армії 2-го Білорус. фронту проявив героїзм під час боїв на сх. березі р. Одеру. Оволодівши висотою, Б. з групою бійців відбив 10 контратак ворога, а коли закінчилися патрони, останньою гранатою підірвав себе і 10 фашистів.

БУРЛЯЙ Кіндрат Дмитрович (рр. н. і см. невід.) — гадяцький полковник [1648—49], один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Походив з козаків. Рішуче виступав за визволення укр. народу від гніту польс. шляхти, за возз'єднання України з Росією. Брав участь у нар.-визвольній війні 1648—54. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького. На поч. 1648 вів переговори з крим. ханом *Ісламом-Гіреєм III* про спільну боротьбу проти шляхет. Польщі. Разом з С. *Мужиловським* 1653 очолював укр. посольство в Москву з метою прискорити прийняття рішення про возз'єднання України з Росією. В 1655 вдруге приїздив до Москви, щоб дістати від царського уряду дозвіл на спільний виступ з Швецією проти Польщі. Однак у зв'язку з загостренням відносин Росії з Швецією, клопотання гетьман. уряду було відхилено. Документів про дальшу діяльність Б. не виявлено.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

БУРМАКО́В Іван Дмитрович (н. 11.XI 1899) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в с. Погорільцях (тепер Семенів. р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь в боях проти військ Петлюри, Денікіна і білополяків на Україні. В 1939 закінчив два курси Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1944 — Академію Генштабу, 1951 — вищі академ. курси при Академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував мотостріл. бригадою, стріл. д-зією на Сталінгр., Донському, 1-му Прибалт. і 3-му Білорус. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1955 — в запасі. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

БУРМИ́СТЕНКО Михайло Олексійович (22.XI 1902 — вересень 1941) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Александровці (тепер Сарат. обл.) в сел. сім'ї. В 1918—22 працював в органах ДПУ в Пензі та Енгельсі. Після служби в Червоній Армії — на рад. роботі у м. Енгельсі. З 1924 вчився в Ленінгр. комвузі та Комуністич. ін-ті журналістики. В 1929—32 — відповідальний редактор газ. «Трудовая правда» в м. Енгельсі, 1932—36 — другий секретар Калмицького обкому ВКП (б), 1936—38 — на відповідальній роботі в апараті ЦК ВКП (б), з 1938 — другий секретар ЦК КП (б) У. В 1941, на початку Великої Вітчизн. війни,— член Військ. ради Пд.-Зх. фронту. На XVIII з'їзді ВКП(б) обирався членом ЦК партії, на XIV і XV з'їздах КП(б) У — членом ЦК КП (б) У. З 1938 — член Політбюро ЦК КП (б) У. Був головою Верх. Ради УРСР 1-го скликання. Загинув у боях проти нім.-фашист. загарбників на Лівобережній Україні. Нагороджений орденом Леніна.

БУ́РМИСТЕР (нім. Bürgermeister) — 1) На Україні з 14 ст. в містах, що мали *магдебурзьке право*,— помічник *війта*. 2) В Рос. д-ві з 1699 виборні від купецтва, ремісників тощо особи, які по черзі очолювали орган міськ. самоврядування — бурмистерську (земську) ізбу. Особливі Б. відали шинковими та митними зборами. Пізніше — також призначуваний поміщиком староста, управитель. Після 1861 Б. іноді називали волосних старшин.

БУРМИ́СТРОВ Вілен Іванович (1925 — 24.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старшина, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. у робітн. с-щі Бондюзькому (тепер с-ще м. т. Єлабузького р-ну Тат. АРСР) у сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни як командир стріл. відділення 22-ї мотостріл. бригади 3-ї гвард. танк. армії відзначився при форсуванні Дніпра. 22.IX 1943 під сильним арт.-мінометним вогнем ворога його відділення одним з перших форсувало Дніпро в районі с. Великого

Букрина і, визволивши частину с. Григорівки (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.), почало штурм командної висоти. Особисто Б. знищив 18 ворожих солдатів. Відділення міцно утримувало зайняту висоту, відбиваючи до 11 ворожих контратак на день. Б. загинув у бою. Похований у с. Григорівці.

БУРМИ́СТРОВ Олександр Олександрович (н. 12.IV 1909) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1929. Н. в м. Єнакієвому (тепер Донец. обл.) в сім'ї шахтаря. В 1926—30 працював на шахті. Після закінчення Моск. гірничого ін-ту (1936) — на керівній госп. роботі: був нач. дільниці, заст. гол. інженера, гол. інженером на шахтах Луган. і Донец. областей. З 1941 — на парт. роботі. В 1942 обраний секретарем Караг. міськкому КП Казахстану. З 1943 — на відповідальній роботі в апараті ЦК КП України. В 1953—54— зав. відділом вугільної пром-сті, 1954—68 — зав. відділом важкої пром-сті ЦК КП України. З лютого 1968 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. На XIX, XXI і XXII з'їздах КП України обирався кандидатом у члени ЦК, на XXIII з'їзді—членом ЦК. Депутат Верх. Ради УРСР 4—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

БУРУНДА́Й (Бурундай, Бурундай, Брандай; рр. н. і см. невід.) — монголо-тат. воєвода, темник *Батия*. В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 13 ст. був учасником завойовницьких походів монголо-татар на Русь та ін. країни. Підкоривши Пд.-Зх. Русь, з 1258 був баскаком (намісником) на цій території. Б. зруйнував містафортеці в Галицько-Волинському князівстві (крім Холма, що витримав облогу) і примусив волинського кн. *Василька Романовича* взяти разом з татарами участь у походах на Литву (1258) та Польщу (1259). *І. М. Шекера* (Київ).

БУ́РЧЕНКО Дмитро Тимофійович (н. 15.V 1904) — секретар Вінн. підпільного обкому партії і комісар Вінн. партизанського з'єднання під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1926. Н. в с-щі м. т. Новгородці (тепер Кіровогр. обл.) в сім'ї робітника. В 1931 закінчив Ленінгр. комуністич. ун-т ім. Н. К. Крупської. До Великої Вітчизн. війни — на парт. роботі. В листопаді 1942 затверджений секретарем Вінн. підпільного обкому партії, в квітні 1943 направлений у тил ворога. Був комісаром Вінн. партизан. з'єднання, яке з боями пройшло частину Білорусії, Сумську, Кам.-Поділ. (тепер Хмельницька) області і з січня 1944 діяло на тер. Вінн. обл. В 1945—68 Б.—на парт. і рад. роботі. З 1968 — пенсіонер. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Депутат Верх. Ради СРСР 2-го скликання. *М. К. Дубкевич* (Вінниця).

БУСЛА́ЄВ Іван Юхимович (н. 26.XII 1903) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1931. Н. в с. Всеволодчині (тепер Вольського р-ну Сарат. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1925. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. В 1939 брав участь у визволенні тер. Зх. України і Зх. Білорусії. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував полком, бригадою, д-зією на Зх., Волховському, Ворон., Степовому, 1 і 2-му Укр. фронтах. Керована Б. 213-а стріл. д-зія відзначилася під час форсування Дніпра. В 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1956 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

БУСЬК (кол. назва Бузьк, Бозьк) — місто Львів. обл. УРСР, центр Буського р-ну. Розташований на р. Зх. Бузі, за 5 *км* на Пн. від залізнич. ст. Красне, на автомагістралі Київ — Львів. 6,0 тис. ж. (1968). В літописах Б. вперше згадується під 1097 як центр Волинської землі. З 1100 — центр Буського князівства. У 13 ст. входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. Тривалий час перебував під владою іноземних загарбників: шляхет. Польщі (від серед. 14 ст. до 1772), Австрії (1772—1918), бурж.-поміщицької Польщі (1919—39). У 1939 в складі Зх. України Б. возз'єднано з УРСР. 1.VII 1941 Б. окупували фашист. загарбники. На території р-ну діяла підпільна орг-ція *«Народна гвардія»*, партизан. група «Патріоти слов'яни». 18.VII 1944 місто визволили частини 3-ї гвард. танк. армії. В Б.— пром. і харч. комбінати, з-ди: пивоварний, маслоробний, цегельні, 3 загальноосв. школи. В околицях Б.— давнє городище і руїни середньовіч. замка.

О. О. Бурмистров.

Г. І. Бутаков.

БУТ Павло — керівник сел.-козацького повстання на Україні 1637. Див. *Павлюк* П. М.

БУТА́ЄВ Георгій Данилович (1910—5.X 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1941. Н. в с. Нарі (тепер с. Коста Хетагурово Алагірського р-ну Пн.-Осет. АРСР). В Рад. Армії з 1942. Закінчив Сарат. військ.-політ. уч-ще (1942). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як парторг батальйону 712-го стріл. полку 132-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився 24.IX 1943 при форсуванні Дніпра в районі м. Чорнобиля Київ. обл. 5.X 1943 Б. п'ять разів водив батальйон в атаку. В цьому бою загинув.

БУТАКО́В Григорій Іванович (9.X 1820 — 12.VI 1882) — рос. військ.-мор. діяч, адмірал (з 1878). Н. в Ризі в сім'ї мор. офіцера. Після закінчення Мор. кадет. корпусу (1836) служив на парусних суднах в Балт., а з грудня 1837 — на Чорномор. флоті під командуванням М. П. *Лазарєва*. В 1847—50 склав першу систематич. лоцію Чорного моря. Учасник *Кримської війни 1853—56*, відзначився в *Севастопольській обороні 1854—55*. В 1856 Б. призначено зав. мор. частиною Миколаєва і військ. губернатором Миколаєва і Севастополя. З 1860 служив на Балт. флоті. Праці Б. «Нові основи пароплавної тактики» (СПБ, 1863) і «Правила маневру парового корабля» дістали визнання і застосування на всіх флотах світу того часу.

Тв.: Лоция Черного моря, ч. 1—2. Николаев, 1867. *Літ.:* Березин Е. Адмирал Григорий Иванович Бутаков СПБ, 1884; Лурье А., Маринин А. Адмирал Г. И. Бутаков. М., 1954.

БУТАКО́В Григорій Олександрович (н. 9. VII 1894) — активний учасник громадян. війни на Україні, капітан 1-го рангу. Член КПРС з 1941. Н. у Кронштадті в сім'ї рос. військ. моряка. У 1915 закінчив Мор. кадет. корпус. У 1917—20 служив на Балт. флоті. На поч. 1920 керував відбудо-

вою фортеці Очаків. З липня 1920 — нач. дивізіону винищувачів Азовської військ. флотилії. 9.I 1921 канонерський човен «Ельпідифор» під командуванням Б. вів героїчний бій з 5 франц. міноносцями. Витративши всі боєприпаси, корабель викинувся на берег, але не здався ворогові. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 Б. брав участь у боях на Чорному морі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

В. С. Шломін (Ленінград).

БУТАКО́В Олексій Іванович (19.II 1816 — 10.VII 1869) — рос. мореплавець і географ, контр-адмірал (з 1867). Н. в сім'ї мор. офіцера. Брат Г. І. *Бутакова*. В 1828 закінчив Мор. кадет. корпус. В 1840—42 на трансп. судні «Або» брав участь у кругосвітньому плаванні. В 1848—49 Б. призначено нач. експедиції для дослідження і опису берегів Аральського м. За клопотанням Б. до складу експедиції для зарисовки берегів моря включено як художника Т. Г. Шевченка. Б.— учасник експедиції по вивченню пониззя Сирдар'ї (1855), дельти Амудар'ї (1859). Б.—засновник пароплавства на Аральському морі.

Тв.: Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг. Ташкент, 1953.

БУТЕ́НКО Григорій Прокопович (н. 12.II 1904) — держ. і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1928. Н. в с. Дячківці (тепер Нововодолазького р-ну Харків. обл.) в родині сільс. коваля. В 1929—38 — на керівній рад. роботі в Харків. обл., 1938—40 — голова Харків. облвиконкому. З 1940— міністр с. г. УРСР, 1949—53—міністр м'ясної та молочної пром-сті УРСР. В 1954—56 — уповноважений М-ва заготівель СРСР по УРСР. В 1956—68 заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1968 — персональний пенсіонер. На XVII, XVIII з'їздах КП (б) У був обраний кандидатом у члени ЦК, на XIV—XVI, XIX, XXI—XXIII з'їздах — членом ЦК КП України. Депутат Верх. Ради СРСР 1—6-го скликань і Верх. Ради УРСР 2, 7-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

БУТИ́РСЬКИЙ Василь Петрович (11.I 1897 — 2.X 1938) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1931. Н. в с. Воздвиженці (тепер Моск. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер царської армії (прапорщик). У Червоній Армії з 1919. В 1919—20 брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1925 закінчив Військ. академію РСЧА. З 1925 — на відповідальній військ. роботі, зокрема в штабі військ України і Криму, Укр. військ. округу, ком. 25-ї Чапаєвської стріл. д-зії (з 1934), потім — заст. нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе.

Л. П. Бородіна (Москва).

БУТКО́ Олександр Андрійович (н. 25. VIII 1905) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1942. Н. у м. Сумах в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1920. У 1939 брав участь у визвольному поході рад. військ на Зх. Україну. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 167-го гвард. легкоарт. полку 33-ї гвард. легкоарт. бригади 60-ї армії 1-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Десни і Дніпра (на Пн. від Києва). У вересні — жовтні 1943 на плацдармі правого берега Дніпра полк завдав нищівного удару по фашист. загарбниках і знищив понад 2 батальйони піхоти та багато техніки ворога. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. З 1948 — в запасі.

БУТКО́ЛИ — місцева назва нащадків запорожців *Задунайської Січі* в Добруджі (СРР).

БУ́ТОВ Павло Григорович (1912 — 3.XI 1943) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як бронебійник 1339-го стріл. полку 318-ї стріл. д-зії 18-ї армії Пн.-Кавк. фронту відзначився при форсуванні Керченської протоки і захопленні плацдарму на Керченському п-ві. Вночі проти 1.XI 1943 Б. одним з перших висадився на півострові і брав участь у відбитті всіх контратак ворога. Особисто знищив ворожий танк. Загинув у бою.

БУТРИ́МОВ Василь Родіонович (н. 25.XII 1910) — новатор виробництва, бригадир штукатурів управління начальника робіт 427, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1944. Н. в с. Козанці (тепер Корочанського р-ну Белг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1930 на заклик комсомолу приїхав на будівництво Харків. тракторного заводу. Очолювана Б. бригада штукатурів перша серед будівельників Харкова використала насос для розчину, внаслідок чого продуктивність праці зросла на 21%. Б.— учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після війни повернувся в Харків, організував бригаду штукатурів. 8.VIII 1960 бригаді Б. присвоєно звання бригади комуністич. праці. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. І. Старовойт (Харків).

БУТУРЛІ́Н Василь Васильович (р. н. невід.— 1656) — рос. військ. діяч, дипломат, боярин. Очолював рос. повноважне посольство на *Переяславській раді 1654*, де було прийнято істор. рішення про возз'єднання України з Росією. В 1655 командував рос. військами, які разом з укр. полками, очолюваними Б. Хмельницьким, визволили від польс.-шляхет. військ значну частину території зх.-укр. земель і дійшли до Львова. В грудні 1655 Б. був відкликаний царським урядом до Москви і незабаром помер.

БУ́К Микола Костянтинович (18.XI 1853 — після 1934) — революц. народник. Н. в м. Калузі в сім'ї дворянина. З 1873 вчився в Мед.-хірург. академії в Петербурзі. Брав участь у діяльності народницьких гуртків, «ходив у народ». В листопаді 1874 прибув на Україну, ввійшов до народницького гуртка «пд. бунтарів». Вів пропаганду в Миколаєві, серед селян Київ. губ., входив до групи, яка займалась експропріацією грошей на революц. цілі. З 1879 — член орг-ції «*Земля і воля*», після її розколу приєднався до «*Народної волі*». При арешті 30.I 1880 вчинив збройний опір. За «процесом 16-ти» Петерб. військ.-окружний суд засудив Б. до 20 років каторжних робіт, які було зменшено до 15 років; покарання відбував на Карі. В 1895 повернувся з Сибіру. Займався публіцистич. діяльністю. Примикав до есерів.

Тв.: Воспоминания. М., 1928; Первый процесс народовольцев. «Каторга и ссылка», 1931, № 7.

Літ.: Процесс шестнадцати террористов (1880 г.). СПБ, 1906.

А. М. Катренко (Київ).

БУХАРЕ́СТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1812— договір між Росією й Туреччиною, підписаний 16 (28) травня у Бухаресті, який завершив рос.-тур. війну 1806—12. Від Росії переговори вів головнокомандуючий рос. армією М. І. *Кутузов*. Договір встановив новий рос.-тур. кордон по р. Пруту (замість Дністра), в зв'язку з чим до Росії відійшли молд. землі з фортецею Бендерами і укр.— з фортецями Акерманом, Кілією, Ізмаїлом. Молдавію і Волощину, визволені під час війни рос. військами, було повернуто Туреччині, а також ряд пунктів на Кавк. узбережжі (Анапу, Поті, Ахалкалакі). Зх. Грузія добровільно приєдналась рос. підданство. Так. чин., Росія, вперше одержала мор. бази на Кавк. узбережжі Чорного моря. Б. м. д. забезпечив привілеї Дунайських князівств, автономію Сербії. Росії гарантувалося право торг. судноплавства по всьому Дунаю. Б. м. д. зміцнив

становище Росії напередодні *Вітчизняної війни 1812.*

Літ.: Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. СПБ, 1869.

БУХЕНВА́ЛЬД (Buchenwald) — нім.-фашист. концтабір біля Веймара (Сх. Німеччина) 1934—45. В Б. за час його існування було ув'язнено бл. 250 тис. людей різних національностей, з них понад 55 тис. закатовано, в т. ч. більше 7 тис. рад. громадян. В Б. 18.VIII 1944 фашисти вбили вождя нім. пролетаріату Е. Тельмана. Б. ввійшов в історію як взірець мужньої стійкості й інтернац. солідарності в'язнів-антифашистів. Нім. комуністи ще в довоєнні роки створили в Б. підпільну антифашист. орг-цію. В роки війни за допомогою нім. антифашистів у Б. було створено нац. к-ти антифашист. підпілля, зокрема наприкін. 1941— на поч. 1942 — підпільну орг-цію рад. громадян. Після корінного перелому на Сх. фронті на користь Рад. Армії влітку 1943 в Б. утворився Інтернац. табірний к-т (ІТК), що очолив антифашист. рух у Б. та його філіалах. ІТК об'єднував секції нім., чехослов., австр., рад., польс., югослав., франц., бельг., ісп., італ., голл., люксембурзьких та угор. антифашистів. ІТК організував опір есесівському теророві та саботаж на виробн., а також готував кадри до повстання. Військ. орг-цію ІТК, що налічувала до 3 тис. чол., очолювали рад. офіцери-військовополонені. 11.IV 1945, в умовах розгрому нім.-фашист. армії рад. військами, за два дні до приходу військ союзників, в'язні Б., очолені ІТК, повстали й захопили Б. та прилеглі селища. Велику роль у створенні антифашист. підпілля в Б. відіграли нім. комуністи А. Кунтц, В. Кремер, Т. Нойбауер, В. Бартель, Г. Кун, Р. Зіверт, Р. Арндт, Є. Буссе та ін. Організаторами й активними учасниками підпілля були рад. громадяни М. Сімаков, М. Левченков, І.Ногаєць, О. Павлов, П. Лисенко, В. Попов, В. Азаров, В. Жук, А. Васильчук, І. Ашарін, В. Холопцев та ін. Після війни за рішенням уряду НДР в Б. відкрито пам'ятник героям і жертвам Б.

Літ.: Бартель В. Совместная борьба немецких и советских борцов сопротивления в Бухенвальде. «Новая и новейшая история», 1958, № 3; Свиридов Г. И. Ринг за колючей проволокой. М., 1968; Бухенвальд. Документы и сообщения. М., 1962; Придан Є. Таємниця гори Еттерсберг. Спогади колишнього в'язня Бухенвальда. К., 1962.

М. Д. Дятленко (Київ).

БУХО́НКА Петро Миколайович (1906 — 19.III 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у м. Добруші (тепер Гом. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як сапер 350-го армійського інженер. батальйону 6-ї армії 3-го Укр. фронту відзначився 26.IX 1943 при переправі військ, що форсували Дніпро в районі с. Діброви (тепер Синельників. р-ну Дніпроп. обл.). Пізніше помер від ран.

БУЦЕ́НКО Панас Іванович (30.I 1889—1965) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1909. Н. в с. Таранівці (тепер Зміїв. р-ну Харків. обл.). Працював на підприємствах Алчевська, Луганська, Харкова, брав участь у революц. виступах, деякий час примикав до лівих укр. соціал-демократів. Учасник Таганрозької наради та І з'їзду більшовиків України, на якому обраний членом ЦК. В 1918 — на підпільній роботі в Харкові, 1920—23 — на керівній рад. роботі на Полтавщині та Поділлі, 1923—29 — секретар ВУЦВК. Не раз обирався членом ЦКК КП (б) У та ЦВК СРСР. З 1929 — на рад. роботі в РРФСР. З 1955 — персональний пенсіонер.

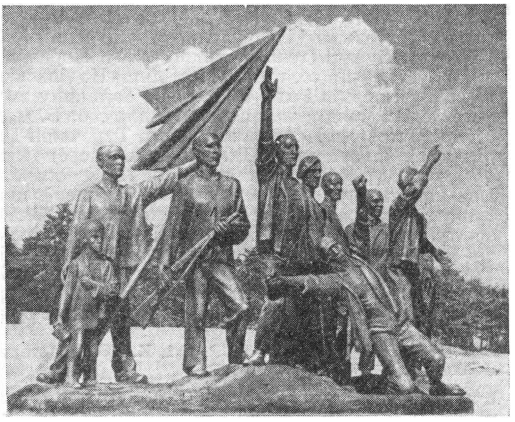

Пам'ятник героям і жертвам Бухенвальда. Скульптор Ф. Кремер. 1958.

БУЦИ́НСЬКИЙ Дмитро Тимофійович (21.II 1855—16.VII 1891) — революц. народник. Н. в с. Дроновці (тепер Глушковського р-ну Кур. обл.) в сім'ї священика. Вчився на мед. ф-ті Харків. ун-ту, звідки (1878) виключений за участь у студент. русі. В 1877—79 — керівник народницького гуртка (див. *Буцинського гурток*) в Харкові, член гуртка Є. М. *Ковальської*. В 1879 переїхав до Києва, вступив до партії «*Народна воля*». Агент Виконавчого к-ту на півдні; член Київ. об'єднаного гуртка народовольців і чорнопередільців. У 1880 Б. заарештовано і засуджено на 20 років каторжних робіт. Каторгу відбував на Карі. В 1882 Б. переведено до Петропавловської, а потім до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

БУЦИ́НСЬКОГО ГУРТО́К — революц. народницький гурток, що існував 1877—79 у Харкові; відомий також під назвою «гурток полтавців». Члени: Д. Т. *Буцинський*, Р. А. *Стеблін-Каменський*, О. О. *Сицянко*, Н. В. Яцевич, О. І. Преображенський, В. С. Єфремов та ін., всього бл. 40 чол. За політ. поглядами Б. г. був близький до орг-ції «*Земля і воля*», діставав від неї допомогу. Члени гуртка читали і розповсюджували нелегальну л-ру, пропагували серед молоді соціалістич. ідеї, керували виступами студентів в ун-ті і вет. ін-ті, підтримували зв'язки з народницькими групами ін. міст, особливо Києва. Після розколу «Землі і волі» більшість членів Б. г. поділяла програмні і тактичні погляди народовольців. Восени 1879, в зв'язку з розгромом друкарні і масовими арештами членів Б. г., він припинив існування.

Л. Г. Чиговська (Київ).

БУЦЬКО́ Микола Олександрович (н. 16.III 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966). Член КПРС з 1948. Н. в с. Слободо-Петрівці (тепер Гребінківського р-ну Полт. обл.) в сім'ї робітника. В 1941—46 перебував у лавах Рад. Армії. В 1951 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. З 1952 — викладач, з 1954 — доцент, з 1967 — професор кафедри історії КПРС Київ. ун-ту. Досліджує питання історії Комуністич. партії Радянського Союзу. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. К., 1962; Немеркнучий подвиг. К., 1963 [у співавт.]; В ім'я перемоги. К., 1967 [у співавт.].

БУ́ЧАЦЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1672 — договір між Польщею і Туреччиною, укладений 18.X 1672 в м. Бучачі (тепер Терноп. обл.). Поразка у війні з Туреччиною, втрата Кам'янця-Подільського, наступ турків і крим. татар на Галичину змусили польс. уряд укласти тяжкий для себе Б. м. д. За його умовами Польща віддавала Туреччині Поділля; Брацлавщина і Пд. Київщина переходили під владу тур. ставленика гетьмана П. *Дорошенка*; Польща сплачувала Туреччині 80 тис. талерів контрибуції і зобов'язувалася щорічно давати 22 тис. злотих харача (данини). Проте під тиском магнатів і шляхти, які втратили маєтки на захопленій Туреччиною території, польс. сейм у квітні 1673 відмовився ратифікувати Б. м. д. Польс.-тур. війна точилася до укладення *Журавненського мирного договору 1676*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; История Польши, т. 1. М., 1954.

БУ́ЧАЧ — місто Терноп. обл. УРСР, центр Бучацького р-ну, на р. Стрипі (бас. Дністра), за 4 *км* на Зх. від залізнич. ст. Пишківці, на автошляху Івано-Франківськ — Тернопіль (відстань до Тернополя 68 *км*). 11,6 тис. ж. (1968). Час заснування невідомий. Вперше згадується в документах 1397. В 16—17 ст. був фортецею, що захищала Сх. Галичину від нападів крим. татар і турків. В 1515 Б. одержує магдебурзьке право. У вересні 1648 козац. загони полковника Дюна штурмували Б. В 1672 тур. військо на чолі з султаном Магометом IV оволоділо замком. У Б. укладено тяжкий для Польщі *Бучацький мирний договір 1672*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Б. підпав під владу Австрії. В 19 ст. став повітовим містом, значним торг. центром Сх. Галичини. В 1919 його загарбала бурж.-поміщицька Польща. У серпні 1920 Червона Армія визволила Б. У місті було створено ревком. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. У серпні 1937 в Б. почався страйк селян, який охопив сусідні Бережанський, Підгаєцький та ін. повіти. У 1939 Б. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В 1939 Б. став містом. З 17.I 1940 — районний центр Терноп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Б. 7.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Визволений Рад. Армією 25.III 1944. До возз'єднання в Б. були лише кустарні промисли. За роки Рад. влади збудовано цукр., масло-сироробний, спиртовий, цегельний з-ди, пром. і харч. комбінати, РТС. Зооветеринарний технікум, училище механізації с. г., 3 загальноосв. школи, школа-інтернат, музична і художня школи. Пам'ятки архітектури: залишки замка (14—16 ст.), Миколаївська триконхова церква (1610) з висококупольним різьбленим іконостасом і живописом; ратуша в стилі барокко (1751, арх. Б. Меретин), оздоблена скульптурами на міфологічні сюжети роботи скульптора Пінзеля; костьол і Покровська церква (серед. 18 ст.) з унікальними барельєфами, різьбленими на дереві. В Б. вчилися етнограф В. М. Гнатюк, освітній діяч І. М. Вагилевич, поет-демократ І. М. Гумалевич. *М. П. Глинський* (Тернопіль).

БУ́ЧМА Амвросій Максиміліанович (14.III 1891—6.I 1957) — видатний укр. рад. актор і режисер, нар. артист СРСР (з 1944). Член КПРС з 1942. Н. у Львові в сім'ї робітника-залізничника. В 1914 призваний до австр. армії. За антивоєнні настрої зазнав репресій. В 1915, перебуваючи в штрафному батальйоні, здався в рос. полон. В 1922—26, 1930—36 працював у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1934—«Березіль»); 1926—30 знімався в кіно; 1936—56 — актор і режисер Київ. театру ім. І. Франка і Київ. кіностудії та професор Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. До найвизначніших ролей, зіграних Б. в 30—50-х рр., належать: Гайдай, Роман Круча, Макар Діброва («Загибель ескадри», «Банкір», «Макар Діброва» Корнійчука), Павло Желєзнов, Іван Коломійцев («Васса Желєзнова», «Останні» Горького), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Тарас у кінофільмі «Нескорені» та ін. Вперше на укр. сцені втілив образ В. І. Леніна («Правда» Корнійчука). Образи, створені Б., є видатним досягненням укр. рад. театру і творчого методу соціалістич. реалізму. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія, 1941, 1949. *Тв.:* З глибини душі. К., 1959.

А. М. Бучма.

БУ́ША — село Ямпільського р-ну Вінн. обл. В серед. 17 ст. була одним з містечок-фортець, які захищали територію *Брацлавського полку* від нападів з боку шляхет. Польщі. Після возз'єднання України з Росією польс.-шляхет. військо двічі — в лютому і березні 1654 — намагалося оволодіти Б., але зазнало невдачі. В листопаді 1654 60-тисячне польс.-шляхет. військо знову оточило Б., яку обороняло кілька тисяч козаків на чолі з сотником Гречкою. Козаки і місцеве населення Б. мужньо захищалися. Переважаючим силам ворога вдалося вдертись до містечка, але захисники Б. продовжували боротьбу в замку. Коли більшість козаків полягла в бою і шляхта захопила замок, дружина сотника Зависного, щоб не потрапити в полон, підпалила пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів. Укр. письменник М. П. Старицький увічнив героїчних захисників Б. в істор. драмі «Оборона Буші» і в істор. повісті «Облога Буші».

БУ́ШКО (Buszko) Юзеф (н. 2.IX 1925) — польс. історик. Н. в Дембиці (тепер Жешувське воєводство ПНР). З 1949 — викладач, з 1966 — професор Краків. ун-ту. Редактор журн. «Студія гісторичне». Автор монографій «Реформа виборчого права до сейму Галичини» (1956), «Участь Галичини в революції 1905—1907 рр.» (1957), «Соціалістичний рух у Кракові» (1961), «Початки соціалістичного руху в Польщі» (1967), «Суспільно-політичне обличчя Ягеллонського університету в період галицької автономії» (1964), в яких висвітлено ряд питань з історії укр. сусп.-політ. руху і польс.-укр. відносин наприкінці 19 — на поч. 20 ст. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

БУ́ЯК (Bujak) Францішек (16.VIII 1875 — 21.III 1953) — польс. бурж. історик і економіст. Н. в с. Машкенціце (тепер ПНР). Професор Краків. (1909—18 і з 1945) і Львів. (1918—39) ун-тів, президент Польс. істор. товариства. Автор і редактор багатьох істор.-економіч. праць. У праці «Галичина» (т. 1—2. Львів — Варшава, 1908—10) намагався довести «безкласовість» і «безбуржуазність» укр. нації, наявність демократич. політ. устрою в Галичині, з позиції бурж. об'єктивізму розглядав розвиток галиц. пром-сті і с. г. в кін. 19 — на поч. 20 ст. *П. В. Свежинський* (Львів).

«БЮЛЛЕТЕ́НЬ БОЕВО́ГО СТА́ЧЕЧНОГО КОМИТЕ́ТА» — орган *Катеринославського бойового страйкового комітету*. Виходив з 24.XII 1905 по 8.I 1906. Всього вийшло 8 номерів. У «Бюллетене» публікувалися постанови, розпорядження Катериносл. бойового страйк. к-ту, Катериносл. Ради робітн. депутатів, бойових страйкових к-тів Катери-

нинської з-ці про організацію бойових дружин, хід загальнополіт. страйку, повідомлялося про встановлення революц. порядку, збройні сутички з військами і поліцією. «Б. б. с. к.» розповсюджувався в Катериносл., Харків., Херсон., Київ. губерніях.

БЮ́РГЕРИ (нім. Bürger — городянин) — вільні, повноправні жителі (ремісники і купці) середньовіч. міст Зх. Європи. Для захисту своїх економіч. прав від феодалів об'єднувалися в цехи і гільдії. На Україні (в Києві, Львові та ін. містах) Б. звалися міщанами. Православні міщани, крім цехів та гільдій, входили також у *братства*.

БЮРО́ ВІЙСЬКО́ВИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП (б) ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОГО ФРО́НТУ — керівний орган військ. орг-цій більшовиків 7-ї, 11-ї і Особливої армій Пд.-Зх. фронту. Обране на 1-й фронтовій конференції більшовиків у вересні 1917. Перебувало в Бердичеві, де базувалися осн. фронтові установи. Було підпорядковано *Обласному комітету РСДРП (б) Південно-Західного краю*. Очолював Бюро М. Д. Марченко, в його роботі активну участь брали Г. В. Разживін і Г. І. Чудновський. Особливу увагу Бюро приділяло встановленню зв'язків з тиловими більшовицькими орг-ціями. Велику допомогу Бюро подав ЦК РСДРП(б), виділивши для нього із своїх фондів 2000 крб. і значну кількість л-ри. Діяльність Бюро сприяла зростанню впливу більшовиків серед солдатів. Уже в кінці вересня військ. орг-ції більшовиків фронту налічували понад 7 тис. членів партії. Бюро відігравало важливу роль у зміцненні військ. орг-цій, згуртуванні більшовиц. сил на фронті, мобілізації солдат. мас на боротьбу за владу Рад.

А. М. Васильков (Київ).

БЮРО́ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИХ КОМІТЕ́ТІВ ДОНБА́СУ — найвищий надзвичайний орган революц. влади в Донбасі. Обраний на з'їзді революційних комітетів Донбасу в м. Микитівці 16.XII 1917. У з'їзді брали участь представники Горлівсько-Щербинівського, Юзівського, Макіївського, Дружківського, Костянтинівського, Краматорського, Ханженково-Харцизького, Чистяківського, Луганського, Мар'їнського, Іловайського ревкомів. Бюро керувало діяльністю місцевих ревкомів і Рад, створенням і озброєнням загонів Червоної гвардії, очолювало боротьбу трудящих Донбасу проти каледінців. 28.I (10.II) 1918, після розгрому *каледінщини*, конференція ревкомів і Рад Донбасу реорганізувала Бюро в Центр. військово-революц. к-т Донбасу.

Л. Л. Потарикіна (Київ).

БЮРО́ КОМІТЕ́ТІВ БІ́ЛЬШОСТІ (БКБ) — всерос. організац. більшовицький центр, утворений 1904 з ініціативи В. І. Леніна для підготовки і скликання III з'їзду РСДРП. Створення такого центру більшовиками стало необхідним у зв'язку з тим, що після II з'їзду РСДРП меншовики захопили керівні органи партії (ЦК, ЦО, Раду) і ще більше загострили внутріпарт. боротьбу. Початок створенню БКБ поклала серпнева *нарада 22-х більшовиків* у Женеві (1904). У вересні — грудні 1904 відбулися нелегальні конференції більшовиків — Південна (за участю Одес., Миколаїв., Катериносл. к-тів та Пд. бюро ЦК), Кавказька і Північна, на яких було представлено 13 більшовицьких к-тів. Конференції прийняли рішення про необхідність скликання III з'їзду РСДРП і обрання БКБ. До складу БКБ увійшли: В. І. Ленін, Р. С. *Землячка*, *Богданов*, М. М. *Лядов*, М. М. *Литвинов*, С. І. *Гусєв*, П. А. *Красиков* та ін. В січні 1905 засн. орган більшості—газ. «*Вперёд*». Члени БКБ систематично об'їжджали місцеві к-ти та групи, вели рішучу боротьбу проти меншовиків і примиренців, проводили підготовчу роботу по скликанню з'їзду партії. В лютому 1905 БКБ звернувся до партії з повідомленням про скликання III чергового з'їзду РСДРП. У березні 1905 з 28 к-тів РСДРП 21 висловився за скликання з'їзду. Примиренський ЦК, який виступав проти скликання III з'їзду партії, змушений був поступитися. 12.III 1905 створено Організаційний комітет (ОК) з представників БКБ і ЦК. Перебуваючи в складі ОК, більшовики продовжували боротьбу проти примиренського ЦК, який намагався відтягнути скликання з'їзду. БКБ відіграв важливу роль у підготовці і скликанні III з'їзду РСДРП. Перестав діяти після обрання на з'їзді ЦК на чолі з В. І. Леніним.

Літ.: Ленін В. І. Повідомлення про утворення Організаційного Комітету і про скликання III чергового з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії. Твори. Вид. 4, т. 7; Третий съезд РСДРП. Апрель — май 1905 года. Протоколы. М., 1959; Ядов М. Н. Третий съезд РСДРП. «Пролетарская революция», 1921, № 3. *І. Л. Бондаренко* (Донецьк).

БЮРО́ УКРАЇ́НСЬКОЇ ПРЕ́СИ ТА ІНФОРМА́ЦІЇ (БУП) — орган інформації Рад. уряду України. Створене в грудні 1918. Було підпорядковане Наркоматові рад. пропаганди. Керували БУП М. М. Лебедєв та В. С. Люксембург. В складі працівників БУП були М. Ю. Кольцов, Л. В. Нікулін, Б. А. Лавреньов та ін. письменники і журналісти. Крім суто інформаційних служб, мало відділи особливої інформації, іноземний, військ., документальної пропаганди (фотокінохроніки). Забезпечувало парт.-рад. і військ. газети внутр. і закордонною інформацією, пропагандистськими статтями, видавало інформ. стінні газети, сатиричні та агіт. плакати, організовувало фотовиставки. На поч. 1920 за рішенням ЦК КП (б) У реорганізоване в Укр. відділення РОСТА (УКРОСТА). *М. А. Рубач* (Київ).

БЯЛКО́ВСЬКИЙ (Białkowski) Леон Ігнацій (1.II 1885 — 22.1 1952) — польс. історик, акад. Польс. АН (з 1949). Н. в с. Пасинках (тепер Шаргородського р-ну Вінн. обл.). Закінчив Ягеллонський ун-т у Кракові. З 1926 — професор Люблінського ун-ту. Досліджував генеалогію шляхет. родин, соціально-економіч. історію окремих районів Польщі (Великопольща, Люблінщина) та України (Поділля). В своїй гол. праці «Поділля в 16 ст.» (Варшава, 1920) на основі кам'янецьких земських актових книг розглянув деякі питання соціальної структури населення і економіч. життя Подільського воєводства. В нарисах «Поріччя Мурахви в 15—16 ст.» (укр. мовою, Кам'янець, 1920) і «На подільсько-українському прикордонні» (Львів, 1925) висвітлив історію поселень вздовж р. Мурахви в 16—18 ст. Виступав прихильником концепції про культуртрегерську місію польс. шляхти щодо України, що призвело до однобічності в підборі фактичного матеріалу та його висвітленні.

Я. І. Дзира (Київ), *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

В

ВАВИ́ЛІН Олексій Сергійович (1923 — 27.VIII 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Березниках (тепер Перм. обл.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. У 1943 закінчив курси молодших лейтенантів 60-ї армії. Під час Великої Вітчизн. війни як командир роти 1087-го стріл. полку 322-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при визволенні с. Лобківки (тепер Конотопського р-ну Сум. обл.). 27.VIII 1943 рота під командуванням В. визволила це село, знищивши бл. 40 гітлерівців. Загинув у бою.

ВАГА́НОВ Олександр Дмитрович (23.IV 1924 — грудень 1943)—рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член ВЛКСМ з 1939. Н. у с. Симаняті (тепер Яранського р-ну Кіров. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметної обслуги 383-го стріл. полку 121-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Десни (22.IX 1943), коли прийняв на себе командування ротою і відбив 2 атаки переважаючих сил ворога, і при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. 30.IX 1943 в бою на правому березі ріки знищив бл. 40 фашистів. Загинув у бою.

ВАГИЛЕ́ВИЧ Іван Миколайович (літ. псевд.: Вагилевич Далибор, Волк Заклика; 2.IX 1811 —10.VI 1866) — укр. письменник і вчений, один з перших галицьких просвітителів. Н. в с. Ясеневі-Горішньому (тепер с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї священика. В 1838 закінчив Львів. ун-т. Літ. та наук. діяльність почав у серед. 30-х рр. Був одним з організаторів «*Руської трійці*», брав участь у виданні альманаху «Русалка Дністровая» (1837). Провадив істор. та археол. дослідження. Написав історико-етнографічні статті про гуцулів, бойків (1838—39, 1841) і лемків, «Хроніку» нападів опришків на Покутті і по сусідству на руському Підгір'ї в XIX ст.» (залишаються в рукописах). Опублікував документи з історії Львова, брав участь у виданні «Актів гродських і земських», у складанні і редагуванні словника польс. мови С. Лінде і т. п. Переклав польс. мовою «Повість временних літ». Зробив перший повний переклад укр. мовою «Слова о полку Ігоревім» (1836). Автор граматики укр. мови (1845, польс. мовою) і одного з перших оглядів укр. письменства: «Замітки о руській літературі» (1848). У 1848 приєднався до політ. орг-ції «*Руський собор*», був редактором її органу «Дневник Руський». Після революції 1848 за свою просвітительську діяльність зазнавав переслідувань з боку австр. влади, польс. шляхти та вищого уніатського духівництва і відійшов від громад. життя. Портрет с. 229.

Тв.: В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965.

Літ.: [Головацкий] Я. Судьба одного галицкорусского ученого. «Киевская старина», 1883, № 7; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Білецький О. І. «Русалка Днѣстровая». В кн.: Русалка Дністрова. К., 1950; Полєк В. І. М. Вагилевич у спогадах польського письменника. «Архіви України», 1967, № 2.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ВАДКО́ВСЬКИЙ Федір Федорович (1800 — 20.I 1844) — декабрист, прапорщик Ніжинського кінноєгерського полку. Служив у Петербурзі, Тульчині, Миргороді, Курську. Член Північного (з 1822) і Південного (з 1824) товариств декабристів. Був прихильником повалення самодержавства, скасування кріпацтва, встановлення в Росії республіки. 21.XII 1825 В. заарештовано у Курську і засуджено до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Відбував її на Петровському з-ді. З 1839 — на поселенні. Помер в с. Ойоку поблизу Іркутська.

ВА́ЗА (швед. Vasa, польс. Waza) — династія королів Швеції [1523—1654] і Польщі [1587—1668]. Найвідоміші представники: у Швеції — Густав I [1523—60], Ерік XIV [1560—68], Густав II Адольф [1611—32]; у Польщі—*Сигізмунд III* [1587—1632], *Владислав IV* [1632—48], *Ян II Казимир* [1648—68]. За правління дин. В. в Польщі посилився гніт польс. шляхти на Україні, відбулася *визвольна війна українського народу 1648—54*, внаслідок якої Україна 1654 возз'єдналася з Росією. В 1654—67 Польща вела війну проти Росії, що знесилило Польщу і ослабило королів. владу.

ВА́ЙДА Степан Миколайович (17.I 1922 — 6.IV 1945) — підпоручик, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. у с. Дуловому (тепер Тячівського р-ну Закарп. обл.). В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танкового взводу 1-ї окремої чехословацької танкової бригади 2-го чехословацького корпусу 4-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Одеру (кінець березня 1945), взяв участь у визволенні від фашистів багатьох нас. пунктів. Під час одного бою знищив 3 важкі танки ворога і бл. 70 фашистів. Загинув у бою. Школі в с. Дуловому присвоєно його ім'я.

ВА́ЙСЕР Володимир Зельманович (1921 — 20.XII 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танка 111-ї танк. бригади 25-го танк. корпусу 1-го Укр. фронту відзначився в боях на тер. Житом. обл. 20.XII 1943 в бою біля ст. Чоповичі екіпаж В. знищив 2 фашист. танки і понад взвод солдатів. Загинув у бою.

ВАКА́Р Володимир Вікторович (парт. псевд.— Антон, Ъ; літ. псевд. — В. Правдін; 1878 — 21.VI 1926) — соціал-демократ, іскрівець, парт. літератор, за фахом адвокат. Н. в Тамбові в сім'ї урядовця. Закінчив Київ. ун-т. В 1898 заарештований за участь у студент. революц. русі. В 1902—05 — член Київ. к-ту РСДРП. Автор багатьох листівок Київ. к-ту, один з організаторів «*Киевского социал-демократического листка*». Постійний кореспондент ленінської «Искры». Брав участь в організації заг. страйку 1903 в Києві. Опублікував у Женеві брошуру «Революційні дні в Києві» (1903), яку схвалив В. І. Ленін. Після II з'їзду РСДРП зайняв примиренську щодо меншовиків позицію. В червні 1906 В. було заарештовано і за рішенням суду ув'язнено на рік. Після цього В. відійшов від активної роботи в партії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції співробітничав у Київ. істпарті. В істор. журналах і збірниках 20-х рр. надруковано ряд праць В. з історії робітн. та с.-д. руху в Києві напередодні і в період революції 1905—07.

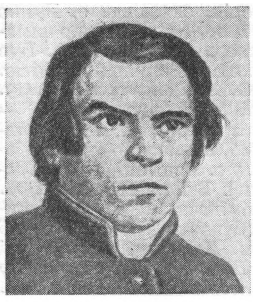

І. М. Вагилевич.

Д. О. Вакаров.

Г. М. Вакуленчук.

В. А. Валявко.

ВАКА́РОВ Дмитро Онуфрійович (літ. псевд.— Д і м а; 3.XI 1920 — березень 1945) — революц. поет-антифашист на Закарпатті, писав рос. мовою. Н. в с. Ізі (тепер Хустського р-ну Закарп. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1941—42 вчився в Будапештському ун-ті на філологіч. ф-ті. В своїх поетичних творах, що розповсюджувались у рукописах, викривав фашизм, виступав за визволення Закарпаття. В березні 1944 був заарештований окупантами за зв'язок з підпільниками — учасниками партизан. руху. Закатований в концтаборі Даутмерген.
Тв.: Избранные стихи. Ужгород, 1955; Избранное. Ужгород, 1963; У к р. п е р е к л.— Вибрані поезії. К., 1957.
Літ.: Ч е н д е й І. М. Коли на ранок благословлялося. Літературно-публіцистичний нарис про Д. Вакарова. Ужгород, 1967.

ВА́КСМАН Ісак Федорович (1922 — 19.XII 1943)—рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1938. Н. у с-щі м. т. Краснопіллі (тепер райцентр Мог. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив курси молодших лейтенантів Пд.-Урал. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни як командир батареї 45-міліметрових гармат 1118-го стріл. полку 333-ї стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 26.XI 1943 його батарея без втрат переправилася на правий берег ріки і забезпечила просування вперед піхоти. Загинув у бою.

ВАКУЛЕНЧУ́К (В а к у л и н ч у к) Григорій Микитович (1877 — 27.VI 1905) — один з організаторів повстання на броненосці «*Потьомкін*». Член РСДРП з 1903. Н. в с. Великих Коровинцях (тепер с-ще м. т. Чуднівс. р-ну Житом. обл.) в сел. сім'ї. На військ. службі з 1898. Після закінчення мінно-арт. школи (1900) В. призначено командором на броненосець «Потьомкін», де очолив с.-д. орг-цію. В 1904—05 В. — один з керівників «Севастопольської матроської централки». За дорученням «Централки» разом з матросами П. *Матюшенком*, А. Петровим, Ф. Крижанівським та ін. готував повстання на броненосці, як частину заг. повстання Чорномор. флоту. 27.VI 1905, на поч. повстання, був смертельно поранений ст. офіцером Гіляровським. Похорон В. відбувся в Одесі 29.VI і перетворився на політ. демонстрацію робітників і матросів проти царського самодержавства. В 1929 у с. Великих Коровинцях іменем В. названо колгосп, а 1956 відкрито пам'ятник.
Літ.: Л ы ч е в И. Потемкинцы. Воспоминания участников восстания на броненосце «Князь Потемкин-Таврический». М., 1954; П о н о м а р ь о в І. Герої «Потьомкіна». К., 1955.

ВАКУЛЯ́НЧИК Федір Климович (н. 24.IV 1907) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1952). Н. в с. Леухах (тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.). В 1944—56 працював скотарем у дослідному г-ві «Терезіно» Білоцерківського р-ну Київ. обл. Прославився високими показниками в тваринництві. Від корів, яких він доглядав, одержано високі надої молока. В 1956 В. брав участь у соціалістич. змаганні за збільшення виробн. с.-г. продукції. В 1956—62 В.— конюх, з 1962 — на різних роботах, а з 1968 — на пенсії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *Г. С. Шарапа* (Київська область).

ВАЛА́ХІЯ — див. *Волощина*.

ВА́ЛЕК Антон Якович (1887 — 8.IV 1919) — професіональний революціонер, герой громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в Харкові в сім'ї робітника. Працював у Харків. залізнич. депо. Під час революції 1905—07 брав активну участь у Харків. збройному повстанні (1905). Не раз зазнавав арештів, був на засланні. Проводив революц. роботу на Уралі, в Серед. Азії, Сибіру. В 1917 — член Петроград. Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918 — на парт. роботі в Омську, Тюмені, Катеринбурзі. Очолював підпільну роботу в тилу у Колчака. 1.IV 1919 підпільну групу В. було розкрито колчаківською контррозвідкою. Всіх її членів було страчено.

ВАЛІ́ЄВ Абдулла Хабібулович (Набихович) (1922 — 21.I 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Бакаєві (тепер Кушнаренковського р-ну Башк. АРСР). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як навідник протитанкової рушниці 1031-го стріл. полку 280-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився в битві на Курській дузі (13.VII 1943) і при форсуванні Дніпра. Наприкінці вересня 1943 один з перших переправився на правий берег ріки на тер. Остерського р-ну Черніг. обл. і протягом двох діб брав участь у відбитті 12 ворожих атак. Загинув у бою.

ВАЛІ́ЄВ Леонід Геонайович (1910—23.IV 1944) — рад. військовослужбовець, ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Канд. в члени Комуністич. партії з 1942. Н. в с. Котложикині (тепер Чистопольського р-ну Тат. АРСР). У Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 91-го гвард. стріл. полка 33-ї гвард. стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. 16.IV 1944 при прориві укріплень ворога на лівому березі р. Бельбеку В. на чолі відділення першим кинувся в атаку. Поранений, він тричі водив бійців в атаку (17—18.IV) 23.IV з усіх бійців відділення живий залишився один В. Удруге поранений, він бився з ворогами і, знищивши 60 гітлерівців, загинув.

ВА́ЛКИ — місто Харків. обл. УРСР, центр Валківського р-ну; на р. Можі (бас. Дону), на автомагістралі Київ — Харків, за 12 *км* від залізнич.

ст. Ков'яги. 7,2 тис. ж. (1968). Фортеця Валки, або Можайський острог, заснована 1646 для захисту кордонів Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. З 1780 В.— центр Валківського пов. Харків. намісництва (пізніше Харків. губ.). В березні — квітні 1902 у Валків. пов. відбулося сел. повстання. Про суд над його учасниками (жовтень 1902) повідомляла газ. «Искра» (№ 20 і 21). В роки революції 1905—07 у В. відбувалися демонстрації, мітинги, страйки. Рад. владу в місті проголошено в кін. листопада 1917. 7.IV 1918—6.I 1919 В. окупували військова кайзерівської Німеччини. В ході боротьби проти денікінщини 17.XII 1919 Рад. владу у В. було відновлено. З 1923 В.— райцентр Харків. округу (з 1932 — Харків. обл.). З 1938 — В.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни рад. війська двічі — 28.II та 16.IX 1943 — визволяли В. від нім.-фашист. загарбників. У місті — швейна та меблева фабрики, з-д буд. матеріалів, автотранспортна контора, пром. і харч. комбінати; 3 загальноосв. і 1 муз. школи. В 1885—86 у В. перебував на військ. службі видатний укр. поет-революціонер П. А. Грабовський. У В. народився укр. математик А. Ф. Павловський, письменник П. Й. Панч. *І. Я. Мірошников* (Харків).

ВАЛУ́ЄВ Петро Прокопович (1854 — 26.XII 1918) — революц. народник, робітник. Н. в Одесі. Виховувався в Одес. сирітському будинку. В кін. 70 — на поч. 80-х рр. брав участь у роботі народницьких гуртків Одеси, у військ. орг-ції партії «*Народна воля*». Вперше заарештований 1881. Після звільнення перебував під особливим наглядом поліції. В 1883 притягнено до процесу народників у зв'язку з убивством прокурора Стрельникова. Одес. військ.-окружний суд засудив В. до 15 років каторги, яку відбував на Карі. При затвердженні вироку строк каторги зменшено до 4 років. Після виходу на поселення (1884) жив у Читі, де й помер.

ВАЛУ́ЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯ́Р 1863 — розпорядження царського уряду про заборону друкування укр. мовою. Автор циркуляру—крайній реакціонер, міністр внутр. справ П. О. Валуєв заявляв, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». За циркуляром заборонялось друкувати укр. мовою будь-яку л-ру, крім художньої, проте царська цензура під різноманітними приводами обмежувала і її друкування. Тому з 1863 видання книжок укр. мовою в межах Рос. імперії майже припинилося. В. ц.— один з проявів шовіністичної політики царського самодержавства, спрямованої на посилення нац. гноблення укр. та ін. народів.

ВАЛЯ́ВКО Василь Антонович (1885—1930) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в с. Магдалинівці (тепер у складі с. Успенки Миколаїв. р-ну Одес. обл.) в сім'ї шахтаря. З 12 років працював на шахті. В 1905 був одним з організаторів і керівників криворізьких більшовиків. У 1906—09 — на засланні в Арх. губ. В 1910—16 вів нелегальну парт. роботу на Катеринославщині. В 1916—17 засланий до Іркут. губ. В 1917 — член Катеринослав. к-ту РСДРП (б), учасник боротьби за владу Рад у Катеринославі та Кривому Розі, 1918 брав участь у боротьбі проти нім. окупантів та в обороні Царицина. З 1920 — на відповідальній рад. і парт. роботі. Обирався членом ЦКК КП (б) У. В м. Кривому Розі ім'ям В. названо шахту і робітн. селище. Портрет, с. 229.

ВАЛЬДЕМА́Р I Великий (Valdemar Store) (4.I 1131 — 12.V 1182) — король Данії [1157—82]. Названий В. на честь свого прадіда (по матері) київ. князя *Володимира Мономаха*. Заклав основи централізованої феод. монархії в Данії. Вів тривалу війну проти венедів, завоював о. Руяна (Рюген). Воював з Норвегією, де безуспішно намагався звести на престол свого сина Магнуса. Був одружений з новгородською князівною Софією. *О. В. Долинський* (Київ).

ВАЛЬКО́В Василь Матвійович (грудень 1919 — 6.IV 1945)—рад. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Авдіївці (тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.). В Рад. Армії з 1937. У 1939 закінчив Орджонікідзевське військ. училище. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь в обороні Пн. Кавказу, форсуванні Дніпра, визволенні Сх. Пруссії. Як командир 307-го стріл. полку 61-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту відзначився в боях на підступах до Берліна. Його полк прорвався на околиці міста, але В. було смертельно поранено.

ВА́НИЧКОВ Василь Федорович (н. 13.III 1885 — 1.IX 1961) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з березня 1917. Н. в с. Переїзді (тепер Новг. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив приходську школу. Брав участь у революц. подіях 1905—07. В 1917 — член виконкому Микол. Ради робітн. і солдат. депутатів, член більшовицької фракції Микол. об'єднаного к-ту РСДРП. На 2-му Всерос. з'їзді Рад (1917) обраний членом ВЦВК. У 1918 працював в апараті ВЦВК. З 1919 — в органах постачання Рад. Армії. З 1927 — на госп. роботі. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *Н. М. Юрова* (Москва).

ВАРА́ВА Борис Семенович (1925 — 29.I 1945) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член ВЛКСМ з 1944. Н. у с. Пархомівці (тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.). В Рад. Армії з 1944. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир гармати 156-го окремого винищувального протитанк. дивізіону 112-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту відзначився в боях на тер. Польщі. В бою 29.I 1945 біля нас. пункту Редлиць особисто знищив 2 фашист. танки «тигр» і бл. 60 солдатів. Наприкінці бою загинув.

ВАРА́ДСЬКИЙ РЕГЕ́СТРУМ (від лат. regestrum — книга записів) — протокольний запис судових справ, розглянутих 1208—35 капітулом м. Варада (тепер м. Орадя СРР). Містить цінні відомості про правове і майнове становище різних категорій селянства Закарпатської України, Словаччини і Трансільванії, які на той час перебували під владою феод. Угорщини. Вперше В. р. виданий 1550.

ВА́РВАРИ (грец. βάρβαροι, лат. barbari — іноземці, буквально ті, що незрозуміло говорять) — назва, яку старод. греки (а пізніше й римляни) давали племенам і народам, що жили поза межами їхніх д-в і відрізнялися від них своїми звичаями, мовою і культурою. Для греків В. були перси, скіфи, карійці, фракійці, для римлян—кельти, германці та ін. Античні теоретики рабства доводили, що В. самою природою приречені на рабство, намагаючись цим виправдати загарбницькі війни і перетворення на рабів населення ін. країн. Походи В. (т. з. варварські завоювання) відіграли велику роль у знищенні Рим. імперії і формуванні на її території феод. відносин. *В. В. Лапін* (Київ).

ВАРВА́РІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення 4—3 ст. до н. е. на правому березі Пд. Бугу в с. Варварівці Миколаївського р-ну Микол. обл. Досліджувалося 1938—39. Під час розкопок виявлено залишки наземних кам'яних жител та понад 70 ям різного призначення. 8 ям являли собою своєрідні житла-землянки з печами і димоходами. Деякі з них сполучалися між собою підземними

переходами. Численні госп. ями використовувались гол. чин. для зберігання зерна. На поселенні знайдено уламки глиняного ліпного місцевого та кружального античного посуду, кам'яні зернотерки, рибальські грузила, точильні камені, а також кістки свійських тварин: бика, вівці, свині тощо. Поблизу В. п. відкрито могильник скіфського часу. Дослідники В. п. вважали його скіфським.

Літ.: Щ у л ь ц П. Н. Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1940, в. 5; С и н и ц и н М. С. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. «Праці Одеськ. ун-ту», 1959, т. 149. Серія істор. наук, в. 7. Археологічний зб., ч. 1.

Є. О. Петровська (Київ).

ВА́РВАРСТВО (від слова — *варвари*) — в періодизації історії первісного суспільства, запровадженій Л.-Г. Морганом, другий період після *дикості* перед *цивілізацією*. За Морганом, В. починалося з гончарного виробництва і закінчувалося винайденням писемності. Ф. Енгельс використав і розвинув далі схему Моргана в праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави». За Ф. Енгельсом, В. є періодом початку скотарства і землеробства. На нижчому ступені В. родовий лад досяг свого розквіту, на вищому—відбувалися розклад первіснообщинного ладу і становлення класового суспільства. В археол. періодизації В. в основному відповідають неоліт, енеоліт, бронзовий вік і ранній залізний вік. Проте схема Моргана відбиває лише ступені розвитку культури. Рад. істор. наука користується періодизацією, розробленою на основі праць Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Див. *Первіснообщинний лад*.

Літ.: Е н г е л ь с Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; М о р г а н Л.-Г. Древнее общество. Пер. с англ. Л., 1935; Т о л с т о в С. П. К вопросу о периодизации истории первобытного общества. «Советская этнография», 1946, № 1.

ВАРГА́НОВ Василь Опанасович (н. 3.I 1891) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в с. Філатовці (тепер Козельського р-ну Калуз. обл.) в сім'ї робітника. В 1910 закінчив Маріупольське механіко-технологічне уч-ще. В 1917—голова к-ту РСДРП (б), Ради робітн. і сел. депутатів, Військ.-революц. к-ту в Маріуполі. В 1918—комісар у військ. та морських справах Пд. Донбасу, потім — військ. комісар Калуз. губ., 1919—20 — на політ. роботі в 11-й армії та 7-й кав. д-зії, донецький губвійськком і нач. тилу Пд.-Зх. фронту, 1920—22 — заст. надзвичайного уповноваженого Ради Праці та Оборони по відродженню Донбасу. Пізніше — на госп. роботі. Автор ряду винаходів і тех. удосконалень. З 1958 — персональний пенсіонер.

С. І. Балмашнова (Москва).

ВАРЕ́ЙКІС Йосип Михайлович (19.IX 1894 — 29.VII 1938) — рад. парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1913. Н. в с. Павінкшня (тепер Лит. РСР) в робітн. сім'ї. Проводив парт. роботу в різних містах Моск. губ. Після Лютневої революції 1917 — заст. голови Ради робітн. і солдат. депутатів у м. Подольську. Із серпня 1917 працював на Україні. Був членом Катериносл. міського, потім секретарем Донецько-Криворізького обласного к-тів РСДРП (б). На поч. 1918 — нарком соц. забезпечення *Донецько-Криворізької республіки*. З червня 1918 по серпень 1920—голова Сімбірського губкому РКП (б). У липні 1918 брав участь у ліквідації контрреволюц. заколоту, який підняв лівий есер Муравйов у Сімбірську. В 1921—23 — заст. голови Бакинської Ради. З 1923 — на відповідальній парт. роботі: секретар Київ. губкому КП (б) У (1923), секретар Середньоазіатського Бюро ЦК, зав. відділом преси ЦК ВКП(б), секретар Саратов. губкому, Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б). У січні 1937 його обрали секретарем Далекосх. крайкому ВКП (б). На XII з'їзді РКП(б) був обраний членом ЦКК, на XIII—XV з'їздах — канд. у члени ЦК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). В.— автор книг і брошур з питань історії Великої Жовтн. соціалістич. революції і соціалістич. будівництва в СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ВАРЕНИ́ЦІ ПОВСТА́ННЯ 1664—65 — сел.-козац. повстання проти шляхет. Польщі на Правобережній Україні під проводом В. Варениці. За *Слободищенським трактатом 1660* шляхет. Польща юридично оформила загарбання Правобережної України. Польс. шляхта, спираючись на верхівку укр. феод. знаті, відновлювала соціальний, нац. і реліг. гніт, який існував тут до визв. війни 1648—54. Це викликало хвилю нар. повстань. Зокрема, 1663 в Паволоцькому полку вибухнуло повстання на чолі з І. *Поповичем*. Велике повстання почалося на Подніпров'ї. Воно охопило всю Правобережну Україну і тривало протягом 1664—65. Центром його були Лисянка (тепер с-ще м. т. Черк. обл.) і Ставище (тепер с-ще м. т. Київ. обл.). У повстанні брали участь 30 тис. селян і козаків, очолюваних козаком Сулимкою і кальницьким полковником В. Вареницею. Поширенню повстання сприяла підтримка з боку запорожців під проводом кошового отамана І. Д. *Сірка*, а також допомога рос. військ, якими командував воєвода Г. Косагов. Незабаром повстанці Брацлавщини, Уманщини та Могилівського полку (на Дністрі) звернулися з проханням до рос. уряду возз'єднати Правобереж. Україну з Лівобережною в складі Росії. Польс.-шляхет. війська придушили повстання і вчинили криваву розправу над повсталим населенням. Сулимка потрапив у полон і був страчений. Варениця загинув 1665 в бою під Кальником.

Літ.: С т е ц ю к К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; В о л к - К а р а ч е в с к и й В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1889. *К. І. Стецюк* (Київ).

ВА́РЗАР (В а р з е р) Василь Єгорович (1851 — 29.IX 1940) — основоположник пром. статистики в Росії, економіст. Н. в м. Люблін (тепер ПНР) в сім'ї службовця. В 1875 закінчив Петерб. технологіч. ін-т. В студентські роки мав зв'язки з революц. народниками. Написав брошуру «Хитра механіка» (Женева, 1874), в якій у популярній формі виклав сутність податкової системи царського уряду. Брошура використовувалась народниками, соціал-демократами в революц. пропаганді, не раз передруковувалась у нелегальних друкарнях. В. працював у Черніг. земстві (1875—90), м-ві фінансів і м-ві торгівлі і пром-сті (1894—1917). В 1900 і 1908 під його керівництвом було проведено статистич. обслідування російської пром-сті (т. з. «Варзарівські переписи»), матеріалами яких широко користувався В. І. Ленін (див. Твори, т. 3, с. 203; т. 18, с. 222). В. зібрав цінні статистич. дані про страйки в Росії 1895—1908. За рад. часів працював у ВРНГ, ЦСУ, провадив пед. роботу у вузах. Автор «Спогадів старого статистика» (1924).

Тв.: Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг. СПБ, 1905; Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 год. СПБ, 1908; Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за трехлетие 1906—1908 гг. СПБ, 1910; У к р. п е р е к л.— Начерки основ промислової статистики. Х., 1930.

ВАРИ́НСЬКИЙ (Warynski) Людвік (24.IX 1856 — 13.II 1889)—діяч польс. революц. соціалістич. руху. Н. в с. Мартинівці (тепер Канівського р-ну

Л. Варинський.

А. Є. Варський.

Черк. обл.) у дворян. сім'ї. Після закінчення білоцерків. гімназії 1874 вступив до Петерб. технологіч. ін-ту, звідки 1875 виключений за участь у студент. русі і висланий до Польщі. Продовжував революц. діяльність у Варшаві і Лодзі. В 1878 брав участь у створенні першої програми польс. соціалістів. У 1878 внаслідок переслідувань емігрував до Львова, що належав Австро-Угорщині, а потім до Кракова. Висланий за рішенням суду з Австро-Угорщини, 1880—81 жив у Швейцарії. Перебуваючи у Львові, співробітничав з І. Франком і М. Павликом у робітн. газ. «Praca» («Праця»), брав участь у революц. русі в Галичині. У 1881 повернувся до Варшави. В 1882 заснував першу польс. революц. партію— «Пролетаріат». В 1883 заарештований царським урядом і 1885 засуджений до 16 років каторги. Помер у Шліссельбурзькій фортеці.

ВАРКОВИ́ЦЬКА ПЕРШОТРАВНЕ́ВА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1935 — масова демонстрація трудящих Дубнівського пов. на Волині 1.V 1935. В демонстрації брало участь бл. 1500 чол. Демонстранти йшли в напрямі м. Дубна через містечко Варковичі, несучи революц. транспаранти й лозунги. Намагаючись зупинити трудящих, поліцейський загін обстріляв демонстрацію, вбивши двох демонстрантів. Після розгону В. п. д. польс. окупаційна влада провела арешти й «*пацифікацію*» в Дубнівському пов. *М. М. Кравець* (Львів).

ВАРЛЕ́Н Наум Йосипович (н. 1893) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1911. Н. в м. Бобруйську в сім'ї вчителя. В революц. русі з 1910. Наприкінці 1914 — член Катериносл. к-ту РСДРП, організатор страйків на підприємствах Катеринослава. В березні 1917 — член Катериносл. к-ту РСДРП(б), брав активну участь у роботі військ. орг-ції при к-ті. Під час австро-нім. окупації (1918) — на підпільній роботі. В 1919 брав участь у боях з григор'євцями, під час денікінської навали працював у парт. підпіллі. В квітні 1920 — на політ. роботі в 46-й д-зії. Після громадян. війни — на парт. і госп. роботі. Персональний пенсіонер.

ВАРНА́К — назва в дореволюц. Росії втікачів з сибірської каторги або заслання. Поневолені нар. маси з співчуттям ставилися до В., більшість яких була засуджена до каторги за виступи проти експлуататорів та сваволі самодержавства. Т. Г. Шевченко в поемі і повісті «Варнак» змалював образи нар. месників.

ВА́РСЬКИЙ (Warski; справж. прізв.— Варшавський-Варський) Адольф Єжи (20.IV 1868 — 21.VIII 1937) — діяч польс. революц. робітн. руху, публіцист. Н. в сім'ї службовця. В 1889 був одним з організаторів «Спілки польських робітників», 1893 — Соціал-демократії Королівства Польського, а потім — Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Був тісно зв'язаний з рос. та укр. революц. рухом. Після входження СДКПіЛ у РСДРП (1906) — член ЦК РСДРП. У 1918 взяв активну участь у створенні Компартії Польщі (КПП). У 1919—29 — член ЦК КПП. У 1929 емігрував до СРСР, де працював в Ін-ті Маркса—Енгельса—Леніна.

ВА́РЧЕНКО Василь (р. н. невід.— п. 1770) — укр. бандурист. Брав участь у нар. повстанні 1768 — *Коліївщині*. До гайдамацького загону Ремези прийшов із Звенигородки (тепер місто Черк. обл.). У своїх піснях В. закликав повстанців до боротьби проти польс. шляхти. Закатований за вироком шляхет. суду.

Літ.: К. Ф. У. О. Коденская книга и три бандуриста. «Киевская старина», 1882, № 4.

ВАРША́ВСЬКА ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА — один з провідних бурж.-ліберальних напрямів польс. істор. науки наприкінці 19 — на поч. 20 ст., що грунтувався на ідеях позитивізму, бурж. об'єктивізму. Протистояла *Краківській історичній школі*, яка відображала погляди консервативної частини поміщиків. Засновниками В. і. ш. були Т. Корзон, А. *Павинський*, О. Рембовський, В. Смоленський, О. *Яблоновський* та ін. Представники В. і. ш., відкинувши романтизм шляхет. історіографії, намагалися вивчати історію Польщі (гол. чин. 16—18 ст.) на основі аналізу документів з історії, економіки і культури. Порівняно до своїх попередників вони ширше висвітлювали життя нар. мас, поширили дослідницьку проблематику за межі політ. історії, доводили, що занепад феод. панства за часів поділів Польщі кін. 18 ст. не означав занепаду польс. народу (за це В. і. ш. дістала назву «оптимістичної»). В період імперіалізму історики В. і. ш. еволюціонували вправо, серед них посилились націоналістичні тенденції. Ряд багатотомних видань істориків В. і. ш., особливо «Історичні джерела» (т. 19 і 22, за ред. О. Яблоновського), «Географічний словник Польського королівства», «Велика загальна ілюстрована енциклопедія», містять матеріали з історії України. Проте ці праці пройняті антинаук. концепцією про нібито цивілізаторську роль Речі Посполитої на укр. землях і засуджують нац.-визвольні та соціальні рухи укр. селянства й козацтва. *В. Г. Сарбей* (Київ).

ВАРША́ВСЬКА УГО́ДА ДИРЕКТО́РІЇ З ПІЛСУ́ДСЬКИМ — договір петлюрівської *Директорії* з урядом бурж.-поміщицької Польщі. Підписана 21.IV 1920. Практично поставила Директорію в цілковиту залежність від польс. уряду. За планами його глави Ю. Пілсудського угода мала покласти початок створенню в Сх. Європі федерації д-в, що були б у напіввасальній залежності від Польщі, а також дати легальні «підстави» для окупації зх.-укр. земель. Угода, укладена напередодні нападу військ бурж.-поміщицької Польщі на Рад. Україну (див. *Польсько-радянська війна 1920*), складалася з політ. і військ. конвенцій. За політ. конвенцією Директорія в обмін на визнання її «верховною владою» на Україні зрікалася Зх. Волині і Сх. Галичини на користь Польщі, зобов'язувалася зберегти зем. власність польс. поміщиків на Україні. Військ. конвенція передбачала підпорядкування військ. частин Директорії польс. командуванню, яке брало на себе озброєння їх. Директорія зобов'язувалася забезпечити окупаційні війська продовольством та транспортом. Варшавська угода ще раз наочно показала трудящим масам зрадницьке обличчя петлюрівської Директорії, привела до її дальшої

ізоляції. Дії петлюрівців викликали, як підкреслював В. І. Ленін, «ще більше озлоблення серед українського населення, ще більший перехід на сторону Радянської Росії цілого ряду напівбуржуазних і цілком буржуазних елементів, і тому вийшло знов те, що замість спільного наступу — у них розрізнені дії однієї Польщі» (Твори, т. 31, с. 144). Варшавська угода зазнала цілковитого краху в результаті розгрому польс. інтервентів на Рад. Україні влітку — восени 1920.

Р. Г. Симоненко (Київ).

ВАРША́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1955 — договір про дружбу, взаємну допомогу та співробітництво, підписаний Албанією, Болгарією, Нім. Демократич. Республікою (НДР), Польщею, Румунією, СРСР, Угорщиною і Чехословаччиною на Варшавській нараді європ. д-в по гарантуванню миру і безпеки в Європі 14.V 1955. Укладення В. д. було викликане ростом міжнар. напруженості в зв'язку з ратифікацією зх. д-вами Паризьких угод (1954), на підставі яких Федеративна Республіка Німеччини увійшла до НАТО і відкрито стала на шлях реваншизму й мілітаризму.

В. д.— оборонний договір, який передбачає ряд ефективних заходів по гарантуванню миру і безпеки миролюбних д-в. Договір складається з преамбули і 11 статей, в яких рішуче засуджуються методи погроз і застосування сили в міжнар. відносинах, проголошується демократич. спосіб розв'язання спірних проблем у повній відповідності з принципами Статуту ООН (ст. 1). Учасники В . д. зобов'язалися брати найактивнішу участь у всіх міжнар. акціях, спрямованих на заборону атомно-водневої зброї, скорочення озброєнь і армій та зміцнення заг. миру (ст. 2). В. д. передбачає консультації між країнами-учасницями договору з усіх важливих питань колективної оборони (ст. 3). В разі нападу на одного чи кількох учасників В. д. всі ін. учасники подають їм військ. та ін. допомогу (ст. 4). В договорі передбачено організацію Об'єднаного командування збройними силами, які виділяються державами-учасницями, і штабу з місцеперебуванням у Москві (ст. 5). Для періодич. обговорення принципово важливих військ.-політ. питань договір передбачає створення Політ. консультатив. к-ту (ст. 6). Учасники В. д. зобов'язались не брати участі в союзах і коаліціях і не укладати угод, які суперечили б договорові (ст. 7). В. д. підписаний на 20 років і відкритий для приєднання ін. д-в незалежно від їхнього політ. устрою. Договір набрав чинності 5.VI 1955. Передбачено, що в разі створення системи колективної безпеки в Європі В. д. автоматично втратить свою силу. Згідно з декларацією уряду НДР договір не буде обов'язковим для об'єднаної Німеччини.

Держави-учасниці В. д. прийняли ряд ухвал, спрямованих на розрядку міжнар. напруженості. В 1956—57 ними підписані двосторонні угоди про правовий статут рад. військ, тимчасово розміщених на території країн-учасниць В. д. Протягом 1955—58 вони скоротили чисельність своїх збройних сил майже на 2,5 млн. чол. В 1958 було прийнято рішення про виведення рад. військ з тер. Румунії і скорочення чисельності рад. військ в Угорщині. За роки чинності В. д. відбулось кілька нарад Політ. консультатив. к-ту, який розглянув ряд принципово важливих і невідкладних питань, пов'язаних з міжнар. політ. і воєнною обстановкою та розвитком взаємовідносин між країнами соціалізму. Багато уваги приділялось координації та зміцненню обороноздатності Об'єднаних збройних сил В. д.

Історичне значення В. д. полягає в тому, що, по-перше, він об'єднав військово-політ. сили європ. соціалістич. країн на противагу все зростаючій воєнній загрозі з боку НАТО, по-друге, створив надійний військ. щит для захисту територіальної недоторканності, нац. незалежності та істор. завоювань країн соціалізму. Договір сприяє дальшому, ще тіснішому співробітництву країн соціалістич. співдружності в їхній боротьбі за соціалізм і мир між народами.

І. Д. Кундюба (Київ).

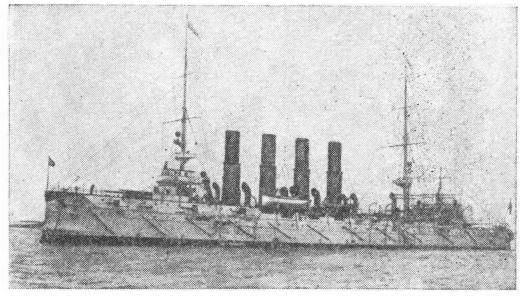

Крейсер «Варяг».

«ВАРЯ́Г» — крейсер рос. 1-ї Тихоокеанської ескадри, команда якого відзначилася героїзмом під час рос.-япон. війни 1904—05. На поч. війни «В.» був блокований япон. ескадрою в нейтральному корейському порту Чемульпо. Разом з канонерським човном «Кореєць» крейсер зробив спробу прорватися крізь блокаду. В бою 9.II 1904 з япон. ескадрою, яка складалася з 6 крейсерів і 8 міноносців, «В.» і «Кореєць» потопили 1 міноносець і пошкодили 2 крейсери. Привівши пошкоджений корабель у Чемульпо, команда «В.» за наказом командира крейсера капітана 1-го рангу В. Ф. Руднєва підірвала човен, потопила крейсер і через нейтральні води повернулась до Росії. Японці підняли крейсер. У 1916 Росія викупила його. В лютому крейсер відправлено в Англію на ремонт, в грудні 1917 «В.» захоплено англ. владою. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.II 1954 живі учасники бою «В.» за виявлений героїзм були нагороджені медалями «За відвагу».

Літ.: Пономарев И. И. Герои «Варяга». М., 1954.

ВАРЯ́ГИ (від давньосканд. vaeringjar — норман. воїни, що служили у візант. імператорів) — давньорус. назва жителів Скандінавії. В давньорус. джерелах В. вперше згадуються у вміщеній в «Повісті временних літ» легенді про «закликання варягів». Ця легенда стала основою для створення у 18 ст. антинаук. норманської теорії походження давньорус. д-ви (див. *Норманізм*). У 9—11 ст. в Київ. Русі, за свідченням літопису, «Руської правди» та ін. джерел, було чимало варязьких воїнів-дружинників, що служили у давньорус. князів, і варязьких купців, які займалися торгівлею на *«шляху з варяг у греки»*. Історики-норманісти Г.-З. Байєр, Г.-Ф. Міллер, А.-Л. Шлецер та ін. неправильно змальовували процес утворення давньорус. д-ви. Вигадкам про те, що В. створили давньорус. д-ву, завдав удару ще у 18 ст. М. В. Ломоносов. Рад. істор. наука остаточно викрила антинауковість теорії норманістів і довела, що давньорус. д-ва виникла ще задовго до появи В. на Русі в результаті економіч. і суспільно-політ. розвитку сх. слов'ян. В процесі утворення давньорус. д-ви В., які перебували на Русі, не відіграли скільки-небудь значної ролі і швидко послов'янились.

Літ.: Очерки истории СССР. III—IX вв. М., 1958; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гедео-

В. Л. Василевська.

О. М. Василевський.

нов С. А. Варяги и Русь, ч. 1—2. СПБ, 1876; Греков Б. Д. О роли варягов в истории Руси. «Новое время», 1947, № 30; Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной историографии. «История СССР», 1960, № 1; Шушарин В. П. О сущности и формах современного норманизма. «Вопросы истории», 1960. № 8.

ВАСАЛІТЕ́Т (від лат. vassus — слуга) — система взаємовідносин між феодалами, при якій одні (васали) визнавали над собою зверхність інших — могутніших феодалів (сеньйорів). Набув найбільшого розвитку починаючи з 8—9 ст. в Зх. Європі та Японії. В. полягав у наданні васалові за службу (переважно військову) і вірність землі або (рідше) ін. джерел прибутку у володіння. Сеньйор надавав васалові також «заступництво і захист». У Давній Русі (10—14 ст.) В. існував між великим і удільними *князями*. На вимогу великого князя удільні мали з'являтися до нього «людні, кінні і оружні». В умовах феод. роздробленості В., закріплюючи феод. ієрархію, був основою політ. організації класу феодалів для панування над залежним селянством. З утворенням централізованих д-в В. почав втрачати своє значення. Остаточно знищений в Росії і на Україні у 18 ст., на Заході — в ході бурж. революцій 16—18 ст. *А. З. Барабой* (Київ).

ВАСИЛЕ́ВСЬКА Ванда Львівна (21.I 1905 — 29.VII 1964) — рад. письменниця і громад. діяч. Член КПРС з 1941. Н. в м. Кракові в сім'ї польс. публіциста і громад. діяча. В 1927 закінчила Ягеллонський ун-т (Краків). З юнацьких років — активна учасниця революц. руху. Брала участь в орг-ціях МОДР, Нар. фронту. Виступала на *Антифашистському конгресі діячів культури 1936* у Львові. З 1939 жила в СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни працювала в редакції фронтової газ. «За Радянську Україну», у Всеслов. к-ті. В 1943 В.— голова Спілки польс. патріотів в СРСР, один з організаторів *Війська Польського*, 1944 — заст. голови К-ту нац. визволення Польщі. Після війни В.— активний борець за мир. Була членом Всесвітньої Ради Миру і Рад. к-ту захисту миру. Автор романів «Вітчизна» (1935), «Земля в ярмі» (1938), трилогії «Пісня над водами» (1940—51), повістей «Райдуга» (1942), «Просто любов» (1944), «Коли запалає світло» (1947), «В тяжкій боротьбі» (1958), лібретто опери «Богдан Хмельницький» (у співавт. з О. Є. Корнійчуком). У повісті «Райдуга» В. змалювала героїзм укр. колгоспників у боротьбі проти фашист. окупантів. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1952.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—8. К., 1966—68. *Літ.:* Венгеров Л. Ванда Василевская. М., 1955; Калениченко П. М. В. Л. Василевська. «Український історичний журнал», 1965, № 2.

ВАСИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Михайлович (н. 29. IX 1895) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1938. Н. у с. Новогольчисі (тепер с. Новопокровське Кінешемського р-ну Іван. обл.) у сім'ї священика. Учасник першої світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. Після закінчення 1937 Академії Генштабу працював у Генштабі. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45— заст. начальника, з 1942 — нач. Генштабу і перший заст. наркома оборони СРСР. У 1945 командував 3-м Білорус. фронтом і рад. військами на Далекому Сході. З 1946 —нач. Генштабу і перший заст. мін. Збройних Сил СРСР. З 1949 — міністр Збройних Сил, з 1950 — військ. міністр СРСР. У 1953—57 — заст. міністра оборони СРСР. У 1957—59 — у відставці. З січня 1959 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, двома орденами Перемоги та ін. нагородами.

ВАСИЛЕ́НКО Віктор Іванович (1839 — р. см. невід.) — укр. статистик і етнограф ліберально-бурж. напряму. Жив і працював на Полтавщині. Вивчав історію укр. міст, ремесел і с.-г. нар. знання. В.— автор праць: «Про звичаєве право в землеробстві в Малоросії» (М., 1881), «Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії» (в. 1—2. Полтава, 1885—87), «Містечко Опішня...» (Полтава, 1889), «Метеорологія і землеробство за українськими народними поглядами...» (Полтава, 1902), «До питання про розмежування земель в Полтавській губернії» (Полтава, 1905), «Вжитки селянські на Полтавщині» (СПБ, 1906), «Посполиті Гадяцького козачого полку за описом 1785 р...» (Полтава, 1909) та ін.

О. С. Куницький (Київ).

ВАСИЛЕ́НКО Матвій Іванович (25.XI 1888— 1.VII 1937) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1932. Н. в с. Підставках (тепер Золотоніського р-ну Черк. обл.). Закінчив Академію Генштабу (1917). Кол. офіцер старої армії (штабс-капітан). У Червоній Армії з 1919. В 1919—20, командуючи 11-ю, 9-ю Кубанською арміями і *Чотирнадцятою армією*, брав участь у боях проти денікінців, врангелівців і військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі: нач. д-зії, командир корпусу, інспектор піхоти РСЧА (1931—35), заст. ком. військами Урал. військ. округу (з 1935). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Д. І. Куртов (Москва).

ВАСИЛЕ́НКО Микола Прокопович (1. IV 1867 — 1935) — укр. історик д-ви і права, академік АН УРСР (з 1920). Н. в с. Єсмані (тепер с. Червоне Сум. обл.). Закінчив істор.-філол. ф-т Юр'ївського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1910 обраний приват-доцентом Київ. ун-ту. Член партії кадетів. У 1918 — міністр освіти в уряді гетьмана Скоропадського. Після відновлення Рад. влади на Україні повернувся до наук. роботи. З 1920 — голова Соціально-економіч. відділу УАН. У 1924 за процесом контрреволюц. Київ. обл. центру дій (ОЦД) був засуджений. Згодом амністований. Досліджував соціальну та економіч. історію України. Осн. праці: «До історії малоросійської історіографії та малоросійського суспільного устрою» (К., 1894), «Матеріали до історії економічного, юридичного та суспільного побуту старої Малоросії» (Чернігів, 1901—08), «Начерки з історії Західної Русі та України» (К., 1915). Очоливши 1920 Постійну комісію для вивчення зх.-руського та укр. права, В. видав ряд праць, присвячених розвиткові правових установ та ін-тів права на Україні. Праці В. написані з буржуазно-націоналістичних позицій.

В. С. Семенов (Харків).

ВАСИЛЙНА Петро Кирилович (23.VIII 1899—грудень 1941)—керівник парт. підпілля на Кіровоградщині в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1926. Н. у с. Леськах (тепер Черкас. р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. Під час громадян. війни — комсомолець, брав участь у боях проти денікінців і куркульських банд на Поділлі (1920). З 1923 — голова комнезаму в с. Леськах, голова районного к-ту бідноти Шевченків. округу, зав. зем. відділом Чорнобаївського і Кам'янського райвиконкомів. З 1936 — директор Кам'янської МТС. В 1938 — 1-й секретар Кам'янського райкому партії. З 1939 —зав. с.-г. відділом Кіровогр. обкому КП (б) У. З липня 1941 — керівник парт. підпілля з центром у м. Кам'янці. В липні — серпні організував підпільні парт. групи в Чигиринському, кол. Златопільському й Кам'янському р-нах. У лісах Холодного Яру створив партизан. загін і став його комісаром. Закатований в гестапо. Нагороджений орденом Леніна та орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (посмертно). Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скликання. *І. О. Пархоменко* (Кіровоград).

ВАСИЛІА́НИ, базиліани — ченці католицьких орденів, засн. за статутом богослова Василія Кесарійського (4 ст.): італійського, 3-х мелхітських (діють в Лівані) і найбільшого, уніатського ордену, що після *Брестської церковної унії 1596* діяв на території України і Білорусії і був одним з гол. знарядь насадження тут католицизму і унії. В 1739 у Львові та 1743 в Дубні на з'їздах В. було утворено конгрегацію В.— загін католицької церкви для покатоличення сх. слов'ян. В. на Україні мали свої школи, друкарні. Протягом 1828—65 на укр. землях, що входили до складу Росії, монастирі В. було ліквідовано, і В. зосередили свою діяльність на зх.-укр. землях, а пізніше — серед укр. емігрантів в Америці. Діяльність В. активізувалася після 1917, коли їхня пропаганда уніатства набрала відверто антирад. характеру, а їхні монастирі на зх.-укр. землях використовувалися як бази для підривної роботи проти СРСР. На землях Зх. України і Зх. Білорусії монастирі В. перестали існувати після офіц. скасування Брестської церк. унії — 1946, на Закарпатті — 1949. Ворожу діяльність проти Рад. Союзу та ін. соціалістич. країн В. ведуть з своїх центрів у Римі, США, Канаді.

ВАСИ́ЛІВКА — місто Запоріз. обл. УРСР, центр Василівського р-ну, на лівому березі Каховського водосховища. Залізнич. ст. Таврическ. 10,9 тис. ж. (1968). Виникла 1784. Село В. до Великої Жовтн. соціалістич. революції входило до складу Мелітопольського пов. Таврійської губ. Рад. владу у В. встановлено в грудні 1917. З березня до листопада 1918 В. окупували австро-нім. загарбники. Влітку 1919 захопили денікінці. В січні 1920 В. визволила Червона Армія. З 1923 В.— райцентр Катериносл. (з 1926 — Дніпроп.) округу, 1932—39 — Дніпроп. обл., з 1939 — Запоріз. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни В. 5.IX 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. 27.X 1943 рад. війська визволили селище. З 1957 В.— місто. У В.— маслоробний, металоробів., вапняковий, прод. товарів з-ди, взут. ф-ка, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Зоовет. технікум, 6 загальноосв. і 1 муз. школи.

ВАСИ́ЛІВСЬКІ МОГИ́ЛЬНИКИ — могильники часів мезоліту та неоліту, виявлені 1950 біля с. Василівки Синельників. р-ну Дніпроп. обл. 1-й, 3-й і 4-й могильники датуються мезолітич. часом, 2-й і 5-й — неолітичним. У мезолітич. могильниках виявлено поодинокі й групові поховання з посипаними вохрою скорченими кістяками; в деяких похованнях знайдено крем'яні наконечники стріл і списів, що застряли в пробитих кістках і між кістками. В могильниках неолітич. часу виявлено численні поховання з випростаними кістяками. В похованнях знайдено підвіски із зубів оленя, зуби риб, кістяні браслети з геометрич. орнаментом. Антропологіч. матеріал з В. м. є важливим джерелом для вивчення фізич. типу найдавнішого населення на тер. сучас. України.

Літ.: Столяр А. Д. Первый Васильевский мезолитический могильник. В кн.: Археологический сборник, в. 1. Л., 1959; Телегін Д. Я. Василівський третій некрополь в Надпоріжжі. «Археологія», 1962, т. 13.

Д. Я. Телегін (Київ).

ВАСИ́ЛІЙ I (Βασίλειος) Македонянин (813 — 29.VIII 886) — візант. імператор [867 — 886], засновник Македонської дин. Син селянина з Македонії. Дістав доступ до двору імп. Михайла III. У 866 став співправителем імператора, а 867, вбивши Михайла III, — імператором. У 875 В. I надіслав до Києва посольство, яке домоглося поліпшення русько-візант. відносин. У той же час внаслідок місіонерської діяльності константинопольської церкви відбулося хрещення частини населення Давньої Русі.

ВАСИ́ЛІЙ I ДМИ́ТРІЙОВИЧ (1371 — 1425) — великий князь московський [1389—1425], син *Дмитрія Донського*. Приєднав до Моск. великого князівства Нижегородське і Муромське князівства (1392), Бєжецький Верх, Вологду, Устюг та землі комі. Вступив у союз з феод. Литвою (1392) для боротьби проти татар, але після захоплення лит. великим князем *Вітовтом* Смоленська і Вязьми (1403—04) відмовився від союзу з Литвою. В кін. 14 ст. припинив сплату данини *Золотій Орді*, проте після нашестя Єдигея (1408) був змушений 1412 відновити сплату данини. За В.І Д. далі зміцнювалась великокнязівська влада.

Літ.: Тихомиров М. Н. Средневековая Москва в XIV—XV веках. М., 1957; Черепнин Л. В. Образование русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960.

ВАСИ́ЛІЙ II БОЛГАРОБІ́ЙЦЯ (Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος; 957 — 15.XII 1025) — візант. імператор [976—1025] з Македон. дин. Шляхом воєн повернув Візантії частину Сірії і Месопотамії, 1018 — Болгарію (за жорстоку розправу з болгарами прозваний Болгаробійцею), 1020 приєднав землі в Закавказзі. В 976—979 придушив повстання феод. знаті в Малій Азії на чолі з Вардою Скліром, 987—989 — на чолі з Вардою Фокою. В придушенні повстання Фоки В. II Б. допоміг київ. князь *Володимир Святославич* (в майбутньому — чоловік його сестри Анни).

ВАСИ́ЛІЙ II ВАСИ́ЛЬОВИЧ ТЕ́МНИЙ (1415—62) — великий князь московський [1425—62]. Вів наполегливу боротьбу за посилення великокнязівської влади і приєднання удільних князівств до Моск. великого князівства. Його централізаторську політику підтримували дворянство й міста. Під час міжусобної феод. війни В. II В. Т. був захоплений у полон галицьким князем Дмитром Шем'якою (1446) і осліплений (звідси й прізвисько Темний). Звільнившись з полону, В. II В. Т. приєднав майже всі дрібні уділи (Серпухов, Можайськ та ін.). Велику допомогу В. II В. Т. подавала рос. православна церква, яка 1448 стала незалежною від константинопольського патріарха. В. II В. Т. підтримував лит. князя *Свидригайла*, який у боротьбі за великокнязівську владу спирався на укр. і білорус. феодалів. Успішна боротьба В. II В. Т. з удільною роздробленістю сприяла створенню Рос. централізованої д-ви.

Літ.: Тихомиров М. Н. Средневековая Москва в XIV—XV веках. М., 1957; Черепнин Л. В. Образование русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960.

ВАСИ́ЛІЙ III ІВА́НОВИЧ (1479—1533) — великий князь московський [1505—33], син *Івана III Васильовича* і Софії Палеолог. Енергійно боровся за централізацію д-ви і зміцнення самодержавної влади. В 1508 підтримував повстання укр. і білорус. феодалів на чолі з М. *Глинським* за визволення укр. і білорус. земель з-під влади феод. Литви. В. III І. завершив приєднання до Москви Пскова (1510), Волоцького уділу (1513), Рязанського (1521) князівств. Повернув захоплений феод. Литвою Смоленськ (1514). За В. III І. зросла політ. роль дворянства в управлінні д-вою, обмежено привілеї боярської аристократії. Вів успішну боротьбу проти агресії Крим. і Казанського ханств. Намагався поставити у васальну залежність від Рос. д-ви Казанське ханство.

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966.

ВАСИ́ЛІЙ ІВА́НОВИЧ ШУ́ЙСЬКИЙ (1552—1612) — рос. цар [1606—10]. Походив з боярського аристократич. роду — нащадків кол. удільних нижегородсько-суздальських князів. Хитрий, безпринципний інтриган. Здобув довір'я царя *Бориса Годунова*, після смерті якого перейшов на бік *Лжедмитрія I*. В 1606 з метою захопити владу організував змову. Боярські змовники, вбивши Лжедмитрія I, проголосили В. І. Ш. царем. Погодився на обмеження царської влади Боярською думою. В. І. Ш. в інтересах консолідації всіх сил панівного феод. класу бояр і дворянства видав «Уложення 1607», яке посилювало закріпачення селянства. За В. І. Ш. було жорстоко придушено антифеод. сел. війну під проводом І. *Болотникова*. Для боротьби проти *Лжедмитрія II* В. І. Ш. уклав 1609 угоду з Швецією. Проте незабаром швед. загарбники та польс.-шляхет. агресори почали інтервенцію проти Рос. д-ви. Після поразки рос. військ В. І. Ш. 1610 було скинуто з престолу і пострижено в ченці. За розпорядженням польс. гетьмана С. *Жолкевського* 1611 вивезений до Польщі, де й помер у Гостинському замку.

ВАСИ́ЛЬ (рр. н. і см. невід.) — автор повісті про осліплення (1097) теребовльського князя Василька Ростиславича, священик. За дорученням володимиро-волин. князя Давида Ігоровича В. вів переговори з Васильком. У повісті, написаній живою мовою, є цікаві подробиці про побут того часу.

Літ.: Приселков М. Д. Летописание Западной Украины и Белоруссии. «Уч. зап. Ленингр. ун-та», 1941, № 67. Серия исторических наук, в. 7.

ВАСИ́ЛЬЄВ Андрій Олександрович (1898 — 17.I 1945) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Кондуроці (тепер Оренб. обл.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. взводу 269-го стріл. полку 136-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився в боях за визволення Київщини. 16.X 1943 в бою біля с. Нових Петрівців (тепер Києво-Святошинського р-ну) особисто знищив 6 фашистів, захопив штабні документи та 6 ручних кулеметів. Загинув у бою.

ВАСИ́ЛЬЄВ Іван Васильович (н. 19.X 1898) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1916. Н. в с. Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ). У 1917 брав активну участь у встановленні Рад. влади в Кам'янському. В 1918 очолював Кам'янський підпільний парт. к-т. У 1919 — в Червоній Армії, під час денікінської навали — на підпільній роботі в Кам'янському. В 1920 — учасник боїв проти військ бурж.-поміщицької Польщі. З 1921 — на парт. і госп. роботі. З 1961 — персональний пенсіонер.

ВАСИ́ЛЬЄВ Іван Дмитрович (3. X 1897 — 24.II 1964) — рад. військ. діяч, ген.-полковник танк. військ, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1918. Н. в Петербурзі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні. В 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією, корпусом на Центр., Пд., 1, 2 і 3-му Укр., 1-му Прибалтійському та Ленінград. фронтах. Керований В. 19-й танк. корпус відзначився при визволенні Сімферополя, Бахчисарая та ін. міст Криму. Під час рад.-япон. війни 1945 В. командував корпусом. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1963 — у відставці. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ВАСИ́ЛЬЄВ Лев Львович (24.II 1906 — 16.V 1931) — укр. рад. вчитель, сільс. активіст. Кандидат у члени Комуністич. партії з 1930. Н. в м. Ржищеві (тепер Київ. обл.) в сім'ї робітника. З 1926 — на пед. роботі в Димерському р-ні на Київщині. Брав активну участь у громадсько-політ. житті району, самовіддано боровся з куркулями під час колективізації. Вбитий куркулями під час виступу на пленумі Демидівської сільради. Ім'ям В. названо місцевий радгосп.

ВАСИ́ЛЬЄВ Микола Олексійович (н. 27.VII 1900) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1929. Н. в с. Скачелі (тепер Новг. обл.). В Рад. Армії (військах М-ва внутр. справ) — з 1919. В 1938 закінчив два курси Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1949 — вищі курси при Академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу д-зії, командир д-зії і корпусу на Зх., Сталінгр., Донському, Ворон., Степовому, 2-му Укр. і 2-му Прибалт. фронтах. Після війни В.— на відповідальній роботі в Рад. Армії. Депутат Верх. Ради Туркм. РСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ВАСИ́ЛЬЄВ Михайло Калинович (1863 — 10.V 1912) — укр. етнограф, фольклорист, інженер. Н. в м. Лебедині (тепер Сум. обл.). Закінчив Петерб. технологічний ін-т. Працював інженером на цукроварнях. Видав ряд праць з технології цукр. пром-сті, природознавства та етнографії. Був одним з перших дослідників історії побуту робітників і селянства України, вивчав їхню духовну культуру, рекрутські пісні, нар. театр. Записував перекази про Т. Г. Шевченка. В. в своїх статтях твердив, що на розвиток робітничого фольклору впливають заводське життя і укр.-рос. взаємини.

О. С. Куницький (Київ).

ВАСИ́ЛЬЄВ Федір Андрійович (1913 — 22.IX 1944) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у м. Ставрополі. В Рад. Армії з 1937 по 1939 і з 1941. У 1943 закінчив курси молодших лейтенантів. Як командир взводу 1318-го стріл. полку 163-ї стріл. д-зії 1-го Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 3.X 1943 В. на чолі взводу переправився на правий берег ріки, відбив 3 запеклі контратаки ворога, особисто знищивши 15 гітлерівців. Пізніше загинув у бою.

ВАСИ́ЛЬЄВСЬКИЙ Василь Григорович (2.II 1838 — 25.V 1899) — рос. історик-візантиніст, акад. Рос. АН (з 1890). Н. в сім'ї священика. Закінчив Петерб. ун-т. З 1870 — професор Петерб. ун-ту. Автор праць з історії Візантії та руcько-візант. зв'язків («Варяго-руська і варяго-англійська дружина в Константинополі XI і XII ст.», 1874—75; «Русько-візантійські уривки», 1875—78; «Русько-візантійські дослідження», 1893). Перший звернув увагу на особливості розвитку феодалізму у Візантії і з'ясував роль слов. колонізації Балк.

п-ва в розвитку вільної сел. общини у візант. селі. Проте як позитивіст В. розглядав аграрну історію у відриві від класової боротьби.

ВАСИ́ЛЬЄВ-ЮЖИН Михайло Іванович (парт. псевд.— Бакинець, Добринін, Кавказець; 10.XI 1876 — 8.XI 1937) — рад. держ. і парт. працівник, публіцист. Н. в П'ятигорську в сім'ї робітника. Член Комуністич. партії з 1898. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. Працював у Криму, Баку. На поч. 1905 емігрував у Женеву. Влітку 1905 за дорученням ЦК РСДРП їздив в Одесу для встановлення зв'язку з повсталими матросами броненосця *«Потьомкін»*. Член Моск. к-ту РСДРП, Ради робітн. депутатів, один з організаторів Грудневого збройного повстання 1905 у Москві. Співробітничав у більшовицьких газ. *«Вперед»*, *«Пролетарий»*. Не раз зазнавав репресій з боку царського уряду. Делегат VI з'їзду РСДРП (б). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — член колегії Наркомату внутр. справ РРФСР, 1924—37 — заст. голови Верх. Суду СРСР. Автор спогадів «У вогні першої революції» (М., 1955) та ін. праць.

Літ.: От Февраля к Октябрю. (Из анкет участников Великой Октябрьской социалистической революции). М., 1957.

ВАСИЛЬКІ́В — місто Київ. обл. УРСР, центр Васильківського р-ну, на р. Стугні (прит. Дніпра), за 36 *км* на Пд. Зх. від Києва. Залізнич. станція. 24,2 тис. ж. (1968). За літописними даними, В. засн. в кін. 10 ст. кн. Володимиром Святославичем. З 1157 — центр удільного князівства. В 11 ст. у В. збудовано фортецю. Під час монг.-тат. навали В. було зруйновано. З 1654 В.— у складі Росії. З 1797 В.— повітове місто Київ. губ. В 20-х рр. 19 ст. В. був одним з центрів руху *декабристів* на Україні. У В. перебувала *Васильківська управа* Пд. т-ва декабристів. У кін. грудня 1825 у В. спалахнуло *Чернігівського полку повстання*. В 19 ст. В.— невеликий торг. пункт. Рад. владу у В. встановлено в січні 1918. З 1923 В.— райцентр Київ. округу (з 1932 — Київ. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни В. 31.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 6.XI 1943 рад. війська визволили місто. За роки Рад. влади у В. розвинулася пром-сть. У місті — бл. 20 пром. підприємств, у т. ч. з-ди: шкіряний, холодильників, майоліковий, трубно-цегельний, молочний, хлібний та засолювальний, млин, харчокомбінат, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 10 загальноосв. і 1 спортивна школи. У В. збереглися залишки валів фортеці 11 ст. та пам'ятка архітектури — церква Антонія і Феодосія (1756—58, майстер С. Ковнір).

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКА УПРА́ВА — філія *Південного товариства декабристів*. Заснована 1823 у м. Васильків (тепер Київ. обл.) С. І. *Муравйовим-Апостолом* і М. П. *Бестужевим-Рюміним*. Членами В. у. були В. І. Враницький, А. З. Муравйов, В. С. Норов, І. С. Повало-Швейковський, В. К. Тізенгаузен та ін. Члени В. у. схвалювали республіканські ідеї «Руської правди» П. І. *Пестеля*, радикальний революц. переворот з допомогою військ. Керівники В. у. 1823—25 висували плани прискорення повстання в армії, а 1823 встановили зв'язки Пд. т-ва з польс. *«Патріотичним товариством»*. Після того, як до В. у. у вересні 1825 приєдналося *Товариство об'єднаних слов'ян*, управа перетворилася на провідний центр підготовки повстання, яке намічалося розпочати влітку 1826 арештом Олександра I під час приїзду його у м. Білу Церкву на військ. маневри. Члени В. у. провадили революц. агітацію серед солдатів, а її керівники очолили *Чернігівського полку повстання*.

М. І. Васильєв-Южин.

В. С. Василько.

Літ.: Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 2. М., 1955; Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956; Медведська Л. О. Сергій Іванович Муравйов-Апостол. К., 1961.

М. М. Лисенко (Київ).

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКИЙ Сергій Іванович (19.X 1854 — 7.X 1917) — видатний укр. живописець-реаліст. Н. в м. Ізюмі (тепер Харків. обл.). У 1876—85 вчився в Академії мистецтв у Петербурзі. З 1888 жив у Харкові. Кращі твори передають типові риси природи України. Багато творів присвятив героїчному минулому укр. народу («Козаки в степу», «Дума про трьох братів», «Похід козаків», 1917), в ряді картин відтворив сучас. йому побут («Ярмарок у Полтаві», 1912) та ін. В 1901—08 виконав проекти орнаментальних розписів і картини для будинку Полт. земства: «Чумацький Ромоданівський шлях», «Козак Голота», «Вибори полковником Мартина Пушкаря» (загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45). Разом з М. С. Самокишем створив альбоми «З української давнини» (1900) та «Мотиви українського орнаменту» (1912).

ВАСИ́ЛЬКО (Василько-Миляєв) Василь Степанович (н. 7.IV 1893) — укр. рад. актор, режисер і педагог, нар.артист СРСР (з 1944). Н. в с. Буртах (тепер Шполянського р-ну Черк. обл.). У 1913—16 вчився у Київ. ун-ті на істор.-філол. ф-ті. В 1918 вступив у т. з. Молодий театр; 1922—25—актор і режисер театру «Березіль», 1928—38 і 1943—48 працював у театрах Харкова, Чернівців та ін. В 1926—28, 1938—41 і 1948—56 — в Укр. драм. театрі ім. Жовтн. революції в Одесі (з 1948 — гол. режисер цього театру). В.— характерний комедійний актор. Кращі образи, створені В.: Тарас Гупаленко («Сватання» Карпенка-Карого), Шпак і Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Городничий («Ревізор» Гоголя), Банко («Макбет» Шекспіра) та ін. Серед постановок кращі: «Любов Ярова» Треньова (1927), «Диктатура» Микитенка (1929), «Ревізор» Гоголя (1934), «Правда» (1937), «Богдан Хмельницький» (1939) Корнійчука, «Наймичка» Карпенка-Карого (1955) та ін. Автор праць з теорії та історії укр. театру. Фундатор музею театру «Березіль» (1924), на базі якого створено Держ. музей театр., муз. та кіномистецтва УРСР (Київ). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

ВАСИ́ЛЬКО РОМА́НОВИЧ (1199—1271) — князь володимиро-волинський, син галицько-волинського князя *Романа Мстиславича*. Після смерті батька (1205) В. Р. разом з матір'ю і братом Данилом, рятуючись від міжусобних чвар, втекли до Польщі. Скориставшись з міжусобної боротьби, польс. і угор. королі почали інтервенцію на Галицько-Волинську Русь. Згодом В. Р. і Данило Рома-

нович, закріпившись на Волині, почали поступово відвойовувати втрачені князівства. В. Р. князював спочатку у Бересті, 1241 остаточно утвердився у Володимирі (Волинському). На чолі волинського полку взяв участь у *Ярославській битві 1245*, в якій було розгромлено загони угор. та польс. феодалів. Після смерті *Данила Романовича Галицького* (1264) фактично правив усім Галицько-Волинським князівством.

В. В. Грабовецький (Львів).

ВАСИ́ЛЬКО РОСТИСЛА́ВИЧ (р. н. невід.— п. 1124) — князь теребовльський [1092—1124], син тмутараканського князя Ростислава Володимировича В. Р. разом з братом *Володарем Ростиславичем* вів боротьбу за незалежність удільних князівств Галицької землі від великого київ. князя. Вони успішно боролися проти феод. Угорщини і Польщі, підтримкою яких заручився київ. князь *Святополк Ізяславич*. Боючись політ. зростання Теребовльського князівства, Святополк Ізяславич пішов на змову з володимиро-волин. князем Давидом Ігоровичем, який 1097 у Звенигороді біля Києва підступно осліпив В. Р. Святополк Ізяславич, захопивши Волинь, намагався підкорити володіння Ростиславичів. Проте В. Р. і Володар розгромили його військо на Рожному полі, а також військо його союзників — угор. феодалів під Перемишлем.

В. В. Грабовецький (Львів).

ВАСИ́ЛЬКО ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід.— п. після 1162) — князь суздальський [з 1149], син *Юрія Долгорукого*. З 1154 В. Ю. князював на Пороссі (землі по р. Росі). Вів боротьбу проти *половців*.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКО Олексій Андрійович (1913 — 13.V 1942) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1932. Н. у с. Демишеві (тепер Білокалитвинського р-ну Рост. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1934. У 1936 закінчив школу військ. пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був заст. командира ескадрильї 316-го розвідувального авіаполку Пд.-Зх. фронту. Виконував поставлені завдання по розвідці в районах Кременець — Ровно, Конотоп—Ромни — Бахмач, Миронівка — Біла Церква. Зробив 121 бойовий виліт на розвідку. Загинув у бою.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКО Степан Васильович (справж. прізв. — Панасенко; 8.I 1879 — 11.VIII 1932) — український радянський письменник. Н. в містечку Ічні (тепер місто Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Коростишівську вчительську семінарію (1898). За участь у революц. русі зазнав переслідувань з боку царської влади (1906—08 був ув'язнений). У 1914—17 перебував на фронтах 1-ї світової війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції включився у творення рад. л-ри, вчителював. Автор реалістич. оповідань з життя дореволюц. селянства, старої школи (зб. «Ескізи». К., 1911; «Оповідання». К., 1915; оповід. «Басурмен». К., 1919; повість «Талант». Х.— К., 1924, та ін.). Антивоєнними мотивами пройняті «Окопний щоденник», зб. оповідань «Чорні маки» (К., 1920). Перу В. належить ряд п'єс («На перші гулі». К., 1911; «Кармелюк». Х., 1927, тощо). У творах рад. періоду («Приблуда», 1922; «Авіаційний гурток», 1924; «Олив'яний перстень», 1926) показано становлення нового життя. Перекладав укр. мовою твори М. В. Гоголя, В. Г. Короленка, О. С. Серафимовича, писав кіносценарії; автор праць з педагогіки.

Тв.: Твори. В 4 т. К., 1959—60.

Літ.: Костюченко В. Степан Васильченко. К., 1965.

М. П. Гнатюк (Київ).

ВАСИ́ЛЬЧИКОВ Олександр Олексійович (1832—1890) — рос. історик і археолог. Після закінчення Моск. ун-ту служив у М-ві закордонних справ. У 1879—89 — директор Ермітажу; 1882—86 — голова *Археологічної комісії* в Петербурзі. Видав 2-томний словник рос. портретів (1871), автор істор. праці «Родина Розумовських» (т. 1—5. СПБ, 1880—94).

ВАСЮ́ТА Сергій Трохимович (1922 — 8.IX 1943) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у м. Шахтах (тепер Рост. обл.). В Рад. армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танка 9-ї гвард. механізован. бригади 3-го гвард. механізован. корпусу Ворон. фронту відзначився в боях на тер. Сум. обл. 8.IX 1943 виявив роту ворога і на танку знищив 30 фашистів. Загинув у бою.

ВАТІКА́Н (італ. Stato della Citta del Vaticano, від лат. Mons Vaticanus — один з семи горбів Рима) — папська теократична д-ва на частині тер. Рима, з раннього середньовіччя — місцеперебування, а з 1377 — постійна резиденція римських пап. Як церковна д-ва утворилася у 8 ст. В 1870 у зв'язку з об'єднанням Італії була включена до Італ. королівства. В 1929 за Латеранськими угодами між папою і фашист. урядом Італії відновлено д-ву В., пл. в 44 *га* і з нас. бл. 1 тис. чол. Папський престол виступає представником заг. інтересів експлуатат. класів, найреакційніших сил капіталістич. країн. В. здійснює вплив на суспільне життя через розгалужений у багатьох країнах світу апарат католицької церкви, а також зв'язані з нею реліг. та світські орг-ції. Віддавна В. прагнув поневолити сх.-слов. народи, в т. ч. укр. народ. За допомогою В. польс. феодали насаджували на укр. землях католицизм, уніатську церкву (див. *Брестська церковна унія 1596*). Рос., укр. і білорус. народи вели запеклу багатовікову боротьбу проти агресивних прагнень католицької церкви. Кращі представники передової суспільної думки на Україні завжди наполегливо боролися проти зазіхань рим. пап щодо України. Укр. полемісти (І. *Вишенський*, М. *Андрелла* та ін.), діячі церковно-освітніх *братств* та представники запорізького козацтва, закликаючи до боротьби проти Брестської унії, відстоювали нац. інтереси укр. народу. Полум'яними борцями проти католицизму виступали Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка. З 1917 В. займає ворожу позицію щодо Країни Рад. В 1930 папа Пій XI оголосив «хрестовий похід» проти СРСР. За завданням В. уніатський митрополит А. Шептицький створив на Зх. Україні контрреволюц. орг-цію «Український католицький союз», яка розгорнула широку антирад. діяльність. В 1933 В. першим уклав договір (конкордат) з гітлерівським режимом. Під час нац.-революц. війни исп. народу 1936—39 В. всіляко підтримував контрреволюцію всередині Іспанії та італо-нім. інтервенцію. В роки 2-ї світової війни був на стороні фашист. імперіалістич. сил. Після війни, прикриваючись «християнським милосердям», папа Пій XII виступав на захист воєнних злочинців. В. розгорнув підривну діяльність проти країн соціалістич. системи. В 1949 видав декрет, за яким віруючим заборонялось перебувати в компартіях, підтримувати їх, читати та розповсюджувати комуністич. л-ру. У В. існує «Колегіум руссікум» (засн. 1929), що готує шпигунів для відправки в СРСР та ін. соціалістич. країни. Від руки агента В. 1949 загинув талановитий укр. рад. письменник Я. *Галан*. Реакційний політ. курс В. викликає дедалі зростаюче невдоволення серед віруючих, посилює відхід їх від церкви. Зважаючи на це, з 1958 папи (Іоанн XXIII, Павло VI) роблять заяви про підтримку роззброєння, боротьби за мир та мирне співіснування д-в з різним суспільним ла-

дом. Водночас діячі В. закликають до відмови від класової боротьби. В. виступає як оплот імперіалізму, як сила, ворожа справі соціалізму, нац.-визв. рухові, всьому прогресивному людству.
Літ.: Галан Я. Твори, т. 2. К., 1960; Карманський П. Ватікан — натхненник мракобісся і світової реакції. К., 1953; Довгалюк П. М. Українські письменники в боротьбі проти Ватікану. К., 1953; Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватікану. К., 1959; Волгин В. Ватикан — центр реакции и мракобесия. Л., 1960. *А. В. Санцевич* (Київ).

ВА́ТІН (Бистрянський) Вадим Олександрович (13.V 1886 — 13.XII 1940) — професіональний революціонер, рад. історик, публіцист. Член Комуністич. партії з 1907. Н. у Петербурзі в сім'ї інженера-залізничника. Вчився у Петерб., а згодом у Юріївському ун-тах. У 1907—09 — на парт. роботі у Петербурзі, член Петерб. к-ту РСДРП. В 1909 заарештований і до 1916 перебував на засланні в Мінусінську. З 1916 провадив парт. роботу в Києві. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП (б), редколегії більшовицької газ. «Голос социал-демократа», редактор катериносл. газ. «Звезда». З листопада 1917 — редактор газ. «Донецкий пролетарий» (Харків). На 2-му Всерос. з'їзді Рад (1917) обраний членом ВЦВК. У 1918—21 — редактор ряду газет у Петрограді. В 20—30-х рр. — на пед. і наук. роботі в Ленінграді. Автор праць з питань марксистсько-ленінської філософії, парт. будівництва.

ВАТУ́ТІН Микола Федорович (16.XII 1901 — 15.IV 1944) — рад. військ. діяч, генерал армії (1943), Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1921. Н. в с. Чепухіні (тепер Кур. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Брав участь у ліквідації куркульських банд у Луган. і Полт. обл. В 1922 закінчив Полт. піхотну школу, 1926— Київ. вищу об'єднану військ. школу, 1929 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937 — Академію Генштабу. В 1937 — заст. нач., 1938 — нач. штабу Київ. особливого військ. округу, 1939—41 — заст. нач. Генштабу Рад. Армії. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пн.-Зх. фронту. На цьому фронті запропонував і здійснив систему контрударів проти нім.-фашист. танкового корпусу ген. Манштейна, що привело до розгрому цього корпусу. З 1942 — ком. Ворон. фронтом, а потім Пд.-Зх. фронтом, війська якого брали активну участь у Сталінгр. битві 1942—43. З липня 1943 командував військами Ворон. фронту (з жовтня перейменований на 1-й Укр. фронт), які відзначилися в Курській битві 1943, Бєлгородсько-Харків. операції 1943, в битві за Дніпро, у визволенні Києва, Лівобережної та Правобережної України. Під час наступу рад. військ на Правобережній Україні В. був смертельно поранений. Похований у Києві, де йому споруджено пам'ятник з написом: «Генералові Ватутіну від українського народу». Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.
Літ.: Бобров З. Л. Н. Ф. Ватутин — выдающийся полководец Великой Отечественной войны. К., 1953; Брагін М. Шлях генерала. К., 1954; Семичев Д. А. Генерал армии Н. Ф. Ватутин. М., 1956. *І. В. Архипов* (Київ).

ВАТУ́ТІНЕ — місто Звенигородського р-ну Черк. обл. УРСР, на р. Шполці (бас. Пд. Бугу). Залізнич. ст. (Богачеве). 13,6 тис. ж. (1968). Виникло 1946 у зв'язку з будівництвом підприємств по видобуванню бурого вугілля. Назване на честь ген. армії М. Ф. *Ватутіна*. З 1952 В.— місто Звенигородського р-ну Київ. обл. (з 1954 — Черк. обл.). Видобування бурого вугілля, граніту, каоліну. Брикетна ф-ка, електромех. майстерні, цегельний

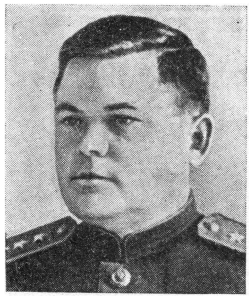
М. Ф. Ватутін.

О. Ф. Ватченко.

з-д, хлібокомбінат, кам'яний кар'єр. Мед. уч-ще, вечірній філіал Ірпінського гірничопаливного технікуму, уч-ще механізації с. г., 5 загальноосв. шкіл.

ВА́ТЧЕНКО Олексій Феодосійович (н. 25.II 1914) — парт. і держ діяч УРСР. Член КПРС з 1940. Н. в с. Єлизавето-Кам'янці (тепер у складі м. Дніпропетровська) в сел. сім'ї. Закінчив фіз.-матем. ф-т Дніпроп. ун-ту (1938.) В 1941—44 — в Рад. Армії. З 1948 — на парт. роботі. В 1954—55 — секретар, 1955—59 — другий секретар Дніпроп. обкому КП України. В 1959—63 — перший секретар Хмельн. обкому КП України, 1963—64— перший секретар Дніпроп. сільс. обкому КП України, 1964—65 — перший секретар Черк. обкому КП України. З жовтня 1965 — перший секретар Дніпроп. обкому КП України. На XXII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК, на XXIII з їзді — членом ЦК КПРС. На XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. З березня 1966 — член Президії ЦК КП України, з червня 1966 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань і Верховної Ради УРСР 5 і 7-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ВАХНЯ́НИН Анатоль (Наталь) Климентович (19.IX 1841—11.II 1908) — укр. композитор, письменник, один з лідерів «*народовців*». Н. в м. Сеняві Ярославського пов. в Галичині (тепер ПНР). У 1863 закінчив Перемишльську духовну семінарію. Вчився на істор.-географ. ф-ті Віденського ун-ту (1865—68). Працював педагогом. Написав багато хорових і сольних вокальних творів, гармонізував нар. пісні, упорядковував пісенники для шкіл, писав музику до драм. творів. Автор опери «Купало», вперше поставленої 1929—30 у Харкові. Музику з «Хору норманнів» В. (до трагедії «Ярополк») використано для революц. пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати». В.— засновник співочого і муз. т-ва «Торбан» (1870). Один із засновників львівського т-ва «Боян», «Союзу співацьких і музичних товариств» і Вищого музичного ін-ту ім. М. В. Лисенка у Львові та його перший директор. З 60-х рр. почав виступати з літ. творами. Йому належить ряд повістей, оповідань, гумореск з життя селян, урядовців і галицького попівства («Три недолі», «Женщина», «Око за око», «Під сіряком» та ін.). Писав також наук. праці, статті і рецензії на муз. теми. Переклав деякі твори М. В. Гоголя, І. С. Тургенєва.
Літ.: Гриневецький І. О. А. К. Вахнянин. К., 1961. *І. С. Деркач* (Львів).

ВА́ХРУШЕВЕ — місто, підпорядковане Краснолуцькій міськраді Луган. обл. УРСР, за 9 *км* від

Г. І. Ващенко.

П. П. Ведута.

залізнич. ст. Красний Луч. 30 тис. ж. (1968). Утворене 1954 як с-ще м. т. в результаті об'єднання 4 шахтних с-щ. Назване на честь рад. держ. діяча В. В. Вахрушева (був мін. вугільної пром-сті сх. районів СРСР). Під час Великої Вітчизн. війни на території цих с-щ, окупованих нім.-фашист. загарбниками 18.VII 1942, діяла підпільна орг-ція рад. патріотів. Під час збройної сутички в кін. вересня 1942 всі члени підпілля були схоплені фашистами і кинуті живими в ствол шахти № 151 «Богдан». 1.IX 1943 рад. війська визволили ці селища. В 1963 В. стало містом. У В.— 5 кам.-вуг. шахт. 8 загальноосв. шкіл, філіал Краснолуцького гірничого технікуму.

М. Ф. Яременко (Луганськ).

ВАЦЕ́ТІС Іоаким Іоакимович (23.XI 1873 — 28.VII 1938) — рад. військ. діяч, командарм 2-го рангу. Н. в Курляндській губ. (тепер Латв. РСР) в сім'ї наймита. В 1909 закінчив академію Генштабу. Кол. офіцер старої армії (полковник). Перший головнокомандуючий Збройними Силами Рад. республіки (з вересня 1918 до липня 1919), перший командир д-зії *латиських стрільців*. Очолював рад. війська під час придушення «ліво»-есерівського заколоту в Москві (1918). З 1922 — професор Військ. академії (згодом академії ім. М. В. Фрунзе).

ВАШКЕ́ВИЧ Олександр Олександрович (серпень 1901 — 22.IV 1945) — рад. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1920. Н. у с. Белевежі (тепер Ганцевичського р-ну Брест. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. У 1925 закінчив Зх. піхотну школу. В 1938—41 — пом. нач. учбового відділу Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 793-го стріл. полку 213-ї стріл. д-зії 2-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч з 26 на 27.IX 1943 полк форсував ріку в районі с. Переволочної Полт. обл. В. уміло організував переправу підрозділів полку, внаслідок чого вдалося запобігти втратам і забезпечити можливість дальшого наступу рад. військ. Загинув у бою.

ВА́ШКІВЦІ — місто Вижницького р-ну Чернів. обл. УРСР, на р. Черемоші (бас. Дунаю). Залізнич. станція. 7,9 тис. ж. (1968). У документ. джерелах В. вперше згадуються 1431. В 1433—1774 В.— у складі Молдавського князівства, 1774—1918 — під владою Австрії. Населення В. брало участь у сел. русі 1848—49 під проводом Л. *Кобилиці*. З 1903 — повітове місто. В 1918 у В. виникла одна з перших на Буковині комуністич. груп. У 1918 місто окупувала боярська Румунія. В липні і жовтні 1919 відбулися нар. віча (збори) населення повіту, спрямовані проти рум. окупації. 28.VI 1940 В. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. У 1940—63 В.— райцентр Чернів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 В. в липні 1941 загарбали рум.-фашист. окупанти. 8.IV 1944 місто визволили рад. війська. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. У В.— спиртовий з-д, ф-ка госп. інвентаря, маслоробний цех, харч. комбінат. Мед. уч-ще, 4 загальноосв. і 1 муз. школи. У В. живе укр. художник Г. О. Гарас — автор істор. картин: «Возз'єднання України з Росією», «Олекса Довбуш з побратимами» та ін.

Є. С. Приходько (Чернівці).

ВА́ЩЕНКО Григорій Іванович (н. 6.I 1920) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Н. в м. Валках (тепер Харків. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив машинобудівний технікум (1938), Всесоюзний заочний політех. ін-т (1955). Деякий час працював на інж.-тех. посадах на підприємствах Харкова, Нижнього Тагіла. З 1958 — на парт. роботі. В 1959 — секретар, 1959—63 — другий секретар, з липня 1963 — перший секретар Харків. пром. обкому партії, з грудня 1964 — перший секретар Харків. обкому КП України. На XXIII з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. На XXI і XXII з'їздах КП України обирався кандидатом у члени ЦК КП України. В січні 1965 постановою Пленуму ЦК КП України переведений у члени ЦК. На XXIII з'їзді КП України обраний членом ЦК КП України. З березня 1966 — кандидат у члени Президії ЦК КП України, з червня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 7-го скликання і Верховної Ради УРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ВВЕДЕ́НСЬКИЙ Андрій Олександрович (21.VII 1891 — 13.IX 1965)— рос. і укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1943). Н. в м. Пермі в сім'ї земського фельдшера. В 1920 закінчив істор.-філол. ф-т Петроград. ун-ту. Викладав у вузах Ленінграда, Вологди і Вітебська. В 1938—41 — професор, зав. кафедрою історії народів СРСР Київ. ун-ту, 1941—43— Уральського ун-ту (Свердловськ), 1943—44 — Об'єднаного укр. ун-ту в Кзил-Орді, з 1944 — проф. Київ. ун-ту. Автор праць з історії Росії та України 15—18 ст. Вивчав вотчинне феод. г-во, особливу увагу приділяв історії техніки виробн., працював над питаннями дипломатики і джерелознавства.

Тв.: Іван Грозний. К., 1946; Спільна боротьба російського і українського народів проти польсько-шляхетської агресії на Україні в 1654—1657 рр. «Наук. зап. Київ. ун-ту», 1954, т. 13, в. 1. Збірник історичного факультету, №. 4; Дом Строгановых в XVI—XVII веках. М., 1962; Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). К., 1963; Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963 [у співавт.].

ВДОВЕ́НКО Іван Тимофійович (4.VI 1920 — 28.VIII 1941) — рад. військ. льотчик, мол. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії. Н. на х. Ільїнці (тепер село Білокалитвинського р-ну Рост. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1937. В 1941 — мол. льотчик 81-го авіаполку 50-ї авіадивізії Пд.-Зх. фронту. На поч. Великої Вітчизн. війни здійснив 6 бойових вильотів на бомбардування в районах Житомира, Кривого Рога, Дніпропетровська, Кіровограда. 28.VIII 1941 в районі Дніпропетровська літак В. був підбитий. Тоді В. разом із штурманом М. В. *Гомоненком* повторив подвиг М. Ф. Гастелло, спрямувавши свій літак на понтонний міст, споруджений гітлерівцями.

ВЕВЕ́РІЦЯ, в е к ш а, б і л к а, ш к у р к а б і л к и — найдрібніша, неподільна грошова одиниця Давньої Русі. Інколи рівноцінним замінником В. була шкурка білки. Вперше згадується в «Повісті временних літ» під 859; є згадка також у «Руській правді». В пн.-руській грошовій системі 10 —

Пам'ятник Вічної Слави воїнам Радянської Армії, що загинули у Великій Вітчизняній війні 1941—45. Київ.

До ст. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45.

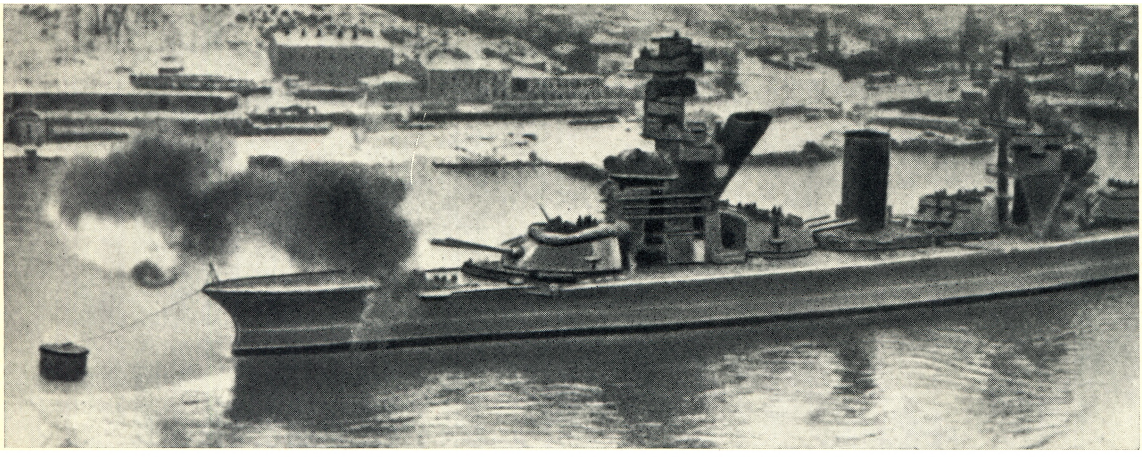

1

2

3

До ст. **Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45.**

1. Лінкор «Паризька комуна» веде вогонь по фашистських військах. Район Севастополя. 1941.

2. Радянські війська форсують Дніпро в районі Києва. 1943.

3. Партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака під час Карпатського рейду. Станіславська (тепер Івано-Франківська) область. 1943.

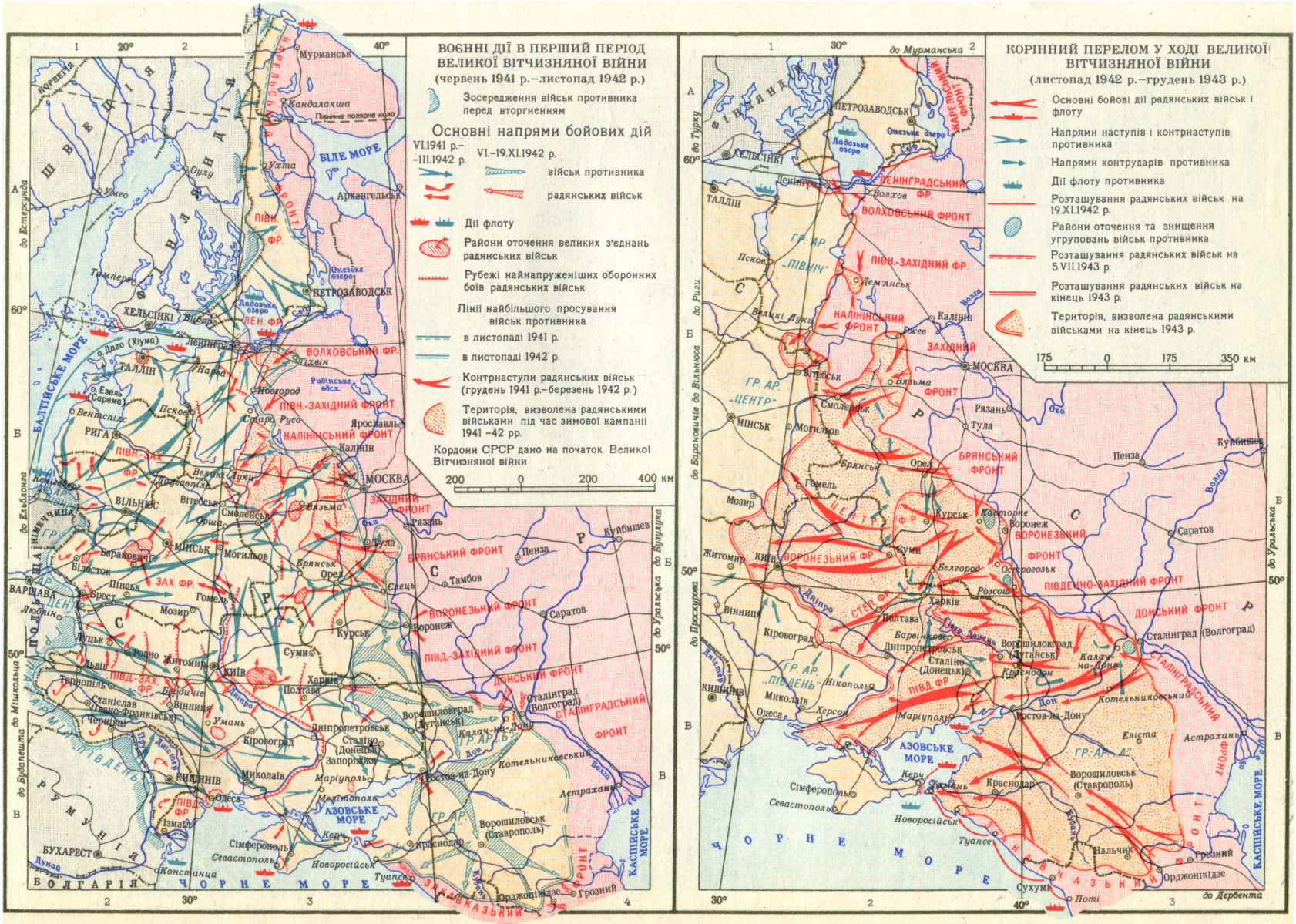
ВОЄННІ ДІЇ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
(червень 1941 р.–листопад 1942 р.)
Зосередження військ противника перед вторгненням
Основні напрями бойових дій
VI.1941 р.–III.1942 р.
VI.–19.XI.1942 р.
військ противника
радянських військ
Дії флоту
Райони оточення великих з'єднань радянських військ
Рубежі найнапруженіших оборонних боїв радянських військ
Лінії найбільшого просування військ противника
в листопаді 1941 р.
в листопаді 1942 р.
Контрнаступи радянських військ (грудень 1941 р.–березень 1942 р.)
Територія, визволена радянськими військами під час зимової кампанії 1941–42 рр.
Кордони СРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни
200 0 200 400 км
КОРІННИЙ ПЕРЕЛОМ У ХОДІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
(листопад 1942 р.–грудень 1943 р.)
Основні бойові дії радянських військ і флоту
Напрями наступів і контрнаступів противника
Напрями контрударів противника
Дії флоту противника
Розташування радянських військ на 19.XI.1942 р.
Райони оточення та знищення угруповань військ противника
Розташування радянських військ на 5.VII.1943 р.
Розташування радянських військ на кінець 1943 р.
Територія, визволена радянськими військами на кінець 1943 р.
175 0 175 350 км
ШВЕЦІЯ
ФІНЛЯНДІЯ
НІМЕЧЧИНА
ПОЛЬЩА
РУМУНІЯ
БОЛГАРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
Мурманськ
Архангельськ
ПЕТРОЗАВОДСЬК
ХЕЛЬСІНКІ
ТАЛЛІН
РИГА
ВІЛЬНЮС
МІНСЬК
МОСКВА
Ленінград
Калінін
Смоленськ
Вязьма
Брянськ
Орел
Тула
Рязань
Курськ
Воронеж
Саратов
Пенза
Куйбишев
Харків
Київ
Житомир
Полтава
Суми
Дніпропетровськ
Сталінград (Волгоград)
Ворошиловград (Луганськ)
Сталіно (Донецьк)
Миколаїв
Одеса
Херсон
Маріуполь
Ростов-на-Дону
Краснодар
Ворошиловськ (Ставрополь)
Севастополь
Сімферополь
Новоросійськ
Туапсе
Грозний
Орджонікідзе
Нальчик
Астрахань
Калач-на-Дону
Котельниковський
Єліста
Сухумі
Потті
Дербента
Баку
Ленінградський фронт
Волховський фронт
Північний фронт
Північно-Західний фронт
Калінінський фронт
Західний фронт
Брянський фронт
Воронезький фронт
Південно-Західний фронт
Донський фронт
Сталінградський фронт
Південний фронт
Північно-Кавказький фронт
Закавказький фронт
Карельський фронт
Ленінградський фронт
Волховський фронт
Північний фронт
Північно-Західний фронт
Калінінський фронт
Західний фронт
Брянський фронт
Воронезький фронт
Південно-Західний фронт
Донський фронт
Сталінградський фронт
Південний фронт
Північно-Кавказький фронт
Закавказький фронт
Гр. ар. «Норвегія»
Гр. ар. «Фінляндія»
Гр. ар. «Лівий»
Гр. ар. «Північ»
Гр. ар. «Центр»
Гр. ар. «Південь»
Гр. ар. «А»
Гр. ар. «Б»
Гр. ар. «Д»
Зах. фр.
Півд.-зах. фр.
Півд. фр.
Півн.-зах. фр.
Ген. фр.
Степ. фр.
до Мурманська
до Турку
до Риги
до Вільнюса
до Берестя
до Прип'яті
до Прокупова
до Уральська
до Будапешта
до Ельблонга
до Естерсунда
до Мішкольца
до Дербента

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
1941–45 рр.
ВИРІШАЛЬНІ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1944–45 рр.)
Лінія фронту на початок 1944 р. (січень)
Лінія фронту на кінець зимової кампанії 1944 р. (квітень)
Лінія фронту на початок кампанії 1945 р. (січень)
Рубежі, яких досягли Радянські Збройні Сили на кінець війни
Основні напрями ударів радянських військ і флоту
Напрями наступальних і контрнаступальних операцій противника
Напрями контрударів противника
Дії флоту противника
Оточення й ліквідація військ противника
8.V.1945 Підписання Акту про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини
9.V.1945 Дати капітуляції угруповань противника
Дії військ
Польщі
Чехословаччини
Румунії
Югославії
Дії союзних військ
Кордони СРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни
140 0 140 280 420 км
Цифрою 1 на карті позначено Норвегію
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Мурманськ
Кіровськ
Кандалакша
Ухта
Беломорськ
Архангельськ
Онезьке озеро
Ладозьке озеро
Свірстрой
Петрозаводськ
Сортавала
Вібори
Кронштадт
Ленінград
Вологда
Череповець
Устюжна
Рибінське вдсх.
Рибінськ
Ярославль
Калінін
Дмитров
МОСКВА
Калуга
Тула
Брянськ
Орел
Курськ
Харків
Полтава
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Кривий Ріг
Нікополь
Миколаїв
Херсон
Одеса
Перекоп
Джанкой
Керч
Сімферополь
Феодосія
Ялта
Севастополь
Київ
Житомир
Бердичів
Біла Церква
Вінниця
Умань
Кіровоград
Черкаси
Суми
Чернігів
Гомель
Могильов
Борисов
Мінськ
Молодечно
Вітебськ
Смоленськ
Орша
Полоцьк
Великі Луки
Невель
Псков
Новгород
Старая Русса
Луга
Нарва
Таллін
Чудське озеро
Тарту
Валга
Рига
Тукумс
Лієпая
Вільнюс
Каунас
Клайпеда
Шауляй
Даугавпілс
Гродно
Білосток
Барановичі
Пінськ
Брест
Мозир
Варшава
Ломжа
Остроленка
Седльце
Демблін
Радом
Ченстохова
Краків
Перемишль
Дрогобич
Львів
Тернопіль
Станіслав
Луцьк
Ровно
Коростень
Сандомир
Холм
Люблін
Лодзь
Познань
Франкфурт
Берлін
Кюстрин
Шнайдемюль
Торунь
Грауденц
Мазурські озера
Кольберг
Штеттін
Ростов
Любек
Шверін
Гамбург
Ельба
Магдебург
Потсдам
Лейпциг
Дрезден
Хемниц
Бреслау
Прага
Пльзень
Моравська-Острава
Брно
Відень
Зальцбург
Інсбрук
Мюнхен
Нюрнберг
Ерфурт
Оснабрюк
Ганновер
Кассель
Ессен
Дортмунд
Кельн
Аахен
Ейфель
Мозель
Саар
Рейн
Майнц
Франкфурт
Ельзас
Страсбург
Базель
Женева
Цюрих
Констанц
Інсбрук
Зальцбург
Відень
Братислава
Кошице
Ужгород
Мішкольц
Будапешт
Балатон
Орадя
Клуж
Арад
Печ
Сегед
Загреб
Драва
Трієст
Рієка
Сава
Белград
Нові Сад
Тиса
Дунай
Прут
Дністер
Ясси
Кишинів
Ізмаїл
Галац
Констанца
Бухарест
Плоєшті
Крайова
Орсова
Сирет
Олт
Муреш
Румунія
Угорщина
Чехословаччина
Австрія
Німеччина
Польща
Фінляндія
Швеція
Норвегія
Данія
Фінська затока
Ризька затока
Куршська коса
Данциг
Мемель
Гетеборг
Осло
Копенгаген
Мальме
Ростов
Таганрог
Азовське море
Керченська протока
Керч
Феодосія
Ялта
Сімферополь
Севастополь
Одеса
Миколаїв
Херсон
Запоріжжя
Дніпропетровськ
Кривий Ріг
Нікополь
Харків
Курськ
Орел
Брянськ
Калінін
Рибінськ
Ярославль
Вологда
Череповець
Устюжна
Вабаєво
Свірстрой
Онезьке озеро
Ладозьке озеро
Ленінград
Кронштадт
Вібори
Сортавала
Петрозаводськ
Беломорськ
Ухта
Архангельськ
Мурманськ
Кіровськ
Кандалакша
Полярне коло
Північне полярне коло
Нарвік
Тронхейм
Осло
Гетеборг
Копенгаген
Мальме
Ростов
Любек
Шверін
Гамбург

поч. 13 ст. В. дорівнювала 1/3 різани, 1/6 *куни*; 150 В. становили 1 *гривню*. В. була еквівалентна 0,34 *г* срібла. В давньорус. перекладах творів візант. авторів В. називали візант. мідну монету («нумій»).

ВЕ́ГЕР Євген Ілліч (1899 — 10.VII 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Одесі в сім'ї службовця. В роки громадян. війни — в рядах Червоної Армії. Був делегатом X з'їзду РКП (б) (1921) від 4-ї армії. Після громадян. війни — на керівній парт. роботі в Свердловську, Брянську, Криму, відповідальний інструктор ЦК ВКП (б). У 1933—37— перший секретар Одес. обкому партії. На XVII з'їзді ВКП (б) обраний канд. у члени ЦК. На XII і XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1933—37 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП (б) У. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВЕДЕНЯ́ПІНИ — декабристи, офіцери 9-ї арт. бригади, брати Аполлон Васильович (1803 — 14.VII 1872) і Олексій Васильович (14.III 1804 — 25.III 1847). Н. в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Члени *Товариства об'єднаних слов'ян* (з 1825), брали активну участь у засіданнях в Ліщинському таборі під Житомиром, на яких обговорювали питання про об'єднання цього т-ва з *Васильківською управою* Пд. т-ва. Аполлон брав активну участь у нарадах т-ва, схвалював ідею встановлення в країні республіканського ладу. В 1826 В. заарештовано. Аполлона засуджено до довічної каторги, яку відбував у Кіренську та Іркутську. Після амністії 1856 оселився в с. Тройнах (тепер Тамб. обл.). Олексія розжалувано в рядові, служив рядовим і унтер-офіцером у діючій армії на Кавказі, з 1833 жив у с. Веденяпіні (тепер Тамб. обл.) та ін. місцях під поліцейським наглядом.

Літ.: Конкин С. С. Декабристы Веденяпины. «История СССР», 1968, №6. *М. М. Лисенко* (Київ).

ВЕДЕНЬКО́В Валерій Леонідович (1918 — жовтень 1943)—рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у м. Кунгурі (тепер Перм. обл.). В Рад. Армії з 1938. Закінчив школу молодшого комскладу при 202-й повітряно-десантній бригаді. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу 1-го окремого гвард. повітрянодесантного саперного батальйону 10-ї гвард. повітрянодесантної д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. Взвод за 2 год. переправив через ріку весь особовий склад 19-го гвард. полку. Під час оборонних боїв В., незважаючи на поранення, особисто знищив 3 ворожі танки і бл. 20 гітлерівців. Помер від ран.

ВЕДУ́ТА Павло Пилипович (н. 17.VI 1906) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробн., двічі Герой Соціалістич. Праці (1949, 1958). Член КПРС з 1951. Н. в с. Журівці (тепер Миколаївського р-ну Одес. обл.) в сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1946 працював бригадиром рільничої бригади, з 1955 — голова колгоспу імені XXII з'їзду КПРС Березівського р-ну Одес. обл. Очолюваний В. колгосп домігся високої врожайності зернових культур. Депутат Верховної Ради УРСР 6—7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ВЕЙС, Вейссіус (Weissius) Годофред (рр. н. і см. невід.) — нім. історик 17 ст. Автор «Історичної дисертації про козаків» (лат. мовою), яку захистив 7.VI 1684 на філософ. ф-ті Лейпціг. ун-ту (того ж року її видано окремою брошурою). Хоча симпатії В. були на боці панівних класів Речі Посполитої, він відзначив волелюбність укр. козаків, підкреслив їхні заслуги в захисті європ. країн від тур.-тат. агресії, згадав про участь козаків в обороні Відня від турків 1683. В дисертації В. є ряд недостовірних відомостей, зокрема твердження, нібито найдавніша писемна згадка про козаків належить до 1206. Козац.-сел. повстання кінця 16 ст. в праці В. висвітлено на основі тенденційної книги Р. Гейденштейна.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ВЕЙЦКІ́ВСЬКИЙ Іван Іванович (н. 12.III 1900) — укр. рад. історик античного світу, доктор істор. наук (з 1961), професор (з 1962). Н. в Черкасах у сім'ї службовця. В 1932 закінчив Уральський пед. ін-т (Свердловськ). З 1937 викладав у вузах Саратова, Москви, Львова. З 1949 — зав. кафедрою історії старод. світу і серед. віків Львів. ун-ту. Праці з історії класової боротьби в Римській д-ві 2—1 ст. до н. е. та історії міжнар. відносин в античному світі в 3 ст. до н. е.

Тв.: До історії повстання рабів 198 року до н. е. в Лаціумі. «Наук. зап. Львів. ун-ту», 1946, ч. 1. Серія істор., в. 2; Римсько-тарентинський конфлікт 282-281 рр. до н. е. «Наук. зап. Львів. ун-ту», 1949, т. 17. Серія істор., в. 4; Останні роки Піррової війни. «Наук. зап. Львів. ун-ту», 1957, т. 53. Серія істор., в. 8; Зовнішня політика країн західного Середземномор'я в 264—219 рр. до н. е. Львів, 1959.

ВЕЛИ́КА АНДРУ́СІВКА — село Кремгесівського р-ну Кіровогр. обл., поблизу якого відкрито археол. пам'ятки від доби мезоліту до ранньослов. часу. Найвідоміші з них: поселення в урочищі Інбек кінця бронзового віку (9—8 ст. до н. е.), де розкопано 10 напівземлянкових прямокутних у плані жител з дерев'яними зрубовими стінами і глинобитними вогнищами, *Тясминське городище* передскіфської *чорнолісської культури* (8 — 1-і пол. 7 ст. до н. е.); кургани пізньоскіфського часу (4—3 ст. до н. е.), де знайдено речі місцевого й античного виробництва та залізну зброю; ранньослов. могильник 8—9 ст., при розкопках якого виявлено 35 поховань-трупоспалень в урнах.

Літ.: Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1903; Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961; Покровська Є. Ф., Петровська Є. О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. «Археологія», 1961, т. 13; Петровська Є. О., Телегін Д. Я. Ранньослов'янський могильник на р. Тясмині. «Археологія», 1965, т. 18. *Є. В. Максимов* (Київ).

ВЕЛИ́КА ВІЙНА́ 1409—11 — війна між Тевтонським орденом, що намагався загарбати польс. і лит. землі, та Польс. королівством і Литовським великим князівством. У складі польс.-лит. армії боролися рос., укр., білорус., чеські і молд. загони. В *Грюнвальдській битві 1410* військо ордену було розгромлено. В 1411 було укладено Торунський мирний договір. Незважаючи на те, що за договором орден відмовлявся лише від частини своїх претензій (від Жемайтії і Добжинської землі), результатом В. В. було припинення експансії ордену на Схід.

ВЕЛИ́КА ВІТЧИЗНЯ́НА ВІЙНА́ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ 1941—45 — визвольна війна рад. народу проти фашист. Німеччини та її союзників; гол. фронт *другої світової війни 1939—45*. Була найбільшим воєн. зіткненням соціалізму з ударними силами імперіалізму. Почалася 22.VI 1941 вторгненням, без оголошення війни, на тер. СРСР збройних сил Німеччини, яка віроломно порушила рад.-нім. договір 1939 про ненапад. Разом з Німеччиною у війну вступили Італія, Угорщина, Румунія і Фінляндія. Союзниками її були також імперіалістична Японія і монархічна Болгарія.

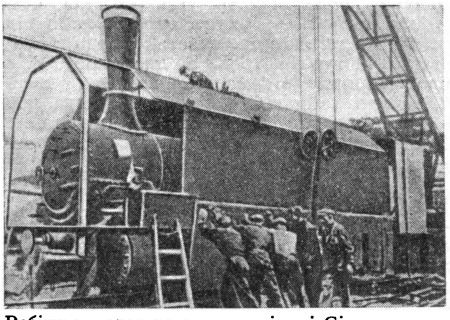

Робітники одеського заводу імені Січневого повстання споруджують бронепоїзд. 1941. Радянські війська йдуть на фронт через Москву. Листопад 1941.

Гол. мета фашист. Німеччини полягала в знищенні першої в світі соціалістич. д-ви, яка була осн. перешкодою на шляху здійснення гітлерівських планів світового панування. Підготовка Німеччини до війни проти СРСР почалася в 30-х рр., відразу після приходу до влади фашист. партії. Вбачаючи в нім. фашизмі гол. ударну силу в боротьбі проти СРСР та світового революц. і нац.-визвольного руху, правлячі кола США, Англії і Франції всіляко сприяли відродженню воєн. могутності Німеччини, спрямовуючи фашист. агресію проти Рад. Союзу. Проте 2-а світова війна почалася з зіткнення двох імперіалістич. угруповань — Німеччини і Італії, з одного боку, та Англії і Франції — з другого. Розгромивши своїх зх. противників (крім Англії) і підкоривши собі майже всю Європу, Німеччина влітку 1940 приступила до безпосередньої підготовки війни проти СРСР.

На час нападу на СРСР у фашист. Німеччині і загарбаних нею країнах вироблялося 31,8 млн. *т* сталі, 21,4 млн. *т* чавуну, видобувалося 404 млн. *т* вугілля. С. г. Німеччини виробляло 20 млн. *т* зерна. Всі виробничі потужності Німеччини, її сателітів і окупованих країн цілком було поставлено на службу війні. Заг. чисельність збройних сил Німеччини на червень 1941 становила 8,5 млн. чол., 214 д-зій, у т. ч. 21 танкова і 14 моторизованих, 7 бригад, 5 повітряних флотів, 209 бойових кораблів.

Розроблений нім.-фашист. командуванням план (див. «*Барбаросса план*») передбачав могутнім блискавичним ударом оточити і знищити осн. сили Червоної Армії в районі на Зх. від Дніпра і Зх. Двіни, вийти на рубіж Архангельськ — р. Волга — Астрахань, ударами з повітря паралізувати життєво важливі центри країни і до початку зими переможно закінчити війну. Першорядне значення надавалось раптовості удару.

Для нападу на СРСР вздовж його зх. кордону було зосереджено 190 д-зій, у т. ч. 153 нім., з них — 33 танкові і моторизовані. Сухопутні війська мали 5,5 млн. чол., 47 260 гармат і мінометів, 3712 танків, 4950 бойових літаків, 193 бойові кораблі. Всі ці сили було зведено в три групи армій —«Північ», «Центр» і «Південь». На тер. Фінляндії було зосереджено окрему нім. армію «Норвегія» та 2 фінські армії.

Рад. Союз мав все необхідне, щоб відбити будь-яку агресію. Внаслідок перетворення в життя ленінського плану побудови соціалізму — здійснення індустріалізації країни, колективізації с. г. і культурної революції — було створено всі необхідні матеріально-тех. та ідейно-політ. передумови для захисту завоювань Великого Жовтня. В 1940 в СРСР вироблялося понад 18 млн. *т* сталі, бл. 15 млн. *т* чавуну, 166 млн. *т* вугілля, 31,1 млн. *т* нафти, 38,3 млн. *т* зерна. В братерській сім'ї народів Рад. Союзу Українська РСР перетворилася за роки довоєнних п'ятирічок на високорозвинуту індустріально-колгоспну республіку, на один з могутніх і надійних бастіонів оборони Вітчизни. Напередодні війни вона давала 48,8% загальносоюзного виробн. сталі, 64,7% чавуну, 50,5% вугілля, 67,6% залізної руди, 67,5% металургійного устаткування, понад 20% зерна, 75,5% цукру. Рад. Союз мав найпередовішу в світі армію, яка за організаційними принципами, можливостями бойового тех. оснащення і морально-політ. станом здатна була відстояти свободу і незалежність свого народу. В передвоєнні роки було проведено реорганізацію Червоної Армії, здійснено важливі заходи для підвищення її бойової готовності. Чисельність Рад. Збройних Сил на поч. 1941 було доведено до 4207 тис. чол. Зх. кордони СРСР охороняли війська Ленінгр., Прибалтійського, Зх., Київ. та Одес. військ. округів. Вони мали 170 д-зій і 2 бригади, в яких налічувалось 2,9 млн. чол., 1540 літаків нових конструкцій і значну кількість застарілих, 34 695 гармат і мінометів, 1800 важких і серед. танків, у т. ч. 1475 танків нових типів.

Проте початок війни для Рад. Союзу був надзвичайно несприятливим. Фашист. Німеччина мала ряд тимчасових переваг: мілітаризацію економіки і всього життя країни; тривалу підготовку до загарбницької війни і досвід воєн. дій на Зх.; перевагу в озброєнні і чисельності військ, завчасно відмобілізованих і розгорнутих біля кордонів СРСР. У її розпорядженні були економічні й воєнні ресурси, весь арсенал озброєння, величезні запаси металу, стратегічної сировини, металург. і воєнні з-ди майже всієї Зх. Європи. Успіхові гітлерівців сприяла також раптовість їхнього нападу. Рад. Союзу довелося одному прийняти на себе величезної сили удар фашист. Німеччини та її сателітів. Значну частину Рад. Збройних Сил (40 д-зій) доводилося також тримати на охороні далекосх. кордонів від япон. мілітаристів. До того ж Червона Армія не мала достатнього досвіду ведення великих операцій в умовах сучас. війни, тех. переозброєння її не було завершено, повільно запроваджувався масовий випуск найновішого озброєння і бойової техніки, не вистачало досвідчених, добре підготовлених кадрів. Чимало видатних воєначальників було необгрунтовано репресовано або усунуто з армії. Особливо тяжким за своїми наслідками було запізнення з приведенням у повну бойову готовність військ прикордонних військ. округів і гарнізонів укріплених районів.

Стратегічне розгортання військ не було завершено, вони були розосереджені на фронті в 4,5 тис. *км* і в глибину більше ніж на 400 *км*. Перший удар величезної фашист. армії від Баренцового до Чорного моря прийняли на себе 47 сухопутних і 6 мор. прикордонних загонів, 9 прикордонних комендатур і 11 полків оперативних військ НКВС заг. чисельністю бл. 100 тис. чол.

Упущення в підготовці армії і країни до відсічі агресії були також наслідком прорахунків, зокрема з боку Й. В. Сталіна, в оцінці можливого часу нападу фашистської Німеччини.

Однак, незважаючи на тимчасові переваги фашист. Німеччини, вже перші дні війни показали, що авантюра гітлерівців приречена на провал. Перший період В. В. в. (22. VI 1941 — 18. XI 1942). Період відбиття фашист. агресії був найтяжчим для Рад. Союзу. Захоплені зненацька, рад. війська почали бойові дії у вкрай невигідних умовах. Жорстокі бої розгорнулися на всьому фронті. Немеркнучим зразком патріотизму рад. людей була героїчна оборона прикордонних застав, Ліепаї, Перемишля, *Брестська оборона 1941*. Однак, незважаючи на героїчний опір рад. військ, ворог, який мав велику перевагу в живій силі і техніці, швидко просувався вглиб країни. Спроби вирвати в нього в перші дні війни ініціативу контрударами сил Пн.-Зх., Зх. і Пд.-Зх. фронтів успіху не мали. Протягом перших трьох тижнів війни нім.-фашист. війська просунулися на 350—600 *км*, захопили Латвію, Литву, Білорусію, значну частину України і Молдавії. Рад. війська зазнали великих втрат у живій силі, техніці, озброєнні і спорядженні, співвідношення сил змінилося ще більше на користь ворога. Над СРСР нависла смертельна небезпека.

В годину найтяжчих випробувань з особливою силою виявилися велич і авторитет, керівна і спрямовуюча роль Комуністич. партії, яка згуртувала під ленінським прапором весь рад. народ, підняла його на вітчизн. війну, вжила найенергійніших заходів, щоб організувати відсіч ворогові.

Вже в перший день війни Комуністич. партія і Рад. уряд виступили перед народом із зверненням, в якому висловили впевненість, що Рад. Збройні Сили з честю виконають свій обов'язок перед Батьківщиною. 29.VI 1941 Раднарком СРСР і ЦК ВКП (б) звернулися до парт. і рад. орг-цій з директивним листом, в якому було накреслено розгорнуту програму мобілізації всіх сил народу на боротьбу з ворогом. Зміст директиви виклав Й. В. Сталін у своєму виступі по радіо 3.VII 1941. З метою об'єднання зусиль фронту і тилу, швидкого прийняття і запровадження важливих рішень 30.VI 1941 було утворено *Державний Комітет Оборони* (ДКО) під головуванням Й. В. Сталіна. Величезну роботу вели обласні, крайові та республіканські парт. і рад. орг-ції. Особливо напружено працювали вони в прифронт. районах СРСР, у т. ч. й на Україні, яка однією з перших прийняла удар нім.-фашист. полчищ, стала театром воєн. дій. Бойовим штабом мобілізації і організації всіх сил Рад. України на боротьбу проти ворога була Комуністична партія України — один з найбільших загонів ВКП (б), що налічував у своїх рядах бл. 565 тис. комуністів. Під її керівництвом укр. народ віддавав усі сили, щоб заступити шлях фашист. полчищам.

Однією з найголовніших ділянок роботи партії і уряду, всіх місцевих орг-цій були розгортання Рад. Збройних Сил, організація всебічної допомоги фронтові. Величезне значення мала мобілізація в армію людських резервів і матеріально-тех. засобів. 22.VI 1941 в 14 військ. округах було оголошено мобілізацію військовозобов'язаних. Уже на 1.VII Рад. Збройні Сили мали 5,3 млн. чол. поповнення, а також 234 тис. автомашин і 31,5 тис. тракторів. Незважаючи на складну прифронт. обстановку, завдяки високому патріотизмові народу і невтомній роботі парт. орг-цій, велику допомогу фронтові подавала Рад. Україна. Протягом перших трьох місяців війни вона дала армії 2,5 млн. чол. поповнення. Понад 2 млн. трудящих брали участь у будівництві оборонних споруд, 1,8 млн. чол. вступило в нар. ополчення і *винищувальні батальйони*, мільйони трудящих стали в ряди дружин протиповітряної оборони, протипожежної охорони, санітарних дружин, загонів самооборони та інших добровільних народних формувань.

Відповідно до умов війни перебудовувалося керівництво військами. 22—25.VI на базі прикордонних військ. округів було розгорнуто Пн., Пн.-Зх., Зх., Пд.-Зх., Пд. фронти. 23.VI створено Ставку Головного Командування під головуванням наркома оборони С. К. Тимошенка. Для оперативного керівництва фронтами 10.VII було утворено Головні командування трьох напрямів: Пн.-Зх., Зх. і Пд.-Зх. на чолі з Маршалами Рад. Союзу К. Є. Ворошиловим, С. К. Тимошенком і С. М. Будьонним. Ставку Гол. Командування було перетворено на Ставку Верховного Командування (з 8.VIII 1941 — Ставка Верховного Головнокомандування) на чолі з Й. В. Сталіним.

Для зміцнення морального духу воїнів ЦК ВКП (б) наприкінці червня прийняв рішення про мобілізацію в армію комуністів і комсомольців. За перші три місяці війни 95 тис. комуністів і комсомольців було послано на фронт політбійцями. На відповідальні пости в армію було направлено 47 тис. партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників. На керівну політичну роботу в армію пішла майже третина членів і кандидатів у члени ЦК ВКП (б), багато членів ЦК компартій союзних республік, обкомів, міськкомів і райкомів партії. Всього за перше півріччя війни в армію влилося 1100 тис. комуністів. На фронт пішли майже половина комуністів і понад 1 млн. комсомольців України. На роботу у військ. ради фронтів і армій направлено багато керівних парт. і держ. працівників УРСР: В. А. Бегму, Л. І. Брежнєва, М. О. Бурмистенка, І. С. Грушецького, О. О. Єпішева, Н. Т. Кальченка, А. П. Кириленка, Л. Р. Корнійця та ін. Посилився приток в ряди партії і комсомолу воїнів Червоної Армії. На кінець 1941 в армійських парт. і комсомольських орг-ціях налічувалося 1027 тис. комуністів і 1742 тис. комсомольців. Вони були цементуючою силою Рад. Збройних Сил. Важливе значення для зміцнення армії мали реорганізація в липні 1941 органів політ. пропаганди і відновлення інституту *військових комісарів*.

У житті рад. тилу найголовнішим завданням була перебудова на воєнний лад нар. г-ва. 23.VI 1941 введено в дію розроблений заздалегідь мобілізаційний план виробництва боєприпасів. Великим подвигом партії і народу було небачене в історії перебазування в глибокий тил пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС, наук. і культурних установ, більше як 10 млн. рад. людей. Протягом липня — листопада було евакуйовано і розміщено на нових місцях 1523 підприємства, в т. ч. 1360 великих, переважно воєнних, з-дів. Завдяки героїчним зусиллям партії і народу виробництво воєн. продукції, незважаючи на втрату важливих пром. районів, не тільки не скоротилось, а значно збільшилось. Якщо в 1-й пол. 1941 було вироблено 792 тис. гвинтівок і карабінів, 11 тис. автоматів і кулеметів, 15,6 тис. гармат і мінометів, 1800 танків, 3950 бойових літаків, 18,8 млн. снарядів і

Бійці робітничого батальйону заводу «Красный Октябрь» виходять на передові позиції. Сталінград. Кінець 1942.

Міст через річку Горинь, що його висадили в повітря партизани. Ворожий тил. 1943.

мін, то в 2-му півріччі — понад 1,5 млн. гвинтівок і карабінів, 143 тис. автоматів і кулеметів, 55,5 тис. гармат і мінометів, 4740 танків, 8 тис. бойових літаків, 40,2 млн. снарядів і мін. Було налагоджено виробництво реактивних установок, протитанк. рушниць та ін. нових зразків зброї і бойової техніки. Вагомий вклад у створення злагодженого воєн. г-ва вніс укр. народ. Пром. підприємства республіки виробляли озброєння і спорядження. Трудівники с. г. віддавали всі сили, щоб зібрати новий урожай. У сх. райони країни було перебазовано і в найкоротші строки введено в дію 500 великих пром. підприємств, а також сотні колгоспів, радгоспів і МТС. Було евакуйовано Академію наук УРСР, вузи, наук. і культурні установи, 3,5 млн. чол. населення.

З перших днів війни почалася героїчна боротьба рад. народу у ворожому тилу. Яскравим проявом рад. патріотизму був всенар. *партизанський рух*, що охопив усю окуповану ворогом територію. Найактивнішою формою його була збройна боротьба партизан. формувань, наймасовішою — боротьба населення проти економіч., політ. і воєн. заходів фашист. загарбників. Рушійною силою партизан. руху, його душею було парт. підпілля. ЦК ВКП (б), місцеві парт. орг-ції провели велику роботу по створенню парт. підпілля і партизан. загонів. Розгорнутий план дій у цьому напрямі було накреслено в постанові ЦК ВКП (б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Відповідно до цього рішення було створено понад 800 підпільних міськкомів, райкомів і районних парт. центрів, бл. 300 міськкомів і райкомів комсомолу, тисячі партизан. загонів і диверсійних груп, для керівництва підпіллям і партизан. рухом було відібрано багато досвідчених парт. працівників. На Україні в червні — вересні 1941 відібрали для роботи у ворожому тилу понад 38 тис. комуністів, 11,5 тис. комсомольців, створили 23 обл., 685 міських і районних підпільних к-тів, 4316 підпільних осередків, широку мережу комсомольських орг-цій, 883 партизан. загони, 1700 диверсійних і винищувальних груп. Багатьом з них, незважаючи на жорстокі репресії гітлерівців, вдалося розгорнути роботу. Протягом 1941 приступили до роботи 13 підпільних обкомів, 110 міськкомів і райкомів партії, бл. 300 первинних парт. орг-цій, 4 обкоми комсомолу, понад 100 міськкомів, райкомів, тисячі первинних комсомольських орг-цій.

Завдяки вжитим заходам з кожним днем війни посилювався опір Червоної Армії. Влітку і восени 1941 на всьому рад.-нім. фронті розгорнулися запеклі бої. Стійко оборонялися війська в Естонії і на підступах до Ленінграда (див. *Ленінградська оборона 1941—43*). На зх. напрямі понад 2 м-ці тривала героїчна *Смоленська оборонна операція 1941*, в ході якої фашист. група армій «Центр» 30.VII 1941 була змушена перейти до оборони. В боях під Смоленськом народилася рад. гвардія. На пд.-зх. напрямі стійкий опір фашист. полчищам чинили війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів. З 10.VII по 20.IX 1941 тривала героїчна оборона Києва (див. *Київська оборонна операція 1941*), з 5.VIII по 16.X — героїчна *Одеська оборона 1941*, 30.X почалася 250-денна *Севастопольська оборона 1941—42*, самовіддано билися захисники Харкова, міст Донбасу та ін. населених пунктів. Внаслідок безприкладної мужності й стійкості Червоної Армії темпи просування ворога знизилися до 2—6 *км* на добу. Проте стабілізувати фронт рад. військам не вдалося. Протягом літа і осені 1941 нім.-фашист. загарбники просунулися ще до 500 *км* в глиб країни. Їм удалося блокувати з суші Ленінград, підійти на 300 *км* до Москви, оволодіти Києвом і Одесою, захопити Донбас і прорватися до Ростова-на-Дону. Ворог окупував значну частину Карелії, всю Прибалтику, майже всю Ленінгр. обл., ряд зх. областей РРФСР, Білорусію, Молдавію, значну частину України. На загарбаній території гітлерівці встановили найжорстокіший режим сваволі і експлуатації, систему винищення рад. людей. Вони вбивали комуністів, ком-

Наступ радянських військ на Лівобережній Україні. Вересень 1943.

сомольців, рад. активістів, військовополонених, розраховуючи викорінити підпілля і придушити нар. опір. Але це їм не вдалося. На кінець 1941 партизан. рух перетворився на могутню силу, що подавала відчутну допомогу Червоній Армії. Тільки партизани і підпільники України відвертали з фронту 50 тис. солдатів і офіцерів ворога. Вже восени 1941 почали діяти партизан. загони С.А. Ковпака і С.В. Руднєва в Сум. обл., О.Ф. Федорова — на Чернігівщині, О. М. Сабурова — в Брянських лісах, Ф. Р. Савченка — на Черкащині та ін.

При всіх найтяжчих для Рад. Союзу наслідках початкового періоду війни гол. його підсумком був провал стратегічних розрахунків ворога розгромити осн. сили Червоної Армії. Фашист. Німеччина була приречена на тривалу війну. Масовий героїзм рад. народу мав величезний вплив на народи світу. Посилився Рух Опору в загарбаних гітлерівцями країнах Європи. Зміцнювалося зовнішньополіт. становище Рад. Союзу. Почала складатись антифашист. коаліція на чолі з СРСР, США і Англією. 12.VII 1941 було укладено угоду між СРСР і Англією про спільні дії у війні проти фашист. Німеччини. На поч. серпня уряд США повідомив про своє рішення подавати СРСР економіч. допомогу у війні.

Вирішальною подією першого року війни була *Московська битва 1941—42*, що стала першою великою поразкою нім.-фашист. армії і остаточно розвіяла міф про її «непереможність». Виснаживши сили ворога в оборонних боях, війська Зх. (ком. ген. армії Г. К. Жуков) і Калінінського (ком. ген.-полковник І. С. Конєв) фронтів 6.XII 1941 перейшли в контрнаступ під Москвою. В запеклих боях вони завдали поразки ударним угрупованням ворога і в ході заг. наступу протягом січня — квітня 1942 просунулися на ряді напрямів на 100 — 350 *км*. Перемога під Москвою поклала початок корінному повороту в ході війни. Розгром нім.-фашист. військ під Москвою викликав ще більше піднесення партизан. руху у ворожому тилу. Перемоги Червоної Армії мали величезне міжнар. значення. Вони вплинули на розгортання антифашист. боротьби поневолених народів Європи, сприяли дальшому згуртуванню антигітлерівської коаліції. 1.I 1942 у Вашінгтоні було підписано декларацію 26 д-в — СРСР, США, Англії, Франції, Китаю та ін. про спільну боротьбу проти фашист. агресії. Влітку 1942 в складі антифашист. коаліції вже налічувалось 28 д-в. Проте осн. тягар війни проти фашист. Німеччини, як і раніше, ніс Рад. Союз. Користуючись з відсутності *другого фронту* в Європі, фашист. командування почало готуватися до нового наступу на рад.-нім. фронті. На травень 1942 гітлерівці зосередили тут 226 д-зій, бл. 3230 танків і штурмових гармат, майже 3400 бойових літаків і до 43 тис. гармат і мінометів. У складі діючих рад. військ налічувалося 5,5 млн. чол., 43 642 гармати і міномети, 1223 реактивні установки, 4065 танків і 3264 бойові літаки. Фашист. Німеччина мала на меті розгромити Червону Армію і протягом 1942 закінчити війну. Гітлерівське командування намічало завдати гол. удару на пд. ділянці рад.-нім. фронту, знищити рад. війська на Зх. від р. Дону, оволодіти нафтовими районами Кавказу і перевалами через Кавк. хребет, захопити Сталінград і перерізати комунікації на Волзі. 23.V 1942 ворог захопив Керч. 7.VI фашисти почали штурм Севастополя. 30.VI Ставка наказала героїчним захисникам залишити місто. Вкрай ускладнив обстановку на південній ділянці фронту невдалий наступ військ Південно-Західного фронту на Харківському напрямі. Перехопивши ініціативу, німецько-фашистські війська перейшли в наступ на Сталінгр. і Кавк. напрямах. 23.VIII 1942 ворог прорвався до Волги. Почалася героїчна оборона Сталінграда, яка тривала до 19.XI 1942. Рад. країна знову опинилася в тяжкому становищі. Ворог захопив величезну територію площею 1795 тис. *км*², на якій до війни жило 80 млн. чол., вироблялася третина всієї пром. продукції, було 47% усіх посівних площ Рад. Союзу. Комуністич. партія і Рад. д-ва поставили перед Червоною Армією завдання будь-що зупинити ворога. Ціною надзвичайних зусиль і великих втрат війська Сталінгр. (ком. ген.-полковник А. І. Єременко) і Закавк. (ком. ген. армії І. В. Тюленєв) фронтів до середини листопада зупинили наступ ворога. Зазнали провалу маячні плани гітлерівців знищити Рад. Союз. У 1941—42 на рад.-нім. фронті ворог втратив 2 млн. солдатів і офіцерів, 4652 літаки, понад 290 кораблів та багато ін. бойової техніки.

Радянські війська на Хрещатику. Київ. 7 листопада 1943.

Другий період В. В. в. (19. XI 1942 — кінець 1943). У двобої з фашист. Німеччиною Рад. Союз і його Збройні Сили поклали край наступові гітлерівських полчищ, добилися докорінної зміни співвідношення сил на рад.-нім. фронті і підготували необхідні передумови для переможних наступальних операцій.

Під керівництвом Комуністич. партії, завдяки величезним трудовим зусиллям народу, на кінець 1942 було створено злагоджене воєн. г-во. В 1942 в країні було випущено понад 25 тис. літаків, понад 24 тис. танків, бл. 57 тис. гармат, понад 25 тис. мінометів. В основному було розв'язано проблему забезпечення армії і населення продовольством, а пром-сті — сировиною. Зросли й зміцніли, загартувались і набули досвіду ведення сучас. війни Рад. Збройні Сили. Чисельність діючої армії досягла понад 6,1 млн. чол. На її озброєнні було 72,5 тис. гармат і мінометів, 1724 реактивні установки, 6014 танків і самохідно-арт. установок і 3088 бойових літаків. Ще ширше розгорнувся партизан. рух. Для поліпшення керівництва ним влітку 1942 було створено Центральний штаб партизанського руху, а також республіканські і обласні штаби. В жовтні 1942 було утворено нелегальний ЦК КП (б) У, який безпосередньо керував нар. боротьбою на Україні. На окупованій ворогом території СРСР діяло понад 250 підпільних обкомів, окружкомів, міськкомів і райкомів партії, багато тисяч низових парт. та ін. антифашист. орг-цій. Мужність і героїзм у боротьбі проти фашист. загарбників виявили підпільні комсомольські орг-ції «*Молода гвардія*» (м. Краснодон Луган. обл.), «*Партизанська іскра*» (с. Кримка Микол. обл.) та ін. У партизан. формуваннях боролося понад 120 тис. бійців. Почали створюватися великі партизан. з'єднання. Партизани відвертали з фронту 25 ворожих д-зій. На тер. України діяло понад 1 тис. підпільних парт. орг-цій. *Український штаб партизанського руху* встановив зв'язок з 7 великими партизан. з'єднаннями і 155 загонами заг. чисельністю 13 333 чол. Партизани України відвертали на себе 120 тис. ворожих солдатів і офіцерів.

Фашист. Німеччина, незважаючи на те, що їй не вдалося здійснити свої стратегічні плани, все ще була грізною силою. До того ж СРСР змушений був один вести боротьбу проти гітлерівської коаліції, оскільки уряди США і Англії не виконали своїх зобов'язань щодо відкриття другого фронту в Європі. Це дало змогу гітлерівському командуванню зосередити на рад.-нім. фронті найбільшу за весь час війни кількість військ — 266 д-зій, значні сили авіації і флоту, в складі яких налічувалося 6,2 млн. чол., понад 70 тис. гармат і мінометів, 6600 танків і штурмових гармат, 3500 бойових літаків і 194 бойові кораблі. Але ворог вже не мав колишніх переваг. Це давало Рад. Союзові можливість перейти до активних наступальних дій. Ще в ході оборонних боїв, у вересні 1942, Ставка схвалила план контрнаступу. Передбачалося оточити й знищити ворожі війська під Сталінградом, захопити стратегічну ініціативу і почати масове вигнання окупантів.

Контрнаступ почався 19.XI 1942 силами Пд.-Зх. (ком. ген.-полковник М. Ф. Ватутін) і Донського (ком. ген.-лейтенант К. К. Рокоссовський) фронтів. 20.XI перейшов у наступ Сталінгр. фронт. 23.XI рад. війська завершили оточення великого угруповання ворога, протягом грудня відбили усі його спроби деблокувати оточені війська, а з 10.I по 2.II 1943 розгромили оточене угруповання в кількості 22 д-зій чисельністю 330 тис. чол. *Сталінградська битва 1942—43* була однією з найвидатніших перемог в історії воєн. Вона відкрила період переможних наступальних операцій, відіграла вирішальну роль у забезпеченні корінного перелому в ході В. В. в. і всієї 2-ї світової війни, поклала початок масовому вигнанню окупантів з рад. землі. Після розгрому нім.-фашист. військ під Сталінградом Червона Армія в січні — березні 1943 перейшла в заг. наступ на величезному фронті від Ленінграда до Кавказу. Війська Ленінгр. (ком. ген.-полковник Л. О. Говоров) і Волховського (ком. ген. армії К. О. Мерецков) фронтів прорвали блокаду Ленінграда; війська Пн.-Зх. (ком. Маршал Рад. Союзу С. К. Тимошенко), Калінінського (ком. ген.-полковник М. О. Пуркаєв) і Зх. (ком. ген.-полковник В. Д. Соколовський) фронтів завдали поразки дем'янському і ржевсько-вяземському угрупованням ворога; війська Пд. (ком. ген.-лейтенант Р. Я. Малиновський) і Пд.-Зх. фронтів очистили від ворога великий вигин Дону, війська Пн.-Кавк. фронту (ком. ген.-лейтенант І. І. Масленников) вигнали ворога з Пн. Кавказу; війська Воронезького (ком. ген.-полковник П. І. Голиков) і Брянського (ком. ген.-полковник М. А. Рейтер) фронтів вщент розгромили острогозько-россошанське і воронезьке угруповання ворога. Протягом зимової кампанії 1942—43 Червона Армія відкинула ворога від Волги і Тереку на 600—700 *км*, очистила понад 490 тис. *км²* рад. землі, розгромила понад 100 д-зій противника. Ворог втратив бл. 1700 тис. чол., 24 тис. гармат, понад 3,5 тис. танків, 4,3 тис. літаків.

У ході наступу почалося визволення укр. землі. 18.XII 1942 рад. війська вступили на тер. Ворошиловгр. обл. В лютому 1943 було визволено Ворошиловград (тепер Луганськ), Краматорськ і Харків (останній внаслідок контрудару ворога був 12.III залишений рад. військами). Партизани і підпільники ударами по ворожих тилах сприяли успішному наступові рад. військ. У смузі Воронезького, Пд.-Зх. і Пд. фронтів у той час діяли 4 підпільні обкоми партії і широка мережа підпільних орг-цій, 2 партизан. з'єднання і понад 360 загонів заг. чисельністю більше 9,5 тис. чол. У ряді районів партизан. боротьба проти окупантів переростала в момент наближення рад. військ у нар. повстання. Найбільшими були Варвинське і Павлоградське повстання в лютому 1943. Великих втрат ворогові завдали проведені восени 1942 — навесні 1943 партизан. рейди на Правобережну Україну з'єднань С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, О. Ф. Федорова та ін.

Прагнучи будь-що взяти реванш за величезні поразки під Сталінградом та під час зимової

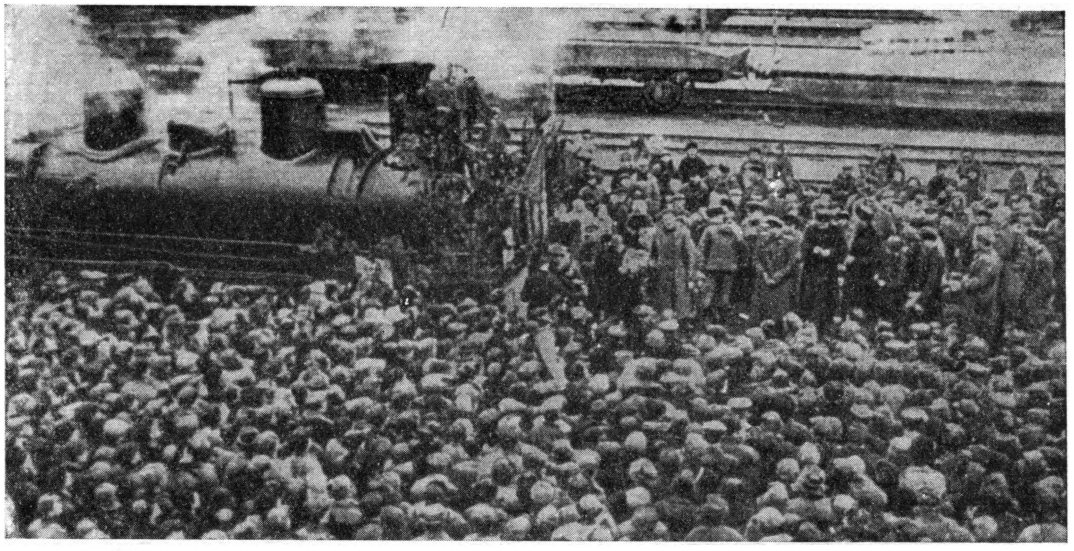

Перший поїзд прибув у Київ після визволення міста від німецько-фашистських загарбників. Листопад 1943.

кампанії, нім.-фашист. командування почало гарячково готуватися до літнього наступу 1943. Воно зосередило на рад.-нім. фронті 4,8 млн. чол., або 71% заг. чисельності збройних сил Німеччини, і 525 тис. чол. військ сателітів — всього 232 д-зії, 54,3 тис. гармат і мінометів, 5850 танків і штурмових гармат, 2980 літаків і 277 бойових кораблів.

Гол. удар ворог вирішив завдати в районі Курського виступу, оточити й знищити війська Центр. і Воронезького фронтів і вийти в тил Пд.-Зх. фронту. Червона Армія мала достатню кількість сил і засобів, щоб почати літній наступ. Але своєчасно довідавшись про плани ворога, Ставка вирішила використати міцну оборону рад. військ, щоб спочатку знекровити ворога, а потім перейти у контрнаступ і розгромити його. План Ставки було повністю реалізовано. В запеклих оборонних боях 5—9.VII 1943 рад. війська знекровили угруповання ворога і 12.VII перейшли в рішучий наступ. 5.VIII було визволено Орел і Бєлгород. У цей день у Москві вперше пролунав урочистий салют на честь доблесних рад. військ. 23.VIII було визволено Харків. *Курська битва 1943* завершилася перемогою Червоної Армії. Це була одна з найважливіших і вирішальних подій В. В. в. Вона остаточно закріпила стратегічну ініціативу в руках рад. військ. Контрнаступ під Курськом уже на поч. серпня 1943 переріс у заг. наступ Червоної Армії. Війська Калінінського (ком. ген. армії А. І. Єременко) і Зх. фронтів здійснили Смоленську наступальну операцію, визволили Смоленськ і вийшли на підступи до Вітебська і Могильова. Війська Брянського фронту (ком. ген.-полковник М. М. Попов) розгромили брянське угруповання ворога, війська Центр. (ком. ген. армії К. К. Рокоссовський), Воронезького (ком. ген. армії М. Ф. Ватутін), Степового (ком. ген. армії І. С. Конєв), Пд.-Зх. (ком. ген. армії Р. Я. Малиновський) і Пд. (ком. ген. армії Ф. І. Толбухін) фронтів (з 20.X 1943 — відповідно Білорус., 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Укр. фронти) визволили Лівобережну Україну і Донбас і наприкінці вересня на фронті в 700 *км* вийшли до Дніпра, з ходу форсували його і захопили плацдарми на його правому березі (див. *Битва за Дніпро 1943*). 6.XI було визволено Київ (див. *Київська наступальна операція 1943*). Війська Пн.-Кавк. фронту (ком. ген.-полковник І. Ю. Петров) очистили Таманський п-ів, форсували Керченську протоку і захопили плацдарм на Пн. від Керчі. Навальному наступові рад. військ великою мірою сприяли партизан. рух у ворожому тилу і всенар. допомога населення своїм визволителям. Чисельність партизан. формувань протягом року зросла вдвічі. Партизани тримали в своїх руках величезні території. Зросла майстерність партизан. дій, поліпшилась їхня координація з операціями Червоної Армії. Головним у бойовій діяльності партизанів були удари по комунікаціях ворога. Протягом 1943 вони висадили в повітря бл. 11 тис. ворожих поїздів. Важливою формою дій були *партизанські рейди* по ворожих тилах. Нищівних ударів окупантам завдавали партизани України. В 2-й пол. 1943 вони пустили під укіс понад 3200 ешелонів, здійснили бл. 10 великих рейдів по тилах ворога, захопили 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять і утримували їх до підходу частин Червоної Армії. В цій операції брало участь понад 17 тис. партизанів.

Перемога була забезпечена самовідданою роботою трудівників рад. тилу. Виробництво літаків 1943 збільшилося на 38%, зенітної артилерії — на 65%, великокаліберних кулеметів — на 76%, боєприпасів — на 35—90%.

Перемоги Рад. Збройних Сил 1943 докорінно змінили воєнно-політ. обстановку. Червона Армія просунулася на Зх. на 500—1300 *км*, визволивши від ворога територію площею 1020 тис. *км*². На визволеній території розгорнулися відбудовні роботи, ставали до ладу пром. підприємства, відроджувалося с. г., що значно посилювало воєнно-економіч. потенціал Рад. Союзу. Червона Армія протягом другого періоду війни розгромила 218 д-зій ворога, знищила до 7 тис. танків, 14 300 бойових літаків, бл. 50 тис. гармат, 296 кораблів. Сухопутні сили ворога втратили 2,3 млн. чол.

Третій період В. В. в. (1944 — 9.V 1945). В 1944 почався період повного вигнання нім.-фашист. окупантів за межі СРСР, визволен-

Комсомольці на відбудові Дніпрогесу. 1944.

ня поневолених фашизмом народів Європи, остаточного розгрому фашист. Німеччини. На поч. 1944 в діючій армії Рад. Союзу налічувалося 6,1 млн. чол., 88,9 тис. гармат і мінометів, 2167 реактивних установок, бл. 4,9 тис. танків і самохідно-арт. установок, 8,5 тис. бойових літаків. Ще сильніше розгорнувся партизан. рух. Хоч розміри окупованої ворогом території СРСР набагато скоротилися, розмах антифашист. боротьби наростав, збільшилася чисельність збройних партизан. сил. Якщо на поч. 1943 в партизан. формуваннях, які мали зв'язок з Центр. штабом партизан. руху, налічувалось 120 тис. бійців, то на початок 1944 їх стало 250 тис. Зростала економіч. могутність Рад. Союзу. Протягом 1944 — 1-ї пол. 1945 в країні було вироблено 11,9 млн. *т* чавуну, 17,3 млн. *т* сталі, 200,2 млн. *т* вугілля, 28,5 млн. *т* нафти, 61,3 млрд. *квт·год* електроенергії. Воєнна пром-сть дала фронтові понад 3 млн. гвинтівок і карабінів, 2,8 млн. автоматів і кулеметів, 69,4 тис. гармат і мінометів (не рахуючи реактивної артилерії), 41,8 тис. танків і самохідно-арт. установок, 46,8 тис. бойових літаків.

Величезні перемоги Рад. Союзу дедалі більше погіршували внутр. і міжнар. становище фашист. Німеччини. Вона стояла перед катастрофою. Проте її армія налічувала 315 д-зій та 10 бригад і становила ще значну небезпеку. Осн. сили Німеччини і її союзників були, як і раніше, зосереджені на рад.-нім. фронті: 198 д-зій, 6 бригад, 3 повітряні флоти, а також 28 д-зій і 18 бригад сателітів. Ці війська мали 4,9 млн. чол., понад 54 тис. гармат і мінометів, 5,4 тис. танків і штурмових гармат, 3 тис. літаків.

У 1944 Червона Армія завдала ворогові ряд нищівних ударів, розгромивши гітлерівців на Правобережній Україні, зокрема в *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, в Криму, під Ленінградом і в Карелії, Білорусії і Молдавії, Прибалтиці і Заполяр'ї. В результаті цих ударів противник втратив на рад.-нім. фронті 65% д-зій і бригад. Рад. війська просунулися на Зх. на 550—1100 *км*, очистили від окупантів 906 тис. *км²* окупованої території СРСР, відновили кордон на всьому його протязі — від Баренцового до Чорного моря і перенесли воєнні дії на тер. Німеччини, її сателітів і поневолених гітлерівцями країн Європи. Почався великий визвольний **похід** Червоної Армії, в ході якого ворога було вигнано з території Румунії і Болгарії, частини тер. Польщі і Чехословаччини, Угорщини і Норвегії. У взаємодії з Нар.-визвольною армією Югославії рад. війська визволили сх. частину Югославії. Поліпшилися умови визвольної боротьби алб., грец. та ін. поневолених народів Європи. Внаслідок переможних дій рад. військ фашист. блок розпався. Болгарія, Румунія, Фінляндія вийшли з війни, болг. і рум. армії почали бойові дії проти гітлерівців. Бачачи, що Рад. Союз може розгромити Німеччину і визволити всі народи Європи своїми силами, правлячі кола США і Англії були змушені 6.VI 1944 відкрити другий фронт в Європі, висадивши свої війська на франц. узбережжі. Проте, як і раніше, осн. сили Німеччини були зосереджені на рад.-нім. фронті.

14.X 1944 рад. війська завершили визволення Рад. України. В боях за її свободу і незалежність беззавітну відвагу і масовий героїзм виявили сини і дочки всіх народів СРСР.

Безмежно вдячні своїм визволителям, трудящі республіки докладали всіх зусиль, щоб допомогти фронтові. З визволеної території УРСР в армію пішло 2 млн. чол. Разом з представниками ін. народів Рад. Союзу воїни-українці мужньо билися за свободу поневолених фашизмом країн. Трудящі республіки працювали на відбудові зруйнованого війною і окупацією нар. г-ва України. Уряд СРСР і братні рад.республіки подали величезну матеріально-тех. допомогу Укр. РСР. Лише 1943—44 Рад. уряд виділив для відродження нар. г-ва УРСР бл. 4,5 тис. верстатів, 6 тис. автомашин, 30 тис. *т* металу тощо. У відбудові Донбасу брали участь гірники Підмосков'я і Кузбасу, металурги — робітники Уралу і т. д. Відбудовані підприємства швидко ставали до ладу. Вже в грудні 1943 почала працювати перша доменна піч на Єнакіївському з-ді, у вересні 1944 закінчилася відбудова Краматорського і Новокраматорського з-дів тощо. В завершальний період війни пром-сть УРСР дала країні 4748 тис. *т* залізної руди, 47 348 тис. *т* вугілля, понад 340 тис. *т* нафти, 2252 тис. *т* чавуну, 1869 тис. *т* сталі, 1332 тис. *т* прокату, 4395 млн. *квт·год* електроенергії. Трудівники с. г. здали д-ві 825 млн. пудів хліба. Трудящі республіки внесли у фонд оборони 859 млн. крб. Велику допомогу наступаючим рад. військам подавали укр. партизани і підпільники, сили яких, незважаючи на зменшення території, окупованої ворогом, зростали. Тільки за далеко не повними даними Укр. штабу партизан. руху, на поч. 1944 діяли 31 з'єднання і 81 загін чисельністю бл. 48 тис. партизанів. Працювали 7 підпільних обкомів партії, 4 обкоми комсомолу та понад 300 ін. підпільних орг-цій. Рад. Україна подавала велику допомогу партизан. рухові сусідніх зарубіжних країн. На поч. 1944 в Польщу було перебазовано 15 укр. з'єднань і загонів заг. чисельністю 4400 чол. Створеному в квітні 1944 Польс. штабові партизан. руху було передано всі польс. партизан. формування, які діяли в складі партизан. сил України, а також озброєння і спорядження. До жовтня 1944 на тер. Чехословаччини, Угорщини і Румунії було переправлено 49 організаторських груп, які дуже швидко розрослися в партизанські загони і з'єднання. Багато українців, які опинилися у ворожому полоні, в конц. таборах або на каторжних роботах, брали участь у визвольній боротьбі народів Європи, зокрема в Італії, Франції, Бельгії (див. *Рух Опору*).

В середині січня 1945 почався новий могутній наступ Червоної Армії. Завдавши нищівних ударів нім.-фашист. військам на Віслі і Одері, у Сх. Пруссії і Сх. Померанії, в Нижній і Верхній Сілезії та Угорщині, рад. війська вийшли на підступи до Берліна. 16.IV почався штурм міста. До 2.V тут було розгромлено 500-тисячне угруповання противника. 8.V 1945 гітлерівська Німеччина беззастережно капітулювала. 6—11.V рад. війська розгромили і полонили велике угруповання во-

УКРАЇНА В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (червень–грудень 1941 р.)
МАСШТАБ 1:6 500 000
65 0 65 130 195 км
Положення військ сторін на кінець дня 21.VI.1941 р.
Положення радянських військ на 30.VI.1941 р.
Лінія фронту на 10.VII.1941 р.
Лінія фронту на 7–8.VIII.1941 р.
Лінія фронту на 25–30.VIII.1941 р.
Лінія фронту на 10.IX.1941 р.
Лінія фронту на кінець вересня 1941 р.
Лінія фронту на кінець жовтня й початок листопада 1941 р.
Лінія фронту на 2.XII.1941 р.
Територія України, окупована німецько-фашистськими загарбниками весною і влітку 1942 р.
Примітка. Кордони СРСР і межі областей УРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни
Напрями ударів противника
Напрями ударів радянських військ
Дії кораблів Чорноморського флоту по підтримці флангів сухопутних військ
Дії кораблів Дунайської флотилії
Райони мінних установлень
Лінії розмежування фронтів і груп армій
Б ЗАХІДНИЙ ФРОНТ
ГРУПА АРМІЙ «ЦЕНТР»
ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ
ПІВДЕННИЙ ФРОНТ
ГРУПА АРМІЙ «ПІВДЕНЬ»
ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ
ГРУПА АРМІЙ «ПІВДЕНЬ»
ПІВДЕННИЙ ФРОНТ
ПІВДЕННИЙ ФРОНТ
21А ФРОНТ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ
ВІЙСЬКА КРИМУ
АЗОВСЬКА ФЛОТИЛІЯ
Окр.Примор.А
Окр.Примор.А
56 Окр.А
51 Окр.А
Київський укріплений район
Одеський оборонний район
Севастопольський оборонний район
Перекоп
Чонгарський
Керченська
Таганрозька зат.
Каркінітська зат.
Азовське море
Чорне море
Дніпро
Дон
Прип'ять
Десна
Сейм
Псел
Ворскла
Оскіл
Сіверський Донець
Інгул
Південний Буг
Дністер
Прут
Сірет
Тиса
Вісла
Буг
Нарев
Німан
Західна Двіна
Дунай
Чехословаччина
Угорщина
Румунія
Польща
Німеччина
Болгарія
Туреччина
Ізмаїл
Кілія
Вилкове
Сулина
Сфантул-Георге
Сатю-Маре
Ужгород
Мукачево
Чоп
Берлад
Галац
Рені
Болград
Татарбунари
Ізяслав
Старокостянтинів
Шепетівка
Коростень
Овруч
Ніжин
Прилуки
Лубни
Миргород
Полтава
Кременчук
Знам'янка
Кіровоград
Умань
Гайсин
Вінниця
Проскурів (Хмельницький)
Тернопіль
Львів
Дрогобич
Самбір
Борислав
Стрий
Коломия
Чернівці
Кам'янець-Подільський
Вапнярка
Могилів-Подільський
Жмеринка
Христинівка
Бар
Гнівань
Сквира
Фастів
Біла Церква
Васильків
Обухів
Бориспіль
Переяслав-Хмельницький
Ромни
Суми
Шостка
Конотоп
Бахмач
Ворожба
Лебедин
Охтирка
Шостка
Глухів
Новгород-Сіверський
Шорс
Чернігів
Ріпки
Мозир
Лоєв
Калинковичі
Речиця
Гомель
Житковичі
Лунинець
Пінськ
Кобрин
Брест
Столін
Ковель
Любомль
Володимир-Волинський
Устилуг
Камінь-Каширський
Рожище
Торчин
Луцьк
Дубно
Рівне
Сарни
Овруч
Коростень
Новоград-Волинський
Житомир
Бердичів
Радехів
Броди
Кременець
Тернопіль
Збараж
Теребовля
Заліщики
Чортків
Бучач
Городенка
Снятин
Вижниця
Кіцмань
Сторожинець
Новодністровськ
Хотин
Дубоссари
Бендери
Тирасполь
Рибниця
Котовськ
Балта
Ананьїв
Роздільна
Овідіополь
Одеса
Іллічівськ
Очаків
Миколаїв
Вознесенськ
Нова Одеса
Первомайськ
Помічна
Долинська
Олександрія
Дніпродзержинськ
Дніпропетровськ
Кривий Ріг
Апостолове
Нікополь
Орджонікідзе
Запоріжжя
Васильківка
Мелітополь
Вільнянськ
Оріхів
Вільнянськ
Волноваха
Мангуш
Маріуполь (Жданов)
Сталіно (Донецьк)
Єнакієве
Макіївка
Горлівка
Дебальцеве
Ворошиловград (Луганськ)
Краматорськ
Артемівськ
Слов'янськ
Лозова
Барвінкове
Куп'янськ
Ізюм
Балаклія
Харків
Богодухів
Охтирка
Суми
Ромни
Лебедин
Шостка
Конотоп
Бахмач
Ніжин
Прилуки
Лубни
Миргород
Полтава
Кременчук
Знам'янка
Кіровоград
Умань
Гайсин
Вінниця
Проскурів (Хмельницький)

Маршрути рейдів партизанських з'єднань і частин
під командуванням О. М. Сабурова (1942 р.)
під командуванням С. А. Ковпака (1942–43 рр.)
під командуванням О. Ф. Федорова (1943 р.)
під командуванням І. Я. Шушпанова і Я. І. Мельника (1943 р.)
під командуванням Я. І. Мельника і Д. Г. Бурченка (1943–44 рр.)
під командуванням М. І. Наумова (1943–44 рр.)
під командуванням М. І. Шукаєва (1944–45 рр.)
під командуванням П. П. Вершигори (1944 р.)
під командуванням В. П. Чепіги (1944 р.)
ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
Партизанські загони і з'єднання
Райони, які перебували під контролем партизан
Дільниці комунікацій ворога, які партизани систематично виводили з ладу на тривалий час
Райони, де партизани знищували чи виводили з ладу найважливіші великі воєнні або промислові об'єкти противника
Найважливіші райони запеклих боїв партизанів з великими угрупованнями ворога
Райони найважливіших бойових операцій, проведених партизанами разом з частинами Радянської Армії
Примітка. Кордони СРСР і межі областей УРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни
МАСШТАБ 1:6 000 000
60 0 60 120 180 км
ПОЛЬЩА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
РУМУНІЯ
УРСР
РРФСР
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Київ
Житомир
Рівне
Луцьк
Ковель
Сарни
Мозир
Чернігів
Бахмач
Суми
Ромни
Прилуки
Пирятин
Ромодан
Харків
Полтава
Старобільськ
Валуйки
Ворошиловград (Луганськ)
Краснодон
Дебальцеве
Лозова
Слов'янськ
Дніпропетровськ
Кременчук
Фастів
Бердичів
Тетерів
Ірпінь
Коростень
Новоград-Волинський
Шепетівка
Львів
Перемишль (Пшемисль)
Дрогобич
Тернопіль
Проскурів (Хмельницький)
Вінниця
Жмеринка
Станіслав (Івано-Франківськ)
Кам'янець-Подільський
Чернівці
Могилів-Подільський
Умань
Знам'янка
Кіровоград
Первомайськ
Кривий Ріг
Запоріжжя
Нікополь
Сталіно (Донецьк)
Ростов-на-Дону
Таганрог
Жданов
Мелітополь
Осипенко (Бердянськ)
Миколаїв
Херсон
Одеса
Роздільна
Кишинів
Бельці
Ізмаїл
Джанкой
Керч
Краснодар
Сімферополь
Севастополь
Дніпровсько-Бузький канал
Прип'ять
Десна
Сейм
Псел
Оскіл
Дон
Сян
Прут
Дністер
Тиса
Сірет
Дунай
Кубань

ВИЗВОЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (серпень–жовтень 1943 р.)

МАСШТАБ 1:5 500 000

55 0 55 110 165 км

- Лінія фронту на початок січня 1943 р.
- Лінія фронту 2–4 лютого 1943 р.
- Лінія фронту на 12.VII.1943 р.
- Лінія фронту на 25.VIII.1943 р.
- Лінія фронту на 22.IX.1943 р.
- Лінія фронту на 30.IX.1943 р.
- Лінія фронту на кінець листопада 1943 р. (на 4-му Українському фронті)
- Напрями ударів радянських військ
- Напрями ударів танкових і механізованих з'єднань радянських військ
- 23.VIII.1943 р. Дати визволення міст
- Оборонні рубежі німецько-фашистських військ
- Контрудари ворожих військ

Примітка. Кордони СРСР і межі областей УРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни.

ВИЗВОЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА КРИМУ (жовтень 1943 р.—жовтень 1944 р.)
МАСШТАБ 1:6 000 000
60 0 60 120 180 км
Напрями ударів радянських військ
Напрями ударів танкових і механізованих з'єднань радянських військ
6.XI.1943 р. Дати визволення міст
Оборонні рубежі німецько-фашистських військ
Контрудари ворожих військ
Часткове знищення оточеного угруповання ворожих військ
Оточення і знищення ворожих військ
Лінія фронту на початок жовтня 1943 р.
Лінія фронту на середину листопада 1943 р.
Лінія фронту на кінець грудня 1943 р.
Лінія фронту на середину січня 1944 р.
Лінія фронту на кінець лютого 1944 р.
Лінія фронту на середину квітня 1944 р.
Лінія фронту на середину липня 1944 р.
Лінія фронту на кінець серпня 1944 р.
Лінія фронту на початок жовтня 1944 р.
Примітка. Кордони СРСР і межі областей УРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни.
2-й БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ
1-й БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ФРОНТ (з 20.X. БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ)
ВОРОНЕЗЬКИЙ ФРОНТ (з 20.X. 1-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ)
1-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
ГРУПА АРМІЙ „ПІВНІЧНА УКРАЇНА"
ГРУПА АРМІЙ „ПІВНІЧНА УКРАЇНА"
ГРУПА АРМІЙ „ПІВДЕНЬ"
4-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
СТЕПОВИЙ ФРОНТ (з 20.X. 2-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ)
ПІВД.-ЗАХ. ФРОНТ (з 20.X. 3-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ)
2-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
ГРУПА АРМІЙ „ПІВДЕННА УКРАЇНА"
ГРУПА АРМІЙ „А"
3-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
ПІВДЕННИЙ ФРОНТ (з 20.X. 4-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ)
4-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
ОКР. ПРИМОРСЬКА АРМІЯ
АЗОВСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ
Радом
Люблін
Сандомир
Тарнув
Жешув
Перемишль (Пшемисль)
Дрогобич 6.VIII.1944 р.
Кошице
Ужгород 24.X.1944 р.
Мукачево 26.X.1944 р.
Хуст 23.X.1944 р.
Дебрецен
Ковель 6.VII.1944 р.
Сарни 12.I.1944 р.
Овруч 17.XI.1943 р.
Луцьк 5.II.1944 р.
Рівно 5.II.1944 р.
Коростень 28.XII.1943 р.
Новоград-Волинський 1.I.1944 р.
Житомир 31.XII.1943 р.
Бердичів 5.I.1944 р.
Фастів 2.XI.1943 р.
Чернігів
Конотоп
Ніжин
Ромни
Ворожба
Лубни
Черкаси 14.XII.1943 р.
Кременчук
Умань 10.III.1944 р.
Вінниця 20.III.1944 р.
Проскурів (Хмельницький) 25.III.1944 р.
Тернопіль 15.IV.1944 р.
Броди 16.VII.1944 р.
Львів 27.VII.1944 р.
Станіслав (Івано-Франківський) 27.VII.1944 р.
Коломия
Чернівці 30.III.1944 р.
Кам'янець-Подільський 27.III.1944 р.
Могилів-Подільський 19.III.1944 р.
Ямпіль 27.III.1944 р.
Ботошані
Ясси
Кишинів
Бельці
Котовськ
Одеса 10.IV.1944 р.
Ізмаїл 26.VIII.1944 р.
Кіровоград 8.II.1944 р.
Первомайськ 27.III.1944 р.
Вознесенськ 24.III.1944 р.
Миколаїв 28.III.1944 р.
Херсон 13.III.1944 р.
Снігурівка 14.III.1944 р.
Березнегувате 14.III.1944 р.
Каховка 2.XI.1943 р.
Нікополь 6.II.1944 р.
Кривий Ріг 24.II.1944 р.
Запоріжжя 14.X.1943 р.
Дніпропетровськ 25.X.1943 р.
Лозова
Слов'янськ
Горлівка
Сталіно (Донецьк)
Мелітополь 23.X.1943 р.
Осипенко (Бердянськ)
Маріуполь (Жданов)
Джанкой 11.IV.1944 р.
Керч 11.IV.1944 р.
Сімферополь 13.IV.1944 р.
Євпаторія 13.IV.1944 р.
Феодосія 13.IV.1944 р.
Севастополь 9.V.1944 р.
Ялта 16.IV.1944 р.
Новоросійськ
ПОЛЬЩА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
БІЛОРУСЬКА РСР
РРФСР
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
до Варшави
до Бреста
до Луніниця
до Гомеля
до Гомеля
до Брянська
до Кракова
до Кракова
до Ньїрадя
до Сольнока
до Красного Лучка
до Ростова
до Краснодара
1
2
3
24°
30°
36°
4
А
Б
48°

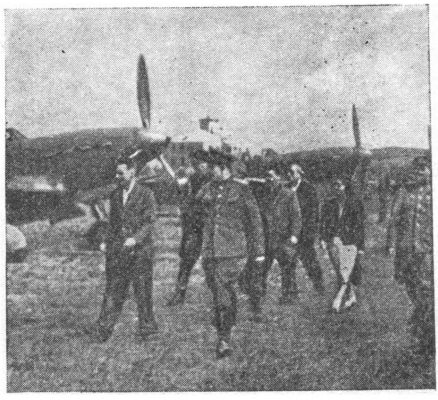

Гвардійські міномети ведуть вогонь у районі Корсуня-Шевченківського. Січень 1944. Представники підприємств Києва передають Радянській Армії літаки, збудовані на кошти, зібрані трудящими міста. 1944.

рога в Чехословаччині, допомогли повсталому населенню Праги. Війна в Європі була закінчена. У звитяжних битвах 1944—45 Рад. Армія знищила 290 д-зій і бригад ворога. 93 д-зії противника капітулювали у зв'язку з закінченням війни. Нім.-фашист. армія втратила на рад.-нім. фронті 3,6 млн. чол., не рахуючи тих, що потрапили в полон або капітулювали.

8.VIII 1945 Рад. Союз, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, оголосив війну імперіалістич. Японії. Рад. війська протягом 10 днів вщент розгромили осн. ударну силу япон. мілітаристів — Квантунську армію. 2.IX Японія капітулювала.

В. В. в. була подією всесвітньо-істор. значення. Вона мала величезний вплив на всю історію людства. Своєю перемогою над ударними силами імперіалізму рад. народ відстояв завоювання соціалізму, свою свободу і незалежність, відіграв вирішальну роль у визволенні народів Європи і Азії від загрози фашист. поневолення і тим допоміг багатьом країнам стати на шлях соціалізму, на шлях ліквідації ганебної системи колоніалізму. Рад. Союз і його Збройні Сили винесли на своїх плечах тягар боротьби проти країн фашист. блоку в 2-й світовій війні. З 783 д-зій гітлерівської Німеччини та її сателітів 607 знищила Рад. Армія. З 13,6 млн. чоловік, втрачених Німеччиною вбитими, пораненими і полоненими, 10 млн. припадає на рад.-нім. фронт.

Перемога Рад. Союзу у В. В. в. була закономірним наслідком переваг соціалістич. ладу над капіталістичним. Суспільна власність на засоби виробництва, нар. влада, основана на незламному союзі робітн. класу і селянства, соціально-політ. та ідейній єдності рад. суспільства, непорушній дружбі народів СРСР, могутня перетворююча сила соціалістич. ідеології, полум'яний рад. патріотизм і соціалістич. інтернаціоналізм трудящих, керівна і спрямовуюча роль Комуністич. партії —джерела цієї перемоги.

Перемога у В. В. в. була немеркнучим ратним і трудовим подвигом народів Рад. Союзу. Яскравим свідченням масового героїзму рад. людей є той факт, що за подвиги на фронтах орденами і медалями було нагороджено понад 7 млн. чол., 11 603 воїни було удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Партизани і підпільники одержали 184 тис. орденів і медалей, 190 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За самовіддану працю в рад. тилу орденами і медалями було нагороджено мільйони трудівників.

Перемозі у війні віддавали свої сили всі народи багатонац. Рад. Союзу. Війна ще раз показала, що свобода і незалежність кожної рад. республіки можливі лише в єдиній сім'ї народів — в Союзі РСР. Тільки завдяки єдності рад. республік народи Країни Рад, в т. ч. укр. народ, відстояли і зберегли свої істор. завоювання. В Рад. Союзі укр. народ добився здійснення одвічної мрії — возз'єднання всіх своїх земель в єдиній Укр. Рад. державі. В результаті переможного закінчення війни возз'єдналася 1945 з Рад. Україною Закарпатська Україна. УРСР зайняла гідне місце на міжнар. арені в боротьбі за збереження післявоєнного миру, зміцнення співробітництва й дружби народів. У боях за свободу і незалежність Рад. України масовий героїзм виявили представники всіх народів СРСР. У битві за Україну майже 4 тис. воїнів усіх національностей Країни Рад удостоєно звання Героя Рад. Союзу. На укр. землі воювали усі тричі і чотири рази Герої Радянського Союзу— С. М. Будьонний, Г. К. Жуков, І. М. Кожедуб, О. І. Покришкін — та 83 з 113 двічі Героїв Рад. Союзу. В рядах укр. підпільників і партизанів безстрашно билися представники більш як 60 національностей Рад. Союзу.

В єдиному бойовому строю народів-братів відстоював честь і свободу рад. Вітчизни укр. народ. 4,5 млн. його синів і дочок героїчно билися проти ворога у складі Рад. Збройних Сил. 2,5 млн. воїнів-українців було нагороджено орденами і медалями, понад 2 тис. удостоєні звання Героя Рад. Союзу. Серед двічі Героїв Рад. Союзу 32 чоловіки— вихованці парт. і комсомольських орг-цій, українці за національністю. В рядах партизанів і підпільників боролися проти ворога понад 600 тис. чол. За героїзм і відвагу підпільників і партизанів України нагороджено понад 57 тисячами орденів і медалей. 95 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова —двічі. Гідний вклад внесли трудящі Рад. України в роботу рад. тилу. За роки війни понад 30 трударів республіки були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці і стали лауреатами Держ. премії СРСР.

Історіографія. За роки, що минули після В. В. в., у Рад. Союзі видано багато загальноісторичних, воєнно-історичних праць, документальних збірників і мемуарів, присвячених періодові війни. Особливо бурхливого розвитку радянська історіографія В. В. в. набула після XX—XXIII з'їздів КПРС. Найфундаментальнішими працями про

Салют на честь визволення Криму. Травень 1944.

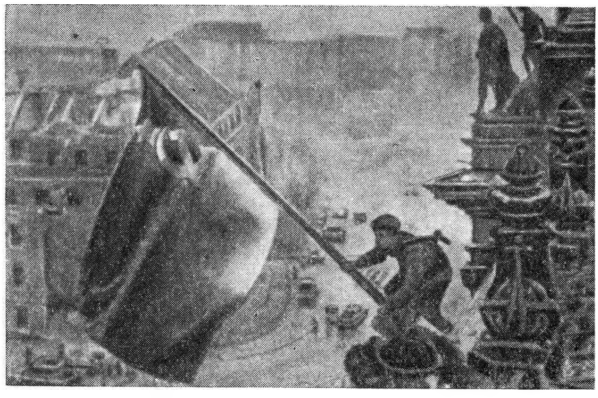

Прапор перемоги над рейхстагом. Берлін. Травень 1945.

війну, які становлять певний підсумок розвитку історіографії В. В. в., є книга «50 років Збройних Сил СРСР» (М., 1968), 6-томна праця «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941—1945» (М.,1960—65) і «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу. 1941—1945. Коротка історія» (М., 1967). Написано чимало цінних праць, присвячених історії союзних республік, країв і областей періоду В. В. в. Історики Рад. України видали чимало книг про героїчну оборону Києва, Одеси, Севастополя, про партизан. рух, про самовіддану працю трудящих республіки в рад. тилу. Парт. і держ. архіви багатьох областей республіки опублікували збірники документів і матеріалів з періоду війни. Ін-т історії партії ЦК КП України разом з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР видав документ. збірник «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (К., 1963). Почали виходити узагальнюючі дослідження з історії Української РСР цього періоду. До 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції Ін-т історії партії ЦК КП України підготував 3-томну працю «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—2. К., 1967—68), в якій висвітлено усі найважливіші аспекти історії УРСР періоду війни. Історики України підготували також ряд цінних праць з історії Криму цього періоду. Історія В. В. в. привертає увагу бурж. істориків, які намагаються всіляко фальсифікувати дійсний хід війни. Лише деякі з них, як А. Верт у книзі «Росія у війні. 1941—1945» (М., 1967), роблять спробу правдивіше висвітлювати події В. В. в. Більшість же істориків ФРН, США, Англії на догоду політ. кон'юнктурі грубо фальсифікує події і факти, намагаючись принизити роль Рад. Союзу в перемозі над фашизмом, зводить наклеп на політику Рад. Союзу, намагаючись виправдати злочини нім. мілітаристів на рад. землі.

Перемога Рад. Союзу у війні ще раз показала, що в світі немає таких сил, які б могли спинити поступальний розвиток соціалістич. суспільства. Повчальний досвід, істор. уроки В. В. в. є грізним застереженням для паліїв нової світової війни і прикладом для всіх народів, що борються за свою свободу і незалежність, за щастя і мир на землі. Іл. на вклейці, с. 240—241.

Літ.: Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Ленін В. І. На захист соціалістичної Вітчизни. К., 1940; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов. М., 1958; Брежнев Л. І. Велика перемога радянського народу. К., 1965; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1963; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. В 6 т. М., 1960—65 [бібліогр. т. 6, с. 557—605]; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; Вознесенський М. Воєнна економіка СРСР в період Вітчизняної війни. К., 1948; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—2. К., 1967—68; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). К., 1956; Тронько П. В боях за Вітчизну (1941—1945 рр.). К., 1960; Дубина К. К. В годы тяжелых испытаний. К., 1962.

Г. М. Мултих (Київ).

ВЕЛИ́КА ЖОВТНЕ́ВА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1917 — перша в історії переможна соціалістична революція, здійснена робітн. класом Росії в союзі з біднішим селянством під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним. Революція повалила в Росії владу буржуазії і поміщиків, встановила диктатуру пролетаріату, створила Рад. соціалістич. д-ву. В. Ж. с. р. відкрила епоху заг. революц. оновлення світу — епоху переходу від капіталізму до соціалізму. Вона була закономірним наслідком розвитку суспільства в епоху імперіалізму, переможним завершенням пролетарського руху в Росії, що розвивався як нерозривна частина визвольної боротьби всього міжнар. пролетаріату.

Царська Росія в період імперіалізму стала вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму і одночасно найслабшою ланкою в його системі. На поч. 20 ст. центр міжнар. революц. руху перемістився в Росію, в якій утворилося складне переплетіння соціально-економіч. і політ. суперечностей як капіталістич., так і феод.-кріпосницького характеру. Зростання свідомості і організованості робітн. класу привело до створення очоленої В. І. Леніним марксистської Комуністич. партії, яка стала авангардом трудящих мас у боротьбі за перемогу соціалістич. революції. Революц. ситуація поч. 20 ст. переросла в бурж.-демократич. революцію 1905—07 — першу нар. революцію періоду імперіалізму, що була генеральною репетицією В. Ж. с. р.

Могутнім прискорювачем процесу визрівання революції була 1-а світова війна 1914—18, що поставила царську Росію перед нац. катастрофою, вкрай загострила осн. суперечності імперіалізму. В Росії створилася революц. ситуація. Важливим етапом на шляху до соціалістич. революції в Росії

стала *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917*, яка повалила самодержавство.

Питання про владу — гол. питання всякої революції — вирішилося досить своєрідно: поряд з диктатурою буржуазії в особі Тимчасового уряду та його місцевих органів виникла революц.-демократич. диктатура робітників і селян в особі *Рад робітничих і солдатських депутатів*. Утворилося *двовладдя*. Революц. події, що розгорнулися на Україні, становили складову частину єдиного процесу розвитку соціалістич. революції в Росії. Прикладом для укр. трудящих були робітники осн. пром. центрів країни, насамперед Петрограда, які в гострій класовій боротьбі повалили ненависний царизм і приступили до створення революц. орг-цій. Збагачений досвідом першої бурж.-демократич. революції, робітн. клас повсюдно формував свої органи влади — Ради робітн. і солдат. депутатів. Ради виникли 2.III 1917 в Харкові, 3.III — в Києві, 4.III — в Катеринославі і Кременчуку, 5.III — в Полтаві, 6.III — в Одесі і Миколаєві, 7.III — в Херсоні і Вінниці, 8.III — в Луганську, 9.III— в Житомирі, 16.III— в Чернігові тощо. Вийшли з підпілля і почали згуртовувати свої ряди більшовицькі орг-ції України, які вели широку революц. агіт.-проп. роботу в масах. У березні — квітні 1917 почали виходити більшовицькі газети «*Пролетарий*» (Харків), «*Голос социал-демократа*» (Київ), «*Звезда*» (Катеринослав). Проте недостатня організованість і політ. незрілість нар. мас, нечисленність більшовиків, значна частина яких перебувала в тюрмах, на засланні, в еміграції, призвели до того, що ключові позиції в Радах захопили представники меншовиків і есерів.

У той час на Україні розвивався і нац.-визвольний рух з властивими йому глибокими соціальними і політ. суперечностями. Укр. нац. рух робітників, селян, революц.-демократич. інтелігенції, які боролись одночасно за ліквідацію соціального і нац. гніту, зливався з соціалістич. рухом за знищення влади капіталістів і поміщиків як «своїх», так і чужих. У свою чергу, укр. націоналістична буржуазія намагалася використати бурж.-демократич. революцію та нац. визвольні прагнення мас, щоб утворити бурж. нац. д-ву і забезпечити собі монопольне право на експлуатацію трудящих України. Ці класові інтереси буржуазії прикривали демагогічними гаслами укр. дрібнобурж. націоналістичні партії, що створили на поч. березня 1917 контрреволюц. *Центральну раду*. Тимчасовий уряд і Центр. рада, незважаючи на деякі незгоди між ними у нац. питанні, становили по суті єдиний контрреволюц. табір.

В новій політ. обстановці, породженій двовладдям, у Росії, в т. ч. на Україні, першочерговим стало питання про нову стратегію і тактику більшовицької партії. Конкретний, теоретично обгрунтований план боротьби за перерастання бурж.-демократич. революції в соціалістичну розробив В. І. Ленін. У *Квітневих тезах В. І. Леніна* було вироблено стратегічний курс партії на новому етапі революції, намічено її тактику. Квітневі тези чітко визначили ставлення до Тимчасового уряду —«ніякої підтримки Тимчасовому урядові»— і накреслили чергові завдання пролетаріату і більшовицької партії також і в ін. найважливіших питаннях революції. Ленінський план передбачав встановлення диктатури пролетаріату в формі Республіки Рад. Висунутий В. І. Леніним лозунг «*Вся влада Радам!*», розрахований на ліквідацію двовладдя і встановлення повновладдя Рад, сприяв мобілізації мас на соціалістич. революцію. Цей лозунг на першому етапі революції не був закликом до збройного повстання проти Тимчасового

Лютнева демонстрація в Києві. 1917.

уряду, який ще користувався деяким авторитетом у мас і прямою підтримкою Рад, очолюваних меншовиками і есерами. Осн. політ. лінія більшовиків полягала в тому, щоб роз'яснити масам зрадницьку суть політики угодовських партій, ізолювати есерів, меншовиків і бурж. націоналістів від мас, завоювати більшість у Радах, змінити політику їх, створити уряд, відповідальний перед Радами. Це була ленінська настанова на мирний розвиток революції.

Поворотним пунктом у підготовці соціалістич. революції була *Сьома* (*Квітнева*) *Всеросійська конференція РСДРП* (*б*), яка відбулася 24—29.IV (7—12.V) 1917 і прийняла до керівництва тези В. І. Леніна. Більшовики, озброєні ленінськими Квітневими тезами і рішеннями Квітневої конференції, розгорнули в масах величезну організаційну і агіт.-пропагандистську роботу. В свою чергу, в умовах, що склалися, буржуазія намагалася активізувати і зміцнити свої політ. партії, насамперед партію *кадетів*, з якими блокувались ін. бурж.-поміщицькі партії і орг-ції. Активно діяли на політ. арені рос., укр. та євр. дрібнобурж. націоналістичні партії (меншовики, есери, бундівці, УПСР, УСДРП), які претендували на представництво інтересів робітників і селян і демагогічно називали себе соціалістичними, але фактично підтримували бурж. владу. Всім бурж. і дрібнобурж. партіям протистояла єдина послідовно революц. пролетарська партія — РСДРП (б), організатором і вождем якої був непереверешений теоретик марксизму, великий стратег революції В. І. Ленін. Вплив партії серед робітників, в армії і на селі швидко зростав. В березні — квітні 1917 в її лавах було 80 тис. чол., в серпні — 240 тис., в жовтні — 400 тис. Збільшувалась кількість більшовиків і на Україні — в квітні їх було 10 тис., у серпні — 33 тис., в жовтні — понад 42 тис., а в грудні 1917 — понад 70 тис. Більшовицька партія розгорнула рішучу боротьбу проти контрреволюц. Тимчасового уряду та угодовців, які мали більшість у Радах. В країні існували тоді, згідно з даними офіційної статистики, 800 Рад (на Україні бл. 300), численні фабзавкоми й профспілки. Позиції більшовиків у Радах посилювалися. Ради робітн. і солдат. депутатів в окремих пром. центрах перетворювалися на повновладні органи місцевої влади. Ради всієї країни, організаційно зміцнюючись, встановлювали тісні зв'язки між собою. Підготовчим етапом для об'єднання їх у загальнодерж. масштабі були губ. і обл. з'їзди Рад. Наслідком посилення політ. організації робітників і революц. солдатів було утворення на Україні в квітні — травні 1917 трьох обл. об'єднань Рад з центрами в Києві, Харкові та Одесі. Внаслідок копіткої організаційної та агіт.-

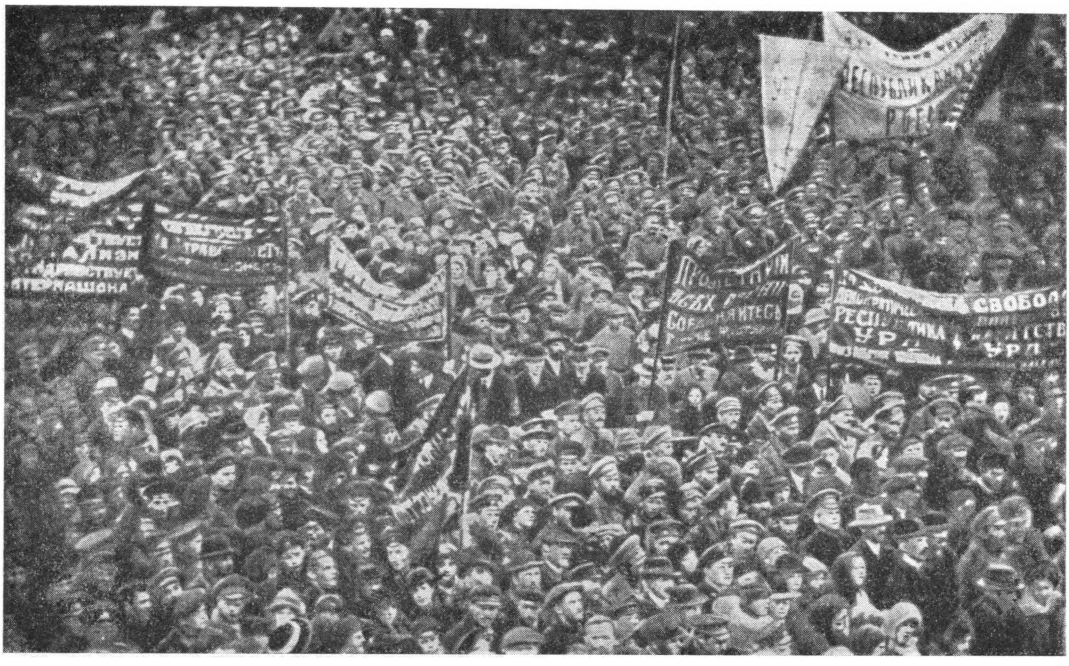

Першотравнева демонстрація в Житомирі. 1917.

масової роботи більшовиків зміцніли їхні позиції в робітн. орг-ціях — фабзавкомах і профспілках. На великих з-дах фабзавкоми, як правило, йшли за більшовиками («Арсенал» у Києві, Брянський з-д у Катеринославі тощо). Найважливішими подіями періоду мирного розвитку революції були *квітнева демонстрація 1917*, *червнева демонстрація 1917*, що почалися в Петрограді, прокотилися по всій країні і свідчили про стрімке наростання загальнонац. кризи. В квітні 1917 багатотисячні демонстрації та мітинги з вимогами миру відбулися в Москві, на Уралі, в Києві, Харкові, Катеринославі, на шахтах Донбасу і рудниках Криворіжжя. Антивоєнні настрої трудящих, які посилилися в зв'язку з рішенням Тимчасового уряду про наступ рос. військ на Пд.-Зх. фронті, знайшли свій прояв у масових демонстраціях і мітингах у червні 1917 в Києві, Харкові, Луганську та ін. містах України. Крах цього наступу, підготовленого наспіх і шляхом обману солдатських мас, ще більше поглибив політ. кризу в країні. 4 (17). VII 1917 за наказом Тимчасового уряду було розстріляно мирну 500-тисячну демонстрацію трудящих Петрограда. *Липневі дні 1917* означали кінець двовладдя і мирного розвитку революції. Меншовики і есери остаточно перейшли в табір контрреволюції. Ради перестали бути органами влади, вони перетворилися на безвладні придатки Тимчасового уряду. Буржуазія і Тимчасовий уряд перейшли у відкритий наступ проти революції. На фронті було запроваджено смертну кару, скрізь заборонялися мітинги, закривалися більшовицькі газети. В країні встановилася диктатура буржуазії. Почались погромні дії проти більшовиків. В. І. Ленін був змушений піти в підпілля. Завоювати владу в нових умовах можна було тільки збройною боротьбою революц. мас.

Корінна зміна політ. обстановки, яка сталася після липневих подій, вимагала від більшовицької партії нової тактики і нових лозунгів у боротьбі за соціалістич. революцію. В ряді своїх праць В. І. Ленін визначив перспективи розвитку революції і підготував тези, які лягли в основу рішень *Шостого з'їзду РСДРП (б)*, що відбувся 26.VII — 3.VIII (8—16.VIII) 1917. Враховуючи обстановку, з'їзд тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!» і взяв курс на збройне повстання за перемогу диктатури пролетаріату.

Буржуазія, захопивши всю владу в свої руки, готувалася встановити в країні військ. диктатуру. Контрреволюц. заколот ген. Корнілова, який почався 25.VIII (7.IX) під прикриттям т. з. *Державної наради*, придушили революц. маси, керовані більшовицькою партією. Ліквідація *корніловщини* ознаменувалася новим поворотом у дальшому розвитку революції. Надзвичайно зріс авторитет більшовицької партії. В той час країна переживала загальнонац. кризу. Економіч. розруха, дорожнеча, безробіття посилювали страйкову боротьбу робітн. класу, яка з кожним днем набувала все більшої гостроти і набирала дедалі виразнішого політ. характеру. Соціалістичний за своїм характером робітн. рух зливався в єдиний революц. потік з революц. сел. рухом, який восени 1917 перетворився на справжню сел. війну. Навіть за заниженими офіційними даними, лише на Україні в період двовладдя було зареєстровано 149 сел. виступів, а з липня по 16 жовтня — 525. Посилилася революц. боротьба в армії. Нового розмаху набрав нац.-визвольний рух пригноблених народів, який все тісніше зливався з революц. боротьбою рос. пролетаріату і сел. бідноти. На Україні він особливо загострився після виданої в серпні Тимчасовим урядом «Інструкції», яка відкладала остаточне розв'язання питання про автономію України до *Установчих зборів* і обмежувала її територію 5 губерніями. Проте Центр. рада, що ставила вузькокласові інтереси укр. буржуазії вище загальнонац. інтересів, погодилася з шовіністичним рішенням Тимчасового уряду.

В. І. ЛЕНІН. Картина художника В. Г. Циплакова. 1947.
До ст. Велика Жовтнева соціалістична революція 1917.

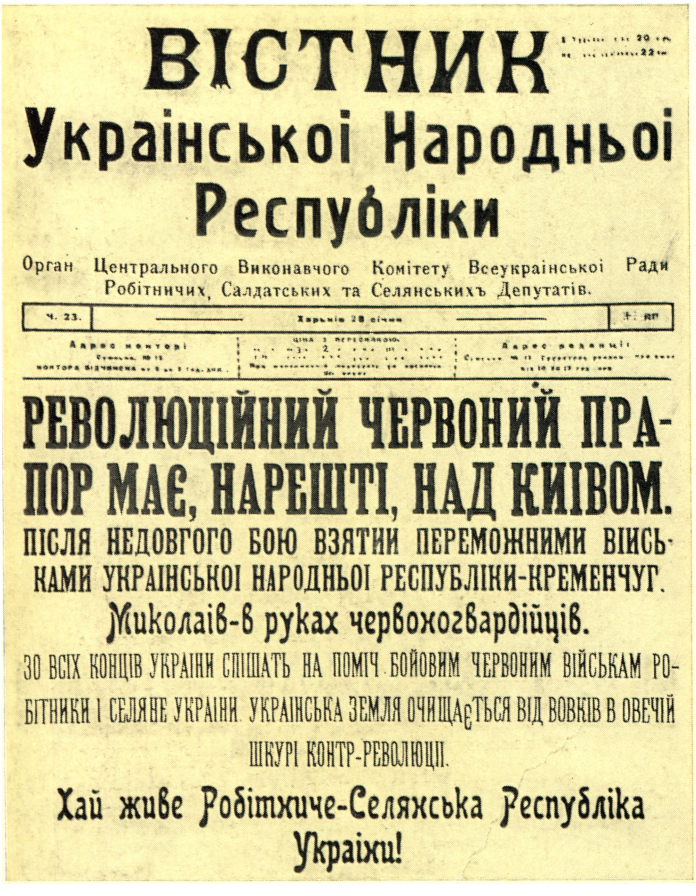

ВІСТНИК
Украінськоі Народньоі Республіки

Орган Центрального Виконавчого Комітету Всеукраінськоі Ради Робітничих, Салдатських та Селянськихъ Депутатів.

Ч. 23. — Харьків 28 січня — [illegible]

Адрес конторі: [illegible] — Ціна з пересилкою: [illegible] — Адрес редакції: [illegible]

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЧЕРВОНИЙ ПРАПОР МАЄ, НАРЕШТІ, НАД КИІВОМ.

ПІСЛЯ НЕДОВГОГО БОЮ ВЗЯТИИ ПЕРЕМОЖНИМИ ВІИСЬКАМИ УКРАІНСЬКОІ НАРОДНЬОІ РЕСПУБЛІКИ-КРЕМЕНЧУГ.

Миколаів-в руках червоногвардійців.

ЗО ВСІХ КОНЦІВ УКРАІНИ СПІШАТЬ НА ПОМІЧ БОЙОВИМ ЧЕРВОНИМ ВІЙСЬКАМ РОБІТНИКИ І СЕЛЯНЕ УКРАІНИ. УКРАІНСЬКА ЗЕМЛЯ ОЧИЩАЄТЬСЯ ВІД ВОВКІВ В ОВЕЧІЙ ШКУРІ КОНТР-РЕВОЛЮЦІІ.

Хай живе Робітниче-Селянська Республіка Украіни!

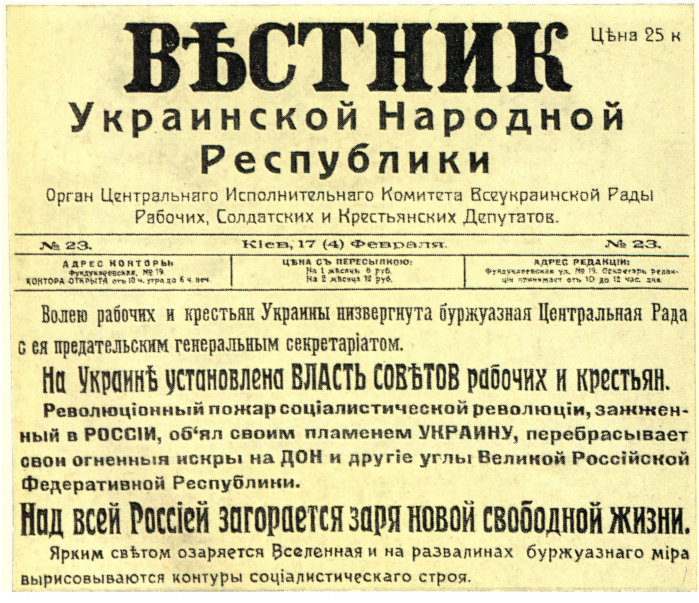

ВѢСТНИК
Украинской Народной Республики

Цѣна 25 к

Орган Центральнаго Исполнительнаго Комитета Всеукраинской Рады Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов.

№ 23. — Кіев, 17 (4) Февраля. — № 23.

АДРЕС КОНТОРЫ: Фундуклеевская, № 19. КОНТОРА ОТКРЫТА отъ 10 ч. утра до 6 ч. веч. — ЦѢНА СЪ ПЕРЕСЫЛКОЮ: На 1 мѣсяцъ 6 руб. На 2 мѣсяца 12 руб. — АДРЕС РЕДАКЦІИ: Фундуклеевская ул. № 19. Секретарь редакціи принимает отъ 10 до 12 час. дня.

Волею рабочих и крестьян Украины низвергнута буржуазная Центральная Рада с ея предательским генеральным секретаріатом.

На Украинѣ установлена ВЛАСТЬ СОВѢТОВ рабочих и крестьян.

Революціонный пожар соціалистической революціи, зажженный в РОССІИ, об'ял своим пламенем УКРАИНУ, перебрасывает свои огненныя искры на ДОН и другіе углы Великой Россійской Федеративной Республики.

Над всей Россіей загорается заря новой свободной жизни.

Ярким свѣтом озаряется Вселенная и на развалинах буржуазнаго міра вырисовываются контуры соціалистическаго строя.

Газети «Вісник Української Народної Республіки» (Харків) і «Вестник Украинской Народной Республики» (Київ) з повідомленнями про перемогу Радянської влади на Україні.

До ст. Велика Жовтнева соціалістична революція 1917.

Більшовицька партія, послідовна захисниця інтересів укр. робітників і селян, рішуче викривала великодержавницькі плани рос. буржуазії і антинародну політику укр. бурж. націоналістів. Одночасно вона відстоювала право укр. народу на самовизначення, активно підтримувала його демократич. нац. вимоги. Дороговказом для більшовицьких орг-цій України в нац. питанні стали опубліковані в «Правде» ще в червні 1917 статті В. І. Леніна «Не демократично, громадянине Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», в яких таврувалася шовіністична політика Тимчасового уряду, підкреслювалося право укр. народу на створення суверенної д-ви. Загроза контрреволюц. перевороту сколихнула маси. Вона сприяла зростанню їхньої політ. активності і тривоги за долю революції. Робітники і селяни поривали з угодовськими партіями. В останніх надзвичайно посилилася поляризація сил, яка надалі привела до їхнього остаточного розколу. По всій країні почалася бурхлива *більшовизація Рад*. Слідом за Петроградською Радою, яка 31.VIII (13.IX) 1917 прийняла більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад, такі ж резолюції ухвалили понад 250 Рад. Лише протягом одного дня— 1 (14).IX ЦВК Рад отримав від 126 місцевих Рад телеграми з вимогами взяти владу в свої руки. На Україні рішення про перехід влади до Рад прийняли Ради багатьох міст Донбасу, Києва, Одеси, Чернігова. Більшовики знову висунули лозунг «Вся влада Радам!». Тепер цей лозунг мав інший зміст: він означав перехід влади до більшовицьких Рад і був лозунгом збройного повстання. Консолідація контрреволюц. сил поставила перед трудящими завдання посилити організацію робітн. бойових дружин. Створена під керівництвом більшовиків *Червона гвардія* стала вирішальною силою трудящих в їхній боротьбі проти Тимчасового уряду і бурж.-націоналістич. контрреволюції. В жовтні 1917 лише в Харкові було більше 3000 червоногвардійців, у Києві — 3000, Одесі — 3200, Миколаєві — бл. 1000, Луганську — 800, Катеринославі —600. В країні створилася революц. ситуація. Настав вирішальний момент у боротьбі за перемогу соціалістич. революції. В своїх листах до ЦК РСДРП(б) В. І. Ленін у вересні 1917 всебічно обгрунтував необхідність взяття Радами держ. влади шляхом збройного повстання, накреслив його план. 10 (23).X під керівництвом В. І. Леніна відбулося істор. засідання ЦК РСДРП(б), де була прийнята більшістю голосів проти двох — Каменєва і Зінов'єва — ленінська резолюція, яка підкреслювала, що повстання в країні назріло і неминуче. Резолюція визначила всю діяльність партії напередодні Жовтневого збройного повстання. Важливим кроком у підготовці повстання було створення при Петрогр. Раді штабу повстання — *Військово-революційного комітету* (ВРК). Розширене засідання ЦК РСДРП (б) 16(29).X остаточно затвердило ленінський план негайного збройного повстання і обрало військ.-революц. парт. центр для керівництва повстанням. Сили революції були приведені в бойову готовність і чекали сигналу для виступу. Тимчасовий уряд 24.X (6.XI) спробував перейти в наступ. За наказом В. І. Леніна, який у той же день пізно ввечері прибув у Смольний і очолив збройне повстання, революц. війська зайняли важливі пункти і установи. В ніч з 25 на 26.X (7—8.XI) штурмом було взято Зимовий палац, де перебував Тимчасовий уряд. Арештом останнього переможно завершилося Жовтневе збройне повстання в Петрограді. 25.X(7.XI) відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад*, який від імені трудового народу проголосив перехід всієї влади в

Солдати покидають фронт. Станція Бахмач. Травень 1917.

Виступ більшовика матроса-балтійця перед солдатами і матросами в Севастополі. 1917.

країні до Рад. З'їзд прийняв запропоновані В. І. Леніним *Декрет про мир* і *Декрет про землю*. На з'їзді було обрано ВЦВК і сформовано перший Рад. уряд — Раду Нар. Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

Для укр. робітників і селян В. Ж. с. р. була їхньою кровною справою. Міцно спаяні з рос. трудящими в спільній революц. боротьбі, укр. робітники, керовані більшовиками, в ті вирішальні дні йшли пліч-о-пліч з своїми рос. братами. Багато славних синів укр. народу були учасниками підготовки і проведення збройного повстання в Петрограді. В роботі 2-го Всерос. з їзду Рад, який закріпив перемогу В. Ж. с. р., взяли безпосередню участь представники численних Рад України. Укр. делегація налічувала понад 120 чоловік (тобто 20% всього складу з'їзду) і представляла майже 70 Рад України. Цей красномовний факт беззаперечно спростовує наклепницькі заяви укр. бурж. націоналістів, ніби Україна на 2-му Всерос. з'їзді Рад не була представлена, а його істор. рішення не мали для неї законної сили.

Жовтн. збройне повстання в Петрограді було сигналом для робітників, революц. солдатів і селян усієї країни до переходу в рішучий наступ проти сил бурж. Тимчасового уряду. В боротьбі проти бурж.-поміщицької контрреволюції утворився єдиний фронт трудящих багатонац. країни, об'єднаних спільними інтересами. *Декларація прав народів Росії*, опублікована Раднаркомом 2(15).XI 1917, визволяла народи Росії від нац. гніту, проголошувала їхню рівність і суверенність,

Липнева демонстрація робітників і солдатів у Петрограді. 4(17) липня 1917.

право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної д-ви, скасування нац.-релігійних привілеїв і обмежень, вільний розвиток націй, нац. меншостей і етнографічних груп, що населяли Росію.

Перемога Великого Жовтня поклала початок тріумфальному походові Рад. влади (жовтень 1917 — лютий 1918). Протягом 25—31.X (7—13.XI) 1917 влада перейшла до Рад у 17 губ. центрах. На кінець листопада владу Рад було вже встановлено в 28 губ. містах і в найважливіших пром. центрах країни, в більшості армій на фронті.

Очолені більшовиками, робітники пром. центрів Донбасу, спираючись на місцеві червоногвардійські загони, переборюючи опір меншовиків і есерів, уже в перші дні після перемоги революції в Петрограді встановили владу Рад у Макіївці, Горлівці, Луганську, Краматорську та ін. містах і селищах. Героїчні дії донец. пролетарів сприяли дальшому розвиткові соціалістич. революції і одночасно перешкоджали білогвардійському отаману Каледіну перекинути білокозачі частини з Дону на Петроград.

Київське жовтневе збройне повстання 1917 [29—31.X (11—13.XI)] та *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917* [28—30.X (10—12.XI)] були прямою допомогою збройному повстанню в Петрограді. Вони перешкодили контрреволюц. генералітетові Пд.-Зх. фронту подати допомогу повваленому Тимчасовому урядові. В триденних боях повсталі робітники і революц. солдати Києва під керівництвом більшовицького ревкому в складі А. В. Іванова, В. П. Затонського, О. Б. Горвіца та ін. розгромили війська Тимчасового уряду. Але переможна хода соціалістич. революції на Україні наштовхнулася на протидію бурж.-націоналістич. Центр. ради, яка скористалася із здобутої робітниками і революц. солдатами Києва перемоги і проголосила свою владу на Україні. Узурпувавши владу, бурж. націоналісти зберегли всі старі урядові установи, визнали обов'язковими закони і розпорядження царського і Тимчасового урядів, а рядом виданих документів категорично заборонили розподіл поміщицьких земель. Твердо тримаючи курс на перехід влади до Рад, більшовики України спрямували свої зусилля на викриття справжньої суті Центр. ради та її «уряду»— Генерального секретаріату. В боротьбі за перемогу соціалістич. революції на Україні гостро відчувалася необхідність організації Всеукр. об'єднання Рад — держ. і політ. центру, що забезпечив би керівництво боротьбою з контрреволюцією на Україні і перехід до рад. будівництва. З ініціативою його створення виступила 3 (16).XI більшовицька фракція Київ. Ради робітн. депутатів. Більшовики запропонували скликати з цією метою Всеукраїнський з'їзд Рад. Бурж. націоналісти за кілька днів до з'їзду перейшли в наступ. 30.XI (13.XII) вони роззброїли революц. частини, які боролися проти Тимчасового уряду, заарештували ряд членів виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. Одночасно з роззброєнням і висланням за межі України революц. частин Центр. рада встановила контакт з білогвардійським ген. Каледіним, пропускала контрреволюц. частини на Дон, розганяла Ради робітн. і солдат. депутатів, придушувала сел. рух. Центр. рада стала одним з оплотів контрреволюції в Росії. Вона розгорнула шалену націоналістичну кампанію, намагаючись протиставити укр. народ російському. Трудящі України наочно переконалися в тому, що Центр. рада нічим не краща за Тимчасовий уряд. Її антинар. діяльність викликала гнівне обурення укр. робітників і селян. По всій Україні проти укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції почалася рішуча боротьба, посиленню якої сприяв ленінський *Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради* [3 (16).XII 1917]. В ньому Рад. уряд ще раз підтвердив право укр. народу, як і всіх народів, що пригноблювалися царизмом і великорус. буржуазією, на самовизначення. Водночас Рада На-

родних Комісарів вимагала від Центральної ради припинити дезорганізацію фронту, роззброєння радянських полків і робітн. Червоної гвардії та підтримку кадетсько-каледінської контрреволюції. Протягом дуже короткого часу Центр. рада опинилася в повній ізоляції. Зірваний Центр. радою в Києві Всеукр. з'їзд Рад переніс свою роботу в Харків, де 9 (22).XII відкрився 3-й з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів. Було вирішено провести єдиний з'їзд Рад України. Виконуючи волю укр. трудящих, переважної більшості Рад, які надіслали бл. 200 своїх представників, *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, що відбувся 11—12 (24—25).XII 1917, проголосив Україну Республікою Рад, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) і сформував перший робітн.-сел. уряд України — *Народний Секретаріат* у складі Артема (Ф. А. Сергєєва), Є. Б. Бош, В. П. Затонського, М. О. Скрипника та ін. Водночас з'їзд оголосив недійсними всі розпорядження Центр. ради та її Генерального секретаріату і доручив ЦВК негайно поширити на тер. України чинність рад. декретів. З'їзд прийняв рішення про встановлення найтісніших братерських відносин з Рад. Росією. Рішення Всеукр. з'їзду Рад зустріли серед укр. народу глибоке розуміння і підтримку. На кожному кроці трудящі України переконувалися, що Рад. влада є їхньою рідною владою.

Спираючись на широку підтримку трудящих мас і допомогу Рад. Росії, Укр. Рад. уряд очолив боротьбу робітників і селян проти бурж.-націоналістич. Центр. ради. Остання, не розраховуючи на підтримку укр. народу, щоб зберегти владу, зрадила нац. інтереси і звернулася по допомогу до нім. імперіалістів. Укр. бурж. націоналісти, всупереч волі народу, розв'язали на Україні громадян. війну. Вони примусили робітн. клас і бідніше селянство України взятися за зброю.

В той час, як Центр. рада виступала проти здійснення істор. рішень 2-го Всерос. з'їзду Рад, по всій Україні розгорнулася масова революц. боротьба робітників і селян. В одних загонах проти укр. і рос. контрреволюції боролися представники укр. і рос. робітників і селян та ін. народів багатонац. Рад. країни, яких з'єднала в єдину сім'ю боротьба проти соціального і нац. гноблення царизму, поміщиків і буржуазії. Нар. рух за розгром Центр. ради був таким масовим, що протягом 5—6 тижнів вона втратила контроль над підвладною їй територією. В грудні 1917 — січні 1918 вибухнули збройні повстання в Катеринославі, Одесі, Києві та ряді ін. міст. 29.XII 1917 (11.I 1918) внаслідок перемоги *Катеринославського збройного повстання 1917* було проголошено Рад. владу в Катеринославі. Розгромивши під час *Одеського січневого збройного повстання 1918* в триденних боях петлюрівців, червоногвардійці та революц. матроси 17(30). I встановили Рад. владу в Одесі. 16—22.I (29.I—4.II) відбулося *Київське січневе збройне повстання 1918* проти Центр. ради, яке полегшило становище рад. військ, що наступали на Київ. Повсталі робітники «Арсеналу», підтримані пролетаріатом ін. районів міста, відтягнули з фронту бл. 20 тис. петлюрівських солдатів. 26.I (8.II) Київ було визволено. Центр. рада втекла. Одночасно розгорнулись активні дії проти каледінців. 30.I (12.II) Народний Секретаріат переїхав з Харкова в Київ, який став столицею Рад. України. Влада Рад перемогла майже на всій території республіки.

Отже, всім ходом подій, насамперед перемогою В. Ж. с. р., а також антинар. діяльністю Центр. ради, її змовою з каледінською контрреволюцією та нім. імперіалізмом укр. трудящі маси були підведені до необхідності розгрому націоналістич. Центр. ради та встановлення своєї робітн.-сел. Рад. республіки. Цьому сприяло те, що на допомогу укр. народу прийшли червоногвардійські загони з Москви і Петрограда, революц. матроси і солдати, які прискорили неминучий розгром бурж.-націоналістич. контрреволюції.

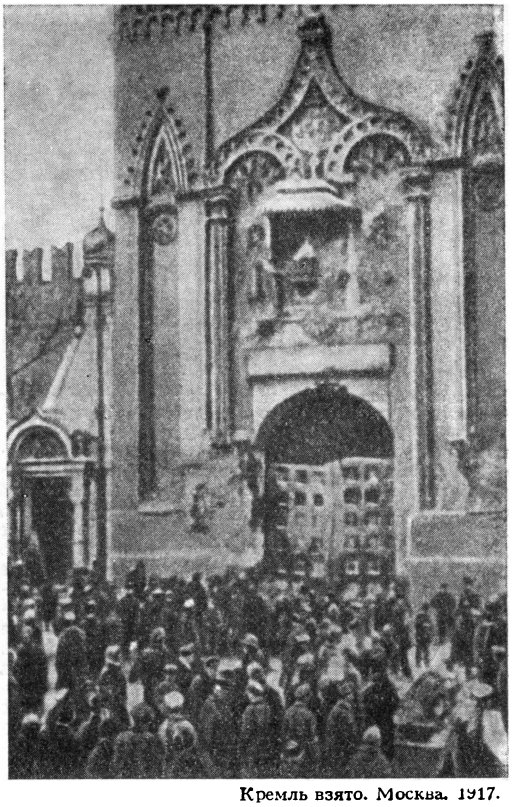

Кремль взято. Москва. 1917.

Своєю революц. боротьбою пролетаріат і трудяще селянство України зробили значний внесок у заг. боротьбу за перемогу Жовтня у всій країні. Жовтн. збройне повстання в обох столицях — Петрограді і Москві, яке мало вирішальне значення для революц. боротьби на окраїнах Росії, в свою чергу, дістало їхню могутню підтримку. «І якщо... революція,— зазначав В. І. Ленін,— з такою швидкістю за кілька місяців, навіть за кілька тижнів, зробила своє діло, то це тому, що ми цілком покладалися на місцеві елементи, що ми відкривали їм повний простір дій, що ми саме з місць чекали того ентузіазму, який створив непереборність і швидкість дій нашої революції» (Твори, т. 33, с. 344).

В. Ж. с. р. відкрила укр. народові шлях до нац. відродження і вільного розвитку, до будівництва суверенної нац. Української Радянської держави Значення В. Ж. с. р. полягає в тому, що вона вперше в історії знищила владу капіталістів і поміщиків, встановила диктатуру пролетаріату, ліквідувала в Росії капіталізм, знищила експлуатацію людини людиною, соціальне й нац. гноблення, відкрила дорогу будівництву соціалізму і комунізму. В. Ж. с. р. мала величезне міжнар. значення. Під її впливом відбулися масові революц. виступи

ПРОЛЕТАРСКАЯ МЫСЛЬ.

Товарищи! Генеральный Секретаріат Укр. Ц. Рады разоружил революціонныя воинскія части.

Требуйте возвращенія оружія!

Тов. рабочіе! Исп. Ком. Сов. Раб. Деп. и собраніе Совѣта проф. союзов и представителей фабр.-заводских комитетов призывает вас оказать свою братскую солидарность тов. солдатам СТАЧКОЙ по поводу дѣйствій Ген. Секретаріата.

Київська більшовицька газета «Пролетарская мысль» із закликом до загального страйку. 1(14) грудня 1917.

робітників Європи і Америки, небувалого піднесення досягла боротьба народів світу проти імперіалізму і колоніалізму. Могутній вплив мала революція і на уярмлені народи Австро-Угорщини, зокрема на трудящих зх.-укр. земель, що рішуче піднімалися на боротьбу за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. Так, в листопаді 1917 у Львові прокотилася хвиля демонстрацій під лозунгом «Хай живе російська революція!». В січні 1918 бл. 700 тис. робітників Австро-Угорщини, в т. ч. пролетаріат Бориславa, Дрогобича, Львова та ін. зх.-укр. міст, оголосили політ. страйк з вимогами негайного припинення війни. В. Ж. с. р. прорвала фронт світового імперіалізму і відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму, торжества соціалізму й комунізму.

Історіографія. Наукова розробка історії В. Ж. с. р. в Рад. країні почалася з перших років існування Рад. влади. Величезний вклад у вивчення історії В. Ж. с. р. вніс її організатор і вождь В. І. Ленін, який був і першим її істориком. В. І. Ленін всебічно розкрив соціально-економіч. передумови соціалістич. революції і на основі глибокого наук. аналізу довів її істор. закономірність всупереч меншовицько-есерівським твердженням, нібито Росія не доросла до соціалізму. В працях В. І. Леніна розроблено наук. концепцію соціалістич. революції, визначено її рушійні сили та характер, розкрито її всесвітньо-істор. значення. Ще на початку 20 ст. В. І. Ленін дав наук. прогноз наступного розвитку соціалістич. революції, в момент її здійснення пильно аналізував кожний пройдений крок, а після її перемоги не раз повертався до її досвіду. Дана В. І. Леніним періодизація осн. етапів підготовки і проведення соціалістич. революції в Росії, його вичерпна характеристика робітн. руху, боротьби селянства за землю, нац.-визвольного руху, загальнодемократич. боротьби за мир, об'єднаних у могутній революц. потік, діяльності класів і партій 1917, ввійшла назавжди в рад. історіографію як основа для вивчення історії соціалістич. революції.

Організована 1920 з ініціативи В. І. Леніна Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Комуністич. партії (Істпарт) стала наук. центром розробки цієї найважливішої проблеми. На Україні цю роль відіграли місцеві відділи Істпарту, Укр. ін-т марксизму (1922), а також журн. «Літопис революції» (1922—33). Висвітленню окремих важливих моментів історії боротьби за владу Рад на Україні сприяли виступи і статті таких визначних парт. і держ. діячів, як Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, Е. І. Квірінг, Є. Б. Бош, А. В. Іванов, І. Ю. Кулик, С. І. Гопнер, М. М. Майоров, та ін. активних учасників В. Ж. с. р. Істор. л-ра поч. 20-х рр. мала переважно мемуарний характер. Написана по слідах недавніх подій, вона з огляду на це становить особливу цінність, будучи в ряді випадків єдиним джерелом для характеристики деяких подій періоду підготовки і проведення соціалістич. революції на Україні. Одночасно ця л-ра відзначається локальністю описуваних подій, рядом суб'єктивістських оцінок. До 5-ї річниці Великого Жовтня було опубліковано ряд збірників статей і спогадів, науково-популярні нариси М. О. Скрипника з історії В. Ж. с. р. на Україні, добре документовані спогади Є. Бош та Д. Ерде, а також деякі наук. статті в журналах. Являючи собою безперечну наук. цінність, ці дослідження в своїй більшості не позбавлені значних недоліків, що стосуються насамперед характеристики розстановки класових сил, оцінки нац.-визвольного руху та діяльності Центр. ради до Жовтня.

Надзвичайно велике значення для розробки історії В. Ж. с. р. на Україні мав вихід у середині 20-х рр. у світ перших видань творів В.І. Леніна. До 10-ї річниці Жовтня в Києві, Харкові, Катеринославі, Донбасі, Одесі, Єлисаветграді та в Криму вийшли збірки статей і спогадів, видано спец. випуск «Летописи революции». У цих працях було зібрано цікавий фактичний матеріал. Тоді ж співробітники Київ. Істпарту А. Іргізов, В. Манилов та Ф. Ястребов підготували цінний наук. посібник «1917 рік на Київщині. Хроніка подій» (К., 1928), з'явилися перші істор. нариси, присвячені боротьбі за встановлення Рад. влади в окремих містах і районах України.

Розвиток рад. істор. науки не тільки в перші післяреволюційні роки, а й пізніше проходив у запеклій боротьбі проти різного роду фальсифікаторів, які виступали з грубими наклепами на всю вітчизн. історію, особливо на історію В. Ж. с. р. Бурж.-націоналістич. концепція історії соціалістич. революції знайшла своє відображення в працях М. Яворського і деяких його однодумців. Згідно з їхньою концепцією революція на Україні розвивалася цілком відособлено, в повному відриві від загальнорос. істор. процесу («теорія національно-демократичної революції»), а укр. куркульство («теорія двокуркульності») висувалось як осн. сила революц. сел. руху. Укр. рад. історики, базуючись на марксистсько-ленінському розумінні розвитку істор. процесу, в гострих наук. дискусіях кін. 20-х рр. добилися повного ідейного розгрому «яворщини».

Викорінення з істор. л-ри ворожих поглядів, що відображали вплив бурж.-націоналістич. ідеології, сприяло розчищенню грунту для створення в дальшому глибоко наук. досліджень з історії пролетарської революції. Велике значення для розробки історії В. Ж. с. р. на Україні мали дослідження М. М. Покровського, А. В. Шестакова, О. М. Ярославського, Г. М. Панкратової, І. І. Мінца та ряду ін. рос. рад. істориків. У свою чергу, праці укр. істориків сприяли розкриттю і з'ясуванню як заг. закономірностей соціалістич. революції, так і специфічних особливостей її здійснення на Україні. Величезну роль у розвитку досліджень з історії В. Ж. с. р. відіграла видана 30.VII 1931 постанова ЦК ВКП (б) про написання багатотомної «Історії громадянської війни (1917—1921)». Хоч праці з історії В. Ж. с. р. на Україні в 1-й пол. 30-х рр. були представлені в основному статтями, але вивчення проблеми набирало дедалі

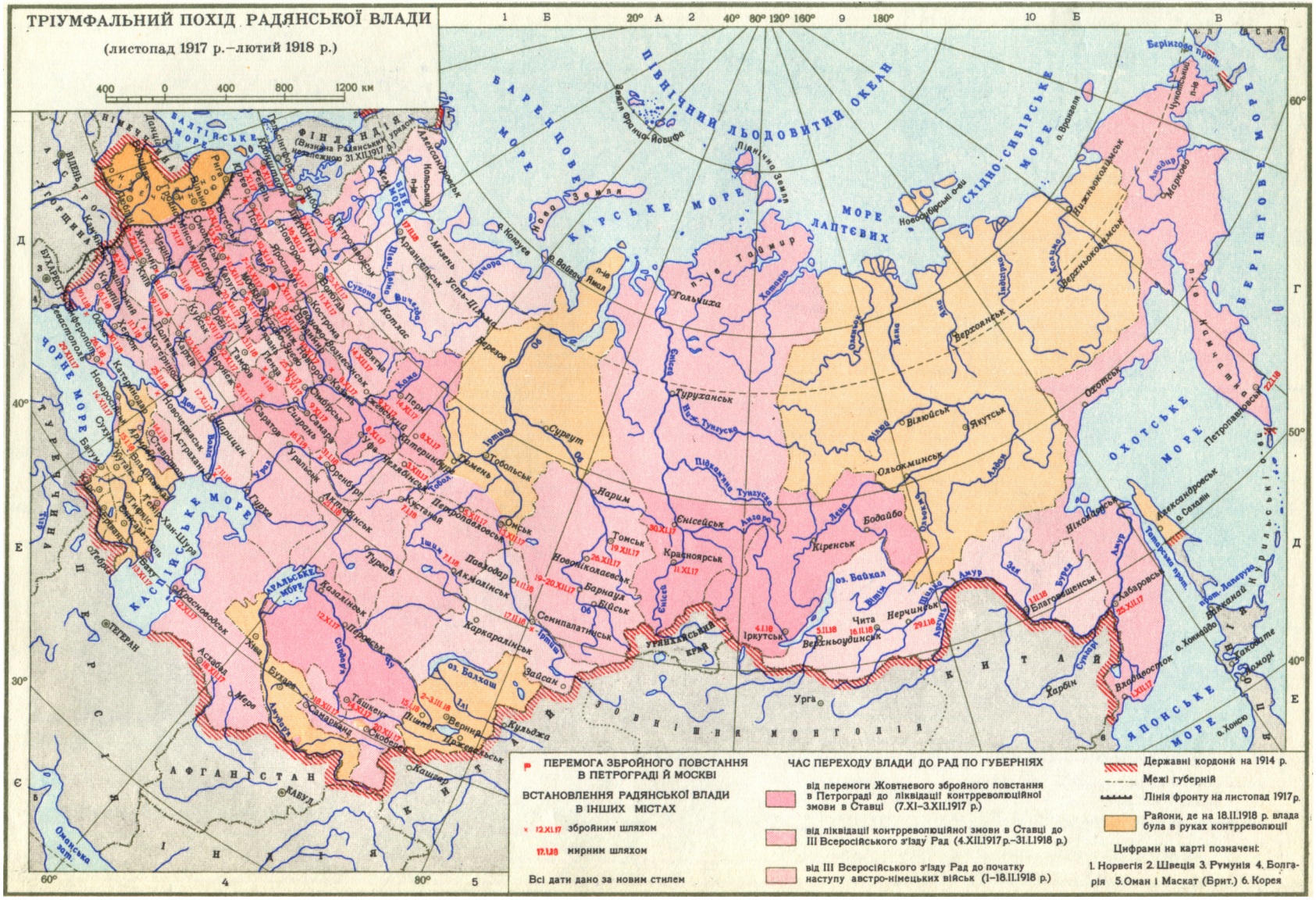
ТРІУМФАЛЬНИЙ ПОХІД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
(листопад 1917 р.–лютий 1918 р.)
400 0 400 800 1200 км
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ФІНЛЯНДІЯ
(Визнана Радянським урядом незалежною 31.XII.1917 р.)
АФГАНІСТАН
МОНГОЛІЯ
КИТАЙ
ПЕРСІЯ
ТУРЕЧЧИНА
ПЕРЕМОГА ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ В ПЕТРОГРАДІ Й МОСКВІ
ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ІНШИХ МІСТАХ
12.XI.17 збройним шляхом
12.I.18 мирним шляхом
Всі дати дано за новим стилем
ЧАС ПЕРЕХОДУ ВЛАДИ ДО РАД ПО ГУБЕРНІЯХ
від перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді до ліквідації контрреволюційної змови в Ставці (7.XI–3.XII.1917 р.)
від ліквідації контрреволюційної змови в Ставці до III Всеросійського з'їзду Рад (4.XII.1917 р.–31.I.1918 р.)
від III Всеросійського з'їзду Рад до початку наступу австро-німецьких військ (1–18.II.1918 р.)
Державні кордони на 1914 р.
Межі губерній
Лінія фронту на листопад 1917 р.
Райони, де на 18.II.1918 р. влада була в руках контрреволюції
Цифрами на карті позначені:
1. Норвегія 2. Швеція 3. Румунія 4. Болгарія 5. Оман і Маскат (Брит.) 6. Корея

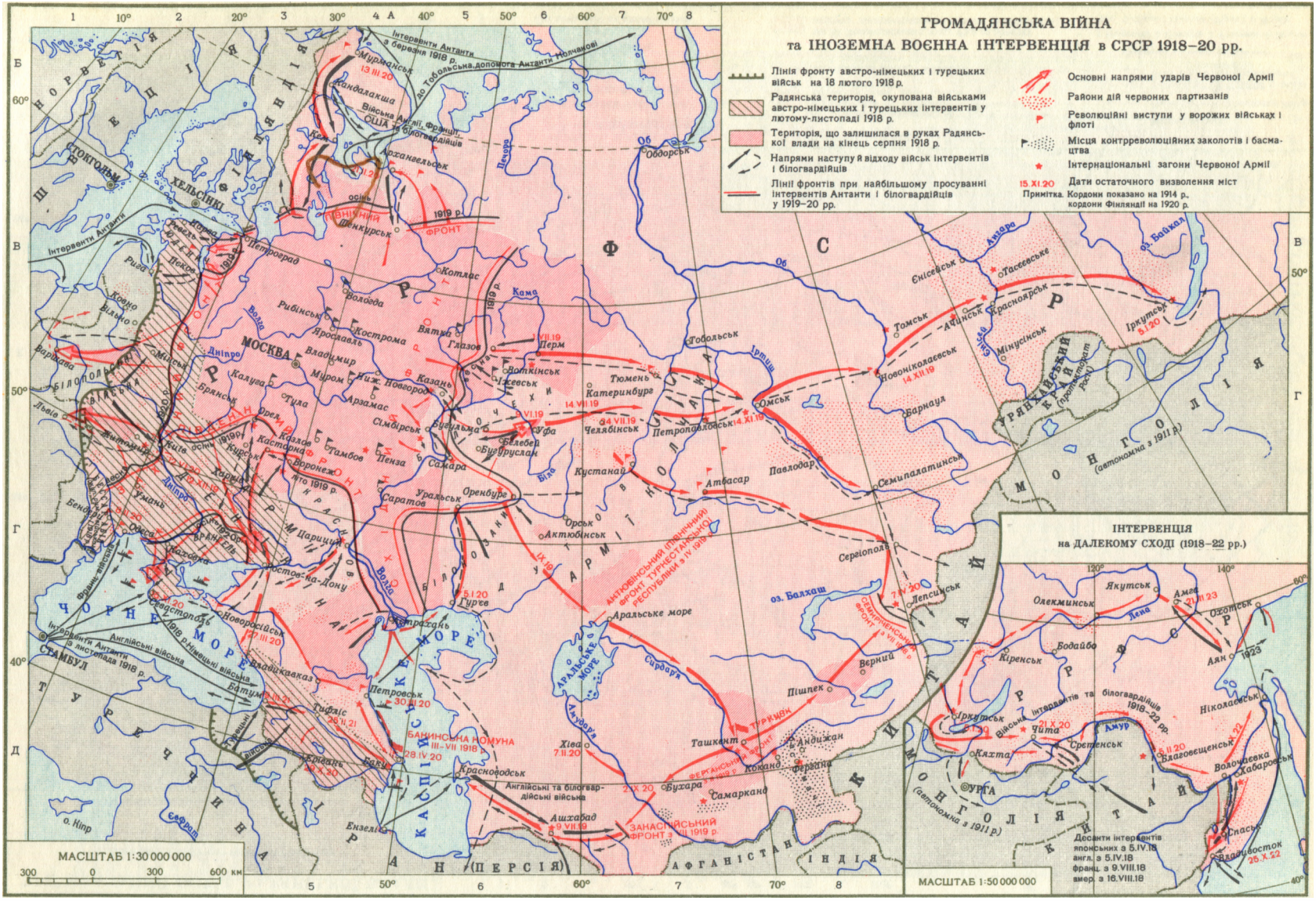
ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА
та ІНОЗЕМНА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ в СРСР 1918–20 рр.
Лінія фронту австро-німецьких і турецьких військ на 18 лютого 1918 р.
Радянська територія, окупована військами австро-німецьких і турецьких інтервентів у лютому-листопаді 1918 р.
Територія, що залишилася в руках Радянської влади на кінець серпня 1918 р.
Напрями наступу й відходу військ інтервентів і білогвардійців
Лінії фронтів при найбільшому просуванні інтервентів Антанти і білогвардійців у 1919–20 рр.
Основні напрями ударів Червоної Армії
Райони дій червоних партизанів
Революційні виступи у ворожих військах і флоті
Місця контрреволюційних заколотів і басмацтва
Інтернаціональні загони Червоної Армії
15.XI.20 Дати остаточного визволення міст
Примітка. Кордони показано на 1914 р., кордони Фінляндії на 1920 р.
ІНТЕРВЕНЦІЯ на ДАЛЕКОМУ СХОДІ (1918–22 рр.)
МАСШТАБ 1:30 000 000
300 0 300 600 км
МАСШТАБ 1:50 000 000
Десанти інтервентів
японських з 5.IV.18
англ. з 5.IV.18
франц. з 9.VIII.18
амер. з 16.VIII.18

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ НА УКРАЇНІ
МАСШТАБ 1:6 500 000
65 0 65 130 195 км
Дата встановлення Радянської влади
Проголошення Радянської влади на Україні I-м Всеукраїнським з'їздом Рад 25.XII.1917 р.
Кордони держав на 1914 р.
Кордони Російської імперії на 1914 р.
Межі губерній Російської імперії на 1914 р.
Лінія фронту на листопад 1917 р.
Сучасні кордони Української РСР
Примітка. Всі дати дано за новим стилем
Брест-Литовськ
Радом
Люблін
Холм
Ковель
Луцьк
Рівне
Дубно
Новоград-Волинський
Славута
Шепетівка
Ізяслав
Житомир
Коростень
Сарни
Мозир
Гомель
Городня
Чернігів
Ніжин
Бахмач
Малин
Радомишль
Київ
Фастів
Біла Церква
Тараща
Старокостянтинів
Бердичів
Сквира
Проскурів (Хмельницький)
Вінниця
Хмільник
Жмеринка
Тульчин
Христинівка
Умань
Звенигородка
Шпола
Тальне
Сміла
Черкаси
Прилуки
Яготин
Переяслав (Переяслав-Хмельницький)
Пирятин
Лубни
Миргород
Полтава
Лохвиця
Ромни
Суми
Путивль
Глухів
Шостка
Конотоп
Оболонь
Острогозьк
Валуйки
Вовчанськ
Харків
Богодухів
Охтирка
Лебедин
Белгород
Чугуїв
Куп'янськ
Старобільськ
Ізюм
Костянтиноград (Красноград)
Лозова
Слов'янськ
Краматорськ
Дружківка
Лисичанськ
Сіверськ
Каліївка
Луганськ (Комунарськ)
Алчевськ
Дебальцеве
Красний Луч
Чистякове
Макіївка
Юзівка (Донецьк)
Горлівка
Дніпропетровськ
Катеринослав
Новомосковськ
Павлоград
Олександрія
Знам'янка
Гришине (Красноармійськ)
Никельникове
Кам'янське (Дніпродзержинськ)
Єлисаветград (Кіровоград)
Новоукраїнка
Птиха
Кривий Ріг
Нікополь
Олександрівськ (Запоріжжя)
Пологи
Мелітополь
Бердянськ
Ногайськ
Маріуполь (Жданов)
Ростов-на-Дону
Таганрог
Новочеркаськ
Єйськ
Катеринодар (Краснодар)
Керч
Темрюк
Новоросійськ
Феодосія
Сімферополь
Євпаторія
Севастополь
Ялта
Херсон
Миколаїв
Очаків
Олешки (Цюрупинськ)
Скадовськ
Генічеськ
Одеса
Ізмаїл
Кілія
Вилкове
Бендери
Кишинів
Оргіїв
Бельці
Хотин
Кам'янець-Подільський
Могилів-Подільський
Вапнярка
Балта
Котовськ
Тирасполь
Тернопіль
Львів
Стрий
Самбір
Дрогобич
Коломия
Чернівці
Снятин
Городенка
Калуш
Івано-Франківськ
Надвірна
Рахів
Мукачево
Ужгород
Берегово
Хуст
Сигет
Марамороський
Ясіня
Ділове
Ворохта
Яремче
Косів
Вижниця
Кіцмань
Сторожинець
Путила
Вашківці
Заставна
Новодністровськ
Дністер
Прут
Сірет
Дунай
Тиса
Сян
Буг
Південний Буг
Дніпро
Десна
Сейм
Псел
Оскіл
Сіверський Донець
Дон
Кубань
Мурфатлар
Констанца
Сулина
Ізмаїл
Кілія
Вилкове
Дунайський
Сулинський
Георгіївський
Чорне море
Азовське море
Австро-Угорщина
Румунія
Німеччина
Польща
Чехословаччина
Угорщина
о. Зміїний (СРСР)

ІНОЗЕМНА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ В 1918–20 РОКАХ
МАСШТАБ 1:7 500 000
75 0 75 150 225 км
Проголошення України Республікою Рад на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад 12(25) грудня 1917 р.
Шляхи вторгнення інтервентів на Україну в 1918–19 роках
Межа окупації німецькими військами Радянської території
Район „Нейтральної зони", де формувалися радянські українські дивізії
Штаби радянських українських дивізій, що формувалися
Лінія фронту проти контрреволюції на Дону на початку листопада 1918 р.
Наступ радянських військ проти австро-німецьких окупантів і петлюрівців у листопаді 1918 р.
Лінія фронту проти інтервентів Антанти на початок вигнання їх у березні 1919 р.
Лінія фронту на початок контрнаступу Червоної Армії проти Денікіна 10 жовтня 1919 р.
Стик денікінських і петлюрівських військ у жовтні 1919 р.
Демаркаційна лінія між петлюрівцями й військами панської Польщі встановлена після перемир'я 1 вересня 1919 р.
Лінія фронту на початок контрнаступу армій Південно-Західного фронту проти військ панської Польщі 26 травня 1920 р.
Лінія Південного фронту на початок розгрому Червоною Армією військ Врангеля 28 жовтня 1920 р.
Райони антирадянських повстань
Григор'єва в травні 1919 р.
Махна 1919–1921 роках
Райони масового партизанського руху й повстань проти:
австро-німецьких інтервентів, петлюрівців та військ панської Польщі;
інтервентів країн Антанти, Денікіна і Врангеля;
націоналістичної Галицької Ради на Західній Україні та румунських окупантів у Бессарабії в 1919 р.
Обласні й губернські підпільні комітети КП(б)У, які керували партизанським рухом і повстаннями на Україні в 1919 р.
Штаби великих партизанських об'єднань
Народні збори делегатів Закарпаття 21 січня 1919 р., що ухвалили рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною
Відмова частин французької армії виступити проти Радянської влади в лютому–квітні 1919 р.
Повстання на військових суднах французької ескадри в квітні 1919 р.
Державні кордони в 1921 р. (після Різького договору з Польщею 18 березня 1921 р.)
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
ПОЛЬЩА
АВСТРІЯ
КИЇВ
ХАРКІВ
16А ЗАХ. ФРОНТУ
14А
13А
12А
1КА
2КА
4А
6А
8А
1КК
ЧАСТИНИ ПІВДЕННОГО ФРОНТУ
ЧАСТИНИ ПІВНІЧНОГО ФРОНТУ
ЧАСТИНИ ЗАХІДНОГО ФРОНТУ
ЧАСТИНИ ЗАХІДНО-ПІВДЕННОГО ФРОНТУ
ЧАСТИНИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ФРОНТУ
ЧАСТИНИ УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ
ЗАФРОНТ. ЦК КП(б)У
УРСР
1 Бриг.
1 Див.
3 Див.
до Мінська
до Могильова
до Сухиничів
до Тули
до Узлової
до Ряжська
до Бухареста
до Кракова
до Будапешта
до Царицина
до Камишина
до Саратова
Константа

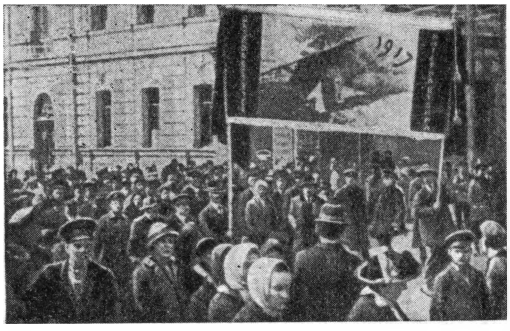

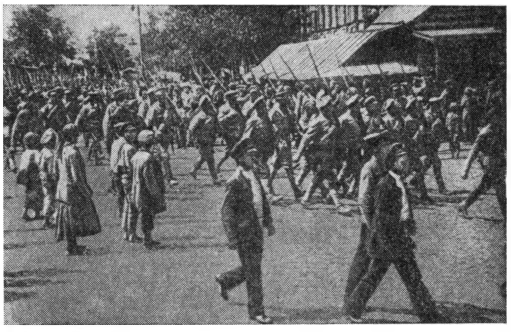

Демонстрація трудящих Харкова на честь 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Грудень 1917. Радянські війська, направлені з Москви на каледінський фронт, на марші в районі станції Микитівки. Донбас. Грудень 1917.

більш поглибленого характеру. Серед опублікованих статей вигідно відзначалися цікаві роботи М. Соболєва та М. Рубача, в яких розкривалося наростання революц. хвилі в укр. селі і показувалося падіння впливу укр. дрібнобурж. партій. Заслуговують на увагу також дослідження В. Крутя, М. Попова, Ю. Городецького, які викривають тезу бурж.-націоналістич. історіографії про відсутність на Україні умов для соціалістич. революції та спростовують наскрізь брехливу теорію «нейтральності» Центр. ради.

У післявоєнний період захищено багато кандидатських дисертацій з історії В. Ж. с. р., в яких узагальнювався значний фактичний матеріал. Харків. історики та архівісти видали кілька збірників документів. У журналах і наукових збірниках було надруковано ряд статей про боротьбу за Рад. владу в Катеринославі, Харкові, Миколаєві, на Поділлі та Чернігівщині, про величезну допомогу, яку подавали В. І. Ленін і ЦК Комуністич. партії укр. народові в його боротьбі за встановлення Рад. влади.

Особливо посилилася розробка питань, пов'язаних з історією В. Ж. с. р., після XX з'їзду КПРС (1956). До 40-річчя Великого Жовтня (1957) вийшло 154 праці з історії підготовки і проведення соціалістич. революції на Україні. Було видано 24 збірники документів і матеріалів, а також численні спогади активних учасників революції. Істор. дослідження, що вийшли з друку після XX з'їзду, відрізняються від л-ри попереднього періоду більшою глибиною, солідною документ. базою, ширшим показом творчої діяльності нар. мас і окремих учасників революції. Значно глибше висвітлюються період встановлення Рад. влади і перші соціалістичні перетворення (М. І. Супруненко, В.М. Довгопол, І.К. Рибалка, І. Ш. Чорномаз, І.Л. Шерман та ін.). Успішно тривало початe раніше вивчення спільної боротьби рос. і укр. народів за встановлення Рад. влади (М. І. Куличенко, В.Ф. Цвєтков та ін.). Активно розгорнулася розробка історії окремих міст і районів України періоду підготовки і проведення соціалістич. революції. Л-ра з історії Великого Жовтня на місцях охопила не тільки значні центри — Київ, Харків, Катеринослав, Донбас, Одесу, Запоріжжя (праці В. І. Астахова, Ю. Ю. Кондуфора, М. Г. Гончаренка, В. Я. Борщевського та ін.). Вона значною мірою збагатилася дослідженнями про встановлення Рад. влади на Волині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині, Ізюмщині, Черкащині, Єлисаветградщині тощо. На місцевому матеріалі показано ті заг. процеси, які відбувалися по всій країні, а також специфічні особливості, властиві даному районові. Ще більше розгорнулося дослідження історії Комуністич. партії. Створено ряд праць (І. Д. Назаренко, Г. М. Мултих, О. Т. Юрченко та ін.), присвячених засновнику, натхненнику і організаторові В. Ж. с. р.— В. І. Леніну. Величезна кількість досліджень, що вийшли тоді (М. Р. Доній, К. К. Дубина, О. А. Бородін, А. В. Лихолат, Г. П. Лещенко, В. М. Орлов, У. І. Рядніна та ін.), збірників спогадів і документів відображали різні сторони діяльності більшовиків 1917.

Укр. дослідники плодотворно працюють над вивченням історії Рад (Б. М. Бабій, С. М. Королівський, М. Г. Гончаренко, В. М. Терлецький, Ю. М. Гамрецький та ін.), історії боротьби робітн. класу України за перемогу соціалістич. революції (І. Ш. Чорномаз, П. П. Гудзенко, А. П. Гриценко), за створення своїх збройних сил (П. І. Павлюк, М. Я. Онуфрієнко, П. І. Гарчев та ін.). Досить докладно проаналізовано становище на селі напередодні соціалістич. революції, розглянуто антипоміщицьку боротьбу укр. селянства, показано зрадництво його інтересів Центр. радою і дано конкретну картину ліквідації поміщицького землеволодіння (М. А. Рубач). Ряд праць (С. Х. Коган, В. Н. Нємченко, А. М. Максимов, П. Ф. Решодько, Н. І. Миронець) відтворюють становище селянства Київщини, Харківщини, Донбасу, Поділля, Пд. України і його революц. боротьбу 1917. Участь солдат. і матроських мас у боротьбі за Рад. владу на Україні відображено в працях П. А. Голуба, А. Г. Ткачука, А. М. Василькова, Н. М. Гречанюка, П. І. Попова та ін. Значну увагу укр. рад. історики приділяють висвітленню революц. руху на зх.-укр. землях під впливом ідей Великого Жовтня. Праці І. І. Компанійця, К. Г. Ципка, В. В. Усенка та ін. присвячені боротьбі трудящих Сх. Галичини, Буковини та Закарпаття 1917—19 за своє соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

Закономірним підсумком величезної творчої роботи, що її провели історики республіки, було опублікування до 50-річного ювілею Рад. д-ви двотомної капітальної праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), 1 і 2-го томів праці «Українська РСР в період громадянської війни» (К., 1967—68), колективної монографії «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» (К., 1967) й ін. важливих досліджень. Досягнення укр. рад. історіографії переконливо доводять неспроможність бурж.-націоналістич. концепцій про те, що на Україні нібито не було умов для соціалістич. революції, що рух, який розгорнувся тут 1917, мав виключно нац. характер та ін. Укр. рад. істо-

Червоногвардійський загін міста Євпаторії. Січень 1918. Вступ червоногвардійських загонів у Київ після вигнання Центральної ради. 26 січня (8 лютого) 1918.

рики дають рішучу відсіч фальсифікаторській писанині запеклих ворогів укр. народу з емігрантського бурж.-націоналістич. табору, які перекручують або намагаються замовчати правду про боротьбу укр. народу за владу Рад. Наймані апологети імперіалізму безупинно галасують про «московський червоний імперіалізм», заперечують участь українців у соціалістич. революції, твердять, ніби Рад. влада була нав'язана укр. народові ззовні. Численні наук. праці укр. рад. істориків повністю спростовують подібні вигадки і відтворюють справжню картину підготовки і проведення В. Ж. с. р. на тер. України. *Літ.:* Ленін В. І. Про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. К., 1967; Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1963; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1957; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. В 3 т., т. 1. К., 1967; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні, т. 1—2. К., 1967; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К., 1967; Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1957; Короливский С.М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине. М., 1967; Рябніна У.І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. К., 1958; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1957; Королівський С. М. Перший з'їзд Рад України. К., 1957; Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября. Х., 1957; Гончаренко Н. Г. Октябрь в Донбассе. Луганск, 1961; Борщевский В. Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. 1—2. Днепропетровск, 1962; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. К., 1966; Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (Март 1917 года — февраль 1918 года). К., 1958; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958; Усенко В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр. К., 1955; Великая Октябрьская социалистическая революция. Библиографический указатель документальных публикаций. М., 1961; Велике п'ятдесятиріччя. Методичні та бібліографічні матеріали. К., 1967. *Ю. М. Гамрецький* (Київ).

«ВЕЛИ́КЕ ЗЕРЦА́ЛО» — пам'ятка писемності, збірка повчальних оповідань, що вперше з'явилася 1481 в Нідерландах лат. мовою. В 17 ст. перекладено рос. та укр. мовами з польс. видання, що вийшло у Кракові 1633. На Україні прикладами з «В. з.» ілюстрували церк. казання. Укр. письменники І. Галятовський, А. Радивиловський використали сюжети оповідань «В. з.» у своїх творах. Окремі сюжетні мотиви «В. з.», зокрема легендарно-апокрифічні, анекдотичні новели, увійшли в лубкову л-ру та усну рос. і укр. нар. творчість. Однією з найпопулярніших у «В. з.» була повість про Удона, вміщена в різні рос. збірки кінця 17 — поч. 18 ст.

ВЕЛИ́КИЙ Костянтин Трохимович (9.II 1923 — 26.XI 1943)— рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у м. Запоріжжі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45— нач. штабу партизан. загону ім. В. І. Чапаєва на тимчасово окупованій ворогом території, потім — розвідник 178-го гвард. стріл. полку 60-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту. Відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 26.X 1943 три розвідники під командуванням В. переправилися на о. Хортиця (Запоріз. обл.) з метою розвідати розташування фашист. батарей. В. знищив кулеметну точку і 4 гітлерівців. Брав участь у відбитті 6 фашист. атак. Загинув у бою.

ВЕЛИ́КИЙ КНЯЗЬ — 1) Титул князя, що очолював феод. ієрархію удільних князів у Давній Русі. З 10 ст. його мали київські, з кінця 12 ст.— владимиро-суздальські князі. В 13—14 ст. титул В. к. присвоювали собі галицько-волинські, тверські, рязанські та ін. князі; після утворення Рос. централізованої д-ви (2-а пол. 15 — поч. 16 ст.) титул В. к. мали тільки моск. князі. З 1547 титул В. к. увійшов до царського титулу, а з 1721 — до імператорського титулу. 2) В 14—16 ст. титул феод. володарів Литви, під владу якої підпали й укр. землі. Після *Люблінської унії 1569* титул лит. В. к. увійшов до польс. королівського титулу. 3) З 1797 до Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 В. к. іменувалися окремі члени рос. імператорської родини.

ВЕЛИ́КИЙ ЛУГ — істор. назва в 16—18 ст. дніпровських плавнів, нижче порогів у пониззі Дніпра. Див. також *Запорізька Січ.*

«ВЕЛИ́КИЙ ПОЧИ́Н (Про героїзм робітників у тилу. З приводу „комуністичних суботників")» —

Обкладинка першого видання праці В. І. Леніна «Великий почин». 1919 (ліворуч). Обкладинка українського видання праць В. І. Леніна «Великий почин» і «Як організувати змагання?». 1967.

видатний твір В. І. Леніна, в якому узагальнено досвід трудящих, що почали будівництво соціалізму, і визначено осн. завдання робітн. класу і Комуністич. партії в будівництві комунізму. Вийшов у світ в липні 1919 в Москві. Укр. мовою вперше надрукований 1920 в Києві. Роботу над книгою В. І. Ленін розпочав після того, як дізнався про почин робітників депо Москва-Сортувальна, які 10.V 1919 в позаурочний час безплатно відремонтували три паровози. Це був перший комуністич. суботник. Відзначаючи величезне істор. значення *комуністичних суботників*, В. І. Ленін вказав, що вони є першими паростками комунізму, великим свідомим і добровільним почином робітників у розвитку продуктивності праці, яка є кінець-кінцем найважливішим і найголовнішим для перемоги нового суспільного ладу. «Це — початок,— писав В. І. Ленін,— перевороту, труднішого, істотнішого, докорінішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом... Коли ця перемога буде закріплена, тоді і тільки тоді нова суспільна дисципліна, соціалістична дисципліна буде створена, тоді і тільки тоді повернення назад, до капіталізму, стане неможливим, комунізм стане справді непереможним» (Твори, т. 29, с. 365—366). Питання про суботники В. І. Ленін зв'язує з корінними завданнями диктатури пролетаріату, керівною і спрямовуючою роллю партії в справі соціалістич. будівництва, глибоко аналізує питання про суть і завдання диктатури пролетаріату, про класи і класову боротьбу в перехідний період від капіталізму до соціалізму, дає вичерпне визначення класів. В. І. Ленін передбачав неминучість широкого розвитку комуністич. форм праці в майбутньому.

Видання: Ленін В. І. Великий почин. Твори. Вид. 4, т. 29. *О. М. Кисілевський* (Київ).

ВЕЛИ́КІ МОСТИ́ — місто Сокальського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Раті (притока Зх. Бугу), за 16 *км* від залізнич. ст. Гірник. 4,7 тис. ж. (1968). Вперше згадується 1472 як село Мостки в Галичині (на той час у складі феод. Польщі). В 1559 перейменоване у місто В. М. Тоді ж дістало *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. стали значним торг. центром. За першим поділом Польщі (1772) В. М. відійшли до Австрії. В 1919 В. М. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 В. М. у складі Зх. України були возз'єднані з УРСР. В 1939—59 В. М. — райцентр Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни В. М. 29.VI 1941 окупували гітлерів. загарбники. 19.VII 1944 рад. війська визволили місто. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. У В. М.— пром. і харч. комбінати, лісопильний з-д, цегельня, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 2 загальноосв. і 1 муз. школи.

ВЕЛИКОГОМІЛЬШІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — скіфське городище 5—3 ст. до н. е. на мисі лівого берега р. Гомільші в с. Великій Гомільші Зміївського р-ну Харків. обл. Досліджували 1949 С. А. Семенов-Зусер і 1967—68 Б. А. Шрамко. Городище площею 7 *га*, вал 2,5 *м* заввишки, рів 2,8 *м* завглибшки. Заг. ширина оборонних споруд — 24 *м*. В давнину на валу була ще дерев'яна стіна. Під час розкопок знайдено уламки ліпного посуду, зернотерки, точильні бруски, пращеве каміння, бронзові наконечники стріл, прясельця, уламки грец. амфор тощо. Поблизу В. г. розташований великий курганний могильник. Розкопано 10 курганів з похованнями скіф. часу.

Літ.: Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Х., 1962 [бібліогр. с. 372-390.]

Б. А. Шрамко (Харків).

ВЕЛИКОДЕРЖА́ВНИЙ ШОВІНІ́ЗМ — різновидність *націоналізму*; ідеологія і політика правлячих експлуататорських класів нації, що в силу істор. процесів стала пануючою в багатонац. країнах, спрямовані на поневолення ін. націй і позбавлення їх суверенітету. Шовінізм буржуазії великодерж. націй проявляється насамперед у пропаганді расизму і в політиці колоніалізму, в насадженні розбрату між народами, в цькуванні пригноблених національностей. В. ш. виник в епоху утворення націй, нац. та багатонац. д-в. Так, в Австро-Угорщині австр. та угорські поміщики і капіталісти здійснювали політику гноблення українців, чехів, словаків та ін. Великорос. буржуазія і поміщики дореволюц. Росії в боротьбі за свої класові інтереси активно використовували В. ш. (див., напр., *Валуєвський циркуляр 1863*). Проти В. ш. рішуче виступали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Шовіністичній політиці правлячих кіл царської Росії протистояла інтернаціоналістична політика більшовицької партії, заснована на марксистсько-ленінському вченні з нац. питання, на принципі: «Не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи». Більшовики викривали В. ш. царизму, а також поміщицьких, бурж., дрібнобурж. партій, бурж. Тимчасового уряду. Ленінська нац. політика відіграла величезну роль у здійсненні Великої Жовтн. соціалістич. революції, що повалила лад експлуатації і гноблення. Рад. влада проголосила рівноправність націй та їхнє право на самовизначення аж до повного відокремлення. В процесі соціалістич. будівництва було здійснено ленінську програму в нац. питанні, утвердилося соціалістичне братерство всіх народів Рад. країни. Переборюючи економічну і культ. відсталість, залишки колишньої нац. ворожнечі, партія, Рад. влада послідовно зміцнювали дружбу між рад. народами, в т. ч. між рос. і укр. народами, налагоджували всебічне співробітництво всіх народів, які в грудні 1922 добровільно об'єдналися в Союз Рад. Соціалістич. Республік. «За загальним визнанням усіх народів Радянського Союзу, велика роль у здійсненні ленінської національної політики належить російському робітничому класові, російському народові» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 16). Великий Жовтень, будівництво соціалізму розбудили і підняли до самостійної істор. творчості відсталі в минулому народи. В ході будівництва соціалізму ці народи здобули власну держав-

ність, ліквідували свою економічну і культ. відсталість, прилучилися до вищих, соціалістичних форм г-ва і культури.

Комуністична партія, неухильно проводячи ленінську нац. політику, вела непримиренну боротьбу як проти укр. бурж. націоналізму, так і проти рецидивів В. ш. З перемогою соціалізму в СРСР і ліквідацією залишків експлуататорських класів зникла соціальна база для ухилів у нац. питанні, що мали місце в лавах Комуністичної партії у 20-х рр. Ці ухили виявилися в ігноруванні нац. особливостей, намаганні підірвати принцип рівноправності націй тощо. Для УРСР важливе значення в нац.-культ. будівництві мали рішення X, XII та XVI з'їздів РКП (б), а також VIII конференції РКП (б) «Про радянську політику на Україні» і «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919), а також резолюція 1-ї Всеукр. наради КП (б) У «З національного питання» (травень 1921), резолюція VII конференції КП(б) У в питанні «Національні моменти в радянському і партійному будівництві» (квітень 1923) та ін.

Ідеологія В. ш. чужа рад. суспільству, в якому утвердилися відносини рівності, дружби та співробітництва націй і народностей, створено міцні основи для дальшого їхнього розквіту і зближення. За конституціями СРСР, УРСР та ін. рад. союзних республік будь-яка проповідь расової чи нац. винятковості або ненависті і зневаги карається законом. Розв'язання нац. питання в СРСР неспростовно свідчить, що активна самостійна істор. творчість не є надбанням тільки «вибраних націй», а доступна всім народам. Зі знищенням бурж. ладу і повною перемогою соціалізму В. ш. буде остаточно викорінено в усіх країнах. Але поки є капіталістич. світ, КПРС непримиренно викриває класову суть націоналізму, зокрема В. ш., нещадно бореться проти нього, виховуючи маси в дусі ленінських ідей миру і дружби між народами (див. *Дружба народів СРСР*).

В капіталістич. країнах буржуазія особливо широко використовує В. ш. в епоху імперіалізму. Найповнішим виявом людиноненависницької шовіністичної ідеології і політики імперіалістів є фашизм, зокрема німецький нацизм. В. ш.— пануюча ідеологія колоніалізму. Політику В. ш. проводять правлячі кола США, ФРН, Англії, Пд.-Африканської Республіки та ін. капіталістичних д-в.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 20. Критичні замітки з національного питання.— До історії національної програми в Австрії і в Росії.— Ще про «націоналізм»; т. 21. Про національну гордість великоросів; т. 25. Україна; т. 33. Записка в Політбюро про боротьбу з великодержавним шовінізмом; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967. *В. С. Костенко* (Київ).

ВЕЛИКОДОЛИ́НСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена 1955 на правому березі р. Акаржі поблизу с-ща Великодолинського Біляївського р-ну Одес. обл. Досліджував 1959 і 1961 П. Й. Борисковський. Під час розкопок зібрано бл. 19 тис. оброблених кременів і багато кісток дикого бика (зубра або тура). Серед знарядь праці переважають скребки, різці, мініатюрні пластинки з затупленим краєм, проколки. Вироби невеликі розміром (1—5 *см*). В. с. свідчить про заселення Пн.-Зх. Причорномор'я у пізньопалеолітич. час.

Літ.: Красковский В. И. Стоянка позднепалеолитического времени вблизи Одессы. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1957, в. 7; Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. М.—Л., 1964.

В. Н. Станко (Київ).

ВЕЛИЧА́Й Михайло Лукич (21.XI 1907 — 30.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1932. Н. у с. Лютеньці (тепер Гадяцького р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1929. У 1935 закінчив Полт. військ.-політ. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира по політчастині 100-го гвард. стріл. полку 35-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра (на тер. Дніпроп. обл.) восени 1943. Двічі брав на себе командування полком і обидва рази забезпечував виконання бойового наказу. Загинув у бою.

ВЕЛИ́ЧИН Петро Володимирович (1922 — 13.IV 1944)— рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат в члени Комуністичної партії. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45— розвідник. Відзначився при визволенні Криму. Після запеклого бою біля с. Ашага-Джалі (тепер с. Геройське Сакського р-ну Крим. обл.) В. захоплено в полон. На допиті тримався з надзвичайною мужністю. Розстріляний фашистами.

ВЕЛИ́ЧКО Володимир Сидорович (н. 2.IV 1922) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Канд. у члени Комуністич. партії. Н. у с. Новокрасному (тепер Арбузинського р-ну Микол. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир мінометної роти 722-го стріл. полку 206-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 25.IX 1943 в районі с. Келеберди (тепер Канівського р-ну Черк. обл.) одним з перших переправився на правий берег ріки і мінометним вогнем знищив 5 вогневих точок ворога, 27.IX мінометним вогнем знищив бл. 70 гітлерівців. 29.X 1944 пропав безвісти.

ВЕЛИ́ЧКО Самійло (Самоїл) Васильович (р. н. невід. — п. після 1728) — укр. козац.-старшинський літописець. Автобіографічні дані вмістив у своєму літопису. Н. на Полтавщині. Вчився у Київ. академії. Був канцеляристом у генерального писаря В. *Кочубея*, потім служив у Генеральній військ. канцелярії. Усунутий 1708 з посади гетьманом І. *Мазепою*, жив у маєтку Кочубеїв у с. Жуках під Полтавою, де й помер. В. — автор літопису в 4-х томах, що охоплює істор. події на Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 18 ст. Текст літопису до нас дійшов не повністю. Перший том — «Сказание о войне казацкой з поляками» — присвячений описові подій 1648—59. В ньому використані численні джерела — козац. літописи, поема польс. поета С. Твардовського «Війна домова», хроніки: польс.—С. *Окольського*, нім.—С. *Пуффендорфа* та ін. В першому томі вміщено чимало вигадок, доповнень і запозичень з історії ін. народів. Другий (1660 — 86) і третій (1687 — 1700) томи озаглавлені — «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и зде описанная». Вони складені на основі власних спостережень і значною мірою на підставі документів Ген. військ. канцелярії. Особливо цінною за вірогідністю і точністю звісток є частина літопису, присвячена подіям 1687—1700. Четвертий том становить додатки з різних документів 17 ст. Літопис В. відображає осн. риси ідеології укр. феод.-старшинської верхівки. В ньому прославляється козац. старшина і підкреслюються її права на панування на Україні, висловлюється вороже ставлення до антифеод. рухів і повне схвалення розправи І. Мазепи над повстанцями 1687. Разом з тим В. позитивно оцінював нар.-визвольну війну 1648—54 і возз'єднання України з Росією, славив Б. Хмельницького як мудрого політ. діяча і видатного полководця. Літопис

В. ганьбить агресивну політику польс. шляхти та тур.-тат. загарбників і зрадництво гетьманів І. *Виговського*, Ю. *Хмельницького*, П. *Тетері*, І. *Брюховецького* та частини старшинської верхівки. Літопис написаний жваво, емоційно, хоч не позбавлений пишномовних виразів і малозрозумілих для читача слів. Він є цінним істор. джерелом, визначною пам'яткою укр. історіографії 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. В. належить також передмова до «Космографії»— рукопис. твору невід. автора.

Тв.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1—4. К., 1848—64; Сказание о войне козацкой с поляками. К., 1926.
Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

В. А. Дядиченко (Київ).

ВЕЛОГО́ЛЕНКО Григорій Якович (н. 11.X 1923) — учасник антифашист. Руху Опору в Бельгії, рад. громадянин. Член КПРС з 1962. Н. в м. Дніпропетровську. Закінчив 1954 Дніпропетр. ін-т іноозем. мов. У 1941—42 — учасник Великої Вітчизн. війни. В 1942 потрапив у нім.-фашист. полон, був вивезений фашистами на каторгу до Бельгії. Весною 1943 втік до партизан пров. Льєж. З 1943 — член Бельг. компартії. Командував ротою, батальйоном, а з липня 1944 до січня 1945 — полком Бельг. армії партизан. Партизани під командуванням В. до приходу союзників визволили від гітлерівців долину річок Урту і Амблеву й ряд населених пунктів. У 1945—46 В.— співробітник рад. військ. місії по репатріації в Брюсселі. З 1946 В. працює в Дніпропетровську.

А. В. Кудрицький (Київ).

ВЕНГРЖЕНО́ВСЬКИЙ Сергій Олександрович (1844—1913) — укр. етнограф і історик бурж.-ліберального напрямку. Н. на Поділлі. Друкувався в журн. «Киевская старина». Описував вірування та звичаї українців («Поганський звичай на Брацлавщині „гонити шуляка“», 1895), подавав матеріали про с.-г. знаряддя і тяглову силу, про нар. медицину тощо. В. опублікував також низку статей з історії, зокрема «Ще дещо про Кармелюка» (1886), «Весілля Тимоша Хмельницького» (1897) тощо.

М. Г. Кияниця (Київська обл.).

ВЕНЕ́ДИ, венети, енети — найдавніша назва слов'ян, під якою вони згадуються в античних джерелах. Геродот (5 ст. до н. е.), перелічуючи племена прибалтійських земель, називав «енетів». Можливо, це є першою згадкою про В. У 1—2 ст. В. згадуються в творах *Плінія* Старшого, *Птолемея*, *Таціта*, пізніше — в творах *Йордана*, в Пейтінгерових таблицях тощо. Територія, яку населяли В., охоплювала широкі простори від Балтійського м. до Карпат і від Одри до Дніпра. З В. пов'язують пшеворську культуру та *зарубинецьку культуру*. В. жили родовим ладом, який був на стадії розкладу. Відомі городища і невеликі неукріплені поселення В., що належали общинам або родовим групам, а також могильники з трупоспаленнями. В. займалися землеробством, скотарством, а також мисливством, рибальством, збиральництвом. Високого рівня В. досягли у видобуванні та обробці металу, гончарстві та ін. галузях виробництва. Але процес відокремлення ремесла від с. г. був на початковій стадії. У В. була розвинута торгівля, існувала військ. організація. Свідченням цього є знахідки зброї в похованнях. В. довелося вести війни проти Риму, готів, гуннів, аварів та ін. племен. Відомо, що рим. імператор Волузіан (3 ст. н. е.) за перемогу над В. одержав титул «венедського» (venedicus). Проте встановити своє панування над В. римлянам не вдалося. Йордан повідомляв, що в 6 ст. В. частіше називались антами і склавінами, але разом з тим він перелічував В., антів і склавінів як три окремі групи племен. Можливо, в той час частина В. зберігалась як самостійна група слов. племен. Безпосередні нащадки В. були основою при формуванні сх., зх. і пд. слов'ян.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римсих и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник древней истории», 1941, № 1.

М. Ю. Брайчевський (Київ).

Ю. І. Венелін.

О. М. Вересай.

ВЕНЕ́ЛІН Юрій Іванович (справж. прізв. — Гуца; 4.V 1802 — 7.IV 1839) — рос. і укр. історик-славіст, етнограф і філолог. Н. в с. Тибаві (тепер Свалявського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї священика. Вчився на філософ. ф-ті Львів. ун-ту, який залишив і працював учителем у Кишиневі (1823—25), вивчав побут болгар. У 1829 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. В 1830 за дорученням Петерб. АН відвідав Болгарію, Молдавію, Волощину та Румелію. В.— один із засновників болгаристики в Росії. В своїх працях доводив слов'ян. походження болгар, їх мовно-культурну спорідненість з сх.-слов'ян. народами, спростовував теорію про тюрксько-тат. походження болгар, виступав проти норманської теорії походження Київ. Русі, був палким прибічником єднання рос. і укр. народів. У своїх публікаціях розробив ряд питань з історії закарпат. українців, висловив цікаві роздуми про походження, склад і структуру укр. пісні, укр. правопису. У праці «Про джерело народної поезії взагалі і про південноруську особливо» (М., 1834) В. розглядає укр. нар. творчість у зв'язку з виходом у світ книги М. О. Максимовича «Українські народні пісні». Незважаючи на некритичне ставлення В. до деяких істор. фактів, його праці мали великий вплив на розвиток болг. істор. науки, сприяли пробудженню нац. свідомості болг. народу. В. споруджено пам'ятники в Одесі (1842) та Софії.

Тв.: Древние и нынешние болгаре, в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам, т. 1—2. М., 1829—41; О характере народных песен у славян задунайских. М., 1835; Критические исследования об истории болгар. М., 1849.
Літ.: Златарски В. Н. Ю. И. Венелинъ и значението му за българите. София, 1903; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Шумада Н. С. Ю. І. Венелін як збирач і дослідник українського фольклору. «Народна творчість та етнографія». 1961, № 4.

Б. І. Співак (Ужгород),

ВЕ́ПРИЦЬКА ОБОРО́НА 1708—09 — героїчний захист рос. солдатами і укр. козаками від швед. загарбників містечка Веприка (тепер село Гадяцького р-ну Полт. обл.) під час *Північної війни 1700—21*. З перших днів ворожої навали восени 1708 укр. народ вчинив рішучий опір швед. окупантам і найманим загонам зрадника І. *Мазепи*.

Зокрема, значних втрат зазнав ворог під Веприком. Невелика залога, що складалася з 1100 солдатів Переяславського піх. полку, батальйону солдатів Івангородського полку, кількасот козаків Харків. полку, спираючись на допомогу місцевих селян і козаків, протягом 19(30).XI 1708 — 7(18).I 1709 мужньо відбивала запеклі атаки ворога. Переважаючі сили швед. військ ціною великих втрат (бл. 1200 вбитих та багато поранених солдатів) захопили Веприк. За наказом швед. короля *Карла XII* містечко було спалене, а мирне населення передане І. Мазепі, який вивіз його у Зіньків, де внаслідок жорстоких умов ув'язнення значна частина полонених загинула.

О. П. Маркевич (Київ).

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Михайло Михайлович (1815 — 19.XII 1870) — укр. композитор. Н. в с. Улючі в Галичині в сім'ї священика. Середню та муз. освіту здобув у Перемишлі, де потім викладав співи в школах, згодом диригував хором Ставропігійського інституту у Львові. З 1852—священик у с. Млинах. В.— один з перших укр. композиторів-професіоналів у Галичині. Писав хорові, вокальні (соло), інструмент. твори, музику до театр. вистав. Найкращими творами є «Заповіт» на слова Т. Г. Шевченка, «Поклін» на слова Ю. Федьковича і «Жовнір» на текст І. М. Гушалевича. Створив 8 «симфоній»-увертюр, 2 полонези, вальс. В увертюрах використав нар. мелодії (коломийки). Склав збірник п'єс для гітари. Пропагував нар. творчість, писав статті на муз. теми.

Літ.: Загайкевич М. М. М. Вербицький. К., 1961. *І. С. Деркач* (Львів).

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Тимофій Сергійович (1909 — 13.I 1944) — рад. військовослужбовець, ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у с. Камишинці (тепер Шемонаїхинського р-ну Сх.-Каз. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 759-го стріл. полку 163-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився в боях по розширенню плацдарму на правому березі Дніпра на Пн. від Києва. 11.X 1943 під час боїв за с. Гуту-Межигірську (тепер Києво-Святошин. р-ну) знищив ворожий кулемет, узяв на себе командування взводом і відбив 4 контратаки. 16.X під час атаки на с. Мощун (Києво-Святошин. р-ну) першим прорвався в село. Загинув у бою.

ВЕРВ — сільс. община в Давній Русі та у пд. слов'ян (хорватів). Цей термін походить від слов. слова «верв», що означало мотузку, якою виміряли ту ділянку землі, на якій жили члени В. Згадується в «*Руській правді*» та «Полоцькому статуті» (15—17 ст.). Виникла В. як родова община, що об'єднувала групу родичів з спільним г-вом. Пережитки родових відносин зберігалися у В. й пізніше, що було приводом для деяких дореволюц. і рад. істориків вважати її родовою орг-цією. Але більшість статей «Руської правди», які згадують або мають на увазі В. (їх бл. 15), змальовують цю форму суспільної орг-ції як тер. общину, в яку входило одне або кілька близьких сіл і яка об'єднувала селян, що вели самостійні г-ва. Органом управління В. була копа (копні збори) або *віче*. Тер. В. дорівнювала тер. однієї або іноді кількох дореволюц. *волостей*. Крім землеробів, членами В. були також ремісники, що жили на її території. У В. існували общинне володіння лісами, випасами та ін. угіддями, обов'язкова для всіх членів В. сівозміна, періодичні переділи орної землі. Члени В. були зв'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату феод. данини та за злочини, вчинені на тер. В. Наявність приватної власності і майнової нерівності членів В. відбила, зокрема, та стаття «Руської правди», в якій говориться, що В. сплачує *віру* за злочини лише того її члена, який вніс їй спеціально призначену для цього плату.

Літ.: Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951.

В. Й. Довженок (Київ).

ВЕ́РДУМ (Werdum) Ульріх фон (1.I 1632 — 20.III 1681) — мандрівник, автор мемуарів. Походив з Східної Фрісландії. Як співробітник агента франц. уряду абата Пом'є 1670—72 подорожував по Зх. Україні і Поділлю. Автор мемуарів (нім. мовою, вперше опубл. Й. Бернуллі 1786—88, польс. переклад видав К. Ліске 1876), в яких подав опис багатьох міст і сіл України, навів відомості про побут укр. населення. В мемуарах відзначав, що «польські пани з селянами поводяться гірше, ніж з рабами або собаками», підкреслював справедливий характер визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького. Склав також діарій (щоденник) осінньої кампанії 1671 між польс. армією і військами П. Дорошенка та крим. татар (опубл. К. Ліске 1877).

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ВЕРЕДЮ́К Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону карпатських *опришків*. Створений В. навесні 1845 загін, діючи спочатку в Коломийському пов. (тепер Ів.-Фр. обл.), невдовзі об'єднався з загоном І. *Волощука*. Протягом 7 тижнів опришки вчинили 16 нападів на поміщиків, орендарів, корчмарів. Проте найманим каральним загонам т. з. гірських стрільців та австр. жандармам вдалося розбити опришків і скарати захопленого в полон В.

Літ.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966. *В. В. Грабовецький* (Львів).

ВЕРЕ́НКА (Werenka) Данієль (н. 2.VIII 1847 — р. см. невід.) — австр. і рум. бурж. історик кінця 19 — поч. 20 ст. Автор статей з історії Старод. Греції та з історії Буковини кінця 18 — поч. 19 ст. Опублікував нім. мовою нарис і підбірку документів про окупацію Буковини Австрією 1774 («Виникнення і розквіт Буковини», ч. I. Відень, 1892), а також статистичні відомості про кількість населення міст і сіл Буковини наприкінці 18 ст. («Топографія Буковини під час приєднання її до Австрії». Чернівці, 1895). В цих працях ідеалізував австр. панування на Буковині, припускався необгрунтованих тверджень про етнічний склад населення і походження геогр. назв Буковини.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ВЕРЕСА́Й Остап Микитович (1803—90) — видатний укр. кобзар. Походив з родини кріпаків. Жив у с. Сокиринцях (тепер Срібнянського р-ну Чернігів. обл.). На 4-му році життя осліп. П'ятнадцятирічним юнаком пішов у науку до кобзарів і, маючи добрий голос і слух, блискуче опанував кобзарське мистецтво. В репертуарі В. було багато істор. пісень та дум: «Як три брати з Азова втікали», «Невольницька», «Дума про бурю на Чорному морі» та ін. Улюбленою піснею В. була сатирична пісня «Про правду і кривду», за виконання якої кобзаря не раз заарештовували. В. добре знав Т. Г. Шевченко, творчою працею його постійно цікавився М. В. Лисенко. Рад. народ шанує пам'ять про В. У с. Сокиринцях 1959 засн. кімнату-музей кобзаря. Портрет, с, 261.

Літ.: Тичина П. Остап Вересай. В кн.: Тичина П. Твори, т. 5. К., 1962; Лавров Ф. І. Кобзар Остап Вересай. К., 1955.

ВЕРЕСКО́В Віктор Олександрович (1924 — 5.I 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії мол. сержант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член ВЛКСМ. Н. у м. Нижньому Тагілі (тепер Свердл. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як радист-кулеметник танка 52-ї гвард. танк. бригади 3-ї гвард.

танк. армії 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні Києва. 5.XI 1943 в складі танк. екіпажу брав участь в прориві ворожої оборони в районі Пущі-Водиці (околиця Києва). 7.XI 1943 на танку першим прорвався в м. Фастів Київ. обл. і знищив 3 танки, самохідну гармату, 8 автомашин з піхотою, 2 міномети, 4 польові гармати і бл. 80 солдатів і офіцерів. Помер від ран.

ВЕРЕСНЕ́ВИЙ ПЛЕ́НУМ ЦК КП(б)У 1918 — відбувся 8—9.IX в м. Орлі. Зібрався з метою узагальнення досвіду і поліпшення парт. керівництва визвольною боротьбою укр. народу проти австронім. окупантів. Пленум обговорив, зокрема, доповіді Закордонного бюро ЦК КП (б)У, *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* (А. С. Бубнов), про роботу Київського (С. В. Косіор), Одеського (І. М. Крейсберг), Донецького (Ш. А. Грузман) обласних к-тів КП(б)У, про бойові дії повстанців на Україні, про роботу в Донській області і в Криму, про роботу в профспілках, серед залізничників (А. О. Близниченко), серед австро-нім. солдатів, про страйк залізничників, про скликання II з'їзду КП(б)У. Пленум проаналізував стан повстансько-партизан. руху на Україні. Члени ЦК піддали гострій критиці наказ № 1 від 5.VIII 1918 про початок збройного повстання на Україні, виданий ЦК КП(б)У і ВЦВРК, як передчасний і помилковий. Пленум вказав на необхідність посилення керівної ролі більшовицьких орг-цій у дальшому розгортанні партизан. війни, підкреслив, що відновити Рад. владу на Україні можна тільки внаслідок перемоги робітн. класу, підтриманого біднішим селянством, шляхом одночасного збройного виступу у центрі і на місцях у вирішальний момент, відзначив, що активізація роботи серед солдатів окупаційних військ є одним з найважливіших завдань парт. орг-цій.

Пленум схвалив рішення про роботу в профспілках, яким нагадав підпільним більшовицьким к-там про необхідність максимальної уваги до діяльності цих масових орг-цій пролетаріату, виділення для керівництва ними спец. працівників, налагодження інформації про профспілкове життя. Визнавши, що *Всеукраїнський страйк залізничників 1918* продовжується лише в деяких районах, ЦК закликав робітників перетворити його в «італ. страйк», зокрема рекомендував практикувати відправку вагонів за неправильними адресами. В зв'язку з тим, що ЦК РКП(б) поклав керівництво більшовицьким підпіллям Криму на ЦК КП (б) У, пленум зобов'язав Одес. підпільний обком партії подати крим. комуністам необхідну організаційну і матеріальну допомогу, зокрема допомогти скликати Крим. парт. конференцію. Пленум звернув увагу підпільних працівників на необхідність суворого додержання правил конспірації, поліпшення зв'язку з центром та розв'язав ряд ін. питань орг.-парт. роботи. В. п. надіслав В. І. Леніну від імені КП(б)У телеграму в зв'язку з злочинним замахом на нього.

М. Б. Погребінський (Київ).

ВЕРЕСНЕ́ВИЙ ПЛЕ́НУМ ЦК КПРС 1953 — відбувся 3—7.IX в Москві. На порядку денному стояло питання «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» (доповідач М. С. Хрущов). Сільське господарство, яке особливо сильно потерпіло в роки війни, завдяки самовідданій праці колгоспного селянства і працівників радгоспів при допомозі робітн. класу за короткий строк було відбудовано. На 1950 виробництво валової продукції с. г. досягло довоєнного рівня. Проте в наступні роки темпи розвитку цієї важливої галузі економіки уповільнились, що породжувало певні труднощі в постачанні населенню продовольства, а легкій пром-сті — сировини.

Причини відставання с. г. 1951—53 певною мірою пояснювалися тим, що можливості його фінансування і матеріально-тех. забезпечення в перший післявоєнний період були обмежені. Не повністю використовувались також резерви розвитку колгоспів і радгоспів, закладені в соціалістич. способі виробництва.

Пленум спрямовував зусилля парт. орг-цій і всього рад. народу на всебічний розвиток зернового г-ва як основи всього с.-г. виробництва, на піднесення тваринництва і збільшення врожайності тех. культур. Новим, додатковим джерелом збільшення виробництва зерна стало освоєння цілинних і перелогових земель. Пленум накреслив заходи щодо подання матеріально-тех. допомоги с. г. і посилення матеріальної заінтересованості колгоспів і колгоспників у результатах своєї праці. Було передбачено збільшити в кілька разів капіталовкладення на потреби села, розширити машинно-тракторний парк. Поставлено завдання — підвищити заготівельні ціни, знизити розміри обов'язкових поставок, зміцнити колгоспи й радгоспи керівними кадрами, а також спеціалістами. Було прийнято новий порядок планування с.-г. виробництва, що розв'язував ініціативу колгоспників і дозволяв їм планувати своє громад. г-во, виходячи з найповнішого використання наявних можливостей. Проте правильний курс, накреслений В. п., не був закріплений, що негативно відбилося на дальшому розвитку сільс. г-ва. Після *Жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964*, що засудив суб'єктивізм і волюнтаризм у вирішенні госп. питань, було всебічно проаналізовано стан економіки сільс. г-ва, розроблено науково обгрунтовані методи керівництва ним. Вирішальну роль у піднесенні с.-г. виробництва відіграв *Березневий пленум ЦК КПРС 1965*, який розробив наук. систему економіч. і політ. заходів, спрямованих на прискорення темпів розвитку сільс. г-ва.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954.

В. І. Юрчук (Київ).

ВЕРЕСНЕ́ВИЙ ПЛЕ́НУМ ЦК КПРС 1965 — відбувся 27.IX в Москві. Пленум розглянув питання «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва». В доповіді О. М. Косигіна, виступах учасників і постанові В. п. було всебічно проаналізовано стан пром-сті Рад. Союзу, зокрема зазначалось, що заг. обсяг пром. виробн. за семирічку збільшився на 84% замість 80% за планом. Виробн. електроенергії зросло більш як у два рази, виплавка сталі піднялася з 55 млн. *т* до 91 млн. *т*. Видобуток нафти зріс у 2,1 раза, газу — в 4,3, випуск продукції машинобудування і металообробки в 2,4, продукції хім. пром-сті — майже в 2,5, легкої і харч. — в 1,5 раза. За роки семирічки споруджено бл. 5,5 тис. великих пром. підприємств.

В. п. накреслив конкретну програму дальшого розвитку пром-сті, намітив заходи щодо поліпшення управління пром-стю, вдосконалення планування, посилення економіч. стимулювання пром. виробн. з метою забезпечення ще більш впевненого руху рад. народу по шляху будівництва комунізму. Пленум підкреслив, що гол. завданням в справі підвищення рівня і темпу розвитку пром-сті, прискорення тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва, дальшого піднесення добробуту трудящих є посилення ефективності виробн., зростання продуктивності праці, здійснення найсуворішого режиму економії, всебічний розвиток творчої ініціативи трудящих.

З цією метою В. п. виробив систему заходів для підвищення наук. рівня держ. планування економіки, для розширення госп. самостійності й ініціативи підприємств, для підвищення їхньої ролі як осн. госп. осередку рад. економіки. Пленум запропонував зміцнити й розвинути госпрозрахунок, посилити економіч. стимулювання виробн. за рахунок використання таких важливих засобів, як прибуток, ціна, премія, кредит, госп. договір. Пленум визнав за потрібне обмежити число планових показників, поклавши в основу оцінки госп. діяльності підприємств показники обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку, виконання завдань по поставках найважливіших видів продукції. В. п. намітив посилити заінтересованість робітників і службовців у поліпшенні заг. підсумків роботи підприємства, стимулювати їхню участь в управлінні виробн., для чого передбачено створити на підприємствах фонд матеріального заохочення трудящих за рахунок прибутку.

Пленум вирішив перейти до управління пром-стю за галузевим принципом, ліквідувати раднаргоспи і створити галузеві пром. м-ва, виходячи з вказівок В. І. Леніна, який вважав за необхідне забезпечити єдність економіки, централізацію великого виробн. в масштабі всієї країни.

В. п. дав відсіч бурж. «експертам» з рад. економіки, які, галасуючи про «труднощі рад. економіки», намагаються відвернути увагу країн Азії і Африки, що стали на шлях самостійного розвитку, від позитивного досвіду Рад. Союзу. На виконання ухвал В. п. Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли рішення про проведення економіч. реформи — поліпшення управління пром-стю, вдосконалення планування і посилення економіч. стимулювання пром. виробництва, дальше розширення прав союзних республік у госп. і культ. будівництві тощо. Уряд СРСР затвердив також Положення про соціалістичне держ. виробниче підприємство, спрямоване на розширення госп. ініціативи і самостійності підприємств. На основі рішень В. п. на Жовтневому пленумі ЦК КП України (1965) було розроблено конкретні заходи щодо вдосконалення управління пром-стю республіки, щодо неухильного виконання постанов В. п. Заходи, вироблені В. п. ЦК КПРС і Жовтневим пленумом ЦК КП України, дали змогу ще краще використати всі можливості і переваги соціалістич. системи г-ва, прискорити поступальний рух Рад. країни до комунізму.

Літ.: Постанови Пленуму Центрального Комітету КПРС. Вересень 1965 року. Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва.— Про скликання чергового XXIII з'їзду КПРС. К., 1965; Брежнєв Л. І. Промова на Пленумі ЦК КПРС 29 вересня 1965 р. К., 1965; Косигін О. М. Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 27 вересня 1965 року. К., 1965. *В. С. Петренко* (Київ).

ВЕРЕТЕ́ННИКОВ Василь Іванович (2.IX 1880 — 1942) — рос. історик. Закінчив Петерб. ун-т. Учень О. С. *Лаппо-Данилевського*. Професор Саратов. (1917—20) та Харків. (1920—30) ун-тів; діяч рад. архів. та музейної справи. Досліджував історію Росії 18 ст., зокрема історію держ. установ. Гол. праці: «Історія Таємної канцелярії Петровського часу» (Х., 1910), «З історії Таємної канцелярії. 1731—1762 р.» (Х., 1911), «Нариси історії генерал-прокуратури в Росії до Катерининського часу» (Х., 1915).

ВЕРЕТЕ́ННИКОВ Петро Митрофанович (1919 — 13.XI 1943) — рад. військовослужбовець, ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Богородицькому (тепер Піщанокопського р-ну Рост. обл.). В Рад. Армії з 1939. В 1943 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. батальйону 933-го стріл. полку 254-ї стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 2.X 1943 один з перших переправився на правий берег ріки в районі Черкас. 17.X 1943 батальйон під командуванням В. оволодів с. Хрещатиком (тепер Черк. р-ну). Загинув у бою.

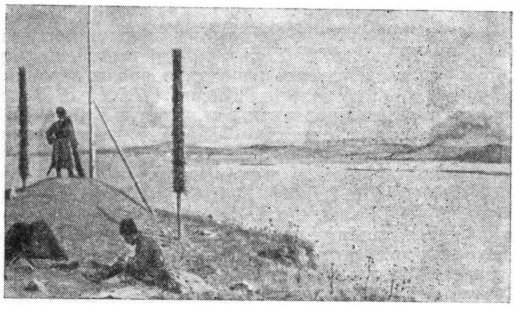

В. В. Верещагін. «Пікет на Дунаї». 1878—79.

«ВЕ́РЕШ У́ЙШАГ» («Vörös Ujság» —«Червона газета») — щотижнева газета угор. групи Федерації іноземних комуністич. груп на Україні. Виходила (угор. мовою) з 15.V по 16.VIII 1919 у Києві (до окупації міста денікінцями), потім до 27.VIII 1921 в Москві. «В. У.» відіграла важливу роль у пропаганді серед колишніх угор. військовополонених, які перебували в Рад. Росії, ідей комунізму, пролетарського інтернаціоналізму, в мобілізації угорців для спільної боротьби разом з рос. та укр. народами проти інтервентів, білогвардійців та укр. бурж. націоналістів. «В. У.» інформувала про події на фронтах громадян. війни, про міжнар. революц. рух, висвітлювала становище Угор. Рад. Республіки, виступала на її захист. *Т. П. Брянцева* (Київ).

ВЕРЕЩА́ГІН Василь Васильович (26.X 1842 — 13.IV 1904) — видатний рос. художник-баталіст. Н. в с. Череповці (тепер м. Череповець Волог. обл.). Закінчив Петерб. морський корпус і малювальну школу Т-ва заохочування мистецтв, вчився в Академії мистецтв (1861—63) та в Парижі. Подорожував по Росії, країнах Європи, Близького та Далекого Сходу, Америки. Брав участь у туркестан. (1867—70), рос.-тур. (1877—78), рос.-япон. (1904) війнах. Загинув на броненосці «Петропавловськ» під час рос.-япон. війни. З часу туркестан. війни батальний жанр став основним в його творчості. В своїх творах В. втілив передові гуманістичні ідеї епохи, протест проти деспотизму і колоніалізму, показав героїзм народу, незліченні жертви, зв'язані з кровопролитними війнами («Нападають зненацька», 1871; «Смертельно поранений», 1873; «Апофеоз війни», 1871—72; «На Шипці все спокійно», 1878—79; «Після атаки», 1880—81; «Трилогія страт», 80-і рр.; «В Кремлі пожежа», «Не займай! Дай підійти!», «На великій дорозі...», 1885—95, та ін.). Брав участь у складанні альбома Л. Жемчужникова «Живописна Україна» (1862). Багато творів В. зберігаються в музеях України, зокрема в Музеї рос. мистецтва (Київ) та Художньому музеї ім. В. В. Верещагіна (Миколаїв).

ВЕРЛА́Н (рр. н. і см.невід.) — один з керівників визвольної боротьби укр. народу проти польс.-

шляхет. гніту на Правобережній Україні в 1-й пол. 18 ст. Був сотником надвірних козаків князів *Любомирських* у м. Шаргороді (тепер с-ще м. т. Вінн. обл.). На початку 1734 очолив масове гайдамацьке повстання на Брацлавщині і проголосив себе козац. наказним полковником. У зверненнях В. закликав селян до повстання проти шляхти. Повстанці здійснили кілька походів на Волинь, Брацлавщину, руйнуючи панські маєтки. Повстання охопило майже все Поділля і досягло Зх. України. Гайдамаки захопили Жванець, Кременець, Броди. Влітку 1734 загони В. діяли біля Львова і Кам'янця-Подільського. Магнати і шляхта змушені були зібрати значні військ. сили для боротьби проти повстанців, очолюваних В., і просили допомоги в царського уряду. Після придушення повстання В. з частиною повстанців відступив у Молдавію. Дальша доля його невідома.

Літ.: Історія Української РСР, т 1. К., 1967; Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947.

О. П. Лола (Київ).

ВЕРНА́ДСЬКИЙ Володимир Іванович (12.III 1863 — 6.I 1945) — видатний рад. природознавець, перший президент АН УРСР (1919—21); академік (з 1909), академік АН УРСР (з 1919), доктор геології (з 1897), професор (з 1898), член Чехословацької АН (з 1926) та Паризької АН (з 1928), член багатьох вітчизн. і зарубіжних наук. товариств. Н. в Петербурзі. У 1885 закінчив Петерб. ун-т, де брав участь у діяльності студент. народницьких гуртків. З 1890 — приват-доцент, 1898—1911 — професор мінералогії та кристалографії Моск. ун-ту. Досліджував залізні руди Кривого Рогу. З 1914 — директор Геол. та мінералог. музею Петерб. АН. З червня 1917 ряд років жив на Україні. Брав активну участь у створенні АН УРСР. У 1920—21—професор Таврійського ун-ту в Сімферополі. У 1922 організував радієвий ін-т у Петрограді, директором якого був до 1939. В.— основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології. Збагатив науку глибокими ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямів сучас. мінералогії, геології, гідрогеології, визначив роль організмів у геохім. процесах, висунув проблему рідкісних та розсіяних елементів, поклав початок розшукам родовищ урану та радію в СРСР. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—5. М., 1954—60. *Літ.:* Ферсман А. Е. Жизненный путь академика Владимира Ивановича Вернадского (1863—1945). «Записки Всероссийского минералогического общества». Серия 2, 1946, ч. 75, в. 1; Дроботько В. Г. В. І. Вернадський — перший президент Академії наук УРСР. «Мікробіологічний журнал», 1963, т. 25, в. 2; Анісімов Ю. О. В. І. Вернадський як історик науки. В кн.: Нариси з історії техніки і природознавства, в. 3. К., 1963.

ВЕРНИ́ГОРА Петро Леонтійович (14.VII 1921 — 20.XI 1943)— рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у м. Таращі (тепер Київ. обл.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батареї самохідних установок 1817-го самохідного арт. полку 2-го Укр. фронту відзначився в боях на правому березі Дніпра. В ніч на 17.XI 1943 перший з своєю батареєю прорвався в с. Геронимівку (тепер Черк. р-ну Черк. обл.) і розгромив підрозділ д-зії СС «Вікінг». На світанку 20.XI 1943 В. перший прорвався на околицю м. Черкас. Загинув у цьому бою.

ВЕРНИГОРЕ́НКО Іван Григорович (н. 1918) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Новомихайлівці (тепер Новоодеського р-ну Микол. обл.). в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 78-го гвард. полку 25-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при обороні с. Таранівки (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.). (див. *Широнінці*). Після війни працює на шахті (Ростов. обл.) бригадиром підривників.

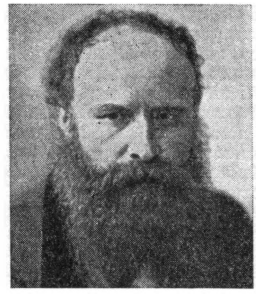

В. В. Верещагін.

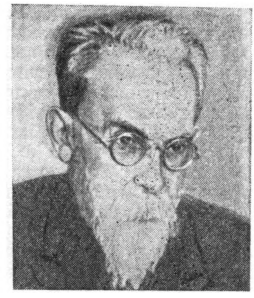

В. І. Вернадський.

ВЕРНИДУ́Б Петро Данилович (1922 — 26.X 1944) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Сальному (тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.). В Рад. Армії з 1942. У 1942 закінчив Пензенське арт. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир вогневого взводу 270-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 144-ї стріл. д-зії 3-го Білорус. фронту відзначився в боях при визволенні м.Вільнюса. 13.VII 1944 разом з бійцями своєї батареї взяв у полон 300 ворожих солдатів і офіцерів. Загинув у бою.

ВЕРСА́ЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1919 — договір між державами-переможницями, з одного боку, та Німеччиною — з другого, який оформив наслідки 1-ї світової війни 1914—18. Вироблений у ході 6-місячних, переважно таємних, переговорів між главами урядів США, Англії, Франції та Італії, а також представниками Японії на *Паризькій мирній конференції 1919—20* і підписаний 28.VI 1919 у Версалі (Франція). Текст В. м. д. складався з 440 статей, поділених на 15 частин. За В. м. д. створювалась Ліга націй — знаряддя імперіалістич. політики найбільших імперіалістич. д-в у період між двома світовими війнами. В. м. д. передбачав максимальне ослаблення позицій Німеччини в Зх. Європі. Німеччина повернула Франції Ельзас і Лотарінгію, передала їй вугільні шахти Саару, який на 15 років переходив під управління Ліги націй; округи Ейпен, Мальмеді, а також Морене віддавались Бельгії; пн. частина Шлезвігу — Данії (після плебісциту). Поіншому вирішував В. м. д. питання щодо сх. кордонів Німеччини. Данціг (Гданськ) оголошувався «вільним містом» під захистом Ліги націй, Мемель (Клайпеда) переходив у відання д-в-переможниць (1923 приєднаний до Литви). Одвічні польс. землі (100 тис. *км*²) — на правому березі Одеру, Нижня Сілезія, більша частина Верхньої Сілезії — залишилися в складі Німеччини. В. м. д. сприяв відродженню нім. реваншизму і створював умови для спрямування нім. агресії на Сх. В процесі розроблення В. м. д., зневажаючи нац. прагнення укр. народу, д-ви-переможниці санкціонували загарбання Сх. Галичини і Зх. Волині Польщею, анексію Закарпаття Чехословаччиною, Пн. Буковини, а також Бессарабії Румунією. Імперіалістам активно допомагали укр. бурж. націоналісти, які використовували антирад. спрямованість В. м. д. для дальшої активізації ворожої щодо

укр. народу діяльності. В статтях В. м. д. виразно виявився його вузькокласовий, імперіалістич. характер. Рішення В. м. д., спрямовані на усунення Німеччини як суперника країн Антанти від активної участі в боротьбі за світове панування, водночас сприяли зміцненню позицій нім. капіталізму всередині країни. Німеччина позбавлялася колоній, поділених в основному між Англією, Францією, Бельгією та Японією. Їй заборонялося тримати армію чисельністю понад 100 тис. чол., військ.-повітряний і підводний флоти. Однак ці обмеження фактично перекреслювалися намірами використати нім. війська в антирад. інтервенції, що засвідчив таємний додаток до ст. 433 В. м. д.

Це також створювало широкі можливості для відродження нім. мілітаризму.

На В. м. д., як зазначав В. І. Ленін, трималася вся система тодішніх міжнар. відносин (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*). Після приходу фашистів до влади Німеччина одностороннім актом 1935 відмовилася від воєнних обмежень В. м. д., 1938—39 захопила при потуранні зх. д-в Австрію і Чехословаччину та розв'язала 2-у світову війну. В. м. д. зазнав остаточного краху.

Видання: Версальский мирный договор. Пер. с франц. М., 1925.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4, т. 31: II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 9 серпня 1920 р. — Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 р. — Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 р.; Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К., 1962; Кунина А. Е. Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917—1920 гг. М., 1954; Штейн Б. Е. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919—1920 гг.). М., 1949 [бібліогр. с. 445—457]. *Р. Г. Симоненко* (Київ).

ВЕРСА́ЛЬСЬКО-ВАШІНГТО́НСЬКА СИСТЕ́МА — система імперіалістичного світу, встановлена державами-переможницями, гол. чин. Великобританією, Францією, США і Японією, після першої світової війни 1914—18. Метою В.-в. с. було закріплення переділу світу, який відбувся в роки війни, об'єднання зусиль імперіалістич. д-в для боротьби проти Рад. д-ви, революц. руху в капіталістич. д-вах і нац.-визв. руху в колоніальних і залежних країнах. Була створена на основі *Версальського мирного договору 1919* та пов'язаних з ним Сен-Жерменського договору 1919 (з Австрією), Ньойїського 1919 (з Болгарією), Тріанонського 1920 (з Угорщиною), Севрського 1920 (з Туреччиною) та угод, укладених на Вашінгтонській конференції 1921—22. В Європі ці договори зафіксували нове співвідношення сил, гол. чин. між Англією, Францією, Італією та Німеччиною. Намагаючись ізолювати Рад. Росію, імперіалісти створили на зх. рубежах Рад. республік т. з. «санітарний кордон»— постійне джерело воєнної загрози. Вони перешкодили возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві. За укладеними між імперіалістич. д-вами договорами було санкціоновано загарбання панською Польщею Сх. Галичини та Зх. Волині, бурж. Чехословаччиною — Закарпаття, боярською Румунією — Пн. Буковини та Бессарабії. Угоди, підписані у Вашінгтоні 1921—22, зафіксували співвідношення сил імперіалістич. д-в на Далекому Сході. В.-в. с. не усунула, а ще більше загострила суперечності між імперіалістич. д-вами. Друга світова війна 1939—45, розв'язана фашист. агресорами — Німеччиною, Італією та Японією — при потуранні США, Англії і Франції, привела до остаточного розпаду В.-в. с. *Р. Г. Симоненко* (Київ).

ВЕРСТА́ — давня міра довжини, що застосовувалася для виміру великих віддалей на Україні, в Росії, Білорусії й Польщі. Вперше згадується давньорус. письменником *Даниїлом Паломником* в опису подорожі до Палестини (бл. 1106—08). Величина В. не була сталою; в різні часи мала від 500 до 1000 *сажнів*. Наприкінці 18 ст. В. становила 500 сажнів (1066,8 *м*). Після впровадження в Рад. країні метричної системи мір В. вийшла з ужитку.

«ВЕРТЕ́ПНИКИ»— гурток різночинної інтелігенції, що діяв 1855—58 в Москві. До його складу входили гол. чин. студенти-українці Моск. ун-ту, учителі (М. Я. Свириденко, П. М. *Рибников*, П. С. *Єфименко* та ін.). У суперечках з слов'янофілами під впливом праць О. І. Герцена, Л. Фейєрбаха, П. Прудона, Ш. Фур'є в гуртку формувалися демократич. та утопічні соціалістич. погляди. В 1857 «В.» намагалися зв'язатися з польс. студент. орг-ціями. «В.» виїздили в села збирати фольклорний та етнографічний матеріал. На поч. 60-х рр. частина колишніх «В.» зблизилася з народниками.

ВЕРТОЛА́ЄВ Іван (р. н. і см. невід.) — ватажок партизан. загону на Україні під час *Північної війни 1700—21*. Селянин с. Жуків біля Полтави. В травні 1709 очолив партизан. загін, що дістав зброю від рос. командування і діяв за його завданням. Партизани на чолі з В. раптово нападали на військ. підрозділи шведів, знищували живу силу, захоплювали полонених. Разом з ін. сел. загонами партизани загону В. створювали в тилу нестерпні умови для швед. військ і, завдаючи їм значних втрат, сприяли успіхові рос. армії в боротьбі з ворогом. *О. П. Маркевич* (Київ).

ВЕРХІВЦЕ́ВЕ (до 1902 — Любомирівка) — місто Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 16,2 тис. ж. (1968). С-ще В. виникло 1884 під час будівництва Катеринінської з-ці. Назву дістало від прізвища першого начальника з-ці інж. О. А. Верховцева. Входило до складу Верхньодніпров. пов. Катериносл. губ. У червні 1917 у В. було створено ревком. Рад. владу в В. встановлено в кін. грудня 1917. З квітня по грудень 1918 В. окупували війська кайзерівської Німеччини. 26.VII 1919 В. захопили денікінці, яких рад. війська вигнали з міста наприкін. грудня 1919. Тут у бою з денікінцями загинув А. Г. *Желєзняков*. З 1925 В.— в складі Верхньодніпров. р-ну Катериносл. округу (з 1932 — Дніпроп. обл.). З 12.VIII 1941 В. окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в с-ці діяла підпільна патріотична група «Набат». 23.X 1943 В. визволили рад. війська. З 1956 В. — місто. У В.— з-д прод. товарів, локомотивне і вагонне депо, племінний з-д. 6 загальноосв. шкіл. Пам'ятники героям громадян. і Великої Вітчизн. воєн. В 1966 встановлено пам'ятник А. Г. Желєзнякову.

ВЕ́РХНЯ РОЗПРА́ВА — становий суд феод. Росії для *державних селян*, що існував з 1775 до 1796. В кожній губернії була, як правило, одна В. р., що розглядала в апеляційному порядку справи, які надходили до неї з *нижніх розправ*. У губерніях на тер. України В. р. існували протягом 1782—96.

ВЕРХНЬОДНІПРО́ВСЬК — місто Дніпроп. обл. УРСР, центр Верхньодніпровського р-ну; на р. Самоткані при впадінні її в Дніпро, за 13 *км* від залізнич. ст. Верхньодніпровськ. Пароплавна пристань на Дніпрі. 12 тис. ж. (1968). Виник 1780 на місці запорізького зимівника. З 1806 В.— повітове місто Катериносл. губ. Трудящі В. брали участь у революції 1905—07. В квітні 1917 у В. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад.

владу встановлено 4.I 1918: З квітня по грудень 1918 В. окупували війська кайзерівської Німеччини. В травні 1919 на місто напала банда Григор'єва, яку 20.V 1919 розгромили рад. війська під командуванням О. Пархоменка. В кін. липня 1919 В. захопили денікінці; в місті діяв підпільний ревком. 30.XII 1919 В. визволений Червоною Армією. З 1925 В.— райцентр Катериносл. (з 1926 — Дніпроп.) округу, з 1932— Дніпроп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни В. 21.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті і районі діяли партизан. загони і підпільний райком партії. 22.X 1943 В. визволили рад. війська. У В.— маш.-буд., чавуноливарний, маслоробний з-ди, крохмале-патоковий комбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка», гранітний кар'єр. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, 6 загальноосв. і 1 муз. школа.

ВЕРХНЬОЛИ́ПИЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення 1—2 ст. біля с. Верхньої Липиці Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Виявлене 1960, досліджувалось 1962—64. При розкопках відкрито залишки 8 землянкових і напівземлянкових жител, 15 госп. ям. Площа більшості жител не перевищувала 20 *м²*. Одне житло мало площу 49 *м²*. При дослідженні деяких жител виявлено залишки вогнищ. На поселенні знайдено уламки глиняного, переважно ліпного, посуду (горщиків, мисок, кухлів), залізні ножі, шила, шпори, бронзові фібули (застібки), срібні монети рим. імператриці Фаустіни Молодшої (2 ст.), гему з зображенням Гермеса, намистини, кістяні ковзани, кістки тварин, обгоріле зерно тощо. На поселенні виявлено також речі *черняхівської культури* та часів Київ. Русі. Поблизу с. Верхньої Липиці в кін. 19 ст. досліджено одночасний поселенню могильник, від якого дістала назву *липицька культура*. *В. М. Цигилик* (Львів).

ВЕРХОВИ́НЕЦЬ (Костів) Василь Миколайович (5.I 1880 — 11.IV 1938) — укр. рад. композитор, хоровий диригент, хореограф і фольклорист. Н. в с. Мізуні (тепер Ів.-Фр. обл.). В 1899 закінчив Львів. учительську семінарію. В 1906—19 — артист, потім хормейстер і диригент у театрі М. К. Садовського; 1919—32 викладав хор. спів на диригентських курсах ім. М. В. Лисенка в Полт. пед. ін-ті, Київ. муз.-драм. ін-ті; 1927—28 керував Харків. окружною показовою капелою «Чумак». У 1929—30 організував жіночий хоровий ансамбль «Жінхоранс». Автор праць «Українське весілля» (К., 1914), «Теорія українського народного танку» (К., 1919) та ін.; багатьох пісень, романсів, хорів, обробок укр. нар. пісень.

«ВЕРХОВИ́НСЬКА ГОСПОДА́РСЬКА А́КЦІЯ» — економічна політика, яку в кін. 19 — на поч. 20 ст. провадив на Закарпатті угор. бурж. уряд в інтересах посилення панування на Закарпатті великих угор. зем. магнатів і мадяризації укр. населення. Керівництво «В. г. а.» очолив Е. *Еган*. Щоб привернути до себе куркульство, перетворити його на опору колоніальної політики, угор. уряд надавав йому економіч. допомогу, здавав в оренду землі, насаджував зразкові куркульські г-ва, відкривав кредитні, споживчі, молочарські спілки та ін. Керівництво «В. г. а.» (т. з. «Експозитура гірських районів») 1900 орендувало в графа Шенборна 12 622 югери (югер дорівнював 0,25 га) землі і, розділивши її на окремі ділянки, віддавало в оренду куркулям. Землю орендували 4303 куркульські г-ва. «В. г. а.» мала своїм завданням відвернути селянство від революц. боротьби, а також зменшити еміграцію селян і тим зберегти в краї дешеву робочу силу для великих земельних магнатів. «В. г. а.» не поліпшила тяжких умов життя трудящих селян і не виправдала себе.

Літ.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Свежинський П. А. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; Еган Е. Економічне положення руських селян в Угорщині. Львів, 1901. *П. К. Сміян* (Луцьк).

ВЕРХОВИ́НЦІ — українці, які живуть на Верховині, тобто на обох схилах Укр. Карпат і частково на Пряшівщині (ЧССР). Населені пункти В. розташовані гол. чин. вздовж долин річок Черемошу, Пруту, Опору, Стрию, Дністра, Ужу, Латориці, Боржави, Тереблі, Тересви, Тиси. В. поділяються на три етнографічні групи: *гуцулів, бойків, лемків*. Осн. заняття В.— соціалістичне с. г. (гірське скотарство, рільництво, садівництво, городництво), лісові промисли, художні нар. промисли (вишивання, килимарство, різьблення на дереві, гончарство). *Ю. Г. Гошко* (Львів).

ВЕРХО́ВНА РА́ДА СРСР — найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Створена відповідно до Конституції СРСР 1936; складається з двох палат: *Ради Союзу* і *Ради Національностей*. Обидві палати рівноправні. В. Р. СРСР — найвищий представницький орган Рад. д-ви; обирається на 4 роки усіма рад. громадянами, які

Вибори до В. Р. СРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів		
		До Ради Союзу	До Ради Національностей	Всього
12.XII 1937	1-е	569	574	1143
10.II 1946	2-е	682	657	1339
12.III 1950	3-е	678	638	1316
14.III 1954	4-е	708	639	1347
16.III 1958	5-е	738	640	1378
18.III 1962	6-е	791	652	1443
12.VI 1966	7-е	767	750	1517

досягли 18 років, шляхом заг., рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Депутатом В. Р. СРСР може бути обраний кожний громадянин СРСР, який досяг 23 років. Див. *Виборча система*.

У В. Р. СРСР забезпечується найширше представництво робітн. класу, колг. селянства, інтелігенції, всього рад. народу. Двопалатна система забезпечує захист у В. Р. як спільних інтересів усіх трудящих країни, так і окремих, специфічних інтересів національностей, що проживають на тер. СРСР. До відання В. Р. СРСР належать найважливіші питання внутр. і зовн. політики Рад. Союзу. Вона здійснює всі права, присвоєні Союзу РСР згідно зі ст. 14 Конституції СРСР, оскільки вони не входять до компетенції підзвітних їй органів — *Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР* і міністерств СРСР. В. Р. СРСР має необмежені права для здійснення контролю за діяльністю всіх органів держ. влади і держ. управління. Вона обирає Президію В. Р. СРСР, утворює Уряд — Раду Міністрів СРСР, обирає *Верховний Суд СРСР*, призначає Генерального прокурора СРСР. У період між сесіями Президія В. Р. СРСР здійснює найвищу держ. владу в країні і видає з усіх питань своєї діяльності укази і постанови, причому ті з них, які стосуються питань виключного відання В. Р. СРСР, підлягають її наступному затвердженню. У здійсненні всіх повноважень В. Р. СРСР беруть рівну участь оби-

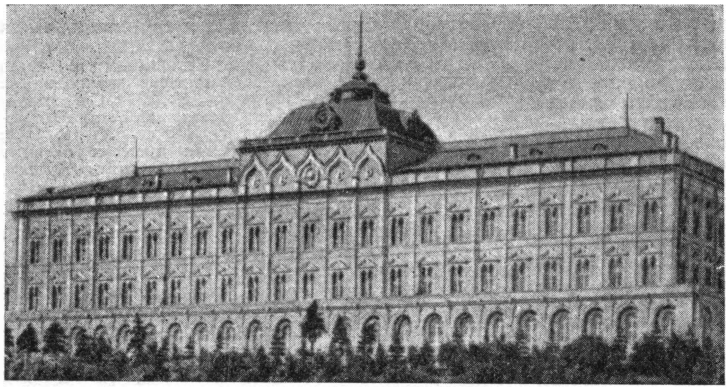

Великий Кремлівський палац, в якому відбуваються засідання Верховної Ради СРСР.

дві її палати. Їм в однаковій мірі належить законодавча ініціатива. Закон вважається затвердженим, якщо його прийнято обома палатами простою більшістю голосів кожної палати. Спільні засідання обох палат ведуть по черзі Голова Ради Союзу і Голова Ради Національностей. Кожна палата обирає з числа депутатів Голову палати і чотирьох його заступників. Голови палат керують засіданнями і відають їх внутр. розпорядком. Палати з числа депутатів утворюють постійні комісії, що є допоміжними і підготовчими органами палат, і обирають їх склад. Крім постійних комісій, кожна з палат і В. Р. СРСР в цілому можуть утворювати тимчасові комісії для розв'язання окремих завдань. У кожній з палат утворюється внутр. дорадчий орган — Рада старійшин. Вона складається з представників від груп депутатів, обраних у союзних республіках, краях і областях. Рада старійшин розглядає питання, пов'язані з організацією проведення сесій, складом органів, які формує В. Р. СРСР, і вносить свої рекомендації на обговорення палат або В. Р. СРСР в цілому. Засідання В. Р. СРСР провадяться в сесійному порядку. Сесії скликає Президія В. Р. СРСР двічі на рік. Позачергові сесії скликаються за розсудом Президії В. Р. або на вимогу однієї з союзних республік.

На сесіях обговорюють і вирішують найважливіші питання життя країни, приймають закони СРСР, плани розвитку нар. г-ва СРСР, держ. бюджет СРСР і звіт про його виконання, вирішують питання, що стосуються зовн. політики СРСР. Депутати В. Р. СРСР користуються правом законодавчої ініціативи, правом запиту і депутатської недоторканності. За свою діяльність і діяльність В. Р. СРСР вони зобов'язані регулярно звітувати перед виборцями. Депутат може бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку. В 1955 з депутатів В. Р. СРСР була утворена нац. Парламентська група СРСР, що стала членом міжнар. орг-ції — Міжпарламентського Союзу. З 76 нац. парламентських груп, що входять до цього союзу, Парламентська група СРСР найчисленніша.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1969; Засідання Верховної Ради СРСР. [Стенографічні звіти]. К.—М., 1938—67; История Советского государства и права, кн. 1—2. М., 1968.

А. Н. Зленко (Київ).

ВЕРХО́ВНА РА́ДА УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Української РСР. Створена відповідно до Конституції УРСР 1937. В. Р. УРСР — найвищий представницький орган Укр. Рад. д-ви; обирається на 4 роки усіма громадянами УРСР, які досягли 18 років, шляхом заг., рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. *Депутатом* В. Р. УРСР може бути обраний кожний рад. громадянин, який досяг 21 року. Вибори проводяться по виборчих округах за нормою 1 депутат від 100 тис. населення. Див. *Виборча система.* У В. Р. УРСР забезпечується найширше представництво робітн. класу, колгоспн. селянства, інтелігенції, всього населення республіки. В. Р. УРСР здійснює всі права, присвоєні Українській РСР згідно з ст. 22 Конституції УРСР, оскільки вони не входять до компетенції підзвітних їй органів — (*Президії Верховної Ради Української РСР, Ради Міністрів Української РСР* і *міністерств Української РСР*. Крім прийняття законів, у коло її повноважень входять найважливіші питання життя республіки, в тому числі затвердження нар.-госп. планів УРСР, держ. бюджету і звіту про його виконання, здійснення контролю за діяльністю всіх органів держ. влади і держ. управління республіки. Вона обирає Президію Верх. Ради УРСР, утворює Уряд республіки — Раду Міністрів УРСР, обирає *Верховний Суд Української РСР.* У період між сесіями Президія Верх. Ради УРСР здійснює найвищу держ. владу в республіці і видає з усіх питань своєї діяльності укази і постанови, причому ті з них, які стосуються питань виключного відання В. Р. УРСР, підлягають її наступному затвердженню.

Вибори до В. Р. УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
26.VI 1938	1-е	304
9.II 1947	2-е	415
25.II 1951	3-є	421
27.II 1955	4-е	435
1.III 1959	5-е	457
3.III 1963	6-е	469
12.III 1967	7-е	469

В. Р. УРСР обирає з числа депутатів Голову і чотирьох його заступників. Голова керує засіданнями В. Р. УРСР і відає її внутр. розпорядком. В. Р. УРСР з числа депутатів утворює постійні комісії. Вони всебічно вивчають і попередньо готують питання на розгляд В. Р. УРСР, сприяють проведенню в життя прийнятих нею законів і постанов, здійснюють від її імені систематичний контроль за діяльністю міністерств і відомств УРСР (див. *Постійні комісії Верховної Ради УРСР*). Крім постійних комісій, В. Р. УРСР може утворювати тимчасові комісії для розв'язання окремих питань. У В. Р. УРСР утворюється також внутр. дорадчий орган — Рада старійшин, що складається з представників груп депутатів, обраних по областях. Рада старійшин розглядає питання, зв'я-

зані з організацією проведення сесій, складом органів, які формує В. Р. УРСР, і вносить свої рекомендації на її обговорення. Засідання В. Р. УРСР проводяться в сесійному порядку. Сесії скликає Президія Верх. Ради УРСР двічі на рік. Позачергові сесії скликаються за розсудом Президії або на вимогу однієї третини депутатів В. Р. УРСР. Депутати В. Р. УРСР користуються правом законодавчої ініціативи, правом запиту і депутатської недоторканності. За свою роботу і роботу В. Р. УРСР вони зобов'язані регулярно звітувати перед виборцями. Депутат може бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

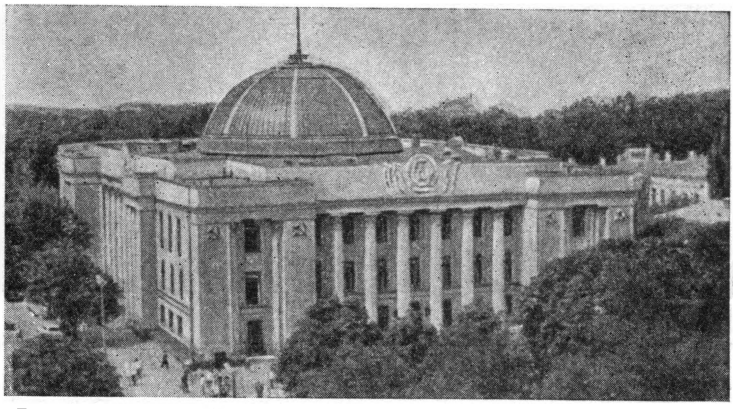

Будинок Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Засідання Верховної Ради Української РСР. [Стенографічні звіти]. К., 1940—67. *А. Н. Зленко* (Київ).

ВЕРХО́ВНА РОСІ́ЙСЬКО-РУМУ́НСЬКА КОЛЕ́ГІЯ у румунських і бессарабських справах — орган для керівництва боротьбою проти рум. інтервенції. Створена у Кишиневі в січні 1918 за рішенням Раднаркому РРФСР в зв'язку з агресивними діями боярської Румунії в Бессарабії і на Ізмаїльщині, підтриманими білогвардійським командуванням Рум. фронту і контрреволюц. *Центральною радою*. Інтервенція не була популярною у рум. солдатів і матросів. Свідченням цього було повстання рум. моряків у дунайських портах Кілія, Тулча і Сулина. До складу колегії ввійшли рос., укр., рум. і бессарабські комуністи, в т. ч. А. Г. *Железняков*, П. Кондренко, М. Бужор, В. Спіро та ін. Під керівництвом колегії одеські і бессарабські червоногвардійські загони спільно з моряками Чорномор. флоту і Дунайської флотилії вели бої проти рум. загарбників. 17.II 1918 за розпорядженням В. І. Леніна колегії було підпорядковано рад. війська, що розгромили Центр. раду під Києвом. Після поразки рум. військ в бою під Рибницею, де особливо відзначилися моряки під командуванням А. Г. Железнякова, інтервенти почали мирні переговори з колегією. 5.III 1918 представники колегії і рум. уряду підписали в Одесі протокол про виведення рум. військ з Бессарабії і врегулювання на цій основі рад.-рум. конфлікту. Проте рум. уряд не виконав договірних зобов'язань і, скориставшись з початку австро-нім. інтервенції проти Рад. Росії і Рад. України, окупував Бессарабію. *М. Ю. Раковський* (Одеса).

ВЕРХО́ВНА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ІНСПЕ́КЦІЯ УКРАЇ́НИ (ВСІУ) — вищий держ. адм.-політ. контрольний орган республіки, створений Тимчасовим робітн.-сел. урядом України в січні 1919. До травня 1919 існувала в організац. єдності з Наркоматом держ. контролю (НКДК) УРСР, нарком якого М. О. Скрипник був одночасно головою ВСІУ. З 5.V 1919 інспекцію перетворено в самостійний Наркомат соціалістич. рад. інспекції України. Нарком — А. А. Йоффе, заст. наркома — В. Р. Менжинський. Цей наркомат об'єднував Вищу адм.-політ. інспекцію, Вищу військову інспекцію, Вищу інспекцію нар. г-ва і Вищу інспекцію шляхів і зв'язку. На місцях працювали виїзні комісії наркомату. На відміну від НКДК, який здійснював контроль гол. чин. у госп. сфері, ВСІУ інспектувала та контролювала напрям діяльності всіх установ щодо відповідності загальнополіт. курсові Рад. влади. В 1920 створено єдиний орган держ. контролю — Наркомат РСІ (див. *Робітничо-селянська інспекція*).

Л. М. Маймескулов (Харків).

ВЕРХО́ВНИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ТРИБУНА́Л при ВУЦВК — судовий орган, створений за декретом ВУЦВК, опублікованим 15.IV 1919, для розгляду справ виняткової ваги. Справи до В. р. т. передавались постановами ВУЦВК, Президії ВУЦВК, Раднаркому та Нар. комісаріату юстиції УРСР. Розслідування цих справ покладалось на одноособових верх. нар. слідчих, що були при В. р. т. Засідання В. р. т. були відкритими. Трибунал діяв у складі 7 осіб, керувався діючим законодавством для революц. трибуналів. Вироки В. р. т. оскарженню не підлягали. Існував до створення *Єдиного Верховного Трибуналу Української РСР* (1921).

ВЕРХО́ВНИЙ СУД СРСР — найвищий суд. орган СРСР, який здійснює нагляд за суд. діяльністю судових органів СРСР, а також суд. органів союзних республік. Створений відповідно до *Договору про утворення СРСР*, яким передбачалась його організація при ЦВК СРСР. Структура і компетенція В. С. СРСР визначались Наказом Верховного Суду СРСР, затвердженим ЦВК СРСР 17.IX 1924. Першим головою В. С. СРСР був О. М. *Винокуров*. За Конституцією СРСР 1936 В. С. СРСР обирається Верх. Радою СРСР строком на 5 років. Складається з голови, заступників голови, членів В. С. СРСР і нар. засідателів, що обираються Верх. Радою СРСР, а також голів верх. судів союзних республік, які є членами В. С. СРСР за посадою. Відповідно до Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних і авт. республік (1958) діє в складі суд. колегій (в цивільних, кримінальних справах, військ. колегії) та пленуму. Пленум розглядає протести на рішення, вироки і ухвали суд. колегій В. С. СРСР, протести на постанови пленумів верх. судів союзних республік, які суперечать загальносоюз. законодавству або порушують інтереси ін. союзних республік; розглядає матеріали узагальнення суд. практики та суд. статистики і дає керівні роз'яснення в питаннях застосування законодавства при розгляді суд. справ; входить до Президії Верх. Ради СРСР з поданням у питаннях, що підлягають розв'язанню в законо-

П. П. Вершигора.

К. А. Вершинін.

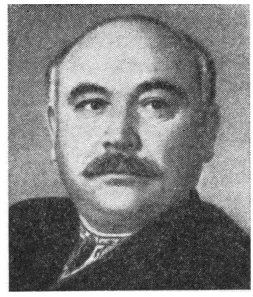

Г. Г. Верьовка.

давчому порядку, і з питань тлумачення законів СРСР.

Суд. колегії в цивільних і кримінальних справах В. С. СРСР розглядають, як суди першої інстанції, справи виняткової ваги, віднесені законом до їхньої підсудності, а також протести на рішення і вироки верх. судів союзних республік, якщо вони суперечать загальносоюзному законодавству. Військ. колегія діє як суд першої інстанції, а також як касаційна інстанція щодо вироків військ. трибуналів та як орган суд. нагляду. В. С. СРСР проводить перевірку застосування суд. органами союзних республік загальносоюзного законодавства, а також виконання постанов пленуму В. С. СРСР. Положення про В. С. СРСР затверджено законом СРСР від 12.II 1957, зміни та доповнення в це Положення внесені Указом Президії Верх. Ради СРСР від 30.IX 1967.

Літ.: Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1969.

В. Г. Зайчук (Київ).

ВЕРХО́ВНИЙ СУД УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — найвищий судовий орган УРСР, який здійснює нагляд за судовою діяльністю всіх судових органів республіки. Створений відповідно до Положення про судоустрій республіки, прийнятого ВУЦВК 16.XII 1922. Попередником В. С. УРСР був Єдиний Верховный Трибунал УРСР. 1-ий голова В. С. УРСР — С. Ф. *Буздалін*. За Конституцією УРСР 1937, В. С. республіки обирається Верх. Радою УРСР на 5 років. Складається з голови, заст. голови, членів В. С. УРСР і нар. засідателів, що обираються Верх. Радою УРСР. Відповідно до Закону про судоустрій УРСР 1960 діє в складі судових колегій і пленуму. Пленум розглядає протести на рішення, вироки й ухвали судових колегій В. С. УРСР; розглядає матеріали узагальнення суд. практики і дає судам республіки керівні роз'яснення в питаннях застосування законодавства республіки при розгляді суд. справ; входить до Президії Верх. Ради УРСР з поданням у питаннях, що підлягають розв'язанню в законодавчому порядку, і в питаннях тлумачення законів УРСР.

До компетенції суд. колегій В. С. УРСР як судів першої інстанції входить розгляд особливо важливих справ, віднесених законом до їхнього відання; касаційних скарг і протестів на рішення, вироки та ухвали обласних судів; протестів у порядку суд. нагляду на рішення, вироки й ухвали нар. та обласних судів, що вступили в законну силу, а також протестів на постанови президій обласних судів.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Історія держави і права Української РСР, т. 1—2. К., 1967.

В. Г. Зайчук (Київ).

ВЕРХО́ВСЬКИЙ Євген Федорович (н. 27.XI 1915) — активний учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. Н. у с. Наріжжі (тепер Семенівського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. З перших днів війни служив військ. техніком у госпіталі, потрапив в оточення ворога і восени 1941 вступив у партизан. загін. До 1943 — командир взводу диверсійної групи з'єднання партизан. загонів під командуванням О. Ф. *Федорова*. Брав участь в організації диверсій на залізницях, пустив під укіс кілька ворожих ешелонів. У 1943—44 в з'єднанні партизан. загонів під командуванням М. І. *Наумова* — заст. командира Червоного партизан. загону. В рейді з'єднання в січні — березні 1944 по тер. зх. областей України і прикордонних районів Польщі Червоний загін провів 11 боїв з окупантами. В післявоєнні роки В.— на госп. роботі. З 1951 — директор Сальківського цукр. з-ду (Гайворонський р-н Кіровогр. обл.). *В. П. Лукін* (Київ).

ВЕРШИ́ГОРА Петро Петрович (16.V 1905 — 27.III 1963) — один з керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, ген.-майор, рос. рад. письменник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Н. в с. Северинівці (тепер Молд. РСР) в сім'ї вчителя. Закінчив Одес. консерваторію (1930). Працював актором і режисером (1938—41 — на Київ. кіностудії). В роки Великої Вітчизн. війни — заст. командира по розвідці партизан. з'єднання С. А. *Ковпака*, з грудня 1943 — командир 1-ї Укр. партизан. д-зії. Учасник п'яти партизан. рейдів по тилах ворога. Під командуванням В. дивізія 1944 здійснила рейд у Польщу та Неманський рейд. У 1947—54 — викладач історії воєн і воєнного мистецтва та партизан. руху в Академії Генштабу. В.— автор праць з історії партизанського руху з давніх часів до Великої Жовтневої соціалістич. революції, статей про партизан. рух у Великій Вітчизн. війні. Літ.-худож. твори В.—«Люди з чистою совістю» (кн. 1—2. К., 1946—47), «Карпатський рейд» (М., 1951), «Рейд на Сан і Віслу» (К., 1961). Автор зб. оповід. і пов. «Переправа. Невигадані пригоди» (К., 1961), роману «Рідний дім» (М., 1962). Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Военное творчество народных масс. М., 1961; Партизанские рейды. (Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг.). Кишинев, 1962 [у співавт.].

ВЕРШИ́НІН Костянтин Андрійович (н. 21.V 1900) — рад. військ. діяч, Гол. маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1919. Н. в с. Боркіні (тепер Санчурського р-ну Кіров. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС та повітр. армією Пд. фронту (з 1941), ВПС Закавк. фронту (з 1942), 4-ю повітр. армією (з 1943), яка відзначилася в багатьох боях, в т. ч. в боях над Кримом. В 1951—52 — ком. прикорд. ППО, 1953—54 — ком. ППО країни, 1954—56 — ком. округом ППО. В 1956—57 — заст. головноком. ВПС. У 1946—49 і 1957—69 — головноком. ВПС і

заст. міністра оборони СРСР. На XIX з'їзді партії обирався канд. у члени ЦК, на XXII і XXIII з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верх. Ради СРСР 2—7-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ВЕРЬО́ВКА Григорій Гурійович (25.XII 1895 — 21.X 1964) — укр. рад. композитор, хоровий диригент, нар. артист УРСР (з 1960), професор (з 1947), засл. діяч мистецтв УРСР (з 1946). Член КПРС з 1946. Н. у Березні (тепер с-ще Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1916 закінчив Черніг. духовну семінарію. З 1919 — на пед. роботі в муз. учбових і культ.-осв. закладах. В перші роки Рад. влади створив укр. революц. пісні «Вперед, народе, йди», «Пісня комсомольців» та ін. Брав участь у розвитку муз. самодіяльності на Україні. Після закінчення Київ. муз.-драм. ін-ту з 1934 працював у Київ. консерваторії. З 1943 — худож. керівник і гол. диригент Держ. укр. нар. хору. Автор хорів, пісень, обробок нар. пісень, інструмент. композицій тощо. Державна премія СРСР, 1948; Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Нагороджений орденом Леніна та іншими нагородами.

Літ.: Я щ е н к о Л. І. Григорій Гурійович Верьовка. К., 1963 [бібліогр. с. 51—63].

ВЕРЬО́ВКІН Василь Трохимович (лютий 1914 — 14.VII 1944) — рад. військ. льотчик, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Кривополяні (тепер Чаплигінського р-ну Липецької обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1934. У 1937 закінчив військ. школу льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї 155-го гвард. штурмового авіаполка 9-ї гвард. штурмової авіадивізії 5-ї повітряної армії 2-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра (6 раз водив групу на штурмування), при знищенні Корсунь-Шевченків. угруповання ворога, форсуванні р. Пруту і визволенні Молдавії. Особисто здійснив 102 бойові вильоти. Загинув у повітряному бою.

ВЕСЕЛО́В Василь Іванович (1909— 26.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Нігайновому (тепер Пошехонського р-ну Яросл. обл.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир саперного відділення 28-го гвард. саперного батальйону 25-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. Вночі проти 26.IX 1943 група саперів під командуванням В. забезпечила переправу рад. військ, замінувала підступи до оборони рад. військ і взяла участь у відбитті ворожих атак. У цьому бою В. загинув.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Микола Іванович (1848 — 12.IV 1918) — рос. археолог, сходознавець. Н. в Москві. У 1873 закінчив Петерб. ун-т. З 1890 — професор Петерб. ун-ту, один з керівників *Археологічної комісії* в Петербурзі. Провадив розкопки старод. городищ на тер. Серед. Азії, зокрема Афрасіаба; розкопав сотні курганів, у т. ч. Майкопський на Пн. Кавказі і *Солоху* в районі Нікополя на Україні. В 1890—91 вперше дослідив петрогліфи *Кам'яної Могили*.

Е. В. Яковенко (Київ).

ВЕ́СТЕРФЕЛЬД (Westerfeld) Абрагам (рр. н. і см. невід.) — голл. художник 17 ст. Служив при дворі лит. гетьмана Я. Радзівілла. В 1649—51 перебував на Україні. Був свідком подій початкового періоду визв. війни укр. народу 1648—54, які відтворив у малюнках (збереглися в копіях кін. 18 ст.). Серед них найцікавіші: «Козацькі посли у Радзівілла», «Вступ литовських військ до Києва в 1651», «Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі», «Сутичка польської та козацької кінноти під Києвом». Залишив також малюнки пам'яток київ. архітектури — Золотих воріт, Софійського собору, Києво-Печерської лаври та ін. Є припущення, що за малюнком В. гравер Гондіус виконав відомий портрет Б. Хмельницького.

Літ.: С м и р н о в Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. М., 1908; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967.

Вечорниці. Картина І. Ю. Рєпіна. 1881.

ВЕСЬ — назва невеликого сільс. поселення у слов'ян. У росіян та українців цей термін вийшов з ужитку; у білорусів (весь, всьома, вьоска — село) і зх. слов'ян існує до наших днів.

ВЕ́ТО (лат. veto — забороняю) — 1) В експлуататорських д-вах право остаточної чи умовної заборони введення в дію акта, рішення, що його прийнято законодавчою установою. Належить главі д-ви (монархові, президентові) або верхній палаті парламенту (напр., в Англії). За давніх часів В. у формі одностайності при прийнятті рішення *вічем* було відоме всім слов. народам. Пізніше (в 16—18 ст.) В. існувало у феод. Польщі. У сучас. бурж. країнах В. використовується або як політ. реклама демократизму, або з відвертою метою перешкодити прийняттю небажаних панівному класові законів, коли такі закони парламент змушений обговорювати під тиском прогресивних кіл країни. Законодавчий, як і всякий правотворчий, процес в СРСР та союзних республіках (в т. ч. в УРСР) В. не знає. 2) За міжнар. правом відповідно до ст. 27 Статуту ООН принцип одностайності (одноголосності) постійних членів Ради Безпеки при прийнятті рішень непроцедурного характеру. УРСР, так само, як СРСР, БРСР, виступає за збереження В. як засобу протидіяння антинар. політиці імперіалістичних д-в, коли вони намагаються нав'язувати свою волю соціалістичним та ін. миролюбним країнам. Так, право В. було використано СРСР проти спроб дискримінації країн нар. демократії тощо.

Літ.: М а к о г о н С. О., Ц в е т к о в В. В. Радянське державне право, в. 4. К., 1968.

Є. М. Колош (Київ).

«ВЕЧІ́РНІЙ КИ́ЇВ» — газета Київ. міськ. к-ту КП України і міськради депутатів трудящих. Під цією назвою виходить з 1.VI 1951 щодня, крім неділі. Виходила під назвами: «Вечерний Киев» (1927—30), «Більшовик» (1932—39). Тираж газети (1968) — 260 тис. примірників.

ВЕЧОРНИ́ЦІ, д о с в і т к и — в укр. дореволюц. селі одна з форм вечірнього дозвілля молоді восени та взимку. Сільс. молодь об'єднувалася (часто за соціальними ознаками) в невеликі т-ва — молодіжні громади, які збирались у спеціально найманій хаті. В будні на В. дозвілля поєднува-

лось з роботою: дівчата пряли, шили, вишивали, парубки робили постоли, личаки (на Поліссі). В ряді районів України (на Полтавщині, Київщині, Чернігівщині, Поділлі) В. іноді тривали до світанку (звідси — їхня друга назва). В історії укр. дореволюц. села відомі випадки, коли на В. провадилась революц. робота серед молоді. За рад. часу, з появою на селі широкої мережі клубних установ, де організовано культурне дозвілля сільс. населення, звичай молоді збиратися на В. зникає.

Літ.: Камінський В. Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правовий інститут. В кн.: Камінський В. Нариси звичаєвого права України. К., 1928; Кубеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1966.

О. Ф. Кубеньова (Київ).

«ВЕЧОРНИ́ЦІ», «Вечерницъ»— перший на Галичині укр. громад.-літ. часопис-тижневик поміркувано-ліберального напряму. Виходили у Львові 1862—63 під ред. і за участю Ф. Заревича, В. Шашкевича та К. Климковича. Організовані *«народовцями»*. Були під впливом *«Основи»*. Незважаючи на класову обмеженість поглядів видавців, «В.» пропагували розвиток укр. культури, л-ри і мови, відіграли значну роль у пропаганді на Галичині творчості Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. А. Федьковича та ін. укр. письменників, а також у проведенні ідеї мовно-літ. єднання всіх укр. земель. Часопис сприяв зростанню літ. сил Галичини.

ВЕШНЯ́К Федір Якубович (р. н. невід.— п. 1650) — чигиринський полковник [1648—50]. Служив у реєстровому козацькому війську. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 перейшов на бік повсталих нар. мас і очолював *Чигиринський полк*. За свідченням сучасників, В. був найдовіренішим порадником Б. Хмельницького. Мав великий вплив на військ.-організаційні справи гетьманського уряду. Виконував дипломатичні доручення гетьмана. Влітку 1648 керував посольством, що провадило переговори у Варшаві. В квітні — травні 1649 очолював укр. посольство до Москви. Брав участь у боях проти польс.-шляхет. військ. Кілька разів призначався наказним гетьманом, заступаючи Б. Хмельницького в командуванні козацьким військом. Прихильник возз'єднання України з Росією, В. рішуче виступав за визволення укр. народу з-під влади шляхет. Польщі.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648— початку 1651 р. К., 1955; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2 (Первая половина XVII ст.). К., 1896.

«ВЕЛИ́КАЯ ОКТЯ́БРЬСКАЯ СОЦИАЛИСТИ́ЧЕСКАЯ РЕВОЛЮ́ЦИЯ НА УКРАЙНЕ»— збірник документів і матеріалів у 3-х томах; найповніша публікація джерел з історії боротьби за встановлення і зміцнення влади Рад на тер. України, яка входила до складу Рос. імперії. Видано 1957 в Києві під ред. С. М. *Королівського*. Підготував до друку Центр. держ. архів Жовтн. революції і соціалістич. будівництва УРСР. Включає 2422 документи з архів. фондів і період. преси 1917 і 1918, що зберігаються в центр. та обл. держ. архівах України, в архівах Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві та його укр. філіалу — Ін-ту історії партії ЦК КП України в Києві, в Центр. держ. архіві Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, Центр. держ. архіві Радянської Армії СРСР і Центр. держ. військово-істор. архіві СРСР, в центр. книгосховищах Москви, Ленінграда, Києва і Харкова. Це доповіді, звіти, рішення, звернення, заклики, відозви та ін. документи і матеріали більшовицьких орг-цій, Рад, профспілок, фабрично-заводських к-тів, їхніх з'їздів, конференцій, пленарних засідань і нарад, а також комісій і секцій, резолюції масових зборів робітників і селян, солдатів і матросів. Перший том («Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции») містить 935 документів, що охоплюють період від перемоги Лютневої бурж.-демократич. революції до передодня Великої Жовтн. соціалістич. революції (лютий — жовтень 1917). Другий том («Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине») складається з 622 документів, в яких відображено перемогу Жовтн. збройного повстання і перший етап боротьби за встановлення Рад. влади на Україні. Хронологічно він охоплює період від Жовтн. збройного повстання в Петрограді до 1-го Всеукр. з'їзду Рад і проголошення Укр. Рад. д-ви (жовтень — грудень 1917). Третій том («Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине») включає 865 документів, в яких висвітлюється процес зламу старого держ. апарату і створення органів диктатури пролетаріату в центрі й на місцях, ліквідації поміщицького землеволодіння, націоналізації пром. підприємств, встановлення робітн. контролю над виробництвом, розв'язання продовольчого питання, перебудування на соціалістич. засадах школи, видавничої справи тощо. Хронологічно він охоплює період після 1-го Всеукр. з'їзду Рад і утворення найвищих органів Рад. влади на Україні до тимчасової окупації УРСР австро-нім. загарбниками (грудень 1917 — квітень 1918). Документи і матеріали тритомника з достатньою повнотою висвітлюють всі етапи боротьби трудящих України під керівництвом більшовицьких орг-цій за перемогу соціалістич. революції; дають змогу конкретно уявити, як проходила боротьба за владу Рад на місцях. До збірника додано покажчики імен, орг-цій РСДРП (б), Рад. військово-революц. к-тів, штабів, к-тів Червоної гвардії, профспілок і фабзавкомів; геогр. назв; пром. підприємств, частин армії, флоту; хронологічний покажчик документів.

І. Л. Бутич (Київ).

«ВЕЛИКОРУ́ССЪ»— перші нелегальні друковані листки, видані 1861 в Петербурзі групою, що мала таку ж назву. Вийшло три листки, в яких відбилися демократичні погляди групи. Листки «В.», критикуючи сел. реформу 1861, вимагали конституції, свободи друку і віросповідань, повернення селянам земель, якими вони володіли до реформи, провіщали сел. повстання, вимагали незалежності Польщі і надання Україні права на самовизначення. Листки було передруковано в журналі *«Колоколъ»*. Особовий склад групи «В.» досі точно не встановлено. Вважають, що до групи входили особи, зв'язані з журн. «Современникъ», — П. І. Боков, В. Ф. Лугинін, М. О. і В. О. Обручеви та ін. Після утворення орг-ції *«Земля і воля»* уцілілі члени групи «В.» приєдналися до неї (1862). В 1862 члени польс. революц. партії «червоних» С. *Бобровський*, Бернштейн та ін. передрукували в друкарні Києво-Печерської лаври листки «В.» і розповсюдили бл. 100 прим. їх.

«ВЕ́СТНИК ДРЕ́ВНЕЙ ИСТО́РИИ»— журнал Ін-ту всесвітньої історії АН СРСР. Засн. 1937. Публікує статті, рецензії, хроніку наук. життя з питань старод. історії. Подає багато матеріалів з античної історії Пн. Причорномор'я. В «Додатках» друкує рос. переклади джерел з старод. історії (зокрема, протягом 1947—49 було перевидано працю В. В. Латишева «Відомості давніх письменників, грецьких і латинських, про Скіфію і Кавказ» з додатком сх. текстів). Виходить 4 рази на рік.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–54 років
МАСШТАБ 1:7 500 000
75 0 75 150 225 км
Кордон України в складі Королівства Польського до 1648 р.
Кордон білоруських земель у складі Великого князівства Литовського
Кордон між Великим князівством Литовським і Королівством Польським
Межі воєводств
Межі володінь Вишневецьких на Лівобережній Україні
Кордон України за Зборівським договором 1649 р.
Територія Російської держави в 1648 р.
Територія, повернена Російській державі згідно з Андрусовським договором 1667 р.
Територія Речі Посполитої в 1667 р.
Район дій селянсько-козацьких загонів під керівництвом Богдана Хмельницького в період визвольної війни 1648–54 років
Осередки найактивніших повстань і райони формування повстанських загонів на Україні і в Білорусії
Основні осередки селянсько-плебейського руху в Польщі в 1648–55 роках
Походи військ Богдана Хмельницького
1-й – від Запорізької Січі до Замостя (1648 р.)
2-й – від Чигирина до Зборова (1649 р.)
проти молдавського воєводи (1650 р.)
3-й – від Чигирина до Берестечка (1651 р.)
до Батога (1652 р.)
Походи селянсько-козацьких загонів
Кривоноса (1648 р.)
Небаби в Полісся (1648 р.)
до Кодака (1648 р.)
на допомогу російським військам (1654–55 роки)
Походи російських військ
в 1654 р.
в 1655 р.
Спільні походи російських і українських військ
до Луцька (1654 р.)
до Охматова (1655 р.)
заради визволення Західної України (1655 р.)
Каральні походи польсько-шляхетських військ у 1651
1–2.VI.52 Місця і дати битв
Початкові бази російських військ біля кордонів Речі Посполитої
Стародубський повіт-база Війська Запорізького для підтримки повстання в Білорусії (1648 р.)
Земський собор у Москві–рішення про прийняття в підданство всього Війська Запорізького
Переяславська рада–рішення про возз'єднання України з Росією
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА Основна область української імміграції в межі Російської держави
Чигирин Столиця гетьмана (1649 р.)
Харків Міста Слобідської України, що їх заснували в 17 ст. українські козаки-переселенці
Київ Центри воєводств
Белгородська укріплена лінія Російської держави
Державні кордони в 1667 р.
ГЕРЦ. ПРУССІЯ
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ПОЛЬЩА
КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ
ПІВДЕННА ПІДЛЯШШЯ
ПІВДЕННА ВОЛИНЬ
ПІВДЕННА ПОДІЛЛЯ
ПІВДЕННА ПОЛІССЯ
ПІВДЕННА ПРИДНІПРОВ'Я
ПІВДЕННА ЗАПОРІЖЖЯ
ПІВДЕННА ПОСЕЙМ'Я
ПІВДЕННА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
ПІВДЕННА ВОРСКЛА
ПІВДЕННА ПОСІЛЛЯ
ПІВДЕННА ПОДОНЬЯ
ПІВДЕННА ПРИАЗОВ'Я
ПІВДЕННА ПРИКУБАННЯ
ПІВДЕННА ПРИТЕРЕЧЧЯ
ПІВДЕННА ПРИКАСПІЙ'Я
ПІВДЕННА ПРИУРАЛЛЯ
ПІВДЕННА ПРИВОЛЖЖЯ
ПІВДЕННА ПРИОКСЬКЕ
ПІВДЕННА ПРИСЕЙМ'Я
ПІВДЕННА ПРИСЕЛЬЛ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
в кінці 12–першій половині 13 ст.
МАСШТАБ 1:5 000 000
50 0 50 100 150 км
Приблизний загальний кордон Русі перед татарською навалою
Кордони інших держав у 60-х роках 13 ст.
Межі князівств і земель
Межі удільних князівств і земель
Територія Галицько-Волинської Русі в середині 13 ст. (об'єднаних князівств Волинського і Галицького)
Тимчасові володіння кн. Данила Романовича (з зазначенням дат)
КИЇВСЬКЕ (в 1230 р.)
Князівства, залежні від кн. Данила Романовича (з зазначенням дат)
Залежні від галицьких князів землі, що їх захопили татари
Територія Литовського князівства на кінець князювання Міндовга (1263 р.) зі включенням захоплених земель руських князівств
ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
ЛИТВА
КНЯЗ. ГОРОДЕНСЬКЕ
(бл. 1252–54 років)
ЧОРНА РУСЬ
КНЯЗ. ПОЛОЦЬКЕ
(бл. 1252–54 років)
Райгород
Городно
Новгородок
Турійськ
Вовковийськ
Несвіж
Слоним
Клецьк
Візна
Нарев
Більськ
Нур
Плонськ
Вишгород
Вісла
Буг
Дорогичин
Мельник
Камінець
Берестя
Кобрин
Пінськ
Туров
ТУРОВО-ПІНСЬКЕ
(з 1229–30 років)
Мозир
Бряган
Дніпро
Любеч
Прип'ять
КНЯЗ. ЧОРНОБИЛЬ
Вручий
Чорнобиль
Іскоростень
Вишгород
КИЇВСЬКЕ
(у 1230, 1238–40 роках)
Київ
Корчеськ
Возвягль
Городеськ
Білгород
Звенигород
Василів
Зрижень
Котельниця
Ярополч
Юрґев
Торчеськ
Володарів
Козьий
Межибожжя
Збараж
Теребовль
Микулин
Тихомль
Ушомль
Дубен
Мильськ
Данилів
Шумськ
Кременець
Броди
Олесько
Львів
Голі Гори
Звенигород
Вишня
Городок
Перемишль
Ярослав
Любачів
Белз
Холм
Шеполь
Луцьк
Дорогобуж
Пересопниця
Степань
Жидичин
Володимир
Любомль
Камінь
Прагатове
Володава
Верещин
Шекарів
Грубешів
Червен
Радом
Казимеж
Ополе
Кельце
Завихост
Сандомир
Хмельник
Вісліца
Тернава
Дунаєць
Сянок
Сяноцик
Бардієв
Прашів
Кошиця
Белке-Михайлевце
Собранець
Ужгород
Лелесів мон.
Мукачеве
Боршева
Тиса
Хирлей
Воловець
Синьоводський мон.
пер. Ужоцький
пер. Верецький
пер. Яблунецький (або Татарський)
Галич
Толмач
Коломия
Василів
Онут
Бакота
Ушиця
Дністер
Прут
Черемош
Кучелмин
Родна
Стрий
Яський Торг(?)
Романів Торг
Бердадь
Сірет
Текуч
М. Галац (Галац)
Дунай
РУСЬКЕ МОРЕ (ПОНТ)
Кучія Куремси (в 1240-х роках)
Під. Буг
Черн. Ловці
Ятвязька земля
Мазовецька земля
Підляська земля
Волинська земля
Галицька земля
Карпатська Русь
Угорщина
Литва
Польща
Пруссія
Кенігсберґ
Прегель
Німан
Нарев
Вісла
Буг
Сян
Дністер
Прут
Серет
Дунаєць
Тиса
Хирлей
Стир
Горинь
Случ
Уборть
Ужа
Тетерів
Ірпінь
Трубіж
Сула
Псел
Десна
Снов
Ворскла
Оскол
Сіверський Донець
Дон
Ока
Ліс
Ятвязька земля
Мазовецька земля
Підляська земля
Волинська земля
Галицька земля
Карпатська Русь
Угорщина
Литва
Польща
Пруссія
Складові частини Волинської землі
IV I Земля Берестейська. II Власно Волинське князівство. III Земля Червенсько-Холмська. IV Земля Белзька. V Князівство Луцьке з Погориною
Центри князівств і земель
Головні торговельні шляхи
1241 Місця і дати найважливіших битв
Луцьк Міста, в яких у 1259 р. на вимогу Бурундая було зруйновано укріплення
1253 Напрями найважливіших походів волинських князів Данила й Василька Романовичів проти зовнішніх ворогів і галицького боярства, яке діяло в союзі з іноземцями
1159 Ярослав Осм. Князівські виступи в боротьбі за захоплення влади в Києві й Галичі (з зазначенням дат і учасників)
Походи кн. Івана Ростиславича Берладника в 1159 р.
Напрями найважливіших походів
1260 литовських феодалів
угорських королів і феодалів у 1189-90, 1210-11, 1211, 1214-19, 1220-х і 1228 роках
польських князів
угорських загарбників у союзі з польськими в Західну Галичину й розгром їх під Ярославом у 1245 р.
Основні походи татар
Батия в 1240-41 роках
загонів Маманя і Балея, що верталися з Угорщини в 1242 р.
Куремси бл. 1252 р.
Бурундая в 1258 і 1259 роках
Монастирі
За права кн. Романа Даниловича на австрійський трон, 1253
1 24° 2 3 28°
А Б В
52° 48°

«ВЕ́СТНИК ЖИ́ЗНИ»— легальний більшовицький наук.-літ. і політ. журнал. Виходив протягом 30.III (12.IV) 1906 — IX 1907 в Петербурзі. Видано 20 номерів. До редакції входили М. С. Ольмінський, П. П. Румянцев. В журн. опубліковано статті В. І. Леніна «Каутський про Державну думу» (№ 6), «Російський радикал мудрий по шкоді» (№ 12), а також статті В. Д. *Бонч-Бруєвича*, В. В. *Воровського*, А. В. *Луначарського*. За постановою Петерб. судової палати 1907 видання «В. ж.» було припинено.

«ВЕ́СТНИК НАРО́ДНОЙ ВО́ЛИ»— журнал народовольців. Видавався в Женеві 1883—86. Вийшло 5 номерів. Редакторами журналу були Л. А. Тихомиров і П. Л. *Лавров*. З метою об'єднання усіх рос. революц. груп і фракцій до редакції спочатку був залучений також Г. В. Плеханов. Співробітництво останнього з народовольцями обмежилось надрукуванням у журналі його рецензії на книгу М. Я. Арістова про О. П. Щапова (№ 1). Значну увагу журн. приділяв Україні. В журн. опубліковано спогади укр. народника В. К. *Дебогорія-Мокрієвича* (№ 1—3). В оглядах внутр. життя Росії, хронікальних замітках і звітах про політ. процеси міститься чимало матеріалів про сел. і народницький рух в укр. губерніях.

М. П. Рудько (Київ).

ВЕТО́ШКІН Михайло Кузьмич (5.XI 1884 — 2.II 1958) — активний учасник революц. руху в Росії та на Україні, рад. парт. і держ. діяч, історик, професор (з 1953). Член Комуністич. партії з 1904. Н. в с. Усольї (тепер м. Усольє-Сибірське Ірк. обл.) в сім'ї робітника. Під час революції 1905—07 — член к-тів РСДРП у Красноярську і Читі, провадив підпільну роботу на Далекому Сході; 1907—17 — на парт. роботі в Петербурзі, Псковській і Вологодській губ. В 1918—20 — голова губвиконкому і губкому РКП (б) у Вологді. В 1920—член Крим. ревкому і обкому РКП (б), згодом — голова Київ. губревкому і член губкому КП (б) У. З січня 1922— нарком юстиції, потім—нарком РСІ України. В 1925 —41 — відповідальний секретар бюджетної комісії ЦВК СРСР. З 1944— на наук. і викладацькій роботі. Автор праць з історії революц. руху в Росії та історії КПРС.

ВИ́БОРНІ КОЗАКИ́ — привілейована група укр. козацтва на Лівобережній і Слобідській Україні у 18 ст. На поч. 18 ст. в результаті дальшого розвитку і зміцнення феод.-кріпосниц. відносин укр. козацтво все більше розшаровувалося на заможну верхівку та бідноту. Юридич. оформленням майнового розшарування укр. козацтва був універсал гетьмана І. Мазепи від 2 (13).III 1701, в якому він наказував глухівському сотникові А. Турянському зробити «перебор» (перевірку) козац. компутів (списків) Глухівської, Кролевецької, Коропської, Воронізької сотень Ніжинського полку та виділити з них заможних козаків («виборне і перевиборне товариство») для відбування військ. служби. Решта козаків (т. з. «подлейшее товариство») позбавлялася козац. привілеїв. Але через побоювання, що це викличе нар. повстання,виключення козац. бідноти з козацтва було тоді припинено. На Лівобережній Україні воно було здійснено 1735 указом «*Правління гетьманського уряду*», затвердженим Сенатом. За цим указом у всіх лівобережних полках було складено нові козац. компути, до яких включили лише 30 тис. заможних козаків, що дістали назву виборних. Переважну більшість рядового козацтва було перетворено на *підпомічників*. Козац. привілеї надавалися лише В. к., які звільнялися від повинностей, але зобов'язувалися особисто відбувати військ. службу з власним спорядженням, зброєю, кіньми. Майже одночасно, в результаті військ. реформи 1732—37, втратила козац. привілеї переважна більшість рядового козацтва Слобідської України, де до козац. компутів було включено лише 4200 заможних козаків. Слобідські козац. полки 1765 царський уряд ліквідував, перетворивши козаків на *військових обивателів*, лівобережні козац. полки — 1783. Позбавлені козац. привілеїв В. к. формально залишилися особисто вільними і за суспільним станом наближалися до *державних селян*.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954.

С. П. Майборода (Київ).

ВИ́БОРЧА СИСТЕ́МА — встановлений законом порядок утворення представницьких органів держ. влади та здійснення громадянами своїх виборчих прав. В. с. УРСР, як і вся рад. виборча система,— найдемократичніша в світі. Вже перші Конституції УРСР 1919 та 1929 визначили, що правом обирати і бути обраним до Рад користуються громадяни обох статей, незалежно від віросповідання, національності, осілості тощо, яким до дня виборів минуло 18 років і які займаються суспільно корисною працею, а також бійці Червоної Армії та матроси Червоного Флоту, іноземці, що належать до робітн. класу і трудового селянства. Таким чином, до активної держ. діяльності були залучені широкі кола трудящих. Були позбавлені виборчих прав лише особи, які користувалися найманою працею з метою одержання прибутків, приватні торговці, служителі церкви, монахи, члени кол. царського двору, кол. агенти та службовці жандармерії, поліції, особи, засуджені за корисливі і ганебні злочини (за Конституцією 1929 — особи, позбавлені за судовим вироком виборчих прав), особи, що визнані душевнохворими.

Зі зміцненням соціальної бази рад. демократії в результаті повної і остаточної перемоги соціалізму в Союзі РСР В. с. відображає корінні інтереси і волю всього рад. народу. Осн. принципи рад. В. с. встановлені Конституцією СРСР та конституціями союзних і авт. республік, а також положеннями про вибори, затвердженими указами Президій відповідних Верх. Рад. В УРСР В. с. визначено Конституцією Української РСР 1937 (розділ IX, ст. 114—123) та положеннями про вибори до Верх. Ради УРСР і про вибори до обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих УРСР. Рад. В. с. побудована на основі заг., рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Заг. виборче право полягає в тому, що всі громадяни УРСР, які досягли 18 років, незалежно від расової і нац. приналежності, статі, віросповідання, осв. цензу, осілості, соціального походження, майнового стану і минулої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними. Рівне виборче право означає: кожний громадянин має один голос; усі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах. Вибори до всіх Рад депутатів трудящих, починаючи від сільс. та міської Рад депутатів трудящих аж до Верх. Ради УРСР та Верх. Ради СРСР, провадяться громадянами безпосередньо шляхом прямих виборів. Таємне голосування означає, що виборчі бюлетені виборець заповнює особисто, при відсутності ін. осіб, в ізольованому приміщенні.

Рад. В. с. передбачає найдемократич. порядок висування кандидатів у депутати, забезпечуючи це право за громад. орг-ціями й товариствами трудящих (парт. орг-ціями, профспілками, кооператив.

орг-ціями, орг-ціями молоді, культ.-освітніми т-вами), а також порядок проведення виборів по виборчих округах та визначення результатів голосування. Рад. В. с. сприяє зміцненню морально-політ. єдності народу, що виявляється в існуванні виборчого блоку комуністів і безпартійних. Смисл цього блоку полягає в тому, що кожний безпартійний депутат є депутатом і від комуністів, так само як і кожний депутат-комуніст є депутатом і від безпартійних. У положеннях про вибори врегульовано також питання про списки виборців, виборчі округи, дільниці та виборчі комісії, а також установлено відповідальність за порушення виборчих прав громадян. У цих положеннях конкретизується рад. В. с., розкривається її демократична суть. Див. також *Верховна Рада Української РСР, Місцеві Ради депутатів трудящих.*

Літ.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969.

Ф. Г. Бурчак (Київ).

ВИГЛА́ЗОВ Григорій Ісайович (1919 — 16.V 1942) — рад. військовослужбовець, єфрейтор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії. Н. у с. Шайдарові (тепер Сузунського р-ну Новосиб. обл.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення парашутного батальйону розвідвідділу штабу Крим. фронту відзначився при обороні Криму. 16.V 1942 дістав цінні розвідувальні дані про сили і розташування ворога на Керченському п-ові. Того ж дня знищив 3 фашист. танки і 20 гітлерівців. Загинув у бою.

ВИГО́ВСЬКИЙ Іван Остапович (р. н. невід.— 26.III 1664) — гетьман України [1657—59]. За походженням укр. шляхтич, належав до угруповання укр. феодалів, які були тісно зв'язані з шляхет. Польщею. Укр. літописець зазначав, що В. «єдного духа был» з польс. панами. На поч. нар.-визв. війни 1648—54 перебував на службі в польс.-шляхет. військову. Під час поразки польс.-шляхет. війська в *Жовтоводській битві 1648* потрапив у полон до татар. Викуплений Б. Хмельницьким з полону, В. ввійшов у довір'я до гетьмана і обійняв посаду генерального військ. писаря. Після смерті Б. Хмельницького домігся проголошення себе гетьманом. Очолював шляхет.-старшинську верхівку, яка додержувалася пропольс. орієнтації. До неї входили численна родина Виговських, а також Г. Лісницький, Г. Гуляницький, І. Груша, Т. Носач та ін. старшини. Представники бурж.-націоналістич. історіографії В. Б. *Антонович* і М. С. *Грушевський* намагалися зобразити В. як людину, яка нібито бажала забезпечити свободу і незалежність України. Насправді В. та його однодумці для зміцнення свого класового становища намагалися відірвати Україну від Росії і відновити на Україні польс.-шляхет. панування. Пропольс. політика угруповання викликала обурення не лише серед нар. мас, але й з боку переважної більшості козац. старшини. Наприкінці 1657 проти В. вибухнуло повстання, яке очолили полт. полковник М. *Пушкар* і кошовий Запорізької Січі Я. *Барабаш*. За допомогою крим. татар В. жорстоко придушив нар. повстання і відкрито виступив проти Росії. Наймані загони В. разом з татарами зруйнували і спалили Полтаву, пограбували Миргород та ряд ін. міст і сіл. Він уклав з польс. урядом *Гадяцький договір 1658*, за яким на Україні встановлювалося польс.-шляхет. панування. На зраду В. укр. народ відповів повстанням, яке очолили І. *Богун*, І. *Іскра* і кошовий Запорізької Січі І. Д. *Сірко*. Зазнавши поразки, В. і його група почали переговори з султанською Туреччиною про прийняття України в її підданство. Проти В. і його групи з новою силою спалахнув нар. рух. Вигнаний повсталим народом, В. втік до Польщі, де йому було надано титули сенатора і київ. воєводи. В 1664 правобережний гетьман П. *Тетеря* і полковник С. Маховський звинуватили В. у зраді Польщі. За вироком польс. польового суду В. був розстріляний.

Літ.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Летопись Самовидца. К., 1878; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 4, 7, 15. СПБ, 1863—92; Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов..., т. 2—3. К., 1846—52.

К. І. Стецюк (Київ.)

ВИГОДО́ВСЬКИЙ Павло Хомич (справж. прізв.— Дунцов; 1802 — 24.XII 1881) — декабрист. Син селянина Поділ. губ. Роздобувши паспорт на ім'я дворянина Вигодовського, вчився в католиц. духовному уч-щі. Служив секретарем у канцелярії волин. губернатора. Член *Товариства об'єднаних слов'ян* (1825). Прихильник революц. повалення самодержавства і знищення кріпацтва. Засуджений до двох років каторжних робіт, які відбував у Читинському острозі, з 1828 — на поселенні в Наримі (тепер Том. обл.). Писав трактати антиурядового і атеїстичного змісту, за що 1855 був покараний батогами і засланий у Вілюйськ. У 1871 переведений до Іркутська, де й помер.

ВИДАВНИ́ЦТВО ПОЛІТИ́ЧНОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ УКРАЇ́НИ, Політвидав України — одне з найбільших видавництв республіки. Попередником його було засноване у вересні 1922 в Харкові спеціалізоване в-во по випуску політ. л-ри «Пролетар». 21.VIII 1930 утворено Держ. видавниче об'єднання України (ДВОУ), куди ввійшов і «Пролетар». У 1931 з складу ДВОУ був виділений Партвидав при ЦК КП (б) У, який в лютому 1936 об'єднався з Держсоцеквидавом. 23.IV 1938 утворено Держполітвидав при Раднаркомі УРСР, що його 14.IX 1940 перетворено на Політвидав при ЦК КП(б)У. 25.IX 1941 постановою Раднаркому УРСР шість республіканських в-в злито в єдине універсальне в-во України — Укрвидав, згодом — Укрдержвидав. У 1946 з нього було виділено Укрполітвидав, з лютого 1949 перейменований на Держполітвидав УРСР, а з 3. IV 1964 — на Політвидав України. За післявоєнні роки Політвидав України випустив у світ укр. мовою 4-е вид. Творів В. І. Леніна і 2-е вид. Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, видає рішення з'їздів КПРС і КП України, систематично друкує окремими виданнями твори основоположників марксизму-ленінізму, праці видатних діячів партії і уряду. В-во випускає л-ру з історії КПРС, історії КП України, історії СРСР і України, політ. економії, конкретної економіки, пром-сті і с. г., філософії, міжнар. відносин і зовн. політики СРСР, л-ру про досвід роботи парт. і рад. органів республіки, юрид., довідкову і туристичну л-ру, художньо-документальну публіцистику. В 1967 Політвидав України видав понад 185 назв книг тиражем 5 млн. 846 тис. прим. (1600 друк. арк.). В-во входить у систему К-ту по пресі при Раді Міністрів УРСР.

Літ.: Гнатюк Д. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. К., 1965; Сарана Ф. Видання Держполітвидаву УРСР за 1946—1953 рр. К., 1954.

С. Й. Жирба (Київ).

«ВИДАВНИ́ЦТВО СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ ПАРТІ́ЇНОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ В. БОНЧ-БРУЄ́ВИЧА І Н. ЛЕ́НІНА» — створене більшовиками в Женеві в 2-й пол. 1904, після того як меншовицька ред. «Искры» закрила для них сторінки газети і відмовилася друкувати заяви більшовицьких орг-цій і членів партії, що виступали на захист рішень II з'їзду і за скликання III з'їзду партії. В. І. Ленін був редактором усіх

видань в-ва, В. Д. *Бонч-Бруєвич* — видавцем. У в-ві брали участь М. С. *Ольмінський* (Галерка), В. В. *Воровський* (Орловський) та ін. більшовицькі літератори. Конференція Пд. комітетів — Одес., Микол., Катериносл., Пд. бюро ЦК РСДРП — прийняла резолюцію про негайне затвердження в-ва. Література в-ва (брошури «Земська кампанія і план „Искры"» В. І. Леніна, «Геть бонапартизм!» М. С. Ольмінського та інші) широко розповсюджувалися в с.-д. орг-ціях України.

Літ.: Ленин В. И. Проект резолюции Женевской группы большинства. Полное собрание сочинений, т. 9; Ленинский сборник, т. 15. М. —Л., 1930; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Бонч-Бруевич В. Д. Воспоминания о Ленине. М., 1965; Липовченко М. М. В. І. Ленін та історіографія України. К., 1965.

ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Києво-Видубицький монастир*.

ВИ́ЖНИЦЯ — місто Чернів. обл. УРСР, центр Вижницького р-ну, біля підніжжя Карпат, при впадінні р. Виженки в Черемош (бас. Дунаю). Залізнич. станція. 4,5 тис. ж. (1968). В. вперше згадується в документ. джерелах кін. 15 ст. До 1774 В.— у складі Молдавського князівства, 1774—1918 — під владою Австрії. В 1817—30 у В. діяв загін *опришків*. Населення В. брало участь у сел. русі 1848—49 під керівництвом Л. *Кобилиці*. З 1855 — повітове місто. В 1918 В. окупувала боярська Румунія. В роки окупації у місті діяла (з 1926) підпільна комуністич. орг-ція. 28.VI 1940 В. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. Після возз'єднання В.— райцентр Чернів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни В. в липні 1941 загарбали рум.-фашист. окупанти. 8.IV 1944 місто визволили рад. війська. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. У В.—деревообробний комбінат, маслосироробний з-д, санаторій. Уч-ще прикладного мистецтва, 5 загальноосв. і 1 муз. школи. У В. жили і працювали: 1839—1903—укр. художник К. *Устиянович*, 1869—72— письменник Ю. *Федькович*, влітку 1901—03— Леся *Українка*.

І. І. Козирєв (Чернівці).

«ВИ́ЗВОЛЕННЯ»— легальна масова орг-ція трудящих Пн. Буковини, яка перебувала під впливом комуністів. Створена 17.II 1929. Боролась за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною, мала масові орг-ції в Заставнівському, Вижницькому, Садгірському, Кіцманському, Сторожинецькому та ін. повітах. Центр. органом була газ. «Борець». Робітн.-сел. блок, у створенні якого брали участь члени «В.», добився значного успіху на виборах у місцеві органи самоврядування в березні 1930 і на парламентських виборах 1931. Окупаційна влада 1930 провела масові арешти, суд. процеси, заборонила видання газ. «Борець» і діяльність орг-ції «В.» Проте комуністи і в підпіллі продовжували боротьбу проти окупаційного режиму, за возз'єднання з Рад. Україною.

В. М. Курило (Чернівці).

«ВИ́ЗВОЛЕННЯ ВІТЧИ́ЗНИ» — підпільна антифашист. орг-ція, що діяла в Львів. обл. з жовтня 1942 до липня 1944. Очолювали комуністи В. Я. Дорожко, І. Ф. Головченко, М. В. Коваль, Є. М. Іванців, М. П. Равський. Працювала в тісному контакті з патріотич. підпільною орг-цією «*Народна гвардія*» та партизан. з'єднанням Д. М. *Медведева*. Була зв'язана з багатьма селами Глинянського, Золочівського і Перемишлянського р-нів. Надрукувала і розповсюдила бл. 10 тис. прим . листівок (укр. і польс. мовами) «В. В.» допомогла визволити сотні рад. військовополонених, провадила диверсійні акти, знищила багато ворожих солдатів і офіцерів, а також боролася проти укр. бурж. націоналістів.

М. К. Івасюта (Львів).

ВИЗВО́ЛЬНА ВІЙНА́ УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДУ 1648—54 — війна укр. народу під проводом Б. *Хмельницького* за визволення від польс.-шляхет. панування і возз'єднання України з Росією. Була наслідком жорстокого феод.-кріпосницького й нац. гніту, який загрожував самому існуванню укр. народу. Нар. маси України вели невпинну боротьбу проти феод. гноблення польс. та укр. магнатів і шляхти. Щоб позбутися визиску панів, селяни і міська біднота відмовлялися виконувати феод. повинності, стихійно повставали і масами тікали на *Запорізьку Січ* — центр визвольної боротьби на Україні проти польс.-шляхет. влади. Жорстоко придушивши великі антифеод. повстання 1591—93, 1594—96, 1625, 1630, 1637—38 на Україні, польс. та укр. магнати і шляхта ще більше посилили гноблення укр. народу.

Напередодні нар.-визв. війни становище закріпаченого селянства на загарбаних шляхет. Польщею укр. землях було зовсім нестерпним. У багатьох місцевостях України, зокрема в Галичині, на Волині й Поділлі, панщина доходила до 4—6 днів на тиждень. Крім панщини, селяни були зобов'язані відбувати на користь феодалів численні повинності (будувати панські будівлі, греблі, мости, лагодити дороги тощо) та сплачувати данини натурою і грішми. Пани жорстоко поводилися з селянами і нерідко карали їх на смерть. Особливо тяжким було становище в селах, які віддавалися в оренду, де селян обтяжували ще більшими повинностями й панщиною. Важким було становище *реєстрових козаків*, яких польс. уряд намагався позбавити привілеїв і закріпачити. Великого гноблення зазнавало міське населення, передусім експлуатована патриціатом міська біднота, яка мусила відбувати на користь власників міст різні повинності, сплачувати податки та утримувати розташовані в містах польс. залоги. Магнати й шляхта також захоплювали землі і майно укр. дрібної шляхти, козацької старшини і нижчого православного духівництва. Становище нар. мас України ще більше погіршувалось внаслідок феод. анархії, яка панувала в Польщі і виявлялася в розгнузданій сваволі магнатів і шляхти, систематич. грабунках та розоренні ними укр. земель, що негативно впливало на економіку і затримувало розвиток продуктивних сил. Тяжка феод.-кріпосницька експлуатація доповнювалася жорстоким нац. гнітом і реліг. переслідуваннями. Проводячи політику насильницького спольщення і покатоличення, польс. магнати і шляхта сподівалися розірвати політ., економіч. та культ. зв'язки укр. народу з єдинокровним рос. народом. Але волелюбні трудящі маси України не скорилися польс. магнатам і шляхті. В серед. 40-х рр. 17 ст. на Україні почалося нове піднесення визв. руху нар. мас, яке 1648 переросло у визвольну війну укр. народу під проводом видатного держ. діяча, полководця і дипломата Б. Хмельницького проти польс.-шляхет. панування, за возз'єднання України з Росією.

Визв. війна укр. народу почалася в складній для шляхет. Польщі обстановці. Шляхет. Польща була ослаблена Тридцятилітньою війною 1618—48, в якій вона брала участь на стороні Католицької ліги. В країні серед панівного класу загострилася боротьба між противниками зміцнення королівської влади (магнатами) і прихильниками централізації д-ви. В той час до Польщі звернулась з

проханням про воєнну допомогу Венеція, яка зазнала поразки у війні проти Туреччини. Польс. уряд розраховував на одержані від Венеції гроші набрати військо для боротьби з магнатами, а проти Туреччини та її васала Крим. ханства послати укр. козаків. З цією метою 1646 було розпочато таємні переговори з козац. старшинами, зокрема з Б. Хмельницьким (на той час чигиринським сотником). Одночасно під Варшавою набиралося найману королівське військо. Воєнні приготування короля викликали бурхливий протест з боку магнатської опозиції, яка примусила короля тимчасово їх припинити. Проте Б. Хмельницький взявся формувати козац. військо, однак не для походу на Крим, а для розгортання визв. боротьби проти польс.-шляхет. панування. Хоч підготовка до повстання велася таємно, польс.-шляхет. урядовці довідалися про неї і почали переслідувати Б. Хмельницького. Спочатку було пограбовано і спалено хутір Б. Хмельницького Суботів (тепер село Чигиринського р-ну Черк. обл.), а незабаром заарештовано і його самого.

Звільнившись з в'язниці, Б. Хмельницький в грудні 1647 прибув на Запоріжжя. Наприкінці січня 1648 в Запорізькій Січі під його проводом вибухнуло повстання проти шляхет. Польщі, яке поклало початок нар.-визв. війні. Повсталі козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом. На заклики керівників повстання до укр. народу на Січ прибували селяни й козаки. Уклавши союз з крим. ханом *Ісламом-Гіреєм III* і забезпечивши в такий спосіб тил, Б. Хмельницький у квітні 1648 на чолі 2-тисячного війська вирушив на Україну. Тим часом проти повстанців виступив коронний гетьман М. Потоцький з великими силами, в складі яких були реєстрові козаки на чолі з І. *Барабашем* та І. *Караїмовичем*. 24.IV (4. V) 1648 реєстровці повстали і, вбивши Барабаша і Караїмовича, з'єдналися з запорожцями. 6(16).V 1648 на Жовтих Водах повстанське військо знищило польс. авангард С. Потоцького і Я. Шемберка. Дізнавшись про поразку в *Жовтоводській битві 1648*, М. Потоцький відступив з гол. силами і 10(20).V 1648 прибув до Корсуня. Вранці 16 (26).V 1648 польс. військо залишило Корсунь. По дорозі на Богуслав, в урочищі Горохова Діброва (за 10 *км* від Корсуня), відбулася славнозвісна *Корсунська битва 1648*. Передові польс. частини потрапили в засідку, влаштовану М. *Кривоносом*. Одночасно ар'єргард ворога атакувала кіннота на чолі з Б. Хмельницьким. В битві під Корсунем козаки вщент розбили польс. військо, а його гетьмани М. Потоцький і М. *Калиновський* потрапили в полон. Блискучі перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом до повсюдного повстання на Україні селян, міщан і козаків. До повстання приєдналися також козац. старшина, частина дрібного укр. шляхетства та нижчого православного духівництва.

Гол. силою у нар.-визв. війні був найпригнобленіший клас укр. суспільства — селянство. Проте керівництво визв. боротьбою захопила козац. старшина і зв'язана з нею укр. дрібна шляхта. Якщо селянство, маси козацтва і міщанства боролися за знищення кріпосницьких порядків і нац. гніту, то козацька старшина й шляхетство, а також близькі до них соціальні групи (заможні міщани, православне духівництво) обмежували програму повстання цілями нац. визволення. Феод. верхівка укр. суспільства намагалася зберегти кріпосницькі порядки і в результаті повалення влади шляхет. Польщі перетворитися на правлячий клас України. Це й зумовило гостру внутр. боротьбу в загальнонар. русі, яка не вщухала протягом всієї нар.-визв. війни.

Втративши після Корсунської битви 1648 Лівобережну Україну, Київ й Придніпров'я, польс.-шляхет. уряд, наляканий розширенням визв. руху, почав переговори з Б. Хмельницьким, який з гол. силами розташувався під Білою Церквою. Однак, ведучи переговори з польс.-шляхет. урядом, Б. Хмельницький послав на Брацлавщину повстанські частини на чолі з полковниками М. Кривоносом, І. *Ганжою*, І. Гирею. За допомогою місцевого повсталого населення козаки в червні — липні 1648 в боях під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтиновом розбили надвірні війська магнатів Я. *Вишневецького* та Я. Тишкевича і визволили Брацлавщину. Влітку 1648 в Білорусію на допомогу повсталим нар. масам були відряджені загони М. *Кричевського*, М. *Небаби*, І. *Голоти* та ін. полковників. Вступ укр. козац. загонів до Білорусії сприяв розгорненню всенар. повстанського руху, який скували сили лит. війська Я. Радзівілла і не дав йому з'єднатися з польс. військом, що готувалося до походу на Україну.

Коротку перерву під час переговорів з шляхет. Польщею було використано для посилення і реорганізації сел.-козац. війська. На визволеній Лівобережній і Правобережній Україні було ліквідовано польс.-шляхет. адміністрацію і створено новий адм.-тер. устрій (Білоцерківський, Брацлавський, Гадяцький, Кальницький, Київський, Корсунський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський та ін. полки) і різні органи управління і суду на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким (див. *Полк*). Вони виконували функції військ.-адм. влади і відображали процес становлення укр. нац. державності. Будучи знаряддям класового панування козац. старшини і укр. шляхти, які захоплювали маєтки польс. шляхти і магнатів, цей військ.-адм. апарат відіграв, проте, позитивну роль у визв. війні укр. народу проти шляхет. Польщі.

Масове покозачення селянства, вигнання польс. панства з Лівобережної і Правобережної України ускладнили становище шляхет. Польщі. Польс.-шляхет. уряд зібрав велике військо на чолі з магнатами Д. Заславським, М. Остророгом і О. Конецпольським, яке спішно вирушило проти козаків. У вересні 1648 сел.-козац. і польс.-шляхет. війська зустрілися під Пилявцями (тепер с. Пилява Летичівського р-ну Хмельн. обл.). Польс.-шляхет. військо збудувало табір на лівому березі р. Іква, козаки розташувалися табором на правому березі. Заманивши частину польс.-шляхет. війська на правий берег річки, козаки під проводом Б. Хмельницького ударом з двох сторін розгромили ворога. Блискуча перемога в *Пилявецькій битві 1648* відкрила сел.-козац. військові шлях до визвольного походу на Зх. Україну. В жовтні 1648 сел.-козац. військо дійшло до Львова. Наступ сел.-козац. війська сприяв розгортанню визвольного руху на Прикарпатті, де повсталі селяни під проводом С. *Височана* визволили *Галицьку землю* від польс. шляхти. З-під Львова козац. полки на чолі з Л. *Капустою* і Б. Товпигою були відряджені до Рогатина і Перемишля допомагати селянам у боротьбі проти польс. шляхти. Окремі козац. загони діяли також на Закарпатті. Чимало селян Сх. Галичини і Закарпаття вступили до сел.-козац. війська. Б. Хмельницький оточив Львів. Проте, не бажаючи руйнувати місто, через три тижні припинив облогу і рушив на Замостя (тепер місто в ПНР).

Ян II Казимир, обраний польс. королем 10(20).XI 1648, не мав змоги швидко зібрати велике військо

і запропонував мир, обіцяючи козацтву значні поступки. Під Замостям Б. Хмельницький змушений був погодитися на припинення воєнних дій, бо сел.-козац. військо було стомлене далеким походом; крім того, в ньому спалахнула епідемія чуми. 14(24).XI 1648 сел.-козац. військо зняло облогу Замостя і вирушило на Придніпров'я. 23.XII 1648 (2.I 1649) козаки на чолі з Б. Хмельницьким урочисто вступили в Київ. На Лівобережній і Правобережній Україні влада фактично перейшла до рук козац. старшини.

В 1648 сел.-козац. військо завдало шляхет. Польщі тяжких поразок. Але керівники нар.-визвольної війни разом з тим усвідомлювали, що без воєнної допомоги Рос. д-ви і возз'єднання України з Росією остаточне завершення переможної визв. боротьби неможливе. До возз'єднання з Росією прагнули всі соціальні верстви укр. суспільства. Осн. клас укр. народу — селянство, яке в ході нар.-визв. війни в значній мірі злилося з козацтвом, сподівалося закріпити під владою Росії своє вільне від кріпацтва становище. Надії укр. селянства і козацтва на звільнення від феод.-кріпосницького гніту підтримувалися, зокрема, політикою царського уряду, який укр. переселенців-селян і козаків оселяв у прикордонній смузі на правах вільних людей, найчастіше—козаків. За возз'єднання України з Росією виступали козац. старшина й укр. дрібна шляхта. Під владою Росії вони сподівалися здобути привілеї, які мали забезпечити їм становище панівного класу на Україні. Крім того, старшина і дрібна шляхта вбачали в рос. царизмові свого заступника й опору в боротьбі проти нар. мас за відновлення і зміцнення феод.-кріпосницького ладу, розхитаного нар.-визв. війною. Бажала возз'єднання з Росією переважна частина міщанства, становище якого наближалося до покозаченого селянства. Заможна верхівка міщанства сподівалася під владою Росії позбутися утисків і обмежень, яких вона зазнавала під час польс.-шляхет. панування. Проти возз'єднання виступала лише мізерна група укр. магнатів й багатої шляхти та частина вищого духівництва. Відбиваючи віковічне прагнення широких мас укр. народу до возз'єднання з братнім рос. народом, яке відповідало корінним інтересам обох народів і було зумовлене їхнім спільним істор. походженням від єдиного кореня —давньорус. народності, багатовіковими економіч., політ. і культ. зв'язками, Б. Хмельницький і його соратники протягом всієї нар.-визв. війни наполегливо добивалися прийняття України до складу Росії. Ще 8(18).VI 1648 Б. Хмельницький, повідомляючи царський уряд про перемоги над польс.-шляхет. військами, звертався з проханням включити Україну до складу Росії. В січні 1649 це прохання в більш розгорнутій формі виклав царському урядові полковник С. *Мужиловський*, якого Б. Хмельницький послав до Москви. Позиція царського уряду щодо України зумовлювалася рядом причин. На поч. нар.-визв. війни царський уряд з деяким побоюванням поставився до визвольної боротьби укр. народу, яка мала антифеод. спрямування і супроводилася масовим покозаченням селян і міщан, вигнанням польс. шляхти і захопленням її земель. Влітку 1648 тривогу серед рос. боярства викликали нар. повстання в Москві та ін. містах, а також сел. виступи в прикордонних з Україною повітах, під час яких рос. селяни вбивали місцевих поміщиків і тікали на Україну. Якщо рос. кріпосники та їхній уряд побоювалися антифеод. характеру нар.-визв. війни, то нар. маси Росії, навпаки, не тільки співчували укр. народові в його визв. боротьбі проти феод.-кріпосницького й нац. гніту, але й реально допомагали йому. Багато рос. селян і городян переходило кордон, вступало до сел.-козац. війська й боролося за кращу долю України. В нар.-визв. війні брали участь загони донських козаків і навіть служилі люди. Братня допомога рос. народу відіграла велику роль у боротьбі укр. народу проти шляхет. Польщі. Але не тільки страх перед нар. повстаннями в Росії і антифеод. рухом на Україні примушував царський уряд утримуватися від прийняття України до складу Рос. д-ви. Такий акт означав неминучу війну з шляхет. Польщею. В своїй політиці щодо шляхет. Польщі царський уряд мусив зважати на Швецію, а також на Крим. ханство, за яким стояла Туреччина. Крім того, Росія ще не відновила своїх сил після польс.-швед. інтервенції поч. 17 ст. і рос.-польс. війни 1632—34. Однак, утримуючись від прийняття України до складу Росії, царський уряд вступив у дипломатичні відносини з Україною й почав подавати їй дипломатичну та економіч. допомогу, погодився постачати зброю й спорядження, а також дозволив укр. військам під час бойових операцій переходити через рос. територію. Під час нар.-визв. війни укр. переселенці заселили цілий край — *Слобідську Україну*, де також виникли укр. слобідські козац. полки. В лютому 1649 в Переяслав для мирних переговорів з гетьманським урядом прибули польс. комісари. Вони висунули такі вимоги: відступитись від «черні», погодитися на 15-тисяч. козац. реєстр, негайно розірвати союз з Крим. ханством і підняти проти нього зброю. Таким чином, польс. сторона хотіла за мізерні поступки відколоти козаків від селян, посіяти між ними ворожнечу і вивести козац. військо з України. Гетьманський уряд рішуче відкинув вимоги шляхет. Польщі.

Воєнні успіхи сел.-козац. війська високо піднесли міжнар. авторитет України. До гетьманської резиденції в Чигирин почали прибувати дипломатичні представники європ. і сх. країн. Семигородський князь Юрій I Ракоці намагався дістати від козаків підтримку в своїх претензіях на польс. трон. Протектор Англії О. Кромвель надіслав Б. Хмельницькому послання, в якому вітав його, як «імператора усіх козаків», «грозу і винищувача аристократії Польщі», «ворога католицтва». Туреччина намагалася укласти угоду з Україною. Б. Хмельницький домігся союзу з *Білгородською ордою* і воєнної допомоги від неї. Царський уряд встановив дружні стосунки з гетьманським урядом і дозволив вивозити на Україну без мита «хліб, сіль і всілякі припаси», надавав українцям, що тікали в Росію від помсти польс. панів, право притулку. Невдовзі після від'їзду комісарів Польща розпочала воєнні дії, а в серпні 1649 відбулася битва під м. Зборовом (тепер Терноп. обл.). Велике польс. військо на чолі з королем у *Зборівській битві 1649* зазнало нищівного удару. Але польс. шляхті вдалося уникнути катастрофи, перетягнувши на свій бік зрадливого союзника козаків Іслама-Гірея III. Погроза хана об'єднатися з королем, якщо козаки не розпочнуть мирних переговорів з польс. представниками, змусила Б. Хмельницького припинити воєнні дії. За *Зборівським договором 1649* польс. сторона погоджувалася на 40-тисячний козацький реєстр, а всі селяни, не вписані в реєстр, мали повернутися під владу своїх панів; учасникам повстання надавалася амністія; православний київ. митрополит діставав звання польс. сенатора; в Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах урядові посади могла займати лише шляхта православного походження. Найважливішою частиною угоди був пункт про козац. територію —Польща втрачала право розташовувати своє військо в Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах, тобто на Правобере-

жній і Лівобережній Україні. Влада тут фактично і деякою мірою юридично переходила до Війська Запорізького, репрезентованого Б. Хмельницьким та козац. старшиною. Зборівський договір загострив суперечності. Польс. магнати не могли погодитися з втратою своїх володінь на Україні, а укр. селян обурював пункт про повернення на Україну польс. панів. Готуючись до нової війни з Україною, польс.-шляхет. уряд підбурював проти неї молд. господаря В. *Лупула*. Останній, розраховуючи на підтримку Польщі у війні проти Волощини, зайняв щодо України ворожу позицію. Щоб нейтралізувати В. Лупула, укр. військо 1650 вступило в Молдавію і без бою зайняло її столицю — м. Ясси. В. Лупул зобов'язався не допомагати Польщі проти України, заплатити козакам та їхнім союзникам у поході на Молдавію — крим. татарам контрибуцію й віддати свою дочку Розанду за сина Б. Хмельницького Тимоша (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*).

На поч. 1651 польс. військо віроломно вдерлося на Правобережну Україну. 10 (20). II 1651 в бою за м. Красне (тепер село Тиврівського р-ну Вінн. обл.) героїчно загинув полковник Д. *Нечай*. В березні 1651 було обложено Вінницю. Але вінницький полковник І. *Богун* відбив усі приступи набагато сильнішого ворога й за допомогою загонів М. *Пушкаря* і Й. *Глуха* примусив його відступити з великими втратами. В *Берестецькій битві 1651* крим. хан зрадив козаків, кинув поле бою й захопив з собою в полон Б. Хмельницького. Козаки мужньо боронилися під керівництвом І. Богуна і після тяжких втрат відійшли на Сх. Невдовзі після невдачі сел.-козац. війська під Берестечком (тепер місто Горохівського р-ну Волин. обл.) лит. військо Я. Радзівілла в липні 1651 захопило Київ, а слідом за ним на Наддніпрянщину вдерся з значними силами М. Потоцький. Укр. народ піднявся на боротьбу з ворогом. «Як би не убило нічого під Берестечком,— писав про козаків літописець Г. *Грабянка*, — так їх зараз многоплодная зродила проти ляхів козацькая матка». Однак, зважаючи на тяжке становище України, гетьманський уряд змушений був піти на переговори і укласти невигідний *Білоцерківський договір 1651*, за яким козац. реєстр скорочувався до 20 тис. чол., а козац. територія — до одного Київ. воєводства, польс. пани поверталися в свої маєтки на Україні. Білоцерківський договір викликав велике невдоволення нар. мас, які не хотіли відновлення польс.-шляхет. влади. Восени 1651 багато укр. селян і козаків переселилося на Слобідську Україну. В зв'язку з поверненням польс. панів на Україні вибухнуло сел. повстання. Селяни й козаки вели героїчну боротьбу як проти польс., так і укр. феодалів.

Під час нар.-визв. війни козац. старшина й укр. шляхта намагалися використати досягнуті народом успіхи в своїх класових інтересах для збереження і зміцнення феод.-кріпосницьких відносин на Україні. Вже на початку нар.-визвольної війни Б. Хмельницький видавав універсали, зобов'язуючи селян виконувати феод. повинності на користь монастирів. Проти відновлення феод. гноблення селяни й козаки вели рішучу боротьбу. В 1651 виключені з реєстру козаки вбили білоцерківського полковника М. Громику. На поч. 1652 поблизу Прилук і Ромен проти козац. старшини повстали селяни й козаки. В сел.-козац. русі брала також участь козац. старшина — полковники миргородський М. *Гладкий*, корсунський Л. *Мозиря*, страчені у квітні 1652.

Після поразки під Берестечком гетьманський уряд знову почав готуватися до війни. В травні 1652 Б. Хмельницький рушив з козац. військом на Молдавію, щоб примусити В. Лупула, який перейшов на бік Польщі, виконати умови договору 1650. Під Батогом (поблизу с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінн. обл.) дорогу козакам заступив М. Калиновський з 30-тисячним військом. У *Батозькій битві 1652* козаки здобули блискучу перемогу. В. Лупул уклав союз з Україною, який викликав тривогу серед сусідів Молдавії — семигородського князя Юрія II Ракоці і волоського воєводи М. Бессараба. При підтримці Польщі вони організували змову проти В. Лупула і посадили на молд. трон його суперника Георгія Стефана. На допомогу В. Лупулові з України вирушив Т. *Хмельницький*. В квітні 1653 він розбив військо Георгія Стефана і повернув В. Лупулові трон.

Восени 1653 60-тисячне польс. військо на чолі з Яном II Казимиром рушило на Львів, а звідти на Кам'янець-Подільський. На допомогу королеві поспішило посполите рушення (заг. ополчення шляхти). В Молдавії противники В. Лупула знову позбавили його трону. Дійшовши до м. Жванця (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.), король зупинився в таборі, сподіваючись на поразку в Молдавії війська Т. Хмельницького та на допомогу Трансільванії, Волощини і польс. загону Кондрацького, який перебував у Молдавії. Лит. гетьманові Я. Радзівіллу було наказано вдертися на Україну з Пн., захопити Київ і йти на з'єднання з королем. Наприкінці вересня 1653 до Жванця підійшло укр. військо під проводом Б. Хмельницького і його союзники крим. татари, очолені Ісламом-Гіреєм III. Козаки і крим. татари великими силами оточили польс.-шляхет. табір. Однак Іслам-Гірей III, не бажаючи допустити перемоги козаків, підступно припинив воєнні дії. Він без участі козаків уклав з Яном II Казимиром сепаратне перемир'я і цим врятував польс.-шляхет. військо від розгрому. Зрада крим. татар під Жванцем, відступ козац. загонів з Молдавії, де загинув Т. Хмельницький, загроза нападу коаліції в складі Польщі, Трансільванії, Волощини та Молдавії створили для України несприятливу воєнну обстановку. Над Україною нависла реальна небезпека поглинення її шляхет. Польщею. Єдиним виходом з тяжкого становища для укр. народу було возз'єднання з Рос. д-вою. Виконуючи волю укр. народу і враховуючи загрозу польс.-шляхет. нашестя, Б. Хмельницький 1653 відправив до Москви кілька посольств з метою прискорити акт возз'єднання України з Росією. Для остаточного розв'язання цього питання в Москві було скликано *Земський собор 1653*, який 1(11). X 1653 прийняв рішення розірвати мир з шляхет. Польщею і прийняти Україну до складу Росії. На Україну було відправлено з Москви офіційне посольство на чолі з В. В. *Бутурліним*, за участю якого на *Переяславській раді 1654* було оформлено видатний істор. акт *возз'єднання України з Росією 1654*.

Визв. війна укр. народу проти шляхет. Польщі, що завершилася возз'єднанням України з Росією, мала великий вплив на посилення антифеод. боротьби в Польщі, Молдавії, Угорщині. Восени 1648 польс. сел. повстанські загони діяли в околицях Варшави. В 1651 в Польщі спалахнуло сел. повстання під проводом К. *Наперського* в Краківському воєводстві, під проводом П. Гжибовського в Калішському воєводстві. В 1653 повстала міська біднота в Яссах у Молдавії. На поч. 50-х рр. 17 ст. ряд сел. повстань вибухнуло в Угорщині.

В історіографії нар.-визвольної війни виразно виявилася боротьба між прогресивним і реакційним напрямами. Дворянські і бурж. історики (рос., польс. та укр.) обмежувалися лише хроно-

логічним описом подій і зображували визв. боротьбу нар. мас України як бунт селянства. Возз'єднання України з Росією вони розглядали як результат доброї волі рос. царя, який нібито особисто взяв під свій захист укр. народ. Найбільш тенденційно перекручували нар.-визвольну війну та возз'єднання України з Росією укр. бурж.-націоналістичні історики, насамперед М. *Грушевський* та його «школа». Виходячи з антинаук. теорії «єдиного потоку», укр. бурж.-націоналістичні історики оцінювали нар.-визв. війну тільки як нац. рух, як боротьбу укр. «безкласової», «демократичної» нації проти польс. нації, якій нібито властива ідея «аристократизму». Осн. причиною нар.-визв. війни вони вважали нац. й реліг. гноблення укр. народу польс. шляхтою і всіляко затушовували соціальні суперечності і класову боротьбу всередині укр. суспільства, замовчували зраду нац. інтересів укр. народу спольщеною укр. магнатсько-шляхет. верхівкою. Укр. бурж.-націоналістичні історики заперечували величезне прогресивне значення возз'єднання України з Росією, наклепницьки називаючи його «політичною помилкою» Б. Хмельницького. Фальсифікуючи нар.-визвольну війну, вони намагалися посіяти ворожнечу між братніми рос. і укр. народами.

Справді наукове висвітлення визв. війни укр. народу 1648—54 і возз'єднання України з Росією дали на основі вчення марксизму-ленінізму рад. історики. Див. також історіографію в ст. *Возз'єднання України з Росією 1654*.

Карта на вклейці с. 272—273.
Іл. на вклейці с. 280—281.

Літ.: Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). К., 1954; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 3, 8, 10. СПБ, 1861—78; Архив Юго-Западной России..., ч. 3, т. 4. К., 1914; Памятники, изданные временной комиссиею для разбора древних актов..., т. 1—3. К., 1845—52; Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; Історія Української РСР, т. 1, К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий, т.1—2. СПБ, 1859; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бібліографічний покажчик. К., 1953.

В. О. Голобуцький (Київ).

ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т ПІВДЕ́ННО-ЗАХІ́ДНОГО ФРО́НТУ — виконавчий орган виборних солдатських орг-цій, утворений на фронтовому з'їзді делегатів військ. частин у травні 1917. Провідну роль у ньому відігравали меншовики і есери, які підтримували політику бурж. Тимчасового уряду, активно допомагали штабові фронту придушувати антивоєнні виступи солдатів, розформовувати революц. частини тощо. Виконавчий к-т виступав проти скликання II Всерос. з'їзду Рад, засудив Жовтневе збройне повстання в Петрограді. Разом з військ. командуванням формував на фронті «ударні дивізії» для допомоги поваленому Тимчасовому урядові. Надзвичайний з'їзд делегатів Пд.-Зх. фронту (листопад 1917) засудив контрреволюц. діяльність В. к. Пд.-Зх. ф. і обрав більшовицький Військ.-революц. к-т, який взяв усю владу на фронті в свої руки.

А. М. Васильков (Київ).

ВИКОНА́ВЧІ КОМІТЕ́ТИ МІСЦЕ́ВИХ РАД УРСР — виконавчі і розпорядчі органи обласних, районних, міських, районних у містах, сільс. і селищних Рад депутатів трудящих УРСР. Створення виконавчих органів Рад на Україні почалося після Лютневої революції 1917, але лише з перемогою Великого Жовтня вони стали органами держ. управління, постійно діючими ланками держ. апарату Рад. влади. За першою Конституцією УРСР(1919) виконавчі к-ти (виконкоми) обиралися міськими і сільс. Радами робітн., сел. і червоноарм. депутатів, а також губ., повіт. і волосними з'їздами Рад. Виконкоми були відповідальні перед з'їздами Рад і Радами, що їх обрали, і їм підзвітні. Керівним органом кожного виконкому була постійна президія. Для керівництва окремими галузями місцевого життя виконкоми створювали відділи та управління. Важливе значення для розвитку місцевих рад. органів мала прийнята *П'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад* (1921) постанова «Про радянське будівництво», яка регламентувала осн. питання організації і діяльності виконкомів. Проведення *адміністративно-територіальної реформи в УРСР*, пов'язане з заміною повітів і волостей округами і районами, скасуванням губерній і переходом на триступеневу систему управління, зумовило прийняття (1925) нових положень про місцеві органи держ. влади. В цих актах закріплювалося розширення повноважень виконкомів. За Конституцією УРСР 1929 виконкоми обиралися районними й окружними з'їздами Рад і в періоди між з'їздами були вищими органами влади на місцях. З ліквідацією округів і створенням областей (1932) районні виконкоми і міські Ради, виділені раніше в окремі адм. одиниці, були підпорядковані обласним виконкомам.

Конституція УРСР 1937, яка закріпила перетворення Рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів у Ради депутатів трудящих, встановила відповідно до цього нову систему виконавчих і розпорядчих органів: виконкоми обласних, районних, міських, сільс. і селищних Рад. Виконкоми як органи держ. управління здійснювали керівництво госп. і соціально-культ. будівництвом на своїй території. Вони безпосередньо підпорядковувались як Раді, що їх утворила, так і виконкомові вищестоящої Ради. В роки Великої Вітчизн. війни роль виконкомів значно посилилась, підвищились оперативність і одноособове розпорядництво керівників виконкомів, зросла їхня відповідальність і розширився обсяг роботи, оскільки в умовах воєнного часу ряд функцій Рад покладався на їхні виконавчі і розпорядчі органи. В післявоєнний період поліпшення діяльності виконкомів йшло по лінії вдосконалення стилю роботи, посилення колегіальних засад, глибшого вивчення життя, діяльності підвідомчих орг-цій і установ, поліпшення організації перевірки виконання прийнятих рішень, по шляху посилення звітності виконкомів перед Радами і населенням. Прийняті 1957 положення про місцеві Ради чітко визначили правове становище виконкомів як місцевих органів держ. управління, роль їх у здійсненні завдань політ., госп. і соціально-культ. будівництва. В сучас. умовах виконкоми здійснюють велику роботу по розвитку всіх галузей місцевого г-ва, поліпшенню культурного і комунально-побутового обслуговування населення, охороні громад. порядку і прав громадян. Для дальшого вдосконалення діяльності виконкомів велике значення мають рішення Жовтневого і Листопадового (1964) пленумів ЦК КПРС, постанови ЦК КПРС «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області» (1965) і «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967), Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про основні права і обов'язки сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1968), постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи по зміцненню матеріально-фі-

нансової бази сільських і селищних Рад» (1968), прийняті 2. VII 1968 на 3-й сесії Верховної Ради УРСР 7-го скликання закони про сільс. і селищну Ради депутатів трудящих.

В. Є. Бражников (Київ).

ВИКУПНА́ ОПЕРА́ЦІЯ — державно-кредитна операція, проведена царським урядом в інтересах поміщиків за рахунок селянства після скасування кріпацтва (1861). Виділений селянам наділ міг перейти в їхню власність лише після сплати викупу. Розмір викупної суми визначався річним оброком, помноженим на 16⅔, що набагато перевищувало ринкову ціну землі. Селяни змушені були фактично викупати не лише наділи, але й особисту волю. Оскільки селяни неспроможні були внести одночасно всю викупну суму, а поміщики були зацікавлені саме в такій сплаті, передбачалося сприяння уряду. Суть його полягала в тому, що селянам виділялася позика: при одержанні повного наділу — в розмірі 80% і неповного наділу— 75% викупної суми, яка видавалася поміщикам готівкою чи цінними паперами. Цю позику з великими процентами селяни мали сплатити державі протягом 49 років, вносячи щорічно 6 процентів заг. суми позики. Решту викупної суми, додатковий платіж, селяни вносили безпосередньо поміщикові. Під тиском революції 1905—07 царський уряд був змушений спочатку зменшити викупні платежі, а з 1(14).I 1907 скасувати їх. На той час тільки колишні поміщицькі селяни вже сплатили бл. 2 млрд. крб., тоді як ринкова ціна землі, одержаної селянами, не перевищувала 544 млн. крб. Вартість надільної сел. землі на Україні за ринковими цінами 1854—58 дорівнювала 128 млн. крб., а за неї було нараховано викупних платежів понад 503 млн. крб. За оцінкою В. І. Леніна, В. о. була величезним за своїми масштабами пограбуванням селян поміщиками і царським урядом.

Літ.: Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права.— З приводу ювілею.— «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. Твори. Вид. 4, т. 17; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). К., 1959 [бібліогр. с. 297—306]; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959.

М. Н. Лещенко (Київ).

ВИ́ЛКОВЕ — місто Кілійського р-ну Одес. обл. УРСР, порт у Кілійському гирлі р. Дунаю, за 10 *км* від Чорного м. 11,6 тис. ж. (1968). Засн. в 17 ст. на тер. Пд. Бессарабії, яка була під владою Туреччини. Населення В. зростало за рахунок бігліх стрільців, донських і запорізьких козаків. За *Бухарестським мирним договором 1812* В. у складі Бессарабії відійшло до Росії і згодом увійшло до Ізмаїл. пов. Бессараб. губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. В лютому 1918 у В. відбулися запеклі бої Дунайської флотилії і загонів Червоної гвардії на чолі з А. Г. *Железняковим* проти рум. окупантів. У 1918—40 В. окуповане боярською Румунією. Трудящі В. брали участь у *Татарбунарському повстанні 1924*. В 1940, внаслідок мирного врегулювання питання про Бессарабію, В. разом з усією Ізмаїльщиною ввійшло до складу УРСР. Стало містом Кілійського р-ну Ізмаїл. обл. (з 1954 — Одес. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни В. 25.VII 1941 окупували нім.-рум. загарбники. 24.VIII 1944 рад. війська визволили місто. У В. є рибозавод, суднорем.-тех. станція, риболовецька артіль. З загальноосв. школи, морехідна школа юнг.

ВИНИ́ЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙО́НИ — допоміжні добровільні збройні формування трудящих у період Великої Вітчизн. війни, створені за постановою Раднаркому СРСР від 24.VI 1941 в ряд зх. областей РРФСР, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, Карелії, Молдавії і Зх. Грузії для сприяння органам Рад. влади і Червоній Армії у знешкодженні фашист. шпигунів, диверсантів і парашутистів. Комплектували В. б. райкоми партії. В кожному районі створювався один батальйон чисельністю від 150 до 500 бійців. Командирами призначалися офіцери, комісарами — парт. працівники. На Україні безпосереднє керівництво формуванням, озброєнням, військ. навчанням і бойовою діяльністю В. б. здійснювали Центр. партизан. штаб та обл. оперативні групи. В. б. подавали допомогу органам держ. безпеки і Червоній Армії в патрулюванні залізнич. шляхів, підступів до міст і сіл, лісів, малонаселених місцевостей, охороні підприємств, мостів, виловлюванні гітлерівських шпигунів, диверсантів, сигнальників, провокаторів, екіпажів збитих літаків ворога, знищенні фашист. десантів, створених гестапо націоналістич. банд. У разі необхідності В. б. підпорядкувались командуванню частин і з'єднань Червоної Армії і пліч-о-пліч з частинами рад. військ билися проти фашист. загарбників на лінії фронту. Бійці В. б. героїчно захищали Москву, Ленінград, Київ, Севастополь, Одесу та ін. міста. Коли Червона Армія залишала тер. району, особовий склад В. б. вливався в її ряди. Частина В. б. перетворювалася на партизан. загони. На основі В. б. виникли, зокрема, такі укр. партизан. загони, як Путивльський під командуванням С. А. *Ковпака*, Носівський під командуванням М. Стратилата, Слов'янський під командуванням М. І. *Карнаухова* та багато ін. Після вигнання нім. окупантів В. б. трудящих зх.-укр. областей відіграли важливу роль у знищенні залишків створених гітлерівцями банд укр. бурж. націоналістів.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967; Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). К., 1956.

М. Б. Погребінський (Київ).

ВІ́ННИК Петро Федорович (1917 — 18.IV 1944) — рад. військовослужбовець, старшина, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Березовому (тепер Старобільського р-ну Луган. обл.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як старшина стріл. роти 509-го стріл. полка 236-ї стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. (жовтень 1943). Одним з перших переправився на правий берег, прийняв на себе командування взводом і повів його в атаку. Закріпившись на зайнятому рубежі, взвод відбив 3 атаки гітлерівців, чим забезпечив можливість дальшої висадки рад. військ. Помер від ран.

ВІ́ННИКИ — місто Львів. обл. УРСР, підпорядковане Львів. міськраді, за 6 *км* на Сх. від Львова. 9,6 тис. ж. (1968). Місто, за літописними даними, засн. в 2-й пол. 13 ст. галицько-волинським кн. Львом Даниловичем. З 1349 — у складі феод. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) В. відійшли до Австрії. Наприкінці 1918 В. загарбала бурж.-поміщицька Польща. На початку серпня 1920 1-а Кінна армія дійшла до В. За *Різьким мирним договором 1921* В. в складі Зх. України відійшли до Польщі. Трудящі В., очолені комуністами, боролися за свої права, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1939 В. у складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. З 1940 В.— місто Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни В. 29.VI 1941 окупували нім.-фашист. війська. 27.VII 1944 місто визволила Рад. Армія. У В. є тютюнова, швейна ф-ки, ливарно-цвяховий, цегельний з-ди, пром- і харчокомбіна-

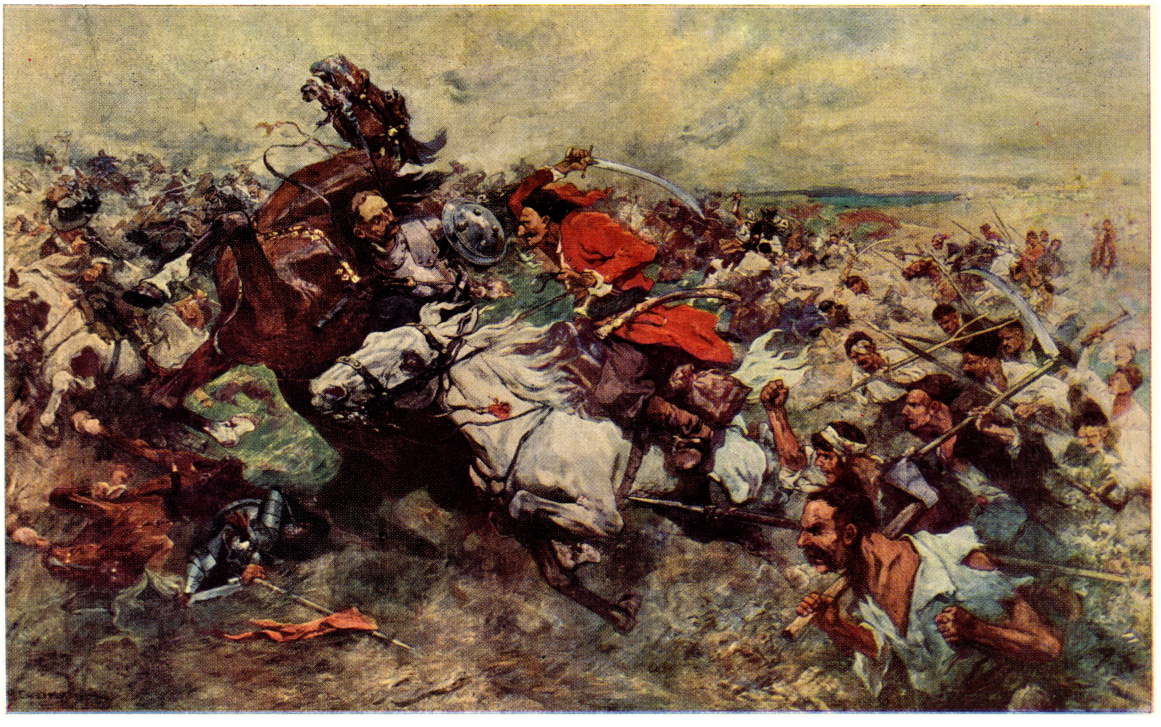

Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. Картина художника М. С. Самокиша. 1934.

До ст. Визвольна війна українського народу 1648—54.

1

2

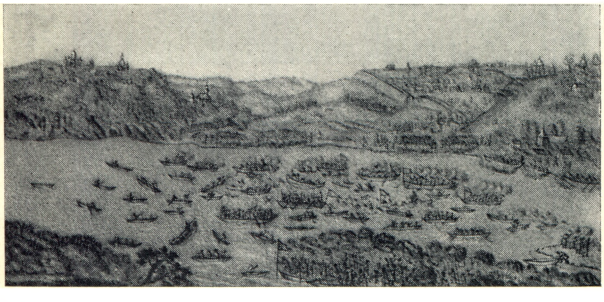

3

До ст. **Визвольна війна українського народу 1648—54.**

1. Богдан з полками. Картина невідомого художника. 17 ст.

2. Облога козаками Львова 1648. Офорт К. Недбловича. Кінець 17 ст.

3. Бій козацької флотилії з литовською флотилією Я. Радзівілла під Києвом 1651. Копія з малюнка А. Вестерфельда. 1651.

4. Битва на Жовтих Водах. Офорт (фрагмент) О. Г. Данченка. 1954.

4

ти, млин. 4 загальноосв. школи. Пам'ятники: Т. Г. Шевченкові (скульптор О. Лушпинський), поставлений 1914 з нагоди 100-річчя з дня народження поета, та І. Я. Франкові (1957).

ВИННИКОВ-БЕЗСМЕ́РТНИЙ Василь Лаврентійович (1892—1946) — рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Корсонській (тепер Орл. обл.) в сел. сім'ї. В 1918—20 — комісар полка, бригади, 5-ї кавк. д-зії. Брав участь у визволенні України від врангелівців, розгромі банд махновців, ліквідації Кронштадтського заколоту. З 1924 — на керівній роботі в пром-сті. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

К. Ф. Дронова (Москва).

ВИННИЧЕ́НКО Володимир Кирилович (1880—1951) — один з верховодів укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції і лідерів *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), письменник. Політ. діяльність В. була спрямована на відрив України від Росії. В 1913—14 В.— один з редакторів націоналістич. журн. «Дзвін». У 1917 — один з керівників контрреволюц. *Центральної ради*, голова її «уряду»— *Генерального секретаріату*. В листопаді 1918 — лютому 1919 — голова бурж.-націоналістич. *Директорії*. Після її розгрому емігрував за кордон, де провадив антирад. діяльність. У своїй творчості пропагував угодовство, дрібнобурж. теорію «мирного вростання» капіталізму в соціалізм. Більшість його романів, повістей і п'єс сповнені ідеями індивідуалізму і еротики. В. І. Ленін назвав роман В. «Заповіти батьків» ахінеєю і нісенітницею (див. Твори, т. 35, с. 107). Деяку літ. цінність мають лише оповідання і повісті поч. 20 ст.

ВИНОГРА́ДІВ (до 1946 — С е в л ю ш) — місто Закарп. обл. УРСР, центр Виноградівського р-ну; за 3 *км* на Зх. від р. Тиси (бас. Дунаю). Вузол автошляхів. Залізнич. ст. Виноградове-Закарпатське. 18,8 тис. ж. (1968). Виник у 9 ст. навколо слов'янської фортеці-замку, відомої під назвою «Каньковград». У кін. 11 ст. підпав під владу Угорщини. Назву дістав Севлюш, що по-угорському означає «виноградний». У 1241—42 В. спустошили монг.-тат. полчища. В 1262 В. одержав привілеї королівського поселення і входив до складу комітату Угоча. В кін. 17 ст. В. потрапив під владу Австрії. В 1703—11 трудящі В. брали участь у нац.-визв. боротьбі проти Габсбургів. Соціалістич. революція в Угорщині в березні 1919 охопила тер. Закарп. України. 21.III 1919 у В. встановлено Рад. владу. В 1919 місто разом з усією Закарп. Україною було загарбане бурж. Чехословаччиною. В 20—30-х рр. у В. відбувалися революц. виступи, страйки, мітинги робітників-виноградарів, які боролися проти окупантів і місцевих експлуататорів. У березні 1939 В. разом з усім Закарпаттям захопила хортистська Угорщина. 24.X 1944 В. визволили рад. війська (4-го Укр. фронту). 30.IV 1945 В. у складі Закарп. України було возз'єднано з УРСР. З 1946 В.— райцентр Закарп. обл. За роки Рад. влади зросли економіка і культура міста. Тепер у В.— винорадгосп, меблева, швейна, взут. ф-ки, плодоконсервний, сиробоний, пластмасових і сан.-тех. виробів, цегельно-черепичний з-ди, хлібо- і харчокомбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Політехнікум, мед. уч-ще; торг.-кооп., 1 муз. і 8 загальноосв. шкіл. Зберіглися руїни слов. фортеці-замку.

ВИНОГРА́ДОВ Іван Кузьмич (1919 — 1.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старшина, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Рамень (тепер Пестовського р-ну Новг. обл.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як комсорг 184-го гвард. стріл. полку 62-ї гвард. стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. (кінець вересня 1943). В числі перших переправився на правий берег, знищив 2 фашист. танки. Загинув у бою.

ВИНОКУ́РОВ Максим Ілліч (1913 — 7.X 1943)— рад. військовослужбовець, гвардії ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Завалищах (тепер Павловського р-ну Горьк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У листопаді 1941 закінчив курси політруків при Івановському військ.-політ. уч-щі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира батальйону по політчастині 7-го гвардійського повітрянодесантного полку 2-ї гвардійської повітрянодесантної д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Під його командуванням батальйон без втрат переправився на правий берег ріки. В боях за с. Медвин (тепер Богуславського р-ну Київ. обл.) 7.X 1943 батальйон під командуванням В. відбив 9 ворожих контратак, підтриманих танками і авіацією. Загинув у бою.

ВИНОКУ́РОВ Олександр Миколайович (31.VIII 1869— 9.XI 1944) — активний діяч революц. руху на Україні і в Росії, рад. держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1893. Н. в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) в сім'ї службовця. В 1894 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. В 1891—94 брав участь в організації перших с.-д. гуртків у Москві. В 1894 В. було заарештовано і вислано до Катеринослава, де він разом з Г. Д. *Лейтейзеном* і Г. Н. Мандельштамом організував один з перших робітн. марксистських гуртків (див. *Катеринославський соціал-демократичний гурток Винокурова*). В 1895 В. заарештовано і 1897 заслано до Сх. Сибіру. В 1902 працював в іскрівських орг-ціях у Кременчуці, Херсоні, 1904—08— у Катеринослав. к-ті РСДРП, з 1908— в Петербурзі. Один з редакторів журн. «Вопросы страхования». В 1917 — депутат Петрогр. міської думи, з жовтня, після перемоги більшовиків на виборах у міську думу,— голова думи. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — член колегії Наркомату праці РРФСР. В 1918—21 — нарком соціального забезпечення РРФСР, 1924—38 — голова Верховного Суду СРСР. З 1938 — на відповідальній роботі в Наркоматі охорони здоров'я СРСР.

ВИ́НСЬКИЙ Григорій Степанович (1752 — після 1818) — рос. письменник-мемуарист, просвітитель-демократ. Н. в м. Почепі, Стародубського полку (тепер Брян. обл.). Походив з дрібнопоміс-них укр. дворян. Навчався в Київ. академії. В 1770—75 перебував на військ. службі у Петербурзі, де й жив після виходу у відставку до арешту 1779. Намагаючись помститися В. за волелюбні думки, царські власті наклепницьки приписали йому кримінальний злочин. В. було засуджено на довічне заслання в Оренбург з позбавленням чинів і дворянства. На засланні зблизився з діячами дворянсько-революц. орг-ції «Оренбурзьке таємне товариство». Після амністії 1805 жив у м. Бузулуку. В 1818 склав проект організації військ. експедиції в Хіву для забезпечення охорони торг. шляхів Росії. Мемуари В., написані бл. 1815, відбивають багато сторін життя тодішньої Росії. Вони викривають показний лібералізм політики Катерини II, осуджують кріпосницьку сваволю поміщиків, картають духівництво і релігійне мракобісся, показують повну безправність селян, містять цікаві відомості з життя України. Перекладав і розповсюджував твори франц. просвітителів 18 ст., але його переклади не збереглися.

Тв.: Мое время. СПБ, 1914. *В. Г. Сарбей* (Київ).

ВИПИСНІ КОЗАКИ, в и п и щ и к и — козаки, виключені з козац. реєстрів (списків) польс.-

шляхет. урядом. Ведучи політику соціального гноблення й нац.-релігійних утисків укр. народу, польс.-шляхет. уряд для зміцнення своєї влади на Україні не раз скорочував козац. реєстр. Проте, всупереч політ. намірам магнатсько-шляхет. верхівки, зменшення числа реєстрових козаків викликало загострення визвольної боротьби на Україні. Обурені В. к., не бажаючи повертатися під владу польс. панів, тікали на Запорізьку Січ і брали активну участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. на Україні.

ВИРОБНИ́ЦТВО — трудова діяльність людей, спрямована на створення матеріальних благ, необхідних для існування і розвитку людства. В. матеріальних благ, вчить К. Маркс, є основою життя й розвитку будь-якого суспільства, оскільки людям, щоб жити, потрібно мати їжу, одяг, взуття, житло та ін. матеріальні блага. А щоб мати їх, люди повинні виробляти, повинні працювати.

Будь-яке суспільство загине, якщо воно перестане виробляти матеріальні блага. Так само, як суспільство не може перестати споживати, так воно не може перестати виробляти. Постійне відновлення, безперервне повторення процесу В. є відтворення. Процес В. матеріальних благ включає в себе працю людини та засоби В. (засоби праці і предмети праці). В. на всіх ступенях свого розвитку має дві сторони: продуктивні сили (виражають відношення людей до предметів і сил природи, ступінь набутих людьми знань, досвіду і навичок до праці) і виробничі відносини (суспільні відносини людей в процесі матеріального В.). Сукупність виробничих відносин становить економіч. структуру суспільства (див. *Базис і надбудова*).

Людське суспільство безперервно розвивається. В основі цього розвитку лежить розвиток матеріального В. Поєднання продуктивних сил і виробничих відносин, що існують на даному ступені розвитку суспільства, визначає спосіб В. та характер власності на засоби В. Історія знає 5 способів В., або 5 найважливіших епох в економіч. розвитку людства: *первіснообщинний лад*, *рабовласницький лад*, феодалізм (див. *Феодальний лад*), *капіталізм* і *комунізм* (першим ступенем якого є *соціалізм*). Розподіл, обмін і споживання залежать від В. Співвідношення між В. і споживанням визначається способом В., вимогами економ. законів, що діють у тому чи ін. суспільстві. Виробництво завжди є суспільним процесом. З появою капіталізму швидко почали розвиватися продуктивні сили суспільства, просте відтворення перетворилося на розширене. Але капіталізмові, як і ін. антагоністичним формаціям, властива невідповідність між В. і споживанням, що є прямим наслідком осн. суперечності капіталістич. способу В.— суперечності між його суспільним характером і приватною формою привласнення результатів праці. При капіталізмі зростаюче В. наштовхується на вузькі рамки споживання трудящих. У соціалістич. суспільстві, де панує суспільна власність на засоби В., немає антагоністич. суперечностей між В. і споживанням. Зростання соціалістич. В. в СРСР створило міцну базу для підвищення матеріального добробуту і культури рад. народу. Особливо ефективно сприяють розвиткові В. на сучас. етапі рішення XXIII з'їзду КПРС і Пленумів ЦК 1965—68.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Маркс К. Наймана праця і капітал. К., 1955; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Доценко І. Л., Козак В. Є. Виробництво і споживання при переході до комунізму. К., 1963.

С. Й. Журба (Київ).

ВИРОБНИ́ЧІ ВІДНО́СИНИ — суспільні відносини між людьми, що виникають у процесі матеріального *виробництва*. Див. *Продуктивні сили і виробничі відносини*.

ВИРОБНИ́ЧІ НАРА́ДИ — одна з найважливіших форм розвитку творчої активності робітн. мас, залучення їх до участі в управлінні виробництвом. Виникли 1923 з ініціативи передових робітників Петрограда. За розробленим ВЦРПС «Положенням про виробничі наради на підприємствах» (1924) створювалися на підприємствах, де працювало не менше 50 робітників. До їхнього складу входили кращі виробничники, виділені делегатськими зборами і фабзавкомами, і представники адміністрації. В. н. обговорювали злободенні питання виробничої діяльності підприємств: про виконання замовлень і планів, собівартість продукції, продуктивність праці, трудову дисципліну тощо. На В. н. вносилися конкретні пропозиції щодо поліпшення роботи підприємств. Вони набули значного поширення по всій країні. В 1925 лише в Донбасі діяло понад 450 В. н., а на кінець відбудовного періоду у В. н. пром. центрів України брали участь понад 500 тис. робітників. Діяльність В. н. уже в перші роки існування їх сприяла активізації широких мас робітн. класу, дійовій участі його в госп. будівництві. XIV з'їзд ВКП(б) (1925) підкреслив, що «найкращою формою залучення широких робітничих мас у справу практичного будівництва радянського господарства, виховання в них розуміння тісної залежності інтересів трудящих від ступеня господарських успіхів соціалістичної держави, висування і виховання нових кадрів господарників і адміністраторів з робітників є виробничі наради» (КПРС в резолюціях..., ч. 2. К., 1954, с. 205—206). Ще більшого значення набула діяльність В. н. в роки передвоєнних п'ятирічок. Особливо пожвавилася вона після прийняття першого п'ятирічного плану, як це показав перший всесоюзний огляд діяльності В. н. (грудень 1928). Так, за 1,5 місяця огляду лише робітники Харків. паровозобудівного з-ду подали на В. н. 473 пропозиції проти 50 1927/28. За даними Всеукр. к-ту профспілки металістів, пропозиції, що їх подали в 1-й пол. 1929 робітники-металісти, стосувалися поліпшення якості сировини та інструментів, поліпшення організації і охорони праці, вдосконалення устаткування.

Велику роль В. н. відігравали в роки Великої Вітчизн. війни і в післявоєнний період. Грудневий пленум ЦК КПРС (1957) перетворив В. н. на підприємствах і будовах на постійно діючі. Їхня діяльність визначається «Положенням про постійно діючу виробничу нараду на промисловому підприємстві, будові, в радгоспі, МТС та РТС», прийнятим Радою Міністрів СРСР та ВЦРПС (1958). За цим положенням постійно діючі В. н. створюються на всіх підприємствах і в цехах з кількістю робітників не менше 100. Їхнім завданням є боротьба за своєчасне і якісне виконання держ. планів, максимальне використання внутр. резервів, поліпшення методів керівництва підприємством, організація соціалістич. змагання, поширення передового виробничого досвіду. В. н. працюють під керівництвом профспілок. У період семирічки лише на Україні функціонувало бл. 20 тис. В. н., в роботі яких брали участь понад 750 тис. робітників і службовців.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. 4. М., 1960.

В. І. Мороз (Київ).

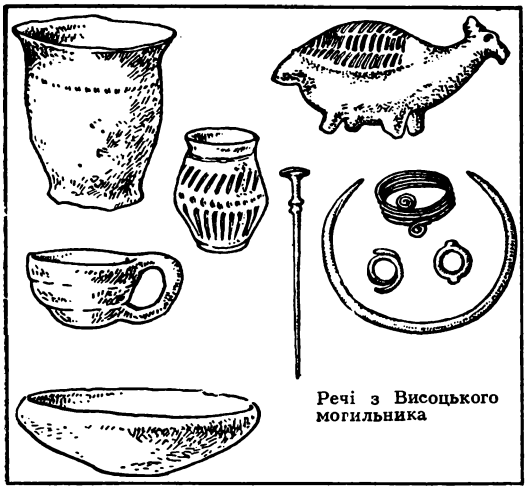

Речі з Висоцького могильника

ВИСО́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. культура кінця бронзового — початку залізного віку (10—6 ст. до н. е.), пам'ятки якої поширені на тер. Львів. і Тернопол. областей. Виділена у 30-х рр. 20 ст. Назва походить від с. Висоцького (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.), поблизу якого досліджувався могильник цієї культури. Відомі поселення, могильники і скарби металевих виробів В. к. Неукріплені поселення з напівземлянковими житлами були розташовані по берегах річок. Для похов. обряду характерні трупопокладення (відомі також і трупоспалення). При трупопокладенні померлих ховали у випростаному положенні на спині. Кістяки орієнтовані головою на Пд. Залишки трупоспалень виявлені в похов. урнах або в ямах. Під час розкопок поселень і могильників В. к. знайдено різний глиняний ліпний посуд (тюльпановидні і біконічні горщики, черпаки, миски, культові мініатюрні посудинки), глиняні скульптурні зображення птахів, вироби з бронзи і заліза (шпильки, браслети, гривни, персні, наконечники стріл), кам'яні знаряддя праці і предмети озброєння (вкладиші для серпів, точильні бруски, наконечники стріл, сокири). Осн. заняття носіїв В. к.—землеробство та скотарство. Вони жили первіснообщинним ладом, що був на стадії розкладу.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959. *В. М. Гладилін* (Київ).

ВИСО́ЦЬКИЙ Кузьма Демидович (1911—4.III 1940) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1940). Н. у с. Вінцентівці (тепер с. Запруддя Рокитнянського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Як кулеметник 68-го стріл. полку 70-ї стріл. д-зії відзначився під час рад.-фінл. війни 1939—40, виявивши особисту мужність і відвагу в бою. Помер від ран. Колишнє м. Ніємель (тепер Ленінгр. обл.) на його честь перейменовано на м. Висоцьк.

ВИСОЧА́Н Гнат (рр. н. і см. невід.) — керівник антифеод. руху на Галичині у 20—30-х рр. 17 ст. Н. в с. Вікторові (тепер Галицького р-ну Ів.-Фр. обл.) в заможній сел. сім'ї. Вперше про В. згадується у галиц. міських актах 1609. Будучи осадчим, В. за допомогою селян заснував с. Слободу Височанську (тепер с. Височанка Галицького р-ну Ів.-Фр. обл.). Осівши господарювати у с. Боднарові (тепер Калуського р-ну Ів.-Фр. обл.), організував з місцевих селян загін, на чолі якого успішно переслідував тат. загони, що поверталися у Крим з розбійницьких походів на Галичину, визволяв бранців, відбирав у татар здобич. В 1626 за допомогою свого сина С. Г. *Височана* підняв селян с. Боднарова на збройний виступ проти шляхтичів Сулятицьких і Боднарівських. Документ. матеріалів про дальшу долю В. не виявлено.

В. В. Грабовецький (Львів).

ВИСОЧА́Н Семен (Сень) Гнатович (р. н. невід.— п. 1666) — керівник антифеод. повстання 1648 на Зх. Україні, яке вибухнуло під впливом визвольної війни укр. народу 1648—54. Син Г. *Височана.* Восени 1648, під час походу сел.-козац. військ Б. Хмельницького на Зх. Україну, В. очолив нар. рух у Галицькій землі. До повстанського війська входили селяни і міщани, а також дрібна шляхта. В. організував 15-тисячне повстанське військо, яке поділив на зразок козац. війська на полки та сотні. Опорним пунктом повстанців було м. Отиня (тепер Ів.-Фр. обл.). Спираючись на допомогу прибулих козац. частин, В. здобув найбільшу шляхет. фортецю на Прикарпатті — м. Пнів (тепер село Надвірнянського р-ну Ів.-Фр. обл.). Діючи в тилу польс.-шляхет. військ, повстанці під проводом В. оволоділи майже всіма селами та містами Галицької землі і подали значну допомогу сел.-козац. армії Б. Хмельницького під час її визвольного походу 1648 на зх.-укр. землі. У грудні 1648, після відступу сел.-козац. війська на Правобережну Україну, шляхет. війська рушили на повстанців. Під дедалі зростаючим натиском польс. військ В. з частиною повстанців відступив з Покуття на Брацлавщину. В 1651 В. відзначився під час оборони військом І. *Богуна* Вінниці. В 1659 дістав звання козац. полковника. Брав участь у нар. повстанні 1664—65 на Правобережній Україні, діючи спільно з запорожцями І. *Сірка.* В 1665 мужньо захищав від польс. шляхти м. Лисянку (тепер Черк. обл.). Загинув у бою проти польс.-шляхет. військ.

В. В. Грабовецький (Львів).

ВИСОЧИНЕ́НКО Семен Дмитрович (14.IX 1900—13.I 1938)— один з організаторів комсомолу України, рад. парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у Харкові в сім'ї робітника. Після Лютн. революції 1917 брав активну участь у молодіжному пролет. русі. У вересні 1917 увійшов до складу ініціативної групи при агітаційній комісії міської Ради робітн. депутатів Харкова по створенню Соціалістич. спілки робітн. молоді (ССРМ). В листопаді 1917 на організаційних зборах ССРМ обраний до складу тимчасового к-ту. Вів боротьбу з меншовицькими Соціалістич. спілкою молоді і Спілкою учнівських делегатів. Активний учасник боротьби за встановлення влади Рад у Харкові. В 1918, під час австро-нім. окупації,— на підпільній роботі в Харкові. Організатор молодіжних підпільних груп на підприємствах Петінського р-ну міста. Після І з'їзду РКСМ (жовтень 1918) очолив роботу по створенню комсомольської орг-ції в Петінському р-ні. Під час боротьби проти денікінщини — політпрацівник у Червоній Армії. В 1920—23 — на парт. і проф. роботі в Харкові. В 1924—27 — секретар і генеральний секретар ЦК ЛКСМУ. Потім — на парт. роботі в Свердл. обл. На IX з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК.

Ю. В. Бабко (Київ).

ВИСУ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 — партизан. район з центром у посаді Висунську (тепер село Березнегуватського р-ну Микол. обл.), де у вересні 1919 під керівництвом Микол. підпільного більшовицького к-ту було встановлено Рад. владу в тилу денікінських військ. Внаслідок перемоги повстання, в якому разом з селянами брали

Витечівський з'їзд 1100. Мініатюра з Радзівіллівського літопису. 15 ст.

участь робітники Миколаєва і Херсона, було визволено пн. частину Херс. пов. Повстанці перейшли в наступ на Херсон. Після тривалих боїв денікінцям, які змушені були кинути кілька полків з фронту проти В. р., вдалося придушити повстання. 21.XI 1919 каратели захопили Висунськ і вчинили жорстоку розправу над місцевим населенням. Осн. сили повстанців відступили і, з'єднавшись з загонами *Баштанської республіки 1919*, продовжували боротьбу проти денікінців до визволення Херсонщини у січні 1920 частинами Червоної Армії.

ВИТВИ́НСЬКИЙ Валентин Федорович (16.I 1924 — 2.IV 1944) — рад. військовослужбовець, ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член ВЛКСМ з 1941. Н. у м. Алатирі (тепер Чув. АРСР) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир протитанк. гармати 202-го стріл. полку 68-ї гвард. стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 25.IX 1943 в районі с. Балики Ржищівського р-ну Київ. обл. один з перших переправився на правий берег ріки, взяв на себе командування взводом протитанк. гармат і утримав плацдарм. Загинув у бою.

ВИ́ТЕЧІВ — давньорус. місто на правому березі Дніпра за 40 *км* від Києва (тепер с. Витачів Кагарлицького р-ну Київ. обл.). Вперше згадується в праці візант. імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (серед. 10 ст.). За його свідченням, у В. збирались каравани торг. суден, які вирушали з Київ. Русі до Візантії. Згадується також у давньорус. літописах 12 ст. У В. відбувся з'їзд давньорус. князів (див. *Витечівський з'їзд 1100*). На городищі, що є залишками В., 1961—62 Б. О. Рибаков провадив археол. дослідження. Встановлено, що місто складалося з двох укріплених частин — північної (10 ст.) і південної (11—13 ст.). Першу слід пов'язувати з фортецею, про яку згадує Константин Багрянородний, другу — з фортецею, збудованою 1095 Святополком Ізяславичем для захисту міста від половців. Під час розкопок валу виявлено залишки дерев'яних зрубів, двох башт (слухової з таємним ходом і сигнальної), жител та навісів для воїнів тощо. *П. П. Толочко* (Київ).

ВИ́ТЕЧІВСЬКИЙ З'ЇЗД 1100 — другий з'їзд удільних князів Київ. Русі, скликаний у м. *Витечеві* з ініціативи *Володимира Мономаха*. 10.VIII між Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом, Давидом і Олегом Святославичами було укладено мир. На В. з. обговорювалось питання про припинення князівських міжусобиць, щоб згуртувати сили для боротьби проти половців. Князя Давида Ігоровича, який порушив перемир'я, укладене на *Любецькому з'їзді 1097* і був призвідником тогочасних князівських міжусобиць, В. з. 30.VIII позбавив Володимиро-Волин. князівства.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964.

ВИ́ХВОСТІВСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1905 — звіряча розправа куркулів над активними учасниками сел. руху в с. Вихвостові Городнянського пов. Чернігів. губ. в роки першої рос. революції. У 2-й пол. жовтня 1905 селяни Тупичівської вол. Городнянського пов. під впливом загальноросійського жовтн. політичного страйку протягом одного тижня розгромили всі значні поміщицькі маєтки; 9.XI було розгромлено економію та горілчаний з-д поміщика Карвольського-Гриневського в с. Вихвостові. Найактивніші учасники виступу — сільс. біднота, очолювана братами Миколою та Василем Потапенками, готувалися до поділу поміщицької і куркульської землі, майна, худоби та с.-г. реманенту. Налякані рішучими діями сільс. бідноти, куркулі вчинили над нею жорстоку розправу. Скориставшись з того, що до села наближався каральний загін, вони 13.XI скликали сільс. сход, на якому влаштували самосуд і вбили 11 активних учасників виступу. 15.XI вони закатували ще 4 чол. Куркульські самосуди було також вчинено у селах Тупичеві, Івашківці та деяких ін., де вбито понад 60 чол. Цю справу 12—13.V 1910 розглядала у Чернігові виїзна сесія Київ. судової палати, яка, захищаючи класові інтереси гнобителів, виправдала убивць. Сесія мотивувала своє рішення тим, що підсудні виступали на захист «законного порядку» і приватної власності. Події В. т. лягли в основу повісті М. М. Коцюбинського «Fata morgana».

Літ.: Аграрное движение в России в 1905—1906 гг., ч. 2. СПБ, 1908; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955, с. 494—497; Аграрное движение в Черниговской губернии в 1905—1906 гг. «Красный архив», 1936, № 5; Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр. К., 1959; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

М. Н. Лещенко (Київ).

ВИША́ТА Ян (рр. н. і см. невід.) — воєвода київ. князя *Ярослава Мудрого*. Брав участь у поході Русі на Візантію (1043), очолюваному сином Ярослава Мудрого Володимиром. Причиною походу було намагання Візант. імперії відновити втрачену монополію на торгівлю і мореплавство на Чорному м. В. з 6-тисячним загоном, який він очолював, було захоплено в полон. Лише через 3 роки, після укладення миру Русі з Візантією, їх було відпущено на батьківщину.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Гапусенко І. М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. К., 1966.

І. М. Гапусенко (Київ).

ВИ́ШГОРОД — с-ще м. т. Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. УРСР, на правому березі Дніпра, за 12 *км* на Пн. від Києва. 11,6 тис. ж. (1966). Поблизу В. на Дніпрі 1965 збудовано потужну Київську ГЕС. У В. загальноосв. школа. В минулому В.— давньоруське місто. Вперше згадується під 946 як резиденція княгині Ольги —«Ольжин град». Про політ. та економічне значення В.— важливого торг. центру Русі — повідомляє візант. імператор Константин VII Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією», написаній в серед. 10 ст. З 1078 В.— центр удільного Вишгородського князівства, підвладного київ. князям. Був важливим стратегічним пунктом, що захищав Київ з Пн. від нападів половців, які тричі (1093, 1136 і 1146) намагалися оволодіти ним, але зазнали поразки. Різні давньоруські князі під час між-

усобних воєн не раз робили спроби захопити В. У В. були п'ятиверха дерев'яна церква, збудована Ярославом Мудрим, кам'яний храм на честь Бориса і Гліба, збудований на поч. 12 ст. Під час монголо-тат. навали 1240 місто було зруйновано. В документах 15—16 ст. згадується як село, що належало Межигірському монастиреві.

На місці стародавнього В. існує городище площею 80 *га*. Археол. розкопками, що провадилися тут 1934—37 та 1947 Ін-том археології АН УРСР, виявлено дітинець площею 9 *га*, систему фортифікаційних споруд, залишки ремісничих металообробних, гончарських майстерень, частину давньої міської вулиці з залишками наземних та напівземлянкових жител, залишки госп. приміщень, фундаменти Борисоглібської церкви та багато побутових речей.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Довженок В. Й. Древній Вишгород. «Вісник АН УРСР», 1949, № 8.

В. Й. Довженок (Київ).

ВИ́ШЕНСЬКИЙ Іван (н. між 1545—1550 — п. після 1620) — видатний укр. письменник-полеміст. Н. в містечку Судовій Вишні (тепер Львів. обл.). Був високоосвіченою людиною свого часу. Замолоду (прибл. у 70-х рр. 16 ст.), не мирячись з феод. ладом Речі Посполитої, став ченцем Афонського монастиря (п-ів Афон у Греції, в Егейському м.), що був у ті часи центром православного чернецтва на Сході. В 1604—06 відвідав Львів, Унівський і Манявський монастирі. Помер на Афоні схимником-анахоретом В. — представник т. з. *полемічної літератури*. Відіграв визначну роль у розвитку передової суспільно-політ. й філос. думки, був, за словами І. Я. Франка, «одним із батьків і творців народної південноруської літератури». В.— демократ, палкий патріот, гуманіст; часто під теологічною оболонкою проголошував ідеї соціальної рівності. В його світогляді помітні матеріалістичні тенденції. Особливо активною літ.-публіцистична діяльність В. стала після *Брестської церковної унії 1596*. У своїх посланнях з Афону викривав правосл. єпископів-зрадників, рим.-катол. і уніатське духівництво, польс. і укр. феодалів-кріпосників, виступав проти покатоличення й ополячення трудящих мас України. Гол. твори: «Обличеніе діавола-миродержца», «Посланіе к утѣкшим от православное вѣры епископом», «Краткословный отвѣт Феодула», «Загадка философом латинским», «Краткословный отвѣт Петру Скарзіе» та ін. У своїх творах В. викривав експлуататорське обличчя польс. і укр. феодалів-кріпосників, піддавав гострій критиці тогочасний суспільно-екон. лад. Він вважав, що праця кріпаків є джерелом всього багатства панів, виступав проти визиску селян феодалами й духівництвом. Однак В. не вказував виходу з існуючого становища.

Послання, діалоги й полемічні трактати В. були відомі на Україні і в Росії (як в рукописних списках, так і в друку), сприяли поглибленню рос.-укр. зв'язків. В. знав про публіцистику рос. письменника М. Грека, що має багато спільного з творами укр. полеміста. Оцінки В. подій і осіб кін. 16 — поч. 17 ст. мають винятковий інтерес для істор. науки. В.— майстер ораторсько-викривального стилю. В його посланнях були зразки реалістич. зображення дійсності. Творчість В. вплинула на розвиток жанру сатири в укр. л-рі. Глибокий знавець творчості письменника, І. Я. Франко написав поему «Іван Вишенський».

Тв.: Твори. [Вступ. ст. І. П. Єрьоміна]. К., 1959; Сочинения. М., 1955.

Літ.: Франко І. Іван Вишенський і єго твори. Львів, 1895; Скирда Т. І. Суспільно-політичні погляди Івана Вишенського. В кн.: З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні. К., 1956; Шолом Ф. Я. Иван Вишенский и Максим Грек. В кн.: Славянская филология. Сборник статей, в. 3. М., 1958; Пінчук С. П. Іван Вишенський. К., 1968; Махновець Л. Є. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

М. П. Гнатюк (Київ).

ВИШИ́ВАНИЙ Василь (справж. прізв. та ім'я — Габсбург Вільгельм; 1895—1951) — австр. принц. Під час 1-ї світової війни 1914—18 очолював сформовані укр. бурж. націоналістами загони *«січових стрільців»*, які в складі австро-угорської армії воювали проти Росії. Під час громадян. війни 1918—20 на Україні брав участь у збройній боротьбі петлюрівців проти Рад. влади. Деякий час укр. бурж. націоналісти розглядали його як претендента на «престол» маріонеткової укр. бурж.-поміщицької монархії, яку вони хотіли створити під австро-нім. протекторатом.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКА (Могилянка) Раїна (1589 — 1619) — мати магната князя Я. *Вишневецького*, двоюрідна сестра київ. митрополита П. *Могили*. Н. в сім'ї молд. боярина Ієремії Могили [1595—1606 — молд. господар]. Була дружиною київ. кастеляна князя М. Вишневецького. В. негативно ставилася до утисків польс.-шляхет. урядом православної церкви. Підтримувала православне духівництво, зокрема Ісаю *Копинського*, який виступав проти засилля католицької та уніатської церкви на Україні.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ Дмитро Іванович (р. н. невід.— п. 1563) — укр. магнат. Походив з князівського роду, який володів зем. маєтностями на Волині. В 50-х рр. 16 ст. був черкаським і канівським старостою. Бл. 1554 — 55 для захисту від тур.-тат. наскоків, а також для зміцнення феод. влади на Придніпров'ї, В. на о. Мала Хортиця (тепер залитому озером ім. В. І. Леніна) збудував замок, який деякі бурж. історики безпідставно вважали Запорізькою Січчю або її прототипом. В 1558 перейшов на службу до рос. царя *Івана IV Васильовича*. Нагороджений царським урядом зем. маєтностями поблизу Москви. В. 1558 брав участь у поході рос. війська на Крим. ханство. В 1561 повернувся на Україну в Черкаси. В 1563 втрутився в міжусобну боротьбу молд. боярства, був взятий у полон і виданий тур. урядові. За наказом султана В. було страчено в Константинополі. Деякі історики ототожнювали В. з героєм популярної істор. пісні — козаком Байдою. Проте є підстави вважати, що пісня про Байду існувала до В., а варіант, пов'язаний з його ім'ям, виник пізніше.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ Костянтин Григорович (8.VI 1914 — 30.VII 1944) — рад. військ. льотчик, ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Солдатському (тепер Устинівського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1935. У 1937 закінчив 8-у військ.-авіаційну школу пілотів. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки 33-го винищувального авіаполку. Був поранений і до січня 1943 служив інструктором. Як командир ескадрильї 298-го винищувального авіаполку 4-ї повітряної армії відзначився в боях на Пн. Кавказі (1943). Всього здійснив 123 бойові вильоти, особисто збив 10 і в складі групи — 15 фашист. літаків. Загинув при авіакатастрофі.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ Ярема (Ієремія; 1612 — 22.VIII 1651) — один з найбагатших магнатів шляхет. Польщі, лютий ворог визвольної боротьби укр. народу і возз'єднання України з Росією.

Остап Вишня.

С. Д. Виштак.

Походив з українського князівського роду, син київ. кастеляна М. Вишневецького і Р. *Вишневецької*. Вчився в єзуїтському колегіумі у Львові, потім вивчав військ. справу в Італії та Іспанії. Володів величезними маєтностями на Україні. Зокрема, на Лівобережжі йому належали 56 міст і містечок з центром у м. Лубнах (тепер Полт. обл.), в яких жило понад 288 тис. чол., що сплачували щороку 1 млн. 200 тис. злотих чинш. Мав 6 тис. надвірного війська. В 1631 В. відступився від православ'я і прийняв католицтво, яке насильницькими методами насаджував у своїх володіннях. З 30-х рр. 17 ст. був одним з керівників магнатського угруповання, яке, щоб зберегти своє панівне становище й привілеї, боролося проти централізації держ. влади в шляхет. Польщі. Був одним з ініціаторів боротьби проти Рос. д-ви, брав участь у рос.-польс. війні 1632—34, у жорстокому придушенні сел.-козац. повстань на Україні в 30-х рр. 17 ст. На поч. визвольної війни 1648—54 втік з Лубен на Правобережну Україну, де зі звірячою жорстокістю чинив люті екзекуції, винищуючи укр. населення. В боях 1648 під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтиновом надвірні загони В. та ін. магнатів розбило сел.-козац. військо, очолюване М. *Кривоносом*. Після розгрому польс.-шляхет. війська в *Пилявецькій битві 1648* В. втік до Львова. Діставши влітку 1649 звання коронного гетьмана, В. очолював магнатські кола, які домагалися нещадного придушення визвольної боротьби укр. народу та відновлення польс.-шляхет. панування на Україні.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

О. М. Апанович (Київ).

ВИШНЕВЕ́ЦЬКІ — укр. князівський магнатський рід, що покатоличився і спольщився в кін. 16 — на поч. 17 ст. Походили з нащадків великого князя лит. *Ольгерда*, які поріднилися з укр. магнатськими родами. Володіли величезними зем. маєтностями на Україні. В 16—17 ст. обіймали керівні посади в держ. апараті шляхет. Польщі і брали активну участь у боротьбі магнатів за владу (Д. *Вишневецький*, Я. *Вишневецький*, польс. король *Міхал Корибут* Вишневецький). У 40-х рр. 18 ст. рід В. припинився, а їхні зем. володіння перейшли до Замойських та ін. польс. магнатських родів.

Літ.: Длугопольский А. Вишневец и его князья. «Вестник Западной России», 1868, кн. 6—8.

ВИШНЕ́ВСЬКИЙ Борис Степанович (1920 — 28.III 1944) — рад. військовослужбовець, червонофлотець, Герой Рад. Союзу (1945). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як сапер саперного взводу 384-го окремого батальйону мор. піхоти Одес. військ.-мор. бази Чорноморського флоту відзначився під час *Миколаївської десантної операції 1944*. Рад. воїни, оточені з усіх боків, знищили бл. 700 ворожих солдатів і офіцерів. В. виявив виняткову хоробрість і загинув у бою, завдавши фашистам великих втрат.

ВІ́ШНЯ Остап (літ. псевд. Губенка Павла Михайловича; 11.XI 1889 — 28.IX 1956) — укр. рад. письменник, сатирик і гуморист. Н. в містечку Груні (тепер село Охтирського району Сумської області) в селянській сім'ї. Закінчив Київ. військово-фельдшер. школу (1907), вчився в Київ. ун-ті. З 1921 працював у рад. пресі («Вісті ВУЦВК», «Селянська правда», «Червоний перець»). Перша книга гуморесок — «Діли небесні» (Х., 1923). В 1928 вийшло перше видання «Усмішок» (у 4 т.). В своїх творах В. виступав проти ворогів Рад. влади, реліг. забобонів, висміював залишки дрібновласницької психології. В період Великої Вітчизн. війни і в післявоєнний час створив ряд гуморесок і памфлетів, у яких висміяв укр. бурж. націоналістів (зб. «Самостійна дірка», 1945), відобразив мирну працю колгоспників і робітників («Народна гордість», «У Макара Онисимовича Посмітного», «Запорожці»), картав ледарів, бюрократів, окозамилювачів тощо; писав про оновлення життя у возз'єднаних областях України («Наша земля! Радянська земля!» та ін.). Його твори цього часу зібрані в книгах «Весна-красна» (К., 1949), «Мудрість колгоспна» (К., 1952), «Вибране» (К., 1954) тощо. Багато його творів перекладено рос. та ін. мовами народів СРСР; з ними добре обізнані й зарубіжні читачі. Творчість В. є визначним вкладом у л-ру соціалістич. реалізму.

Тв.: Твори. В 7 т. К., 1963—65; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

Літ.: Рильський М. Остап Вишня. В кн.: Рильський М. Література і народна творчість. К., 1956; Дузь І. Остап Вишня. К., 1962; Живий Остап Вишня. К., 1966; Гончарова І. С., Дорошенко В. О., Шапіро Е. М. Остап Вишня. Бібліографічний покажчик. Х., 1959.

М. П. Пивоваров (Київ).

ВИШТА́К Степанида Демидівна (н. 18.X 1918) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробн., ланкова, двічі Герой Соціалістич. Праці (1949, 1952). Член КПРС з 1950. Н. в с. Лосятині (тепер Васильківського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. З 1938 — ланкова колгоспу «Радянська Україна» Васильківського р-ну Київ. обл. Вирощує високі врожаї цукр. буряків, кукурудзи та ін. с.-г. культур. На XIX—XXIII з'їздах КП України обиралася членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 4—7-го скликань. Нагороджена шістьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ВИЩА ВІЙСЬКО́ВА ІНСПЕ́КЦІЯ УКРАЇ́НИ (ВВІУ) — один з контрольних органів республіки; створена 23.I 1919 Тимчасовим Робітн.-Сел. урядом України. Головою ВВІУ було призначено В. Г. Юдовського, членами — Г. В. Семенова, С. С. Йоффе, В. І. Ніколаєва та ін. Складалася з інспекцій піхоти, кавалерії, артилерії, інж. військ, постачання тощо. Відповідно до положення про ВВІУ від 30.I 1919 організовувала та інспектувала військ. роботу, перевіряла стан постачання і г-ва в армії, роботу і відповідність службових осіб та командного складу. Сприяла створенню регулярних боєздатних частин, боротьбі з партизанщиною. В травні 1919 включена до складу Наркомату соціалістич. рад. інспекції України (див. *Верховна соціалістична інспекція України*). Активну допомогу ВВІ України подавала ВВІ РРФСР, очолювана М. І. Подвойським.

Л. М. Маймескулов (Харків).

ВИ́ЩА ОСВІ́ТА на Україні — система підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для різних галузей науки, нар. г-ва, культури і держ. управління; сукупність знань і практичних нави-

чок, необхідних спеціалістам вищої кваліфікації. В. о. здобувають в ун-тах, ін-тах та ін. вищих уч. закладах. На тер. СРСР першими вищими уч. закладами були груз. академії (11—12 ст.), в 16 ст. було відкрито Вільнюську академію, 1632 — Києво-Могилянську колегію (див. *Київська академія*), 1661 — Львів. ун-т, 1687 — Слов'яно-греко-лат. академію в Москві. Перший ун-т у Росії засн. 1755 в Москві. Із зростанням капіталістич. відносин роль ун-тів підвищилась, виникла вища тех. освіта (18 ст.). В 60-х рр. 19 ст. в Європі почала розвиватися вища жіноча освіта.

У 19 ст. економіч. розвиток укр. земель вимагав створення нових вищих уч. закладів. У 1805 засн. ун-т у Харкові. В 1-й чверті 19 ст. виникли привілейовані уч. заклади, що поєднували курс серед. і вищих шкіл: *Кременецький ліцей* (1805), *Рішельєвський ліцей* в Одесі (1817), Гімназія вищих наук кн. І. А. Безбородька в Ніжині (1820). В 1834 створено Київський ун-т, 1865 — Одеський (Новоросійський) ун-т, 1875 — Ніжинський істор.-філол. ін-т і Чернівецький ун-т. Вчителів, юристів, лікарів та ін. фахівців готували ун-ти й Ніжин. ін-т, спеціалістів для пром-сті і с. г.— Харків. ветеринарний (засн. 1851), Харків. технологіч. (1885), Київ. політех. (1898) ін-ти, Катеринослав. гірниче уч-ще (1899; з 1912 — гірничий ін-т), Львів. політех. ін-т (засн. 1844; до 1877 наз. Технічною академією, з 1877 — Політех. школою), Академія ветеринарної медицини у Львові (1897) та ін. Передові студенти ряду вищих шкіл, зокрема Київ., Харків. та Одес. ун-тів, відігравали значну роль у розвитку революц. руху в країні, в боротьбі за демократизацію В. о. В 1914/15 навч. р. на Україні (в сучас. кордонах) було 27 вищих уч. закладів (35,2 тис. студентів); підготовлено бл. 3 тис. спеціалістів, у т. ч. 500 інженерів.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції В. о. стала доступною для найширших мас трудящих. У союзних та авт. республіках створено умови для здобуття В. о. рідною мовою. Навчання у вузах стало безплатним. Було запроваджено держ. стипендії для студентів. У 1921 при вузах було створено робітн. ф-ти (робітфаки), які готували робітників і селян до вступу у вузи. В 1926/27 навч. р. серед студентів, прийнятих до вузів УРСР, було 34,1% робітників і 27,4% селян. До 1931 технікуми в УРСР були вищими уч. закладами, що готували фахівців вузького профілю. В 1921 ун-ти було розформовано і організовано ін-ти нар. освіти, на базі яких 1930 створено ін-ти: соціального виховання, профес. освіти, фіз.-хім.-матем. У 1933/34 навч. р. відновлено Київ., Харків., Одес. і Дніпроп. ун-ти.

Швидкі темпи розвитку соціалістич. промисловості, перебудова сільського господарства на соціалістич. засадах, розвиток культури в 20—30-х рр. вимагали значного розширення В. о., підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, зокрема, для нових галузей пром-сті і науки. Було створено нові ін-ти, частину вузів реорганізовано. На поч. 1938/39 навч. р. в УРСР було 129 вузів (124,4 тис. студентів). На зх.-укр. землях і Пн. Буковині до возз'єднання їх з Рад. Україною було лише 5 вузів. Доступ трудящих мас, особливо з укр. населення, до вищих шкіл був дуже обмежений. У 1938 у вузах Сх. Галичини і Пн. Буковини пересічно навчалось лише 12,9% студентів укр. національності. Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР тут 1940/41 навч. р. стало 15 вузів, викладання в яких почало провадитися укр. мовою. На поч. Великої Вітчизн. війни 31 вуз (у т. ч. Київ. та Харків. ун-ти) був евакуйований в сх. райони СРСР. Після визволення тер. Рад. України від нім.-фашист. загарбників тут уже 1945/46 навч. р. у вузах навчалось 137,0 тис., а у 1958/59 — 381,1 тис. студентів.

На сучас. етапі комуністич. будівництва В. о. в республіці розвивається відповідно до завдань, поставлених перед вищими уч. закладами СРСР Програмою КПРС і рішеннями XXIII з'їзду КПРС.

До вузів приймають громадян, що мають середню освіту, склали вступні іспити і пройшли по конкурсу. Тривалість навчання у вузах залежно від складності спеціальності — 4—6,5 років. Пед. процес будується на основі зв'язку навчання з практикою комуністич. будівництва, поєднання теоретич. і практич. підготовки спеціалістів з урахуванням вимог сучас. виробн., науки й техніки та перспектив їхнього розвитку. Значно поліпшено систему заочної освіти. У вузах проводиться систематична робота по вдосконаленню методів навчання і виховання студентів, впровадженню у викладання тех. засобів. Все це сприяє розвиткові творчих здібностей студентів, формуванню у них навичок самостійно проводити дослідження.

Велика увага приділяється у вузах ідейно-теоретич. підготовці студентів. Провідне місце у формуванні марксистсько-ленінського світогляду посідають суспільні науки. В усіх вузах викладаються: історія КПРС, марксистсько-ленінська філософія, політ. економія, основи наук. комунізму. Розроблено нові навч. плани, створено нові підручники й посібники тощо.

В 1967/68 навч. р. в 136 вузах УРСР навчалося 766,9 тис. студентів, у т. ч. 317,8 тис. на денних, 120,6 тис. на вечірніх і 328,5 тис. на заочних відділах. У 1968 до вузів республіки було прийнято бл. 153 тис. студентів — більше, ніж їх навчалося (127 тис.) в усіх вищих школах Росії в 1914/15 навч. р. В ун-тах республіки — Київ., Харків., Одес., Дніпроп., Донец. (засн. 1965), Львів., Чернів., Ужгород. (1945), де вчиться бл. 100 тис. студентів, розширено підготовку спеціалістів з нових розділів суспільних, матем., фіз., біол. наук. У вузах УРСР навчається значно більше студентів, ніж у найрозвинутіших країнах Європи й Азії. На 10 тис. чол. населення в УРСР 1967/68 навч. р. було 165 студентів, у ФРН — 49 (1966/67 навч. р.), Італії — 57, Англії — 63, Японії — 90, у Франції — 88 студентів (1965/66 навч. р.). В результаті щорічного збільшення чисельності студентів і випуску спеціалістів (1967 вузи УРСР випустили 92,9 тис. чол.) невпинно зростає кількість фахівців з В. о. в нар. г-ві республіки: 1941 їх було 217,7 тис. чол.; 1955 — 414,1 тис.; 1960 — 685,9 тис.; 1967 — 1079,0 тис. чол. Наук. кадри вузи готують через аспірантуру. В 1967 у вузах УРСР було 8309 аспірантів. Відповідно до зростаючих завдань нар. г-ва, культури, тех. прогресу В. о. в СРСР, у т. ч. в УРСР, розвиватиметься далі. Див. також окремі статті про університети.

Літ.: Титов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. К., 1924; Гуржій І. О., Шовкопляс І. Г., Говорова Р. П. Організація науки, навчальні і наукові заклади на Україні в XIX— на початку XX ст. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. К., 1967; Буланкин И. Н Стопятидесятилетие Харьковского государственного университета имени А. М. Горького (1805—1955). Х., 1955; Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959; Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету. Львів, 1961; Стеблій Ф. І. Розвиток вищої освіти в західних областях УРСР в 1944—1960 рр. В кн.: З історії Української РСР, в. 8. К., 1963 Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1—2 (1917—1967 рр.). К., 1967—68; Высшая школа СССР за

50 лет. М., 1967; Україна за п'ятдесят років (1917 — 1967). Статистичний довідник. К., 1967; Вузи УРСР. Довідкові матеріали. К., 1968; Учені вузів Української РСР. К., 1968. *Б. М. Мізерницький* (Київ).

ВИЩА РАДА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (ВРНГ) — перший загальногосп. центр. орган Рад. д-ви, створений за ініціативою В. І. Леніна декретом ВЦВК і Раднаркому РРФСР 2(15).XII 1917. На ВРНГ покладалось завдання організації нар. г-ва і держ. фінансів. В міру зосередження в руках Рад. д-ви націоналізованої пром-сті ВРНГ ставала центр. держ. органом управління нею. Створення ВРНГ зумовлювалось необхідністю згуртувати сили рад. республік з метою оборони та в інтересах спільного госп. будівництва, що, зокрема, було закріплено *союзним робітничо-селянським договором між РРФСР і УРСР* 1920. ВРНГ діяла при Раднаркомі РРФСР у складі Всерос. ради робітн. контролю, представників від наркоматів, а також експертів, що залучались з правом дорадчого голосу. Керувала діяльністю ВРНГ президія, що складалася з 5 чол. ВРНГ мала відділ держ. фінансів і банків (провадив націоналізацію банків і відав питаннями зовн. торгівлі) та відділ госп. політики (відав розробкою загальногосп. плану). Крім того, був ряд виробн. відділів: палива, металу, по фінансуванню підприємств, відділ металообробн. пром-сті, текстильної та ін. При відділах були главки і т. з. центри. ВРНГ надавалось право конфіскації, реквізиції, примусового синдикування (об'єднання підприємств у синдикати) різних галузей пром-сті і торгівлі, а також регулювання виробн., розподілу продуктів, фінансування пром-сті.

Органами ВРНГ на місцях були економіч. відділи місцевих Рад (р а д н а р г о с п и). Для зосередження керівництва нар. г-вом всі установи місц. значення передавались у відання раднаргоспів, постанови яких були для цих установ обов'язковими. Право припинення, скасування постанов раднаргоспу належало лише ВРНГ. На Україні перші раднаргоспи виникли в грудні 1917 в найбільших індустріальних містах (Харків, Катеринослав, Одеса та ін.), а згодом і в ін. пром. центрах республіки. Зокрема, 1918 у Донбасі (Горлівсько-Щербинівський р-н, Юзівка, Луганськ) раднаргоспи було створено при районних Радах робітн., солдатських і сел. депутатів. Раднаргоспи в УРСР провели націоналізацію пром-сті, домоглися пуску багатьох підприємств, залучали широкі маси трудящих до керівництва підприємствами тощо. Отже, з перших днів існування Рад. д-ви велась велика госп.-організаторська робота з участю трудящих.

З утворенням Союзу РСР було організовано ВРНГ союзних республік, у т. ч. й на Україні (див. *Українська рада народного господарства*). У зв'язку з дальшим зростанням пром-сті і будівництва ВРНГ постановою від 5.I 1932 було реорганізовано. На її базі створено наркомати важкої, легкої і лісової пром-сті. ВРНГ союзних республік перетворено на республіканські наркомати легкої пром-сті, а їхні місц. органи — на управління місц. пром-сті відповідних Рад.

В и щ а р а д а н а р о д н о г о г о с п о д а р с т в а С Р С Р Р а д и М і н і с т р і в С Р С Р як вищий державний орган по керівництву пром-стю і будівництвом в СРСР була створена 13.III 1963; ліквідована в жовтні 1965 в зв'язку з поверненням до галузевого принципу управління пром-стю країни.

Літ.: Д р о б и ж е в В. З. Главный штаб социалистической промышленности. (Очерки истории ВСНХ. 1917—1932 гг.). М., 1966. *П. К. Стоян* (Київ).

«ВІДДАЧА В СОЛДАТИ 183-х СТУДЕНТІВ» — стаття В. І. Леніна з приводу опублікованого 11(24).I 1901 урядового повідомлення м-ва нар. освіти про віддачу в солдати 183-х студентів Київ. ун-ту «за вчинення гуртом безпорядків». Стаття написана в січні 1901, надрукована в газ. «Искра», № 2. В ній піддано нищівній критиці реакційні тимчасові правила від 29.VII 1899 про відбування військ. повинності студентами як каральний захід. В. І. Ленін писав, що царизм, застосовуючи покарання, яке аж ніяк не відповідало скромності студентських вимог (усунення одного з реакційних професорів), наочно демонструє свою панікерську боязнь революції, своє безсилля, що розрахунки царського уряду шляхом військ. муштри навчити «бунтівників» дисципліні — безпідставні, школа рос. військ. служби може стати військ. школою для революції. В. І. Ленін закликав пролетаріат і нерозривно пов'язані з ним с.-д. орг-ції відповісти на реакційні дії уряду демонстраціями протесту, розповсюдженням листівок. У відповідь на цей заклик у лютому — березні 1901 с.-д. орг-ції провели ряд робітн.-студент. політ. демонстрацій у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові та ін. містах. Студенти Львів. ун-ту виступили у ленінській «Искре» з протестом проти дикої розправи рос. царизму над 183 студентами Київ. ун-ту.

Літ.: Л е н і н В. І. Віддача в солдати 183-х студентів. Твори. Вид. 4, т. 4.

ВІДДІЛ ВИКОНАВЧИЙ ЖОНДУ НАРОДОВОГО НА РУСІ (Wydział Wykonawczy Rządu Narodowego na Rusi), Ч е р в о н и й Ж о н д — орган Тимчасового уряду польс. повстанців на Правобережній Україні під час *польського визвольного повстання 1863—64*. Створений 27.VI 1863 в Житомирі. Був безпосередньо підпорядкований Центр. нац. к-тові у Варшаві. Складався з 5 осіб: командуючого повстанськими загонами Е. Ружицького (перебував у Львові), повноважного комісара А. Хамца і 3 членів — Б. Жуковського, Т. Чапського і Косацького. Видавав газ. «Боротьба» («Walka»). Діяв на тер. Волинської, Київської і Подільської губ.: провадив агітаційну роботу серед укр. населення, намагаючись підняти його на боротьбу проти царизму, формував повстанські загони, здобував зброю та боєприпаси. На території цих губерній організував польс. органи охорони порядку (суд, прокуратуру, нац. варту тощо). Видав постанову про розміри сплати податків польс. населенням. Після розгрому царськими військами 1863 гол. сил польс. повстанців на Правобережній Україні діяльність Відділу виконавчого у травні 1864 припинилась. *Г. І. Марахов* (Київ).

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814—15 — конгрес представників європ. країн—учасниць воєн проти наполеонів. Франції. Відбувався у вересні 1814—червні 1815. В роботі конгресу брали участь 216 представників від усіх європ. д-в (за винятком Туреччини). Керівну роль на конгресі відігравали Росія (Олександр I, К. В. Нессельроде, А. К. Розумовський), Англія (Р.-С. Каслрі, А.-У. Веллінгтон), Австрія (Франц I, К. Меттерніх). Осн. метою В. к. була боротьба проти революц. і визвольного руху, відновлення феод. порядків і колишніх династій в європ. країнах та перегляд політ. карти Європи в інтересах переможців наполеонів. Франції. Підписаний на В. к. заключний генеральний акт, що підсумував усі договори, конвенції і декларації, укладені на конгресі, передбачав позбавлення Франції всіх завоювань і відновлення кордонів 1792. Біля сх. кордонів Франції створювались «держави-бар'єри», щоб не допустити відновлення франц. агресії. Бельгія і Голландія об'єднувались під зверхністю останньої під заг. назвою Нідерландське королівство, що разом з Пруссією і Австрією мусило стати противагою Франції. Герцогство Люксем-

бурзьке передавалось Голландії. Швейцарія проголошувалась вічно нейтральною д-вою. Англія закріплювала за собою колоніальні володіння, захоплені у Франції та Голландії, і о. Мальта. На престолі італ. герцогств було посаджено монархів, гол. чин. з дин. *Габсбургів*. З нім. д-в і частково австр. володінь було створено Нім. союз (35 монархій і 4 вільні міста — Любек, Франкфурт, Бремен і Гамбург) під зверхністю Австрії. До Австрії було приєднано Зальцбург, Венецію, Ломбардію та повернуто відібрані у неї під час наполеонів. воєн Трієст, Тіроль, Далмацію, Ілірію, а також Тернопільський округ (т. ч. Галичина, Буковина, Закарпаття залишилися під владою Австрії). Місто Краків, на яке претендували Австрія, Росія і Пруссія, було проголошено самостійною д-вою-республікою. Пруссія розширила свої кордони за рахунок т. з. швед. Померанії, Познані, Пн. Саксонії, Данціга і частини Вестфалії. Норвегія була відділена від Данії і передана Швеції. До Росії відійшли частина Варшав. герцогства (дістало назву «Царство польське»), Фінляндія і Бессарабія.

Як зазначав Ф. Енгельс, на В. к. «народи купувались і продавались, розділялись і з'єднувались, виходячи тільки з того, що більше відповідало інтересам і намірам їх правителів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2 с. 544).

В. А. Жебокрицький (Київ).

ВІДЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1809 — договір, підписаний Австр. імперією і наполеонівською Францією 14.X у Відні після закінчення австро-франц. війни 1809. Австр. імперія, що зазнала поразки у війні, зобов'язувалась скоротити свою армію до 150 тис. чол., виплатити значну контрибуцію, визнати всі завоювання Наполеона I в Європі і приєднатись до проваджуваної франц. урядом континентальної блокади. В. м. д. значно урізував територію Австр. імперії, зокрема Зх. Галичина передавалась великому герцогству Варшавському, Тернопіль з прилеглим до нього округом — Росії. Австрія ставилась у залежність від Франц. імперії. В. м. д. створював сприятливі умови Наполеонові I для підготовки війни проти Росії. В. м. д. був скасований рішенням *Віденського конгресу 1814—15*.

К. О. Джеджула (Київ).

ВІДКУП — продаж державою приватним особам, т. з. відкупщикам, права стягати з населення податки та ін. держ. прибутки. Система В. характерна для докапіталістич. формацій. На Україні набула поширення після *Люблінської унії 1569*, за якою Правобережна і Лівобережна Україна потрапили під владу шляхет. Польщі. Побори відкупщиків з населення, як правило, набагато перевищували суму, яку вони заплатили державі. Тому В. на продаж горілки, тютюну, солі, на збирання держ. податків розорювали трудящі маси і викликали нар. заворушення. В. існували на Україні й після возз'єднання її з Росією. В 1-й пол. 18 ст. лише горілчаний В. становив бл. половини всіх прибутків гетьманського уряду Лівобережної України. Після скасування 1754 внутрішнього мита царський уряд поступово почав заміняти В. держ. акцизами. Так, зокрема, горілчаний В. 1863 замінили держ. акцизом, а 1897 — держ. горілчаною монополією.

Літ.: Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. I. К., 1951.

А. З. Барабой (Київ).

«ВІДОМОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК» — офіційне видання Верховної Ради СРСР; видаються з квітня 1938 у Москві. Виходять щотижня мовами союзних республік, в т.ч. й укр. мовою. Публікують закони, постанови та ін. акти Верх. Ради СРСР, міжнар. договори, угоди і конвенції, ратифіковані Президією Верх. Ради СРСР, укази й постанови Президії Верх. Ради СРСР, інформац. матеріали про роботу Верх. Ради, її палат та постійних комісій, Президії Верх. Ради, про діяльність Парламентської групи СРСР і Міжпарламентського союзу, про зміни в адм.-тер. поділі союзних республік.

А. Н. Зленко (Київ).

«ВІДОМОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ» — офіційне видання Верховної Ради УРСР; видаються з лютого 1941 у Києві. Виходять щотижня укр. і рос. мовами. Публікують закони Укр. РСР, постанови та ін. документи Верх. Ради УРСР, укази і постанови Президії Верх. Ради УРСР, міжнар. договори, угоди і конвенції, що ратифікуються Президією Верх. Ради УРСР, повідомлення про роботу постійних комісій Верх. Ради, про зміни в адм.-тер. поділі республіки та ін. інформаційні матеріали про діяльність Верх. Ради УРСР та її Президії.

А. Н. Зленко (Київ).

ВІДРІЗКИ — землі, примусово відрізані від сел. наділів на користь поміщиків під час проведення в Росії *селянської реформи 1861*. Розмір В. був досить значний. Напр., у чорноземних губерніях В. становили понад $^1/_5$, а в деяких ін. місцевостях — до $^2/_5$ сел. землі. На Україні В. становили понад 1 млн. дес. Зокрема, в Тавр. губ. від сел. наділів було відрізано 23% землі, в Харків.— 28%, Полт.— 37%, Катериносл.— навіть 38%. В окремих селах В. перевищували 60—70%. Користуючись безвихідним становищем селян, поміщики на кабальних умовах за *відробітки* здавали їм в оренду відрізані угіддя. Обурені грабіжницькою реформою і численними утисками гнобителів, селяни протягом десятиріч боролися за повернення їм В., знищення поміщицького землеволодіння та ін. пережитків кріпосництва. Прагнення селян було здійснене лише в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Див. *Декрет про землю*.

М. Н. Лещенко (Київ).

ВІДРО — міра об'єму рідких тіл на Україні і в Росії в дореволюц. період. Вперше згадується в «*Руській правді*». На Україні в 17—18 ст. В. складалося з 10 *кварт* (бл. 12 *л*). В кін. 19 — на поч. 20 ст. об'єм В. становив бл. 12,3 *л*.

ВІДРОБІТКИ — кабальна форма найму поміщиками і куркулями селян з їхнім тяглом і реманентом за орендовану землю, позички, випас тощо. Були поширені в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. гол. чин. у чорноземній смузі, зокрема в Черніг., Полт. і Харків. губ., а також в Сх. Галичині і на Буковині. За позички («завдатки», на Зх. Україні — «порції», «днівки») поміщики і куркулі зобов'язували зубожілих селян відробляти по 1 дню і більше на тиждень протягом цілого року. Працяючи селян при В. оплачувалася значно нижче, ніж при капіталістич. «вільному наймі». Так, на Зх. Україні селянин, одержавши позичку, мусив працювати за 8—12 крейцарів при ринковій ціні робочого дня в 30—50 крейцарів. Економіч. основою В. були малоземелля, злиденність і тягар податків, політичною — залишки позаекономічного примусу. В.— безпосередній пережиток кріпосництва. З товаризацією поміщ. і сел. г-ва, поглибленням розшарування селянства відробіткова система поволі занепала. Світова с.-г. криза кін. 19 ст. зумовила часткове відновлення В. На поч. 20 ст. відробіткова система це — «головна й основна причина сільськогосподарської відсталості Росії, застою всього народного господарства» (Ленін В. І. Твори, т. 15, с. 68).

А. З. Барабой (Київ).

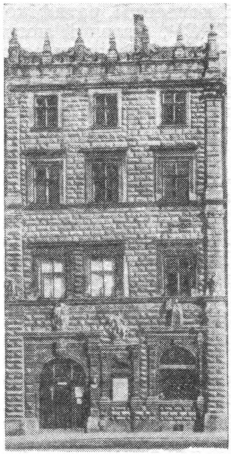

Успенська церква у Львові. Архітектори П. Римлянин, А. Прихильний, В. Купиніс. 1598—1631. Чорна кам'яниця у Львові. Кінець 16 ст.

ВІДРО́ДЖЕННЯ, Ренесанс (франц. Renaissance) — період в ідеологіч. і культ. розвитку ряду країн Зх. і Центр. Європи (в Італії — 14—16 ст., в ін. країнах — кін. 15—16 ст.), зумовлений зародженням капіталістич. відносин.

Термін «В.» з'явився в кін. 15 ст. Під В. ідеологи буржуазії, що формувалася в той час, розуміли відмову від схоластичного вивчення природи, від реліг. авторитетів, від умовного, пов'язаного з середньовічною традицією, образотворчого мистецтва й повернення до безпосереднього вивчення і відтворення природи та засвоєння досягнень античного мистецтва. Бурж. мислителі 17—18 ст. трактували В. як протест проти середньовічного варварства, як іррелігійний рух.

В епоху імперіалізму реакц. представники бурж. науки намагаються затушувати прогресивні сторони В. Марксистсько-ленінська історіографія, приймаючи термін «В.» для визначення періоду в ідеологіч. і культ. розвитку європ. країн, вважає, що осн. ідеї і риси В. являють собою насамперед вияв життєдіяльності буржуазії, яка зароджувалася в той час. 15—16 ст. в країнах Зх. і Центр. Європи характеризувалися розкладом феодалізму й загостренням класової боротьби. Розвиток капіталістич. відносин сприяв зміцненню політ. і економіч. зв'язків усередині кожної країни й між країнами. Йшов процес створення нац. д-в, складання бурж. націй, створення нової бурж. ідеології й культури. Ідеологи буржуазії, що зароджувалася (або, точніше, її попередників), піддали критиці всю систему феод. світогляду. Вони виступили проти феод. роздробленості, за створення централізованих д-в, заперечували церковну проповідь аскетизму, утверджували права людини на земне щастя (звідси назва нового світогляду — *гуманізм*, а його виразників — гуманісти), боролися за визволення науки з-під впливу церкви тощо. В своїй боротьбі проти феодалізму й феод. ідеології гуманісти виступили певною мірою як виразники інтересів народу. Деякі з них (Т. Мор, Т. Кампанелла, Ф. Рабле та ін.), відображаючи протест нар. мас проти експлуатації, виходили за межі бурж. ідеології. Гуманістичний світогляд охопив гол. чин. сферу мистецтва, л-ри, філософії та історії. Створена в той час філософія за своєю ідейною спрямованістю була антифеод. і антицерковна. В ній вперше з часу античності почало переважати матеріалістичне розуміння природи Діяльність М. Коперника, Леонардо да Вінчі-Дж. Бруно, Хуана-Луїса Вівеса, Яна Амоса Коменського та Еразма Роттердамського завдала удару церковному вченню про Всесвіт і природу й заклала основи наук.-дослідного природознавства. Л-ра періоду В. характеризується реалістичним відображенням дійсності, показом суперечностей життя, гуманістичними тенденціями, формуванням нац. літ. мови. Ці риси властиві видатним представникам італ. л-ри А. Данте, Ф. Петрарці, Дж. Боккаччо, нім.— Т. Мурнеру, У. фон Гуттену, Й. Рейхліну, франц.— К. Маро, Ф. Війону, П. де Ронсару, Ф. Рабле, ісп.— М. Сервантесу, Тірсо де Моліна, Лопе де Вега, португ.— Л. ді Камоенсу, англ.— Дж. Чосеру, Е. Спенсеру, В. Шекспіру та ін. Метою передових митців В. (Н. Пізано, Джотто, Мазаччо, С. Боттічеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело, Я. ван Ейка, А. Дюрера, Ж. Фуке, Ж. Гужона та ін.) стало правдиве, реалістичне зображення людини й навколишньої дійсності. В епоху В. було створено нову, гуманістичну історію. Історики-гуманісти (в Італії — Л. Бруні, Ф. Бйондо, Н. Макіавеллі, Ф. Гвіччардіні, в Англії — У. Кемден, Ф. Бекон, у Німеччині — Я. Вімфелінг, С. Франк, у Франції — Ж. Боден) рішуче порвали з феод.-теологічним трактуванням істор. розвитку, що мало прогресивне значення для істор. науки. Звернувшись до людини і її діяльності, історики-гуманісти почали вбачати рушійну силу істор. процесу в політ. боротьбі партій і соціальних груп. Відображаючи інтереси буржуазії, вони відстоювали утворення централізованих д-в із сильною верховною владою. Із Зх. і Центр. Європи ідеї В. в 16 ст. поступово поширились, набуваючи нац. характеру, по всіх країнах Європи, в т. ч. і в слов. країнах — Дубровнику, Польщі, Чехії, Сербії, Росії.

Значного поширення набули гуманістичні ідеї на Україні. Цьому сприяли зародження тут буржуазних відносин і встановлення зв'язків укр. земель з країнами Зх. Європи. Укр. міста Київ, Львів, Луцьк і Кам'янець відігравали роль посередників у торгівлі між Рос. д-вою і Зх. Європою, між Сходом і Заходом. У країнах Зх. і Центр. Європи навчалася значна кількість укр. ремісників. У європ. ун-тах навчалися укр. шляхтичі і міщани. Укр. вчені й письменники були обізнані з працями гуманістів. М. Г. *Смотрицький* у своїх творах цитував Петрарку, З. *Копистенський* писав про Боккаччо, І. *Галятовський* використовував твори Макіавеллі. Київська академія, що була одним із значних осередків науки і культури в Європі, в підручники з філософії вводила уривки з творів Піко дела Мірандола, Дж. Бруно. На тодішню укр. мову було перекладено новели Боккаччо, роман про Трістана, Анцалота і Бову, поему Т. Тассо «Визволений Єрусалим» (у скороченому вигляді) та ін. Усе це сприяло поширенню гуманістичних ідей. Під впливом гуманістів укр. письменники-полемісти І. *Вишенський*, М. Г. Смотрицький, З. Копистенський, І. Галятовський, М. *Андрелла*, В. Суразький, Х. *Філалет* та ін., черпаючи свої сили в зрослій нац. самосвідомості нар. мас та їх визвольній боротьбі, виступали проти польс.-католицької реакції, уніатства, гостро критикували жорстокий феод.-кріпосницький гніт, боролися за возз'єднання укр. народу з братнім рос. народом. Провідниками гуманістичних ідей були нац.-реліг. орг-ції укр. міщан — *братства*. Об'єднані навколо братств укр. вчені (П. *Беринда*, Л. *Зизаній* та ін.), прагнучи протистояти польс. політиці денаціоналізації укр. народу, дбали про розвиток укр. культури, мови і книгодрукування.

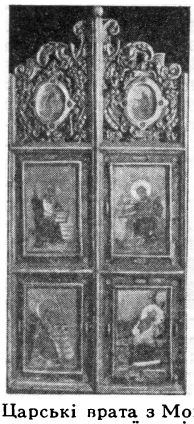

Царські врата з Монастириська. 16 ст. Портрет невідомої львівської міщанки. Середина 17 ст.

Велику роль у нац.-культ. розвиткові укр. народу тоді відіграла діяльність рос. першодрукаря І. *Федорова*, який заснував друкарство на Україні. Виникнення книгодрукування сприяло зростанню культ. спільності укр. народу, зміцнювало його мовну єдність. На той час припадають перші спроби наблизити книжну церковно-слов. мову до живої загальнонар. мови («Пересопницьке євангеліє», 1556—61).

Зв'язки укр. земель з країнами Зх. Європи сприяли поширенню на Україні не тільки нових ідей, але й нових форм мистецтва доби В., яке відповідало ідеології міського ремісничо-торг. населення. Мистецькі форми доби В. в укр. мистецтві (як і в мистецтві ін. слов. народів) творчо перероблялися, пристосовуючись до давніх місцевих традицій, історично пов'язаних з традиціями братніх рос. і білорус. народів. Для мистецтва України того часу характерне поступове звільнення від реліг. канонів, проникнення у всі його сфери світських засад, життєлюбних тенденцій. Особливо помітний вплив ренесансних форм на багатьох архітектурних спорудах України, зокрема на архітектурі замку в Бережанах (1554) і на деяких спорудах Львова — т. з. Чорній кам'яниці (кін. 16 ст., архітектор невід.), будинку Корнякта (1580, арх. П. Барбон), каплиці Кампіанів (кін. 16 — поч. 17 ст., арх. П. Римлянин), каплиці Боїмів (1609—17) і Успенській церкві (1598—1631, арх. П. Римлянин, А. Прихильний та В. Капиніс). Проте ренесансні форми істотно не впливають ні на об'ємно-просторове, ні на інженерно-конструкційне рішення цих споруд, збудованих загалом за місцевими традиціями. Вони помітні лише в деталях. Проникнення світських засад в архітектуру, характерне для В., виявилось у наближенні містобудівельних прийомів до вимог життя. При будівництві фортець та ін. укріплень впроваджували тогочасні досягнення наук.-інженерної думки, пом'якшували заг. вигляд, посилювали декоративні елементи, при житловому будівництві збільшували різноманітність типів жител. Будівництво провадили раціональніше. В культових спорудах проявляються світські тенденції, більша людяність і декоративність. Вплив ренесансних форм помітний і в укр. живопису й графіці, в декоративно-ужитковому мистецтві (килимах та виробах з металу й дерева). В живопису спостерігався відхід від реліг. тематики; з'являється портрет, включаються елементи побуту, пейзажу. У 17 ст., коли в умовах розвитку капіталізму з усіма його суперечностями в європ. країнах зникла віра в те, що нове суспільство сприятливе для вільного розвитку людини, настала криза гуманізму. Проте створений в епоху В. світогляд і далі впливав на пов'язаний з утвердженням бурж. відносин розвиток ідеології, науки й культури.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1953; Лазарев В. Н. Происхождение итальянского Возрождения, т. 1—2. М., 1956—59; Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков. М., 1963 [бібліогр. с. 340—379]; Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII століття. «Українська література», 1943, № 12; Міляєва Л. С., Логвин Г. Н. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., 1963; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К., 1957; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

Л. Л. Дмитренко (Київ).

ВІДХІ́ДНИЦТВО — масовий тимчасовий відхід селян з свого господарства на заробітки в пром. райони і на с.-г. роботи в ін. райони країни, а також за кордон, де є сезонний попит на робочі руки. В основі В. лежить процес розшарування селянства як класу, зростання суспільного поділу праці, ринку, розвиток т. з. аграрного перенаселення. В. найбільш поширилося наприкінці 19 ст. (в Росії кількість відхідників перевищувала 6 млн. чол.). На Україні гол. районами відходу селянства на заробітки були Полт., Черніг., Київ., Подільська і Волин. губернії. З зх.-укр. земель багато селян щороку йшло шукати роботи в Німеччину, Румунію, Росію, Данію, Італію та ін. країни. Так, з Галичини в Німеччину за період 1907—11 відправилося бл. 300 тис. відхідників. В Рад. Союзі соціалістичні перетворення в с. г. ліквідували умови, що породжували відхідництво.

ВІЖЕНЕ́Р Блез де (Vigenère Blaise de; 1523—96) — франц. вчений та історик. В 1573 склав «Опис Польського королівства і суміжних з ним країн» (видано 1573 в Парижі), в якому подано відомості про кордони, населення, держ. устрій, військ. сили, зовн. зв'язки, торгівлю Польщі та її сусідів (Моск. д-ви, татар). Окремі розділи присвячені Галичині (з містами Львів, Перемишль, Кросно, Ярослав, Стрий), Волині (Кременець, Брест, Луцьк, Володимир) та Поділлю з м. Кам'янцем. В. склав перелік волинських міст 16 ст. Найбільш вірогідними в «Описі» є відомості з географії, етнографії та про характер г-ва цих територій.

Н. І. Владимирова (Одеса).

ВІЗАНТІЯ, Візантійська імперія — д-ва, що існувала в сх. частині Римської імперії з кінця 4 до середини 15 ст. Свою назву здобула від давньої мегарської колонії на узбережжі Босфору — Візантія, на місці якого імп. Константин 330 заснував столицю д-ви — Константинополь. В. вважалася наступницею Рим. імперії, і візантійці наз. себе римлянами — «ромеями», а свою д-ву «ромейською». До складу В. в період її найвищого розквіту входили значна частина Балкан. п-ова, Мала Азія, Сірія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, частина Месопотамії, Зх. Вірменія і Грузія, Херсонес (Крим), о-ви Кіпр і Кріт. У В. офіційною мовою в 4—6 ст. була латинська, а потім грецька.

Історія В. поділяється на 3 осн. періоди. Перший період (4 — серед. 7 ст.) характеризувався розкладом рабовласн. ладу і початком формування феод. відносин. Особливостями аграрних відносин В. у той час у порівнянні із Зх. Європою було збереження вільного селянства і сел. общини, більше поширення колонату і довгострокової оренди,

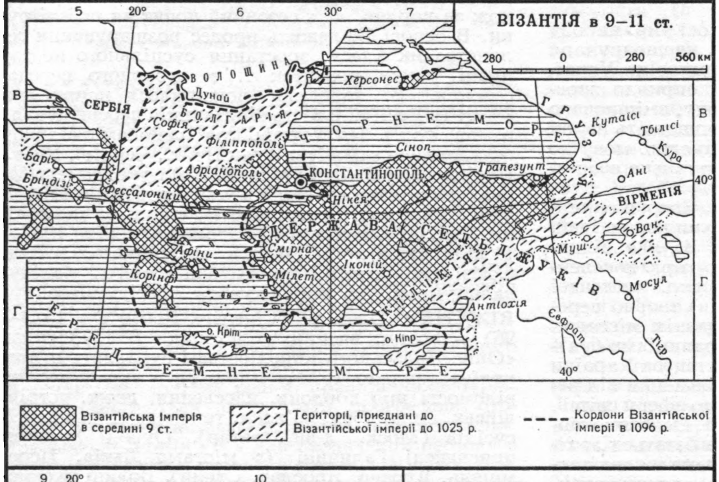

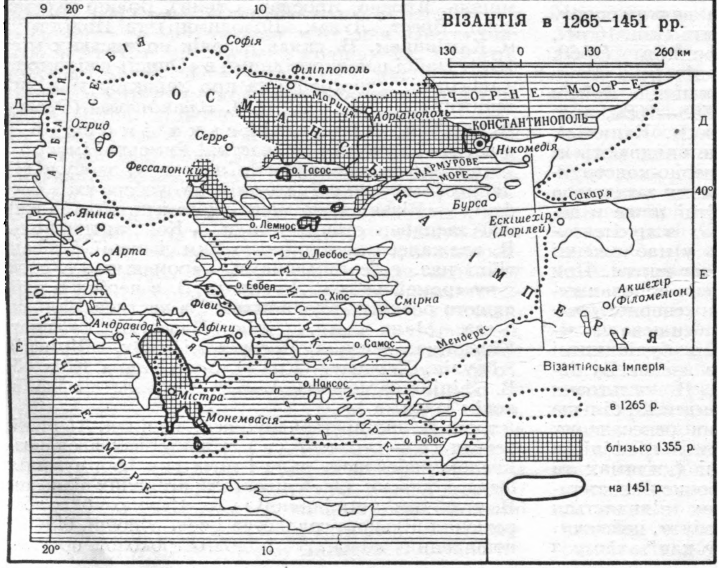

інтенсивне застосування нових форм рабської праці. В. мала торг. зв'язки з багатьма країнами. За рівнем розвитку ремесла і торгівлі, ступенем інтенсивності міського життя В. в той період значно випередила країни Зх. Європи. Економіч. життєздатність дала можливість В. зберегти самостійну д-ву. За правління імп. Юстініана [527—565] було проведено адм. і законодавчу реформи, зміцнено централізацію д-ви, створено сильну армію. Це дало можливість Юстініану 533—34 завоювати д-ву вандалів у Пн. Африці, 555 — Остготське королівство в Італії, відвоювати Далмацію, Італію, Пн. Африку, Пд.-Сх. Іспанію, Сіцілію, Сардінію, Корсіку і Балеарські о-ви, які раніше були відторгнуті від В. В серед. 6 ст. В. досягла найбільшої могутності. Проте панування візантійців у завойованих областях викликало невдоволення місцевого населення.

В останні десятиліття 6 — на поч. 7 ст. В. вступила в період внутр. занепаду і зовнішньополіт. невдач. Загострилася класова боротьба, що вилилася у повстання в армії, до якого приєдналися широкі нар. маси. В 602 імп. Маврікія [582—602] було страчено, престол зайняв простий центуріон Фока. За правління Фоки [602—610] у В. почалася громадян. війна, яка ослабила імперію. Тимчасова стабілізація д-ви за Іраклія [610—641] не врятувала В. від наступу слов'ян на Пн. і арабів на Пд. і Сх. В кін. 6 — на поч. 7 ст. слов'яни заселили більшу частину Балкан. п-ова (Фракію, Македонію, частину Греції), почали проникати в Далмацію та Істрію і переселятися навіть у Малу Азію. Слов. племена зустрічали підтримку з боку нар. мас В. У 70-х рр. 7 ст. на пн.-зх. кордоні В. виникла велика слов. і протоболгарська д-ва — Болгарія. Ще більших втрат зазнала В. на Сх. В 636—42 араби завоювали у В. Сірію, Палестину, Верхню Месопотамію і Єгипет, 693—98 — володіння в Пн. Африці. В Італії лангобарди захопили у В. значну частину територій, завойованих Юстініаном. У 7 ст. відбулися суттєві зміни і у внутрішньому житті В.: розклад рабовласницької системи, занепад міст-полісів, ослаблення державної влади, перенесення центру суспільного життя в село.

Другий період історії В. (серед. 7 — поч. 13 ст.) характеризувався інтенсивним розвитком феодалізму. В. в той час стала грецькою, а з 11—12 ст. (після тимчасового приєднання Болгарії) — греко-слов. д-вою. Незважаючи на територіальні втрати, вона залишилася однією з наймогутніших д-в Середземномор'я. У 8—9 ст. в зв'язку з поселенням на тер. В. слов'ян значно посилилися вільне селянство і вільна сільс. община, близька до марки. Проте до 10 ст. зміцніло велике феод. землеволодіння, і феодали почали наступ на вільну общину. Спроби імператорів Македон. дин. [867—1056], що спиралися на чиновницьку аристократію і торг.-ремісничі кола Константинополя, затримати процес розкладу общини і утворення феод. вотчин успіху не мали. До 11 ст. феодалізація В. в основному була завершена. В той час відбувалося покріпачення селян і перетворення їх на париків (феод. залежних селян). Поступово зникала рабська праця. Експлуатація селян з боку феодалів поєднувалася із збиранням централізованої ренти на користь д-ви. Візант. міста після занепаду в 7 — серед. 9 ст. знову відродилися. Процес феодалізації охопив і місто. Центр. фігурою в ремісничому виробництві став вільний ремісник, який володів невеликою майстернею. Значну роль відігравали торг.-ремісничі корпорації, діяльність яких регламентувалася д-вою. Візант. мореплавство й торгівля, незважаючи на конкуренцію арабів і норманнів, все ще відігравали гол. роль у басейні Середземномор'я. В 9—10 ст. значно зросла торгівля В. з країнами Балкан і Причорномор'я. Зовн. політика В. в той час характеризувалася постійними війнами з арабами, болгарами, а пізніше з норманнами. В. не тільки відбила навалу арабів, але в серед. 10 ст. відвоювала у них Верхню Месопотамію, частину Малої Азії і Сірії, о-ви Кріт і Кіпр. Посилився вплив В. у Вірменії і Грузії. За Василія II Болгаробійця [976—1025] В. завоювала Болгарію (1018). В. підкорила увесь Балкан. п-ів до Дунаю. В 9—11 ст. особливо велику роль у зовн. політиці В. відігравали взаємовідносини з давньорус. д-вою — *Київською Руссю*. Руські війська не раз чинили напади на В. Найважливішим був похід київ. князя *Олега* 911 на Константинополь, в результаті якого 911 було укладено вигідний для Русі торг. договір. У 941 і 944 київ. князь *Ігор* здійснив походи на В., внаслідок яких В. 944 уклала договір з Київ. Руссю, який забезпечував інтереси Русі на Чорному м. Князь *Святослав Ігорович* здобув ряд блискучих перемог над В. на Балканах. В союзі з болгарами він 969—970 завоював Пн.-Сх. Болгарію і погрожував В. З великими труднощами імп. Іоанн I Цімісхій [969—976] витіснив його з Болгарії. Візантійці сприяли загибелі цього князя, скерувавши проти нього печенігів. За правління київ. князя *Володимира Святославича* між В. і Київ. Руссю було укладено союз, руські дружини допомогли імп. Василію придушити феод. заколот всередині країни. За цю допомогу візант. імператор обіцяв видати заміж за князя Володимира свою сестру Анну. Зволікання з виконанням цієї обіцянки привело до нападу Володимира на візант. фортецю в Криму Херсонес (Корсунь). Оволодівши Херсонесом, Володимир примусив візант. імператора виконати умови договору. Шлюб Володимира з візант. принцесою сприяв зближенню Русі і Візантії. Запроваджене на Русі 988—989 християнство (див. *Хрещення Русі*) посилило політ. і культ. зв'язки Русі з В. Зв'язки В. і Русі тривали до завоювання давньорус. земель монголами. Останній, блискучий розквіт В. переживала за правління дин. Комнінів [1057—59, 1081—1185]. В останні десятиліття 12 ст., за правління дин. Ангелів [1185—1204], В. втратила свою могутність назавжди. Ослаблена громадян. війнами, феод. чварами, конкуренцією італ. міст-республік Венеції й Генуї, В. вступила в смугу феод. роздробленості, що полегшило її завоювання хрестоносцями (1204).

Третій період історії В. (1204—1453) характеризувався початком розкладу феодалізму. Він почався із завоюванням В. хрестоносцями і утворення на її території Латинської імперії і незалежних грец. д-в. Латиняни принесли у В. нац. і реліг. гніт, перешкоджали відродженню економіки. В 1261 Візант. імперію відновив Михаїл VIII Палеолог [1261—82]. Тимчасове возз'єднання за дин. Палеологів [1261—1453] грец. земель після півстолітніх воєн з латинянами не привело до відродження колишньої могутності В. У 1453 Константинополь завоювали турки-османи.

Значення В. в історії середньовічного світу полягає насамперед у тому, що вона стала центром блискучої і своєрідної культури. В живопису, архітектурі, ужитковому мистецтві було створено особливий візант. стиль. Високого розвитку досягли візант. наука, філософія, л-ра. В. була значним центром православної релігії. Візант. культура мала вплив на розвиток культури сусідніх країн, зокрема Київ. Русі.

Літ.: История Византии, т. 1—3. М., 1967; Левченко М. В. История Византии. М.—Л., 1940; Кулаковский Ю. История Византии, т. 1—3. К., 1910—15; Удальцова З. В. Италия и Византия в VI веке. М., 1959 [бібліогр. с. 523—527]; Каждан А. П. Деревня и город в Византии. IX—X вв. М., 1960; Липшиц Е. Э. Очерки истории Византийского общества и культуры. VIII — первая половина IX века. М.—Л., 1961; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV веке). Л., 1962; Горянов Б. Т. Поздневизантийский феодализм. М., 1962 [бібліогр. с. 440—460]; Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. К., 1963; Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967 [бібліогр. с. 168—197]; Византийский временник, т. 1—28. М.—Л., 1947—68.

З. В. Удальцова (Москва).

ВІЗГА́ЛІН Іван Павлович (1920 — 5.III 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії червоноармієць, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у м. Тихоріцьку (тепер Краснодар. краю). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як рядовий 78-го гвард. стріл. полку 25-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при обороні с. Таранівки (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.). Загинув у бою. Див. *Широнінці*.

ВІЙНА́ — складне суспільне явище, що є продовженням політ. боротьби держав, націй, класів засобами збройного насильства. Осн. зміст В. становить організована збройна боротьба. Разом з тим в ній широко застосовуються і ін. форми боротьби (політ., економіч., ідеологіч.), які в умовах В. набирають найбільш різкого характеру і специфічних особливостей (розрив дипломатич. відносин, блокада, диверсії, особливі прийоми розкладу армії і тилу противника). Незважаючи на зростаючу роль цих форм боротьби, все ж гол. змістом В. лишається ведення збройної боротьби. Бурж. філософи й соціологи, політики і військ. теоретики перекручують роль і значення В. в поступальному розвиткові людства, зображують її довічним і природним супутником життя суспільства. Людиноненависницькі расові теорії, які поділяють людей на «вищі» і «нижчі» раси, освячують агресію імперіалістів, підкорення і винищення народів. Саме цими реакційними ідеями керувались гітлерівці, виправдовуючи В. проти СРСР та

ін. країн, свої жахливі злочини на загарбаних територіях. Саме з цих ідей виходять і сучасні палії нової світової війни.

Марксизм-ленінізм, викриваючи реакційну суть бурж. теорій, довів, що В. виникли з поділом суспільства на класи і є явищем історичним. За первіснообщинного ладу між родами і племенами були спорадичні сутички, які набули характеру В. тільки в період розкладу общинно-родового ладу, коли з'явилася приватна власність, а слідом за нею — класи і д-ва.В історії феодалізму велике місце займають сел. війни. Розвиток усіх експлуататорських суспільств супроводився війнами. Всі В. марксизм-ленінізм поділяє на В. справедливі і В. несправедливі. В., що мають на меті знищення реакційних суспільних відносин всередині країни (громадянські війни; напр., *Громадянська війна в СРСР 1918—20*), ліквідацію нац. гніту (нац.-визвольні війни) і захист від іноземних загарбників (оборонні війни; напр., *Вітчизняна війна 1812*), є справедливими і прогресивними. В., що ведуться всередині країни з метою збереження віджилих суспільних відносин, В., спрямовані на поневолення і пограбування ін. народів, є несправедливими і реакційними. Засуджуючи загарбницькі, імперіалістичні В. (напр., англо-франко-ізраїльську агресію проти Єгипту 1956), марксисти-ленінці підтримують справедливі В., зокрема В. революц. класів, які борються проти спроб реакційних сил з допомогою зброї утримати або відновити своє панування. В ході розвитку В. може зазнати змін, перетворитися з справедливої на несправедливу й навпаки. Тільки із знищенням приватної власності на засоби виробництва, з перетворенням усіх суспільних відносин на засадах соціалізму ліквідуються причини, які породжують В. Соціалістич. країнам внутрішньо властиве не насильницьке, а мирне розв'язання суспільних проблем, які постають перед ними. В епоху імперіалізму В. набирають світового характеру, охоплюючи всі або майже всі країни світу. У першій світовій В. 1914—18 брало участь 33 д-ви з заг. кількістю населення в 1,5 млрд. чол., а в другій світовій В. 1939—45 — понад 40 д-в з заг. кількістю населення бл. 2 млрд. чол. Першу світову В. розв'язали імперіалісти майже всіх країн. Це була боротьба між двома групами капіталістич. д-в — між країнами Антанти на чолі з Англією, з одного боку, та країнами нім. коаліції, з другого боку,— за колонії і світове панування. В. до краю загострили всі суперечності капіталізму і прискорили розпад світової капіталістич. системи. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила еру краху капіталізму і перемоги комунізму. Друга світова В. була організована правлячими класами всіх імперіалістичних країн, але розв'язали її фашист. д-ви на чолі з гітлерівською Німеччиною. Нім.-фашист. загарбники намагалися в цій В. здійснити маячні плани встановлення світового панування, розгрому Радянського Союзу та перетворення його на свою колонію, але рад. народ, його Збройні Сили, які протягом усієї історії Рад. д-ви в боротьбі з ворогами з честю проносили свій прапор, відстояли Соціалістичну Батьківщину (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*). «Фашизм було повалено. Війна закінчилася там, звідки вона прийшла. Розбиті німецько-фашистські армії беззастережно капітулювали. Було розгромлено і мілітаристську Японію. СРСР подав військово-політичну допомогу революційним силам Китаю і Кореї. Головні воєнні злочинці віддані до суду і зазнали заслуженої кари. Світову цивілізацію було врятовано від чуми фашизму» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 19—20). Друга світова В., як і перша, не розв'язала внутр. суперечностей імперіалізму, а ще більше їх загострила. Імперіалізм перестав домінувати на світовій арені. Утворилась світова система соціалізму, яка разом з прогресивними нац. д-вами активно діє на користь миру. Бойовий союз соціалістич. країн і всіх антиімперіалістич. сил — найважливіший фактор міжнар. політики. Проте поки існує імперіалізм, існує і загроза загарбницьких В. Свідченням цього є агресивна В. США у В'єтнамі, агресія Ізраїлю проти волелюбних арабських народів, розпочата 1967, безперестанні провокації проти Куби. Рад. народ цілковито підтримує справедливу боротьбу народів арабських та ін. д-в проти агресивних дій з боку Ізраїлю та його імперіалістич. покровителів. Він виступає за мобілізацію всіх миролюбних сил і народів для відсічі агресивним діям імперіалістів. КПРС і Рад. д-ва, керуючись ленінськими принципами захисту завоювань соціалізму, протиставляють агресивності класового ворога незламну воєнну силу. «Могутність Радянського Союзу, соціалістичних країн,— підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— створює реальну противагу агресивним силам імперіалізму, виступає як найважливіший фактор у боротьбі за відвернення нової світової війни і збереження миру» (с. 59).

Літ.: Маркс К. Громадянська війна у Франції. К., 1951; Енгельс Ф. Анти-Дюринг. К., 1953; Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. В 6 т. М., 1960—65.

ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ — див. *Запорізьке військо.*

ВІЙСЬКО ПОЛЬСЬКЕ в СРСР — регулярні польс. військ. формування на тер. СРСР під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Були створені з дозволу Рад. уряду за ініціативою Спілки польс. патріотів в СРСР. Першим польс. військ. з'єднанням була д-зія ім. Т. Косцюшка, сформована 1943 поблизу Рязані. З серпня 1943 за рішенням Держ. К-ту Оборони СРСР почав формуватися 1-й польс. корпус в СРСР. До складу корпусу ввійшли: 1-а д-зія ім. Т. Косцюшка, 2-а д-зія ім. Я. Домбровського, 3-я д-зія ім. Р. Траугутта, 4-а д-зія ім. Я. Калінського, арт. бригада ім. Ю. Бема, 1-а танк. бригада ім. Героїв Вестерплатте, авіац. полк винищувачів, офіцерська школа та ін. 12—13.X 1943 д-зія ім. Т. Косцюшка і танкісти бригади ім. Героїв Вестерплатте вперше вступили в бій проти нім.-фашист. загарбників біля с. Леніно (тепер Горецького р-ну Мог. обл. БРСР). День 12.X в ПНР відзначається як День Війська Польського. 16.III 1944 1-й польс. корпус був перетворений на 1-у Польс. армію в СРСР (ком. — ген. З. Берлінг, потім — ген. С. Поплавський), яка зосереджувалася на Україні, на найближчому до Польщі стратегічному напрямі. Рад. Союз, вірний своєму пролетарському обов'язкові, безплатно оснастив В. П. в СРСР новітньою зброєю і бойовою технікою, трансп. засобами і спорядженням, постачав йому обмундирування і продовольство. 21.VII 1944 на підставі декрету Крайової Ради Народової В. П. в СРСР і *Армія Людова*, яка діяла в окупованій ворогом Польщі, об'єдналися в єдине Військо Польське. Пліч-о-пліч з Рад. Армією Військо Польське брало участь у визволенні польс. земель від нім. фашистів і в боях з ними на тер. Німеччини і Чехословаччини. За активну участь у боротьбі проти гітлерівців Уряд СРСР нагородив

рад. орденами 11 з'єднань і частин Війська Польського. 4 польс. воїнів (В. Висоцького, Ю. Гібнера, А. Кшивоня і С. Поплавського) було удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Понад 5 тис. польс. солдатів і офіцерів нагороджено бойовими орденами СРСР.

Літ.: Очерки истории народной Польши. М., 1965; Боевые действия народного Войска Польского. Сборник статей. М., 1961; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. В 6 т. М., 1960—65; Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. К., 1957; Zbiniewicz F. Armia polska w ZSRR. Warszawa, 1963. *П. М. Калениченко* (Київ).

ВІЙСЬКО́ВА ДЕМОКРА́ТІЯ — термін, запроваджений Л.-Г. Морганом для означення форми суспільної влади в старод. греків на стадії переходу від родової демократії до держави. В цьому значенні термін «В. д.» використали К. Маркс в «Конспекті книги Льюїса Г. Моргана „Стародавнє суспільство"» (1880—81) і Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884). В рад. історіографії цим терміном позначають не тільки певну форму організації влади, а й відповідний їй період у розвитку первісного суспільства — період його розкладу. В археол. періодизації періодові В. д. відповідають бронзовий вік і ранній залізний вік.

Літ.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Морган Л.-Г. Древнее общество. Л., 1935; Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957 [бібліогр. с. 239].

ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРИ КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКОМУ КОМІТЕ́ТІ РСДРП(б) — оформилась наприкінці квітня — на поч. травня 1917. Очолювала революц. роботу у військ. частинах Катеринослав. гарнізону. До її керівного ядра входили П. А. Воронцов, А. С. Кисельов, Б. О. Ройзенман та ін. Використовувала різні форми і методи політ. та організаторської роботи в гарнізонах: створювала парт. групи і осередки у військ. частинах (найміцніші парт. орг-ції були в 271-му і 228-му запасних піх. полках), організовувала солдатські збори і мітинги, розповсюджувала більшовицьку л-ру, встановлювала зв'язки з солдатами, що приїжджали з фронту тощо. Видавала газ. «*Солдатская жизнь*». При військ. орг-ції працював солдатський клуб «Інтернаціонал», де систематично влаштовувались лекції з найактуальніших політ. питань сучасності, концерти худож. самодіяльності, провадились ін. політ. і культурно-масові заходи. Військ. орг-ція підтримувала зв'язки з більшовиками Рум. фронту. В липні 1917, після виведення з Катеринослава значної кількості військ, фактично згорнула свою роботу. Своєю діяльністю сприяла революціонізуванню військ. частин, що дислокувалися в місті і на його околицях.

А. М. Васильков (Київ).

ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРИ КИЇ́ВСЬКОМУ КОМІТЕ́ТІ РСДРП (б) — створена в травні 1917. Була однією з найбільших на Україні. На поч. липня налічувала понад тисячу членів партії. Провадила велику революц. роботу не тільки в Києві, а й у частинах Пд.-Зх. фронту. До складу к-ту військ. орг-ції входили М. С. Богданов, В. С. Пащенко, Л. Л. Пятаков та ін. Мала свої відділення при районних к-тах РСДРП(б). Її гол. опорою були парт. орг-ції тех. частин і насамперед *третього авіапарку*. Наявність у гарнізоні порівняно великої кількості солдатів з робітників створювала сприятливі умови для діяльності військ. орг-ції. Маючи добре підготовлені кадри агітаторів і організаторів, вона вже влітку 1917 розпропагувала значну частину військ, що стояли в Києві. Для роз'яснення політики партії, її тактики й лозунгів військ. орг-ція посилала своїх агітаторів у навколишні села і гарнізони. Вона доставляла також більшовицьку л-ру і газети в діючу армію, випускала антивоєнні листівки, організовувала солдатів на боротьбу з погромами і грабежами, що їх чинили чорносотенці, допомагала озброювати і навчати червоногвардійців. Восени ввійшла у військ. орг-цію при *Обласному комітеті РСДРП (б) Південно-Західного краю*. Своєю діяльністю сприяла зростанню політ. свідомості солдатів, їх переходу на бік соціалістич. революції. В дні *Київського жовтневого збройного повстання 1917* і *Київського січневого збройного повстання 1918* ряд військ. частин гарнізону виступив на підтримку робітників і разом з загонами червоногвардійців боровся за перемогу Рад. влади в місті.

А. М. Васильков (Київ).

ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРИ ОДЕ́СЬКОМУ КОМІТЕ́ТІ РСДРП (б) — оформилася влітку 1917. Військова с.-д. організація в Одесі була створена ще в березні, але спочатку вона, як і вся одеська с.-д. орг-ція, об'єднувала більшовиків і меншовиків, що гальмувало розгортання революц. роботи в гарнізоні. Після оформлення більшовиків Одеси 19.VI 1917 в самостійну орг-цію відбулося розмежування і у військ. орг-ції. Засн. при Одес. к-ті РСДРП (б) військ. секція фактично стала центром парт. роботи в частинах гарнізону і на військ. кораблях. У липні військ. орг-ція налічувала бл. 150 членів партії. В її діяльності найактивнішу участь брали А. І. Іванов, І. І. Полевіков, А. М. Попов та ін. Працювала в тісному контакті з більшовиками Рум. фронту, допомагала їм кадрами, постачала парт. л-ру, газети тощо. Проводила велику революц. роботу серед солдатів націоналістичних формувань *Центральної ради*. Відіграла важливу роль у тому, що під час *Одеського січневого збройного повстання 1918* значна частина військ гарнізону відмовилася підтримати Центр. раду, а найбільш революц. загони солдатів і матросів активно боролися за перемогу Рад. влади в місті. Після встановлення в Одесі влади Рад військ. орг-ція припинила свою діяльність.

А. М. Васильков (Київ).

ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРИ ХА́РКІВСЬКОМУ КОМІТЕ́ТІ РСДРП (б) — засн. в травні 1917. Об'єднувала парт. групи та орг-ції, що існували у військ. частинах Харків. гарнізону. До складу к-ту військ. орг-ції входили, зокрема, М. О. Глаголєв, М. О. *Руднєв*, М. Л. *Рухимович*, С. І. *Петриковський*. Широко залучала для революц. роботи в гарнізоні робітників найбільших пром. підприємств міста. Діяльність її поширювалась далеко за межі Харкова. Мала тісні зв'язки з більшовиками Пд.-Зх. фронту. З метою видання л-ри для солдатів-фронтовиків організовувала збирання коштів на з-дах та у військ. частинах. При військ. орг-ції працювала школа агітаторів і пропагандистів, яка готувала кадри переважно для роботи в Харків. гарнізоні. Значну увагу приділяла озброєнню червоногвардійців. Спиралася на *Тридцятий запасний піхотний полк* та ін. революц. частини гарнізону, що брали активну участь у боротьбі за владу Рад у Харкові, проти кадетсько-каледінської і бурж.-націоналістич. контрреволюції на Україні. Військ. орг-ція припинила свою діяльність після встановлення в Харкові Рад. влади.

А. М. Васильков (Київ)

ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРИ ЦК РСДРП (б) — військ. центр партії, який 1917 — на поч. 1918 здійснював керівництво революц. роботою в армії і флоті. Створена в квітні 1917

на базі військ. орг-ції при Петерб. к-ті більшовиків. У своїй діяльності керувалася настановами ЦК РСДРП (б), вказівками В. І. Леніна. Періодично звітувала перед ЦК РСДРП (б). У розв'язанні суто військ. питань користувалася певною самостійністю. Осн. увагу приділяла створенню і зміцненню військ. орг-цій партії в армії, налагодженню їхньої діяльності. Керувала роботою місцевих військ. орг-цій. Її уповноважені часто виїжджали на місця, в т. ч. на Україну (Київ, Харків, Катеринослав, Одеса), для подання практичної допомоги парт. орг-ціям у налагодженні революц. роботи серед солдатів. Організовувала доставку більшовицьких газет і літератури в діючу армію. Видавала газ. «*Солдатская правда*». При Військ. орг-ції діяли спец. курси по підготовці інструкторів для Червоної гвардії і агітаторів для роботи в армії. За дорученням ЦК партії підготувала і скликала в червні *Всеросійську конференцію фронтових і тилових військових організацій РСДРП (б) 1917*. До складу обраного конференцією Всерос. центр. бюро військ. орг-цій при ЦК РСДРП (б) увійшли В. О. Антонов-Овсієнко, М. С. Кедров, М. В. Криленко, К. О. Мехоношин, В. І. Невський, М. І. Подвойський (голова), О. Ф. Розмирович та ін. В. о. при ЦК РСДРП (б) провела велику роботу по згуртуванню парт. орг-цій в армії, створенню збройних сил соціалістич. революції, мобілізації солдат. мас на боротьбу за владу Рад. *А. М. Васильков* (Київ).

ВІЙСЬКО́ВА ПОВИ́ННІСТЬ — один із способів комплектування армії, за яким чоловіки певного віку згідно з законом зобов'язані відбувати військ. службу в збройних силах своєї країни. В Рос. д-ві В. п. було частково узаконено 1556 за Івана IV, повністю запроваджено Петром I 1705. За петровським указом 1705 строк служби для рекрутів (солдатів) був довічним, з 1793 він став 25-річним; за першим у Росії статутом про В. п. (1874) — семирічним, з 1905 — його скорочено до трьох років. На Україні В. п. запроваджено з кінця 18 ст. після ліквідації козацьких полків і залишків автономії. Комплектування Рад. Збройних Сил провадиться на підставі *загального військового обов'язку*.

ВІЙСЬКО́ВА СТАРШИ́НА — див. *Козацька старшина*.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ГУБЕРНА́ТОР — у царській Росії з часу ліквідації *намісництва* (1796) начальник прикордонної *губернії* або міста, фортеці; найвищий представник самодержавства, якому підпорядковувалися всі місцеві, цивільні та військ. установи. Як правило, один військ. губернатор призначався на кілька губерній. Так, київському В. г., що до 1798 був одночасно й малорос. ген.-губернатором, з вересня 1801 було підпорядковано Мінську губ. (до 1826); миколаївському В. г. з лютого 1803 — Катериносл. і Таврійську губ. Тимчасові В. г. призначалися в місцевості, де оголошувався воєнний стан тощо. Напр., у грудні 1830, в зв'язку з польс. повстанням, було встановлено посаду поділ. та волин. тимчасового В. г. (ліквідована 1832). Починаючи з 1864 В. г. (крім тимчасових) збереглися в портових містах, зокрема в Миколаєві (до встановлення 1900 посади градоначальника), та в деяких окраїнних або заселених козачими військами місцевостях. Див. також *Генерал-губернатор*.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ТОВА́РИШ — почесний титул (ранг), який у 18 ст. гетьман України присвоював представникам козацької верхівки за воєнні заслуги. Ранг В. т. дорівнював рангові *сотника*.

ВІЙСЬКО́ВІ КОМІСА́РИ — представники Комуністич. партії в Збройних Силах СРСР 1918—42. Інститут В. к. запроваджено 8.IV 1918 за декретом ВЦВК, підписаним В. І. Леніним. На В. к. покладалися завдання політ. освіти в армії, зміцнення військ. дисципліни і забезпечення контролю за роботою військ. спеціалістів. При Нар. комісаріаті у військ. справах було створено Всерос. бюро В. к., через яке ЦК партії здійснював у той період керівництво всією парт.-політ. роботою в Червоній Армії. Згодом, після VIII з'їзду РКП (б), функції Всерос. бюро В. к. перейшли до Політвідділу Реввійськради Республіки. Весною 1918 інститут В. к. було введено в усіх частинах, з'єднаннях і установах Червоної Армії. В рад. військах, що діяли на Україні, В. к. працювали Є. Б. Бош, В. П. Затонський, Є. І. Петровський, І. І. Мінц, С. І. Аралов та багато ін. більшовиків. На поч. грудня 1918 Реввійськрада Укр. фронту затвердила «Інструкцію політичним комісарам військових частин Радянської Армії України». В період громадян. війни В. к., керовані В. І. Леніним, ЦК партії, відіграли велику роль у будівництві Червоної Армії, в розгромі сил іноземної інтервенції і внутр. контрреволюції. «Партія,— відзначалось у рішенні VIII з'їзду РКП (б),— може з повним задоволенням оглянутися на героїчну роботу своїх комісарів, які, рука в руку з кращими елементами командного складу, за короткий строк створили боєздатну армію» (КПРС в резолюціях..., ч. 1. К., 1954, с. 407). В. І. Ленін говорив: «...Без військкома ми не мали б Червоної Армії» (Твори, т. 31, с. 149). В березні 1925 за рішенням ЦК ВКП (б) у Червоній Армії встановлено єдиноначальність. Замість В. к. у частинах і з'єднаннях призначались пом. командирів по політ. частині. 10.V 1937 інститут В. к. було поновлено. 12.VIII 1940 за Указом Президії Верх. Ради СРСР «Про зміцнення єдиноначальності в Червоній Армії та Військово-Морському флоті» інститут В. к. знову ліквідовано. Замість них запроваджено посади заст. командирів по політ. частині. 16.VII 1941, на поч. Великої Вітчизн. війни, було знову створено інститут В. к. Як і в роки громадян. війни, партія послала В. к. кращих парт. працівників: Л. І. Брежнєва, М. О. Бурмистенка, С. В. Руднєва та ін. 9.X 1942, з відновленням в армії повної єдиноначальності, інститут В. к. було скасовано. *П. Д. Гур'янов* (Київ).

ВІЙСЬКО́ВІ МАЄ́ТНОСТІ — маєтності (земельні угіддя, рудні, буди, гуральні, млини тощо) на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст., які належали укр. козац. військові. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 всі королівщизни (держ. маєтності шляхет. Польщі), старостинські землі (держ. землі, що надавалися польс. урядовцям у тимчасове користування за службу) та приватновласницькі маєтки польс. магнатів і шляхти, вигнаних з України, були фактично конфісковані і універсалами гетьманського уряду оголошені В. м.— власністю козац. війська («Війська Запорізького», за тогочасною офіційною термінологією). Всі податки й данини, які збиралися з *посполитих селян*, що жили у В. м., витрачалися на утримання збройних сил і службового апарату гетьманського, полкового та сотенного управління. З розвитком і зміцненням феод.-кріпосницьких відносин після возз'єднання України з Росією 1654 В. м. поступово стали власністю панівних класів. Ще за гетьманування Б. Хмельницького частину В. м. було перетворено на *рангові маєтності*, що їх надавали в тимчасове користування козац. старшині за її службу. Згодом, протягом 2-ї пол. 17— 1-ї пол. 18 ст., жалуваними грамотами рос. царів, універсалами укр. гетьманів і полковників переважну більшість В. м. було роздано укр. козац. старшині й шляхті та рос.

дворянам у приватну власність за різні «заслуги». Діставши безкоштовно значні В. м., Апостоли, Безбородьки, Галагани, Розумовські, Ханенки та ін. старшинсько-козац. родини стали великими поміщиками-землевласниками. З ліквідацією на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків політ. автономії Лівобережної України царський уряд зрівняв укр. козац. старшину з рос. дворянством і перетворив посполитих селян, що жили в поміщицьких маєтках, на поміщицьких кріпаків. В. м., що не потрапили до рук поміщиків, було оголошено держ. власністю, а посполитих селян В. м. зрівняно з *державними селянами*.

Літ.: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783). Чернигов, 1866; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии, т. 1—3. К., 1888—1902; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

А. З. Барабой (Київ).

ВІЙСЬКО́ВІ НАРА́ДИ — постійні органи по боротьбі з *бандитизмом*, що діяли з початку 1921. Заг. керівництво цією боротьбою на Україні здійснювала Всеукраїнська Військова нарада на чолі з заст. голови Раднаркому УРСР і ком. збройними силами України і Криму М. В. Фрунзе. В. н. на місцях утворювалися при губернських, повітових і районних парт. к-тах. У своїй діяльності В. н. керувались спец. інструкцією, розробленою і затвердженою ЦК КП (б) У і Раднаркомом УРСР, яка визначала форми і методи боротьби з бандитизмом та їхні функції. Цим нарадам були підпорядковані *частини особливого призначення*, підрозділи *Червоного козацтва України*, бригада Г. І. Котовського. В своїй боротьбі В. н. спирались на робітн. клас, трудяще селянство, зокрема на членів *комітетів незаможних селян*. З ліквідацією куркульсько-націоналістич. бандитизму протягом 1923—24 В. н. було скасовано.

М. В. Коваль (Київ).

ВІЙСЬКО́ВІ ОБИВА́ТЕЛІ — дореформена станова група на Україні, що складалася з кол. козаків слобідських полків. Проводячи централізаторську політику зміцнення феод.-кріпосницького ладу та ліквідації залишків політ. автономії України, царський уряд 1765 видав указ про переформування укр. слобідських козац. полків у регулярні гусарські полки. За указом, козаків та *підпомічників* Харків., Сум., Охтирського, Ізюмського та Острогозького слобідських полків (понад 300 тис. чол. з сім'ями) було позбавлено козац. привілеїв і перетворено на В. о. За суспільним становищем В. о. стояли близько до *державних селян*. Царським указом 1866 В. о. було прирівняно до селян.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954.

ВІЙСЬКО́ВІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — особлива організація військ за рабовласницького і феод. ладу, при якій солдати поєднували військ. службу з веденням с. г. В. п. в Росії почали засновувати з 2-ї пол. 16 ст. на засічних (оборонних) лініях для захисту сх. і пд. кордонів від нападів кримських та ногайських татар. У 1-й пол. 18 ст. В. п. було створено на Українській, Царицинській, Оренбурзькій лініях, у Слов'яносербському і Бахмутському повітах на Пд. України, а також на Пн. Кавказі. Наприкінці 18 ст., після приєднання Криму до Росії, В. п. було поступово ліквідовано, а військ. поселенці злилися з козацькими військами, населенням міст або держ. селянами. Інший характер мали В. п., які запровадив Олександр I (1810), щоб перетворити їх на ізольовану від народу військ. касту, яку при потребі можна було б

Чугуївські військові поселення. Перша половина 19 ст.

використати для придушення революц. виступів у Росії і проведення реакц. політики в Європі. Одночасно уряд сподівався зменшити витрати на утримання армії, а також збільшити її чисельність. Перше В. п. створив О. А. *Аракчеєв* в Климовицькому пов. Могильовської губ. (1810). Запровадження В. п. було відновлено 1815. Особливо вони поширилися починаючи з 1816.

На Україні В. п. почали створювати 1817 на тер. Слобідсько-Української (пізніше Харків.) губ. Того ж року *Бузьке козацьке військо* було реорганізоване в поселенську уланську д-зію. Протягом 1817—25 в Слобідсько-Українській, Катеринослав. та Херсон. губерніях було поселено 16 полків кінноти і 3 полки піхоти. Незабаром В. п. виникли на Київщині і Поділлі в селах, конфіскованих у польс. поміщиків — учасників повстання 1830—31. В. п. займали 2,4 млн. дес. землі з 554 тис. чол. військ.-кріпосного населення. Селяни, перетворені на військ. поселенців, ставали довічними солдатами. Їхніх дітей з 7 років зараховували до кантоністів, а з 18 років — у військ. частини, де вони перебували до 45 років, потім переходили на нестройову військ. службу. Після реформи 1827 військ. поселенців поділяли на поселенців-господарів та їхніх помічників. Кожний господар мусив утримувати солдатів-постояльців з регулярних та резервних ескадронів. В. п. були поєднанням найтяжчих форм кріпосництва з найжорстокішими видами царської солдатчини. Для поселенців було встановлено суворий режим, що регламентував все їхнє життя. У «розпис» входили не тільки військ. муштра, с.-г. роботи, а навіть сон і народження дітей. Кожний крок поселенця був під пильним наглядом начальства. Їм забороняли без дозволу відлучитися з села, перебудувати будинок, одружитись або одружувати своїх дітей. За найменшу провину поселенців жорстоко карали. Формально поселенці мали працювати три дні на казну і три дні на себе, а насправді вони працювали на казну часто цілий тиждень, бо «уроки» були такі великі, що «урок» на один день треба було відробляти два-три дні.

Постійна муштра, будування шляхів, мостів, казарм не давали можливості поселенцям займатися своїм г-вом. Нестерпне становище викликало рішучий опір селян, який вилився в ряд грізних масових повстань: *Бузьких козаків повстання 1817*, *Чугуївське повстання 1819*, *Шебелинське повстання 1829*, новгородських поселенців повстання 1831. В. п. не виправдали розрахунків царського уряду. Вони не тільки не стали його опорою в придушенні революц. руху, а перетворились на осередки небезпечних для царизму повстанських сил. Невигідні були В. п. і економічно. Утримання поселенського полку обходилось дорожче, ніж регулярного. В умовах наростання сел. руху, під час глибокої кризи феод.-кріпосницької системи 50-х рр., царський уряд змушений був лік-

відувати В. п. (1857), перевівши поселенців на становище *державних селян*.

Літ.: Ленін В. І. Каторжні правила і каторжний вирок. Твори. Вид. 4, т. 5; Евстафьев П. П. Восстание военных поселян в 1817—1831 гг. М., 1935; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Ковбасюк С. М. Шебелинское восстание. (Из истории военных поселений кавалерии на Украине). «Сборник научных работ исторического факультета Одесского ун-та», 1947, т. 2, в. 49; Мірошніков І. Я. Повстання військових поселян Серпухівського уланського полку в Слобідсько-Українській губернії 1829 р. «Уч. зап. Харків. ун-ту», 1952, т. 43. Труди історичного факультету, в. 2; Федоров В. А. Восстание военных поселян в Чугуеве в 1819 г. «Исторические записки», 1955, т. 52.

І. О. Гуржій (Київ).

ВІЙСЬКО́ВІ РЕФО́РМИ 1860—70-х рр. в Росії — складова частина бурж. реформ 60—70-х рр. Викликані скасуванням кріпацтва, розвитком капіталізму, поразкою рос. армії в Кримській війні 1853—56, намаганням уряду зміцнити армію в зв'язку з зростанням революц. руху. Перебудова військ. справи в період бурж. реформ 60—70-х рр. 19 ст. пов'язана з ім'ям військ. міністра Д. О. Мілютіна і торкнулася майже всіх сторін організації і управління армії.

В 1864 проведено реформу місцевого військ. управління: створено 15 військ. округів (на тер. України — Київ., Харків., Одес.). Для підготовки офіцерських кадрів створено військ. гімназії і військ. уч-ща (1863—64), юнкерські уч-ща (1864), Військово-юридичну академію (1867). В 60-х рр. переозброєно армію. У 1874 замість рекрутської системи комплектування армії запроваджувалася заг. *військова повинність* для всіх осіб чол. статі незалежно від станової належності їх. Контингент армії у мирний час обмежувався (1867) 742 тис. чол. (замість 1132 тис. чол. 1864), разом з тим створювався навчений запас. Строк дійсної служби в армії було визначено в 6, на флоті — в 7 років. Внаслідок В. р. рос. армія перетворилася на армію бурж. типу, що значно зміцнило її боєздатність. Перебудова збройних сил Росії об'єктивно мала бурж. характер. Але як організація армії, так і система її бойової підготовки зберегли значною мірою залишки феод.-кріпосницьких пережитків, які посилювалися в умовах наростаючої реакції.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Віддача в солдати 183-х студентів; т. 8. Падіння Порт-Артура; Зайончковский П. А. Военные реформы 1860—1870 годов в России. М., 1952.

О. І. Лугова (Київ).

ВІЙСЬКО́ВІ ТА БОЙОВІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ БІЛЬШОВИКІ́В — організації партії, що керували створенням і навчанням бойових загонів робітн. класу, а також революц. роботою в армії і на флоті з метою підготовки збройних сил революції для повалення царизму і бурж.-поміщицького ладу. Принципи побудови і діяльності їх були розроблені і всебічно обгрунтовані В. І. Леніним, який розглядав військ.-бойову роботу як невід'ємну складову частину загальнопарт. роботи, необхідну умову успішної боротьби трудящих за перемогу бурж.-демократич. і соціалістич. революцій. Початок роботі революц. соціал-демократії в армії і на флоті поклала керована В. І. Леніним газ. «*Искра*». Під її впливом 1901—03 в гарнізонах найбільших міст країни і насамперед у Москві виникли перші с.-д. гуртки і групи, що ставили своїм завданням пропаганду іскрівських ідей серед солдатів. Влітку 1903 були створені військ. групи при Київ. і Катеринослав. к-тах РСДРП. В 1904 оформилися військ.-парт. орг-ції в Кронштадті, Ризі, Саратові. Особливо активізувалась військ. діяльність більшовиків, у т. ч. на Україні, під час революції 1905—07. Керуючись настановами В. І. Леніна, рішеннями III з'їзду партії, який висунув на порядок денний завдання організаційно-тех. підготовки заг. збройного повстання, більшовики розгорнули роботу по створенню військ. орг-цій. Якщо напередодні революції в армії діяли лише 3 військ. орг-ції, то 1907 їх кількість зросла до 51. За неповними даними, в них брало участь понад 15 тис. солдатів і матросів. Однією з найбільших була військ. більшовицька орг-ція в Петербурзі. Міцні орг-ції існували також у Москві, Казані, Красноярську, Лібаві. На Україні військ. с.-д. орг-ції в роки революції діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Павлограді, Олександрівську, Єлисаветграді. Серед матросів Чорномор. флоту значну політ. роботу проводила військ.-мор. орг-ція РСДРП, відома під назвою Центр. флотський к-т. Військ. орг-ції більшовиків видавали спеціально для солдатів і матросів брошури, газети, листівки. У Катеринославі вийшло 12 номерів газ. «Жизнь солдата», у Києві — 8 номерів газ. «Голос солдата», у Харкові й Одесі — по одному номеру газ. «Солдатская жизнь» і «Солдатская газета». Центр. органом військ. орг-цій РСДРП 1906—07 фактично була газ. «Казарма», що видавалась у Петербурзі. В результаті вел. роботи, яку проводили військ. орг-ції, а також під впливом революц. подій в країні 1905—07 у багатьох гарнізонах і на кораблях Чорномор. та Балт. флотів відбулися збройні виступи солдатів і матросів. У червні 1905 вибухнуло повстання на броненосці «*Потьомкін*», у листопаді — на крейсері «*Очаків*», у липні 1906 — у Свеаборзькій фортеці, в Кронштадті. Зі зброєю в руках виступили солдати в Києві, Харкові, Полтаві, Ташкенті та ін. містах країни.

В ході революції 1905—07, спочатку в Петербурзі і Москві, а потім і в ін. пром. містах були також створені при парт. к-тах спеціальні бойові орг-ції, які керували формуванням, озброєнням і навчанням бойових робітн. дружин, що стали гол. збройною силою революції. На Україні після III з'їзду РСДРП бойові орг-ції оформились у Києві, Харкові, Одесі, Луганську та деяких ін. містах. Влітку 1905 в Києві було створено першу бойову школу інструкторів, що готувала кадри фахівців військ. справи для багатьох міст країни. Найвищим органом бойових орг-цій була Бойова техгрупа при ЦК РСДРП, утворена в травні 1905. Бойові орг-ції брали найактивнішу участь у підготовці і проведенні *Грудневого збройного повстання 1905* у Москві, а також у Донбасі, Сормові, Читі та ін. місцях. З метою централізації всієї військ.-бойової роботи з ініціативи В. І. Леніна в листопаді 1906 в Таммерфорсі була проведена перша конференція військ. і бойових орг-цій РСДРП, яка визначила їхні цілі і завдання, обрала єдиний керівний центр — Тимчас. бюро військ. і бойових орг-цій.

Після поразки революції 1905—07 бойові орг-ції згорнули свою роботу. Більшість військ. орг-цій була розгромлена охранкою. Діяльність їх активізувалась знову в роки 1-ї світової війни. В 1914—16 у ряді міст відновили свою діяльність військ. орг-ції. Там, де їх не було, революц. роботу у військах проводили загальноміські більшовицькі к-ти або парт. групи в гарнізонах. Такі групи на Україні існували в Києві, Одесі, Катеринославі, Чернігові, Кременчуці та деяких ін. містах. Революц. робота більшовиків в армії і на флоті сприяла організованому переходові солдатів і матросів на сторону трудящих у дні *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917.*

Після повалення царизму партія більшовиків, спираючись на досвід військ.-бойової роботи в попередні роки, приступила до створення збройних сил соціалістич. революції. Осн. увага приділялась організації робітн. *Червоної гвардії*. Заг. чисельність червоногвардійців напередодні Жовтневого повстання становила майже 200 тис. чоловік, у т. ч. на Україні — бл. 20 тис. Одночасно партія розгорнула роботу по створенню і зміцненню військ. орг-цій. Вже в березні 1917 почала працювати військ. орг-ція при Петерб. к-ті РСДРП (б), перетворена в квітні на *Військову організацію при ЦК РСДРП (б)*, яка очолила всю революц. роботу в армії і на флоті. За неповними даними, в серед. червня в армії налічувалось не менше 60 орг-цій РСДРП (б). Великі військ. орг-ції були створені в 1917 на Україні в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. У вересні оформилась військ. орг-ція більшовиків Пд.-Зх. фронту. Важливе значення для посилення військ.-бойової роботи на місцях мала *Всеросійська конференція фронтових і тилових військових організацій РСДРП (б) 1917*, що відбулася в червні в Петрограді. Для керівництва революц. роботою в армії конференція обрала Всерос. центр. бюро військ. орг-цій РСДРП (б). За її рішенням газ. «*Солдатская правда*» стала центр. органом військ. орг-цій РСДРП (б). Багато уваги питанням військ.-бойової роботи приділив VI з'їзд РСДРП (б), який поставив перед партією завдання підготувати збройні сили робітн. класу і найбіднішого селянства до вирішального етапу боротьби за диктатуру пролетаріату. Сфера діяльності військ. орг-цій не обмежувалась армією. Вони допомагали штабам Червоної гвардії озброювати і навчати бойові робітн. загони, налагоджували зв'язки з селом, зміцнюючи тим самим союз робітн. класу і трудящого селянства. До військ. і бойової роботи партія залучала свої кращі сили. В різні часи цією справою займалися В. О. Антонов-Овсієнко, К. Є. Ворошилов, Ф. Е. Дзержинський, П. Ю. Дибенко, Й. Ф. Дубровінський, С. М. Кіров, М. С. Кедров, М. В. Криленко, В. В. Куйбишев, К. О. Мєхоношин, О. Ф. Мясников, С. М. Нахимсон, В. І. Невський, М. І. Подвойський, О. Ф. Розмирович, С. Г. Рошаль, Я. М. Свердлов, Ф. А. Сергєєв (Артем), Я. Ф. Фабріціус, М. В. Фрунзе, О. М. Ярославський та ін.

Військ.-бойова діяльність партії відіграла важливу роль у підготовці і проведенні *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. В зв'язку з демобілізацією старої армії всі військ. орг-ції за рішенням ЦК РКП(б) від 15.III 1918 було ліквідовано.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 8. Революційна армія і революційний уряд; т. 9. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті; т. 11. Уроки московського повстання; т. 24. Більшовизм і «розклад» армії; т. 26. Марксизм і повстання.— Поради стороннього; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Червона гвардія на Україні. Документи. К., 1939; Дыбенко П. Е. Из недр царского флота к Великому Октябрю. М., 1958; Ярославский Е. Военная работа РСДРП большевиков. Л., 1927; Ерыкалов Е. Ф. [та ін.]. В огне революции. Военно-боевая работа большевистской партии в 1917 году. М., 1961; Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов. К., 1958; Гриншин Д. М. Военная деятельность В. И. Ленина. М., 1960; Капшуков С. Г. Борьба большевистской партии за армию в период первой мировой войны. М., 1957; Подвойский Н. И. Год 1917. М., 1958; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

А. М. Васильков (Київ).

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮ́ЦІЙНИЙ КОМІТЕ́Т при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів (ВРК) — бойовий штаб Жовтневого збройного повстання, створений за вказівкою ЦК РСДРП(б) Виконкомом Петроградської Ради 12(25).X 1917. ВРК діяв під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. До його складу, як керівне ядро, ввійшов *Військово-революційний центр*, обраний на розширеному засіданні ЦК партії більшовиків 16(29).X 1917. Членами ВРК в різний час були більшовики М. І. Подвойський (голова), В. О. Антонов-Овсієнко, А. С. Бубнов, С. І. Гусєв, П. В. Дашкевич, Ф. Е. Дзержинський, Ю. М. Коцюбинський, М. В. Криленко, М. І. Лаціс, К. О. Мєхоношин, А. Д. Садовський, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, М. С. Урицький, Г. І. Чудновський та ін. Гол. завдання ВРК визначалося рішеннями ЦК і полягало в організації підготовки і проведення збройного повстання. 21.X (3.XI) 1917 ВРК направив своїх представників у військ. частини петроград. гарнізону, на важливі об'єкти. Серед цих комісарів ВРК були й більшовики-українці Я. М. Рудник, А. Ф. Ільїн-Женевський, Й. Г. Медведєв, Ю. М. Коцюбинський, В. Я. Чубар та ін. 24—25. X (6—7.XI) ВРК керував збройним повстанням у Петрограді. 25.X (7.XI) опублікував написану В. І. Леніним відозву «До громадян Росії!», в якій сповіщав про повалення Тимчасового уряду, про перемогу соціалістич. революції. В ході повстання ВРК фактично перетворився на орган держ. влади, яку він передав *Другому Всеросійському з'їздові Рад*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції ВРК виконував важливі доручення Раднаркому, представники ВРК подавали допомогу трудящим на місцях у боротьбі за владу Рад. 5(18).XII 1917, коли функції ВРК поступово перейшли до різних органів Рад. влади, він, виконавши свою істор. роль, був ліквідований.

А. О. Ірлін (Київ).

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮ́ЦІЙНИЙ ЦЕНТР — парт. орган, обраний за пропозицією В. І. Леніна на розширеному засіданні ЦК партії більшовиків 16(29).X 1917 для безпосереднього керівництва підготовкою і практичним проведенням збройного повстання проти бурж. Тимчасового уряду. До В.-р. ц. входили члени ЦК А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, М. С. Урицький. За рішенням ЦК В.-р. ц. увійшов як керівне ядро до складу *Військово-революційного комітету* при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів.

А. О. Ірлін (Київ).

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮ́ЦІЙНІ КОМІТЕ́ТИ (ВРК) — органи підготовки і проведення збройного повстання, створені напередодні *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. ВРК утворювалися за ініціативою і під керівництвом більшовицьких орг-цій у жовтні 1917 при Радах робітн. і солдат. депутатів. 12(25).X 1917 за пропозицією В. І. Леніна було утворено *Військово-революційний комітет* при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, який став бойовим штабом збройного повстання і першим органом держ. влади пролетаріату, яку після перемоги повстання передав *Другому Всеросійському з'їздові Рад*. Петрогр. ВРК був організатором збройного повстання по всій країні. На місцях за ініціативою більшовиків ВРК було утворено при губернських, міських, повітових і деяких волосних Радах. ВРК керували бойовими діями і організацією влади, яка мала встановити революц. порядок і створити таку політ. обстановку, при якій можливо було б організувати Ради — постійні органи держ. влади пролетаріату. Спочатку, коли всю увагу було зосереджено на успішному завершенні повстання, ВРК обмежувалися зміщенням комісарів Тимчасового уряду та реакційних представ-

ників військ. влади і призначенням своїх комісарів у всі найважливіші установи — банк, пошту, телеграф тощо — для здійснення контролю за їхньою діяльністю. Як тільки перемога соціалістич. революції на місцях була закріплена, ВРК під керівництвом більшовиків приступили до побудови нового апарату держ. влади. Вони підготовляли і проводили з'їзди Рад, на яких утворювалися постійні губернські і повітові органи Рад. влади. На початок 1918 ВРК виконали свою істор. роль як органи повстання і органи влади в перші дні перемоги соціалістич. революції.

На Україні ВРК виникли в кінці жовтня і на поч. листопада 1917 як органи збройного повстання проти Тимчасового уряду. 26.X (8.XI) 1917 було створено ВРК у Харкові, 27.X (9.XI) — у Києві. ВРК виникли в багатьох ін. містах і пром. районах. Особливо активно вони діяли в Донбасі. ВРК України разом з Радами під керівництвом більшовиків організовували трудящих на боротьбу за встановлення Рад. влади і виконували ті ж функції, що і ВРК Рад. Росії.

На Україні 1918—20 Комуністич. партія і Рад. д-ва в зв'язку з іноземною воєнною інтервенцією і громадян. війною не раз були змушені організовувати революційні комітети (ревкоми) як тимчасові надзвичайні органи влади. Залежно від конкретних обставин ревкоми створювалися або на всій території республіки, або лише в місцевостях, де боротьба з ворогами набувала особливо гострого характеру. В Черніг., Київ., Поділ. та деяких ін. губерніях України ревкоми існували до серед. 1921. Після визволення України від денікінських військ найвищим органом влади на Україні з 11.XII 1919 протягом двох місяців був *Всеукраїнський революційний комітет* (Всеукрревком). Як органи держ. влади і управління ревкоми виконували всі функції Рад і їх виконкомів і відіграли велику істор. роль у зміцненні Рад. влади й будівництві соціалістич. суспільства.

Літ.: Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Потарикіна Л. Л. Ревкоми України у 1918—1920 рр. К., 1957. *Л. Л. Потарикіна* (Київ).

ВІЙТ — у містах України (а також Польщі, Литви) у 15—18 ст. обирана, здебільшого з заможного населення, службова особа, що очолювала *магістрат*. На Лівобережній та Слобідській Україні В. *(старости)* були й у селах, де їх обирала сільс. громада. Після нар.-визв. війни 1648—54 В. у містах затверджував гетьман. Посада В. остаточно зникла зі скасуванням *магдебурзького права*.

ВІКЕНГА́УЗЕР (Wickenhauser) Франц-Адольф (1809 — 6.IV 1891) — австр. історик. Н. у Вурмбаху (Австрія). З 1837 — урядовець фін. установ на Буковині. Видав нім. мовою істор. нариси і підбірки документів про ряд місцевостей Буковини, а також історію *Манявського скиту* в Галичині. Недостатньо володіючи методикою істор. дослідження, В. припускався необгрунтованих тверджень, нерідко неправильно перекладав з укр. і молд. на нім. мову давні терміни, перекручував геогр. назви. В Чернів. обл. держ. архіві зберігається колекція В., що містить матеріали з історії феод. землеволодіння на Буковині в 15—1-й пол. 19 ст. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

ВІКЖЕДО́Р (Всеросійський виконавчий комітет залізничників) — центр. орган спілки залізничників, обраний в січні 1918 на Всерос. надзвичайному з'їзді залізничників. Був найвищим рад. виборним органом по управлінню залізницями. З листопада 1918, після передачі управління залізницями Наркоматові шляхів, став найвищим органом контролю за виконанням рішень Рад. уряду на транспорті. В лютому 1919 з створенням ЦК профспілки залізничників (Цекпрофсож) В. ліквідовано.

ВІКЖЕ́ЛЬ (Всеросійський виконавчий комітет залізничної профспілки) — керівний орган профспілки залізничників, створений у липні — серпні 1917 на 1-му Всеросійському установчому з'їзді залізничників. Есеро-меншовицька більшість В. перетворила його на контрреволюц. орган, який після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрито виступив проти Рад. влади. Антинар. дії В. зустріли опір робітників-залізничників, зокрема робітників залізниць України. В січні 1918 В. був розпущений Всерос. надзвичайним з'їздом залізничників, який обрав новий центр. орган спілки залізничників — *Вікжедор*.

«ВІ́КНА» — щомісячний громадсько-політ., літ.-художній і мистецький журнал, орган літературної групи революц. письменників *«Горно»*. Виходив у Львові 1927—32. Журнал об'єднував прогресивні культ. сили Зх. України. У «В.» друкували твори С. Тудор, В. Бобинський, Я. Галан, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Я. Кондра, М. Сопілка, В.Мизинець та ін. Журнал популяризував кращі здобутки л-ри і мистецтва Рад. Союзу, твори прогрес. письменників Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Німеччини, виступав за возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, відстоював принципи реалістич. мистецтва, боровся проти бурж.-націоналістич. й клерикальної ідеології.

Літ.: Кізлик О. Д. Вікна. 1927—1932. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1966.

М. П. Гнатюк (Київ).

«ВІ́КНА УКРО́СТА», «Окна Югроста» — політ. плакати, виконані від руки або технікою трафарету, які випускав 1920—21 Укр. відділ РОСТА (Рос. телеграфного агентства), за зразком «Окон сатиры РОСТА», у Харкові та Одесі. Їх виставляли у вітринах магазинів і на площах у робітн. районах. Створення «В. У.» було зумовлене потребою швидко реагувати на злободенні події. В плакатах висміювалася білогвард. і націоналістич. контрреволюція та її лідери. У «В. У.» брали активну участь письменники Е. Г. Багрицький, Ю. К. Олеша, художники Б. Ю. Єфимов, Ю. А. Ганф, Б. В. Косарєв, О. В. Хвостенко-Хвостов, Л. Б. Каплан та ін.

В. А. Рубан (Київ).

ВІ́КО (угор. véka — мірка) — давня міра ваги рідких і сипких тіл в Угорщині та на Закарп. Україні в 15 — на поч. 20 ст. Дорівнювало 32 *л* рідких тіл або 25 *кг* зерна. Оскільки такою кількістю зерна засівалося бл. 40 кв. *сажнів*, то В. застосовували і як поземельну міру.

А. З. Барабой (Київ).

ВІ́КТОРОВ Михайло Володимирович (1892 — 1.VIII 1938) — рад. військ. діяч, флагман флоту 1-го рангу. Н. в Ярославлі в сім'ї офіцера. В 1913 закінчив Мор. корпус. Кол. офіцер царського військ.-мор. флоту. В 1918—20, командуючи кораблями Рад. Військ.-Мор. флоту, брав участь у боях проти англ. та нім. інтервентів і білогвардійців. Після громадян. війни — ком. Балтійським (1921—24, 1925—32), Чорноморським (1924) та Тихоокеанським (з 1932) флотами. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Г. М. Єрмаков (Москва).

ВІ́ЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1656 — перемир'я, укладене у Вільні (тепер м. Вільнюс Лит. РСР) про припинення війни між Росією і Польщею. Миру бажали обидві воюючі держави. Рос. д-ва прагнула до припинення війни з Польщею в зв язку з загостренням відносин із Швецією за Прибал-

тику, що незабаром призвело до рос.-швед. війни. Мирного перепочинку потребувала також Польща, виснажена війною проти Росії і Швеції. Переговори у Вільні тривали з серпня по жовтень 1656. Але осн. питання — про обрання царя *Олексія Михайловича* польс. королем і про встановлення держ. кордонів — не були розв'язані, бо шляхет. Польща не погодилася відмовитись від зазіхань на тер. України й Білорусії. Після обговорення Росія та Польща лише домовилися припинити воєнні дії і зобов'язалися не вступати в переговори про мир з Швецією. Б. Хмельницький з недовір'ям ставився до В. п., вважаючи його підступним маневром польс.-шляхет. уряду, щоб виграти час і підготувати сили для загарбання України й Білорусії. Після смерті Б. Хмельницького шляхет. Польща уклала сепаратний мир з Швецією і навесні 1660 почала війну проти Росії.

Видання: Собрание государственных грамот и договоров..., ч. 4. М., 1828.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

ВІЛО́НОВ Никифор Єфремович (парт. псевд.— Миша Заводський; 21.II 1883 — 14.V 1910) — професіональний революціонер, робітник. Член РСДРП з 1902. Н. в м. Моршанську (тепер Тамб. обл.) в сім'ї робітника. Револ. діяльність почав з 1901. В 1902 — член Київ. орг-ції РСДРП, прихильник «Искры». В 1903 В. вислано під нагляд поліції до Катеринослава, де ввійшов до складу місцевого іскрів. к-ту. Один з організаторів заг. страйку робітників Катеринослава. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1903 В. заарештовано і заслано до Єнісейської губ., звідки втік (1904) і працював у с.-д. орг-ціях Казані, Самари, Уралу. З 1908 — за кордоном. Помер від сухот в Давосі (Швейцарія).

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ II (Wilhelm II; 27.I 1859 — 4.VI 1941) — імператор Німеччини і король Пруссії [1888 —1918] з дин. Гогенцоллернів. Відображав інтереси нім. юнкерсько-бурж. імперіалізму. В 1890 проголосив т. з. новий курс у зовн. політиці Німеччини, який полягав у активізації колоніальної політики і посиленні озброєння Німеччини для боротьби за переділ світу. Прагнув до загарбання Німеччиною багатьох країн Європи, в т. ч. слов. народів Балкан. п-ова. Активно підтримував боротьбу Австро-Угорщини проти балк. країн, особливо проти Сербії, яку вважав центром пд.-слов. визв. руху. В 1914, розраховуючи на військ. перевагу нім.-австр. блоку, В. II використав сербо-австр. конфлікт (сараєвське вбивство) для розв'язання 1-ї світової війни. Провадив політику загарбання України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). В боротьбі з робітн. рухом вдавався як до терору, так і до соціальної демагогії. Після революції 9.XI 1918 втік до Голландії. 28.XI 1918 зрікся престолу.

ВІ́ЛЬДЕ Ірина (літ. псевд. Макогон Дарії Дмитрівни; н. 5.V 1907) — українська радянська письменниця. Н. в Чернівцях у сім'ї буковинського літератора Д. Макогона. В 1928—32 вчилася у Львів. ун-ті. В 1933—39 працювала в газ. «Жіноча доля» (Коломия). Автор циклу повістей «Метелики на шпильках» (Львів; «Метелики на шпильках», 1936; «Б'є восьма», 1936, і «Повнолітні діти», 1939) тощо. За Рад. влади написала ряд повістей, оповідань, нарисів —«Стежинами життя» (К., 1949), «Повісті і оповідання» (К., 1949), «Троянди і терня» (К., 1961), «Людське тепло» (Львів, 1964). Широку картину життя зх.-укр. інтелігенції від 1-ї світової війни до 1939 змальовано в романі «Сестри Річинські» (1958—64). Депутат Верх. Ради УРСР 2-го скликання. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1965.

Н. Є. Вілонов.

Ірина Вільде.

Тв.: Твори. В 5 т. К., 1967—68.

Літ.: Волинський К. Ірина Вільде. В кн.: Українські радянські письменники, в. 3. К., 1958; Вальо М. А. Ірина Вільде. К., 1962 [бібліогр. с. 133—137].

«ВІ́ЛЬНА РОСІ́ЙСЬКА ДРУКА́РНЯ» — перша рос. закордонна друкарня; засн. в Лондоні 1853 О. І. *Герценом* для друкування забороненої в Росії л-ри. Організувати її допомогли польс. емігранти-демократи. З 1856 з О. І. Герценом працював М. П. Огарьов. Першими у «В. р. д.» було надруковано прокламації «Юріїв день! Юріїв день!», в якій О. І. Герцен закликав рос. дворян почати звільнення селян від кріпацтва, і «Поляки прощають нас!», де він викривав ганебну політику царизму щодо Польщі і закликав передові верстви рос. і польс. народів до співробітництва в боротьбі проти самодержавства. В 1855—62 тут видавався щорічник «*Полярная звезда*», 1857—67 — газ. «*Колокол*» і «Голоса из России», 1862—64 — газ. «Общее вече». Крім період. видань, у «В. р. д.» друкувалися окремі книжки, брошури тощо. Серед них: «Записки декабристів» (1862, 1863), вірші К. Ф. Рилєєва, «Історичний збірник» та ін. У виданнях «В. р. д.» приділялась значна увага укр. народові, викривалась гнобительська політика царизму і австр. уряду щодо України, засуджувалось зазіхання польс. шляхти на укр. землі. Видання «В. р. д.» високо цінив Т. Г. Шевченко. Розповсюджували їх члени революц. народницьких гуртків М. Д. *Муравський*, П. В. *Завадський* — у Харкові, А. О. *Красовський* — серед солдатів і селян Київщини, С. С. *Синьогуб* — в с. Пилипичі на Київщині, І. О. *Андрущенко* — на Київщині і Чернігівщині. У квітні 1865 «В. р. д.» було переведено до Женеви і незабаром передано у власність найближчому помічнику О. І. Герцена і М. П. Огарьова польс. емігранту Л. Чернецькому. В серпні 1867 «В. р. д.» було ліквідовано. В. І. Ленін вважав створення вільної рос. преси за кордоном великою заслугою О. І. Герцена.

А. З. Барабой (Київ).

«ВІ́ЛЬНА УКРАЇ́НА» — газета, орган Львів. обкому КП України та обл. Ради депутатів трудящих, Львів. міськкому КП України та міської Ради депутатів трудящих. Виходить у Львові 5 раз на тиждень укр. мовою. Створена після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Перший номер газети вийшов 25.IX 1939 у Львові; до № 6 (30.IX) видавалася як орган Політ. Управління Укр. фронту. З № 7 (1.X) до № 63 (9.XII) була органом Тимчасового управління м. Львова. З № 64 (10.XII) — орган Львів. обкому партії та облвиконкому. «В. У.» відіграє велику роль у житті обл. парт. орг-ції, в мобілізації трудящих області на комуністичне будівництво. Тираж «В. У.» 1968 — бл. 152 тис. У передвоєнні роки

в редакції «В. У.» працювали відомі укр. письменники і журналісти — Я. О. Галан, П. С. Козланюк, К. М. Пелехатий, П. М. Животенко, М. І. Рудницький. *Л. В. Ступницький* (Львів).

«ВІ́ЛЬНЕ ЖИТТЯ» — газета, орган Терноп. обкому та міськкому КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить 5 раз на тиждень укр. мовою. Створено під час визвольного походу Червоної Армії на Зх. Україну 1939. Виходить з 3.X 1939 в Тернополі. Спочатку газета видавалась як орган Тимчасового управління міста. З 10.XII 1939 (№ 51) — орган Терноп. обкому КП(б)У та облвиконкому, а пізніше — також орган Терноп. міськкому КП(б)У та міської Ради депутатів трудящих. «В. ж.» відіграє важливу роль у житті обл. парт. орг-ції, мобілізуючи трудящих області на розв'язання завдань комуністич. будівництва. Видається 86-тисячним тиражем.

М. П. Костенко (Тернопіль).

«ВІ́ЛЬНЕ КОЗА́ЦТВО» — націоналістичні військ. формування на Україні 1917—18. Створювалися контрреволюц. *Центральною радою* з представників куркульства і націоналістично настроєної інтелігенції. Головою ради «В. к.» 1917 був колишній царський генерал П. П. *Скоропадський*. Центр. рада використовувала загони «В. к.» для боротьби з революц. рухом трудящих України. Так, «В. к.» вчинило жорстоку розправу над робітниками з-ду «Арсенал» — учасниками *Київського січневого збройного повстання 1918*. «В. к.» припинило існування навесні 1918, після розгрому рад. військами збройних сил контрреволюц. Центр. ради. *Є. М. Скляренко* (Київ).

ВІ́ЛЬНІ ХЛІБОРО́БИ — категорія селян у дореформеній Росії, звільнених від кріпацтва за викуп на основі царського указу 1803. Указ дозволяв поміщикам за викуп на їх бажання відпускати селян на волю поодинці або цілими селами з обов'язковим наділенням їх землею на правах власності. Угоду поміщиків з селянами розглядало міністерство внутр. справ і затверджував цар. В. х. платили подушну подать, виконували рекрутські та земські повинності. Незважаючи на те, що указ захищав інтереси поміщиків, він викликав невдоволення поміщиків-кріпосників. За царювання Олександра I на основі указу було укладено всього 160 угод і звільнено 47 тис. селян. У 1848 В. х. було перейменовано на «державних селян, оселених на власних землях». За ревізією 1859 таких селян у Росії було 153 058 (в т. ч. на Україні бл. 11 тис.) осіб чоловічої статі.

Літ.: Памятники истории крестьян XIV—XIX вв. М., 1910; Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века, т.1. СПБ, 1888; Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

ВІ́ЛЬНОСТІ ВІ́ЙСЬКА ЗАПОРІ́ЗЬКОГО — назва в офіційних документах кошової канцелярії 18 ст. володінь запорізького козацтва (див. *Запорізька Січ*).

ВІ́ЛЬНЯНСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник неолітичного часу (4-е тис. до н. е.), що належить до пам'яток *дніпро-донецької культури*. Розташований на лівому березі Дніпра за 4—5 *км* від Запоріжжя, поблизу балки Вільної (звідси й походить назва). Розкопаний 1956. Виявлено 50 поховань дорослих і дітей в одиночних або групових могилах. Усіх покійників було покладено у випростаному стані на спині; більшість похованих було посипано вохрою. В похованнях знайдено прикраси, виготовлені із зубів тварин і риб, дрібні знаряддя праці — крем'яні трапецієвидні мікроліти, кістяні наконечники стріл тощо.

Літ.: Телегин Д. Я. Могильники днепро-донецкой неолитической культуры и их историческое место. «Советская археология», 1966, № 1.

Д. Я. Телегін (Київ).

ВІ́ЛЬСОН (Wilson) Томас-Вудро (28.XII 1856 — 3.II 1924) — держ. діяч США. Н. в Стантоні (шт. Віргінія) в сім'ї пресвітеріан. пастора. В 1913—21 — президент США від Демократич. партії. Відбивав інтереси монополістич. капіталу. Уряд В. 6.IV 1917 проголосив війну Німеччині, втягнувши США в імперіалістич. війну. В січні 1918 В. виступив з т. з. «14 пунктами», що стали програмою імперіалістич. світу і стверджували амер. панування в світовій політиці й економіці. В. очолював делегацію США на *Паризькій мирній конференції 1919—20*, на якій був одним з ініціаторів імперіалістич. переділу світу і боротьби з революц. рухом, що посилився після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Виступив за розчленування Рад. Росії на 5 частин — Фінляндію, Балт. провінції, Європ. Росію, Сибір і Україну, вбачаючи в цьому не тільки можливість ліквідувати Рад. владу, але й запобігти пролет. революції в ін. країнах. Один з натхненників і організаторів інтервенції проти Рад. Росії. Активно підтримував антирад. діяльність контрреволюц. сил в Росії, в т. ч. укр. бурж. націоналістів (Жатковича на Закарпатті, Панейка в Сх. Галичині та ін.). Був одним з найактивніших організаторів загарбання Сх. Галичини і Зх. Волині панською Польщею, Закарпаття — бурж. Чехословаччиною, Пн. Буковини і Бессарабії — боярською Румунією.

ВІ́ЛЬШАНСЬКА УГО́ДА 1617 — угода між гетьманом реєстрового козацтва П. *Сагайдачним* і командуючим польсько-шляхет. військом С. *Жолкевським*, укладена 28.X 1617 в урочищі Суха Вільшанка поблизу Тараща (тепер місто Київ. обл.). Ведучи угодовську політику і намагаючись дістати шляхет. привілеї, реєстрова старшина на чолі з гетьманом П. Сагайдачним фактично погодилася підпорядкувати укр. козацтво шляхет. Польщі. За В. у. козацький реєстр встановлювався в 1 тис. чол., «усі новоприбулі міщани», які вступили в козаки протягом останніх 5 років, виключалися з козац. реєстру і поверталися під владу панів. Перебування реєстрових козаків обмежувалося територією Запоріжжя. Суворо заборонялося козакам робити походи на Крим і Туреччину. Козакам дозволялось обирати гетьмана, якого затверджував польс. король. За проханням старшини визначення кількості реєстрових козаків відкладалося до скликання польс. сейму. Нереєстрове козацтво не визнало В. у., і польсько-шляхет. урядові не вдалося провести її в життя.

Літ.: Гуслистий К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст. В кн.: Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954.

ВІМІ́НА ДА ЧЕНЕ́ДА (Vimina da Ceneda) Альберто (справж. ім'я та прізв.— Мікеле Б' я н к і; 1603—67) — італ. поет і дипломат. У 1650 як посол Венеціанської республіки відвідав Б. Хмельницького. Автор ряду істор. творів, зокрема історії Польщі (видана 1671 у Венеції), де подано відомості про природу, економіку, соціальні відносини й побут Польщі, Рос. д-ви та України (про походження і звичаї козаків).

ВІ́НЕР Леонід Леонідович (4.III 1922 — 25.VI 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. у м. Херсоні в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення

автоматників 52-го мотостріл. кулеметного батальйону 34-ї окремої гвард. танк. бригади 1-го Прибалт. фронту відзначився при визволенні Білорусії. 24.VI 1944 В. очолив розвідку боєм в районі с. Ніколаєва (тепер Бешенковицького р-ну Віт. обл.). В цьому бою В. загинув.

ВІНІТАР (рр. н. і см. невід.) — король *готів*. У 70-х рр. 4 ст. вів війни проти *антів*, очолюваних *Божем*. Захопивши Божа в полон, В. наказав розіп'яти його разом з синами та 70 антських можновладцями. Загинув під час боротьби проти *гуннів*.

ВІННИЦЯ — місто, обл. та районний центр УРСР, на р. Пд. Бузі. Вузол залізниць і автошляхів. Аеропорт. 181,9 тис. ж. (1968; 1897 — 28,9 тис. ж.; 1913 — 45 тис. ж.; 1939 — 93 тис. ж.). В істор. джерелах 14—15 ст. В. (вперше згадується під 1363 як лит. фортеця) іменується «Вѣнница». Назву пов'язують з давньорус. словом «вѣно»— викуп, посаг. У 1541 у В. вибухнуло антифеод. повстання міськ. населення. Після *Люблінської унії 1569* В. загарбала шляхет. Польща. В 1424, 1571, 1580 місто зазнавало великих руйнувань від грабіжницьких нападів крим. татар. З 1598 В.— центр Брацлавського воєводства. В 1640 одержала *магдебурзьке право*. Населення В. брало участь у сел.-козацьких повстаннях проти польс. шляхти в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. У 1648 В. визволили козац. загони М. *Кривоноса*. В 1651 козаки, очолювані І. *Богуном*, героїчно захищали В. від польс.-шляхет. військ. В 1653—67 В.— центр *Вінницького полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто відійшло до Польщі, але населення В. не припинило боротьби проти загарбників — брало участь у нар. повстанні С. *Палія* 1702—04, гайдамацьких рухах 30—60-х рр. 18 ст. У 1793 В. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97 В.— центр Брацлавського намісництва. З 1797 В.— пов. місто Подільської губ. В 1905—07 у В. відбулися великі робітн. страйки. В березні 1917 у В. створено Раду робітн. і солдатських депутатів. У квітні 1917 в місті утворилася більшовицька орг-ція, яку очолив М. П. *Тарногородський*. Під керівництвом більшовиків відбулося *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917* робітників і солдатів проти Тимчасового уряду за встановлення влади Рад. Рад. владу у В. встановлено 4 (17). XI 1917.

Після розгрому військ Центр. ради у В. 17(30).1 1918 Рад. владу відновлено. На поч. березня 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, а наприкінці листопада 1918 його захопили війська петлюрівської *Директорії*. Біля В. Богунський і Таращанський полки під командуванням М. О. *Щорса* розгромили петлюрівські банди і 18.III 1919 визволили місто. 11.VIII 1919 В. знову захопили петлюрівці, а на поч. листопада 1919 — денікінці. 3.I 1920 частини Червоної Армії визволили місто. 28.IV 1920 В. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. 19.VI 1920 рад. війська визволили місто. У 1917—23 В.— центр Подільської губ., з 1923 — Вінн. округу, з 1932 — обл. центр. На поч. Великої Вітчизн. війни В. 19.VII 1941 захопили нім.-фашист. війська. В період окупації 1941—44 у В. діяла міська підпільна орг-ція, яку очолював І. В. *Бевз*. 20.III 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто від гітлерівців. До Великої Жовтн. соціалістич. революції В. була торг. центром Поділля з порівняно розвинутою харч. і кустарною пром-стю. За роки Рад. влади В. перетворилася на значний індустріальний центр Правобережної України. 50 підприємств, у т. ч. з-ди: інструментальний, електротех. (перший з-д в СРСР по виробн. електроверетен для прядіння штучного шовку), агрегатний; хім. комбінат; ф-ки: швейна, взут., меблева; міжколгоспна буд. орг-ція тощо. Місто газифіковано. Мед., пед. ін-ти, філіал Київ. політех. ін-ту; технікуми: буд., політехнікум, кооперативний, залізнич. транспорту; муз. та мед. уч-ща, 32 загальноосв. школи. 2 театри (обл. муз.-драм. і ляльковий), обл. філармонія, краєзнавчий музей, літ.-меморіальний музей-садиба М. М. *Коцюбинського*, який тут 1864 народився й жив (з перервами) до 1897, музей-садиба засновника воєнно-польової хірургії М. І. *Пирогова*, який 1861—81 жив і працював поблизу В. на хуторі Вишні (тепер с. Пирогове). В 1898—1905 у В. перебував на становищі в'язня П. К. *Запорожець* — соратник В. І. Леніна по петерб. «Союзу боротьби за визволення робітн. класу». Його поховано в міському парку. Пам'ятки архітектури: дерев'яна церква Миколи (1746), комплекс будівель кол. єзуїтського, домініканського і капуцинського монастирів (17—18 ст.). Встановлено пам'ятник на честь оборони В. від польс.-шляхет. військ 1651. В міському парку —пам'ятник Вічної Слави.

Літ.: Описание города Винницы. К., 1882; Вінниця. Путівник. Вінниця, 1962; Місто Вінниця (Короткий довідник). Вінниця, 1957; Вінниця, її околиці та Вінницька округа, ч. 1. Вінниця, 1927; Білінський М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16—18 століть. Вінниця, 1926; Ерофеев И. А. Винница. М., 1960; Кветний Н. С., Тельман Й. Г. З історії боротьби Вінницької більшовицької організації за владу Рад. Вінниця, 1957; Гудзенко П. П. Збройне повстання у Вінниці 28—29 жовтня 1917 р. «Український історичний журнал», 1958, № 5; Бабенко А. Жовтневі дні у Вінниці. «Архіви України», 1965, № 5.

С. Я. Вінниковецький, В. П. Воловик (Вінниця).

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ—область у складі УРСР. Утворена 27.II 1932. Розташована в лісостеповій правобережній частині УРСР, на Поділлі. На Пн. межує з Житом., на Зх.— з Чернів. та Хмельн. обл. УРСР, на Пд.— з Молд. РСР та Одес. обл., на Сх.— з Київ., Черк. та Кіровогр. обл. УРСР. Пл. 26,5 тис. *км²*. Нас. 2132 тис. чол. (1968), у т. ч. 91,8% українців, 4,4% росіян, 2,3% євреїв, 1% поляків та 0,5% ін. національностей. Пересічна густота нас.— 80 чол. на 1 *км²*. Міське нас. становить 23%. У В. о. 25 районів, 9 міст, 26 с-щ м. т. Обласний центр — м. Вінниця (181,9 тис. чол., 1968).

Рельєф В. о. хвилясто-рівнинний. Поверхня області порізана долинами річок, ярами, балками. З корисних копалин найбільше значення мають граніти, гнейси, вапняки, крейда, мергель, фосфорити. Клімат помірно континентальний. У В. о.— густа мережа річок, що належать до басейнів Пд. Бугу, Дністра та Дніпра. Ріки мають великі запаси гідроенергії. На дрібних річках багато ставків, які використовуються для риборозведення. Грунтовий покрив області утворюють сірі, світло-сірі, опідзолені грунти та глибокі й малогумусні чорноземи.

Тер. В. о. в 10—12 ст. входила до складу *Київської Русі*. В 1362 її захопила феод. Литва. Після *Люблінської унії 1569* ці землі відійшли до шляхет. Польщі, яка створила тут *Брацлавське воєводство*. Населення цієї території брало участь у сел.-козац. повстанні 1594—96 під проводом С. *Наливайка*, у *визвольній війні українського народу 1648—54*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* тер. Брацлавщини відійшла до Польщі, але населення не припиняло боротьби проти загарбників — брало участь у нар. повстанні С. *Палія* 1702—04, гайдамацьких рухах 30—60-х рр. 18 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) тер. сучас. В. о. возз'єднано з Росією. В 1793—97 входила до складу *Брацлавського намісництва*. З 1797 осн.

частина Вінниччини ввійшла до складу *Подільської губернії*, а пн.-сх. частина її — до *Київської губернії*. В 20—30-х рр. 19 ст. на Поділлі розгорнувся сел. повстанський рух під проводом У. *Кармалюка*. В 20-х рр. 19 ст. м. Тульчин був одним з центрів *Південного товариства декабристів*. На поч. 20 ст. в ході розгортання революц. боротьби трудящих за своє соціальне й нац. визволення на Вінниччині сформувалися перші марксистські орг-ції. Однією з перших марксистських орг-цій була група під керівництвом Д. Д. Тіца на ст. Козятин. Під час першої рос. революції оформились с.-д. орг-ції в Балті, Козятині, Жмеринці. Козятинська і Жмеринська орг-ції РСДРП підтримували тісний зв'язок з Одеською і Київською більшовицькими орг-ціями. Велику роботу в масах під час революції 1905—07 проводила Вінницька орг-ція РСДРП. У березні 1906 вона видала листівку з закликом бойкотувати Держ. думу, згодом — листівку до 1 Травня та ін. Активну діяльність на тер. В. о. розгорнуло *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*, яке мало міцні зв'язки, зокрема, з ст. Козятин, Жмеринка. У листопаді — грудні 1905 залізничники Жмеринки брали участь у Всеросійському загальному політичному страйку. 6.III 1917 на Поділлі створено першу Раду робітн. депутатів у Вінниці, згодом у Барі та в ін. містах. В квітні 1917 у Вінниці була організована більшовицька група. На поч. травня 1917 збори більшовиків Вінниці обрали комітет РСДРП(б), який очолив М. П. *Тарногородський*. Були створені більшовицькі орг-ції в Барі, Жме-

ринці, Гайсині та ін. містах і селах. Під керівництвом більшовиків відбулося *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917* проти Тимчасового уряду за встановлення влади Рад. Рад. владу у Вінниці встановлено 4 (17).XI 1917. Після розгрому військ Центр. ради у Вінниці 17(30).I 1918 відновлено Рад. владу. На кін. січня — поч. лютого 1918 всю тер. Вінниччини було визволено від військ Центр. ради і відновлено тут діяльність органів Рад. влади. В березні 1918 цю територію загарбали австро-нім. окупанти, в грудні 1918 — петлюрівська *Директорія*, в червні 1919 — денікінці. Під керівництвом М. І. *Подвойського* частини Червоної Армії визволили 7.VII 1919 після запеклого бою залізнич. вузол Жмеринку. В 1919 під час громадян. війни на тер. Вінниччини безсмертною славою вкрила себе Пд. група рад. військ на чолі з В. П. *Затонським*, Й. Е. *Якіром*, Я. Б. *Гамарником*. У лютому 1920 Вінниччину було визволено, але в квітні 1920 її окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. В червні 1920 рад. війська визволили Вінниччину. Після перемоги над об'єднаними силами зовнішньої і внутр. контрреволюції трудящі Вінниччини під керівництвом Комуністич. партії приступили до мирного соціалістич. будівництва. Комуністичні осередки, створені у Вінниці, Жмеринці, Ямполі та багатьох селах, об'єдналися 1925 (у зв'язку з адміністративною реформою) в окружні (Вінницьку, Тульчинську, Могилів-Подільську) парт. орг-ції. В 1930 окружкоми було ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП (б) У.

27. II 1932 утворено В. о. (до 1937 до її складу входила тер. сучас. Хмельн. обл.), тоді ж було створено Вінницьку обл. парт. орг-цію, яка налічувала 19 тис. комуністів (1932). У роки довоєнних п'ятирічок у В. о. створено нові галузі пром-сті. Було побудовано, реконструйовано і введено в дію десятки цукр. і спирт. з-дів, м'ясокомбінати, швейні і взуттєві ф-ки та ін. підприємства легкої і харч. пром-сті. В 1940 цукр. з-ди області давали 18% союзного виробн. цукру. На кінець 1934 було завершено колективізацію с. г. Замість примітивних засобів виробн. (соха, плуг, дерев'яна борона, ціп, мотика) прийшли машини. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 на Вінниччині налічувалося 84 МТС, у них було 7602 трактори, 1371 зерн. комбайн, тисячі ін. машин.

На поч. Великої Вітчизн. війни тер. В. о. окупували нім.-фашист. загарбники. За тимчасової окупації тут діяли 8 партизан. груп, 36 загонів, 5 з'єднань, підпільні парт. і комсомольські орг-ції, антифашист. групи, що налічували понад 2400 комуністів і більше 500 комсомольців. Організували й очолили підпільну боротьбу районні і міжрайонні партійні комітети і такі відомі керівники, як І. В. *Бевз*, А. К. Микитенко, І. І. Калашник та ін. Створений в листопаді 1942 підпільний обком КП (б) У очолював Д. Т. *Бурченко*. Підпільники і партизани розповсюджували комуністичну л-ру, видавали листівки і газ. «Більшовицька правда», яка відіграла велику роль у виховній роботі серед партизанів і населення тимчасово окупованої території. Нар. месники, що діяли на Вінниччині, пустили під укіс 265 ешелонів противника, висадили в повітря 48 залізнич. мостів, знищили понад 1500 автомашин та багато ін. техніки ворога. 20.III 1944 рад. війська 1-го Укр. фронту визволили Вінницю, а до кінця місяця і всю тер. області.

У роки Великої Вітчизн. війни вінничани героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. Понад 138 чол., уродженців В. о., удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. І. Н. *Бойка* — двічі.

Після визволення Рад. Армією В. о. від нім.-фашист. загарбників обласна парт. орг-ція мобілізувала трудящих на відбудову нар. г-ва, провела велику роботу по дальшому всебічному розвитку нар. г-ва області. Трудящі В. о. досягли значних успіхів під керівництвом обл. парт. орг-ції.

На 1.I 1969 в 2 міських і 24 районних парт. орг-ціях було 77 740 членів і кандидатів у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку працювало 25 102, у с. г.— 26 980, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 10 357, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 6958 чол. Перший секретар Вінн. обкому КП України — П. П. Козир (з 1955). Рішення XXIII з'їзду КПРС сприяли дальшому посиленню ролі парт. орг-цій та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуністи виступили ініціаторами здійснення рішень Березневого та Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня. Здійснюючи Програму КПРС, рішення XXIII з'їзду партії, обласна парт. орг-ція проводить велику виховну роботу серед населення, залучаючи його до суспільно-політ. життя.

Вірним помічником обласної парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена на поч. 1919 комсомольська орг-ція Вінниччини. У 1920 налічувала понад 1640 комсомольців, об'єднаних у 36 первинних орг-ціях. За ініціативою комсомольців Вінниччини 1928—29 було організовано 36 колгоспів. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу вихованцям комсомолу Л. С. *Ратушній*, П. К. *Волинцю*, В. В. *Порику*. За післявоєнні роки понад 6 тис. комсомольців Вінниччини поїхали на цілинні землі й ударні комсомольські будови країни. Під керівництвом обл. комсомольської орг-ції, лави якої весь час зростають, молодь В. о. досягла великих успіхів. Комсомол області — активний учасник соціалістич. змагання і руху за комуністич. працю. За високі показники в роботі понад 700 комсомольців нагороджено орденами та медалями. Серед них трьох удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці: зав. тваринницькою фермою с. Марківки Томашівського р-ну Р. Пасічник, ланкову колгоспу з с. Тернівки Крижопільського р-ну О. Десняк, ланкового механізованої ланки с. Серебріїв Могилів-Подільського р-ну В. Попова. На поч. 1968 обласна комсомольська орг-ція налічувала 136 581 члена ВЛКСМ, об'єднаних у 2836 первинних орг-ціях.

За роки Рад. влади В. о. перетворилася на передову індустріально-аграрну область. Обсяг валової продукції 1967 збільшився проти 1940 в 4,5 раза. Створено нові галузі пром-сті: машино- і приладобудування, хім., буд. матеріалів. Перше місце щодо обсягу валової продукції посідає харч. пром-сть (61,2%), зокрема цукрова (14,6% виробітку цукру-піску в республіці).

Найбільші харч. підприємства: Кирнасівський—2, Гніванський, Вищеольчедаївський, Погребищенський цукр. з-ди, Вінницький, Тростянецький м'ясокомбінати, Козятинський, Барський птахокомбінати, Могилів-Подільський, Гайсинський, Ямпільський та ін. консервні з-ди. За роки семирічки швидкого розвитку набули машинобудівна і металообробна пром-сть, в яких налічується 41 осн. підприємство. З них найбільші: Вінницький агрегатний завод ім. О. М. Горького (вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів), Калинівський маш.-буд. з-д (обладнання для підприємств цукр. пром-сті), Вінницький електротех., Барський і Могилів-Подільський маш.-

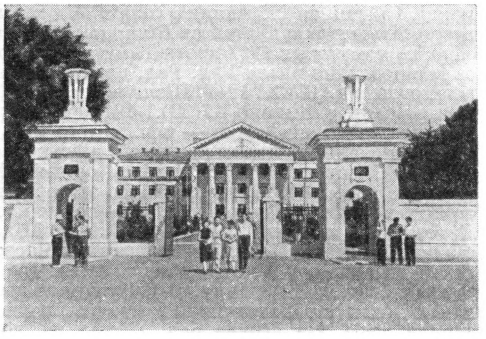

Вулиця В. І. Леніна у Вінниці. Вінницький державний медичний інститут імені М. І. Пирогова.

буд., Сутиський автоелектроапаратури. Хім. пром-сть представлена Вінницьким хім. комбінатом ім. Я. М. Свердлова — одним з найбільших у Рад. Союзі по виробництву мінеральних добрив, продукція якого (суперфосфат, сірчана кислота, кремнистий натрій, трикальцій фосфат тощо) іде в різні райони СРСР. Значного розвитку набула легка пром-сть. Найбільшими підприємствами її є: Вінницьке виробниче взуттєве об'єднання ім. М. О. Щорса, Тульчинська взуттєва ф-ка. Вінницькі граніти відомі далеко за межами області. Гранітні плити Гніванського і Жежелівського кар'єрів використані при спорудженні Мавзолею В. І. Леніна, Кремлівського Палацу з'їздів, набережної Москви-ріки, стадіону ім. В. І. Леніна в Лужниках, Моск. і Київ. метрополітенів, пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Москві тощо. Глуховецький каолінокомбінат та Турбівський каоліновий з-д виробляють третину союзного виробн. каоліну. В 1967 розпочато будівництво однієї з найбільших у країні Ладижинської ДРЕС потужністю першої черги 1 млн. 800 тис. *квт*. В області широко відомі імена Героїв Соціалістичної Праці апаратниці Кам'яногірського цукрового з-ду Г. П. Павленко, головного механіка Турбівського цукрокомбінату В. Р. Маєвського, машиніста тепловоза депо ст. Козятин Д. П. Павленка, гол. інж. Вінницького хім. комбінату Д. М. Шевченка та ін. Обласна парт. орг-ція підтримала ініціативу сільс. комуністів і хліборобів Хмільницького р-ну про ліквідацію відставання економічно слабких господарств, використання і запровадження досвіду колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС (голова колгоспу Герой Соціалістич. Праці В. М. *Кавун*) с. Шляхової Бершадського р-ну, який представляв с. г. Рад. країни на Всесвітній виставці 1967 в Монреалі. Нових успіхів досягло с. г. Вінниччини після Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС. Підвищились врожайність та валовий збір зернових культур і цукр. буряків, зросла продуктивність громад. тваринництва. Хоча на В. о. припадає менше 5% посівних площ республіки, в колгоспах і радгоспах Вінниччини майже 13% посівів цукр. буряків, 15% — зернобобових культур, 7% — озимої пшениці УРСР (1967). На кін. 1967 в області було 637 колгоспів та 43 радгоспи, на ланах яких працювало 28 965 тракторів, (у 15-тисильному обчисленні), 4375 зернозбиральних комбайнів, понад 15 тис. вантажних автомашин. У колгоспах і радгоспах 1968 використовувалось на трудомістких роботах 28,1 тис. електродвигунів. За досягнуті в с. г. успіхи В. о. 1958 нагороджена орденом Леніна. В повоєнні роки за успіхи в розвитку с. г. понад 11 тис. передовиків с.-г. виробн. нагороджено орденами й медалями, 130 з них удостоєні звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них — одна з перших *п'ятисотенниць* України Г. Г. Пасарар, ланкова колгоспу «Третій вирішальний» Крижопільського р-ну двічі Герой Соціалістич. Праці Т. П. *Марцин*, голова колгоспу ім. О. В. Суворова Тульчинського р-ну П. О. *Желюк*, ланкова колгоспу «Україна» Немирівського р-ну О. Я. Середа, механізатор колгоспу «Дружба» Ямпільського р-ну Т. Ф. Столяр, директор радгоспу «Носківці» Жмеринського р-ну С. С. Дехтярьов та ін. У 1967 колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Бершадського р-ну і Крижопільське відділення «Сільгосптехніка» нагороджені орденами Леніна. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено колгосп ім. О. В. Суворова Тульчинського р-ну. До 50-річчя Великого Жовтня пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС нагороджено Вінн. обл., Вінницький м'ясокомбінат, радгосп «Носківці» (тепер ім. 50-річчя Жовтня) Жмеринського р-ну, колгосп ім. XXII з'їзду Бершадського р-ну, колгосп «Дружба» Хмільницького р-ну, колгосп «Дружба» Ямпільського р-ну. В 1967/68 навч. р. в області працювала 1431 загальноосв. школа (в т. ч. 355 середніх, 609 восьмирічних, 450 початкових), де навчалося 354,5 тис. учнів. У 55 вечірніх школах робітн. і сільс. молоді навчалося понад 43,5 тис. учнів. У 24 проф.-тех. уч-щах навчалося 8510 учнів, а в 25 середніх спец. навч. закладах — 21,4 тис. учнів. Крім того, у Вінниці є мед., пед. ін-ти, філіали Київ. політех. та торг.-економіч. ін-тів. Працюють проектно-конструкторський технологіч. ін-т і обчислювальний центр Мін. харч. пром-сті УРСР, філіали ін-тів «Діпроцивільпромбуд», «Укрдіпроцукор» та ін. проектні установи, Вінн. обласна та Уладово-Люлинецька с.-г. дослідні станції.

Велику культ.-осв. роботу серед населення проводять муз.-драм. театр ім. М. К. Садовського, театр ляльок, філармонія, 1370 будинків культури і клубів, багато кінотеатрів (в області діє 1456 кіноустановок), 1464 масові б-ки, обл. краєзнавчий музей, літ.-меморіальний музей М. М. Коцюбинського у Вінниці, музей-садиба засновника воєнно-польової хірургії М. І. *Пирогова* (с. Пирогове Вінницького р-ну), меморіальний музей Д. К. Заболотного (с. Заболотне Крижопільського р-ну), Тульчинський і Могилів-Подільський краєзнавчі музеї, Тиманівський (Тульчинського р-ну) колгоспний меморіальний музей О. В. Суворова. Сотні нар. музеїв, кімнат бойової

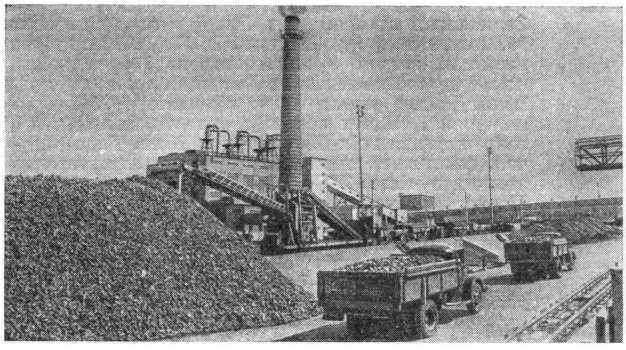

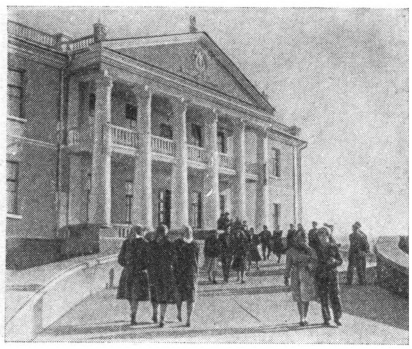

Цукровий завод у селі Кирнасівці Тульчинського району. Будинок культури в селі Клембівці Ямпільського району.

і трудової слави тощо, а також нар. ун-ти, нар. театри й ансамблі, що працюють на громад. засадах. Історичні пам'ятки. Серед найвизначніших пам'яток старовини: Немирівське городище ранньоскіфського часу (7—6 ст. до н. е.), залишки замкових укріплень 17 ст. у Могилеві-Подільському, кармелітський монастир (1531) у Барі, комплекс будівель кол. єзуїтського, домініканського і капуцинського монастирів (17—18 ст.), дерев'яна церква Миколи (1746) у Вінниці, могила визначного полководця Д. Нечая біля с. Красного Тиврівського р-ну. Встановлено пам'ятники: на честь оборони Вінниці від польсько-шляхетських військ 1651 — у Вінниці, І. Іскрі і В. Кочубею — в с. Борщагівці Погребищенського р-ну, О. В. Суворову — в м. Тульчині. На тер. області народилися: нар. ватажок сел. повстань 19 ст. У. Я. Кармалюк, герой оборони Севастополя 1854—55 матрос П. М. *Кішка*, рос. поет М. О. Некрасов та укр. поет С. В. Руданський, укр. письменник М. М. *Коцюбинський* та укр. композитори М. Д. *Леонтович*, П. І. *Ніщинський*, укр. рад. письменник М. П. *Стельмах*, мікробіолог Д. К. *Заболотний*, держ., парт. і військ. діяч Ю. М. *Коцюбинський*, учасник Руху Опору у Франції під час 2-ї світової війни В. В. Порик, двічі Герої Соціалістич. Праці Т. П. Марцин, П. К. *Романенко*.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1967; Трудящі Поділля В. І. Леніну. Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1960; Бурдейний П. А., Рубін М. Б. Вінницька область. К., 1967 [бібліогр. с. 164—165]; Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. СПБ, 1891; Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля, ч. 1. Вінниця, 1927; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі (Збірник документів). Вінниця, 1956; Пшук І. О. Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905—1907 років. «Наук. зап. Вінницького пед. ін-ту», 1954, в. 3; Тарнопольський Л., Федулкін С. Жовтень на Вінниччині (Історичний нарис). Вінниця, 1927; Зільберт М.І., Бабенко А.Г. Боротьба за встановлення Радянської влади на Вінниччині. Вінниця, 1957; З історії Радянської Вінниччини. Вінниця, 1960; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (Хроніка подій). К.,1965 [бібліогр. с. 137—141]; Бабій М. Л. Партійне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині. «Український історичний журнал», 1964, № 3; Роки зростання. Вінниця, 1964; Сонце над Бугом. Звершення на Вінниччині за 50 радянських років. Одеса, 1967; Вінницька область в цифрах. Статистичний збірник. К., 1964; Народне господарство Української РСР в 1966 році. Статистичний щорічник. К., 1967; Вінницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 квітня 1967 року. Вінниця,1967; Рубін М.Б. Вінницька область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Пам'ятні місця Вінниччини. Путівник. Одеса, 1968.

А. Ф. Олійник, І. Л. Яковенко (Вінниця).

ВІННИЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — створена в квітні 1917. Після Лютн. революції 1917 у Вінниці виникла спочатку ініціативна група РСДРП, яка 8.V 1917, після наради РСДРП (б) Пд.-Зх. краю, скликала організаційні збори В. о. РСДРП (б). Було обрано к-т РСДРП(б) у складі 5 чол. на чолі з М. П. *Тарногородським*. Він же був призначений представником орг-ції у виконкомі *Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів*. Ядро орг-ції становили робітники ф-ки «Ястреб», з-ду «Молот», члени профспілки булочників, солдати місцевого гарнізону. В. о. РСДРП (б) поширила свій вплив на навколишні міста і села. На липень 1917 вона зросла до 400 чол. (300 з них були солдати); наприкінці листопада у Вінниці було 500 більшовиків. Крім ряду листівок, орг-ція в червні видала промову В. І. Леніна на 1-му Всерос. з'їзді Рад, у серпні — два номери газ. «Борьба», органу Вінн. к-ту РСДРП (б); після Великої Жовтн. соціалістич. революції надрукувала 3 тис. прим. декретів 2-го Всерос. з'їзду Рад про мир, про землю, звернення з'їзду до робітників, солдатів і селян. Більшовицька орг-ція підготувала і очолила *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*. Мала зв'язок з ЦК РСДРП (б) і працювала під безпосереднім керівництвом *обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю*.

Б. І. Корольов (Київ).

«ВІННИЦЬКА ПРАВДА» — газета, орган Вінн. обл. і міського к-тів КП України, обл. та міської Рад депутатів трудящих. Виходить 6 раз на тиждень укр. мовою, тиражем 106 тис. прим. Бере початок від газ. «Борьба»— органу Вінн. к-ту РСДРП (б), перший номер якої вийшов 21.VIII (3.IX) 1917. Видання «Борьбы» припинилось наприкінці серпня 1917 у зв'язку з переходом Вінн. к-ту РСДРП (б) на нелегальне становище. Після вигнання військ Центр. ради і відновлення у Вінниці Рад. влади 26.I (8.II) — 11(24).II 1918 виходила газ. «Набат»— орган Вінн. Ради робітн. і солдат. депутатів, з 28.III 1919 — газ. «Подольский коммунист»— орган Поділ. губкому та Вінн. міськкому КП (б) У, 8.II — 23.XI 1920 — газ. «Вісті — Известия»— орган Поділ. губревкому та губкому КП (б) У, 1923—24 — «Рабоче-крестьянская газета» — орган Поділ. губкому КП (б) У, 1924—31—газ. «Червоний край», 1932—41 —«Більшовицька правда», з січня 1944—«Вінницька правда». Указом Президії Верх. Ради СРСР від 2.IX 1967 за плодотворну роботу по комуністич. вихованню трудящих Вінн. обл., мобілізації їх на виконання завдань госп. і культ. будівництва та в зв'язку з 50-річчям з дня ви-

Вінницький краєзнавчий музей.

ходу першого номера «В. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани».

В. Ф. Корицький (Вінниця).

ВІ́ННИЦЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — створена 7.III 1917. Поширювала свою діяльність на м. Вінницю і Подільську губ. За своїм складом спочатку була есеро-меншовицькою. Проте під впливом революц. руху в країні і завдяки активній діяльності місцевої більшовицької орг-ції угодовське керівництво Ради було змушене вжити ряд заходів для захисту інтересів трудящих (скорочення робочого дня, поліпшення умов праці, збільшення заробітної плати, розв'язання численних аграрних конфліктів). Наприкінці червня, після перевиборів, кількість членів більшовицької фракції на чолі з М. П. *Тарногородським* збільшилася з 3 до 19, а згодом до 25 (з 200 членів Ради). Заг. процес *більшовизації Рад* позначився і на Вінн. Раді, керівництво якою з серед. вересня перейшло до більшовиків. Вона підтримала вимогу про зосередження влади в руках Рад і послала свого делегата-більшовика на 2-й Всерос. з'їзд Рад. Вінн. Рада відіграла значну роль у підготовці і проведенні *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*, в організації боротьби трудящих міста проти бурж.-націоналістич. *Центральної ради*, яка в листопаді 1917 захопила владу. 7 представників Вінн. Ради були делегатами *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який проголосив Україну Рад. республікою. Після вигнання з міста збройних сил Центр. ради (січень 1918) Вінн. Рада повністю зосередила владу в своїх руках і протягом короткого часу (до австро-нім. окупації 1918) здійснила перші соціалістичні перетворення на Поділлі.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

ВІ́ННИЦЬКЕ ЖОВТНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1917 — повстання робітників і солдатів Вінниці під керівництвом більшовиків проти бурж. Тимчасового уряду 28—30.X (10—12.XI). Повстанню передував виступ революц. солдатів розташованого у Вінниці 15-го запасного піхотного полку, які 23.X (5.XI) вийшли на демонстрацію протесту проти наказу командування Пд.-Зх. фронту про розформування полку. Ввечері того ж дня за ініціативою більшовиків на засіданні Вінн. Ради робітн. і солдат. депутатів було створено ревком на чолі з керівником місцевої більшовицької орг-ції М. П. *Тарногородським*. Ревком оголосив недійсними всі розпорядження місцевої влади, не погоджені з ним. Він ухвалив не допустити відправки на фронт 15-го полку та революційно настроєних частин, що розташувались у Вінниці, заборонив видачу зброї з військ. складів.

За наказом комісара Пд.-Зх. фронту меншовика М. Іорданського до Вінниці 25.X (7.XI) прибули каральні загони з броньовиками і артилерією, командир яких меншовик Костицин поставив перед Вінн. Радою ультиматум: відправити 15-й полк на фронт, видати зброю з складів для фронту, заарештувати всіх більшовиків. Вінн. Рада рішуче відкинула ці вимоги і запропонувала карателям залишити місто. 28.X (10.XI) почалося повстання. Проти карателів виступили робітники-червоногвардійці, бронечастина, повітр. ескадра та солдати 15-го полку (бл. 6 тис. чол.) на чолі з поручиком І. Зубриліним. Повстанці захопили ряд стратегіч. пунктів — мости, телеграф, телефон, залізнич. вузол. Костицин викликав підкріплення — батальйон юнкерів, донський козачий полк, бронедивізіон, артилерію і навіть 11-й Фінляндський стріл. полк, який направлявся для придушення повстання в Петрограді. Майже три дні у Вінниці точилися запеклі бої. Під натиском переважаючих сил ворога повстанці 30.X (12.XI) були змушені відступити за місто. Проте на допомогу їм прийшли з Жмеринки 2 полки 2-го гвардійського корпусу, які вибили карателів з Вінниці. 4(17).XI 1917 у Вінниці було встановлено Рад. владу. Проте закріпленню Рад. влади у Вінниці перешкодила Центр. рада, яка роззброїла революц. частини і захопила місто.

В. ж. з. п. відіграло значну роль у боротьбі за перемогу соціалістич. революції на Україні. Воно сприяло революціонізуванню широких солдат. мас, зриву намірів командування Пд.-Зх. фронту кинути на Петроград контрреволюц. війська.

Літ.: Історія Української РСР, т 2. К., 1967; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967; Тарнопольський Л., Федулкін С. Жовтень на Вінниччині. Вінниця, 1927; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні (Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції). К., 1957; Боротьба за владу Рад на Поділлі. Хмельницький, 1957.

П. П. Гудзенко (Київ).

ВІ́ННИЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — заснований 1919. Фонди його налічують бл. 16 тис. предметів. Має відділи: природи, історії дожовтн. періоду, історії рад. суспільства, художній; є виставочний та лекційний зали. В 20 залах музею представлено 5000 експонатів (1968), що розповідають про природу краю, викопні палеонтологічні знахідки, про найдавніші поселення на цій території; тут зібрано матеріали про села Четвертинівку, Лукашівку, де відбувалися значні істор. події в період визвольної війни укр. народу 1648—54, матеріали про розвиток революц. руху і події революції 1905—07, Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Вінниччині. Фотознімки, таблиці, макети тощо відображають великі перетворення, що сталися на Вінниччині за роки Рад. влади. В музеї зберігаються цінні археол., нумізматичні, етнографічні колекції, збірки живопису, графіки, скульптури, нар. образотворчого та ужиткового мистецтва.

І. І. Завць (Вінниця).

ВІ́ННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́В — створений 1920. Спочатку мав назву Подільський губ. архів, з 1922 — Подільський губернський істор. архів, з 1932 — Вінницький обл. істор. архів, з березня 1941 — В. о. д. а. В архіві зібрано матеріали з історії Вінниччини починаючи з 2-ї пол. 18 ст. У фондах дореволюц. періоду відображено боротьбу робітн. класу й трудящого селянства проти самодержавства. Зокрема, є матеріали про розповсюдження нелегальної л-ри, творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Ле-

ніна, про переслідування П. К. *Запорожця* — одного з соратників В. І. Леніна, про нар. героя У. *Кармалюка*, про життя та громад. діяльність М. І. *Пирогова*. Документальні матеріали рад. часу висвітлюють боротьбу трудящих за встановлення Рад. влади, розвиток нар. г-ва, культури. В архіві зберігаються документи періоду Великої Вітчизн. війни та післявоєнного періоду. Співробітники архіву підготували й видали ряд збірників документів і матеріалів з історії Вінниччини.

Літ.: Вінницький обласний державний архів. Путівник. Вінниця. 1960.

С. Я. Віниковецький (Вінниця).

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛК, Кальницький полк — адм.-тер. й військ. одиниця в 40—60-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні. Створений 1648 під назвою Кальницький полк. Того ж року до нього було приєднано Животівський полк. Спочатку полковим центром було м. Кальник (тепер с. Кальник Іллінецького р-ну Вінн. обл.). На кін. 1649 Кальницький полк складався з 19 сотень і налічував 2046 реєстрових козаків. Сотенними містечками полку були: Кальник, Животівка, Борщагівка, Тетіїв, Погребище, Липовець, Балабанівка, Ільїнці, Кунка, Рахни, Дашів, Терлиця, Жорнище, Омпетин, Бабин, Прилуки, Вінниця, Немирів, Вороновиця. З 1653 полковим містом стала Вінниця і полк перейменовано на Вінницький. Козаки В. п. брали участь у Пилявецькій, Зборівській, Берестецькій, Батозькій, Жванецькій та ін. битвах народно-визвольної війни 1648—54. На чолі В. п. були: Остап Вінницький (1648—49), І. Федоренко (1649—51), І. *Богун* (1651—58), І. Сірко (1658—60), В. Лобойко (1660—67). В 1667 полковником було призначено Коваленка, при якому того ж року В. п. був об'єднаний з *Брацлавським полком*.

М. П. Візир (Київ).

ВІНТЕР (Winter) Едуард (н. 16.IX 1896) — нім. історик-славіст. Н. в м. Гроттау (тепер Градек, ЧССР) в сім'ї робітника. Закінчив Інсбруцький і Празький ун-ти. В 1948—51 — ректор ун-ту в Галле. З 1950 — проф. Берлін. ун-ту ім. В. Гумбольдта. З 1948 — академік Нім. АН у Берліні, директор Ін-ту історії СРСР. Автор багатьох праць з історії і культури народів Сх. Європи, зокрема Росії і України. Осн. праці: «Візантія та Рим у боротьбі за Україну» (Прага, 1945), «Росія і Ватікан в епоху імперіалізму» (Берлін, 1945), «Росія і слов'янські народи в дипломатії Ватікану. 1878—1903» (Берлін, 1950), «Росія і папство» (т. 1—2. Берлін, 1960—61). Підготував публікацію «Німецькі твори Івана Франка з історії та культури України» (Берлін, 1963). Лауреат Нац. премії НДР, 1956. *Т. Г. Лазоренко* (Київ).

ВІНТЕР Олександр Васильович (10.X 1878 — 9.III 1958) — рад. енергетик, академік АН СРСР (з 1932). Н. в с-щі Старосельці (тепер ПНР) в робітн. сім'ї. З 1899 вчився в Київ. політех. ін-ті, з якого 1900 за участь у студент. заворушеннях був виключений, а через рік заарештований і висланий у Баку. Закінчив Петерб. політех. ін-т 1912. За рад. часу керував будівництвом великих електростанцій. В 1927—32 — нач. Дніпробуду і будівництва з-дів Дніпровського пром. комбінату. В 1945—58 працював в Енергетичному ін-ті АН СРСР, досліджував енергетич. ресурси СРСР. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ВІР Джон (Вив'юрський Іван Федорович; н. 23.X 1906) — діяч укр. прогресивної еміграції і робітн. руху Канади, журналіст, письменник. Н. у Брод-Велі (Канада) в сім'ї лісоруба, емігранта з України. З 1924 — член Спілки Комуністич. молоді Канади, з 1925 — член її ЦК. В 1927—29 — редактор журн. «Світ молоді». З 1927— член Компартії Канади (КПК), з 1934 — член ЦК КПК, 1956—62 — член Виконкому ЦК КПК. З 1935 — редактор центр. органу КПК газ. «Уоркер» («The Worker» — «Робітник»); згодом редагував ряд ін. прогресивних газет. У 1940—42 за революц. діяльність ув'язнений в концтаборі. В 1943—46 — редактор центр. органу КПК газ. «Канейдіан трібюн» («Canadian Tribune» — «Канадська трибуна»). В 1947—54 — редактор газ. «*Юкрейніан канейдіан*» («Ukrainian Canadian» — «Український канадець»). У 1954—58 — член редколегії газ. «*Українське життя*». В 1958—61 — секретар Слов. к-ту Канади. Автор публіцистич. нарисів, віршів, оповідань, написаних укр. і англ. мовами, книжок, перекладів англ. мовою творів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, брошур на політ. та ін. теми.

ВІРА — в Давній Русі грошова плата на користь князя за вбивство вільної людини (40 гривен). За вбивство осіб з князівської адміністрації (огнищанина, *тіуна* тощо) В. сплачували в подвійному розмірі. За заподіяне тяжке каліцтво, за вбивство зрадливої жінки стягували піввіри. Відома й т. з. дика В., що її сплачувала *верв* (сільс. громада), на території якої знаходили вбитого, а вбивцю не вдавалося розшукати. В. вперше згадується в «*Руській правді*».

ВІРМЕ́НИ (самоназва — хай) — нація, осн. населення Вірм. РСР. Живуть також в ін. республіках СРСР і за рубежем (у Туреччині, Ірані, США, Франції та ін. країнах). Заг. чисельність — бл. 4 млн. чол. (1964), з них в СРСР — 3,25 млн. чол. В УРСР живе 28 024 (1959) В. Мова — вірм., становить окрему гілку індоєвроп. сім'ї мов. Віруючі В.— християни-монофізити (належать до вірмено-григоріанської церкви). Вірм. народність склалася в 7—2 ст. до н. е. в результаті змішання племен хайїв, вірменів, урартів та ін. з племенами малоазіатського та скіфського походження. В період багатовікової боротьби за незалежність багато В., рятуючись від переслідувань монголів, турків, персів та ін. завойовників, змушені були емігрувати в різні країни Європи, Азії, Америки. В. мали зв'язки з Київською Руссю. Рятуючись від варварських навал, спустошливих воєн і тяжкого багатовікового чужоземного панування, В. пересувалися на Пн., зокрема на тер. України (див. *Вірменські колонії* на Україні). Приєднання 1828 Сх. Вірменії до Росії сприяло виникненню і розвитку у Сх. Вірменії капіталістич. відносин; вона стала центром формування вірм. бурж. нації, яка остаточно склалася в кін. 19 ст. В. в СРСР в ході соціалістич. будівництва консолідувались у соціалістич. націю. За культурою, побутом, говірками мови В. поділяються на чотири осн. групи: В. Араратської долини; сх. В. (област. Сюнік, Арцах, Гугарк, Утік); зх. В. (області Висока Вірменія, Мала Вірменія); пд. і пд.-зх. В. (області Васпуракан, Туруберан, Цопк-Ахдзнік, Кілікія). За роки Рад. влади в житті В. відбулися великі зміни. Вони працюють у пром-сті (високого розвитку досягли кольорова металургія, хім., маш.-буд., легка пром-сть тощо) і колективізованому с. г. (займаються землеробством і скотарством). У В. збереглися окремі кустарні промисли (килимарство, виготовлення вовняних і шовкових тканин, шкіряних, ювелірних виробів). Докорінно змінився побут В. Старі житла (глхатун — квадратний будинок з куполом і одним отвором у ньому для світла і диму) поступилися місцем житлам міського типу, а нац. одяг (у чоловіків — архалук, чуха; у жінок — довга сорочка, шаровари,

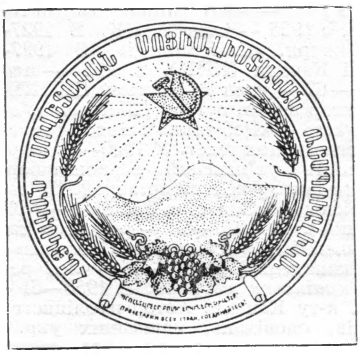

Державний герб Вірменської РСР.

Площа В. І. Леніна в Єревані.

головний убір — палі тощо) сучас. одягові. Розквітла соціалістична змістом і нац. формою культура В.; досягла значного розвитку наука (1943 створено Академію наук Вірм. РСР). До Великої Жовтн. соціалістич. революції майже 85% В. були неписьменними. Вірменія не мала жодного вузу і серед. спец. уч. закладу. Тепер В.— нація суцільної письменності, з своєю численною інтелігенцією. У Вірм. РСР є ун-т (створено 1922), численні вузи, н.-д. ін-ти тощо. Поряд з розвинутою л-рою В. мають багатий фольклор — кілька десятків варіантів епосу «Давид Сасунський», (10 ст.), перекази про боротьбу В. проти араб. завойовників тощо. В Рад. країні зміцніла і розквітла дружба вірм. народу з рос., укр., груз., азерб. та ін. народами СРСР. Див. також *Вірменська Радянська Соціалістична Республіка.*

Літ.: Лисициан С. Д. Очерки этнографии дореволюционной Армении. В кн.: Кавказский этнографический сборник, т. 1. М., 1955; Народы Кавказа, т. 2. М., 1962 [бібліогр. с. 621—636].

Д. С. Вардумян (Єреван).

ВІРМЕ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУБЛІКА (Вірм. РСР), Вірменія — союзна рад. соціалістич. республіка, що входить до складу СРСР. Вірм. РСР утворена 29.XI 1920. Розташована на Пд. СРСР. Межує з Туреччиною і Іраном. Сусідами Вірм. РСР є Азерб. РСР, Груз. РСР. Площа 29,8 тис. *км*². Населення 2253 тис. чол. (1967). Осн. населення — вірмени (88%), проживають також азербайджанці, росіяни, курди, українці (6 тис., 1959) та ін. Пересічна густота населення — 75,5 чол. на 1 *км*². Міське населення становить 55 %. Вірм. РСР поділяється на 33 райони; є 23 міста і 27 селищ міського типу. Столиця — м. Єреван (708 тис. ж., 1968).

На тер. В. люди жили ще за раннього палеоліту. Землеробство і скотарство були відомі у В. ще в епоху енеоліту. Культура бронзи розвивалася з 3-го тис. до н. е. Вірм. нагір'я було одним з центрів виробництва бронзи.

В Пн. Месопотамії і пд.-сх. частині Вірм. нагір'я були рабовласницькі д-ви Субарі та Мітанні. В 2-му тис. до н. е. зх. частина Вірм. нагір'я входила до складу Хеттського царства. На верхн. Євфраті і Пд. сучас. території Вірменії існували племінні союзи Хайяса і Наїрі. До поч. 1-го тис. до н. е. належать численні пам'ятки залізного віку. В районі оз. Ван у 9 ст. до н. е. утворилася рабовласницька д-ва Урарту. Після розпаду Урарту на її місці і на території країни Хайясі виник союз вірм. племен, який перебував у союзницьких стосунках з Мідією і персами. На цій території, внаслідок тривалого процесу злиття старод. племен вірмен, урартів, хайїв (від яких походить самоназва вірмен — хай) та ін. з племенами малоазіатського та скіфського походження у 2-й пол. 1-го тис. до н. е. склалася вірм. народність. У 521—518 до н. е. перський цар Дарій I Гістасп зламав опір вірмен і приєднав їх до д-ви Ахеменідів. У 5—4 ст. до н. е. вірмени, за свідченням Ксенофонта,— осілі землероби, об'єднані в громади, вірм. знать брала участь у держ. апараті Ахеменідів. В 4 ст. до н. е. Персію завоював Александр Македонський. Після його смерті (323 до н. е.) вірм. царства на верхн. Євфраті (Мала Вірменія) і Араратській рівнині (Айрарат) стали незалежними, а царства Пд.-Зх. (Софена), Центр. і Пд. В. ввійшли до складу д-ви Селевкідів як васальні області. Бл. 220 до н. е. селевкідський правитель Антіох III об'єднав Пд. і Центр. В. з Айраратським царством, після чого ця об'єднана тер. стала наз. Велика В. з столицею у м. Армавірі (кол. Аргіштініхлі). Після поразки Антіоха в битві з римлянами при Магнесії (190 до н. е.) Велика В. і Софена 189 до н. е. здобули незалежність. За царювання Тіграна II [95—56 до н. е.] Велика В.— одна з найбільших і наймогутніших рабовласницьких д-в елліністич. світу. До її складу входили землі від р. Кури і Каспійського м. до р. Йордану і Середземного м. Великими центрами торгівлі і культури були міста Арташат (засн. 176 до н. е.) і Тігранакерт (засн. 77 до н. е.). У 70—65 до н. е. Велика В. вела тяжку оборонну війну проти Риму. Армія Тіграна II і нар. ополчення вщент розбили римські легіони Лукулла. За Арташеса II (33—20 до н. е.) В. змушена була визнати залежність від Риму, але в результаті нар. повстань і перемоги союзних парфяно-вірм. військ над римлянами 63 н. е. відновила свій суверенітет. Ослаблена боротьбою проти Риму, яка тривала до 3 ст. н. е., а потім проти Перської д-ви Сасанідів (з кін. 3 ст.), Велика В. 387 була поділена між Іраном і Римом.

Феод. відносини у В. почали складатися в 3 ст. В 301 у В. запроваджено християнство, яке стало держ. релігією. Віхами боротьби вірмен проти перських завойовників були великі нар. повстання 450—451 під проводом Вардана Маміконяна, 481—484 — на чолі з Ваганом Маміконяном, 571—572 — Варданом Маміконяном Молодшим. У 591 більша частина вірм. земель відійшла до Візантії. Вірм. народ створив свою писемність (засновник Месроп Маштоц, 361—440), виробив

норми літ. мови феод. часу, висунув з свого середовища видатних учених і письменників — Мовсеса Хоренаці (5—6 ст.), Давида Непереможного (6 ст.), Ананія Ширакаці (7 ст.), створив самобутню архітектуру тощо. В 652 після араб. нашестя В. визнала васальну залежність від халіфату. На поч. 8 ст. араб. халіфат остаточно підкорив В. Тяжке становище населення викликало ряд великих нар. повстань проти араб. завойовників (703, 748—750, 774—775, 850—855). Повстання 748—750 було справжньою сел. війною проти араб. поневолювачів та вірм. світських і церковних феодалів. Антифеод. характер мали рух павлікіан (6—9 ст.), повстання Бабека (9 ст.) та рух тондракійців (9—11 ст.). Тривала боротьба народу проти іноземного гніту, в якій особливо відзначилися горці Сасуну, привела до визволення В. і утворення наприкін. 9 ст. царства Багратидів, до складу якого входили центральне — Анійське — і васальні — Васпураканські, Ванандське, Сюнікське, Ташир-Дзорагетське царства. Всесвітньовідомою пам'яткою цієї боротьби є нар. епос «Давид Сасунський». Міста В., які виникли на двох осн. магістралях міжнар. караванної торгівлі (Ані, Двін, Арцн, Карс, Ван, Хлат, Маназкерт і ін.), стали значними центрами ремесла. Найвищої могутності Анійське царство досягло за Гагіка I (990—1020). В 11 ст. у В. вже були середньовічні ун-ти. З 10 ст. В. підтримувала досить значні торг. і культурні зв'язки з Київ. Руссю. На поч. 12 ст. у Києві існувала вірм. колонія. В. вступила в період розвинутого феодалізму. Зміцніли феод. д-ви: Васпуракан (908—1022), Вананд, або Карське царство (963—1065), Сюнік (970—1170), Ташир-Дзорогет (989—1118). Феод. міжусобиці і загарбницька політика Візантії призвели до занепаду В. В 11 ст. В. зазнала спустошливих нашесть турків-сельджуків і підпала під їхню владу. Після розпаду Сельджуцької д-ви деякі вірм. феод. д-ви здобули незалежність. Частина вірм. земель на поч. 12 ст. ввійшла до складу Грузії. На узбережжі Середземного м. зміцніло вірм. Кілікійське царство (1080—1375). У 12 ст.— на поч. 13 ст. вірм. купці вели жваву торгівлю з містами Пн. Причорномор'я.

В 1236—43 В. (крім Кілікійського царства) завоювали монголо-татари. Жорстокий гніт монг. ханів викликав нар. повстання (1249, 1250, 1260). Вірмени масами емігрували в Зх. Європу, Індію, на землі Русі. Так виникли вірм. поселення в Новгороді, Суздалі, Астрахані, Казані тощо. На тер. України такі поселення утворилися в 13 ст. у Львові, Кам'янці-Подільському, а пізніше в Станіславі, Луцьку, Язловці — всього майже в 20 містах (див. *Вірменські колонії* на Україні). В зв'язку з еміграцією вірм. культура розвивалася в ті часи значною мірою поза межами В. В 1512 у Венеції вийшла перша вірм. друкована книга, в Амстердамі 1694 — перша карта світу вірм. мовою, 1794 у Мадрасі — перша вірм. газета. В серед. 14 ст. В.— арена кривавої боротьби між ханами Золотої Орди, туркменами-кочовиками тощо. В 16—18 ст. народу В. довелося героїчно відстоювати своє існування від тур. та іран. загарбників. Тривала боротьба між Османською Туреччиною і Сефевідським Іраном за В. мала наслідком загарбання Османською імперією 1555 Пд. В., а 1590 — всієї В. В 1639 В. знову була поділена між Туреччиною, яка загарбала Зх. і Пд. В., і Персією, що загарбала Сх. В. В ті тяжкі часи внаслідок масового винищення й еміграції вірм. населення збезлюділи цілі області, занепали міста В. Нар. повстання проти турків і персів на чолі з Абаза-пашею (1622—24), Давид-беком (1725—29) закінчилися поразкою. Марно звертались представники вірмен 1547, 1562, 1678 до європ. д-в по допомогу. Реальну допомогу В. у визволенні з-під тур.-іран. гніту подавала лише Рос. д-ва, в якої вірмени шукали захисту і допомоги. З 15 ст. вірмени покладали свої надії на визволення від тур. та іран. поневолення на Росію. Особливо зміцнили ці сподівання істор. акт возз'єднання України з Росією та їх спільна боротьба проти агресії султанської Туреччини. Від імені вірм. народу купець Г. Лусіков (1673), політ. діячі І. Орі (1701), Й. Емін (1761), архієпископ Й. Аргутінський (1783) та ін. не раз зверталися до рос. уряду з проханням захистити В. Після рос.-іран. війни (1826—28) за Туркманчайським мирним договором 1828 до Росії було приєднано Сх. В.— Єреванське і Нахічеванське ханства. На визволених землях В. було утворено Вірм. область. Приєднання В. до Росії, незважаючи на колоніальну політику самодержавства, мало величезне істор. значення для вірм. народу. Воно врятувало значну частину його від фіз. винищення, створило сприятливі умови для економіч. і культурного піднесення В., встановлення найтісніших економіч. і культурних зв'язків з рос., укр. та ін. народами Росії, відкрило шлях до прогресу. До Сх. В. почали переселятися вірмени Ірану і Туреччини (130 тис. 1828—29, бл. 300 тис. 1915—16). Зх. В., що залишилася під владою Туреччини, зазнала надзвичайно тяжкого соціального і нац. гноблення. Це викликало ряд повстань проти тиранії в Зейтуні (1862, 1878—79), Вані (1862), Муші і Чарсанджаку (1865). Повстання були жорстоко придушені. Берлінський трактат 1878 перетворив питання про долю вірмен Зх. В. на предмет дипломатич. комбінацій європ. д-в. За цих умов султанська Туреччина стала на шлях геноциду щодо вірмен. У 1894—96 було вирізано понад 300 тис., а 1915—16 — понад 1,5 млн. вірмен. За своїми масштабами і варварством це один з найбільших злочинів в історії людства. Внаслідок багатовікових переслідувань і насильств іноземних загарбників багато вірмен змушено було залишити батьківщину.

У 2-й пол. 19 ст., особливо після сел. реформи 1870, В. вступила на шлях капіталістич. розвитку, що зміцнило її економіч. зв'язки з Росією. Виникла гірнича пром-сть, швидко зростав видобуток мідної руди на Алавердському і Кафанському рудниках. Формувався пром. пролетаріат. Завершився процес утворення вірм. бурж. нації. В розвитку демократич. суспільно-політ. руху проти політики нац. гноблення царизму відіграли велику роль видатний вірм. просвітитель, засновник нової вірм. л-ри Х. Абовян (1805—48), революц. демократ, письменник і філософ М. Налбандян. Думи і сподівання народу виражали поети і письменники кінця 19— поч. 20 ст.— Раффі, Р. Г. Патканян, С. С. Шахазіз, П. Прошян, А. Акопян, О. Ширван-заде, Г. М. Сундукян, А. Паронян, Д. Варужан, О. Т. Туманян, А. С. Ісаакян, О. Іоаннісян, В. Терян, П. Дурян, Г. Зограб, Г. Агаян, митці С. М. Агаджанян, Г. З. Башинджагян, Є. М. Татевосян, М. Екмалян, Х. Кара-Мурза, С. Комітас, О. О. Спендіаров, А. Т. Тігранян та ін. Після приєднання В. до Росії зміцніли вірм.-укр. зв'язки. Багато вірмен здобули освіту в уч. закладах Києва, Харкова, Одеси. Під впливом рос. і укр. революціонерів-демократів формувалися перші вірм. революціонери-демократи. «Всім нам дорогий Тарас Шевченко,— говорив класик вірм. поезії А. С. Ісаакян,— бо він вчив нас боротися за щастя експлуатованих і знедолених». У вірм. пресі друкувалися статті про Т. Г. Шевченка, його дружбу з вірменами. Міцніли вірм.-укр. літ. зв'язки. Укр. письменник

О. О. Навроцький жив у В., вивчав вірм. л-ру і фольклор. Першим перекладачем творів вірм. поетів на укр. мову був П. А. *Грабовський*. Вірм.-укр. муз. зв'язки взаємно збагатили музику обох народів.

Рух за соціальне і нац. визволення у В. розвивався в нерозривній єдності з загальнорос. революц. робітн. рухом. Перші революц. с.-д. орг-ції ленінсько-іскрівського напряму виникли у В.— в Єревані, Карсі, Александрополі (тепер Ленінакан), Ахпаті — на поч. 20 ст. під керівництвом С. Г. Шаумяна, Б. М. Кнунянца, С. С. Спандаряна. Вони, а потім більшовицькі орг-ції вели велику революц. роботу, непримиренно боролися проти вірм. бурж.-націоналістич. партії «Дашнакцутюн» та ін. бурж. партій, за інтернац. згуртування пролетаріату. Один з перших с.-д. вірм. гуртків було створено 1901 у Києві, 1902 він виріс у марксистську орг-цію «Пролетар». У 1902 в Тбілісі утворився «Союз вірменських соціал-демократів», який видавав першу вірм. революц. марксистську газ. «Пролетаріат». Революц. пропаганду в Закавказзі вели більшовицькі газети вірм. мовою —«Пролетаріаті крів» («Боротьба пролетаріату»), «Кайц» («Іскра»), «Нор хоск» («Нове слово»). Трудящі В. брали активну участь у революції 1905—07. Під керівництвом більшовиків у січні 1905 страйкували залізничники Александрополя і Карса, в березні — квітні — всі залізничники лінії Александрополь — Каракаліс, робітники єреванських винних з-дів. Робітники В. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Революц. рухом були охоплені гарнізони Александрополя, Карса, Сарикамиша. Більше місяця тривав страйк на Алавердських рудниках у серпні 1906. яким керував С. С. Спандарян. У роки між першою і другою рос. революціями трудящі В. разом з усім пролетаріатом Росії під керівництвом більшовиків боролися проти самодержавства і капіталізму. В рядах вірм. більшовицьких орг-цій виросли такі учні і соратники В. І. Леніна, як І. Х. Лалаянц, Б. М. Кнунянц, С. Г. Шаумян, С. С. Спандарян, О. Ф. Мяснікян, А. І. Мікоян та ін.

Повалення самодержавства не змінило становища В. Створений бурж. Тимчас. урядом т. з. Особливий закавк. к-т продовжував тут великодержавну політику царизму. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, в листопаді 1917, владу у В. вдалось, однак, захопити контрреволюц. бурж.-націоналістичній партії дашнаків, яка в травні 1918 створила свій «уряд». Більшовики, спираючись на ленінський декрет від 29.XII 1917 (11.I 1918) про самовизначення «Турецької Вірменії», очолили боротьбу трудящих за владу Рад. На поч. 1918 в ряді районів В. відбулися революц. виступи. В травні 1918, порушивши умови *Брестського миру 1918*, тур. війська окупували значну частину Сх. В., встановивши тут режим жорстокого терору. В листопаді 1918, після поразки нім. блоку у 1-й світовій війні, замість тур. окупантів у В. прийшли англ. війська. Трудящі В., керовані більшовиками, піднялися на визвольну боротьбу. В 1919—20 відбувся ряд страйків, демонстрацій, сел. виступів, збройних повстань (в Александрополі, Карсі, Сарикамиші тощо). У вересні 1920 тур. війська захопили Сарикамиш, Карс, Александрополь. Більшовики В., які в січні 1920 провели свою першу нелегальну конференцію і в червні 1920 оформились у Комуністичну партію (більшовиків) В., очолили збройне повстання, яке почалося в листопаді 1920. Дашнацький «уряд» 29.XI 1920 було повалено і В. проголошено Рад. республікою. В квітні 1921 було ліквідовано авантюру дашнаків, які в лютому 1921 захопили Єреван.

У роки громадян. війни в спільній боротьбі проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції гартувалася дружба трудящих В. з ін. народами Рад. країни, зокрема з українцями. Серед воєначальників рад. військ, що діяли на Україні, були сини вірм. народу — командуючий *Дванадцятою армією*, яка визволила Київ від військ бурж.-поміщицької Польщі, Г. К. *Восканов*, командир 3-го кавк. корпусу Г. Гай (Бжишкян), комбриг Г. Д. *Хаханян* та ін. У боротьбі за владу Рад у В. брали участь українці — ком. 11-ю армією М. І. *Василенко*, комдив Нестеровський, комбриг Литвиненко, ком. зангезурською групою військ Куришко, нач. єреванського гарнізону Єрмоленко та ін. В січні 1922 1-й з'їзд Рад В. затвердив Конституцію Вірм. РСР. У березні 1922 В. ввійшла до Закавк. Федерації (ЗСФРР), з 30.XII 1922 в її складі — до Союзу РСР. З грудня 1936 В.— союзна республіка. 23.III 1937 9-й з'їзд Рад В. прийняв нову Конституцію Вірм. РСР. За роки передвоєнних п'ятирічок у В. було здійснено соціалістич. індустріалізацію, колективізацію с. г., культурну революцію. Вже 1940 рівень виробництва продукції великої пром-сті В. зріс у порівнянні з 1913 в 23 рази. В ході соціалістич. будівництва у В. склалась вірм. соціалістич. нація.

В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 вірм. народ разом з ін. народами СРСР героїчно боровся проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 70 тис. воїнів-вірмен нагороджено орденами і медалями, 106 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу (в т. ч. більше 20 за визволення України). Вірм. народ висунув ряд талановитих воєначальників, у т. ч. Маршала Рад. Союзу І. Х. Баграмяна, маршала авіації С. О. Худякова, адмірала флоту І. С. Ісакова та ін. В боях за Україну відзначилися з'єднання під командуванням генералів-вірмен С. С. Мартиросяна, А. Г. Карапетяна, А. К. Бабаджаняна, М. Ованесяна, вірм. д-зії — 409-а Кіровоградська, 89-а Таманська, 390-а, 79-а. В лавах партизанів України билися понад 600 представників вірм. народу.

За роки Рад влади В. з відсталої аграрної окраїни царської Росії перетворилася на високорозвинуту індустріально-колгоспну соціалістич. республіку. Величезних успіхів досягла пром-сть В. На кінець семирічки (1965) випуск пром. продукції збільшився в 100 раз порівняно з 1913. Створено нові галузі індустрії — хімічну, електромашинобудівну, металообробну, металург., приладобудівну, текстильну пром-сть, виробництво буд. матеріалів, засобів автоматизації тощо. Лише протягом семирічки (1959—65) споруджено 300 нових пром. підприємств і великих цехів, освоєно понад 600 нових видів продукції. В 600 раз за роки Рад. влади зросло виробництво електроенергії. Пром-сть В. дає всім рад. республікам, у т. ч. й Україні, верстати, трансформатори, пересувні електростанції, кабельні вироби, гідротурбіни, буд. матеріали тощо. Пром. продукція підприємств В. експортується в 73 зарубіжні країни.

Значних успіхів досягло с. г. В. Валове виробництво с.-г. продукції перевищило рівень 1913 більш як утричі. Проведено великі зрошувальні роботи, реконструйовано і збудовано 110 каналів, площа зрошуваних земель зросла більш як у 4 рази в порівнянні з 1920. За успіхи в розвитку с. г., насамперед виробництва бавовни, цукр. буряків, зернопродуктів, м'яса, молока, вовни, 1958 В. нагороджено орденом Леніна. В 1968 В. нагороджено другим орденом Леніна.

За роки Рад. влади в тісному взаємозв язку з культурою ін. народів СРСР розквітла національна формою і соціалістична змістом вірм. культура. Великого розвитку досягли л-ра і мистецтво. За

ВІРМЕНСЬКА РСР
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА
МАСШТАБ 1:2 000 000
20 0 20 40 60 км
Столиці союзних республік СРСР
Столиці АРСР
Центри районів
Інші населені пункти
Кордони держав
Кордони союзних республік СРСР
Межі автономних областей СРСР
Залізниці
Безрейкові шляхи
Перевали
ТБІЛІСІ
ЄРЕВАН
ЛЕНІНАКАН
КІРОВАКАН
КІРОВАБАД
Севан
Озеро Севан
Араке
Кура
Храмі
Дебед
Акстафа
Казах
Тауз
Іджеван
Ділижан
Раздан
Ахурян
Ахта
Ахкі
Ахінджа
Веді
Ехегнадзор
Джермук
Горіс
Сісіан
Кафан
Каджаран
Нахічевань
Джульфа
Ордубад
Мегрі
Ханлар
Шамхор
Кедабек
Дашкесан
Казахбулак
Ленінканд
Пірджахан
Лачин
Кубатли
Зангелан
Міндживан
Шушакерт
Ванк
Вартанадзор
Шаумяновськ
Чиратідзор
Верхній Дашкесан
Алунітдаг
Кушчинський
Кушчинський Міст
Караері
Сафаралієв
Інститутський
Дальмамедлі
Пойлу
Ленкорань
Мінгечаурське вдсх.
Ковлар
Дзегам
Шамкір
Ленкорань
Ханлар
Шаумяновськ
Кіровабад
Казахбулак
Сафаралієв
Інститутський
Дальмамедлі
Пойлу

ВІРМЕНІЯ НА РУБЕЖІ 10–11 століть

Царство вірменських Багратидів за правління Гагіка I (990–1020 роки)

Межі вірменських царств, залежних від анійських Багратидів

Межі об'єднаних Абхазького і Грузинського царств після 1008 р.

Основні райони, охоплені рухом павликіан і тондракійців

МАСШТАБ 1:10 000 000

100 0 100 200 км

ВІРМЕНІЯ НАПЕРЕДОДНІ ПРИЄДНАННЯ ДО РОСІЇ (1785–1825 роки)

Кордони держав

Межі ханств і пашаликів

Сучасний кордон Вірменської РСР

Межа території Грузинського царства за Георгіївським трактатом 1783 р., згідно з яким ця територія ввійшла під протекторат Російської імперії

Цифрами на карті позначено:

1 Ерзерумський пашалик
2 Хойське ханство
3 Шекинське ханство

МАСШТАБ 1:5 000 000

50 0 50 100 км

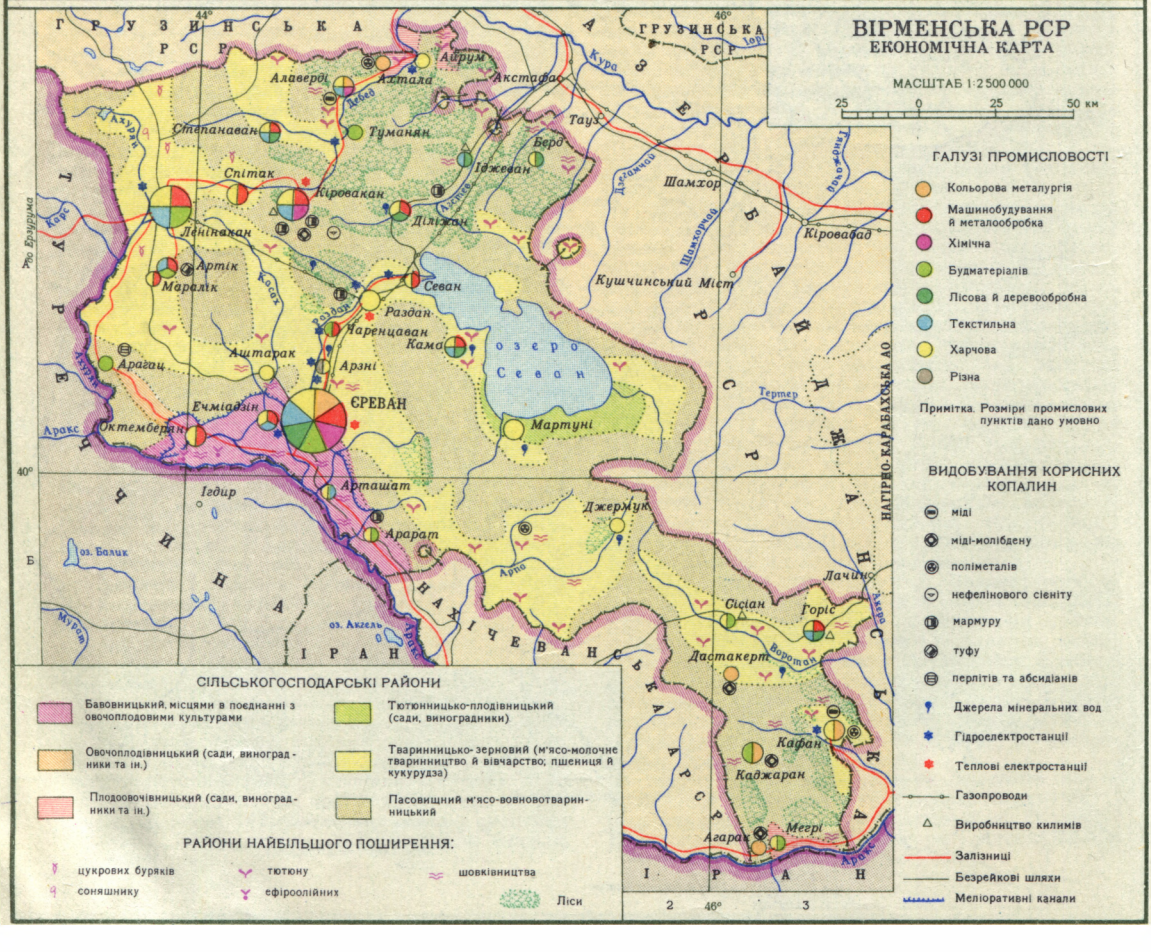

ВІРМЕНСЬКА РСР
ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:2 500 000

25 0 25 50 км

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Кольорова металургія
- Машинобудування й металообробка
- Хімічна
- Будматеріалів
- Лісова й деревообробна
- Текстильна
- Харчова
- Різна

Примітка. Розміри промислових пунктів дано умовно

ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

- міді
- міді-молібдену
- поліметалів
- нефелінового сієніту
- мармуру
- туфу
- перлітів та абсидіанів
- Джерела мінеральних вод
- Гідроелектростанції
- Теплові електростанції
- Газопроводи
- Виробництво килимів
- Залізниці
- Безрейкові шляхи
- Меліоративні канали

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ

- Бавовницький, місцями в поєднанні з овочеплодовими культурами
- Овочеплодівницький (сади, виноградники та ін.)
- Плодоовочівницький (сади, виноградники та ін.)
- Тютюнницько-плодівницький (сади, виноградники)
- Тваринницько-зерновий (м'ясо-молочне тваринництво й вівчарство; пшениця й кукурудза)
- Пасовищний м'ясо-вовновотваринницький

РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ:

- цукрових буряків
- соняшнику
- тютюну
- ефіроолійних
- шовківництва
- Ліси

межами В. відомі імена вірм. письменників А. Акопяна, Є. Чаренца, А. С. Ісаакяна, О. Ширван-заде, Д. Демирчяна, Н. Є. Заряна, С. Є. Зоряна, С. Б. Капутікян, художників М. С. Сар'яна, Д. А. Налбандяна та ін. митців. В 1967/68 навч. р. у 1596 загальноосв. школах В. навчалося понад 593 тис. дітей, у 12 вузах — понад 45 тис., в 45 технікумах — більш як 37 тис. студентів. До послуг трудящих багато театрів, клубів, кінотеатрів, 2741 масова бібліотека тощо. У В. діє Академія наук (з 1943), 106 наук. установ, де працюють понад 8 тис. наук. працівників. На 1. I 1968 у Комуністич. партії В. було 118 828 членів і кандидатів у члени партії, в ЛКСМ В.—220 306 членів, у профспілках В.— понад 733 тис. членів.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. Про маніфест вірменських соціал-демократів; т. 9. Про так звану Вірменську соціал-демократичну робітничу організацію; т. 21. Під чужим прапором; т. 32. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.— Товаришам-комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки; т. 33. Проект пропозиції про утворення федерації Закавказьких республік; Орджонікідзе Г. К. Статті і промови, т. 1—2. К., 1957—60; Шаумян С. Г. Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957—58; История армянского народа, ч. 1. Ереван, 1951; Очерки истории Коммунистической партии Армении. Ереван, 1967; Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов. Ереван, 1953; Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. 2, ч. 1—2. Ереван, 1964—67; Революционное движение в Армении в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1955; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. (Сборник документов) Ереван, 1957; Ісаакян Г. Д. Радянська Вірменія К., 1962; Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949 [бібліогр. с. 365—377]; Григорян З. Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века. М., 1959; Туманян О. Е. Развитие экономики Армении с начала XIX века до установления Советской власти. Ереван, 1947; Акопян А. М., Эльчибекян А. М. Очерки по истории Советской Армении, в. 1. 1917—1925 гг. Ереван, 1955; Вартанян С. Победа Советской власти в Армении. Ереван, 1959; Карапетян С. Коммунистическая партия в борьбе за победу Октябрьской революции в Армении. Ереван, 1959; Гарибджанян Г. Б. Коммунистические организации Армении в борьбе за победу Советской власти. Ереван—1957; Галоян Г. Борьба за Советскую власть в Армении. М., 1957; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, [т. 1—2]. Ереван — К., 1961—65; Кирилюк Е. П. Украинско-армянские литературные связи. В кн.: Великая дружба. Ереван, 1954; Назаренко Ю. Интерес на Украине к культуре братской Армении. «Известия АН Армян. ССР», 1954, № 5. Общественные науки; Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков. Ереван, 1962.

Г. А. Галоян (Єреван).

ВІРМЕ́НСЬКІ КОЛО́НІЇ на Україні — поселення вірмен у містах на тер. сучас. України в період феодалізму. Найдавніші В. к. виникли внаслідок еміграції вірм. населення Закавказзя, яке в 2-й пол. 11 ст. стало об'єктом грабіжницьких нападів турків-сельджуків. Епіграфічні та ін. писемні джерела свідчать, що в 11 ст. існувала В. к. в Кафі (тепер Феодосія; перша згадка датується 1047), на поч. 12 ст.— в Києві. З того часу вірмени протягом восьми століть постійно переселялися на Україну, утворюючи В. к. в багатьох містах (всього відомо понад 70 колоній) на тер. Правобережної України, Зх. України і Криму. Причинами переселення вірмен були напади монголо-татар на Вірменію (1220—43), занепад вірм. д-ви в Кілікії (1375), переслідування вірм. населення Криму після розгрому Туреччиною генуезької колонії в Кафі (1475) та реліг. переслідування вірмен Молдавії (1551—52, 1570). В 13—14 ст. В. к. існували в Солдеї (тепер Судак), Львові, Сурхаті (Старому Криму), Володимирі, Луцьку, Білгороді (тепер Білгород-Дністровський), Сучаві, Кам'янці-Подільському, Сереті. В 15—17 ст. В. к. було засновано в Белзі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Умані, Бережанах, Підгайцях, Бучачі, Бродах та ін. містах. Найбільшими в той час були В. к. у Львові (на 1633 налічувалось бл. 2500 вірмен) і Кам'янці-Подільському (на 1575 — бл. 300 вірм. родин). У 2-й пол. 17 ст. кількість вірмен внаслідок насильницького запровадження унії вірм. церкви з Ватіканом та загарбанням частини Поділля Туреччиною значно зменшилася. За оціночними даними 1666 на укр. землях Речі Посполитої жило бл. 3000 вірмен, 1678 залишилося 64 родини. В 1-й пол. 18 ст. В. к. виникли в Кутах, Могилеві-Подільському, Обертині й Рашкові; в 2-й пол. 18 ст.— в Балті, Одесі. За середньовіччя В. к. на Україні користувалися певною автономією. У міському самоврядуванні мали свої адм.-судові органи. Вірм. громади в містах очолювали війти й ради «старших вірм. народу» (складалися переважно з 12 чол.). Керівні посади у вірм. громадах були в руках представників вірм. патриціату. Самоврядування вірм. громад у Львові існувало до 1469, Кам'янці-Подільському — до 1787, в більшості В. к.— до 80—90-х рр. 18 ст. Осн. масу населення В. к. становили ремісники й купці. Вірм. ремесло на Україні (золотарство, зброярство, гаптування та ін.) досягло високого розвитку. Протягом століть вірм. купці брали участь у торгівлі України з країнами Сходу. Значного розквіту ця торгівля досягла в 13—15 ст. У 18 ст. вірм. торгівля на Україні занепала. В 16—17 ст. у В. к. розвивалися л-ра та історіографія (у Львові й Кам'янці-Подільському з 15 ст. велося літописання вірм. і половецькою мовами), фольклор, мовознавство (численні лексикографічні праці, граматики), медицина тощо. В Криму й на Поділлі в 15—18 ст. існували центри високохудожнього переписування книг. У 1916—18 у Львові діяла вірм. друкарня.

До нашого часу збереглися пам'ятки вірм. монументальної архітектури: кафедральний собор Марії у Львові (будівництво закінчено 1363), церква Саркіса у Феодосії (можливо 11 ст.), монастир Сурб-хач біля Старого Криму (14 ст.) та ін. Високого розвитку досягло образотворче мистецтво — розписи кафедрального собору у Львові (15 ст.). У В. к. існували театри, вірм. школи парафіяльного типу. В 1664—1781 у Львові діяла школа вищого типу — Вірм. колегія (з 1701 — Вірм.-укр. колегія). Вірм. емігранти, що знайшли на Україні другу батьківщину, підтримували дружні зв'язки з корінним укр. населенням; вони спільно з українцями боролися проти соціального, нац. та реліг. гніту. В 30—50-х рр. 17 ст. укр. населення міст підтримувало вірмен у їхній боротьбі проти унії. Багатовікове існування В. к. на Україні сприяло встановленню міцних економіч. і культурних зв'язків укр. земель з Вірменією та ін. країнами Закавказзя, з Туреччиною та Іраном.

Літ.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, [т. 1—2]. Ереван — К., 1961—65; Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков. Ереван, 1962; Дашкевич Я. Р. Вклад української історіографії в дослідження вірменсько-українських взаємозв'язків. «Вісті АН Вірм. РСР. Суспільні науки». 1964, № 6 [вірм. мовою]; Мікаелян В. А. Історія вірменської колонії Криму. Єреван, 1964 [вірм. мовою].

Я. Р. Дашкевич (Львів).

ВІ́РНИХ КОЗАКІ́В ВІ́ЙСЬКО — див. *Чорноморське козацьке військо.*

ВІ́РСЬКИЙ Павло Павлович (н. 25.II 1905) — укр. рад. балетмейстер, нар. артист УРСР (з 1957), нар. артист СРСР (з 1964). Член КПРС з 1946. Н. в Одесі. В 1927 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1927—28 вчився у Моск. хореографічному технікумі ім. А. В. Луначарського. З 1928 — соліст і худож. керівник танцювальних колективів в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Києві. В 1943—55 — заст. нач. і худож. керівник танцювальної групи Червонопрапорного ім. О. В. Александрова ансамблю пісні і танцю Рад. Армії. З 1955 — директор і худож. керівник Держ. засл. ансамблю нар. танцю УРСР. Спираючись на нар. традиції, створив хореографічні композиції з минулого й сучас. життя укр. народу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1950. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1965. Портрет, с. 324.

ВІСІМНА́ДЦЯТА А́РМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, сформоване наприкінці червня 1941 в Харків. військ. окрузі і включене до складу Південного фронту. Тримала оборону на лінії Коломия—Чернівці—Скуляни. З 17.VII по 4.VIII 1941 брала участь в Уманській оборонній операції. 5.VIII 1941 перейшла через Дніпро і стримувала ворога на Нікопольському і Мелітопольському напрямах, вела оборонні бої в Донбасі. В липні 1942 відійшла за р. Дон, брала участь у Новоросійській десантній операції, визволила Новоросійськ, Тамань і висадила десант у Криму. 1.XII 1943 включена до складу 1-го Укр. фронту і до серпня 1944 вела бої за визволення Правобереж. України (Житомирсько-Бердичівська, Проскурово-Жмеринська, Львівсько-Сандомирська наступальні операції). У вересні 1944 перейшла Карпати, визволила Мукачеве й Ужгород і вступила на тер. Чехословаччини, де й закінчила свій бойовий шлях у травні 1945. Армією командували А. К. *Смирнов* (26.VI — 8.X 1941), В. Я. *Колпакчі* (11.X — 6.XII 1941), Ф. В. *Камков* (6.XII 1941 — 12.II 1942; 25.IV — 19.X 1942), І. К. *Смирнов* (12.II — 25.IV 1942), А. А. *Гречко* (19.X 1942 — 5.I 1943), О. І. *Рижов* (5.I — 11.II 1943), К. А. *Коротєєв* (11.II — 16.III 1943), К. М. *Леселідзе* (16.III 1943 — 6.II 1944), Є. П. *Журавльов* (6.II — 7.XI 1944), А. П. Гастилович (7.XI 1944 — до кінця війни).

ВІСІМНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВКП (б) — відбулася 15—20.II 1941 в Москві. 456 делегатів конференції з ухвальним голосом і 138 з дорадчим представляли 2 515 481 члена партії і 1 361404 кандидатів. На порядку денному стояли питання: 1) Про завдання парт. орг-цій у галузі пром-сті і транспорту; 2) Госп. підсумки 1940 і план розвитку нар. г-ва СРСР на 1941; 3) Організаційні питання.

Конференція проходила в складній міжнар. обстановці, в умовах розгортання 2-ї світової війни. Враховуючи зростання небезпеку нападу імперіалістич. д-в на Рад. Союз, конференція вжила рішучих заходів до дальшого посилення економіч. могутності і зміцнення обороноздатності Рад. д-ви. Конференція вказала на серйозні недоліки в роботі пром-сті та транспорту, що виникли внаслідок недостатнього керівництва з боку наркоматів і ослаблення уваги до цих галузей нар. г-ва в багатьох місцевих парт. орг-ціях. Конференція поставила перед парт. орг-ціями ряд конкретних госп.-політ. завдань: забезпечити ритмічність роботи підприємств і своєчасне виконання ними виробничих планів; встановити суворий дисципліну в технологічному процесі на підприємствах; забезпечити випуск доброякісної і комплектної продукції; невпинно працювати над удосконаленням і освоєнням нової техніки; боротися за зниження собівартості продукції, зміцнення госпрозрахунку і режиму економії; зміцнити трудову дисципліну та єдиноначальність і поліпшити тех. керівництво виробн.; вивчати і старанно добирати кадри госп. та інженерно-тех. працівників.

Визначаючи організаційні завдання парт. орг-цій у галузі пром-сті й транспорту, конференція визнала за необхідне, щоб у містах, областях, краях та республіках з розвинутою пром-стю було кілька секретарів міськкомів, обкомів, крайкомів, ЦК компартій союзних республік по осн. галузях пром-сті і транспорту.

По другому питанню конференція заслухала доповідь М. О. Вознесенського і схвалила прийнятий ЦК ВКП (б) і Раднаркомом СРСР план розвитку нар. г-ва на 1941. План передбачав дальше зростання всіх галузей нар. г-ва, особливо металургії та машинобудування, і був розрахований на збільшення матеріальних резервів, зміцнення економіч. потенціалу, значне посилення оборонної могутності Рад. Союзу. Значення рішень конференції полягало в тому, що вона визнала за потрібне суворо і послідовно проводити принцип матеріального заохочення кращих працівників, підтвердила необхідність ширшого впровадження відрядної системи для керівних та інженерно-тех. працівників. Конференція поповнила склад ЦК і Центр. ревізійної комісії.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954; Соловйов О. Вісімнадцята конференція ВКП(б). К., 1957.

А. Т. Чеканюк (Київ).

ВІСІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП (б) — відбувся 10—21.III 1939 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 1569 делегатів з ухвальним і 466 з дорадчим голосом, що представляли 1 588 852 членів партії і 888 814 кандидатів. Порядок денний: 1) Звітні доповіді ЦК ВКП (б), Центр. ревізійної комісії, делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 2) Третій п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР; 3) Зміни в Статуті ВКП (б); 4) Вибори комісії по зміні програми ВКП (б); 5) Вибори центр. органів партії.

У звітній доповіді ЦК ВКП (б) (доповідач Й. В. Сталін) і в доповіді делегації ВКП (б) у ВККІ (доповідач Д. З. Мануїльський) було дано характеристику змін, які сталися в міжнар. обстановці і робітн. русі за останні 5 років. Нова економічна криза, що охопила з 1937 капіталістичні країни, призвела до дальшого посилення боротьби в імперіалістич. таборі за переділ світу шляхом війни. Одночасно в капіталістич. країнах загострилися класові суперечності. Зростав і зміцнювався міжнар. комуністич. і робітн. рух. У такій обстановці розгорялася нова імперіалістич. війна, вогнища якої розпалили фашист. Німеччина в Європі і мілітаристська Японія на Сході. В шаленій ненависті до Рад. д-ви імперіалісти потурали агресорам, маючи намір використати Гітлера і його армію як ударну силу проти Рад. Союзу, проти міжнар. комуністич. і робітн. руху. Рад. Союз, викриваючи підступи імперіалістів, послідовно і неухильно проводив політику миру і розширення ділових зв'язків з усіма країнами. Було відзначено, що політика потурання агресії фашист. д-в закінчиться серйозним провалом для імперіалістів Англії, Франції і США. З'їзд дав глибокий аналіз внутр. становища Рад. Союзу, підкресливши, що з перемогою соціалізму Рад. країна досягла дальших успіхів у розвитку нар. г-ва. Разом з тим з'їзд зазначив, що СРСР ще відстає від найрозвинутіших капіталістич. країн в економіч. відношенні.

З'їзд визначив чергові завдання в боротьбі за завершення будівництва соціалізму і поступовий

перехід до комунізму. На чергу дня було поставлено осн. економічне завдання — наздогнати і випередити гол. капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Керуючись ленінськими теоретичними положеннями, з'їзд накреслив шляхи розв'язання осн. економіч. завдання СРСР. Третій п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1938—42, затверджений з'їздом, був першим кроком на цьому величному шляху. За планом обсяг пром. продукції 1942 мав збільшитися порівняно з 1937 майже вдвоє. Обсяг капіталовкладень мав становити 192 млрд. крб. На кінець п'ятирічки передбачалось одержати 8 млрд. пудів хліба.

По Укр. РСР за п'ятирічним планом особлива увага зверталась на освоєння нових районів видобування вугілля і нафти, зміцнення енергетичної бази, зокрема в Київській, Миколаївській і Кіровоградській областях. У галузі легкої промисловості намічалось будівництво підприємств у Дніпропетровську та Ворошиловграді (тепер Луганськ).

З'їзд приділив велику увагу питанням дальшого зміцнення Комуністич. партії. Важливе значення мало посилення ідейно-виховної роботи серед трудящих мас. Було намічено заходи до поліпшення роботи партії по добору, розстановці і вихованню керівних кадрів. З'їзд надав великого значення питанням марксистсько-ленінського виховання парт. кадрів, ідеологічній роботі парт. орг-цій. В ЦК ВКП (б), в ЦК нац. компартій, у крайкомах і обкомах було створено єдині відділи пропаганди і агітації, а також лекторські групи, розгорнуто систему підготовки і перепідготовки парт. кадрів через різні школи і курси. Значно збільшився випуск марксистсько-ленінської л-ри. Заг. тираж виданих 1939—40 творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна становив 54 млн. примірників. Все це сприяло дальшій ідейно-теоретичній підготовці комуністів, політ. вихованню рад. народу.

З'їзд розвинув далі марксистсько-ленінське вчення про д-ву. В звітній доповіді ЦК було дано характеристику гол. фаз у розвитку рад. д-ви та її осн. функцій з часу Великої Жовтн. соціалістич. революції. З'їзд вказав на необхідність дальшого зміцнення соціалістич. д-ви як знаряддя диктатури пролетаріату в побудові комунізму. Було підкреслено величезне значення нових рушійних сил рад. суспільства, які виникли в ході соціалістич. будівництва: морально-політ. єдності нашого народу, дружби народів, рад. патріотизму. В звітній доповіді ЦК було докладно розроблено питання про рад. соціалістичну інтелігенцію і її роль у боротьбі за перемогу комунізму. З'їзд засудив зневажливе ставлення до рад. інтелігенції, яке ще мало місце, і зажадав безнастанного піклування про неї, про піднесення її активності та спрямування її сил на боротьбу за зміцнення Рад. д-ви.

В доповіді про зміни в Статуті ВКП (б) (доповідач А. О. Жданов) дано обгрунтування необхідності змін і доповнень у Статуті, викликаних зміною класової структури рад. суспільства. З'їзд встановив єдині для робітників, селян та інтелігенції умови прийому в партію і однаковий для всіх однорічний кандидатський стаж. Скасовувалися масові чистки партії. До Статуту було внесено доповнення про права членів партії. З'їзд надав парт. орг-ціям підприємств виробничого типу право контролю над діяльністю адміністрації. Зміни і доповнення, внесені з'їздом, були спрямовані на дальший розвиток внутріпарт. демократії і сприяли зміцненню керівної ролі партії в житті країни.

З'їзд обрав ЦК у складі 71 члена і 68 кандидатів і Центр. ревізійну комісію в складі 50 чол. Постанови з'їзду мали велике істор. значення в боротьбі Комуністич. партії за дальший розквіт соціалістич. економіки, за зміцнення воєнно-економіч. могутності Рад. д-ви. Міжнар. значення XVIII з'їзду ВКП (б) полягало в тому, що він скерував діяльність братніх комуністич. і робітн. партій на дальше посилення боротьби за мир, демократію і соціалізм. З'їзд підкреслив необхідність посилення пильності у зв'язку з розгортанням нової імперіалістич. війни, розв'язаної нім. фашизмом і япон. мілітаризмом.

Літ.: XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10—21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М., 1939; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1963; Гаврилов Б. А., Чернов М. П. Восемнадцатый съезд ВКП(б). М., 1961.

А. Т. Чеканюк (Київ).

ВІСІМНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП УКРАЇНИ — відбувся 23—26.III 1954 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 878 делегатів з ухвальним голосом і 66— з дорадчим, які представляли 780 615 членів партії і 53 162 кандидатів. Порядок денний з'їзду: 1) Звітна доповідь ЦК КП України; 2) Звітна доповідь Ревізійної комісії КП України; 3) Вибори керівних органів КП України.

З'їзд відбувався в обстановці великого політ. і трудового піднесення в зв'язку з підготовкою до святкування народами Рад. Союзу істор. події — 300-річчя возз'єднання України з Росією. Це всенар. свято було ознаменоване передачею Крим. обл. із складу РРФСР до складу УРСР. Тому в роботі з'їзду взяли участь й делегати Кр'м. обл. У звітній доповіді ЦК відмічалося, що за півтора року, які минули після XVII з'їзду КП України, трудящі республіки під керівництвом парт. орг-цій добилися дальших успіхів у здійсненні програми побудови комуністич. суспільства в Рад. країні. В усіх галузях пром-сті збільшилися виробничі потужності, підвищилася продуктивність праці, знизилася собівартість продукції. Протягом 1952—53 валова продукція всієї пром-сті республіки зросла на 29%. В 1953 пром. продукції випущено на 50% більше, ніж в останньому році 4-ї п'ятирічки. Проте, як зазначалося на з'їзді, ще було чимало вузьких місць. Серйозні недоліки мали місце в справі тех. прогресу, в організації праці, в роботі деяких буд. орг-цій. З'їзд підкреслив необхідність дальшого всебічного розвитку важкої індустрії, особливо вугільної та металург., поліпшення роботи республіканської, місцевої і кооперативної пром-сті, неухильного розширення випуску товарів нар. споживання. З цією метою перед парт. орг-ціями було поставлено завдання піднести рівень керівництва пром-стю, транспортом і будівництвом, неухильно підвищувати продуктивність праці, забезпечити виконання планів по зниженню собівартості продукції, поліпшити роботу з кадрами.

Гол. увагу з'їзд зосередив на питаннях розвитку с. г. Колгоспи і радгоспи досягли перших успіхів у ліквідації відставання с. г. Керуючись рішеннями Вересневого (1953) і Лютнево-березневого (1954) пленумів ЦК КПРС, з'їзд визначив найближчі завдання парт. орг-цій по дальшому розвитку с. г., насамперед збільшення врожайності зернових культур, цукрових буряків, картоплі, овочів, піднесення продуктивності всіх видів тваринництва. З'їзд звернув увагу на необхідність дальшого організаційно-госп. зміцнення колгоспів, збільшення їх громад. багатства. З'їзд запропонував парт., рад. і с.-г. органам вжити дійових заходів до подолання відставання економічно слабких колгоспів і радгоспів.

Парт. орг-ції були зобов'язані рішуче піднести рівень організаторської і політ. роботи в масах, всемірно розвивати внутріпарт. демократію, ширше розгортати критику і самокритику.

З'їзд закликав комуністів поліпшити пропаганду марксизму-ленінізму, спрямувати ідеологічну роботу на виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму, рад. патріотизму і дружби народів, на мобілізацію їх на боротьбу за досягнення нових успіхів у всіх галузях нар. г-ва і культури, за дальше зростання могутності Рад. соціалістич. д-ви. З'їзд обрав ЦК КП України в складі 111 членів і 63 кандидатів, а також Ревізійну комісію в складі 39 чоловік. Пленум ЦК КП України обрав Президію, Секретаріат. Членами Президії обрані М. С. Гречуха, Н. Т. Кальченко, О. І. Кириченко, О. Є. Корнійчук, Д. С. Коротченко, І. Д. Назаренко, М. В. Підгорний, Г. С. Сенін. Першим секретарем ЦК КП України було обрано О. І. Кириченка.

Літ.: XVIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1954; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Матвійчук М. М. Вісімнадцятий з'їзд КП України. К., 1962.

О. М. Кисілевський (Київ).

«ВІСНИК АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» — щомісячний наук. журнал, орган Заг. зборів і Президії АН УРСР. Виходить з 1928 у Києві. До 1947 мав назву «Вісті АН УРСР». Публікував статті про наук. дослідження і діяльність ін-тів АН УРСР, про організацію і планування н.-д. роботи, про координацію діяльності наук. закладів республіки, а також статті з історії вітчизн. науки і техніки, рецензії та анотації на наук. праці. В кін. 1959 «В. АН УРСР» злито з журн. «Доповіді Академії наук Української РСР». З 1969 видання «В. АН УРСР» відновлено.

«ВІСНИК ОДЕ́СЬКОЇ КОМІ́СІЇ КРАЄЗНА́ВСТВА ПРИ ВСЕУКРАЇ́НСЬКІЙ АКАДЕ́МІЇ НАУ́К» — перший укр. рад. краєзнавчий друк. орган. Протягом 1924—30 вийшло 5 номерів. У «Віснику» висвітлювалась діяльність *Одеської комісії краєзнавства*. Публікував також бібліогр. списки краєзнавчої л-ри 20-х рр., зокрема л-ри, що стосувалася Одеси і Пд. України, відомості про документальні матеріали одес. архівосховищ та про праці, написані на основі цих матеріалів і надруковані з 1836 до 1925. Певну наук. цінність зберігають також опубліковані у «Віснику» окремі розвідки, повідомлення про археол. знахідки на Пд. України, фольклорні записи та етнографічні описи нар. обрядів і звичаїв.

В. Г. Сарбей (Київ).

«ВІСНИК УКРАЇ́НСЬКОГО ВІ́ДДІЛУ НАРО́ДНОГО КОМІСАРІ́АТУ СПРАВ НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ» — журнал, орган укр. відділу Наркомату в справах національностей РРФСР. Видавався з 23.VII 1918 по 18.II 1919 в Москві укр. мовою, коли на Україні точилася боротьба проти австронім. окупантів і укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції. Вийшло 10 номерів. На сторінках журналу друкувалися декрети, постанови, звернення та ін. документи Раднаркому РРФСР, окремих наркоматів і відділів, офіційні документи уряду Рад. України та ЦК КП (б) У. В журналі висвітлювалися боротьба за владу Рад на Україні, зміцнення дружби укр. і рос. народів, організація допомоги населенню України, яке тікало від інтервентів і петлюрівців з окупованих районів. Публікувалися загальнополіт., істор. статті, мемуарні матеріали.

В. А. Чирко (Київ).

«ВІСНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ» — орган Центрального Виконавчого Комітету Рад робітн., солдат. і селян. депутатів України, перша рад. всеукр. газета. Виходив з 19.XII 1917 по 20.IV 1918. В газеті публікувалися офіц. документи першого Рад. уряду України. Газета закликала робітників і селян до спільної боротьби проти Центр. ради, білокозачих банд, австро-нім. загарбників, за зміцнення влади Рад, до братерського союзу з рос. та ін. народами Рад. країни. Вийшло 52 номери. Видавався укр. і рос. мовами.

ВІСО́ВИН Костянтин Гаврилович (14.IX 1918 — 7.V 1944) — рад. військовослужбовець, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Прогноях (тепер с. Геройське Голопристан. р-ну Херс. обл.). В Рад. Армії з 1936. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як розвідник 70-го гвард. стріл. полку 24-ї гвард. стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. 7.V 1944 в боях за Севастополь В. особисто знищив 35 фашистів, але був смертельно поранений.

«ВІ́СТІ ВУЦВК» — укр. республіканська газета. Видавалися з березня по серпень 1919 у Києві як орган ВУЦВК Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів і Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. З 1920 виходили в Харкові як орган ВУЦВК і Харків. губвиконкому, з 1921 — як орган ВУЦВК. З червня 1934 видавалися в Києві. З липня 1938 виходили під назвою «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР». В газеті публікувались офіційні повідомлення ВУЦВК, а з 1938 — Президії Верховної Ради і Уряду УРСР, матеріали про соціалістич. будівництво в країні, статті про дружбу народів СРСР, закордонна інформація тощо. 14. V 1941 «В.» об'єднано з газ. «Комуніст».

«ВІ́СТІ ЦЕНТРА́ЛЬНОГО КОМІТЕ́ТУ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ (БІЛЬШОВИКІ́В) УКРАЇ́НИ» — інформаційний журнал. Видавалися з квітня 1921 у Харкові. До березня 1928 (з перервою 1924) виходили рос. мовою, з № 4 (26) від 12.III 1928 — українською. В журналі публікувалися постанови, директивні листи, інструкції, звіти ЦК КП(б) У, вміщувалися статті з актуальних питань парт. роботи. В березні 1930 «Вісті ЦК КП (б)У» було реорганізовано, і журнал почав виходити під назвою «*Партактивіст*».

ВІ́ТОВТ (Вітаутас; 1350 — 27.X 1430) — лит. великий князь [1392—1430]. Після *Кревської унії 1385* боровся за незалежність Литви від Польщі. Домігся від польс. короля Ягайла визнання за собою (на правах намісника) Лит. великого князівства. Провадив політику поневолення укр. і білорус. земель. Ліквідував на тер. України і Білорусії удільні князівства і створив замість них області з лит. намісниками. Дав привілеї католицькому польс. і нім. міщанству і створив католицькі єпископські кафедри у Луцьку і Кам'янці-Подільському. Захопив і приєднав до Литви Смоленськ (1404). В битві з татарами біля р. Ворскли (1399) В. зазнав поразки, але в 20-х рр. 15 ст. йому вдалось розширити володіння Литви до чорномор. узбережжя. Вів постійну боротьбу проти нім. лицарів, очолював лит. військо в *Грюнвальдській битві 1410*.

ВІТРОВА́ Марія Феодосіївна (1870 — 24.II 1897) — революц. народниця. Н. в с. Солонівці (тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.). Дочка селянки. Виховувалася в сирітському будинку. Після закінчення гімназії працювала сільс. вчителькою. З 1894 вчилась на вищих жіночих курсах у Петербурзі. Вступила до групи народовольців. У грудні 1896 В. заарештовано і ув'язнено до Трубецького бастіону Петропавловської фортеці. На знак протесту проти жорстокого тюремного режиму В. покінчила життя самогубством, спаливши себе. Трагічна загибель В. викликала обурення громадськості. 4.III 1897 в Петербурзі мо-

лодь організувала демонстрацію біля Казанського собору. Демонстрації відбувалися також у Москві і Києві. Київ. Рада об'єднаних земляцтв видала прокламацію, присвячену загибелі В.

Літ.: Чала Л. Не даремно! «Вітчизна», 1964, № 8.

ВІТРУ́К Андрій Никифорович (8.VII 1902 — 1.VI 1946) — рад. військ. діяч, гвардії ген.-майор авіації, Герой Рад. Союзу (1942), Нар. Герой Югославії (1945). Член Комуністичної партії з 1926. Н. у с. Андрушках (тепер Попільнян. р-ну Житом. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1924. Закінчив Сумську арт. школу ім. М. В. Фрунзе і 2-у Борисоглібську школу льотчиків—командирів ланок. Брав участь у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії (1939), у радянсько-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир штурмових авіаполків і 10-ї гвардійської штурмової авіадивізії (з лютого 1944). Особисто зробив 45 бойових вильотів на штурмування.

ВІ́ТТЕ Сергій Юлійович (29.VI 1849 — 13.III 1915) — рос. держ. діяч, граф (з 1905). Н. в Тифлісі (тепер Тбілісі) в сім'ї урядовця. Закінчив фіз.-мат. ф-т Одеського (Новорос.) ун-ту. Служив у приватному залізнич. т-ві в Києві (1886—88 — управляючий Пд.-Зх. з-цями). З 1889 — директор департаменту з-ць м-ва фінансів, 1892 — мін. шляхів, 1892—1903 — мін. фінансів, 1903—05 — голова к-ту міністрів. У 1905—06 — голова ради міністрів. З 1906 — у відставці, зійшов з політ. арени. Проводив політику зміцнення царської монархії, залучав іноземний капітал у пром-сть і торгівлю. Намагався зберегти монархію шляхом незначних поступок і обіцянок лібер. буржуазії і жорстоких репресій щодо нар. мас. Уряд, очолюваний В., проводив великодержавницьку політику нац. гноблення та утисків: забороняв відкривати укр. та ін. нац. школи, не дозволяв випускати нац. видання. «Міністр ліберальної бюрократії»,— так охарактеризував В. І. Ленін діяльність В. (Твори, т. 9, с. 410). В. —автор «Спогадів» (т. 1—3. М., 1960).

ВІ́ТТЕНБЕРГ Соломон Якович (1852 — 23.VIII 1879) — революціонер-народник. Н. у Миколаєві в сім'ї ремісника. Вчився у Віденському технолог. ін-ті. Після повернення в Миколаїв (1876) вів революц. пропаганду серед робітників і матросів, за що на поч. 1877 був заарештований і ув'язнений. Після звільнення брав участь у демонстрації протесту в Одесі під час винесення смертного вироку І. М. *Ковальському* (1878). У серпні 1878 разом з матросом І. *Логовенком* готував у Миколаєві замах на царя Олександра II. 28.VIII 1878 заарештований. Одес. військ.-окружний суд за *«процесом 28-ми»* засудив В. до страти. В. написав передсмертний лист, опубл. в № 1 газ. «Народная воля» (1879). Повішений у Миколаєві.

А. М. Катренко (Київ).

ВІТЧИ́ЗНА, Батьківщина — країна, що історично належить даному народові; географ. середовище, освоєне цим народом і відбите в його матеріальній і духовній культурі; політичне, культурне й соціальне середовище, що історично склалося на базі певного способу виробництва і засвоїлося людьми відповідно до їхнього класового становища. Поняття «вітчизна» — категорія історична. Різні класи вкладають у це поняття різний зміст. Ставлення пролетаріату до В. зумовлюється рівнем його класової свідомості і його класовими завданнями в даних істор. умовах. «Вітчизна, тобто дане політичне, культурне і соціальне середовище,— вказував В. І. Ленін,— є наймогутнішим фактором у класовій боротьбі пролетаріату» (Твори, т. 15, с. 164).

Маючи на увазі умови бурхливих нац. рухів, боротьби за нац. незалежність, К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» вказували, що робітн. клас у цих умовах повинен перш за все «влаштуватись в межах нації». Але говорячи про істор. умови, коли гол. завданням пролетаріату стає боротьба за соціальне визволення трудящих, за соціалізм, К. Маркс і Ф. Енгельс там же, в «Маніфесті», зауважили: «Робітники не мають вітчизни». Щоб уникнути хибного, догматичного тлумачення цього вислову, треба мати на увазі положення В. І. Леніна про те, що в умовах капіталізму доля країни цікавить пролетаріат остільки, оскільки це стосується його класової боротьби. В. І. Ленін в листі до І. Арманд писав: «„У робітника немає вітчизни"— це значить, що (α) економічне становище його (le salariat) не національне, а інтернаціональне; (β) його класовий ворог інтернаціональний; (γ) умови його визволення теж; (δ) інтернаціональна єдність робітників в а ж л и в і ш а за національну» (Твори, т. 35, с. 196). В умовах, коли буржуазія встановила своє панування і розпочалася гостра класова боротьба між нею і пролетаріатом, пролетаріат усвідомлює, що бурж. В.— чужа йому, що це світ експлуатації і поневолення; що його завдання — об'єднатися в міжнар. масштабі для боротьби і перемоги над буржуазією. Цьому завданню відповідає лозунг «Маніфесту»: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

Пролетаріат заперечує бурж. В., оскільки вона є формою панування буржуазії над трудящими, але він не заперечує В. взагалі. Йому не є чужою любов до своєї країни, він зовсім не байдужий до її істор. долі. Саме трудящі глибоко і щиро люблять свою В., свій рідний край, бережуть і помножують її матеріальні й духовні багатства, створені сотнями поколінь, шанують істор. надбання демократич. культури — рідну мову, літературу, мистецтво, які служать їм у боротьбі за краще життя.

Марксистське розуміння В. полягає в умінні поєднати інтернаціоналістські завдання з любов'ю до свого народу, до своєї батьківщини, поєднати нац. гордість і пролетарський інтернаціоналізм. Це геніально показав В. І. Ленін у своїй славетній статті «Про національну гордість великоросів»: «Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям,— писав він,— почуття національної гордості? Звичайно, ні! Ми любимо свою мову і свою батьківщину, ми найбільше працюємо над тим, щоб її її трудящі маси (тобто $^{9}/_{10}$ її населення) підняти до свідомого життя демократів і соціалістів» (Твори, т. 21, с. 80). Ці ленінські настанови стали надбанням КПРС і братніх комуністич. і робітн. партій, вони є складовою частиною їхньої нац. програми і політики.

Комуністи були й залишаються найбільшими патріотами. Їхня любов до своєї країни виявляється в героїчній, самовідданій боротьбі за краще майбутнє свого народу, за його повне соціальне й політ. визволення. Комуністи завжди були інтернаціоналістами. Соціальне й політ. визволення народу неможливе без інтернац. об'єднання пролетаріату, без інтернац. боротьби проти імперіалізму. Якісно нового соціально-політ. змісту набирає поняття В. після перемоги соціалістич. революції. Велика Жовтн. соціалістична революція поняття В. зробила для трудящих Рад. країни невіддільним від соціалізму. В. І. Ленін ще 1918 закликав боротися «за соціалізм, як вітчизну» (Твори, т. 27, с. 133). Соціалістична В.—новий, вищий тип батьківщини. В умовах соціалізму поняття В. переросло нац. рамки і почало охоплювати всю ту територію, яку населяли народи, що спільно піднялися

на революц. боротьбу проти своїх гнобителів, спільно повалили їхню владу і спільними зусиллями під керівництвом Комуністич. партії побудували новий суспільний лад, нове соціальне, політ. і культ. середовище, отже, і нову В.— Союз Радянських Соціалістичних Республік.

СРСР — В. кожного рад. громадянина незалежно від того, в якій з 15 суверенних республік він живе. Це усвідомили мільйони людей у процесі спільного будівництва соціалізму і комунізму, у взаємодопомозі і братерстві народів багатонац. Рад. країни, а також внаслідок виховання їх Комуністич. партією в дусі інтернаціоналізму. Укр. робітники глибоко сприйняли і втілили в життя ленінську ідею про те, що тільки при їхній спільній дії з рос. робітниками вільна Україна можлива, без такої дії про неї не може бути й мови. Спільні революц. дії і перемоги рос. і укр. робітників у боротьбі за знищення соціального і нац. гніту, за торжество соціалізму і комунізму надали істор. дружбі двох братніх народів — російського і українського — нового, соціалістич. змісту. Укр. народ знає, що він має свою суверенну, справді вільну і справді незалежну Українську Радянську Соціалістичну Республіку тільки тому, що вона невід'ємна складова частина Рад. В.— СРСР.

Почуття сили, єдності і дружби, згуртованості в непорушній сім'ї народів, любові до спільної В.— Рад. Союзу органічно поєднуються з любов'ю до своєї республіки, до свого рідного краю. Для українців любов до своєї В.— це і любов до СРСР, і любов до Рад. України, до рідного народу, його історії, мови, любов до надбань матеріальної і духовної культури укр. народу, до братнього рос. народу і всіх народів СРСР. В цьому — суть соціалістич. інтернаціоналізму і рад. патріотизму, це — одна з найважливіших рис ідеології соціалістич. націй.

Прямо протилежною, ворожою марксизмові-ленінізмові ідеологією є бурж. націоналізм і його різновидність — космополітизм. Бурж. націоналісти завжди прикривалися нац. лозунгами, спекулювали ними, діючи на догоду своїм хазяям — імперіалістам.

Укр. бурж. націоналісти, які немало галасували про «національну справу», про «національну культуру», на ділі захищали класові інтереси своєї та іноземної буржуазії, а їхні недобитки й досі служать іноземним розвідкам. Бурж. націоналізм є підпорядкування інтересів народу вузькокласовим інтересам буржуазії і разом з тим запродантство інтересів народу інтересам міжнар. буржуазії. Саме цим він споріднений з космополітизмом. Благородне почуття любові до своєї В. може повністю виявитися тільки на грунті соціалізму, в соціалістичній В., дорогій кожному громадянинові своєю повноцінністю, невіддільністю його долі від долі В. в минулому, сучасному і майбутньому: він захищав її від ворогів, боровся за її соціалістичне перетворення, він вважає своїм священним обов'язком боротися за її свободу і незалежність, за дальше зростання її могутності і слави, за торжество комунізму. Послідовно здійснюючи курс, вироблений XXIII з'їздом КПРС, Пленум ЦК КПРС у постанові від 10.IV 1968 відзначив, що першорядним завданням партії і всього рад. народу є дальше зміцнення політ., економіч. та оборонної могутності Батьківщини, всебічний розвиток рад. суспільства, яке прокладає під керівництвом ленінської партії шлях до перемоги комунізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1968; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 15. Войовничий мілітаризм і антимілітаристська тактика соціал-демократії; т. 21. Про національну гордість великоросів; т. 35. Інессі Арманд [Лист 20.XI 1916]; Про актуальні проблеми міжнародного становища і боротьбу КПРС за згуртованість світового комуністичного руху. Постанова Пленуму Центрального Комітету КПРС, прийнята 10 квітня 1968 року. «Радянська Україна», 1968, 11 квітня.

В. С. Костенко (Київ).

«ВІТЧИЗНА» — літ.-худож. і громад.-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1933 у Харкові під назвою «Радянська література». В 1934—41 виходив у Києві. Під час Великої Вітчизн. війни називався «Українська література», видавався в Уфі, з листопада 1943 — у Москві, а з березня 1944 — у Києві. Під сучас. назвою виходить з січня 1946. Гол. редакторами журналу були І. Ю. Кулик, І. К. Микитенко, Ю. І. Яновський, О. Т. Гончар, Л. М. Новиченко, О. І. Полторацький та ін. З 1959 — гол. редактор «В.»— Л. Д. Дмитерко. Журнал публікує кращі твори укр. рад. л-ри. На його сторінках друкуються публіцистич. та літ.-критич. матеріали, культ.-мистецька хроніка, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР і літераторів зарубіж. країн.

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 — нац.-визв., справедлива війна народів Росії на чолі з рос. народом за свою політ. і нац. незалежність проти агресії наполеонівської Франції. Імператор Франції *Наполеон I*, здійснюючи зовн. політику в інтересах великої франц. буржуазії, у 1-му десятилітті 19 ст. підкорив майже всю Європу. На шляху франц. буржуазії до світового панування стояли гол. суперник і економіч. конкурент Франції Англія, а також і Росія. В 1806 Наполеон, щоб підірвати міць Англії, встановив континентальну блокаду. Після поразки в рос.-пруссько-франц. війні 1806—07 Росія змушена була підписати тяжкий Тільзітський мир (1807) й приєднатися до згубної для неї континентальної блокади.

Щоб до кінця економічно й політ. поневолити Росію, перетворити її в ринок збуту франц. пром. товарів, у джерело сировини і людських резервів для своєї авантюристичної, загарбницької політики, Наполеон з 1810 почав готуватися до нової війни. Для походу в Росію було створено т. з. Велику армію (640 тис. чол., 1372 гармати), яка мала в своєму складі найкращу тоді в Європі кінноту, арт. парк, інж. частини (половину армії становили іноземні формування — з поляків, австрійців, італійців, швейцарців, хорватів та ін.). Для цієї армії було заготовлено і підвезено до зх. кордонів Росії величезну кількість боєприпасів і продовольства. Наполеон мріяв блискавично розгромити Росію і відокремити від неї такі території, як Фінляндія, Прибалтика, Польща, Білорусія.

У військ.-стратегіч. і політ. планах Наполеона важливе місце було відведено Пд. Росії — Україні, Криму та чорноморському узбережжю, захоплення яких, на думку радників Наполеона, ослабило б військ. могутність Росії, її економіч. потенціал. Дипломати Наполеона доклали багато зусиль, щоб примусити Туреччину воювати проти Росії на боці Франції, обіцяючи повернути їй Крим і все чорноморське узбережжя; польс. аристократії — відновити Польщу в кордонах 1772, Австрії обіцяно Волинь. Тер. України передбачалося поділити на три військ.-адм. області: наполеоніди, які мали постачати Франції та її армії продовольство, фураж. Очолювати ці колонії мали франц. генерали і маршали. Для підготовки можливого розгортання військ. операцій на Україні на її територію було заслано велику групу франц. шпигунів, які систематично інформували Наполеона про економіч., військ. стано-

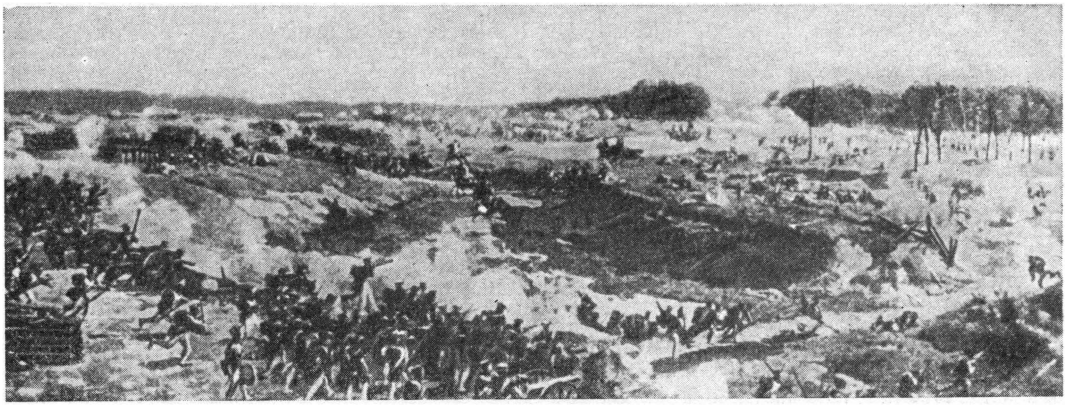

Бородінська битва. Фрагмент панорами художника Ф. О. Рубо.

вище на Україні, організовували диверсійні акти тощо.

У зв'язку з загрозою нападу Росія вжила ряд заходів для зміцнення оборони країни. Рос. дипломати напередодні війни уклали союзні договори з Швецією (5.IV 1812), Англією (18.VII 1812), Іспанією (20.VII 1812). Перемога Росії в рос.-тур. війні 1806—12 і *Бухарестський мирний договір 1812* виключали можливість участі Туреччини у війні на боці Франції. В тилу рос. армій, розташованих на зх. рубежах, створювались великі запаси зброї і продовольства, ремонтувалися старі й будувалися нові фортеці. Особливу увагу було звернуто на будівництво фортифікаційних споруд навколо Києва та на перебудову і розширення Київ. фортеці. На її перебудові працювало бл. 6 тис. солдатів резервних військ. частин і селян Київ. та Черніг. губерній.

Заг. чисельність рос. армії, що комплектувалася рекрутськими наборами, гол. чин. з селян, на березень 1812 становила 590 973 чол. Гол. сили рос. армії — 1-а Зх. армія (127 тис. чол., 550 гармат) під командуванням М. Б. *Барклая-де-Толлі*, розташована на лінії Росієни — Ліда, і 2-а Зх. армія (45—48 тис. чол., 170 гармат) на чолі з П. І. Багратіоном, розташована між Німаном і Зх. Бугом, заступили дорогу ворогові на Петербург і Москву. 3-я армія (43—46 тис. чол., 168 гармат) під командуванням О. П. *Тормасова*, розташована в районі Луцька, прикривала київ. напрям. Було звернено увагу на поліпшення арт. та інженерної служби. Але цього було недосить. Росія не мала детально розробленого плану оборони; відповідно до бездарного військ.-стратегіч. плану військ. радника Олександра I прусс. ген. К. Фуля, рос. армія на зх. кордонах країни була розташована невдало. Якщо 600-тисячна франц. армія займала позицію по фронту в 300 *км*, то рос. війська розтягнулися по фронту на 600 *км*. До того ж між 1-ю і 2-ю арміями був просвіт в 100 *км*, між 2-ю та 3-ю—в 200 *км*. Вночі проти 12(24).VI 1812 віроломно, без оголошення війни, франц. війська форсували р. Німан і почали похід на Москву. Під тиском переважаючих сил ворога рос. 1-а і 2-а армії змушені були відступати вглиб Росії. Перебування в Дрисі 1-ї армії, відсутність зв'язку з 2-ю та 3-ю арміями

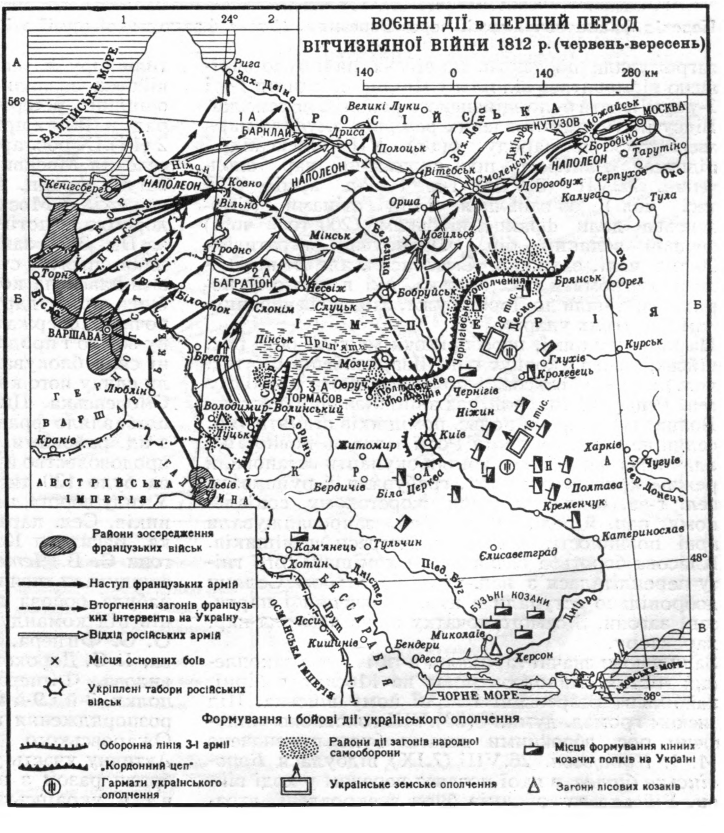

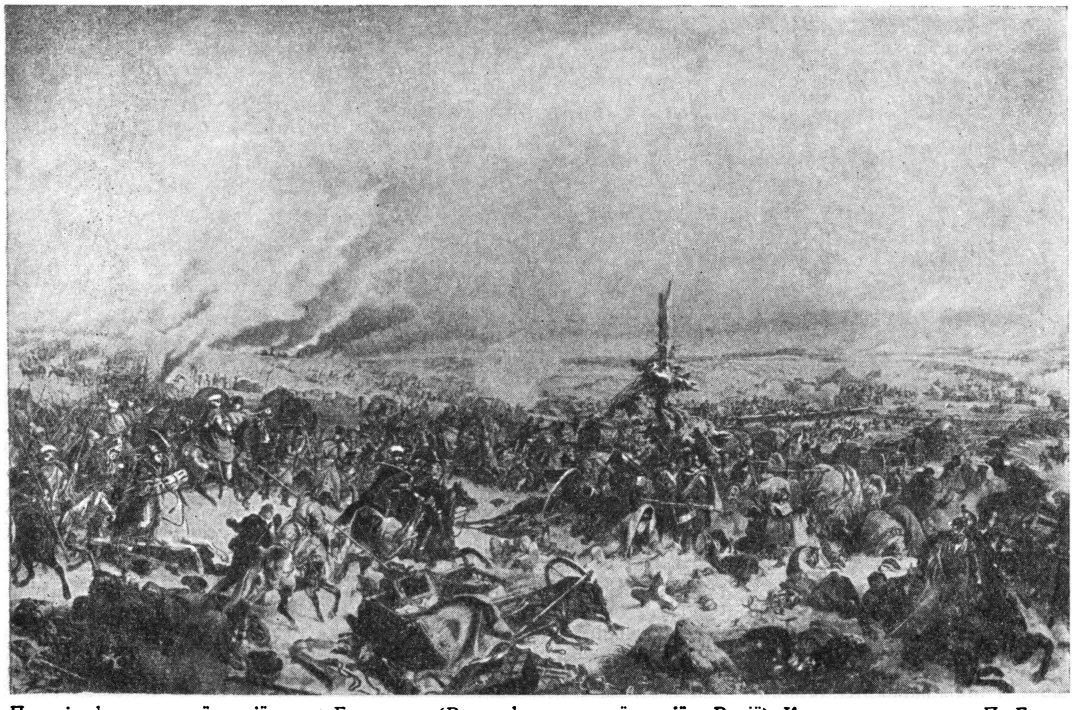

Перехід французької армії через Березину. (Втеча французької армії з Росії). Картина художника П. Гессе.

загрожували поразкою. На військ. раді було вирішено відмовитись від плану Фуля і об'єднати 1-у і 2-у армії, що й було здійснено в районі Смоленська. Відсутність підготовлених резервів змусила царя звернутися до народу. 6(18). VII Олександр I підписав маніфест про скликання нар. ополчення. 22.VII (3.VIII) 1-а і 2-а армії (120 тис. чол.) об'єдналися і під стінами Смоленська дали франц. військам (200 тис. чол.) перший великий бій. Французи, втративши 20 тис. чол., захопили Смоленськ, але їм не вдалося розгромити рос. війська, які в повному порядку відійшли до Дорогобужа, завдаючи французам відчутних ударів.

На київ. напрямі, переборюючи мужній опір рос. військ, австр. корпус ген. Шварценберга (35 тис. чол.) і корпус саксон. і польс. солдатів на чолі з ген. Реньє (17 тис. чол.) захопили значну частину Волин. губ. Спроби польс. поміщиків підняти укр. селян на боротьбу проти Росії зазнали повної невдачі. На загарбаних землях окупанти встановили режим кривавого терору, грабували й руйнували сел. г-ва, піддаючи селян жорстокому соціальному, нац. й реліг. гнобленню, запроваджували нові повинності, захищали інтереси поміщиків. Класова боротьба селян проти поміщицького гніту переплілалася з нац.-визв. боротьбою. Селяни добровільно вступали в нар. ополчення і партизан. загони. З самого початку війна набрала нар. характеру.

Залишаючи значні гарнізони в тимчасово захоплених містах, Наполеон повів на Москву добірні, найбільш загартовані і вірні йому війська. Під тиском громад. думки 8(20). VIII головнокомандуючим рос. збройними силами було призначено М. І. *Кутузова*. 26.VIII (7.IX) відбулася *Бородінська битва*, з якої почався перелом у ході війни. Війська загарбників були знекровлені, втратили віру в успіх походу на Росію. Але й рос. війська зазнали великих втрат. Не одержавши обіцяних резервів, Кутузов 1(13). IX на військ. раді у Філях прийняв рішення залишити Москву. 2 (14). IX рос. армія, а з нею і майже половина населення Москви залишили місто. З першого дня вступу франц. військ у Москву в місті почались пожежі. З Москви рос. армія пішла Рязанською дорогою, а потім непомітно для ворога повернула на Пд. Зх. і закріпилася в районі Тарутіна. Завдяки цьому стратегічна обстановка докорінно змінилася на користь рос. військ. Рос. армія вийшла з-під удару ворога, дістала можливість відпочити, одержати людські поповнення, необхідну зброю і продовольство. Разом з тим рос. збройні сили блокували ворога в Москві і контролювали єдину його комунікаційну лінію від Москви до Смоленська. Цими заходами рос. командування позбавляло французів свободи маневру та зв'язку з пд. районами, звідки вони могли б одержувати продовольство й фураж. В розпорядженні Кутузова було 120 тис. солдатів, 200 тис. ополченців. У тилу ворога діяли малі й великі загони нар. месників. Сел. партизан. загони Васильєва, Єременка, Василиси Кожиної, Куріна, а також укр. загони Є. В. *Четвертака*, Потапова-Самуся та ін. знищували тисячі окупантів. Величезного розмаху набула бойова діяльність військ.-партизан. загонів під командуванням офіцерів Д. В. Давидова, О. С. Фігнера, О. М. Сеславіна, М. Д. Кудашева, І. С. Дорохова та ін. В партизан. загонах Давидова, Фігнера діяли 2 бузькі укр. козацькі полки, 3-й і 9-й козацькі полки були направлені в розпорядження командира партизан. загону ген. Ожаровського.

Активну участь у розгромі іноземних загарбників брали разом з рос. народом й ін. народи Росії, в т. ч. український. Лише на Полтавщині і Черні-

гівщині було створено 15 кінних козацьких полків для допомоги 3-й армії. Видатний український письменник І. П. Котляревський у м. Горошині Хорольського повіту на Полтавщині особисто сформував 5-й козацький кінний полк і командував одним з його ескадронів. Прагнення захищати батьківщину було таке велике, що на Україні в ополчення було прийнято лише $^1/_5$ бажаючих. Протягом літа в ополчення і в козацькі загони добровільно записалося понад 60 тис. чол. Невмирущою славою вкрили себе під Бородіном Охтирський гусарський, Чернігів. та Київ. драгунські полки. Подвиги українців не раз відзначалися в наказах по армії. У вересневих боях 1, 2, 3 укр. козац. полки і ополченці виявили надзвичайну хоробрість. В результаті бойових дій рос. військ, укр. ополченців і козаків спроби ворога оволодіти багатими пд. губерніями і тим самим поліпшити своє стратегічне становище було зірвано. Населення укр. губерній з власної ініціативи поставляло армії коней, волів, вози і фураж. На Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині, Херсонщині та в м. Одесі населення віддало для потреб оборони 3393795 крб., 7336 коней, 14785 волів, 6250 підвід, багато борошна, вівса та ін. продовольства і фуражу. В Тарутіно для потреб армії, що готувалася до контрнаступу, з України було надіслано 31 тис. пудів сухарів, бл. 7 тис. четвертей вівса та 1 тис. четвертей крупів. На оборону країни з України надійшло понад 13,5 пудів срібла, чимало золота в зливках і речах.

Становище франц. військ у Москві з кожним днем погіршувалось. Три спроби Наполеона укласти мир з Росією успіху не мали. Армія загарбників розкладалася. Наполеон прийняв рішення про відведення своєї армії у південні райони з тим, щоб там перезимувати і відновити боротьбу наступного року. 6(18).X біля Тарутіна російські війська завдали поразки французьким військам, що прискорило відступ 110-тисячної армії Наполеона з Москви. 7 (19). X французькі війська залишили Москву. За наказом Наполеона було підготовлено знищення Кремля, але невідомі патріоти перерізали частину гнотів, і вибух стався незначної сили. Основні споруди Кремля збереглися. Наполеон намагався вивести свої війська на Старокалузьку дорогу, де були продовольчі склади російської армії. Кутузов розгадав цей стратегічний план ворога і в районі Малоярославця перекрив французьким військам шлях на південь. 12(24).X, зазнавши величезних втрат, французькі війська змушені були повернути на північ, а потім на захід і тікати зруйнованою ними Смоленською дорогою. Російське командування блискуче організувало переслідування ворога. На шляху від Москви до Смоленська половину французьких солдатів було знищено або захоплено в полон. Дунайській армії адмірала П. В. Чичагова та корпусу генерала П. К. Вітгенштейна було наказано перерізати шлях французам в районі р. Березини й полонити залишки ворожої армії разом з Наполеоном. Хоч Чичагов і Вітгенштейн не змогли відповідно до плану командування вчасно з'єднати свої війська, щоб повністю оточити відступаючого ворога, врятувати армію Наполеону не вдалося. Переправляючись під енергійним обстрілом через Березину, французи зазнали великих втрат у живій силі. Всі гармати та обози потрапили до рук росіян. В грудні 1812 Кутузов доповідав цареві: «Війна закінчилась повним знищенням ворога». За час походу в Росію Наполеон втратив 550 тис. чоловік. Втрати російської армії становили 200 тис. чоловік. В січні 1813 рос. війська розпочали похід у Зх. Європу. До них приєдналися армії Пруссії та Австрії. Новосформовані франц. війська були розгромлені, союзники вступили в Париж. Однак, організуючи похід на Зх., союзники мали реакц. цілі. У Франції було відновлено династію Бурбонів. З ініціативи Олександра I створено реакц. «Священний союз», спрямований проти революц. та визв. руху в Європі.

У В. в. народи Росії не тільки відстояли свою честь і держ. незалежність, а й допомогли багатьом народам Європи визволитися від франц. деспотизму.

В. в. відіграла важливу роль у формуванні революц. ідеології *декабристів*, сприяла розвиткові визв. руху, зростанню нац. свідомості нар. мас. В. в. залишила глибокий слід у житті народу. Події В. в. широко відображено в художній л-рі, зокрема в романі Л. М. Толстого «Війна і мир», вірші М. Ю. Лермонтова «Бородіно», по-

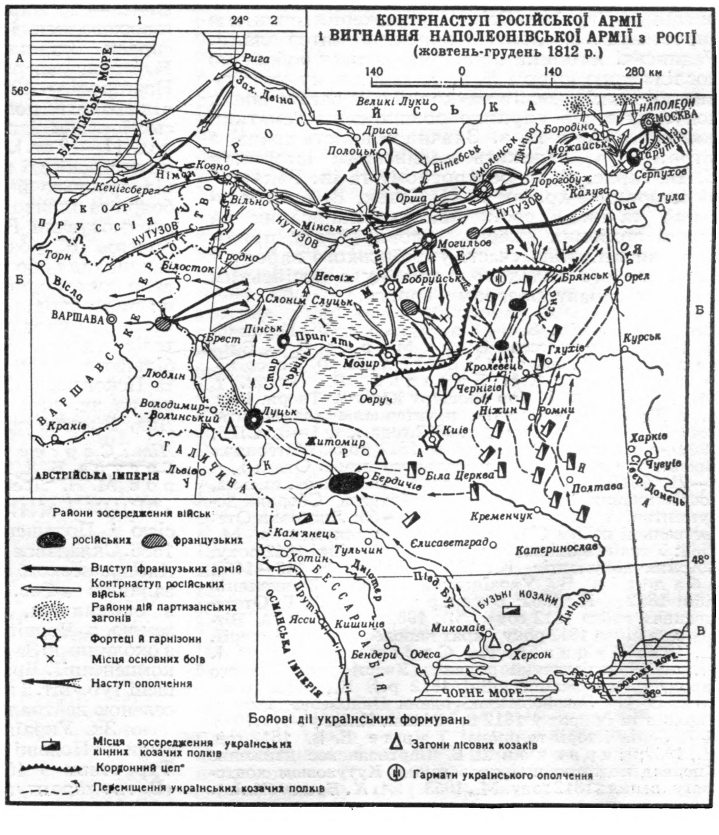

вісті Т. Г. Шевченка «Близнецы», поемі І. П. Котляревського «Енеїда» та ін.

Історіографія. Події В. в. знайшли широке висвітлення в історичній та мемуарній літературі. Багато про війну 1812 і, зокрема, про причини поразки французької армії в Росії писали французькі, англійські, німецькі та ін. зарубіжні історики, державні, військові діячі, які всупереч історичній дійсності намагалися в своїх працях принизити героїзм російських солдатів і російського народу. Їх безгрунтовні, тенденційні твердження знайшли прихильників і в Росії. Офіціозна дворянська історіографія в особі Д. П. Бутурліна, О. І. Михайловського-Данилевського, М. І. Богдановича та ін. висвітлювала В. в. в дусі казенного патріотизму, применшувала значення подвигів російських солдатів і російського народу, всіляко вихваляла особисті заслуги Олександра І. В кінці 19 — на початку 20 ст. в працях про В. в. дістали перевагу буржуазно-ліберальні концепції. Історики цього напряму О. М. Попов, Б. М. Колюбакін та ін. хоча і критикували погляди офіційної історіографії на причини і характер війни, проте не дали аналізу причин війни, на перший план висували економічний фактор. Ці буржуазно-ліберальні концепції знайшли найповніше відображення в 7-томному виданні «Вітчизняна війна і російське суспільство. 1812—1912» (М., 1911—12). Українська буржуазно-націоналістична історіографія фальсифікувала, головним чином, питання щодо ставлення українського народу до В. в. Українські буржуазні націоналісти намагалися довести, що війна 1812 стосувалася лише російського народу і не мала ніякого відношення до України. Всі ці твердження повністю спростовуються документальними матеріалами. Радянські історики проводять велику роботу по дослідженню історії В. в. Видання документальних збірників ввело в науковий обіг багато нових документів, що сприяло розширенню тематики досліджень про В. в. Значна кількість праць з історії В. в. належить радянським історикам Є. В. Тарле, Л. Г. Безкровному та ін. Радянські історики України В. Н. Котов, В. І. Стрельський та ін. в своїх працях, написаних на основі архівних джерел, головну увагу приділили висвітленню участі українського народу у В. в. та його вкладові у спільну з російським народом справу розгрому ворога.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Барклайде-Толлі. — Беннігсен. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Енгельс Ф. Бородіно. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Ленін В. І. Про брошуру Юніуса. Твори. Вид. 4, т. 22; Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года.., т. 1—3. СПБ, 1909—12; Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-ученого архива Генерального штаба. Отдел 1, т. 8—21. СПБ, 1907—14; Бородино. Документы, письма, воспоминания. М., 1962; М. И. Кутузов. Сборник документов, т. 4, ч. 1—2. М., 1954—55; Листовки Отечественной войны 1812 года. Сборник документов. М., 1962; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948 [бібліогр. с. 143—145]; Абалiхiн Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; Бескровный Л. Г. Отечественная война 1812 года. М., 1962; Буцик А. Вітчизняна війна 1812 року і крах наполеонівської імперії. К., 1959; Буцик А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.). К., 1962; Котов В. Н. Завойовницькі плани Наполеона І щодо України та їх крах у 1812 р. «Вісник Київ. ун-ту», 1965, № 7. Серія історії та права; Тарле Е. В. 1812 год. М., 1959; Червяков Д. Е. Партизанское движение в период подготовки и проведения Кутузовым контрнаступления в 1812 году. М., 1953. *А. К. Буцик* (Київ).

ВІТЧИЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ О́РДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 20.V 1942 для нагородження осіб, що особливо відзначилися у Великій Вітчизн. війні. Цим орденом нагороджувалися особи рядового і начальницького складу Рад. Армії, Військ.-Мор. Флоту, військ НКВС і партизан. загонів, що виявили хоробрість, стійкість та мужність у боях за Рад. Батьківщину, а також військовослужбовці, які своїми діями сприяли успіхові бойових операцій рад. військ. В. в. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені.

ВІХНІ́Н Залман Давидович (1909 — 26.IX 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1938. Н. у с. Щедрині (тепер Світлогорського р-ну Гом. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1939. У 1943 закінчив курси заст. командирів по політчастині при Ленінгр. військ.-політ. училищі ім. Ф. Енгельса. У складі 288-го стріл. полку 181-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 25.IX 1943 на чолі групи прикриття першим переправився на правий берег у районі с. Мньова (тепер Чернігівського р-ну Чернігів. обл.). Бійці під командуванням В. вибили ворога з с. Березок (тепер Брагинського р-ну Гом. обл.). Загинув у бою.

ВІ́ЧЕ — 1) Нар. збори в Давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися важливі громад. справи. Виникло з племінних зборів сх. слов'ян. В літопису вперше згадується в *Білгороді* під 997, Новгороді — 1016, Києві — 1068. На Русі почали відігравати помітну роль з ослабленням князівської влади в період феод. роздробленості (2-а пол. 11—12 ст.). З економіч. та політ. піднесенням великих міст і посиленням ролі купців, ремісників зростало й значення вічових зборів. Князі, бояри та впливова заможна частина населення міст спрямовували В. на схвалення бажаних для них рішень. В. розглядало питання війни й миру, закликання або вигнання князів, обирало або усувало представників адм., суд. та військ. управління тощо. Іноді городяни — учасники В. виганяли з міста або карали смертю найненависніших гнобителів (напр., *Київське повстання 1157*). Найбільшого значення В. набуло в Новгородській та Псковській феод. республіках. 2) Масові збори на зх.-укр. землях в кінці 19— на поч. 20 ст. Див. *Вічовий рух*.

Літ.: Сергеевич В. И. Вече и князь. М., 1867; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956.

«ВІ́ЧНИЙ МИР» 1686 — мирний договір між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6 (16).V 1686. Складався з 33 статей. Підтверджуючи умови *Андрусівського перемир'я 1667*, «В. м.» остаточно залишив за Рос. д-вою Лівобережну Україну, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями. За Київ Польща дістала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина і пд. Київщина, спустошені тур.-тат. і польс. нападами, мали стати незаселеною нейтральною зоною між Рос. д-вою і Польщею. Зх. Україна, Волинь і пн. Київщина відходили до Польщі (Поділля перебувало під владою Туреччини і 1699 знову приєднане до Польщі). «В. м.» гарантував свободу віросповідання право-

славному населенню Польщі і визнавав за Рос. д-вою право його захисту. Рос. д-ва уклала з Польщею воєнний союз, приєдналася до «Священної ліги» і розірвала договори з Туреччиною та Крим. ханством. «В. м.» закріпив за Рос. д-вою Лівобережну Україну і відіграв значну роль у боротьбі Сх. Європи проти тур.-тат. агресії.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

«ВІ́ЧНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕ́Р»— укр. революційна пісня-гімн, створена 1905 М. В. Лисенком на вірш І. Я. Франка (написаний 1880). Була безпосереднім відгуком композитора на події першої рос. революції. Поряд з інтонаціями укр. нар. пісень у творі звучать мелодії революц. пісень («Марсельєзи», «*Інтернаціоналу*» та ін.). Музика виразно передає тверду ходу мільйонних мас, які на заклик революції йдуть здобувати собі щастя й волю. Надрукувати або виконати в концерті «В. р.» було в той час неможливо. Група передової молоді розучила його під керівництвом автора і поширила серед робітників і студентів. Здобувши величезну популярність, цей гімн став улюбленою революц. піснею на демонстраціях і маївках.

ВІ́ЧОВИЙ РУХ — масово-політ. рух трудящих зх.-укр. земель проти своїх гнобителів у формі проведення зборів (віча). Перше віче влаштували львів. робітники 1879, потім селяни 1885. В кінці 19 ст. у Галичині відбулося 59 віч. В. р. особливо поширився під впливом революції 1905—07 в Росії. Трудящі Галичини, борючись за новий виборчий закон, на поч. 1906 провели 541 віче, в якому взяло участь понад 800 тис. чол. Віча проходили під революц. гаслами, з вимогами заг. виборчого права, демократич. свобод, 8-год. робочого дня, поділу поміщицьких земель, лісів між селянами. Учасники В. р. вітали революцію і посилали братерський привіт робітникам і селянам Росії. Укр. бурж. націоналісти намагалися використати віча для відвернення трудящих від революц. руху. Проте віча нерідко закінчувалися революц. демонстраціями, що їх розганяли поліція і урядові війська.

Літ.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Довгаль І. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині. К., 1952.

П. В. Свежинський (Львів).

ВКП (б) [Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)] — див. *Комуністична партія Радянського Союзу* (КПРС).

ВЛАДИ́МИРОВ Михайло Іванович (н. 31.XII 1914) — активний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, комісар міліції 3-го рангу (1964). Член КПРС з 1942. Н. у с. Афатові (тепер Рамешковського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. З 1936 — в Рад. Армії. В 1938 закінчив військ. уч-ще ім. ВЦВК. З перших днів Великої Вітчизн. війни — на командних посадах на Ленінгр. фронті. В травні — грудні 1942 вчився у Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, потім був пом. нач. оперативного відділу Центр. і Укр. штабів партизан. руху. З квітня 1943—уповноважений *Українського штабу партизанського руху* у ворожому тилу, нач. штабу з'єднання Я. І. *Мельника*. З січня 1944 командував партизан. бригадою ім. В. І. Леніна (1300 чол.), яка діяла на тер. Вінн. обл. Бригада була розформована в квітні 1944, після чого В. працює на відповідальній парт. та адм. роботі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

В. П. Лукін (Київ).

ВЛАДИ́МИРО-СУ́ЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньорус. князівство Пн.-Сх. Русі 12—31 ст. Займало тер. від Білого озера й Устюга до серед. течії Оки і від верхів'я Волги до річки Унжі. У 8—9 ст. на тер. В.-С. к. жили слов. племена кривичів і в'ятичів, підкорені в 10 ст. київськими князями, а також фінно-угорські племена меря, мурома та весь, які згодом були асимільовані слов'янами. В 10—11 ст. з розвитком феодальних відносин були засновані міста Ростов, Суздаль, Муром, Ярославль та ін. Столицею В.-С. к. було м. Владимир на Клязьмі, засноване 1108—09 *Володимиром Мономахом*. За князювання *Юрія Долгорукого* [1125—57] В.-С. к. остаточно відокремилося від Києва. В той час значно зросла економ. і політ. могутність князівства, виникли міста Переяславль-Залєський, Юр'єв-Польський, вперше згадується Москва (1147). Ще більшого піднесення досягло В.-С. к. за князювання *Андрія Боголюбського* [1157—74], *Всеволода Юрійовича Велике Гніздо* [1176—1212] та Юрія Всеволодовича [1218—38]. Воно стало політ. центром, навколо якого розпочалось об'єднання феодально роздроблених пн.-сх. руських земель. Вплив В.-С. к. поширювався на Київське, Рязанське, Смоленське, Переяславське та ін. князівства, на Новгородську феод. республіку, були налагоджені зв'язки з Грузією, Візантією. Високого рівня у В.-С. к. досягли культура, живопис, були споруджені Успенський, Дмитрівський собори у м. Владимирі та ін. пам'ятки давньорус. архітектури. В 1238 В.-С. к. було спустошене ордами Батия і почало втрачати своє політичне значення. В 2-й пол. 14 ст. територія В.-С. к. увійшла до складу Московського князівства, яке стало центром створення Рос. централізованої д-ви.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Воронин Н. Н. Памятники Владимиро-Суздальского зодчества XI—XIII веков. М.—Л., 1945 [бібліогр. с. 86—89].

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Михайло Федорович (4. III 1874 — 2.IV 1951) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1895. Н. в Арзамасі. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1895 — учасник марксистських гуртків у Нижньому Новгороді, Москві, брав участь у створенні «Московського робітничого союзу». Весною 1899 виїхав за кордон, де працював у закордонній організації «Искры». В 1903—05 вів партійну роботу в Нижньому Новгороді, з 1905 — в Москві. Під час революції 1905—07 — член Моск. к-ту РСДРП (*б*), учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Не раз зазнавав арештів. У 1907 емігрував за кордон, де працював у Паризькій групі більшовиків, К-ті закорд. орг-цій. Повернувшись до Росії 1917, був одним з керівників Жовтн. збройного повстання в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у Президії Моск. Ради. У 1919—21 — член Президії ВЦВК, заст. наркома внутр. справ РРФСР. В 1923 — заст. Голови Раднаркому УРСР, 1924 — секретар ЦК КП (б) У, 1925 — голова ЦКК КП (б) У. В 1926—27 — заст. голови Держплану СРСР, 1927—51 — голова Центр. ревізійної комісії ВКП(б). В 1930—34 — наркомздоров'я РРФСР. На VII з'їзді РКП (б) обраний членом ЦК, на XIV з'їзді ВКП (б) — членом ЦКК ВКП(б). На VII і VIII конференціях КП (б) У обраний членом ЦК КП (б) У. В 1923—25 — канд. у члени Політбюро ЦК КП (б) У. Автор праць з питань рад. будівництва.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ-БУДА́НОВ Михайло Флегонтович (1838 — 7.IV 1916) — вітчизн. бурж. історик права, фахівець з історії рос., укр., лит., польс. права. Н. в с. Бороздині (Тул. губ.) в сім'ї священика. В 1864 закінчив істор.-філологіч.

П. П. Вірський.

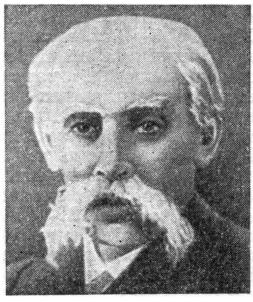

М. Ф. Владимирський-Буданов.

ф-т Київ. ун-ту. З 1875 — професор історії рос. права Київ. ун-ту. З 1882 — гол. редактор київської *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів*, з 1887 — голова істор. т-ва Нестора-літописця (Київ). Осн. праці присвячені історії установ та соціально-економіч. відносин на Україні. Склав «Хрестоматію з історії російського права». На погляди В.-Б. мали вплив слов'янофільські ідеї. Розглядаючи д-ву і право поза зв'язком з соціально-економіч. відносинами, В.-Б. доводив надклас. характер самодержавства, в своїх істор. дослідженнях додержувався формально-юрид. методу.

Тв.: История университета св. Владимира. К., 1884; Обзор истории русского права. СПБ — К., 1888; Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. К., 1888; Поместья Литовского государства. К., 1889.

В. С. Семенов (Харків).

ВЛАДИСЛА́В IV Ваза (Władysław IV Waza; 1595 — 20.V 1648) — король Польщі [1632—48]. Син *Сигізмунда III*. Під час польс. інтервенції в Росії частина рос. боярства проголосила В. царем (1610). Домагався рос. престолу під час рос.-польс. воєн 1617—18 і 1632—34. Намагаючись використати у цих війнах укр. реєстрове козацтво, В. IV пішов на тимчасові поступки укр. шляхті і православному духівництву. В 1633 уряд В. IV видав т. з. «Статті для заспокоєння руського народу», які узаконили існування на тер. України і Білорусії православ. церкви і повернули їй частину зем. володінь. Однак реліг. утиски і феод. гніт на Україні не припинялись. У 1635 на правому березі Дніпра було збудовано фортецю Кодак, яка мала контролювати військ. діяльність і політ. життя Запоріжжя. За В.IV в 1637 і 1638 на Україні було придушено сел.-козац. повстання. Наприкінці правління В.IV почалася визвольна війна укр. народу під проводом Б. Хмельницького.

ВЛАДИСЛА́ВІВ ПОХІД 1443—44 — похід об'єднаного польс.-угор. війська на чолі з польс. королем Владиславом III Варненчиком і угор. воєначальником Яношем Гуняді проти Туреччини. Результатом цього походу було підписання 1444 у м. Сегеді 10-річного перемир'я, що спинило на деякий час наступ турків на Балканах. В битві з турками під м. Варною (Болгарія, 1444) армія Владислава III була розгромлена, а сам він загинув. У поході і в битві під Варною брали участь укр. загони. Про це збереглася згадка в укр. нар. «Пісні про битву під Варною» (надр. 1928 у праці І. Франка «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.»).

І. М. Куліпич (Київ).

ВЛА́СЕНКО Ілля Архипович (1902 — 11.V 1963) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1929. Н. у м. Добруші Гом. обл. В Рад. Армії з 1924. У 1938 закінчив курси пропагандистів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — військ. комісар бригади, д-зії, заст. командира стріл. д-зії, стріл. корпусу по політчастині. Як нач. політвідділу 75-ї гвард. стріл. д-зії Центр. фронту 23—25.IX 1943 відзначився при форсуванні Дніпра в районі с. Ясногородки (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). З 1957 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ВЛА́СЕНКО Олексій Сидорович (1914 — 19.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. на Одещині. В Рад. Армії з 1935. У 1940 закінчив Військ.-піхотне уч-ще, 1942 — Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира батальйону 149-го гвард. стріл. полку 49-ї гвард. стріл. д-зії Пд. фронту відзначився в боях на тер. Михайлівського р-ну Запоріз. обл. 2.X 1943 батальйон під командуванням В. знищив 2 ворожі танки і 50 фашистів. Загинув у бою.

ВЛА́СЕНКО Степан Наумович (1888—24.III 1963) — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні, рад. держ. діяч. Член КПРС з 1913. Н. в с. Прасков'їні (тепер Смол. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив ремісниче уч-ще. В 1905 брав участь у страйках, демонстраціях в Рославлі. З червня 1913 — на парт. роботі в Катеринославі. У квітні 1916 заарештований і засланий до Сибіру. Після повернення до Катеринослава в квітні 1917 — голова Виконкому Катеринінської з-ці, з грудня 1917 — гол. комісар цієї ж з-ці. Під час громадян. війни — зав. інструкторським відділом Наркомату внутр. справ РРФСР, заст. наркома внутр. справ УРСР, військ. комісар Туркестанських з-ць. З 1921 — голова Катериносл. і Черніг. губ. виконкомів, секретар ВУЦВК, на відповідальній госп. роботі.

ВЛА́СНІСТЬ — історично визначена суспільна форма привласнення матеріальних благ. Виробляючи матеріальні блага, привласнюючи продукти природи, люди діють спільно, вступають у певні виробничі відносини (див. *Виробництво*). Т. ч., В. є виразом певних зв'язків і відносин людей у процесі виробн. матеріальних благ, істор. категорією, що виражає суспільно-виробничі, тобто економіч., відносини між певними особами, суспільними групами і, кінець кінцем, класами. Суспільне виробн. неможливе без відповідної йому форми В. Форма В. на засоби виробн. визначає виробничі відносини в суспільстві, форми розподілу продуктів праці, зумовлює становище різних соціальних груп у виробн. і взаємовідносини між ними. Кожному способу виробн. відповідає певна форма В.

У класово-антагоністич. формаціях зміна старого способу виробн. новим здійснюється шляхом соціальної революції, внаслідок якої відбувається й заміна форми В. Першою формою В. була общинна В. на засоби виробн. й продукти праці, що відповідало низькому рівню продуктивних сил *первіснообщинного ладу*. З виникненням і розвитком суспільного поділу праці значно зросла продуктивність праці, завдяки чому з'явилася можливість привласнення додаткової праці і додаткового продукту. Поява приватної В. призвела до експлуатації людини людиною, до розколу суспільства на класи. Починаючи з цього періоду вся історія людства, аж до побудови соціалістич. суспільства в СРСР, стала історією боротьби класів. Приватна В. на засоби виробн. існувала і існує в усіх експлуататорських суспільно-економіч. формаціях, але в різних формах залежно від

розвитку продуктивних сил. Так, основою виробничих відносин за *рабовласницького ладу* була В. рабовласників не лише на засоби виробництва, а й на виробників — рабів. При *феодальному ладі* основу виробничих відносин становить В. феодала на засоби виробн., насамперед на землю, і неповна В. на працівників виробництва — селян-кріпаків, яких він міг продати, купити, але не мав права вбити, як рабовласник раба. Поряд з феод. В. існувала також В. селянина і ремісника на знаряддя праці і своє приватне г-во. Феод. В. породжувала неминучу залежність кріпака від феодала. Найвищого розвитку, а разом з тим і найглибших суперечностей, що їх породжує приватна В., вона досягла при *капіталізмі*, де панує В. капіталіста на засоби виробн. і де робітники, щоб забезпечити своє існування, змушені продавати свою робочу силу як товар. З розвитком капіталізму виникла суперечність між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привласнення, яка найбільшої гостроти досягла в період *імперіалізму*. Ця суперечність ліквідується соціалістич. революцією, що скасовує капіталістичну В. При *соціалізмі* основу виробничих відносин становить суспільна, соціалістич. В. на засоби виробн. і продукти праці. Соціалістич. В. вперше утвердилася в Рад. країні завдяки поваленню ладу експлуатації і гноблення Великою Жовтн. соціалістич. революцією. «Вперше в історії всі природні багатства і найважливіші засоби виробництва стали надбанням народу. У вирішальних галузях економіки утвердилась загальнонародна власність на засоби виробництва, яка стала економічною основою соціалізму» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 9). В СРСР соціалістич. В. на засоби виробн. існує у формі держ. (всенародної) і кооперативно-колгоспної В. Соціалістич. В. є: держ. (всенародна); В. колгоспів та ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань; В. громад. орг-цій. Особиста В. базується на соціалістич. В. і є одним із засобів задоволення потреб громадян. До особистої В. належить майно громадян, призначене для задоволення їхніх матеріальних і культурних потреб. У ході комуністич. будівництва, в міру зростання суспільного багатства колг.-кооп. В. поступово зближатиметься за своїм характером з загальнонародною аж до створення єдиної комуністич. В. на засоби виробн. В міру просування до комунізму особисті потреби громадян будуть у все більшій мірі задовольнятися за рахунок суспільних фондів. В Рад. країні, зокрема в УРСР, і соціалістич. і особиста В. охороняються законом (Конституція СРСР, ст. 131, 10, Конституція УРСР, ст. 111, 10).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1968; Маркс К. До критики політичної економії. К., 1954; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 25. Держава і революція; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Колганов М. В. Собственность в социалистическом обществе. М., 1958; Колганов М. В. Собственность в период перехода к коммунизму. М., 1963.

Д. В. Гак (Київ).

«ВЛАСТЬ СОВЕ́ТОВ» — щоденна газета, орган Полт. губ. к-ту КП (б) У. Видавалась 1919—20 у Полтаві. Перший номер вийшов 13.XII 1919. Спочатку видавалась рос. мовою, з 1.II 1920 — укр. мовою під назвою «Радянська влада». З 1.V 1920 — орган Полт. губвиконкому і Полт. губ. к-ту КП(б)У. Газета відігравала значну роль у мобілізації трудящих мас на боротьбу проти Денікіна та куркульських банд, у відновленні Рад. влади в місті й на селі та відродженні нар. г-ва в Полт. губ.; викривала контрреволюц. політику дрібнобурж. націоналістич. партій. *Л. О. Кирилов* (Київ).

«ВНУ́ТРІШНІЙ ФРОНТ» — підпільний антифашист. рух нім., франц., рад., польс., чехосл. та італ. патріотів у роки 2-ї світової війни в Берліні та прилеглих до нього районах Німеччини. Виник внаслідок встановлення зв'язків групою нім. комуністів, очолюваною Дж. Зігом, О. Грабовським та Г. Грассе, з робітниками-антифашистами ряду берлін. підприємств, а 1941—42 — з багатьма нелегальними групами іноземних робітників та військовополонених. «В. ф.» інформував робітників про становище на фронтах (видавав листівки, журнал «Ді Іннере фронт» нім. мовою та спец. випуски ін. мовами), підтримував у них віру в перемогу над блоком фашист. агресорів, організовував допомогу жертвам фашизму, акти саботажу на виробництві, згуртовував робітників різних національностей на боротьбу проти фашизму. «В. ф.» співробітничав з антифашист. орг-ціями Р. Уріга, Шульце-Бойзена — Гарнака та ін. Активну участь у «В. ф.» брали рад. військовополонені В. Істомін («Рудольф»), О. Пісов («Фелікс»), І. Чемоданов, сталінградка Л. Розова, медсестра Тетяна з Харкова та ін. Після розгрому восени 1942 орг-ції Шульце-Бойзена — Гарнака «В. ф.» організаційно розпався. Проте «Ді Іннере фронт» зрідка виходив до літа 1944, продовжували також роботу розрізнені підпільні групи іноземних робітників.

М. Д. Дятленко (Київ).

ВО́БЛИЙ Костянтин Григорович (27.V 1876 — 12.IX 1947) — укр. рад. економіст і економ-географ, акад. АН УРСР (з 1919), доктор політ. економії і статистики (з 1911), професор (з 1910), засл. діяч н. УРСР (з 1944). Н. в с. Царичанці (тепер с-ще м. т. Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї сільс. священика. В 1904 закінчив юрид. ф-т Варшав. ун-ту. З 1906 — приват-доцент політ. економії і статистики Київ. ун-ту, пізніше — професор. Київ. комерц. ін-ту. В 1928—30 — віцепрезидент АН УРСР, 1943 — 47 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, одночасно зав. кафедрою економічної географії Київ. ун-ту. З 1945 — член Держплану Української РСР. На працях дореволюц. періоду позначився вплив бурж. політ. економії. Праці рад. періоду присвячені в основному проблемам розвитку продуктивних сил, зокрема цукрової пром-сті країни, а також питанням економіч. географії УРСР. Створив перший рад. підручник «Економічна географія України» (К., 1919). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 327.

Літ.: Костянтин Григорович Воблий. «Вісник АН УРСР», 1947, № 6; Пяртли К. П. Константин Григорьевич Воблый (1876—1947). В кн.: Экономическая география в СССР. М., 1965; Костянтин Григорович Воблий. Вступ. стаття Д. Ф. Вірника та І. А. Кугукала. Бібліогр. складена О. С. Ровнер. К., 1968.

ВОВК (Волков) Федір Кіндратович (17.III 1847 — 13.VII 1918) — укр. бурж. етнограф, антрополог і археолог. Н. в с. Крячківцях (тепер Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Вчився в Одеському (Новорос.) та Київ. ун-тах. За участь в укр. нац. русі зазнавав переслідувань з боку царського уряду. В зв'язку з цим 1879 емігрував до Франції, де перебував до 1905. Подорожуючи по європ. країнах, в т. ч. й по Україні, вивчав етнографічні, антропологічні й археол. матеріали. Опублікував франц. мовою велику працю «Шлюбний ритуал та обряди на Україні». Підтримуючи зв'язки з укр. вченими і культ. діячами, В. взяв активну участь у виданні «Матеріалів до українсько-руської етнології» (з 1899), що їх випускала Етнографічна комісія Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові. В 1901—05 викладав антропологію, пер-

вісну археологію і етнографію в Рос. вищій школі соціальних наук у Парижі. Під час революції 1905—07 повернувся до Росії. З 1907 — приват-доцент, з 1917 — професор Петрогр. ун-ту. В. був одним з перших дослідників палеоліту на тер. України, зокрема відомої *Мізинської стоянки*. Зібрав значний матеріал з антропології та етнографії укр. народу, вивчав життя і побут ін. народів. Опублікував 455 праць, брав участь у виданні в Празі «Кобзаря» (1876), в якому було надруковано безцензурні твори Т. Г. Шевченка. Зібрав матеріали для укр. колекції Етнографіч. відділу Рос. музею в Петербурзі. Був ініціатором видання «Матеріалів з етнографії Росії» (виходили з 1908). У кн. «Український народ в його минулому і сучасному» (т. 2. Пг., 1916) опублікував дві узагальнюючі праці —«Етнографічні особливості українського народу» та «Антропологічні особливості українського народу». В них недооцінював спільність культур укр., рос. і білорус. народів, висунув глибоко помилкову думку, нібито українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, різко відмінний від рос. і білорус. народів. Це хибне, націоналістич. твердження В. спростували Д. М. *Анучин* та ін. вітчизняні вчені.

Літ.: Стельмах Г. Ю., Приходько М. П. Ф. К. Вовк. «Український історичний журнал», 1967, № 3.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ВОВНИ́ЗЬКІ МОГИ́ЛЬНИКИ І ПОСЕ́ЛЕННЯ — пізньонеолітичні могильники (кін. 3-го — поч. 4-го тис. до н. е.) і поселення *бронзового віку* (кін. 2-го тис. до н. е.) біля с. Вовнигів Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Могильник на лівому березі Дніпра (досліджений 1949) мав 31 поховання. При розкопках (провадились 1952) правобережного могильника виявлено 130 поховань. Кістяки в обох могильниках були густо посипані червоною вохрою. Біля похованих знайдено крем'яні знаряддя, уламки глиняного посуду, підвіски з зубів оленя тощо. На поселенні бронзового віку виявлено кам'яну загорожу, в якій, можливо, утримували худобу. До загорожі прилягали споруди, можливо житла. Серед знахідок—бронзовий серп.

Літ.: Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 2. К., 1949; Рудинський М. Я. Перший Вовнизький пізньонеолітичний могильник. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

В. М. Даниленко (Київ).

ВОВЧА́НСЬК — місто Харків. обл. УРСР, центр Вовчанського р-ну; на р. Вовчій (бас. Дону), за 72 *км* від Харкова. 20,2 тис. ж. (1968). В 1674 укр. козаки — переселенці з Правобережної України заснували слободу Вовчі Води, що входила до Харків. полку. З 1802 В.— адм. центр Вовчанського пов. Харків. губ. Під час революції 1905—07 у повіті великого розмаху набрав сел. рух. У серед. березня 1917 створено Раду робітн. і солдат. депутатів. 21.XII 1917 у В. встановлено Рад. владу (влада перейшла до військ.-революц. к-ту). На поч. квітня 1918 В. захопили нім. імперіалісти, а з серед. листопада — петлюрів. Директорія. На території пов. було кілька партизанських загонів. У грудні 1918 у В. відновлено Рад. владу. 6.I 1919 оформився міський більшовицький осередок, а в лютому 1920 створено орг-цію ЛКСМУ. З 1923 В.— райцентр Харків. округу (з 1932 — Харків. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни рад. війська двічі (11.XI 1941 і 10.II 1943) визволяли місто від нім.-фашист. загарбників. У Вовчанському р-ні діяв партизанський загін. У В. є понад 20 пром., буд., транспортних підприємств; текст., худож. виробів, меблева, взуттєва ф-ки, маслозавод, цегельний та ін. Технікум механізації с. г., мед. уч-ще, 10 загальноосв. шкіл.

І. Я. Мірошников (Харків).

ВО́ВЧИЙ ГРОТ — печерна середньопалеолітична стоянка первісних мисливців на р. Бештереку біля с. Нової Мазанки Сімферопол. р-ну Крим. обл. Відкрив 1880 К. С. Мережковський. У 1936—37 досліджував О. М. Бадер. На майданчику перед В. Г. у скелястій западині було відкрито осн. житло стоянки, де виявлено залишки вогнищ, знайдено крем'яні знаряддя (гостроконечники, скребла та рубильця), кістки мамонта, дикого коня, печерного ведмедя, печерної гієни тощо. Культурний шар стоянки поділяється на три горизонти, що відповідають мустьєрському часові (див. *Мустьєрська культура*).

Літ.: Бадер О. Н. Исследование мустьерской стоянки у Волчьего Грота. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1940, в. 8; Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). К., 1957.

Ю. Г. Колосов (Київ).

ВО́ВЧИК Андрій Филимонович (н. 25.VI 1918) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1967). Член КПРС з 1943. Н. в с. Строкові (тепер Попільнянського р-ну Житом. обл.) в сел. сім'ї. В 1941 закінчив істор. ф-т Моск. ун-ту. З 1945 — зав. кафедрами у вузах Одеси і Львова. В 1957—58 працював у вузах ДРВ. З 1964 — зав. кафедрою наук. комунізму Львів. ун-ту. Досліджує проблеми робітничого руху кін. 19 — поч. 20 ст., а також питання соціалістич. революції в Росії і визвольної боротьби в'єтнамського народу. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Партія більшовиків — організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ханой, 1957 [в'єтнам. мовою]; Комуністи — організатори перемог в'єтнамського народу. Львів, 1962; Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895—1904). Львов, 1964.

ВОВЧО́К Марко (Марко Вовчок — літ. псевд. Вілінської Марії Олександрівни, по чоловікові — Маркович; 22.XII 1833 — 10.VIII 1907) — видатна укр. й рос. письменниця революц.-демократич. напряму. Н. в маєтку поміщиків Данилових — Єкатеринославському (біля Олександрівського посаду, приписаного до с. Козаків, тепер Єлецького р-ну Липец. обл.) у сім'ї дрібного рос. поміщика. В 1845—48 виховувалася в приватному пансіоні в Харкові, потім жила в Орлі. В 1851 одружилася з О. В. *Марковичем* і виїхала з ним на Україну. Жила в Чернігові (1851—53), Києві (1853—55) і Немирові (1855—58). Збирала усну нар. творчість, досконало вивчила укр. мову і 1856—57 написала «Народні оповідання» (СПБ, 1857); 1859 опублікувала перші оповідання з життя рос. народу, видала «Українські народні оповідання» в рос. перекладі з передмовою І. С. Тургенєва, «Оповідання з народного російського побуту» (рос. мовою). Спрямовані проти основ кріпосницької системи, укр. і рос. оповідання В. мали великий вплив на визвольний рух, на розвиток соціальної і нац. самосвідомості укр. народу та його культури.

З січня до квітня 1859 В. жила в Петербурзі, де познайомилася з Т. Г. Шевченком, І. С. Тургенєвим та ін. діячами укр. і рос. культури; закінчила повість «Інститутка», присвятивши її Шевченкові. З 1859 до 1867 В. перебувала за кордоном, переважно (з 1860) в Парижі. В ті роки зустрілася з М. О. Добролюбовим, О. І. Герценом, Л. М. Толстим, Д. І. Менделєєвим, І. М. Сеченовим, В. П. Боткіним, а також з багатьма франц., чес., польс. діячами культури, мистецтва, л-ри і політ. емігрантами. За кордоном написала ряд творів про істор. минуле укр. народу — повість-казку «Кармелюк», оповідання «Невільничка», повість «Маруся», розпочала повісті «Сава Чалий» і «Гайдамаки». В істор. минулому України її на-

самперед цікавила боротьба нар. мас проти іноземних загарбників і поміщицького гніту. В ряді рос. романів і повістей («Глухе містечко», «Жили собі три сестри» та ін.) викривала обмеженість, духовну злиденність провінціального панства, створила образи нових людей, які боролися за інтереси гнобленого народу.

Після повернення в Росію (лютий 1867) зблизилася з революц.-демократич. письменниками Д. І. Писарєвим, М. О. Некрасовим, М. Є. Салтиковим-Щедріним та ін., друкувала в «Отечественных записках» багато перекладів і власні романи та повісті (рос. мовою): «Жива душа» (1868), «Записки причетника» (1869—70), «Подорож всередину країни» (1871), «Тепле гніздечко» (1873), «В глушині» (1875). У 1874 видала збірку сатиричних творів «Казки і бувальщина» (рос. мовою). Найвидатнішим серед цих творів є антиклерикальний роман «Записки причетника». В 90-х рр. видала твори в 7 т., опублікувала багато перекладів з франц., нім., англ., дат. л-ри тощо. Померла в Нальчику. Тепер у будинку В.— літ.-меморіальний музей-бібліотека її імені. В 1957 на могилі В. споруджено пам'ятник. Творчість В. є значним вкладом у братні укр. і рос. л-ри.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—7. Саратов, 1896—99; Твори, т. 1—4. Х.—К., 1926—28 [бібліогр. т. 4, с. 607—675]; Твори. В 7 т. К., 1964—67; Рос. перекл.— Собрание сочинений. В 3 т. М., 1957.
Літ.: Марко Вовчок в критиці. К., 1955; Марко Вовчок. Статті і дослідження. К., 1957; Тараненко М. Марко Вовчок. К., 1958; Засенко О. Є. Марко Вовчок і зарубіжні літератури. К., 1959; Засенко О. Є. Марко Вовчок. К., 1964.

О. Є. Засенко (Київ).

ВОДОЛА́ЗЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1864—71 — виступ селян с. Водолаги Сум. пов. Харків. губ. (тепер Сум. р-ну Сум. обл.) проти *селянської реформи 1861*. Селяни, невдоволені тим, що їм виділили непридатні землі й нарахували за них високі викупні платежі (бл. 47 тис. крб. за 303 дес.), відмовилися сплачувати викуп за польові наділи і звернулися до мирового з'їзду з проханням дозволити їм викупити лише присадибну землю. За подання цього прохання 10 селян було покарано різками. 26.VIII 1864 в село введено війська. Справник намагався заарештувати старосту, але селяни вчинили опір. Під час сутички 5 селян було вбито, 15 поранено. Військово-судова комісія засудила 2 селян до 15 років каторги, 43 — до 40 ударів різками. Незважаючи на репресії, селяни продовжували відмовлятися від польових наділів. А коли їх насильно перевели на викуп і стали вимагати внесення викупних платежів, багато селян, забравши своє майно, розійшлося по сусідніх селах, ховалось у лісах. Цар. влада не раз вводила війська в село, намагаючись силою зламати опір селян. У 1871 влада змушена була поступитись і переселити частину селян на казенні землі.

Літ.: Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961.

М. Н. Лещенко (Київ).

ВОДЯ́НИКОВ Андрій Васильович (1918 — 1.X 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Старолоссі (тепер Бірілюського р-ну Красноярськ. кр.). В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу 252-го окремого мотоінженерного батальйону 57-ї армії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. На чолі інженерної розвідки першим форсував ріку і, зібравши доставлені його взводом човни, забезпечив рад. військам можливість форсування ріки (25.IX 1943), брав участь у відбитті ворожих атак. 26.IX на пошкодженому поромі переправив дві гармати. Загинув під час переправи.

К. Г. Воблий.

Марко Вовчок.

ВОЄВО́ДА — 1) Воєначальник у давніх слов'ян, у давньорус. князівствах і Рос. д-ві до 18 ст. Як начальника князівської *дружини* або *воїв* В. згадують у давньорус. літописах починаючи з 10 ст. В. у полках, загонах були з кін. 15 і до поч. 18 ст. З серед. 16 ст. з'явилися городові В.— представники царського уряду, що очолювали військ. і цивільне управління в ряді міст Рос. д-ви. Напр., 1654 у Київ було призначено В. князів Ф. С. Куракіна і Ф. Ф. Волконського. У 1719 з'явилися провінційні В. У 1775 посаду В. було ліквідовано. Див. також *Воєводство*. 2) В лит. і польс. феод. д-вах службова особа, що очолювала воєводство. Її призначав король або великий князь з місцевої знаті. 3) В бурж.-поміщицькій Польщі 1921—39 В. очолював орган заг. адміністрації воєводства — воєводське управління.

ВОЄВО́ДІН Петро Іванович (12.VII 1884 — 25.XI 1964)—професіональний революціонер, рад. держ. діяч, Герой Соціалістич. Праці (1964). Член КПРС з 1899. Н. в м. Сумах в сім'ї робітника. Проводив революц. роботу в Катеринославі, Саратові, Самарі, Читі, Томську, Омську та ін. містах. У жовтні 1905 керував бойовою дружиною в Самарі. Не раз зазнавав арештів, був ув'язнений. В 1912 емігрував до США. В 1913 повернувся до Росії, вів парт. роботу в Баку, але згодом був заарештований і засланий у Наримський край. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції В. — голова крайової прод.-економіч. Ради Зх. Сибіру і Уралу. В 1918 — голова обл. Ради нар. г-ва Зх. Сибіру. З 1920 — на госп. та журналістській роботі, потім працював у Наркомосі РРФСР тощо. З 1940 — персональний пенсіонер. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Автор спогадів про В. І. Леніна (М., 1957).

ВОЄВО́ДСТВО — 1) Велика адм.-тер. одиниця в Лит. і Польс. феод. державах 15—18 ст.; очолювалось *воєводою*. На укр. землях були *Руське воєводство*, *Київське воєводство*, *Брацлавське воєводство*, *Волинське воєводство*, *Подільське воєводство*. 2) Орган держ. управління Рос. д-ви на тер. України, при якому були рос. військ. частини. Запроваджене в 2-й пол. 17 ст. у ряді міст Правобережної і Лівобережної України (Києві, Переяславі, Чернігові, Умані, Ніжині). За гетьмана І. М. *Брюховецького* В. встановлено також у Гадячі, Полтаві, Миргороді, Лубнах, Глухові та ін. містах. Всі В. підпорядковувались *Малоросійському приказу* і особисто цареві. Осн. завданням В. було поширення воєводсько-приказної системи (див. *Накази*) на всю тер. України. Лікві-

довані 1775 у зв'язку з утворенням *губерній*. На тер. Слобідської України В. існували з 1727 (Валуйське, Крюківське, Путивльське) до 1780—82. 3) Адм.-тер. одиниця в бурж.-поміщицькій Польщі 1921—39. Загарбана нею тер. Зх. України поділялась на Волинське, Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства.

«ВОЄННА ПРОГРАМА ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»— видатний твір В. І. Леніна, присвячений розробці марксистської теорії воєн і теорії соціалістич. революції. Написаний у вересні 1916 для преси скандінавських лівих соціал-демократів, які в період першої світової війни виступали проти пункту с.-д. програми «озброєння народу» і висунули хибний лозунг «роззброєння». В грудні 1916 цю статтю В. І. Леніна в переробленому вигляді надруковано в «Сборнике социал-демократа» (№ 2) під заголовком «Про лозунг роззброєння». У квітні 1917 В. І. Ленін передав текст статті нім. мовою редакції органу Міжнар. союзу соціалістич. орг-цій молоді газ. «Югенд-Інтернаціонале» («Інтернаціонал молоді»). Стаття була надрукована в № 9 і 10 газети 1917. В цьому творі В. І. Ленін продовжує розвивати теорію соціалістич. революції, яку раніше виклав у статті «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» і в книзі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму». В. І. Ленін приходить до висновку про неможливість в умовах нерівномірного розвитку капіталізму одночасної перемоги соціалізму в усіх країнах, указує на неминучість періоду, коли соціалізм переможе в одній або кількох країнах, а інші протягом певного часу залишаться буржуазними або добуржуазними, тобто на неминучість періоду співіснування д-в з різним суспільним ладом. В. І. Ленін з'ясував суть воєн справедливих і несправедливих, показав, що свідомий пролетаріат ніколи не був і не може бути ворогом революц. воєн, викрив соціал-пацифістів, які заперечували всякі війни, в т. ч. й нац.-визвольні.

Видання: Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції. Твори. Вид. 4, т. 23.
Літ.: Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968.

М. Я. Варшавчик (Київ).

ВОЄННЕ МИСТЕ́ЦТВО на Україні — система способів і форм ведення війни. В. м. охоплює тактику (способи підготовки й ведення бою), оперативне мистецтво (способи підготовки й проведення воєнних операцій) і стратегію (способи організації, підготовки й використання збройних сил для перемоги над ворогом у війні). В. м. зародилося з поділом суспільства на класи й виникненням такого суспільного явища, як *війна*.

Найдавніші відомості про В. м. на тер. сучас. України пов'язані зі *скіфами* (7 ст. до н. е.— поч. 1-го тис. н. е.). В наступальних війнах скіфи застосовували стратегію раптового нападу, в оборонних — стратегію вимотування сил ворога. Скіфські війська були здатні до великих переходів. Проти легкоозброєної піхоти скіфські кіннотники йшли в наступ лавою, застосовуючи як тактичний засіб тимчасовий відступ. Завдавши метальною зброєю (стрілами і дротиками) втрат ворогові, скіфи переходили до рукопашного бою. Проти кінноти й важкоозброєної піхоти вони виставляли важку кінноту, за якою наступали легкоозброєні вершники й піхота. Скіфська тактика «ударного кулака» кінноти зробила значний вплив на В. м. народів Передньої Азії і Середземномор'я.

Найдавніші відомості про В. м. сх. слов'ян пов'язані з історією *антів*. Антське військо відзначалося високою боєздатністю. Осн. бойовою силою у антів була піхота. Відносно нечисленна кіннота сміливими раптовими ударами по ворогу допомагала піхоті. Тактичною формою бойового порядку була глибока колона або кілька колон, сформованих за принципом родових зв'язків. Чітко витримуючи бойовий порядок, колони воїнів кидали на ворога дротики і починали рукопашний бій, б'ючись «груди з грудьми». У війнах з *готами*, *гуннами*, *аварами*, а також з Візантійською імперією сх. слов'яни виявляли високі бойові якості. Своєрідні риси сх.-слов. В. м. було удосконалено й розвинуто за часів *Київської Русі*, коли почали застосовувати монолітний бойовий порядок, т. з. «стіну», або «тверду фалангу». Сила «стіни», на флангах якої були кінні дружинники, полягала в можливості здійснювати могутню атаку і в рукопашній сутичці сильним ударом знищувати противника. Київ. князь Святослав Ігорович удосконалив «стіну», додавши до неї другу лінію, яка стала резервом для відбивання нападів противника з флангів і тилу. В 11—12 ст. стару військ.-тер. одиницю *«тисячу»* замінив *полк*, який об'єднував військ. загони окремих князів. На поч. 12 ст. великий київ. князь Володимир Мономах, очолюючи боротьбу з кочовиками-половцями, застосовував досконалу організацію швидкого пересування військ на марші, майстерно будував бойовий порядок військ, запровадив чітку взаємодію в бою різних родів військ і полків окремих князів. Він зміцнив ударну силу легкої кінноти, яка почала переважати половецьку кінноту за швидкістю, спритністю й майстерністю володіти луком і шаблею. Одночасно Володимир Мономах надавав великого значення й «пішій раті»— ополченню *воїв*. У період феод. роздробленості Русі В. м. розвивалося далі. В кін. 12 ст. новгород-сіверський князь Ігор Святославич запровадив бойовий порядок з двох ліній. Перша лінія складалася з двох полків та авангардного загону стрільців-лучників, друга лінія — з великого полку в центрі та двох полків на флангах.

Розвиток укр. В. м. пов'язаний з виникненням на Україні *козацтва*. Стратегія і тактика *козацького війська* склалися в умовах боротьби проти соціального і нац.-реліг. гніту шляхет. Польщі й тур.-тат. агресії. Спільна антифеод. боротьба селянства й козац. низів визначила певні особливості укр. В. м. Козац. стратегія мала яскраво виявлений наступальний характер. У бою козаки прагнули оточити ворога, застосовували складний тактичний маневр охоплення противника з флангів і виходу йому в тил. Широко використовували резерв, з допомогою якого добивалися перелому в бою на свою користь. Справедливий характер боротьби проти іноземних загарбників зумовлював моральну перевагу козац. війська.

Фронтальні атаки козаки проводили після рушничного або гарматного вогню. Гол. засобом у бою був прицільний, а не залповий вогонь. Готуючи раптові удари по ворогу, козаки вміло використовували рельєф місцевості, зокрема стрімкі береги річок і яри. Кіннота козаків відігравала допоміжну роль, підтримуючи піхоту й артилерію. Найпопулярнішим бойовим порядком у козаків був т. з. *табір*, який вони вміло застосовували в наступі, в обороні й під час маршів. Козаки відзначалися великою майстерністю і в облозі, і в штурмі фортець. *Запорізька Січ* мала свій флот, що складався з легких рухливих суден-чайок, на яких *запорізькі козаки*, часто разом з донськими козаками, ходили в далекі морські походи, загрожуючи навіть столиці султанської Туреччини — Стамбулові. В керуванні морськими походами запорізьких козаків великий талант виявив гетьман П. К. Сагайдачний.

Козаки уславилися як фортифікатори і майстри саперної справи. Сучасники вважали козац. зем-

ляні укріплення неприступними й відзначали їхню перевагу перед кам'яними мурами феод. замків і фортець. У 2-й пол. 16 ст. козаки довели до високого рівня сторожову. прикордонну авангардно-розвідувальну службу, створивши оригінальну систему сигналізації («вежі», «фігури»).

Дальшого розвитку В. м. на Україні набуло в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. Гол. ударною силою сел.-козац. армії була піхота. Ще на поч. нар.-визвольної війни Б. Хмельницький сформував загони козац. кінноти, яка надалі стала окремим родом війська. В боях кіннота відігравала значну роль. Напр., під Зборовом 1649 удари козац. кінноти з фронту й тилу завдали значних втрат королівській армії на переправі через р. Стрипу. Сел.-козац. армія, що народилася як армія нар. повстання, широко використовувала військ. досвід і традиції стратегії й тактики запорізького козацтва. Керована Б. Хмельницьким, якому належить видатна роль у розвитку укр. В. м., сел.-козац. армія проводила стратегію активного рішучого наступу і концентрованого удару. Завдяки швидкому й майстерно проведеному маневруванню та вдалому виборові позицій сел.-козац. військо під проводом видатного полководця Б. Хмельницького здобуло блискучі перемоги в *Жовтоводській битві 1648, Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648, Зборівській битві 1649*. В *Батозькій битві 1652* Б. Хмельницький подав класичний зразок тактики, розрахованої на оточення й повне знищення ворога. Значний вклад у розвиток укр. В. м. внесли соратники Б. Хмельницького — М. Кривоніс, І. Богун, Д. Нечай, М. Небаба, С. Морозенко, М. Гладкий, Ф. Джалалій, М. Кричевський та ін. воєначальники сел.-козац. війська.

Після возз'єднання України з Росією 1654 укр. козац. військо під час війни діяло за стратегічними планами рос. командування, підлягаючи в оперативному відношенні рос. воєводам. У 2-й пол. 17 ст. укр. і рос. збройні сили брали участь у рос.-польс. війні 1654—67, у бойових діях під час тур. *Чигиринських походів 1677 і 1678*, у *Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96*. У боротьбі проти тур.-тат. агресії та польс.-шляхет. загарбників відзначилися кошовий І. Сірко, полковник правобережного козацтва С. Палій. Спільні дії укр. козаків і рос. солдатів сприяли посиленню взаємовпливу рос. і укр. В. м. Набутий укр. козаками бойовий досвід і їхню стратегію й тактику партизан. виступів майстерно використовували на зх.-укр. землях *опришки*, а на Правобережній Україні гайдамаки у визвольній боротьбі проти польс.-шляхет. гніту. Створене 1768, за *Коліївщини*, велике гайдамацьке військо на чолі з М. Залізняком та І. Гонтою здобуло Чигирин, Черкаси, Смілу, Лисянку, Умань та ін. фортеці й визволило Пд. Київщину від польс.-шляхет. загарбників.

У кін. 18—1-й пол. 19 ст. царський уряд сформував *Чорноморське козацьке військо, Бузьке козацьке військо, Азовське козацьке військо*. На бойових операціях цих військ. формувань позначився вплив козац. тактики. Зокрема, чорноморські козаки за рос.-тур. війни 1787—91 подали значну тактичну допомогу рос. військам у боях під Ізмаїлом і Римніком. Під час *Вітчизняної війни 1812* було створено козац. укр. ополченські полки (див. *Народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*), які, виконуючи стратегічне завдання рос. командування, відбили спроби франц. загонів прорватися на Україну.

На розвиток В. м. значний вплив мала *перша світова війна 1914—18*, під час якої на тер. зх.-укр. земель точилися запеклі бої між рос. і австро-нім. військами. В цій війні з'явилися нові оперативно-стратегічні об'єднання — фронти, виникли фронтові операції, склалася система суцільної глибокоешелонованої позиційної оборони на фронтах, для прориву якої застосовували тривалу арт. підготовку й масовані удари піхоти. З стратегіч. наступальних операцій велике значення мав прорив австро-німецького фронту 1916, що його здійснили рос. армії Пд.-Зх. фронту (ком. О. О. Брусилов) від Полісся до р. Дністра.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції виникли рад. воєнна наука — найпередовіша воєнна наука в світі — і її складова частина — рад. В. м. Воєнна наука, розроблена в СРСР, в т. ч. рад. В. м., успадкували кращі традиції світових воєнних науки й мистецтва. Основою рад. В. м. є теорія марксизму-ленінізму, політика КПРС, соціалістич. система Рад. д-ви. Осн. методологічні положення рад. В. м. розроблені Комуністич. партією і її вождем В. І. Леніним. Рад. В. м. служить захистові мирного життя і праці народів СРСР, захистові інтересів усіх соціалістич. країн, інтересів миролюбних сил світу. Тому осн. принципи рад. В. м. підпорядковано завданням ведення справедливої війни проти імперіалістич. агресії.

Рад. воєнна наука і В. м. виникли і почали розвиватися в роки *громадянської війни в СРСР 1918—20*. Досвід, набутий Червоною Армією в боях громадян. війни, було покладено в основу розробки рад. воєнної стратегії, оперативного мистецтва і тактики. Велике значення для створення і розвитку рад. В. м. мали операції, що їх провела Червона Армія на тер. України, яка протягом 1918—20 була ареною жорстоких боїв. Значна роль у розгромі сил внутр. контрреволюції та військ іноземних інтервентів належить військ. формуванням, створеним у той час на тер. України, які брали участь у багатьох важливих операціях.

Розроблена в період громадян. війни стратегія Рад. Армії характеризувалась єдністю політики й стратегії, поєднанням усіх видів збройної боротьби (наступу, оборони, контрнаступу і партизан. дій), правильним вибором напряму гол. удару з урахуванням політ., економіч. і воєнних факторів, умілим використанням суперечностей у таборі ворога для розгрому його частинами, зосередженням гол. сил і засобів на вирішальних напрямах. Осн. досягнення рад. оперативного мистецтва цього періоду — визначення ролі й місця фронтових і арм. об'єднань, широке використання різних форм оперативного маневру, перехід від рівномірного розподілу сил по фронту до дій ударних угруповань, організація і успішне використання рухомих об'єднань — кінних армій. Було здобуто цінний досвід здійснення прориву сильної оборони ворога *(Перекопсько-Чонгарська операція 1920)*, форсування річок з ходу, захоплення і оборони плацдармів на великих водних перепонах (*Каховський плацдарм* 1920), активної оборони великих міст *(Луганська оборона 1919)*. Склалася тактика Рад. Армії, характерними рисами якої були висока бойова активність, вирішальна роль маневру в бою, сміливa ініціатива командирів і бійців. Тактичні завдання вирішувалися в основному у взаємодії піхоти й кінноти *(Київська операція 1920)*. Артилерію, що була незначною, застосовували децентралізовано. Авіацію використовували гол. чин. для розвідки. Вона була зосереджена на Зх. і Пд.-Зх. фронтах. Проте було зроблено спробу активного використання її для боротьби проти кінноти Мамонтова, що діяла в тилу Пд. фронту. Під час боїв на Каховському плацдармі Рад. Армія здобула перший значний досвід боротьби з танками. В бою вздовж залізнич.

шляхів широко застосовували бронепоїзди (напр., Заднiпровська дивізія бронепоїздів). Видатна роль у розвитку рад. В. м. в роки громадян. війни належить М. В. Фрунзе, О. І. Єгорову, С. С. Каменєву, М. М. Тухачевському, І. П. Уборевичу, В. К. Блюхеру, К. Є. Ворошилову, Й. Е. Якіру, С. М. Будьонному, І. І. Вацетісу, В. О. Антонову-Овсієнку, В. М. Примакову, Я. Ф. Фабріціусу, І. Ф. Федьку, В. І. Чапаєву, В. І. Шоріну. В період між громадян. і Великою Вітчизн. війнами зусиллями рад. народу, керованого Комуністич. партією, Рад. Армія з технічно відсталої перетворилася на передову для того часу армію, спроможну захищати першу в світі соціалістич. д-ву.

Значний вклад внесли рад. воєнні теоретики в розробку питань рад. воєнної науки. Правильно оцінюючи характер майбутньої війни, рад. воєнна теорія передбачала, що СРСР буде змушений вести тривалу війну проти коаліції імперіалістич. д-в і що ця війна потребуватиме мобілізації всіх економіч. і людських резервів країни. Стратегія війни виходила з ведення бойових дій на території ворога до його остаточного розгрому. Значним досягненням рад. оперативного мистецтва була розробка теорії глибокої операції: одночасного придушення всієї глибини оборони ворога з допомогою застосування всіх видів зброї, прорив оборони у високому темпі з виходом на оперативний простір і в тил, оточення і розгром ворога. Новим у тактиці була теорія глибокого бою, яка виходила з теорії глибокої операції. Осн. видом бою був наступ, під час якого різні роди військ у взаємодії (гол. роль відводилась піхоті) повинні були придушити всю тактичну глибину оборони ворога.

Високого розвитку рад. В. м. досягло в роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. В перший період війни (червень 1941 — листопад 1942) осн. видом стратегічних дій Рад. Армії була стратегічна оборона, метою якої було виснаження ворога, оволодіння стратегіч. ініціативою, перехід у контрнаступ, а потім і в заг. наступ. Перехід Рад. Армії до стратегіч. оборони на поч. війни визначив нові завдання оперативного мистецтва й тактики. Було розроблено форми й засоби ведення оборонних операцій і боїв. Велику роль в цьому відіграли дії Рад. Армії та Військово-Морського флоту на тер. України (див. *Київська оборонна операція 1941, Одеська оборона 1941, Севастопольська оборона 1941—42*). В той же час було багато зроблено для розвитку мистецтва наступу. Перебудова економіки на воєнний лад забезпечила Рад. Армію кращою бойовою технікою і збільшила її кількість, що дало можливість рад. В. м. застосувати нові форми й засоби боротьби. Завдяки мужності і стійкості воїнів Рад. Армії, героїзмові рад. народу, видатній організуючій і спрямовуючій діяльності Комуністич. партії і Рад. уряду гол. стратегічне завдання було виконано — Рад. Армія виснажила гітлерівські війська, зупинила наступ їх і перейшла до контрнаступу (див. *Московська битва 1941—42*).

Важливе значення для здійснення гол. стратегіч. завдання мав *партизанський рух*, що під керівництвом Комуністич. партії розгорнувся в районах, тимчасово загарбаних ворогом. Лише на Україні 1941 було створено 883 партизан. загони, понад 1700 диверсійних і винищувальних груп. Другий період війни (листопад 1942 — грудень 1943) — період корінного перелому в ході війни — характеризується дальшим розвитком рад. В. м. Зростання воєнної пром-сті привело до підвищення тех. оснащеності всіх родів військ, що сприяло розвиткові В. м. Стратегія Рад. Армії була спрямована на удосконалення організації і проведення оборонних дій з наступним переходом у контрнаступ і розвитком його на велику глибину (див. *Сталінградська битва 1942—43, Курська битва 1943*). Для вирішення стратегіч. завдань широко використовуються бойові дії партизанських з'єднань, зокрема *партизанські рейди*, в т. ч. на тер. УРСР. Осн. напрямом розвитку оперативного мистецтва було вишукування досконалих форм і засобів прориву позиційного фронту ворога з наступним розвитком прориву до оперативних масштабів. Найкращою формою оперативного маневру було визнано двостороннє охоплення флангів ворога, щоб вийти в його глибокий тил і завершити оточення створенням внутр. і зовн. фронтів. Рад. війська здобули значний досвід в організації і проведенні оперативного переслідування великих угруповань ворога. В операціях другого періоду було вперше здійснено форсування рік з ходу (див. *Битва за Дніпро 1943*), яке стало одним з осн. засобів дій рад. військ на водних рубежах. Тактика загальновійськ. наступального бою розвивалася в основному в напрямі розробки засобів швидкого і одночасного придушення всієї тактичної зони оборони ворога. В ряді операцій (*Запорізька наступальна операція 1943, Київська наступальна операція 1943*) значного розмаху набули нічні бої. Осн. видом бойових дій Рад. Армії в третій період війни (1944—45) був наступ, форми якого змінювалися залежно від обстановки, мети операції та співвідношення сил. У кампаніях 1944 стратегічні операції велись послідовно по фронту і в глибину. В кампаніях 1945 наступ провадився одночасно по всьому фронту. Рад. В. м. в той час збагатилося новим досвідом проведення великих операцій на оточення і знищення ворога у взаємодії всіх родів військ, авіації та флоту. В деяких операціях оточення досягали, завдаючи гол. ударів танковими і загальновійськ. з'єднаннями у збіжних напрямах (*Корсунь-Шевченківська операція 1944, Білоруська операція 1944*), в ін. операціях — проривом фронту в кількох місцях з наступним розвитком ударів у глибину і виходом на фланги і в тил ворога (*Львівсько-Сандомирська операція 1944, Берлінська наступальна операція 1945*) або охоплюючими ударами для відтиснення ворога до важкоприступної місцевості (*Карпатсько-Ужгородська наступальна операція 1944*). Поряд з оточенням застосовувались глибокі фронтальні удари, які приводили до знищення ворога частинами (Львівсько-Сандомирська операція 1944 та ін.). Рад. В. м. успішно розв'язало проблему прориву оборони ворога на велику глибину і у високому темпі могутнім вогневим ударом артилерії, авіації у взаємодії з ін. родами військ і введенням у прорив танкових і механізованих військ, які дробили й знищували ворожі угруповання.

Перемога Рад. Армії у Великій Вітчизн. війні підтвердила передовий, творчий характер рад. В. м., його перевагу над бурж. В. м. Великий вклад у розвиток рад. В. м. під час цієї війни внесли рад. воєначальники І. Х. Баграмян, О. М. Василевський, М. Ф. Ватутін, Л. О. Говоров, А. Г. Головко, А. І. Єременко, Г. К. Жуков, І. С. Конєв, Р. Я. Малиновський, І. Ю. Петров, К. К. Рокоссовський, В. Д. Соколовський, С. К. Тимошенко, Ф. І. Толбухін, В. П. Трібуц, І. Д. Черняховський, Б. М. Шапошников та ін. Після війни рад. В. м., збагачене бойовим досвідом, зробило значний крок уперед. Сучас. воєнна доктрина СРСР і країн-учасниць Варшавського договору, яка враховує бурхливий розвиток техніки, виходить з того, що майбутня світова війна, якщо її розв'яжуть імперіалістич. д-ви, буде ракетно-ядерною війною. Перемога над ворогом може бути досягнута у взаємодії всіх родів військ. Наявність в СРСР могутньої ракетної техніки, атомної, водневої та ін.

видів зброї зумовила відповідні зміни в розробці багатьох питань рад. В. м. Створено новий вид збройних сил — ракетні війська. Зросли бойові можливості сухопутних військ. Піднеслася роль повітряно-десантних військ, змінилася організація військ протиповітряної оборони. Осн. силою Військово-Морського Флоту стали підводні човни різного призначення і військ.-морська авіація. Бойові навчання Рад. Армії «Дніпро», які провадилися на тер. УРСР 1967, показали високий рівень тех. оснащення військ, підвищення бойових і орг. якостей командного складу, бурхливий розвиток воєнно-теоретич. думки.

Рад. В. м. розвивається на основі створеної в СРСР могутньої економіч. і матеріально-тех. бази, використовуючи багатющий бойовий досвід Рад. Збройних Сил, сучас. рівень розвитку воєнної техніки і найновіші тенденції розвитку військ. справи.

Літ.: Маркс К. Громадянська війна у Франції. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17; Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Ленин В. И. Военная переписка. 1917—1922 гг. М., 1966; Военные вопросы в решениях КПСС. 1903—1917 гг. Сборник документов. М., 1960; КПСС в Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов. 1917—1958. М., 1958; История военного искусства, т. 1—2. М., 1963 [бібліогр. т. 2, с. 715—718]; История военного искусства. М., 1966; Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах. М., 1965; Военная стратегия. М., 1968; Общая тактика, т. 1—3. М., 1940—41; Разин Е. А. История военного искусства, т. 1—3. М., 1955—61 [бібліогр. т. 1, с. 532—536; т. 2, с. 619—625; т. 3, с. 687—694]; Строков А. А. История военного искусства, кн. 1—3. М., 1955—67; Тухачевский М. Н. Избранные произведения, т. 1—2. М., 1964; Фрунзе М. В. Избранные произведения. М., 1965; Шапошников Б. М. Мозг армии, кн. 1—3. М.—Л., 1927—29; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954; Черненко Є. В. До історії військової справи в Північному Причорномор'ї. «Український історичний журнал», 1967, № 11; Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. К., 1950; Эварницкий Д. И. История запорожских козаков, т. 1. СПБ, 1892; Маслов-ский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России, в. 1—2. СПБ, 1891—94; Сидоренко В. О. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI—XVII ст. «Український історичний журнал», 1965, № 9; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; Абаліхін Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; Прокофьев Е. А. Военные взгляды декабристов. М., 1953; Русская военно-теоретическая мысль XIX и начала XX веков. М., 1960; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; История гражданской войны в СССР. 1917—1922, т. 1—5. М., 1938—60; Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов. т. 1—3. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—2. К., 1967—68; Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне, т. 1—4. М.—Л., 1924—33; Бубнов А. С. О Красной Армии. М., 1958; Гриниш ин Д. М. Военная деятельность В. И. Ленина. М., 1960; Козлов С. Н., Смирнов М. В., Базь И. С., Сидоров П. А. О советской военной науке. М., 1964; Семенов В. А. Краткий очерк развития советского оперативного искусства. М., 1960; Якир И. Э. Воспоминания о гражданской войне. М., 1957; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65 [бібліогр. т. 6, с. 557—605]; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—2. К., 1967—68; Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1956; Развитие тактики Советской Армии в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). М., 1958; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. К., 1968; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1969.

О. М. Апанович, П. С. Кувшинов (Київ).

ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ — економіч. політика Рад. влади в період іноземної воєнної інтервенції і громадян. війни 1918—20. В. к. складався поступово з літа 1918. Необхідність його запровадження була викликана величезними труднощами, з якими зустрілась молода Країна Рад. 1-а світова війна розорила її нар. г-во. В той же час було потрібно мобілізувати всю економіку для розгрому інтервентів і білогвардійців. Це зумовило запровадження системи надзвичайних заходів — В. к. Було націоналізовано не лише велику і середню, а й значну частину дрібної пром-сті для негайного налагодження виробництва продукції, необхідної для фронту. Управління пром-стю, постачання їй сировини і розподіл продукції було суворо централізовано шляхом запровадження системи *главкізму*. В листопаді 1918 створено *Раду Робітничої і Селянської Оборони* на чолі з В. І. Леніним, яка зосередила в своїх руках всю повноту влади для мобілізації сил і засобів країни в інтересах оборони. Вона керувала всім воєнним г-вом, розглядала і затверджувала виробничі плани пром-сті, плани заготівель і розподілу сировини і палива, плани перевезень. 5.X 1918 було запроваджено заг. трудову повинність для всіх працездатних громадян. Здійснювався принцип «хто не працює, той не їсть». Підприємства, що виробляли продукцію для фронту, переводились на воєнний стан. Робітники і службовці цих підприємств оголошувались мобілізованими. З метою розв'язання продовольчого питання, мобілізації всіх продовольчих ресурсів для безперебійного постачання армії і врятування від голодної смерті робітн. класу 11.I 1919 було прийнято декрет про *продрозверстку*. В селянства вилучалися всі лишки продовольства за твердими цінами, що їх встановлювала д-ва. «Ми,— говорив В. І. Ленін,— будучи в обложеній фортеці, не могли продержатись інакше, як застосуванням розверстки, тобто взяти всі надлишки у селян, які тільки є, взяти іноді навіть не тільки надлишки, а і дещо необхідне селянинові, аби тільки зберегти здатною до боротьби армію і не дати промисловості розвалитися зовсім» (Твори, т. 32, с. 258).

Декретом Раднаркому РРФСР від 21.XI 1918 вводилася держ. монополія на найважливіші продовольчі товари (хліб, цукор, сіль, чай), запроваджувався класовий пайок, ліквідувалась вільна торгівля. Вся продовольча справа була зосереджена в руках Нар. комісаріату продовольства і його місцевих органів. В умовах громадян. війни запровадження продрозверстки мало не лише забезпечити Червону Армію і робітн. клас продовольством, але й зміцнити союз пролетаріату з трудящим селянством, що гарантувало перемогу над контрреволюцією. Економіч. основа воєнно-політ. союзу робітн. класу і трудящого селянства полягала в тому, що селяни дістали від Рад. влади землю і захист від поміщика і куркуля, а робітники одержували від селянства продовольство за продрозверсткою, в основу якої був покладений ленінський принцип: з бідних селян нічого, з середняка — посередньо, з багатого — багато (див. Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 37, с. 522).

В ході продрозверстки розгорнулася жорстока клас. боротьба, яка особливої гостроти набула на Україні. Есери, меншовики, укр. бурж. націоналісти вели шалену агітацію проти продрозверстки, організовували куркульські банди, що вбивали продпрацівників, грабували заготовлені продукти. В. І. Ленін підкреслював, що політика В. к. врятувала пролетарську диктатуру в розореній і відсталій країні. На Україні політика В. к. в зв'язку з окупацією тер. республіки австро-нім.

інтервентами і загарбанням влади петлюрівською *Директорією* була запроваджена дещо пізніше — навесні 1919. Націоналізація пром-сті тут тривала аж до кінця 1920, коли держ. органам було підпорядковано понад 11 тис. пром. підприємств, де працювало більше 80% робітн. класу республіки. В. к., однак, не є неминучою фазою в розвитку соціалістич. революції. «,,Воєнний комунізм" був вимушений війною і розоренням. Він не був і не міг бути політикою, яка відповідає господарським завданням пролетаріату. Він був тимчасовим заходом» (Ленін В. І. Твори, т. 32, с. 311). Після переможного закінчення громадян. війни X з'їзд РКП(б) (березень 1921) за пропозицією В. І. Леніна прийняв рішення про заміну продрозверстки *продподатком*, про перехід до *нової економічної політики*.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 32. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови); КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1963.

П. П. Гудзенко (Київ).

ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ — особи, що вчинили злочини проти миру, загальновизнаних законів і звичаїв війни або проти людства. Вимогу про відповідальність В. з. зафіксовано в постанові Вашінгтонської конференції 1922, Женевської конвенції 1929 та в Женевських конвенціях 1949, учасником яких є УРСР. Ще під час 2-ї світової війни страхітливі злочини фашист. загарбників спонукали уряди Великобританії, СРСР і США 2.XI 1943 прийняти Декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства». Вперше поняття «воєнний злочинець» сформульовано у статутах Нюрнберзького військ. трибуналу (1945) та Міжнар. військ. трибуналу для Далекого Сходу (1946). Відповідно до цих статутів В. з. визнають осіб, винних у плануванні, підготовці, розв'язанні і веденні агресивної війни; в убивствах, знущаннях, катуваннях, угоні в рабство цивільного населення, жорстокому поводженні з пораненими і полоненими, безглуздому руйнуванні міст і сіл, використанні заборонених засобів і знарядь ведення війни, пограбуванні громад. або приватної власності та ін. злочинах. Було встановлено поділ В. з. на головних, справи яких повинні розглядати спец. Міжнар. суди (див. *Нюрнберзький процес*), і неголовних, справи, яких розглядають суди країн, де було вчинено ці злочини. В Українській РСР на *судових процесах у справах про злодіяння німецько-фашистських окупантів на Україні* ряд В. з. було визнано винними і засуджено. Рад. уряд не раз звертався до урядів ін. країн, зокрема Канади, ФРН і США, відповідно до міжнар. угод, з вимогами вжити заходів до арешту й видачі рад. органам В. з., що проживають на території цих д-в. Але правлячі кола цих країн ігнорують законні вимоги уряду СРСР. 25.III 1969 УРСР ратифікувала Конвенцію про незастосування строку давності до В.з. і злочинів проти людства.

Д. С. Сусло (Київ).

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК — особлива форма об'єднання воєнних, політ. і економіч. зусиль і ресурсів рад. республік для спільної боротьби проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції в роки *громадянської війни в СРСР 1918—20*. Після Великого Жовтня в нац. будівництві відбувався двоєдиний процес: з одного боку, раніше пригноблені нації використовували проголошення Комуністич. партією права націй на самовизначення і створювали незалежні нац. д-ви, а з другого— серед народів Росії посилювався рух за добровільне об'єднання в єдиній соціалістич. д-ві. Втіленням у життя прагнення об'єднатися був В.-п. с. р. р., який склався 1919. Його створення було конче необхідним, оскільки Україні та ін. рад. республікам загрожували білогвардійські орди Денікіна та ін. контрреволюц. сили. Про об'єднання всіх зусиль для боротьби проти ворога ставили питання всі рад. республіки. Враховуючи це, В. І. Ленін підготував «Проект директиви ЦК про воєнну єдність», який став конкретною програмою утворення В.-п. с. р. р. В. І. Ленін зазначав, що необхідною умовою перемоги над силами контрреволюції «є єдине командування всіма загонами Червоної Армії і якнайсуворіша централізація в розпорядженні всіма силами й ресурсами соціалістичних республік..., а також залізничним транспортом» (Твори, т. 29, с. 359). 4.V 1919 ЦК РКП (б) обговорив питання «Про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх соціалістичних республік». Рад. Україна першою підтримала ідею В. І. Леніна про створення В.-п. с. р. р. 18.V нарада членів ЦК КП(б)У за участю представників ЦК РКП (б) прийняла рішення про ліквідацію *Українського фронту* і організацію військ. округів, безпосередньо підпорядкованих Реввійськраді РРФСР. У той же день ЦВК Рад України, висловлюючи волю мас, виніс постанову «Про об'єднання сил радянських республік», у якій говорилося: «Спільність ворога вимагає від усіх радянських республік спільності боротьби і єдності керівництва нею... Виходячи з цього, ЦВК доручає своїй Президії звернутися до ЦВК всіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби» («Коммунист», 20 травня 1919). Питання про взаємовідносини між УРСР та РРФСР обговорювалося і на Пленумі ЦК КП(б)У 27.V 1919. Пленум висловився за негайну централізацію військ. командування, за об'єднання рад. нар. г-ва, залізнич. транспорту, фінансів, наркоматів праці. В той же час Пленум підкреслив, що необхідно не забувати і про нац. особливості України та зберігати її суверенітет. Ініціативу Рад. України підтримали всі братні рад. республіки. 31.V 1919 Рада оборони Литви та Білорусії, а також уряд Латв. республіки звернулися до ЦК РКП(б) і ВЦВК з пропозицією про єдине військ. командування для всіх рад. республік. 1.VI 1919 зібралася сесія ЦВК РРФСР за участю представників усіх рад. республік. Висловлюючи волю трудящих Росії, України, Латвії, Литви та Білорусії, сесія прийняла істор. декрет про створення воєнного союзу рад. республік, у якому чітко вказала: «Стоячи цілком на грунті визнання незалежності, свободи і самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму і виходячи як з резолюції Українського Центрального Виконавчого Комітету, прийнятої на засіданні 18 травня 1919 р., так і пропозиції радянських урядів Латвії, Литви і Білорусії,— Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет Рад визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій» (Образование СССР. Сборник документов. М., 1949, с. 126). Це був договір незалежних рад. республік.

Декрет ВЦВК від 1.VI 1919, що законодавчо оформив В.-п. с. р. р., мав велике значення для за-

безпечення перемоги над іноземними інтервентами та внутр. контрреволюцією в роки громадян. війни. Він відіграв важливу роль в істор. долі рад. народів, заклав основи федерації рад. республік, став гарантією збереження свободи і незалежності кожної з них. Разом з тим утворення В.-п. с. р. р. завершило першу фазу об'єднавчого руху, який пізніше привів до створення СРСР — першої в світі держави робітників і селян.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 29. Проект директиви ЦК про воєнну єдність; т. 30. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на Першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р.; Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Чирко В. А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. М., 1967. *Ю. Ю. Кондуфор* (Київ).

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВІ КОМІТЕТИ — орг-ції імперіалістич. буржуазії в Росії, створені в травні 1915. Буржуазія сподівалась через В.-п. к. координувати роботу всієї пром-сті, розв'язувати всі економіч. та політ. питання, розподіляти військ. замовлення, відвернути робітників від революції. Але царський уряд, побоюючись політ. зміцнення буржуазії, законом від 27.VII 1915 обмежив роль В.-п. к. посередництвом між д-вою і приватною пром-стю. Поряд з центр. В.-п. к. були місцеві: обласні, губернські і міські В.-п. к. До складу В.-п. к. входили великі промисловці, представники банків, верхівки бурж. тех. інтелігенції. На тер. України діяло кілька десятків місцевих В.-п. к., в т. ч. 4 обласні (Київський, Харківський, Катеринославський та Одеський). При підтримці меншовиків та есерів керівництво В.-п. к. почало створювати при них «робітн. групи». Більшовики бойкотували вибори в ці групи, завдяки чому вони були створені лише у 58 з 244 місц. В.-п. к. Росії. Робітники переважної більшості міст України (в т. ч. Харкова, Катеринослава, Луганська) відмовились брати участь у В.-п. к. Після повалення самодержавства керівники Центр. В.-п. к. (Гучков, Коновалов) ввійшли до бурж. Тимчасового уряду, комітети перетворилися в орг-ції для боротьби проти робітн. класу. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції над В.-п. к. було встановлено контроль Вищої Ради Народного Господарства; 31.III 1918 їх перетворено в нар.-пром. к-ти, які 24.VII 1918 рішенням Рад. уряду було ліквідовано.

Літ.: Ленін В. І. Прикриття соціал-шовіністської політики інтернаціоналістськими фразами. Твори. Вид. 4, т. 21; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов. К., 1960; Погребинский А. П. Военно-промышленные комитеты. «Исторические записки», 1941, т. 11; Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках. К., 1963.

Й. Т. Щербина (Київ).

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В КІНЦІ 18 СТОЛІТТЯ — важливий істор. акт, в результаті якого були визволені з-під гніту шляхет. Польщі і увійшли до складу Росії Київщина, Поділля і частина Волині. Правобережна і Лівобережна Україна за рішенням *Переяславської ради 1654* були возз'єднані з Росією. Проте в складній для Росії міжнар. обстановці під час рос.-польс. війни 1654—67 (з деякими перервами) шляхет. Польщі знову вдалося окупувати Правобережжя (за винятком Києва з околицями). Загарбання Правобережної України було оформлене *Андрусівським перемир'ям 1667*, під-

твердженим *«Вічним миром» 1686*. На Правобережній Україні прокотилася хвиля нар. повстань, спрямованих проти соціального і нац. гніту шляхет. Польщі. В 1702—04 відбулося велике сел.-козац. повстання, яке очолювали С. *Палій*, *Самусь*, З. *Іскра*, А. *Абазин*. Відображаючи прагнення нар. мас, С. Палій неодноразово звертався до рос. уряду з проханням возз'єднати Правобережну Україну з Росією. Проте цьому перешкодила несприятлива міжнар. обстановка, зокрема, союзний договір між Росією і Польщею, спрямований проти Туреччини. Укр. повстанці здобули ряд міст. Але кинувши великі військ. сили, уряд Польщі жорстоко придушив повстання. В цій кривавій справі йому допоміг гетьман І. *Мазепа*. На Правобережній Україні відновився гніт польс. магнатів і шляхти. Величезні земельні простори захопили *Потоцькі*, *Жевуські*, *Браницькі*, *Любомирські* та ін. польс. магнати. В умовах розвитку товарного виробн. у 18 ст. зросли феод. повинності — панщина, натуральні данини, чинш. Наприкінці 80-х рр. 18 ст. панщина в багатьох місцях досягала 5—6 днів на тиждень. Селян розоряли орендарі маєтків і шинків. Над ними тяжіли монополії поміщиків на помел зерна, гуральництво, продаж дьогтю, селітри тощо. Поневолене селянство було позбавлене елементарних людських прав. У селах чинили свавільний суд і розправу кріпосники. Феод. гніт гальмував розвиток міст, пром-сті й ремесла. Більшість міст були позбавлені самоврядування, вони стали власністю магнатів.

Нар. маси Правобережної України зазнавали жорстокого нац. гніту. Польс. магнати і шляхта силоміць насаджували католицизм і унію, намагалися спольщити українців, щоб повністю розірвати їхні зв'язки з Лівобережною Україною, придушити в них прагнення до возз'єднання з Росією. Нещадне соціальне і нац. гноблення викликало на Правобережжі могутній визвольний рух широких верств населення. Масового характеру в 30—40-х рр. 18 ст. набрав гайдамацький рух. Значні гайдамацькі повстання відбулися 1734 і 1750. Велике нар. повстання спалахнуло 1768 (див. *Коліївщина*). Його очолювали М. *Залізняк* та І. *Гонта*. Всі повстання нар. мас були спрямовані проти гніту шляхет. Польщі і сваволі феодалів, за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Рос. д-ви. Хоч гайдамацький рух був придушений об'єднаними зусиллями польс., укр. і рос. панівних класів, визвольна боротьба на Правобережжі не припинялася. Зростали також антифеод. виступи польс. селян. Польс.-шляхет. д-ва, яку роз'їдала політ. анархія, занепадала. Влада короля була номінальною. Всесильні магнати, маючи власні війська, влаштовували спустошливі «наїзди», у власних маєтках видавали свої закони і постанови. Ф. Енгельс, характеризуючи становище Польщі в 2-й пол. 18 ст., зазначав: «Поступова деморалізація правлячої аристократії, нестача сил для розвитку буржуазії і постійні війни, які спустошували країну, зломили, нарешті, могутність Польщі. Країна, яка вперто зберігала недоторканним феодальний суспільний лад, в той час як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста,— така країна була приречена на занепад. Аристократія д і й с н о довела Польщу до занепаду, до цілковитого занепаду» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 160).

Скориставшись з ослаблення і занепаду Польщі, сусідні д-ви — Австрія, Пруссія і Росія — здійснили 1772 перший її поділ, внаслідок якого значна частина Білорусії була возз'єднана з Росією; Австрія захопила Сх. Галичину, частину Краківського воєводства, а 1774 — Буковину; Пруссія — Вармію, Поморське воєводство, частину Куявії. В умовах наростання революц. руху польс. магнатсько-шляхет. реакційні кола звернулися за допомогою до царського уряду. Росія і Пруссія 1792 ввели в Польщу свої війська. Наступного року було здійснено другий поділ Польщі, за яким з Росією возз'єднались Правобер. Україна і частина Зх. Білорусії. Селяни та міське населення Правобережжя і Білорусії радо зустріли звістку про входження до складу Росії. Вони всіляко допомагали рос. військам як своїм визволителям. Під час другого поділу Польщі Пруссія загарбала значну частину польс. земель. Придушивши в листопаді 1794 за допомогою реакційних магнатів і шляхти повстання, очолюване Т. Косцюшком, Австрія, Пруссія і Росія здійснили 1795 третій поділ Польщі. Внаслідок третього поділу Австрія загарбала Малу Польщу, Пруссія — Велику Польщу; до складу Росії увійшли Зх. Волинь, Зх. Білорусія, Литва і Курляндія.

Поділів Польщі і возз'єднання Правобережної України й Білорусії торкалося в своїх працях чимало істориків. Польс. бурж. історіографія, справедливо вказуючи на загарбницьку мету поділів Польщі, свідомо замовчувала участь в них польс. реакційної магнатсько-шляхет. верхівки. Вона вважала укр. і білорус. землі «споконвічними» польс. володіннями і обстоювала необхідність відновлення Польщі в її кордонах до 1772. Рос. дворянські і бурж. історики великодержавницького напряму висували твердження, що возз'єднання Правобережної України й Білорусії відбулося в результаті особистої ініціативи Катерини II, яка нібито, керуючись високогуманними почуттями, взяла під свій захист укр. і білорус. народи. Справжню наук. оцінку подій, зв'язаних з поділами Польщі і возз'єднанням Правобережної України з Росією, дали в своїх працях рад. історики та історики Польс. Нар. Республіки. Поділи Польщі, здійснені трьома монархіч. д-вами за допомогою польс. феод. аристократії, що прагнула врятувати себе від революції, мали реакційний характер. В результаті їх польс. народ і укр. населення Сх. Галичини і Пн. Буковини на довгий час опинилися під тяжким іноземним гнітом. «Ми знаємо,— говорив В. І. Ленін,— що величезним злочином було те, що Польща була поділена між німецьким, австрійським і російським капіталом, що цей поділ прирік польський народ на довгі роки гноблення...» (Твори, т. 30, с. 358). Возз'єднання Правобережної України з Росією, незважаючи на жорстокий гніт царизму, мало велике прогресивне значення в історії укр. народу. Воно сприяло розвиткові продуктивних сил, зміцненню економіч. і культ. зв'язків між укр. землями, прискоренню формування укр. бурж. нації, розширило і поглибило взаємозв'язки укр. і рос. народів. *Літ.:* Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16; Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. Твори. Вид. 4, т. 30; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Коваленко Л. А. Про приєднання Правобережжя до Росії. «Наук. зап. Житомир. пед. ін-ту». 1950, т. 1; История Польши, т. 1. М., 1954. *І. О. Гуржій* (Київ).

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ 1654 — видатний істор. акт, здійснений в січні 1654 на Переяславській раді на завершення *визвольної війни українського народу 1648—54*. Возз'єднання було закономірним результатом всієї попередньої історії двох братніх слов. народів, що походять від одного кореня — давньорус. народності (див. *Київська Русь*). Воно було зумовлене зростаючими багатовіковими економіч., політ. і культ. зв'язками укр. та рос. народів і відповідало корінним ін-

тересам народів, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін В. І. Твори, т. 25, с. 71). Мужньо відстоюючи від іноземних загарбників рідну землю, нар. маси України завжди діставали від рос. народу братню підтримку. Велику допомогу подавав рос. народ населенню України в боротьбі проти тур.-тат. агресорів, які, захопивши пд.-рос. і пд.-укр. землі, чинили грабіжницькі напади на Росію і Україну. Запорізькі козаки брали участь у ряді походів на Крим, організованих рос. урядом. Часто запорожці спільно з донськими козаками робили походи на тур. і крим. міста-фортеці, громлячи на суходолі і морі султанські та ханські війська. Рос. селяни-втікачі і загони донських козаків брали участь в антифеод. сел.-козац. повстаннях на Україні проти польс.-шляхет. гніту в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. Розгортаючи спільні виступи проти іноземних загарбників, трудящі маси Росії й України зміцнювали взаємозв'язки в боротьбі проти феод.-кріпосницького визиску. Важливим етапом у спільній боротьбі проти внутр. поневолювачів була масова участь укр. селян і козаків у *селянській війні під керівництвом Івана Болотникова 1606—07*.

Виступаючи проти польс.-шляхет. гніту, укр. селяни й козаки водночас вели боротьбу за об'єднання з братнім рос. народом. Їхні прагнення до возз'єднання з рос. народом 1624 яскраво відображені у зверненні київ. митрополита І. *Борецького* до рос. уряду.

З давніх часів розвивались економіч. зв'язки між Росією та укр. землями. Вони виявлялися насамперед у зростанні торгівлі. Розвиткові економіч. зв'язків також сприяла міграція населення. Масові переселення селян, козаків і міщан з України в Росію мали місце в 30-х рр. 17 ст. після поразок сел.-козац. повстань на Україні. Важливу роль у зближенні рос. і укр. народів відігравали взаємні культ. зв'язки.

Постійну допомогу і підтримку Рос. д-ва, особливо її нар. маси, подавала укр. народові під час цар.-визвольної війни 1648—54. Загони донських козаків, рос. селян разом з сел.-козац. військом України боролися проти ненависного ворога. Рос. уряд допомагав укр. народові військ. спорядженням, зброєю, а також дозволив безмитний довіз на Україну хліба, солі та ін. продуктів. Рос. дипломати захищали інтереси України під час переговорів з іноземними д-вами. Все це сприяло поглибленню і розширенню визвольного руху укр. народу за об'єднання з рос. народом.

Сел.-козац. військо з допомогою нар. мас Росії здобули блискучі перемоги над полчищами шляхет. Польщі під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Вінницею і Батогом. Б. Хмельницький, виражаючи прагнення укр. народу, ще з червня 1648 почав вести переговори з рос. урядом, на основі яких *Земський собор 1653* прийняв ухвалу про прийняття України до складу Росії.

Возз'єднання України з Росією здійснила 8 (18).I 1654 Переяславська рада, в якій брали участь представники козац. полків, багатьох міст, селяни навколишніх сіл, а також рос. посольство, очолюване В. В. *Бутурліним*. Всі учасники ради одностайно підтримали пропозицію Б. Хмельницького про возз'єднання України з Росією. *Переяславська рада 1654* поклала початок новому періодові в історії України, а її ухвала була здійсненням споконвічних прагнень укр. народу, який, об'єднавшись з рос. народом, врятував себе від поневолення шляхет. Польщею і султанською Туреччиною. Незважаючи на те, що на чолі Росії тоді стояли цар і поміщики, возз'єднання України

Демонстрація на Хрещатику в Києві на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. 24 травня 1954.

з Росією відіграло велику прогресивну роль для дальшого економіч., політ. і культ. розвитку укр. народу, сприяло зростанню продуктивних сил України і Росії, взаємозбагаченню культур двох братніх народів. Воно закріпило економіч., політ., культ. зв'язки укр. і рос. народів, згуртувало їхні сили для спільної боротьби проти іноземних загарбників та внутр. гнобителів і визискувачів — царизму, поміщиків і буржуазії. Завдяки возз'єднанню, яке мало міжнар. значення, значно зросла економіч. і військ. могутність Росії, було завдано нищівного удару по агресивних намірах султан. Туреччини і шляхет. Польщі. Після возз'єднання політ. і юридичне становище України в складі Рос. д-ви було визначене *Березневими статтями 1654*, за якими Україна дістала політ. автономію. Але починаючи з 60-х рр. 17 ст. царський уряд став поступово обмежувати, а у 80-х рр. 18 ст. ліквідував залишки автономії України.

Укр. і рос. народи з часів Переяславської ради 1654 крізь віки мужньої боротьби і невтомної праці пройшли як вірні друзі і нерозлучні брати. Вони відбили агресивні напади шляхет. Польщі, султан. Туреччини і ханського Криму в 50—70-х рр. 17 ст., розгромили в *Північній війні 1700—21* швед. інтервентів та їхнього спільника гетьмана-зрадника І. *Мазепу*. В 2-й пол. 18 ст. рос. і укр. народи об'єднаними зусиллями визволили з-під гніту турецько-татарських агресорів пд.-укр. землі — пн. узбережжя Чорного і Азовського морів. У кін. 18 ст. з Лівобережною Україною в складі Росії возз'єдналася Правобережна Україна, що довгий час перебувала під гнітом шляхет. Польщі. Об'єднання братніх укр. і

Демонстрація на Красній площі в Москві на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. 30 травня 1954.

рос. народів відіграло велику роль у розгромі франц. загарбників у *Вітчизняній війні 1812*. Братерська співдружність укр. і рос. народів загартовувалася в їхній спільній боротьбі проти соціального гноблення в епоху феодалізму (див. *Селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, *Селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*) і в період капіталізму (*революція 1905—07 в Росії*, *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917*). Всупереч реакційній політиці царизму, який разом з рос. і укр. поміщиками, а пізніше з буржуазією, посилював кріпосницький і капіталістич. гніт, розпалював нац. ворожнечу, рос. революціонери-декабристи, революціонери-демократи, революц. народники засуджували соціальне і нац. гноблення укр. народу. Під благотворним впливом передової рос. культури, визвольних ідей рос. революціонерів-демократів розвивалася укр. культура. Вирішальне значення для дальшого зміцнення дружби укр. і рос. народів мала поява на істор. арені керованого Комуністич. партією рос. пролетаріату, складовою частиною якого був робітн. клас України. Підкреслюючи значення єдності братніх укр. і рос. народів для істор. майбутнього України, В. І. Ленін писав: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Твори, т. 20, с. 14).

Поворотним етапом в історії рос., укр. та ін. народів Росії була Велика Жовтн. соціалістич. революція, що розбила кайдани соціального і нац. гноблення. Ставши на шлях соціалістич. розвитку, рос., укр. та ін. народи Росії під керівництвом Комуністич. партії перемогли зовн. і внутр. ворогів у громадян. війні, зміцнили рад. суспільний лад і створили багатонац. д-ву — СРСР. В братній сім'ї рад. народів Україна з безправної окраїни колишньої царської Росії перетворилася на суверенну рад. соціалістич. республіку з могутньою індустрією, високомеханізованим с. г. і передовою культурою — нац. за формою і соціалістич. за змістом. Дружба народів СРСР була рятівною силою у визволенні Рад. України з-під фашист. рабства в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Перебуваючи в складі СРСР, укр. народ здійснив свою заповітну мрію — возз'єднав усі свої землі. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі* є торжеством ленінської нац. політики. Будівництво комунізму, що розгорнулося під керівництвом КПРС, знаменує новий етап у розвитку братерської дружби і взаємодопомоги рад. народів.

І с т о р і о г р а ф і я. Про визвольну війну укр. народу 1648—54 і возз'єднання України з Росією написано велику кількість праць і опубліковано багато документальних матеріалів. Чимало праць цій проблемі присвятили укр., рос. та польс. дворянські і бурж. історики. Вони використали значний фактичний матеріал, але були неспроможні розв'язати питання про характер і рушійні сили визвольної війни 1648—54 та визначити істор. роль возз'єднання України з Росією для наступного економіч., політ. і культ. розвитку України. Якщо рос. дворянські та бурж. історики великодержавницького напряму (С. М. Соловйов, В. Й. Ключевський та ін.) не визнавали існування укр. народу, а возз'єднання України з Росією розглядали як прояв особистої волі рос. царя, то укр. бурж.-націоналістичні історики, особливо М. Грушевський, всіляко намагалися знецінити великий істор. акт возз'єднання України з Росією, заперечити його значення в історії двох братніх народів. Фальсифікацію історії нар.-визвольної війни і возз'єднання України з Росією укр. бурж. націоналісти продовжують і тепер, роблячи послугу міжнар. імперіалізмові, що намагається відірвати Україну від Рад. Союзу. Польс. дворянські і бурж. історики (Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, К. Шайноха та ін.) силкувалися довести, ніби територія України «споконвічна польська» земля, а тому возз'єднання України з Росією оголошували «незаконним актом». Цінний вклад у висвітлення істор. ролі возз'єднання України з Росією внесли рос. й укр. революц. демократи В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко. Справді наукову оцінку істор. значення возз'єднання України з Росією дали на основі марксистсько-ленінської методології І. Д. Бойко, В. О. Голобуцький, К.Г. Гуслистий, А. І. Козаченко, І. П. Крип'якевич, М. Н. Петровський та ін. рад. історики.

Літ.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Воссоединение Украины с Россией. 1648—1954. Сборник статей. М., 1954; Б о й к о І. Д. Триста ро-

Навіки разом. Картина художника О. А. Хмельницького. 1953.

До ст. Возз'єднання України з Росією 1654.

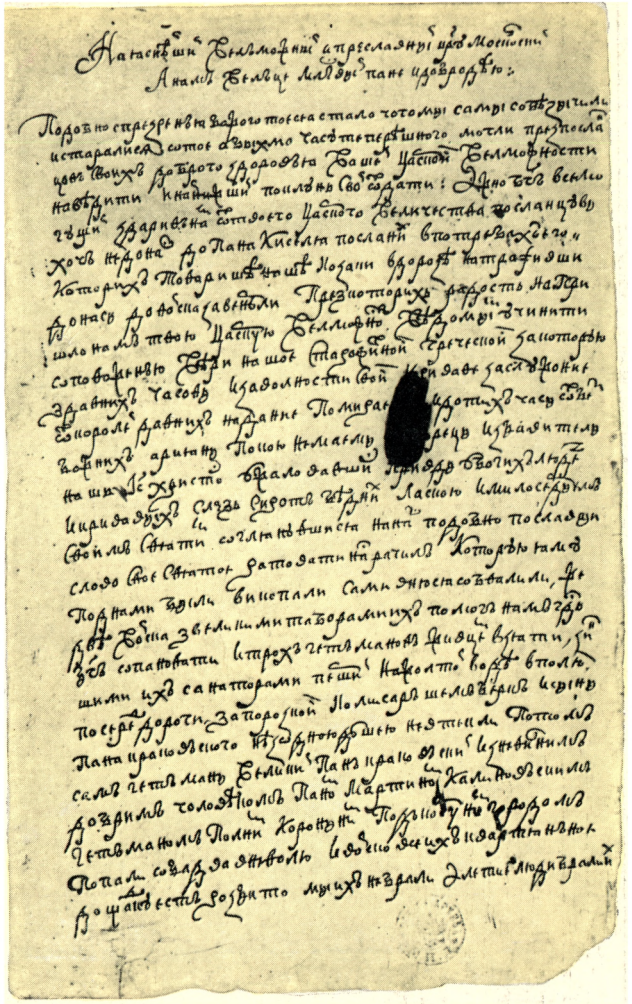

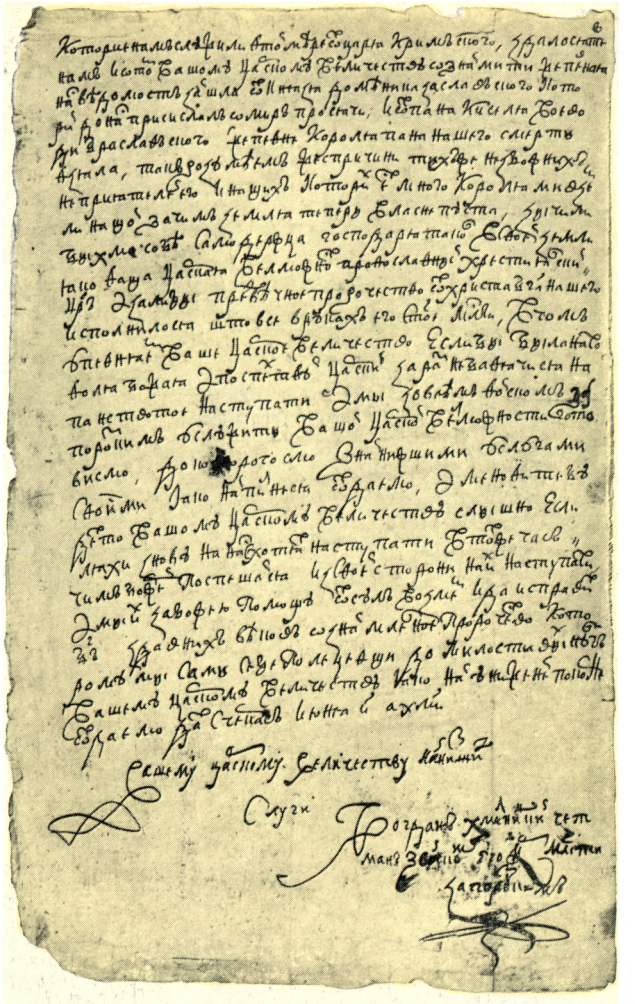

Лист Б. Хмельницького царю Олексію Михайловичу від 8 (18) червня 1648 про перемоги над польським військом і про прагиеиия українського народу возз'єднатися з Росією.

До ст. Возз'єднання України з Росією 1654.

1

2

До ст. **Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.**

1. Перші радянські газети у Львові. Вересень 1939.

2. Депутати Народних Зборів Західної України у Львові голосують за возз'єднання з Радянською Україною. Жовтень 1939.

3. Перший радянський трактор. Львівська область. 1940.

3

До ст. **Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.**

1. Зустріч радянських військ на Північній Буковині. 1940.

2. Поділ колишньої поміщицької землі. Північна Буковина. 1940.

3. Мітинг трудящих Ужгорода, присвячений возз'єднанню Закарпатської України з Радянською Україною. 8 липня 1945.

ків возз'єднання України з Росією. К., 1953; Голобуцкий В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648—1654 гг.). М., 1954; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К., 1955; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией. М., 1954; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К.,1965; Максименко Ф. П., Гербільський Г. Ю., Бережна Н. Р. 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бібліографічний покажчик. Львів, 1954.

І. О. Гуржій (Київ).

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЄДИНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ — визволення споконвічних укр. земель — Західної України (1939), Північної Буковини (1940) і Закарпатської України (1945) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження їх, згідно з одностайною волею населення, до складу УРСР. Возз'єднання було закономірним наслідком істор. розвитку укр. народу, перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* і побудови соціалізму в СРСР, яскравим свідченням правильності ленінської нац. політики Комуністичної партії.

Своєрідність історії укр. народу полягала в тому, що він, вийшовши разом з російським і білоруським народами з єдиного кореня — давньоруської народності (див. *Київська Русь*), згодом був роз'єднаний і протягом століть входив до складу різних д-в. Більша частина його, що жила на Наддніпрянщині, внаслідок *визвольної війни українського народу 1648—54* і *возз'єднання України з Росією 1654*, а також *возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття* ввійшла до складу Російської д-ви, що мало велике прогресивне значення. Україна в складі Росії, незважаючи на гнобительську політику царизму, дістала можливість більш інтенсивного розвитку економіки і культури. Зх.-укр. землі — Сх. Галичину (див. *Галичина*), *Буковину Північну* і *Закарпатську Україну* іноземні загарбники відірвали від України і Росії. Тер. Закарпаття ще в 11 ст. загарбала феод. Угорщина, Сх. Галичина в 14 ст. підпала під владу шляхет. Польщі, а Пн. Буковина ввійшла в 14 ст. до складу *Молдавського князівства* і разом з ним у 16 ст. потрапила в тур. ярмо. З кін. 18 ст. всі зх.-укр. землі були під ярмом габсбурзької Австрії.

Іноземні поневолювачі, спираючись на денаціоналізовану частину укр. поміщиків, католицьку та уніатську церкви, щоб увічнити своє панування, консервували феод.-поміщицькі порядки, гальмували економіч. і культурний розвиток зх.-укр. земель. Вони проводили тут політику жорстокого соціального і нац. гноблення, намагаючись витравити з свідомості місцевого укр. населення пам'ять про спільність походження та істор. долі з усім укр. і рос. народами. Та всупереч асиміляторській політиці іноземних поневолювачів у зх.-укр. землях тоді ж, коли й на Наддніпрянщині (14—15 ст.), відбувся закономірний істор. процес формування *української народності*, а згодом (19 ст.) — *української буржуазної нації*.

Консолідації укр. народності великою мірою сприяли антифеод. рух нар. мас та їхня боротьба проти іноземних загарбників, зокрема шляхет. Польщі, які особливо посилилися з виникненням у 16 ст. *Запорізької Січі*, де перебувало також чимало вихідців із зх.-укр. земель. У кін. 16 — на поч. 17 ст. укр. сел.-козац. загони (напр., 1594 і 1595 загони С. *Наливайка* діяли під Гусятином і Луцьком) не раз заходили на зх.-укр. землі, де діставали підтримку місцевого населення. Похід кількох тисяч укр. козаків у Закарпаття проти трансільванського князя Ракоці (1616) сприяв розгортанню антифеод. боротьби, посиленню єдності між українцями з-над Дніпра та закарпатського краю. У Сх. Галичині і на Наддніпрянщині значну роль у визвольній боротьбі проти наступу польс. шляхти і католицизму, що посилився з прийняттям *Брестської церковної унії 1596*, відіграли *братства* — нац.-релігійні орг-ції укр. православних міщан.

Зміцненню істор. зв'язків між наддніпрянськими і зх.-укр. землями великою мірою сприяла нар.-визвольна війна 1648—54 під керівництвом Б. *Хмельницького*. Укр. сел.-козац. військо, здобувши ряд блискучих перемог, 1648 дійшло до Львова, а окремі загони просунулися до Дрогобича і Ужгорода. Чимало західних українців, зокрема з Буковини, брало участь у цих походах. На зх.-укр. землях вибухали масові нар. повстання, зокрема повстання під проводом С. *Височана*. Розгортанню антифеод. боротьби буковинців, як і молд. народу, сприяли *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*. Буковинці з радістю зустріли возз'єднання України з Росією, яка відіграла вирішальну роль у визволенні Молдавії і Буковини з-під тур. ярма у 18 ст. (1774 Буковину загарбала Австрія). Яскравим проявом боротьби укр. народу проти феод.-кріпосницького гноблення і нац.-релігійних утисків польс. шляхти були *гайдамацький рух* і рух *опришків*, очолювані такими мужніми ватажками, як М. *Залізняк*, І. *Гонта*, О. *Довбуш*.

В 17—18 ст. ще більше зміцніли політ., економічні і культурні зв'язки зх.-укр. земель з Україною та Росією. Чимало українців із зх. земель під час нар.-визвольної війни 1648—54 і нар. повстань 18 ст., рятуючись від шляхет. сваволі, переселилися в межі Рос. д-ви. Навіть у найвіддаленішому від Росії Закарпатті в 17—18 ст. розповсюджувалися книги, доставлені з Москви, Владимира, Києва. До Росії приїжджали із зх.-укр. земель купці й ремісники. Йшла жвава торгівля, значним осередком якої був Львів. Чимало вихідців із зх.-укр. земель у 17—18 ст. вчилося в *Київській академії*. На зх.-укр. землях знайшли велике поширення революц. ідеї геніального сина укр. народу Т. Г. Шевченка—однодумця рос. революц.-демократів. Спільним надбанням укр. культури була творчість видатних революц. демократів І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського. Прогресивні діячі на зх.-укр. землях, виступаючи проти гнобительської політики Габсбургів, відображали споконвічні прагнення зх.-укр. населення до возз'єднання з Україною і Росією. Укр. письменники М. С. *Шашкевич*, І. М. *Вагилевич*, Я. Ф. *Головацький* (див. *Руська трійця*) виступали за об'єднання всіх слов. народів.

Ф. Енгельс ще в 1855 зазначав, що «австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 202). Проти прагнення зх.-укр. населення до возз'єднання виступали всі реакційні сили: австр. уряд, польські (в Сх. Галичині), румунські (в Пн. Буковині) та угорські (на Закарпатті) панівні класи, зх.-укр. буржуазія та її націоналістичні партії (зокрема, національно-демократична і радикальна), католицька та уніатська церкви. В зв'яз-

ку з цим і виникла горезвісна теорійка, за якою уярмлену австрійцями Галичину видавали за «український П'ємонт».

Переміщення центру міжнар. революц. руху в Росію визначило характер визвольного руху укр. народу на поч. 20 ст., гол. змістом якого була боротьба проти царизму і Габсбургів, за соціальне і нац. визволення, возз'єднання укр. народу. Вирішальним фактором визволення України було революц. єднання рос. і укр. народів.

Завданням революц. с.-д. агітації, за визначенням В. І. Леніна, було «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських, і російських» (Твори, т. 20, с. 197). На розвитку революц. і нац.-визвольного руху на зх.-укр. землях благотворно позначилися розповсюдження марксистсько-ленінської л-ри, безпосередній зв'язок революц. і прогресивних сил на зх.-укр. землях з с.-д. рухом у Росії, дворічне (1912—14) перебування В. І. Леніна в Галичині, вплив трьох рос. революцій, особливо Великого Жовтня.

Під впливом революції 1905—07 в Росії визвольний рух на зх.-укр. землях став більш масовим і політично зрілим, набрав форми заг. страйків робітників і селян, політ. демонстрацій, які нерідко закінчувалися сутичками з поліцією і військами. Трудящі відкрито висловлювали свою солідарність з рос. революцією, заявляли, що боротимуться за «російським зразком». У 1905 І. Я. Франко, справжній поборник дружби укр. і рос. народів, проголосив своє знамените «Ми всі русофіли». Однією з форм протесту проти нац. гноблення був масовий перехід з уніатської церкви в православну, що викликало з боку іноземних поневолювачів інспірацію *Мармарош-Сігетських судових процесів 1904—06 і 1913—14*. Та всупереч цьому зх.-укр. населення відкрито висловлювало свої симпатії до росіян. У роки 1-ї світової війни 1914—18 між населенням зх.-укр. земель і рос. солдатами, незважаючи на шовіністичну політику царизму, встановилися дружні взаємини. Десятки тисяч галичан, буковинців і закарпатців, рятуючись від австр. звірств, відходили разом з рос. військами або здавалися в полон, не бажаючи воювати проти своїх братів (див. також *Братання*). Під час *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* в тій частині Сх. Галичини і Пн. Буковини, де перебували рос. війська, зокрема в Чернівцях, відбувалися спільні виступи революц. солдатів і місцевого населення. Антинар. політику проводили укр. бурж. націоналісти, які сформували частини *«січових стрільців»*, що виступали на боці австро-нім. блоку проти Росії. Викриваючи зрадницьку політику укр. бурж. націоналістів і разом з тим відстоюючи право укр. народу на нац. самовизначення, В. І. Ленін зазначав, «що можетаки від „австрійського типу" розвитку доля Росію врятує» (Твори, т. 35, с. 223).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 створила умови для возз'єднання укр. народу, який, вставши вслід за рос. народом на шлях соціалістич. революції, в запеклих класових боях ламав шалений опір як загальнорос., так і укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції в особі *Центральної ради*. Великою істор. подією було проголошення *Першим Всеукраїнським з'їздом Рад* (грудень 1917) України республікою Рад.

Під керівництвом КП (б) У, створеної в липні 1918 як складова частина РКП(б), укр. народ за допомогою рос. та ін. братніх народів розгромив у роки громадян. війни 1918—20 австро-нім. окупантів та їхню маріонеткову «гетьманщину», петлюрівську *Директорію*, англо-франц. інтервентів, денікінців, війська бурж.-поміщицької Польщі. Тим самим він відстояв завоювання Великого Жовтня, свою суверенну *Українську Радянську соціалістичну державу*, яка стала дороговказом у визвольній боротьбі трудящих усіх зх.-укр. земель. У 1918, в період розпаду Австро-Угорщини, ця боротьба все виразніше набирала характеру руху за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. 3.XI в Чернівцях відбулося багатотисячне *Буковинське народне віче 1918*, на якому трудящі, всупереч укр. бурж. націоналістам, одностайно заявили, що хочуть возз'єднатися з Рад. Україною. Проявом такого ж прагнення були *Закарпатські всенародні збори 1919* в м. Хусті. Робітники і селяни Сх. Галичини вели напружену боротьбу проти антинар. уряду *«Західноукраїнської народної республіки»* (ЗУНР), створеного на поч. листопада 1918 у Львові. Правителі ЗУНР в січні 1919 вступили в контрреволюц. блок з петлюрівською Директорією проти Рад. України. Новим явищем у революц. русі трудящих зх.-укр. земель 1918—19 було виникнення Рад робітн. депутатів і комуністич. орг-цій. Комуністи В. Ф. *Коцко*, І. М. *Кушнір*, Г. І. *Михаць* очолили *Дрогобицьке збройне повстання 1919*, що його жорстоко придушили зунрівці. З 21.III по 16.IV 1919, під час соціалістич. революції в Угорщині, Рад. влада існувала на Закарпатті. 21.III на мітингу в Мукачевому проголошувалися лозунги: «Хай живе диктатура пролетаріату!», «Хай живе Ленін!». Закарпатські воїни, з яких було сформовано д-зію і батальйон у складі угорської Червоної Армії, уславили себе в боях проти іноземних інтервентів під Чопом і Мішкольцом. Свою відданість ідеям соціалізму трудящі Сх. Галичини яскраво виявили 1920, коли Червона Армія в ході контрнаступу проти військ бурж.-поміщицької Польщі визволила 16 повітів краю повністю і 4 частково. Тут бл. 2 місяців (липень — вересень) під керівництвом *Галицького революційного комітету* (голова В. П. Затонський) провадилося рад. будівництво. Галичани підтримували заходи Рад. влади. Так, залізничники Тернополя 16.VIII 1920 в прийнятій резолюції заявили, що вони «вважають за свою найідеальнішу задачу та найвищу ціль присвячувати всі зусилля для підтримки і захисту Радянської влади».

Проте возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною в той період ще не здійснилося. Скориставшись з того, що Країна Рад відбивала запеклі атаки внутр. і зовн. контрреволюції, імперіалісти Антанти санкціонували загарбання Пн. Буковини боярською Румунією (листопад 1918), Закарпатської України бурж. Чехословаччиною (вересень 1919), Зх. України (Сх. Галичини і Зх. Волині) панською Польщею (вересень 1920). Уряди Рад. Росії і Рад. України ніколи не визнавали ані цих розбійницьких загарбань зх.-укр. земель, ані імперіалістич. договорів, що їх санкціонували. Фактором величезної ваги для возз'єднання укр. народу було створення 1922 Союзу РСР. У сім'ї братніх народів трудящі УРСР здійснили величну програму побудови соціалізму. За роки передвоєнних п'ятирічок бурхливо розвинулися продуктивні сили УРСР. Значно підвищився матеріальний і культ. рівень трудящих республіки. В процесі соціалістич. будівництва сформувалася *українська соціалістична нація*, що стала непохитним фундаментом возз'єднання зх.-укр. населення, якому в умовах капіталізму були властиві риси бурж. нації, породжені непримиримими класовими суперечностями. На зх.-укр. землях в промисловості було зайнято лише 12% населення. На промислових підприємствах, переважно дрібних і напівкустарних, панував іноземний капітал, хоч частина їх належала і українській буржуазії (лише у Львові вона мала 50 підприємств).

В с. г. осн. частина землі, при тому кращої, належала поміщикам, куркулям, церкві. На Зх. Україні 4 тис. поміщиків володіли майже половиною всіх зем. угідь, а більше 400 тис. дрібних сел. г-в (до 2 *га*) мали лише 10% угідь. Не поліпшили становище трудящого селянства проведені в 20-х рр. польс., чехословацьким і рум. урядами облудні аграрні реформи, внаслідок яких зросли лише г-ва куркулів і *осадників*.

Соціально-економічне становище зх.-укр. трудящих за нових окупантів стало ще гіршим, ніж було за Габсбургів. Заробітна плата робітників на Зх. Україні 1926 була нижчою на 10%, ніж 1913. На Буковині прожитковий мінімум 1938 знизився в 6,5 раза проти 1918. Особливо вдарила по робітниках світова економіч. криза 1929—33: лише на Закарпатті було бл. 100 тис. безробітних. Трудяще селянство, значною мірою розорене, або працювало на кабальних умовах у г-вах поміщиків, куркулів і попів (де здебільшого була натуральна оплата — за 12—14-й сніп), або масово емігрувало за кордон (в Канаду, США, Аргентіну тощо), де зазнавало лютої капіталістичної експлуатації (див. *Українська трудова еміграція*).

Економічний, політ. і нац. гніт, якого зазнавали зх.-укр. трудящі, ставав особливо відчутним на фоні вільного, наснаженого пафосом соціалістич. будівництва, життя їхніх братів у Країні Рад. Ленінське визначення, що «приклад соціалістичної Радянської республіки в Росії стоятиме живим зразком перед народами всіх країн, і пропагандистський, революціонізуючий вплив цього зразка буде гігантським» (Твори, т. 26, с. 401), знайшло всебічне підтвердження і в історії революц. та нац.-визвольного руху в 20—30-х рр. на зх.-укр. землях. Активно пропагували серед зх.-укр. трудящих успіхи соціалістичного будівництва в СРСР *Комуністична партія Західної України*, *Комуністична партія Буковини*, *Комуністична партія Закарпатської України*, що діяли в складі компартій Польщі, Румунії та Чехословаччини, під керівництвом Комінтерну, в нерозривному контакті з ВКП (б) і КП (б) У. Так, 1930 прогресивна газ. «*Сила*», що виходила на Зх. Україні, дала відсіч бурж.-націоналістич. пропагандистам, які силкувалися оббрехати колективізацію в СРСР. Комуністи через свою легальну і нелегальну пресу невтомно поширювали в масах марксистсько-ленінські ідеї, розповсюджували праці В. І. Леніна. Незважаючи на поліцейські перепони, лише на Волині знайшла розповсюдження ціла низка ленінських праць: «Карл Маркс», «Держава і революція», «Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Про право націй на самовизначення», а також збірка творів під назвою «Ленінська хрестоматія». Комуністичні орг-ції, завойовуючи маси на свій бік, вели роботу в профспілках, на з-дах і ф-ках, на селі, домагалися створення єдиного народного фронту, утворювали легальні орг-ції (напр., «*Сельроб*» на Зх. Україні), розгортали революц. агітацію в культ.-осв. закладах («Просвіта»), закликали трудящих на боротьбу проти фашизму, на захист СРСР. Про зростаючий вплив комуністів у масах свідчить хоч би той факт, що на Закарпатті під час виборів до чехословацького парламенту 1924, незважаючи на терор влади та підступні дії бурж. партій, 100 тис. чоловік (бл. 40% виборців) подали голоси за комуністів. З рядів комуністів виділилися незламні організатори трудящих мас — А. Г. *Бараль* (Савка), С. В. *Букатчук*, О. В. *Коцко*, Н. В. *Хомин*, І. І. *Довганик* (Зх. Україна), С. І. *Канюк*, І. Клевчук (Пн. Буковина), О. О. *Борканюк*, І. П. *Локота*, І. Мондок (Закарпаття) та ін.

Найважливішими формами визвольного руху на зх.-укр. землях були збройні повстання, політ. мітинги і демонстрації, масові робітн. і сел. страйки. Одним з найбільших збройних виступів проти рум. окупантів на Буковині було *Хотинське повстання 1919*. В 1921 масовий партизан. рух проти польс. окупантів розгорнувся на Волині. Партизан. загони під керівництвом підпільного комуністич. центру діяли в Ровенському, Дубенському, Острозькому, Кременецькому повітах. У 1922 на Тернопільщині активно діяв партизан. загін «*Червона дванадцятка*» під керівництвом П. М. *Шеремети*, С. О. *Мельничука*, І. Г. *Цепка*. В січні — травні 1924 на Волині відбулося 70 партизан. виступів. На Ізмаїльщині спалахнуло *Татарбунарське повстання 1924* проти рум. бояр. Серед 4-тисячного загону повстанців були українці, молдавани, росіяни, болгари. Рум. урядові лише з допомогою жандармерії, 10 піх. полків та арт. частин вдалося придушити повстання.

Масового характеру набрали політ. демонстрації трудящих, спрямовані проти капіталізму та іноземних окупантів, за встановлення Рад. влади і возз'єднання з УРСР. Так, на багатолюдному мітингу 15.VII 1920 в Чернівцях трудящі проголошували лозунги: «Хай живе революція!», «Хай живуть більшовики!», «Ми хочемо приєднатися до Радянської України». *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924* проходила під лозунгами «Геть польських окупантів!», «Хай живе Радянська Україна!», «За возз'єднання з Радянською Україною!». Ця демонстрація була розстріляна так само, як і виступ 2 тис. безробітних Стрия 31.III 1926, які вимагали хліба і роботи, проголошували: «Хай живе робітничо-селянський уряд!». На Буковині кривавими сутичками з поліцією супроводилися демонстрації чернівецьких робітників 1929, 1932, 1933. На Закарпатті 1931—32 в Ужгороді, Сваляві та ін. містах відбулися демонстрації та мітинги безробітних. Чехословацький бурж. уряд постійно вдавався до репресій проти трудящих. У 1930 він пролив робітн. кров у Великому Бичкові, 1931 — в Хусті. В 1932 у Воловому поліція жорстоко побила голодних дітей, що вийшли на демонстрацію. Яскравим виявом спільності класових інтересів трудящих різних національностей було *Ліське повстання 1932*, коли кілька тисяч польс. і укр. селян протягом місяця стійко трималися проти переважаючих сил окупантів. Не вщухали масові страйки робітників. На Зх. Україні лише 1929—33 відбулося більше 400 страйків, які тільки у Львівському воєводстві охопили понад 50 тис. чол. Однією з найбільших класових битв трудящих зх.-укр. земель був *Львівський виступ робітників 1936*, коли в місті відбувалися збройні сутички з поліцією, а над барикадами лунало: «Хай живе влада Рад!». Під цими політ. лозунгами боролися закарпатські робітники. На демонстраціях і мітингах 1934 вони висували лозунги: «Геть війну!», «Хай живе пролетарська революція!», «Хай живе Червона Армія!», «Хай живе воля й комуна!». Буковинські робітники під час страйку 1936 вимагали: «Заводи і фабрики — робітникам! Земля — селянам!».

Завдяки перемозі соціалізму в СРСР, зрослій могутності соціалістичної Вітчизни, послідовній ленінській нац. політиці Комуністич. партії, реальна можливість возз'єднання укр. народу, відкрита Великим Жовтнем, 1939—45 стала істор. дійсністю. 17.IX 1939 Червона Армія почала визвольний похід на Зх. Україну і в Зх. Білорусію, внаслідок якого вони були врятовані від можливого загарбання фашист. Німеччиною, що протягом короткого часу розгромила бурж.-поміщицьку Польщу (див. *Друга світова війна 1939—45*). 22.IX

було визволено Львів. Робітники, селяни, трудова інтелігенція з величезною радістю зустрічали Червону Армію. У визволених містах створювалися тимчасові управління, в селах — сел. к-ти, що брали на облік поміщицьку землю, худобу, реманент. Робітн. к-ти на підприємствах узяли під свій контроль виробництво, запровадили 8-годинний робочий день. У жовтні 1939 по всій Зх. Україні проходили вибори в *Народні Збори Західної України*, до яких було обрано депутатів від трудящих. 27.X Народні Збори проголосили встановлення Рад. влади на всій тер. Зх. України і ухвалили просити Верховну Раду СРСР прийняти Зх. Україну до складу УРСР. 28.X Народні Збори прийняли декларації про націоналізацію банків та великої пром-сті, про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель. 1.XI 1939 Позачергова 5-а сесія Верховної Ради СРСР, заслухавши заяву Повноважної комісії Народних Зборів, прийняла Закон про включення Зх. України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. 14.XI Позачергова 3-я сесія Верховної Ради УРСР одностайно схвалила Закон про прийняття Зх. України до складу Укр. РСР. 24.III 1940 трудящі Зх. України вперше в своїй історії вільно обрали своїх представників до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. У червні 1940 завдяки мудрій зовн. політиці Рад. уряду було мирним шляхом урегульовано конфлікт з Румунією і до складу СРСР увійшли Бессарабія (разом з нею Ізмаїльщина) та Пн. Буковина. 28.VI Червона Армія, з радістю зустрінута українцями і молдаванами, почала визволення бессарабських і буковинських міст і сіл.

Верховна Рада СРСР прийняла 2.VIII 1940 Закон про включення пн. частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15.VIII 1940 було узаконено (з 28.VI) націоналізацію банків, пром. і торг. підприємств, залізнич. і водного транспорту та засобів зв'язку в Пн. Буковині. В січні 1941 на виборах до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР буковинці віддали свої голоси за блок комуністів і безпартійних.

Істор. перемога Рад. Союзу над фашист. Німеччиною та її сателітами у *Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45* дала змогу Закарпатській Україні, яка була під гнітом хортистської Угорщини, возз'єднатися з УРСР, увійти до братньої сім'ї рад. народів. Уже в жовтні 1944, в ході визволення Закарпаття Рад. Армією, вся влада тут перейшла до *Народних комітетів*. У листопаді 1944 у Мукачевому відбувся *Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України*, який, висловлюючи волю закарпатських трудящих, прийняв рішення про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. 29.VI 1945 в Москві було підписано *радянсько-чехословацький договір 1945* про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною. Цей істор. акт знаменував завершення возз'єднання всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві.

Визволені з-під капіталістич. ярма трудящі зх. областей УРСР, спираючись на економічну могутність Рад. д-ви, братерську допомогу рос. та всіх ін. народів Рад. країни, в короткий час перетворили нар. г-во, зруйноване іноземними загарбниками, на передове, соціалістичне. Було здійснено соціалістич. індустріалізацію, колективізацію с.г., культурну революцію. За роки Рад. влади більш як в 21 раз зросла валова продукція пром. підприємств Львів. обл., майже в 14 раз — Ровенської, більш як у 12 раз — Волинської тощо. Докорінно змінилася структура пром-сті, збільшилася її питома вага в нар. г-ві. Поряд з розвитком нафтової, газової, лісообробної пром-сті виникли нові галузі — машинобудівна, електромеханічна тощо. В енергетичному балансі зх. областей УРСР значне місце посів новий Львівсько-Волинський вугільний басейн. Львів перетворився на великий індустріальний центр. В 1950 завершилася суцільна колективізація с. г., яка проходила в гострій боротьбі з бурж.-націоналістич. бандерівськими бандами та їхньою опорою — куркульством. Молоді колгоспи зх. областей, завдяки великій матеріально-тех. допомозі Рад. д-ви і використанню багаторічного досвіду колгоспного будівництва в УРСР та ін. рад. республіках, швидко організаційно зміцніли і досягли в своєму розвитку рівня колгоспів сх. областей УРСР. На соціалістич. ланах зх. областей працюють 52 тис. тракторів, бл. 8,5 тис. зернових комбайнів тощо. Бурхливо розвинулася культура, що стала частиною соціалістич. культури укр. народу. В 8882 школах вчаться бл. 1,5 млн. дітей, у 22 вузах здобувають вищу освіту 70 тис. студентів. До послуг трудящих — тисячі б-к, клубів, кінотеатрів. Незмірно виріс матеріальний добробут, а безробіття— цей бич трудящих за капіталізму — було ліквідовано ще в довоєнний період.

У соціальній структурі зх.-укр. населення після возз'єднання з Рад. Україною відбулися докорінні зміни. Воно стало органічною складовою частиною укр. соціалістич. нації, яка під керівництвом Комуністич. партії вносить свій вклад у загальнонар. справу побудови комуністич. суспільства в Рад. країні (див. також *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, *Волинська область*, *Закарпатська область*, *Івано-Франківська область*, *Львівська область*, *Ровенська область*, *Тернопільська область*, *Чернівецька область*).

Історіографія. Проблема возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві займає значне місце в укр. рад. історіографії. Цій проблемі присвячено праці С. М. Бєлоусова, Б. М. Бабія, Р. К. Чаленко, а також низку брошур і статей. Ін-т суспільних наук при Львів. ун-ті підготував велику монографію з даної проблеми. Важливим джерелом для висвітлення впливу Великої Жовтн. соціалістич. революції на розвиток революц. і нац.-визвольного руху на зх.-укр. землях, який набрав характеру боротьби за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною, є збірники документів і матеріалів, підготовлені у Львові, Ужгороді, Чернівцях. Колоніальна відсталість зх.-укр. земель під п'ятою іноземних загарбників, тяжке соціально-економічне становище зх.-укр. трудящих та їхня багатовікова боротьба за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з своїми братами знайшла глибоке відображення в монографіях М. П. Герасименка і Б. К. Дудикевича, В. В. Грабовецького, М. М. Кравця, М. М. Лелекача, П. В. Свєжинського, Ю. Ю. Сливки, Б. І. Співака, Ф. І. Стеблія, В. В. Усенка, К. Г. Ципка та ін. Розповсюдженню творів В. І. Леніна, поширенню марксистсько-ленінських ідей на зх.-укр. землях присвячено праці М. М. Волянюка, В. Ю. Маланчука, А. Д. Ярошенка.

Керівна роль комуністів у визвольному русі зх.-укр. трудящих знайшла відображення в працях В. І. Білоусова, Є. М. Галушка тощо. Соціалістична індустріалізація, колективізація с. г. і культурна революція на зх.-укр. землях глибоко досліджені в працях рад. істориків та економістів, зокрема в монографіях І. П. Богодиста, М. К. Івасюти, Г. І. Ковальчака, В. П. Столяренка, Й. Д. Черниша та ін. Рад. історіографія завдала удару бурж. фальсифікаторам історії зх.-укр. земель, які вихваляють панування іноземних поневолювачів, заперечують віковічне прагнення зх.-укр. на-

селення до возз'єднання з усім. укр. народом, замовчують боротьбу трудящих мас за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною, принижують успіхи соціалістич. і комуністич. будівництва в зх. областях УРСР, відстоюють старі бурж.-націоналістич. концепції про «безбуржуазність» і «безкласовість» укр. нації, заперечують автохтонність слов'ян на зх.-укр. землях і права українців на ці землі тощо. Фальсифікації старих бурж. істориків Смаль-Стоцького, Ністора, Буяка та ін. знайшли своє продовження в працях сучас. амер., англ. та ін. бурж. ідеологів — Армстронга, Аллена, Чемберлена, Меннінга, а також у писаннях недобитків укр. бурж. націоналістів, зокрема в опусі «Буковина, її минуле і сучасне» (Париж — Філадельфія — Детройт, 1956).

Та всупереч цим бурж. фальсифікаціям возз'єднання укр. народу на рад. основі, грандіозні соціалістичні перетворення, що відбулися в зх. областях УРСР, є одним з переконливих доказів переваг соціалізму над капіталізмом, яскравим свідченням торжества ленінської нац. політики Комуністичної партії.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917-1939). Документи й матеріали, [кн. 1—3]. Львів, 1957 — 66; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 1—6. Ужгород, 1957—65; Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Української РСР. 1917—1941. Документи й матеріали. Чернівці, 1958; Торжество історичної справедливості. Економічність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, Львів, 1968; Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958; Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1959; Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках. Львів, 1963; Белоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. К., 1951; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Богодист І. П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945—1950 рр.). К., 1961; Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962; Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939—1958 рр.). К., 1965; Ленінізм торжествує. Збірка статей. Львів, 1957; Гринюк П. З., Котляр М. Ф., Молодчиков О. В. Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Бібліографічний покажчик. К., 1959.

І. І. Компанієць (Київ).

ВОЗНЕСЕ́НЬСК — місто Микол. обл. УРСР, центр Вознесенського р-ну, пристань на Пд. Бузі. Залізнич. станція. 35 тис. ж. (1968). Виник 1795 на місці колишнього запорізького зимівника Соколи. В 1795—97 В.— адм. центр *Вознесенського намісництва*, 1803—17 — гол. станиця *Бузького козацького війська*. В 1817 В.— центр повстання козаків проти перетворення їх на військ. поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817*). З 1817 — заштатне місто Єлисаветгр. пов. Херс. губ. Рад. владу у В. встановлено в лютому 1918.

М. О. Вознесенський

М. С. Возняк.

З квітня до листопада 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Влітку 1919 В. захопили денікінці, яких у лютому 1920 рад. війська вигнали з міста. В 1920—23 В.—повітовий центр Херс. (1920—22 — Миколаївська) губ., з 1923 — райцентр Микол. округу, з 1932 — Одес., з 1944 — Микол. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни В. 6.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 24.III 1944 рад. війська визволили місто. У В.— інструментальний, плодоконсервний, маслоробний, хлібний з-ди, швейна ф-ка, м'ясокомбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка». С.-г. технікум, уч-ще механізації с. г., 10 загальноосв., бухгалтерська і 1 муз. школи; республіканська н.-д. станція рисосіяння.

Ш. С. Людковський (Миколаїв)

ВОЗНЕСЕ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця, утворена за указом Катерини II 1795 на Пд. Україні. До В. н. ввійшла частина *Катеринославського намісництва* та визволені з-під турецького іга і влади шляхет. Польщі Новомиргородський, Вознесенський, Богопільський, Тираспольський, Єленський (Балтський), Уманський, Катеринопільський, Чигиринський, Черкаський повіти та приписні міста Очаків, Миколаїв, Берислав, Одеса, Овідіополь, Дубоссари і Григоріополь. Адм. центром тимчасово був Новомиргород, потім — *Вознесенськ* (тепер Микол. обл.). Влада у В. н. належала *намісникові*, який підпорядковувався катеринославському, вознесенському і таврійському ген.-губернаторові. На тер. В. н. розміщувалися переселені держ. селяни з центр. і пн. районів Росії. Відповідно до указу Павла I 1796 В. н., як і ін. *намісництва*, 1797 було ліквідоване. Його територія відійшла до Новоросійської, Київської і Подільської губ.

Літ.: Григорьев В. А. Реформа местного управления при Екатерине II. СПБ, 1910.

В. Т. Білан (Київ).

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ Микола Олексійович (1.XII 1903 — 30.IX 1950) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви, акад. АН СРСР (з 1943). Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Теплому (тепер Тепло-Огарьовського р-ну Тул. обл.) у сім'ї дрібного службовця. В 1921—24 вчився в Комуністич. ун-ті ім. Я. М. Свердлова. Після закінчення ун-ту до 1928 — на парт. роботі в Донбасі. В 1928—31 вчився, а потім працював в Економіч. ін-ті червоної професури. Одночасно працював в ЦКК—РСІ, згодом у Комісії рад. контролю. З 1935 — голова міської планової комісії і заст. голови Ленінгр. міської Ради. В 1938 — голова Держплану при Раднаркомі СРСР. З 1939—50 — заст. голови Раднаркому (з 1946 — Ради Міністрів) СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Держ. К-ту Оборони; з 1943 — член К-ту при

Раднаркомі СРСР по відбудові г-ва в районах, визволених від нім.-фашист. загарбників. На XVII з'їзді ВКП (б) обраний членом Комісії рад. контролю, на XVIII — членом ЦК ВКП (б). З лютого 1941 — кандидат у члени Політбюро, з лютого 1947 — член Політбюро ЦК ВКП (б). Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання і Верховної Ради РРФСР 1-го скликання. Автор праць з економіч. питань. Нагороджений двома орденами Леніна.

Тв.: Укр. перекл. — Воєнна економіка СРСР в період Вітчизняної війни. К., 1948

Літ.: Колотов В., Петровичев Г. Н. А. Вознесенский. М., 1963.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ СКАРБ — скарб 7—8 ст., виявлений під час будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна біля с. Вознесенки (тепер тер. м. Запоріжжя). В результаті розкопок, що провадилися 1930, тут досліджено залишки військ. табору, оточеного валом, всередині якого знайдено численні кістки коней та уламки посуду. Серед знахідок в ямі виявлено скарб, до складу якого входили залізна зброя та спорядження дружинників (мечі, наконечники стріл і ножі), кінська збруя (стремена, вудила тощо) і золоті та срібні прикраси (золоті пластинки від піхов мечів, срібні фігурки орла та лева, що були навершями військ. знамен тощо). Вага золотих виробів — 1,246 *кг*, срібних — 1,782 *кг*. Деякі археологи вважають, що В. с. слов. походження.

Літ.: Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. «Археологія», 1950, т. 3; Мацулевич Л. А. Войсковой знак V в. «Византийский временник», 1959, т. 16.

А. Т. Сміленко (Київ)

ВО́ЗНИЙ (польс. woźny) — у феод. Польщі, Литві та на Україні (до поч. 19 ст.) урядовець, який виконував доручення суду. В. вручав повідомлення про виклик до суду, виконував рішення суду щодо введення власників у володіння маєтками тощо. На Україні були при всіх судах, зокрема *гродському суді*, *полковому суді*, *генеральному суді*. Обирався з заможних верств населення. Образ В. — хабарника і крутія — змалював І. П. Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка» (1819).

ВОЗНЯ́К Михайло Степанович (3.X 1881 — 20.XI 1954) — укр. рад. історик літератури, акад. АН УРСР (з 1929), професор (з 1939). Член КПРС з 1951. Н. в с. Вільках-Мазовецьких (тепер с. Волиця Рава-Руського р-ну Львів. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1908 закінчив філософ. ф-т Львів. ун-ту. Вчителював. У 1920—39 працював у прогрес. журн. «Вікна», «Культура», «Нові шляхи» тощо. З 1939 — професор, з 1944 — зав. кафедрою укр. л-ри Львів. ун-ту, з 1951 — зав. відділом укр. л-ри Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові. Автор праць з історії української культури, зокрема з історії давньої укр. л-ри, мови і театру, міжслов'ян. культурних взаємин. Вивчав творчість І. Я. Франка, М. С. Шашкевича, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Портрет, с. 341.

Літ.: Нечиталюк М. Невтомний трудівник науки. «Жовтень», 1959, № 11; Пачовський Т. І., Шуст Я. І. Праці М. С. Возняка про життя і творчість І. Франка. Бібліографічний покажчик. В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали, зб. 5. Львів, 1956.

Срібний орел та бронзові позолочені бляшки з Вознесенського скарбу.

ВОЗОВЕ́ — феод. податок у Росії, Польщі та Литві в 15—18 ст. Стягувався з іноземних купців за кожний окремий віз понад мито, заплачене за товари. В. також стягували поміщики — власники міст і містечок — та їхні орендарі за кожний віз з продуктами або пром. товарами, привезеними для продажу на місцеві ярмарки або базари. Стягування В. стримувало розвиток зовн. і внутр. торгівлі. В Росії та на Лівобережній і Слобідській Україні В. скасовано 1754. На укр. землях, загарбаних Польщею, В. існувало до кін. 18 ст.

А. З. Барабой (Київ).

ВО́Ї — категорія військ у Давній Русі. На відміну від *дружини*, яка була постійним військом князя, В. набирали з вільних селян і городян на час воєнних дій. Поряд з дружиною В. становили осн. військ. силу у великих походах давньорус. князів та у боротьбі проти зовн. ворогів. Очолювали В. *воєводи* — поставлені князем воєначальники з числа старшої дружини. Вперше В. згадуються в «Повісті временних літ» під 882, де розповідається про похід Олега на Київ «з воя многи», набраними з слов. і неслов. населення.

В. Й. Довженок (Київ).

ВО́ЇНОВ Іван Юхимович (1921 — 19.I 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член ВЛКСМ. Н. у с. Казанському (тепер Орл. обл.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни як сапер 269-го саперного батальйону 12-ї армії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 26.IX 1943 в районі с. Петровського (Дніпроп. обл.) одним з перших переправився на правий берег ріки. 28.IX прийняв на себе командування відділенням і особисто знищив 10 фашистів. Загинув у бою.

ВО́ЇНЬ — давньоруське місто-фортеця в гирлі р. Сули, досліджене біля с. Воїнської Греблі Глобинського р-ну Полт. обл. В. заснований у 80-х рр. 10 ст. за князювання *Володимира Святославича* одночасно з рядом ін. фортець для захисту пд. кордонів Русі від нападів кочовиків. В. згадується у давньорус. літописах (вперше — під 1055) як прикордонний пункт, де збиралися руські війська перед походами на половців і де руські князі вели переговори з половцями. Археол. дослідження В. провадив Ін-т археології АН УРСР 1956—59. В. мав добре укріплений *дітинець* і ремісничий посад площею бл. 25 *га*. Укріплення дітинця складалися з рову і валу, всередині якого були в два ряди дерев'яні зруби, засипані землею. Верхня частина зрубів здіймалася над валом, утворюючи масивну оборонну стіну — заборолу. Зсередини до валу примикали порожнисті кліті, що їх використовували як житла, складські і госп. приміщення. Внутр. частина дітинця являла собою гавань, куди заходили торг. судна. В. був значним торг. центром на «*шляху з варяг у греки*». На дітинці В. постійно розміщувалася військ. залога. Осн. кількість жител і госп. будівель зосереджувалася на посаді,

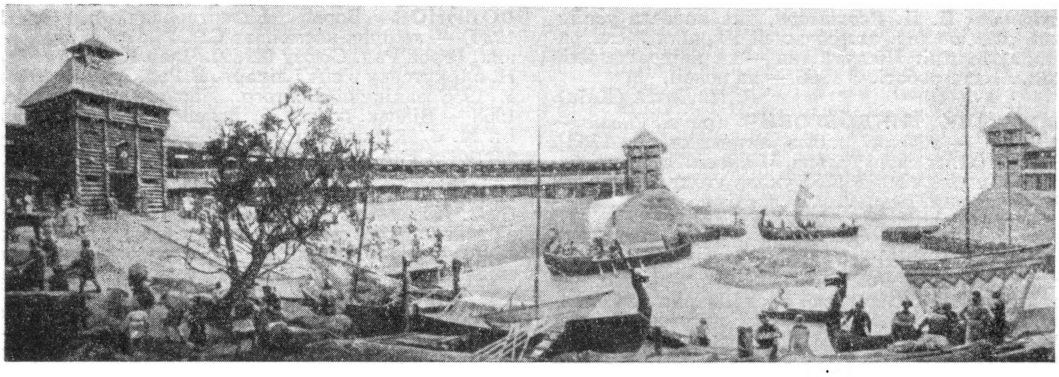

Воїнь. Діорама художника О. В. Казанського.

де жили переважно ремісники і торговці. В 1186 половецький хан Кончак спалив В. Через деякий час його було відбудовано. Але під час монголотат. навали 1240 місто було остаточно зруйновано. Тепер залишки В. затоплено водами Кременчуцького водосховища.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962. Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966. *Р. О. Юра* (Київ).

ВОЙКОВ Петро Лазарович (парт. псевд.— Петрусь, Інтелігент; 1888 — 7.VI 1927) —активний учасник революц. руху в Росії, рад. дипломат. Н. у м. Керчі. З 1903 — меншовик. В 1907—17 — в еміграції в Швейцарії. Повернувшись до Росії, в серпні 1917 вступив у РСДРП(б). Активний учасник боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади на Уралі. В 1918 —комісар продовольства Урал. обл., в 1919 — заст. голови правління Центроспілки, з 1920 — член колегії Наркомату зовн. торгівлі. В 1921 — голова рос.-укр. делегації змішаної рад.-польс. комісії по реалізації *Ризького мирного договору 1921*. З жовтня 1924 — повпред СРСР у Польщі. Вбитий у Варшаві рос. білогвардійцем.Похований в Москві на Красній площі.

ВОЙНАРО́ВСЬКИЙ Андрій (р. н. невід.— п. 1740) — власник великих зем. маєтностей на Лівобережній Україні, племінник гетьмана І. *Мазепи* і співучасник його зрадницької змови. Був прихильником відриву України від Росії та переходу її під владу шляхет. Польщі. Після розгрому швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* втік у Бендери (тепер Молд. РСР). Разом з П. Орликом, якого купка укр. старшин-зрадників після смерті І. Мазепи проголосила «гетьманом України», В. намагався підбити уряди Туреччини, Кримського ханства та ряду зх.-європ. держав на інтервенцію проти Росії. Заарештований 1716 в Гамбурзі за вимогою Петра І і виданий рос. урядові, В. був засланий в Якутськ, де й помер. Розправа царизму з В. була приводом для ідеалізації його образу всупереч істор. дійсності в однойменній поемі рос. поета-декабриста К. Ф. *Рилєєва*.

Літ.: Костомаров Н. И. Собрание сочинений, кн. 6, т. 16. СПБ, 1905; Цейтлин А. Г. Творчество Рылеева. М., 1955.

ВОЙТИ́ШИН Дмитро Трохимович (н. 15.XII 1912) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1952. Н. в с. Хащуватому (тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) в бідній сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1931—34 В.— колгоспник, 1935—37 — бригадир, 1938—41, 1945—51 — агротехнік, а з 1951 — голова колгоспу «Україна» Гайворонського р-ну Кіровогр. обл. Очолювана В. сільгоспартіль, широко впроваджуючи досягнення науки й техніки, рік у рік одержує високі врожаї с.-г. культур. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

В. М. Яхниця (Кіровоградська обл.).

ВОЙЦЕХІ́ВСЬКІ ПОХОВА́ННЯ — поховання часів мідного і бронзового віку, поблизу с. Войцехівки (тепер Колосівка) Шепетівського р-ну Хмельн. обл. Досліджувалися 1924 і 1949. Поховання мідного віку (родинне в кам'яній домовині: чоловіка з двома жінками, шістьома дітьми і рабом-слугою) належало до культури кулястих амфор (див. *Кулястих амфор культура*). В могильнику бронзового віку виявлено одиночні, парні і групові поховання, що належали до *комарівської культури*. В похованнях знайдено глиняний посуд, вироби з каменю та бронзи. В. п. є характерною пам'яткою часів *патріархату*.

Літ.: Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войцехівського могильника. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

Ю. М. Захарук (Київ).

ВОЙЦЕХО́ВИЧ Альберт Казимирович (14.III 1877— листопад 1957) —учасник боротьби за владу Рад на Катеринославщині. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в м. Вілейці (тепер Мін. обл.) в робітн. сім'ї. З 1896 працював формувальником ливарного цеху на з-ді в Катеринославі. В 1903 брав участь у страйку залізнич. майстерень. У 1916 заарештований. В 1917 — учасник революц. подій в Катеринославі, член Катериносл. Ради робітн. депутатів. З грудня 1918 по травень 1919 працював у Катериносл. губвиконкомі. З 1920 — на госп. роботі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ВОЙЦЕХО́ВИЧ Василь Олександрович (н. 5.I 1913) — активний учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Н. у Краснокутську (тепер с-ще м. т. Харків. обл.) в сім'ї службовця. В 1931 закінчив Богодухівський с.-г. технікум. Працював у гідромеліоративних установах на Україні. З 1939 — в Червоній Армії. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45, в липні 1941, потрапив в оточення. З лютого 1942 — пом. командира роти в Путивльському партизан. загоні. З березня 1942 — пом. нач. штабу, з вересня 1943 — нач. штабу з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*. З лютого 1944 — нач. штабу 1-ї Укр. партизан. д-зії під коман-

дуванням П. П. *Вершигори,* яка провела успішний рейд по тер. зх. областей України й сх. районів Польщі. Після війни — на відповідальній рад. і госп. роботі. З 1966 — на пенсії.

В. П. Лукін (Київ).

ВОЙШЕ́ЛК МІНДО́ВГОВИЧ (р. н. невід.— п. 1268) — великий князь литовський [з 1263]. За правління свого батька *Міндовга* з метою боротьби проти німців 1255 уклав угоду з *Данилом Романовичем Галицьким,* за якою передав т. з. Чорну Русь (Новгородок, Волковиськ, Слонім та ін.) його синові Роману. В 1263, після загибелі Міндовга, В. передав титул великого князя литовського синові Данила Романовича Шварнові, що був одружений з його сестрою. Брат Шварна Лев Данилович, який претендував на литовський престол, убив В. М.

В. М. Зайцев (Київ).

ВО́ЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — один з найважливіших річкових шляхів по Волзі та її притоках, який в 7—10 ст. зв'язував Давню Русь з країнами Сходу. По В. ш. через басейни Волги, Зх. Двіни, Волхова зх.-європ. країни вели торгівлю з Серед. Азією, Іраном, Індією. Найголовнішими торг. пунктами на В. ш. були міста Булгар та Ітіль, де велику роль відігравали рус. купці та ремісники. Значення В. ш. занепало в зв'язку з розвитком у 10—13 ст. *«шляху з варяг у греки»,* що зв'язав Балтійське море з Чорним. Після створення *Російської централізованої держави* через В. ш. здійснювались економічні і культ. зв'язки Росії з країнами Азії.

Літ.: История культуры древней Руси, т. 1. М.—Л., 1951.

ВОЛИ́НЕЦЬ Павло (рр. н. і см. невід.) — один з керівників заворушення міщан Львова проти гніту міського патриціату. Обіймаючи посаду сотника в Галицькому передмісті Львова, В. навесні 1634 закликав міську бідноту бойкотувати розпорядження королів. комісара і постанову патриціанської ради міста про запровадження додаткової феод. повинності та податку, пов'язаних з будівництвом та ремонтом міських фортечних мурів і ровів. Ув'язнення В. та 19 його прихильників викликало велике обурення серед міської бідноти, під тиском якої магістрат звільнив заарештованих. Стурбований заворушенням міських низів під проводом В., польс.-шляхет. уряд змушений був піти на поступки. В жовтні 1634 королів. комісія звільнила бідноту від будівництва міських мурів та додаткового податку на користь магістрату, але зобов'язала будувати укріплення в Галицькому передмісті. Після припинення заворушення доля В. невідома.

Літ.: Нариси історії Львова. Львів, 1956.

В. В. Грабовецький (Львів).

ВОЛИНЕ́ЦЬ Петро Каленикович (21.I 1924 — 2.IV 1943) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. Н. у с. Павлівці (тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї залізничника. З 1940 працював учителем у с. Заливанщині Калинівського р-ну Вінн. обл. В 1941 добровільно пішов на фронт і як політрук протитанк. батареї брав участь у боях з фашист. загарбниками. Під Харковом поранений потрапив у полон (листопад 1941). У червні 1942 втік з концтабору в Житомирі. Став одним з керівників підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції с. Павлівки і одним з організаторів партизан. загону. З лютого 1943 — комісар партизан. загону ім. В. І. Леніна. Тяжко пораненого в бою В. партизани перенесли до будинку кол. зав. місцевою школою І. П. Томчука. Дізнавшись про це, гітлерівці підпалили будинок. В. і Томчук загинули у вогні.

В. П. Лукін (Київ).

ВОЛИ́НОВ Борис Валентинович (н. 18.XII 1934) — льотчик-космонавт СРСР (1969), полковник, Герой Рад. Союзу (1969). Член КПРС з 1958. Н. в Іркутську в сім'ї лікаря. В Рад. Армії з 1958. У 1956 закінчив Волгогр. військ.-авіац. уч-ще, 1968 — Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. В 1956—60 служив у авіачастинах Рад. Армії. З 1960 — в загоні космонавтів. 15.I 1969 як командир космічного корабля «Союз-5» стартував разом з О. С. *Єлисєєвим* і Є. В. *Хруновим.* 16.I 1969 об 11 год. 20 хв. було здійснено ручне стикування з космічним кораблем «Союз-4», пілотованим В. О. *Шаталовим.* Члени екіпажу «Союз-5» О. С. Єлисєєв і Є. В. Хрунов перейшли з свого корабля до корабля «Союз-4». Так. чин., уперше в світі було зроблено перехід з одного космічного корабля в ін. космічний корабель. Була складена і почала функціонувати перша в світі космічна станція з чотирма відсіками для екіпажу, які забезпечували виконання великого комплексу експериментів. Того ж дня о 15 год. 55 хв. космічні кораблі розстикувалися, і далі політ тривав роздільно. 18.I «Союз-5» приземлився в заданому районі (за 200 *км* на Пд. Зх. від Кустаная). В. приземлився на спускному апараті. Портрет, с. 351.

ВОЛИ́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні, утворена за царським указом від 29.VIII (9.IX) 1797 замість ліквідованого *Волинського намісництва.* До складу В. г. увійшли Новоград-Волинський, Лабунський, Заславський, Домбровицький, Овруцький, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимир-Волинський, Острозький, Ровенський, Ковельський повіти кол. Волинського намісництва та Дубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський і Старокостянтинівський повіти, що раніше входили до складу Подільської губ. Губернським містом з 1804 став Житомир (замість Новограда-Волинського). В. г. разом з Київською та Подільською становили Пд.-Зх. край, яким управляв *генерал-губернатор.* На поч. 20 ст. В. г. складалася з Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Овруцького, Старокостянтинівського, Новоград-Волинського, Острозького, Ровенського повітів. На тер. В. г. було 13 міст, 134 містечка і 9682 ін. населені пункти. Бл. 75% населення В. г. було зайнято в сільс. та лісовому г-ві. Майже половина землі (за станом на 1905) належала поміщикам. У володінні поміщиків Сангушків, Потоцьких, Любомирських, Барятинських та ін. було 2 189 397 дес. землі. Одночасно 292 387 сел. г-в, з яких 79 593 (понад 30%) були безземельні та малоземельні, мали 2 298 861 дес. Малоземелля, жорстока експлуатація змушували селян переселятися до Сибіру або емігрувати в США, Канаду. З 30-х рр. 19 ст. у В. г. почався розвиток пром-сті, зокрема суконної. В. г. стала осн. центром капіталістич. суконного виробн. на Україні. Незважаючи на наявність багатих покладів корисних копалин (граніт, залізні руди, кам. вугілля, графіт тощо), пром-сть у В. г. була розвинута слабо. Млини, цукр., шкіряні, фарфоро-фаянсові підприємства мали переважно напівкустарний характер. На поч. 20 ст. на них працювало лише 17,5 тис. робітників. Населення було малописьменним (1911 серед чоловіків письменних було 24,4%, серед жінок — 9,8%). Вищих уч. закладів у губернії не було. В 1863 польс. визвольне повстання охопило 7 повітів В. г. У повстанні взяла участь деяка частина укр. селян. В 1905 у ряді повітів В. г. відбувалися страйки і заворушення селян. Рад. владу на тер. В. г. встановлено в листопаді — грудні 1917.

За *Ризьким мирним договором 1921* західні повіти В. г. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі. Внаслідок проведення адм.-тер. реформи в УРСР постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 3.VI 1925 В. г. в числі ін. губерній було ліквідовано і створено три округи: Новоград-Волинський, Житомирський, Шепетівський. Див. також *Волинська область*, *Житомирська область*, *Ровенська область*.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 24, 28. СПБ, 1830; Адміністраційно-територіальний поділ УРСР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). Х., 1925.

А. В. Бондаревський (Київ).

ВОЛИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 4.XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. На Пн. межує з БРСР, на Сх.— з Ровенською, на Пд.— з Львівською обл. УРСР, на Зх.— з Польс. Нар. Республікою. Пл. 20,2 тис. *км*². Нас. 973 тис. чол. (1968), у т. ч. 94,6% українців, 4,2% росіян, 0,5% білорусів, 0,2% поляків, 0,5% ін. національностей. Пересічна густота нас.— 49 чол. на 1 *км*². Міське нас. становить 32%. У В. о. 15 районів, 10 міст, 21 с-ще м. т. та 1085 сільс. нас. пунктів. Обл. центр — м. Луцьк (82 тис. чол., 1967).

Рельєф В. о. переважно рівнинний. Понад $^4/_5$ її території лежить у межах Поліської низовини.

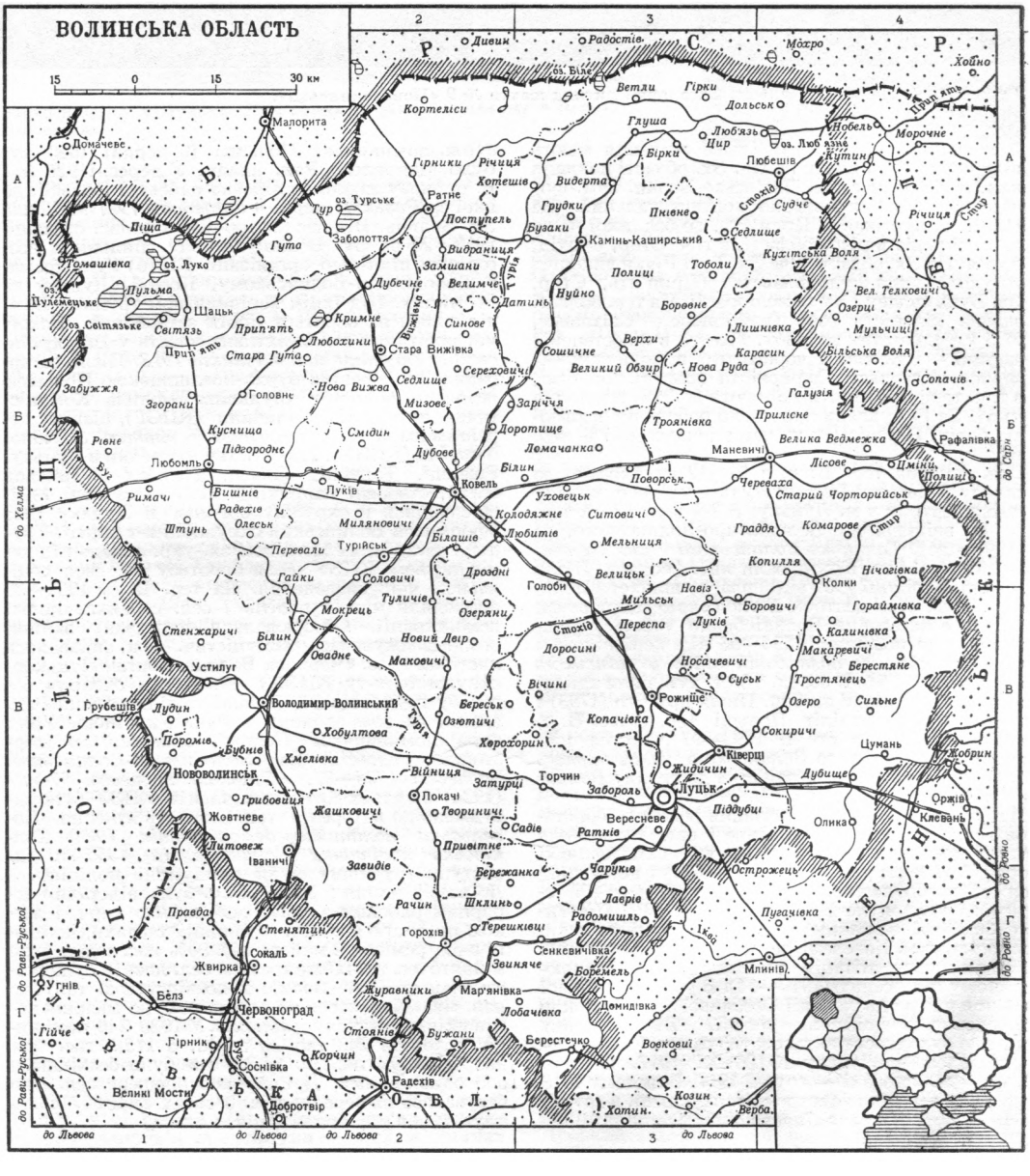

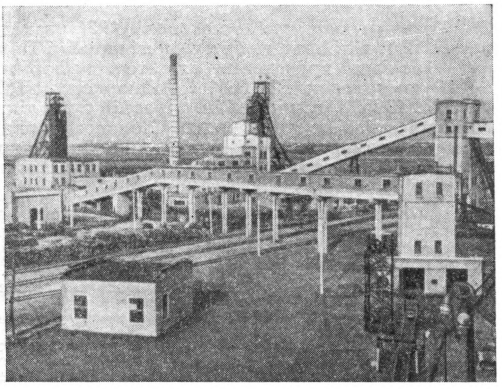

Вулиця В. І. Леніна в Луцьку. Загальний вигляд шахти № 9 «Нововолинська».

З корисних копалин найбільше значення мають відкриті за Рад. влади на Пд. Зх. області поклади кам. вугілля (частина Львівсько-Волин. кам.-вуг. басейну). Клімат помірно континентальний. На Пн. В. о. протікає р. Прип'ять, до бас. якої належить більшість річок області, в т. ч. Стир, Стохід, Тур'я. На Зх. області тече Зх. Буг. Річки використовуються для судноплавства (Прип'ять, Стир, Зх. Буг), сплаву лісу та меліорації. На тер. області значна кількість озер (найбільше — Світязьке, 27,5 *км*²), багатих на рибу. Грунти в лісостеповій частині — опідзолені чорноземи, в поліській — дерново-підзолисті, дернові та болотні. Болотні, в т. ч. торфові, грунти займають до 25% площі області. За Рад. влади проведено роботи по осушенню боліт. Під лісами та чагарниками 28,7% тер. В. о.

Осн. частина тер. В. о. в 10—12 ст. входила до складу *Київської Русі* як Луцьке удільне князівство з центром у м. Луцьку. В 2-й пол. 12 ст. тер. В. о. ввійшла до Володимиро-Волинського, а 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 14 ст. її загарбали лит. феодали. Після *Люблінської унії 1569* відійшла до шляхет. Польщі. Луцьк став центром *Волинського воєводства*. Трудяще населення Волині брало участь у сел.-козацькому повстанні 1594—96 під керівництвом С. *Наливайка*, у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В серед. 18 ст. тут діяли гайдамацькі повстанські загони. Після другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі тер. сучас. В. о. возз'єднано з Росією. В 1793—97 частина цієї території входила до *Волинського намісництва*. В 1797 тер. сучас. В. о. ввійшла до складу *Волинської губернії*.

На поч. 20 ст. в ході розгортання революц. боротьби трудящих за своє соціальне і нац. визволення на Волині сформувалися перші більшовицькі орг-ції. Під час революції 1905—07 тут відбувалися сел. заворушення. Активну діяльність на цій території розгорнуло *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*, яке мало міцні зв'язки, зокрема, з м. Ковелем, де створило с.-д. орг-цію. Більшовицька агітація сприяла новому революційному піднесенню (1910—14). В роки 1-ї світової війни в районі дислокації Особливої армії виникли більшовицькі військ. орг-ції. Більшовицьку орг-цію було створено також у Луцьку. Рад. владу встановлено в Луцьку 13 (26).XI 1917, на тер. В. о. — в листопаді — грудні 1917. В лютому 1918 тер. В. о. загарбали австро-нім. окупанти, в грудні 1918 — петлюрівська *Директорія*, в липні 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В серпні 1920 тут було відновлено Рад. владу. У вересні1920 тер. В. о. знову захопили війська панської Польщі, до якої за *Ризьким мирним договором 1921* відійшла Зх. Волинь. Під час австро-нім. і польс. окупації 1918—20 на Зх. Волині активну діяльність розгорнули підпільні організації КП (б) У, зокрема, у Володимирі-Волинському, Ковелі, Луцьку та ін. містах. Під їхнім керівництвом трудящі В. о. піднялися на боротьбу проти загарбників. Зокрема, робітники взяли активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. Після загарбання Зх. України бурж.-поміщицькою Польщею революц. боротьбу трудящих очолила Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ), пізніше перейменована в *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ). Комуністич. осередки в Луцьку, Рожищі, Торчині, Ковелі, Голобах і багатьох селах, створені наприкінці 1921 — на поч. 1922, об'єдналися в окружну орг-цію. В Луцьку 1923 оформився Волинський окружний к-т партії. Трудящі загарбаних Польщею зх.-укр. земель під керівництвом КПЗУ вели боротьбу за своє соціальне і нац. визволення. На тер. В. о. 1921—39 проходили масові робітн. і сел. страйки, політ. демонстрації. Створювалися партизан. загони, розповсюджувалась комуністич. л-ра, видавались листівки і газ. «Червона Волинь» (орган Луцького окружного к-ту КПЗУ). Комуністи очолили боротьбу трудящих Зх. Волині за відновлення Рад. влади, за возз'єднання з Рад. Україною. Уряд бурж.-поміщицької Польщі вдавався до жорстоких репресій. За *Володимиро-Волинським процесом 1926—27*, *«Луцьким процесом 57-ми»* (1934) багатьох активних членів КПЗУ було засуджено до каторги і тривалого ув'язнення. *Ковельська політична демонстрація 1928*, *Колківська політична демонстрація 1935* та ін. виступи трудящих були придушені поліцією.

До возз'єднання з УРСР В. о. була відсталим аграрним районом з слабо розвинутою харч. і легкою пром-стю (млини, олійниці, тартаки, цегельні з-ди, ремісничі майстерні). 90% населення було зайнято в с. г. Майже третина сел. дворів була безземельною. С. г. Волині було відсталою галуззю нар. г-ва. Характерним для нього було засилля поміщиків, куркулів, *осадників*. У 1939 246 поміщиків володіли 243 тис. *га* землі, а 115,5 тис. сел. дворів — 178 тис. *га*. 64,3% г-в були безкінними або однокінними. Дрібне, розпорошене сел. г-во базувалось на середньовіч. засобах виробн. (соха, плуг, дерев'яна борона, ціп, мотика).

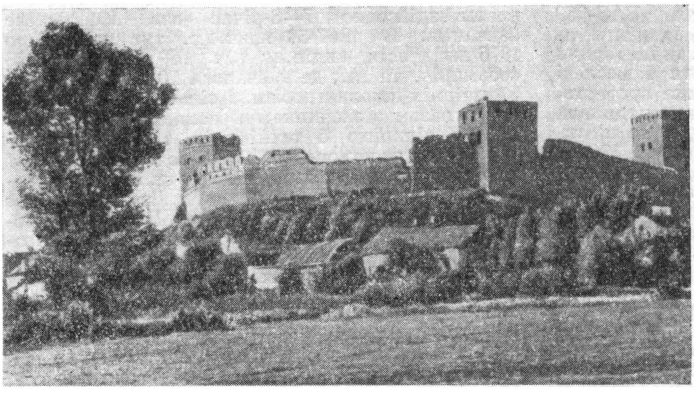

Верхній замок у Луцьку. Пам'ятник Б. Хмельницькому в місті Берестечку.

У вересні 1939 Зх. Волинь разом з усією Зх. Україною була возз'єднана з Рад. Україною. Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР було створено Волинську обл. парт. орг-цію, яка налічувала 4360 комуністів (1940), і обл. комсомольську орг-цію. Під керівництвом обласної парт. орг-ції трудящі Волині приступили до соціалістич. перетворень в області. В грудні 1940 населення В. о. вперше в своїй історії обрало місцеві органи Рад. влади — Ради депутатів трудящих. В перші роки Рад. влади (1939—41) безземельні селяни одержали землю, виникли перші колгоспи. На 1.VI 1941 їх налічувалося вже 663. Працювали 30 МТС. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 В. о. окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації тут діяли партизан. групи, загони і з'єднання А. П. *Бринського*, О. Ф. *Федорова*, Д. М. *Медведєва* та ін., підпільні парт. і комсомольські орг-ції, антифашист. групи, які розгорнули активні бойові дії проти окупантів (див., зокрема, «*Ковельський вузол*»). Особливого розвитку партизан. рух набрав після створення підпільного обкому КП (б)У (2.IV 1943, секретар — О. Ф. Федоров), який керував діяльністю 11 райкомів і 31 первинної орг-ції КП (б)У, 50 підпільних антифашист. груп. Крім того, лише в партизан. з'єднанні О. Ф. Федорова діяли 22 первинні парт. орг-ції, що налічували 400 комуністів. Під керівництвом підпільного обкому партії діяли обком, 9 райкомів комсомолу та 61 первинна комсомольська орг-ція. В партизан. з'єднанні О. Ф. Федорова було також 36 комсомольських орг-цій, в яких налічувалося 625 комсомольців. 5.II 1944 рад. війська 1-го Укр. фронту визволили м. Луцьк, а 22.VII 1944 — всю тер. області. В роки Великої Вітчизн. війни уродженці Волині героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. П'ятеро удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Після визволення Рад. Армією В. о. від нім.-фашист. загарбників обл. парт. орг-ція мобілізувала трудящих на відбудову нар. г-ва, на здійснення соціалістич. перетворень, провела велику роботу по дальшому всебічному розвитку нар. г-ва області.

За післявоєнні роки зросли ряди парт. орг-ції, посилився її вплив на маси. В 1960 було понад 19 тис. комуністів. На 1.I 1969 в 3 міських та 14 районних парт. орг-ціях налічувалося 37 857 членів і кандидатів у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку працювало 10 910, у с. г.— 13 986, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 5372, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 4321 чол. Перший секретар Волин. обкому КП України — С. Я. Заїченко (з 1969).

Рішення XXIII з'їзду КПРС сприяли дальшому посиленню ролі парт. орг-цій та зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення. Комуністи виступили організаторами здійснення рішень Березневого та Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня.

Здійснюючи Програму КПРС, рішення XXIII з'їзду партії, обласна парт. орг-ція проводить велику виховну роботу серед населення, залучаючи його до суспільно-політ. життя.

Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує понад 80 тис. комсомольців (1967), об'єднаних у 1783 первинних орг-ціях. За післявоєнні роки понад 10 тис. комсомольців і молоді В. о. поїхали на цілинні землі і ударні комсомольські будови країни. Руками комсомольців В. о. збудовано шахти «Волинська-Комсомольська» в Донбасі, Нововолинська № 8 імені В. І. Леніна на Волині, бл. 800 чол. брало участь у спорудженні Карагандинського металург. комбінату і шахти «Молодогвардійська» в Краснодоні. Тисячі комсомольців працювали на спорудженні Володимир-Волинського, Горохівського цукрових заводів та ін.

За роки Рад. влади Волинь перетворилася на передову індустріально-аграрну область. Обсяг пром. продукції 1967 збільшився проти 1940 у 12,7 раза. Створено нові галузі пром-сті: вугільну, машино- і приладобудівну, цукрову. Перше місце щодо обсягу валової продукції в галузевій структурі займає харч. пром-сть (40,4%). Найбільші харч. підприємства: Іваничівський, Володимир-Волинський цукр. з-ди, Гнідавський та Горохівський цукр. комбінати, Луцький і Ковельський м'ясокомбінати, Луцький, Володимир-Волинський, Рожищенський та ін. консервні з-ди. Паливна пром-сть представлена 9 шахтами Львівсько-Волинського кам.-вуг. басейну. За роки семирічки швидкого розвитку набула машино- і приладобудівна пром-сть. Найбільшими підприємствами цього профілю є автомобіл., приладобудівний, електроапаратний з-ди в Луцьку, продукція яких (авторефрижератори, автокрамниці, автомайстерні, термопари, водолічильники тощо) іде в різні райони СРСР і зарубіжні країни. Луцький автомобіл. з-д почав також серійне ви-

робн. малолітражного автомобіля ЗАЗ-969 «Волинь» для потреб с. г.
В Ковелі, Луцьку, Ківерцях, Цумані та ін. місцях розташовані деревообробні комбінати і меблеві ф-ки. Значного розвитку набула легка пром-сть. У 1967 стала до ладу Нововолинська прядильна ф-ка на 135 тис. веретен. У відповідн. до п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70 пром-сть В. о. збільшить виробн. валової продукції майже в два рази. За успіхи у виконанні завдань семирічки 480 працівників пром-сті В. о. нагороджено орденами і медалями. В області широко відомі імена Героїв Соціалістич. Праці — бригадира очисного забою шахти № 8 О. А. Разборського і залізничника ст. Ковель В. П. Бешти, новаторів виробн., бригадирів прохідницьких бригад Б. А. Кучаускаса, М. М. Шимчука, бригадира Луцького автомобіл. з-ду Ф. А. Дмитрука, засл. будівельника УРСР В. К. Шафранюка, слюсаря-будівельника О. І. Бурлаки та ін. Високого звання колективів комуністич. праці удостоєні шахти № 3 і № 4, Луцька швейна ф-ка, філіал Львів. взуттєвої фірми «Прогрес», колектив ст. Луцьк тощо.
На кінець 1949 був завершений процес колективізації. Керуючись рішеннями *Вересневого пленуму ЦК КПРС 1953*, парт. орг-ція В. о. з метою орг.-політ. зміцнення молодих колгоспів направила для роботи на селі понад 1200 комуністів, у т. ч. більше 200 — головами колгоспів. У колгоспах створювалися нові і зміцнювалися існуючі парт. орг-ції. Нових успіхів досягло с. г. В. о. після Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС. Посівні площі внаслідок меліорації та іригації збільшилися на 116 тис. *га*, підвищилися врожайність та валовий збір зернових культур і цукр. буряків, зросла продуктивність громад. тваринництва. В 1,5—2 рази зросли грошові доходи колгоспів та їхні неподільні фонди. Збільшилася оплата трудодня, яка 1967 становила 2,2 крб. Колгоспи перейшли на грошову оплату праці. В. о. має зерново-буряківничий та картопляно-льонарський виробничий напрями з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. На поч. 1968 в області було 360 колгоспів і 17 радгоспів, на ланах яких працювали 11 471 трактор (у 15-сильному обчисленні), 1750 зернових комбайнів та багато ін. с.-г. машин, бл. 5 тис. вантажних автомашин; 344 колгоспи та радгоспи електрифіковано. В 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.
В післявоєнні роки за успіхи в розвитку с. г. понад 5,5 тис. передовиків с.-г. виробн. нагороджено орденами і медалями, 23 передовиків удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них зачинателі колгоспного руху голова колгоспу імені С. М. Кірова Турійського р-ну О. С. Панасюк, ланкова колгоспу «Маяк» Рожищенського р-ну Г. М. Смирнова, голова колгоспу «Україна» Ковельського р-ну М. І. Васюк, доярки М. П. Саморук з Олицького племінного заводу Ківерцівського р-ну і В. Д. Старенько з колгоспу «Перше травня» Рожищенського р-ну, комбайнер ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу «8 Березня» Луцького району В. Г. Шеренгов, свинарка колгоспу імені XIX партз'їзду Локачинського району О. М. Форманюк та ін. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено колгосп «8 Березня» Луцького р-ну. До 50-річчя Великого Жовтня нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС В. о., колгосп ім. Першого травня Іваничівського р-ну (голова колгоспу П. М. Коваль). У В. о., де раніше 76% населення було неписьменним, не було жодного вищого і серед. спец. уч. закладу, за роки Рад. влади здійснено 7—8-річне заг. обов'язкове навчання. В 1967/68 навч. р. тут працювало 1076 шкіл всіх видів, у т. ч. 168 середніх, 398 восьмиріч. та ін., де навчалося 206,9 тис. учнів. У вечірніх школах робітн. і сільс. молоді навчається, разом з заочниками, понад 30 тис. учнів. В 1945 відкрито 5 технікумів, 1940 — учительський ін-т, перетворений 1952 в пед. ін-т. У 1967 вже працювало 18 технікумів і уч-щ, в яких навчалося 11,5 тис. учнів. Крім того, в Луцьку працює відділення загальнотех. ф-ту Київ. автомобіл.-дорожнього ін-ту, в Нововолинську — загальнотех. ф-т Львів. політех. ін-ту. Підготовку кваліфікованих робітників ведуть 14 професійно-тех. училищ, в яких 1967 навчалося понад 6,4 тис. юнаків і дівчат.
Велику культ.-осв. роботу серед населення проводять обл. муз.-драм. театр імені Т. Г. Шевченка, філармонія, 956 будинків культури і клубів, 930 кіноустановок, обл. краєзнавчий музей, літ.-меморіальний музей Лесі Українки в с. Колодяжному, Торчинський нар. музей, Ковельський музей-кімната В. І. Леніна та ін., а також 73 нар. ун-ти, нар. театри і ансамблі, що працюють на громад. засадах.

Історичні пам'ятки. На тер. В. о. є 175 пам'яток культури, історії та 73 пам'ятки архітектури. Серед найвизначніших пам'яток старовини: в Луцьку — Верхній замок (13—14 ст.), фортечні мури, костьол бернардинів (1752), монастир єзуїтів (1610), Покровська церква (15 ст.), Хрестовоздвиженська церква (1617—20); у Володимирі-Волинському — рештки фортечних валів (12—13 ст.), Успенський собор (1157—60), церква Василя (кін. 13 — поч. 14 ст.), палати єпископів (16 ст.) у Горохівському — Тенкліївська каплиця під Берестечком, будинок, де вчився Т. Костюшко в Любешеві та ін. В Луцьку — будинки, де жила Леся Українка (1890—91), працював Я. О. Галан (1928—29).

Літ.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Корецький Л. М. Волинська область. К., 1960; Олійник М. Волинь. Луцьк, 1957; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930; Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса, 1895; Батюшков П. Н. Волынь. СПБ, 1888; Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887; Крушинский Л. Исторический очерк Волыни. Житомир, 1867; Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, в. 1—2. Житомир, 1868—69; Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (Март 1917 г. — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957; Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). Збірник документів і матеріалів, ч. 1—2. Луцьк — Львів, 1957—65; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968; Заболотний І. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917—1939. Львів, 1964; Оксенюк Р. Боротьба трудящих за перемогу Радянської влади на Волині (1917 — початок 1918 рр.). Луцьк, 1958; Москвін П. П. Боротьба за владу Рад на Волині в 1919 році. Житомир, 1957; Козик П. З. Боротьба трудящих Волині за встановлення Радянської влади та возз'єднання з Радянською Україною в 1921—1938 рр. Луцьк, 1957; Замлинський В. О. Караюча земля. Львів, 1965; Федоров О. Ф. Остання зима. К., 1968; Грушецький І. С. Під зорею Радянської влади, Луцьк, 1957; Ричко В. В. Широким кроком. Львів, 1962; Іллященко Я. Є. Волинь за 25 років, Львів, 1964; Калита Ф. І. Волинь наша радянська. Львів, 1967; Олійник М. Я. Волинська область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Волинська область за роки Радянської влади (1940—1966 рр.)

Статистичний збірник. Львів, 1969; Волинська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1966 року. Львів, 1966; Кириловська Н. Волинь під прапором Жовтня. [Бібліографічний покажчик] Львів, 1967.

Н. Л. Алексєєва, Я. Є. Ілляшенко (Луцьк).

«ВОЛИ́НСЬКА ТРИВО́ГА» 1789 — події на Правобережній Україні та Волині, інспіровані реакційними колами польс. шляхти, що групувалися навколо магната К. Браницького. Намагаючись зірвати проведення польс. королів. урядом деяких прогрес. реформ (скасування *ліберум вето*, посилення централізованої держ. влади, обмеження сваволі магнатів, деяке зменшення феод. повинностей тощо) та зберегти своє всевладдя, магнатська верхівка 1789 почала поширювати серед шляхти провокаційні чутки, нібито агенти Росії готують повстання укр. селян на чолі з вигаданим сином І. *Гонти*. Використавши вбивство двірськими слугами поміщицької сім'ї в с. Невірковому (тепер Гощанського р-ну Ровен. обл.) для поширення серед шляхти панічних настроїв, магнати домоглися посилки на Правобережну Україну 2500 солдатів та створення т. з. воєводських комісій громад. безпеки з широкими повноваженнями для нещадного придушення сел. повстань. Запровадивши режим жорстоких репресій, воєводські комісії громад. безпеки за допомогою т. з. міліції (загонів шляхти) та військ. частин заарештували багатьох укр. селян, міщан, а також деяких священиків. Виняткову жорстокість виявила Волинська воєводська комісія громад. безпеки в Луцьку, яка ув'язнила декілька сот чоловік і понад 30 чол. стратила. Криваві розправи призвели до масових втеч селян і дальшого загострення заг. кризи польс.-шляхет. панування на Правобережній Україні.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 5. К., 1902; Кивлицкий Е. Мнимый бунт на Волыни в 1789 г. «Киевская старина». 1902, № 11—12; Historia Polski, t. 3, cz. 1. Warszawa, 1960.

Ф.І. Стеблій (Львів).

ВОЛИ́НСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — 1) Адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні в 16—18 ст. Утворене після *Люблінської унії 1569*. Складалося з Луцького, Володимирського і Кременецького повітів. Адм. центром було м. Луцьк. За даними 1629, у В. в. було 2200 поселень (з них 114 міст та містечок) з 650 тис. ж. Осн. маса землі належала польс. та покатоличеним укр. магнатам: Острозьким, Вишневецьким, Заславським, Любомирським, Сангушкам та ін. Селянство і міська біднота В. в. брали активну участь у сел.-козацьких повстаннях кінця 16— 1-ї пол. 17 ст., у народно-визвольній війні 1648—54, у гайдамацьких рухах 30—60-х рр. 18 ст. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) В. в. було ліквідоване. 2) В 1919 бурж.-поміщицька Польща загарбала зх. повіти Волин. губ. і створила В. в. з центром у м. Луцьку. Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною (1939) тер. В. в. увійшла до Волинської та Ровенської областей УРСР.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Барановіч О. І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930.

ВОЛИ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО, Ізяславське намісництво — адм.-тер. одиниця, утворена за указом Катерини II від 23.IV (4.V) 1793, після возз'єднання Правобережної України з Росією, на тер. колишніх Волинського та пн. частини Київського воєводств. Спочатку наз. Ізяславським. Адм. центр був у м. Ізяславі (тепер Хмельн. обл.). Указом від 5 (16).VII 1795 перейменоване на Волинське, адм. центр перенесено до м. Новограда-Волинського (тепер Житом. обл.); адм. установи тимчасово розміщалися в м. Житомирі. До складу В. н. входило 13 округів (повітів): Новоград-Волинський, Лабунський, Ізяславський, Острозький, Ровенський, Домбровицький, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимиро-Волинський і Ковельський. Владу у В. н. здійснював *намісник*, який підпорядковувався мінському, волинському (ізяславському), брацлавському і подільському ген.-губернаторові. Відповідно до указу Павла I від 12 (23).XII 1796 В. н., як і ін. *намісництва*, було ліквідовано (1797) і натомість створено *Волинську губернію* (Радомишльський пов. увійшов до складу Київ. губ.).

Літ.: Григорьев В. А. Реформа местного управления при Екатерине II. СПБ, 1910.

В. Т. Білан (Київ).

«ВОЛИ́НСЬКИЙ КОМУНІ́СТ» — газета, орган Житом. міського і Волин. губ. к-тів КП (б) У. Видавалась у Житомирі. Перший номер вийшов 1.V 1919. Спочатку виходила тричі на тиждень, з 4.VI 1919 — щоденно. Матеріали в газеті друкувалися рос. і укр. мовами. Газета відіграла важливу роль у мобілізації трудящих мас на боротьбу проти петлюрівців, денікінців, куркульських банд та ін. ворогів Рад. влади. У зв'язку з загарбанням Житомира петлюрівцями у серпні 1919 видання газети припинилось. *Л. О. Кирилов* (Київ).

ВОЛИ́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — музей, засн. 1940 у Луцьку на базі невеликих археол. та етнограф. колекцій. Під час Великої Вітчизн. війни фонди музею були майже повністю пограбовані нім.-фашист. загарбниками. Після визволення м. Луцька від окупантів була проведена велика робота по збору експонатів та відновленню роботи музею. Має відділи природи, історії дорадянського періоду, історії рад. суспільства та художній; два філіали: літ.-меморіальний музей Лесі Українки в с. Колодяжному Ковельського р-ну, де провела дитячі роки поетеса, та музей Партизанської слави в урочищі Лопатні (Ківерцівський р-н). Фонди музею становлять 28 510 одиниць, понад 3 тис. експонатів — в експозиції. Серед них картини І. Айвазовського, Х. Рібери, А. Маньяско, Н. Пуссена, колекція рослин Волині, Качинський скарб срібних речей 5 ст. н. е., рукописи й першодруки Лесі Українки та ін.

Літ.: Волинський краєзнавчий музей. Путівник. Львів, 1967.

Т. П. Андрєєва (Луцьк).

ВОЛИ́НСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́В — створений у листопаді 1939 в Луцьку після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939—41 мав назву Волинський обл. істор. архів). В архіві зберігаються документи з поч. 18 ст. Матеріалів до 1793 збереглося мало. Повніше представлено документи періоду 1793—1918, що відображають етапи історії Луцька й повіту — політ. та економічне становище, розширення тер. Луцька, зміни в кількісному і нац. складі населення, революц. події 1905—07 та 1917 на Волині. У фондах архіву зберігаються матеріали 1919—39, які розповідають про підпільну роботу Комуністич. партії і комсомолу під час загарбання Волині бурж.-поміщицькою Польщею, про боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з УРСР. Документи рад. часу висвітлюють діяльність органів Рад. влади в усіх галузях нар. г-ва, розвиток нар. освіти, культури, охорони здоров'я. В архіві зберігаються матеріали періоду Великої Вітчизн. війни, відбудови нар. г-ва та післявоєнного соціалістич. будівництва на Волині. Співробітники архіву підготували й видали ряд збірників документів і матеріалів з історії Зх. Волині.

Літ.: Волинський обласний державний архів в м. Луцьку (Путівник). Львів, 1964.

П. В. Кашевський (Луцьк).

ВОЛИ́НСЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ СТРАЙК 1936 — масовий страйк селян Волині під керівництвом комуністич. орг-ції. Страйк, у якому брали участь бл. 100 тис. селян, тривав з 31.VIII до 21.X і охопив майже весь Ковельський і частину Любомльського, Сарненського, Володимиро-Волинського, Луцького повітів. Селяни припинили продаж с.-г. продуктів, бойкотували сплату податків і розпорядження місцевих властей, вимагали передачі їм землі без викупу, зниження цін на пром. товари, скасування податків та ринкових зборів, встановлення добросусідських відносин з СРСР. Страйк був придушений збройною силою. *П. К. Сміян* (Луцьк).

ВОЛИ́НСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1932 — масовий партизанський рух на Зх. Волині, спрямований проти польс. бурж.-поміщицького уряду, за возз'єднання з Рад. Україною. Осн. причиною В. с. з. було посилення колонізаторської політики і репресій уряду щодо трудящих Зх. України. На поч. 1932 в лісах Ковельського повіту, який став осн. вогнищем В. с. з., а також у Камінь-Каширському, Сарненському, Луцькому повітах під керівництвом комуністів почалося формування партизан. загонів і груп, що мали на меті підготовку збройного повстання. Повстанський к-т очолили Й. Потарський, І. Силюк. Хоча нелегальна конференція Ковельської окружної орг-ції КПЗУ що відбулася в липні 1932, засудила партизан. виступи і курс на збройне повстання як передчасні, оскільки в Зх. Україні ще не визріла революц. ситуація, революц. порив сел. мас не можна було стримати. Партизан. загони громили поліцейські постерунки (дільниці), поміщицькі маєтки, садиби куркулів і *осадників*. Партизани підійшли навіть до повіт. міст Камінь-Каширського і Ковеля. Для придушення партизан. руху польс. уряд кинув численні збройні сили. Тільки в Ковельський повіт були направлені 8 тис. поліцейських, 4 кав. ескадрони, 3 піх. полки з 4 танкетками і 4 військ. літаками. Каральні операції очолив спеціально створений штаб. Каратели руйнували і палили села, катували і розстрілювали десятки селян. Лише за 23—27.IX 1932 в 5 селах Ковельського повіту було зруйновано 27 сел. домівок, жорстоко побито селян. Хутір Маріанка (побл. Ковеля) був повністю спалений. У Ковелі діяв воєнно-польовий суд, який негайно розглядав справи заарештованих «бунтівників». У районах, охоплених партизан. рухом, було запроваджено стан облоги. Тільки в м. Любомлі було заарештовано 75 чол., у Ковелі — 169 чол., у т. ч. керівних працівників КПЗУ О. *Коцко*, С. *Букатчука*, Ф. Трохимчука, А. Лукашука. Від рук карателів загинули активісти КПЗУ П. Турчин, С. Михалевич, Т. Карпук, С. Абрамчук та багато ін. 17.VIII 1932 побл. с. Поворська (Ковельський повіт) було повішено 12 селян-партизанів. Були страчені й організатори партизан. руху на Ковельщині А. Копанчук, П. Мельник, А. Іляшук, С. Оліферчук, Т. Дяк та ін. Шляхом найжорстокіших репресій польс. бурж.-поміщицькому урядові вдалося придушити В. с. з. Аналізуючи причини невдачі партизан. руху, політ. комісія Комінтерну в спеціальній постанові від 27.IV 1933 «Про партизанський рух у Польщі» відзначала, що передчасні розпорошені збройні партизан. виступи, не зв'язані з боротьбою широких мас, привели до розгрому по частинах кращих і найбільш революц. елементів. Комінтерн поставив перед парт. орг-ціями Зх. України завдання знайти шлях до партизан. загонів, які виникали стихійно, пов'язати їхні виступи з масовою боротьбою селян. Партизан. рух на Зх. Волині, незважаючи на поразку, продемонстрував волю трудящого селянства Зх. України до боротьби за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

Літ.: Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів і матеріалів, ч. 2 (1929—1939 рр.). Львів, 1965; За владу Рад. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях. Львів, 1957. *П. К. Сміян* (Луцьк).

ВОЛИ́НЦІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — слов'янське поселення і безкурганний могильник 7—8 ст. в заплаві р. Сейму біля с. Волинцевого Путивльського р-ну Сум. обл. Досліджувались 1947—48, 1953, 1965—66. При розкопках поселення відкрито залишки 35 жител, трьох виробничих приміщень, а також 3 ритуальні поховання підлітків у зернових ямах. Житла — прямокутні напівземлянки площею 12—25 $м^2$ з глиняними печами і госп. ямами-коморами. Стіни жител були рублені з дерева або плетені з лози й обмазані глиною. На могильнику розкопано 19 поховань-трупоспалень в посудинах-урнах, переважно ліпних. Деякі поховання були груповими, в них налічувалось по кілька урн. На В. п. і м. знайдено уламки посуду, наральники, серпи, ножі, коси, шматки залізної кольчуги, наконечники стріл, кістяні госп. і побутові речі, бронзові та срібні прикраси, численні намистини тощо.

Літ.: Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3. К., 1952.

Д. Т. Березовець (Київ).

ВОЛИНЯ́НИ — 1) Східнослов. плем'я (союз племен), що жило на тер. *Волині*. В 7 ст. тут жило давнє плем'я *дулібів*. В 2-й пол. 10 ст. Баварський анонім називає В. (Velunzani) поряд з *бужанами* (Buzani); він повідомляє також, що у В. було 70 міст (типу замків). Араб. історики Масуді та Ібн-Якуб пишуть, що В. (валінана) були могутнім слов. племенем, якому підкорялись ін. племена. На поч. 9 ст. у В. панували феод. відносини. В 981 князь *Володимир Святославич* підкорив населені В. Червенську і Перемишльську землі. Гол. містами у В. були *Волинь* і Володимир. За даними археол. досліджень, В.— землеробське населення, розвинуті були також промисли і ремесла (обробка заліза, гончарство тощо). В кін. 10 ст. на території, де жили В., виникло *Володимиро-Волинське князівство*. 2) Обласна назва укр. населення Волині.

В. Ф. Горленко (Київ).

ВОЛИ́НЬ, Волинська земля — давньорус. істор. область у басейні пд. приток Прип'яті і верхів'ях Зх. Бугу. В 7—9 ст. В. населяли сх.-слов. племена *дуліби*, *бужани* і *волиняни*. Назва походить від м. *Волині*. В 10 ст. на В. виникли міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом — Холм, Кременець, Житомир та ін. Наприкінці 10 ст. В. ввійшла до складу Київ. Русі, а 988 князь Володимир Святославич віддав її в уділ своєму синові Всеволоду. За його князювання було засновано місто Володимир (Волинський), яке в 12 ст., після розпаду Київ. Русі, стало центром *Володимиро-Волинського князівства*. На *Любецькому з'їзді 1097* Волинську землю було закріплено за князем Давидом Ігоровичем, але *Витечівський з'їзд 1100* позбавив його В., і деякий час нею володіли різні князі. В 1117 В. перейшла до володінь Володимира Мономаха. За князювання Романа Мстиславича [1170—1205] Володимиро-Волинське князівство об'єднало навколо себе всі удільні князівства В. У 1199, з приєднанням до нього Галицького князівства, утворилося *Галицько-Волинське князівство*. В 2-й пол. 14 ст. польс. феодали після запеклої боротьби проти Угорщини і Литви захопили зх. частину Волині. Після *Люблінської унії 1569* шляхет. Польща загарбала всю В. і створила тут *Волинське воєводство*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966; Андриашев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. К., 1887; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950 [бібліогр. с. 307—314]. *В. І. Бідзіля* (Київ).

ВОЛИ́НЬ, Велинь — давньорус. місто, що було розташоване біля сучас. с. Городка Волин. обл. Час заснування невідомий. Вперше згадується в давньоруському літопису під 1018 в зв'язку з міжусобною боротьбою за князівський престол на Волинській землі. В.— центр східнослов'янського племені *волинян*, столиця Волинської землі. В 11 ст. значення В. занепало і політ. центром Волинської землі стає Володимир (Волинський), заснований за князювання Володимира Святославича. Востаннє В. згадується 1077. Дальша доля міста невідома. *В. І. Бідзіля* (Київ).

ВО́ЛІН Борис Михайлович (справж. прізв.— Фрадкін; 1.VI 1886 — 16.II 1957) — учасник революц. руху, парт. і рад. працівник, професор. Член КПРС з 1904. Н. у м. Глибокому (тепер Віт. обл.). Закінчив міське уч-ще в Катеринославі. В 1905 — член Катериносл. к-ту РСДРП, 1906—07 — на парт. роботі в Брянську і на Уралі. У 1910—13 — в еміграції. Повернувшись 1913 до Росії, провадив активну парт. роботу і одночасно закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В 1917 — член Моск. к-ту РСДРП (б). У 1918 — один з редакторів «Правды», 1918—21 — голова губвиконкомів в Орлі, Костромі, Харкові, секретар Брян. губкому РКП (б), заст. наркома внутр. справ УРСР. З 1921 — на журналістській та парт. роботі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у партизан. русі. З 1945 — в ін-ті Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК КПРС. В. автор праць з історико-парт. і заг.-політ. питань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Всенародная партизанская война. М., 1942; Статистика и политика. М., 1952; Укр. перекл.— В. І. Ленін в Поволжі. 1870—1893. К., 1955.

ВОЛКЕНШТЕ́ЙН Людмила Олександрівна (30.IX 1857 — 23.I 1906) — революц. народниця. Н. в Києві в дворянській родині. Брала участь в організації вбивства харків. губернатора Кропоткіна (1879). В 1879—83 жила за кордоном. У 1883 виїхала до Росії, де була заарештована. За «процесом 14-ти» (1884) В. засуджено до смертної кари, яку замінено 15 роками каторги. До кін. 1896 покарання відбувала в Шліссельбурзькій фортеці. В 1897 відправлена на поселення на о. Сахалін. У 1902 В. дозволили оселитися в м. Владивостоку, де вона загинула під час розстрілу демонстрації. Автор твору «З тюремних споминів» (Л., 1924).

ВО́ЛКОВ Анатолій Іванович (н. 15.III 1927) — новатор виробництва, майстер стана з-ду «*Запоріжсталь*» *імені Серго Орджонікідзе*, Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1956. Н. в Дніпропетровську в сім'ї робітника-залізничника. Після закінчення Дніпроп. індустріального технікуму (1947) працював на з-ді «Запоріжсталь» підручним вальцювальника, вальцювальником, а з 1951 — старшим вальцювальником. У 1960 бригаді В. присвоєно звання бригади комуністич. праці. В.— учасник Всесоюзної наради ударників комуністич. праці (1960). В 1967 заочно закінчив Дніпроп. металург. ін-т з спеціальності обробка металу тиском. З 1968 — майстер стана. На XXI—XXIII з'їздах КП України В. обирався членом ЦК КП України. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *Ф. І. Матвійчук* (Запоріжжя).

ВО́ЛКОВ Петро Тимофійович (1918 — 4.XI 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1938. Н. на х. Вовковому (тепер село Красноармійського р-ну Донец. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни як командир гармати 1334-го зенітноарт. полку 21-ї зенітної д-зії Ворон. (потім 1-го Укр.) фронту відзначився при форсуванні Дніпра і в боях на підступах до Києва. Збив 8 фашист. літаків (з 13.X по 4.XI 1943). Загинув у бою за с. Яблуньки (тепер Києво-Святошин. р-ну Київ. обл.).

Б. В. Волинов.

С. Г. Волконський.

ВО́ЛКОВА Надія Терентіївна (24.VI 1924 — 27.XI 1942) — партизанка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. Н. у Харкові в сім'ї лікаря. В 1942 закінчила Моск. спец. партизан. школу і за рішенням ЦК ЛКСМУ затверджена зв'язковою секретаря Харків. підпільного обл. к-ту ЛКСМУ. Багато разів ходила в розвідку, встановлювала зв'язки з підпільними райкомами комсомолу, в складі Вовчанського партизан. загону брала участь у боях з фашист. окупантами. Під час прориву оточення, в якому опинився партизан. загін, В. разом з секретарем підпільного обкому комсомолу О. М. Щербаком прикривала відхід партизанів і ціною свого життя врятувала загін. Серед. школі № 4 в м. Конотопі, де вчилася В., присвоєно її ім'я.

І. Я. Мірошников (Харків).

ВОЛКО́НСЬКИЙ Сергій Григорович (19.XII 1788 — 10.XII 1865) — декабрист, ген.-майор, князь. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закорд. походів 1813—15. Закінчив єзуїтський пансіон у Петербурзі. Був командиром 1-ї бригади 19-ї піх. д-зії 2-ї армії. Член «Союзу благоденства» (1820), *Південного товариства декабристів* (з 1821). Разом з В. Л. *Давидовим* очолював *Кам'янську управу*. Брав участь у нарадах декабристів у Києві і Кам'янці, вів переговори з членами Польс. таємного т-ва, встановив зв'язки з Пн. т-вом декабристів. Належав до поміркованої течії декабристів. 17.I 1826 В. заарештовано в Умані. Засуджено до смертної кари, яку замінено каторгою. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках. З 1835 — на поселенні в Ірк. губ. В 1856 повернувся в маєток доньки в с. Вороньках (тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.), де й помер. Автор «Записок» (СПБ, 1902), які є цінним джерелом для вивчення руху декабристів на Україні.

«ВОЛНА́» — щоденна більшовицька легальна газета, видавалася з 26.IV (9.V) по 24.V (6.VI) 1906 у Петербурзі. Всього вийшло 25 номерів. З № 9 від 5 (18).V газету фактично редагував В. І. Ленін. До редакції входили В. В. *Воровський*, М. С. *Ольмінський* та ін. В газеті співробітничали А. В. *Луначарський*, І. І. Скворцов-Степанов. У «В.» надруковано 27 статей і заміток В. І. Леніна. В № 11—13 опубліковані постанови і резолюції IV з'їзду РСДРП. Газета мала постійні відділи:

«На фабриках і заводах», «У профспілках», «Державна дума», «Із життя політичної партії», «Хроніка», «По Росії», «За кордоном» та ін. За свою політ. спрямованість газета зазнавала поліц. репресій і 24.V (6.VI) була закрита. Замість «В.» з 26.V (8.VI) почала виходити газ. «*Вперед*».

Літ.: Большевистская печать (Сборник материалов), в. 2 (1905—1907 гг.). М., 1960.

ВОЛНОВА́ХА — місто Донец. обл. УРСР, центр Волноваського р-ну. Залізнич. вузол. 21,9 тис. ж. (1968). Виникла 1883 як залізнич. станція під час будівництва Катеринінської з-ці. Входила до складу Катериносл. губ. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З квітня по грудень 1918 станцію окупували війська кайзерівської Німеччини, потім захопили денікінці. 5.X 1919 війська Червоної Армії визволили В. В 1936 внаслідок об'єднання кількох населених пунктів утворилося с-ще В. З 1938 В.— місто, райцентр Донец. (до 1961 — Сталінської) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни В. у жовтні 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті і районі діяли партизан. загони. 10.IX 1943 рад. війська визволили місто. У В. є підприємства залізнич. транспорту, кукурудзокалібрувальний з-д, пром- і харчокомбінати, млин, олійниця, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 9 загальноосв. шкіл. *В. Ф. Бурносов* (Донецьк).

ВОЛО́ДАР РОСТИСЛА́ВИЧ (Володимир Ростиславич; р. н. невід.— п. 1124) — князь перемишльський [1092—1124], син тмутараканського князя Ростислава. Разом з своїм братом *Васильком Ростиславичем* вів боротьбу за незалежність князівств Галицької землі від великого київ. князя. В 1097 на Рожному полі Ростиславичі розгромили військо київ. кн. *Святополка Ізяславича*, а 1099 під Перемишлем — війська угор. короля Коломана — союзника київ. князя. В боротьбі з київ. князями, Польщею і Угорщиною Ростиславичі діставали допомогу від *половців* і Візантії. Союз з Візантією 1104 був скріплений шлюбом дочки В. Р. Ірини з сином візант. імператора Олексія Комніна Ісааком.

В. В. Грабовецький (Львів).

ВОЛОДА́РСЬКИЙ В. (справж. прізв., ім'я та по батькові — Гольдштейн Мойсей Маркович; 1891 — 20.VI 1918) — активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в містечку Острополі (тепер с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї бідного ремісника. Спочатку брав участь в орг-ціях Бунду і «Спілки». В 1908—11 вів революц. роботу серед ремісників і селян Волин. і Подільської губ. Не раз зазнавав арештів. У 1911 був на засланні в Арх. губ. У 1913 емігрував до США, де продовжував революц. діяльність. Вступив до Амер. соціалістич. партії. Під час 1-ї світової війни був інтернаціоналістом. Після повернення до Петрограда 1917 увійшов до орг-ції «міжрайонців», потім вступив до партії більшовиків. У жовтні 1917 — член Петрогр. к-ту РСДРП(б), член Ради робітн. і солдат. депутатів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — комісар у справах преси, пропаганди і агітації, редактор «Красной газеты». Делегат 2—4-го Всерос. з'їздів Рад, член Президії ВЦВК. Убитий есером-терористом. Портрет, с. 356.

ВОЛОДИ́МИР ВАСИ́ЛЬКОВИЧ (р. н. невід.— п. 1288) — князь волинський [з 1272], син *Василька Романовича*. Під тиском татар 1280, 1283 і 1287 виступав проти Польщі разом з загонами Золотої Орди, що розоряли його землі. В той же час відбив наскоки лит. феодалів на Волинське князівство, здійснив проти них походи (1273, 1274, 1276, 1277). За літописом, В. В. «бысть книжник велик и философ», мав велику б-ку і сам переписував книги.

ВОЛОДИ́МИР МОНОМА́Х (Володимир Василій Всеволодович, 1053—1125)— великий князь київський [1113—25], держ. і політ. діяч, письменник. Син *Всеволода Ярославича*. Наприкінці 11 ст. укріпився на князюванні в Переяславі. Переяславське князівство найбільше терпіло від нападів *половців*, і тому В. М. особливо прагнув припинення князівських міжусобиць і об'єднання сил для боротьби проти нападників (див. *Любецький з'їзд 1097*, *Витичівський з'їзд 1100*, *Долобський з'їзд 1103*). Здобув популярність організацією спільних успішних походів князів 1103 і 1111 проти половців. Під час *Київського повстання 1113* боярська верхівка запросила В. М. на князювання в Київ. Придушивши повстання, В. М., проте, змушений був піти на поступки нар. масам, видавши закон, за яким зменшувалися рези (проценти) за позички і тимчасово трохи полегшувалося становище *закупів*, скасовувалося холопство за борги (у розширеній редакції «Руської правди» ці постанови відомі під назвою *Статут Володимира Мономаха*). Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньорус. земель і тимчасово затримав процес остаточного роздроблення давньорус. д-ви. За межами його володінь залишились тільки Галицька і Чернігово-Сіверська землі та Полоцьк. В. М. мав своїх посадників і в містах по Дунаю. В. М.— автор вміщеного в Лаврентіївському літопису «Повчання» своїм дітям — видатного давньорус. літ. світського твору, в якому засуджував князівські міжусобиці і закликав до об'єднання давньорус. земель. У літопису наведено легенду, нібито В. М. одержав від свого діда по матері, візант. імператора Константина Мономаха (звідси походить і його прізвисько), бармі і корону, які були символом влади царів Рос. д-ви.

Літ.: Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Правда Русская, т. 1—2. М.— Л., 1940—47; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Орлов А. С. Владимир Мономах. М.—Л., 1946; Будовниц И. У. Владимир Мономах и его военная доктрина. «Исторические записки», 1947, т. 22; Будовниц И. У. «Изборник» Святослава 1076 года и «Поучение» Владимира Мономаха и их место в истории русской общественной мысли. «Труды отдела древнерусской литературы АН СССР», 1954, т. 10. *К. Г. Гуслистий* (Київ)

ВОЛОДИ́МИР СВЯТОСЛА́ВИЧ (після хрещення — Василій, р. н. невід.— п. 15.VII 1015) — великий князь київський [бл. 978—1015], видатний державний діяч, син князя *Святослава Ігоровича*. Після смерті Святослава між його синами спалахнула боротьба за великокнязівський престол. Переможцем вийшов Володимир, який спочатку князював у Новгороді. Ставши київ. князем, В. С. прагнув зміцнити зв'язки між окремими давньорус. землями і посилити великокнязівську владу. З цією метою В. С. майже скрізь усунув місцевих племенних князів і замінив їх намісниками-посадниками з числа своїх синів і дружинників. Бл. 988—989 на Русі було запроваджено як держ. релігію християнство (див. *Хрещення Русі*), що як ідеологія найбільше відповідало інтересам панівного класу феодалів. За В. С. було завершено об'єднання всіх сх.-слов. земель у складі *Київської Русі*, кордони якої простягалися від Карпат на Зх. до Волги на Сх., від Новгорода на Пн. до Чорного моря на Пд. Закріпившись у Києві, В. С. здійснив походи на Зх.— проти польс. князів, які прагнули захопити частину сх.-слов. території, і на Пн. Зх. проти лит.

Перемога війська князя Володимира Святославича над печенігами. Мініатюра з Радзівіллівського літопису. 15 ст.

племен, які нападали на давньорус. землі. Давньорус. д-ва приєднала до своїх володінь частину землі ятвягів по Зх. Бугу, де було збудовано місто Берестя (Брест). Тоді ж були об'єднані з Руссю Перемишль і *Червенські міста*, якими намагалися заволодіти польс. князі. До складу Київ. Русі входила також Закарп. Русь, на яку зазіхала ранньофеод. Угор. д-ва. Для захисту пд. кордонів Київ. Русі від нападів кочовиків (печенігів, чорних клобуків) В. С. будував міста-фортеці понад Десною, Остром, Сулою і Стугною (Васильків та ін.). Залишки збудованих у той час великих земляних укріплень збереглися до наших днів (див. *Змійові вали*). За В. С. була розширена тер. Києва й захищена новими земляними валами з кам'яними баштами, збудовано *Десятинну церкву* в Києві, кам'яний князівський палац та ін. споруди, у Білгороді і Вишгороді — міцні фортеці. В той же час на Русі почали засновувати школи для підготовки служилої знаті та духівництва, створювати бібліотеки. В. С. розвивав політ., економічні і культурні відносини з Візантією, Дунайською Болгарією, Польщею, зх.-європ. країнами. Щоб піднести свій авторитет у міжнар. справах, В. С. породнився з візант. імператором Василієм II, одружившись з його сестрою царівною Анною. За В. С. Київ. Русь досягла найбільшої політ. могутності. К. Маркс називав князювання В. С. «кульмінаційним пунктом» в її історії. Проте на кінець правління В. С. посилилось прагнення місцевих феодалів до політ. відособлення. Князювання В. С. знайшло відображення в билинах, які ідеалізують діяльність В. С. Разом з тим у билинах відбито також антагонізм між експлуатованими нар. масами і пануючим класом феодалів. Після смерті В. С. православна церква канонізувала його. В укр. рад. худож. л-рі діяльність В. С. яскраво змальовано в романі В. С. Скляренка «Володимир».

Літ.: Повесть временных лет, ч. 1 — 2. М.—Л., 1950; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. К., 1963; Гапусенко І. М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. К., 1966; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949 [бібліогр. с. 527—537]; Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.). М., 1960; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ВОЛОДИ́МИР-ВОЛИ́НСЬКИЙ — місто Волин. обл. УРСР, центр Володимир-Волинського р-ну; на р. Лузі (притока Зх. Бугу). Залізнич. станція і вузол автошляхів. 23,5 тис. ж. (1968). Вперше згадується у літопису під 988 як містофортеця Володимир. У 12 ст., після розпаду Київ. д-ви на окремі феод. князівства, входив до Володимиро-Волинського, а з 1199 — Галицько-Волинського князівства. У 2-й пол. 14 ст. місто загарбала феод. Литва. В 1431 дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* загарбане шляхет. Польщею. В 1648 визволене сел.-козац. військом Б. Хмельницького. За *Андрусівським перемир'ям 1667* відійшло до Польщі. У 1795 Володимир увійшов до складу Росії і перейменований на В.-В. Повітове місто Волин. губ. У 1919 В.-В. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 у складі зх.-укр. земель возз'єднаний з УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники 23.VI 1941 окупували місто. 12.VII 1944 рад. війська визволили В.-В. У місті є плодоконсервний, маслоробний, цукр. з-ди, 2 цегельні, швейна та меблева ф-ки і птахофабрика. 8 загальноосв. шкіл, технікум механізації с. г., технічне та пед. уч-ща. У В.-В. збереглися рештки фортечних валів 12—13 ст. Під час археол. розкопок у В.-В. виявлено залишки храмів, житлових будівель, знаряддя праці, ювелірні вироби 10—14 ст. Пам'ятки архітектури: Успенський собор (1160), церква Василя (кін. 13 — поч. 14 ст.), палати єпископів (16 ст., реставровані в кін. 19 ст.).

А. В Бондаревський (Київ).

ВОЛОДИ́МИРІВКА — село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл., біля якого 1939, 1940, 1946 та 1947 Трипільська експедиція Ін-ту археології АН СРСР та Ін-ту археології АН УРСР дослідила багатошарову (8 культурних шарів) пізньопалеолітичну стоянку площею 220 $м^2$ і поселення *трипільської культури* площею 70 *га*. Під час розкопок палеолітичної стоянки було знайдено численні крем'яні знаряддя, залишки вогнищ, скупчення фарби, кістки диких тварин. Верхні шари стоянки датуються раннім мезолітичним часом, нижні — пізньомадленським часом. На трипільському поселенні виявлено залишки жител (бл. 200), що були розташовані концентричними колами, знайдено залишки жертовників, численний посуд, вироби з кісток і рогу (мотики, шила), різні крем'яні знаряддя, статуетки, глиняну модель житла з розписом, кістки свійських і диких тварин. Поселення датується серед. етапом трипільської культури.

Літ.: Пассек Т. С. Розкопки трипільського поселення коло с. Володимирівки в 1946 р. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 2. К., 1949; Черниш О. П. Володимирівська палеолітична стоянка. К., 1953.

О. П. Черниш (Львів).

ВОЛОДИ́МИРКО, Володимир Володарович (1104—52) — галицький князь, син князя *Володаря Ростиславича*. Ставши 1124 звенигородським князем, В. з часом приборкав нено-

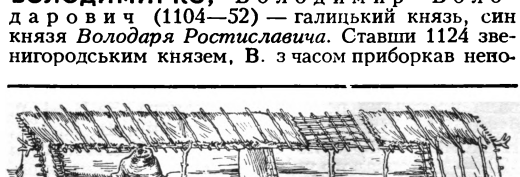

Реконструкція житла трипільського поселення біля села Володимирівки.

кірних удільних князів та бояр і 1144 об'єднав Звенигородське, Галицьке, Перемишльське, Теребовльське князівства в єдине *Галицьке князівство* з центром у Галичі. Городяни, невдоволені утисками В., підняли повстання (див. *Галицьке повстання 1144*). Намагаючись розширити свої володіння, з 1149 став прибічником князя *Юрія Долгорукого* в боротьбі проти київ. князя Ізяслава Мстиславича. Вів успішну боротьбу проти польс. та угор. феодалів, які намагалися загарбати Галицьку землю.

ВОЛОДИ́МИРО-ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньорус. феод. удільне князівство, що займало територію по Зх. Бугу, Стиру, Горині, Случі і правих притоках верхів'їв Прип'яті. Утворилося на землі сх.-слов. племені *волинян*; з 10 ст. входило до складу *Київської Русі*. Центром князівства був Володимир (тепер м. Володимир-Волинський). Першим князем В.- В. к. був син *Володимира Святославича* — Всеволод. На *Любецькому з'їзді 1097* В.-В. к. одержав Давид Ігорович; за рішенням *Витичівського з'їзду 1100* його віддано кн. Святополку Ізяславичу. З 2-ї пол. 11 ст. почалася боротьба володимиро-волинських князів за відокремлення від Києва. В 1117 *Володимир Мономах* відновив вплив Києва на В.-В. к., посадивши на князівський престол свого сина Романа, а після його смерті (1118) — другого сина Андрія (до 1134), згодом князем став Ізяслав Мстиславич [1134—54]. Його сини поділили В.-в. к. між собою. З дальшим розвитком феод. роздробленості Русі, в 2-й пол. 12 ст., В.-В. к. почало перетворюватись на одне з найсильніших у Давній Русі. Крім м. Володимира, у В.-В. к. були міста Луцьк, Берестя (Брест), Дорогичин, Белз, Червень, Холм та ін. Найбільшої могутності В.-В. к. досягло за князювання *Романа Мстиславича* [1170—1205], який 1199 об'єднав В.-В. к. і *Галицьке князівство* в єдине *Галицько-Волинське князівство*. Див. також *Волинь*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса, 1895; Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915; Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. К., 1885.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ВОЛОДИ́МИРО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1926—27 — судова розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над 151 робітником і селянином по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України* і підготовці збройного повстання проти окупаційного режиму. Процес відбувався в м. Володимирі-Волинському з 15.XI 1926 до 10.I 1927. Обвинувачені комуністи використали його для викриття антинар. шовіністичної політики польс. фашист. уряду. В. Крайц, Н. Іванчук та ін. підсудні в своїх виступах таврували прогнилий режим Пілсудського. За В.-В. п. 9 чол. (М. Панасевич, Д. Білецький, В. Крайц, Н. Хомин та ін.) було засуджено до довічного і 120 — до тривалого ув'язнення. Оголошення вироку підсудні зустріли співом «Інтернаціоналу».

П. К. Сміян (Луцьк).

ВОЛОДИСЛА́В КОРМИ́ЛЬЧИЧ (рр. н. і см. невід.) — галицький боярин. У кін. 12 — на поч. 13 ст. очолював галицьке боярство, яке в боротьбі проти зміцнення князівської влади спиралося на підтримку іноземних загарбників. У 1213 В. К. за допомогою угорського війська зайняв Галич і проголосив себе галицьким князем. Угорські феодали, скориставшись із зрадницьких дій В. К., загарбали Галицьку землю, а В. К. 1214 позбавили влади і вивезли в Угорщину, де він і помер.

ВОЛО́КА, у в о л о к а — поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусії й на Україні в 16—17 ст. Офіційно запроваджена в лит. великокняз. маєтках «*Уставою на волоки*» *1557*, що її затвердив польс. король Сигізмунд II Август. В. мала 30 *моргів* і була мірилом феод. повинностей. Площа В. не була сталою. Лит. В. дорівнювала 21,3739 *га*, старохолмська — 16,818 *га*, новохолмська — 17,361 *га*, старопольська — 17,95499 *га*, новопольська — 16,79653 *га* тощо. На Правобережній Україні застосовували старохолмську і новохолмську В. Запровадження волочної системи в магнатських і шляхет. маєтках супроводилося закріпаченням селянства, загарбанням поміщиками сел. земель і посиленням феод. гніту. Перехід до волочної поміри був однією з причин сел.-козац. повстань на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст.

Літ.: Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958.

А. З. Барабой (Київ).

ВОЛОСЄ́ВИЧ Петро Семенович (1908 — 7.III 1940) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1940). Н. на Дніпропетровщині. В Рад. Армії з 1939. У складі 255-го стріл. полку 123-ї стріл. д-зії відзначився під час рад.-фінл. війни 1939—40. Під час штурму висоти під сильним вогнем противника першим пішов в атаку, піднімаючи за собою бійців, першим досяг ворожого доту і брав участь в оволодінні ним. Загинув у бою.

ВОЛОСНЕ́ УПРАВЛІ́ННЯ — в дореволюц. Росії, в т. ч. й на Україні (крім зх. губерній), з 1797 орган сел. адміністрації для управління удільними та *державними селянами*. В системі В. у. були: волосний сход; волосне правління, куди входив волосний голова, засідателі, волосний писар з помічниками, що їх призначав окружний начальник, та волосна розправа — суд у справах держ. селян. Після реформи 1861 В. у.—орган сел. самоврядування, що складався з волосного сходу, волосного правління (до його складу входили волосний старшина і волосний писар) та *волосного суду*. До волосного сходу входили сільс. і волосні службові особи та виборні від кожних 10 дворів («десятидворці»). На сході обирали волосного старшину (з наступним затвердженням *земським начальником*) та ін. службових осіб, здебільшого ставлеників поміщика, затверджували вироки сільс. сходів тощо. Волосний старшина фактично виконував поліцейські функції. Йому були підпорядковані і сільс. старости. В. у. по суті було виконавчою допоміжною адм.-поліцейською ланкою царського уряду, органом, що закріпляв станову неповноправність селянства.

Літ.: Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961.

ВОЛОСНИ́Й СУД — становий нижчий суд для селянства у царській Росії з 1861. Розглядав цивільні (з сумою позову до 300 крб.) і дрібні кримінальні справи. З 1889 до 1904 мав право застосовувати до селян тілесні покарання. Діяв у складі голови і 3-х суддів. Обирався щорічно волосним сходом. Обов'язки голови міг виконувати волосний старшина (див. *Волосне управління*). В. с. на Україні ліквідовано першим декретом про суд УРСР 4.I 1918.

ВО́ЛОСТЬ — 1) У Давній Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі князя, монастиря тощо. 2) Адм.-тер. одиниця в *Молдавському князівстві*. Хотинська і Чернівецька В. були за-

селені українцями. 3) В Рос. д-ві — складова частина *повіту*, через яку уряд здійснював управління удільними та *державними селянами*. З 1861 В.— нижча адм. одиниця станового сел. самоуправління (див. *Волосне управління*). За Рад. влади у зв'язку з новим адм.-тер. поділом В. в різний час були ліквідовані. В УРСР, зокрема, постановою ВУЦВК від 12.IV 1923 замість 1989 В. було створено 706 районів.

ВОЛО́СЬКЕ ПРА́ВО (jus valachicum) — звичаєве молдавське (волоське) право, що склалось у 14—15 ст. з утворенням феод. молд. д-ви. Поширювалось на особисто вільних селян, більшість з яких становили приватновласницькі селяни, що повністю залежали від феодала. На кріпаків (холопів), що в осн. складалися з циган і татар, поширювалось «татарське», або «холопське», право. Пізніше В. п. було використане феодалами для юрид. закріпачення селян. В. п. часто застосовувалося в укр. селах (в основному для регламентації феод. повинностей), які виникли в 14—16 ст. у гірських районах Галичини й Закарпаття. У внутр. житті ці села користувалися звичаєвим руським правом. В. п. також мали романські народи Балканського п-ова. В. п. не було ніде записане і тому мало відоме. Вперше писемні згадки про В. п. зустрічаються в Галичині в 16 ст.

Літ.: История Молдавии, т. 1. Кишинев, 1951; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, с. 81—91.

В. С. Кук (Київ).

ВОЛО́СЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — пізньопалеолітичний могильник поблизу с. Волосського Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. При розкопках (провадилися 1952) виявлено численні поховання, переважно зі скорченими кістяками. В шийному хребці одного з похованих знайдено крем'яний наконечник стріли. Деякі поховання з випростаними кістяками датуються мезолітичним часом.

Літ.: Даниленко В. Н. Волошский эпипалеолитический могильник. «Советская этнография», 1955, № 3.

В. М. Даниленко (Київ).

ВО́ЛОХ Анатолій Олександрович (1917 — жовтень 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). До 1941 працював у Мінську. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як автоматник 12-го окремого бронеавтомобільного батальйону 2-го танк. корпусу Воронез. фронту відзначився в боях на Лівобережній Україні. 6.VIII 1943 на шосе Мезенівка—Краснопілля (Сум. обл.), зустрівши колону з 300 гітлерівців, автоматним вогнем знищив 37 фашистів. 21.VIII в бою за м. Зіньків (Полт. обл.) знищив понад 20 гітлерівців. Загинув у бою.

ВОЛО́ШЕНКО Інокентій Федорович (1848—1908) — революц. народник. Вчився в Одеському (Новоросійському) ун-ті. Член Київ. революц. гуртка В. А. *Осинського*, разом з яким В. було заарештовано 5.II 1879 під прізв. Вишнякова. Засуджено до 10 років каторги. По дорозі на Кару зробив спробу втекти (1880), у зв'язку з чим строк каторжних робіт йому збільшено ще на 11 років. У 1890 звільнено на поселення, яке відбував у Забайкаллі. В 1906 повернувся до Європ. Росії. Помер у Полтаві.

ВОЛО́ШИН Августин (1874—1946) — один з верховодів укр. бурж. націоналістів на Закарпатті, уніатський священик. На поч. 20 ст. редагував реакційну газету «Наука», яка вела шалену пропаганду, спрямовану проти демократич. елементів, підтримувала австро-угорське панування. В 1918—20 — один з керівників контрреволюц. «Руської народної ради», що спочатку виступала проти відокремлення Закарпаття від Угорщини, а потім сприяла окупації Закарпаття бурж. Чехословаччиною. В 30-х рр. дотримувався прогітлерівської орієнтації. Після того, як фашист. Німеччина розчленувала Чехословаччину (1938), очолив маріонетковий уряд т. з. «Карпатської України». За вказівкою гітлерівців у березні 1939, перед окупацією Закарпаття хортістською Угорщиною, відмовився від поста «президента Карпатської України».

ВОЛО́ШИН Андрій Максимович (н. 1.IX 1906) — рад. військовослужбовець, гв. полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1927. Н. в с. Калуженці (тепер Кегичівського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1928 по 1931 і з 1941. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — комісар стріл. батальйону і стріл. полка, командир стріл. полка. Як командир 295-го гвард. стріл. полка 96-ї гвард. стріл. д-зії 1-го Білорус. фронту відзначився при визволенні Білорусії. 24.VI 1944 полк під його командуванням першим прорвав оборону ворога в районі с. Гороховищі (тепер Могильов. обл.), а 26—27.VI знищив вороже угруповання в районі Зеленковичі—Зубаревичі, що дало можливість рад. військам визволити с-ще м. т. Глуськ (тепер Могильов. обл.). З 1959—у відставці.

ВОЛО́ШИН Лаврентій Іванович (10.VIII 1897 — 11.XII 1944) — рад. військовослужбовець, полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1928. Н. у м. Березані (тепер Київ. обл.). В Рад. Армії з 1920. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — у розпорядженні Генштабу (до липня 1943), у розвідвідділі Брян. фронту (до вересня 1944), з жовтня 1944 — командир 316-ї стріл. д-зії, яка відзначилася в боях за Будапешт.

ВОЛО́ЩИНА, Валахія — істор. область на Пд. Соціалістич. Республіки Румунії (СРР) між Карпат. горами і Дунаєм. Річка Олт поділяє її на дві частини — Мунтенію, або Велику В. (52,5 тис. *км*²), з гол. м. Бухарест, і Олтенію, або Малу В. (24,1 тис. *км*²), з гол. м. Крайова. Заг. площа В.— 76,6 тис. *км*². Нас. — 6709 тис. чол. (1948), гол. чин. румуни (98,5%). В 1 ст. В. увійшла до складу ранньорабовласн. д-ви Дакії. В 106—271 Дакія була провінцією Старод. Риму. В 4—6 ст. на тер. В., як і на всю тер. Румунії, почали проникати *гунни* і *авари*, в 6 ст.— слов. племена. В 9—10 ст. значна частина тер. В. входила до складу 1-го Болг. царства. В 10—11 ст. тер. В. зазнавала нападів *печенігів*, в 12 ст. — *половців*, у 13 ст. була підкорена монг.-тат. загарбниками. В 14 ст. В. являла собою феод. князівство. Тер. В. була об'єктом постійних зазіхань тур. поневолювачів. У 1411 Туреччина наклала на В. данину, а в 16 ст. повністю встановила над нею своє панування. В боротьбі проти тур. ярма населення В. завжди діставало підтримку Росії та України. Тисячі втікачів з В. знаходили притулок на укр. землях; не раз вони спільно з укр. козаками створювали загони, які чинили сміливі наскоки на тур. гарнізони. Внаслідок перемог Росії в рос.-тур. війнах 18—19 ст. В. було визволено з-під тур. ярма і за *Адріанопольським мирним договором 1829* було надано автономію під заступництвом Росії. У 1859 В. об'єдналась з Молдовою в єдину д-ву, названу 1861 Румунією. Після встановлення в Румунії нар.-демократич. ладу почався період розквіту економіки В. У сучас. В. широкого розвитку набули нафтова і машинобудівна пром-сть, видобуток лігніту. В. стала житницею СРР.

ВОЛОЩУ́К (Громадський) Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок карпатських *опришків* у 40-х рр. 19 ст. Опорним пунктом керованого В. загону була гора Рокита в Карпатах. Загін діяв на Гуцульщині і Закарпатті. В 1845 В. об'єднав

В. Володарський.

М. Д. Ворвулєв.

свій загін з загоном І. *Вередюка* для спільної боротьби проти гнобителів. Після захоплення в полон І. Вередюка австр. жандармами та каральними загонами т. з. гірських стрільців дальша доля В. невідома.

Літ.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966. *В. В. Грабовецький* (Львів).

ВОЛОЩУ́К Костянтин Микитович (1916 — 24.IV 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1946). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у с. Любашівці (тепер райцентр Одес. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батальйону 177-го гвард. стріл. полку 60-ї гвард. стріл. д-зії 1-го Білорус. фронту відзначився в боях на тер. Німеччини. 17.IV 1945 батальйон під його командуванням у числі перших форсував р. Альте-Одер, відбив 4 контратаки ворога, завдяки чому рад. частинам вдалося з малими втратами подолати рубіж. 21.IV 1945 його батальйон увірвався з боями на околицю Берліна. Загинув при форсуванні р. Шпрее.

ВОЛХВИ́ — давньорус. назва жерців, служителів поганського реліг. культу. В. приписувалися вплив на сили природи, лікування хвороб, пророкування майбутнього. Вперше згадуються в літопису під 912 в зв'язку з провіщенням смерті князеві Олегу. З розвитком феод. відносин і загостренням класової боротьби в 11 ст. відбулися нар. повстання в Суздалі (1024), Києві (1068) та ін. містах Давньої Русі, очолювані В., які використовували нар. маси в боротьбі проти християнської релігії. З поширенням християнства на Русі поганство і В. зазнавали переслідувань з боку д-ви.

Літ.: Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. СПБ, 1914; Нидерле Л. Славянские древности. Пер. с чешского. М., 1956; Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955.

ВОЛЮ́МІНА ЛЕ́ГУМ (Volumina legum, лат.— Книги законів) — зведення польс. законодавчих актів 14—18 ст., зокрема постанов («конституцій») сеймів, у 10 томах. Перші 8 томів, що систематизували акти з 1347 до 1780, були складені протягом 1732—82 католиц. чернечим орденом піарів у Варшаві. В 1889 Краківська академія видала т. 9 В. л., що охоплював матеріали по 1792. Останній том (10-й), в якому є конституція Гродненського сейму 1793, видано 1952. В. л. є джерелом з історії України (в них, зокрема, вміщено конституцію 1590 — «Порядок відносно низовців та України», а також ін. акти, що стосувались України).

«ВО́ЛЯ»— укр. культурно-освітні робітн. т-ва в Сх. Галичині та на Пн. Буковині. Виникли на грунті боротьби проти примусового ополячення укр. робітників. Перше т-во засновано у Львові 1.III 1903. Згодом такі т-ва були створені в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Чернівцях, Стрию, Рогатині, Борщеві та ін. містах. Організаційно підпорядковувались львів. «В.». Перебували під впливом опортуністичної і націоналістичної Укр. с.-д. партії Галичини (УСДП), що намагалась через «В.» поширювати серед робітників соціал-реформістські та націоналістичні ідеї. Під час 1-ї світової війни ряд т-в припинив свою діяльність. У післявоєнні роки, в зв'язку із зростанням впливу в т-вах комуністів, діяльність «В.» активізувалась. В кін. 1923 — на поч. 1924 уряд бурж.-поміщицької Польщі заборонив «В.».

М. М. Кравець (Львів).

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ» — щомісячний наук. журнал, орган Відділу історії АН СРСР і М-ва вищої та серед. спец. освіти СРСР. Виходять з 1945 у Москві. Створено на базі «Исторического журнала», який видавався з 1937 (1941 об'єднаний з журн. «Историк-марксист», що виходив з січня 1926). У «В. и.» публікуються переважно проблемні статті з актуальних питань історії, з теорії істор. процесу. Журнал приділяє багато уваги наук. життю в СРСР. Часто вміщує статті з історії України. В журналі регулярно публікуються огляди і рецензії на праці рад. (в т. ч. українських) та іноземних істориків, подається критика теорій бурж. історіографії. Журнал «В. и.» має розділи: статті; істор. наука в СРСР, істор. наука за рубежем, в яких друкує огляди і рецензії; документальні нариси; спогади; публікації; бібліографія; листи і замітки.

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ КПСС» — щомісячний історико-партійний журнал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Виходять з липня 1957 в Москві. Журнал публікує наук. статті з питань історії КПРС, братніх комуністич. і робітн. партій та міжнар. робітн. руху, нові документи й матеріали з історії КПРС, історії ін. компартій тощо. «В. и. КПСС» систематично друкують дослідницькі статті з історії КП України. В журн. є розділи: статті, документи і матеріали, повідомлення, обговорення, консультації, історіографія і джерелознавство, листи і замітки, критика і бібліографія, наукове життя та ін.

«ВОПРО́СЫ СТРАХОВА́НИЯ» — більшовицький легальний журнал. Виходив з 26.X 1913 по 12.VII 1914 щотижня, з 20.II 1915 по березень 1918 щомісячно в Петербурзі. Всього вийшло 80 номерів. В роки 1-ї світової війни — єдине легальне всерос. більшовицьке періодичне видання, яке вело боротьбу не тільки за здійснення робітн. страхування, лікарняні каси, але й за більшовицькі лозунги — 8-годинний робочий день, конфіскацію поміщицької землі, встановлення демократич. республіки. Журнал видавало парт. в-во «Прибой» під керівництвом ЦК РСДРП(б). В журналі в різний час співробітничали В. І. Ленін, В. В. Куйбишев, М. О. Скрипник, П. І. Стучка, М. М. Шверник, Г. М. Шкапін, більшовики — депутати 4-ї Держ. думи та ін. В журналі опубліковано статті В. І. Леніна «Про німецький і не німецький шовінізм» (№ 5 за 1916), резолюції VII (Квітневої) Всерос. парт. конференції (№ 4—5 за 1917), а також статті про революц. боротьбу пролетаріату, діяльність лікарняних кас та ін. Після Лютневої революції 1917 журн. «В. с.» став центр. страховим органом РСДРП (б).

Літ.: Ленін В. І. Питання про об'єднання інтернаціоналістів. Твори. Вид. 4, т. 21; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Большевистская периодическая печать (Декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964.

В. П. Воробйов.

І. О. Воробйов.

М. П. Воробйов.

В. В. Воровський.

ВО́РВУЛЄВ Микола Дмитрович (9.I 1917 — 29.VIII 1967) — укр. рад. співак (баритон), нар. артист СРСР (з 1956). Н. в м. Павловську (тепер Ворон. обл.) в сел. сім'ї. У 1954 закінчив Мінську консерваторію. З 1946 — соліст Мін. театру опери та балету, з 1957 — Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Виступав у багатьох оперних виставах рад. і світової класики. Створив образи Максима в опері «Арсенал» Г. Майбороди, Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка в однойменних операх К. Данькевича і Г. Майбороди. Відомий і як виконавець сучас., а також камерних творів класичного і рад. репертуару. Депутат Верховної Ради БРСР 4—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ВОРОБЙО́В Володимир Петрович (27.VII 1876 — 31.X 1937) — укр. рад. анатом, акад. АН УРСР (з 1934), доктор медицини (з 1908), засл. професор (з 1924). Н. в Одесі. В 1903 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. З 1910 керував кафедрою анатомії Харків. жіночого мед. ін-ту (з 1916 — професор). У 1917—21 — зав. кафедрою анатомії Харків. ун-ту. З 1921 і до кінця життя — зав. кафедрою анатомії Харків. мед. ін-ту. В.— один з творців функціонально-динамічного напряму в анатомії. Автор наукових праць з питань іннервації внутр. органів; запропонував метод макро-мікроскопічного дослідження анатомічного об'єкту, разом із співробітниками склав «Атлас анатомії людини». Організував 1932 в Харкові єдиний в світі Музей становлення людини. Брав участь у бальзамуванні тіла В. І. Леніна. З 1935 — член ВУЦВК. Премія ім. В. І. Леніна, 1927. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Избранные труды. Л., 1958 [бібліогр. с. 344—345]. *Літ.:* Кавецький Р. Є., Балицький К. П. Вклад ученых Академії наук Української РСР в развиток медицини. К., 1957; Синельников Р. Д. В. П. Воробйов — видатний радянський анатом. К., 1951; Воробйов Володимир Петрович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ВОРОБЙО́В Іван Олексійович (н. 26.VIII 1921) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. Н. в с. Горбачові (тепер Одоєвського р-ну Тул. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. В 1941 закінчив Тамбовську військ. авіац. школу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки та ескадрильї на Сталінгр., Пд., 4-му Укр., 3-му Білорус. фронтах. Зробив 324 бойові вильоти на штурмування. В 1952 закінчив Військ.-повітряну академію. Командував авіаполком. З 1960 — нач. військ. школи повітряних стрільців-радистів. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ВОРОБЙО́В Михайло Петрович (29.XII 1896 — 12.VI 1957) — рад. військ. діяч, маршал інж. військ (1944). Член КПРС з 1919. Н. в м. Хасав'юрті (тепер Даг. АРСР). У 1916—17 — спочатку рядовий, потім прапорщик рос. армії. З 1918 — в Рад. Армії. В роки громадян. війни брав участь у боях на Пд., Зх. та Кавк. фронтах. У 1929 закінчив Військ.-тех. академію. В 1940 — ген.-інспектор інж. військ Рад. Армії, 1941 — спочатку нач. інж. управління, потім нач. інж. військ Зх. фронту. З 1942 — нач. інж. військ Рад. Армії. У вересні 1943 керував організацією інж. забезпечення форсування Дніпра. Після війни — нач. інж. військ Київ. і Прибалт. військ. округів. З 1953 — на керівній роботі по військ. будівництву. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

ВОРОБКЕ́ВИЧ Сидір (Ісидор) Іванович (літ. псевд.— Данило Млака, Демко Маковійчук, Семен Хрін та ін.; 5.V 1836 — 19.IX 1903) — укр. письменник і композитор. Н. в Чернівцях в сім'ї священика. У 1861 закінчив Чернів. дух. семінарію, був священиком; 1867 — викладач Чернів. дух. семінарії. Вчився у Віденській консерваторії (1868). Автор понад 1000 віршів, багатьох оповідань і нарисів, драм, комедій і оперет. Писав про істор. минуле укр. народу («Турецькі бранці», 1865; істор. поеми «Гетьман Наливайко», 1867; «Нечай», «Казнь Івана Підкови», 1867; «Тимош Хмельницький», 1885, та ін.), про життя і побут зх.-укр. селянства та інтелігенції, про боротьбу проти турецьких поневолювачів (цикл віршів «З нещасної Болгарії», 1877). В. належить ряд великих переказів-поем. Створив бл. 100 мелодій на власні тексти, писав музику на вірші Т. Шевченка (хори «Минають дні», «Огні горять» та ін.), І. Франка («Веснянка», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня») тощо. Багато пісень В. стали народними. Склав перші підручники з співів для нар. шкіл.

Тв.: Над Прутом. [Передм. І. Франка]. Львів, 1901; Твори. В 3 т. Львів, 1909—21; Вибрані поезії [Передм. В. М. Лесина і О. С. Романця]. К., 1964.

Літ.: Білинська М. І. І. Воробкевич. К., 1958. *І. С. Деркач* (Львів).

ВОРО́ВСЬКИЙ Вацлав Вацлавович (літ. і парт. псевдоніми — П. .Орловський, Шварц, Жозефіна та ін.; 27.X 1871 — 10.V 1923) — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч, дипломат, публіцист, літ. критик. Член Комуністич. партії з 1894. Н. у Москві в сім'ї польс. інженера-залізничника. В 1890—91 — студент фіз.-матем. ф-ту Моск. ун-ту, 1891—97 — студент Моск. вищого тех. училища, брав участь у революц. студент. гуртках. З літа 1894 — активний учасник Моск. робітн. союзу. В 1897 за революц. діяльність В. заарештовано, 1899 вислано до Вят-

А. В. Ворожейкін.

Г. О. Ворожейкін.

ської губ. В 1902 емігрував за кордон, де вперше зустрівся з В. І. Леніним. Співробітничав у ленінській «Искре», був її роз'їзним агентом. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. В. брав участь в ідейному і організаційному зміцненні більшовицьких орг-цій України. Один з організаторів Пд. бюро ЦК РСДРП в Одесі (1904). Керував боротьбою Катериносл., Одес. та Микол. більшовицьких орг-цій проти меншовиків, брав активну участь у підготовці скликання III з'їзду партії та в роботі III (1905) і IV (1906) з'їздів РСДРП, представник більшовиків на V з'їзді польс. соціал-демократії (1906). В 1907—12 (з перервами) керував діяльністю Одес. більшовицької орг-ції. В 1912 заарештований і засланий до Вологди. З 1915 — за кордоном.

У квітні 1917 — на чолі Закордонного бюро ЦК РСДРП (б). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на дипломатич. роботі. Вбитий білогвардійцем в Лозанні. Похований на Красній площі в Москві.

В.— видатний пропагандист марксизму. В. належить один з перекладів «Маніфесту Комуністичної партії», в якому він виправив неточності, допущені в перекладі Г. В. Плеханова. В. в своїх статтях з ленінських позицій розглядав питання тактики партії на різних етапах революц. руху. В. І. Ленін в статті «Про більшовизм» (1913) називав В. в числі «головних письменників більшовизму». В. був активним соратником В. І. Леніна в боротьбі проти ідеологіч. реакції, проти філософ. ревізіонізму. В.— один з теоретиків марксистської естетики. В.— палкий поборник рівноправності і дружби народів. Високо цінив, пропагував, захищав демократичну укр. культуру. Знав і любив укр. л-ру, використовував образи з творів укр. письменників, зокрема І. П. Котляревського. Опублікував статтю «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1910). Популяризував і підтримував корифеїв укр. сцени М. К. Заньковецьку, М. К. Садовського, П. К. Саксаганського.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1931—33; Избранные произведения о первой русской революции. М., 1955; Укр. перекл.— Літературно-критичні статті. К., 1957.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 7. Лист до товаришів; т. 8. Пора кінчати.— Наші тартюфи.— Кого вони хочуть обманути?— З хворої голови на здорову.— Викрита Рада; т. 18. Про більшовизм; т. 34. Одеському комітетові РСДРП [Лист 25.III 1905].— Центральному Комітетові РСДРП [Лист 8.X 1905].— В. В. Воровському [Лист 1.VII 1908]; Морозова Э. Ф. В. В. Воровский в борьбе за пролетарскую литературу. Львов, 1957 [бібліогр. с. 97—103]; Острянин Д. Х. В. В. Воровський — видатний пропагандист марксистсько-ленінської філософії. К., 1963; Семенов-ский О. В. Воровский в Одессе. Одесса, 1962 [бібліогр. с. 116—117].

З. В. Першина (Одеса).

ВОРОЖБА́ — місто Білопільського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Вирі (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 11,7 тис. ж. (1968). Час засн. В. невідомий. Уперше згадується в істор. документах під 1653. До 1917 була волосною слободою Сум. пов. Харків. губ. Рад. владу у В. встановлено в січні 1918. У березні 1918 в районі В. відбулися бої 1-го Луган. соціалістич. загону з нім. окупантами, яких війська Червоної Армії вигнали в грудні 1918. Влітку 1919 В. захопили денікінці. В грудні 1919 рад. війська визволили її. З 1923 с-ще В. в складі Сум. р-ну Харків. округу (1932—39 — Харків. обл., з 1939 — Білопільського р-ну Сум. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники 7.X 1941 окупували В. 3.IX 1943 рад. війська визволили с-ще. З 1959 В.— місто. У В. є локомотивне і вагонне депо; з-ди металоконструкцій, цегельний, хлібний; м'ясокомбінат, 6 загальноосв. шкіл.

ВОРОЖЕ́ЙКІН Арсеній Васильович (н. 28.X 1912) — рад. військ. діяч, ген.-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944). Член КПРС з 1932. Н. в с. Прокоф'єві (тепер Городецького р-ну Горьк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1931. Учасник боїв на Халхин-Голі, рад.-фінляндської війни 1939—40. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у боях на Калінінському, Воронез. і 1-му Укр. фронтах. Зробив 241 бойовий виліт, особисто збив 52 ворожі літаки. З 1943 — командир ескадрильї 728-го винищувального авіаполку. Керована В. ескадрилья брала участь у визволенні тер. України, в т. ч. Києва. В 1942 закінчив Військ.-повітр. академію, 1952 — Військ. академію Генштабу. Після війни В.— на керівній роботі в ВПС Рад. Армії. З 1957 — у запасі.

ВОРОЖЕ́ЙКІН Григорій Олексійович (н. 4.III 1895) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1944). Член КПРС з 1927. Н. в с. Березниках (тепер Нелідовського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. Після громадян. війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1934 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни з серпня 1941 командував ВПС Центр. фронту, з березня 1942 — ударною авіагрупою, з травня 1942 — заст. ком. і член Військ. ради ВПС Рад. Армії. В 1947—53 — у відставці через хворобу. В 1953—59 — нач. ф-ту Військ.-повітр. академії ім. М. Є. Жуковського. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ВОРО́НА (з 1953— В о р о н о в) Володимир Уланович (н. 2.VII 1914) — рад. військовослужбовець, полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1942. Н. у м. Конотопі (тепер Сум. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 — майстер цеху паровозоремонтного з-ду в Конотопі. В роки війни — командир роти, батальйону, пом. начальника штабу полку, заст. командира полку, командир полку. Як командир 665-го стріл. полку 216-ї стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні м. Севастополя. 8.V 1944 його полк оволодів рядом залізобетонних укріплень на підступах до Севастополя, а 9.V вдерся у місто, викликавши паніку у ворожих військах, чим значно сприяв успіхові частин Рад. Армії. Після війни служив на різних командних посадах. З 1961 — в запасі.

ВОРО́НЕЗЬКИЙ ФРОНТ — найвище оперативне об'єднання кількох рад. армій, що діяло під час Великої Вітчизн. війни з 7.VII 1942 до 20.X 1943 і брало участь у визволенні тер. України від нім.-фашист. загарбників. Наприкінці січня 1943 В. ф. спільно з Брянським фронтом провів Воро-

незько-Касторненську наступальну операцію. 2.II 1943 війська фронту почали визволення Харків. обл. 16.II Харків було визволено. Гітлерівські війська з переважаючими силами перейшли в контрнаступ і 12—15.III захопили Харків, 18.III — Бєлгород. Наприкінці березня війська В. ф. зайняли оборону на р. Сіверському Дінці. Влітку 1943 війська фронту брали участь у *Курській битві 1943*, в *Бєлгородсько-Харківській наступальній операції 1943*, визволили Бєлгород, Богодухів (Харків. обл.), Охтирку (Сум. обл.). 22.IX 1943 з'єднання В. ф. почали форсувати Дніпро в районі с. Великого Букрина, а також на Пн. від Києва в районі с. Лютежа (тепер Києво-Святошинського р-ну), створивши Лютізький плацдарм. Всього війська В. ф. захопили і утримували 9 плацдармів (див. *Битва за Дніпро 1943*). 20.X 1943 В. ф. перейменовано на *Перший Український фронт*. Командуючі фронтом: П. І. *Голиков* (9.VII — 14.VII 1942 і 22.X 1942 — 28.III 1943), М. Ф. *Ватутін* (14. VII — 22.X 1942 і 28.III—20.X 1943). Члени Військ. ради фронту: І. З. *Сусайков* (9. VII — 27.IX 1942), Л. З. Мехліс (28.IX — 7.X 1942), Ф. Ф. Кузнецов (8.X 1942 — 2.III 1943), М. С. Хрущов (3.III — 10.X 1943), К. В. Крайнюков (10.X — 20.X 1943).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ВОРО́НЕЗЬКО-КАСТО́РНЕНСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — наступальна операція Червоної Армії (12.X — 15.XI) в районі м. Воронежа і ст. Касторна, здійснена з метою розгрому білогвардійських 2-го і 3-го донських та кав. корпусів Мамонтова і Шкуро. У В.-К. о. брали участь кінний корпус під командуванням С. М. *Будьонного* 8-а та частини 9-ї і 13-ї армій заг. чисельністю бл. 25—30 тис. багнетів і 10—12 тис. шабель, яким протистояли сили противника, що мав до 20—25 тис. багнетів і 15—20 тис. шабель. В.-К. о. була важливою складовою частиною контрнаступу військ Пд. фронту проти денікінців, які, намагаючись прорватися до Москви, на той час захопили Курськ, Воронеж, Орел, а корпус Мамонтова прорвав фронт 8-ї армії і вийшов у її тил. Назустріч йому рушив корпус Будьонного, який 24.X у взаємодії з 12-ю стріл. д-зією завдав поразки білогвардійській кінноті і визволив Воронеж. Розвиваючи успіх, рад. війська 15.XI оволоділи станціями Суковкіно і Касторна, де захопили трофеї: 4 бронепоїзди, 4 танки, 22 гармати, 100 кулеметів тощо. В.-К. о. відіграла велику роль в успішному розвитку контрнаступу рад. військ, зокрема у визволенні Донбасу.

О. Л. Кроніх (Київ).

ВОРО́НІН Василь Андрійович (1916 — 6.XI 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у с. Великій Коренисі (тепер с-ще м. т. Миколаївського р-ну Микол. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1937. Закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни як командир стріл. батальйону 37-го гвард. стріл. полку 12-ї гвард. стріл. д-зії 61-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 29.IX 1943 його батальйон на підручних засобах форсував ріку в районі Любеча (тепер с-ще м. т. Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) і створив плацдарм для дальшого наступу. Помер від ран.

ВОРО́НІН Іван Миколайович (1924 — грудень 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. в с. Заозерському (тепер Тацинського р-ну Ростов. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметної обслуги 1118-го стріл. полка 333-ї стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 26.XI 1943 знищив 3 кулеметні точки ворога і понад 20 гітлерівців. У боях за с. Канівське (тепер Запоріз. обл.) знищив кілька вогневих точок. Помер від ран.

Г. І. Воронов.

М. М. Воронов.

ВОРО́НІН Михайло Ілліч (25.X 1925 — 17.IV 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Канд. у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Михайлівці (тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 66-ї гвард. танк. бригади 2-ї гвард. танк. армії 1-го Білорус. фронту відзначився в боях на території Польщі. 15—19.I 1945 в бою за м. Іновроцлав очолене ним відділення захопило фашист. протитанкову батарею, 10 легкових автомашин з штабними документами, знищило 45 гітлерівців. В ін. бою В. особисто знищив 9 вогневих точок і бл. 30 фашистів. Помер від ран.

ВОРОНКО́В Іван Якович (15.IX 1919 — 14.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. у с. Глухоніколаєвці (тепер Нижньоомського р-ну Ом. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни як командир гармати 5-го гвард. повітряно-десантного арт. полку 10-ї гвард. повітряно-десантної д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра в районі с. Переволочної (Полт. обл.) і при обороні плацдарму у Верхньодніпровському р-ні Дніпроп. обл. 1—14.X 1943 брав участь у відбитті 6 танк. атак ворога, знищив 4 танки, 2 бронемашини і бл. взводу піхоти. Загинув у бою.

ВОРОНКО́В Михайло Федорович (бл. 1852 — грудень 1878) — революц. народник. За походженням — дворянин. У 1872 закінчив Михайлівське арт. уч-ще. В 1873 вийшов у відставку, вчився в Петров. землероб. академії (1873—74). В Москві зблизився з революц. колами. В 1875—76 продовжував революц. діяльність у залізнич. майстернях у Києві. В 1876 був заарештований за революц. пропаганду серед робітників. За «*процесом 50-ти*» В. заслано до м. Каїнська Том. губ. (тепер м. Куйбишев Новосиб. обл.), де й помер.

ВО́РОНОВ Геннадій Іванович (н. 31.VIII 1910) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви. Член КПРС з 1931. Н. в с. Рамешках (тепер Калінін. обл.) в сім'ї вчителя. Трудову діяльність почав 1929 і до 1932 працював електромонтером на з-ді. В 1932—36 вчився в Том. індустріальному ін-ті, 1936—37 — у Новосиб. ін-ті марксизму-ленінізму. В 1937 — зав. відділом пропаганди і агітації райкому партії в м. Томську; 1938—39 — зав. відділом пропаганди, пізніше — секретар Прокоп'євського міськкому партії. З 1939 — на роботі в Чит. обкомі партії: секретар, другий секретар,

О. П. Воронович-Крамова

П. М. Воронько.

1948—55 — перший секретар обкому. Одночасно 1948—50 — перший секретар Чит. міськкому партії. В 1955—57 — заст. мін. с. г. СРСР. У 1957—61 — перший секретар Оренб. обкому КПРС. З січня 1961 — заст. голови, з жовтня 1961 — перший заст. голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З листопада 1962 — Голова Ради Міністрів РРФСР. На XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З січня 1961 — кандидат у члени Президії, з жовтня 1961 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ВОРОНОВ Микола Миколайович (4.V 1899 — 28.II 1968) — рад. військ. діяч, Гол. маршал артилерії (1944), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1919. Н. в Петербурзі в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. З 1937 — нач. артилерії Рад. Армії, з 1940 — нач. Гол. арт. управління. З 1941 — заст. наркома оборони СРСР і нач. (з березня 1943 — командуючий) артилерії Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни керував операціями на Ленінгр., Пд.-Зх., Воронез., Брян., Сталінгр. та ін. фронтах. З 1950 — президент Академії арт. наук, з 1953 — нач. Військ. арт. академії. З 1958 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Депутат Верх. Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений шістьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 359.

ВОРОНОВ Олексій Іванович (1904 — 30.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Кодині (тепер Ярослав. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 32-го гвард. стріл. полку 12-ї гвард. стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч на 29.IX 1943 відділення В. одним з перших переправилося на правий берег ріки і зайняло траншеї ворога, відбивши 8 атак. Загинув у бою.

ВОРОНОВИЦЬКІ СТОЯНКИ — група палеолітичних стоянок на правому березі Дністра, біля с. Вороновиці Кельменецького р-ну Чернів. обл. Найвідомішою з них є багатошарова стоянка Вороновиця I, яку 1951—53 досліджувала Дністрянська палеолітич. експедиція Ін-ту суспільних наук АН УРСР. Під час розкопок було відкрито залишки двох пізньопалеолітич. поселень. У нижньому культурному шарі стоянки, що датується солютрейським часом, виявлено залишки вогнищ, вугілля, скупчення фарби, численні крем'яні вироби, кістки мамонта, коня, пн. оленя, носорога. У верхн. культурному шарі, що датується мадленським часом, вперше на Дністрі виявлено залишки пізньопалеолітич. житла, залишки вогнищ, численні крем'яні знаряддя, вироби з кістки та рогу. *Літ.:* Черныш А. П. Палеолитическая стоянка Вороновица I. (По данным раскопок 1951—1953 гг.). «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1956, в. 63; Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья. В кн.: Палеолит Среднего Приднестровья. М., 1959. *О. П. Черниш* (Львів).

ВОРОНО́ВИЧ-КРА́МОВА Олександра Петрівна (н. 20.VII 1898) — рос. рад. актриса, нар. артистка СРСР (з 1954). Н. в с. Куніні (тепер Яросл. обл.). Освіту здобула у театр. студії при Моск. драм. театрі Суходольських (1918). Працювала в моск. театрах. З 1933 — актриса Харків. рос. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Найвизначніші ролі: Анна («Анна Кареніна» Л. Толстого), Монахова («Варвари» Горького), Предслава («Сон князя Святослава» Франка), Марія Олександрівна («Сім'я» Попова), Ірина («Три сестри» Чехова). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

ВОРОНЦО́В Василь Павлович (літ. псевд. — В. В.; 1847 — грудень 1918) — публіцист-економіст, один з ідеологів ліберальних народників. Н. в Катеринославі. Закінчив Петерб. мед.-хірург. академію. Працював земським лікарем. У 70-х рр. зблизився з гуртком *чайковців*. З 80-х рр. цілком віддався літ. діяльності. Друкувався в легальних журналах. У своїх працях «Доля капіталізму в Росії» (1882), «Селянська община» (1892) та ін. намагався довести нежиттєздатність рос. капіталізму, ідеалізував сел. общину, захищав дрібне товарне виробництво. В 90-х рр. В. вів різку боротьбу проти марксизму. Марксистську оцінку народницьких поглядів В. дав Г. В. Плеханов у праці «Обгрунтування народництва в творах п. Воронцова (В. В.)». В. І. Ленін у творах «Розвиток капіталізму в Росії», «Від народництва до марксизму» та ін. до кінця викрив реакційність поглядів Воронцова.

ВОРОНЦО́В Михайло Семенович (30.V 1782 — 18.XI 1856) — рос. держ. діяч, ген.-фельдмаршал (1856), князь. Власник великих маєтків у Черк. пов. Київ. губ. та в Криму. Брав участь у війнах проти Франції (1806—14), Туреччини (1827—28). В 1815—18 командував рос. окупаційним корпусом у Франції. З 1823 — новорос. ген.-губернатор, повноважний намісник Бессарабської обл., 1828—44 — новорос. і бессараб. ген.-губернатор, 1844—54 — намісник на Кавказі і головноком. окремим Кавк. корпусом. За проектом В. проведено реорганізацію управління Бессарабією, яка фактично стала частиною Новорос. ген.-губернаторства. Прихильник монархії, ворог революц. руху, вважав за необхідне скасування кріпацтва «зверху». Вороже ставився до О. С. Пушкіна, який 1823—24 був на засланні в Одесі. *А. З. Барабой* (Київ).

ВОРОНЦО́В Петро Опанасович (бл. 1893 — липень 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Катеринославщині. Н. в Кур. губ. в сел. сім'ї. Член Комуністич. партії з 1911. Брав участь у роботі підпільних гуртків у Катеринославі. З 1912 був розповсюджувачем і кореспондентом «Правды», організував підпільну друкарню в Катеринославі. В 1914 заарештований. У 1917 — член Катериносл. Ради робітн. депутатів. З вересня 1917 — секретар Задніпровської орг-ції РСДРП у Катеринославі. В 1918 провадив підпільну парт. роботу в Катеринославі. Загинув у бою з денікінцями.

ВОРОНЬКО́ Платон Микитович (н. 1.XII 1913) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1943. Н. в с. Чернеч-

чині (тепер Охтирського р-ну Сум. обл.) в сім'ї сільс. коваля. Учився в Літ. ін-ті ім. Горького (1938—41). В 1939 брав участь у рад.-фінл. війні. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир групи і загону в партизан. з'єднанні С. А. Ковпака. У своїх творах відобразив боротьбу партизан проти фашист. загарбників (зб. «Карпатський рейд». К., 1944; «Від Москви до Карпат». К., 1951; нарис «Партизанський генерал Руднєв». К., 1946, тощо). Мирну працю, трудовий героїзм, дружбу і братерство народів оспівав у книгах поезій — «Славен мир» (К., 1950), «Моя Москва» (К., 1953), «Драгі другарі» (К., 1959), «Через гони літ» (К., 1960), «Нелинь» (К., 1963) та в ін. Видав чимало книг поезій для дітей. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Твори. У 2 т. К., 1963.

Літ.: Історія української радянської літератури. К., 1964; Стебун І. Платон Воронько. В кн: Українські радянські письменники, в. 4. К., 1960.

М. П. Пивоваров (Київ).

ВОРОПА́ЄВ Григорій Якович (1913 — 5. X 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у с. Великому Раминому (тепер Бежецького р-ну Калінін. обл.). В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 1140-го стріл. полку 340-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. 30.IX 1943 В. на чолі відділення переправився на правий берег і відбив 4 ворожі атаки, особисто знищивши 36 гітлерівців. Загинув у бою.

ВОРО́ТНИКОВ Сергій Іларіонович (н. 25.X 1929) — новатор виробництва, бригадир очисного забою шахти № 1 ім. С. В. Косіора тресту «Комунарськвугілля», Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1962. Н. в с. Красному Лимані (тепер Панінського р-ну Ворон. обл.) в сел. сім'ї. На шахтах тресту «Комунарськвугілля» Луган. обл. почав працювати з 1953. Прославився майстерністю освоєння гірничої техніки, досягненням високих показників видобутку вугілля. З 1962 очолює комплексну бригаду. На XXIII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 6—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

А. А. Бондарчук (Луганська обл.).

ВОРОШИ́ЛОВ Климент Єфремович (н. 4.II 1881) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви, Маршал Рад. Союзу (1935), двічі Герой Рад. Союзу (1956, 1968), Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1903. Н. в с. Верхньому (тепер у складі м. Лисичанська Луган. обл.) в сім'ї робітника-залізничника. Працював робітником на шахтах і з-дах Донбасу. В революц. русі з 1896. В 1904 — член Луган. більшовицького к-ту. Активний учасник революції 1905—07. У лютому — липні 1905 керував страйками на луган. з-дах. Восени 1905 — голова Луган. Ради робітн. депутатів. Провадив революц. роботу серед селян навколишніх сіл, брав участь в організації *бойових дружин*. Був на засланні. В 1906 від Донец. союзу РСДРП — делегат IV з'їзду партії, на якому вперше зустрівся з В. І. Леніним. В 1907 — делегат V з'їзду РСДРП від луган. більшовицької орг-ції. В 1907—14 тричі був на засланні. Вів підпільну парт. роботу в Баку, Петербурзі, Царицині. Після Лютн. революції 1917 — член Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1917 очолив Луган. к-т РСДРП (б). Делегат VII Всерос. конференції і VI з'їзду РСДРП(б). Засновник газ. «*Донецкий пролетарий*», що виходила в Луганську. З березня 1917 — голова міської думи і голова Луган. Ради робітн. і солдатських депутатів. В березні 1918 організував 1-й Луганський соціалістичний загін, який вів бої з нім. військами на підступах до Харкова. З квітня 1918 — ком. 5-ю Укр. армією. Брав участь у боях проти австро-нім. загарбників і білогвардійських частин Мамонтова, Краснова та ін. Під час Царицинської оборони 1918—19 В. — ком. Царицинським фронтом, заст. ком. і член Військ. ради Пд. фронту, ком. 10-ю армією. В грудні 1918 — нарком внутр. справ УРСР, потім ком. військами Харків. військ. округу. Керував ліквідацією *григор'євщини*. В 1919 командував 14-ю армією, військами внутр. фронту України. Був членом Ради оборони України, Військ. ради Київ. укріпленого р-ну, Реввійськради *Першої Кінної армії*. Брав участь у розгромі бурж.-націоналістич. контрреволюції і *денікінщини*, у визволенні України від військ бурж.-поміщицької Польщі і врангелівців. У 1921 разом з ін. делегатами X з'їзду РКП (б) брав участь у ліквідації Кронштадтського заколоту. В 1921—24 — член Пд.-Сх. бюро ЦК РКП (б), ком. військами Пн.-Кавказ. і Моск. округів, член Реввійськради СРСР. З 1925 — нарком у військ. та мор. справах і голова Реввійськради СРСР. З 1934 — нарком оборони СРСР. З травня 1940 — заст. голови Раднаркому СРСР і голова К-ту оборони при Раднаркомі СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Держ. К-ту Оборони СРСР, головнокомандуючий військами Пн.-Зх. напряму, уповноважений Ставки. В 1945—47 — голова Союзної контрольної комісії в Угорщині. В 1946—53 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. В 1953—60 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. На X—XX і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК. У 1926—52 — член Політбюро ЦК ВКП (б), 1952—60 — член Президії ЦК КПРС. На III з'їзді і V конференції КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З травня 1960 — член Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Нагороджений шістьома орденами Леніна та ін. нагородами.

К. Є. Ворошилов.

А. Е. Восс.

ВО́РЦЕЛЬ (Worcell) Станіслав Габрієль (26.III 1799 — 3.II 1857) — польс. революц. демократ, соціаліст-утопіст. Н. в с. Степані Ковельського повіту Волин. губ. в сім'ї шляхтича. Брав активну участь у *польському визвольному повстанні 1830—31*, був депутатом повстанського сейму від Волині. Після придушення повстання перебував в еміграції у Франції і Англії. Був ідеологом лівого крила еміграції, керував демократич. орг-ціями «Люд польський» (1835—46), «Об'єднання» (1840—46) і *Демократичне товариство* (з 1846). Шлях до визволення Польщі вбачав у об'єднанні революц. сил польс., рос. і укр. народів

у боротьбі проти царизму. Високо оцінював *Коліївщину* як нар. рух. Був тісно зв'язаний з О. І. Герценом.

ВОСКА́НОВ Гаспар Карапетович (21. XII 1886 — 1937) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Григоріополі (тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР). Закінчив Тифліське військ. уч-ще. Кол. офіцер старої армії (підполковник). З лютого 1918 — на ком. посадах в Червоній Армії. В червні — серпні 1920 командував *Дванадцятою армією*, яка вела бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і військ.-дипломатич. роботі. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

В. А. Зайончковський (Москва).

ВОСКРЕСЕ́НСЬКИЙ Олександр Олександрович (н. 8.XI 1895) — укр. рад. історик, професор (з 1961). Член КПРС з 1919. Н. в Полтаві в сім'ї дрібного службовця. В 1928 закінчив Комуністич. ун-т ім. Артема (Харків). У 1949 — істор. ф-т Харків. ун-ту. З 1933 — викладач, з 1951 — зав. кафедрою історії КПРС у Харків. ун-ті. Працює над питаннями історії КПРС, зокрема історії місцевих парт. орг-цій України. За його участю підготовлено кілька монографій з історії найбільших заводів Харкова. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Революционная борьба рабочих Харьковского паровозостроительного завода (1895—1917 гг.). Х., 1958; Федеративный Совет Харьковских комитетов РСДРП (Ноябрь 1905 — январь 1906 гг.). «Вестник Харьков. ун-та», 1964, № 1. Серия истории КПСС, в. 1 [у співавт.].

Літ.: Чигринова Р. П. Професор О. О. Воскресенський. Бібліографія праць. Х., 1965.

ВОСС Август Едуардович (н. 30.X 1916) — парт. і держ. діяч Латв. РСР. Член КПРС з 1942. Н. в с-щі Салтикові (тепер Ом. обл.). Після закінчення Тюменського вчительського ін-ту працював у серед. школі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З березня 1945 — на відповідальній роботі в апараті ЦК КП Латвії. В 1945—48 вчився у Вищій парт. школі при ЦК КПРС, після закінчення якої працював зав. сектором вузів і науки ЦК КП Латвії, а потім секретарем парт. орг-ції Латв. ун-ту. В 1950—53 навчався в Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Кандидат економіч. наук. У 1953—54 — зав. відділом науки і культури, 1954—60 — зав. відділом парт. органів ЦК КП Латвії. З 1960 — секретар, з квітня 1966 — перший секретар ЦК КП Латвії. Депутат Верховної Ради СРСР 7-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 361.

«ВОССОЕДИНЕ́НИЕ УКРАЙНЫ С РОССИ́ЕЙ» — збірка документів і матеріалів у трьох томах, підготовлена Ін-том історії АН СРСР, Ін-том історії АН УРСР та Архівним управлінням УРСР і видана 1953—54 у Москві. До неї включено 747 документів, гол. чин. з Центр. держ. архіву давніх актів СРСР. Перший том (1620—47) містить документи, що характеризують тяжке економічне становище України, жорстокий польс.-шляхет. феод.-кріпосницький гніт, висвітлюють боротьбу укр. народу проти соціально-економіч. та нац.-реліг. гноблення, зокрема подають нові відомості про сел.-козац. повстання під керівництвом Т. Федоровича, І. Сулими, К. Скидана, Павлюка, Я. Острянина, Д. Гуні, а також про військ. зв'язки запорожців з донськими, терськими та яїцькими козаками. Другий (1648—51) і третій (1651—54) томи містять листування між рос. урядом і Б. Хмельницьким, статейні списки, відписки рос. послів і гінців, листування укр. посольств та ін. документи про політ., дипломатичні, економічні і культурні зв'язки між Україною й Росією в період народно-визвольної війни 1648—54, допомогу рос. народу укр. народові, про безпосередню участь рос. населення в боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. військ, про підтримку України з боку Росії хлібом, сіллю, зброєю, порохом, оловом, а також про велику дипломатичну допомогу, документи про переселення укр. населення в межі Рос. д-ви і про його влаштування, про розгром шляхетських військ у битвах біля Пилявців, під Жовтими Водами і Корсунем, під Монастирищем, про Берестецьку битву 1651 та ін.; про завершення нар.-визвольної війни і возз'єднання України з Росією 1654. Документи збірника свідчать про закономірність возз'єднання, яке було результатом всієї попередньої історії двох братніх народів — українського й російського.

І. Л. Бутич (Київ).

ВОСТО́КОВ Олександр Христофорович (27.III 1781 — 20.II 1864) — вітчизн. філолог, один з основоположників рос. слов'янознавства; академік (з 1841). За своїми просвітительськими поглядами був близький до поетів-радищевців. Н. в м. Аренсбурзі на о. Езелі (тепер Ест. РСР). В 1802 закінчив Академію мистецтв. Займався філологією, археографією, вивчав рос. пісні та прислів'я, збирав матеріали до рос. етимологіч. словника. В 1820 в «Розвідці про слов'янську мову» заклав основи порівняльної граматики слов. мовознавства. Багато зробив для розвитку рос. палеографії та археографії. Описував рукописи із збірки київ. митрополита Є. *Болховітінова*, лаврентіївський список літопису Нестора тощо. Видав «Опис російських і слов'янських рукописів Румянцевського музеуму» (СПБ, 1842). За ред. В. видано «Акти історичні, що стосуються Росії, взяті з іноземних архівів і бібліотек...» (т. 1—2. СПБ, 1841—42), 1843 — найдавнішу пам'ятку старослов. письменства *Остромирове євангеліє* з його коментарем і словником. Брав участь у підготовці «Словника церковно-слов'янської і російської мови» (т. 1—4. СПБ, 1847). Праця В. «Словник церковно-слов'янської мови» (т. 1—2. СПБ, 1858—61) мала велике значення для рос. джерелознавства.

Літ.: Срезневский И. И. Обозрение научных трудов А. Х. Востокова, между прочим и неизданных. СПБ, 1865; Ягич И. В. История славянской филологии. СПБ, 1910; Цейтлин Р. М. А. Х. Востоков — один из первых русских славяноведов. «Краткие сообщения Ин-та славяноведения», 1958, в. 25; Орлов В. Русские просветители 1790—1800-х годов. М., 1953; Олійник І. С. О. Х. Востоков — дослідник слов'янських мов. В кн.: Тези доповідей VI Української славістичної конференції. Чернівці, 1964.

ВО́СЬМА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП (б) — відбулася 2—4.XII 1919 в Москві. В роботі конференції взяли участь 45 делегатів з ухвальним голосом і 73 з дорадчим. Порядок денний: 1) Політ. і організаційний звіти ЦК; 2) Міжнар. становище; 3) Питання порядку денного 7-го Всерос. з'їзду Рад (обговорювалось тільки питання про рад. будівництво); 4) Про Рад. владу на Україні; 5) Статут партії; 6) Про роботу серед нових членів партії, що вступили в парт. тиждень; 7) Про паливну кризу. В. І. Ленін виступив з промовою на відкритті конференції, з політ. звітом ЦК і в питанні про Рад. владу на Україні. Визначаючи обстановку, в якій зібралася конференція, В. І. Ленін у вступному слові підкреслив, що на фронтах громадян. війни досягнуто величезних успіхів і що в цих умовах виникла настійна потреба узагальнити досвід рад. будівництва, намітити дальші заходи щодо зміцнення союзу робітн. класу з селянством, підвищити ор-

ганізуючу роль Комуністич. партії. Увага конференції була прикута до питань внутр. будівництва, вдосконалення структури місцевих і центр. органів Рад. влади, зміцнення рад. апарату, максимального залучення до будівництва Рад. д-ви широких трудящих мас і розв'язання продовольчої і паливної кризи. По доповіді про міжнар. становище було прийнято написаний В. І. Леніним проект резолюції. В резолюції схвалено принцип мирного співіснування Рад. республіки з іноземними д-ми, доручено ВЦВК, Раднаркомові і Наркоматові зак. справ «систематично продовжувати політику миру, вживаючи всіх потрібних для її успіху заходів» (КПРС в резолюціях.., ч. 1, с. 428). Важливе значення для укр. народу мали рішення конференції «Про радянську політику на Україні» та «Про Радянську владу на Україні». Проект резолюції ЦК «Про Радянську владу на Україні», розроблений В. І. Леніним, було прийнято за основу на засіданні Політбюро ЦК РКП (б) 21.XI 1919 і ухвалено 29.XI 1919 Пленумом ЦК РКП (б). Цей документ було підтверджено конференцією. В резолюції підкреслювалось: «Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УРСР» (КПРС в резолюціях..., ч. 1, с. 430). Відзначаючи необхідність найтіснішого союзу всіх рад. республік, резолюція надавала право самим народам визначати конкретні форми цього союзу. Конференція зобов'язала комуністів усіма засобами сприяти вільному розвиткові укр. культури, зокрема мови, перетворюючи її на знаряддя комуністич. освіти трудящих.

Комуністич. партія України з глибоким розумінням поставилася до життєво важливого для укр. народу питання про взаємовідносини між республіками і, насамперед, між Україною і Росією. З цього приводу ЦК КП (б) У 9.I 1920 в листі до ЦК РКП (б) підкреслив, що резолюція VIII конференції РКП (б) «дає нам засоби вести пропаганду і агітацію за братерський і тісний союз, за об'єднання українських робітників і селян з російськими робітниками і селянами». В ленінській резолюції важливе місце відводилося селянству. В. І. Ленін вказував: «...завданням Радянської влади на Україні є завоювання довір'я до себе з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства» (Твори, т. 30, с. 142). В резолюції намічено практичні шляхи розв'язання цього завдання і, в першу чергу, при проведенні зем. та прод. політики. В. І. Ленін вимагав якнайсуворішого врахування інтересів найбіднішого і серед. селянства. Найближчим завданням прод. політики, підкреслювалося в резолюції, повинно бути вилучення хлібних надлишків тільки в строго обмеженому розмірі, при особливій увазі до інтересів серед. селянства і строгому відокремленні його від куркульських елементів, викриття контрреволюц. демагогії націоналістів, що запевняли селян, ніби завданням Рад. влади є викачування продовольства з України. В резолюції визначалось, що першочерговим завданням зем. політики на Україні є повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам; створення радгоспів рекомендувалось проводити тільки в необхідних розмірах і з урахуванням інтересів селян, не допускати ніякого примусу, об'єднуючи селян у комуни, артілі та ін. форми колективного господарювання.

Конференція дала відсіч антипарт. настановам групи Сапронова—Осинського, яка виступила проти парт. керівництва рад. апаратом. В. І. Ленін характеризував її платформу як «найгірший меншовизм і есерівщину». Важливу увагу було приділено парт. будівництву. Конференція прийняла Статут партії, за яким структуру парт. орг-цій приведено у відповідність до нового адм.-тер. поділу країни. Статут чітко визначив роль і місце парт. осередку. Вперше для вступаючих у партію було встановлено кандидатський стаж.

Конференція відіграла велику роль у зміцненні партії та її зв'язків з масами, вона мала особливо важливе значення для КП (б)У, для успішного соціалістич. будівництва, розроблення і неухильного проведення ленінської нац. політики на Україні.

Літ.: Ленін В. І. Проект резолюції ЦК РКП (б) про Радянську владу на Україні. Твори. Вид. 4, т. 30; Восьмая конференция РКП (б). Протоколы. М., 1961; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1963.

Ю. Ю. Кондуфор (Київ).

ВО́СЬМА ГВАРДІ́ЙСЬКА А́РМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, що утворилося 10.V 1943 на базі 62-ї армії. В липні 1943 брала участь в Ізюмсько-Барвінківській наступальній операції, в серпні—вересні—у визволенні Донбасу. 14.X 1943 визволила Запоріжжя, 25.X 1943 — Дніпропетровськ, 5.II 1944 — Апостолове. В березні під час *Березнегувато-Снігурівської наступальної операції 1944* форсувала Пд. Буг і брала участь в *Одеській наступальній операції 1944*, визволивши 10.IV 1944 Одесу. Протягом квітня 1944 визволила частину Волин. обл. В 1945 у складі 1-го Білорус. фронту брала участь в Люблінсько-Брестській, Вісло-Одерській і Сх.-Померанській наступальних операціях. Відзначилася при штурмі Берліна, де й закінчила свій бойовий шлях. Армією командували: В. І. *Чуйков* (10.V — 18.X 1943, з 16.XI 1943 — до кінця війни), І. І. *Масленников* (21.X — 15.XI 1943).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ВО́СЬМА КАВАЛЕРІ́ЙСЬКА ДИВІ́ЗІЯ ЧЕРВО́НОГО КОЗА́ЦТВА — з'єднання рад. військ. Сформована в жовтні 1919 на базі бригади Червоного козацтва, Кубанської бригади і латис. кав. полку. Нач. д-зії було призначено В. М. *Примакова*, нач. штабу — С. О. *Туровського*, комісаром — Є. І. *Петровського*. Д-зія брала участь у розгромі денікінських військ, які рвалися до Москви. В листопаді 1919 здійснила рейди по глибоких тилах денікінців на міста Фатіж, Понирі, Льгов. У грудні 1919 8-а кав. д-зія у взаємодії з латис. стріл. д-зією оволоділа Харковом. Переслідуючи білогвардійські війська, що відступали, здійснила 420-кілометровий марш і оволоділа Бердянськом і Ногайськом (на узбережжі Азовського м.). В січні — квітні 1920 в складі *Тринадцятої армії* брала участь у боях проти врангелівців на підступах до Криму. 14.IV 1920 в бою біля Перекопа 6 полків Червоного козацтва розгромили 9 полків врангелівської кавалерії. 16—17.IV д-зія знищила ворожий десант у чорномор. порту Хорли. З травня 1920 в складі *Чотирнадцятої армії* брала участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, зокрема, здійснила рейд по ворожих тилах на Проскурів, Чорний Острів (липень 1920), Стрий (серпень 1920). Д-зія вела бойові дії проти петлюрівських, махновських та ін. контрреволюц. банд. У листопаді 1921 д-зію перейменовано на 1-у кав. д-зію кінного корпусу Червоного козацтва ім. ВУЦВК. За бойові заслуги перед Батьківщиною д-зію нагороджено орденами Леніна (1934), Червоного Прапора (1928) і 11-ма прапорами, в т. ч. Почесним революц. Червоним прапором ВЦВК за участь у розгромі Денікіна.

П'. Д. Гур'янов (Київ).

ВО́СЬМА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП (б) УКРАЇ́НИ — відбувалася 12—16.V 1924 в Харкові на правах з'їзду. В роботі конференції брали участь 406 делегатів з ухвальним голосом і 215 — з дорадчим, які представляли 101 585 членів партії і кандидатів. Порядок денний: 1) Політичний звіт ЦК КП (б) У; 2) Організаційний звіт ЦК КП (б) У; 3) Звіт Ревізійної комісії; 4) Звіт ЦКК РКП (б); 5) Звіт ЦКК КП (б) У; 6) Про організацію товарообороту (внутрішня торгівля і кооперація); 7) Про роботу на селі; 8) Про роботу серед молоді; 9) Організаційне питання; 10) Вибори керівних органів КП (б) У.

Конференцію відкрив Г. І. Петровський. У вступному слові він вшанував пам'ять великого вождя Комуністич. партії і засновника Рад. д-ви В. І. Леніна. Конференція висловила глибокий сум з приводу смерті В. І. Леніна і поклялась у вірності його заповітам. Було відзначено тверду, ленінську позицію ЦК КП (б) У в період парт. дискусії і гострої боротьби проти троцькістської опозиції в 1923; конференція повністю приєдналася до резолюцій XIII конференції РКП (б) «Про партійне будівництво» та «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил в партії».

Було вироблено заходи щодо дальшого здійснення рішень партії і уряду в справі соціалістич. будівництва, зосереджено увагу на необхідності прискорити відбудову нар. г-ва, особливо металург. пром-сті, зміцнити союз робітн. класу з селянством, неухильно проводити ленінську нац. політику, посилити обороноздатність країни. Велику увагу конференція приділила питанню про товарооборот і кооперацію. Вона схвалила заходи до розгортання держ. і кооп. торгівлі, поставила перед торг. орг-ціями завдання оволодіти ринком, витіснити приватника та посередника-комісіонера з торгівлі. Приєднуючись до тез ЦК РКП (б) про роботу на селі, опублікованих до XIII з'їзду партії, конференція зобов'язала сільс. парт. орг-ції активізувати свою діяльність, пожвавити роботу сільрад, комнезамів, профспілки Всеробітземлісу, делегатських зборів селянок, культ.-освітніх закладів. У питанні про роботу серед молоді конференція вказала на осн. завдання комуністич. виховання і необхідність активнішого залучення молоді до соціалістич. будівництва, посилення парт. керівництва комсомольськими і піонерськими організаціями, рішучої боротьби проти націоналістичного та дрібнобуржуазного впливу на ці організації.

В рішеннях про парт. будівництво конференція закликала комуністів до дальшої боротьби проти дрібнобурж. ухилів у партії, за зміцнення єдності її рядів, за поліпшення соціального складу партії, підвищення ідейно-політ. рівня членів партії і кандидатів, особливо ленінського призову, за яким у ряди КП (б) У прийнято понад 31,5 тис. чол. Було санкціоновано створення цехових парт. осередків, схвалено курс ЦК РКП (б) на перевірку складу рад. і вузівських осередків, що виявилися найбільш засміченими некомуністич. елементами. Конференція обрала ЦК КП (б) У в складі 31 члена і 8 кандидатів, а також ЦКК у складі 50 членів і 15 кандидатів і Ревізійну комісію в складі 3 чол. ЦК КП (б) У обрав Політбюро, Оргбюро, Секретаріат. Членами Політбюро обрані В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, О. В. Медведєв, Г. І. Петровський, М. Л. Рухимович, Ф. Я. Угаров, В. Я. Чубар. Першим секретарем ЦК КП(б) У був обраний Е. І. Квірінг. Головою ЦКК КП(б)У і наркомом РСІ УРСР був затверджений Д. З. Лебідь.

Літ.: Бюллетень VIII-й Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. (Стенограмма). 12—17 мая 1924 г. Х., 1924; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; К л и м к о М. Восьма конференція КП (б) У. К., 1959.

В. М. Самофалов (Київ).

ВО́СЬМА ПОВІТРЯ́НА А́РМІЯ — об'єднання Рад. Армії, сформоване в травні 1942 на базі ВПС Пд.-Зх. фронту. З 15.VII 1942 діяла в складі Сталінгр. фронту. На поч. 1943 сприяла наступові військ Пд. фронту на Ростов-на-Дону. У липні — вересні підтримувала наземні війська в бойових операціях по визволенню Донбасу. В 2-й пол. 1943 — на поч. 1944 діяла на ділянці військ 4-го Укр. фронту. Відзначилася під час визволення Криму (квітень 1944). Влітку 1944 її перекинуто в район Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Брала участь у визволенні Зх. України, 1945 — в наступальних операціях на тер. Чехословаччини. Армією командували: Т. Т. *Хрюкін* (травень 1942—2.VII 1944), В. М. Жданов (з 2.VIII 1944 до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ВО́СЬМИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських та козачих депутатів, що відбувся 22—29.XII 1920 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2537 делегатів (в т. ч. і делегати УРСР), з них 1728 з ухвальним і 809 з дорадчим голосом. Серед делегатів з ухвальним голосом було 1614 комуністів і 114 безпартійних. З'їзд відбувався в період, коли Рад. країна, переможно завершивши громадян. війну, переходила до відбудови нар. г-ва. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь ВЦВК і Раднаркому РРФСР про зовн. і внутр. політику; 2) Доповідь про електрифікацію Росії; 3) Відбудова промисловості; 4) Відбудова транспорту; 5) Розвиток с.-г. виробництва і допомога сел. г-ву; 6) Про поліпшення діяльності рад. органів у центрі і на місцях та боротьбу з бюрократизмом; 7) Вибори ВЦВК. Заслухавши і обговоривши доповідь В. І. Леніна про зовн. і внутр. політику Рад. уряду, з'їзд схвалив його діяльність. На доповідь Г. М. Кржижановського з'їзд прийняв план, розроблений Держ. комісією в справі електрифікації Росії (*ГОЕЛРО*), оцінивши його як «перший крок великого господарського починання». В резолюціях з ін. питань з'їзд намітив заходи щодо відбудови пром-сті і транспорту, щодо розвитку с.-г. виробництва і допомоги сел. г-вам у розширенні посівних площ і поліпшенні обробітку землі. Було прийнято розгорнуту постанову про рад. будівництво, якою упорядковувалась робота ВЦВК та його Президії, визначалась компетенція Раднаркому, а також накреслювались заходи щодо удосконалення діяльності ін. рад. органів, щодо зміцнення їхніх зв'язків з масами і мобілізації всіх сил і засобів на відбудову нар. г-ва. На відзначення заслуг груп і окремих трудящих у розв'язанні госп. завдань з'їзд встановив орден Трудового Червоного Прапора (див. *Трудового Червоного Прапора орден*). З'їзд затвердив союзний робітн.-сел. договір між РРФСР і УРСР, за яким ці республіки вступали між собою у воєнний і госп. союз. З'їзд обрав ВЦВК у складі 300 членів і 100 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

І. К. Рибалка (Харків).

ВО́СЬМИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. та червоноармійських депутатів, що відбувся 17—20.I 1924 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 827 делегатів з ухвальним голосом і 47 — з дорадчим. Серед делегатів було 680 комуністів і комсомольців. Порядок денний з'їзду: звітна доповідь Уряду Рад. України (доповідач В. Я. Чубар), доповідь про Конституцію СРСР, про бюджет, про стан пром-сті на Україні, про землеустрій, про Червону

Армію (доповідач М. В. Фрунзе). У постанові на звітну доповідь делегати з їзду одностайно схвалили діяльність уряду республіки і накреслили шляхи дальшого розвитку нар. г-ва, культури й освіти та підвищення добробуту трудящих. З'їзд доручив Урядові УРСР розглянути питання про будівництво гідроелектростанції на Дніпрі, вважаючи це найважливішим практичним завданням на найближчі роки. З'їзд ратифікував затверджений 1-м з'їздом Рад СРСР *Договір про утворення СРСР* та прийняту 2-ю сесією ЦВК СРСР Конституцію СРСР і доручив ВУЦВК переглянути Конституцію УРСР у відповідності з Договором про утворення СРСР та подати її на затвердження 9-го Всеукр. з'їзду Рад. У резолюціях з ін. питань з'їзд визначив конкретні завдання щодо зміцнення держ. бюджету республіки, дальшого розвитку пром-сті та с. г., впорядкування землекористування тощо. З'їзд підкреслив необхідність дальшого зміцнення могутності Червоної Армії та Флоту, вітав частковий перехід Червоної Армії на територіальну систему організації. На з'їзді було обрано ВУЦВК у складі 251 члена і 83 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1937, т.5. М., 1964; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967. *В. Є. Бражников* (Київ).

ВОСЬМИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — див. *Надзвичайний Восьмий з'їзд Рад СРСР.*

ВОСЬМИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 18—23.III 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 301 делегат з ухвальним голосом і 102 — з дорадчим, що представляли 313 766 членів партії. КП (б) У представляли на з'їзді 23 делегати з ухвальним голосом і 3-з дорадчим. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Програма РКП (б); 3) Створення Комуністичного Інтернаціоналу; 4) Воєнне становище і військова політика; 5) Робота на селі; 6) Організаційні питання; 7) Вибори ЦК.

Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Відкриваючи з'їзд, В. І. Ленін присвятив перше слово пам'яті Я. М. Свердлова. З'їзд відбувся у важкий для країни час, в обстановці громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції. Антанта, скориставшися з поразки Німеччини, посилила натиск на Рад. Росію, поклавши гол. надії на Колчака, який за її допомогою в жовтні 1918 захопив Сибір і готувався до походу на Москву. Одночасно відбувались і відрадні для Рад. д-ви процеси. Середняк повертався в сторону Рад. влади, зростав революц. рух у капіталістич. країнах.

З'їзд прийняв нову Програму партії, яку розробив В. І. Ленін. З часу прийняття першої Програми минуло понад 15 років. Осн. питання, висунуті в ній, було вирішено — повалено владу поміщиків і капіталістів, встановлено диктатуру пролетаріату. Перед партією постали нові завдання: зміцнення диктатури пролетаріату, будівництво соціалістич. суспільства. У Програмі було сформульовано конкретні завдання партії у перехідний період від капіталізму до соціалізму. В 1-му розділі Програми містилася оцінка Великої Жовтн. соціалістич. революції та її міжнар. значення, давалася характеристика капіталізму і його найвищої стадії — імперіалізму, показувалася неминучість пролетарської революції та перемоги соціалізму. В 2-му розділі чітко визначалися шляхи будівництва соціалістич. економіки, шляхи переходу від відсталих форм виробництва до вищих: у промисловості — до великої механізованої індустрії, в сільському господарстві — до великого соціалістич. землеробства. Ленінський проект Програми прийняла програмна комісія, обрана на VII з'їзді. Але в зв'язку з тим, що в комісії не всі були згодні з проектом Програми, від меншості комісії на з'їзді виступив М. І. Бухарін. Він запропонував виключити з Програми характеристику простого товарного г-ва і домонополістич. капіталізму, зберігши тільки аналіз імперіалізму. М. І. Бухарін розглядав імперіалізм не як останню стадію в розвитку капіталізму, а як особливу суспільно-економічну формацію. В. І. Ленін викрив теоретич. неспроможність та політ. шкідливість поглядів М. І. Бухаріна. Безкомпромісно виступив В. І. Ленін і проти М. І. Бухаріна і Г. Л. П'ятакова, що вимагали виключити з Програми пункт про право націй на самовизначення аж до держ. відокремлення. З'їзд затвердив Програму РКП (б), яка озброїла партію ясною перспективою боротьби за побудову соціалізму. Прийняття нової ленінської програми мало величезне істор. значення для Країни Рад, для міжнар. комуністич. руху. Вона вказувала напрями практичної діяльності партії, гол. шляхи розвитку рад. суспільства в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про ставлення до серед. селянства. В початковий період існування Рад. влади серед. селянство вагалося, й тому політика нейтралізації його була єдино правильною. Восени 1918, упевнившись на власному досвіді в перевагах рад. ладу, осн. маса серед. селянства зробила поворот у сторону Рад. влади. Політика нейтралізації вже не відповідала обстановці, що склалася. Тому В. І. Ленін у резолюції «Про ставлення до середнього селянства», яку прийняв з'їзд, обгрунтував необхідність переходу до політики міцного союзу із серед. селянством, спираючись водночас на бідноту в боротьбі з куркулями і всіма класовими ворогами для успішного будівництва соціалістич. суспільства. З'їзд приділив велику увагу питанню про воєнне становище і військ. політику. В доповіді з цього питання обгрунтовувалася необхідність покінчити з методами добровольчого періоду в будівництві Червоної Армії, партизанщиною і створити регулярну армію із залізною дисципліною, підтверджувалася правильність використання досвіду старих військ. спеціалістів при політ. контролі за їхньою діяльністю. Проти лінії ЦК РКП (б) виступила т. з. «військова опозиція». З'їзд засудив її погляди і прийняв резолюцію, яка мала величезне значення для будівництва й зміцнення Червоної Армії. В резолюції з організаційного питання з'їзд запропонував Центральному Комітетові суворо стежити за соціальним складом партії, боротися проти небезпеки відриву комуністів від мас, посилити боротьбу з бюрократизмом, провести перереєстрацію членів партії, щоб очистити парт. ряди від випадкових елементів, намітив заходи до зміцнення парт. орг-цій і рад. органів.

На час з'їзду утворилися нац. компартії України, Туркестану, Литви, Латвії, Білорусії та Естонії. З'їзд визначив їхнє місце в рядах РКП (б) і підкреслив, що всі вони мають входити в єдину Російську Комуністичну партію як її складові частини, а їхні Центральні Комітети — користуватися правами обл. к-тів і підпорядковуватися ЦК РКП (б). З'їзд дав рішучу відсіч опортуністич. групі Сапронова — Осинського, яка заперечувала керівну роль партії в Рад. д-ві, й підкреслив, що партія повинна завоювати «неподільне політичне панування в Радах», керувати їхньою діяльністю, але не підмінювати їх. З'їзд вітав створення Комінтерну й доручив ЦК подавати йому всебічну підтримку. З'їзд прийняв також резолюції «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі», «Про роботу серед жіночого пролетаріату», «Про роботу серед молоді», «Про партійну і радянську пресу». На з'їзді було обрано ЦК в складі 19 членів і 8 кандидатів та Ревізійну комісію в складі 3 чоловік.

Літ.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП (б) 18—23 березня 1919 р. Твори. Вид. 4, т. 29; Восьмой съезд РКП (б). Протоколы. М., 1959. *Ю. Ю. Кондуфор* (Київ).

ВО́ТЧИНА — у Київській Русі з 9—10 ст., а згодом у Рос. д-ві до 18 ст. один з видів феод. власності на землю. На відміну від *помістя* В. передавали в спадщину. В. належали представникам верхівки феод. класу — боярам, а з 16—17 ст.— і дворянам, яким їх жалували великі князі, а пізніше — царі. В. володіли також церкви, монастирі та вище духівництво. Захоплені общинні сел. землі феодали нерідко перетворювали на В. Володіння В. пов'язувалося зі службою князеві або цареві. Вотчинники експлуатували феод. залежне населення, мали право стягувати з нього різні феод. податки і здійснювати суд (див. *Вотчинний суд*). В. можна було продавати, обмінювати, дарувати тощо (звідси князівська, жалувана, родова, куплена В.). Указом Петра I від 23.III 1714 було об'єднано В. й помістя в один вид нерухомого майна. У 18—19 ст. В. в Росії наз. дворянську зем. власність. На укр. і білорус. землях, загарбаних у 14—16. ст. Литвою та Польщею, вотчинне землеволодіння досягло особливо великих розмірів. *Литовські статути* надавали землевласникам широких прав розпоряджатися вотчинами. *А. Б. Дубровіна* (Київ).

ВО́ТЧИННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — промисловість, в основі якої лежала примусова праця держ., поміщицьких, монастирських, царських кріпаків. У Росії й на Україні виникла з вотчинного ремесла, яке з'явилося ще за часів Київ. Русі. У кін. 17 ст. на Україні ремесло поступово перетворилося на мануфактурне виробн. У маєтках поміщиків, старшини, монастирів з'явилися буди, гути, рудні, селітряні та ін. підприємства, де використовували силу води. В 2-му десятилітті 18 ст. на Лівобережній Україні виникли перші великі мануфактури (тютюнова — в Охтирці, суконна — в Путивлі, шовкова — в Києві тощо), на яких працювали селяни-кріпаки. В 30—40-х рр. 19 ст. на Україні розвинулася поміщицька цукрова пром-сть, яка мала всеросійське значення. Найбільшими власниками вотчинних мануфактур на Україні у 18 — 1-й пол. 19 ст. були Розумовські, Миклашевські, Понятовські, Браницькі, Потоцькі, Бобринські, Лопухіни та ін. укр., рос., польс. поміщики. З розкладом феод.-кріпосницьких відносин і розвитком капіталістич. пром-сті в 1-й пол. 19 ст. В. п. поступово занепадала і в зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861* перестала існувати.

Літ. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. 1. К., 1951.

А. З. Барабой (Київ).

ВО́ТЧИННИЙ СУД — суд, що його чинив феодал-землевласник над селянами своєї *вотчини*, помістя. На території Росії і України існував з часів Київ. Русі. На укр. землях, загарбаних феод. Литвою і Польщею, замість *копного суду* в 14—15 ст. виникли В. с. та ін. суди для селян (див. *Судові установи* на Україні). В Росії, в т. ч. й на Україні, В. с. фактично існував до судової реформи 1864.

ВО́ЩЕНКО Василь Іванович (1918 — 19.X 1943) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с-щі Амвросіївці (тепер місто Донец. обл.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. У 1941 закінчив Лепельське військ.-піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 86-го стріл. полку 180-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при визволенні м. Лебедина Сум. обл. 2—9.IX 1943 його рота знищила бл. 100 фашист. солдатів і офіцерів, 5 станкових і 11 ручних кулеметів, взяла в полон 19 гітлерівців. У ніч на 29.IX 1943 рота під командуванням В. форсувала Дніпро біля Києва, знищивши понад 300 ворожих солдатів і офіцерів і багато військ. техніки. Помер від ран.

«ВПЕРЕ́Д» — більшовицька група в Катеринославі, яка виникла після захоплення меншовиками місцевого комітету РСДРП у січні 1905. В березні 1905 група «В.» офіційно оформилася під назвою Катериносл. к-ту більшості РСДРП (затверджена в правах к-ту рішенням ЦК РСДРП 7. VII 1905). В діяльності групи брали активну участь революціонери-професіонали П. М. Лепешинський, І. І. Шварц, яких направив сюди В. І. Ленін, а також С. І. *Гопнер*, що прибула з Одеси, місцеві більшовики А. Я. Булигін, Б. М. Волін, І. Ю. Захаренко, В. М. Маковський, В. І. Нанейшвілі, Г. І. Петровський та ін. Член групи М. С. Лещинський був делегатом III з'їзду РСДРП з правом дорадчого голосу.

Літ.: Ленін В. І. І. І. Шварцу. В Катеринослав. В кн.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961.

П. М. Шморгун (Київ).

«ВПЕРЕ́Д»— більшовицька група в Києві, створена в лютому 1905 за завданням В. І. Леніна. До її складу входили В. В. *Вакар*, М. П. Козеренко, Г. М. *Кржижановський*, Г. С. Михайлов, Л. М. Скорняков, О. Г. *Шліхтер* та ін. Група «В.» підтримала звернення *Бюро комітетів більшості* щодо скликання III з'їзду РСДРП, проте свого делегата на з'їзд не послала. В. В. Вакар, Г. М. Кржижановський та деякі ін. більшовики Києва, перебуваючи в полоні примиренських настроїв, сподівалися, що обидві фракції об'єднаються на з'їзді, і не поривали остаточно з меншовицьким Київ. к-том РСДРП. Після III з'їзду ред. газ. «Пролетарий» на чолі з В. І. Леніним запропонувала більшовикам Києва порвати з меншовиками, але цю вказівку не було виконано. Це була серйозна помилка. Проте група проводила велику роботу в масах, брала активну участь у підготовці наради більшовицьких к-тів Пд., роботі Пд. бюро і Пд.-тех. бюро ЦК РСДРП, створених у Києві після III з'їзду партії. Своєю діяльністю більшовики Києва сприяли зростанню політ. свідомості робітн. мас, революц. активності їх, що особливо виявилося у дні *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*, *саперів повстання 1905* у Києві 18.XI і в дні *Грудневого збройного повстання 1905*.

Літ.: Ленін В. І. С. І. Гусеву [Лист. Початок березня 1905]. Твори. Вид. 4, т. 34; Письмо Н. К. Крупской [к Л. М. Книпович. 13.III 1905]. «Пролетарская революция», 1925, № 7; 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статтів та спогадів. К., 1926 [Козеренко М. Більшовики в Києві рр. 1903—1905; Михайлов Г. Із спогадів про працю в Київській більшовицькій групі; Скорняков Л. Спогади про 1905 рік у Києві]; Шліхтер О. Г. З часів революції 1905 року. Х., 1931; Шморгун П. Більшовики Києва в революції 1905—1907 рр. В кн.: До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.). К., 1955.

П. М. Шморгун (Київ).

«ВПЕРЕ́Д» — більшовицька група в Харкові, створена в січні 1905. Фактично виконувала роль міського більшовицького комітету і здійснювала політику *Бюро комітетів більшості* (БКБ). Одним з організаторів групи був *Артем* (Ф. А. Сергєєв). 12.II 1905 обрано робочий к-т групи в складі Артема, Б. В. Авилова, М. П. Доброхотова, Д. П. Двойрес, Г. В. Мерцалова. Діяльність групи зосереджувалась переважно у заводських районах, де були створені районні парт. орг-ції. Група керувала страйковою бо-

ротьбою робітників Харкова, створенням *бойових дружин*, очолювала міський штаб військ. робітників, Комісію з виборних робітників, викривала опортуністичну тактику меншовицького Харків. к-ту РСДРП, видавала листівки, в яких закликала робітників до збройної боротьби проти самодержавства. Група проводила певну роботу серед селян Харків. губ. БКБ і особисто В. І. Ленін постійно спрямовували роботу групи. Зв'язок з В. І. Леніним здійснювався спочатку через Одес. більшовицьку орг-цію, а потім через Н. К. Крупську. Член групи Б. В. Авилов був делегатом III з'їзду РСДРП. Послідовно проводячи в життя ленінську тактичну лінію, група відіграла значну роль у мобілізації трудящих Харкова на революц. боротьбу в період першої бурж.-демократичної революції в Росії. Рішенням ЦК РСДРП в серпні 1905 групі «В.» було надано права комітету [про це було повідомлено в № 15 «Пролетария» від 23.VIII (5.IX) 1905].

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в період першої російської революції. К., 1955; Юрченко О. Т. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр. К., 1960; Кондуфор Ю. Ю. Харьковская большевистская группа «Вперед». Х., 1954. *Ю. Ю. Кондуфор* (Київ).

«ВПЕРЕД» — перше легальне більшовицьке видавництво. Діяло 1906—07 у Петербурзі. Організоване внаслідок злиття с.-д. в-в «Наша мысль», «Марксист» і «Утро». Активну участь у роботі в-ва брали під керівництвом В. І. Леніна М. С. Ольмінський, В. Д. Бонч-Бруєвич, А. В. Луначарський. В-во поєднувало легальні форми роботи з нелегальними, сприяло поширенню більшовицьких ідей серед широких мас робітників і селян, зміцненню ідейних і організаційних зв'язків партії з народом. В-во видало ряд творів В. І. Леніна (12 брошур). Центр. склад в-ва брав на комісію л-ру ін. с.-д. в-в з Києва, Харкова та ін. міст країни. В-во не раз зазнавало утисків з боку поліції.

Літ.: Калекина О. П. Очерки по истории издания марксистской литературы в России (1870—1917 гг.). М., 1962.

«ВПЕРЕД» — щотижнева нелегальна більшовицька газета, видавалася з 22.XII 1904 (4.I 1905) по 5 (18) V 1905 у Женеві. Вийшло 18 номерів. Організатором і керівником газети був В. І. Ленін. До редакції «В.» входили В. В. *Воровський*, А. В. *Луначарський*, М. С. *Ольмінський*. В газеті опубліковано понад 60 статей і заміток В. І. Леніна, в яких розроблялась тактична лінія більовиків у питаннях збройного повстання, тимчасового революц. уряду, революц.-демократич. диктатури пролетаріату й селянства. Редакція встановила зв'язки з місцевими с.-д. орг-ціями, в т. ч. Одес., Катериносл., Миколаїв., Харків. к-тами, які визнали «В.» своїм керівним органом. Під впливом «В.» на поч. 1905 у Харкові, Катеринославі, Києві виникли більшовицькі парт. групи «Вперед». У 1905 Одес. і Микол. к-ти передрукували окремими листівками статтю В. І. Леніна «Початок революції в Росії» (з № 4 «В.»), Катериносл. к-т — листівку «Перше Травня», що її написав В. І. Ленін і видала редакція «В.» і *Бюро комітетів більшості*. Газ. «В.» відіграла видатну роль у боротьбі проти меншовиків і підготовці III з'їзду РСДРП. Рішенням III з'їзду РСДРП від 14 (27).V 1905 замість газ. «В.» почала виходити щотижнева газ. «Пролетарий». У 1924 Істпарт перевидав повний текст газ. «В.» і «Пролетарий».

«ВПЕРЕД» — щоденна легальна більшовицька газета, видавалась замість газ. «*Волна*» з 26.V (8.VI) по 14 (27).VI 1906 в Петербурзі. Вийшло 17 номерів. Керував газетою В. І. Ленін. До редакції входили В. В. *Воровський*, М. С. *Ольмінський*. В газеті опубліковано 16 статей В. І. Леніна, які визначали її революц. напрям і зміст. Більшість номерів газети було конфісковано. Постановою Петерб. судової палати газету закрито. Після її закриття з 22.VI (5.VII) 1906 почала виходити газ. «*Эхо*».

Літ.: Большевистская периодическая печать (Декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964; Большевистская печать (Сборник материалов), в. 2 (1905—1907 гг.). М., 1960.

«ВПЕРЕД» — нелегальна робітн. газета, заснована с.-д. групою «*Рабочее дело*» в Києві. Виходила з 1897 по 1901 [№ 1 датовано 8.XII 1896, фактично вийшов 7 (19).I 1897]. Вийшло 10 номерів. № 1 і 2 видані від імені с.-д. групи «Рабочее дело», № 3 і 4 — «*київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу*». Після арешту керівників «Союзу боротьби» (1898) «В.» (з № 5) 1899—1901 була органом київ. «економістів».

ВРАНГЕЛІВЩИНА — режим білогвардійської контрреволюції в Криму й на Пд. України в квітні — листопаді 1920. Відображаючи інтереси поміщиків і фінанс. буржуазії, В. водночас була спробою контрреволюції спертися на куркульство й заможні верстви селянства. Основою збройних сил В. були залишки денікінських військ, які вте-

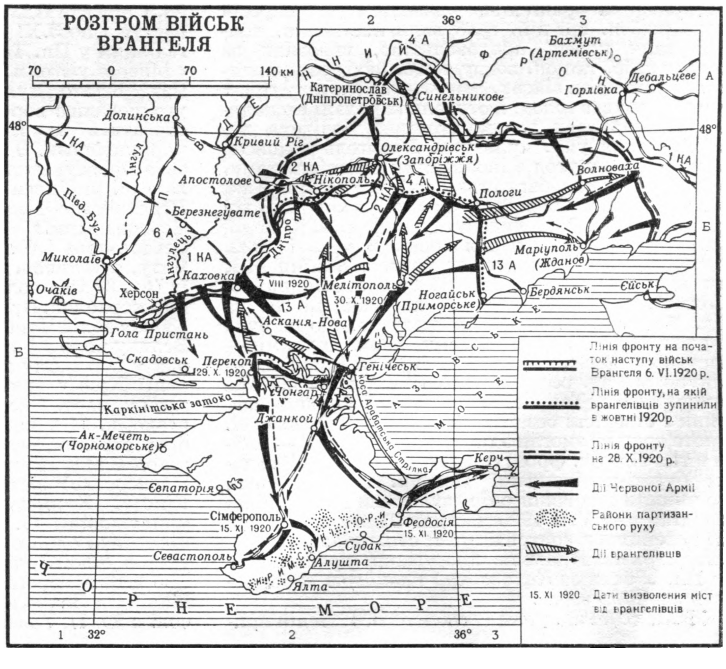

Огляд частини Червоної Армії, що виступає на врангелівський фронт. Полтава. 1920.

кли в Крим на поч. 1920 після розгрому *денікінщини*. Командування ними Антанта доручила своєму ставленикові, запеклому монархістові ген. П. М. *Врангелю*. В квітні 1920 Врангель, підтриманий імперіалістами Антанти і США, створив контрреволюц. маріонетковий уряд, очолюваний кол. царським міністром О. В. Кривошеїним, і почав формувати нову «російську армію». На поч. травня врангелівці мали понад 27 тис. багнетів, 4,5 тис. шабель, 108 гармат, 630 кулеметів, 24 бронеавтомобілі, 12 танків, 4 бронепоїзди тощо. Крім того, їх підтримували військ. кораблі Антанти. Щоб забезпечити свій тил, Врангель, проводячи політику жорстокого терору щодо трудящих Криму, в той же час став на шлях соціальної демагогії. З цією метою він видав зем. «закон», за яким частина поміщицьких земель за високий викуп мала перейти до рук селянства. Ін. «законом» замість Рад робітн. і сел. депутатів запроваджувалися т. з. волосні земства й сільс. громади, що фактично були органами поміщицько-куркульського самоврядування. Робітникам Врангель обіцяв захист від власників підприємств. Насправді ж врангелівці вдавалися до репресій щодо робітн. орг-цій, грабували населення, конфіскували коней, продовольство, вивозили за кордон хліб, тютюн, вовну тощо, щоб розплатитися з Антантою за військ. допомогу. В містах і селах Криму панував голод, лютували каральні експедиції. Провадилася великодержавна політика переслідування укр. культури. Врангель підписав ряд кабальних угод з іноземними імперіалістами, розпродаючи нар. багатства Росії та України. Так, він зобов'язався передати Франції в концесію всі залізниці Пд., 75% видобутку нафти, 25% видобутку донецького вугілля тощо. В червні 1920, скориставшись з важкого становища Країни Рад, що вела війну проти агресії бурж.-поміщицької Польщі, врангелівці почали наступальні дії на Пд. України. В. І. Ленін вказував, що це була спроба міжнар. імперіалізму двома руками — наступом польс. військ і наступом Врангеля — задушити Рад. республіку. Врангелівські війська захопили Пн. Таврію, пд. частину Катеринославщини і створили безпосередню загрозу Донбасові. Проте вони не змогли здійснити свої плани — вийти в тил Пд.-Зх. фронту, щоб з'єднатися з військами бурж.-поміщицької Польщі. Рад. війська, що чинили героїчний опір, зупинили наступ білогвардійців. 7.VIII 1920 частини *Тринадцятої армії* перейшли в контрнаступ і, оволодівши Каховкою, стримали дальше просування врангелівців на Пн. У боях за *Каховський плацдарм* ворог зазнав значних втрат.

ЦК РКП (б), Рад. уряд і особисто В. І. Ленін приділяли величезну увагу ліквідації В. За вказівкою В. І. Леніна на врангелівський фронт було перекинуто з ін. фронтів 11 стріл. та кав. д-зій і бригад. Ще в липні для бойових дій проти врангелівців створено *Другу Кінну армію*. 2.VIII 1920 Політбюро ЦК РКП (б) ухвалило рішення про організацію окремого Пд. фронту. 21.IX цей фронт під командуванням М. В. Фрунзе було сформовано. Протягом вересня рад. війська продовжували запеклі бої з ворогом, який на той час захопив Маріуполь (тепер Жданов), Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Синельникове, прорвався в Донбас. Ще 23.IX врангелівців було вигнано з Синельникового. Незважаючи на посилену допомогу Антанти (лише Англія у вересні — на поч. жовтня дала врангелівцям 45 тис. гвинтівок, 8 млн. патронів тощо), білогвардійці зазнали поразки. 8—14.X рад. війська в боях у районі Нікополя і Апостолового, відбиваючи атаки білогвардійців проти Каховського плацдарму, розгромили 3 кав. д-зії ворога, захопили бл. 20 гармат, 7 танків та ін. воєнні трофеї. Так було відбито останню спробу Врангеля просунутися на Пн.

Закінчивши війну проти панської Польщі і уклавши з нею 12.X 1920 перемир'я, Рад. д-ва дістала можливість зосередити сили проти останнього ставленика Антанти — Врангеля. На Пд. фронт надійшли підкріплення — військ. частини з Сибіру, Пн. Кавказу, Туркестану. З польс. фронту рушила *Перша Кінна армія*. За оголошеною парт., комсомольською і профспілковою мобілізацією на фронт було направлено понад 10 тис. комуністів і комсомольців, у т. ч. 2,5 тис. комуністів і 2 тис. комсомольців з України, 6 тис. профспілкових працівників УРСР. Активну участь у розгромі В. взяли *комітети незаможних селян* України, серед яких у відповідь на лист В. І. Леніна «*До незаможних селян України*» (2.X 1920) розгорнувся масовий рух під лозунгом «Незаможник, на Врангеля!». На фронт вирушили кілька полків і загонів незаможників. На 27.X рад. війська мали понад 133 тис. бійців, 527 гармат, 2664 кулемети, 57 бронеавтомобілів і 45 літаків. 28.X війська Пд. фронту перейшли у вирішальний наступ і до 3.XI завдали нищівної поразки врангелівцям у Пн. Таврії. 20 тис. ворожих солдатів і офіцерів узято в полон, захоплено понад 100 гармат, багато кулеметів тощо. Проте значному угрупованню ворога вдалося прорватися в Крим і сховатися за Перекопськими і Чонгарськими укріпленнями. В запеклих боях 7—12.XI рад. війська, форсувавши в крижаній воді Сиваш, подолали ці укріплені смуги і вступили в Крим (див. *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*). 12.XI Червона Армія визволила Сімферополь, 15.XI—Севастополь і Феодосію, 16.XI — Керч, 17.XI — Ялту, очистивши Крим від врангелівців. Залишки їх (бл. 80 тис. чол.) втекли в Туреччину на іноземних кораблях. При цьому Врангель захопив понад 130 кораблів Чорноморського флоту.

Велику роль у розгромі В. відіграв *партизанський рух* у ворожому тилу. Протягом усього часу окупації Криму врангелівцями тут діяли партизан. загони, парт. і комсомольське підпілля, підпільні ревкоми. Під їхнім керівництвом проходили робітн. страйки, селяни уникали мобілізації в білогвардійську армію. 22.IV 1920 в Коктебелі (тепер Планерське) відбувся з'їзд партійних орг-цій Криму. Кримська партизан. армія під командуванням О. В. *Мокроусова* в складі трьох піхотних і одного кав. полків завдавала відчутних ударів білогвардійцям. Заг. керівництво боротьбою в тилу ворога з липня 1920 здійснював Крим. підвідділ Закордонного відділу ЦК КП (б) У на чолі з Ю. П. *Гавеном*.

У боях проти В. відзначилися *П'ятдесят перша стрілецька дивізія* (командир В. К. *Блюхер*), *Сорок шоста стрілецька дивізія* (командир І. Ф. *Федько*), 1-а та 2-а Кінні армії, Латис. стріл. д-зія та багато ін. частин Червоної Армії. В. І. Ленін високо оцінив бойові подвиги рад. воїнів, підкресливши, що «одна з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії — є та повна, рішуча і надзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем» (Твори, т. 31, с. 437).

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 31—33, 35 [Див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; История гражданской войны в СССР. 1917—1922, т. 5. М., 1960; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 3. К., 1967; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Шевчук Г. М. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. К., 1956; Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты. М., 1958. *В. С. Левін* (Київ).

ВРА́НГЕЛЬ Петро Миколайович (1878—1928) — ген.-лейтенант царської армії, керівник контрреволюції в Криму і на Пд. України під час громадян. війни, прибалтійський барон. У 1919 командував кав. д-зією, а згодом кав. корпусом у білогвардійській армії А. І. Денікіна. Після розгрому *денікінщини*, з квітня 1920 — головнокомандуючий *Добровольчою армією*. Після розгрому *врангелівщини* втік у листопаді 1920 за кордон, де вів активну антирад. діяльність.

ВРАНИЦЬКИЙ Василь Іванович (р. н. невід.— п. 14.XII 1832) — декабрист, полковник. З 1824 — член *Південного товариства декабристів*, належав до поміркованої частини товариства, яка виступала за встановлення в Росії конституційної монархії. Заарештований у Житомирі. Засуджений до довічного заслання, яке було скорочено до 20 років. Заслання відбував у Сибіру, де й помер.

ВРО́НСЬКИЙ (справж. прізв.— Надірадзе) Вахтанг Іванович (н. 28.VIII 1905) — укр. рад. балетмейстер, нар. артист Азерб. РСР (з 1940), нар. артист УРСР (з 1948), нар. артист СРСР (з 1962). Член КПРС з 1940. Н. в Тбілісі в сім'ї робітника. В 1923 закінчив Тбіліську балетну студію. Працював у театрах Ростова, Баку, Ташкента, Саратова та ін. міст. В 1940—54— гол. балетмейстер Одес., з 1954 — Київ. театрів опери та балету. Гол. вистави —«Лебедине озеро» Чайковського, «Лілея» Данькевича, «Лісова пісня» Скорульського, «Княгиня Волконська» Знатокова та ін. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора.

ВРУБЛЄ́ВСЬКИЙ Микола Євтихійович (парт. псевд.— Сергій; 16.II 1897 — 25.XII 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Рунокошівому (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї дяка. З 1915 вчився в Київ. комерційному ін-ті, де вперше познайомився з марксист. л-рою. З грудня 1916 в армії. Проводив революц. роботу серед солдатів 7-ї армії Пд.-Зх. фронту. В листопаді 1917 — голова Барського військревкому. З березня 1918 — секретар нар. освіти в уряді Рад. України. Був у складі *Надзвичайного повноважного посольства ЦВК Рад України і Народного Секретаріату України 1918* в Москві. З квітня 1918 — член Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу австро-нім. окупантів. З червня 1918 — член підпільного Київ. губкому партії, з серпня 1918 — одночасно редактор газ. «Киевский коммунист». 28.X 1918 гетьманський уряд заарештував В. у Києві. Пізніше закатований Директорією. *І. М. Полупанова* (Київ).

В. І. Вронський.

М. Є. Врублевський.

ВСЕВО́БУЧ — заг. обов'язкове військ. навчання в СРСР. Запроваджено декретом ВЦВК від 22.IV 1918. В. відіграв значну роль у підготовці кадрів для Червоної Армії в роки громадян. війни 1918—20. В 1923 у зв'язку з застосуванням тер.-міліційної системи В. було скасовано. Знову запроваджено під час Великої Вітчизн. війни постановою Державного Комітету Оборони від 17.IX 1941. Після закінчення війни В. ліквідовано.

О. Л. Кронік (Київ).

ВСЕ́ВОЛОД II О́ЛЬГОВИЧ (р. н. невід. — п. 1146) — великий князь київський [1139—46], син чернігівського князя Олега Святославича, родоначальника князівської династії Ольговичів. У 1115—27 князював у Новгороді-Сіверському, 1127—39 — у Чернігові. Спираючись на *половців*, вів боротьбу з представниками київ. династії Мономаховичів за землі Пд. Русі, 1139 захопив Київ. Розпалював і спритно використовував князівські міжусобиці, щоб удержувати за собою великокнязів. престол. За В. II О. посилилась експлуатація міськ. бідноти, невдоволення якої використали політ. вороги князя. Після смерті В .II О. кияни виступили проти його наступників, які продовжували чинити насильства (див. *Київське повстання 1146*); Ольговичів було вигнано з Києва.

Літ.: Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955.

ВСЕ́ВОЛОД СВЯТОСЛА́ВИЧ Чермний (р. н. невід.— п. 1212) — князь чернігівський; син великого князя київського Святослава Всеволодовича. Брав участь у боротьбі проти *половців* (1183, 1191). В 1206—10 безуспішно боровся з князями Рюриком Ростиславичем, Мстиславом Романовичем, Мстиславом Удалим за великокнязівський престол.

ВСЕ́ВОЛОД ЮРІЙОВИЧ ВЕЛИ́КЕ ГНІЗДО́ (1154—1212) — князь владимиро-суздальський [1176—1212], син *Юрія Долгорукого*. Продовжував політику зміцнення князівської влади, наслідуючи в цьому свого брата *Андрія Боголюбського*. В боротьбі з ін. князями і боярською знаттю спирався на підтримку молодшої дружини і городян. Розгромивши місцеву феод. знать, зміцнив князівську владу. Поширив свій вплив на Київ, Переяславське князівство, Рязань і Новгород. Здійснив успішні походи проти половців, булгар та мордви. Був союзником галицько-волин. князя *Романа Мстиславича*. Почав титулувати себе «великим князем». «Слово о полку Ігоревім» називає В. Ю. В. Г. найсильнішим руським князем тих часів, який, мовляв, може Волгу «веслами розплескати», а Дон «шоломами вичерпати». За його князювання тривав розквіт культури *Владимиро-Суздальського князівства*: споруджувалися нові пам'ятки архітектури, розвивалося місцеве

літописання. Прозваний «Великим Гніздом», бо мав 12 дітей (8 синів і 4 дочок).

К. Г. Гуслистий (Київ).

ВСЕ́ВОЛОД ЯРОСЛА́ВИЧ (1030—93) — великий князь київський, син *Ярослава Мудрого* і батько *Володимира Мономаха*. З 1054 — удільний князь у Переяславській та Суздальській землях. У союзі з старшими братами Ізяславом і Святославом вів боротьбу проти *торків* і *половців*; разом з братами склав т.з. «Правду Ярославичів» (див. «*Руська правда*»). Після поразки, завданої половцями (1068), і *Київського повстання 1068* союз Ярославичів 1073 розпався. В. Я. допоміг Святославу зайняти київ. великокнязівський престол. Після смерті Святослава (1076) став великим князем київським, але незабаром віддав великокнязівський престол брату Ізяславу, а сам почав князювати у Чернігові. В битві на Нежатиній ниві 1078 переміг претендента на Чернігівське князівство — родоначальника Ольговичів Олега Святославича. Після смерті Ізяслава 1078 знову став великим князем київським, а Чернігів віддав сину Володимиру. Прихильник зміцнення великокнязівської влади і єдності Русі. Був освіченою людиною, знав п'ять іноземних мов. Заснував *Києво-Видубицький монастир*.

М. П. Кучера (Київ).

ВСЕГО́РД (Усігард; рр. н. і см. невід.) — полководець *антів*. Брав участь у персько-візантійській війні в серед. 6 ст., командуючи військ. загоном, що діяв проти персів на Сх. Малої Азії. Цей факт свідчить про воєнно-політ. взаємини Візантії і антів, які в той час становили значну військ. силу.

ВСЕРОСГО́ЛОВШТА́Б, Всеросійський головний штаб — один з центр. органів Нар. комісаріату у військ. справах РРФСР, створений 8.V 1918 для керівництва формуванням і військ. навчанням Червоної Армії. З листопада 1918 у віданні В. залишилася лише організація військ. частин у межах внутр. військ. округів. Ліквідований у лютому 1921 після утворення Штабу РСЧА. На Україні частини Червоної Армії формував створений 28.XI 1918 Військ. відділ при *Тимчасовому Робітничо-Селянському уряді України*, який у січні 1919 був реорганізований на Наркомвійськсправ УРСР на чолі з М. І. *Подвойським*. Органи формування рад. військ. на Україні діяли в тісному контакті з Всесрогловштабом.

О. А. Кронік (Київ).

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ФРОНТОВИ́Х І ТИЛОВИ́Х ВІЙСЬКО́ВИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП (б) 1917 — відбулася 16—23.VI (29.VI—6.VII) в Петрограді. Скликана Оргбюро *Військової організації при ЦК РСДРП (б)*. На конференції були представлені 43 військ. орг-ції Пн., Зх., Пд.-Зх. і Рум. фронтів, а також 17 тилових військ. орг-цій, в т. ч. Київська, Харківська і Катеринославська. Порядок денний: 1) Доповіді з місць; 2) Ставлення до резолюцій *Сьомої* (*Квітневої*) *Всеросійської конференції РСДРП (б)*; 3) Поточний момент: організація влади і Ради робітн. і солдат. депутатів; 4) Війна, мир, наступ; 5) Нац. рух і нац. полки; 6) Демократизація армії; 7) Цілі, завдання і форма військ. орг-ції; 8) Аграрне питання; 9) Загальнорос. солдатська і сел. газета; 10) Заг. озброєння народу; 11) Вибори.

Роботу конференції спрямовували ЦК РСДРП (б) і особисто В. І. Ленін, який виступав з двома осн. доповідями — про поточний момент і в аграрному питанні. Виходячи з ленінського аналізу загальнополіт. становища в країні, конференція визначила гол. завдання, форми і методи роботи парт. орг-цій в армії. Вона визнала за необхідне посилити підготовку сил пролетаріату і передових, найсвідоміших загонів армії до нового етапу боротьби за перемогу соціалістич. революції. Конференція підкреслила, що військ. орг-ції, як складова частина партії, повинні насамперед роз'яснювати солдатам програмні вимоги і тактичні лозунги більшовиків, створювати з революц.-демократич. елементів збройний оплот революції. З метою закріплення революц. завоювань і попередження контрреволюц. дій з боку командування військ. орг-ціям пропонувалось всіляко зміцнювати демократичні установи в армії, підносити роль виборних солдат. к-тів, запроваджувати виборність командного складу і т. ін. В зв'язку з наступом, який розпочав бурж. Тимчасовий уряд, підтриманий меншовиками та есерами, 18.VI 1917 на Пд.-Зх. фронті, конференція закликала парт. працівників ще ширше розгорнути антивоєнну роботу серед солдатів, роз'яснювати їм згубність наступу для справи революції. Конференція відзначила посилення діяльності бурж. націоналістів в армії, особливо на Україні, де контрреволюц. *Центральна рада* створювала свої власні, т. з. українізовані військ. частини. В резолюції з нац. питання конференція застерегла від недооцінки небезпеки з боку подібних формувань і висловила впевненість, що «пролетаріат України разом з пролетаріатом всієї Росії, заінтересований в заміні постійної армії всенародною міліцією, боротиметься проти перетворення національних полків України в постійну окрему від народу армію». Оскільки більшість армії становила сел. біднота, на Військ. орг-цію при ЦК РСДРП (б) було покладено завдання якнайширше розгорнути революц. роботу на селі. Конференція прийняла «Проект статуту військової організації», в якому чітко визначила осн. принципи побудови більшовицьких орг-цій в армії, їх структуру і функції керівних органів. За її рішенням газ. «Солдатская правда» стала офіційним центр. органом військ. орг-цій РСДРП (б). Конференція обрала Всерос. центр. бюро військ. орг-цій, що очолило всю парт. роботу у військах. До його складу ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, М. С. Кедров, М. В. Криленко, К. О. Мехоношин, В. І. Невський, М. І. Подвойський (голова), О. Ф. Розмирович та ін. Узагальнивши досвід військ. діяльності партії і визначивши завдання більшовицьких орг-цій, які працювали в армії, конференція відіграла важливу роль у розгортанні роботи по створенню збройних сил соціалістич. революції.

Літ.: Ленин В. И. Доклад о текущем моменте на Всероссийской конференции фронтовых и тыловых военных организаций РСДРП(б) 20 июня (3 июля) 1917 г. Полное собрание сочинений, т. 32; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

А. М. Васильков (Київ).

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА НАДЗВИЧА́ЙНА КОМІ́СІЯ ПО БОРОТЬБІ́ З КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЄЮ ТА САБОТА́ЖЕМ (ВЧК) — орган д-ви диктатури пролетаріату для захисту держ. безпеки, створений за ініціативою В. І. Леніна постановою Раднаркому РРФСР від 7 (20).XII 1917. Положення про ВЧК було затверджене ВЦВК 28.X 1918. На ВЧК покладалася боротьба з усіма видами контрреволюц. злочинів — заколотами, саботажами, політ. бандитизмом, шпигунством і т. п., а також з ворожими політ. партіями та з такими небезпечними злочинами, як спекуляція, хабарництво, кримінальний бандитизм тощо. ВЧК була органом розвідки та контррозвідки. В той же час органи ВЧК включились у боротьбу з розрухою (особливо на транспорті), за ліквідацію дитячої бездоглядності та подання допомоги дітям, які втратили батьків. Першим головою ВЧК був Ф. Е. Дзержинський. На місцях у середині 1918 було створено губерн-

ські й повітові ЧК (останні ліквідовано на поч. 1919), транспортні та військ. ЧК (останні в січні 1919 перетворено на Особливі відділи). ВЧК мала в своєму розпорядженні озброєні загони (корпус військ ВЧК). В умовах загострення громад. війни декретом Раднаркому РРФСР від 21.II 1918 «Соціалістична вітчизна в небезпеці!» і декретом від 5.IX 1918 «Про червоний терор» ВЧК наділялась судовими функціями з правом застосування найвищої міри покарання — розстрілу. Політбюро ЦК РКП (б) розв'язувало найважливіші питання організації й діяльності ВЧК; губкоми РКП (б) здійснювали контроль за діяльністю губернських ЧК. Діяльність ЧК контролювалася також реввійськрадами фронтів і армій. Згідно з постановою ВЦВК від 17.II 1919 право винесення вироків було передано трибуналам. Діяльність ВЧК мала величезне значення для зміцнення тилу та перемоги Рад. влади над силами контрреволюції в умовах громадян. війни. Після її закінчення ВЧК 6.II 1922 постановою ВУЦВК було ліквідовано. Замість неї створено *Державне політичне управління*.

Літ.: Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917—1921 гг. Сборник документов. М., 1958; Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения, т. 1. М., 1957; Лацис М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. М., 1921.

В. В. Сташис, Л. М. Маймескулов (Харків).

ВСЕРОСІЙСЬКА НАРАДА РАД РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — відбулась 29.III — 3.IV (11—16.IV) 1917 у Петрограді. В її роботі брали участь 470 представників від 139 Рад та 46 тилових і фронт. військ. орг-цій. Серед Рад, які надіслали своїх делегатів, були Ради Києва, Харкова, Катеринослава, Полтави, Одеси, Миколаєва, Херсона та ін. міст України. Нарада розглянула такі питання: звіти з місць, ставлення до Тимчасового уряду, ставлення до війни, організація революц. сил і боротьба з контрреволюцією, підготовка до *Установчих зборів*, земельне та ін. питання, сел. життя, робітн. питання, питання солдат. життя, організація зв'язку між провінціальними Радами. Склад наради в основному був есеро-меншовицький, що відбивало співвідношення парт. сил у Радах, керівництво якими на той час у своїй переважній більшості належало угодовцям. Це позначилося на резолюціях наради, спрямованих на продовження імперіалістич. війни, підтримку бурж. Тимчасового уряду; розв'язання аграрного питання пропонувалось відкласти до скликання Установчих зборів. Нечисленні делегати-більшовики не змогли протиставити угодовцям справжніх революц. лозунгів, а висунута від їх імені Л. Каменевим напівменшовицька платформа тиснення на Тимчасовий уряд і запровадження контролю над ним не відповідала завданням дальшого розвитку революції. План переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну було накреслено в *Квітневих тезах В. І. Леніна*, який 4 (17).IV виступив з ними перед більшовиками — учасниками наради. Незважаючи на угодовський характер прийнятих рішень, нарада сприяла організації і згуртуванню Рад на місцях і відіграла велику роль в об'єднанні їх у загальнодерж. масштабі.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

«ВСЕРОСІЙСЬКА СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ», гурток «москвичів» — революц.-народницька група інтелігентів і передових робітників, які об'єдналися на поч. 1875. Ставили за мету вести революц. пропаганду серед робітників Москви, пізніше — Одеси, Києва, Тули, Іваново-Вознесенська та ін. міст, де були відділення орг-ції. Мала свій статут. До складу орг-ції входили С. І. Бардина, І. С. Джабадарі, Г. Ф. Зданович та ін. У квітні 1875 уряд заарештував членів моск. групи, восени 1875 орг-цію та її відділення розгромлено. Під час обшуків вилучено багато нелегальних видань. Після дворічного слідства учасників орг-ції у лютому—березні 1877 засуджено за *«процесом 50-ти»*.

Літ.: Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 1. М.,1964 [бібліогр. с. 482—483]; Джабадари И. С. Процесс пятидесяти. «Былое», 1907, № 8, 10.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СТРАЙК ЗАЛІЗНИЧНИКІВ 1917 — один з найбільших заг. робітн. страйків у період підготовки Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почався в ніч на 24.IX (7. X) і охопив 44 з-ці (з 51) з 600 тис. робітників і службовців, в т. ч. з-ці України. Осн. причинами страйку були низький життєвий рівень залізничників і невдоволення їх політикою Тимчасового уряду. Страйкарі висували економічні (підвищення заробітної плати) та політичні (участь *Вікжелю* у керівництві з-цями) вимоги. Вікжель, до складу якого входили представники меншовиків і есерів, незважаючи на свою угодовську політику, був змушений під тиском мас дати згоду на страйк. В. с. з. очолили центр. страйк. к-т і страйк. к-ти на з-цях і найбільших залізнич. станціях. Страйк проходив організовано. Взявши до уваги тяжке становище країни, страйкарі вирішили не припиняти руху поїздів з вантажами для армії і продовольством. Всі бурж. і угодовські партії повели шалену пропаганду проти страйкарів. Лише більшовики підтримали В. с. з. «Вихід з становища,— писав ЦК РСДРП (б) у своєму зверненні до трудящих,— не в злочинному зриві цього страйку, а в тому, щоб примусити уряд у найкоротший строк задовольнити законні вимоги залізничників». Більшовицькі орг-ції спрямували свою діяльність на розгортання В. с. з., залучення до участі в ньому широких мас залізничників, визволення їх з-під впливу угодовців. Активно діяли в цьому напрямі, зокрема, більшовики Харкова, Катеринослава, Одеси та ін. міст України, завдяки чому у В. с. з. взяли участь десятки тисяч залізничників України. Проте Вікжель, злякавшись масового руху залізничників, вдовольнився обіцянками бурж. Тимчасового уряду частково виконати вимоги страйкарів і дав вказівку припинити страйк. В ніч на 27.IX (10.X) В. с. з. закінчився. Однак в ряді місць, у т. ч. на окремих залізнич. станціях України, страйк тривав ще деякий час. В. І. Ленін високо оцінив В. с. з. як один з важливих симптомів назріваючої загальнонац. кризи.

С. М. Королівський (Харків).

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган держ. влади РРФСР, що діяв 1917—38 в період між Всеросійськими з'їздами Рад. Перший ВЦВК обрано на *Другому Всеросійському з'їзді Рад*. З 8 (21).XI 1917 головою ВЦВК був Я. М. Свердлов. Після його смерті головою ВЦВК 30.III 1919 обрано М. І. Калініна (з 1922 він одночасно і голова ЦВК СРСР). Відповідно до Конституцій РРФСР 1918 і 1925 ВЦВК обирався Всерос. з'їздом Рад і був відповідальним перед ним. Формою діяльності ВЦВК були засідання, а з 1919 — сесії. В період між сесіями найвищим органом держ. влади РРФСР була Президія ВЦВК. Всерос. Центр. Виконавчий К-т утворював Уряд РРФСР—Раду Нар. Комісарів (РНК), давав заг. напрям її діяльності і всіх органів держ. влади РРФСР, об'єднував роботу по законодавству і управлінню, визначав коло діяльності Президії ВЦВК і РНК, здійснював нагляд за проведенням у життя Конституції РРФСР, виконан-

ням постанов Всерос. з'їздів Рад тощо. До утворення СРСР виявом держ. союзу рад. республік було, зокрема, обрання від кожної з них певної кількості членів до складу ВЦВК. Так, починаючи з 4-го Всеукр. з'їзду Рад, до ВЦВК від України обиралось по 30 членів і 13 кандидатів у члени.
В. М. Скібіцький (Київ).

«ВСЕ́СВІТ» — літ.-худож. та громад.-політ. ілюстрований щомісячний журнал, орган Спілки письменників України та Укр. т-ва дружби й культ. зв'язку з зарубіж. країнами. Виходить з липня 1958 у Києві. Висвітлює події життя в зарубіж. країнах, соціалістич. будівництво в країнах соціалістич. табору, розвиток країн Сходу, визвольний рух у капіталістич. д-вах та колоніях. Значну увагу журнал приділяє питанням боротьби за мир, культ. зв'язкам, дружбі між народами, а також життю укр. трудової еміграції за кордоном. На сторінках його друкуються переклади творів письменників різних країн світу, літ.-критич. статті про зарубіж. л-ру, кіномистецтво, театр, різноманітні інформації з питань сусп. життя і мистецтва, фоторепортажі, іноземний гумор. Гол. ред. журналу — О. І. Полторацький (з 1958). Видання «В.» є виявом розвитку інтернац. культ. зв'язків Рад. України з зарубіж. країнами.
О. І. Полторацький (Київ).

ВСЕСВІ́ТНІ КОНГРЕ́СИ ТА АСАМБЛЕ́Ї МО́ЛОДІ — найвищі керівні органи (до 1957 — конгреси, з 1957 — асамблеї) *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Розглядають питання, зв'язані з боротьбою за мир, нац. незалежність народів і краще майбутнє молоді; обирають найвищі органи федерації. Відбулося 4 конгреси (1-й — 1945 у Лондоні, 2-й — 1949 в Будапешті, 3-й — 1953 в Бухаресті, 4-й — 1957 в Києві) та 3 асамблеї молоді (5-а — 1959 у Празі, 6-а — 1962 у Варшаві, 7-а — 1966 в Софії). В роботі всіх конгресів і асамблей молоді брали участь делегації СРСР, УРСР і БРСР.
Т. В. Главак (Київ).

ВСЕСВІ́ТНІ ФЕСТИВА́ЛІ МО́ЛОДІ ТА СТУДЕ́НТІВ — традиційні масові міжнар. свята представників молоді і студентів, спрямовані на встановлення дружби і взаєморозуміння між молоддю різних країн, на зміцнення миру в усьому світі. Рішення про регулярне проведення фестивалів було прийнято в Лондоні у листопаді 1945 на Всесвітній конференції молоді, де створено *Всесвітню федерацію демократичної молоді*. Відбулося 8 В. ф. м. та с. 1-й фестиваль проходив у Празі 25.VII — 16.VIII 1947. У ньому взяли участь 17 тис. учасників із 71 країни. На фестивалі вперше пролунав Гімн демократич. молоді «Діти різних народів» (композитор А. Новиков, поет Л. Ошанін). Молодь України на цьому фестивалі, як і на всіх наступних, була представлена в складі делегації Рад. Союзу. У 2-му фестивалі (1949, Будапешт) взяло участь 11 тис. учасників з 90 країн; в 3-му (1951, Берлін) — 26 тис. з 104 країн: в 4-му (1953, Бухарест) — 30 тис. з 111 країн; в 5-му (1955, Варшава) — 30 тис. з 114 країн; в 6-му (1957, Москва) — 34 тис. з 131 країни, в 7-му (1959, Відень) — 18 тис. з 112 країн, у 8-му (1962, Хельсінкі) — 18 тис. з 137 країн, у 9-му (1968, Софія) — 20 тис. з 138 країн. Укр. юнаки та дівчата брали активну участь у всіх фестивалях. Під час фестивалів проводяться масові мітинги і маніфестації, присвячені боротьбі за мир і нац. незалежність, за солідарність народів у боротьбі з імперіалістич. агресією, конкурси співаків, музикантів, виконавців нар. пісень, зустрічі за професіями, влаштовуються різні виставки. Фестивалі супроводяться спортивно-молодіжними іграми. Укр. митці (Г. Шоліна, В. Грицюк, Б. Руденко, тріо бандуристок — Н. Павленко, Т. Поліщук і В. Третьякова та ін.) не раз були переможцями фестивальних конкурсів. Багато разів відзначали на спорт. іграх укр. спортсменів.
Т. В. Главак (Київ).

ВСЕСВІ́ТНІЙ КОНГРЕ́С ПРИХИ́ЛЬНИКІВ МИ́РУ — найвищий керівний орган міжнар. *Руху прихильників миру*. На В. к. п. м., що скликаються періодично, обговорюються найбільш актуальні питання боротьби народів за мир проти небезпеки термоядерної війни. Відбулося сім В. к. п. м. На 1-му конгресі (20—25.IV 1949, Париж — Прага) було прийнято Маніфест Всесвітнього конгресу, створено Постійний к-т В. к. п. м., встановлено щорічні Міжнародні премії миру. На 2-му конгресі (16—22.XI 1950, Варшава) створено *Всесвітню Раду Миру*, а також прийнято Маніфест до народів світу і Звернення до ООН, в яких вимагалося припинення війни у Кореї. Конгрес народів на захист миру (12—19.XII 1952, Відень) в своїх документах закликав до вирішення мирним шляхом всіх спірних міжнар. питань. 22—29.VI 1955 відбулася Всесвітня асамблея миру, яка в своєму Зверненні до ООН пропонувала урядам всіх д-в у зовн. політиці дотримуватися принципів взаємної поваги, тер. цілісності і суверенітету, ненападу, невтручання у внутр. справи, мирного співіснування. В центрі уваги Всесвіт. конгресу за роззброєння і міжнар. співробітництво (16—22.VII 1958, Стокгольм) були питання роззброєння і заборони ядерної зброї. Велике значення мав Всесвіт. конгрес за заг. роззброєння і мир (9—14.VII 1962, Москва), який у Посланні до народів світу закликав усі миролюбні сили об'єднатися у боротьбі за мир. Всесвіт. конгрес за мир, нац. незалежність і заг. роззброєння (10—15.VII 1965, Хельсінкі) в своїх документах (Резолюція про В'єтнам, Заява про становище у світі та ін.) продемонстрував єдність усіх миролюбних сил в обстановці загострення міжнар. напруженості. В роботі всіх В. к. п. м. активну участь брала рад. делегація, в складі якої були й представники укр. народу — О. Є. Корнійчук, В. П. Комісаренко, Г. І. Єршков, М. П. Семененко.
Л. Б. Кокарєв (Київ).

ВСЕСВІ́ТНЯ ІСТО́РІЯ — історія розвитку людського суспільства в цілому, його поступовий перехід від нижчих соціально-економіч. формацій до вищих, поступальний рух по шляху прогресу до соціалізму і комунізму; сукупність історій усіх країн і народів.

Прагнення узагальнити всесвітній істор. процес з'явилось ще в істориків античної епохи. Першу спробу написати історію країн Середземномор'я в їхньому взаємозв'язку зробив давньогрец. історик Полібій (2 ст. до н. е.) у своїй «Загальній історії» (в 40 кн.). В 1 ст. до н. е. була складена «Історична бібліотека» *Діодора Сіцілійського* (в 40 кн.), в 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е — «Всесвітня історія» Миколая Дамаського. Історики 5 ст. (Аврелій Августін і П. *Оросій*) зводили висвітлення В. і. до ілюстрації «задуму бога». На такій же ідеалістич. основі писали праці з В. і. в часи середньовіччя (твори Оттона Фрейзінгенського, Сігеберта з Жамблу та ін.), які охоплювали історію невеличкої групи людей і мали хронікальний характер. Праці араб. та ін. мусульман. істориків теж мали хронікальний характер, але на відміну від творів європ. істориків доповнювалися вихваляннем мусульманства. В Росії першим зведеним оглядом В. і. був «Хронограф» 16 ст., який дав виклад подій від «створення світу» аж до падіння Візантії. При цьому особливо підкреслювалася роль Рос. д-ви в світовій історії. Деякі відомості з В. і. давали житія святих, поширені в Росії. В серед. 18 ст. англ. історики Дж. Суінтон, Дж. Кемпбелл та ін. в своїй

праці з В. і. виклали події в багатьох країнах Європи, Азії, Пн. Африки і Америки від найдавніших часів до 18 ст. Проте автори не звільнилися від реліг. концепцій і недосить критично поставилися до антич. і біблійної міфології. В 17 — на поч. 18 ст. з'явилися рос. переклади праць зарубіжних істориків С. Пуффендорфа, Й. Слейдана та ін., які давали відомості з історії країн Зх. Європи. Дослідження зарубіжної історії Петро I включив у план Рос. Академії наук. М. В. *Ломоносов* у своїй праці «Давня рос. історія від початку рос. народу до смерті великого князя Ярослава Першого, або до 1054 року» зробив першу спробу дослідити історію Росії в рамках всесвітньо-істор. процесу. В 19 ст. в Зх. Європі з'явився ряд праць з В. і., автори яких (А. Шлецер, І. Мюллер, К. Роттек, Ч. Канту, Ф. Шлоссер, Л. Ранке та ін.) стояли на різних наук. і політ. позиціях, але відбивали соціально-економіч. і політ. становище та ідеологію буржуазії. Ці історики, відображаючи перемогу капіталістич. способу виробництва в передових країнах Європи, розглядали Зх. Європу як центр всієї світової історії, а ін. країнам відводили роль периферії. Так виникла ідея європоцентризму, одним з гол. прихильників якої був О. Конт. В 19 ст. значно зріс інтерес до вивчення і дослідження В. і. в Росії, в т. ч. й на Україні. Курс В. і. читали в Московському (Т. М. Грановський, П. М. Кудрявцев, С. В. Єшевський, В. І. Гер'є), Петербурзькому (М. С. Куторга, В. В. Бауер), Київському (І. В. *Лучицький*, В. Я. Шульгін, П. М. Ардашев), Харківському (М. М. Лунін, М. Н. Петров) та ін. ун-тах. З'явилися оригінальні дослідження рос. вчених з В. і., зокрема «Відображення характеру і змісту перших десяти століть нової історії» (СПБ, 1838) І. П. Шульгіна, «Походження сучасної демократії» (т. 1—4. М., 1895—97), «Економічне зростання Європи до виникнення капіталістичного господарства» (т. 1—3. М., 1898 — 1903) М. М. Ковалевського та ін. Значну увагу вивченню і дослідженню В. і. приділяли історики, що працювали на Україні. І. В. Лучицький переклав ряд праць зарубіжних істориків з В. і. (Зеворта, Файфа, Дрепера), в своїх працях «Нариси економічних відносин в Західній Європі з XVI ст.» (К., 1883), «Історія селянської реформи в Західній Європі з 1789 р.» (К., 1878—81) широко висвітлював розвиток економіч відносин у Зх. Європі. Праці М. Н. Петрова «Нариси з всесвітньої історії» (Х., 1882) і «Лекції з всесвітньої історії» (Х., 1889—90) були першими університетськими підручниками з В. і. в Росії. В. Я. Шульгін у своїй праці «Курс історії» (К., 1858—61) дав виклад всесвітньоістор. подій від давнини до франц. буржк. революції кін. 18 ст. Широкий загальноістор. фон, значні екскурси в історію Європи і Азії, встановлення зв'язків істор. процесу України з Росією було характерним для праць С. А. *Подолинського*. Велика заслуга у висвітленні проблеми В. і. належить І. Я. *Франку*. В своїй праці «Мисли о еволюції в історії людськості» (Львів, 1881) І. Я. Франко визнає закономірності істор. процесу, розвиток людства розглядає як перехід від нижчих ступенів до вищих, наближаючись до марксистського розуміння В. і. На рубежі 19—20 ст. в зв'язку з посиленням реакційності буржуазії при переході капіталізму на імперіалістич. стадію змінився характер праць з В. і. На працях бурж. істориків того часу позначився вплив імперіалістич. епохи, що характеризується посиленням реакції як в політиці, так і в ідеології. Бурж. історики відмовляються визнавати революц. зміну епох, а історію людства часто підмінюють «історією цивілізації», «історією релігії» тощо. Характерними працями того часу є «Загальна історія» під ред. Е. Лавіса і А. Рамбо (т. 1—12, 1893—1901; рос. переклад — т. 1—8, 1897 — 1903); «Всесвітня історія» В. Гетца (т. 1—10, 1929—33); «Загальна історія» Г. Глотца (1925—39); «Кембріджська історія» (старод. історія — 12 т., серед. віків — 8 т., нова історія — 14 т., 1902—39). В працях з В. і., що вийшли в капіталістич. країнах після Великої Жовтн. соціалістич. революції, явно виступає класово вороже ставлення авторів до Рад. країни, заперечується всесвітньоістор. значення Великого Жовтня. Ще більш антинаук. є праці з В. і., які вийшли там після 2-ї світової війни. В них применшується роль мас в історії, історія народів підмінюється історією «наднаціональних цивілізацій», фальсифікуються взаємодія і взаємовплив народів і культур у минулому, одна «цивілізація» протиставляється іншій, Схід—Заходу. Так. чин. бурж. історіографія зібрала значну кількість фактичного матеріалу, але не змогла дати цілісного наук. висвітлення В. і. Наук. розробка питань В. і. стала можлива лише на основі марксизму-ленінізму, який розглядає історію як поступальний процес від нижчого етапу розвитку до вищого. Марксизм-ленінізм дав строго наук. періодизацію В. і., встановивши п'ять суспільно-економіч. формацій, характер яких визначається панівним способом виробництва: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. Перша праця з В. і., написана на основі марксистсько-ленінської методології, вийшла в СРСР («Всесвітня історія», т. 1—10. М., 1955—65). Це фундаментальна праця, підготовлена значним наук. колективом. Створення її стало можливим завдяки дослідженням рад. вчених, в т. ч. укр. істориків, зробленим після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В ній висвітлюються всі сторони історії людства від найдавніших часів до наших днів, розкриваються найважливіші факти, що дають можливість показати цілісну картину всесвітньоістор. процесу, підсумовуються досягнення рад. і передової зарубіжної істор. науки. Заг. закономірності поєднуються з специфікою розвитку окремих країн і народів. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, рад.« Всесвітня історія» викриває бурж. фальсифікаторів історії, захисників капіталізму й колоніалізму. Значне місце відведено історії рад. суспільства та ін. соціалістич. країн, яка свідчить про перевагу соціалістич. системи над капіталістичною.

Важливе значення для висвітлення питань В. і. мають документи *Нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960* та *Наради комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві, в яких дано глибокий аналіз сучасного істор. етапу, підкреслено, що гол. лінія світового розвитку визначається силами революції і соціалізму, силами миру і нац.-визвольного руху.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори? т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23 — 25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 25. Держава і революція; т. 29. Про державу: т. 38. Філософські зошити; Всемирная история, т. 1—10. М., 1955—65 [бібліогр. т. 1, с. 697—714; т. 2, с. 830—853; т. 3, с. 821—845; т. 4, с. 758—781; т. 5, с. 713—739; т. 6, с. 755—785; т. 7, с. 742—779; т. 8, с. 580—615; т. 9, с. 660—706; т. 10, с. 637—674]; Жуков Е. М. О периодизации всемирной истории. «Вопросы истории», 1960, № 8; Лукин Н. Основные проблемы построения всемирной истории. «Историк-марксист», 1937, № 3; Франко І. Мисли о еволюції в історії людськості. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956. Див. також *літ.* до ст. *Історія*.

В. А. Жебокрицький (Київ).

ВСЕСВІ́ТНЯ РА́ДА МИ́РУ (ВРМ) — один з керівних органів всесвіт. *Руху прихильників миру*. Створена в листопаді 1950 у Варшаві на 2-му Всесвіт. конгресі прихильників миру. Склад ВРМ обирається на черговому *Всесвітньому конгресі прихильників миру*. В 1965 до ВРМ було обрано бл. 500 чол. від 104 країн світу. Серед них від рад. прихильників миру — 25 чол., в т. ч. голова Рад. к-ту захисту миру М. С. Тихонов, член цього к-ту О. Є. Корнійчук, голова Укр. респ. к-ту захисту миру В. П. Комісаренко та ін. До складу ВРМ входять представники різних країн і народів, незалежно від їх політ. переконань та реліг. вірувань, расової належності або соціального становища. У ВРМ представлені також міжнар. громад. орг-ції: *Всесвітня федерація профспілок, Міжнародна демократична федерація жінок, Всесвітня федерація демократичної молоді* та ін. ВРМ об'єднує і координує дії всіх миролюбних сил світу, які виступають проти агресії і війни, за мирне співіснування д-в з різним соціальним устроєм, за заборону використання ядерної зброї, за врегулювання всіх спірних питань між д-вами мирним шляхом, за припинення небезпечної гонитви озброєнь, за надання повної незалежності колоніальним народам і країнам, на захист суверенітету і нац. цілісності всіх країн. За ініціативою і під керівництвом ВРМ було проведено збирання підписів під Стокгольмською відозвою про заборону атомної зброї (1950), під зверненнями ВРМ про укладення Пакту миру між п'ятьма великими д-вами (1951), проти загрози атомної війни (1955), проведено Всесвіт. конгрес за роззброєння і міжнар. співробітництво в Стокгольмі (1958), Всесвіт. конгрес у Москві за заг. роззброєння і мир (1962), Всесвіт. конгрес за мир, нац. незалежність і заг. роззброєння в Хельсінкі (1965), а також організовано ряд регіональних конгресів і конференцій, зустрічей міжнар. громадськості. ВРМ рішуче виступає за припинення агресії амер. імперіалізму у В'єтнамі, за мирне врегулювання в'єтнамського питання, за припинення ізраїльської агресії. Велике міжнар. значення мають резолюції ВРМ про європ. безпеку (1966—67). Найвищим органом ВРМ є Всесвітній конгрес прихильників миру, керівними органами — сесії ВРМ, Президія та Секретаріат. Президентом-координатором Президії ВРМ з 1966 є І. Блюм (Бельгія), ген. секретарем — Р. Чандра (Індія). ВРМ підтримує тісні зв'язки з нац. орг-ціями прихильників миру та здійснює видавничу діяльність через Міжнар. ін-т миру у Відні.

Л. Б. Кокарєв (Київ).

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ МО́ЛОДІ (ВФДМ) — міжнар. молодіжна демократична орг-ція, яка об'єднує молодь незалежно від політ., релігійної і нац. належності для боротьби за мир, демократію, нац. незалежність народів і краще майбутнє. Створена 10.XI 1945 на Всесвітній конференції молоді в Лондоні, де зібралися посланці з 63 країн. Серед делегатів рад. молоді були й посланці Рад. України — поет П.М. Воронько, Герой Рад. Союзу О.Є. Кривець, секретар ЦК ЛКСМУ В. С. Костенко, секретар Київ. обкому ЛКСМУ П.Т. Тронько. День створення ВФДМ щороку відзначає юне покоління всіх країн як Всесвітній день молоді. ВФДМ рішуче засуджує амер. імперіалістів та їхніх союзників, що несуть відповідальність за посилення міжнар. напруженості. Вона закликає молодь усього світу мужньо боротися проти мілітарист. політики США, проти агресивних блоків НАТО, СЕАТО, СЕНТО, підтримує боротьбу народів, молоді Азії, Африки та Латинської Америки за нац. визволення, проти імперіалізму та колоніалізму. З ініціативи ВФДМ проводяться *Всесвітні фестивалі молоді та студентів*, влаштовуються міжнар. молодіжні спорт. і труд. табори, всесвітні форуми молоді, різні міжнар. зустрічі, конференції тощо. З її ініціативи демократична юнь усього світу щороку (з 1956) 24.IV відзначає Міжнар. день солідарності молоді в боротьбі проти колоніалізму, за мирне співіснування. В 1945 ВФДМ об'єднувала 30 млн. юнаків та дівчат з 63 країн світу, в 1959 — 87 млн. з 94 країн, а 1968 — понад 100 млн. з 115 країн.

Емблема Всесвітньої федерації демократичної молоді.

Найвищим керівним органом ВФДМ (після 4-го конгресу Федерації, який відбувся у Києві 1957) є асамблея членських організацій, що її скликають раз у два роки. Вона обирає Виконавчий к-т та Бюро ВФДМ. Місцем перебування керівних органів ВФДМ з 1945 був Париж, з 1951 — Будапешт. Молодь УРСР входить у Федерацію через К-т молодіжних орг-цій СРСР. Президент ВФДМ — Р. Мекіні (Італія), ген. секретар — Ф. Ле Галь (Франція) (з 1965). ВФДМ видає щомісячний журнал «Молодь світу» (рос., англ., нім., франц. та ін. мовами).

Т. В. Главак (Київ).

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ПРОФСПІ́ЛОК (ВФП) — міжнар. демократич. об'єднання профспілок, найбільша і найвпливовіша міжнар. профспілкова орг-ція. Створена в жовтні 1945 на 1-му Всесвіт. конгресі профспілок у Парижі. До ВФП входять профспілки СРСР та ін. соціалістич. країн, профспілки багатьох капіталістич. держав, колоніальних країн і держав, що стали на шлях незалежного нац. розвитку. В 1968 ВФП об'єднувала в своїх рядах 143 млн. чол. ВФП активно й послідовно виступає за єдність дій профспілок усього світу незалежно від їх політ. спрямованості. ВФП організовує спільну боротьбу профспілок усіх країн за соціальні та економіч. права й демократич. свободи трудящих, за мир і роззброєння, за ліквідацію колоніального і нац. гніту, за дружбу й мир між народами, за міжнар. взаєморозуміння і співробітництво. Найвищим керівним органом ВФП є Всесвіт. конгрес профспілок, який скликається один раз у 4 роки. Конгрес обирає Ген. раду, яка є керівним органом ВФП у період між конгресами, і Виконком, який спрямовує діяльність ВФП у період між пленумами Ген. ради. Ген. рада ВФП скликається кожні 2 роки. В період між пленумами Виконкому діяльністю ВФП керує Виконавче бюро, яке обирається на 1-му пленумі Виконкому. Постійним представницьким органом ВФП є Секретаріат, який складається з ген. секретаря і секретарів. Місцеперебуванням Секретаріату з 1957 є Прага (1945—51 — Париж, 1951—56 — Відень). Головою ВФП є Р. Бітоссі (Італія), ген. секретарем — Л. Сайян (Франція). Видає ж. «Всесвітній профспілковий рух» (10 мовами).

В. К. Клименко (Київ).

ВСЕСО́ЮЗНА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (БІЛЬШОВИКІ́В) [ВКП (б)] — див. *Комуністична партія Радянського Союзу* (КПРС).

ВСЕСО́ЮЗНА ЛЕ́НІНСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ (ВЛКСМ) — самодіяльна масова громад. орг-ція передової рад. молоді. Працює під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу*. В Статуті ВЛКСМ записано,

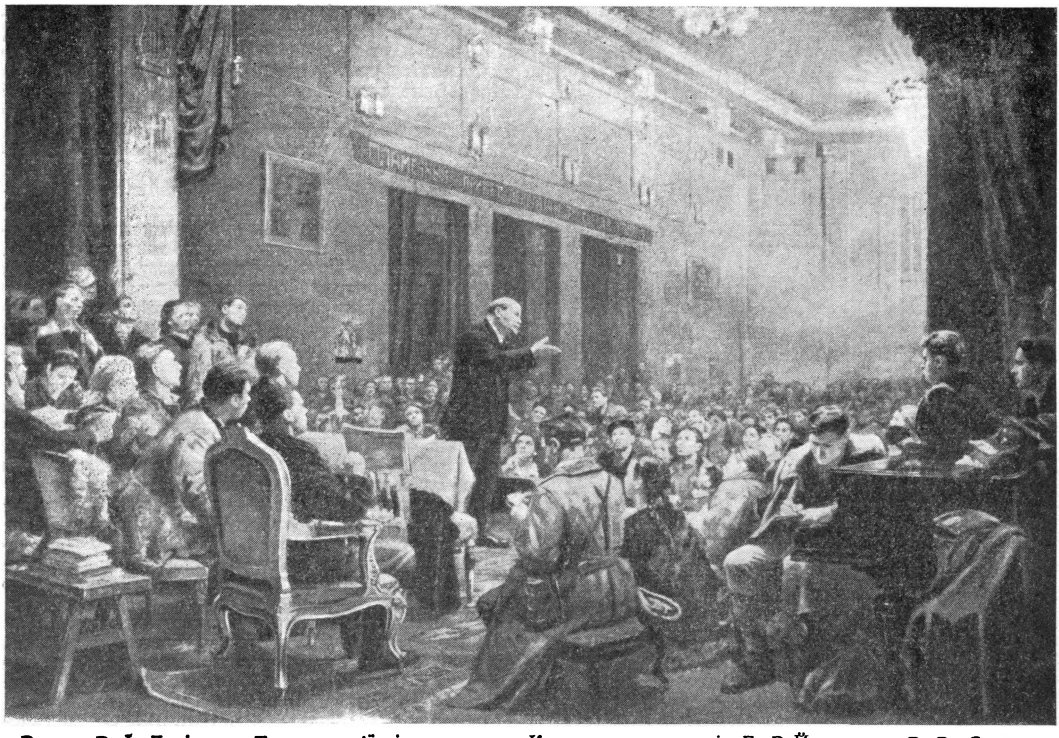

Виступ В. І. Леніна на Третьому з'їзді комсомолу. Картина художників Б. В. Йогансона, В. В. Соколова, Д. К. Тегіна, Н. П. Файдиш-Крандієвської, М. Н. Чебакова. 1950.

що «комсомол — активний помічник і резерв Комуністичної партії Радянського Союзу. ВЛКСМ допомагає партії виховувати молодь в дусі комунізму, залучати її до практичного будівництва нового суспільства, готувати покоління всебічно розвинутих людей, які житимуть, працюватимуть і управлятимуть громадськими справами при комунізмі... Весь смисл своєї діяльності комсомол бачить у здійсненні великої Програми побудови комуністичного суспільства, прийнятої на XXII з'їзді КПРС. ...Священний обов'язок комсомолу — готувати молодь до захисту соціалістичної Батьківщини, виховувати самовідданих патріотів, здатних дати рішучу відсіч нападові будь-якого ворога». Статут ВЛКСМ визначає завдання, орг. структуру комсомолу, а також права та обов'язки членів цієї орг-ції. До ВЛКСМ приймаються юнаки і дівчата віком від 14 до 28 років. Комсомол виховує молодь у дусі комунізму, на героїчних революц., бойових і трудових традиціях рад. народу, на непереможних ідеях марксизму-ленінізму, в дусі вірності принципам пролет. інтернаціоналізму і дружби народів усіх країн. Комсомольські орг-ції неухильно втілюють у життя заповіт В. І. Леніна про те, що «Спілка комуністичної молоді повинна бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин» (Твори, т. 31, с. 261). За дорученням Комуністич. партії ВЛКСМ керує *піонерською організацією імені В. І. Леніна*, допомагає виховувати юних ленінців у дусі комунізму. Гол. принципом орг. будови комсомолу є *демократичний централізм*. Діяльність комсомольських орг-цій грунтується на глибокій внутрішньоспілковій демократії та суворому додержанні дисципліни. Найвищим органом комсомолу є з'їзд ВЛКСМ, який скликається не рідше як один раз на 4 роки. Між з'їздами роботою комсомолу керує Центральний Комітет ВЛКСМ, що обирає з свого складу бюро і секретаріат. З'їзди ВЛКСМ відбувалися: 1-й — 29.X — 4.XI 1918; 2-й — 5—8.X 1919; 3-й — 2—10.X 1920; 4-й — 21—28.IX 1921; 5-й — 11—19.X 1922; 6-й — 12—18.VII 1924; 7-й — 11—22.III 1926; 8-й — 5—16.V 1928; 9-й — 16—26.I 1931; 10-й — 10—21.IV 1936; 11-й — 29.III — 8.IV 1949; 12-й — 19—27.III 1954; 13-й — 15—18.IV 1958; 14-й — 16—20.IV 1962; 15-й — 17—21.V 1966.

Створення комсомолу підготовлено титанічною і копіткою роботою Комуністич. партії по згуртуванню і комуністич. вихованню молодого покоління. Велике значення для розвитку революц. руху робітн. молоді мав лист В. І. Леніна «Завдання революційної молоді» (1903). На *Другому з'їзді РСДРП* (1903) прийнято ленінський «Проект резолюції про ставлення до учнівської молоді». В цьому рішенні визначалися принципові напрями роботи парт. орг-цій серед молоді: виховання організованості, вироблення у неї цілісного і послідовного революц. світогляду, забезпечення міцного зв'язку молодіжних орг-цій з партією. В 1916 В. І. Ленін виступив із статтею «Інтернаціонал молоді», в якій поставив питання про принципи парт. керівництва молодіжним рухом, про орг-ції робітн. молоді. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 виникли перші масові робітн. молодіжні орг-ції, в т. ч. у Харкові, Одесі, Києві та ін. містах України. Після перемоги Ве-

Прапор, який ЦК РКП(б) вручив комсомолові в день його п'ятої річниці. 1923.

Танкова колона, збудована на кошти, що їх зібрала молодь Хабаровського краю.

Молоді будівельники доменної печі «Дніпропетровська-Комсомольська». 1958.

ликої Жовтн. соціалістич. революції, йдучи назустріч прагненню цих орг-цій до об'єднання, ЦК РКП (б) у серпні 1918 затвердив орг. бюро по скликанню 1-го з'їзду спілок молоді. 29.X 1918 в Москві делегати спілок робітн. і сел. молоді зібралися на Всеросійський з'їзд і заснували Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ). З'їзд заявив про цілковиту солідарність з Комуністич. партією.

Восьмий з'їзд РКП (б) (1919) спеціально обговорював питання «Про роботу серед молоді». Програмним документом діяльності комсомолу є промова В. І. Леніна «*Завдання спілок молоді*», виголошена на 3-му з'їзді комсомолу (1920). У цій промові розкрито мету, завдання комсомолу щодо виховання молоді в умовах будівництва соціалістич. суспільства. Опанувати теорію, пов'язуючи набуті знання з участю в комуністич. будівництві, вчитися комунізму, виховувати молодь у дусі комуністич. моралі — ось найважливіші завдання молоді. Комсомол гартувався і мужнів у битвах громадян. війни. На заклик партії він став на захист завоювань Великого Жовтня. У травні та жовтні 1918 й травні 1920 комсомол провів три мобілізації, які дали Червоній Армії за неповними підрахунками 25 тис. юних бійців. В 1924 після смерті В. І. Леніна 6-й з'їзд РКСМ ухвалив іменувати комсомол ленінським (РЛКСМ, з 1926 — ВЛКСМ). За подвиги на фронтах громадян. війни комсомол 1928 нагороджено орденом Червоного Прапора.

В період відбудови нар. г-ва комсомольці піднімали з руїн з-ди, ф-ки, шахти, залізнич. транспорт, були активними учасниками *комуністичних суботників*. Під час індустріалізації понад 350 тис. комсомольців виїхали на новобудови п'ятирічки. Тільки за роки першої п'ятирічки в СРСР за участю комсомолу створено 60 нових міст, збудовано й реконструйовано 1,5 тис. великих пром. підприємств. Комсомол виховав таких новаторів, як М. С. Демченко, П. Ф. Кривонос, П. М. Ангеліна та ін. За ініціативу в організації масового *соціалістичного змагання* і *ударництва* ВЛКСМ 1931 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінський комсомол боровся разом з комуністами та під їхнім керівництвом за *колективізацію сільського господарства*. В 1929 93% сільс. комсомольців вступили до колгоспів. У 1930—34 комсомол послав своїх представників на роботу в політвідділи МТС. У складі кожного політвідділу був пом. начальника політвідділу по комсомольській роботі. Комсомольці брали активну участь у проведенні культ. революції, вели непримиренну боротьбу проти пережитків капіталізму в свідомості людей. Понад 100 тис. комсомольських культармійців допомагали ліквідувати неписьменність серед населення. Багато заходів здійснив комсомол у справі підготовки до оборони соціалістич. Вітчизни й розвитку масового фізкультурного руху в країні. В 1922 ВЛКСМ взяв шефство над Військ.-Мор. Флотом, 1931 — над Військ.-Повітр. Флотом СРСР.

В роки Великої Вітчизн. війни рад. юнаки й дівчата, йдучи в перших лавах борців за свободу Вітчизни, проявили виняткову мужність і стійкість. Сотні тисяч комсомольців стали до лав Червоної Армії та в партизан. загони. Їхні ровесники в рад. тилу, на з-дах і шахтах, колгоспних ланах самовідданою працею кували перемогу над ворогом. За видатні заслуги в роки Великої Вітчизн. війни ВЛКСМ 1945 нагороджено орденом Леніна. Орденом Червоного Прапора нагороджено комсомольські орг-ції України, Білорусії, Москви, Ленінграда, Волгограда, Севастополя і Одеси. За ратні і трудові подвиги 3,5 млн. комсомольців і

Голова Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорний вручає орден Жовтневої революції представникам ВЛКСМ. 25 жовтня 1968.

несоюзної молоді нагороджено орденами і медалями, 7 тис. комсомольцям і вихованцям комсомолу присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 60 з них є двічі Героями Рад. Союзу, а вихованці комсомолу О. І. *Покришкін* та І. М. *Кожедуб* удостоєні цього звання тричі. 40 молодим новаторам виробництва присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Після війни комсомол, керований партією, відроджував зруйноване гітлерівськими загарбниками нар. г-во, брав активну участь у відбудові 15 рос. міст — Воронежа, Новгорода, Волгограда, Ростова-на-Дону та ін. Тисячі посланців комсомолу відбудовували Донбас, Дніпрогес, металург. підприємства Півдня та ін. пром. велетні країни. В 1948 на честь 30-річчя ВЛКСМ за видатні заслуги перед Батьківщиною в справі комуністич. виховання рад. молоді і активну участь у соціалістич. будівництві нагороджено другим орденом Леніна.

Висока нагорода надихала молодь на нові трудові подвиги. Комсомольці були учасниками будівництва Волго-Донського судноплавного каналу ім. В. І. Леніна, могутніх гідроелектростанцій на Волзі та Камі, своєю самовідданою працею сприяли піднесенню с. г.

Керуючись рішеннями *Двадцятого з'їзду КПРС* (1956), комсомол посилив участь у госп. і культ. будівництві, провів велику роботу по дальшому організаційно-політ. зміцненню своїх орг-цій. Понад 700 тис. посланців комсомолу вирушили на будівництво Волгоградської, Куйбишевської ГЕС, на спорудження велетнів індустрії в пн. і сх. районах країни, на роботу в шахти Донбасу, Кузбасу, Караганди, Підмосковного басейну, освоювати цілинні і перелогові землі. За роботу по освоєнню цілини ВЛКСМ нагороджено третім орденом Леніна (1956).

Комсомол став школою виховання кадрів держ. і громад. працівників, учених, педагогів, інженерів, діячів культури, провадить різнобічну роботу по підвищенню культури молоді, її ідейному гарту. Загартований у боях і праці, комсомол 60-х рр. втілює в життя *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* і рішення *Двадцять третього з'їзду КПРС* (1966).

На 14-му і 15-му з'їздах ВЛКСМ накреслено конкретні заходи щодо дальшої активної участі молоді в держ., політ., громад. і госп. житті країни. Тільки протягом 1962—66 з комсомольськими путівками на ударні будови виїхало 458 тис. юнаків і дівчат. Вони спорудили такі гіганти семирічки, як Братська ГЕС, Білоярська атомна електростанція, Сибірський металург. з-д, залізнична магістраль Абакан — Тайшет, збудували міста Амурськ, Братськ, Рудний, Гай, Дивногорськ та ін. Вихованці ленінського комсомолу Ю. О. Гагарін, Г. С. Титов, П. Р. Попович та ін. відкрили шлях у космос. Гол. результат участі комсомолу в практичних справах нашого суспільства — виховання нової рад. людини, людини великої культури, високої комуністич. свідомості, ідейної переконаності, безмежної відданості Рад. Батьківщині і пролетар. інтернаціоналізмові. В жовтні 1968 ВЛКСМ святкувала своє 50-річчя. На честь цієї знаменної дати ВЛКСМ за видатні заслуги і великий внесок у становлення і зміцнення Рад. влади, мужність і героїзм в боях з ворогами Батьківщини, активну участь у соціалістич. і комуністич. будівництві нагороджено орденом Жовтневої революції. За 50 років комсомол нагромадив багатий досвід класової боротьби і участі в мирному будівництві, досвід, що став найкращою школою виховання підростаючого покоління в комуністич. дусі.

Вірний своїм інтернаціональним обов'язкам, Ленінський комсомол брав участь у *Комуністичному Інтернаціоналі Молоді*. ВЛКСМ є членом *Всесвітньої федерації демократичної молоді*.

Комсомольські орг-ції зміцнюють і розвивають братерські зв'язки з молоддю соціалістич. країн, встановлюють дружні контакти з молодіжними орг-ціями більшості країн світу. Комсомол надає матеріальну і моральну підтримку мужньому в'єтнамському народові, що бореться за свою незалежність.

Під керівництвом Комуністич. партії ВЛКСМ пройшла величний шлях боротьби і перемог, вписала славні сторінки в літопис героїчних подвигів рад. народу.

ВЛКСМ видає багато газет, журналів, книг. Орган ЦК ВЛКСМ — газ. «Комсомольская правда». Одним з передових загонів ВЛКСМ є *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України* (ЛКСМУ). На поч. 1968 комсомол об'єднував у своїх рядах понад 23 млн. чол.

Літ.: Ленін В. І. Про молодь. К., 1955; КПРС про комсомол і молодь. К., 1958; Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді. Постанова ЦК КПРС. «Радянська Україна», 1968, 6 жовтня; Статут Всесоюзної Комуністичної Спілки Молоді. К., 1967; Брежнев Л. И. Речь на XV съезде ВЛКСМ.— Приветствие ЦК КПСС XV съезду ВЛКСМ. М., 1966; Шелест П. Ю. Історичне покликання молоді. М., 1967; Ленінський комсомол. Нариси з історії ВЛКСМ. К., 1964.

П. Т. Тронько (Київ).

ВСЕСОЮЗНА ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА — див. *Піонерська організація імені В. І. Леніна.*

ВСЕСОЮЗНИЙ З'ЇЗД РАД, з'їзд Рад СРСР — найвищий орган держ. влади СРСР з 1922 до прийняття Конституції СРСР 1936. За Конституцією СРСР 1924 (ст. 11), В. з. Р. скликався *Центральним Виконавчим Комітетом СРСР* один раз на рік; за постановою 4-го Всесоюзного з'їзду Рад (1927), що внесла відповідні зміни в Конституцію СРСР,— раз на два роки. ЦВК СРСР мав право за надзвичайних обставин відкласти скликання В. з. Р. Надзвичайний В. з. Р. міг бути скликаний ЦВК СРСР за власним рішенням, за вимогою Союзної Ради, Ради Національностей ЦВК або ж за вимогою двох союзних республік. Делегати на В. з. Р. обирались на губернських, а з 1931 — на крайових (обласних) з'їздах Рад. У них союзних республіках, де не було губернського поділу, делегати В. з. Р. обирались на з'їзді Рад даної республіки. Норма представництва: в містах і міськ. поселеннях — 1 депутат від 25 тис. виборців, в губерніях —1 депутат від 125 тис. жит. В. з. Р. розглядав питання, що за Конституцією належали до компетенції Союзу РСР. Відбулося 8 В. з. Р.: 1-й — 30.XII 1922; 2-й — 26.I — 2.II 1924; 3-й — 13—20.V 1925; 4-й — 18—26.IV 1927; 5-й — 20—28.V 1929; 6-й — 8—17.III 1931; 7-й — 28.I—6.II 1935; Надзвичайний 8-й — 25.XI — 5.XII 1936. Представники УРСР були делегатами всіх з'їздів Рад СРСР.

І. П. Бутко (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУТІВ (ВУАМЛІН) — об'єднання н.-д. установ, створене за постановою ЦК КП (б) У від 28.VI 1931 на базі економіч., філософсько-соціологіч. та істор. відділів Укр. ін-ту марксизму-ленінізму (УІМЛ). В 1932 до складу ВУАМЛІН входило 8 н.-д. ін-тів: економіки, філософії та природознавства, аграрний, історії, права і рад. будівництва, техніки і тех. політики, літературознавства і мистецтва, нац. питання. В Києві, Одесі і Дніпропетровську працювали філіали ВУАМЛІН з трьома секторами в кожному: філософським, економіч. та історичним. Президентом ВУАМЛІН був О. Г. Шліхтер зголом — О. П. Дзеніс. ВУАМЛІН координувала свою діяльність з Комуністич. Академією в Москві. ВУАМЛІН видавала журн. «Під марксо-ленінським прапором» (1934—36), Ін-т історії 1934 випустив один номер журн. «Історик-більшовик», підготував ряд праць з історії України. В 1936 ВУАМЛІН було ліквідовано, а її установи передано Академії наук УРСР. Зокрема, на базі Ін-ту історії ВУАМЛІН було створено Ін-т історії України АН УРСР. Див. *Інститут історії Академії наук Української РСР.*

В. Г. Сарбей (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ ПО БОРОТЬБІ З КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ, СПЕКУЛЯЦІЄЮ ТА СЛУЖБОВИМИ ЗЛОЧИНАМИ (ВУЧК) — орган д-ви диктатури пролетаріату для захисту держ. безпеки, створений постановою Тимчасового Робітн.-Сел. уряду УРСР 3.XII 1918. Мала такі самі завдання, функції та права, що й *Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем* (ВЧК). Безпосередньо була підпорядкована Урядові УРСР, працювала в тісному контакті з ВЧК. Першим головою ВУЧК був член ЦК КП(б) У І. І. Шварц, з березня 1919 — М. І. Лаціс. Відповідно до «Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії» (затверджене ВУЦВК 30.V 1919) ВУЧК була відділом Наркомату внутр. справ (НКВС); її голова та заст. голови входили до колегії НКВС. Місцеві органи ВУЧК створювались при виконкомах Рад і працювали під їхнім керівництвом. Найважливіші питання організації та діяльності ВУЧК розв'язувало Політбюро ЦК КП (б) У. Роботу ВУЧК контролювали також Наркомат юстиції УРСР і *Верховна соціалістична інспекція України,* а з 1920 — Наркомат РСІ. Органи ВУЧК розкрили й ліквідували білогвардійські орг-ції «Наша Батьківщина», «Південна армія», підпільні орг-ції Денікіна та Врангеля на тер. УРСР, успішно боролися проти петлюрівських орг-цій (т. з. повстанських к-тів), махновщини, шпигунської діяльності іноземних місій, шпигунської мережі панської Польщі (диверсійна військ. орг-ція «ПОВ») тощо. Важливе значення для Рад. України мала боротьба проти бурж.-націоналістичного *бандитизму,* яку ВУЧК вела разом з Особливою нарадою по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УРСР. Постановою ВУЦВК від 22.III 1922 ВУЧК було ліквідовано. Замість неї створено *Державне політичне управління.*

Літ.: Голіченко В. Д. Всеукраїнська надзвичайна комісія в боротьбі з контрреволюцією (1918—1922 рр.). «Український історичний журнал», 1962, № 4; Рогожин А. И., Маймескулов Л. Н. Всеукраинская ЧК в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Х., 1964.

В. В. Сташис, Л. М. Маймескулов (Харків).

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ ПО БОРОТЬБІ З НЕПИСЬМЕННІСТЮ (ВУНКЛН, «ВСЕУКРГРАМЧЕКА») — спец. орган, що здійснював держ. керівництво роботою по ліквідації неписьменності в республіці. Створена за постановою Раднаркому УРСР від 21.V 1921 (див. *Ліквідація неписьменності*). Комісію очолював Голова ВУЦВК Г. І. *Петровський.* При всіх відділах нар. освіти діяли місцеві надзвичайні комісії. ВУНКЛН працювала в тісному контакті з т-вом «*Геть неписьменність*», з комсомолом, профспілками, армійськими орг-ціями і місцевими органами влади. Видавала програми, підручники, наочні посібники, метод. л-ру. Комісія мала право мобілізовувати для навчання неписьменних усе письменне населення, використовувати будь-яке приміщення тощо. Існувала до 1930.

Б. М. Мізерницький (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА ЖІНОК-КОЛГОСПНИЦЬ 1929 — перша нарада колгоспниць України, яка відбулася в червні 1929 в Харкові. На нараді були присутні понад 150 делегаток. В її роботі взяли участь Голова ВУЦВК Г. І. *Петровський* і нарком зем. справ О. Г. Шліхтер. Нарада обговорила питання про участь трудящих жінок у колгоспному русі, про організацію культурно-виховної роботи і про використання жіночої праці в колгоспах. Нарада мала велике значення для дальшого піднесення масового колгоспного руху і залучення мільйонів трудящих жінок до активної участі в соціалістич. будівництві.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА З ПИТАНЬ РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА — тимчасовий орган, створений 1925 при ВУЦВК для проведення роботи по зміцненню рад. апарату. Працювала 10—13.II 1925 в Харкові. На нараді з доповіддю

про заходи до поліпшення роботи Рад на основі широкого залучення до сільрад і райвиконкомів робітн.-сел. мас, зокрема безпартійних і середняків, виступив голова ВУЦВК Г. І. *Петровський*. Було розглянуто питання про дальше розширення прав низових органів Рад. влади і про посилення їхнього зв'язку з населенням. Встановлювався порядок, що забезпечував можливість ширшого оскарження незаконних дій органів влади, а також ознайомлення широких мас з рад. законодавством. Резолюції наради 6.III 1925 затвердила Президія ВУЦВК. Вони знайшли відображення в ряді правових актів найвищих органів влади УРСР, завдяки чому місц. Ради, спираючись на широку активність робітників і селян, значно поліпшили свою роботу.

Літ.: Нарада в справі радянського будівництва. 10—13 лютого, року 1925. Х., 1925. *П. К. Стоян* (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА ПІДПІЛЬНИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ — відбулася нелегально в Києві під час австро-нім. окупації 26. V 1918. Скликана з ініціативи Київ. к-ту РСДРП (б). Готувалася спочатку як з'їзд підпільних більшовицьких орг-цій, який з метою конспірації було приурочено до проведення угодовцями легального Всеукр. з'їзду профспілок. Проте не всі парт. орг-ції змогли надіслати своїх представників. Тому більшовики, що зібралися в Києві, дізнавшись про рішення *Таганрозької наради більшовиків України* про скликання І з'їзду КП (б)У, вирішили конституюватися як парт. нарада. В її роботі взяло участь бл. 70 чол., в осн. більшовики— делегати з'їзду профспілок, які представляли парт. орг-ції Києва, Харкова, Катеринослава, Кам'янського, Чернігова, Ходоркова, Богуслава, Кременчука, Прилук, Одеси, Полтави, Гомеля, Лоєва. Нарада обговорила доповіді з місць, питання про створення парт. центру на Україні, про орг. роботу на місцях, про скликання Всеукр. парт. конференції (з'їзду). Було обрано тимчасовий центр — *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*. Нарада висловилася за скликання парт. конференцій на місцях, за необхідність розгортання масової роботи серед трудящих в умовах австро-нім. окупації, за видання нелегальних більшовицьких газет і листівок. Вона відіграла значну роль у консолідації сил підпільних більшовицьких орг-цій України. *Б. І. Корольов* (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА (ВУНАС) — науково-дослідна орг-ція при Наркомосвіті УРСР, що займалася дослідженням питань сходознавства, підготовкою кадрів з цього фаху, популяризацією праць сходознавства та розвитком контактів з зарубіжними та рад. сходознавцями. Засн. 10.I 1926 в Харкові, мала філіали в Києві й Одесі. Працювала на громадських засадах. У створенні ВУНАС велику роль відіграли А. Ю. Кримський, П. Г. Тичина, А. П. Ковалівський, Т. Г. Кезма та ін. Головою правління ВУНАС був О. Г. Шліхтер. ВУНАС мала два відділи: політико-економічний з секціями рад. і зарубіж. Сходу та історико-етнологічний (історія, археологія, етнографія, мовознавство, мистецтво). Друк. органами ВУНАС були журн. «*Східний Світ*» (потім дістав назву «Червоний Схід») та «Бюлетень ВУНАС». Відбулося 2 з'їзди ВУНАС: 1-й —1927, 2-й —1929. ВУНАС організувала в Харкові й Києві курси сходознавства, де вивчали мови, історію, економіку країн Сходу, встановила зв'язки більш як з 90 наук. орг-ціями СРСР і країн зарубіж. Сходу. При сприянні ВУНАС був 1930 відкритий Укр. н.-д. ін-т сходознавства (УНДІС). У грудні 1931 ВУНАС (як і УНДІС) увійшов до складу *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів* (ВУАМЛІН).

Літ.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства 1926—1929. Х., 1929. *І. Ф. Черніков* (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКА СЕЛЯНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1918, Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів — перша конференція трудящих селян України. Відбулася 20—22.I (2—4.II) 1918 в Харкові. Скликана ЦВК Рад України і *Народним Секретаріатом* за постановою *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* для обрання до складу ЦВК представників Рад сел. депутатів. Спочатку планувалась як з'їзд Рад сел. депутатів. Але у зв'язку з розгортанням боротьби проти *Центральної ради* замість 300 делегатів до Харкова змогли прибути 80 представників трудящого селянства від окремих губерній України (Харків., Полтав., Черніг., Катериносл., Херсон.), і тому делегати вирішили провести не з'їзд, а конференцію. В. с. к., на якій головував член уряду Рад. України М. О. Скрипник, проходила під керівництвом більшовиків. Конференція розглянула такі питання: 1) Про владу та Укр. установчі збори; 2) Доповіді з місць; 3) Про землю; 4) Доповіді нар. секретарів; 5) Вибори до ЦВК Рад України. Делегати В. с. к. одностайно схвалили рішення 1-го Всеукр. з'їзду Рад, практичну діяльність ЦВК і Нар. Секретаріату, ленінський *Декрет про землю* і засудила антинар. політику Центр. ради. В 22 доповідях з місць делегати розповіли про підтримку Рад. влади та її заходів селянами України. В. с. к. обрала до ЦВК Рад України 20 представників селянства, у т. ч. 10 більшовиків. Конференція відіграла важливу роль у зміцненні союзу робітн. класу і селянства України.

С. М. Королівський (Харків).

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ БЮРО ДЛЯ КЕРІВНИЦТВА ПОВСТАНСЬКОЮ БОРОТЬБОЮ ПРОТИ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ, «Повстанська дев'ятка» — створене у квітні 1918 в м. Таганрозі, куди евакуювався уряд Рад. України, за рішенням сесії ЦВК Рад України замість *Народного Секретаріату*. До складу бюро ввійшли 9 чол., у т. ч. більшовики А. С. Бубнов, В. П. Затонський, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, представники «лівих» есерів та лівих укр. соціал-демократів. Існувало до *Першого з'їзду КП (б) України* (липень 1918), який утворив *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет*.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ЕТНОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО — об'єднання науковців, викладачів вузів, студентів, вчителів та ін., що мало на меті розгортання етногр. роботи на Україні. Виникло 1928 на основі Етногр. т-ва, заснованого 1925 в Києві. На поч. 1928 налічувало 320 членів. Організовувало етногр. експедиції, «Вечори нової етногр. книги», налагодило кореспондентську роботу й керувало місцевими етногр. гуртками. Т-во розробило ряд програм збирання етногр. матеріалів, зокрема «Програму до збирання відомостей з медичної етнографії» тощо. Видавало журн. «*Побут*» (т. 1—7, 1928—30), «Записки Етнографічного товариства» (кн. 1, 1925) та інформаційний «Бюлетень» (1927—28). Т-во опублікувало цінні етногр. матеріали. Але праці окремих його членів мали бурж.-націоналістич. спрямування. У 30-х рр. діяльність т-ва припинилася.

В. Ф. Горленко (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ (ВУАК) — науково-дослідна установа, створена 1924 на базі Археол. к-ту при Першому (історико-філологічному) відділі АН УРСР. ВУАК складався з археол. та мистецтвознавчого відді-

лів, до яких входили: софійська (мала завданням дослідження і охорону Софійського собору в Києві), золотарська (вивчала коштовні речі музейного значення) і трипільська (досліджувала пам'ятки *трипільської культури*) комісії. ВУАК провадив експедиційні дослідження археол. пам'яток від кам'яної доби до епохи Київ. Русі включно, здійснював охорону пам'яток історії та культури, а також провадив і координував археол. розкопки на тер. УРСР. Значні археол. дослідження ВУАК здійснив в районі будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Опублікував ряд монографій і збірників, в яких висвітлювалися результати найважливіших експедиційних досліджень. Видавав збірник «Хроніка археології та мистецтва». В 1934 на базі ВУАК було створено *Інститут історії матеріальної культури Академії наук Української РСР*. *П. П. Толочко* (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВОЛОСНИХ ВИКОНКОМІВ — з'їзд представників волосних виконкомів України, що відбувся 31.V — 6.VI 1919 в Києві. На з'їзді були присутні 1298 делегатів, абсолютну більшість яких (874) становили комуністи та співчуваючі їм. Порядок денний: доповіді ВУЦВК, Раднаркому УРСР, наркоматів зем.справ, продовольства, військ. справ, фінансів, освіти та ін., а також доповіді про хід рад. будівництва на місцях. У прийнятих рішеннях з'їзд намітив заходи щодо збільшення сел. землекористування, агрономіч. допомоги селянам, організації на добровільних засадах с.-г. артілей, товариств і комун. Було визнано за необхідне нещадно боротися з спекуляцією й мішечництвом. З'їзд закликав до зміцнення регулярної Червоної Армії та викорінення партизанщини, до мобілізації сил для захисту Рад. України від наступаючих військ Денікіна, до розгортання рад. будівництва на місцях і зміцнення союзу робітн. класу з селянством. Для посилення зв'язків між місцевими і центр. органами влади з числа делегатів було обрано спец. комісію (див. «*Комісія 50-ти*»).

І. К. Рибалка (Харків).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — найвищий орган держ. влади УРСР з часу її утворення (грудень 1917) до прийняття Конституції УРСР 1937. За Конституцією УРСР 1919 В. з. Р. скликався *Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом* не рідше, як двічі на рік, а за розсудом ВУЦВК міг скликатися й частіше; порядок обрання делегатів на з'їзд встановлював ВУЦВК. За Конституцією УРСР 1929 черговий В. з. Р. скликався ВУЦВК один раз на два роки, надзвичайний — за розсудом ВУЦВК або на вимогу Рад і з'їздів Рад місцевостей, де налічувалося не менше однієї третини громадян, що мали виборчі права. В. з. Р. складався з делегатів, обраних Всемолдавським з'їздом Рад та окружними з'їздами Рад за нормою: від міськ. і селищних Рад — один делегат на 10 тис. виборців, а від сільс.— один делегат на 50 тис. населення. В. з. Р. розв'язували найважливіші питання внутр. і зовн. політики, госп., культ., держ. і суспільно-політ. життя республіки. З'їздові були підзвітні ВУЦВК і Рада Народних Комісарів УРСР. Відбулося 14 В. з. Р.: 1-й — 11—12 (24—25).XII 1917; 2-й — 17—19.III 1918; 3-й — 6—10.III 1919; 4-й — 16—20.V 1920; 5-й — 25.II — 3.III 1921; 6-й — 14—17.XII 1921; 7-й — 10—14.XII 1922; 8-й — 17—20.I 1924; 9-й — 3—10.V 1925; 10-й — 6—13.IV 1927; 11-й — 7—15.V 1929; 12-й — 25.II — 4.III 1931; 13-й — 15—22.I 1935; Надзвичайний 14-й — 25—30.I 1937. *І. П. Бутко* (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК 1920 — перший з'їзд жінок-трудівниць України, що відбувся 3—8.XI 1920 в Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 1105 делегаток, з них 707 робітниць, 366 селянок, 32 інтелігентки. Більшість делегаток (890) становили комуністки та співчуваючі їм, безпартійних було 211, членів ін. партій — 4. Від ЦК КП (б) У з'їзд привітав С. В. Косіор. З'їзд розглянув і обговорив питання: Жовтнева революція і майбутня світова революція; участь робітниць і селянок у рад. і парт. будівництві; роль селянок в організації і роботі комнезамів, допомога робітниць і селянок Червоній Армії; роль робітниць і селянок в організації громад. і дитячого харчування, в охороні здоров'я, праці, материнства і дитинства, соціальному вихованні і боротьбі з неписьменністю тощо. З доповідями на з'їзді виступили М. О. Скрипник, Д. З. Мануїльський та активні діячки жіночого пролет. руху К. М. Самойлова, К. І. Ніколаєва, В. Я. Мойрова, М. М. Скрипник. Прийняті з'їздом резолюції закликали трудящих жінок до участі в рад. будівництві, налагодженні госп. життя Рад. Росії та України, до вступу в лави більшов. партії, зміцнення союзу трудівниць міста і села. З'їзд відіграв важливу роль у залученні широких жіночих мас до політ. життя країни.

Літ.: Історія держави і права Української РСР, т. 1. 1917—1937 рр. К., 1967; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. К., 1957.

Ж. П. Тимченко (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПАРТІЙНИЙ ТИМЧАСОВИЙ КОМІТЕТ, Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої комуністичної партії — центр. орган більшовиків України, створений під час австро-нім. окупації 26.V 1918 на нелегальній *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій*. До складу к-ту ввійшло 7 чол., у т. ч. М. М. Майоров, І. К. Амосов, Л. Й. Картвелішвілі, О. П. Пирогов, М. В. Реут. Завданням к-ту було керівництво місц. підпільними парт. орг-ціями та підготовка їх до *Першого з'їзду КП (б) України*. Існуючи паралельно з *Організаційним бюро по скликанню Першого з'їзду КП (б) У*, В. п. т. к. встановив з ним тісний контакт. 8.VI 1918 Оргбюро заслухало інформацію представника В. п. т. к. Було досягнуто угоду про спільні дії, про взаємну інформацію тощо. В. п. т. к. провів велику роботу по відновленню місцевих парт. орг-цій. З метою їх підготовки до з'їзду члени к-ту виїхали на місця: М. М. Майоров — до Катеринослава, М. В. Реут — у Донбас, Л. Й. Картвелішвілі — на Полтавщину, Поділля, Чернігівщину, О. П. Пирогов — до Харкова. На останньому засіданні В. п. т. к., що відбулося наприкінці червня 1918 в Києві, було заслухано доповіді членів к-ту про підготовку парт. орг-цій до І з'їзду КП (б) У. В. п. т. к. обрав делегата на з'їзд (М. М. Майорова) і ухвалив скласти з себе повноваження, передавши їх обраному з'їздом ЦК. І з'їзд КП (б) У високо оцінив роботу В. п. т. к., записавши в своїй резолюції: «З'їзд вітає революційну ініціативу пролетаріату України, що вилилась у створенні Тимчасового партійного всеукраїнського центру, цілком схвалює діяльність цього центру і постановляє: Тимчасовий центр розпустити, а всі його справи передати обраному на з'їзді ЦК» (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, с. 7).

Літ.: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Статьи и протоколы. Х., 1923; Спогади про перший з'їзд КП (б) У. К., 1958.

Б. І. Корольов (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ, Всеукрревком — тимчасовий надзвичайний орган держ. влади УРСР, створений 11.XII 1919 за постановою ЦВК і Раднаркому УРСР під час визволення України від денікінців

з метою пристосування центр. органів Рад. влади (Президії ЦВК та Раднаркому України) до воєнно-революц. умов. Головою В. р. к. було затверджено Г. І. Петровського, членами — Д. З. Мануїльського, В. П. Затонського та одного представника від партії боротьбистів. Згодом до складу В. р. к. було включено М. К. Владимирова — члена Реввійськради і особливого комісара по продовольству Пд.-Зх. фронту та В. Я. Чубаря — уповноваженого Вищої Ради Народного Господарства РРФСР по відбудові пром-сті на Україні. Всеукрревкому доручалась організація всебічної допомоги Червоній Армії до цілковитого розгрому денікінських і петлюрівських військ, повна ліквідація поміщицького землеволодіння, реставрованого Денікіним, та забезпечення землею безземельних і малоземельних селян, відновлення робітн.-сел. влади на визволеній території. «Поки Україна не визволена повністю від Денікіна,—писав В.І. Ленін,—її урядом, до Всеукраїнського з'їзду Рад, є Всеукраїнський революційний комітет, Всеукраїнський ревком» (Твори, т. 30, с. 265). Керівництво осн. галузями держ. управління в республіці В. р. к. здійснював за допомогою відповідних комісій та місцевих ревкомів (губернських, повітових, волосних і сільських). У зв'язку з визволенням більшої частини тер. УРСР від контрреволюц. військ В. р. к., виконавши поставлені перед ним завдання, склав свої повноваження, і 19.II 1920 Президія ЦВК Рад і Раднарком УРСР відновили свою діяльність.

Літ.: Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. Твори. Вид. 4, т. 30; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (Листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. К., 1962.

Б. М. Бабій (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СТРАЙК ЗАЛІЗНИЧНИКІВ 1918 — один з найбільших виступів робітн. класу України проти австро-нім. окупантів. Почався 14—15.VII страйком робітників Коростенського, Сарненського та Здолбунівського залізнич. вузлів Пд.-Зх. залізниці, через які окупанти вивозили на Зх. награбовані сировину і продовольство. 16—17.VII до страйку приєдналися залізничники Одеси, Києва, Полісся, 18.VII — Поділля. Внаслідок енергійної і самовідданої роботи підпільних більшовицьких орг-цій страйк швидко перекинувся на ін. вузли і з-ці України. 19.VII застрайкували робітники і службовці з-ць Лівобережжя. 20.VII страйк став загальним, охопивши всі з-ці України. До страйкарів приєдналися залізничники Білорусії, Бессарабії, Криму. Страйкувало понад 200 тис. робітників і службовців. На станціях і вузлах були створені страйкові к-ти, які встановлювали і підтримували зв'язок між собою. Страйк очолив страйком Київ. вузла, що оголосив себе центр. страйкомом. Меншовики, есери та бурж. націоналісти, які проникли в ряд страйкомів, прагнули надати страйкові економіч. характеру, а потім зірвати його. Але всупереч цьому страйк набрав яскраво вираженого політ. характеру. Страйкарі вимагали визнання профспілки залізничників, негайного звільнення всіх залізничників, заарештованих за політ. переконання, збереження 8-годинного робочого дня, поліпшення матеріального становища тощо.

Для заг. керівництва страйком та роботою серед залізничників 19.VII при ЦК КП (б) У було створено Тимчасове організаційне бюро залізничників на чолі з комуністом А. О. Близниченком. Страйкуючих залізничників підтримали робітники пром. підприємств, які оголошували страйки солідарності (Донбас, Катеринослав, Київ, Харків) а також селяни багатьох місцевостей України.

Велику моральну і матеріальну допомогу залізничникам подали робітники Рад. Росії, які зібрали для них бл. 2 млн. крб. Для придушення страйку окупанти та гетьманський уряд вдалися до масових репресій: у Києві було заарештовано більше 1500, в Одесі — понад 2000 чол.; тільки з Одеси було вивезено до Німеччини понад 500 залізничників. У відповідь на спроби окупантів налагодити рух поїздів силами солдатів і нім. залізничників страйкарі організовували диверсії. При допомозі військ. сили та масових репресій окупантам все ж удалося в середині серпня здолати страйкарів і відновити роботу залізниць.

В. с. з. мав велике політ. значення. Він затримав вивезення награбованого окупантами на Україні нар. добра, зірвав своєчасне перекидання нім. і австр. військ на Зх. фронт і справив великий революціонізуючий вплив на боротьбу укр. народу проти нім. окупантів.

О. П. Власов (Харків).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган держ. влади УРСР, що діяв 1917—38 у період між Всеукр. з'їздами Рад. ВУЦВК вперше обрано *Першим Всеукраїнським з'їздом Рад* під назвою ЦВК Рад України. Головою ВУЦВК протягом 1919—38 був Г. І. *Петровський*. Відповідно до Конституції УРСР 1919 ВУЦВК обирався Всеукр. з'їздами Рад і був відповідальний тільки перед з'їздами. Кількість членів і кандидатів ВУЦВК у кожному окремому випадку визначалася Всеукр. з'їздом Рад. Так, напр., на 1-му Всеукр. з'їзді Рад до складу ВУЦВК було обрано 41 члена, на 3-му — 89 членів і 22 кандидати, на 5-му відповідно — 155 і 55, на 8-му — 251 і 82, на 9-му — 315 і 110. ВУЦВК здійснював заг. керівництво всіма галузями держ., госп. та культ. будівництва. Всі декрети та ін. законодавчі акти, що визначали заг. норми політ. і економ. життя УРСР або вносили корінні зміни в практику діяльності органів республіки, обов'язково повинні були надходити на розгляд і затвердження ВУЦВК, який мав право припиняти, скасовувати та змінювати акти всіх нижчестоящих органів влади та управління. ВУЦВК обирав Президію ВУЦВК і утворював Уряд УРСР — *Раду Народних Комісарів Української РСР* та визначав коло їхньої діяльності.

Діяльність ВУЦВК відбувалася в сесійному порядку. В період між сесіями ВУЦВК найвищим органом держ. влади в УРСР була Президія ВУЦВК. Сесії ВУЦВК скликалися Президією ВУЦВК: чергові не менше як 3 рази на рік; надзвичайні — або Президією ВУЦВК з власної ініціативи, або на подання Раднаркому УРСР, або на вимогу не менше $^1/_3$ членів ВУЦВК. Питання на розгляд ВУЦВК могли вносити Президія ВУЦВК, Раднарком УРСР, а також окремі члени ВУЦВК. Припинив свою діяльність 1938 в зв'язку з обранням на основі Конституції УРСР 1937 Верховної Ради УРСР 1-го скликання.

Літ.: Історія держави і права Української РСР, т. 1. 1917—1937 рр. К., 1967.

А. П. Тараков (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (ВЦВРК) — орган керівництва визвольною боротьбою трудящих України проти австро-нім. окупантів і бурж.-поміщицького гетьманського режиму 1918. Створений в липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП (б) України*. До ВЦВРК увійшли більшовики А.С. Бубнов (голова), В.П. Затонський, Ю. М. Коцюбинський, В. Х. Ауссем та ін. Восени 1918 до складу ВЦВРК був введений Ф. А. Сергєєв (Артем). На діяльності ВЦВРК деякою мірою позначилися помилки «лівих» у

КП(б)У, які переоцінювали внутр. революц. сили на Україні. Під їх впливом ВЦВРК 5.VIII 1918 видав хибний наказ № 1 про заг. повстання на Україні, яке в той час ще не було підготовлене. Коли це з'ясувалося, ВЦВРК наказом № 2 від 7.VIII 1918 скасував попередній наказ. ВЦВРК тимчасово містився в Курську (на тер. РРФСР) в *«нейтральній зоні»*. ВЦВРК мав відділи зв'язку, транспорту, організаційний тощо. Його органами на місцях були обл. і губернські військ.-революц. к-ти і штаби в Харкові, Донбасі, Києві, Одесі, Херсоні та ін., які працювали під керівництвом місцевих підпільних більшовицьких центрів. Їм у свою чергу підпорядковувались повітові і міські військ.-революц. к-ти, до складу яких, крім більшовиків, іноді входили представники ін. партій, зокрема *боротьбистів*, лівих есерів тощо. Неодмінною умовою співробітництва більшовиків з цими партіями в ревкомах було визнання платформи відновлення Рад. влади. Члени ВЦВРК не раз виїжджали на окуповану Україну для безпосередньої практичної роботи, допомоги місцевим військ.-революц. к-там. Протягом 2-ї пол. 1918 ВЦВРК, здійснюючи керівництво діяльністю ревкомів і партизан. загонів, провів кілька нарад представників місцевих військ.-революц. к-тів і штабів, налагодив видання масовими тиражами листівок, звернень, відозв, інструкцій і т. п., організував їх доставку і розповсюдження на окупованій території, серед солдатів окупаційної армії, переправляв на Україну зброю, боєприпаси. У вересні 1918 ВЦВРК зосередив свої зусилля на сформуванні в «нейтральній зоні» двох повстанських дивізій з бійців партизансько-повстанських загонів, які з боями пробилися сюди з окупованої України. В боях, що почалися наприкінці листопада 1918, червоноармійці, командири і політпрацівники 1-ї та 2-ї укр. рад. д-зій виявили зразки мужності й відваги. ВЦВРК припинив свою діяльність після сформування в кінці листопада 1918 *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*.

Літ.: Ленін В. І. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р. Твори. Вид. 4, т. 28; Скляренко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966. *Є. М. Скляренко* (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ АРХІВІСТІВ — з'їзди працівників укр. рад. архівів, присвячені питанням організації архівної справи на Україні. Відбулося два В. з. а. 1-й — 8—13.V 1926 і 2-й — 29.XI — 4.XII 1931 (обидва у Харкові). 1-му з'їздові передувала 1-а нарада архівістів України, що відбулася 6—10.XII 1924 в Харкові і обговорила питання про структуру архівних органів у зв'язку з новим районуванням тощо. На з'їздах було розглянуто питання про комплектування держ. архівів документальними матеріалами, підготовку архівістів, науково-видавничу діяльність архівів. У наступні роки організаційні і наук. питання роботи архівних установ розглядалися на нарадах архівістів, а з 1961 для обговорення наук. питань архівознавства, археографії та ін. спец. істор. дисциплін скликаються наук. конференції (1961, 1965, 1968). Матеріали з'їздів, нарад публікувалися в журн. «Архівна справа», «Радянський архів», «Архіви України». З 1961 матеріали республіканських наук. конференцій видаються окремо. *І. Л. Бутич* (Київ).

ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ КОЛГОСПІВ — представницькі збори колгоспників УРСР. 1-й Всеукр. з'їзд представників колгоспів та працівників по колективізації с. г. відбувся 20—24.II 1925 в Харкові. В його роботі взяло участь 112 представників від понад 4 тис. універсальних с.-г. кредитних т-в, 788 спеціальних т-в (напр., бджільницьких, виноградарських) та 3200 колгоспів і 58 інструкторів земвідділів та райколгоспспілок. Делегати з'їзду заслухали і обговорили доповідь голови Раднаркому УРСР В. Я. Чубаря про міжнар. і внутр. становище Рад. країни, а також доповіді про стан с. г. та с.-г. кооперації на Україні та її роботу по колективізації, про землевпорядження, кредитування і агрономічне обслуговування колгоспів, улаштування побуту та культ.-осв. роботу в них. На доповіді було прийнято відповідні постанови. 2-й Всеукр. з'їзд колгоспів відбувся 23—28.V 1928 в Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 238 делегатів, з яких 158 представляли с.-г. колективи і 80 — окр. колгоспні секції — місц. органи Всеукр. спілки с.-г. колективів (див. *Укрколгосп*). З'їзд заслухав і обговорив доповіді: шляхи розвитку с. г. й колективізації; стан колгоспів і заходи до розвитку колективізації; кредитування колгоспів, організація коштів і праці та розподіл продукції в с.-г. колективах тощо. На доповіді було прийнято постанови, спрямовані на розв'язання організаційно-госп. проблем колгоспного будівництва. З'їзд обрав раду, правління та ревізійну комісію Всеукр. спілки с.-г. колективів і затвердив її Статут. В. з. к. відіграли велику роль у пропаганді серед широких мас трудящого селянства колективного ведення г-ва.

Літ.: Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр. Збірник документів і матеріалів, т. 1—2. К., 1962—65; Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства. (Тези та резолюції). 20—24 лютого 1925 р. Х., 1928. *І. Х. Ганжа* (Київ).

«ВСЯ ВЛАДА РАДАМ!» — осн. політ. лозунг більшовицької партії в період підготовки і проведення *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. Вперше висунутий у *Квітневих тезах В. І. Леніна* і підтверджений *Сьомою (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП (б)*. Цей лозунг всебічно враховував своєрідність співвідношення класових сил, яке склалося в країні, і визначав напрям діяльності більшовицької партії та революц. боротьби рос. пролетаріату після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Базувався на марксистсько-ленінському вченні про державу і революцію і ленінському відкритті Рад як нового типу держ. влади і Республіки Рад як найдоцільнішої форми політ. організації суспільства при переході від капіталізму до соціалізму, що повинна замінити повалену бурж. держ. машину.

В період мирного розвитку революції (квітень — червень 1917) лозунг «В. в. Р.!» не був закликом до негайного повалення Тимчасового уряду Радами, керівництво переважною більшістю яких належало меншовикам і есерам. У своєрідних умовах *двовладдя* його здійснення передбачало роз'яснення масам імперіалістич. політики Тимчасового уряду, викриття угодовства дрібнобурж. партій з метою ізоляції їх і завоювання більшості в Радах. Зазначений лозунг сприяв прискоренню процесу зростання політ. активності робітників, солдатів та селян, розуміння ними справжньої суті меншовиків і есерів.

Завдання більшовицької партії в умовах засилля угодовців у Радах полягало в постійному систематич. роз'ясненні помилок і вагань дрібнобурж. партій, що привело б до втрати впливу угодовців на маси, поступового витіснення їх з Рад, мирного завоювання більшості в них і, нарешті, створення більшовицького Рад. уряду.

Зрозумілий масам лозунг «В. в. Р.!» був практичним кроком на шляху ліквідації двовладдя, встановлення єдиновладдя і повновладдя Рад. Він був підтриманий трудящими всієї країни. Під цим лозунгом проходили *Квітнева демонстрація 1917*, *Червнева демонстрація 1917* в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську та ін. містах і робітн. с-щах.

Липневі дні 1917 поклали край двовладдю і мирному періодові розвитку революції. Встановлення диктатури буржуазії, повна зрада меншовиків, есерів і відкритий перехід їх на бік контрреволюції настійно вимагали зміни тактич. лозунгів партії. Аналізуючи конкретну істор. ситуацію, що склалася після санкціонованого ВЦВК Рад розстрілу мирної демонстрації трудящих Петрограда 4 (17).VII 1917, В. І. Ленін відзначав невідповідність лозунга «В. в. Р.!» новим умовам. Продовжувати відстоювати його означало боротися за передачу всієї влади угодовським есеро-меншовицьким Радам, більшість яких перетворилася на безвладний придаток бурж. Тимчасового уряду.

Ленінську пропозицію про тимчасове зняття вказаного лозунга прийняв *Шостий з'їзд РСДРП (б)*, але це не свідчило про негативне ставлення до Рад як органів держ. влади трудящих. Мова йшла не про Ради взагалі як про органи революц. влади, а саме про есеро-меншовицькі Ради, які передовірили владу бурж. урядові. Саме такий підхід відбивав глибоку віру вождя революції в Ради як найважливіші органи згуртування революц. сил. Дальший розвиток революції блискуче підтвердив ленінське передбачення. Відроджені в процесі розгрому *корніловщини* Ради, які під впливом революц. піднесення мас почали швидкими темпами більшовизуватися, стали центрами боротьби за перемогу революції (див. *Більшовизація Рад*). В нових умовах лозунг «В. в. Р.!», знову висунутий більшовиками, став лозунгом соціалістич. революції, що наближалася, лозунгом збройного повстання і встановлення диктатури пролетаріату. Практично перевірений масами на основі істор. досвіду, він «став їх плоттю і кров'ю» (Ленін В. І. Твори, т. 27, с. 65). Під цим лозунгом у жовтні 1917 повсталі робітники і солдати знищили в країні капіталістич. лад і встановили владу Рад, цей лозунг згуртував навколо більшовицької партії трудящі маси України в їх боротьбі проти контрреволюц. *Центральної ради*, за перемогу влади Рад. *Ю. М. Гамрецький* (Київ).

ВТЕ́ЧА 11-ТИ — масова втеча політв'язнів з *Лук'янівської тюрми* в Києві 31.VIII 1902. Організована при допомозі Рос. орг-ції «Искры» і Київ. к-ту РСДРП. Серед її учасників були 10 іскрівців (нелегальні агенти «Искры» М. Е. *Бауман*, М. М. *Литвинов*, Й. А. *П'ятницький*, О. Б. Басовський та ін.) та один есер. Втеча пройшла вдало. Всі іскрівці прибули за кордон і активно включились до парт. роботи. Орг-ція «Искры» і Київ. к-т РСДРП з приводу втечі видали листівку, яку частково було опубліковано в № 25 «Искры» в замітці «Втеча з Київської тюрми».

М. В. Коваль (Київ).

ВУГЛЕГІ́РСЬК (до 1958 — с-ще м. т. Хацапетівка) — місто, підпорядковане Єнакіївській міськраді, Донец. обл. УРСР. Залізнич. станція. 13,9 тис. ж. (1968). Виник 1878 під час будівництва Катерининської з-ці. Входив до складу Бахмутського пов. Катериносл. губ. Під час революції 1905—07 залізничники с-ща брали участь у політ. страйку в жовтні 1905 і *Горлівському збройному повстанні 1905*. В березні 1917 було створено Раду робітн. депутатів. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З квітня по листопад 1918 с-ще окупували війська кайзерівської Німеччини. 30.V 1919 його захопили денікінці; в грудні 1919 визволене Червоною Армією. В 1919 с-ще увійшло до складу Донец. губ., з 1923 — Донец. округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни його 8.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 3.IX 1943 визволене рад. військами. З 1958 В.— місто. У В. є кам.-вуг. шахта, збагачувальна ф-ка, овочо-молочний радгосп, будується Вуглегірська ТЕЦ — одна з найбільших в Європі, 6 загальноосв. шкіл. *В. Ф. Бурносов* (Донецьк)

ВУЗЛОВЕ́ БЮРО́ РСДРП ПІВДЕ́ННО-ЗАХІ́ДНОЇ ЗАЛІЗНИ́ЦІ — більшовицька орг-ція, створена 1906 у Києві за вказівкою В. І. Леніна для посилення партійно-політ. роботи серед залізничників. Бюро створило ряд с.-д. орг-цій на великих залізнич. станціях (Київ, Одеса, Козятин, Жмеринка, Ковель, Кишинів та ін.), в яких уже влітку 1906 налічувались сотні членів. Бюро розгорнуло революц. діяльність також серед робітників пром. підприємств, селян і у військах. Мало добре обладнану нелегальну друкарню, випускало значними тиражами листівки і розповсюджувало їх серед населення. Члени Бюро підготували випуск легальних газ. «*Работник*» (в 1-му номері якої було опубліковано статтю В. І. Леніна «Напередодні»), «*Железнодорожник*», «*Железнодорожный пролетарий*». Наприкінці 1906 Бюро було розгромлене поліцією, але незабаром відновило свою роботу. В жовтні 1908 було ліквідовано друкарню Бюро. Остаточно Бюро було розгромлено в березні 1909.

Літ.: Деренковский Г. М. Узловое Бюро РСДРП Юго-западных железных дорог в 1906—1908 гг. В кн.: Из истории рабочего класса и революционного движения. М., 1958; Бондаренко І. М. Виникнення і діяльність Київського Залізничного Вузлового Бюро більшовиків у 1906 році. В кн.: Збірник робіт аспірантів кафедри суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Я. Франка, в. 1. Львів, 1960.

І. М. Бондаренко (Київ).

ВУ́ЙЦІК (Wójcik) Збігнев (н. 29.X 1922) — польс. історик. Н. у Варшаві. В 1947 закінчив Варшав. ун-т. У 1948—61 — працівник держ. архіву. З 1959 одночасно співробітник Ін-ту історії Польс. АН. Дослідник історії України 2-ї пол. 17 ст. Гол. праці: «Україна в 1660—1663 роках» (1950), «Андрусівський трактат 1667 р. і його генеза» (1960), «Дикі поля в огні» (1960).

Я. І. Дзира (Київ).

В'ЯЗОВИ́ЦЯ — міра об'єму рідких тіл на Волині в 17—18 ст. Застосовувалася в феод. маєтках переважно для визначення розміру сел. медової повинності. Дорівнювала 8 *квартам* (або жменям) сотового меду. *А. З. Барабой* (Київ).

В'ЯТИЧІ — одне з східнослов. племен (союзів племен). Жили в басейнах річок Оки, Угри і Москви та у верхів'ях Дону. До 10—11 ст. у В. зберігався патріархально-родовий лад, вони займалися землеробством, скотарством, мисливством і рибальством. У 9—10 ст. В. платили данину хозарам, згодом — київ. князям. З 11—12 ст. у них розвивалися феод. відносини; в той час на землі В. виникли міста Москва, Колтеськ, Дідослав, Неринськ та ін. В серед. 12 ст. землю В. внаслідок міжусобної боротьби було поділено між суздальськими й черніг. князями. В 14—15 ст. земля В. увійшла до складу Московського великого князівства.

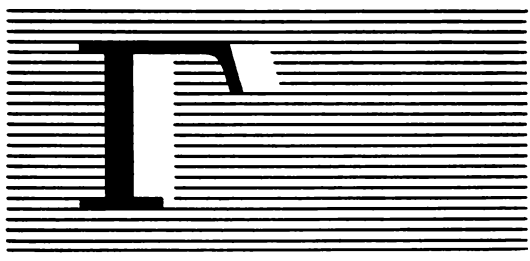

ГААҐСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 — міжнар. конференція представників 27 найбільших капіталістич. країн (крім Німеччини і США) та Рад. Росії, що відбулася в Гаазі (Нідерланди) 15.VI — 19.VII за рішенням *Генуезької конференції 1922*. Г. к. мала врегулювати питання про претензії капіталістич. країн до Рад. Росії у зв'язку з націоналізацією Рад. урядом власності іноземних капіталістів і анулюванням боргів царського, Тимчасового і всіх білогвардійських урядів, а також питання про кредитування Рад. Росії. Капіталістич. країни вимагали реституції (повернення) 90% іноземних підприємств, націоналізованих Рад. владою, або компенсування їхньої вартості та задоволення ін. претензій, що могло б привести до реставрації капіталізму і встановлення контролю імперіалістич. д-в над нар. г-вом Рад. Росії. Рад. делегація, яку очолював М. М. *Литвинов*, рішуче відхилила ці домагання і, продовжуючи політику миру і міжнар. співробітництва, висловила готовність надати колишнім іноземним власникам ряд підприємств на правах концесії або оренди, розглянути питання про компенсацію, але після розв'язання проблеми надання кредитів Рад. країні. Оскільки представники капіталістич. країн відмовилися вирішувати це питання, конференція закінчилася безрезультатно.

О. А. Макаренко (Київ).

ГАБРІА́ДЗЕ Григорій Іванович (1917 — 19.IV 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Дзуйкупі (тепер Груз. РСР) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. В 1942 закінчив Махачкалинське військ.-піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 1168-го стріл. полку 346-ї стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. 9.IV 1944 з бійцями роти форсував оз. Айгульське і оволодів висотою, яка мала велике стратегічне значення. Загинув у бою під Севастополем.

ГА́БСБУРГИ (нім. Habsburger) — династія, що правила в «Священній Римській імперії» [1273—1438 (з перервами) і 1438—1806], Австр. імперії [1804—67], Австро-Угорщині [1867—1918], частині Італії [з 16 ст. до 1866], в Іспанії [1516—1700] і Нідерландах [з 16 ст. до 1797]. Г. увійшли в історію як вороги суспільного прогресу, душителі нац.-визвольного руху народів Європи. На укр. землях, що входили до складу Австр. імперії (з 1867 Австро-Угорщини), Г. провадили жорстоку колонізаторську політику (див. *Галичина*, *Буковина Північна*, *Закарпатська Україна*).

ГАВЕ́Н Юрій Петрович (парт. псевдонім Д а у м а н а Яна Ернестовича; 18.III 1884 — 4.X 1936) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1902. Н. в м. Ризі в сім'ї латиського селянина-орендаря. В серпні 1906 на І з'їзді соціал-демократії Латиського краю обраний членом ЦК. Делегат V з'їзду РСДРП, на якому вперше зустрівся з В. І. Леніним. У 1907—17 — в ув'язненні й на засланні. З жовтня 1917 за завданням ЦК РСДРП (б) брав участь у боротьбі за перемогу Рад. влади в Криму; депутат Севастопольської Ради, голова міськ. (губ.) військ.-революц. к-ту. В листопаді 1917 на 2-й Таврійській губернській конференції обраний членом губкому партії. З березня 1918 — член Верх. військ.-революц. штабу, нарком військ.-мор. сил Республіки Тавріди. З травня по липень 1918 — член Військ. ради штабу Червоної Армії Кубано-Чорноморської республіки. Протягом квітня — червня 1919 — голова Президії Крим. обкому РКП (б), нарком внутр. справ Крим. Рад. Республіки. У вересні — листопаді 1920 — керівник Кримського підвідділу Закордонного відділу ЦК КП (б) У. Після визволення Криму від *врангелівщини* у листопаді 1920 — член Крим. обкому РКП (б), член Кримревкому. В 1921—24 — голова ЦВК Крим. АРСР. У 1924—36 — на відповідальній роботі у Держплані і Наркоматі зовн. торгівлі СРСР. Автор праць з історії боротьби за Рад. владу в Криму.

І. П. Кондранов (Сімферополь).

ГА́ВЛІЧЕК-БО́РОВСЬКИЙ (Havlíček-Borovský) Карел (31.X 1821 — 29.VII 1856) — чес. поет і публіцист. Н. у м. Борові (Сх. Хорватія). В 1843—44 вчителював у Москві. В той період відвідав Львів і Київ, був близько знайомий з Я. *Головацьким* і О. *Бодянським*. В 1844 повернувся в Чехію. Під час революції 1848 — діяч ліберальної партії. В 1851 — 55 перебував на засланні. В худож. творах виступав проти абсолютизму, церкви (епіграми, поеми «Тірольські елегії», 1852; «Хрещення св. Володимира», 1854; «Король Лавра», 1854; публіцистичні зб. «Картини Росії», 1850; «Кутногорські послання», 1851). Г.-Б. підтримував прагнення укр. народу до соціального і нац. визволення (ст. «Слов'янин і чех»), висміював цісарський лад у Галичині (епіграма «Патрони Галичини»). Переклав чес. мовою ряд творів М. В. Гоголя і М. Ю. Лермонтова. Творчість Г.-Б. високо оцінив І. Франко (1901 видав книгу перекладів його віршів з життєписом).

Тв.: У к р. п е р е к л. — В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964.

Літ.: Ф р а н к о І. Карел Гавлічек-Боровський. В кн.: Ф р а н к о І. Твори, т. 18. К., 1955; Л о з и н с ь к и й І. Великий син чеського народу. «Жовтень», 1956, № 7.

ГАВРИЛЕ́НКО Олександр Гаврилович (1920—26.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. Н. в с. Залежжі (тепер Торопецького р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад Армії з 1941. В 1942 закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 205-го гвардійського стріл. полку 70-ї гвардійської стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 22.IX 1943 рота Г. в числі перших переправилася на правий берег ріки на Пн. від Києва і захопила плацдарм. За 4 доби запеклих боїв поблизу с. Домантового (тепер Чорнобильського р-ну Київ. обл.) рад. бійці відбили 13 ворожих атак. Загинув у бою.

ГАВРИ́ЛІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище (3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.) на правому березі Дніпра, поблизу с. Гаврилівки Нововоронцовського р-ну Херс. обл. Досліджувалося 1951—54. Займало площу бл. 14 *га* і було оточене кам'яними стінами і ровом, мало акрополь. Розквіт поселення на місці Г. г. припадає на 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. При розкопках виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител, брукованих вулиць, знайдено велику кількість різного місцевого й привізного (античного) посуду, знарядь праці,

кісток тварин тощо. Археол. знахідки свідчать про те, що осн. заняттям жителів Г. г. були землеробство (сіяли пшеницю, просо, ячмінь), скотарство, рибальство; у них були розвинуті також ремесла. Велику роль у їхньому житті відігравала торгівля з *Ольвією*. Вважають, що жителями Г. г. були спочатку скіфи, а потім— змішане населення: скіфи, сармати, можливо, слов'яни. В 3 ст. поселення на місці Г. г. перестало існувати. Загибель його пов'язують з нападами *готів*. Тепер тер. Г. г. затоплено водами Каховського водосховища.

Літ.: Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское). В кн.: Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. М., 1958.

О. Г. Шапошникова (Київ).

ГАВРИ́ЛОВ Іван Самсонович (24.IX 1913—2.I 1944) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1938. Н. на ст. Ханженкове (тепер Донец. обл.) в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 1318-го стріл. полку 163-ї стріл. д-зії Воронеж. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 2.X 1943 в районі с. Лютежа (тепер Києво-Святошин. р-ну Київ. обл.) відділення Г. першим переправилося на правий берег, захопило плацдарм і дало можливість ін. підрозділам рад. військ форсувати ріку. Помер від ран.

ГАВРИЛЮ́К Олександр Якимович (літ. псевд. О. Вольний; 23.IV 1911 — 22.VI 1941) — укр. рад. письменник. Член Компартії Зх. Білорусії з 1929. Н. у с. Заболотті Бельського пов. кол. Седлецької губ. (тепер ПНР) у сім'ї селянина-бідняка. З юних років брав участь у комуністич. підпіллі, працював секретарем повітового комітету КПЗБ, у підпільній редакції ЦК КПЗУ у Львові, був одним з організаторів Антифашист. конгресу діячів культури у Львові (1936). З 1929 до 1939 пройшов героїчний шлях боротьби, 14 раз був під арештом і судом, двічі в концтаборі Береза Картузька. Загинув під час бомбардування фашистами Львова. Літ. діяльність почав 1929. Був членом редколегії журн. «*Вікна*», членом літ. групи «*Горно*». Утвердженню соціалістичних ідеалів у зх.-укр. л-рі сприяли твори Г. «Спогади політв'язня» (1929), «Плакати» (1933), «Пісня матері» (1935), «Пісня з Берези» (1937), «Львів» (1939), оповідання. Г.— автор ряду публіцистич. статей, серед них «Пани і паничі над „Кобзарем"» (1936), спрямована проти укр. бурж. націоналізму. Після возз'єднання Зх. України в єдиній Укр. Рад. державі Г. написав повість «Береза» (Львів, 1946), в якій показав мужність борців проти фашизму, опублікував ряд поезій, де оспівував радість визволеної людини («Жовтень у Львові», «Мавзолей» та ін.).

Тв.: Поезії. К., 1941; Вибране. К., 1955; Пани і паничі над «Кобзарем». Львів, 1961; Рос. перекл.— Избранное. М., 1952.

Літ.: Галан Я. Поезія боротьби. «Література і мистецтво», 1941, № 5; Мельничук Ю. Олександр Гаврилюк. Львів, 1955 [бібліогр. с. 270—273]; Буряк Б. Життя—подвиг. В кн.: Буряк Б. Служіння народові. К., 1960; Радченко В. Безсмертя борця. К., 1956; Трофимук С. Олександр Гаврилюк. К., 1968; Кущ О. П. Олександр Гаврилюк. Бібліографічний покажчик. К., 1957.

С. М. Трофимук (Львів).

ГА́ВРО Лайош (Людвіг Матвійович; 28.XII 1894—23.V 1938) — угор. інтернаціоналіст, герой громадян. війни на Україні, рад. військ. діяч, комбриг. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Угорщині в сім'ї шахтаря. З 1914—в австро-угор. армії. За революц. пропаганду засуджений до страти, вирок замінено відправкою на передову лінію фронту. В 1917 здався в полон. У Росії зблизився з ін. інтернаціоналістами — М. *Залка*, Т. *Самуелі*. В 1918 — командир 1-го Астраханського полку інтернаціоналістів і комендант м. Астрахані. З 1919 — на Україні командир полку, потім бригади. Брав активну участь у визволенні Києва від денікінців, у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, в розгромі бурж.-націоналістич. банд на Україні. Після закінчення громадян. війни— київ. губернський військ. комісар, нач. Всевобучу України і Криму, пом. ком. військами Укр. військ. округу. В 1924—26 — на підпільній парт. роботі в Болгарії. З 1926—консул СРСР у Зх. Китаї, з 1936 — командир стріл. д-зії. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

О. О. Васильєв (Київ).

О. Я. Гаврилюк.

В. І. Гаганова.

ГАГА́НОВА Валентина Іванівна (н. 3. I 1932) — ініціатор змагання за досягнення високих виробничих показників на раніше відсталих ділянках виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1959). Член КПРС з 1957. Н. в с. Цірібушеві (тепер Спіровського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. З 1948 — знімальниця, а з 1949 — бригадир прядильниць на Вишньоволоцькому бавовняному комбінаті. 13.X 1958 перейшла у відстаючу бригаду на роботу з меншим заробітком і через 2 м-ці вивела її в передові. У 1958—62 допомагала завоювати звання бригад комуністич. праці трьом бригадам, що відставали. Приклад Г. (див. *Гагановський рух*) наслідують багато працівників в усіх республіках СРСР та ін. соціалістич. країнах. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обиралася членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання.

ГАГА́НОВСЬКИЙ РУХ — рух новаторів виробництва по наданню допомоги відстаючим колективам трудящих у досягненні вищих виробничих показників, одна з нових форм соціалістич. змагання за комуністич. ставлення до праці. Народився за почином бригадира прядильниць Вишньоволоцького бавовняного комбінату (Калінін. обл.) В. І. *Гаганової*. Почин В. І. Гаганової гаряче підтримало багато передовиків виробництва усіх галузей нар. г-ва. На Україні одними з перших перейшли на відстаючі ділянки знатна трикотажниця київ. фабрики ім. Р. Люксембург М. М. Корх, кращий бригадир електрозварювальників харків. з-ду ім. В. О. Малишева В. О. Ковальов, уславлені шахтарі М. Я. *Мамай* і О. А. *Кольчик*, новатори с.-г. виробн. М. Д. *Микитей*, І. П. *Мартиненко*, М. С. Данильчук та багато ін. Серед парт. і рад. працівників одним із перших послідовників почину був секретар Гуляйпільського райкому КП України Запоріз. обл. І. Ф. Тарасевич. Уже в серед. 1960 в республіці на-

Ю. О. Гагарін.

З. М. Гайдай.

лічувалося більше як 11 тис. учасників цього руху. Г. р. став одним із дійових засобів поліпшення роботи багатьох виробничих бригад, дільниць і цілих підприємств. Його учасники провели на відстаючих дільницях величезну роботу по поліпшенню організації праці, зміцненню труд. дисципліни й підвищенню кваліфікації робітників. Цей рух є зразком високої свідомості і безкорисливості рад. людей, у ньому виявилися їхні найкращі моральні риси — колективізм, дружба, взаємодопомога та беззавітна відданість КПРС і справі будівництва комунізму.

Б. П. Ковалевський (Київ).

ГАГА́РІН Юрій Олексійович (9.III 1934 — 27.III 1968) — перший у світі космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1961), полковник. Член КПРС з 1960. Н. в с. Клушині (тепер Гагарінського р-ну Смол. обл.) у сім'ї колгоспника. В Рад. Армії з 1955. Закінчивши Оренб. військ. авіац. училище (1957), став льотчиком. 12.IV 1961 здійснив перший в історії людства космічний політ (на космічному кораблі-супутнику «Восток» зробив політ навколо землі). На ознаменування видатного подвигу Г. споруджено в Москві бронзовий бюст героя. На місці приземлення першого рад. космонавта (поблизу м. Енгельса) встановлено (1965) 27-метровий обеліск. У 1968 закінчив Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. Нагороджений орденом Леніна, а також удостоєний почесних звань і нагород ряду іноземних д-в. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Загинув внаслідок катастрофи при виконанні тренувального польоту на літаку. Похований у Москві в Кремлівській стіні.

Тв.: Дорога в космос. Записки летчика-космонавта СССР. М., 1961.

Літ.: Радянська людина в космосі! К., 1961; Утро космической эры. М., 1961; Борзенко С., Денисов М. Перший космічний богатир. К., 1965.

ГАГАУ́ЗИ — народність, що живе в Молд. РСР і в Одес. (села Дмитрівка, Олександрівка, Виноградівка, Озерне та ін.) та (в незначній кількості) в Запоріз. обл. УРСР, на Пн. Кавказі, в Каз. РСР, а також у Болгарії і Румунії. Заг. чисельність Г.— 150 тис. чол. (1964), з них в СРСР — 140 тис. чол., в т. ч. в УРСР — 23,5 тис. (1959). Мова — гагаузька, пд.-зх. (огузької) групи тюркських мов. Віруючі Г.— православні. Походження Г. ще недостатньо з'ясоване. Одні дослідники вважають Г. нащадками огузів або *торків* та *половців*, які зазнали впливу болг. культури, інші — нащадками болгар, які в 15—19 ст. були потурчені, але зберегли православ'я. В 1-й пол. 19 ст. більшість Г., рятуючись від звірств тур. загарбників, переселилася з Болгарії до Росії. Матеріальна і духовна культура Г. близька до болгарської. За Рад. влади Г. об'єднались у колгоспи. Осн. заняття сучас. Г.— землеробство, тваринництво, рибальство, кустарні промисли. У Г. виріс свій робітн. клас, зросла інтелігенція. Недавно ще безписемний народ тепер має свою писемність, л-ру. В Молд. РСР, де найбільше живе Г., є школи з навчанням рідною мовою.

Літ.: Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. «Этнографическое обозрение», 1900, № 1; 1901, № 1—2, 4; 1902, № 3—4; Марков Г. Е. Материалы по этнографии гагаузов. «Краткие сообщения Ин-та этнографии», 1953, в. 19.

В. Д. Дяченко (Київ).

ГА́ГЕН Микола Олександрович (н. 24.III 1895) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Н. в с. Лахтинському (тепер Ленінгр. обл.) в сім'ї службовця. Член КПРС з 1939. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919 (з 1921 — на командних посадах). У 1929 закінчив Вищу військ.-пед. школу. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією на Центр. та Ленінгр. фронтах і Волховською оперативною групою. Під час Сталінгр. битви 1942—43 командував 4-м гвардійським стріл. корпусом. З 1943 — ком. 57-ю армією в складі Пд.-Зх., 2-го Укр. та 3-го Укр. фронтів, яка брала участь у визволенні тер. України, в т. ч. Харкова, а також Молдавії, Румунії та Югославії. Після війни Г.— помічник ком. військами Приморського і Далекосхідного військ. округів. З 1959 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГАДА́ЧЕК (Hadaczek) Кароль (24.I 1873—19.XII 1914) — польс. археолог. Н. в с. Грабовці (тепер Богородчанського р-ну Ів.-Фр. обл.). З 1905 — професор Львів. ун-ту. Досліджував археол. пам'ятки на тер. кол. Сх. Галичини, зокрема Неслухівське поселення, Кошилівське поселення. Дослідив також могильник 2—3 ст. поблизу м. Пшеворська (тепер ПНР) тощо. Автор нарису про культуру населення Верх. Подністров'я в перших століттях н. е., праці «Золоті михалківські скарби» (1904) та ін.

М. Ю. Смішко (Львів).

ГАДЗЙНСЬКИЙ Володимир Антонович (літ. псевд.— Йосиф Грік (21. VIII 1888— 11.VIII 1932) —учасник революц. руху на зх.-укр. землях, укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Н. у Кракові у родині службовця. Вчився у Львів. політех. ін-ті та Віден. ун-ті. В 1919— один з організаторів «Селянсько-робітничого союзу», що був у певній опозиції до контрреволюц. бурж.-націоналістич. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*». У 1919 Г. із загоном *Української Галицької армії* перейшов на бік Рад. влади. На Рад. Україні брав участь у літ. русі, був редактором журн. «Пролетарська освіта», «Блиски». Автор поетич. зб. «З дороги» (М., 1922), «УСРР» (М., 1925), поеми «Заклик Червоного Ренесансу» (М., 1926) тощо.

М. М. Кравець (Львів).

ГА́ДЯЦЬКИЙ ДО́ГОВІР 658 — зрадницька угода гетьмана І. *Виговського* з польс.-шляхет. урядом про перехід України під владу шляхет. Польщі, укладена 16.IX 1658 в Гадячі. За Г. д. Україна відривалася від Рос. д-ви, позбавлялася права зовнішньополіт. зносин і під назвою «великого князівства Руського» включалася до складу шляхет. Польщі. На Україні польс. магнатам і шляхті поверталися маєтки, відновлювалися феод. повинності укр. селянства в тяжких формах і розмірах, які існували до народно-визвольної війни 1648—54. Старшинсько-козац. верхівці польс.-шляхет. уряд обіцяв ряд привілеїв та деякі поступки в релігійних питаннях. Як винагороду за зраду І. Виговський дістав посаду київ. воєводи, польс. уряд надав йому у володіння Барське і Любомльське староства. Ганебні умови Г. д. ви-

кликали величезне обурення укр. народу. Проти І. Виговського вибухнули нар. повстання під проводом І. *Богуна*, І. *Сірка*, І. *Безпалого*. Повсталі селяни і козаки за допомогою рос. військ, очолюваних воєводою Г. Г. *Ромодановським*, розбили наймані загони зрадників, позбавили І. Виговського гетьманства, чим анулювали Г. д.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, т. 1. К., 1848.

ГА́ДЯЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 17—18 ст. Виник на поч. визвольної війни укр. народу проти шляхет. Польщі 1648. Центр — м. Гадяч. Першим полковником Г. п. був К. *Бурляй*. В 1649 Г. п. було приєднано до *Полтавського полку*, оскільки його тер. під назвою Гадяцьке староство стала ранговою гетьманською маєтністю. Пізніше, у 60-х рр. 17 ст., це староство було ліквідоване і на його тер. створено *Зіньківський полк*, який на поч. 70-х рр. 17 ст. перейменовано на Г. п. За ревізією (переписом) 1764 у Г. п. було 11 міст і містечок, 982 села і хутори, в яких жило 21 986 виборних козаків, 18 002 *підпомічники* і бл. 30 тис. посполитих селян. Тер. полку поділялась на сотні, кількість яких коливалася від 12 до 15. Найбільші сотенні містечка — Грунь, Веприк, Ковалівка, Опішня, Рашівка, Комишня та ін. Козаки Г. п. брали участь у штурмі Азова (1696), боях у Прибалтиці (1701—04), Полтавській битві (1709) тощо. Тер. Г. п. не раз була ареною великих нар. повстань — нар.-визвольної війни 1648—54, повстання 1659 проти зрадницької політики І. Виговського, повстання 1687 та ін. В 1729—38 полковником Г. п. був автор козац. літопису Г. І. *Грабянка*. В 1782 Г. п., як і ін. укр. полки, було ліквідовано, а його тер. включено до складу *Чернігівського намісництва*.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Маркевич Н. История Малороссии, т. 5. М., 1843.

В. А. Дядиченко (Київ).

ГА́ДЯЦЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1687 — сел.-козац. повстання проти феод.-кріпосницького гніту старшини. Вибухнуло стихійно в липні 1687. Повсталі селяни і козаки вбили полкового осавула Кияшку та деяких ін. старшин. За свідченням Самовидця, повстанці захоплювали у шляхти, орендарів та козац. старшини землі, худобу. Повстанський рух поширився на ін. полки Лівобережної України. Зокрема, козаки Прилуцького полку, обурені нелюдським ставленням до них старшин, вбили полковника Л. Горленка і полкового суддю. Повстання були жорстоко придушені. За наказом гетьмана І. *Мазепи* учасникам повстань перебивали ноги й руки, відтинали голови. Незважаючи на криваві розправи гетьманської влади, виступи селян і козаків відбувалися 1688, 1689 і в наступні роки.

Літ.: Летопись Самовидца. К., 1878; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

ГА́ДЯЧ — місто Полт. обл. УРСР, центр Гадяцького р-ну; на річці Псл (прит. Дніпра). Залізнич. станція. 13 тис. ж. (1968). Вперше згадується як значне селище в інвентарях (переписах) польс. королівських маєтків у 1-й пол. 17 ст. На початку визвольної війни 1648—54 Г. став центром *Гадяцького полку*. З 1649 Г.— сотенне містечко *Полтавського полку*. Після *Переяславської ради 1654* Г.— в складі Рос. д-ви. В 1659 населення Г. повстало проти гетьмана І. Виговського, який уклав з шляхет. Польщею зрадницьку угоду про відрив України від Росії і відновлення на Україні магнатсько-шляхет. гніту. На поч. 60-х рр. 17 ст. Г.—сотенне містечко *Зіньківського полку*. На поч. 70-х рр. 17 ст., після відновлення Гадяцького полку, Г. став полковим центром. Тут відбулося *Гадяцького полку повстання 1687*. В 1708—09 населення Г. брало участь у боротьбі проти швед. окупантів і зрадника І. Мазепи. З 1782 Г. ввійшов до складу Чернігів. намісництва, 1791 — Київ. намісництва (з 1795— знову Черніг. намісництва), з 1803 — повітове місто Полт. губ. В квітні 1917 в Г. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено в січні 1918. З березня до листопада 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Трудящі Г. піднялися на боротьбу проти поневолювачів. Влітку 1918 в районі Г. діяв партизан. загін під командуванням Ю. К. Орла, який підтримував зв'язок з більшовицьким ревкомом, розповсюджував листівки та ін. Влітку 1919 Г. захопили денікінці, яких 4.XII 1919 рад. війська вибили з міста. З 1923 Г.— райцентр Роменського округу, 1932—37 — Харків. обл., з 1937 — Полт. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники 27.IX 1941 захопили місто. Під час нім.-фашист. окупації в районі Г. діяли підпільний райком партії і партизан. загони. 12.IX 1943 рад. війська визволили місто. В Г. є з-ди по виробництву вощини, сироробний, цегельний, шлакоблоковий та ін. підприємства. Технікум культ.-осв. працівників, с.-г. школа, уч-ще механізації с. г., 5 загальноосв. шкіл. В Г. жили укр. письменники Панас Мирний (1858—64), Леся Українка (1887, 1893, 1900 і 1903) та ін.

А. В. Бондаревський (Київ).

«GAZETTE DE LÉOPOL» (**«Львівська газета»**) — перша газета на Україні. Видавалась 1776 у Львові франц. мовою раз на тиждень. Єдиний комплект, що зберігся, налічує 51 номер (з 1 січня до 19 грудня). 15 номерів мають окремі додатки по дві—чотири сторінки. В газеті друкувались політ. інформація, хроніка, в додатках — об'яви тощо. Публікувались відомості про важливі події на Україні, зокрема про перенесення місцеперебування адм. управління Лівобереж. України з Глухова до Києва, зруйнування Запорізької Січі, про судноплавство по Дніпру та Чорному м., подавався опис Львівських контрактів (ярмарків), списки книг, що вийшли з друку, тощо.

Літ.: Кревецький І. Перша газета на Україні. К., 1927. *Ф. І. Стеблій* (Львів).

ГАЗІЗУ́ЛІН Ібрагім Галімович (3.VI 1919 — 30.VI 1944) — рад. військ. льотчик, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в м. Челябінську в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1939. У 1940 закінчив авіашколу в м. Пермі. З 1943 — в діючій армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заступник командира ескадрильї 667-го штурмового авіаполку 292-ї штурмової авіадивізії 5-ї повітряної армії Степового (потім 2-го Укр.) фронту відзначився в боях на Бєлгородському, Харків., Красноградському, Полтав., Кіровогр. напрямах. Зробив 90 бойових вильотів на штурмування і в складі групи збив 7 ворожих винищувачів. Загинув у бою.

ГА́ЙВОРОН — місто Кіровогр. обл. УРСР, центр Гайворонського р-ну, на р. Пд. Бузі. Залізнич. вузол. 14,2 тис. ж. (1968). Між гирлами р. Синюхи і Пд. Бугу засновані козацькі поселення у 18 ст. С-ще утворилося внаслідок злиття сіл Струнькового, Ташлика і Гайворона. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. входив до складу Гайсин. пов. Поділ. губ. Трудящі Г. брали участь у сел. заворушенні під час проведення реформи 1861. В жовтні 1905 відбувся страйк робітників с-ща. Рад. вла-

ду встановлено в лютому 1918. З березня до грудня 1918 Г. окупували австро-нім. загарбники. Влітку 1919 захопили денікінці. У вересні 1919 визволила Червона Армія. З 1923 Г.— райцентр Одес. округу, 1932—54 — Одес. обл., з 1954 — Кіровогр. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 29.VII 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в селищі і районі діяли партизан. загони і підпільний райком партії. 12.III 1944 війська 2-го Укр. фронту визволили Г. З 1949 Г.— місто. У Г. є підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, паровозоремонтний, маслоробний, борошномельний з-ди, пром. та харч. комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція, гранітний кар'єр. Уч-ще механізації с. г., 5 загальноосв. і 1 муз. школи.

О. Ф. Нагорний (Кіровоград).

ГАЙВОРО́НСЬКИЙ Іван Іванович (18.X 1925—липень 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії мол. сержант, Герой Рад. Союзу (1944). До призову в Рад. Армію (1943) жив у с. Єлані (тепер с-ще м. т. Волгогр. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як автоматник 182-го стріл. полка 62-ї стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра (28.IX 1943) в районі м. Кременчука; в боях за села Дерії́вку і Кучеволівку (тепер Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.) завдав фашистам великих втрат. Помер від ран.

ГАЙДА́Й Зоя Михайлівна (2.VII 1902—21.IV 1965) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. артистка СРСР (з 1944). Н. в м. Тамбові в сім'ї вчителя співу. В 1927 закінчила Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. В 1928—30, 1934—55 — солістка Київ. театру опери та балету (1930—34 — Харків. театру опери та балету). Створила багато яскравих сценічних образів. Серед них — Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Чіо-Чіо-Сан («Чіо-Чіо-Сан» Пуччіні), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Любов Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса) та ін. З 1947 — на пед. роботі в Київ. консерваторії. Виступала і як камерна співачка. Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1941. Портрет, с 386.

ГАЙДАМА́ЦЬКИЙ РУХ — нар.-визвольний рух проти феод.-кріпосницького і нац.-релігійного гніту на Правобережній Україні, яка до кінця 18 ст. перебувала під владою шляхет. Польщі. Виникнувши на поч. 18 ст. на Волині й Зх. Поділлі, Г. р. з 2-ї чверті 18 ст. зосередився на тер. Київського й Брацлавського воєводств, де для його розгортання були найбільш сприятливі умови: наявність великого числа ще вільної або не цілком покріпаченої людності і близькість кордонів Запорізької Січі, Лівобережної України й Молдавії, куди тікали селяни, щоб позбутися гніту польс. магнатів і шляхти. Перша згадка про гайдамаків зустрічається в польс.-шляхет. істор. документах під 1717. Гайдамаками (від тюрк. «гайде»— гнати, турбувати, свавілля чинити) польс. шляхта називала учасників нар.-визвольної боротьби. Значну роль у створенні ідейної основи Г. р. відіграли славні традиції нар.-визвольної війни 1648—54 під керівництвом Б. Хмельницького, які запалювали гайдамаків на боротьбу проти польс. шляхти. Гайдамаки діяли на зразок партизан. загонів. Непомітно з'являючись і швидко пересуваючись невеликими загонами, вони завдавали ворогові несподіваних ударів і зникали в лісах і степах. З'являлися гайдамаки переважно навесні. Вони руйнували шляхет. маєтки, костьоли й уніатські церкви, палили й захоплювали майно феодалів, знищували документи на маєтки, нападали на орендарів, корчмарів, лихварів, представників польс. і укр. панівної верхівки. Гайдамаки у збройних сутичках з шляхет. загонами героїчно билися до останнього. Польс. пани, якщо їм вдавалося захопити гайдамаків, жорстоко їх мордували, садовили на палі, четвертували, вішали. В Г. р., як і в сел.-козац. повстаннях 16—17 ст. на Україні, відбилося прагнення укр. народу до возз'єднання з Лівобережною Україною в складі Рос. д-ви. У гайдамацьких загонах об'єднувалися переважно укр. селяни, бідніша частина запорізьких козаків — сірома (*голота*), наймити, міщани-ремісники. Брали участь у Г. р. також білорус., молд., польс. селяни, збіглі рос. селяни, солдати, донські козаки, розкольники (філіппони, або пилипони), які оселялись на Правобережній Україні, та представники пригноблених мас ін. народів. Найактивнішу роль у гайдамацьких загонах відігравали запорізька сірома і наймити з Правобережної України. Ватажками гайдамацьких загонів, як правило, були запорізькі козаки, тісно зв'язані своїм походженням та соціальними інтересами з селянством. Г. р. знаходив співчуття й підтримку серед лівобережних селян і козаків, які брали й безпосередню участь у ньому, а також серед частини нижчого православного духівництва Київщини, що було невдоволене насильницьким насадженням унії на Правобережжі. Гайдамацькі загони інколи організовувалися й знаходили притулок у прикор-

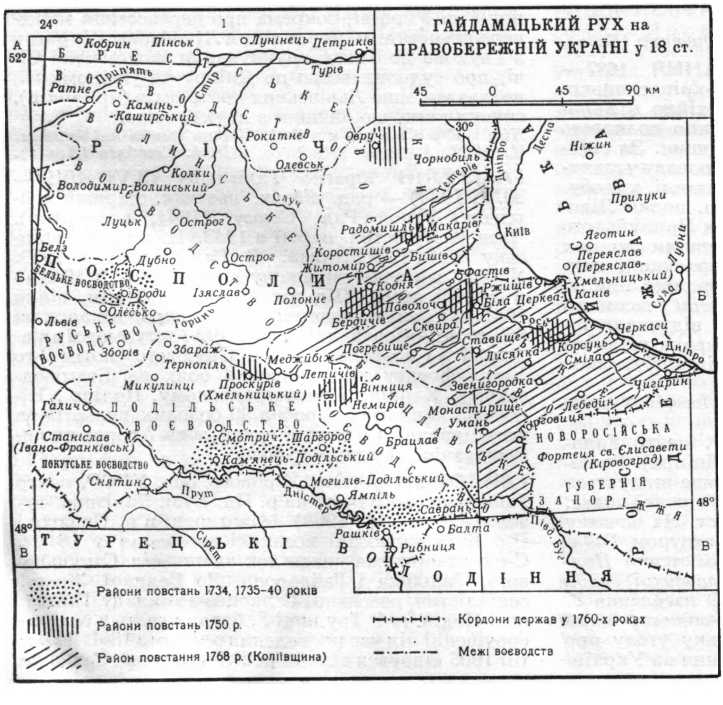

донних (київських та ін.) православних монастирях. Нерідко гайдамацькі загони формувалися з допомогою міщан у Києві на Подолі. Г. р. на Правобережжі сприяв розвиткові антифеод. боротьби на Запоріжжі, Лівобережній і Слобідській Україні, в Новоросійській губ., де також діяли гайдамацькі загони. Тому царизм та укр. козац. старшина брали активну участь у придушенні гайдамацьких повстань і виступів. На Зх. Г. р. поширювався до передгір'я Карпат, де зливався з рухом *опришків*. Не маючи достатніх військ. сил для придушення Г. р., польс. пани створювали з своїх селян на Правобережній Україні загони *надвірних козаків*, які, проте, були ненадійним захистом для шляхти і нерідко приєднувалися до гайдамаків. Протягом 30—60-х рр. 18 ст. Г. р. на Правобережній Україні, в зв'язку з посиленням феод.-кріпосницького та нац.-релігійного гніту, не раз переростав у великі нар. повстання. Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло 1734. В той час поширилися чутки, що рос. військо, яке разом з козаками Лівобережжя і Запоріжжя вступило на тер. Польщі з метою підтримати обрання на польс. престол Августа III, нібито мало допомогти населенню Правобережної України визволитися від польс.-шляхет. гніту і возз'єднатися з Лівобережжям в складі Рос. д-ви. Повстання охопило всю Правобережну Україну — Київщину, Брацлавщину, Поділля — і перекинулось на Волинь та Галичину. Сел. рух найбільше розгорнувся на Брацлавщині, де його очолив *Верлан* — сотник надвірних козаків князів Любомирських у Шаргороді (тепер с-ще м. т. Вінн. обл.), який оголосив себе «наказним козацьким полковником». Верлан поширив чутки, що одержав іменний указ рос. цариці, в якому нібито наказувалося знищувати шляхту, і привів свій загін до присяги цар. урядові. Він встановив серед повстанських військ дисципліну, запровадив козац. компути (реєстри), призначав сотників, ротмістрів, поручиків. Одночасно діяли загони Писаренка, Скорича, Гриви, Сави, Медведя, Темка, Моторного та ін. Верлан пройшов Брацлавщину, Поділля, Пд.-Зх. Волинь, здобув Жванець, Броди, Збараж. Влітку 1734 його загони доходили до Кам'янця-Подільського і Львова. Повстання було придушене спільними силами польс.-шляхет. уряду та царського війська. Верлан утік до Молдавії, Грива і Медвідь — на Запоріжжя. Видатним гайдамацьким ватажком в 30—40-х рр. 18 ст. був Г. *Голий*, який убив кол. гайдамацького ватажка-зрадника С. *Чалого*.

Велике гайдамацьке повстання вибухнуло навесні 1750. Гайдамацькі загони з'явилися з степу, з Запоріжжя і району Києва. Загони очолювали Сухий, Таран, Письменний, Мочула, Ведмеденко, Безрукавий, Лях, Похил, Тесля та ін. Гайдамаки в різний час здобували Умань, Летичів, Крилів, Корсунь, Вінницю, Мошни, Чигирин, Ржищів, Володарку, Фастів, Ходорів, Трахтемирів та ін. міста й містечка. Загін І. *Подоляки* захопив Радомишль, руйнував шляхет. маєтки на Поліссі поблизу Овруча й Мозиря. Серед захоплених гайдамаками міст і містечок чимало було добре укріплених. Повстання тривало до зими 1750. Придушувати його польс. панам допомагав царський уряд.

Найбільшим піднесенням Г. р. була *Коліївщина* (1768). Розгортанню Коліївщини сприяла поява на Правобережній Україні рос. військ, присланих царським урядом для боротьби проти *Барської конфедерації 1768*. Найвидатнішим керівником Коліївщини був М. *Залізняк*. У 2-й пол. травня — на поч. червня 1768 повстання охопило майже всю Київщину й Брацлавщину, почало перекидатись на Поділля, Волинь, Прикарпаття і вплинуло на

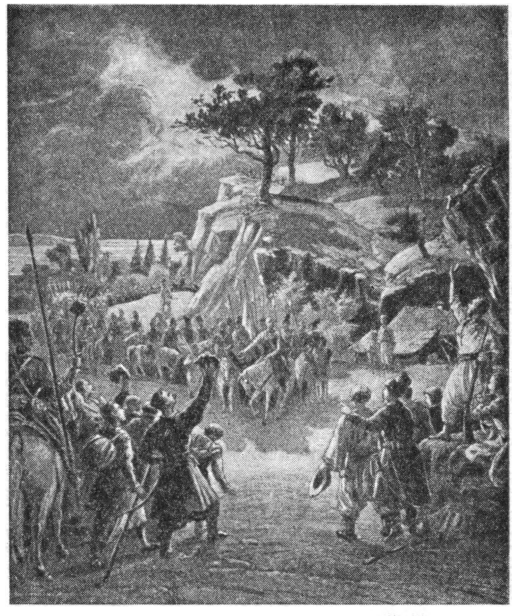

Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Художник П. Г. Сластіон. 1888.

піднесення антифеод. сел. руху навіть у Польщі. В червні 1768 М. Залізняк разом з сотником надвірних козаків польс. магнатів Потоцьких І. *Гонтою*, який приєднався до нього, здобув Умань. Одночасно діяли гайдамацькі загони С. *Неживого*, М. *Швачки*, А. *Журби*, І. *Бондаренка* та ін. ватажків. Повстання загрожувало також охопити Запоріжжя, Новоросійську губ. й Лівобережну Україну. Г. р. і на цей раз був жорстоко придушений спільними силами польс.-шляхет. і царського урядів.

Г. р. ослабив польс.-шляхет. д-ву, яка внаслідок магнатсько-шляхет. анархії переживала внутрішню кризу. У 1793 Правобережна Україна була возз'єднана з Росією (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття*). Г. р. яскраво відображений в усній нар. творчості. Коліївщина 1768 оспівана Т. Г. Шевченком у поемі «Гайдамаки». Характеризуючи гайдамаків як борців «за святую правду-волю», Т. Г. Шевченко у творі «Холодний яр» рішуче виступив проти реакційної дворянсько-поміщицької концепції гайдамаччини як розбійницького руху. Гайдамацьким рухам 30—40-х рр. 18 ст. укр. письменник І. Карпенко-Карий присвятив драму «Сава Чалий».

У роки громадян. війни 1918—20 укр. бурж. націоналісти, використовуючи популярні в народі істор. традиції і термінологію, називали гайдамаками свої контрреволюц. загони.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Архив Юго-Западной России..., ч. 3. Акты о гайдамаках (1700—1768), т. 3. К., 1876; Горбань М. Гайдамаччина. Х., 1923; Гуслистий К. Г. Коліївщина. К., 1947; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII—XVIII ст. К., 1954; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965 [бібліогр. с. 126—129].

К. Г. Гуслистий (Київ).

ГАЙДА́Р Аркадій Петрович (літ. псевд. Голикова; 22.1 1904—26.X 1941) — рос. рад. письменник. Н. в м. Льгові (тепер Курс. обл.) в сім'ї

вчителя. В 14 років пішов добровольцем у Червону Армію, в 17 — командував полком, воював на фронтах громадян. війни на Україні. В 1924 демобілізувався. В 1926 вийшли перші книги Г. («В дні поразок і перемог», «РВС») про події громадян. війни, про високу романтику революц. боротьби. Г.— автор повістей і оповідань для дітей: «Школа» (1930), «Дальні краї» (1932), «Військова таємниця» (1935), «Чук і Гек» (1939), «Тімур і його команда» (1940). В дні Великої Вітчизн. війни був кореспондентом «Комсомольской правды» (нариси «Міст», «Біля переправи» та ін.) на Пд.-Зх. фронті, потім кулеметником партизан. загону в придніпровських лісах. Загинув у бою. Похований в Каневі.

Тв.: Собрание сочинений. В 4 т. М., 1964—65; Укр. перекл.— Твори. В 4 т. К., 1955—56.

Літ.: Смирнова В. В. Аркадий Гайдар. М., 1961; Камов Б. К. Партизанськими стежками Гайдара. К., 1967.

ГАЙДА́Р Марія Лук'янівна (н. 28.X 1920) —новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1947). Член КПРС з 1948. Н. в с. Малих Липнягах (тепер Семенівського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. В 1939 стала ланковою колгоспу ім. Паризької комуни (тепер колгосп ім. К. Маркса того ж р-ну й області) і відтоді рік у рік вирощує високі врожаї цукр. буряків. Депутат Верховної Ради СРСР 7-го скликання і Верховної Ради УРСР 2—5-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

С. Мовчан (Полтавська обл.).

ГАЙДУКЕ́ВИЧ Віктор Францович (12.XI 1904—9.X 1966)— рад. археолог, доктор істор. наук (з 1950), професор (з 1953). Н. в Петербурзі в сім'ї лікаря. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) працював у Керченському істор.-археолог. музеї. З 1932 — старший наук. співробітник Ленінгр. відділу Ін-ту археології АН СРСР (з 1946 — зав. групою античної археології). Наук. діяльність поєднував з пед. роботою в Ленінгр. ун-ті. Провадив розкопки Пантікапея, Мірмекія, Тірітаки, Ілура та ін. античних пам'яток на Кримському п-ові. Автор праць головним чином з історії *Боспорської держави*, її економіки та культури. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани» та ін. нагородами.

Тв: Боспорское царство. М.—Л., 1949; История античных городов Северного Причерноморья. В кн.: Античные города Северного Причерноморья, т. 1. М.—Л., 1955.

Літ.: Капошина С. И., Якобсон А. Л. Виктор Францевич Гайдукевич. «Советская археология», 1967, № 2. *Є. Г. Кастанаян* (Ленінград).

ГАЙОВИ́Й Антін Іванович (17.I 1907—3.VII 1962) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Н. в с. Залізному (тепер с-ще м. т. Новгородське Донец. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1919—30 працював робітником на машинобудівному з-ді ім. С. М. Кірова в м. Горлівці, пізніше — на профспілк. і парт. роботі на тому ж з-ді. В 1936—51 — на керівній парт. і рад. роботі в Горлівці, Донецьку, Луганську. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Військ. ради 21-ї армії Донського фронту. В 1952 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. В 1952—57 — перший секретар Запоріз. обкому КП України, 1957—61 — перший секретар Дніпроп. обкому КП України. З травня 1961 — секретар ЦК КП України. На XX та XXII з'їздах КПРС обирався членом ЦК. На XV, XVII — XIX, XXI та XXII з'їздах КП України обирався членом ЦК. З грудня 1957 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 2, 3, 5-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГА́ЙСИН — місто Вінн. обл. УРСР, центр Гайсинського р-ну, на р. Собі (бас. Пд. Бугу). Залізнич. станція. 21,5 тис. ж. (1968). Вперше згадується в істор. джерелах під 1545 як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. Після *Люблінської унії 1569* Г. захопила шляхет. Польща. Під час нар.-визв. війни 1648—54 увійшов до *Брацлавського полку*. В 1793 у складі Правобережної України возз'єднаний з Росією. В 1793—97 Г.— пов. місто Брацлавського намісництва, з 1797— Подільської губ. Рад. владу встановлено 4.I 1918. З березня по листопад 1918 Г. окупували австро-нім. війська, з грудня 1918 по березень 1919 місто займали петлюрівці, з серпня 1919 по січень 1920 — денікінці. В травні 1920 Г. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі, яких Червона Армія вигнала в червні 1920. В 1923—25 Г.— райцентр Подільської губ., 1925—30 — Тульчинського округу, 1930—32 — місто республіканського підпорядкування, з 1932 — Вінн. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 25.VII 1941 захопили нім.-фашист. війська. Під час окупації в місті і районі діяли партизан. загони і підпільний райком партії. 14.III 1944 Г. визволили рад. війська. В Г. є з-ди: обозний, цукровий, спиртовий, плодоконсервний, маслосироробний, цегельний; швейна та меблева ф-ки, харчокомбінат, гранітний та глиняний кар'єри, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Мед. уч-ще, 6 загальноосв. і 1 муз. школи.

С. Я. Вініковецький, В. П. Воловик (Вінниця).

ГАКЕ́Т, Аке (Hacquet) Бальтазар (1739 або 1740 — 1815) — австр. природознавець. У 1788—1805 — професор природознавства і медич. наук Львів. ун-ту. Займався переважно дослідженнями в галузі геології, мінералогії і ботаніки. Здійснив ряд наук. експедицій по різних частинах Австр. д-ви, описи яких залишив у численних працях. Поряд з дослідженням природних багатств обстежуваних районів цікавився життям і побутом їхнього населення. Для укр. науки важливе значення має його 4-томна праця «Найновіші природознавчо-політичні подорожі в 1788—1795 роках через дакійські та сарматські, або північні Карпати» (нім. мовою, видана 1790—96 в Нюрнбергу), в якій досить докладно описані природні багатства Укр. Карпат, у т. ч. нафтові родовища, та життя місцевого населення. Цікаві відомості про укр. землі Г. подає також у працях «Листи до п. Молля з нотатками про Карпатські гори» та «Про соляні промисли в Семигадді і Галичині».

Д. Д. Низовий (Львів).

ГА́ККЕЛЬ Михайло Альбертович (6.IX 1918—22.VII 1944) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1940. Н. в м. Ростові-на-Дону. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення розвідки 81-го гаубичного арт. полку Приморської армії 4-го Укр. фронту відзначився в боях за визволення Криму. На поч. квітня 1944 розвідав вогневі точки і оборонні споруди ворога в районі м. Керчі. 12—13.IV особисто знищив бл. 90 фашистів і 50 захопив у полон. 9.V поблизу Балаклави (тепер район Севастополя) на чолі штурмової групи захопив важливу висоту. Загинув у бою.

ГАКСТГА́УЗЕН (Haxthausen) Август (1792—1866) — прусський чиновник, барон. Відомий працями про аграрні відносини в Пруссії і Росії. Після поїздки в 1843 по Росії (в т. ч. по степових районах України) опублікував «Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії» (1847—52, рос.

пер екл.—т. 1. М., 1870), в якому виправдовував кріпосництво і вихваляв сільс. общину як засіб зміцнення його. Реакційні погляди Г. різко критикували К. Маркс і Ф. Енгельс, а в Росії—О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський.
Т. Г. Лазоренко (Київ).

ГАЛАГАНЙ — укр. поміщики, власники великих зем. маєтностей на Лівобереж. Україні 18 — поч. 20 ст. Походили з укр. козац. старшини. Гнат Іванович Г. (р. н. невід.— п. 1748) — чигиринський [1709—13] і прилуцький [1714—39] полковник. Брав участь у *Північній війні 1700—21*. Очолюючи компанійський полк, допомагав царському військові 14 (25).V 1709 зруйнувати Запорізьку Січ. Дістав від Петра I значні земельні маєтності. Відзначався жорстокою експлуатацією селян. Григорій Гнатович Г. (1716—77) — прилуцький полковник [1739—63]. Дістав від гетьмана К. Г. *Розумовського* універсали на м. Ічню (тепер Черніг. обл.) і ряд сіл. Був власником понад 4 тис. кріпаків. Григорій Павлович Г. (1819—88) — поміщик. Обіймав відповідальні урядові посади, член Держ. ради (з 1882). Був одним з керівників ліберально-бурж. руху на Україні. В 1871 заснував у Києві приватний учб. заклад — Колегію Павла Галагана.
Літ.: Модзалевский В. А. Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

А. П. Гайдар.

А. І. Гайовий.

Я. О. Галан.

ГАЛА́Н Ярослав Олександрович (літ. псевд.— Яга, Мирон Яро, Володимир Росович; 27.VII 1902 — 24.X 1949) — укр. рад. письменник. Член КПЗУ з 1924. Член Компартії Польщі з 1926. Член ВКП (б) з 1949. Н. у м. Динові (тепер ПНР) у сім'ї дрібного службовця. В 1915 сім'я Галанів евакуювалася в Ростов-на-Дону, де Г. був свідком революційних подій. В 1918 повернувся на Західну Україну. Після закінчення Краківського університету (1928) викладав у гімназії в Луцьку. Позбавлений 1929 роботи, Г. цілком віддався революц. діяльності, виступаючи, гол. чин., як письменник-журналіст. Співробітничав у журн. «*Вікна*» й «Нові шляхи», був членом літ. орг-ції зх.-укр. пролетарських письменників «*Горно*», одним з організаторів *антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В 1937 — співробітник редакції варшавського «Dziennika popularnego» («Щоденника популярного»). Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною (1939) працював журналістом у Львові, зав. літ. частиною Київ. театру ім. Лесі Українки. Під час Великої Вітчизн. війни — спочатку в редакції польс. журн. «Nowe widnokręgy» («Нові горизонти») у Москві, потім коментатором укр. рад. прифронтових радіостанцій. Після війни — кореспондент газ. «*Радянська Україна*»; як представник рад. преси був присутній на Нюрнберзькому процесі (1945). Г. відомий як видатний публіцист, драматург, прозаїк і критик, як борець за соціальне і нац. визволення трудящих зх.-укр. земель з-під панування бурж.-поміщицької Польщі, за возз'єднання їх у єдиній Укр. Рад. д-ві. Перший твір — істор. драма «Дон Кіхот із Еттенгайму» (1927). В п'єсах «Вантаж» (1929) і «Вероніка» (1930) критикував капіталістич. дійсність. У сатиричній комедії «99%» (1930) викривав укр. бурж. націоналістів, у п'єсі «Осередок» (1932) підняв важливу тему комуністич. керівництва робітн. рухом. У драмі «Під золотим орлом» (1947) показано підступні дії амер. імперіалістів проти Рад. країни в післявоєнні роки. Соціалістичним перетворенням у західноукраїнському селі присвячена п'єса «Любов на світанні» (1949).
В оповіданнях «У дні незабутні» (1930), «Невідомий Петро» (1932) передано події Великого Жовтня і громадян. війни на Україні. У памфлетах і фейлетонах нещадно виступав проти реакційної ідеології укр. бурж. націоналізму, католицизму й фашизму. В творах «З хрестом чи з ножем», «Що таке унія», «Годі», «Присмерки чужих богів» та ін. відтворив боротьбу укр. народу проти політики Ватікану. Публіцистичні твори воєнних років зібрані в кн. «Фронт в ефірі» (М., 1943). На матеріалах Нюрнберзького процесу створив галерею портретів гітлерівських верховодів та їхніх прислужників (Їх обличчя. Львів, 1948; Перед лицем фактів. К., 1949).
Загинув Г. від рук найманців націоналістично-клерикальної агентури Ватікану у Львові. Нагороджений кількома орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1952.
В 1964 в УРСР встановлено премію ім. Я. О. Галана за кращі публіцистичні твори.
Тв.: Твори. В 3 т. К., 1960; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.
Літ.: Мельничук Ю. Ярослав Галан. Львів, 1953; Елкин А. Ярослав Галан. М., 1955; Трофимук С. Розвиток революційної літератури в Західній Україні (1921—1939). К., 1957 [бібліогр. с. 237—241]; Буряк Б. Служіння народові. К., 1960; Млинченко К. М. Зброєю полум'яного слова. К., 1963 [бібліогр. с. 157—159]; Кулінич Г. Ярослав Галан. К., 1965; Ярослав Галан. Спогади про письменника. Львів, 1965; Гуменюк М. П., Кущ О. П., Шаповалов І. І. Ярослав Галан. Бібліографічний покажчик. Львів, 1956.
С. М. Трофимук (Львів).

ГАЛА́НІН Іван Васильович (13.VII 1899 — 12.XI 1959) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1919. Н. в с. Покровці (тепер Воротинського р-ну Горьк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1938 — командир стріл. д-зії, яка брала участь у боях на р. Халхин-Голі (1939). З 1940 — командир стріл. корпусу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями в складі Пд., Зх., Донського, Центр. і 1-го Укр. фронтів. Керована Г. 4-а гвардійська армія в складі 1-го Укр. фронту брала участь у визволенні України. З 1946 — у відставці. Депутат Верх. Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГАЛА́ТИ (грец. Γαλάται) — кельтське плем'я, яке в 2-й пол. 1-го тис. до н. е. перебувало на тер. Пд.-Сх. Польщі, Західної України, Подунав'я. В ольвійському декреті кін. 3 — поч. 2 ст. до н. е. на честь Протогена йдеться про те, що Г. в союзі з *скірами* нападали на *Ольвію*. Деякі історики ототожнюють Г. з *бастарнами*.

Літ.: Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПБ, 1887; Мади З. Припонтийские кельты. В кн.: Античное общество. М., 1967. *В. В. Лапін* (Київ).

ГАЛА́ТОВ Олександр Миронович (н. 1923) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1943). Член ВЛКСМ. Н. в м. Красному Сулині (тепер Рост. обл.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як бронебійник роти протитанк. рушниць 957-го стріл. полку 309-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 24.IX 1943 Г. в числі перших переправився на правий берег ріки в районі с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.), особисто знищив фашист. танк і 2 бронемашини. Пропав безвісти в червні 1944.

ГАЛЕ́НКО Йосип Панасович (н. 2.XI 1910) — передовик виробництва, засл. будівельник УРСР, Герой Соціалістич. Праці (1963). Член КПРС з 1958. Н. в с. Іванівці (тепер с. Вишнівка Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.). З 1934 працює машиністом екскаватора. В 1943—50 відбудовував підприємства Донбасу. Згодом брав участь у спорудженні каналів Північний Донець — Донбас і Дніпро — Кривий Ріг. З 1964 — машиніст екскаватора в Криворіз. спеціалізованому управлінні № 625. Ініціатор орг-ції комплексних госпрозрахункових екскаваторних бригад. На XXII і XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Деп. Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань.

О. Г. Танасієнко (Кривий Ріг).

ГА́ЛИЦЬКА БИ́ТВА 1914 — одна з найбільших битв у початковий період 1-ї світової війни 1914—18 між рос. та австро-угор. військами на Пд.-Зх. фронті з 18.VIII по 21.IX. З боку рос. армії брало участь бл. 700 тис. чол., з боку австро-угор. армії — бл. 830 тис. чол. Рос. війська завдали охоплюючих ударів з Пн. і Сх. на 450- кілометровому фронті. Г. б. мала кілька етапів. Під час Люблінсько-Холмської операції рос. армії в битві 18—19.VIII змушені були відійти до Любліна, Холма і Володимира-Волинського. В Галич-Львівській операції рос. війська в битвах 26 — 28.VIII на р. Золотій Липі і 29.VIII — 1.IX на р. Гнилій Липі розбили австро-угор. війська і вступили в Галич (2.IX) і Львів (3.IX). У Городоцькій битві 6—11.IX було розбито австро-угор. війська, яким, проте, вдалося відійти за р. Сан. Рос. війська вийшли на р. Дунаєць, обложили фортецю Перемишль. У Г. б. австро-угор. армія втратила 325 тис. чол., у т. ч. бл. 100 тис. полоненими, рос. армія — бл. 230 тис. чол. Рос. війська зайняли Галичину і створили умови для просування в Угорщину. Внаслідок Г. б. стратегічні плани д-в австро-нім. блоку зазнали краху, що примусило ці д-ви для розширення своєї коаліції втягнути до блоку Болгарію і Туреччину.

Літ.: Цихович Я. К. Стратегический очерк войны 1914—1918 гг., ч. 1. М., 1922; Зайончковский А. Мировая война 1914—1918 гг., т. 1. М., 1938; Верхжовский Д. В., Ляхов В. Ф. Первая мировая война. 1914—1918 гг. М., 1964.

О. Л. Кронік (Київ).

ГА́ЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньорус. територія, що охоплювала пн.-сх. схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Сірету. Див. *Галицьке князівство, Галицько-Волинське князівство, Галичина.*

ГА́ЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (ГСРР) — рад. республіка, проголошена 15.VII 1920 Декларацією тимчасового Рад. уряду Сх. Галичини — *Галицького революційного комітету* (Галревкому) під час визвольного походу Червоної Армії на зх.-укр. землі влітку 1920 (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Займала територію понад 18 тис. *км²* з населенням бл. 1,8 млн. чол., що становило прибл. третину всієї Сх. Галичини. До складу ГСРР входило 16 повітів, визволених повністю (Бережанський, Борщагівський, Бродівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Злочівський, Підгаєцький, Рогатинський, Скалатський, Теребовлянський, Сокальський, Тернопільський, Чортківський), і 4 повіти, визволені частково (Бібрський, Кам'янко-Струмилівський, Перемишлянський і Радехівський), тобто тер. сучас. Терн. і частково Львів. областей. Тимчасовою столицею ГСРР, в якій перебували Галревком і ЦК Компартії Галичини (КПГ), був Тернопіль. Глава уряду ГСРР — В. П. Затонський; члени — М. Л. Баран (заст. голови), А. Г. Бараль (Савка), М. В. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський та ін. Утворення ГСРР відбулося відповідно до вказівок В. І. Леніна і схвалене 16.VII 1920 Пленумом ЦК РКП (б), який проходив під його безпосереднім керівництвом.

Проголошуючи держ. незалежність ГСРР, Галревком заявив, що цей акт є тимчасовим, що питання про дальше держ. існування Сх. Галичини і її взаємовідносини з УРСР і РРФСР будуть остаточно вирішені першим з'їздом Рад робітн. і сел. депутатів, який передбачалося незабаром

скликати. Декретами Галревкому проголошено встановлення Рад. влади на визволеній території, скасування старих, бурж. законів і органів влади, приватної власності на ф-ки, з-ди і банки, ліквідацію поміщицької власності на землю і передачу її в руки трудящих, встановлення 8-годинного робочого дня, запровадження заг. і рівного виборчого права, права трудящих на працю, освіту і соціальне забезпечення, організацію нар. судів, відокремлення церкви від д-ви і школи від церкви та ін. На території визволених повітів створювалися місцеві органи Рад. влади (сільс., містечкові, повіт. ревкоми), парт., комсомольські і профспілкові орг-ції, *комітети незаможних селян* і т. д. Організатором і керівником рад. будівництва в ГСРР була Компартія Галичини, Центр. Комітет якої спрямовував діяльність Галревкому, місцевих рад. і парт. органів. Велику допомогу Галревкому і ЦК КПГ у справі рад. і парт. будівництва в краї подавали ЦК РКП (б) і Раднарком РРФСР на чолі з В. І. Леніним і ЦК КП (б) У та Раднарком УРСР.

ГСРР існувала до 23.IX 1920, коли бурж.-поміщицька Польща при підтримці імперіалістів Антанти і США знов окупувала тер. Сх. Галичини. Двомісячне існування Рад. влади в Сх. Галичині влітку 1920 залишило глибокий слід у свідомості трудящих зх.-укр. земель, надихало їх на героїчну боротьбу за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

А. Д. Ярошенко (Київ).

ГАЛИЦЬКЕ БЮРО ПРИ ЦК КП (б) У — парт. орган, створений восени 1920 при ЦК КП (б) У для агітаційно-пропаганд. роботи серед зх.-укр. громадян, які після окупації Сх. Галичини військами бурж.-поміщицької Польщі перейшли на тер. Рад. **Україн**и. Існувало до підписання з Польщею *Ризького мирного договору 1921*.

ГАЛИЦЬКЕ БЮРО ПРИ ЦК РКП (б) — парт. орган, створений у червні 1920 при ЦК РКП (б) для проведення агітації і пропаганди серед вихідців з Зх. України — біженців і кол. військовополонених, які опинилися на тер. РРФСР. На місцях були утворені галбюро при окремих губкомах партії та політвідділах з'єднань Червоної Армії. Ліквідовано за постановою Оргбюро ЦК РКП (б) від 23.XI 1920.

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньорус. феод. князівство, що займало пн.-сх. схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Сірету, на Пд. його тер. доходила до Чорного м. й Дунаю. Наприкінці 10 ст., за *Володимира Святославича*, Галицька земля увійшла до складу *Київської Русі*. Гол. містами її були: Галич, Перемишль, Звенигород і Теребовль. Економіч. зростанню Галицької землі сприяли природні умови, приплив населення з Придніпров'я, віддаленість від степів, де кочували половецькі орди, зростання торг. зв'язків з ін. руськими землями, зх. і пд. слов'янами, Зх. Європою, Візантією. У Г. к. рано почали розвиватись феод. відносини і склалась особливо сильна боярська верхівка. В кінці 11 — на поч. 12 ст. Галицька земля, де князювали правнуки Ярослава Мудрого — Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, відокремилася від Києва. Спочатку вона була роздроблена на кілька князівств, але *Володимирко* 1144 об'єднав їх в одне князівство з столицею у Галичі. Г. к. досягло найбільшої могутності за князювання *Ярослава Осмомисла* [1152—87], який вів запеклу боротьбу проти боярства. Після смерті Ярослава настали занепад князівської влади і ослаблення впливу Г. к. З цього скористалися угор. феодали, які 1188 захопили Галич. Проти іноземних загарбників спалахнуло *Галицьке повстання 1189*. В 1199 володимиро-волин. князь Роман Мстиславич оволодів Г. к. і об'єднав його з *Володимиро-Волинським князівством* в єдине *Галицько-Волинське князівство*.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ГАЛИЦЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм. орган для управління *Галичиною* з центром у Львові, утворене Австрією 1849 на базі губернського управління, що існувало з 1772. Г. н. очолював призначений імператором (цісарем) з польс. аристократів намісник, який був повновладним нач. краю і підпорядковувався лише центр. імперським установам у Відні. Місц. виконавчими органами Г. н. були повітові *староства*, очолювані старостами. Діяльність Г. н. була направлена на зміцнення бурж.-поміщицького ладу, боротьбу проти революц. виступів робітників і селян та проти укр. нац.-визвольного руху. Так, за наказом намісників було розстріляно селян під час «баденівських» виборів у Галичині (1897), селян с. Горуцького Дрогоб. пов. (1900) та с. Лядського Бучацького пов. (1901), робітників у Львові (1902) і Станіславі (1903), селян с. Черникова Терноп. пов. (1908), робітників Дрогобича (1911) тощо. З розпадом Австро-Угорської монархії в листопаді 1918 Г. н. було ліквідоване.

Літ.: Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в единое Украинском Советском Социалистическом государстве. Справочник. Львов, 1955 [бібліогр. с. 157—168].

В. С. Кук (Київ).

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1144 — виступ городян м. Галича проти князя *Володимирка*. Об'єднавши ряд удільних князівств в єдине *Галицьке князівство*, Володимирко намагався також приєднати до своїх володінь Волинське князівство, чим викликав невдоволення з боку великого князя київського *Всеволода II Ольговича*. В боротьбі з Всеволодом Володимирко зазнав невдачі (1144) і зобов'язався сплатити йому 1400 гривень. Щоб зібрати кошти, Володимирко обклав даниною населення Галича, що викликало невдоволення городян і стало приводом до повстання. Скориставшись з відсутності Володимирка, галичани закликали князювати І. *Берладника*. Володимирко, зібравши свої війська, оточив Галич. Під час битви І. Берладник втік з міста, а повсталі городяни змушені були здатися. Володимирко жорстоко розправився з повсталими і міцно закріпився на галицькому престолі.

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

В. В.Грабовецький (Львів).

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1189 — виступ городян м. Галича проти угор. загарбників, які 1188 окупували місто. Після смерті галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла почалася міжусобна боротьба між його синами Олегом та Володимиром і галицькими боярами. Боярам вдалося позбавити їх князівської влади. З цього скористався угор. король і захопив Галич, посадивши на галицький престол свого сина Андрія. Галицькі бояри під тиском населення міста зробили спробу вигнати інтервентів з Галича, закликавши на допомогу князя Ростислава, сина І. *Берладника*. Ростислав прибув з військом під Галич, але зазнав поразки і був убитий угорцями. Влітку 1189 галичани підняли повстання, яке очолив князь Володимир. Повстанці вигнали з Галича угор. загарбників разом з королевичем Андрієм.

Літ.: Полное собрание русских летописей. т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

В. В. Грабовецький (Львів).

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1221 — повстання в Галицькій землі проти угор. загарбників. Після смерті галицько-волин. князя *Романа Мстиславича* (1205) угор. феодали 1214 захопили Галич.

Одночасно польс. феодали загарбали Перемишль і пн.-зх. частину Волині. В 1219 на допомогу поневоленому населенню прийшов новгородський князь *Мстислав Мстиславич Удалий*, якого повсталі нар. маси запросили князювати в Галич. В союзі з волин. князем Данилом Романовичем Мстислав Удалий 25.III 1221 розбив під Галичем угор. військо, що його очолював королевич Коломан. Частину угор. війська, що відступило в Галич, знищили повсталі городяни. Коломан потрапив у полон. Значну роль у розгромі угор. інтервентів відіграли *смерди*.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XIII вв., ч. 1. М., 1953; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967. *В. В. Грабовецький* (Львів).

ГАЛИЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1822 — антифеод. виступ у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Приводом до нього були чутки про створення на Буковині і в Молдавії слобід, причому слободяни нібито забезпечувалися робочою худобою і звільнялися на 10 років від панщини та податків. Заворушення почалося влітку 1822 і швидко охопило Бережанський, Львівський, Самбірський, Чортківський та ін. округи Сх. Галичини, набравши форми масового руху за переселення на Буковину. Готуючись до переселення, селяни відмовлялися відбувати панщину та ін. феод. повинності. Цей рух викликав занепокоєння австр. влади і галицької шляхти. Австр. влада з метою придушення заворушень видала ряд циркулярів, в яких спростовувала чутки про створення слобід, закликала селян до покори поміщикам і погрожувала суворим покаранням усім, хто вимагатиме дозволу на переселення. З цією ж метою робилися спроби використати вплив духівництва. Але заворушення, затихаючи в одних округах, спалахували в інших і тривали до поч. 1823.

Літ.: Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961. *Ф. І. Стеблій* (Львів).

ГАЛИЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1846 — повстання польс. і укр. селян у Галичині, що входила до складу Австрії, проти феод.-кріпосницького гніту. Вибухнуло 8.II одночасно з нац.-визвольним повстанням проти австрійського панування в Галичині, що його підготували польські шляхетсько-буржуазні демократи. Охопило Тарнівський, Бохенський, Ясельський, Сандецький, Саноцький і Самбірський округи. В деяких селах, де антикріпосницьку агітацію вели революц. демократи (Е. *Дембовський*, Ю. *Госляр*), які послідовно обстоювали інтереси селянства, селяни підтримали їх. У більшості ж районів, де повстання готували шляхет.-бурж. демократи, які через свою класову обмеженість не висунули вимоги ліквідувати кріпацтво, селянство виступило проти шляхти. Укр. селянство Сх. Галичини не підтримало шляхет. повстанців ще й тому, що не бажало відновлення шляхет. Польщі. Селяни розгромили шляхет. повстанські загони, громили поміщицькі маєтки, вбивали поміщиків, відмовлялися виконувати панщину і робили спроби ділити поміщицькі землі. Утворилися збройні сел. загони, які очолили Я. Шеля, Корига, Тварог, Яноха та ін. В Сх. Галичині найактивнішими були виступи селян в околицях Добромиля. Сел. загони знищили поміщицькі садиби в Новому Місті, Передільниці, Трушевичах (тепер Старосамбірський р-н Львів. обл.), Риботичах, Жогатині, Явірнику, Руським, Боровниці (тепер тер. ПНР), намагалися здобути містечко Бірчу, за мурами якого сховалося багато шляхти. В Самбірському окрузі повсталі селяни 4 сіл захопили маєток Горожана. Австр. уряд за допомогою військ. сили придушив сел. повстання. Але в той час він змушений був піти на деякі поступки селянству: на 27% скоротити панщину, скасувати літні помічні дні, підводну повинність, дозволити селянам подавати скарги на поміщиків безпосередньо окружним старостам, минаючи панський двір як першу інстанцію, розширити права селян щодо їхніх зем. наділів. Г. с. п. було однією з передумов революції 1848 в Австрії і однією з безпосередніх причин скасування кріпацтва в Галичині у квітні 1848.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Франко І. Польське повстання в Галичині 1846 року. «Зоря», 1884, № 1—11, 14—19; Стеблій Ф. І. Селянський рух у Східній Галичині в 1846 році. В кн.: З історії західноукраїнських земель, в. 5. К., 1960; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Выцех Ч. Крестьянское восстание 1846 года. В кн.: Выцех Ч. Воспоминания, статьи, исследования. М., 1965; Kieniewicz S. Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. Wrocław, 1951; Zychowski M. Rok 1846 w Rzeczy Pospolitej Krakowskiej i Galicji. Warszawa, 1956.

Ф. І. Стеблій (Львів).

«ГАЛИЦЬКИЙ КОМУНІСТ» — перша зх.-укр. комуністична газета; видавалася з 10.V 1919 по 30.IV 1920 у Києві. Спершу — орган Тимчасового к-ту комуністів Сх. Галичини, а починаючи з № 3 — орган К-ту партії комуністів Сх. Галичини і Буковини. В 1920 — орган Крайового к-ту КП (б)У Сх. Галичини і Буковини. Спочатку виходив двічі на тиждень, з 3.IV 1920 — щоденно. З 15.VI 1919 по 5.III 1920 видання газети було припинено в зв'язку з наступом Денікіна на Україну. Всього вийшло 36 номерів. В «Г. к.» друкувалися матеріали про антинар. характер т. з. *«Західноукраїнської народної республіки»* (ЗУНР), висвітлювалися політ. й економіч. становище Зх. України, боротьба проти окупаційного режиму, за возз'єднання з Рад. Україною. В газеті публікувалися бойові публіцистичні статті М. Л. Барана, І. Ю. Кулика, О. Досвітнього, Ф. Палащука, поезії В. П. Бобинського. Випуск газети припинився в зв'язку з наступом військ бурж.-поміщицької Польщі. Пізніше в Харкові почав виходити журн. *«Галицький комуніст»*.

«ГАЛИЦЬКИЙ КОМУНІСТ» — перша нелегальна газета, орган Комуністич. партії Сх. Галичини. Видавалась 1921 у Львові. Вийшло 2 номери, надруковані на гектографі. В газеті публікувалися статті про завдання революц. руху на Зх. Україні. Видання «Г. к.» припинилося після арешту керівництва КПСГ.

«ГАЛИЦЬКИЙ КОМУНІСТ» — журнал, видавався в Харкові (1920) і Києві (1921). Спочатку — орган *Галицького організаційного комітету КП (б) У*, 1921 — *Галицького бюро при ЦК КП(б) У*. Вийшло 4 номери. В «Г. к.» друкувалися документи Галревкому, Галоркому КП (б) У, статті М. Барана, Ф. Кона, І. Кулика та ін. про становище трудящих і революц. рух на Зх. Україні.

ГАЛИЦЬКИЙ КРАЙОВИЙ СЕЙМ — формально представницький орган *Галичини*, а по суті — поміщицько-бурж. установа австр. уряду для внутр. «самоврядування» Галичини. Сейм (існував 1861—1914) мав лише право давати пропозиції щодо оголошення держ. законів і розпоряджень у краю, розв'язував дрібні госп. справи, здійснював нагляд за місц. органами «самоврядування», формально мав право контролювати діяльність намісника (див. *Галицьке намісництво*). Вибори

до сейму (число депутатських місць 161) проводилися по куріях на підставі австр. конституції, яка забезпечувала місця польс. (переважно) та укр. поміщикам і капіталістам і вищому духівництву, а також деяким службовим особам, що входили до сейму за посадою. На чолі сейму стояв крайовий маршалок, якого призначав з числа депутатів австр. імператор. Депутатів обирали на шість років. Сейм звичайно збирався один раз на рік у Львові. Виконавчим органом сейму був відділ крайовий. Г. к. с. і його бюрократичний апарат проводили політику соціального і нац. гноблення трудящих Галичини. *П. В. Свєжинський* (Львів).

ГАЛИЦЬКИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ КП (б) У, Галорком — керівний орган комуністич. орг-цій Сх. Галичини і Буковини, обраний на крайовій парт. конференції, що відбулася 23—24.IV 1920 в Києві. До складу Галоркому входили Ф. Я. *Кон* (голова), М. Л. *Баран*, М. Левицький та ін. Ставив своїм завданням згуртувати розрізнені комуністич. групи в єдину партію, очолити боротьбу трудящих зх.-укр. земель проти польс. окупантів. Галорком готував кадри парт. працівників, налагоджував зв'язки між парт. орг-ціями, видавав листівки, брошури, журн. «*Галицький комуніст*». Провадив також агіт. роботу серед зх.-укр. трудящих, які жили на тер. Рад. Росії і Рад. України. За постановою Політбюро ЦК КП (б) У від 3.VIII 1920 об'єднаний з нелегальними ЦК Комуністичної партії Східної Галичини в єдиний орган — ЦК КПСГ.

ГАЛИЦЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ, Галревком — тимчасовий найвищий орган Рад. влади на тер. Сх. Галичини, визволеній Рад. військами від польс. окупантів (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Сформований 8.VII 1920 на спільному засіданні *Галицького організаційного комітету КП (б) У* і Політбюро ЦК КП (б) У. Головою Галревкому був В. П. *Затонський*, заст. голови — М. Л. *Баран*, членами — А. Г. *Бараль* (Савка), М. В. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський та ін. 15.VII 1920 Галревком звернувся з декларацією «До працюючих всього світу, до урядів Соціалістичних Радянських Республік і до урядів усіх капіталістичних держав», в якій проголошував утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*, солідарність з урядами Рад. Росії і Рад. України. Місцем перебування Галревкому був Тернопіль. При Галревкомі створено 18 галузевих відділів, які здійснювали керівництво роботою всіх ділянок держ., госп. і культ. будівництва. Місцевими органами Галревкому були повіт., містечкові і сільс. ревкоми. ЦК РКП (б) на чолі з В. І. Леніним та ЦК КП (б) У приділяли постійну увагу Галревкомові, подавали йому велику допомогу. В телеграмі В. П. Затонському від 19.VIII 1920 В. І. Ленін цікавився, що зроблено для підняття галицьких селян на революц. боротьбу. Він радив: «Нещадно громіть панів й куркулів, щоб наймити, а також маса селян, відчули різку зміну на їх користь» (Полное собрание сочинений, т. 51, с. 264—265).

Творчо використовуючи досвід рад. будівництва в РРФСР і УРСР, Галревком прийняв ряд декретів, декларацій і постанов, якими закріплювалися завоювання Рад. влади в Сх. Галичині. Першим декретом Галревкому від 1.VIII 1920 «Про встановлення Радянської влади в Галичині» було скасовано всі органи бурж.-поміщицької влади, владу передано до рук ревкомів. Декрет проголошував націоналізацію пром. підприємств, банків, наземних і підземних багатств. Спец. постанова передбачала конфіскацію поміщицьких, церковних і монастирських земель і передачу їх селянам. Декларацією № 2 про права й обов'язки робітників було запроваджено 8-годинний робочий день, щорічні відпустки для всіх робітників і службовців, введено заг. трудову повинність за принципом «хто не працює, той не їсть». У дусі ленінських декретів Галревком приймав й ін. законодавчі акти — про відокремлення церкви від д-ви і школи від церкви, про активне і пасивне виборче право, про організацію нар. освіти тощо. В кінці серпня 1920 Галревком розгорнув підготовчу роботу по виборах органів Рад. влади і скликанню Всегалицького з'їзду Рад, але здійснити ці заходи не вдалося в зв'язку з відступом Червоної Армії з тер. Зх. України. 21.IX 1920 Галревком припинив свою діяльність. *Б. К. Дудикевич* (Львів).

ГАЛИЦЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СТРАЙК 1921 — страйк залізничників Галичини в лютому — березні 1921. Був складовою частиною заг. страйку залізничників Польщі. Страйкарі висували не тільки економ. вимоги про поліпшення свого матеріального становища, а й політ.— про звільнення політ. в'язнів, скасування мілітаризації залізниць і воєннопольових судів на них тощо. На заклик Комуністич. партії Сх. Галичини залізничників підтримали робітники багатьох пром. підприємств. Страйк залізничників поступово переріс у заг. страйк робітників усієї країни. Укр. робітники виступали солідарно з польс. робітниками. Намагаючись придушити боротьбу трудящих, влада послала на найважливіші залізничні вузли військ. частини, які тероризували страйкуючих. Хоч страйк закінчився невдачею (уряд погодився лише на скасування мілітаризації залізниць), він відіграв значну роль у дальшому розгортанні робітн. руху на зх.-укр. землях.

М. М. Кравець (Львів).

ГАЛИЦЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК 1937 — масовий страйк селян окремих повітів Сх. Галичини. Поштовхом до Г. с. с. був голод, викликаний посухами 1936—37 та зростанням податків. У січні 1937 застрайкували селяни Скалатського і Бучацького пов., у лютому — села Карачинів Городок Ягайлонського пов., у серпні — сіл Коломийського пов. У вересні на знак протесту проти розправи польс. бурж.-поміщицького уряду з учасниками загальнопольс. сел. страйку застрайкували селяни 15 сіл Луцького повіту. В жовтні протягом 7 днів страйкували 30 сіл Рава-Руського повіту. Г. с. с. був спрямований проти сплати податків, фашист. режиму, підготовки антирад. війни. *П. М. Чернявський* (Львів).

ГАЛИЦЬКИЙ СТРАЙК СЕЛЯН 1902 — один з найбільших виступів укр. селянства Галичини в період панування Австро-Угорщини. Причиною виступу було малоземелля і безземелля селянства, жорстока експлуатація їх поміщиками, лихварями, духівництвом. Страйк селян виник стихійно під впливом страйку в Львові (червень 1902) та *Полтавсько-Харківського селянського заворушення 1902*. Безпосереднім приводом до виступу селян була надзвичайно низька плата, яку встановили поміщики у своїх маєтках для с.-г. робітників. Страйк почався у червні і тривав до серпня 1902, охопивши понад 400 сіл у 28 повітах з населенням бл. 100 тис. чол. Страйкарі вимагали збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня, права на користування поміщицькими лісами, луками. До них приєднувалися постійні робітники поміщицьких маєтків. У ряді місць селяни створювали свої комітети, які керували страйком. Селяни розганяли штрейкбрехерів, нищили поміщицькі посіви, випасали худобу на поміщицьких ланах. Проти селян було кинуто загони жандармерії та війська, які по-звірячому роз-

правлялися з страйкарями. «Галичина,— писала ленінська „Искра“,— була наповнена жандармами і солдатами. Жандарми дістали наказ заарештовувати, солдати — стріляти» («Искра», № 26). Озброєні вилами, косами, палицями страйкарі подекуди вступали в сутички з карателями. Понад 4 тис. селян було заарештовано. Лише в Тернопільському пов. під суд віддано 500 чол. Проти страйкарів об'єдналися всі антинар. сили від польс. поміщиків до укр. бурж. націоналістів. Активну участь у придушенні Г. с. с. взяли католицька та уніатська церкви. Поміщики змушені були дещо підвищити плату найманим робітникам. Однак це не могло привести до істотного поліпшення становища зх.-укр. селянства, яке скинуло поміщицьке ярмо лише після возз'єднання 1939 Зх. України з Рад. Україною.

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1955; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Свежинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX на початку XX ст. Львів, 1966.

П. В. Свєжинський (Львів).

ГАЛИЦЬКИЙ СТРАЙК СЕЛЯН 1906 — масовий виступ с.-г. робітників Сх. Галичини проти визиску поміщиків, лихварів, куркулів. Страйк розпочали наймити с. Длужнева Сокальського пов. 25 лютого були викликані війська і жандарми. У відповідь на це застрайкували наймити сіл Гулькова, Переводового, Жнятина. Жандарми заарештували багатьох наймитів, проте страйк не припинився. До нього приєдналися ін. села Сокальського пов. Березневі страйки річних і поденних наймитів були початком великого сел. руху. В кінці квітня до страйку приєдналися наймити сіл Станіславського, Тлумацького, Бучацького, Гусятинського, Бережанського і багатьох ін. повітів. У липні страйк охопив десятки тисяч с.-г. робітників 384 сіл у 35 повітах. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, а в деяких місцях (с. Мужилів Підгаєцького пов.) — поділу поміщицької землі. В багатьох повітах і селах було створено страйкові к-ти. Австр. уряд кинув проти страйкарів значні збройні сили. В липні — серпні урядові війська жорстоко придушили Г. с. с. До суду було притягнено 76 селян. У Галичині було оголошено воєнний стан. На розвиток боротьби селян Зх. України під впливом першої рос. революції звернув увагу В. І. Ленін. «В Австрії, в Галичині, на російському кордоні, де бояться також можливості поширення аграрного руху за типом російського, зосереджено три армійські корпуси. Галицький намісник, який є до того ж російським поміщиком, 26 червня видав навіть відозву до населення, попереджаючи, що всякі заворушення будуть придушені якнайрішучіше» (Твори, т. 11, с. 84).

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч.2. К., 1955; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Свежинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — початку XX ст. Львів, 1966.

П. В. Свєжинський (Львів).

ГАЛИЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1918 — масові антипоміщицькі виступи селян Зх. України під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції і ленінського *Декрету про землю*. Боротьбу почали селяни в березні 1918 в Бібрському пов. проти т. з. нової панщини (примусової роботи в поміщицьких г-вах), запровадженої під час 1-ї світової війни. Слідом за ними виступили селяни багатьох сіл Стрийського, Підгаєцького, Рава-Руського, Надвірнянського та ін. повітів (усього 20 повітів). Селяни вимагали скасування примусових робіт, розподілу поміщицьких земель, луків, пасовищ. У с. Вулька Мазовецька повсталі селяни розгромили маєток польс. магната кн. Тустонавицького та будинки лихварів і куркулів, що підтримували поміщика. Такі події відбулися і в ін. місцях. Сел. рух прискорював розпад Австро-Угорської імперії, який настав в жовтні—листопаді 1918.

П. В. Свєжинський (Львів).

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО — тимчасова адм.-тер. одиниця з центром у м. Чернівцях, що існувала протягом 1914—17; утворена рос. царизмом наприкінці 1914 під час 1-ї світової війни на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами. Поділялося на Львівську, Чернівецьку та Тернопільську губ. Очолювали його військ. ген.-губернатори Г. О. Бобринський (1914), і Ф. Ф. Трепов (1916). Царизм поряд з пограбуванням зх.-укр. земель та придушенням революц. боротьби трудящих при підтримці духівництва та ін. реакційних кіл (зокрема, *«москвофілів»*), взяв під охорону інтереси панівних класів, зокрема поміщицьку власність на землю. З березня 1917 Тимчасовий уряд призначив для управління цією територією свого обл. комісара укр. бурж. націоналіста Д. І. Дорошенка, який фактично продовжував здійснювати гнобительську політику царської адміністрації. Існувало до серпня 1917, коли цю тер. окупували австро-нім. війська.

Літ.: Нариси історії Львова. Львів, 1956.

П. В. Свєжинський (Львів).

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — пд.-зх. давньорус. князівство, що існувало в 13 — 14 ст. Утворилося 1199 в результаті об'єднання *Галицького князівства* та *Володимиро-Волинського князівства* князем *Романом Мстиславичем*. Г.-В. к. було одним з найбільших і наймогутніших князівств періоду феод. роздробленості Русі й мало значний політ. вплив в Європі. До його складу входили князівства: Галицьке, Перемишльське, Звенигородське, Теребовльське, Володимирське, Луцьке, Белзьке, Холмське та ін. В Г.-В. к. були розвинуті землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво. Значного розвитку досягли ремесла: залізоробне, ковальське (виробн. с.-г. знарядь і зброї), гончарне, буд., ювелірне, обробка каменю, шкіри тощо. Найбільшими містами були Галич, Холм, Львів, Володимир, Звенигород, Дорогичин, Теребовль, Белз, Перемишль, Луцьк, Берестя (тепер Брест) та ін. На кінець 13 ст. в Г.-В. к. було понад 80 міст. Князівство було на пересіченні водних і сухопутних шляхів й підтримувало торг. зв'язки з ін. давньорус. землями (Київською, Новгородською та ін.), а також з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною й Литвою. З Г.-В. к. вивозили хутро, мед, віск, рибу, сіль, худобу, хліб і ремісничі вироби. Із Зх. сюди привозили вовну, сукна, зброю, скло, мармур, золото й срібло; з узбережжя Чорного моря — рибу, вина, шовк, прянощі та ін. Зростання феод. відносин у Г.-В. к. супроводилося утворенням економічно сильної боярської верхівки та загостренням класової боротьби, що вилилась у великі сел. повстання, спрямовані проти феод. гніту. Для зміцнення князівської влади Роман Мстиславич вів боротьбу проти великого галицького боярства, спираючись на дрібне й середнє служиле боярство, на міське населення. Деякий час він впливав і на Київ. Г.-В. к. успішно боролося проти нападів *половців* та проти лит., польс. і угор. феодалів. Після смерті Романа Мстиславича (1205) в Пд.-Зх. Русі спалахнула феод. війна.

Рішучого удару великим боярам і польс., угор., лит. та ін. завойовникам завдав *Данило Романович Галицький*, який відновив єдність Галицько-Волинського князівства й зміцнив його могутність. Він також поширив вплив на Київ, де посадив свого воєводу. Проте 1246 Г.-В. к. змушене було визнати залежність від Золотої Орди. За наступників Данила Галицького і його меншого брата Василька, який володів Володимиром (Волинським), внаслідок посилення феод. роздробленості й постійних нападів татар почався занепад Г.-В. к. Але Г.-В. к. ще довго мало значний політ. вплив у Сх. Європі, поки в серед. 14 ст. його землі не стали здобутком іноземних загарбників. Незважаючи на героїчний опір населення Г.-В. к., 1349 польс. феодали захопили Галицьку землю, а 1377 — частину Зх. Волині (Холм і Белз). Лит. феодали оволоділи більшою частиною Волині: Володимиром, Луцьком, Кременцем та ін. містами. В Г.-В. к. високого для того часу рівня досяг розвиток культури. Археологи виявили залишки бл. 30 кам'яних будівель у Галичі, збудованих у 12—13 ст. Чудовими архітектурними пам'ятками Галицької землі є князівський палац і церква Пантелеймона в Галичі. Видатною пам'яткою давньорус. літописання є *Галицько-Волинський літопис*. Карта на вклейці, с. 272—273.

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950 [бібліогр. с. 307—314]; Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI—XIII вв. М., 1955; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории, т. 2, в. 1. М., 1939; Мавродин В. В. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве XII—XIII веков. «Учен. зап. Ленингр. ун-та», 1939, № 48. Серия истор. наук, в. 5; Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС — видатна пам'ятка літописання 13 ст. Зберігся в Іпатіївському літописному зведенні (див. *Іпатіївський літопис*). Охоплює події 1201—91. Спочатку літопис складався з окремих істор. повістей, лише при створенні заг. зведення було внесено хронологію. За змістом і мовно-стилістичними особливостями Г.-В. л. поділяється на дві частини: Галицький літопис (1201—61), складений у Галичині, в основу якого покладено літописання часів князя Данила Романовича Галицького; Волинський літопис (1262—91), складений на Волині, який більше відобразив історію Волинської землі за князювання Василька Романовича та його сина Володимира. Невідомі автори Г.-В. л. (можливо, дружинники) були ідейними виразниками інтересів тих соціальних сил, на які спиралася князівська влада в боротьбі проти великих бояр, а також пригнобленого народу. Осн. текст літопису пронизує ідея єдності Русі, оборона її від зовн. ворогів. Значне місце в Г.-В. л. посідає історія культури Галицько-Волинського князівства. Від попередніх староруських літописів Г.-В. л. відрізняється майже повною відсутністю церковного елементу. Г.-В. л. — гол. джерело з історії пд.-зх. руських земель 13 ст.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Літ.: Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого. «Исторические записки», 1941, т. 12; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. К., 1958; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

М. І. Марченко (Київ).

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ — культ.-осв. т-во в Галичині. Засн. 16.VII 1848 у Львові на зразок матиць ін. слов'ян. народів: чеськ., словенського тощо. Т-во мало на меті нести в народ освіту, боротися за поширення шкіл з викладанням рідною мовою. Видавало укр. і рос. мовами книжки для народу загальноосв. змісту, популярні праці з ремесла, с. г., педагогіки, шкільні підручники, наук. збірники, художню л-ру тощо, обстоювало дружбу і співробітництво з рос. народом. За соціальним складом і суспільно-політ. поглядами членів Г.-р. м. була різнорідною, проте її діяльність відігравала позитивну роль у розвитку укр. культури в Галичині. На поч. 60-х рр. 19 ст. в діяльності Г.-р. м. почали переважати «москвофільські» тенденції (заперечення існування укр. народу, вживання у виданнях т-ва замість укр. мови т. з. «язичія» тощо). Т-во поступово втрачало свій вплив, занепадало. Перестало існувати в 30-х рр. 20 ст.

Літ.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Головацкий Я. Исторический очерк основания Галицко-русской Матицы... Львов, 1850.

Є. М. Іванців (Львів).

ГАЛИЧ — місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Галицького р-ну, на р. Дністрі, за 26 *км* на Пн. від Івано-Франківська. Залізнич. станція. Вузол автошляхів. 4,9 тис. ж. (1968). Населений пункт на місці сучас. Г. виник у 14 ст. за 5 *км* на Пд. від давнього Галича (див. *Галич давній*). В 1367 Г. дістав від польс. уряду *магдебурзьке право* і дозвіл на будівництво замка. Трудящі Г. брали участь у антифеод. повстанні селян 1490—92 під керівництвом Мухи (див. *Мухи повстання 1490—92*), у нар.-визв. війні 1648—54. В 14—18 ст. Г.— важливий ремісничо-торг. центр. За першим поділом Польщі (1772) в складі Сх. Галичини Г. відійшов до Австрії. В 1914 рос. війська 8-ї армії зайняли Г. У вересні 1920 місто загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 Г. в складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. З 1940 Г.— райцентр Станісл. (з 1962 — Ів.-Фр.) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 2.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 24.VII 1944 місто визволила Рад. Армія. За роки Рад. влади зросла економіка й культура міста. В Г. є овочесушильний, сироробний та кукурудзокалібрувальний з-ди, харч. комбінат, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». З загальноосв. школи. В Г. збереглися пам'ятка архітектури 13—18 ст. церква Різдва, залишки Галицького замка 16 ст. *Л. А. Кирилюк* (Івано-Франківськ).

ГАЛИЧ *давній*— давньорус. місто, великий економіч. і культ. центр Русі. Був розташований на березі р. Лукви (притока Дністра), на місці сучас. с. Крилоса Галицького р-ну Ів.-Фр. обл. Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1140, з 1144 — центр *Галицького князівства*, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. Значного розквіту досяг у 2-й пол. 12 ст. за князювання Ярослава Осмомисла і Романа Мстиславича, а також його сина Данила Романовича Галицького, який 1238 остаточно затвердився в Г. В той час у Г. розвивалися ремесла і торгівля, велося значне цивільне і церковне будівництво; було складено *Галицько-Волинський літопис*. У 1241 Г. зруйнували монголо-татари, місто занепало і втратило своє значення. Археол. дослідженнями, які провадили 1939—41, 1951—52 і 1955, встановлено, що місто існувало вже в 10 ст. При розкопках виявлено розташовані на горбі дітинець і ремісничо-торг. посад, укріплені ровами та валами. Під горбом було неукріплене поселення — «підгороддя», заселене ремісниками і торговцями. Територія на Пн. від дітинця була зайнята укріпленими позаміськими боярськими і монастирськими садибами. Під час розкопок дітинця відкрито

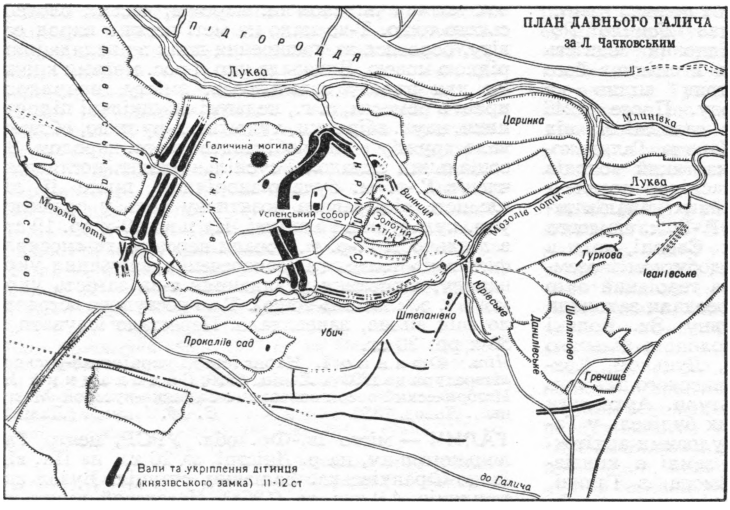

залишки підвалин і стін Успенського собору, збудованого в серед. 12 ст. за князя Ярослава Осмомисла, останки якого знайдено в саркофагу під мозаїчною підлогою собору. Собор був оздоблений різьбленим каменем і фресками. В Г. і його передмістях відкрито залишки ін. 10 білокам'яних храмів на посаді і в «підгородді» — залишки ювелірних, гончарських, ковальських та ін. майстерень, залишки наземних і напівземлянкових жител, вироби з глини, заліза, кістки, скла тощо. *Літ.:* Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Гончаров В. К. Древній Галич. «Вісник АН УРСР», 1956, № 1.

В. К. Гончаров (Київ).

«ГАЛИЧА́НИН» — 1) Літ.-худож. збірник, що виходив 1862—63 у Львові за ред. Я. Ф. Головацького й Б. А. Дідицького. Друкувався укр. мовою й т. з. язичієм. У зб. вміщувалися твори О. Я. Конiського, літ.-наук. розвідки Я. Ф. Головацького, М. О. Максимовича, статті про культуру слов. народів. 2) Наук.-популярний журнал, що видавався 1867—70 у Львові як додаток до «москвофільської» газети «*Слово*». Редактор — Б. А. Дідицький. В журналі друкувалися статті з історії України, поезії С. І. Воробкевича, К. М. Устияновича, а також твори І. С. Тургенєва, І. А. Крилова, Ф. І. Тютчева. 3) Громад.-політ. щоденна газета «москвофільського» напряму. Видавалася 1893—1914 у Львові.

ГАЛИЧИНА́ — істор. територія, що включала частину зх.-укр. і польс. земель, які в кін. 18 — на поч. 20 ст. перебували під владою австро-угорської монархії. Г. охоплювала територію тепер. Ів.-Фр., Львів., Терноп. (а до 1848 — також тер. тепер. Чернівецької) областей УРСР, Жешувського та більшої частини Краківського воєводств ПНР. Загарбавши під час першого поділу Польщі (1772) зх.-укр. і частково польс. землі, Австрія штучно об'єднала їх в одну провінцію під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії». Отже, Г. складалася з двох частин — Сх. Г., населеної українцями, і Зх. Г., населеної поляками.

Сх. Г. — корінна і споконвічна укр. земля, а її населення — невід'ємна частина укр. народу, що походить від давньорус. народності, яка становила населення *Київської Русі* — спільної колиски братніх рос., укр. і білорус. народів. На тер. Сх. Г. ще до виникнення давньорус. д-ви жили схслов. племена — *дуліби* і *білі хорвати*. В 12 ст. тут були Галицьке, Звенигородське, Перемишльське і Теребовльське удільні князівства. В 13 ст. вони об'єдналися в *Галицько-Волинське князівство*. Міжусобна боротьба удільних князів і бояр в кін. 13 і 1-й пол. 14 ст. призвела до знесилення Галицько-Волинського князівства, яке стало об'єктом суперництва між Угорщиною і Польщею. В 1349 польс. феодали почали і 1387 завершили загарбання більшої частини Галицько-Волинського князівства, поділивши її на т. з. землі (округи) — Галицьку, Львівську, Перемишльську, Саноцьку, Холмську, Белзьку на чолі з королівськими намісниками-старостами. В серед. 15 ст. Галицька, Львівська, Перемишльська і Саноцька землі були об'єднані в *Руське воєводство* з адм. центром у Львові. Соціально-економічний устрій зх.-укр. земель, які з кін. 14 ст. до 1772 перебували під владою шляхет. Польщі, характеризувався дальшим поглибленням процесу феодалізації, посиленням соціального гніту та нац.-реліг. утисків. Польс. магнати і шляхта захопили величезні маєтності. Більшість місцевих укр. світських та церковних феодалів після *Брестської церковної унії 1596* спольщилися та покатоличилися. Понад чотири століття нар. маси Сх. Г. вели запеклу боротьбу проти кріпосницького гніту польс. і укр. феодалів, проти нац. і реліг. утисків польс. шляхти. Разом з усім укр. народом вони виступали за возз'єднання України з Росією, брали активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, у сел. повстаннях і виступах *опришків* 16—1-ї пол. 19 ст. Перебуваючи під іноземним гнітом, укр. населення Сх. Г. не поривало єдності з укр. і рос. народами. Чимало вихідців з Сх. Г., щоб позбутися шляхет. сваволі, йшли на *Запорізьку Січ*, переселялися в межі Рос. д-ви. Уродженцем Сх. Г., зокрема, був П. К. *Сагайдачний* — гетьман укр. козацтва. Ніколи не припинялися культ. й економічні зв'язки Сх. Г. з Росією. В 16 ст. у Львові працював рос. першодрукар І. *Федоров*. В 17—18 ст. до Росії приїздили з Сх. Г. купці, ремісники, культ. діячі. Рос. книги розповсюджувалися у Сх. Г., а місцеві укр. видання — в Росії. Після загарбання Австрією (1772) соціально-економіч. устрій Сх. Г. істотно не змінився. Вона лишалася краєм з відсталими феод.-кріпосницькими виробничими відносинами. Проведені в Австрії, в т. ч. й у Сх. Г., у 80-х рр. 18 ст. псевдореформи (визнання за селянами права переходу, обмеження сваволі вотчинних судів, деяке зменшення феод. повинностей тощо) мали на меті утримати нар. маси від антифеод. повстань і зберегти основи кріпосницького ладу. Зміцнивши свою владу, австр. уряд незабаром скасував тимчасові поступки селянству. В кін. 18 — на поч. 19 ст. становище нар. мас. Сх. Г. значно погіршало. До експлуатації польс. панством, яке володіло більшою частиною землі, долучився гніт колоніального режиму австр. монархії з її політикою насильницького понімечування і нещадного придушення укр. культури. В 1-й пол. 19 ст. в Сх. Г. відбувався розклад феод.-кріпосницької системи. Сел. г-ва, виснажені хи-

жацькою експлуатацією, економічно деградували, а селянство, яке в переважній більшості було малоземельним або безземельним, жило в злиднях. На плечі зубожілого селянства австр. уряд звалив тягар великих держ. податків та тяжку військ. повинність (під час наполеонівських воєн Г. змушена була віддати до армії бл. 100 тис. рекрутів). Зайшло у безвихідь (через скорочення ринків збуту) велике поміщицьке г-во, засноване на кріпацькій праці та виробн. хліба на продаж. Пром-сть Сх. Г. лише зароджувалася, ремесла занепадали. Пром. вироби (грубе полотно, сукно мануфактур Львова, Самбора) насилу знаходили збут за кордоном. Вартість товарів, що ввозилися, в 10 разів перевищувала вартість товарів, що вивозилися. В умовах загострення кризи феод.-кріпосницької системи і розвитку капіталістич. відносин Сх. Г. поступово перетворювалася на аграрний придаток Австр. імперії.

Посилення соціального гніту і нац. утисків викликало в 1-й пол. 19 ст. загострення антифеод. боротьби селянства. В Сх. Г. розгорнувся рух опришків, які вели партизан. методами боротьбу з поміщиками. Значні сел. заворушення відбувалися в Самбірському, Золочівському, Чортківському і Заліщицькому округах (див. *Комарнівське селянське заворушення 1817—22*, *Галицьке селянське заворушення 1822*, *Нагуєвицьке селянське заворушення 1832*, *Чортківське селянське заворушення 1838*). Піднесенню масових сел. виступів у Сх. Г. сприяло *польське визвольне повстання 1830—31*. В Сх. Г. боротьбу селян проти кріпацтва та нац. гноблення підтримували укр. письменники М. *Шашкевич*, І. *Вагилевич*, Я. *Головацький*, які виступали за об'єднання всіх слов. народів. Австр. уряд придушив повстанський рух селянства, проте зберегти кріпосницьку систему йому не вдалося. В 1848 почалася бурж. революція, яка охопила ряд європ. країн, в т. ч. й Австрію. В березні 1848 у Львові відбулися великі вуличні демонстрації. Під тиском революц. подій австр. уряд змушений був у квітні 1848 видати закон про скасування панщини. Восени вибухнуло *Львівське збройне повстання 1848*. На барикадах у Львові спільно боролись укр. і польс. робітники та ремісники. Однак революц. виступи нар. мас Сх. Г. були стихійними, тому австр. уряд легко придушив їх. Ослабленню революц. руху сприяла контрреволюц. позиція польс. ліберальної буржуазії та поміщиків, які, займаючи разом з польс. бурж. демократами великодержавницьку націоналістичну позицію, нехтували справедливими вимогами укр. народу, заперечували його нац. самобутність, висунувши гасло відновлення Польщі в межах 1772. Створена українською буржуазією та уніатським духівництвом *Головна руська рада* підтримувала контрреволюційну політику Габсбургів.

Селянська реформа 1848, проведена в інтересах поміщиків, визначила розвиток капіталізму у с. г. прусським шляхом. Селяни за своє «звільнення» повинні були сплатити протягом 40 років викуп 224 млн. флоринів. Поміщицьке землеволодіння зберігалось повністю; за поміщиками залишилось 41,1% усієї землі, вони захопили майже всі пасовиська й ліси. Трудяще селянство задихалося від безземелля, дуже бідувало внаслідок поміщицької та куркульської експлуатації, швидкими темпами йшов процес розорення середніх верств селянства. В 90-х рр. 19 ст. було 46% безземельних селян або з клаптиковим наділом менше ніж два *морги*. На поч. 20 ст. біднота і середняки становили 95% селянства. Сільс. біднота перетворювалася на наймитів або «робітників з наділом» і змушена була найматився на кабальних умовах до поміщиків та куркулів.

Колоніальне становище Сх. Г. в складі Австро-Угорщини негативно впливало на розвиток пром-сті, для якої була характерна хижацька експлуатація цінних природних багатств: лісу, покладів нафти, солі, озокериту. Водночас обробна пром-сть не розвивалася. На поч. 20 ст. в Сх. Г. було 600 невеликих фабрик і з-дів з 40 тис. робітників і кілька десятків тисяч ремісницько-кустарних підприємств, де працювало бл. 150 тис. чол. В економіці Сх. Г., зокрема в нафтовій пром-сті, панували іноземні капіталісти (австр., нім., франц., англ. та амер.), що колоніальними методами експлуатували трудяще населення краю. Поряд з тим укр. буржуазії 1904 належало 68 кредитних, 9 пром., 4 торговельних та багато ін. підприємств.

Становище робітн. класу і трудових мас селянства було надзвичайно тяжке. За 11—16-годинний робочий день робітники одержували платню, яка не забезпечувала прожиткового мінімуму і була вдвічі менша за платню віденського робітника. Сотні тисяч с.-г. робітників одержували платню в 2—3 рази меншу, ніж промислові. Починаючи з 80-х рр. 19 ст. тяжке соціально-економічне становище призвело до широкої еміграції трудящих мас у США, Канаду, Пд. Америку, до сезонних виїздів десятків тисяч галичан на заробітки до Німеччини, Данії та ін. країн. За перше десятиріччя 20 ст. з Г. емігрувало в Америку понад 244 тис. чоловік.

Трудящі Г. були політично безправні. Після революції 1848 австр. уряд передав управління польс. поміщикам, які разом з польс. буржуазією і католицьким духівництвом заправляли *Галицьким крайовим сеймом*. Польс. поміщицькі і бурж. депутати представляли Г. в австр. парламенті, вірно служачи австро-угорській монархії. Внаслідок антинар. політики уряду і панівних класів у галузі освіти серед укр. населення Г. 76% були неписьменні. Деякі поступки австр. уряду укр. буржуазії (дозвіл на існування «Просвіт», бурж.-націоналістич. орг-цій, газет тощо) були платою за її вірну службу імперії. Австро-угор. уряд використовував укр. бурж. націоналістичні орг-ції проти революц. і нац.-визвольного руху мас, для розпалювання ворожнечі проти Росії.

В кін. 60-х рр. у Сх. Г. виникли робітн. орг-ції. На поч. 70-х рр. розгорнувся робітн. рух. У січні 1870 у Львові страйкували робітники друкарень, 1871 — кравці, 1874 — пекарі, 1875 — лимарі. В 1890 робітники Львова вперше на Україні святкували 1 Травня, висунувши на мітингу вимоги 8-годинного робочого дня, заг. виборчого права, свободи друку. Активну участь у робітн. русі брав І. Франко. На світанку робітн. руху в Г. він виступав як пропагандист ідей марксизму, переклав у 70-х рр. укр. мовою 24-й розділ «Капіталу» К. Маркса і частину книги Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг».

У кінці 19 ст., а особливо на поч. 20 ст. у Г. під впливом піднесення революц. руху в Росії, поширення ідей марксизму-ленінізму посилилася визвольна боротьба. В 1902 у Львові був уперше надрукований укр. мовою «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. В Г. в цей період стали відомими праці В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «Розвиток капіталізму в Росії» та ін. Через Львів у Росію пересилали ленінську «Искру» та марксистську л-ру. В 1912—14 у Г. жив В. І. Ленін.

Поширення марксистських ідей відіграло велику роль у розгортанні визвольної боротьби, в авангарді якої стояв робітн. клас. У 1900—03 в Сх. Г. відбулося 70 робітн. страйків. Австро-угор. уряд 1902 силою зброї придушив страйк 5 тис. робітни-

ків-будівельників Львова. Великий страйк нафтовиків Дрогобицько-Бориславського басейну вибухнув влітку 1904 (див. *Бориславський страйк 1904*). Важливою формою класової боротьби селянства стали аграрні страйки. Зокрема, *Галицький страйк селян 1902*, в якому брало участь бл. 100 тис. селян і який тривав кілька місяців, високо оцінила ленінська «Искра». Страйкова боротьба с.-г. пролетаріату Сх. Г. проходила в тісному зв'язку з сел. повстаннями на Україні. Могутня хвиля страйкової боротьби і політ. демонстрації охопила Сх. Г. під час революції 1905—07 в Росії. Тоді страйкувало 30 тис. робітників, що працювали на 1748 підприємствах. Разом з укр. трудящими Сх. Г. виступали польс. та євр. робітники, а також пролетарі ін. національностей. Захоплено вітали революцію в Росії також селяни, які піднімалися на страйкову боротьбу (див. *Галицький страйк селян 1906*), вимагали запровадження заг. виборчого права та політ. свобод (див. *Вічовий рух*). Укр. буржуазія та її бурж.-націоналістичні партії (національно-демократична, радикальна та ін.) виступали проти нац.-визвольної боротьби нар. мас, спрямованої проти австро-угор. монархії. Вони підтримували австро-угор. поневолювачів та їхню політику відриву України від Росії. На службі у рос. царизму були «*москвофіли*».

Велику роль у розвитку нац.-визвольного руху, в пробудженні революц. самосвідомості трудящих мас Сх. Г. відіграли укр. передові діячі на чолі з великим поетом-революціонером І. Франком, революц. письменниками-демократами М. Павликом, О. Терлецьким та ін., які відстоювали інтереси нар. мас, боролися проти колоніального гніту австро-угор. загарбників та польс. шляхти, виступали за дружбу з рос. народом, за возз'єднання укр. народу. Укр. прогресивних діячів Сх. Г. завжди гаряче підтримували видатні діячі рос. культури. Так, за ініціативою М. Горького були видані рос. мовою твори І. *Франка*, В. *Стефаника*, Л. *Мартовича*.

Під час першої світової війни Сх. Г. була ареною запеклих боїв між рос. і австро-нім. арміями. У вересні 1914 рос. війська зайняли Сх. Г. Всупереч імперіалістич. політиці царської адміністрації в Сх. Г., очолюваної реакціонерами-чорносотенцями генерал-губернаторами Бобринським (1914) і Треповим (1916), які гнобили місцеве населення, революційно настроєні рос. солдати глибоко співчували пригнобленим трудящим масам. Влітку 1915, після того, як нім. війська прорвали фронт, рос. армія відступила до Тернополя. Під час війни нар. г-во Сх. Г. було дуже зруйноване, посилився соціальний і нац. гніт. Австро-нім. імперіалісти запровадили у Сх. Г. режим жорстокого військ.-поліцейського терору. Тисячі галичан, запідозрених у симпатіях до росіян, було розстріляно, повішено або відправлено в концентраційні табори. Гнобити трудящі маси Сх. Г. австро-нім. імперіалістам допомагали укр. бурж. націоналісти, які створили шпигунський «Союз визволення України» та загони «укр. січових стрільців».

Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 трудящі маси всієї Австро-Угорщини посилили боротьбу проти габсбурзької тюрми народів. У Сх. Г. розгорнувся масовий революц. рух за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. В листопаді 1917 відбулися демонстрації трудящих у Львові під лозунгами «Геть війну!», «Хай живе російська революція!». У загальноавстр. політ. страйку в січні 1918, що проходив під лозунгами припинення імперіалістич. війни і укладення миру з Рад. Росією, брали участь робітники Львова, Дрогобича і Борислава. Влітку 1918 революц. рух охопив Стрий, Калуш, Долину, Болехів, а також Радехівський, Рава-Руський, Сокальський та ін. повіти (див. *Галицькі селянські заворушення 1918*). В Сх. Г. створилася революц. ситуація. Але після воєнної поразки і розпаду Австро-Угорщини владу в Сх. Г. в листоп. 1918 захопила військ.-офіцерська орг-ція, очолювана контрреволюц. «Українською національною радою», що її створили укр. бурж. націоналісти. 13.XI 1918 «Українська національна рада» офіційно проголосила створення т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). За класовим характером уряд ЗУНР був буржуазний, реакційний і в своїй зовн. політиці орієнтувався на імперіалістів Антанти. Під керівництвом створеної в лютому 1919 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) Комуністич. партії Сх. Г. (КПСГ) розгорнулася боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду ЗУНР. В Стебнику, Косові та ін. містах виникли робітн. Ради. Навесні 1919 вибухнуло очолюване комуністами В. Коцком, І. Кушніром, Г. Михацем *Дрогобицьке збройне повстання 1919*, яке жорстоко придушила зунрівська жандармерія. Сел. виступи охопили Збаразький, Підгаєцький, Скалатський, Снятинський, Рогатинський і Товмацький повіти. Ще в листопаді 1918 почалася

польс. інтервенція у Сх. Г. 21.XI інтервенти захопили Львів. Зунрівські правителі неохоче вели воєнні дії проти агресії бурж.-поміщицької Польщі. Вони відкинули пропозиції Рад. уряду щодо військ. допомоги і в січні 1919 об'єднались з петлюрівською Директорією для спільної боротьби проти Рад. України. Сподівання укр. бурж. націоналістів утримати владу в Сх. Г. за допомогою Антанти виявилися марними. Вважаючи укр. бурж. націоналістів нездатними здійснити антирад. контрреволюц. плани, антантівська «Рада десяти» на Паризькій мирній конференції прийняла рішення, яким уповноважила бурж.-поміщицьку Польщу окупувати Зх. Україну. В липні 1919 польс. загарбники повністю окупували її. Внаслідок зрадницької політики укр. бурж. націоналістів Зх. Україна підпала під тяжкий гніт польс. поміщиків і капіталістів. Влітку 1920 Червона Армія, успішно громлячи польс. окупантів при всебічній підтримці місцевого населення, визволила майже 20 повітів Зх. України. На визв. території була створена *Галицька Соціалістична Радянська Республіка*, керівний орган якої — *Галицький революційний комітет* (Галревком) на чолі з В. П. *Затонським* — націоналізував пром-сть, банки, приступив до розподілу поміщицької землі між селянами, встановив 8-годинний робочий день, розгорнув культ. будівництво. Але у вересні 1920 польс. загарбники знову окупували Зх. Україну. Це загарбання було «визнане» 1923 постановою Верх. ради Антанти. Під назвою «Східна Малопольща» Зх. Україна була поділена на Львівське, Станіславське, Волинське і Тернопільське воєводства.

Порівняно слабкий польс. монополістич. капітал, що прагнув одержати макс. прибутки, був заінтересований у збереженні економіч. відсталості Зх. України як ринку збуту для більш промислово розвинутих центр. воєводств Польщі. Про колоніальне становище Зх. України свідчить, зокрема, низький рівень розвитку пром-сті, що, як і під час австро-угор. панування, перебувала в стані кризи та застою і лише 1928 та 1937 досягла довоєнного рівня. Як і раніше, в пром-сті панував іноземний капітал. Тяжким було становище пром. робітників, реальна заробітна плата яких 1936—39 становила трохи більше за половину рівня 1886—90. Десятки тисяч робітників були безробітні. С. г., що продовжувало розвиватись прусським шляхом і перебувало в стані деградації, було примітивне і відстале. Бл. 70% землі належало поміщикам і куркулям, тоді як бл. 1 млн. бідняцько-середняцьких г-в терпіло від беззмелля й малоземелля. Непосильним тягарем для трудового селянства були численні податки, штрафи, натуральні повинності. Розорення і злидні несла йому також аграрна політика уряду: *комасація* і *парцеляція*, штучне зниження цін на с.-г. продукти при високих цінах на пром. товари, встановлених капіталістич. монополіями. Переважна маса селянства жила в злиднях. Безземельні та малоземельні селяни, поповнюючи ряди безробітних, змушені були, шукаючи кращої долі, емігрувати в ін. країни. В 1925—38 із Зх. України емігрувало в США, Канаду, Францію та ін. д-ви 373 тис. чоловік. Ще більше селян було охоплено т. з. сезонною еміграцією в ін. країни. Проводячи колонізаторську шовіністичну політику, правлячі кола бурж.-поміщицької Польщі намагалися насильно ополячити українців. Вони закривали укр. школи, переслідували прогресивні орг-ції, звільняли з роботи укр. робітників, службовців і вчителів. У зміцненні окупаційного режиму польс. імперіалістам допомагали укр. бурж. націоналісти та уніатське духівництво на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Зазнаючи тяжкого соціального і нац. гніту, трудящі Зх. України посилювали боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Визвольний рух трудящих очолювала *Комуністична партія Західної України* (до 1923 — КПСГ), що діяла в складі Компартії Польщі. Найвидатнішими діячами КПЗУ були Й. Крілик (Васильків), Р. Кузьма (Турянський), М. Заячківський (Косар), Г. Іваненко (Бараба), М. Новотко, С. Букатчук, М. Павлик, І. Тишик, М. Теслюк, В. Корбутяк, Н. Хомин, О. Коцко. Найважливішими подіями в революц. боротьбі трудящих Зх. України проти гніту бурж.-поміщицької Польщі були *Галицький робітничий страйк 1921*, робітничі страйки 1923, *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*, що проходила під лозунгом «Хай живе злука Західної України з Радянською Україною!», страйк робітників лісопильних промислів Прикарпаття і демонстрація безробітних у м. Стрий 1926, відома під назвою «Кривавої середи», масові страйки сел. бідноти, що відбувалися в Гребенному, Батятичах та ін. місцях 1928—29, страйк бориславських нафтовиків, повстання десятків тисяч укр. і польс. селян у Ліському, Турківському і Добромильському повітах 1932, а також масові виступи селянства 1933—35, барикадні бої львівського пролетаріату, *Антифашистський конгрес діячів культури 1936* у Львові, демонстрації 1937 проти загрози фашизму і війни, на захист Іспанської республіки. В авангарді революц. боротьби йшов керований КПЗУ робітн. клас, союзником якого виступало трудяще селянство (див. *Галицький селянський страйк 1937*). Незважаючи на жорстокий терор, масові криваві розправи, численні судові процеси, підступні дії укр. бурж. націоналістів — вірних слуг бурж.-поміщицької Польщі,— польс. окупантам не вдалося придушити визвольний революц. рух.

1.IX 1939 нападом на Польщу фашист. Німеччина розв'язала 2-у світову війну. В зв'язку з розпадом бурж.-поміщицької Польщі, який стався внаслідок її воєнного розгрому, уряд СРСР прийняв рішення про надання допомоги населенню Зх. України і Зх. Білорусії. 17.IX 1939 почався визвольний похід Рад. Армії. Трудящі Зх. України радо зустрічали рад. воїнів-визволителів. З активною участю комуністів — колишніх членів КПЗУ, за допомогою Рад. Армії вони створили тимчасові органи робітн.-сел. влади. 22.X 1939 відбулися вибори до *Народних Зборів Західної України*. 27 жовтня Народні Збори, що працювали у Львові, одностайно проголосили встановлення Рад. влади на Зх. Україні. 1.XI 1939 позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. Постанову про прийняття Зх. України до складу УРСР ухвалила також 14.XI 1939 позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4.XII 1939 на тер. кол. Зх. України було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську області УРСР, в яких розгорнулось бурхливе соціалістичне будівництво. Визволення Зх. України (Сх. Галичини і Зх. Волині) і возз'єднання її з Рад. Україною було великою перемогою ленінської нац. політики Комуністич. партії. Возз'єднання Західної України з УРСР було видатною істор. подією, яка поклала початок *возз'єднанню українського народу в єдиній Українській Радянській державі*.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну. К.,1957; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба

Карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; Свєжинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Гераименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1959; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики. (Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР). Львів, 1963. *М. К. Івасюта* (Львів).

«ГАЛИЧИНИ І ЛОДОМЕ́РІЇ КОРОЛІ́ВСТВО» — штучна назва, яку застосовував австр. уряд до *Галичини* після її загарбання 1772 Австрією.

«ГА́ЛИЧО-РУ́СЬКИЙ ВІ́СНИК» — політ. газета, що її видавав австр. уряд для Галичини. Виходила 1849—50 у Львові тричі на тиждень. Друкувалася кирилицею. У газеті публікувалися офіційні матеріали, хроніка політ. подій, худож. твори. Суспільно-політ. життя висвітлювалося з реакц. позицій. Деяку позитивну роль відігравала газета у поширенні заг.-осв. знань. З лютого 1850 замість закритого «Г.-р.в.» почав видаватися «Вісник для русинів Австрійської держави» (Відень, 1850—66).

ГАЛІ́МОВ Вахід Газімович (15.VII 1921—27.X 1943)—рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Старобалакові (Чекмагушівського р-ну Башк. АРСР). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як снайпер 100-го гвардійського стріл. полку 35-ї гвардійської стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 27.IX 1943 в числі перших переправився на правий берег ріки в районі с. Військового (тепер Солонянського р-ну Дніпроп. обл.). Знищив 207 фашистів. Загинув у бою.

ГА́ЛКІН Кузьма Іванович (25.X 1924—24.X 1942) — керівник підпільної комсомольської орг-ції в м. Хотині Чернів. обл. в період Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад Союзу (1965). Н. у м. Хотині в сім'ї робітника. В 1941 одним з перших на Пн. Буковині вступив до лав ЛКСМУ. Під час Великої Вітчизн. війни очолив боротьбу підпільної комсомольської орг-ції, яка здійснювала диверсійні та терористичні акти, розповсюджувала листівки. В серпні 1942 разом з товаришами по боротьбі Г. було заарештовано рум. контррозвідкою. За вироком рум. військ.-польового суду Г. розстріляно в Чернівцях.

О. П. Потапова (Москва).

ГА́ЛКІН Михайло Васильович (1904—14.I 1944) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. в с. Бобрах (тепер Біловського р-ну Кур. обл.). В Рад. Армії з 1936. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира 576-го арт. полку 167-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту відзначився в боях по визволенню Правобережної України. У бою в с. Вотилівці (тепер Лисянського р-ну Черк. обл.), відбиваючи атаку ворожих танків, загинув.

ГАЛЛ АНОНІ́М (Gall Anonim; рр. н. і см. невід.) — польс. хроніст кін. 11 — поч. 12 ст. Автор хроніки (лат. мовою, 3 кн., вперше видана у Гданську 1749), яка охоплює історію Польщі до 1113. Хроніка містить цінний матеріал з історії зв'язків Польщі з Київ. Руссю, зокрема широко висвітлює похід *Болеслава I* Хороброго на Київ.

ГА́ЛОЧКІН Віктор Іванович (1925—15.XII 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1943. Н. у м. Орєхово-Зуєві (тепер Моск. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни як навідник міномета 285-го мінометного полку 5-го гвардійського механізованого корпусу 2-го Укр. фронту відзначився в бою за Кам'янку (тепер Черкас. обл.). Г. загинув у бою.

ГАЛУ́ШКО Євген Максимович (24.XI 1922 — 9. III 1969) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1945. Н. в містечку Народичах (тепер с-ще м. т. Житом. обл.) в сім'ї службовця. В 1948 закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту. З 1952 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Львів. зоовет. ін-ту. Досліджував питання історії революц.-визвольного руху трудящих зх.-укр. земель та історії КПЗУ.

Тв.: Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Іваненко (Бараба). Львів, 1969.

ГАЛЯ́ДКІН Петро Іванович (1922—28.XI 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Носкові (тепер Дмитровського р-ну Моск. обл.). В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни як комсорг 2-го стріл. батальйону 178-го гвард. стріл. полку 60-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. (потім 3-го Укр.) фронту відзначився при форсуванні Дніпра на Пд. від Дніпропетровська. Один з перших переправився на правий берег. Загинув у бою за с. Розумівку (тепер Запоріз. р-ну Запоріз. обл.).

ГАЛЯТО́ВСЬКИЙ Іоаникій (р. н. невід.— п. 12.I 1688) — укр. письменник, громад.-політ. і церк. діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, де згодом був ректором (1657—65). В 1668 став ігуменом, а 1669 — архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові. Видав польс. мовою два теологічно-публіцистичні трактати «Лебедь» (Новгород-Сіверський, 1679) і «Алькоран» (Чернігів, 1683), в яких обстоював необхідність збройного захисту слов. народів від тур.-тат. загарбників. Казання Г. зібрані в книзі «Ключ разумѣнія» (К., 1659; Львів, 1663, 1665). Г. належить зб. оповідань «Небо новое» (три вид.— 1665, 1677, 1699, останнє у Могильові, Білорусія), полемічно-публіцистичні трактати, написані тодішньою укр. книжною і польс. мовами, тощо. Виступав проти Ватікану та уніатства (брошура «Розмова білоцерківська», 1676; трактат «Fundamenta», 1683); був прихильником розширення рос.-укр. культурних зв'язків.

Літ.: Історія української літератури. У 8 т., т. 1. К., 1967; Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский. «Киевская старина», 1884, № 1—4.

М. П. Гнатюк (Київ).

ГАЛЬ Олексій Трохимович (22.I 1924—10.X 1943) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в с. Дмитрієвському (тепер Красногвардійського р-ну Ставр. кр.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як рядовий 1372-го стріл. полку 417-ї стріл. д-зії Пд. фронту відзначився в боях на тер. тепер. Токмацького р-ну Запоріз. обл. 7.X 1943 р., очолюючи розвідгрупу, проник у ворожий тил, розгромив штаб батальйону і захопив цінні документи, а також виявив протитанк. рів і мінні поля. Г., двічі поранений, один обслуговував 3 кулемети, брав участь у відбитті 8 контратак ворога, знищивши бл. 200 гітлерівців. Під час останньої атаки загинув.

ГАЛЬПЕ́РІНИ — євр. банкірська родина на Україні в серед. 19 ст., діяльність якої була пов'яза-

на гол. чин. з цукровою пром-стю. Найвідоміший Йосип Г. (р. н. невід.— п. бл. 1865) — власник банкірського дому в Бердичеві, який відігравав помітну роль в економіч. житті Правобережної України серед. 19 ст. Мав великий вплив на місцеву адміністрацію, яку використовував в інтересах консервативних кіл єврейства та для боротьби з представниками прогресивних верств. У 60-х рр. 19 ст. банкірський дім Г. зазнав банкрутства через розорення головних його клієнтів — польс. поміщиків, маєтки яких були конфісковані царським урядом у зв'язку з участю їх у польс. визвольному повстанні 1863—64.

С. Я. Боровий (Одеса).

ГАЛЬШТА́ТСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. культура раннього залізного віку (прибл. 10—5 ст. до н. е.), поширена на Пд. Середньої Європи. Назва походить від могильника, відкритого 1846 поблизу м. Гальштата в Пд.-Зх. Австрії. При розкопках могильника виявлено понад 2 тис. багатих поховань з обрядом трупоспалення і трупопокладення. Носіями Г. к. були іллірійці (пам'ятки на тер. Австрії, Югославії, Албанії) і кельти (пам'ятки на тер. Пд. ФРН і Сх. Франції). Г. к. поділяється на два періоди: ранній (10—8 ст. до н. е.), коли відбувався перехід від бронзового до залізного віку, і пізній (8—5 ст. до н. е.), для якого був характерний бронзовий посуд, орнаментований зображеннями тварин, людей, символічних знаків, а також побутових сцен. Осн. заняттям носіїв Г. к. було мотичне землеробство (в серед. 1-го тис. до н. е. стало орним). Вони займалися також скотарством, гончарством, видобуванням солі, міді й заліза; велику роль відігравала торгівля сіллю. Найбільш поширений тип поселень — слабо укріплене поселення з правильним плануванням вулиць, відомі також свайні поселення. Житла були наземні і напівземлянкові. При розкопках пам'яток Г. к. виявлено зброю, прикраси, бронзовий посуд, різний за формою глиняний чорнолощений посуд, прикрашений різнокольоровим орнаментом. Мистецтво Г. к. представлене невеликими бронзовими і глиняними статуетками, що зображують піших людей, вершників, тварин тощо. У племен Г. к. відбувався розклад патріархально-родових відносин і перехід до класового суспільства. Про зв'язки племен Г. к. з сусідніми племенами свідчить поширення чорнолощеної кераміки. На тер. України посуд, характерний для Г. к., зустрічається у пам'ятках 10—5 ст. до н. е. (*Михалківський скарб*, *Магала* та ін.).

О. М. Лєсков (Київ).

ГАМАЛІЇ — укр. старшинсько-козац. рід 17—18 ст. Григорій Михайлович Г. (р. н. невід.— п. 1702) — лубенський полковник [1665—68, 1687—88]. У 1659 був послом І. *Виговського* в Туреччині. Повернувшись на Україну, став прибічником І. *Брюховецького*. Після зради І. Брюховецького підтримував тур. ставленика П. *Дорошенка*. Амністований царським урядом 1676, дістав маєтності поблизу м. Лохвиці на Полтавщині. Андрій Михайлович Г. (р. н. невід.— п. 1696) — лохвицький сотник, генеральний осавул [1689—94]. Прибічник І. *Мазепи*. Службове становище використовував для власного збагачення та присвоєння військ. маєтностей.

ГАМАЛІЯ Микола Федорович (17.II 1859 — 29.III 1949) — видатний рад. мікробіолог і епідеміолог, почесний акад. АН СРСР (з 1940), дійсн. член АМН СРСР (з 1945); засл. діяч н. РРФСР (з 1934). Член Комуністич. партії з 1948. Н. в Одесі. Закінчив ун-т в Одесі (1880) та Петерб. військ.-мед. академію (1883). В 1886 разом з І. І. Мечниковим організував в Одесі першу в Росії бактеріологіч. станцію. З 1912 очолював наук. заклади в

І. Галятовський.

М. Ф. Гамалія.

Ленінграді і Москві. Г. вивчив засоби запобігання багатьом інфекц. хворобам, довів вірусну природу чуми рогатої худоби, заклав основи вчення про бактеріофаг, опрацьовував проблеми мінливості мікробів, питання імунітету тощо. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Иванченко П. Академик Николай Федорович Гамалея. Одесса, 1951; Миленушкин Ю. И. Николай Федорович Гамалея. М., 1954 [бібліогр. с. 150—155]; Дяченко С. С. Н. Ф. Гамалея — один из основоположников отечественной микробиологии. «Врачебное дело», 1959, № 5; Финн Э. Академик Гамалея. М., 1963.

ГАМА́РНИК Ян Борисович (2.VI 1894—31.V 1937) — рад. парт. і військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1916. Н. в Житомирі в сім'ї службовця. В революц. русі з 1914. Після Лютн. революції 1917 — член і деякий час секретар Київ. к-ту РСДРП (б). Проводив роботу по підготовці Жовтн. збройного повстання в Києві, входив до складу ревкому. Навесні 1918 Г. обрано до складу Оргбюро по підготовці I з'їзду КП (б) У. Член підпільного Всеукр. центру («Дев'ятка») і один з керівників підпільних парт. орг-цій в Одесі, Харкові, Криму під час австро-нім. окупації. Після вигнання окупантів з України — член Харків. губкому, голова Одес. губкому КП (б) У. В 1919 — член Реввійськради Пд. групи військ 12-ї армії, комісар 58-ї стріл. д-зії, брав участь у визволенні Києва від денікінців. У 1920—23 — голова Одес., Київ. губкомів КП (б) У, голова Київ. губвиконкому. В 1923—28 — голова Дальревкому, крайвиконкому і секретар Далькрайкому партії. В 1928 — секретар ЦК КП (б) Білорусії. З жовтня 1929—нач. Політуправління Червоної Армії і член Реввійськради СРСР; відповідальний ред. газ. «Красная звезда». З червня 1930 — заст. наркома оборони СРСР і заст. голови Реввійськради СРСР. На XIV з'їзді ВКП (б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XV—XVII з'їздах — членом ЦК. На II з'їзді КП (б) У обирався кандидатом у члени ЦК, на III з'їзді та IV конференції КП (б) У — членом ЦК КП (б) У. Був членом ЦВК і ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. Портрет,с. 405.

Літ.: Салехов М., Горелік Я. Товариш Ян. (Нарис про Яна Борисовича Гамарника). К., 1963.

ГАММЕРДЕ́РФЕР (Hammerdörfer) Карл (1758—17.IV 1794) — нім. історик, письменник, журналіст. З 1787 — професор Ієнського ун-ту. Співавтор географ.-істор. хрестоматії «Європа, Азія, Африка й Америка» (4 тт.), автор «Загальної всесвітньої історії» (4 тт.), «Історії Польського королівства» (3 тт.). В 1789 опублікував у Лейпцігу скорочений і виправлений переклад на нім. мову «Анналів» Й. Б. Шерера під назвою «Історія ук-

раїнських і запорізьких козаків з додатком деяких відомостей про їх устрій та звичаї».

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ГА́МЧЕНКО Сергій Свиридович (1859—1934) — укр. рад. археолог. Н. в містечку Ратному (тепер с-ще м. т. Волин. обл.). В 1886—1903 провадив розкопки на Житомирщині. В 1909—13 за дорученням Археол. комісії досліджував пам'ятки *трипільської культури* в бас. Пд. Бугу. В 1924—26 розкопками в с. Колодяжному (тепер Дзержинського р-ну Житом. обл.) і с. Войцехівці (тепер с. Колосівка Полонського р-ну Хмельн. обл.) поклав початок вивченню пам'яток городсько-усатівського типу на Поліссі. Значний внесок у дослідження *черняхівської культури* зробив розкопками могильників в Масловому (тепер Шполянського р-ну Черк. обл.) та ін. Проводив археол. дослідження також у Києві та в районі будівництва Дніпрогесу.

Тв.: Житомирский могильник. Житомир, 1888; Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. В кн.: Трипільська культура на Україні, в. 1. К., 1926; Розкопки 1926 р. в Києві (Давніша садиба В. П. Трубецького). В кн.: Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. К., 1927; Могильний некрополь біля ст. Полонного на Волині. В кн.: Хроніка археології та мистецтва, ч. 1. К., 1930; Житомир за першоджерелами передісторичної археології. «Записки Всеукраїнського археологічного комітету», 1931, т. 1.

В. П. Петров (Київ).

ГАНЕ́ВИЧ Іван Васильович (н. 4.VII 1915) —укр. рад. історик, доктор істор. наук. (з 1961), професор (з 1962). Член КПРС з 1939. Н. в с. Катаржину (тепер с. Червонознам'янка Іванківського р-ну Одес. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1941 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. З 1953 — викладач, з 1962 — зав. кафедрою історії КПРС Одес. ун-ту. Працює над проблемою антифашист. боротьби трудящих мас Болгарії в період 2-ї світової війни; вивчає питання соціалістич. індустріалізації в Рад. країні.

Тв.: Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.). К., 1959; Боротьба болгарського народу за завершення будівництва соціалізму. К., 1964 [у співавт.]; Историография и источниковедение национально-освободительной и классовой борьбы болгарского народа в период второй мировой войны. Одесса, 1965.

ГАНЖА́ Іван (р. н. невід.— вересень 1648) — уманський полковник, сподвижник Б. Хмельницького. Напередодні нар.-визвольної війни 1648—54 служив у надвірному війську польс. магната О. Конецпольського. На поч. нар. повстання перейшов на бік повстанського війська. Під час *Жовтоводської битви 1648*, виконуючи доручення Б. Хмельницького, умовив реєстрових козаків (4—5 тис. чол.) у Кам'яному Затоні на Дніпрі приєднатися до повстанців. Після перемоги в *Корсунській битві 1648* Г. із загоном козаків за наказом Б. Хмельницького вирушив на Уманщину, де очолив повстання проти польс. шляхти, визволивши Умань, Тульчин та ін. міста. Влітку 1648 призначений полковником *Уманського полку*. Героїчно загинув у *Пилявецькій битві 1648*.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

ГА́НКА (Hanka) Вацлав (10.VI 1791—12.I 1861) — чеський поет і філолог. Разом з Й. Ліндою створив збірки патріотич. поем і віршів «Краледворський рукопис» (1819; укр. мовою перекладали М. Шашкевич, С. Руданський, І. Верхратський, І. Франко) і «Зеленогорський рукопис» (1820), підробивши їх під старод. пам'ятки чес. поезії. Автор слов. граматик (чес., польс. та рос.), перекладач «Слова о полку Ігоревім» і укр. нар. пісень. Йому належать також рецензія на п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка» і некролог «Малоруський поет Котляревський».

Літ.: Пушкаревич К. Королеводвірський рукопис в українських перекладах. «Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», 1929, в. 2.

ГАННО́ВЕР (р. н. невід.— п. 1683) — єврейський хроніст, рабин. До 1648 жив у Заславі (тепер Ізяслав, Хмельн. обл.). У своєму гол. творі (виданий 1653 у Венеції староєвр. мовою, перекл. євр., франц., нім., рос. мовами) описав події на Україні напередодні та на поч. визвольної війни укр. народу 1648—54. У творі є цінні відомості про події війни, але деякі з них висвітлено зі значними неточностями. Г. тенденційно змальовує істор. постаті Б. Хмельницького і М. Кривоноса.

А. З. Барабой (Київ).

ГАНЮ́ШИН Петро Михайлович (20.I 1919—2.X 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Горках (тепер Сергіївського р-ну Куйбишев. обл.). В Рад. Армії з 1942. У 1942 закінчив Пензенське арт. уч-ще і з травня 1943 — командир взводу 106-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 23-ї стріл. д-зії Воронез. (потім 1-го Укр.) фронту. Відзначився в боях на правому березі Дніпра в районі м. Канева (тепер Черк. обл.). 2.X 1943 знищив дві фашист. гармати, один міномет і бл. 1 взводу солдатів. Будучи тяжко пораненим, продовжував вести бій, поки не загинув.

ГАПО́НОВ Юхим Васильович (1912—24.X 1943) — рад. військовослужбовець, ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у станиці Дубенцовській (тепер Цимлянського р-ну Рост. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир гармати 92-го окремого винищувально-протитанк. арт. полку 60-ї окремої винищувально-протитанк. арт. бригади Пд. (а потім 4-го Укр.) фронту відзначився при ліквідації угруповання фашист. військ. в районі Запоріжжя.З 1.IX по 24.X 1943 його вогнева обслуга знищила 5 ворожих танків, одну самохідну гармату, 2 мінометні батареї, 1 протитанк. батарею і багато ін. техніки. Г. загинув у бою.

ГАПУ́РОВ Мухамедназар (н. 25.II 1922) — держ. і парт. діяч Туркм. РСР. Член КПРС з 1944. Н. в с. Амудар'я (тепер Туркм. РСР) в сел. сім'ї. В 1941, після закінчення учительського ін-ту, працював учителем. У 1941—43 — в Рад. Армії. В 1943—44 — на пед. роботі. З 1944 — на керівній комсомольській і парт. роботі в Туркменії. В 1951—56 — секретар ЦК ЛКСМ Туркменії. В 1954 закінчив Чарджоуський пед. ін-т. У 1956—57 — зав. відділом пропаганди і агітації Чарджоуського обкому партії, 1957—59 — секретар, 1959 —61 — перший секретар Чарджоуського обкому КП Туркменії. В 1962—63 — секретар ЦК КП Туркменії; з березня 1963 — Голова Ради Міністрів Туркм. РСР. На XXIII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

ГА́РАЛЬД СУВО́РИЙ (Harald Haardraa de; 1015—66) — король Норвегії [1046—66]. До проголошення королем перебував на чолі загону *варягів* на службі у Київ. Русі та Візантії. В 1044 одружився з *Єлизаветою Ярославною*. Від Г. С. дійшло кілька поетичних творів, зокрема пісня, присвячена Єлизаветі Ярославні, яку він називав «руською дівчиною з золотою гривною». Загинув під час походу на Англію. Образ Г. С. виведений у п'єсі І. Кочерги «Ярослав Мудрий».

Я. Б. Гамарник.

М. Гапуров.

М. Г. Гарєєв.

К. К. Гедройц.

ГАРА́М Михайло Олександрович (11.II 1918 — 28.IV 1944) — рад. військ. льотчик, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. в с. Власівці (тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. Закінчив Одес. військ.-авіац. школу ім. П. Д. Осипенко. Під час Великої Вічизн. війни 1941—45 — пілот, старший льотчик, командир ескадрильї 32-го гвардійського винищувального авіаполку 210-ї гвардійської винищувальної авіадивізії 1-го винищувального авіакорпусу ВПС. Брав участь у боях на Пд., Пд.-Зх., Волховському, Донському, Калінін. фронтах. Зробив 185 бойових вильотів. Особисто збив 24 ворожі літаки. Помер від ран.

ГАРА́ШИН (Garaśyn) Рудольф (н. 1895) — угор. інтернаціоналіст, учасник боротьби за владу Рад в Росії і на Україні. Н. в м. Надьканіжі (тепер УНР). За фахом робітник-друкар. Мобілізований в австро-угорську армію, Г. 1915 потрапив у рос. полон. В Росії примкнув до революц. руху. З 1917 — член РКП (б). Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції керував загоном Червоної гвардії в м. Любимі (тепер Яросл. обл.). Пізніше командував батальйоном ЧК. У 1918 брав участь у придушенні контрреволюц. заколотів у Москві і Ярославлі. В 1919—20 Г. — один з організаторів інтернац. частин Червоної Армії на Україні. Боровся в їхніх рядах проти контрреволюц. банд. Після громадян. війни — на госп. роботі. Брав участь у Великій Вітчизн. війні й визволенні Угорщини. Після війни — член Угор. соціалістич. робітн. партії. В УНР — на військ. і дипломатич. роботі.

Т. П. Брянцева (Київ).

ГАРДЕМА́Н Григорій Іванович (11.IX 1907—9.III 1942) — рад. військовослужбовець, політрук роти, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Софіївці (тепер Бериславського р-ну Херс. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Закінчив двомісячні курси політскладу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був політруком роти 71-го стріл. полку 30-ї стріл. д-зії Пд. фронту. 8.III 1942 рота під його командуванням знищила півтори роти гітлерівців і багато військ. техніки. В живих залишилося 13 рад. бійців, проти яких йшло 13 фашист. танків. 3 танки було знищено, а 4-й Г. підірвав останньою гранатою і загинув.

ГАРЄЄВ Муса Гайсинович (н. 9.VI 1922) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. Н. в с. Ілякшидах (тепер Ілішевського р-ну Башк. АРСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. В 1942 закінчив військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки і ескадрильї брав участь у боях на Сталінгр. і 4-му Укр. фронтах. Відзначився при розгромі Нікопольського угруповання ворога. Зробив 250 бойових вильотів на штурмування. В 1951 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1959 — Академію Генштабу, після чого був заст. командира авіадивізії. З 1964 в запасі. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань.

ГАРІБАЛЬДІЙСЬКІ БРИГА́ДИ — італ. партизан. загони, що боролися проти нім.-фашист. окупантів та італ. фашистів у Пн. Італії 1943—45 під час другої світової війни. Названі на честь італ. революціонера, керівника нац.-визвольного і демократич. руху в Італії Дж. Гарібальді. Кістяком Г. б. були комуністи, гол. командування ними здійснював Л. Лонго. Г. б. становили ядро (50%) партизан. армії «Корпус добровольців свободи». У квітні 1945 було 575 Г. б., кожна з яких налічувала 40—50 чол. У складі Г. б. («Паоло Браччіні», «Пінан-Чікеро», «Романья», «Фріум» та ін.) діяли підрозділи рад. бійців, що втекли з фашист. полону. На чолі ряду військ. частин і підрозділів гарібальдійців стояли рад. воїни. В. Я. Переладов командував рос. особливим ударним батальйоном, С. М. Сорокін, М. Я. Чорновус — загонами, В. І. Литовко — батальйоном, А. І. Мельничук — ротою гарібальдійців, Ф. В. Пономаренко був комісаром італ. батальйону. В боях проти нім. фашистів уславилися Ф. А. *Полетаєв*, Г. Колозян та ін. рад. воїни.

ГАРІБАЛЬДІЙЦІ — 1) Добровольці, що під керівництвом італ. революціонера Дж. Гарібальді брали участь у революц. війнах серед. 19 ст. за об'єднання італ. земель в єдину д-ву та за нац. незалежність Італії. Рух за об'єднання Італії знайшов широку підтримку серед народів європ. країн, в т. ч. в Росії і на Україні. Його вітали рос. революціонери-демократи М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов і О. І. Герцен, укр. революціонер-демократ А. О. *Красовський*. Серед Г. були добровольці різних національностей, у т. ч. росіяни і українці. 2) Бійці інтернац. батальйону, а згодом бригади ім. Дж. Гарібальді, які брали участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39 (див. *Інтернаціональні бригади*).

ГАРКА́ВИЙ Ілля Іванович (31.VII 1888—1.VII 1937) — рад. військ. діяч, комкор, активний учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Мусієнковому (тепер Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї селянина. Кол. офіцер старої армії (поручик). У 1917 — голова виконкому Ради солдат. депутатів у Кишиневі, організатор і керівник Червоної гвардії в Тирасполі. В 1919—20 — нач. штабу і командир (з березня 1920) *сорок п'ятої стрілецької дивізії*. Брав участь у боях проти петлюрівців, дені-

кінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема помічник ком. військами Київ. військ. округу (1921—28), ком. військами Уральського військ. округу (з 1935).

ГАРКУ́ША Микола Євтихійович (12.XII 1905 — 17.XII 1944) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Васильківці (тепер Васильківського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1927. У 1940 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 1129-го стріл. полку 337-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при визволенні Полтавщини. У вересні 1943 полк під командуванням Г. форсував р. Псел, визволив міста Гадяч (12.IX 1943) і Лубни (19.IX 1943), згодом у числі перших форсував Дніпро в районі с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) і забезпечив переправу ін. рад. частинам. Загинув у бою.

ГАРКУ́ША Семен Іванович (н. бл. 1739 — р. см. невід.)— ватажок повстанських загонів на Україні в 70—80-х рр. 18 ст. Н. в с. Березані (тепер Ком. обл. БРСР) в сім'ї кріпака І. Миколаєнка. З 9 років жив на Запорізькій Січі, де й дістав прізвисько Гаркуша. Під час рос.-тур. війни 1768—74 в складі Запорізького війська брав участь у походах на Очаків і Хаджибей. Є дані, що Г. був знайомий з І. *Гонтою* і брав участь у *Коліївщині*. На поч. 70-х рр. 18 ст. організував повстанський загін, на чолі якого вчинив ряд нападів на поміщицькі маєтки на Слобідській, Лівобережній і Правобережній Україні. Влітку 1773 засланий на каторгу в м. Таганрог. У 1776 втік з каторги й організував з запорізької сіроми повстанський загін. У 1778 Г. заарештовано у м. Ромнах (тепер Сум. обл.), але через рік він втік з тюрми. Повстанський загін, очолений Г., зробив ряд вдалих нападів на поміщицькі маєтки на Правобережній і Лівобережній Україні та в Білорусії. В 1783 в м. Ропську (тепер БРСР) Г. знову потрапив до рук влади. Але невдовзі йому втретє вдалося втекти з тюрми та організувати повстанський загін. 17 (28).II 1784 в Ромнах був заарештований і після жорстокого катування засланий на довічну каторгу в м. Херсон.

Літ.: Гуржій І. О. Семен Гаркуша. К., 1962; Багалей Д. И. Исторические повести и статьи Гр. Фед. Квитки. В кн.: Багалей Д. И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. Х., 1893. *О. П. Лола* (Київ).

ГАРМА́Ш Микола Кузьмич (17.II 1903) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1932. Н. в с. Пісках (тепер Чернігівського р-ну Черніг. обл.) в бідній сел. сім'ї. З 1935 — голова колгоспу «Новий шлях» того ж району й області. Очолювана Г. сільгоспартіль, широко застосовуючи високу агротехніку, органічні й мінеральні добрива, рік у рік одержує високі врожаї с.-г. культур. На честь 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції артіль нагороджено Пам'ятним Червоним Прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Г.— депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

О. І. Дериколенко (Чернігів).

ГА́РНЕЦЬ — одиниця об'єму сипких тіл на Україні в дореволюц. період. Дорівнював 3,28 *л*. Після запровадження в Рад. країні метричної системи мір (1918) вийшов з ужитку.

ГА́РПІС (Γάρπις) — давньогрец. місто, яке згадує *Птолемей*, локалізуючи його на Сх. від Дністровського лиману. Дослідники пов'язують з Г. залишки давнього поселення біля с. Чорноморки на пд. околиці Одеси. *Л. М. Славін* (Київ).

ГАРФУ́НКІН Григорій Соломонович (1920 — 23.IX 1943) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Костиному (тепер Свердл. обл.). В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як розвідник 183-ї танк. бригади 10-го танк. корпусу Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч на 22.IX 1943 Г. з групою розвідників переправився на правий берег ріки в районі с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.). Загинув у бою.

ГАТА́Л (Γατάλ; рр. н. і см. невід.) — сарматський цар 2 ст. до н. е. З ім'ям Г. пов'язане повідомлення давньогрец. історика Полібія про мирний договір 179 до н. е. між понтійським царем Фарнаком та коаліцією малоазійських царів. У цьому договорі Г. виступає як європейський союзник Фарнака. Це перше безперечне письмове свідоцтво про перебування сарматів у Пн. Причорномор'ї. *О. М. Лєсков* (Київ).

ГА́ЧЕК Петро Миколайович (15. VI 1908 — 29.VIII 1966) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1957. Н. в с. Святому (тепер ПНР). З 1945 жив у с. Підгайчиках Теребовлянського р-ну Терноп. обл. УРСР. В 1946—47 — колгоспник у колгоспі ім. А. О. Жданова, 1948—50 — голова виконкому Підгайчицької сільс. Ради депутатів трудящих, з 1951 — голова колгоспу ім. А. О. Жданова. Очолювана Г. сільгоспартіль, широко застосовуючи високу агротехніку, органічні й мінеральні добрива, досягнення науки й техніки, рік у рік одержувала високі врожаї с.-г. культур. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

П. Т. Дубиніна (Тернопіль).

ГА́ШТОВТ (Гаштольд) Мартин Іванович — (рр. н. і см. невід.) — лит. феодал 15 ст. Перебував на службі у польс. короля і великого князя лит. Казимира IV. Після смерті удільного київ. князя Семена Олельковича (1470) Казимир призначив Г. воєводою до Києва, але він не був прийнятий киянами. Прибувши 1471 з військом до Києва, Г. здобув місто і поклав кінець існуванню удільного Київ. князівства. Проте, не маючи підтримки населення, Г. змушений був залишити Київ і повернутися до Литви. *В. М. Зайцев* (Київ).

ГВАГНІ́Н (Gwagnin) Александер (1534—1614) — польс. хроніст. Н. у Вероні (Італія), за національністю італієць. З 1561 служив у польс. війську. Брав участь у Лівонській війні 1558—83. Автор історико-географ. опису Польщі, Литви, України і Білорусії, написаного на основі праць польс. хроністів 16 ст. М. Кромера і М. Стрийковського. В 1578 склав коротку істор. хроніку Польщі до 1611, в якій найбільшу увагу приділив висвітленню Лівонської війни. В працях Г. подано відомості про сел.-козацькі рухи на Україні проти гніту польс.-шляхет. загарбників. Праці Г. використовували як джерела укр. літописці 17 ст., зокрема автор *Густинського літопису*.

ГВАЛТ, гвалти, згонні дні — феод. повинність на Західній і Правобережній Україні, в Польщі, Литві й Білорусії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Г. наз. примусова зверх панщини робота, яку виконували на вимогу поміщиків під час жнив всі працездатні селяни — чоловіки і жінки за поміщицькі харчі. Виникла з розвитком фільваркової системи поміщицького господарювання. Застосування Г. давало поміщикам можливість посилювати феод.-кріпосницьке гноблення кріпаків. Поступово Г. втратив сезонний характер і став звичайною панщиною.

ГВА́РДІЯ РАДЯ́НСЬКА — частини, з'єднання і об'єднання Рад. Армії, ВМФ і ВПС, що відзначилися в боях під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 високим військ. мистецтвом, масовим героїзмом, дисципліною, організованістю і мужністю. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР почесне звання 1-ї, 2-ї, 3-ї і 4-ї гвард. д-зій вперше було присвоєно наказом Ставки Верх. Головнокомандування від 18.IX 1941 100-й, 127-й, 153-й і 161-й стріл. д-зіям, що відзначилися в битві під Смоленськом (10.VII—10.IX 1941). Указом Президії Верх. Ради СРСР від 21.V 1942 для особового складу Г. р. було встановлено особливий нагрудний знак і запроваджено додаток до військ. звання (гвардії рядовий, гвардії лейтенант), а для частин і з'єднань—гвардійські прапори. У боях на тер. України відзначилися 1-а, 2-а, 3-а, 4-а, 5-а, 6-а, 7-а і 8-а гвардійські армії, 3-я і 5-а гвардійські танк. армії та ін. гвардійські частини і з'єднання. На Чорноморському флоті за героїчні дії при обороні Одеси й Севастополя гвардійського звання удостоєно крейсери «Красный Кавказ» і «Красный Крым», есмінець «Сообразительный», тральщик «Защитник» та ін. бойові кораблі. Наприкінці Великої Вітчизн. війни в Г. р. налічувалося 11 загальновійськ. і 6 танк. армій, 129 стріл., кілька кав., арт. і танк. д-зій та значна кількість танк., арт., інж.-саперних, зв'язку і залізничних бригад, полків, батальйонів і дивізіонів.

Гвардійський нагрудний знак.

ГЕДИМІ́Н, Гедимінас (р. н. невід.— п. 1341) — великий князь литовський [1316—41]. Загарбав Вітебське, Мінське, Друцьке, Турово-Пінське князівства, завершив підкорення Полоцького князівства. В 1340 поставив свого сина *Любарта* князем на Волині. Залежними від Г. були київ. і смоленські князі. В 1325 уклав договір з Польщею проти Лівонського ордену, 1331 розбив хрестоносців біля Пловців (тепер ПНР). Загинув під час облоги нім. фортеці Баєрбург на р. Німан.

ГЕДРО́ЙЦ Костянтин Каетанович (6.IV 1872 — 5.X 1932) — рос. рад. грунтознавець і агрохімік, акад. АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1930), професор (з 1918), чл.-кор. Чехословацької землеробської академії (з 1929). Н. в м. Бендерах (тепер Молд. РСР) в сім'ї військ. лікаря. В 1898 закінчив лісовий ін-т у Петербурзі (тепер Ленінгр. лісотехнічна академія ім. С. М. Кірова), а 1903 — природничий відділ фіз.-матем. ф-ту Петерб. ун-ту. В 1928—30 — директор Грунтового ін-ту АН СРСР. З 1930 — керівник Долгопрудного дослідного поля (поблизу Москви). Г.— один з організаторів і керівників агрохімічного відділу Носівської с.-г. дослідної станції на Чернігівщині (1918—30). З 1927 — президент Міжнар. асоціації грунтознавців, з 1930 — президент Міжнар. конгресу грунтознавців. Автор праць з грунтознавства і агрохімії. Премія ім. В. І. Леніна, 1927. Портрет, с. 405.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1955 [бібліогр. т. 1, с. 515—522].

Літ.: Памяти академика К. К. Гедройца. Л., 1934; Ремезов Н. П. Константин Каэтанович Гедройц. М., 1952 [бібліогр. с. 117—125]; Вернандер Н. Б. К. К. Гедройц. К., 1965 [бібліогр. с. 45—49].

ГЕ́ЙБО Йосип Іванович (н. 24.IV 1910) — рад. військ. льотчик, ген.-майор авіації, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. Н. в с. Валуйському (тепер Станично-Луганського р-ну Луган. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1933. В 1934 закінчив 9-у військ.-авіац. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 6-ї гвардійської винищувальної авіадивізії Степового (потім 2-го Укр.) фронту брав участь у Курській битві, форсуванні Дніпра, Кіровоградській, Корсунь-Шевченківській, Уманській та ін. наступальних операціях рад. військ. Зробив 177 успішних бойових вильотів, збив 5 фашист. літаків. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1967 — в запасі.

ГЕКАТЕ́Й МІЛЕ́ТСЬКИЙ (Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος; бл. 546—480 до н.е.)— давньогрец. історик і географ. Н. в м. Мілеті. Автор творів «Землеопис» і «Генеалогія», що дійшли до нас у працях пізніших авторів. Уривки з «Землеопису», що стосуються Скіфії, містять найдавніші свідчення про її населення.

Літ. Ростовцев М. Скифия и Боспор. Л., 1925.

ГЕ́ККЕР Анатолій Ілліч (6.IX 1888 — 1. VII 1937) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Тбілісі в сім'ї військ. лікаря. Закінчив курси при Академії Генштабу (1917). Кол. офіцер старої армії (поручик). У 1917 брав активну участь у революц. подіях на Рум. фронті. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції солдати обрали Г. ком. 8-ю армією. Навесні 1918 — один з організаторів частин Червоної Армії на Україні, ком. рад. військами в Донбасі, нач. штабу Укр. фронту. В 1919—20 — ком. *Тринадцятою армією*, нач. штабу військ внутр. служби РРФСР, ком. 11-ю армією. Брав участь у боях проти австро-нім. окупантів, денікінців, махновців. Після громадян. війни — на відповідальній військ. та військ.-дипломатичній роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Д. І. Куртов (Москва).

ГЕЛО́Н (Γέλωνός) — давнє місто в лісостеповій частині Сх. Європи. За Геродотом, місто було «дерев'яним» і його оточувала дерев'яна стіна. Питання про місце розташування Г. ще не розв'язане. Деякі дослідники пов'язують Г. з *Більським городищем*.

Є. В. Черненко (Київ).

ГЕЛО́НИ (Γελωνοί) — давнє плем'я у Сх. Європі. Згадується багатьма давньогрец. (Геродот, Скілак Каріандський, Псевдо-Скімн, Діонісій, Птолемей та ін.) і рим. (Вергілій, Горацій, Сенека, Мела та ін.) авторами, інколи як синонім *скіфів*. Геродот вважав їх еллінами за походженням, які оселилися в землі *будинів*, і зазначав, що Г. «говорили то по-скіфськи, то по-грецьки». Наприкінці 6 ст. до н. е. Г. разом зі скіфами брали участь у боротьбі проти війська перського царя Дарія I Гістаспа (див. *Дарія похід на скіфів*). Деякі дослідники (М. І. Артамонов) локалізують Г. в Серед. Придніпров'ї, інші (П. Д. Либеров) — на серед. Дону.

Є. В. Черненко (Київ).

ГЕ́ЛЬМАН Поліна Володимирівна (н. 19.X 1919) — рад. військовослужбовець, гвардії ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1946). Член КПРС з 1942. Н. у м. Бердичеві (тепер Житом. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1942. Закінчила курси штурманів при авіашколі м. Енгельса (тепер Сарат. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як стрілець-бомбардир, штурман і нач. зв'язку ескадрильї 46-го гвард. авіаполку нічних бомбардувальників 4-ї повітряної армії брала участь у боях на Пн. Кавказі, Кубані, Тамані, в Криму, Білорусії, а також у Польщі, Сх. Пруссії, Німеччині. Здійснила 857 бойових нічних вильотів. З 1956 в запасі.

ГЕ́ЛЬФЕРГ Семен Григорович (1924 — 29.IX 1943) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член ЛКСМУ. Н. в Одесі. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення протитанк. рушниць 69-ї механізованої бригади 3-ї гвард. танк. армії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 22.IX 1943 одним з перших форсував ріку в районі с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) і біля с. Григорівки знищив 2 фашист. танки і мотоцикл. У бою 29.IX прийняв на себе командування взводом, особисто знищив ворожий танк. Загинув у цьому бою.

ГЕНЕАЛО́ГІЯ (грец. γενεαλογία — родовід, від γενεά — рід і λόγος — наука) — допоміжна (спеціальна) істор. дисципліна, що досліджує походження родів, окремих осіб, їхні родинні та ін. зв'язки. Г. пов'язана з *геральдикою* та деякими ін. спец. істор. дисциплінами. Систематизуючи й узагальнюючи відомості й матеріали біограф. характеру, Г. допомагає вивчати політ., соціальні, майнові й правові відносини. Вперше родовідні описи походження царів, правителів і міфічних героїв з'явилися в рабовласницьку епоху в Ассирії, Єгипті, Римі, Греції та ін. стародавніх країнах. Особливого значення Г. набула в середні віки, коли всі суспільні відносини пов'язувалися з походженням, родовитістю, спадковими правами тощо. Деякими питаннями Г. цікавилися ще в Київ. Русі (Нестор-літописець та ін.). На Україні розвиток Г. був зумовлений піднесенням політ. ролі укр. козац. старшини та її поступовим перетворенням на панівний клас феодалів-поміщиків. Після возз'єднання України з Росією 1654 укр. козац. старшина протягом 2-ї пол. 17—18 ст. невпинно домагалась у царського уряду зрівняти її в правах з рос. дворянством. Щоб дістати дворянське звання, укр. козац. старшинські роди складали родоводи, генеалогіч. древа і таблиці й доводили давність свого привілейового становища на Україні та феод. прав на володіння кріпаками й зем. маєтностями. Цими генеалогіч. матеріалами користувалися укр. козац. старшинські літописці, дворянські й бурж. історики. Систематизувати Г. козац. старшинських родів Лівобережної України спробував В. Л. *Модзалевський*. У працях О. М. *Лазаревського* з питань Г. на значному документ. матеріалі викрито феод.-кріпосницьку політику укр. козац. старшини як запеклих кріпосників і гнобителів укр. селянства й рядового козацтва, що об'єктивно спростовувало антинаук. концепції укр. бурж.-націоналістич. істориків про «безкласовість» укр. нації. Даними Г. широко користувався в політ. боротьбі й наук. роботі В. І. Ленін.

Літ.: Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы к истории общества в XVII и XVIII в. «Русский архив», 1875, кн. 1—3; Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. К., 1882; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 1—4 [А—С]. К., 1908—14.

В. І. Стрельський (Київ).

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОР — в царській Росії з 1775 начальник *генерал-губернаторства*. Призначався царем і здійснював на тер. генерал-губернаторства всю повноту військ. і цивільної влади. До губернської реформи 1775 звання Г.-г. було почесним. Так, перших губернаторів, призначених на поч. 18 ст. в Петербурзьку, Київську, Азовську губернії, називали Г.-г. Здебільшого Г.-г. був одночасно й командуючим військами військ. округу.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — в Росії з 1775 до жовтня 1917 велика адм.-тер. одиниця, до складу якої, як правило, входило кілька *губерній*. На Лівобережній Україні після ліквідації гетьманства з 1764 до 1782 існувало Малоросійське Г.-г., очолюване П. О. *Румянцевим*. У різний час на Україні існували Г.-г. Харківське — у складі Харків. та Воронез. губ. (1775—96), Київське — у складі Київ., Поділ. та Волин. губ. (1832—1914) та ін. Г.-г. створювалися також на час запровадження воєнного стану, зокрема під час революц. подій тощо. Так, з 17.VI 1905 до грудня 1908 існувало тимчасове Одеське Г.-г.; на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами 1914—17,— тимчасове військове Г.-г. Галичини.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — центр. установа гетьманської адміністрації на Україні 17—18 ст.; орган захисту класових інтересів козац. старшини. Існувала з часів визвольної війни укр. народу 1648—54. Через Г. в. к. *гетьман* здійснював свою військ. і цивільну владу. В ній зосереджувалось військ., адм., судове, фін. управління, вирішувались спори про належність до козацтва, складались гетьманські універсали, розглядались повідомлення полкової та сотенної старшини, справи міст тощо. В Г. в. к. засідала *генеральна старшина*. Керував канцелярією *генеральний писар*, якому були підпорядковані військ. канцеляристи (здебільшого сини вищих укр. урядовців). Г. в. к., як і резиденція гетьмана, перебувала в різні часи в Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові. Відповідно до грамоти Петра I від 28.XI 1720 Г. в. к. зазнала реорганізації, зокрема була позбавлена фін. і судових прав. В 1728 Г. в. к. ліквідовано, 1734 — відновлено. Остаточно її ліквідовано 21.XI 1764.

А. Й. Пашук (Львів).

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА РА́ДА — політ. орган на Україні протягом 1648—1750; збори козац. війська, на яких обирали *гетьмана* або розв'язували важливі політ., військ., фін., а також судові справи. Так, питання про возз'єднання України з Росією вирішувалося 8 (18).I 1654 в Переяславі на Г. в. р. (див. *Переяславська рада 1654*), в якій, крім козаків, взяли участь представники різних соціальних верств населення. Після 1654 Г. в. р. скликалася формально для підтвердження т. з. статей (договірних умов між гетьман. адміністрацією та царським урядом) і схвалення погодженої з царським урядом кандидатури гетьмана. Всі ін. питання розв'язувалися на *раді старшини*. На останній Г. в. р., що відбулася в лютому 1750, було проголошено гетьманом царського ставленика К. Г. *Розумовського*. Див. також *Козацька рада*.

А. Й. Пашук (Львів).

ГЕНЕРА́ЛЬНА СКА́РБОВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ, канцелярія військового скарбу — найвищий фін. орган гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні. Діяв з перервами протягом 1723—81. На Г. с. к. покладалося збирання податків з населення, відання прибутками і видатками, військ. та ранговими маєтностями тощо. Місцеперебування Г. с. к.— Глухів. На чолі Г. с. к. стояв генеральний підскарбій.

ГЕНЕРА́ЛЬНА СТАРШИ́НА — вища центральна військ. і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст.; рада при *гетьмані* і його найближче оточення. Складалася з представників панівної верхівки козац. старшини. До Г. с. входили: *генеральний обозний*, *генеральний суддя*, *генеральний писар*, *генеральні осавули*, *генеральний хорунжий*, генеральний підскарбій та генеральний бунчужний (див. *Бунчужний*). Формально ці посади вважалися виборними, фактично їх посідали особи, яких призначав гетьман за погодженням з царським урядом. Це були найбагатші та найвпливовіші представники з старшинських родин, яким виконували «послушенство» (тобто були зобов'язані на них

працювати) тисячі селян. Г. с. вирішувала найважливіші питання військ. і цивільної адміністрації, відала фінансами, судочинством, очолювала військ. збройні сили. Г. с. почала втрачати своє значення з 1709, коли при гетьмані царський уряд призначив свого резидента, який контролював діяльність Г. с. З 1722 влада на Україні фактично належала *Малоросійській колегії*, що обмежувало права і привілеї Г. с. Зі скасуванням *гетьманщини* (1764) значення Г. с. все більше занепадало. В 1782, у зв'язку з остаточною ліквідацією залишків автономії Лівобережної України, Г. с. як адм. орган перестала існувати. Див. також *Козацька старшина*.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст. К., 1959.

А. Й. Пашук (Львів).

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ МЕЖУВА́ННЯ — точне визначення меж зем. володінь поміщиків, козац. старшини, купців, громад, держ. селян, міст, церков та ін. установ, яке провадив царський уряд з 60-х рр. 18 ст. до серед. 19 ст. Першу спробу провести зем. розмежування на Лівобережній Україні царський уряд зробив 1729—30 (див. *Генеральне слідство про маєтності*). З дальшим розвитком феод.-кріпосницьких відносин та посиленням закріпачення селянства для задоволення вимог панівних класів, що намагалися закріпити в спадкове володіння загарбані сел., козац., громад. землі, а також держ. землі, одержані ними в тимчасове і умовне володіння, царський уряд провів Г. м. у 34 губерніях, у т. ч. й на Україні. Здійснене за царським маніфестом 19 (30).IX 1765 та урядовою інструкцією 1766 Г. м. ліквідувало звичаєве право вільної сел. зем. займанщини і закріпило за поміщиками та козац. старшиною зем. маєтності, в т. ч. загарбані сел. і козац. землі. Дбаючи про розширення поміщицького землеволодіння, царський уряд під час Г. м. продав поміщикам по дешевих цінах чимало держ. земель. Г. м., зокрема, скористалися укр. поміщики та козац. старшина, діставши в спадкове володіння значні зем. маєтності. Проведенням Г. м. керувала створена при Сенаті межова експедиція, якій були підпорядковані губернські межові канцелярії та повітові межові контори. Внаслідок Г. м. було розмежовано понад 275 млн. дес., виготовлено бл. 200 тис. планів окремих зем. володінь, на основі яких було складено повітові межові плани та губернські атласи. Документи Г. м. були юрид. основою в зем. відносинах аж до Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917. З документальних архівних матеріалів Г. м. велике наук. значення мають госп. описи землеволодінь, складені землемірами.

Літ.: Герман И. Е. История русского межования. М., 1914; Рубинштейн Н. Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. (Историко-экономический очерк). М., 1957. *А. З. Барабой* (Київ).

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ СЛІ́ДСТВО ПРО МАЄ́ТНОСТІ — розмежування маєтностей між їхніми власниками на Лівобережній Україні 1729—30 з метою узаконення передачі в спадщину тимчасових володінь. Проводилось в умовах зростання великого феод.-старшинського і монастирського землеволодіння. Зем. володіння надавали гетьмани, а досить часто й полковники. Серед зем. володінь певну групу становили т. з. *рангові маєтності*, що їх давали на посаду. У цих маєтностях з селян стягували різні натуральні і грошові збори на користь їхніх володільців, а також на гетьманську, полкову і сотенну адміністрацію. Переходи селян у старшинських і монастирських маєтностях обмежувалися. Г. с. про м. було серйозним кроком на шляху поступового закріпачення селян. Після ліквідації гетьманської влади на Україні царський уряд протягом 2-ї пол. 18 ст.— 1-ї пол. 19 ст. проводив в інтересах дворянства *генеральне межування*.

В. С. Кульницький (Львів).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ СУД — найвищий судовий орган на Лівобережній Україні. Існував з 1797 (відповідно до указу Павла I від 30.XI 1796) у складі двох департаментів: цивільного та кримінального. Був апеляційною інстанцією для судових установ, міських магістратів та ратуш *Малоросійської губернії*. Діяв у складі 2 ген. суддів і 10 засідателів, що обиралися дворянами на 3 роки. При Г. м. с. був генерал — возний, що виконував рішення суду. Місцеперебування Г. м. с.— Чернігів. Підпорядковувався сенатові. В 1831 Г. м. с. було ліквідовано.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ОБО́ЗНИЙ — вища службова особа гетьманської адміністрації на Україні з часів нар.-визв. війни 1648—54 і до кін. 18 ст., член *генеральної старшини*. В старшинській ієрархії був першою особою після гетьмана. Відав генеральною, полковою і сотенною артилерією; брав участь у військ. походах; засідав у генеральному суді; виконував обов'язки наказного гетьмана. В *генеральній військовій канцелярії* Г. о. вів усі військ. справи.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ О́ПИС ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ 1765—69 — перепис населення і господарств Лівобережної України. Метою перепису було запровадження на Україні нового, підвищеного держ. оподаткування. У л-рі відомий під назвами «Румянцевського опису Малоросії», «Генерального опису Малоросії». 4 (15).XI 1763 Катерина II підписала указ про перепис на Україні, відповідно до якого Сенат розробив інструкцію про порядок перепису. Здійснювався за розпорядженням малорос. ген.-губернатора П. О. *Румянцева* з жовтня 1765 до 10 (21).II 1769 (його було припинено з початком рос.-тур. війни). Перепис, за винятком Київ. полку, не було закінчено. Для проведення перепису в кожному полку було створено спец. комісію на чолі з рос. офіцером. Перепис проводився за чотирма формами. За першою описувалися міста і містечка; за другою — коронні, урядові й монастирські маєтки; за третьою — поміщицькі й старшинські маєтки; за четвертою — козацькі володіння. В переписі зазначались геогр. положення населеного пункту, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї, містились опис будівель, орної землі, лісу, сіножатей, городів, худоби; опис пром. підприємств: сукновалень, винниць, млинів, пасік тощо (з зазначенням розміру прибутків від них). У 2-й частині опису йдеться про заняття господарів і річні прибутки. Подекуди зустрічаються зведені таблиці про вік населення, розміри зем. володінь, грошових повинностей тощо. Окрему групу становлять документи про підтвердження прав на володіння землею, маєтками та ін. (універсали, купчі записи на землю, ліси, сіножаті, двори, заповіти, дарчі записи про передачу майна, про обмін грунтів, колективні прохання козаків за 17—18 ст.). В них зосереджено відомості про землеволодіння, розвиток пром-сті, соціально-економіч. залежність селян і класову боротьбу. Перепис сприяв зміцненню кріпацтва на Україні, закріплював за старшиною зем. володіння, на які вона не завжди мала юрид. документи, стверджував фактичну владу землевласників над селянами. Перепис, матеріали якого збереглися частково, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Він є надзвичайно цінним джерелом з історії соціально-економіч. і сусп.-політ. відносин на Лівобережній Україні в 60-х рр. 18 ст. Зберігається в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві і частково в рукописному відділі Центр. наук. б-ки АН УРСР.

Літ.: Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцевської ревізії. «Україна», 1924, № 3; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии, в. 1—2. Чернигов, 1866—67; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией, т. 1. Нежин, 1913; Багалей Д. Генеральная опись Малороссии. «Киевская старина», 1883, № 11; Тищенко М. До історії концентрації архівних матеріалів («Румянцевская опись»). «Архів Радянської України», 1933, № 7—8; Попова Л. А., Ревнивцева К. Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Покажчик населених пунктів. К., 1959 [бібліогр. с. 145—148]. *І. Л. Бутич* (Київ).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ОСАВУ́Л — вища службова особа гетьманської адміністрації на Україні з часів нар.-визв. війни 1648—54 і до кін. 18 ст.; член *генеральної старшини* (за рангом належав до її серед. щабля). Г. о., як правило, було двоє. Осн. функціями Г. о. були нагляд за складом війська, ведення козацьких реєстрів (компутів), спорядження тощо. На них також покладалась охорона феод. власності, з приводу чого Г. о. видавали спец. листи («універсальне писання»). Іноді Г. о., як і ін. ген. старшина, розслідував особливо важливі справи, а також виконував обов'язки наказного гетьмана.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПИ́САР — вища службова особа гетьманської адміністрації на Україні з часів нар.-визв. війни 1648—54 і до кін. 18 ст.; член *генеральної старшини* (за рангом належав до її найвищого щабля). Керував *генеральною військовою канцелярією*, вів дипломатичне листування, приймав послів, разом з гетьманом готував питання для вирішення на старшинській раді. Відав таємним листуванням, іноді брав участь у засіданнях генерального суду, виконував обов'язки наказного гетьмана тощо.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПРОКУРО́Р СРСР — службова особа, що очолює Прокуратуру СРСР і на яку Конституцією СРСР покладено вищий нагляд за точним виконанням законів усіма м-вами і підвідомчими їм установами, так само як і окремими службовими особами, а також громадянами СРСР. 28.V 1922 ВЦВК затвердив Положення про прокурорський нагляд, за яким у складі Наркомату юстиції РРФСР створювалася держ. прокуратура на основі принципів, визначених В. І. Леніним, як орган, незалежний від будь-яких місцевих органів влади. В 1924 було створено прокуратуру Верх. Суду СРСР, а постановою ЦВК та Раднаркому СРСР від 20.VI 1933 — Прокуратуру СРСР. На прокурора СРСР покладався нагляд за виконанням законів, заг. керівництво діяльністю прокуратур союзних республік тощо. Найменування «Генеральний прокурор СРСР» надано прокуророві СРСР законом від 19.III 1946. Г. п. СРСР призначається Верх. Радою СРСР строком на 7 років. Діє на підставі Положення про прокурорський нагляд в СРСР, затвердженого Указом Президії Верх. Ради СРСР 24.V 1955. Див. також *Прокурор Української РСР*.

Літ.: Ленін В. І. Про «подвійну» підпорядкованість і законність. Твори. Вид. 4, т. 33; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1969.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПРОКУРО́Р УКРАЇНСЬКОЇ РСР — див. *Прокурор Української РСР*.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ РЕЗИДЕ́НТ — посада, встановлена 30.VII (10.VIII) 1707 царським урядом з метою обмеження влади *гетьмана* і *генеральної старшини* та забезпечення політ. інтересів самодержавства на Лівобережній Україні. Першим Г. р. було призначено А. П. Ізмайлова. Г. р. повністю контролював зовн. зносини України. Без згоди Г. р. гетьман не мав права проводити переміщення генеральної старшини і полковників, розпоряджатися старшинським землеволодінням встановлювати, стягувати і витрачати податки, карати на смерть старшину тощо. Крім того, Г. р. таємно сповіщав про зв'язки гетьмана і старшини, їхню відданість цареві тощо. Протягом 1734—50 Г. р. обіймав фактично посаду голови *«Правління гетьманського уряду»*, здійснюючи функції намісника царя на Україні. Посаду Г. р. було скасовано 1750.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. *А. П. Ткач* (Київ).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІ́АТ — укр. бурж.-націоналістич. «уряд», створений контрреволюц. *Центральною радою* 15.VI 1917 в Києві. В серпні 1917 Г. с., очолюваний лідером *Української соціал-демократичної робітничої партії* В. К. Винниченком, був визнаний бурж. Тимчасовим урядом як його «крайовий розпорядчий орган» на Україні. При цьому Тимчасовий уряд надзвичайно обмежив компетенцію і функції Г. с., вилучивши з його відання військ. і прод. справи, шляхи сполучення тощо, а також позбавив його права поширити свою владу на Харків., Катериносл. і Херс. губернії. На поч. листопада 1917, підступно скориставшись з перемоги повстання робітників і солдатів проти сил Тимчасового уряду на Україні, Центр. рада проголосила Г. с. урядом України. Проте трудящі маси не визнали влади Г. с. Під керівництвом більшовиків вони піднялися на боротьбу проти Центр. ради та її «уряду». Щоб утриматися при владі, укр. бурж. націоналісти звернулися за допомогою до нім. імперіалістів. Для прискорення підписання договору з нім. вояччиною (див. *Брест-Литовська угода 1918*) Центр. рада 9 (22).I 1918 проголосила «самостійність» України і перейменувала Г. с. у Раду нар. міністрів, яку очолив укр. есер В. О. Голубович. Центр. рада та її новий «уряд», які сприяли австро-нім. окупації України, були розігнані 29.IV 1918 нім. окупаційним командуванням, що взяло курс на відверту бурж.-поміщицьку диктатуру (див. *Гетьманщина*). *С. М. Королівський* (Харків).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СУД, генеральний військовий суд — найвищий судовий орган на Україні. Існував з часів нар.-визв. війни 1648—54 до кінця 18 ст. Діяльність Г. с. була спрямована на захист класових інтересів козацької старшинської верхівки. Підпорядковувався безпосередньо гетьманові і за його розпорядженням розглядав справи осіб, що належали до генеральної або полкової старшини, а також справи про держ. злочини проти Росії чи України. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, здійснював нагляд за виконанням указів царя та універсалів гетьмана. Справи в Г. с. розглядали члени *генеральної старшини*. Г. с. очолювали *генеральні судді*. Після скасування посади гетьмана (1764) Г. с. було підпорядковано другій Малоросійській колегії. З утворенням намісництв (1782) Г. с. було ліквідовано, але фактично він існував до 1790.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СУДДЯ́ — вища службова особа гетьманської адміністрації на Україні з часів нар.-визв. війни 1648—54 і до кін. 18 ст.; член *генеральної старшини*. Займав одне з вищих місць у старшинській ієрархії. Очолював *генеральний суд*. Г. с., як правило, було двоє (1750—64 один Г. с.); один з них вважався головним. Г. с. найчастіше, поряд з генеральним обозним, виконував обов'язки наказного гетьмана, а також брав участь у дипломатичних переговорах.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ХОРУ́НЖИЙ —вища службова особа гетьманської адміністрації на Україні з часів нар.-визв. війни 1648—54 і до кін. 18 ст.; член

генеральної старшини (за рангом був нижчий за ін. генеральних старшин). Відав переважно військ. справами. Його офіц. обов'язком була охорона головного прапора козацького війська, який під час урочистих церемоній несли попереду гетьмана. Г. х. брав також участь у засіданнях *генерального суду*, проводив слідства на місцях; його могли призначити *наказним гетьманом*.

ГЕНІ́ЧЕСЬК — місто Херс. обл. УРСР, центр Геніченського р-ну. Залізнич. станція, порт на Азовському м. 17,3 тис. ж. (1968). Засн. 1784 в районі видобування кухонної солі. До Великої Жовтн. соціалістич. революції входив до складу Мелітопольського пов. Таврійської губ. В березні 1917 в Г. було обрано Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено в кін. листопада 1917. З березня по листопад 1918 Г. окупували австронім. війська. В червні 1919 захопили денікінці. В січні 1920 Г. визволили війська Червоної Армії. З 1923 Г.— райцентр Катериносл. (з 1926— Дніпроп.) округу, 1932 — 39 — Дніпроп. обл., 1939—44 — Запоріз. обл., з 1944 — Херс. обл. З 1938 Г.— місто. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 16.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 30.X 1943 рад. війська визволили місто. У Г. ткацька ф-ка, рибоконсервний, арматурний, бетонний з-ди, міжколгоспна буд. орг-ція. Видобування солі, рибальство. Уч-ще механізації с. г., 9 загальноосв., 1 спортивна і 1 муз. школи, істор. краєзнавчий музей.

ГЕНУЕ́ЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 — міжнар. конференція представників ряду капіталістич. д-в і Рад. Росії з економіч. і фін. питань. Відбувалася в Генуї (Італія) 10.IV—19.V. Капіталістич. д-ви (28 д-в, а також США та 5 англ. домініонів, що були спостерігачами) намагалися змусити Рад. уряд сплатити борги царського, Тимчасового і всіх білогвардійських урядів у сумі 18 млрд. золотих крб., повернути націоналізовані Рад. владою підприємства іноземц. власникам, скасувати монополію зовн. торгівлі, відмовитися від антикапіталістич. пропаганди тощо. Прийняття цих вимог означало б перетворення Рад. д-ви на економічно залежну країну. З метою утворення єдиного дипломатич. фронту Україна та ін. рад. республіки підписали в Москві протокол про передачу РРФСР захисту їхніх інтересів. Рад. делегація, яку очолював Г. В. Чичерін (В.І.Ленін — офіційний глава делегації, керував її роботою з Москви), виходячи з принципів мирного співіснування країн різних систем, погоджувалась обговорити питання про борги, концесії і компенсацію колишнім іноземц. власникам, але одночасно висунула вимоги про відшкодування збитків від іноземц. інтервенції в сумі 39 млрд. золотих крб., юридичне визнання Рад. уряду та надання Рад. країні позики. Рад. делегація також розгорнула конкретну програму боротьби за мир. З приводу контрпретензій рад. делегації між д-вами Антанти виникли гострі суперечки, скориставшись з яких рад. делегація 16.IV підписала *Рапалльський договір 1922* між Німеччиною і Рад. Росією, що його згодом було поширено і на Україну. Цей договір зірвав спробу Антанти створити єдиний капіталістич. фронт проти Країни Рад. Г. к. в цілому закінчилася безрезультатно, оскільки претензії імперіалістів були рішуче відхилені.

О. А. Макаренко (Київ).

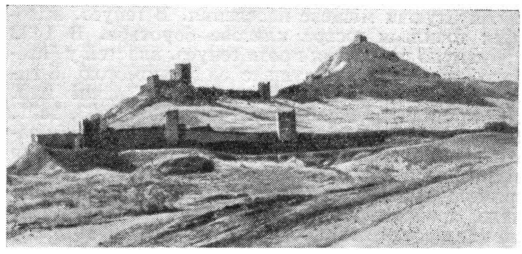

Загальний вигляд руїн Судацької фортеці.

ГЕНУЕ́ЗЬКІ КОЛО́НІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — укріплені торг. та військово-адм. пункти на Пн. узбережжі Чорного моря, засновані в 13—15 ст. генуезькими купцями в процесі тривалої боротьби з їхніми гол. суперниками — венеціанцями. Першою генуезькою колонією в Північному Причорномор'ї була Кафа (Феодосія), де генуезці оселилися у другій половині 13 ст. При підтримці Візантійської імперії вони намагалися монополізувати торгівлю на Чорному м. В 1290 було прийнято перший статут генуезької Кафи. В 1357 генуезці захопили Чембало (Балаклаву), 1365 — Солдайю (Сурож, тепер Судак), пд. і сх. узбережжя Криму, де згодом виникла нова колонія генуезців Боспоро (на місці тепер. Керчі). Одночасно вони утвердились у гирлі Дону (колонія Тана) і на Кавказі. Г. к. П. П. були підпорядковані Кафі, яка стала торг. і ремісн. центром. В Генуез. колоніях були розвинуті різні ремесла, зокрема суднобудування. Через Кафу проходила транзитна торгівля багатьма товарами. Генуезці продавали шовк, прянощі, ароматичні речовини з країн Сходу; хутро, віск, мед, ліс з Росії, України, Польщі; рибу, ікру, сіль, необроблені шкури, хліб з причорноморських районів; дорогі сукна, тканини, прикраси з країн Зх. Європи. Важливою статтею генуез. торгівлі були невільники кавказького і слов. походження. Перетворивши Кафу на невільницький ринок, генуезці цим стимулювали грабіжницькі наскоки татар на укр. і рос. землі. Найбільше невільників постачали кримські татари. Етнічний склад населення генуез. колоній був дуже строкатий. Там жили слов'яни, вірмени, греки, сарацини (араби), волохи, караїми, татари. Генуезців було мало. Але тільки генуезці обіймали там усі адм. посади. Решта населення колоній поділялася на дві осн. категорії: т. з. громадян (серед. заможний прошарок міського населення) і т. з. жителів (найбезправніша і найбідніша частина населення). Генуезці були не тільки купцями, але й феодалами, вони володіли великими зем. угіддями, жорстоко

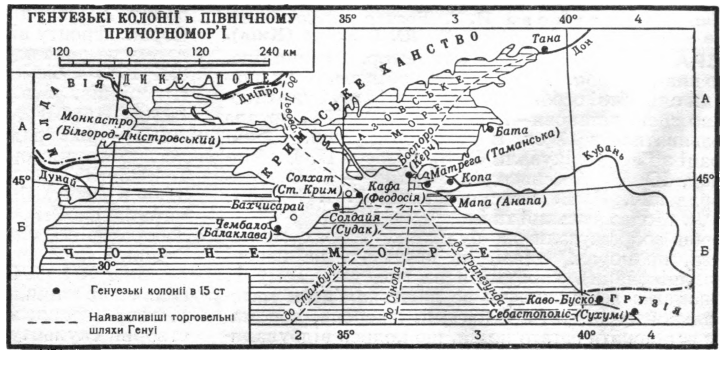

експлуатуючи місцеве населення. В генуез. колоніях точилася гостра класова боротьба. В 1433 вибухнуло повстання проти генуез. властей у Чембало, яке було придушене за допомогою 6-тисячної армії, що прибула з Генуї. Значні нар. повстання відбулися також 1454, 1456, 1463, 1471, 1472 і 1475 в Кафі. Після того, як 1453 турки захопили Константинополь, Г. к. П. П. виявилися відрізаними від своєї метрополії, а 1475 їх розгромили турки й татари. Генуез. колонізація, що мала грабіжницький, хижацький характер, не сприяла розвиткові продуктивних сил Пн. Причорномор'я, не мала значного впливу на життя місцевого населення. Від цих колоній збереглися залишки фортечних стін, башт і палаців у Феодосії, Судаку, Балаклаві, що їх збудували невільники під керівництвом італ. архітекторів. Фортеця і консульський замок у Судаку (14 ст.) є чудовим зразком італ. архітектури; там же збереглися залишки фрескових розписів.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV веке. «Исторические записки», 1940, т. 7; Секиринский С. А. Очерки истории Сурожа IX—XV веков. Симферополь, 1955; Старокадомская М. К. Русское торговое население генуэзской Каффы. В кн.: История и археология средневекового Крыма. М., 1958; Дорогой тысячелетий. Симферополь, 1966 [бібліогр. с. 186—189]. *С. А. Секиринський* (Сімферополь).

ГЕОРГА́ДЗЕ Михайло Порфирович (н. 12.III 1912) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1942. Н. в с. Зоді (тепер Груз. РСР) в сел. сім'ї. В 1941 закінчив Моск. ін-т механізації та електрифікації с. г. В 1941—51 працював у Наркомземі, потім у М-ві с. г. СРСР (інженер, гол. інженер, нач. відділу, нач. управління). В 1951—53 — заст. міністра, міністр с. г. і перший заст. Голови Ради Міністрів Груз. РСР. У 1954 обраний другим секретарем ЦК КП Грузії, 1956 — знову перший заст. Голови Ради Міністрів Груз. РСР. З лютого 1957 — секретар Президії Верховної Ради СРСР. На XXIII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 414.

ГЕРА́КЛІЙ (Ἡράκλειον) — місто *Боспорської держави* на узбережжі Азовського м. Г. згадують давньогрец. географи *Страбон*, *Птолемей*. Залишками Г., як вважає більшість вчених, є городище (площа 3,2 *га*) на мисі Казантип біля с. Афанасьєвки (кол. Татарський Казантип) Ленінського р-ну Крим. обл. Внаслідок розкопок, що провадились Ін-том археології АН СРСР, відкрито залишки будівель перших століть н. е. та шар згарища. Очевидно, бл. 270 н. е. Г. зруйнували *готи*.

Літ.: Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время. М., 1966. *Ю. І. Козуб* (Київ).

ГЕРА́ЛЬДИКА — допоміжна істор. дисципліна, що вивчає *герби*. Походження гербів спочатку вивчали службові особи—герольди, в 14 ст. було створено спец. установи—герольдії. В Росії Г. почала розвиватися з 17 ст. В дореволюц. період цінні праці з Г. опублікували О. Б. Лакієр, П. П. Вінклер, Ю. В. Арсеньєв, на Україні — Г. О. Милорадович, К. В. Болсуновський, Г. І. Нарбут, В. Л. Модзалевський та ін.

Герби зображували на будівлях, творах мистецтва, прапорах, одязі, на печатках, на папері (водяні знаки), карбували на монетах. Тому Г. допомагає досліджувати не лише пам'ятки матеріальної культури, а й писемні джерела, допомагає встановити багато подій, що колись відбувалися у країні, дослідити економічні й культ. зв'язки між країнами тощо. Г. тісно пов'язана з археологією, генеалогією та ін. спец. істор. дисциплінами. В СРСР значно розвинулася держ. і суспільна емблематика. В Конституції СРСР, конституціях союзних республік, зокрема в Конституції УРСР, подано опис відповідних держ. гербів (див. *Герб державний*) як нових держ. емблем, що відображають особливості соціалістич. ладу й високу мету—побудову комунізму. В УРСР розробляють питання Г. кафедра архівознавства й спец. істор. дисциплін Київ. ун-ту і держ. архіви УРСР.

Літ.: Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Лакиер А. Б. Русская геральдика, кн. 1—2. СПБ, 1855; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. СПБ, 1900; Арсеньев Ю. В. Геральдика. М., 1908; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В. І. Стрельський (Київ).

ГЕРАСИМЕ́НКО Василь Пилипович (11.IV 1900 — 13.II 1961) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1920. Н. в с. Великій Бурімці (тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1927 закінчив піхотну школу, 1931 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 21, 2 і 28-ю арміями, військами ряду військових округів. Керована Г. 28-а армія брала участь у визволенні населених пунктів Запоріз. обл., в т. ч. м. Мелітополя. З 1945 Г. — заст. ком. військами Прибалт. військ. округу. З 1953 — у відставці. На XV з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б) У. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГЕРАСИМЕ́НКО Прокіп Михайлович (13.VII 1914 — 22.VI 1944) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Червонопопівці (тепер Кремінського р-ну Луган. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1935. У 1940 закінчив курси вдосконалення командного складу Харків. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти на 1-му Прибалтійському фронті відзначився у Вітебській наступальній операції. 22.VI 1944 рота під командуванням Г. зайняла важливу стратегічну висоту біля с. Медведка Вітеб. обл. і утримувала її до підходу підкріплення. В цьому бою Г. загинув.

ГЕРА́СИМОВ Вадим Анатолійович (16.II 1921 — 12.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. в м. Іжевську (тепер Удм. АРСР). В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як старший телефоніст взводу зв'язку 4-го гвардійського повітряно-десантного стріл. полку 2-ї гвардійської повітряно-десантної д-зії Ворон. фронту відзначився при розширенні плацдарму на правому березі Дніпра на тер. Київ. обл. 8.X 1943 кулеметним вогнем знищив понад 100 гітлерівців, був поранений і невдовзі помер.

ГЕРА́СИМОВ Михайло Михайлович (н. 15.IX 1907) — рос. рад. антрополог, скульптор, археолог, доктор істор. наук (з 1956). Н. в Петербурзі. В 1925—31 працював в Іркут. обл. музеї, 1934—37 — в Держ. Ермітажі, 1937—50 — Ін-ті історії матеріальної культури АН СРСР. З 1950 — зав. лабораторією пластичної антропологічної реконструкції Ін-ту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Розробив метод відтворення обличчя людини по черепу. На основі цього методу відтворив зовн. вигляд пітекантропа, синантропа, створив скульптурні портрети Ярослава Мудрого,

Андрія Боголюбського, Тімура, Улугбека, жителів трипільських поселень на території сучас. України та багато ін. Держ. премія СРСР, 1950.
Тв.: Основы восстановления лица по черепу. М., 1949; Восстановление лица по черепу (Современный и ископаемый человек). М., 1955; Люди каменного века. М., 1964.

ГЕРАСИМЧУ́К Давид Іванович (н. 15.V 1916) — рад. військовослужбовець, гв. підполковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1941. Н. в с. Великому Острожку (тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. У 1939 закінчив Закавк. об'єднане військ. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 88-го гвардійського стріл. полку 33-ї гвардійської стріл. д-зії 3-го Білорус. фронту відзначився при штурмі Кенігсберга (тепер м. Калінінград). Виявив високу майстерність керування полком. Особисто знищив бл. 30 гітлерівців. Брав участь у розгромі Земландського угруповання ворога. З 1957 — в запасі.

ГЕРА́СЬКІН Дмитро Семенович (6.XI 1911—23.X 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с. Монастирщині (тепер Кімовського р-ну Тул. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 69-ї мех. бригади 3-ї гвард. танк. армії Воронез. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч на 22.IX 1943 одним з перших переправився на правий берег ріки в районі с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.). Бійці відділення під командуванням Г. першими увірвалися в села Зарубинці й Григорівку, знищивши 50 фашист. солдатів. Загинув у бою.

ГЕРБ (польс. herb, від нім. Erbe — спадщина) — особливий символічний знак, емблема д-ви або її частини, міста, т-ва, роду, особи тощо. Бере початок з давніх-давен, коли люди на скелях, стінах печер робили різні символічні зображення сонця, води, вогню тощо. Виникнення Г. як родових спадкових знаків або постійних емблем, характерних своєю однорідністю, з властивими лише їм елементами, розташованими в певному порядку, належить до 11—12 ст., до періоду т. з. хрестових походів. Г. почали зображувати на прапорах, грошових знаках, печатках тощо. Свій Г. мало Військо Запорізьке. В Рад. країні зі скасуванням станів було скасовано (1917) Г. окремих осіб, родів. В той же час дістали розвиток держ. Г. (див. *Герб державний*). Вивченням Г. та їхньої історії займається *геральдика*.
Літ. див. до ст. *Геральдика, Герб державний.*
В. І. Стрельський (Київ).

ГЕРБ ДЕРЖА́ВНИЙ — офіц. емблема д-ви, зображувана на печатках, бланках, грошових знаках, держ. прапорах, фасадах будівель урядових установ тощо. Мета Г. д.— дати в умовному і лаконічному символі уявлення про д-ву, її історію, суспільний і держ. лад. Г. д. беруть початок ще з античних часів (напр., Г. Афін було зображення сови, Риму — орла). За серед. віків герби пануючих фамілій являли собою одночасно і родову, і держ. емблему. Так, тризубець був гербом великого князя київського Володимира Святославича і гербом Київ. Русі. Феод. і бурж. Г. д. містять гол. чин. зображення лева, дракона, леопарда, гадюки, орла, що, відповідно до *геральдики*, мало на меті залякування. В новий і новітній час зміст і емблему Г. д. встановлюють конституції або спец. закони д-ви. На цілком нових, принципово відмінних від бурж.-дворянської геральдики принципах, побудовано Г. д. СРСР, союзних республік та більшості ін. соціалістич. країн. Ці герби символізують рідну природу, мирний труд, кличуть до боротьби за комунізм. Серп і молот у промінні сонця, що сходить,— символ праці і союзу робітн. класу і селянства, нагадування про кінцеву мету рад. людей — побудову осяйного комуністич. суспільства. П'ятикутна зірка і девіз «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»— символізують солідарність трудящих п'яти частин світу і є виразом ідей пролетарського інтернаціоналізму. Г. д. СРСР складається з серпа і молота на земній кулі, зображеній в променях сонця і обрамленій колоссям, з написом мовами союзних республік: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Наверху герба — п'ятикутна зірка.
Опис першого Г. д. УРСР було дано в Конституції УСРР 1919. Ст. 34 Конституції визначала, що «герб УСРР складається з зображення на червоно-

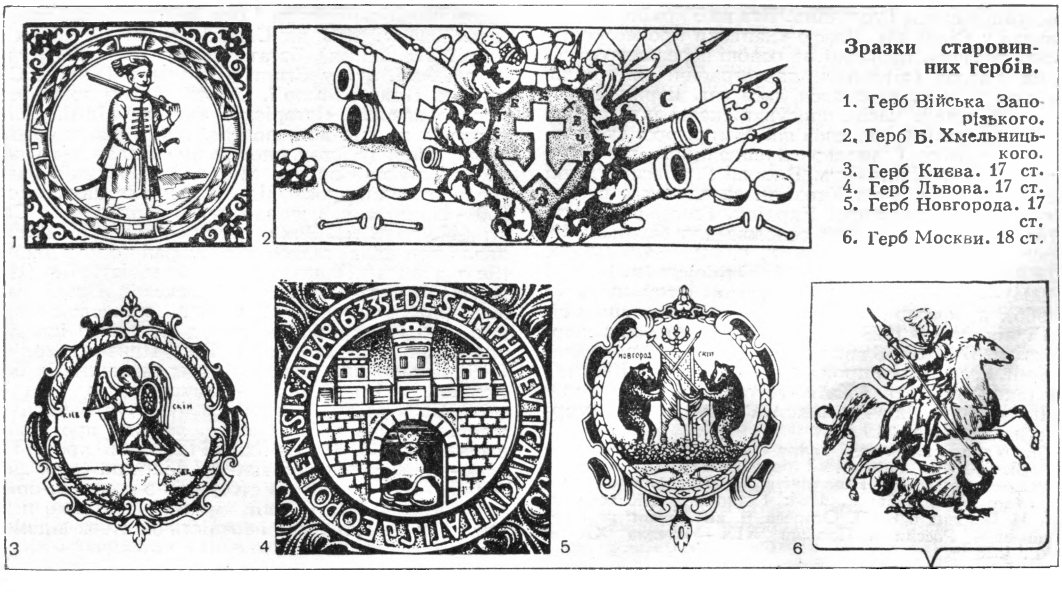

М. П. Георгадзе.

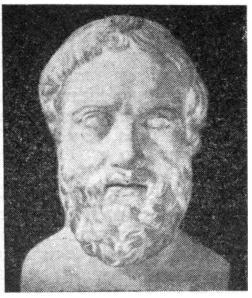
Геродот.

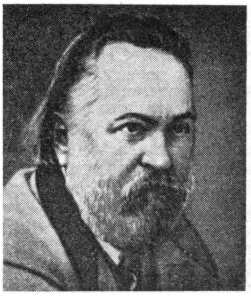
О. І. Герцен.

І. Гізель.

му фоні в промінні сонця золотих серпа і молота, оточених вінком з колосків і з написом російською й українською мовами: 1) УСРР; 2) „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!". 15.I 1923 Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про затвердження прапорів, герба та печатки Республіки», а невдовзі в Конституції було вміщено офіційне кольорове зображення Г. д. УРСР. У Конституції УРСР 1929 (ст. 80) та Конституції УРСР 1937 (ст. 143) малюнок Г. д. майже не було змінено. Відповідно до Указу Президії Верх. Ради УРСР від 21.XI 1949 та Закону УРСР від 5.VII 1950 у верхній частині Г. д. УРСР вміщено п'ятикутну зірку; внизу вінка на червоній стрічці —«Українська РСР», на правому витку —«Пролетарии всех стран, соединяйтесь!», на лівому —«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Іл. на вклейці с. 416—417

Літ.: Дунин-Борковский К. О гербе и флагах РСФСР. М., 1922; Стрельский В. И. Советский государственный герб. «Исторический сборник Киев. ун-та», 1949, № 2.

В. І. Стрельський (Київ).

ГЕРБЕРШТЕ́ЙН (Herberstein) Зігмунд (1486—1566) — нім. дипломат і мандрівник, барон. Двічі (1517 та 1526) відвідав Москву як посол імператорів «Священної Рим. імперії» Максиміліана I та Карла V з завданням схилити великого князя *Василія III Івановича* укласти мир з Польщею, віддавши їй Смоленськ, і спільно боротися проти Туреччини. Був на Україні. В 1549 видав у Відні лат. мовою «Записки про московітські справи», написані на основі переважно руських джерел (літописів, картографіч. матеріалів тощо), в яких намагався дати заг. нарис історії Русі з давніх часів, описував економіку, побут, звичаї і релігію сх. слов'ян. Життя рос. суспільства поч. 16 ст. Г. змальовує тенденційно, перебільшуючи його відсталість. В книзі Г. описано деякі міста, шляхи, ріки України, на картах є схематичне зображення тер. України. Географіч. матеріал «Записок» Г. став основою для багатьох європ. карт Рос. д-ви.

Т. Г. Лазоренко (Київ).

ГЕРБІ́ЛЬСЬКИЙ Григорій Юлійович (н. 14. XII 1904) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1967). Н. в Катеринославі в сім'ї лікаря. В 1928 закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти. В 1931—46 викладав у Дніпроп. пром. академії, Респ. школі пропагандистів при ЦК КП(б)У, а також у Сарат. і Київ. ун-тах. З 1946 працює у Львів. ун-ті. Вивчає міжслов'янські та рос.-укр. зв'язки 1-ї пол. 19 ст.

Тв.: Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. М., 1943; Розвиток прогресивних ідей в Галичині в першій половині XIX ст. (до 1848 р.). Львів, 1964; Галиция в „Колоколе" А. И. Герцена и Н. П. Огарева. В. кн: Связи революционеров России и Польши XIX — начала XX в. М., 1968.

ГЕРБІ́НІЙ (Herbinius) Йоганн (бл. 1620—79) — нім. історик. Був знайомий з укр. церк. та освітнім діячем І. *Гізелем*. Написав ряд праць, зокрема, про Київ. печери (Ієна, 1675).

ГЕРМОНА́КТОВЕ СЕ́ЛИЩЕ (Ἑρμώνακτος κώμη) — згадуване давньогрец. географами *Страбоном* і *Птолемеєм* селище, що містилося на Пд. від *Тіри* (до складу с.-г. округи, якої воно входило), на пн.-сх. березі Будацького (Шаболатського) лиману, поблизу місця його колишнього з'єднання з Дністровським лиманом. Тут на площі 400 × 100 *м* археологи виявили значний культурний шар з буд. залишками та речовими знахідками елліністичного часу.

Л. М. Славін (Київ).

ГЕРМОНА́ССА (грец. Ἑρμώνασσα) — давньогрец. місто на сх. березі Керченської прот., на місці сучас. станиці Таманської Краснодар. краю РРФСР. Заснували в 6 ст. до н. е. іонійці, очевидно, разом з еолійцями, жителями м. Мітілени. Основою г-ва Г. були с. г., рибний промисел, торгівля. Г. була другим (після *Фанагорії*) економіч. центром азіат. частини *Боспорської держави*. В 10 ст. на місці Г. виникло давньорус. місто *Тмутаракань*.

ГЕРОДО́Т (Ἡρόδοτος; н. між 490 і 480 — п. між 430 і 424 до н. е.) — визначний давньогрец. історик. Н. в м. Галікарнасі (Мала Азія) в сім'ї багатих рабовласників. Брав участь у боротьбі проти тиранічної влади і був змушений залишити батьківщину; жив на Самосі, потім в Афінах і Фурії (Пд. Італія). Багато подорожував по містах Малої Азії, був у Єгипті, Вавілоні, Фінікії, Сірії, Зх. Причорномор'ї, *Ольвії*. Автор праці, що умовно названа «Історією», яка, на відміну від місцевих хронік його попередників, являє собою першу широку істор. оповідь про багато д-в і народів Азії та Європи. Містить докладний опис греко-перських воєн від Іонійського повстання 500—493 до н. е. і до здобуття афінянами м. Сеста (478 до н. е.). Викладаючи різні версії, Г. виявляв критичне ставлення до зібраного матеріалу. Ще в давнину Г. назвали «батьком історії» (Ціцерон). В елліністичний час александрійські вчені поділили «Історію» Г. на 9 кн. (за числом грец. муз). 4-а кн. є найціннішим джерелом з історії, етнографії та географії Пн. Причорномор'я. В ній подано опис країни (за твердженням Г., Борисфен, тобто Дніпро,— найкорисніша ріка в світі після Нілу), життя і звичаїв *кіммерійців, таврів, скіфів* та ін. племен, легенди про походження скіфів, історію їхньої боротьби проти війська перського царя Дарія I Гістаспа (див. *Дарія похід на скіфів*) та стосунків з греками, опис давньогрец. міста Ольвії. Археол. розкопки підтвердили правильність і точність багатьох відомостей Г.

Тв.: Укр. перекл.— Опис Скіфії. Львів, 1937; Історія України в документах і матеріалах, т. 1. К., 1939; Рос. перекл.— История в девяти книгах, т. 1—2. М., 1885—88.
Літ.: Лурье С. Я. Геродот. М.—Л. 1947 [бібліогр. с. 207—210]; Болтенко М. Ф. Herodoteanea. «Праці Одеськ. ун-ту», 1959, т. 149. Серія істор. наук, в. 7; В кн.: Матеріали з археології Північного Причорномор'я, в. 3—4, Одеса, 1960—62.

Е. І. Соломоник (Сімферополь).

ГЕРО́Й РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за особисті або колективні заслуги перед д-вою, що присвоюється за геройський подвиг. Встановлене ЦВК СРСР 16.IV 1934. Згідно з Положенням ЦВК СРСР від 29.VII 1936, доповненим Указом Президії Верх. Ради СРСР від 1.VIII і 16.X 1939, звання Г. Р. С. присвоює Президія Верх. Ради СРСР з врученням ордена Леніна, медалі «Золота Зірка» і особливої Грамоти Президії Верх. Ради СРСР. Г. Р. С., що здійснив геройський подвиг вдруге, втретє або вчетверте, нагороджують відповідно другою, третьою, четвертою медаллю. На ознаменування подвигу Г. Р. С., нагородженого другою медаллю «Золота Зірка», на його батьківщині встановлюють бронзовий бюст; для нагородженого втретє — бронзовий бюст встановлюють у Москві. Звання Г. Р. С. вперше було присвоєно 20.IV 1934 рад. льотчикам М. В. Водоп'янову, І. В. Доронініу, М. П. Каманіну, С. О. Леваневському, А. В. Ляпідевському, В. С. Молокову і М. Т. Слєпньову за врятування челюскінців. З того часу це звання діставали герої боїв на Халхин-Голі 1939, у рад.-фінл. війні 1939—40, Великій Вітчизн. війні 1941—45, льотчики-космонавти та ін. особи. Всього (на 1.I 1969) звання Г. Р. С. присвоєно понад 12 тис. осіб (в т. ч. за подвиги у Великій Вітчизняній війні — понад 11 500 чол.), з них звання двічі Г. Р. С. удостоєні 113 чол., тричі — О. І. Покришкін, І. М. Кожедуб та С. М. Будьонний, чотири рази — Г. К. Жуков. Більше 2 тис. Г. Р. С.— уродженці України, в т. ч. 29 двічі Г. Р. С. і тричі Герой Рад. Союзу І. М. Кожедуб.

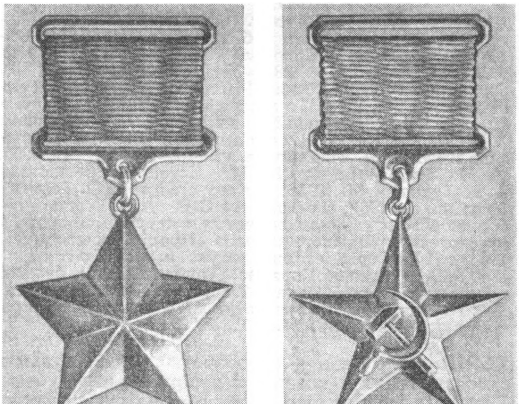

Медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу.
Медаль «Серп і Молот» Героя Соціалістичної Праці.

ГЕРО́Й СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ — почесне звання, найвищий ступінь трудової відзнаки в СРСР за виняткові заслуги перед д-вою в галузі госп. і культурного будівництва. Встановлене Указом Президії Верх. Ради СРСР від 27.XII 1938, яким затверджено і Положення про звання Г. С.П., що було доповнене Указами від 22.V 1940, 3.III 1949 та 11.II 1958. Присвоює Президія Верх. Ради СРСР особам, які своєю видатною новаторською діяльністю в галузі пром-сті, с. г., транспорту, торгівлі, наук. відкриттів і тех. винаходів виявили виняткові заслуги перед д-вою, сприяли піднесенню нар. г-ва, культури, науки, зростанню могутності й слави СРСР. Громадянам, удостоєним звання Г. С. П., вручається орден Леніна, золота медаль «Серп і Молот» і особлива Грамота Президії Верх. Ради СРСР. Встановлено також порядок присвоєння звання Г. С. П. вдруге або втретє. На ознаменування трудового подвигу Г. С. П., нагородженого другою золотою медаллю «Серп і Молот», на його батьківщині встановлюють бронзовий бюст. На 1.I 1969 в СРСР звання Г. С. П. було удостоєно понад 13 тис. осіб (у т. ч. по УРСР — понад 2400), з них більше 70 нагороджено другою золотою медаллю «Серп і Молот» (в т. ч. по УРСР — 25), третьою — Ванников Б. Л., Курчатов І. В., Турсункулов Хамракул та інші.

ГЕРР (Γέρρος) — 1) Згадувана *Геродотом* річка в *Скіфії*. В зв'язку з нечіткою локалізацією Геродотом цієї річки її ототожнюють або з Конкою, або з Ворсклою (ліві притоки Дніпра). 2) Г., або Г е р р и,— місцевість у Скіфії, де, згідно з повідомленням Геродота, ховали скіфських царів. З цими похованнями пов'язують (залежно від ототожнення річки Г.) т. з. царські кургани в районі Нікополя або групу курганів на тер. сучасної Полт. обл.

ГЕ́РТМАН Павло Андрійович (1911—5.III 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії червоноармієць, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у Харкові. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як стрілець 78-го гвард. стріл. полка 25-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при обороні с. Таранівки (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.). Загинув у бою (див. *Широнінці*).

ГЕ́РЦА — місто Глибоцького р-ну Чернів. обл. УРСР, на р. Герці (бас. Дунаю), за 8 *км* на Пд. Зх. від залізнич. ст. Новоселиця. 1,5 тис. ж. (1968). Перші згадки про Г. зустрічаються в істор. документах під 1408. До 1774 Г.— у складі Молд. князівства, 1774—1918 — під владою Австрії. В 1709 Г. надано статут торг. містечка. В 1824—34— центр волості. З 1864 Г.— пов. місто. У 1918 її окупувала боярська Румунія. В 1940 Г. в складі Пн. Буковини була возз'єднана з УРСР. У 1940—63 Г.— райцентр Чернів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 4.VII 1941 окупували рум.-фашист. загарбники. 2.IV 1944 рад. війська визволили місто. За роки Рад. влади зросла економіка й культура міста. В Г. є маслоробний з-д, 2 цегельні, харчокомбінат, пром. артіль, 2 загальноосв. школи. *М. І. Ігнатенко* (Чернівці).

ГЕ́РЦЕН Олександр Іванович (літ. псевд.— І с к а н д е р; 6.IV 1812—21.I 1870) — видатний рос. революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, письменник, публіцист і літ. критик. Н. в Москві в сім'ї поміщика І. Яковлєва. В 1829—33 вчився на фізико-матем. відділі Моск. ун-ту. В ун-ті Г. разом з М. П. Огарьовим організував гурток революц. напряму. В 1834 Г. і деякі члени гуртка за вільнодумство були заарештовані. Г. вислано до Перми, згодом у В'ятку і Владимир, 1841, після другого арешту — в Новгород. Повернувшись до Москви (1842), Г. разом з В. Г. *Бєлінським* у напруженій боротьбі з представниками офіційно-монархічної ідеології та поміщицько-буржуазного лібералізму (див. *Західники, Слов'янофіли*) розробив теоретич. основи революц.-демократич. ідеології. В 1847 виїхав за кор-

дон, де прожив у політ. еміграції до кінця життя. Після поразки бурж.-демократич. революції 1848, не розуміючи класової суті подій, він пережив «духовну драму» — глибоке розчарування в можливості соціалістич. перетворень у Зх. Європі. На рубежі 40—50-х рр. Г. створив утопічну теорію т. з. «рос. соціалізму», обстоюючи ідеї соціалістич. перебудови суспільства на основі сел. общини (див. *Утопічний соціалізм.*)

В 1849 з Парижа переїхав до Швейцарії, брав участь у виданні газ. Прудона «Голос народа». В 1850 оселився в Ніцці, де зблизився з діячами італ. визвольного руху. В 1852 переїхав у Лондон, де 1853 заснував Вільну російську друкарню, видавав альманах «Полярная звезда» (1855—62, 1869), разом з М. П. Огарьовим — газ. «*Колокол*» (1857—67), що стали бойовими органами рос. революц. демократії в боротьбі проти рос. самодержавства і європ. реакції. Підтримував зв'язки з багатьма революц. діячами Росії та Зх. Європи. На поч. 60-х рр. разом з М. П. Огарьовим брав участь у створенні революц. орг-ції «*Земля і воля*». В період польс. повстання 1863—64 виступав на захист Польщі, закликав об'єднати польс. нац. визвольний рух з сел. війною в Росії. Останні роки життя прожив у різних містах Європи (Женева, Канни, Ніцца, Лозанна та ін.). В 1869 переїхав у Париж, де й помер. Поховано Г. у Ніцці. Г. пройшов складний шлях ідейної еволюції від дворянської революційності до позицій революц. демократа. Революц. демократизму Г. властиві ліберальні хитання. У відкритих листах умовляв царя звільнити селян від кріпацтва шляхом реформи, щоб відвернути назріваючу сел. революцію. В. І. Ленін, засуджуючи апеляцію Г. до «верхів», зазначав, що при всіх ваганнях між демократизмом і лібералізмом «демократ все ж брав у ньому гору» (Твори, т. 18, с. 11). Наприкінці життя Г. гостро засуджував анархізм Бакуніна, визнав величезне значення 1-го Інтернаціоналу, керованого К. Марксом, хоча і не зміг зрозуміти всесвітньоістор. ролі пролетаріату.

Г.— один з основоположників революц.-демократич. напряму в рос. історіографії, що протистояв ліберально-бурж. (т. з. «державній школі») та офіційній дворянській історіографії. Продовжуючи революц. традиції О. М. Радищева і декабристів, він підніс на новий ступінь істор. думку, обгрунтувавши необхідність революц. перебудови суспільства. Соціологічним поглядам Г. властива матеріалістична тенденція, що виявилася передусім у визнанні ним вирішальної ролі нар. мас в історії, класової боротьби. Проте в розумінні явищ суспільного життя не зміг подолати ідеалізму. «Герцен,— писав В. І. Ленін,— дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом» (Твори, т. 18, с. 9). В системі істор. поглядів осн. увагу Г. зосереджував на історії Росії. В його творах «28 січня» (1833), «Росія» (1849), «З того берега» (1850), «Про розвиток революційних ідей в Росії» (1851), «Російський народ і соціалізм» (1852), записах у щоденнику, листуванні, філос. і політ. працях висвітлено широке коло питань історії Росії з давніх часів до серед. 19 ст. Рос. історію поділяв на київський, московський і петербурзький, або на допетровський і післяпетровський, періоди. Хоча Г. не розумів заг. закономірностей істор. розвитку, він розглядав історію Росії в тісному зв'язку з історією ін. народів, виступав проти применшення ролі рос. народу в світовій історії. Г.— перший історик руху декабристів. Він здійснив публікацію багатьох джерел з історії Росії і особливо визвольного руху.

Г.— прихильник дружби і єднання всіх народів у боротьбі за соціальне й нац. визволення, борець проти колоніалізму, шовінізму. Г. засуджував шовіністичну та націоналістич. політику рос. царизму і австр. імперії щодо укр. народу, підтримував визвольний демократич. рух на Україні. Найповніше висловив свою точку зору на сучасне і майбутнє України в статті «Росія і Польща» (1859—60). Підкреслював добровільний характер возз'єднання України з Росією 1654 («Про розвиток революційних ідей в Росії»), вказував на спільність процесу закріпачення укр. і рос. селян як основу їх антикріпосницької боротьби. Велику увагу приділяв висвітленню сел. виступів і революц. руху на Україні. В статтях «З приводу листа з Волині» (1859), «Провінціальні університети» (1861) та ін. друкував матеріали, присвячені політ. становищу України. Революц. л-ра, що її видавав Г., розповсюджувалася на Україні починаючи з 50-х рр. 19 ст. Члени *Київсько-Харківського таємного товариства*, орг-ції «Земля і воля» поширювали і переписували видання Г., деякі учасники революц. руху підтримували з ним особистий зв'язок. Революц. видання Г. розповсюджувалися серед селян-повстанців на Чернігівщині (1861). Г. був добре обізнаний з творчістю і діяльністю Т. Г. Шевченка, високо цінив його як поета і політ. діяча, свого однодумця, сприяв популяризації його революц. творчості («В додаток до біографії п. Шевченка, надрукованої в 2 кн. „Народного читання“», 1860; «Т. Г. Шевченко», 1861; «П. А. Мартьянов і земський цар», 1864; «Тварюки», 1867, та ін.). Велика дружба зв'язувала Г. з Марком Вовчком.

Істор. значення Г. в розвитку рос. суспільної думки та в підготовці рос. революції визначив В. І. Ленін, який писав про Г., що він «боровся за перемогу народу над царизмом», «відіграв велику роль у підготуванні російської революції» (Твори, т. 18, с. 13,8).

Тв.: Собрание сочинений. В 30 т. М., 1954—66; Укр. перекл.— Спомини з еміграції. [Перекл. і передмова І. Франка]. Львів, 1911; Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1949—51; Вибрані твори. К., 1950; Минуле і думи. К., 1957.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 18. Пам'яті Герцена; т. 20. З минулого робітничої преси в Росії; Базилева З. П. «Колокол» Герцена (1857—1867 гг.). М., 1949 [бібліогр. с. 289—294]; Рильський М. Слово про Герцена. В кн.: Рильський М. Вечірні розмови. К., 1964; Голованха І. П. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років XIX ст. К., 1953; Иллерицкий В. Е. Исторические взгляды А. И. Герцена. «Вопросы истории», 1952, № 10; Пирумова Н. М. Исторические взгляды А. И. Герцена. М., 1956; Капустін В.О. Герцен і Україна. К., 1962; Першина З.В. А.И. Герцен—поборник революционного единения и нерушимой дружбы русского и украинского народов. «Праці Одеськ. ун-ту», 1954, т. 144. Серія історич. наук, в. 4; Полянина Т. В. Герцен об Украине. «Труды кафедры русской литературы Львов. ун-та», 1958, в. 2. Литературоведение; История русской литературы XIX века. Библиографический указатель. М.—Л., 1962.

З. В. Першина (Одеса).

ГЕРЦЬ, герець — ратоборство, окремі сутички і поєдинки укр. козаків з ворогами перед боєм. Г. починався тим, що козаки наближалися до ворожого табору, викликаючи ворогів до битви. Г. підносили бойовий дух козаків перед боєм. На Г. йшли найсміливіші й найдосвідченіші воїни. Г. оспівані в укр. нар. піснях і думах.

ГЕСТАПО (нім. Gestapo, скорочене від. Geheime Staatspolizei) — таємна держ. поліція у фашист. Німеччині. Існувала з квітня 1933 як одна з найважливіших ланок терористич. апарату, створеного гітлерівцями для здійснення фашист. диктатури. Г. складалося переважно з есесівців; з червня 1936 Г. очолив Гіммлер — найближчий по-

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

ДЕРЖАВНІ ГЕРБИ СОЮЗНИХ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

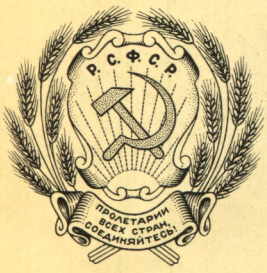

Російська РФСР

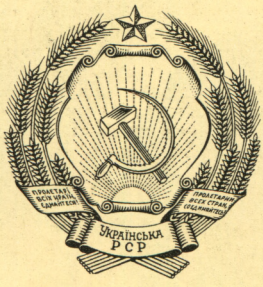

Українська РСР

Білоруська РСР

Узбецька РСР

Казахська РСР

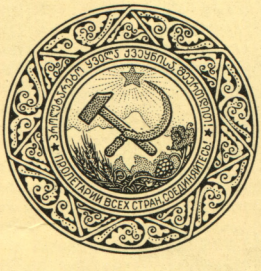

Грузинська РСР

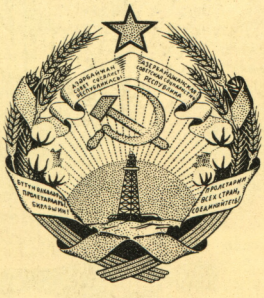

Азербайджанська РСР

Литовська РСР

Молдавська РСР

Латвійська РСР

Киргизька РСР

Таджицька РСР

Вірменська РСР

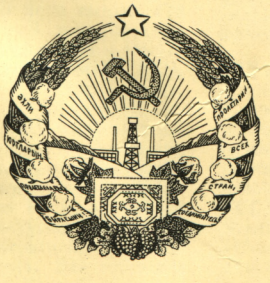

Туркменська РСР

Естонська РСР

мічник Гітлера. В гестапівських концентраційних таборах і застінках без будь-якого суду і слідства по-звірячому було знищено сотні тисяч антифашистів. Особливого розмаху кривавий терор Г. набув у роки 2-ї світової війни. Численні органи Г. у складі гітлерівської армії (таємна польова поліція, зондеркоманди тощо) знищили на тимчасово окупованих територіях мільйони мирного населення і військовополонених, зруйнували і пограбували сотні тисяч населених пунктів. Лише на тер. УРСР було вбито і закатовано бл. 3,2 млн. чол. мирного населення і понад 1,3 млн. військовополонених. Після розгрому фашист. Німеччини союзна контрольна рада в Німеччині оголосила Г., як і всі ін. націстські орг-ції, поза законом, а Міжнар. військ. трибунал у Нюрнберзі визнав Г. злочинною організацією. Внаслідок потурання з боку американо-англ. імперіалістів кол. гестапівці, що уціліли, використовуються у ФРН для придушення робітн. і демократич. руху та для різних реваншистських акцій.

Літ.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, т. 1—7. М., 1957—61; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963. *М. М. Онопрієнко* (Київ).

ГЕ́ТИ (грец. Γέται, лат. Getae) — фракійські племена, споріднені з *даками*. В 5 ст. до н. е. жили між Балканами і пониззям Дунаю, а в 4 ст. до н. е. просунулись до узбережжя Чорного моря і на лівий берег Дністра (за Геродотом, Страбоном, Горацієм). У 514 або 513 до н. е. Г. разом з *скіфами* боролися проти військ перського царя Дарія I Гістаспа. В 4 ст. до н. е. вели боротьбу з македонянами. В кін. 1-го тис. до н. е. у Г. відбувався розклад первіснообщинного ладу. В 60-х рр. 1 ст. до н. е. Г. разом з даками створили військ.-племінний союз (т. з. д-ва *Біребісти*), який протистояв експансії Риму. Підкорили частину сусідніх племен, майже зовсім знищили античні міста Пн.-Зх. Причорномор'я, зокрема *Тіру* і *Ольвію*. В 106 н. е. Рим підкорив Г., більша частина їхніх земель увійшла до складу римської пров. Дакія. В Наддністрянщині відомі археол. пам'ятки гетського періоду. *Н. М. Кравченко* (Київ).

«ГЕТЬ НЕПИСЬМЕ́ННІСТЬ», Товариство «Геть неписьменність» імені В. І. Леніна — Всеукр. добровільне т-во, створене 1923 за постановою ВУЦВК для сприяння органам нар. освіти в боротьбі з неписьменністю та малописьменністю серед населення республіки. В 1925 т-во мало в центрі і на місцях 1500 осередків (59 тис. членів), 1934 — 10 тис. осередків (бл. 1 млн. членів). Для боротьби з неписьменністю т-во залучало громад. сили і кошти, створювало школи, гуртки, проводило індивід. роботу по ліквідації неписьменності. Видавало гасла, плакати, порадники для членів т-ва, підручники для індивід. і гуртового навчання неписьменних, газ. «Геть неписьменність!», журн. «За грамоту». Навчання проводилось рідною мовою учнів. Було навчено бл. 4 млн. неписьменних. Т-во узгоджувало свою діяльність з роботою *Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю*. Відбулося три респ. з'їзди т-ва (1927, 1929, 1932). Припинило свою діяльність 1936 у зв'язку з тим, що неписьменність серед населення республіки в основному було ліквідовано. Див. *Ліквідація неписьменності*. *Б. М. Мізерницький* (Київ).

ГЕ́ТЬМАН Андрій Лаврентійович (н. 5.X 1903) — рад. військовий діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1960). Член КПРС з 1927. Н. в с. Клепалах (тепер Буринського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1924. В 1937 закінчив Військ. академію бронетанкових військ. Під час

До ст. Герць. «Виклик» (запорожці викликають ворога на герць). З картини А. І. Кандаурова.

Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. д-зією, корпусом, був заст. ком. 1-ю танк. армією. Війська 11-го гвардійського танк. корпусу під командуванням Г. в складі 1-го Укр. фронту брали участь у визволенні України та її столиці Києва. Після війни Г.— ком. бронетанковими і мех. військами Урал. і Закавк. військ. округів. У 1956—58 — ком. рад. військами в Рум. Нар. Республіці. З 1958 — ком. військами Прикарпат. військ. округу. З 1964 — голова ЦК ДТСААФ СРСР. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС, на XXI і XXII з'їздах КП України— членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГЕ́ТЬМАН Олександра Павлівна (н. 7.V 1915) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1963). Член КПРС з 1941. Н. в с. Крупському (тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.). Учасниця Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1957 Г. працює пташницею в радгоспі-комбінаті «Південний» Сімферопольського р-ну Крим. обл. З 1960 Г.— ударниця комуністич. праці. Очолювана Г. бригада 1961 добилася звання бригади комуністич. праці. Прославилася високим збором яєць від курей-несучок. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами. *В. О. Широков* (Сімферополь).

ГЕ́ТЬМАН (від нім. Hauptmann, польс. hetman — начальник) — на Україні в 16—17 ст.— воєначальник козац. війська; в 17—18 ст.— правитель України і головнокомандуючий козац. військом. Першими назву Г. мали козац. ватажки кінця 16—1-ї пол. 17 ст. К. *Косинський*, С. *Наливайко*, Т. *Федорович* та ін. До серед. 17 ст. влада Г. поширювалась лише на *Запоріжжя*. З виникненням в ході *визвольної війни українського народу 1648—54* елементів укр. державності Г. став правителем України. Першим Г. на Україні було проголошено Б. *Хмельницького* (початок 1648). Після возз'єднання України з Росією 1654 Г. обирались на невизначені строки *генеральною військовою радою*, найчастіше з осіб, заздалегідь намічених верхівкою старшини за погодженням і з наступним затвердженням царським урядом. Резиденціями Г. в 17—18 ст. були послідовно: Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. Г. Лівобережної України підлягали рос. цареві; між рос. урядом і Г. укладалися спеціальні статті (умови), що визначали його права і компетенцію. Г. очолював *генеральну старшину* і об'єднував політ., адм., військ., фін. і судові функції (зокрема, остаточно затверджував смертні вироки). Письмові розпорядження гетьманів — *універсали* були обов'язковими для всього населення. При Г. існувала *рада старшини*, до якої виходила генеральна старшина і полковники

Влада Г. поширювалася частково й на церкву (затвердження на вищі духовні посади, надання зем. володінь, встановлення повинностей для монастирських підданих). Особа, що тимчасово займала посаду Г., називалася *наказним гетьманом*. Всі Г. були великими феодалами. Їхні володіння складались насамперед із значних *рангових маєтностей*. Царськими грамотами їм також надавались численні зем. володіння. Напр., понад 100 тис. залежних селян мали І. Мазепа та І. Скоропадський. Всі Г. провадили політику покріпачення селян, нещадно їх визискували. Гетьманськими *клейнодами* з 1576 були: булава, бунчук, прапор і печатка. Див. *Гетьманщина*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Дяденко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. *В. А. Дядиченко* (Київ).

ГЕ́ТЬМАН ВЕЛИ́КИЙ КОРО́ННИЙ — головнокомандуючий у феодальній Польщі в 15—18 ст. До серед. 15 ст. призначався королем лише на час війни, згодом посада Г. в. к. стала постійною, а з кін. 16 ст.— довічною. Спочатку командував найманими військами, з 30-х рр. 16 ст.— усіма видами військ. Відав військ. справами і військ. судочинством, командував армією під час війни, керував зовн. відносинами. У феод. Литві головнокомандуючий іменувався гетьманом великим литовським. З 1539 у феод. Польщі існували посади гетьманів польних (керували прикордонними військами, заступали Г. в. к.). *В. С. Кук* (Київ).

ГЕ́ТЬМАН ПО́ЛЬНИЙ — у феод. Польщі (з 16 ст.) та Литві з кінця 15 до 18 ст. заст. *гетьмана великого коронного*.

ГЕТЬМА́НЕНКО Герасим Степанович (1770 — р. см. невід.)— один з ватажків *бузьких козаків повстання 1817* проти примусового перетворення їх на військ. поселенців, козак станиці Вознесенської. В липні 1817 Г. разом з П. *Бабиченком* очолив повстання бузьких козаків проти царської влади. Після придушення повстання Г. було засуджено до страти, яку замінено на довічну службу рядовим солдатом у Сибірському окремому корпусі. *І. О. Хіоні* (Одеса).

ГЕТЬМА́НЩИНА — напівофіційна назва Лівобережної України разом з м. Києвом, яка після *Андрусівського перемир'я 1667* залишилася в складі Рос. д-ви. Політ. лад Г. характеризувався відносною автономією; керівництво адм., військ., судовими та ін. справами Г. очолював *гетьман* (від чого й походить назва). В офіц. актах царської Росії Г. наз. Малоросією. Система управління Г., сформована в ході *визвольної війни українського народу 1648—54*, була узаконена рос. урядом у т. з. статтях (див. *Березневі статті 1654*, *Переяславські статті 1659*, *Московські статті 1665*). В перші роки на Г. зберігалися об'єднане військ.-адм. управління, виборність гетьмана, генеральної, полкової і сотенної старшини, податкова система, судочинство, військо, право на відносини з різними країнами, за винятком Польщі та Туреччини. Гетьмана обирали на *генеральній військовій раді* з наступним затвердженням царем. Дорадчим органом при гетьмані була *генеральна старшина*. У військ.-адм. відношенні Г. поділялася на 10 *полків*: Київський, Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Переяславський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Полтавський. Полки поділялись на сотні (від 7 до 20 у кожному). Київ. Переяслав та ін. міста мали своє самоврядування.

В економіці Г., як і в усій країні, панували феод.-кріпосницькі відносини. Економіка Г. стала невід'ємною частиною всерос. ринку, що утворився. На Г. зростали млинарство, винокуріння, поташні і селітряні, скляних виробів та смолокурні промисли, а також ремесла і дрібнотоварне виробн.: ткацьке, кушнірське, шевське, лимарське, ковальське і деревообробне. У 18 ст. з'явилися парусинно-полотняні мануфактури в Почепі і Шептаках, суконна — в Ряшкові, пороховий завод — у Шостці та ін. Зростала торгівля, особливо ярмаркова, розвивалися міста. Панівним класом на Г. була укр. козац. старшина і укр. шляхта. Їм належало більше половини землі. Масу експлуатованих становили селяни-кріпаки, селяни-посполиті, козацька біднота й міські низи. Зростали панщина, натуральний і грошовий оброки на користь поміщиків; збільшувалися кількість і розмір повинностей від усіх прошарків селян і міщан на користь казни. В надрах феодалізму, особливо з серед. 18 ст., помітно зростали капіталістичні відносини. В цих умовах на Г., як і по всій країні, загострювалася класова боротьба. Панівний клас, підтримуваний царизмом, усіма засобами придушував виступи нар. мас.

Царський уряд поступово обмежував автономію Г. Вже в *Глухівських статтях 1669* скасовано права Г. на зовн. відносини. Проводячи політику централізації управління, царський уряд сам почав призначати гетьманів, а 1722 при гетьмані створено *Малоросійську колегію*. В 1734 гетьманство було скасоване тимчасово, а за указом Катерини II від 10 (21). XI 1764 — остаточно. Функції гетьмана стала виконувати т. з. друга Малоросійська колегія. В 1782, з утворенням Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, полковий адм.-тер. устрій було ліквідовано, і Г. перестала існувати.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Дяденко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

А. Г. Слюсарський (*Харків*).

ГЕТЬМА́НЩИНА — контрреволюц. бурж.-поміщицька диктатура на Україні, уособлена маріонетковим «урядом» на чолі з кол. царським генералом П. П. *Скоропадським*, якого на інсценованому австро-нім. окупантами т. з. «з'їзді хліборобів» 29.IV 1918 обрали «гетьманом» України. Перед цим окупанти розігнали непотрібну вже їм *Центральну раду*. Г. практично означала реставрацію дореволюц. капіталістич. порядків у всіх галузях життя. В. І. Ленін підкреслював: «Реставрація буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ не могла не загострити боротьби проти контрреволюції у нас, не могла не окрилити планів, не піднести духу в нашої контрреволюції» (Твори, т. 27, с. 317).

Вся діяльність гетьмана і його «уряду», до складу якого ввійшли здебільшого кадети і монархісти, була під суворим контролем окупаційної влади. Посиленими темпами відроджувалися старі порядки: капіталістам повертали підприємства, поміщикам — землю. В губерніях і повітах призначалися т. з. старости з кол. генералів, поміщиків, царських чиновників. Під виглядом т. з. державної варти відроджувалися стара охранка і поліція. Трудящих позбавили політ. прав і свобод. Більшовиків люто переслідували. В кінці 1918 грудящі України під керівництвом Комуністич. партії за допомогою братнього рос. народу вигнали австро-нім. окупантів і повалили Г.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—2. К., 1967—68; Заставенко Г. Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. К., 1959.

Є. М. Скляренко (Київ)

ГЖЕЛЯ́К-ВІМУ́Т (Grzelak-Wiemuth) Ян (1880—15.VIII 1920) — діяч польс. робітн. руху, активний учасник боротьби за Рад. владу на Україні. Н. у Варшаві. За фахом слюсар. Спочатку був членом ППС, потім перейшов до СДКПіЛ, був членом її Варшав. к-ту. До 1-ї світової війни працював у Варшаві, Кракові, Лодзі, Домброві-Гурничій, Сосновці. Був учасником ряду з'їздів і конференцій робітн. партій, зокрема V з'їзду РСДРП. Багато разів був заарештований. У 1913 царський уряд заслав Г.-В. на вічне поселення в Канський пов. Єнісейської губ. Звільнений після Лютневої революції. З 1917 жив в Одесі. Брав участь в організації і керівництві одес. групи СДКПіЛ. На поч. 1918 — заст. комісара в польс. справах в Одесі. Під час хазяйнування в місті укр. бурж. націоналістів і окупації його військами Антанти Г.-В. активно діяв у польс. групі *«Іноземної колегії» при Одеському обласному комітеті КП(б)У*, провадив агітацію серед польс. контрреволюц. військ, налагодив роботу нелегальної друкарні, де видавались листівки і відозви франц., рум., польс. та ін. мовами. Після визволення Одеси (квітень 1919) був головою к-ту місцевої групи Комуністич. робітн. партії Польщі, редактором її друк. органу — газ. «Комуна» і водночас членом Одес. обласного к-ту КП(б)У. Після приходу денікінців ув'язнений. Помер у с. Панчевому (тепер Новомиргород. р-ну Кіровогр. обл.).

П. М. Калениченко (Київ).

ГЙКАЛО Микола Федорович (1897—25.IV 1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в м. Одесі. З березня 1918 — голова Грозненської Ради робітн. депутатів, з травня — ком. частинами Червоної Армії м. Грозного. В 1919 — керівник партизан. загону, згодом — командир групи червоних повстанських військ Терської обл., член Кавк. крайового к-ту РКП(б). Після закінчення громадян. війни — ком. військами і військком Терської обл., одночасно — заст. голови Терського облвиконкому, згодом — секретар Горського обкому РКП(б), секретар Пн.-Кавк. крайкому партії, секретар ЦК КП(б) Узбекистану, КП(б) Азербайджану, КП(б) Білорусії. В 1937—38— секретар Харків. обкому КП(б)У. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. На XIII з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК. В 1937—38 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденами Леніна та Червоного Прапора.

Л. О. Кирилов (Київ).

ГИНИЛЕ́ВИЧ Григорій (5.II 1809 — 30.XI 1871) — укр. громад.-політ. і освітній діяч в Галичині. Н. в м. Яворові (тепер Львів. обл.) в сім'ї бідного міщанина. Вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту, згодом на богословському ф-ті у Відні. Під час революції 1848 в Австрії — один з діячів укр. нац.-визвольного руху. Очолюючи укр. делегацію на Слов'янському з'їзді в Празі, добився укладення угоди про фактичне зрівняння політ. і нац. прав галицьких поляків і українців. Заснував у м. Яворові місцеву руську раду і єдину в краї укр. нац. гвардію (понад 300 членів, переважно міщан-ремісників). Після 1848, займаючи ряд вищих посад у Перемиській єпархіальній адміністрації, сприяв заснуванню укр. шкіл.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ГІБНЕР (Hibner) Йоган (1668—1731) — нім. історик і географ. Автор кількох популярних у 18 ст. історико-геогр. описів ряду країн. В праці Г. «Відомості з політичної історії» (1721) в окремому розділі вміщено матеріали з історії України кін. 17 — поч. 18 ст. (в т. ч. укр. козацтва). В працях Г. поряд з правдивими фактами наводиться чимало відомостей, далеких від істини.

Т. Г. Лазоренко (Київ).

ГІДРОНІ́МІКА, гідрономастика (від грец. ὕδωρ вода і ὄνομα — ім'я, назва) — розділ лексикології, що вивчає назви водойм річок — потамоніми (від грец. ποταμός — ріка), озер — лімноніми (від грец. λίμνη — озеро), боліт, мочарів — гелоніми (від грец. ἕλος — болото), морів — пелагоніми (від грец. πέλαγος — море) та мікрогідронімів — назви криниць, колодязів і джерел, назви водних споруд, зрошувальних систем, гребель і каналів. За походженням водних назв розрізняють: назви, що вказують на місцеві природничо-геогр. умови: колір води (Біловід, Жовтовід, Іржавець, Синюха), запах (Смердлик), глибину (Глибока, Безодня), швидкість течії (Бистрик, Борзна); назви, що відбивають особливості рослинного (Березна, Вільшанка) або тваринного світів (Бобрик, Вовча); відантропонімічні назви — похідні від імен, прізвищ; відетнонімічні назви (Казарка, Косогівка, Литвинка); назви, що походять від назв населених пунктів (Луб'янка, Полтавка) та ін. Списки річок України опубліковано в ряді праць. Створена 1960 в Академії наук УРСР Українська ономастична комісія досліджує всі галузі *ономастики* (*антропоніміку*, Г., *топоніміку*) на Україні, готує до видання «Гідронімічний атлас УРСР».

Літ.: Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна. СПБ, 1913; Маштаков П. Л. Списокрек бассейнов Днепра и Буга (Южного). Пг., 1917; Маштаков П. Л. Список рек Донского бассейна. Л., 1934; Швець Г. І., Дрозд Н. І., Левченко С. П. Каталог річок України. К., 1957; Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. К., 1963; Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. К., 1967.

В. П. Петров (Київ).

ГІЗЕЛЬ (Кисіль?) Інокентій (бл. 1600 — 18.XI 1683) — укр. освітній і церк. діяч, історик. Родом з Пруссії. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1642), вчився також за кордоном. З 1645 — професор і ректор цієї колегії, де читав курси філософії, психології та ін., з 1656 — архімандрит *Києво-Печерської лаври*. Брав активну участь у переговорах 1654 про возз'єднання України з Росією. Був одним з найосвіченіших діячів на Україні. Л. *Баранович* називав його «Арістотелем». Автор богословсько-етичного трактату «Мир з богом людині» (1669), в якому висловив свої гуманістич. погляди. Трактат містить багато істор. і побутових відомостей з життя України 17 ст. Г. належить філософ. праця «Твір про всю філософію» (1645—47). В ідеалістичній загалом концепції Гізеля-філософа були, проте, деякі матеріалістичні тенденції. Редагував *«Києво-Печерський патерик»* (1661). Г. приписують укладення *«Синопсису»* (1674), але ряд дослідників заперечують його авторство. Портрет, с. 414.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Сумцов Н. Ф. Иннокентий Гизель. «Киевская старина», 1884, № 10; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

М. П. Гнатюк (Київ).

ГІЛЕ́Я (Ἰλαία, Ἰλαῖα — Лісиста) — назва місцевості в пониззі Дніпра та Інгульця, вкритої плавневими лісами. Згадується в творах давньогрец. письменників, а також в одному з ольвійських написів (на честь Нікерата, сина Папія).

ГІЛЬДЕНШТЕ́ДТ Йоган Антон (1745—81) — рос. вчений-природознавець, акад. Петерб. АН (з 1771). Н. в Ризі. В 1768—74 як учасник академіч. експедицій досліджував Прикаспій, Кавказ, Слобідську й Лівобережну Україну. Вів щоденник та подорожні записки, в яких подав значні відомості про природу, економіку, торгівлю, побут населення Лівобережної і Слобідської України в 2-й. пол. 18 ст.

Тв.: Дневник путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в

1773—1774 г. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1879, т. 11; Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. Х., 1892. *Я. І. Дзира* (Київ).

ГІЛЬДІЇ (від нім. Gilde — корпорація, цех) — в широкому розумінні слова різні об'єднання (економічні, політ., релігійні, оборонні та ін.) в період раннього середньовіччя в Зх. Європі, створювані населенням для захисту життя, майна, віросповідання і свободи від посягань феодалів; пізніше у вузькому розумінні — об'єднання купців. В Росії, в т. ч. і на Україні, Г. як обов'язкові купецькі об'єднання були організовані регламентом Головного магістрату від 16 (27).І 1721, який встановив дві Г.: 1-у — для банкірів, знатних купців, міських лікарів, аптекарів, золотарів, сріблярів, іконописців і живописців і 2-у — для дрібних торговців і ремісників. Маніфест Катерини II від 17 (28).III 1775 поділив купецтво за майновим станом на три Г. До 1-ї Г. належали купці з капіталом понад 10 тис. крб., до 2-ї — з капіталом від 1 до 10 тис. крб., до 3-ї — від 500 до 1000 крб. Жалувана грамота містам 1785 підвищила найменший розмір капіталу для вступу в 3-ю Г. до 1 тис. крб., а 1807 він був збільшений до 8 тис. крб. Купці 1-ї і 2-ї Г. звільнялися від сплати подушної податі і рекрутчини. Замість подушної податі вони вносили 1% гільдійського збору з капіталу, а замість відбування рекрутської повинності сплачували по 500 крб. з рекрута, а також звільнялися від тілесних покарань. З їхнього середовища обиралися службові особи міського самоврядування, яке однак було поставлено під контроль і опіку місцевої царської адміністрації. З розвитком капіталізму в Росії роль Г. занепала. В 1863 було ліквідовано 3-ю Г., а 1898 взагалі скасовано обов'язковість запису в Г. З того часу входження в Г. давало лише станові купецькі права. *В. С. Кульчицький* (Львів).

ГІЛЬМУТДІНОВ Гайфутдін Гільясович (н. 1913) — рад. військовослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у с. Самойловському (тепер Сабинського р-ну Тат. АРСР). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 120-го гвард. стріл. полка 39-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В ніч на 24.X 1943 відділення Г. одним з перших переправилось на правий берег ріки в районі м. Запоріжжя. 30.XI 1943 Г. пропав безвісти.

ГІМНА́ЗІЇ (грец. одн. γυμνάσιον) — серед. загальноосв. навч. заклади в дореволюц. Росії та деяких зарубіж. країнах, переважно з гуманітарним ухилом. Першу чоловічу Г. в Росії було відкрито 1726 при Петерб. АН. У губернських великих містах Г. почали відкривати на поч. 19 ст. Першими чоловічими Г. на Україні були Полтавська і Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805), Київська (1809). В 60-х рр. 19 ст. засн. жіночі Г. Строк навчання в Г. з 1804 був 4 роки, з 1828 — 7, з 1871 — 8 років. Статутом 1864 Г. були поділені на 3 типи: класичні з викладанням двох давніх (лат. і давньогрец.) мов (8 класів), класичні з викладанням лат. мови і реальні без викладання давніх мов, але з природознавством у великому обсязі й фізикою (7 класів, з 1871 — реальні училища). Вихованці класичних Г. могли вступати до ун-тів, реальних — тільки у вищі тех. навч. заклади. У Г. вчилися діти привілейованих верств населення, хоч формально, за статутом, право вступу до них мали всі. В 1915 в Росії налічувалося 797 чоловічих Г., прогімназій (неповні серед. уч. заклади) та реальних училищ і 1001 жіноча Г. і прогімназія. На Україні (на сх. і зх. землях) на 1.I 1914 було бл. 340 чоловічих і жіночих Г. та 41 реальне училище. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. було реорганізовано в єдині трудові школи.

Літ.: Даденков М. Ф. Історія педагогіки. К.—Х., 1947; Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года. М., 1956. *В. Т. Білан* (Київ).

ГІНЦІВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка на правому березі р. Удаю, поблизу с. Гінців Лубенського р-ну Полт. обл. Відкрита 1871. Г. с. — перша палеолітична стоянка, що стала відомою на тер. Росії. В 1873 її досліджували Ф. І. Камінський і К. М. Феофілактов, 1914—15 — В. О. Городцов і В. М. Щербаківський, 1935 — І. Ф. Левицький, І. Г. Підоплічко та ін. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител типу чумів народів Півночі, при будуванні яких використовували великі кістки мамонтів, а також залишки заглиблених у землю вогнищ, ями-сховища з кістками тварин, скупчення кременю на місцях його обробки тощо. Серед знарядь — крем'яні бокові різці, кінцеві і округлі скребки та пластинки з затупленим краєм, кістяні голки з вушками, проколки, наконечники дротиків. На окремих кістках є елементи геометричного орнаменту. Культурні залишки Г. с. залягають окремими горизонтами, що свідчить про неодноразове заселення її стародавніми мешканцями. Г. с. належить до кінця мадленського часу пізнього палеоліту.

Літ.: Левицький І. Ф. Гонцівська палеолітична стоянка (За даними досліджень 1935 р.). В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947; Борисковский П. И. Палеолит Украины. Историко-археологические очерки. М.—Л., 1953.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

ГІПАКІ́Р (Ὑπάκυρις) — згадувана *Геродотом* річка в *Скіфії*, яку ототожнюють з р. Молочною (на тер. сучас. Запоріз. обл.).

ГІПА́НІС (Ὕπανις, Hypanis) — назва Пд. Бугу в творах античних авторів (Геродота, Страбона, Діона Хрисостома, Птолемея, Стефана Візантійського, Овідія та ін.).

ГІППОКРА́Т (Ἱπποκράτης; 460 — бл. 377 до н. е.) — давньогрец. лікар і природодослідник. Н. в м. Меропісі на о. Кос. Гол. з творів Г., що дійшли до нас, — «Про повітря, води та місцевості» — містить важливі етнографічні та антропологічні відомості про населення Скіфії.

Тв.: Укр. перекл. — В кн.: Історія України в документах і матеріалах, т. 1. К., 1939.

Літ.: Ростовцев М. Скифия и Боспор. Л., 1925.

ГІППОЛА́ЇВ МИС (Ἱππολάου ἄκρας) — виступ суходолу між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Пд. Бугом), про який згадує Геродот у своєму описі Скіфії, повідомляючи, що на Г. м. стояло святилище, присвячене богині родючості Деметрі. Г. м. ототожнюють з т. з. Станіславським мисом у Дніпровському лимані

ГІРЕЇ, Гереї — династія тат. ханів у Криму в 15—18 ст. Засн. Хаджі-Гіреєм, який скориставшись з занепаду *Золотої Орди*, 1449 проголосив незалежність *Кримського ханства*. З 1475 Г. перебували у васальній залежності від Туреччини. В 16—на поч. 18 ст. Г. організовували постійні грабіжницькі напади на укр., рос., польс. і молд. землі. Під час цих нападів татари грабували населення, захоплювали у полон людей, яких потім продавали на невільницьких ринках Туреччини, Сірії, Єгипту, Тунісу та ін. сх. країн або використовували як рабів у своєму г-ві. У 1571 війська Девлет-Г. спалили Москву, але 1572 зазнали поразки під Серпуховом і Молодеями. На поч. 17 ст. Г. допомагали шляхет. Польщі під час її інтервенції в Росію. В 1648 Ісламе-Г. III всту-

пив у союз з Б. Хмельницьким, але, щоб не допустити вирішальної перемоги укр. народу над шляхет. Польщею, зрадив його в боях під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653). Після приєднання Криму до Росії 1783 останній крим. хан Шагін-Г. III зрікся влади і виїхав до Туреччини.

ГІРЖІВСЬКА СТОЯ́НКА — стоянка часів пізнього *мезоліту* на правому березі р. Кучургану (басейн Дністра) біля с. Гіржевого Великомихайлівського р-ну Одес. обл. Досліджувалася 1962—64. При розкопках знайдено понад 12 тис. оброблених кременів, у т. ч. численні знаряддя праці, серед яких переважають скребачки, мініатюрні пластинки з затупленим краєм, трапеції, проколки тощо. Знайдено також кістки диких тварин: бика, коня, осла. Стоянка належить до т. з. гребениківського типу пам'яток (див. *Гребениківська стоянка*).

Літ.: Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962—1964 гг.). «Советская археология», 1966, № 2, *В. Н. Станко* (Одеса).

ГІРНИ́К (до 1958 — с-ще м. т. Соцгородок) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді. На р. Вовчій (бас. Дніпра), за 7 *км* від залізнич. ст. Цукуриха. 16,5 тис. ж. (1968). Виник 1939 у зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. Входив до складу Селидівського р-ну Донец. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 20.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 8.IX 1943 рад. війська визволили с-ще. З 1958 Г.— місто. Провідна галузь г-ва — вугільна пром-сть. 2 кам.-вуг. шахти, шахтоуправління, Курахівська центр. збагачувальна ф-ка. Уч-ше механізації с. г., 3 загальноосв. і 1 муз. школи.

І. Л. Бондаренко (Донецьк).

ГІРНИЧОЗАВОДСЬКІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежного селянства в Росії й на Україні в 17—19 ст., яка, займаючись хліборобством, зобов'язана була працювати також у гірничій пром-сті. Виникла в 17 ст. з зародженням гірничої пром-сті, коли царський уряд почав приписувати селян до держ. і приватних з-дів. Розвиток гірничої пром-сті у 18 ст. супроводився зростанням числа приписних селян. З 1719 по 1797 воно зросло з 31 383 чол. до 312 218 чол., з яких бл. 71 тис. чол. працювало на приватних з-дах. На Україні було порівняно невелике число приписних селян. Зокрема, 1796 до Луган. чавуноливарного з-ду було приписано 4 тис. селян Кам'яного Броду та ін. держ. сіл. Становище Г. с. було дуже тяжким. За урядовим розпорядженням Г. с. зобов'язані були працювати на заводах 4 місяці, «відробляючи» за подушне та ін. держ. податки. Фактично вони працювали більше 8 місяців на рік. Нестерпні умови праці й життя викликали серед Г. с. численні заворушення. Г. с. брали активну участь в *селянській війні під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75* та ін. антифеод. виступах. Тривалу боротьбу вели Г. с. Луган. з-ду, протестуючи проти кріпосницької експлуатації. В 1822 тут відбувся виступ Г. с., жорстоко придушений царським військом. Феод.-кріпосницька залежність Г. с. була формально скасована бурж. реформами 60-х рр. 19 ст. Селянам, які працювали на держ. і приватних з-дах, було залишено лише присадибні ділянки. За користування орними землями вони зобов'язані були платити чинш або відробляти на рудниках. Кабальні відробітки кол. Г. с. існували на багатьох заводах до початку 20 ст.

Літ.: Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (Кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958; Пажитнов К. А. Положение рабочего класса в России, т. 1. Л., 1925.

А. З. Барабой (Київ).

ГІРСЬКЕ́ — місто Луган. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді, за 4 *км* від залізнич. ст. Шипилове. 19,1 тис. ж. (1968). Виникло 1898 як робітн. с-ще під час будівництва кам.-вуг. шахт. Входило до складу Слов'яносербського пов. Катериносл. губ. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З квітня по листопад 1918 Г. окупували австро-нім. війська. З 1923 Г.— в складі Попаснянського р-ну Донец. округу, 1932—38 — Донец., 1938—61 — Ворошиловгр., з 1961 — Луган. обл. З 1938 Г.— місто. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 17.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 24.XI 1941 місто визволили рад. війська. 11.VII 1942 Г. знову зайняли фашисти. 3.IX 1943 рад. війська остаточно визволили місто. В Г. є кам.-вуг. шахта, збагачувальна ф-ка, хлібокомбінат, овочевий радгосп. 8 загальноосв. шкіл.

ГІТА́ЛОВ Олександр Васильович (н. 15.V 1915) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, тракторист, двічі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1948. Н. в с. Комишуватому (тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1929 Г. оволодів професією тракториста і з того часу працює трактористом у колгоспі імені XX з'їзду КПРС того самого р-ну й області. З 1936 — бригадир тракторної бригади. В 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни. В 1956 виступив ініціатором комплексної механізації вирощування просапних культур. На XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—7-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 423.

ГІТТІС Володимир Михайлович (6.VII 1881 — 22.VIII 1938) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1925. Н. в Петербурзі в сім'ї міщанина. Кол. офіцер старої армії (полковник). В Червоній Армії — з лютого 1918. В 1918—20, командуючи Пд., Зх. і Кавк. фронтами, брав участь у боях проти денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців. Після громадян. війни — ком. військами Заволзького, Ленінгр. військ. округів, відповідальний працівник Наркомвійськсправ. Нагороджений орденом Червоного Прапора. *Д. І. Куртов* (Москва).

ГЛАВКІ́ЗМ — система управління радянською промисловістю в період іноземної воєнної інтервенції та громадян. війни (1918—20); складова частина політики *воєнного комунізму*. Полягав у максимальній централізації управління пром-стю. *Декретом ВЦВК про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби з світовим імперіалізмом* було об'єднано військові сили та нар. г-во цих республік. Усі пром. підприємства за Г. безпосередньо підпорядковувалися галузевим гол. або центр. управлінням ВРНГ РРФСР — главкам і центрам (звідси назва Г.) і не мали госп. самостійності. Система Г. забезпечила роботу найважливіших галузей пром-сті в умовах воєнного часу. З переходом до непу Г., що призів до фактичної ліквідації екон. стимулів господарювання, був замінений системою управління пром-стю, яка базувалася на *господарському розрахунку*. *В. І. Яненко* (Київ).

ГЛАГО́ЛЄВ Василь Васильович (4.III 1898 — 21.IX 1947) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1925. Н. в м. Калузі в сім'ї лікаря. В Рад. Армії з 1918. Закінчив 1921, 1926 і 1931 курси команд. складу, 1941 — курси вищого команд. складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією, корпусом і армією на Крим., Пд., Степовому, 3-му Укр. фронтах. Керовані Г. війська відзначи-

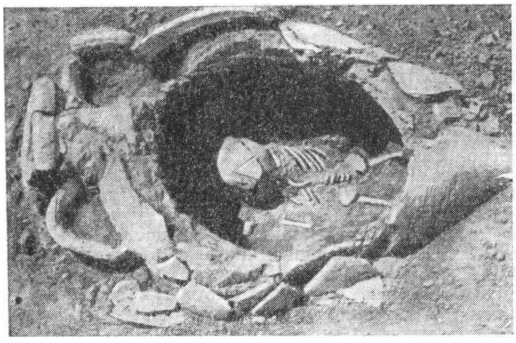

До ст. Глекові поховання. Дитяче поховання в амфорі. Ольвія.

лися під час форсування Дніпра. Після війни Г.— на команд. посадах в Рад. Армії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ГЛАГО́ЛЄВ Василь Павлович (23.V 1883 — 14.III 1938) — рад. військ. діяч, комбриг. Н. в Петербурзі в дворянській сім'ї. В 1909 закінчив Академію Генштабу. Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з 1918. Командував 1-ю Курською д-зією, резервною армією. З поч. 1919 — нач. штабу *Українського фронту*, війська якого вели бої проти петлюрівців. Згодом командував 6-ю армією Пн. фронту, 16-ю армією Зх. фронту, з вересня 1919 — 11, 12-ю кав. д-зіями, які брали участь у боях з денікінцями, з літа 1920 — 10-ю армією. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі у військ. округах і центр. апараті РСЧА. *Л. О. Кирилов* (Київ).

ГЛАДКИ́Й Йосип Михайлович (1789 — 16.VII 1866) — останній кошовий *Задунайської Січі*. Н. в с. Мельниках (тепер Канівського р-ну Черк. обл.). Замолоду пішов на заробітки в Одесу, потім — на Задунайську Січ, де вступив до козацтва. Був обраний курінним, а згодом — кошовим отаманом. На поч. рос.-тур. війни 1828—29 султанський уряд наказав козакам виступити разом з тур. військом проти Росії. Але Г. таємно домовився з рос. командуванням про перехід козаків на бік рос. військ. 1500 козаків на чолі з Г. 18 (30).V 1828 з'єдналися під Ізмаїлом з частинами рос. військ і взяли участь у боях проти тур. військ. Г. дістав чин полковника. Після війни йому доручили сформувати *Азовське козацьке військо*, 1832 призначили наказним отаманом цього війська. В 1853 звільнений у відставку в чині ген.-майора.

Літ.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. К., 1956; Гладкий В. Осип Михайлович Гладкий, кошевой атаман Запорожской Сечи. «Русская старина», 1881, № 2.

ГЛАДКИ́Й Матвій (р. н. невід.— 1652) — миргородський полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Брав участь у боях під Корсунем, Пилявцями й Збаражем. Восени 1648 здійснював заг. керівництво козац. загонами, які вели боротьбу проти лит.-шляхет. війська в Білорусії. В *Берестецькій битві 1651* (коли татари тимчасово полонили Б. Хмельницького) виконував обов'язки гетьмана. Виходець з козац. низів, Г. співчував визвольним прагненням нар. мас і був в опозиції до старшини шляхет. походження. Після укладення *Білоцерківського договору 1651* він протидіяв вступові польс.-шляхет. війська на Лівобережну Україну. За свідченням автора «*Літопису Самовидця*», Г. намагався зайняти посаду гетьмана, його за наказом Б. Хмельницького стратили.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Летопись Самовидца. К., 1878.

ГЛАДКО́В Василь Федорович (н. 10.IV 1895) — рад. військ. діяч, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1920. Н. в станиці Морозовській (тепер м. Морозовськ Рост. обл.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. У 1922 закінчив Вищу кав. школу в м. Таганрозі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 318-ї стріл. д-зії Пн.-Кавказького фронту відзначився при проведенні *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943*. Вночі проти 1.XI частини д-зії висадилися на Керченському п-ові і за 10 діб боїв відбили 40 атак ворога, завдавши йому великих втрат. У 1948—51 — нач. Моск. піхотного уч-ща ім. Верховної Ради РРФСР. У 1952 закінчив вищі академічні курси при Вищій військ. академії (тепер Академія Ген. штабу). З 1957 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГЛАДКО́В Олександр Васильович (н. 22.VI 1902) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1919. Н. в м. Сімферополі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. Учасник боїв проти басмачів у Серед. Азії. В 1919 закінчив курси комскладу, у 1922 і 1927 — кав. курси. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 був заст. командира 63-ї кав. д-зії, командував 112-ю стріл. д-зією, яка брала участь у форсуванні Дніпра, Дністра, визволенні міст і сіл України. З 1952 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ГЛАЗУНО́В Василь Опанасович (н. 1.I 1896) — рад. військ. діяч, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), ген.-лейтенант. Член КПРС з 1926. Н. в с. Варваровці (тепер Сердобського р-ну Сарат. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У 1950 закінчив вищі академіч. курси Військ. академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 4-м стріл. корпусом, який брав участь у боях на Пд., Пд.-Зх., 3-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1954 — в запасі. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

О. О. Полєтаєв (Москва).

ГЛЕВА́ХІВСЬКИЙ КУРГА́Н — великий (бл. 12 *м* заввишки) курган середини 6 ст. до н. е. біля с. Глевахи Васильківського р-ну Київ. обл. Розкопувався 1950. Під насипом виявлено велику поховальну камеру, стіни якої були обшиті дошками і мали балкове перекриття, що спиралось на 11 стовпів. У камері знайдено рештки пограбованого в давнину багатого поховання (можливо, одного з вождів осілого землеробського племені скіфського часу) та залишки поховання вбитої жінки. Цікавою знахідкою є велика чорнолощена посудина, верхня частина якої була оздоблена накладними золотими бляшками.

Літ.: Тереножкін О. І. Курган біля с. Глевахи. «Археологія», 1954, т. 9. *О. М. Лєсков* (Київ).

ГЛЕ́КОВІ ПОХОВА́ННЯ — поховання померлих чи решток тілоспалення в спеціально виготовлених або звичайних госп. глеках. Відомі з 4—3-го тис. до н. е. у різних народів, що населяли Єгипет, Іспанію, Італію, Крит, Грецію. В 1-му тис. до н. е. і на поч. н. е. були поширені серед населення Кавказу (Абхазія, Колхіда, Сх. Закавказзя). На тер. УРСР Г. п. трапляються в некрополях античних міст Пн. Причорномор'я, куди цей обряд було завезено із Середземномор'я. Одними з найцікавіших пам'яток цього типу є Г. п. на *Козирківському*

О. В. Гіталов.

В. О. Глазунов.

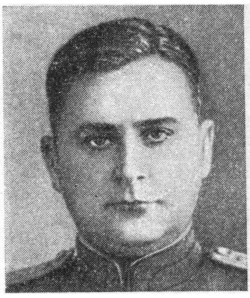
Д. Б. Глинка.

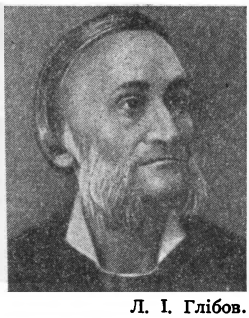
Л. І. Глібов.

городищі поблизу *Ольвії*. При дослідженні цього поселення в склепах, оздоблених багатокольоровим розписом, виявлено поховання дітей у глеках та амфорах. Померлих ховали в скорченому стані, головою до горла посудини, бік якої відбивали. Обряд відображає поширені в первісному суспільстві уявлення, пов'язані з культом плодючості, відродження, гол. роль в якому відігравала жінка-мати. В цьому культі глиняні глеки уособлювали плодючу землю і жінку.

Літ.: Некрополи Боспорских городов. М.—Л., 1959; Б у р а к о в А. В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 11. К., 1962. *Є. В. Максимов* (Київ).

ГЛЄБОВ Леонід Іванович (1913 — 26.IX 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у м. Єнакієвому (тепер Донец. обл.) в родині службовця. В Рад. Армії з 1933. У 1939 закінчив Одес. уч-ще прикордонних військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу 989-го стріл. полку 226-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Наприкінці вересня 1943 в Остерському р-ні Черніг. обл. забезпечив переправу полку на правий берег ріки. Загинув у бою.

ГЛИБКО́ Юрій Купріянович (10.I 1914 — 31.XII 1943) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Житомирі в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1937. У 1941 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 932-го стріл. полку 252-ї стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра в районі х. Дзюбів (тепер село Кременчуцького р-ну Полт. обл.). Вночі проти 1.X 1943 полк під командуванням Г. переправився на правий берег і в запеклих боях відстояв плацдарм, давши можливість переправитися ін. рад. частинам і з'єднанням. Загинув у бою.

ГЛИ́НКА Борис Борисович (14.IX 1914 — 14.V 1967) — рад. військ. льотчик, полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1940. Н. у с. Олександродарі (тепер у складі м. Кривого Рогу) в сім'ї шахтаря. В 1937 закінчив Херсон. авіашколу. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик-винищувач, брав участь у боях проти нім.-фашист. загарбників на Пн.-Кавк. фронті, в Донбасі, на р. Міусі. Здійснив більше 200 бойових вильотів. Особисто збив 30 ворожих літаків. Після війни працював у Борисоглібському льотному уч-щі.

ГЛИ́НКА Дмитро Борисович (н. 10.XII 1917) — рад. військ. льотчик, гвардії полковник, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, серпень 1943). Член КПРС з 1942. Н. в с. Олександродарі (тепер у складі м. Кривого Рогу) в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1937. В 1939 закінчив Качинську військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира авіаполку на Кримському, Пн.-Кавк., Пд., 2-му, 1-му Укр. фронтах. Зробив понад 300 бойових вильотів, особисто збив 50 ворожих літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. Був заст. командира авіадивізії. З 1960—в запасі. Депутат Верх. Ради СРСР 2-го скликання.

ГЛИ́НСЬКИЙ Михайло Львович (р. н. невід.— п. 1534) — укр. магнат, князь. Мав великі зем. маєтності на Чернігівщині, Київщині і в Білорусії. За молодих років перебував за кордоном (Саксонія, Італія), де прийняв католицтво. В 1499—1507 служив маршалком при великокнязівському лит. дворі. Він прагнув утворити окрему д-ву з укр., рос. і білорус. земель, які перебували під владою феод. Литви. Усунутий польс. королем і великим лит. князем Сигізмундом I з держ. посад, Г. разом з братами Василем та Іваном 1508 очолив повстання групи укр., рос. і білорус. феодалів, невдоволених панування лит. знаті. Після поразки повстанців 1508 під Гомелем Г. з своїми братами переїхав до Москви, дістав звання боярина і великі зем. маєтності. Г. відзначився як воєначальник у боротьбі проти нападів тат. орд. Під час війни Росії з Литвою 1512—22 Г. намагався перейти на бік противника, за що був ув'язнений (1514—26). Після смерті моск. великого князя Василія III брав участь у боротьбі боярських груп за владу. В 1534 був ув'язнений вдруге і помер у тюрмі.

Літ.: К л е п а т с к и й П. Г. Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Литовский период. Одесса, 1912; М и ш к о Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., 1959. *Д. І. Мишко* (Київ).

ГЛІ́БОВ Леонід Іванович (літ. псевд.— І в. К е н и р, Д і д у с ь К е н и р, П. С о н і н, П р о с т о д у ш н и й та ін.; 5.III 1827 — 10.XI 1893)— укр. поет, культурний діяч. Н. в с. Веселому Подолі (тепер Семенівського р-ну Полт. обл.) в сім'ї управителя маєтку. В 1855 закінчив Ніжин. ліцей. Учителював на Поділлі, з 1858 — у Черніг. гімназії. В 1861—63 редагував і видавав газ. «Чернігівський листок», в якій висвітлювались питання суспільного життя, друкувались худож. твори, матеріали з історії України. За зв'язки з членами революц. орг-ції «*Земля і воля*» Г. звільнено з роботи, а газету закрито. З 1867 і до кін. життя завідував друкарнею Черніг. земства. Суспільно-політ. і естетичні погляди Г., що сформувалися під впливом передової рос. і укр. л-р та громад. думки, були в основі демократичні, але позначені впливом лібералізму. Г. обстоював потребу створення укр. театру, навчання рідною мовою, позастанової школи, виступав за виховання в школі почуттів патріотизму, громад. обов'язку. Літ. спадщина Г. складається з 107 байок, а також

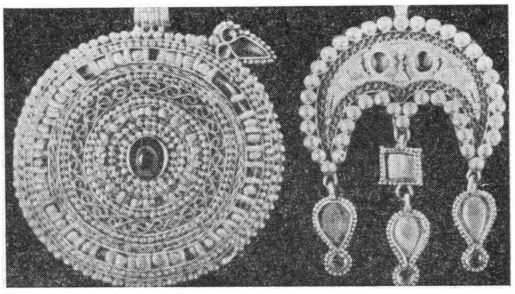

Золоті прикраси з Глодоських скарбів.

з ліричних поезій укр. і рос. мовами, творів для дітей, поеми «Перекотиполе», комедії «До мирового». В байках 50—60-х рр. поет відображав безправне становище покріпаченого селянства, висміював поміщицький суд, хабарництво чиновників та ін. («Вовк та Ягня», «Вовк і Кіт», «Громада», «Щука», «Вовк і Вівчарі» та ін.); в ряді байок поетизував патріотичні почуття («Бджола і Муха»). Байки 70—90-х рр. спрямовані проти капіталістич. визиску, паразитизму чиновництва, лицемірства й прислужництва («Сила», «Хазяйка й Челядки», «Лисиця-жалібниця», «Лев на облаві», «Цуцик» та ін.). Байки Г.— класичний здобуток культури укр. народу. Ліричні поезії «Моя веснянка», «Думка» написані під значним впливом Т. Г. Шевченка і М. О. Некрасова. Найбільшої популярності набула поезія «Журба» («Стоїть гора высокая...»), що стала нар. піснею.

Тв.: Байки і вірші. К., 1959; Твори. К., 1962.

Літ.: Загирня М., Гринченко Б. Л. И. Глебов. Чернигов. 1900; Гур'єв Б. М. Леонід Глібов. Літературний портрет. К., 1965.

ГЛОДОСЬКІ СКАРБИ — золоті і срібні речі, знайдені 1961 в давньому похованні поблизу с. Глодосів Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл. В Г. с. було виявлено сережки, нагрудні ланцюги з підвішеними до них медальйонами та лунницями, персні, браслети, поясні пряжки і наконечники, золоті обкладки шаблі та кинджалу, портупейний ланцюжок, уламки срібного посуду тощо. Вага золотих речей — 2,583 *кг*, срібних — 1,026 *кг*. Деякі речі являють собою рідкісні ювелірні вироби, оздоблені інкрустацією, зерню, сканню. Разом з дорогоцінностями знайдено наконечник списа, стріли, предмети кінського спорядження, залишки полотна і шовку, попіл, вуглинки, перепалені кістки. Частина речей оплавлена в сильному вогні. Поблизу поховання виявлено залишки двох паралельних ровів, що, можливо, відігравали ритуальну або захисну роль. Г. с. датуються 7 ст.

Літ. Сміленко А. Т. Глодоські скарби. К., 1965.

А. Т. Сміленко (Київ).

«ГЛОС КОМУНІСТИ» («Głos komunisty») — щоденна польс. комуністична газета, яка виходила з 11.III 1919 по 24.VI 1922 в Києві (тираж 3—15 тис. прим.). Спочатку була органом Київ. к-ту польських комуністів, згодом — ЦК КП (б) У, польських бюро, які існували при Київ. губкомі і ЦК КП (б) У. В редакції газети працювали відомі польс. комуністи Ф. Кон, Ю. Ленський (Лещинський), Б Скарбек, С. Борський, Я. Войтига та ін. «Г. к.» закликав польс. робітників і селян, які жили на Україні, брати активну участь у боротьбі за зміцнення Рад. влади, широко висвітлював їхнє життя, систематично інформував своїх читачів про становище в бурж.-поміщицькій Польщі.

П. М. Калениченко (Київ).

ГЛУХ (Глух и й) Йосип (рр. н. і см. невід.) — уманський полковник [1649—54]. Брав участь у *Зборівській битві 1649*. В березні 1651 козац. військо під проводом Г. і полтавського полковника М. *Пушкаря* розгромило польс. передовий полк поблизу Липовця (тепер місто Вінн. обл.) і змусило польс. гетьмана М. *Калиновського* зняти облогу Вінниці й відступити. Влітку 1651 Уманський полк на чолі з Г. завдав удару крим. татарам, які, зрадивши козаків під Берестечком, грабували Правобережну Україну. На поч. 1654 Г. і білоцерківського полковника С. Половця за наказом Б. Хмельницького було усунуто з полковництва за те, що вони не виявили потрібної енергії для відбиття нападу польс.-шляхет. військ на Правобережну Україну. Дальша доля Г. невідома.

ГЛУХІВ — місто Сум. обл. УРСР, центр Глухівського р-ну; на р. Єсмані. Залізнич. станція. 28,5 тис. ж. (1968). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1152 як місто Черніг. князівства. В 2-й пол. 13 і 14 ст.— центр Глухівського князівства. В 14 ст. тер. Глухівщини підпала під владу Литви, 1503 — Росії, 1618—Польщі. Важливий економіч. центр на торг. шляху. Населення Г. брало участь у сел. війні 1606—07 під керівництвом І. *Болотникова* та у нар.-визв. війні 1648—54. Після возз'єднання України з Росією (1654) Г.— сотенне містечко Ніжинського полку; з 1708 — резиденція гетьманів Лівобережної України; 1722—27, 1764—86 — місцеперебування *Малоросійської колегії*. В 1738 відкрито Глухівську співацьку школу. З 1782 Г.— повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 — Малорос. губ., з 1802 — Черніг. губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. В березні 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, яких рад. війська вигнали в грудні 1918. Влітку 1919 Г. захопили денікінці; в листопаді 1919 рад. війська визволили місто. З 1923 Г.— райцентр Новгород-Сіверського округу (1932—39 — Черніг. обл., з 1939— Сум. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 7.IX 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті було створено очолюваний П. Л. Кульбакою партизан. загін, який входив до з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*. 31.VIII 1943 Г. визволили рад. війська. В Г. є з-ди: «Електропанель», агрегатних вузлів, конопляний, плодоконсер ний, маслоробний, буд. матеріалів; м'ясокомбінат і хлібокомбінат, валяльно-повстяна ф-ка, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Всесоюзний н.-д. ін-т луб'яних культур. Пед. ін-т, технікум гідромеліорації та електрифікації с. г. і уч-ще механізації с. г., мед. уч-ще, муз. та 11 загальноосв. шкіл. У Г. народились укр. художники А. П. Лосенко, М. І. Мурашко, укр. композитори М. С. Березовський, Д. С. Бортнянський, рос. рад. композитор Ю. О. Шапорін; вчились укр. рад. письменники С. В. Васильченко, Ю. К. Смолич, кінорежисер і письменник О. П. Довженко, рос. рад. письменник С. М. Сергєєв-Ценський. Збереглися пам'ятки архітектури: Миколаївська церква (кін. 17 ст.) і Тріумфальна брама (1744).

В. К. Ткаченко (Сумська обл.).

ГЛУХІВСЬКА РАДА 1750 — старшинська рада в м. Глухові (тепер Сум. обл.), на якій за вказівкою царського уряду гетьманом Лівобережної України був обраний К. Г. *Розумовський*. Тимчасове відновлення гетьманства на Лівобережній Україні було пов'язане з загостренням наприкінці 40-х рр. 18 ст. відносин Рос. д-ви з Пруссією і Туреччиною. Загроза війни з ними змусила царський уряд піти на поступки укр. старшині та задовольнити її клопотання про відновлення гетьманства. Хоч влада К. Г. Розумовського, як і попередніх гетьманів, була обмежена, проте відновлення гетьманства

відкрило перед укр. старшиною ширші можливості для експлуатації та гноблення нар. мас. Після Г. р. на Лівобережній Україні посилився процес закріпачення селянства і козацтва внаслідок роздачі козац. старшині *рангових маєтностей*, видання універсалів про обмеження сел. переходів, про створення для старшини окремих станових судів тощо.

ГЛУ́ХІВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне давньоруське князівство 13—14 ст., яке входило до складу *Чернігівського князівства*. В 1239 розгромлене монголо-татарами. В 50-х рр. 14 ст. територія Г. к. (Глухівщина) підпала під владу Литви, 1503—Росії, з 1618 — Польщі. Після возз'єднання України з Росією (1654) Глухівщина ввійшла до складу Рос. д-ви.

ГЛУ́ХІВСЬКІ СТАТТІ́ 1669 — договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. *Многогрішним*, укладені в м. Глухові, про політ. і правове становище Лівобережної України в складі Рос. д-ви. Г. с. були підписані під час загострення відносин Рос. д-ви з Туреччиною і Крим. ханством, які в своїх планах відриву Лівобережної України від Росії намагалися використати зраду (1668) частини укр. старшини, очолюваної І. *Брюховецьким*, та підтримували ворожі дії свого ставленика правобережного гетьмана П. *Дорошенка*. Г.с. складалися з 27 пунктів. Підтверджуючи *Березневі статті 1654*, вони доповнили їх новими пунктами. Зокрема, за Г. с. гетьманському урядові заборонялися безпосередні дипломатичні зв'язки з іноозем. д-вами, гетьманові надавалося право утримувати наймане військо (1000 чол.) для придушення нар. повстань, клопотатися перед царським урядом про надання укр. козац. старшині дворянських звань. Гетьманський уряд зобов'язувався встановити 30-тисячний козац. реєстр, обмежити перехід селян у козацтво, повернути в Росію всіх кріпаків-втікачів, які оселилися на Україні. Царський уряд погодився на поступку — зменшити на Україні кількість рос. воєвод (залишити їх тільки в Києві, Ніжині, Переяславі й Чернігові) та обмежити функції воєвод лише військ. справами. Г. с. дещо ослаблювали централізаторську політику царизму на Україні і сприяли зближенню класових інтересів укр. козац. старшини та рос. дворянства.

Літ.: Источники малороссийской истории, ч. 1. 1649—1687. М., 1858.

ГЛУ́ХОВ Дмитро Андрійович (7.XI 1906—28.XI 1943) — рад. військ. моряк, капітан 3-го рангу, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Хмеліні (тепер Череповецького р-ну Вологод. обл.). В Рад. Армії з 1928. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 1-го дивізіону сторожових катерів Чорномор. флоту відзначився при проведенні Новоросійсько-Таманської наступальної операції (10.IX—9.X 1943) і *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943*. Катери під командуванням Г. під шаленим вогнем висаджували десантників, забезпечували їх продовольством і боєприпасами, вивозили поранених. Загинув у бою.

ГЛУ́ХОВ Федір Дмитрович (26.II 1906 — 6.X 1943)— рад. військовослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Олександровому Гаї (тепер робітниче с-ще Новоузенського р-ну Сарат. обл.)в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметної обслуги 184-го гвардійського стріл. полку 62-ї гвардійської стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра і в боях за утримання плацдарму на правому березі ріки на тер. Дніпроп. обл. В одному бою кулеметним вогнем знищив

В. М. Глушков.

Б. Р Гмиря

бронемашину, 3 фашист. кулеметні обслуги. В цьому бою загинув.

ГЛУШКО́ Михайло Пилипович (1920 — 9.IX 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с. Максимівці (тепер Кременчуцького р-ну Полт. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу 574-го стріл. полку 121-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при визволенні Сумщини. 8.IX 1943 в районі с. Смілого (тепер Середино-Будського р-ну) взвод під його командуванням знищив 78 фашистів. Особисто Г. знищив багато ворожих солдатів та офіцерів і поранений повів взвод в атаку. Загинув у бою.

ГЛУШКО́В Віктор Михайлович (н. 24. VIII 1923) — український рад. математик, академік АН СРСР (з 1964), академік АН УРСР (з 1961), професор (з 1957), віце-президент АН УРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1958. Н. в Ростові-на-Дону в сім'ї гірничого інженера. В 1948 закінчив Рост. ун-т. У 1948—56 працював в Уральському лісотех. ін-ті (Свердловськ); 1956—57 очолював лабораторію обчислювальної техніки в Ін-ті математики АН УРСР. З 1957 — директор Ін-ту кібернетики АН УРСР. Осн. праці Г. стосуються теорії нескінченних дискретних і особливо топологічних бікомпактних груп, проблем сучас. обчислювальної техніки і кібернетики, зокрема теорії цифрових автоматів. На XXIII з'їзді КП України обраний членом ЦК. Депутат Верх. Ради УРСР 7-го скликання. Ленінська премія, 1964. Держ. премія СРСР, 1968. Нагороджений двома орденами Леніна.

Літ.: Глушков Віктор Михайлович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ГЛУШКО́В Іван Йонович (бл. 1849—1891) — революц. народник. Був студентом Петерб. землероб. ін-ту, потім Харків. ун-ту. Брав участь у роботі народницьких гуртків Одеси. За пропагандистську діяльність не раз був заарештований, перебував під наглядом поліції. Г. притягався до суду за «процесом 193-х» (1877—78), був виправданий. В 1878—79 у Харкові організував народницький гурток і керував ним, брав участь в організації вбивства харків. губернатора Кропоткіна. В 1879 Г. таємно виїхав за кордон. Помер у Парижі.

ГМЕ́ЛІН Самуель Готліб (23.VII 1745 — 27.VII 1774) — рос. природознавець-мандрівник, член Петерб. АН (з 1767). Н. в м. Тюбінгені (Німеччина). З 1767 жив у Росії. В 1768—74 за дорученням Петерб. АН здійснив подорож по Пд. Росії та Кавказу, досліджував бас. Дону, пониззя Волги, узбережжя Каспійського м., Кавказ і степову Україну. Матеріали своєї подорожі Г. узагальнив у кн.

«Подорож по Росії для дослідження трьох царств природи» (СПБ, 1770—84, нім. мовою; рос. перекл. 1771—85), яка є цінним істор.-геогр., економіч. та етногр. джерелом для вивчення згаданих країв. На основі зібраного під час подорожі по Росії лексичного матеріалу склав «Російсько-турецько-персько-гилянський глосарій» (196 слів).
Літ.: Гехтман Г. Н. Выдающиеся географы и путешественники. Тбилиси, 1962.
Я. І. Дзира (Київ).

ГМИ́РЄВ Олексій Михайлович (29.III 1887 — 24.IX 1911) — соціал-демократ, пролетарський поет. Н. в Смоленську в сім'ї залізничника. З 14 років працював на суднобудівному з-ді в Миколаєві. З 1903 брав участь у роботі Миколаївської та Єлисаветгр. с.-д. орг-цій. В 1908 за революц. діяльність Г. засуджено до 6 років каторги. В ув'язненні писав вірші, які вперше було опубліковано 1912 в газ. «*Правда*» і «Невская звезда». Помер від сухот у лікарні Херс. каторжної тюрми.
Тв.: За решеткой. М., 1926; Гори, мое сердце (Стихи, письма, документы). К., 1957; Колос молодой. М., 1958.
Літ.: Уралов Т. Путь Алексея Гмырева. Херсон, 1960; Ружина В. Пролетарский поэт-правдист. «Днестр», 1962, № 5; Трофимов И. Его песни допоют другие... «Молодой коммунист», 1962, № 5.
І. А. Пархоменко (Кіровоград).

ГМИ́РЯ Борис Романович (5.VIII 1903—1.VIII 1969) — укр. рад. співак, нар. артист СРСР (з 1951). Н. в м. Лебедині (тепер Сум. обл.) в сім'ї робітника. В 1935 закінчив Харків. інж.-буд. ін-т, 1939 — Харків. консерваторію. З 1936 — соліст Харків., 1939—61 — Київ. театру опери та балету. Гол. партії: Іван Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Борис Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Сальєрі («Моцарт і Сальєрі» Римського-Корсакова), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Рущак («Милана» Г. Майбороди), Трохим («Наймичка» Вериківського), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данькевича), Мефістофель («Фауст» Гуно), Нілаканта («Лакме» Деліба) та ін. Виконавець камерних творів укр., рос. і зх.-європ. композиторів, нар. пісень, пісень рад. композиторів. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952. Портрет, с. 425.
Літ.: Стебун И. Борис Романович Гмыря — народный артист СССР. К., 1960.

ГНАРО́ВСЬКА Валерія Йосипівна (18.X 1923—23.IX 1943) — рад. військовослужбовець, санінструктор, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1939. Н. в с. Модолиці (тепер Плюського р-ну Пск. обл.) в сім'ї службовця. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 добровільно вступила до Червоної Армії. Після закінчення школи санінструкторів була направлена на фронт. Воювала в складі 907-го стріл. полку 244-ї стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту. Загинула при захисті медпункту, підірвавши гранатами ворожий танк побл. с. Вербового (тепер на її честь с. Гнаровське Вільнянського р-ну Запоріз. обл.). Тут героїні споруджено пам'ятник.

ГНАТЕ́НКО Марина Василівна (н. 12.III 1914) — новатор с.-г. виробництва, одна з ініціаторів масового руху колгоспників за одержання високих урожаїв цукр. буряків. Член КПРС з 1939. Н. в с. Старосіллі (тепер Городищенського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1935 р., будучи ланковою колгоспу ім. Комінтерну (тепер Черк. обл.) і змагаючись з М. С. *Демченко*, виростила по 511 *ц/га* цукр. буряків, чим разом з ін. знатними буряководами Рад. України поклала початок руху *п'ятисотенниць*. Закінчила Укр. с.-г. академію (1951). В 1941—44 — учасниця Великої Вітчизн. війни. З 1947 — наук. співробітник Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, кандидат с.-г. наук (1955). На XVII—XIX, XXI, XXII з'їздах КП України обиралася членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Автор книг «На батьківщині перших п'ятисотенниць» (К., 1952), «Про агротехніку цукрових буряків» (М., 1957) та ін. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

ГНАТЮ́К Володимир Михайлович (9.V 1871 — 6.X 1926) — укр. фольклорист, етнограф та громад. діяч демократич. напряму, чл.-кор. Петерб. АН (з 1902), акад. АН УРСР (з 1924). Н. в с. Велесневі (тепер Монастириського р-ну Терноп. обл.). Закінчивши філософ. ф-т Львів. ун-ту (1898), працював у *Науковому товаристві імені Шевченка* у Львові вченим секретарем т-ва, секретарем філолог. секції та етнографіч. комісії (з 1914 — голова цієї комісії). Під керівництвом І. Франка провадив наук. організац. роботу як член редакцій і редактор «Етнографічного збірника», «Матеріалів до української етнології», «Літературно-наукового вісника», «Українсько-руської видавничої спілки». Вивчав духовну і матеріальну культуру народу у тісному зв'язку з його історією та соціально-економіч. умовами, виступав проти «теорії» згасання нар. творчості. Велику увагу приділяв вивченню соціальних мотивів у фольклорі, зокрема у фольклорі укр. трудової еміграції кін. 19 — поч. 20 ст. («Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності», 1902). Його історико-етнографічні дослідження і збірники матеріалів «Руські оселі в Бачці» (1898), «Русини Пряшівської єпархії і їх говори» (1900), «Словаки чи русини?» (1901), «Чи закарпатські українці автохтони?» (1922), «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (6 т., 1897—1911) містять матеріали про етнічну історію закарпат. українців, про їхню матеріальну культуру і соціально-економічне становище. Г. досліджував також нар. промисли і мистецтво («Кушнірство у Галичині», 1899; «Ткацтво у Східній Галичині», 1900; «„Гуцульське мистецтво" в Косові», 1923—24), нар. харчування («Народна пожива і спосіб її приправи», 1899; «Народна пожива на Бойківщині», 1906), нар. віруванн, звичаї, обряди («Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків», 1912; «Знадоби до української демонології», 3 т., 1904—12; «Похоронні звичаї й обряди», 1912; «Галицько-руські народні легенди», 2 т., 1902—03), побут і матеріальну культуру карпат. українців («Русини в Угорщині», 1899; «Причинки до пізнання Гуцульщини», 1917; «Гуцули», 1923). У цих працях Г. змальовував тяжку долю горян, зокрема гуцулів, нещадну експлуатацію їх, відзначав їхню високу мистецьку обдарованість, простоту і чистоту етичних норм життя. Праці та матеріали, видані Г., мають яскраво виражений соціологічний характер і не втратили й досі свого джерелознавчого та наук. значення.
Тв.: Вибрані статті про народну творчість. К., 1966.
Літ.: Коцюбинський М. Листи до Володимира Гнатюка. Львів, 1914; Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955; Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. К., 1964 [бібліогр. с. 276—286].
М. Т. Яценко (Київ).

ГНАТЮ́К Дмитро Михайлович (н. 28.III 1925) — укр. рад. співак (баритон), нар. артист СРСР (з 1960). Член КПРС з 1962. Н. в с. Старосіллі (тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) в сел. сім'ї. Після закінчення Київ. консерваторії (1951) — соліст Київ. театру опери та балету. Серед кращих образів, створених Г.: Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ріголетто, Амонасро («Ріголетто», «Аїда» Верді), Валентин («Фауст» Гуно), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Остап, Микола («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка),

М. В. Гнатенко.

В. М. Гнатюк.

Д. М. Гнатюк.

Л. О. Говоров.

Гайдай («Загибель ескадри» Губаренка) та ін. Г.—відомий виконавець пісень рад. композиторів, укр. нар. пісень, творів вітчизн. та зарубіжної класичної музики. Знімається в кіно («Чарівна ніч», «Кров людська — не водиця», «Дмитро Горицвіт»). Нагороджений орденом Леніна.

ГНЕП Василь Миколайович (н. 14.VI 1902) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1931. Н. в с. Вікні (тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.). В кін. 20-х рр. Г. брав участь у революц. русі на Буковині (розповсюджував заборонену л-ру: газети з СРСР, твори В. І. Леніна). В 1930—33 Г. перебував у в'язниці. Після возз'єднання Пн. Буковини з УРСР (1940) став головою сільпо в с. Вікні. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944 Г. повернувся в с. Вікно і став головою сільс. Ради. Закінчив парт. школу при ЦК КП (б) У. З 1949 — голова колгоспу в с. Брідку (Заставнівського р-ну Чернів. обл.), 1951—68 — голова укрупненого колгоспу «Більшовик» у тому ж селі. Очолювана Г. с.-г. артіль, широко застосовуючи високу агротехніку, органічні й мінеральні добрива, рік у рік одержувала високі врожаї с.-г. культур. З 1968 Г. на пенсії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *П. Г. Палевич* (Чернівецька обл.).

ГНЄЧКО Олексій Романович (н. 12.II 1902) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. Н. в с. Червоній Гусарівці (тепер Балаклійського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1951 — Вищі академ. курси при Військ. академії Генштабу. Учасник рад.-япон. війни 1945. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. З 1959 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

ГНИЛЙЦЬКА Ніна Тимофіївна (1916 — 10.XII 1941) — рад. військовослужбовець, червоноармієць, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с-щі Криндачівці (тепер м. Красний Луч Луган. обл.). В Рад. Армії з 1941. На поч. Великої Вітчизн. війни як розвідниця 465-ї розвід. роти 383-ї стріл. д-зії Пд. фронту відзначилась у боях в обороні Донбасу. В ніч на 5.XI 1941 провела групу розвідників в зайняте фашистами с. Княгинівку (тепер с-ще м. т. Луган. обл.). Рад. бійці ліквідували фашист. гарнізон і захопили цінні документи. Г. знищила 14 гітлерівців. 12.XI автоматним вогнем знищила 10 фашистів. Загинула в бою.

ГНІДАШ Кузьма Савич (17.XI 1914 — 19.VI 1944) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Салогубівці (тепер Роменського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. В 1939 закінчив курси молодших політруків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир оперативно-диверсійного центру перебував у ворожому тилу (з травня 1942) на тер. Київ. та Черніг. обл. і Пд. Білорусії. Своєчасно розвідав оборонні споруди ворога на Десні й Дніпрі, чим сприяв швидкому форсуванню цих рік рад. військами. Під його керівництвом пущено під укіс 21 фашист. ешелон, потоплено 10 пароплавів, висаджено в повітря залізнич. міст через Дніпро поблизу Києва. Оточений ворогами, знищив 22 фашисти і, не бажаючи здаватись у полон, підірвав себе гранатою.

ГО́ВОРОВ Леонід Олександрович (5.III 1897 — 19.III 1955) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1942. Н. в с. Бутирках (тепер Кіров. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1938 — Військ. академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 командував 5-ю армією, яка брала участь у Моск. битві, з 1942 — Ленінгр. фронтом. Після війни Г. послідовно займав посади ком. військами Ленінгр. військ. округу, гол. інспектора Рад. Армії, заст. міністра оборони СРСР та головноком. військами ППО країни. З 1946 — дійсний член Академії арт. наук. Депутат Верх. Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, орденом «Перемога» і багатьма ін. нагородами.

ГОВОРУНО́В Микола Михайлович (1920 — 20.VIII 1945) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Царівці (тепер Новоайдарського р-ну Луган. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. У 1943 закінчив військ. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик 995-го штурмового авіаполку 306-ї штурмової авіадивізії 17-ї повітряної армії Пд.-Зх. (потім 3-го Укр.) фронту здійснив 99 бойових вильотів на штурмування у наступальних операціях під час визволення України, Молдавії, а також Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини. Брав участь у рад.-япон. війні 1945. Загинув у бою.

ГОВОРУ́ХІН Іван Ілліч (1919 — 28.III 1944) — рад. військовослужбовець, червонофлотець, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Кишенином (тепер Варненського р-ну Челяб. обл.). В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941–45 як радист взводу зв'язку 384-го окремого батальйону морської піхоти Одес. військ.-мор. бази Чорномор. флоту відзначився при проведенні *Миколаївської десантної операції 1944*. Загинув у бою.

ГОВОРУ́ХІН Олександр Федорович (бл. 1859 — 1900) — революц. народник, робітник. Н. в Одесі. Вчився в Одес. тех. залізнич. школі (1875). Пра-

цював на підприємствах Одеси слюсарем. Брав участь у діяльності революц. гуртків, вів пропаганду серед робітників. Одес. військ.-окружний суд засудив (1880) Г. до 8 років каторжних робіт, які було замінено засланням до Сибіру. Заслання відбував в Іркут. губ. та Якут. обл. Після 1894 виїхав до Одеси.

ГО́ГОЛЬ Дмитро Миколайович (н. 10.XI 1912) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1957). Н. в с. Ділятині (тепер с-ще Надвірнянського р-ну Ів.-Фр. обл.). В 1928 почав працювати лісорубом на Ділятинському лісопункті, з 1946 — бригадир. Очолювана Г. бригада досягла високих виробничих успіхів. У 1959 їй присвоєно звання бригади комуністич. праці. Г. нагороджено орденом Леніна та ін. нагородами.

І. А. Школяр (Івано-Франківська обл.).

ГО́ГОЛЬ Микола Васильович (1.IV 1809 — 4.III 1852) — великий рос. письменник, основоположник критичного реалізму в рос. л-рі. Н. в с. Великих Сорочинцях (тепер Миргородського р-ну Полт. обл.) в дрібнопомісній дворянській сім'ї. Після закінчення Гімназії вищих наук у Ніжині (1828) переїхав до Петербурга, де служив урядовцем (до 1831) і одночасно вчився в Академії мистецтв. У 1832 жив на Полтавщині. В 1834—35 обіймав посаду ад'юнкт-професора на кафедрі загальної історії при Петерб. ун-ті. Працював над історією України і заг. історією. Написав кілька статей, в т. ч. «План викладання загальної історії» (1834), «Погляд на складання Малоросії» (1834). Перші літ. спроби почав 1825—27. В 1831—32 вийшло 2 книги «Вечорів на хуторі біля Диканьки», в яких Г. створив поетичний образ України, поєднав реальне життя з фантастичною вигадкою, наповнив їх веселим життєрадісним гумором. В кн. «Миргород» (1835) зобразив духовний занепад представників поміщицько-дворянського суспільства, протиставивши їм героїчні характери запорожців, які піднялися на боротьбу за нац. незалежність («Тарас Бульба», 1835, 2-а ред. 1842). В кн. «Арабески» (1835) і особливо в повісті «Шинель» (1842) виступив проти соціальної несправедливості, на захист «маленької людини». В комедії «Ревізор» (пост. 1836) затаврував деспотизм, сваволю царських урядовців. У поемі «Мертві душі» (т. 1, 1842) з ще більшою силою викривав кріпосницько-поміщицьку верхівку, бюрократич. держ. апарат царської Росії, висловив віру в майбутнє батьківщини, в могутню силу народу. В 40-х рр. посилилися реакц. елементи в світогляді Г. Кн. «Вибрані місця з листування з друзями» (1847) різко критикував В. Г. Бєлінський у «Листі до Гоголя» (1847). В 2-му т. «Мертвих душ» реалістичні прагнення митця зайшли в суперечність з його реакц. ідеями. Незадовго до смерті Г. знищив рукопис 2-го тома. Перебуваючи в Італії, почав писати драму з історії Запоріжжя (збереглися уривки). У творчості Г. виявилася його любов до України, знання історії України, укр. нар. творчості й побуту, мови, звичаїв народу. Захоплення укр. нар. творчістю відобразилось в ст. «Про малоросійські пісні» (1834) та в листах до І. І. Срезневського, М. О. Максимовича. Прогресивні ідеї Гоголя-реаліста відіграли велику роль у розвитку рос. визвольної думки, передової рос. і укр. л-ри. Узагальнююча сатира Г. зумовила поширення його творів за кордоном і вплив їх на світову л-ру. Портрет, с. 431.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—14. М., 1937—52; О литературе. Избранные статьи и письма. М., 1952; Собрание сочинений. т. 1—6. М., 1959; Укр. перекл.—Твори. В 3 т. К., 1952; Драматичні твори. К., 1952.

Літ.: Бєлінський про Гоголя. К., 1952; Н. В. Гоголь в русской критике. М., 1953; Нечкина М. В. Гоголь у Ленина. М.—Л., 1936; Машинский С. Гоголь и революционные демократы. М., 1953; Ермилов В. В. Гений Гоголя. М., 1959; Коваленко Л. А. Микола Васильович Гоголь — історик України. Кам'янець-Подільський, 1965; Черепнин Л. В. Исторические взгляды Гоголя. «Вопросы истории», 1964, № 1; Гоголь і українська література XIX ст. К., 1954; Рильський М. Слово про Гоголя. В кн.: Рильський М. Твори, т. 10. К., 1962; Крутікова Н. Є. Микола Васильович Гоголь. К., 1952; Крутікова Н. Є. Гоголь та українська література (30—80 рр. XIX сторіччя). К., 1957; Бойко І. З., Гімельфарб Г. М. Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. К., 1952; Шубинский И. В. Описание автографов Н. В. Гоголя. К., 1952.

ГОДФРУА́ ДЕ ВІТЕ́РБ (Godefroy de Viterbe), Готфрід Вітербський (1120 — 91) — франц. хроніст. Н. в м. Вітербо (біля Рима). Був капеланом, нотарієм, придворним істориком та поетом імператорів «Священної Рим. імперії» Конрада III, Фрідріха I і Генріха VI. Залишив універ-

Доповідь В. І. Леніна про план ГОЕЛРО. Картина художника Л. О. Шматька. 1957.

сальну хроніку «Пантеон» (охоплює період від найдавніших часів до 1184), яка є цікавою пам'яткою середньовіч. історіографії. В ній, зокрема, подаються короткі відомості про Галицьке і Волинське князівства, які Г. де В. називає Рутенією.

Н. І. Владимирова (Одеса).

ГОЕЛРО́ — перший держ. перспективний план відбудови і розвитку нар. г-ва на базі електрифікації країни, розроблений спец. комісією за вказівкою В. І. Леніна і затверджений *Восьмим Всеросійським з'їздом Рад* 29.XII 1920. План ГОЕЛРО був складовою частиною програми створення матеріально-технічної бази соціалізму. Ще в «Начерку плану науково-технічних робіт» (квітень 1918) В. І. Ленін звернув особливу увагу на електрифікацію пром-сті і транспорту, на застосування електрики в землеробстві. 21.II 1920 утворено Держ. комісію по електрифікації Росії (ГОЕЛРО) під головуванням Г. М. Кржижановського. В її складі працювало понад 200 чол. В. І. Ленін дав конкретні вказівки по складанню плану електрифікації в листах до Г. М. Кржижановського в грудні 1919 і січні 1920. В. І. Ленін назвав план ГОЕЛРО другою програмою Комуністич. партії. План ГОЕЛРО було розраховано на 10—15 років. Він намічав реконструкцію старих і побудову нових електростанцій (20 теплових і 10 ГЕС) заг. потужністю 1750 тис. *квт*, які мали виробляти 9 млрд. *квт·год* електроенергії. Цей план також намічав створення важкої соціалістич. пром-сті, широке будівництво залізниць; у галузі с. г.— розширення посівних площ, підвищення врожайності і масове кооперування селянства. На Україні за планом ГОЕЛРО передбачалося збудувати 9 електростанцій: Штерівську, Гришинську, Лисичанську, Ізюмську, а також гідроелектростанції Запорізьку (Дніпрогес), Бузьку тощо. Крім того, було передбачено будівництво електростанцій, які працюють на доменних і коксових газах, комбінованих з вугіллям: Петрівської, Юзівської, Макіївської. Заг. потужність цих електростанцій мала становити 1 млн. *квт*. Для виконання завдань плану ГОЕЛРО, пов'язаних з електрифікацією України, у квітні 1921 було створено *Комісію електрифікації України*. Намічалася також реконструкція металург. і хім. пром-сті Донбасу. Для поліпшення зв'язку між найбільшими індустріальними центрами Рос. і Укр. рад. республік було розроблено план перетворення залізнич. колії Петроград — Москва — Харків — Юзівка (тепер Донецьк) на потужну магістраль з наступною її електрифікацією. План передбачав також створення наскрізного водного сполучення по Дніпру від Києва до Херсона. План ГОЕЛРО було набагато перевиконано: потужність всіх електростанцій 1935 в СРСР досягла 7 млн. *квт*. Замість 30 електростанцій було збудовано 40. На Україні на той час потужність електростанцій зросла в 7 раз проти 1913. На 1.I 1968 в СРСР вироблялося 589 млрд. *квт·год* електроенергії, або в 300 раз більше, ніж до Великої Жовтн. соціалістич. революції, в УРСР — 109 млрд. *квт·год*, або в 250 раз більше. Програма КПРС, прийнята XXII з'їздом партії, передбачає збільшення в найближчі 10 років енергоозброєння праці в пром-сті майже в 3 рази. До 1980 електрифікація всієї країни буде в основному завершена.

Літ.: Ленин В. И. Об электрификации. М., 1958; Труды Государственной комиссии по электрификации России— ГОЭЛРО. Документы и материалы. М., 1960; Кухаренко Л. І. Здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні. К., 1956; Ульянова А. Д., Павлова В. В. Розвиток електрифікації Української РСР. Бібліографічний покажчик. К., 1962.

П. К. Стоян (Київ).

ГО́ЛА ПРИ́СТАНЬ — місто Херс. обл. УРСР, центр Голопристанського р-ну, за 22 *км* на Пд. від

Херсона. Пристань (Гопри) на р. Конці (рукав Дніпра). 12,3 тис. ж. (1968). Виникла у 18 ст., після входження тер. Пд. України до складу Росії. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. П. входила до Дніпровського пов. Таврійської губ. Рад. владу встановлено в січні 1918. З березня по листопад 1918 була окупована австро-нім. військами. Влітку 1919 Г. П. захопили денікінці, в лютому 1920 її визволили частини Червоної Армії. З 1923 Г. П.— райцентр Херс. округу, 1932—37 — Одес. обл., 1937—44 —Микол. обл., з 1944 — Херс. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. П. 13.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 4.XI 1943 рад. війська визволили с-ще. З 1958 Г. П.— місто. В Г. П. є з-ди: «Комунар», маслоробний, харчокомбінат, лісгосп, птахоінкубаторна станція. Поблизу міста — грязьовий курорт Гопри. 7 загальноосв., спортивна і муз. школи. Музей чорноморського заповідника АН УРСР. У Г. П. народився двічі Герой Рад. Союзу П. О. *Покришев*. У місті 1949 встановлено його бюст.

ГО́ЛИЙ Гнат (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні в 30—40-х рр. 18 ст. На поч. 30-х рр. 18 ст. організував у Чорному лісі (у верхів'ях р. Інгулу) гайдамацький загін. Очолювані Г. гайдамаки чинили напади на маєтки шляхтичів, орендарів, купців в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки, Липовця. В 1741 Г. стратив у с. Степашках (тепер Тульчинського р-ну Він. обл.) кол. гайдамацького ватажка С. Чалого, який зрадив і перейшов на службу до польс. шляхти. 14 (25).III 1743 здобув Звенигородку. Загін під проводом Г. діяв до 1748. В боротьбі проти шляхти Г. прославився своєю надзвичайною хоробрістю і користувався великою популярністю серед народу, який оспівав його в своїх піснях. Укр. драматург І. Карпенко-Карий відтворив образ Г. в істор. драмі «Сава Чалий».

Літ.: Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947.

О. П. Лола (Київ).

ГО́ЛИЙ Микита (р. н. невід.— 1709) — донський козак, ватажок повстанського загону під час *Булавінського повстання 1707—08*. Був виразником інтересів козац. бідноти. Очолювані Г. повсталі селяни і козаки разом з загонами С. *Драного* діяли на Слобідській Україні, де 8 (19).VI 1708 на р. Уразовій розгромили каральний загін Сумського козац. полку, надісланий царським урядом для придушення повстання. У наступних боях під м. Тором (тепер Слов'янськ Донец. обл.) повстанці зазнали невдачі. Після загибелі К. О. *Булавіна* і С. Драного повстанське військо (бл. 7 тис. чол.) на чолі з Г. продовжувало боротьбу на Слобідській Україні. В листопаді 1708, коли повстанці намагалися пробитися на Поволжя, Г. захопило урядове військо. Г. було відправлено в Москву, де, ймовірно, його стратили.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Булавинское восстание. М., 1935 [бібліогр. с. 495—510].

ГО́ЛИКОВ Пилип Іванович (н. 28.VII 1900) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1961). Член КПРС з 1918. Н. в с. Борисові (тепер Катайського р-ну Кург. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З листопада 1938 — ком. Вінницькою арм. групою військ, з вересня 1939 — 6-ю армією, що брала участь у визволенні Зх. України. В 1940—41 — заст. нач. Генштабу і одночасно глава рад. військ. місії в Англії і США. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 10-ю армією, що відзначилася в битві під Москвою, 4-ю ударною армією, військами Брян. і Воронез. фронтів, був заст. ком. військами Пд.-Сх. фронту. З 1943— заст. наркома оборони по кадрах, потім — нач. Гол. управління кадрів Збройних Сил СРСР, з 1950 — на командній роботі в Рад. армії, з 1956 — нач. Військ. академії бронетанк. військ. У 1958—62 — нач. Гол. політуправління Рад. Армії і ВМФ. З 1962 — на керівній роботі в Мін. оборони СРСР. Депутат Верх. Ради СРСР 1, 4—6-го скликань. На XXII з'їзді КПРС обирався членом ЦК КПРС. Автор книг «Червоні орли» (М., 1959), «В Московській битві» (М., 1967). Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГО́ЛИКОВ Сергій Зиновійович (н. 30.IX 1911) — рад. історик, доктор істор. наук (з 1961), професор (з 1962), генерал-майор. Член КПРС з 1939. Н. в с. Александрівці (тепер Оренб. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1940 закінчив істор. ф-т Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна; 1941 — Вищу парт. школу при ЦК ВКП (б) в Москві. В 1941— 45 — на політ. роботі в Рад. Армії. З 1945 — на викладацькій роботі у вищих військ.-учбових закладах. З 1953 — нач. кафедри історії КПРС в Арт. радіотех. академії (Харків). Досліджує гол. чин. питання історії Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне. М., 1954; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы Советского народа в Великой Отечественной войне (Июнь 1941— 1945 гг.). М., 1958; Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне. Х., 1960 [у співавт.].

ГОЛІ́ЦИН Дмитро Михайлович (1665 — 25.IV 1737) — рос. держ. діяч, князь. В 1701 був посланий до Стамбула з метою добитися згоди Туреччини на вільне плавання рос. кораблів по Чорному м. В 1711—21 — київ. ген.-губернатор. У Києві навколо Г. гуртувалися перекладачі (студенти Київ. академії) істор. та політ. л-ри. У 1726— 30 — член Верховної таємної ради. Ставши 1730 її головою, Г. невдало домагався від *Анни Іванівни* підписання «кондицій» (умов), за якими обмежувалася б самодержавна влада на користь феод. аристократії. Після розпуску ради жив у підмосковному с. Архангельському, де зібрав велику бібліотеку рос. літописів і перекладів іноземної істор. л-ри. В 1736 Г. було запідозрено в антиурядових настроях і ув'язнено до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

О. О. Петровський (Київ).

ГОЛОБУ́ЦЬКИЙ Володимир Олексійович (н. 28.VII 1903) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1948), професор (з 1949). Член КПРС з 1950. Н. в с. Великому Борі (тепер Брян. обл.). В 1930 закінчив ун-т у Ростові-на-Дону. З 1935 працює у вузах, 1947—61 — одночасно в Ін-ті історії АН УРСР. З 1961 — професор Київ. ін-ту нар. г-ва. Вивчає проблеми соціально-економіч. та політ. історії України 15—19 ст., гол. чин. історію укр. козацтва й визвольної війни укр. народу 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Черноморское казачество. К., 1956; Запорожское казачество. К., 1957; Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962.

ГОЛОВА́НОВ Олександр Євгенович (н. 7.VIII 1904) — рад. військ. діяч, Гол. маршал авіації (1944). Член КПРС з 1929. Н. в Нижньому Новгороді в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. З 1924 працював в органах ОДПУ. В 1932 закінчив льотну школу. В 1933—41 працював у системі Цивільного повітр. флоту. В 1939—40 брав участь як командир літа-

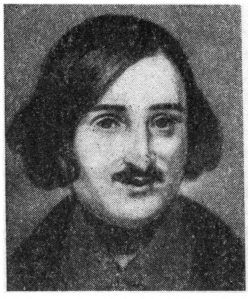
М. В. Гоголь.

П. І. Голиков.

О. Є. Голованов.

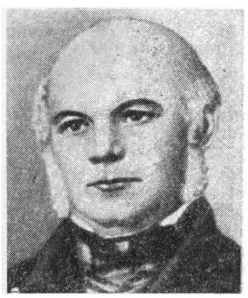
Я. Ф. Головацький.

ка в боях на р. Халхин-Голі та в рад.-фінляндській війні. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 з серпня 1941 — командир авіадивізії. З лютого 1942 — ком. Далекосяжною авіацією Ставки Верх. Головнокомандування. З грудня 1944 — ком. 18-ю повітр. армією. В 1946—48 Г.— ком. Далекосяжною авіацією, пізніше — на відповідальних постах в ВПС Рад. Армії. В 1950 закінчив Вищу військ. академію. З 1953 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ГОЛОВА́ТИЙ Антон Андрійович (р. н. невід.— 8.II 1797) — кошовий отаман *Чорноморського козацького війська* [1797]. За часів існування Нової Січі займав посади полкового старшини, писаря кошової канцелярії. Мав значні зем. маєтності, наймитів. Належав до багатої верхівки запорізької старшини, яка намагалася вислужитися перед царським урядом та здобути рівні права з рос. дворянством. Після зруйнування *Нової Січі* (1775) Г. дістав від царського уряду звання капітана рос. армії та охоронну грамоту на маєтності. В 1787 за дорученням царського уряду Г. разом із запорізьким старшиною С. Білим формував Військо вірних козаків, 1788 перейменоване на Чорномор. козац. військо, в якому був військ. суддею, кошовим отаманом. Під час рос.-тур. війни 1787—91 очолював флотилію і піхоту Чорномор. козац. війська, брав участь у боях проти турків. У перському поході 1796—97 командував двома полками чорномор. козаків у складі рос. армії.

Літ.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. К., 1956.

ГОЛОВА́ТИЙ Юрій Максимович (2.VII 1923—23.IX 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у м. Борисполі (тепер Київ. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир мінометної батареї 3-го механізованого корпусу 47-ї армії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. В числі перших переправився на правий берег ріки і вогнем своєї батареї завдав ворогові значних втрат. Загинув у бою.

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Іван Федорович (криптонім — И; 1814—99) — укр. громад. діяч і журналіст, брат Я. Ф. *Головацького*. Довгий час жив у Відні, де здобув вищу мед. освіту. Видав альманах «Вінок русинам на обжинки» (т. 1—2. Відень, 1846—47), в якому вмістив також кілька власних віршів. У 1849—50 був співробітником редакції газ. *«Галичо-руський вісник»*, 1850—51 — відповідальним редактором австр. урядової газ. «Вісник... русинів Австрійської держави», згодом (до 1895) працював перекладачем австр. держ. законів укр. мовою. Читав лекції з рос. мови у Віден. ун-ті, був членом «Літературного закладу» в Пряшеві.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Яків Федорович (17.X 1814 — 13.V 1888) — укр. поет, етнограф, історик, фольклорист і педагог. Н. в с. Чепелях (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.). В 1841 закінчив Львів. ун-т. З 1848 — професор укр. мови та л-ри Львів. ун-ту, з 1849 — його ректор. У 1867 емігрував до Росії, був головою Віленської археол. комісії. Ще за юнацьких років збирав на Закарпатті нар. пісні, повір'я, приказки, вивчав культуру і побут укр. народу. Разом з М. С. Шашкевичем та І. М. Вагилевичем входив до прогрес. літ. гуртка *«Руська трійця»*, що видав альманах «Русалка Дністровая» (1837), в якому опублікував кілька віршів, пройнятих любов'ю до рідного краю. Автор праць з історії, археології, етнографії і філології. В своїх творах пропагував ідею єдності укр. народу, висвітлював його етнокультурні взаємозв'язки з ін. слов. народами, закликав вивчати його життя і творчість, істор. минуле, традиції, створювати л-ру рідною мовою. Г.— один з перших перекладачів укр. мовою сербських та хорватських нар. пісень, 20 з яких опублікував у альманасі «Вінок русинам на обжинки». У 50-х рр. став прихильником слов'янофільських ідей, перейшов у табір реакції. Найважливішою працею, що досі має наук. цінність, є зб. «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» (кн. 1—4. М., 1878).

Тв.: О народной одежде и убранстве русинов, или русских, в Галичине и северо-восточной Венгрии. СПБ, 1877; Карпатская Русь. В кн.: Славянский сборник, т. 1—2, 1875—77.

Літ.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Пыпин А. Н. История русской этнографии, т. 3. СПБ, 1891; Українська народна поетична творчість. К., 1965; Історія української літератури, т. 2. К., 1967; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

Я. П. Прилипко (Київ).

ГОЛОВА́Ч Яків Павлович (23.XII 1923 — 30.III 1945) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Паліївці (тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив 1-е Харків. танк. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. роти 220-ї окремої танк. бригади 1-го Білорус. фронту відзначився в боях на тер. Польщі і Німеччини. При форсуванні Одеру його рота здійснила 70-кілометровий кидок у районі Ландсберг — Кінігц і забезпечила форсування рад. військами ріки і захоплення плацдарму на її західному березі. Загинув у бою.

О. О. Головачов.

П. Я. Головачов.

А. В. Головко.

А. Г. Головко.

ГОЛОВАЧО́В Олександр Олексійович (10.XII 1909 — 6.III 1945) — рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністич. партії з 1931. Н. в с. Любохні (тепер с-ще м. т. Дятковського р-ну Брян. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1929. В 1931 закінчив військ. школу ім. ВЦВК. У 1939 брав участь у поході Червоної Армії по визволенню Зх. України. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. полком і 23-ю гвард. мотостріл. бригадою на Зх. і 1-му Укр. фронтах. Бригада під його командуванням захопила фашист. аеродром з літаками біля м. Василькова Київ. обл. (листопад 1943). Відзначився при форсуванні р. Вісли і прориві ворожої оборони у Верхній Сілезії. Загинув у бою.

ГОЛОВАЧО́В Павло Якович (н. 15.XII 1917) — рад. військ. льотчик, ген.-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1943. Н. в с. Кошелеві (тепер Буда-Кошелевського р-ну Гом. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. В 1940 закінчив Одес. військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки і командир ескадрильї воював на Пд.-Зх., Пд., Сталінгр., 4-му Укр., 1-му і 3-му Білорус. фронтах. Відзначився при визволенні м. Мелітополя. Протягом війни зробив 457 бойових вильотів, особисто збив 26 літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію, командував авіадивізією. В 1959 закінчив Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. нагородами.

ГОЛОВІ́НСЬКИЙ Гай Петрович (28.VIII 1926 — 8.IV 1945) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член ВЛКСМ. Н. в с. Успенці (тепер Буринського р-ну Сум. обл.). В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. відділення 690-го стріл. полку 126-ї стріл. д-зії 3-го Білорус. фронту відзначився при штурмі Кенігсберга (тепер м. Калінінград). 8.IV 1945 відділення знищило бл. 30 гітлерівців, взяло в полон 75 солдатів і 3 офіцерів. Особисто Г. знищив 3 вогневі точки. Загинув у бою.

ГОЛОВКО́ Андрій Васильович (н. 4.XII 1897) — укр. радянський письменник, один із зачинателів укр. рад. прози. Н. в с. Юрках (тепер Кременецького р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. Вчився в Кременчуцькому реальному училищі (1908—14), з якого був виключений за участь у нелегальному літ. гуртку. В 1920 добровільно вступив до лав Червоної Армії, брав участь у штурмі Перекопу (1920). Один з організаторів Спілки сел. письменників «Плуг» (1922—32). Перша зб. віршів — «Самоцвіти» (1918), перша книга оповідань — «Дівчинка з шляху» (1923). Роман «Бур'ян» (1927) — визначний твір про класову боротьбу на селі в перші роки Рад. влади. У романі «Мати» (перша ред. 1932, друга — 1934) відтворено події періоду першої рос. революції на Україні і в роки реакції. В часи Великої Вітчизн. війни 1941—45 був на фронті військ. кореспондентом. Написав бл. 20 оповідань і нарисів про героїв боротьби з фашист. загарбниками. Автор п'єс «В червоних шумах» (1924), «Поглитаївщина» (1929, за темою роману «Бур'ян»), «Райське яблуко» та кількох кіносценаріїв. Роман «Артем Гармаш» (ч. 1—2, 1951—60) — про боротьбу укр. народу за перемогу Рад. влади на Україні. Твори Г. перекладено мовами народів СРСР і зарубіж. країн. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1969.

Тв.: Твори. В 2 т. К., 1957—58; Твори. В 4 т. К., 1967—68.

Літ.: Килимник О. В. Андрій Головко. Життя і творчість. К., 1954 [бібліогр. с. 183—186]; Килимник О. В. Андрей Головко. М., 1956; Андрієві Головку. Збірник... К., 1958; Коваленко Л. М. Андрій Головко. К., 1958; Шнайдер Б. І. Андрій Головко. К., 1961; Пасічник М., Фролова К. Андрій Головко. Творчий шлях. К., 1967.

О. В. Килимник (Київ).

ГОЛОВКО́ Арсеній Григорович (6.VII 1906 — 17.V 1962) — рад. військ. діяч, адмірал (1944). Член КПРС з 1927. Н. в станиці Прохладній (тепер місто Каб.-Балк. АРСР) у сім'ї службовця. В Рад. ВМФ з 1925. Закінчив Військ.-мор. уч-ще ім. М. В. Фрунзе (1928), спец. курси комскладу (1931), Військ.-мор. академію (1938). У 1938—40 — командир дивізіону есмінців і нач. штабу Пн. флоту, ком. Каспійською й Амурською флотиліями. В 1940—46 — ком. Пн. флотом, який під керівництвом Г. захищав рад. Заполяр'я і брав участь у визволенні Пн. Норвегії. В 1946 — заст. начальника, 1947—50 — нач. Гол. штабу ВМФ, 1950—52 — нач. морського Генштабу й перший заст. військ.-мор. міністра, 1952—56 — ком. Балт. флотом. З листопада 1956 — перший заст. головнокомандуючого ВМФ. Депутат Верх. Ради СРСР 2-го і 4-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГОЛОВЛЬО́В Олексій Федорович (1903 — 27.III 1944) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1927. Н. в м. Хабаровську. В Рад. Армії з 1925. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як парторг 384-го окремого батальйону морської піхоти Одес. військ.-мор. бази Чорномор. флоту відзначився при проведенні *Миколаївської десантної операції 1944*. Загинув у бою.

ГОЛОВНА́ РУ́СЬКА РА́ДА — політ. орг-ція української бурж. інтелігенції та уніатського духівництва Галичини проавстрійського напряму. Створена 2.V 1848 у Львові під час революції в

Австрії. Складалася з 30 постійних членів. Головою був єпископ Г. Яхимович, одним з заступників — юрист І. *Борисикевич*. Програмний документ Г. р. р.— відозва до укр. народу від 10.V 1848 — вперше офіційно проголосив галицьких українців частиною 15-мільйонного укр. народу. Програма Г. р. р. обмежувалася вимогами культурно-нац. реформи для укр. населення Галичини, поліпшення правового й матеріального становища грекокатолицького духівництва, поділу Галичини на самостійні адм. одиниці — українську (сх.) і польську (зх.) з об'єднанням в одну провінцію укр. земель — Східної Галичини й Закарпаття — під владою Австрії, викладання укр. мовою в нар. школах. Г. р. р. організувала культурно-освітнє т-во «*Галицько-руську матицю*», відкрила Нар. дім у Львові, провела з'їзд діячів укр. культури (Собор руських учених), видавала першу в Галичині укр. газету «*Зоря галицька*». В соціальних питаннях Г. р. р. стояла на реакційних позиціях: схвалювала аграрну реформу 1848, яка нічого не дала селянам, і гостро засуджувала спроби селян силою повернути собі захоплені поміщиками землі, ліси і пасовиська, закликала населення до підтримки австр. уряду тощо. В умовах наступу реакції, починаючи з осені 1848, вплив Г. р. р. ослаб, керівництво нею (після усунення І. Борисикевича) повністю опинилося в руках вищого духівництва, яке пішло на союз з контрреволюцією, вітало придушення революц. руху угорців, італійців, поляків. У 1851 Г. р. р. та її філіали на місцях було розпущено.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Миллер И. С. Революционное движение и национальная борьба в Галиции в 1848 г. В кн.: Революции 1848 — 1849, т. 1. М., 1952; Косачевская Е. М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965.

Ф. І. Стеблій (Львів).

«ГОЛОВНА́ УКРАЇ́НСЬКА РА́ДА» — контрреволюц. орг-ція укр. бурж. націоналістів австр. орієнтації, засн. 2.VIII 1914 у Львові на чолі з запеклим бурж. націоналістом К. Левицьким. В її створенні брали участь укр. націонал-демократи, радикали, УСДП, укр. націоналістичні військ. орг-ції: «Український січовий союз», «Українські січові стрільці», «Сокіл-Батько». «Г. у. р.» у блоці з контрреволюц. «*Союзом визволення України*» ставила своїм завданням відірвати Україну від Росії і створити укр. бурж.-поміщицьку монархію під нім. протекторатом. З цією метою «Г. у. р.» вела шалену антирос. агітацію, закликаючи українців виступити на боці Австро-Угорщини.

Літ.: Нариси історії Львова. Львів, 1956.

ГОЛОВНИ́Й КОМІТЕ́Т СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЇ УКРАЇ́НИ — керівний орган більшовицьких орг-цій Пд.-Зх. краю. Обраний на *обласному з'їзді більшовиків Південно-Західного краю*, що відбувся 3—5 (16—18).XII 1917 в Києві. До складу к-ту ввійшли 9 членів (Є. Б. Бош, А. В. Гриневич, О. Б. Горвіц, В. П. Затонський, І. Ю. Кулик, Г. Ф. Лапчинський та ін.) і 4 кандидати (Р. В. Гальперін, Я. Б. Гамарник, Л. Л. П'ятаков, В. С. Люксембург). Секретарем к-ту було обрано Г. Ф. Лапчинського. Своїм завданням к-т ставив консолідацію сил більшовиків України і підготовку Всеукр. з'їзду Рад. Після з'їзду керівні працівники к-ту ввійшли до складу *Народного Секретаріату*. Внаслідок того, що в к-ті були представлені парт. орг-ції лише Пд.-Зх. краю, він не міг стати загальноукр. парт. центром, хоча його створення було важливим кроком на шляху оформлення такого центру. К-т існував до *Таганрозької наради більшовиків України* (квітень 1918), на якій його представник увійшов до складу *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП (б) У.*

Б. І. Корольов (Київ).

ГОЛО́ВЧЕНКО Володимир Терентійович (9.IV 1921—22.III 1945) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Степківці (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Кіровогр. технікум механізації с. г. і Полт. автотех. уч-ще В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. взводу 220-ї окремої танк. бригади 1-го Білорус. фронту відзначився в боях на тер. Німеччини. В боях за розширення плацдарму на західному березі р. Одеру. командував взводом танк. розвідки. Поранений Г. на танку знищив ворожу батарею і взвод піхоти. Загинув у бою.

ГОЛОГІ́РСЬКЕ БРА́ТСТВО — релігійно-нац. орг-ція укр. міщан у містечку Гологорах (тепер село Золочівського р-ну Львів. обл.) в кінці 16—18 ст. Засн. бл. 1587 на зразок *Львівського братства*. Керівні діячі Г. б. В. Бабич, Н. Сагайдачник та ін. виступали проти намагань церковних феодалів підкорити братство своїй владі та проти монополізації освіти духівництвом, за право світських людей тлумачити реліг. догмати. Це призвело до конфлікту з львів. православним єпископом Г. *Балабаном*, який проголосив отриманий з Львів. братства статут єретичним. Спроба Г. Балабана розпустити створене міщанами Г. б. і заснувати замість нього братство, підпорядковане духівництву, не мала успіху. Лише в 2-й пол. 17 ст. духівництву вдалося підкорити Г. б. своїй владі та перетворити його на звичайну релігійно-благодійну орг-цію.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ГО́ЛОД Наум Павлович (9.XII 1891—27.IX 1938) — держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1909. Н. у с. Скородному (тепер Мозирського р-ну Гом. обл.). Працював палітурником на поліграф. підприємствах. З 1909 — активний учасник революц. руху в Києві, Катеринославі. Не раз зазнавав арештів, перебував на засланні (1912—16). У 1917—19 — на парт. роботі в Києві, потім на Пд.-Зх фронті, згодом — секретар Київ. губкому КП (б) У. Під час наступу денікінських військ та нападу бурж.-поміщицької Польщі — в лавах Червоної Армії. З 1920 працював у Київ. губкомі партії, Овруцькому пов. к-ті партії, вчився в Москві в Комуністич. ун-ті ім. Я. М. Свердлова. В 1927—30 — на парт. та рад. роботі в Маріуполі. З 1930 працював в апараті ЦК КП (б) У, 1932—33 — секретар ЦК КП (б) У. З 1934 — на керівній парт. і рад. роботі в Узб. РСР. На IX з'їзді КП (б) У обирався кандидатом у члени ЦКК КП (б) У, на X і XI з'їздах — членом ЦК КП (б) У.

Л. О. Кирилов (Київ).

ГОЛОКО́ЛОСОВ Лука Тихонович (2.II 1903—25.XI 1963) — новатор виробництва, почесний шахтар, вибійник шахти № 28 «Венгерівка» тресту «Фрунзевугілля». Н. в с. Єсаулівці (тепер с-ще Антрацитівського р-ну Луган. обл.) в шахтар. сім'ї. З 1920 почав працювати на шахті того ж р-ну й області. Прославився майстерністю освоєння гірничої техніки, високим видобутком вугілля. В 1944 навчив гірничої справи 70 молодих робітників. У 1953 Г. присвоєно почесне звання «Кращий вибійник країни». Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1946.

В. Д. Полежаєва (Луганськ).

«ГО́ЛОС ЖИТТЯ» — газета, засн. 1929 крайовою комуністич. орг-цією Закарпаття як суспільно-політ. та літ. двотижневик. У 1931 став органом Союзу працюючого селянства, а 1932 — Об'єднання трудящого селянства. З незначними перервами, викликаними його забороною бурж. владою, виходив до жовтня 1938. Відіграв велику роль в організації боротьби робітників і трудящого селянства Закарпаття проти соціального і нац. гноблення, особливо в роки світової економіч. кризи, широко популяризував серед населення краю укр. дореволюц. і рад. художню л-ру, був полум'яним пропагандистом успіхів народів Країни Рад у соціалістич. будівництві і гарячим поборником возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною. *Ю. Ю. Сливка* (Львів).

«ГО́ЛОС НАРО́ДА» — щоденна газета, орган Катериносл. Ради робітн. і солдат. депутатів. Видавався з травня 1917 в Катеринославі під назвою «Голос солдата». Спочатку, як і Катериносл. Рада, проводив угодовську меншовицько-есерівську лінію. З грудня 1917, після встановлення Рад. влади в Катеринославі, газета стала на більшовицькі позиції, приділяла велику увагу мобілізації мас на боротьбу проти австро-нім. окупантів та укр. бурж. націоналістів. З серед. березня по квітень 1918 (до загарбання Катеринослава австро-нім. військами) виходив під назвою «Г. н.». *Л. О. Кирилов* (Київ).

«ГО́ЛОС ПРА́ЦІ» — щомісячний журнал укр. прогресивної еміграції в Канаді; виходив з квітня 1922 по березень 1924 у в-ві «Пролетарська культура» (м. Вінніпег). Редактором журналу був М. Попович. У «Г. п.» широко висвітлювалось економіч. і культ. життя Рад. України, вміщувалися твори класиків укр. л-ри (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки), укр. рад. письменників (П. Тичини, О. Вишні, М. Ірчана та ін.) і канад. укр. письменників (М. Шатульського, М. Поповича, І. Залеза). У березні 1924 «Г. п.» об'єднався з журн. «*Голос робітниці*» і виходив під назвою «*Робітниця*». Відіграв значну роль у піднесенні культ. рівня і класової свідомості трудящих українців у Канаді.

«ГО́ЛОС ПРОЛЕТА́РИЯ» — газета, виходила з 19.VII 1917 по 13.III 1918 в Одесі. Спочатку видавався як орган об'єднаної с.-д. орг-ції. За своїм змістом і характером — більшовицький. З № 19 (17.X 1917) газета повністю стала більшовицькою і почала виходити як орган Одес. к-ту РСДРП(б); з № 57 (25.XII 1917) — Херс. губернського і Одес. міського к-тів РСДРП(б). Вийшло 118 номерів. До № 31 газета видавалася двічі на тиждень (за 126 днів вийшов 31 номер), з 22.XI — щоденно. Тираж у липні 1917 становив 5—6 тис. примірників, з жовтня — понад 7—8 тис. примірників. На сторінках «Г. п.» публікувалися статті, виступи В. І. Леніна (в № 45 газети було вміщено його біографію), матеріали VI з'їзду РСДРП (б). «Г. п.» відіграв значну роль в організації трудящих мас на боротьбу за перемогу Рад. влади на Пд. Україні. Видання газети припинилось у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами. *Л. О. Кирилов* (Київ).

«ГО́ЛОС РАБО́ЧИХ» — нелегальна більшовицька газета. Орган Єлисаветградської орг-ції РСДРП. Виходив з 15 (28).VIII по 15 (28).IX 1905 в Єлисаветграді (тепер Кіровоград). Всього вийшло 3 номери.

«ГО́ЛОС РЕВОЛЮ́ЦИИ» — щоденна газета, орган Центр. виконавчого к-ту Рад солдат., матрос., робітн. і сел. депутатів Рум. фронту, Чорноморського флоту і Одес. військ. округу (*Румчерод*). Видавався в Одесі рос. мовою. Перший номер вийшов 23.VII 1917. Спочатку в газеті, як і у Румчероді, провідну роль відігравали есери і меншовики, які підтримували бурж. Тимчасовий уряд, а згодом контрреволюційну Центр. Раду. З грудня 1917, після перевиборів ЦВК Румчероду, «Г. р.» зайняв більшовицькі позиції і відігравав значну роль у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади на Пд. України. Під час австро-нім. окупації виходив напівлегально. 7.IV 1918 видання «Г. р.» припинено. *Л. О. Кирилов* (Київ).

«ГО́ЛОС РОБІТНИ́ЦІ» — щомісячний журнал жіночої секції прогресивної орг-ції укр. трудящих у Канаді «Стоваришення Український Робітничий дім». Виходив з січня 1923 по березень 1924 у Вінніпегу. Журнал висвітлював становище жінок і жіночий рух у капіталістич. країнах, в Рад. Союзі, в т. ч. на Рад. Україні, приділяв значну увагу вихованню дітей. У березні 1924 «Г. р.» об'єднався з журн. «*Голос праці*» і виходив під назвою «*Робітниця*». Журнал відіграв важливу роль у згуртуванні укр. трудящих жінок у Канаді.

«ГО́ЛОС СОЛДА́ТА» — нелегальна газета, орган Київ. військ. орг-ції РСДРП. Виходив з 28.III по 16.IX 1906 в Києві. Вийшло 8 номерів тиражем у 2 тис. примірників. До редакції входили більшовики й меншовики, але переважний вплив мали більшовики. «Г. с.» з більшовицьких позицій висвітлював боротьбу робітників, селян, солдатів проти самодержавства. Майже в кожному номері передруковувався матеріал з більшовицьких газет «*Казарма*», «*Волна*», «*Вперед*», «*Эхо*» та ін.

«ГО́ЛОС СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА» — газета, орган Київ. к-ту РСДРП (б). Виходив з 14 (27).III по 25.X (7.XI) 1917 на кошти в добровільних внесків трудящих. Тираж становив 5—15 тис. прим. Періодичність газети не була стабільною. Залежно від обставин вона друкувалася щодня, через день, а то й раз на тиждень. Всього випущено 100 номерів. У першу ред. колегію входили члени Київ. к-ту РСДРП (б) В. О. Ватін (Бистрянський), М. М. Лебедєв, І. М. Крейсберг. Велику допомогу газеті подавали М. О. Савельєв (Петров), Є. Б. Бош та ін. київ. більшовики. В липні 1917 за рішенням конференції більшовиків Пд.-Зх. краю «Г. с.-д.» був оголошений також і органом обл. к-ту РСДРП(б) і розповсюджувався в Київ., Волин., Поділ., Чернігів., Полт. та ін. губерніях. Мобілізуючи трудящі маси на боротьбу за перемогу соціалістич. революції, «Г. с.-д.» надрукував ряд праць В. І. Леніна, в т. ч. лист 1-й з «Листів з далека», а також «Чи є шлях до справедливого миру?». Газета знайомила читачів з життям та революц. діяльністю В. І. Леніна. Після *липневих днів 1917*, коли контрреволюція розпочала шалену кампанію наклепів на В. І. Леніна і більшовицьку партію, газета активно виступила на захист вождя революц. мас. «Г. с.-д.» широко пропагував найважливіші рішення партії, резолюції VII (Квітневої) парт. конференції і VI з'їзду РСДРП (б). «Г. с.-д.» висвітлював різні сторони суспільного життя країни, вів боротьбу проти імперіалістич. війни, за більшовизацію Рад, завоювання на бік пролетарської революції широких мас робітників, солдатів та бідніших селян, викривав зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів, пропагував нац. політику більшовицької партії, закликав до зміцнення дружби укр. та рос. народів. *Т. М. Колішер* (Київ).

«ГО́ЛОС СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА» — нелегальна більшовицька газета, орган Харків. к-ту РСДРП. Видано на гектографі один номер, який вийшов 25.XI 1916. Тираж 200 прим. У газеті надруковано «Інтернаціонал», а також передруковано з № 40 газ. «*Социал-демократа*» резолюції Берн.

конференції, написані В. І. Леніним, статті «Про масові політичні страйки», «Дорожнеча і заробітна плата», які висвітлювали політ. становище в Росії, закликали робітників до революц. боротьби. Видання газети припинилось у зв'язку з арештами членів Харків. орг-ції.

Літ.: Большевистская периодическая печать (Декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель. М., 1964.

ГОЛОСКО́ Онисим Михайлович (14.II 1900—28.II 1955) — рад. військ. діяч, гвардії ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1925. Н. у с. Варварці (тепер Великобурлуцького р-ну Харків. обл.). В Рад. Армії з 1918. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — викладач Ленінгр. військ.-повітр. академії, з жовтня 1942 і до кінця війни — нач. штабу, потім — командир 333-ї стріл. д-зії, яка в ніч з 25 на 26.IX 1943 форсувала Дніпро в районі с. Петрівське Дніпроп. обл. і оволоділа плацдармом на правому березі.

ГО́ЛОСОВ Дмитро Миколайович (20.IX 1903—19.II 1960) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1931. Н. в с. Руській Борківці (тепер Ставр. р-ну Куйб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1925. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. полком і д-зією на Пд., Зх., Брянському, Центр. і 1-му Укр. фронтах. Очолена Г. 280-а стріл. д-зія відзначилася під час форсування Дніпра. В 1945 закінчив Академію Генштабу. Після війни — на відповідальних посадах в Рад. Армії. З 1951 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

ГОЛО́ТА Ілля (р. н. невід.— липень 1649) — козац. полковник, сподвижник Б. Хмельницького у нар.-визвольній війні 1648—54. Походив з низів реєстрового козацтва. На поч. 1648 приєднався до повстанських військ Б. Хмельницького. За наказом Б. Хмельницького 10-тисячний козац. загін, очолюваний Г., був посланий у Білорусію на допомогу повсталим селянам. Перейшовши навесні 1649 р. Прип'ять, козаки під проводом Г. завдали лит.-шляхет. військові Я. Радзівілла поразки, змусивши його відступити до м. Речиці. Розгром лит.-шляхет. війська зірвав плани польс.-шляхет. командування організувати комбінований наступ із Зх. і Пн. на Україну, а також сприяв розгортанню нар. повстання в Білорусії. Невдовзі загін Г. зріс до 30 тис. чол. Поділивши свої сили на окремі загони, повстанці на чолі з Г. майже три місяці вели зі змінним успіхом боротьбу проти лит.-шляхет. військ. У районі м. Загалля поблизу р. Прип'яті 7-тисячний загін Г. потрапив у оточення. У бою 17 (27).VII 1649 проти переважаючих сил противника майже всі повстанці, в т. ч. Голота, загинули. Героїчний образ Г. увічнений в нар. думах і переказах.

Літ.: История Белорусской ССР, т. 1. Минск, 1961.

ГОЛО́ТА — неімущий, безпритульний люд на Україні за феод.-кріпосницького та капіталістич. ладу. Виникнення Г. пов'язано з розвитком товарно-грошових відносин, посиленням закріпачення селян, зубожінням і поч. соціального розшарування селянства на Україні, боротьбою нар. мас проти укр., польс. і лит. феодалів, а також тур.-тат. набігами. Відомо, що вже в кін. 15 ст. Г. покидала рідні місця в пошуках заробітків, переселялася на вільні простори (*Брацлавщину*, Канівщину, Черкащину) і становила значну частину *козацтва*. В 16—18 ст. Г. тікала переважно на Запоріжжя, де становила найбіднішу верству населення — т. з. с і р о м у. Частина її входила до січової залоги і утримувалася коштом війська. Більшість Г. працювала в наймах у заможних козаків на хуторах (зимівниках), на рибальських і соляних промислах, у чумацьких валках, а також змушена була йти на заробітки в Молдавію, Волощину, Крим та ін. землі (див. *Аргат*). Г. разом з ін. верствами трудового козацтва становила гол. масу запорізького війська, виступала осн. силою козацько-сел. повстань 16—18 ст. проти феод. і нац. гніту. Активну участь Г. взяла у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1749 Г. повстала і вигнала з Січі старшину, але це повстання, як і наступні (1754, 1761), було придушено. Великим виступом Г. проти соціального і нац. гніту у 18 ст. був *гайдамацький рух*; представником Г. був один з ватажків *Коліївщини* М. Залізняк. З ліквідацією Запорізької Січі (1775) та закріпаченням селян Г. як суспільна сила втратила своє колишнє значення. Термін «Голота», однак, існував і в 19 ст. На зх.-укр. землях Г. відома під місцевою назвою «гультяїв», або «гультяйства». Художній образ Г. відтворено в нар. думах («Дума про козака Голоту», «Козак нетяга Хвесько Ганжа Андибер»), л-рі («Гайдамаки» Т. Г. Шевченка), піснях («Ой, заступила та чорна хмара»), живописі.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Г о л о б у ц ь к и й В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961.

Я. І. Дзира (Київ).

ГОЛОЩА́ПОВ Олексій Кирилович (24.IV 1923—квітень 1944) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії. Н. в с. Висоцькому (тепер Петровського р-ну Ставр. кр.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як комсорг батальйону 1133-го стріл. полку 339-ї стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. В квітні 1944 в боях за м. Керч за 6 днів особисто знищив 63 фашисти, підбив танк і прийняв на себе командування взводом. Загинув у бою.

ГО́ЛУБ Іван Платонович (24.VI 1920—5.I 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член ВЛКСМ. Н. у с. Коломійцях (тепер Покровського р-ну Дніпроп. обл.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танка 13-ї гвардійської танк. бригади 4-го гвардійського танк. корпусу 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні Житом. обл. 4.I 1944 в районі с. Високої Печі (тепер Житом. р-ну) знищив 3 важкі танки, 2 самохідні арт. установки, 5 фашист. гармат. Поранений, продовжував бій. 5.I в районі с. Гордіївки (тепер Дзержинського р-ну) гусеницями свого танка роздавив батарею гітлерівців і сам загинув.

ГО́ЛУБ Олифер Остапович (р. н. невід.— 1628) — гетьман реєстрового козацтва [1622—23]. Належав до заможної верхівки реєстрового козацтва, яка була тісно зв'язана з П. *Сагайдачним*, пізніше — з М. *Дорошенком*. За гетьманування Г. організовано морські походи козаків проти Туреччини, 1623 відправлено козац. посольство на сейм у Варшаву з вимогами припинити утиски укр. населення та підтвердити привілеї реєстрового козацтва. В 1625 Г. брав участь у сел.-козац. повстанні під проводом М. *Жмайла*. Під час походу 1628 козаків на Крим Г. загинув у бою з татарами.

Літ.: Г о л о б у ц к и й В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

ГО́ЛУБ Семен Тимофійович (жовтень 1916—11.III 1945) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1934. Н. у с. Чорному Розі (тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. У 1943 закінчив курси молод-

В. М. Голубєв.

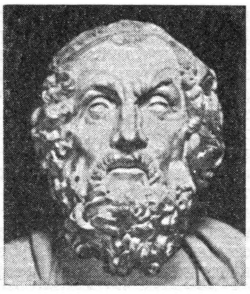

Гомер.

І. Гонта.

О. Т. Гончар.

ших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батареї 652-го арт. полку 202-ї стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився в боях на тер. Угорщини. В боях 9—11.III 1945 на Пн. Сх. від оз. Балатон вогнем своєї батареї знищив 6 фашист. танків (з них 2 особисто) і бл. 200 гітлерівців. Загинув у бою.

ГОЛУБЕ́НКО Микола Васильович (1897—9.III 1937) — учасник громадян. війни на Україні, держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1914. Працював слюсарем на фабриках і заводах Києва, проводив революц. роботу. З серпня 1914 по квітень 1917 — на засланні в Тобольській губ. В 1917 — секретар виконкому робітн. секції Київ. Ради робітн. і солдат. депутатів, член Київ. к-ту РСДРП(б). У листопаді 1917 заарештований Центральною радою. В 1918 — на підпільній роботі в Одесі: член губкому КП(б)У, голова повстанського к-ту. В серпні — листопаді 1918 ув'язнений в Одес. тюрмі. В 1919—20 — комісар 45-ї д-зії, член Реввійськради 3-ї Укр. армії, брав участь у боях проти петлюрівців, франц. інтервентів, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. З 1921 — на керівній парт. і рад. роботі: секретар, член Київ. губкому КП(б)У. В 1933—36 — голова Дніпроп. міськради. На XI з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на XII з'їзді — членом ЦК КП(б)У. *Л. О. Кирилов* (Київ).

ГО́ЛУБЄВ Віктор Максимович (17.I 1916 — 17.V 1945) — рад. військ. льотчик, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. в Петрограді в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1936. В 1938 закінчив Харків. військ.-авіац. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки і ескадрильї воював на Пд.-Зх., Центр. і Сталінгр. фронтах. Зробив 157 бойових вильотів на штурмування. З 1943 навчався у Військ.-повітряній академії. Загинув при виконанні службових обов'язків.

ГО́ЛУБЄВ Степан Тимофійович (1849—1920) — бурж. історик. Закінчив Київ. духовну академію. Професор Київ. ун-ту і Київ. духовної академії. Писав переважно про історію освіти, культури і церковного життя на Україні. Осн. праці Г.: «Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники» (т. 1—2. К., 1883—98); «Історія Київської духовної академії» (в. 1. К., 1886). Багато статей Г. вміщено в журн. «Киевская старина» (зокрема, про початок книгодрукування в Києві, 1882, № 6), «Трудах Киевской духовной академии», «Чтениях в Обществе истории и древностей российских» та ін. В своїх працях перебільшував роль церковних діячів у розвитку освіти і культури на Україні. Цінним у працях Г. є публікація документів 16—17 ст.

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Борис Едуардович (1922—17.VI 1945) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1942. Н. в с. Дубовій (тепер Поліського р-ну Київ. обл.). В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Орловське танк. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. роти 79-ї танк. бригади 1-го Прибалт. фронту відзначився в боях на тер. Лит. РСР. 5—10.VIII 1944 в числі перших прорвався в м. Радвілішкіс і знищив 2 танки «тигр», самохідну гармату «фердинанд» і бл. 30 гітлерівців.

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Олексій Петрович (29.VI 1908—3. II 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у м. Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1941. Перед Великою Вітчизн. війною 1941—45 працював гол. художником Крим. держ. театру у Сімферополі. Як командир батальйону 172-го гвард. стріл. полка 57-ї гвард. стріл. д-зії 1-го Білорус. фронту відзначився при форсуванні р. Вісли. 1.VIII 1944 батальйон переправився через ріку, захопив плацдарм і забезпечив переправу ін. частинам, знищивши 2 роти гітлерівців і захопивши 2 гармати і 6 кулеметів. Загинув у бою.

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Петро Васильович (1857 — 18.III 1907) — рос. бурж. історик. Закінчив історико-філолог. ф-т Київ. ун-ту. Очолював кафедру рос. історії Київ. ун-ту. Автор «Історії Сіверської землі до половини XIV ст.» (К., 1881), «Історії Смоленської землі до початку XV ст.» (К., 1895), праць про кочовиків пд.-рус. степів (Печеніги, торки і половці до навали татар. К., 1884; Болгари і хозари — східні сусіди Русі при Володимирі святому. К., 1888) та з істор.-бібліограф. тематики (Праці французьких учених, які стосуються російської історії. К., 1904; Нові видання і дослідження по давньому періоду російської історії. К., 1906, та ін.). Праці Г. написані на основі літописних та архівних джерел з позицій бурж. методології. *В. Н. Котов* (Київ).

ГОЛУБЦО́В Іван Іванович (н. 2.I 1914) — керівник підпільної комуністич. орг-ції в с-щі м. т. Заболотові (тепер Снятинського р-ну Ів.-Фр. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1939. Н. в с. Докудово (тепер Починковського р-ну Смол. обл.). В липні 1941 ЦК КП(б)У направив Г. в складі групи комуністів до Станіславської обл. для підпільної антифашист. роботи. У вересні 1941 група прибула у Заболотівський р-н і створила підпільну орг-цію (31 член орг-ції та 36 чол., що активно допомагали їй у роботі). Орг-ція існувала з вересня 1941 по березень 1944. З 1941 підпільники вели бої проти націоналістич. банд, подавали допомогу окремим

загонам партизанів-ковпаківців, що проходили по тер. р-ну, здійснювали диверсії на з-ці, проводили усну агітацію, розповсюджували антифашист. листівки. В післявоєнний період Г. брав активну участь у боротьбі з бандами укр. бурж. націоналістів. Нагороджений кількома орденами та медалями. Персональний пенсіонер.

Н. М. Владико (Івано-Франківська обл.).

ГОЛЬД, х о л ь д (угор. hold) — міра зем. площі в Угорщині. Дорівнює 0,57 *га*. Застосовувалася на Закарпатській Україні з 12 ст. до поч. 20 ст.

А. З. Барабой (Київ).

ГО́ЛЬЧЕНКО Микола Петрович (15.XII 1920—грудень 1943) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Писарівці (тепер Сумського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметної обслуги 615-го стріл. полку 167-ї стріл. д-зії Ворон. (потім 1-го Укр.) фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. і при прориві ворожої оборони на Житомирському напрямі. Вогнем свого кулемета завдав фашистам великих втрат. Помер від ран.

ГО́МЕЛЬСЬКА НАРА́ДА 1919 — нарада представників більшовицьких орг-цій Правобереж. України та окремих відповідальних парт. працівників республіки; відбулася 25—26.XI 1919 в м. Гомелі. Нарада, в якій брали участь 26 комуністів, у т. ч. Д. З. Мануїльський, Ю. М. Коцюбинський, представники ЦК КП(б)У В. П. Затонський, С. В. Косіор, представники політвідділів 44-ї і 58-ї стріл. д-зій, Подільської губерн. орг-ції, Радомишльської, Бердичів., Житомир., Овруцької орг-цій, Волин. Зафронт. бюро, ревкому Галичини і Буковини, Черніг. губкому КП (б) У, зібралася з метою обговорення важливих питань парт. і держ. будівництва в зв'язку з початком визволення України від денікінців. Головою наради був обраний Д. З. Мануїльський, секретарем — П. К. Солодуб. Порядок денний: 1) Доповідь з місць і доповіді членів ЦК КП(б)У; 2) Завдання партії та орг. питання. З осн. доповідями — про поточний момент, про завдання комуністів України — виступили С. В. Косіор і Д. З. Мануїльський. Після обміну думками члени наради прийняли запропоновану Д. З. Мануїльським резолюцію «Завдання партії на Україні», в якій схвалили пропозиції ЦК КП(б)У про якнайтісніші взаємовідносини між Рад. Україною і Рад. Росією та про створення на Україні Тимчасового парт. центру. Г. н. дала відсіч очолюваній Г. Ф. Лапчинським групі федералістів, яка виступала з націонал-ухильницьких позицій проти союзу з РРФСР. Г. н. відіграла значну роль в боротьбі більшовиків України за єдність лав партії, за зміцнення дружби між трудящими Росії та України, в дальшому парт. і рад. будівництві на Україні.

С. Я. Случевська (Київ).

ГОМЕ́Р (Ὅμηρος) — легендарний давньогрец. поет, якому приписують створення видатних пам'яток античної і світової л-ри «Іліади» та «Одіссеї». Час життя Г. датують по-різному: від поч. 12 до поч. 7 ст. до н. е. Виникнення поем Г. відносять до кін. 2-го тис. до н. е., об'єднання їх в одне ціле — до 7 ст. до н. е., остаточну редакцію епосу — до 6 ст. до н. е. В «Одіссеї» згадуються, зокрема, «народ і місто людей кіммерійських», в «Іліаді» — «гіпемолги-молокоїди, убогі й найсправедливіші люди», яких ототожнюють з скіфами. Це найдавніші згадки в античній л-рі про населення півдня тер. сучас. України.

ГОМОНЕ́НКО Микита Васильович (1914—28.VIII 1941) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Бригадирівці (тепер Ізюмського р-ну Харків. обл.). В Рад. Армії з 1935. На поч. Великої Вітчизн. війни — молодший льотчик 81-го авіаполку 50-ї авіадивізії авіації далекосяжної дії. 28.VIII 1941 як штурман вилетів на бойове завдання разом з І. Т. *Вдовенком* у район Дніпропетровська. Було знищено 5 фашист. зеніток. Коли літак було пошкоджено, рад. льотчики повторили подвиг М. Ф. Гастелло, врізавшись на палаючому літаку в понтонну переправу ворога.

В. Гондіус. Деталь титульного аркуша «Скіфо-козацької війни» І. Пасторія. 1652.

ГО́НДА Михайло Степанович (н. 24.XI 1928) — передовик виробн., новатор металург. пром-сті, Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1954. Н. в с. Моринцях (тепер Звенигородського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. З 1948 працює на Ждановському металург. з-ді імені Ілліча спочатку підручним, а з 1954 сталеваром. У 1963 виступив ініціатором змагання за збільшення продуктивності агрегатів в гарячий час, а 1965— з ініціативою найшвидшого опанування проектної потужності нових цехів і агрегатів. Цей почин був підхоплений всіма виробничими колективами республіки. Депутат Верх. Ради УРСР 6—7-го скликань, член ВЦРПС.

Б. С. Семендяєв (Жданов).

ГО́НДІУС (Hondius) Вільгельм (1597—1658) — голл. гравер. З 1634 жив у Гданську. Виконав ряд гравюр на укр. тематику, найвідоміша з яких портрет Б. Хмельницького (1651). Виграв'ірував карту України 1648 і 1650. На титульному аркуші книги І. Пасторія «Скіфо-козацька війна» зобразив полонених укр. селян і козаків під час нар.-визвольної війни 1648—54.

Літ.: П о п о в П. М. Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; Ж о л т о в с ь к и й П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. К., 1958.

ГО́НИ — укр. старовинна нар. міра довжини. Великі («добрі») Г. становили 120 саженів, середні — 80, малі — 60 (сажень дорівнював прибл. 2,13 *м*).

ГО́НТА Іван (р. н. невід.— п. 1768) — один з керівників нар. повстання 1768 на Правобер. Україні проти польс.-шляхет. гніту (див. *Коліївщина*). Н. в с. Розсішках (тепер Христинівського р-ну Черк. обл.) в сім'ї кріпака. За молодих років був козаком у надвірному війську польс. магнатів *Потоцьких*. У 1757 призначений сотником надвірних козаків в Умані. За службу Г. дістав від Потоцьких у дожиттєве володіння Розсішки і Орадівку (тепер села Христинівського р-ну Черк. обл.). Під час наступу гайдамацького війська під проводом М. *Залізняка* в червні 1768 на Умань Г. разом з загоном надвірних козаків перейшов на бік повстанців. Гайдамаки, очолювані М. Залізняком та Г., 9—10 (20—21).VI штурмом здобули Умань. Після перемоги рада повстанців проголосила Г. уманським полковником. Боячись поширення повстання на тер. Рос. д-ви, царський уряд наказав військові генерала М. М. Кречетникова, яке брало участь у боротьбі з загонами *Барської конфедерації 1768* на Правобережній Україні, придушити гайдамацький рух. Невдовзі Г. і М. Залізняк під час зустрічі з командуванням царських військ були по-зрадницьки схоплені, а їхні загони роззброєні. Г. було віддано на розправу польс. шляхті. За наказом коронного гетьмана К. Браницького Г. у с. Сербах поблизу Могилева (на Дністрі) було піддано лютій карі, що тривала кілька днів. Катування Г. витримав з великою мужністю. Укр. народ оспівав Г. як борця за визволення з-під польс.-шляхет. гніту. Т. Г. Шевченко увічнив героїчний образ Г. в поемі «Гайдамаки». Портрет, с. 436.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947.

О. П. Лола (Київ).

ГОНЧА́Р Іван Олексійович (23.IX 1921—20.IV 1945) — рад. військ. льотчик, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у м. Нікополі (тепер Дніпроп. обл.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. В 1943 закінчив Чугуївську авіашколу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик і командир ланки 89-го гвардійського винищувального авіаполку 7-ї гвардійської винищувальної авіадивізії 2-ї повітряної армії 1-го Укр. фронту брав участь у боях під м. Орлом, на Брянському, 4-му Прибалт., 3-му Білорус. і 1-му Укр. фронтах. Зробив 87 бойових вильотів, збив 16 ворожих літаків. Загинув у бою.

ГОНЧА́Р Олесь (Олександр) Терентійович (н. 3.IV 1918) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Голова правління Спілки письменників України (з 1959). Н. у с. Сухому (тепер Кобеляцького р-ну Полт. обл.). У 1946 закінчив Дніпроп. ун-т. Брав участь у Великій Вітчизн. війні. Перші оповідання опубл. 1938. Автор трилогії «Прапороносці» (1946—48) про визвольну місію Рад. Армії, про рад. людину на війні; повісті «Земля гуде» (1947) про боротьбу комсомольців-підпільників проти фашист. окупантів. У ряді творів Г. зображено життя і творчу працю рад. людей (повісті «Микита Братусь», 1951; «Щоб світився вогник», 1955; «Маша з Верховини», 1959, зб. «Людина в степу», 1961, тощо). Роман «Таврія» (1952) присвячено життю укр. селян передреволюц. доби; роман «Перекоп» (1957) — героїчній боротьбі рад. народу в роки громадян. війни. В романі «Людина і зброя» (1960) втілено ідею відвернення війни. Герої роману «Тронка» (1963) — наші сучасники, про яких Г. розповідає схвильовано й правдиво. Видав роман «Собор» (1968). На XXI і XXII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1947, 1948; Ленінська премія, 1964; премія ім. Т. Г. Шевченка, 1962. Портрет, с. 436.

Тв.: Твори. В 5 т. К., 1966—67; Рос. перекл.— Избранные произведения. В 2 т. К., 1951; Таврия. М., 1959; Перекоп. М., 1959.

Літ.: Шумило М. Олесь Гончар. К., 1950; Шамота М. Олесь Гончар. В кн.: Історія української радянської літератури. К., 1965; Новиченко Л. Пора зрілості. «Вітчизна», 1962, № 7; Килимник О. Олесь Гончар. К., 1966; Бабишкін О. К. Олесь Гончар. К., 1968; Про Олеся Гончара. Літературно-критичні матеріали. К., 1968 [бібліогр. с. 349—394].

ГОНЧАРЕ́НКО Агапій (псевдонім Гумницького Андрія Онуфрійовича; 31.VIII 1832 — травень 1916) — учасник визвольного руху 60-х рр. 19 ст. Н. в с. Кривій (тепер Таращанського р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. В 1853 закінчив Київ. семінарію. Був дияконом у рос. посольстві в Афінах. Відмовившись від сану, 1860—61 працював наборщиком «Вільної російської друкарні» О. І. Герцена в Лондоні. Виїхав до США. В 1868—73 видавав у Сан-Франціско газ. «Alaska Herald» («Вісник Аляски») з рос. додатком «Свобода». З 1873 випускав газ. «Свобода» (рос. і англ. мовами; частину матеріалу друкували укр. мовою). Спогади Г. надрукував М. І. Павлик у журн. «Народ» (Коломия, 1894).

М. М. Варварцев (Київ).

ГОНЧАРЕ́НКО Микола Васильович (н. 2.XII 1924) — укр. рад. філософ, доктор філософ. наук (з 1964), професор (з 1967). Член КПРС з 1952. Н. в с. Васильківці (тепер с-ще м. т. Васильківського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї селянина. У 1949 закінчив Харків. ун-т. З 1952 — співробітник, з 1960 — зав. відділом марксистсько-ленінської естетики, 1962—68 — заст. директора по наук. частині Ін-ту філософії АН УРСР, з 1968 — зав. кафедрою філософії Вищої парт. школи при ЦК КП України. Розробляє питання історичного матеріалізму і естетики.

Тв.: Свідоме використання економічних законів — наукова основа практичної діяльності радянського суспільства. К., 1958; Мистецтво і естетичне виховання. К., 1963; Дорогами західного світу. К., 1967.

ГОНЧАРЕ́НКО Микола Гаврилович (н. 26.XII 1912) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1963). Член КПРС з 1941. Н. у с. Сусловому (тепер Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. В 1940 закінчив істор. ф-т Саратов. ун-ту. В 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 — зав. кафедрою історії КПРС Луган. пед. ін-ту. Автор праць з історії революц. робітн. руху і боротьби більшовицьких орг-цій за встановлення Рад. влади на Україні. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Донецкий пролетариат накануне и в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Ворошиловград, 1955 [у співавт.]; Советы Донбасса в 1917 г. Март—декабрь. Сталино, 1957; Октябрь в Донбассе. Луганск, 1961; Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе. Луганск, 1963; Подготовка социалистической революции и установление Советской власти в Донбассе (Февраль 1917 г.— апрель 1918 г.). Х., 1964.

ГОНЧАРО́В Леонід Антонович (1903—31.X 1941) — рад. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1925. Н. у м. Краматорську (тепер Донец. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1920. У 1937 закінчив Вищу льотно-тактичну школу і служив на командних посадах в авіаз'єднаннях. На поч. Великої Вітчизн. війни як командир 131-го винищувального авіаполку 20-ї мішаної

авіадивізії Пд. фронту відзначився в оборонних боях 1941. З 3.IX по 21.X 1941 полк під командуванням Г. знищив 32 ворожі літаки. Особисто Г. здійснив 28 бойових вильотів. Загинув у бою.

ГОНЧАРО́В Микола Артемович (30. XI 1924—23.I 1945) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Микільському (тепер Слов'янського р-ну Донец. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як кулеметник мотостріл. батальйону 178-ї танк. бригади 10-го танк. корпусу Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на Пд. від Києва. Кулеметним вогнем завдав ворогові значних втрат. Загинув у бою.

ГОНЧАРО́В Петро Олексійович (січень 1903—2.II 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Єрзовці (тепер Дубовського р-ну Волгогр. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — снайпер 44-го гвард. стріл. полку 15-ї гвард. стріл. д-зії Воронеж. (а потім 1-го Укр.) фронту. На його особистому рахунку 380 знищених гітлерівців. Загинув у бою.

ГОНЧАРУ́К Володимир Андрійович (28.III 1918 — 12.VII 1944) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. в с. Чемериському (тепер Звенигородського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. У 1940 закінчив Харків. військ.-авіац. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як стрілець-бомбардир і штурман 44-го швидкісного бомбардувального авіаполку Ленінгр. фронту зробив 58 бойових вильотів. Повторив подвиг М. Ф. Гастелло, врізавшись у розташування арт.-мінометних батарей ворога.

ГО́ПНЕР Серафима Іллівна (7.IV 1880—25.III 1966) — професіональна революціонерка, рад. парт. діячка, Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1903. Н. у Херсоні в сім'ї дрібного торговця. З 1901 працювала в нелегальних с.-д. гуртках. З 1903 вела агітаційно-пропагандист. роботу в Одесі, Катеринославі. В 1910 емігрувала, за кордоном зустрічалася з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. Після повернення в Росію (1916) — на підпільній роботі в Іркутську, Катеринославі. В 1917 — член Катериносл. к-ту більшовиків, депутат Катериносл. Ради робітн. і солдат. депутатів, секретар міської думи. Делегат VII (Квітневої) Всерос. конференції РСДРП (б). У 1918 — секретар ЦК КП (б) У. В 1919 — член колегії Наркомосу УРСР. В 1920 очолювала інструкторські курси політ. управління 12-ї армії, зав. агітпропом Катериносл. губкому. В 1921—23— зав. агітпропом Донец. і Харків. губкомів. У 1927—29 — редактор газ. «Всеукраинский пролетарий». У 1929—38 — в апараті Комінтерну (зав. відділом агітації і пропаганди). Делегат усіх семи конгресів Комінтерну. На VI та VII конгресах обиралася кандидатом у члени Виконкому Комінтерну. Працювала в Ін-ті червоної професури, у Вищій школі парторганізаторів при ЦК партії. В 1934 Г. присвоєно ступінь доктора істор. наук. У 1938—45 — заст. гол. редактора «Исторического журнала». З 1945 — ст. наук. співробітник Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. На X—XIII з'їздах КП (б) У обиралася членом ЦК. Член ВЦВК і ВУЦВК багатьох скликань. Автор праць з історії міжнар. робітн. руху. Нагороджена трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Під прапором світової пролетарської революції. До десятиліття Комінтерну. Х., 1929; В. І. Ленін у Парижі. В кн.: Спогади про Володимира Ілліча Леніна, ч. 1. К., 1957.

Т. М. Колішер (Київ).

С. І. Гопнер.

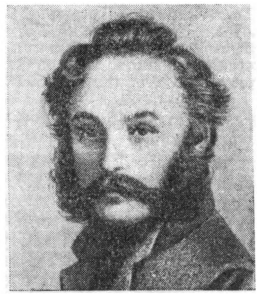

І. І. Горбачевський.

ГО́РАК Володимир Володимирович (н. 27.VIII 1928) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1953. Н. в с. Дружня (тепер Бородянського р-ну Київ. обл.). У 1952 закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту. З 1956 — асистент, старший викладач, доцент, з 1969 — професор кафедри історії КПРС Укр. с.-г. академії. Досліджує питання організаторської роботи КПРС на селі.

Тв: Україна — цілинним землям. К., 1962 [у співавт.]; Досвід мас — на службу комунізму. К., 1966.

ГО́РБАЧ Тодосій Родіонович (15.XII 1912 — 29.I 1945) — рад. військовослужбовець, мол. сержант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. у с. Ядутах (тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.). В Рад. Армії з 1944. Як командир відділення 2-го мотостріл. батальйону 19-ї гвард. механізованої бригади 1-ї гвард. танк. армії 1-го Білорус. фронту відзначився в боях за визволення Польщі. 20.I 1945 під час боїв за м. Конін Г. першим з своїм відділенням форсував р. Варту, увірвався на околицю міста, забезпечивши просування батальйону вперед і визволення міста. В наступному бою, незважаючи на тяжке поранення, своїм тілом закрив амбразуру фашист. дзота.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Іванович (4.X 1800 — 21.I 1869) — декабрист. Н. у Ніжині в сім'ї збіднілих укр. дворян. У 1820 був випущений з учбового Дворянського полку в Петербурзі офіцером у 8-у артилерійську бригаду (Новоград-Волинськ). Наприкінці 1823 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян* і став одним з активних його членів. Вів революц. пропаганду серед солдатів та офіцерів. Після злиття Т-ва об'єднаних слов'ян з *Південним товариством декабристів* Г. став посередником між групою «слов'ян» та керівництвом *Васильківської управи* Пд. т-ва. Г. був прихильником повалення царизму, знищення цар. родини і встановлення федеративної республіки слов'ян. Під час *Чернігівського полку повстання* разом з ін. «слов'янами» намагався організувати виступ сусідніх військ. частин. У лютому 1826 Г. заарештували і засудили на довічну каторгу, строк якої зменшено (1839) до 20 років. Покарання відбував у Читі та Петровському Заводі, де й залишився після того, як 1839 його перевели на поселення. В засланні належав до найбільш демократич. частини декабристів. Був послідовником революц.-демократич. ідей О. І. Герцена, засуджував сел. реформу 1861 і висловлював упевненість у неминучості сел. повстань і революц. розв'язання аграрного питання в Росії. У 1863 не скористався з дозволу виїхати до Петербурга, залишився на Петровському Заводі, де організував робітн. страйк проти утисків завод. адміністрації. Г.—автор «Записок», які є цінним джерелом з історії Т-ва об'єднаних слов'ян.

Тв.: Записки. Письма. М., 1963.
Літ.: Декабристи на Україні, т. 2. К., 1930; Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. 1, ч. 1. М., 1927; Восстание декабристов. Материалы, т. 5. М.—Л., 1926.
М. М. Лисенко (Київ).

ГОРБАЧО́В Борис Сергійович (19. VIII 1892—3.III 1937) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Заболотті (тепер Рогачівського р-ну Гом. обл.) в сел. сім'ї. В 1918—20, командуючи кав. полком і бригадою, брав участь у боях проти австро-нім. окупантів і денікінців, зокрема в боротьбі за Луганськ на поч. 1919. Після закінчення Військ. академії (1922) — нач. кав. д-зії, військ. школи, заст. ком. військами Моск. округу. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора. *Д. І. Куртов* (Москва).

ГОРБАЧО́В Омелян Григорович (12.VIII 1892 — 24.X 1965) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1910. Н. в Києві в сім'ї робітника. Працював учнем слюсаря на шахтах Донбасу, слюсарем Південнорос. з-ду в Києві. В 1911 обраний секретарем Шулявського к-ту РСДРП (Київ); 1913 заарештований і висланий під гласний нагляд поліції в Одесу. Тут брав участь у роботі більшовицької орг-ції, за що був висланий у Наримський край. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Києва. Член Київ. к-ту РСДРП (б), делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП (б) від Київ. орг-ції. В 1918—20 — директор Моск. з-ду «Гужон» (тепер з-д «Серп і молот»). В 1923—31 — заст. наркома, нарком праці УРСР. В 1931—54 — на керівній госп. і профспілковій роботі. На IX—XI з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП (б) У. Був членом ВУЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.
О. С. Кременчуцька-Мурай (Київ).

ГОРБКО́ Юрій Миколайович (1908—27.V 1942) — рад. військ. льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1940). Член Комуністич. партії з 1930. Н. у м. Новограді-Волинському (тепер Житом. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1929. Як командир ескадрильї 50-го швидкісного бомбардувального авіаполку 18-ї швидкісної бомбардувальної авіабригади 7-ї армії брав участь у рад.-фінл. війні 1939—40. Ескадрилья під командуванням Г. зробила 439 літаковильотів на бомбардування живої сили і техніки ворога. Особисто Г. зробив 52 бойові вильоти. Учасник Великої Вітчизн. війни. Загинув у бою.

ГО́РВІЦ Олександр Борисович (1897 — січень 1918)— учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1915. В роки 1-ї світ. війни вів підпільну роботу в Києві. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП (б), виконкому Ради робітн. депутатів. На обласному з'їзді РСДРП (б) Пд.-Зх. краю (грудень 1917) обраний членом Гол. к-ту соціал-демократії України, на 1-му Всеукр. з'їзді Рад — до складу ЦВК Рад України. В січні 1918 — уповноважений Рад. уряду України по організації збройного повстання в Києві (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) проти Центр. ради, входив до складу Військ.-революц. к-ту. Під час повстання, поранений, потрапив у полон і був замордований петлюрівцями.

ГОРГІ́ППІЯ (грец. Γοργιππία) — античне місто на сх. узбережжі Чорного м., на місці сучас. Анапи. З появою грец. колоністів (6—5 ст. до н. е.) на місці поселення *синдів* виникло с. Сіндіка, що в 1-й пол. 4 ст. до н. е. ввійшло до *Боспорської держави* і стало називатись Г. на честь боспорського правителя Горгіппа. Була значним торг.-ремісничим центром і опорним пунктом Боспору.

ГОРДІЄ́НКО Костянтин (Кость; р. н. невід.— 1733) — кошовий отаман Запорізької Січі, співучасник зради І. *Мазепи*. Належав до заможної верхівки запорізького козацтва. За домовленістю з І. Мазепою Г. перейшов на бік швед. загарбників, привівши в кінці березня 1709 під Полтаву кількасот обманутих ним запорожців. Після поразки швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* Г. разом з швед. королем Карлом XII та І. Мазепою втік у Бендери, де невдовзі став прибічником Туреччини. Очолюючи до 1728 *Олешківську Січ*, Г. продовжував ворожу укр. народові діяльність, брав участь у розбійницьких наскоках крим. татар та загонів П. Орлика на Україну, виступав за приєднання України до Туреччини.
Літ.: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

ГОРДІЙЧУ́К Єфросинія Касянівна (н. 12.II 1912) — новатор с.-г. виробництва, свинарка колгоспу «Перемога» Ровеньського р-ну Ровен. обл., Герой Соціалістич. Праці (1954). Н. в с. Колоденці (тепер Ровеньського р-ну Ровен. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1950 стала свинаркою в колгоспі «Перемога» і з того часу рік у рік добивається високих показників у розвитку тваринництва. З січня 1968 Г. встановлено персональну пенсію, але вона продовжує працювати свинаркою і передає свій досвід молодим тваринникам. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами. *М. М. Хабло* (Ровно).

ГОРДО́В Василь Миколайович (12.XII 1896— 12.XII 1951) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в с. Матвіївці (тепер Мензелинського р-ну Тат. АРСР) в сел. сім'ї. Учасник першої світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Вищі стріл. курси, 1932— Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Після громадян. війни — на керівних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями ряду фронтів і, зокрема, 3-ю гвардійською армією 1-го Укр. фронту, що брала участь у визволенні міст України — Золочева, Красного, Володимира-Волинського, Рави-Руської та ін. З 1945 — ком. військами Приволзького військ. округу. З 1946 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГОРДО́Н Ревека Михайлівна (1899—1939) — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1915. Н. у Чернігові. Після Лютневої революції 1917 — секретар Чернігів. к-ту РСДРП. З 1918 вела підпільну роботу в окупованому австро-нім. військами Чернігові як член підпільного губкому партії. З грудня 1918— секретар Донського підпільного к-ту партії. В 1920 на Пд. фронті вела політ. роботу в 2-й Кінній армії. Після громадян. війни закінчила Ін-т червоної професури, працювала на відповідальній парт. роботі в Москві, Смоленську, Ленінграді. Останні роки життя працювала в журн. «Партийное строительство». *Є. І. Майстренко* (Чернігів).

ГОРЕ́ЦЬКИЙ (Gorecki) Леонард (бл. 1525 — після 1582) — польс. історик, письменник, діяч реформаційного руху. Н. у Великопольщі в шляхет. родині. В 1578 опублікував у Франкфурті «Опис війни Івоні» — істор. працю про боротьбу військ господаря Молдавії *Івана Води Лютого* і загону укр. козаків проти військ тур. султана Селіма II у 1574. З істор. праць Г. збереглась ще хроніка про події в Речі Посполитій 1576—82 (опублікована 1939—50). *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

ГОРЕ́ЛОВ Володимир Михайлович (22.VII 1909— 28.I 1945)— рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1929. Н. в с. Колишкіні (тепер Івановського р-ну Ів. обл.). В Рад. Армії з 1928. У 1939 закін-

чив Військ. академію мотомеханізованих військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командира бригади і командир 1-ї гвардійської танк. бригади 1-ї танк. армії Воронез. (потім 1-го Укр.) фронту. Відзначився при визволенні Зх. України. Під його командуванням бригада з 21. III по 1.IV 1944 на станіславському напрямі (тепер тер. Ів.-Фр. обл.) визволила 63 нас. пункти. Загинув у бою.

«ГОРИСЛА́ВИЧІ» — в істор. л-рі іронічна назва давньорус. князівської династії Ольговичів. Родоначальника цієї династії князя *Олега Святославича* автор «Слова о полку Ігоревім» назвав Олегом Гориславичем. У 12 — 1-й пол. 13 ст. «Г.» вели боротьбу проти династії Мономаховичів, були ініціаторами спустошливих міжусобних воєн. Своїми діями «Г.» сприяли посиленню феод. роздробленості Русі. *М. П. Кучера* (Київ).

ГОРІ́ШНІЙ Василь Якимович (26.I 1903 — 15.II 1962) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1942. Н. в м. Павлограді (тепер Дніпроп. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1919. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією на Зх., Пд.-Зх., Сталінгр., Донському і 1-му Укр. фронтах. Керована Г. д-зія відзначилася під час визволення Конотопа і Бахмача. Після війни Г.— на командних посадах у Рад. Армії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

ГО́РКІН Олександр Федорович (н. 5.IX 1897) — рад. держ. діяч, Герой Соціалістич. Праці (1967). Член КПРС з 1916. Н. в с. Рамешках (тепер Рамешковського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В 1917—26 — секретар, голова Тверського губвиконкому, секретар Тверського губкому партії, працював в апараті Оренбурзького губкому партії. В 1926—29 і 1932—33 — в апараті ЦК ВКП (б). В 1933—34 — другий секретар Середньоволзького, 1934—37 — перший секретар Оренбурзького крайкомів ВКП (б). У 1937—38— секретар Президії ЦВК СРСР. В 1938—57 (з перервою) — секретар Президії Верховної Ради СРСР. З 1957 — голова Верховного Суду СРСР. На XVIII з'їзді ВКП (б) обраний кандидатом у члени ЦК. З 1952 — член Центр. Ревізійної Комісії КПРС. В 1959—61 — голова Центр. Ревізійної Комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГОРКУНО́В Михайло Степанович (н. 5.IX 1915) — рад. військ. льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1938. Н. у с. Надеждиному (тепер Близнюківського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1938 закінчив Військ.-авіаційну школу ім. Пролетаріату Донбасу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командира 2-ї ескадрильї 376-го швидкісного бомбардувального авіаполка 132-ї бомбардувальної авіадивізії 3-ї повітряної армії. Брав участь у боях на Кримському, Пн.-Кавк. і Закавк. фронтах. Особисто здійснив 144 бойові вильоти. Пропав безвісти 6.XII 1943.

ГОРКУ́ША, Гаркуша Филон (рр. н. і см. невід.) — козац. полковник, сподвижник Б. Хмельницького. Влітку 1648 очолював козац. загін, що його послав Б. Хмельницький у Білорусію на допомогу повстанцям проти лит. шляхти. Навесні 1651 разом з загонами М. *Небаби*, А. *Ждановича* захищав пн. кордони України від нападу лит.-шляхет. війська Я. Радзівілла. Брав участь у тяжких оборонних боях проти лит. війська під Димером і Києвом. У березні — квітні 1654 за дорученням Б. Хмельницького їздив як посол до царського уряду. Влітку 1657 очолював козац. військо на Пд. Волині. Дальша доля Г. невідома.

ГО́РЛІВКА — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР, на каналі Сіверський Донець—Донбас. Залізнич. вузол. 344 тис. ж. (1968, проти 23, 1 тис. ж. 1926). Засн. 1867 в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. Назва за ім'ям гірничого інж. П. Горлова, який заклав тут першу кам.-вуг. шахту. Входила до складу Бахмутського пов. Катериносл. губ. На поч. 20 ст. Г.— значний пром. центр Донбасу. Г. багата революц. традиціями. В 70 — 80-х рр. відбувалися масові стихійні виступи робітників проти експлуататорів. У 1905 виникла більшовицька орг-ція на чолі з А. С. *Гречневим-Черновим*. Славними сторінками в історії боротьби робітн. класу України є *Горлівське збройне повстання 1905* і *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916*. У лютому 1917 створено Горлівську Раду робітничих і солдатських депутатів. У квітні 1917 виникла *Горлівсько-Щербинівська організація РСДРП (б)*. У листопаді 1917 у місті встановлено Рад. владу. З квітня по листопад 1918 Г. окупували австро-нім. війська. Влітку 1919 її захопили денікінці. 30.XII 1919 Червона Армія визволила місто. З 1920 Г. входить до складу Донец. губ. (1923—32 — Донец. округу). З 1932 Г.— місто Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 29.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в Г. діяла підпільна парт. орг-ція, очолювана С. М. *Щетиніним*. 5.IX 1943 Г. визволили рад. війська. В післявоєнні роки Г. повністю відбудовано. В місті працюють високомеханізовані кам.-вуг. шахти (серед них одні з найбільших у Донбасі: ім. В. І. Леніна, «Комсомолець», «Горлівка-Глибока» ім. Ю. О. Гагаріна, «Кіндратівка-Нова» та «Кочегарка», на якій 1935 шахтар М. О. Ізотов видобув за 6 годин 240 *т* вугілля, виконавши 30 змінних норм), *Горлівський машинобудівний завод імені С. М. Кірова*, ремонтний з-д гірничого устаткування, авторемонтний, ремонтно-мех. та ін. з-ди. Розвинута хім. (азотнотуковий, доломітовий комбінати, коксохім. з-ди та ін.), харч. і легка пром-сть. У Г. міститься управління енергосистемою Донбасу «Донбасенерго». Пед. ін-т іноземних мов, загальнотех. ф-т Донец. політех. ін-ту; технікуми: індустріальний, маш.-буд., комунальний та рад. торгівлі; мед. уч-ще, 132 загальноосв. і 2 муз. школи.

Літ.: Горловка. Биография города. Донецк, 1967.

А. Т. Баранова (Донецьк).

ГО́РЛІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — найбільш масовий робітн. збройний виступ на Україні під час революції 1905—07, який відбувся під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві і був спрямований проти самодержавства. Більшовики України, керуючись вказівками В. І. Леніна, рішеннями III з'їзду партії, готували робітників до повстання. В ході революц. боротьби в Донбасі створювали *бойові страйкові комітети*, що керували страйковим рухом. За закликом Катериносл. бойового страйкового к-ту застрайкували робітники і службовці Катеринінської з-ці, до яких приєдналися робітники заводів, шахт, рудників. На залізнич. станціях, в робітн. селищах Донбасу створювалися *бойові дружини*. Організаторами і керівниками їх були Т. Л. *Бондарєв*, А. С. *Гречнєв-Чернов*, І. А. Кротько, І. П. Мазанов. 9 (22) грудня у Горлівці почався заг. страйк. У цей день відбувалися мітинги робітників, де були присутні й селяни навколишніх сіл. Наступного дня заг. страйком був охоплений весь Горлівський район, влада на ст. Горлівка перейшла до бойових дружин. Перші збройні виступи були 26 і 27.XII в Авдіївці (див. *Авдіїв-*

Обеліск, встановлений у місті Горлівці до 50-річчя революції 1905—07 в Росії.

ський виступ робітників 1905) і Ясинуватій. 16 (29) грудня під час переговорів делегації робітників з адміністрацією Горлівського машинобудівного з-ду про поліпшення умов праці поліція, загін піхоти і драгунів оточили тер. заводу і відкрили вогонь по беззахисних робітниках. Багато робітників було вбито і поранено. Горлівський бойовий страйковий к-т звернувся за допомогою до всіх бойових дружин Донбасу. На допомогу горлівцям прибуло 4 тис. робітників з Єнакієвого, Ясинуватої, Авдіївки, Дебальцевого, Харцизька, озброєних гвинтівками, револьверами, мисливськими рушницями, списами. О 7 год. ранку 17 (30) грудня озброєні загони робітників почали наступ на військ. казарми. Після двогодинного бою війська відступили в степ. Діставши підкріплення, вони зайшли в тил повсталим робітникам і розпочали наступ на вокзал. Протягом 4 годин робітники чинили героїчний опір. Втративши бл. 300 чол., вони змушені були відступити; 500 дружинників було роззброєно і взято в полон. Г. з. п. було найвищою точкою революц. боротьби на Україні в період революції 1905—07. Воно показало високу політ. свідомість і організованість робітників Донбасу, збагатило їх досвідом боротьби й загартувало до нових боїв проти самодержавства і буржуазії. Підводячи підсумки збройної боротьби робітників 1905, В. І. Ленін писав: «Ми повинні збирати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, поширювати знайомство з ними, готувати наполегливо і терпеливо нові бойові сили...» (Твори, т. 10, с. 93).

Літ.: Ленін В. І. Сучасне становище Росії і тактика робітничої партії. Твори. Вид 4, т. 10; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов. Сталино, 1957; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Гончаренко Н., Калпахчьян С., Хвостов А. Донецкий пролетариат накануне и в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Ворошиловград, 1955; Максимов А. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 году. Сталино, 1956; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

Ф. Є. Лось (Київ).

ГОРЛІВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ С. М. КІРОВА — велике підприємство гірничошахтного машинобудування УРСР. Розташований у м. Горлівці Донец. обл. Засн. 1895 франко-бельг. т-вом. До Великої Жовтн. соціалістич. революції це було невелике підприємство, яке виготовляло і ремонтувало устаткування для вугільних шахт Донбасу. Робітники з-ду брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*, у боротьбі за владу Рад 1917. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано й обладнано найновішою технікою. Завод випускає вугільні комбайни 2К-52, КШ-1К, МК-67, врубові машини найновіших конструкцій, вугільні комплекси. Випуск продукції 1967 зріс у порівнянні з 1940 в 3,5 раза; комбайни і врубові машини відправляються в усі вугільні басейни СРСР, а також в ін. соціалістичні країни. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1945).

ГОРЛІВСЬКО-ЩЕРБИНІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (б) — створена в квітні 1917 на правах районної орг-ції на партконференції за участю делегатів від більшовиків ряду рудників (Щербинівського, Нелепівського, Північного, Байрацького, Ртутного, Горлівських № 5 і № 8), а також артилер. з-ду. Конференція обрала районний к-т, який очолив Ш. А. Грузман. Наприкінці липня в орг-ції налічувалося 2200 членів партії, в жовтні — 2660. Районний к-т поступово об'єднав 9 великих шахт, арт. з-д, ряд дрібних шахт. У зв'язку з швидким зростанням орг-ції районна конференція в жовтні 1917 поділила її на 4 райони. Орг-ція мала зв'язок з ЦК РСДРП (б), з липня 1917 працювала під керівництвом Обласного бюро РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну. Представники орг-ції С. Г. Головін, С. І. Лапін були делегатами VI з'їзду РСДРП (б).

Б. І. Корольов (Київ).

ГОРЛІВСЬКО-ЩЕРБИНІВСЬКА ПІДРАЙОННА РАДА РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ — утворена в травні 1917 на ст. Микитівці з представників навколишніх Рад, делегатів від Горлівського арт. з-ду, Щербинівського, Нелепівського та ін. рудників і шахт. Працювала під керівництвом *Горлівсько-Щербинівської організації РСДРП (б)*. З перших днів діяльності Рада виявила велику політ. активність і навіть у період *двовладдя* не втрачала свого впливу серед трудящих. Після розгрому *корніловщини* Рада ще більше зміцнила свої позиції. У вересні 1917 вона налічувала 57 депутатів і об'єднувала 37 тис. робітників. Переважну більшість у ній становили більшовики. На 2-й Всерос. з'їзд Рад надіслала двох делегатів-більшовиків. Завдяки її рішучим діям Рад. владу в Горлівці та ряді ін. міст і с-щ району встановлено відразу ж після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Розгорнула активні дії по мобілізації сил на боротьбу проти *каледінщини*. Налагоджувала роботу шахт і рудників, здійснювала перші соціалістич. перетворення.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

ГОРЛІВСЬКО-ЩЕРБИНІВСЬКИЙ СТРАЙК 1916 — один з масових політ. робітн. страйків на Україні в роки 1-ї світової війни. В страйку (27.IV—24.V), підготовленому більшовиками, брало участь бл. 25,5 тис. шахтарів. Керував ним страйковий к-т, до складу якого входили М. М. Голдобін, С. І. Лапін, І. Циганков, І. Юрченко та П. О. *Мойсеєнко*. У випущеній напере-

додні страйку листівці, в якій було вміщено політ. та економіч. вимоги страйкарів, більшовики закликали робітників до посилення боротьби проти імперіалістич. війни, самодержавства та капіталістів. Шахтовласники відмовилися задовольнити вимоги страйкарів. У ніч з 28 на 29.IV поліція заарештувала 11 найактивніших учасників і організаторів страйку. Страйкуючі пред'явили ультиматум адміністрації Щербинівської шахти, вимагаючи звільнення заарештованих товаришів. 2.V поліція і солдати оточили збори страйкарів. У сутичці 4 робітників було вбито, 20 тяжко поранено і заарештовано понад 300 чол. На знак протесту проти кривавої розправи з шахтарями робітники ряду шахт ін. районів Донбасу провели страйки солідарності.

Літ.: Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Страйк гірників Горлівсько-Щербинівського району 1916 р. Х., 1932; Никифорова Л. Р. Горловская забастовка 1916 г. «Исторические записки», 1953, т. 44; Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках. К., 1963; Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. К., 1965.

Й. Т. Щербина (Київ).

«ГО́РНО»— літ. група революц. письменників Зх. України. Засн. 1929 у Львові. Входило до складу Міжнар. бюро революц. письменників (МБРП) у Москві. Літ. орган групи — журн. *«Вікна»*. В «Декларації» («Вікна», 1929, № 6—7), яку підписали 28 письменників (В. П. Бобинський, С. Тудор, Я. О. Галан, П. С. Козланюк, І. А. Михайлюк та ін.), викладено революц. позиції «Г.». Члени групи боролися проти реакц. течій у л-рі, проти окупації зх.-укр. земель панською Польщею, за возз'єднання з Рад. Україною, пропагували ідеї соціалістич. революції, виступали за об'єднання всіх прогресивних літ. сил. Перестало існувати 1933 у зв'язку з фашист. терором у панській Польщі.

«ГОРНОТРУ́Д»— крайове профспілкове об'єднання робітників гірничої та гірничорудної пром-сті України 1917—19. В період австро-нім. окупації 1918 у керівництві «Г.» переважали меншовики, які намагалися утримати трудящих від боротьби за відновлення Рад. влади. На противагу керівництву «Г.», його місцеві орг-ції боролися проти свавілля шахтовласників, за поліпшення умов праці, проти зменшення заробітної плати і збільшення робочого дня. В березні і грудні 1918 відбулися 1-й та 2-й з'їзди «Г.». Перший пройшов під впливом більшовиків, другим керували меншовики. 3-й обл. з'їзд «Г.» Донецького басейну, Криворізького і Соляного районів (26.IV — 6.V 1919) у своєму рішенні визнав, що «обласне правління не є виразником настроїв і прагнень пролетаріату Донецького басейну», і обрав новий керівний склад «Г.», переважно з більшовиків. У 1920 «Г.» припинив існування у зв'язку з організацією загальнорос. профспілки гірників, до складу якої ввійшли гірники України.

Є. М. Скляренко (Київ).

ГОРОБЕ́ЦЬ Степан Христофорович (8.II 1913 — 8.II 1942) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Лозуватці (тепер с. Долинське Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танка 1-го окремого танк. батальйону 21-ї танк. бригади Калінінського фронту відзначився в боях на тер. Калінін. обл. 17.X 1941 на танку з боєм прорвався через м. Калінін, знищуючи ворожу техніку і живу силу. 8.II 1942 в бою біля с. Петеліна знищив 12 фашист. мінометів, 22 кулеметні точки, 3 гармати і бл. 70 гітлерівців. Загинув у бою.

ГОРОБЕ́ЦЬ Тарас Павлович (25.II 1901 — 2.IV 1961) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1927. Н. в с. Софіївці (тепер Каховського р-ну Херс. обл.). В Рад. Армії з 1922. У 1925 закінчив Одес. піхотну школу, 1942 — Вищу військ. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 337-ї стріл. д-зії 2-го Укр. фронту відзначився в боях на тер. Вінн. обл. Д-зія під командуванням Г. форсувала р. Пд. Буг і визволила багато населених пунктів, у т. ч. Вапнярку, Тростянець та ін. 18.III д-зія форсувала р. Дністер у районі с. Суботівки Могилів-Поділ. р-ну. За 14 діб д-зія пройшла з боями 280 *км* і завдала ворогові значних втрат. З 1953 Г.— в запасі.

ГОРОДЕ́ЛЬСЬКА У́НІЯ 1413 — польс.-лит. угода, укладена між польс. королем Ягайлом і лит. великим князем Вітовтом 2.X у м. Городлі (на Зх. Бузі). Г. у. підтвердила незалежність Литовського великого князівства при умові обрання після смерті Вітовта лит. великим князем польс. короля. Унія передбачала заходи до уніфікації органів управління в обох країнах, а також зрівняння в правах і привілеях польс. і лит. феодалів-католиків. На православних феодалів (укр., білорус. і рос.) ці права не поширювалися. Г. у. зміцнила сили Литви і Польщі для боротьби проти агресії Тевтонського ордену. Разом з тим вона полегшила польс. феодалам проведення загарбницької політики на укр. і рос. землях.

ГОРОДЕ́НКА — місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Городенківського р-ну. Залізнич. станція. Вузол шосейних шляхів. 9,4 тис. ж. (1968). В істор. документах Г. вперше згадується під 1440 як торг. містечко на території, загарбаній феод. Польщею. В 1668 Г. дістала *магдебурзьке право*. За першим поділом Польщі (1772) Г. загарбала Австрія (1772—1918 Г.— пов. місто), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Г., очолені комуністами, боролися за свої права. В 1906, 1925 відбувалися значні страйки. В 1937 у Г. створено міськ. к-т «Міжнар. орг-ції допомоги революціонерам». У 1939 Г. у складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. З 1939 Г.— райцентр. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 3.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 26.III 1944 рад. війська визволили місто. За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. В Г.— цукр. комбінат, спиртовий, сироробний, цегельний з-ди, пром. і харч. комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Сільс. проф.-тех. уч-ще, 4 загальноосв. і 1 муз. школи.

Л. А. Кирилюк (Івано-Франківськ).

ГОРОДИ́ЩЕ (старослов. «г р а д»— укріплення) — залишки стародавнього укріпленого поселення або міста, що були оточені ровами та валами і часто захищені природними перепонами (ярами, річками, болотами тощо). Поширені в усіх країнах і належать до різних істор. епох. Найдавніші Г. на тер. УРСР належать до кінця *бронзового віку* (поч. 1-го тис. до н. е.). Відомі великі т. з. скіфські городища 6—5 ст. до н. е. (Немирівське, Гаврилівське, Кам'янське, Більське та ін.), що їх збудували осілі землеробські племена, в т. ч. предки слов'ян. Найдавніші давньоруські Г. належать до 2-ї пол. 1-го тис. н. е. (напр., Київське, 6 ст.). Г., що датуються 9 ст., відомі на всій території Русі. Більшість давньорус. Г. 9—13 ст.—це залишки феод. міст з кремлями і посадами (Г. на місці давніх Білгорода, Галича тощо) або феод. замків (Г. на Княжій горі). Археол. дослідження Г. мають велике значення для відтворення історії суспільних формацій.

Літ.: Хвойко В. В. Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. В кн.: Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г., т. 1. М., 1905; Шовкопляс І. Г. Основи археології. К., 1964. *Р. Г. Семененко* (Київ).

ГОРОДИ́ЩЕ — село Шепетівського р-ну Хмельн. обл., поблизу якого 1957—59 було досліджено городище — залишки давньорус. міста-фортеці. Місто було укріплене трьома лініями валів і ровів. При розкопках виявлено залишки спалених глинобитних жител і госп. будівель, знайдено с.-г. знаряддя (залізні частини плугів, серпи, коси, лопати та ін.), знаряддя і вироби ремісників. У госп. приміщеннях збереглося багато обгорілого жита, пшениці, вівса, ячменю, проса та ін. с.-г. культур. На всій площі міста знайдено сотні кісток людей, які загинули під час бою, уламків мечів, шабель, кольчуг і шоломів, а також стріли, списи, бойові сокири, булави тощо. На тер. давнього міста відкрито кілька скарбів срібних ювелірних виробів. Археол. дані і літописні відомості дають можливість гадати, що місто виникло у 2-й пол. 12 ст., його зруйнували і спалили монголотатари 1241. Вважають, що це — місто Ізяславль, яке згадується в давньорус. літописах.

ГОРОДИ́ЩЕ — місто Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл. УРСР, на р. Вільшанці (прит. Дніпра). Залізнич. станція. 17,5 тис. ж. (1968). Вперше згадується в істор. джерелах 16 ст. як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. В 1527 поблизу Г. відбулася битва з татарами. Після *Люблінської унії 1569* Г. захопила шляхет. Польща. З 1649 Г.— сотенне містечко *Черкаського полку*. Після другого поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднане з Росією. Трудящі Г. брали участь у *гайдамацькому русі* 18 ст. В 1848 вихідці з заможних селян підприємці Ф. С. Симиренко та брати Яхненки збудували в Г. одну з найбільших на той час цукроварень. До Великої Жовтн. соціалістич. революції входило до складу Черк. пов. Київ. губ. Рад. владу в Г. встановлено 26.XI 1917. З березня по листопад 1918 Г. окупували австро-нім. війська. Влітку 1919 Г. захопили денікінці, яких війська Червоної Армії вигнали наприкінці грудня 1919. В 1923—25 Г.— райцентр Київ. губ., 1925—32 — Черк. округу, 1932—54 — Київ., з 1954— Черк. обл. В роки другої п'ятирічки (1933—37) в Городищенському р-ні (с. Старосілля) зародився рух *п'ятисотенниць*. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 1.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 9.II 1944 рад. війська визволили с-ще. З 1956 Г.— місто. З 1963 —в складі Корсунь-Шевченківського р-ну. В Г.— цукр., харч. та м'ясний комбінати, пивоварний, хлібний та маслоробний з-ди. С.-г. технікум, 7 загальноосв. і 1 муз. школи. В Г. народився укр. композитор і співак С. С. Гулак-Артемовський. У вересні 1843 і двічі влітку 1859 в Г. був Т. Г. Шевченко.

ГОРО́ДНИКИ — категорія феодально залежних селян на Україні в 14—19 ст. Вперше згадуються в документах кінця 14 ст. Були власниками присадибних ділянок (городів) і відбували шляхті піщу панщину. Наймитували у заможних селян або наймалися на строкову роботу до купців, багатих чумаків, цехових майстрів тощо. Становлячи значну частину сільс. бідноти, Г. брали участь у сел.-козац. повстаннях 16—17 ст., у гайдамацькому русі 18 ст. проти польс.-шляхет. гніту, в сел. виступах проти поміщиків у 1-й пол. 19 ст. Після селянської реформи 1861 переважна більшість Г. дістала *дарчі наділи*.

ГОРОДНИ́ЧИЙ — в Рос. д-ві, а згодом в рос. імперії службова особа, представник місц. адміністрації. Бере свій початок від городових прикажчиків, які з поч. 16 ст. займалися на місцях військ.-адм. справами. В укр. містах, що входили до Литовської д-ви, — шляхтич, який відповідав за оборону замку. В Росії з 1775—82 Г., якого призначав сенат, очолював адм.-поліцейську владу в повітових містах. Посаду Г. ліквідовано 1862 в зв'язку з реформою поліції.

ГОРО́ДНЯ — місто Черніг. обл. УРСР, центр Городнянського р-ну, за 4 *км* на Пд. Зх. від залізнич. ст. Городня. 11,4 тис. ж. (1968). На поч. 17 ст. на тер. тепер. Г. було с. Хвоща, яке входило до складу Черніг. воєводства. В 1648 сел.-козац. загони під Хвощею розгромили лит. військо, очолюване Я. Радзівіллом. У 1782—97 Г.— повітове місто Черніг. намісництва, 1797—1802 — Малоросійської губ., з 1802 — Черніг. губ. У листопаді 1905 у Городнянському пов. відбувалися масові сел. виступи (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Рад. владу в Г. встановлено 27.XII 1917. З березня по листопад 1918 с-ще окупували австро-нім. загарбники. З 1923 Г.— райцентр Черніг. округу, з 1932 — Черніг. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 28.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 24.IX 1943 рад. війська визволили с-ще. В 1957 Г. стала містом. В Г.— маслоробний, обозний, льонообробний з-ди, лісгосп, харч. комбінат, торфопідприємство, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 7 загальноосв. шкіл.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ Авксентій Михайлович (18.II 1896 — 27.V 1942) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1919. Н. в слободі Тали (тепер с. Тали Писаревського р-ну Воронез. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боротьбі проти австро-нім. загарбників на Україні та військ Врангеля. В 1919 закінчив Орловські піх. курси, 1924 — Вищі стрілецькі курси. Після громадян. війни командував батальйоном, полком, д-зією. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Г. командував 101-ю та 129-ю стріл. д-зіями, а з серпня 1941— 13-ю, потім 6-ю арміями. Загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

ГОРОДОВИКО́В Ока Іванович (12.IX 1879 — 26.II 1960) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. Н. на хут. Мокрій Ельмутi (тепер станиця Пролетарська Рост. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни командував ескадроном у полку С. М. Будьонного, кав. бригадою, кав. д-зією 1-ї Кінної армії. 2-ю Кінною армією. Під час штурму Перекопу був командиром 6-ї кав. д-зії, що прорвала Чонгарське укріплення білогвардійців. Брав участь у розгромі банд Махна. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1932—38 — командир корпусу червоного козацтва, заст. ком. Середньоазіатським військ. округом. У 1938—45 — інспектор кавалерії Червоної Армії. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 керував формуванням і підготовкою кав. частин і з'єднань. З 1947 — у відставці. Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скликання. Автор книг: «Народження Першої кінної» (Ташкент, 1935), «В лавах Першої кінної» (М., 1939), «Спогади» (М., 1957). Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 446.

Літ.: Под красным знаменем. Сборник документов, очерков, статей, рассказов, писем, телеграмм. Элиста, 1967.

ГОРОДОВІ́ КОЗАКИ́ — офіц. назва козаків на Лівобережній Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 80-х рр. 18 ст. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 у війську Б. Хмельницького було багато Г. к., чисельність яких досягла сотень тисяч чоловік.

Після возз'єднання України з Росією 1654 кількість Г. к. була визначена в 60 тис., але насправді чисельність їх перевищувала цю цифру. Г. к. володіли зем. ділянками, звільнялись від заг. податків і обов'язків як юридично вільні. Поділялись на «кінних», що брали участь у походах, «піших», які несли гарнізонну і сторожову службу тощо, та «тяглих» — відбували повинності старшині. Г. к. зобов'язані були з'являтись у військо, маючи зброю, бойове спорядження та все ін., необхідне для служби і військ. походів; їм заборонялось під загрозою тяжкої кари самовільно залишати службу. Після *Андрусівського перемир'я 1667* Г. к. збереглися лише на Лівобережній Україні. Частина рядових козаків потрапила в економічну, а згодом і кріпацьку залежність до старшини і була перетворена на *посполитих селян*. За царським указом 1735, попередні права збережено лише за *виборними козаками*. У 1783 Г. к. остаточно втратили привілеї і були прирівнені до *державних селян*, одержали офіц. назву «малоросійські козаки». Царський уряд використав їх для створення *пікінерських полків*. Див. також *Козацтво*.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

ГОРОДО́К — місто Львів. обл. УРСР, центр Городоцького р-ну, на р. Верещиці (прит. Дністра), за 27 *км* на Пд. Зх. від Львова. Залізнич. ст. Городок-Львівський. 11,9 тис. ж. (1968). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1213. Входив до складу Галицько-Волинського князівства. В 1349 польс. феодали захопили Г. в складі Галицької землі. На поч. 15 ст. Г. дістав *магдебурзьке право*. В 16—18 ст. тут діяло *Городоцьке братство*. В Г. відбувалося багато повстань укр. населення проти польс. шляхти (найбільші 1611—17, 1648 і 1655, див. *Городоцький бій 1655*). За першим поділом Польщі (1772) Г. відійшов до Австрії. В період першої світової війни у серпні 1914 на околицях Г. відбулась Городоцька битва між рос. і австр. військами. Рос. війська визволили Г. від австрійців. В 1919 Г. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. На поч. 1921 в Г. виникла перша комуністич. орг-ція. Трудящі Г., очолені комуністами, боролися за свої права, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1924 було проведено мітинг, на якому виступали комуністи, засуджуючи дії польс. окупантів. В 1927, 1929 проходили значні страйки. В 1939 у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. З 1939 Г.— місто, райцентр Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 29.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 25.VII 1944 Г. визволили рад. війська. В Г.— швейна ф-ка, цегельно-черепичний з-д, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 6 загальноосв. і 1 муз. школи.

ГОРОДО́К — місто Хмельн. обл. УРСР, центр Городоцького р-ну, на р. Смотричі (притока Дністра), за 3 *км* на Пн. від залізнич. ст. Вікторія. 12,2 тис. ж. (1968). Вперше згадується в істор. джерелах під 1392 як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. У 2-й чверті 15 ст. Г. захопила шляхет. Польща. З цього часу Г.— місто Подільського воєводства. Населення Г. брало участь у нар.-визв. війні 1648—54. Після другого поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднаний з Росією. З 1862 Г.— волосний центр Кам'янецького пов. Подільської губ. В 1906 в Г. виникла більшовицька група. Рад. владу встановлено в січні 1918. В лютому 1918 Г. окупували австро-нім. війська; в листопаді 1918 захопили петлюрівці, яких війська Червоної Армії вигнали в квітні 1919. В грудні 1919 Г. загарбала бурж.-поміщицька Польща. 19.XI 1920 частини 45-ї д-зії під командуванням Й. Е. *Якіра* визволили Г. В 1923—30 Г.— райцентр Проскурівського округу, 1932—37 — Вінн., з 1937 Хмельн. (до 1954 — Кам'янець-Подільська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 8.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 25.III 1944 рад. війська визволили с-ще. З 1957 Г.— місто. В Г. верстатобуд., ремонтний, молочноконсервний з-ди, цегельня, цукровий, пром. та харч. комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 8 загальноосв, 1 муз. і 1 спорт. школи.

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

ГОРОДО́ЦЬКЕ БРА́ТСТВО — релігійно-нац. орг-ція укр. міщан м. Городка (тепер Львів. обл.) в кінці 16—18 ст. В 1590 Г. б. прийняло статут *Львівського братства*. В 1592—93 виступало проти свавілля перемишльського православного єпископа З. *Копистенського* і городоцького попанамісника Г. Попеля, які намагалися підпорядкувати Г. б. своїй владі. В 1611 керівники братства М. Курилович, Г. Маляр, Г. Кунащик, П. Захарчич, І. Кравецький очолювали масовий виступ міщан, які вимагали права участі представників укр. населення в міському самоврядуванні (магістраті). З 2-ї пол. 17 ст. суспільно-політ. значення Г. б. занепало, діяльність його обмежувалася переважно утриманням школи й шпиталя.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ГОРОДО́ЦЬКИЙ БІЙ 1655— бій рос.-укр. військ проти польс.-шляхет. військ біля м. Городка (тепер Львів. обл.) під час рос.-польс. війни 1654—67. Відбивши 1654 наступ польс.-шляхет. військ на Правобережну Україну, рос.-укр. війська за ініціативою Б. Хмельницького навесні 1655 почали похід за визволення зх.-укр. земель. Рушивши з Білої Церкви в напрямі на Бар, Кам'янець-Подільський і Тернопіль, рос.-укр. війська під командуванням Б. Хмельницького і В. В. *Бутурліна* розгромили під м. Бучачем (тепер Терноп. обл.) польс. кінноту й змусили коронного гетьмана С. Потоцького відступити до Городка. Гол. сили військ Б. Хмельницького і В. В. Бутурліна обложили Львів, а проти польс.-шляхет. військ (40 тис.) під Городок було направлено рейтарські полки (вид кінноти) Г. Г. *Ромодановського* і козац. піхоту, яку очолював миргородський полковник Г. *Лісницький*. 19 (29). IX поблизу Городка відбувся бій. Розгорнувши наступ на центр польс.-шляхет. табору, рос. рейтари не змогли відбити контратаку переважаючих сил ворога і відступили. Коли польс.-шляхет. військо почало їх переслідувати, укр. козаки несподівано вдарили з флангів і навальною атакою розгромили противника. Перемога в Г. б. мала велике значення для дальшої боротьби рос.-укр. військ проти шляхет. Польщі. Восени 1655 майже всі укр. і білорус. землі було визволено з-під влади польс.-шляхет. загарбників.

Літ.: Грабовецький В., Гопкало І. Городок. Львів, 1968.

В. В. Грабовецький (Львів).

ГО́РОДСЬК, Городеськ — давньорус. місто, що було розташоване на березі р. Тетерева поблизу сучас. с. Городського Коростишівського р-ну Житом. обл. Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1257. Археол. дослідження Г. провадили 1936, 1946—47, 1955—58 Ін-т археології АН СРСР та Ін-т археології АН УРСР. Під час розкопок відкрито 3 городища та 4 могильники. Найдавнішим є «Мале городище» (9—12 ст.) площею 0,2 *га*, де відкрито залишки житлових і ремісничих зрубних будівель, зернові ями, залізоплавильне горно, а також знайдено землеробські знаряддя, побутові речі, зброю тощо. Городище «Червона гора» (11 ст.) розкопане частково; виявлено кілька напівземлянок і 3 залізоплавильні горна. На обох цих городищах відкрито також

О. І. Городовиков.

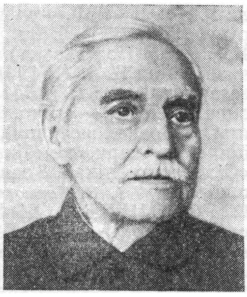

В. О. Городцов.

культурний шар трипільської культури (поч. 2-го тис. до н. е.). Центром Г. було городище «Вали» (11—13 ст.), оточене земляним валом, внутр. частина якого складалася з двох рядів дерев'яних клітей-зрубів. Перший ряд був призначений для кріплення насипу, другий — для житла. Під руїнами збереглося багато речей — коси, серпи, сокири, ножі, замки, точильні бруски, жорнові камені, глиняний кружальний посуд, обгорілі зерна пшениці, ячменю та ін. культур, а також прикраси з бронзи, срібла та скла. Центр. частина була незабудована. До городища прилягав неукріплений посад, заселений ремісниками. При розкопках його було знайдено залізоплавильні горна, піч для випалювання посуду. Г. був одним з центрів давньорус. металургії; його населення займалось видобуванням та обробкою заліза, гончарством, ювелірною справою, с. г. Місто зруйновано під час монголо-тат. навали.

Літ.: Гончаров В. К. Розкопки древнього Городська. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3. К., 1952; Брайчевський М. Ю. Розкопки на третьому Городському городищі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3. К., 1952; Виєзжев Р. І. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 12. К., 1962.

Р. І. Виєзжев (Київ).

ГО́РОДСЬКА КУЛЬТУ́РА — локальний варіант *трипільської культури*. Пам'ятки Г. к. (2000—1700 до н. е.) поширені в пд. частині Волинського Полісся. Назва походить від поселення, дослідженого поблизу с. Городського Коростишівського р-ну Житом. обл. Поселення Г. к. були розташовані на високих мисах. Житла — наземні з глинобитними підлогами та напівземлянкові. Носії Г. к. займалися землеробством, про що свідчать знахідки наральників, великих зернотерок, ям для зберігання зерна тощо, а також скотарством (є знахідки кісток свійських тварин). Було розвинуте ткацтво (є знахідки пряслиць). Суспільною орг-цією носіїв Г. к. був переважно патріархальний рід. Серед знарядь праці переважають крем'яні ножі, сокири, долота, наконечники стріл, мідні сокири й кинджали тощо. Для кераміки Г. к. характерний госп. посуд без розпису (горщики, оздоблені шнуровим орнаментом, глибокі миски тощо) та посуд, прикрашений однокольоровим розписом. Знайдено також культові антропоморфні глиняні статуетки тощо. Г. к. виникла внаслідок асиміляції частини племен трипільської культури місцевим населенням. На основі Г. к. виникла *шнурової кераміки культура*.

Літ.: Трипільська культура, т. 1. К., 1940 [Петров В. П. Поселення в Городську (Розвідкові розкопки 1936 р.); Кричевський Є. Ю. Поселення в Городську (Розвідкові розкопки 1937 р.)]; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетие до н. э.). М.—Л., 1949; Макаревич М. Л. Трипільське поселення біля с. Паволочі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952.

М. Л. Макаревич (Київ).

ГОРОДЦО́В Василь Олексійович (11.III 1860 — 3.II 1945) — рос. рад. археолог, засл. діяч н. РРФСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1938. Н. в с. Дубровичах (тепер Ряз. обл.). Освіту здобув у духовній семінарії й військ. уч-щі. З 1918 — професор Моск. ун-ту. Вивчав пам'ятки різних епох — від палеоліту до середньовіччя. Одним із перших порушив питання про існування пізньопалеолітичних жител. Склав періодизацію бронзового віку Сх. Європи. Г. вперше виділив середньодніпровську культуру. Провів значні археол. дослідження на Полтавщині, Харківщині й Донеччині. Автор праць з різних галузей археології. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. В кн.: Труды двенадцатого археологического съезда, т. 1. М., 1905; Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года. В кн.: Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905, т. 1. М., 1907; Первобытная археология. М., 1908; Бытовая археология. М., 1910; Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. В кн.: Труды четырнадцатого археологического съезда, т. 3. М., 1911; Археология, т. 1. Каменный период. М.-Пг., 1923.

Літ.: Крупнов Е. И. О жизни и научной деятельности В. А. Городцова. «Советская археология», 1956, т. 25.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

ГОРОЖА́НИ, г р а ж а н и — мешканці міст Давньої Русі: ремісники, купці, середні і дрібні торговці та ін. особисто вільні верстви міськ. населення. Правове становище Г. визначалося «*Руською правдою*», згідно з якою за вбивство Г. накладалася грош. плата (*віра*) у 40 гривен, у той час як за вбивство смерда віра становила 5 гривен. Г. відігравали значну роль у політ. житті країни. Не раз нижчі та середні верстви Г. повставали проти соціальних і політ. утисків князів та бояр. Напр., 1068 київські Г. зажадали від князя Ізяслава коней і зброю, щоб продовжувати боротьбу проти половців; відмова князя спричинилася до *Київського повстання 1068*.

Літ.: Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950; Історія Києва, т. 1. К., 1959.

В. Й. Довженок (Київ).

ГОРО́ХІВ — місто Волин. обл. УРСР, центр Горохівського р-ну, на р. Липі (бас. Дніпра), за 9 *км* на Пн. Зх. від залізнич. ст. Горохів. 7,2 тис. ж. (1968). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1240. Входив до складу Галицько-Волинського князівства. В 2-й пол. 14 ст. Г. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1569—1793 Г. входив до Володимирського пов. Волин. воєводства. Населення Г. брало участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., у нар.-визвольній війні 1648—54. Після третього поділу Польщі (1795), возз'єднаний з Росією, увійшов до складу Володимир-Волинського пов. Волин. намісництва, з 1797—Волин. губ. В липні 1919 Г. загарбали польс. війська. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 Г. у складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. З 1939 Г.— місто, райцентр Волин. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 26.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В районі Г. діяло партизан. з'єднання М. І. *Наумова*. 18.VII 1944 місто визволила Рад. Армія. В Г. є цукр. комбінат, ливарно-мех. та маслоробний з-ди, 3 цегельні, пром. і харч. комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». С.-г. технікум, 2 загальноосв. і 1 муз. школи.

ГОРУ́ЦЬКІВСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1907 — розправа австр. влади над селянами в с. Горуцьку (тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Під впливом рос. революції 1905—07 в Австрії було введено новий виборчий закон, що, однак, позбавляв виборчого права багатьох трудящих українців, а також жінок. Під час виборів 24.V на виборчій дільниці в с. Горуцькому зібралося бл. 1 тис. селян-виборців сіл Радимиці, Липівці та ін. Селяни на чолі з М. Яцуком та І. Кахничем висунули депутатами до рейхсрату сел. захисників Давидяка та Дудикевича замість поміщика графа Скарбка. Влада застосувала проти селян зброю: чотирьох було вбито, 9 — тяжко поранено. Ці події були поштовхом до заворушень у Дрогобицькому і Турківському повітах. *П. В. Свежинський* (Львів).

ГОРШКО́В Василь Миколайович (1922 — 31.VIII 1944) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. в с. Бангельді (тепер Дюртюлинського р-ну Башк. АРСР) у сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення автоматників 575-го стріл. полку 161-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. 22.IX 1943 одним з перших переправився на правий берег ріки і особисто знищив 15 гітлерівців. Зробив 6 рейсів через Дніпро, перевозячи бійців, боєприпаси і продовольство. Помер від ран.

ГОРШКО́В Сергій Георгійович (н. 26.II 1910) — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1962), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1942. Н. в м. Кам'янці-Подільському (тепер Хмельн. обл.) в сім'ї вчителя. В Рад. Флоті з 1927. В 1931 закінчив Військ.-мор. училище ім. М. В. Фрунзе, 1941 — курси вдосконалення вищого начскладу при Військ.-мор. академії. В 1931—32 — штурман есмінця «Фрунзе» (Чорномор. флот). З 1932 служив на Тихоокеанському, з 1939 — на Чорномор. флоті. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — учасник оборони Одеси (1941), з жовтня 1941 — ком. Азовською військ. флотилією, з серпня 1942 — заст. ком. Новорос. оборонним районом, з листопада 1942 — ком. 47-ю армією. З 1943 — ком. Азовською, з 1944 — Дунайською військ. флотиліями. З січня 1945 — ком. ескадрою Чорномор. флоту, з 1948 — нач. штабу, з 1951 — ком. Чорномор. флотом. У 1955—56 — перший заст. головноком. ВМФ. З 1956 — заст. міністра оборони СРСР, головноком. ВМФ. На XX з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XXII і XXIII з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГОРЮНО́В Сергій Кіндратович (7.XI 1899 — 2.X 1967) — рад. військ. діяч, ген.-полковник авіації, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в с. Ушаковці (тепер Атяшевського р-ну Морд. АРСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військово-повітряну академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС фронту, напряму та повітряною армією в складі Пд., Пн.-Кавк. та 2-го Укр. фронтів. Після війни — на ком. посадах в Рад. Армії. З 1956— у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГОРЮ́ШКІН Микола Іванович (1.XII 1915 — 12.XI 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністич. партії з 1944. Н. в м. Свердловську Луганської обл. в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1937. В 1941 закінчив Урюпинське військ.-піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти, батальйону і заст. командира полка воював на Пд.-Зх., Брянському, Сталінгр. і 1-му Укр. фронтах. Відзначився при форсуванні рік Дніпра й Одеру.

С. Г. Горшков.

М. І. Горюшкін.

ГОРЯ́ЧЕВ Павло Іванович (н. 22.VI 1895) — рад. військовослужбовець, гв. полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1917. Н. у с. Дяковому (тепер Можайського р-ну Моск. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. У 1931 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 як командир 9-ї гвардійської механізованої бригади 3-го гвардійського механізованого корпусу Ворон. фронту відзначився при визволенні м. Золотоноші (тепер Черк. обл.) 22.IX 1943 і при форсуванні Дніпра. 28—29.IX 1943 бригада під керівництвом Г. переправилася на правий берег ріки на Пн. від Канева і за 3 доби відбила 22 ворожі атаки. З 1950 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. нагородами.

ГО́РЬКИЙ Максим (літ. псевд. Пєшкова Олексія Максимовича; 28.III 1868 — 18.VI 1936) — великий рос. письменник, основоположник л-ри соціалістич. реалізму. Н. в Нижньому Новгороді в сім'ї столяра. З 11 років пішов «у люди». В 1884—88 жив у Казані. В 1889 вперше заарештований за зв'язки з революц. народниками. З того часу перебував під наглядом поліції. В 1888—89 і 1891—92 мандрував по країні. В кін. 90-х рр. встановив тісний зв'язок з марксист. гуртками Нижнього Новгорода і Сормова. Солідаризувався з напрямом ленінської «*Искры*». Співробітничав у журн. «Новое слово» (1897), «Жизнь» (1899—1901), де друкувалися статті В. І. Леніна і Г. В. Плеханова. Опублік. в 1901 «Пісні про Буревісника», пройнятій передчуттям соціальної бурі, оспівав наростаючу революцію. Тоді ж був заарештований за участь в організації підпільної друкарні і висланий в Арзамас. У 1902 Г. було обрано почесним членом Петерб. АН, але за вказівкою Миколи II вибори було оголошено недійсними. Напередодні революції 1905—07 Г. очолив прогрес.-демократич. в-во «*Знание*», видання якого включали серію соціально-політ. брошур, у т. ч. твори К. Маркса, Ф. Енгельса, П. Лафарга, А. Бебеля. В ніч на 9 (22).I 1905 разом з ін. громад. діячами відвідав царських міністрів з метою не допустити розстрілу робітників, що готувався. У відповідь на події *Дев'ятого січня 1905* написав революц. відозву із закликом до повалення самодержавства. За це його ув'язнено в Петропавловську фортецю, але під тиском масових протестів було звільнено. При сприянні Г. в листопаді 1905 створено першу легальну більшовицьку газ. «*Новая жизнь*», якою керував В. І. Ленін. 27.XI 1905 в Петербурзі Г. вперше зустрівся з і В. І. Леніним. В дні Груд-

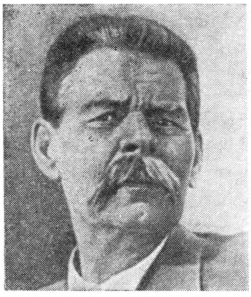

О. М. Горький.

невого збройного повстання 1905 в Москві брав участь у постачанні повсталим робітникам зброї та грошей. На поч. 1906 нелегально виїхав з Росії. За дорученням більшовицької партії Г. у Франції та Америці провадив агітацію за підтримку рос. революції. З Америки виїхав до Італії, на о. Капрі, де прожив 7 років. У травні 1907 брав участь у роботі V (Лондонського) з'їзду РСДРП як делегат з дорадчим голосом. У 1909—10 зблизився з групою «Вперед», захопився ідеєю *богобудівництва*. В. І. Ленін, критикуючи Г. за помилки, допоміг йому утвердитися на більшовицьких позиціях. В 1913 Г. повернувся до Росії. В 1912—14 співробітничав у більшовицьких газ. «*Звезда*» і «*Правда*», в журн. «*Просвещение*». В-во «Парус», яке очолював Г., 1915—17 видало серію брошур «Європа до і під час війни», для якої В. І. Ленін написав працю «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму». В 1918—20 Г. брав активну участь у будівництві соціалістич. культури. Виступав з статтями проти інозем. інтервенції, закликав до єднання прогрес. сил Рад. країни і всього світу для захисту революції. В 1921 за порадою і при сприянні В. І. Леніна виїхав лікуватися за кордон; за дорученням В. І. Леніна брав участь в організації міжнар. допомоги голодуючим Поволжя. З 1924 жив у Сорренто (Італія). Там продовжував боротьбу проти бурж. ідеології, виступав на захист завоювань Великого Жовтня. В 1928 і 1929 приїздив до СРСР. У 1929 на 5-му з'їзді Рад СРСР Г. було обрано членом ЦВК СРСР. В 1931 Г. назавжди повернувся на Батьківщину. З ініціативи Г. в кін. 20 — на поч. 30-х рр. почали виходити журн. «Наши достижения», «СССР на стройке» та ін., серії книг «Життя видатних людей», «Історичні романи» та ін., фундаментальна праця «Історія громадянської війни», серія книг «Історія фабрик і заводів» та ін. Був організатором і головою 1-го Всесоюзного з'їзду рад. письменників (1934). З 1934 — голова правління Спілки рад. письменників. Разом з видатними майстрами культури А. Барбюсом, Р. Ролланом та ін. брав найактивнішу участь в організації міжнар. антивоєнних конгресів, виступав за мир, проти фашизму. Помер у Москві, похований на Красній площі. Пам'ятники Г.—в Москві, Горькому, Ялті. Нагороджений орденом Леніна.

Почав друкуватися 1892 («Макар Чудра»). У 1898 видав зб. «Нариси й оповідання» (2 т.), в якій відобразив наростання пролетарського революц. руху в Росії. В романах «Фома Гордєєв» (1899), «Троє» (1900) критикував капіталізм, виступив проти анархічного бунтарства одинаків, у п'єсі «Міщани» (1902) викривав бурж. ідеологію, створив образ революціонера-робітника, нового героя історії, у п'єсі «На дні» (1902) розвінчав псевдогуманізм, стверджував гідність людини, віру в її розум, творчі сили. П'єси «Дачники» (1904), «Діти сонця», «Варвари» (1905) — про інтелігенцію, її ставлення до народу, революції. П'єса «Вороги» і роман «Мати» (1906) — про зростання революц. свідомості, боротьбу рос. пролетаріату, про народження нової людини в процесі колективної визвольної боротьби. В п'єсах «Останні» (1908), «Васса Желєзнова» (1910), «Зикови» (1913), повістях «Містечко Окуров» (1909), «Життя Матвія Кожемякіна» (1910—11) виступав проти ворогів революції, показував приреченість рос. буржуазії, викривав ренегатство бурж. інтелігенції. Дожовтнева громад. і письменницька діяльність Г. сприяла розвиткові пролетарського визвольного руху. Новим етапом є післяжовтнева творчість Г. Він написав серію мемуарних портретів сучасників. Відтворив образ вождя революції в нарисі «В. І. Ленін», дав портрети діячів більшовицької партії, робітників-революціонерів, письменників. У 1922 вийшла повість «Мої університети», якою було завершено автобіографічну трилогію («Дитинство», 1913; «В людях», 1916). Худож. узагальненням історії трьох поколінь рос. буржуазії став твір «Діло Артамонових» (1925). Епопея «Життя Клима Самгіна» (4 т., 1925—36) — худож. хроніка рос. життя з 80-х рр. 19 ст. до 1917. У п'єсах «Єгор Буличов та інші» (1932), «Достигаєв та інші» (1933) показано неминучість загибелі бурж. світу і перемоги соціалістич. революції. Г.— видатний літ. критик і теоретик л-ри. Він обгрунтував принципи соціалістичного реалізму, розробляв осн. проблеми марксистсько-ленінської естетики. В публіцистич. і літ.-критич. працях Г. багато істор. паралелей та екскурсів. У «Листі до монархіста» (1911), поряд з оглядом історії рос. самодержавства від Петра III до Миколи II, Г. викриває антинар. суть царизму, доводить неминучість революції. В статтях «Руйнування особистості» (1906), лекціях «Історія російської літератури» (1909) та ін. працях відстоював матеріалістич. погляд на історію культури, розглядав літ. процес як відбиття заг. істор. закономірностей. У доповіді на 1-му Всесоюзному з'їзді письменників протиставив реакц. бурж. л-рі, яка перекручує історію і дійсність, л-ру соціалістич. реалізму, закликав рад. письменників до всебічного пізнання минулого і сучас. рад. Батьківщини. В публіцистич. статтях і нарисах рад. часу (зб. «По Союзу Рад», 1929; «Оповідання про героїв», 1932, та ін.) стверджував успіхи соціалістич. будівництва в країні, показав масштаби змін, що відбулися в житті народів СРСР, виступав на захист миру, демократії й соціалізму. Пропагував і популяризував істор. знання (статті «Народ повинен знати свою історію», 1931; «Знати минуле необхідно», 1935, та ін.), підтримував тісні зв'язки з рад. істориками.

Життя і творчість Г. пов'язані з Україною. В юнацькі роки побував у Києві, Херсоні, Одесі. В 1897, 1900 жив у с. Мануйлівці на Полтавщині. Високо оцінював творчість Т. Г. Шевченка, сприяв виданню його творів та творів ін. укр. письменників (І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. С. Стефаника, О. Ю. Кобилянської, Л. Мартовича). Напередодні та в дні 1-ї світової війни популяризував досягнення нац. культур, зокрема української («Про російську інтелігенцію та національні питання», 1912). Високо оцінив здобутки культури укр. народу на нараді, присвяченій виданню укр. збірників (1916). Життя укр. народу до революції змалював у творах «Омелян Пиляй», «На солі», «Вивід», «Ярмарок у Голтві», «Мій супутник», «Пісня про сліпих», «Мати», «Велика любов», «Покійник», «М. М. Коцюбинський» та ін. Вже з кін. 90-х рр. в укр. журналах і газетах з'явилися переклади творів Г. Про Г. як одного з світочів рос. народу писав І. Я. Франко. Близька дружба зв'язувала Г. з М. М. Коцюбинським. В 1928 Г. зустрівся з укр. письменниками в Харкові, відвідав Курязьку колонію безпритульних, якою керував А. С. Макаренко, комуну ім. Ф. Е. Дзержинського та ін. Г. побував на новобудовах України, одним з перших писав про будів-

ників Дніпрогесу, зустрічався і листувався з укр. письменниками П. Г. Тичиною, О. Є. Корнійчуком, І. К. Микитенком. Закликав укр. письменників писати про героїчну визвольну боротьбу укр. народу, про успіхи соціалістич. будівництва. П'єси Г. широко поставлені в укр. театрах; на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка створено фільми за оповіданням «Мальва», романом «Мати». Укр. митці присвятили Г. численні твори. Іменем його названо ін-ти, школи, театри, б-ки тощо. У с. Мануйлівці відкрито музей Г. Творчість Г.— геніального художника слова — має світове значення.

Тв.: Собрание сочинений. В 30 т. М., 1949—55; История русской литературы. М., 1939; Укр. перекл.— Твори. В 16 т. К., 1952—55; Про дитячу літературу. К., 1953; Про літературу. К., 1954.
Літ.: В. И. Ленин и А. М. Горький. Письма, воспоминания, документы. М., 1961; Воровський В. В. Про М. Горького. В кн.: Воровський В. В. Літературно-критичні статті. К., 1957; Луначарский А. В. Статьи о Горьком. М., 1957; Шаумян С. Г. О Горьком. В кн.: Шаумян С. Г. Литературно-критические статьи. М., 1952; М. Горький в эпоху революции 1905—1907 годов. Материалы, воспоминания, исследования. М., 1957; А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов. Сборник документов и материалов... М., 1959; Летопись жизни и творчества А. М. Горького, в. 1—4. М., 1958—60; Хамов К. Н. А. М. Горький и историческая наука. Горький, 1958; Найда С. Ф., Рыбаков М. В. Роль А. М. Горького в организации издания «Истории гражданской войны в СССР». «Вопросы истории», 1958, № 8; Воробйов В. Ф. Горький про партійність і народність літератури. Львів, 1960; Матвійчук М. Ф. Полум'яне слово Буревісника. Львів, 1963; Груздев И. Горький. М., 1958 [бібліогр. с. 354—360]; Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., 1959 [бібліогр. с. 503—506]; Жук Н. Й. Горький і Україна. К., 1968; Косарик Д. Братні зорі. Пушкін, Горький, Гурамішвілі на Україні. К., 1948; Пархоменко М. Горький і Західна Україна. Львів, 1946; Ніжинський М. П. О. М. Горький і А. С. Макаренко. К., 1950; Вортман С. Я. Горький і Україна. Анотований рекомендаційний покажчик. Х., 1957.

ГО́СЛЯР (Goslar) Юліан Мацей (24.II 1820—3.II 1852) — польс. революц. демократ. Н. у Львові. З 30-х рр. 19 ст. — учасник таємних польс. патріотич. орг-цій в Галичині. З 1845 — соратник Е. *Дембовського*. Разом з ним брав участь у підготовці Краківського повстання 1846. Вів революц. агітацію на Укр. Прикарпатті, зокрема на Самборщині. Написав кілька відозв до селян і солдатів, в яких закликав до боротьби за повалення кріпацтва і абсолютизму, встановлення демократич. ладу, відновлення нац. незалежності Польщі. Схоплений під час невдалої спроби повстання в Галичині в лютому 1846, був засуджений до смертної кари, яку замінено 18-річним ув'язненням. Звільнений з тюрми під час революції 1848, вів революц. агітацію серед селян — депутатів австр. парламенту, брав участь у повстанні у Відні в жовтні 1848. В 1849 знову ув'язнений. Після виходу з тюрми (1850) відновив революц. діяльність, написав кілька брошур, в яких закликав до повалення монархії і заміни її республікою. В травні 1851 заарештований і за вироком військ. суду у Відні страчений. *Ф. І. Стеблій* (Львів).

ГОСПО́ДАР — титул правителів Волощини і Молдавії в 14—19 ст. У 14—16 ст. Г. інколи називали великого князя литовського.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ РОЗРАХУ́НОК — метод соціалістич. господарювання, за яким централізоване планове керівництво підприємствами з боку д-ви поєднується з їхньою госп. самостійністю. Г. р. полягає в закріпленні за підприємствами певного майна, використанні принципу самоокупності, матеріальної заінтересованості колективів підприємств у результатах виробництва і матеріальній відповідальності їх за результати. Г. р. почав застосовуватися в соціалістич. пром-сті з переходом Рад. країни до *нової економічної політики*. Вперше згадується про Г. р. у «Наказі Ради Народних Комісарів про проведення в життя засад нової економічної політики» від 9.VIII 1921. В рішеннях XI Всерос. конференції РКП (б) (грудень 1921) зазначалось, що «господарський розрахунок повинен лежати в основі ведення всієї державної промисловості». На Україні вперше було вказано на необхідність ведення роботи підприємств «на засадах точного господарського розрахунку» в постанові Раднаркому УРСР від 30.VIII 1921. Різним питанням Г. р. приділяється увага також у постанові 6-го Всеукр. з'їзду Рад від 17.XII 1921 «Про фінансову політику», в постанові 7-го Всеукр. з'їзду Рад від 14.XII 1922 «Про промисловість» та ін. В перші роки застосування Г. р. права госпрозрахункових одиниць надавались не окремим підприємствам, а їхнім об'єднанням — трестам. Г. р. мав тоді комерційний характер. В міру розвитку соціалістич. виробництва регулююча роль д-ви все більше зростала. Збільшувалася частка продукції, що реалізувалася в порядку планового розподілу. Суттєві зміни в організацію Г. р. внесла постанова ЦК ВКП(б) від 5. XII 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю». Госпрозрахунковою одиницею стало окреме підприємство, передбачалося впровадження на підприємствах цехового Г. р. Важливу роль у розвитку Г. р. відіграла ліквідація 1930 комерційного кредиту і введення порядку розрахунків між підприємствами через банк. У 1936 підприємствам було надано право створювати за рахунок прибутку фонд директора. Сфера застосування Г. р. весь час розширювалася. Г. р. вводився на транспорті, в радгоспах, а також у деяких культ., наук. та ін. установах.

В післявоєнний час важливе значення для зміцнення ослабленого в роки війни Г. р. мали грошова реформа 1947 (див. *Грошові реформи в СРСР*), запровадження нових оптових цін з поч. 1949, а також посилення уваги до внутрізаводського Г. р. на ряді підприємств (напр., на Харків. тракторному, Київ. електровагоноремонтному та ін. з-дах), розширення госп. самостійності підприємств і прав директорів, майстрів. Починаючи з 1953 здійснено ряд заходів щодо зміцнення Г. р. в колгоспах, гол. чин. у напрямі посилення мате-

О. М. Горький та А. С. Макаренко з групою вихованців у колонії ім. М. Горького в Куряжі поблизу Харкова. 1928.

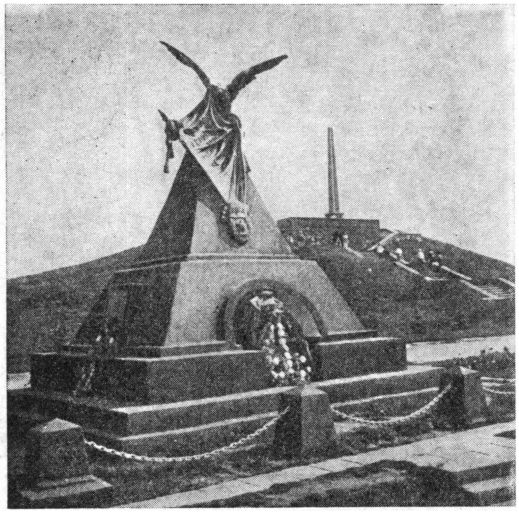

Гостра Могила в Луганську. Пам'ятник героям Великої Вітчизняної війни 1941—45 (на передньому плані) і пам'ятник героям громадянської війни.

ріальної заінтересованості працівників у результатах виробн. шляхом підвищення цін тощо.

Г. р. сприяв успіхам у розвитку соціалістич. нар. г-ва, особливо пром-сті, яких досягнуто в СРСР за 50 років Рад. влади. В ході економіч. реформи, що проводиться за рішеннями Березневого та Вересневого пленумів ЦК КПРС 1965, а в УРСР також за рішеннями Квітневого та Жовтневого пленумів ЦК КП України 1965, Г. р. спрямовується на значне розширення госп. самостійності підприємств при поліпшенні централізованого планування, підвищення ефективності економіч. методів керівництва, посилення колективної та особистої матеріальної заінтересованості працівників у результатах виробництва. Встановлено нову систему планових показників, що затверджуються підприємству вищестоящими госп. органами, кількість показників значно скорочено. Проведення економіч. реформи передбачає запровадження повного Г. р. на соціалістич. підприємствах.

Літ.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, т. 1—5. М., 1967—68. *О. К. Агафонов* (Київ).

ГОСПРОЗРАХУНКО́ВІ БРИГА́ДИ — виробничі колективи, які будують свою роботу на *господарському розрахунку*. Виникли 1931 як форма соціалістичного змагання і ударництва за почином робітників Ленінгр. машинобудівного з-ду ім. В. І. Леніна. Г. б. змагалися за кращі показники у зменшенні витрат, що залежать безпосередньо від робітників,— витрат сировини і матеріалів, економію держ. коштів. Рух Г. б., а згодом і госпрозрахункових цехів, швидко набув великого розвитку. Вже на поч. 1932 лише на підприємствах Донбасу працювало понад 26 тис. Г. б. Нового поширення Г. б. набули в післявоєнні роки. Діяльність їх відігравала і відіграє велику роль у боротьбі за підвищення рентабельності підприємств, поліпшення організації праці, піднесення її продуктивності, зниження собівартості продукції.

В. І. Мороз (Київ).

ГОСТИ́НА, овеча десятина — феод. данина на Волині у 18 ст. Сплачували Г. натурою або грошима. Селяни, які мали в своїх г-вах овець, були зобов'язані щороку віддавати поміщикам кожну двадцяту вівцю або платити по 6 грошів за утримувану вівцю. Після возз'єднання Правобережної України з Росією в кін. 18 ст. та запровадження подушної податі Г. було скасовано.

А. З. Барабой (Київ).

ГО́СТРА МОГИ́ЛА — висота на околиці Луганська, яку героїчно обороняли проти значно переважаючих сил денікінців частини Червоної Армії і загони трудящих міста 21.IV — 25.V 1919 (див. *Луганська оборона 1919*). На Г. м. споруджено пам'ятники героям оборони 1919 і воїнам Рад. Армії, які загинули 1943 в боях за визволення Луганська від нім.-фашист. загарбників.

ГО́СТРО-ТОМАКІ́ВСЬКА МОГИ́ЛА, Гостра Могила — курган скіфського часу (кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.) поблизу с-ща м. т. Томаківки Дніпроп. обл. Вис. кургана бл. 5 *м*, діаметр 60 *м*. Його оточував рів бл. 3,5 *м* завширшки. У 1862 під час розробок нагромаджень каміння в центр. частині насипу виявлено скіфські золоті речі (обкладинки рукоятки меча і піхов, шийна гривня, серпоподібна бляха тощо).

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Яценко И. В. Скифия VII—V веков до нашей эры. М., 1959; Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Л., 1966. *О. М. Лєсков* (Київ).

ГО́ТИ (лат. Gothi) — племена сх. германців, які в кін. 2 ст. почали пересуватися з пониззя Вісли на Пд. Сх. і в 1-й пол. 3 ст. досягли Пн. Причорномор'я. Тут Г. змішалися з місцевими, переважно скіфо-сарматськими, племенами, створивши сильне політ. об'єднання, що досягло найвищої могутності в серед. 4 ст. (за правління Германаріха). За відомостями історика *Йордана*, від них у той час залежав ряд ін. сх.-європ. народів. У 3 ст. в союзі з ін. племенами вели війни проти Риму, що привели до падіння рим. панування в Дакії та Пн. Причорномор'ї. В 2-й пол. 3 ст. Г. захопили античні міста-д-ви *Тіру*, *Ольвію*, а також *Боспорську державу*, організовували успішні мор. походи, в т. ч. у Малу Азію. В 2-й пол. 4 ст. проти Г. вели успішні війни *анти*. В 375 готський союз розгромили *гунни*, після чого осн. частину Г. було витіснено з Пн. Причорномор'я. Невелика частина їх залишилася в Криму. Див. *Готи кримські*.

Літ.: Очерки истории СССР. III—IX вв. М., 1958; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Иордан. О происхождении и деяниях готов. М., 1960 [бібліогр. с. 377—386];Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н. э. М., 1954. *М. Ю. Брайчевський* (Київ).

ГО́ТИ КРИ́МСЬКІ — невелика частина *готів*, що залишилася в Криму після навали гуннів (4 ст.). Готи вперше з'явилися в Криму в 3 ст. (в *Боспорській державі* та на пд. узбережжі п-ова); дещо пізніше вони проникли в гірський Крим. Після оселення в Криму вони змішалися з місцевими племенами скіфо-аланського, сарматського і таврського походження. Отже, з того часу Г. к. правильніше наз. гото-аланами. У візантійських джерелах термін «Готія», що поширювався на Крим, вживався як географіч., а не етнічне поняття.

М. Ю. Брайчевський (Київ).

ГОТЬЄ Юрій Володимирович (30.VI 1873 — 17.XII 1943) — рад. історик і археолог, акад. АН СРСР (з 1939, чл.-кор. з 1922). В 1895 закінчив істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту. З 1903 — приват-доцент, 1915—41— професор Моск. ун-ту. Автор понад 180 наук. праць, що охоплюють широке коло істор. питань. Вивчав історію г-ва Рос. д-ви 17 ст., місцевого управління у 18 ст., історію пд. слов'ян, публікував рецензії і огляди праць укр. істориків тощо. Показав розвиток феод. землеволодіння та закріпачення селянства в Росії, зо-

Ю. В. Готьє.

С. Гощинський.

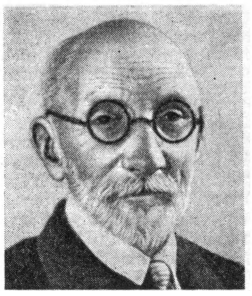
В. Е. Грабар.

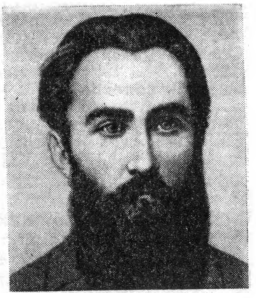
П. А. Грабовський.

крема на Україні. З 1900 вів археол. дослідження (1927 провадив розкопки генуезьких пам'яток у Криму). На основі синтезу істор. та археол. джерел написав перші узагальнюючі праці з стародавньої історії Сх. Європи. Брав участь у створенні першого підручника для вузів—«Історії СРСР» (т. 1. М., 1939).

Тв.: Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства, т. 1. Л., 1925; Железный век в Восточной Европе. М. — Л., 1930.

Літ.: Пичета В. И. Академик Юрий Владимирович Готье. «Исторические записки», 1945, т. 15; Арциховский А. В. Ю. В. Готье как археолог. «Доклады и сообщения исторического факультета Москов. ун-та», 1945, в. 1; Асафова Н. М. Юрий Владимирович Готье [Биобиблиография]. М., 1941.

А. Т. Сміленко (Київ).

ГО́ША МХІТА́РА СУДЕ́БНИК — кодекс вірменського феод. права, що його склав у кін. 12 — на поч. 13 ст. вардапет (учений монах) Мхітар Гош. На відміну від ін. правових пам'яток епохи феодалізму, Г. М. с. поряд з нормами кримінального й судового права обіймав і норми держ., цивільного й церк. права. Протягом 8 століть Г. М. с. діяв у Вірменії; його використовували вірм. переселенці і в Грузії, Астрахані, Кілікії, Криму, Галичині (див. *Вірменські колонії* на Україні). На його основі 1519 складено «*Статут львівських вірмен*».

Видання: Армянский судебник Мхитара Гоша. Ереван, 1954 [бібліогр. с. 249—259].

Літ.: Кульчицкий В. С. Армянский «Судебник» Гоша и его применение во Львове. В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965.

В. С. Кульчицький (Львів).

ГОШКЕ́ВИЧ Віктор Іванович (21. III 1860—2. III 1928) — укр. рад. археолог. Н. в Києві. Закінчив матем. ф-т Київ. ун-ту. З 1890 працював у Херсоні секретарем губ. статистич. к-ту та редактором газ. «Юг» (1898—1907). Одночасно досліджував археол. пам'ятки на тер. Херс. губ. Створив у Херсоні історико-археол. музей, який мав велику (понад 30 тис. експонатів) колекцію археол. матеріалів, переважно античного і скіфо-сарматського часу (тепер — у Херс. обл. краєзнавчому музеї), друкував «Літопис музею».

Тв.: Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1903; Древние городища по берегам низового Днепра. СПБ, 1913.

Є. В. Максимов (Київ).

ГОШУЛЯ́К Михайлина Пилипівна (н. 14.I 1934) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1957. Н. в с. Палашівці (тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.) в сел. сім'ї. З 1952 працює ланковою колгоспу «Зоря» того самого р-ну й області. Очолювана Г. ланка рік у рік вирощує високі врожаї цукрових буряків. Нагороджена орденом Леніна.

А. Собовий (Тернопільська обл.).

ГОЩИ́НСЬКИЙ (Goszczyński) Северин (4.XI 1801 — 25.II 1876) — польс. революціонер, поет і публіцист. Н. в с. Іллінцях (тепер Чорнобильського р-ну Київ. обл.) в збіднілій дворянській сім'ї. Вчився в Уман. та Вінн. гімназіях. Багато подорожував по Україні, вивчаючи життя укр. народу, його фольклор. Брав активну участь у *польському визвольному повстанні 1830—31*, потім вів революц. пропаганду в Краківській республіці і Галичині. В 30—40-х рр.— учасник «*Демократичного товариства*». Найвідоміші поеми Г.: «Канівський замок» (1828), «Собутка» (1834), «Король великого замку» (1842). У своїх творах відображав становище укр. народу, його боротьбу проти польс. панів, царизму. В ряді творів з революц.-демократич. позицій оцінив гайдамацький рух («Канівський замок»), дав глибоко поетичні зарисовки життя карпат. українців («Щоденник подорожі до Татр», 1853). Творчість Г. високо оцінили І. Франко, М. Шашкевич, М. Рильський.

Літ.: Франко І. Поет-герой. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

Я. І. Дзира (Київ).

ГРАБА́Р Володимир Емануїлович (22.I 1865 — 26.XI 1956) — рад. вчений у галузі міжнар. права, акад. АН УРСР (з 1926), доктор міжнар. права (з 1918), професор (з 1901). Н. у Відні в сім'ї закарпат. українців. У 1888 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. З 1893 — доцент, з 1901 — професор Юр'євського (Тартуського) ун-ту. З 1918 — професор Воронезького, з 1923 — Моск. ун-тів. У 1922—29 — консультант Наркомату зовн. торгівлі, 1922—23 — експерт рос.-укр. делегації на Лозаннській конференції. Досліджував міжнар. право 19—20 ст., історію міжнар. права та його доктрини в серед. віки, діяльність юристів-міжнародників минулого і сучасності, рос. історіографію міжнар. права.

Тв.: Война и международное право. Юрьев, 1893; Римское право в истории международно-правовых учений. Юрьев, 1901; De legatorum jure. Юрьев, 1918; Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 1958.

Літ.: Дурденевский В. Н. Владимир Грабарь — юрист и историк. «Вестник Москов. ун-та», 1949, № 7; Корецкий В. Памятник русской науке международного права. В кн.: Советский ежегодник международного права. 1959. М., 1960.

ГРАБОВЕ́ЦЬКИЙ Володимир Васильович (н. 24.VII 1928) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969). Н. в с. Печеніжині (тепер с-ще м. т. Коломийського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1952 закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту. З 1960 — старший наук. співробітник відділу історії України Ін-ту суспільних наук АН УРСР. Досліджує питання антифеод. боротьби селян зх.-укр. земель, зокрема карпатських опришків, у період феодально-кріпосницьких відносин

16—18 ст. Автор історико-краєзнавчого нарису «Звенигород» (Львів, 1959) та ін.

Тв.: Народний герой Олекса Довбуш. Львів, 1957; Олекса Довбуш — легендарный герой украинского народа. М., 1959; Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962; Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

ГРАБО́ВСЬКИЙ (Grabowski) Амвросій (Амброжи; 7.XII 1792—4.VII 1868) — польський книгар, історик, видавець історичних джерел. Н. в м. Кентах (Польща). Автор праць з історії Кракова. Видав збірники документів, що містять також листи і мемуари з історії визвольної боротьби укр. народу в 17 ст.: «Листи короля Владислава IV», «Польські історичні старожитності» (т. 1—2, 1845), «Вітчизняні пам'ятки» (т. 1—2, 1909). У «Вітчизняних пам'ятках» (т. 2) опублікував підбірки листування Б. Хмельницького з польс. урядовими колами. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

ГРАБО́ВСЬКИЙ Павло Арсенович (11.IX 1864 — 12.XII 1902) — видатний укр. поет, публіцист, революц. демократ. Н. в с. Пушкарному (тепер с. Грабовське Краснопільського р-ну Сум. обл.) в родині сільс. паламаря. В 1874—78 вчився в Охтир. духовному уч-щі, з 1879 — у Харків. духов. семінарії. В 1882 за революц. агітацію й участь у харків. групі «*Чорного переділу*» Г. заарештували й вислали в с. Пушкарне під нагляд поліції. Навесні 1885 нагляд поліції було знято і Г. переїхав до Харкова, де працював коректором в газ. «Южный край». Він відновив зв'язки з групою «Чорного переділу», складав революц. прокламації, писав художні твори. Восени 1885 Г. призвали на військ. службу і відправили в Туркестан. військ. округ. В Оренбурзі, де він тимчасово служив у війську, його заарештували (червень 1886) за належність до орг-ції «Чорний переділ» та за участь у складанні й розповсюджуванні прокламацій «Слово к народу» та «Русский народ», які розкривали антинар. суть реформи 1861. Після ув'язнення в ізюмській та харків. тюрмах Г. у січні 1888 було засуджено на 5-річне заслання у Балаганському окрузі Іркутської губернії. За протест-відозву проти розправи царизму над політичними засланцями Г. в серпні 1889 був знову заарештований і ув'язнений в Іркут. тюрмі. В січні 1893 Г. відправили до м. Вілюйська в Якутії. Помер у Тобольську, похований поруч з могилами декабристів. У літ.-критич. та публіцистич. статтях («Лист до молоді української», 1894; «Дещо до свідомості громадської», 1894; «Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини», 1896; «Дещо про творчість поетичну», 1897; про О. С. Пушкіна, Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського та ін.) гостро критикував погляди ліберальних народників, викривав бурж. націоналістів, виступав проти великодержавного шовінізму та космополітизму, розглядав нац. питання у зв'язку з класовою боротьбою. Постійно виступав за дружбу народів у їх спільній боротьбі проти соціального і нац. гніту. Він усвідомлював вирішальну роль нар. мас в історії і класовість ідеології. Л-ру розглядав як «живу творчу силу громадського руху» і боровся за її реалізм, народність, високу ідейність, нещадно викриваючи теорію «мистецтва для мистецтва». Г. за суспільно-політ. переконаннями — революційний демократ. Сприйнявши утопічні ідеї революц. народників, він в останні роки життя підійшов до усвідомлення революц. теорії марксизму, вивчав твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, пропагував серед передової молоді ідеї марксизму. «Тепер все,— писав він в листі до Б. Д. Грінченка,— що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму». В історії укр. л-ри 80—90-х рр. Г. виступав як представник революц.-демократич. поезії, продовжувач ідейно-творчих традицій Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова, М. Г. Чернишевського. Його літ. спадщина складається з поетич. зб.: «Пролісок» (Львів, 1894), «З півночі» (Львів, 1896), «Кобза» (Чернігів, 1898) та перекладів (зб. «Твори Івана Сурика». Львів, 1894; «З чужого поля». Львів, 1895; «Доля», Львів, 1897). В них Г. відобразив тяжке життя трудящих в капіталістич. світі, минуле й сучасне України, звеличував героїку революц. боротьби проти царизму, оспівував дружбу і єдність народів. Г. переклав укр. мовою багато поетич. творів з рос., груз., вірм., осетинської, болг., польс., англ., італ., франц. та ін. л-р світу. Велику цінність становить епістолярна спадщина Г. Творча та громад.-політ. діяльність Г. відіграла велику роль в утвердженні й популяризації ідей революц. демократії на Україні та в Росії. Борець проти самодержавства й експлуатації, співець волі та дружби народів, Г. увійшов у вітчизн. історію як діяч загальнорос. визвольного руху. Портрет, с. 451.

Тв.: Зібрання творів. У 3 т. К., 1959—60; Рос. перекл.— Избранное. М., 1952.

Літ.: Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. К., 1965; Бухалов Ю. Ф. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського. К., 1957; Кисельов О. І. Павло Грабовський. К., 1959; Поважна В. М. Павло Грабовський. Семінарій. К., 1966; Мороз М. О. Павло Грабовський. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

А. А. Каспрук (Київ).

ГРАБЧА́К Андрій Михайлович («Буйний») (н. 23.XI 1910)—учасник партизан. руху на Україні в період Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. Н. у с. Вознівцях (тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. З 1926 був сільс. ковалем, з 1929 — забійником на шахті в Донбасі. З 1932 — у прикордонних військах. Командував заставою. З січня 1943 — командир групи, яка розгорнула бойові дії на комунікаціях ворога в Житом. обл. З грудня 1943 по травень 1944 командував партизан. з'єднанням, яке пустило під укіс понад 160 ворожих ешелонів, знищило бл. 3 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів. У 1945—46 працював в органах НКВС. З 1947 — на госп. роботі.

В. П. Лукін (Київ).

ГРАБЯ́НКА Григорій Іванович (р. н. невід.— п. бл. 1738) — укр. козац. літописець. Належав до козац.-старшинської верхівки. Обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді. З 1729 — гадяцький полковник. Брав участь в *Азовських походах 1695—96* та *Північній війні 1700—21*. Разом з наказним стародубським полковником П. Корецьким їздив до Петербурга з Коломацькими чолобитними 1723 клопотати перед Петром I про скасування Малоросійської колегії та відновлення виборів гетьмана, за що був ув'язнений до Петропавловської фортеці. Після смерті Петра I (1725) повернувся на Україну. Брав участь в рос.-тур. війні 1735—39. Помер від поранення. Відомий як автор великого історичного твору літописного характеру «Действия презельной и от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710». Оригінал літопису не зберігся. Він відомий у багатьох списках 18 ст. Складається з вступу та окремих повістей про історію козаків, пройнятих ідеєю укр. старшинського автономізму. У вступі автор ставить перед собою мету показати «народ український як рівний серед усіх народів» та висвітлити історію боротьби укр. народу за свою землю. Заг. істор. частина літопису грунтується на великому джерельному матеріалі.

Майже половина твору присвячена описові *визвольної війни українського народу 1648—54*. Г. висловив оригінальні для свого часу погляди на історію. На його думку, істор. знання мають практичну цінність. Вони повинні служити освіті людини, а не бути духовно-моралізуючими настановами, як думали історики середньовіччя. Г. позитивно оцінював Б. Хмельницького і возз'єднання України з Росією, підкреслював право козац. старшини на керівну роль у політ. житті України, засуджував царських воєвод, які обмежували політ. автономію України, гнівно плямував І. Виговського, І. Мазепу та ін. зрадників укр. народу. Як представник панівного класу, Г. вороже ставився до класової боротьби нар. мас проти козац. старшини. Літопис Г.— визначна пам'ятка укр. історіографії, важливе істор. джерело, оригінальний зразок укр. літератури 18 ст.

Тв.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853.
Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

М. І. Марченко (Київ).

ГРА́ВЕ Дмитро Олександрович (6.IX 1863 — 19.XII 1939) — укр. рад. математик, почесний член АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1919), доктор математики і професор (з 1897). Н. в м. Кирилові (тепер Волог. обл.). В 1885 закінчив Петерб. ун-т. У 1897—99 — професор Харків. ун-ту, 1899—1939 — професор Київ. ун-ту. В 1921—33 очолював Комісію прикладної математики АН УРСР. З 1934 — директор Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці Г. стосуються теорії диференціальних рівнянь, матем. теорії побудови геогр. карт, алгебри і теорії чисел. Йому належить також ряд праць у галузі прикладної математики й механіки. Г. створив у Києві визначну наукову школу з алгебри і теорії чисел. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет, с. 455.

Літ.: Чеботарев Н. Г. Академик Дмитрий Александрович Граве. В кн.: Сборник, посвященный памяти академика Дмитрия Александровича Граве. М.—Л., 1940 [бібліогр. с. 320—326]; Граве Дмитро Олександрович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ГРАДОНАЧА́ЛЬСТВО — в дореволюц. Росії з 2-ї пол. 19 ст. особлива адм. одиниця, до якої входили місто і прилегла до нього територія, виділені зі складу губернаторства. Г. було 5: Петербурзьке, Одеське, Севастопольське, Керч-Єнікальське та Миколаївське (створене 5.VI 1900 замість військ. губернаторства). Г. очолював на правах губернатора градоначальник. Скасовані після встановлення Рад. влади.

«ГРАЖДА́НСКАЯ ВОЙНА́ НА УКРАЙНЕ» — збірник документів і матеріалів у трьох томах. Том I (2 кн.) підготували Ін-т історії АН УРСР і Центр. держ. архів Жовтн. революції та соціалістичного будівництва УРСР, томи 2 і 3— той же архів. Видано 1967, в Києві. При укладанні збірника використано архівні фонди Центр. парт. архіву Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, архіву Ін-ту історії партії ЦК КП України, Центр. держ. архіву Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і держ. управління СРСР (Москва), Центр. держ. архіву Рад. Армії (Москва), Центр. держ. архіву Військ.-Мор. Флоту (Ленінград), Центр. держ. архіву Жовтн. революції та соціалістич. будівництва УРСР (Харків), обл. держ. архівів УРСР, їхніх філіалів тощо.

Документи, що входять до 1 тому, охоплюють період з 18.II 1918 до кінця квітня 1919. Перша кн. 1 тому містить 855 документів, які відображають період *австро-німецької окупації України*

Нагрудний знак до Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР (лицевий бік і зворотний)

1918, самовіддану боротьбу трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії проти окупантів та внутр. контрреволюції, крах австро-нім. окупації і *гетьманщини*, розгром бурж.-націоналістич. *Директорії* і відновлення Рад. влади на Україні. Друга кн. 1 тому (324 документи) присвячена боротьбі проти англо-франц. інтервенції (див. *Антанти інтервенція на Півдні України*), а також проти білогвардійців у Донбасі (листопад 1918 — квітень 1919). У 2 томі (травень 1919 — поч. лютого 1920) вміщено 768 документів і матеріалів, що висвітлюють боротьбу трудящих України і бойові дії рад. військ проти *денікінщини*. У 3 томі (березень — листопад 1920) вміщено 735 документів, які розповідають про боротьбу трудящих України і бойові дії Червоної Армії проти військ бурж.-поміщицької Польщі і *врангелівщини*, про їх розгром. У документах збірника викривається зрадницька роль бурж. націоналістів, показується боротьба проти них трудящих України. До збірника додано примітки і покажчики; іменний, географіч., частин Червоної Армії.

ГРА́КОВ Борис Миколайович (н. 13.XII 1899) — рос. рад. археолог, доктор істор. наук і професор (з 1939). Н. в м. Онезі (тепер Арханг. обл.). У 1922 закінчив істор.-філолог. ф-т Моск. ун-ту. З 1917 працював у наук. установах Москви. З 1939 — професор Моск. ун-ту. Фахівець із грец. епіграфіки, скіфо-сарматської та антич. археології. Систематизував давньогрец. керамічні клейма, що є важливим джерелом з історії торгівлі й виробн. епохи еллінізму; склав повне зведення антич. кераміч. клейм Пн. Причорномор'я (не опубл.). З 1925 провадить археол. розкопки в Поволжі і Приуралі, з 1937 — на Україні. Розробляє питання етногеографії Скіфії, сусп. ладу і виробн. у скіфів та сарматів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Скіфи. К., 1947; Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. М., 1928; Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии. «Вестник древней истории», 1939, № 3; Γραικοχρατούμενοι. (Пережитки матриархата у сарматов). «Вестник древней истории», 1947, № 3; Каменское городище на Днепре. М., 1954.

ГРА́МОТА ПРЕЗИДІЇ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — нагорода, якою Президія Верховної Ради УРСР відзначає окремих громадян, підприємства, установи. орг-ції, колективи трудящих, населені пункти за досягнуті успіхи в розвитку нар. г-ва, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політ. діяльність та ін. Грамотою відзначаються також військ. частини і з'єднання за високі показники в бойовій і політ. підготовці, активну участь у ви-

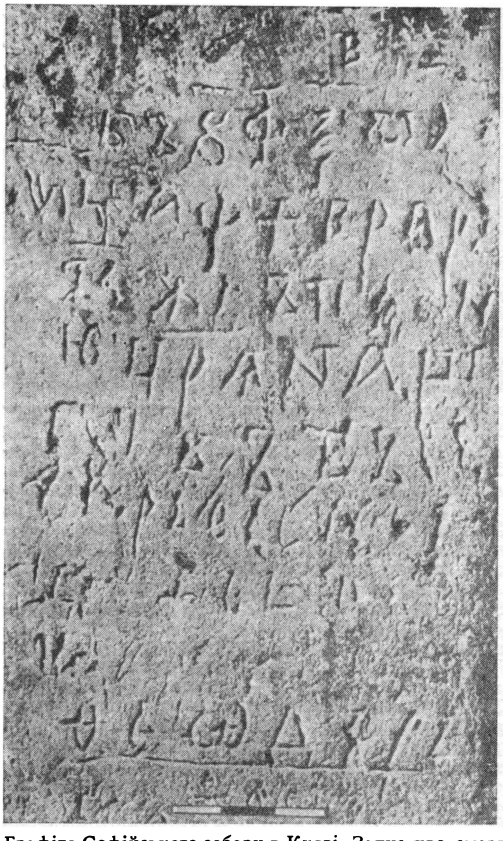

Графіто Софійського собору в Києві. Запис про смерть Ярослава Мудрого. 11 ст.

конанні нар.-госп. завдань. Відповідно до Положення про Г. П. В. Р. УРСР, що його прийнято 25. УП 1969, особи, нагороджені Грамотою, одержують нагрудний знак. Нагороджують цією Грамотою з 1944 (за станом на 1. І 1969 її одержали 5822 чол. і 82 колективи, орг-ції тощо). Див. також *Почесна Грамота Президії Верховної Ради Української РСР*.

ГРА́МОТИ (від грец. γράμματα — листи, послання) — 1) За феодалізму документи, що визначали майнові та ін. права, привілеї або обов'язки окремих осіб, церков, монастирів тощо. В Давній Русі відомі з 10 ст. (в літопису під 996 згадується Г. князя Володимира Святославича київ. церкві Богородиці на володіння землею). Спершу Г. писалися на бересті, дошках, лубі, пергаменті, а з 14—15 ст.— на папері з позначенням дати, підписом і печатками осіб, що їх давали (князів, царів, церкви та ін.). Г. поділялися на урядові (*жалувані грамоти*, указні, судні), приватні (розділні, мінові, купчі та ін.), церковні (настольні, тарханні та ін.). 2) В СРСР документ, що свідчить про відзначення (напр., *Грамота Президії Верховної Ради Української РСР*), про охорону пам'яток старовини (охоронні Г.). 3) Дипломатичні документи — вірчі Г., відкличні Г.

ГРАНЧА́К Іван Михайлович (н. 7.X 1927) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1956. Н. в с. Новому Давидкові (тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1952 закінчив істор. ф-т Ужгород. ун-ту. З 1955 — старший викладач кафедри, згодом — доцент, з 1960— зав. кафедрою заг. історії Ужгород. ун-ту. З 1969 — зав. відділом історії європ. соціалістичних країн Ін-ту історії АН УРСР (Ужгород). Досліджує питання новітньої історії робітн. руху в Угорщині й Чехословаччині, а також історії Закарпаття. Брав участь у написанні підручників і метод. посібників для вузів.

Тв.: Олекса Борканюк — полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття. К., 1956; Очерки новой и новейшей истории Венгрии. М., 1963 [у співавт.]; Робітничий рух в Угорщині в перші роки часткової стабілізації капіталізму (1924—1925 рр.). Ужгород, 1965; Робітничий рух Угорщини. 1919—1925. Львів, 1968.

ГРАФІ́ТІ (від італ. graffiti — видряпані) — написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель, посудинах та ін. предметах, що їх знаходять під час археол. розкопок. Виявлені в Єгипті, Греції, Італії, Болгарії, на Пд. Франції тощо. На тер. України предметом вивчення є Г. античні та давньоруські. Г. античного часу (гол. чин. на керамічному посуді, інколи на металевих платівках) відомі з розкопок давніх міст Пн. Причорномор'я — Тіри, Ольвії, Херсонеса Таврійського, Пантікапея та ін. Давньоруські Г. відомі на глиняних посудинах, шиферних прясельцях тощо, що походять з багатьох місць Давньої Русі. Останнім часом привертають увагу Г. 11—17 ст., виявлені на давніх будівлях Києва: у Софійському соборі, церкві Михайла Видубецького монастиря, на руїнах Золотих воріт. Серед Г. Софійського собору розрізняють поминальні написи, пам'ятні, доброзичливі, написи військ.-політ. характеру, написи, що стосуються живопису, малюнки. Г. відзначаються надзвичайною лаконічністю. В скороченій формі це здебільшого імена: Жизнобуд, Димитр або «Іван писав», «Петро писав». Частина написів починається канонічною формулою «Господи помозі рабу своєму...». Особливої уваги заслуговують Г. 11 ст., які сповіщають про події, відомі з літопису: запис про смерть київ. князя Ярослава Володимировича 20.II 1054, поховання Всеволода Ярославича 14.IV 1093, прихід 1093 до Києва на князювання Святополка Ізяславича тощо. Знахідки численних давньорус. Г. свідчать про значне поширення письменства в Давній Русі. Г. мають велике культурно-істор. значення, становлячи інтерес для історії, археології, палеографії, епіграфіки, лінгвістики, мистецтвознавства та ономастики.

Літ.: Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953; Рибаков Б. О. Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі. «Археологія», 1947, т. 1; Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., в. 1. К., 1966.

С. О. Висоцький (Київ).

ГРЕ́БЕНЄВ Аркадій Филимонович (1.VIII 1924 — 22.X 1943) — рад. військовослужбовець, єфрейтор, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ. Н. у с. Лобошані (тепер Оричевського р-ну Кіров. обл.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як артилерист 981-го зенітного арт. полку 9-ї зенітної арт. д-зії Ворон. (потім 1-го Укр.) фронту відзначився в боях на Букринському плацдармі (біля с. Великого Букрина, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) у вересні — жовтні 1943. В складі обслуги гармати Г. збив 5 ворожих літаків. Загинув у бою.

ГРЕБЕНІКІ́ВСЬКА СТОЯ́НКА — стоянка часів пізнього *мезоліту* поблизу с. Гребеників Великомихайлівського р-ну Одес. обл. Виявлена 1954, досліджувалася в різні роки з 1954 по 1962.

На стоянці знайдено мікроліти, численні скребки, пластинки з т. з. ретушшю тощо, а також кістки коня. Від Г. с. походить назва гребениківського типу пам'яток пізньомезолітич. часу в Нижньому Подністров'ї.

Літ.: Коробкова Г. Ф. Тарденуазская стоянка Гребеники в Нижнем Поднестровье. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1957, в. 67; Григорьева Г. В. Новые данные о тарденуазской стоянке Гребеники в Нижнем Поднестровье. «Записки Одесского археологического общества», 1960, т. 1 (34).

В. Н. Станко (Одеса).

ГРЕБЕ́ННИК Кузьма Євдокимович (н. 18.II 1900) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в шахтар. селищі поблизу м. Кадіївки в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командира і командир стріл. д-зії на Центр. і 2-му Білорус. фронтах. Керовані Г. війська відзначилися під час Вісло-Одерської операції. З 1947 — на роботі в системі М-ва внутр. справ. З 1961 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ГРЕБЕНЮ́К Євтій Мусійович (20.III 1900 — 21.VIII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1936. Н. у с. Федорівці (тепер Мелітоп. р-ну Запоріз. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пом. командира взводу 85-го гвард. стріл. полка 32-ї гвард. стріл. д-зії 1-го Прибалт. фронту відзначився в боях за визволення Литви. В бою 20—21.VIII 1944 після загибелі командира взводу Г. прийняв командування на себе. Під час однієї з атак Г. з гранатами кинувся під фашист. танк і загинув.

ГРЕБЕНЮ́К Павло Ілліч (1918 — 28.II 1942) — керівник підпільної антифашист. орг-ції «*Ленінська іскра*» в м. Дружківці (тепер Донец. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, військ. техні́к 2-го рангу. Канд. в члени Комуністич. партії з 1939. Н. в м. Краматорську в сім'ї робітника. В 1939 закінчив Калінін. військ. уч-ще. В перші дні Великої Вітчизн. війни пораненим потрапив у полон, але втік. У листопаді 1941 в м. Дружківці організував підпільну комсомольсько-молодіжну групу «Ленінська іскра», до складу якої увійшло 11, а згодом 30 чол. Підпільники розгорнули активну диверсійну роботу проти гітлерівців: підірвали 3 залізнич. ешелони з боєприпасами і продовольством, залізнич. міст, спалили хлібозавод, вивели з ладу мартен на Торецькому маш.-буд. з-ді тощо. Група діяла 4 місяці. В серед. лютого 1942 гітлерівці заарештували членів групи і стратили їх, в т. ч. й Г. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (посмертно).

В. І. Лебедєв (Донецьк).

ГРЕБІ́НКА Євген Павлович (2.II 1812 — 15.XII 1848) — укр. і рос. письменник. Н. на хуторі Убіжище поблизу Пирятина (тепер с. Мар'янівка Гребінківського р-ну Полт. обл.) в сім'ї дрібнопомісного дворянина. В 1831 закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. З 1834 працював у Петербурзі, брав активну участь у літ. житті. Сприяв викупу Т. Г. Шевченка з кріпацтва, допоміг видати 1840 «Кобзар». В 1834 вийшла зб. байок Г. укр. мовою «Малоросійські приказки» (2-е вид. 1836); 1841 видав альманах «Ластівка». Його доробок становлять байки, вірші, оповідання, повісті, романи, статті, нариси. У байках викривав соціальну несправедливість, поміщицьку сваволю, хабарництво, бюрократизм («Ведмежий суд», «Рибалка», «Вовк і Огонь», «Будяк та Коноплиночка», «Рожа та Хміль» та ін.). Ліричні укр. поезії Г.

Д. О. Граве.

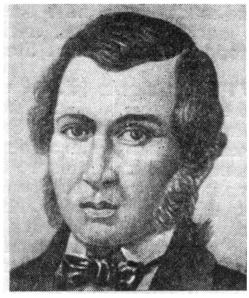

Є. П. Гребінка.

позначені мотивами протесту проти наруги над людськими почуттями, містять роздуми про власну долю тощо. Деякі укр. і рос. вірші стали нар. піснями «Ні, мамо, не можна нелюба любить...», «Чорні очі» («Очи черные...»), «Пісня» («Молода еще девица я была...»). Окрему групу становлять перекази рос. мовою про минуле України («Ніжинозеро», «Гетьман Свирговський»). У поемі рос. мовою «Богдан» Г. оспівав Б. Хмельницького, єдність укр. і рос. народів у боротьбі за возз'єднання України з Росією. Г. переклав укр. мовою «Полтаву» О. С. Пушкіна. В рос. прозових творах спочатку в романтич. дусі, а згодом з позицій критич. реалізму зображав деякі сторони укр. життя («Розповіді пирятинця», «Брати», «Ніжинський полковник Золотаренко», «Чайковський»), побут та звичаї чиновництва («Лука Прохорович», «Далекий родич», «Іван Іванович», «Шукач посади»), поміщицьку сваволю і пригнічення кріпаків («Кулик», «Пригоди синьої асигнації»), загибель «маленької» людини в бездушному середовищі («Записки студента», «Лікар»). Творчість Г. відіграла значну роль у процесі становлення реалізму в укр. і рос. л-рах.

Тв.: Полное собрание сочинений. В 10 т. СПБ, 1902; Твори. В 5 т. К., 1957.

Літ.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967; Коваленко Г. Евгений Гребинка. Чернигов, 1899; Зубков С. Исторические произведения Е. Гребенки. В кн.: Гребенка Е. Чайковский. К., 1959; Зубков С. Д. Євген Павлович Гребінка. К., 1962.

С. Д. Зубков (Київ).

ГРЕБІ́НКА — місто Полт. обл. УРСР, центр Гребінківського р-ну, на р. Оржиці (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 12,5 тис. ж. (1968). Засн. 1895 під час будівництва з-ці Київ — Харків. Назву дістала на честь укр. письменника Є. П. *Гребінки*. Входила до складу Пирятинського пов. Полт. губ. 7.XII 1905 відбувся заг. страйк залізничників Г. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. В березні 1918 Г. окупували австро-нім. загарбники, яких 10.XI 1918 вигнали партизан. загони під командуванням Н. І. Обельця. В листопаді 1918 Г. захопили петлюрівці, яких у січні 1919 вибили з міста рад. війська й партизанські загони. 9.VIII 1919 Г. захопили денікінці. 13.XII 1919 Червона Армія визволила Г. З 1923 с-ще входить до складу Пирятинського р-ну Полт. округу (з 1932 — Харків. обл.). В 1935—62 Г.— райцентр Харків. (з 1937 — Полт.) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 19.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації тут діяли партизан. загони і підпільний райком партії. 19.IX 1943 Г. визволили рад. війська. З 1959 Г.— місто. В 1962—66 — в складі Пирятинського р-ну. З 1966 Г.— знову райцентр. У Г.— підприємства

по обслуговуванню залізнич. транспорту; пром. і харч. комбінати, насінницький бурякорадгосп, торфопідприємство. 5 загальноосв. шкіл.

С. Г. Писаренко (Полтава).

ГРЕК Данило (Д. Калугер, Д. Оліверберг; рр. н. і см. невід.) — посол Б. Хмельницького до Швеції. За походженням грек. Був ченцем. Емігрував з Греції на Україну. За дорученням Б. Хмельницького 1655 вів переговори з швед. урядом про спільну боротьбу проти Польщі. Влітку 1657 за згодою Б. Хмельницького перейшов на службу до Швеції і був її резидентом у Молдавії, де намагався схилити молд. уряд до союзу з Україною, спрямованого проти шляхет. Польщі і Крим. ханства. В 1659 повернувся на Україну. Дальша його доля невідома.

ГРЕ́КИ (самоназва Ἕλληνες — елліни) — нація, осн. населення Греції. Г. живуть також у Туреччині, Єгипті, США, країнах Пд. Америки, в СРСР (переважно в Донец. і Крим. обл. УРСР, Груз. РСР і Краснодар. краї РРФСР). Заг. чисельність — 9,7 млн. чол. (1963), з них в СРСР — 330 тис. чол. Мова — новогрецька, належить до індоєвропейської сім'ї мов. За переписом 1959, в УРСР було 104 тис. Г. Це гол. чин. нащадки Г., які в 70-х рр. 18 ст. переселилися з Криму, де вони оселялися в різні істор. періоди. За мовою Г., що живуть в УРСР, поділяються на дві групи: Г.-елліни (новогрец. діалект) і Г.-татари (тюркська мовна група). Г.-елліни заснували Маріуполь (тепер м. Жданов) і 12 сіл поблизу нього, Г.-татари — 10 сіл. Сучасні Г., що живуть в УРСР, добре володіють укр. і рос. мовами. Осн. заняття Г.— скотарство і зернове землеробство, на узбережжі — рибальство, розвинуті також кустарні промисли. В культурі та побуті Г. поряд з деякими специфічними нац. рисами спостерігається вплив укр. культури. За роки Рад. влади зріс матеріальний і культурний рівень Г. Ліквідована неписьменність, виросла своя інтелігенція. Багато Г. працює в пром-сті Донбасу.

Літ.: Черныщова Т. Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты, Первомайского района, Сталинской области. К., 1958 [бібліогр. с. 79—80]; Караманица Х. А. Из прошлого «мариупольских греков». «Донбасс», 1961, № 3; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965. *В. І. Наулко* (Київ).

ГРЕ́КОВ Борис Дмитрович (22.IV 1882 — 9.IX 1953) — рад. історик і громад. діяч; академік АН СРСР (з 1935), з 1947 — член Польс. і Болг. АН, почесний член АН БРСР, доктор філософії Празького ун-ту. Н. в Миргороді (тепер Полт. обл.). В 1907 закінчив Моск. ун-т. З 1910 — викладач у вузах Петербурга, Пермі, Сімферополя і Москви, був професором Ленінгр. й Моск. ун-тів. З 1937 — директор Ін-ту історії АН СРСР, одночасно 1944—46 — директор Ін-ту історії матеріальної культури, 1947—51 — директор Ін-ту слов'янознавства, 1946—53 — акад.-секретар Відділу історії і філософії АН СРСР. Осн. напрям наук. діяльності Г.— вивчення історії Росії періоду феодалізму, особливо його генезису та початкових форм. Розробляв питання історії зх. та пд. слов'ян, історії рос. селянства, історіографії та ін. Велику увагу приділяв спадщині основоположників марксизму-ленінізму в істор. науці. За ред. Г. вийшло багато наук. праць, підручників тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання, член Постійного к-ту Всесвітнього конгресу прихильників миру (1949—50), заст. голови Рад. к-ту захисту миру (з 1951). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1943, 1947, 1952. Портрет, с. 459.

Тв.: Избранные труды, т. 1—4. М., 1957—60; Культура Киевской Руси. М.—Л., 1944; Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950 [у співавт.]; Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Укр. перекл.— Київська Русь. К., 1951.

Літ.: Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей. М., 1952 [бібліогр. с. 20—36]. *В. Й. Довженок* (Київ).

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА, уніатська церква — християнська церква, що утворилася в 16—17 ст. на тер. *Речі Посполитої* в результаті укладення між католицькою і місцевою православною церквами *Брестської церковної унії 1596*, нав'язаної укр. і білорус. народам панською Польщею. З 1649, згідно з Ужгородською унією, Г.-к. ц. почали насаджувати на Закарпатті, що викликало протест з боку нар. мас. Відповідно до Брестської церковної унії в Г.-к. ц., що визнавала зверхність римського папи і осн. догмати католицизму, були залишені православні свята, обряди, оформлення храмів, церковнослов. мова. Г.-к. ц. існувала як засіб нац. і політ. поневолення слов. народів іноземними загарбниками. Підготовка священнослужителів для неї провадилася в ряді духовних семінарій: Перемишльській (засн. 1700—13), Ужгородській (1767), Львівській (1779) і Станіславській (1907), де виховання і навчання були пройняті єзуїтським духом. Г.-к. ц. мала чернечі ордени (див., наприклад, *Василіани*), гол. метою яких було поширення католицизму на Україні і в Білорусії. Уніати сподівалися шляхом релігійного відокремлення підірвати віковічну дружбу укр. і білорус. народів з великим рос. народом. Тому трудящі маси України і Білорусії вороже зустріли уніатство. Великого удару по уніатству завдала *визвольна війна українського народу 1648—54*, що завершилася возз'єднанням України з Росією і ліквідацією уніатства на тер. Лівобережної України. На Правобережній Україні унія була скасована 1839. Після 3-го поділу Польщі (1795) уніатство продовжувало існувати в Галичині, загарбаній Австрією, та на Закарпатті, що перебувало під владою Угорщини.

В 20—30-х рр. 20 ст. Г.-к. ц. активізувала свою діяльність на зх.-укр. та зх.-білорус. землях, загарбаних бурж.-поміщицькою Польщею. Тодішній глава Г.-к. ц. А. *Шептицький* використовував її як знаряддя боротьби проти революц. руху в Зх. Україні, а в роки Великої Вітчизн. війни — як активну пособницю фашист. режиму, встановленого на тимчасово окупованій гітлерівськими військами тер. України. Уніати мали тісні зв'язки з антинар. бандерівським бандитським підпіллям, чим остаточно скомпрометували себе перед трудящими Зх. України. *Львівський церковний собор 1946*, відбиваючи прагнення віруючих зх. областей України і Закарпаття порвати з уніатською церквою, виніс рішення про ліквідацію Брестської церковної унії, про повний розрив з Ватіканом і об'єднання з руською православною церквою. Це рішення дістало цілковиту підтримку віруючих.

З того часу уніатська церква розгорнула свою діяльність серед українського населення капіталістичних країн. У 1957 було утворено Канадську митрополію уніатства під назвою «Українська католицька церква» з маячною метою — відновити унію на Україні. Керівники уніатської церкви, що перебувають в одному таборі з міжнар. реакцією, намагаються проводити серед українців антирад. пропаганду, проте ця діяльність уніатів не має успіху серед прогресивної укр. еміграції.

Б. С. Безбородов (Київська обл.).

ГРЕЛЬ Ілля Михайлович (20.VI 1902 — 30.III 1945)— рад. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич.

партії з 1928. Н. в с. Будному (тепер Шаргородського р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1924. У 1931 закінчив Київ. арт. школу командного складу РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 1137-го легкоарт. полку 169-ї легкоарт. бригади 1-го Білорус. фронту відзначився в боях на тер. Німеччини. 4.II 1945 полк форсував Одер і за 3 дні відбив 27 ворожих атак. 24—29.III полк відбив 12 атак, знищивши 20 фашист. танків. У бою біля м. Кюстріна Г. особисто знищив 50 гітлерівців і загинув.

ГРЕНАДЕ́РСЬКОГО ПО́ЛКУ ПРОЦЕ́С 1917 у Києві, «Процес 78-ми» — суд. процес над 78 солдатами і офіцерами гвард. гренадерського полку, притягнутими до суду за відмову брати участь у червневому наступі Пд.-Зх. фронту 1917. Ще 29.V (11.VI) мітинг солдатів цього полку, що входив до 1-го гвард. корпусу і дислокувався в районі Тернополя, ухвалив резолюцію про передачу влади Радам. 14 (27).VI полк рушив на Тернопіль, щоб висловити недовір'я Тимчасовому урядові. 16 (29).VI на мітингу 6 гвард. полків у присутності військ. міністра Тимчасового уряду О. Ф. Керенського голова Ради солдат. депутатів гренадерського полку більшовик І. Л. Дзевалтовський проголосив резолюцію про відмову солдатів полку йти в наступ. Після того, як Гренадерський, Павловський і Фінляндський полки, всупереч наказу про наступ, відійшли на 20 *км* у тил, Тимчасовий уряд вдався до репресій. За наказом Керенського весь 1-й гвард. корпус 24.VI (7.VII) був роззброєний. 78 чол., у т. ч. всі члени Ради солдат. депутатів на чолі з штабс-капітаном І. Л. Дзевалтовським, були заарештовані. 4 (17).IX в Києві почався суд. процес 78 гвардійців, більшість яких мали бойові нагороди, обвинувачувались у дезертирстві і шпигунстві на користь противника. На захист гвардійців виступили робітники «Арсеналу» та залізничники Києва. Біля будинку суду відбулися антивоєнні демонстрації. Рух протесту проти процесу спрямовував Київ. к-т РСДРП (б). 29. IX (12.X) газ. київ. більшовиків «Голос социал-демократа» опублікувала статтю «Суд над більшовиками», в якій викривалася безпідставність обвинувачень у дезертирстві. Виняткова стійкість підсудних, реальна загроза розгрому суду обуреними робітниками і солдатами змусили присяжних виправдати всіх 78 підсудних.

А. Г. Ткачук (Ніжин).

ГРЕНІ́ВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури*, досліджене на тер. с. Гренівки (тепер у складі с. Луполового Ульяновського р-ну Кіровогр. обл.). При розкопках виявлено залишки наземного глинобитного житла, знайдено кам'яну зернотерку та ін. знаряддя праці (кам'яні шліфовані сокири, крем'яні скребки), велику посудину для зберігання зерна тощо. В пн. частині житла, що мала культове призначення, знайдено уламки чашоподібних посудин на підставках (мали вигляд стилізованих антропоморфних фігур), а також кілька антропоморфних глиняних статуеток.

Літ.: Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952.

В. Г. Збенович (Київ).

ГРЕ́ЦІЯ Стародавня, Греція Давня (Еллада, Ἑλλάς) — група давньогрец. рабовласницьких д-в, що існували на території пд. частини Балканського п-ова, о-вів Егейського м., зх. узбережжя Малої Азії, на берегах Мармуві

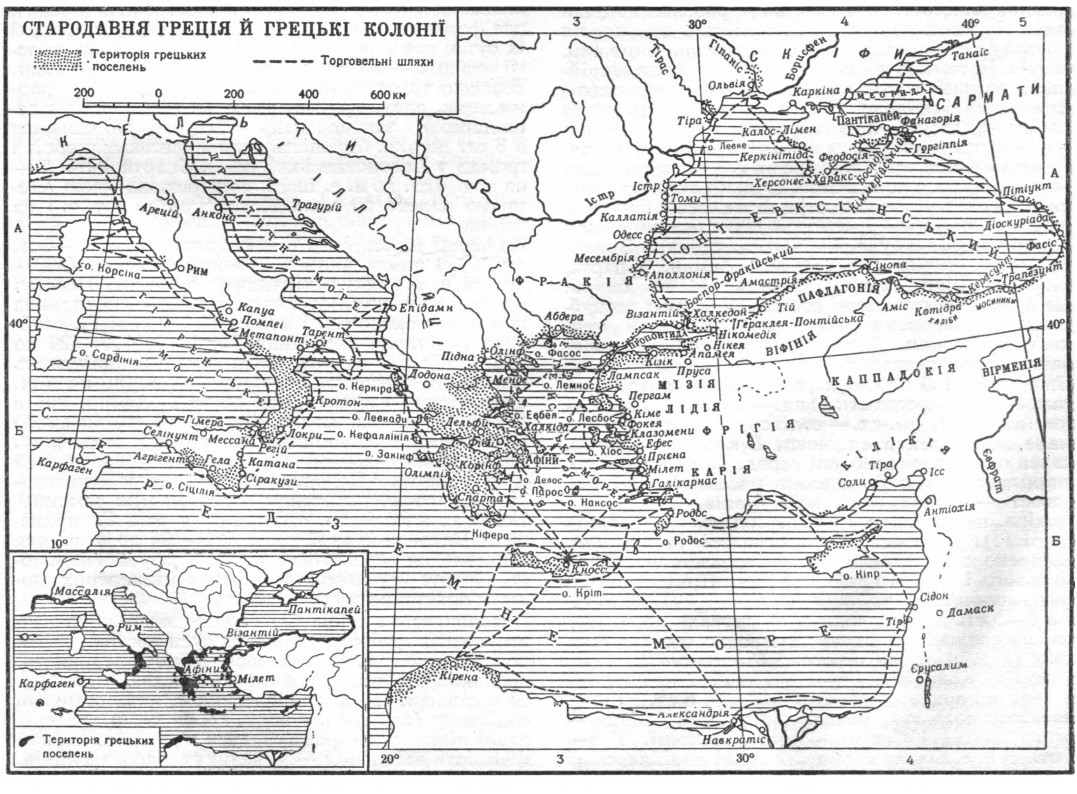
СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ Й ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ
Територія грецьких поселень
Торговельні шляхи
200 0 200 400 600 км
Територія грецьких поселень
Сарматія
Скіфія
Понт Евксинський
Фракія
Македонія
Іллірія
Італія
Сицилія
Сардинія
Крит
Кіпр
Родос
Мала Азія
Вірменія
Каппадокія
Фригія
Лідія
Карія
Лікія
Памфілія
Кілікія
Вифінія
Мізія
Троада
Фессалія
Пелопоннес
Аттика
Беотія
Ахея
Аркадія
Лаконія
Мессенія
Елліда
Ахайя
Етолія
Акарнанія
Епір
Ефір
Фракійський Боспор
Босфор Кімерійський
Дарданелли
Геллеспонт
Рим
Карфаген
Афіни
Спарта
Олімпія
Дельфи
Фіви
Коринф
Мілет
Ефес
Троя
Візантій
Халкедон
Амастрія
Синопа
Трапезунт
Одесс
Ольвія
Тіра
Пантікапей
Феодосія
Херсонес Таврійський
Керкінітіда
Калос-Лімен
Каллатія
Томи
Істр
Аполлонія
Месембрія
Діоскуріада
Фасіс
Танаіс
Каркінітська затока
Сіракузи
Агрігент
Гела
Катана
Селінунт
Гімера
Кротон
Тарент
Капуа
Помпеї
Метапонт
Анкона
Аррецій
Трагурій
Корсіка
Александрія
Навкратіс
Кірена
Кносс
Родос
Кіпр
Сідон
Дамаск
Єрусалим
Тір
Ісс
Антіохія
Солі
Самарат
Лампсак
Пруса
Пергам
Кізик
Нікомедія
Нікея
Апамея
Кіме
Фокея
Клазомени
Приена
Хіос
Самос
Лесбос
Лемнос
Тенедос
Ітака
Закінф
Кефалінія
Левкада
Додона
Підна
Олінф
Фасос
Абдера
Візантій
Геракліда-Понтійська
Тій
Пафлагонія
Аміс
Котіора
Галіс
Іріс
Халіс
Сангарій
Термопільський прохід
Фермопіли
Ламія
Фтіотида
Ахелой
Навпакт
Коринфська протока
Коринф
Мегара
Елевсін
Марафон
Халкіда
Аулід
Беотія
Платеї
Фіви
Орхомен
Дельфи
Амфіса
Навпакт
Патри
Ахея
Елея
Олімпія
Мессена
Пілос
Спарта
Аргос
Тегея
Мантінея
Тегея
Аркадія
Лаконія
Мессенія
Елліда
Ахайя
Етолія
Акарнанія
Епір
Ефір
Іллірія
Італія
Сицилія
Сардинія
Крит
Кіпр
Родос
Мала Азія
Вірменія
Каппадокія
Фригія
Лідія
Карія
Лікія
Памфілія
Кілікія
Вифінія
Мізія
Троада
Фессалія
Пелопоннес
Аттика
Беотія
Ах

рового і Чорного морів, узбережжі Пд. Італії і сх. частини о. Сіцілія.

Історія Г. поділяється на три періоди: кріто-мікенський (3000—1200 до н. е.), т. з. гомерівський (11—9 ст. до н. е.), період 8—2 ст. до н. е. Між 2200 і 2000 до н. е. з Пн. на територію Пд. частини Балканського п-ова вторглися грец. племена, відомі під назвою ахейців, які витіснили, а частково підкорили або асимілювали тубільне населення. В 1-й пол. 2-го тис. до н. е. в пд. Г. (на Пелопоннесі) виникли рабовласницькі д-ви ахейців, найвідомішою з яких була Мікенська д-ва. Культура, створена населенням, що жило в 3 — 2-му тис. до н. е. на о. Кріт, де гол. центром було м. Кносс, вплинула на розвиток ахейських д-в. У серед. 15 ст. до н. е. ахейці завоювали Кносську д-ву, а на зламі 13 і 12 ст. до н. е. — д-ву Трою на егейському узбережжі Малої Азії. В кін. 12 — на поч. 11 ст. до н. е. в Г. прийшли з Пн. нові грец. племена — дорійці, які завоювали ахейські д-ви. В 11—9 ст. до н. е. основою суспільної орг-ції в Г. був рід. Кілька родів об'єднувалися у фратрію, кілька фратрій становили філу—плем'я. Плем'я очолював *басилевс*, але найвища влада належала нар. зборам (агора); *військова демократія* була в стані розквіту. Осн. заняттям населення були землеробство і скотарство. Ремесло почало відокремлюватися від с. г. Соціальне розшарування, яке на поч. гомерівської доби щойно почалося, згодом посилилось. З'явилася приватна власність. Існувало патріархальне рабство.

За доби т. з. великої колонізації, або ранньої Г., що також має назву архаїчної доби (8—6 ст. до н. е.), швидкі темпи розвитку продуктивних сил грец. суспільства спричинилися до збільшення соціально-майнової нерівності, до формування класів, класового суспільства і рабовласницької д-ви. На зламі 9 і 8 ст. до н. е. військ. демократія почала розкладатися, зменшувалося значення нар. зборів. Натомість збільшувалася роль ради старійшин, до якої в той час переходило керівництво фратріями і філами. Родоплемінна знать стала панівним класом — аристократією. Частина общинників перетворилася на наймитів або ремісників. Ремесло дедалі все більше розгалужувалося. Значно розвинулися ковальство, суднобудування, буд. техніка, гончарство. Загострилася класова боротьба між аристократією і демосом (простим народом); одним з виявів її була ранньогрец. тиранія. Виникли грец. поліси (міста-д-ви) Афіни, Спарта, Корінф, Фіви, Аргос, Халкіда, Мілет та ін. Це були аристократичні або демократичні республіки, де повноправні громадяни становили меншість населення. З виникненням полісів пов'язаний процес переходу до рабовласницького ладу. Вже на поч. 8 ст. до н. е. складалися три осн. галузі грец. народності: 1) пд.—дорійська, 2) сх.— іонійська, 3) пн.-сх.— еолійська. Кожна галузь мала свій діалект грец. мови. В кін. 8 ст. до н. е. назва однієї з місцевостей серед. Г. «Еллада» поширилася на всю Г., а назва населення цієї місцевості —«елліни» — на всіх греків.

Поліси, що існували в той період на тер. балканської Г. і на егейському узбережжі Малої Азії, посилено колонізували береги Середземного, Мармурового і Чорного морів. У Пн. Причорномор'ї грец. колонії почали виникати з кін. 7 ст. до н. е., а в 6—5 ст. до н. е. вони вже існували на всьому пн. узбережжі від гирла Дунаю до берегів Кавказу (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Колонізація 8—6 ст. до н. е. прискорила розвиток продуктивних сил Г. З кін. 6 ст. до н. е. провідну роль в Г. почали відігравати Афіни — центр Аттіки і Спарта — центр Лаконії. У 8—7 ст. до н. е. вільне населення Афін поділялось на евпатридів (землевласницьку аристократію) і демос, зберігаючи в той же час родову орг-цію. Вільне іноземне населення — метеки — не входило до родової орг-ції і політ. прав не мало. Зовсім безправну і експлуатовану верству населення становили раби. Функції басилевсів в Афінах у 8 ст. до н. е. перейшли до *архонтів*, що обиралися з евпатридів. У 7 ст. до н. е. збільшення утисків з боку евпатридів щодо селянства (геоморів) спричинилося до загострення боротьби між ними. Під час цієї боротьби архонт Солон 594 до н. е. здійснив реформи на користь демосу (скасування боргів, які обтяжували сел. землю, скасування боргового рабства, заборона надалі продавати афінських громадян за борги в рабство, запровадження майнового цензу, демократич. суду тощо). Реформи Солона завдали удару родовому ладові і сприяли формуванню рабовласницької демократич. д-ви в Афінах. Заходи на користь дрібних та серед. землевласників здійснювались і в період правління тирана Пісістрата [560—527 до н. е.]. За Пісістрата Афіни почали перетворюватися на сильну мор. д-ву. Реформи Клісфена 509 до н. е. знищили рештки родового ладу і завершили процес формування класового суспільства і рабовласницької демократич. республіки в Афінах. Спарта виникла на поч. 9 ст. до н. е. на Пд. і Пд. Сх. Пелопоннесу. У 8—7 ст. до н. е. вона підкорила собі Мессенію на Пд. Зх. Пелопоннесу. Спарта була аграрною країною з слабо розвинутими ремеслами і торгівлею. Повноправні спартіати, об'єднані в громаду «рівних», панували над поневоленим населенням (ілотами) і залежними (періеками). Земля належала д-ві і поділялася на рівні наділи (клери), якими володіли спартіати, але які обробляли ілоти. Верховним органом влади вважалися збори повноправних спартіатів (апела), але фактично влада належала царям (у Спарті їх було два), раді старійшин — герусії та колегії ефорів — вищому контролюючому органові. Близько трьох століть Спарта зберігала ці форми держ. ладу, творцем яких, як вважали, був легендарний законодавець Лікург. Об'єднавши в 6 ст. до н. е. більшість пелопоннеських полісів і громад у Пелопоннеський союз, Спарта в кін. 5 — на поч. 4 ст. до н. е. іноді поширювала свою гегемонію далеко за межі Пелопоннесу, в т. ч. і на Афіни.

На перші десятиріччя т. з. класичної доби (5—4 ст. до н. е.) припадають греко-перські війни (500—449 до н. е.), які закінчилися поразкою Персії і перемогою греків. Перемога над Персією сприяла швидкому економіч. і культ. розвиткові Г., особливо Афін. За правління Перікла (444—429 до н. е.) відбулися дальша демократизація афінського державного устрою, перетворення Афін на гол. економічний і культурний центр Г. Афіни, які з 478 до н. е. очолювали Делоський (Афінський) мор. союз, перетворилися на велику мор. д-ву. Загострення економіч. і політ. суперечностей між Афінами і Пелопоннеським союзом, очолюваним Спартою, посилення боротьби між демократією і аристократич. олігархією у всій Г. привели до Пелопоннеської війни 431—404 до н. е., яка закінчилася перемогою Спарти. Здобувши перемогу, Спарта встановила в багатьох підкорених полісах аристократичні порядки.

Пелопоннеська війна загострила внутр. суперечності грец. рабовласницького суспільства. У 1-й пол. 4 ст. до н. е. збільшилася майнова нерівність, посилився процес зубожіння селянства, зменшився прошарок серед. рабовласників, який становив соціальну базу грец. полісу, гроші та ін. матеріальні цінності зосереджувалися в руках незначної меншості населення — у великих рабовласників.

Це спричинилося до кризи полісної системи. Боротьба полісів (Афін, Спарти і Фів) за гегемонію в Г. знесилила їх, що дало можливість Македонії здобути перемогу над військом грец. демократич. полісів на чолі з Афінами у битві поблизу Херонеї (338 до н. е.). Македон. цар Філіпп II, користуючись підтримкою грец. рабовласницької аристократії, встановив гегемонію Македонії в Г. Разом з македон. військами військ. загони грец. полісів під проводом сина Філіппа II — *Александра Македонського* 334—324 до н. е. здійснили похід на Сх. Величезна д-ва від Дунаю до Інду, що виникла внаслідок греко-македон. завоювань, була недовговічною і незабаром після смерті Александра (323 до н. е.) розпалася на ряд т. з. еллініст. д-в (див. *Еллінізм*).

Важливу роль у політ. житті Г. в 3—1-й пол. 2 ст. до н. е. поряд з Македонією відігравали Етолійський і Ахейський союзи. Протягом 3—2 ст. до н. е. в Г. тривала гостра боротьба між демократич. і аристократич. верствами населення. Починаючи з 2-ї пол. 3 ст. до н. е. процес майнового розшарування в Г. знову посилився — особливо у Спарті. Зростання майнової нерівності загострило соціальні суперечності. З метою пом'якшення цих суперечностей за правління Агіса IV (245—241 до н. е.) і Клеомена III (235—221 до н. е.) в Спарті здійснено було реформи, які, однак, внаслідок збройного втручання Македонії і Ахейського союзу в спартанські справи 221 до н. е. були скасовані. Втручання Риму (починаючи з 229 до н. е.) в балканські справи 167 до н. е. поклало край існуванню Македонської д-ви, а 146 до н. е., після розгрому римлянами Ахейського союзу, Г. цілком втратила свою незалежність і була включена до складу володінь Римської д-ви.

Літ.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Ленін В. І. Про державу. Твори. Вид. 4, т. 29; Сергеєв В. С. Історія стародавньої Греції. К., 1950; Колобова О. М., Глускіна Л. М. Нариси історії стародавньої Греції. К., 1961.

І. І. Вейцківський (Львів).

ГРЕ́ЦЬКІ КОЛО́НІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — див. *Античні держави Північного Причорномор'я*.

ГРЕ́ЦЬКІ ПАТРІОТИ́ЧНІ ТАЄ́МНІ ТОВАРИ́СТВА — новогрец. таємні нац.-визвольні т-ва (гетерії) в кін. 18 — на поч. 19 ст., метою яких була боротьба за визволення Греції від тур. панування. Ці т-ва («Гетерія» Ріґаса Велестінліса та ін.) включали вузьке коло учасників, переважно представників буржуазії грец. колоній в містах ряду європ. країн. Загальнонац. орг-цією стала лише «Філіке гетерія» («Товариство друзів»), яку заснували грец. патріоти 1814 в Одесі. Відділення її були в Херсоні й Таганрозі, в Греції, грец. колоніях у містах Європи. До «Філіке гетерія» входили купці, ремісники, селяни, матроси, військові та ін. Значний вплив на т-во мали рос. дворянські революціонери — майбутні декабристи. З 1820 т-во очолили брати О. і Д. Іпсіланті. Розпочате гетеристами 6.III 1821 повстання в Молдавії було поштовхом до розгортання нац.-визвольного руху в Греції, який завершився 1829 визволенням країни від тур. гніту. Велике значення для нац.-визвольної боротьби грец. народу мала перемога Росії над Туреччиною у війні 1828—29.

Літ.: Рух декабристів на Україні. Х., 1926.

А. З. Бараболя (Київ).

ГРЕЧА́НИ — залізнич. вузол, підпорядкований Хмельн. міськраді. В документ. джерелах село Г. згадується на поч. 19 ст. Під час будівництва Подільської з-ці на поч. 20 ст. виникла станція Г. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. входили до складу Малиницької волості Проскурівського пов. Подільської губ. У серпні 1917 на ст. Г. створено Червону гвардію. Рад. владу встановлено на поч. листопада 1917. У лютому 1918 Г. окупували австро-нім. загарбники. В липні — серпні 1918 відбувся страйк залізничників ст. Г. Тут діяла підпільна орг-ція, яка вчиняла диверсійні акти на з-ці. У листопаді 1918 Г. захопили військо петлюрівської Директорії. Залізничники ст. Г. брали участь у *Проскурівському збройному повстанні 1919* проти Директорії. 6.IV 1919 Г. визволили рад. війська. З червня по липень 1919 Г. знову захопили петлюрівці, у грудні 1919 — панська Польща. 18.XI 1920 Г. визволила д-зія Червоного козацтва під командуванням В. М. *Примакова*. В 1923—30 Г.— в складі Проскурівського р-ну Проскурівського округу, 1932—37 — Вінн., з 1937— Хмельн. (до 1954 — Кам'янець-Подільська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 9.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації діяла підпільна група, яка входила до складу Проскурівської партійно-комсомол. орг-ції. 22.III 1944 рад. війська визволили Г. З 1946 Г.— в складі м. Проскурова (з 1954 — Хмельницький).

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

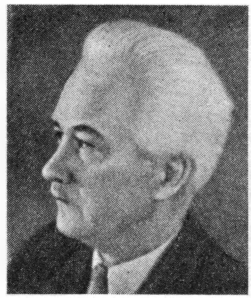

Б. Д. Греков.

П. К. Гречаний.

ГРЕЧА́НИЙ Парфентій Карпович (21.XI 1924 — I.III 1943) — командир підпільної комс. орг-ції «*Партизанська іскра*», Герой Рад. Союзу (1958). Н. в с. Кримці (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, коли нім.-фашист. загарбники окупували с. Кримку, став одним з організаторів підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра», а згодом — її командиром. Загинув, відбиваючись від переслідування гітлерівських жандармів.

ГРЕ́ЧКО Андрій Антонович (н. 17.X 1903) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1928. Н. в с. Голодаївці (тепер с. Куйбишевка Рост. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. В роки громадян. війни був у складі 1-ї Кінної армії. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1941 — Військ. академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни командував з 1941 — 34-ю кав. д-зією на Пд.-Зх. фронті, з січня 1942 — 5-м кав. корпусом на Пд. фронті. В квітні — серпні 1942 — ком. 12-ю армією, яка вела оборонні бої в Донбасі і на Пн. Кавказі. У вересні— грудні 1942 — ком. 47-ю, потім 18-ю арміями на Новорос. і Туапсинському напрямах. У січні — жовтні 1943 — ком. 56-ю арміею. З жовтня 1943 — заст. ком. 1-м Укр. фронтом. З грудня 1943 — ком. 1-ю гвард. арміею, яка брала участь у визволенні Правобережної України, Львівсько-Сандомирській, Ужгородській, Моравсько-Остравській і Празькій операціях. У 1945—53 — ком. військами Київ. військ. округу, 1953—57—ком. групою рад. військ у Німеччині. З 1957—

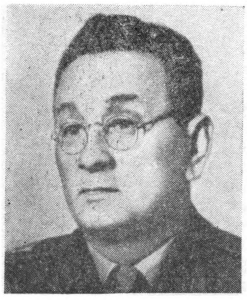

А. А. Гречко.

М. С. Гречуха.

перший заст. міністра оборони СРСР і головноком. сухопутними військами. З квітня 1960 — перший заст. міністра оборони СРСР і головноком. Об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору. З березня 1967 — міністр оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XXII і XXIII з'їздах — членом ЦК КПРС. На XVI і XVII з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. В 1952—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГРЕ́ЧНЄВ-ЧЕРНО́В Андрій Семенович (26.VIII 1881 — 1.VII 1965) — учасник революц. боротьби на Україні. Член КПРС з 1905. Н. в м. Новому Бузі (тепер Микол. обл.). З 1904 вів нелегальну пропагандист. роботу в Горлівці. Активний учасник революц. подій 1905—07 в Донбасі, один з керівників *Горлівського збройного повстання 1905*. В 1906 емігрував за кордон, був членом Паризької секції більшовиків. Після повернення з еміграції (1919) працював на керівній госп. роботі. З 1922 — заст. голови «Головмету» ВРНГ, з 1925 — голова рад.-польс. т-ва Наркомату зовн. торгівлі СРСР. У 1927—30 працював у зовнішньоторг. орг-ціях за кордоном. У 1930—41 — на керівній адм.-госп. роботі. З 1941 — на викладацькій роботі. З 1953 — персональний пенсіонер. Автор праць з питань економіки. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *С. І. Балмашнова* (Москва).

ГРЕЧУ́ХА Михайло Сергійович (н. 19.IX 1902) — держ. і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1926. Н. в с. Мошнах (тепер Черк. р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1916—21 — робітник цукроварні, з 1922 — на керівній комсомольській, профспілк. і рад. роботі на Черкащині. В 1932—36 — студент Харків. автодорожнього ін-ту. В 1936—38 — інженер-механік в Управлінні Пд. з-ці, на керівній роботі в Харків. облвиконкомі. В 1938—39 — перший секретар Житом. обкому і міськкому КП (б) У. В 1939—54 — Голова Президії Верховної Ради УРСР; 1954—59 — перший заст., 1959—61 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. На XX з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК. На XIV—XIX і XXI з'їздах КП України обирався членом ЦК. З 1939 — член Політбюро ЦК КП (б) У, 1953—61 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—5-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ГРЖИБО́ВСЬКИЙ Микола Гілярович (н. 15.IX 1913) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1942. Н. в с. Нововасилівці (тепер Бахчисарайського р-ну Крим. обл.). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1950 очолив садівницьку бригаду радгоспу ім. В. П. Чкалова того ж р-ну й області. Застосовуючи досягнення науки і передового досвіду, очолювана Г. бригада з року в рік одержує високі врожаї фруктів. У 1958 включилась у змагання за право називатися бригадою комуністич. праці і 1959 добилася цього звання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

В. О. Широков (Сімферополь).

ГРИБ Кузьма Петрович (24.VII 1911 — 29.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. в с. Синському (тепер Лоївського р-ну Гом. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. взводу 182-го гвардійського стріл. полку 62-ї гвардійської стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Наприкінці вересня 1943 одним з перших переправився на правий берег ріки і з своїми бійцями визволив с. Куцеволівку (тепер Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.). В бою 29.IX знищив бл. 70 фашистів і поранений продовжував битись, поки не загинув.

ГРИБ Олексій Федорович (н. 1921) — рад. військовослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Холодівці (тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як навідник батареї 229-го гвардійського стріл. полку 72-ї гвардійської стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. В жовтні 1943 одним з перших переправився на правий берег ріки в районі с. Бородаївки Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл., вогнем з гармати знищив 5 ворожих кулеметів і допоміг піхотинцям відбити 13 контратак гітлерівців. 18.XII 1943 пропав безвісти.

ГРИБОВИ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — група пам'яток *лійчастого посуду культури*, поширених на території Зх. Волині та Пд.-Сх. Польщі, що їх деякі дослідники виділяють в окрему культуру (назву дістала від поселення, дослідженого в Малих Грибовичах під Львовом).

Ю. М. Захарук (Київ).

ГРИ́ВА Матвій (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, один з керівників *гайдамацького руху* на Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст. Брав участь у повстанні під проводом *Верлана*. Очолюючи загін запорожців і селян, Г. 1734 здобув Вінницю і розгромив ряд шляхет. маєтків у Вінн. пов. Після придушення повстання відступив з загоном на Запорізьку Січ. Восени 1736 гайдамаки на чолі з Г. захопили Паволоч (тепер село Попільнянського р-ну Житом. обл.) і Погребище (тепер с-ще м. т. Вінн. обл.). Дальша доля Г. невідома.

Літ.: Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947.

ГРИ́ВНЯ — 1) Зливок срібла, що служив грошовою і ваговою одиницею в Давній Русі в 10—14 ст. Різні Г.— київська, чернігівська, новгородська, литовська тощо — мали неоднак. вагу (київ. Г.— бл. 160 *г*, новгор. Г.— бл. 200 *г*). В 13 ст. з'явився зливок, що дістав назву карбованця і в 15 ст. витіснив з обігу Г. 2) Шийна прикраса (у сх. слов'ян — переважно жіноча), що мала вигляд металевого обруча; знак гідності вождя, народа. Відома у різних народів з часів *бронзового віку*. Г. були бронзові, срібні, золоті або залізні.

ГРИГОРАЩУ́К Василь Петрович (н. 13.III 1918) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1959). Член КПРС з 1949. Н. в с. Старих Мамаївцях (тепер с. Старосілля Кіцманського р-ну Чернів. обл.). З 1950 працює голо-

вою ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу імені В. І. Леніна того ж р-ну й області. Очолювана Г. сільгоспартіль, застосовуючи досягнення науки і передового досвіду, рік у рік одержує високі врожаї с.-г. культур. Депутат Верховної Ради УРСР 6—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

П. І. Комар (Чернівецька обл.).

ГРИГО́Р'ЄВ Іван Іванович (1922 — квітень 1945) — рад. військ. льотчик, гвардії ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Плешковому (тепер Алтайського краю). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у боях під Бєлгородом, Ізюмом, Запоріжжям, Нікополем і Одесою, спеціалізувався на глибокій розвідці ворожого тилу. З червня 1943 по березень 1945 здійснив 155 бойових вильотів на штурмування, особисто збив 5 фашист. літаків. Загинув у бою.

ГРИГО́Р'ЄВ Леонід Михайлович (31.VII 1913 — 6.X 1943)— рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Добрянці (тепер с-ще м. т. Ріпкинського р-ну Черніг. обл.). В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Одеське військ.-піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 37-го гвард. стріл. полку 12-ї гвард. стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при визволенні с. Любеч (тепер с-ще м. т. Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) 24—26.IX 1943 і форсуванні Дніпра на Пн. від Києва. 29.XI рота Г. в числі перших переправилася на правий берег ріки, захопила плацдарм і 2 доби відбивала шалені атаки гітлерівців. Загинув у бою.

ГРИГО́Р'ЄВ Петро Петрович (9.X 1892 — 20.XI 1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в Кронштадті в сім'ї робітника. В 1919—20 в лавах *Червоного козацтва України* брав участь у боях на Україні проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, махновців. Після громадян. війни — на відповідальній роботі в Укр. військ. окрузі: командир бригади, 2-ї д-зії Червоного козацтва, стріл. і кав. корпусів. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

О. О. Полетаєв (Москва).

ГРИГО́Р'ЄВЩИНА — антирад. куркульсько-есерівський заколот на Пд. України в травні 1919. На чолі заколотників стояв кол. петлюрівський отаман Г. Григор'єв. У царській армії Григор'єв був штабс-капітаном, 1917 перейшов на службу до *Центральної ради*, 1918 — до *гетьманщини*, а під час її розгрому, в грудні 1918,— до петлюрівської *Директорії*. В лютому 1919, після краху Директорії, Григор'єв формально перейшов на бік Рад. влади. Т. з. повстанські загони Херсонщини, які він очолював, було зведено в 1-у Задніпровську бригаду, 13.IV 1919 переформовану в 6-у стріл. д-зію. Ще перебуваючи в складі рад. військ, він фактично перетворив довірені йому частини на оплот націоналістич. контрреволюції. В штабі Григор'єва вирішальну роль відігравали емісари боротьбистів (Савицький), укр. есерів (Тютюнник). Григор'єв не раз ігнорував накази командування Укр. фронту, провадив незаконні реквізиції, що перетворювалися на грабіж мирного населення, влаштовував погроми, розстрілював місцевих парт. і рад. активістів. На поч. травня 1919 він став на шлях відкритого заколоту, відмовившись виконати наказ командування про передислокацію д-зії на Рум. фронт, рушив у район Єлисаветграда (тепер Кіровоград) і 9.V звернувся до населення з «універсалом», у якому проголосив себе отаманом України і закликав до боротьби проти Рад. влади. Заколотники, які в той час мали бл. 20 тис. чол., 52 гармати, 700 кулеметів, 10 бронепоїздів, захопили Єлисаветград, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ), Херсон, Миколаїв, Кременчук і Черкаси. Заколот Григор'єва був особливо небезпечним для Рад. України, бо він охопив райони ближнього тилу Червоної Армії, що вела бої проти денікінців. 10.V 1919 Раднарком УРСР оголосив Григор'єва поза законом. ЦК КП (б)У закликав усі парт. орг-ції формувати загони трудящих для боротьби проти Г. Воєнні операції по ліквідації Г. очолив К. Є. Ворошилов, призначений ком. військами Харків. військ. округу. Для організації розгрому Г. ЦК КП (б) У надіслав на місця членів ЦК і Рад. уряду В. П. Затонського, С. В. Косіора, Ю. М. Коцюбинського та ін. У бойових діях проти Г. взяли участь група рад. військ під командуванням П. Ю. Дибенка, кораблі *Дніпровської військової флотилії* тощо. На боротьбу проти банд Григор'єва піднялися тисячі робітників і селян України. Так, оголосили себе мобілізованими робітники Херсона, до зброї закликав трудящих Єлисаветградський повітовий з'їзд Рад, заг. мобілізацію провела Полтавська Рада робітн. депутатів, комуністич. загін сформувала Сумська орг-ція КП (б) У і т. д. Енергійні заходи, вжиті Комуністич. партією і підтримані трудящими масами республіки, забезпечили розгром Г. 13.V 1919 від григор'євських банд було визволено Єлисаветград, 14.V рад. війська на чолі з О. Я. Пархоменком спільно з робітн. загонами визволили Катеринослав, 19.V григор'євців вибили з Кременчука, 21.V — з Черкас. Вночі проти 22.V в гол. цитадель заколотників — Олександрію — прорвався, при активній підтримці піхоти й кавалерії, бронепоїзд ім. М. О. Руднєва, який розгромив штаб Григор'єва, визволив Олександрію і Знам'янку. 23.V рад. війська визволили Кривий Ріг і Довгинцеве, 26.V — Миколаїв, 29.V — Херсон. Залишки григор'євських банд капітулювали. Григор'єву вдалося втекти в розташування банд Махна, де 27.VII 1919 під час суперечки між двома бандитськими отаманами його вбили махновці.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967; Антонов-Овсієнко В. В боротьбі за Радянську Україну. «Літопис революції», 1931, № 3; 1932, № 1—2.

В. С. Левін (Київ).

ГРИГО́РІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище раннього скіфського часу (7—6 ст. до н. е.) біля с. Григорівки Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл. Досліджувалось 1947—48 і 1952—53. Складається з двох частин. Укріплене валом і ровом. Г. г. має сліди заселення в різні епохи. До найбільш раннього скіфського часу належать залишки землянок, наземних жител і госп. ям. Серед речових знахідок — ліпні горщики, оздоблені валиком, миски, чарки, орнаментовані різьбленням, кухлі й корчаги. В сх. частині городища виявлено залишки жител часів *липицької культури*. При розкопках найпізніших культурних шарів, що датуються 9—10 ст., знайдено залишки землянок з печами-кам'янками, а також залишки виробничого комплексу (25 залізоробних горнів).

Літ.: Артаманов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1955, в. 59.

Е. В. Яковенко (Київ).

ГРИГО́РІЯ ГІКИ ГРА́МОТА — грамота, що її видав 1766 буковин. воєвода Г. Гіка (з 1768 — волоський, 1774 —77 — молд. господар). Зобов'язувала селян працювати на поміщика 12 днів на рік і платити йому десятину від урожаю, але встановила надзвичайно високі норми робіт, внаслідок чого визначений розмір панщини фактично збіль-

шувався в кілька разів. Формально Г. Г. г. діяла на Буковині до сел. реформи 1848, але буковинські поміщики протягом 1-ї пол. 19 ст., укладаючи угоди з селянами, збільшували панщину до 100 і навіть 150 днів на рік.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Kaindl R. F. Das Unterthauwesen in der Bucowina. Wien, 1899.

А. З. Барабой (Київ).

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Василь Григорович (1701—7.X 1747) — укр. мандрівник і письменник. Н. в Києві в сім'ї дрібного крамаря. Вчився в Київ. академії. В 1723—47 під ім'ям Г.-Б., Плаки, Альбова мандрував по Угорщині, Болгарії, Німеччині, Румунії, Молдавії, Італії, Греції, Палестині, Сірії, Аравії, Єгипту. У дорожніх записках, що супроводяться 150 малюнками, зробленими ним особисто, розповів про економіч. становище, істор. минуле, освіту звичаї населення і торгівлю країн, де побував, а також докладно описав маршрут подорожі. У вересні 1747 повернувся до Києва, де незабаром помер. Записки Г.-Б. розповсюджувались на Україні і в Росії спочатку в рукописних списках. У 1778 вийшло перше видання записок; останнє (сьоме), найповніше, під ред. М. Барсукова,—1885—87.

Тв.: Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г., ч. 1—4. СПБ, 1885—87.

Літ.: Аскоченский В. Василий Григорьевич Григорович-Барский — знаменитый путешественник XVIII века. К., 1854; Данциг Б. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; Роданченко І. Мандрівки Василя Барського. К., 1967.

М. Д. Семенчук (Київ).

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Іван Григорович (1713—85) — укр. архітектор, один з видатних майстрів українського барокко. Брат В. Г. *Григоровича-Барського.* Довгий час жив і працював у Києві, вчився в Київ. академії. Створив оригінальні й самобутні типи цивільних і культових споруд. Найвизначніші з них: полкова канцелярія в Козельці (1760—67); тридільні одноверхі та триверхі храми — надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1750—60) та Покровська церква (1766) — в Києві; хрещаті одноверхі баштоподібні храми — церква (1761) в с. Лемешах (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.) і церква Миколи Набережного (1772) в Києві.

ГРИГОРУ́К Євген Максимович (6.I 1899 — 24.X 1922)—укр. рад. поет і громад. діяч. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Троянці на Поділлі. Жив на Одещині. Юнаком включився в революц. боротьбу. Деякий час був зв'язаний з орг-цією лівих есерів «боротьбистів», але скоро відійшов від них. Брав активну участь у повстаннях проти Центр. ради й гетьманщини, в організації більшовицького підпілля під час інтервенції бурж.-поміщицької Польщі. В 1920 закінчив Феодосійський учительський ін-т. Займався організацією видавничої справи на Україні і в РРФСР. Літ. діяльність почав 1919. Видав віршовану агітаційну брошуру «Звідкіль пішли бандити» (К., 1920). У патріотичних віршах оспівував героїчні події громадян. війни («Минуле», «Марш перемоги» та ін.). Автор одного з перекладів «Інтернаціоналу» укр. мовою. Твори Г. видано окремою книгою посмертно.

Тв.: Твори. Х., 1928; Твори. К., 1962.

Літ.: Дузь І. М. Євген Григорук. «Радянське літературознавство», 1962, № 5.

ГРИГОРЯ́Н Сергій Вартанович (14.IV 1923 — 4.X 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у м. Владикавказі (тепер Орджонікідзе) Пн.-Осет. АРСР в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1941. Закінчив Харків. військ.-медичне уч-ще (1941). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир сан. взводу 19-го гвард. повітряно-десантного полку 10-ї гвард. повітряно-десантної д-зії Степового фронту відзначився в бою за с. Ганнівку (тепер Верхньодніпров. р-ну Дніпроп. обл.). Знищив ворожий танк. Врятував командира батальйону, прикривши його власним тілом.

ГРИДА́СОВ Дмитро Тихонович (23.II 1925—13.I 1945) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. у с. Рубанівці (тепер Великолепетиського р-ну Херс. обл.) в сім'ї коваля. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як кулеметник 846-го стріл. полку 267-ї стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. 8.IV 1944 особисто знищив 9 вогневих точок ворога, станковий кулемет і захопив 40 полонених. 13—14.IV кулеметним вогнем відбив 5 атак, знищивши 60 гітлерівців. Загинув у бою.

ГРИНЕ́ВИЧ Андрій Володимирович (1891—1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1912. Н. у с. Домашихах Новгород-Сіверського повіту на Чернігівщині (тепер Брян. обл.). З 1909 брав участь у роботі марксист. гуртків. У 1914 виключений з Петерб. ун-ту. Вів підпільну роботу в м. Пскові. Згодом повернувся на Чернігівщину. В липні 1917 — делегат від Чернігівщини на обласній конференції РСДРП (б) Пд.-Зх. краю, увійшов до складу обласного парт. к-ту. З грудня 1917 — військ. комісар загонів Червоної гвардії, брав участь у боротьбі проти австро-нім. окупантів і петлюрівців на Чернігівщині, працював губернським продкомісаром у Черніг., Ворон., Поділ. і Микол. губерніях. З 1920 — член Черніг. губкому партії. В 1922—38 послідовно працював секретарем Запоріз. і Ірк. губкомів партії, інструктором у апараті ЦК ВКП (б), головою Ів.-Вознесен. і Уссурійс. облвиконкомів, заст. наркома землеробства СРСР і заст. голови Верховного Суду РРФСР. Член ЦВК СРСР і ВУЦВК кількох скликань.

Є. І. Майстренко (Київ).

ГРИНЕ́ВИЧ Костянтин Едуардович (н. 21.IX 1891) — укр. рад. історик і археолог, доктор істор. наук (з 1944). Н. у Вологді в сім'ї землеміра. В 1915 закінчив Харків. ун-т. У 1924—31—зав. Херсонеським музеєм. Брав участь в археол. дослідженнях *Ольвії*, *Херсонеса* Таврійського, на Керченському і Таманському п-овах. Працював у Петрогр., Моск., Томському ун-тах і Ніжин. пед. ін-ті. У 1953—66 — професор і зав. кафедрою історії старод. світу і серед. віків, з 1966 — проф.-консультант кафедри старод. історії та археології Харків. ун-ту. Автор праць переважно з археології античних міст Пн. Причорномор'я.

Тв.: Сто лет Херсонесских раскопок (1827—1927). Севастополь, 1927; Что такое Херсонес? Севастополь, 1929; Исследование подводного города близ Херсонесского маяка. М., 1931; Херсонес и Рим. «Вестник древней истории», 1947, № 2.

ГРИНИ́ШИН Данило Максимович (н. 16.XII 1915) — укр. рад. історик і філософ, доктор істор. наук (з 1960), професор (з 1961). Член КПРС з 1939. Н. в с. Піщанці (тепер с-ще м. т. Крижопільського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1940 закінчив Ленінгр. ін-т політ. освіти ім. Н. К. Крупської (тепер Держ. ін-т культури ім. Н. К. Крупської). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1946—64 працював у вищих військових учбових закладах. З 1965 — зав. кафедрою суспільних наук Ровеньського філіалу Київ. ун-ту. Досліджує питання воєнної історії, історії КПРС і філософії. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Роль В. И. Ленина в создании советской военной науки. Л., 1958 [у співавт.]; Военная деятельность В. И. Ленина. М., 1960.

ГРИНЧЙШИН Микола Кирилович (н. 1.XII 1914)— діяч прогресивної укр. еміграції і робітн.-фермерського руху в Канаді, журналіст. Н. в м. Мус-Джо (пров. Саскачеван, Канада) в робітн. сім'ї. З молодих років працював на фермах, брав участь в організації боротьби фермерів проти наступу фін. капіталу. В 1931 вступив до Спілки Комуністич. Молоді Канади. З 1936 — член Комуністич. партії Канади. Компартія кілька разів висувала його кандидатом під час виборів до парламенту. В 1936 почав працювати в редакції газ. «*Українські робітничі вісті*», пізніше — в «*Народній газеті*» і «*Українському слові*» (з 1952 — відповідальний редактор) в м. Вінніпегу. З 1965 — відповідальний редактор газ. «Життя і слово» в Торонто.

І. Ф. Вір (Київ).

ГРИНЬКО́ Григорій Федорович (30.XI 1890 — 15.III 1938) — рад. держ. діяч. Н. в с. Штепівці (тепер Лебединського р-ну Сум. обл.). Вчився в Моск. ун-ті, звідки 1913 був виключений за участь у студент. страйках. Належав до дрібнобурж. партій, спочатку — *есерів*, потім — *боротьбистів*. Під час громадян. війни брав участь у боротьбі за владу Рад на Україні. Як представник ЦК боротьбистів 1919 входив до складу ЦВК Рад і Раднаркому України та ЦВК РРФСР, а також до Всеукр. військ.-революц. к-ту. З березня 1920 — член Комуністич. партії. В 1920—26— нарком освіти, голова Держплану УРСР. У 1926—29 — заст. голови Держплану СРСР, з 1930—наркомфін СРСР. На VIII конференції КП (б) У обраний кандидатом у члени ЦК КП (б) У, на IX з'їзді КП (б) У — членом ЦК КП (б) У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР.

ГРИЦА́Й Олександр Олександрович (н. 24.VIII 1896) — активний учасник громадян. війни на Україні. Член КПРС з 1917. Н. у м. Ялті в сім'ї робітника. З 1913 служив у Балт. флоті радіотелеграфістом. У 1918—19 — помічник командира Нижегородського військ. порту. З березня 1920 — комісар для особливих доручень при штабі морських сил Пд.-Зх. фронту, з червня — комісар дивізіону канонерських човнів Азовської військ. флотилії, командир і комісар загону кораблів особливого призначення, командир Каспійського мор. піхотного полку. Влітку 1920 брав участь у боях проти білогвардійців у районі Маріуполя і Бердянська. Після громадян. війни служив у Далекосхідній флотилії і в апараті Наркомвійськсправ СРСР. *В. С. Шломін* (Ленінград).

ГРИЦЕ́НКО Гнат Кузьмич (26.VII 1905 — 26.III 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Будилці (тепер Лебединського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни як стрілець 569-го стріл. полку 161-ї стріл. д-зії Воронеж. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. 23.IX 1943 в числі перших форсував ріку і своїми діями завдав ворогові відчутних втрат в живій силі і техніці. Загинув у бою.

ГРЙШИН Віктор Васильович (н. 18.IX 1914) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви. Член КПРС з 1939. Н. в м. Серпухові в робітн. сім'ї. В 1932 закінчив геодезичний технікум, 1937 — технікум паровозного г-ва; працював техніком-землевпорядником, паровозним машиністом, заст. нач. паровозного депо, потім — секретарем парткому залізнич. вузла Серпухов. У 1942—50 — секретар, другий секретар, перший секретар Серпуховського міськкому партії; 1950—52 — зав. відділом Моск. міськкому партії; 1952—56 — секретар Моск. міськкому КПРС. В 1956—67 — голова ВЦРПС. З липня 1967 — перший секретар Моск. міськкому КПРС. На XIX, XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК. З 1961—кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

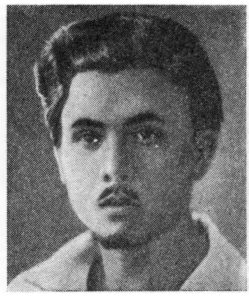

Є. М. Григорук.

В. В. Гришин.

ГРЙШИН Іван Григорович (1921— 30.IX 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Озерках (тепер Сараєвського р-ну Ряз. обл.). В Рад. Армії з 1939. У 1940 закінчив Військ. піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. батальйону 509-го стріл. полку 236-ї стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. Вночі проти 26.IX 1943 г. на чолі батальйону переправився на правий берег ріки, захопив плацдарм і забезпечив переправу ін. частинам Рад. Армії. Загинув у бою.

ГРЙШИНА Марія Федорівна (н. 10.IV 1923) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1948. Н. в с. Новій Маячці (тепер Цюрупинського р-ну Херс. обл.) в сел. сім'ї. З 1944 працює бригадиром виноградарів у радгоспі «Таврія» (м. Нова Каховка Херс. обл.). Очолювана нею бригада прославилася високим врожаєм винограду. В 1959 бригаді Г. присвоєно звання бригади комуністич. праці. Депутат Верховної Ради УРСР 5—7-го скликань. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

І. М. Шевченко (Нова Каховка).

ГРИШКО́ Валентин Сергійович (1922 — 26.X 1945) — рад. військовослужбовець, старшина, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1942. Н. в с. Усолусах (тепер Ємільчинського р-ну Житом. обл.) в сім'ї вчителя. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 — студент Київ. ун-ту. В Рад. Армії з 1942. Як старшина роти 922-го стріл. полку 250-ї стріл. д-зії 1-го Білорус. фронту відзначився при визволенні Білорусії. 24.VI 1944 при прориві ворожої оборони поблизу с. Озерян (тепер Рогачівського р-ну Гомел. обл.) перший прорвався в траншеї гітлерівців, знищив ворожий дзот. У бою за с. Велику Крушинівку взяв на себе командування взводом, а потім — ротою. Під час визволення с. Старого Залитвиння знищив ще один дзот. Помер від ран.

ГРИШКО́ Григорій Єлисейович (25.I 1906 — 9.II 1959) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Н. в с. Великофедорівці (тепер Казанківського р-ну Микол. обл.). В 1928—36 вчився в Одес. с.-г. ін-ті. В 1937—39 — нач. Микол. облземвідділу, 1939—41 — голова Волин. облвиконкому. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був членом Військ. ради армії; присвоєно військ. звання ген.-майора. В 1946—48 — голова Терноп. облвиконкому; 1949 — 51 — перший секретар Херсон. обкому КП (б) У; 1951 — 52 — секретар

М. С. Гришко.

Б. Д. Грінченко.

ЦК КП(б)У; 1952—57 — перший секретар Київ. обкому КП України; 1957—59 — в апараті ЦК КП України. На XIX з'їзді КПРС обраний членом Центр. ревізійної комісії, на XX з'їзді КПРС — кандидатом у члени ЦК КПРС. На XVI—XIX з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1952 обраний кандидатом у члени Бюро ЦК КП України, 1953—57 — кандидат у члени Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань і Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГРИШКО́ Кирило Омелянович (14.III 1909 — 17.VI 1945) — рад. військ. льотчик, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Водяному (тепер у складі с. Добропілля Красноармійського р-ну Донец. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1929. У 1932 закінчив 1-у військ. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї 143-го гвардійського штурмового авіаполку 8-ї гвардійської штурмової авіадивізії 2-ї повітряної армії 1-го Укр. фронту відзначився в боях на львівському напрямі, на тер. Польщі, Німеччини, на берлінському напрямі. З червня 1943 зробив 83 бойові вильоти на штурмування і бомбардування, з них 51 як ведучий групи.

ГРИШКО́ Михайло Степанович (н. 27.II 1901) — укр. рад. співак (баритон), нар. артист СРСР (з 1950). Н. в м. Маріуполі (тепер Жданов) у сім'ї робітника. В 1926 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1924—27 — соліст Одес., 1927—36 — Харків., 1936—64 — Київ. театрів опери та балету (1941—44 — соліст театру опери та балету в Тбілісі). Гол. партії: Микола, Остап («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Богдан Хмельницький («Богдан Хмельницький» Данькевича), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Онєгін, Мазепа («Євгеній Онєгін», «Мазепа» Чайковського) та ін. У концертному репертуарі — твори укр., рос. та зарубіж. класиків, нар. пісні, твори рад. композиторів. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1950.

ГРИШКО́ Павло Савич (22.XII 1916 — 12.XII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Небелівці (тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). В Рад. Армії з 1936. У 1938 закінчив Гайсинське піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу 81-го гвардійського стріл. полку 25-ї гвардійської стріл. д-зії 2-го Укр. фронту відзначився в боях на тер. Угорщини. В одному з боїв на підступах до Будапешта особисто знищив 2 танки. Загинув у цьому бою.

ГРИШУНО́В Єгор Матвійович (23.IV 1917 — 21.X 1943) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Сеченках (тепер Холм-Жировського р-ну Смол. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. У 1940 закінчив Тбіліське арт. уч-ще і служив командиром батареї. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 865-го арт. полку 302-ї стріл. д-зії Пд. фронту відзначився при прориві ворожої оборони в районі р. Молочної (Запоріз. обл.). Полк під командуванням Г. знищив бл. 800 фашист. солдатів і офіцерів, а також 22 танки. Г. загинув у бою.

ГРИ́ЩЕНКО Микита Минович (н. 27.IX 1900) — укр. рад. історик педагогіки, доктор пед. наук (з 1956), професор (з 1957), засл. діяч н. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1927. Н. в с. Трушках (тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.). У 1923 закінчив Вищі пед. курси, 1926 — Київ. ін-т нар. г-ва. З 1923—на викладацькій роботі, з 1930 також проводить наук. роботу. В 1948—55— директор Н.-д. ін-ту дефектології, 1955—57—в. о. директора Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР, з 1960 — зав. кафедрою педагогіки Київ. ун-ту. Розробляє проблеми історії школи і педагогіки в УРСР.

Тв.: Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР. В кн.: Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917—1957. К., 1957; Науково-дослідна робота з питань політехнічного навчання та морального виховання. К., 1957; Народна освіта у західних областях Української РСР. К., 1960; Тарас Григорович Шевченко і народна освіта. К., 1961 [у співавт.].

ГРИ́ЩЕНКО Микола Данилович (1920—25.IX 1943) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Анарах (тепер Тимовського р-ну Сахал. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир обслуги мінометної роти 360-го стріл. полку 74-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився в боях при обороні плацдарму на правому березі Дніпра. 25.IX 1943 в районі с. Заріччя (тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.) Г. особисто знищив бронемашину й бл. 30 гітлерівців, але сам загинув.

ГРІНЧЕ́НКО Борис Дмитрович (літ. псевд. Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський та ін.; 9.XII 1863 — 6.V 1910) — укр. письменник, вчений, громад. діяч бурж.-ліберального напряму. Н. на хут. Вільховий Яр на Харківщині (тепер Сум. обл.) в сім'ї відставного офіцера. Вчився в реальному уч-щі в Харкові. В 1879 заарештований за читання нелегальної л-ри. З 1881 учителював. У 1894—1900 працював у Черніг. земстві. Видавав популярні книжки для народу. З 1902 працював у Києві. Був одним з організаторів бурж. *Української радикальної партії* (УРП). Впорядкував і видав «Словарь української мови» (т. 1—4. К., 1907—09). З 1905 — редактор газ. «Громадська думка», з 1906 — журн. «Нова громада». В 1906—09 був головою Київ. т-ва «*Просвіта*». Упорядкував і видав збірку «Етнографічні матеріали...» (т. 1—3. Чернігів, 1895—99). Відомі також упорядковані ним зб. нар. творчості «Пісні та думи» (Чернігів, 1895), «Думи кобзарські» (Чернігів, 1897), «Веселий оповідач» (М., 1893), «З вуст народу. Малоросійські оповідання, казки тощо» (рос. мовою; Чернігів, 1900) та ін. Вел. наук. цінність має праця «Література української фольклору. 1777—1900. Спроба бібліографічного покажчика» (рос. мовою; Чернігів, 1901). Пед. розвідки Г. «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Народні вчителі і вкраїнська школа» (1906) тощо, просякнуті ідеями аполітич. культур-

ництва. Г. належать збірки поезій: «Пісні Василя Чайченка» (Х., 1884), «Під сільською стріхою» (К., 1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (К., 1887), «Під хмарним небом» (Львів, 1893), бл. 50 оповідань і казок, чотири повісті («Сонячний промінь», 1890; «На розпутті», 1891; «Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901), кілька п'єс («Нахмарило», 1895; «На новий шлях», 1905). Істор. темам присвячені драми «Степовий гість» (1897), «Ясні зорі» (1894—1900), «Серед бурі» (1897). В поезіях і повістях показував життя сел. бідноти, класове розшарування села, життя дітей, робітників-шахтарів, учителів; взаємини інтелігенції з народом тощо. Певну цінність становлять переклади творів О. Пушкіна, О. Кольцова, Г. Гейне, Ф. Шіллера, В. Гюго та ін. Суспільно-політ. погляди Г. суперечливі. Для нього характерна еволюція від ліберального народництва до радикалізму. Г. перебільшував значення освіти в суспільному розвитку, нац. проблему вважав головною проблемою в суспільному житті. Найяскравіше це виявилось у «Листах з України Наддніпрянської» (1892—93), в деяких публіцистичних статтях і худож. творах. На обмеженість ідейних поглядів Г., зокрема, вказував у листах до нього П. А. *Грабовський*.

Тв.: Твори. В 10 т. Х., 1926—30; Твори. В 2 т. [Вступна стаття І. Пільгука]. К., 1963.

Н Л. Каленичснко (Київ).

ГРІШ, г р о ш — старовинна монета, що була поширена в багатьох країнах Європи, зокрема на тер. України. З'явився в середні віки (12 ст.), замінивши знецінений *денарій*. Спочатку Г.— срібна і золота монета великого розміру, звідки і її назва (від лат. grossus — великий). В 14—15 ст. на Русі в обмеженому вжитку були срібні празькі Г., вага яких в кін. 13 — на поч. 14 ст. становила бл. 3,5 *г*, а також польські (1338 почали карбувати в Польщі на зразок празьких) і литовські. В 16—18 ст. польс. і лит. Г. в значній кількості були в обігу на Україні і в Білорусії. З 1654 Г. почали карбувати в Росії. З часом Г. був перетворений на дрібну розмінну монету. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Росії, в т. ч. й на Україні, Г.— монета вартістю 2 коп., пізніше — вартістю $^1/_2$ коп.

ГРО́ДСЬКІ СУДИ́ — станові суди у феод. Польщі, Литві, а з 14 ст. й на укр. землях (Сх. Галичині, Київщині, Волині, Брацлавщині), загарбаних Польщею. Обирались шляхтою. У воєводствах очолювались воєводою, у повітах—старостами, і тому їх ще наз. «старостинськими» судами. Розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти, а також ін. верств населення, якщо справа стосувалася шляхти, виконували вироки вищих судів у кримінальних справах. На укр. землях у складі Росії ліквідовано 1648—54. На Лівобережній Україні почали знову діяти з 1763, з часу реорганізації полкових судів у Г. с. Існували до 1782, захищаючи інтереси козацької старшини. *А. Й. Пашук* (Львів).

ГРОМА́ДА, о б щ и н а — сільське адм.-тер. поземельне об'єднання на Україні й Білорусії в дореволюц. період. У середні віки Г. існувала під назвою «копа», «купа» і була органом місцевого сільс. самоврядування. На зборах Г. розв'язувалися питання про переділи землі та судові справи на основі звичаєвого права. У 15—18 ст. в зв'язку з посиленням закріпачення селянства і зростанням феод.-поміщицької експлуатації Г. поступово втратила право самоврядування. Після сел. реформи 1861 царський уряд перетворив Г. на найнижчий орган сільс. управління, діяльність якого обмежувалася переважно розподілом та стягненням податків і повинностей. За сплату податків і виконання повинностей Г. відповідала перед царською владою круговою порукою. Розпорядчим органом Г. був сільс. сход — збори представників від усіх домогосподарств села. На сході обиралися староста, соцькі, десяцькі та ін. представники сільс. адміністрації. Вся влада в Г. зосереджувалася в руках сільс. багатіїв. Діяльність Г. контролювала царська адміністрація. Трудяще селянство нерідко чинило рішучий опір сваволі глитаїв. Права Г. були ще більш урізані запровадженням (1889) інституту *земських начальників*, які могли скасовувати рішення сходів, усувати небажаних осіб з адм. посад, чинити розправу над селянами.

Літ.: Е н г е л ь с Ф. Про соціальне питання в Росії. В кн.: М а р к с К. і Е н г е л ь с Ф. Твори, т. 18; Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Нові господарські рухи в селянському житті; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; К о в а л е в с к и й М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII веке. «Юридический вестник», 1885, № 1; Е ф и м е н к о А. Копные суды в Левобережной Украине. В кн.: Е ф и м е н к о А. Южная Русь, т. 1. СПБ, 1905; М и ш к о Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963.

О. Ф. Кувеньова (Київ).

«ГРОМА́ДА» — укр. громад.-політичні і наук.-літ. збірники. Видавалися в Женеві (1878—79 — 4 книги, 1882 — 5-а) М. П. *Драгомановим*. У «Передньому слові» до «Г.» Драгоманов висунув утопічно-народницькі і націоналістичні твердження. В збірниках друкувалися дослідження і матеріали про екон. і соціальне становище нар. мас України й Росії, статті на істор., літ. теми, праці Ф. К. Вовка і М. П. Драгоманова про Т. Г. Шевченка, наук.-популярні статті С. А. Подолинського тощо. У 3-му зб. «Г.» надруковано повість Панаса Мирного «Лихі люди». В 1880 вийшло два номери журн. «Г.» (за редакцією М. П. Драгоманова, С. А. Подолинського та М. І. Павлика). В цих журналах були огляди сел. й робітн. руху.

ГРОМА́ДИ — орг-ції укр. ліберально-бурж. інтелігенції в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні. Першу укр. Г. засновано в Києві 1859. У березні 1861 вона почала видавати рукописну газ. «Самостійне слово». Навесні 1861 до її складу влилися учасники гуртка «хлопоманів» на чолі з В. Б. *Антоновичем*, Т. Р. Рильським та ін. Майже одночасно Г. виникли в Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та ін. містах. Хоча Г. відігравали деяку позитивну роль в укр. нац.-визвольному русі, вони були нездатні здійснити будь-які радикальні перетворення в соціальному і нац. питаннях. Непослідовність, половинчастість, безпринципність укр. лібералів-націоналістів яскраво виявились у заяві членів Київ. Г., опублікованій 1862 в «Современной летописи» під назвою «Відзив з Києва». Його автори відмежувалися від революц. руху в Росії, намагалися підмінити боротьбу укр. народу проти соціального і нац. гніту культурницькою діяльністю, йшли на угоду з царизмом (зокрема, ідеалізували грабіжницьку сел. реформу 1861, засуджували польс. визвольне повстання 1863). Ідеї громадівців знайшли відображення в журн. «*Основа*» (1861—62), який видавали в Петербурзі М. І. *Костомаров*, В. М. *Білозерський*, П. О. *Куліш*. В кін. 60—70-х рр. певну позитивну роботу проводили громадівці в галузі укр. культури. Гурток київ. інтелігентів, що іменувався «Старою громадою», продовжував видавати різну літературу українською мовою. В роботі Г. активну участь брав М.П. *Драгоманов*. Прихильники більш радикальних методів боротьби в Києві в 70-х рр. утворили т. з. «Молоду громаду», яка, проте, не мала чіткої програми. Царський уряд звинуватив громадівців у «сепаратизмі», почав їх переслідувати і після

прийняття *Емського акту 1876* заборонив діяльність Г. Частину громадівців було заарештовано і відправлено на заслання. Чимало громадівців у зв'язку з репресіями емігрувало за кордон, де під керівництвом М. П. Драгоманова в Женеві розпочало видання збірника, а потім журн. «*Громада*». Через кілька років Г. таємно відновили свою діяльність. У 80-х рр. поміркована частина громадівців об'єднувалася навколо журн. «*Киевская старина*», зблизилася з ліберальними народниками, бурж. лібералами, підтримувала зх.-укр. «*народовців*», що висували бурж.-націоналістичну програму. Громадівці брали участь у створенні просвіт. Будучи в своїй основі націоналістичною, ліберально-бурж. течією, Г. охоплювали прошарки буржуазії і дворянсько-бурж. інтелігенції. Їхніми ідеологами виступали ліберально-бурж. історики і письменники М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, П. О. Куліш та ін., які відстоювали націоналістичні погляди «безбуржуазності», «безкласовості» укр. нації.

В кін. 19 — на поч. 20 ст. переважна більшість членів Г. брала участь у створенні укр. бурж.-націоналістич. партій і груп і відігравала контрреволюц. роль під час боротьби трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади на Україні. Крім бурж. лібералів, до Г. входили представники радикально-демократич. інтелігенції: М. М. Коцюбинський, Панас Мирний, В. І. Самійленко та ін., які підтримували революц. рух робітників і селян України.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60 років XIX ст. К., 1959; Гнип М. Громадський рух 1860 р. на Україні (Полтавська громада). «Україна», 1930, № 1; Мияковский В. «Киевская громада». (Из истории украинского общественного движения 60-х годов). «Летопись революции», 1924, № 4; Житецький І. Київська громада за 60-тих років. К., 1928.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

ГРОМА́ДСЬКИЙ БУКСИ́Р — одна з форм соціалістич. взаємодії виробничих колективів, що полягала у товариській допомозі передових пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, бригад відстаючим з метою піднесення їх до рівня передових. Набув особливого поширення в період першої п'ятирічки. Вперше виник у Донбасі на шахті ім. Артема, колектив якої допоміг вивести в число передових шахту ім. Жовтневої революції. Почин донецьких гірників підхопили колективи багатьох підприємств країни. З 1931 поширився у с. г. з ініціативи колгоспників Синельниківського р-ну (Дніпропетровщина), які організували широку допомогу відстаючим колективам у проведенні с.-г. робіт не тільки в межах району, а й надіслали буксирні бригади в ін. області УРСР. Велику роль Г. б. відігравав як форма шефства робітн. класу над колгоспами та радгоспами. Пром. підприємства брали на буксир відстаючі с.-г. райони, допомагаючи в збиранні врожаю, ремонті техніки, проведенні масово-роз'яснювальної роботи. Буксирні бригади змагалися й між собою за кращі результати в проведенні буксиру. Г. б. мав поширення в різних формах і відіграв велику роль у прискоренні темпів соціалістич. будівництва.

М. В. Коваль (Київ).

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ГО́ЛОС» — щомісячна укр. газета в США. Видається з жовтня 1941 в Нью-Йорку. Висловлює погляди укр. емігрантів, що прихильно ставляться до Рад. України, хоч і не входять до прогресивної укр. орг-ції в США — *Ліги американських українців*. У роки 2-ї світової війни засуджував нім.-фашист. агресію. Виступає проти укр. бурж. націоналізму, за мир і дружбу між народами. Гол. редактор — В. С. *Левицький*.

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ДРУГ» — перший укр. революц.-демократичний літ. і політ. журнал. Видавався 1878 у Львові М. І. Павликом та І. Я. Франком. На сторінках журналу викривалася капіталістична система, пропагувалася необхідність заміни її справедливим, ссціалістич. ладом, велася боротьба проти бурж.-націоналістичних поглядів на л-ру, захищалися принципи революц.-демократич. естетики тощо. Проте, спираючись на праці бурж. інтерпретаторів марксизму, журнал допускав помилкові погляди, змішував поняття утопічного та наук. соціалізму. В «Г. д.» публікувалися революц. вірші І. Я. Франка («Товаришам із тюрми»), його повість «Boa constrictor», оповідання М. І. Павлика «Ребенщукова Тетяна» та ін. «Г. д.» користувався великою популярністю серед революц. кіл Галичини. Випущені два номери журналу конфіскувала австр. цензура. Того ж року як продовження журналу М. І. Павлик та І. Я. Франко видали альманахи «Дзвін» і «Молот».

ГРОМА́ДСЬКІ КОМІТЕ́ТИ — контрреволюц. орг-ції, створені після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* в губернських, повітових і волосних центрах для зміцнення влади бурж. Тимчасового уряду. Організаторами їх були *кадети* та *октябристи*, а також меншовики, есери, а в нац. районах — бурж. націоналісти. До складу Г. к. входили переважно представники земств, міських дум, воєнно-пром. к-тів, в окремих випадках (напр., у Москві, Києві, Харкові) також представники угодовського керівництва Рад робітн. і солдат. депутатів. Керівну роль у Г. к. відігравали октябристи та кадети. Тимчасовий уряд фактично перетворив Г. к. на свої місцеві органи, призначивши голів Г. к. повноважними представниками своєї влади на місцях — губ. та повіт. комісарами. Г. к. намагались встановити повноладдя буржуазії, ліквідувати Ради. Губернські, повітові та міські Г. к. проіснували до перевиборів органів місцевого самоврядування, що відбулися влітку 1917. Волосні Г. к. було ліквідовано з встановленням Рад. влади.

В. І. Яненко (Київ).

ГРОМА́ДСЬКІ КОНСТРУ́КТОРСЬКІ БЮРО́ — групи конструкторів, що об'єдналися на громад. засадах з метою скоротити строк між зародженням нової тех. ідеї та її реалізацією. Перші Г. к. б. виникли 1956 на урал. машинобудівних з-дах. Положення про Г. к. б., затверджені відповідними відомчими органами і обл. радами профспілок, визначають гол. напрям їх діяльності — подання допомоги винахідникам і раціоналізаторам у розробці тех. документації, складанні розрахунків, схем, креслеників, ескізів тощо. Крім інженерно-тех. працівників, до Г. к. б. входять і робітники-новатори, які мають нахил до проектно-конструкторської і дослідницької роботи. За останні роки кількість Г. к. б. значно зросла. Якщо у травні 1961 на Україні працювало 1500 Г. к. б., то на 1.VII 1967 їх налічувалося 5560. В них брало участь до 50 тис. чол.

М. В. Коваль (Київ).

ГРОМА́ДСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — добровільні об'єднання трудящих республіки, що сприяють розвиткові організаційної самодіяльності й політ. активності нар. мас в інтересах побудови комунізму. Г. о. є складовою частиною *політичної організації радянського суспільства*. Відповідно до ст. 106 Конституції УРСР громадянам Укр. РСР забезпечується право об'єднання в Г. о. Громад. орг-ції УРСР численні. Це — *професійні спілки* на Україні, *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*, кооперативні орг-ції (с.-г. кооперація, риболовецькі колгоспи, споживча кооперація, житл.-буд. кооперація); наук. та

наук.-тех. т-ва (мед., географічні, т-во «Знання» УРСР тощо); творчі спілки й т-ва (Спілка письменників України, Спілка художників УРСР, Спілка працівників кінематографії України, Укр. театральне т-во та ін.); спортивні та оборонні т-ва й орг-ції (добровільні спортивні т-ва «Авангард», «Колгоспник», «Трудові резерви», «Динамо», «Буревісник», «Локомотив», Укр. республіканська орг-ція Всесоюзного добровільного т-ва сприяння армії, авіації та флоту тощо); добровільні нар. дружини, товариські суди та ін. самодіяльні орг-ції трудящих Рад. України.

Найвищою формою громад.-політ. організації трудящих є *Комуністична партія Радянського Союзу*, яка становить керівне ядро всіх громад. і держ. орг-цій. В політ. організації рад. суспільства Г. о. посідають самостійне місце. Кожна з них разом з держ. органами під керівництвом КПРС розв'язує поточні завдання комуністич. будівництва. На всіх етапах розвитку Укр. Рад. д-ви Г. о. відігравали важливу роль у мобілізації трудової й політ. активності трудящих мас, у спрямуванні їхніх зусиль в єдине русло боротьби за справу комунізму. В період соціалістич. будівництва, в роки передвоєнних п'ятирічок профспілки, комсомол та ін. Г. о. були в перших лавах борців за соціалістич. індустріалізацію країни й колективізацію с. г., за тех. переозброєння підприємств, зміцнення трудової дисципліни, підвищення продуктивності праці, розгортання соціалістич. змагання, за підвищення освітнього й культ. рівня своїх членів, за належне комуністичне виховання їх. За часів Великої Вітчизн. війни Г. о. здійснювали масові оборонні заходи, мобілізуючи трудящих на допомогу Рад. Армії, на евакуацію підприємств і відновлення їхньої діяльності на нових місцях, брали безпосередню участь у організації опору ворогові.

Повна, остаточна перемога соціалізму, будівництво комунізму поставили перед Г. о., як і перед усім рад. суспільством, завдання створення матеріально-тех. бази комунізму, формування комуністич. суспільних відносин, виховання нової людини. В розв'язанні цих завдань Г. о. діють властивими їм методами переконання, формування громад. думки, поширення передового досвіду. Рад. д-ва все ширше залучає численні Г. о. до виконання тих чи ін. функцій держ. органів. В УРСР, як і в ін. союзних республіках, до відання Г. о. передано, зокрема, функції ряду державних органів в управлінні деякими закладами культури, охорони здоров'я тощо. Все ширше залучають Г. о. й до виконання держ. функцій по підтриманню громад. порядку. Саме для цього створюють добровільні нар. дружини, товариські суди, квартальні та ін. к-ти тощо. Дальший розвиток соціалістич. демократії неминуче веде до вдосконалення й зростання Г. о., зумовлює різноманітність, масовість і піднесення ролі цих орг-цій та розвиток ініціативи їхніх членів.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Політична організація суспільства. К., 1967.

Ф. Г. Бурчак (Київ).

ГРОМАДЯ́НСТВО радянське — правова належність особи до соціалістич. багатонац. загальнонар. д-ви, що забезпечує цій особі право участі у всіх сферах соціального, політ., госп. та культ. життя країни, на дипломатич. захист за кордоном і покладає на неї обов'язки, встановлені Конституцією СРСР та ін. правовими актами Рад. д-ви. 10(23).XI 1917 ВЦВК і Раднарком затвердили декрет «Про скасування станів та цивільних чинів», де вперше піддані кол. Рос. імперії іменувалися «громадянами Російської Республіки». Цим було стверджено нове становище трудящої людини в суспільстві. До утворення Союзу РСР питання Г. регулювалися законодавством рад. республік. В УРСР діяв декрет «Про набуття прав українського громадянства», затверджений Раднаркомом УРСР 11.III 1919. Першим законом, що визначав Г. СРСР, було «Положення про союзне громадянство», затверджене ЦВК СРСР 29.X 1924. ЦВК і Раднарком СРСР 22.IV 1931 затвердили «Положення про громадянство Союзу РСР».

Порядок прийняття до рад. Г. і виходу з нього визначається діючими рад. конституціями, законом «Про громадянство Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 19.VIII 1938 і поточним законодавством. Зокрема, 8.III 1941 було прийнято Указ Президії Верх. Ради СРСР «Про відновлення в громадянстві СРСР мешканців Бессарабії та про набуття радянського громадянства мешканцями Північної Буковини», 31.X 1946 —«Про вихід з радянського громадянства осіб чеської та словацької національностей, що переселяються з СРСР до Чехословаччини, та набуття радянського громадянства особами російської, української та білоруської національностей, що переселяються з Чехословаччини до СРСР». Конституція СРСР 1936 проголосила, що «для громадян СРСР встановлюється єдине союзне громадянство. Кожний громадянин союзної республіки є громадянином СРСР» (ст. 21). В свою чергу, Конституція УРСР (ст. 17) встановлює, що кожен громадянин УРСР є громадянином СРСР, що громадяни всіх ін. союзних республік на тер. УРСР користуються усіма правами громадян УРСР. Набуття Г. СРСР в осн. здійснюється в силу народження. Іншим способом набуття Г. є натуралізація, тобто надання Г. особі за її клопотанням. Право позбавляти рад. Г. надано виключно Президії Верховної Ради СРСР.

В. В. Цвєтков (Київ).

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ В СРСР 1918—20 — збройна боротьба трудящих Рад. країни під керівництвом Комуністич. партії проти іноземних інтервентів і сил внутр. контрреволюції, які після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції почали війну проти Рад. влади. В січні 1918 боярська Румунія окупувала Бессарабію. В лютому — квітні 1918 війська кайзерівської Німеччини загарбали Фінляндію, Прибалтику, Білорусію, Україну, частину Закавказзя. В березні 1918 англ. інтервенти захопили Мурманськ, в серпні — Архангельськ. У квітні 1918 окупацією япон. військами Владивостока почалася іноземна інтервенція на Далекому Сході. Інтервенти допомогли білогвардійцям і чехословацькому корпусу, який в травні 1918 почав антирад. заколот, захопити Сибір і Далекий Схід. Улітку 1918 англ. війська окупували Баку й вдерлися до Туркестану. В 1918 бл. $^3/_4$ території країни загарбали іноземні інтервенти й білогвардійці. Рад. республіка опинилася в кільці фронтів. Контрреволюція організувала ряд антирад. заколотів у Москві, Петрограді, на Поволжі. Комуністич. партія й Рад. уряд на чолі з В. І. Леніним підняли трудящих на вітчизн. війну проти зовн. і внутр. контрреволюції.

Найбільшу небезпеку для Рад. д-ви в перші місяці Г. в. становив нім. імперіалізм. Здійснюючи *Декрет про мир*, Рад. уряд 22.XI (5.XII) — 2 (15).XII 1917 уклав перемир'я з Німеччиною та її союзниками. Нім. командування, скориставшись з провокаційної поведінки Троцького на переговорах у Бресті, порушило перемир'я. 18.II 1918 почався наступ нім. військ проти Країни Рад. Щоб здобути необхідну для зміцнення Рад. влади мирну передишку,

Червоногвардійці м. Єнакієвого перед виступом на фронт проти німецьких загарбників. Березень 1918.

уряд Рад. Росії був змушений підписати висунуті нім. імперіалістами грабіжницькі умови *Брестського миру 1918*. Лише проти Рад. України нім. та австро-угор. імперіалісти, що їх запросила контрреволюц. *Центральна рада*, яка 27.I (9.II) підписала з ними зрадницьку *Брест-Литовську угоду 1918*, кинули майже 450-тисячну армію (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). В її обозі йшли нечисленні недобитки петлюрівських банд (бл. 2 тис.). Викриваючи справжні цілі нім. окупантів, у зверненні від 21.II 1918 «*Соціалістична Вітчизна в небезпеці!*» В. І. Ленін підкреслив, що за дорученням міжнар. імперіалізму «німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії. Німецькі генерали хочуть встановити свій „порядок" у Петрограді і в Києві» (Твори, т. 27, с. 13).

23.II 1918 Укр. Рад. уряд звернувся до трудящих з закликом рішуче боротися проти окупантів. Було створено Надзвичайний к-т оборони в складі М. О. Скрипника, Ю. М. Коцюбинського, В. М. Примакова та ін.

Під керівництвом більшовицьких орг-цій повсюдно формувались бойові загони. За неповними даними, на Україні на кінець березня в Червону Армію записалося понад 16 тис. добровольців. В організації оборони Рад. України особливо відзначилися В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, С. Н. Власенко, К. Є. Ворошилов, В. М. Довнар-Запольський, В. П. Затонський, А. В. Іванов, В. С. Кіквідзе, І. С. Кожевников, С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, О. Я. Пархоменко, С. І. Петриковський (Петренко), Д. І. Пономарьов, В. М. Примаков, М. О. Руднєв, М. Л. Рухимович, Ф. А. Сергєєв (Артем), М. О. Скрипник, М. І. Чижиков, Г. І. Чудновський, В. Г. Юдовський та ін. Всебічну допомогу Рад. Україні подавали Рос. Рад. уряд й особисто В. І. Ленін. У лютому — квітні 1918 на Україну було відправлено з Рад. Росії 165 тис. гвинтівок, 1840 кулеметів, 36 гармат та ін. озброєння. З кількісно невеликих і розрізнених рад. загонів було сформовано п'ять армій (25 тис. бійців). Головнокомандуючим військами Рад. України 7.III 1918 призначено В. О. Антонова-Овсієнка.

Рад. війська самовіддано билися з ворогом. На Чернігівщині, в Донбасі та на ін. напрямах противник натрапляв на героїчний опір революц. загонів. Запеклі бої відбувалися, зокрема, в районі Бахмача, де ворога було відкинуто на деякий час на Зх.— до ст. Крути, а також поблизу Луганська, Харкова тощо. Але сили були надто нерівними. 1.III було залишено Київ, 12 — Чернігів, 13— Одесу, 17— Миколаїв, 8.IV — Харків, 22 — Мелітополь, 25 — Сімферополь, 28 — Луганськ. З перших днів на загарбаній території розгорнувся повстансько-партизан. рух. 20.III спалахнуло *Херсонське збройне повстання 1918*, яке тривало 17 днів. 22.III почалося *Миколаївське збройне повстання 1918*.

Укр. Рад. уряд евакуювався в Таганрог, де 18.IV 1918 відбулася сесія ЦВК Рад. України, яка прийняла рішення створити Бюро для керівництва повстанською боротьбою на окупованій тер. України і схвалила Маніфест до укр. народу, що закликав нещадно боротися проти окупантів. Захопивши Україну, австро-нім. загарбники встановили тут колоніальні порядки й режим кривавого терору. 29.IV 1918 вони розігнали Центральну раду, яка була лише прикриттям окупації України, і на поміщицько-куркульському з'їзді «хліборобів» інсценували обрання гетьманом України кол. царського ген. П. Скоропадського, який був маріонеткою в руках окупантів. Гетьманський «уряд» відновив приватну власність на засоби виробництва і землю, скасував усі демократич. свободи. Нар. г-во швидко занепадало. Видобуток вугілля за 1-е півріччя 1918 скоротився майже втроє, заліз. руди — в 9 раз тощо. Швидко зростало безробіття, катастрофічно зменшувалася реальна заробітна плата робітників. На захист інтересів поміщиків гетьман видав серію антисел. законів, спираючись на які, поміщики повернули собі кол. маєтки. Під виглядом відшкодування «збитків» від націоналізації землі вони нещадно грабували селян, запроваджували примусову працю на своїх ланах. 10.IX 1918 гетьман підписав «торговельний договір», за яким Україна до 15.VII 1919 повинна була вивезти в Німеччину й Австро-Угорщину 100 млн. пудів хліба, 11 млн. пудів (у живій вазі) рогатої худоби, багато ін. с.-г. продуктів, пром. сировини.

Трудящі України під керівництвом більшовицьких орг-цій піднялись на визвольну боротьбу проти окупантів. На поч. липня 1918 на Україні налічувалося бл. 140 підпільних парт. орг-цій. У Києві більшовицьке підпілля очолили Л. Й. Картвелішвілі, М. М. Майоров, В. І. Чернявський; у Харкові — М. М. Безчетвертний, В. Ф. Логінов, О. С. Руденко, М. С. Тевелєв; у Катеринославі — Г. М. Баглій, В. Ю. Клочко; в Донбасі — Ф. І. Зайцев, Р. Я. Терехов; в Одесі—Я. Б. Гамарник, А. В. Трофимов; на Чернігівщині — П. Д. Кобець, О. Г. Листопад та ін. По Україні прокотилася хвиля робітн. страйків. Зокрема, могутнього удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації визв. боротьби укр. народу відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*, який відбувся 5—12.VII 1918 в Москві. З'їзд об'єднав більшовицькі орг-ції України і створив КП(б)У як складову частину єдиної РКП (б). Утворений за рішенням з'їзду *Всеукраїнський Центральний*

Військово - Революційний Комітет (ВЦВРК) очолив повстанську боротьбу трудящих України. Влітку 1918 розгорнувся масовий повстан. рух, який зірвав грабіжницькі плани окупантів. Замість 60 млн. пудів хліба їм вдалося вивезти лише 9 млн. пудів. В окупованих районах вони змушені були тримати понад 50 д-зій.

Досвід боротьби в тилу ворога показав, що успіх повстання й відновлення Рад. влади залежатиме від поєднання повстання з діями військ. з'єднань регулярної армії. В зв'язку з цим ВЦВРК 22. IX 1918 видав наказ про формування в «*нейтральній зоні*» двох д-зій на базі повстанських загонів, що відходили туди під тиском окупантів. У створенні цих д-зій активну участь брали В. Н. Боженко, А. С. Бубнов, А. В. Іванов, М. Г. Кропив'янський, І. С. Локотош, С. І. Петриковський (Петренко), В. М. Примаков, Т. В. Черняк, М. О. Щорс та ін.

Восени 1918 Рад. Росія здобула визначну перемогу на Сх. фронті. У вересні — жовтні від білогвардійців були визволені Казань, Сімбірськ, Самара. На Пд. фронті під Царицином 10-а армія, значну частину якої становили укр. робітники, успішно відбила атаки білокозачих банд Краснова.

Зміцнення Рад. Росії і перемога революції в Австро-Угорщині (жовтень 1918) та в Німеччині (листопад 1918) змінили міжнар. становище. 13.XI 1918 ВЦВК РРФСР анулював грабіжницький Брестський договір. Рад. уряд почав відкриту боротьбу за визволення України, Білорусії й Прибалтики. 1.I 1919 проголошено Білоруську РСР, 29.XI 1918 відновлено Рад. владу в Естонії, 16.XII — в Литві, 17.XII — в Латвії.

Окупаційні війська на Україні швидко розкладалися. Озброєні рішеннями *Другого з'їзду КП (б) України*, що відбувся в жовтні 1918 в Москві, підпільні більшовицькі орг-ції очолили збройну боротьбу трудящих республіки. Почалося масове вигнання нім. окупантів і гетьманців. У ряді міст робітники приступили до виборів Рад. Відновлювалася влада Рад у Донбасі. Визв. боротьбу трудящих України підтримав рос. народ. 17.XI 1918 було створено *Український фронт*, який до 4.I 1919 іменувався Групою військ Курського напряму. До його складу ввійшли 1-а і 2-а Укр. повстанські д-зії, Моск. робітн. д-зія, 9-а д-зія, 2-а Орл. бригада, два бронепоїзди. Командуючим фронтом було затверджено В. О. Антонова-Овсієнка. Наприкінці листопада 1918 сформувався *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України* в складі В. К. Аверіна, К. Є. Ворошилова, В. П. Затонського, Е. І. Квірінга, Ю. М. Коцюбинського, Ф. А. Сергєєва (Артема) та інших, який очолив боротьбу трудящих України за відновлення Рад. влади. В кінці листопада почали наступ укр. рад. війська. Під ударами повстанців і рад. військ гетьманський режим, що тримався на багнетах окупантів, розвалювався. Рятівниками бурж. ладу на Україні в цих умовах виступили укр. бурж. націоналісти, які спиралися на куркульство й міську буржуазію. Маскуючись демагогічними обіцянками, вони вирішили захопити владу. 13.XI 1918 було створено націоналістичну контрреволюц. *Директорію* на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою. Врахувавши широкий розмах боротьби трудящих України проти гетьманщини й окупантів, вона оголосила «повстання» проти гетьмана. Соціальною демагогією Директорія обдурила частину сел. повстан. загонів і повела наступ на Київ. Війська нім. окупантів пропустили загони Директорії; 14.XII 1918 вони вступили до Києва і проголосили владу Директорії на Україні. Дбаючи про захист інтересів експлуататорських класів, Директорія по суті зберегла гетьманську бурж.-куркульську диктатуру. Проте фактично влада Директорії була далеко не повсюдною. Нар. маси України на власному досвіді швидко переконалися, що націоналістич. Директорія є ворожою їм владою і стали під проводом партії більшовиків на шлях збройної боротьби за відновлення влади Рад. Значна частина Лівобережжя, особливо його пром. райони, була в руках повстанців. Залізнич. лінію Павлоград — Синельникове — Гришине очистили від петлюрівців повстанські загони під командуванням більшовика Г. О. Колоса. Рад. владу було відновлено в Павлоградському й Новомосковському повітах. Масові повстання відбувалися на Правобережжі. В двадцятих числах січня в Черкаському, Звенигородському та Уманському повітах Київ. губ. владу Директорії було ліквідовано. Повстан. рух сприяв успішному наступові військ Укр. фронту, що налічували понад 21 тис. бійців, яким протистояли понад 47 тис. петлюрівських солдатів та офіцерів.

У Київ. напрямі успішно просувалася 1-а д-зія. На Харків наступали частини 2-ї Укр. д-зії. Петлюрівське командування зробило спробу дати рад. військам генеральний бій в районі ст. Козача Лопань, зосередивши там значні збройні сили. Після 6-годинного запеклого бою війська Директорії зазнали поразки. Переможний наступ рад. загонів викликав нову хвилю повстань в петлюрівському тилу. 1.I 1919 почалося повстання в Харкові (див. *Харківське січневе збройне повстання 1919*). Повсталі робітники під керівництвом більшовицького ревкому, до складу якого входили Я. А. Яковлєв, Я. Б. Гамарник, М. М. Безчетвертний та ін., 2.I захопили місто. 3.I в Харків вступили рад. війська. Продовжуючи наступ, вони завдали петлюрівцям серйозної поразки біля ст. Люботин, 6.I оволоділи нею і відкрили шлях на Полтаву, яку визволили 19.I 1919. На поч. січня окрема група військ Харків. напряму під командуванням П. Ю. Дибенка розгорнула наступ на Лозову — Синельникове — Катеринослав. За допомогою повстан. загонів рад. війська 27.I 1919 оволоділи Катеринославом. Час-

Запис у Червону Армію. Харків 1918.

Демонстрація трудящих Одеси після вигнання французьких інтервентів. Квітень 1919.

тини 1-ї д-зії, успішно розвиваючи наступ, ще в грудні 1918 визволили Новозибков, Стародуб, Глухів, Городню, Шостку й 12.I вступили в Чернігів. 20.I було визволено Бахмач, 22.I — Ніжин, 29.I — Прилуки. В цих боях відзначилися Богунський (ком. М. О. Щорс), Таращанський (ком. В. Н. Боженко), Новгород-Сіверський (ком. Т. В. Черняк) полки. Наприкінці січня рад. війська вийшли на підступи до Києва, де в районі сіл Димера й Богданівки петлюрівці зосередили великі сили. Після 3-денних боїв петлюрівське угруповання було розгромлене. 1.II частини 1-ї Укр. рад. д-зії оволоділи Броварами й 5.II вступили в Київ. У серед. лютого 1919 почалося повстання проти Директорії на Поділлі. Найбільші бойові операції відбувалися в районах Проскурова (тепер Хмельницький) й Могилева-Подільського. Центрами боротьби за владу Рад на Волині й Поліссі були містечко Дубровиця, ст. Сарни і Лунінець. Тут бойовими діями керували Військова рада повстан. комуністич. військ Білорусії і Зх. України на чолі з більшовиком О. М. Ільїним. Продовжуючи наступ, рад. війська 19.II оволоділи Фастовом, 21.II — Білою Церквою, 14.III — Уманню, 18.III — Вінницею, 20.III — Жмеринкою, перерізавши комунікації, що зв'язували Директорію з антантівськими військами, які ще восени 1918 висадилися в Одесі. Успішно розвивалися бойові операції укр. рад. військ на Волині. 19.II було визволено Коростень, 14.III — Житомир. У березні було ліквідовано спробу петлюрівців перейти в контрнаступ у напрямі Києва. Недобитки військ Директорії втекли до Галичини. Рад. влада відновила всі політ. й соціальні права трудящих. В умовах жорстокої збройної боротьби проти Директорії й антантівських інтервентів активно провадилося рад. будівництво, вдосконалювався держ. апарат. Тимчасовий Робітн.-Сел. уряд України 29.I 1919 було реорганізовано в Раду Нар. Комісарів. Велику роль у розгортанні держ. будівництва відіграв *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад*, що відбувся 6—10.III 1919 в Харкові. З'їзд схвалив першу Конституцію Укр. РСР, обрав ВУЦВК на чолі з Г. І. Петровським. У центрі уваги КП (б) У і Раднаркому УРСР були також питання військ. будівництва. Діючі частини були зведені в 3 армії. Заг. чисельність Червоної Армії на Україні весною 1919 перевищувала 188 тис. чол. У березні 1919 почалося формування *Дніпровської військової флотилії*. В складі Червоної Армії створювались інтернац. батальйони й полки з чехів, словаків, поляків, сербів, угорців, німців, австрійців, китайців та ін.

Одним з невідкладних завдань Рад. влади була ліквідація *Антанти інтервенції на Півдні України*. Військ. кораблі Англії, Франції, Італії ще 23.XI 1918 з'явилися у Севастополі, 27.XI — в Одесі. Слідом за ними почали висаджуватися франц., грецькі та білогвардійські війська. Центром зосередження сухопутних сил інтервентів стала Одеса. Інтервенти мали на озброєнні танки, літаки, потужну артилерію, військ. флот. На поч. лютого 1919 вони захопили тер. України в Пн.-Зх. напрямі до Тирасполя й залізнич. ст. Бірзула, на Пн.— до Вознесенська й Нового Буга, на Пн. Сх.— до Олешок і Берислава включно. Окуповані були такі великі міста, як Одеса, Миколаїв, Херсон. Метою інтервенції було повалення Рад. влади. На окупованій території інтервенти встановили режим кривавого терору.

Комуністич. партія очолила боротьбу трудящих України проти інтервентів і білогвардійців. ЦК КП (б) У направив на підпільну роботу в Одесу й Крим досвідчених комуністів. Під керівництвом *Одеського підпільного обласного комітету КП(б) У* розгортали бойові дії підпільні рай-

комі партії і партизан. загони. 30.I 1919 партизани оволоділи Тирасполем. Вночі проти 21.II 1919 спалахнуло *Біляївське повстання 1919*.

Активні бойові дії провадили партизани Криму, особливо в районі Керчі й Євпаторії. За вказівкою В. І. Леніна більшовики України розгорнули агітаційну роботу серед солдатів військ інтервентів. У листопаді 1918 в Одесі розповсюджувалося звернення до солдатів Антанти, що його підписали В. І. Ленін і Г. В. Чичерін, під назвою «Чого ви прийшли на Україну?». Було створено *«Іноземну колегію» при Одеському обласному комітеті КП (б) У*. Під впливом більшовицької агітації вибухнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919*. В. І. Ленін відзначав дійовість більшовицької пропаганди: «Солдати поверталися з Одеси або переконаними більшовиками, або людьми, які заявляли, що „вони воювати проти робітничо-селянського уряду не будуть"» (Твори, т. 30, с. 449).

Укр. Рад. уряд намагався уникнути даремного кровопролиття й мирним шляхом добитися визволення захопленої інтервентами території. Але франц. уряд лишив без відповіді всі звернення Раднаркому України. На поч. березня 1919 укр. рад. війська перейшли в наступ. 10.III від інтервентів було визволено Херсон, 15.III — Миколаїв. Наступаючи на Одесу, частини 2-ї Укр. рад. армії в бою за ст. Березівка захопили великі трофеї, в т. ч. 5 франц. танків, один з яких надіслали в подарунок В. І. Леніну. 3.IV 1919 інтервенти почали евакуацію Одеси. 6.IV в Одесу вступили рад. війська. Задніпровська д-зія під командуванням П. Ю. Дибенка, наступаючи в Крим. напрямі, 4.IV оволоділа Перекопом, 11.IV визволила Сімферополь і Євпаторію, 12.IV — Бахчисарай і Ялту, 29.IV — Севастополь. Інтервентів було розгромлено, а залишкам білогвардійських військ удалося закріпитися на Керченському п-ові. Великого розмаху набрала 1918—19 боротьба трудящих зх.-укр. земель за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. 3.XI 1918 в Чернівцях десятки тисяч буковинців висловили прагнення возз'єднатися з Рад. Україною, заявивши, що вони хочуть «до більшовиків». Яскравим проявом загальнонар. прагнення возз'єднатися з Рад. Україною були Закарпатські всенар. збори 21.I 1919, які відіграли велику роль у розвитку революц. руху в краї.

На шляху трудящих до возз'єднання з Рад. Україною стали бурж. націоналісти, які в жовтні 1918 створили у Львові «Українську національну раду» й пішли на змову з іноземними імперіалістами. Проголошена в Сх. Галичині в листопаді 1918 під час розвалу Австро-Угорщини т. з. «Західноукраїнська народна республіка» (ЗУНР) була гідною спадкоємницею імперії Габсбургів у гнобленні трудящих мас. Уряд ЗУНР підтримував тісний контакт з бурж.-націоналістичною контрреволюцією в Наддніпрянській Україні, а в січні 1919 зунрівці і петлюрівці відкрито створили блок проти Рад. влади на Україні. Антинародні дії заправил ЗУНР особливо проявилися в 1918—19 під час укр.-польс. війни, викликаної намаганням польс. панів захопити Сх. Галичину. Боячись наростання революц. руху мас, зунрівці вели воєнні дії проти агресії бурж.-поміщицької Польщі мляво, по-зрадницькому, а влітку 1919 взагалі припинили їх.

Новим етапом у революц. русі зх.-укр. трудящих було утворення 1919 Комуністичної партії Сх. Галичини (КПСГ), а також Рад робітн. і солдат. депутатів у Стебнику, Дрогобичі, Бориславі, Косові, Стрию, Коломиї. Одним з найяскравіших

Виступ В. І. Леніна на Красній площі в Москві 1 Травня 1919.

революц. виступів у Сх. Галичині було збройне повстання трудящих Дрогобича в квітні 1919, яке очолили комуністи В. Ф. Коцко, І. М. Кушнір, Г. І. Михаць (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Повстання було жорстоко придушене.

Окупація тер. Сх. Галичини влітку 1919 бурж.-поміщицькою Польщею не зломила прагнень зх.-укр. трудящих до возз'єднання з своїми братами, які в горнилі громадян. війни героїчно відстоювали завоювання Великого Жовтня.

Не зломила волю трудящих до боротьби й окупація Пн. Буковини боярською Румунією в листопаді 1918. В січні вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в якому взяли участь десятки тисяч селян. Свою відданість Рад. владі трудящі Закарпаття продемонстрували в період героїчної боротьби Рад. Угорщини 1919 проти імперіалістичної інтервенції, коли створена з закарпатців Русинська Червона д-зія показала небачену мужність у боях проти контрреволюції. Вирішальну роль в організації перемоги над ворогом відіграли запровадження економіч. політики *воєнного комунізму* й рішення *Восьмого з'їзду РКП (б)* (березень 1919) про створення регулярної, строго дисциплінованої Червоної Армії й перехід від політики нейтралізації серед. селянства до міцного союзу з ним. Провал спроб власними силами повалити Рад. владу змусив імперіалістів США й Антанти змінити тактику. Вони посилили фін. і військ. допомогу внутр. контрреволюції, розраховуючи таким шляхом повалити владу Рад. Навесні 1919 знову гол. фронтом Країни Рад став Сх. фронт. Адмірал Колчак за допомогою США і Франції створив 400-тисячну армію і почав свій похід на Москву. Але завдяки вжитим ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніним заходам після запеклих боїв армію Колчака влітку 1919 було відкинуто за Урал. У цей же час активізувала бойові дії на Дону і Кубані і т. з. *«добровольча армія»*, якою командував ген. Денікін. Небезпека загрожувала й Україні, особливо Донбасу. В телеграмі Раднаркомові України від 24.IV 1919 В. І. Ленін вимагав поси-

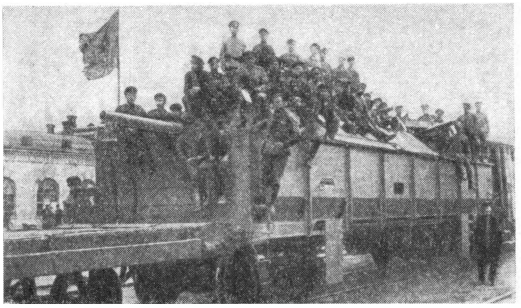

Бронепоїзд, захоплений радянськими військами у григор'євців. Травень 1919. Вступ радянських військ у Харків після вигнання денікінців. 16 грудня 1919.

лити допомогу військам Пд. фронту. «Що б то не стало, з усіх сил і якнайшвидше допомогти нам добити козаків і взяти Ростов,— писав В. І. Ленін,— хоч би ціною тимчасового ослаблення на заході України, бо інакше загрожує загибель» (Твори, т. 35, с. 318).

Раднарком України в травні 1919 оголосив мобілізацію робітників до Червоної Армії. Було мобілізовано майже 40 тис. чол.

Фактичними пособниками денікінців були укр. бурж. націоналісти. На Київщині підняв антирад. заколот петлюрівський отаман Зелений. В його бандах налічувалося 2,5 тис. чол. Придушення заколоту було доручено червоноармійським частинам і Дніпровській військ. флотилії. На боротьбу з бандами виступив загін київ. комсомольців. Але в районі с. Трипілля бандити оточили комсомольський загін, який майже повністю загинув у героїчній боротьбі (див. *Трипільський похід 1919*).

У травні 1919 на Херсонщині підняв антирад. заколот петлюрівський отаман Григор'єв (див. *Григор'євщина*). Цей заколот був особливо небезпечним, бо він охопив райони ближнього тилу Червоної Армії, що билася проти денікінців,— Катеринославську і Херсонську губернії. На короткий час бандам Григор'єва вдалося захопити Єлисаветград, Катеринослав, Миколаїв. Наприкінці травня 1919 григор'євські банди було остаточно розгромлено. Великої шкоди Рад. владі на Україні завдали петлюрівські і махновські банди. Вони ослабляли рад. тил і допомагали наступові білогвардійської армії Денікіна.

Комуністич. партія вжила енергійних заходів до згуртування сил Рад. республік, до об'єднання всіх їхніх матеріальних засобів для розгрому ворога. В травні 1919 В. І. Ленін розробив «Проект директиви ЦК про воєнну єдність», яка ставила завдання об'єднати і централізувати військ. сили і матеріальні ресурси всіх соціалістич. республік. ВУЦВК 18.V 1919 звернувся до урядів рад. республік з пропозицією організувати єдиний фронт революц. боротьби. Заклик України зустрів підтримку й схвалення трудящих ін. рад. республік. 1.VI 1919 в Москві на засіданні ВЦВК з участю представників усіх братніх республік було прийнято декрет про укладення *воєнно-політичного союзу радянських республік* і створення єдиного командування, про об'єднання їхніх комісаріатів нар. господарства, транспорту, фінансів, праці. ВУЦВК 21.VI 1919 постановив передати всі укр. військ. формування і установи Реввійськраді РРФСР. Укр. фронт було ліквідовано. З укр. військ. частин було створено 44-у, 45-у, 46-у, 58-у стріл. д-зії.

Після поразки Колчака імперіалісти зосередили свою увагу на допомозі ген. Денікіну, що дало йому змогу створити 100-тисячну армію. Гол. удар денікінці спрямували на Донбас, щоб позбавити Рад. країну вугілля й металу. В травні і на поч. червня денікінці захопили Донбас і Крим, у червні — Харків, Катеринослав, Царицин. У липні денікінці почали наступ на Москву. Погіршало становище й на Зх. Україні. 16.VII 1919 45-тисячна армія ЗУНР, об'єднавшись з петлюрівськими недобитками, почала наступ на Київ.

Величезну роль у мобілізації сил трудящих України Рад і, зокрема, України на розгром ворога відіграв лист ЦК РКП (б) від 9.VII 1919 «Всі на боротьбу з Денікіним!», написаний В. І. Леніним. Парт. орг-ції Росії послали на Пд. фронт понад 20 тис. комуністів, 21,5 тис. комсомольців. КП(б)У направила на фронт 60% свого складу. Укр. селянство, усвідомивши, що Денікін несе реставрацію поміщицького ладу, посилило підтримку Рад. влади.

Денікін, зазнавши невдачі на гол. напрямі — Курському і Воронезькому,— спрямував свої військ. сили на оволодіння Україною. Білогвардійці повели наступ на Полтаву, Київ і Пд. України. 31.VIII 1919 було захоплено Київ, на кінець літа — майже всю Україну. На загарбаній території білогвардійці встановили криваву військ. диктатуру (див. *Денікінщина*). Вони відновили приватну власність на фабрики, заводи, шахти, землю. В села поверталися поміщики на чолі каральних загонів. Нац. гноблення та утиски на Україні були відновлені в найгірших формах. Денікінці закрили укр. школи, заборонили видавати літературу укр. мовою.

Робітники і трудящі селяни України, очолені Комуністич. партією, піднялися проти загарбників. У липні 1919 для керівництва підпільною й партизан. боротьбою було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б)У* на чолі з С. В. Косіором, розгалужену сітку підпільних парт. орг-цій і ревкомів. Розгорнулися страйкова боротьба робітників, повстанський і партизанський рух, особливо на Харківщині, Полтавщині, Херсонщині, Катеринославщині.

12 партизан. загонів діяли на тер. Київ. губернії. Відчутних ударів денікінцям завдавали партизани Криму. Блискучий рейд по петлюрівських і денікінських тилах провели частини Пд. групи 12-ї армії під командуванням Й. Е. Якіра й членів Реввійськради Я. Б. Гамарника, В. П. Затонського, Л. Й. Картвелішвілі. З боями вони пройшли по ворожих тилах з-під Одеси до Житомира. Разом з частинами 44-ї стріл. д-зії вони вибили петлюрівців з Житомира. Загарбання України не тільки не зміцнило внутріполіт. і воєнного становища денікінців, а, навпаки, різко погіршило його. Лінія фронту білогвардійської армії набагато збіль-

До ст. **Громадянська війна в СРСР 1918—20.**

1. Вступ радянських військ у Катеринослав після вигнання петлюрівців. Січень 1919.

2. Вступ кавалерійської бригади Г. І. Котовського в Одесу після вигнання денікінців. Лютий 1920.

3. Проводи петроградських комсомольців на польський фронт. Травень 1920.

1

2

3

1

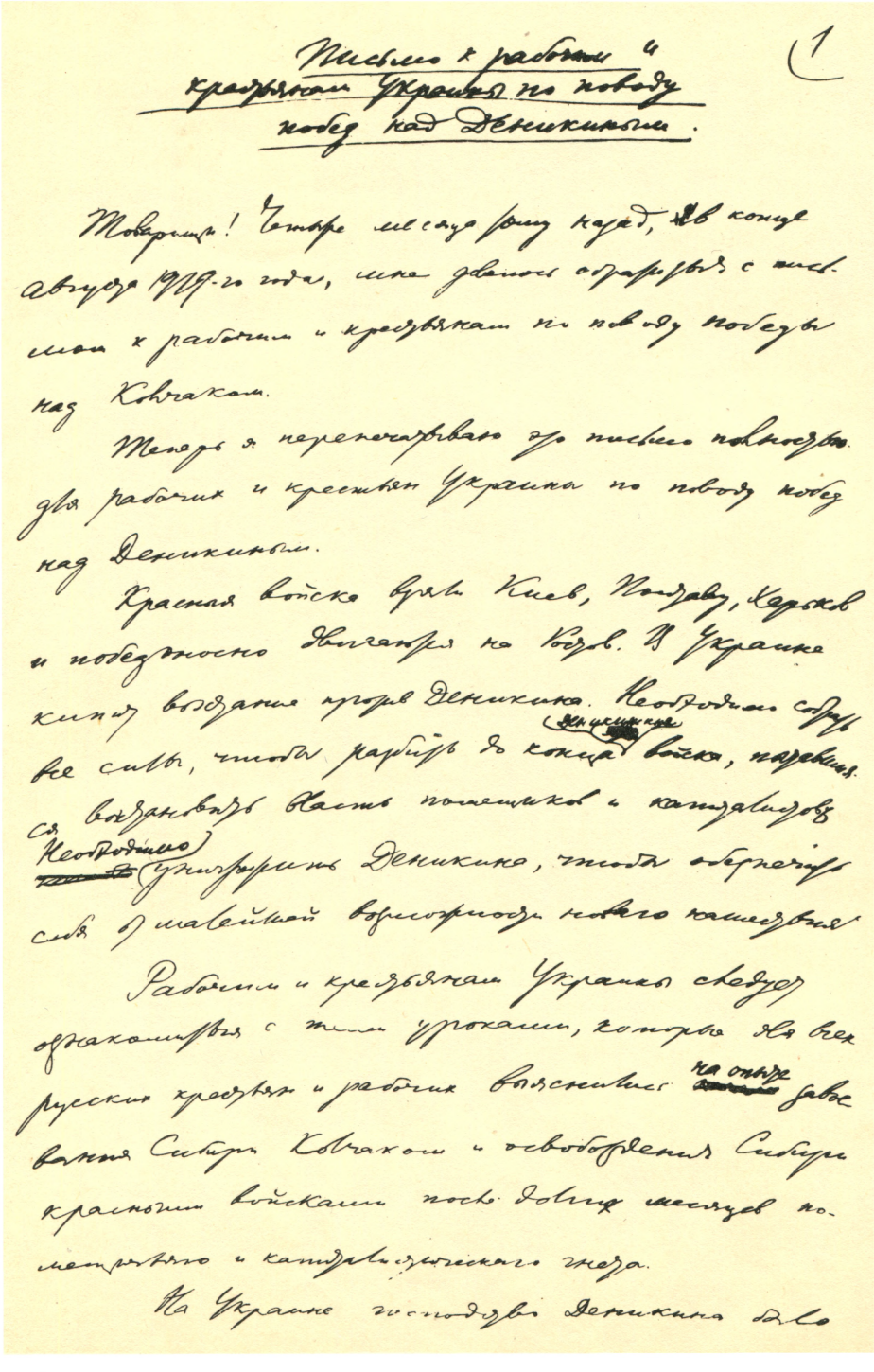

Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным.

Товарищи! Четыре месяца тому назад, в конце августа 1919-го года, мне довелось обратиться с письмом к рабочим и крестьянам по поводу победы над Колчаком.

Теперь я перепечатываю это письмо полностью для рабочих и крестьян Украины по поводу побед над Деникиным.

Красныя войска взяли Киев, Полтаву, Харьков и победоносно двигаются на Ростов. В Украине кипит восстание против Деникина. Необходимо собрать все силы, чтобы разбить до конца деникинские войска, пытавшиеся восстановить власть помещиков и капиталистов. Необходимо уничтожить Деникина, чтобы обеспечить себя от малейшей возможности нового нашествия.

Рабочим и крестьянам Украины следует ознакомиться с теми уроками, которые для всех русских крестьян и рабочих выяснились на опыте завоевания Сибири Колчаком и освобождения Сибири красными войсками после долгих месяцев помещичьего и капиталистического гнета.

На Украине господство Деникина было

Автограф першої сторінки листа В. І. Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. 28 грудня 1919.

До ст. Громадянська війна в СРСР 1918—20.

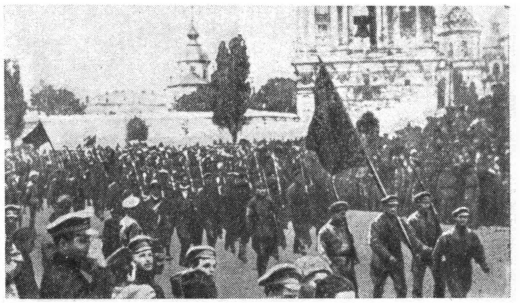

Вступ частин Червоної Армії в Іркутськ. Березень 1920. Вступ Червоної Армії в Київ після вигнання військ буржуазно-поміщицької Польщі. 12 червня 1920.

шилась, а резервів у Денікіна вже не було. ЦК РКП(б) мобілізував і відправив у війська Пд. фронту бл. 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. Під керівництвом В. І. Леніна було розроблено план розгрому Денікіна. 10.X 1919 війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ. Гол. удар спрямовувався на Харків —Донбас — Ростов-на-Дону. Ударне угруповання рад. військ розбило гол. сили Добровольчої армії і 20.X 1919 визволило Орел. 24.X 1919 кіннота С. М. Будьонного визволила Воронеж. У жовтні перейшли до активних бойових дій укр. партизани, зосередивши осн. удари по залізнич. комунікаціях ворога. Вони систематично виводили з ладу важливі залізниці: Катеринослав — Харків і Південну, що зв'язували денікінський фронт з тилом, громили ворожі гарнізони, визволили міста Ромни, Гадяч, Зіньків, Кобеляки та ін.

Під ударами Червоної Армії і партизанів денікінські війська швидко відступали на Пд. 11.XII 1919 було визволено Харків, 16.XII — Київ, 26.XII — Луганськ, 30.XII — Катеринослав, 31.I 1920 — Миколаїв, 7.II — Одесу. 27.III війська Червоної Армії оволоділи останнім оплотом денікінців — Новоросійськом. Але значне угруповання білогвардійців встигло пробитися на Пд. і закріпитися в Криму.

Для керівництва рад. і госп. будівництвом на визволеній території 11.XII 1919 створено надзвичайний орган влади — *Всеукраїнський революційний комітет*, до якого ввійшли Г. І. Петровський (голова), М. К. Владимиров, Г. Ф. Гринько, В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар. Як тільки всю тер. України було визволено від інтервентів і білогвардійців, конституційні органи влади УРСР — ВУЦВК і Раднарком — відновили свою діяльність. У республіці почалася кампанія виборів до Рад. Проте мирна передишка тривала недовго. 25.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі, підтримані й озброєні імперіалістами Антанти, без оголошення війни напали на Країну Рад (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Для прикриття своїх агресивних планів правлячі кола Польщі використали укр. бурж. націоналістів, ватажок яких Петлюра уклав зрадницьку *Варшавську угоду Директорії з Пілсудським*. 26.IV польс. війська захопили Житомир і Коростень, 6.V — Київ, перейшли на лівий берег Дніпра, але під Бровари їх зупинили рад. війська. Польс. імперіалісти на окупованій території встановили колоніальний режим, маскуючи його створеною з укр. бурж. націоналістів т. з. «українською адміністрацією».

Комуністич. партія і Рад. уряд закликали трудящих стати на захист соціалістич. Вітчизни. В тезах «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23.V 1920, ЦК РКП (б) накреслив конкретну програму дій. На польс. фронт було направлено 24 тис. комуністів. 26.IV 1920 ЦК КП (б) У оголосив мобілізованими Київську, Волинську й Подільську парт. орг-ції. Важливу роль у мобілізації сил укр. народу на боротьбу проти інтервентів відіграв *Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад* (травень 1920). На окупованій території було створено підпільні парт. орг-ції й партизан. загони. Партизан. боротьба на Поділлі (в районах Крижополя, Томашполя та ін.) набрала характеру нар. повстань. Наприкінці травня за планом, розробленим під керівництвом В. І. Леніна, війська Пд.-Зх. фронту під командуванням О. І. Єгорова перейшли в контрнаступ. 5.VI 1920 1-а Кінна армія прорвала ворожу оборону в районі Попільня—Козятин і 7.VI 1920 визволила Житомир. 12.VI 1920 рад. війська визволили Київ. Контрнаступ Пд.-Зх. фронту переріс у заг. наступ Червоної Армії. На поч. липня війська Зх. фронту під командуванням М. М. Тухачевського прорвали оборону польс. військ, визволили Мінськ і вступили на тер. Польщі. В 2-й пол. липня частини 1-ї Кінної армії, 44-ї і 45-ї стріл. д-зій визволили Дубно, Броди, Тернопіль. У перших числах серпня 1-а Кінна армія почала бої за Львів. На визволеній рад. військами тер. Сх. Галичини було встановлено владу Рад і створено перший на зх.-укр. землях Рад. уряд — *Галицький революційний комітет* (Галревком) на чолі з В. П. Затонським. Проте в серед. серпня 1920 польс. війська, які одержали нову значну допомогу від імперіалістів Антанти, перейшли в контрнаступ. Рад. війська були змушені відступити. Осн. причинами невдачі Червоної Армії були недооцінка сил бурж.-поміщицької Польщі, відставання тилів і в зв'язку з цим недостатнє забезпечення діючих частин резервами, боєприпасами, спорядженням, порушення оперативної взаємодії між Зх. і Пд.-Зх. фронтами, недостатня організація управління військами Зх. фронту. Серйозне значення мало і те, що Червона Армія водночас вела боротьбу на Пд. проти військ Врангеля. ЦК РКП (б) і Рад. уряд вжили заходів для підготовки нового контрнаступу проти польс. інтервентів. Оскільки польс. правлячі кола не мали змоги продовжувати війну, вони, всупереч вимогам Антанти, 12.X 1920 підписали договір про перемир'я, а 18.III 1921 — *Різький мирний договір 1921*, за яким Зх. Україна (Сх. Галичина і Зх. Волинь) та Зх. Білорусія відійшли до Польщі. Допомогу інтервентам намагався подати ген. Врангель (див. *Врангелівщина*). На травень 1920 Врангель мав 27 тис. багнетів і 4,5 тис. шабель, 108 гармат, 630 кулеметів, 24 бронеавтомобілі, 12 танків, 4 бронепоїзди. Врангелівців активно підтримували

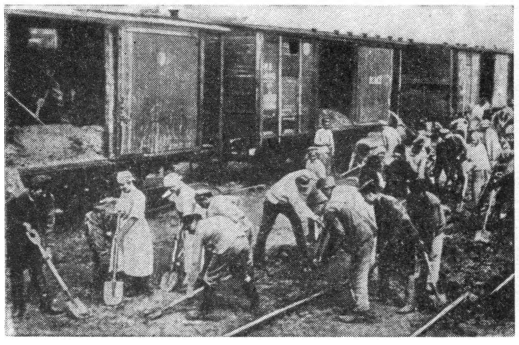

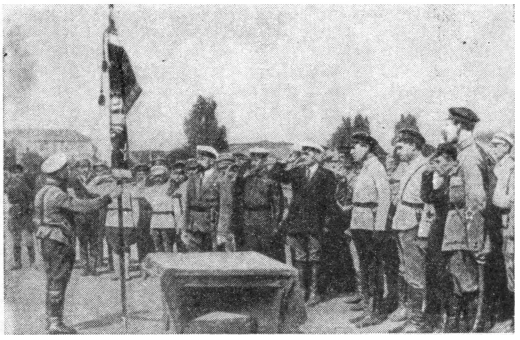

Трудящі Полтави на суботнику. 1920. М. В. Фрунзе вручає Червоний прапор 51-й стрілецькій дивізії, що відзначилася при розгромі врангелівських військ. 1922.

військ. кораблі Антанти. 6.VI 1920 білогвардійці висадили десант у районі Кирилівки, захопили Пн. Таврію й підійшли до Донбасу. Закінчення війни з бурж.-поміщицькою Польщею створило умови для ліквідації врангелівського фронту. Ще у вересні 1920 за рішенням ЦК РКП (б) було створено самостійний Пд. фронт під командуванням М. В. Фрунзе. На фронт було направлено понад 10 тис. комуністів і комсомольців. 2.X В. І. Ленін звернувся з листом *«До незаможних селян України»*, в якому закликав їх посилити боротьбу проти Врангеля. Тисячі незаможників стали до лав Червоної Армії. В білогвардійському тилу розгорнувся партизан. рух. У боях проти рад. військ, що перейшли в наступ 28.X 1920, врангелівці зазнали поразки в Пн. Таврії. Проте частині білогвардійців вдалося прорватися в Крим і закріпитися за Перекопським перешийком. В ніч на 8.XI частини 15-ї, 51-ї і 52-ї д-зій форсували в крижаній воді Сиваш, вночі проти 9.XI почали штурм Перекопу й 11—12.XI прорвалися в Крим. 14.XI було визволено Сімферополь, 15.XI — Севастополь і Феодосію, 16.XI — Керч. Врангелівщину було ліквідовано.

В листопаді 1920 війська 14-ї армії під командуванням І. П. Уборевича в районі Летичів — Деражня — Проскурів — Кам'янець-Подільський розгромили 40-тисячну петлюрівську армію. Рештки петлюрівських банд втекли на тер. Польщі. В 1920 рад. війська завершили вигнання інтервентів і націоналістич. контрреволюції з Серед. Азії, 1920 — на поч. 1921 — з Закавказзя, 1922 — з Далекого Сходу.

Період іноземної воєнної інтервенції і громадян. війни став для народів Країни Рад, у т. ч. для укр. народу, суворою школою політ. досвіду, практичною перевіркою програм різних політ. партій. В руках бурж. і дрібнобурж. партій не раз була влада, вони мали кошти, збройні сили, кадри спеціалістів, спиралися на допомогу іноземних імперіалістів. Однак ці партії, продовжуючи обдурювати трудящі маси, обмежувалися деклараціями щодо здійснення своїх демагогічних обіцянок. Проте укр. народ розпізнав справжнє контрреволюц. обличчя їх. Своє визнання трудящі України віддали Комуністич. партії, очолюваній В. І. Леніним. Політ. програма й практична діяльність більшовиків цілком відповідали найзаповітнішим мріям нар. мас. Робітн. клас і трудяще селянство України назавжди зв'язали свою долю з Комуністич. партією, яка привела їх до перемоги над внутр. і зовн. контрреволюцією.

Комуністична партія забезпечила створення могутньої Червоної Армії і висунула з середовища рад. народу таких видатних воєначальників, як В. О. Антонов-Овсієнко, І. П. Белов, В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, П. Ю. Дибенко, І.Н. Дубовий, Р. П. Ейдеман, Д. П. Жлоба, Г. І. Котовський, М. Г. Кропив'янський, М. К. Левандовський, О.Я. Пархоменко, В. М. Примаков, В. К. Путна, М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, Я.Ф. Фабріціус, І. Ф. Федько, В. І. Чапаєв, М. О. Щорс, Й. Е. Якір та ін. Політ. роботу в Червоній Армії вели керівні парт. працівники А. А. Андрєєв, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, С. І. Гусєв, В. П. Затонський, Р. С. Землячка, С. М. Кіров, С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, В. В. Куйбишев, В. І. Межлаук, К. О. Мехоношин, А. І. Мікоян, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Е. М. Склянський, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін та ін. Запорукою перемоги над силами контрреволюції були міцний союз робітн. класу й селянства, братерська взаємодопомога рад. республік, серед яких провідну роль відігравала Рос. Федерація. Перемогам Червоної Армії сприяли революц. боротьба трудящих капіталістич. країн і виступи міжнар. пролетаріату проти інтервенції під лозунгом «Геть руки від Росії!».

Історіографія. Початок наук. вивченню історії громадян. війни і іноземної воєнної інтервенції поклали праці В. І. Леніна, який створив методологічну основу дослідження цього періоду, дав періодизацію і визначення громадян. війни як війни справедливої. На цій основі вже в 20-х рр. почалося наук. дослідження історії громадян. війни в цілому по Рад. країні, по окремих її районах і республіках. Ці праці охоплювали як весь період, так і окремі його етапи. Однією з перших праць про громадян. війну на Україні були «Записки про громадянську війну» (т. 1—4. М.—Л., 1924—32) В. О. Антонова-Овсієнка. Потім з'явилися праці Р. Ейдемана і М. Какуріна «Громадянська війна на Україні» (Вид. 2.X., 1931), М. А. Рубача «До історії громадянської війни на Україні» («Літопис революції», 1924, № 3), а також праці про окремі етапи війни — А. Бубнова «Гетьманщина, Директорія і наша тактика» («Пролетарская революция» 1927, № 7), О. І. Гуковського «Французька інтервенція на Україні» (X., 1929), Д. Кіна «Денікінщина на Україні» (X., 1927) та ін. Певна обмеженість джерельної бази (ще не всі архівні фонди були впорядковані) негативно впливала на глибину тогочасних досліджень.

Але автори, керуючись настановами В. І. Леніна, в основному правильно висвітлювали співвідношення сил, хід воєн. операцій, роль Комуністич. партії і В. І. Леніна в розгромі контрреволюції на Україні. Проте в рад. історіографії того часу не знайшли достатнього висвітлення питання держ., госп. і культ. будівництва.

Після XX з'їзду КПРС рад. істор. наука, викорінюючи суб'єктивізм і начотництво, піднеслась на вищий рівень. З'явились узагальнюючі праці: «Історія Української РСР» (т. 2. К., 1967), М. І. Супруненка «Нариси історії громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції на Україні» (М., 1966), «Українська РСР в період громадянської війни» (т. 1—3. К., 1967—69). Разом з тим опубліковано праці про різні етапи цього періоду. Найбільшу увагу дослідників привернули питання розгрому іноземних інтервентів (праці М. І. Супруненка, Г. Ф. Заставенка, Є. М. Скляренка, М. Ю. Раковського, Г. М. Шевчука та ін.), питання держ. і військ. будівництва (Б. М. Бабій, І. К. Рибалка, Л. Л. Потарикіна, І. І. Шевченко, І. Х. Ганжа, А. В. Лихолат та ін.). В успішному розвитку досліджень значну роль відіграло розширення джерелознавчої бази з історії громадян. війни на Україні. Зокрема, 1957—67 опубліковано ряд документ. збірок про боротьбу проти іноземної інтервенції і внутр. контрреволюції як в окремих районах України (на Київщині, Миколаївщині, Поділлі тощо), так і в республіці в цілому («Громадянська війна на Україні» в 4-х книгах).

Наукові праці рад. істориків, що об'єктивно, з парт. позицій, висвітлюють істор. процес, спростовують злісні вигадки бурж. фальсифікаторів історії Кл. Менінга, Решетаря, Садовського, Голуба, Мазепи, які перекручують ленінську нац. політику, розповсюджують вигадки про нібито нав'язування укр. народові Рад. влади силою зброї, про залежність УРСР та ін. перекручення імперіалістичних пропагандистів.

Карти на вклейках, с. 256—257.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 26—33, 35 [Див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна]; Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1963; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; История гражданской войны в СССР. 1917—1922, т. 1—5. М., 1938—60; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Заставенко Г. Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. К., 1959; Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960; Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Х., 1957; Шевчук Г. М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (Листопад 1918 — квітень 1919 р.). К., 1959; Шевченко И. И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян. 1919—1920. К., 1958; Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920. К., 1967; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Советская страна в период гражданской войны. 1918—1920. Библиографический указатель документальных публикаций. М., 1961.

М. І. Супруненко (Київ).

ГРОМАКО́В Григорій Петрович (н. 31.X 1917) — новатор виробництва, почесний металург СРСР, старший вальцівник *Макіївського металургійного заводу імені С. М. Кірова*, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1945. Н. на х. Чайкині (тепер Чертковського р-ну Ростов. обл.) в сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни. На заводі працює з 1945. Прославився високою майстерністю вальцювання. В 1959 удостоєний звання ударника комуністич. праці. Депутат Верховної Ради

А. А. Громико.

У. М. Громова.

УРСР 5—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

І. Д. Золотарьов (Макіївка).

ГРОМЙКА, Громека Михайло (р. н. невід.— 1651) — білоцерківський полковник [1649—51]. Походив з дрібної укр. шляхти. Служив у реєстровому війську. На поч. *визвольної війни українського народу 1648—54* перейшов на бік повстанських військ. Брав участь у Корсунській, Зборовській, Берестецькій битвах. Після підписання Б. Хмельницьким *Білоцерківського договору 1651* Г. керував складанням нового козац. реєстру, за яким бл. 100 тис. чол. мали залишити козац. військо і повернутися під владу польс. панів. Вбитий козаками в Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черк. обл.) під час заворушення, спрямованого проти скорочення козац. реєстру та перетворення виписних козаків на кріпаків.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

ГРОМЙКО Андрій Андрійович (н. 18.VII 1909) — рад. держ. діяч, дипломат, Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1931. Н. в с. Старих Громиках (тепер Вєтковського р-ну Гом. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1934 закінчив Мінський с.-г. ін-т, 1936 — аспірантуру Всесоюзного н.-д. ін-ту економіки с. г. В 1936—39 — старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН СРСР. Доктор економічних наук. З 1939 — на дипломатичній роботі. У 1943—46 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у США. В 1946—48 — постійний представник СРСР у Раді Безпеки ООН. З 1947 — заст. міністра, 1949—52 — перший заст. міністра закорд. справ СРСР. У 1952—53 — надзвичайний і повноважний посол у Великобританії, 1953—57 — перший заст. міністра, з лютого 1957 — міністр закорд. справ СРСР. На XIX з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XX, XXII і XXIII з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2, 5—7-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГРОМІЙЧУ́К Пелагея Тимофіївна (н. 28.X 1916) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1956. Н. в с. Клиновому (тепер Голованівського р-ну Кіровогр. обл.) в бідній сел. сім'ї. З 1939 працює ланковою в колгоспі ім. XX з'їзду КПРС того ж р-ну й області. В довоєнні роки Г. брала участь у русі п'ятисотенниць. Очолювана Г. ланка рік у рік вирощує високі врожаї цукрових буряків. Депутат Верховної Ради УРСР 4—7-го скликань. Нагороджена трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

В. Д. Бабій (Кіровоградська обл.).

ГРОМНИ́ЦЬКИЙ Петро Федорович (1803 — 12.VI 1851) — декабрист. За походженням дво-

рянин Пенз. губ. Служив у Старокостянтинові поручиком Пенз. полку. На поч. 1824 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян*, ставши одним з найактивніших його діячів, а незабаром — заст. голови т-ва. Був прихильником знищення самодержавства і утворення федеративної республіки слов'ян. Брав активну участь у підготовці збройного повстання, але під час *Чернігівського полку повстання* виявив нерішучість. Заарештований у Старокостянтинові і засуджений до 20-річної каторги і довічного заслання до Сибіру. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (з 1827). У 1835 переведений в с. Бєльське Іркут. губ. на поселення. В 1842 за розповсюдження творів декабриста М. С. *Луніна* Г. удруге заарештовано і віддано під особливий нагляд поліції. Помер від сухот в Іркутську. *М. М. Лисенко* (Київ).

ГРО́МОВА Уляна Матвіївна (3.I 1924 — 15.I 1943) — комсомолка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в с-щі Первомайці (тепер у складі с-ща м.т. Верхньої Краснянки Краснодонського р-ну Луган. обл.) в сім'ї робітника. У вересні 1942, під час окупації Краснодона нім.-фашист. загарбниками, разом з М. Пеглівановою та А. Поповим, організувала в своєму селищі комсомольську підпільну групу, яка ввійшла до складу «*Молодої гвардії*». Г. стала членом штабу «Молодої гвардії», розповсюджувала листівки, готувала втечу заарештованих молодогвардійців та ін. Г. було заарештовано гестапо і після жорстоких катувань кинуто в шурф шахти. Портрет, с. 475.

ГРО́НДСЬКИЙ (Grondski, Grądzki) Самійло (Самуель) (р. н. невід.— п. бл. 1672) — дипломат на службі в Польщі, Швеції і Трансільванії та історик. Н. в родині шляхтича, власника частини с. Фаліївки в Галичині. Восени 1655 супроводив польс. посла Любовицького під час його переговорів з Б. Хмельницьким. Перейшовши до шведів під час польс.-швед. війни 1655—60, Г. 1656 їздив в Чигирин до Б. Хмельницького з листами від короля Карла X Густава. В липні 1657 від імені князя Трансільванії Дердя II *Ракоці* вів переговори з А. *Ждановичем* під Залізцями. Автор «Історії козацько-польської війни» (опублікував К. Коппі в Пешті, 1789), що є цінним джерелом з політ. історії України 1648—72. Хоч в цілому його книга написана з шляхетських позицій, проте Г. визнавав, що причиною визвольної боротьби укр. народу був гніт польс. феодалів. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

ГРОХО́ЛЬСЬКІ (Grocholski) — родина польс. поміщиків. У 18 ст. обіймали керівні посади в Речі Посполитій. Мали значні володіння на Правобережній і Зх. Україні. Найвідоміший з Г. Казимир (1815— 10.XII 1880) — політ. діяч, консерватор. З 1861 — член галицького сейму і австр. парламенту (рейхсрату), з 1871 — міністр у справах Галичини. Захищав інтереси польс. поміщиків, вів лінію на ополячення укр. населення в Галичині.

ГРО́ШЕВ Дмитро Миколайович (26.VII 1918—3.X 1943) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1940. Н. у с. Борисовському (тепер Некрасовського р-ну Яросл. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як навідник протитанкової рушниці 24-ї гвард. механізованої бригади 7-го гвард. механізованого корпусу Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра (вересень 1943). В бою за села Городище, Губин, Домантове (тепер Чорнобильського р-ну Київ. обл.) з рушниці підбив 2 ворожі танки і закидав гранатами фашист. самохідну гармату «фердинанд». Загинув у бою.

ГРОШОВІ РЕФО́РМИ В СРСР — здійснювані Рад. д-вою перетворення в грош. обігові країни з метою сприяння швидкому розвиткові нар. г-ва, стабілізації валюти, підвищення добробуту трудящих. Було проведено дві Г. р.: в перший період непу (1922—24) і після Великої Вітчизн. війни (в грудні 1947).

Перехід до нової економіч. політики вимагав створення стабільної валюти. Першим кроком у цьому напрямі був випуск 1922 нових грош. знаків, 1 крб. яких прирівнювався до 10 тис. крб. раніш випущених грош. знаків. Грош. реформу 1922—24 було розпочато 11.X 1922, коли Рад. уряд надав Держ. банкові право випустити в обіг банківські білети — червінці, що за вмістом золота прирівнювалися до царської золотої десятки. Разом з тим скорочувалася емісія (випуск) знецінених паперових грошей (радзнаків), до якої в перші роки свого існування змушена була вдаватися Рад. д-ва для фінансування витрат, пов'язаних гол. чин. з розгромом внутр. контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції. В 1923 була проведена друга зміна номінальної вартості грош. знаків, за якою 1 крб. грошей прирівнювався до 100 крб. знаків зразка 1922. Т. ч. у період 1922—24 в обігу одночасно були червінці і знецінені паперові гроші — радзнаки. За постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 5.II 1924 було випущено в обіг казначейські білети вартістю в 1, 3, 5 крб. З 15.II 1924 було припинено повністю випуск радзнаків, а з 10.III до 30.IV того ж року всі раніше випущені радзнаки було викуплено д-вою за співвідношенням: за 1 крб. нових грошей — 50 тис. крб. радзнаків зразка 1923, або 50 млрд. крб. радзнаків зразка до 1922.

У період Великої Вітчизн. війни величезні витрати на оборону і на перебазування багатьох підприємств на схід змусили вдатися до підвищеної емісії грошей. У 1945 грошей в обігу було прибл. в 4 рази більше, ніж 1940, незважаючи на скорочення роздрібного товарообороту. Після закінчення війни для вилучення з обороту зайвої кількості грошей та анулювання фальшивих грошей, що були випущені нім. окупантами, було здійснено відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) «Про проведення грошової реформи та скасування карток на продовольчі та промислові товари» від 14.XII 1947 другу Г. р. В обіг випущено нові, повноцінні гроші, старі гроші обмінювалися на нові за співвідношенням 10 : 1. Одночасно було скасовано карткову систему на продовольчі і пром. товари і знижено роздрібні ціни, проведено пільгову переоцінку вкладів населення в ощадних касах і Держбанку, переоцінено кошти кооп. орг-цій та колгоспів на рахунках в кредитних установах і проведено конверсію держ. позик. З метою гарантування інтересів трудящих заробітна плата, пенсії, стипендії, доходи колгоспників та ін. трудові доходи населення залишалися без змін і виплачувалися новими грошима в попередніх розмірах. Банківські білети стали тепер випускатися не в червінцях, а в карбованцях.

Літ.: Ленін В. І. П'ять років російської революції і перспективи світової революції. Доповідь на IV конгресі Комінтерну 13 листопада 1922 р. Твори. Вид. 4, т. 33; Дьяченко В. П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства, ч. 1. 1917—1925. М., 1947; Ситнин В. К. Деньги и денежное обращение в СССР. М., 1957.

Т. М. Левтринський (Київ).

ГРУДИ́НІН Василь Семенович (1913—5.III 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у м. Іванові-Вознесенську (тепер м. Іваново). В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн.

війни 1941—45 як командир відділення стріл. роти 78-го гвард. стріл. полку 25-ї гвард. стріл. д-зії Пд.-Зх. фронту відзначився при обороні с. Таранівки (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.) в березні 1943. Загинув в бою (див. *Широнінці*).

ГРУДНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 в Москві — збройне повстання моск. пролетаріату, найвищий етап розвитку *революції 1905—07 в Росії*. Велику роль у підготовці повстання відіграли рішення III з'їзду РСДРП і вказівки В. І. Леніна про необхідність готувати збройне повстання політично, організаційно і у військ.-тех. відношенні. Керуючись настановами В. І. Леніна, більшовики для підготовки повстання організували тех. групу ЦК на чолі з Л. Б. *Красіним*. Група озброювала робітників і селян, створювала бойові дружини, майстерні для виготовлення зброї, вела революц. роботу в армії. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905* безпосередньо підвів робітн. клас до збройного повстання. На поч. грудня рівновага сил у зв'язку з опублікуванням маніфесту 17 (30).X порушилась. Царизм перейшов у наступ. 3 (16).XII було заарештовано членів Петерб. Ради. У відповідь на це конференція моск. більшовиків, яка відбулася 5 (18).XII, висловилася за оголошення страйку і за збройне повстання. Моск. Рада робітн. депутатів ухвалила розпочати 7 (20).XII політ. страйк з тим, щоб перевести його в повстання. 7—8 (20—21).XII моск. страйк переріс у загальний і охопив понад 150 тис. чол. Після того, як артилерія розгромила уч-ще Фідлера — одну з баз дружинників, робітники почали будувати барикади. 10 днів робітники Москви вели героїчну боротьбу. Було споруджено бл. 1 тис. барикад, діяло понад 6 тис. дружинників. Пресня, Замоскворіччя, Рогозько-Симоновський р-н і околиці Казанської з-ці, де боролися кращі бойові дружини, стали центрами повстання. Бойовим к-том оборони на Пресні керувала районна Рада (серед її керівників був З. Я. Литвин-Сєдой, одну з дружин очолював М. В. Фрунзе). На Казанській з-ці дружинниками керували А. В. Шестаков, А. І. Горчилін (члени Моск. к-ту РСДРП), О. В. Ухтомський. В. І. Ленін назвав робітників Пресні передовим загоном Всесвітньої робітничої революції. «Незабутній героїзм московських робітників дав зразок боротьби всім трудящим масам Росії» (Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 478). Слідом за пролетаріатом Москви піднялися робітники ін. міст і районів.

На Україні збройні повстання відбулися в Харкові, Горлівці, Олександрівську та ін. (див. *Горлівське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*). Г. з. п. не перетворилося на загальноросійське. Петерб. Рада робітн. депутатів, очолювана меншовиками, у вирішальний момент не підняла повстання, що дало можливість урядові переправити війська з Петербурга до Москви. Оцінюючи становище, що склалося в грудні 1905 в Петербурзі, В. І. Ленін вказував, що тут «орган нової влади був найслабший, а стара влада найсильніша» (Твори, т. 10, с. 209). 17 (30).XII почався наступ царських військ на Пресню. Розгорілись кровопролитні бої. Моск. Рада і к-т РСДРП, щоб зберегти революц. сили для майбутніх боїв проти царизму, 18.XII вирішили припинити збройне повстання. В своєму зверненні до робітників Пресненський штаб бойових дружин писав: «Ми почали. Ми кінчаємо... Кров, насильство і смерть йтимуть по п'ятах наших. Але це нічого. Майбутнє за робітничим класом. Покоління за поколінням в усіх країнах на досвіді Пресні вчитимуться стійкості».

Бій біля Горбатого мосту на Пресні в 1905 році. Картина художника Г. К. Савицького. 1945.

Царський уряд учинив жорстоку розправу над учасниками повстання — кілька тисяч було заарештовано, більше 1 тис. розстріляно. Моск. робітники під час повстання продемонстрували самовідданість і героїзм у боротьбі з царизмом. Гол. причиною поразки Г. з. п. було те, що селянство і армія не піднялися разом з робітниками. Керівництво повстанням у цілому відставало від стихійно наростаючого руху мас, проводилася тактика оборони, а не наступу. В зв'язку з арештами керівників Моск. к-ту і організаторів повстання В. Л. Шанцера (Марата), М. І. Васильєва-Южина та ін. повстання вилилося в розрізнені виступи окремих районів міста. Дезорганізацію в ряди повсталих вносили меншовики і есери. Більшовики і меншовики з протилежних позицій оцінювали повстання. Точку зору меншовиків висловив Г. В. Плеханов, який заявив: «Не треба було братися за зброю». В. І. Ленін, критикуючи цю меншовицьку опортуністичну позицію, вказував, що «навпаки, треба було більш рішуче, енергійно і наступально братися за зброю» (Твори, т. 11, с. 143). Незважаючи на поразку, Г. з. п. мало велике істор. значення. В. І. Ленін писав, що це були «найбільші рухи пролетаріату після Комуни, що тільки в розвитку таких форм боротьби лежить запорука грядущих успіхів революції, що ці зразки боротьби повинні бути нам маяком в справі виховання нових поколінь борців» (Твори, т. 15, с. 46).

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 11. Уроки Московського повстання; т. 15. До оцінки російської революції; т. 23. Доповідь про революцію 1905 року; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; История Москвы, т. 5. М., 1955 [бібліогр. с. 737—762]; Панкратова А. М. Первая русская революция 1905—1907 гг. М., 1951; Яковлев Н. Н. Вооруженные восстания в декабре 1905 года. М., 1957.

Ф. Є. Лось (Київ).

ГРУЗИ́НИ (самоназва — картвелі) — нація, осн. населення Груз. РСР. Живуть також в Аз. РСР, Туреччині та Ірані. Чисельність Г. в СРСР — 2692 тис. чол. (1959), з них в Груз. РСР — 2600 тис. чол., в УРСР — 11 574 чол. Мова — грузинська, картвельської групи іберійсько-кавказьких мов. Віруючі Г.— здебільшого християни (православні), частина — мусульмани. Г.— нащадки давніх груз. племен, які в 2-й пол. 2-го тис. до н. е. жили на тер. Грузії: тубали (пізніше ібери), мускі, діаухі, кулхі (колхи), катарза, вітерухі, забахе, халди, кардухі, мосиніки (сванн) та ін. В 1-му тис. до н. е. почався процес формування груз. народності. Цей процес об'єднання груз. племен (осн. були пд. колхи та ібери) в еди-

ну народність остаточно завершився в 11—13 ст. На поч. 19 ст. Грузія добровільно приєдналася до Росії. В 2-й пол. 19 ст. сформувалась груз. бурж. нація. В минулому Г. поділялись на ряд територіальних груп, які до наших днів зберегли деякі етнографічні риси. Найголовніші групи: карталіни, кахетини, хевсури, пшави, тушини, імеретини, гурійці, аджарці, месхи (в Груз. РСР), інгілої (в Аз. РСР). Після встановлення Рад. влади в ході соціалістич. будівництва Г. сформувались у соціалістич. націю. З давніх часів осн. заняттям Г. були землеробство, скотарство, виноградарство, металург. виробництво, різні ремесла та ін. Ці давні галузі г-ва успішно розвиваються в умовах соціалістич. ладу. У Г. збереглися окремі кустарні промисли (золотоковальство, гончарство, килимарство, вишивання, обробка металів, каменю, шкіри, дерева, рогу). Докорінно змінився побут Г. Характерний для сільс. населення Зх. Грузії хутірський тип поселень, а для Східної—скучений поступаються місцем впорядкованим селищам. Традиційні житла (в Зх. Грузії — дерев'яний квадратний будинок, іноді на палях, з балконом і дво- або чотирисхилим дахом, у Східній — кам'яний, з сходовим перекриттям і куполоподібним дахом — дарбазі, у Сванетії — будинок-фортеця) замінюються сучас. будинками, при спорудженні яких використовуються елементи і форми нац. архітектури. Нац. одяг (у чоловіків — чоха, аналохі, бешмет, бурка, шаровари, папаха; жінок — вузьке довге плаття — каба) витісняється сучас. міським одягом. За роки Рад. влади груз. народ досяг значних успіхів у пром-сті, сільс. г-ві, науці(1941 відкрито Академію наук), культурі. Г.—нація суцільної письменності. Л-ра, музика, мистецтво Г. відомі далеко за межами республіки. Зміцніла дружба грузинського народу з братнім російським, українським та ін. народами. Див. також *Грузинська Радянська Соціалістична Республіка.*

Літ.: Народы Кавказа, т. 2. М., 1962 [бібліогр. с. 621—636]; Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959; Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, 1968.

Н. О. Брегадзе, Г. С. Читая (Тбілісі).

ГРУЗИ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (Груз. РСР), Грузія — союзна рад. соціалістич. республіка, що входить до складу СРСР. Груз. РСР утворена 25.II 1921. Розташована на Пд. СРСР в центр. і зх. частинах Закавказзя. Межує з Туреччиною. Сусідами Груз. РСР є РРФСР, Аз. РСР, Вірм. РСР. Площа 69,7 тис. км². Населення 4611 тис. чол. (1967). Осн. населення — грузини (64%), осетини, абхази, проживають також росіяни, вірмени, українці (52 тис. чол., 1959) та ін. Пересічна густота населення—66 чол. на 1 км². Міське населення становить 49%. Поділяється на 67 р-нів; є 48 міст і 55 с-щ м. т. До складу Груз. РСР входить Абхазька АРСР, Аджарська АРСР та Пд.-Осетинська авт. обл. Столиця — м. Тбілісі (842 тис. чол., 1967).

Тер. Г. була однією з областей, де відбувалося формування первісної людини. В с-щі Удабно Сагареджойського р-ну знайдено рештки людиноподібної мавпи — удабнопітека. В епоху неоліту на тер. Г. вже існував розвинутий матріархально-родовий лад. За енеоліту (4-е — серед. 3-го тис. до н. е.) відбувався перехід до патріархально-родових відносин. Особливого розвитку досягла культура бронзи (2-а пол. 3-го — поч. 1-го тис. до н. е.). На кін. 2-го тис. до н. е. на тер. Г. утворилися великі союзи племен. З 6 ст. до н. е. у Зх. Грузії склалася ранньорабовласницька д-ва — Колхідське царство. У 4—3 ст. до н. е. виникло сх.-груз. Іберійське (Картлійське) царство з столицею у м. Мцхета. У 3—1 ст. до н. е. Г. була політично, культурно й економічно тісно зв'язана з Вірменією та елліністич. д-вами — Селевкідів, Понтійським царством. У 65 до н. е. Г. підкорив Рим. У 1—2 ст. н. е. у Зх. Г. утворилося Лазьке царство (Егрісі), яке в 3—4 ст. об'єднало всю Пн. Колхіду й утворило сильну д-ву з центром у Ціхе-Годжі, що була у васальній залежності від Риму.

Феод. відносини зародилися в Г. у 2—4 ст., з 6 ст. вони стали панівними. З 3—4 ст. в Г. поширилося християнство — в Картлі (Іберія) воно стало держ. релігією 337, у Лазькому царстві — 523. На той час припадає початок груз. писемності (найдавніша датована пам'ятка — Болніський напис 5 ст.). З 4 ст. Картлі довелося вести боротьбу проти агресії Сасанідського Ірану. За угодою 562 між Іраном і Візантією Лазіка (Егрісі) підпала під владу Візантії. З 7 ст. вплив Візантії поширився і на Картлі. З серед. 7 по 9 ст. Г. була під гнітом арабів.

Наприкінці 8 — на поч. 9 ст. виникли великі феод. князівства (мтаварства), що охоплювали всю Г. Боротьба між князівствами завершилася об'єднанням груз. земель (поч. 11 ст.) в єдину феод. д-ву на чолі з царем Багратом III [975—1014]. За царя Давида Будівника [1089—1125] Г. успішно відбила нашестя турків-сельджуків і визволила від них значну частину Закавказзя — Ширван і Пн. Вірменію, приєднавши їх до себе. В роки правління Георгія III [1156—84] і Тамари [1184—1213] Г. стала однією з найсильніших д-в Закавказзя і Близького Сходу. За тих часів розвивалися культурно-економіч. зв'язки Г. з *Київською Руссю.* Грузини мали зносини з давньорус. поселенцями на Пн. Кавказі (Тмутаракань і Біла Вежа). Груз. живописці брали участь у створенні мозаїки гол. церкви Києво-Печерського монастиря (кін. 11 ст.). В 11—12 ст. в Г. значного розвитку набули філософія, історіографія, філологія, л-ра, архітектура, живопис, різьблення на дереві, карбування, кераміка. У Гелаті та Ікалто діяли центри освіти — академії. Саме в той період геніальний груз. поет Шота Руставелі створив безсмертну поему «Витязь у тигровій шкурі». У 2-й чверті 13 ст. Г. завоювали татаро-монголи, які спустошили країну. Нашестя Тімура у 2-й пол. 14 ст. призвело Г. до повного занепаду. Посилилось феод. роздробленя. В результаті боротьби між ослабленою царською владою і великими феодалами на кін. 15 ст. Г. розпалася на незалежні царства — Картлійське, Кахетинське, Імеретинське та князівство Самцхе-Саатабаго (Пд. Грузія). У 16 ст. в Імеретинському царстві виділилися фактично незалежні князівства — Мегрелія, Абхазія і Гурія. В 16—18 ст. Г. зазнала агресії з боку Туреччини та Ірану і стала ареною боротьби між ними за панування на Закавказзі. Груз. народ героїчно боровся проти загарбників. Найбільшим повстанням у Картлі 1625 керував Г. Саакадзе. Перервані монг.-тат. навалою зв'язки Г. з Руссю поновилися в 15 ст., а в 16—18 ст. набули регулярного характеру. Було встановлено дипломатичні відносини з Росією. Груз. правителі не раз ставили перед рос. урядом питання про подання Г. військ. допомоги і про спільні дії проти Туреччини та Ірану. В 1-й чверті 18 ст., рятуючись від тур. та іран. нападників, цар Картлі Вахтанг VI і багато політ. і культурних діячів знайшли притулок в Росії і на Україні. В Москві було засновано груз. колонію, що відіграла значну роль у рос.-груз. і укр.-груз. зближенні. Грузини, які жили в Москві, переклали твори П. *Могили* і Д. Туптала на груз. мову. П. Шалікашвілі та Н. Дадіані склали опис України

Державний герб Грузинської РСР.

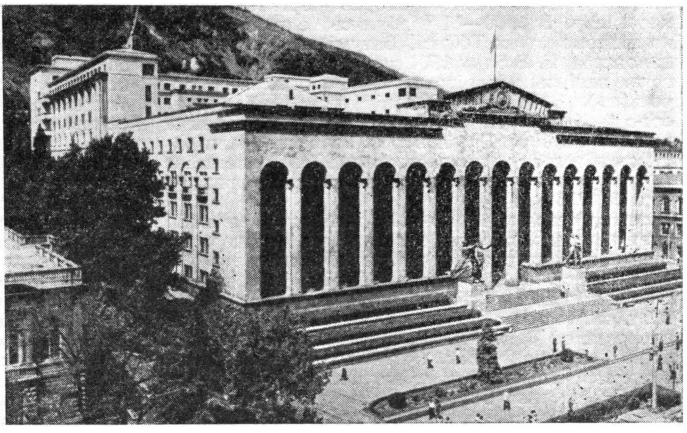

Будинок уряду Грузинської РСР у Тбілісі.

і розповсюджували його серед грузин. Україна у 18 ст. стала для багатьох грузин, що оселилися у Полтавському, Миргородському, Лубенському і Прилуцькому полках, другою батьківщиною. Великий груз. поет Д. *Гурамішвілі* протягом багатьох років жив і творив на Україні в с. Зубівці та Миргороді.

Зміцнення рос.-груз. відносин у 2-й пол. 18 ст. завершилось укладенням 1783 у Георгіївську «Договору дружби»— трактату між Росією і Картлійсько-Кахетинським царством, що встановив протекторат Росії над Сх. Г. В 1801 вона приєналась до Росії. Слідом за цим була приєднана до Росії і Зх. Г. (1803 — Мегрелія, 1804 — Імеретія, 1810 — Абхазія). Приєднання Г. до Росії мало, незважаючи на колонізаторську політику царизму, прогресивне значення. Воно було єдиним порятунком від агресії Туреччини та Ірану, панування яких загрожувало фізичним винищенням груз. народу. Включення Г. в госп. життя Росії, що ставала на шлях капіталістич. розвитку, сприяло соціально-економіч. прогресу. Зміцнилися культурні зв'язки між груз. народом і народами Росії. В Г. проникали ідеї передової рос. громадськості. В Г. перебували О. С.Грибоєдов, О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, Л. М. Толстой, засланці-декабристи О. О. Бестужев (Марлінський), О. І. Одоєвський та ін. Гніт царизму і важке ярмо кріпосництва викликали в Г. ряд масових сел. виступів (1804 — в Картлі, 1812 — в Кахеті, 1819—20 — в Імеретії, 1841— в Гурії, 1857—в Мегрелії). З 30—40-х рр. почало зростати торг. землеробство. Г. поступово включалася в загальнорос., а через нього й у світовий ринок. У Сх. Г. царський уряд змушений був скасувати кріпацтво 1864, у Зх. Г.— 1865—71. Розвиток капіталізму в Г. після сел. реформи значно прискорився. В Г. розгорнулось будівництво Закавк. з-ці (з 1865). В Тбілісі було відкрито (1883) Гол. залізнич. майстерні, де на кін. 19 ст. працювало до 3 тис. робітників. У 90-х рр. Г. давала 50% світового експорту марганцю. Зростав видобуток вугілля у Ткібулі. Машинне виробництво ставало провідним. Засновано ряд акціонерних т-в. Розвиток капіталістич. відносин, політ. та економіч. консолідація Г. створили передумови для формування груз. народності в бурж. націю. В 2-й пол. 19 ст. швидко розвивалася груз. нац. культура. Творчість І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Г. Церетелі, В. Пшавела, Г. Ериставі та ін. знаменувала торжество реалізму в груз. л-рі. Відродився груз. театр, розвивалися реалістич. живопис, муз. культура.

Розширялися і груз.-укр. громад.-політ. і культурні зв'язки. А. Церетелі був близький до Т. Г. Шевченка. Однодумці і соратники великого Кобзаря по Кирило-Мефодіївському товариству М. І. *Гулак* і О. О. *Навроцький* вивчали груз. культуру, перекладали твори груз. л-ри. З 2-ї пол. 19 ст. багато визначних груз. діячів діставали освіту на Україні у вищих учбових закладах Києва, Харкова, Одеси (Я. Гогебашвілі, Ш. Читадзе, Н. Ломоурі та ін.). Вихованці Одес. ун-ту відомий хімік В. М. Петріашвілі був обраний 1907 його ректором, а П. Г. Мелікішвілі — першим ректором ун-ту, заснованого 1918 в Тбілісі. Частими стали гастролі укр. театр. труп в Г. і груз. акторів на Україні. М. А. Церетелі, що жив у Хоролі (тепер Полт. обл.), став визначним фольклористом, видавцем укр. пісень і дум. Велику роль у зміцненні дружби укр. і груз. народу відіграла діяльність Лесі Українки, яка жила і творила в Г. 1903—13.

З 60-х рр. посилився антипоміщицький та нац.-визв. рух, на чолі якого стояли визначні письменники та революц. демократи І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Н. Ніколадзе, Г. Церетелі, які дістали освіту в Росії і прилучилися до революц. ідей В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка. Шістдесятники видавали журн. «Сакартвелос Моамбе» («Вісник Грузії») та газ. «Дроеба» («Час»). В 70-х рр. в Г. під впливом рос. народництва зародився народницький рух (І. Джабадарі, Г. Зданович, М. Чикоїдзе та ін.). У 80—90-х рр. виникли робітн. гуртки. Визначними представниками першого покоління груз. робітників-революціонерів були М. Бочорідзе, А. Окуашвілі, В. Стуруа, М. і З. Чодрішвілі та ін. Робітн. рух в Г. з самого початку мав інтернац. характер. Очолюваний революц. народниками Гузенком і Шафрановим робітн. гурток (80-ті рр.) підтримував зв'язок з Києвом і Ростовом-на-Дону. Першими пропагандистами ідей марксизму в Г. були рос. соціал-демократи Ф. О. Афанасьєв, С. Я. Аллілуєв, М. І. Калінін, В. К. Курнатовський, І. І. Лузін, Г. Я. Франческі та ін. Наприкін. 1892 в Г. оформилася с.-д. орг-ція «Месаме дасі» («Третя група»). У 1895—98 в «Месаме дасі» вступили В. З. Кецховелі, Й. В. Сталін, О. Г. Цулукідзе та ін. революц. марксисти. Ліве крило «Месаме дасі» стало ядром груз. ленінсько-іскрівських орг-цій, праве, опортуністичне, пізніше перейшло в табір меншовиків. Стихійний робітн. страйковий рух, що виник у 70-х рр., в 90-х рр. під впливом рево-

люц. соціал-демократії набрав організованого характеру. В 1900—01 відбулись великі страйки на підприємствах Тбілісі, Батумі, першотравневі демонстрації. В Баку 1901 почала виходити перша груз. ленінсько-іскрівська газ. «Брдзола» («Боротьба»). В березні 1903 відбувся І з'їзд с.-д. орг-цій Кавказу, який оформив Кавк. союзний комітет РСДРП. Загальнорос. значення мали батумський страйк і демонстрація 1902. Пролетаріат Г. брав участь у заг. страйку на Пд. Росії в липні—серпні 1903.

В період революції 1905—07 робітники і селяни Г. були в передових лавах борців проти самодержавства. Великого розмаху набула збройна революц. боротьба селян, особливо в Гурії (Зх. Грузія). III з'їзд РСДРП (квітень 1905) на співдоповідь М. Цхакая про сел. рух на Кавказі прийняв, за пропозицією В. І. Леніна, резолюцію «З приводу подій на Кавказі». Заг. жовтн. політ. страйк переріс у збройне повстання і на кін. 1905 майже вся Зх. Г. і частина Сх. Г. були в руках повсталого народу. Репресії царизму періоду реакції (1907—10) завдали великих втрат більшовицьким орг-ціям Г. В роки нового революц. піднесення (1910—14) робітники Г. брали участь у загальнорос. страйковій боротьбі пролетаріату.

В ході Лютневої бурж.-демократич. революції 1917 в Г. утворилися Ради робітн., солдат. і сел. депутатів, керівництво якими захопили меншовики й есери. 9.III 1917 було створено Особливий Закавк. к-т (ОЗАККОМ) — орган бурж. Тимчасового уряду. В липні 1917 конференція більшовиків Тбілісі завершила оформлення самостійної більшовицької орг-ції й обрала Тбіліський к-т РСДРП (б). У жовтні 1917 І Кавк. крайовий з'їзд більшовиків об'єднав місцеві партійні орг-ції і обрав Кавк. крайком РСДРП (б), який очолив боротьбу трудящих Г. за владу Рад. До нього ввійшли: С. Шаумян, П. Джапарідзе, П. Махарадзе, М. Цхакая, А. Мікоян, І. Фіолетов, Г. Корганов, С. Кавтарадзе, А. Назаретян, М. Орахелашвілі, Н. Аладжалова, Г. Атарбеков, Н. Кузнецов, С. Касьян, Г. Стуруа та ін.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції поклала початок визволенню груз. народу. Робітники Тбілісі, Батумі, Сухумі та ін. міст, революц. солдати гарнізонів, трудящі селяни з піднесенням ухвалювали резолюції, в яких вітали встановлення Рад. влади. Щоб перешкодити перемозі соціалістич. революції, блок контрреволюц. партій 15.XI 1917 організував замість ОЗАККОМу «Закавк. комісаріат». Меншовики, діставши підтримку ін. контрреволюц. партій, створили свої військ. націоналістичні формування і захопили владу. У лютому 1918 меншовики створили контрреволюц. націоналістич. Закавк. сейм, який оголосив Закавказзя «незалежним». 26.V 1918 меншовики оголосили Г. «незалежною республікою». Вже в 1-й пол. 1918 по Г. прокотилася хвиля збройних повстань проти меншовицького «уряду». Щоб зберегти владу, меншовики пішли на зговір з іноземними інтервентами. У квітні 1918 тур. війська окупували Карс, Ардаган, Батумі. За договором з Туреччиною 4.VI 1918 до неї відійшла частина тер. Г. У травні — червні Г. окупували нім.-тур. війська, потім — англ. загарбники (грудень 1918 — липень 1920).

У 1919 більшовики Г., очолені Г. К. Орджонікідзе, керуючись директивою ЦК РКП (б), розгорнули підготовку до збройного повстання. В жовтні — листопаді 1919 повстали трудящі Абхазії, Пд. Осетії, Кутаїського, Горійського, Озургетського і Душетського повітів, зірвавши цим втягнення Г. у похід Денікіна проти Рад. Росії. Зміцнення Рад. Росії, тиск нар. мас примусили бурж.-націоналістич. меншовицький уряд вступити в переговори з Рад. урядом і 7.V 1920 укласти мирний договір. У травні 1920 було створено Комуністич. партію (більшовиків) Г., до складу її Тимчасового ЦК ввійшли П. Махарадзе, М. Орахелашвілі, М. Цхакая, А. Назаретян. Велику допомогу більшовикам Г. подавав С. М. Кіров — в червні — вересні 1920 повноважний представник РРФСР у Г. Сини груз. народу героїчно відстоювали молоду владу Рад на всіх фронтах громадян. війни. На Україні, зокрема, відзначилися Г. К. Орджоні-

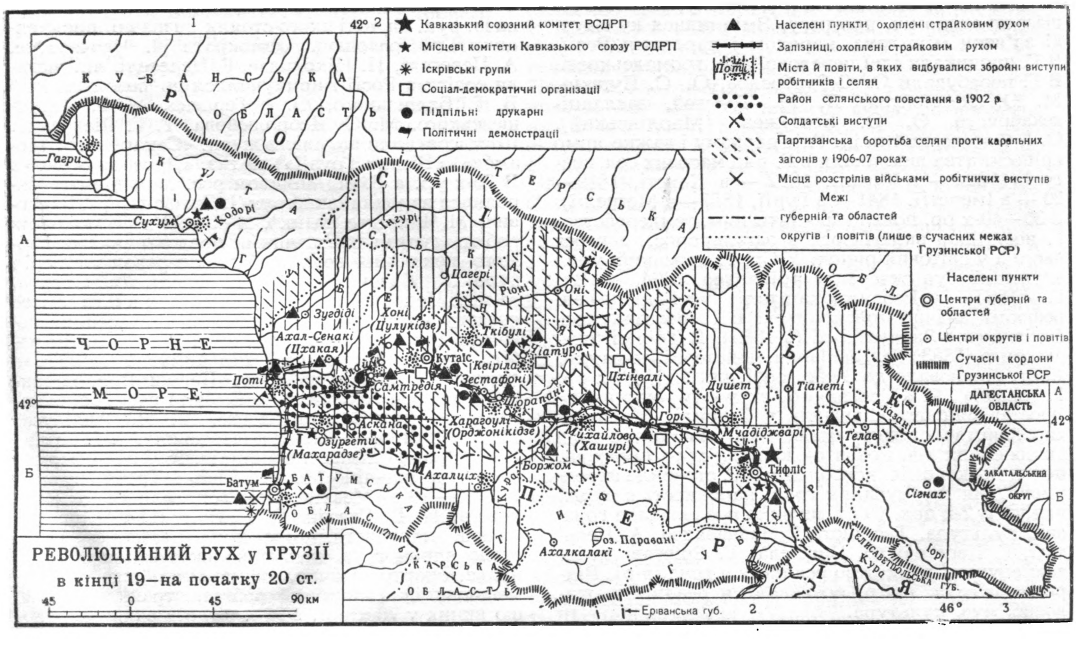

ГРУЗИНСЬКА РСР
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА
МАСШТАБ 1:2 750 000
30 0 30 60 км
Столиці союзних республік СРСР
Столиці АРСР
Центри автономних областей СРСР
Центри районів
Інші населені пункти
Кордони держав
Кордони союзних республік СРСР
Межі АРСР і країв
Межі автономних областей СРСР
Залізниці
Безрейкові шляхи
СВАНЕТІЯ Історичні області Грузії
ЧОРНЕ МОРЕ
ТУРЕЧЧИНА
ВІРМЕНСЬКА РСР
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РСР
ДАГЕСТАНСЬКА АРСР
ЧЕЧЕНО-ІНГУШСЬКА АРСР
ПІВНІЧНО-ОСЕТИНСЬКА АРСР
ПІВДЕННО-ОСЕТИНСЬКА АО
КАБАРДИНО-БАЛКАРСЬКА АРСР
КАРАЧАЄВО-ЧЕРКЕСЬКА АО
КРАСНОДАРСЬКИЙ КРАЙ
АБХАЗЬКА АРСР
АДЖАРСЬКА АРСР
ТКВАРЧЕЛІ
ТБІЛІСІ
КУТАЇСІ
БАТУМІ
ГРОЗНИЙ
ХАСАВЮРТ
ОРДЖОНІКІДЗЕ
ЛЕНІНАКАН
КІРОВАКАН
КІРОВАБАД
Стамбул 1100
Новоросійськ 470
Трабзон 170
Сочі 140
до Сочі
до Черкеська
до Мінеральних Вод
до Георгієвська
до Махачкали
до Єревана
до Пемзашена
до Єлаха

ГРУЗИНСЬКА ДЕРЖАВА на початок 13 ст.

Територія Грузинської держави

Територія, що була в сфері впливу Грузії

Території держав і народів, що були в васальних і данницьких відносинах до Грузії

Території країн, не підписані на карті:

1 Трапезунтська імперія
2 Арзрумський емірат
3 Дурдзукеті
4 Дідоеті

МАСШТАБ 1:10 000 000

100 0 100 200 км

ПРИЄДНАННЯ ГРУЗІЇ ДО РОСІЇ

Території, приєднані до Росії

в 1801 р.
в 1810 р.
в 1828 р.
в 1829 р.
в 1830 р.
в 1857 р.
в 1864 р.
в 1878 р.

Кордони і межі кінця 19 ст.

державний кордон
губернські та обласні межі
Сучасний кордон Грузинської РСР

МАСШТАБ 1:7 500 000

75 0 75 150 км

ГРУЗИНСЬКА РСР
ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:4 000 000

40 0 40 80 км

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

Чорна металургія
Машинобудування й металообробка
Хімічна
Будматеріалів
Деревообробна
Легка
Харчова
Різна

ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

кам'яного вугілля
бурого вугілля
нафти
марганцю
поліметалів
баритy
мармуру
Джерела мінеральних вод

Гідроелектростанції
Теплові електростанції
Нафтопроводи
Газопроводи
Меліоративні канали
Залізниці
Безрейкові шляхи

Примітка. Розміри промислових пунктів дано умовно

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ

Чаївництво, субтропічне плодівництво (цитрусові й ін.) і шовківництво
Виноградарство, садівництво й шовківництво
Плодівництво, овочівництво й зернові культури
Овочівництво, садівництво, виноградарство; молочне тваринництво
Тютюництво, плодівництво й шовківництво
Зернові культури (пшениця); м'ясо-вовняне і м'ясо-молочне тваринництво
М'ясо-молочне тваринництво (велика рогата худоба) й зернові культури (кукурудза)
М'ясо-вовняне і молочно-м'ясне тваринництво (вівчарство й велика рогата худоба)
М'ясо-молочне тваринництво (велика рогата худоба) на літніх пасовищах
М'ясо-вовняне вівчарство на літніх і зимових пасовищах

РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ

кукурудзи
цукрових буряків
соняшнику
виноградників
ефіроолійних культур
тунгу
Ліси

кідзе, В. С. Кіквідзе, Л. Й. Картвелішвілі, Й. В. Сталін, В. І. Грузинський та ін. Багато синів укр. народу самовіддано боролись за перемогу Рад. влади в Г. В ніч з 11 на 12.II 1921 у Борчалінському повіті почалося збройне повстання, що скоро охопило всю Г. 16.II було створено ревком, який проголосив Г. Рад. Соціалістич. Республікою і звернувся до В. І. Леніна з проханням допомогти груз. робітникам і селянам у боротьбі проти контрреволюц. сил. 25.II 1921 частини Червоної Армії разом з загонами груз. повстанців визволили Тбілісі. Меншовицький уряд було повалено і встановлено Рад. владу.

За договором між РРФСР і Туреччиною від 16.III 1921 Туреччина повернула Г. Батумі і пн. частину Аджарії. 21.V 1921 Груз. РСР уклала договір з РРФСР про військово-госп. союз. 1-й Всегруз. з'їзд Рад (лютий — березень 1922) прийняв Конституцію Груз. РСР. 13.XII 1922 Аз., Вірм. і Груз. рад. республіки на 1-му Закавк. з'їзді Рад об'єдналися у Закавк. Соціалістич. Федеративну Рад. Республіку (ЗСФРР). 30.XII 1922 Груз. РСР у складі ЗСФРР ввійшла до Союзу РСР. 5 грудня 1936 Г. було перетворено на союзну республіку. 13. II 1937 8-й з'їзд Рад Г. прийняв нову Конституцію Груз. РСР. За роки передвоєнних п'ятирічок у Г. було збудовано 815 нових пром. підприємств, у т. ч. Земо-Авчальську й Ріонську ГЕС, Ткварчельську ГРЕС і вуг. шахти, Зестафонський феросплавовий з-д, Тбіліську камвольносуконну ф-ку, створено 30 нових галузей промсті. В 1940 валова продукція всієї пром-сті Г. перевищувала рівень 1913 в 10,2 раза. Колективізацію с. г. в Г. було завершено до 1940. В результаті культурної революції Г. перетворилася на країну суцільної грамотності. В 1935 було створено Груз. філіал АН СРСР, в лютому 1941 засновано АН Груз. РСР. За успіхи в розвитку нар. г-ва і культури Груз. РСР 1935 нагороджено орденом Леніна. В процесі побудови соціалізму в Г. сформувалась груз. соціалістична нація. В роки Великої Вітчизн. війни груз. народ пліч-опліч з усіма народами СРСР боровся проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 55 тис. воїнів-грузин нагороджено орденами і медалями СРСР, 134 чол. удостоєно звання Героя Радянського Союзу (з них 15 — за форсування Дніпра восени 1943). В боях за Україну відзначилися з'єднання генералів К. М. *Леселідзе*, П. Г. Чанчибадзе, М. Г. Мікеладзе, В. В. Нанейшвілі, зразки героїзму показали воїни-грузини В. Л. *Берошвілі*, Г. І. *Габріадзе*, А. Л. *Тереладзе*, Н. О. *Уругшадзе*, В. В. *Чиковані*, В. М. *Чхаїдзе*. Бойовими подвигами уславилися командир полку у партизан. з'єднанні С. А. *Ковпака* Герой Рад. Союзу Д. І. *Бакрадзе*.

За роки 4-ї і 5-ї п'ятирічок введено в дію Закавк. металургійний (в Руставі), Кутаїські маш.-буд. і автомобільний, Руставський азотнотуковий з-ди, Храмську, Сухумську, Читахевську, Шаорську ГЕС, Горійський бавовн. комбінат, Верхньо-Самгорську зрошувальну систему тощо. Виросли нові пром. центри — Руставі, Горі, Ахалціхе, Кваїсі та ін. Пром. продукція підприємств Г. експортується в 60 зарубіжних країн. За п'ятирічку 1966—70 обсяг пром. виробництва в Г. має зрости в 1,6 раза. Визначні успіхи досягнуті в с. г. Г. займає перше місце в СРСР з виробництва чайного листя, одне з провідних місць з вирощування цитрусових, винограду, плодових культур, шовкових коконів, тютюну, ефіро-олійних та деяких ін. тех. культур. Широкого розмаху набрали меліоративно-іригаційні роботи. Швидко зростає поголів'я худоби.

За роки Рад. влади в тісному взаємозв'язку з культурою ін. народів СРСР розквітла національна формою і соціалістична змістом груз. культура. Великого розвитку досягли л-ра і мистецтво. За межами Г. відомі імена груз. письменників Г. і І. Абашидзе, Г. Леонідзе, Г. Табідзе, Ш. Дадіані, М. Джавахішвілі, Л. Кіачелі; композиторів Д. Аракішвілі, А. Баланчивадзе, Р. Лагідзе; художників і скульпторів У. Джапарідзе, Л. Гудіашвілі, М. Тоїдзе, Я. Ніколадзе, В. Топурідзе та ін. митців. У Тбілісі не раз гастролювали укр. театри — Київ. драм. ім. І. Я. Франка (1936), Харків. драм. ім. Т. Г. Шевченка (1929 і 1939), Львів. ім. М. К. Заньковецької (1954) та ін., на Україні виступав Тбіліський драм. театр ім. Ш. Руставелі (1939, 1964). Твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, видатних укр. рад. письменників П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, М. П. Бажана, О. Є. Корнійчука та ін. перекладені груз. мовою. У демонстрації дружби братніх народів вилилися відзначення 125- і 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, 150-річчя з дня смерті Д. Гурамішвілі, 150-річчя з дня народження Н. Бараташвілі, 80-річчя з дня народження Лесі Українки, 300-річчя возз'єднання України з Росією. Яскравим виявом дружби є всенар. розмах соціалістич. змагання між трудящими Г. і України. В 1938 уклали договір про соціалістич. змагання колгоспники с. Шрома Махарадзевського р-ну з колгоспом «Грузія» Геніческого р-ну Херсон. обл. В післявоєнні роки у змаганні беруть участь гірники Чіатурі й Нікополя, Ткібулі й Донбасу, металурги Руставі й Донецька. Трудящі України подали Г. допомогу у підготовці кадрів металургів, новаторів гірничої справи. У великих масштабах здійснюється обмін культурними цінностями і взаємозбагачення груз. і укр. культур. В 1966—67 навч. році у 4685 загальноосв. школах Г. навчалося понад 928 тис. дітей, у 18 вузах — понад 81,4 тис., в 92 технікумах — більше 43 тис. студентів. До послуг трудящих багато театрів, клубів, кінотеатрів тощо. У 45 н.-д. установах працюють понад 8 тис. наук. працівників.

В 1965 Груз. РСР нагороджено другим орденом Леніна.

На 1.I 1968 у Комуністич. партії Г. було 274 680 членів і кандидатів у члени партії, в ЛКСМ Г.— 406 079 членів, у профспілках Г.—понад 1290 тис. чоловік.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 32. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.— Товаришам-комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки; т. 33. Проект пропозиції про утворення федерації Закавказьких республік; Орджонікідзе Г. К. Статті і промови, т. 1. К., 1957; Очерки истории Коммунистической партии Грузии, ч. 1—2. Тбилиси, 1957—63; Документы по истории Грузии (1862—1917), т. 1, ч. 1—2. Тбилиси, 1954—60; Революция 1905—1907 гг. в Грузии. Сборник документов. Тбилиси, 1956; Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917—1921 гг.). Тбилиси, 1958; История индустриализации Грузинской ССР (1926—1941 гг.). Документы и материалы. Тбилиси, 1968; Бердзенишвили Н. А. [та ін.]. История Грузии, т. 1. Тбилиси, 1962; История Грузии т. 3. Тбилиси, 1968; Чеишвили Н. И. Из истории Грузии XIX столетия. Батуми, 1960 [бібліогр. с. 255—260]; Церцвадзе М. В. Революционное движение в Грузии в 1914—1917 годах, ч. 1—2. М.—Тбилиси, 1957—60; Хачапуридзе Г. В. Борьба грузинского народа за установление Советской власти. М., 1956; Струруа Н. И. Грузия в 1917 году. Тбилиси, 1964; Цагарейшвілі Ш. В. З історії встановлення Радянської влади у Грузії. «Український історичний журнал», 1967, № 9; Махарадзе Н. Б. Победа социалистической революции в Грузии. Тбилиси, 1965; Гвелесіані Г. Г. Сонячна Грузія. К., 1962; Пайчадзе Г. В единой братской семье народов

Тбилиси, 1961; Струруа Н. И. Советская Грузия к 50-летию Октября. Тбилиси, 1967; Советская Грузия к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Статистический сборник. Тбилиси, 1967; Жужунадзе О. Г. Дружба грузинского и украинского народов. В кн.: Страницы из истории Грузии. Тбилиси, 1965; Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. К., 1968; Луценко І. А. Українсько-грузинські літературні зв'язки в їх історичному розвитку. Дніпропетровськ, 1968 [бібліогр. с. 82—83]. *Е. В. Хоштарія* (Тбілісі).

ГРУ́ЗМАН Шулим Айзикович (парт. псевд.— Олександр; р. н. невід.— п. 1919) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1912. В 1915 Г. заслано до Сибіру. Після Лютн. революції 1917 ЦК РСДРП (б) направив Г. на парт. роботу в Донбас. З квітня 1917 — голова Горлівсько-Щербинівського районного к-ту РСДРП (б). Делегат 1-го і 2-го Всерос. з'їздів Рад. На 1-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ЦВК. Один з організаторів Військ.-революц. к-ту та Центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. На I і II з'їздах КП (б) У обраний членом ЦК КП (б) У. Після II з'їзду КП (б) У (1918) — член Виконавчого бюро ЦК КП (б) У, яке діяло на окупованій австро-нім. військами тер. України. Вів підпільну роботу в Харкові (1918), згодом у Катеринославі. Загинув у боях з петлюрівцями.

ГРУ́ПА (в соціології) — в сучас. соціології одна з осн. категорій, що визначає об'єднання (поділ) людей за ознакою існування між ними якихось суспільних відносин або за спільною участю їх у певній діяльності, коли вони мають більшменш стабільні зв'язки та виявляють свою спільність у взаємних контактах і відносинах до ін. груп (див. *Соціологія*). Вивчення соціальної Г. в істор. дослідженнях вимагає конкретного аналізу кожної суспільно-економіч. формації, в межах якої дана Г. перебуває і розвивається. Найбільш вживаним і придатним для соціологіч. аналізу істор. явищ є поділ Г. на малі і великі, первинні і вторинні, формальні і неформальні. Прикладом малої Г. (побудованої на принципі особистих контактів між членами) є екіпаж космічного корабля, підводного човна. Прикладом великої Г. є робітн. або ін. суспільні класи, політичні партії. Сутність великої Г. залежить від способу виробництва, політ. та ін. надбудов; великі Г. надто чисельні для існування особистих контактів всіх членів. Первинні Г. (різновидність малих) побудовані на особливо тісних, стабільних, безпосередніх зв'язках своїх членів, у вторинних — члени групи мають ознаку, що виражає місце цієї групи в ширшій структурі (при розподілі праці, соціальній спеціалізації). Формальною називається Г., відносини в якій зумовлені посадою, а не особистими якостями членів (підприємство, бригада тощо). Неформальною є Г., що об'єктивно існує, але не має певних цілей, посад, інститутів регулювання і контролю (напр., мешканці будинку). Дослідження, пов'язані з Г. в марксистській соціології, допомагають при визначенні класової структури суспільства, що має велике теоретичне і практичне значення для встановлення суспільної *мікроструктури* та умов формування класової свідомості.

Літ.: Социология в СССР, т. 1—2. М., 1965; Социальные исследования, в. 2. М., 1968; Соціологія на Україні. К., 1968. *М. Я. Лойберг* (Київ).

ГРУ́ПА «ВИ́ЗВОЛЕННЯ ПРА́ЦІ» — перша рос. марксистська орг-ція, яку заснував Г. В. *Плеханов* у вересні 1883 в Женеві (Швейцарія). До її складу входили В. І. *Засулич*, П. Б. *Аксельрод*, Л. Г. *Дейч* та В. М. Ігнатов. Гол. своїми завданнями Г. «В. п.» вважала поширення ідей наук. соціалізму, перекладання рос. мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса, критику народницьких теорій і розробку найважливіших питань революц. руху й суспільного життя Росії з позицій марксизму. Г. «В. п.» в серії «Б-ка сучасного соціалізму» видала ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса, які відіграли значну роль в утвердженні ідей наук. соціалізму в Росії. В критиці народницької ідеології, в повороті революц. молоді до марксизму велике значення мали марксистські праці Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін. Написані Г. В. Плехановим 1883 і 1885 два проекти програми рос. соціал-демократії і видання їх Г. «В. п.» були важливим кроком для підготовки створення с.-д. партії в Росії. Другий проект програми розглянув В. І. Ленін у праці «Проект програми нашої партії». В 1888 Г. «В. п.» почала видавати літературно-політичний збірник «*Социал-демократ*» (1888), з 1890—92 — літ.-політ. огляд «Социал-демократ» (4 кн.), в яких пропагувалися революц. ідеї марксизму, критикувалися погляди народників, висвітлювалася діяльність рос. і міжнар. соціал-демократії. Група мала зв'язки з марксистськими групами Д. М. Благоєва, П. В. *Точиського*, М. І. *Бруснєва* в Петербурзі, з марксистськими групами Москви, Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, Вільна, Риги, міст Поволжя і Закавказзя. Марксистська л-ра, яку видавала група, різними шляхами доставлялась на Україну і становила осн. фонд нелегальних б-к «Союзів боротьби за визволення робітн. класу», с.-д. орг-цій і груп. Члени групи мали тісні зв'язки з революц. діячами Зх. України — І. Я. Франком, М. І. Павликом та ін., які одержували і розповсюджували серед галицької інтелігенції і передових робітників видання групи, надсилали членам групи в Швейцарію галицькі видання, допомагали переправляти нелегальну л-ру через Львів у Росію. Члени групи брали активну участь у міжнар. соціалістич. конгресах, співробітничали в міжнар. с.-д. пресі, знайомили робітників Росії з досвідом світового робітн. руху. В 1894 за ініціативою групи в Женеві засновано «Союз рос. соціал-демократів за кордоном», видання якого редагувала Г. «В. п.». Група редагувала збірники «Работник», організовані за ініціативою і участю В. І. Леніна. В травні 1900 група вийшла з «Союзу рос. соціал-демократів», в якому переважали «економісти». В результаті угоди В. І. Леніна з Г. «В. п.» про видання газ. «*Искра*» і журн. «*Заря*» було організовано рос. революц. орг-цію «Соціал-демократ». На II з'їзді РСДРП (1903) Г. «В. п.» заявила про припинення свого існування.

Г. «В. п.» відіграла видатну роль у визвольному русі народів Росії. Вона дала революц. рухові країни великий запас теоретич. знань, багатий революц. досвід, встановила широкі інтернац. зв'язки. Група завдала серйозного ідейного удару народництву й поклала початок самостійному марксистському напрямові в суспільній і революц. думці Росії. Але Г. «В. п.» мала й серйозні помилки: залишки народницьких поглядів, недооцінка ролі селянства в революції, переоцінка ролі ліберальної буржуазії. Ці помилки стали зародком майбутніх меншовицьких поглядів Плеханова та ін. членів групи. Г. «В. п.» не була практично пов'язана з робітн. рухом. Підкреслюючи заслуги Г. «В. п.», В. І. Ленін зазначав, що вона «теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові» (Твори, т. 20, с. 251).

ВУЦВК 1924 дозволив йому повернутися на Рад. Україну для наук. роботи. В 1924 був обраний академіком АН УРСР, керував секцією історії України Істор. відділу АН, редагував журн. «*Україна*» та ін. видання. В 1929 був обраний академіком АН СРСР. З 1930 працював у Москві. Помер у санаторії в Кисловодську, похований у Києві. Г. вперше в укр. бурж. історіографії створив зведену працю з історії України до серед. 17 ст. Його гол. істор. праці: «Історія України-Руси» (т. 1—10 в 13 кн. К. — Львів, 1898—1936), доведена до 1658, «Нарис історії українського народу» (СПБ, 1904), «Ілюстрована історія України» (К.—Львів, 1911), «Початки громадянства» (Прага, 1921), «Історія української літератури» (т. 1—5. К.— Львів, 1923—27). Публіцистичні статті Г. зібрані в збірниках «З біжучої хвилі» (К., 1906), «Визволення Росії та українське питання» (СПБ, 1907). Г.— один з редакторів багатотомного видання документів «*Жерела до історії України-Руси*». В «Історії України-Руси» не лише узагальнив наслідки досліджень попередників, а й використав найновіші дані археології, етнографії, філології, опублікував великий документ. матеріал, виявлений в архівах Росії, Швеції, Польщі та ін. країн (у т. ч. з історії козацтва, визв. боротьби укр. народу проти польс.-шляхет. гноблення). Проте наук. значення праць Г. обмежене тенденційністю у доборі й узагальненні фактів, націоналістич. інтерпретацією джерел. Г. вороже ставився до марксизму. Вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологіч., економіч. і психологіч. факторами. Приділяючи велику увагу економіч. питанням, Г., проте, відкидав вирішальне значення в історії розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Виходячи з ідеалістич. посилки про вічність етніч. категорій (народність, нація), Г. вважав нац. проблему головною в історії, твердив, що нац. інтереси вищі за класові, а клас. боротьба заважає боротьбі за нац. інтереси. Пропагуючи націоналістич. теорію «єдиного потоку», Г. зображав укр. націю безкласовою, безбуржуазною, в якій не було експлуататорських класів і не було місця для класової боротьби. Заперечував наявність укр. пролетаріату і його керівну роль у суспільно-політ. житті. Протиставляв укр. народ російському, ігнорував їхню істор. близькість, а колоніальну політику царизму зображував як політику рос. народу. Формування укр. народності відносив не до 14—15 ст., а до 4 ст. і твердив, що Київська Русь належить тільки історії України і не була спільною колискою укр., рос., білорус. народностей. Засуджував діяльність Б. Хмельницького і вихваляв І. Виговського та І. Мазепу, які намагалися відірвати Україну від Росії.

Після повернення з еміграції став приділяти більше уваги історії клас. боротьби, але залишився на націоналістич. позиціях. Бурж.-націоналістич. концепція Г. і досі використовується за кордоном реакційними бурж. істориками і укр. націоналістами — агентами міжнар. імперіалізму.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну. К., 1957; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961.

М. А. Рубач (Київ).

ГРУШЕ́ЦЬКИЙ Іван Самійлович (н. 22.VIII 1904) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1928. Н. у с. Комишувасі (тепер с-ще м. т. Оріхівського р-ну Запоріз. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1922—23 — голова к-ту незаможних селян у с. Дудниковому (тепер Запоріз. обл.). В 1927—37 — на керівній рад. роботі в Запоріз. обл., 1937—39 — на парт. і рад. роботі в Дніпропетровську. В 1939—40 — другий секретар Станісл. обкому КП (б) У, 1940—41 — перший секретар Чернів. обкому і міськкому КП (б) У. В 1941—44 — член Військ. ради 40-ї армії, потім — член Військ. ради 2-го Укр. фронту; має військ. звання ген.-майора. В 1944—51 (з перервою) та 1961—62 — перший секретар Львів., 1951—61 — Волин. обкомів партії. В 1957 закінчив ВПШ при ЦК КПРС. В 1962 — 66 голова Комітету парт.-держ. контролю ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР, секретар ЦК КП України і заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З березня 1966 — голова Парт. Комісії при ЦК КП України. На XXII і XXIII з'їздах КПРС обраний членом ЦК. На XVIII, XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. З грудня 1962 — кандидат у члени Політбюро (до червня 1966 — Президії) ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—6-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 487.

ГРУ́ШІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Михайлівський монастир — православний монастир в с. Грушевому (тепер Тячівського р-ну Закарп. обл.), один з осередків суспільно-політ. і культ. життя на Закарп. Україні в 14—17 ст. В 1404 православні феодали Дмитро і Олександр Балиці підтвердили за Г. м. володіння селами Тересва, Грушеве, Кривий. В 3-й чверті 17 ст. Г. м. відіграв значну роль у боротьбі укр. населення проти запровадження церковної унії. В Г. м. переписувалися і зберігалися укр. рукописні книги. Монастир сприяв поширенню слов. писемності серед рум. населення Трансільванії. Припущення деяких істориків про діяльність при Г. м. друкарні не підтверджується джерелами. В 60-х рр. 17 ст. Г. м. втратив свої маєтки, а бл. 1680, зруйнований угорським чи австрійським військом, перестав існувати.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ГРЮНВА́ЛЬДСЬКА БИ́ТВА 1410 — битва між польс.-лит. армією під командуванням польс. короля Владислава II Ягайла і вел. князя литовського *Вітовта* та військом Тевтонського ордену, очоленого великим магістром Ульріхом фон Юнгінгеном; відбулася 15.VII 1410 під час *Великої війни 1409—11* поблизу с. Грюнвальда. У складі польс.-лит. армії були рос., укр. та білорус. загони з Брянська, Стародуба, Вітебська, Полоцька, Смоленська, Києва, Володимира, Луцька, з Галичини і Поділля та загони чехів, молдаван, угорців і татар. Під час Г. б. війська хрестоносців були розгромлені (бл. 18 тис. вбито, бл. 14 тис. потрапило в полон). Важливу роль в розгромі нім. лицарів у Г. б. відіграли три смоленські полки, які, витримавши гол. удар лицарської кінноти, дали можливість польс.-лит. армії перебудувати свій бойовий порядок. Перемога слов. народів у Г. б. припинила експансію ордену на Сх. На честь Г. б. уряд ПНР встановив почесну військ. нагороду — орден «Хрест Грюнвальда» і спорудив на місці битви пам'ятник (1960).

ГРЯЗНО́В Андрій Васильович (1918 — 19. III 1944)— рад. військовослужбовець, гвардії ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії. Н. в с. Тищенковому (тепер Ізобільненського р-ну Ставр. кр.). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира 11-ї гвардійської окремої мотостріл. розвідроти 14-ї гвардійської стріл. д-зії Степового фронту відзначився при визволенні с. Гупалівки (тепер Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.) і форсуванні Дніпра на тер. Дніпроп. обл. 25.IX 1943 в числі перших переправився на правий бе-

рег і брав участь у відбитті трьох ворожих атак і визволенні с. Домотка (тепер Верхньодніпровського р-ну). Загинув у бою.

ГРЯЗНО́В Іван Кенсоринович (23.I 1897 — 29.VII 1938) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1922. Н. в с-щі Михайловському Заводі (тепер м. Михайловськ Нижньосергінського р-ну Свердл. обл.) в сім'ї службовця. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У Червоній Армії з 1918. В 1918—21 командував полком, бригадою, 30-ю стріл. д-зією, брав участь у боях проти колчаківців, врангелівців, махновців, зокрема в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*. Після громадян. війни — командир стріл. корпусу, заст. нач. Управління механізації і моторизації РСЧА, ком. військами Забайкальського і Серед.-Азіатського військ. округів. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

ГУБАЙДУ́ЛЛІН Мінгалі Хайбуллович (1923 — 8.III 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Н. на ст. Аксьоново (тепер Міякинського р-ну Башк. АРСР) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Того ж року закінчив Буйнак. військ.-піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметного взводу 309-го гвардійського стріл. полку 109-ї гвардійської стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився при визволенні тер. Херс. обл. В районі с. Дудчиного (тепер Каховського р-ну) власним тілом закрив амбразуру ворожого дзоту.

ГУБА́НОВ Михайло Костянтинович (21.V 1892—1959) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, робітник-металіст. Член КПРС з 1917. Н. в м. Ставрополі в сім'ї робітника. З 1905 працював на Брян. з-ді в Катеринославі. В 1917 — організатор заводського загону Червоної гвардії, голова завкому, пізніше — голова загальнозавод. правління в Катеринославі. В 1918—20 як командир загону, комісар полку, бригади, д-зії, нач. агітвідділу 11-ї армії брав участь у боях проти банд Григор'єва і денікінців. У 1920—22— на відповідальній роботі в Укртрудармії, згодом —комісар штабу Київ. військ. округу. В 1923 — комісар 14-го стріл. корпусу. З 1927— на рад. і госп. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГУБА́НСЬКА Галина Олександрівна (н. 14.IV 1896) — учасниця боротьби за владу Рад. Член КПРС з 1918. Н. в м. Тараща (тепер Київ. обл.) в сім'ї вчителя. В кінці 1917 перебувала в Червоній гвардії м. Харкова. Брала участь у боях проти австро-нім. окупантів. У 1919—20 — зав. жінвідділом Сарат. губкому РКП (б). У 1920—23—на відповідальній роботі в апараті ЦК РКП (б). У 1923—26 навчалася на економіч. відділенні Моск. ун-ту. В 1926—31— на госп. роботі. В 1931—33 вчилася в Ін-ті червоної професури. З 1931 викладала політекономію у вузах Москви, 1935—37 —на відповідальній роботі в Головліті РРФСР. У 1937—39 — в Радіокомітеті при Раднаркомі СРСР. З 1951 — персональна пенсіонерка.

І. І. Саніна (Москва).

ГУ́БАР Олександр Герасимович (15.V 1909 — 25.VII 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. у с. Дем'янцях (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. 5.VII 1943 в боях біля м. Малоархангельська Орл. обл. вогнем своєї батареї знищив 5 фашист. танків, 2 самохідні гармати і близько батальйону піхоти. Як командир батареї 872-го гаубичного арт. полку 32-ї гаубичної арт. бригади Центр. фронту відзначився в боях на тер. Орловщини. 25.VII в бою за с. Новорожковське Орл. обл. Г. вогнем батареї знищив 2 кулеметні обслуги гітлерівців, танк «тигр» і батарею гармат. Загинув у бою.

ГУБЕРНА́ТОР (лат. gubernator — правитель) — у царській Росії нач. *губернії*, на якого покладалося здійснення урядових справ та адм., судове, поліц. і фін. управління. Г., якого призначав цар, мав широкі повноваження. В губерніях, що входили до складу генерал-губернаторства, Г. підлягали *генерал-губернаторам*. На Україні, зокрема в Києві, з кін. 17 ст. (ще до утворення губерній) воєвод стали наз. губернаторами. Першого Г. в Київ було призначено після утворення Київ. губернії 1708. За визначенням В. І. Леніна, Г. у рос. провінції був справжнім сатрапом (див. Твори, т. 5, с. 205). Посаду Г. було ліквідовано після Лютн. революції 1917.

ГУБЕ́РНІЯ — вища адм.-тер. одиниця місцевого, держ., адм.-поліцейського і фін. управління в Росії, очолювана *губернатором*. Указом 18 (29).XII 1708 тер. Росії було поділено на 8 Г. (створено, зокрема, Київ. і Азовську губ.). З 1710 Г. стали поділяти на *долі*, а з 1719 — на *провінції*. За «Установленням про губернії» 1775 країну

поділено на 41 Г., які, в свою чергу, складалися з *повітів*. Невдовзі кількість Г. зросла до 50. Вони об'єднувалися здебільшого у *намісництва*. На Україні 1780 створено *Харківське намісництво*, 1797 — Волин. і Поділ. Г. За указом «Про новий поділ держави на губернії» 1796 Харків. намісництво увійшло до Слобідсько-Української Г. (з 1835 — Харківська), Черніг. намісництво перетворено на Малоросійську Г. і Катериносл. намісництво — на Новоросійську Г. (під такою назвою існувала 1764—83 як військ. округ). В 1802 Малорос. губ. поділено на Черніг. і Полтавську Г., а Новорос. Г.— на Миколаївську, Таврійську і Катериносл. губ., з яких Миколаївську 1803 перейменовано на Херсонську. Протягом 1-ї чверті 19 ст. з цих Г. було утворено три *генерал-губернаторства*. Органом управління в Г. було *губернське правління*. Значну роль в Г. відігравав становий орган поміщиків — губернське дворянське зібрання, утворене за «Жалуваною грамотою дворянству» 1785. В 19 — на поч. 20 ст. держ. губернське управління розвивалося в напрямі розширення системи адм.-поліцейських органів і надання цим органам, особливо генерал-губернаторам і губернаторам, надзвичайних повноважень у боротьбі проти революц. руху.

На 1.1917 в Рос. імперії була 101 Г. (в т. ч. 23 *області*), зокрема на тер. України 9: Київ., Харків., Черніг., Полт., Волин., Подільська, Катериносл., Херсон., Таврійська Г. Під час Лютневої революції 1917 Тимчасовий уряд вніс у місцеве управління незначні зміни, які полягали в осн. в заміні назв окремих органів і посад (замість губернатора — комісар). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції відповідно до Конституції РРФСР 1918, Конституції УРСР 1919 та конституцій ін. рад. республік органами влади в Г. стали Ради робітн., солдатських і сел. депутатів. Рад. влада провела адм.-тер. реформу, в результаті якої поділ на Г. було ліквідовано (в УРСР — 1925; див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*).

Літ.: Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Полное собрание законов Российской империи, т. 4—5. СПБ, 1830 [докум. № 2218, 2673]; Ерошкин Н. П., Куликов Ю. В., Чернов А. В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1965 [бібліогр. с. 401—404]; История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. М., 1957.

А. Б. Дубровіна (Київ).

ГУБЕ́РНСЬКЕ ПРАВЛІ́ННЯ — в дореволюц. Росії виконавчий орган при *губернаторі*. Складалося з заг. присутствія (віце-губернатор, радники, губернський інженер, землемір, лікарський інспектор, інспектор по тюрмах, асесор) та канцелярії, що поділялась на 4 відділи. Відділи здійснювали адм. функції, зокрема нагляд за «охороною порядку та внутрішнього спокою», розшук дезертирів з армії (а до 1861—й збіглих кріпаків), знищення забороненої л-ри, нагляд за судочинством і виконанням вироків, тюрмами, виконанням різних повинностей, сплатою податків.

ГУБЕ́РНСЬКІ В СЕЛЯ́НСЬКИХ СПРА́ВАХ ПРИСУ́ТСТВІЯ — держ. органи, встановлені законом 19.II (3.III) 1861 для розв'язання осн. питань, що випливали з поземельних відносин між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами в зв'язку з *селянською реформою 1861*. Запроваджувалися в кожній губернії. До складу присутствій входили: губернатор, який очолював установу, представники губернської адміністрації та дворян-поміщиків. Г. в с. с. п. розглядали і затверджували документи щодо зменшення сел. наділів, проекти утворення сільс. і волосних установ, питання про розмір повинностей, клопотання поміщиків про залишення у складі їхніх земель тих або ін. угідь тощо. Одним з найреакційніших заходів царського уряду, що ще більше погіршував становище селян, був закон від 27.VI (9.VII) 1874, який скасував інститут *мирових посередників* (крім Правобережної України), а замість них утворювались повітові в селянських справах присутствія, очолювані повітовим предводителем дворянства. Законом від 12 (24).VII 1889 замість повітових у селянських справах присутствій запроваджувався інститут *земських начальників*, а в губерніях замість Г. в с. с. п.— губернські присутствія з судовими і адм. повноваженнями, тобто селянство цілком підпорядковувалося владі дворян-поміщиків, у руках яких зосереджувалася судова і адм. влада. Губернські присутствія були ліквідовані Великою Жовтн. соціалістич. революцією. Див. також *Губернське правління*, *Земство*.

А. В. Бондаревський (Київ).

«ГУБЕ́РНСКИЕ ВЕ́ДОМОСТИ»— назва офіційних урядових газет, що виходили в губерніях (в областях — обласні) Росії 1838—1917 під особистим наглядом губернаторів. Спочатку були в 42 губерніях, згодом— у більшості губерній, у т. ч. в усіх губерніях України, та областей. В офіційній частині друкували розпорядження уряду і місцевої влади та різні казенні об'яви. Зміст неофіційної частини становили повідомлення про місцеві новини, матеріали з етнографії, археології, історії, географії, економіки краю, статті про життя сусідніх губерній, усієї д-ви та іноземних країн, відомості про торгівлю, с. г., пром-сть тощо. «Г. в.» не відбивали громад. життя. Журн. «Современник» дав їм різко негативну оцінку. З часом у них почали друкувати статті прогрес. діячів — О. І. Герцена, М. Є. Салтикова-Щедріна, В. Г. Короленка. Але ці статті йшли врозріз із заг. напрямом «Г. в.». В «Г. в.», що виходили на Україні, друкували свої праці О. М. Лазаревський, П. С. Єфименко, Д. І. Багалій та ін. В останні десятиріччя «Г. в.» майже не друкували краєзнавчих матеріалів. У Катериносл. та Херс. губерніях «Г. в.» виходили до поч. 1918.

ГУ́БІН Андріан Макарович (26.IV 1913 — 30.VI 1944) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Алексєєвці (тепер Топчихинського р-ну Алт. краю) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. В 1942 закінчив курси мол. лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни Г. 16.IX 1943 в бою знищив 18 фашистів і трьох взяв у полон. Як командир роти автоматників 35-ї механізованої бригади Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Його рота відбила 6 атак ворога, завдавши йому значних втрат. Загинув у бою.

ГУ́БІН Михайло Олександрович (1916 — 27.XI 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Кувандику (тепер Оренб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив курси вдосконалення командного складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти автоматників 1120-го стріл. полку 333-ї стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився під час визволення тер. Запоріз. обл. Загинув у бою.

ГУДЕ́НКО Михайло Олександрович (2.X 1914 — 18.II 1940) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1940, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. в с. Попівці (тепер Конотопського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1934. У 1938 закінчив уч-ще червоних старшин ім. ВУЦВК у Харкові. Як командир взводу протитанк. оборони 49-го стріл. полку 50-ї

І. С. Грушецький.

М. К. Гудзій.

М. Д. Гулаєв.

П.П.Гулак-Артемовський.

стріл. д-зії 13-ї армії відзначився під час рад.-фінл. війни 1939—40. Вночі проти 18.II 1940 взвод Г. відбив атаки переважаючих сил ворога, завдаючи йому великих втрат. Був поранений, але поле бою не залишив, загинув біля своєї гармати.

ГУДЗЕ́НКО Пантелеймон Петрович (н. 9.VIII 1907) — український радянський історик, доктор історичних наук (з 1966), професор (з 1968). Член КПРС з 1941. Н. в с. Дерновому (тепер Великописарівського р-ну Сум. обл.). У 1931 закінчив Харків. ін-т професс. освіти. В 1930—48 — на наук.-адм. роботі в архівних органах УРСР, 1943—48 — нач. Архівного управління УРСР. З 1947 працює в Ін-ті історії АН УРСР, з 1967 — заст. директора цього ін-ту по наук. частині. Автор праць з історії рад. суспільства і археографії. Один із складачів і редакторів збірників документів: «Возз'єднання України з Росією» (т. 1—3. М., 1954), «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні» (К., 1957), «Документи про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.» (К., 1965), відповід. редактор і член ред. колегій ряду монументальних праць з історії Укр. РСР.

Тв.: Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр. К., 1965.

ГУДЗІ́Й Микола Каленикович (3.V 1887 — 29.X 1965) — рос. і укр. рад. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1945), доктор філол. наук (з 1936). Н. в м. Могилеві-Подільському (тепер Вінн. обл.) в сім'ї дрібного урядовця. Після закінчення Київ. ун-ту (1911) працював у ньому приват-доцентом. Викладав у серед. учбових закладах Києва, вузах Москви, Свердловська. В 1936—46 — старший наук. співробітник Ін-ту світової л-ри ім. О. М. Горького АН СРСР, з 1945 — зав. відділом рос. та ін. слов. л-р, згодом — зав. відділом давньої укр. л-ри Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор багатьох праць, присвячених історії рос., укр. та братніх сх.-слов. л-р, укр.-рос. літ. зв'язкам, історії літературознавства, питанням текстології тощо. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Білецький О. І. Микола Каленикович Гудзій. «Радянське літературознавство», 1957, № 3; Николай Каленикович Гудзий. К 70-летию со дня рождения и 45-летию научно-педагогической деятельности. М., 1957 [бібліогр. с. 17—45]; Стучевська Н. І. Список наукових праць М. К. Гудзія. «Радянське літературознавство», 1957, № 3.

ГУДЗЬ Порфирій Мартинович (н. 23.II 1902) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1929. Н. у с. Олександрівці (тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1919. В 1925 закінчив стріл.-тактичні курси вдосконалення комскладу. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 був командиром 102-ї стріл. д-зії.Як командир 8-ї стріл. д-зії 13-ї армії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 22.IX 1943 д-зія під командуванням Г. першою переправилася на правий берег ріки на Пн. від Києва і у взаємодії з партизанами вела успішні бої проти нім.-фашист. загарбників. З 1945 — в запасі.

ГУДИ́МОВ Іван Васильович (н. 1908) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1942. Н. у с. Старих Боровичах (тепер Щорського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1927. В 1930 закінчив арт. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. артилерії 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї гвардійської танк. армії 1-го Укр. фронту відзначився в боях на тер. Німеччини, брав участь у штурмі Берліна. З 1947 — у відставці.

ГУДО́ВИЧ Іван Васильович (1741—1820) — рос. військ. діяч, ген.-фельдмаршал (з 1807), граф (з 1797). Н. на Україні. Учасник рос.-тур. воєн (1768—74 і 1787—91). Відзначився в боях біля Хотина (1769), Ларги, Кагулу (1770). Керував здобуттям фортець Хаджибей (сучас. Одеса, 1789), Кілії (1790), Анапи (1791). В 1798 Г.— київ. військ. губернатор, потім — кам'янець-подільський з управлінням Волин. і Мінською губ. (до 1800). В 1806—09 — ком. військами на Закавказзі. В 1809—12 — головноком. військами в Москві. З 1812 — у відставці.

О. О. Петровський (Київ).

«ГУДО́К»— легальний журнал марксистського напряму. Фактично був органом Київ. об'єднаного к-ту РСДРП. 1-й номер вийшов в січні 1911 в Києві тиражем 3 тис. прим. 2-й номер, підготовлений до друку, було конфісковано, членів ред. колегії заарештовано. Більшовицька газ. «*Звезда*» дала високу оцінку журн. «Г.».

ГУЗЕ́НКОВ Іван Матвійович (1924 — 11.III 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1938. Н. у с. Зелепуговці (тепер Салтановка Навлинського р-ну Брян. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як розвідник 51-ї гвардійської танк. бригади 3-ї гвардійської танк. армії Ворон. (потім 1-го Укр.) фронту відзначився при форсуванні Дніпра, визволенні Києва і м. Фастова (Київ. обл.). Наприкінці вересня в районі с. Великого Букрина (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) першим пішов у розвідку і, переправившись на правий берег ріки, здобув цінні відомості про сили ворога. 5.XI 1943 розвідав переправи на шляху до м. Фастова, чим сприяв визволенню міста. Загинув у бою.

ГУЛА́ЄВ Микола Дмитрович (н. 26.II 1918)— рад. військ. льотчик, ген.-майор авіації, двічі Герой

Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1943. Н. в станиці Аксайській (тепер місто Аксай Рост. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1938. В 1940 закінчив Сталінгр. військ.-авіац. училище. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї і заст. командира авіаполка воював на Сталінгр., Степовому, Ворон., 2-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив 240 бойових вильотів, особисто збив 57 літаків (причому 5 в одному бою) і в складі групи — 6 літаків. У 1950 закінчив Червонопрапорну Військ.-повітряну академію. Командував авіаполком. У 1960 закінчив Академію Генштабу і служить на командних посадах в Рад. Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. нагородами.

ГУЛА́К Микола Іванович (1822 — 7.VI 1899) — укр. революц. демократ, педагог і вчений. Н. в Золотоніському пов. на Полтавщині у небагатій дворянській сім'ї. В 1843 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуського) ун-ту. В 1845—47 — чиновник канцелярії київ., подільського і волин. ген.-губернатора. В грудні 1845 — січні 1846 разом з М. І. *Костомаровим* і В. М. *Білозерським* заснував *Кирило-Мефодіївське товариство*. Належав до революц.-демократич. групи т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком; був прихильником революц. методів боротьби проти самодержавства й кріпосництва, виступав за політ. об'єднання всіх слов. народів у формі демократич. федеративної республіки. 30. III 1847 Г. заарештовано в Петербурзі і ув'язнено у Шліссельб. фортеці (1847—50); в травні 1850 заслано під нагляд поліції у Перм. Після повернення з заслання працював педагогом в Одесі (1859—61), Керчі, Ставрополі (1862—63), Кутаїсі, Тбілісі (1863—87). Автор наук. праць з історії, філософії, філології, історії л-ри, математики. Помер в Єлисаветграді.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія української літератури, т. 3. К., 1968; Семевский В. Николай Иванович Гулак (1822—1899 гг.). В кн.: Галерея Шлиссельбургских узников, ч. 1. СПБ, 1907; Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ Петро Петрович (27.I 1790 — 13.X 1865) — укр. поет і культурно-освітній діяч. Н. в містечку Городищі (тепер місто Черкас. обл.) в сім'ї священика. Вчився у Київ. академії (до 1813), з 1817 — у Харків. ун-ті. В 1821 захистив дисертацію на звання магістра історії на тему «Про користь історії взагалі і переважно вітчизняної та про засоби її викладення». З 1828 — професор історії, з 1838 — декан словесного ф-ту, 1841—49 — ректор Харків. ун-ту. Перекладав рос. мовою твори зх.-європ. письменників (Дж. Мільтона, Ж.-Ж. Руссо та ін.), написав вірші («Справжня добрість»), байки («Пан та Собака», 1818; «Солопій та Хівря...» і «Тюхтій та Чванько», обидві 1819) та ін., романтичні балади («Рибалка», «Твардовський», обидві 1827). Найпопулярнішою стала антикріпосницька, сатирична байка «Пан та Собака». З поч. 30-х рр. друкувався мало. У вірші «Занепад віку» (1856) висловив реакційну думку про непохитність системи соціальної нерівності. В історію укр. л-ри Г.-А. увійшов своїми байками та баладами. Портрет, с. 487.

Тв.: Твори. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1950; Байки, балади, лірика. К., 1958; Твори. К., 1964.
Літ.: Айзеншток І. П. Гулак-Артемовський. Х., 1927; Пільгук І. І. Поетична творчість Гулака-Артемовського. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2. К., 1961.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ Семен Степанович (16.II 1813—17.IV 1873) — український композитор і оперний співак (баритон). Н. в містечку Городищі (тепер місто Черкас. обл.). Навчався в Київ. духовному уч-щі (1824—30) і семінарії (1835—38). В 1838 М. І. Глинка забрав Г.-А. до Петербурга і особисто керував його заняттями з співу. Вчився співати також в Італії. Його сценічна діяльність проходила в Петербурзі (1842—64) та Москві (1864—65). Як композитор почав виступати з 1851. Автор першої укр. опери «Запорожець за Дунаєм» (за власним лібретто; 1862). Вперше поставлена 1863 в Петербурзі. Це один з найкращих зразків укр. муз. класики. Характерними рисами опери є життєвість і правдивість образів, виразність музики, що грунтується на нар.-пісенних інтонаціях, заг. барвистий укр. нац. колорит. Г.-А. підтримував дружні стосунки з передовими людьми свого часу — Т. Г. Шевченком, математиком М. В. Остроградським та ін.

Літ.: Кисельов Г. С. С. Гулак-Артемовський. К., 1955.

ГУЛЕ́ВИЧІ — укр. шляхет. рід, що володів значними зем. маєтностями на Волині в 16—18 ст. У 17 ст. спольщилися й покатоличилися. Обіймали на Україні керівні посади воєводських кастелянів, уніатських єпископів тощо. З роду Г. походила Є. В. *Гулевичівна*.

ГУЛЕВИЧІ́ВНА Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина; 1575—1642) — одна з засновниць *Київського братства*, монастиря і школи при ньому. В 1615 склала фундушевий запис (заповіт), за яким відписала свою садибу з землями у Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київ. братській школі (згодом — Києво-Могилянська колегія). Останні роки життя Г. провела в Луцьку, де брала участь у діяльності Луцького братства.

Літ.: Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. К., 1924; Новицкий И. Настоящее имя первой фундаторки киевских братских школ. «Киевская старина», 1885, № 8.

ГУ́ЛОВ Павло Мартинович (н. 12.VII 1893) — учасник громадян. війни на Україні. Член КПРС з 1917. Н. в с. Журавльові (тепер Рузького р-ну Моск. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Булигінське земське уч-ще і Сімферопольську юрид. школу. У революц. русі з 1912. Учасник подій Лютн. і Великої Жовтн. соціалістич. революцій у Вязьмі: з березня 1917 — член Ради гарнізону, згодом — міськ. Ради робітн. і солдатських депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. З листопада 1917 входив до складу Вяземського військ.-революц. к-ту, голова ЧК. В 1920 — на Пд. фронті, з жовтня 1920 — комісар 413-го стріл. полку, який форсував Сиваш. З 1923 — на керівній парт. і рад. роботі в Криму. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — в діючій армії. З 1961 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки та медалями.

І. І. Саніна (Москва).

ГУЛЯ́ЄВ Дмитро Іларіонович (1910 — 29.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Кінь-Колодязь (тепер Хлевенського р-ну Липец. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії — 1932—35 і з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 3-го мотостріл. батальйону 22-ї гвард. мотостріл. бригади Воронез. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 23.IX 1943 батальйон переправився на правий берег ріки і з боями визволив с. Григорівку (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). Рад. бійці за 3 доби відбили 19 атак фашистів і завдали їм великих втрат. Г. особисто знищив 6 гітлерівців. Загинув біля с. Григорівки. Похований у цьому селі.

ГУЛЯ́ЄВ Дмитро Тимофійович (26.X 1916 — 1944) — учасник партизан. руху, молодший політрук, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у с. Іванівці (тепер Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. З 1936 служив у Рад. Армії. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 партизанив на тер. Білорусії (з серпня 1941). Відзначився зразковим виконанням бойових завдань у тилу ворога. Загинув у бою.

ГУЛЯ́ЄВ Юрій Олександрович (н. 20.VIII 1930) — укр. рад. співак (баритон), нар. артист УРСР (з 1965), нар. артист СРСР (з 1968). Н. в м. Тюмені. В 1954 закінчив Свердлов. консерваторію, з 1955 працював у Донец. театрі опери та балету. З 1961 — соліст Київ. театру опери та балету. Гол. партії: Ескамільо («Кармен» Бізе), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Валентин («Фауст» Гуно), Януш («Галька» Монюшка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського) та ін. Портрет, с. 493.

ГУЛЯЙПО́ЛЕ — місто Запоріз. обл. УРСР, центр Гуляйпільського р-ну, на р. Гайчурі (бас. Дніпра), за 8 *км* на Пн. Сх. від залізнич. ст. Гуляйполе. 16,9 тис. ж. (1968). Виникло у 18 ст., після входження тер. Пд. України до складу Росії. До Великої Жовтн. соціалістич. революції входило до Олександрівського пов. Катериносл. губ. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. З березня по листопад 1918 Г. окупували австро-нім. загарбники. 9.VI 1919 Г. зайняли денікінці, тут же діяли банди отамана Махна. В лютому 1920 Г. визволила Червона Армія. З 1923 Г.— райцентр Катериносл. (з 1926 — Дніпроп.) округу (1932—39 — Дніпроп. обл., з 1939 — Запоріз. обл.). В 1938 Г. стало містом. На поч. Великої Вітчизн. війни Г. 5.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 16.IX 1943 рад. війська визволили місто. У Г. є з-ди с.-г. устаткування, лакофарбових виробів, цегельно-черепичний, маслоробний; мех. майстерні, взут. ф-ка, пром. і харч. комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка», 11 загальноосв. і 1 муз. школи.

ГУЛЯНИ́ЦЬКИЙ Григорій (рр. н. і см. невід.) — ніжинський полковник [1656—59]. Н. на Волині. Походив з укр. шляхти. Належав до старшинсько-шляхет. угруповання, очолюваного І. *Виговським*, яке після смерті Б. Хмельницького намагалося відірвати Україну від Росії і відновити на Україні польс.-шляхет. панування. Брав участь у придушенні *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*. Після скинення з гетьманства І. Виговського Г. 1659 перейшов на бік Ю. *Хмельницького*. В 1660 Г., С. *Богданович-Зарудний* і Г. *Лісницький* підбили Ю. Хмельницького зрадити Росію і умовили підписати *Слободищенський трактат 1660*, за яким Україна перетворювалася на провінцію шляхет. Польщі. Під час загарбницького походу 1663—64 польс. короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну загін, очолюваний Г., зазнав поразки від рос.-укр. військ. Звинувачений правобережним гетьманом П. Тетерею в зраді, Г. 1664 був ув'язнений польс.-шляхет. урядом у Мальборзьку фортецю. В 1667 Г. звільнено з ув'язнення. Дальша доля невідома.

Літ.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

ГУЛЯНИ́ЦЬКИЙ Трифон Маркович (2.II 1875—31.VI 1959) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. у м. Єлисаветграді (тепер Кіровоград) у сім'ї робітника. Під час Жовтн. заг. політ. страйку 1905— член страйкового к-ту з-ду Рестеля. В 1917 — один з організаторів Ради робітн. і сел. депутатів в Єлисаветграді. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції — член Військ.-революц. к-ту, організатор червоногвардійського загону. В січні 1918 Г. один з керівників розгрому загонів Центральної ради в Єлисаветграді. В травні — вересні 1919 ЦК РКП (б) направив його в с. Щасливку (тепер за його ім'ям с. Гуляницьке Врадіївського р-ну Микол. обл.), де він організував підпільну парт. орг-цію і партизан. загін, який пізніше влився до складу 45-ї д-зії. Як командир особл. загону д-зії брав участь у боях проти денікінців. Член ВУЦВК 6-го скликання. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі. З 1944 — пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

І. О. Пархоменко (Кіровоград).

ГУ́ЛЬБИЩЕ — давньорус. курган у Чернігові. Вис. кургана — 8,5 *м*, окружність — бл. 100 *м*. В 1872 Г. розкопував Д. Я. Самоквасов. При розкопках відкрито залишки великого поховального кострища, знайдено обгорілі кістки чоловіка і жінки, а також кістки тварин, птахів, риб, обпалену арабську монету кін. 10 ст., обвуглені побутові предмети, зерна злаків, уламки бронзової посудини, срібні позолочені поясні пряжки та накладки, бронзові пряжки, золоті, срібні та бронзові гудзики, намистини, понад 200 срібних, понад 50 бронзових і скляних зливків від прикрас тощо. В насипу кургана на місці тризни виявлені шолом, кольчуга, наконечник списа, кінська збруя, наконечники стріл, уламки сокири, бронзове окуття від щита, прикрашеного сріблом, меч з рукояткою, оздобленою срібною насічкою і камінням, залізна посудина з вугіллям, перепаленими кістками тощо. В кургані, очевидно, було поховано представника знаті.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. В кн.: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, т. 1. М.—Л., 1949.

М. П. Кучера (Київ).

ГУМАНІ́ЗМ (від лат. humanus — людяний) — вихідний принцип світогляду революц. класів, осн. змістом якого є наголошення на здатності людини активно протистояти діянню стихійних сил природи і суспільства, підпорядковувати ці сили інтересам людини. Г. є теоретич. відображенням об'єктивного процесу зростання влади людини над навколишнім середовищем у ході розвитку суспільно-істор. практики. Як самостійна ідейна течія Г. виник в епоху *Відродження*. Вбачаючи в досягненнях науки і техніки того періоду, а також у певних зрушеннях у суспільному житті свідчення зростаючої активності людини, гуманісти (Леонардо да Вінчі, Т. Кампанелла, Дж. Бруно, Е. Роттердамський, У. Гуттен, М. Коперник та ін.) доводили неспроможність панівного (релігійного) погляду на людину як виключно «страдженну» істоту, засуджену на «довічне» підкорення «божественному порядку» (тобто наявному стану речей). Г. як світогляд буржуазії, що на той час відігравала революц. роль, став ідейним прапором прогресивних сил суспільства в боротьбі проти феодалізму і духовного панування церкви. Прогресивність цього Г., проте, істотно обмежувалася його переважно «просвітительським» характером. «Вищою гуманістичною цінністю» проголошувався розум. На Україні ідеї «просвітительського» Г. розвивали в своїх творах письменники-полемісти 16—17 ст. (І. Вишенський, М. Смотрицький, З. Копистенський, І. Галятовський, М. Андрелла, Х. Філалет) і викладачі Києво-Могилянської колегії (І. Гізель, Ф. Прокопович та ін.). Провідниками гуманістич. ідей були *братства*. Визначним гуманістом був відомий укр. філософ 18 ст.

Г. С. *Сковорода*. Після перемоги бурж. революцій 18—19 ст., коли виявилося, що «царство розуму», обіцяне просвітителями-гуманістами, було «не чим іншим, як ідеалізованим царством буржуазії» (Ф. Енгельс), з критикою бурж. ладу виступили соціалісти-утопісти (А.-К. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен та ін.). Виник революц.-демократич. Г., найпослідовнішими представниками якого були рос. і укр. революц. демократи (О. І. Герцен, В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко та ін.). Характерними рисами цієї форми Г. є протест проти соціального гноблення трудящої людини і заклик до знищення експлуататорського суспільства. Проте Г. революц. демократів був також обмеженим, оскільки вони, покладаючи надію на сел. революцію, не бачили єдиної суспільної сили, здатної знищити експлуататорський лад,— пролетаріат. Своєї завершеної, наук. форми Г. набрав лише з виникненням марксизму, який ставить метою комуністичне перетворення суспільства. Комунізм, як зазначав К. Маркс, є не що інше, як реальний гуманізм. Т. з. «новий Г.», який сучас. буржуазія протиставляє марксистському Г. (екзистенціалізм Ж.-П. Сартра і А. Камю, «гуманістичний психоаналіз» Е. Фромма, «католицький гуманізм» П. Біго і Ж.-І. Кальвеза), є абстрактним Г., що, повторюючи осн. риси класичного бурж. Г., в той же час позбавлений прогресивних рис Г. епохи Відродження. Марксистський Г. знайшов свій дальший розвиток у працях В. І. Леніна, в діяльності КПРС, братніх комуністич. і робітн. партій. Див. також *Гуманізм соціалістичний*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 1. Маркс К. До критики гегелівської філософії права [Вступ]; т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики; т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг [Вступ]; Петросян М. И. Гуманизм. М., 1964 [бібліогр. с. 318—330].

І. В. Бичко (Київ).

ГУМАНІ́ЗМ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ — невід'ємна риса марксистсько-ленінської ідеології, важлива моральна якість трудящих в їхній революц. боротьбі проти класового і соціального гноблення людини, за втілення в життя високих комуністич. принципів рівності, справедливості, добра, свободи, братерства, миру і праці.

Становлення гуманізму як певного прогресивного ідейного напряму в громад. житті і розвитку суспільної думки припадає на епоху Відродження (див. *Гуманізм*). За капіталізму, коли на арену класової боротьби виступила партія робітн. класу, що відстоює інтереси трудового народу, в середовищі трудящих, насамперед пролетаріату, зародився Г. с. В основі його — глибока повага до людини як найвищої цінності в світі, утвердження соціальної рівності, що забезпечує повноту матеріального достатку і можливість всебічного гармонійного духовного і фізичного розвитку трудящих. Г. с. невід'ємний від любові до народу, від звільнення трудящих з-під ярма експлуатації. Він активно обстоює любов до людини праці, її гідність і честь і вимагає поряд з тим боротьби проти гнобителів, поневолювачів, всіх паразитичних елементів. Саме тому Г. с. є справою не самих тільки робітників, а всіх трудящих, для свободи розвитку яких необхідне повалення капіталістич. ладу. Не на словах, а на ділі в людських взаєминах розвиваються і утверджуються високі принципи Г. с. Економічне, соціальне та політ. розкріпачення нар. мас стало метою народженої Великою Жовтн. соціалістич. революцією влади робітників і селян. У цьому — найглибший зміст революц. гуманізму Жовтня. Керівним принципом у діяльності КПРС і Рад. д-ви є девіз Програми партії: «Все в ім'я людини, для блага людини». Взірцем борця за Г. с. є керований Комуністич. партією робітн. клас, що є провідною творчою силою соціалістичного суспільства. Г. с. чужі нац. і расова обмеженість; він — гуманізм інтернаціональний, який згуртовує і об'єднує зусилля трудящих у боротьбі за мир і соціальну справедливість, за знищення всіх форм поневолення і експлуатації народів. На противагу балаканині про гуманізм бурж. ідеологів Г. с. передбачає активну участь широких трудящих мас у керівництві держ. і громад. справами, відстоювання людської гідності, підтримку і розвиток всього передового і прогресивного в житті. Утвердження соціалістич. гуманістич. принципів у взаєминах народів соціалістич. країн є тією основою, на якій розвиватиметься гуманізм комуністич. суспільства.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1968; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве [Розд. 2]; т. 17. Л. М. Толстой і його епоха; т. 29. Великий почин.— Про завдання III Інтернаціоналу; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Горький М. Пролетарский гуманизм. В кн.: Горький М. Собрание сочинений, т. 27. М., 1953; Федосеев П. Н. Социализм и гуманизм. М., 1958; Товкач М. Д. Гуманізм соціалістичного ладу. К., 1960; Бичко І. В. Комунізм — це гуманізм. «Проблеми філософії», 1966, в. 1.

В. О. Кудін (Київ).

ГУМЕЛЬНИ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — культура епохи енеоліту, пам'ятки якої поширені на Пд. Румунії, на Пн. Болгарії, а також у пд.-зх. частині СРСР (Молд. РСР і Одес. обл. УРСР). Назва походить від с. Гумельниці (Румунія), де 1924—25 було досліджено енеолітичне поселення. На тер. СРСР відомо понад 10 поселень Г. к., гол. чин. на Зх. Одес. обл. (Болград, Озерне, Нагірне тощо). Жителі цих поселень займались землеробством, скотарством, а також мисливством та рибальством. Про це свідчать знахідки зернотерок, крем'яних вкладнів для серпів, посудин для зберігання зерна, кісток тварин. На поселеннях виявлено залишки жител — великих напівземлянок з ямами-вогнищами та глинобитних наземних жител. Серед знарядь праці — кам'яні сокирителесла та сокири-молоти, крем'яні скребки, кістяні шила, вістря, держаки. Осн. групи посуду Г. к.:

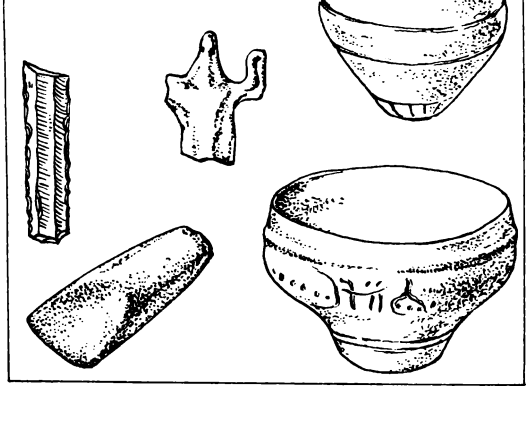

Речі з пам'яток гумельницької культури.

великі посудини із шорсткою поверхнею, прикрашені наліпними валиками; невеликі лощені посудини (горщики, миски); посудини, прикрашені канелюрами та заглибленим орнаментом, а також розписним орнаментом у вигляді стрічок та спіралі. До культових предметів належать жіночі глиняні фігурки, різні амулети тощо. Археол. матеріали свідчать про тісні зв'язки носіїв Г. к. з сусідніми племенами *трипільської культури*.
Літ.: Пассек Т. С., Черныш Е. К. Открытие культуры Гумельницы в СССР. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР», 1965, в. 100; Бесфамильная Е. В. Поселения культуры Гумельница на Украине. В кн.: Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея 1962 года. Одесса, 1964.
В. Г. Збенович (Київ).

ГУМЕНЮК Марія Степанівна (н. 25.X 1914) — новатор с.-г. виробництва, доярка, Герой Соціалістич. Праці (1958). Н. в с. Дмитрівці (тепер Бердичівського р-ну Житом. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1930—41 Г. працювала в колгоспі «Воля» в с. Гришківці того самого р-ну й області рядовою колгоспницею. З 1950 працює дояркою в тому ж колгоспі (тепер імені XXII з'їзду КПРС). Прославилася високими надоями молока. Передає свій досвід молодим дояркам. У 1963 Г. присвоєно почесне звання «Майстра високих надоїв молока». Депутат Верховної Ради СРСР 5—6-го скликань. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.
В. О. Хоменко (Бердичів).

ГУНАШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Гнатович (рр. н. і см. невід.)— укр. літописець 17 ст. Н. на Поділлі в сім'ї укр. дрібного шляхтича. Навчався в Меджибожі (тепер с-ще м. т. Хмельн. обл.). Бл. 1646 дістав духовне звання іподиякона. Пізніше служив у канцелярії Війська Запорізького. В 1654 в Переяславі присягав царському урядові. В 1659—60 — київ. протоієрей. Склав рукописну книгу, в якій вміщено істор., реліг.-полемічні та побутові оповідання й твори, в т. ч. «Ісписаніе літа від рождества Христова [1498] і по нем ідущих», відоме під назвою *Львівського літопису*. В книзі є єдиний, що дійшов до нашого часу, список видатної пам'ятки укр. полемічної л-ри поч. 17 ст.— «*Перестороги*». Г. викривав верхівку укр. духівництва, яка зрадила укр. народ і прийняла унію, гнівно осуджував спроби польс. магнатів загарбати Росію й Україну, рішуче виступав за возз'єднання України з Росією.
Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ГУ́ННИ (грец. Οὖννοι, лат. Hunni) — давні кочові племена. Велике об'єднання Г. наприкінці 3 ст. до н. е. склалось на тер. Пн. Китаю. На поч. 2 ст. до н. е. з'явилися в Серед. Азії, а з 2 ст. н. е.— в степах Пн. Причорномор'я. В 375 відбулося масове вторгнення Г. у Сх. Європу. Розгромивши на своєму шляху *аланів* і *готів*, Г. просунулися до Карпат, а в 5 ст. прийшли в Паннонію (тер. сучас. Угорщини). В 445 правителем Г. став *Аттіла*. При ньому гуннська д-ва з центром у Паннонії зайняла величезну територію від Рейну до Волги. Пн. Причорномор'я ввійшло в д-ву Аттіли під назвою Припонтійської Скіфії, правителем якої був його старший син Еллак. До складу війська Аттіли, крім Г. і *акациpів*, входили *анти*, алани, *роксолани* та ін. племена Пн. Причорномор'я. Після смерті Аттіли д-ва Г. розпалася. Частина гуннських племен, вигнана з тер. Паннонії, повернулася до берегів Азовського м. і відома тут у пізніші часи (6 ст.) під різними племінними назвами. Спустошлива навала Г. загальмувала суспільно-економіч. розвиток народів Європи. В гуннський період матеріальна культура тер. степової України мала осн. ознаки культури місцевих сармато-аланських племен з елементами культурних впливів, принесених зі Сходу.
Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
Л. М. Рутковська (Київ).

ГУ́НЯ Дмитро Тимошович (рр. н. і см. невід.) — один з керівників сел.-козац. повстань на Україні в 30-х рр. 17 ст. проти польс.-шляхет. гніту. За свідченням сучасників, Г. був талановитим і відважним полководцем. У 1637 брав участь у повстанні під проводом *Павлюка*. Після невдалого бою під Боровицею (тепер село Чигиринського р-ну Черк. обл.) частина повстанців на чолі з Г. та К. *Скиданом* відмовилася капітулювати і, прорвавши вороже оточення, відступила на Запоріжжя, де козаки обрали Г. гетьманом. На поч. 1638 запорожці, очолювані Г., розгромили каральний загін ротмістра Мелецького, надісланий польс.-шляхет. командуванням для знищення Запорізької Січі. Навесні 1638 Г. взяв участь у сел.-козац. повстанні під проводом К. Скидана і Я. *Острянина*. Після бою під Жовнином частина повстанців на чолі з Я. Острянином, вважаючи, що повстання зазнало невдачі, відступила на Слобідську Україну. Козаки, що лишилися, боролися далі, обравши гетьманом Г. Вони відійшли до гирла р. Сули, де поблизу р. Старця збудували табір, в якому з червня до 28.VII (7. VIII) 1638 відбивали атаки переважаючих сил ворога. Позбавлені допомоги зовні і відчуваючи гостру нестачу провіанту, повстанці змушені були капітулювати. Лише частині козаків на чолі з Г. вдалося вирватися з оточення і відступити в межі Рос. д-ви. Навесні 1640 Г. керував спільним походом донських і запорізьких козаків проти Туреччини. Дальша доля його невідома.
Літ.: Дневник Симеона Окольского (1637—1638 г.). В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2 (Первая половина XVII ст.). К., 1896; Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

ГУРАМІШВІ́ЛІ Давид (1705 — 1.VIII 1792) — видатний грузинський поет. Н. в с. Сагурамо (поблизу Мцхети). В 1729—30 Г. у почеті царя Вахтанга VI був у Москві. В 1737 прийняв рос. підданство і вступив у гусарський полк. Брав участь у війнах проти турків (зокрема, у битві під Хотином), шведів, у Семилітній війні. В 1760 вийшов у відставку, жив у Миргороді і в с. Зубівці. Г.— автор зб. автобіограф. поезій «Давитіані» (вид. 1870), в якій змальовано життя і боротьбу груз. народу в 1-й пол. 18 ст. Життя і творчість Г. зв'язані з Україною. За мотивами укр. пісень створив поему «Весела весна». В деяких поезіях показав життя укр. села, створив образи українок. В 1969 в Миргороді встановлено пам'ятник і відкрито літ.-мемор. музей Г. Портрет, с. 493.
Тв.: Давитіані. Тбілісі, 1955 [груз. мовою]; Укр. перекл. —Давитіані. К., 1955; Рос. перекл.— Давитиани. М., 1955.
Літ.: Барамидзе А. Г. Давид Гурамишвили. Краткий очерк жизни и творчества. Тбилиси, 1955; Косарик Д. Співець братнього єднання. К., 1955 [бібліогр. с. 106—115]; Леонидзе Г. Н. Жизнь и творчество Давида Гурамишвили. Тбилиси, 1956.
М. П. Пивоваров (Київ).

ГУРГА́ЛЬ Володимир Йосипович (н. 3.XI 1924) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1948. Н. у Львові в сім'ї робітника. З 1944 почав працювати токарем на Львів. маш.-буд. з-ді (1961 перейменовано в з-д алмазних інструментів). Одним з перших застосував у Львові (1948) швидкісне різання металу, розробив і запровадив у виробн. 180 раціоналі-

заторських пропозицій і винаходів. У 1966 заочно закінчив Львів. політех. ін-т. З 1966 — нач. центр. лабораторії Львів. з-ду алмазних інструментів. Автор книг і брошур: «Методи підвищення продуктивності праці при токарній обробці» (Львів, 1957), «Мій досвід комплексної токарної обробки металів» (К., 1960), «Сторінки робітничого життя» (К., 1963) та ін. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *О. С. Осадчий* (Львів).

ГУ́Р'ЄВ Григорій Іванович (16.I 1921—15.XI 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Дурово-Бобрику (тепер Льговського р-ну Кур. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. У 1941 закінчив Грозненське військ. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як старший ад'ютант стріл. батальйону 203-го гвардійського стріл. полку 70-ї гвардійської стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Стріл. рота під командуванням Г. переправилася на правий берег ріки і вибила німців з с. Теремців (тепер Чорнобил. р-ну Київ. обл.), форсувала Прип'ять і, захопивши плацдарм на її правому березі, забезпечила переправу ін. частинам. В одному з боїв Г. прийняв на себе командування батальйоном, який оволодів с. Купуватим (тепер Чорнобил. р-ну). Загинув у бою.

ГУРЖІЙ Іван Олександрович (н. 15.IX 1915) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), доктор істор. наук (з 1954), професор (з 1955). Член КПРС з 1954. Н. в с. Худяках (тепер Черк. р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1941 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1948 — ст. наук. співробітник, з 1955 — зав. відділом історії феодалізму, з 1958 — заст. директора Ін-ту історії АН УРСР. У 1963—68 — академік-секретар Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР, з 1969 — заст. директора і зав. відділом історіографії та джерелознавства Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць переважно з історії України 2-ї пол. 18—19 ст., в яких висвітлюються антифеод. рухи, розклад феод.-кріпосницької системи, розвиток пром-сті, с. г., торгівлі, зародження робітн. класу України тощо. Досліджує також питання укр. історіографії та джерелознавства.

Тв.: Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950; Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Зародження робітничого класу України (Кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958; Устим Кармалюк. К., 1960 [у співавт.]; Розвиток товарного виробництваі торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962; Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968.

Літ.: Костюк С. П., Грабовецький В. В. Іван Олександрович Гуржій. Бібліографічний покажчик. Львів, 1965.

ГУ́РИН Василь Терентійович (25.I 1919 — 14.X 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1942. Н. у с. Терещенках (тепер Білопільського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир гармати 1346-го зенітноарт. полку 21-ї зенітної д-зії Ворон. фронту відзначився в боях на правому березі Дніпра (на тер. Київ. обл.). 7—14.X 1943 гармата Г. збила кілька фашист. літаків. Загинув у бою.

ГУ́РКА (Górka) Ольгерд (12.XII 1887 — 26.XI 1955) — польс. історик, громад. діяч, дипломат, член Румун. АН (з 1932). Н. в м. Раві-Руській (тепер Львів. обл.). В 1919—23 та 1946—52 — на дипломатич. роботі. В 1930—31 — професор Львів. ун-ту, 1931—38 —ген. секретар Ін-ту Сходу у Варшаві. З 1954 — професор Варшав. ун-ту. Досліджував питання історії міжнар. відносин у Пд.-Сх. Європі 14—17 ст. Опублікував татарську хроніку про події на Україні 1648—50. В ряді праць на основі істор. джерел розкрив тенденційну спрямованість і фактичні помилки при висвітленні історії визв. боротьби укр. народу в творах Г. Сенкевича. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

ГУРМА́ЗА Валентина Петрівна (н. 27.VI 1929) — новатор виробництва, бригадир електрозварників Микол. з-ду ім. 61 Комунара, Герой Соціалістич. Праці (1960). Н. в с. Себиному (тепер Новоодеського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. Після закінчення Микол. школи ФЗУ (1946) направлена електрозварницею на з-д, з 1949 працює бригадиром. У 1959 за почином В. І. *Гаганової* перейшла у відстаючу бригаду і за короткий час вивела її в передові. Г. передає свій досвід молодим робітникам. Нагороджена орденом Леніна.

З. Д. Каткова (Миколаїв).

ГУРНИ́ЦЬКИЙ (Górnicki) Лукаш (1527 — 22.VII 1603) — польс. письменник, перекладач та історик. Н. в м. Освенцімі (Польща). Автор «Історії Корони польської в 1538—1572 рр.», в якій містяться дані про гніт польс. феодалів на укр. землях і антифеод. боротьбу в Речі Посполитій. При викладі істор. матеріалу Г. спирався на хроніку І. Бельського (див. *Бельські*).

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ГУ́РОВ Кузьма Якимович (2.XI 1901 — 25.IX 1943) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член Комуністич. партії з 1921. Н. в с. Паневі (тепер Ульяновського р-ну Калуз. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-політ. академію. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на керівних посадах у Рад. Армії. Будучи членом Військ. ради Пд.-Зх. фронту, провадив підготовку і здійснення Харків. наступальної операції 1942. Під час Сталінградської битви 1942—43 був членом Військ. ради 62-ї армії. З 1943 — член Військ. ради Пд. фронту. Загинув у боях за Донбас. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами. Г. встановлено пам'ятник у Донецьку. *М. Р. Кошкін* (Москва).

ГУСАКО́ВСЬКИЙ Йосип Ираклійович (н. 25.XII 1904) — рад. військ. діяч, генерал армії, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1931. Н. в с. Вородькові (тепер Кричевського р-ну Мог. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1928. В 1931 закінчив кав. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу і командир танк. бригади воював на Зх., Воронез., 1-му Укр., 1-му і 2-му Білорус. фронтах. Відзначився при прориві оборони ворога на Львівському напрямі і форсуванні річок Сяну і Пилиці. Після війни командував танк. д-зією. В 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1959 — ком. військами Прибалтійського військ. округу. З 1963 — нач. Гол. управління кадрів Мін-ва оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна та ін. нагородами.

ГУСА́РОВ Григорій Андрійович (13.III 1906 — 23.XII 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у с. Олешні (тепер Рогачевського р-ну Гомельської обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 184-го гвардійського стріл. полку 62-ї гвардійської стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра в районі с. Мишуриного Рогу (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Г. в числі перших переправився на правий берег ріки,

Ю. О. Гуляєв.

Д. Гурамішвілі.

І. О. Гуржій.

Й. І. Гусаковський.

забєзпечував переправу ін. частинам, брав участь у боях по розширенню плацдарму, особисто знищив багато гітлерівців. В одному з боїв прийняв на себе командування взводом. Загинув у бою.

ГУСА́Ч Степан Терентійович (н. 12.II 1906) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1955. Н. в с. Власівці (тепер с-ще м. т. Кремгесівського р-ну Кіровогр. обл.) в бідній сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1947 очолює ланку по вирощуванню кукурудзи в колгоспі «Маяк» Кременчуцького р-ну Полт. обл. Прославився високими врожаями цієї культури. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

І. В. Гладкий (Кременчук).

ГУ́СЄВ Василь Сергійович (28.VII 1911 — 14.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1932. Н. в с. Кладбищі (тепер частина м. Сергача Горьк. обл.) в сел. сім'ї. В 1937 закінчив Ін-т масового заочного навчання при ЦК ВКП (б) і працював головою колгоспу. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як секретар парт. орг-ції 24-го гвардійського повітряно-десантного стріл. полку 10-ї гвардійської повітряно-десантної д-зії Степового фронту відзначився в боях на правому березі Дніпра. Біля важливої висоти на тер. Дніпроп. обл. особисто знищив 4 фашист. танки і бл. 50 гітлерівців. Загинув у цьому бою.

ГУ́СЄВ Дмитро Миколайович (26.X 1894 — 25.VIII 1958) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1932. Н. в Карсуні (тепер Ульянов. обл.) в сім'ї службовця. Учасник першої світової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1919. В 1926 закінчив Вищі стріл. курси, 1950 — Вищі академічні курси Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 — нач. штабу Ленінгр. фронту, з 1944 — ком. 21-ю армією. Керована Г. 21-а армія в складі 1-го Укр. фронту брала участь у визволенні тер. України. Після війни Г.— ком. військами Ленінгр., Сх.-Сибір. і Забайк. військ. округів. З 1955 — у відставці. Депутат Верх. Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ГУ́СЄВ Іван Андрійович (н. 28.VIII 1901) — рад. військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1930. Н. в с. Лугах (тепер Демидовського р-ну Смол. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 командував стріл. д-зією на Брянському, Центр., Воронез., 1-му Укр. фронтах. Керована Г. 70-а Глухівська стріл. д-зія відзначилася під час форсування Дніпра. В 1946 закінчив Академію Генштабу. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1957— в запасі. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ГУ́СЄВ Сергій Іванович (справж. прізв., ім'я та по батькові — Д р а б к і н Яків Давидович; 13.I 1874 — 10.VI 1933) — професіональний революціонер, рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1896. Н. у м. Сапожку (тепер с-ще м. т. Сапожківського р-ну Ряз. обл.). З 1896 вчився в Петерб. технологіч. ін-ті, був членом петерб. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Агент «Искры». З 1899 проводив революц. роботу в Ростові-на-Дону: член Донського к-ту РСДРП, один з керівників Рост. страйку 1902 і березневої демонстрації 1903. На II з'їзді РСДРП (1903) — делегат від Донського к-ту, більшовик. З грудня 1904 по травень 1905 — секретар Петерб. к-ту РСДРП і член Бюро к-тів більшості, потім — один з керівників Одес. більшовицької орг-ції. З січня 1906 — член Моск. к-ту РСДРП, від якого обраний делегатом IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП (1906). Не раз зазнавав арештів, був на засланні. В жовтні 1917 — секретар Петрогр. Військ.-революц. к-ту. В 1918—20 — член Реввійськради 5-ї і 2-ї армій Сх., Пд.-Сх. і Пд. фронтів, ком. Моск. сектором оборони, член Реввійськради РРФСР. З 1921 — нач. Політуправління Червоної Армії, 1923 — секретар ЦКК РКП (б), член колегії Наркомату РСІ СРСР. У 1925—26 — зав. відділом преси ЦК ВКП (б). З 1928 працював у Комінтерні, був членом Президії Виконкому Комінтерну. На IX—XI з'їздах РКП (б) обирався кандидатом у члени ЦК РКП (б), на XII і XIII з'їздах РКП (б) і XIV—XVI з'їздах ВКП (б) — членом ЦКК. Автор праць на істор., економіч. та військ. теми. Портрег, с. 494.

Літ.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 7, 8, 30—32, 34, 35 [Див. Покажчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»].

ГУСИ́ТСЬКІ ВІ́ЙНИ — антифеод., нац.-визвольний і антикатолицький рух у Чехії в 1-й пол. 15 ст. В кінці 14 — на поч. 15 ст. в Чехії, яка входила до складу т. з. «Священної Римської імперії», в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин та засиллям німців у політ. і економіч. житті країни загострились класові та нац. суперечності. Заг. невдоволення чехів викликала привілейована католицька церква — найбільший землевласник, кріпосник та ідеолог феод. суспільства і прихильник нім. засилля. Невдоволення чехів становищем в країні знайшло відображення в діяльності ідейного натхненника антифеод., нац.-визв. руху в Чехії, видатного діяча чеської Реформації Я. Гуса. Спалення Я. Гуса 6.VII 1415 в Констанці

С. І. Гусєв.

В. С. Гутиря.

викликало обурення в Чехії. На народних зібраннях проповідники закликали мечем боронити «правду божу». 30.VII 1419 ремісники і міські низи Праги під керівництвом Я. Желівського розгромили католицькі церкви і будинки німецьких патриціїв та вигнали їх з міського магістрату. Те саме чинилось і в ін. містах. Сел. і міський рухи зливалися в один. Претензії нім. імператора Сигізмунда I (якого чехи ненавиділи за спалення Я. Гуса) на чеський престол посилили в Чехії антинім. і антипапські виступи. Розпочалася, за визначенням Ф. Енгельса, «...національно-чеська селянська війна проти німецького дворянства і верховної влади німецького імператора, яка мала релігійне забарвлення» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 175—176). В гуситському русі було два крила — табористи і чашники. Табористи, що відбивали інтереси селян і міського плебсу, виступали проти основ феод. ладу, вважали всіх людей рівними, схилялись до народоправства і відкидали догми і орг-цію католицької церкви. Опорою їх було м. Табор. На чолі табористів до 1424 стояв Я. Жижка, а після його смерті — Прокоп Великий. Чеські бюргери і лицарі становили крило чашників. Вони вимагали «дешевої» нац. чеської церкви і причастя з чаші (звідси їхня назва), виступали за збереження феод. визиску. Опорою чашників була Прага, а ідеологами — університетські магістри. Табір реакції (великі феодали, католицька церква і нім. патриції) прагнув зберегти свої привілеї за допомогою організованих папою Мартином V та імператором Сигізмундом I хрестових походів. Протягом 1420—31 відбулося 5 хрестових походів проти гуситів (всі вони були розгромлені гуситами). Армія гуситів, керована видатним полководцем Я. Жижкою, швидко пересуваючись на возах у супроводі легкої артилерії, успішно громила важку лицарську кінноту. З 1427 гусити зробили кілька великих походів проти ворогів і дійшли аж до Балтики. Папа і Сигізмунд I, переконавшись, що зброєю не придушити рух гуситів, 1433 погодилися на помірковані умови чашників (т. з. Празькі статті). Чашники, зрадивши табористів, об'єднались з колишніми ворогами і 30.V 1434 під Ліпанами розгромили армію табористів. У Г. в. епізодично брали участь українці. Так, волинський князь Федір Острозький із своїм загоном кілька років підтримував гуситів. Були українці в загонах лит. воєначальника Сигізмунда Корибутовича. В документах, що стосуються Г. в., є відомості про «русняків» з Львівщини і Закарпаття. Г. в. мали величезне значення в історії чеського народу і певною мірою Зх. Європи. Вони затримали наступ нім.-католицької реакції, зміцнили нац. розвиток Чехії, були прологом європ. *Реформації* 16 ст.

Літ.: Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7; История Чехословакии, т. 1. М., 1956; Рубцов Б. Т. Гуситские войны. М., 1955; Рубцов Б. Т. Подвиги табористов. М., 1961; Мацек Й. Табор в гуситском революционном движении, т. 1—2. М., 1956—59 [бібліогр. т. 2, с. 558—570]; Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. Пер. с чеш. М., 1962.

Д. Л. Похилевич (Львів).

ГУСЛИ́СТИЙ Кость Григорович (н. 1.X 1902) — укр. рад. історик і етнограф, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1965), засл. д. н. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1952. Н. в м. Олександрівську (тепер Запоріжжя) в сім'ї робітника. В 1926 закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти. Працював у н.-д. установах і вузах Харкова і Києва. З 1954 —заст. директора, зав. відділом етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Автор праць переважно з історії й культури України 14—18 ст., в яких, зокрема, висвітлюється боротьба селянства проти феод.-кріпосницького гніту. Один з авторів і редакторів кн. «Народи європейської частини СРСР» (т. 1. М., 1964) з серії «Народи світу». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст. Х., 1933; Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. К., 1937 [у співавт.]; Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. К., 1941; Коліївщина. К., 1947; Турбаївське повстання. К., 1947; Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. К., 1954 [у співавт.]; Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны 1648—1654 гг. В кн.: Воссоединение Украины с Россией. 1648—1654. М., 1954; Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (Период феодализма). К., 1963 [бібліогр. с. 145—147]; До питання про утворення української нації. К., 1967.

ГУ́СТИНСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — укр. літопис поч. 17 ст. Складений у Густинському монастирі (у с. Густині, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.). Оригінал Г. л. не зберігся; авторство і час написання достовірно не встановлені. Один з дослідників Г. л. А. Єршов висловив думку, нібито його склав 1623—27 укр. культурний і церк. діяч З. *Копистенський*. Зберігся список, переписаний 1670 ієромонахом Густинського монастиря М. Лосицьким. У передмові до Г. л. переписувач підкреслював значення для людини істор. традицій її народу, закликав поширювати істор. знання. Г. л. містить виклад історії України з часів Київ. Русі до 1597 включно і має назву «Кройники». Автор використав старорус., польс., лит., візант. та ін. відомі йому літописи і хроніки, зробивши на полях посилання на джерела, з яких він запозичив фактичний матеріал. Проте Г. л. не є простою компіляцією з різних джерел. Це оригінальна істор. праця про внутр. становище України, її зв'язки з Росією, про політику лит. князів, шляхет. Польщі і Туреччини, про грабіжницькі напади турків і татар на Україну тощо. Закінчується Г. л. трьома самостійними розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії». В останньому розділі літописець гнівно викриває верхівку православного духівництва України та Білорусії, яка зрадила свій народ і уклала з шляхет. Польщею і Ватіканом *Брестську церковну унію 1596*. Автор рішуче засуджує загарбницьку політику польс. шляхти й виступає проти зрадників своєї вітчизни — князів церкви, укр. та білорус. феодалів. Написаний Г. л. мовою, близькою до тогочасної укр. нар. мови. Достовірність його

значно вища від сучасних йому польс. хронік. За своїм наук. значенням Г. л. є видатною пам'яткою укр. історіографії 17 ст.

Видання: Густинская летопись. В кн.: Полное собрание русских летописей, т. 2. СПБ, 1845.

Літ.: Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; Єршов А. Коли й хто написав Густинський літопис? «Записки наукового товариства ім. Шевченка», 1930, т. 100; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959;

М. І. Марченко (Київ).

ГУ́СТИНСЬКИЙ МОНАСТИ́РСЬКИЙ ЛІТО́ПИС, «Літописець про заснування і створення монастиря Густинського» — укр. монастирський літопис 1-ї пол. 17 ст. (охоплює 1600—40). Висвітлюючи історію Густинського монастиря як одного з осередків ідейної боротьби на Україні проти унії та католицької реакції, невідомий літописець пов'язує її з політ. подіями того часу. В літопису розповідається про діяльність гетьмана запорізького козацтва П. К. *Сагайдачного*, під захистом якого відновлено православну ієрархію (1620) на чолі з відомим культ. діячем І. *Борецьким*, про опір селянства, козацтва та міщан наступові католицизму та унії. Автор Г. м. л. виявив себе як прихильник союзу з Росією.

Видання: Летопись монастыря Густынского. «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1848, № 8.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959;

М. І. Марченко (Київ).

ГУСЯ́ТИНСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905—06 — масовий рух зх.-укр. селян, що виник під впливом революції 1905—07 в Росії. В 1905 — на поч. 1906 селяни Гусятинського повіту скликали збори (віча), на яких обговорювали свої економічні й політ вимоги. Навесні 1906 активною формою боротьби селян проти поміщицької кабали стали с.-г. страйки. На кінець травня в повіті страйкували селяни бл. 50 сіл. Значну роль у розгортанні страйкового руху відіграли комітети, що їх створювали селяни в багатьох селах. У червні—липні 1906 страйкова боротьба селян набула широкого розмаху. На придушення сел. руху австр. уряд направив у Гусятин. повіт війська й жандармерію, які жорстоко розправилися зі страйкарями.

В. І. Богайчук (Тернопіль).

ГУ́ТА — давня назва населених пунктів, поширена на Україні, в Білорусії, Польщі, Чехословаччині та ін. слов. землях. В укр. мові гутами здавна називали місця, де виробляли скло й різні вироби з нього, а згодом — склоробні з-ди. На тер. України Г. будували ще за часів Київ. Русі. Пізніше Гутами почали називати й деякі села, що виникли на місці Г. На тер. України є бл. 90 населених пунктів, що називаються Гутами або мають назви, похідні від слова «гута». Збереглось і багато таких назв урочищ: Гутище, Гутисько — давні місця виробн. скла.

ГУТЄ́Й Марія Степанівна (н. 31.V 1928) — новатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1959. Н. в с. Ямне Долішнє (тепер ПНР) в сел. сім'ї. В 1945 переселилася на Україну в с. Лошнів Теребовлянського р-ну Терноп. обл. В 1947—50 працювала в колгоспі «Маяк» (тепер імені 50-річчя Жовтня) рядовою колгоспницею, з 1950 — ланковою і з того часу рік у рік вирощує високі врожаї цукрових буряків, картоплі. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го скликання. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

І. О. Якушкін (Тернопіль).

Гуцулка і гуцул у типовому вбранні.

ГУТИ́РЯ Віктор Степанович (н. 11.IX 1910) — укр. рад. вчений в галузі хімії і технології нафти й газу, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), академік АН УРСР (з 1961), академік АН Аз. РСР (з 1949), доктор хім. наук і професор (з 1944). З 1961— член Президії АН УРСР, з 1963 — віце-президент АН УРСР. Член КПРС з 1940. Н. в с. Синявському (тепер Неклиновського р-ну Рост. обл.) в сім'ї залізничника. Закінчивши Азерб. нафтовий ін-т (1932), понад 25 років працював в Азерб. нафтовому н.-д. ін-ті. З 1959 — зав. відділом хімії нафти й газу Ін-ту хімії високомолекулярних сполук АН УРСР і заст. директора по наук. частині цього інституту. Автор праць, присвячених хімії нафти та технології нафтохімічних процесів. Вивчав нафту родовищ України і можливість добування з неї синтетичних високомолекулярних сполук. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1942.

ГУЦУ́ЛИ — етнографічна група українців; живуть у гірських районах Ів.-Фр., Чернів. областей та Рахівському р-ні Закарп. обл., на споконвічній сх.-слов. території, що входила до складу Київської Русі. Говорять на гуцульському діалекті, що є одним з пд.-зх. діалектів укр. мови. Про походження назви «гуцул» у наук. л-рі існує кілька гіпотез. Деякі дослідники пов'язували цю назву з словом «кочул»— «кочовик» (пастух), інші —з словом «гоцали», яким нібито називались Карпати. Інші пов'язують назву «гуцул» з молд. словом «гоц», «гуц» — розбійник. У 17—18 ст. серед українців цього району був поширений рух народних месників — *опришків*. Тому іноземні загарбники-феодали й прозвали волелюбних горян-українців розбійниками. Існує також ряд теорій і щодо самого походження Г. Зокрема, Д. К. Зеленін вважає їх вихідцями з Києва, звідки вони нібито переселилися в Карпати після розгрому міста монголо-татарами. Г., як і все населення зх.-укр. земель, протягом століть зазнавали гніту іноземних — польс., угор., австр., чес., румун.— та місцевих, укр. експлуататорів. Особливості істор. долі та природних умов, культурно-побутові і госп. взаємовідносини з сусідніми народами (молдаванами, румунами, угорцями, поляками, словаками та чехами) зумовили деякі відмінності в г-ві, побуті, мові та культурі Г. За часів пануван-

ня іноземних загарбників г-во Г. базувалося майже виключно на ручній праці і відзначалося низькою продуктивністю. Багато Г. за капіталізму змушені були постійно наймитувати у поміщиків та куркулів, ходити на заробітки або емігрувати з рідного краю за кордон.

Осн. заняттям населення Гуцульщини було скотарство (на полонинах), лісові промисли і сплав лісу по гірських річках. Землеробство (рільництво, садівництво, городництво) у зв'язку з обмеженою площею придатних для обробітку земель мало у Г. другорядне значення. Були розвинуті художні промисли: різьблення, випалювання та інкрустація на дереві, художня обробка металу, мідне і срібне литво, гончарні вироби (розписні кахлі, посуд), художнє ткацтво, килимарство. Для поселень Г. характерною була розкиданість садиб на схилах гір. Житло Г. (переважно рублена небілена хата, вкрита драницями) за конструкцією та плануванням загальноукраїнське із збереженням деяких архітектурних рис скотарських колиб. Житло та госп. споруди будувалися суцільно навколо подвір'я, т. з. гражди. Для одягу Г. характерні риси, зумовлені гірськими умовами трудового життя. Одяг Г., виготовлений переважно з вовни, відзначався барвистістю, багатством оздоблень, наявністю металевих прикрас. Гуцулки носили полотняні вишиті сорочки, дві вовняні не зшиті запаски і кожушані безрукавки — киптарі, оздоблені аплікаціями. Теплим одягом були сердак і кожух. Голову пов'язували намітками, згодом барвистими хустками. Жіноче вбрання доповнювалось прикрасами: намистом, силянками, персняими. Чоловічий одяг складався з полотняної сорочки, яку носили поверх суконних штанів і підперізували шкіряним поясом — чересом. Верхнім одягом служили киптарі та сердаки. Головним убором були повстяні капелюхи — крисані, оздоблені різнокольоровими шнурками. Невід'ємним доповненням до чоловічого вбрання був багатоорнаментований металевий топірець. Визвольна боротьба Г., зокрема широка участь їх у виступах опришків, відображена в численних піснях, переказах та оповіданнях.

Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною (1939—45) за роки Рад. влади в г-ві, культурі та побуті Г. відбулися докорінні зміни. З колективізацією с. г. завдяки застосуванню с.-г. техніки значно розширилися посівні площі, зросла продуктивність тваринництва. Розвивається лісова пром-сть, оснащена новою технікою. Змінився архітектурний вигляд гуцульських міст і сіл. Великі зміни сталися в галузі культури. Ліквідовано неписьменність. Діти Г. вчаться в серед. і вищих навч. закладах. Виросла численна місцева інтелігенція. Великого розвитку досягли художні промисли. В Косівському, Яремчанському та Рахівському р-нах створено худож.-пром. підприємства: різьбярські, худож. вишивки, килимарські, керамічні. Для дальшого розвитку і вдосконалення цього своєрідного мистецтва у містах Косові і Вижниці створено спец. уч-ща. В Косові організовано художні виробничі майстерні Художнього фонду УРСР, де працюють майстри. Користуються популярністю гуцульське ужиткове, хореографічне і пісенне мистецтво та своєрідна усно-поетична творчість.

Літ.: Ковалів С. М. Гуцули. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 4; Зеленін Д. К. Про київське походження карпатських українців-гуцулів. У кн.: Українська етнографія. К., 1958; Шухевич В. Гуцульщина, ч. 1—5. Львів, 1899—1908; У боротьбі за маси. Діяльність КПЗУ на Прикарпатті. К., 1966.

Ю. Г. Гошко (Львів).

ГУЦУ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1920 — збройний виступ селян Косівського пов. (тепер Ів.-Фр. обл.) проти польс. окупантів. Осн. ядро повстанців становили кол. солдати австр. армії на чолі з Д. Ф. Карабчуком. Для керівництва повстанням було створено к-т. Г. п. почалося 16.IV 1920 виступом селян с. Зеленого, які напали на місцеву жандармерію. 17.IV повстанці з сіл Зеленого і Голів рушили двома загонами на с. Жаб'є, яке за планом повстання мали визволити місцеві селяни. Проте ці плани виказав провокатор. Проти повстанців уряд кинув війська, які придушили Г. п. Членів повстанського к-ту та ін. активних учасників Г. п. було засуджено до тривалого ув'язнення.

В. П. Сьома (Івано-Франківськ).

ГУЦУ́ЛЬЩИНА — історико-етнографічна область на Україні, що обіймає гірські р-ни Ів.-Фр. і Чернів. областей та Рахівський р-н Закарп. області. Див. *Гуцули.*

ГУЧО́К Петро Йосипович (24.VI 1923 — 18.IV 1945) — рад. військ. льотчик, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Лисовщині (тепер Пуховицького р-ну Мін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. У 1942 закінчив Батайську військ. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у повітряних боях на Пд., 4-му, 2-му, 1-му Укр. фронтах, в Ясько-Кишинівській і Львівській операціях. Як льотчик і командир ланки 100-го гвардійського винищувального авіаполку 9-ї гвардійської авіадивізії 2-ї повітряної армії 1943—45 зробив 209 бойових вильотів і особисто збив 18 ворожих літаків. Загинув у бою під Берліном.

ГУ́ЩИН Феофан Михайлович (н. 25.X 1909) — новатор виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1963). Член КПРС з 1946. Н. в м. Миколаєві. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1950 працював слюсарем на Микол. з-ді ім. 61 Комунара. Брав участь у виконанні важливих урядових замовлень. З 1965 — на пенсії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

В. Д. Маслов (Миколаїв).

ДАВИ́Д — ім'я кількох давньорус. князів. Давид Ігорович (1059—1112) — син володимиро-волин. князя Ігоря Ярославича. В 1084 одержав від великого князя київського *Всеволода Ярославича* в уділ м. Дорогобуж на Волині, а 1085 — м. Володимир. Переслідуваний князями за осліплення 1097 теребовльського кн. Василька Ростиславича, втік у Польщу. Незабаром повернувся у Володимир, але, коли військо вел. кн. київського Святополка Ізяславича обложило місто, Д. Ігорович був змушений віддати його. З допомогою половців повернув собі місто, але на *Витечівському з'їзді 1100* був позбавлений цього володіння; замість Володимира одержав волин. міста Бузьк, Острог, Дубно і Чорторийськ, а незабаром Дорогобуж, де й помер. Давид Ростиславич (1140—97) — син великого князя київського Ростислава Мстиславича. Князював у Торжку в Новгородській землі [1158—61] й Вітебську. В 1167 одержав від великого князя київського Мстислава Ізяславича Вишгород. Очолив походи 1172 на Київ, Торческ і Треполь проти союзників *Андрія Боголюбського*. Після смерті брата Романа (1180) князював у Смоленську, де проти нього 1186 вибухнуло нар. повстання. Давид Святославич (р. н. невід.— п. 1123) — син черніг. князя Святослава Ярославича. Був князем у Смоленську [1095—97]. На *Любецькому з'їзді 1097* одержав в уділ Чернігівське князівство. Брав участь у походах проти половців (1103, 1107, 1110, 1111). Його нащадки відомі під ім'ям Давидовичів. *М. П. Кучера* (Київ).

ДАВИДЕ́НКО Григорій Іванович (н. 18.IV 1921) — рад. військ. льотчик, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Старому Ковраї (тепер Чорнобаївського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. У 1941 закінчив Микол. авіац. військ.-морське уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — штурман ланки 44-ї ескадрильї 15-го розвідувального авіаполку ВПС Балт. флоту. Особисто здійснив 215 бойових вильотів. Відзначився як розвідник морських і сухопутних комунікацій ворога. Особливу винахідливість виявив у період прориву блокади Ленінграда: здійснив фотознімання переднього краю оборони ворога. Розкидав понад 1,5 млн. агітлистівок над розташуванням ворожих військ. Пропав безвісти 8.V 1945.

ДАВИДЕ́НКО Йосип Якович (бл. 1856 — 22.VIII 1879) — революц. народник. Н. в сім'ї військ. писаря. У 70-х рр. брав участь у діяльності народницьких гуртків Києва, Єлисаветграда, «*ходіння в народ*», *Чигиринській змові 1877*. В 1877—78 — активний член терористич. народницького гуртка в Одесі. Перебував під таємним наглядом поліції. В 1878 заарештований в Одесі, при арешті вчинив збройний опір. Одес. військ.-окружний суд засудив Д. до смертної кари. Д. разом з народниками Д. А. *Лизогубом* і С. Ф. Чубаровим повішено в Одесі.

ДАВИ́ДОВ Василь Львович (1792 — 24.X 1855) — декабрист, полковник. Учасник *Вітчизняної війни 1812*. В 1820 вступив до «*Союзу благоденства*». В 1822 вийшов у відставку і оселився в своєму маєтку в с. Кам'янці (тепер Черк. обл.), куди приїздив О. С. Пушкін. Д. — один із засновників *Південного товариства декабристів*. Разом з С. Г. *Волконським* очолив *Кам'янську управу*. Прихильник республіки і царевбивства. В 1822—23 на його квартирі у Києві відбувалися з'їзди членів Південного т-ва. Під час підготовки *Чернігівського полку повстання* зайняв вичікувальну позицію. В 1826 Д. засуджено на довічну каторгу, замінену згодом на 20-річну, яку відбував на Нерчинських рудниках і Петровському з-ді. В 1839 Д. переведено в розряд поселенців. На засланні писав вірші політ. змісту. Помер у Красноярську.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 8—10. М.— Л., 1925—53; Рух декабристів на Україні. Х., 1926.

ДАВИ́ДОВ Володимир Ілліч (1922 — 26.I 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Приазовському (тепер с-ще м. т. Запоріз. обл.). В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир розвідвзводу 15-го гвард. стріл. полку 2-ї гвард. стріл. д-зії Пн.-Кавк. фронту відзначився в боях на Кубані і Таманському п-ові, в *Керченсько-Ельтигенській десантній операції 1943*. За 15.IX — 15.XI 1943 Д. особисто знищив 73 фашистів. Помер від ран.

ДАВИ́ДОВ Іван Микитович (н. 15.I 1933) — новатор виробництва, бригадир прохідників шахти № 4/9 тресту «Шахтарськантрацит» Донец. обл. Член КПРС з 1962. Н. в с. Минкевичах (тепер Стародорозького р-ну Мін. обл.) в сел. сім'ї. На шахті почав працювати з 1955. Очолювана Д. бригада добилась високих виробничих показників. Д.— ініціатор швидкісного проходження підготовчих виробіток. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Ленінська премія, 1964.

В. І. Лебедєв (Донецьк).

ДАВИДО́ВИЧ Федір Іванович (1756 — 20-і рр. 19 ст.) — укр. правознавець. Н. на Чернігівщині в сім'ї укр. поміщика. Після закінчення Черніг. училищної колегії (1782) працював у ній вчителем, з 1784 — протоколістом і секретарем Черніг. губернського суду, а з 1797 — секретарем Малорос. генерального суду. В 1804 Д. залучено до роботи кодифікаційної комісії (Петербург), в якій він працював над кодифікацією права України. Був редактором проекту «*Зібрання Малоросійських прав*». Основна наукова праця Д.—«Короткий виклад предметів, узятих з прав у Малій Росії вживаних, за яким слід висвітлити ті права...» («Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1861, кн. 2). Діяч дворянського напрямку.

Літ.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968. *А. П. Ткач* (Київ).

ДАВНЬОРУ́СЬКА ДЕРЖА́ВА — див. *Київська Русь*.

ДАВРИ́Т (рр. н. і см. невід.) — цар склавінів (зх. слов'ян) у 2-й пол. 6 ст. Згадується візант. істориком *Менандром* у зв'язку з слов'яно-аварськими війнами. Боротьба склавінів проти *аварів*, очолювана Д., тривала кільканадцять років.

М. Ю. Брайчевський (Київ).

ДА́КИ (грец. Δάκοι, лат. Daci) — фракійські племена, що жили на Пн. від Дунаю до Карпат. Відомі з 5 ст. до н. е. за грец. та лат. джерелами. Осн. заняття їх — землеробство і скотарство. Мали розвинуті ремесла, вели торгівлю з грец.

В. М. Дальський.

В. В. Данилевський.

К. Ф. Данькевич.

містами, а з 1 ст. до н. е.— з італійськими. В кін. 1-го тис. до н. е. у Д. відбувався процес розкладу первіснообщинного ладу і утворення класів, з'явилися перші держ. об'єднання. В 60-х рр. 1 ст. до н. е. Д. разом з *гетами* створили військ.-племінний союз (т. з. д-ва *Біребісти*), що невдовзі розпався. Найбільшого розквіту Д. досягли за Децебала, що прагнув об'єднати всі місцеві племена. Протягом 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. вели успішну боротьбу проти експансії Риму. Але внаслідок воєн 101—102 та 105—106 зазнали поразки. Дакію було перетворено на римську провінцію. Значна частина Д. переселилась у Карпати.

Н. М. Кравченко (Київ).

ДА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Михайлович (справж. прізв.— Нестеренко: н. 5.V 1912) — укр. рад. актор, нар. артист УРСР (з 1954), нар. артист СРСР (з 1960). Н. в м. Нікополі (тепер Дніпроп. обл.) в сім'ї шахтаря. В 1930—32 вчився в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка. Працював у театрах Харкова, Києва, Одеси, Львова. З 1956 — актор Київ. театру ім. І. Я. Франка. Кращі сценічні образи: Паллада, Морж («Загибель ескадри», «Чому посміхалися зорі» Корнійчука), Ставріді («Пісня про чорноморців» Лавреньова), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Кряж («Веселка» Зарудного), Шавула («Свіччине весілля» Кочерги) та ін. Знімався у фільмах «Надзвичайна подія», «Іванна», «Кров людська не водиця», «Гадюка» та ін. Виступає в концертах як читець сатиричних та гумористичних творів.

ДАНИ́ЇЛ ЗАТО́ЧНИК — давньорус. письменник кін. 12—1-ї пол. 13 ст., гаданий автор «Слова Даниїла Заточника», що збереглося в двох осн. редакціях і кількох списках, датованих 15—17 ст. «Слово» являє собою звернення до Ярослава Володимировича (в одних списках) або до Ярослава Всеволодовича, Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського та ін. князів (в ін. списках). В списках «Слова», написаних риторичним стилем, поряд з вихваляннями сильної князівської влади викривається зловживання князівських тіунів, висміюється боярство й монастирське духівництво.

Літ.: Миндалев П. Моление Даниила Заточника и связанные с ним памятники. Казань, 1914; Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1956.

ДАНИ́ЇЛ ПАЛО́МНИК — давньорус. письменник кін. 11 — поч. 12 ст., ігумен (можливо, Чернігівського) монастиря, автор опису подорожі до Палестини (бл. 1106—08) «Життя і ходіння Даниїла», що був популярним на Русі та в ін. країнах Європи. В цьому творі точний опис топографії Палестини поєднується з великою кількістю легендарно-апокрифічного матеріалу, взятого як з усних розповідей, так і з писемних джерел.

Літ.: Данилов В. В. К характеристике «Хождения» игумена Даниила. «Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы АН СССР», 1954, т. 10; Історія української літератури. т. 1. К., 1967.

ДАНИЛЕ́ВИЧ Василь Юхимович (1872 — 10.XI 1936) —укр. рад. історик і археолог. Н. в м. Курську. Закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. З 1902—доцент Харків. ун-ту, з 1907—Київ. ун-ту. В 30-х рр. — професор Ін-ту червоної професури (Київ). У 1901 разом з К. М. Мельник провадив розкопки курганів на Охтирщині (тепер Сум. обл.), розкопував ранньоскіфські кургани біля с-ща Кириківки, брав участь у розкопках Донецького городища під Харковом.

Тв.: Очерк истории Половецкой земли до конца XIV столетия. К., 1896; Донецкое и Хорошевское городища. В кн.: Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда, т. 2, ч. 1—2. Х., 1902; Время образования Слободских черкасских полков. В кн.: Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому... М., 1909; Археологічна минувшина Київщини. К., 1925.

В. П. Петров (Київ).

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Віктор Васильович (4.IX 1898 — 9.VIII 1960) — рад. вчений і письменник, акад. АН УРСР (з 1948), доктор тех. наук, професор (з 1938). Член КПРС з 1944. Н. в м. Лодзі, (тепер ПНР) у сім'ї вчителя. Після закінчення (1923) Харків. технологіч. (тепер політех.). ін-ту працював на Харків. хім. комбінаті та в Харків. істор. музеї. Організував (1928—29) у ряді вузів Харкова перші в СРСР кафедри історії техніки. В 1949—54 — голова, а згодом член Комісії з історії науки й техніки АН УРСР. Автор багатьох праць з історії техніки, зокрема вітчизняної, тех. л-ри і тех. освіти, біографій видатних полководців минулого. Держ. премія СРСР, 1942, 1948. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: У віки крилаті. Перемоги техніки XX століття. Х., 1927; Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини. (Спроба матеріалістичної історії техніки). Х., 1929; Очерки истории техники XVIII—XIX вв. М.—Л., 1934; И. И. Ползунов. М.—Л., 1940; Дмитрій Донськой. К., 1945; Олександр Невський. К., 1945; Кузьма Мінін. К., 1945; Дмитрій Пожарський. К., 1945; Російська техніка. К.—Львів, 1948; Ломоносов на Украине. Л., 1954; Нартов. М., 1960.

Літ.: Данилевський Віктор Васильович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Хрєнов К. К., Гнип П. І. Віктор Васильович Данилевський. К., 1963 [бібліогр. с. 25—44].

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Григорій Петрович (26.IV 1829 — 18.XII 1890) — рос. і укр. письменник. Н. в с. Данилівці (тепер Барвінківського р-ну Харків. обл.) в сім'ї поміщика. В 1850 закінчив Петерб. ун-т. У 1849 був заарештований в справі петрашевців. У 1862 в журн. «Время» під псевдонімом А. Скавронський опублікував роман «Втікачі в Новоросії», 1863 — роман «Воля», в яких розповідається про боротьбу селян проти кріпацтва і сел. реформи. Автор істор. романів «Мировичъ» (1879), «Спалена Москва» (1886), «Княжна Тараканова» (1883), написаних з консервативних позицій. Реакційний погляд Д.на роль мас в історії

знайшов відображення в романі «Чорний рік» («Пугачовщина», 1888—89), де маси змальовано як силу, що несе загибель цивілізації та культурі. Д.— автор ряду творів з життя укр. народу — «Слобожани» (1853), «Полтавська старина» (1856), «Останні запорожці» (1878), «Українські казки» (7 вид.,1888) та ін. Ряд статей присвятив видатним укр. діячам: Г. С. Сковороді, В. Н. Каразіну, Г. Ф. Квітці-Основ'яненку («Українська старина». Х., 1866).

Тв.: Сочинения. В 24 т. СПБ, 1901—02; Беглые в Новороссии.— Воля. М., 1956; Сожженная Москва. М., 1957; Укр. перекл. — Збігці в Новоросії. Львів, 1892; Нові землі. Львів, 1897. *Д. В. Чалий* (Київ).

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Степанович (6.VIII 1892—5.III 1920) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1913. Н. в Харкові в сім'ї службовця. В 1914 заарештований за розповсюдження прокламацій Харків. к-ту РСДРП (б). У квітні 1917 обраний членом Харків. к-ту РСДРП (б) і членом президії Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. Один з організаторів Червоної гвардії Харкова. На 1-му Всеукр. з'їзді Рад (1917) обраний членом, згодом — секретарем ЦВК Рад. України. З 1918 брав участь у боях проти нім. окупантів, красновців і денікінців. Учасник оборони Царицина. З січня 1919 працював у Наркоматі військ. справ України. Пізніше — комісар бригади 12-ї армії. Загинув у бою з військами бурж.-поміщицької Польщі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

С. Й. Розін (Харків).

ДАНИ́ЛІН Іван Микитович (вересень 1907 — 31.I 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Куженкіному (тепер Бологовського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1929. У 1942 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батальйону 26-ї гвард. механізованої бригади 7-го гвард. механізованого корпусу Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 25.IX 1943 батальйон Д. переправився на правий берег ріки в районі с. Домантового (тепер Чорнобил. р-ну Київ. обл.), захопив плацдарм і утримав його, відбивши 6 ворожих атак. Помер від ран.

ДАНИ́ЛО РОМА́НОВИЧ ГА́ЛИЦЬКИЙ (1201—64) — князь Галицько-Волинської землі, політ. діяч, дипломат і полководець, син кн. *Романа Мстиславича*. В спадщину одержав м. Володимир. Вів боротьбу з феод. міжусобицею, викликаною прагненням галицької боярської верхівки, а також чернігово-сіверських і київських князів не допустити зміцнення влади Д. Р. Г. і його брата *Василька Романовича* в Галицько-Волинському князівстві. Спочатку Д. Р. Г. укріпився у Володимирі. В союзі з новгородським кн. Мстиславом Удалим, закликаним на князювання в Галич, успішно боровся проти угор. і польс. загарбників (1219, 1221, 1227). Разом з руськими князями 1223 брав участь у битві з монголо-татарами на р. *Калці*, де його було поранено. В 1229 оволодів Волинню, 1238 — Галичем, 1239 — Києвом і посадив у ньому воєводу *Дмитра*. Д. Р. Г. відбив наступ нім. лицарів на пд.-зх. і зх. рус. землі, 1238 розгромивши загарбників вщент під *Дорогичином*. У боротьбі проти боярської верхівки й князівських чвар спирався на підтримку дрібних і серед. служилих феодалів і городян, заінтересованих у зміцненні князівської влади. В *Ярославській битві 1245* руські війська на чолі з Д. Р. Г. розгромили угор.-польс. війська й дружинників великих галицьких бояр; т. ч. завершилась боротьба за зміцнення єдності Галицько-Волинського князівства, що тривала бл. 40 років. Визнавши 1246 залежність від Золотої Орди, не відмовився, проте, від наміру боротися проти монголо-татар. З цією метою прагнув створити коаліцію за участю папи римського, угор. короля, польс. і лит. князів. На поч. 50-х рр. 13 ст. брав участь у війні за австро-штірійський герцогський престол, який хотів закріпити за своїм сином Романом. На пропозицію папи римського, який намагався поширити вплив католицтва на сх.-слов. землі і втягти в унію Галицько-Волинську землю, Д. Р. Г. 1253 прийняв королівський титул. Але не діставши допомоги на Заході, порвав з папою і продовжував боротьбу проти монголо-татар власними силами. В 1254—55 військо Д. Р. Г. визволило від монголо-татар землі по Пд. Бугу, Случі і Тетереву, здобуло Возвягль (тепер Новоград-Волинський). У зв'язку з новим руйнівним нападом *Бурундая* (1259) Д. Р. Г. змушений був підкоритися Золотій Орді, проте залежність Галицько-Волинського князівства від неї була меншою, ніж пн.-сх. руських земель.

Прагнучи посилити політ. єдність і могутність Галицько-Волинської Русі, Д. Р. Г. сприяв її економіч. й культ. піднесенню, розвиткові ремесел і торгівлі, збудував і укріпив ряд нових міст — Львів (названий ім'ям Льва — сина Д. Р. Г.), Холм та ін. Він переніс столицю Галицько-Волинського князівства з Галича — міста боярських заколотів— до Холма. Проте зміцнення великокнязівської влади в Галицько-Волинському князівстві за Д. Р. Г. мало тимчасовий характер. За правління його наступників відновилися тенденції до феод. роздробленості, носієм яких була боярська верхівка.

Діяльність Д. Р. Г. висвітлено в Галицько-Волинському літопису. Його образ знайшов відображення в укр. рад. л-рі й мистецтві (поема М. Бажана «Данило Галицький», істор. роман А. Хижняка і вокально-симфонічна поема Б. Крижанівського тієї ж назви).

Літ.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950 [бібліогр. с. 307—314]; Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873; Дашкевич Н. П. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством. «Университетские известия», 1884, № 8; Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого. «Исторические записки», 1941, т. 12; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. К., 1961; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории, т. 2, в. 1. М., 1939; Гуслистий К. Данило Галицький. Саратов, 1942. *К. Г. Гуслистий* (Київ).

ДАНИЛОБА́ЛКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури*, відкрите 1949 на тер. с. Данилової Балки Ульяновського р-ну Кіровогр. обл. Під час розкопок виявлено залишки наземних глинобитних жител, уламки посуду (чаш, тонкостінних невеликих горщиків, посудин на циліндричних підставках, черпаків тощо). Посуд здебільшого був прикрашений заглибленим спіральним орнаментом, інколи заповненим білою фарбою. Серед знарядь праці — кістяна проколка та сланцева сокира.

Літ.: Сымонович Э. А. Раннетрипольское поселение в с. Даниловa Балка (Ульяновский район Одесской области). «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1951, в. 39.

В. Г. Збенович (Київ).

ДАНИ́ЛОВ Олексій Ілліч (н. 27.I 1897) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1941. Н. в с. Мосіні (тепер Владимир. р-ну Ів. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1939 і 1948 —

Вищі академічні курси Академії Генштабу. Учасник рад.-фінлянд. війни 1939—40. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. ком. військами Київ. особливого військ. округу. В роки війни — нач. управління ППО та нач. штабу армії на Пд.-Зх. фронті, ком. армією на Сталінгр. і Донському фронтах, танк. армією — на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Керовані Д. війська брали участь у Харків. оборонній операції 1941, в Сталінгр. битві, у визволенні тер. України. В рад.-япон. війні 1945 Д. командував армією. Після війни — на керівних посадах в Рад. Армії. З 1968 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ДАНИЛО́ВИЧ Ігнатій Миколайович (30.VII 1787 — 12.VIII 1843) — укр. і польс. правознавець. Н. в с. Гриневичах (тепер ПНР) в сім'ї уніатського священика. В 1812 на юрид. ф-ті Віленського університету здобув науковий ступінь магістра. В 1814—24 викладав у Віленському ун-ті. З 1825 — професор Харків., з 1835 — Київ. і з 1839 — Моск. ун-тів. У 1830—35, будучи членом кодифікаційної комісії (Петербург), склав зведення місцевих законів зх. губерній Росії. Наук. праці Д.: «Бібліографічний опис усіх відомих рукописів і друкованих примірників Литовського статуту» (1823) та «Погляд на литовське законодавство і литовські статути» (1841).

Літ.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968. *А. П. Ткач* (Київ).

ДАНИЛЮ́К Йосип Миколайович (1842 — 8.II 1904) — діяч робітн. руху на Галичині. Н. у Львові в сім'ї робітника. Брав участь у *польському визвольному повстанні 1863—64*. В 1869 — один з ініціаторів створення «Прогресивного товариства львівських друкарів» і його органу «Czcionka» («Літера»). В 1875 разом з А. Маньківським заснував перше професійне т-во друкарів на Галичині «Вогнище». В 1878 Д. видавав соціалістичну робітн. газ. «Ргаса», яка відіграла велику роль у пробудженні класової свідомості й вихованні укр., польс. і євр. робітників у дусі соціалістич. ідей і інтернаціонального єднання. Один з авторів «Програми галицьких соціалістів», виданої 1881 в Женеві. Австр. уряд не раз заарештовував Д. за його революц. переконання й виступи. Д.— один з керівників страйків столярів (1886) і пекарів (1888) у Львові. В 1889 Д. обрано делегатом від галицьких робітників на Паризький конгрес, на якому було засновано 2-й Інтернаціонал. У січні 1892 на І з'їзді с.-д. партії Галичини й Сілезії Д. разом з ін. прихильниками марксизму виступав за створення робітн. партії на Галичині, боровся проти націоналізму й опортунізму, що зароджувались. З серед. 90-х рр. відійшов від активної участі в робітн. русі.

Літ.: Нариси історії Львова. Львів, 1956; Історія Львова. Короткий нарис. Львів, 1956; Макаєв В. К. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. Львів, 1968 [бібліогр. с. 184—204].

В. К. Макаєв (Львів).

ДАНИ́ЛЬЧЕНКО Віктор Іванович (23.IV 1922 — 12.V 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член ВЛКСМ з 1942. Н. у станиці Олександрівська (тепер Канівського р-ну Краснодар. краю) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Буйнакське військ.-піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметного взводу 319-го гвард. гірськостріл. полку 128-ї гвард. гірськостріл. д-зії окремої Приморської армії 4-го Укр. фронту відзначився при визволенні Криму. 12.V 1944 в районі Севастополя взяв на себе командування ротою і особисто знищив 30 фашистів. Був смертельно поранений.

Збирання данини князем. Мініатюра з Радзівіллівського літопису. 15 ст.

ДАНИ́НА — в давньорус. д-ві найдавніша форма оподаткування залежного населення, що відповідно до істор. умов виступала або як воєнна контрибуція, або як прямий держ. податок чи феод. рента. Як воєнна контрибуція Д. згадується в недатованій найдавнішій частині «*Повісті временних літ*», де перелічуються неслов'янські племена, «иже дань дають Руси», а також в оповіданні про спроби хозар примусити полян сплачувати їм Д. Про Д. як держ. податок йдеться в літопису, де розповідається, що Олег, ставши князем у Києві, почав збирати її «на словенах і кривичах». Київ. князі збирали Д. у слов. племен спочатку у формі *полюддя*. В 947 київ. княгиня Ольга встановила постійні пункти збирання Д. та призначила збирачів. Відтоді Д. перетворилася на постійний держ. податок, що його сплачували спочатку продуктами с. г. або промислів, а пізніше грішми. З розвитком феод. відносин Д. все більше набувала значення феод. продуктової ренти. В умовах Давньої Русі, де феод. відносини розвивалися на ґрунті розкладу первіснообщинних, а не рабовласницьких відносин, ця рента була найдавнішою формою феод. експлуатації. Одиницею оподаткування було окреме сел. г-во, що згадується в джерелах під назвою «двору», «диму», «рала», «плуга». За часів монголо-тат. іга населення Русі сплачувало Д. ханові Золотої Орди як контрибуцію, а місцевим князям — як держ. податок. З посиленням феод.-кріпосницької експлуатації на Україні і в Росії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Д. набрала характеру натуральних і грошових повинностей, які, крім панщини, виконували кріпаки-селяни на користь поміщиків (див. *Данина для кухні*, *Даремщини*, *Діжма*).

В. Й. Довженок (Київ).

ДАНИ́НА для кухні — натуральна данина курми, каплунами, яйцями, коров'ячим маслом, які стягували поміщики з селян на Україні в 15—1-й пол. 19 ст. Була скасована в Сх. Галичині держ. патентом (законом) 1786, на Закарпат. Україні — королівським законом 1836, на Правобережній Україні — *інвентарними правилами 1847—48*.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

А. З. Барабой (Київ).

ДАНЬКЕ́ВИЧ Костянтин Федорович (н. 24.XII 1905) — укр. рад. композитор, педагог, диригент, нар. артист СРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. Н. в Одесі в робітн. сім'ї. В 1929 закінчив Одес. муз.-драм. інститут. З 1929 — викладач, з

1948 — професор Одес. консерваторії, з 1953 — професор Київ. консерваторії. В 1941—44 і 1956—66 — голова Спілки композиторів УРСР. З 1948 — член правління Спілки композиторів СРСР. Автор опер «Трагедійна ніч» (1934), «Богдан Хмельницький» (1951, 2-а ред. 1953), «Назар Стодоля» (1960), балету «Лілея» (1939) — за творами Т. Г. Шевченка, поем «Тарас Шевченко» (1939), «1917 рік» (1955), 2 симфоній, симф. сюїт, камерних й хорових творів, музики до драм. вистав, пісень тощо. Музика Д. тісно пов'язана з укр. нар. пісенністю. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 498.

Літ.: Михайлов М. М. Костянтин Федорович Данькевич — народний артист СРСР. К., 1964 [бібліогр. с. 75—79].

ДАРБІНЯ́Н Левон Хігяносович (29.V 1905—28.XII 1943) — рад. військовослужбовець, полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1928. Н.в с. Аластані (тепер Ахалкалакського р-ну Груз. РСР). В Рад. Армії з 1924. В 1934 закінчив Вищі стріл. курси. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командира стріл. д-зії, заст. командира мех. бригади, командир 69-ї мех. бригади (з жовтня 1943). У грудні 1943 69-а мех. бригада під командуванням Д. відзначилася в бою за м. Коростишів (Житом. обл.). В тім бою Д. був смертельно поранений.

ДАРЕМЩИ́НИ, дарівщини — узагальнена назва феод.-кріпосницьких натуральних, відробіткових і грош. повинностей на Україні в 15—1-й пол. 19 ст. (гвалт, зажинки, закоски тощо), які виконували селяни-кріпаки зверх *панщини* на користь поміщиків. Будучи додатковою формою феод.-кріпосницької експлуатації, Д. посилювали соціально-економіч. гніт селянства. Загострення антикріпосницької боротьби примушувало австр. уряд з кін. 18 ст. та рос. царський уряд з кін. 40-х рр. 19 ст. поступово обмежувати додаткові повинності (див. *Інвентарні правила 1847—48*). Остаточно Д. було скасовано в Сх. Галичині, на Буковині й Закарпат. Україні *селянською реформою 1848*; на Правобережній і Лівобережній Україні — *селянською реформою 1861*.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967. *А. З. Барабай* (Київ).

ДА́РІЯ ПОХІ́Д НА СКІ́ФІВ — похід перського царя Дарія I Гістаспа проти *скіфів* Пн. Причорномор'я 514 або 513 до н. е. Як повідомляє *Геродот*, Дарій рушив у похід проти скіфів, щоб помститися за їхнє колишнє вторгнення в Мідію. На чолі 700-тисячного війська (дані, очевидно, перебільшені) він переправився через Дунай і вторгся в степи Пн. Причорномор'я, де кочували т. з. царські скіфи. Дізнавшись про вторгнення ворогів, скіфи звернулися по допомогу до сусідніх племен. *Гелони*, *будини* і *савромати* погодилися бути союзниками скіфів, *андрофаги*, *меланхлени*, *неври*, агафірси відмовилися брати участь у війні. Не маючи достатніх сил для того, щоб вступити в битву з персами, скіфи почали відступати вглиб країни, засипаючи на шляху колодязі, джерела і знищуючи траву. Переслідуючи скіфів, перси, згідно з повідомленням Геродота, перейшли Дон, увійшли в землю савроматів і згодом досягли володінь будинів. На Волзі Дарій припинив переслідування і почав будувати укріплення проти скіфів, які тим часом обминули перське військо і повернулися до своєї країни. Дарій із своїм військом змушений був повернути назад і спробував наздогнати скіфів, які відходили на землі племен, що відмовилися стати їхніми союзниками. Скіфи, як і раніше, трималися на відстані одного дня дороги від персів. Змушений визнати своє безсилля в боротьбі проти скіфів, які успішно застосували тактику вимотування сил противника, Дарій залишив Скіфію і пішов за Дунай. Вчений кін. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е. *Страбон* гадав, нібито Дарій не проник далі Гетської пустелі, тобто області між Прутом і Дністром. Більшість дослідників, однак, вважає, що розповідь Геродота заслуговує на довіру, що в її основі лежать реальні істор. факти.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе [Геродот. Истории, кн. 4. Описание Скифии и похода Дария на скифов]. «Вестник древней истории», 1947, № 2.

ДА́РНИЦЬКИЙ ШОВКО́ВИЙ КОМБІНА́Т — велике підприємство шовкової пром-сті УРСР. Розташований у Києві. Будівництво комбінату розпочато 1947. Перша продукція випущена 1949. Комбінат обладнано найновішим устаткуванням. Д. ш. к. виготовляє різні тканини: жакардові (гобелени, килими, тафту, муар); крепові (твіл, приму, креп-сатин, креп укр., креп-жоржет, креп-марокен, крепдешин); гладкоткані (шотландку, епонж, полотно з капрону тощо); ворсові (плюш, штучне хутро); підкладкові (саржу, сатин-дубль, атлас корсетний тощо); текстильно-галантерейні (скатерті, хустки, тканини для галстуків тощо). В 1966 за успішне виконання семирічки по випуску шовкових тканин, розширення виробн. та впровадження нової техніки Д. ш. к. нагороджено орденом Леніна.

С. Д. Степанов (Київ).

ДА́РЧИЙ НАДІ́Л — ділянка землі, яку могли одержати колишні поміщицькі селяни під час *селянської реформи 1861* в особисту власність без викупу. Д. н. становив 1/4 частину т. з. «найвищого», або «указного», тобто встановленого законом сел. наділу для даної місцевості. Решту сел. наділу залишав собі поміщик. Селяни, прагнучи звільнитись від кабального викупу, погоджувалися на оформлення дарчих угод. На Лівобережній і Пд. Україні було укладено 929 дарчих угод, що охопили 82 792 ревізькі душі. Після реформи поміщики продовжували тримати своїх «даровизних», насильно обезземелених селян у кабалі.

ДА́ХАУ (Dachau) — концентраційний табір у фашист. Німеччині поблизу Мюнхена 1933—45. В Д. гітлерівці мали багато засобів знищення людей, в т. ч. лабораторії, де проводили мед. експерименти на живих людях. У Д. було знищено бл. 420 тис. антифашистів, в т. ч. понад 7 тис. рад. громадян. Незважаючи на жорстокий режим, у Д. діяли підпільні антифашист. орг-ції. Так, рад. в'язні наприкінці 1942 утворили «Братство смертників», установили контакти з нім. та австр. антифашистами. Згодом у Д. було створено єдиний фронт в'язнів, до якого входили німці, австрійці, чехи, югослави, французи та рад. громадяни. Орг-ція готувалася до повстання під керівництвом рад. військовополоненого ген. С. Вишневського. Перед приходом амер. військ гітлерівці евакуювали з Д. велику партію в'язнів, щоб знищити їх у гірських ущелинах. Підпільники організували втечу більшості цих в'язнів по замінованому мосту через р. Ізар. 28.IV 1945, за день до приходу амер. військ, в Д. вибухнуло повстання. Частина в'язнів втекла в м. Дахау та Мюнхен, де вони спробували підняти повстання проти місцевої влади. Група повстанців у м. Дахау загинула в нерівному бою, а друга відступила з боєм з Мюнхена й з'єдналася з військами союзників. Підпільну боротьбу рад. людей в Д. організовували В. Породенко, Я. Тонконогов, М. Михайлов, С. Вишневський, І. Панов, О. Ткаченко, С. Міллер та ін.

М. Д. Дятленко (Київ).

ДАХНО́ВСЬКИЙ Федір Тарасович (н. 6.III 1903) — рад. військовослужбовець, полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1925. Н. у Вінниці в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1921. В 1927 закінчив Київ. об'єднану військ. школу. З 1939 — командир дивізіону арт. полку. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир 652-го арт. полку, нач. артилерії 202-ї стріл. д-зії і заст. командира д-зії. Відзначився під час Будапештської наступальної операції 1944—45 в районі Мішкольца. Взяв на себе командування стріл. полками і артилерією д-зії, що потрапили в оточення. Очолені Д. війська створили кругову оборону і завдали ворогові великих втрат. У 1946 Д.— ком. бригади. З серпня 1946 — в запасі.

ДАЦЕ́НКО Іван Іванович (н. 29.IX 1918)— рад. військ. льотчик, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Чернечому Яру (тепер Диканського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1940 закінчив 1-е Чкаловське військ.-авіац. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки 10-го гвард. авіаполку далекосяжної дії 3-ї гвард. авіадивізії далекосяжної дії 3-го гвард. авіакорпусу далекосяжної дії. З першого дня війни по вересень 1943 здійснив 7 бойових вильотів на бомбардування військ.-пром. об'єктів Німеччини. Всього здійснив 213 бойових вильотів. Пропав безвісти 19.IV 1944.

ДАЦЕ́НКО Йосип Трохимович (15.III 1916 — 28.IX 1943) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1936. Н. у с. Пар-Шляховій (тепер Кегичівського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1940 закінчив Орджонікідзівське військ. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. роти 271-го стріл. полку 181-ї стріл. д-зії Центр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 27.IX 1943 його рота в числі перших переправилася з тер. Черніг. обл. на правий берег ріки і визволила ряд нас. пунктів. Д. був смертельно поранений.

ДАШКЕ́ВИЧ, Дашкович Євстафій (р. н. невід.— 1535) — укр. феодал, лит. воєвода. На поч. 16 ст. перейшов на бік моск. великого князя *Івана III Васильовича*. Згодом повернувся на Україну і став служити лит. великому князеві. Спочатку займав посаду канівського старости, 1514 призначений черкаським старостою, керував обороною пд. кордонів Лит. д-ви від нападів крим. татар. Дійшовши згоди з Крим. ханством, Д. спільно з крим. татарами організував два грабіжницькі походи на землі Рос. д-ви (1515 — на Чернігово-Сіверщину, 1521 — на Москву). В 1533 він подав пропозицію до польс. сейму збудувати на Дніпрі ряд фортець для оборони України від тат. нападів і припинення втеч укр. селян на пониззя Дніпра. Д. М. *Бантиш-Каменський*, М. А. *Марквевич* та ін., ідеалізуючи Д., називали його одним з перших гетьманів та організаторів запоріз. козацтва. Насправді Д. виявив себе жорстоким визискувачем укр. феодально залежного селянства, ворогом укр. козацтва, що формувалося в пониззі Дніпра. *Літ.:* Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

ДВАДЦЯ́ТА КАВАЛЕРІ́ЙСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — з'єднання радянських військ, сформоване 19.V 1920 на базі першої партизанської кавалерійської бригади, що діяла на Пн. Кавказі. З липня 1920 у складі *Другої Кінної армії* брала участь у боях проти врангелівців у районі Мелітополя, Оріхова, Олександрівська (тепер Запоріжжя) тощо. 24—25.VIII 1920 в районі с. Кочеріжок (тепер Дніпропетр. обл.) розгромила велику банду махновців. Розформована 7.IX 1920. Д-зією командували спочатку М. Т. Бєлов, потім — Д. П. *Жлоба*, В. О. Малаховський. *В. В. Душенькін* (Москва).

ДВАДЦЯ́ТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 14—25.II 1956 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1349 делегатів з ухвальним і 81 з дорадчим голосом, які представляли 6 795 896 членів партії й 419 609 кандидатів. Комуністичну партію України представляв на з'їзді 191 делегат з правом ухвального голосу. На з'їзді були присутні делегації комуністич. і робітн. партій 55 зарубіжних країн. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії; 3) Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60; 4) Вибори центр. органів партії.

У звітній доповіді ЦК КПРС було дано всебічний аналіз міжнар. і внутр. становища країни, підбито підсумки діяльності партії за період після XIX з'їзду КПРС; визначено перспективи комуністич. будівництва. В резолюції на звітну доповідь ЦК КПРС з'їзд одностайно схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК і намітив завдання партії на найближчі роки.

Керуючись марксистсько-ленінською теорією, з'їзд розглянув найважливіші питання сучасності. З'їзд особливо підкреслив, що гол. рису сучас. епохи становить вихід соціалізму за рамки однієї країни й перетворення його на світову систему. Це створило нові умови для розв'язання внутр. і міжнар. проблем. З'їзд дав характеристику підсумків розвитку двох протилежних світових суспільних систем — соціалістичної і капіталістичної. В СРСР, у соціалістич. країнах відбувався процес невпинного піднесення економіки. Переваги соціалістич. системи й правильна політика комуністич. і робітн. партій забезпечили в цих країнах високі темпи зростання пром. виробн., які перевершували темпи розвитку пром-сті капіталістич. д-в. Розширювалися економічні зв'язки й зміцнювалася дружба між соціалістич. д-вами. В той же час економіка світового капіталізму стала ще несталішою, посилилась нерівномірність її розвитку. Зросли суперечності між імперіалістич. країнами. Великою силою став робітн. рух, збільшився вплив комуністич. партій, зріс нар. рух за мир в усіх країнах. Посилився розпад колоніальної системи імперіалізму.

З'їзд розвинув ленінський принцип мирного співіснування країн з різними суспільними системами й зробив висновок про реальну можливість відвернення воєн у сучасну епоху. Разом з тим було підкреслено, що поки існує імперіалізм, зберігається економіч. основа для виникнення агресивних воєн, і це вимагає від усіх миролюбних сил пильності щодо підступних дій імперіалістичних агресорів.

З'їзд розвинув далі марксистсько-ленінське вчення про закономірності й форми переходу різних країн від капіталізму до соціалізму, про можливість мирного розвитку соціалістич. революції. З'їзд підкреслив, що марксизм-ленінізм не вважає за обов'язкове, щоб перехід влади в руки робітн. класу відбувався тільки шляхом збройного повстання й громадян. війни, що при всій різноманітності конкретних форм переходу до соціалізму обов'язковою й вирішальною умовою є соціалістична революція і встановлення диктатури пролетаріату. При цьому було зазначено, що визнання можливості мирного шляху переходу до соціалізму не можна змішувати з поглядами реформістів, які заперечують диктатуру пролетаріату, підміняють революц. перетворення суспільства дрібними реформами і фактично відмовляються від ліквідації капіталістич. ладу.

На з'їзді було підбито підсумки комуністич. будівництва в СРСР за час, що минув після XIX з'їзду КПРС, відмічено дальше зміцнення внутр. становища СРСР, значне зростання всіх галузей суспільного виробництва, підвищення добробуту й культ. рівня народу, дальше зміцнення рад. суспільного й держ. ладу. П'ятий п'ятирічний план (1951—55) щодо заг. обсягу пром. виробництва було виконано за 4 роки й 4 місяці. В 1955 валова продукція всієї пром-сті зросла порівняно з 1950 на 85%. Успішно розвивалося й с. г. Зросли заробітна плата робітників і службовців і доходи колгоспників. За п'ятирічку в містах і робітн. селищах споруджено понад 150 млн. кв. *м* житла. У вищих уч. закладах країни 1955 навчалося майже 2 млн. студентів, тобто в два з лишком рази більше, ніж в усіх капіталістич. країнах Європи. З'їзд визнав за необхідне продовжувати з усією наполегливістю боротьбу за розв'язання шляхом мирного економіч. змагання за історично найкоротший строк гол. економіч. завдання Рад. Союзу, яке полягає в тому, щоб, спираючись на переваги соціалістич. системи г-ва, наздогнати й випередити найрозвинутіші капіталістич. країни по виробництву продукції на душу населення. З'їзд затвердив директиви по шостому п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60. В його рішеннях було накреслено найважливіші заходи, спрямовані на піднесення життєвого рівня народу, поліпшення умов праці, скорочення робочого дня, дальше підвищення реальної заробітної плати робітників, службовців і доходів колгоспників, докорінне поліпшення пенсійного забезпечення та ін. З'їзд поставив перед парт. орг-ціями завдання поліпшити конкретне керівництво госп. будівництвом.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про подолання чужого марксизмові-ленінізмові культу особи і його наслідків. Було рішуче засуджено культ особи Й. В. Сталіна, що виявлявся в звеличенні ролі однієї людини, у відступі від ленінського принципу колективності керівництва, в необгрунтованих репресіях та ін. порушеннях соціалістич. законності, які завдали шкоди соціалістич. суспільству. Проте ці перекручення, незважаючи на всю серйозність їх, не змінили природи соціалістич. суспільства, не похитнули підвалин соціалізму. Партія й народ глибоко вірили в справу комунізму, з ентузіазмом працювали, втілюючи в життя ленінські ідеали, переборюючи труднощі, тимчасові невдачі й помилки. З'їзд доручив ЦК КПРС послідовно здійснювати заходи по ліквідації наслідків культу особи в усіх галузях парт., держ. й ідеологічної роботи, по відновленню ленінських норм і принципів парт. керівництва. З'їзд указав на необхідність підвищувати творчу активність й ініціативу трудящих, добиватися ще ширшої участі мас в управлінні д-вою, в усій її організаторсько-госп. діяльності, всіляко розвивати демократизм, поліпшувати роботу рад. органів і зміцнювати їхній зв'язок з народом.

З'їзд визначив шляхи дальшого розвитку соціалістич. демократизму. Схваливши вжиті Центральним Комітетом заходи по розширенню прав союзних республік, він дав принципові вказівки з питань нац. політики, рекомендував зробити нові кроки в напрямі розширення прав союзних республік. В умовах, коли виросли численні нац. кадри, виникла необхідність виробити нові форми держ. управління г-вом, які правильно поєднували б централізоване керівництво й самодіяльність республік, враховували спільні інтереси народів і нац. відмінності й особливості, сприяли дальшому зміцненню дружби народів. З'їзд розробив широку програму культ. будівництва, комуністич. виховання трудящих і поставив питання про необхідність серйозного поліпшення системи виховання й освіти підростаючого покоління. Було піддано гострій критиці хиби в ідеологічній роботі, що виявлялися насамперед у відриві її від практики комуністич. будівництва, в догматизмі й начотництві, та зобов'язано парт. орг-ції подолати ці хиби, докорінно поліпшити всю ідеологічну роботу, тісно пов'язавши теоретичну діяльність, пропаганду й агітацію з потребами життя.

На з'їзді було намічено заходи щодо дальшого зміцнення рядів партії, посилення її керівної ролі, поліпшення парт.-організаторської роботи. З'їзд вніс часткові зміни в Статут КПРС, підказані практикою парт. будівництва, й ухвалив постанову про підготовку нової програми партії. З'їзд обрав ЦК КПРС у складі 133 членів і 122 кандидатів та Центр. ревізійну комісію в складі 63 чол.

Літ.: XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14—25 февраля 1956 года. Стенографический отчет,т. 1—2. М., 1956; Про подолання культу особи і його наслідків. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1956; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967. *Ю. В. Бабко* (Київ).

ДВАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП УКРАЇНИ (позачерговий) — відбувся 16—17.I 1959 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 883 делегати з ухвальним і 90 з дорадчим голосом, які представляли 1 162 997 членів партії і 119 535 кандидатів. З'їзд обговорив питання: Тези доповіді на *Двадцять першому з'їзді КПРС* «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки» і завдання Комуністичної партії України (доповідач М. В. Підгорний).

В обговоренні Тез на Україні взяло участь бл. 12 млн. трудящих, з них бл. 1 млн. виступало з пропозиціями й зауваженнями. У цих виступах містилося чимало цінних пропозицій, думок і міркувань, спрямованих на вдосконалення парт., рад., госп., профспілкової роботи, виявлялися нові резерви в пром-сті, на транспорті, в с.г.

З'їзд всебічно проаналізував підсумки діяльності парт. орг-цій України. За роки, що минули після XX з'їзду КПРС, партія зміцнила соціалістичну законність, розширила права союзних республік, країв і областей у розв'язанні питань госп. і культ. будівництва, права керівників підприємств. Здійснення цих та ін. заходів привело до активізації соціально-політ. і духовного життя в країні, до дальшого розвитку рад. суспільного й держ. ладу, до ще більшого зміцнення соціально-політ. та ідейної єдності робітників, селян та інтелігенції, дружби народів Рад. Союзу, їхньої згуртованості навколо ленінської партії.

В сузір'ї соціалістич. націй розквітла Україна — суверенна республіка Рад. Союзу. Протягом 1956—58 валова продукція пром-сті УРСР зросла на 37%, було введено в дію понад 500 нових великих пром. підприємств, нарощувало темпи розвитку с. г. Підвищився матеріальний добробут і культ. рівень народу.

Делегати піддали критиці недоліки в роботі парт. орг-цій. Дещо повільно підвищувалася продуктивність праці у вуг. пром-сті, залишалися невикористаними потужності в ряді галузей пром-сті, надто високою була собівартість с.-г. продукції. Капітальне будівництво потребувало підвищення його економіч. ефективності.

Виражаючи волю комуністів і всіх трудящих, з'їзд одностайно схвалив і підтримав викладені в Тезах доповіді про семирічний план величні накреслення комуністич. будівництва, конкретизував завдання семирічного плану для республіки, визначив завдання парт. орг-цій у боротьбі за вико-

нання семирічки. Обговорення питань розвитку економіки, науки й культури УРСР 1959—65 зайняло провідне місце в роботі з'їзду.

На базі випереджаючого зростання важкої індустрії забезпечувалося дальше піднесення всіх галузей нар. г-ва, щоб значно посилити економічну й оборонну могутність країни та підвищити життєвий рівень народу. При збільшенні обсягу валової продукції пром-сті УРСР на 77% виробництво засобів виробництва мало зрости на 82%, а виробництво предметів споживання — на 67,5%. Найвищими темпами повинні були розвиватися такі провідні галузі важкої індустрії, як чорна металургія, паливна й хім. пром-сть, енергетична база й машинобудування. Вирішальна роль у зростанні пром-сті відводилася підвищенню продуктивності праці, за рахунок якої передбачалось одержати 82% приросту валової продукції пром-сті. З'їзд визначив шляхи зростання продуктивності праці. Особливу увагу було приділено тех. прогресові. З'їзд обговорив перспективи розвитку с. г. республіки. Україна залишалася одним з осн. виробників товарного хліба в країні. Гол. резервом зростання виробництва зерна з'їзд визнав підвищення врожайності. Намічалося збільшити виробництво тех. культур і продуктів тваринництва, розвивати садівництво й виноградарство.

На основі зростання соціалістич. виробництва передбачалося підвищити матеріальний добробут і культ. рівень народу. Нац. доход республіки мав збільшитися на 62—65%, а реальні доходи робітників, службовців і колгоспників — не менш як на 40%. Перехід на 40-годинний робочий тиждень, дальший розвиток громад. фондів споживання, зростання витрат на нар. освіту, мед. обслуговування й соціальне забезпечення, передбачені в Тезах, свідчили про величезну турботу партії про благо народу. Лише на держ. кошти намічалось збудувати 58 млн. $м^2$ житлової площі — вдвоє більше, ніж за попередні 7 років.

З'їзд зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми партії забезпечити дальше зміцнення первинних парт. орг-цій, поліпшити розстановку комуністів на вирішальних ділянках виробництва, постійно дбати про добір і виховання кадрів. У галузі ідеологіч. роботи наголошувалось на необхідності постійно підвищувати політ. пильність, виховувати трудящих у дусі дружби народів і рад. патріотизму, вести непримиренну й рішучу боротьбу проти ворожої ідеології.

Літ.: Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 року. Матеріали з'їзду. К., 1959; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964; Подгорный Н. Украина в семилетке. «Коммунист», 1959, № 1; Юрчук В. Двадцятий з'їзд КП України. К., 1961. *В. І. Юрчук* (Київ).

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИКИ — кадрові робітники, переважно комуністи, що їх Комуністич. партія направила на постійну роботу на село в період проведення суцільної колективізації с. г., відповідно до рішення Листопадового пленуму ЦК ВКП (б) 1929 про мобілізацію 25 тис. чол. з пром. підприємств. На заклик партії на Україні подали заяви про свою добровільну мобілізацію 16 526 робітників, з яких було відібрано 7,5 тис. Найбільше серед Д. (60%) було металістів і гірників. Робітн. колективи посилали на село своїх найкращих представників. Серед них було 69,9% комуністів, 8,6% комсомольців. Майже 1 тис. Д. з України було направлено в ін. райони країни (Казахстан, Пн. Кавказ тощо). В свою чергу, на Україну прибули Д. з пром. центрів Рос. Федерації. Д. виявили себе здібними організаторами бідняцько-середняцьких мас села в боротьбі за суцільну колективізацію й ліквідацію куркульства як класу. Вони були організаторами колгоспів, їх обирали головами, заступниками голів, членами правлінь колгоспів і колгоспних кущових об'єднань, доручали їм керувати найвідповідальнішими ділянками парт., господарської та культурно-освітньої роботи в колгоспах, МТС, райколгоспспілках і райколгоспсекціях кооп. системи. Робітники великих пром. підприємств приносили з собою на село пролетарську організованість, дисциплінованість, непохитну віру в справу остаточної перемоги комунізму. Вони несли в середовище селянства тех. знання, культуру міста, сприяли піднесенню культурно-тех. рівня колгоспного селянства. Д. провадили велику роботу по створенню й вихованню колгоспного активу, підготовці з колгоспників здібних організаторів колгоспного виробн., розгортанню на селі соціалістич. змагання, новаторських рухів стахановців (див. *Стахановський рух*) і *п'ятисотенниць*. 30.XII 1930 — 3.I 1931 у Харкові відбувся 1-й Всеукр. зліт Д., на якому були присутні бл. 500 чол. Делегати злъоту надіслали ЦК КП (б) У, ВУЦВК, Всеукр. Раді Професійних Спілок і Укрколгоспцентрові рапорт про свою діяльність по соціалістич. перебудові сільс. господарства і оголосили себе ударниками соціалістич. перебудови села, закріпленими за селом до кінця першої п'ятирічки. Багато Д. назавжди залишилися працювати на селі, стали визначними ватажками колгоспного селянства, організаторами с.-г. виробн. Д. відіграли велику роль у перемозі й зміцненні колгоспного ладу в СРСР. Істор. досвід організації масової політ. кампанії — надіслання на село Д.— Комуністич. партія використала в період завершення побудови соціалізму (див. *Тридцятитисячники*).

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр. Збірник документів і матеріалів, т. 2. К., 1965; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967; Борисов Ю. С. 25-тысячники. М., 1959; Селунская В. М. Рабочие-двадцатипятитысячники. М., 1964. *І. Х. Ганжа* (Київ).

ДВА́ДЦЯТЬ ВО́СЬМА А́РМІЯ — 1) Заг.-військ. об'єднання (2-го формування) рад. військ, створене 1.XII 1941 в складі Моск. військ. округу і в квітні 1942 включене до Пд.-Зх. фронту для оборони рубежу на Сх. від Харкова. 12.V 1942 прорвала ворожу оборону на Пн. від Харкова в районі Вовчанська, проте контрудар нім. танк. з'єднань зупинив її в районі с. Тернової (тепер Харківського р-ну). Під тиском переважаючих сил ворога війська армії змушені були відійти і 16.VI 1942 закріпилися на сх. березі р. Сіверського Дінця на Пд. від Вовчанська. З кінця червня вела тяжкі оборонні бої, в серед. липня переправилася на сх. берег Дону і зосередилася в районі Павловська. 23.VII 1942 розформована. Армією командували І. В. *Тюленєв* (1.XII 1941 — 4.III 1942), Д. І. *Рябишев* (5.III — 4.VII 1942), В. Д. *Крюченкін* (4—22.VII 1942). 2) Заг.-військ. об'єднання (3-го формування) рад. військ, що діяло на фронтах Великої Вітчизн. війни з 31.VIII 1942 до її закінчення і брало участь у визволенні України. Сформована в складі Пд. фронту, боролася за визволення Єлісти, Сальська, Ростова-на-Дону. В 2-й пол. вересня вийшла на р. Молочну і 26.IX—5.XI діяла в *Мелітопольській операції 1943*. Після запеклих боїв армія вийшла на пд. околиці Мелітополя і разом з ін. частинами визволила його (23.X 1943). У січні — лютому відзначилася в *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944* і 7.II вийшла до Дніпра на Пн. Сх. від Каховки. В кінці лютого армію

було введено до складу 3-го Укр. фронту. Учасниця *Березнегувато-Снігурівської наступальної операції 1944.* 13.III визволила Херсон, 28.III спільно з *П'ятою ударною армією* і мор. десантом — Миколаїв. Згодом її було включено до складу 1-го Білорус. фронту і в травні передислоковано в Білорусію. Брала участь у визволенні Польщі, в боях у Сх. Пруссії. В квітні — травні 1945 в складі 1-го Укр. фронту відзначилася в Берлінській і Празькій операціях. Армією командували В. П. *Герасименко* (31.VIII 1942 — 30.XI 1943), О. О. Гречкін (30.XI 1943 — 20.V 1944), О. О. *Лучинський* (20.V 1944 — 9.V 1945).

З. Б. Шолкович (Московська обл.).

ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 17—31.X 1961 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 4394 делегати з ухвальним і 405 — з дорадчим голосом, які представляли 9 716 005 членів партії і кандидатів. Від КП України на з'їзді було 783 делегати. На з'їзді були присутні делегації 80 братніх марксистсько-ленінських партій, а також представники нац.-демократич. партій ряду країн. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. Ревізійної Комісії КПРС; 3) Проект Програми КПРС; 4) Про зміни в Статуті КПРС; 5) Вибори центр. органів партії. З'їзду передувало загальнопарт. і всенар. обговорення проектів нової Програми і Статуту КПРС, в якому взяло участь бл. 73 млн. чол. На Україні тільки в обговоренні проекту Програми взяло участь понад 8 млн. чол., з них виступило 548 292 чол. В парт. органи, редакції газет, журналів, радіо і телебачення республіки надійшло 33 430 листів трудящих. З'їзд відбувся в обстановці трудового і політ. піднесення, при величезній увазі до його роботи рад. народу, трудящих усього світу. На його адресу надійшло більше 10 тис. рапортів про виконання передз'їздівських зобов'язань. З'їзд увійшов в історію як з'їзд будівників комунізму. Він підбив величні підсумки діяльності партії і народу за роки, що пройшли після XX з'їзду КПРС, схвалив політ. курс, практичну діяльність ЦК КПРС у галузі внутр. і зовн. політики, накреслив перспективи комуністич. будівництва в СРСР.

За звітний період Рад. країна досягла нових успіхів на всіх ділянках комуністич. будівництва. Прискорилися темпи госп. будівництва. За 1956—61 держ. капітальні вкладення в нар. г-во становили 156 млрд. крб. Було збудовано бл. 6 тис. великих підприємств, випуск пром. продукції збільшився майже на 80%. Значну роботу проведено по прискоренню тех. прогресу, розвитку продуктивних сил союзних республік і особливо сх. районів країни. Продовжуючи курс на піднесення с. г., партія при активній участі всього народу зміцнювала матеріально-тех. базу колгоспів і радгоспів, провела реорганізацію МТС, запровадила новий порядок планування, відновила ленінський принцип матеріальної заінтересованості, зміцнила с.-г. підприємства кадрами. Однак у цілому відставання с. г. ще не було переборено, а після 1958 спостерігалось уповільнення темпів його розвитку. З'їзд відмітив зростання матеріального добробуту народу. Збільшився нац. прибуток, 75% якого йшло на задоволення потреб трудящих, виросли реальні прибутки робітників і службовців, оплата праці колгоспників. Введено семигодинний, а на деяких підприємствах шестигодинний робочий день (при шести робочих днях на тиждень), проведено упорядкування заробітної плати, широкого розмаху набрало житл. будівництво, збільшено громад. фонди споживання. Важливі зміни сталися в духовному житті народу. Небаченого розвитку набули наука й культура.

В політ. галузі звітний період характеризувався активізацією суспільно-політ. життя в країні, дальшим розвитком соціалістич. демократизму, посиленням організаторської і виховної діяльності КПРС, соціалістич. д-ви, підвищенням активності та ініціативи мас. Гол. увагу партії було зосереджено на подоланні наслідків культу особи, відновленні й дальшому розвитку ленінських норм парт. життя, принципів колективного керівництва. З'їзд заявив, що партія буде і надалі неухильно проводити в життя ленінський закон збереження єдності й чистоти парт. рядів, непримиренно боротися проти всіляких проявів групівщини й фракційності.

Велику увагу з'їзд приділив розвиткові і вдосконаленню соціалістич. суспільних відносин у період переходу від соціалізму до комунізму. В результаті завершення будівництва соціалізму д-ва диктатури пролетаріату стала політ. орг-цією всього народу при керівній ролі робітн. класу. Йшов процес зміцнення і зближення загальнонар. і кооперативно-колгоспної форм соціалістич. власності, зміцніла дружба народів, соціально-політ. та ідейна єдність рад. суспільства, згуртованість трудящих навколо Комуністич. партії і Рад. уряду.

На з'їзді було підбито підсумки зовнішньополіт. діяльності партії. З'їзд відмітив, що визначальною рисою міжнар. становища є дальше зростання сил соціалізму, демократії і миру в усьому світі. В ході мирного змагання двох систем відбувалося неухильне ослаблення капіталізму, а соціалістична система стала вирішальним фактором прогресу суспільства. Комунізм став найвпливовішою силою, на новий щабель піднялися нац.-визвольний рух, класова боротьба в країнах капіталізму. Гол. наслідком зовнішньополіт. діяльності КПРС було відвернення нової світової війни, зрив агресивних намірів імперіалістів. Послідовна й рішуча боротьба проти підготовки нової війни за заг. безпеку ще вище підняли авторитет Рад. Союзу в очах народів усієї земної кулі. Комуністична партія на з'їзді урочисто заявила, що гол. мету своєї зовн. політики вона вбачає в тому, щоб не тільки відвернути нову світову війну, але й назавжди виключити її з життя суспільства, що основою її зовнішньополіт. курсу є ленінський принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Підтверджуючи непорушність миролюбних принципів зовн. політики, з'їзд одночасно поставив завдання дальшого зміцнення обороноздатності СРСР, єдності соціалістич. табору, піднесення його могутності. Невпинне зростання економіч. і військ. могутності СРСР, усіх країн світової системи соціалізму — наймогутніший засіб боротьби проти агресивних задумів імперіалістів, вірна гарантія миру й безпеки всіх народів. З'їзд закликав зміцнювати солідарність з робітн. класом і трудящими всього світу, всемірно підтримувати народи, які борються за своє визволення, розвінчувати підступи й маневри імперіалістів, робити все, щоб зберегти й зміцнити мир і дружбу між народами.

З'їзд прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу*. Попередню Програму, прийняту VIII з'їздом партії (1919), яка ставила завдання побудови соціалізму, було виконано. Нова Програма — це програма будівництва комунізму в СРСР. У ній на основі узагальнення практики соціалістич. будівництва в Рад. Союзі та ін. країнах, всебічного врахування досвіду міжнар. комуністич., робітн. і нац.-визвольного руху творчо розвинуто науку про побудову нового суспільства, дано глибоке філософське, економічне і політ. обґрунтування шляхів його побудо-

ви, умов переростання соціалізму в комунізм. В Програмі вказано, що перехід до комунізму потребує розв'язання таких найважливіших взаємозв'язаних завдань, як створення матеріально-тех. бази комунізму, перетворення соціалістич. суспільних відносин на комуністичні й виховання всіх трудящих у дусі високого комуністич. світогляду. Вона пройнята духом соціалістич. інтернаціоналізму, ідеями миру й братерства між народами. Втілюючи колективну мудрість партії, надії і сподівання всіх людей праці, нова Програма стала ідейною зброєю рад. народу в боротьбі за світле майбутнє.

З'їзд затвердив Статут КПРС, в якому дістали дальший розвиток норми парт. життя, організаційні принципи марксизму-ленінізму, зокрема принцип демократичного централізму, що гармонійно поєднує організованість і сувору дисципліну з внутріпарт. демократією. В новому Статуті відображено зміни в житті партії і країни за звітний період, узагальнено досвід парт. будівництва. В ньому визначено форми організації і методи роботи партії, її керівних органів і місцевих орг-цій, що відповідають вимогам епохи будівництва комунізму. Організаційні принципи, сформульовані в новому Статуті, спрямовані на зміцнення єдності й згуртованості парт. рядів, посилення активності комуністів, підвищення їхньої авангардної ролі. З'їзд вніс значний вклад у дальший розвиток марксистсько-ленінського вчення, з новою силою продемонстрував його могутню життєву силу. В матеріалах з'їзду творчо розвинено практичні й теоретичні питання переходу від соціалізму до комунізму: про створення матеріально-тех. бази комунізму, про формування комуністич. суспільних відносин, про подолання класових відмінностей і ствердження соціальної рівності, про принципи розподілу при комунізмі, про завершення культурної революції та виховання нової людини і багато ін. В документах з'їзду, зокрема, знайшло дальший розвиток марксистсько-ленінське вчення про партію як керівну і спрямовуючу силу, дано глибоке теоретичне обгрунтування зростання її ролі і значення в житті рад. суспільства в період будівництва комунізму. КПРС стала партією всього рад. народу, найпрогресивнішою ідейно-політ. силою сучасності. Зростання ролі КПРС випливає з самої суті комуністич. будівництва, що здійснюється не стихійно, а в результаті свідомої діяльності мас, керованих марксистсько-ленінською партією. Підвищення ролі партії зумовлено зростанням масштабів і складністю завдань комуністич. будівництва, небаченим піднесенням творчої активності мас, дальшим розвитком соціалістич. демократії, зростаючим значенням теорії, необхідністю посилення комуністич. виховання мас.

На з'їзді приділено велику увагу проблемі політ. організації суспільства, визначено напрям розвитку соціалістич. державності в період переходу від соціалізму до комунізму, поліпшення роботи держ. апарату й посилення нар. контролю над його діяльністю, підвищення ролі громад. орг-цій у комуністич. будівництві. З'їзд підкреслив, що в період комуністич. будівництва продовжує зберігатися керівна роль робітн. класу, який виступає в тісному і непорушному союзі з колгоспним селянством, з усім рад. народом. З'їзд науково узагальнив досвід нац. будівництва в СРСР і зробив важливий висновок про вступ соціалістич. націй у новий етап свого розвитку, який характеризується дальшим економіч. і культ. піднесенням рад. республік і ще більш тісним і всебічним зближенням соціалістич. націй, посиленням взаємовпливу і взаємозбагачення їхніх культур. У матеріалах з'їзду знайшло дальший розвиток вчення марксизму-ленінізму про комуністичне виховання трудящих. Перехід до комунізму — це не тільки економічний, але й глибокий ідеологічний процес, процес духовного розвитку і оновлення особи. На з'їзді було вказано на необхідність підвищення рівня і посилення ідеологічної роботи, поліпшення справи добору, виховання і розстановки кадрів.

З'їзд звернувся до комуністів і комсомольців, до всіх рад. людей із закликом активно боротися за виконання програми будівництва комунізму.

З'їзд продемонстрував повну єдність і згуртованість світового комуністич. руху, підтвердив, що будівництво комунізму в СРСР — велике інтернаціональне завдання рад. народу, всього міжнар. робітн. класу.

З'їзд обрав ЦК у складі 175 членів і 155 кандидатів і Центральну ревізійну комісію в складі 65 чол.

Літ.: XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1962; Відкритий лист Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу партійним організаціям, усім комуністам Радянського Союзу. К., 1963. *Б. П. Ковалевський (Київ).*

ДВА́ДЦЯТЬ ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД КП УКРАЇ́НИ — відбувся 27—30.IX 1961 у Києві. В роботі з'їзду взяли участь 1423 делегати з ухвальним голосом і 147 з дорадчим, які представляли 1 432 806 членів партії і 147 365 кандидатів. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь про проект Програми КПРС; 2) Доповідь про проект Статуту КПРС; 3) Звіт ЦК КП України; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Вибори керівних органів КП України.

У звітній доповіді, з якою виступив Перший секретар ЦК КП України М. В. Підгорний, було відзначено, що за півтора року, які минули після XXI з'їзду КП України, республіка досягла значних успіхів на шляху будівництва комуністич. суспільства. На Україні успішно розвивалися народне господарство, наука і культура. Обсяг валової продукції пром-сті збільшився з початку семирічки на 31% замість передбачених планом 27,1%. За півтора року було збудовано понад 200 великих пром. підприємств. Прискоренню розвитку пром-сті сприяло широке впровадження у виробн. нової техніки і технології, механізація й автоматизація виробн. процесів. З'їзд відзначив також певні успіхи в розвитку с. г. За звітний період на Україні зросла врожайність зернових і тех. культур, збільшилося поголів'я вел. рог. худоби, свиней, овець.

Успіхи в розвитку нар. г-ва дали змогу значно збільшити асигнування на соціально-культ. потреби, підвищити життєвий рівень трудящих. Витрати держ. бюджету УРСР на освіту, культуру, охорону здоров'я, на пенсійне забезпечення досягли 3,4 млрд. крб. Серед важливих заходів, що зумовили зростання добробуту рад. людей, був перехід на 6—7-годинний робочий день (при 6 робочих днях на тиждень). Внаслідок поступового скасування податків доходи трудящих республіки в 1960—61 зросли майже на 100 млн. крб. Успішно розвивалося житл. будівництво. За звітний період в УРСР введено в дію бл. 20 млн. $м^2$ житл. площі і майже 200 тис. будинків у сільс. місцевості. В республіці було закінчено перехід на обов'язкове восьмирічне навчання. Тільки за 1959—60 в УРСР було підготовлено понад 133 тис. спеціалістів з вищою і більше 200 тис. з серед. спец. освітою. Значна увага приділялася ідейно-політ. вихованню трудящих. Лише в системі політ. освіти навчалося більше 4 млн. чол. (1960). Як відзначалося на з'їзді, всебічна організаторська і масово-політ. робота

парт. орг-цій забезпечила зростання творчої ініціативи і активності трудящих республіки, що знайшло свій вияв у дальшому розвиткові соціалістич. змагання і його вищої форми — руху за комуністич. працю.

З'їзд обговорив і схвалив проект нової Програми КПРС, в якому вперше в історії було висунуто й науково обгрунтовано конкретний план побудови комуністич. суспільства. Керуючись положеннями цього проекту, XXII з'їзд КП України визначив гол. завдання комуністів республіки, яке полягало в тому, щоб мобілізувати зусилля робітників, селян, трудової інтелігенції на створення матеріально-тех. бази комунізму. В центрі уваги з'їзду стояли питання дальшого розвитку пром-сті, боротьби за прискорення тех. прогресу. З'їзд накреслив конкретні заходи по зростанню темпів виробн. електроенергії, продукції чорної і кольорової металургії, хім., паливної пром-сті, капітального будівництва. Водночас велике значення надавалося дальшому розвиткові с. г., збільшенню виробн. продукції рільництва і тваринництва.

З'їзд рекомендував широко впроваджувати комплексну механізацію в рослинництві й тваринництві, здійснити в основному електрифікацію всіх колгоспів і радгоспів (до кінця 1965).

У рішеннях з'їзду вказувалося на необхідність дальшого розвитку науки як вирішальної умови зростання продуктивних сил суспільства, на всебічне зміцнення зв'язків науки з виробн. Найважливішою парт. справою з'їзд визнав постійну турботу про поліпшення добробуту рад. людей, задоволення їхніх дедалі зростаючих потреб. З метою успішного здійснення грандіозних завдань комуністич. будівництва з'їзд зобов'язав парт. і громад.орг-ції поліпшити організаторську та ідейно-виховну роботу в масах.

З'їзд обговорив і одностайно схвалив проект нового Статуту КПРС, в якому дістали дальший розвиток ленінські організаційні принципи і норми внутріпарт. життя, узагальнено величезний досвід і практику роботи КПРС. З'їзд зобов'язав ЦК КП України, обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні парт. орг-ції, всіх комуністів республіки ще ширше розгорнути роботу по дальшому вивченню ідей і положень, викладених у проектах Програми та Статуту партії, і на цій основі добиватися всемірного підвищення трудової і політ. активності комуністів і всіх трудящих.

Проаналізувавши підсумки роботи з часу, що минув після XXI з'їзду КП України, з'їзд накреслив конкретні шляхи боротьби парт. орг-цій і всіх трудящих республіки за втілення в життя нової Програми партії. З'їзд обрав ЦК КП України в складі 117 членів і 65 кандидатів, а також Ревізійну комісію в складі 39 чол. Пленум ЦК КП України обрав Президію, Секретаріат. Членами Президії ЦК КП України обрані А. І. Гайовий, О. І. Іващенко, І. П. Казанець, Н. Т. Кальченко, Д. С. Коротченко, М. В. Підгорний, І. С. Сенін, П. Ю. Шелест, В. В. Щербицький. Першим секретарем ЦК КП України було обрано М. В. Підгорного.

Літ.: XXII з'їзд Комуністичної партії України. 27—30 вересня 1961 року. Матеріали з'їзду. К., 1962.

О. М. Шуман (Ніжин).

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РША А́РМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, створене в складі Приволзького військ. округу (1-е формування) на поч. Великої Вітчизн. війни, що брало участь в оборонних боях на тер. України. З 2.VII 1941 включена до Зх. фронту і вела оборонні бої в Білорусії, а з поч. вересня — у складі Пд.-Зх. фронту на лінії Гомель — Чернігів — Ромни. Оточена з Сх. і Зх., була змушена відступити на Пд.-Сх. від Десни. Наприкінці вересня вела бої на рубежі Лебедин — Гадяч, а згодом взяла участь в оборонних боях на Харківському, Сумському і Воронезькому напрямах. У січні 1942 провела Курсько-Обоянську наступальну операцію, 12.V 1942 перейшла в наступ на Харківському напрямі, проте в результаті контрнаступу ворога відійшла на Сх. від лінії Бєлгород — Харків. З липня 1942 до січня 1943 брала участь у боях під Сталінградом, а з березня 1943 в складі Ворон. фронту прикривала Курський напрям з Пд. 1.V 1943 перетворена на *Шосту гвардійську армію*. Армією командували В. П. *Герасименко* (26.VI — 6.VII 1941), С. М. *Будьонний* (6—10.VII 1941), Ф. І. Кузнецов (10—26.VII 1941, 5—14.X 1941), М. Г. Єфремов (26.VII — 7.VIII 1941), В. М. *Гордов* (7—24.VIII 1941, 15.X 1941 — 5.VI 1942), В. І. Кузнецов (25.VIII — 26.IX 1941), Я. Т. *Черевиченко* (27.IX — 4.X 1941), О. І. Данилов (5.VI — 14.X 1942), І. М. *Чистяков* (14.X 1942 — 1.V 1943).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РША КАВАЛЕРІ́ЙСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване 19.V 1920 на базі 2-ї Гірської і 3-ї Донської кав. бригад, що діяли на Пн. Кавказі. З липня 1920 у складі *Другої Кінної армії* брала участь у боях проти врангелівців у Пн. Таврії, зокрема в ліквідації білогвардійського десанту в районі Нікополя (9—14.X 1920). Розформована в березні 1921. Д-зією командували М. Ф. Лисенко, Ф. А. Текучев.

В. В. Душенькін (Москва).

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД КПРС (позачерговий) — відбувся 27.I—5.II 1959 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1261 делегат з вирішальним і 106 з дорадчим голосом, які представляли 7 622 356 членів партії і 616 775 кандидатів. Комуністичну партію України представляли 195 делегатів з правом ухвального голосу. На з'їзді були присутні делегації від 72 братніх комуністич. і робітн. партій. На порядку денному стояло одне питання: Про контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65. Перед з'їздом тези про контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65 обговорювалися по всій країні в первинних парт. орг-ціях, на зборах парт. активів, на парт. конференціях, на з'їздах комуністич. партій союзних республік, у т. ч. й на *Двадцятому з'їзді КП України*. Під час обговорення відбулося 986 тис. зборів, на яких були присутні понад 70 млн. чол. Тези обговорювалися й у пресі, було опубліковано понад 300 тис. листів і статей з пропозиціями й зауваженнями.

На час з'їзду трудящі Рад. країни, керовані Комуністич. партією, добилися всесвітньо-істор. успіхів. У 1958 порівняно з 1913 валова продукція соціалістич. пром-сті збільшилася в 36 раз, причому виробництво засобів виробництва зросло в 83 рази, продукція машинобудування і металообробки — в 240 раз. Великих успіхів було досягнуто в розвитку колгоспно-радгоспного виробн. Зросло суспільне багатство країни: з 1917 по 1959 нац. доход збільшився в розрахунку на душу населення в 15 раз. Значно підвищився життєвий рівень рад. людей. Нових успіхів досягнуто в розвитку науки й техніки, в розвитку багатонац. соціалістич. культури. Ще більше зміцнів і розвинувся рад. суспільний і держ. лад, зміцніла соціально-політ. й ідейна єдність робітників, селян та інтелігенції, ще тіснішою стала дружба народів Рад. Союзу, їхня згуртованість навколо ленінської партії.

З'їзд відмітив велике значення для розвитку СРСР корінних змін у міжнар. становищі, які сталися за післявоєнний період. Утворення світової соціалістич. системи, посилення економіч.

могутності Рад. Союзу поліпшили співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму, створили міцну гарантію від реставрації капіталізму в СРСР. Це сприяло тому, що соціалізм у Рад. Союзі переміг не тільки повністю, а й остаточно. СРСР у результаті глибоких перетворень у суспільному житті, здійснених на основі перемоги соціалізму, вступив у новий період розвитку — період розгорнутого будівництва комуністич. суспільства. З'їзд указав, що гол. завданням цього періоду, який є важливою складовою частиною програми будівництва комуністич. суспільства, є створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення соціалістич. відносин, виховання нової людини, дальше зміцнення економіч. і оборонної могутності СРСР при одночасному все повнішому задоволенні матеріальних і культ. потреб народу. Було схвалено діяльність ЦК і проведені ним заходи в галузі внутр. і зовн. політики.

З'їзд затвердив контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65 (див. *Семирічний план розвитку народного господарства СРСР*) і визначив гол. завдання на семиріччя. В галузі економічній — всебічний розвиток продуктивних сил країни, досягнення такого зростання виробн. в усіх галузях економіки на базі переважного розвитку важкої індустрії, яке дало б можливість зробити вирішальний крок у створенні матеріально-тех. бази комунізму і в забезпеченні перемоги СРСР у мирному економіч. змаганні з капіталістич. країнами, значне підвищення життєвого рівня народу на базі посилення економіч. потенціалу країни, дальшого тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва й безперервного зростання продуктивних сил. У галузі політичній — дальше зміцнення рад. соціалістич. ладу, єдності й згуртованості рад. народу, розвиток рад. демократії, активності й самодіяльності широких нар. мас у будівництві комуністич. суспільства, розширення функцій громад. орг-цій у розв'язанні держ. питань, підвищення організаторської й виховної ролі партії й соціалістич. д-ви, всемірне зміцнення союзу робітників і селян та дружби народів СРСР. У галузі ідеологічній — посилення ідейно-виховної роботи партії, підвищення комуністич. свідомості трудящих і насамперед підростаючого покоління, виховання їх у дусі комуністич. ставлення до праці, рад. патріотизму й інтернаціоналізму, подолання пережитків капіталізму в свідомості людей, боротьба проти бурж. ідеології. В галузі міжнародних відносин — послідовне проведення миролюбної зовн. політики, спрямованої на збереження й зміцнення миру й безпеки народів на основі ленінського принципу мирного співіснування країн з різними соціальними системами, здійснення курсу на припинення «холодної війни» й пом'якшення міжнар. напруженості, всемірне зміцнення світової соціалістич. системи і співдружності братніх народів.

Семирічним планом передбачалося значне піднесення економіки, культури й матеріального добробуту народу. Капіталовкладення в нар. г-во за семиріччя мали становити бл. 3 трильйонів крб.— приблизно стільки, скільки було вкладено в нар. г-во за всі роки Рад. влади. Валова продукція пром-сті СРСР 1965 (порівняно з 1958) мала збільшитися прибл. на 80%, у т. ч. виробництво засобів виробництва — на 85—88% і виробництво предметів споживання — на 62—65%. У галузі с. г. ставилося завдання добитися значного підвищення врожайності всіх с.-г. культур і зростання продуктивності громад. тваринництва. На основі електрифікації нар. г-ва, впровадження нової техніки, комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів, спеціалізації та кооперування в усіх галузях нар. г-ва і дальшого підвищення культурно-тех. рівня трудящих передбачалося різко підвищити продуктивність праці.

Було визначено осн. напрями й завдання розвитку економіки союзних республік. Для розвитку нар. г-ва УРСР передбачалися капітальні вкладення в розмірі 214—219 млрд.крб., з них більш як половину спрямовували в провідні галузі важкої пром-сті. В чорній металургії ставилося завдання забезпечити швидкий розвиток залізорудної й марганцевої пром-сті. Планувалося будівництво нових шахт у Донбасі й Львів.-Волин. вугільному басейні, нових нафтопереробних і хім. з-дів, ряду потужних теплових електростанцій. На основі ефективного використання існуючих виробничих потужностей і введення до ладу нових підприємств обсяг валової продукції пром-сті УРСР мав зрости на 77%. Обсяг виробництва засобів виробництва за той же час мав збільшитися на 82%. Гол. завданням у галузі с. г. України було забезпечення дальшого збільшення виробництва с.-г. продукції, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів. Протягом семирічки трудівники с. г. України мали довести виробництво зерна до 2,1 млрд. пудів. Семирічний план передбачав зростання економіки й культури всіх рад. республік, в т. ч. УРСР. Це яскраво свідчило про те, що Комуністич. партія послідовно здійснює ленінську нац. політику, спрямовану на всебічний розвиток усіх рад. націй і народностей. Семирічний план передбачав великі заходи для розвитку нар. освіти, науки й культури. Було намічено широку програму н.-д. робіт, концентрацію наук. сил і засобів на найважливіших дослідженнях, які мають теоретичне й практичне значення. Велика увага приділялася дослідженням у галузі фізики, хімії, математики й біології, від успішного розвитку яких залежить рух уперед суміжних наук і нар. г-ва. Перед працівниками суспільних наук було поставлено завдання створити фундаментальні праці, які б узагальнювали закономірності суспільного розвитку й практику соціалістич. будівництва, розробити проблеми, пов'язані з поступовим переходом до комунізму, викривати сучас. ревізіонізм і бурж. ідеологію.

Піклування Комуністич. партії про дальше піднесення добробуту рад. людей виявилося в заходах по розгортанню житлового будівництва, збільшенню випуску різноманітних товарів нар. споживання, скороченню робочого дня й підвищенню заробітної плати, поліпшенню пенсійного забезпечення тощо.

З'їзд розвинув далі ідеї наук. комунізму, збагатив марксистсько-ленінську теорію новими важливими висновками. В рішеннях з'їзду на основі принципів марксизму-ленінізму теоретично висвітлено й розроблено надзвичайно важливі проблеми нового етапу комуністич. будівництва в СРСР: про закономірності переростання соціалізму в комунізм, про шляхи розвитку й зближення колгоспної й загальнонар. соціалістич. власності, про розподіл матеріальних благ між членами суспільства, про політ. організацію суспільства, держ. устрій і управління в період розгорнутого будівництва комунізму. Величезне значення має зроблений з'їздом висновок про те, що успіхи країн соціалістич. табору, зростання й зміцнення миролюбних сил в усьому світі створять реальну можливість ще до повної перемоги соціалізму на земній кулі, при збереженні капіталізму в частині світу, виключити світову війну з життя суспільства. Але треба виявляти пильність щодо сил імперіалізму й постійно піклуватися про зміцнення обороноздатності СРСР. З'їзд відмітив, що Рад. Союз вважає своїм

найважливішим завданням і далі сприяти зміцненню єдності соціалістич. країн, розвиткові тісних економіч. і культ. зв'язків між ними, ще більшому згуртуванню братерської сім'ї вільних народів на основі великих ідей марксизму-ленінізму й пролетарського інтернаціоналізму.

На з'їзді було намічено шляхи дальшого вдосконалення форм і методів організаторської роботи Комуністич. партії. В резолюції з'їзду підкреслено, що партія неухильно додержуватиметься ленінських норм парт. життя, принципів колективного керівництва й послідовно провадитиме лінію на розгортання внутріпарт. демократії. Перед парт. орг-ціями було поставлено завдання поліпшувати справу підготовки й розстановки кадрів, виховувати їх у дусі високої вимогливості й вірного служіння народові, справі комунізму. З'їзд вказав на важливість і необхідність підвищення ролі й значення первинних парт. орг-цій у діяльності КПРС, повсякденного поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих, комсомольських, профспілкових та ін. громад. орг-цій, розгортання творчої ініціативи трудящих мас, залучення їх до найактивнішої участі в керівництві соціалістич. д-вою. З'їзд звернув увагу на необхідність докорінного поліпшення ідеологічної роботи, яка має бути спрямована на виховання рад. людей у дусі марксизму-ленінізму, відданості соціалістич. Батьківщині, соціалістич. патріотизму й інтернаціоналізму.

Літ.: Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января —5 февраля 1959 года. Стенографический отчет, ч. 1—2. М., 1959; Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС. К., 1959; Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 року. Матеріали з'їзду. К., 1959.

Л. Ю. Беренштейн (Київ).

ДВАДЦЯТЬ ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД КП УКРАЇНИ — відбувся 16—19.II 1960 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 894 делегати з ухвальним і 93 — з дорадчим голосом, які представляли 1 256 700 членів партії і 131 788 кандидатів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП України; 2) Звіт Ревізійної комісії КП України; 3) Вибори керівних органів КП України.

З звітною доповіддю Центрального Комітету КП України виступив Перший секретар ЦК КП України М. В. Підгорний. Він відзначив, що з'їзд зібрався на важливому історичному рубежі в діяльності Комуністич. партії і рад. народу. Досягши повної і остаточної перемоги соціалізму, Країна Рад приступила до розв'язання грандіозних завдань комуністич. будівництва. За чотири роки, що минули з часу чергового, XIX з'їзду КП України, УРСР досягла значних успіхів у політ. і культурному розвитку. УРСР 1958 вдруге нагороджено орденом Леніна, 15 областей України також було нагороджено орденом Леніна.

Швидкими темпами розвивалися всі галузі нар. г-ва. Випуск валової продукції пром-сті УРСР за 1956—59 зріс на 52%, продуктивність праці підвищилася на 27%. Побудовано 756 великих пром. підприємств, реконструйовано бл. 3 тис. з-дів, ф-к, шахт. Розширилося виробництво товарів нар. споживання. Розгорнувся масовий рух за створення нової і вдосконалення діючої техніки в різних галузях нар. г-ва. Зміцнювалося колгоспно-радгоспне виробництво. Валові збори зерна в республіці 1956—59 порівняно з 1952—55 зросли на 11,5 %, цукрових буряків — на 61%. Вдвічі збільшилося виробництво тваринницької продукції. Нац. доход республіки і грошові доходи населення зросли на 40%, значно поліпшилося мед. обслуговування населення, здійснювалася розроблена партією програма житл. будівництва. Продовжувала успішно розвиватись укр. рад. культура.

КП України за 1956—59 зросла майже на 500 тис. чол. Близько $^2/_3$ прийнятих на Україні за ці роки в ряди КПРС становили передові робітники і колгоспники, які працювали в сфері матеріального виробництва. Розвивалася соціалістич. демократія, вдосконалювалося парт. керівництво держ. і громад. органами і орг-ціями, помітно поліпшилась ідеологічна робота. Все це забезпечувало постійне зростання політ. і трудової активності робітників, колгоспників, інтелігенції, розгортання всенар. соціалістич. змагання. Зробивши глибокий і всебічний аналіз проведеної роботи, з'їзд зосередив увагу комуністів республіки на ще не розв'язаних завданнях, недоліках у роботі. Парт. орг-ції ще не повністю використовували наявні можливості і резерви для швидкого розвитку виробництва, для виконання завдань 1-го року семирічки. Ще не до кінця було подолано відрив ідеологічної роботи від практики комуністич. будівництва. В центрі уваги з'їзду стояли питання діяльності КП України по мобілізації мас на втілення в життя рішень XXI з'їзду КПРС, на здійснення семирічного плану. Ставилися завдання великої ваги — на основі прискореного розвитку важкої індустрії, впровадження в пром-сть нової техніки й передової технології, підвищення продуктивності праці — домогтися неухильного зростання всіх ін. галузей нар. г-ва, дострокового виконання семирічного плану. Увага парт. орг-цій УРСР зосереджувалася на необхідності посилити роботу по дальшому підвищенню матеріального добробуту трудящих. Цій меті підпорядковувалися такі важливі заходи, як нарощування темпів будівництва жител, культ.-побутових і мед. закладів, поліпшення побутового обслуговування трудящих, розвиток рад. торгівлі.

З'їзд поставив перед комуністами чіткі завдання: докорінно поліпшити ідеологічну роботу, забезпечити її тісний зв'язок з життям, всебічно й глибоко роз'яснювати трудящим найважливіші теоретичні й практичні питання комуністич. будівництва, внутр. і зовн. політику Комуністич. партії, озброювати комуністів і всіх трудящих марксистсько-ленінською теорією. В рішеннях з'їзду наголошувалося на важливості виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму, рад. патріотизму, дружби народів, на посиленні боротьби проти всіляких проявів ворожої марксизму-ленінізму ідеології, насамперед ідеології укр. бурж. націоналізму. Пропонувалося поліпшити керівництво пресою, радіо, телебаченням, клубами, б-ками та ін. масовими засобами пропаганди і агітації.

В світлі нових завдань особливого значення набували питання парт. будівництва. XXI з'їзд КП України підкреслив важливість дальшого підвищення керівної ролі парт. орг-цій у житті республіки, всебічного вдосконалення форм і методів парт. організаційної роботи, поставив завдання вдосконалювати парт. керівництво роботою рад. і госп. органів, профспілкових, комсомольських та ін. громад. орг-цій; поліпшити справу добору, розстановки й виховання кадрів; забезпечити дальше зміцнення і вдосконалення роботи первинних парт. орг-цій. З'їзд закликав комуністів республіки очолити нове могутнє трудове піднесення робітн. класу, колгоспного селянства, інтелігенції в боротьбі за дострокове виконання семирічного плану. Значення XXI з'їзду КП України полягає в тому, що він узагальнив досвід, нагромаджений парт. орг-ціями і трудящими республіки за чотири роки, особливо в першому році семирічки. Відповідно до настанов ЦК КПРС з'їзд конкретизував завдання парт. орг-цій і намітив шляхи їхньої дальшої боротьби за здійснення семирічного плану. З'їзд обрав ЦК КП України в складі 111 членів і

37 кандидатів, а також Ревізійну комісію з 39 чол. Пленум ЦК КП України обрав Президію, Секретаріат. Членами Президії обрані А. І. Гайовий, М. С. Гречуха, О. І. Іващенко, І. П. Казанець, Н. Т. Кальченко, Д. С. Коротченко, М. В. Підгорний, І. С. Сенін, В. В. Щербицький. Першим секретарем ЦК КП України було обрано М. В. Підгорного.

Літ.: XXI з'їзд Комуністичної партії України. 16—19 лютого 1960 року. Матеріали з'їзду. К., 1960; Стеценко П. В. Двадцять перший з'їзд КП України. К., 1962. *В. І. Юрчук (Київ).*

ДВА́ДЦЯТЬ П'Я́ТА СТРІЛЕ́ЦЬКА ІМЕНІ В. І. ЧАПА́ЄВА ДИВІ́ЗІЯ — заг.-військ. з'єднання рад. військ, сформоване 30.VII 1918 на Уралі на базі партизан. полків. Після загибелі В. І. Чапаєва д-зії присвоєно його ім'я. В 1918—19 вела бої на Сх. фронті проти Чехословац. корпусу, що вчинив заколот 1918, уральських білокозачих загонів, колчаківців. З травня 1920 у складі *Дванадцятої армії* брала участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, 1921 в складі військ Київ. військ. округу — проти куркульсько-націоналістич. банд. За бойові подвиги в роки громадян. війни д-зію нагороджено Почесним Революц. Червоним Прапором (1928). Д-зією командували В. І. *Чапаєв*, Г. К. *Восканов*, І. С. *Кутяков* та ін. *О. М. Іванова (Москва).*

ДВА́ДЦЯТЬ СЬО́МА А́РМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, створене 25.V 1942 (2-е формування) у складі Пд.-Зх. фронту, що брало участь у визвольних боях на тер. України. В липні 1943 на Ворон. фронті брала участь у контрнаступі на Бєлгород.-Харків. напрямі, з 12.X 1943—у Букринській наступальній операції, а згодом у *Київській наступальній операції 1943*. З 28.XII 1943 — учасниця *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—44* 1-го Укр. фронту. В січні — лютому 1944 спільно з ін. з'єднаннями Рад. Армії знищила велике угруповання ворога в районі Звенигородка—Шпола. З 5.III в складі 2-го Укр. фронту діяла в *Уманській наступальній операції 1944*. 26.III вийшла на держ. кордон СРСР і форсувала р. Прут. Пізніше брала участь в Ясько-Кишинівській, Дебреценській, Будапештській, Балатонській і Віденській наступальних операціях. Бойовий шлях закінчила 10.V 1945 в Австрії. Армією командували Ф. П. Озеров (25.V 1942—29.I 1943), С. Г. *Трофименко* (29.I 1943 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ДВА́ДЦЯТЬ ТРЕ́ТІЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 29.III — 8.IV 1966 у Москві. В роботі з'їзду взяли участь 4619 делегатів з ухвальним і 323 делегати з дорадчим голосом, які представляли 11 673 675 членів партії і 797 403 кандидати. Делегація Комуністич. партії України на з'їзді налічувала 847 чол. Були присутні делегації від 86 братніх марксистсько-ленінських комуністич. і робітн. партій, нац.-демократич. і лівих соціалістич. партій зарубіжних країн. Порядок денний: 1) Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори центр. органів партії. З'їзду передувало всенар. обговорення проекту Директив по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70. З'їзд зібрався в умовах, коли рад. народ під керівництвом Комуністич. партії розв'язував істор. завдання побудови комунізму в СРСР. У звітній доповіді ЦК КПРС, з якою виступив Перший секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, відмічалося, що за звітний період діяльність партії здійснювалась на основі ленінської генеральної лінії, визначеної XX—XXII з'їздами, й була спрямована на виконання Програми КПРС, створення матеріально-тех. бази комунізму, дальше підвищення матеріального добробуту народу, вдосконалення соціалістич. суспільних відносин, комуністич. виховання трудящих. З'їзд визначив перспективи й напрями нового етапу комуністич. будівництва в Рад. країні, колективно розробив політ. лінію партії на найближчі роки, визначив гол. зовнішньополіт. завдання партії й народу. Було проаналізовано сучас. міжнар. становище і зовнішньополіт. діяльність Комуністич. партії і Рад. д-ви і відмічено, що період, який минув після XXII з'їзду партії, характеризувався неухильним зростанням міжнар. впливу Рад. Союзу і всієї системи соціалізму, новими успіхами нац.-визвольного руху, активізацією боротьби робітн. класу в країнах капіталу, дальшим розвитком і зміцненням міжнар. комуністич. і робітн. руху, поглибленням суперечностей капіталістич. системи, загостренням заг. кризи капіталізму. В своїй зовнішньополіт. діяльності Комуністич. партія багато уваги приділяла зміцненню могутності світової системи соціалізму — гол. революц. сили сучасності. Велике значення мали постійні ділові контакти, обмін досвідом між братніми комуністич. і робітн. партіями соціалістич. країн, творчий підхід до проблем, які виникали в ході розвитку соціалістич. системи. Це сприяло зміцненню політ., економіч. і військ. співробітництва країн соціалізму. З'їзд схвалив лінію і практичні заходи, спрямовані на врегулювання незгод у міжнар. комуністич. русі й дальше згуртування всіх братніх партій на принциповій основі марксизму-ленінізму, рішень нарад представників комуністич. і робітн. партій 1957 і 1960.

З'їзд підкреслив, що в умовах, коли агресивні сили імперіалізму загострюють міжнар. напруженість, створюють вогнища війни, необхідно підвищувати пильність рад. народу, зміцнювати оборонну могутність країни. На з'їзді вказувалося, що сучасна міжнар. обстановка вимагає згуртування всіх антивоєнних, антиімперіалістич. сил, насамперед країн світової соціалістич. системи, всіх загонів міжнар. комуністич., робітн. і нац.-визвольного руху. Було прийнято заяву з приводу агресії США у В'єтнамі.

З'їзд став могутньою демонстрацією ідейної єдності абсолютної більшості комуністич. і робітн. партій, які будують свої відносини на принципах пролетарського інтернаціоналізму. З'їзд підтвердив вірність КПРС генеральній лінії міжнар. комуністич. руху, колективно виробленій комуністич. і робітн. партіями. З'їзд дав всебічний марксистсько-ленінський аналіз боротьби партії за розв'язання гол. програмного економіч. завдання — створення матеріально-тех. бази комунізму. Важливим кроком на цьому шляху було виконання семирічного плану розвитку нар. г-ва країни. За роки семирічки обсяг пром. виробн. СРСР зріс на 84% замість запланованих 80%. Кількість робітників збільшилась за семирічку на 14 млн. чол., а кількість спеціалістів і службовців — на 7 млн. Це відображало швидкі темпи індустріального розвитку Рад. країни, свідчило про дальше підвищення ролі робітн. класу в житті рад. суспільства. Невпинно зростала питома вага Рад. Союзу в світовому пром. виробництві. СРСР, населення якого 1965 становило лише 7% від заг. кількості населення земної кулі, виробив майже 20% світової пром. продукції. За роки семирічки зросла реальна заробітна плата всіх категорій трудящих країни, збільшилися виплати й пільги, що одержує населення від суспільних фондів, з врахуванням яких середньомісячні доходи робітників і службовців зросли з 104 крб. 1958 до

128 крб. 1965. Скасовано або знижено податки для значної частини трудящих, розширено пільги й збільшено пенсії ряду категорій населення, встановлено пенсії колгоспникам. Заг. кількість осіб, які одержують держ. пенсії, за семиріччя збільшилася з 20 млн. чол. до 32 млн. Велику увагу приділено житл. будівництву. За семиріччя в містах і селах збудовано майже 17 млн. квартир та індивідуальних будинків. За звітний період зросло виробн. с.-г. продукції. Збільшилася вся продукція с. г., в т. ч. виробн. зерна, бавовни-сирцю, м'яса, молока, яєць, вовни. Разом з тим з'їзд відзначив, що в розробленні семирічного плану було допущено деякі недоліки. Заплановане розширення виробн. в окремих галузях не завжди відповідало реальним можливостям.

Заслухавши доповідь Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна, з'їзд прийняв Директиви по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—70 роки, який став новим важливим етапом боротьби радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму. Гол. економіч. завдання нового п'ятирічного плану полягає в тому, щоб на основі всебічного використання досягнень науки й техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробн., підвищення його ефективності й продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання промисті, високі сталі темпи розвитку с. г. і завдяки цьому домогтись істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культ. потреб усіх рад. людей. За 1965—70 пром. продукція СРСР має зрости на 47—50%, сільськогосподарська — на 25%. Капіталовкладення в нар. г-во становитимуть бл. 310 млрд. крб., що на 47% більше, ніж за попередні п'ять років. У новій п'ятирічці особливе значення надається розвиткові с. г. Середньорічний обсяг всієї с.-г. продукції має збільшитися за роки п'ятирічки на 25% у порівнянні з середньорічним виробн. у попередньому п'ятиріччі. План передбачає великі держ. асигнування (41 млрд. крб.) на виробниче будівництво і на оплату техніки, тобто в два рази більше, ніж у попередньому п'ятиріччі.

З'їзд підкреслив, що першочергове значення для успішного виконання завдань п'ятирічки мають рішення *Березневого пленуму ЦК КПРС 1965 і Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965*, які розкрили причини недоліків у розвитку економіки і виробили новий підхід до керівництва нар. г-вом, визначили принципи економіч. політики партії. На з'їзді вказано на необхідність посилити роль економіч. методів і стимулів в управлінні нар. г-вом, поліпшити держ. планування, розширити госп. ініціативу і самостійність підприємств, колгоспів, радгоспів, підвищити відповідальність і матеріальну заінтересованість виробнич. колективів у результатах своєї праці. З'їзд дав всебічний аналіз змісту парт.-організаційної роботи та шляхів її удосконалення, відзначив, що в умовах, коли значно підвищується керівна роль і значення партії, центр. місце в її діяльності займає питання роботи з кадрами, суворе дотримання і послідовний розвиток внутріпарт. демократії, принципів демократич. централізму, розвиток критики і самокритики, подолання бюрократизму, порушень норм парт. життя. Було підкреслено, що в сучас. умовах ще більше зростають масштаби і завдання теоретич. роботи партії. Революц. теорія покликана і далі освітлювати шлях партії і народу, забезпечити наук. підхід до керівництва економіч. і культ. життям рад. народу. Партія рішуче засудила легковажне ставлення до теорії, недооцінку ролі суспільних наук. З'їзд вказав на необхідність поліпшення парт. навчання, підвищення теоретич. і політ. рівня комуністів, марксистсько-ленінської підготовки керівних кадрів. З метою розширення внутріпарт. демократії, підвищення відповідальності комуністів за діяльність своєї орг-ції і партії в цілому з'їзд прийняв постанову про деякі зміни в Статуті КПРС. Встановлено, що молодь до 23 років включно вступає в партію лише через ВЛКСМ. Рекомендуючі в партію повинні мати парт. стаж не менше п'яти років. Скасовано переведення члена партії в кандидати як захід парт. стягнення. Встановлено порядок, за яким рішення первинної парт. орг-ції про виключення з партії набирає чинності після того, як його затвердили райком, міськком партії. З'їзд ухвалив, що при виборах усіх парт. органів — від первинних орг-цій до ЦК КПРС — необхідно дотримуватися принципу систематичного оновлення складу і наступності керівництва. Центральному Комітету надано право в міру необхідності скликати всесоюзні парт. конференції, а ЦК компартій союзних республік — республіканські парт. конференції. З'їзд перейменував Президію ЦК у Політбюро ЦК і відновив посаду Генерального секретаря Центрального Комітету. Назва Політбюро повніше і точніше відображає характер діяльності найвищого політ. органу партії, який керує її роботою між Пленумами ЦК КПРС. З'їзд обрав ЦК КПРС у складі 195 членів і 165 кандидатів. До складу Центр. ревізійної комісії обрано 79 чол. Пленум ЦК обрав Політбюро ЦК КПРС і Секретаріат, затвердив голову К-ту парт. контролю при ЦК КПРС.

Літ.: XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1966. *О. Г. Мітюков* (Київ).

ДВА́ДЦЯТЬ ТРЕ́ТІЙ З'ЇЗД КП УКРАЇ́НИ — відбувся 15—18.III 1966 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь 1517 делегатів з ухвальним і 113 з дорадчим голосом, які представляли 1 977 119 членів партії і 145 697 кандидатів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП України; 2) Звіт Ревізійної комісії КП України; 3) Доповідь про проект Директив XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори ЦК і Ревізійної комісії КП України. З'їзд, заслухавши звітну доповідь Першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста, підбив підсумки шляху, пройденого парт. орг-цією й трудящими республіки з часу чергового XXII з'їзду КП України (1961). Протягом цих років укр. народ у братній сім'ї рад. народів наполегливо боровся за перетворення в життя рішень XX, XXI і XXII з'їздів КПРС і Програми партії, за створення матеріально-тех. бази комунізму.

Плани семирічки по заг. обсягу виробництва й по більшості видів пром. продукції трудящі України виконали достроково. Обсяг пром. продукції зріс на 84% замість 77%, а середньорічні темпи її приросту становили 9,1% проти 8,5% за контрольними цифрами. Понад завдання випущено виробів на 7 млрд. крб. Збудовано 907 великих пром. підприємств і об'єктів. За роки семирічки видобуток вугілля зріс на 30 млн. *т*, нафти — в 6 раз, газу — в 4 рази. Питома вага маш.-буд. пром-сті в заг. пром. виробництві збільшилася до 25% проти 19,2% у 1958. Значну роботу проведено по прискоренню тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва. За роки семирічки в республіці створено бл. 4 тис. сучас. зразків машин, приладів, устаткування й матеріалів. Введено в дію понад 1 тис. механізованих і автоматизованих цехів, дільниць і підприємств. Ширше застосовується обчислювальна техніка. Впроваджено більш як 3 млн. раціоналізаторських пропозицій та винаходів.

Разом з тим з'їзд відзначив, що розвиток окремих важливих галузей пром-сті відставав від завдань семирічки. Збільшення обсягу виробництва продукції відставало від темпів зростання виробничих фондів. Якщо за семирічку осн. фонди в республіці зросли більше як у 2 рази, то обсяг продукції — лише в 1,84 раза. Не всі новоспоруджені підприємства й об'єкти своєчасно освоювали нові виробничі потужності. Ряд з-дів, шахт і фабрик не виконував планів виробництва, допускав простої та нераціональне використання устаткування, непродуктивні витрати.

З'їзд зосередив увагу на подоланні цих недоліків, зажадав від первинних парт. орг-цій пром. підприємств предметніше займатися питаннями економіки виробництва, спрямовувати зусилля колективів на неухильне підвищення продуктивності праці й зниження собівартості продукції, економію держ. коштів, матеріальних і трудових ресурсів.

З'їзд цілком і повністю схвалив розроблені відповідно до рішень *Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965* заходи по дальшому поліпшенню управління пром. виробництвом, удосконаленню планування й піднесенню економіч. стимулювання. Наполегливу роботу по дальшому збільшенню виробництва й продажу державі с.-г. продуктів, зміцненню економіки колгоспів і радгоспів вели працівники с. г. Зріс валовий збір зерна, перевиконано завдання по вирощуванню цукр. буряків і олійних культур, збільшились держ. заготівлі й закупівлі продуктів с. г.; підвищились енергоозброєність і механізація с. г. Благотворно вплинуло на розвиток с. г. здійснення заходів, накреслених *Березневим пленумом ЦК КПРС 1965*.

Велике місце в роботі з'їзду займало питання підвищення матеріального добробуту трудящих. За семирічку нац. доход у республіці збільшився на 54%, середня заробітна плата робітників і службовців зросла на 20%, а доходи колгоспників від громад. г-ва — більш як у 1,5 раза. Запроваджено пенсійне забезпечення колгоспників, зросли витрати на потреби населення за рахунок суспільних фондів. Тільки за останні 4 роки семирічки в республіці було споруджено 54 млн. $м^2$ житла в містах і селищах і 437 тис. будинків у сільс. місцевості. Збільшилися асигнування на соціально-культ. потреби. Розширилася мережа клубів, шкіл і дитячих дошкільних закладів. Майже подвоїлися витрати на охорону здоров'я.

Звітний період характеризувався дальшим піднесенням освіти, науки й культури. Значно зросла роль загальноосв. школи, повсюдно здійснено обов'язкове восьмирічне навчання. На кінець семирічки в республіці працювало 34 613 шкіл, в яких навчалося бл. 8,7 млн. учнів. Значно розширено підготовку спеціалістів для всіх галузей нар. г-ва. Тільки за 1962—65 в республіці було відкрито новий ун-т, приладобудівний ін-т, 139 філіалів загальнотех. і загальнонаук. факультетів вузів та 86 технікумів. Було визначено завдання парт. орг-цій по дальшому розвитку наук. досліджень і впровадженню їхніх результатів у виробництво. З'їзд зазначив, що в сучас. умовах незмірно зростає значення ідеологіч. роботи, озброєння кадрів марксистсько-ленінською теорією та економіч. знаннями. Важливим завданням парт. орг-цій є наполеглива боротьба за високу комуністичну ідейність рад. людей, проти будь-яких проявів бурж. ідеології, виховання трудящих у дусі дружби народів, рад. патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. З'їзд підкреслив роль і значення л-ри й мистецтва, преси, радіо й телебачення у виховній роботі серед трудящих, визначив їхні завдання на сучас. етапі комуністич. будівництва. Всебічно проаналізувавши організаційно-парт. діяльність парт. орг-цій, з'їзд зобов'язав обкоми, міськкоми й райкоми партії, всі парт. орг-ції рішуче посилити організаторську роботу в госп. і культ. будівництві, вдосконалювати стиль і методи своєї роботи, неухильно дотримуватися ленінських норм парт. життя, розвивати внутріпарт. демократію, критику й самокритику, підвищувати авангардну роль комуністів на виробництві.

В розгорнутій резолюції на доповідь Голови Ради Міністрів Української РСР В. В. Щербицького з'їзд одностайно схвалив проект Директив XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70. Обговорення проекту Директив на з-дах і фабриках, будовах і в наук. установах, у колгоспах і радгоспах, на зборах парт. активу й на XXIII з'їзді КП України свідчило про широку всенар. підтримку ленінського курсу ЦК КПРС. Пропозиції, які вносили трудящі, були спрямовані на виявлення й мобілізацію резервів виробництва, на успішне виконання завдань п'ятирічки. З'їзд зобов'язав ЦК КП України й Раду Міністрів УРСР забезпечити розробку плану розвитку нар. г-ва УРСР на 1966—70 з урахуванням пропозицій трудящих. З'їзд відзначив, що гол. завданням парт. орг-цій республіки є боротьба за виконання *п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—70*.

За роки п'ятирічки держ. капіталовкладення в нар. г-во республіки становитимуть 28,8 млрд. крб. З'їзд звернув особливу увагу на зростання важкої індустрії — основи тех. переозброєння пром-сті. Обсяг пром. виробництва збільшиться в 1,5 раза. Середньорічні темпи зростання пром-сті становитимуть 8%, а продуктивність праці підвищиться на 28%. На з'їзді було накреслено конкретні заходи щодо піднесення с. г. на основі здійснення системи економіч. заходів, що їх розробив Березневий пленум ЦК КПРС 1965. З'їзд визнав першочерговим завданням парт. орг-цій, рад. і госп. органів, профспілок і комсомолу України очолити трудову й політ. активність мас у боротьбі за дальший розвиток і вдосконалення пром. і с.-г. виробництва, широко розгорнути соціалістичне змагання за успішне виконання завдань п'ятирічного плану кожним колективом, спрямовувати творчу ініціативу трудящих на краще використання виробничих фондів, матеріальних і грошових ресурсів, резервів виробництва, впровадження передового досвіду.

З'їзд обрав ЦК КП України в складі 127 членів і 75 кандидатів, а також Ревізійну комісію в складі 41 чол. Пленум ЦК КП України, що відбувся після з'їзду, обрав Президію, Секретаріат. Членами Президії обрані О. Ф. Ватченко, В. І. Дрозденко, Н. Т. Кальченко, В. Г. Ком'яхов, Д. С. Коротченко, О. П. Ляшко, М. О. Соболь, О. А. Титаренко, П. Ю. Шелест, В. В. Щербицький, І. Г. Якубовський. Першим секретарем ЦК КП України обрано П. Ю. Шелеста.

Літ.: XXIII з'їзд Комуністичної партії України. 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду. К., 1967; Кожукало І. Двадцять третій з'їзд КП України. К., 1968.

О. Г. Мітюков (Київ).

ДВА́ДЦЯТЬ ЧЕТВЕ́РТА САМА́РО-УЛЬЯ́НОВСЬКА ЗАЛІ́ЗНА СТРІЛЕ́ЦЬКА ДИВІ́ЗІЯ — заг.-військ. з'єднання рад. військ, сформоване 27.VII 1918 в Поволжі під назвою 1-а зведена Сімбірська піх. д-зія. 9.VIII 1918 д-зії за героїзм присвоєно назву «залізної». 18.XI 1918 д-зія стала називатись 24-ю Сімбірською залізною стріл. д-зією, з квітня 1921 — 24-ю Самарською залізною стріл. д-зією, з травня

1922 — 24-ю Самаро-Сімбірською залізною стрілецькою дивізією. В 1918 — 19 дивізія вела бої на Східному і Туркестанському фронтах проти білогвардійських військ, 1920 — на Західному фронті проти військ бурж.-поміщицької Польщі, зокрема за визволення м. Чорнобиля. З грудня 1920 д-зія в складі військ Київ. військ. округу брала участь у боях проти куркульсько-націоналістич. банд. За бойові операції в роки громадян. війни д-зія нагороджена орденом Червоного Прапора (1933) і двома Почесними Червоними прапорами, за участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45 — орденами Суворова і Богдана Хмельницького. Першим нач. д-зії був Г. Гай.

В. А. Михєєва (Московська обл.).

ДВАДЦЯТЬ ШОСТА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, створене (1-е формування) 26.VII 1940 в складі Київ. особл. військ. округу. 22.VI 1941 її включено до Пд.-Зх. фронту. Захищала держ. кордон у районі Перемишля, вела бої в районі Яворів — Дрогобич — Борислав, з 9.VII 1941 відходила з боями в Шепетівський і Старокостянтинівський укріплені райони. З 14.VII по 19.IX 1941 брала участь у обороні Києва. Наприкінці липня прикривала Київ з Пд. На поч. серпня була змушена відійти на лівий берег Дніпра до м. Лубен. Ворогові вдалося роз'єднати війська армії на окремі групи, які пробивалися з оточення. 20.IX 1941 армію було розформовано, а її бійці поповнили ін. частини рад. військ. Армією командував Ф. Я. *Костенко* (26.VII 1940 — 20.IX 1941).

З. Б. Шолкович (Московська обл.).

ДВАНАДЦЯТА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, сформоване 13.VI 1919 на базі осн. сил *Українського фронту* — 1-ї і 3-ї Укр. армій. У червні — жовтні 1919 вела запеклі бої проти денікінців і петлюрівців на Правобережній Україні (в районах Вінниці, Козятина, Житомира, Києва). В листопаді 1919 перейшла в контрнаступ проти денікінців і визволила Чернігів, Бахмач, Ніжин, Конотоп, а 16.XII 1919 — Київ. 25.IV 1920 Д. а. прийняла на себе гол. удар наступаючих військ бурж.-поміщицької Польщі і з боями відійшла на Лівобережжя. 5.VI 1920 перейшла в контрнаступ, форсувала Дніпро і взяла участь у боях за визволення України від польс. інтервентів, зокрема у Ровенській і Львівській операціях. Розформована 25.XII 1920 в зв'язку з закінченням громадян. війни на Україні. Армією командували М. Г. *Семенов* (13.VI — 9.IX 1919), С. О. *Меженінов* (9.IX 1919 — 10.VI 1920), Г. К. *Восканов* (10.VI — 20.VIII 1920), М. М. *Кузьмін* (20.VIII—26.X 1920), М. В. Лісовський (26.X — 25.XII 1920). Серед членів Реввійськради Д. а. були С. І. *Аралов*, В. П. *Затонський*, К. О. *Авксентьєвський*, М. М. Кузьмін, В. В. Косіор та ін.

Д. І. Куртов (Москва).

ДВАНАДЦЯТА АРМІЯ — 1) Заг.-військ. об'єднання (1-го формування) рад. військ, створене 1940 в складі Київ.особл. військ. округу, що брало участь в оборонних боях на тер. України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. На поч. війни включена до Пд.-Зх. фронту, вела оборонні бої в районах Рава-Руська —Дрогобич — Борислав, потім відійшла в Київському напрямі на рубіж Проскурівського укріпленого району. 21.VII 1941 завдала удару у сх. напрямі на Яблунівці — Балабанівку і до 25.VII 1941 вийшла в район Тального, де вела оборонні бої. 2.VIII 1941 моторизовані корпуси гітлерівців прорвались до Первомайська в тил Д. а. Частина підрозділів армії була оточена, але продовжувала вести бої до 7.VIII. Особовий склад військ Д. а., який прорвався з оточення, поповнив ін. частини рад. військ. 10.VIII 1941 Д. а. було розформовано. Армією командував П. Г. *Понеделін* (11.III — 10.VIII 1941). 2) Заг.-військ. об'єднання (2-го формування) рад. військ, що діяло на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45 з 25.VIII 1941 по 19.IX 1943 і брало участь в обороні й визволенні України. Було сформовано в складі Пд. фронту для ліквідації прориву ворога на Запорізькому напрямі. З жовтня 1941 вела тяжкі оборонні бої на рубежі Павлоград — Васильківка з поступовим відходом на Сх. від лінії Слов'янськ — Костянтинівка (див. *Донбаська оборонна операція 1941—42*). У січні брала участь у *Барвінково-Лозівській наступальній операції 1942*. З липня частини армії вели оборонні бої в Донбасі, переправилися через Дон і брали участь у захисті Пн. Кавказу. У вересні 1942 армію розформовано. Армією командували І. В. *Галанін* (25.VIII—16.X 1941), К. А. *Коротєєв* (16.X 1941—15.IV 1942), А. А. *Гречко* (15.IV — 3.IX 1942), О. К. Сокольський (4.—13.IX 1942), М. Я. Кириченко (13.—19.IX 1942). 3) Заг.-військ. об'єднання (3-го формування) рад. військ; було сформовано в складі Пд.-Зх. фронту 20.IV 1943 і зосереджено на Сх. від м. Ізюма. В серед. літа 1943 вела наступ на Ізюмсько-Барвінківському напрямі. У вересні війська армії брали участь у визволенні Донбасу, Павлограда, Синельникового і вийшли в район на Пн. від Запоріжжя. Наприкінці вересня частини армії форсували Дніпро, разом з *Восьмою гвардійською армією* визволили Запоріжжя (14.X 1943) і перейшли до оборони рубежу в цьому районі. В листопаді армію було розформовано. Армією командували І. Т. Шльомін (18.IV — 17.V 1943), О. І. *Данилов* (17.V — 1.XI 1943).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ДВАНАДЦЯТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП (б) — відбулась 4—7.VIII 1922 в Москві. В роботі конференції взяли участь 129 делегатів з ухвальним і 92 з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Про міжнар. становище; 2) Про професійні спілки; 3) Парт. робота в кооперації; 4) Про антирад. партії і течії; 5) Про роботу статутної секції; 6) Про поліпшення матеріального становища членів партії; 7) Про IV конгрес Комінтерну. Конференція надіслала привітання В. І. Леніну, який у зв'язку з хворобою не зміг взяти участь в її роботі.

Комуністич. партія і рад. народ на основі нової економіч. політики досягли на той час значних успіхів у боротьбі за відбудову нар. г-ва і розв'язанні чергових завдань держ. і культурного будівництва. Зовн. політика партії була спрямована на руйнування підступних антирад. планів імперіалістич. держав і зміцнення ділових зв'язків із заінтересованими в цих зв'язках країнами. Схваливши зовнішньополіт. лінію партії, конференція закликала комуністів зосередити свою увагу на піднесенні економіки, поліпшенні матеріального становища трудящих і зміцненні обороноздатності країни.

Обговоривши питання про профспілки, конференція зобов'язала парт. орг-ції посилити ідейний вплив на профспілки з метою організаційного та політ. зміцнення їх і підвищення активності в госп. будівництві.

Конференція прийняла рішення «Про завдання партії в кооперації», яке зобов'язало підвищити керівну роль робітничого класу і партійних організацій у розвитку всіх видів кооперації, у боротьбі за піднесення продуктивних сил країни і зміцнення змички між містом і селом, між робітн. класом і селянством. В рішенні «Про антирадянські партії і течії» було дано класову оцінку *зміновіхівству* як ідеології непманської буржуазії, що розраховувала на поступове переродження Рад. влади. Викривши нові форми і методи підривної

діяльності антирад. партій і течій, конференція поставила завдання активізувати боротьбу з ними, підвищити політ. рівень комуністів і наблизити парт.-виховну роботу до мас. Конференція прийняла новий Статут партії, яким установлювалися суворіші умови прийому до партії вихідців з ін. партій і непролетарських верств населення. Конференція прийняла рішення про поліпшення матеріального становища членів партії, схвалила діяльність Виконкому Комінтерну і обговорила принципи представництва РКП (б) на IV конгресі Комінтерну.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Черніков К. В. Дванадцята конференція РКП (б). К., 1957. *М. В. Черненко* (Київ).

ДВАНАДЦЯТА СТРІЛЕЦЬКА ІМЕНІ ПЕТРОГРАДСЬКОЇ РАДИ ДИВІЗІЯ — загальновійськове з'єднання радянських військ, сформоване 4.V 1918 як Воронезька піх. д-зія. 29.VI 1918 перейменована на 1-у Воронезьку піх. д-зію, в жовтні 1918 — на 12-у стріл. д-зію. Брала участь у боях проти красновців і денікінців, зокрема в районі Луганська (навесні 1919). В жовтні — грудні 1919 разом з *Першою Кінною армією* вела бої в районах Бахмута (тепер Артемівськ), Ростова-на-Дону. На поч. 1920 брала участь у розгромі денікінців на Кубані, влітку 1920 — у боях на тер. Польщі. З листопада 1920 д-зія в складі *Чотирнадцятої армії* і Київ. військ. округу охороняла держ. кордон з Польщею. Розформована 1921.

Д. І. Куртов (Москва).

ДВАНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.II — 4.III 1931 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 958 делегатів, у т. ч. 943 з ухвальним голосом, 71,1% делегатів становили комуністи. Порядок денний: 1) Звіт Уряду УРСР; 2) Про рад. будівництво; 3) Про радгоспно-колг. будівництво; 4) Про зміни Конституції УРСР та ін. У постановах з цих питань з'їзд накреслив завдання по новому піднесенню соціалістич. пром-сті, насамперед важкої індустрії, та закріпленню бурхливих темпів індустріального розвитку республіки, по завершенню побудови соціалістич. економіки та остаточному розв'язанню питання «хто кого» у с. г. на користь соціалізму; по організаційному зміцненню колгоспів і радгоспів; по дальшому розгортанню культ. революції. Постанова з'їзду «Про радянське будівництво» передбачала важливі заходи щодо посилення діяльності всієї системи пролетарської диктатури, перебудови роботи Рад і всього держ. апарату в напрямі підвищення ролі Рад як провідників генеральної лінії партії. Постанова наголошувала на необхідності широко охопити трудящих впливом Рад та залучити їх до найактивнішої участі в здійсненні завдань розгорнутого соціалістич. будівництва. З'їзд, беручи до уваги зміни, що сталися в зв'язку з переходом на двоступеневу систему управління (центр—район), розширенням прав місцевих органів влади та конституційними змінами законодавства СРСР, вніс ряд змін і доповнень у діючу Конституцію УРСР. У відозві до бідняцько-середняцького селянства з'їзд закликав його рішуче ставати на шлях соціалістич. колективного г-ва, що його вказав В. І. Ленін. На з'їзді обрано новий склад ВУЦВК у кількості 427 чол., та 329 делегатів на 4-й з'їзд Рад СРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР від УРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1937, т. 5. М., 1964; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967. *Б. М. Бабій* (Київ).

ДВАНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП (б) УКРАЇНИ — відбувся 18—23.I 1934 в Харкові. В роботі його взяли участь 738 делегатів з ухвальним і 427 з дорадчим голосом, які представляли 300 113 членів партії і 153 413 кандидатів. Порядок денний: 1) Про роботу ЦК ВКП (б); 2) Звіт ЦК КП (б) У; 3) Звіт Ревізійної комісії ЦК КП (б) У; 4) Звіт ЦКК КП (б) У; 5) Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва; 6) Вибори керівних органів КП (б) У.

Робота з'їзду збіглася з 10-ми роковинами з дня смерті великого вождя і засновника Комуністичної партії і Рад. д-ви, учителя і друга трудящих усього світу В. І. Леніна. 21. І з'їзд присвятив своє засідання пам'яті В. І. Леніна; на засіданні був присутній актив Харків. парт. орг-ції.

В основу роботи з'їзду було покладено тези доповідей до наступного XVII з'їзду ВКП (б) по 2-му п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР і по організаційних питаннях. У доповідях Першого секретаря Центрального Комітету КП(б)У С. В. Косіора про роботу ЦК ВКП(б) і секретаря ЦК КП(б) України П. П. Постишева, який виступив із звітом ЦК КП(б)У, та виступах делегатів було підбито підсумки боротьби парт. орг-ції України за виконання рішень XVI з'їзду ВКП (б) і XI з'їзду КП(б)У, схвалено політ. лінію і практичну роботу ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відмічено значні успіхи в розвитку соціалістич. індустріалізації, колективізації с. г. і культ. будівництва і визначено дальші завдання в цих галузях.

Йдучи незвіданими шляхами, переборюючи великі труднощі і нестатки, рад. народ, керований партією комуністів, успішно перетворював у життя ленінський план побудови соціалізму. Соціалістич. уклад став неподільно панувати в усьому нар. г-ві. Рад. Україна перетворилася на республіку передової соціалістич. індустрії. Питома вага пром. продукції в нар. г-ві зросла з 61,5% 1930 до 72,4% 1933. За роки першої п'ятирічки було збудовано бл. 400 нових пром. підприємств. Одночасно з будівництвом нових пром. об'єктів в основному було реконструйовано машинобудівну, вугільну і металург. пром-сть. Було досягнуто серйозних успіхів в освоєнні нової техніки, нових з-дів, нових виробництв. Розвиток важкої індустрії створив базу для завершення реконструкції всього нар. г-ва. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції добиватися дальшого розвитку вугільної, металург., легкої і харч. пром-сті. всіх видів транспорту. Разом з тим зверталася особлива увага «всіх партійних, комсомольських, господарських і професійних організацій на виняткове значення для теперішнього часу боротьби за підвищення якості роботи всієї промисловості, піднесення продуктивності праці, зниження собівартості і поліпшення якості продукції». (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, с. 554). Значну увагу з'їзд приділив обговоренню доповіді Голови Ради Народних комісарів Української РСР В. Я. Чубаря, присвяченої питанням розвитку соціалістич. с. г. В республіці в основному була завершена суцільна колективізація с. г. і ліквідовано на цій базі куркульство як клас. Україна з республіки дрібного одноосібного с. г. перетворилася на республіку колективного великого соціалістич. землеробства. На кінець 1933 73,2% бідняцько-середняцьких г-в з 82,5% орної землі об'єднувалися у колгоспи. Рік у рік зміцнювалася матеріально-тех. база соціалістич. с. г. В 1933 було збільшено валовий збір зернових культур, достроково виконано план хлібозаготівель. З'їзд зосередив увагу комуністів на організаційно-госп. зміцненні колгоспів і радгос-

пів. Було відмічено відставання тваринництва, яке в перші роки колективізації дуже потерпіло від шкідницьких дій куркульства, і намічено заходи по піднесенню цієї важливої галузі с. г.

Соціалістич. лад відкрив широкі можливості для дедалі повнішого задоволення матеріальних і культ. потреб народу. Пром-сть неухильно нарощувала виробн. товарів нар. споживання. В республіці майже повністю ліквідовано неписьменність, здійснено перехід до заг. обов'язкового початкового навчання. Значно зросла мережа культ. закладів. Було створено 40 нових театрів, 338 клубів, 207 кінотеатрів, 3565 будинків колгоспника, 19 100 хат-читалень. З'їзд приділив велику увагу ідеологіч. роботі, комуністич. вихованню трудящих, боротьбі проти укр. бурж. націоналізму і великодержавного шовінізму. Було прийнято рішення про перенесення столиці республіки з Харкова до Києва.

Делегати з'їзду одностайно схвалили тези доповідей до XVII з'їзду ВКП (б) по 2-му п'ятирічному плану і по організаційних питаннях. З'їзд зобов'язав усіх комуністів мобілізувати трудящих на боротьбу за успішне виконання 2-го п'ятирічного плану.

З'їзд обрав ЦК КП (б) У в складі 117 членів і 49 кандидатів, а також Ревізійну комісію в складі 13 чол. Пленум ЦК КП (б) У обрав Політбюро, Оргбюро і Секретаріат. Членами Політбюро обрані М. Н. Демченко, В. П. Затонський, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, С. А. Саркісов, К. В. Сухомлин, М. М. Хатаєвич, В. Я. Чубар, М. Є. Чувирін, Й. Е. Якір. Першим секретарем ЦК КП (б) У було обрано С. В. Косіора.

Літ.: XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. Х.—К., 1934; Бабко Ю. Дванадцятий з'їзд КП (б) У. К., 1962.

Ю. В. Бабко (Київ).

ДВАНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП (б) — відбувся 17—25.IV 1923 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 408 делегатів з ухвальним і 417 з дорадчим голосом, які представляли 386 тис. членів партії. Від України було 54 делегати з ухвальним голосом. В. І. Ленін через тяжку хворобу не міг брати участі у роботі з'їзду. Делегати звернулися до Володимира Ілліча з привітанням і побажали найшвидшого видужання. Порядок денний: 1) Звіт ЦК: а) Політ. звіт ЦК; б) Орг. звіт ЦК; 2) Звіт Ревізійної комісії; 3) Звіт ЦКК РКП (б); 4) Звіт рос. представництва у Виконкомі Комінтерну; 5) Про промисловість; 6) Податкова політика на селі; 7) Про районування; 8) Нац. моменти в парт. і держ. будівництві; 9) Вибори центр. органів партії. Крім того, в секціях з'їзду обговорювались питання про роботу на селі, про завдання Робітничо-селянської інспекції і ЦКК РКП (б) та ін. Робота з'їзду проходила на основі вказівок В. І. Леніна, викладених у його останніх статтях і листах, опублікованих 1923: «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще». З'їзд відмітив серйозні успіхи у відбудові нар. г-ва — зростання продуктивності праці, заг. пожвавлення пром-сті, підвищення заробітної плати робітників, збільшення інтересу трудящих мас до питань політ. і госп. будівництва. Було підкреслено значення важкої індустрії як фундаменту соціалістич. будівництва, визнано за необхідне посилити розвиток кооперації на селі. З'їзд дав рішучу відсіч троцькістам, які заперечували можливість побудови соціалістич. суспільства в Рад. країні. Було відкинуто шкідливу пропозицію Троцького, спрямовану на згортання важкої пром-сті, про закриття Путіловського, Брянського та ряду ін. великих підприємств, що мали оборонне значення, як нібито «нерентабельних». З'їзд дав відсіч Бухаріну, Сокольникову та ін., які пропонували частково скасувати монополію зовн. торгівлі.

З'їзд різко засудив погляди тих (К. Радек, Л. Красін), хто продовжував вважати нову економ. політику політикою заг. відступу і пропонував у зв'язку з цим передати в оренду іноземним капіталістам найважливіші підприємства Рад. країни, сплатити борги царського уряду іноземним д-вам. З'їзд дав рішучу відсіч опортуністич. поглядам Троцького, Сокольникова, Бухаріна, які виступали проти ленінської лінії в керівництві партії рад. і госп. будівництвом. На з'їзді з особливою силою було підкреслено, що найважливіше політ. завдання партії — розвивати союз робітників і селян як основу диктатури пролетаріату. Значну увагу з'їзд приділив нац. питанню, закликавши партію вести боротьбу і проти великодерж. шовінізму, як гол. небезпеки, і проти місцевого націоналізму, повністю ліквідувати економіч., політич. і культ. нерівність народів СРСР.

Виходячи з настанов В. І. Леніна про об'єднання ЦКК і РСІ, з'їзд створив об'єднаний орган ЦКК — РСІ, поклавши на нього завдання щодо охорони єдності партії, зміцнення парт. і держ. дисципліни, поліпшення роботи держ. апарату. З'їзд обрав ЦК РКП (б) у складі 40 членів і 17 кандидатів, Ревізійну комісію, ЦКК РКП (б).

Літ.: Двенадцатый съезд РКП (б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. М., 1968.

В. П. Столяренко (Київ).

«ДВІ ТАКТИКИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ» — видатний твір В. І. Леніна, в якому він всебічно обгрунтував стратегічний план і тактичну лінію партії більшовиків у бурж.-демократич. революції й розробив теорію переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. Написаний в червні — липні 1905, коли з початком *революції 1905—07 в Росії* перед більшовиками стала гостра потреба виробити нову тактику. Вперше вийшов у світ в кінці липня 1905 в Женеві у виданні ЦК РСДРП. Того ж року ЦК РСДРП і окремо Моск. к-т РСДРП перевидали книгу в Росії. Нелегально розповсюджувалась по всій країні, зокрема й на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Конотопі, Балті, Луганську та ін. містах. Цю працю включено до всіх видань творів В. І. Леніна, багато разів її було видано окремою книгою мовами народів СРСР та іноземними мовами. На Україні цю книгу В. І. Леніна вперше видано укр. мовою 1926.

У своїй праці В. І. Ленін теоретично обгрунтував і розвинув рішення III з'їзду РСДРП з питань тактики партії, розробив питання про характер, рушійні сили й перспективи бурж.-демократич. революції, піддав нищівній критиці антимарксистські погляди меншовиків на тактику партії в революції.

Ленінська стратегія й тактика спиралась на глибоко наук. аналіз характеру й особливостей революції в Росії. За своїм соціально-економіч. змістом перша рос. революція була *буржуазною революцією*, її завданням було знищення залишків кріпосницького ладу, повалення самодержавства й встановлення демократич. республіки, ліквідація поміщицького землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня. Але на відміну від попередніх бурж. революцій на Заході рос. революція відбувалася в нових істор. умовах, в епоху імперіалізму, що визначала нову розстановку класових сил у революц. битвах. В епоху імперіалізму рос. буржуазія, яка ніколи не була революц. класом,

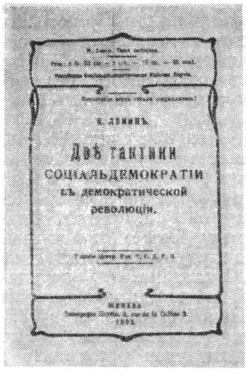

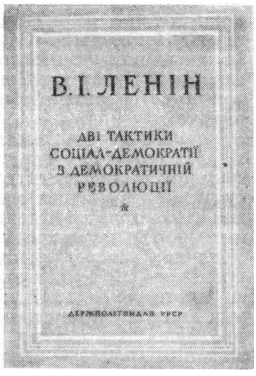

Обкладинки праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» — першого видання 1905 (ліворуч) і українського видання 1950.

остаточно перетворилася на реакц. силу й могла відігравати лише контрреволюц. роль. Рушійними силами революції виступили пролетаріат, який виріс і загартувався в класовій боротьбі, й селянство. Широка участь робітників і селян надала першій рос. революції справді народного, демократич. характеру. В. І. Ленін вказував, що рос. революція 1905 року була пролетарською за керівною роллю в ній пролетаріату й за специфічно пролетарськими засобами боротьби. Разом з тим вона була й селянською, оскільки її завданням було знищення поміщицького землеволодіння. В. І. Ленін роз'яснював, що саме від того, хто відіграє керівну роль у нар. революції, залежатиме її результат. На противагу меншовикам, які твердили, що керівна роль у революції має належати буржуазії, В. І. Ленін підкреслював, що вождем, гегемоном бурж.-демократич. революції в Росії повинен і може бути пролетаріат, його союзником — селянство. Проте, вказував В. І. Ленін, пролетаріат може стати вождем революції, якщо він усуне буржуазію від керівництва рухом і поведе за собою кровно заінтересоване в знищенні феодально-кріпосницьких пережитків селянство, встановивши з ним тісний союз.

Всупереч реформістам-меншовикам В. І. Ленін твердив, що революція привела до необхідності всенар. збройного повстання проти царизму, курс на яке взяв III з'їзд РСДРП. Царизм спирався насамперед на збройну силу: військо, поліцію та жандармерію, й повалити його можна було лише силою зброї. Збройне повстання є вищим проявом революц. ініціативи мас, для розв'язання якої конче потрібні правильні мобілізуючі лозунги, близькі й зрозумілі масам. Такими були заклики: встановлення 8-годинного робочого дня, створення революц. сел. к-тів для проведення знизу демократич. перетворень на селі, лозунги масового політ. страйку й озброєння робітників.

У своїй книзі В. І. Ленін блискуче обгрунтував рішення III з'їзду партії про те, що в результаті переможної революції має утворитися тимчасовий революц. уряд як політ. форма революц.-демократич. диктатури пролетаріату й селянства. Діяльність цього уряду мала обмежитись рамками демократич. перетворень: придушенням опору контрреволюц. сил, закріпленням перемоги революції, здійсненням програми-мінімум РСДРП. Утвердження революц.-демократич. диктатури пролетаріату й селянства В. І. Ленін розглядав як прямий крок до встановлення соціалістич. *диктатури пролетаріату*. В. І. Ленін вважав, що участь представників соціал-демократії в революц. уряді, поряд з тиском на цей уряд з боку робітн. класу й широких верств трудящих, є необхідною умовою здійснення демократич. урядом його істор. завдань.

Великим вкладом В. І. Леніна в теорію й практику революц. боротьби пролетаріату є розробка теорії переростання бурж.-демократич. революції в революцію соціалістичну. Досліджуючи соціально-економіч. устрій Росії, В. І. Ленін прийшов до висновку, що в країні визріли об'єктивні передумови не лише для бурж.-демократич. революції, але й для прямого переростання її в революцію соціалістичну, пролетарську. «Повна перемога теперішньої революції,— роз'яснював В. І. Ленін,— буде кінцем демократичного перевороту і початком рішучої боротьби за соціалістичний переворот» (Твори, т. 9, с. 104). В ході розвитку революції відбувається перегрупування революц. сил. Пролетаріат об'єднує навколо себе сел. бідноту та ін. напівпролетарські елементи і, паралізуючи нестійкість *дрібної буржуазії*, виступає в битвах соціалістич. революції проти буржуазії міста й села. Тим самим В. І. Ленін, захищаючи й творчо розвиваючи марксизм, відкинув опортуністичну схему, що її обстоювали діячі 2-го Інтернаціоналу й рос. меншовики, згідно з якою між бурж. і пролетарською революціями мала бути тривала перерва, нібито потрібна для визрівання умов для соціалістич. революції. Вчення В. І. Леніна розбивало також горезвісну троцькістську теорію «перманентної революції», яка заперечувала гегемонію пролетаріату в революції й революц. роль селянства. Через усю книгу В. І. Ленін проводив думку про те, що пролетаріат зможе відіграти роль вождя нар. революції лише при умові ідейного й практичного керівництва його боротьбою з боку самостійної політ. партії робітн. класу, партії нового типу. Положення, які розробив В. І. Ленін у своїй книзі, міцно ввійшли в бойовий арсенал Комуністич. партії. Геніальний висновок В. І. Леніна про гегемонію пролетаріату став гол. принципом стратегії партії в боротьбі за повалення капіталізму й в соціалістич. будівництві. Ленінська ідея переростання бурж. революції в революцію соціалістичну мала надзвичайно велике значення для дальшої розробки теорії соціалістич. революції, для зробленого В. І. Леніним пізніше висновку про можливість перемоги соціалістич. революції спочатку в одній, окремо взятій, країні. Висновки В. І. Леніна блискуче виправдали себе в класових битвах трьох рос. революцій. Справжнім тріумфом ленінської науки про керівництво класовою боротьбою пролетаріату, ленінської теорії соціалістич. революції є повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР.

Комуністичні й робітн. партії країн, які стали на шлях соціалізму, творчо застосовували на практиці ленінські ідеї про гегемонію пролетаріату, революц.-демократич. диктатуру пролетаріату й селянства, переростання демократич. революції в революцію соціалістичну. Життєвість і силу тактичних принципів ленінізму підтверджує повсякденна діяльність комуністич. партій капіталістич. країн.

Розвиток світового комуністич. руху є переконливим свідченням вірності слів В. І. Леніна про те, що «більшовизм придатний як зразок тактики для всіх» (Твори, т. 28, с. 264).

Видання: Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. Твори. Вид. 4, т. 9.

Літ.: Третій з'їзд РСДРП. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Багмут Й. А., Шмор-

г у н П. М. Твори В. І. Леніна на Україні (Видання, розповсюдження і переклад). К., 1960.

М. Я. Варшавчик (Київ).

ДВІСТІ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЬОГО ОДОЄВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1917 — повстання в царській армії під час 1-ї світової війни. Повстання почалося під впливом революц. робітн. руху, більшовицької пропаганди, нестерпних умов військ. служби, великих втрат на фронті. 18 (31).I 223-й Одоєвський полк 56-ї піхотної д-зії 34-го корпусу Пд.-Зх. фронту, що перебував на відпочинку недалеко від ст. Сарни, відмовився виконати наказ командування про виступ на передній край. Солдати полку вчинили збройний опір. На 3-й день повстання було жорстоко придушено. За вироком корпусних судів 8 чол. розстріляно, 36 заслано на каторгу. Повстання мало значний вплив на розгортання революц. руху в царській армії.

М. Т. Сидорчук (Львів), *А. Г. Ткачук* (Ніжин).

ДВОВЛА́ДДЯ — своєрідне переплетення двох влад у Росії після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Д. полягало в одночасному існуванні диктатури буржуазії в особі Тимчасового уряду, що його створив 2 (15).III 1917 Тимчасовий к-т Держ. думи, і революц.-демократич. диктатури пролетаріату й селянства в особі Петрогр. Ради робітн. і солдатських депутатів, яку створили 27.II (12.III) 1917 повсталі робітники й солдати, а з червня 1917—в особі Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) Рад робітн. і солдатських депутатів. На місцях владу буржуазії представляли комісари Тимчасового уряду, що спиралися на «Комітети громадських організацій» (в Києві — «Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій»), а владу народу—місцеві Ради. На Україні поряд з Радами і місцевою адміністрацією Тимчасового уряду з березня 1917 діяла й бурж.-націоналістична *Центральна рада*, яка претендувала на владу від імені укр. націоналістич. буржуазії і по суті була в одному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом. Класове джерело Д. полягало в тому, що завдяки величезній силі натиску мас Лютнева революція не тільки скинула монархію й передала владу буржуазії, але й дуже близько підійшла до революц.-демократич. диктатури пролетаріату й селянства. Повалення самодержавства привело не до встановлення повновладдя народу, а до утворення Д., тому що революція втягла в активну політ. діяльність багатомільйонні маси трудящих, не досвідчених у політиці. Дрібна буржуазія, що становила осн. масу населення країни, вагалася між буржуазією і пролетаріатом. Гігантська дрібнобурж. хвиля придушила свідомий пролетаріат не тільки чисельно, але й захопила дрібнобурж. впливом широкі кола робітників. На гребені цієї хвилі до керівництва Радами прийшли меншовики й есери, які тимчасово захопили більшість у Радах і передали владу буржуазії. Пролетаріат і селянство виявили недостатню свідомість і організованість. Це значною мірою пояснюється тим, що під час війни репресії царизму з особливою силою обрушились на пролетаріат та його партію. Змінився й склад пролетаріату, найсвідомішу частину якого було відправлено на фронт. Буржуазія за роки війни зміцніла економічно й політично, виявилася організованішою, ніж нар. маси. Становище на Україні зумовлювалося такими ж факторами, як і в усій країні. Поряд з Радами, в яких спочатку мали більшість угодовці, діяла адміністрація Тимчасового уряду. Створена у березні 1917 укр. дрібнобурж. і бурж.-націоналістич. партіями Центральна рада повністю підтримувала імперіалістич. політику цього уряду, становила разом з ним єдиний контрреволюц. табір, була органом, класово ворожим Радам робітничих і солдат. депутатів.

Весь період Д. був періодом найгострішої боротьби між пролетаріатом і буржуазією за єдиновладдя. Співвідношення сил між двома диктатурами протягом Д. змінювалось. Після перемоги революції, хоч офіційно держ. влада належала Тимчасовому урядові, в руках якого були старий апарат управління, реальна сила, спираючись на яку тільки й могла триматися влада, підтримка революц. народу й армії була на боці Рад. Тимчасовий уряд підтримували тільки есеро-меншовицькі Ради, що добровільно віддали йому владу й підпирали його своїм авторитетом. Враховуючи реальне співвідношення сил, В. І. Ленін висунув план мирного розвитку революції. Цей план полягав у тому, щоб зосередити в Радах усю повноту влади й т. ч. утвердити єдину революц.-демократичну диктатуру пролетаріату й селянства, а потім, переобравши Ради, витіснити з них меншовиків і есерів, провести *більшовизацію Рад* і перетворити їх на органи диктатури пролетаріату. Лозунг більшовиків *«Вся влада Радам»*, висунутий в *Квітневих тезах В. І. Леніна*, закликав до ліквідації Д. шляхом встановлення влади Рад. Одночасне існування двох диктатур не могло бути тривалим. Воно приховувало в собі глибокі суперечності. Буржуазія, скориставшись з угодовства дрібнобурж. партій, об'єднувала навколо себе всі реакційні сили й, спираючись на підтримку міжнар. імперіалістич. буржуазії, зміцнювала свою диктатуру. Ради втрачали реальну владу, поступаючись нею перед буржуазією. Єдиною силою, здатною протистояти контрреволюції й вивести країну на шлях соціалістич. прогресу, був пролетаріат, керований партією більшовиків. В період Д. більшовики розгорнули боротьбу за Ради, за робітн. орг-ції, за згуртування навколо пролетаріату демократич. сил — трудящого селянства й солдатських мас, за керівництво нац.-визвольним рухом. Особливого загострення боротьба за єдиновладдя набула в червні — липні 1917. Після *липневих днів 1917* буржуазія перейшла в наступ проти революції, спрямувавши гол. удар проти партії більшовиків і революц. пролетаріату. Есеро-меншовицькі ЦВК і Виконком Рад сел. депутатів схвалили криваві репресії проти революц. сил і визнали за Тимчасовим урядом необмежені повноваження. Зрадницька політика меншовиків і есерів призвела до того, що Ради перетворилися на безправний придаток Тимчасового уряду. Влада повністю перейшла до контрреволюції. Д. закінчилося єдиновладдям імперіалістич. буржуазії. Мирний перехід влади до Рад, за який боролися більшовики, став неможливий. Владу буржуазії в Росії було повалено шляхом збройного повстання в жовтні 1917 (див. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*).

Літ.: Л е н і н В. І. Твори. Вид 4: т. 24. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Про двовладдя.— Листи про тактику.— Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП (б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Доповідь про поточний момент 24 квітня (7 травня).— Чи зникло двовладдя?; т. 25. Політичне становище.— До лозунгів; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 1. М., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964.

М. Я. Варшавчик (Київ).

ДВО́ЙЧЕНКОВ Павло Іванович (1917 — 11.X 1943) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Радянського Союзу (1943, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії. До призову в Рад. Армію (1939) жив у с.Пелелебовому (тепер Краснинського р-ну Лип. обл.). Під

час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батареї 576-го арт. полку 167-ї стріл. д-зії Воронез. фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 11.X 1943 батарея в числі перших переправилася на правий берег ріки в районі с. Лютежа (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) і арт. вогнем знищила фашист. батарею, 4 кулемети і взвод піхоти. Д. загинув у бою.

ДВО́РИЩЕ — 1) У сх.-слов. народів давня форма колективного землеволодіння і одночасно сільс. поселення групи споріднених сімей. Термін «дворище» вживався і в давньорус. джерелах. Існувало в 14—16 ст. у росіян під назвою печище, в українців і білорусів — дворище і було аналогічне південно-слов'янській задрузі. Д. являло собою залишки родового устрою. Воно було основою сільс. общини; об'єднувало 5—11, іноді й більше сел. господарств (дворів). До складу Д., крім родичів, як рівноправні члени могли входити сторонні селяни — потужники, поплічники або як економічно залежні люди — половинники, дольники, підсусідки. Члени Д. спільно володіли орними землями і вгіддями, а з часом — тільки вгіддями. Вони були об'єднані не лише господарською, а й територіальною спільністю. Щодо феодала Д. виступало як сукупна податкова одиниця. Д. звичайно називалось ім'ям засновника, глави сім'ї або його предка. З дальшим суспільно-економіч. розвитком Д. розпалося на індивідуальні г-ва та окремі сім'ї. Воно певною мірою тотожне з *патронімією*. 2) Двір землевласника в Давній Русі. 3) Місце колишнього двору, садиби.

Літ.: Ленинский сборник, т. 19. М., 1932 [Конспект книги К. Каутского «Аграрный вопрос»]; Історія України, т. 1. К., 1967; Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; Иваништев Н. О древних сельских общинах в юго-западной России. К., 1863; Ефименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси. В кн.: Ефименко А. Южная Русь, т. 1. СПБ, 1905.

М. П. Приходько (Київ).

ДВОРО́ВІ ЛЮ́ДИ — категорія закріпачених і позбавлених зем. наділів селян у Росії й на Україні з кін. 17 ст. до скасування кріпосного права 1861. Більшість їх жили в панських дворах і перебували майже в рабському становищі, виконуючи різні роботи по обслуговуванню поміщицьких сімей. З 2-ї пол. 18 ст. поміщики почали переводити Д. л. на роботу в мануфактурах і на з-дах. Напередодні реформи 1861 число Д. л. становило 6,8% від кількості всіх кріпаків. Брали участь в антифеод. повстаннях селян. За реформою 1861 Д. л. було звільнено з кріпацтва без землі, й вони стали одним із джерел формування пролетаріату.

Літ.: Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

ДВО́РСЬКИЙ Іван Іванович (1919 — 7.IV 1945) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. у с. Гориглядах (тепер Монастирського р-ну Терноп. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1944. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як кулеметник 801-го стріл. полку 235-ї стріл. д-зії 3-го Білорус. фронту відзначився при штурмі Кенігсберга (тепер м. Калінінград). Кулеметним вогнем завдав фашистам великих втрат, забезпечивши можливість своєму батальйону просунутись уперед. Загинув у бою.

ДВОРЯ́НСТВО — привілейований стан, частина панівного за феод. ладу класу феодалів, основою економіч. і політ. могутності якого були феод. власність на землю та експлуатація залежного від нього селянства. За капіталізму частина Д., пристосовуючись до нових умов розвитку, зливається, зрощується з новим панівним класом — буржуазією, зберігаючи в ряді країн в тій чи ін. мірі станові привілеї, і виступає на боці монархіч. реакції.

Д. в Росії, як і в ін. країнах, оформилось у процесі розвитку феод. ладу. Термін «дворяни» відомий у Давній Русі з 12 ст. Спочатку дворяни були слугами при князівських дворах, а згодом перетворилися на дрібних володільців землі (поміщ, звідси назва «поміщики»), яку вони одержували за військ. чи адм. службу. З створенням Рос. централізованої д-ви Д. стало гол. соціальною опорою влади царів. Економіч. і політ. становище рос. Д. зміцнили Судебник 1497 (див. *Судебники*) і *опричнина* (1565—84). Соборне уложення 1649 остаточно ствердило помісну систему і юридично оформило закріпачення селян (див. *Кріпосне право*). В кін. 17 ст. було ліквідовано службові привілеї боярства, а указ 1714, що юрид. закріпив зрівняння поміщ з *вотчинами*, завершив поглинення бояр дворянами. «Табель про ранги» (1722) визначив привілеї Д. у держ. управлінні і на військ. службі. За економіч. і суспільно-політ. становищем Д. поділялося на ряд груп і прошарків (придворна аристократія, великі, середні й дрібні дворяни-поміщики, особисті дворяни, що діставали дворянське звання за держ. службу, тощо). Протягом 18 ст. Д. дістало нові привілеї, зафіксовані, зокрема, у маніфесті «Про вільності дворянства» (1762), «Уложенні про губернії» (1775), «Жалуваній грамоті дворянству» (1785). Д. стало опорою царського самодержавства й кріпосницької реакції. Було створено повітові й губернські дворянські зібрання як форму станової орг-ції Д. З 2-ї пол. 18 ст. Д. інтенсивно пристосовувало своє г-во до капіталістич. відносин, що розвивались у надрах феод.-кріпосницької системи. Одночасно збільшилася чисельність Д. внаслідок територіального розширення Рос. д-ви і включення до його складу місцевого Д., зокрема українського. Д. на Україні формувалось у складних істор. умовах. Це було пов'язано з тим, що укр. землі в різні періоди захоплювали ті чи ін. іноземні д-ви. Звідси й багатонаціональність Д. України і денаціоналізація частини місцевих дворян. Частина укр. шляхти взяла участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після війни на Лівобережній Україні панівне становище посіли козацька старшина, укр. шляхта і вище православне духівництво. Протягом 2-ї пол. 17—18 ст. козацька старшина, зосередивши в своїх руках великі зем. маєтності і поневоливши посполитих селян, 1783 домоглася від царського уряду юрид. оформлення кріпосництва, а 1785 — зрівняння в правах і привілеях з рос. Д. Експлуататорський клас в особі козацької старшини зростав і на Запоріжжі. Після ліквідації *Запорізької Січі* (1775) осн. частину старшини було переведено на офіцер. посади в рос. армію. Землі Криму й пд.-укр. землі, визволені в 2-й пол. 18 ст. від тур.-тат. агресорів, царський уряд роздавав рос., укр. та іноземним поміщикам. У 1796 на південну частину України було поширено кріпосне право. В кін. 18 ст., після возз'єднання з Росією Правобер. України, яка доти була під гнітом шляхет. Польщі, права рос. Д. поширено й на місцевих поміщиків, серед яких було багато поляків. Д. зх.-укр. земель, що перебувало під гнітом Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини), складалося з українських, а також польс., австр. та угор. поміщиків. У 2-й пол. 18 ст.— 1-й пол. 19 ст. в маєтки укр. Д. інтенсивно проникали товарно-грошові відносини. Цей процес поширився й поглибився після скасування кріпосного права в зх.-укр. землях (1848) і про-

ведення сел. реформи 1861 в Росії. В умовах розвитку капіталізму частина укр. Д. зливалася з буржуазією, а чимало дворянських г-в розорювалось. Протягом 1862—1902 землеволодіння дворян у губерніях України, що входили до складу Росії, зменшилося на 6,7 млн. дес. Проте укр. Д., як і Д. ін. національностей, продовжувало залишатися запеклим ворогом нар. мас, було головною опорою царського уряду аж до Лютневої революції 1917. Класовими організаціями Д. були різні чорносотенні партії. Ще в 19 ст. значна частина укр. Д., прислужуючись царизмові, зреклась належності до укр. нації. У 1918 дворяни-поміщики всіляко підтримували австро-нім. окупантів, за допомогою яких на Україні була встановлена контрреволюц. бурж.-поміщицька диктатура (див. *Гетьманщина*).

Лише найкращі люди з середовища укр. Д., як і рос., стали активними учасниками визвольного руху, прогресивними громад.-політ. і культ. діячами. Найвидатнішими діячами дворянського періоду в історії революц. руху в Росії (1825—61) були декабристи і О. І. Герцен. На Україні, як і в Росії, Д. було ліквідоване як стан *Декретом про скасування станів і цивільних чинів* 1917 і позбавлене всіх політ. прав 3-м Всерос. з'їздом Рад; а на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з Рад. Україною 1939. Див. також *Поміщики*.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 6. До сільської бідноти; т. 17. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). К., 1961; Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959 [бібліогр. с. 297—306]; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Свєжинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966. *І. О. Гуржій* (Київ).

ДВОРЯ́НСЬКІ БА́НКИ—держ. банки, які кредитували гол. привілейований стан царської Росії—*дворянство*. Засн. 1754, називалися державно-позичковими банками для дворянства, мали контори в Москві й Петербурзі. Їхня поява була зумовлена поступовим втягуванням дворянських г-в у товарно-грошові відносини й зростанням потреби в грошах. Операції Д. б. зводилися до надання поміщикам позичок з 6% річних, розмір яких визначався кількістю кріпаків у поміщика. Укр. поміщики почали користуватися послугами Д. б. з 1783. У 1786 Д. б. реорганізовано в єдиний Держ. позичковий банк (ліквідовано 1860). В 1859 заборгованість поміщиків Росії Д. б. досягла 398 млн. крб. сріблом, у т. ч. поміщиків України — прибл. 78 млн. крб. У процесі проведення *селянської реформи 1861* борги поміщиків було перекладено на селян. У післяреформену добу, щоб підтримати дворянство, царський уряд 1885 створив Держ. дворянський зем. банк, який був провідником реакційної аграрної політики царизму. Позики поміщикам видавали на дуже вигідних умовах (спочатку на 48, потім на 66 років) і брали за кредит до 4% суми позики. Іноді неоплачені проценти списували. В 1887 банк видав під заставу маєтків позичок на суму 68,8 млн. крб., 1895 — 351,5 млн. крб., 1917 — 1032 млн. крб. Швидко збільшувалася кількість заставлених поміщицьких маєтків і на Україні. За 1886—1900 їх налічувалося 4042. Широкий кредит допомагав поміщикам утримувати в своїх руках величезні зем. маєтності. Це гальмувало розвиток капіталістич. відносин у с. г. країни, обплутувало його пережитками феодалізму. Процес переходу дворянських земель до сільс. буржуазії посилився після революції 1905—07. В цей період Д. б. уповільнив надання позичок поміщикам, значно зросли операції сел. банку по продажу поміщицьких земель куркульським г-вам. У 1910 всі відділення Д. б., за винятком Київського, було об'єднано з відділеннями сел. поземельного банку. Заборгованість поміщиків Д. б. 1914 досягла 894 млн. крб. Декретом Раднаркому від 25.XI (8.XII) 1917 Держ. дворянський банк було ліквідовано.

О. І. Лугова (Київ).

ДВУХБА́БНИЙ Ісак Шайович (15.IV 1922 — 5.XI 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. у м. Тальному (тепер Черк. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як навідник гармати 490-го винищувально-протитанкового арт. полку окремої Приморської армії Пн.-Кавк. фронту відзначився під час *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943*. Вогнем своєї гармати знищив фашист. прожектор, 2 гармати, 2 кулемети, 3 танки. Загинув у бою.

ДЕБА́ЛЬЦЕВЕ — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР. Вузол залізниць і автошляхів. 42,2 тис. ж. (1968). Виникло 1878 під час будівництва Катеринінської з-ці. Входило до складу Бахмутського пов. Катеринослав. губ. Під час революції 1905—07 залізничники с-ща брали участь у політ. страйках. У грудні 1905 у Д. був створений страйковий к-т. Організована к-том бойова дружина брала участь у *Дебальцівському виступі робітників 1905*. В березні 1917 було створено Раду робітн. депутатів. У вересні 1917 за допомогою Луган. к-ту РСДРП(б), зокрема К. Є. Ворошилова і О. Я. Пархоменка, в Д. було створено більшовицьку орг-цію і загін Червоної гвардії. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Дебальцівські червоногвардійці відзначалися в боях проти білогвардійських банд Каледіна. 11.І 1918 каледінці розстріляли в Д. ревком, очолюваний Коняєвим. З квітня по листопад 1918 с-ще окупували війська кайзерівської Німеччини. В травні 1919 його захопили денікінці. 29.XII 1919 визволено військами Червоної Армії. В 1921—22 Д.— повітове місто Донец. губ., з 1923 — в складі Єнакіївського р-ну Донец. округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. З 1938 Д.— місто обл. підпорядкування. На поч. Великої Вітчизн. війни Д. 7.XII 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в місті діяла підпільна парт. орг-ція. 4.IX 1943 місто визволили рад. війська. В Д.— маш.-буд. і асфальтобетонний з-ди, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, харчокомбінат, 2 технікуми залізнич. транспорту, 11 загальноосв. і 1 муз. школи. В Д. народився укр. рад. поет В. М. *Сосюра*.

В. Ф. Бурносов (Донецьк).

ДЕБА́ЛЬЦІВСЬКИЙ ВИ́СТУП РОБІ́ТНИКІ́В 1905 — збройний виступ робітників Дебальцевого (Донбас) проти самодержавства в період революції 1905—07. Д. в. р. проходив під керівництвом більшовиків. У грудні 1905 у Дебальцевому було створено бойовий організаційний страйковий к-т, організовано бойову дружину, нар. міліцію. Д. в. р. почався 8 (21).XII страйком залізничників, до якого приєдналися робітники мех. з-ду, навколишніх шахт, селяни. 9 (22).XII влада в Дебальце-

вому перейшла до рук розпорядчого к-ту. За його наказом бойові дружини обеззброїли поліцію, солдатів, конфіскували зброю. 14 (27).XII дружинники захопили вагони із зброєю, частину якої було відправлено в Авдіївку та ін. міста. Загони дружинників Дебальцевого брали участь в *Авдіївському виступі робітників 1905* і *Горлівському збройному повстанні 1905*. 21.XII 1905 (3.I 1906) Д. в. р. придушили царські війська.

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

ДЕБОГО́РІЙ-МОКРІ́ЄВИЧ Володимир Карпович (24.V 1848 — листопад 1926) — укр. революц. народник. Н. в Чернігові в сім'ї полковника. Вчився на мед. факультеті Київ. ун-ту. Весною 1873 виїхав до Швейцарії, де зблизився з бакуністами. Восени 1873 повернувся до Києва і вступив до народницького гуртка «*Київська комуна*»; працював робітником в артілях, брав участь у «ходінні в народ», пропаганді серед робітників, селян Київ. і Поділ. губ. Під час масових арештів (1874) вдруге виїхав до Швейцарії. Восени 1875, повернувшись до Києва, взяв участь у підготовці сел. повстання в Чигиринському повіті Київ. губ. (див. *Чигиринська змова 1877*). Один з організаторів втечі з київ. тюрми І. В. *Бохановського*, Л. Г. *Дейча* і Я. В. *Стефановича*. 23.II 1879 в Києві Д.-М. заарештовано і засуджено до 15-річної каторги. По дорозі на каторгу Д.-М. втік; знову емігрував до Швейцарії (1880). В еміграції відійшов від революц. діяльності. Брав участь у виданні ліберально-народницьких журн. «Самоуправление» (1887—88), «Свободная Россия» (1889). З 1894 жив у Болгарії, де й помер. Автор спогадів «Від бунтівництва до тероризму» (т. 1—2. М.—Л., 1930), які є цінним джерелом для вивчення історії *народництва*.

ДЕВ'ЯТА А́РМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, сформоване на поч. Великої Вітчизн. війни в Одес. військ. окрузі, що брало участь в оборонних боях на тер. України. 25.VI 1941 включена до Пд. фронту. З поч. війни протистояла ворогові на лінії Ізмаїл—Бельці, згодом у районі Березівка — Миколаїв — Херсон. Наприкінці серпня обороняла плацдарм на лівому березі Дніпра біля Каховки, у вересні — жовтні вела бої в районі Генічеськ — Мелітополь — Маріуполь (тепер Жданов). 29.XI 1941 брала участь у визволенні Ростова-на-Дону. На поч. 1942 вела бої на Харків. напрямі, проте в травні змушена була залишити Донбас і наприкінці липня вийшла на р. Манич. З серпня 1942 брала участь у боях на Пн. Кавказі, в Таманській операції. 6.XI 1943 Д. а. було розформовано. Армією командували Я. Т. *Черевиченко* (22.VI — 9.IX 1941), Ф. М. *Харитонов* (9.IX 1941 — 20.V 1942), П. М. Козлов (20.V — 5.VI 1942), В. М. *Гордов* (5 — 17.VI 1942), Д. М. *Никишев* (18—24.VI 1942), А. І. *Лопатін* (24.VI—14.VII 1942), Ф. О. Пархоменко (14.VII — 7.VIII 1942), В. М. Марцинкевич (8—29.VIII 1942), К. А. *Коротєєв* (4.IX 1942 — 11.II 1943, 22.III — 12.V 1943), В. В. Глаголев (11.II — 22.III 1943), О. О. Гречкін (13.V—6.XI 1943). *Г. І. Ларіонова* (Московська обл.).

ДЕВ'ЯТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП (б) — відбулась 22—25.IX 1920 у Москві. В роботі конференції взяло участь 116 делегатів з ухвальним голосом і 125 з дорадчим, які представляли бл. 700 тис. членів і кандидатів партії. Порядок денний: 1) Доповідь представника польс. комуністів; 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Про чергові завдання парт. будівництва; 5) Доповідь комісії по вивченню історії партії; 6) Звіт про II конгрес Комінтерну. Роботою конференції керував В. І. Ленін, який виступив з політ. звітом ЦК і з промовою в дебатах про чергові завдання парт. будівництва. Питання про війну і мир з бурж.-поміщицькою Польщею і підготовку сил для остаточного розгрому *врангелівщини* були основним у політ. звіті ЦК. Конференція прийняла рішення про умови укладення миру з Польщею, мобілізувала партію і трудящих на розгром військ Врангеля. В резолюції «Про чергові завдання партійного будівництва» конференція намітила заходи по зміцненню єдності партії і її дисципліни, розгортанню внутріпарт. демократії, боротьбі з бюрократизмом в рад. і госп. апараті, посиленню ідейно-політ. виховання молодих комуністів і пролетарського ядра в партії. З метою зміцнення дисципліни і єдності в рядах партії конференція визнала за необхідне створити Контрольну комісію, яку мав обирати з'їзд партії, а при губкомах — партійні комісії, що обиралися б на губ. конференціях. Конференція дала відсіч антипарт. *групі «демократичного централізму»*, що виступила проти парт. дисципліни і керівної ролі партії щодо Рад і профспілок. Конференція надіслала привітання польс. робітникам-комуністам, які гаряче підтримали політику Рад. влади.

Рішення конференції озброїли парт. орг-цію чіткою програмою боротьби проти зовн. і внутр. ворогів Рад. д-ви, відіграли важливу роль в прискоренні розгрому іноземних інтервентів та білогвардійців і створенні умов для мирного соціалістич. будівництва.

Літ.: Ленін В. І. Промова на IX Всеросійській конференції РКП (б) 22 вересня 1920 р. Твори. Вид.4, т. 31; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

Ю. В. Бабко (Київ).

ДЕВ'ЯТА КРИ́МСЬКА ІМЕНІ РАДНАРКО́МУ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР КАВАЛЕРІ́ЙСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — з'єднання рад. військ, створене в липні 1920 під назвою 9-а кав. д-зія. У вересні — жовтні 1920 в складі *Тринадцятої армії* вела бої проти врангелівців у р-ні Оріхів — Великий Токмак, була учасницею *Перекопсько-Чонгарської операції 1920*, визволення Криму. В боях за Крим д-зія оволоділа с. Владиславовкою і містами Феодосією та Керчю. З листопада 1920 брала участь у ліквідації *махновщини* та ряду куркульсько-націоналістич. банд. У січні 1921 д-зії присвоєно назву Кримської. З червня 1921 мала назву 9-а Кримська ім. Раднаркому УРСР кав. д-зія. З 1922 — у складі Київ. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни перейменована на 2-у гвардійську д-зію. Нагороджена орденами Леніна, Богдана Хмельницького, двома орденами Червоного Прапора.

Д. І. Куртов (Москва).

ДЕВ'ЯТА СТРІЛЕ́ЦЬКА ДИВІ́ЗІЯ — загальновійськове з'єднання радянських військ, сформоване в червні 1918 на базі червоногвардійських і партизанських загонів, що діяли на Курському напрямі. До 12.X 1918 мала назву 1-а Курська рад. піхотна д-зія. В 1918—20 брала участь у боях на тер. України: проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, врангелівців, зокрема, у визволенні Донбасу від білогвардійських військ Денікіна і Врангеля, у визволенні Криму. В 1921 д-зія вела бої за визволення Грузії від військ груз. меншовицького уряду. Розформована в жовтні 1921. Д-зією командували В. П. *Глаголєв*, П. А. *Солодухін*, М. В. *Куйбишев* та ін.

О. М. Смирницький (Москва).

ДЕВ'ЯТЕ СІ́ЧНЯ 1905, «Кривава неділя» — день масового розстрілу царським урядом мирної демонстрації петерб. робітників, в якій брало участь бл. 150 тис. чол. Робітники йшли до

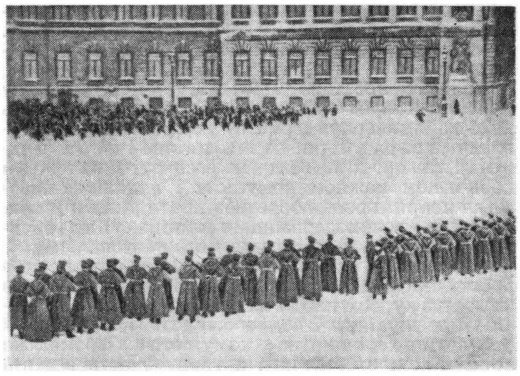

Розстріл робітників біля Зимового палацу 9 (22) січня 1905.

Зимового палацу, щоб передати цареві петицію з своїми вимогами. Демонстрацію підготувала зубатовська орг-ція «Зібрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга», яку створив агент царської охранки священик Гапон. Більшовики викривали провокаційний намір Гапона й попереджали про можливість кривавої розправи, але перешкодити демонстрації не змогли, бо більшість робітників ще вірила в царя. Під час обговорення петиції на робітн. зборах під впливом більшовиків було включено політ. вимоги: про встановлення 8-годинного робочого дня, політ. свободи тощо. 9 (22) січня демонстрацію робітників, їхніх жінок і дітей за наказом царя війська зустріли залпами. Більше тисячі демонстрантів було вбито, бл. 5 тис. поранено. Наївну віру малосвідомих робітників у «царя-батюшку» було розвіяно, «...революційне виховання пролетаріату за один день ступило вперед так, як воно не могло б ступити в місяці і роки сірого, буденного, забитого життя» (Ленін В. І. Твори, т. 8, с. 75). Більшовики роз'яснювали робітникам, хто винуватець цього злочину й закликали їх до збройної боротьби проти царизму. Петерб. робітники вже надвечір того самого дня почали будувати барикади. Разом з рос. робітн. класом на боротьбу проти ненависного всім царизму піднялися й трудящі маси України, Польщі, Прибалтики, Закавказзя та ін. частин країни. На Україні першими на заклик більшовиків оголосили страйки солідарності з петерб. робітниками робітники-металісти, які виступали в авангарді революц. боротьби пролетаріату. В січні 1905 страйкували робітники Києва, Катеринослава, Горлівки, Юзівки, Єнакієвого, Маріуполя та ін. міст. Число страйкарів по всій Росії в січні 1905 досягло небувалої до того цифри — 440 тис. робітників і було більшим, ніж за все попереднє десятиліття. Слідом за робітн. класом на боротьбу почало підніматися й селянство. «Кривава неділя» стала початком першої рос. революції (див. *Революція 1905—07 в Росії*).

Літ.: Ленін В. І. Про революцію 1905—1907 рр. К., 1955; Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. Январь — март 1905 года. М., 1955; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955.

П. М. Шморгун (Київ).

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 23—28.XII 1921 у Москві. В роботі з'їзду взяв участь 1991 делегат, у т. ч. 1631 — з ухвальним голосом. 93,3% делегатів були членами і кандидатами в члени РКП (б). Це був перший з'їзд Рад в умовах мирного госп. будівництва, що підбив перші підсумки непу. З'їзд заслухав доповідь В. І. Леніна «Про внутрішню і зовнішню політику республіки» і повністю схвалив політику Рад. уряду. В зв'язку з занепадом с. г. і голодом 1921, до яких спричинили імперіалістична та громадян. війни й посуха в хліборобних губерніях країни, з'їзд прийняв постанови «Про допомогу голодуючим», «Про відбудову й розвиток сільського господарства». На з'їзді вирішувалися питання рад. будівництва (про ВЦВК, з'їзди Рад на місцях, відділи місцевих виконавчих к-тів тощо). В резолюції з'їзду та заяві союзних республік — України, Грузії, Вірменії, Азербайджану та Білорусії — на доповідь про Червону Армію та Червоний Флот підкреслювалося, що завдання військ. будівництва поряд з піднесенням нар. г-ва повинні стояти в центрі уваги Рад. влади. З'їзд заслухав також питання про кооперацію, фінанси і бюджет, електрифікацію країни. Було утворено при ВЦВК с.-г. комісію з особливими повноваженнями. З'їзд обрав ВЦВК (386 членів і 127 кандидатів), до складу якого увійшли й представники від УРСР.

І. О. Греков (Одеса).

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 3—10.V 1925 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 838 делегатів з ухвальним голосом. Серед делегатів було 624 комуністи. Порядок денний: доповідь уряду СРСР, звіт уряду УРСР (доповідач В. Я. Чубар), доповіді про зміцнення й піднесення сел. г-ва та про с. г. й землеустрій (доповідачі Г. І. Петровський і Я. М. Дудник), про стан і перспективи розвитку пром-сті та зовн. торгівлі на Україні, про Червону Армію, діяльність РСІ УРСР у справі вдосконалення держ. апарату. Складні й відповідальні завдання розгортання соціалістич. будівництва й залучення до нього всіх верств трудящих, зокрема трудової інтелігенції, завдання індустріалізації країни та колективізації с. г., дальшого піднесення економіки, культури та обороноздатності вимагали нового напруження сил робітн.-сел. мас, зміцнення союзу робітн. класу й селянства, поліпшення роботи рад. держ. апарату. Все це було відображено в резолюціях з'їзду. З'їзд накреслив заходи щодо дальшого поліпшення, скорочення й здешевлення держ. апарату, наближення його до населення, особливо до сільського, посилення боротьби з бюрократизмом і тяганиною, зміцнення революц. законності, ширшого залучення робітн.-сел. мас до участі в держ.-госп. і соціально-культ. будівництві. З'їзд затвердив зміни, що їх необхідно було внести до діючої Конституції в зв'язку з утворенням союзної багатонац. д-ви — Союзу РСР і входженням до його складу Рад. України; створенням у складі УРСР Молдавської АРСР і запровадженням триступеневої системи управління (центр — округ — район). ВУЦВК було доручено підготувати до чергового Всеукр. з'їзду Рад перероблений текст Конституції УРСР. Д. В. з. Р. затвердив Конституцію Молдавської АРСР, нагородив червоними прапорами за досягнення в розвитку с. г. комуни ім. В. І. Леніна, «Авангард» та «Маяк», а с. Баштани-Полтавку Одес. округу—за активну боротьбу проти нім.-австр. окупантів і денікінців. Було обрано ВУЦВК в складі 300 членів і 91 кандидата, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1937, т. 5, М., 1964; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робіт-

ничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; Бабій Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961. *Б. М. Бабій (Київ).*

ДЕВ'ЯТИЙ З'ЇЗД КП (б) УКРАЇНИ — відбувся 6—12.XII 1925 у Харкові, напередодні *Чотирнадцятого з'їзду ВКП (б).* У роботі з'їзду взяло участь 492 делегати з ухвальним і 271 — з дорадчим голосом, які представляли 98 129 членів партії і 69 475 кандидатів. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК РКП (б); 2) Політ. звіт ЦК КП (б) У; 3) Організаційний звіт ЦК КП (б) У; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Доповідь ЦКК РКП (б); 6) Звіт ЦКК КП (б) У; 7) Про госп. будівництво; 8) Про роботу профспілок; 9) Про парт. будівництво; 10) Про комсомол; 11) Вибори керівних органів КП (б) У.

В доповіді ЦК РКП (б), з якою виступив голова ЦВК СРСР М. І. Калінін, було дано аналіз міжнар. і внутр. становища Рад. Союзу, внутріпарт. життя. Перед комуністами України ЦК РКП(б) поставив завдання посилити боротьбу за піднесення нар. г-ва, за своєчасне виконання держ. планів, неухильне проведення ленінської нац. політики. Підбиваючи підсумки діяльності комуністів України за звітний період, з'їзд відзначив, що відбудова нар. г-ва наближалася до кінця. На основі росту економіки підвищився матеріальний і культ. рівень трудящих, зросла їхня політ. і госп. активність, зміцнів союз робітн. класу з трудящим селянством. З'їзд підтвердив непохитну волю КП (б) У наполегливо боротися за побудову соціалістич. суспільства в СРСР. Він рішуче засудив антиленінські, капітулянтські твердження троцькістів і «нової опозиції», а також їхніх прихильників у КП (б) У про неможливість перемоги соціалізму в СРСР, вказав на необхідність посилити боротьбу проти правого і «лівого» ухилів в сел. питанні, тобто проти ухилів як у бік недооцінки куркульської небезпеки, так і затушковування ролі середняка як центр. фігури на селі.

З'їзд одностайно схвалив генеральну лінію партії на соціалістичну індустріалізацію країни, визначив конкретні заходи по дальшому піднесенню важкої індустрії, насамперед вугільно-металург. і маш.-буд. пром-сті. В галузі електрифікації з'їзд схвалив будівництво центр. і районних електростанцій, зажадав прискорити вирішення питань, пов'язаних з будівництвом Дніпрогесу. Було звернуто увагу на розширення пром-сті по обробці с.-г. сировини, зокрема цукр., борошномельної, винокурної і т. п.

Значне місце в рішеннях з'їзду відводилося питанням дальшого розвитку с. г. Було звернуто особливу увагу на піднесення врожайності, особливо зернових культур, створення сталого внутр. і зовн. ринку для с.-г. сировини, посилення кооперування селянства, кредитування бідняків і середняків, впорядкування податкової політики, прискорення землеустрою, зміцнення радгоспів.

З'їзд схвалив постанову Липневого пленуму ЦК КП (б) У і Жовтневого пленуму ЦК РКП (б) 1925 про реорганізацію комнезамів і перетворення їх з орг-цій держ. значення, якими вони були раніше, в добровільні громад. орг-ції з тим, щоб функції органів влади на селі цілком перейшли до Рад. Здійснення цих заходів відіграло важливу роль у дальшому зміцненні союзу робітн. класу і біднішого селянства з середняком.

Відзначивши успіхи в проведенні ленінської нац. політики, з'їзд зосередив увагу парт. орг-цій на завданнях дальшого виховання трудящих в дусі пролет. інтернаціоналізму й зміцнення дружби народів, розширення культ. будівництва, продовження українізації парт. та рад. апарату, підготовки нових більшовицьких кадрів, ширшого залучення до активної участі в громад.-політ. житті укр. інтелігенції, розгортання роботи серед нац. меншостей.

Схвалюючи постанову ЦК РКП (б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (червень 1925), з'їзд звернув серйозну увагу на питання розвитку укр. рад. л-ри, на ідеологічне і політ. зміцнення літ. орг-цій. З'їзд підкреслив, що важливим обов'язком кожного комуніста і надалі залишається непримиренна боротьба проти ухилів у нац. питанні — великодержавного шовінізму, як головної небезпеки, й місцевого укр. націоналізму.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про роботу профспілок, роль яких значно зростала в зв'язку з курсом партії на соціалістичну індустріалізацію країни. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції посилити керівництво комуністич. фракціями профспілок, забезпечити активну участь в їхній роботі комуністів і тим самим встановити ще тісніший зв'язок із широкими масами трудящих. Було визнано за необхідне зміцнити профспілки досвідченими парт. кадрами. Розглядаючи питання про комсомол, з'їзд відзначив серйозні успіхи в його роботі, звернув увагу на необхідність посилення масово-політ., культ.-осв. роботи серед комсомольців і молоді. Особливий наголос було зроблено на питаннях дальшого зростання комсомолу за рахунок робітн., бідняцької та середняцької молоді, розвитку піонерського руху, виховання підростаючого покоління в комуністич. дусі; зміцнення парт. керівництва комсомолом.

Нові відповідальні завдання, що постали при переході від відбудовного до реконструктивного періоду, вимагали дальшого підвищення керівної ролі партії в житті країни. В прийнятій з'їздом резолюції про парт. будівництво було визначено шляхи дальшого розгортання внутріпарт. демократії, посилення активності кожного комуніста, кількісного й якісного зростання парт. рядів, зміцнення дисципліни і єдності партії, поліпшення парт. керівництва всіма громад. орг-ціями, добору, висування та розподілу кадрів. Конкретні заходи було накреслено по розгортанню агітаційно-пропагандистської роботи, піднесенню ідейно-теоретич. рівня комуністів. З'їзд визнав за необхідне в найближчий час видати Твори В. І. Леніна укр. мовою.

З'їзд у телеграмі Виконкомові Комінтерну висловив палке привітання всьому міжнар. пролетаріату і свою інтернац. солідарність із світовим комуністич. і робітн. рухом. У роботі з'їзду взяли участь делегації компартій Польщі (в т. ч. від Комуністич. партії Зх. України), Чехословаччини (в т. ч. від комуністич. орг-цій Закарпат. України).

З'їзд обрав ЦК КП (б) У в складі 45 членів і 17 кандидатів, ЦКК КП (б) У в складі 37 членів і 14 кандидатів і Ревізійну комісію в складі 5 чол. На об'єднаному засіданні ЦК і ЦКК КП (б) У було обрано Політбюро, Оргбюро, Секретаріат ЦК та Президію ЦКК. Членами Політбюро обрані В. П. Затонський, Л. М. Каганович, К. О. Кіркіж, І. Є. Клименко, Г. І. Петровський, А. Ф. Радченко, М. Л. Рухимович, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар. Генеральним секретарем ЦК КП (б) У було обрано Л. М. Кагановича. Головою ЦКК КП (б) У і наркомом РСІ УРСР було затверджено М. Ф. Владимирського.

Літ.: Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенографический отчет. Х., 1926; Самофалов В. Дев'ятий з'їзд КП (б) У. К., 1958. *В. М. Самофалов (Київ).*

ДЕВ'ЯТИЙ З'ЇЗД РКП (б) — відбувся 29.III — 5.IV 1920 у Москві. В роботі з'їзду взяли участь

553 делегати з ухвальним голосом і 162 з дорадчим, які представляли 611 978 членів партії. Від КП (б) У на з'їзді було 26 делегатів з ухвальним голосом. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Чергові завдання госп. будівництва; 3) Професійний рух; 4) Організаційні питання (обговорювалися на організаційній секції з'їзду); 5) Завдання Комінтерну; 6) Ставлення до кооперації; 7) Перехід до міліційної системи; 8) Вибори ЦК РКП (б); 9) Поточні справи.

Відкриваючи з'їзд, В. І. Ленін підкреслив, що з'їзд починає свою роботу в умовах тимчасової мирної передишки, в умовах перемоги над об'єднаними силами іноземних імперіалістів і білогвардійської контрреволюції. В новій обстановці потрібно було визначити першочергові завдання, зосередити на їх розв'язанні увагу рад. народу. В звітній доповіді ЦК та в промові при закритті з'їзду В. І. Ленін узагальнив досвід більш ніж дворічної діяльності Рад. д-ви, дав всебічний аналіз міжнар. і внутр. становища країни, висвітлив зовн. політику партії, визначив завдання госп. будівництва в умовах мирної передишки. В. І. Ленін говорив, що в міжнар. відношенні становище країни ніколи не було ще таке вигідне, що спроба всесвітнього імперіалізму задушити Рад. країну воєнним шляхом зазнала краху. В той же час В. І. Ленін застерігав, що це не більш ніж передишка.

Осн. місце в роботі з'їзду зайняло питання про госп. будівництво, про перехід від боротьби на воєнному фронті до боротьби на фронті праці, проти розрухи, за відбудову й розвиток нар. г-ва Рад країни. В резолюції з'їзду «Про чергові завдання господарського будівництва» підкреслювалось, що гол. умовою відродження країни є неухильне проведення єдиного госп. плану, який передбачав: а) в першу чергу поліпшення становища на транспорті і створення найнеобхідніших запасів хліба, палива й сировини; б) налагодження виробництва машин для транспорту, добування палива, сировини й хліба; в) посилений розвиток машинобудування для виробництва продуктів масового споживання; г) інтенсивне виробництво продуктів масового споживання. Провідне місце в плані відводилось електрифікації країни. Директиви з'їзду щодо електрифікації було покладено в основу плану *ГОЕЛРО*, затвердженого в грудні 1920 8-м Всерос. з'їздом Рад. З'їзд накреслив заходи по організації робочої сили для виконання першочергових завдань, визначених планом. Він схвалив тези ЦК РКП (б) про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, воєнізацію г-ва й використання на трудовому фронті військ. частин. Особлива увага зверталась на організацію трудового змагання. З'їзд одностайно схвалив ленінські принципи управління пром-стю — принцип суворої централізації, посилення єдиноначальності на підприємствах, використання старих спеціалістів та ін. Він дав рішучу відсіч антипартійній *групі «демократичного централізму»*. Велику увагу з'їзд приділив роботі профспілок і кооперації. Він вказав на необхідність активної участі профспілок у господарському будівництві, зобов'язав партійні організації посилити керівництво профспілками і за їх допомогою домогтися заг. трудового піднесення, активніше залучати трудящі маси до управління пром-стю, готувати з них командні кадри. З'їзд прийняв постанову про видання повної збірки творів В. І. Леніна. На з'їзді було обрано ЦК РКП (б) у складі 19 членів і 12 кандидатів.

Літ.: Ленін В. І. IX з'їзд РКП (б) 29 березня — 5 квітня 1920 р. Твори. Вид. 4, т. 30: Девятый съезд РКП (б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. М., 1960; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

П. П. Гудзенко (Київ).

ДЕВ'ЯТИ́НА — данини хлібом, виноградом, худобою, медом за феод.-кріпосницького ладу на Закарп. Україні. 1) Д. в е л и к а — дев'ята частина врожаю зернових культур і винограду, яку щорічно сплачували селяни-кріпаки поміщикам зверх панщини та ін. феод.-кріпосницьких повинностей. Скасована *селянською реформою 1848*. 2) Д. м а л а — дев'ята частина свійської худоби й меду, яку щорічно зверх панщини стягували поміщики з селян-кріпаків. Скасована королівським законом 1836 в зв'язку з піднесенням антифеод. сел. руху на Закарпатті в 30-х рр. 19 ст.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

А. З. Барабой (Київ).

ДЕВ'ЯТНА́ДЦЯТА КАВАЛЕРІ́ЙСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване 29.I 1921 на території теперішньої Дніпропетр. обл. на базі окремої кав. бригади. Вела бойові дії на Полтавщині і Катеринославщині проти махновців та ін. куркульсько-націоналістич. банд. Розформована 2.IV 1921. Д-зією командував В. Ф. Новотний. *Є. Т. Мотонаха* (Москва).

ДЕВ'ЯТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 5—14.X 1952 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1192 делегати з ухвальним і 167 з дорадчим голосом, які представляли 6 013 259 членів партії і 868 886 кандидатів. Делегація Комуністичної партії України налічувала 153 чол. На з'їзді були присутні делегати 44 братніх комуністич. і робітн. партій. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК ВКП (б); 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії ВКП (б); 3) Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—55; 4) Зміни в Статуті ВКП (б); 5) Вибори центр. органів партії. З'їзд підбив підсумки діяльності партії за 13 років. За звітний період рад. народ під керівництвом Комуністич. партії здобув блискучу перемогу у Великій Вітчизн. війні 1941—45, відбудував і далі розвинув нар. г-во. Значно зросли матеріальний добробут і культурний рівень рад. народу, зміцніли морально-політ. єдність рад. суспільства і дружба народів СРСР.

З'їзд дав грунтовний аналіз міжнар. становища СРСР. Внаслідок перемоги Рад. Союзу у Великій Вітчизняній війні система капіталізму зазнала великих втрат. Від неї відпав ряд країн Європи і Азії, які стали на шлях соціалістич. розвитку. Широкий розмах нац.-визв. руху привів до розпаду колоніальної системи імперіалізму. Багато країн стали на шлях самостійного нац. розвитку. Соціалізм вийшов за рамки однієї країни, утворилася світова система соціалізму, склалися два осн. соціально-політ. табори: табір соціалістичний, демократичний, і табір імперіалістичний, антидемократичний.

З'їзд підбив підсумки мирної творчої праці народів СРСР, накреслив нові завдання партії в госп. і культ. будівництві. В передвоєні роки народи Рад. Союзу добилися значних успіхів у розвитку пром-сті і с. г., в піднесенні добробуту і культури трудящих, в зміцненні оборони СРСР. Мирна праця рад. людей була перервана нім.-фашист. агресією. Після переможного закінчення війни трудящі Країни Рад, очолені Комуністич. партією, за короткий строк, без допомоги ззовні, ліквідували величезні руйнування, завдані війною. Рад. Союз зробив значний крок у розвитку нар. г-ва, піднесенні добробуту і культ. рівня трудящих. Валова продукція пром-сті 1950 перевищила довоєнний рівень на 73%. Було відбудовано, збу-

довано і введено в дію понад 6 тис. великих пром. підприємств. Подолавши величезні труднощі, викликані війною і посухою 1946, колгоспи в основному відновили довоєнний рівень с.-г. виробництва. Було скасовано карткову систему, здійснено систематичне зниження цін на товари масового споживання. В країні розгорнулося житлове будівництво. Все це сприяло піднесенню матеріального і культ. рівня рад. народу.

Нові завдання партії в госп. і культ. будівництві були визначені в затверджених з'їздом Директивах по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1951—55. Планом передбачалося забезпечити дальше піднесення всіх галузей нар. г-ва. Було намічено високі темпи розвитку металург., вугільної, нафтової пром-сті, електрифікації і машинобудування. За п'ятиріччя пром. виробництво мало зрости в цілому на 70%, а виробництво засобів виробництва — на 80%. Продукцію машинобудування і металообробки намічалося збільшити за п'ятирічку приблизно в два рази, потужність електростанцій — приблизно вдвоє, а гідроелектростанцій — втроє. В галузі с. г. передбачалось піднесення врожайності всіх с.-г. культур, зростання поголів'я худоби при значному підвищенні її продуктивності, збільшення валової і товарної продукції землеробства і тваринництва. В директивах з'їзду було накреслено заходи по дальшому піднесенню матеріального добробуту, розвитку охорони здоров'я і підвищенню культурного рівня трудящих Рад. Союзу. Нац. доход за п'ятиріччя мав зрости не менше як на 60%. Значне місце в роботі з'їзду зайняли питання внутріпарт. та ідеологічної роботи. З'їзд прийняв рішення про зміну назви партії. Він відмітив, що подвійна назва партії («комуністична» — «більшовицька») історично склалася в результаті боротьби з меншовиками і мала на меті відмежування від меншовизму. Оскільки меншовицька партія вже давно зійшла зі сцени, подвійна назва партії втратила сенс, тим більше, що поняття «комуністична» найточніше передає зміст осн. завдання партії. З'їзд ухвалив Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків)—ВКП (б)—надалі називати Комуністич. партією Рад. Союзу (КПРС). З'їзд затвердив новий Статут КПРС, в якому було дано коротке визначення КПРС, записано гол. завдання партії, більш повно і конкретно сказано про обов'язки парт. орг-цій і всіх комуністів. В Статуті підкреслено провідну роль комуністів у рад. суспільстві. З'їзд обрав Центральний Комітет партії в складі 125 членів і 111 кандидатів і Центральну Ревізійну Комісію в складі 37 членів.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954.

О. Т. Юрченко (Київ).

ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП УКРАЇНИ — відбувся 17—21.I 1956 в Києві напередодні *Двадцятого з'їзду КПРС*. У роботі з'їзду взяло участь 859 делегатів з ухвальним і 60 делегатів з дорадчим голосом, які представляли 838 300 членів партії і 57 100 кандидатів. Порядок денний: 1) Обговорення проекту ЦК КПРС «Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 роки»; 2) Звіт ЦК КП України; 3) Звіт Ревізійної комісії КП України; 4) Вибори керівних органів КП України. З'їзд одностайно схвалив проект директив XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану й відзначив, що трудящі України домоглися великих успіхів в усіх галузях госп. і культ. будівництва. Вже 1954 в республіці пром. виробництво досягло рівня, передбаченого на кінець п'ятої п'ятирічки. Обсяг валової продукції пром-сті УРСР 1955 зріс порівняно з 1950 на 91,4% (проти 85% в цілому по СРСР). Успішно розвивалися металург., хімічна, нафтова, газова пром-сть, а особливо машинобудування, яке за п'ятирічку збільшило випуск продукції в 2,5 раза. Машинобудівники освоїли виробн. понад 700 нових типів верстатів, машин і механізмів.

Значно зміцніла енергетична база. Виробн. електроенергії 1955 порівняно з 1950 зросло більше ніж у 2 рази. Могутній розвиток важкої індустрії забезпечив прискорені темпи розвитку легкої та харч. пром-сті. Певних успіхів було досягнуто в капітальному будівництві, в роботі транспорту та зв'язку. Важливе місце в роботі з'їзду зайняли питання розвитку с. г. З'їзд відмітив значне підвищення врожайності с.-г. культур і продуктивності тваринництва. В 1955 УРСР дала д-ві понад план 160 млн. пудів зерна, зібрала найбільший порівняно з усіма попередніми роками врожай цукр. буряків. Зросло виробн. овочів, картоплі, фруктів, льону, конопель. Збільшилося поголів'я худоби та підвищилася продуктивність тваринництва. В 1955 на Україні було вироблено 9670 тис. *т* молока, або на 1939 тис. *т* більше, ніж 1953. Успішно здійснювалася накреслена партією програма неухильного підвищення матеріального добробуту народу, розвитку освіти, науки й культури. За роки п'ятирічки зріс нац. доход республіки, у великих розмірах провадилося житлове й соціально-культ. будівництво. Вчені України спрямовували свої зусилля на прискорення розвитку продуктивних сил, на розв'язання найскладніших проблем науки й техніки. Успішно розвивалися укр. рад. л-ра й мистецтво.

В рішеннях з'їзду вказувалось, що успіхи в розвитку економіки й культури були б значно більшими, якби парт. орг-ції не припускали помилок у своїй роботі. Ряд підприємств працював неритмічно, не виконував планів. Значна частина підприємств не виконувала плану по номенклатурі й асортименту, по підвищенню продуктивності праці, по зниженню собівартості продукції, повільно застосовувала нову технологію. В осн. галузях с.-г. виробництва, особливо в тваринництві, залишався низький рівень механізації й електрифікації трудомістких процесів, слабо впроваджувалися досягнення науки й передовий досвід. У ряді колгоспів і радгоспів урожайність була низька, мало видавали продуктів і грошей на трудодень.

З'їзд визначив шляхи дальшого розвитку всіх галузей нар. г-ва й культури республіки. В пром-сті необхідно було й надалі забезпечити переважаючий розвиток важкої індустрії. Перед парт. орг-ціями висувалася вимога ліквідувати відставання вуг. пром-сті, добитися значного зростання темпів розвитку енергетичних потужностей, дальшого розвитку металургії, машинобудування, буд. індустрії. Передбачалося збільшення випуску й поліпшення якості продовольчих і пром. товарів. З'їзд поставив завдання прискорити створення й впровадження у виробн. нових машин і передової технології, здійснення комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів, модернізації й заміни старого устаткування, розширення спеціалізації й кооперування в пром-сті. В галузі с. г. висувалося завдання домогтися підвищення врожайності зернових культур, збільшення валового збору цукр. буряків та тех. культур, забезпечити дальше зміцнення кормової бази тваринництва й зростання поголів'я худоби та птиці й значно підвищити їхню продуктивність. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції забезпечити конкретне керівництво кожним колгоспом, радгоспом і МТС, боротися за високу культуру землеробства,

ширше впроваджувати в с.-г. виробн. досягнення науки й передовий досвід. Вирішальною умовою успішного виконання завдань по зростанню виробництва у пром-сті і в с. г. було підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції.

З'їзд зобов'язав ЦК, обкоми, міськкоми й райкоми партії повсякденно дбати про підвищення матеріального добробуту й культ. рівня трудящих. Перед парт. орг-ціями було поставлено завдання поліпшити ідеологічну роботу, виховувати трудящих у дусі рад. патріотизму, інтернаціоналізму й дружби народів, рішуче боротися з проявами бурж. ідеології та пережитками капіталізму в свідомості людей. Обговоривши питання парт.-організаційної роботи, з'їзд вказав на необхідність послідовно дотримуватися внутріпарт. демократії, колегіальності керівництва, вироблених партією принципів добору й розстановки кадрів за політ. і діловими якостями, підтримувати ініціативу мас, сміливо розвивати критику й самокритику. З'їзд обрав ЦК КП України в складі 111 членів і 63 кандидатів, а також Ревізійну комісію в складі 39 чол. Пленум ЦК КП України обрав Президію й Секретаріат. Членами Президії були обрані М. С. Гречуха, Н. Т. Кальченко, О. І. Кириченко, Д. С. Коротченко, І. Д. Назаренко, М. В. Підгорний, І. С. Сенін. Першим секретарем ЦК КП України було обрано О. І. Кириченка.

Літ.: XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17—21 січня 1956 року. Матеріали з'їзду. К., 1956; К р а в е ц ь І. Дев'ятнадцятий з'їзд КП України. К., 1962.

І. С. Кравець (Київ).

ДЕГТЯРЕ́НКО Петро Михайлович (24.VIII 1885 — листопад 1937) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1906. Н. у с. Чубинцях (тепер Сквирського р-ну Київ. обл.). За участь у революц. виступах селян с. Чубинців Д. 1904 заслано на 3 роки у Вологод. губ., звідки втік і вів революц. роботу в Забайкаллі, Баку, Ростові-на-Дону. В 1909 приїхав до Києва і був обраний головою профспілки металістів. У 1914 — член Київ. к-ту РСДРП. В 1915 Д. заарештовано і заслано до Єнісейської губ. Після Лютн. революції 1917 працював у парт. і профспілк. орг-ціях Києва. Під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917* і *Київського січневого збройного повстання 1918* командував загонами Червоної гвардії, виконував обов'язки нач. Київ. гарнізону. В період австро-нім. окупації України 1918 — на підпільній роботі в Києві. В грудні 1918 — голова Київ. Ради робітн. депутатів. Після вигнання Директорії з Києва в лютому 1919 — пом. коменданта міста, голова губ. ЧК. З вересня 1919 — комісар бригади і уповноважений ЦК КП (б) У в 13-й армії. В 1920 — голова Уманського ревкому. З 1921 — на відповідальній парт. та рад. роботі. *І. М. Полупанова* (Київ).

ДЕГТЯРЬО́В Володимир Арсентійович (28.IX 1903—24.V 1944) — рад. військ. льотчик, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1932. Н. у с. Драбинівці (тепер Новосанжарського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1925. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як ком. ескадрильї, пом. командира по льотній частині 119-го авіаполку Чорноморського флоту відзначився вмілим керівництвом бойовими діями ескадрильї полку в боях під Одесою, Перекопом, Севастополем. Особисто зробив 14 бойових вильотів, потопив кілька ворожих кораблів. Загинув під час авіакатастрофи.

ДЕГТЯРЬО́В Володимир Іванович (н. 19. VIII 1920 — парт. і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістич. Праці (1957). Член КПРС з 1945. Н. в м. Ставрополі в сім'ї робітника. В 1942 закінчив Моск. гірн. ін-т. В 1942—57 — на керівній госп. роботі у вугільній пром-сті (нач. дільниці шахти, пом. гол. інженера, гол. інженер, нач. шахти, управляючий трестом). У 1957—62 — секретар Донец. обкому КП України, 1962—63 — голова раднаргоспу Донец. економіч. адм. р-ну, з січня 1963 — другий, а з липня 1963—перший секретар Донец. обкому КП України. На XXIII з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС, на XXIII з'їзді КП України — членом ЦК. З березня 1966—кандидат у члени Президії, з червня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

В. І. Дегтярьов.

ДЕДЬКО́ (Д е т ь к о, Д я т ь к о) Дмитро (р. н. невід.— бл. 1349) — галицький боярин. Спираючись на підтримку лит. князя *Любарта*, Д. у 40-х рр. 14 ст. очолював боярський уряд Галицького князівства. Проводив вмілу політику, захищаючи князівство від нападів Угорщини, Польщі й татар. Мав звання «провізора, або управителя, Руської землі». За правління Д. Галицьке князівство зберігало незалежність. Після його смерті польс. король Казимир III, заручившись нейтралітетом татар, 1349 загарбав Галицьке князівство.

Літ.: Г у с л и с т и й К. Г. Україна під литовським пануванням і захопленя її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; Monumenta Poloniae historica. Lwów, 1872.

В. В. Грабовський (Львів).

ДЕ́ЖЕ (Dezsö) Ласло (н. 26.X 1927) — угор. вчений-україніст. Н. в с. Буді (тепер комітату Пешт, УНР). Закінчив Будапештський ун-т. Працює в наук. установах Угор. АН. Автор досліджень з питань заг. мовознавства, укр. діалектології, істор. географії Закарпат. України 14—18 ст. Гол. праці: «Матеріали до словника української закарпатської літератури 16—18 ст.» (1965), «Пам'ятки української ділової писемності 18 ст.» (1965), «Нариси з історії закарпатських говірок» (1967).

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ДЕЙНЕ́КА Степан Петрович (22.XII 1918—16.II 1944) — рад. військ. льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Хорошому (тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1938 закінчив військ. школу льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — старший льотчик, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї 367-го бомбардувального авіаполку 132-ї авіадивізії 4-ї повітряної армії. Брав участь у боях під Москвою, Сталінградом, на Пн. Кавказі, на Курській дузі, на Дніпрі. Особисто здійснив 200 бойових вильотів. Загинув у бою.

ДЕЙНЕ́КИ (тур.— люди, озброєні киями) — сел. голота, наймити, робітні люди, які брали участь у нар. повстанні на Лівобереж. Україні під проводом М. Пушкаря і Я. Барабаша (див. *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*). На поч. 1658 М. Пушкар організував з Д. полк, який разом з повсталими селянами й козаками боровся проти найманого війська І. *Виговського* та загонів крим. татар. Після поразки повстанського війська під Полтавою [1 (11).VI 1658] загони Д. під проводом М. Зеленського продовжува-

ли боротьбу проти І. Виговського. В бою за м. Глухів Д. були розбиті, і рештки їх відступили в межі Рос. д-ви.

Літ.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. *К. І. Стецюк (Київ).*

ДЕЙНЕ́КИ ПОВСТА́ННЯ 1666 — антифеод. сел. повстання під керівництвом Дацька Дейнеки на Пн. Київщини і Волині. Першими повстали селяни-втікачі, які переселилися з Правобережжя на Лівобережну Україну, щоб позбутися гніту польс.-шляхет. загарбників та спольщеної укр. шляхти. Організований Д. Дейнекою з селян-утікачів 2-тисячний загін у травні 1666 переправився на правий берег Дніпра. Повстанці здобули Макарів (тепер с-ще м. т. Київ. обл.), Коростишів (тепер місто Житом. обл.), Рожів (тепер село Макарівського р-ну Київ. обл.) і оточили Брусилів (тепер село Коростишівського р-ну Житом. обл.). Незабаром повстання охопило Волинь. Повсталі селяни відмовлялися відбувати панщину, руйнували шляхет. маєтки, знищували каральні загони місцевої шляхти. Посилення повстанського руху змусило шляхту Волинського воєводства скликати в серпні 1666 в Луцьку позачерговий сейм, який звернувся до польс. уряду по допомогу. Восени 1666 об'єднаними силами королівських і місцевих шляхет. загонів Д. п. було жорстоко придушене.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Архив Юго-Западной России..., ч. 2, т. 2. К., 1888; Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza, t. 2. Warszawa, 1853. *К. І. Стецюк (Київ).*

ДЕЙНЕ́КІВ ПОВСТА́ННЯ 1657—58 — див. *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58.*

ДЕЙНЕ́КО Микола Григорович (10.VI 1920—23.XII 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Октябрському (тепер райцентр Челяб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 184-го гвард. стріл. полку 62-ї гвард. стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. 28.IX 1943 в районі с. Мишуриного Рогу (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) рота переправилася на правий берег і, захопивши плацдарм, 4 доби утримувала його, завдавши ворогові великих втрат. Д. помер від ран.

ДЕЙЧ Лев Григорович (26.IX 1855—4.VIII 1941) — учасник народницького, а потім с.-д. руху, один з лідерів меншовизму. Н. у м. Тульчині (тепер Вінн. обл.) в сім'ї купця. Революц. діяльність почав на Україні (1875) як народник-бунтар. Брав участь у підготовці *Чигиринської змови 1877.* За це його заарештували й ув'язнили до Лук'янівської тюрми у Києві, звідки він утік (1879). Вступив до орг-ції «*Земля і воля*», після її розколу приєднався до «*Чорного переділу*». В 1880 емігрував за кордон. Один з учасників *групи «Визволення праці»* (1883). Нім. уряд видав Д. рос. самодержавству (1884). 16 років був на каторзі і поселенні в Сх. Сибіру, звідки 1901 втік. Був одним із співробітників «Искры». Після II з'їзду РСДРП — меншовик. У 1907 емігрував за кордон, жив у Лондоні (1907—11), США (1911—16), редагував меншовиц. газ. «Новый мир» (1911), соціал-шовіністичний журн. «Свободное слово» (1915). Після Лютн. революції 1917 повернувся до Петрограда, примкнув до групи правих меншовиків-оборонців. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустрів вороже. Від активної політ. діяльності відійшов. З 1928 — персон. пенсіонер. Автор спогадів (16 років в Сибіру. М., 1924; Чотири втечі. М.-Л., 1926) і ряду статей з історії рос. визвольного руху.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 7, 8, 24, 34 [Див. Покажчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Ленинский сборник, т. 2—8, 11, 13, 15 [Див. Покажчик імен]; Второй съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959 [Див. Покажчик імен]; Третий съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959 [Див. Покажчик імен].

ДЕКАБРИ́СТИ — рос. дворянські революціонери, які в грудні 1825 вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства (назву дістали за місяцем, коли відбулось повстання). Рух Д. виник у 1-й чверті 19 ст. в умовах розкладу феод.-кріпосницького ладу й загострення класової боротьби в Росії. Д. боролися за ліквідацію самодержавства, скасування кріпацтва, були прихильниками бурж.-демократичного розвитку країни. Засвоїли й розвинули революц. погляди О. М. *Радищева*, зх.-європ., насамперед франц., просвітителів, ідеї франц. бурж. революції кінця 18 ст. *Вітчизняна війна 1812*, учасниками якої були майже всі засновники й активні діячі руху Д., переможні закордонні походи 1813—14 стали для майбутніх Д. своєрідною політ. школою.

В 1816 молоді офіцери О. М. Муравйов, М. М. *Муравйов*, брати М. І. і С. І. Муравйови-Апостоли, С. П. *Трубецькой*, І. Д. *Якушкін* та ін. заснували в Петербурзі перше в Росії таємне політ. т-во «Союз порятунку», або «Товариство істинних і вірних синів вітчизни», до якого згодом вступили М. М. Новиков, П. І. *Пестель*, Ф. М. Глинка, Ф. П. Шаховський та ін.— загалом бл. 30 чол. Програма т-ва передбачала ліквідацію абсолютизму й заміну його конституційною монархією. Пошуки досконаліших шляхів боротьби проти абсолютизму й кріпосництва привели 1818 до ліквідації цього т-ва. В 1818 в Петербурзі засновано нове т-во — «Союз благоденства» (бл. 200 чол.). Його програма передбачала боротьбу за підготовку громад. думки до майбутнього політ. перевороту: агітацію проти самодержавного ладу, поширення революц. ідей, освічення народу, засудження кріпосництва, деспотизму й *аракчеєвщини*. На чолі його стояла т. з. Корінна управа, яка мала на місцях свої філіали. На Україні в м. Тульчині (тепер Вінн. обл.), де містився штаб 2-ї армії, утворено Пд. управу (див. *Тульчинська управа*) на чолі з П. І. Пестелем. У 1820 на засіданні Корінної управи було одностайно схвалено доповідь П. І. Пестеля про встановлення в Росії революц. шляхом республіканського ладу. Повстання Семенівського полку (1820) в Петербурзі переконало Д., що армія підготовлена до рішучих дій. Ідейна боротьба всередині орг-ції, поглиблена праця над програмою, пошуки нових організаційних форм вимагали більшої конспірації, внутр. перебудови т-ва. В 1821 на моск. з'їзді «Союзу благоденства» з міркувань конспірації було прийнято рішення про розпуск т-ва. Під прикриттям цього рішення, яке допомогло позбутися ненадійних членів, почалося формування нової орг-ції. В березні 1821 було створено *Південне товариство декабристів* на Україні (в м. Тульчині) й згодом *Північне товариство декабристів* у Петербурзі. Ці т-ва об'єднувалися спільною ідеєю боротьби проти кріпосництва й самодержавства. Керівниками Пд. т-ва обрано П. І. Пестеля, О. П. Юшневського й петербуржця М. М. Муравйова. В складі т-ва 1823 створено Тульчинську управу на чолі з П. І. Пестелем, *Кам'янську управу* (керівники В. Л. Давидов, С. Г. Волконський), *Васильківську управу* (керівники С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін). Протягом 1822—25 під час контрактового ярмарку у Києві відбувалися щорічні наради керівних діячів т-ва, які обговорювали програмні питання.

Пд. т-во, фактичним керівником якого став

Будинок у Києві по вулиці Кірова, де збиралися декабристи. Меморіальна дошка на цьому будинку.

П. І. Пестель, було за своєю програмою більш революц. і радикальним, ніж Пн. т-во. В основу програми т-ва було покладено розроблений П. І. Пестелем, обговорений і схвалений проект майбутньої конституції Росії — «*Руська правда*», яка передбачала ліквідацію кріпосництва, встановлення в країні республіканського бурж. ладу, наділення безплатно селян землею за рахунок держ. фонду. П. І. Пестель пропонував розподілити всі оброблювані землі на дві частини — т. з. громадську, що без оплати надавалася всім громадянам Росії, залишалася власністю громади й не підлягала будь-яким актам купівлі-продажу, й приватну, якою землевласники могли вільно розпоряджатися. Проект П. І. Пестеля передбачав часткову конфіскацію поміщицького землеволодіння. Росія, за цим проектом, мала становити єдину, неподільну державу (виняток — Польща, якій надавалося право відокремлення). «Руська правда» проголошувала знищення станів, рівність громадян перед законом, свободу слова, друку, віросповідань, передбачала ліквідацію військ. поселень, скорочення строку служби в армії. Верховну законодавчу владу мало здійснювати Нар. віче, виконавчу — Держ. дума. Нагляд за виконанням законів мав здійснювати Верховний собор. Запровадження в життя положень «Руської правди» покладалося на Тимчасовий уряд, який повинен був мати диктаторські повноваження.

Поміркованішим за своїм складом і поглядами було Пн. т-во, яке очолив М. М. Муравйов. До його керівного ядра входили М. С. *Лунін*, С. П. Трубецькой, Є. П. *Оболенський*, І. І. Пущин. Конституційний проект Пн. т-ва розробив М. М. Муравйов. У проекті відстоювалася ідея Установчих зборів і рішуче заперечувалася диктатура тимчасового революц. правління. Росія мала перетворитися на федерацію 15 держав з власними парламентами. Зокрема, передбачалося створення «Чорноморської держави» з центром у Києві й «Української держави» з центром у Харкові. Законодавчу владу як в Росії в цілому, так і в цих «державах» мав здійснювати двопалатний парламент — Народне віче, виконавча влада мала належати єдиному загальнорос. імператорові, що повинен був виконувати функції верховного чиновника Рос. д-ви. Для виборців встановлювався досить високий майновий ценз. Менш демократично розв'язувалось і зем. питання. Селяни при звільненні мали одержати лише садиби й по 2 дес. орної землі. Проект М. М. Муравйова не дістав заг. схвалення, оскільки ряд членів т-ва, в т. ч. Є. П. Оболенський, брати М. О. й О. О. Бестужеви, В. К. Кюхельбекер, І. І. Пущин, П. Г. *Каховський* і особливо один з його керівників К. Ф. *Рилєєв*, поділяли республіканські ідеї.

З перших днів існування Пн. і Пд. т-ва мали зносини між собою, обговорювали свої незгоди, намагалися досягти єдності дій. З цією метою від Пд. т-ва до Петербурга в різний час їздили В. Л. *Давидов*, О. П. *Барятинський*, С. Г. *Волконський*, П. І. Пестель з проектом «Руської правди». Угоди про об'єднання т-в не було досягнуто. Проте наслідком переговорів була домовленість про взаємну підтримку в разі повстання. В 1825 Пд. т-во встановило зв'язок з польс. «*Патріотичним товариством*» і домовилося з ним про спільний виступ. Восени 1825 до Васильківської управи Пд. т-ва влилося на правах окремої управи *Товариство об'єднаних слов'ян*, що його заснували 1823 в м. Новограді-Волинському офіцери П. І. і А. І. *Борисови* та польс. революціонер Ю. К. *Люблінський*. У складі т-ва насамперед були офіцери військ. частин, розташованих на Волині. Найактивнішими учасниками т-ва були І. І. *Горбачевський*, В. М. *Соловйов*, А. Д. *Кузьмін*, І. І. *Сухинов*, М. О. *Щепилло*.

В листопаді 1825 раптово помер імператор Олександр І. Наслідник Костянтин зрікся престолу. В країні склалося міжвладдя. Правлячі кола розгубилися. В армії було неспокійно. Д. довідалися, що їхня діяльність через доноси зрадників стала відома урядові. Пн. т-во прийняло рішення про збройний виступ, який було призначено на 14 (26).XII — день присяги новому імператорові Миколі І. Члени Пн. т-ва передбачали вивести повсталі війська під своїм командуванням на Сенатську площу, зірвати присягу членів Сенату, захопити Сенат, Зимовий палац і Петропавловську фортецю, заарештувати царську сім'ю. Планувалося змусити Сенат обнародувати підготовлений Д. маніфест, в якому проголошувалися повалення уряду, ліквідація кріпосництва, рекрутчини, військ. поселень, рівність усіх громадян перед законом, свобода друку, віросповідань, пропонувалося утворити суд присяжних, провести вибори до місцевих органів влади та Установчих зборів для розв'язання питання політ. ладу Росії. Керівником повстання було обрано С. П. Трубецького. До Москви й на Україну були послані гінці з повідомленнями про початок повстання.

Проте цей докладно розроблений план практично було зірвано ще до початку повстання. П. Г. Каховський вранці 14 (26).XII відмовився виконати

доручений йому замах на Миколу I, О. І. Якубович — повести гвардійські частини на Зимовий палац, С. П. Трубецькой не справдив довіри повстанців і зовсім не з'явився на Сенатську площу, чим вніс дезорганізацію в їхні ряди. Повстання почалося об 11 год. ранку. На площу вийшли лейб-гвардії Моск. полк на чолі з братами М. О. і О. О. Бестужевими й Д. О. Щепіним-Ростовським, пізніше — лейб-гвардії Гренадерський полк і Гвардійський морський екіпаж. Вдень кількість повстанців досягла бл. 3 тис. солдатів і 30 офіцерів. Проте наміри повстанців зазнали краху. На той час сенатори вже встигли присягнути Миколі I. Повстанці, які вишикувалися в каре, відбили кілька атак гвардійської кінноти, що лишилася вірною Миколі I. Спроби петерб. ген.-губернатора М. А. Милорадовича й митрополита умовити повстанців розійтися були марними. П. Г. Каховський смертельно поранив Милорадовича. Надвечір повстанці обрали нового військ. керівника — кн. Є. П. Оболенського. Але було вже пізно. Микола I встиг перехопити ініціативу й зосередити проти повстанців військ. частини, що в 4 рази перевищували їхні сили. Повсталі полки було оточено й по них відкрито артилерійський вогонь. Опір повстанців було зламано, причому було вбито понад 80 чол. і багато поранено. За наказом царя загиблих і тяжко поранених було скинуто під лід у Неву. Відразу ж почалися масові арешти. Лише через два тижні, коли звістка про поразку повстання в Петербурзі дійшла до України, почали виступ члени Пд. т-ва. 29.XII 1825 (10.I 1826) повстав Чернігівський полк, який очолювали С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін (див. *Чернігівського полку повстання*). Повстанці чисельністю понад 1 тис. чол. з 18 офіцерами виступили з с. Триліс, захопили м. Васильків і рушили в напрямі Житомира для з'єднання з ін. військ. частинами, але змушені були звернути на Білу Церкву. Повстанців не підтримав жоден з полків, на які розраховували керівники повстання. Це трапилося через пасивність ін. управ Пд. т-ва, діяльність яких була паралізована звісткою про арешт 13 (25).XII 1825 П. І. Пестеля та поразку повстання в Петербурзі. Серед повстанців і частково серед селянства було розповсюджено прокламацію «Православний катехізис», що його написали в республіканському дусі С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін, в якому засуджувалося самодержавство й закликалося встановити народовладдя. Кілька примірників «Катехізиса» було розкидано в Києві за вказівкою керівників повстання, що свідчить про прагнення їх у вирішальний момент залучити до руху проти самодержавства й нар. маси. 3 (15).I 1826 поблизу с. Ковалівки Чернігівський полк було розгромлено загоном урядових військ ген. Гейсмара. 9 учасників повстання загинуло, бл. 50 було поранено. Царський уряд жорстоко розправився з Д. До слідства було притягнуто 579 чол. Слідчий к-т очолив фактично сам Микола I. П'ятеро керівників руху Д.— П. І. Пестеля, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна, К. Ф. Рилєєва, П. Г. Каховського — 13(25). VII 1826 було повішено в Петропавловській фортеці. 121 чол. заслано до Сибіру на каторгу й поселення. Сотні солдатів покарано шпіцрутенами, відправлено в діючу армію на Кавказ, серед них кількох офіцерів, розжалуваних у рядові. Гол. причиною поразки повстання і невдачі руху Д. були їхня класова, дворянська обмеженість, відсутність дійових зв'язків з народом. Дотримуючись хибної тактики «військової революції», без участі народу, Д. у вирішальний момент не дістали підтримки солдатських і сел. мас, хоча йшли на боротьбу в ім'я визволення народу від соціального гноблення. «Протестує мізерна меншість дворян, безсилих без підтримки народу»,— чітко визначив причини поразки декабристів В. І. Ленін (Твори, т. 19, с. 287). Повстання Д. було першим відкритим виступом із зброєю в руках з метою скинення самодержавства й ліквідації кріпосництва. В. І. Ленін починає з Д. періодизацію рос. визвольного руху. Програму й осн. лозунги Д.— ліквідація кріпосництва й повалення самодержавства — взяли на озброєння наступні покоління революціонерів. Під цими гаслами виступали революц. демократи 40—60-х рр. 19 ст. О. І. Герцен, М. П. Огарьов, М. О. Добролюбов, В. Г. Бєлінський, Т. Г. Шевченко. Профілі п'яти страчених керівників декабристського руху на обкладинці журн. «Полярная звезда» О. І. Герцена були символом боротьби проти царизму. Т. Г. Шевченко мріяв про визволення Д., які зазнавали тяжких мук на каторзі, і називав їх у своїх віршах «споборниками святої волі». В. І. Ленін у статті «Пам'яті Герцена» писав: «Шануючи Герцена, ми бачимо ясно три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена» (Твори, т. 18, с. 13). Д. мали величезний вплив на розвиток передової суспільної думки, передової культури в Росії. Серед них було чимало видатних письменників, поетів, істориків. Одним з родоначальників революц. громадян. поезії був К. Ф. Рилєєв, який у своїх віршах «До временщика», «Громадянин», революц. думах, піснях та ін. творах таврував самодержав-

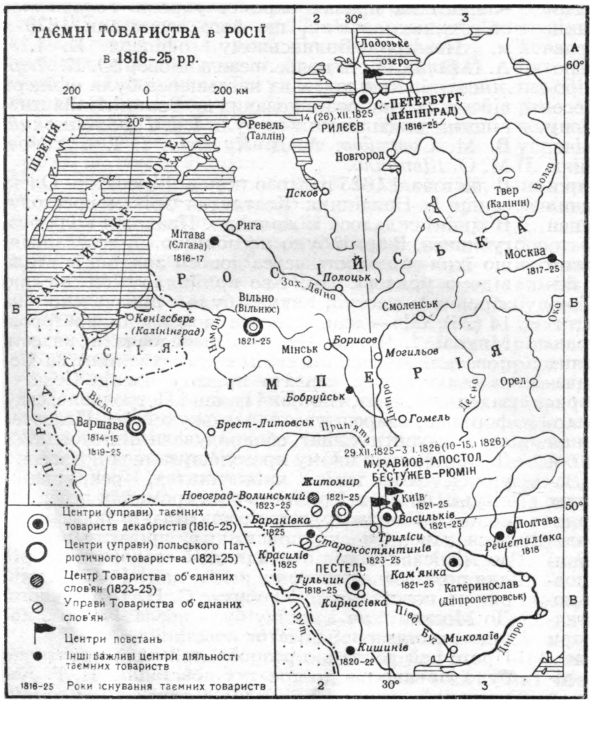

ство й кріпосництво, оспівував видатних керівників сел.-козац. повстань проти польс.-шляхет. гніту—Б. Хмельницького, С. Наливайка, С. Палія. Борців за свободу прославив у своїх творах поет-декабрист В. К. Кюхельбекер. Значну поетичну спадщину залишили декабристи Ф. М. Глинка, В. Ф. Раєвський, О. І. Одоєвський, рядок з вірша якого «Из искры возгорится пламя!» В. І. Ленін узяв епіграфом для газ. «Искра». Навколо літ. альманахів К. Ф. Рилєєва й О. О. Бестужева «Полярная звезда», В. К. Кюхельбекера «Мнемозина» і «Товарищества аматорів російської словесності», яке очолював Ф. М. Глинка, групувалися передові рос. письменники.

Великий внесок зробили Д. й в передову вітчизн. науку. Серед них було чимало видатних істориків. У поглядах на історію Д. були ідеалістами, але вони критично ставилися до сучасної їм реакційної дворянської історіографії, виступали проти норманізму й реліг. тлумачення історії, властивих реакц. дворянській історіографії. М. М. Муравйов зробив грунтовний критичний огляд «Історії держави російської» М. М. Карамзіна, висунувши на противагу йому тезу про вирішальну роль в історії не царя, а народу. Багато праць з історії Росії 17—18 ст., особливо періоду Петра I, залишив О. О. Корнилович, один з видатних дослідників істор. джерел. Історію флоту досліджували М. О. Бестужев і В. І. Штейнгель. Праці з історії донського козацтва створив В. Д. Сухоруков. Д.-історики вивчали сел. війни під керівництвом С. Т. Разіна й О. І. Пугачова.

Д. вперше в Росії заявили, що історія належить народові (М. М. Муравйов). У багатьох творах Д. широко відображено життя укр. народу. Ф. М. Глинка, який збирав на Київщині й Чернігівщині фольклор, написав істор. повість «Зіновій Богдан Хмельницький». К. Ф. Рилєєв у поемі «Наливайко», в думі «Богдан Хмельницький» звертався до героїчного минулого укр. народу, захоплювався його боротьбою за волю й незалежність. Д. цікавилися культ. життям України. Зокрема, К. Ф. Рилєєв читав «Украинский вестник». Твори В. Ф. Раєвського друкувалися в «Украинском вестнике» та «Украинском журнале», які видавалися в Харкові. З метою налагодження тісніших культурних зв'язків між рос. і укр. народами декабрист П. О. Муханов за дорученням К. Ф. Рилєєва розповсюджував у Києві альманах «Полярная звезда». Повстання Д. знайшло безпосередній відгук у трудящих мас України. На Київщині, що була театром воєнних дій під час повстання Чернігівського полку, 1826—27 з новою силою розгорнувся антикріпосницький сел. рух.

Історіографія. Після придушення повстання царський уряд вжив заходів, щоб справжня мета руху Д. не стала відома широкій громадськості. В рос. і закордонній пресі розповсюджувалося «Донесення слідчої комісії», яке тенденційно висвітлювало рух Д., його мету, програму. Учасників руху зображували як незначну групу осіб, що підбурювали військa, щоб захопити владу в особистих цілях. Цю офіційну версію підтримали такі історики, як М. О. Корф, М. К. Шильдер, М. І. Богданович, М. Ф. Дубровін та ін. Першими намагалися об'єктивно висвітлити рух Д. самі його учасники. На допитах у слідчій комісії, а пізніше в своїх творах («Погляд на таємне товариство в Росії у 1816—26 рр.» М. С. Луніна, «Розгляд донесення слідчої комісії в 1826 р.» М. М. Муравйова, мемуари) вони заклали основи революц. концепції руху Д. По суті першим істориком руху Д. став О. І. Герцен. У своїх брошурах, статтях, на сторінках свого журн. «Полярная звезда» він став пропагандистом їхніх ідей, підкреслив революц. характер декабристського руху. В той же час О. І. Герцен ідеалізував Д., переоцінював зрілість їхньої ідеології, хоч і правильно зрозумів причини поразки руху й вірно визначив його істор. значення. Високо оцінили подвиг Д. революціонери-різночинці 60—70-х рр. 19 ст. Бурж.-ліберальна історіографія в особі істориків О. М. Пипіна, М. П. Павлова-Сільванського, М. В. Довнар-Запольського, В. І. Семевського, хоч і зробила крок уперед у порівнянні з офіц. історіографією, але не дала наук. аналізу причин виникнення руху Д., його мети. Рух Д. у працях цих істориків подано без зв'язку з соціально-економіч. процесами, які відбувалися в Росії в той час. Перша спроба марксистської оцінки руху Д. належить Г. В. Плеханову (промова «14 грудня 1825 року»). Але лише В. І. Ленін всебічно визначив класовий характер і місце Д. у визвольному русі Росії (статті «Пам'яті Герцена», «З минулого робітничої преси в Росії», «Роль станів і класів у визвольному русі»).

Значну роботу по вивченню руху Д. провели рад. історики. Їхні праці, написані на підставі раніше не відомих архівних матеріалів, спростовували бурж.-ліберальну концепцію руху Д. В 20—30-х рр. глибокі дослідження декабризму проведено в монографіях М. В. Нечкіної «Товарищество об'єднаних слов'ян» (М.—Л., 1927) і М. М. Дружиніна «Декабрист Микита Муравйов» (М., 1933) та ін. Видання архівних матеріалів ввело в наук. обіг багато нових документів, сприяло розширенню досліджень руху Д., висвітленню світогляду окремих його учасників. У 50-х рр. з'явилися праці про Пн. і Пд. т-ва (К. Д. Аксьонов, І. В. Порох, С. М. Файєрштейн та ін.), двотомне грунтовне дослідження М. В. Нечкіної «Рух декабристів» (т. 1—2. М., 1955). Висвітлено зв'язки руху Д. з нац.-визвольним рухом у Польщі, Румунії (П. М. Ольшанський, І. Йовва, І. Беккер, Л. Медведська). Рухові Д. на Україні присвячені праці М. М. Лисенка. Значну увагу приділили рад. вчені дослідженню світогляду Д.— вивченню їхніх оригінальних філософських, істор., економіч., військ. поглядів, а також життю й діяльності визначних учасників руху — П. І. Пестеля, М. С. Луніна, братів М. О. і О. О. Бестужевих та ін. Рух Д. привертає увагу й сучас. зарубіжних учених, зокрема Польщі (праці Л. Баумгартена «Декабристи й Польща», 1952, публікації В. Завадського «Мемуари декабристів», 1960, та ін.). Інтерес до руху Д. виявляють учені Італії, Франції та ін. країн Зх. Європи. Фальсифікуючи передову суспільно-політ. думку Росії, амер. історики (С. Томпкінс, Д. Гехт, А. Адамс, М. Маліа) зображають Д. прихильниками обмеженої монархії, які в своїх планах перетворень Росії керувалися лише ідеями зх.-європ. політ. і філософської думки 18 ст. Ці твердження дістали відсіч з боку рад. істориків.

Тв.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1—3. М., 1951; Лунин М. С. Сочинения и письма. Пг., 1923; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов..., т. 1—2. М., 1931—33; Горбачевский И. И. Записки. Письма. М., 1963; Якушкин И. Д. Записки, статьи, письма. М., 1951 [бібліогр. с. 696—705]; Корнилович А. О. Сочинения и письма. М.—Л., 1957 [бібліогр. с. 514—533]. *Літ.:* Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 18. Пам'яті Герцена; т. 19. Роль станів і класів у визвольному русі; т. 20. З минулого робітничої преси в Росії; т. 23. Доповідь про революцію 1905 року; Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 1—11. М.—Л., 1925—58; Декабристи на Україні, т. 1—2. К., 1926—30; Декабристы и их время, т. 1—2. М., 1928—32; Рух декабристів на Україні. Х., 1926; Декабристы на каторге и в ссылке. Сборник новых материалов и статей...

М., 1925; Сыроечковский Б. Восстание Черниговского полка в показаниях участников. «Красный архив», 1925, т. 6; Щеголев П. Е. Декабристы. М.—Л., 1926; Багалій Д. Декабристи на Україні. Х., 1926; Базилевич В. Декабристи на Київщині. К., 1926; Гессен С. Солдаты и матросы в восстании декабристов. М., 1930 [бібліогр. с. 155—158]; Габов Г. И. Общественно-политические и философские взгляды декабристов. М., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Очерки из истории движения декабристов. Сборник статей. М., 1954; Історія Української РСР, т. І. К., 1967. Лисенко М. М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Гайдай Г. А. Т. Г. Шевченко и декабристы. К., 1964; Волк С. С. Исторические взгляды декабристов. М.—Л., 1958; Олійник Л. В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії. «Український історичний журнал», 1965, № 12; Ченцов Н. М. Восстание декабристов. Библиография. М.—Л., 1929; Эймонтова Р. Г. Движение декабристов. Указатель литературы. 1928—1959. М., 1960.

М. Ф. Закревський (Київ).

ДЕКА́ДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ Й МИСТЕ́ЦТВА — показ у столиці Рад. Союзу Москві та союзних республіках досягнень, що їх здобув укр. народ за роки Рад. влади в усіх галузях нар. г-ва, науки й культури. У 1929 вперше в Москві було проведено Тиждень укр. літератури; 1936 відбулася перша Декада, 1951 — друга, 1960 — третя, найбільш представницька. Учасники її: 9 театрів, 4 муз.-хорові колективи, симф. оркестр УРСР, засл. ансамбль танцю УРСР, велика група діячів культури. В 1964 — Декада укр. рад. л-ри в Грузії, 1965 — Декада укр. л-ри й мистецтва в Узбекистані, 1966 — в Казахстані. В 1967 було проведено Дні культури й мистецтва України в РРФСР. У 1968 — Тиждень укр. л-ри в Киргизії. У 1969—Декада укр. л-ри й мистецтва в РРФСР.У декадах беруть участь письменники, артисти, композитори, театральні й муз. професійні та самодіяльні колективи; відкриваються виставки книги, графіки, плакату й фотографій, демонструються кінофільми, влаштовуються концерти й вечори тощо. Д. у. л. й м.— важливий захід, що сприяє міжнац. культ. єднанню, популяризації укр. л-ри й мистецтва, зміцненню творчих зв'язків з митцями ін. народів Рад. Союзу.

Літ.: Декада української літератури та мистецтва. Москва. 1960. К., 1961; Братерство народів — братерство культур. К., 1960.

В. А. Афанасьєв (Київ).

ДЕКЛАРА́ЦІЇ НАРО́ДНИХ ЗБО́РІВ ЗАХІ́ДНОЇ УКРАЇ́НИ—законодавчі акти конституційного характеру з найістотніших питань суспільного ладу і держ. устрою Зх. України, ухвалені її Нар. Зборами 27—28.X 1939. Трудящі Зх. України, яка була визволена Рад. Армією у вересні 1939, під керівництвом комуністів одностайно виступили за встановлення Рад. влади та возз'єднання Зх. України з УРСР. Для розв'язання корінних питань про основи суспільного ладу і держ. устрою 22.X 1939 населення Зх. України шляхом загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні обрало депутатів до *Народних Зборів Західної України*. Нар. Збори, що відкрилися 26.X 1939 у Львові, 27.X на ранковому засіданні одноголосно ухвалили Декларацію про встановлення Рад. влади в Зх. Україні. Цією декларацією було розв'язано питання про держ. владу на визволеній землі. На вечірньому засіданні того ж дня також одноголосно затверджено Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР. Цим актом Нар. Збори здійснили право населення Зх. України на самовизначення і влаштування свого життя за власним бажанням, поклали край віковому роз'єднанню единокровних братів. Деклараціями про націоналізацію банків і великої пром-сті та про конфіскацію земель поміщиків, монастирів і великих держ. урядовців, ухваленими 28.X, Нар. Збори перетворили з-ди, ф-ки, копальні, банки, залізниці, землю на всенар. добро, тобто на соціалістич. власність. Цим було знищено економіч. основи бурж.-поміщицького ладу та створено умови для будівництва соціалістич. економіки. Істор. значення декларацій полягає в тому, що вони, виявляючи одностайну волю населення, законодавчо закріпили перемогу Рад. влади в Зх. Україні, забезпечили *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*, визначили і закріпили основи нового, соціалістич. суспільно-політ. та економіч. ладу на зх.-укр. землях.

Літ.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949.

Б. М. Бабій (Київ).

ДЕКЛАРА́ЦІЯ НАРА́ДИ ПРЕДСТАВНИКІ́В КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н 1957 — документ, прийнятий нарадою представників Алб. партії праці, Болг. комуністич. партії, Угор. соціалістич. робітн. партії, Партії трудящих В'єтнаму, Соціалістич. єдиної партії Німеччини, Комуністич. партії Китаю, Трудової партії Кореї, Монг. нар.-революц. партії, Польс. об'єднаної робітн. партії, Рум. робітн. партії (тепер Рум. комуністич. партія), Комуністич. партії Рад. Союзу, Комуністич. партії Чехословаччини. Нарада відбувалася 14—16.XI 1957 в Москві. Декларація є хартією сучас. комуністич. і робітн. руху, програмою його боротьби за мир, демократію і соціалізм. Її повністю схвалили всі інші комуністич. партії світу.

Декларація дає широку картину докорінних змін, що відбулися за останній час у розстановці сил на світовій арені. В ній підкреслено, що осн. змістом сучас. епохи є перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтн. соціалістич. революцією в Росії. В Декларації проаналізовано сучас. міжнар. становище. В ній зазначено, що наявність воєнної небезпеки з боку імперіалістич. д-в, і в першу чергу — агресивних імперіалістич. кіл США, робить боротьбу за мир першочерговим завданням комуністич. партій. Вона закликала народи світу до активних дій проти паліїв війни. Декларація сформулювала заг. закономірності, на яких грунтуються процеси соціалістич. революції і соціалістич. будівництва, властиві всім країнам, що стають на шлях соціалізму. Такими заг. закономірностями є керівництво труд. масами з боку робітн. класу, ядро якого становить марксистсько-ленінська партія, проведення пролет. революції і встановлення диктатури пролетаріату в тій чи ін. формі, союз робітн. класу з осн. масою селянства та ін. верствами трудящих; встановлення суспільної власності на осн. засоби виробн.; соціалістич. перетворення с. г.; планомірний розвиток г-ва, спрямований на побудову соціалізму й комунізму; здійснення соціалістич. революції в галузі ідеології та культури; ліквідація нац. гніту і встановлення рівноправності і братерської дружби між народами; захист завоювань соціалізму від зазіхань зовн. і внутр. ворогів; проведення політики пролет. інтернаціоналізму. Декларація підкреслила, що ці закономірності виявляються всюди при наявності істор. нац. особливостей і традицій, які треба враховувати. Декларація відзначила, що перехід різних країн від капіталізму до соціалізму може відбуватися в різноманітних формах. Робітн. клас і його авангард — марксистсько-ленінська партія прагнуть здійснити соціалістич. революцію мирним шляхом, що відповідає інтересам робітн. класу і всього народу. Проте при застосуванні експлуататорськими класами насильства над

народом необхідно мати на увазі й ін. можливість — немирний перехід до соціалізму.
В Декларації вказується, що на сучас. етапі важливе значення для ідейного й організаційного зміцнення комуністич. партій і поширення їхнього впливу на маси набуває посилення боротьби проти опортуністич. течій у робітн. і комуністич. русі, подолання ревізіонізму і догматизму. Одним з першочергових завдань, як зазначається в Декларації, є посилення марксистсько-ленінського виховання мас, боротьба проти бурж. ідеології, широка пропаганда ідей соціалізму і дружби народів. Декларація узагальнила досвід роботи комуністич. і робітн. партій соціалістич. країн, досвід робітн. руху в капіталістич. країнах, нац.-визвольного руху. Вона знаменувала собою новий етап розвитку комуністич. руху. Ідеї Декларації було розвинуто й збагачено в *Заяві Наради представників комуністичних і робітничих партій 1960.*
Видання: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ НАРО́ДІВ РОСІЇ — один з найважливіших конституційних актів Раднаркому РРФСР [затверджений 2 (15).XI 1917], що поклав початок перетворенню в життя ленінської програми в нац. питанні. Декларація відіграла вирішальну роль в ліквідації нац. гноблення та розв'язанні нац. питання в дусі пролетарського інтернаціоналізму й соціалістич. демократизму. Відповідно до програмних вимог Комуністич. партії вона проголосила рівність і суверенність народів Росії, право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення й створення самостійної д-ви, скасування всіх і всіляких нац. і нац.-реліг. привілеїв та обмежень, вільний розвиток нац. меншостей та етнографічних груп, що живуть на тер. Росії. Послідовно й неухильно здійснюючи Декларацію, Раднарком РРФСР у *Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради* від 4 (17).XII 1917 визнав без будь-яких обмежень і умов «все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу». Незабаром було визнано також держ. незалежність Фінляндії [декрет від 18 (31).XII 1917], Польщі (29.VIII 1918), Естонії (7.XII 1918), Литви й Латвії (22.XII 1918), Білорусії (4.II 1919) й народів Кавказу (1919). Д. п. н. Р. стала основою створення суверенних рад. союзних республік та добровільного союзу соціалістич. націй — Союзу РСР.
С. Л. Фукс (Харків).

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ТРУДЯ́ЩОГО І ЕКСПЛУАТО́ВАНОГО НАРО́ДУ — один з найважливіших конституційних актів Раднаркому РРФСР, проект якого, розроблений В. І. Леніним, остаточно затверджено 18 (31).I 1918 *Третім Всеросійським з'їздом Рад*; прообраз першої конституції Рад. д-ви. Цей проект В. І. Ленін ще 3(16).I 1918 вніс на розгляд ВЦВК, який одностайно прийняв його. Фракція більшовиків від імені Рад. влади 5 (18).I 1918 внесла проект Декларації до *Установчих зборів*, які відмовилися розглядати її. Декларація проголосила осн. завданням влади трудящих побудову соціалізму й комунізму. Вона закріпила перші завоювання соціалістич. революції: встановлення Рад. влади в центрі й на місцях, скасування приватної власності на землю й передачу її в зрівняльне користування трудящих, введення робітн. контролю й створення ВРНГ як першого кроку до націоналізації всієї пром-сті й транспорту, анулювання царських позик і націоналізацію банків. Декларація вводила заг. трудову повинність і декретувала створення Червоної Армії, повністю схвалила боротьбу Рад. влади за демократич. мир та її нац. політику. Особливо важливою для визначення форми нац.-держ. будівництва була ст. 2 Декларації: «Радянська Росія Республіка засновується на засадах вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік». Текст Декларації було повністю включено в Конституцію РРФСР 1918. Принцип повновладдя трудящих, закріплений Декларацією, дістав в СРСР своє втілення в *політичній організації радянського суспільства.*
Літ.: Ленін В. І. Декларація прав трудящого і експлуатованого народу.— Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 10—18 (23—31) січня 1918 р. Заключне слово перед закриттям з'їзду 18 (31) січня. Твори. Вид. 4, т. 26.
С. Л. Фукс (Харків).

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО УТВО́РЕННЯ СРСР — державний акт, яким проголошено об'єднання РРФСР, УРСР, БРСР та ЗСФРР в єдину союзну д-ву — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Проект Декларації, що його розробила спец. комісія, створена за рішенням Політбюро ЦК РКП (б) від 10.VIII 1922, схвалив 6.X 1922 Пленум ЦК РКП (б). В основу проекту лягли вказівки В. І. Леніна про необхідність рішучої боротьби проти великоруського шовінізму й додержання корінних принципів об'єднання — цілковитої рівноправності рад. республік та добровільності їх об'єднання. Питання про утворення СРСР посідало центр. місце в роботі *Сьомого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який 13.XII 1922 затвердив Декларацію разом з «Основами Конституції СРСР» і цим вніс великий вклад в істор. справу утворення СРСР. 29.XII 1922 проект Декларації затвердила конференція повноважних делегацій від РРФСР, УРСР, БРСР та ЗСФРР; 30.XII 1922 її прийняв *Перший з'їзд Рад СРСР* разом з *Договором про утворення СРСР*. Декларація визначила причини, що зумовили створення СРСР: необхідність відбудови г-ва, неможливої при роздільному існуванні республік; нестійкість міжнар. становища й небезпека нових нападів ззовні; інтернац. природа Рад. влади. Декларація й Договір про утворення СРСР увійшли до Конституції СРСР 1924 як її перший розділ.
Літ.: Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію». Твори. Вид. 4, т. 36; История Советской конституции (в документах). 1917—1956. М., 1957; Історія держави і права Української РСР, т. І. 1917—1937 рр. К., 1967.

ДЕКРЕ́Т (лат. decretum — постанова, рішення) — законодавчий акт найвищих органів держ. влади та управління Рад. д-ви в перші роки її існування. В Д. (див., напр., *Декрет про мир, Декрет про землю, Декрет про Робітничо-Селянську Червону Армію* та ін.) відображено політику Комуністич. партії та Рад. уряду, яка була спрямована на знищення бурж.-поміщицького ладу і створення нового, рад. держ. і суспільного устрою. Д. проводили в життя програмні положення Комуністич. партії. В. І. Ленін, що був автором перших найважливіших Д. Рад. влади або редагував їх, зазначав, що вони були також і формою пропаганди. Відповідно до резолюції 1-го Всеукр. з'їзду Рад від 12 (25).XII 1917 «Про організацію влади на Україні» на територію Укр. Рад. Республіки негайно поширювалися всі Д. і розпорядження Робітн.-сел. уряду Рад. Росії. Конституція СРСР 1924, Конституція УРСР 1929 передбачали видання Д. як законодавчих актів, що визначали заг. норми політ. та економіч. життя. Д. є важливим джерелом вивчення історії побудови соціалістич. суспільства в СРСР.

Літ.: Ленін В. І. XI з'їзд РКП (б) 27 березня — 2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП (б) 27 березня. Твори. Вид. 4, т. 33; **Декреты** Советской власти, т. 1—3. М., 1957—64.

№ 209
Суббота,
28 октября 1917 г.

ИЗВѢСТІЯ

ЦѢНА:
въ Петроградѣ 15 коп.
на ст. жел. д. 18 коп.

Центральнаго Исполнительнаго Комитета
и Петроградскаго Совѣта
РАБОЧИХЪ и СОЛДАТСКИХЪ ДЕПУТАТОВЪ.

Въ виду созыва въ теченіи ближайшихъ дней Второго Всероссійскаго Съѣзда Совѣтовъ Крестьянскихъ Депутатовъ, **крестьянъ-делегатовъ** пріѣхавшихъ на Второй Всероссійскій Съѣздъ Совѣтовъ Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ **просятъ остаться** для участія въ работахъ этого съѣзда.

ДЕКРЕТЪ О ЗЕМЛѢ

Декрет про землю, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ДЕКРЕ́Т ВЦВК ПРО ОБ'Є́ДНАННЯ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК РОСІ́Ї, УКРАЇ́НИ, ЛА́ТВІЇ, ЛИТВИ́, БІЛОРУ́СІЇ ДЛЯ БОРОТЬБИ́ З СВІТОВИ́М ІМПЕРІАЛІ́ЗМОМ — держ. акт про воєнний союз рад. республік, прийнятий 1.VI 1919 Всеросійським ЦВК. Прийняття цього декрету зумовлювалося становищем, що склалося на фронтах громадян. війни. Сили міжнар. капіталу намагалися заг. наступом на всіх фронтах задушити Рад. владу всюди, де вона була створена масовим революц. рухом робітників і селян. За цих умов було необхідно об'єднати рос., укр., латиських, лит., білорус. і кримських трудящих, яких хотіли знов повернути в рабство. В першу чергу був потрібний воєнний союз рад. республік для організації відсічі міжнар. реакції. В основу цієї діяльності було покладено ленінський «Проект директиви ЦК про воєнну єдність» (травень 1919). Виходячи з постанови Всеукраїнського ЦВК «Про об'єднання військових сил радянських республік», прийнятої 18.V 1919, та з пропозицій рад. урядів Латвії, Литви і Білорусії, ВЦВК в декреті передбачав об'єднання військ. організації і військ. командування, рад нар. г-ва, залізнич. управління і г-ва, фінансів і комісаріатів праці рад. республік — Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму. Об'єднання відбувалося на основі визнання незалежності, свободи й самовизначення цих рад. республік. Декрет був важливим кроком на шляху розвитку федеративних відносин між незалежними рад. республіками і сприяв перемозі над внутр. і зовн. контрреволюцією.

В. В. Цвєтков (Київ).

ДЕКРЕ́Т ПРО ЗЕ́МЛЮ — перший законодавчий акт Рад. д-ви в галузі зем. відносин. За рішенням ЦК РСДРП (б) від 21.X (3 XI) декрет написав В. І. Ленін [26.X (8.XI) 1917]. Прийнятий *Другим Всеросійським з'їздом Рад* на доповідь В. І. Леніна 27.X (9.XI) 1917. Д. про з. був першим кроком Рад. влади на шляху ліквідації поміщицького землеволодіння, поклав початок соціалістич. перетворенням аграрних відносин у Росії. Він ліквідував негайно й без будь-якого викупу поміщицьку власність на землю. Всі поміщицькі маєтки, удільні, монастирські й церк. землі з усім їхнім живим і мертвим реманентом, будівлями і всіма речами передавалися в розпорядження волосних зем. к-тів і повітових Рад сел. депутатів. Не конфіскувалися землі трудящих селян і козаків. Землі вилучалися з приватного обороту, тобто категорично заборонялися купівля, продаж, закладання, здавання землі в оренду тощо. Органам місцевої влади при здійсненні зем. перетворень декрет пропонував керуватися сел. наказом про землю (частиною декрету), що його склала редакція «Известий Всероссийского Совета крестьянских депутатов» на підставі 242 місцевих сел. наказів, які відображали настрої й вимоги широких сел. мас країни. Декрет у поєднанні з наказом по суті визначив основи всього зем. устрою Рад. д-ви й наступного законодавства Рад. влади «в аграрному перетворенні, цьому надзвичайно трудному і в той же час надзвичайно важливому соціалістичному перетворенні» (Л е н і н В. І. Твори, т. 28, с. 274). Істор. значення декрету полягає в тому, що він забезпечив пролетаріатові Рад. країни широку підтримку трудящих верств селянства як у завоюванні, так і в зміцненні *диктатури пролетаріату*, став основою політ. союзу пролетаріату і селянства, що одержало безоплатно понад 150 млн. дес. землі. Декрет звільняв селян від щорічної орендної плати поміщикам у розмірі понад 700 млн. крб. золотом.

Відповідно до рішення *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* Д. про з. було поширено на тер. УРСР. Трудяще селянство України за цим декретом одержало понад 14 млн. дес. конфіскованої землі, що сприяло широкому залученню його на бік робітн. класу і мобілізації сил укр. народу для боротьби проти *Центральної ради*.

Другий Всеукр. з'їзд Рад (17—19.III 1918) прийняв «Тимчасові положення про соціалізацію землі», в основу яких було покладено ленінський Д. про з. В той час на Україні не тільки розподілялися поміщицькі землі й відбиралися лишки земель у куркулів, але й було створено перші колективні г-ва. В кін. 1917 — на поч. 1918 їх вже було бл. 40.

Трудяще селянство України під керівництвом більшовиків рішуче проводило в життя Д. про з., завдяки якому перебудова с. г. на нових, соціалістич. засадах з кожним днем набирала все більшого розмаху. Див. також *Аграрне питання* на Україні.

Літ.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 25. З щоденника публіциста; т. 26. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада); т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський; Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 1. 1917—1941 рр. К., 1963; Р у б а ч М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956.

С. Й. Журба (Київ).

ДЕКРЕ́Т ПРО МИР — перший зовнішньополіт. акт Рад. д-ви, написаний В. І. Леніним і 26.X (8.XI) 1917 прийнятий *Другим Всеросійським з'їздом Рад*. У декреті відбито генеральну лінію зовн. політики Комуністич. партії і Рад. д-ви, спрямовану на гарантування миру й безпеки

народів. Декрет у законодавчому порядку сформулював осн. принципи зовн. політики і дипломатії соціалістич. д-ви: мирне співіснування д-в з різними соціально-економіч. системами, відмову першої у світовій історії д-ви трудящих брати участь в імперіалістич. війнах, рішуче засудження війни як засобу розв'язання спірних питань, справжню миролюбність і прагнення до дружніх відносин, розвиток і зміцнення добросусідських стосунків з усіма країнами світу. Декрет знаменував початок нової епохи в міжнар. відносинах. Вперше в історії в законодавчому акті було засуджено імперіалістичну війну як тяжкий злочин проти людства і запропоновано усім народам та урядам негайно розпочати переговори про укладення заг. справедливого демократич. миру без анексій і контрибуцій, тобто без загарбання й пограбування чужих земель і народів. Декрет засуджував будь-який примус і насильство у відносинах між націями, проголошував повну рівність д-в і народів, поважання їхнього суверенітету й незалежності, невтручання у внутр. справи ін. д-в, право націй і народів боротися за свою незалежність. Рад. д-ва Д. про м. зверталася не лише до урядів, а й до всіх народів, насамперед до робітників і селян воюючих країн, з закликом покінчити з війною. Відповідно до резолюції *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* ЦВК Рад. України поширив на тер. республіки чинність декретів РРФСР, в т. ч. Декрету про мир.

Літ.: Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Твори. Вид. 4, т. 26; Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932.

Р. В. Бершеда (Київ).

ДЕКРЕ́Т ПРО РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКУ ЧЕРВО́НУ А́РМІЮ — законодавчий акт Раднаркому РРФСР за підписом В. І. Леніна про створення Збройних Сил Рад. країни — Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА). Виданий 15 (28).І 1918. За цим декретом РСЧА формувалася на добровільних засадах з представників трудящих мас. Спочатку до лав РСЧА приймали лише за рекомендаціями ревкомів, парт. і громад. демократич. орг-цій. Згодом, в ході громадян. війни 1918—20, РСЧА почали комплектувати шляхом мобілізації військовозобов'язаних. Аналогічний декрет — про створення Червоної Армії Рад. України — *Червоного козацтва України* — видав 20.І(2.ІІ) 1918 *Народний Секретаріат* — укр. Рад. уряд.

ДЕКРЕ́Т ПРО СКАСУВА́ННЯ СТА́НІВ І ЦИВІ́ЛЬНИХ ЧИНІ́В — один з перших законодавчих актів Рад. д-ви, затверджений ВЦВК 10 (23).XI 1917, який узаконив ліквідацію соціальної нерівності, здійснену в результаті Великої Жовтн. соціалістич. революції. Цей декрет завершив знищення залишків феодалізму в Рад. країні. З дня опублікування декрету [12(25).XI 1917] скасовувалися усі стани і станові поділи громадян, станові привілеї та обмеження, станові орг-ції і установи, а також усі цивільні чини, що існували в Рос. імперії. Декрет встановлював «одне загальне для всього населення Росії найменування громадян Російської Республіки». Декрет свідчить про те, що Рад. влада з перших днів свого існування не лише проголосила, а й законодавчо закріпила ленінські принципи рівноправності й братерства всіх народів, націй і національностей країни. Законодавчим втіленням цього декрету в УРСР був декрет Раднаркому України від 9.ІІ 1919 «Про скасування станів і цивільних чинів».

М. І. Забруцький (Київ).

№ 298. Пятница, 27 октября 1917 г.

ИЗВѢСТІЯ

ЦѢНА: въ Петроградѣ 15 коп. на ст. жел. д. 18 коп.

Центральнаго Исполнительнаго Комитета и Петроградскаго Совѣта Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ.

Декретъ о мирѣ,

принятый единогласно на засѣданіи Всероссійскаго Съѣзда Совѣтовъ Рабочихъ, Солдатскихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ 26 октября 1917 г.

Декрет про мир, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ДЕКРЕ́Т ПРО СУД — перший рад. законодавчий акт, що визначив форми організації рад. суду, виданий Раднаркомом РРФСР і підписаний В. І. Леніним 22.XI (5.XII) 1917. Д. про с. скасував старі судові установи, органи слідства, прокуратуру, присяжну і приватну адвокатуру, припинив діяльність мирових суддів і проголосив, що замість бурж.-поміщицького суду обираються на демократич. засадах місцеві нар. суди, обвинувачами і захисниками в яких могли виступати всі громадяни, що користувалися громадян. правами. Декрет визначав підсудність місцевих судів у розгляді справ і покладав одноособово на місцевих суддів проведення попереднього слідства. Декрет також запроваджував робітн. і сел. *революційні трибунали*.

Гол. положення ленінського Д. про с. та революц. правотворчість мас стали основою першого закону про суд, виданого на Україні,— постанови Народного Секретаріату від 4.І 1918 «Про введення Народного суду». Цим актом було скасовано бурж. судову систему та утворено нові дільничні, повітові й міські суди. Постанова визначала, що судді обираються заг. і прямим голосуванням, усі засідання суду відкриті, присутні на них мають право брати участь в обговоренні справ. Суди повинні керуватися революц. совістю і правосвідомістю та застосовувати закони попередніх урядів лише тоді, якщо вони не суперечать декретам Рад. влади і програмам соціалістич. партій. Проголошувалось утворення в республіці революц. трибуналів. В умовах воєнного часу і громадян. війни передбачені цим актом пролетарські судові установи не було повсюдно створено на Україні. В той період діяли також спец. органи військ. юстиції — революц. військ. трибунали. 14.ІІ 1919

Раднарком УРСР видав декрет, яким скасував усі бурж.-поміщицькі суди, організовані в період тимчасового панування *Центральної ради, гетьманщини* та *Директорії*. Цим же декретом затверджувалося «Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УРСР», яке підтверджувало принципіальні основи судової організації, визначені ленінським Д. про с. та постановою Народного Секретаріату від 4.I 1918. Разом з тим, повітові та міські суди було ліквідовано, а дільничні перетворено на єдині нар. суди. Проголошені ленінським Д. про с. два види судових органів — нар. суди і революц. трибунали існували до судової реформи 1922, яка осн. ланкою рад. судової системи визначила нар. суд. Див. також *Судова система Української РСР, Законодавство Української РСР*.

А. П. Закалюк (Київ).

ДЕЛАФЛІЗ Дем'ян Петрович (р. н. невід.— 1861) — укр. етнограф бурж.-ліберального напряму. Н. у Франції в дворянській сім'ї. Під час Вітчизн. війни 1812 потрапив у полон і залишився жити на Україні. Працював лікарем у Київ. губ. Зібрав відомості з етнографії, фольклору, статистики, ботаніки, топографії Київщини. Шість рукописних альбомів Д., ілюстрованих кольоровими малюнками з життя й побуту укр. селян, зберігаються у відділі рукописів Центральної наук. б-ки АН УРСР і Чернігівському істор. музеї. Автор спогадів про повстання Чернігівського полку (див. *Чернігівського полку повстання*).

ДЕМА́НОВ Георгій Георгійович (28.VI 1915 — 19.VI 1944) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Кудояровому (тепер Лукояновського р-ну Горьк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942, закінчив курси удосконалення політскладу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу 932-го стріл. полку 252-ї стріл.д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 30.IX 1943 Д. очолив десантну групу, яка переправилася на правий берег ріки в районі х. Дзюбів (тепер село Кременчуцького р-ну Полт. обл.), знищила ворожу охорону і протягом 28 годин відбивала атаки фашистів, забезпечивши полку і д-зії можливість переправи. Помер від ран.

ДЕМБО́ВСЬКИЙ (Dębowski) Едвард (25.IV або 31.V 1822 — 27.II 1846) — польс. революц. демократ, філософ-матеріаліст. Н. у Варшаві в аристократич. сім'ї. З 1839 — член підпіл. революц. орг-ції «Співдружність польс. народу», керівник її лівого крила. Можливість визволення Польщі Д. вбачав у демократич. революції, рушійною силою якої вважав селян і ремісників. Виступав за знищення феод. ладу, тому вітав антифеод. повстання. Розумів спільність інтересів рос., укр. і польс. селянства. З 1846 нелегально жив у Галичині, де вів підготовку нац.-визвольного повстання. Створив у Галичині ряд повстанських груп, у Львові — повстанську орг-цію (500 чол.), до якої входили студенти, ремісники і солдати гарнізону. За ініціативою Д. у Львові почав виходити журн. «Коса», який виступав за сел. повстання. Саме про групу Д. в «Маніфесті Комуністичної партії» говориться, що вона «ставить аграрну революцію умовою національного визволення» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 440). В лютому 1846 Д. взяв активну участь у повстанні в Кракові. Під час сутички з австр. військами в околицях Кракова Д. було вбито. Практичну революц. діяльність Д. поєднував з теоретич. творчістю. В 1842—44 написав ряд статей з філософ. і політ. питань. У філософ. працях (гол. з них «Думки про майбутнє філософії», 1845) намагався застосувати діалектику до явищ природи і суспільства. Був одним із засновників революц.-демократич. естетики у Польщі.

Тв.: Рос. перекл.— В кн.: Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. 3. М., 1958.

Літ.: История философии, т. 2. М., 1957; Нарский И. С. Мировоззрение Э. Дембовского. М., 1954.

ДЕМИДЕ́НКО Євфросинія Панасівна (н. 23.XI 1916) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1956. Н. в с. Пологах-Яненках (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) в бідній сел. сім'ї. З 1933 працює дояркою радгоспу «Колос» (раніше колгосп ім. А. І. Мікояна) того самого р-ну тієї ж області. Прославилася високими надоями молока. Д. передає свій досвід молодим дояркам, виступає ініціатором соціалістич. змагання тваринників області. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Г. М. Кебкало (Переяслав-Хмельницький).

ДЕ́МИЧЕВ Петро Нилович (н. 3.I 1918) — діяч Комуністичної партії і Рад. д-ви. Член КПРС з 1939. Н. в с-щі Пісочній (тепер м. Кіров Калуз. обл.) в сім'ї робітника. В 1937—44 — в Рад. Армії. В 1944 закінчив Моск. хіміко-технологічний ін-т, 1953 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1944—45 — на наук.-пед. роботі. З 1945 — зав. відділом, секретар Рад. райкому партії Москви. В 1950—56 працював в апараті Моск. міськкому партії і ЦК КПРС. У 1956—58 — секретар Моск. обкому КПРС, 1958—59 — керуючий справами Ради Міністрів СРСР, 1959—60 — перший секретар Моск. обкому КПРС, 1960—62 — перший секретар Моск. міськкому КПРС. З жовтня 1961 — секретар ЦК КПРС. На XXII і XXIII з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З листопада 1964 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. У 1959—61 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ДЕМОГРА́ФІЯ (від грец. δῆμος — народ і γράφω — пишу) — наука про народонаселення. Осн. завдання Д. полягає у вивченні причин збільшення або скорочення народжуваності, змін чисельності населення в зв'язку з коливанням народжуваності й смертності, впливу на народонаселення міграційних процесів, у вивченні структури населення (розподіл його за віком, статтю, заняттями, класовим складом, національністю, мовою тощо). Рад. Д., на відміну від бурж. Д., виходить з того, що процеси, які вона вивчає, визначаються насамперед соціально-економічними умовами. Методологічною основою рад. Д. є істор. матеріалізм. Д. тісно пов'язана з політ. економією та ін. суспільними науками. Нац. склад населення демографи вивчають спільно з етнографами, мовний — з мовознавцями, віковий (питання довголіття) — з медиками тощо. Фактичну базу Д. встановлює статистика. Систематичні дослідження з Д. на Україні почали провадитися за Рад. влади в Демографічному ін-ті (1934—38 — Ін-т демографії та санітарної статистики АН УРСР), який очолював акад. АН УРСР М. В. Птуха. З 1938 демографічні дослідження провадились у відділі статистики, а з 1966 провадяться у відділі демографічних досліджень Ін-ту економіки АН УРСР.

Літ.: Боярський А. Я. [та ін.]. Курс демографии. М., 1967; Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. К., 1967.

В. І. Наулко (Київ).

ДЕМОКРАТИ́ЧНА НАРА́ДА, Всеросійська демократична нарада — нарада, скликана 14—22.IX (27.IX — 5.X) 1917 у

Петрограді есеро-меншовицькими керівниками ЦВК Рад робітн. і солдат. депутатів та Виконкому Рад сел. депутатів з метою відвернути маси від наростаючої революції. Зібралася незабаром після розгрому *корніловщини*, в умовах швидкого назрівання соціалістич. революції. Система запрошення делегатів забезпечувала абсолютну більшість угодовським елементам. З 1582 делегатів Д. н. 704 належали до партій меншовиків та есерів, 141 — до різних дрібнобурж. націоналістич. партій та угруповань (у т. ч. 23 укр. есери і 13 укр. соціал-демократів). Більшовики, які вже були на той час провідною політ. силою в країні, мали 136 мандатів. У декларації більшовицької фракції містились вимоги про негайне скликання *Другого Всеросійського з'їзду Рад*, передачу влади Радам, припинення війни демократич. миром, запровадження робітн. контролю, націоналізацію землі та осн. галузей пром-сті. Спроби угодовців підмінити Всерос. з'їзд Рад Д. н. і з допомогою її штучного складу забезпечити міцну підтримку влади буржуазії не виправдались. Питання про владу Д. н. по суті не розв'язала. З свого складу вона утворила т. з. Демократич. раду (див. *Передпарламент*). Безславний провал Д. н. та подальші події блискуче підтвердили життєвість курсу більшовицької партії на перемогу соціалістич. революції. *О. О. Кучер* (Харків).

ДЕМОКРАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО, Польське демократичне товариство — польс. бурж.-шляхет. політ. орг-ція. Засн. 17.III 1832 в Парижі групою польс. емігрантів. На чолі Д. т. стояли В. Дараш, В. Гельтман, С. Ворцель, Т. Кремповецький, Й. Лелевель, Л. Мерославський.

Склад Д. т. був строкатим: від бурж. лібералів і демократів до соціалістів-утопістів (1835 від Д. т. відокремилося сел.-плебейське т-во «Люд польський»). Програмний документ Д. т.— Маніфест (1836) — проголошував боротьбу за незалежну, демократичну Польщу шляхом всенародного повстання, гол. рушійною силою якого мало бути селянство, а керівником — шляхта. Підняти селян на повстання передбачалось раптовим проголошенням скасування станових привілеїв, феод. повинностей і передачі у власність селянам зем. наділів без викупу. Програма передбачала прогресивні бурж.-демократич. перетворення в країні. Слабкими її місцями були проповідь класового миру всередині нації, намагання відновити Польщу в кордонах 1772, невизнання нац. прав українців, білорусів і литовців. Д. т. підготувало Краківське повстання 1846, його члени брали участь у революції 1848—49 в Польщі і Галичині. В 1862 в зв'язку з утворенням Центр. нац. Комітету, який готував повстання в Польщі, Д. т. самоліквідувалось. *Ф. І. Стеблій* (Львів).

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ЦЕНТРАЛІ́ЗМ — керівний принцип організаційної побудови марксистсько-ленінських партій, органів держ. влади і управління та громад. орг-цій в СРСР та ін. соціалістич. країнах.

На принципі Д. ц. будувалися «Союз комуністів», що його створили К. Маркс і Ф. Енгельс, та заснований ними 1-й Інтернаціонал. В. І. Ленін визначив основну суть Д. ц. у книгах «*Що робити?*» і «*Крок вперед, два кроки назад*». Перша (Таммерфорська) конференція РСДРП (1905) у резолюції «Реорганізація партії» відзначила, що Д. ц. є найважливішим принципом орг. побудови партії. На IV з'їзді РСДРП (1906) це положення внесено до Статуту партії. Д. ц. є поєднанням демократизму і централізму. Ігнорування будь-якої сторони цього принципу — як демократії, так і централізму — неминуче веде до ослаблення парт-

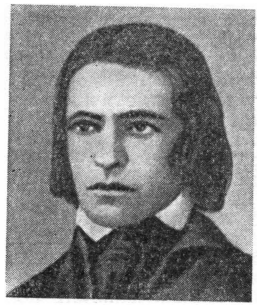

Е. Дембовський.

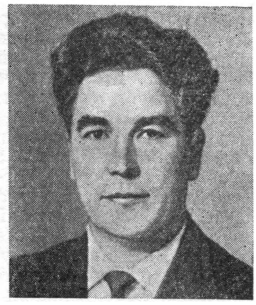

П. Н. Демичев.

тії та її керівної ролі, перетворення партії або на бюрократичну орг-цію, або на дискусійний клуб. Централізм у КПРС полягає в наявності єдиних програми, статуту, єдиного найвищого керівного органу (з'їзд партії, а в періоди між з'їздами — ЦК КПРС), рішення якого обов'язкові для виконання місцевими орг-ціями, усіма комуністами суворої парт. дисципліни і підкорення меншості більшості. Демократизм у КПРС виявляється в тому, що невід'ємним правом усіх комуністів є вільне й ділове обговорення питань парт. політики, участь їх у розробці рішень і заходів, спрямованих на виконання чергових завдань комуністич. будівництва. Самі члени партії обирають усі керівні органи, контролюють їхню діяльність; кожний член КПРС має право обирати й бути обраним у парт. органи. Передбачено періодичну звітність всіх парт. органів (див. *Демократія внутріпартійна*). Д. ц. визначає орг. принципи утворення компартій союзних республік. Зокрема, І з'їзд КП (б) У (липень 1918) ухвалив «об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП» (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, с. 19).

КПРС дбає про неухильне додержання принципу Д. ц. Здійснюючи свою генеральну лінію, партія непримиренно і послідовно виступала і виступає проти ідеології і практики культу особи, за колективність керівництва. На це, зокрема, спрямовані рішення XX з'їзду КПРС (1956), Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС. Розвиток Д. ц. знайшов свій вияв у дальшому зміцненні принципу колективного керівництва в центрі й на місцях, у підвищенні ролі пленумів ЦК КПРС, а також пленумів місцевих парт. органів, у виявленні повного довір'я до кадрів і поліпшенні внутріпарт. інформації. На основі Д. ц. неухильно зростають роль і значення первинних парт. орг-цій КПРС, які відіграють вирішальну роль у перетворенні в життя політики партії, у вихованні комуністів, зв'язують партію з масами, діють там, де йде безпосередній процес будівництва й творення.

Д. ц. являє собою специфічну форму організації соціалістич. д-ви. В системі органів Рад. влади він означає виборність усіх керівних органів влади знизу доверху, в центрі й на місцях; звітність усіх виборних осіб перед виборцями; надання виборцям права відкликати депутатів; формування виконавчих органів представницькими; обов'яз-

ковість рішень вищих органів влади для нижчих. Д. ц. сприяє зміцненню народовладдя в СРСР, яке дістає свій вираз насамперед у *Радах депутатів трудящих*. Він забезпечує неухильний розвиток соціалістич. д-ви по шляху до комуністичного самоврядування. Цьому сприяє підвищення ролі Рад депутатів трудящих, посилення громад. засад в їхній діяльності, зростання ролі трудових колективів і громад. орг-цій у розв'язанні питань виробничого, суспільного і духовного життя.

Суть Д. ц. як найголовнішого принципу управління сформулював В. І. Ленін ще 1918. В. І. Ленін, зокрема, зазначав, що управління г-вом повинно бути централізованим. Але централізоване керівництво з боку держави та єдиноначальність повинні поєднуватися з активною, свідомою участю мас у госп. житті, з різноманітним контролем знизу. «Централізм, сприйнятий у дійсно демократичному розумінні,— писав В. І. Ленін,— передбачає в перший раз історією створену можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети» (Твори, т. 27, с. 178).

Ленінські принципи управління соціалістич. г-вом партія відстояла в боротьбі проти троцькістів, «робітничої опозиції», «децистів» та ін. ворогів ленінізму. Д. ц. знайшов свій розвиток у рішеннях Вересневого (1965) пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії, в яких намічено заходи по дальшому поліпшенню управління нар. г-вом. Новий порядок управління пром-стю поєднує єдине держ. планування з господарським розрахунком та ініціативою підприємств, централізоване галузеве управління — з широкою республіканською й місцевою ініціативою, принцип єдиноначальності — з підвищенням ролі виробничих колективів, з дальшим розширенням виробничої демократії. Д. ц. має інтернаціональний характер. Не випадково сучасний *ревізіонізм* з особливою лютою нападає на ленінські принципи побудови марксистсько-ленінських партій — в першу чергу на Д. ц. і принцип ідейної єдності комуністів.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Що робити?; т. 7. Крок вперед, два кроки назад; т. 27. Чергові завдання Радянської влади; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» у комунізмі; т. 32. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Доповідь про єдність партії і анархо-синдикалістський ухил 16 березня; Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966. *Л. Ю. Беренштейн* (Київ).

ДЕМОКРА́ТІЯ (грец. δημοκρατία — народовладдя, від δῆμος — народ і κράτος — влада) — одна з форм д-ви, при якій влада або формально-юридично (в експлуататорських д-вах), або юридично й фактично (в д-вах соціалістич. типу) належить народові. «Демократія,— вказував В. І. Ленін,— є форма держави, одна з її різновидностей. І, значить, вона являє собою, як і всяка держава, організоване, систематичне застосування насильства до людей. Це з одного боку. Але, з другого боку, вона означає формальне визнання рівності між громадянами, рівного права всіх на визначення устрою держави і управління нею» (Твори, т. 25, с. 429).

У будь-якому експлуататорському суспільстві Д., по суті, існує лише для панівної меншості й не тільки позбавляє трудящих можливості взяти рівну участь у держ. житті, але й часто не забезпечує їм навіть формальної рівності. Д. тут є формою диктатури панівного класу. Напр., у класичній рабовласницькій Д. в Афінах політ. права мали лише рабовласники-«громадяни», тоді як рабів було позбавлено всіх прав. Рабовласницька Д. т. ч. була формою диктатури рабовласників. У феод. суспільстві ієрархічність політ. організації та право-привілей, що закріплювало безправність селян і нерівність великих та дрібних землевласників, зводили нанівець і формальну Д. Елементи Д. в той час проявлялися в т. з. вільних містах, містах-республіках (Венеція, Новгород) як форма диктатури міськ. патриціату, верхівки купецтва й ремісників для придушення міськ. бідноти та підвладного місту селянства. Своєрідною феод. Д. була й «козацька республіка», як назвав К. Маркс *Запорізьку Січ*, де формальну рівноправність усіх козаків та виборність органів влади вміло використовували для здійснення своєї диктатури *козацька старшина* й багатії.

Буржуазія, йдучи до влади, проголосила скасування всіх привілеїв, формальну рівність і свободу для всіх. Проте в дійсності бурж. Д. забезпечує рівність і свободу лише для буржуазії, свободу приватної власності, конкуренції та експлуатації. Необмежене економічне панування буржуазії виключає можливість справді вільного, рівноправного волевиявлення трудящих, що відповідало б їхнім справжнім інтересам. Залишаючись завжди, за визначенням В. І. Леніна, «вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних» (Твори, т. 28, с. 218), бурж. Д. була, проте, значним прогресом порівняно з феод. режимами. Формальна рівність і свобода, проголошені бурж. конституціями, полегшували організацію трудящих для боротьби проти експлуататорів. Тому марксизм-ленінізм засуджує «лівацький» нігілізм щодо бурж. Д. та вимагає використання її в інтересах боротьби трудящих. В епоху імперіалізму в бурж. країнах відбувається поворот від формальної Д. до політ. реакції. Сучас. *державно-монополістичний капіталізм*, щоб придушити класову боротьбу трудящих, пролетарські й нац.-визвольні революції, вдається до ломки власної законності, скасування бурж. свобод, зводить нанівець роль парламенту, замінює бурж. Д. олігархією, насаджує фашизм, реакцію, расизм. Тільки завдяки мужній боротьбі робітн. класу проти монополістич. капіталу в деяких капіталістич. країнах зберігаються залишки бурж. Д.

Справжньою Д. є тільки соціалістична Д. Перемога пролетарської революції й встановлення *диктатури пролетаріату* знаменує початок Д. для трудящих. Вперше в історії людства Велика Жовтн. соціалістична революція утворила у формі республіки Рад новий, вищий тип Д.— соціалістичний. В ін. країнах соціалізму було створено соціалістичну Д. у формі нар. або нар.-демократич. республіки. Економічна основа, класовий зміст і принципи соціалістич. Д. докорінно протилежні Д. експлуататорського суспільства. Економіч. основою соціалістич. Д. є соціалістич. власність на знаряддя й засоби виробництва й соціалістична система г-ва. За своїм класовим змістом соціалістич. Д. є або диктатурою пролетаріату, або соціалістич. загальнонар. д-вою (див. *Соціалістична держава*). Отже, соціалістична Д. є Д. для абсолютної більшості народу. На протилежність бурж. Д. соціалістична Д. не обмежується проголошенням демократич. прав і свобод. Вона переносить центр ваги на створення економіч. умов та встановлення правових норм, що забезпечують реальність використання громадянами цих прав і свобод. Так, право громадян на працю в СРСР забезпечується ліквідацією експлуатації людини людиною, соціалістич. організацією нар. г-ва, завдяки якій ліквідовано *безробіття*, а також законодавством, що суворо регламентує випадки, коли може бути розірваний трудовий договір на вимогу адміністрації, встановлює особливі гарантії прийому та звіль-

нення з роботи вагітних жінок, матерів-годувальниць тощо. Право громадян на відпочинок забезпечується зростанням продуктивності соціалістич. праці, що дає можливість збільшувати час відпочинку, а також законодавством про скорочення робочого тижня, щорічні оплачувані відпустки тощо.

Для соціалістич. Д. характерні нові, тільки їй властиві принципи й форми держ. організації та діяльності, а саме: залучення дедалі ширших мас і нарешті всіх трудящих без винятку до постійної безпосередньої держ. діяльності, систематичне підвищення ролі громад. орг-цій у держ. діяльності (див. *Громадські організації Української РСР*), *демократичний централізм*, пролетарський інтернаціоналізм, соціалістична законність, всеосяжний та ефективний нар. контроль. Разом з тим робітн. клас не відкидає прогресивні установи бурж. Д. (заг. виборче право, представницькі установи), а часто використовує їх, перебудовуючи так, що вони перестають бути вузькими, урізаними, фальшивими. Соціалістична Д. рішуче відкидає властиву бурж. Д. демагогію, лицемірство формальної рівності експлуататорів і експлуатованих і відверто проголошує класову суть Д. Коли цього вимагають умови боротьби робітн. класу, як це сталося в перші роки Рад. влади, експлуататори можуть бути позбавлені певних політ. прав. В. І. Ленін викрив протиставлення соціалістичної Д. т. з. «чистій демократії», тобто рівності експлуататорів та експлуатованих, як прислужництво капіталу. Найтісніше зв'язуючи весь механізм соціалістич. д-ви з масами, соціалістична Д. забезпечує повновладдя народу й найповніше виявлення та здійснення його волі, його інтересів.

Важливою закономірністю соціалістич. Д. є безперервність її розвитку по висхідній лінії на базі успіхів соціалістич. будівництва. Певні обмеження соціалістич. Д. в Рад. країні, що були викликані умовами громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції, усувалися завдяки заходам, визначеним у резолюціях VIII з'їзду РКП(б) «В організаційному питанні» й V конференції КП (б) У «Про чергові завдання партії», а також у відповідних рішеннях 7, 8 і 9-го Всерос. з'їздів Рад і 5-го Всеукр. з'їзду Рад. Дальшому піднесенню соціалістич. Д. сприяли рішення Жовтневого (1924), Липневого (1926) і Лютневого (1927) пленумів ЦК ВКП(б) і відповідні законодавчі акти, зокрема рішення 3-го з'їзду Рад СРСР про систему заходів щодо т. з. «оживлення Рад». Конституція СРСР в 1936 (в УРСР—Конституція УРСР 1937) усунула обмеження виборчих прав та закріпила широкі демократичні права й свободи всіх рад. громадян. Порушення соціалістич. Д., пов'язані з культом особи Й. В. Сталіна, який рішуче засудила партія, не могли змінити демократич. природи Рад. державності. Комуністична партія, що постійно дбає про розвиток Д., повністю відновила принципи соціалістич. Д., і в Програмі КПРС визначила, що гол. напрямом у розвитку соціалістич. державності в період будівництва комунізму є всебічне розгортання й удосконалення соціалістич. Д. «Наша соціалістична демократія,— говорив П. Ю. Шелест на урочистому Пленумі ЦК КП України 5.VII 1968,— означає високу організованість і свідому дисципліну, відповідальність кожного громадянина перед суспільством, суворе додержання і повагання законів і правил соціалістичного співжиття. Зміцнювати Радянську державу, розвивати і вдосконалювати соціалістичну демократію Комуністична партія України вважає одним із головних своїх обов'язків».

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 25. Держава і революція; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Комуністичній партії України — 50 років. Матеріали урочистого Пленуму ЦК КП України, присвяченого 50-річчю Комуністичної партії України. 5 липня 1968 року. К., 1968.

С. Л. Фукс (Харків).

ДЕМОКРА́ТІЯ ВНУТРІПАРТІ́ЙНА — основа внутріпарт. життя марксистсько-ленінських партій, що визначається їхнім демократич. характером, невід'ємна частина *демократичного централізму*. Її суть полягає в тому, що в партії «...всі справи... ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані» (Ленін В. І. Твори, т. 11, с. 384). Д. в. означає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху і періодичну звітність парт. органів перед своїми парт. орг-ціями; систематичне оновлення складу парт. органів і наступність керівництва; колективність керівництва усіма ланками партії; участь всіх членів партії у вирішенні справ партії; регулярне проведення зборів первинних і цехових парт. орг-цій і парт. груп, парт. конференцій і з'їздів, зборів парт. активу, пленумів парт. к-тів; розгортання критики й самокритики; постійний зв'язок парт. керівників з комуністами, систематичне розширення і зміцнення зв'язку партії з трудящими масами. Д. в. забезпечує рівність у правах і обов'язках усіх членів і кандидатів партії. За Статутом КПРС кожний комуніст зобов'язаний твердо і неухильно проводити в життя рішення партії, брати активну участь у політ. житті країни, в управлінні держ. справами, в госп. і культ. будівництві, додержуватися парт. і держ. дисципліни, яка обов'язкова для всіх членів партії. Одночасно комуністові надаються і великі права: обирати і бути обраним у парт. органи; брати участь у вільному й діловому обговоренні на парт. зборах або в парт. пресі питань парт. політики; критикувати на парт. зборах будь-якого працівника партії; вимагати особистої участі в усіх випадках, коли виноситься рішення про його діяльність або поведінку; звертатися з будь-яким питанням і заявою в будь-яку парт. інстанцію аж до ЦК КПРС. XXIII з'їзд КПРС вказав, що розвиток Д. в. повинен сприяти всебічному зміцненню парт. дисципліни, підвищенню відповідальності комуністів за стан справ у своїй орг-ції і партії в цілому. Обидві ці сторони щільно пов'язані, не протистоять, а доповнюють одна одну. Як без демократії не може бути свідомої дисципліни, так і без суворої дисципліни демократія може виродитися в анархічні дії. Чим ширше й глибше розгортається Д. в., тим вищим і гострішим повинно бути почуття відповідальності комуніста за доручену справу, тим міцнішою має бути його дисципліна й організованість. Демократизм партії саме тому і є демократизмом активної дії, що в основі його лежить залізна революц. дисципліна. На практиці це означає, що широкий і всебічний обмін думками завершується рішенням, яке обов'язкове для всіх комуністів. На цих спільно обговорених і прийнятих рішеннях і базується єдність парт. рядів, порушувати яку нікому не дано права. У Статуті КПРС визначено умови, виконання яких гарантує партію від зловживань Д. в. з боку антипарт. елементів.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Що робити?; т. 11. Соціал-демократія і вибори до Думи; Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967.

Л. Ю. Береншгейн (Київ).

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — одна з форм масового виразу політ. настроїв нар. мас шляхом

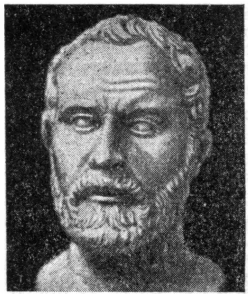

Демосфен.

М. С. Демченко.

М. Г. Дерегус.

влаштування зборів, маніфестацій і мітингів. В умовах капіталізму — засіб боротьби трудящих за свої класові інтереси; за соціалізму — форма вияву волі й ентузіазму нар. мас. Д. п. відіграли величезну роль у розвитку революц. руху в царській Росії. Перша робітн. революц. демонстрація відбулась у Петербурзі (див. *Казанська демонстрація 1876*). Починаючи з 80-х рр. 19 ст. політ. демонстраціями супроводяться робітн. страйки. Особливий резонанс мали першотравневі Д. п. (напр., *Харківська політична демонстрація 1900*). З поч. 20 ст. учасники Д. п. часто чинили збройний опір поліції: «Обуховська оборона» (1901), *Загальний страйк на Півдні Росії 1903* та ін. Велику роль відіграли Д. п. у революції 1905—07. У відповідь на «Криваву неділю» (9.I 1905) Д. п. відбулися по всій країні. Д. п. поряд з *Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905* відіграли велику роль у підготовці *Грудневого збройного повстання 1905* у Москві. «Страйк і демонстрація,— писав В. І. Ленін,— стали на наших очах перетворюватися в повстання» (Твори, т. 8, с. 117). Широкого розмаху набули Д. п. у період нового революц. піднесення (1910—14). У зв'язку з *Ленським розстрілом* 1912 страйки і Д. п. відбулися по всій країні. В 1914—16 Д. п. мали переважно антивоєнний характер. З новою силою Д. п. відновилися на поч. 1917. В ході Лютневої революції 1917 страйки і Д. п. привели до збройного повстання і повалення самодержавства.

В період між лютим і жовтнем 1917 грандіозні Д. п. робітн. класу, революц. солдатів і матросів під керівництвом більшовиків (*Квітнева демонстрація 1917*, *Червнева демонстрація 1917*, *Липневі дні 1917*) були важливим етапом у переростанні бурж.-демократич. революції в соціалістичну і проходили під більшовицькими лозунгами.

З перемогою Великої Жовтн. соціалістичної революції і встановленням диктатури пролетаріату Д. п. в Радянській країні набули нового змісту. Вони виражають морально-політ. єдність рад. народу, ентузіазм господарів країни — трудящих. У роки громадян. війни Д. п. відбувалися під лозунгами боротьби проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції, у період будівництва соціалізму — під гаслами дострокового виконання п'ятирічних планів, зміцнення обороноздатності країни, протесту проти підступів міжнар. імперіалізму. Важливу роль як форма соціальної і нац.-визв. боротьби трудящих Д. п. відіграли на зх.-укр. землях (першотравневі демонстрації 1924—26, квітневі демонстрації 1936 у Львові). Тут в Д. п. яскраво відбилося прагнення нар. мас до возз'єднання з Рад. Україною. Багатомільйонні Д. п. відбуваються в СРСР у дні святкування річниць Великого Жовтня, 1-го Травня та в зв'язку з ін. видатними політ. подіями. Могутні багатомільйонні демонстрації відбулися в усіх містах СРСР з нагоди святкування 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. Як ніколи, яскраво і повно розкрилася в них велика й незламна єдність партії і народу. Такий характер мають Д. п. і в ін. соціалістич. країнах. У капіталістич. країнах Д. п. є могутньою зброєю прогресивних сил у боротьбі проти імперіалізму, колоніалізму, за збереження миру в усьому світі. Величезний політ. вплив на внутр. становище в капіталістич. світі мають Д. п. негритянського населення, які 1967 в 180 містах США переросли у збройні повстання, а також могутній рух проти війни амер. імперіалізму у В'єтнамі.

М. В. Коваль (Київ).

ДЕМОСФЕ́Н (Δημοσθένης; бл. 384—322 до н. е.)— давньогрец. оратор і політ. діяч. Н. в м. Афінах. Збереглося бл. 40 промов Д. Промови проти Лептіна, Форміона і Лакріта є гол. джерелом з історії торгівлі *Боспорської держави* з Афінами. Промови Д. також проливають світло на їхні політ. відносини, що визначалися митною політикою цих держав.

Тв.: Рос. перекл. — Речи. М., 1954.

ДЕ́МЧЕНКО Марія Софронівна (н. 8.IX 1912) — ініціатор масового руху колгоспників за одержання високих врожаїв цукр. буряків. Член КПРС з 1939. Н. в с. Старосіллі (тепер Городищенського р-ну Черк. обл.) у сім'ї селянина-бідняка. В 1935 на 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Д. як ланкова колгоспу ім. Комінтерну с. Старосілля взяла зобов'язання виростити високий на той час урожай цукр. буряків — по 500 *ц/га*. Свого слова Д. додержала: з кожного гектара закріпленої за ланкою ділянки було одержано по 523,7 *ц* коренів. Почин Д. підхопили ін. буряководи країни, і він швидко перетворився на могутнє соціалістичне змагання, відоме під назвою руху *п'ятисотенниць*. У 1945 закінчила Київ. с.-г. ін-т. З 1946 працювала агрономом у радгоспі ім. Л. Л. Васильєва (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). У 1961 закінчила аспірантуру Укр. с.-г. академії. З 1965 — на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна.

ДЕ́МЧЕНКО Микола Нестерович (21.V 1896—30.X 1937) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1916. Н. у м. Лебедині (тепер райцентр Сум. обл.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював на Волині. Потім був заст. наркома РСІ УРСР, заст. голови ЦКК КП (б) У, наркома землеробства УРСР. З 1932 — секретар Київ., пізніше — Харків. обкомів КП (б) У. З 1936 — перший заст. наркома землеробства СРСР, з 1937 — нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. На XVII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК ВКП (б). На VIII конференції КП (б) У обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на X—XII з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1928—31 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б) У, 1931—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ДЕ́МЧЕНКО Федір Васильович (8.X 1919 — 9.X 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Козлові (тепер Усвятського р-ну Пск. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир мінометної роти 30-го гвард. повітрянодесантного полку 10-ї гвард. повітрянодесантної д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 1.X 1943 його рота переправилася на правий берег ріки в районі с. Мишуриного Рогу (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) і за 9 днів відбила 11 атак. Д. особисто знищив 43 фашисти. Помер від ран.

ДЕНА́РІЙ (лат. denarius) — осн. рим. срібна грошова одиниця. Початок карбування — 169 до н. е. Ранні Д. важили бл. 4,55 *г*. Бл. 130 до н.е. вагу Д. знижено до 3,9 *г*, за правління Нерона (54—68 н. е.) — до 3,41 *г*. Якість металу поступово гіршала. В 215 н. е. почали карбувати більші за розміром срібні низькопробні монети, т. з. антоніани, які поступово витіснили Д. З серед. 3 ст. випуск Д. припинився. На тер. УРСР часто знаходять скарби та окремі Д. Осн. кількість їх становлять монети 2 ст. н. е., хоч приплив Д. почався лише за правління Коммода (180—192). Ареал поширення Д. на Україні збігається з тер. *черняхівської культури*. Знахідки монет свідчать про порівняно високий рівень суспільно-економіч. розвитку племен — носіїв цієї археол. культури. Пізніше в зх.-європ. країнах карбували монети під назвою «Д.», що дістали деяке поширення на тер. України. *В. А. Анохін* (Київ).

ДЕНИСЕ́НКО Андрій Андрійович (н. 15.X 1925) — новатор виробн., Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1958. Н. в Кривому Розі (тепер Дніпроп. обл.) в сім'ї робітника. З 1948 Д. працював прохідником рудника ім. К. Лібкнехта шахти «Дніпропетровська-Комсомольська-2». Прославився високою майстерністю видобування залізної руди. Учасник змагання швидкісних проходок гірничих виробіток союзного значення Міністерства чорної металургії СРСР. З 1962 Д.— бригадир. Бригаді Д. присвоєно звання бригади комуністич. праці. З 1968 працює заступником нач. дільниці того ж рудника. На XXI—XXIII з'їздах КП України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—6-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *П. М. Рашев* (Дніпропетровськ).

ДЕНИСЕ́НКО Михайло Іванович (24.VII 1899 — 7. IV 1949) — рад. військовослужбовець, гвардії генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1920. Н. у с.Тимченковому (тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. У 1925 закінчив піхотну школу в м. Полтаві, а 1927 — військ.-політ. курси в Ленінграді. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 36-ї гвард. стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 26.IX 1943 його д-зія на підручних засобах переправилася на правий берег ріки на тер. Дніпроп. обл., оволоділа плацдармом і за добу відбила 8 ворожих атак. Після війни — командир д-зії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ДЕНИ́СОВ Вячеслав Миколайович (4.III 1918 — 6.XI 1943) — рад. військ. моряк, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії. Н. у м. Бєлгороді. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир бронекатера 1-го гвард. дивізіону бронекатерів Азовської військ. флотилії відзначився при проведенні *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943*. Загинув у бою.

ДЕНІ́КІН Антон Іванович (4.XII 1872 — 8.VII 1947) — ген.-лейтенант царської армії, головнокомандуючий контрреволюц. збройними силами Пд. Росії під час громадян. війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції разом з Л. Г. Корніловим і М. В. Алексєєвим організував на Дону білогвардійську «*Добровольчу армію*», яку очолив 13.IV 1918. Влітку 1919 за допомогою імперіалістів Антанти організував похід на Країну Рад, під час якого тимчасово захопив майже всю тер. України, встановивши тут режим кривавого терору. В квітні 1920, після розгрому *денікінщини*, емігрував за кордон, де провадив антирад. діяльність.

ДЕНІ́КІНЩИНА — режим, встановлений білогвардійськими військами ген. Денікіна 1919 на Пд. Росії та на Україні. За своїм соціальним змістом Д. була військ. диктатурою рос. поміщиків і великої буржуазії. Виникненню Д. сприяли безпосередня допомога й підтримка рос. білогвардійщини імперіалістами Антанти й США (див. *Громадянська війна в СРСР 1918—20*). На початку 1919 Денікін захопив Північний Кавказ і об'єднав під своїм керівництвом білокозачі війська Дону й Кубані. Три денікінські армії — «*Добровольча армія*», Донська і Кубанська козачі армії — стали осн. ударною силою контрреволюції. За неповними даними, для їхнього оснащення країни Антанти надіслали 558 гармат, 1,7 млн. снарядів, 160 млн. патронів, 250 тис. комплектів обмундирування; США направили 100 тис. гвинтівок, 100 танків, 200 тис. шинелей тощо. Навесні та влітку 1919 після тривалих боїв денікінці захопили Донбас і велику територію від Царицина до Харкова і Катеринослава. 3.VII Денікін видав наказ про наступ на Москву. 6.X денікінці взяли Воронеж, 13.X — Орел. На той час було окуповано також майже всю Україну. Гол. причиною воєнних успіхів денікінців була їхня перевага в живій силі й техніці. На вересень у них було понад 153 тис. штиків і шабель, 500 гармат, більше як 1900 кулеметів; безперервно надходила допомога з-за кордону. Наступ Денікіна підтримали всі сили контрреволюції. Війська Юденича наступали на Петроград, Міллера — на Пн. у напрямі Вологди та Петрозаводська, війська бурж.-поміщицької Польщі захопили Мінськ, у тилу рад. армій спалахнув ряд контрреволюц. заколотів.

На загарбаній території денікінські війська відновлювали бурж.-поміщицькі порядки, проводили політику жорстокого національного гноблення, ліквідовували демократич. права й свободи. Прихід на Україну білогвардійців супроводився масовими репресіями проти трудящих. У Юзівці робітників, запідозрених у більшовизмі, вішали. В Одесі без суду й слідства було розстріляно понад 3 тис. чол., у Харкові — бл. 2 тис., у Катеринославі — понад 3 тис. чол. У Києві на 13.IX кількість заарештованих за політ. мотивами досягла 1700 чол. Становище робітників різко погіршилося. Масове безробіття, підвищення цін на продукти й речі першої необхідності призвели до серйозного зниження життєвого рівня робітн. класу. Було скасовано 8-годинний робочий день, знижено заробітну плату. Трудящих позбавлено елементарних політ. прав. Було заборонено робітн. орг-ції, ліквідовано всі демократич. свободи. Тягар режиму Д. відчуло й селянство. В супроводі каральних загонів верталися поміщики яким селяни мали повернути майно, інвентар, худобу й землю. Відбирали на користь поміщиків і для потреб денікінської армії майже весь хліб,

що його зібрали селяни. Поміщики й каральні загони чинили сваволю на селі. Вони примушували селян безплатно працювати, обкладали їх контрибуцією, розстрілювали без суду й слідства. Характерно, що навіть денікінська адміністрація, яку ніяк не можна запідозрити в гуманності, вважала такі дії за надмірні, вказуючи в одному з своїх зведень, що осн. причиною невдоволення селян Харків. губ. були «непомірні вимоги поміщиків, що пам'ятали лише свої образи й апетит». Денікінці грабували нар. г-во, розпродували іноз. фірмам з-ди й ф-ки, рудники та з-ці. «На Україні,— писав В. І. Ленін,— панування Денікіна було таким же тяжким іспитанням, як панування Колчака в Сибіру» (Твори, т. 30, с. 260).

З перших днів ворожої навали робітники й трудящі селяни переконалися в справжніх цілях і намірах білогвардійців. Найширші кола укр. народу, навіть ті, хто до цього вагався й не підтримував Рад. владу, піднялися на боротьбу. Цьому сприяла й цілковита нетерпимість білогвардійщини до нац. інтересів укр. народу. Денікін заявив, що ніякої України він не знає і знати не хоче. Закривали укр. газети й журнали, навіть ті видання, що підтримували денікінців, вилучали книги, дозволені ще царською цензурою. Денікінці категорично забороняли укр. мову, вимагаючи замінити навіть вивіски та об'яви цією мовою. В той тяжкий для укр. народу час ще раз розкрилася контрреволюційна суть угодовських партій. Меншовики та есери намагалися примирити робітників і селян України з новим режимом. Вони зводили наклепи на більшовиків, закликали інтервентів посилити допомогу Денікіну. Не випадково меншовики діяли тоді легально. Використовуючи цю «перевагу», вони разом з есерами захопили керівництво рядом профспілок і повели кампанію за припинення страйкового руху. Ворожу політику щодо укр. народу провадили бурж.-націоналістич. партії, незважаючи на те, що формально дехто з них був у опозиції до денікінців у зв'язку з їхньою великодержавною політикою. Ненависть їх до більшовиків, до Радянської влади була ще сильнішою. Денікін, запаморочений тимчасовими успіхами, не йшов на жодні компроміси. Але навіть це не завадило петлюрівцям, які 30.VIII 1919 захопили Київ, без бою передати його денікінцям, а в жовтні одному з найбільших петлюрівських з'єднань — Галицькому корпусу — цілком перейти на бік денікінців.

Більшовики України очолили боротьбу трудящих республіки проти Д. Розгорнулася діяльність підпільних парт. орг-цій і ревкомів. Вони створювалися за рішеннями ЦК КП(б)У заздалегідь, ще до того, як Червона Армія залишила тер. України. Для керівництва їхньою діяльністю на поч. липня 1919 було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б)У* на чолі з С. В. Косіором, Революц. військ. раду та гол. штаб повстанського руху Лівобережної України на чолі з Г. О. Колосом. Україну охопила могутня хвиля повстансько-партизан. руху. Було створено 5 польових партизан. штабів: Полтавський, Катеринославський, Харківський, Донецький, Київський, які керували

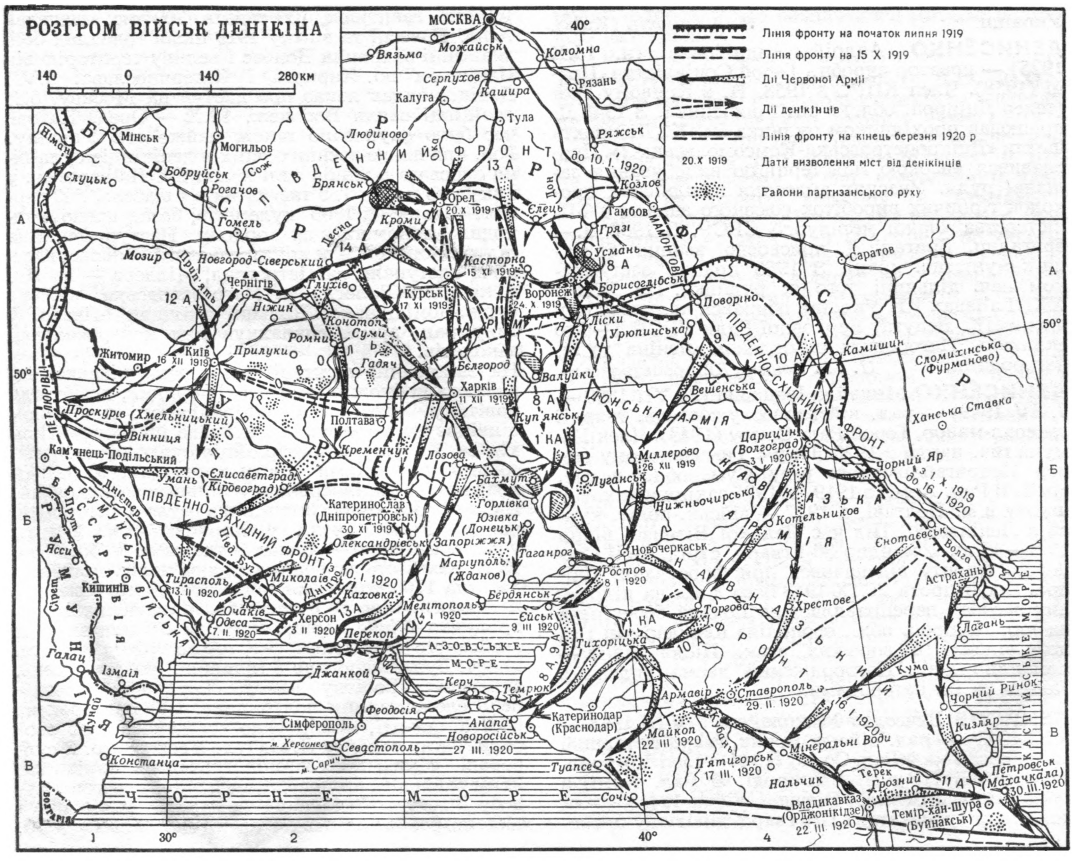

значними партизан. силами. Тільки в Катериносл. губ. (включаючи Донбас) на жовтень 1919 налічувалося 45 партизан. загонів заг. чисельністю понад 35 тис. чол., на Херсонщині було зосереджено 24 тис. повстанців, на Чорноморському узбережжі — понад 12 тис. В окремих районах у денікінському тилу, де діяли значні партизан. сили, було відновлено Рад. владу (див. *Баштанська республіка 1919*, *Висунська республіка 1919*). Партизан. рух набув характеру справді всенар. повстання. Програмою його став лист «Всі на боротьбу з Денікіним!», з яким В. І. Ленін від імені ЦК РКП(б) звернувся до всіх орг-цій партії, до всіх трудящих. Виконуючи директиви ЦК РКП (б), комуністи України зосередили осн. зусилля на боротьбі з Денікіним. Восени 1919 у Червону Армію пішло понад 20 тис. комуністів республіки. Десятки тисяч робітників і селян йшли добровольцями на фронт. Пленум ЦК РКП (б), що відбувся у вересні 1919, прийняв рішення зміцнити Пд. фронт, перекинувши туди війська з ін. фронтів. Ком. фронтом було затверджено О. І. Єгорова, членом Реввійськради фронту Й. В. Сталіна. Сюди ж направлялися К. Є. Ворошилов, Г. К. Орджонікідзе, В. І. Потьомкін, Р. С. Землячка та ін. визначні діячі партії. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) вжили і ряд ін. заходів для зміцнення фронту й тилу з метою підготовки наступу. В кінці вересня ЦК звернувся до всіх парт. орг-цій з листом, в якому закликав «подвоїти, потроїти, подесятирити енергію» в справі оборони Рад. республіки. Вжиті партією заходи дали свої наслідки: денікінські війська на осн. ділянках фронту було розгромлено. Успіхи Червоної Армії сприяли посиленню ударів партизан. і повстанських загонів. Рад. війська 11.XII 1919 визволили Харків, 16.XII — Київ. Розпочалася запекла битва за Донбас. У ній вирішальну роль відіграла створена в той час *Перша Кінна армія*. Протягом січня і 1-ї пол. лютого 1920 було завершено визволення всієї України, а у березні денікінців було розгромлено і на ін. ділянках фронту. Недобитки денікінських армій закріпилися в Криму (див. *Врангелівщина*). Велике значення для мобілізації сил укр. народу на остаточний розгром Д. мали істор. резолюція ЦК РКП (б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919) і ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним».

Перемога над Денікіним стала можливою завдяки тісному братньому союзу трудящих України, Росії та ін. рад. республік, що об'єдналися в боротьбі проти спільного ворога. Робітники і селяни України бачили, що без такого союзу ні землі, ні ф-к і з-дів, ні свободи їм не відвоювати. Масовий героїзм Червоної Армії, самовіддана боротьба робітників і селян у денікінському тилу забезпечили перемогу над ворогом і свідчили про те, що перші кроки Рад. влади, її політика, незважаючи на труднощі, з якими їй довелося зустрітись, були правильними й знайшли підтримку широких нар. мас.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 29. Всі на боротьбу з Денікіним! — Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади; т. 30. До товаришів-червоноармійців.— Два роки Радянської влади.— Проект резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні.— Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним; История гражданской войны в СССР, т. 4. М., 1959; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966.

Ю. Ю. Кондуфор (Київ).

ДЕ́НЧИЛЯ Григорій Юрійович (н. 10.II 1907) — новатор виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1944. Н. в с. Лисичевому (тепер Іршавського р-ну Закарпат. обл.) в сел. сім'ї. З 1946 працював нач. Лисичівського лісопункту Кушницького лісокомбінату (того самого р-ну тієї області). Лісопункт, очолюваний Д., досяг високих показників у своїй роботі. В 1962—67 Д. працював лісником. З 1967 — на пенсії. Нагороджений орденом Леніна. *А. Й. Надь* (Закарпатська обл.).

ДЕНЬГА́, д е н г а — рос. срібна монета, що в 14—18 ст. була в обігу на Україні. Спочатку важила 0,92 *г* і дорівнювала $^1/_{100}$ крб. В 15 ст. поменшала у вазі вдвоє, дорівнювала $^1/_{200}$ крб. За указом 1535 з 48 золотників срібла карбували 600 Д.— сабляниць (300 копійок). У 17 — 1-й чверті 18 ст. поряд з срібною карбували мідну Д. З серед. 19 ст. монета вартістю $^1/_2$ коп. дістала назву «денежка».

ДЕПУТА́Т (лат. deputatus — посланий) — особа, що її обрали виборці до органу держ. влади. В УРСР обирають Д. до *Верховної Ради СРСР*, *Верховної Ради Української РСР* та *місцевих Рад депутатів трудящих*. Рад. Д. є справжнім і повноправним представником трудящих і відповідає перед ними за свою діяльність. Конституція УРСР 1919 гарантувала обрання Д. представників пролетаріату і біднішого селянства до Рад всіх ступенів (ст. 20). Конституція УРСР 1929 зберегла гарантії відповідного класового складу депутатів і закріпила їхній обов'язок регулярно звітувати перед своїми виборцями (ст. 62). Конституція УРСР 1937, як і Конституція СРСР 1936, ще більш зміцнила становище Д. як представника народу і захисника його інтересів. Відповідно до Конституції УРСР 1937 обрання Д. в усі Ради депутатів трудящих УРСР провадиться на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. До 1946 депутатом як Верховної, так і місцевої Ради міг бути обраний кожний громадянин СРСР, що досяг 18 років. У 1946 з метою підвищення авторитету й відповідальності нар. обранців збільшено віковий ценз для Д. Верховної Ради СРСР до 23 років, Верховної Ради УРСР — до 21 року. Конституція забезпечує обрання Д. незалежно від їхньої расової і нац. належності, статі, віросповідання, освіти, осілості, соціального походження, майнового становища та минулої діяльності. З 469 депутатів Верховної Ради УРСР 7-го скликання (1967) 140 робітників, 106 колгоспників, 223 службовці. За нац. складом Верховна Рада УРСР налічує 372 депутати-українці, 86 — росіян, 11 — представників ін. національностей. Серед депутатів укр. парламенту 160 жінок. У місцеві Ради УРСР 1969 обрано 425 402 Д., у т. ч. 128 328 робітників, 177 126 колгоспників. У місцевих Радах Української РСР представлено 63 національності. Рад. Д. надано великі права, що дає їм можливість широко розвивати свою діяльність та ініціативу. Д. Верховної Ради УРСР, напр., може внести на розгляд Ради проект нового закону, брати участь у обговоренні всіх законопроектів та прийнятті законів, працює в одній з постійних комісій, має право запиту до уряду або міністра республіки тощо. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 12.IV 1968 «Про порядок розгляду листів депутатів Верховної Ради СРСР» встановлено особисту відповідальність керівників держ. і громад. органів, підприємств та установ за своєчасний розгляд і правильне вирішення питань, поставлених Д. Широкі повноваження мають і Д. місцевих Рад. Всі Д. користуються правом депутатської недоторканності. Д., який не виправдав нар. довір'я

М. Г. Дерегус. «Тарас на чолі війська». 1952.

або вчинив дії, несумісні з високим званням нар. обранця, може бути відкликаний в будь-який час за рішенням більшості виборців (ст. 123 Конституції УРСР). Таке становище рад. Д. вперше було визначено декретом ВЦВК 21.XI (4.XII) 1917 «Про право відклику делегатів». За законами «Про порядок відкликання депутата Верховної Ради Української РСР» і «Про порядок відкликання депутата обласної, районної. міської, сільської і селищної Ради депутатів трудящих Української РСР» від 20.XI 1959 питання про відкликання Д. вирішується на зборах виборців відповідного виборчого округу відкритим голосуванням.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1969; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967. *Є. А. Тихонова* (Київ).

ДЕРЕВ'Я́НКО Олексій Якимович (1922 — 11.VII 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1938. Н. у с. Лукашівці (тепер Глобинського р-ну Полт. обл.). В Рад. Армії з 1942. У 1942 закінчив Київ. арт. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу протитанкових гармат 47-го гвардійського стріл. полку 15-ї гвардійської стріл. д-зії Воронез. фронту відзначився в *Курській битві 1943*. У бою на Сх. від м. Бєлгорода особисто підбив 4 фашист. танки. Загинув у бою.

ДЕРЕ́ГУС Михайло Гордійович (н. 5.XII 1904) — укр. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1963), нар. художник УРСР (з 1958), чл.-кор. Академії мистецтв СРСР (з 1958). Член КПРС з 1951. Н. в с. Веселому (тепер Харківського р-ну Харків. обл.). У 1923—30 вчився в Харків. худож. ін-ті. Автор картин «Відпочинок» (1932), «Трипільська трагедія» (1935), «Тарас на чолі війська» (1952), «Кам'янець-Подільська фортеця» (1966), «Старі верби» (1966); графічних серій «Дорогами України» (1940—41), «Українські народні думи та історичні пісні» (1947—50); ілюстрацій до творів Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, Н. С. Рибака. Гол. теми творчості Д.— Україна, її героїчне минуле, сучасне життя рад. народів. У 1956—62 Д.— голова Спілки художників УРСР. Депутат Верх. Ради УРСР 5-го скликання. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1969. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 538.

ДЕРЖА́ВА — організація політ. влади в суспільстві. Д. експлуататорська — апарат влади диктатури експлуататорської меншості над трудовим народом, за допомогою якого здійснюється його економіч., політ. та ідеологіч. підкорення і поневолення. Д. соціалістична — новий, вищий тип Д., яка виникає в результаті соціалістич. революції і є організацією політ. влади трудящих мас, керованих робітн. класом, гол. знаряддям їх у боротьбі за знищення експлуатації, за побудову соціалізму і комунізму.

Корінні інтереси всіх класів суспільства завжди пов'язані з Д., її діяльністю. В. І. Ленін відзначав, що «навряд чи знайдеться інше питання, так заплутане навмисно і ненавмисно представниками буржуазної науки, філософії, юриспруденції, політичної економії і публіцистики, як питання про державу...Питання це так заплутане й ускладнене через те, що воно... зачіпає інтереси пануючих класів більше, ніж будь-яке інше питання» (Твори, т. 29, с. 419—420). Приховуючи від мас справжню суть Д., її класову природу, ідеологи буржуазії, а заодно з ними й реформістські теоретики соціал-демократії зображають Д. як орг-цію, що нібито стоїть над класами і служить захистові спільних інтересів усіх громадян незалежно від того, експлуататори вони чи експлуатовані.

Вперше справді наук. пояснення історії виникнення і розвитку Д. дав марксизм-ленінізм, який визначив суть Д. експлуататорської і суть Д. соціалістичної. Марксистсько-ленінська теорія Д. дає відповіді на такі найважливіші питання про Д., як співвідношення економіч. ладу і Д., її класовий характер, закономірності переходу від одного типу Д. до іншого, функції Д., роль Д. в політ., економіч. і культ. житті суспільства, про перспективи розвитку Д.

Д.— істор. явище. На основі узагальнення величезного істор. досвіду К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін науково довели, що Д. є продуктом і проявом непримиренності класових суперечностей. У первісному суспільстві Д. не існувало. Вона виникла тоді, коли із зростанням продуктивних сил з'явилася приватна власність і поділ внаслідок цього суспільства на антагоністичні класи: експлуататорів і експлуатованих. Кожний клас став відповідно організовуватися для захисту своїх інтересів. Економічно пануючий клас почав створювати апарат політ. влади і, насамперед, армію, суд, тюрми, стаючи т. ч. і політ. пануючим класом. З того часу й бере початок експлуататорська Д. як певний апарат груп людей, що виділяються з суспільства, покликаний управляти ін. членами суспільства в інтересах пануючих класів, передусім для охорони приватної власності, підкорення і придушення поневолених. З виникненням і розвитком Д. виникає і розвивається *право*. Відомо три типи експлуататорської Д.: рабовласницька, феодальна, буржуазна, які визначаються економіч. ладом суспільства. Рабовласницька Д. виникла в результаті розкладу родового суспільства, розколу його на класи — рабовласників і рабів. Гол. завданням рабовласницької Д. були охорона приватної власності, що належала рабовласникам, утримання в покорі величезних мас рабів і злидарів, які боролися проти своїх поневолювачів. Крім того, рабовласницька Д. служила для охорони своєї території від нападу і для загарбання чужих земель і нових рабів. Форми рабовласницької Д. в різних країнах і в різні часи були неоднакові. На тер. сучас. України, напр., існували і рабовласницькі республіки — *Тіра*, *Ольвія*, *Херсонес* Таврійський, і рабовласницькі монархії— *Боспорська держава* (див. також *Античні держави Північного Причорномор'я*), скіфська Д. в Криму (див. *Скіфи*). Але в якій би формі не виступала рабовласницька Д., вона завжди була знаряддям поневолення і придушення рабів.

Окремі країни в процесі істор. розвитку можуть минути якийсь тип Д. Так сх. слов'яни від первіснообщинного ладу безпосередньо перейшли до феодалізму. Феод. Д.—знаряддя панування класу великих землевласників над особисто залежним

селянством, яке економічно і позаекономічно примушували працювати на феодала. Функції феод. Д. гол. чин. полягали в тому, щоб тримати в покорі залежних селян, охороняти приватну власність на землю, права та привілеї феодалів. Цій меті служили суд, тюрми та ін. держ. органи. Армію феод. Д. використовували проти повсталих селян, а також для охорони та розширення своєї території. У сх. слов'ян перші держ. утворення (див. *Артанія, Куявія, Славія*) виникли одночасно з формуванням феод. суспільства. Осн. формою їх стали князівства. В кін. 8 — на поч. 9 ст. сформувалась єдина давньоруська Д. з центром у Києві — *Київська Русь*. Її виникнення є наслідком політ. та культ. розвитку племен і народів Сх. Європи. Формами феод. Д. були монархія ранньофеод. періоду, станово-представницька монархія, абсолютна монархія; існували подекуди феод. республіки (напр., *Новгородська феодальна республіка*) тощо. Утворення в кін. 15 ст. Рос. централізованої Д. мало дуже важливі наслідки й для істор. долі укр. народу, який знайшов у ній опору в боротьбі проти іноземних загарбників.

На Україні в період нар.-визвольної війни 1648—54 відбувався процес складання укр. феод. державності. Органи управління того періоду певною мірою збереглися і в часи *гетьманщини* (1667—1781) на Лівобережній Україні, що входила до складу Рос. Д. і користувалася відносною автономією до 2-ї пол. 18 ст.

Феод. лад хоч і був у порівнянні з рабовласницьким кроком вперед у прогресі людства, але й він згодом став стримувати розвиток продуктивних сил суспільства. Класову боротьбу залежного селянства проти свого поневолення, яка велась протягом усього періоду феодалізму, використала буржуазія, що тоді народжувалася, для встановлення свого панування. Бурж. революції в Нідерландах, Англії, Франції в 16—18 ст. знаменували початок епохи капіталізму і покликали до життя новий тип експлуататорської Д.— бурж. Д. В. І. Ленін у лекції «Про державу» зазначив: «Коли кріпосне право було зруйноване, що сталося наприкінці XVIII — на початку XIX століття — у Росії це сталося пізніше від інших країн, у 1861 р. — тоді на зміну кріпосницькій державі прийшла держава капіталістична» (Твори, т. 29, с. 430).

Бурж. Д. є знаряддям класу капіталістів. Вона забезпечує панування приватної власності, експлуатацію робітн. класу, всіх трудящих, охороняє підвалини й принципи капіталістич. ладу. Завдяки їй здійснюється диктатура буржуазії. Ф. Енгельс вказував, що держава, загалом і в цілому, є лише виразом, у концентрованій формі, економічних потреб класу, що панує у виробництві (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 296). Різноманітність форм бурж. Д. (демократичні республіки, конституційні монархії тощо) не змінює їх експлуататорської суті. Розгалужена система апарату бурж. Д.— привілейоване чиновництво, армія, суд, тюрми тощо — виконує дві осн. функції: по-перше, охорону капіталістич. ладу, придушення експлуатованих мас, які борються за своє визволення; по-друге, поряд з обороною своєї території, загарбання чужих територій або економіч. і політ. уярмлення слабких країн з метою пограбування їхніх багатств і експлуатації їхніх народів. На здійснення цих внутр. і зовн. функцій спрямована вся діяльність бурж. Д., яка завжди служила і служить інтересам експлуататорських класів. В. І. Ленін вказував, що бурж. Д. є політ. владою «тих, у кого в руках фабрики, знаряддя виробництва, землі, залізниці, одним словом, всі матеріальні засоби, всі знаряддя праці, без володіння якими праця лишається в рабстві» (Твори, т. 28, с. 383). В епоху імперіалізму, коли відбувається величезна концентрація і централізація капіталу, вплив бурж. Д. на економіч. життя суспільства розширюється і якісно змінюється. *Державно-монополістичний капіталізм* з'єднує силу монополій з силою Д. в єдиний механізм для врятування капіталістич. ладу в інтересах фінансової олігархії, внаслідок чого посилюється експлуатація робітн. класу, пограбування широких верств населення. Капіталістич. дійсність дає все нові докази того, що *демократія* в умовах панування капіталу була і лишається знаряддям буржуазії. Бурж. Д. все ширше вдається до найреакційніших заходів в економіці й політиці, особливо в тих країнах, де встановлюється фашист. диктатура. Характерною рисою сучас. бурж. Д. є урізування прав парламентів і зосередження законодавчих повноважень у руках урядів. Держ.-монополістич. капіталізм нечувано посилює мілітаризм. Бурж. Д. є знаряддям імперіалістич. буржуазії у боротьбі проти СРСР і країн *світової системи соціалізму*.

Бурж. Д. безсила ліквідувати антагоністичні суперечності, породжувані капіталізмом, і тому марними є спроби бурж. ідеологів і реформістських «теоретиків» довести, ніби то бурж. Д. виступають як Д. «загального благоденства», як регулятори суспільних відносин.

Марксизм-ленінізм у боротьбі проти бурж. ідеології, реформізму і опортунізму, зокрема анархізму, науково довів, а істор. досвід яскраво підтвердив, що знищення капіталістич. системи та її надбудови — бурж. Д., на зміну якій в результаті соціалістич. революції і встановлення *диктатури пролетаріату* приходить соціалістич. система з новим типом Д.— соціалістич. Д.— є об'єктивною закономірністю суспільного розвитку.

Соціалістич. Д. є вищим і останнім типом Д. Вищим тому, що виступає гол. знаряддям робітн. класу і всіх трудящих в їхній боротьбі за ліквідацію капіталістич. суспільних відносин і побудову соціалізму та комунізму, тому що вона вперше в історії забезпечує всім трудящим масам участь в управлінні суспільством, є справжньою демократією, народовладдям. Останнім тому, що вона виступає як Д. перехідного періоду від капіталізму до комунізму, з перемогою якого соціалістична державність розвинеться в суспільне *комуністичне самоврядування*, тобто на бездержавну орг-цію суспільства.

Паризька комуна 1871 була першою в історії спробою створити соціалістичну Д. Узагальнюючи досвід паризьких комунарів, К. Маркс встановив, що не парламентарна республіка, а політ. орг-ція типу Паризької комуни є найдоцільнішою держ. формою диктатури пролетаріату.

Першою в історії соціалістич. Д. стала Радянська соціалістична держава в Росії, створена в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. На відміну від експлуататорських Д., суть яких становить диктатура меншості над більшістю, Рад. соціалістич. Д. виникла як Д. диктатури пролетаріату, діяльність якої здійснювалася в інтересах усіх у минулому експлуатованих мас, усього трудового народу. В ході Великої Жовтн. соціалістичн. революції робітн. клас у союзі з біднішим селянством під керівництвом Комуністич. партії повалив владу капіталістів і поміщиків, зламав стару експлуататорську держ. машину і взяв владу до своїх рук, чим було створено першу, головну, політ. умову для здійснення соціалістич. перетворень в усіх сферах економіч. і культ. життя суспільства.

Соціалістична Д. в Росії утвердилась у формі Республіки Рад (див. *Ради депутатів трудящих*).

Відкривши в Радах найвищу форму справжнього народовладдя, В. І. Ленін ще в квітні 1917 в статті «Про двовладдя» писав: «Це — влада зовсім не того роду, якого буває взагалі влада в парламентарній буржуазно-демократичній республіці... Часто забувають цю обставину, часто не вдумуються в неї, а в ній вся суть. Ця влада—влада того ж типу, якого була Паризька Комуна 1871 року» (Твори, т. 24, с. 19). Істор. роль у створенні першої у світі соціалістич. Д. відіграв *Другий Всеросійський з'їзд Рад* [25—26.X (7—8.XI) 1917]. Він створив перший робітн.-сел. уряд — Раду Народних Комісарів РРФСР на чолі з В. І. Леніним. Постанова 2-го Всерос. з'їзду Рад про те, що «вся влада на місцях переходить до Рад робітничих і селянських депутатів», була відображенням і виявом волі всіх народів Росії.

2-й Всерос. з'їзд Рад відіграв вирішальну роль в істор. долі укр. народу, в розв'язанні питання про характер держ. влади на Україні. Після Жовтн. збройного повстання і розгрому органів і військ бурж. Тимчасового уряду на Україні законною держ. владою були Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Але, скориставшись з перемоги революц. мас, контрреволюц. бурж.-націоналістична *Центральна рада* захопила владу в Києві. Проте, тут, як і в багатьох ін. містах України, поряд з Центр. радою одночасно діяли Ради робітничих і солдатських депутатів. Ці повновладні органи трудящих мас боролися проти контрреволюційних військ і органів буржуазно-націоналістичної Центр. ради, за перехід до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів всієї влади, відповідно до волі трудящих мас, рішень 2-го Всерос. з'їзду Рад.

Української суверенної державності під час узурпації влади Центр. радою не існувало. Наявність Центр. ради, яка нав'язала Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів збройну боротьбу, декларована нею вже після рішень 2-го Всерос. з'їзду Рад заява про утворення «Української народної республіки» і про поширення бурж.-націоналістичної влади по всій Україні не мала ніякого юрид. і практичного значення для виникнення укр. національної державності. Політика Центр. ради не мала нічого спільного з інтересами народу, вона була спрямована проти нього, проти Радянської влади. Центр. рада зберегла закони царського і бурж. Тимчасового урядів, не визнавала рішень 2-го Всерос. з'їзду Рад. Незважаючи на те, що вона вдалася до застосування збройної сили в боротьбі проти трудящих мас та Радянської влади, Центр. рада не здійснювала всієї повноти влади на Україні; вона не була визнана як державна влада ні українським народом, ні робітничо-селянським урядом Радянської Росії.

Отже, твердження українських бурж. націоналістів, ніби на Україні після перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917* і ліквідації місцевих органів Тимчасового уряду утворилася українська державність в особі Центр. ради, безпідставні.

Вперше в історії укр. народу укр. суверенна Д. виникла в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні як соціалістична Д. диктатури пролетаріату у формі Республіки Рад робітн., солдат. і сел. депутатів. Її створення проголосив 12 (25).XII 1917 істор. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*. Він визнав Рад. Україну федеративною частиною Рос. Рад. Республіки, суверенною *Українською Радянською соціалістичною державою*. Було здійснено споконвічну мрію укр. народу про соціальне і нац. визволення, про утворення своєї нац. суверенної Д. Протягом порівняно короткого часу на уламках старої експлуататорської Д. створено соціалістичну Д.— РРФСР, а також нац. соціалістичні Д. укр., білорус. та ін. народів кол. Рос. імперії. Апарат соціалістич. Д. з перших днів свого існування був тісно зв'язаний з трудящими масами, які все ширше залучалися до управління суспільними справами. Осн. функціями Рад. соціалістич. Д. в *перехідний період від капіталізму до соціалізму* були: внутрішня — придушення опору експлуататорських класів, госп.-організаторська, культ.-виховна, контроль за мірою праці і мірою споживання, охорона соціалістич. власності і особистих прав громадян; зовнішня — оборона країни від нападу імперіалістич. агресорів, боротьба за мир і мирне співіснування країн з різними соціальними системами.

Соціалістична державність усіх народів кол. Рос. імперії розвивалася і міцніла на засадах рад. федералізму. Ленінський план створення союзної багатонац. рад. соціалістич. Д., заснованої на добровільному об'єднанні рад. республік і їхній повній рівноправності і суверенності, на принципах пролетарського інтернаціоналізму, здійснено 30.XII 1922 на *Першому з'їзді Рад СРСР*. Рад. Україна була одним з ініціаторів створення федерації рад. республік (див. *Радянська федерація*). Вступивши з власної ініціативи до Союзу РСР, Українська РСР, як і ін. рад. республіки, лишилась незалежною суверенною Д. (див. *Суверенітет Української РСР*).

Створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, дальше зміцнення багатонац. союзної Рад. соціалістич. Д., нац. д-в і держ. утворень народів СРСР мало величезне значення для здійснення істор. місії диктатури пролетаріату. Спираючись на свою соціалістич. державність, трудящі СРСР, керовані Комуністич. партією, успішно перетворили в життя ленінський план побудови соціалізму. До серед. 30-х рр. рад. народ здійснив індустріалізацію країни, колективізацію с. г., досяг великих успіхів у проведенні культ. революції. В результаті соціалістич. перетворень в країні зникли експлуататорські класи, було ідейно і організаційно розгромлено троцькізм та ін. антиленінські течії і угруповання. В СРСР лишилося два дружні класи — робітники і селянство. Виросла нова інтелігенція. Склалася незламна соціально-політ. та ідейна єдність рад. народу. За цих умов з ліквідацією експлуататорських класів відмерла функція придушення експлуататорів та їхнього опору, найповнішого розвитку дістали функції госп.-організаторська і культ.-виховна.

В період Великої Вітчизняної війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники розраховували, що СРСР, як багатонац. союзна Д., розвалиться. Проте в ході війни ще більше зміцніла соціалістич. державність народів СРСР. Незважаючи на тривалу окупацію території України, Білорусії, Молдавії, Прибалтики, нац. соціалістичні Д. народів цих республік продовжували існувати, з усією силою виявилась життєвість рад. федерації, соціалістич. державності народів Країни Рад як союзної соціалістич. Д. Істор. перемога над силами нім. фашизму та мілітаристської Японії у 2-й світовій війні 1939—45 створила сприятливі умови для розвитку революц. боротьби і нац.-визвольного руху в Європі і Азії. Ряд країн вступили на шлях соціалізму; були створені соціалістичні Д. у формі *народної демократії*. Ще до 2-ї світової війни під безпосереднім впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції виникла Монгольська Народна Республіка. В. І. Ленін передбачав різноманітність держ. форм дикта-

тури пролетаріату. «Перехід від капіталізму до комунізму,— писав він,— звичайно, не може не дати величезного багатства і різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: **диктатура пролетаріату**» (Твори, т. 25, с. 373). Соціалістичні Д., в яких би формах вони не виступали і які б між цими формами не були відмінності, грунтуються на спільних принципах соціалістич. демократії, на заг. закономірностях соціалістич. революції, будівництва комуністич. суспільства. СРСР та ін. соціалістич. Д. утворили світову систему соціалізму. В зв'язку з цим у соціалістич. Д. виникла нова зовн. функція — зміцнення дружби, братерського співробітництва і взаємодопомоги між країнами соціалістич. співдружності. Творча роль соціалістич. Д. яскраво виявилась у зміцненні завоювань соціалізму в СРСР, в успіхах соціалістич. будівництва в ін. країнах, що рішуче змінило співвідношення сил соціалістич. і капіталістич. систем на користь соціалізму. Соціалізм в СРСР переміг повністю, остаточно. Країна Рад вступила в період розгорнутого будівництва комунізму, що констатував XXI з'їзд КПРС (1959).

Виконавши свою істор. місію, диктатура пролетаріату в СРСР перестала бути необхідною, а Д. диктатури пролетаріату розвинулась у загальнонар. Д. В Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії (1961), зазначається, що «держава, що виникла як держава диктатури пролетаріату, перетворилась на новому, сучасному етапі в загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 89). Між соціалістич. Д. диктатури пролетаріату і соціалістич. загальнонар. Д. існує істор. наступність. Д. диктатури пролетаріату — це апарат влади трудящих, який робітн. клас у союзі з селянством використовує для свого панування в інтересах усіх трудящих з метою ліквідації експлуатації і побудови зрілого соціалістич. суспільства. Соціалістич. загальнонар. Д.— це апарат влади всього народу. Вона виросла з Д. диктатури пролетаріату в результаті повної, остаточної перемоги соціалізму і під керівництвом робітн. класу здійснює завдання побудови комунізму. Отже, соціалістична Д. в період будівництва соціалізму і його зміцнення виступає як Д. диктатури пролетаріату, а в період розгорнутого будівництва комунізму — як загальнонар. Д., яка є новим, вищим ступенем у розвитку соціалістич. Д. Загальнонар. Д. не втрачає свого класового характеру, оскільки вона є Д. соціалістич. суспільства, тобто ще класового, в якому зберігається керівна роль робітн. класу, і виступає на міжнар. арені як знаряддя народу в класовій боротьбі з імперіалістич. світом. Рад. загальнонар. Д. «продовжує справу диктатури пролетаріату — будівництво комунізму, разом з іншими соціалістичними державами веде класову боротьбу проти імперіалізму на міжнародній арені» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 38).

На сучас. етапі комуністич. будівництва зростає роль соціалістич. Д., що зумовлюється як внутр. умовами розвитку соціалістич. суспільства і розгортання комуністич. будівництва, так і зовн. умовами, що вимагають всемірного зміцнення обороноздатності країни, підтримання постійної готовності народу і армії відбити можливу агресію реакційних сил імперіалізму.

В політичній організації радянського суспільства соціалістична Д. займає провідне місце як гол. знаряддя в боротьбі за побудову комунізму. Діяльність Д., як і недерж. орг-цій трудящих, що в сукупності становлять політ. організацію рад. суспільства, відбувається під керівництвом Комуністич. партії, яка є авангардом робітн. класу, всього рад. народу, найвищою формою громад.-політ. орг-ції в їхній боротьбі за побудову комуністич. суспільства і являє собою керівне ядро всіх орг-цій трудящих, як громадських, так і державних. КПРС не замінює собою держ. і громад. орг-цій, а об'єднує і спрямовує їхні зусилля до єдиної мети, діючи властивими їй методами організаторської та ідейно-виховної роботи.

Марксизм-ленінізм вчить, що соціалістична Д. не є щось застигле, незмінне, раз і назавжди дане, а є політ. орг-цією, що перебуває в процесі розвитку та змін відповідно до розвитку всіх сторін життя суспільства. В сучас. умовах успішний розвиток світової системи соціалізму відкриває перспективу більш-менш одночасного, в межах однієї істор. епохи, переходу соціалістич. країн до комунізму, навіть в умовах, коли в ін. країнах збережеться капіталізм. З ленінського вчення про соціалістичну Д. випливає, що коли комунізм переможе до того, як капіталізм зникне у великих країнах світу, то Д. збережеться і в комуністич. суспільстві. Відмирання Д.—це складний і тривалий процес. Якщо експлуататорські Д. знищуються новими суспільними класами, то соціалістична Д. є, за виразом В. І. Леніна, «напівдержавою», перехідним етапом до бездерж. форм управління.

В Програмі КПРС чітко і ясно ставиться питання про реальні умови відмирання Д.: «Історичний розвиток неминуче веде до відмирання держави. Для повного відмирання держави необхідне створення як внутрішніх умов — побудова розвинутого комуністичного суспільства, так і зовнішніх умов — перемога і зміцнення соціалізму на міжнародній арені» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 96). Марксизм-ленінізм розглядає відмирання Д. не як безслідне зникнення її, а як тривалий процес її удосконалення, розвитку в суспільне *комуністичне самоврядування*. Найважливішою умовою відмирання Д. марксизм-ленінізм вважає справжнє народовладдя, коли в державному управлінні братимуть участь поголовно всі члени суспільства і буде виховано нове покоління людей, які поступово звикнуть додержувати елементарних правил співжиття без примусу з боку державного апарату. Ось чому Програма КПРС визначила, що гол. напрямом розвитку соціалістич. державності на сучас. етапі комуністич. будівництва є всебічне розгортання і вдосконалення соціалістич. демократії, активна участь усіх громадян в управлінні Д., в керівництві госп. і культ. будівництвом, поліпшення роботи держ. апарату і посилення нар. контролю за його діяльністю. Заг. закономірності, за якими здійснювала і здійснює свою роль Рад. соціалістич. Д., властиві всім соціалістич. Д. в країнах Європи і Азії, які використовують досвід держ. будівництва в СРСР, доповнюючи його своїми особливостями, зумовленими істор., економіч. і соціально-політ. розвитком кожної окремої країни. Твердження всякого роду ревізіоністів про те, ніби соціалістич. Д. вичерпує свою роль ще до побудови розвинутого соціалізму, аж ніяк не узгоджується з марксистсько-ленінським вченням про соціалістичну Д., не має нічого спільного з тим, чому вчить істор. досвід побудови соціалізму в СРСР та в ін. соціалістич. Д. «Досвід СРСР довів, що основним знаряддям соціалістичного перетворення суспільства є **соціалістична держава**» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К.,1968,с.15). Див. також *Радянська соціалістична держава.*

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. — Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 15. Марксизм і ревізіонізм; т. 19. Марксизм і реформізм; т. 22. Опортунізм і крах II Інтернаціоналу. — Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 24. Про двовладдя; т. 25. Держава і революція; т. 26. Чи вдержать більшовики державну владу?; т. 27. Чергові завдання Радянської влади; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Про «демократію» і диктатуру; т. 29. Про державу; т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Ленин В. И. О государстве и праве. Сборник произведений и документов, т. 1—2. М., 1958; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Документи міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р., К., 1969; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1969; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1969; Политическая организация советского общества. М., 1967; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Політична організація суспільства. К., 1967.

В. М. Терлецький (Київ).

«ДЕРЖА́ВА І РЕВОЛЮ́ЦІЯ. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції» — геніальна праця В. І. Леніна, написана в серпні — вересні 1917 в підпіллі (в Розливі та Гельсінгфорсі) в умовах підготовки соціалістич. революції, що наближалась. «Д. і р.» — один з найвизначніших творів марксизму-ленінізму. В ньому розвинуто далі вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про д-ву, що було перекручене і опошлене опортуністами 2-го Інтернаціоналу. Ця ленінська праця характеризується органічним поєднанням теорії і практики, суворим додержанням принципу історизму. Твір написаний в гострому полемічному плані. Складається з 6 розділів: «Класове суспільство і держава»; «Держава і революція. Досвід 1848—1851 років»; «Держава і революція. Досвід Паризької Комуни 1871 року. Аналіз Маркса»; «Продовження. Додаткові пояснення Енгельса»; «Економічні основи відмирання держави»; «Опошлення марксизму опортуністами». В. І. Ленін дослідив найважливіші питання виникнення д-ви й відношення до неї соціалістич. революції пролетаріату, питання змісту й політ. форм *диктатури пролетаріату* та діяльності Комуністич. партії, яка виступає керівною і спрямовуючою силою в системі диктатури пролетаріату, питання розвитку соціалістич. д-ви та політ. і економіч. умов її відмирання. Даючи глибокий аналіз історії та теорії про д-ву, В. І. Ленін вказав, що лише марксизм науково визначає д-ву як істор. явище, відповідає на питання про час та підстави її виникнення, про різноманітні форми д-ви та її роль у різні істор. періоди. Бурж. д-ва, як зазначав В. І. Ленін, здійснює, зокрема, диктатуру буржуазії над класом найманих робітників і всіх трудящих. Примирити робітн. клас і буржуазію, ці два осн. антагоністич. класи капіталістич. суспільства, неможливо. Пролетаріат спроможний визволити себе й непролетарську масу населення тільки шляхом повалення буржуазії, знищення її д-ви, утвердження й зміцнення своєї влади, уособленої в д-ві диктатури пролетаріату. «Марксист лише той,— підкреслював В. І. Ленін,— хто поширює визнання

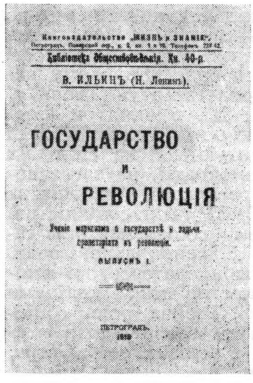

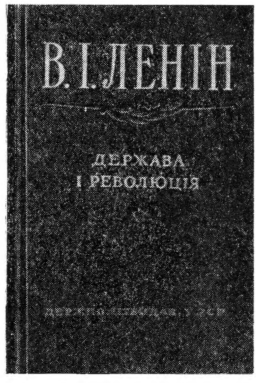

Титульна сторінка першого видання книги В. І. Леніна «Держава і революція». 1918. Обкладинка книги В. І. Леніна «Держава і революція» українською мовою. 1957.

боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату» (Твори, т. 25, с. 372). Суть соціалістич. революції, писав В. І. Ленін, полягає в тому, що вона руйнує бурж. д-ву, старий апарат управління і замінює їх новою, пролетарською д-вою, новим держ. апаратом. В. І. Ленін нещадно викривав анархістську, антимарксистську теорію «вибуху» і «скасування» д-ви, боровся проти міжнар. опортунізму, який ігнорував проблеми соціалістич. державності, і вбачав у цьому корінь опортуністич. перекручень і опошлення марксизму. Розбивши вщент як опортунізм Каутського і Бернштейна, так і антимарксистські, анархістські погляди на д-ву, В. І. Ленін центр. місце в книзі присвятив соціалістич. революції, диктатурі пролетаріату та вченню про дві фази комуністич. суспільства. Він довів, що питання про диктатуру пролетаріату є осн. змістом соціалістич. революції, що пролетаріатові необхідна держ. влада, централізована організація сили, організація насильства і для придушення опору експлуататорів, і для керівництва величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, напівпролетарями в справі «налагодження» соціалістич. г-ва. Д-ва періоду диктатури пролетаріату, вказував В. І. Ленін, «неминуче повинна бути державою по-новому демократичною (для пролетарів і неімущих взагалі) і по-новому диктаторською (проти буржуазії)» (Твори, т. 25, с. 373). В. І. Ленін довів, що на відміну від бурж. демократії, яка на ділі надає права лише імущим класам, у новому суспільстві вперше в історії маса населення підіймається до самостійної участі не тільки в голосуваннях і виборах, але й в повсякденному управлінні. В. І. Ленін всебічно розробив питання і про політ. форми диктатури пролетаріату. Він передбачав, що революц. творчість мас, істор. і нац. особливості окремих країн не можуть не привести до надзвичайно різноманітних форм пролетарської диктатури, але суть буде при цьому неминуче одна: диктатура пролетаріату. Вивчаючи і узагальнюючи досвід Паризької комуни і революцій в Росії 1905—07 та 1917, досвід діяльності Рад, які були створені нар. масами у вогні революц. боротьби, В. І. Ленін незаперечно довів, що республіка Рад — це найкраща форма диктатури пролетаріату. Визначивши республіку Рад як політ. форму пролетарської диктатури, В. І. Ленін зробив величезне наук. відкриття, показав зразок творчого

застосування марксизму. Цим самим він напередодні Жовтня озброїв більшовицьку партію ясною і чіткою перспективою боротьби за владу, за розв'язання осн. питання революції. В завоюванні і зміцненні диктатури пролетаріату, в побудові соціалістич. суспільства, вчив В. І. Ленін, керівна і вирішальна роль належить Комуністич. партії — передовій частині робітн. класу, найвищій формі його класової організації. Саме партія комуністів, озброєна передовою теорією, здатна повести маси на переможний штурм капіталізму, спрямувати їхні зусилля на створення і зміцнення нового суспільства, керувати ним і організовувати його багатогранне життя. В. І. Ленін висловлював непохитну впевненість у тому, що соціалізм переросте в комунізм, що істор. розвиток веде до відмирання д-ви, яка повністю відімре при повному комунізмі. Розробляючи проблему відмирання соціалістич. д-ви, В. І. Ленін розвинув далі вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про дві фази комуністич. суспільства. Він довів, що гол. знаряддям побудови соціалізму є д-ва диктатури пролетаріату; побудови комунізму — загальнонар. д-ва, яка здійснює величезну госп. і культ.-виховну роботу та бореться з імперіалізмом на міжнар. арені. В. І. Ленін розробив детальний план сьомого розділу «Д. і р.», названого «Досвід російських революцій 1905 і 1917 років», який мав бути виданий окремо. Але цьому, як писав В. І. Ленін, «„перешкодила" політична криза, переддень жовтневої революції 1917 року. Такий „перешкоді" можна тільки радіти... приємніше і корисніше „досвід революції" пророблять, ніж про нього писати» (Твори, т. 25, с. 447). Положення твору «Д. і р.» В. І. Ленін розвинув далі в своїх працях «Пролетарська революція і ренегат Каутський» (1918), «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» (1919), «Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності» (1919), «Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату» (1919), «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*» (1920) та ін. Життя цілком довело правильність положень ленінського вчення про д-ву й революцію. Перемога революції і успіхи соціалізму й комунізму в СРСР, країнах нар. демократії — тріумф ленінських ідей про соціалістичну д-ву. Набувши величезного досвіду в будівництві соціалізму, КПРС в умовах повної, остаточної перемоги соціалізму в СРСР на своїх з'їздах і пленумах висунула і обгрунтувала програму розгорнутого будівництва комуністич. суспільства. В зв'язку з цим розроблено ряд нових положень теорії соціалістич. д-ви, зокрема про перерастання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. д-ву, про необхідність дальшого зміцнення соціалістич. д-ви і її збройних сил при переході до комунізму в умовах існування імперіалізму на світовій арені, про перерастання соціалістич. державності в комуністичне суспільне самоврядування. Безсмертний твір В. І. Леніна був і лишається настільною книгою комуністів усього світу, гострою зброєю в їхній боротьбі проти капіталізму, за нове суспільство.

На Україні вперше видання «Д. і р.» здійснено 1919. З того часу в УРСР окремо цей твір видано (за станом на 1967) 15 раз тиражем 357 тис. примірників, у т. ч. укр. мовою 10 раз тиражем 321 тис. примірників.

Видання: Л е н і н В. І. Держава і революція. Твори. Вид. 4, т. 25.

Літ.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1968.

А. Г. Шевелєв (Київ).

ДЕРЖА́ВЕЦЬ — феодал у Литовскому великому князівстві, шляхет. Польщі та на загарбаних ними укр. землях у 15—18 ст., що довічно або протягом певного часу користувався держ. земельними маєтностями. Д. міг бути магнат, шляхтич або представник козац. старшинської верхівки, якого лит. великокнязівський або польс.-шляхет. уряди нагороджували за службу маєтностями. За правовим статусом маєтності Д. були близькими до *рангових маєтностей* на Лівобережній Україні. Користуючись прибутками з маєтності, Д. не мав права її продавати, дарувати, заповідати, закладати за борги. На Лівобережній Україні Д. були позбавлені маєтностей після вигнання польс.-шляхет. загарбників на поч. *визвольної війни українського народу 1648—54;* на Правобережній Україні — після її возз'єднання з Рос. д-вою в кін. 18 ст.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

До статті **Архітектура** — 14 ілюстрацій на двох сторінках (автотипія) 88—89

До статті **Будівництво** — 12 ілюстрацій на двох сторінках (автотипія) . . . 208—209

До статті **Велика Вітчизняна війна 1941—45:** Пам'ятник Вічної Слави воїнам Радянської Армії, що загинули у Великій Вітчизняній війні 1941—45 (чотирикольорова автотипія) 240—241

3 ілюстрації (автотипія) . . . . . 240—241

До статті **Велика Жовтнева соціалістична революція 1917:** В. І. Ленін. Картина художника В. Г. Циплакова (чотирикольорова автотипія) . . . 252—253

Газети «Вісник Української Народної Республіки» і «Вестник Украинской Народной Республики» з повідомленням про перемогу Радянської влади на Україні (дуплекс-автотипія) 252—253

До статті **Визвольна війна українського народу 1648—54:** Бій Максима Кривоноса з Іеремією Вишневецьким. Картина художника М. С. Самокиша (чотирикольорова автотипія) 280—281

4 ілюстрації (автотипія) . . . . . 280—281

До статті **Возз'єднання України з Росією 1654:** Навіки разом. Картина художника О. А. Хмельницького (чотирикольорова автотипія) . . . . 336—337

Лист Богдана Хмельницького царю Олексію Михайловичу про прагнення українського народу возз'єднатися з Росією (дуплекс-автотипія) 336—337

До статті **Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі** — 6 ілюстрацій на двох сторінках (автотипія) . . . 336—337

До статті **Герб державний:** Державний герб Союзу Радянських Соціалістичних Республік (кольоровий офсет) 416—417

Державні герби союзних радянських соціалістичних республік (офсет) 416—417

До статті **Громадянська війна в СРСР 1918—20:** Автограф першої сторінки листа В. І. Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним (офсет) . . . . 472—473

3 ілюстрації (офсет) . . . . . 472—473

Крім того, в тексті статей вміщено 449 ілюстрацій.

СПИСОК КАРТ

Австро-німецька окупація України 1918 р. 15

Адміністративно-територіальний поділ сучасної території Української РСР у дореволюційний період на початку 20 ст. 28

Адміністративно-територіальний поділ Української РСР у 1927 році . . . 29

Адміністративно-територіальний поділ Української РСР у 1935 році. . . 29

Азербайджанська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова) . . 32—33

Азербайджан у 9—10 ст. (кольорова) 32—33

Азербайджан у 1-й половині 19 ст. (кольорова) . . . . . 32—33

Революційний рух в Азербайджані в кінці 19 — на початку 20 ст. . . . 32

Азербайджанська РСР, економічна карта (кольорова) . . . . . 32—33

Азовські походи 1695—96 рр. . . . 36

Інтервенція Антанти на півдні України 56

Античні держави в Північному Причорномор'ї (2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.) 63

Барвінково-Лозівська наступальна операція 1942 р. 110

Березнегувато-Снігурівська наступальна операція 1944 р. 126

Берлінська наступальна операція 16 квітня — 8 травня 1945 р. . . . 129

Белгородська лінія в 17 ст. 132

Белгородсько-Харківська наступальна операція 1943 р. 133

Битва за Дніпро (серпень — грудень 1943 р.) 137

Білоруська операція 1944 року. . . 147

Білоруська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова) . . . . 144—145

Возз'єднання Білорусії з Росією (1772—95 роки) (кольорова) . . . 144—145

Соціал-демократичні організації й революційний рух у кінці 19 — на поч. 20 ст. в Білорусії 150

Формування території Білоруської РСР (кольорова) . . . . . 144—145

Білоруська РСР, економічна карта (кольорова) . . . . . 144—145

План Більського городища за В. О. Городцовим 153

Боспорська держава в 4—2 ст. до н. е. 189

Археологічні культури бронзового віку на території сучасної Української РСР 201

Булавінське повстання 1707—08 рр. 215

Воєнні дії в перший період Великої Вітчизняної війни (червень 1941 р.— листопад 1942 р.) (кольорова) 240—241

Корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р.— грудень 1943 р.) (кольорова) . . . 240—241

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45 рр. Вирішальні перемоги Радянського Союзу (1944—45 рр.) (кольорова) . . . . . 240—241

Україна в перший період Великої Вітчизняної війни (червень — грудень 1941 р.) (кольорова) . . . . . 248—249

Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (кольорова) . . . . . 248—249

Визволення Лівобережної України (серпень — жовтень 1943 р.) (кольорова) . . . . . 248—249

Визволення Правобережної України та Криму (жовтень 1943 р.— жовтень 1944 р.) (кольорова) . . . . . 248—249

Тріумфальний похід Радянської влади (листопад 1917 р.— лютий 1918 р.) (кольорова) . . . . . 256—257

Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні (кольорова) . . . 256—257

Визвольна війна українського народу 1648—54 рр. (кольорова) . . . . 272—273

Візантійська імперія в 4—6 ст. . . . 292

Візантія в 9—11 ст. 292

Візантія в 1265—1451 рр. 292

Вінницька область 304
Вірменська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова) . . . . 312—313
Вірменія на рубежі 10—11 століть (кольорова) . . . . . 312—313
Вірменія напередодні приєднання до Росії (1785—1825 роки) (кольорова) 312—313
Вірменська РСР, економічна карта (кольорова) . . . . . 312—313
Воєнні дії в перший період Вітчизняної війни 1812 р. (червень — вересень) 319
Контрнаступ російської армії і вигнання наполеонівської армії з Росії (жовтень — грудень 1812 р.) . . 321
Возз'єднання Правобережної України в 1793 р. і Західної Волині в 1795 р. з Росією 333
Волинська область 345
Розгром військ Врангеля 367
Гайдамацький рух на Правобережній Україні у 18 ст. 388
Територія Східної Галичини, яка була визволена Червоною Армією під час наступу проти військ буржуазно-поміщицької Польщі й на якій у липні—вересні 1920 р. відбувалося радянське будівництво 392
Галицько-Волинське князівство в кінці 12 — першій половині 13 ст. (кольорова) . . . . . 272—273
План давнього Галича за Л. Чачковським 398
Вплив російської революції 1905—07 років на Східну Галичину . . . 400
Генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї 411
План ГОЕЛРО 428
Стародавня Греція й грецькі колонії 457
Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція в СРСР 1918—20 рр. (кольорова) . . . . . 256—257
Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна на Україні в 1918—20 роках (кольорова) . . . . . 256—257
Грузинська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова) . . . . 480—481
Грузинська держава на початок 13 ст. (кольорова) . . . . . 480—481
Приєднання Грузії до Росії (кольорова) 480—481
Революційний рух у Грузії в кінці 19 — на початку 20 ст. 480
Грузинська РСР, економічна карта (кольорова) . . . . . 480—481
Битва під Грюнвальдом 15.VII 1410 р. 485
Таємні товариства в Росії в 1816—25 рр. 528
Розгром військ Денікіна 540

СПІВРОБІТНИКИ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, ЯКІ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ У НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ТА ХУДОЖНЬО-ТЕХНІЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ 1-го ТОМУ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакція Радянської енциклопедії історії України: завідуючий редакцією — В. Л. Зуц, старші наукові редактори — кандидат юридичних наук Р. І. Гричук, В. С. Левін, С. П. Майборода, наукові редактори — Ю. М. Барабанов, Л. Л. Дмитренко, А. П. Конашевич, Л. С. Пуфаль, Р. Г. Семененко, Т. Б. Слюдикова, Г. В. Яковлєва, молодші редактори — Н. Г. Кирилова, Е. М. Лаврова.

Редакція словника і контрольного читання: завідуючий редакцією — кандидат педагогічних наук Р. А. Заєздний, старші наукові редактори—П. П. Рудницька, Д. С. Шкуренко, наукові редактори — Я. О. Жуковська, Д. Г. Костянтинівська, Т. С. Чернявська.

Літературно-контрольна редакція: завідуючий редакцією — Ю. М. Доленко, науковий редактор транскрипції — І. А. Черненко, редактори Ю. П. Буценко, Г. І. Вівдиченко, С. А. Нілова.

Група бібліографії: старший науковий редактор—Ф. К. Сарана.

Редакція ілюстрацій: завідуючий редакцією — Р. О. Селівачов, художній редактор — В. Г. Козаков.

Група картографії: старший науковий редактор — Є. В. Мержвінський, редактори-картографи — І. Е. Гудим-Левкович, Л. М. Чернишевич, старший коректор-картограф—Н. М. Добжанська.

Коректорський відділ: завідуюча відділом — Т. Я. Михайловська, старші коректори — В. Г. Безпальча, В. О. Вечеря, Г. Д. Лазаренко, О. К. Яценко.

Відділ комплектування: завідуюча відділом — Н. І. Кулінич, диспетчер — В. В. Дубровська.

Технічний редактор — Ю. А. Мількін.

СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ, ТОМ 1.

(на украинском языке)

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: Київ, вул. Леніна, 51.

В томі вміщено: 7 вклейок високого друку (4 багатокольорові сторінкові ілюстрації та 43 тонові ілюстрації), 2 вклейки офсетного друку (20 ілюстрацій), 10 вклейок кольорових карт (29 карт).

В тексті — 449 ілюстрацій та 40 карт. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Кольорові карти надруковано на фабриці ГУГК, ілюстрації, виконані способом офсетного та високого друку,— на Київській фабриці кольорового друку.

Том здано до набору 7 серпня 1968 р., підписано до друку 1 липня 1969 р.

БФ 01975. Тираж 40 000 примірників. Формат $70\times100^{1}/_{16}$. Фіз.-друк. аркушів 34,5+2,375 арк. вклейок, умовних друк. аркушів 47,8; облік.-видавн. арк. 94,6. Ціна одного тому 3 крб. 50 коп. Замовлення № 512.

Набрано на Київській книжковій фабриці № 1, Київ, вул. Довженка, 5, надруковано та виготовлено тираж Київською книжковою фабрикою Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР, Київ, вул. Воровського, 24.